De Gids. Jaargang 97

bron
De Gids. Jaargang 97. P.N. van Kampen & zoon, Amsterdam 1933

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/_gid001193301_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren i.s.m. DE GIDS

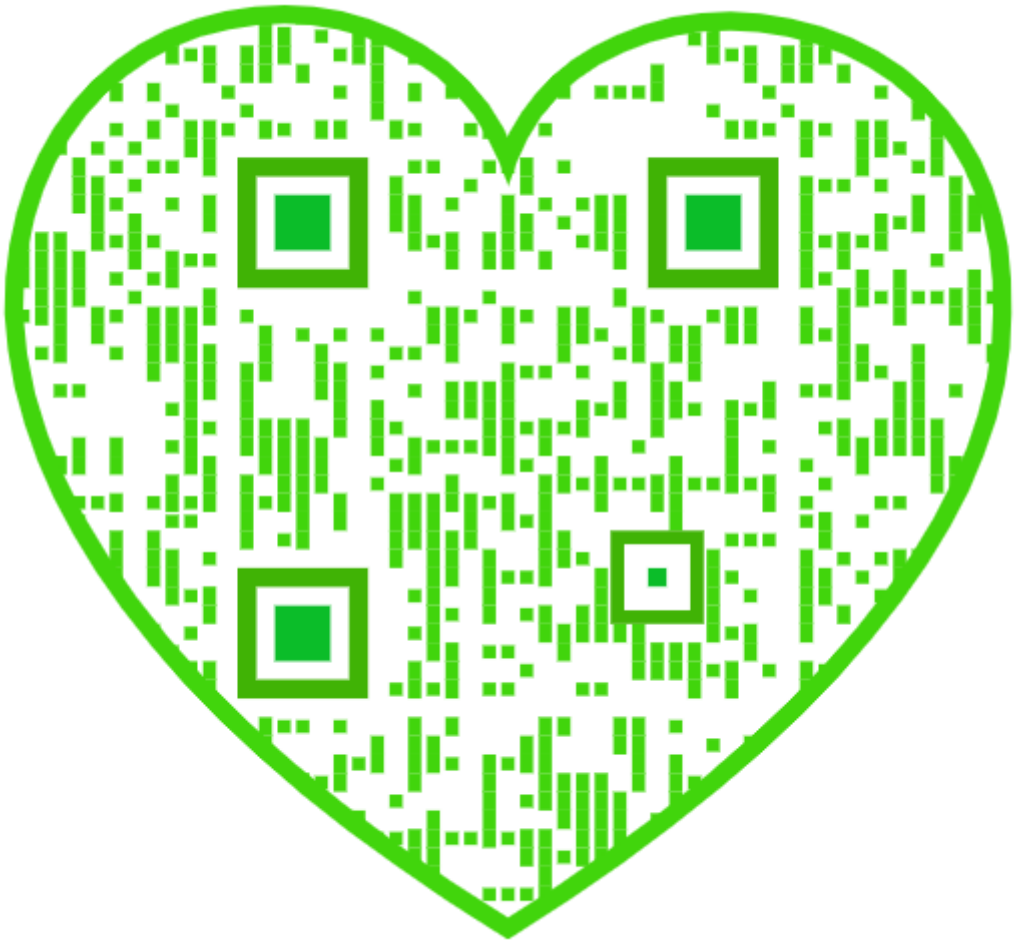

[Eerste deel]

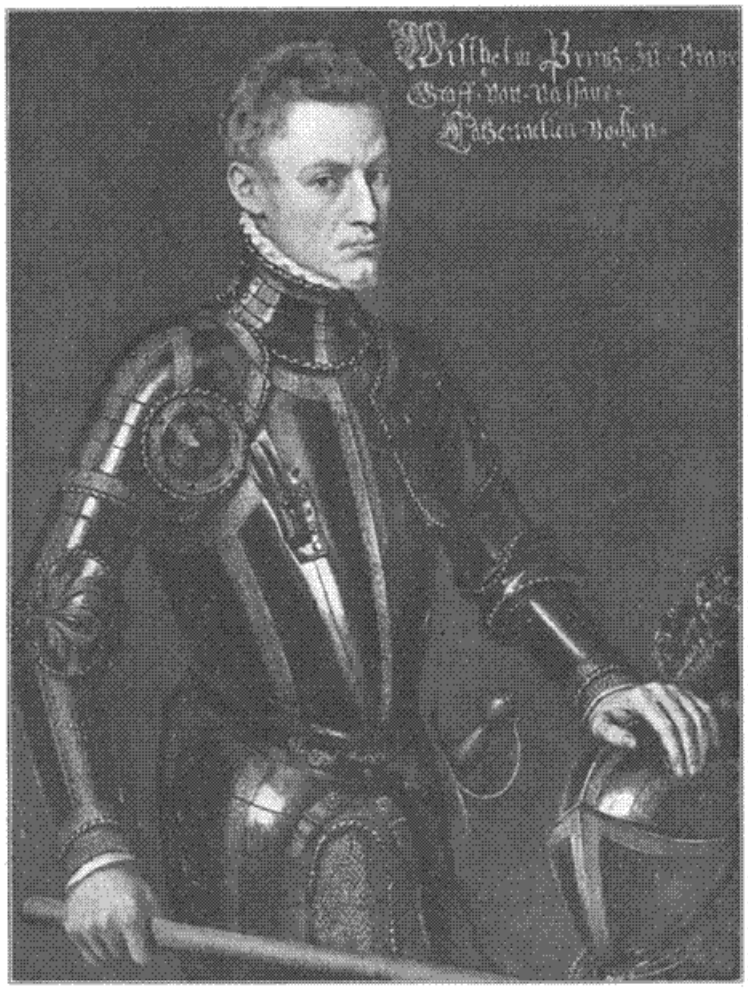

WILLEM VAN ORANJE,
naar het portret te Kassel

De prins weergekeerd

Ligt ergens nog die helm? en dat kuras,
bestaat het nog? Geringschat, ongedragen,
laat dit tijdperk, wat eens van geest en ras
getuigde, roesten. Joelen, spot, weeklagen,
heesch natellen van goud: onder de lage
wolken klinkt anders niet; de rest werd asch.

De rest: de handen van een prins, het hoofd
dat eenmaal uit genotzucht vastberaden
het edel hart bevrijdde in een geloof
en in een op genade of ongenade
strijden, tot geestdrift met beheerschte daden
uit keurbende' een volk oogstte, schoof aan schoof.

Konden de grooten, die - hun jeugd voorbij -
bezield oorloogden, na een reeks geslachten
weer jong terugkomen, en stond ook hij
zoo en thans weergekeerd, en hier, bij machte
ons te verstaan naar daden en gedachten,
hoe zou hij ons dan aanzien, u en mij?

De dag gaat uit; niets wordt er meer gehoord
dan uit ver dorp kindren die spelend schreeuwen -
Maar hier staat in wak licht, dat, nog doorgloord
van eeuwen her, kwijnt door ophanden sneeuwen,
dit beeld van voor hij vocht, dat na vier eeuwen
thans op wat inkeer zich afvroeg, antwoordt.

Zwijgzaam en terughoudend, haast alweer
afgewend, is de blik, de zijdlingsche oogen
dralen mismoedig, ziende heinde en ver
de hevigen ontzield, de zielsbewoognen
ontmand, en zijn arm volk, den geest verloochnend,
vallende uiteen in benden, her en der.

Zooals den oogopslag houdt ook dien mond
hoog misprijzen teleurgesteld omwreveld -
De korte winterdag heeft uit, en rond
dit huis, waar hoop aan wanhoop zich benevelt,
ligt het voormaalge in stilte en ijs gekneveld,
en wat de toekomst bergt, blijft ondoorgrond.

A. ROLAND HOLST

Willem van Oranje

Dit werk wil niet voor een, nog zoo beknopte, nieuwe biografie van Oranje gelden. Het wil hem niet anders eeren, dan door de geschiedenis der Nederlanden van 1555 tot 1584 in hoofdtrek voor te stellen; spreke zij naar zij stem heeft.

I
De Bourgondische edelman

Onmiddellijk, in den tweeden regel van zijn eerste couplet, laat het *Wilhelmus* den prins getuigen, dat hij van Nederlandschen bloede is; immers, door het huwelijk van een voorvader, mede uit de Polanens, dat is te zeggen, uit de Wassenaars gesproten.

Heer Philips, lid van dit geslacht uit den zijtak Duvenvoorde, baljuw van Kennemerland, kreeg 6 November 1295 van Floris V Polanen in leen[1)], een goed waarbij Monster, Poeldijk, Ter Heide en half Loosduinen behoorden. Nog bij het leven van zijn zoon Jan I van Polanen verwierf diens zoon, de latere Jan II, door aankoop in 1342 de heerlijkheid van de Lek, die zeven dorpen, een paar gehuchten en de zalmvisscherij op de rivier omvatte[2)]. Doch veel opmerkelijker is de fortuin van een bastaard van here Philips geweest, Willem Snickerieme, sedert 1317 kameraar van graaf Willem III van Holland-Henegouwen, vertrouwd raadsman van dezen vorst niet alleen, maar die zich opwerkt tot een der vermaardste geldschieters van een tijd, waarin bestuursplicht bijna nergens meer uit domaniale inkomsten te bestrijden bleek, en een eigenlijk belastingwezen nog niet bestond[3)].

1) Van den Bergh, *Oorkondenboek* II, no. 922.
2) B.J. Veeze, *Raad van de Prinsen van Oranje*, 4.
3) Cuvelier, *Origines de la fortune de la maison d'Orange-Nassau* (in Mém. Acad. Royale de Belgique, Lettres, 2e série, tome XVI; Bruxelles 1922).

Snelle opkomst van dergelijke financiers is een kenmerk der 14de eeuw. De cliënten van Willem Snickerieme waren talrijk en voor een deel zeer aanzienlijk. De koning van Engeland, de hertog van Brabant, de bisschoppen van Utrecht en van Luik, behoorden er toe. Tegen zeer hooge rente schoot hij geld op onderpand van goederen en van rechten. Konden de schuldenaars niet op tijd voldoen, dan ging hun bezit licht in handen over van here Willem van Duvenvoorde (want de courtoisie der belanghebbenden, die wisten hoezeer de machtige man er op gesteld was, sprak hem met geen anderen naam aan, als ware hij van het echte bed geweest). Wat een goederen heeft hij, van 1323 af tot zijn dood in 1353, al niet in zijn bezit vereenigd: in Zuidholland, in Utrecht, in Zeeland, maar vooral in het aan Zuidholland grenzende gedeelte van Brabant. Hij was ook een groot bedijker, die in de moerassige streek die Holland van Brabant scheidde, heel wat land heeft oirbaar gemaakt. In 1323 begint hij een kasteel te Geertruidenberg te bouwen, en in 1350 een te Breda. Deze heerlijkheid had hij in 1349 gheel in handen gekregen; hij had haar lang begeerd als de sluitsteen van een bezit dat zich van de Moerdijk tot bij den Bosch, en naar het Zuiden tot bij Zundert ging uitstrekken; - aaneengesloten kerngebied voortaan van een over vier gewesten verspreid geheel van goederen. Hij had hiermede den vasten grond gelegd tot het bestaan van een dier geslachten in de Nederlanden, die niet met hunne belangen tot één provincie beperkt bleven, maar tot haar algemeenheid, zoodra deze zich vormde en bevestigde, in betrekking moesten geraken; - geslachten waaruit eerlang de Bourgondiërs, en op hun voetspoor de Oostenrijkers, hun vertrouwde dienaren moesten zoeken. Ware het niet zoo spoedig in de mannelijke linie uitgestorven, onder den Bourgondischen hofadel hadde men ongetwijfeld, op een plaats van aanzien, het geslacht Polanen geteld.

Het geslacht Polanen: want here Willem, die geen wettig kroost had, liet zijn bezittingen aan den zoon van zijn halfbroeder en diens gemalin Catharina van Brederode na. Jan II van Polanen hield de rijke erfenis van ooms- en van vaderszijde tot zijn dood in 1378 goed bijeen en vermeerderde het bezit in 1362 met de Klundert. Zijn opvolger Jan III voegde

er in 1388 Zundert en Nispen aan toe. Hij overleed te Breda in 1394, slechts een tweejarige dochter nalatende, Johanna, wier veelbegeerde hand Engelbert, derde zoon van den graaf van Nassau-Dillenburg, in 1404 in de zijne mocht leggen; - Engelbert vermeerderde in 1411 het goed met Drimmelen. In 1416 en 1420 volgde hij zijn vader en zijn ouderen broeder Adolf in het bezit der Nassausche domeinen van de Ottonische linie op, en mede in dat der goederen die deze linie door het in 1350 gesloten huwelijk van Otto II van Nassau-Dillenburg met Adelheid van Vianden toegekomen waren: het graafschap Vianden met St. Vith en andere onderhoorigheden, en de baronie van Grimbergen in Brabant. In Duitschland regeerend vorst, uit een huis van aanzien dat het Rijk reeds een keizer geleverd heeft, maar niet overmatig gegoed is, wordt Engelbert I in de Nederlanden, waaruit hij het overgroote deel zijner inkomsten trekt en die hij ook na 1416 blijft bewonen, Bourgondisch onderdaan. Hij overleed te Breda in 1442. Ook zijn zoon Jan IV houdt de Nassausche en de Nederlandsche bezittingen in één hand en bestuurt beide van uit Breda; het Nederlandsch bezit vermeerdert hij met Steenbergen (1458). Na zijn dood gaat zich uit het vernederlandschte huis een tot de oorspronkelijke Nassausche bezittingen beperkte tak aftwijgen: krachtens erfverdrag van 1472 volgt de oudste zoon Engelbert II op in alle goederen links, de jongere, Johan, in de goederen rechts van den Rijn[1)].

Engelbert II van Nassau-Breda, aldus uitsluitend tot de Bourgondische Nederlanden in betrekking, is in die wereld een man van het hoogste aanzien geworden. Veldheer van Karel den Stoute, is hij de eigenlijke vertrouwde van Philips den Schoone die hem met het burggraafschap van Antwerpen begiftigt en bij zijn vertrek naar Spanje in 1502 als landvoogd de regeering der Nederlanden overlaat. Hij bouwt een Nassausch paleis te Brussel en vermeerdert in 1499 zijn bezittingen met Diest, Sichem, Meerhout en Vorst; met Roozendaal en Wouw in 1502. Hij overlijdt in 1504; en daar hij geen wettige kinderen nalaat vererft volgens het verdrag van 1472 zijn bezit op den oudsten zoon van zijn broeder Johan, Hendrik,

1) Meinardus, *Nassau-Oranische Correspondenzen* I, 23.

dien hij reeds als kind naar de Nederlanden had laten overkomen en daar had opgevoed; Hendriks jongere broeder Willem blijft voor de opvolging in Nassau bestemd. Zooals Engelbert II ten nauwste aan Philips den Schoone verbonden is geweest, zal Hendrik van Nassau het zijn aan Karel V; herhaaldelijk vecht hij, dikwijls als aanvoerder, op diens slagvelden. In het bijzonder raakt hij ook aan Holland en Zeeland verbonden, want in 1515 lost met hem het huis Nassau het huis Egmond in het stadhouderschap dier gewesten af. Zijn bezit vermeerdert hij met de Hooge en Lage Zwaluwe (1518). Uit zijn tweede huwelijk met Claude de Chalon had hij een zoon René, in 1518 geboren, die van zijn oom van moederszijde, Philibert, in 1530 de gezamenlijke bezittingen van het huis Chalon erft, te weten het prinsdom Oranje, gewaardeerd om den souvereinen titel die het zijn bezitter verleent eerder dan om de geldswaarde van zijn opbrengst, die gering is; - voorts verschillende heerlijkheden in Dauphiné, het vrijgraafschap en het hertogdom Bourgondië. Precair bezit zoo dikwijls Habsburg met Valois in oorlog is; eerst bij den vrede van Nizza in 1538 krijgt René Oranje in handen, maar vier jaar later wordt het opnieuw door Frankrijk bezet, en eerst in 1547 teruggegeven[1)]. In de Nederlandsche bezittingen van het huis Nassau is René bij zijn vaders dood in 1538 opgevolgd; toen hij in 1544 sneuvelde bij St. Dizier, was hij stadhouder van Holland, Zeeland, Utrecht en sedert een jaar van Gelder[2)]; hij was aan Anna van Lotharingen gehuwd, bij wie hij geen kinderen naliet. Om den Nederlandschen tak in stand te houden moest zijn testament, in het gezicht van den vijand opgemaakt, nu voor de tweede maal een erfvolger uit den Duitschen tak ontbieden, Willem, den in 1533 geboren oudsten zoon van Willem den Rijke. Deze werd naar de Nederlanden overgebracht om aan het hof der landvoogdes Maria van Hongarije de opvoeding te ontvangen die den erfgenaam eener lange, in Bougondisch-Oostenrijkschen hof- en staatsdienst gevestigde traditie toekwam. Zijn leven en bedrijf tot aan, ja tot geruimen tijd na den afstand van Karel V hebben niets onverwachts, ja weinig persoonlijks; - hij wordt geheel

1) De Pontbriant, *Hist. de la principauté d'Orange*, 43.
2) Wagenaar V, 192, 256.

en al Nederlander, eigenlijk zou men moeten zeggen Bourgondiër, want zoo voelden zich nog de Nederlandsche grooten. Het bijzondere in Willem van Oranje is, dat hij groeit met de omstandigheden, aan welke hij zich opheffen zal van een alledaagsche tot een heroïsche figuur.

Vast geworteld in de Nederlandsche geschiedenis zien wij dus den tweeden Oranje waarvan zij kennis neemt, voor ons staan. Die Nederlandsche is Bourgondische geschiedenis; in 1544 is in de Nederlanden de Bourgondische traditie nog heel sterk. Zij had zich aanstonds doen gelden tijdens Maximiliaan[1)], had de staatkunde van Philips den Schoone bezield eer dynastiek vooruitzicht hem naar Spanje lokte[2)], had zich gehandhaafd onder de landvoogdij van Karels moei en Karels zuster. Ja in Karel zelven, hoe ver Habsburgsche belangen hem van hen aftrokken, hadden de Nederlanders altijd nog den Bourgondiër willen zien, en hij maakte hun dit althans niet geheel onmogelijk, al is er onderscheid tusschen de hartelijkheid waarmede een Maximiliaan van Buren en Hendrik van Nassau den jongen Karel aanhangen, en de verkillende eenzaamheid die om zijn oudere dagen hangt. Maria van Hongarije herkent in het jonge geslacht van den hoogen Nederlandschen adel de oude trouw niet meer.[3)] Het was onvermijdelijk: de Nederlanden voelden zich, inplaats van doel, werktuig geworden. De kosten eener politiek die zich slechts zeer ten deele op hunne belangen inspireeren kon, werden goeddeels door de Nederlanden gedragen. Uit Italië en Spanje blijkt voor Karel niet veel anders dan manschap te halen; de Nieuwe Wereld levert eerst sinds 1552 ongeveer groote sommen op; de Nederlanden echter moeten aan oorlogslasten in 1542 opbrengen 2½ millioen pond, 4¼ millioen in 1543, 5⅓ millioen in 1544, 6¼ millioen in 1552, bijna 7 millioen in 1555[4)]. Uitgaven door eene politiek veroorzaakt waarvan één der doeleinden, de gewelddadige onderwerping van het protestantisme, in de Nederlanden, door handelsbetrekking aan Engeland en het luthersche Duitschland ten nauwste

1) Pirenne, *Hist. de Belgique* III, 32.
2) Ibid. 59.
3) Weiss, *Papiers d' Etat de Granvelle* IV, 476.
4) Pirenne, *Hist. de Belgique* III, 209.

verbonden, geen sympathie opwekte. Fanatieke katholieken kwamen onder de Nederlandsche grooten nagenoeg niet voor. Voor zoover zij in het kerkelijke eene overtuiging zijn toegedaan, is het die van Cassander, die tusschen de verschillende christelijke belijdenissen den grootsten gemeenen deeler zoekt.

Hoogst opmerkelijk is nu, dat dezelfde opinie die den ouden Karel meer en meer onwillig gevolgd is, maar hem dan toch niet weerstreeft, tegen Philips onmiddellijk in het geweer staat.

Het was niet op het verzoek of naar den wensch der Nederlanden geweest, dat zij, gelijk het vrijgraafschap Bourgondië en Milaan, bestemd werden deel uit te maken van de erfenis van Karels zoon, niet van die van Karels broeder, die een zijner zoons tot haar bestuur zou hebben kunnen afzonderen. Maar op Spanje bouwde Karel voor de toekomst der katholieke zaak meer dan op Oostenrijk, en de rijke Nederlanden, die met Spanje, Italië en het vrijgraafschap Frankrijk konden omklemmen, en vanwaar uit druk te oefenen viel op Engeland, op Skandinavië en de Nederduitsche landen, moesten bij Spanje blijven. En zoo had Philips, reeds in 1549, zijn huldigingsreis gedaan door de Nederlanden. Hij droeg een echt-bourgondischen voornaam en zag er niet als een Spanjaard uit: blonde haren, blauwe oogen, een heldere gelaatskleur. Maar het bleek dat hij geen woord dietsch en zeer slecht fransch verstond, en, geheel anders dan zijn te Gent geboren vader, zich onder de weinig ceremonieele Nederlanders niet bewegen kon. Hij verliet te nauwernood het gezelschap der Spaansche edelen (Alva en anderen) die hem op zijne rondreis vergezelden. Bij de overdracht in '55 kwam hij zoo uit Londen, van de zijde van Bloody Mary, wier echtgenoot hij had moeten worden om op de ontkettering van Engeland te kunnen toezien, en met ingenomenheid kon hij er nog later van spreken, hoe goed de Engelsche uitvinding voldeed, de veroordeelden, eer zij den brandstapel bestegen, met een prop den mond te snoeren, zoodat zij het gemoed der omstanders niet met God lasterenden uitroep of gezang vergiftigen konden[1]. Daar, in de zaal te Brussel, sprak Karel tot zijn onderdanen in het fransch, maar tot zijn zoon in het spaansch, en toen die zoon

1) Paillard, *Troubles de Valenciennes*, 440.

zelf moest spreken, verontschuldigde hij zich met zijn gebrekkige kennis van het fransch en liet voor zich het woord doen door Granvelle[1].

Het was, in het staatkundige, wel een zeer eigenaardige wereld waarover een Spaansch koning, die haar niet eenmaal toespreken kon, aldus de regeering aanvaardde. Indien Karel V, hoewel hij meer en meer van de Nederlanden een werktuig had gemaakt in dienst van met haar belang strijdige doeleinden, betrekkelijk weinig moeilijkheden met zijn Nederlandsche onderdanen heeft ondervonden, is het geweest, doordat hij de vormen eener eigenlijke tyrannie zorgvuldig vermeed. Niets geschiedde buiten de Staten-Generaal en de Staten der provinciën om. Een Engelschman die in 1522 de Nederlanden bezoekt teekent aan: 'The folks of this country seem rather to be lords than subjects[2]', en kort na '55 spreekt Guicciardini niet anders.

In werkelijkheid is de vrijheid waarin men leeft niet constitutioneel, maar gevolg van een compromis, onder Philips den Schoone tot stand gebracht en door Karel V nog zooveel mogelijk gehandhaafd, tusschen de aanspraken der souvereiniteit, zooals Karel de Stoute ze belichaamd had, en die van Staten, die hun 'natureelen' vorst geen ander recht willen zien gebruiken dan zij in hem erkennen willen. Zoodra, onder Philips, de omstandigheden het compromis verbreken, staan beide beginselen onverzoend tegen elkander over. Terecht getuigt Granvelle van de Nederlanden gelijk hij ze gekend heeft dat zij wel geene republiek, maar toch ook nog niet eene monarchie waren: een 'état à demi populaire'[3].

Het compromis had de centrale autoriteit genoeg macht gelaten om wanorde te onderdrukken en de landen tegen den buitenlandschen vijand te verdedigen; niet genoeg om eene werkelijke monarchie, op de Fransche of Spaansche gelijkende, te vestigen. Karel V heeft met dezen toestand genoegen genomen, daar hij het geld der Nederlanden noodig had voor zijn Europeesche doeleinden. De monarchie met geweld te

1) Gachard, *Abdication de Charles-Quint* (Bull. Acad. Royale de Belgique XXI, 2e partie, 880).
2) Schanz, *Engl. Handelspolitik gegen Ende des Mittelalters* I, 57.
3) Weiss, *Papiers d'Etat de Granvelle*, VIII, 337.

willen vestigen zou een burgeroorlog ontketend hebben, en een burgeroorlog in de Nederlanden kon Karel niet gebruiken: Frans I zou er onmiddellijk partij van hebben getrokken. - Nu denke men niet dat Philips aanstonds de Nederlanden met een grootschen toeleg tot vestiging der alleenheerschappij op het lijf is gevallen: niets is minder waar. Hij is een middelmatig intellect, heeft weinig zelfvertrouwen, stelt gaarne uit, heeft voorliefde voor paperasserij, kleine middelen, en kleine listen. Van den eersten dag af sluit hij zich binnen zijn paleis te Brussel op, pleegt nooit overleg met de pas benoemde leden van den Raad van State; persoonlijke belangstelling schijnt hij alleen voor de kettervervolging te hebben. Zijn eigen landvoogd Emanuel Philibert van Savoye stoot hij door wantrouwen van zich en naar het gezelschap der groote heeren. Bespeurende dat de koning alleen Granvelle, Ruy Gomez, Bernardino de Mendoça, Juan Manrique raadpleegt, herinnert de Raad van State dat alle maatregelen, de regeering der Nederlanden betreffende, aan zijn advies moeten worden onderworpen[1)]. Dit geschiedt 18 November 1555, drie weken na de regeeringsaanvaarding!

Voor het eerst in 1553 waren, voor den oorlog tegen Frankrijk, heele regimenten Spanjaarden in het land gebracht, en na den wapenstilstand waren zij er gebleven. De Spanjaarden haatten de Nederlanders van 1517 af, toen Chièvres en de andere heeren van Karels Bourgondisch gevolg hooghartig en baatzuchtig onder hen waren opgetreden, en zij toonden dien haat iederen dag. De Spaansche officieren waren van een geheel ander type dan de huursoldaten die men hier kende: Zwitsers of Duitsche lansknechten. Eng verbonden aan hun koning, kenden zij niets dan militairen plicht en militaire eer. De koning zelf deelde al hun vooroordeelen en bezat niet de lenigheid om zich bemiddelend tusschen Spanjaarden en Nederlanders te kunnen plaatsen. Wie weet wat er gebeurd zou zijn, had niet het wederuitbreken van den oorlog tegen Frankrijk ieder voor het oogenblik den plicht opgelegd, zich te matigen. Die oorlog werd niet onvoorspoedig gevoerd; tot de overwinning van St. Quentin werkten Spaansche tercio's,

1) Gachard, *Anciennes assemblées nationales* (in Revue de Bruxelles, déc. 1839, p. 30).

Engelsche troepen, Waalsche en Duitsche huurlingen, en de benden van ordonnantie onder Oranje, Berlaymont, Egmond, Aerschot mede; Grevelingen was in het bijzonder Egmonds overwinning. Zeer veel geld moest aan de Staten-Generaal worden gevraagd; zij zeiden het niet toe dan op voorwaarde dat zij het zelf zouden innen en administreeren; tot superintendent dier administratie werd een burgemeester van Antwerpen, Anthonie van Stralen, benoemd. Een teeken der tijden is, dat Holland herziening verzocht van de exorbitante bevoegdheden der inquisiteurs. En dan, na den vrede van Cateau Cambrésis, die naar men hoopt den langen strijd tusschen Habsburg en Valois tot een einde heeft gebracht, Philips' afscheidsvermaning te Gent: de eenheid des geloofs door strenge uitvoering der plakkaten te handhaven. De Staten-Generaal spreken ook een afscheidswoord: geen vreemde troepen in het land te laten, en regeering ‘par avis et conseil des seigneurs de par deça, comme les très nobles ancêtres de V.M. ont fait de tout temps’. Zoo niet, zij voorzien, ‘plusieurs inconvénients dont l'apparence est très grande’, en waarvoor zij de verantwoordelijkheid op den koning zouden moeten doen terugvallen[1]. Op dit wantrouwend vertoog een bijtend antwoord: ‘sinistrement et contre vérité’ heeft men hem bedoelingen toegedicht die hem vreemd zijn; de Spaansche troepen zullen na drie of vier maanden het land verlaten. Kapittel van het Gulden Vlies, de leden herinnerende dat zij volgens de statuten iederen dag de mis moeten hooren; circulaire aan de bisschoppen, ook dezen hun verplichtingen inscherpende; circulaire aan den Grooten Raad en de gerechtshoven: niet slechts tegen anabaptisten, ook tegen lutherschen en sacramentariërs op te treden, en ook te vervolgen die de heilige dagen niet vieren, de vasten verzuimen of de mis niet bijwonen[2], en Philips is uit de Nederlanden verdwenen om er nimmer terug te keeren. Wat er van zijn ideaal worden zal, hangt af van een duel tusschen zijn gemachtigde, Granvelle, en de groote heeren.

Granvelle noem ik zijn gemachtigde, niet Margaretha. Voor de leus wordt haar inderdaad de regeering toevertrouwd ‘par

1) Gachard, *Documents inédits* I, 323.
2) Ibid. 332.

la forme et manière que nous-même ferions et faire pourrions en notre propre personne', maar een geheime instructie bindt haar aan het advies van Granvelle, die zich minister des konings, niet der landvoogdes gevoelt, en onmiddellijk met Philips correspondeert over wat 'Madame' doen of niet doen zal[1]. Met de presidenten van geheimen raad en raad van financiën, Viglius en Berlaymont, vormt hij een *consulta* of achterraad, die wordt geraadpleegd met voorbijgang van de groote heeren. Aan de Nederlanden in het bijzonder acht Granvelle zich niet verbonden: 'ik ben van overal', schrijft hij eens[2]; hij wil zeggen dat hij aan Habsburg toebehoort, verpersoonlijkt in Philips II. Voor het overige niet fanatiek of wreed; hij heeft den koning nooit opgestookt, de invoering der Spaansche inquisitie in de Nederlanden niet gewild; een galant hofprelaat, op weelde gesteld, een lust dien hij in den bouw van een landhuis bij Brussel botvierde. Evenmin als Granvelle, is de Oranje van dezen tijd een man van diepe godsdienstige overtuiging. Zoo hij den hervormden zijn prinsdom Oranje ontzegt, haalt hij als motief aan uitsluitend de noodzaak tot rustbewaring[3]. Voor de Nederlanden wil hij een godsdienstvrede zooals Duitschland heeft. Hij is geschikt om menschen te leiden en den tegenstander zijn doel verborgen te houden; in beide deze opzichten ver de meerdere van den koning. Menschenvrees is hem vreemd; 'mon intention', getuigt hij later naar waarheid, 'depuis que Dieu m'a donné quelque peu d'entendement, a tendu toujours à cela de ne me soucier ni de paroles ni de menaces en chose que je puisse faire avec bonne et entière conscience'[4].

Wat dadelijk na Philips vertrek de hooge heeren in de oppositie houdt, is dat de koning zijn belofte, de Spaansche troepen te zullen verwijderen, niet nakomt. Zij hadden al vóór het einde van 1559 moeten aftrekken, maar zijn tot Januari 1561 gebleven. Doch hun vertrek geeft de gemoederen geen rust: de nieuwe bisdommen komen die opschrikken. Om politieke redenen was meermalen verlangd de Nederlanden,

1) Gachard, *Corr. de Philippe II*, I, 465, 469.
2) Gossart, *Etablissement du régime espagnol*, 40.
3) Gachard, *Corr. de Guill. le Taciturne*, II, 16-22.
4) Groen, *Archives*, V, 245.

die gedeeltelijk onder Reims, gedeeltelijk onder Keulen ressorteerden, aan die in den vreemde gevestigde aartsbisdommen te onttrekken. Philips zet die hervorming door, om over een doeltreffend strijdmiddel tegen de ketterij te beschikken. Om achttien bisdommen te kunnen doteeren, moest Philips de nieuwbenoemden, waaronder zes gewezen inquisiteurs waren, met abdijen begiftigen, waardoor zij tevens zitting in de Staten kregen. Dit joeg tegen den maatregel adel, geestelijkheid en burgerijen gelijkelijk in het harnas. De heele ontevredenheid keerde zich tegen Granvelle, die als kardinaal, aartsbisschop van Mechelen, primas der Nederlanden, en beramer der dotatie, waarbij voor hemzelven de rijke abdij van Afflighem afviel, in den wind stond. Egmond en Oranje verzoeken ontslag uit den Raad van State, omdat zij niet de verantwoording willen dragen van maatregelen waartoe buiten hen om besloten is. Sterk oppositioneel wordt in dezen tijd de houding der Staten van Brabant waarin zoowel het belang van Antwerpen, als handelsstad tegen de vervolging scherp gekant, en weinig geneigd bisschopsstad te worden, betrokken is, als dat der verontruste abten en dat der groote heeren: Oranje, Hoogstraten en Bergen hebben er zitting in; Egmond, tot dusver niet in Brabant gegoed, zal eerlang de heerlijkheid Gaesbeek koopen om er ook in te zitten[1]. In Februari '62 zenden de Staten van Brabant deputatiën naar Madrid en naar Rome om tegen de nieuwe bisdommen te protesteeren; zij nemen consult bij een als ketter bekend Parijsch advocaat; zij verzoeken Oranje tot ruwaard. De Raad van State zendt Montigny naar Philips, met klacht en waarschuwing. Reeds sedert het einde van '61 zijn de groote heeren tegen Granvelle in een liga vereenigd; zij drukken zich uit, schrijft Margaretha, ‘en termes qui semblent mettre en doute que V.M. soit maître de ces Etats’[2]. Inderdaad wordt in dezen kring nu nadruk gelegd op den band met het Rijk; 25 Augustus '61 is Oranje, tegen den wil van den koning, met Anna van Saksen gehuwd; in zijn kasteel te Breda, in zijn paleis te Brussel verkeeren luthersche edellieden; in '62 reist hij tegen den zin der landvoogdes naar Frankfort om bij de kroning van den nieuwen

1) Gachard, *Notice sur les archives de Gand*, 47.
2) *Corr. de Ph. II*, I, 215.

roomschkoning, Maximiliaan II, tegenwoordig te zijn. ‘Le prince a quelque grand dessein en tête; il s'agit de quelque chose de contraire au service du roi’[1].

Oranje, Egmond en Hoorne vleien thans opmerkelijk de landvoogdes, om haar van den gehaten minister af te trekken. 11 Maart '63 richten zij tegen hem een formeele aanklacht tot den koning; nimmer zullen zij naast hem in den Raad van State zitting nemen.[2] Zij eischen bijeenroeping der Staten-Generaal, als eenig middel een onheil te voorkomen.[3] Granvelle schrijft hun de bedoeling toe, ‘de réduire le pays en une forme de république où le roi ne pût que ce qui leur plairait’;[4] in werkelijkheid verdedigen zij den bourgondischen tegen den spaanschen staat. Reeds staken de Staten van Brabant de betaling der bede. Het calvinisme vertoont zich te Doornik en te Valenciennes.

In Augustus '63 zendt Margaretha zelf Armenteros naar Madrid, om de terugroeping van Granvelle te verzoeken. Te Madrid geeft Alva den raad, toe te geven in afwachting van de gelegenheid, hun die het verdienen het hoofd voor de voeten te leggen.[5] Philips geeft bij geheimen brief toe, zijn aangezicht achter een ostensibelen brief met groote woorden verschuilende,[6] en 13 Maart 1564 verlaat Granvelle het land.

Geheel deze liga-beweging is een staatkundige geweest, uitgegaan van katholieken of van lieden die voor het uiterlijk katholiek leven; op de belangen der hervormden wordt door hen nimmer een beroep gedaan. Maar wanneer Granvelle is weggeruimd blijkt onmiddellijk dat behalve de staatkundige ook reeds een krachtige godsdienstige oppositie bestaat. Lutherij en anabaptisme onthouden zich thans van alle actie en schijnen de spankracht te hebben verloren; een nieuwe richting legt het toe op de verovering van ziel en kerk en staat en heel het leven: het calvinisme weerstaat niet; het valt aan. Het treedt overal in een komplete organisatie op, die de lutherschen en sacramentariërs missen. Hun predikanten,

1) Woorden van Berlaymont tot Margaretha (*Corr. de Ph. II*, I, 225).
2) *Corr. de Guill. le Taciturne*, II, 35.
3) Ibid. 42, 48.
4) *Corr. de Ph. II*, I, 261.
5) Ibid., 272.
6) Ibid., 285.

gevormd te Straatsburg, te Genève, zijn even actief en welonderwezen als de clerus vadsig en onwetend is. Vluchtelingenkerken bestaan reeds in Engeland, onder Maria Tudor verstrooid, maar die zich onder Elisabeth herstellen: zij staan met Holland, met Antwerpen, in geregeld verkeer. Uit gewezen luthersche en anabaptistische kringen, maar vooral uit die der sacramentariërs in het Noorden, gaan velen tot het calvinisme over. Calvijn's *Institutie*, van hoe strenge logica is zij en tegelijk hoe gepassioneerd! Granvelle verklaart dat de nieuwe leer nergens gereeder aanhang vindt 'que parmi ceux qui en prospérité de leur gain et marchandise luxurient en curiosités nouvelles':[1] de stedelijke kapitalistenklasse, de moderne ondernemers, lieden met invloed op tal van loonarbeiders en ondergeschikten. Het calvinisme vindt het eerst aanhang waar de vrije onderneming bloeit: te Doornik, Valenciennes, Rijsel en omgeving (zetels der 'nieuwe draperie'), in Holland en Zeeland (zetel van een snel opbloeiend scheepvaartbedrijf), te Antwerpen (zetel van den internationalen handel); een achterlijk gewest als Luxemburg blijft geheel vrij.

Van de zijde van Philips heeft het nimmer aan vermaningen tot vervolging der nieuw opgekomen secte ontbroken; Margaretha antwoordt dat zij handelen zal 'autant que l'état et humeur de ce pays peuvent comporter.'[2] Te Antwerpen tast men geen enkel calvinist aan; in Vlaanderen is de inquisiteur Titelman zóó gehaat dat geen herbergier hem onderdak durft verleenen.[3] De Raad van Vlaanderen stelt in Juli 1561 vast dat in de kasselrij van Belle het aantal verdachten zóó groot is, 'que l'on n'en saurait bonnement venir à chief sans grande effusion de sang et sans entière ruine du dit quartier.'[4] In de buurt van Armentières en Hondschoote komt het al tot plundering van kerken en kloosters. Te Valenciennes durft de overheid twee calvinisten die al lang veroordeeld zijn, niet te executeeren. 27 April 1562 wil men daar eindelijk toe overgaan; de brandstapel is opgericht, maar de menigte werpt de

1) Poullet, *Corr. de Granvelle*, II, 456.
2) Gachard, *Corr. de Marguerite*, I, 459.
3) Gaillard, *Archives du Conseil de Flandre*, 225.
4) Ibid., 217.

takkebossen uit elkaar en geleidt de twee ‘maubrûlez’ onder psalmgezang naar de calvinistische preek. Nu komt Bergen, stadhouder van Henegouwen, met 500 soldaten de stad bedwingen; de ongewapende calvinisten stuiven uiteen; die men vangen kan worden verbrand; zij zingen psalmen ‘tant que l'haleine leur a duré’;[1] - het is bij deze gelegenheid dat Philips Margaretha aanschrijft hun voortaan ‘un baillon ou autre chose’ in den mond te stoppen, zooals hij het in Engeland heeft zien doen onder Maria Tudor.[2]

Maar het calvinisme is hiermede niet voorgoed bedwongen. In de lente van 1563 wordt er in de omstreken van Valenciennes al weer gepreekt; ook te Doornik; men begeeft zich ter preek met het pistool in den gordel. Opnieuw komen troepen te Valenciennes en nu ook te Doornik de orde herstellen (Mei-Juni 1563); er heeft nu een groote uitwijking uit die streken naar Duitschland, Frankrijk en Engeland plaats.

Margaretha had den zin van het verzet tegen Granvelle niet begrepen; had gemeend, dat het tegen een persoon, niet tegen een stelsel was gericht. ‘D'ici à peu de temps,’ schrijft zij 12 Juni 1564, ‘il n'y aura plus de craintes à concevoir.’[3]

Van *consulta* geen spoor meer; alles wordt nu in den Raad van State gebracht, Viglius en Berlaymont zijn op zij gezet. ‘L'on forge ici une nouvelle République et Conseil d'Etat, lequel aura la souveraine superintendance de toutes affaires.’[4] Inderdaad eischen nu de heeren dat men het ledental van den Raad van State zal uitbreiden en hem den Geheimen Raad en Raad van Financiën onderwerpen, die tot dusver alleen van de landvoogdes hadden afgehangen, gelijk dat voor uitvoerende collegiën ook niet anders paste. Deze eisch van de heeren ontwricht den openbaren dienst. In alles gaan zij zich mengen; men krijgt niets meer gedaan zonder hun het hof te maken. In de provinciën gedragen zich de stadhouders bijna als kleine landsheeren. Doch nooit buiten contact met het volk; Granvelle, uit de verte, beschuldigt hen ‘de se soumettre à ce

1) Paillard, *Troubles de Valenciennes*, 193 vv.
2) Hiervóór, blz. 8.
3) *Corr. de Ph. II*, I, 303.
4) Viglius aan Granvelle, 14 Juni 1565 (Groen I, 378).

méchant animal appelé peuple.'[1] Zij kiezen zeker geen partij vóór het calvinisme, maar tegen geloofsvervolging. Moeten er straffen uitgesproken worden, dan toch niet de doodstraf, die nijvere burgers tot landverhuizing drijft. - 'Roomsch als ik ben,' zegt Oranje in den Raad van State, 'kan ik niet aanzien, dat vorsten heerschen willen over de zielen der menschen.'[2] - En later: 'voir brûler un homme pour penser avoir fait bien, fait mal aux hommes et leur semble conscience.'

In Januari 1566 ging het getal Nederlandsche vluchtelingen te Londen en in de omgeving de 30.000 te boven.[3] Elisabeth verwelkomt die industrieelen en gaat de nijverheid die zij naar Engeland overbrengen door invoerrechten op het Nederlandsch product, in afwijking van het Groot Entrecours, beschermen.[4] In 1563 had de landvoogdes met een verbod van invoer van Engelsche producten geantwoord, waarop Elisabeth de Engelsche havens voor Nederlandsche schepen gesloten verklaarde. In 1564 werden deze laatste maatregelen van weerszijden ingetrokken, maar de benadeeling van den Nederlandschen uitvoer door Engelsche protectie bleef bestaan. Men wilde in de kringen der groote heeren verdere emigratie volstrekt tegengaan en daartoe de plakkaten zoo niet intrekken, dan toch verzachten. Een Italiaansch ingenieur dien Margaretha naar de Nederlanden had medegenomen, di Marchi, schrijft dat er geen twintig menschen in het land zijn die werkelijk het voortbestaan der inquisitie wenschen.[5] Men hoort openlijk zeggen dat de gewetens der ketters minstens zoo vrij behooren te zijn als die der Christenen onder den Turk, 'qui ne fait si griefve persécution contre nuls d'autre loi comme nous faisons contre ceux qui sont de la nôtre, pour quelques différentes intelligences de l'Ecriture.'[6]

De verwezenlijking van dezen algemeenen wensch werd

1) *Corr. de Ph. II*, I, 290.
2) 31 Dec. 1564 (Van der Haer, *De initiis tum. Belg.*, II, 183).
3) *Corr. de Ph. II*, I, 392.
4) Brugmans, *Engeland en de Nederlanden*, 47 vv.; vgl. Kaser, *Handelspolitische Kämpfe zwischen England und den Niederlanden* (Stuttgart 1892).
5) Cauchie in *Analectes pour servir à l'histoire ecclésiastique de la Belgique*, XXIII, 26.
6) Viglius aan Granvelle, 20 Aug. 1564 (Groen I, 286). - Pirenne, III, 429 haalt dit verkeerdelijk als het gevoelen van Viglius zelven aan.

tegengehouden door den koning en door hem alleen. Maar zou de koning, die toegegeven had aan den aandrang tegen Granvelle, niet voor de tweede maal tot toegeven kunnen worden genoopt? De heeren besloten het van hem te verlangen: intrekking der plakkaten, goedkeuring der suprematie van den Raad van State boven de andere raden, bijeenroeping der Staten-Generaal. Egmond werd afgevaardigd om deze eischen den koning voor te leggen. In Februari 1565 kwam hij te Madrid aan, waar men het uiterste beproefde, hem door voorkomendheid te winnen. Men toonde hem het Escuriaal, gebouwd ten dank voor de overwinning van St. Quentin. Hij liet zich vangen; 30 April 1565 te Brussel teruggekeerd, zeide hij, dat hij zich slechts had behoeven te vertoonen om gewonnen spel te hebben.[1)] Maar toen men de brieven inzag die hij had medegebracht bleek wel anders. De koning stuurde wat geld om het deficit te verminderen, maar dit was al. De beslissing op het verzoek in zake de suprematie van den Raad van State werd uitgesteld; en liever, zei de koning, zou hij duizend levens verliezen, dan voor de ketterij te wijken. De landvoogdes zou twee of drie bisschoppen en eenige theologen in den Raad van State mogen roepen om mee te beraadslagen over beter schoolonderricht voor het volk en doeltreffender bestraffing der ketters.[2)]

Eene vergadering als de koning veroorloofd had, werd 1 Juni 1565 gehouden. De heeren weigerden advies omdat de koning, naar zij zeiden, het hun niet gevraagd had;[3)] de overigen spraken zich uit voor behoud der plakkaten maar verzachting der straffen. In antwoord schreef Philips zijn beruchte brieven uit het bosch van Segovia van 17 en 20 October 1565. Er bestond geen aanleiding de geringste wijziging in de plakkaten aan te brengen; hoogstens zou men kunnen overwegen voortaan de executies te doen plaats hebben in het geheim. Geen bijeenkomst van Staten-Generaal ‘tant que les choses de la religion ne seront pas mieux assurées.’ Als tegenwicht tegen Oranje, Aerschot in den Raad van State benoemd. Dit een en ander in het belang van den katholieken godsdienst *et de*

1) *Corr. de Ph. II*, I, 349, 352.
2) Ibid., 347.
3) Hopperus bij Wauters, *Mémoires de Viglius et d'Hopperus*, 276.

mes dits pays de delà qui ne vaudraient rien sans icelle.[1)]

Margaretha was ontsteld: men had de plakkaten zelfs niet naar de letter durven uitvoeren toen Granvelle in het land was! Viglius sprak er van zijn ambt neer te leggen. Morillon, de correspondent van Granvelle, beschrijft in een brief van 9 December '65 den weeromstuit der brieven uit het bosch van Segovia aldus: 'Madame de Parme, se trouvant au Conseil d'Etat, ne besogne plus de l'aiguille, mais annote ce qui se dit et appuye sa tête sur le bras senestre, et dit l'autre jour qu'elle ferait mieux de se retirer en sa maison, puisque rien (de ce qu'elle propose) n'est bien pris.'[2)] Hoorne 'jette feu et flamme';[3)] Bergen 'parle comme un désespéré.'[4)] Egmond, begrijpend hoe hij om den tuin is geleid, is zóó opgewonden dat de anderen hem vooruitschuiven om dingen te zeggen die zij zelf niet uiten durven; *Oranje zwijgt*.[5)]

Men vreest al dat het zwijgen van Oranje veelzeggender kan blijken dan het misbaar van anderen. Zou uit aanleidingen als deze niet de bijnaam van 'de Zwijger' voortgekomen zijn, die dan toch maar bestaan heeft en onmogelijk uit de lucht kan zijn komen vallen?[6)] Spoedig zou blijken wat achter het zwijgen was verborgen gehouden.

Het volk - want alle berichten werden ongeloofelijk snel publiek, natuurlijk in een vorm die het *fama crescit eundo* voor ons sterk bevestigt - het volk geloofde nu meer dan ooit, dat het Philips om invoering van de Spaansche inquisitie te doen was. De Staten van Namen, een zeer katholieke provincie, kwamen op eigen gezag bijeen en zonden een deputatie aan Margaretha met de boodschap dat zij nimmer de Spaansche inquisitie zouden aanvaarden.[7)] Een toenadering, straks

1) *Corr. de Ph. II*, I, p. CXXX.
2) Poullet, *Corr. de Granvelle* I, 42.
3) Ibid., 63.
4) Ibid., 87.
5) Vgl. *Corr. de Ph. II*, I, 391.
6) Dat Titelman eenmaal den prins een slimmerd *(astutum)* genoemd heeft, bewijst m.i. volstrekt niet dat anderen hem niet 'den Zwijger' plachten te noemen. Zie het kleine artikel van mijne hand in het vervolg dezer aflevering, en vooral de daar aangehaalde plaats van Abel Eppens tho Equart *(swigende Willum)*.
7) Poullet, *Corr. de Granvelle* I, 72.

een verbond wellicht, tusschen katholieken bevreesd voor de welvaart van het land, en protestanten beducht voor hun leven, begint tot de mogelijkheden te behooren, *en het is Oranje die deze mogelijkheid het eerst begrepen heeft*. In het midden zijner bezinning staat in dezen tijd de godsdienstvrede; zijn Duitsche verwanten moedigen hem trouwens aan, de zaak van een godsdienstvrede voor de Nederlanden voor den Rijksdag te brengen. Doch zij hadden daarbij de belangen van het lutherdom op het oog,[1)] en de Nederlandsche hervorming richtte zich nu naar Calvijn. Dit bespeurende, en er groot gevaar in ziende, had Oranje zich reeds sinds 1563 met een plan gemoeid tot vereeniging der luthersche en calvinistische geloofsbelijdenissen. Van het geheel afwijkend karakter van het calvinisme had hij in dezen tijd nog geen begrip; eerst de volstrekte afwijzing der calvinisten doet hem in 1567 het plan voor het oogenblik opgeven, maar in 1565 geeft hij er zich nog veel moeite voor. Hiervan is hij dan echter reeds overtuigd, dat zoo er betrekkingen met de protestanten (in en buiten het land) zullen moeten worden onderhouden, men bij de consistoriën der calvinisten te land moet komen, die geenszins naar Duitschland zien, maar met de georganiseerde calvinistische partij in Frankrijk in verbinding staan.

Onder de wordende calvinistische partij in de Nederlanden onderscheidt men een aantal leden van den lageren adel als Nicolas de Hames, wapenkoning der orde van het Gulden Vlies, de Casembroot, secretaris van Egmond, vooral de gebroeders Jan en Philips van Marnix; - daarnaast personen uit de gestudeerde burgerij, als Gilles le Clercq, advocaat te Doornik. Zij weten zeer goed dat zij nog te gering in aantal, aanzien en middelen zijn om het sein tot een opstand te kunnen geven. Zij moeten verstandhouding met de katholieke meerderheid verkrijgen. Tusschenpersoon tusschen Oranje en hun kring is de onvermoeide Lodewijk van Nassau. Een aantal van deze calvinisten komt te Spa in Juli 1565 bijeen. Zij hervatten hunne bespreking in November '65 te Brussel, in het huis van de Hames, en in tegenwoordigheid van den predikant Junius.

1) Willem landgraaf van Hessen aan Oranje, 31 Maart 1566: ‘damit die Niederlände.... wie andere stende des Reichs, bey der Augspürgischen Confession möchten gelassen werden.’ (Groen II, 72).

Het doel is een liga tot stand te brengen zoo mogelijk van den geheelen adel, waartoe Gilles le Clercq een eerste ontwerp redigeert. Iedere uitdrukking die aan de katholieken aanstoot zou kunnen geven is er zorgvuldig uit geweerd: men moet zich bij eede verbinden tegen handhaving der inquisitie, zonder iets te beproeven 'qui soit au déshonneur de Dieu et du Roy.' Zij zullen elkander onderling bijstaan 'comme frères et fidèles compagnons, tenant la main l'un à l'autre.'[1] De Brusselsche vergadering zond emissarissen naar alle provinciën, en het succes was boven verwachting groot. Honderden handteekeningen werden in enkele weken verkregen; zelfs kanunniken en abten betuigden hun instemming.[2] Zonder uitzondering bijna teekenden de edelen die hooger of lager bevel bij de benden van ordonnantie bekleedden, zoodat de zaak eenigermate op een betooging der nationale krijgsmacht geleek.

Wie zou aan het hoofd staan? Van de oorspronkelijke beleiders had niemand gezag en aanzien genoeg. Zij zelf hoopten: Oranje; maar deze aarzelt: 'il n'est pas encore d'avis d'user d'armes,' schrijft de Hames 27 Februari 1566, 'sans lesquelles il est impossible de mettre notre projet à exécution.'[3] Een plan dat zal zijn neergekomen op overrompeling van eenige 'places de sûreté' op de Fransche wijze, om van daar uit op gunstigen voet met de regeering te kunnen onderhandelen. Oranje zou vermoedelijk ja hebben gezegd als hij van de andere groote heeren zeker ware geweest; - althans heeft hij veel moeite gedaan, hen voor het plan te winnen; maar Egmond weigerde stellig, en zonder Egmond een opstand te beginnen leek hopeloos. Men moest zich dus tot de vreedzame betooging beperken die Oranje aangaf: een plechtige petitie aan de landvoogdes; daar waren ook de hooge edelen - Mansfeld uitgezonderd - niet tegen. Tusschen de heeren van den allereersten rang en de edelen van het Compromis bewogen zich figuren als Brederode, Kuilenburg, Hoogstraten, Lodewijk van Nassau: zij allen moedigden de beweging aan en leenden er ook gewillig hun naam aan.

Ongerust, belegde Margaretha een gecombineerde verga-

1) *Supplément à Strada* II, 299 (Amsterdam 1729).
2) Poullet, *Corr. de Granvelle* I, 308.
3) Groen II, 35.

dering van Raad van State, Geheimen Raad en Vliesridders, 27 Maart. Men adviseerde haar, niets tegen het compromis te ondernemen; zelf was men immers ook voor afschaffing der inquisitie en verzachting der plakkaten. Margaretha gaf toe en ontving een deputatie der edelen tot het aanbieden van hun verzoekschrift, 5 April 1566. Een kleine driehonderd ruiters, van heinde en ver uit het land bijeengekomen, vergezelden de deputatie tot de deur van het paleis. Het verzoek strekte om iemand tot den koning af te vaardigen ten einde dezen tot intrekking der geldende plakkaten te bewegen die zouden moeten vervangen worden door nieuwe, vast te stellen bij rade en bewilliging van Staten-Generaal; en om in afwachting van 's konings besluit de inquisitie te schorsen en de plakkaten niet te doen uitvoeren. Margaretha beloofde, den koning het verzoek te zullen overbrengen, en inquisiteurs en gerechtshoven te zullen aanschrijven, zich in de uitoefening hunner ambtstaak ‘met alle bescheidenheid’ te gedragen. Eene goedkeuring van hun gehouden gedrag, waarom de edelen mede verzocht hadden, verkoos zij evenwel niet uit te spreken. 's Avonds werd een feestmaal bij Kuilenburg gehouden, waar de insigniën van het verbond, de bedelzakjes en bedelnapjes, voor het eerst vertoond werden, en het ‘vive le Geus’ weerklonk.[1)]

Margaretha zond nu Montigny en Bergen naar den koning om het verzoek der edelen over te brengen; onderwijl deed zij door den Geheimen Raad een verzachting der plakkaten ontwerpen. De protestanten gedroegen zich onmiddellijk, of het verzoek reeds was toegestaan. Een zoogezegde verklaring der Vliesridders deed de ronde: ‘les magistrats et inquisiteurs ne procéderont plus pour le fait de la religion par prise de corps, ni confiscation de biens, ni bannissement.’[2)] Duizenden die in het geheim de hervorming waren toegedaan geweest traden nu openlijk op, en onder hen ook een groot aantal geestelijken. Velen keerde uit Enngeland terug, ten uiterste verbitterd door hun ballingschap en de verbeurdverklaring hunner goederen. Zij allen stellen zich aan of de uit-

1) Gachard, *Etudes et Notices*, I, 130. - Berlaymont heeft dus, als hij op 5 April het hem toegeschreven woord werkelijk gesproken heeft, slechts een misprijzende aanduiding herhaald die al eerder voor de leden van het compromis was gebruikt, en die dezen, uitdagend, overnamen.

2) Poullet, *Corr. de Granvelle* I, 217.

oefening van den hervormden eeredienst reeds veroorloofd is; - en Margaretha houdt zich nog met niets bezig dan met eene verzachting der plakkaten! Het ontwerp van moderatie door den Geheimen Raad opgesteld en aan de Staten der provinciën toegezonden, schrijft alleen voor de ketters niet te verontrusten ‘tant qu'ils s'abstiendront de scandale’: zij zullen dus mogen leven zooals onder Karel V vreemde edelen en vreemde kooplieden, de hervorming toegedaan, het hebben mogen doen. De groote meerderheid der katholieken keurde deze verzachting goed; Egmond verklaart er zich vóór, en ook de Staten der provinciën, doen dit, bijna zonder voorbehoud. Wat den koning betreft, die praatte weer in en uit, zooals hij gewoon was. Ostensibele brief: hij zou spoedig in de Nederlanden komen en dan onderzoeken of de plakkaten verzacht konden worden, ‘car Dieu sait bien que je n'évite rien plus volontiers que l'effusion du sang humain.’[1] Geheime brief: geen tittel of jota te wijzigen; voor de ketterij zal hij nooit wijken.[2]

Wat Philips te veel was, den calvinisten was het natuurlijk veel te weinig. Niet op deze wijze kon de ware religie zegevieren. Zij voelden zich gesteund door een gedeelte althans van den adel, hadden den indruk dat zij de landvoogdes bevreesd hadden gemaakt, en zagen, nu zij zich zóó talrijk wisten, tegen gewapenden opstand niet langer op. Aan een ordonnantie van 27 April, die den teruggekeerden emigranten gebood het land onmiddellijkweder te ruimen, gehoorzaamde niemand. Meer en meer namen de consistoriën de leiding, wien het niet om verzet tegen de ‘spaansche tyrannie’, maar om uitroeiing der paapsche afgoderij te doen was. Een aantal katholieke onderteekenaars van het Compromis trekken zich uit de beweging terug.

Alom begint de calvinistische prediking[3]: in Artois, in Vlaanderen, te Antwerpen, in Holland, in Brabant, in de omstreken van Maastricht, eindelijk zelfs te Brussel. Te Antwerpen doen de calvinisten (13 Juni) een mislukte poging, zich in het bezit te stellen van de Onze Lieve Vrouwe Kerk. Een ordonnantie van 3 Juli: verbod van prediking, met bedreiging

1) *Supplément à Strada*, II, 349.
2) *Corr. de Ph. II*, I, 415.
3) Theissen, *Corr. de Marguerite* (Utrecht 1925), I, 150.

van de galg voor de predikanten, werkt niets uit. Men begeeft zich gewapend ter preek en niemand durft de predikanten aan te tasten. Onder het gehoor merkt men gegoede burgers op, advocaten, ‘dames met gouden halssieraad’. Te Gent voert men den schepenen, die van de ordonnantie van 3 Juli durven kikken, tegemoet dat men God meer te gehoorzamen heeft dan de menschen (23 Juli).[1] Den 1sten Augustus gaat men verder en verlangt er een der kerkgebouwen, daar het aanstonds voor prediking in de open lucht te koud zal zijn. In werkelijkheid vormen de calvinisten nog steeds de minderheid, maar een minderheid in volle actie, terwijl de meerderheid zich van tegenactie onthoudt. Margaretha durft geen geweld te gebruiken, hoewel zij het zou kunnen doen met steun en advies van een aantal hooge edelen: Mansfeld, Aerschot, Berlaymont, Arenberg, Megen en Noircarmes. Maar met Oranje, Egmond en Hoorne durft zij niet breken. Zij zendt Oranje naar Antwerpen om daar de rust te bewaren (13 Juli); zij vergunt Oranje en Egmond de edelen van het Compromis te woord te staan, die, op Luiksch gebied, een nieuwe vergadering hebben belegd, te St. Truien (14 Juli). De edelen hadden zich door omkooping inzage verschaft ook van de geheime correspondentie tusschen Philips en Margaretha;[2] zij wisten dat de koning overwoog naar de Nederlanden te komen aan het hoofd van een leger; dat Megen reeds troepen wierf in Duitschland. Maar het Compromis geeft den koning in dubbelhartigheid niets toe.[3] Aan Oranje en Egmond, ter overbrenging aan de landvoogdes, geven de edelen te verstaan den koning getrouw te zijn, tegen verandering in de religie gekant, en alleen vereenigd te blijven om een aanval op hunne personen af te weren; - onderwijl is men met de consistoriën in dagelijksche onderhandeling. De consistoriën hadden achter zich wat den edelen ontbrak: geld, het middel m.a.w. om zich te wapenen. Zij beloven de edelen, het land te zullen ruimen wanneer de Staten-Generaal tot verbod van den hervormden eeredienst zullen besluiten; en op weinige uitzonderingen na bewilligen nu ook de katholieke edelen, voor zoover zij naar

1) Gachard, *Notice sur les archives de Gand*, 114.
2) Gachard, *Voyages des souverains des Pays-Bas* II, p. XVI.
3) Rachfahl, *Marg. von Parma*, 192 vv.

St. Truien zijn gekomen, in het door de consistoriën aangeboden verbond. Oranje en Egmond weten van dit verbond, en verhinderen het niet. Terwijl Lodewijk van Nassau in Duitschland troepen in wachtgeld neemt, biedt een deputatie van twaalf leden de landvoogdes een nieuw verzoekschrift aan: zich tot de bijeenkomst van Staten-Generaal onder bescherming te mogen stellen van de Vliesridders, en met name van Oranje, Egmond en Hoorne (30 Juli). Om tijd te winnen, antwoordt Margaretha dat zij dit verzoek aan de Vliesridders zal voorleggen, die zij tegen 28 Augustus naar Brussel beschrijft.

Hebben de consistoriën het compromis achterhaald, zij zelf worden nu achterhaald door de beeldstormers.

De groote massa van het publiek der hagepreeken bestond uit gering volk, minder toegankelijk voor het positieve gedeelte der prediking, dat de strenge calvinistische moraal inscherpte, dan voor het nooit ontbrekende negatieve: de vervloeking en bespotting van de hoer van Babylon. De volstrekte apathie der regeering vestigt den indruk dat men alles wagen kan. Megen schrijft 9 Augustus aan Margaretha dat hij niet naar Brussel komen durft, gedachtig aan het lot van zijn grootvader Humbercourt, in 1477 door het Gentsche gemeen terechtgesteld.[1)] Vuilaardige schotschriften tegen Margaretha worden te Brussel verspreid. Kooplieden verlaten het land. Te Antwerpen, te Oudenaarde, schooien drommen werkloozen door de straten. Te Ieper loopen zij op de markt te hoop en dreigen de stad te zullen plunderen (eind Juli, begin Augustus).

De beelden worden gebroken 12 en 13 Augustus in de streek om Hondschoote en Armentières, en voorts te Poperinghe (14), Ieper (15), Oudenaarde (18), Antwerpen (20), Gent en Middelburg (22), Doornik (23), Utrecht en Leiden (24), Schoonhoven en Gorkum (25 Augustus); het loopt door tot Alkmaar, tot in Gelderland, Overijsel, Groningen, en eindigt te Leeuwarden (6 September). Te Amsterdam, Dordrecht en Gouda wordt de beweging in haar begin gestuit; te Haarlem en te Delft heeft zij zich niet voorgedaan. Repressie werd, althans door Egmond en voor zijn stadhouderschap, ondoenlijk geacht; ‘la première

1) *Corr. de Ph. II*, I, 442.

chose à faire est de conserver l'état,' zegt hij tot Margaretha; 'ensuite on s'occupera de la religion'. - Waarop de landvoogdes: 'la ruine de la religion serait un plus grand mal que la ruine du pays.' - Egmond: 'tous ceux qui ont quelque chose à perdre ne l'entendent pas de cette manière.'[1] De benden van ordonnantie waren niet te vertrouwen; Duitsche huurlingen te gebruiken, vreesde de landvoogdes, zou beteekenen een burgeroorlog te ontketenen; dus temporiseerde zij. Er was juist weer een stel dubbele brieven van Philips ontvangen: ostensibel: schorsing der inquisitie, moderatie der plakkaten en algemeen pardon; - geheim: van den anderen brief is niets gemeend; zijn einddoel blijft, alle schuldigen te straffen. Maar met schorsing en pardon waren de calvinisten niet tevreden; zij verlangden de vrije preek. Wanneer dit in den Raad van State te berde wordt gebracht, spreekt Margaretha eerst nog van zich af: 'je me laisserai plutôt tuer que de consentir; ce serait la ruine de la religion que S.M. veut plutôt conserver que le pays, mieux aimant tout perdre que d'offenser Dieu si grièvement.'[2] Zij wilde naar Bergen in Henegouwen vluchten, maar het volk komt in beweging en houdt de poort dicht. Dan eindelijk zwicht zij, 'considéré la force et nécessité inévitable'[3]: de heeren van het compromis mogen dan mededeelen dat tot de beslissing des konings toe de preek mag worden gehouden overal waar zij reeds gehouden is (23 Augustus). De heeren van het compromis beloofden van hunne zijde plundering te zullen tegengaan, het volk de wapenen te doen nederleggen en de preek te zullen verhinderen overal waar zij nog niet gehouden was.[4]

De groote heeren hebben inderdaad getracht, op dezen grondslag een *modus vivendi* tusschen protestanten en katholieken in trein te brengen: Oranje te Antwerpen, Egmond in Vlaanderen, Hoogstraten te Mechelen, Hoorne te Doornik. Bij ordonnantie van 25 Augustus worden de plunderaars buiten de wet gesteld: men mag ze overvallen en op de plaats dooden.[5] Oranje liet er ettelijke ter dood brengen te Ant-

1) *Corr. de Ph. II*, I, 450.
2) Ibid., 592.
3) *Déduction de l'innocence du Comte de Hornes* (Dec. 1568).
4) Le Petit, *Grande Chronique* II, 121 (Dordrecht 1601).
5) Anselmo, *Codex Belgicus*, 37 (Antverpiae 1661).

werpen, en Egmond in Vlaanderen. Begin September was overal de rust teruggekeerd. Intusschen geven de calvinisten aan het preekverlof een zeer ruime toepassing. Zij doopen, zegenen huwelijken in, vieren avondmaal, openen scholen, richten (te Doornik, Valenciennes, Gent, Antwerpen) houten of steenen kerkgebouwen op, rond of achthoekig, in hun uiterlijk geheel onderscheiden van eene katholieke kerk in de geijkte vormen.[1)] De Lutherschen, die niet minder willen zijn, stichten te Antwerpen nu ook een kerkgebouw. Te Antwerpen, Doornik, Utrecht, Ieper komen plaatselijke godsdienstvredes tot stand, waarbij de betrekkingen tusschen de belijders der verschillende confessiën geregeld worden, en die verbieden dat zij elkander overlast aandoen.[2)] Feitelijk zijn dit overtredingen van het compromis van 23 Augustus; Margaretha beklaagt zich dan ook dat men bezig is ‘de planter en égalité deux religions,’ hetgeen zij nooit heeft toegestaan (6 September).[3)] Zij verwijt nu Oranje, Egmond, Hoorne en Hoogstraten ‘de s'être déclarés contre Dieu et contre le Roi, en paroles et en fait’,[4)] en zoekt haar steun nog uitsluitend bij de katholieke groep onder Mansfeld, dien zij bij het uitbreken van den beeldenstorm tot gouverneur van Brussel benoemd had.[5)]

Geboren in 1517, van Saksische origine, vertegenwoordigt Mansfeld een verleden dat Oranje en Egmond niet meer gekend hebben. Hij voelt zich meer Oostenrijksch dienaar dan Nederlandsch heer. De overmoed der hervormden zorgt er voor dat hij niet alleen blijft. Waar een godsdienstvrede is afgekondigd blijft deze niet lang bewaard. De calvinisten verzetten zich tegen het vieren der mis en het luiden der klokken. De katholieken trekken zich van het Verbond der Edelen terug. ‘Geus’ verliest zijn politieke beteekenis en beteekent voortaan calvinist. Margaretha gaat met het denkbeeld om, een katholieke contra-liga tot stand te brengen die beginnen zal in de waalsche

1) Van Vaernewijck, *Beroerlicke tijden* II, 108 vv.; Poullet, *Corr. de Granvelle* II, 7; *Corr.* de *Ph. II*, I, 492.
2) *Corr. de Guill. le Taciturne* II, 215 (Antwerpen); *Bull. Comm. royale d'Histoire*, 1ste serie, XI, 421 (Doornik); *Corr. de Guill. le Taciturne* II, 209 (Utrecht); Diegerick, *Documents du XVIe siècle* (Ieper).
3) *Corr. de Guill. le Taciturne* II, 224.
4) *Corr. de Ph. II*, I, 453.
5) Voor de betrekkingen tusschen Margaretha en Mansfeld, zie Rachfahl, *Marg. von Parma*, 206 vv.

provinciën.[1] In Vlaanderen bevindt Egmond, met wien niemand meer tevreden is, zich in een zonderlinge positie. Hij durft evenmin de mis bij te wonen als er vandaan te blijven; hij gaat er ten slotte heen maar woont ze bij met gedekten hoofde, en bereikt er niets mee dan beide partijen ergernis te geven.[2] Waar hij zich warm voor placht te maken: verruiming der bevoegdheden van den Raad van State, bijeenroeping der Staten-Generaal, niemand die er nog om geeft. Hij is een oud, vervallen man geworden, durft niet te gaan slapen dan met een pistool onder zijn bereik.[3]

Oranje kent Egmond's aarzeling niet. Hij begrijpt dat wie niet onder de spaansche tyrannie wil terugvallen, voortaan de wapenen opnemen moet. Hij wil dat de Nederlanden, ter zelfbescherming, zich zullen aansluiten bij het Rijk.[4] Den 3den October heeft hij hierover met Egmond, Hoorne en Hoogstraten te Dendermonde een mondgesprek, dat uren duurt, maar waarin hij Egmond niet overreedt. Egmond wil tegen den wettigen souverein niets ondernemen. Hij zoekt nu aansluiting bij Margaretha en Mansfeld; in Januari 1567 verschijnt hij weder in den Raad van State; hij legt den eed van volstrekte trouw aan den koning af dien Margaretha nu van alle ambtenaren vordert; Oranje, Hoorne en Hoogstraten weigeren dien.[5]

De katholieken schamen zich nu voor hun verlamming in Augustus. Wat hadden zij al niet gevreesd: een algemeenen opstand, een inval der Hugenoten, Duitsche tusschenkomst; - niets was gebeurd. Reeds 8 October vat Margaretha moed tot een eersten maatregel van reactie: alle uit den vreemde ingekomen predikanten gebiedt zij, het land te ruimen.[6] Den 4den December schrijft zij de steden aan dat zij de preek heeft toegestaan en niets anders; wat daarboven uitgaat moet afgesteld, waartoe zij de hulp toezegt van haar troepen, want die

1) *Corr. de Ph. II*, I, 457.
2) Van Vaernewijck I, 233.
3) Poullet, *Corr. de Granvelle* II, 196.
4) ‘Et comme il nous est plus duisable d'être joints avec l'Empire que non pas avec aucun autre pays..., me semble que nous nous devrions tenir conformes aux institutions d'icelui.’ (Groen II, 435).
5) Groen III, 146.
6) *Corr. de Guill. le Taciturne* II, p. C.

heeft zij zich nu door werving in Duitschland verschaft. Zij begint in de steden garnizoen te leggen.

Ook de calvinisten wapenen zich. Geld hadden zij bijeen: in den zomer hadden zij zich gevleid, van den koning vrijheid van eeredienst te kunnen koopen voor 3 millioen,[1] en daartoe inzameling gehouden. Het Antwerpsche consistorie, dat voor de partij handelt, biedt Oranje het opperbevel aan. Maar deze aarzelt nu, omdat het hem den steun van het Rijk zou kunnen kosten. Steeds met de gedachte aan dien steun vervuld, doet hij zijn uiterste best, calvinisten en lutheranen alsnog bijeen te brengen, de calvinisten te belezen tot het omhelzen der Augsburgsche confessie.[2] Onderwijl doet hij te Antwerpen, waar Margaretha hem vooralsnog zijn gang moet laten gaan, den godsdienstvrede zoo goed mogelijk eerbiedigen. De calvinisten hopen hem geheel op hun zijde te trekken. Mocht dit niet gelukken, zij hebben nog Brederode, die zijn kasteel te Vianen versterkt; zij hebben Doornik en Valenciennes, die, geheel in hunne hand, de betrekking kunnen openhouden tot de Hugenoten in Frankrijk. Te Doornik rekent men dat thans □ der bevolking tot het calvinisme is overgegaan;[3] - beide steden weigeren garnizoen. Te Valenciennes, waar zich de twee vermaardste predikanten Gui de Bray en Péregrin de la Grange ophouden, heeft het consistorie het stadsbestuur geheel naar zijn hand gezet. Het is het Nederlandsch Genève geworden. Maar in December slaat Noircarmes het beleg voor de stad. Egmond, thans geheel van partij veranderd, laat in Vlaanderen predikanten ophangen en de schuren afbreken waarin preek gehouden was. Waar blijft de calvinistische krijgsmacht?

Lodewijk van Nassau heeft in Duitschland troepen geworven. Zij rukken tot ontzet van Valenciennes aan, maar worden 27 December door het garnizoen van Rijsel verslagen bij Watrelos en 29 December door Noircarmes te Lannoy; en 2 Januari '67 kan Noircarmes bij verrassing garnizoen in

1) Poullet, *Corr. de Granvelle* II, 78; vgl. *Bull. Comm. royale* 2e serie XI, 244, en 3e serie III, 392 en van Roosbroeck, *Het Wonderjaar te Antwerpen* (Antw. 1930), 153 vv.
2) *Corr. de Guill. le Taciturne* II, p. CXXXIII.
3) Groen II, 217.

Doornik werpen. Daar Oranje zich eclipseert, stelt nu Brederode zich op de eerste plaats. Begin Februari richt hij, van uit Vianen, namens het geslonken Compromis een protest tot Margaretha wegens de schending van het accoord van 23 Augustus.[1] Aan Valenciennes zendt hij de vermaning vol te houden, en zegt het de hulp van Oranje, Hoorne en hemzelven toe. Maar Oranje gelooft aan de mogelijkheid van welslagen niet. Hij treedt niet in betrekking tot den calvinistischen troep die nu onder Jan van Marnix, heer van Tholouse, ook te Oosterweel onder den rook van Antwerpen gelegerd is; hij houdt de poort gesloten. Te zwak om Antwerpen met de wapenen te nemen, beproeft de troep thans een aanslag op Walcheren om Vlissingen in handen te krijgen dat Antwerpen kan afsluiten van de zee;[2] de aanslag mislukt smadelijk. 13 Maart 1567 wordt Tholouse in zijn kamp te Oosterweel door troepen der landvoogdes onder Philippe de Lannoy aangevallen. Van den stadsmuur kan men het gevecht zien. De Antwerpsche calvinisten willen er aan deelnemen, maar Oranje, die nu op de lutheranen en katholieken steunt,[3] houdt hen tegen. Ook nu nog wil hij zich alleen met de calvinisten inlaten in zoover zij een verbond met de lutheranen willen aangaan en dus een beroep op het Rijk mogelijk maken, maar zij hebben dit geweigerd. Bovendien houdt hij de nederlaag der calvinisten voor zeker, en wil de stad Antwerpen, die aan zijne rustbewaring is toevertrouwd, niet aan een strafgericht blootstellen. De nederlaag volgt; Jan van Tholouse sneuvelt.

Te Valenciennes wanhoopt nu Gui de Bray. Hij lucht zijn verontwaardiging over Oranje in hartstochtelijke woorden: ‘un méchant malheureux, et que Dieu punira quelque jour pour nous avoir si longtems abusés en folle espérance de secours’;[4] - Oranje boette hier voor de niet te vervullen toezegging van Brederode. 24 Maart geeft de stad zich aan Noircarmes over. Brederode, uit zijn kasteel te Vianen door Megen

1) Diegerick, *Doc. du XVIe siècle* III, 278. - Antwoord van Margaretha: Poullet, *Corr. de Granvelle* II, 266.
2) Rachfahl, *Wilhelm von Oranien* II, 864.
3) *Corr. de Ph. II*, I, 527; vgl. van Roosbroeck 362-363.
4) Langeraad, *Guido de Bray*, 72 noot.

verdreven, vlucht (na tevergeefs door Egmond pardon te hebben laten vragen aan Margaretha) naar Amsterdam en weldra naar Emden; hij is spoedig daarna in Oostfriesland overleden. Hoorne en Hoogstraten leggen thans den eed van trouw aan Philips af, dien zij in Januari geweigerd hebben; Oranje alleen niet. Duizenden vluchtelingen nemen de wijk naar Emden, Keulen, Engeland; in den Bosch één derde van de bevolking. Oranje verlaat Antwerpen den 11den April 1567 en begeeft zich naar Dillenburg. Zijn rol van in oppositie verkeerend Bourgondisch edelman is uitgespeeld; zijn standgenooten, zonder welke ook hij in zijn politiek verzet niets vermag, hebben hem den rug toegekeerd, en calvinistisch partijganger willen worden heeft hij niet. De staatkundige oppositie waarin Oranje opkomt en die hij eenigen tijd geleid heeft, is door een godsdienstige beweging achterhaald wier werktuig hij in 1566 niet verkiest te worden. Maar opgegeven heeft hij zijn aanvankelijk doel geenszins. Zóó weinig breekt hij met de Nederlanden, dat hij er, met het uitzicht op allerlei mogelijkheden, zijn oudsten zoon te Leuven achterlaat.[1)] Als onderdaan met onmacht geslagen, zal hij, zich op zijn Duitsche betrekkingen en souvereinen rang bezinnende, eerlang beproeven wat een Bevrijder vermag.

1) Blok, *Willem de Eerste*, I, 169.

II
De bevrijder

Hadde Philips, in plaats van met eigen sinister vooroordeel, met de Nederlandsche werkelijkheid eenige rekening gehouden, hij zou Margaretha in staat hebben gelaten, vrucht van haar overwinning te plukken. Want een overwinning was het: het verbond van katholieken en ketters waarvoor zij in 1566 had gebeefd, was uiteengevallen. Zij wilde thans matiging betracht hebben; zij had regentenbesef genoeg, om de zooeven weer begonnen, welvaartmoordende, de toekomst bedreigende emigratie met leede oogen aan te zien. Zij stond in haar overtuiging niet alleen. Ook Granvelle, ja de Paus zelf drongen thans bij den koning op matiging aan.[1)] Maar Philips, door de concessies die 1566 hem afgedwongen had diep vernederd, had van den eersten dag af op wraak gezonnen. Geleidelijk waren in Lombardije troepen bijeengetrokken, die 30 December 1566 onder bevel van den hertog van Alva werden gesteld. Zijn instructie was van zulk een aard, dat, na zijn komst, Margaretha slechts de schaduw van gezag zou overblijven. Zoodra zij er kennis van heeft vraagt zij dan ook ontslag; het wordt geweigerd. Tegelijk wordt haar het programma gedicteerd dat zij zal hebben uit te voeren: de steden, van haar privilegiën beroofd, onder koninklijke commissarissen te stellen; citadellen te bouwen te Antwerpen, Valenciennes, Vlissingen, Amsterdam en Maastricht, op kosten der ingezetenen; belasting te heffen zonder goedkeuring der Staten-Generaal; de inheemsche troepen af te danken.[2)]

1) Kervyn, *Hug. et Gueux* I, 469.
2) *Corr.* de *Ph. II*, I, 542.

Langzaam nadert, door het vrijgraafschap Bourgondië en Lotharingen opmarcheerend, het leger. De troepen waren van de beste die Spanje te velde kon brengen: 9000 man oudgediende infanterie, onder de Ulloa, Romero, de Londoño, de Bracamonte; 1200 man italiaansche en albaneesche ruiterij onder Alva's bastaard don Fernando de Toledo; italiaansche geniesoldaten onder Vitelli. Een niet buitengemeen talrijke, maar door gehalte indrukwekkende macht. - De voorhoede rukte 9 Augustus 1567 Brussel binnen.

De Nederlanden zullen tot een Spaansche provincie worden gemaakt. Dit is de bedoeling, maar ook thans verschuilt zich de koning. Aan den Paus verzoekt hij, gebeden op te zenden voor de reis die hij naar de Nederlanden staat te ondernemen. Margaretha schrijft hij aan, schepen uit te rusten om hem af te halen. In werkelijkheid wil hij - als hij dan ooit gaan zal - eerst verschijnen wanneer het gansche assimilatiewerk zal zijn afgeloopen en hij de rol zal kunnen spelen van den miskende die grootmoedig vergeeft. De lijst der hoofden die eerst moeten vallen, is tusschen hem en Alva vastgesteld. Montigny en Bergen staan er op, die hij, onder een voorwendsel, in Spanje houdt. Hun executie wacht op een sein van Alva, dat het oogenblik is gekomen.

Luis Alvarez de Toledo, hertog van Alva, markies van Soria, was nu 59 jaar oud; een der stutten van den Spaanschen troon. Hij haatte de Nederlanders zooals alle Castilianen deden, die den overmoed van Chièvres en zijne *flamencos* in de jaren na 1517 nog niet vergeten waren. Een brutale houwdegen was hij in het minst niet: van koel-beleefde, hooghartige vormen, vol zelfbeheersching als veldheer en als diplomaat. Hij handelde niet overijld; eenmaal tot handelen besloten, was hij onverbiddelijk. Aarzeling heeft hij nooit gekend. ‘Beter over een geruïneerd,’ heeft hij eenmaal gezegd, ‘dan over een kettersch koninkrijk te regeeren.’[1)] In zoover hij voor de Kerk vecht, zal het geenszins zijn onder leiding der Kerk. Hij veracht zelfs de kerkdienaren, alleen de koning heeft te be-

1) Gachard, *La Bibl. Nat. à Paris*, I, 404.

velen. - Zoodra Margaretha hem ontmoet had, begreep zij dat het haar onmogelijk zou zijn zijn bevelen op te volgen en vroeg opnieuw ontslag (29 Augustus). Zij ontving het ontslag in October, en is in December naar Italië vertrokken.

De eerste daad van Alva was, zijn troepen in een kring om Brussel heen te legeren, dicht onder zijn bereik, en te Antwerpen eene citadel te doen bouwen, eventueele toevlucht bij volksopstand of buitenlandschen inval. De heele omgeving van den hertog bleef spaansch en hij nam de houding aan, geen fransch te kunnen spreken. Een onbeschrijflijke malaise beving iedereen. Den 9den September worden plotseling Egmond en Hoorne te Brussel gevangen genomen, en de burgemeester van Stralen te Antwerpen (van zijn zijde nam nu Philips, 21 September, in Spanje Montigny gevangen; Bergen was 21 Mei '67 in Spanje overleden). Denzelfden 9den September wordt de Raad van Beroerten ingesteld: Berlaymont, Noircarmes, drie rechtsgeleerden en twee Spanjaarden: del Rio en Vargas. Dit lichaam is geen rechtbank; de leden hadden geen commissie van den landsheer, en zelfs in het geheel geen schriftelijke instructie; zij waren slechts bijzitters van Alva, die zelf het vonnis streek en onderteekende. De leden brachten hun adviezen aan Alva niet gezamenlijk uit, maar ieder voor zich, en daar toch altijd die van del Rio en Vargas gevolgd werden, onttrokken zich gaandeweg de andere leden. Rechtspraak over een land dat in staat van beleg verkeert; alle gebruikelijke waarborgen en procesvormen zijn ter wille van het te bereiken doel ter zijde gesteld. Wanneer Alva te Brussel is brengt hij zeven uren per dag in dezen raad door, vonnissen teekenende naarmate zij gereedkomen; van tijd tot tijd is er executiedag. Zoo worden 4 Januari 1568 84 personen geëxecuteerd, 20 en 21 Februari tezamen 108, 20 Maart 55.[1)] Den 3den Maart hebben er 1500 aanhoudingen plaats over het geheele land, op één dag. Alva spoort geen ketters als zoodanig op: daarmede moeten de inquisiteurs voortgaan, - hij neemt de lieden gevangen op grond dat zij aan een oploop hebben deelgenomen, beelden hebben gebroken, het Compromis hebben geteekend, bij eene preek hebben toegeluisterd.

1) Gachard, *Etudes et Notices* I, 142 vv.

Hoeveel slachtoffers Alva gemaakt heeft?[1] De martelaarsboeken komen tot een getal van 18.000; Spaansche tegenstanders van Alva beschuldigen hem later, 6000 hoofden te hebben doen vallen.[2] Daar een groot gedeelte van het archief van den Raad van Beroerten in 1576 vernietigd is, zal men het juiste getal nooit weten; waarschijnlijk ligt het getal ter dood veroordeelden tusschen 6 en 8000; voegt men er de slachtoffers der moorden van Mechelen, Zutfen en Naarden in 1572 bij, dan komt men tot een hooger cijfer.

Steeds gaat met het doodvonnis verbeurdverklaring van goederen gepaard. In 1573 beroemt zich Alva dat de rente der geconfisceerde goederen den koning 500.000 ducaten per jaar oplevert.[3]

De slag trof doel in zooverre hij de katholieke bevolking van schrik verlamde. De hervormden vluchtten zoo zij maar eenigszins konden het land uit. Die er geen kans toe ziet vlucht de wildernis in waar, vooral in een deel van Vlaanderen en in het Doorniksche, de bandietentroepen der boschgeuzen ontstaan. Het was dan ook niet uit vrees voor de bevolking dat Alva onmiddellijk na zijn aankomst nog 11000 man Duitsche troepen aannam, maar om gereed te zijn bij een mogelijken inval van Oranje.

Egmond, Hoorne, Montigny gevangen; Brederode en Bergen overleden, van niemand was meer hulp te wachten dan van Oranje alleen. Hoogstraten is hem in de ballingschap gevolgd; Jacob van Wesenbeke, gewezen pensionaris van Antwerpen, dient hem met de pen; als boodschapper bij de Duitsche vorsten, broeder Lodewijk. Philips van Marnix is niet vóór het einde van 1570 als lid van Oranje's civielen staf te beschouwen.[4]

Hoe stonden de kansen op Duitsche hulp? Maximiliaan II verborg zijn verontwaardiging over wat er in de Nederlanden gebeurde niet. In Februari '68 deed hij er zijn beklag over te

1) Vgl. over deze vraag Gachard, *Etudes et Notices* II, 366; Meyhoffer, *Martyrologe* (Nessonvaux 1907).
2) *Corr. de Ph. II*, III, 40.
3) Ibid. II, 216.
4) Fruin, *Verspr. Geschr.* II, 257.

Madrid. Oranje's optreden is er steeds op berekend, een tusschenkomst der Luthersche vorsten mogelijk te doen blijven. Dus valt hij in zijn uitschriften den wettigen landsheer niet aan, maar zijn luitenant. Evenmin kiest hij voor de calvinisten als zoodanig partij; zijn leus is: nationale bevrijding. Hij vraagt gewetensvrijheid, handhaving der privilegiën, bijeenroeping der Staten-Generaal; - nog altijd het program waarop hij, in 1566 vóór den beeldenstorm, gehoopt had dat katholieken en protestanten zich zouden willen vereenigen.

Verpanding van kostbaarheden en Duitsche goederen, hulp zijner familieleden en van eenige bevriende vorsten,[1)] contributiën der vluchtelingen te Emden, Keulen, in de Palts en in Engeland, stelden hem in staat, gedurende enkele maanden een aanzienlijk leger op de been te houden. Onderbevelhebbers zullen de grens overschrijden op verschillende punten tegelijk; hijzelf zal met het gros ingrijpen op het meestbelovend oogenblik, in de hoop dat het volk, door zendelingen en vlugschriften bewerkt, uit zijn verstijving zal opstaan en hem de hand reiken.

Maar alles hapert.[2)] In April vallen de heer van Villiers en de graaf van Kuilenburg de landen van Overmaze, Willem van den Bergh den achterhoek van Gelderland, Lodewijk van Nassau Groningerland binnen. Een vierde inval, van Cocqueville in Artois, ontworpen in overleg met Coligny en Condé - de Hugenooten zijn dus van den aanvang af als bondgenooten aanvaard - wordt, op verzoek van Alva, door de Fransche regeering gestuit. De expeditie tegen Gelderland leverde eenige winst op: 's-Heerenberg, Boxmeer en Grave konden worden bezet, maar werden weder ontruimd na den tegenspoed in Limburg: hier werd Villiers, die eerst zonder gevolg Roermond had aangevallen, bij Daalhem geheel verslagen en gevangen genomen (25 April). Van den graaf van Oostfriesland ondervond Lodewijk van Nassau geen medewerking tot wat hij het liefst ondernomen had: een aanslag te water op Enkhuizen. Hij nam Wedde en Appingedam en versloeg 23

1) Vgl. Dönges, *Wilhelm der Schweiger und Nassau-Dillenburg* (Dillenburg 1909).
2) Vgl. voor het volgende Rachfahl, *Wilhelm von Oranien* III, 299 vv., en voor Lodewijk van Nassau in het bijzonder, Warnsinck in *Gids* 1932, II, 316 vv.

Mei bij Heiligerlee den stadhouder Arenberg, die zelf sneuvelde, evenals Lodewijk's broeder, de jonge Adolf van Nassau.[1] Hij kon nu het beleg slaan voor Groningen. Hier viel werk voor Alva zelf te doen; - maar eerst brengt hij er den schrik onder te Brussel. 28 Mei wordt het huis van Kuilenburg, waar in '66 de heeren van het Compromis vergaderd hebben, met den grond gelijk gemaakt, 1 en 2 Juni een aantal edelen en andere gevangenen van aanzien terechtgesteld, o.a. Villiers en van Stralen; 5 Juni Egmond en Hoorne onthalsd. Daarna trekt Alva tegen Lodewijk op, die hem voor Groningen niet afwacht, bij Jemgum aan de Eems wordt achterhaald, en naar Duitschland teruggeworpen (21 Juli).[2]

Oranje had aan duitsche huurlingen, fransche Hugenooten, waalsche en nederduitsche vluchtelingen een 25.000 man bijeen; meer dan Alva, die de steden te voorzien had, met mogelijkheid in het veld kon brengen. In kwaliteit echter stonden Oranje's troepen bij die van Alva ver achter; ook was zijn geldvoorraad door het bijeenbrengen zelf der troepen eigenlijk al uitgeput eer de veldtocht begon; hij kon ze niet blijven betalen; alleen een groot wapensucces kon de ontbinding voorkomen. Dit voorziende ontweek Alva een ontmoeting, altijd zorg dragende tusschen Brussel en Oranje te blijven.[3] Eerst lag hij bij Maastricht verschanst, en liet Oranje ongehinderd bij Stockhem de Maas overtrekken (7 October); hij had een overgang boven Maastricht verwacht[4]. Oranje had verstandhouding binnen Luik en hoopte op vrijen doortocht door het bisdom, maar de bisschop Gerard van Groesbeek, die hem minder dan Alva vreesde, ontzegde hem dien.[5] Langs den korsten weg trok hij naar Brabant; onderweg, bij den overtocht over de Geete, bracht Alva hem gevoelige verliezen toe (20 October); Hoogstraten werd hier gewond, en overleed aan de gevolgen.[6] Geen stad die Oranje de poort opende; hem steeds harceleerende zonder hem tot een aanval de kans te geven dreef Alva hem gemakkelijk naar

1) Fruin, *Verspr. Geschr.* II, 106.
2) Rachfahl III, 427 vv.
3) Vgl. voor Oranje's veldtocht van 1568 met name Rachfahl III, 495 vv.
4) Ibid., 503.
5) Ibid., 508.
6) Ibid., 519.

Henegouwen weg. Daar voegde zich een Hugenootencorps onder Genlis bij hem, maar zijn eigen muitend leger kon hij niet langer bijeenhouden. De terugtocht over de Maas bleek afgesneden,[1] slechts de weg naar Frankrijk open. Tot de grens toe, die hij 16 November overschreed, zat Alva hem na. Catharina de Medicis, die, elders door de Hugenooten geoccupeerd, geen troepen beschikbaar had om hem te ontwapenen of terug te drijven, schreef hem een marschroute over de Moezel voor, en voorzag hem van geld en levensmiddelen, om deze te kunnen volgen.[2] Zoo sloeg hij dan, door Champagne en Lotharingen, den weg naar Straatsburg in, waar hij zijn troepen afdankte, op 1200 ruiters na, waarmede hij zich ter beschikking van de Hugenooten wilde houden, voor wier rekening toen Wolfgang, hertog van Tweebruggen, in den Elzas een hulptroep organiseerde. 't Was tijdens den marsch naar Straatsburg dat, in December 1568 of Januari 1569, een nog altijd onbekende - stellig niet Marnix - het *Wilhelmus* heeft gedicht, dat, te midden van den rampspoed, in een aangrijpenden ootmoed, God om beter smeekt.[3]

Na een kort verblijf te Dillenburg voegde zich Oranje in Maart '69 bij Wolfgang; zij konden zich, na een marsch dwars door Frankrijk, met Coligny vereenigen. Op dezen tocht heeft Brantôme den prins ontmoet en hoorde hem over zijn mislukten veldtocht in de Nederlanden spreken: ‘il dit qu'il ne s'arrêterait pas en si beau chemin et qu'il revolerait bientôt’[4]. Te La Rochelle bracht hij een eerste verband tot stand met de tot dusver geheel wilde watergeuzen, aan wier hoofd hij een artesisch edelman, Dolhain stelde, die in 1568 belast was geweest met het inzamelen van gelden in Engeland. In overleg met Coligny verliet Oranje het Hugenootenleger een paar dagen vóór den slag bij Moncontour (3 Oct. 1569), wijl men oordeelde dat de tijd gekomen was een nieuwen aanslag op de Nederlanden te beproeven, waar nieuwe maatregelen van Alva de gemoederen, ook der katholieken, thans tot kookhitte

1) Ibid., 526.
2) Lavisse, *Hist. de France* VI[1], 109; Rachfahl III, 534 vv.
3) Vgl. over het auteurschap van het *Wilhelmus* het kleine opstel van mijne hand in het vervolg dezer aflevering.
4) Blok, *Willem de Eerste*, I, 200.

heetten te hebben ontstoken; 11 November was de prins te Dillenburg terug.

Alva, na het jammerlijk mislukken van Oranje's inval, achtte zijn heerschappij over de Nederlanden onverbrekelijk gevestigd. Hij deed zijn beeld oprichten in de citadel van Antwerpen en op de plek van het afgebroken huis van Kuilenburg te Brussel. Ten behoeve van diens strijd tegen de Hugenooten zendt hij den koning van Frankrijk 1500 man ruiterij onder Mansfeld te hulp. Elisabeth zet hij haar gastvrijheid jegens Nederlandsche ballingen betaald met de aanhouding van alle Engelsche kooplieden binnen de Nederlanden (December 1568).

Granvelle achtte nu het oogenblik gekomen tot een generaal pardon, dat van meer uitwerking zou zijn, zeide hij den koning, dan voortgezette executiën het zouden kunnen wezen, en tevens een goeden indruk in Duitschland zou maken. Philips liet Alva tusschen vier ontwerpen van zulk een pardon de keus (18 Februari 1569), maar Alva ging nog anderhalf jaar lang met zijn executiën en verbeurdverklaringen voort. Eerst 16 Juli 1570 kondigt hij het minst vrijgevige der vier ontwerpen af: vergiffenis aan allen die binnen de twee maanden zich voor commissarissen, te dien einde aangewezen, zullen komen verontschuldigen, - uitgezonderd zijn een groot aantal met name genoemde uitgewekenen, alle predikanten, zij die predikanten in het land gehaald of hun onderdak hebben verschaft, de afwerpers van beelden, de aanleggers van het Compromis, de onderteekenaais van verzoekschriften aan Margaretha van Parma, in het algemeen zij die het gezag van den koning hebben gekrenkt of op eenigerlei wijze den ketters gunst betoond.[1)] Met andere woorden, de vervolging ging door of kon althans iederen dag worden hervat. Drie maanden trouwens na de afkondiging van het pardon laat Philips zelf Montigny in de gevangenis van Simancas verwurgen.

Niet slechts om te straffen was Alva naar de Nederlanden gezonden, ook om te organiseeren.

1) Gossart, *Etablissement du régime espagnol*, 293.

't Eerste werk, in 1568, was het eindelijk alom doorzetten der nieuwe bisschoppelijke hiërarchie van 1559, waarvan de invoering op verschillende plaatsen door den algemeenen onwil verhinderd was. De bisschoppen van Gent, Antwerpen en den Bosch konden nu eindelijk hunne zetels innemen. De besluiten van Trente werden afgekondigd en in 1570 konden de Nederlandsche bisschoppen te Mechelen hun eerste synode houden, waar de kerkelijke tucht naar die besluiten herzien werd; 't was niet dan met de grootste moeite dat zij er Alva van terughielden hun vergadering door een lid van den Grooten Raad van Mechelen, als dwarskijker, te doen bijwonen. - Reeds 16 Januari '68 was de rector der Leuvensche hoogeschool aangeschreven rapport te doen ‘comment l'on se conduit, et si chacun fait le devoir tel qu'il convient.’[1] 4 Maart 1570 volgt een verbod, buitenlandsche hoogescholen te bezoeken. Men ontwerpt collegiën te Leuven en te Douai voor Spaansche, te Salamanca of Alcala voor Nederlandsche studenten.[2]

Dit voor kerk en universiteit; - bleef over het onafzienbaar terrein der politieke instellingen. ‘Uwe Majesteit zal ontwaren,’ schrijft Alva 6 Januari 1568, ‘dat er een geheel nieuwe wereld te scheppen is, en God geve dat ik er in slage, want ingewortelde gewoonten uit te roeien bij een volk dat altijd zoo trotsch op zijn vrijheid geweest is, is voorwaar een moeilijke taak. Ik zal er alle kracht toe aanwenden.’[3]

Het radicale middel zou zijn, de Nederlanden, met vernietiging van alle provinciale bijzonderheden, te amalgameeren tot een koninkrijk zooals Napels er een is, geheel onder de absolute macht der kroon. Philips doet een plan hiertoe ontwerpen te Madrid[4]; maar het onderwerp is teer: er kunnen internationale verwikkelingen uit voortkomen; er zijn een aantal reorganisatiën vereischt, die niet op de verheffing der Nederlanden tot een koninkrijk kunnen wachten. - Het geheele plan[5] heeft dertien punten omvat:

1) Van der Linden in *Bull. Comm. royale*, 1908, p. 10.
2) Piot, *Corr. de Granvelle* IV, 35.
3) Gossart in *Bull. Acad. royale de Belgique*, Lettres, 1900, p. 560.
4) Ibid., 558 vv.
5) Groen, *Suppl.* 73; vgl. Fruin, *Verspr. Geschr.* I, 298 noot. - Niet als gedetailleerde instructie voor Alva, maar als algemeen richtsnoer op te vatten.

1. ‘Un corps de royaume, de la Basse Allemagne ou Germanie inférieure’;
2. de uitsluitende oefening van den katholieken eeredienst en de uitsluitende toelating van het katholieke geloof bij de wet te verzekeren, doch daarbij het woord ‘inquisitie’ te vermijden;
3. de bisschoppen zullen altoos in hunne diocees moeten resideeren;
4. afschaffing der vroedschap of breeden raad in de steden;
5. in elke stad een koninklijk commissaris met zitting in den magistraat;
6. een genoegzaam aantal vestingen en kasteelen met permanente bezetting;
7. in deze vestingen en kasteelen alle wapenen en artillerie te doen opleggen; steden mogen geen wapenen of artillerie aanhouden;
8. een centraal wapen- en munitiedépôt te Mechelen, voldoende tot uitrusting van een leger van 40 à 50.000 man;
9. een permanente oorlogsvloot van 20 à 30 schepen, bestemd o.a. ‘contre la volerie et larronnerie de la nation anglaise; un Roi, pour puissant qu'il soit par terre, s'il n'a quelque puissance par mer, il ne se peut nommer entièrement Roi puissant’;
10. geen inheemsche troepen in het koninkrijk te onderhouden, maar Spanjaarden, Italianen, Bourgondiërs en Duitschers;
11. alle privilegiën te doen opvragen en te vervangen door ‘*une* forme de loi, de privilège, de religion, de cérémonies, et aussi *une* sorte de poids, de mesure et de monnaie en tout le royaume.’
12. bescherming van den handel, waarin de rijkdom van het koninkrijk zijn voeding vindt;
13. algemeen pardon.

15 Juli 1570 schrijft Philips aan Alva dat hij nu het oogenblik gekomen acht en de verheffing tot koninkrijk wel wenschen zou[1]; - intusschen was Alva, door de gevolgen zijner maatregelen ter bevordering van andere punten van het program, dermate in beslag genomen, dat de staatsverheffing,

1) *Corr. de Ph. II*, II, 143.

die haar eigen moeilijkheden medebrengen zou, voor het oogenblik moest achterblijven.

Het eerste punt waarin Alva's bestuur zich van het vorige onderscheidt, is dat de Raad van State niet meer wordt bijeengeroepen dan als zuivere formaliteit. De brieven van den koning worden den Raad niet meer medegedeeld. Alva's eigenlijke raadgevers zijn Vargas, del Rio, zijn biechtvader Albornoz, zijn bastaard don Ferdinand; don Fadrique zijn echte zoon, die in '68 is overgekomen; - Viglius en Berlaymont zijn geheel op zijde gezet.

Opengevallen plaatsen in den Raad van State en Geheimen Raad worden niet vervuld: ‘ceux qui restent gâtent ceux qui entrent, comme il arrive lorsqu'on jette une cruche de bon vin dans un tonneau de vinaigre.’[1] Alva wil de raden leeg laten loopen om ze naderhand met Spanjaarden en Italianen te kunnen vullen; ook eenige Nederlanders er bij ‘d'un caractère facile et sans capacité; de cette manière les Espagnols et les Italiens seront ceux qui gouverneront le tout.’

Geld moet niet meer afgebedeld worden van de Staten-Generaal: ‘le point principal, c'est que V.M. pourra retirer tout ce qu'Elle veut de ces pays, où jusqu'ici pour un florin qu'on Lui accordait, Elle devait leur donner tout ce qu'ils demandaient de Ses prééminences royales, et faire cette concession de telle manière que certes dans l'état où je trouvais les choses ici, et en considérant la souveraineté que V.M. y exerçait, moi, qui ne suis qu'un simple écuyer, je ne l'aurais pas souffert.’[2] Voor één dag werden dan de Staten-Generaal bijeengehaald te Brussel, 21 Maart 1569, om te hooren welke belastingen de Nederlanden beschoren zouden zijn: een 100ste penning van roerende en onroerende goederen als heffing in ééns; - als permanente belastingen: een 10de penning van den verkoop van roerende, een 20ste van dien van onroerende goederen, te betalen door den verkooper. Een simpele navolging van de Spaansche *alcabala*, uit een agrarisch overgebracht naar een commercieel land waarin zijn niet paste. Viglius had er een lang betoog tegen gehouden: alleen door lage productie-

1) Ibid., 360.
2) Ibid., 208.

kosten zouden de Nederlanders tegen de Engelschen kunnen concurreeren; - het maakte op Alva geen indruk. Uit zijn naam sprak de oude raadsheer Bruxelles de Staten-Generaal toe als volgt: ‘S.M. est décidée à user contre les réfractaires de l'autorité que Dieu lui a donnée pour conduire ses sujets au bon chemin. Il faut estoupper la bouche à tous ceux qui y voudraient mettre obstacle, afin que S.E. ne soit occasionnée d'y pourvoir.’[1)]

Den 22sten Maart sprak Alva zelf de deputatiën toe, elk in den haren: de koning eischte een onmiddellijke en onvoorwaardelijke goedkeuring; eenmaal goedgekeurd, zouden de 10de en 20ste penning vervangen kunnen worden door minder drukkende belastingen, in overleg met de Staten-Generaal vast te stellen. Behalve Utrecht, dat beweerde niet met de patrimoniale gewesten te mogen worden aangesproken, stonden ten slotte alle gewesten den 100sten penning toe, doch den 10den en 20sten alleen in beginsel: men verlangde er eerst de nadere uitwerking van te zien; - en ook dit besluit werd niet dan onder de uiterste pressie verkregen. Te Rijsel had de stadhouder Rassenghien de Staten tegemoet gevoerd, dat bij verwerping de inwoners tranen zouden laten: ‘le duc ne ferait point de cas de mettre une ville ou deux à sac afin que les autres y prissent exemple.’[2)] In Brabant kon men niet dan op onwettigen wijze tot een besluit geraken: n.l. door de afwijzende stem der ‘natiën’ van Leuven en van Brussel voor niet te tellen.

Om tot het indienen van een uitgewerkt voorstel van 10den en 20sten penning tijd te winnen, stemde Alva er in toe, gedurende twee jaar (13 Augustus 1569-13 Augustus 1571) deze belastingen te doen afkoopen voor 2 millioen 's jaars. De 100ste penning werd geheven en bracht *f* 3.300.000 op.[3)] Hij ontving een aanvraag om den 10den en 20sten penning te mogen pachten voor 4 millioen 's jaars, maar vleide zich dat zij veel meer zouden opbrengen en na voorziening in alle bestuurskosten der Nederlanden een overschot van 2 millioen 's jaars zouden

1) Gachard in *Revue de Bruxelles* IV (1839), p. 49.
2) Ibid., 51.
3) *Corr. de Ph. II*, II, 170.

opleveren dat naar Spanje kon worden overgebracht.[1)]

Ook op ander gebied dan dat der belastingen heeft Alva willen hervormen. In October '69 schrijft hij de gerechtshoven aan, binnen de drie maanden de beschrijving der door hen gevolgde rechtscostumen in te zenden, op straffe van nietigheid. 5 Mei '70 is een wetboek van strafrecht, 9 Juli '70 een van strafvordering, door hem vastgesteld.[2)] De vele verbeteringen daarin vervat waardeerde niemand; ieder had slechts oog voor hetgeen er in voorkwam over geloofsvervolging en confiscatie van goederen, 'nonobstant les privilèges.'

Zou, nu Alva den Mammon had aangeroerd 'met cracht',[3)] het volk een tweeden oproep van Oranje gehoor schenken? Een eerste teeken van verandering is dat Paulus Buys, pensionaris van Leiden, in het geheim van Brussel naar Arnstadt reist om hem van Hollands beleid in den strijd tegen den 10den penning verslag uit te brengen (Januari '70).[4)] Oranje verklaart zich tot hulp bereid, mits men hem geld verschaffe; zijn eigen middelen zijn door den vorigen veldtocht geheel opgeteerd. Tot ontvanger-generaal van vrijwillige contributiën in Holland wordt Dirk Sonoy benoemd, een guliksch jonker die door huwelijk met een hollandsche vrouw en jarenlang verblijf in den Haag Hollander was geworden.[5)] De opbrengst viel niet mede, en het geheele jaar '70 heeft Oranje met geldgebrek te worstelen gehad. 22 April '70 onderteekent hij een manifest, niet bestemd om terstond openbaar gemaakt, maar om onder de hand aan welgezinden vertoond te worden door drie commissarissen: Buys, Nicolaas Camerlingh, advocaat (die in '72 burgemeester van Delft zal worden) en den edelman van het Compromis, Adriaan van Swieten. Het belooft hulp, 'wanneer wij van ulieder gezindheid verwittigd zullen wezen, alsook van de wijze waarop gij ons deze wilt betoonen.' Het initiatief wordt hiermede aan de hoofden der welgezinden overgelaten. Eenzelfde gezindheid (niet als vorst zijn wil

1) Ibid., 146.
2) Fruin, *Staatsinstellingen* 2e dr., 149 en 144.
3) *Geuzenliedboek* (ed. Zutphen 1924) I, 116.
4) Fruin, *Verspr. Geschr.* II, 125.
5) Ibid., 129.

bekend te maken, maar als leider overleg te plegen) blijkt ook uit 's prinsen toenadering tot de ‘preciese’ calvinisten. In het belang eener eendrachtige samenwerking bevorderde hij thans, dat op de synode, te Emden in den herfst van 1571 gehouden, de geloofsbelijdenis der preciesen ook door predikanten van de ‘rekkelijke’ richting geteekend, en zoo de kerk gesticht werd, die in Holland in 1572 is opgetreden.[1)]

Daar van eenig gevolg van het manifest van 22 April voorhands niets bleek, werd 1 Juli Wesenbeke op kondschap gezonden. Hij verbleef ettelijke dagen op het huis te Swieten, zonder te worden gemoeid of gevaar te loopen. Te Delft, te Leiden, blijken de voornaamsten van de burgerij gezind het juk af te werpen; hetzelfde wordt van Rotterdam, Schiedam, den Briel, Haarlem en Enkhuizen getuigd. Een schipper van Huissen op Deventer maakt zich sterk, Zutfen en Deventer aan den prins te leveren. De prins echter verlangde contributiën om te velde te kunnen komen; de vrienden in Holland beloofden te contribueeren, zoodra hij te velde zou zijn; zoo kwam men niet verder.

Hoopvol scheen de omstandigheid, dat 8 Augustus 1570 tusschen de Fransche regeering en de Hugenooten een vrede tot stand kwam te St. Germain. Na elkander bijna tien jaren lang, met tusschenpoozen van bestand, fel bestreden te hebben, scheen katholiek naast hugenoot tot de traditioneele politiek van vijandschap tegen het huis Habsburg terug te willen keeren. Catharina de Medicis ging met de gedachte om, of een oorlog tegen Philips II niet het aangewezen middel ware de Franschen weer om den troon te vereenigen. Een aanduiding van veranderden koers bestond reeds hierin, dat Oranje en Lodewijk van Nassau in den vrede, als ‘bons parents et amis’, begrepen waren. Alva, om op alle eventualiteiten voorbereid te zijn, legerde zijn meeste krijgsvolk aan de zuidelijke grenzen. In het Noorden hadden nu maar twee steden noemenswaardige bezetting in: Utrecht en Deventer. Oranje's plannen verdichten zich tot een aanval op de watersteden van Hollands Noorderkwartier en die bij den Maasmond, die van uit zee zal moeten worden ondernomen; om beide districten ook van de landzijde te kunnen bereiken, zal men Kampen en Loevestein zien

1) Ibid., 235 vv.

te verrassen. Aan de uitvoering heeft echter alles ontbroken, daar het geld niet te voorschijn kwam. Wel boden zich edelen aan om bij de onderneming van dienst te zijn; Oranje's zwager Willem van den Bergh, Merode heer van Rummen, Lumey, Dirk van Bronkhorst van Batenburg. Duizend ruiters had de prins in wachtgeld genomen en eenig voetvolk er bij. Met de watergeuzen, die den aanslag van de zeezijde zouden hebben moeten organiseeren, viel niet veel uit te richten: zij bleven zoo bandeloos als zij van het begin af geweest waren.[1)] Bartel Entes bezette Ameland, Ruychaver liep het Vlie in, anderen ankerden onder Tessel; ieder kaapte wat hij kon, maar tot een geordenden aanval kwam het niet. Van de lieden die aangenomen hadden binnenslands te ageeren hield alleen Herman de Ruyter woord, die 9 December 1570 Loevestein verraste; men kent den droevigen afloop. - Lumey, nu er te land niets te doen viel, voegde zich in '71 bij de watergeuzen.

Het tweejarig tijdperk, waarvoor Alva den afkoop van den 10den en 20sten penning had toegestaan, liep 13 Augustus 1571 af. Toen die dag naderbij kwam, drong men sterk aan over verlenging van den afkoop te mogen onderhandelen, maar Alva deelde mede dat de heffing in Augustus zou beginnen; voor artikelen van uitvoer werd het tarief eenigermate verlaagd (31 Juli 1571). De uitkomst bewees hoezeer de maatregel het economische leven schokte. De groothandel annulleerde zijn contracten; tal van kooplieden verlegden hunne zaken naar het buitenland. Er ontstond een enorme werkloosheid; een algeheele ontreddering, onder meer, van het visscherijbedrijf in Holland. Te Brussel, te Mechelen, te Antwerpen werden de winkels gesloten. Bij executoriale verkoopen wegens belastingweigering koopt niemand. ‘C'est une mort d'être maintenant en loi,’ klaagt Morillon.[2)] Bisschoppen smeeken Alva de belasting in te trekken; priesters weigeren absolutie aan de gaarders. Bespeurende dat Alva onverbiddellijk is, besluiten de Staten van Vlaanderen, Brabant, Henegouwen, Rijsel, Douai en Orchies den koning zelven bij deputatie om intrekking der belasting te gaan verzoeken. Terwijl die deputaties onderweg

1) Ibid., 157.
2) Piot, *Corr. de Granvelle* IV, 93.

zijn, wordt 1 April '72 den Briel genomen, en verrast, 24 Mei, Lodewijk van Nassau Bergen in Henegouwen.

Geen oogenblik had Oranje in 1571 de kansen uit het oog verloren, die de omkeer in Frankrijk voor de zaak van het protestantisme in Europa en in het bijzonder voor de bevrijding der Nederlanden beloofde. Elisabeth had den godsdienstvrede van St.-Germain van harte toegejuicht; haar gezant te Parijs, Walsingham, was een ijverig protestant die veel meer nog dan de koningin goedkeurde, geloofsbelang tot richtsnoer van Engelands staatkunde aannam. Hij wenschte een bondgenootschap tusschen Engeland en Frankrijk teweeg te brengen tegen Spanje; ook de kardinaal de Châtillon, broeder van Coligny, achtte na een bezoek aan Engeland zulk een bondgenootschap mogelijk. Karel IX van Frankrijk, die tot dusver de speelbal zijner moeder was geweest maar zich emancipeeren wilde, toonde zich vóór het denkbeeld ingenomen; Lodewijk van Nassau, die na den veldtocht van 1569 in Frankrijk was gebleven, moedigde, in overleg met Coligny, hem aan: wanneer Karel zich vertoonde zouden de Nederlanden hem toevallen; Elisabeth en de protestantsche vorsten van Duitschland zouden medehelpen tegen belofte van deel in den buit;[1] doch de overwinning der katholieke liga (Philips, de Paus en Venetië) op de Turken (Lepanto, 7 October '71) maakte Catharina tot eene breuk met Spanje minder geneigd. Trouwens Elisabeth van haar zijde wenschte volstrekt geen aanvallend, alleen een verdedigend verbond; zij zag de Nederlanden liever in Spaansche dan in Fransche handen. Om Alva haar goeden wil te toonen gaf zij 1 Maart 1572 aan diens verzoek gehoor, de watergeuzen haar havens te ontzeggen. Deze stap van Elisabeth werd aanleiding dat Lumey zee koos; op het bezetten van den Briel had hij het aanvankelijk niet gemunt; hij wilde een aanval doen op schepen die, naar hij vernomen had, in het Texelsche zeegat lagen. Hij is tot voor Egmond gekomen, en toen door tegenwind genoodzaakt in plaats van Texel den Maasmond binnen te vallen, waar ook schepen op zeilwind lagen te wachten, die echter, toen zij de geuzen in 't zicht

1) Fruin, *Verspr. Geschr.* II, 197; thans uitvoeriger van Herwerden, *Lod. van Nassau in Frankrijk* (Assen 1932), blz. 125, 129.

kregen de Maas hooger opliepen tot voor Rotterdam.[1] Om niet zonder buit uit te gaan verraste, zonder bevel van Oranje en op een veel vroeger tijdstip dan met diens plannen strookte, Lumey den Briel, dat geen bezetting in had (1 April). Oranje, bezig zich voor Fransch geld opnieuw te wapenen, had eerst willen aanvallen wanneer ook Frankrijk gereed was, of wanneer, bij gebreke van Frankrijk zelf, de Hugenooten loskwamen, gelijk Coligny hem verzekerd had dat zij stellig zouden doen.

De stadhouder Boussu, onmiddellijk uit Utrecht opgerukt, trachtte vruchteloos den Briel te hernemen; wel gelukte dit met Schiedam en Delfshaven, die hij mede reeds in handen der Geuzen vond. Alva, de fout berouwende dat hij de watersteden onvoorzien heeft gelaten, wil nu aanstonds Vlissingen, den sleutel van Antwerpen, doen bezetten; doch het volk loopt er te hoop en doet de Spaansche vendels afdeinzen (6 April); - eenige dagen later komen watergeuzen onder Treslong de Vlissingers helpen, en gaat ook Veere over. Zoodra het succes der Geuzen in Engeland bekend is, steken honderden vluchtelingen vandaar naar Vlissingen en den Briel over; - ook uit het binnenland maken zich velen daarheen op: op één dag meer dan 170 werkloozen uit Doornik en Valenciennes, die te Antwerpen werk wilden gaan zoeken, maar tot Borgerhout gekomen, van den opstand hooren en nu in plaats van naar Antwerpen, naar Vlissingen gaan.[2]

Alva en Oranje waren beiden verrast. Oranje was met zijn uitrusting nog niet gereed; de Hugenooten waren nog niet opgerukt; intusschen ging het niet aan, Lumey aan zichzelven over te laten: Oranje geeft dus een manifest uit, waarbij hij, als stadhouder des konings in Holland, Zeeland en Utrecht, deze gewesten tot den strijd tegen Alva oproept (22 April).[3] Alva van zijn kant staakt de invordering van den 10den penning. Hij is zóó onthutst dat hij den koning vraagt den opvolger dien deze, op Alva's verzoek, reeds eenigen tijd geleden aangewezen heeft, den hertog van Medina Celi, zoo spoedig mogelijk te doen overkomen. Na de nederlagen voor den Briel en Vlissingen maakt hij van zijn troepen, die hij bij

1) Ibid., 109.
2) Piot, *Corr. de Granvelle* IV, 174.
3) *Corr. de Guill. le Taciturne* III, 40.

Bergen op Zoom heeft opgesteld, voorshands geen gebruik meer; ook hij wacht af wat Frankrijk doen zal.

Nog altijd decideert zich Karel IX niet; Coligny laat nu de Hugenooten vóórgaan. 23 Mei valt La Noue Valenciennes binnen en 24 Mei Lodewijk van Nassau Bergen. Alva laat voor het oogenblik Holland en Zeeland uit het oog, en keert zich naar het Zuiden. Nu valt, alsof het op dit teeken gewacht heeft, bijna heel Holland en Zeeland den prins toe: het begint met Enkhuizen (10 Juni) en eindigt met Rotterdam (21 Juli), Goes (21 Juli) en Zierikzee (7 Augustus). Slechts Amsterdam, Schoonhoven en Middelburg zijn Spaansch gebleven. In denzelfden tijd beginnen Gelderland en Friesland af te vallen, waar twee zwagers van den prins, Willem van den Bergh en Joost van Schouwenburg, als zijn agenten optreden.

Alva, na nog 14.000 man in Duitschland gelicht te hebben, verjaagt de Hugenooten uit Valenciennes en slaat het beleg voor Bergen. Een nieuwe troep Hugenooten onder Genlis, tot ontzet opgerukt, wordt door don Fadrique uiteengeslagen (15 Juli). In Augustus eerst verschijnt Oranje en neemt Roermond; Mechelen wordt verrast, Dendermonde en Oudenaarde met geweld genomen. Doch de ontvangst door de bevolking van het Zuiden valt den prins niet mede; men bestrijdt hem niet, maar komt hem evenmin tegemoet. Men was er te zeer onder den indruk van den gruwel geraakt, dien na de inneming van Gorkum de Geuzen aan weerlooze geestelijken hadden bedreven (9 Juli). Het was allernoodigst dat iemand op het bewind van Holland en Zeeland orde stelde; - voorloopig kon Oranje er niet heen, want het gold Bergen te ontzetten, waar hij de Franschen inwachten moest: de koning, berichtte Coligny, kon zich iederen dag decideeren. Inplaats echter van die gewenschte tijding bereikt Oranje het bericht van den St. Bartholomeusnacht (24 Augustus). Hij valt nog aan om Alva het beleg te doen opbreken (11-12 September), maar vruchteloos; 21 September moet Bergen zich overgeven. De politiek schrijft Alva voor, de bestraffing der Hugenooten thans aan Karel IX over te laten; zij en Lodewijk van Nassau krijgen daarom vrijen aftocht. Diep teleurgesteld, is Oranje omgekeerd. Wat hem niet gelukt was toen hij het uit eigen kracht beproefde, de bevrijding der Nederlanden, is,

ondanks omstandigheden die veel gunstiger schenen dan te voren, opnieuw verijdeld. Door een wreed lot? Hij moest denken van ja; de uitkomst zegt neen. De lelievlag was niet geplant, maar zijn eigene. Had hij zich in vorsten bedrogen, een volk had aan zijn oproep beantwoord. Geen beschermeling langer, maar eigen heer! Naar het zich liet aanzien, in een sober, moeilijk bestaan. ‘Je suis délibéré, avec la grâce de Dieu, m'aller tenir en Hollande ou Zélande et illec d'attendre ce qu'il Luy plaira de faire’.[1] Maar God helpt degenen die zichzelven helpen: ‘étant résolu de partir vers Hollande et Zélande pour maintenir les affaires par delà tant que possible sera, ayant délibéré de faire illecq ma sépulture’.[2]

Overstekende van Kampen, zet Oranje 20 October te Enkhuizen voet aan wal.

1) Groen III, 512.
2) Groen IV, 4.

III
De rebel

Niet als schitterend Brusselsch edelman, niet in het weidsch gebaar van den veldheer-bevrijder leeft Oranje onder het volk voort, maar als een soort vorstelijke opperburgemeester, in stedekens als Delft, Dordrecht, Leiden verkeerend, niet in het harnas gekleed, het vroegkale hoofd door de kalot gedekt. De hooge overheid eener confederatie van burgerlijke rebellen. 1572 beteekent dat Holland zijn leider, Oranje zijn garde vindt. Het doodsgevaar drukt hen nauw aaneen, en diep hebben hun oogen zich in elkander verzonken. Tezamen zijn zij Spanje te sterk geweest.

Tot het vertrek der Spaansche troepen van voor Bergen op Zoom was de opstand tot den Briel, Vlissingen en Veere beperkt gebleven; in dien tijd vergaderden de Staten van Holland in den Haag nog geregeld op beschrijving van Boussu: dit is 20 April geschied, 25 Mei, en voor het laatst 16 Juni.[1)] Toen in Juni de beweging algemeen was geworden beschreef de stad Dordrecht de opgestane steden binnen haar muren tegen 15 Juli; eerst den 19den is inderdaad de vergadering geopend. Tegenwoordig waren de Ridderschap, Dordrecht, Haarlem, Leiden, Gouda, Gorkum, Oudewater, Alkmaar, Hoorn, Enkhuizen, Medemblik, Edam en Monnikendam; dus ook steden die zich gemeenlijk niet lieten vertegenwoordigen. Tijdens de vergadering vielen nog toe Delft en Rotterdam. Dien 19den Juli deelde Marnix mede dat Oranje, als wettige stadhouder des konings, bereid was het bewind weder te aanvaarden; den 20sten erkenden hem de

1) Kluit, *Holl. Staatsregering* I, 387.

Staten voor stadhouder, en tevens, ‘als een voernempste gelidtmaet der Generale Staten des Nederlants, ende mitsdien recht hebbende om 't selve Nederlant van allen invasiën ende onderdruckingen der vremden te bescermen, als daartoe bij eere ende eedt verbonden wesende, voer bescermer ende hooft des lants in afwesen der Coninckl ijcke Majesteyt’,[1] m.a.w. zij kennen hem boven en behalve de rechten van stadhouder die van landvoogd toe. Lumey wordt erkend als zijn luitenant voor het Zuider-, Sonoy voor het Noorderkwartier. ‘Nopens de correspondentie en overeencominge te houden met den anderen steden in Brabant ende elders’, zullen de Staten ‘heur debvoir ende naersticheyt doen bij scrijvinge ende vermaninge, dat zijlieden hem mede in 't gemeen verbondt begeven’. Marnix ‘verclaert d'intentie van Zijne V.G. te wesen dat gehouden zal worden vrijheyt der religiën zoowel der gereformeerde als der roemsche religie, ende dat een yegelick in den zijnen in 't openbaer ende in enige kercken ofte capellen zal gebruycken vrije exercitie derzelver’. Den 21sten wordt onder de middelen om den prins geld te schaffen, opgenomen het leenen ‘van de gereede penningen van den incomen van de kercken, cloesters, gilden en broederschappen, die men zal connen gevinden, ende voerts het goudt en de zilver van de kercken, cloesteren ende andere lichamen oft collegiën, zulcx hebbende meer tot chiragie dan tot noodicheyt’.

Oranje was niet geroepen als dienaar der Staten; hij was met hen overeengekomen als gelijke. Zijn gezag is te eenen male overwegend geweest in het beleid van den opstand, maar het berust op het vertrouwen in hem gesteld, en vindt zijn grens waar de Staten die stellen willen. Zelf begeert hij vrije godsdienstoefening ook voor de katholieken, maar als die onuitvoerbaar blijkt heeft hij er in te berusten dat hun niet meer dan gewetensvrijheid gelaten wordt. Zelf heeft hij op niets zoo zeer als op het algemeen maken van den opstand het oog, maar Holland zal daartoe nimmer iets van de rechten willen opofferen die het reeds veroverd heeft met zijn zwaard.

De kracht der rebellen is van den aanvang af geweest, dat zij de riviermonden beheerschten en dus op het achterland een

1) Bakhuizen van den Brink, *Studiën en Schetsen* I, 494.

ondraaglijken economischen druk konden uitoefenen. Hun scheepvaartbedrijf konden zij voortzetten ook zonder het te richten op Antwerpen. Aanvankelijk heeft de provincie te lijden onder wanordelijkheden der Geuzen, maar na zijn aankomst in October treedt Oranje daar met kracht tegen op en herstelt de rechtspraak. Van Lumey heeft hij zich zoo spoedig mogelijk ontdaan. Zijn nieuwe Hof van Holland wordt tot rechterlijke functie beperkt; in het dagelijksch bestuur voorziet een commissie uit de Staten (Gecommiteerde Raden); twee bijzondere raden worden in 1573 opgericht voor financiën en admiraliteit. Deze regeering bleek tijdens het beleg in Leiden de noodige klem te missen. Daarom wordt 12 November 1574 Oranje opgedragen ‘absolute macht, autoriteit ende souverein bevel tot directie van alle de gemeene lands zaken, geene uytgesondert’. Hij is nu te beschouwen als landsheer *ad interim*, maar ook tegenover den landsheer houden de Staten de koorden van de beurs, en de Staten, dat zijn de municipale regeeringen. Opmerkelijk is, dat in 1575, toen over de nadere organisatie van het rebellenverbond - Zuid- en Noordholland (door Haarlem en Amsterdam vaneengescheiden), Zeeland, Buren en Bommel - beraadslaagd werd, Oranje bij de burgerijen steun zoekt tegen de regenten. Over het geheel echter kwam het wederzijdsch vertrouwen aan het gebrekkige der regeling vrij voldoende te gemoet.

Er zijn er twee die zich in '72 naar Holland keeren: Oranje om het te redden, Alva om het te verderven.

Had Alva, om politieke redenen, zich toegefelijk getoond te Bergen, evenzeer uit politiek was hij wreed te Mechelen, dat voor het openen der poorten voor Oranje met drie dagen plundering werd gestraft. Holland wilde hij nu naderen van de landzijde - scheepsmacht bezat hij niet -, marcheerde daartoe naar Nijmegen en zond don Fadrique op Zutfen af. Na een beschieting van vier dagen werd de stad bij storm genomen. Alva had bevolen ‘de ne laisser un seul homme en vie et même de faire mettre le feu à quelques parties de la ville, parce qu'il se souvenait que l'incendie de Duren avait valu à l'Empereur la conquête, en un jour, de toute la Guel-

dre'.[1] Het geheele garnizoen en een gedeelte der burgerij werd ter dood gebracht. Inderdaad trokken nu de beide zwagers van Oranje, Willem van den Bergh en Joost van Schouwenburg, zich uit Gelderland en Friesland terug en gaven Zwolle, Kampen, Hattem, Harderwijk en Amersfoort zich zonder slag of stoot over. De eerste stad die weerstand bood was het kleine Naarden; het werd genomen en uitgemoord. Nu lag (December '72) Haarlem aan de beurt, dat tot verdediging gereed was en moeilijk in te sluiten; over de Meer kon het worden geapproviandeerd, en Boussu kreeg dus de opdracht de Meer te sluiten. Geen gemakkelijk werk: 'on ne trouve personne qui veuille servir sur mer; tous les marins sont avec les rebelles.'[2] Onder de belegeraars brak ziekte uit. 'Jamais on ne vit une place si bien défendue.... Ceci est la guerre la plus sanglante qu'on ait vue depuis longtems.... Si c'était une guerre contre un autre prince, elle serait déjà terminée, mais c'est prodigue que l'augmentation du nombre de ces traîtres. C'est une chose qui me fait perdre le jugement de voir la peine qu'a V.M. d'obtenir des aides, et la libéralité avec laquelle ils offrent à ces rebelles leurs vies et leurs biens.'[3] Voor Haarlem heeft Alva moeten leeren, dat een volk sterker wil kan hebben dan een koning. Een eerste poging tot ontzet - nog onder Lumey - werd afgeslagen, later werd die op veel grooter schaal herhaald onder Willem van Bronkhorst, heer van Batenburg, met 4000 man voetvolk (grootendeels burgers uit de Hollandsche steden), 600 ruiters en 400 wagens met ammunitie en proviand; bij het Manpad werd Bronkhorst bloedig geslagen (18 Juli 1573; onder de gewonden was Johan van Oldenbarnevelt.) Den 12den Juli moest de stad zich overgeven. De 2300 man van het garnizoen werden omgebracht; van de burgers een 50 gevangen gezet, en 5 of 6 gedood; voor 100.000 schilden kocht de stad plundering af. Alva kondigde pardon af voor alle steden die de poorten zouden openen.

Er werden nu aanslagen beraamd op Alkmaar, Enkhuizen en Vlissingen tegelijk. Don Fadrique zou op Alkmaar af;

1) *Corr. de Ph. II*, II, 295.
2) Ibid., 306.
3) Ibid., 305, 354, 357.

Bossu uit Amsterdam met een vloot en een landleger tegelijk Enkhuizen aantasten; Vlissingen door een vloot en 8000 man uit Antwerpen worden belaagd. Alkmaar nam tijdig bezetting in onder Ruychaver en Cabillau, zoodat een beleg noodig werd. Doch nu verloor Alva drie weken doordat in het Spaansche leger, slecht betaald en ontevreden dat geen plundering van Haarlem was toegestaan, oproer uitbrak (29 Juli). Alva moest 60.000 schilden opnemen te Antwerpen en evenveel te Amsterdam, eer hij de troepen kon betalen (12 Augustus). Van de beraamde ondernemingen kon alleen die tegen Alkmaar worden doorgezet. Van genade nu geen sprake meer: ‘puisque l'on n'a tiré aucun fruit de l'exemple de Harlem, peut-être la cruauté fera-t-elle plus d'impression sur les autres villes.’[1] 't Werd eind Augustus eer men het leger voor Alkmaar in stelling had; het van nature reeds moeilijk begaanbaar terrein werd nog drassiger toen het begin September begon te regenen; 't geschut kon moeilijk worden voortbewogen, maar met hulp van gepreste burgers van Haarlem kwamen toch de loopgraven gereed. 18 September had men bres en liep storm, maar werd afgeslagen, waarop 8 October het beleg werd opgebroken. Boussu, die te Amsterdam toch eindelijk eene vloot had kunnen bemannen, liep nog tegen Enkhuizen uit, maar werd op de Zuiderzee geheel geslagen (12 October); hijzelf raakte gevangen. - In Zeeland was onderwijl in '73 het voordeel voor Oranje geweest; Middelburg werd nauw ingesloten, 1 Augustus werd het fort Rammekens genomen, en 16 Augustus Geertruidenberg. - Noord-Holland vooralsnog aan zichzelven overlatende, besloot Alva, de krijgsverrichtingen voort te zetten met de insluiting van Leiden. Een insluiting; geen beleg; men zag af van het bres schieten in de hoop op uithongering. Bij de operatiën ter voorbereiding van die insluiting werd den Haag door don Fadrique bezet en raakte Marnix te Maassluis gevangen; de prins liet weten dat men Boussu zou aandoen wat Marnix wedervoer.

Zoolang Alva voorspoed scheen te hebben, was hij door Philips met lof overladen; nu hij tegen de moeilijkheden van zijn taak niet opgewassen bleek, keerde zich de koning geheel

1) Ibid., 402.

van hem af. Sedert 12 Juni 1572 was Medina Celi in het land; hij mocht de landvoogdij eerst overnemen wanneer Alva het oogenblik daartoe gekomen achtte, 't geen in de omstandigheden van Juni '72 niet het geval was geweest. Medina Celi's gestel bleek tegen het Nederlandsche klimaat niet bestand, en spoedig verzocht hij naar Spanje terug te mogen keeren, waarop de koning voorshands geen beslissing nam. Over Alva liet Medina Celi zich niet gunstig uit; ook de Nederlandsche bisschoppen beklaagden zich over hem bij den koning. Deze zelf was ten hoogste ontsteld over de bedragen die hij verzocht werd uit Spanje over te maken: van 1567 tot Februari 1572 al 8 millioen,[1)] en er kwam nog gedurig bij. 30 Januari 1573 nam de koning voor zich het besluit, Alva (dien hij gedurende het beleg van Haarlem evenwel niet wilde afroepen) den gouverneur van Milaan, don Luis de Requesens, tot opvolger te geven. Medina Celi werd 28 Juli '73 teruggeroepen en verliet 6 October het land; eerst 15 October, toen Requesens al onderweg was, werd diens benoeming Alva bericht. 17 November kwam Requesens te Brussel aan, en den 29sten gaf Alva hem het bestuur over; 18 December verliet Alva het land. Philips heeft er nooit over gedacht zelf naar de Nederlanden te komen, hoewel de theologische faculteit van Leuven hem 20 Mei '73 daartoe het verzoek gedaan had.

Requesens, eerder diplomaat dan krijgsman, was de zoon van don Juan de Zuniga y Velasco, die Philips' opvoeder geweest was. Zijn gezondheid was zwak, en niet dan hoogst ongaarne begaf hij zich naar de Nederlanden. Evenals Alva omringde hij zich met Spanjaarden. Wanneer Philips hem een verzoenende houding had voorgeschreven zou hij zijn best gedaan hebben die aan te nemen, maar de koning nam daartoe niet het initiatief; hij aarzelde en stelde uit. Toen Requesens aankwam, bleek deze van meening dat er een nieuwe proef diende genomen met een algemeen pardon, maar Alva ontried dit ten sterkste: alleen geweld kon den opstand meester worden. Requesens onderwierp toen de zaak aan de beslissing des konings, maar liet doorschemeren dat hij het pardon wenschelijk achtte; ook wilde hij den Bloedraad afschaffen en den 10den penning intrekken. Aan de ketters, stelde hij voor,

1) Piot, *Corr. de Granvelle* IV, 595.

moest de keus worden gelaten zich òf met de kerk te verzoenen, òf het land te ruimen na hunne bezittingen te gelde te hebben gemaakt. Hij wenschte eene vergadering van Staten-Generaal, die onderhandelingen met de rebellen zou kunnen inleiden. Hij verzocht herziening zijner geheime instructie, die hem voorgeschreven had, voor misdrijven tegen God en den koning nimmer vergiffenis te verleenen.[1)] Maar op alles werd Requesens zonder antwoord gelaten.

Middelburg, kloekmoedig verdedigd door Mondragon, was op het uiterste, en Requesens wilde alle mogelijke moeite doen het te ontzetten. Maar hiertoe was eene scheepsmacht noodig, en matrozen waren bijna niet te krijgen. Eindelijk rustte hij twee vlootjes uit onder landofficieren, Romero en Sancho d'Avila; tezamen waren het 54 oorlogsvaartuigen en 29 proviandschepen. Maar de admiraal van Zeeland, Louis de Boisot, behaalde een gemakkelijke overwinning bij Reimerswaal (29 Januari '74); de Spanjaarden verloren 9 schepen en ruim 300 man, en 18 Februari ging Middelburg over. De bezetting en de geestelijken kregen vrijen aftocht. Voorwaarde tot de vrijlating van Mondragon was geweest, dat hij de vrijlating van Marnix zou bewerken, maar de familie van Boussu verzette zich ertegen, dat Marnix tegen een ander dan Boussu zou worden uitgewisseld. Mondragon wilde zich nu weder in krijgsgevangenschap begeven, doch Requesens liet het niet toe.

De militaire situatie van begin '74 was wel ten uiterste merkwaardig. Beiden Requesens en Oranje zagen ze donker in: Oranje omdat hij te weinig macht had het beleg van Leiden te doen opbreken en de insluiting zóó streng was dat hij de stad niet kon approviandeeren; Requesens omdat de oorlog 600.000 schilden per maand kostte en er aan de troepen reeds een achterstand van 6 millioen schilden was te betalen. Wat Oranje niet uit eigen kracht kon bewerken, hij hoopte er in te zullen slagen door buitenlandsche hulp.

In Frankrijk was de toestand nu geheel anders dan onmiddellijk na den St. Bartholomeusnacht. De partij der politieken was opgekomen, die, van de hervorming afkeerig blijvende,

1) *Corr. de Ph. II*, II, 450.

evenwel de buitenlandsche staatkunde van de Hugenooten overnam. Zij stond onder den hertog van Alençon, jongsten broeder van Karel IX. Alençon bezorgde Oranje geld waarvoor Lodewijk van Nassau een leger in Duitschland wierf; Jan van Nassau en de bevriende Duitsche vorsten deden wat zij konden; de keurvorst van de Palts gaf zijn zoon Christoffel mede. 7 à 8000 man kreeg Lodewijk bijeen, maar het was slecht volk; als een ordelooze hoop verschenen zij aan de grenzen.

Het voornemen was, Maastricht te nemen en vandaar in Brabant te vallen. Maar Requesens, van al Lodewijk's plannen op de hoogte, deed tijdig Maastricht door Mendoça en don Sancho d'Avila bezetten. Daarop wilde Lodewijk zich meester maken van Roermond, maar vond ook die plaats bezet. Nu hoopte hij zich rechts van de Maas met Oranje te kunnen vereenigen, die hem tot Bommel tegemoet kwam. Doch de Spanjaarden rukten sneller voort links van de Maas, trokken die over bij Grave en stelden zich Lodewijk in den weg; in den slag op de Mookerheide (14 April 1574) werd vooral de Spaansche ruiterij hem noodlottig. Na den slag werden zoowel Lodewijk en Hendrik van Nassau als Christoffel van de Palts vermist; zij schijnen te zijn omgekomen in een huis dat zij binnengegaan waren om hun wonden te doen verbinden, en dat vervolgens in brand geraakte.

Maanden te laat, ontving nu eindelijk Requesens antwoord van den koning. Bij brief van 10 Maart gaf deze verlof den Bloedraad af te schaffen en den 10den penning voor 2 millioen 's jaars gedurende 10 jaren te doen afkoopen. Tevens zond hij een ontwerp van pardon in vier redactiën, waaruit Requesens mocht kiezen, en een door Hopperus gestelde justificatie van 's konings politiek die Requesens moest doen drukken, ‘mais sans nom d'auteur et de manière qu'on ignore qu'il est publié par l'ordre du Roi’; - en eindelijk bevel om uit de opbrengst der verbeurdverklaarde goederen geld te nemen tot de instelling eener nieuwe militaire orde: ‘ce serait une grande satisfaction aux naturels des Pays-Bas.’ - 31 Maart volgde volmacht tot onderhandeling met de rebellen, ‘de manière qu'il paraisse que vous agissez comme de vous-

même et non par suite d'autorisation de ma part.'[1)]

Om nog onder den verschen indruk der overwinning op de Mookerhei zijn nieuws te kunnen afkondigen, riep Requesens onmiddellijk de Staten-Generaal bijeen. Het effect werd echter door zijn eigen soldaten geheel bedorven. Reeds op het slagveld van Mook waren *eletti* gekozen om op betaling aan te dringen; er was evenwel maar zeer weinig uit te deelen. Op eens marcheerden nu de regimenten naar Antwerpen, bewerende dat als de koning hen niet betalen kon, de stad het moest doen, 'die toch met de rebellen heulde.' De stad verdacht Requesens van medeplichtigheid. Hij wist niet wat te doen. De muitelingen met behulp der burgers aantasten? 'Si les Espagnols avaient le dessous, les autres nous couperaient le cou à nous qui resterions.'[2)] Eerst na weken parlementeerens kreeg hij de muiters de stad uit (5 Juni). Daags daarop kondigde hij te Brussel het generaal pardon af, en den 7den de afschaffing van den Bloedraad en de intrekking van den 10den en 20sten penning tegen een afkoopsom van 2 millioen 's jaars gedurende 10 jaar; tegelijk werd een nieuwe 100ste penning gevraagd. De concessiën maakten niet den minsten indruk: het pardon niet, omdat de ketters er van waren uitgesloten; de afschaffing van den Bloedraad niet, omdat die al sedert het begin van Requesens' bewind niet meer gefunctioneerd had; de intrekking van den 10den penning niet, omdat deze sedert denzelfden tijd niet meer was geheven. Slechts een paar edellieden, die naar Luik of Kamerijk gevlucht waren, maakten van het pardon gebruik. De Staten-Generaal zagen in het geheel der maatregelen een bewijs van zwakheid der regeering. Nog tijdens het verblijf der muiters te Antwerpen hadden de Zeeuwen een nieuw groot succes behaald. Om te voorkomen dat zij in handen der muiters vielen had men de gewapende schepen die op stroom lagen een eindweegs stroomafwaarts verhaald, waar de Zeeuwen ze aantastten, er drie verbrandden en er drie van buit maakten, en den admiraal, Adolf van Haamstede, gevangen namen. Aanslagen der Spanjaarden op Delft en op Purmerend mislukten, een op

1) *Corr. de Ph. II*, III, 36, 45.
2) Ibid., 59.

Woudrichem had succes; ook Leerdam en Asperen gingen aan hen over.

Te Brussel spraken onderwijl de Staten-Generaal dreigende taal. Vooropstellende ‘qu'ils aimeraient mieux la mort que de voir aucun changement dans la religion,’ vroegen zij dat de koning zich ‘tant pour la police que pour la guerre’ van Nederlanders bedienen zou, dat commissarissen der Staten-Generaal de troepen zouden betalen als onder de novennale bede; dat de Spaansche troepen eindelijk zouden ophouden den landskinderen overlast aan te doen, ‘ni plus ni moins que si c'étaient pauvres esclaves et infidèles’; dat de regeering werd teruggebracht op den voet als onder Maria van Hongarije; dat de koning in het land kwame; en eindelijk, ‘qu'il fût avisé sur quelque accord de cette guerre intestine, avec conservation néanmoins de la foi et religion catholique, honneur et service de S.M.’[1] - Berlaymont voegt Requesens toe, ‘qu'on ne peut faire aux Pays-Bas ce qui se fait à Naples ou à Milan.’[2] - ‘Le duc d'Aerschot fait plus de mal, par la liberté avec laquelle il parle, que les plus grands hérétiques.’[3] Onder beroep op de Blijde Incomste protesteeren de Staten van Brabant ten hevigste tegen de benoeming van don Sancho d'Avila tot gouverneur der citadel van Antwerpen. De gevraagde 100ste penning wordt door verschillende provinciën geweigerd, onder beroep op onvermogen. De handel ligt in de gehoorzame gewesten stil en bloeit slechts bij de rebellen. Als hij verneemt van het noodgeld van Leiden, dat à pari wordt ingewisseld, roept Requesens uit: dat ik ook zulk crediet had, ik zou voor millioenen noodmunt laten slaan![4] De onvermoeide propaganda, door Oranje met talent gedreven, heeft gevolg: ‘il n'y a pas une seule maison où le prince d'Orange n'ait quelqu'un à sa dévotion.’[5] Kan men niet òf hem uit den weg ruimen, òf hem winnen?

Sedert het begin van 1574 al had Requesens, evenals Alva te voren had gedaan, moordaanslagen tegen Oranje geïnspi-

1) Gachard, *Assemblées nationales*, 70.
2) *Corr. de Ph. II*, III, 119.
3) Ibid., 116.
4) Ibid., 307.
5) Ibid., 212.

reerd; - over de wenschelijkheid hem te winnen spreekt paus Gregorius den Spaanschen gezant te Rome aan. Philips Willem zou een spaansche prinses ten huwelijk kunnen krijgen als Oranje zich naar Dillenburg verwijderen laat. Maar Philips wilde niet dat zijn naam in onderhandelingen genoemd zou worden, en Oranje deed nimmer een voorstel. Requesens moest dus het initiatief nemen. Reeds in November '73 had men Romero met Marnix laten spreken te Utrecht, en Marnix daarop aan den prins doen schrijven dat beide hij en zijn aanhang op voordeelige voorwaarden uit het land konden geraken: de ketters, na hunne goederen te gelde te hebben gemaakt;[1] - de Prins had toen enkel geantwoord dat aan elke onderhandeling het vertrek der Spanjaarden vooraf diende te gaan. Na den overgang van Middelburg had men Hugo Bonte, den door Oranje vrijgelaten pensionaris der stad, naar den prins gezonden te Bommel; hij kwam daar 19 April aan, dus vlak na de nederlaag op de Mookerheide. Op Bonte's vraag of hij nu niet overtuigd was van de overmacht des konings, had toen de prins geantwoord ‘qu'il connaît S.M. être très puissante, mais qu'il y a un roi plus puissant, à savoir Dieu le Créateur, et qu'il espère que ce roi sera pour lui....; qu'en tout événement, ils auraient moyen de tenir du moins quatre ou cinq places, par deux, trois ou quatre années, durant lesquelles pourraient survenir telles interventions dont S.M. serait émerveillée.’ - Of hij den oorlog niet moede is, of voor 't minst de heerschappij van het gemeen? of het niet tijd voor hem wordt, op eigen rust en veiligheid te denken? ‘Qu'il sait bien les ruses[2] et variations des guerres, même fondées sur une populace, mais que les Etats de Hollande et Zélande ont mis tel ordre qu'il espère que par la populace n'adviendra quelque désordre, et que, s'il advient quelque adversité, il ne sera en peine, comme ayant assez vécu, et qu'il mourra avec quelque gloire.’[3] - Thans zond Requesens nogmaals Bonte en ook Granvelle's broeder Champagney;[4] maar zonder iets te bereiken. Oranje geeft te kennen dat hij geen

1) *Corr. de Guill. le Tacit.*, III, 75.
2) Risques.
3) *Corr. de Guill. le Tacit.*, III, 378-380.
4) Fruin, *Verspr. Geschr.* II, 357 vv.

obstakel wil zijn, mits Holland en Zeeland billijke voorwaarden krijgen: vrijheid van religie, de spaansche soldaten en spaansche bewindslieden weg; regeering met de Staten-Generaal, aan welke de beslissing in zake de religie zal worden overgelaten, altijd behoudens de vrije oefening van den hervormden eeredienst in Holland en Zeeland. Dan dreigend: hij kan ook, als men van hem niet weten wil, de bescherming van Holland en Zeeland aan sterker handen dan de zijne toevertrouwen: zij zijn een schoone bruid, die vreemde vrijers heeft, hij noemt niet, maar bedoelt: Frankrijk of Engeland. Keizer Maximiliaan II vreesde reeds een dergelijke mogelijkheid en bood zijn bemiddeling aan, in de hoop dat deze leiden moge tot de landvoogdij van een aartshertog. Ook Requesens, (die in dezen tijd bij brief na brief zijn ontslag vraagt) denkt aan een aartshertog. Hij noemt als mogelijke opvolgers Margaretha, Granvelle, Don Jan; ook, zegt hij, kan men een infante met een aartshertog laten huwen, en haar de Nederlanden als bruidschat geven.

Al dezen tijd door duurde de insluiting van Leiden voort. Zij was eerst begonnen 31 October 1573; maar opgebroken bij de nadering van Lodewijk van Nassau.[1)] De 25sten Mei keerden de belegeraars in hun kwartieren terug; de tijd hunner verademing was door de Leidenaars ongebruikt gelaten. De driedubbele rij van schansen die Leiden omgaf verhinderde elken toevoer en veroorzaakte hongersnood. De walsche edelman die tijdens de eerste insluiting het bevel gevoerd, en met de stadsregeering overhoop gelegen had, de Noyelles, had vóór den 25sten Mei met zijn troep de stad verlaten. Oranje maakte hierop Dirk van Bronkhorst[2)] commandant, die stierf aan de pest, waarop de leiding werd overgenomen door Jacob van der Does en zijn neef Johan, een jonkman van groote gaven, vurig en vol ijver.[3)] Het stadsbestuur was niet zeer kloek, met uitzondering van slechts één der vier burgemeesters, Pieter Adriaensz. van der Werff, en ook hij weifelde nog een oogenblik.[4)] Er waren te Leiden veel katholieken, en ‘glippers’ uit

1) Ibid., 393.
2) Niet te verwarren met Dirk van Bronkhorst van Batenburg.
3) Fruin, *Verspr. Geschr.* II, 416.
4) Ibid. 428 vv.

hun kring verkeerden bij Valdez in het kamp. Leiden was alleen door het water te ontzetten. In Augustus werd het water van den Hollandschen IJsel Schieland ingelaten; Schieland en Delfland liepen onder, tot aan de Landscheiding. Louis de Boisot kwam uit Zeeland met 800 matrozen over; te Delft, Gouda en Rotterdam bracht men platboomde vaartuigen in gereedheid, van ten hoogste twee voet diepgang. Verder waren tot het ontzet beschikbaar 1200 soldaten onder La Garde, en 200 boeren als delvers. Een groote belemmering was dat onderwijl Oranje te Rotterdam ziek lag aan de pest, en eerst in de tweede helft van September herstelde. 15-16 September kwam de vloot voor de Landscheiding aan, en de delvers staken die door: het water liep Rijnland binnen. Men beproefde den korsten weg naar de Vliet over de Zoetermeer, maar vond dien versperd, en moest naar de Landscheiding terug, om oostelijker watergangen te gebruiken. Dit gelukte, en in den vroegen morgen van 3 October kwamen de schepen voor de Lammerschans, die men verlaten vond; in den nacht had Valdez, tegen het wassende water niet bestand, de insluiting opgebroken. Leiden was verlost, nadat één derde der bevolking, 6000 menschen, aan pest of honger was bezweken. De 3de October was een Zondag; onder den kerkdienst kreeg Oranje te Delft het blij bericht, en was den 4den te Leiden, waar hij onmiddellijk het zwakhartig gebleken gedeelte der regeering ontsloeg.[1)] De spaansche soldaten, weer muitende omdat de plundering hun ontgaan was, namen op den marsch naar Utrecht Valdez gevangen; Requesens moest ze naar Brabant terughalen. Op raad van Valdez, die ondervonden had hoe Holland door overstrooming voor vriend en vijand onbruikbaar kon worden gemaakt, stelde Requesens nu aan Philips voor, zich van nu aan slechts op de vermeestering van inlaten toe te leggen, en Holland te verzuipen; - Philips achtte dit middel voor de waarde van het te heroveren gebied te nadeelig, en gaf last, liever op strooptochten het geheele platteland plat te branden. ‘Ik heb daar wel 7 à 8000 man voor noodig,’ antwoordt Requesens, ‘die ik niet missen kan.’

In deze omstandigheden nu stond Philips Maximiliaan toe,

1) Ibid., 485.

bemiddeling te beproeven. De Keizer zond twee Oranje bekende edelen, Schwarzburg en Hohenlohe, naar Holland om de zaak bij hem in te leiden; Requesens voegde aan die zending Leoninus toe. De prins weigerde niet; maar de Staten wilden geen onderhandelaars afzenden eer zij van Requesens gijzelaars in handen hadden gekregen, en Requesens zond hun die. 15 Februari 1575 ontmoetten elkander daarop te Breda gemachtigden van Holland en Zeeland (o.a. Junius en Paulus Buys) en van Requesens (o.a. Leoninus); Marnix was er niet bij; die ging te Heidelberg voor zijn meester de hand vragen van Charlotte de Bourbon-Montpensier,[1] en hoogleeraren werven voor de bij octrooi van 6 Januari '75 opgerichte Leidsche hoogeschool; - men had zich met de uitvoering van dit plan zoo gehaast, om vóór den aanvang der Bredasche onderhandeling de universiteit geopend te hebben, hetgeen 8 Februari geschiedde.

Oranje wist dat de koning vrijheid van eeredienst nimmer zou toestaan; om de gevoeligheid van het Zuiden te ontzien voorkwam hij, dat Holland en Zeeland dezen eisch op den voorgrond stelden. Requesens bood aan dat indien de uitsluitende oefening van den katholieken eeredienst in Holland en Zeeland werd hersteld, de hervormden vrij uit het land zouden mogen gaan en hun goed verkoopen. Oranje liet antwoorden dat zij het punt der religie in goed vertrouwen onderwierpen aan de Staten-Generaal, ‘omdat zij wisten dat daar Nederlanders in zaten.’ Voor het overige liet hij alle eischen herhalen die het Zuiden reeds had geformuleerd.[2] ‘On ne saurait croire à quel point l'opinion publique est prévenue en leur faveur; on ajoute foi à tout ce qu'ils disent comme à l'Evangile.’[3] Daar men elkander geen stap nader kwam, werden in Juli de onderhandelingen afgebroken; en de krijgsbedrijven, die sedert Februari gerust hadden, begonnen nu weder; van Spaanschen kant in de lijn die onlangs Philips had aangegeven. Hierges (de zoon van Berlaymont) deed een uitval uit Haar-

1) Charlotte was in 1572 tegen den zin van haar vader tot de hervorming overgegaan en had een toevlucht gezocht aan het hof van den keurvorst van de Palts. Zij kwam in Juni '75 langs den zeeweg (Emden - den Briel) in Holland aan (Blok, *Willem de Eerste*, II, 53).
2) Hiervóór, blz. 60.
3) *Corr. de Ph. II*, III, 340.

lem (tot bij Schoorl), om met het platbranden te beginnen; Sonoy dreef hem terug, en kreeg een twintigtal der ‘kálessen’ (landloopers) in handen, die Hierges tot de brandstichting gehuurd had. Op de pijnbank gelegd, wezen zij katholieke huisluiden als medeplichtigen aan; een paar van die huisluiden werden nu ook gepijnigd; één bleef er onder dood; een ander werd opgehangen. Oranje, die thans de eensgezindheid met het Zuiden boven alles stelt, stuitte de zaak en zond commissarissen om haar van Sonoy over te nemen. - Op een tweeden strooptocht, in zuidelijke richting, nam Hierges Buren in en verraste Oudewater (7 Augustus 1575), dat geheel werd uitgemoord. Daarop slaat hij het beleg voor Schoonhoven; de kommandant La Garde wil het verdedigen, maar wordt door de burgerij tot de overgave gedwongen (24 Augustus); hij bedingt vrijen aftocht en de stad blijft gespaard. Er bestond nu groote vrees in heel Holland, vooral voor Gouda waar eene partij zich in onderhandeling met den vijand wilde inlaten; Hierges had steeds Hollanders bij zich, die hem aanwezen waar zijne overredingspogingen in te zetten, en hem bekend maakten met de gevaren van het terrein. Hij verraste de door de rebellen gebouwde schans te Krimpen aan de Lek, die de scheepvaart op die rivier beheerschte. Nog altijd was Holland met de pest bezocht; Hierges viel er ook aan ziek, en moest naar Utrecht gebracht worden om er van te genezen. Hij moest het bevel overlaten aan Megen, lang niet zoo bekwaam als hij.

Het waren al wederom roomschgezinde Zeeuwen, die de Spanjaarden bij een andere onderneming hielpen. Er lagen in de Zijpe doorwaadbare plaatsen, waarlangs men van St. Philipsland op Duiveland kon komen; St. Philipsland zelf bereikte men van den Brabantschen wal gemakkelijk. Requesens zelf, de regeering aan Berlaymont overlatende, kwam voor deze expeditie naar Tholen. In September '75 had hij 5000 man bijeen, en begon proeftochten te houden; dat het een zeer droog najaar was, kwam zijn plan ten goede. In den avond van 27 September werd de overtocht gewaagd; het water was zóó ondiep, dat de geuzenschepen niet dicht genoeg naderen konden om met succes te vuren. De voorhoede onder d'Ulloa kwam op den oever der Zijpe aan toen het water in

zijn allerlaagsten stand was; toch verdronken er nog eenigen. De anderen beklommen den Duivelandschen dijk; de geuzentroepen die daar stonden, vooral Franschen en Engelschen, sloegen op de vlucht; Karel van Boisot, de broeder van Lodewijk, sneuvelde. De achterhoede had meer last van het (nu weer wassende) water; velen kwamen om, maar het gros bereikte den Duivelandschen wal.

Op Schouwen lagen drie versterkte steden: Zieriksee, Brouwershaven en Bommenede. Brouwershaven gaf zich dadelijk over, maar Bommenede verdedigde zich goed; gedurende het beleg van dit stadje wist de baljuw van Schouwen, Caspar van Vosbergen, bezetting en proviand binnen Zieriksee te brengen. Nadat Bommenede genomen was - en uitgemoord - werd Zieriksee ingesloten.

Het verlies van Schouwen en Duiveland, dat Zeeland van Holland afsloot, veroorzaakte bij de rebellen zekere moedeloosheid. Meer dan vroeger was men overtuigd van de noodzaak van buitenlandsche hulp. Na het afspringen der onderhandeling te Breda had de Ridderschap van Holland voorgesteld, Philips af te zweren en naar een anderen landsheer om te zien. Oranje had dit toen als ontijdig afgekeurd, maar begon er nu anders over te denken. Hij beschreef de Staten van Holland tegen 1 October te Rotterdam en deed nu zelf het voorstel, maar verlangde, dat eer er over beraadslaagd werd, de vroedschappen in de steden zouden worden gehoord. Op Gouda na, vereenigden zich alle steden met het voorstel. Bij wien nu hulp te zoeken? Op het Rijk bouwde men hier niet meer, al vertrokken er gezanten naar Duitschland om hulp te vragen; voornamelijk was hierbij op de Hanzesteden gerekend. De werkelijke keus stond tusschen Engeland en Frankrijk. Het is in de geschiedenis van den jongen rebellenstaat - want niets minder dan dat had zich in Holland gevestigd - een zeer gewichtig moment: hij heeft uit te maken waar zijn voordeeligste verbintenissen liggen.

Elisabeth had voor wat in de Nederlanden voorviel maar één maatstaf: baat het Engeand? Zij had met innige instemming begroet dat het machtige, gewantrouwde Spanje geen zeggenschap meer had over de Nederlandsche havens.

Zij wenschte dien toestand te doen voortduren, mits geen ander, misschien nog gevaarlijker nabuur van Engeland er zijn voordeel mee deed: Frankrijk. Zij had aanvankelijk toegelaten dat Nederlandsche ballingen in Engeland den opstand van Holland en Zeeland op allerlei wijze steunden en velen van haar eigen onderdanen daar dienst gingen nemen, en heeft zelfs een oogenblik met de gedachte gespeeld de souvereiniteit over Walcheren te aanvaarden. Later was zij weder geheel onder den indruk van het gevaar dat zij te duchten kon hebben van een vredebreuk met Philips; zoo verbond zij zich in 1574 tegenover den Spaanschen gezant, Oranje, zijn gezin en helpers (genoemd waren met name o.a. Boisot, van Dorp, Marnix) nimmer een wijkplaats in haar rijk te zullen verleenen. Bespeurende dat Oranje in 1575 tot eene verbintenis met Frankrijk overhelt, zendt zij hem een agent, Daniel Rogers, om haar eigen steun in uitzicht te stellen, indien een plechtig gezantschap haar daarom zal komen verzoeken. Tegelijk zendt zij een agent naar Requesens opdat deze vrede met Oranje sluite, die zich anders gedrongen mocht voelen zich aan Frankrijk uit te leveren. Het gezantschap naar Elisabeth vertrok in December 1575: Marnix (niettegenstaande zijn ‘uitbanning’ zeer wel ontvangen), de lands-advocaat Paulus Buys, en de syndicus van West-Friesland, François Maelson, met aanbod der souvereiniteit, op overeen te komen voorwaarden. Requesens van zijn zijde zond Champagney, den broeder van Granvelle, om haar van de aanneming terug te houden.[1)] Tot in April '76 heeft het katjesspel van Elisabeth met de Hollandsche gezanten geduurd: nauwelijks hadden op het oorlogsterrein de Spanjaarden eenig voordeel op de rebellen behaald, of zij toonde Marnix vriendelijk gelaat, nauwelijks waren de rebellen in het voordeel, of zij deed het Champagney. Ten slotte liet zij zeggen dat het haar te lastig vallen zou, Holland en Zeeland te beschermen op haar eigen kosten; hoogstens zou zij dit voor Walcheren kunnen doen. Overigens wilde zij geen beslissing nemen, eer een nieuwe vredehandel met Philips beproefd was. Zij liet toe dat de gezanten in Engeland op zeer beperkte schaal manschap wierven, en eenig geschut aankochten.

1) Blok, *Willem de Eerste* II, 59.

Inmiddels had Hendrik III van Frankrijk den prins aangemoedigd, een beroep op zijne ondersteuning te doen. 28 April '76 werd hij hiertoe door de Staten van Holland met algemeene stemmen (behalve die van Gouda) gemachtigd; een gezantschap vertrok echter voorshands niet, daar een onverwachte gebeurtenis, de dood van Requesens, het aanzicht der zaken geheel scheen te zullen veranderen.

De landvoogd was tegen het einde van '75, ondanks het succes op Schouwen en Duiveland, ontmoedigder dan ooit. Geldgebrek grijnsde hem aan van alle zijden. Niet minder dan 57.000 man stonden op de betaalsrol, veel meer dan bij de rebellen, die evenwel hun geringere macht ieder oogenblik gebruiken konden, omdat zij, geregeld betaald, aan geen muiterij dacht. Requesens daarentegen durfde niet op zijn eigen troepen vertrouwen, aan wie hij reeds in Mei '75 niet minder dan 7.256.000 schilden schuldig was. Philips kon niet met Spaansch geld bijspringen, hij zat zelf voor een leege schatkist, en ging in September 1575 tot zijn eerste staatsbankroet over (in 1596 zou een tweede volgen): hij ontsloeg zich eigenmachtig van de aangegane verplichting tot aflossing zijner groote schulden bij Genueesche en andere bankiers. De moedwil der zonder betaling gelaten Spaansche soldaten nam over de hand toe; ‘geen volk’, schrijft Requesens zelf, ‘zou verdragen, wat thans de Nederlanders te verdragen hebben.’ Staten-Generaal bijeen te roepen om nieuwe subsidiën te verkrijgen was geheel zonder uitzicht: zij zouden de regeering hebben willen dwingen, vrede te sluiten met de rebellen. Requesens, die zich ziek en ellendig voelde, drong bij brief op brief op zijne terugroeping aan, opdat hij vóór zijn dood afscheid zou kunnen nemen van zijne kinderen in Spanje. Wat was er overgebleven van het programma van 1567: de Nederlanden aan Spanje te assimileeren? Geef deze lieden maar toe al wat zij vragen, adviseert in moedeloosheid Requesens, ‘jusqu'à les laisser quasi en république, pourvu qu'ils assurent de conserver la religion catholique et l'autorité royale.’[1] In Spanje zelf gingen ook stemmen voor den vrede op, ook die van Alva; alleen de groot-inquisiteur adviseerde tegen. De

1) *Corr. de Ph. II*, III, 439.

vraag van Requesens' successie werd overwogen en men dacht aan Don Jan, den overwinnaar van Lepanto; - maar geen besluit was nog genomen, toen Requesens 5 Maart 1576 aan een pestaardige ziekte stierf. Op zijn sterfbed zeide hij nog dat twee Nederlanders, Berlaymont voor de staats-, Mansfeld voor de krijgszaken, na zijn dood de regeering moesten overnemen, maar eer hij de benoemingen had kunnen onderteekenen was hij bezweken.

Bij gebreke van andere aanduiding was de Raad van State tot uitoefening der regeering *ad interim* gerechtigd. Dit lichaam was thans samengesteld uit slechts drie leden: den ouden Viglius, nog maar een schaduw van zichzelf, tot geen initiatief meer in staat; den hertog van Aerschot, een ijdel en aanmatigend man zonder staatkundige bekwaamheid, en Berlaymont, evenmin tegen de omstandigheden opgewassen. Zij assumeerden zich Rassenghien, Assonleville, den raadsheer Sasbout en één Spanjaard: den vertrouwde van Requesens, Geronimo de Roda.

In zekeren zin was het optreden van een college als dit voor Philips eene geruststelling: alle leden waren goed katholiek en trouw aan zijne dynastie. Maar zij snakten naar vrede, en adviseerden zich dien te verzekeren door de Spaansche troepen weg te zenden en de Staten-Generaal een *modus vivendi* ter zake van den godsdienst te doen ontwerpen. Philips liet hen zonder eenig antwoord, en correspondeerde alleen met de Roda. Diens collega's draaiden in de vergadering den Spanjaard wel ostensatief den rug toe, maar namen zelf geen enkel initiatief. De moeilijkheden hoopten zich voor hen op. Te Brussel zelf zetten de burgers het kleine Spaansche garnizoen de poort uit; het zoekt een toevlucht binnen de citadel van Antwerpen. De Duitsche garnizoenen van Valenciennes, van Nijvel, van Dendermonde, van den Bosch gehoorzamen hun officieren niet meer. De Staten van Brabant voeren in een vertoog tot den koning van 17 April, een ongekend vrijmoedige taal: zij eischen wegzending der Spaansche troepen, de overkomst van een prins van den bloede, bijeenroeping der Staten-Generaal tot herstel van den vrede en herstel der privilegiën ‘selon l'obligation qu'ils ont faite à V.M. et V.M. à eux.’

Deze oppositie staat onder leiding der Brabantsche prelaten, nog steeds ontroostbaar dat de inkomsten der abdij van Afflighem den aartsbisschop van Mechelen zijn toegewezen, die der abdij van St. Bernard den bisschop van Antwerpen, die der abdij van Tongerloo den bisschop van den Bosch. - Ook de Staten van Henegouwen, van Vlaanderen, van Gelderland verzoeken bijeenroeping der Staten-Generaal.

Philips heeft zich intusschen tot de keus van Don Jan bepaald (8 April). Maar deze laat zich niet dadelijk vangen, vraagt inlichtingen en stelt voorwaarden. Wanneer Philips 23 Juni eindelijk den Raad van State antwoord geeft, kan hij nòg Don Jan's naam niet noemen: hij bepaalt zich tot de mededeeling, dat in Augustus en September een landvoogd zal overkomen, gemachtigd ‘de ware geneesmiddelen’ toe te passen; onderwijl mogen de Staten-Generaal niet bijeenkomen en mag geen onderhandeling met de rebellen worden gevoerd.

Toen deze brief door den Raad van State ontvangen werd, zat dit college in zak en assche: een Spaansch wapensucces zelf scheen aanleiding te zullen worden tot het gemeen verderf.

Sedert de tegenspoeden van het najaar van '75 was de krijg door Oranje met groote omzichtigheid maar even groote volharding gevoerd. Met groote inspanning was het gelukt, het fort bij Krimpen aan de Lek te hernemen; om voor het geval Zieriksee viel tegen alle aanslagen gedekt te zijn, waren Dordrecht en de Zuidhollandsche eilanden zwaar versterkt. Zieriksee zelf, dat een aanzienlijke bezetting in had onder Arend van Dorp, leek onneembaar zoolang zijn haven openbleef. Mondragon slaagde er eindelijk in, die door een fort bij Borndamme te sluiten. In Mei mislukte een poging tot ontzet, daar zij door een overlooper was verraden geworden. Bij een tweede poging, in Juni, viel Louis de Boisot in het water en verdronk. Zieriksee leed nu hongersnood, en Mondragon bood goede voorwaarden: vrijen aftocht van het garnizoen en van alle gereformeerden, de predikanten incluis; op dezen voet ging de stad 29 Juni over. Tot afkoop van plundering zou de stad 200.000 gulden opbrengen, waartoe zij evenwel niet terstond in staat bleek. Mondragon had besloten, on-

middellijk na de capitulatie Ooltgensplaat aan te tasten, maar werd er in verhinderd door muiterij zijner soldaten. Daar het kaalgevreten Schouwen geen buit van eenige beteekenis meer opleverde, staken de muiters in het begin van Juli naar Brabant over. Te Roosendaal voegden zich muitende garnizoenen van elders bij hen, en men trok op om Mechelen of Brussel te verrassen, die men echter beide in staat van tegenweer vond; daarentegen gelukte het Aalst te overrompelen (25 Juli), waar nu 3000 muiters onder hun *eletti* een schrikbewind oefenen, terwijl, onder pressie der Staten van Brabant, de Raad van State hen vogelvrij verklaart. Te Brussel wordt het huis van de Roda geplunderd; een zijner bedienden vermoord; hijzelf is op de vlucht naar de citadel van Antwerpen. Berlaymont en Aerschot worden op straat beleedigd; men neemt Mansfeld de sleutels van de stad af. 'De Raad', schrijft Vargas, 'oefent te Brussel even weinig gezag uit als hij doen zou te Vlissingen.'[1)] Het college wordt gedwongen, den Staten van Brabant het indienstnemen eener inheemsche krijgsmacht van 4 à 600 ruiters en 2 à 3000 voetknechten toe te staan (7 Augustus). Van hun zijde hoopen zich de Spaansche officieren in de citadel van Antwerpen op, Vargas, de Roda, Sancho d'Avila, Romero zijn daar nu bijeen en organiseeren een soort tegengouvernement, dat de Staten van Brabant bedreigt naar Brussel te zullen oprukken om den Raad van State te bevrijden.

Dit is het oogenblik, waarop Oranje op de zaken van het Zuiden ingrijpt.

Oranje; niet Holland en Zeeland. Het ontbrak daar niet aan elementen die oorlogsmoeheid begonnen te vertoonen: de financieele lasten drukten er zwaar, Frankrijk en Engeland boden geen wezenlijke hulp; hun toezeggingen bleken geen ander doel te hebben dan elkander bij ons uit de markt te dringen. Den Hollandschen katholieken bekwam het calvinistische bewind zoo slecht dat zij van elke verandering verbetering mochten verwachten: hun kerken en kerkegoed waren hun ontnomen; hun priesters verstrooid, de misbediening verboden; dat alles zou, bij bestand, kunnen veranderen

1) *Corr. de Ph. II*, IV, 352.

onder den invloed der katholieke gewesten. Maar de calvinisten bevonden zich èn uit confessioneel, èn uit maatschappelijk oogpunten bij den oorlog zóó wel dat zij geen lust gevoelden eene afzondering te verbreken die Vlissingen en Middelburg erfgenamen scheen te maken van de welvaart van Antwerpen, Hoorn en Enkhuizen van die van Amsterdam. Maar Oranje, hij moge vier jaar lang hunne belangen verdedigd hebben, staat voor veel hooger dan die belangen. Het is niet de welvaart van Holland, maar de bevrijding der Nederlanden waarvoor hij tweemaal te velde is getrokken. Voor hem zijn Holland en Zeeland geen doel, maar middel geweest: een reduit, waaruit hij eenmaal, zegevierend, hoopt te kunnen losbreken. Uitgeweken Zuidnederlanders waarvan het in Holland en Zeeland wemelt, zetten hem ook dagelijks daartoe aan. Ook de Hugenooten in zijn omgeving.

Holland en Zeeland onder zijn bewind zijn niet maar opgestane gewesten alleen: zij zijn een voorpost geworden van het strijdende protestantisme in Europa; de hoop die 24 Augustus 1572 te Parijs onderging, herleeft te Dordrecht en te Delft. Het is op Oranje dat een Hotman, een Duplessis-Mornay de oogen gericht hebben; het is in Holland en Zeeland dat de monarchomachen hun ideaal van strijd tegen de tyrannie in al haar vormen, geleid niet door een woeste menigte, maar door de magistraten waaraan de menigte hare belangen heeft toevertrouwd en waaraan zij gehoorzaamheid verschuldigd is, belichaamd zien. In hun toepassing op de Nederlanden in het gemeen moet hunne leer het gezag zoeken te verheffen der Staten-Generaal als gemachtigde pleitbezorgers der door Philips onderdrukte natie. Die Staten-Generaal, in hun oogen, vertegenwoordigen niet maar de bevoorrechte standen van eenige los verbonden gewesten, adel, geestelijkheid en stedelijke burgerijen, zij vertegenwoordigen het *vaderland* (nieuw begrip, van dezen tijd, waarvan het *Wilhelmus* reeds den naam propageert, en dat Oranje, den ‘vader des vaderlands’, zijn toenemend zedelijk gezag verleent. Tegen de tyrannie behooren geen groepen geprivilegieerden als zoodanig zich te stellen, als uit eigen recht: zij hebben het te doen als voltrekkers van een nationalen wil. Oranje's publicistiek is vol van deze gedachte; de memorie der Staten van Brabant aan

Philips van 17 April 1576 lijkt er de weerslag van, en nauwelijks breekt in Julide muiterij uit, of alom klinkt door de Nederlanden de alarmkreet der ‘patriotten.’ De Raad van State, de Staten van Brabant, die van Vlaanderen, worden door vertoogen van Oranje en de zijnen als overstroomd. Geen minder dan de invloedrijke abt van St. Geertrui te Leuven, Jan van der Linden, leent er zijn oor aan. Niet de Raad van State, die ze onbeantwoord laat.

Maar wat beteekent tegenover de eensgezindheid der anderen, het verzet van deze rijkelijk versleten heeren? Oranje's agent te Brussel, de fransche edelman Théron, heeft gemakkelijk spel. Met den abt van St. Geertrui begeven zich de eerste burgemeester van Brussel, Hendrik de Bloeyere, de advocaten Liesvelt, van der Haeghen en van den Eynde in het complot, dat zich de medewerking van Willem de Heeze, den bevelhebber der voetknechten die de Staten van Brabant aanwerven, verzekert.

4 September 1576 neemt een luitenant van de Heeze aan het hoofd van twee vendels soldaten Mansfeld, Berlaymont, Sasbout en Assonleville gevangen en zet hen op het Broodhuis. Voor de huizen van Aerschot en van Viglius wordt een wacht geplaatst, en ook drie leden van den Geheimen Raad, Fonck, Boisschot en del Rio, worden gevangen genomen. De Staten van Brabant, niet in hun geheel ingewijd, werpen de verantwoordelijkheid van zich maar ondernemen er niets tegen. Het volk slaat grif geloof aan de betichting, dat de gearresteerden de stad aan de muiters hadden willen leveren.

Welke gedachte Oranje juist tot dezen stap op dit oogenblik geleid heeft? Ongetwijfeld deze dat, wilde men niet de geheele gunst der situatie door den dood van Requesens ontstaan, verspelen, vóór de komst van Don Jan (wiens benoeming nu algemeen bekend was geworden) de gehoorzaamheid aan Philips moest worden opgezegd. De inhechtenisneming van den Raad van State, in afwezen van een landvoogd met de uitoefening der regeering wettig belast, was een daad van majesteitsschennis. Men kon nu met den koning onderhandelen als gelijke tegenover gelijke, en moest, bij mislukking, hem bevechten. En hem te bevechten met een onverzoend Holland en Zeeland in den rug, was onmogelijk. De Brusselsche staats-

greep maakte dus onmiddellijken vrede met de rebellen noodzakelijk.

Terwijl, van uit de Antwerpsche citadel, de Roda weten laat dat hij tot de invrijheidstelling van den Raad van State het bestuur der Nederlanden aan zich trekt, roepen de Staten van Brabant die der andere provinciën naar Brussel op (6 September). Die van Henegouwen en Vlaanderen geven er onmiddellijk gevolg aan en een kern van Staten-Generaal is aanwezig. De leiders van het complot herstellen hierop een schijn van legaliteit door Aerschot, Viglius en Sasbout los te laten, die nu, den Raad van State verbeeldende, de bevelen dezer quasi-Staten-Generaal ten uitvoer leggen door achtereenvolgens oproepingen te zenden aan de Staten der overige provinciën, geene uitgezonderd. Een vergadering dus van de breede samenstelling van 1555, waartoe ook de niet-patrimoniale gewesten beschreven werden; - immers was het niet om het toestaan eener bede te doen, maar om de constitueering van het 'vaderland'.

Deze Staten-Generaal, te nauwernood bijeen, zijn zich hiervan zóó bewust, dat zij beginnen zich in deze rol aan Europa voor te stellen. Gezantschappen aan den keizer, den koning van Frankrijk, de koningin van Engeland, den bisschop van Luik, om hen kennis te geven van 'le grand et souverain changement ces jours passez advenus aux Pays-Bas' (12 October). Eerst 17 October, mededeeling aan Philips; hun brief lijkt een akte van beschuldiging. Het is zijn tyrannie die Holland en Zeeland tot den opstand genoodzaakt heeft en er de ketterij doet bovendrijven. Zij hebben zich nu zelve met de bevrediging belast, 'd'un unanime consentement.' Tot den dood toe zullen zij den katholieken godsdienst aanhangen en blijven Philips voor hun 'souverain seigneur et prince naturel' erkennen, maar de Spaansche troepen moeten het land uit.[1)]

Een Statenleger loopt al bijeen, onder aanvoering van den hoogsten adel des lands: Egmond's zoon kolonel, Aerschot, daareven nog gevangen, kapitein-generaal, Philippe de Lalaing zijn luitenant, de markies d'Havré, Aerschot's broe-

1) Gachard, *Bibl. Nationale* I, 146.

der, generaal der cavalerie. De gouverneur van Antwerpen, Champagney, durft tegen d' Avila partij kiezen. De stadhouder van Vlaanderen, de graaf van Roeulx, roept de waalsche garnizoenen der grensvestingen tot zich, licht er zestien vendels soldaten bij, en belegert de citadel te Gent; te Utrecht en te Valenciennes doet men hetzelfde. Maastricht verjaagt zijn spaansche garnizoen. Alle waalsche regimenten vallen den Staten toe, de duitsche houden zich onzijdig.

Oranje was naar Middelburg gekomen om bij de hand te zijn. Men komt spoedig bij hem aankloppen: de troepen van de Roeulx kunnen het kasteel niet nemen; Oranje zendt hem acht vendels te hulp; zijn vloot uit Zeeland vaart de Schelde op en vat voor Antwerpen post. Alle Spaansche soldaten stroomen nu naar de citadel daar, om zich onder de bevelen van d'Avila te stellen. Om er den moed onder te houden belooft de Roda dat de stad hen zal afbetalen, zoodra zij er zich van hebben meester gemaakt. Het Statenleger houdt de citadel ingesloten, maar Zondag 4 November breken de Spanjaarden uit, de verraste belegeraars stuiven uiteen, de stad wordt aan moord, brandstichting en plundering overgegeven; meer dan 7000 menschen komen om.

Deze ‘Spaansche furie’ verhaast de afsluiting der onderhandelingen, die 19 October te Gent geopend waren tusschen den abt van St. Geetrui en Leoninus van de zijde der Staten, Marnix, van Dorp en den Zeeuw Pieter de Rijke van de zijde van Oranje. Van het begin af aan namen Oranje's afgevaardigden de leiding. Zij leggen tot basis Oranje's voorstel te Breda, dat uitsluitende oefening van den hervormden eeredienst in Holland en Zeeland inhoudt. Vlaamsche ballingen om den geloove hadden Marnix naar Gent vergezeld en hielden er hun intocht onder een banier waarop geschreven stond: *pro fide et patria*; voor hen ging de religie voorop. De katholieken murmureerden, maar niet lang: men moest doortasten; de Staten-Generaal zouden ook op deze moeilijkheden orde stellen. 28 October verkregen Marnix c.s. de gewichtige toezegging, dat de Staten-Generaal niet in onderhandeling zouden treden met Don Jan, eer deze de pacificatie, waarover men thans te Gent onderhandelde, zou hebben bezworen.[1)] Den

1) *Bull. Comm. royale* 4e série, III, 102.

31sten was men het over alle artikelen eens geworden, en konden twee rapportrijders die ijlings ter kennis van de Staten-Generaal te Brussel brengen, die daar dag in, dag uit op het raadhuis der stad vergaderd waren. Er openbaarde zich eenig katholiek verzet, tot ongeduld van de menigte, die op de Groote Markt de beraadslagingen volgde en een dreigende houding aannam. Maar op het bericht der Antwerpsche furie verstomt alle oppositie. 5 November hecht de Raad van State zijn goedkeuring aan de pacificatie, die den 8sten van het stadhuis te Gent wordt afgelezen.

De Staten van Brabant, Vlaanderen, Artois, Henegouwen, Valenciennes, Rijsel, Douai en Orchies, Namen, Doornik, Utrecht, Mechelen, ter eenre, en de Prins van Oranje met de Staten van Holland en Zeeland ter andere zijde, sluiten een vast verbond om de Spanjaards uit het land te drijven. Het onderlinge vrije verkeer wordt hersteld. Zoodra de Spanjaards verdreven zullen zijn, zullen de Staten-Generaal vergaderen als onder Karel V (bedoeld is: als in 1555, dus met inbegrip van alle wel reeds opgeroepen, maar nog niet verschenen gewesten) en orde op de algemeene zaken stellen. Van koning of landvoogd wordt hierbij met geen woord gerept; Oranje heeft de toezegging, dat de constitutie niet met den koning zal worden beraamd, maar hem voorgelegd, met de vraag, of hij er op wil regeeren. De prins behoudt de hooge overheid over Holland en Zeeland, tot de Staten-Generaal ook hierop orde zullen hebben gesteld. De steden die zich 't zij gedwongen (als Haarlem, Oudewater, Zieriksee), 't zij vrijwillig (als Amsterdam) aan die hooge overheid onttrokken hadden, zouden onder de Staten-Generaal blijven, tot zij van Oranje satisfactie zullen gekregen hebben, bepaaldelijk met opzicht tot de religie; - waaromtrent in het algemeen wordt bepaald, dat alles op den bestaanden voet zal blijven, tot de Staten-Generaal er in zullen hebben voorzien; in afwachting daarvan worden alle plakkaten tegen de ketterij geschorst. Voorloopig zal dus in Holland en Zeeland, buiten de steden met satisfactie, de uitoefening van den katholieken eeredienst verboden blijven; in de overige provinciën die van den gereformeerden eeredienst. Wie deze bepalingen overtreedt, kan als perturbateur worden gestraft. Daar echter de plakkaten zijn ge-

schorst, kan ieder, tot de beslissing der Staten-Generaal, op gewetensvrijheid staat maken. Oranje heeft de toezegging dat, ook al mochten de Staten-Generaal later beslissen de uitoefening van den hervormden eeredienst te moeten blijven verbieden, Holland en Zeeland hiervan zullen zijn uitgezonderd. Gevangenen worden over en weer in vrijheid gesteld, verbeurd verklaard onroerend goed teruggegeven; van deze bepaling zullen, in Holland en Zeeland, ook katholieke geestelijken, voor hun particuliere bezittingen, het voordeel hebben. Uitgeweken kloosterlingen zullen tot hun dood een alimentatie genieten. De Staten-Generaal zullen zoodanige orde op de munt stellen dat Holland en Zeeland, waar men gedurende den oorlog de waarde van alle gemunt geld sterk heeft moeten opzetten, daarvan geen nadeel ondervinden. Zij zullen overwegen, of de kosten van 's Prinsen veldtochten van 1568 en 1572 niet ten laste der gemeene Nederlanden behooren te komen.

Onmiddellijk na de pacificatie zonden ook Gelderland en Overijsel, waar Hierges, de zoon van Berlaymont, stadhouder was, hun afgevaardigden naar Brussel. Nu hielden zich nog alleen Luxemburg, Friesland en Groningen afzijdig. Luxemburg lag onder de macht van Don Jan, den 3den November daar aangekomen. In Friesland en Groningen weerstreefde Arenberg's opvolger in het stadhouderschap, Caspar de Robles, heer van Billy. Men bezond hem van uit Brussel, maar hij hield den gezant der Staten-Generaal, Martini Stella, zes weken gevangen, tot er te Groningen, met medewerking van het garnizoen, een oproer uitbrak, dat Stella bevrijdde en de Robles gevangen nam; ook Friesland en Groningen zonden nu hun afgevaardigden.

De Pacificatie van Gent stelde meer vragen dan zij er oploste. Generaliteit en bijzondere hooge overheid over de gewezen rebellenconfederatie, bevoorrechte positie van den roomschen eeredienst hier, van den hervormden ginds, dit alles bleef vol tegenstelling; de moeilijkheden waren verdaagd, om voor het oogenblik een bondgenootschap tot verdrijving der Spanjaarden te weeg te kunnen brengen. De Pacificatie is nog geen constitutie, zelfs geen vrede, zij is een bestand.

Oranje's tolerantie-ideaal was er nog niet in verwezenlijkt. Hij had zich met het mogelijke moeten tevreden stellen, er op vertrouwende, dat de gemeene oorlog tegen Philips, die nu onvermijdelijk was, het patriotisme over den geloofshaat zou doen zegevieren en verdraagzaamheid in het godsdienstige als levensvoorwaarde tot de vrijheid zou doen aanvaarden. Mocht hij ook geen verwachting koesteren van de toenemende populairteit van zijn eigen persoon? De massa, die in de pacificatie de blijde aankondiging zag van een beteren dag, van een ophouden van moord, verschrikking en armoede, van een herstel van normale economische en handelsbetrekkingen, van een terugkeer der welvaart in één woord, begreep dat zij dit alles aan de bovenmenschelijke volharding, de trouw, het vast beleid ook, van één man dankte. Zou hij leider vermogen te worden van de geheele Nederlandsche gemeenschap, zooals hij het tot dusver van Holland en Zeeland was geweest? Zou, in en door hem, het ideaal der vrijheid zegevieren? Hij mocht het zich vragen althans, die door hetzelfde Zuiden, dat tweemalen voor zijn oproep was doof gebleven, als redder stond te worden ingehaald.

IV
De ruwaard

Don Jan van Oostenrijk, die den 3den November 1576 te Luxemburg aankwam, was de in 1547 geboren zoon van Karel V en Barbara Blomberg, een Regensburgsche jongedochter, en aan het hof van Philips II met diens zoon don Carlos en Alessandro Farnese opgevoed. De overwinning bij Lepanto bezorgde den toen 24-jarigen jonkman op eenmaal een Europeeschen naam. Hij was dapper, soepel, elegant en zeer eerzuchtig. Hij had Philips voorwaarden gesteld, eer hij zich met de landvoogdij der Nederlanden belastte. Hij verlangde eene kroon; wilde wel eerst den Nederlandschen opstand bedwingen, maar vervolgens naar Engeland oversteken, Elisabeth onttronen en Maria Stuart huwen. Philips stond hem ten slotte alles toe wat hij verlangde: alleen een prins van den bloede, meende de koning, zou thans op de Nederlanders nog iets vermogen. ‘Behoud den katholieken godsdienst in ieder geval, en van de koninklijke autoriteit zooveel als mogelijk is,’ hierop komen zijn instructies aan zijn broeder neer.[1)] Niet alleen in opruiming van Alva's nieuwigheden, zelfs in het vertrek der Spaansche troepen mag Don Jan toestemmen.

Don Jan was in het geheel geen man om zich te effaceeren, en voor het werk dat nu in de Nederlanden te doen viel had men dus - ook volgens de meening van Granvelle - beter een ander gekozen. Hij moest al dadelijk beginnen den koning ongehoorzaam te zijn: immers hij had geen keus dan òf de pacificatie te aanvaarden, òf haar te verwerpen en tegen het Statenleger te vechten: in het eene geval overtrad hij het

1) *Corr. de Ph. II*, IV, 426.

bevel, nimmer de ketterij te dulden, in het andere het voorschrift, zich niet van de wapenen te bedienen. Hij begon met den Raad van State, de eenige autoriteit die hij voor wettig erkende, een verzoenenden brief te schrijven, met verzoek hem een deputatie te zenden en inmiddels de wapenen neder te leggen, hetgeen hij van zijn zijde de Spaansche officieren zou bevelen te doen. Het antwoord eerst dat hij ontving, deed hem inzien hoe nu werkelijk de zaken te Brussel stonden. Vóór het vertrek der Spaansche troepen, luidde het, kon van geen nederleggen der wapenen, ja van geen accoord met hemzelven sprake zijn. Wat hem bovenal vertoornt is dat de Staten van hun zijde zich van vijandelijkheden tegen de Spaansche troepen, aan welke hij passiviteit heeft voorgeschreven, volstrekt niet onthouden. De onderschepping eener geheime briefwisseling, die hij aangevangen heeft met de Roda, en waarin hij mededeelt den koning om geld en om soldaten te hebben geschreven, ontlokt nu den Raad van State de waarschuwing ‘qu'ils ne sont si enfans ni si simples par deça qu'ils se laissent mener par le nez comme buffles,.... se persuadans les Etats que par ceci V.A. les veut endormir et qu'elle attend argent pour conforter ceux qui ont brûlé, pillé et massacré partout, violans tous droits, lois et justices, ce qu'ils ont opinion que Dieu, à la fin, ne voudra plus permettre.’[1)]

Begin December komt te Luxemburg Don Jan's vertrouweling Escovedo aan met bericht, dat de koning er thans definitief in toestemt, dat de Spaansche troepen, na uit de Nederlanden te zijn weggenomen, tegen Engeland worden gebruikt. Dit maakt Don Jan begeerig naar een accoord met de Staten, op welke voorwaarden dan ook. En tegelijk doet zich een omstandigheid voor, die de Staten begeerig maakt tot een accoord met Don Jan. Het blijkt toch dat Oranje geen verdrag met den koning meer wil, ook al mocht diens landvoogd de Pacificatie onderteekenen, maar in betrekking staat tot den hertog van Anjou, jongeren broeder van Hendrik III van Frankrijk, die het beschermheerschap der Nederlanden voor zich begeert, en zijn kamerheer Bonivet naar Brussel zendt om voor dit doel te werken. De Staten echter willen hun wettigen landsheer getrouw blijven: al wat zij van hem verlangen is, dat hij hunne

1) Ibid., 484.

voorwaarden aanneemt. Oranje komt tot het inzicht ‘que le chemin le plus propre pour avancer les affaires de Mgr. le Duc est de cheminer lentement, et par ce moyen gagner le coeur de ceux du pays, qui se pourra aliéner si d'emblée on propose choses qui pourraient engendrer soupçon entre le peuple.’[1)]

Reeds nu blijkt dat de Staten verdeeld zijn in eene meerderheid die het behoud van den katholieken godsdienst boven alles stelt en dus eene verzoening met den koning wenscht, en eene minderheid die de leiding van Oranje aanvaardt. De meerderheid recruteert zich uit de geestelijkheid, den adel en het stedelijk patriciaat der Zuidelijke provinciën; de minderheid is vooral buiten de Staten sterk: haar hangen de advocaten, geletterden, monarchomachen, hangt ook de massa van het lagere volk aan, dat de verschrikkingen van het spaansche régime het meest aan den lijve ondervonden heeft. Oranje weet dat hij zich nog niet te Brussel zou kunnen vertoonen zonder den argwaan der meerderheid van de Staten-Generaal op te wekken: ‘je ne me puis encore bonnement résoudre d'abandonner ces pays de Hollande et Zélande pour entreprendre la conduite des affaires encore si crues aux autres provinces.’[2)] Zelfs zonder dat hij in persoon verscheen wekte hij dien argwaan reeds op; zijn medestanders deden het voor hem: Liesvelt, de Bloeyere, en de tallooze calvinisten die, na de Pacificatie, uit Holland en Zeeland naar de steden van het Zuiden waar zij oorspronkelijk hadden thuis behoord, terugkeerden. Tot waarschuwing aan Oranje is dan ook de stap bedoeld waartoe 9 Januari 1577, geheel buiten hem om, de katholieke meerderheid der Staten thans overgaat: de unie van Brussel.

Nog stelliger dan in de woorden der Pacificatie zelve was geschied, verbinden zich de onderteekenaars tot uitbanning der Spanjaarden, ‘à peine d'être dégradés de noblesse, de nom, d'armes et d'honneur, tenus pour parjures, desléaux et ennemis de notre patrie devant Dieu et tous les hommes,’ maar daarnaast staat de verbintenis tot handhaving van het katholieke geloof en der gehoorzaamheid aan den koning. Holland en Zeeland teekenen dan ook niet dan onder betui-

1) Groen V, 519.
2) Ibid., 516.

ging dat zij daarmede aan geen enkele bepaling der Pacificatie van Gent te kort doen. Beiden katholieken en protestanten roepen de Pacificatie nog in, maar elk van beiden geeft er een eigen uitleg aan.

12 Februari 1577 executeerde zich Don Jan en teekende het Eeuwig Edict, waarbij hij de Pacificatie goedkeurt. De Spaansche troepen zouden binnen de 20 dagen vertrekken, die van andere nationaliteit nadat zij zouden zijn afbetaald. De Staten bewilligen de daartoe vereischte gelden, verplichten zich tot handhaving van den katholieken godsdienst 'en toute chose et partout,' van de gehoorzaamheid aan den koning, en tot afdanking van hun leger. De privilegiën der provinciën zullen geëerbiedigd worden. Eerst na het vertrek der Spaansche troepen zal Don Jan als landvoogd worden erkend.

Voorziende dat Holland en Zeeland tegen die erkenning bezwaren zouden kunnen maken en er alles op zettende ook hunne goedkeuring te verkrijgen, had de meerderheid de bepaling doen opnemen, dat de Spaansche troepen verwijderd zouden worden *langs den landweg*. Immers zij wist dat Holland en Zeeland den doortocht door hun gebied nimmer zouden gedoogen. Doch hiermede verviel meteen de hoop van Don Jan, die de troepen juist naar de kust had willen doen marcheeren om ze tegen Engeland in te schepen. Deze teleurstelling maakte hem nu verder onverschillig omtrent de geheele Nederlandsche landvoogdij: 'tout n'était plus pour lui que dégoût et mort.'[1] Hij sprak als een wildeman: hij zou de soldaten dan tegen de Hugenooten in Frankrijk gebruiken, of er mee naar Madrid gaan en zich daar van de regeering meester maken. Intusschen, het Eeuwig Edict voerde hij punctueel uit. Eind April was er geen Spaansch soldaat meer in het land: zij waren op marsch naar Italië.

'Nooit,' merkt een agent van Elisabeth op omtrent de ontvangst van het Edict door het publiek te Brussel, 'nooit heeft men over een vrede zóó weinig vreugde betoond.'[2] Immers hadden, toen de meerderheid tot goedkeuring van het Edict wilde overgaan, Holland en Zeeland de vergaderzaal

1) *Corr. de Ph. II*, V, 187.
2) Kervyn, *Relations pol*. IX, 211.

verlaten. Hoe had men zich ooit met hunne toestemming kunnen vleien? Het ‘en toute chose et partout’ maakte die onmogelijk. Het conflict tusschen de vijftien en de twee, wel ver van te zijn opgelost, scheen dus eeuwig te moeten duren. De gedachte aan een tweede ballingschap dreef de pas naar het Zuiden teruggekeerde calvinisten tot wanhoop, ja onder de katholieken waren er die zich met schrik afvroegen wat zij hadden bedreven.

Don Jan kwam nu naar Brabant; niet onmiddellijk naar Brussel. 3 Maart was hij te Leuven, schoot naar den papegaai, en dronk het leuvensche bier. ‘Il surpasse Circé; nul ne vient par devers lui qui ne soit transformé à sa dévotion.’[1] Eerst 1 Mei hield hij te Brussel zijn feestelijken intocht en ontving den volgenden dag de Staten-Generaal, wien hij toezeide onmiddellijk met Oranje te zullen onderhandelen: ‘je désire grandement l'amitié du Prince et lui ferai toujours oeuvres d'ami.’[2] Tot die onderhandeling committeerde hij Aerschot, Hierges, Willerval en Meetkerke; de Staten-Generaal voegden hieraan toe Leoninus en Schetz van Grobbendonck.

In Holland en Zeeland had inmiddels het vertrek der Spaansche garnizoenen Oranje's positie niet weinig versterkt. De steden die zij geterroriseerd hadden schikten zich gewillig, bij satisfactie, onder zijn bewind: achtereenvolgens Zieriksee, Oudewater, de stadjes van het Gooi, Haarlem, Schoonhoven, Tholen en Goes; - Utrecht slechtte, na het vertrek van zijn bezetting, onmiddellijk zijn kasteel. Slechts Amsterdam, sinds '72 het groote toevluchtsoord voor uitgeweken katholieken, bleef weigerachtig; op het stadhuis heerschte een streng katholieke familieregeering, die evenwel de meerderheid der eigen burgerij niet meer achter zich had; ook te Amsterdam werden door den terugkeer der calvinistische ballingen de vooruitzichten steeds gunstiger voor Oranje. Te Utrecht had hij onder de burgerij vele vrienden, maar de met sinecuren en prebenden rijk voorziene geestelijkheid vreesde voor haar bezit. Daar haar ijver voor het katholieke geloof niet groot was, voldeed de herhaling eener reeds in 1570 namens Oranje

1) Ibid., 240.
2) Japikse, *Resol. St. Gen.* I, 201.

gedane toezegging,[1] dat het geestelijk goed na een terugkeer onder zijn bewind niet zou worden aangetast, om hem te doen uitnoodigen, zonder krijgsvolk, naar Utrecht te komen (Augustus '77). Hij ging, met het gevolg dat hij 1 October, onder voorwaarde dat de katholieke godsdienst onverkort zou blijven, als stadhouder van Utrecht werd erkend. Wat de onderhandeling te Geertruidenberg met de afgevaardigden van Don Jan betreft, zij kan geresumeerd worden in drie woorden van den prins. Tot Schetz: 'pour vous dire la vérité, nous voyons que vous nous voulez extirper, et nous ne voulons point être extirpés.'[2] - Tot Hierges, die in een particulier onderhoud hem zocht te winnen door beloften voor zijn persoon alleen: 'men heeft beter het volk te vriend dan een koning, want wat men voor het volk doet wordt niet vergeten, maar koningsgunst is van geen duur.'[3] - Tot Aerschot: 'de koning hangt de leer aan, *haereticis non servanda fides*; ik nu ben calvinist' - op zijn hoofd wijzende - 'kaal en calvinist,[4] en die wensch ik te sterven.'[5] Zonder iets te hebben uitgericht mochten de heeren naar huis.

De onmogelijkheid, Oranje te bevredigen, deed Don Jan bij de Staten geen goed; men verweet hem daar nu, wat men zichzelf had te wijten. Zeer spoedig brak tusschen de heeren te Brussel oneenigheid uit: terwijl Berlaymont, Megen en Assonleville, die men zijn 'achterraad' scheldt, met Don Jan blijven verkeeren, vertrekt Philippe de Lalaing naar zijn stadhouderschap Henegouwen en is ook Champagney vijandig. Agenten van Oranje en van Anjou zetten het gemeen tegen den nieuwen landvoogd op. De Staten-Generaal geven hem te kennen, dat zij voortaan op eigen gezag bijeen zullen komen, en tot oorlog of vrede hunne goedkeuring vereischt zal zijn. Zij bejegenen ons, schrijft Don Jan's vertrouweling Octavio Gonzaga, 'comme si nous étions des charançons et eux des

1) Fruin, *Verspr. Geschr.* II, 149-'50.
2) *Corr. de Guill. le Tacit.* III, 456.
3) Aconsejaba à Mos. de Hierges que al pueblo se debia tener contento,. que esto era lo durable, y la voluntad de los reyes perecedera (ibid., p. LXIII).
4) Calbo y calbanista. - Te Dordrecht, in December 1572, had de prins voor het eerst avondmaal gevierd volgens den calvinistischen ritus.
5) Ibid., p. LXIII.

rois.'[1] Don Jan's bedienden worden op straat gemolesteerd; hij voelt zich den gevangene van de brusselsche burgervendels, en vreest dat deze, in overleg met Oranje, hem gevangen zullen nemen. 11 Juni trekt hij zich naar Mechelen terug (waar onmiddellijk na zijn verschijning een calvinist, Pierre Panis, wordt ter dood gebracht), en 14 Juli naar Namen, waar hij zich 24 Juli, met medewerking van de zoons van Berlaymont, Hierges en Megen, meester maakt van het kasteel. Tegelijkertijd was een aanslag op Antwerpen beraamd, welke door de waakzaamheid van Oranje, die juist van pas de Zeeuwsche vloot naar Antwerpen had doen opzeilen, mislukt. Nu vraagt Don Jan de Spaansche troepen, die pas te Milaan zijn aangekomen, terug; hij wil zich 'in het bloed der Nederlanders baden.'[2]

Oranje schijnt nu het spel in handen te zullen krijgen. Geen Spaansch soldaat in het land, het Statenleger nog niet afgedankt, Elisabeth van Don Jan's voornemen, haar te onttronen, op de hoogte. Haar agent Davison vermaant de Staten-Generaal, Oranje te hulp te roepen.[3] De brusselsche burgerij eischt op hoogen toon hetzelfde. Zij recruteert, uit de negen 'natiën' der stad, een comité van waakzaamheid van 18 leden. Wie zijn de Staten, aan wier samenstelling het gemeen geen deel heeft? 'A chacun bourgeois, tête pour tête, compète action entière.'[4] Den 6den September moeten de Staten toegeven: de abt van St. Geertrui, Champagney, Leoninus en de advocaat Liesvelt worden afgezonden om Oranje naar Brussel te noodigen, met aanbeveling echter dat hij den katholieken eeredienst in Holland en Zeeland toelate, en den hervormden niet in het Zuiden invoere.[5] 23 September heeft dan het ongeloofelijke plaats. Oranje, van Willebroeck af door de burgervendels geëscorteerd, aan de Antwerpsche poort door Aerschot, Lalaing, Egmond, Boussu en al den adel opgewacht, betreedt, onder de juichkreten van het toegestroomde volk,

1) *Corr. de Ph. II*, V, 279.
2) Ibid. V, 182.
3) Kervyn, *Relations* IX, 401.
4) Gachard, *Actes* I, 463.
5) Japikse I, 172; - vgl. Groen VI, 156.

voor het eerst weder na tien jaren ballingschap het Nassausche paleis; vrouwen storten zich op de knieën waar hij verschijnt, ‘comme si Dieu lui-même traversait la ville.’[1] 25 September zenden de Staten-Generaal, op Oranje's instigatie, Don Jan onaannemelijke voorwaarden toe; 8 October verzoeken zij den koning zelf om een landvoogd ‘extrait *légitimement* du sang d'Autriche,’[2] dat is te zeggen, daar Philips geen zoon meer heeft, om een aartshertog; ‘nous sommes résolus,’ schrijven zij tenzelve dage aan Don Jan, ‘d'implorer la faveur de tous monarques, princes, potentats, républiques et autres, pour nous affranchir de la violence que V.A. et les Espagnols nous voudraient inférer.’[3]

Ten einde deze eendracht te doen voortduren, onthoudt Oranje zich er van in het Zuiden ter preek te gaan, of in zijn wederverworven Breda de mis te verbieden.[4] Tegen het verblijf van protestanten in hun midden verzetten zich de Zuidelijken niet, mits zij geen aanstoot geven; openlijke uitoefening van hun eeredienst is aanstoot, en juist hiervan willen natuurlijk de teruggekeerde calvinisten niet afzien.

De hooge adel, verontrust door Oranje's komst en de toenemende roerigheid eener burgerlijke democratie, zag er nu een uitkomst in, dat een van 's keizers broeders, aartshertog Matthias, van de landvoogdij niet afkeerig bleek te zijn. Hij was 19 jaar oud, en in alle naïeveteit eerzuchtig. Door den hertog van Aerschot daartoe opgewekt, verliet hij 3 October 1577 onder een vermomming den hofburg te Weenen, en was 28 October te Maastricht. Rudolf II hoopte dat zijn broeder slagen mocht, maar wilde er den naam niet van hebben; tegenover den gezant van Philips gedraagt hij zich of hij van niets geweten had. Aerschot, nu stadhouder van Vlaanderen, liet, zoodra hij van Matthias' vertrek uit Weenen bericht had, den knaap door dit gewest als landvoogd erkennen. Een plan tot oplichting van Oranje, dien men ervan verdacht de aanneming van Matthias te zullen tegenwerken, bestond even-

1) Kervyn, *Relations* IX, 538.
2) Gachard, *Actes* I, 263.
3) Japikse I, 237 (met verbetering van het laatste, in deze uitgave misdrukte woord).
4) Bezold, *Briefe des Pfalzgrafen Johann Casimir*, I, 326.

eens; Oranje voorkwam de uitvoering, door zich van Brussel naar Antwerpen te begeven (23 October). Juist te voren had de brusselsche burgerij zijne verheffing tot ruwaard van Brabant afgedwongen. De oostenrijksche regeering had nimmer een stadhouder van Brabant willen aanstellen: de landvoogd zelf vervulde de stadhouderlijke functiën in het gewest waarbinnen hij resideerde. In den tijd der oppositie tegen Granvelle had Brabant sterk op de benoeming van een ‘ruwaard’ aangedrongen, maar Granvelle had die steeds tegengehouden om dezelfde reden waarom zij door de oppositie verlangd werd: dat daarbij eene keus uit de voornaamste edelen van het gewest niet te vermijden ware geweest; - en de voornaamste edelen waren Bergen en Oranje. Zoodra nu de Brusselsche burgerij van de nadering van Matthias vernam (9 October had Aerschot die in de Staten-Generaal aangekondigd)[1] besloot zij het plan der groote heeren te doorkruisen door bij de Staten van Brabant de benoeming van Oranje tot ruwaard aanhangig te maken, die voorkomen zou, dat Brabant geadministreerd zou worden door een door Aerschot beheerschten aartshertog. Het lid der steden keurde onmiddellijk den voorslag goed, adel en geestelijkheid maakten bezwaar, maar werden tot toegeven gedwongen, en 22 October werd de benoeming door de Staten-Generaal bekrachtigd.

Met zich (den 20sten September) het gouvernement van Vlaanderen te doen toewijzen had Aerschot bedoeld te voorkomen, dat ook dit gewest onder den invloed van Oranje geraakte, waartoe gevaar bestond: te Gent was het getal der teruggekeerde calvinisten bijzonder groot, en zij konden er rekenen op de hulp van Oranje's troepen, indertijd naar Gent gezonden om het kasteel te helpen bedwingen en die nog altijd in de stad lagen. Zoodra nu Aerschot Oranje's benoeming tot ruwaard van Brabant vernam, deed hij daartegen door de Staten van Vlaanderen protest inbrengen. Dit bracht de Gentsche orangisten, onder wie zich Rijhove en d'Hembize onderscheidden, in beweging. Rijhove vertrok naar Antwerpen om Oranje zijn plan tot een staatsgreep voor te leggen; Oranje zelf verbond zich niet tot goedkeuring, bejegende zelfs, om tegen alle mogelijkheden gedekt te zijn, het voorstel met

1) Japikse I, 524.

schouderophaling, maar Marnix beduidde Rijhove dat hij zijn gang kon gaan. In den nacht van 28 op 29 October werden Aerschot, de bisschoppen van Brugge en van Ieper, de edelen Rassenghien en Sweveghem, de hoogbaljuw van Gent, eenige leden van den Raad van Vlaanderen waaronder Jacob Hessels, gewezen lid van den Bloedraad, van het bed gelicht; tegelijk werden wapenen uitgedeeld aan een door Rijhove geworven bende van 300 man. Niemand roerde zich, en den 1sten November werd de stad onder een comité van achttien gesteld, naar het Brusselsche voorbeeld.

Wat intusschen met Matthias te doen? Aerschot had hem geroepen maar nu deze hem niet inhalen kon, wilde hij ook wel verwelkomd worden door Oranje. De Staten-Generaal hadden op Aerschots mededeeling van den 9den October besloten, dat den aartshertog eene stad buiten Brussel - achtereenvolgens werden genoemd Bergen in Henegouwen, Nijmegen, Lier - ten verblijf zou worden aangewezen, tot tijd en wijle men zou hebben kunnen besluiten of men hem tot landvoogd aan zou nemen, en op welke voorwaarden.[1] Gecommitteerden der Staten-Generaal geleidden hem inderdaad van Maastricht naar Lier, waar hij den 1sten November aankwam. Daar echter kort daarna te Lier de pest uitbrak, begaf hij zich bij Oranje, te Antwerpen (11 November). Nu heeft Oranje het spel werkelijk in de hand. De Staten-Generaal volgen eenigen tijd lang zijne leiding; ook Aerschot, vóór het eind van November geslaakt, verzet zich naar allen schijn niet langer. 7 December wordt Don Jan vijand des lands verklaard; 10 December, de Unie van Brussel opnieuw afgekondigd, maar zóó gewijzigd, dat zij thans de Pacificatie naar den zin der orangisten interpreteert, immers de onderteekenaars verbinden zich ‘à ne point grever ou endommager ceux qui, s'étant retirés de la religion catholique romaine, se sont par la dite pacification unis avec eux, comme aussi iceux assurent n'avoir été ni être leur intention de violer, grever ou endommager ceux de la dite religion catholique romaine, ou, par aucun attentat, empêcher ou détourber l'exercice d'icelle.’[2]

1) Ibid. 525 (Bergen, 11 Oct.), 525 (Nijmegen, 12 Oct.), 527 (Lier, 25 Oct.).
2) De Jonge, *Onuitg. Stukken* II, 198.

Hier bevindt men zich op de middaghoogte van 's prinsen leven. Hij schijnt het wezenlijke te zullen bereiken van 't geen waarvoor hij nu tien jaren strijdt: Nederland te vereenigen door er den geloofshaat aan banden te leggen. 's Lands algemeenste vertegenwoordiging[1] aanvaardt zijn kerkelijke politiek, een politiek die de eeuw vooruit is, en daarom niet heeft mogen slagen.

Het zou thans in zijne macht hebben gestaan, Matthias weer te doen verdwijnen. Beter politiek leek het, hem nu, juist nu, te doen blijven. Persoonlijk volstrekt onbeduidend, verlangde Matthias slechts den schijn der macht; hij bleek overigens klei in Oranje's hand. Hem dien schijn te laten kon er althans toe medewerken de katholieken te doen berusten, en hen terughouden van eene verzoening met Don Jan. 9 December noodigen de Staten-Generaal Matthias uit, bij provisie de landvoogdij te aanvaarden, op den volgende voorwaarden: hij moet den eed doen aan Staten-Generaal en koning (overigens wordt in de voorwaarden van den koning geen gewag gemaakt); Staten-Generaal en -provinciaal vergaderen buiten oproep zoo dikwijls zij verkiezen; de landvoogd oefent het bestuur uit gezamenlijk met den Raad van State (die dus van adviseerend, mederegeerend wordt) en gedraagt zich naar het gevoelen der meerderheid van den Raad; de Raad wordt benoemd door de de Staten-Generaal; andere benoemingen geschieden door landvoogd en Raad onder bekrachtiging der Staten-Generaal; in tijd van oorlog wordt den landvoogd een krijgsraad toegevoegd, benoemd door de Staten-Generaal; de landvoogd gedraagt zich naar het gevoelen der meerderheid van den krijgsraad; de landvoogd mag geen plakkaten uitvaardigen, oorlog verklaren, vrede sluiten, belasting heffen dan met goedvinden der Staten-Generaal, die van hun zijde over deze zaken te raden zullen gaan met de aanzienlijksten *en de gemeente*, *daar wat een ieder aangaat*, *ook door een ieder moet worden goedgekeurd*. Matthias ontvangt een wedde van 120.000 gulden 's jaars om den staat op te houden die de vorsten ‘van den ouden huize van Bourgondië’ gewoon zijn geweest te voeren.[2]

1) Holland en Zeeland compareerden weder sedert 20 Aug. '77 (Japikse I, 158).
2) Bor I, 927.

Nederland zal dus blijven noch monarchie, noch republiek, zooals Granvelle het gevonden had[1)], maar toch merkbaar ontwikkeld in republikeinsche richting. Kon deze staat op zichzelf bestaan? Wie waren die Staten-Generaal, waarop thans zooveel neer moest komen? Een congres, waarvan de samenstelling ieder oogenblik wisselde[2)], waar ieder gewest, aanzienlijk of niet, één stem uitbracht, waar de gedeputeerden telkens opnieuw de goedkeuring hunner lastgevers moesten voorbehouden, waar slechts adel, geestelijkheid en groote steden vertegenwoordigd waren, waar men veeal gewichtige beslissingen verschoof tot eindelijk een besluit viel onder pressie 't zij van een kabaal van edellieden, 't zij van een opgeworpen vertegenwoordiging der ‘gemeente’. Wat met de benoeming van den Raad van State geschiedde, was hier al dadelijk een bewijs van. Op een met medewerking van Oranje tot stand gekomen groslijst was, in den geest der herziene Unie van Brussel, althans één calvinist, Marnix, geplaatst; ook kwam de advocaat Liesvelt, hoofd der Brabantsche ‘patriotten’, er op voor. Bij de stemming op 21 December vielen Marnix en Liesvelt af en werden daarentegen aan de burgerij weinig aangename candidaten als Leoninus, Sasbout, d'Havré en Champagney gekozen.[3)] Doch onmiddellijk brengt deze uitslag de Brusselsche ‘achttien’ op de been die 22 December voor de Staten-Generaal verschijnen met een protest tegen de benoeming van Leoninus en Champagney, alleen mogelijk doordat Mechelen, Doornik, het Doorniksche, Valenciennes, minuscule ‘provinciën’ elk maar vertegenwoordigd door een stadspensionaris of griffier, evenveel stem uitbrengen als een ‘état entier et principal’ zooals Brabant, Vlaanderen, Holland zijn. Slechts één Brabander, niemand voor Holland, ja niemand uit het geheele Noorden in den Raad benoemd! Het ware zaak, de provinciën invloed in den Raad te geven naar het gewicht dat ieder voor de generaliteit bezat.[4)] Gevolg: de Staten-Generaal stemmen nog eens over,

1) Hiervóór, bl. 9.
2) Japikse I, 146 vv.
3) Ibid., 533.
4) Gachard, *Actes* I 304, 466.

met het resultaat dat Champagney uitvalt en Marnix en Liesvelt gekozen worden.[1)]

De brusselsche gemeente gaat verder. Reeds 9 December had zij afschrift verlangd van de voorwaarden opgemaakt voor Matthias, opdat zij daarover zou kunnen beraadslagen, ‘déclarans, comme ils ont été trompés par la trop légère réception de don Jehan, qu'ils ne recevraient le dit seigneur Archiduc sans avoir préalablement résolu sur lesdits articles.’[2)] Het afschrift wordt hun verleend, waarop zij 2 Januari 1578 komen vertoogen dat Oranje tot luitenant-generaal van Matthias behoort te worden aangesteld, ‘à cause’, verduidelijken zij hun verzoek 6 Januari, ‘que les Espagnols sont les principaux ennemis de ces pays, et monseigneur le prince des principaux ennemis des Espagnols.’[3)] Ook Elisabeth's agent dringt op Oranje's benoeming aan, waartoe de Staten-Generaal 8 Januari, bij meerderheid van stemmen, overgaan.[4)] 18 Januari volgt Matthias' intocht te Brussel, Oranje aan zijn zij; den 20sten leggen beiden den eed aan de Staten-Generaal af, en Matthias beproeft zelfs niet, iets te doen, dan wat Oranje verkiest.

Maar reeds heeft de man den Nederlandschen bodem betreden, die door veldheerstalent en geschikte hanteering der zich daartoe leenende godsdienstige en conservatieve krachten de bevestiging van het patriotisme in het Zuiden zal beletten, en Oranje doen tuimelen van de hoogte, thans bereikt. De geschiedenis der jaren die hem nog resten zal die van zijn worsteling met Parma zijn; een strijd die hem, ondanks wonderen van vinding en beleid, in het eind naar het Noorden terugwerpt, en zelfs daar niet veilig laat.

In het begin van September 1577 eerst heeft de koning den markies van Ayamonte, gouverneur van Milaan, verlof gegeven de Spaansche troepen, uit de Nederlanden aangekomen, weder daarheen te doen vertrekken. De voorhoede, 3000 man

1) Japikse I, 534.
2) Ibid., 531.
3) Gachard, *Actes* I, 318.
4) Japikse II, 416.

voetvolk en 15 kornetten ruiterij, verscheen begin December in Luxemburg. Waarom haar niet, eer het gros volgde, onmiddellijk op het hoofd geslagen? Daartoe ontbrak het het Statenleger, tegen Namen op den rechter Maasoever geconcentreerd, aan artillerie, aan cavalerie, aan geld, en vooral aan offensieven geest. Het was geen goed bewerktuigde eenheid. Het bestond uit 51 vendels Walen, 6 vendels Duitschers en 17 vendels Schotten, deze laatsten een geschenk van Oranje. Tezamen 20.000 man, maar de Schotten, ijverige protestanten, gingen met de anderen kwalijk samen, en Philippe de Lalaing, de opperbevelhebber, had geen prestige. Hij behoorde tot den hoogen adel, en was Oranje en de patriotten slecht gezind.

In het begin van Januari '78 kwam Alessandro Farnese met het gros der Spanjaarden, en met Italiaansche troepen, bij Don Jan aan, en Mansfeld met 4 à 5000 man, met ondersteuning der Guise's in Lotharingen geworven. Ook Don Jan beschikte nu over een 20.000 man, waaronder 2000 man ruiterij. De achterhoede van het Statenleger, dat juist bezig was van stelling te veranderen, werd 31 Januari bij Gembloux, geheel onverhoeds, door de Spaansche ruiterij overvallen. Zij hield geen stand, en Farnese kreeg van Don Jan verlof nu ook de Staatsche hoofdmacht aan te tasten. Van een schermutseling ontwikkelde zich de ontmoeting tot een veldslag; de vluchtende Staatsche achterhoede bracht haar gros mede in wanorde, en ondanks dapper standhouden van een troep Walen onder Montigny, van de Schotten onder Balfour, loste zich ten slotte het geheele Staatsche leger in een wilde vlucht op, tot onder de muren van Brussel en Geraerdsbergen. 5 Februari '78 sloten zich Staten-Generaal, Matthias en Oranje binnen Antwerpen op.

De patriotten riepen van verraad. Op den dag van het treffen waren Lalaing en velen zijner kolonels te Brussel geweest, voor de bruiloft van een der hunnen, den heer van Berzeele; - het is blijkbaar genoeg, dat niets dan zorgeloosheid in het spel was geweest, maar met zorgeloosheid weerstond men een Farnese niet: terecht dus had Lalaing alle crediet verloren. Het Staatsche leger herstelde zich niet; iedere stad dacht nu slechts aan haar eigen behoud, en vroeg om een garnizoen. Holland en Zeeland zonden hun eigen troepen tot voor Ant-

werpen, tot dekking van prins en regeering; zij behoefden daartoe niet zóó ver van huis, of zij konden in geval van nood tijdig worden teruggeroepen; ze met het verloopen Statenleger te amalgameeren, was buiten kwestie. Don Jan vervolgde zijn voordeel aanvankelijk met energie, doch zijn leger was niet zóó talrijk, of de bezettingen die ook hij, naarmate hij vorderde, moest achterlaten, verminderden alras de hoofdmacht in zoo sterke mate, dat aan een beleg van Brussel of Antwerpen niet meer te denken viel. Hijzelf bezette Leuven, Tienen, Aerschot, Diest en Leeuw; Mansfeld Nijvel (eerst na het viermaal te hebben aangevallen); Octavio Gonzaga een gedeelte van Henegouwen (Roeulx, Soignies, Binche, Chimay, Philippeville), Farnese de landen van Overmaze.

Met de ontreddering van het Zuiden staat de uitbreiding van Oranje's invloedssfeer in het Noorden in scherpe tegenstelling.

De toestand van Amsterdam, dat zijn satisfactie niet had willen vragen en nu van alle kanten omsingeld en van het verkeer afgesloten was, werd onhoudbaar. 8 Februari 1578 ging het eindelijk tot den prins over. Het vergelijk hield in, dat alleen de katholieke eeredienst in de stad zou worden geduld; onmiddellijk buiten de poorten evenwel mochten de protestanten godsdienstoefening houden. Ballingen zouden vrijelijk in de stad mogen terugkeeren. De soldaten thans in dienst der stad, zouden worden afgedankt, en nieuwe burgervendels uit de ingezetenen geformeerd worden. Onmiddellijk stroomden Amsterdamsche ballingen uit de Hanze- en Oostzeesteden toe, en vonden voor hun verlangen, zelf in de stadsregeering te worden opgenomen, steun bij de nieuw geformeerde schutterij, die in meerderheid uit onroomschen bestond. De roerigste balling was Willem Bardes, zoon van een schout van Amsterdam, die sedert den opstand onder Sonoy had gediend. Na een opruiende preek buiten de stad door den gewezen abt Thomas van Thielt gehouden, werd 26 Mei het stadhuis ingenomen en de overheid gearresteerd, in schepen geladen en buiten de stad gebracht; hetzelfde lot ondergingen de bij de hervormden zeer gehate minderbroeders. De schutterij koos een nieuwe vroedschap en deze een nieuwen magistraat; onder de nieuwe burgemeesters was Willem Bardes. Sedert zijn

de calvinisten meester ook te Amsterdam, doch het zijn calvinisten van de rekkelijke variëteit: aan lutherschen en doopsgezinden wordt een ruime mate vrijehid gelaten; ook katholieken mogen hun godsdienst uitoefenen, mits niet in openbare gebouwen. - 29 Mei heeft te Haarlem een anti-katholiek tumult plaats: de beelden worden gebroken en een priester ongebracht. Tot herstel der rust vertrekt een deputatie der Staten naar de stad, die de moordenaars executeert. Later gaan ook te Goes de kerkgebouwen in handen der calvinisten over. Al wat naar inquisitie zweemt blijft echter uitgebannen.

Tot meerder zekerheid voor eigen bestaan begonnen in dezen tijd Holland en Zeeland steden, buiten hun gebied gelegen, met hunne troepen te bezetten: Bergen op Zoom, Breda, zelfs eenigen tijd Roermond, en toen men dit wegens de nadering van Mondragon moest ruimen, Venlo. Men ziet dat Holland ook op dekking van zijn achterland Gelre bedacht is, waar in het begin van '78 's prinsen broeder Jan van Nassau tot stadhouder was aangezocht;[1] een post, door hem na eenige aarzeling in Juni '78 aanvaard.[2] IJverig protestant, heeft Jan van Nassau er bovenal zijn werk van gemaakt, de provincie voor de hervorming te winnen, een werk waarin hij aanvankelijk vrij wat tegenstand bij de geprivilegieerde standen ontmoette, doch ten slotte, niet zonder de hulp van protestansch krijgsvolk, slagen mocht. Ettelijke pastoors gingen met hun geheele parochie tot de hervorming over, en bleven als predikanten aan; zonder wanordelijkheid werden de beelden weggenomen, en voor de mis trad de preek in de plaats.

Verbeterde dus het vooruitzicht op behoud, in ieder geval, van het Noorden als laatste toevlucht der Nederlandsche vrijheid, ook het Zuiden behoefde geenszins te worden opgegeven, indien het gelukken mocht met buitenlandsche hulp Don Jan terug te drijven.

1) Jan van Nassau was in het land gekomen naar aanleiding van het artikel der Pacificatie, dat vergoeding der kosten van 's prinsen veldtochten van 1568 en 1572 door de generaliteit in uitzicht stelde; zijne particuliere belangen waren middellijk bij die zaak betrokken. Op verlangen van den prins had hij in Januari '78 eene commissie in Gelderland vervuld die hem daar bekend maakte (Groen VI, 289).
2) De benoeming is van 22 Mei 1578.

Van het Rijk was niets te hopen; Marnix' oratorie klonk op den rijksdag te Worms (7 Mei '78) te vergeefs. Elisabeth bleef voor en na van een formeele alliantie afkeerig, niet van het aanbrengen van tegenwicht tegen mogelijken Franschen invloed. Zij stelde geld beschikbaar om Joan Casimir van de Palts in dienst te nemen, hetgeen 29 Mei '78, met aanbod van zitting in den Raad van State, geschiedde. Het was zeer tegen Oranje's zin dat de koningin een zoo eigenzinnig warhoofd als Joan Casimir tot haar luitenant aanwees; hij had gehoopt dat het de graaf van Leicester had mogen wezen. Het was hem bekend dat de paltsgraaf, volijverig calvinist, een groot vijand was van zijn ideaal van religievrede. Reeds kwamen uit de Palts predikanten over als gangmakers der anti-katholieke actie die men van hun vorst verwachten mocht. Maar de militaire situatie was van dien aard, dat men geen hulp, van waar dan ook aangeboden, afslaan mocht.

Waarin men Elisabeth geen genoegen gaf, was, terwille van haar indirecte hulp, nu alle betrekking met Anjou af te breken. In 1576 had de katholieke meerderheid van dezen niet willen weten[1]; hij gold toen voor half of driekwart hugenoot, en had zich ook van hugenootsche agenten bediend om in de Nederlanden voor zich te doen werken; maar sedert had hij zich van de hugenooten afgekeerd, en, door bemiddeling van zijn aanminnige zuster, de koningin van Navarre, die, onder schijn van een badreis naar Spa, in den zomer van '77 een propagandareis in zijn belang naar de Nederlanden had ondernomen, den steun van Philippe de Lalaing verworven. Aerschot en Lalaing waren toen de aanzienlijksten onder den hoogen adel van het Zuiden; beiden op Oranje ten hoogste naijverig, maar ook op elkander. Gelijk Aerschot, om Oranje van de plaats te dringen, Matthias had doen komen (maar door Oranje was vergauwd), hoopte nu Lalaing zich tegen Oranje van Anjou te kunnen bedienen. Een alliantie van Frankrijk met de katholieke partij in het Zuiden zou voor Oranje's politiek de doodsteek zijn geweest; hij werkte die dan ook naar vermogen tegen, door Anjou, ter waarschuwing, een zijner vertrouwden, de Lumbres, toe te zenden. Anjou, die, als hij kiezen moest tusschen Lalaing en Oranje, Oranje voor den sterkeren hield van de

1) Hiervóór, blz. 80.

twee, gaf 16 November 1577 den prins de verzekering, dat hij diens advies op den hoogsten prijs stelde en voornemens bleef zich daarnaar te blijven richten.[1] Doch juist op dit oogenblik konden, door den loop dien Oranje aan de zaak-Matthias had moeten geven, noch hij noch de Staten openlijk iets voor Anjou doen; voor een tweeden landvoogd was naast Matthias geen plaats, en zoo bleef als verklaard partijganger van Anjou in het begin van '78 alleen Lalaing over. Na den slag bij Gembloux was deze, verbitterd, naar zijn gouvernement Henegouwen teruggekeerd. Hij had daar handen vol werks om de Spanjaarden, die zijn provincie waren binnengevallen, tegen te houden, en riep in Maart de hulp van Anjou in, met belofte hem eenige Henegouwsche steden in handen te zullen stellen.[2] En inderdaad zendt Anjou hem troepen toe, die op eenige plaatsen in Henegouwen in garnizoen worden gelegd.

Beteekent dit dat Anjou de partij der vijanden van Oranje heeft gekozen? Deze vreest het en doet Lalaing door de Staten verbieden, vreemde troepen binnen te laten zonder verlof van den aartshertog. Nu bruskeert Anjou de zaak, verschijnt zelf 13 Juli te Bergen en bericht vandaar aan de Staten-Generaal dat een leger hem volgt, en dat hij het te hunner beschikking wil stellen. Oranje moet kiezen of deelen. Anjou bij het woord te nemen schijnt het beste middel om hem uit de verbinding met Lalaing los te wikkelen; ook kan een katholiek legerhoofd een gewenscht tegenwicht vormen nu men eerlang Joan Casimir te wachten heeft. Natuurlijk zal men Anjou aan voorwaarden binden. Oranje laat door Marnix en Liesvelt een tractaat opstellen dat hem zal worden voorgelegd en dat 13 Augustus de goedkeuring der Staten-Generaal verwerft. De hertog zal gedurende drie maanden, op zijn eigen kosten, 10.000 man voetvolk en 2000 ruiters ter beschikking houden van de Staten-Generaal. Hij zal den titel voeren van ‘Beschermer der Nederlandsche vrijheid’, zich niet inlaten met het bestuur des lands, geen vrede of bestand sluiten zonder toestemming der Staten. Indien dezen mochten besluiten van landsheer te veranderen, zal Anjou de voorkeur hebben. Indien daarentegen een vrede met Philips II tot stand komt, zullen

1) Groen VI, 245.
2) Muller, *Corr. d'Anjou*, I, 126.

den hertog zijn uitgaven worden vergoed en zal hij aanspraak hebben op eene aan zijn rang geëvenredigde ‘reconnaissance.’[1] Vijf dagen later neemt de hertog niet alleen de artikelen aan doch verbindt zich bij geheime overeenkomst tegenover Oranje niets tegen den gereformeerden godsdienst te zullen ondernemen, en te zullen bevorderen dat de provinciën waarin deze tot dusver niet is toegelaten, zoo de Staten-Generaal die toelating mochten gebieden, zich deswege niet van de generaliteit afscheiden.[2]

Ten tweede male heeft Oranje's overwegend talent thans een tegen hem gesmeden toeleg doen mislukken. Het uit Gembloux geboren gevaar schijnt afgewend. Don Jan heeft van Philips geen versterking ontvangen en zich niet buiten het aanvankelijk gewonnen gebied kunnen ontplooien. Een aanval op Antwerpen, 31 Juli '78, was afgeslagen. Nu Joan Casimir in aantocht was van het Noorden, Anjou van Frankrijk uit, achtte hij het geraden zich naar een kamp onder Namen terug te trekken. Hij sleept daar een ziek lichaam heen en een ziekeren geest; totaal ontmoedigd is hij er 1 October 1578 overleden. Het commando liet hij na aan Farnese. Oranje, naar allen schijn in het gouvernement bevestigd, krijgt ruimte te beproeven wat zijne politiek der godsdienstige verdraagzaamheid voor het land vermag.

Het katholicisme der Zuidelijken was meer een gewoonte dan een overtuiging. Zij wilden er geen afstand van doen, maar hadden er zich niet in verheugd dat Alva een bloedigen oorlog begon om het anderen, die het niet verkozen, met de wapenen op te leggen. Hij en Requesens en Don Jan hadden zich in die mate voorgedaan als verdedigers van het katholieke geloof, dat de haat dien zij opwekten noodzakelijkerwijs op de geestelijkheid terugviel. Hoe dikwijls had men haar bereid gevonden het nationaal belang achter te stellen bij dat van den katholieken koning; - hoe fier was, daarbij vergeleken, de houding van het protestantsche Noorden geweest! Toen de Pacificatie geteekend werd bestond er, zoo te zeggen, in het Zuiden geen protestantsche partij: al wie daartoe in 1566 be-

1) Ibid., 408.
2) Ibid., 424.

hoord had, was ter dood gebracht of uitgeweken. Wel bestond er onder de lagere klassen der uitgemergelde, jaren lang verdrukte steden een anticlericale kern, waaruit zich de partij der patriotten vormt. De natuurlijke, de noodzakelijke bondgenooten van Oranje, die zonder ophouden, met alle middelen en met alle krachten, het verzet tegen Philips II leidt.

Er was weinig noodig om deze partij, die in adel, patriciaat en geestelijkheid haar tegenstanders vindt, tot een extreem, intolerant calvinisme te doen overglijden. De revolutionnaire houding waarin zij zich plaatsen moet doet haar naar energieke leiding omzien; waar vindt zij die gereed dan bij de terugstroomende calvinistische ballingen, anti-paapsch en anti-spaansch bij uitstek? Door politieken hartstocht bewogen, gaat deze partij de kerk verlaten om zich te krachtiger tegen den spaanschen aanhang te kunnen keeren. Diepen wortel slaat in deze gemoederen het nieuwe geloof niet, dat niet uit zielsbegeeren verkozen wordt, na innerlijken strijd, maar uit weerzin tegen de maatschappelijke orde waarin de katholieke kerk vervlochten zit. De bekeering is te plotseling om niet wankel te blijven.

De aanslag van 28 October 1577 had Gent in handen van Rijhove en d'Hembize geleverd. Van schrik verlamd, hadden schepenen en Raad van Vlaanderen geen vinger uitgestoken om dit te verhinderen. De Carolina van 1540 was er op zij gezet, de burgerij opnieuw in de drie leden van poorters, wevers en neringen georganiseerd, de keus der gildendekens bepaald als vanouds. Doch dit alles was slechts het scherm waarachter het nieuwe werd voorbereid; het middel om de rijke en trouw-katholieke burgeraristocratie van het kussen te stooten. Zoodra dit gelukt is treedt de nieuwe werkelijkheid in de gedaante der XVIII naar voren. De wezenlijke regeeringsvorm van Gent is voortaan de demagogische dictatuur.

Het waren volstrekt niet alleen teruggekeerde *Gentsche* ballingen die de talrijke, actieve en geëxalteerde groep der Gentsche ijveraars uitmaakten.[1)] De onmiddellijke nabijheid van Zeeland, het gemakkelijke verkeer langs het (niet langer gesloten) kanaal van Terneuzen, de zekerheid dat zij in een

1) Vgl. Fris, *Notes pour servir à l'hist. des calvinistes à Gand* (in: Annales Soc. d'Hist. et d'Archéologie de Gand, IX, 1 vv.)

stad, door troepen van Oranje bezet, niet zouden worden gemolesteerd, maakte Gent tot étape voor een aantal Vlaamsche, Brabantsche en Waalsche vluchtelingen die nog niet zeker waren of zij in de steden hunner herkomst reeds veilig konden terugkeeren, maar niets vuriger begeerden dan die zekerheid verwezenlijkt te zien, en dus bittere vijandschap gevoelden tegen ieder die haar bestreed of uitstelde. De toeloop van deze elementen vermeerderde na de gebeurtenis van October '77 nog aanzienlijk: vluchtelingen op terugkeer van heinde en ver: uit Holland, uit Duitschland, uit Engeland. Er zijn er onder die tijdens hun verblijf onder de rebellen in de behandeling van publieke zaken zijn geschoold, en gemakkelijk dringen zij in het door de XVIII beheerschte stadsbestuur door. Het eerste gevolg is dat Gent geen belasting aan de generaliteit betaalt, maar het geld besteedt aan de schepping van een eigen defensiewezen.

Onmiddellijk krijgt deze zaak een anticlericalen bijsmaak. Monniken en nonnen worden aan het schansgraven gezet; kerksieraden moeten naar de munt om versmolten te worden. Priesters durven zich niet meer in het geestelijk kleed op straat vertoonen. In Januari komt uit de Palts Dathenus over, andere predikanten volgen, en weldra is, in strijd met de Pacificatie, een calvinistische gemeente georganiseerd. De Raad van Vlaanderen wil tusschenbeide komen, maar de XVIII nemen eenige van zijn leden gevangen, en de vertoogen der Staten-Generaal slaat men in den wind. Gent voelt zich sterk in het bezit zijner gijzelaars, waaronder twee bisschoppen en twee voorname heeren.[1)] De magistraat begint met de preek toe te staan; weldra zal hij verder gaan en de mis verbieden. In Mei breekt men de kerken binnen, ontdoet ze van kruisen en beelden, en maakt ze met de witkwast tot den calvinistischen eeredienst geschikt.

In werkelijkheid bestond de meerderheid der bevolking niet uit overtuigde calvinisten,[2)] maar zij liet hen uit papen- en spanjolenhaat begaan. Zelfs volgt zij hen (want de geheele burgerij is gemilitariseerd) op expeditiën naar buiten. In

1) Hiervóór, bl. 88. - Alleen Aerschot was uit de gevangenschap ontslagen.
2) Oranje ziet dit volkomen in: zie *Corr. de Guill. le Taciturne* IV, 93.

Maart wordt een bezoek gebracht aan Kortrijk, aan Hulst en aan Brugge, de katholieke magistraat er af- en een comité van XVIII ingesteld. Later ondergaat Ieper dezelfde bewerking. In den zomer wordt er behalve in die gezuiverde steden, ook al te Aalst, te Eecloo, te Dendermonde, te Deinze, te Oudenaarde, te Meenen, in een aantal vlekken en dorpen gepreekt. Alles in weerwil van de Pacificatie. Zou het Zuiden niet in een godsdienstoorlog gedompeld worden, de ‘orde op de religie’, bij dat stuk aan de Staten-Generaal voorbehouden, kon geen oogenblik langer worden uitgesteld.

De actie der Gentsche calvinisten kwam Oranje niet gelegen; zij kon de katholieken van de nationale zaak afkeerig maken. Verloochenen kon hij haar niet: hadden de calvinisten in het Zuiden geen recht, wat was dan het recht van den opstand in het Noorden geweest? Hij moest maatregelen beramen ter inleiding van die godsdienstige verdraagzaamheid die hem voorwaarde scheen tot het bestaan van den Nederlandschen staat.

Aan den Duitschen godsdienstvrede had men als voorbeeld niets: daar berustte de beslissing, welke godsdienst de onderdanen uitsluitend te oefenen zouden hebben, bij den landsheer. De Fransche verdraagzaamheids-edicten bevatten elementen die op de Nederlanden bezwaarlijk toepasselijk waren te maken: het voorrecht der ‘haults justiciers’, het inrichten van ‘places de sûreté’, het toestaan van den hervormden eeredienst in twee localiteiten per baljuwschap. Een Nederlandsch voorbeeld had men nog slechts gehad in de plaatselijke godsdienstvredes, in 1566 door den magistraat in eenige Zuidnederlandsche steden afgekondigd.[1)] Inderdaad viel nu, als toen, voorziening te treffen in de vreedzame gelijktijdige uitoefening van beide eeredienssten in eenzelfde stad of gewest. Van de predikanten in 's prinsen tegenwoordige omgeving waren er twee, Villiers en Taffin, bij die pogingen van 1566 betrokken geweest. Doch in één opzicht konden de regelingen van 1566 onmogelijk als voorbeeld dienen: de locale autoriteit die ze trof was toen gematigd katholiek, doch thans zou men in het Noorden en in Vlaanderen met calvinistische autori-

1) Hiervóór, bl. 27.

teiten te maken krijgen die, waar zij ze reeds verboden hadden, nimmer uit zichzelf de uitoefening van den katholieken eeredienst opnieuw zouden toestaan. De regeling moest nu noodzakelijk uitgaan van de hoogste autoriteit des lands.

22 Juni werd de zaak aanhangig gemaakt door een request, waarbij de hervormden, krachtens besluit eener te Dordrecht gehouden synode van nederduitsche en walsche kerken, aartshertog en Raad van State om vrije uitoefening van hun eeredienst verzochten.[1)] Met medewerking van Duplessis-Mornay[2)] ontwierp hierop Oranje een geloofsvrede,[3)] die 8 Juli namens aartshertog en Raad bij de Staten-Generaal werd ingebracht. Zij verwierf daar geen meerderheid, doch de Staten zonden het ontwerp aan de provinciën toe. Het is er op aangelegd, de katholieken te winnen. Het calvinisme wordt er aangeduid als 'religion prétendue réformée', een kwaad dat men terwille van de eenheid tegenover den vijand te dulden heeft, tot het God behage gelegenheid te geven tot een algemeene nationale kerkvergadering, 'et que par icelui, les deux parties librement oïes, autrement en soit conclu et déterminé.' Vrijheid van eeredienst zal worden toegestaan waar minstens honderd gezinnen, één jaar ter plaatse gevestigd, haar aanvragen, of in kleine dorpen de meerderheid der bevolking. De magistraat verdeelt de kerkgebouwen. Buiten Holland en Zeeland mag op zon- en kerkelijke feestdagen geen werk worden verricht. De bijzondere regelingen, in Vlaanderen door de gentsche calvinisten tot stand gebracht, vervallen; de comité's van XVIII eveneens; de afgezette magistraten worden er hersteld en de gevangenen losgelaten. Beide gezinten hebben gelijke aanspraak op het bekleeden van ambten en gelijken toegang tot universiteiten, scholen en gasthuizen.

Krachtens deze bepalingen zouden Holland en Zeeland worden gedwongen den katholieken eeredienst weder toe te laten, terwijl invoering van den hervormden eeredienst niet alleen in Namen en Luxemburg, waar nooit hervormden waren geweest, maar ook in Waalsch-Vlaanderen, Artois en

1) Gachard, *Actes* I, 386.
2) Elkan, *Mornays Wirksamkeit* (in: Mitth. Oesterr. Geschichtsforschung XXVII, 460 v.v.)
3) Gachard, *Bibl. Nat.* I, 198.

Henegouwen, waarheen nog weinig uitgewekenen waren teruggekeerd, vrijwel onmogelijk bleef. Voor Brabant, Vlaanderen, Utrecht, Gelderland enz. evenwel ging de toezegging van 1576, dat aan den katholieken godsdienst niet zou worden geraakt, te niet.

De geloofsvrede stelt zich niet op het standpunt, dat de moderne staat tegenover de kerkgenootschappen inneemt. Wanneer de kerkvergadering anders beslist zal de vrijheid ophouden. En zij zal volgens den droom der calvinisten anders beslissen, zij behoort het te doen: de paapsche afgoderij moet, volgens Calvijn, verdwijnen.[1)] De calvinist bedient zich van den geloofsvrede slechts, waar en zoolang hij in de minderheid is. De geloofsvrede is het bedenksel van den opportunist, die een in godsdienstig opzicht gespleten volksgemeenschap tegen den landsvijand weerbaar moet houden. Hij wijkt te eenenmale af van de Pacificatie, die het aan de Staten-Generaal voorbehoudt, orde op den godsdienst te stellen. ‘Ce n'est point le fait des législateurs ou gouverneurs politiques’, zegt thans een pamflet waarin men Oranje's denkbeelden terugvindt, ‘de se mêler de la religion quant à la substance d'icelle ou de contraindre quelqu'un à tenir l'une ou l'autre; mais leur doit suffire que tous les bourgeois de la ville puissent vivre en repos et amitié et qu'à nullui ne soit fait aucune violence, de quelconque qualité ou religion qu'il soit.’[2)] Hoe zich nu het pamflet den toestand voorstelt der partij die uiteindelijk door de kerkvergadering veroordeeld zal zijn? Niet als de rechtzinnige calvinist: van straf, van uitroeiing is bij den schrijver geen sprake. De veroordeelde partij behoudt haar burgelijke rechten, maar mag haar geloof niet meer propageeren.[3)]

Nergens heeft de geloofsvrede instemming gevonden dan te Antwerpen, Oranje's verblijf, waar in Augustus '78 den calvinisten gebouwen tot uitoefening van hun eeredienst worden

1) Calvijn in zijn geschft *Où il est montré qu'il est licite de punir les hérétiques* (1554): ‘quiconque soutiendra qu'on fait tort aux hérétiques les punissant, se rendra complice d'un tel crime’. - Beza in *De haereticis a civili magistratu puniendis* (zelfde jaar): de overheid moet ieder bij zijn plicht houden; de vreeze Gods is de eerste van ieders plichten.
2) *Discours concernant le vrai entendement de la pacification de Gand*, 42 (herdruk te Gent, 1876).
3) Ibid., 52.

ingeruimd, in de stad Leeuwarden, waar hun de jakobijnenkerk wordt overgelaten; de Groninger Ommelanden hebben hen ook aangenomen. Utrecht verwierp op verlangen van het eerste lid, hoewel eenige edelen voor de aanneming stemden; in Gelderland ijverde Jan van Nassau voor de aanneming, maar kreeg de Staten niet mede, waarop de hervormden zich met hulp der troepen in het bezit van kerken stelden; in Holland en Zeeland was van aanneming geen sprake, en in de zuiver katholieke gewesten evenmin. Het meest fulmineerden de Gentsche calvinisten. Slechts goddeloozen kunnen de paapsche afgoderij beschermen, roept Dathenus uit; Oranje, die van godsdienst gelijk van kleed verandert, bekommert zich slechts om den Staat, en maakt van de nuttigheid zijn God.[1)] Terwijl Rijhove wat inbindt, spat Hembize te heviger uit; men spreekt er van zich te 'kantonneeren' op zijn zwitsersch; een tweede Genève te worden; het juk der generaliteit af te werpen.[2)] Men zal Joan Casimir, die iederen dag verwacht wordt, tegenover Oranje stellen, ja hem graaf van Vlaanderen maken.

De woede dezer Gentenaars doet in de Waalsche provinciën eene katholieke reactie opkomen. 'De Walen', verzekert de vaandeldrager der grootnederlandsche geschiedschrijving, 'werden zich hun rasgemeenschap tegenover de onze bewust.'[3)] Welk een zonderling wanbegrip, in de actie der Malcontenten een anti-dietsche beweging te willen zien. Welke 'nationalistische' of 'ras'-grief hadden de waalsche provinciën tegen de generaliteit, waaruit zij wegliepen, met mogelijkheid kunnen inbrengen? Zij brachten in dezen tijd in de Staten-Generaal zes stemmen uit tegenover Vlaanderen en Brabant elk maar één, en waren ook in den Raad van State ver boven hun beteekenis vertegenwoordigd. Beide collegiën beraadslaagden in het fransch. Was Oranje 'dietsch' partijganger? Zijn omgangstaal is het fransch; de kerk die hij bezoekt de waalsch-hervormde. In zijn omgeving zijn franschsprekenden en zelfs Franschen zeer ruim vertegen-

1) De Jonghe, *Ghendtsche Geschiedenissen* II, 72.
2) Kervyn, *Relations* X, 114.
3) Geyl, *Gesch. Ned. Stam* I, 571.

woordigd: Duplessis-Mornay, La Noue, Languet. De waalsche provinciën hebben niet op Gent tegen als ‘dietsch’, maar als calvinistisch centrum.

Hoe te verklaren dat uit één en denzelfden hoek in 1566 de calvinistische actie, en nu de katholieke reactie haar aanloop neemt? Doordat nergens door Alva zóó sterk gemoord is als juist te Valenciennes en te Doornik; doordat de vloten en legers der rebellen gereformeerde Walen telden bij duizenden, die in 1578 nog niet in de gewesten van hun herkomst waren teruggekeerd.

Ondanks moord en uitwijking waren uit de waalsche provinciën zeker niet alle stille hervormden verdwenen: te Doornik zijn er in '78 nog een goed getal die om de vrije preek vragen.[1)] Zij zijn ook vertegenwoordigd onder de orangistische partij die zich na de Pacificatie te Atrecht even goed als te Brussel vormt: er verrrijst daar een comité van XV, klaarblijkelijke nabootsing der Brusselsche XVIII. Maar van den aanvang af staat die partij in de waalsche gewesten tegenover een zeer sterke tegenpartij, die, eer zij zich ‘de malcontenten’ noemde, de ‘johannistische’ partij heette, de partijgangers van Don Jan; de waalsche gewesten zijn dan de eenige waar de johannisten als partij te herkennen zijn; zij staan onder leiding van Matthieu Moulart (den bisschop van Atrecht) en van Jean Sarrasin (den abt van St. Vaast), en de adel behoort er toe haast zonder uitzondering. Van den adel kan dit niet verwonderen: alle calvinistische edelen zijn uitgeweken. Maar een abt? In Brabant zijn de abten een ruggesteun der nationale partij. Dit komt niet doordat Brabant ‘dietsch’ is, en Artois waalsch, maar hangt er ongetwijfeld mee samen, dat de dotatie der nieuwe bisdommen, de groote oorzaak der anti-spaanschgezindheid van vele katholieke geestelijken in het Zuiden, het ressort van het aartsbisdom Kamerijk veel minder diep beroerd heeft dan dat van het aartsbisdom Mechelen, dat, zelf nieuw, zes nieuwe bisdommen onder zich kreeg; - Kamerijk (dat oud was) maar één.[2)] Toestanden als de door Oranje

1) *Bull. Comm. royale* 3e serie XI, 421.
2) St. Omaars. - Van Namen moet men in dit verband afzien: het ligt buiten de gewesten waar zich de beweging der malcontenten voordoet. - Doornik en Atrecht waren oud.

geleide generaliteit duldde te Gent, waar een Aerschot was aangerand en twee bischoppen in de boeien bleven, maakten dezen kring van edelen en prelaten geheel afkeerig ‘du beau patriotage.’[1] En zij hadden het in hun Statenvergaderingen voor het zeggen. In Henegouwen is maar één stad vertegenwoordigd: Bergen (want Valenciennes en Doornik zijn zelf ‘provinciën’); in Artois drie (Atrecht, St. Omaars, Béthune), die echter in deze geheel agrarische provincie niet tegen adel en clerus opwegen.

Actief johannistisch verzet tegen de generaliteit begint in Februari 1578. Den 7den van die maand besluiten de Staten van Artois, het voorstel te doen tot sluiting der Staten-Generaal. Den Isten Maart doen zij een voorstel tot vrede met Don Jan, en 6 Maart sluiten de Staten van Henegouwen zich hierbij aan. Maar nu springt de vaderlandsche partij te wapen. 17 Maart, oproer te Atrecht: de schepenen in het stadhuis belegerd, tot zij het besluit der Staten gedesavoueerd hebben; de voorstanders van den vrede in hechtenis genomen. Te Béthune, Aire, St. Omaars, Douai, wordt dit voorbeeld nagevolgd. De advocaat Gosson te Atrecht, precies een man als Liesvelt te Brussel, komt welsprekend op voor de generaliteit: ‘se divisant ces provinces, c'était comme si de la main droite, ils démembraient leur bras gauche.’[2] Men roept een uitgeweken calvinist, Ambroise Le Duc, gewezen watergeus, nu kapitein onder de rebellen, in de stad, en geeft hem bevel over de vijftien burgervendels der stad en een kornet van vijftig ruiters (Maart 1578). Nauwelijks is hij geïnstalleerd, of in zijn huis wordt preek gehouden. Zoodra het ontwerp van godsdienstvrede door de Staten-Generaal is rondgezonden wordt te Atrecht, Béthune, St. Omaars, Rijsel, Valenciennes, Doornik voor de vrije preek gepetitioneerd; te Valenciennes teekenen 206 personen, te Doornik ruim 800. ‘Le pot de terre,’ zeggen zij, ‘brisera le pot de fer.’[3] Ten platten lande, in Artois en bij Rijsel, herleeft de hagepreek. ‘L'état ecclésiastique était réduit au désespoir, les gentilshommes tremblaient de peur, les riches citoyens des villes n'étaient guère assurés en leurs

1) Pontus Payen II, 66.
2) Ibid., 182.
3) Ibid., 121.

maisons.'[1] Rijhove en Hembize hebben de hulp van een deel der ruiterij van Joan Casimir en van een deel hunner schotsche vendels toegezegd. Zij hebben Artois niet mogen bereiken: de muiterij van Montigny's krijgsvolk snijdt hun den weg af. De waalsche calvinisten, nu buiten verbinding met Gent, zullen worden opgerold.

Na de nederlaag bij Gembloux hadden de Staten-Generaal aan het hoofd van hun leger Lalaing vervangen door Boussu. Het is een geheel nieuw leger dat hij onder zijn bevelen krijgt, bijna geheel uit protestanten samengesteld: vendels door Holland en Zeeland geleend, Schotsche huurlingen, Hugenooten, de troepen van Joan Casimir. De waalsche regimenten bij Gembloux verslagen waren gedeeltelijk afgedankt; de rest lag in garnizoen in eenige steden van het Zuiden of schermutselde tegen Gonzaga in Henegouwen. Hun officieren Lalaing, Montigny, Melun, Egmond, Heeze, Champagney, bij de patriotten verdacht, beklaagden zich over achteruitzetting en wanbetaling en gaven er Oranje de schuld van. In April ging het regiment van de Heeze, dat binnen Maastricht lag, tot muiterij over. Een van de klachten dezer malcontenten is dat Boussu hun geen versterking zendt (hij heeft de handen vol met de beveiliging van Brussel en Antwerpen); in contrast daarmede verzekert echter Lalaing, dat hij in Henegouwen geen enkel niet-katholiek soldaat zal toelaten.[2] Het geloofsverschil, dat de civiele rust belaagt, verscheurt nu ook de krijgsmacht. De commandant te Grevelingen, Valentin de Pardieu, sire de La Motte, verwijdert een van zijn eigen vendels uit de stad, omdat de kapitein het met Oranje houdt (8 April 1578).

La Motte, in den dienst vergrijsd, had tegen de geuzen gevochten bij Oosterweel, en onder don Fadrique in Holland. In 1574 had Requesens hem commandant van Grevelingen gemaakt; hij had eigenlijk beter verwacht, en sloot zich in '76 bij de nationale beweging aan in de hoop op bevordering, die hij vooral van de voorspraak van Aerschot verwachtte. Doch bij de Staten-Generaal werd, in plaats van Aerschot, Oranje de

1) Ibid., 121.
2) Gachard, *Bibl. Nat.* I, 188.

alvermogende man. In het begin van '78 treedt hij met agenten van Don Jan in betrekking, zonder zich evenwel aan dezen onherroepelijk te verbinden. Hij houdt zich ter beschikking van den meestbiedende.

La Motte is een bijzonder geval. De meeste malcontenten zijn jonge katholieke edelen van groote ambitie, die zich van de loopbaan die hun toekomt verstoken meenen te zien door den invloed van Brusselsche advocaten en Gentsche geestdrijvers. In den zomer trekt Champagney met een aantal hunner, Heeze, Berzeele, Bassigny, naar Brussel om tegen den geloofsvrede te protesteeren. De patriotten nemen hen gevangen en zenden Champagney naar Gent (19 Augustus).

De overmoed der Gentenaars neemt toe, sedert Joan Casimir, op wien zoo lang gewacht was, eindelijk in het land was verschenen. Hij was, den Rijn af, naar de graafschap Zutfen getrokken, had daar lang op betaling gewacht voor volk, boven het door Elisabeth betaalde getal door hem in dienst genomen, maar had zich 26 Augustus met Boussu, voor Mechelen, vereenigd. Het gevaar, dat met hulp zijner troepen de calvinistische dictatuur ook in den waalschen Zuidhoek zal worden gevestigd, doet den bevelhebber der waalsche troepen in het Zuiden van Vlaanderen gelegerd, Emanuel de Lalaing, baron de Montigny, het initiatief nemen waartoe de Staten en hun opperbevelhebber niet bij machte, of onwillens schijnen te zijn. 1 October '78 stelt hij zich op te Meenen, aan de Leie, waar hij Rijsel dekt, en Ieper en Kortrijk, vooruitgeschoven posten der Gentenaars, bedreigt.

Rijhove begrijpt het gevaar, en maakt zich tot den aanval op. Alva navolgende die vóór Jemgum Egmond en Hoorne onthalst, doet hij, eer hij uittrekt, de raadsheeren Hessels en Visch opknoopen (4 October). Den 5den verslaan hem, voor Kortrijk, Montigny's ‘paternosterknechten’. Joan Casimir snelt naar Gent (9 October). Sinds lang ontevreden op Oranje die hem naast Boussu de tweede rol doet spelen, grijpt hij de gelegenheid aan om zijne krijgsmacht (waaruit hij reeds te voren de Gentenaars versterkt had) geheel ter beschikking van het calvinisme te stellen. Maar ook Montigny krijgt hulp: Anjou, in den paltsgraaf, die zich met de gravenkroon van Vlaanderen vleit, den mededinger ziende, dankt 2000 voet-

knechten en eenige ruiters af, die zich in dienst der malcontenten begeven. Hij zond Bonivet naar Gent, om te bewerken dat men hem, Anjou, een scheidsrechterschap tusschen calvinisten en malcontenten opdroeg; maar dit werd afgeslagen. Hij had steeds geweigerd zich met het leger van Boussu te vereenigen, maar inruiming van steden verzocht die hem bij uitsluiting zouden worden overgelaten; toen hij die niet verkreeg kwam hij Henegouwen niet uit, waar zijn krijgsvolk weinig tegen den vijand uitrichtte maar tegen de bevolking veel moedwil bedreef, zoodat zij hartelijk verlangde van hem ontslagen te wezen.

In Henegouwen roept onderwijl de stadhouder Lalaing de Staten bijeen; zij beramen hoe een einde te stellen aan een ondragelijk geworden toestand, ‘non pas pour attenter chose nouvelle et contraire au bien de la cause commune, mais sous protestation bien expresse de se maintenir et conserver suivant les termes de la Pacification et Union contre la plus que barbare insolence et tyrannie, excédant l'espagnole, des sectaires et leurs adhérens, et obvier à l'extinction et anéantissement qui se prétend de notre sainte foi et religion, de la noblesse et généralement de tout ordre et état.’[1] Dus nog geen opzegging van de generaliteit, maar deze terug te schroeven tot den toestand van 1576, alsof dit mogelijk ware! Doch dit is een verklaring voor de generaliteit bestemd: tot de bondgenooten waarop gerekend wordt spreekt men anders. Tegelijkertijd (midden October) immers wordt den Staten van Artois het aangaan eener liga voorgeslagen, ‘ce que une fois empris et mis en lumière, n'est à douter que les catholiques déchassés et oppressés, mêmement plusieurs quartiers et villes catholiques, dont y en a encore beaucoup à tous côtés, se déclareront et joindront aussi et y assisteront de tous leurs moyens et puissances.’[2]

Het is geen rasbewustzijn, maar katholiek bewustzijn dat hier spreekt. Men denkt niet over een waalsch ‘kantonnement’, maar hoopt, met hulp van gelijkgezinden, de generaliteit weder katholiek te maken: doel is ‘la conservation et exécution de la première Union tant solemnellement avouée et

1) Gachard, *Actes* II, 426.
2) Ibid. 427.

jurée par toutes les provinces.’ - Volkomen overeenstemming met Artois is evenwel nog niet bereikt. Mathieu Moulart legt het toe op verzoening met Spanje; Lalaing's hoop is gevestigd op den in Oranje teleurgestelden Anjou.

Nauwelijks was de stap der Staten van Henegouwen bij die van Artois bekend geworden, of de atrechtsche patriotten staan op, en bezetten, onder het oranje-blanje-bleu, het stadhuis (16 October). Maar de katholieken zijn veel talrijker dan de bende van Le Duc: de meeste van de burgervendels hebben zij gewonnen, en 21 October jagen zij hem de stad uit; de XV worden ontbonden, Gosson en acht zijner medestanders op de markt onthalsd. Te Rijsel verjaagt men een agent van Oranje die er de wet komt verzetten. Douai doet de gevolgen van een patriotschen oploop van den 16den October reeds den 30sten te niet; Doornik alleen, dat d'Epinoy met zijn bezetting vast voor Oranje in de hand houdt, weerstaat de algemeene beweging. Moulart te Atrecht, La Motte te Grevelingen, werken voor Farnese, de eerste bij de Staten van Artois, de ander bij Montigny. Lalaing hoopt nog op Anjou, maar krijgt zijn Hennewieren, die vanouds en thans meer dan ooit de Franschen haten, voor die keus niet mede. Anjou, die zich eindelijk een pand voor zich alleen verschaffen wil, doet een aanslag op Bergen maar wordt door de burgers afgeslagen (23 December). Zonder geld, niet in staat het verloop zijner troepen tegen te houden, trekt hij zich naar Condé, en weldra naar Parijs terug.

Nu zijn candidaat hem uit de hand glipt, moet Lalaing zich wel met de anderen vereenigen. 6 Januari 1579 komen afgevaardigden der Staten van Artois en van Henegouwen, en van de stad Douai, in de abdij van St. Vaast bijeen en onderteekenen de Unie van Atrecht, waarbij zij zich tot handhaving der Unie van Brussel, van den katholieken godsdienst, van de gehoorzaamheid aan den koning en van de Gentsche Bevrediging en tot wering van den geloofsvrede, verbinden. Zij schrijven aan de Staten-Generaal dat zij besloten zijn ‘à chercher les voies pour redresser les affaires, mêmement d'aviser par quels moyens raisonnables, certains et assurés l'on pourrait parvenir à une générale réconciliation avec le roi catholique, notre seigneur et prince naturel.’ Niet zij, de tegenpartijders hebben

Unie en Pacificatie verbroken: kunnen die niet worden hersteld, ‘vos seigneuries ne doivent trouver étrange si tenons pour desjoints et séparés de la dite Union, comme de fait sont, tous ceux qui contreviennent à aucuns des points et articles d'icelle, directement ou indirectement, par quelque voie ou manière que ce soit.’[1)]

Hoe zou zich tegenover het verloop der zaken in het Zuiden het Noorden gedragen, welks voorbeeld en pressie zooveel tot het algemeen maken van den opstand in 1576 hadden toegebracht? Moesten Holland en Zeeland verloren zien gaan al wat toen gewonnen scheen, en weder alleen overblijven? Dit ware in ieder geval te voorkomen door wie inderdaad te moede was met Holland en Zeeland den strijd tegen Spanje tot het uiterste vol te houden, door een veel hechter band dan dien der Pacificatie aan die twee provinciën te verbinden. Met Utrecht, Gelderland, Overijsel, Friesland, Groningen en Drente, een gebied waar de hervorming met den dag veld won, ware het te beproeven. Er bestonden in dien verwijderden, nog altijd wat onzekeren hoek plannen voor een noordoostelijke liga buiten Holland om, die het in Hollands belang dringend noodig scheen, te verijdelen. Vóór de uitnoodiging aan Oranje in '77 had men te Utrecht sterk over een bijzondere unie met het toen mede nog katholieke Gelderland gedacht, en in Juni '78 komt Utrecht bij den landdag te Arnhem op de zaak terug[2)]. Dan heeft evenwel juist Jan van Nassau zijn stadhouderschap aanvaard, en weet haar een andere richting te geven. Niet onder elkander, maar met Holland en Zeeland moeten zich de noodoostelijke provinciën verbinden, zooals ook Renneberg, de stadhouder van Overijsel, Friesland en Groningen het begrijpt. Moet de verdediging tegen den landsvijand op den voorgrond staan, dan is bovenal de nauwe verbinding met Holland en Zeeland noodig, die over rijker middelen dan de anderen beschikken. In Juli is Jan van Nassau te Utrecht, met een in dezen zin opgesteld ontwerp, waarover van 2 tot 15 September Utrecht, Gelderland, Holland en Zeeland te Utrecht vergaderen. Tegen 15 October wordt een nieuwe vergadering belegd te Utrecht, die om slechte opkomst spoedig weder uiteen gaat;

1) Gachard, *Actes* II, 453.
2) Muller, *Staat der Vereen. Nederl.*, 195 vv.

intusschen ijvert Renneberg sterk voor de zaak bij de noordelijke provinciën. Op het eind van November is te Utrecht nogmaals vergaderd; in Januari nog eens; 23 Januari 1579 is daarop de Unie geteekend door Jan van Nassau voor Gelderland, voorts door Holland, Zeeland, Utrecht en de Ommelanden. 4 Febrauri volgt Gent, 23 Maart eenige steden en grietenijen van Friesland, 11 April Venlo, 10 Juli Ieper, 29 Juli Antwerpen, 13 September Breda; - 1 Februari 1580 volgen Brugge en het Vrije, 16 Februari Lier, en 11 April Drente.

In de inleiding der Unie wordt verklaard, dat zij niet strekt om scheiding te brengen in de generale unie bij de pacificatie te Gent gemaakt, ‘maer om dezelve noch meer te stercken.’ Wel te verstaan, dat ten aanzien der religie de onderteekenaars, behalve Holland en Zeeland, die zich zullen gedragen ‘naer haerluyden goetduncken,’ zich hetzij naar den religievrede, hetzij naar eene orde, door henzelven ‘generalick oft particulierlick’ gesteld, zullen richten, ‘sonder dat hem hierinne bij enyge andere provinciën enich hynder ofte belet gedaen sal moegen worden.’ Van bevestiging der pacificatie, die de Staten-Generaal ter zake eene bevoegdheid heeft toegekend, waaraan de onderteekenaars uitdrukkelijk verklaren zich niet te zullen storen, is hier waarlijk niet anders dan in naam sprake. Waarom Oranje, die van de plannen alles geweten heeft, ze dan niet heeft gestuit? Hij wil niet den naam hebben de Unie aan te raden, maar heeft ze niet verhinderd. Bovenaan staat bij hem en blijft bij hem staan de ruimere generaliteit, maar nu deze door katholieken wordt opgeofferd, acht ook hij het van belang dat althans een engere generaliteit door calvinisten in ieder geval zal worden verdedigd. In de plechtige verbintenis elkander met lijf, goed en bloed te zullen bijstaan tegen ieder die de onderteekenaars geweld aandoet ‘uyt en onder dexel van den naem van de Coninckklijcke Majesteyt ofte van sinentwegen, al waert oick onder coleur alleene van de catholicque Roomsche religie met wapenen te willen restablisseren,’ en dit te zullen doen ‘ten ewygen daeghen, als off siluyden maer één provincie waeren,’ is de volstrekte zekerheid uitgedrukt, dat het Noorden onder geen beding onder Spanje terug wil keeren. Zulk een tegenwicht kan medewerken om van de generale unie nog te redden wat na den

afval der waalsche gewesten te redden valt. Reeds is het een veeg teeken, dat voor zoodanige verbintenis noch Brabant, noch Vlaanderen in hun geheel meer te winnen zijn, alleen Gent en Antwerpen met eenige dependentiën. Men ziet er de generaliteit, die het geheele jaar '78 door met geldgebrek geworsteld heeft, niet op aan, dat zij voortaan beter zal slagen: de onderteekenaars nemen zich dan ook voor, zich te verdedigen met krijgsvolk, betaald uit hun eigen middelen (art. 1). Een groot aantal imposten op levensbehoeften en kleedingstoffen wordt genoemd, waaruit deze middelen gevonden zullen worden (art. 5); - m.a.w., de onderteekenaars wanhopen aan de functie der groote generaliteit als staat, en voorzien hun eigen optreden als staat in den staat. Een eigen uitvoerend college der Unie wordt ingesteld te Utrecht, met Jan van Nassau aan het hoofd. Moet zulk een opzet niet medewerken om wat er nog van de generaliteit rest, nog verder te desorganiseeren? Oranje heeft voorwaar tot de Unie niet van harte medegewerkt, maar zich niet verantwoord geacht, haar tegen te houden.[1)]

Inderdaad blijken de Staten-Generaal geen klem meer aan hunne regeering te kunnen geven. De provinciën dragen niet meer tot de uitgaven bij, en het nieuwe Statenleger, sedert den dood van Boussu (21 December 1578) onder den Hugenoot La Noue en den Engelschman Norris gesteld, kan niets ondernemen. Het weerstaat een schijnaanval, door Farnese 2 Maart '79 tegen Antwerpen gericht, maar is niet in staat te verhinderen, dat de aanvaller, rechtsomkeert makende, Maastricht insluit.

23 Februari '79 richt de Unie van Atrecht tot de Staten-Generaal een soort ultimatum. Zij is besloten op eigen hand met den koning overeen te komen, indien niet aanstonds de generaliteit dit doet op den voet der eerste Unie van Brussel en van het Eeuwig Edict, ‘sans y admettre ou coucher chose quelconque au contraire signamment de notre sainte foi et religion catholique romaine.’[2)] De vermaning die de Staten in antwoord tot hun richten ‘à déchasser le cruel tyran et ennemi

1) Vgl. Blok, *Oranje en de Unie* (Nijh. Bijdr. 5e reeks, VII, 1 vv.); voorts Bijdr. en Meded. Hist. Gesch. XLI, 232 vv.
2) Gachard, *Actes* II, 464.

commun de tout le nom belgique,'[1] gaat het gemoed der katholieke reactie voorbij, dat in Gent thans erger vijand dan den Spanjaard meent te herkennen.

Gents hoogmoed kreeg overigens geen nieuw voedsel meer. Elisabeth, eindelijk overtuigd dat de aanwezigheid van Joan Casimir de zaak van den opstand niet versterkte, had haar beschermeling losgelaten, die teleurgesteld de Nederlanden den rug toekeerde (November 1578). Dathenus, nu verlegen met zijn houding, vlucht zijn held achterna. 16 December '78 - Oranje is in de stad - wordt de religievrede aangenomen, en de stipte uitvoering daarvan onder toezicht van een comité van achten gesteld, vier katholieken en vier protestanten, die kerken en scholen tusschen beide confessiën verdeelen. Montigny maakt nu geen bezwaar meer Meenen te ontruimen (9 Januari '79), op voorwaarde dat de katholieke eeredienst daar ongestoord zal blijven, Gent zijne gevangenen uitlevert, en hem drie maanden soldij voor zijne troepen betaalt. Montigny had 7000 Walen onder zich; zouden zij alsnog, tezamen met de soldaten van Rijhove die het accoord van 9 Januari bewerkt had, voor de generaliteit terug te winnen zijn?

Een nieuwe gentsche opschudding vernietigt die hoop. Hembize wapent een eigen bende (26 Januari '79), de aan de katholieken toegewezen kerkgebouwen worden uitgeplunderd, de gevangenen, die men naar Dendermonde gebracht had, teruggehaald en opnieuw opgesloten. Montigny gaat thans tot de unie van Atrecht over. 6 April levert hij Meenen en Kassel aan een commissaris van Farnese uit. 17 Mei sluiten de Staten van Artois, van Henegouwen, van Rijsel, Douai en Orchies met Farnese den vrede van Atrecht. Hij had hun den weg geplaveid door toezeggingen en gunsten.[2] Pacificatie, Unie van Brussel en Eeuwig Edict gehandhaafd. Generale amnestie. De benoemingen van Matthias en Raad, voor zoover op katholieken uitgebracht, bevestigd. Spaansche en andere vreemde soldaten (er lagen er in een deel van Henegouwen)[3] zullen binnen de zes weken de gewesten moeten ruimen, en door nationale troepen, die de Staten der verzoende

1) Ibid., 470.
2) Bussemaker, *Afscheiding* II, 472 vv.
3) Hiervóór, bl. 93.

gewesten lichten mogen, worden vervangen; in de vestingen zullen inheemschen kommandeeren. De koning kan geen troepen inlegeren dan op consent. Alle privilegiën hersteld, ‘et si aucuns ont été violés, seront réparés et restitués.’ De landvoogd der Nederlanden zal voortaan een prins van den bloede zijn; in afwachting zal Parma voor zes maanden in die hoedanigheid worden erkend. De Raad van State zal in meerderheid worden samengesteld uit leden die van het begin tot het einde de Staten-Generaal hebben aangehangen, en de brieven van den koning ter inzage krijgen. Geen belastingheffing zonder bewilliging der Staten. Dezelfde voorwaarden worden toegestaan aan alle provinciën, steden, kasselrijen of personen die binnen de drie maanden in onderwerping komen.[1)]

Het schijnt de capitulatie van den spaanschen voor den bourgondischen staat, maar voor een bourgondischen staat die katholiek wil blijven, dat is te zeggen, die zichzelf in tweeën scheurt. Die thans niet toevalt, is voor dien staat verloren, tenzij hij met de wapenen mocht worden teruggewonnen. Door wien anders dan door Spanje? De unie van Atrecht was, uit eigen krachten, zeker tot herovering van Brabant en Vlaanderen, om van het Noorden te zwijgen, niet in staat.

Dat de scheuring onherroepelijk is, blijkt te Keulen, waar in Augustus 1579, onder bemiddeling van den keizer, afgevaardigden der Staten-Generaal en van Philips elkander ontmoeten. De hertog van Terranova slaat slechts één geluid: gehoorzaamheid aan den koning en uitsluitende oefening van den katholieken eeredienst. De Staten-Generaal spreken in den geest der *Vindiciae contra tyrannos*: de vorst is er om der onderzaten wil, beveelt niet over de conscientie, en als hij het beproeft, mogen de onderzaten hem verlaten. Een tusschenpartij vindt geen bodem meer waarop zij zich zou kunnen staande houden. De abt van St. Geertrui beseft het, die zich met den koning verzoent; Aerschot weet het, die naar Venetië uitwijkt. Oranje wijkt niet uit. Ruwaard af, zal hij opnieuw rebel zijn; tegen zijn wensch, zal hij den strijd moeten winnen of verliezen alleen met en voor monarchomachen en calvinisten. Onverdraagzaamheid; - daarvoor stond hij niet in 1566, niet

1) Gachard, *Actes* II, 522.

in 1576; - hij moet er nu voor staan, omdat er voor den calvinist geen keus meer is dan tusschen overwinning of ondergang. Voor het geestelijk goed dat, gedurende bovenmenschelijke beproeving, ook het zijne geworden is, en dat niet verloren mag gaan, zal hij sterven.

V
De martelaar

Is de Pacificatie van Gent uitkomst geweest eener politiek die de diepte van het religieus probleem niet geheel doorschouwt, immers meent dat de liefde tot het vaderland het op de tweede plaats zal kunnen dringen, de Oranje der *Apologie* en der afzwering heeft een illusie minder. De ervaring met den religievrede was diep teleurstellend geweest. Waar ook de magistraat eene verdeeling der kerkgebouwen doorzette, duurden de geschillen omtrent doop, begrafenis, huwelijk met feller verbittering voort. De confessiën naast elkander te stellen als gelijken, bleek identiek met hen tegen elkander op te jagen in een strijd van iederen dag, waarin alle zelfbeheersching verloren ging. Het einde was alom dat één van de twee onderlag, en rechteloos werd.

Er bleven zonder twijfel Erasmianen over, in de stilte van studeerkluis en huisvertrek, maar in het bewind had een Erasmiaan het moeilijk. De prins van Epinoy te Doornik was er een, die zich om niemands conscientie bekommert, ‘moyennant qu'il vive politiquement.’[1] Maar hij is onder den hoogen adel van het Zuiden dan ook de eenige. De laatste Lalaing die het met den opstand hield,[2] George, heer van Renneberg, jonger broeder van den Hoogstraten die in 's prinsen dienst gesneuveld was, maakt zijn vrede met Parma en speelt hem Groningen in handen (3 Maart 1580). De Ommelanden gaan niet mede en slaan het beleg voor de stad, maar kunnen haar niet nemen. Friesland, evenmin te buigen, neemt voor den

1) Kervyn de Volkaersbeke, *Doc. inédits* II, 102.
2) Afgezien dan van de prinses van Epinoy (ook eene Lalaing) die Doornik in 1581 verdedigt.

afvalligen Renneberg Oranje tot stadhouder; hij zal er zich eerst doen vertegenwoordigen door Merode, heer van Rummen, en na diens dood in 1583 door Willem Lodewijk, oudsten zoon van Jan van Nassau. Deze zelf vertrekt in 1580 naar Duitschland en in zijn plaats wordt tot stadhouder van Gelderland graaf Willem van den Bergh gekozen, niet tot Oranje's genoegen die de geringe waarde van zijn zwager kent. - Utrecht beleeft 18 Juni '80 zijn calvinistische revolutie; de beelden worden stukgeslagen en de uitoefening van den katholieken eeredienst verboden. Amsterdam en Haarlem vernietigen hunne satisfactiën; dat Coornhert, in gedachte nog den religievrede trouw, voor de Haarlemsche katholieken een request om vrijheid van eeredienst opstelt, geldt reeds als een publiek schandaal. Een eerste provinciaal plakkaat tot verbod van den katholieken eeredienst - tot dusver was in Holland de materie aan de steden overgelaten - volgt 20 December 1581. Een nationale synode te Dordrecht (Mei 1581) brengt voor het geheele Noorden een kerkelijke indeeling tot stand.

Met de toenemende zelfstandigheid in den godsdienst gaat in het gebied der Unie van Utrecht toenemende politieke zelfstandigheid gepaard. De Unie voorziet in haar eigen defensie. Zij volgt hierin slechts Holland en Zeeland na, die, volgens de Staten-Generaal ‘ne convertissent la levée qu'ils font des moyens généraux en bénéfice de la généralité, comme tenus y sont, ains en leur usage particulier, chose assez absurde en regard à l'union, laquelle ne doit être léonine, ains du tout égale et sincère’ (6 Januari '79).[1] De Staten-Generaal vermogen enkel te klagen; kracht kunnen zij aan geen vertoog tegen het Noorden bijzetten; zij hebben zelf aan Parma de handen meer dan vol.

Consolideeren zich in het Noorden de calvinistische gewesten tot een staat, in het Zuiden doet Parma het de koningsgezinde. Reeds 19 Juli '78 heeft Don Jan den Raad van Brabant die te Brussel zetelt vervallen verklaard en er een opgericht te Leuven; na den val van Maastricht (29 Juni '79) verkrijgt die nieuwe Raad daar een tweede kamer. Een nieuwe rekenkamer van Brabant, een nieuwe Groote Raad van

1) Gachard, *Actes* II, 120.

Mechelen, worden voorloopig te Namen gevestigd (7 Juni '80); een nieuwe Raad van Vlaanderen te Douai.

Het overgroote deel van Brabant en het overgroote deel van Vlaanderen zijn voorshands nog vrij, maar de Statencolleges oefenen er nauwelijks gezag meer uit; dit is aan de steden, en in de steden aan de calvinisten vervallen. Na een aanslag van den graaf van Egmond om de stad voor de malcontenten te winnen (4 Juni '79) krijgt Brussel schotsch garnizoen, onder welks bescherming de calvinisten, die er één tegen zeven staan, nu de katholieken verdrukken. De kommandant Olivier van den Tempel en de pensionaris Cornelis Aerssens zijn in het geheel geen fanatieken, maar oprechte orangisten: zij laten toe wat hun niet behaagt, omdat de katholieken, in vrijheid gelaten, de stad aan den vijand zouden leveren, gelijk zij zoo even te Mechelen hebben gedaan (29 Mei '79), en aanstonds zullen doen in den Bosch. Op stadskosten wordt te Brussel een protestantsche school onderhouden voor honderd kinderen. - Antwerpen gaat denzelfden weg op. 28 Mei '79 wordt er een processie, waaraan Matthias deelneemt, verstoord. In 1581 wordt de katholieke eeredienst tot één kerk (die open blijft ter wille van Matthias) beperkt. - Te Gent worden 30 Mei '80 de katholieken uit de burgervendels verwijderd. - Zooveel zij kunnen wijken de katholieken uit: naar Luik, naar Rijsel, naar Douai; te Brussel staan er in 1581 2000 huizen leeg. - De calvinisten die Brussel, Antwerpen, Gent beheerschen behooren voor het grootste deel tot de lagere klasse; figuren als de Hollandsche stadsregenten vindt men er bijna niet onder. Zij toonen weinig politieken zin; iedere stad zorgt maar voor zichzelf. Hun calvinisme is weinig meer dan anticlericalisme. Hun toetreding tot de Unie van Utrecht is het uitsteken van een vlag; het heeft niet de geringste beteekenis voor de practijk.

Het valt Oranje zwaar, als orgaan eener generaliteit in welke niemand meer gelooft en die men dus ook geen middelen meer ter beschikking stelt, de regeering te blijven voeren. 26 Juli 1579 laat hij door zijne vrienden voorstellen ‘que vu le jeune âge et inexpérience de l'archiduc, le prince d'Orange entreprenne seul et absolument la connaissance des affaires’; de Staten-Generaal moeten een Raad van State, een Geheimen

Raad en Raad van Financiën instellen en vervolgens uiteengaan; tweemaal 's jaars moeten zij bijeenkomen om zich over het gevoerde staatsbeleid verslag te laten uitbrengen.[1)] Maar de Staten-Generaal laten zich niet naar huis zenden. En zoo wordt een oorlog die om machtsconcentratie vraagt, gevoerd met werktuigen die blijven haperen. ‘Wat zijt gij’, voert Oranje de afgevaardigden tegemoet, ‘dan advocaten van uwe provinciën? Sedert vijftien maanden blijven de contributiën in gebreke, het is een wonder dat men den vijand nog weerstaat, en indien er geen beterschap komt zal ik mijn post moeten nederleggen’ (26 November 1579)[2)]. Een besluit tot vervanging van den Raad van State door een nieuw uitvoerend college, welks samenstelling in overstemming zal zijn met het feit dat er nog maar elf provinciën aan den opstand deelnemen, is al wat er op volgt (27 December '79). Deze elf zijn echter zeer ongelijkmatig vertegenwoordigd; de vergadering gelijkt soms veel op een bijeenkomst der Staten van Brabant met eenige afgevaardigden uit Vlaanderen, Doornik en het Noorden er bij. De noodzakelijkheid van nauwer contact met het Noorden, nu de voornaamste krachtbron tot voortzetting van den opstand geworden en waar Oranje noodzakelijk van tijd tot tijd in persoon moet verblijven, doet in November '80 de vergadering naar Delft verleggen; tot Januari '81 vergadert zij daar, gaat dan voor het eerst sedert 1576 uiteen, doch komt in Mei '81 weder bijeen te Amsterdam, welke bijeenkomst in Juni '81 verlegd wordt naar den Haag. Hier is het dat de Landraad, die volgens het besluit van December '79 den Raad van State moet vervangen, eindelijk georganiseerd wordt; de Staten-Generaal gaan nu inderdaad voor geruimen tijd naar huis. De Landraad wordt gesplitst in een college dat in het Zuiden, en een (de ‘Landraad beoosten Maze’) dat in het Noorden vergadert, en in de functiën van het college der Nadere Unie treedt. Van Juli 1582 tot Mei '83 hebben vervolgens de Staten-Generaal te Antwerpen vergaderd, vervolgens in Augustus '83 te Middelburg, van September tot December '83 in den Haag, van Januari '84 af te Delft, welke vergaderplaats

1) Gachard, *Actes* II, 236.
2) *Corr. de Guill. le Tacit*. IV, 188; vgl. Japikse II, 591.

zij in October '84, na 's prinsen dood, voor den Haag zullen verwisselen, waar zij sedert zijn verbleven.

Het is in overeenstemming met het toenemend antikatholiek karakter van het nationale verzet, dat Oranje zich sedert 1578 als calvinist gedraagt ook in het Zuiden. Hij gaat ter preek, doet zijn dochter Catharina Belgica volgens den gereformeerden ritus doopen. Philips ziet meer dan ooit het verzet in hem verpersoonlijkt en machtigt Parma tot het publiceeren van den banvloek dien hij, Philips, op raad van Granvelle,[1)] tegen den prins heeft doen opstellen, ‘seul chef, auteur et promoteur des troubles et principal perturbateur de tout notre état;.... traître et méchant;.... ennemi du genre humain.’ - ‘En parole de roi et comme ministre de Dieu’ belooft hij 25.000 gouden schilden en brieven van adeldom aan wie kloekmoedig genoeg zal zijn deze pest van den aardbodem te doen verdwijnen (15 Juni 1580).

13 December 1580 antwoordt de prins met de *Apologie*, in den vorm van een brief aan de Staten-Generaal: wat ik deed was voor het publiek welzijn *en de overwinning der ware religie*; (in 1576 zou hij zóó niet gesproken hebben). ‘Si vous jugez ou que mon absence ou que ma mort même vous peut servir, me voilà prêt à obéir: commandez, envoyez-moi jusques aux fins de la terre, j'obéirai. Volià ma tête, sur laquelle nul prince ni monarque n'a puissance que vous.’

De afzwering ligt hierin virtueel opgesloten. In hun antwoord spreken de Staten-Generaal het onherroepelijk woord nog niet uit, doch ook zij zullen eerlang moeten kiezen of deelen: het zal hun voorkomen, dat hun behoud alleen nog in het kiezen van een nieuwen landsheer gelegen kan zijn.

De afloop van het congres te Keulen had voor de zooveelste maal den indruk bevestigd, dat van het Rijk geen hulp te wachten stond. Elisabeth had haar dubbelhartigheid opnieuw bewezen. Anjou was door den afloop van zijn avontuur van 1578 nog niet afgeschrikt. Zijn betrekking tot Lalaing had in de verzoening der waalsche provinciën haar einde gevonden. Hij kan naar niemand meer uitzien dan naar Oranje, en deze maakt van de verhouding tot Anjou de spil zijner staatkunde.

1) *Corr. de Granvelle* VII, 496, 503.

Een vergissing? Omtrent de persoonlijke waarde van ‘le petit moricaud’, zooals het fransche hof den jongsten Valois noemt, kan hij niet in illusie verkeerd hebben. Maar Frankrijk is nu eenmaal de macht, zóó gelegen dat wanneer zij zich roert, de aandacht van een Spaansch landvoogd over de Nederlanden onmiddellijk en noodzakelijk wordt afgeleid. Dat het in Holland en Zeeland in '72 niet bij den Briel en Vlissingen bleef, werd mogelijk doordat Alva zich naar het Zuiden richtte, en het effect hiervan ging niet te loor ook nadat de hoop op Coligny vervloog. De klaarblijkelijke verlamming der Spaansche krijgvoering in de tweede helft van '78 was mede een gevolg van de onzekerheid, veroorzaakt door het binnendringen van Anjou. Ook de geringste kans op verlichting van den druk door vreemde tusschenkomst *mocht* men niet versmaden.

Maar het offer om die te verkrijgen was wel groot, en het zou te vergeefs zijn gebracht.

Waren het in 1577 en '78 katholieken geweest die op Anjou het oog sloegen, thans moest het aanzoek van protestanten uitgaan. Een Valois - zij waren er moeilijk toe te bewegen.[1)] Maar God, moet Oranje later argumenteeren, heeft zich ook van heidenen weten te bedienen om Israël te bevrijden.[2)] 13 Januari 1580 legt Anjou den Staten-Generaal het ontwerp voor eener conventie waarbij hij met zijne wettige erfgenamen tot landsheer der Nederlanden wordt aangenomen;[3)] 27 Juni nemen de Staten-Generaal het ontwerp tot basis eener onderhandeling aan, waartoe 12 Augustus een gezantschap, waarbij Marnix, naar Anjou vertrekt. Het verdrag wordt geteekend te Plessis, 19 September 1580; de Staten-Generaal bekrachtigen het 30 December 1580, en Anjou 23 Januari 1581.

Vóór de gezanten vertrokken, had Anjou Oranje de verzekering moeten geven, hem als souverein over Holland, Zeeland en Utrecht te zullen erkennen (9 Augustus).[4)] Dit bleek

1) Groen VII, 229.
2) Ibid., 276.
3) *Corr. du duc d' Anjou* III, 191.
4) Kervyn, *Huguenots et Gueux* V, 600.

het eenig middel, deze provinciën in de onderhandeling met Anjou te doen berusten. In overeenstemming hiermede bepaalt art. 13 van het verdrag, dat Holland en Zeeland onafhankelijk zullen blijven in de religie als anderszins, maar in munt, oorlog, contributie aan de generaliteit onderworpen. Na de ratificatie reikt Anjou Oranje acte uit, dat Holland, Zeeland, Utrecht volledige vrijheid zullen bezitten, 't zij Oranje en zijn nakomelingen tot souverein aan te nemen, 't zij bestuurd te blijven ‘avec l'advis et sous l'autorité dudit seigneur prince’ (23 Januari 1581).[1)] Oranje haakt niet naar dien bijzonderen titel; het is hem voldoende dat hij dien in reserve heeft. Voor het overige houdt het verdrag in, dat Anjou de titels zal voeren van den vroegeren landsheer; zijn erfgenamen zullen opvolgen, mits de Staten zich de keus van een der zonen mogen voorbehouden (om den gerechtigde tot de Fransche kroon te kunnen uitsluiten). In geval van minderjarigheid houden de Staten de regeering aan zich. Tot zijn inkomen strekken de domeinen, mits hij ze doet bedienen door inboorlingen; kan hij met de domeinen niet volstaan, men zal hem in het redelijke met beden bijstaan. Hij moet de privilegiën onderhouden, verblijf houden in de Nederlanden, zijn hofhouding uit Nederlanders samenstellen. Zijn Raad van State zal uit Nederlanders moeten bestaan, een of twee Franschen, den Staten aangenaam, uitgezonderd. De Nederlandsche leden worden voor de eerste reis benoemd door de Staten, later door den hertog op nominatie van de Staten. Tot de ambten van stadhouder en veldoverste benoemt de hertog uit een nominatie van drie, hem door de Staten aangeboden. Hij zal de eerediensten handhaven bij hun tegenwoordigen staat. De Staten-Generaal moeten éénmaal 's jaars bijeenkomen; bovendien vergaderen zij zoo dikwijls zij verkiezen. Tot het voeren van den oorlog wordt den hertog een vaste som van f 2.400.000 's jaars toegelegd (wat de oorlog hem meer kost, blijft voor zijn rekening). Zoodra de Staten-Generaal het verlangen, zullen alle vreemde soldaten het land moeten ruimen. Zoodra de hertog een der artikelen overtreedt, zijn de landen van allen eed en gehoorzaamheid ontslagen. De hertog zal zorg dragen

1) *Corr. d' Anjou* III, 663.

dat Hendrik III van Frankrijk gemeene zaak make met de Nederlanden.[1)]

Hoe heeft men zich voorgesteld dat Anjou deze voorwaarden eerbiedigen zou? Te Plessis had hij duidelijk doen uitkomen dat hij meer verlangde; zoo hij teekende was het alleen uit de overweging: 'si une fois nous sommes aux Pays-Bas, la fortune nous viendra en aide pour nous rendre maître de l'autorité que nous désirons.'[2)] Ten opzichte van het punt dat hun het naast aan het hart lag, de alliantie met Hendrik III, bedroog hij de Staten zonder schaamte. Zijn broeder was volstrekt niet bereid, Spanje den oorlog te verklaren. Wel schreef hij Anjou een brief met belofte dezen te zullen bijstaan 'jusques à sa chemise'; maar Anjou mocht dien brief alleen aan de gezanten toonen en beloofde er zich tegenover Hendrik III nooit op te zullen beroepen.[3)] Catharina de Medicis verbeeldde zich dat Philips haar zoon een infante tot vrouw zou willen geven om hem van de Nederlanden af te trekken. 5 Augustus 1581 belooft hij haar in dit geval van zijn onderneming te zullen afzien, en 23 September 1581 krijgt de Fransche gezant te Madrid formeele instructie, den koop voor te slaan, die met minachting wordt afgewezen. Granvelle noemt Anjou en zijn geheele optreden een slechte grap, 'une farce.'[4)]

Dit gevolg had althans de nieuwe grap, dat men met de oudere niet voort kon gaan. Rudolf II had Matthias doen weten dat er voor hem geen plaats bleef naast een Franschen landsheer. 30 December 1580 verzoekt hij de Staten-Generaal om regeling zijner achterstallen; van f 233.333 waarop hij aanspraak zou hebben gehad, blijken hem eerst f 39.603 te zijn uitgekeerd.[5)] Men scheepte hem af met de belofte van een jaargeld van f 5000 dat hij nooit ontvangen heeft; 7 Maart 1581 namen de Staten-Generaal zijn ontslag aan. De regeling zijner schulden hield hem nog maanden lang vast; eerst 29 October kon hij naar Weenen vertrekken.

1) Ibid., 469.
2) Ibid., 480.
3) Lavisse, *Hist. de France* VI[1], 207.
4) Groen VIII, 85.
5) Gachard, *Actes* II, 411.

Na de uitwisseling der ratificatiën stond het aan Anjou, te bepalen wanneer hij de landsheerlijke waardigheid tot zich nemen wilde. Toen hij zich eindelijk, in den zomer van 1581, daartoe opmaakte, werd het onvermijdelijk, Philips af te zweren (26 Juli 1581). Het geschiedde door Brabant, Gelderland, Vlaanderen, Holland, Zeeland, Friesland, Mechelen, Overijsel en Utrecht. Men beriep zich op historische en op revolutionnaire gronden: op de Blijde Incomste van Brabant zoowel als op de leer dat de vorst er is om het volk, en dat dit tegen zijn zin geen vorst hoeft te dulden. Alleen de revolutionnaire gronden waren goed, want 'privilegiën' bevestigde Philips sedert 1579 in het Zuiden zooveel men begeerde. - Een paar weken later verscheen Anjou en noodzaakte Parma het beleg van Kamerijk op te breken (17 Augustus), maar hij had zóó weinig geld medegebracht dat hij onmiddellijk zijn volk weer afdankte, zijn huldigingsreis uitstelde en naar Londen vertrok om, ten dienste van het bij Catharina de Medicis met het spaansche concurreerende engelsche huwelijksplan, zijn hof aan de overrijpe Elisabeth te maken. Granvelle kreeg gelijk, dat het alles een grap leek.

Geen kortswijl is de toenemende invloed van Parma.

Toen hij in het najaar van 1578 van Don Jan's ziekte vernam, had Philips Parma tot de successie in het opperbevel aangewezen (13 October). Hij volgde daarin, onwetend, na, wat zijn broeder zelf op zijn sterfbed had verricht: 1 October reeds was Don Jan overleden.

Parma is een Italiaan; de opvoeding in het Escuriaal heeft van hem geen Spanjaard gemaakt. Hij is tegelijk geslepen diplomaat en energiek veldheer. Zijn koelbloedigheid verliest hij nooit. Aan het toeval laat hij niets over. Hij beraamt zijn plannen lang vooruit, tot den oorlog gelijk tot onderhandeling, en wacht zijn uur af. De eerste ook als staatsman Oranje volwaardige tegenstander. Zijn persoonlijke distinctie weet aanhangers te winnen. In zijn brieven naar Spanje laat hij zich, eerste Spaansche gouverneur wien dit overkomt, over de Nederlanders zonder minachting uit.[1)] Het is niet met per-

1) B.v. *Corr. de Granvelle* IX, 96, 122.

soonlijk welgevallen, dat hij den banvloek tegen Oranje gepubliceerd heeft.

Op het oogenblik dat hij zijne taak aanvaardt is de macht waarover hij beschikt geheel onvoldoende om hem tot iets anders dan verdediging in staat te stellen, en Philips, die zich in het Portugeesch avontuur gaat steken, zendt hem geen nieuwe toe. Hij moet dus Duitschers aanwerven, 24.000 voetknechten en 7000 ruiters, en kan, in het voorjaar van 1579, tot den aanval overgaan. Eerst verzekert hij zich de verbinding met Duitschland door het innemen van Maastricht, bij storm gevallen 29 Juni 1579 na een heldhaftige verdediging van vier maanden. De soldaten werden van de gebruikelijke gruwelen niet teruggehouden; ditmaal vielen zij al zeer beestachtig uit. Nu kunnen de opgestane provinciën van het Oosten zoowel als van het Zuiden uit worden bewerkt, en volgt het eene succes op het andere: Mechelen, den Bosch, Groningen;[1)] Kortrijk volgt 27 Februari 1580; alleen Mechelen wordt in '80 door Olivier van den Tempel teruggewonnen.

Bij het verdrag van Atrecht had het katholieke Zuiden Parma's gezag slechts bij povisie erkend, tot de komst van een gouverneur van den bloede. Op raad van Granvelle geeft Philips 3 Maart '80 de landvoogdij aan Margaretha van Parma terug. Zij installeert zich in den zomer van '80 te Namen, maar behalve Mansfeld, die zich de dagen zijner vroegere grootheid herinnert, neemt niemand notitie van haar. Haar zoon laat haar, ondanks haar verwijten en tranen, geen gezag over, en Philips zelf doet de onnutte benoeming te niet door 13 December 1581 Parma zelven tot landvoogd aan te wijzen; eerste schending van het verdrag, maar die tot geen protest aanleiding geeft, zoozeer is men overtuigd, slechts door Parma tegen de rebellen iets te zullen bereiken. Parma weet trouwens met de Nederlanders om te gaan. In zijn omgeving laat hij geen Spanjaarden toe; zijn eerste minister is Jean Richardot, geboren Bourgondiër, maar door een lang verblijf in de Nederlanden (waar hij tot den vrede van Atrecht in den raad van Matthias had gezeten) volkomen geacclimatiseerd. De militaire kommandementen worden aan Nederlanders gegeven;

1) Hiervóór, blz. 116, 118.

Mansfeld is ‘maître de camp général’, de markies de Roubaix generaal der cavalerie. In de collaterale raden, in de gerechtshoven geen vreemdelingen. Zoo de landvoogd zich van persoonlijke gunstelingen omringt, zijn het Italianen, die met de Nederlanders den haat tegen de Spanjaarden gemeen hebben.

Het beleg van Kamerijk, in 1581, bedoelde Anjou den kortsten weg naar de Nederlanden te verleggen. De stad was nog niet gevallen toen Anjou verscheen, en Parma trok zich terug. Doch het verloopen van Anjou's leger stelt hem spoedig in staat het offensief te hernemen door het beleg te slaan voor Doornik, en dit valt 30 November 1581.

Thans is er geen sprake meer van de bestialiteit, waaraan tot dusver veroverde steden werden prijsgegeven. De artikelen der capitulatie zijn het werk van Richardot: de prinses van Epinoy (geboren de Lalaing), die in afwezen van haar gemaal de stad verdedigd heeft, mag vrij met het garnizoen uittrekken; de burgerij komt er met een boete van f 200.000 af en behoudt hare privilegiën; van bevestiging der Pacificatie is evenwel nu geen sprake meer. De protestanten die beloven geen aanstoot te zullen geven (versta: op geen vrijheid van eeredienst te zullen aanspraak maken) mogen in de stad blijven; de anderen moeten zich verwijderen, maar mogen eerst hunne bezittingen te gelde maken.[1)] Het is het systeem, dat vervolgens bij de reductie van de Vlaamsche en Brabantsche steden zal worden toegepast.

10 Februari 1582 was Anjou (zonder Elisabeth vermurwd te hebben) uit Londen terug, werd gehuldigd, en voegde zich bij Oranje te Antwerpen. Troepen bracht hij zeer weinig mede: niet voldoende om Parma de insluiting van Oudenaarde te beletten, dat 5 Juli '82 viel. Te Antwerpen, waar Anjou weder ééne kerk aan de katholieken laat inruimen, wantrouwen de calvinisten hem zoodanig, dat zij hem zelfs het attentaat van Jean Jaureguy op Oranje (18 Maart '82) durven toeschrijven. Alras beginnen zijn klachten, dat de gewesten nalatig zijn in het opbrengen van beloofde subsidiën.[2)] Hij bereidt een aanslag

1) Gachard, *Analectes* 369.
2) Groen VIII, 120.

voor, om zich van de voogdij der Staten-Generaal te bevrijden. 17 Januari 1583 vallen de Fransche troepen, die onder de muren van Duinkerken, Dendermonde en Antwerpen gelegerd zijn, deze steden binnen. Te Antwerpen mislukt de aanslag: in een allerhevigst straatgevecht werpt de burgerij de aanvallers terug.

Is er van Anjou nog eenige partij te trekken? Oranje bewerkt, in Maart, dat de hertog voorloopig naar Duinkerken verdwijnen zal maar zijn troepen in dienst der Staten laat. Hij begeeft zich inderdaad naar Duinkerken, maar tracht het aan Parma te verkoopen, tegen afstand der aanspraak van Philips II op de souvereiniteit over Kamerijk. Parma veroorlooft zich een weelde die Oranje zich ook nu nog ontzegt: hij keert die misgeboorte den nek toe.

In het jaar van de onvruchtbare proefneming der rebellen met een Franschen landsheer heeft Parma, behalve het militaire succes van Oudenaarde, ook een groot staatkundig succes behaald. Had hij eerst na den vrede van Atrecht, ter voldoening aan de voorwaarden daarvan, zijn spaansche en italiaansche troepen heengezonden, in Januari 1582 overreedt hij de Staten van Artois en van Henegouwen, van de verdere vervulling dezer voorwaarde af te zien; de rebellen immers schromen niet, Franschen in het land te halen! Philips, nu meester van Portugal, heeft troepen en heeft geld ter beschikking. In Augustus '82 komen drie spaansche tercio's aan, gevolgd door italiaansche regimenten. De rebellen hebben in het Zuiden maar 6000 man meer te velde; de rest hunner krijgsmacht wordt gebruikt, om in de groote steden de katholieke bevolking te terroriseeren. Parma's krijgvoering vermijdt voortaan het eigenlijke beleg met zijn bresschieten, stormloopen en verwoesten; hij wil geen ruïnes, maar gave steden onder zijn gehoorzaamheid zien terugkeeren. Hij sluit de steden in en hongert ze uit, onderwijl zijn geld en beloften doende spelen. Het begint met Ieper, in Januari 1583 ingesloten, en dat zich, om niet van den honger om te komen, 7 April '84 overgeeft. Tijdens de insluiting verrast Parma Diest (28 Mei) en Duinkerken (16 Juli), waaruit Anjou zich kort te voren naar Parijs verwijderd heeft; met Duinkerken vallen de kleine

steden in den omtrek, Veurne, Dixmuiden, Nieuwpoort. In Juni is Oranje, uit Antwerpen, naar het Noorden teruggeweken; de Gentsche calvinisten, wien hij geen hulp meer kan bijzetten, betichten hem van verraad, en nemen tot stadhouder van Vlaanderen een jeugdig windbuil aan, Charles de Chimay (Aerschots tot het calvinisme overgegane zoon), die zich in Maart '84 aan Parma onderwerpt. Brugge en Gent zijn dan ingesloten, en verkeeren in de diepste ellende; te Brugge sterven dagelijks honderd menschen aan de pest; het geeft zich 20 Mei '84 over. Te Gent vallen katholieken en calvinisten elkander aan en krijten *vrede!* de een, *religie!* de ander; de stad zal 17 September 1584 overgaan; Oranje is dan niet meer.

Zijn laatste levensjaar is in het Noorden doorgebracht. De prins neemt daarheen zijn vierde gade mede; Louise de Coligny, 12 April 1583 te Antwerpen gehuwd; nog bij zijn leven is (29 Januari '84) Hendrik Frederik geboren. - Ook het Noorden werd in deze jaren zwaar beproefd. 17 September 1582 verrast Verdugo Steenwijk; het wordt een wapenplaats tegen westelijk Friesland en Overijsel; Verdugo's naam zal, tot Maurits' overwinningen, de schrik van het Noordoosten blijven. 23 September '83 verovert Tassis Zutfen en stroopt op de Veluwe tot bij Nijkerk. 15 November '83 moet graaf Willem van den Bergh, 's prinsen zwager, te Arnhem gevangen genomen worden als verdacht van verstandhouding met Parma; naar den Haag gevoerd, wordt hij geslaakt onder belofte van neutraal te zullen blijven; spoedig loopt hij met zijn drie zoons, Herman, Frederik, Oswald, naar Parma over. Anjou overlijdt in Frankrijk, 10 Juni 1584. Bij de onderhandelingen, op aanstichting van Oranje tot zijn dood toe nog met Anjou door de Staten-Generaal gevoerd, berusten de Staten er in (23 April '84) Hendrik III als eventueelen opvolger van Anjou te erkennen, daarmede de personeele unie met Frankrijk aanvaardende, waartegen zij in 1580 bezwaar hadden gehad. Ook dit was Oranje's werk, en het aanbod der souvereiniteit aan Hendrik III in 1585 is in zijn geest geschied.

Oranje heeft de kracht niet vermoed, waarmede het Noorden, later dankbaar de hulp van Hendrik IV aanvaardende,

zich tegenover dezen als zelfstandige macht zou weten te handhaven ook zonder het middel te baat te nemen dat tegenover Anjou was uitgedacht, en dat, in de gedachte van 1584, ook tegenover Hendrik III gediend zou hebben: de bijzondere souvereiniteit van Oranje over Holland en Zeeland. Eigenaardig is het gemis aan begeerte van de eene, van geestdrift aan de andere zijde, waarmede over deze zaak tusschen Oranje en de Staten onderhandeld wordt. Men maakt de opdracht gereed om er zich van te bedienen, tot meerder zekerheid van de protestantsche religie en de vrijheid der Hollandsche handelspolitiek, voor het geval de betrekking tot Frankrijk zich van een spooksel tot een realiteit verdicht; meer niet. Tijdens het jaar van Anjou hadden Holland en Zeeland er zich toe bepaald, den prins nog eens de ‘hooge overheid’ op te dragen (14 Augustus 1582); tot de opdracht der grafelijkheid zelve lagen in December 1583 de artikelen gereed. Toen het moordschot viel ontbraken nog enkele onderteekeningen. Amsterdam vreesde dat Hollandsche kooplieden in Spanje er nadeel van zouden kunnen ondervinden;[1] Middelburg wilde de rechten van Vlissingen en Veere, die het in den opstand waren voorgegaan, wat teruggedrongen zien, en draalde tot het dit doel bereikt mocht hebben. Utrecht wist nog niet of het mee zou gaan; de burgerij was er vóór, de adel en het eerste lid waren er tegen.

Oranje is gevallen onder de huiskrakeelen van een klein volk, dat donkere dagen beleefde, en niet wist wie het redden zou. Wel mocht hij, zooals hij de dingen zien moest, op zijn doodsbed uitroepen: ‘Mijn God, erbarm u over dit arme volk.’ Zijn ideaal, de bevrijding der gezamenlijke Nederlanden, is ondergegaan. Ondergegaan zijn hoop op beteugeling der godsdienstige hartstochten. De Unie van Utrecht en niets dan die over te houden is nooit zijn wensch geweest; de geunieerde provinciën als groote mogendheid, hij heeft ze in den droom nimmer gezien. Wij kennen hem grooter dan het Holland, grooter dan de Nederlanden van zijn tijd: wij zien in hem den martelaar eener vruchtbare gedachte, die Europa

1) Kluit, *Staatsregeering* I, 313.

heeft leeren zegenen. Het oog van meer dan één vreemdeling bleef sedert vol belangstelling op zijn vroeg vervallen trekken rusten. In ons stugge volk heeft hij een liefde ontvonkt, die een onzer kostbaarste nationale goederen is geworden, en het blijven moge, om ons van dorperheid af te keeren en tegen twistzucht te sterken. Onze herder, nòg waakt hij, en wil niet, dat wij ons verstrooien.

H.T. COLENBRANDER

Opgang van 's prinsen lot, en neerwaartsche gang

I

Op het marktpleintje van de oude, kleine koningsstad Senlis, in Valois, staan in een gedenksteen de woorden van Hendrik IV uit 1590 gebeiteld:

> Mon heur a prins (pris) son commencement en la ville de Senlis dont il s'est depuis semé et augmenté par tout notre royaume.

En inderdaad: met de befaamde ontsnapping van Februari 1576 uit Senlis begint in het leven van den grooten Bourbon (die dan tweeëntwintig is) die langzaam stijgende opgang, die duren zal tot zijn vermoording in 1610.

Wanneer en waar begint de opgang in het leven van prins Willem? Men kan het aanwijzen met den vinger. Die opgang begint te Delft, 3 October 1574, als Oranje (dan eenenveertig) tijding ontvangt van Leidens ontzet. Van 1567 af tot October 1574 is het, op den Briel na, vrijwel alles tegenslag. De zwarte dagen van Zutphen, Naarden en Haarlem worden wel gevolgd door de victories van Alkmaar, de Zuiderzee en Roemerswaal; maar de vreugd daarover wordt meer dan uitgevaagd door den ‘swarten noodt’ van de Mookerhei, die zelfs het kostbaar leven vergt van graaf Lodewijk. Eerst Leidens ontlegering doet de oorlogskans keeren; ‘niet slechts de omtrek van Leiden,’ schrijft Fruin, ‘maar geheel Holland, van de Maas tot Haarlem, was van den vijand verlaten. Hij is er nooit meer teruggekeerd’.

Na Leidens redding blijft die opgang aanhouden, hoe zwaar de staatkundige strijd nog zij. Gedurig muiten in het Spaansche leger, het behoud van Woerden en Dordrecht, de ont-

ruiming van de kort te voren gevallen steden Zierikzee en Oudewater, de overgang van Brussel, Gent en Antwerpen tot 's prinsen zaak, de even misdadige als grove misstap der Spaansche furie, de pacificatie van Gent (November 1576), de unie van Brussel (Januari 1577), de herwinning van Muiden, Weesp, Haarlem en Schoonhoven naast de overgave van Utrecht, Goes en Tholen, de hernieuwde ontruiming van Antwerpen, don Jans vlucht uit Brussel naar Mechelen en straks naar Namen, en, tot besluit van dit alles, 's prinsen glorieuze en toegejubelde intochten in Antwerpen en in Brussel (September 1577), - hoeveel glorierijker de laatste niet nog, dan de officieele binnenkomst in Brussel van don Jan geweest was, vijf maanden vroeger.

Van deze periode van opgang in 's prinsen leven is hoofdgetuige: het prinsenhof te Delft. Eerst tegen het eind van 1572 is de prins, om de sterkte van het vestingstadje, zich er komen vestigen; en mits men in aanmerking neemt, dat heel 's prinsen latere leven beweeglijk is als het leven in een kamp - vooral uit Delft, uit Rotterdam, uit Dordrecht en uit Middelburg komen in deze jaren zijn brieven -, mits men beseft, dat ook hij niet heeft waar hij het hoofd nederlegge, mag men zeggen, dat, tot den zomer van 1577 - bij zijn vertrek naar Brussel -, Delft 's prinsen woonplaats is gebleven. ‘Escript à Delff’, ‘Faict à Delft’, ‘Ghescreven binnen Delf’, ‘Uyt Delft’ zeggen in die jaren Oranjes brieven; in Delft sluiten in April 1576 Holland e Zeeland hun verdrag. Eerst in Juli 1583 zal de prins, vi coactus, naar de noordelijke gewesten terugkeeren, om er in December zijn oude hof te Delft - hoe eenvoudig een woning, al is de kloostergrond ruim, voor een vorstelijk stedehouder en souverein - wederom te betrekken.

II

Maar, gansch anders dan bij Hendrik IV van Frankrijk, son heur ne s'est pas depuis semé et augmenté. Zóó als de naam van 's prinsen opgang Leiden is, is de naam van zijn neerwaartschen gang Parma.

In October 1578 volgt Parma - twaalf jaar jonger dan Oranje - den gestorven don Jan op in het legerbevel en, ondanks

Margaretha's tijdelijke herbenoeming, in feite ook in de landvoogdij. En met Parma's ambtsaanvaarding begint die aangrijpende lawine van nederlagen, die 's prinsen hart, tot op zijn sterfdag toe, moet hebben doen samenkrimpen. Het is één lange, aaneengeschakelde, rustlooze, onafgebroken rij van nederlagen en van rampspoed, - eere zij het talent van den grooten vreemdeling en vijand. En al is in 1578 's prinsen zaak zichtbaar verbeterd, zulk verlies kan zij moeilijk lijden.

In Juni 1579 valt Maastricht; in 1580 vallen Coevorden, Delfzijl, Groningen, Oldenzaal; in 1581 Doornik en Breda; in 1582 Lier en Oudenaerde; in 1583 Eindhoven, Steenbergen, Kamerijk, Zutphen, Steenwijk; in 1584 Ieperen, Brugge en, op den moorddag 10 Juli zelf, het fort Liefkenshoek bij Antwerpen. Geen enkele overwinning aan de zijde van den prins staat tegen die verliezen over. Al het moeizame werk der vier jaren van opgang smelt weg tegenover de onweerstaanbare kracht, als staatsman en krijgsman beide, van den jongen Italiaan, die, hij evengoed als Oranje, aldoor worstelt met nijpend gebrek aan geld voor zijn troepen en voor zijn plannen. Met deze lawine van nederlagen voor oogen - deze verloren zaak - begrijpt men te beter het ‘mon Dieu, aye pitié de ce pauvre peuple’; begrijpt men te beter, waarom Fruin over het begin van 1588 schrijven moest - want *na* 's prinsen dood vallen nog Dendermonde, Gent, Leuven, Brussel, Mechelen, Antwerpen (na zijn beroemde beleg) en al de rest -: ‘In geen twintig jaar had de kans ooit hachelijker gestaan’.

Hoofdgetuige van dezen neerwaartschen gang is: aan van kelijk 's prinsen hof in Antwerpen (waar Jaureguy hem verwondt), in den zomer van 1583 dat in Middelburg, doch voor de laatste zeven maanden - van December 1583 tot Juli 1584 - weer het trouwe Delftsche prinsenhof der betere dagen.

III

Opgang en neerwaartsche gang in 's prinsen leven liggen vast in een tweetal beelden, beide verbonden aan die meest gewijde, meest historische, plek des lands, die gevormd wordt door de westzij van het oudedelft der stad Delft, tegenover de oudekerk.

Zondagmiddag 3 October 1574 om twee uur, als de prins in de Sinte-Aagtenkapel zit (de kerk van het vroegere klooster, dat hem tot prinsenhof dient; nu waalsche kerk) onder de predicatie ‘in François’, komt een ruiterbode uit Leiden met den brief - een brief van admiraal Boisot -, die meldt, hoe Leiden is gered. De bode geeft den brief aan Hans van Brugge, den hellebaardier die vóór het prinsenhof op wacht staat. Hans van Brugge, het dringende van *dit* bericht - het bericht, daar de prins al weken naar snakt - begrijpende, verlaat zijn post, gaat de kapel binnen tot aan de bank waar Oranje zit, reikt den brief over, en gaat terug naar zijn wachtplek. De prins leest, en doet, zoodra het slotgebed gebeden is, den brief oplezen door den predikant. Dien dag komt er te Delft aan de dankbaarheid en het gejubel geen einde; oudekerk en nieuwekerk stroomen vol; de prins is midden onder de menschen. Den volgenden dag zal - langs welke wegen? want den Haag is Spaansch - de prins ijlings naar Leiden gaan. Mon heur a prins son commencement. De staten van Holland beloonen nog dien zelfden 3-October met royale hand ‘Hans van Brugge, Hellebardier van Sijne Excellentie, voor de blijde tijdinge van de ontsettinge van Leyden’.

En - tien jaar later - het slot van den neerwaartschen gang, zaterdagmiddag 10 Juli 1584 tegen twee uur, geen vijftig stappen afstands van die eerste plek? Waar is het zorgend oog van Hans van Brugge gebleven? ‘O dag o dag o doncker droeve dag! Wat isser al gehuyl en groot geklag.’ Een geklag, te bitterder wegens het lofgezang dier anderen, die het moordenaarswerk roemen als een werk Gods.

Nog een half jaar zal Delft zetel blijven der staten-generaal, woonplek van Maurits; de staten van Holland zijn al in October 1584 terug in den Haag, de prinses-weduwe verhuist in December 1584 met den kleinen Frederik Hendrik naar Leiden. Met Leicesters huldiging in de ridderzaal op het binnenhof, Februari 1586, zijn alle autoriteiten verplaatst naar het dorp van ouder historisch recht, het dorp met aanspraken uit de middeleeuwen, des Graven Hage. Het is den Haag, dat eerlang de magnalia zien zal van Barneveldt en De Witt, van Willem III, van Slingelandt en Hogendorp; dat een bloeiend, invloedrijk centrum

t.o. 135

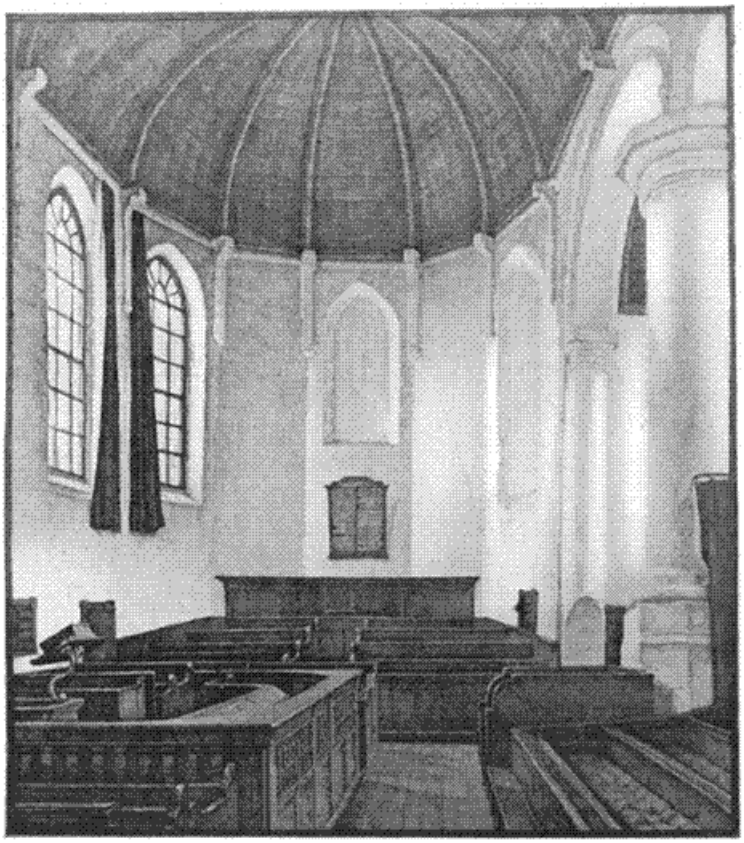

worden zal in Europa. Maar prins Willem zelf heeft het niet gehuisvest; aan prins Willems levensgang is het, ondanks diens twee Haagsche standbeelden, vreemd. Wie 's prinsen voorspoed en onspoed wil meevoelen wende zich weg van de stad van het succes, naar het stadje der dagen van beproeving; het stadje, in welks nieuwekerk, tegenover en als in wederwoord op het praalgraf, die stille zerk ligt met het stil getuigenis: Resurrectionem expectat Guilielmus Primus Pater Patriae.

C. VAN VOLLENHOVEN

Uitzichten: 1533, 1584

Een halve eeuw, met één jaar toegift, omspant Oranje's leven. Hij sterft op een leeftijd, die voor den staatsman doorgaans eerst volle gerijptheid beteekent.

De wereld, waaruit hij scheidde, verschilde van die, waarin hij geboren werd, zeker even sterk als 1820 van 1770. Tusschen zijn sterfjaar en zijn geboortejaar had zij een omkeer beleefd. Want eerst omstreeks het midden der zestiende eeuw krijgen de machtige bewegingen in het leven der volken, die sinds het einde der vorige hadden ingezet, hun beslag, de groote strijdvragen hun beslissing. Het statenbestel van Europa, de nog grootendeels toekomstige rol der Nieuwe wereld, en bovenal de regeling der kerkelijke toestanden, alles neemt eerst dan vaste vormen aan. Omstreeks 1530 is alles nog woeling, gisting, verschuiving.

De diepste der groote insnijdingen in Europa's levend lichaam, die de eeuw tegen haar einde tot een gansch anderen tijd maken, heeten Loyola, Trente en Calvijn. Vergeleken met de beteekenis van de dingen, die in die namen liggen opgesloten, zinken zelfs groote gebeurtenissen in het niet, wordt Hendrik VIII een incident, Saint Quentin en Lepanto *faits divers*, ja zelfs de godsdienstvrede van 1555 en het aftreden van Karel V consequenties en meer niet. Loyola en Trente: het oude geloof en de oude Kerk, zich herzamelend, herstellend, hernieuwend, hervormend, - Calvijn: de nieuwe Kerk en het nieuwe geloof, die, nadat Luther's vloed reeds tot eb gekeerd en de storm der dwepers geluwd is, in het woord van dien éenen, verbijsterenden man hun krachtigste formeering en hun parool tot daden vinden.

De zestiende eeuw staat zoo bij uitstek in het teeken van den strijd om den godsdienst, dat met den naam van de groote

kerkelijke figuren oogenschijnlijk de pit en het wezen van haar geschiedenis genoemd mag heeten. Doch wie die geschiedenis nader kent, weet, dat het staatkundige: de strijd om de macht, de zucht naar heerschappij, de uitbouw en vestiging van staatsvormen, in die eeuw, van haar begin tot aan haar einde, niet alleen zich ongewoon levendig, sterk door nieuwe of gestegen middelen, heeft doen gelden, maar dat het ook in het gansche verloop van den kerkelijken strijd voortdurend, - van Frederik den Wijze, die Luther behoedt, tot den overgang van Hendrik IV tot de mis -, ten diepste heeft ingegrepen. Vraagt men nu, wat in het staatkundige de diepste insnijding is geweest, die de tijdperken scheidt, dan moet het antwoord zijn: niet de vrede van 1559, die, zij het voorloopig, het conflict van Habsburg en Valois bezwoer, niet het feit, dat Elizabeth haar kroon kon behouden, of dat de Turk geen ernstige kans meer kreeg, maar de Nederlandsche opstand tegen Spanje.

In de staatkundige geschiedenis der zestiende eeuw is de Nederlandsche opstand het nieuwe, het ongehoorde, de gist van later wasdom. En de Nederlandsche opstand is Prins Willem's werk in de mate, waarin ooit een mensch een tijd bewegen kan. Hij zelf is, in het staatkundige, de groote vernieuwer, als Calvijn en Loyola in het kerkelijke.

Niet de opstand, noch 's prinsen leven is het onderwerp van deze korte schets. Hier wordt een oogenblik de vraag gesteld: hoe zag de wereld er uit, hoe liet zij zich aanzien, toen Willem van Nassau geboren werd; hoe waren beeld en uitzicht verschoven, toen Oranje viel? Het eerste deel van het antwoordt beduidt dus als 't ware een horoscoop zonder sterren, een blik naar den Europeeschen hemel van 1533 of daaromtrent.

Die hemel scheen helderder, dan hij in vele jaren geweest was, en hoog in het zenith stond de zon van Karel V. De jaren van 1529 tot 1536 mogen wel het apogaeum van Karel's macht genoemd worden. Het was vrede in de Christenheid. De groote strijd tusschen Frankrijk en de Habsburgsche macht rustte sedert den vrede van Kamerijk (Augustus 1529). Een maand daarvóór ruim was te Barcelona ook tusschen Keizer

en Paus de eendracht, zoo bitter verstoord door den *sacco di Roma*, hersteld. In datzelfde jaar was de inval der Turken, die tot voor Weenen gelegen hadden, even snel verloopen als hij opgedaagd was; een even vruchtelooze oostersche krijgstocht zou zich in 1532 herhalen. Over een beveiligd Europa scheen de gelukkige Keizer, in den bloei van zijn jaren, oppermachtig. Het Duitsche Rijk en het sinds nog geen halve eeuw hecht vereenigde en overal zegerijke Spanje waren in zijn hand vereenigd. De Nederlanden, of, zooals zij ook nog plachten genoemd te worden, Bourgondië, Karel's eigenlijke erf- en geboorteland, rijk en bloeiend, en centraal gelegen, waren juist uit het Fransche leenverband, dat Vlaanderen en Artois gold, losgemaakt. In Italië was, na nu reeds meer dan dertig jaar strijd, Spaansche en keizerlijke macht hecht gevestigd. Noch in Napels, noch in Milaan had Frankrijk meer kans op een keer der fortuin; voor twee eeuwen zou noord en zuid van het schiereiland Spaansch wingewest zijn. Bij keizerlijke genade heerschten voortaan de Medici als hertogen over de roemrijk ondergegane republiek van Florence. Op Karel's dertigsten verjaardag, 24 Februari 1530, had Paus Clemens VII, in de kathedraal van Bologna, hem de keizerskroon op het hoofd gezet, de laatste maal, dat een Paus een Duitsch keizer kronen zou. De paus bekroonde daarmee geen Duitsche rijkspolitiek, - die was verre, en geen keurvorst was tegenwoordig -, maar het fabelachtig succes van Spaansche wapenen over Italiaansche verwarring.

Ook hier, te Bologna, eindigt een stuk Middeleeuwen.

Een tijdelijk evenwicht, een opschorting en verademing althans, scheen ook de kerkelijke zaak in Duitschland beschoren. Het protest van 1529 tegen het aanhangige Rijksdagsreces, had getoond, dat de tijd voor handhaving der Oude Kerk bij keizerlijk decreet voorbij was. De protesteerende Evangelische stenden, - Keur-Saksen, Brandenburg, Hessen onder de zes vorsten, Straatsburg, Ulm, Neurenberg en Constanz onder de veertien rijkssteden, die teekenden -, gaven duidelijk te verstaan, dat een eenzijdig kerkelijk herstel slechts ten koste van inwendigen krijg te bereiken zou zijn. Hetzelfde jaar 1529 had echter ook bewezen, dat van een aaneensluiting van Luther's kerk en die van Zwingli geen sprake meer kon

zijn: het godsdienstgesprek te Marburg had, in de stille beslotenheid van het landgrafelijk slot, dramatisch gefaald. Dan was, in 1530, de Rijksdag van Augsburg gevolgd. Karel V was voor de tweede maal in zijn Duitsche landen verschenen, om te Augsburg aanstonds te bemerken, dat bevel en dreigement bij de vorsten niet meer uitwerkten. De Augsburgsche Confessie, die hier werd aangeboden, was het werk van Melanchthon, den vredesman: behoedzaam, verzoenend, sterke ontkenningen vermijdend. Luther waarschuwt tegen slapheid, uit de Coburg, Zwingli vermaant in denzelfden zin. Maar Melanchthon schiet in het doorzetten op den Rijksdag te kort, en geen ander resultaat wordt bereikt, dan dat de Evangelische stenden, opnieuw protesteerend, den Rijksdag verlaten. Twee jaar later, 1532, volgde, onder den indruk van het nieuwe Turkengevaar, - dat voor Güns, aan de grens van Stiermarken, tot staan zou komen -, de zoogenaamde vrede van Neurenberg, die allen rechtsingang tegen de Protestanten opschortte, tot het lang begeerde Concilie, of, indien dit niet binnen het jaar bijeenkwam, tot den naasten Rijksdag. Er waren nog andere redenen voor den keizer om voorzichtig te zijn: de bond van Schmalkalden had zich gevormd, op zich zelf niets nieuws; er waren herhaaldelijk zulke bonden binnen den bonten kring des Rijks gevormd. Maar deze bond van Evangelische stenden zocht voeling met Frankrijk, met Denemarken, met Engeland, waar Hendrik VIII de breuk met Rome stond te voltrekken

Het Concilie, de grondige oplossing van het geweldig uitgegroeide kerkelijk conflict, dat nu sedert vijftien jaar de Kerk geschokt en de geesten vervuld had! Nu was de tijd er rijp voor, scheen het. Hoe zeer ook bij Karel V de vurige wensch naar het Concilie mede door dynastieke belangen mag zijn gevoed, het lijdt geen twijfel, of voor hem, nu op het toppunt van zijn glorie, met zijn sterk middeleeuwsch gekleurd keizersgemoed, is het herstel van het geloof der vaderen, waaraan hij trouw was, - gezuiverd van smetten, die niemand loochende, met afstel van misbruiken, waarover al twee eeuwen hadden geklaagd -, een heilig ideaal geweest. En aan de mogelijkheid, zoo niet van *restitutio in integrum*, dan toch van eendrachtige hereeniging, geloofden velen nog met hem. De oude

Erasmus schreef in die dagen ‘Over de liefelijke eendracht der Kerk’.

's Prinsen geboortejaar 1533 mocht alzoo in vele opzichten een hoopvol tijdsgewricht heeten. Wat zou het leven van een kleiner Duitsch vorst brengen aan den eersten spruit uit het tweede huwelijk van Willem van Nassau-Dietz met Juliana van Stolberg, die uit haar eerder huwelijk met den graaf van Hanau al vijf kinderen op den Dillenburg meebracht? - Ongetwijfeld zorgen genoeg. Van dikwijls weinig verheffenden aard. Twisten en processen om erfgoed en domeinen waren het deel van ieder potentaat. Vooral wanneer de vertakkingen van het geslacht zoo menigvuldig, de broeders en zusters zoovelen waren, als voor de Nassau's en in het bijzonder voor de Dillenburgers het geval was. Wat had de aanspraak op het graafschap Katzenelnbogen in dit opzicht al niet voor moeiten opgeleverd! - Verder beloofde de toekomst een niet gemakkelijke verhouding tegenover de machtiger naburen, Hessen vooral, en tot het Rijksgezag zelf. Graaf Willem was, ondanks feitelijke Luthersche overtuigingen, niet toegetreden tot den bond van Schmalkalden. Zijn kerkelijke gezindheid was zelfs zijn broeder Hendrik, den Nederlandschen Nassauer, die hem in eer en aanzien ver overtrof, nog onvoldoende bekend, en Willem hoedde zich, den sluier weg te trekken. Bij den doop op 4 Mei 1533 werden zekere katholieke vormen in acht genomen, ofschoon het vaststond, dat Juliana haar groeiend kindertal in Evangelisch geloof zou opvoeden. Dubbelzinnigheden als deze waren in dien tijd nog mogelijk, zonder dat men over verregaande geveinsdheid behoeft te roepen. Katholicisme en Protestantisme waren toen nog niet twee vaste grootheden, tusschen welke zonder voorbehoud te kiezen viel, hoe hoog ook de vloed van den geloofsstrijd al wies.

In het laatst van datzelfde jaar 1533 week een jong Picardisch jurist, kort te voren voor de nieuwe denkbeelden aangaande het Evangelie gewonnen, veiligheidshalve uit Parijs: Johannes Calvijn. Te Parijs was ook die kleine groep van vurige mannen reeds bijeen, die Iñigo de Loyola gewonnen had voor het groote werk tot verdediging der Kerk, dat zij in 1534 zouden beginnen.

Van een loopbaan in de Nederlanden, of een prinsdom Oranje, zou voor den jongen telg van Willem van Nassau en Juliana geen prognosticatie, die zich baseerde op aardsche waarschijnlijkheden, gewaagd hebben. De voor de hand liggende levensloop zou voor hem geweest zijn één uit zeer velen, niet al te luisterrijk noch al te rustig, met zooveel cultuur als zijn aanleg hem deed begeeren en zijn stand en omgeving hem bieden kon, en zooveel geluk, als het lot hem schenken wou. Het lot had andere dingen voor hem in den schoot.

De afstand tusschen de Nederlandsche Nassau's en Willem, dien men den Rijke genoemd heeft, was niet zeer groot. Hij en Hendrik van Nassau waren broeders. Reeds eenmaal tevoren had de tak, die met Engelbert I, in 1404, - niet veel later dan de Bourgondiërs zelf -, zich in de Nederlanden gevestigd had, zich uit den Duitschen stam vernieuwd, toen Hendrik III, geboren 1483 en vroegtijdig als erfgenaam van zijn oom Engelbert II aangewezen, in 1504 de Nederlandsche bezittingen erfde, en zijn jongeren broeder Willem de Duitsche overliet. Heeren van Breda (door de Polanen's uit den tak Wassenaar-Duivenvoorde), gegoed in Holland en Luxemburg, en sedert Hendrik's huwelijk met de erfdochter van Chalon ook in Bourgondië, waren de Nederlandsche Nassau's in den dienst der Bourgondiërs even hoog geklommen als de Croy's, die Chièvres en Chimay geleverd hadden. Als krijgslui, diplomaten en stadhouders hadden zij aan de opkomst van het huis Bourgondië-Oostenrijk-Spanje een werkzaam aandeel gehad. Het huwelijk van Maximiliaan en Maria in 1477, dat van Philips den Schoone met Johanna van Aragon, de verwerving van de keizerskroon in 1519, de Nassau's lieten het alles gaarne als hun werk gelden. Hoe dit zij, trouwer dienaren hadden keizer Karel en zijn voorgeslacht van Bourgondië niet gehad.

Philibert van Chalon-Oranje (de bestormer van Rome) sterft 1530, en de twaalfjarige René van Nassau, Hendrik's zoon, erft het prinsdom en al de bezittingen en aanspraken in de beide Bourgondiën, precair en vaak imaginair bezit, maar reden van de hoogste waardigheid. Hij laat den edelen naam van Chalon boven dien van Nassau gaan: *Je maintiendray Chalon*. Het was hem niet gegeven; dat huis moest ondergaan.

René, sedert zijn vaders dood in 1538 drager van zijn geslacht, sneuvelt, 26 jaar oud, na een reeds eervol begonnen krijgsmansloopbaan, in 1544 bij Saint Dizier, zonder rechte erven. Kort vóór den slag heeft hij, naar krijgsmansgebruik, zijn testament gemaakt: ten gunste van Willem, zijn neef, die de naaste was tot zijn bloed. Zoo wordt de elfjarige Duitsche vorstenzoon opeens heer, niet alleen van het prinsdom Oranje en de rechten der Chalon's, maar van allen rijkdom, alle macht en aanzien der Nederlandsche Nassau's. Ditmaal luidt het devies: *Je maintiendray Nassau*. Een vorstelijke lijfspreuk, meer niet. Er klinkt geen hooger sentiment in dan familietrots. Maar die nu sprak was geroepen, om meer te handhaven dan een vorstenhuis alleen.

Voor de vorming van een persoonlijkheid heeft het geboortejaar luttel beteekenis. Eerst het tweede tiental telt mee. Ongemerkt zijn wij voortgeschreden tot den tijd, wanneer voor Willem van Oranje, onder den glans van die ongehoorde wisseling der fortuin, die vorming begint. Toen hij in den nazomer van 1544 den Nederlandschen bodem voor het eerst betrad, om te Brussel in het katholiek geloof en onder de hoede van twee oude, ervaren Bourgondische staatsdienaren verder te worden opgevoed, was het politieke vooruitzicht, voor Europa in het algemeen, voor de Habsburgsche macht en in het bijzonder voor de Nederlanden, heel wat minder gunstig, dan het in 1533 had kunnen schijnen. Het hoogtepunt en in vele opzichten ook het keerpunt van keizer Karel's fortuin was 1535 geweest, het jaar van zijn glorierijken en nutteloozen tocht naar Tunis, in kruistochtstijl, een nagalm van middeleeuwsch verleden. Spoedig had een proeve van herhaling van dit wapenfeit, de expeditie naar Algiers in 1541, die glorie vrijwel uitgewischt. Twee oorlogen tegen Frankrijk waren sinds 1536 reeds op de korte vredesperiode gevolgd; de tweede, die aan René het leven had gekost, was zoo juist geeindigd. In die tien jaren was gebleken, dat de belangen in het groote machtsconflict tusschen Habsburg en Valois niet slechts zwaarder wogen dan de tegenstelling der kerkelijke partijen onderling, maar zelfs dan die van Christendom en Islam, en dat zij het belang van de veiligheid van Europa tegen het Turksche

gevaar te boven gingen. Frans I was de bondgenoot niet enkel van Schmalkalden, maar van sultan Soleiman zelf.

Het groote Concilie, waarop Karel V zoo lang al zijn hoop gevestigd had, bleef, sedert Paulus III in 1534 op Clemens VII gevolgd was, nog altijd op komende wegen. Maar toen het in het laatst van 1545 eindelijk te Trente geopend werd, stond het reeds vast, dat van een werkelijke hereeniging der Kerk geen sprake meer kon zijn. Geen afvaardiging uit de protestantsche landen van het Duitsche Rijk zou aanwezig zijn; heftiger dan ooit had Luther, in zijn laatste levensjaar, zijn woord tegen Rome geslingerd. Ook de breuk, die de Engelsche koning voltrokken had, liet zich niet meer heelen.

Zoo geeft de geheele tijdspanne 1545 tot 1555, prins Willem's tweede tiental jaren ongeveer, een beeld te zien van wisselende kansen, van mislukking, van opschortende regeling of liquidatie. De eerste aanloop van het Concilie verloopt in het zand. Op Mühlberg, waar de hertog van Alva voor den Keizer in 1547 de protestantsche Duitsche vorsten verslaat, volgt vijf jaar later de afval van Maurits van Saksen en het verdrag van Passau, dat de protestantsche Rijksstenden bij voorbaat van de besluiten van het Concilie ontslaat. Metz gaat aan Frankrijk verloren. Vermoeid en ontmoedigd laat Karel de regeling der rijksaangelegenheden aan zijn broeder Ferdinand over, en de Rijksdag van Augsburg bevestigt in 1555 den godsdienstvrede, die aan de Luthersche vorsten en steden volle vrijheid laat.

Een maand later volgde die befaamde afstand te Brussel, waarvan één beeld: de vroeg verouderde Keizer leunende op den schouder van Oranje, ons reeds in de kinderjaren in het geheugen wordt gegrift. De Nederlanden, die thans aan Philips II werden overgedragen, hadden dat tijdperk van 1533 tot 1555 in betrekkelijke rust doorgebracht. De oorlogen tegen Frankrijk waren, ondanks herhaalde invalspogingen, niet op Nederlandsch gebied uitgevochten; de lange strijd om Gelre met zijn strooptochten van Maarten van Rossem was ten einde. De opstand van Gent was meer een teleurstellend feit dan een blijvende stoornis. De Nederlanden van 1555, zooals de troonopvolger ze eenige jaren tevoren bereisd had, zooals Lodewijk Guicciardini ze kort daarna beschrijven zou, konden, ondanks velerlei teekenen van beroering in de diepte,

als een uitzonderlijk gelukkig land in Europa gerekend worden.

In een Nederland, waar de bouwwerken der Keldermans', - triomfante verstrengeling van ouden vorm en jongen geest -, de schilderkunst van Quinten Metsijs en van Orley nog in gloed van nieuwheid straalden, waar de werken van Jean Lemaire en van Erasmus nog bijna hedendaagsche letterkunde mochten heeten, heeft de jonge prins van Oranje zich gevormd tot man. Hij heeft zich gevormd; zeg niet: hij is gerijpt. Willem van Oranje rijpt laat. De jonge man van 1555 heeft nog zoo goed als niets van de *historische figuur*, die hij voor de eeuwen blijven zou. Ja, zelfs in het decennium, dat volgde, dat van het Voorspel, groeit hij nog niet uit tot wat hij worden moest. In een Willem van Oranje, die met Egmond en Hoorne op het schavot van 1568 gevallen ware, hadde de historie nog altijd niet veel meer onderscheiden dan een groot heer van schitterenden aanleg en hooge ambitie. Dit is het allermerkwaardigste van dat wonderlijke lied *Wilhelmus van Nassouwe*, dat het, in 1568, eigenlijk zingt van een Prins Willem, die er nog niet was, dat het hem doet spreken in tonen, die hij zelf nog nauwelijks had laten hooren, dat het hem meer voorspiegelt dan weergeeft.

De *figuur* Willem van Oranje wast eerst van 1572 af. Op Hollandschen bodem, in Hollands doodsnood, in Hollandschen eenvoud en ernst. De Pacificatie van 1576 zal nog een herleving brengen van den Brusselschen Willem, den berekenenden en afwachtenden en moeizaam samensmedenden staatsman. Voor enkele jaren slechts. Als Delftsche Willem, in de sobere behuizing van een kleinsteedsch convent, zal hij sterven.

En toch was in zijn geest het ideaal van Brussel, noemen wij het kortweg het Bourgondische ideaal, nooit afgestorven.

Eén woord, één voorstelling, verbindt in 's Prinsen leven alles wat ooit zijn streven is geweest, hoe deerlijk ook de staat van verwezenlijking, waarin hij het moest achterlaten, verschilde van de idee. Het is het woord Vaderland, zooals het klinkt in den aanhef van het *Wilhelmus*, zooals het nog klinkt in zijn laatste, nooit vertwijfelende brieven uit het jaar 1584.

Dit begrip nu, in den zin, dien het heeft gehad in den

Nederlandsche opstand, was destijds nieuw. Het Latijnsche *patria* was ook in de Middeleeuwen in gangbaar gebruik geweest, maar minder drachtig van beteekenis. Het duidde eertijds vaag en zonder specifiek accent een gebied van herkomst aan: Henegouwen, het Luiksche, Gelderland, of, met gansch anderen zin het hemelsch vaderland. Eerst de nationale geestdrift, die met en in het Humanisme ontwaakt, had *Patria* in aardschen zin dien klank van dierbaarheid gegeven, het vertaald tot *Patrie*, en tot *Vaderland*. Niet toevallig werd juist in het Nederlandsch het inheemsche woord zoo gangbaar. Want juist hier, in dat glorieuze erfgoed van het huis Bourgondië der zeventien gewesten, had men het noodig, dat woord, tot steun en sterking. Want hier, in dit dynastiek conglomeraat van landen, was in de lotswisselingen van een eeuw lang samengaan en in de belangengemeenschap van een meer aardrijks- dan volkenkundigen samenhang een besef van eenheid en verbondenheid gegroeid, dat naar een naam zocht, om zich te kunnen uiten, een naam, dien het noch in 'Nederlanden,' noch in 'Bourgondië', noch in 'Landen van Herwaarts over' blijvend en beslist gevonden had. Voor den Zuiderbuur was het van liefde trillende *France* genoeg, en *patrie* daarnaast een weelde; evenzoo kon het trotsche woord *England* volstaan voor den overzeeschen buur, die immers *patria* in zijn taal niet opnam.[1)] Voor de nog schier naamlooze landengroep van het huis Bourgondië was dat jonge woord Vaderland het eenige, waarin zich hun besef van eenheid en verbondenheid ten volle kon uitdrukken, met al de bewogenheid, die aan zulk besef eigen is.

'Het Vaderland getrouwe'. Dien klank, dat begrip heeft Willem van Oranje al in zijn jeugd geleerd. Het was het Bourgondisch staatsbesef, dat, sedert het hertogdom Bourgondië zelf uit het complex was losgescheurd, Nederlandsch staatsbesef geworden was, Nederlandsch in den allerwijdsten zin, over stam- en taalgrenzen heen. Dat jonge vaderland hadden vóor hem zijn agnaten, de Engelbert's en Hendrik gediend, trouwste helpers der hertogen onder alle, op menig slagveld en

1) Engelsch *fatherland* is eerst negentiende-eeuwsch, en naar het Duitsch gevormd.

in moeizame staatstaak. Niet enkel rijke bezittingen en titels had hij van hen geërfd, ook een idee. De idee, die zijn leven bezielen zou, en die zijn persoonlijkheid hoog zou optrekken boven het peil van eervolle verdienstelijkheid, dat voor hem scheen weggelegd, - tot grootheid en onsterfelijkheid.

Er is geen reden om aan te nemen, dat de idee Vaderland voor den Prins in den loop van zijn leven van inhoud veranderd of verschoven is. Onder alle wisselvalligheden van de lange worsteling, bij de terugtrekking in het Noorden als laatste bolwerk welhaast, is tot het einde toe zijn ideaal gebleven het Vaderland in ruimsten omtrek, de Bourgondische Nederlanden. - Let wel: de Bourgondische, niet de Dietsche. Er is evenmin reden, om aan te nemen, dat Henegouwen of Artois, ook al hadden zij zich ten slotte afgekeerd van de zaak van den opstand, hem ooit minder na aan het hart hebben gelegen dan Brabant of Friesland. De zestiende eeuw kent nog geen stamromantismen.

1584. - Hoe duister, hoe verward, hoe zwanger van onheil schijnt Europa nu! Met de bevestiging der Katholieke reformatie door de besluiten van Trente is sedert twintig jaar voor een onopgelost conflict tusschen kerkelijke houdingen een volstrekte scheiding in vijandige kampen in de plaats gekomen. De zaak van het geloof is in het stadium der godsdienstoorlogen getreden. Toch is het niet één groote strijd van Katholieken tegen Protestanten. De Protestantsche wereld ligt hopeloos verdeeld: in de vier heerschende kerken, die Luther, Calvijn, Zwingli of de Engelsche staatswet volgen, terwijl tal van onderstroomingen, geduld of verdrukt, beneden de oppervlakte woelen. In Duitschland heeft kort geleden een overeenkomst, die nog wel *Formula Concordiae* heet, de splitsing tusschen Lutheraansche en Calvinistische vorsten voltrokken. Maar ook de Katholieke wereld staat niet aaneengesloten, om met wapengeweld het oude geloof weer tot heerschappij te helpen. De politieke vijandschap tusschen Spanje en Frankrijk zal weldra machtiger blijken dan de banden des geloofs, al zoekt ook de Ligue Frankrijk's heil bij Spanje, al zal ook Hendrik IV's overgang schijnbaar de zegepraal van het punt des geloofs beteekenen.

Zoo gelijkt de godsdienststrijd sedert jaren op een langdurigen, niet te bedwingen brand, dan voortsmeulend, dan weer uitbrekend, zooals in Frankrijk, altijd vol van nieuwe gevaren. Elizabeth's troon, en met haar de heerschappij der Anglicaansche kerk, is nog allerminst hecht gevestigd. Het broeit binnenslands, de groote Spaansche inval, - in kruistochtstijl, als of Karel's nuttelooze expedities nog niet genoeg geleerd hadden! -, is in de maak.

Temidden van dit alles staat, nu reeds sedert twaalf jaar, in de Nederlanden de vaan van den opstand nog altijd overeind. De machtigste koning der Christenheid, die nog juist, bijna zonder slag of stoot, - Alva's werk -, Portugal aan zijn heerschappij heeft kunnen toevoegen, is tot nu toe niet in staat gebleken, dat kerngebied van zijn huis, de erflanden van Bourgondië, weer aan zijn gezag te onderwerpen. Zoo gebrekkig is in dien tijd de mobiliteit der machtsmiddelen, zoo gering is, ook voor den grootsten staat ter wereld, destijds nog het vermogen van financieele concentratie en inzetting van militaire kracht op één gegeven punt. Men zou de taak van onderwerping der Nederlanden, zooals Philips II die voor zich zag na den slag op de Zuiderzee, in 1572, ongeveer kunnen vergelijken met die, welke Chamberlain's regeering had op te knappen, toen haar mislukte aanval op de Boerenrepublieken Engeland's prestige gecompromitteerd had. In 1900 was één besluit: dit móeten wij thans tot elken prijs winnen, voldoende, om een willekeurig groote macht van geweld te ontplooien, en een land van vlakten en bergen, zoo groot als Duitschland, te onderwerpen. In de jaren 1572 tot 1578 kan het oppermachtige Spanje slechts schaarsche middelen en geringe strijdkrachten aanwenden, en over een paar kleine provinciën van geringe militaire kracht niet meester worden.

Doch sedert Parma's komst schijnt de Koning, door de talenten van zijn veldheer, en door de oneenigheid en het gebrek aan discipline van de tegenstanders, het toch binnen korten tijd geheel te zullen winnen. De Waalsche gewesten zijn tot gehoorzaamheid teruggekeerd; in Vlaanderen en Brabant houden slechts een aantal steden het verzet nog vol; Antwerpen wordt reeds ingesloten.

In Delft zit Willem van Oranje, en wanhoopt niet. Maar het

vooruitzicht, dat zich in het laatste voorjaar van zijn leven aan hem voordeed, was wel somber. Hij voelt de kracht van weerstand van het land rondom bezwijken. Niet door Parma's opdringen alleen. De moed zelf en de wil tot volhouden bezwijkt. Men heeft vergeefs hulp en steun gezocht bij de Protestantsche vorsten in Duitschland, zij hebben de opgestane provinciën in den steek gelaten. Overal keert de Spaanschgezindheid terug. De Koning van Spanje, - schrijft de Prins 18 Maart 1584[1] aan zijn broeder, Graaf Jan -, kan binnen 't jaar, zonder één Spanjaard of Italiaan te doen binnen komen, zonder eenige legermacht, den (hervormden) godsdienst van bijna geheel het land uitroeien. ‘Le nombre de peuple qui le (den koning) favorise et qui est de sa religion, surpasse infiniment quasi par tout, qui fera tout ce que luy sera commandé par l'Espaignol.’ Men ziet het dagelijks: in elke stad, die door den vijand gewonnen wordt, onderwerpt de gansche bevolking zich willig en algeheel. De oude ambtenaren, die nog in den lande zijn, ‘portent en leur cueur le Roy d'Espaigne’; zij zullen als duiven naar den duiventil terugkeeren, zoodra hun de gelegenheid geboden wordt, als ‘procureurs, solliciteurs et exécuteurs de ses cruelles sentences’.

En dan, mocht God al hem, den Prins, de genade betoonen, dat hij zich, bij overeenkomst, in een wijkplaats kon terugtrekken, ‘combien que je ne voy point où je puisse estre plus asseurément (in veiligheid) qu'en ce païs, toutesfois ce nombre infini de peuple et de gens de bien, qui ont embrassé la religion et se sont opposez à ceste cruaulté et tyrannie, en quel lieu se pourroient-ils retirer?’ - Het woord, dat hij stervend herhalen zal.

De Prins kent, - aldus moet Norris aan koningin Elizabeth zeggen[2] -, de kleine macht, die God in zijn hand heeft gelegd, hij kent, bij ondervinding, de wisselvalligheid der menschelijke dingen, de veranderlijkheid van de harten der menschen, en ook de groote dwalingen, die iederen dag in deze landen en zaken van staat worden begaan. Zelfs onder hen, die volhouden tegen Spanje, zijn er verscheiden, die uit hoog-

1) Groen van Prinsterer, Archives VIII, p. 358.
2) Instructie, Arch. VIII, no. 1154 *a*, p. 364.

moed, hebzucht of dwaling de bevordering van hetgeen hun het heilzaamst is, grootelijks belemmeren.

Dat heilzame is voor den Prins nog altijd ‘ceste union générale de toutes les provinces, non point de nom, de tiltre et en papier, mais de courages, volontés, moiens et facultés.’[1)]

Oranje's sombere gedachten schijnen bij dit alles toch wel veel meer te verwijlen bij het Zuiden dat hem ontging, dan bij het Noorden, dat stand hield. En dit feit, dat het de zaak van àl de Nederlanden is, die hem ter harte gaat, verklaart ook, waarom hij enkel meer heil ziet in die toevlucht tot Frankrijk, waartegen zijn broeder Jan hem bleef waarschuwen.

Heeft de Prins al de consequenties van die franschgezinde politiek kunnen doorzien? Of was het een politiek der wanhoop, waar geen andere hulp meer mogelijk scheen? Uit de termen, waarin hij zijn standpunt aan zijn broeder uiteenzet,[2)] spreekt niet veel anders dan bijna vertwijfeling. Heeft de Prins zich, na het avontuur met Anjou, een oogenblik kunnen voorstellen, dat een door Fransche hulp bevrijde staat der Nederlanden, onder Fransche hoede, een vrije staat zou kunnen zijn? - Van het oogenblik af, dat er sprake was geweest van Fransche hulp aan de Nederlanden, tegen Spanje, had de Fransche politiek er geen geheim van gemaakt, dat een verovering der Nederlanden voor haar slechts zou beteekenen een revindicatie van Fransche rechten, een revanche voor Saint Quentin. Had niet Coligny zelf, in de maanden vóór den Bartholomaeusnacht, die verovering aanbevolen als gemakkelijk en gerechtvaardigd? Zonder groote kosten zou Karel IX heer worden van alle Nederlanden, ‘la plupart desquels étaient fleurons tirés de cette couronne, usurpés injustement sur les prédécesseurs du roi.’ In 1578 eveneens was er sprake geweest van ‘les droits anciens de la France sur la Flandre’, alsof geen vrede van Kamerijk die had te niet gedaan.

Er was in 1584 toch wel zeer weinig grond voor de illusie, dat het Frankrijk van Hendrik III een betrouwbaarder helper zou blijken dan dat van Karel IX. - En toch heeft de Prins tot het einde toe zijn Fransche politiek vervolgd, en hebben, na zijn dood, de Staten de kroon op 't werk gezet door de aan-

1) L.c. p. 371.
2) L.c. p. 355.

bieding der souvereiniteit aan den koning van Frankrijk. Niets getuigt duidelijker van den bijna vertwijfelden toestand en hachelijke vooruitzichten, waarin de Prins deze landen achterliet, en tevens van het feit, hoe weinig in zijn politiek een groot Nederlandsch belang in den hedendaagschen zin des woords had meegeteld.

Versaagd had hij niet. Bij het doopfeest van Frederik Hendrik, 12 Juni 1584, had hij aan Antwerpen's burgemeester Marnix en den griffier Martini beloofd, binnen twee maanden de bedreigde stad te hulp te komen. Het was hem niet gegeven, die belofte in te lossen.

Eerst drie, vier jaar na 's Prinsen dood wordt ten volle openbaar, wat de beteekenis en waarde van zijn werk geweest was. Het is een troebele tijd, die op 1584 volgt. Frankrijk weigert de aangeboden souvereiniteit, uit vrees voor Spanje. Elizabeth zendt krachtige hulp, maar onder voorbehoud. Leicester's geringe staatsmansgaven en het inwendig conflict van meeningen en partijen brengen oogenschijnlijk het land enkel in grooter verwarring. En dan, als Leicester in ongenoegen zijn taak heeft opgegeven, tegen den tijd, dat met de Armada de suprematie van Spanje ondergaat, - dan staat daar in de Nederlanden, in plaats van een wankele bond van eenige gewesten, die in den uitersten nood om hulp smeekt, een jonge Republiek, met een weliswaar gebrekkig staatsbestel, maar die zich als een zelfstandige staat gedraagt en weet te handhaven.

Niet de Unie van Utrecht heeft de vrijheid gered. Unies en bonden sloten in dien tijd en reeds eeuwen tevoren Duitsche Rijksstenden of Fransche partijen iederen dag, een politiek krachtmiddel, dat teeken is van onvoldragen staatswezen. De meeste van die Unies verdwenen, zonder hun doel bereikt te hebben, en zijn vergeten. Dat die van Utrecht grondslag werd van een nieuwen staat, is slechts gevolg van de factoren, die de vrijheid schiepen. Zulk een verbond op zich zelf was niets nieuws.

Nieuw was veeleer de afzwering van den souverein, de daad van 1581, voorafgegaan en aangekondigd door de felle Apologie. Beschouwt men de afzwering in het aaneengesloten

verband der gebeurtenissen, dan schijnt haar beteekenis te verbleeken tot die van een consequentie, die de omstandigheden meebrachten. Maar om die consequentie te aanvaarden was het noodig, dat een nieuwe idee van vrijheid en recht van opstand in de geesten levend was geworden. Enkel het begrip Vaderland, in den zin van 1568, was daartoe niet genoeg. Dat begrip Vaderland was nu bevrucht door een nieuwe staatsleer, eng verbonden aan het nieuwe geloof, welks aanhangers, - een minderheid in den lande, maar krachtig en vastbesloten -, de teugels hielden, het geloof, dat ook Oranje als 'la vraie religion' had omhelsd en voorstond. Fransche Calvinisten hadden die nieuwe staatsleer geformuleerd, uit oude denkbeelden nieuw begrepen: het volk in oorsprong souverein, en die macht hernemend, zoodra de heerscher, door tyran te worden, zijn recht verbeurt. Orgaan van dien gerechtigden, en als het de eere Gods geldt, verplichten tegenstand is de lagere overheid, de vertegenwoordigers des volks, dat is de Staten. Die leer had, nog eêr een Hotman, een Mornay haar vorm gaven, Willem van Oranje in zijn leven en daden vertoond en beleden.

Het staatsrecht der Republiek is, wat betreft zijn historische fundeering in een vermeende overoudheid der Staten als heeren des lands, ongetwijfeld gegrondvest geweest in een buitensporige dwaling. Doch omtrent de opkomst van die leer der Statensouvereiniteit heerscht in meer dan één opzicht veelal een verkeerde voorstelling. Fruin[1)] heeft het opportunistisch karakter van die leer grootelijks overdreven, en zijn opvatting, alsof zij slechts diende tot rechtvaardiging van de praktijk der aristocratie van 1587, is onjuist te noemen. Reeds in 1575 betuigde koningin Elizabeth, in haar antwoord aan het gezantschap, dat om hulp kwam vragen (het telde Marnix, Douza, Buys en Maelson), haar ongeloof in de meening, die sommigen ingang trachtten te doen vinden, dat de gewesten niet door erfrecht maar door keuze der onderdanen aan de voorzaten van den koning van Spanje zouden zijn opgekomen.[2)]

1) Motley's Geschiedenis der Vereenigde Nederlanden, Verspr. Geschr. III, 190, 202/3.
2) Camden, Annales, ed. Lugd. Bat. 1639, p. 267.

In het geschil over de souvereiniteit, in de vertoogen van Wilkes en Vranck, in 1587, was, hoe vreemd het klinken moge, de correcte opvatting van de Calvinistische staatsleer eêr aan de zijde der medestanders van Oldenbarnevelt, de Hollandsche stadsregeeringen, dan aan die van Leicester's rumoerigen aanhang, Meetkerke, Deventer en genooten. Onjuist is de voorstelling, als zouden de stedelijke aristocratieën, van libertijnsche allure, die leer in hun strijd tegen een calvinistische volkspartij hebben gefausseerd. De stedelijke regeeringen, lastgevers der Staten Provinciaal, waren inderdaad die lagere overheid, wier taak het was, volgens Calvijn en de Monarchomachen, godsdienst en vrijheid te behoeden, als de tyrannieke vorst wegviel. Calvijn zelf had immers een getemperde aristocratie den besten staatsvorm geacht. Eerst in 1618 zou een nieuw beroep op het recht van verzet, thans tegen die magistraten zelf, op hun beurt van tyrannie beschuldigd, aan de orde zijn. En ook toen heeft men noch het stelsel noch de leer veranderd.

Van de bijna plotselinge stolling van zijn onvoltooid levenswerk tot een staat en een natie heeft Willem van Oranje weinig méér kunnen voorzien dan van de veldheersgaven van zijn twee zonen, die samen zestig jaar lang nog het land tegen den ouden vijand zouden verdedigen, of van den schitterenden bloei eener Nederlandsche beschaving, die haast uitbrak. Uit een duistere wereld is hij heengegaan, met den blik naar een horizont, die nauwelijks meer lichtpunten vertoonde. Voldoening en gerustheid over verzekerd welslagen heeft hij niet gekend. Het uitzicht op een nieuwen tijd is niet zijn deel geweest.

J. HUIZINGA

Het streven van prins Willem van Oranje 1568-1572

In elk dadenrijk leven zijn enkele van die perioden, die een crisis en een keerpunt beteekenen. Beschouwen wij het leven van de Prins van Oranje, dan dunkt mij, zijn de jaren 1567 en 1568 zulk een periode. Vóór dien en na dien gaat zijn ontwikkeling in een rechte lijn, maar die twee lijnen liggen niet in elkaars verlengde. In 1567 was het de maand Maart. Oranje is dan gouverneur van Antwerpen en dus de vertegenwoordiger van het officieele landsgezag in de meest oproerige stad der Nederlanden, waar maandenlang bijna alle verzet zich scheen te zullen concentreeren. Hij volgt daar de politiek, die steeds de zijne was geweest: als bekleeder van zeer hooge ambten, - stadhouder van drie belangrijke gewesten en lid van de Raad van State - wil hij de rust in het land handhaven (of herstellen) niet door geweld, maar door tegemoetkoming aan allen, die politiek of religieus ontevreden zijn, en tegelijk in de regeering de veranderingen aanbrengen, die hij noodig acht: geen absolute monarchie, maar een bestuur van staten en vorst als gelijkgerechtigden naast elkaar. De regeering moet daartoe niet worden gedwongen, hij wil haar overtuigen, dat dit het eenige middel is om een gewelddadige uiting der ontevredenheid te voorkomen. Schijnbaar had hij hiermee succes gehad in Holland en in Utrecht, oogenschijnlijk ook eenige tijd in Antwerpen; hij had zeer vergaande concessies gedaan aan de in zijn oogen nog steeds onrechtmatig-rebelsche en voor hem religieus veel te geavanceerde en te heftige Calvinisten. Maar er was kans, dat op die wijze hun revolutionnaire kracht kon worden gebroken, dat zij wellicht zich met de hem heel wat sympathiekere Lutheranen zouden verzoenen, en hij had alle

hoop, dat de Landvoogdes (en Philips II) bereid zouden zijn de ketterpolitiek, onder de drang der omstandigheden, prijs te geven en de Staten-Generaal bijeen te roepen.

Maar sinds Januari 1567 wordt die kans zienderoogen geringer en hoe langer hoe wilder slaan de golven der ‘beroerten’ om hem heen. De Landvoogdes brengt haar troepen in het veld en rondom haar vereenigen zich meer en meer allen, die de orde willen handhaven en het gezag van vorst en kerk willen hooghouden, ook Egmond, Oranje's trouwe medestander sinds 1559. Lutheranen en Calvinisten staan, in Antwerpen zelf, steeds vijandiger tegenover elkaar. De laatsten zijn geenszins bevredigd door de al zoo vèrgaande concessies, maar worden steeds overmoediger en uitdagender. In verbinding met velen van Oranje's vrienden, Brederode, Thoulouse e.a., brengen ook zij hun benden in het veld en daaraan wil de Prins wel meedoen, maar niet voor de overwinning der extremisten, doch om zijn doel te bereiken: in naam der regeering verzoening en rust te brengen, de regeering te leiden in de door hem gewenschte richting. Dan komen de soldaten der Calvinisten vlak bij Antwerpen en.... zoowel de aanslag op Walcheren als de slag bij Oosterweel vallen in hun nadeel uit. Vlak onder zijn oogen worden zijn bondgenooten afgemaakt en tegelijkertijd vlamt het oproer hoog op in de stad: hem wordt door de Calvinisten verraad verweten, omdat hij hun geloofsgenooten geen hulp uit de stad heeft gegeven en de poorten heeft gesloten (omdat hij in dit verzet geen heil zag en die ongeregelde zelfverdediging afkeurde; nog wenscht hij alleen in naam der regeering, krachtens zijn ambt, de Landvoogdes tot andere inzichten te brengen). Zoo staat hij een oogenblik met de magistraat, de Lutheranen en allen, die als hij de orde liefhebben, tegenover de macht, die hijzelf heeft opgeroepen, de Calvinisten, die hun overtuiging met geweld willen verwezenlijken. Dit slaagt niet en de rust *wordt* hersteld, maar: ‘es haben uns,’ schrijft hij aan zijn zwager(?) ‘die Calvinische ahm 13 und 15ten dieses alhier in Antorff einen solchen ufflauff und lermen gemacht, das wir nit allain unser leib und leben, sonder auch die gantze stadt zu verlieren besorgten’ en op diezelfde dag klinkt het wanhopig in een andere brief:' ‘je ne sçay aulcun moyen de pouvoir sortir

d'icy.'[1] Daarop volgt een maand van onderhandelingen, waarbij men tracht tot een accoord te komen met de Calvinisten, met negatie van elke volledige erkenning van hun recht op godsdienstoefening, maar ook met afsnijding van alle pogingen tot gewelddadige onderwerping door de Landsregeering. Natuurlijk zijn de Calvinisten daarmee niet tevreden en even natuurlijk weigert Margaretha van Parma, de landvoogdes, haar recht van onderdrukking prijs te geven, terwijl van de koning dit zeker niet te verwachten is. Overal wordt de partij der vooruitstrevenden nu teruggedrongen, Oranje beseft, dat in Antwerpen een accoord onmogelijk is en dat verzet eveneens ondoenlijk wordt. Op 11 April 1567 verlaat hij de stad om naar Duitschland te vertrekken, nadat reeds velen hem zijn voorgegaan.

Het was het tragische moment voor de Prins: met de regeering meegaan kon hij niet en met geweld er tegen in gaan wilde hij nog niet; de politiek die hij 8 jaar lang met energie had voorgestaan en die in het laatste jaar haar overwinning zeer nabij leek, was mislukt en moest voorgoed worden prijsgegeven. Hij legde zijn ambten neer, omdat hij een nieuwe eed van onderworpenheid weigerde, hij verliet de Raad van State, waar hij zulk een rol had gespeeld, hij nam de wijk naar Nassau om voorloopig in het geheel geen rol te spelen. Want wie vertrouwde hem nog? Zijn vrienden niet, die òf in hem een verrader òf een slappeling zagen; de regeering niet, voor wie hij de vijand van vorst en kerk bleek en bleef, de Hervormden niet, die hij in de steek had gelaten. Doch géén rol spelen kan hij niet en zijn overtuiging is te krachtig om haar niet op andere wijze te verwezenlijken. Dus zit hij te Dillenburg niet stil en laat al gauw weer van zich hooren. Er is dan een groot verschil met vroeger: niet aan de zijde van de regeering, die hij trachtte te leiden, maar tegen de regeering, die hij nu op zij zal duwen; niet tot matiging van de al te radicalen, maar met behulp van de radicaalsten; niet door overtuiging en onderhandeling (zij het met dreiging tegelijk), doch door direct en openlijk geweld van legers. Geen evolutie, maar rechtstreeksche revolutie. Nog kost het hem moeite daartoe over

1) Archives de la Maison d'Orange-Nassau, ed. par Groen van Prinsterer; II 50, 52.

te gaan, nog is de hoop in hem levendig, dat het op andere wijze kan. Hij wacht dus af, maar sedert 22 Augustus 1567 Alva zijn intocht in Brussel heeft gedaan, wordt het met den dag duidelijker, dat de regeering niet anders wil dan handhaving van de oude toestand, strenger dan ooit. Tegelijk wordt hem de weg tot gewapend verzet gemakkelijker gemaakt: er is niet veel zelfbedrog noodig om deze Spaansche hertog, die niet van koninklijken bloede is, aan te zien voor een onwaardig vertegenwoordiger van de wettige vorst en die laatste te beschouwen als door zijn raadgevers misleid; de gevangenneming van Egmond en Hoorne, de executies van honderden anderen maken de regeering van ordelievend steeds meer tyranniek, wettigen dus het verzet meer en meer en prikkelen in de ridder van het Gulden Vlies het gevoel van persoonlijke wraaklust. Zoo komt hij ertoe in het begin van 1568 te doen, wat Thoulouse en Brederode al een jaar eerder hadden willen beginnen: een leger tegen de wettige, centrale regeering in het veld te brengen en aan haar het land gewelddadig ontrukken. Wat toen ter tijd Oranje hopeloos leek, als te slecht voorbereid, wordt nu door hemzelf geleid; de Calvinisten, die hij in Maart 1567 dwong zich tegenover hem te stellen, roept hij nu op, zich onder zijn vanen te scharen.

Ook deze poging tot verzet was onvoldoende voorbereid. Zij mislukt totaal en weer maakt zich een wanhoopsstemming van Oranje meester. Was het te Antwerpen de teleurstelling over het onverwezenlijkbare van eigen overtuiging, thans is het de droefheid over anderer falen: de daad, waartoe hijzelf na zooveel tweestrijd is overgegaan, blijkt slechts door enkelen in het land te worden gesteund. Juist twee jaar na de brief, die ik boven aanhaalde, schrijft hij (15 Maart 1569), dat zijn ‘kriegsexpedition’ door de schikking des Almachtigen en door ‘nicht leistung desjenigen so uns zum hochsten versprochen war worden’ jammerlijk is geëindigd[1]; het is duidelijk, ‘das uns von allen der Nidderlands eingesessenen, auch die geringste beforderung nie ertzeugt, sondern wie einem unbekhandten und unberechtichtigten fremden beinahe gleich entpfangen und gehalten seint worden’. alsof hij niet,

1) Brief van Oranje, Kon. Huis Archief, No. 2238, 3*a*, fo. 43.

voor vaderland en religie kwam, maar voor zijn eigen zaak, voegt hij er bitter aan toe.[1)]

Nog moet hij een stap doen om succes te hebben: niet de hulp inroepen van de Calvinisten, maar zich aan het hoofd stellen van deze radicaalsten en hun eisch tot de zijne maken: heerschappij van de leer van Genève. Want alleen zij zijn bereid diezelfde sprong te wagen, door hem na de teleurstelling in 1568 gedaan: gewelddadig door te zetten, wat goedschiks van de regeering niet verworven kon worden. Zij alleen zijn werkelijk gezind zich voor hun overtuiging te offeren en zijn bereid de weg der wettigheid te verlaten. De mislukking van het krijgsplan van 1568 en de strijd, die hij in 1569 in Frankrijk meemaakte, hebben het hem vergemakkelijkt. Wanneer wij hem in 1570 en '71 terugvinden als de organisator van het verzet tegen de regeering, dan blijkt uit alles, dat hij een nieuw programma heeft, anders dan dat van 1566: door overrompeling van het bestuur (inneming van eenige steden) zal men aan de Hervormden de heerschappij in het land bezorgen; de vertegenwoordigers van het oude régime worden verjaagd en een nieuwe statenregeering in de plaats van de oude ambtenaren ingesteld. Oranje zal deze pogingen leiden door zich wederrechtelijk in zijn vroegere functies te herstellen, maar hij handhaaft daarbij zijn oude overtuiging, dat zoo weinig mogelijk ongerechtigheid voorkomt en dat aan andersdenkenden, dat zijn de niet-Calvinisten, veiligheid en vrijheid worden gewaarborgd. Dat is het programma, wat hij met taaie volharding heeft pogen te verwezenlijken in de 15 jaren, die hem nog gegund waren. Trouw aan zijn innerlijke overtuiging bleef hij, maar in de koers was een belangrijke wijziging gekomen.

Anders werd vooral in deze jaren zijn opvatting van het Protestantisme. Willen we die beoordeelen, dan dienen wij goed voor oogen te houden, dat in de 16e eeuw Katholiek en Protestant nog geen alternatief vormden: het waren de polen, waartusschen een breede vlakte van noch het een noch het ander lag. Tenminste naar het wezen; uiterlijk noemden bijna allen zich Katholiek en slechts de zéér vooruitstrevenden, die bovendien zoo sterk religieus waren, dat zij niet anders konden

1) Zie ook: Calendar of State-papers, Foreign Series; Elisabeth 1569-71 No. 2264.

dan een keuze doen en deze uitspreken, noemden zich Calvinist of Lutheraan of Anabaptist, bereid om straf, maar vooral ook smaad en dupeering in hun carrière te trotseeren voor hun aanhankelijkheid aan het nieuwe. De groote menigte was toen, evenals nu, onverschillig en de niet-onverschilligen hadden wel een andere voorstelling van God, de sacramenten, de heiligen, de priesterstand dan de radicale Katholieken, maar waren zich daarvan weinig bewust, kwamen hun eenvoudige godsdienstplichten na en zouden onmiddellijk opponeeren, als men hen verweet ook tot die 'nieuwe' richting te behooren; zij waren geenszins gezind of geneigd het schoon geheel van de allen omvattende, in de traditie wortelende Kerk af te breken.

Tot dezen behoort de Prins van Oranje, die zich tot 1567 altijd Katholiek noemt, zonder dat hij daarvoor moest huichelen. Zijn eerste jeugd had hij doorgebracht aan het Dillenburgsche hof, waar toen de Katholieke eeredienst nog gehandhaafd werd (tot de dood zijns vaders in 1559). Alleen, er werd gepreekt in Wittenbergsche geest en Juliana van Stolberg, meer uitgesproken Luthersch, heeft zeker vaak haar zoon gesproken van de 'verouderde' ceremoniën, die niet het wezen der religie uitmaakten, hem vermanend tot onderwerping aan Gods almacht en streven naar een deugdzaam leven volgens Gods heilige evangeliën. Elf jaar oud, kwam hij in Brussel aan het hof van Maria van Hongarije en hij zal er zich hoogstens wat over verbaasd hebben, dat hier die uiterlijkheden van de dienst juist zoo hoog in eere stonden. Maar overigens? Ook hier zijn priesters die hem tot deugd vermanen en een schoon voorbeeld geven. En verder doet hij mee aan wat allen ijverig doen: hun kerkelijke plichten onderhouden, de spot drijven met de vele onwaardige geestelijken, en veel over andere dingen praten. Men vierde er feest, men had er jachtpartijen, de ouderen trokken ten oorlog tegen het Katholieke Frankrijk zoowel als tegen de Protestansche Duitsche vorsten. De politiek stond er in het midden der belangstelling en scheen al heel weinig te doen te hebben met de godsdienst, al was zij vaak gericht tegen die 'revolutionnairen', die zich openlijk van de kerk afscheidden en heelemaal iets nieuws wilden.

Prins Willem heeft zich aan dit hof volkomen thuis gevoeld, hij deed aan alles, ook aan de feesten en de oorlog tegen de Luthersche Duitschers mee, hij kwam zijn plichten na en bestrafte in zijn eigen Prinsdom met kracht die 'nieuwlichters' (nog wel de ergsten: de Calvinisten) en als hij huwt met de Luthers opgevoede Anna van Saksen, dan is dit een politiek huwelijk, waarover diplomatiek onderhandeld wordt met de gebruikelijke leugenachtigheden: hij was evenmin van plan zijn gemalin tot het strenge Katholicisme te dwingen, gelijk hij aan Philips II en Granvelle beloofde, als dat hij het oprecht meende, toen hij de Keurvorst voor haar een volkomen protestantsche levenswijze waarborgde. Hij ging dan ook met haar ter mis, ook nog met Paschen 1566, toen reeds het Smeekschrift aangeboden was, in samenwerking met Oranje, door een aantal edelen, die openlijk Lutheraansch of Calvinist waren. Wat hem slechts onderscheidde van Margaretha van Parma, was dat hij tot een dergelijk huwelijk had kunnen overgaan, terwijl de Landvoogdes de Lutheranen zóó verfoeide, dat zij dit daarom reeds onbestaanbaar achtte. Maar overigens, als Egmond en Aremberg en al zijn andere standgenooten, is hij nog steeds van zin 'la religion catholique, telle que nous l'avons reçue de nos ancêtres' te handhaven[1)], en ziet hij neer op 'certaines nouvelles et pernicieuses opinions de la foy'[2)]. Dat is in 1563, maar drie jaar later, als overal in het land openlijk predikatiën van de Calvinisten worden gehouden, als de Beeldenstorm dreigt, terwijl hij dagelijks omgaat met Lutheranen als zijn broer Lodewijk en Calvinisten als Marnix en Culemborg, dan nog beschouwt hij de discipelen van Genève als 'gens qui de peu de bonn samblent que l'on leur faict prendent ung grand piet et audace'; alle concessies aan hen acht hij gevaarlijk: 'dont facillement redunderoit la totale ruine du pais'[3)]. In zijn eigen stad Breda handhaaft hij dan ook het oude geloof en in Antwerpen doet hij al zijn best, hoewel het noodig is iets aan de anderen toe te geven, om de 'service divin' in de Katholieke kerken te herstellen. Alleen de Lutheranen zijn dan in zijn oog heel wat minder

1) Archives I 119.
2) Archives II 48.
3) Archives II 158.

gevaarlijk ‘Que Son Excellence trouve ceulx de la Confession Augustane fort gens de bien et paisibles et nullement enclins à sédition ou désobeissance et fort contraires à ceste façon des Calvinistes’[1]. Op hen steunt hij dan ook tegenover de vergaande eischen der Gereformeerden.

Maar zóóveel anders dan streng katholiek, in de ouderwetsche zin van het woord, was hij toen toch al, dat hij over de Beeldenstorm een zeer gematigd oordeel uitspreekt. Hij keurde deze gewelddadige uiting van het extreemste Calvinisme af en heeft een enkele der belhamels in Antwerpen laten executeeren, maar als hij er over schrijft, is het niet uit verontwaardiging over zooveel heiligschennis, maar uit droefheid over deze oproerigheid, waaraan hij dadelijk toevoegt ‘und können es gleichwoll nit gebeszern, dan das volck ist dermaszen wieder die Hispanische inquisition und alt religion erhitzet und erbittert geweszen, das hierin khein mittel zu finden.’[2] Had men slechts eerder de plakkaten verzacht en op andere wijze de ontevredenheid weggenomen, het was nooit zoover gekomen! Nu zou men, om de rust te doen terugkeeren, veel meer moeten toegeven, en waarom ook niet: moest men wel, vroeg Oranje zich af, aan al die onderscheidingen in de religie, die hem ‘une nouiriture’ was, wel ooit zooveel bloedvergieten? En hij raadde reeds in 1566 aan de verschillende godsdiensten in het zelfde kerkgebouw, elk op zijn wijze, gelegenheid te geven God te dienen, het verschil bestaat slechts in woorden![3]

Daarmee plaatste de Prins zich op het standpunt der principieele tolerantie. Karakter, opvoeding, levensloop en omgang met zijn familie en vrienden, moesten hem wel daartoe brengen. Hij komt er toe uit twee motieven, waarvan het moeilijk uit te maken is, welke het sterkste werkte: afkeer van alle wreedheid, medelijden dus met de slachtoffers, en ten tweede de politieke overweging, dat de kettervervolging niet streng kón worden volgehouden en dat vasthouden aan het oude systeem noodzakelijk oproer van de zijde van het volk

1) Archives II 170.
2) Archives II 26.
3) Rachfahl, Wilhelm von Oranien und der niederländische Aufstand, II 796.

ten gevolge zou hebben. In de eerste jaren speelt de kwestie nog niet zoo'n groote rol, maar reeds in 1564 stelt hij zich aan het hoofd van de oppositie en in zijn beroemde rede ter gelegenheid van Egmond's reis naar Spanje, legt hij de nadruk op dit punt en ontvouwt hij het programma, waaraan hij trouw gebleven is, waarvoor hij de strijd gevoerd heeft, zijn carrière heeft prijsgegeven en tenslotte de dood gevonden. Hij eindigt die rede met deze woorden: ‘dat hij niet de gewoonte der vorsten kan goedkeuren, dat zij de menschen, uit eigen overtuiging en op menschelijke bevelen, dwingen willen tot het geloof en de godsdienst, waarin zij willen dat men leeft.’[1)]

Sindsdien heeft hij telkens weer de regeering gewaarschuwd voor het gevaarlijke van haar streven. Een diepe teleurstelling is het hem dan ook, als Philips II blijkens de beruchte brieven van Segovia (October 1565) absoluut aan het oude systeem van hardheid vasthoudt. Hij doet dan, achter de schermen, mee aan Compromis en aanbieding van het Smeekschrift, waarin vóór alles afschaffing van de inquisitie wordt gevraagd, en bepleit hetzelfde in de Raad van State. Eerst roept hij de clementie in tegen de gruwellijkheid, dan, in de zomer van 1566, vlak vóór de Beeldenstorm verklaart hij aan de Landvoogdes ‘que c'estoit une grande chose des coeurs et voluntez des hommes, qui ne se povoient forcer par nulle puissance extérieure.’[2)] Na de ellende van de zomer van dat jaar, gaat hij dit in de practijk brengen: in Antwerpen wordt onder zijn leiding de katholieke eeredienst zoo spoedig mogelijk hersteld, maar aan de Calvinisten en Lutheranen toegestaan hun kerken te bouwen en overeenkomstig hun opvattingen te leven (de Wederdoopers moeten volgens hem nog altijd gestraft worden) en uit die tijd hebben wij een ‘memoire’ van hem of van zijn naaste omgeving,[3)] waarin uitvoerig zijn standpunt van verdraagzaamheid wordt uiteengezet, zooals hij het tot de Religievrede van 1578 zou nastreven. Geweld tegen de ketterij is ondoenlijk en schadelijk voor de welvaart; gewetensvrijheid alleen is iets beter, maar leidt tot uitwijking op groote schaal

1) Van der Haer, De initiis tumultuum belgicorum libri duo, 1587, blz. 185, 186.
2) Gachard, Correspondance de Philippe II avec les gouverneurs des Pays-Bas, I 428.
3) Archives, II 430-450.

òf een leven als ‘bestes brutes’ voor hen, wier godsdienstoefening verboden blijft. Het eenige en beste (maar de spaansche raden van Philips zullen het nooit goedkeuren) is dus vrijheid van exercitie toe te staan, aan allen; dat geeft rust, is niet zoo erg schadelijk voor ‘la religion’ (d.i. de katholieke) en vooral: de kwade secten verdwijnen toch wel, door weerlegging en goed voorbeeld!

Zoo staat Oranje in 1567, bij het begin van de crisis, voor ons als een weinig religieus man. Zeker ook hij heeft, als ieder 16e eeuwer, de overtuiging, dat er een hoogere macht is, waaraan de mensch zich heeft te onderwerpen en in oogenblikken van groote droefheid vinden wij ook bij hem uitingen als deze: (na de dood van Anna van Buren): ‘puis que ainsy il a pleu à Dieu et que de toutes choses il se fault conformer à Son très sainct vouloir, je le supplie me donner force.’[1)] Ook als de meeste zijner tijdgenooten, heeft hij een vrij persoonlijke voorstelling van God, als de macht, die niet alleen 's menschen leven leidt, maar wrekend, straffend en beloonend telkens ingrijpt, hem steunt en zijn vijanden vernietigen zal Maar wat wij nooit en nergens van hem vinden, dat is die diep doordringende, het leven beheerschende, overtuigde overgave aan de Kerk en haar heilig werk tot eer Gods, als sommige Katholieken die toonden, noch dat verterend zondenbesef, dat alles in zich opnemend bewustzijn van 's menschen nietigheid en de gelukzalige zekerheid van de verlossing door Christus' kruisdood, dat voor de Protestantsche martelaars kenmerkend is. We vinden dat besef ook niet in geringer mate bij Oranje, het is afwezig: de godsdienstige vragen waren voor hem geen vraagstukken. Hij leeft in andere sfeer: zijn ambten, de politiek der oppositie tegen de regeering, de belangen van zijn huis, niet alleen uit eigen eerzucht, maar omdat hij die belangrijk acht, hier ligt zijn plicht en als hij die ernstig nastreeft, stelt hij zich in dienst van God en behoeft hij zich over zijn zaligheid geen zorg te maken; hierin versterkt te worden, is wat hij van de godsdienstoefening vraagt, en die kracht kan hem even goed de rechtschapen katholieke priester als de gematigde calvinistische prediker geven, iemand van de ‘ancienne’ of van de

1) Gachard, Correspondance de Guillaume le Taciturne, I 398.

'nouvelle façon de religion'. Zo maant hij ook Lodewijk: 'ne ferés que votre debvoir et service très agréable à Dieu et chose qui toute vostre vie vous serat réputé pour honneur.'[1)]

Het is dus niet te verwonderen, dat in de proclamaties en manifesten van de Prins uit de jaren 1568-1572, de kwestie der tolerantie op de voorgrond staat. Daarover vinden we de overtuigendste woorden in elke vermaning, in elke instructie voor zijn helpers of wat ook: hij komt met de wapens in de hand, om er Alva en zijne tyrannie te bestrijden, die nu zoo ellendig geworden is 'que contre les pouvres gens journellement s' inventent nouveaux supplices, exécutions et torremens et tels que à bon droit non seulement les Chrestiens, mais les Turcs et Sarazins en vrroient avoir pitié et compassion.' Elk sluite zich bij hem aan, om deze gruweldaden te doen eindigen en 'liberté de la saincte parolle' te vestigen.[2)]

Aan de eerste oproep (1568) geeft men geen gehoor, de aanval mislukt en twee jaar later wordt een beter voorbereid plan opgesteld. Men zal contact zoeken met alle ontevredenen in het land, door middel van daarheen gezonden commissarissen; de Prins stelt zich in verbinding met de uitgeweken Hervormden en met hulp van binnen en van buiten zal men eenige steden zien te vermeesteren. Weerklinkt ook in 1570 (en 1572 als dit plan, vroeger opgesteld, verwezenlijkt wordt) in de eerste plaats het bazuingeschal van de vrijheid, politiek en godsdienstig, het einde van de bloedplakkaten, het is toch duidelijk, dat Oranje zich niet meer zóó tot alle verdrukten richt, maar meer in het bijzonder tot de Hervormden; niet meer vrijheid van godsdienst, maar vrijheid van de religie. d.i. die van Calvijn, is de leuze en daarnaast moet dan aan alle anderen vrijheid van geloof, misschien zelfs van godsdienst verzekerd worden. Het nieuwe bestuur van een stad, in handen der 'Geuzen', moet zweren, zoo is Oranje's opdracht 'dat zij in geender manieren toelaten oft gedogen sullen, dat in predicken oft exercitie van 't warachtige woort Gods, navolgende het Evangelium, iemandt hinder, letsel of stooringe gedaen sal worden, oft dat iemandt in synder conscientien

1) Archives, II 47.
2) Correspondance de Guillaume le Tac., VI 256-283 (verschillende manifesten uit 1568).

ondersocht oft ter causen van dien bij inquisitie oft placcaten vervolcht sal worden.'[1] Aan de 'pauselicken' moet, als zij zich rustig gedragen en mede-contribueeren, zooveel mogelijk ook vrije godsdienstoefening toegestaan worden. Hoeveel was er veranderd, sedert hij pleitte voor deze dulding van de Calvinisten en zijn best deed de Katholieke dienst te handhaven, als van ouds!

Heel anders staat hij dan ook tegenover de leer van Genève, die nu voor hem indentiek is geworden met 'la vraye doctrine de l'Evangile'. Daarentegen wordt het Katholicisme langzamerhand veroordeeld; de uitdrukkingen daarover worden telkens beslister afkeurend, tenslotte in 1572 wordt de dienst van de Paus verworpen als 'papistique, idolâtre et horrible'[2] en naast de afgoderij, door alle Protestanten naar voren gebracht, heeft hij ook het andere typies argument tegen de Roomschen: de Hervormden, zegt hij, worden ten onrechte gestraft 'pour ce qu'ilz ne s'avoyent voulu eslongner des commandemens de Dieu, suyvre les inventions humaines.' Maar daarnaast, ook weer voor de Prins zoo kenmerkend, het politieke argument: niet alleen moet de 'servitude des ecclésiastiques' worden afgeworpen, die heele macht van de Kardinaal en zijn trawanten had slechts een religieuze schijn, hun eigenlijk doel was de Nederlanders uit te buiten en hun wereldlijke macht te vergrooten![3] Met dat al is hij ook in 1572 nog niet aangesloten bij de Calvinisten. Wel heeft hij nu Marnix en Wesenbeek in zijn dienst, wel acht hij de leer van Calvijn Christus' woord het meest nabij komend, maar ook de Lutheranen zoekt hij en hij blijft spreken van 'unser gemeiner relligion', terwijl hij in strijd met de Calvinisten de Roomsche afgoderij wil blijven dulden, Maar hoezeer hij reeds in deze tijd onder de invloed van Geneefsche predikers komt waarmee hij nu natuurlijk een veel intiemer omgang heeft, blijkt uit het voorkomen van verschillende typies Calvinistische uitdrukkingen en uit het feit, dat hij veelvuldiger dan vroeger zijn

1) La correspondance du Prince d'Orange avec Jacques de Wesenbeke publ. par Van Someren, 148.
2) Corresp. Guill. le Tac. VI, 256.
3) Justification du Prince d'Oranges 1568, (Knuttel, Catalogus van pamfletten I, No. 159) 13.

geloof in God betuigt, maar daarnaast ook meer dan vroeger de wrekende hand Gods ziet op zijn vijanden, of hoe God zijn steun daarom niet geeft aan de ware geloovigen, omdat Hij hen aan hun plichten te meer herinneren wil: door tegenslag verhardt God zijn kinderen. Op dezen 'Potentaat der Potentaten' blijft zijn vertrouwen gevestigd. Maar dat op zich zelf bewijst nog niet, dat de Prins van Oranje in overtuiging Calvinist was. Geenszins, hij blijft ook in deze jaren buiten de godsdienstige vraagstukken: voor hem is 'unser gerechten sache', die God zal 'beystehen, es sey unserm feinde so leidt wie es wolle', niet de zaak van geloof en confessie, maar van recht en vrijheid. Vrijheid van geweten voor allen, zonder uitzondering 'comme cognoistre Dieu est ung don special du Sainct Esprit', waarin geen dwang past. Slechts zullen de Staten (en niet de koning) moeten uitmaken, op welke wijze de aanhangers 'der vielerley religionen' in het land kunnen samenleven. Dat is de andere 'vrijheid', die hij zal brengen.

In tegenstelling met wat over Oranjes kerkelijke en godsdienstige denkbeelden is gezegd, blijkt er bij zijn staatkundige eischen veel minder van een ontwikkeling. In het algemeen kunnen we zeggen, dat hij in 1572 nog verlangde, wat hij al in 1564 tegenover Granvelle had gewenscht. Het is dus voldoende na te gaan, welke leuzen Oranje aanhief in zijn manifesten van 1568 en de hier en daar wat vage termen iets meer inhoud te geven uit zijn vroegere geschriften. Wel ontwikkeling is er natuurlijk in zijn opvattingen omtrent het recht van verzet, want hij is wat dit betreft overgegaan van eenvoudige oppositie tot onwettig (zij het dan gerechtvaardigd) optreden tegen de regeering.

Begonnen moet met de vermelding van wat de proclamaties niet bevatten. De strijd van de Prins van Oranje en zijn Geuzen is niet een nationale onafhankelijkheidsstrijd, die te vergelijken zou zijn met die der Polen tegen Rusland en die van Ierland tegen Groot-Brittannië. Dit kon ook niet, want de Nederlanden, waarin zij hun strijd aanvingen, verkeerden niet in een onnatuurlijke en met het nationalisme onvereenigbare positie van afhankelijkheid van Spanje. Zij waren met deze zuideuropeesche monarchie slechts door een personeele unie verbonden en juist die band wilde Oranje niet verbreken:

tot 1581 formeel, tot 1574 ook feitelijk heeft hij volgehouden trouw aan de Spaansche koning te willen zijn en niet tegen hem doch tegen zijn raadgevers te strijden, dus zelfs ook toen hij de wettige weg had verlaten. Die raadgevers waren echter even weinig Spanjaarden als Oranje zelf, althans voordat Alva hier kwam. Granvelle was een Bourgondiër (Franche Comté behoorde volgens aller opinie bij de Nederlanden) en geheel vernederlandscht, doordat zijn vader reeds jaren in deze en de Duitsche landen 's Keizers raadsman was geweest; bovendien was hij vanaf zijn jeugd in de Nederlanden en hier geestelijke. Hij werd bijgestaan door volbloed bewoners der ‘pays de pardeça’, Viglius, een Fries en Berlaymont, een edelman uit Namen. De Landvoogdes was een Italiaansche geworden, maar daarop hadden Oranje noch zijn partij iets te zeggen: op de benoeming van Alva had hij slechts aan te merken, dat hij niet van koninklijken bloede was. Voor het overige waren hier alleen eenige Spaansche spionnen, verder vóór 1567 niemand uit het Zuiden, noch in het leger, noch in het bestuur, noch in de kerkelijke ambten.

Maar de strijd van Oranje en Philips II begint toch met zijn verontwaardiging over de Spaansche troepen, die de Koning hier in 1559 achterliet? Zeker. Vreemde huurbenden echter waren iets heel gewoons in die tijd en in alle landen; Oranje had er slechts twee bezwaren tegen: dat die troepen eerder dan andere het regeeringssysteem van Philips krachtdadig zouden steunen en vooral, dat zij door de koning zouden worden betaald en dus onttrokken waren aan de Staten, die Oranje machtig wilde hebben[1]. Deze troepen zijn bovendien in 1561 vertrokken en niet weergekeerd voor Alva, toen het oproer reeds begonnen was. Hetzelfde geldt voor de buitenlandsche politiek[2] in de eerste jaren van de oppositie der hooge edelen tegen de Landvoogdes wordt aanmerking gemaakt op Philips' politiek, die de Nederlanden wilde betrekken in een oorlog tegen Frankrijk en later tegen de Fransche Hugenoten, wat niet in het belang dezer landen was

1) Rachfahl, II 81-84.
2) Rachfahl, II 181, 191, 192; Marx, Neue Studien zur Geschichte des nied. Aufstandes, (Westdeutsche Zeitschr. f. Geschichte u. Kunst, XXIX 1910) 358.

en toch door hen betaald zou moeten worden. Of die eerste oorlog wegens het belang der Nederlanden werd afgekeurd is de vraag, de Prins heeft er in ieder geval met hart en ziel aan deelgenomen; het sturen van troepen tegen de Hugenoten werd echter grootendeels afgekeurd wegens de afkeer van steunverleening aan de Fransche tyran tegen zijn met de Nederlanders bevriende onderdanen, èn omdat men geen geld aan deze strijd wilde geven, waar de lasten al zoo zwaar waren. Doch hoe het verder ook zij, de buitenlandsche politiek speelt hier nà 1564 geen rol meer en het belangrijkste is: in de remonstrantiën en brieven van Oranje wordt zij zelfs nooit genoemd! En wanneer er nog al eens gezegd wordt - in de hitte van den strijd maakt men zijn vijand steeds véél zwarter dan hij is, - dat de Spanjaarden in de Nederlanden als geldwolven zijn opgetreden, is dat een leugen, want geen geld ging naar Spanje, maar ongekeerd, sinds 1505 moest Philips uit zijn andere bezittingen bijpassen, omdat de Nederlanders geen 'aides' wilden toestaan; het is trouwens door Oranje bedoeld, als zouden de Spanjaarden zich particulier verrijkt hebben[1)] (wat ook een leugen is).

Daartegenover is er evenmin sprake van een Nederlandsche nationale staat die zich tegen de Spaansche regeering zou verzetten. Nationaal bewustzijn is er in de 16e eeuw nog zoo goed als niet, men voelde zich tot diep in de 17e eeuw Hollander, Zeeuw, Brabander en Gelderschman, vrijwel nooit Nederlander; een naam ervoor bestaat niet eens: men kent '*les* Pays Bas' en als men de bewoners ervan wil aanduiden moet men een parsprototo gebruiken en spreekt van Vlamingen of zegt eenvoudig Nederduitsers[2)]. Taalkundig niet een geheel, vormen de gewesten slechts heel langzamerhand langs staatkundige weg een eenheid, maar de organisator van die eenheid is.... de regeering, waar Oranje en de zijnen zich tegen keeren. De Prins zelf had nog heel weinig gevoel voor de afzonderlijkheid der Nederlanden; hij beschouwt ze meestal

1) Bor, Oorsprong etc. der Nederl. Oorlogen, (1621) I, 339. Waerschouwinge des Princen van Orangien aan de ingesetenen der Nederlanden, 1568 (Kunstel, a.w. No. 168).

2) Tenzij men de latynsche vorm 'Belgici' gebruikt, maar dat is onder de geleerden, die iets meer voor één 'patria' voelen; zie Geyl, Geschiedenis van de Ned. Stam I, p. 412-419.

als een deel van het Duitsche rijk en spreekt van ‘das gemein Vatterlandt teutscher nation’[1]. Ook dit saamhoorigheidsgevoel is niet sterk bij hem ontwikkeld; 't is meer een geopperde wenschelijkheid, als hij de hulp der Duitsche vorsten hoopt te krijgen. ‘Et comme il nous est plus duisable d'estre joincts avecques l'Empire que non pas avecques ancun aultre pays, mesmement estant le Roy comprins aux sessions et contribution dudit Empire, me semble que nous debvrions tenir conformes aux institutions d'icelluy’, men zou dan ook een ‘confédération perpétuelle’ met het Rijk moeten gaan vormen[2]. Hoe weinig gevoel voor de Nederlandsche eenheid Oranje had, blijkt het duidelijkst uit de door zijn broer Lodewijk gevoerde onderhandelingen om vreemde hulp te krijgen: Engeland, Frankrijk en Duitschland moesten daartoe samenwerken, om de Spaansche macht te bestrijden, en er wordt om die hulp te krijgen niets minder voorgesteld dan een verdeeling der 17 Nederlanden: Frankrijk het zuiden, Duitschland het noorden en oosten, Holland en Zeeland voor koningin Elizabeth[3]. Zoo zou men bevrijd worden van de regeeringswijze van de spaansche koning, naar onafhankelijkheid werd blijkbaar in het geheel niet gestreefd!

Dit neemt niet weg, dat Oranje ook in dit opzicht tot de vooruitstrevenden behoort. Hij is vrij van particularisme, zooals trouwens vele van die machtige edelen, die aan het centrale bestuur een belangrijk aandeel hadden en door hun, over alle gewesten verspreide, bezittingen los kwamen van alle benepen gewestelijkheid. Hij heeft een ruimere opvatting van ‘la patrie’ dan de meeste zijner tijdgenooten en speciaal meer dan de gewestelijke pensionarissen en de stadsbesturen, die hun eigen rechten angstvallig verdedigen. In de Apologie komt hij hier zelfs uitdrukkelijk tegen op en noemt het verzet mislukt, ‘omdat de Provincien besigh zijnde met d'eene tegen d'ander om seker gepretendeerde privilegien te strijden, de reste gantsch verlaten bleef’. Dat is nà de treurige ervaring met de Pacificatie; lang daarvoor echter ontsnapt hem een

1) Archives, Supl. lère Série, 97, Corresp. v. Lodew. v. Nassau, 80.
2) Archives II 435-436.
3) Fruin, Verspreide geschriften II 197; Calendar of Statepapers etc. No. 1920.

enkele maal een uitdrukking als '*het* Nederlandt' of 'het gemeyne vaderlandt'[1], waarmee hij dan steeds alle Nederlanden, Zuid en Noord bedoelt, ja zelfs in het bizonder de Zuidelijke Nederlanden, want de Prins was allereerst lid van de Brabantsche adel en nam als zoodanig aan de Statenvergaderingen deel. Het is duidelijk, dat hij, in de jaren voor 1566, toen er nog geen kwestie van eenige scheiding was, zich de eenheid der Nederlanden dacht gegroepeerd rondom Brabant[2], zooals later ons land zou ontstaan met Holland als centrum.

Niet alleen, dat Oranje de Nederlanden als één geheel beschouwde, hij heeft ook een klein beetje het moderne idee van de Nederlandsche *natie* tegenover andere, (zij het dan niet tegenover de Duitsche, waarmee hij persoonlijk te zeer verwant was) en dan natuurlijk vooral in tegenstelling met de Spaansche. Maar alleen in de Apologie (dus nà 12 jaren van strijd) spreekt hij van een karakter-verschil[3], in de eerste jaren wijst hij op een belangenverschil tusschen de Spaansche kroonlanden en de Nederlanden. Het is weer opmerkenswaard, dat dit belangenverschil (hij noemt het bij gelegenheid zoowel van de oorlogspolitiek als bij de vraag of afkondiging van de besluiten van Trente wenschelijk is[4] geheel niet genoemd wordt in de jaren van strijd (1566-1572) en in zijn oorlogsmanifesten niet voorkomt. Wel wordt enkele malen gezegd, dat het bestuur niet bij vreemdelingen moet berusten, maar dan wordt er bijgevoegd 'en vooral niet bij Spanjaarden'[5]. Waarom hij dit zegt, is duidelijk: hij richt zich tegen het regeeringssysteem van Philips en diens raadslieden, Alva vooraan. Dit systeem noemt hij 'Spaansch', omdat het toegepast wordt door de dienaren van de Spaansche koning. Langzamerhand heeft hij dit zoo vaak herhaald, dat voor[6]

1) Bor, Oorsprong I 263 en 338; Wesenbeke 9.
2) Rachfahl II 258.
3) Apologie van den Prince van Oranje (Knuttel, a.w. no. 557) 40.
4) Rachfahl II 446.
5) Justification, 12, 27; Vermaninge van Willem van Nassau etc., Bor, Authent. Stukken (1679) 139; Corresp. Guill. le Tac. IV 63.
6) 'Terwijl de naam België niet meer vermeld wordt'; Libellus supplex imperatoriae majestatis, 1570 (Knuttel, a.w. I 179) 16.

hem (en nog voor ons 20e-eeuwers) strijd tegen het systeem identiek is geworden met strijd tegen de Spanjaarden. Hoe weinig echt nationalistisch hij dit bedoelt (en hoe weinig juist dit was) blijkt onomstootelijk uit de Apologie, waar hij spreekt van de ‘gehespaegnoliseerde’ raadgevers[1)], want alle kwaad kwam ‘sowel van de Spaegniaerden als van velen uyt desen landen.... die tegen u-lieden ende uwe vrijheít metgaders tegen 't gantsche landt eenen geduerigen haet hebben gedragen’[2)]. Daartegenover beschouwt hij als ingeboornen ‘alle deghene die.... heerlickheden besitten, also verre als zy 't over de sijde van dese landen willen houden’[3)]. Strijd tegen Spanje is dus verzet tegen een regeeringswijze, met handhaving (tot 1581) van de afhankelijkheid t.o. van de Spaansche koning, zooals Oranje na de afzwering van deze de Nederlanden afhankelijk wilde maken van Frankrijk of Engeland. Is dan de Prins niet de ‘vader des vaderlands’? Ongetwijfeld wel, mits wij het zoo opvatten, dat door het gedeeltelijk succes van Oranje's strijd tegen de katholiekmonarchale politiek van Philips II de Noordelijke Nederlanden zich afscheidden van hun stamgenooten en aldus de tegenwoordige Nederlandsche staat ontstond, op een oogenblik, dat de geheele Nederlandsche bevolking nog geenszins een ‘natie’ vormde. Maar gewild heeft de Prins dit niet.

De strijd ging voor hem vóór de vrijheid en tegen de tyrannie. ‘Ons is van gandtscher herten leedt, dat de mennichfuldighe overwreede ghewelder, overlasten, schattingen, X, XX, XXX, ende ander meerder ende mindere penningen, imposten.... doodinghen, vanghinghen, verjaghingen, confiscatien ende andere ontallicke, onghehoorde ende onverdrachlike beswaringhen, afdreyginghen ende verdruckinghen, die den alghemeynen vyandt, met zijn Spaeniaerden, bisschoppen, inquisiteuren ende anderen aenhanck, dagelycx ende so lancx so meer is, met ongehoorde nieuwicheyt, onghenadelick over ulieder ende uwer huysvrouwen ende dochteren, persoonen, sielen, lijf ende goet, alrede soo vele jaren, onder den naem ende buyten weten van de Coninclicke Majesteyt,

1) Apologie 106.
2) Apologie 46.
3) Apologie 40.

teghen synen eede ende contrarie des landts vrijheden ende previlegien voortstellende', aldus in zijn Proclamatie van 14 April 1572[1]; hij komt om deze wreedheden en ongerechtigheden te bestrijden 'om den dienst van God ende van den Coninck mitsgaders de gemeyne vrijheyt, welvaert ende privilegien van den Nederlanden te voirdeuren ende doen onderhouden naer allen onsen vermogen.'[2]

Het gaat dus allereerst tegen de wrede en ongerechtige regeering en daarbij denkt de Prins, behalve aan geloofsvervolging en gewetensdrang, aan al de gruweldaden van Alva. Het is onnoodig zelfs een bloemlezing uit de keur van termen te geven, waarmee deze ellendigste van alle onderdrukkers, deze barbaar, dit 'Turcksch tygerdier' allerzwartst wordt afgeschilderd; moordenaar van Egmond, Hoorne en zooveel anderen, die Oranje's zoon naar Spanje ontvoerde, die zich aan de rechten van het Gulden Vlies vergreep. Nemen we de aanklacht naar haar concrete inhoud, dan zijn het de Bloedraad en de Spaansche troepen, die Oranje's verontwaardiging vooral opwekken. Die 'tyrannicq prétendu conseil'[3] is een 'novus Hispanorum senatus ad quos causae capitales referentur,[4] die Alva 'pro suo arbitratu instituit'[5] (en niet op last van den koning). Hij heeft daarmee niet alleen veel wreedheid begaan, maar de vonnissen zijn geheel en al onwettig gewezen, want hij ontnam door deze nieuwe raad de rechtspraak aan de gewone rechter of de stedelijke magistraat. Het was ongetwijfeld de belangrijkste der nieuwigheden, die Oranje zegt dat Alva heeft ingevoerd en waartegen hij het land komt beschermen.[6] Opgemerkt dient echter te worden, dat hij deze Raad van Beroerten betrekkelijk zelden in zijn manifesten met name noemt, evenals de tiende penning wel enkele malen (lang niet altijd) wordt vermeld, doch steeds alléén als een

1) Corresp. Guill. le Tacit. VI 298.
2) Wesenbeke 67 (Proclamatie 9 Aug. 1570).
3) 'Om Ulieden ende elck van U, metten lieven vaderlandt in zijn oude vrijheyt, voorspoet ende ryckdom weder te brengen ende van den vremden tyrannen ende verdruckers te verlossen' (Corresp. Guill. le Tac. VI 299).
4) Exhortation aux habitants des Pays-Bas, 1568 (Knuttel No. 171) 6.
5) 'Een nieuwe Spaansche raad, waaraan zij halszaken verwijzen, die Alva uit eigen initiatief heeft ingesteld', Libellus 44.
6) Wesenbeke 144 (Missive aan een stad), Guill. le Tac. VI 262, 263.

der hooge lasten en nooit wegens het geheel andere karakter van deze belasting in vergelijking met de gewone beden.[1] Wel worden altijd de afpersingen der spaansche troepen genoemd[2] en reeds een klein deel van al hun onmenschelijkheden (die zij gemeen hadden met andere huurtroepen) kon ons de wanhoopskreet der Nederlanders, de verontwaardiging van de Prins doen begrijpen. Toch is hun optreden eerst in 1573 bij de herovering van Holland zoo gruwelijk geweest, onder de geldnood van Requesens zoo hemeltergend geworden, dat al het andere daartegenover verstomt; in de proclamaties van de Prins nemen ook deze klachten een niet zóó overheerschende plaats in. We vinden ze echter bij hem, dunkt mij, in een andere vorm: de telkens weer terugkeerende beschuldiging tegen de 'Spanjaarden', geestelijken enz., dat zij slechts het bestuur in handen hebben genomen, de inquisitie ingevoerd, de plakkaten afgekondigd en elke remonstrantie bij de koning zelf onmogelijk gemaakt, om hun onverzadigbare geldhonger te bevredigen: de rijke Nederlanden zijn hun vurig begeerde prooi.[3] Het is een beschuldiging, geheel ongerechtvaardigd, (afgezien van de hebzucht van enkelen, o.a. van Granvelle), die alleen begrijpelijk is, als men rekening houdt met de felheid van de strijd, die de mensch verblindt, met de plunderzucht der slecht betaalde troepen en, niet het minst, met de algemeen in de 16e eeuw bestaande verontwaardiging over de geestelijken, die maar al te dikwijls hun ambt slechts als middel tot rijkdom en macht gebruikten.

Maar de Prins van Oranje is niet in het land gekomen om slechts die tyrrannie te bestrijden, hij komt met de wapens in de hand en als organisator van het verzet - ter herkrijging van een positief goed, de vrijheid 'dewelcke nerghens bij en kan gheschattet ofte ghepresen werden.'[4] Die 'liberté' zijn de privileges, vrijheden, 'costuymen', in overoude tijden aan het land gegeven en die het fundament vormen van heel de regeering en de welvaart der Nederlanden. De Prins verstaat er eigenlijk al het goede in het bestuur onder: het is soms de

1) Zie mijn publicatie in Tijdschr. van Geschiedenis volgende jaargang: 'De Tiende Penning'.
2) Bor, Oorsprong I 284, 285; Libellus 47; Guill. le Tacit. VI 259 enz.
3) Wesenbeke 11; Waerschouwinge; Vermaninge 1572, 136.
4) Apologie 91.

'goede borgherlycke vryheyt der inghesetenen des landts' in het algemeen,[1] het is een andermaal de vrijheid van handel, visscherij en ambacht, benevens de vrijdom van tollen en andere lasten (hier spreekt hij tegen een stad, die voor de zaak gewonnen moet worden!),[2] het is dan weer eens de vermijding van alle overlast van imposten, vreemde troepen enz.[3] Soms bedoelt hij er mee al die plaatselijke voorrechten van steden, edelen, Vliesridders, die gewaarborgd moeten worden, tevens zelf een waarborg zijn voor het uitblijven van slavernij. Maar diep in beteekenen de privileges voor Prins Willem toch steeds de algemeene vrijheid van land en onderdanen, waardoor zij gevrijwaard worden tegen elke willekeur en waarmee zij zich een onvervreemdbaar aandeel aan het bestuur van stad en land hebben verworven. Het is 'de vryheyt hunder constitutien', waarvoor hij de wapens opneemt,[4] d.w.z. de wetten, die (vóór dat men dacht aan een grondwet) de grondslag van het heele bestuur vormden, een waarborg, dat de landen 'pour l'advenir.... puissent estre gouvernées selon leurs privilèges, contracts, ordonnances et statuts, que sa Majesté mesme (comme ses prédécesseurs) leur a jurez et promiz.'[5] Daarom heeft de bevrijder ook het recht die privileges van steden of individuen, die voor het hoogere goed, de 'gemeyne vrijheyt' schadelijk zouden kunnen zijn opzij te zetten,[6] al belooft hij, in zijn ijver om allen mee te sleepen, gaarne aan elk zijn bijzondere voorrechten, 'als een patroon des vaderlandts en voorstander der vryheit.'[7]

'Maintenir sa liberté et privilèges (lesquelx ne procèdent pas seulement de la libéralité des Princes, mais sont la plus part contracts entre les Princes et subjects et mutuellement confir mé par serrement),'[8] beteekent de absolute monarchie tegengaan, dat is voor de Prins hoofdzaak. Die privileges zijn overoud en hebben gemaakt, dat de Nederlanden steeds door

1) Corresp. Guill. le Tac. III 41 (aan Gouda 1572).
2) Ibidem III 49 (Middelburg) en 54 (Enkhuizen).
3) Corresp. Guill. le Tacit. III 36.
4) Wesenbeke 66 (1570).
5) Corresp. Guill. le Tac. VI 266 (1568).
6) Bor, Oorsprong I 285 (Commissie voor Lumey 1572).
7) Bor, Auth. Stukken, 140 (Vermaninge 1572).
8) Archives III 206 (Declaration 1568).

hun vorsten met zachtmoedigheid zijn geregeerd,[1] tot Philips II onder de fatale invloed kwam van zijn Spanjaarden en geestelijken. Niet alleen op traditie berusten deze rechten, het zijn heilige rechten, 'droitz divins et naturelz',[2] een schending ervan is niet slechts een eedbreuk van de vorst, maar gaat in tegen 'der naturlichen pillichkeitt',[3] of zooals hij het reeds in 1564 uitdrukte: het zijn rechten 'die niet alleen in de oude gewoonten en privileges zijn gegrondvest, maar ook op de rede.'[4] Die te verdedigen is zijn heilige plicht 'waertoe wij met Ulieden allegader van eedts ende naturenwegen aen God, aen den Connick, aen onsen Vaderlandt ende nakommers verbonden zijn.'[5]

Door de rede en de privileges is de vorst gebonden, de regeering moet ook zoo zijn ingericht, dat niet een kleine minderheid, naar eigen baat strevend en misschien gewelddadig, het land onbeperkt bestuurt[6] of dat verkeerde raadgevers (alle Spanjaarden zijn er slechts op uit het land uit te buiten, gelijk zij Indië en Napels tot het slachtoffer van hun onbeperkte geldzucht hebben gemaakt!) de vorst gaan beheerschen[7], zooals helaas sinds 1559 met Philips het geval is; daaruit komt alle ellende. De beste waarborg tegen die willekeur is een groote macht van de Raad van State, gevormd door de hoogste edelen uit het land zelf. De Prins bestrijdt dus krachtig de meening 'qu'il n'estoit pas séant à ung Prince d'avoir ung tel Conseil de tant de gouverneurs et chevaliers de l'ordre, ains qu'il luy appartenoit de commender absolutement sans avoir Conseil, et ne prenant advis sinon de ceulx qui lui plairoint'[8]. Het is zijn oudste staatkundig ideaal, dat hij reeds in 1559 verdedigt en op grond waarvan hij eenige malen ontslag gevraagd heeft uit de 'Conseil d'Etat', omdat hij niet wenschte een figurant in het staatsbestuur te zijn, maar werkelijke macht uit te oefenen[9]. Ook in

1) Waerschouwinge 1568.
2) Guill. le Tacit. III 14, 379.
3) Correspondentie van Lodewijk v. Nassau, uitg. door Blok, 175.
4) Rachfahl II 450.
5) Wesenbeke 69.
6) Rachfahl III 384 (Oranje a.d. Keizer 1568).
7) Rachfahl III 462; Libellus 19.
8) Archives II 449 (Mémoire).
9) Rachfahl II 7, 41, 156.

de jaren na 1567, toen hij reeds diep teleurgesteld was in zijn mede-raadsleden, die hem, op enkele na, hadden verlaten en zich aan de zijde van de vorst hadden geschaard, ook dan nog blijft hij dit denkbeeld getrouw en later zijn met zijn goedkeuring de Raden ingesteld, die met hem de nieuwe staat, uit de opstand ontstaan, zouden regeeren. Hij verlangt nog in zijn Justification (1568) de Raad van State 'authorizé en aucuns poincts, pour obvier à toute confession et dissention et pouvoir tout mieulx en beaucoup d'affaires résouldre'. Zijn grief tegen Granvelle, zegt hij, was vooral, dat deze de Raad geheel had beroofd van alle gezag, zooals hij ook reeds in 1563 aan de koning had geklaagd[1]. In tegenstelling met de kardinaal verlangt hij steeds, dat alle staatszaken in overleg met de Raad van edelen worden besproken (de buitenlandsche politiek evenzeer als de kwestie der Trentsche besluiten) en niet alleen maar, dat de landvoogd, in naam van de vorst de leden op de hoogte zou brengen[2]. Zonder overleg met deze 'Senatus principis' heeft de koning in de Nederlanden geen recht wetten uit te vaardigen naar eigen goedvinden[3]; aanmerking maakt hij, dat de 10e penning (een van de weinig keeren, dat deze principieel besproken wordt) buiten Raad èn Staten om is doorgedreven en dáárom noemt hij deze belasting onwettig[4].

De Raad van State moet voornamelijk bestaan uit edelen en wel de 'grands seigneurs' van het geheele land, zooals ook het geval was in het begin van de regeering van Philips II, toen Oranje, Egmond, Hoorne, Bergen, Aremberg, Aerschot enz. er een groote rol in speelden. Meer echter dan op hun adellijk praedicaat legt de Prins de nadruk erop, dat het Nederlanders moeten zijn en geen vreemdelingen (waaronder hij in de hevigheid van de oppositie ook de Bourgondiër Granvelle begrijpt), vooral echter wenscht hij er geen Spanjaarden in, die als handlangers van de koning of als creaturen van Granvelle de rol van dwarskijkers zouden spelen[5] en de

1) Justification 10.
2) Rachfahl, II 615; 180, 188, 449; 195.
3) Libellus 22.
4) Bor, Oorsprong I 269.
5) Vermaninge 1572, 139.

autoriteit van de Raad als orgaan van contrôle op de vorst zouden aantasten, geen ‘flatteurs’, maar ‘ceulx qui pour le bien de son service et du pays, parlent librement, disant ce qu'il convient’.[1]. Hevige verontwaardiging had het dan ook gewekt, toen het leek alsof Philips hier bij zijn vertrek eenige Spaansche grandes wilde achterlaten, o.a. de graaf van Feria[2], en zeker maakte de aanwezigheid van Vargas en Del Rio in de Raad van Beroerten voor Oranje deze Raad tot een ‘tyrannicq *prétendu* Conseil’. Vrij en onafhankelijk moet dus deze Raad van State staan tegenover de vorst en daarom zijn de hooge edelen, die door hun enorme bezittingen en groote juridische en politieke zelfstandigheid de minst afhankelijken zijn[3], de aangewezen leden. Leden van het Gulden Vlies, gouverneurs der gewesten in de eerste plaats, maar exclusief is hij hierin niet en gaarne zal hij zien, ja soms heeft hij het voor het gezag van de Raad beslist noodzakelijk geacht, ook andere ‘seigneurs principaux, révérez et respectez par le peuple’ erin op te nemen[4], elders spreekt hij van enkele ‘gens de lettres’[5]. Die edelen moeten voorts niet alleen als leden van de Raad de Landvoogd bijstaan of de koning controleeren, ook als de vertegenwoordigers van het hoogste gezag, de adelsmacht in dienst van de landheer, moeten zij meer zelfstandigheid hebben: vóór 1566 verlangde Oranje, met zijn vrienden, een grootere macht voor de stadhouders der gewesten, die wel niet steeds in hun gewest (feitelijk: bijna nooit) aanwezig zijn, maar in wie het geheele gewestelijk bestuur, Staten en Hof, de tusschenpersoon bij het centrale bestuur moeten zien[6]. Later, na 1567, ontleent hij aan zijn (dan geusurpeerde) waardigheid van stadhouder van Holland en Zeeland het recht alle beslissingen in die gewesten te nemen, als dé vertegenwoordiger of zooals hij het zelf zegt ‘vasall ende mede-gouverneur van wegen Zijne Majesteit in de Nederlanden’,[7] dus niet alleen van Holland, Zeeland en

1) Corresp. Guill. le Tac. VI 390.
2) Rachfahl II 399; Marx, Studien zur Gesch. des nied. Aufstandes, (Leipziger Studien enz. III, 2. Heft, 1902) 133-138.
3) Rachfahl II 54.
4) Archives I 335.
5) Justification 10.
6) Rachfahl II 401.
7) Archives III 202.

Utrecht, over welke gewesten hij zich ook eenmaal noemt ‘Rijcks stadhoudere generael syner coninckliJken Majesteit’[1] waarschijnlijk denkend aan de ‘reichsunmittelbare’ ridders in de Duitsche landen.

Hoe het ook zij, als kind van zijn tijd, geboren en getogen in de hoogste kringen, heeft de Prins een bizonder hooge dunk van de adel, diens rechten en verplichtingen, en steeds maakt hij onderscheid tusschen het gewone volk en de edelen, altijd de onderdanen van de vorst in standen verdeelend. Bij de opnoeming der wreedheden van Alva zal hij nooit verzuimen de edelen apart te vermelden, de ‘Seigneurs’ Egmond en Hoorne vooraan en ook de ‘nobles’ afzonderlijk van andere rechtschapen lieden[2]. De booze Hertog heeft edel zoomin als onedel bloed gespaard, hij heeft de gerechtigheden en heerschappijen ‘van den alouden edeldom vernielt’ en de heeren van dorpen en kasteelen gelijk gemaakt met ‘'t algemeenste graeu van ambachtsvolck’[3]. Hijzelf voelt zich natuurlijk ook onder die edelen een der hoogsten en ‘als een voorneempste gelidmaet der generale staten des Landts, schuldich wesende het landt van de vreemde tyrannen ende onderdruckeren in zijne oude rechten ende privilegien te beschermen.. haer hooft in affwesen der Coninckl ycke Majesteit’.[4] De koning, zegt hij in 1564, hoede zich wel zulke hooge heeren als hij en zijn vrienden te beschuldigen, hij vooral, stammend uit het machtige en roemrijke huis der Nassau's![5] Meer nog geeft hij in het algemeen hoog op van de adel, het ‘noblesse oblige’ nooit vergetend: eerste plicht der edelen is het land te beschermen en zijn vrijheden te bewaren, hijzelf heeft als bannerheer van Brabant daar steeds zijn best voorgedaan[6]. Vandaar dan ook dat, naar zijn zeggen, Alva de kleine man pas greep ‘après qu'il auroit meurdry, banny et de tout le leur desnué les princes, contes, barons, seigneurs, gentil-

1) Wesenbeke 8 (Commissie voor Buys).
2) Rachfahl III 384, 462; Bor, Oorsprong I 340.
3) Vermaninge 1572, 136.
4) Bakhuizen van den Brink, Cartons voor de Geschiedenis v.d. Ned. Vrijheidsoorlog II^3, 190 (Instructie voor Marnix naar de Vergadering te Dordt, Juli '72); ook Bor, a.w. I 284 (Instructie voor Lumey).
5) Rachfahl, II 302, 398.
6) Apologie 52.

hommes et les plus qualiffiez du pais, pour plus facillement parvenir au libre et absolut gouvernement'[1].

De adel machtig en de Raad van State het meest invloedrijke bestuurslichaam 'bedeutete, wie Granvella richtig erkannte, nicht mehr und nicht minder als eine Auflösung der alten, wohlbewährten und vielbewunderten Verwaltungsordnung der burgundischen Herzöge'[2]. Want juist in het systeem van Karel V paste het, dat het bestuur vooral bestond uit rechtsgeleerde ambtenaren, die in de Hoven der gewesten, in Geheime Raad en Raad van financiën onder de centrale leiding van de Landvoogd(es) alle bestuurszaken zouden behartigen en daarbij de edelen, die nog lang niet geheel uit het bestuur te verdringen waren, controleeren. Juist hiervan waren die edelen, hoog en laag, in het geheel niet gediend en de geschiedenis der laatste 15 jaar vóór de Opstand is vervuld van een, meestal niet openlijk uitgesproken, venijnige concurrentie tusschen die edelen, les 'robes courtes' met die rechtsgeleerde 'serviteurs', de 'longues robes', waarmee de 'ecclésiasticques' in één adem genoemd worden. Daarop vooral is de strijd gericht tegen Granvelle, die de beide gehate functies in zich vereenigde, dáárom wordt het plan der nieuwe bisdommen, dat in de Staten zooveel meer macht aan de geestelijkheid zou geven en waardoor deze de adellijke kapittels zoozeer zouden kapittelen, absoluut afgekeurd (het volk dacht daarbij vooral aan de verscherping der inquisitie). Mannen als Brederode en Mansfeld zijn venijnig en vervulc van die afgunst tegen de dienaren van het moderne koningschap, maar ook in Oranje's regeeringsprogramma vinden we haar duidelijk terug en niet alleen in de tijd, dat hij te Brussel direct met de wassende invloed dier servilen had te maken, de indruk is diep genoeg geweest om bij dezen edelman 'pur sang' lang nog na te werken. In de 'Justification' (1568) klaagt hij nog, dat de leden der andere raden de Raad van State buiten de geheimen der regeeringszaken hielden, waardoor deze niets belangrijks kon besluiten, en zeker zal hij datzelfde bedoelen[3], als op een

1) Corresp. Guill. le Tac. VI 270 (Lettres aux Pays-Bas, 31. VIII. '68)
2) Rachfahl II 401.
3) Justification 23.

andere plaats gememoreerd wordt, dat slechts enkele 'consiliarii' het land regeerden[1]. Maar in 't algemeen wordt dan zijn aandacht door andere dingen gebonden, in 1564 was zijn programma in dit opzicht ruimer voorzien: in zijn beroemde rede van 31 December, waarin hij de gewetensvrijheid verdedigde, heeft hij vooral veel te zeggen van de slechte geestelijken en de 'prophani iudices': 'esse enim plaerosque ita corruptos, ita dissidiis atque odiis infames uti teneri in officio homines diutius non possent'[2]. Op vele plaatsen stemt hij in met de klachten der andere edelen over de slechte justitie, de langzame gang der processen, de achteruitzetting der belangen van de adel door deze heeren van de balie[3]. Daarom moet het bestuur dan ook anders ingericht worden, in de gewesten moeten de Hoven aan de adellijke gouverneurs worden ondergeschikt gemaakt, in het centrale bestuur moet de Raad van State aan het hoofd geplaatst worden en aan hem de Geheime Raad en Raad van financien geheel onderworpen zijn, als departementen van algemeen bestuur niet der Landvoogdes, maar van de adellijke 'Conseil d'état', zoodat ook vooral de voordeelige benoeming tot allerlei ambten, de prebenden-vergeving en de financien, niet aan de invloed der Seigneurs ontsnappen[4]. Men neutraliseert dan tegelijkertijd de macht der geestelijken, die met deze rechtsgeleerden onder één hoedje spelen, tenzij door de nieuwe kerkelijke indeeling de bisschoppen in de Statenvergaderingen een nieuw gevaar voor de adelsheerschappij opleveren!

Had de Prins hierin succes gehad, de ontwikkeling van ons staatsbestuur was zonder twijfel een flinke stap teruggegaan. Maar dit punt van zijn programma heeft voor hem niet zo'n beteekenis behouden, toen de strijd ernstiger werd en op het oogenblik, dat hij de keuze doen moest: een schitterende carrière volgen door zijn overtuiging te verraden of de revo-

1) Libellus 24.
2) 'Wereldlijke rechters: want de meesten zijn zoo omkoopbaar, zoo berucht door twisten en haat, dat men deze menschen niet langer in hun ambt laten kan'; Van der Haer, a.w. 186.
3) Fruin, Verspr. Geschr. I (Voorspel) 339, Marx, Studien 119; Rachfahl II 400, 401, 474, 615.
4) Rachfahl II 300, 400; Corresp. Guill. le Tac. VI 394 (Notulen Raad v. State).

lutie beginnen om die overtuiging te doen zegevieren. Hij koos het laatste, maar sloot daardoor tevens die periode in zijn leven af, waarin persoonlijke eerzucht en jeugdige afgunst op de macht van anderen een rol speelden. Zijn wenschen louterden zich in de strijd en daarmee verteerde de hoop op groote macht van de Raad van State in het vuur van het verzet tot een tamelijk zwakke herinnering, maar tegelijkertijd werd de wensch naar meer macht van de Staten-Generaal gehard tot een stalen overtuiging, die hem evenzeer afhield van elke verzoening met de koning als zijn afkeer van de kettervervolging.

De vorstelijke almacht is in rechten beperkt door de ‘privilèges et constitutions’; de willekeur van vorst en ambtenaren wordt voorkomen, doordat de adel machtig is en als hoeder van 's lands rechten, voortdurend waakzaam; de absolute monarchie moet in haar grondvesten worden aangetast door het verbouwen van het bestaande dualisme vorst-staten, tot een nieuw regeeringssysteem, waarin de vorst ook principleel slechts regeert bij de gratie der Staten-Generaal, ziedaar in het kort het politiek programma van Willem de Zwijger en van de Tachtigjarige Oorlog.

Er is in de waardeering der Staten-Generaal bij Oranje een zekere ontwikkeling op te merken, die begint met deze vergadering te beschouwen als een macht naast de vorst, waarvan deze afhankelijk te maken is door zijn geldbehoefte, en die eindigt met de Staten-Generaal, waaraan de nieuwe vorst (dat was de Prins feitelijk in 1580) onderdanig zich onderwerpt met de woorden ‘nademael wij Ulieden alleene in deze werelt voor onse overheeren bekennen.’[1] Wel heeft hij van het oogenblik af, dat hij aan de politiek een levendig aandeel nam, de vergadering der Algemeene Staten een belangrijke functie in het bestuur toegekend. Onmiddellijk schaarde hij zich met kracht aan de zijde van Lalaing, die in 1557 en 1558 de leider was van de partij, die de geldbehoefte van de koning wilde gebruiken om de macht der Staten te vergrooten.[2] De beden moesten alleen worden toegestaan, onder voorwaarde, dat die

1) Apologie 9.
2) Zie over deze gehele kwestie: Rachfahl I 552-579, Marx, Studien 73-84.

zouden worden beheerd door commissarissen van wege de Staten en deze zouden dan ook daaruit de troepen betalen. Een oogenblik heeft men hiermee succes behaald, dadelijk echter na de vrede van Câteau-Cambrésis (1559), waardoor de geldnood van de kroon eenigszins verminderde, werd dit streven door Philips met kracht tegen gegaan en in de volgende jaren zou het niet meer zoover komen. Het programma bleef en de edelen laten bijna zonder uitzondering telkens weer de eisch van beeenroeping der Staten-Generaal hooren, totdat dit dé leuze wordt van de geheele oppositie in het jaar van fel verzet, 1566. Het waren vooral Oranje en zijn, op dit punt nog radicaler vriend, de Markies van Bergen-op-Zoom, beide machtige leden van de Staten van Brabant, die telkens weer met deze eisch aankwamen en het de oplossing van alle moeilijkheden vonden. De Statenvergadering moet niet alleen voor geldzaken bijeen geroepen worden, om daardoor zijdelings invloed op de regeering uit te oefenen, zij moet direct gekend worden in alle bestuurszaken, reeds in 1562[1]; er dient, zoo heet het in 1568, geregeerd te worden ‘par l'advis et assistence des États-généraulx.’[2] In dit jaar heeft de partij van Oranje telkens weer niet alleen de noodzakelijkheid in 't algemeen van bijeenroeping bepleit, maar voortdurend, al in 1562 te beginnen, gewaarschuwd, dat alleen deze bijeenkomst de onlusten kan vermijden: ‘les états-généraulx, pour à un mal général en adhiber le remède général.’[3] Zij zijn het, die over de Trentsche besluiten moeten worden gehoord, zij dienen hun advies te geven over de moderatie der plakkaten, ja zelfs de geheele religiekwestie moet aan deze vergadering worden voorgelegd.[4] Maar souverein is zij dan nog geenszins, er wordt altijd alleen gesproken over het ‘advies’ en de ‘hulp’, die deze staten kunnen geven aan vorst en landvoogdes: ‘on debvroit prendre advis et point consentement des estats’[5] en men is er algemeen van overtuigd, dat alleen Philips II recht heeft de vergadering bijeen te roepen. Als

1) Rachfahl II 196.
2) Corresp. Guill. le Tac. VI 298.
3) Corresp. Guill. le Tac. II 203.
4) Rachfahl II 188, 606, 615, 676, 653.
5) Corresp. Guill. le Tac. VI 391 (Notulen Raad van State).

Bergen in het voorjaar van 1566 verlangt, dat men de Staten-Generaal, die in ieder geval bijeen moeten komen, niet alleen moet vragen om raad, doch dat de verandering in de ketterwetten slechts door de koning met goedkeuring van de Staten-Generaal mag worden aangebracht, dan acht Oranje deze eisch te verstrekkend.[1)] Maar nauwelijks een half jaar later is de spanning in het land zóó verergerd, dat ook hij meedoet met Egmond, als deze de landvoogdes raadt de Staten-Generaal op eigen gezag te convoceeren, en als zij daarvoor terugschrikt, de dreiging uitspreekt, dat dan de Staten wel eens uit eigen beweging konden bijeenkomen om de landszaken te regelen.[2)] De daarop gevolgde geweldenarijen hebben Oranje slechts versterkt in zijn denkbeeld, dat een beslissing der Staten-Generaal de onlusten zou doen beëindigen, tenzij men tot geweld moest overgaan.

Dit laatste bleek werkelijk noodig, doordat de koning elke concessie weigerde en de groote menigte van adel en burgerij terugschrok voor erkenning van het nieuwe, de gelijkberechtiging van het Protestantisme. Als Oranje dan een jaar later in het veld komt om zijn overtuiging op andere wijze te verwezenlijken, is voor hem de beteekenis der Staten-Generaal nog belangrijk toegenomen. Natuurlijk eischt hij als altijd, dat de geldzaken door haar worden geregeld en noemt de 10e penning dus onrechtmatig, omdat de volledige toestemming is uitgebleven. Dit toestaan van beden ziet hij als de grondslag van haar macht: nog in 1574 raadt hij de Staten van Brabant aan Requesens alle geld te weigeren, dan is hij machteloos.[3)] Als van ouds wordt ook de beslissing in zake de religie aan de Staten-Generaal (nu zelfs zonder de koning er bij te noemen) overgelaten.[4)] De godsdienst is een goddelijke gave, waarover geen dwang kon worden aanvaard, maar de Staten konden beslissen op welke wijze er verschillende meeningen naast elkaar tot hun recht konden komen in goede samenleving. Doch in het principieele gaat hij nu verder: ‘Se peult ung Prince abuser et est à tant raisonable que le sub-

1) Rachfahl II 615.
2) Rachfahl II 676-679.
3) Vermaninge van Holland aan Brabant, Bor, Authent. Stukken, 145-150.
4) O.a. Wesenbeke 66, Corresp. Guill. le Tac. VI 300.

ject, vassal, quiqonque est interessé, luy puisse faire remonstrances'; in de Nederlanden heeft men zich daarvoor 'rapporté' aan de Staten-Generaal,[1] die over allerlei zaken steeds bijeengekomen zijn. 'Quis enim ignorat, libera ac solemnia Comitia in omnibus provincijs atque omnibus populis non modo semper fuisse usitata, sed etiam habita pro unico malorum omnium et calamitatum publicarum remedio?'[2] Nergens geldt dit zoo als in 'Germania inferior.... in qua principes omnibus saeculis ordinum comitiis fuere subiecti, ab iis electi, ab iis confirmati, neque sine eorum assensione et autoritate quicque unquam decernere potuerunt.'[3] Immers de vorst regeert niet 'ex imperio', maar 'ex legum proscripto' en in de Nederlanden zijn de 'ordines' de hoogste macht;[4] nooit heeft, vooral niet in Brabant, Henegouwen, Vlaanderen en Holland, de vorst wetten mogen uitvaardigen, strijdend met de edicten en niet goedgekeurd door de Staten.[5] Dààrom ook was de inquisitie onwettig. Deze staten ontleenen hun macht aan het volk, dat hun de macht heeft 'getransfereerd', met de 'tribuni plebis', d.z. de pensionarissen, als tusschenpersonen.[6] Van dit zelfde idee der volkssouvereiniteit klinkt iets in de Apologie[7]: de Staten-Generaal zullen doen wat hun 'de redelicheyt' in geeft, tot behoud van rust en welvaart van het land 'als U lieden bij de rechten, vrijheden ende privilegien des Landts belast ende bevolen is, achtervolgende de hope ende 't goet betrouwen, dat de gemeyne man heeft op Uw wysheyt ende oprechtigheyt,.... bij den eedt ende plicht daer gij Gode ende den vaderlande

1) Justification 31.
2) 'Want wie weet niet, dat vrije en plechtige statenvergaderingen in alle landen en bij alle volken altijd gebruikelijk zijn geweest, maar ook gehouden worden voor het eenige middel tegen alle kwalen en openbare misdaden?' Libellus 39; zie ook Oranje's Memorie aan Elizabeth: Kervyn de Lettenhove, Relations politiques des Pays-Bas et de l'Angleterre, IV 201-204; Vermanninge 1572, 139.
3) 'de Nederlanden ...., waar de vorsten in alle eeuwen aan de Statenvergaderingen onderworpen waren, door hen werden gekozen, door hen gehuldigd en niet zonder goedkeuring en gezag daarvan ooit iets konden besluiten', Libellus 40.
4) Libellus 17, Memorie a. Elizabeth 197.
5) Dit is niet in overeenstemming met de werkelikheid.
6) Mem. a. Eliz. 204.
7) p. 15, zie ook Wesenbeke 9.

mede verbonden sijt.' Hier is de vorst geheel uitgeschakeld. Uit het bovenstaande volgt vanzelf, dat de Staten sinds 1567 volgens de Prins het recht hebben te vergaderen op eigen gezag, waar en wanneer zij willen.[1] In dit opzicht had hij wel geleerd alle scrupules te overwinnen, sinds Philips de bijeenkomst in 's konings naam steeds weigerde.

Hoe de Prins zich de samenstelling van de Statenvergadering dacht, is minder duidelijk. Eigenlijk heeft hij zich daar nooit over uitgesproken; ik heb slechts twee plaatsen gevonden, waar iets er over gezegd wordt, maar dan nog zóó vaag, dat wij er niet veel uit op kunnen maken. In 1572 heet het 'De republica administranda comitiis provincialibus rogetur more majourm. Ea res ad Regem ipsum et ordines, qui per singulas provincias evocari soleant, pertineat'[2] en in zijne Vermaning aan de Staten-Generaal in 1573, roept hij hun toe: Gij zijt de beschermers van vrijheid en privilegiën, zooals gij gezworen hebt, en daartoe uit alle steden gekozen, opdat elk zijn stad en allen samen ''t landt' tegen alle rechtsverkorting beschermen.[3] Iets nieuws heeft de Prins dus in dit opzicht niet voorgehad en het is ook overigens waarschijnlijk, dat hij de Staten als van ouds samengesteld dacht uit de 'proceres', die in zijn denken altijd vooraanstaan, en de afgevaardigden der steden. Er is nog een tweede vraag, waarin wij het standpunt van Oranje graag nauwkeuriger zouden willen kennen: hoe dacht hij over de kwestie der 'généralité'? Oorspronkelijk kwamen de Staten-Generaal bijeen als een gelijktijdige vergadering der deputaties van de Staten der gewesten, die gezamenlijk een 'propositie' van de landsregeering aanhoorden en daarna elk afzonderlijk hun meening bepaalden en dit aan de landvoogd kenbaar maakten. In de laatste jaren van Karel V echter waren er eenigen, die hierin verandering wenschten: de Staten-Generaal moesten één vergadering vormen, waar men gezamenlijk de landszaken besprak ('union of généralité') waartoe de gedeputeerden dan

1) Memorie aan Elizabeth 204.
2) 'Volgens oud gebruik moeten de gewestelike Staten over het bestuur van het land geraadpleegd worden. Deze zaak behoort bij koning zelf en Staten, die men gewoon is uit de provinciën apart bijeen te roepen'; Bor, Authent. Stukken 134.
3) Bor, Oorsprong I 339.

een volmacht moesten hebben en waarbij men des te krachtiger tegen de vorst zou kunnen ageeren. Speciaal de Staten van Brabant hebben hiervoor krachtig geijverd, maar zij stuitten op hardnekkig verzet van de andere gewesten, vooral Vlaanderen en Holland, die zich niet wenschten te onderwerpen aan hun rivaal, Brabant. In 1558 heeft Brabant een belangrijke overwinning behaald, doordat men toestemming kreeg tot gemeenschappelijke beraadslaging en bovendien een algemeen commissaris (de Brabander Ant. van Straelen) aanstelde voor de administratie der toegestane gelden.[1)] Maar de centrale regeering heeft hieraan zoo spoedig mogelijk een einde gemaakt, daarin gesteund door het particularisme der andere gewesten. Sinds dien wordt de eisch telkens weer gesteld door Brabant en in de Staten van Brabant was Oranje steeds de leider der meest vooruitstrevenden; hoewel er geen bepaalde uitlating van hem bestaat op dit punt, mogen we dus wel aannemen, dat hij ook in dit opzicht modern was. Is het misschien ook daarom, dat hij de 10de penning in zijn geschriften zoo zelden als grief noemt? Die immers had deze belangrijke deugd, dat het een 'generaal middel' was, zooals Brabant in deze jaren uitdrukkelijk weer eischte, in tegenstelling met het provinciale quotenstelsel. De Prins zou dan de belasting zelf wel hebben goedgekeurd, maar haar niet gegund aan Alva en afhankelijk gesteld van de goedkeuring der Staten. Daartegenover staat echter, dat hij in 1579, bij de Unie van Utrecht, juist aanmerking maakte op de bepaling omtrent de 'generale middelen' en het quotenstelsel aanraadde.[2)] Of was dat toen alleen uit practische overwegingen, omdat geen dwang tot heffing der generale middelen kon worden uitgeoefend? We moeten hier een vraagteeken plaatsen; alleen kunnen wij dit nog constateeren: dat hij altijd spreekt van de Staten-Generaal als machtsorgaan naast of boven de vorst en nooit van de Staten der gewesten als zoodanig. Zijn sterke overtuiging, dat alle gewesten één vaderland vormden, heeft hem zeker een voorstander ge-

1) Rachfahl I 569 vgg.; II 4, 323, 465; Archives I 292; Marx, Studien 79-84; idem, Neue Studien 243, 258, 262.
2) Blok, Oranje en de Unie van Utrecht (Bijdr. Vad. Geschied. 5e R, VII 1-15.

maakt van centralisatie in plaats van gewestelijke souvereiniteit.

De vorst niet bij de gratie Gods onbeperkt heer der Nederlanden, maar gebonden aan de privileges, die een contract vormen door de monarch met zijn eed bezegeld, en op grond van een wederkeerige hulde door de Staten als vorst toegelaten; de vorst met die Staten samen de regeeringsmacht deelend, om gezamenlijk de welvaart, de rust, de religie te handhaven; erkent men dit alles, dan behoeft er eigenlijk niet meer gesproken over het recht van verzet, als deze vorst zijn verplichtingen niet nakomt. De Prins heeft zich dan ook tenslotte geheel aangesloten bij de voorstanders van dit 'recht van weerstand' en is geëindigd met de vorst vervallen te verklaren van al zijn rechten. Maar het heeft hem veel strijd gekost, liever had hij de wettelijke weg gevolgd. Wel is hij in 1566 reeds bereid troepen te werven en het verzet te organiseeren, maar hij kan dat dan verdedigen met het algemeene recht van elk edelman om zich te wapenen[1)] en ten tweede was hij toen zelf hooge magistraat, die kon zeggen, dat hij troepen in dienst nam om de orde te handhaven en dus vóór de regeering. Geheel vervuld van het idee, dat de koning goed wilde en verkeerd werd geraden, durft hij zelfs het plan te maken zich met de andere stadhouders op de plaats der Landvoogdes te zetten en zoo de beweging te leiden.[2)] Maar in het begin van 1567 is het duidelijk, dat de koning zelf de 'tyrannieke' maatregelen wil of goedkeurt en dan vraagt hij zich angstig af 'soll er sich dem könige und also seiner selbst obrigkeyt widersetzen? Das nicht allein darpei weder glück noch heil sein, sundern auch dasselbig der Kaiserlichen Majestät zue verdrus gereichen möcht. Soll man aber auch die Spanier und Inquisition ires gefallens wuten lassen?'[3)] Niet lang daarna heeft hij al wat meer zekerheid en begint te twijfelen of het wel 'rebellion' is; als men zich wegens de godsdienst tegen de overheid verzet. Reeds is dan het pleit beslist en nog in 1567 maakt hij aanstalten tot gewapend verzet: als de koning krachtdadig het prediken wil blijven

1) Corresp. Guill. le Tac. II 340; Justification 39, 40.
2) Rachfahl II 787.
3) Archives, Suppl. lère Série, 54; Rachfahl III 218.

tegengaan (Alva's leger is in aantocht), dan moeten de grooten zich daartegen te weer stellen en desnoods met de wapens de vorst de toegang tot het land beletten.[1)] Maar de wat minder vooruitstrevenden, die de orde niet durven verstoren, die de ketterij toch altijd nog beschouwen als een te veroordeelen inbreuk op de eenheid der kerk, die het wettig gezag niet willen aantasten, zij deinzen terug en Oranje, alleen gelaten met enkele getrouwen, wijkt uit. Als hij het volgende jaar terugkeert, is hij onaanvechtbaar overtuigd van zijn recht tot weerstand. Er is onrecht gepleegd, de maatregelen van Alva gaan alle beschrijving te boven, de wetteloosheid zijner regeering, dat alles wettigt het verzet.[2)] Dat is de toon der manifesten van 1568: de Prins, als bannerheer van Brabant, als gouverneur van Holland en Zeeland, als een der eerste edelen van het land, is verplicht de rechten zijner landgenooten te verdedigen, de vorst heeft zijn eed op de privileges gebroken, hij is in handen gevallen van slechte raadgevers,[3)] de Prins als een die het met land en vorst goed meent, heeft het recht zich gewapender hand zijn plaats te herwinnen en de band tusschen heer en volk te herstellen op de oude voet. De huldiging van de vorst, waarbij het verdrag tusschen hem en de Staten tot stand gekomen is, staat in het middelpunt van zijn rechtvaardiging, waarbij een beroep gedaan wordt op de ‘Bijde Incomste’, de ‘grondwet’ van Brabant.[4)] Niet de onderdanen hebben die band verbroken, de gewelddadigheid der regeering, de vervolging der ‘arme christenen’ heeft het verzet uitgelokt, dat dus geen rebellie is; de Staten hebben hun plicht gedaan, steeds de voorgangers van Philips II trouw ter zijde gestaan en nog onder deze laatste vorst enorme bedragen aan hem geconsenteerd; dus wanneer er nu door Alva geweld gebruikt wordt, is het onrecht aan de zijde van de koning of van zijn stadhouder.[5)] Temeer, nu de requesten niet gebaat hebben en de vele malen gegeven belofte van vrijheid van godsdienst niet

1) Rachfahl II 793.
2) Corresp. Guill. le Tac. III 16, 379; Justification 95; Memorie a. Elisabeth 205.
3) Exhortation aux inhabitants des Pays-Bas 1568 (Kunttel No. 171).
4) Bor, Oorsprong I 343 (Vermaning van 1573).
5) Archives, Suppl. 1ère Série, 92.

is nagekomen.[1] Wel mag men zeggen, dat de vorst door God is aangesteld,[2] maar hij is dat dan om der wille van zijn onderdanen en om hun recht te beschermen, en niet minder is de lagere magistraat (Oranje als gouverneur van Holland, Zeeland en Utrecht) in zijn recht als hij zich verzet, want *alle* gezag is uit God en alle ambten zijn 'munera reipublicae' en niet 'principis'[3]; ook hij is dus aan de wetten en belangen van het volk door zijn eed verbonden, hoeveel te meer nog Oranje, die als ridder van het Gulden Vlies in 't bijzonder verplicht is voor de privileges op te komen, als erfelijk (niet benoemd) burggraaf van Antwerpen bezit hij 'jurisdictio' en 'jus gladii'[4] en als voornaam lid van Brabant is hij gebonden aan de 'Joyeuse Entrée'. Hij zelf heeft de rechtsgrond gevonden, waarop hij zijn ongehoorzaamheid aan het wettig gezag verdedigt, het was niet heel moeilijk uit deze redeneering ook datgene te putten, waarmee hij zijn helpers in de strijd verdedigde, want wat is een generaal zonder troepen?

Aldus stond de Prins van Oranje in alles lijnrecht tegenover het 'spaensch' systeem, waartegen hij in verzet kwam 'totter de doodt naevolcht.'[5] Eenerzijds de regeering, die vasthoudt niet alleen aan de onbeperkte macht van de vorst en deze tracht steeds meer onafhankelijk te maken van de onderdanen, maar ook de oude kerk met haar sacramenten, priesterstand en alleenzaligmakende leer wil handhaven in haar alomvattendheid en die dus elke aantasting hiervan met geweld zal bestraffen. De Statenvergadering is haar een lastig overblijfsel uit vroeger tijd, waaraan de vorst in geldzaken, helaas, gebonden is, maar waarvan hij zich liefst moet ontslaan. De adel kan haar goede diensten bewijzen in bestuur en leger, maar dient zich ondergeschikt te voelen aan de heer, vertegenwoordigd door zijn landvoogd; het eigenlijk gezag moet uitgeoefend worden, in naam des konings, door rechtsgeleerden, die in hun subalterne positie en door hun vakkennis de beste

1) Waerschouwinge.
2) Bor, a.w. I 342, 343.
3) 'Ambten van het land en niet van de vorst', Memorie a. Elizabeth 196-200.
4) 'Rechtsmacht' en 'halsrecht', Vermaninge 1572.
5) Slotwoorden van vele doodvonnissen uit vroeger tijd.

waarborgen zijn voor een goede gang van zaken, orde, rust en gezag van vorst en kerk. Daartegenover Oranje, die de betrekkelijkheid van sacrament en kerkleer beseft, al leert hij nimmer positief het tegendeel, die de zuivere naleving van Christi geboden teken van de ware kerk acht en die naleving vindt bij Katholieken, Lutherschen en Calvinisten, waar recht geschiedt en eigenbaat geschuwd wordt. Hij beschouwt de overheid als de drager van dat recht en voorzoover zij rust en welvaart dient; het gezag kan berusten bij de vorst, mits hij goed regeert, het berust in hoogste instantie bij het volk, dat de heer huldigt en hem dus weer af kan zetten, d.w.z. de Staten die dat volk representeeren, kunnen dit. Zij zijn geroepen de macht van de vorst te beperken en alle willekeur te verijdelen. Onder hen neemt de adel een voorname plaats in en aan hun hooge stand ontleenen zij het recht als bijna gelijken van de vorst aan het bestuur deel te nemen; de rechtsgeleerden en de geestelijken mogen niet meer dan hun ondergeschikten zijn. Toen de vorst niet naar deze edelen luisteren wilde, toen het volk voor een steeds grooter deel een andere opvatting van God en kerk huldigde als de monarch, stelde Oranje zich aan het hoofd van hen, die bereid waren om, moest het met geweld, die vorst tot ander inzicht te dwingen. De vorst weigerde en stelde geweld tegenover geweld, Oranje bleef bij zijn overtuiging en vond de Calvinisten, die hùn leer wilden doen zegevieren, gereed met hem de strijd tegen hun onderdrukkers aan te binden. Maar een groote meerderheid volgde hem niet, ook niet toen hij succes had: niet de Nederlanden ontrokken zich aan de alleenheerschappij van Kerk en Koning, maar slechts een deel. Dat deel vormde de nieuwe Nederlandsche Staat, die krachtens haar oorsprong en omdat Prins Willem van Oranje er de grondslag voor gelegd had, niet werd een Calvinistische staat met een andere vorst, maar voorloopig de meest moderne van Europa: een door adel en burgerij geregeerde republiek, gebaseerd op geloofsvrijheid, een bolwerk ter bescherming van wat langzamerhand groeide in het brein van velen en wat het meest kostbare bezit der 19e eeuw zou worden: democratie en vrijheid van gedachte.

H.A. ENNO VAN GELDER

De zwijger

Toen eerst Gachard, vervolgens Motley, in de titels van terecht spoedig bekend geworden boeken, den prins als ‘le Taciturne’, ‘the Silent’, hadden aangeduid, en hij 's prinsen nagedachtenis in dezen term beleedigd achtte, heeft Fruin, in 1864, in den Nutsalmanak, geschreven: ‘eerst in onzen tijd is men, in België vooral, begonnen hem daarmede te bestempelen.’ Later moet hij hebben ingezien, deze woorden niet te kunnen handhaven, immers hij teekent op zijn handexemplaar aan, dat, volgens Amelot de la Haussaie,[1] reeds d'Estrades van Willem III zegt: ‘*Guillaume le Taciturne*, Maurice et Frederic Henry revivent en sa personne,’ en dat, vele jaren eerder al, bij van der Haer, in de tweede editie van zijn *De initiis tumultuum Belgicorum*,[2] de woorden voorkomen: ‘Orangio *tacitae mentis* erant cogitationes.’ De uitgevers der *Verspreide Geschriften*[3] hebben deze aanteekeningen als noten onder den tekst gedrukt, die nu iets inhoudt, dat in de noot zelve wordt weerlegd (hetgeen op meer plaatsen in de *Verspreide Geschriften* het geval is). Wel wist Fruin in 1864, dat Strada[4] Granvelle, als hij te Rome de gevangenneming van Egmond en Hoorne verneemt, zeggen laat: ‘is de Zwijger’ - *zoo noemde hij Oranje*, voegt Strada in - ‘ook gevangen?’ doch hij laat Strada deze anecdote aan de tweede uitgaaf der latijnsche vertaling van van Meteren[5] ontleenen, waar hetzelfde verhaal in eenigszins andere woorden voorkomt; - van Meteren dan zou zich hebben vergist bij het uit het geheugen

1) III, 277 (ed. 1736).
2) P. 181.
3) VIII, 405.
4) P. 300.
5) Fol. 53d; uitgaaf van 1608.

naschrijven van een pamflet van 1574,[1] waarin het gezegde niet aan Granvelle maar aan den inquisiteur Titelman wordt toegeschreven, en niet van een zwijger doch van een sluwaard sprake is: ‘si astutus Guilielmus evasit, non erunt solida gaudia.’ Ik heb deze bewijsvoering, waarbij Blok zich aangesloten heeft, altijd zwak gevonden: dat Titelman in 1568 den prins een slimmerd noemt, bewijst toch niet dat hij niet den bijnaam van ‘den zwijger’ kan hebben gedragen? Het geheele bouwsel valt ineen, wanneer wij de woorden lezen waarin Abel Ebbens tho Equart[2] in 1584 den gevallen prins herdenkt: in hem verdwijnt de laatste der groote heeren die de inquisitie tegengestaan hebben, een man voor wien de Spanjaarden meer vrees hebben gekoesterd dan voor Egmond, Hoorne, Batenburg, Brederode of Arenberg, ‘want hartoch van Alva gesecht: men solden sick huyden vor den swigenden Willum.’

Klaarblijkelijk is de naam van de tegenpartij afkomstig; de medestanders, hierin heeft Fruin gelijk, hebben hem zóó niet genoemd. Men schrijft later den oorsprong toe aan Alva of aan Granvelle. Alva heeft den naam stellig niet gegeven: hij heeft het beklemmende zwijgen van den prins nooit bijgewoond. Toen hij was aangekomen zat de prins in Dillenburg en deed alles anders dan zwijgen: hij deed zijn aanklachten tegen den Spanjaard luid door de wereld schallen. Granvelle dan? Het is niet geheel onmogelijk: eene tegenstelling tusschen de zelfbeheersching van den prins en het luid braveeren der andere edelen moet ook tijdens Granvelle's aanwezigheid wel reeds zijn opgemerkt. Maar veel waarschijnlijker lijkt mij, dat de naam te Brussel, in den kring van Viglius en Berlaymont, van mond tot mond is beginnen te gaan, toen, kort nadat in December 1565 (na het bekend worden van Philips' brieven, gedagteekend uit het bosch van Segovia) een zoo merkbaar onderscheid was waargenomen tusschen de uitbarstingen van Egmond, Bergen en Hoorne en Oranje's zwijgen,[3] het Verbond der Edelen voor den dag kwam, waarin men, terecht, eerder zijne hand dan die der anderen speurde.

Behoef ik er de aandacht op te vestigen dat de naam niet

1) Pandorae sive veniae Hispanicae anatomia.
2) Ed. Hist. Gen. 1911, I, 578.
3) Hiervóór, blz. 19.

beteekent: ‘de man die zijn woord niet weet te doen,’ maar: ‘de man die de kunst van het zwijgen verstaat’? Alle aanhalingen ten bewijze van 's prinsen tegemoetkomende gemeenzaamheid in den omgang (die ik er niet aan denk te ontkennen) kunnen als niet ter zake dienende ter zijde worden gelegd.

H.T. COLENBRANDER

Het Wilhelmus

Het door gevoelsgehalte, eenvoud van uitdrukking, treffende juistheid in de teruggave eener op zeker oogenblik bestaande stemming uitmuntende gedicht kan niet door Marnix geschreven zijn, aan wien een Nijmeegsch rector, Jacobus Verheiden, in 1602 getuigt dat ‘men’ het toeschrijft;[1] eene toeschrijving vijftien jaar later, te Mechelen, door iemand die het gedicht copieert, onder zijn afschrift herhaald.[2] Immers het lied kan slechts in het leger van 1568 zijn ontstaan in de onmiddellijke omgeving van den prins, op het oogenblik dat men, beseffende dat de inval te vergeefs is gedaan, niets dan vertrouwen in God en goed recht, maar dit ten volle, overheeft om er de Nederlanders mede te vertroosten. Marnix was niet bij het leger en in 1568 nog niet 's prinsen vertrouwde: geestverwant van zijn broeder Tholouse dien Oranje, tot der calvinisten diepe verbittering, in 1567 aan zijn droevig lot te Oosterweel had overgelaten, zou hij, uitgeweken, niet bij Oranje heul en onderkomen zoeken, maar bij den calvinistischen keurvorst van de Palts. Eerst in 1571 heeft hij zich bij Oranje, na- en omdat deze tegenover het calvinisme tegemoetkoming begint te vertoonen, aangesloten.[3] Dat hij in '68, op verren afstand, zóó innig met Oranje zou hebben meegeleefd als de dichter van het *Wilhelmus* het gedaan heeft, zou zielkundig niet te verklaren zijn.

Er is ander bezwaar. Leg de *Biencorf* van 1569 naast het *Wilhelmus*: die twee kunnen niet van ééne hand zijn. Zoo

1) ‘Ab hoc viro etiam profecta dicitur decantata illa cantilena in laudem Guilielmi Nassavii, ad Belgas tyrannide Albani oppressos edita’ *(Praestantium aliquot Theologorum effigies*, Hagae Comitis 1602, p. 145).
2) ‘1568 ghecomponeert ende ghemaeckt door ionckheer Philips van Marnicx, excellent poeet’ (Willems in *Belg. Museum* I, 372).
3) Fruin, *Verspr. Geschr.* II, 257; VII, 133.

iemand, dan is Marnix litterair; zoo iets, dan is het *Wilhelmus* populair. De *Biencorf* is fel en haatdragend tot het uiterste; in het *Wilhelmus* is ieder woord vermeden dat den katholiek zou kunnen kwetsen.

Marnix had vele deugden; voor bovenmenschelijk bescheiden vermag ik hem niet te houden. En bovenmenschelijke bescheidenheid zou er voor noodig geweest zijn, om tot zelfs Maurits' victoriën nog te beleven, en er nooit voor uit te komen, nooit van zichzelf of anderen het verdiende compliment te aanvaarden, dat men het lied gedicht heeft waarmede Oranje in September 1577 te Brussel is ingehaald, en dat in 1590 de Italianen te Breda liggende 'schrick ende vrese int herte' gaf.[1)]

Brandt heeft, vele jaren later, op grond eener overlevering die (via een schriftelijke aanteekening van Uitenbogaert) op mondelinge verzekering van Huig de Groot berust, als auteur Coornhert genoemd.[2)] Van diens zachten aard heeft het *Wilhelmus* meer dan van Marnix' felheid, maar van zijn litterairen stijl dunkt mij niet veel. En Coornhert was niet bij het leger. En de uitgever van zijne *Werken* neemt daarin een geuzenlied van Coornhert op[3)], maar het *Wilhelmus* niet.

De predikant Saravia, op wien - eene aanteekening van Fruin volgende[4)] - Blok gewezen heeft,[5)] was wèl bij het leger, doch hiermede is alles gezegd. Dat in een predikatie van zijne hand, gedagteekend 21 September 1568, eenzelfde geest als in het lied doorstraalt, en zelfs overeenkomst in enkele uitdrukkingen niet valt te ontkennen, bewijst dunkt mij alleen, dat Saravia nauwen omgang met den prins heeft gehouden; niet, dat hij, behalve welsprekend redenaar, ook dichter in populairen toon zou zijn geweest.

Kan men er geen genoegen mede nemen, dat in Oranje's kamp toen Nederlanders voorkwamen, kloek van hart, vroom

1) Bor 27e boek fol. 23 v.
2) *Hist. der Reformatie* I, 535.
3) *Geuzenliedboek* (ed. 1924) I, 76; vgl. Coornhert (Amst. 1630) I, 490.
4) Later is, blijkens een brief van 1898 aan J. Postmus, Fruin tot de onderstelling van 'een onbekend persoon' teruggekeerd (J. Postmus, *Het Wilhelmus*, Kampen 1900, blz. 101).
5) Nijhoff's Bijdr. 4e reeks, VIII, 445 vv.

van zin, standvastig onder tegenspoed, met het beetje letterkundige scholing dat de rederijkerskamers toen zoovelen hadden bijgebracht? Nu wij moeten blijven gissen, waarom niet aan een jong gestorven krijgsman van wat opvoeding gedacht, schrander genoeg Oranje's bedoelingen van het oogenblik geheel te vatten, en vaardig genoeg wat Oranje's en zijn gemoed beweegt, in hartelijke verzen uit te storten? Niemand mag dit voor de waarheid uitgeven, maar ik zou niet weten wie, voor leugen.

H.T. COLENBRANDER

Oranje en de Leidsche universiteit

Het verhaaltje, dat den Leidenaars na het beleg tot belooning voor hun moed en taaie verdediging, en tot vergoeding van de vele opofferingen, die zij zich getroost hadden, de keuze werd gegeven tusschen vrijdom van belastingen gedurende eenige jaren of een Universiteit, verhaaltje dat alleen op het gezag van Hooft rust, is door Fruin een kleine halve eeuw geleden reeds naar het rijk der fabeltjes verwezen; maar men komt het nog steeds tegen, en vooral aan onze jonge vaderlanders wordt het ingeprent als een voorbeeld van den ver vooruitzienden blik der Leidsche regeering, die liever Minerva tot leidsvrouw koos dan Plutus.

Men moet Hooft's bericht, waarvan het mij niet gelukt is den oorsprong te vinden, niet zoo opvatten, alsof er geen Universiteit in Holland gesticht zou zijn, indien de Leidsche keuze anders was uitgevallen. Er is feitelijk geen verband tusschen het beleg en de stichting der Universiteit; het is juister te zeggen dat zij kort vóór de vredesonderhandeling te Breda gesticht werd, al viel die stichting ook kort na het beleg.

De Prins heeft het noodzakelijke van een Hollandsche Universiteit, als een bolwerk in den strijd, zeer duidelijk ingezien, zeker lang voor het beleg; de politieke toestand dwong hem in het einde van 1574 tot de oprichting over te gaan, hoe ongunstig de omstandigheden, vooral de toestand der geldmiddelen, ook waren. En nu wij, bij zijn 400en geboortedag, de vele zegeningen herdenken, die zijn wijs bestuur aan ons vaderland gebracht heeft, mag een kort verhaal hoe de Leidsche Universiteit gesticht werd, niet ontbreken. Ik put daartoe uit het 1e deel der Bronnen tot de Geschiedenis der

Leidsche Universiteit, dat nog enkele gegevens bevat, die aan Fruin, en voor hem Kist, onbekend zijn geweest.

Het eerste document, waarin officieel van het plan tot het stichten van een Universiteit voor Holland en Zeeland gesproken wordt, is de brief van den Prins aan de Staten van 28 December 1574, waarbij hij hun voorstelt tot het stichten van een Universiteit over te gaan, die tot steun en instandhouding der vrijheid en der wettige regeering, niet alleen in zaken van den godsdienst, maar ook van den welvaart der burgerij zal dienen; zij zal een vaste burcht in den strijd zijn en door haar zullen de overige Nederlanden door een onverbrekelijken band aan Holland en Zeeland verbonden zijn. Het zal noodig zijn dat de Universiteit opgericht is vóor men met den vijand in onderhandeling treedt, daar deze zeker bij een eventueelen vrede niet zal toestaan dat er een gesticht wordt. De Prins vaardigt tegelijk zijn raad, Mr. Jacques Tayart, naar de Staten af, om zijn voorstellen nader toe te lichten.

In de Statenvergadering van 2 Januari 1575 leest de advocaat Mr. Paulus Buys dezen brief voor, en licht Tayart dien mondeling toe, en noemt - voor de eerste maal - Leiden als de plaats waar deze Universiteit gevestigd zou kunnen worden. Zoowel in den brief van den Prins, als in Tayart's toelichting is alleen sprake van een Theologische faculteit, met, als noodzakelijke voorbereiding voor alle hoogere studie, een facultas Artium, waar Philosophia en Mathematica gedoceerd zullen worden; de Rechten en Medicijnen worden, voorloopig, uitdrukkelijk uitgesloten.

Dien zelfden dag doet Pauwels Vos, die met Dirk Smaling wegens Leiden zitting had in de Staten, aan Burgemeesters van Leiden rapport over het geen in de vergadering besproken is, en zegt dat Tayart namens den Prins Leiden of Middelburg heeft voorgesteld; men weet, dat ook de regeering van Gouda in December verzocht had de Universiteit in die stad te vestigen. Aan de juistheid van het bericht van den Leidschen afgevaardigde, dat ook Middelburg in aanmerking kwam, kan moeilijk getwijfeld worden; doch van ernstige concurrentie schijnt geen sprake te zijn geweest, en van eenige poging van dien kant evenmin. Zou Middelburg niet naast Leiden genoemd zijn om Zeeland voor de zaak te winnen?

Den derden Januari valt dan het besluit der Staten, waarbij een Universiteit in Holland wordt opgericht, en Leiden wordt aangewezen als de plaats, waar zij gevestigd zal worden; en tegelijk wijzen zij drie uit hun midden aan, om het besluit uit te voeren, en de voorbereidende maatregelen te treffen: het zijn Jan van der Does, wien zeker meer dan een ander een plaats in deze commissie toekwam, de burgemeester van Delft Mr. Cornelis de Coninck en de Leidsche secretaris Gerrit van Hoogeveen. Ook in dit besluit is alleen sprake van twee faculteiten, de Theologische en de Philosophische. Dien zelfden dag nog ontwerpt Hoogeveen, zeker na beraad met de twee anderen, een concept voor de oprichting der Universiteit, en daarin worden naast de twee genoemde faculteiten ook die der Rechten en Medicijnen genoemd, een volledige Universiteit dus.

Van dien zelfden 6en Januari 1575 is ook het octrooi, gegeven door Philips II, waarbij hij de Universiteit opricht, en den Prins volmacht geeft om al wat daartoe noodig en dienstig is uit te voeren; ook hier is sprake van een Universiteit met vier faculteiten. En hier ook wordt voor het eerst gezegd, dat die Universiteit te Leiden zal opgericht worden, om de burgerij te beloonen en schadeloos te stellen voor al wat zij gedurende het beleg geleden heeft.

De groote moeilijkheid was aanvankelijk geschikte professoren te vinden; er waren in Holland wel enkelen die zich voor een tijdelijk professoraat beschikbaar stelden, meer opdat er bij de plechtige opening een aatal professoren zou zijn, zonder welke men toch moeilijk een Universiteit kon beginnen, dan met de bedoeling om zich voor goed aan het hooger onderwijs te wijden; en zoo kon dan op dien gedenkwaardigen 8en Februari 1575, gedenkwaardig èn in onze vaderlandsche historie èn voor het hooger onderwijs in het Protestantsche Europa, de Universiteit geopend worden.

De Prins heeft alleen de moeilijke jaren van de Universiteit gekend: geldgebrek voor en na; veel godsdienst-twisten, men denke aan Feugeraeus en Danaeus; moeilijkheden ook met de Leidsche Magistraat. En ook na zijn overlijden zijn er heel wat beroeringen en zorgen geweest: het plan van Leicester om de Universiteit naar Utrecht te verplaatsen, het optreden van

Saravia, het ontslag van Donellus, het vertrek van Lipsius; het moet den Curatoren wel dikwijls bang om het hart zijn geworden. Maar zij hebben volgehouden; met taaien moed, en in het vertrouwen op hun zaak hebben zij - en ik denk hier vooral aan Jan van der Does - de kostbare erfenis van den Prins behoed. En als de Universiteit een kwart eeuw oud is, is zij in vollen bloei en heeft zij haar plaats onder de Europeesche hoogescholen ingenomen.

P.C. MOLHUYSEN

De ‘Auriacus’ van Daniel Heinsius

Wanneer wij op een stillen, verloren avond, binnen den rustigen lichtkring van onze schemerlamp het boekje ter hand nemen, dat Daniel Heinsius, later de beroemde Leidsche hoogleeraar, in 1602 liet verschijnen en dat den titel voert *Auriacus*, *sive Libertas saucia*, dan beginnen wij vol gespannen aandacht te lezen. Want zoodra wij, aan de jacht van het heden ontkomen, ons voor enkele oogenblikken de weelde kunnen veroorloven van het vergeten der dagelijksche beslommeringen, voelen wij ons onweerstaanbaar aangetrokken tot alle overblijfselen van ons geestelijk verleden. Wij beginnen te lezen, maar wanneer wij den eersten, al te langen, monoloog hebben doorgeworsteld, dan ontzinkt ons de moed voor de verdere lectuur. Om dan niet te spoedig en dientengevolge te onbillijk te oordeelen over het stuk en zijn schrijver, moeten wij even in onzen stoel achteroverleunen en ons een lange reeks van feiten te binnen roepen. Nu de ziel niet gegrepen is, kunnen wij den geest alleen boeien door hem in de banden te sluiten van historisch-genetisch besef. En onze inspanning zal niet vergeefsch zijn, want ja, de *Auriacus* is, in organisch verband beschouwd, een zeer belangrijk drama. In organisch verband beschouwd, d.w.z. in verband met de ontwikkeling van de Latijnsche tooneelpoëzie der 17e eeuw.

Reeds het feit, dat de moord op Prins Willem hier gedramatiseerd werd, is merkwaardig. De Latijnsche spelen der 16e en 17e eeuw ontleenen hun stof veelal aan den Bijbel. Werd soms een onderwerp aan de profane geschiedenis ontleend, dan was dit meestentijds gekozen uit de rijke historie van het Romeinsche volk. De vorm, waarin de materie behandeld werd, was gemeenlijk de typische, op Terentius geïnspireerde vorm van het echte schooldrama.

Tegen het einde der 16e eeuw echter liet de studie van Seneca's treurspelen zich meer en meer gelden. De stijl van Seneca verdrong dien der op Terentiaanschen trant bewerkte bijbelsche spelen. Het neolatijnsche drama ontdeed zich van zijn stijven, onplooibaren tabbaard om zich te tooien in een soepelei gewaad. Ook in Holland stak een frissche wind op. Dat is te merken aan den *Princeps Auriacus*, *sive Libertas defensa* van Casparus Casparius, een treurspel, in 1598 geschreven en in 1599 uitgegeven te Delft. Van den schrijver weten wij uiterst weinig, behalve dan, dat hij zich met voorliefde verdiepte in de geschiedenis van zijn vaderland en ook in hetzelfde jaar 1599 nog in het licht zond zijn *De iure belli Belgici adversus Philippum Regem Hispaniae Oratio*. Zijn *Libertas defensa* is meer een rhetorisch declamatie-stuk dan een tooneelspel, maar desalniettemin is het een belangrijke schepping. Casparius was de eerste, die het ondernam, den moord van 1584 te dramatiseeren, zij het dan ook op tamelijk onbeholpen wijze. De auteur was geen dichter in den hoogen zin van het woord en beeldde zich waarschijnlijk ook niet in, dat hij dit was, maar zijn werk droeg reeds de sporen van een nieuwe eeuw. De sterke invloed van Seneca is onmiskenbaar, hoewel de eenheid van tijd, door de classicisten als onschendbaar geëerbiedigd, in deze ‘tragoedia nova’ volstrekt zoek is.

Drie jaren later verscheen de *Libertas saucia*. Dat Heinsius de tragedie van Casparius gekend heeft, moet voor zeer waarschijnlijk gehouden worden en blijkt wel haast zeker uit de overeenkomst der beide titels. Behalve den titel echter en wellicht enkele uiterst algemeene gedachten heeft hij voor zijn *Libertas saucia* niets aan de *Libertas defensa* van zijn voorganger ontleend. De inhoud van Heinsius' stuk kan, in beknopten vorm, als volgt worden weergegeven:

Nadat de Prins in een rhetorischen monoloog, die de geheele eerste acte vult, een uiteenzetting van zijn roeping heeft gegeven, en hierna het koor van bejaarde Vlaamsche ballingen zijn klaagzang heeft laten hooren, treden in de tweede acte de drie Furiën op, bij wie Inquisitio als vierde zich heeft aangesloten. Als lieflijke tegenstelling tot de bloeddorstige woorden, gesproken door Inquisitio, die een beker menschenbloed in de hand houdt, hooren wij, hoe Louise de Coligny haar zoontje

van nog geen half jaar, Frederik Hendrik, toespreekt. Het koor der Vlaamsche vluchtelingen prijst het schoone Holland. In de derde acte treedt dan de Sicarius, Balthazar Gerards, op, die den argwaan wekt van den Praefectus en aan deze, op zijn vragen, het valsche verhaal van zijn leven en plannen opdischt. Wederom verschijnt de Prins ten tooneele tezamen met zijn gemalin en zoontje. Hij vermaant Louise, die door angstige voorgevoelens gekweld wordt, goedsmoeds te zijn en spreekt de hoop uit, dat het knaapje, wanneer het volwassen is, eens groote daden zal verrichten. Als sluitstuk na deze scène bezingt het koor van Bataven de echtelijke liefde. De vierde acte opent met een monoloog van den Sicarius, waaruit diens innerlijke tweestrijd blijkt. De wil om de gevaarlijke daad te volbrengen zegeviert. Nu roept Inquisitio in een alleenspraak, waarbij de Furiën tegenwoordig zijn, een leger van booze machten op om den moordenaar te stijven, waarna Louise wederom haar angsten verhaalt, thans aan haar voedster. Een bange droom heeft haar vrees nog doen toenemen, zóó, dat de Nutrix haar niet kan geruststellen.

Dan komt de scène van den moord, dien we zien gebeuren. Het koor der Bataven valt in met een lofzang op de verdiensten van het Bataafsche volk, doch besluit dezen met een uiting van ongerustheid over een nog onbekende ramp. In de slotacte wordt de dood van Prins Willem beweend door zijn gemalin, zijn volk en de Libertas saucia.

De eenheid van plaats en tijd heeft Heinsius streng volgehouden in tegenstelling met Casparius. Men heeft wel eens getracht, de *Libertas defensa* en de *Libertas saucia* tegenover elkander te stellen als de karakteristieke voorbeelden van twee opvattingen: reformatie tegenover renaissance. Deze theorie bevat een zekere kern van waarheid, maar zij mag niet al te consequent worden volgehouden. De *Libertas saucia* bevat meer poëzie dan de *Libertas defensa*, maar een groot gedeelte van den tekst, smaakvol en virtuoos aaneengeregen reminiscenties uit Seneca en de overige oudheid, kan alleen maar worden gekarakteriseerd met de woorden, die een uitnemend kenner onzer 17e eeuw, Busken Huet, eens bezigde voor het geheele genre: ‘verlepte rederijkersbloemen, gestoken op latijnsch ijzerdraad.’ Heinsius was dichter, en dat voelen

wij ook wel in zijn *Auriacus*, maar zijn dichterschap was niet sterk genoeg, om een gegeven als de moord op Prins Willem te heffen tot het plan van uitbeelding, waarop het terecht aanspraak maakt.

Daniel was tweeentwintig jaar oud, overmoedig en eerzuchtig. Zijn zinnelijke natuur was nog niet gedwongen in het keurslijf van het stugge, eenzijdige Calvinisme zijner latere jaren. Hij noemde zich den Gentschen Theocritus naar zijn lievelingsdichter. Van de bitterheden des levens had hij nog niet geproefd; hij zou trouwens daarvan ook nimmer meer proeven dan slechts enkele druppels. Het zoete was hem reeds overvloedig toegemeten. Later hielden zijn vijanden hem voor, hoe bijzonder goed hij het in het Noorden toch wel getroffen had. Als zeer jong knaapje, zoon van om geloofswille uit Vlaanderen verdreven ouders, was hij hier aangekomen. Na betrekkelijk zorgelooze jaren van voorbereidende studie kwam hij in aanraking met den wereldberoemden Scaliger, die hem als een zoon behandelde en een gedeelte van eigen glans op hem liet afstralen. Geen wonder, dat Daniel al spoedig over het paard getild was, dat de minder goede elementen in zijn zwak karakter steeds meer de overhand verkregen en hem tenslotte brachten tot volslagen karakterloosheid. Nog was het zoover niet met hem gekomen, doch de kwade gevolgen van al te gemakkelijk verworven voorspoed kondigden zich reeds aan.

Neen, deze jongeman, een verwende lieveling van Fortuna, begreep niet veel van het leven van den Zwijger, een leven, dat weinig overeenkomst had met de idyllen van Theocritus. Wanneer Heinsius in één der koorliederen het gelukkig bestaan der krekels bezingt, dan voelen wij, hoe hij hier terrein betreedt, waarop hij zich thuis gevoelt. Het rustieke en idyllische der Anacreontische Muze trok hem aan; het leven van den Zwijger, zoo hartstochtelijk geleefd in een onstuimigen tijd, moest hem wel volslagen onbegrepen en onbegrijpelijk zijn. Casparius, in een vaag, primitief bewustzijn van de geweldige conflicten op religieus, politiek en economisch gebied, die aan het noodlottig pistoolschot van 10 Juli 1584 voorafgingen, stelt nog Princeps en Tyrannus tegenover elkaar. Philips komt bij Heinsius niet ten tooneele. De *Libertas saucia*

behandelt den moord als een tamelijk los staand geval - den slechten moordenaar en het edele slachtoffer -, waarbij het tragische motief gevonden wordt in 's Prinsen dood, geheel volgens de orthodox-classicistische opvatting, die het sterven van den held als de kern der tragedie beschouwt.

Shaw trachtte ons in zijn *Saint Joan* twee onoverbrugbaar gescheiden werelden van denken en voelen te toonen, waarbij hij zich beijverde, de tegenpartij der heldin vooral niet als minderwaardig en barbaarsch te schilderen. Een dichter, die ook maar een iets meer dan middelmatig talent bezat, zou een uiterst dankbare stof voor een waarachtig treurspel kunnen vinden in het contrast Prins Willem-Balthazar Gerards. De eerste: één onzer grootste mannen, van zoo'n uitzonderlijk formaat, dat hij de geschiedenis zijner eeuw geheel beheerscht; nu eens voorgesteld als de koude Macchiavellist bij uitstek, dan weer als de onbaatzuchtige idealist, die, door geen listen of lagen afgeschrikt, het pad bewandelde, dat zijn God hem had aangewezen. De tweede: een fanaticus van de goede soort; een man, die heilig overtuigd was van het Godgevallige zijner daden en die, onder de afgrijselijkste martelingen, ‘een cloeck ghelaet totter doot’ behield, zonder te kreunen, gelijk wij in de oude verhalen, zoowel in het prinsgezinde als in het spaanschgezinde, kunnen lezen. Van eenige innerlijke spanning tusschen twee geheel anders geaarde individuen is bij Heinsius geen sprake. Men moet niet zeggen, wat al te vaak nog gezegd wordt, dat het begrip voor fijnere, meer objectieve psychologie, die de voorwaarde is, waaronder een dramatische bewerking, zooals hierboven aangegeven, eerst mogelijk wordt, in de 17e eeuw nog niet geboren was. Een ieder, die even nadenkt, ziet de figuur van Shylock voor zich verrijzen, den Jood, die, ondanks zijn onvermurwbare hardvochtigheid, toch zoo menschelijk voor ons blijft. En wanneer we teruggaan tot in de Grieksche oudheid, dan zullen we moeten bekennen, dat de Medea van Euripides, niettegenstaande haar barbaarsch gruwelijke wreedheid, nimmer alleen maar een monster wordt. Neen, de fout schuilt elders. Heinsius was geen Euripides en geen Shakespeare en het was bovendien de vloek der neolatijnsche poëzie, dat zij nu eenmaal een onwezenlijk, kunstmatig bestaan moest leiden. Zij bleef een

verlepte bloem, rechtop staande door het ijzerdraad eener oude, eerbiedwaardige traditie, doch zonder levenssappen. Zij hinkte achteraan bij de zich krachtig ontwikkelende litteratuur der levende talen.

Toen Jacob Duym, na enkele jaren in Spaansche krijgsgevangenschap doorgebracht te hebben, van de *Libertas saucia* een vrije, Nederlandsche bewerking gaf, die in 1606 verscheen onder den titel *Het moordadich stuck van Balthasar Gerards*, zag hij heel goed in, dat de Latijnsche stijlbloempjes van Heinsius niet zoo maar in het Hollandsch konden worden overgenomen en hij sprak het ook uit in zijn woord 'Tot den Leser', met een gemoedelijke nuchterheid gewagende van het origineel, 'het welck over sommighe jaeren is in den Latine ghesteld gheweest by den Hoogh Vermaerden Professoor ende Poët Daniel Hensio, in sijnen Auriaco: Die het selfde seer fray ghevonden ende met veel schoone Poetische spreucken verciert heeft, des en begheeren wy die sonderlinghe eer die hem toecomt gheensins te verminderen, maer alsoo onse Nederduytsche sprake soo veel wijdloopighe spreucken niet verdraghen en mach, ende dat die selvighe niet bequamelijck en konnen van woorde tot woorde over gheset worden, soo hebben wy hem ter eeren nochtans den selven Auriacum ghevolght, ende sommighe Personagien ghevoechelick naer onsen sin verandert'. Duym had het oog op een uitvoering ten tooneele en meende, dat deze enkele wijzigingen noodzakelijk maakte. Maar ook de *Auriacus* is opgevoerd, twee keeren, één maal in besloten kring onder de auspiciën van Bertius, en één maal publiek in het Leidsche raadhuis. Voorstellingen van schooldrama's werden ook in andere steden bij voorkeur in of bij het stadhuis gegeven. In een voorwoord vertelt Heinsius ons, dat enkele zijner vrienden hem, na de eerste vertooning, vroegen, waarom hij den zuigeling Frederik Hendrik ten tooneele voerde en niet Maurits. Hij antwoordde daarop, dat hij de historische waarheid getrouw meende te moeten blijven en dat Maurits tijdens den moord niet in Delft aanwezig was geweest; dat bovendien - het is weer kenmerkend voor de stramme, schoolsche opvatting van den auteur - een klein kind eerder het medelijden opwekt dan een jongeman en dat hij den afwezige niet kon laten terugkeeren, omdat een tragedie zich

dient af te spelen binnen één dag. Overigens wilde Heinsius graag wat water in zijn wijn doen en hij beloofde, bij de tweede uitvoering Maurits aan het einde te zullen laten optreden bij wijze van een soort deus ex machina. Den door 'Princeps Mauritius Lugduno redux' gesproken tekst, tegelijk met nog een enkele aanvulling, liet hij op twee losse blaadjes drukken en deze werden in de exemplaren van den *Auriacus* ingevoegd tusschen de bladzijden 84 en 85. We lezen daar dan nu de bemoedigende woorden, die de jonge Maurits tot het volk richt.

Zoo had ook Casparius, aan het einde van zijn *Libertas defensa* zelf als Vates optredende, betere tijden voorspeld. Maar.... Casparius schreef vóór den slag bij Nieuwpoort, Heinsius daarna.

Over de motieven, die Heinsius tot het schrijven van zijn drama dreven, verkeeren wij in het onzekere. Wel zegt hij zelf, dat hij dank verschuldigd is aan Holland, dat hem opnam, toen hij, tamelijk berooid, 'communis relligionis ergo' daar aankwam en dat hij, ten gevolge van zijn verkeer aan de Leidsche Academie, de vriendschap van vele waardige mannen, zooals bijv. Scaliger en Dousa, heeft gewonnen, maar zuivere dankbaarheid, zoo vreemd aan dit egoistische karakter, schijnt hem toch niet tot dichten te hebben aangezet. Eén jaar tevoren, in 1601, had zijn drie jaren jongere vriend Hugo Grotius zijn *Adamus exul* uitgegeven, een stuk, dat zeer bewonderd werd. Heinsius wilde waarschijnlijk ook wel eens toonen, wat hij kon. Want, boven schreven wij het reeds, hij was bijzonder eerzuchtig. Hij had reeds verzocht, hoewel hij nog student was, enkele colleges over Latijnsche poëzie te mogen geven en zal wel de verwachting hebben gekoesterd, dat het schrijven van een fraaie tragedie, die welgevallig moest zijn aan Curatoren en aan Prins Maurits, hem bij de inwilliging van dit verzoek tot steun zou zijn. In 1602 publiceerde hij ook zijn *Nordowicum*, *sive Infelix amor*, opgedragen aan den Curator Janus Dousa. In zijn verwachtingen werd hij niet bedrogen, de beslissing viel gunstig voor hem uit: Curatoren en Burgemeesters, 'onderricht sijnde van de goede genegentheit des voors. Heynsii ende eensdeels gesyen hebbende sijne bequaemheit in dyen deele uyte Tragedia auriaca by hem gemaect, hebbende 't selve geconsenteert'.

De *Libertas saucia*, inderdaad een knap werkstuk van een tweeentwintigjarige, vond algemeene bewondering in binnen- en buitenland. Heinsius dacht over een tweede uitgave en de Leidsche Universiteitsbibliotheek bewaart nog steeds een gedrukt exemplaar met eenige wijzigingen en verbeteringen in zijn handschrift.

Ook Hooft hoopte op een tweede editie en vroeg in een brief van 19 April 1610 op zeer nederige wijze om de gunst, een lofdicht daarvoor te mogen bijdragen. Hij eindigt met deze zeer typeerende woorden: ‘Maer bidde om Latijnsch antwoordt, dat ick beter meen te verstaen als Duitsch weet te schrijven.’ Een groot stuk van het lofdicht is in één van Hooft's kladboeken teruggevonden. Bewondering voor Heinsius spreekt uit de woorden:

> ‘Maer even als het loon den Vorsten dierder staet
> Dan wel de straf, die vaeck gevordert wort om baet',
> Soo gaet, in waerdicheidt, het heerelijcke loven
> De schrandre schamperheit van 't lasteren te boven.
> Dit onderstaet nu Heins, die brammende trompet,
> Verwart in laurenblaên, aen heilghe lippen set,
> En gaet in 't blaesen trots een dappren adem toonen,
> Om met sijn Treurspel braef ons gouden Prins te loonen.
> Het luistert al wat leeft, d'hel wtgeborsten clanck
> Slaet van de claere son den op- en onderganck;
> En van den geest geschudt der teeckenrijcke woorden,
> Den rancken hemel dreunt in 't Zuiden en in 't Noorden.’

Hoezeer de invloed der *Libertas saucia* in de eerste helft der 17e eeuw doorwerkte, blijkt nog uit het *Truer-spel van de Moordt*, *begaen aen Wilhem bij der Gratie Gods Prince van Oraingien*, *etc. Ghedicht door G. van Hoghendorp*, verschenen in 1617. Ook Gijsbrecht van Hogendorp heeft aan Heinsius veel ontleend bij overigens diepgaande verschillen. Zoo willen wij hier alleen opmerken, dat hij Philips weder aan de personages toevoegde.

Wanneer wij al het bovenstaande bedacht hebben, dan buigen wij ons opnieuw over den ouden kwartijn van 1602. Wij weten nu, dat onze wrevel gerechtvaardigd is, een wrevel, onwillekeurig in ons opgekomen, zoodra wij gewaar werden,

dat het drama van een geweldig leven met zóó weinig hevigheid behandeld is, dat het, in een studeerkamer geboren, zelfs in studeerkamersfeer nauwelijks nog genoten kan worden. Maar dit treurspel werd in de 17e eeuw hoogelijk geëerd en het volk, door den grooten Zwijger voortgestooten op het pad van cultureelen bloei en financiëele welvaart, bezat nu eenmaal geen beter en waardiger om zijn grootheid te eeren.

D.J.H. TER HORST

Het Prinsenhof te Delft

Wie heeft bij een bezoek aan het Prinsenhof er niet wel eens over gepeinsd hoe de ‘Grand Seigneur’, die de Zwijger was, dáár heeft kunnen wonen, wáár Louise de Coligny haar dagen gesleten heeft, in welk van deze onherbergzame vertrekken Frederik Hendrik geboren is?

Er is van het grootste deel van het oude klooster der nonnen van St. Aagte wel zóóveel overgebleven, dat men het zich in welstand verbeelden kan, en dan een kleurig en boeiend complex van laat-gothische baksteenarchitectuur voor zich ziet, met nog fragmenten van ongemeen belang: de prachtige trap naar de galerij, de nu op een donkeren zolder verborgen apostelbeelden tegen de muraalstijlen van de kapel.

En wie heeft dan niet het verlangen in zich gevoeld, dat een grondige restauratie het Prinsenhof nog eens maken mocht tot een gebouw, dat aan dien unieken Prins uit onze geschiedenis een waardiger en meer onmiddellijk-treffende herinnering opriep?

Maar juist van het gastenkwartier van het klooster, waarin de Prins in 1572 zijn intrek nam, is niet veel bekend. Vast staat alleen, dat hij een kamer heeft bewoond aan het Oude Delft tegenover den toren van de Oude Kerk. Dat is dan op de verdieping in de oostelijke helft van den vleugel langs de Schoolstraat, in een deel dus van de ruimte, waarin nu het Ethnografisch museum gevestigd is. Dat zou natuurlijk wel te veranderen zijn, maar van de geheele verdieping is niets meer oud. De buitenmuren zijn grootendeels van omstreeks 1800 en het inwendige is werk van de Genie uit de negentiende eeuw. Van den vroegeren toestand is niets meer over, en in afbeelding hebben wij alleen, vrij gebrekkig, den voorgevel. Er valt niet aan te denken dezen vleugel tot zijn oude gedaante terug te brengen: het zou louter fantasie zijn.

Tot overmaat van ramp blijkt de trap, waarop de moord gebeurde, ook niet meer aanwezig. De tegenwoordige trap is op zijn best uit de tweede helft van de zeventiende eeuw. Wanneer de kogels op hun oude plaats in den muur zitten, moet de oorspronkelijke trap tot belangrijk lager peil hebben doorgeloopen.

De eetzaal van den Prins, thans de 'historische zaal', is een hybridisch samenstel van deelen uit de vijftiende en de zeventiende eeuw, bij de restauratie in 1885 aangekleed met een nieuwe wandbetimmering in gothische vormen, wat nagemaakte oude meubelen en ordinair glas-in lood, dat alle wijding aan de zaal ontneemt.

Naar de trap, waarlangs Balthazar Gerardts gevlucht is, hebben Mr. Van der Haagen - de conservator - en ik reeds vroeger tevergeefs gezocht. Haar ligging schijnt mij wel vast te staan, maar ook daar ter plaatse is thans een breedere trap van omstreeks 1800.

Indien nu iemand meenen mocht, dat de beschrijving van dit negatieve resultaat van mijn onderzoek een weinig geschikte bijdrage moet heeten tot de plechtige herdenking van den Prins, zij ter verdediging van den schrijver, die haar stelde en van de redactie, die haar opnam, aangevoerd, dat het Prinsenhof toch niet zóó troosteloos hoeft te blijven als het er nu uitziet.

De gemeente Delft heeft plannen het geheele complex voor museum en archief in te richten. Al wat nog waardevol is, kan dan tot zijn recht worden gebracht. De kapel, die natuurlijk kerk dient te blijven, kan met wat goeden wil van alle betrokken partijen in eere worden hersteld, de 'historische zaal' kan, dank zij de vroegere restauratie, met weinig middelen de 'stemming' herkrijgen, die zij gehad heeft.

Wij kunnen de kamers niet meer toonen, waar de Prins geleefd en gewerkt heeft, noch de trap, waar hem het doodelijke schot getroffen heeft, maar wij kunnen een sfeer van eerbied scheppen, door den welverzorgden staat, waarin wij de luttele overblijfselen brengen, die aan zijn verblijf herinneren. Mogen wij het dan nalaten?

JAN KALF

Rhapsodie bij het praalgraf te Delft

Op een goeden morgen, toen ik te Milaan in het kabinet in de Ambrosiana de teekeningen van Lionardo aandachtig bekeek, werd ik aangesproken door een klein levendig heertje in het zwart, dat later bleek een lersche priester te zijn. Zijn eerste vraag was, of ik hier dikwijls kwam. Ik antwoordde, dat dit tot mijn spijt niet het geval was, maar dat ik iedere gelegenheid te baat nam, dit plekje te bezoeken. Hij knikte: you are right; it is one of the best places of the world!

Iets dergelijks zou ik van het koor van de Nieuwe Kerk te Delft willen zeggen.

Ik ken weinig plaatsen, waar men in een zoo fraaie oude stad, in een zoo waardige omgeving, bij het beschouwen van een zoo eigenaardig kunstwerk, dat de herinnering bewaart aan een zoo edel staatsman, van uit de geschiedenis van zijn land zijn gedachten zoo ver en vrij over de wereld kan doen gaan.

Men denkt er in Nederland veelal anders over. Er zijn Nederlanders, die mijn vraag, hoe zij over de Nachtwacht denken, beantwoorden met de vraag, in welk gekkenhuis ik verpleegd wensch te worden - maar die, wanneer ik wil weten, hoe zij over het praalgraf van den Zwijger oordeelen, verklaren, het in hun jeugd wel eens te hebben gezien, maar er later - dit later omvat een jaar of veertig - niet meer naar omgekeken te hebben.

Ieder zijn meug. Mij schijnt, dat uit de combinatie Willem van Oranje, de Staten, Hendrick de Keyser hier een kunstwerk is tot stand gekomen, dat tot het belangwekkendste behoort, wat een voor de beschavingsgeschiedenis zeer gewichtig tijdperk heeft voortgebracht.

* * *

Onlangs heeft dr. Elisabeth Neurdenburg ons van den kunstenaar, die het praalgraf heeft ontworpen en in wiens atelier het is uitgevoerd, iets als een conterfeitsel gegeven. In haar boek *Hendrick de Keyser* heeft zij van een zeker standpunt alles wat er over hem viel te zeggen bijeengebracht.

Van een zeker standpunt.... Te recht noemt de ondertitel hem: beeldhouwer en bouwmeester van Amsterdam. En eveneens te recht laat in haar tekst de schrijfster den bouwmeester aan den beeldhouwer voorafgaan. Het architecturale werk, dat de Keyser voor Amsterdam gedaan heeft, is voor ons van grooter belang dan zijn sculptuur. Anders staan de Zuiderkerk en de Westerkerk, de Munt- of de Montalbaanstoren in het kloeke stadsbeeld, dan de vier deugden van den Prins in de nissen van het praalgraf. Maar toch - het is niet enkel eigenzinnigheid van den schilder, wanneer van Mander hem om te beginnen ‘een constigh beeldtsnijder’ en eerst daarna ‘architect en inghenieur’ noemt. In zijn hoedanigheid als beeldhouwer, of als hoofd van een atelier voor beeldende kunst staat de Keyser in een grooter verband, zien wij hem als deel van een machtige beweging, die op dat tijdstip over Europa gaat, en waarbij een aantal Noord- en Zuidnederlanders een zeer voorname rol spelen.

Eerlijk gezegd en bij alle bewondering voor de vlijt van dr. Neurdenburg - haar portret van de Keyser is mij te klein van afmetingen. Het doet denken aan een oud-hollandsch binnenhuis; het is al te zeer door grenzen van een vaderland en een vaderstad beperkt. Zelfs - of misschien juist - aan de voeten van den pater patriae - wensch ik over die grenzen heen te kijken, en wanneer ik een hoofdstuk ‘de bouwmeester en zijn tijd’ of een ander ‘de beeldhouwer en zijn tijd’ noem, wensch ik (alle kategorieën ten spijt) in dien tijd meer ruimte.

* * *

Geschiedschrijvers van de 19e eeuw hebben, om de beteekenis van een ‘historisch moment’ in het oog te doen vallen, vaak den vorm *schets* of *novelle* gekozen. Ik kan niet zeggen, dat ik de jaarboekjes, waarin die voortbrengselen meestal te vinden zijn, dikwijls uit de kast haal. Maar die methode is niet

zoo kwaad, wanneer het geldt, uit een ietwat subjectief oogpunt zeker verband en zekere tegenstrijdigheden beknopt en kleurig samen te vatten. Toen ik het boek over Hendrick de Keyser had uitgelezen, zag ik eensklaps vrij scherp, hoe van Lennep, Potgieter, Bosboom-Toussaint of Thijm - maar beter dan zij Bakhuizen van den Brink, wat ik hier miste in een schets had kunnen aanvullen.

Titel: 'De dag na het feest'. Tijdstip: 1602. Plaats de Steentuin aan den Groeneburgwal te Amsterdam. Hoofdpersoon: Bartel Spranger, die na meer dan vijfendertig jaar in het buitenland te zijn geweest, het vaderland weer eens komt bezoeken. Het vaderland, dat niet meer door zijn geboortestad Antwerpen, maar door Amsterdam wordt vertegenwoordigd. Hij is een groot heer, geëerd en geridderd. Gisteren is hij door het stadsbestuur plechtig onthaald. Morgen gaat hij feest vieren bij de schilders en rederijkers te Haarlem. Vandaag is hij te gast bij zijn ambtgenoot de Keyser en vertelt aan kunstbroeders, die het hooren willen, van zijn kennissen en zijn zwerftochten. Carel van Mander - hij was te katterig om naar Haarlem terug te rijden - is onder de toehoorders. Bij menigen naam knikt hij: 'dien heb ik ook gekend.... in Vlaanderen.... te Rome of Florence.... in Weenen....' Soms gooit hij er een vraag tusschen: 'En hoe gaat het Pieter de Witte uit Brugge?' - 'Pietro Candido,' lacht ridder Bartel, 'hij zit nog altijd te München, en hij heeft volop te doen. Een prachtige positie; eigenlijk hetzelfde als onze vriend Hendrik hier: hij heeft het toezicht op al wat er in de residentie gebouwd en geschilderd, gebeeldhouwd en geweven wordt. Hij zelf schildert bij de el. Hertog Maximiliaan betaalt goed. Zijn zoon komt in de zaak....' Dan vertelt hij weer verder uit zijn leven. Reizen en trekken zat in de familie. Zijn vader en zijn oudoom hadden met Karel V als kooplui den laatsten kruistocht naar Tunis meegemaakt. Die gekke Jan Vermeyen met zijn langen baard moest alles schilderen en Janus Secundus dichten - maar hij werd ziek ... Bartel zelf is op zijn negentiende jaar de wereld in gegaan. Bij Gilles Mostaert en Jan Mandijn had hij niet veel geleerd. Eerst naar Frankrijk, Parijs en Lyon. Dan naar Milaan en naar Parma - 'daar moest ik als Vlaming een triomfboog voor de vrouw van

Alexander Farnese bouwen.' En dan te Rome; gewerkt voor den Paus en de kardinalen. Met een mooie aanbeveling van Gian Bologna naar keizer Maximiliaan II en dan met mijn vriend Jan Mont naar Weenen - 'weet je nog, Carel, alweer zoo'n prachtigen triomfboog met *Mercurius* en *Psyche*, *Neptunus* en de *Deugden* en dat tweemaal levensgroote *paard*? Alles in drie weken!' Nu zit hij te Praag en werkt er voor keizer Rudolf II. Getrouwd geweest is hij ook. Met Christina Müller, de dochter van den Praagschen juwelier. Maar zij is er voor twee jaar gestorven. Haar portret heeft hij bij zich: een goede gravure van Gilles Sadeler - alweer een landsman! Je vindt overal landslui. Daar hebben wij op het oogenblik te Praag Adriaan de Vries uit den Haag. Die doet voor den keizer weer alles, wat Hendrik....

Indien ik de schrijver van die schets was, zou ik de Keyser, die het verhaal van al die landen, die kunstwerken en die kunstenaars zwijgend heeft aangehoord, met de beeltenis van Spranger's vrouw in de hand, laten opkijken bij den naam de Vries.

* * *

Badinage à part. Een vergelijking tusschen de Keyser (1565-1621) en zijn tijdgenoot Adriaan de Vries (1560-1627) mag eigenlijk in een beschouwing over dien tijd niet ontbreken. Evenwijdige levens zou men ze met Plutarchus mogen noemen en er desnoods weer 'de Nederlander thuis en de Nederlander in het buitenland' aan kunnen toevoegen. Want dit staat vast: ook de Vries voelt zich, al verlaat hij Holland jong en al keert hij er niet terug, zijn leven lang als Nederlander. Niet minder trotsch dan *Erasmus Roterodamus*, signeert hij tot het laatst toe zijn werken met *Adrianus Fries Hagiensis Batavus*.

Daar de persoonlijke stijl en vorm van die twee beeldhouwers vrij wat uiteen loopen en dus in dit opzicht van 'invloed' geen sprake is, zal voor een doortrapt kunsthistoricus die vergelijking allicht minder aantrekkelijk zijn. Voor een kenner van het tijdvak schijnt zij mij daarentegen van niet gering cultuurhistorisch belang.

Adriaan de Vries is al vroeg naar Italië gegaan en kwam er

in de leer bij dien Zuidnederlander uit Douay, dien wij onder den naam Gian Bologna kennen. In 1557 was de Vries als beeldhouwer in dienst bij Karel Emanuel I van Savoye. In 1593 werkt hij voor keizer Rudolf II aan een groep *Mercurius* en *Psyche*, die nu in het Louvre is. Hij woonde echter, naar het schijnt, in Rome. Tusschen 1599 en 1602 zijn de *Mercurius* en de *Herculesfontein* te Augsburg ontstaan, waardoor de meesten van ons dien landsman kennen. Van de Herculesfontein heeft Wilhelm Bode gezegd, dat zij 'durch den Aufbau und durch die Nebenfiguren eine der schönsten Brunnenanlagen überhaupt ist' - en wij zeggen het hem na. Sedert 1601 werkt de Vries weer voor Rudolf II te Praag, maar hij heeft ook voor andere vorsten te doen. Van Hertog Hendrik Julius van Brunswijk maakt hij een klein ruiterstandbeeld in 1602, van Christiaan II van Saksen een borstbeeld in 1603. Ruiterstandbeelden en borstbeelden van Rudolf II heeft hij herhaaldelijk gemaakt. In 1615 heeft hij voor de stadskerk te Bückeburg de doopvont gegoten, die wij naast de Keysers Sint Maartensbeker zouden willen zetten. Ik kan liefhebbers van Nederlandsche bouwkunst aanraden, wanneer zij in de buurt komen, die kerk eens te bekijken; in het park bij het slot vinden zij dan nog twee groepen van de Vries: de roof van *Proserpina* en *Diana* en *Actaeon*. Van 1621 tot aan zijn dood heeft de beeldhouwer voor Wallenstein gewerkt, die aan de zoogenaamde Kleinseite van Praag zijn paleis liet bouwen. Hier zijn de *Neptunusfontein*, de *Laocoönfontein* en nog eenige groepen ontstaan. Het meeste hiervan bevindt zich in Drottningholm in Zweden. Hoe het daar komt? Koningin Christina hield er een kunstcollectie op na; een paar maanden voor den vrede van Munster en het einde van den dertigjarigen oorlog overrompelde generaal Königsmark Praag met geen ander doel dan voor H.M. kunstwerken te 'verzamelen', - wat hij meenam werd destijds op zeven millioen geschat.

Wij kunnen na dit korte overzicht vragen, of de Nederlander, die thuis bleef, het werk van zijn tegenvoeter kende. Zonder twijfel was dit het geval. Wij bevinden ons in een tijdperk, dat voor het onze met zijn photografieën, geïllustreerde tijdschriften en prentbriefkaarten niet behoeft onder te doen. Wie van de verbreiding van weten-

schap en letteren door de boekdrukkunst spreekt, mag de verbreiding van de beeldende kunst door de gravure niet vergeten. Wij weten hoe reeds Dürer op zijn reis met zijn prenten handel dreef en andere schilders door hun prenten leerde kennen. Het einde van de 16e eeuw brengt een zondvloed van prenten. Heele families vinden hun bestaan in de reproductie, Wierx, Sadeler, Sustris en hoe ze verder heeten. Ieder kunstenaar, ieder beschaafd man bezit in dien tijd zijn portefeuille met gravures naar kunstwerken van iedere soort en blijft op die wijze op de hoogte van wat er in de kunst omgaat. Er komt geen schilderij uit een beroemd atelier in het Noorden en het Zuiden, er wordt geen muurschildering voltooid, geen tapijt geweven, of zij worden door een of meer gravures aan de geheele kunstzinnige en kunstminnende wereld bekend gemaakt. Wie in het Noorden iets van de Oudheid of van Rafaël wil weten, behoeft slechts in zijn portefeuille te grijpen of naar zijn boekverkooper te gaan. Wat die collecties beteekenen, weten wij door Rembrandt. Maar misschien is er te weinig op gewezen, dat op die manier niet enkel afzonderlijke kunstwerken, maar vooral ook wetten van compositie en van innerlijken bouw overgeleverd en bewaard werden.

Genoeg. De winkel, waar de Keyser zich op de hoogte hield van wat er in het atelier van Adriaan de Vries gebeurde, heette ‘In den vergulden Passer’. De eigenaar van die zaak was Jan Harmensz. Muller (1571-1628), boekverkooper, drukker en plaatsnijder.

Jan Harmensz. vertegenwoordigt, als ik het wel heb, de derde generatie in de familie, die te Amsterdam dit vak beoefende. Zijn grootvader Jan Ewoutsz. was al in 1546 als boekverkooper geadmitteerd en had prenten uitgegeven. Na zijn dood zette de weduwe de zaak voort. Daarna werd Harmen Jansz. (1540?-1617) hoofd van de firma, die ook connecties met Antwerpen had. Een jongere broer Cornelis Jansz. werkte voor Plantijn. Tusschen 1570 en 1578 is Harmen de eenige drukker in Amsterdam geweest; later kwam er veel concurrentie. Alweer prenten naar Heemskerck, Ketel, Barendsen enz. Tijdens het leven van zijn vader is Jan in de zaak gekomen; hij heeft haar na diens dood met zijn zuster Marietje overgenomen.

Onze Jan Harmensz Muller nu heeft - behalve veel anders - gravures naar al het grootere werk van de Vries, met wien hij geparenteerd was, gemaakt en uitgegeven. Wij kennen door hem een *Sabijnsche Maagdenroof* (van drie verschillende kanten opgenomen), een *Apollo* en een *Cleopatra*, die verloren gegaan zijn. Verder maakte hij prenten van de groep *Mercurius* en *Psyche* (van drie kanten), van het standbeeld van Rudolf II, van de twee fonteinen te Augsburg, en waarschijnlijk van meer. Soms heeft hij voor die gravures teekeningen (b.v. van Jan van Aken) gebruikt, maar hij zal vermoedelijk ook wel een paar maal naar Duitschland zijn gereisd, om die werken zelf in oogenschouw te nemen.

In ieder geval waren er ook in Amsterdam klanten, die die prenten kochten. En wel klanten, die er bijzonder belang in stelden. Hoe is het anders te verklaren, dat twee groepen van de Vries vanuit drie aspecten werden opgenomen, en hoe, dat blijkens het jaartal van de prent de Mercuriusfontein al in 1602 te Amsterdam bekend was? Dat die prenten op het atelier van de Keyser goed werden bestudeerd, daaraan zal wel niemand twijfelen.

Nog eens - het komt er bij die vergelijking niet op aan 'kunsthistorisch' te bewijzen, dat een van de twee beeldhouwers dit of dat van den anderen heeft overgenomen of nagebootst. Integendeel: dat ieder, individueel gesproken, als kunstenaar zijn eigen weg is gegaan, maakt het feit nog belangwekkender, dat zij zich voortdurend met dezelfde onderwerpen en met dezelfde vraagstukken bezig houden. Zij zijn als twee goede scholieren aan wie de meester een gelijke taak heeft opgegeven; zij kijken niet van elkaar af; maar elk van beiden is nieuwsgierig, hoe de andere die taak volbrengt.

Schiep de Vries een *Psyche*groep, wij weten dat zich onder de 'boetseersels' van de Keyser, die aan zijn zoon Pieter werden nagelaten, een *Cupido met Psyche* bevond. Liet de Vries *Hercules* met de *Hydra* vechten, de Keyser vertoonde een 'Orveus met een hondt met drie hooffden'. Het *paard* uit het Rudolphinum te Praag zou men naast het verloren '*paertken*' willen zetten, dat in het testament van Barbara de Keyser wordt vermeld. Dat de Keyser zich met de *Laokoön*groep occupeerde blijkt zeker uit datzelfde testament, maar

misschien ook uit de groep boven het Rasphuispoortje; diezelfde occupatie vinden wij in een groep van de Vries in het park te Drottningholm.

* * *

Maar vooral het vraagstuk van den *Mercurius*, die op de tombe te Delft als *Faam* terugkeert, is belangrijk.

Gian Bologna vormt hier het punt van uitgang.

In zijn marmerbeelden zet de Vlaamsch-Italiaansche kunstenaar met veel afwijkingen, die uit de schilderschool van de Carracci te Bologna zijn te verklaren, de traditie van Michelangelo in zekeren zin voort. Hij poogt groepen van meer dan een persoon als het ware onmiddellijk uit een gegeven blok te ontwikkelen. In zijn bekend bronzen beeld te Florence daarentegen breekt hij de bruggen met de Renaissance af, en verkondigt een nieuwen tijd.

De *Mercurius* - ik herhaal het - is de oplossing van een vraagstuk. Voor den toeschouwer vertoont hij het maximum aan beweging, dat in een standbeeld denkbaar is: het vliegen door de lucht. Den kunstenaar stelt hij voor de vraag, hoe hij met een minimum aan verbinding met het steunpunt zijn figuur staande en in evenwicht houden kan. Omhoog geblazen door den wind, los van de aarde moest de godheid naar boven zweven; slechts door een dunne pijp metaal aan het onderste gedeelte verbonden, moest de beeldhouwer zijn beeld laten balanceeren. Dat de Oudheid - van de Nike van Samothrake tot die van Paeonius - zich al eens met dat probleem had bezig gehouden, was in de 16e eeuw onbekend. Hier en in dezen tijd is de hegemonie van het picturale zeker niet zonder invloed: wat de schilder kan weergeven, moet de beeldhouwer eveneens kunnen. Maar de beteekenis van het vraagstuk ging dieper. Pas wanneer wij zien, hoe het na 1620 door Bernini en zijn tijdgenooten tot een aesthetisch kernprobleem van de beeldhouwkunst en de decoratieve kunst gemaakt en telkens in marmer en gips weer wordt opgelost, beseffen wij in zijn vollen omvang, wat het voor de kunstgeschiedenis van een tijdperk te beteekenen heeft.

Bij Gian Bologna, omstreeks 1580, begint het. En wanneer wij op dat begin letten, zien wij tevens wat het boven en

buiten de kunst voor het denken en de wereldbeschouwing van dien tijd beteekent.

Evenwicht heet het vraagstuk, waarmee zich op het eind van de 16e eeuw de natuurkunde bezighoudt. Over bestendig en wankelbaar evenwicht gaan tusschen 1580 en '90 in Nederland de gedachten van Simon Stevin, en hij bepaalt de wet volgens welke dit evenwicht op het hellend vlak plaats heeft. Tegelijkertijd schrijft aan het begin van zijn loopbaan in Italië de jonge Galilei een verhandeling over het zwaartepunt bij vaste lichamen. Van die twee is de Mercurius de artistieke, onbewuste illustratie.

Wij zouden er nog een eigenaardig verschijnsel bij kunnen voegen. Er bestaat zoo iets als cultuurhieroglyphen. Wie ze kan ontcijferen, krijgt eensklaps een dieper inzicht in het gedachtenleven van een beschavingstijdperk. Wie er misbruik van maakt, loopt gevaar met een stokpaardje in de moddersloot te geraken. Ik waag met eenigen schroom, in den vorm, dien wij *obelisk* noemen - en die in de laatste helft van de 16e en in het begin van de 17e eeuw overal terugkeert - het tijdelijk zinneteeken voor de occupatie met evenwicht en evenwichtstoestanden te herkennen. De rijzende obelisk schijnt mij de statische oplossing van het vraagstuk van het aequilibrium te vertolken.

Sixtus V, die overigens geen belang in de Oudheid stelde, liet - alweer tusschen 1585 en '90 - niet minder dan vier obelisken, die sedert de volksverhuizing te Rome lagen te slingeren, weer oprichten en voor christelijke kerken zetten. Bij St. Jan in 't Lateraan, bij het Esquilijn, bij S. Maria del Popolo en bij St. Pieter. Dit laatste was een wereldgebeurtenis. De architect-ingenieur Dominico Fontana, die de werktuigen had uitgedacht, zette zijn leven op het spel; aan de luidruchtige bewoners van Rome was op doodstraf verboden te schreeuwen of zelfs te spreken. Toch riep een matroos, toen de touwen begonnen te rooken: acqua alle funi - en redde daarmee de onderneming....

Dwalen wij te ver af? Wel neen. Vier obelisken stijgen, gestut door doodshoofden, op de vier hoeken van het praalgraf te Delft. En de Faam, die van den Mercurius afstamt, staat aan de voeten van het marmeren lijk van den Zwijger.

Dat het vraagstuk in de praktijk niet gemakkelijk was op te lossen - zelfs al bezat de Keyser blijkens het testament en den inventaris van den zilversmid Thomas Cruse een model van den ‘Marcyrius’ - vermeldt van Bleyswyck: ‘dit Beeldt om de *evenwichtigheid* die daar in vereyscht werde, is tot verscheydenmalen in het gieten misluckt.’ Ook later is het nog een paar maal op zijn neus gevallen.

Zou het valsch vernuft zijn, wanneer wij, uitgaande van onze ‘teekenen des tijds’ durfden beweren, dat ook hier die zwevende figuur een onbewuste illustratie is bij de oplossing van een ander vraagstuk van evenwicht? Behoort de gedachte van het ‘staatkundig evenwicht’ niet bij wat Stevin en Galilei in de mechanica overwogen en Tycho Brahe in het kosmische? Verkondigt de Faam niet den roem van een van de eerste staatslieden, die zich praktisch met dat begrip bezig hielden?

Misschien blaast zij ook voor Huig de Groot, die veel van die denkbeelden in het Staatsrecht heeft uitgewerkt, die hier ligt begraven, maar wiens vader - tusschen 1585 en '90 - geholpen heeft bij de proeven van Stevin.

* * *

Wij kunnen nu in onze schets Hendrick de Keyser, die opgekeken had bij den naam van Adriaan de Vries, weer ‘in diep nadenken laten verzinken’, met de prent van Gilles Sadeler in de hand. Zij draagt het jaartal 1600.

Rondom de portretten van Christina Müller en den bedroefden weduwnaar Bartel Spranger vinden wij een aantal zinnebeelden van kunst, tijd en dood. Maar daar - links boven aan - staat de Faam. En die Faam lijkt sprekend op de Faam van het praalgraf. Haar voeten zijn door een andere allegorische dame bedekt, maar wij kunnen toch nog duidelijk herkennen, dat haar houding volkomen met die van de Keyser overeenkomt. In haar linkerarm houdt zij op dezelfde manier de eene bazuin; op de rechterbazuin blaast zij niet, maar de rechterarm is alweer op dezelfde wijze uitgestrekt.

Aardig! - op dezelfde gravure bevindt zich een engeltje met een doodshoofd in de hand, dat sterk aan de engeltjes op het dak van de tombe herinnert....

ANDRÉ JOLLES

Verklaring

De ondergeteekenden wenschen hun antwoord op den brief, dien dr. P.N. van Eyck en prof. dr. P. Geyl hun allen hebben doen toekomen en met onridderlijke haast wereldkundig gemaakt, op te schorten tot zij kennis zullen hebben genomen van de bevindingen der commissie van onderzoek, ingesteld door Curatoren der Rijks-Universiteit te Leiden, in overleg met het Senaatsbestuur.

Zij behouden zich intusschen hun zelfstandig oordeel voor, ook omdat dit punten zal betreffen, vallend buiten de competentie der commissie, doch verklaren reeds thans, dat bewuste misleiding door den redacteur-secretaris door hen niet wordt aangenomen.

Zij zijn tot hun besluit van opschorting geleid door de overweging, dat, zoolang het onderzoek dier commissie nog niet is volbracht, zij, gelijk ook anderen, verstandig handelen door over deze aangelegenheid in het openbaar te zwijgen.

D. VAN BLOM
A. ROLAND HOLST
R.N. ROLAND HOLST
D. CRENA DE IONGH
M. NIJHOFF
J.D. VAN DER WAALS JR.

Stemmen uit de redactie

Trop de zèle.

- Als iemand ons zei: ‘ik ben verleden jaar in Paris, Berlin en Roma geweest, en ga binnenkort naar Napoli en Lisboa’, zouden wij hem uitlachen. Al deze steden zijn ons zoo gemeenzaam, dat wij er van ouds een eigen vorm voor in gebruik hebben. Waarom dan trakteert men ons telkens weer (gewaardeerde medewerkers mogen het ons ten goede houden) op Platoon, Aischulos, Homèros, Surakousai (met toelichting) en Olumpos? (Hippokrates kwam, gelijk men weet, van Koos). Het is hetzelfde geval. Al deze namen zijn, lang geleden, via het Latijn, als humanistisch erfgoed, in onze beschaving opgenomen. Zij behooren tot het geestelijk domein van ons allen. Het is begrijpelijk, dat voor iemand die dagelijks Grieksch leest, die namen leven in hun oorspronkelijke gedaante. Maar als hij van hen spreekt tot het publiek, spreke hij de taal van onze cultuur. Met zijn echt Grieksche spelling zou hij eigenlijk maar verraden, dat het met onze klassieke cultuur niet veel meer ‘gedaan’ is. Verbeeld u een Franschman, die van ‘le premier chant de l' Odusseia d'Homèros’ durfde spreken![1)]

Neen, wij geven den zetter gelijk, die onlangs van den geograaf Straboon (Griek met Romeinschen naam nog wel) dan maar liever Straboom maakte.

De familie Gynt

- Ibsen heeft verklaard, dat hij met het schrijven van Peer Gynt de bedoeling had zijn Noorschen landgenooten van zijn dagen een spiegel voor te houden. Ik

1) *Platon* in het Fransch representeert niet den Griekschen vorm, maar den echt Franschen, evenals *Cicéron*, *Scipion*, *Néron* uit een Latijnschen accusativus voortgekomen.

geloof het niet. Ik geloof veeleer, dat hij bij het schrijven het Duitsche volk van onze dagen voor oogen heeft gehad Wie de brochure van Dr. W. Banning over het Nationaal-Socialisme leest, moet wel voortdurend getroffen worden door de geestverwantschap van Peer Gynt met vele der door Dr. Banning geciteerde Duitsche nationaal-socialistische schrijvers. Citaten uit Rosenberg's 'Mythus', waarin de - trouwens ook van elders bekende - bewering voorkomt, dat het Germaansche volk wegens zijn 'Ueber-menschliche' eigenschappen bestemd is over alle andere volken te heerschen, dekken zich volkomen met de herhaalde verklaringen van Peer Gynt, dat hij voorbestemd is om keizer te worden.

'Petrus Gyntus Caesar fecit'.

En Evert Straat citeert in het Kerstnummer van 'De Groene Amsterdammer' zulke merkwaardige dingen uit een boek van Ernst Günther Gründel getiteld 'Die Sendung der jungen Generation', dat ik de verleiding niet kan weerstaan het citaat nog eens te laten afdrukken. Het luidt:

'Wir werden nun und künftig als Vorbote der selbstlosen Sendung des neuen Deutschtums unter den Völkern erkennen: das deutsche Opfer von 1918. - In diesem historischem Augenblick vollzog die deutsche Nation aus dem unterbewussten Erahnen ihrer kommenden Sendung und aus einer Kulturverantwortung heraus, die die anderen Mächte völlig vergessen hatten, die grösste Selbstüberwindung, die vielleicht je eine Nation auf sich genommen hat: sie warf, obwohl noch unbesiegt und tief in Feindesland, Prestige und Kriegsziele in einem durch Zermürbung und perfide Irreführung geförderten, aber in seiner Art doch heroïschen Entschluss über Bord und "streckte die Waffen". Es war die erlösende Tat - es war der Sturz des blutigen Tyrannen Krieg durch den Entschluss einer sich selbst opfernden Nation. - Alle beteiligten Mächte haben mit mehr oder weniger eigener Schuld den Krieg begonnen. Das deutsche Volk aber hat und behält das grosse historische Verdienst, ihn beendet zu haben! Wie war er möglich, dass dies bisher nicht gesehen wurde?'

Dit alles dekt zich volkomen met de scène uit Peer Gynt, waar deze voor de eerste maal 'de groene vrouw' ontmoet. Nadat zij beiden verklaard hebben koningskinderen te zijn

en opgesneden hebben over de paleizen hunner ouders, loopt het gesprek aldus[1]:

GR.VR.:
Ik ga in de week ook in zijde kleeren.

P.G.:
Het lijkt eer van hennep zou men beweren.

GR.VR.
Ja, kijk, prent één ding nou goed in je geest:
Zoo is 't nu eenmaal steeds bij ons geweest,
Alles bij het boschvolk heeft twee zijden.
Als je naar vaders slot met mij gaat,
Zou je de schijn misschien kunnen verleiden
Te denken, dat je midden in een rotspartij staat.

P.G.:
Net als bij ons, waar je meenen zoudt,
Dat alles slechts roest is in plaats van goud
En dat je uit alle ruiten maar vuile
Lorren en lappen naar buiten zag puilen.

GR.VR.:
Zwart dat lijkt wit, en grof dat lijkt fijn.
enz.

Ten slotte rijden zij weg op een zwijn, wat Peer Gynt niet weerhoudt trots uit te roepen, dat men de voorname lui aan hun equipage kent.

Men ziet het, Ibsen vindt het noodig het pralen een minder onwaarschijnlijk voorkomen te geven door twee pralers tegen elkaar te laten opbluffen. En bovendien geeft hij hun zooveel gevoel voor realiteit, dat zij toegeven, dat alles voor iemand die gewoon kijkt, zich heel wat minder mooi voordoet. Bij Günther Gründel is alleen de laatste vraag een onbedoelde erkenning, dat alles voor het onbevangen oog heel anders is, dan hij het schildert.

Het is wel tragisch, dat het Duitsche volk, op het oogenblik dat het zoo zeer behoefte aan een Ibsen heeft, niet anders dan leden der familie Gynt vindt om het den weg te wijzen.

1) Bewerking van Adama van Scheltema.

Carnaval

Proloog

Een dolle fox-trot zette de zaal in een schuivend gewemel, alsof in een kaleidoscoop almaar anders de kleuren dooreen vielen. Confetti sintelde veeltintig de lucht door, omstoof in vlagen de dansende paren, en rond de papieren rozenguirlanden, dwars over de hoofden gespannen van loge tot loge, slingerden zich als lianen de lussen en klitten der serpentines.

Ardengo danste niet langer. Hij ratelde met zijn rateltje, een houten kinder-rateltje. Doelloos, zinneloos, ratelde hij.

De fox-trot zweeg, liet achter zich een wolk van geroes onder een lichtenden nevel van stof. Lachen en razen klonk van alle kanten. Dan, vlak bij hem, een overdadig gegil: een rigolo slurfde uit, verschrikte, onder haar witte pruik, den blanken speknek van een al te weelderige ‘markiezin’.... Een vrouwelijk harlekijntje sprong hem voor de voeten, kietelde met een pauweveer hem in het oor. Hij strekte den arm uit, om haar rond het middel te grijpen, doch zij ontsnapte hem; hij hield niet aan. Ergens rinkelde een zilveren rammelaar. Ardengo, doelloos verder dringend, ratelde met zijn rateltje....

Eensklaps stond hij stil. De lichten overhuifden zich, de zaal werd in een blauwen schemer ondergedompeld. Het bonte gewoel der gemaskerden leek op eenmaal een dronken droom. Het rood van domino's, duivels, narren, versomberde tot purper. Een gele bajadère werd van een angstig groen betogen. Wilde stormen van confetti dwarrelden door het blauwe licht.

Op het tooneel, voor een indigo meer en paarsig-roze rotsen, waarboven onverwachts een gouden maan te schijnen hing, herbegon de jaszband zijn schrille negerwijs. De saxofoon zong schallend de wanhoop van zijn holle vreugde uit, een fiedel

jubelde hysterisch; en daardoorheen de kets van een bekken, een roffeltje, een hik. Naast de bezeten muzikanten plitserde eenzaam een safieren droom-fontein.

Daar was zij weer, die kleffe, bleeke meid, - een ‘odaliske’ in haar turksch-blauwe harembroek en fulpen bolero, waarlangs de loovertjes in het azuren schijnsel schitterden. Zij kwam op hem toe, uitdagend, een bonbon tusschen de vergulde nagels.

‘Hap! m'n lieve demon! Schat!’

Argendo week terug. Hij voelde zich slank en sierlijk in zijn rood-geruit, zwart zijden Pierrot-pak, charmeur of hij wilde of niet, zelfs met zijn masker voor. - Hij trachtte te ontkomen. Hij had een afkeer van dit bleek-blonde wezen. Maar zij drong naar hem op, en de bonbon, tusschen de vergulde nagels, dwong zijn lippen vaneen.

Een Arabier ontzette hem, bekwispelde de achtervolgster met een miniatuur-plumeau'tje, stofte haar de wangen en witte armen af. Ardengo herkende, aan de wijnvlek naast zijn mond, een winkelbediende, die hem een paar dagen te voren boorden en een das had verkocht. Striemende sneeuwbuien, uit een der loges, omjoegen hem met een prikkelende stoflucht. Een nuttelooze serpentine krinkelde neer....

Hij zag weer den Carnavals-stoet van dien middag, toen van alle balkons die snelle linten zich ontrolden en omlaag zwierven naar den dollemansboel van papier-maché: den wiebelenden giraffen-hals en den reuzen-Belzebub met zijn grijnzenden muil, die bij elke hoofdbeweging zijn moerroode tong uitstak, terwijl zijn bloedige klauwen dwaselijk maaiden voor zich heen. Hoog op de wagens tierden de tientallen gehuurde paljassen, toeterden op hun kartonnen trompetjes, wierpen bij handenvol het dwarrelend knipsel, en cancaneerden als ontzinden. Er volgden, in een lange rij, groteske gendarmefiguren, monstergroote maskers, zot van koonen, rood van kokkerd, waaronder nietig de mannebeentjes liepen.

En achter het voorbijtrekken van den wanstaltigen optocht had hij, in de opening tusschen twee café's, de vergeten Februari-zee zien blinken, hardblauw als metaal.

Hij haatte dit feestende Viareggio, en toch feestte hij zelf mee. Waarom? Waartoe? Wat moest hij hier in dezen malle-

molen? Vluchten! Wat anders dan vluchten! Ontvluchten zijn eigen waanzinnig leven.

In een zoor accoord en een bekken-kets doofde, daas, de muziek. De zaal plofte weer aan in al haar warrelende helheid; de maan op het tooneel verbleekte.

Werktuigelijk ratelde Ardengo zijn rateltje aan het oor der maskers, die op zijn willoozen tocht hem voorbijslierden.

Plotseling sloop hij weg. Hij voelde zich ziek, ziek van de zinnelooze zotheid, die heel zijn leven was. Hij wilde drinken, drinken! een roes van wulpsche vergetelheid, genieten nog eens, woest en wreed, van zijn vertwijfelde jeugd.

Hij dacht aan niets van zijn leven in het bizonder. Hij proefde het, als een droesem, in zijn mond, in zijn hart. Het verleden, met zijn verfijnde kwellingen eerst, toen hij een kind nog was; met zijn roekelooze losbandigheid later; en de verloren toekomst, die hem bedreigde als een bange leegte, het was altezaam een chaos van wanhoop in zijn hoofd. - Drinken! Zich bedrinken! En het felle, wilde genot...

Hij ging het theater-atrium door, waar nog altijd - 't was na middernacht - de drommen van gekostumeerden binnenwoelden, gleed langs de hooge spiegels, die daar waren. Hij stond stil, monsterde zijn elegante Pierrot-gestalte, rank in de glanzing der zwart-en-roode ruiten.

Van zijn gezicht, bedekt door het zwarte maskertje, zag hij de wit-gepoederde kaken, waarvan de rechter, schuin in de hoogte, een donkere moedervlek had, als een opzettelijk daar aangebrachte mouche; en in een bitteren trek tezaamgeplooid, zag hij zijn lippen, rood en al te bekoorlijk onder het sierlijk zwarte lijntje van zijn snor. Even rilde hij, en hij herinnerde zich, hoe hij voor de eerste maal bewust zich in den spiegel had gezien, toen hij acht jaar was, verkleed als een kleine Pierrot ook, en hoe hij zich had willen kussen....

Doch boven het zwarte maskertje rees zijn witte voorhoofd uit. Hij schrok van de doodelijke blankte van dien wand, waarachter het weten schreeuwde van zijn verknoeid bestaan. Hij rukte het masker af en staarde verdwaasd het staren aan van zijn eigen staalgrijze oogen.

Opeens werd hij zich bewust van het drama, dat hij daar opvoerde van zichzelf.

‘Kijk hèm met zijn bitteren mond, en zijn theatraal gestaar!’ lachte hij zich hoonend in 't gezicht, en ziende zijn lach, lachte hij al snijdender door; een fonkel priemde in de oogen van den pias, daar over hem, - en zich benevelend aan zichzelven, schaterde hij hoe langer hoe onbedaarlijker, gooide zijn eene been de lucht in, en sloeg wijd zijn zwarte flapperarmen uit, met de krampachtig gesperde, witte vingers eraan....

Er was een gedrang van gemaskerden rond hem heen; hij voelde een vrouwen-arm om zijn middel; andere domino's drongen hem verder; buien confetti joegen hem in 't gezicht.

Hij worstelde zich los, deed zijn masker weer voor.

Dan bezon hij zich, dat hij had willen drinken! Drinken! Hij was heet en dor van het stof.

Hij betrad den foyer terzijde. Daar was het buffet, en feestelijk van kristal en bloemen stonden er de tafeltjes klaar, waaraan zou worden gesoupeerd. Rond twee ervan roesde reeds een troep gekostumeerden.

Ardengo bestelde een flesch Veuve Clicquot. Staande aan den hoogen toog, dronk hij kelk na kelk. De tinteling op zijn tong, de stuivende geur, voer als een wervelwind zijn lichaam door. Hij wist wel waar hij heen wou straks, het helle-oord der gedoemden tot den rampzaligen lust. Zoo was zijn bestemming nu eenmaal, en wat kon het hem verder schelen?

Zijn sterke, gave tanden verbeten zijn onderlip; hij deed dat onbewust, zoo dikwijls een kwade herinnering zijn denken vergiftigde. Hij dacht aan zijn vader. Zijn vader was immers ook voor niets anders goed geweest? Hij zag het plein, dat hun naam droeg, buiten Palermo; hij zag aan het inrijhek Diletta, met haar verlangende gezicht, op den uitkijk. Waarom had hij haar zóó gehaat, die prooi van zijn vader? En hij dacht aan grootpapa, dien hij heel zijn jeugd door had veréérd! Een vloek, een vloek lag er over hen allen!

Onbesuisd, dat het overpletste, schonk hij een nieuwen kelk zich in van den lichtgouden schuimwijn.

Ha, de ruischende teugen, de lichtgouden vergetelheid!

Met luid gelach en stemmen-gezwatel begon zich de souperzaal te vullen. Een appetissante schaal, teer-groen en bleek-

rood, van kreeftensla, werd hem voorbijgedragen; dan rook hij ook den geur van bouillon....

Hij viel aan een der tafeltjes neer, liet zich den champagne achterna brengen, bestelde een kop consommé. Hij wou soupeeren. Alleen? Waarom niet? Wat had hij aan zoo'n kakel tegenover zich, die hem zijn laatste geld uit den zak klopte? Straks was het vroeg genoeg, om aan een vrouw te denken. Op dit oogenblik haatte hij de vrouwen, en zichzelf erbij, omdat hij, willooze maniak, niet buiten ze kon.

Hij stak een sigaret op, nam drie slokken van zijn bouillon, commandeerde een vol-au-vent met een mandefleschje ouden Chianti.

Maar de bediening ging bezwaarlijk, de kellners haastten zweetend langs. Er was een te groote toeloop opeens.

Ardengo voelde zijn zitten daar als een zelf-treiterend uitstel, terugschuivend en toch voorbereidend wat hij begeerde en verafschuwde tegelijkertijd. Hij rookte sigaret op sigaret, vulde telkens opnieuw zijn champagneglas, zat wrevelig te kijken naar den stupieden jool rondom hem

Hoe haatte hij dien dikkigen jongen, zeker van zijn succes, met zijn verwaten, pappig-witte gezicht en zijn impertinente grappen; maar hoe haatte hij ook de meisjes, die mèt hem waren, de giechelende ganzen, gevleid door dat weerzinwekkend contact; en hoe haatte hij den vriend, die erbij zat, - ijdele, laffe botterik met zijn gefriseerde haren!

Hij haatte al wat jong was en zorgeloos leefde, en antipathiek en zelfs slecht kon wezen, zonder eronder te lijden; de dikhuidigen, die alles slikken, zelfs zichzelf! Wie haatte hij niet?

Bij wijlen drong, vanuit de balzaal, het zinnelijk geschetter van den jaszband door...

Met een ruwen zwaai-van-haast werd de vol-au-vent voor hem neergesmakt, het mandefleschje rooden wijn, snel ontkurkt, erneven, zonder dat de kellner tijd had in te schenken. Ook dat ergerde hem.

Maar nog had hij zijn pastei niet aangesneden, of tegenover hem aan zijn tafeltje bleef wiegend de bajadère staan, die hij al meer had gezien dezen nacht, verleidelijk in haar zwoelgele sluiers. Van de goudomspangde borsten tot onder het

middel was naakt haar amberkleurig lijf. Haar lippen lokten incarnaat tusschen het warme bleek der wangen. Haar nagels waren als in bloed gedoopt. Zij greep een stoel, schoof naast hem, legde de hand op zijn knie.... Opeens herkende hij haar trekken, rond het zwartfluweelen maskertje heen: een cocotte, met wie hij eens twee nachten had doorgebracht in een hotel in Milaan, twee nachten van teisterende passie. Hij was geschrokken tot in zijn diepste zenuwen, hij huiverde, hij lachte, en aanstonds gaf hij zich over aan het ongezochte avontuur: 'Odette?!'

Zij was het. Hij vroeg, wat zij eten zou, helde achterover, griste een glas van een ander tafeltje, schonk haar champagne in, riep den kellner, bestelde wat zij wilde, bestelde hetzelfde voor zich, dronk rooden wijn, klonk met haar, sloeg dan den laatsten kelk champagne om, liet een nieuwe flesch aanrukken, deed het gerecht, dat hij niet had aangeroerd, weer wegnemen, commandeerde een macédoine.... Zij praatten en schaterden zonder zin; soms leunde zij tegen hem aan, sloeg den arm om zijn hals, vroeg om petits fours, een coupe-Jacques....

Hij betaalde, ongezien, de rekening van een slordige paar honderd Lire, en, de hand om haar weeke lendenen, dwong hij wankelend haar mee, de balzaal binnen. Hij voelde het, hij was dronken.

Zij dansten een korte wijl. Dan zaten zij in twee fauteuils aan den wand. Serpentine's kronkelden zich tusschen hen. Hun nerveuze, begeerige vingers verwarden er zich in, en in elkander. Veeltintig strooisel zwirrelde over hen neer.

De zaal werd blauw, de maan scheen groot, goudgeel; en nog een tweede maan scheen, schuin daaronder. Gek was dat. Een veel te snelle wals begon te wervelen. Zij dansten opnieuw, zij tolden in dollen draai.... Wat gebeurde er later?

Na een poos merkte Ardengo, dat hij haar kwijt was geraakt.

Hij merkte het maar vaag. Op zijn eentje stond hij te springen in zijn rood-geruite, zwartzijden Pierrot-pak.

En op eenmaal zag hij als in een donker gat: een walgend zelf-inzicht, een zatte vertwijfeling, scherp als een oprisping. Duizelig bleef hij staan, tastte uit met de hand....

Het harlekijntje met den pauweveer kwam op hem toe-

gedanst. Zij had haar gezicht ontbloot: een fijn, verlangend gezichtje, met oogen teer van weemoed, de lippen zacht karmijn geverfd.

Een benauwende verwarring streek door den nevel zijner gedachten: Diletta!.... Waarom had zij een harlekijnspak aan? Hij strekte de armen naar haar heen, waar zij langs hem scheerde. Zij liet zich vangen.

'Diletta!' kreunde hij.

'Waarom Diletta?' vroeg zij gevleid, naïef-coquet.

'Diletta....' Hij boog naar haar over, fluisterde: 'Waarom heb ik je ooit zoo gehaat? Wat ben je lief....'

'Jongen, je bent dronken!' riep zij uit.

'Diletta!' hield hij aan, verdwaasd, met de stem van een angstig kind.

Een groote somberheid viel over hem. Het was, of de zonde van z'n vader, zijn zonde was. En hij hield van zijn vader. Waarom had zij niet haar puilende lijf? Maar Diletta was immers dood? Hij begreep het niet....

'Ben je dan niet dood?' vroeg hij haar bang.

Zij gaf een schreeuw. De wanhoop in zijn staalgrijze oogen had, door de maskergaten heen, als met een giftigen dolk haar gewond.

Zij vluchtte; hij bleef achter. Het leek hem, of zijn zware hersens beurs waren binnen zijn schedel. Versuft zat hij op een rood-trijpen rustbank, langen tijd. Kleurig knipsel plukte hem in zijn haar, tusschen de plooien van zijn Pierrot-kraag. Zijn masker hield hij in de hand. Zijn rateltje had hij niet meer....

In een bonten dwarrel van kleuren schokten en sleepten de dansenden hem voorbij. Hij sloot de oogen. Door duistere droomen zonder beelden noch richting wankelde hij her en der....

Toen hij wakker werd, waren de laatste feestvierders aan het vertrekken. Moedeloos verslenst slierden de serpentines. De confetti kleefde bij hoopen opeen als vuile sneeuw. Het tooneel was leeg. Ziek stond hij op.

In de vestibule blies een gure tocht door hem heen, tot in

zijn merg. Hij loste zijn regenjas in, trok dien aan over zijn Pierrot-pak.

Buiten grauwde de morgen. De kouwelijke palmen ratelden. De zee ruischte droef van eeuwig her.

Hij stak de handen in de zakken van zijn jas, vond iets van een papier, haalde een enveloppe uit met een gedrukt hoofd.

Het was het adres van zijn notaris, Viale della Libertà, Palermo.

Een kilheid besloop hem. Hij wist, wat er stak in die envelop.

Hij dacht aan het groote huis, waar nog altijd zijn tante woonde met zijn nichtje, en aan de uitgestorven bibliotheek...

En hij dacht aan dien Februari-middag, dat hij met grootpapa in het coupé'tje had gezeten, een kleine jongen nog, en den Viale della Libertà had op en neer gereden om het carnaval te zien, en hoe hij dríe open rijtuigen met gemaskerden had gezien....

Eerste boek

Eerste hoofdstuk

In het coupé'tje zat hij, een kleine jongen van zeven jaar met een matrozen-muts op, en naast hem zat grootpapa. Grootpapa had een langen, sterk al grijzenden baard, en hij droeg een hoogen, deftigen bolhoed. Zijn gezicht was bleek en fijn, en Ardengo keek hem herhaaldelijk in de lichte, vurige oogen. Hij had een trotsche bewondering voor zijn grootvader, en hij hield hartstochtelijk van hem, al mocht hij zelden naar hem toe. Hij vond het heerlijk, nu met grootpapa in het coupé'tje te zitten, om het carnaval te zien. 't Was heerlijk, het carnaval te zien! Dat vond grootpapa ook!

Zoo reden zij den eindeloozen Viale della Libertà langs: één laan zouden zij heenrijden, en de andere terug. Voor een villa zagen zij een camelia in bloei. Zoo blinkend waren de bladeren, dat ze geverfd leken... En het was, of al die ronde, roode

rozen er expres voor het carnaval waren tusschen gestoken, vond grootpapa op zijn beurt.... Prachtig was de camelia!

Ardengo zat aldoor gespannen naar buiten te kijken; er liepen veel menschen te wandelen langs den Viale della Libertà, om óók het carnaval te zien. En opeens was er een jongetje, nog kleiner dan hijzelf, verkleed als een jagersoldaatje, met een plat hoedje vol glanzende hanepluimen op: een carnavalsjongetje! Ardengo vond hem zóó mooi, dat hij vergat jaloersch te worden. 't Was ook veel te heerlijk, zooals hij daar reed!

En toen was er plotseling gezang! Een victoria kwam hun achterop. Naast den koetsier zat een zwarte vent met een lange, spitse veer op zijn muts. Zijn gezicht was heelemaal wit, maar er scheen rose doorheen. 't Was een Pierrot, zei grootpapa. In het victoria'tje zaten nog zes andere Pierrots; tot in de kap toe zaten ze, witte met groote, zwarte knoopen, en zwarte met witte knoopen, en drie hadden er maskers voor. Zij gooiden handenvol kleurig strooisel naar de menschen op straat, en zij zongen! Twee speelden er op een mandoline.

Ardengo stond recht overeind voor het raampje; hij hield den adem in. Dan begon hij te springen van opwinding.

Later kwam er nòg een rijtuig met gemaskerden, en na een poosje nòg een. Er liepen ook meisjes in lange jurken, maar je zag, dat het verkleede jongens waren; en twee mannen stapten langs met zijden broekjes en fluweelen buisjes aan, - één zwaaide naar hem met een rooden zakdoek. ‘Ze zien onze paarden voor stieren aan,’ zei grootpapa. ‘Waarom?’ vroeg Ardengo verbaasd. - ‘Omdat het Spaansche stierenvechters zijn.’ Ardengo lachte luidop, een wereld vol wonderen tegemoet.

Toen zij voor de tweede maal voorbij grootvaders hooge tuinpoort waren gereden, tikte die tegen de voorruit van het coupé'tje en riep: ‘Villa Abbatella’! Ardengo begreep, dat hij naar huis werd gebracht.

Zij reden door wijde wijken, en onderlangs de hooge wallen van een kazerne, tot buiten de stad. Daar, bij het begin der Piazza Abbatella, hield het rijtuig stil. Het plein was zóó vol kuilen en heuvelen geraakt, dat de rijtuigen moeilijk meer het zuiderhek van de Villa bereiken konden. Wel het Noorderhek, maar dat was om. Grootpapa stapte dus met Ardengo uit; aan

grootpapa's hand ging hij voorbij de reeks krotten, die tegen den parkmuur waren aangebouwd. Kinderen in lompen staakten hun spel, een vrouw in een deur groette. Grootvader lichtte den hoed; Ardengo groette niemand. Hij verachtte de menschen, die in de huisjes van zijn vader mochten wonen. 't Was vuil volk, dat nooit betaalde, en dat hij niet wilde kennen. Een geweldige zeepijn boog uit hun park over het armelijk buurtje heen.

En voor de portierswoning naast hun hek stond Diletta op den uitkijk. Ardengo had al van verre haar smalle, bleeke, verlangende gezicht gezien. Hij zag ook, dat grootvader op een vreemde manier naar haar keek; naar haar witte schort keek hij. Die bolde raar vooruit.

'Hoe is het met Edina?' vroeg grootpapa streng.

'Zij hoest nog wel veel,' antwoordde Diletta beschaamd, of zij er schuld aan had.

Edina was Ardengo's jongere zusje.

Grootvader streek hem herhaaldelijk zachtjes over zijn matrozenmuts, en toch leek het Ardengo, of hij boos was. Stug knikte hij het meisje goedendag, klopte Ardengo nog eens op zijn schouder, en wandelde naar het rijtuig terug.

Met Diletta liep dan Ardengo den al schemerig wordenden parktuin door. Daar zag hij, dat ook bij hen een camelia in bloei stond: blinkend geverfde bladeren en ronde, roode rozen; maar deze was lang zoo mooi niet als de carnavals-camelia.... Hij was van zins geweest, alles aan Diletta te vertellen, van de Pierrots en het jagertje en de stierenvechters, doch hij zei geen woord, ook niet toen Diletta ernaar vroeg.

- Papa kwam niet thuis eten, met het carnaval, vertelde Diletta; hij was daar straks uitgegaan.... hij at op de club.

Ardengo hoorde vaak over die 'club'; hij stelde zich voor, dat het een tuin was met een toren erin.

In de eetkamer zat hij alleen aan de groote tafel. Diletta zette een halfvol bord soep voor hem neer. Uit de verte van het huis hoorde hij zijn zusje in bed hoesten.

Hij had geen zin aan soep. Hij glipte van zijn stoel en ging languit op het tapijt liggen.

Toen Diletta terugkwam met een nieuw gerecht, weigerde hij op te staan. Hij wilde niet eten.

Diletta wist geen raad met hem. Zij smeekte, zij dreigde.

'Mama ziet het uit den hemel,' zei ze.

Ardengo werd als een blok zoo stijf.

Eindelijk ging Diletta hem overeind trekken. Ardengo zag, dat zij moeilijk bukte, omdat zij van voren zoo dik was. Hij trappelde tegen, was onhandelbaar, begon ten leste te huilen, hij wist zelf niet waarom. Hij wou alleen dadels eten en zwarte koffie drinken.

Daarna bracht Diletta hem naar bed. Zij zag rood in 't gezicht, alsof ook zij gehuild had.

Telkens nog hoorde hij het hoesten van zijn zusje.

Den volgenden morgen liep Ardengo langs de paden van het park, met zijn 'diabolo' in de hand. Hij had er een poos mee gespeeld; hij kende het goed; het verveelde hem.

Hij kwam voorbij den vijver, geraakte in het verwaarloosd stuk bosch, waarachter het plein lag, dat hun naam droeg. In den onregelmatig hoogen parkmuur stak hier en daar een getralied raampje van de krotten, die er tegen aan gebouwd hingen.

Opeens zag hij in een dier vierkante, zwarte gaten, achter de zwarte ijzeren bouten, een besmoezeld kindergezicht, dat verlangend naar hem keek. Hij voelde, dat hij een kleur kreeg. Het kind knikte. Hij zou graag gespeeld hebben met een ander kind, doch hij knikte niet terug.

Hij liep door en kwam bij de portierswoning. Daar woonde nu de tuinman, want er was geen portier meer. De vrouw stond aan de achterdeur te wasschen. Een andere vrouw zat bij haar; dat was haar moeder.

De tuinmansvrouw riep hem aan. 'Signorino', zei ze. Ze vroeg, hoe het met zijn zusje was.

'Diletta laat Edina opstaan,' antwoordde hij.

En plotseling:

'Anita, waarom heeft Diletta zulk een dik lijf?'

De tuinmansvrouw keek, of ze boos werd, en moest heimelijk lachen tegelijk. Ze antwoordde niet.

'Waarom, Anita?' jengelde hij.

‘Kleine jongens vragen zulke dingen niet,’ zei ze. En met een raar gezicht, tegen haar moeder:

‘'t Is nou al de derde keer....’

Op dat oogenblik had Ardengo het felle gevoel, dat de tuinmansvrouw hen allen verachtte.

Diep vernederd liep hij naar huis terug.

Van zijn moeder had Ardengo maar weinig duidelijke herinneringen. Zij stierf, toen hij vier jaar was.

Hij zag haar naast zich in den tuin; maar hij zag alleen het roze van haar kanten peignoir, die van tusschen haar schouders neerstroomde over het grint.

Van enkele malen slechts was vaag haar gezicht hem bijgebleven. Eens had zij de tranen in de oogen gehad, hij wist niet waarom. En eens, nadat ze hem heelemaal gewasschen had en afgedroogd, mocht hij zingen. Hij kende mooie liedjes en hij zong graag. Hij had het liedje gezongen van de bloemen, die verwelken, en van de zon, die ondergaat. ‘Je zingt als een engeltje,’ had ze gezegd, en ze had hem naakt tegen zich aangedrukt. Haar groote, lichtbruine oogen had hij vlak bij zich gezien.

In dien winter was zij gestorven, doch van haar ziekte en dood wist Ardengo niets af. Hij was een langen tijd bij grootvader geweest, en bij tante Renza en zijn nichtje Clementina; maar tante Renza was niet grootvaders dochter. Wat zij wel was, wist hij eigenlijk niet.

En nu was Ardengo zeven jaar, en hij had alleen papa.

Papa was een korte, sterke man, met een bruin gezicht en zwarte knevels en blauwe wangen en zwarte oogen, die glommen. Papa lachte altijd tegen hem en bracht dikwijls speelgoed mee. Wat Ardengo vroeg, kreeg hij. Hij hield van papa; maar papa speelde nooit láng met hem. Hij zag hem soms maar weinige oogenblikken op een dag.

Natuurlijk, er was ook zijn zusje. Maar wat hàd je aan een zusje? Als je aan 'r poppen kwam, ging ze huilen. En wat kon je wèl met haar spelen? Ze kon ook nog niet leeren, zooals hij deed. 's Morgens om elf uur kwam bij hem de meester om les te geven. Rosalía, de keukenmeid, had gezegd, dat hij nog

veel te klein was om te leeren. Maar papa had toch den meester laten komen.

De oude, dikke Rosalía was de eenige, die papa dorst tegen spreken. Rosalía was ‘een potentaat’, zei de tuinman. Diletta had een bang ontzag voor haar. Als zij niet met Ardengo en Edina was, werkte Diletta wat zij kon, omdat Rosalía anders bromde. Zij hield de kamers schoon en ze waschte en streek hun kleertjes en ze bediende aan tafel. Bij grootpapa was er een knecht, om aan tafel te bedienen, en zij hadden ook geen rijtuig, zooals grootpapa. Rosalía zei eens, dat ze vroeger wèl een rijtuig hadden gehad, en twee paarden, en een koetsier, en een klein koetsiertje om het portier open te maken. Nu ging papa wel vaak te paard uit, maar het was ‘een paard van de manège’ had de tuinman hem verteld.

Uit de gesprekken van dien tuinman en zijn vrouw en Rosalía had Ardengo heel wat opgestoken. Hij wist, dat grootpapa volstrekt niet had gewild, dat papa en mama zouden trouwen, maar dat mama ‘naar geen reden had willen luisteren’. - Ze had haar eigenzinnigheid ‘wel betaald gekregen’, want papa was altijd een ‘leeglooper’ gebleven en een ‘doordraaier’. Papa, zeiden ze een anderen keer, was ‘een spijker aan grootmoeders doodkist geweest’. Ze lachten ook vaak over Diletta; ze noemden haar ‘de heilige onnoozelheid’.

Ardengo vatte volstrekt niet den eigenlijken zin van wat hij zoo opving, doch de toon, waarop die onbegrepen woorden geuit werden, deed ze vasthaken in zijn geheugen, en ze lieten er een schrijnend gevoel na van minderwaardigheid en schaamte. Hij verwonderde er zich niet meer over, dat papa nooit op de Villa Cavallaro kwam, noch grootvader op de Villa Abbatella. Papa mòcht misschien niet eens, dacht hij, en grootpapa wòu niet!

Maar op een dag kwam grootpapa tòch. 't Was kort na het carnaval; Ardengo was boven op den corridor aan 't spelen en zag hem nog juist vaders rooksalon binnengaan. Toen was hij gauw de trap afgeslipt en aan de deur gaan luisteren. Hij hoorde papa zeggen, driftig, zooals hij soms tegen de bedienden sprak, dat ‘iemand wel een huichelaar moest wezen, om een man zonder vrouw verwijten te maken’.

Ardengo begreep niet, wat een huichelaar was, en er werd verder nog heel wat gepraat, dat hij evenmin begreep. Soms dacht hij, dat zij spraken over een dorp in de bergen. ‘Pas maar op voor de mafia’, dreigde grootpapa donker. - Wat was dat, de mafia? Papa scheen het evenmin te weten, want hij zei er niets op terug. Dan weer meende Ardengo, dat het over Diletta ging. ‘Het slachtoffer’, zei grootpapa telkens. Papa was hoe langer hoe boozer geworden, en ook grootvader werd boos. Het was geen omgeving voor de kinderen, zei hij; voor de laatste maal bood hij aan, ze voorgoed bij zich in huis te nemen. ‘Renza zal als een moeder voor ze zijn.’

Ardengo ontstelde hevig. Van tante Renza hield hij niet. Maar bij grootpapa komen....? Nou!

Toen was er binnen iemand heftig op en neer gaan stappen. Dat was natuurlijk papa. Ardengo ontstelde opnieuw. Papa had een trap gegeven tegen iets, dat weer neerplofte.

‘Ik ben een goed Siciliaan!’ riep hij, ‘mijn kinderen zijn mij heilig!’

Ardengo kreeg eensklaps een nijpend medelijden met papa, en hij was graag naar binnen gestormd, om hem te troosten!

Maar iemand kwam tot vlak bij de deur en hij vluchtte het achterhuis uit. In den moestuin vond hij Rosalía, die kruiden plukte. Ardengo stond er lang bij te kijken.

‘Voor de soep’, lei Rosalía uit.

‘Rosalía, een huichelaar, wat is dat?’ vroeg hij opeens.

‘Een huichelaar?’ verbaasde zich Rosalía, ‘hoe kom je dáár aan? Hoe moet iemand aan een kind uitleggen, wat een huichelaar is....?’

En na een tijdje, met een vermaakte stem:

‘Nou, een huichelaar.... dat is iemand, die zich braaf voordoet, en de kat in 't donker knijpt.’

Ardengo, die niet gewend was dat, behalve Diletta, de menschen ooit veel geduld met hem hadden, wist allang: hij hoefde geen twee dingen tegelijk te vragen; en zoo vroeg hij niet, wat ‘de kat in 't donker knijpen’ beteekende, en werd niet wijzer dan hij was. Grootpapa, trouwens, hàd geen kat.

En toen, op een morgen, was plotseling Diletta verdwenen. 's Avonds had ze hem nog naar bed gebracht, ze had hem drie

keer gezoend inplaats van een keer, en 's morgens kwam Rosalía hem helpen aankleeden. Ardengo herinnerde zich opeens, dat zooiets meer gebeurd was. Niemand zei hem, waarom Diletta zoo onverwachts was weggegaan.... ze was naar haar thuis, in de bergen, zeiden ze alleen. Ardengo had een vage angst, dat hij *te* stout tegen haar geweest was den laatsten tijd, maar het duurde niet lang. Diletta was wel altijd lief voor hem, maar dat moèst ze; zij waren de kinderen van haar meester. Edina en hij mochten haar plagen zooveel ze wilden; zij moest tòch lief zijn.

Anita, de tuinmansvrouw, kwam de kamers doen en diende aan tafel. Zij deed dat in haar gewone kleeren, doch met een schortje van Diletta voor, dat te kort hing op haar lange, sluike rokken. Het stond erg gek. Ardengo haatte Anita sinds den morgen, toen hij haar verachting had meenen te voelen in haar zeggen, dat het ‘voor de derde keer was’. Met Diletta's schortje voor, haatte hij haar meer dan ooit.

En nu Diletta er niet was, verwilderden de kinderen geheel en al. Edina speelde den dag door in de keuken. Ardengo was al uren wakker, voor Rosalía hem op liet staan. Hij ontdekte in bed de vreemdste dingen. Het bovenvlak van zijn hand, tegen het daglicht in, werd van goud, met een gouden netwerkje erover; de draadjes van zijn wollen deken liepen als een optocht van doorzichtige figuurtjes over langgestrekte heuvels. Soms, opzittend, trok hij zijn nachthemd over de knieën en keek door het voorsplit naar binnen in een tentje, dat hij zelf was, en waarin hij allerlei aardigs en molligs vond om mee te spelen.

Den dag na Diletta's vertrek had papa boogjes van ijzer gekocht en ballen en hamers van hout, en gestreepte paaltjes, en hij probeerde hem en Edina te leeren, wat zij ermee doen moesten. Maar vóór zij het nog goed begrepen, zei papa, dat ze er nu samen mee spelen konden. Ardengo sloeg Edina met een hamer tegen haar voetje. Zij huilde vreeselijk, den middag lang. Sindsdien lagen de ballen en de boogjes vergeten in een kist.

Papa was nog meer op de ‘club’ dan voorheen.

In dien tijd werden Edina en hij tweemaal te spelen gevraagd bij Clementina van tante Renza. De eerste maal had

papa boos geweigerd, de tweede maal stemde hij plotseling toe. In den namorgen kwam er nog een boodschap: grootpapa zou het coupé'tje sturen; dat was niet meer gebeurd sinds het gesprek in den rooksalon. Met een hoogmoedig hart stond Ardengo te wachten voor het portiershuis, tot aan het andere einde van het plein het rijtuig stilhouden zou. Anita praatte druk en lief met Edina, maar Ardengo zei geen woord. Zonder zelfs goeden dag te wenschen, liep hij weg, toen het rijtuig er was.

Het rijden was heerlijk, maar de middag-zelf was het niet. Clementina, een jaar ouder dan hij, was bazig met haar speelgoed, Edina huilde, en Ardengo liep weg, den tuin in, waar de Zwitsersche juffrouw, 'Mademoiselle', tevergeefs hem poogde te troosten. Tot grootpapa hem vond en meenam naar de bibliotheek.

Toen hij daar stilletjes naast den geliefden ouden man was komen zitten om een boek met platen te bekijken, zei grootvader plotseling: 'arm kereltje', en streek hem herhaaldelijk zacht over zijn haar. Ardengo voelde zich trotsch, en diep ongelukkig tegelijk. Hij wist weer, dat grootpapa véél van hem hield, maar hij ondervond ook opnieuw de benauwende pijn, alsof er iets wàs met hem of met hen allen van de Villa Abbatella, dat hen vernederde in de oogen van anderen.

Een maand later was Diletta plotseling terug, mager en bleek. Ze was ziek geweest, zei ze tegen Ardengo. Zij kuste hem met een onbeheerschte hartstochtelijkheid, alsof zij iets dierbaars had verloren en plotseling terugvond. Ardengo onderging het; doch toen zij voor de tweede maal hem woest in 'r armen wou sluiten, liet hij zich op den grond vallen en begon luidkeels te roepen: 'papa! papa!' - al wist hij, dat zijn vader uit was.

'Een kind begrijpt meer, dan hij zelf weet', zei Rosalía schamper; zij had de teruggekomene alleen maar met een vaag gebrom verwelkomd.

Papa kwam dien dag niet thuis eten. Anita diende nog aan tafel, en ook de dagen erop gebeurde het zoo. Als Diletta hem naar bed bracht, was zij verdrietig en vroeg onderdanig, of Ardengo haar goedennacht wou kussen. Soms deed hij het;

soms gooide hij zich om in bed. Dan sloop zij stil de kamer uit. Vaak zag hij 's morgens nog, dat zij gehuild had.

Toen hij op een dier dagen verveeld door het park dwaalde - hij had genoeg van al zijn speelgoed - zag hij een havelooze vrouw met een helgelen hoofddoek achter een der tralievensters in den parkmuur praten naar iemand beneden; en hij hoorde Anita zeggen, op een toon alsof het over iets vies ging, dat ‘het mormel dood geboren was’.

Ardengo begreep niet, over welk dier zij spraken. De poes van Rosalía had twee kleinen in de schuur - de andere waren verdwenen - en Lupo, de waakhond, kreeg geen jongen, had de tuinman hem verteld, want 't was een mannetje.

Toen daarop de vrouw in het raam iets zei, dat Ardengo niet verstond, en Anita met haar neuzige stem geniepig begon te giechelen, voelde Ardengo zoo'n afkeer van haar, dat hij dacht: ‘als zij vanmiddag weer de schalen binnen brengt, eet ik niet.’

Inderdaad was hij onmogelijk aan tafel. Zijn vader, die haast had, werd ongeduldig, en met zijn gewone, kortaangebonden opgewektheid, commandeerde hij: ‘vooruit, baasje, geen kuren! Ziek ben je niet. Dus wat mankeert eraan?’

‘Diletta moet weer dienen!’ schreeuwde Ardengo buiten zichzelf.

Toen begon papa plotseling zoo onbedaarlijk te lachen, dat hij niet spreken kon; met de hand wenkte hij, dat het goed was; hij lachte nog, toen Diletta, haar schortje sluik over den ingevallen buik, bedremmeld binnen kwam en naast Ardengo staande, hem moederlijk hielp opscheppen.

Ardengo zag, hoe papa haar langdurig heelemaal bekeek. En toen Diletta aarzelend met het tweede gerecht haar meester naderde, zei die, vermaakt lachend alweer:

‘'t Lot schijnt het te willen, kind, alles moet dan maar blijven, zooals het was’

Ardengo, blij dat hij zijn zin had gekregen, begreep volstrekt niet, waarom papa zoo vreemd haar aankeek, en waarom Diletta plotseling vuurrood werd tot in haar hals en ternauwernood de schaal recht hield in 'r bevende handen.

Dien avond, toen zij hem naar bed bracht, had Diletta zulk een wonderlijk gezicht, dat Ardengo er zelf stil van werd.

In dat najaar ging hij naar school. Het was iets nieuws, en dus vond hij het prettig, vooral omdat grootpapa had beloofd, hem iederen dag te zullen laten brengen en halen met het rijtuig, want de school was ver weg, aan het andere einde van Palermo. Om half negen moest hij vertrekken, en om half drie kwam hij thuis; hij kreeg een rieten dekselmandje mee, waarin zijn middageten zat, brood en koud vleesch en kaas en een fleschje water met wijn.

Nu iederen morgen het coupé'tje van de Villa Cavallaro op de Piazza Abbatella zou verschijnen, deed papa, tot Ardengo's onuitsprekelijke vreugde en verluchting, door den tuinman en twee losse arbeiders het wegeind langs hun parkmuur in een beteren staat brengen; de kuilen werden gedicht, de steenhoopen weggeruimd. Het rijtuig kon nu voorrijden aan het hek. En papa zei een schoon en onbegrijpelijk woord: 'L'honneur est sauf!'

De eerste maal had papa zelf hem naar de school gebracht, en toen het hun beurt was, om bij den pater-directeur te komen, liet papa hem een hand geven en zei, dat hij Ardengo Abbatella was, kleinzoontje van senator Cavallaro. Ardengo hoorde er van op, dat papa, die nooit over grootvader sprak, er nu zoo dadelijk mee kwam aandragen.

Doch toen daarop de pater plotseling veel vriendelijker werd, hem over zijn wang streek en al buigende zei, onderdanig bijna: Zijn Excellentie, onzen oud-burgemeester van Palermo, den uitnemenden bioloog....,' toen voelde Ardengo zijn hartje kloppen in de keel en zich een kleur van vreugde naar de wangen vliegen. Het waren allemaal lang bekende, hoewel onbegrepen dingen, doch waarvan hij het gewicht en de eervolheid nooit zoo gevoeld had als op dit oogenblik.

De pater zei nog, dat 'Abbatella' zeker wel tot de beste leerlingen van de klasse zou behooren, vulde daarna een papier in, papa ondervragende, die van zichzelf opgaf, trotsch bijna: 'zonder beroep'.

Iederen morgen voortaan, bracht Diletta hem naar het rijtuig. Zij droeg zijn mandje, en als zij dat bij den koetsier in veiligheid had gebracht en gezien of het portier wel goed sloot, stak zij haar hoofd nog even door het open raampje: - engel

van mijn hart!.... mijn mooie engel!.... mijn heilige engel!....

Ze wist niet, hoeveel extatische naampjes ze hem toe zou fluisteren, als hij zoo van haar wegreed, en ze bleef het rijtuig staan nastaren, tot het den hoek omsloeg. Ardengo wist het; soms gluurde hij door het kleine achterruitje; doch hij maakte nooit eenig teeken, dat hij keek of haar zag.

En 's middags stond Diletta geduldig weer op den uitkijk. Als zij bedrukt keek en stil bleef, of nog verknochter deed dan anders, werd Ardengo opzettelijk stout; elke schakeering voelde hij en maakte er misbruik van.

Op school was hij te intelligent voor den langzamen gang der klasse, al was hij aanstonds in de tweede gekomen, omdat hij reeds thuis geleerd had. Hij verveelde zich en zat te droomen. Hij wist soms niet, hoe de halve uren en de kwartieren door te krijgen. Een horloge bezat hij nog niet; hij rolde een zeskantig potlood heel langzaam om en om en om. Als de gouden lettertjes honderd keer boven waren geweest, liep de les ten eind. Soms dacht hij aan de geheime, teedere spelletjes in zijn bed, en hij kleurde hevig, als plotseling de pater hem bij zijn werk riep.

Op een middag mocht Ardengo een uur eerder naar huis dan gewoonlijk, omdat er een leeraar ziek was; de broeder aan de poort had het 's morgens tegen den koetsier gezegd. Toen het rijtuig aan de Villa Abbatella kwam, stond Diletta niet op den uitkijk. De koetsier belde aan de portierswoning. In huis vond hij alleen Rosalía: Edina was bij tante Renza te spelen; waar Diletta was, wist zij niet; papa was thuis, dacht zij.

Ardengo zocht papa overal, in de eetkamer, in de schermzaal, in den rooksalon. Toen meende hij iets te hooren in papa's slaapkamer en stootte de tusschendeur open.... In een groote verwarring zag hij zijn vader en Diletta opspringen van de sofa. Diletta sloeg de handen voor het gezicht, haar roode onderrokje hing over den arm van een fauteuil. Papa liep met den rug naar hem toe op het raam af, terwijl hij aan zijn kleeren trok. ‘Ga weg! Ga weg!’ riep hij heesch en gebelgd.

Ardengo's hart bonsde; een oogenblik kon hij zich niet verroeren. Dan week hij terug, den rooksalon weer in, en met een

vuurrood hoofd holde hij naar buiten; zijn beenen trilden. Hij begreep, dat hij iets verschrikkelijks had gezien.

Dien avond vertoonde papa zich niet meer. Diletta diende met neergeslagen oogen. Ardengo zag vol verachting, dat zij weer gehuild had. Sinds dat oogenblik haatte hij haar nog veel sterker dan hij ooit Anita had gehaat. Hij haatte haar met een dierlijken haat en hij voelde zich hopeloos verlaten. Toen zij hem naar bed wilde brengen, schreeuwde hij: 'ga weg! ga weg!' precies als papa had geschreeuwd tegen hem. En als Diletta nog nederig aarzelde in de deur, schoot Ardengo op haar af, rukte haar zwarte japonnetje omhoog, om te zien of zij nog een rooden onderrok aanhad, en toen inderdaad het roode baai opvlamde, beet hij haar plotseling zoo verradelijk in de afwerende hand, dat een bloedstraaltje in de handpalm afsijpelde.

'Engel! Engel!' riep Diletta smartelijk; zij wikkelde de pijnlijke hand in 'r schortje, en deinsde terug, het tusschenvertrek in.

Ardengo gooide de deur in het slot, bonkte zijn schoenen uit, rukte zijn buisje los, en kroop zoo, half aangekleed, in bed. Bij het licht, dat hij niet had uitgedraaid, viel hij eindelijk al snikkende in slaap. Hij was toen acht jaar.

Een paar dagen later was het Allerzielen. Papa was met vrienden uit Catania gaan jagen op de hellingen van den Etna. En, wat nog nooit was gebeurd, de kinderen gingen naar grootvader en tante Renza, om de geschenken te zoeken, die de dooden hadden gebracht. Ze vonden allebei een prachtige, gekleurde suikerpop, zóó mooi, dat alleen moeder ze daar verstopt kon hebben, achter de gordijnen van de eetkamer. Daar hing toch ook haar portret! Clementina vond een gelijke suikerpop in den tweeden der drie salons. Die was van haar vader, zei ze. Voor het eerst bij die gelegenheid begreep Ardengo, dat tante Renza getrouwd was geweest met den eenigen zoon van grootvader, die gestorven was. Zij vonden ook nog zakjes met noten en vijgen en rozijnen.

Toen ze hun schatten verzameld hadden, gingen grootpapa en tante Renza met hen naar het kerkhof om te bedanken. Zij namen elk, uit grootvaders prachtigen tuin, een armvol bloemen

mee in den open landauer. Zij gingen de graven versieren. Grootpapa en tante Renza waren wel een beetje verdrietig; maar het weer was stralend, heel het kerkhof was één bloemenweelde, en grootpapa was zóó lief, dat Ardengo dacht nog nooit zulk een heerlijken dag beleefd te hebben.

Het was deze heugelijke Allerzielen, die hem voor een heele poos het ontstellende visioen in papa's slaapkamer vergeten deed. Doch in de verveling der eindelooze schoolmorgens, of in zijn eenzame uren thuis, dacht hij er soms opeens weer aan; allerlei bizonderheden begon hij zich met een pijnlijke nieuwsgierigheid te herinneren, en als een nietig knaagdier, dat arbeidt in het geheim en niet aflaat, zoo doorgroef en verdierf die nieuwsgierigheid zijn jongensziel.

Hij werd nog eenzelviger. Diletta verachtte hij. Van zijn vader hield hij, blindelings, met een gekwetste liefde, die daardoor te dieper werd; maar hij ging hem uit den weg. En Edina was nu eenmaal een meisje; die mocht het vinden met Diletta en met ‘la Adami’.

Zooals er, vóór Ardengo's schoolgaan, iederen morgen zijn ‘meester’ hem een uur les kwam geven, zoo verscheen er nu een juffrouw bij Edina. Papa wenschte altijd een voorbeeldig vader te zijn, had hij hem hooren zeggen. De signorina Adami was al niet jong meer, een dertig jaar wel; Rosalía had uitgemaakt, dat zij ‘verlept’ was; maar Edina's genegenheid had zij gemakkelijk gewonnen. Ardengo zag haar alleen de paar maal, dat hij om een verkoudheid de school moest verzuimen; hij vond, dat het voor een jongen geen pas gaf, zich in te laten met de onderwijzeres van zijn zusje, en zoo was hij schuw en stug tegen haar geweest

Met Kerstmis brak er weer een dag aan, die als een droom was. Papa had hen eerst des morgens met geschenken overladen, een geweer en een speeldoos en teekenboeken, en heel een poppenhuishouden voor Edina. Maar toen moest hij haastig weg. Ardengo had een paar dagen tevoren Anita afgeluisterd, dat papa weer een nieuwe ‘vlam’ had; hij bracht dat met de jacht in verband en hij vroeg dan ook, wáár zijn vader ging jagen.

‘Jagen.... gekke jongen,’ lachte papa vermaakt en kneep hem in de wang.

‘Jullie zijn vandaag goed bezorgd’, zei hij, ‘over een uur komt het rijtuig je halen.... Speel nu maar eerst met al je nieuws, en amuseer je dan met Clementina.’

En bij grootvader was de prachtige présépé, de groote terracotta poppen, Maria met het Kindje, en Jozef, en de os en de ezel, en de herders en de koningen, alles opgesteld in een kobaltblauwe grot met echte gouden sterren. De kinderen raakten er niet op uitgekeken. En er waren nieuwe geschenken, en er was het feestelijke kerstboord met de vijgen erin gebakken, en de ‘Engelsche’ pudding van Mademoiselle, die blauw-brandende op tafel kwam, en er waren de groote schalen met wel tien soorten vruchten!

Na den maaltijd, als een jongen waar wat mee te beginnen viel, ging hij met grootpapa naar boven en mocht voor de eerste maal iets van de kostbare collectie's zien, die grootpapa verzameld had. Als de deuren van een kast opengingen, zag je wel honderd gelijke laadjes; trok grootpapa zoo'n laadje uit, dan zag je allemaal hokjes; elk had een cijfer of een letter, en in elk zag hij een prachtig schelpje liggen. Soms mocht hij er een uitnemen; en een langen tijd, met zoo'n schelpje in zijn hand, stond hij het te bekijken, zoodat grootvader een glimlach van verteedering had.

Maar in het nieuwe jaar leek alles verkeerd te moeten gaan.

Op school, met den gang der maanden, begon hij langzamerhand tot de slechtste leerlingen te behooren. Hij voelde zich heelemaal niet meer het kleinzoontje van den senator Cavallaro, dat met onderscheiding behandeld werd; hij was er Ardengo Abbatella, en die naam alleen klonk vaak al als een afkeuring. - Hij kon heel goed, als hij maar wou, zei de pater; maar hij dacht aan allerlei dingen, waar hij liever niet aan denken moest. En eens, toen de pater erg boos was, noemde hij hem een ‘doeniet’. Dit woord, plotseling teruggevonden, deed Ardengo hevig schrikken, en verscheidene dagen lang probeerde hij ernstig zijn best te doen.

De eenige vreugdige dag in dien tijd was met het carnaval. Clementina zou naar een gemaskerd kinderbal gaan, en Ardengo - Edina lag met koorts te bed - was door grootpapa meegevraagd. Op de Villa Cavallaro werd hem zijn pakje aangetrokken, een zwartzijden Pierrotpakje met witte ballen,

een breede, blauwig-witte ruche om zijn hals en een zwart kalotje met een faisantenveer schuin op zijn haren.

Tante zelve poeierde hem. ‘Een mouche hoef ik je niet op te zetten’, zei ze, ‘die heb je al!’

Toen zag hij zich voor het eerst bewust in den spiegel, en hij zag, dat hij een mooi gezicht had; een fijne, rechte neus; lief geplooide lippen, die hij zou hebben willen kussen, rood in zijn teere, witte wangen; groote, starende grijze oogen, met zwarte wenkbrauwboogjes erboven; en schuin onder het rechteroog, een rond, donkerbruin moedervlekje. Hij was net een carnavalsjongetje uit een boek. Dat vond hij grappig, en hij lachte en zag binnen het vochte rood van zijn lippen het vochte tandenblank.

In het schemerig-verre spiegelverschiet stond Clementina met haar zwart fluweelen keursje, haar wijde rokje, groen en rood, en een rood en groen suikerbrood op: Colombina.

Het bal, omdat hij nog niet dansen kon, was minder prettig dan de verwachting. Maar er waren meisjes geweest, die hem aardig vonden. Dat vleide hem.

En zes weken later deed hij zijn eerste communie. Diletta kleedde hem aan, bond den wit satijnen strik met gouden franje rond zijn arm. Hij vond de Kerk niet naar, doch hij was bang voor den ouwel, die Christus was, Christus, die alles wist, en dien hij door moest slikken. Hij rook de muffe lucht, die uit het gewaad van den pastoor kwam.

Van zijn communie wist grootpapa niet af. Papa zei met voldoening, dat hijzelf tenminste geloofde en zijn plichten deed! Toch was hij meestal kwaad geluimd in dien tijd; niemand moest hem te na komen. De tuinman eischte verhooging van loon, omdat zijn vrouw portiersdiensten verrichtte; en papa had dadelijk met ontslag gedreigd. Toen had de tuinman op zijn beurt gedreigd met dingen, die voor Ardengo duister waren gebleven; maar papa had met een groote minachting gezwegen. Het scheen, dat hij voor die geheime bedreigingen van den tuinman niet bang behoefde te zijn. Maar met Rosalía was het erger. Rosalía, in een heftigen twist, dorst te zeggen, dat, als het geld nog langer ‘bij handenvol de deur uitging’, en zij ‘met de leveranciers geen raad wist’, de Villa Abbatella haar den langsten tijd gekend had. Ardengo

zag de wereld instorten. Rosalía was altijd bij hen geweest; Rosalía had de sleutels van alles; zonder Rosalía konden zij niet leven. Op een avond was er noch vleesch noch kaas aan tafel. In angstige afwachting keek Ardengo naar papa. En papa zei niets; hij at wat er was. Maar drie dagen lang nam hij zijn maaltijden op de club. Rosalía maakte ook herhaaldelijk toespelingen op een wegzenden van Diletta. ‘Als ze toch voor niets meer deugde....’, zei ze met een venijnigen grijns. Doch toen was papa buiten zichzelf geraakt en had haar woedend het zwijgen opgelegd.

Diletta zelve zwierf ongelukkig door het huis, als een geslagen dier, en deed zuchtend al het werk en het overwerk, dat men haar oplei.

De dag brak aan, dat een schoolkameraad uit een klasse, hooger dan de zijne, Ardengo spottend vroeg, of hun meid alwéér een ‘voorgebergte’ had. Ardengo keek hem eerst met open mond aan; dan ging hem plotseling een licht op, en hij schreeuwde hem al de leelijke namen toe, die papa in zijn drift de bedienden naar het hoofd gooide. Het kwam voor den pater-directeur, en zoowel hijzelf als de jongen kregen een zware straf. - Maar hoe Bino toch aan dien onvoegzamen achterklap gekomen was? vroeg de pater nog. - Hun knecht was een oom van den tuinman op de Villa Abbatella, voerde de jongen tot zijn verontschuldiging aan; en die had het zoo verteld...

De jongen-van-het-voorgebergte werd plotseling populair op school, en Ardengo voelde zich hulpeloos belachelijk en gehoond. Maar met den pater-directeur viel niet te spotten, en de jongens waren voorzichtig; alleen in het geheim gingen er vele grapjes rond. Tot op een keer een oudere jongen hem bij den neus weg vroeg, zijn hoeveelste broertje hij nu wel krijgen ging?

Ardengo stond verbijsterd. Zij logen! Zij logen, dat hij broertjes had! In zijn radelooze woede vloog hij den grooten slungel te lijf en takelde hem zóó toe, dat het opnieuw voor den directeur werd gehaald. Ditmaal echter kwam het niet uit, waarom Ardengo zoo boosaardig was geworden. De slungel bekende niet, wat hij gezegd had, en Ardengo zou voor niets ter wereld hebben uitgebracht, wat hij plotseling voelde als de smadelijkste schande over hun huis.

Fel, met de felheid der wanhoop, had hij ontkend; maar in de eenzaamheid overlegde hij, waarom Diletta weg was gegaan naar de bergen, waarom zij vertrokken was met dat bollende lijf en mager als vroeger teruggekomen? En wat had hij eens voor vreeselijks betrapt tusschen haar en zijn vader? Hij had er nooit aan gedacht, dat het iets te maken kon hebben met het geboren worden van kinderen. Hij tastte van ontdekking naar ontdekking; hij raakte de troebele, opwindende gedachten niet meer kwijt; zij hitsten hem gedurig aan en lokten hem verder in die ongelukkig makende verbodenheden.

Diletta haatte hij met een dompen haat; maar voor de heimelijke handelingen van zijn vader was hij bang, als voor iets dat hem bedreigde, achter zich.

Wat gebeurde er, daar ergens ver weg in de bergen? Leefden daar die verafschuwde kinderen van haar? Hij dacht aan hen als aan het krioelende rot glibberige, pasgeboren katten, dat hij eens op den zolder van de schuur had gezien. - Maar waarom bróertjes? Het drong nog altijd niet tot hem door, dat het, evengoed als Edina en hij, kinderen waren, óók van zijn vader, - al had zijn vader dan schuld aan al het duistere en verdachte, waarom hij werd nagewezen op school.

Met niemand sprak hij over dat alles. Doch wie opmerkte, dat Ardengo bleek zag en dat zijn oogen vaak flets stonden, dan schrikachtig opkeken, het was zijn grootvader. Hij was er allang van overtuigd, dat dit uit zijn aard toch reeds gesloten en trotsche kind veel te veel aan zichzelf werd overgelaten, en hij vroeg met angst zich af, wat er niet in hem om moest gaan, zoo hij het gedrag van zijn vader zou beginnen te begrijpen. En toen de school daarop al spoedig sloot, maakte hij gebruik van de verwarde financieele positie van zijn schoonzoon, om de kinderen voor hun drie maanden zomer-vacantie mee te krijgen naar zijn villa aan de Zuidkust, in Licata, waar de hitte zooveel dragelijker was dan in het verstikkende Palermo. Abbatella gaf nog veel griffer toe dan zijn schoonvader had gehoopt.

Dezen zomer herinnerde Ardengo zich later als een tijd van onverdeeld geluk. De villa boven de zee beteekende een nieuw leven, waaraan alles heerlijk was; en met vele andere

kinderen den dag door in hun zwempakjes tierig aan het strand, verdween alles wat geheim en somber was geweest uit zijn jonge gedachten. Zijn huid gloeide bruin, zijn oogen stonden helder. Ook tante Renza en Clementina leken niet dezelfden aan zee. Hij zag zijn tante niet veel trouwens. Het was de blonde 'Mademoiselle', die waakte over de kinderen. Na het avondeten gingen zij drieën vaak wandelen met grootpapa en haar. Edina hoestte nooit.

Zij beklommen den heuvel van Monserrato, waar in den zoelen avond de oranjebloesems geurden en de oleanderboschjes vol roze en witte rozen hingen; tusschen palmen en olijven door zagen zij de blauwe wijdheid van de zee en het steile kasteel van Falconara op zijn rotsige kaap. Grootpapa sprak over het wondervolle leven van planten en insecten, en als zij weer daalden, holden de drie kinderen vooruit, en Mademoiselle hield grootvader gezelschap, die liever niet zoo snel omlaag liep. Zij plaagden grootpapa vaak, dat hij zóó langzaam liep!! Soms waren zij wel een half uur eerder thuis dan hij en Mademoiselle!

Eind September keerde men naar Palermo terug. Diletta, toegewijd als altijd, stond op den uitkijk, al lang voor het uur, dat de kinderen aan de villa konden zijn.

Ardengo en Edina, allebei, zooals zij dat bij tante Renza waren gewoon geraakt, groetten vriendelijk haar en Anita en den tuinman, die de koffertjes droeg.

'Schatten! Schatten!' stamelde Diletta dankbaar. - En Madonna Santa, wat ze gegroeid waren in die drie maanden! en mooi geworden! en bruin geworden! Engelen dat ze waren, engelen! Wat een blijdschap ze terug te hebben!

Ardengo was zoo boordevol van al het nieuwe, in de vacantie beleefd, dat hij in éénen adem door vertelde, terwijl zij teweerskanten van haar den parktuin doorgingen. Papa had hen aan het station al begroet; hij kwam strakjes thuis eten. Alles was van een groote vreugde. Rosalía had twee vette haantjes gebraden en papa hield Edina en hem voor den gek met hun kanibalen-eetlust. Als een groote jongen ging Ardengo alleen naar bed en hij sliep in, zijn hoofd vol gelukkige gedachten.

Den volgenden morgen hoorde hij bij toeval, dat Diletta

pas sinds enkele weken weer op de Villa Abbatella was. - Waar was ze dan geweest? Thuis? In de bergen? Een rimpel van wantrouwen kwam plotseling tusschen zijn versomberde oogen.

'Ben je weer ziek geweest?' vroeg hij brutaal aan Diletta, die kleurde en in haar goedvertrouwendheid van ja knikte.

'Dat is dus de vierde keer', zei Ardengo met een groote minachting, zonder precies zelf te begrijpen, wat hij ermee bedoelde. Maar Diletta begon plotseling hevig te schreien en liep de kamer uit.

Vanaf dat oogenblik voelde Ardengo walgend weer bovenkomen al het troebele kwaad, dat in diepe schuilhoeken van zijn ziel was weggezonken geweest.

Tegen het einde van October begon opnieuw het schoolleven. Maar hij zou naar een andere school gaan. Zijn vader riep hem bij zich, en nu pas hoorde hij: de pater-directeur had over hem geklaagd, maar papa had er niet over willen hooren en was boos geworden. 'Ze moeten me niet aan mijn kinderen komen!' zei hij tegen Ardengo zelf.

Opeens moest die denken aan het woedend gesprek van papa met grootvader in den rooksalon, en hij had zijn vader om den hals kunnen vliegen - als niet een innerlijke onrust hem gewaarschuwd had, dat er van allerlei haperde.... en hij herkende een raar gevoel: hij had medelijden met papa.

Daar de nieuwe school zooveel dichterbij was, zond grootvader niet langer het rijtuig; Ardengo ervoer het als een vernedering, maar hij zei niets, ging iederen morgen heen en iederen middag terug zijn gang naar school, zijn rieten mandje in de eene hand, zijn boeken en schriften onder den anderen arm. Bij het naar huis gaan treuzelde hij langs den weg of liep vele straten om met de vriendjes, die hij maakte; maar nog vaker kwam hij alleen, want hoe wreed hij ook tegen Diletta zei, niet langer te willen, dat zij aan het hek op den uitkijk zou staan, - zij deed het toch. Hij verzon de vergezochtste listen, om te voorkomen, dat zijn kameraden hem tot de villa brachten en Diletta zouden zien. Hij schaamde zich ook voor het plein, dat hun naam droeg en voor de krotten, die tegen hun parkmuur woekerden. Meestal liep hij den overkant

van het plein langs en stak dan regelrecht over naar hun hek; andere keeren scheerde hij vlak langs de huisjes, loerde elke deur en elk raampje binnen, om dingen te betrappen, die niet voor hem bestemd waren. Hij zei nooit iemand goedendag. Soms bleef hij treuzelen in de portierswoning, hevig verlangend, dat men iets zeggen zou, dat hij niet hooren mocht.

Op deze school werkte hij al niet veel beter dan op de vorige, doch men was er minder streng, en zoo passeerden vele van zijn gebreken. Het was tevens een minder deftige school, en men had er meer ontzag voor het jongetje van de Villa, waar heel een plein naar heette. Toch waren ook hier geruchten over het huis Abbatella doorgedrongen; maar als somwijlen de jongens Ardengo met geniepige vragen kwelden, keek hij uit de hoogte, of sloeg met hen op. Eens had hij een vriendje niet kunnen verhinderen, tot het einde toe met hem mee te gaan; al uit de verte zag hij het verachte witte schortje.... en naderbij komend vroeg de jongen, begeerig, of hij gehoopt had iets verbodens te zullen zien, maar ontnuchterd tegelijk: 'Is ze dàt?'

Met een doodelijken haat haatte Ardengo voortaan Diletta. Hij vond er een valsch plezier in, haar te treiteren; hij kneep haar in de armen, overviel haar, trok haar kleeren los, en op een keer, toen hij alles aan haar in de war had gebracht, zag hij met een vroegrijpen lust, hoe bekoorlijk haar boos-bebloosde gezicht was, en ondanks haar verweer drukte hij woest zich tegen haar aan en zoende haar op den mond.

Ardengo was toen nog geen tien jaar.

Het was op een December-nacht, dat hij moeilijk wakker werd door een onbekend geloei. Hij voelde zijn hoofd loodzwaar, zijn tong bitter. Benauwd, hoestend, zag hij, bij een roodachtig flakkerlicht, dat een dikke, donkere rook rond hem drong. Zijn oogen staken. 'Padrone! Padrone!' hoorde hij Diletta schreeuwen. Een ruit rinkelde. Dan werd de deur van zijn kamer opengerukt. Hij zag vlammen, hij zag Diletta, die de hand tegen den mond gedrukt, op zijn bed toevloog, hem overeind trok.

'Je arm om mijn hals', stokte haar stem.

Hij liet zich omvangen, greep haar hoofd vast, en door

het brandende tusschenvertrek droeg zij hem de gang op.

'Naar beneden!' hijgde ze, hem neerzettend, 'naar beneden!' Dan joeg zij opnieuw het walmende vertrek in, waar ook de kamer van zijn zusje op uitkwam. Verbijsterd bleef Ardengo staan; hij zag, dat Diletta's rok brandde. Toen was zij verdwenen. Rosalía kwam de boventrap afgestormd. 'Brand!' gilde ze, 'brand!'

Opeens was zijn vader er en pakte hem op.

'Waar is Edina?' riep papa verwilderd.

Toen, verstikt door den rook, verloor Ardengo het bewustzijn.

Later herinnerde hij zich nog vaag een nachtelijken rit. Het was het rijtuig van grootpapa.

En den volgenden morgen ontwaakte hij in grootvaders huis.

'Edina is ook hier,' zei Mademoiselle, die over zijn bed stond gebogen. 'Ze heeft niets gekregen, net zoomin als jij....'

Ardengo vond haar lief, zooals haar zachte gezicht nu boven hem was, blank en blozend in den blond-doorschenen harenkrans.

'En waar is Papa?' vroeg hij.

'Thuis. Er zijn drie kamers uitgebrand en de bijkeuken. Maar nu is alles gebluscht.'

Hij vroeg niet naar Diletta.

Dien morgen, voor het eerst zoolang Ardengo heugde, kwam papa op de Villa Cavallaro. Hij was ernstig zooals hij nooit was, en hij zag bleek.

Uit de gesprekken begreep Ardengo, dat Diletta in het hospitaal lag. Bij het redden van Edina waren haar kleeren in brand geraakt, en zij was niet meer bij machte geweest, ze af te rukken.

'Ze zal het misschien niet halen', zei papa.

Er was plotseling een vreemde stilte in het vertrek. Iets tégen papa, dacht Ardengo, en tegen Diletta.

'Haar kleeren brandden al, toen ze *mij* op de gang bracht,' riep hij hartstochtelijk, als was er een onrecht, dat moest goed gemaakt.

'Ze heeft de *beide* kinderen gered', zei papa zacht voor zich heen.

En weer was er die beklemmende stilte.

‘Ik voor mij, ik zeg het nog eens.... ik vind, dat Carmelo gelijk heeft,’ kwam grootpapa ten leste. Hij wenkte Ardengo en streek hem zacht over zijn haar, zooals hij dat veel placht te doen.

‘Haar gezicht is geheel ongedeerd’, zei papa opnieuw, alsof hij aandrong op iets.

Tante Renza en Mademoiselle stonden op en spraken met elkaar, zacht en heftig, in een hoek van de kamer. Ardengo voelde, dat tante niet wilde, wat Papa wilde. ‘Overdreven’ ving hij op, en ‘misdragen’, en ‘na zoo'n nacht’...

Toen nam Mademoiselle hem bij de hand en bracht hem boven, bij Edina en Clementina.

Een uur later reden papa en Ardengo in grootvaders rijtuig naar het hospitaal. Zij gingen Diletta bezoeken, zei papa, - zij bleven maar kort, want Diletta had soms veel pijn.... Ardengo moest zachtjes loopen en alleen zeggen, hoe dankbaar hij was, en hoe hij nooit vergeten zou, dat Diletta hem en Edina het leven had gered. Dan moest hij een zilveren kruisje, dat papa hem daarginds geven zou, op haar borst leggen....

Lang hadden zij te wachten in een grauwe, leege kamer. Eindelijk kwam een man in een witte jas zeggen, dat de injectie gegeven was.... Zij zouden aanstonds geroepen worden. Ardengo beefde over al zijn leden. Verschrikt liep hij met zijn vader mee, de lange gangen van het hospitaal door; er dreef een nare, benauwende lucht.

Zij stonden voor het bed. Hoog bolden de dekens, of ze over hoepels hingen. En in het kussen zag Ardengo een wit gelaat en twee brandende oogen, die hij nauwlijks herkende. Toonloos zei hij zijn lesje op van de dankbaarheid en het nooit vergeten.

‘Engel! Engeltje!’ fluisterde een stem, die als van heel ver kwam.

Papa gaf hem het zilveren kruisje en Ardengo lei het daar, waar de dekens nog niet omhoog bolden. De groote, vreemde oogen keken er op neer; een zoete glimlach kwam over de bleeke trekken. Dan zag hij plotseling weer de dreigende kooi onder het dek. Hij werd bang. Hij voelde zich akelig wor-

den van de weeë lucht, die er hing. Hij trok wit weg.

Toen greep zijn vader hem bij de hand. ‘Sst!’ waarschuwde hij. En op de teenen liepen zij haastig de zaal weer uit.

Dien avond speelde tante Renza vele vroolijke spelletjes met de drie kinderen. Ardengo was zoo opgewonden en zij moesten zóó lachen, dat grootpapa zijn hoofd niet houden kon bij zijn courant. Het leek, of grootpapa niet goed vond, wat ze deden.

Den volgenden morgen werd hij pas laat wakker. Toen gingen zij wandelen met Mademoiselle, en 's middags nam tante Renza zelve hen mee naar den bioscoop. In Ardengo's gedachten verwischte het bange beeld van zijn gang naar het hospitaal. Eerst den dag daarna vertelde grootpapa hem, dat Diletta gestorven was:

‘Spijt het je niet?’ vroeg hij bijna hard.

‘Ik weet 't niet,’ zei Ardengo, voor de eerste maal stug ook tegen den vereerden ouden man. Hij keek vreemd onderuit, en grootvader zei verder niets.

Tot de uitgebrande vertrekken wat zouden zijn leeggeruimd en voor de kinderen andere slaapkamers ingericht, bleven Ardengo en Edina bij grootpapa en tante Renza. Inplaats van een tweede dienstbode, hoorde hij, had papa een knechtje gehuurd.

Op school was Ardengo plotseling een gewichtig jongetje geworden, - het jongetje, dat gered was uit het brandende huis. Hij vertelde zoovele malen het verhaal, met allerlei bijvoegingen en variaties, tot hij zich veel beter het verhaal dan de gebeurtenis zelf herinnerde. En toen hij ten leste weer thuis was, begonnen er twee Diletta's in zijn hoofd te bestaan: de Diletta van het verhaal, die hem het leven had gered, de Diletta van al de vlammende kamers, en van de mooie woorden van eeuwige dankbaarheid en nooit vergeten, en van het ‘gouden’ kruisje, - én de Diletta van het ‘voorgebergte’, en van den rooden onderrok, die over een stoel lag in papa's slaapkamer, - de Diletta van het nest vieze kinderen, ergens in de bergen.

Alleen vergat hij de eerste Diletta veel vaker dan de tweede; een afkeer bleef onuitroeibaar in zijn ziel.

Toen op school de glorie van zijn redding was getaand,

en zijn makkers opnieuw met hun wondende scherts, die nu eenmaal tegen hem tot een gewoonte was ingeworteld, begonnen te informeeren naar de gezondheid van de keukenmeid of wanneer het knechtje bevallen moest, gaf Ardengo in zijn hart Diletta de schuld van dat schrijnende gevoel van schaamte en van schande, dat reeds zoo zeer zijn jong gemoed misvormd had.

Ook met papa moest er weer iets wezen, dat hij niet begreep. De eerste dagen, dat zij bij grootvader waren, kwam papa hen iederen morgen bezoeken, en wie in de kamer was, tante Renza of Mademoiselle, praatte vriendelijk met hem, alsof er nooit oneenigheid bestaan had. Plotseling, een week voor hun vertrek naar huis, bleef hij weg, en niemand zei Ardengo precies waarom.

En eenmaal thuis, vond papa als vroeger allerlei verhinderingen voor hun gaan naar de Villa Cavallaro. Verscheidene malen kwamen twee sjofele heeren in den rooksalon, zonder dat papa wou zeggen, wie het waren. Ardengo vroeg het aan Rosalía. 'Volgens mij zijn ze van de mafia,' zei Rosalía, en sloeg een kruis. Op school had hij wel over de mafia gehoord, en altijd op fluisterenden toon. Kon het waar zijn, wat Rosalía gezegd had? Eens liet papa zich iets ontvallen over 'dat beroerde geld' en over 'eereschulden'. Maar zóó erg was het toch niet, dacht Ardengo, want hij praatte ook over danslessen voor hem en voor Edina; en voor het knechtje Beppe, (een 'kwieke apenoot' noemde hem papa) had hij drie nieuwe jasjes tegelijk aangeschaft, een met blauwe en een met rose strepen, en een wit met vergulde knoopen, voor best. Niemand moest kunnen beweren, dat de Villa Abbatella geen 'stijl' had. En zelf had hij zich een lichtgrijzen hoed gekocht, dien hij even schuin op zijn nog dikke, zwarte haar zette, zoodat hij er altijd erg vroolijk uitzag, als hij niet had te brommen tegen Rosalía. Hij was veel 'op de club'.

De tuinman en Anita waren verdwenen, maar het open gedeelte van het park was aan een tuinman van buiten verpacht, die elk hoekje benutte, om er allerlei mooie bloemen te kweeken. Dat stond veel fleuriger dan eerst; alleen, zij mochten nergens aankomen; en het 'bosch' raakte verwaarloosder dan ooit. In het portiershuis lawaaide de vrouw met den fel-gelen

hoofddoek, die eerst in een der krotten woonde, een weduwe met drie kleine kinderen.

Ardengo had in dien tijd een paar vriendjes gemaakt, die soms bij hem kwamen spelen. Welhaast al hun gesprekken gingen over de ontdekkingen eener naderdringende puberteit, en Beppe, die hen had beluisterd, lachte verdacht Ardengo toe. Doordringend, terwijl hij diende aan tafel, konden de gitzwarte oogen hem aanzien.

In dat voorjaar begon Edina opnieuw te hoesten. Rosalía kookte aftreksels van kruiden en lei haar een grauw papier met kaarsvet op de borst. Doch plotseling was Edina gevaarlijk ziek. Zij had longontsteking. Papa was radeloos. Vlak op elkaar zond hij twee boodschappen naar de Villa Cavallaro. Tante Renza kwam onverwijld aanzetten. 's Middags verscheen ook grootpapa, juist van een verblijf in Rome terug. Allereerst ontbood tante Renza een glazenmaker, omdat het raam naast Edina's bedje twee gebroken ruiten had; zij liet zachte, warme dekens en bedlinnen van bij haar thuis halen, een gummi waterzak en een inhalatie-toestel. De dokter had ook gezegd, dat er een nachtverpleegster moest wezen. Daarop werd Mademoiselle uitgezonden.

Papa was weerloos tegen al de verzwegen en half geuite verwijten, waaruit Ardengo begreep, dat er eenigen tijd geleden opnieuw, doch tevergeefs, sprake was geweest van het voorgoed komen der ‘kinderen’ op de Villa Cavallaro. - Er was geen voldoende verzorging; de toestand grensde aan verwaarloozing; er was hier iemand noodig van behoorlijke familie: ‘iemand van ontwikkeling, niet al te jong meer, die de plaats van een moeder kon innemen....’. Zoo had hij bij stukken en beetjes opgevangen. Papa, murw door den geleden angst, scheen alles gelaten aan te hooren. Met een vreemd dooreengeloopen gezicht vroeg hij op een middag aan Ardengo: ‘Hebben wij het soms niet altijd best met elkaar?’ Hij vroeg het zoo bedrukt en schuldig, dat Ardengo weer dat bittere meelij met hem voelde en hartstochtelijk verzekerde, dat zij het altijd best, dat zij het héérlijk samen hadden! Toen omhelsde papa hem met al de felheid van zijn pathetische hart, als was zijn jongen zijn eenige toevlucht.

Doch toen Edina beterde en er nogmaals een ‘klassiek

gesprek', zooals papa het noemde, in den rooksalon had plaats gehad, hoorde Ardengo van de ingrijpende verandering in hun leven, waartoe besloten was. Er zou een dame-huishoudster worden aangesteld, en de keuze was gevallen op de Signorina Adami. Edina klapte in 'r handjes.

En de Signorina Adami, na enkele dagen beraad en menigerlei, zeer bescheiden geuite, maar in wezen niet al te bescheidene, voorwaarden en restricties, stemde toe. Vóór Edina nog op mocht staan, had zij de Villa Abbatella betrokken en troonde voor Edina's bedje. En met haar verschenen de kippesoepjes en de vanillevlaadjes voor het herstellende kind, dat als een, nog heel bleek, roosje van gelukkigheid in tante Renza's kostelijke beddegoed lag. Papa was er plotseling volkomen door opgelucht en toog weer, monter, naar zijn vele verstrooiingen in Palermo.

Ardengo beleefde het wonder, dat hij 's avonds geholpen werd bij zijn huiswerk. Dan ontdekte de Signorina zijn muzikaliteit; zij liet hem zingen, prees zijn zuivere, hooge stem, en probeerde hem pianolessen te geven op het instrument, dat sinds mama's dood gesloten was gebleven.

Toch droeg Ardengo de Signorina geen goed hart toe. Met zijn vroegrijpe, wat cynische wantrouwendheid sloeg hij den nieuwen gang-van-zaken gade; bevond, dat hij er in 't algemeen niet op verloren had, doch nam een afwachtende houding aan, vast besloten, zich in geen enkel zijner rechten te laten bekorten. Hij minachtte zijn zusje, dat zich aanstonds als een mak vogeltje liet vangen, vroeger bij haar lessen al, en nu weer. Hij had trouwens altijd een verachting voor meisjes gehad.

De Signorina Adami bleek in den aanvang onthutst door het optreden van een zoo jong jongetje. Totdat de groote vacantie aanbrak, keek ze het nog eens aan. Doch nadat hij terug was van het jaarlijksch zee-verblijf op grootvaders villa in Licata, nam zij zeer beslist zich voor, Ardengo naar haar hand te zetten. Met een taaie wilskracht - dezelfde taaie wilskracht, waarmee zij als vijftienjarige wees uit het behoeftig huisgezin van haar tante het eene examen na het andere had voorbereid - hield zij ook nu voet bij stuk, en Ardengo zag zich telkens, hij begreep zelf niet hoe, in een van zijn gewoonten beknot.

Veel meer last nog dan met Ardengo had de Signorina Adami met de oude Rosalía. - In het *huishouden* iemand boven zich? Zoolang *zij* Rosalía heette....! Duimbreed na duimbreed verdedigde zij haar sinds jaren onbetwist terrein. Een strijd van uur bij uur ving aan.

Papa greep niet in, noch koos partij. Verveeld door het nieuwe gezicht aan tafel - de Signorina Adami was al in de dertig, en niet mooi - at hij nog veel vaker op de club dan vroeger, of verscheen pas, wanneer zij den maaltijd reeds half beëindigd hadden. De Signorina bleef onverstoorbaar lief en voorkomend. ‘Grootvaders nieuwe uitvinding’ noemde papa haar, of ‘de Adamsappel’, want zij had een uìtstekend dingetje vóór aan haar hals, dat zoo te heeten scheen. Soms hadden papa en Ardengo, over de rare, stijve uitdrukkingen, die ze gebruikte, zekere oogjes van verstandhouding aan tafel, die niet precies vleiend voor ‘de Adamsappel’ waren. En hoogst vermaakt zaten zij beiden toe te kijken, als er in hun tegenwoordigheid een der kleine schermutselingen uitbrak tusschen het halsstarrig familiestuk en de onverzettelijke nieuwelinge. Rosalía wond zich heftig op, de Signorina Adami vertegenwoordigde: het engelengeduld met een lastige oude-getrouwe. Alleen Beppe, het knechtje, van den beginne af, zwichtte met een doortrapten glimlach voor haar beminnelijken dwang; het kon hem geen lor schelen, of hij zùs had te doen of zóó. Toen eens Rosalía zich rechtstreeks bij papa beklagen kwam, zei die geprikkeld: dat twee vrouwen dat onder elkaar maar uitvechten moesten....

De Signorina Adami klaagde nooit. Ondergrondsch, als een mol, die zijn gangen graaft en zonder dat iemand het merkt, een domein tot het zijne maakt, zoo breidde zij haar invloed uit. 't Begon met den sleutel van de linnenkast en eindigde met het oppergezag. Verscheidene malen dreigde Rosalía met heengaan; doch toen de Signorina haar had doen begrijpen, hoe moeilijk het zou zijn, op haar jaren nog weer goed terecht te komen, bond zij in. Op vele uitgaven werd orde gesteld; er werd niet langer gekookt, wat Rosalía lekker vond, maar wat een zwak was van den heer des huizes. Papa at weer vaker thuis. ‘Rosalía overtreft tegenwoordig den kok uit de club’, prees hij. Dan was Rosalía toch gevleid, en de

Signorina Adami lachte..... Soms betrapte Ardengo zijn vader erop, dat hij de Signorina zat aan te kijken, zooals hij laatst het nieuwe paard bekeek, dat ze hem van de manege vóórbrachten. Hij herinnerde zich die blikken ook vaag van nog andere malen....

De Signorina begon wereldscher te worden. Eens vroeg Ardengo haar: ‘Waarom strijkt u dat roode goed op uw mond?’ Toen merkte hij, dat zij meenens boos werd, doch ze zei alleen: ‘malle jongen’.

Zij liet 'r haren onduleeren, zij rook altijd lekker en droeg nieuwe japonnetjes, die haar goed stonden. Zij werd bij den dag vroolijker. ‘De katten krijgen ook een glanzend velletje, als ze krolsch zijn,’ zei Rosalía. Ardengo wist niet wat dat beteekende, maar zelf begon hij haar met welbehagen te bezien. Tegelijk groeide zijn vijandschap. Hij was alleen gevleid, als hij tegen Clementina van tante Renza kon bluffen, dat zij nu óók een knecht, en óók een ‘Mademoiselle’ hadden. De eerste maal had Clementina spinnig geantwoord: ‘'t Is heelemaal geen Mademoiselle.... 't Is maar een Signorina!’ Doch toen Ardengo met eigen ooren gehoord had, dat de Signorina wel degelijk Fransch praatte met Mademoiselle, lei Clementina er zich bij neer. - Schaap, dacht Ardengo. Hij wist best, dat ‘de Adamsappel’ geen ‘Mademoiselle’ was; en thuis, als hij 's avonds, vanuit zijn bed, haar nog hoorde lachen met papa op de gang, haatte hij haar met al de kracht van zijn hart.

‘La Adami’ was burgerlijk, had tante Renza eens gezegd, - ‘burgerlijk-netjes’; omdat zij bij elken kop thee dien zij schonk (om daaronder te leggen) een klein, rond servetje uitdeelde. Dat ‘hoorde zoo’; en papa had ze gehoorzaam gekocht; hij ‘had van thee geen verstand’. Op een dag gebeurde het, dat er weer zoo een raar, stijf woord over de geverfde lippen kwam, en Ardengo een van zijn knipoogjes tegen papa probeerde, - maar inplaats van den vermaakten wederblik te krijgen, waaraan hij gewoon was, zich driftig hoorde terecht zetten: dat kleine jongens liever aan hun lessen en speelgoed moesten denken, dan aan het belachelijk maken van groote menschen. Ardengo was hevig geschrokken over den boozen uitval, hij kreeg een hooge kleur van schaamte

en ongelukkigheid. Doch de Signorina keek, of zij niets gemerkt had en bediende hem liefjes van nog een portie ‘Portugeesche melk’.

Het scheen, dat ‘la Adami’ papa er ook al onder had gekregen, dacht Ardengo vol bitterheid. De haat kneep hem de keel dicht en hij liet zijn pudding staan.

Er waren dagen, dat hij er niets meer van begreep. Papa bleef uit, deed humeurig als hij thuiskwam, - de Adamsappel daarentegen was van een tartende opgewektheid.

Dan, op een anderen keer, leek papa weer bijgedraaid, was overdreven hoffelijk, droeg haar stoel aan, maakte complimentjes, - maar de Adamsappel was juist koel en bijna uit de hoogte.

Kort nadien, een keer na den eten, nam papa hem mee naar den rooksalon en vroeg, of Ardengo het niet prettig zou vinden, als papa met de Signorina Adami trouwen ging.... Ardengo ontstelde tot in het diepste van zijn wezen, maar hij zei niet van nee. Den eersten avond echter, dat hij de nooit genoeg gehate ‘Adamsappel’ tegen papa ‘Carmelo’ hoorde zeggen, huilde hij hartstochtelijk tot hij in slaap viel.

Edina zei al ‘mama’, vóór nog de Signorina naar het huis van haar tante toog, de zes weken, die aan het huwelijk voorafgingen. In alle stilte werd dat voltrokken. ‘Als je eerste vrouw ook een Cavallaro was....’, zei Rosalía misprijzend. Van de Villa Cavallaro was niemand bij het huwelijk tegenwoordig.

Den dag daarop gingen Ardengo en Edina voor hun zomervacantie naar Licata. Maar in September teruggekeerd, vonden zij het leven thuis geheel en al anders veranderd.

Toen de Signorina Adami eenmaal de Signora Abbatella was geworden, werd al haar tijd in beslag genomen door beslag te leggen op papa. Iederen middag of avond gingen zij samen uit, - naar Mondello, de badplaats van Palermo, die tante Renza ook ‘burgerlijk’ vond, naar het theater, of, een oord dat papa altijd veracht had, naar de tea-room, om er ‘iets te *gebruiken*’, - een van die rare, stijve woorden, waarom papa vroeger zoo lachen moest. De pianolessen van Ardengo dienden telkens uitgesteld; voor toezicht op zijn huiswerk, merkte hij zelf schamper op, scheen hij te groot geworden; van zingen

was geen sprake meer; er was zooveel anders te doen....

‘Ze moet haar lieven man toch aan het lijntje houden’, meesmuilde Rosalía wereldwijs.

Toen kwamen de eerste financieele teleurstellingen van de nieuwe Signora. Zij was daarop in het geheel niet voorbereid geweest. Ze deed radeloos over alles wat blijkbaar de berooide beurs van Abbatella niet meer bijbrengen kon, en er werd beknibbeld op elke uitgave, ook voor Ardengo en Edina. Sinds korten tijd had Ardengo dansles. Die dure danslessen - zijzelve had nooit gedanst - waren haar wekelijksche wanhoop, en daar Abbatella er niet van wou afzien, werden zij haar een steeds bitterder ergernis.

Ardengo voelde zich diep gekwetst door die schrielheid, en met moeite noemde hij haar ‘mama’. En toen ‘mama’ ‘in blijde verwachting’ was, verachtte hij ‘mama’'s dikken buik. Zelfs dien dikken buik, die tot een Diletta haar verlaagde, vond hij ‘burgerlijk’.

Trotsch sloot Ardengo zich op in zichzelf, beantwoordde elke tegemoetkoming met hatenden onwil, werd onhandelbaarder dan ooit en hervond in de eenzaamheid, als een boosaardige wraak, den lust van een rampzaligmakende zonde.

Het nieuwe zusje werd geboren. Ardengo haatte het. Hatend zag hij het groeien. En het duurde geen jaar of andermaal was daar, wat Ardengo voelen bleef als iets mins: het ‘voorgebergte’.

Papa was veel buitenshuis. Als hij thuiskwam, huilde mama met opzichtig verwijt. ‘'t Arme mensch, ze is er ook wel leelijk ingeloopen!’ hoorde Ardengo op een keer Beppe grappen. - Ingeloopen! herhaalde hij woedend bij zichzelf... papá was er ingeloopen! Maar hij voelde wel, dat het een noch het ander heelemaal waar was.

Eens, op een schemeravond, zwierf Ardengo door hun bosch, vanuit de schamele tralie-vensters in den parkmuur hier en daar vaag-rossig doorschenen. En plotseling hamerde zijn hart van schrik. Een felle ruzie laaide op achter een dier raamgaten. Hij kon alles verstaan. Een meisjesstem schreeuwde en smeekte, de stem van een ouderen man vloekte en dreigde met slaan. 't Was uitgekomen, dat het meisje verleid was, en zij wou niet zeggen door wien....Ardengo

herkende in zich de begeerte, die hij zoo vaak gehad had bij het langssluipen dier krotten: dat hij er iets zou zien, iets ergs, iets verbodens; maar dat was nooit gebeurd. Nu was het er opeens! Hij lachte, zooals een kind zenuwachtig lacht op een concert, wanneer het erge, de muziek, opeens begonnen is. Zelf dacht hij bij zijn lachen, dat hij een valsche jongen was. En hij genoot van die valschheid.

Angstig gillend vloog het meisje voorbij het venster. Dan krijschte zij nog wilder op; Ardengo hoorde de slagen vallen.

Zonder precies te weten waarom, vluchtte hij. Toen hij hun huis naderde, dacht hij aan Diletta. Eenzelfde schande verbond het verachte rapalje der krotten langs hun parkmuur en hen allen van de Villa Abbatella....

Sinds dien avond was nog feller in hem het fataal gevoel van ondergang, dat tot een nog dieper ellende hem omlaagtrok.

In die dagen vielen geheimzinnige besprekingen met vreemde heeren, die in hun auto, wat nooit gebeurde, de Noorder-oprijlaan der Villa binnenreden. Van Rosalia het eerst hoorde hij het: de Villa Abbattella zou worden verkocht, omdat anders papa ‘failliet’ ging. Mama, zwaar zwanger, huilde gedurig, en dat maakte haar vlekkerig geworden gezicht nog leelijker.

't Was of het Ardengo te veel was geworden. Hij walgde van alles. Hij kon het verkoopen van hun familiegoed niet eens meer ervaren als een nieuwe vernedering. Hij was afgestompt en voelde zich gluiperig als een geranseld dier.

Grootvader zag vol zelfverwijt, hoe ongelukkig zijn kleinzoon het had in de omstandigheden, die, bij ontstentenis van het wijze doorzicht, dat van zijn jaren verwacht had kunnen worden, hijzelf had helpen ontstaan. En toen hij begreep, dat Abbatella zich elders zou gaan vestigen, en dus Ardengo geheel en al buiten zijn bereik dreigde te geraken, stelde hij nogmaals voor, angstvallig na de herhaalde weigeringen, de kinderen, of althans zijn kleinzoon, voorgoed bij zich te nemen.

En ditmaal had hij gemakkelijk spel. Mama beklaagde zich openlijk over Ardengo. Zij werd niet begrepen door haar stiefzoontje; de jongen was ongelukkig, omdat hij jaloersch was op haar. Het was inderdaad misschien beter, dat hij het huis

uitging. Edina niet; met Edina had zij nooit moeite; Edina en zij hielden veel van elkaar.

Papa vroeg, lichtelijk beschaamd, hoe de geldelijke zaken geregeld zouden worden; of hij niet bijpassen moest bij de kleine rente, die Ardengo had van zijn grootmoeders versterf; waarop grootpapa antwoordde, dat als Ardengo aan hem werd toevertrouwd, hij ook voorgoed diens geheele opvoeding voor zijn rekening nam.

Dat scheen papa een groote opluchting te geven. Plotseling stemde hij edelmoedig toe.

Al was het dan noode, van één van zijn kinderen zou hij afstand doen, verklaarde hij pathetisch.

Ardengo, die in de kamer naastaan was, had wel een schreeuw van vreugde kunnen geven. Eerst later wondde het hem, dat papa zoo gemàkkelijk had toegestemd. Dat zou hij hem nooit geheel vergeven.

Ardengo was dertien jaar, toen hij de Villa Abbatella verliet.

C. EN M. SCHARTEN-ANTINK

(*Wordt vervolgd*)

In gedachten

Twee landloopers

Dat men op een godenbeeld aan de Nijl, het Erechtheion, een mozaiek in Ravenna, op welk ander werk uit vervlogen tijdperken ook, waardoor nog steeds de ziel waarneembaar wordt voor de zintuigen van het lichaam, de woorden ‘kunst’ en ‘schoonheid’ toepast in hun hedendaags pasklaren zin, is van de toenemende verwarring tusschen oorzaken, kenmerken en doeleinden een symptoom te meer, want deze woorden leiden ertoe als geslaagde pogingen te beschouwen wat veeleer van deze werken het wezen zelve is.

Van die verwarring was dit symptoom te verwachten sinds in de kunsten - met hoe goede bedoelingen aanvankelijk ook - wil en brein, na een onzeker geworden zielsverlangen den dienst te hebben opgezegd, zelf bevel gingen voeren. Met hun macht nam ook hun kortzichtigheid toe. Wat eens gelukt was - zoo meenden zij, als ware de tijd een vervoermiddel dat desgewenscht ook terugrijdt - kon weer gelukken, en wij zagen fabrieken en warenhuizen, die onder het schrikbewind van Ramses of Assurbanipal gebouwd schenen, en waar men vermomde hoogepriesters bij ovens of achter toonbanken zou verwachten. De sierkunst bracht er beelden op aan, die het symbool kleineerden tot allegorie en de blik der Sphinx tot een dom staren.

Ontrouw, echter, aan wat van geen tijd is, wreekt zich, in den tijd, snel, en zoo was dan deze dynastie maar kort van duur. Bij gebrek aan waarheid herstelde zich althans de feitelijkheid van een wereld, die het er op zet zichzelf te belijden, en die - zonder dit te bedoelen - in wat zij thans bouwt zich bekent als open te staan op een heldere leegte. Zij doet

dit veelal hoopvol, want is, voor wie zichzelf belijdt, van de leegte niet slechts de stilte beklemmend? en wat zou dat, zoolang de motoren der energie gonzen?

Het in wezen bovenpersoonlijke zielsverlangen is, voorzoover het nog niet in deze onpersoonlijke energie werd omgezet, een pariah geworden, die eigen lot echter niet als schande voelt, levend als hij doet van de aalmoezen die vereering geeft. En ook het woord des geestes - wars van de macht waartoe het brein kwam, en onbruikbaar in een wereld waarover die macht bewind voert - werd dakloos, een zonderling landlooper, die de groote verkeerswegen mijdt, en geen onderkomen wil dan bij wie afgelegen woont en hem tegemoet treedt als hij, oud en groot, aan komt loopen.

Soms brengt een toeval van avond en gastvrijheid hen samen. Dan zitten zij te praten bij het vuur, dat hun gastheer als een stil dienaar onderhoudt terwijl hij luistert naar hun gesprek, en zich wellicht verwondert hoe zelden en maar terloops voormalige grootheid door hen daarin wordt aangeroerd.

De schoonheid en de zintuigen

Wat is de schoonheid anders dan het voor de zintuigen van het lichaam waarneembaar worden van wat er in de ziel gebeurt? voor twee dier zintuigen althans, want wat - ofschoon wellicht in aantocht - nog ver is, kan slechts gehoord of gezien worden.

Wel laat het firmament - gouden net, dat het lot over dit leven heensloeg - bijwijlen de blinkende of duistere buitensporig en van een ander leven door zijn mazen binnendalen, doch slechts zoolang (en voor hoe weinigen hier) zij nog maar te zien en te hooren zijn, behouden zij, en niet langer, hun oorspronkelijk wezen. Want zij schijnen, vatbaar geworden door hun begeerten, zich, in het neerstrijken, van een onderhevig worden aan ons wezen niet geheel te kunnen vrijwaren, en geeft ten laatste een van ons aan die omhelzing - waarboven nog iets als een afnemend vleugelslaan hoorbaar scheen - zich over, dan wordt de geur dier lokken, de gloed dier huid, het vlijmend zoet dier lippen, te bedwelmend dan dat de oogen nog open kunnen blijven.

Zijn wij het, die, verhevigt het genot zich eenmaal in dezen zin, een zeker recht verliezen van schoonheid te gewagen? wellicht, en wellicht ook beteekent dit niet anders dan dat, eenmaal binnen bereik gekomen dier andere zintuigen, van den neergestrekene inderdaad een gloed en een ruischen afnemen, die, tot op die grens, hem rechtens herkomst kenmerkten.

Wij weten niet beter dan dat de twee zintuigen, waardoor de schoonheid zich mededeelt, met die drie anderen - hoezeer zij elkander in het gematigde leven kunnen verstaan en terwille zijn - in een geheimzinnige tegenspraak raken zoodra het leven zich naar de eene of naar de andere kant gaat verhevigen. Want gebeurt dit naar de kant van de twee die der schoonheid zijn, dan wordt, als door een hoos, het leven door een vervoering opgenomen, waarin die anderen vergeten raken; en verhevigt het leven zich door die anderen, dan - als door een kolk - wordt hetzelfde wezen gegrepen door een genot, waarvan een diep en als voormenschelijk tumult het hooren en zien doet vergaan. Wil zich door die twee zinnen, die van de ziel kunnen zijn, het verlangen van het menschelijk wezen naar een overzijde van den dood voltrekken? of voltrekt zich door die andere zinnen, die zijn van het bloed, en door middel van het menschelijk wezen, een voormenschelijke begeerte, een neerwaartsch heimwee, van de goden naar de dieren? en als het hart het perk is, waar dat verlangen en dat heimwee elkander bevechten, is het dan geen ongelijke strijd? Of staat het nog hopeloozer, en kan er van strijd niet gesproken worden? Veelal toch wordt dat verlangen gewekt, voorafgegaan althans, door het ontbranden van de zintuigen die des bloeds zijn, en neemt het af naarmate die brand inkrimpt, en sterft het in een nagloed van asch en sintels. Zoo zou dan de mensch niet dan een tusschenwezen zijn, tijdelijk door dat neerwaartsch heimwee, dat hem niet geldt of telt, ontstoken tot wat zich als verlangen voordeed, doch voorbestemd eenmaal te loor te gaan en vergeten te zijn in een natuur, een landschap, waar goden en dieren weer ongehinderd samen zullen leven.

Doch wellicht zal alles wat hier geen zinnen, of geen bewuste zinnen, heeft - alles wat geworteld is en het landschap

maakt - een macht blijken te bezitten, die geneest, en is er, op onbegrijpelijke wijze, een troost, een hoop misschien, in het beeld van een onwetend kind, dat onder een boom, in gras en bloemen, met de dieren speelt?

Het verdrag der zinnen

Zij, onder de kunstenaars althans, die het zoogenaamde volle leven belijden, en meer door smaak dan door smart een gebed het schoonst vinden in een bordeel, doen beter het gematigde leven te prediken, want alleen daarin is het verdrag van kracht tusschen eenerzijds oog en oor, de twee zinnen die van de ziel kunnen zijn, en anderzijds tast, smaak en reuk, de zinnen die zijn van het bloed.

Hem echter, die - het al of niet belijdend - werd voorbeschikt, die spanning des levens te ondergaan waardoor op deze ster de mensch ontstond, wordt vroeg of laat de tegenspraak ingescherpt, die tusschen dit een- en anderzijds zich in het menschelijk wezen voltrekt. Want die spanning verhevigt zich door de zinnen des bloeds neerwaarts, door die der ziel opwaarts, en in den terugblik naar die uren en oorden van een nog bloesemend samenzijn der zinnen, waaraan vooral de jeugd rijk was, blijkt later aan hem door wien die spanning zich ging vervullen, dat het Paradijs sinds de verbanning geen doel meer is. Doch het kan beter zijn, waar het menschelijk wezen tot deze aarde blijft aangewezen, bij den grond te blijven en, zwijgend van opwaarts en neerwaarts, de verwijdering, door het verhevigen des levens na de jeugd ontstaan, te zien als een verwijdering in de verte tusschen twee einders. En als het menschelijk wezen op een door geen brein te benaderen wijze wellicht den vorm heeft van de planeet waarop het zich openbaart, zou op den langen duur van zulk een verwijdering tusschen wat nog zoo dicht bijeen geboren werd, een weer ontmoeten niet zijn uitgesloten, en zou het hierom zijn, dat de bezielde kunstenaar en de door onbeheerschte genotzucht verwoeste mensch elkander nader blijken dan zij het den aestheet of den epicurist zijn? Want deze laatste zocht bewust dat zoogenaamde volle leven in een verdrag der zinnen. Het bewustzijn, ziet het de kans schoon,

kiest den kortsten afstand, en zoo na waren, toen de jeugd uit had, dat een' en anderzijds der zinnen elkaar nog wel, dat die keuze voor de hand lag. Hoe hij daardoor de zinnen der ziel zoowel als die des bloeds onthevigde tot keuren en proeven, ontgaat hem, en dat welhaast het geheele wezen dier innerlijke planeet hem, behoudens wat hij van hooren zeggen opvangt, onbekend blijft, deert hem niet.

Verlangen en heimwee

Niet het zielsverlangen, doch het zielsheimwee is de hoop van den mensch. Want, vatten in de vroegte des levens de nog ongerepte zinnen des bloeds vlam, dan rechtvaardigt het verlangen, dat op het uitslaan van die brand de beide andere zinnen als met vuur bevleugelt, nog niet de hoop dat het menschelijk wezen meer zou kunnen zijn dan een tijdelijk tusschenwezen, door de goden in neerwaartsch heimwee naar de dieren aangedaan, ontstoken, en in de asch gelegd. Ook Messalina, onderweg naar de bordeelen van Rome's havenbuurt, zal in de schamelen die wisten wie zij was en die zij voorbij ging, wel een verlangen hebben ontstoken naar de steile pracht van het paleis, dat zij verliet en vergat. Maar geen heimwee.

Het kruis en de rozen

De droom van een in deze natuur voortaan onmogelijke vereenzelviging van de zinnen der ziel met die des bloeds liet nooit af hen, die het mystisch heimwee kenden, zoo vleesch-verteerend te bevangen, dat zelfs het verstand, verdiept het zich onbaatzuchtig, wel tot het bestaan moet besluiten van een geheimzinnige herinnering, die enkelen hier rust noch duur laat.

Ook van die enkelen zal het wezen eens wel door goden, neerwaarts onderweg naar de dieren van ons landschap, verwarrend zijn bevlogen, doch het daarmee ook in hen ontstoken verlangen van de beide zinnen der ziel keerde zich, door het welhaast even snel ontwaken dier herinnering, in tot dit heimwee en den droom van de verzoening met die andere

zinnen. Wellicht dat van deze anderen de minst vleeschelijke zich hier dan nog een oogwenk op de wijze der ziel volkomen kan verwezenlijken, en kwam het daarom wel voor, dat een, in het vertrek waar hij dit beleefde, eensklaps een geur bemerkte als van rozen? Mogelijk was die tweespalt der zinnen zulk een al vroeg tot een kruis geworden, want - alle schijn ten spijt - leeft verlangen heviger dan begeerte, en heimwee heviger dan verlangen. En zou dat tweeledig hout, aan onze natuur ontstorven, wellicht, na de oude doornen, tot de rozen kunnen ontbloeien van een andere natuur?

A. ROLAND-HOLST

Gedichten uit ‘Een winter aan zee’

I

Van de eerst verre zandplaat
joeg mijn komst de zeevogels
krijtend de kou in: onraad,
vrees, twist: niets dan ijl zwermen....
Maar welke zielszwerm vloog er
van het hart op, en bleef
erboven in gouden kermen
vragen wat er nog leeft?

II

Haar leegstaand huis aan zee
trok me en ik talmde er voor de
spiegel, waarin heimwee
zich kwelde. Jammersmeken
bleef achter mij te hooren,
doch voor me in 't glas stond groots
die tweede zee te breken
in de stilte des doods.

III

Wat wil de onzalige maan?
Reeds werden er heillooze
droomschepen - af en aan
kruisend, de kust belagend -
gemeld. Van de onzen kozen
geen nu meer zee; elk wacht
bang hoe de dag zal dagen....
Wat wil de maan vannacht?

IV

Kamer, helder geheim:
in spiegel nog en ramen
draalt de overzeesche schijn.
Straks, tegen donker, komen
heimwee's beide erfgenamen
bij de oude tafel, trouw
steunsel: voor brein en droomen
aambeeld en weefgetouw.

V

Ik sloot dit huis en brak
hier op, hoorde ik niet weer en
weer - in het duin, om het dak,
in 't vuur soms - ingehouden
haar stemval samenzweren
met aarde's eersten, thans
daklooze' op wereld's oude
verwaarloosde avondschans.

VI

Mij - nu het steil ijsrijk,
door bui op bui ontdooid, is
gesloopt en, horden gelijk,
de Noordzee de Hondsbossche
weer aandurft - heugt, na Troje's
baaierd, zwart puin, en ik
hervind, in mij, haar rosse
haarwrong en duistre blik.

VII

Zoo ooit weer wanhoop 't hart
leeghaalt en zelfs geen smart gunt,
als in die nanacht - tart,
geest, dan het schrikbeheer der
onnoembare monarchen,
die hem uitzenden. Geen
waagt zich in die voorwereld
meer af, dan gij alleen.

VIII

Zwaar vleesch, belust op roof,
door kwale' allengs ontluisterd -
Heerschzuchtig brein, lang doof
voor hart's verachte alarmen;
thans voor ophanden duister
bang sluitend - Ziel, zich schrap
zettend in dit verarmen -
O, Angst - o, Rekenschap.

A. ROLAND-HOLST

Een boek over der kinderen

A.M. Hammacher. De levenstijd van Antoon der Kinderen. Amsterdam. H.J. Paris. 1932.

Het is merkwaardig dat deze omvangrijke en samenvattende studie over de cultuurgestalte van Der Kinderen niet is gekomen van de hand van een vriend of een leerling, maar van een die persoonlijk den levenden mensch niet heeft gekend, zelfs nooit heeft aanschouwd. En nog merkwaardiger is dat zij, die sinds jaren meeleefden met den arbeid en het strijden van den kunstenaar, erkennen moeten dat de schrijver dier studie - een geheele generatie jonger dan de man wiens leven en werk hij beschouwt - zich op onverwacht zuivere wijze heeft weten te denken in een tijd, die zoo gansch anders was dan het heden is, en in de gedachten- en gevoelssfeer van de enkele voorname en eenzame geesten, die in de cultuur-verbrokkeling van het einde der vorige eeuw, terugziend naar een lang vervlogen eenheid, streden voor een nieuwe levensharmonie in de toekomst.

Dat de heer Hammacher dit heeft kunnen doen is, behalve een bewijs voor eigen fijn intellect en veelzijdig gevoelsvermogen, misschien een hoopvol teeken voor die toekomst. Het kan een bewijs zijn dat, al moge ongeveer elk decennium een nieuwe, aan de puberteit nauwelijks ontgroeide jeugd zich doen hooren om de vorige te bestrijden, en ondanks den wervelstroom van meeningen en groepen en leuzen, het werk en het streven van Der Kinderen - en met het zijne ook dat van zijn vriend Diepenbrock - niet maar als verschijnsels zijn voorbijgegaan, doch dat zij blijven leven, bezielend en wegwijzend voor een latere, niet meer door grillige stroomen en

vluchtige vlagen meegesleurde, maar in vastheid groeiende generatie.

Want de heer Hammacher is iemand wien men niet verwijten kan dat hij zijn eigen tijd zou ontvluchten: hij is niet bevreesd voor die wervelstroomen en voor het chaotisch geluid der leuzen, maar begeeft zich te midden ervan en weet de sterke bewegingen en de overtuigde stemmen wel te onderscheiden van het voorbij-ijlend gewoel en het holle lawaai. Talrijke, kortere en langere, essays heeft hij reeds geschreven over de modernste uitingen der kunst in haar verband met de gansche tijdsconstellatie. En wellicht daarom te sterker treft ons zijn laatste werk, dat een kort achter ons liggende, en toch reeds als historie aandoende periode der Nederlandsche cultuur beschrijft en met doordringend begrip verheldert.

Doch die periode moge dan als historie aandoen, zij is daarom nog niet tot een dood museum- of archiefstuk geworden.

'Der Kinderen behoorde tot de fakkeldragers, die in een doorgang van cultuur-veranderingen licht brachten,' zegt Hammacher in zijn 'Ter inleiding'. Dat een modern-georiënteerd schrijver dit getuigt, wijst op zijn erkenning der beschreven figuur als een nog levende en voortwerkende kracht. En ook nog waarschuwt hij, dat hier geen kunstenaarsleven in romanvorm is gegeven, noch dat leven op een denkbeeldig voetstuk: 'Slechts het beeld van streven en tegenstreven; van vormend scheppen en brekenden weerstand....'

Wie na die woorden een koele beschrijving van feiten, van opvattingen, van tegen elkaar golvende stroomingen zou verwachten, begaat een gelukkige vergissing. Hammacher heeft zijn boek wel als een objectief vorscher, maar toch tegelijk met groote warmte geschreven; een warmte die gevolg is van een met aandacht luisterende en doorschouwende overgave.

Voor het eerste hoofdstuk, 'Ontwakend bewustzijn', nam hij in zich op, als een gelijkgezinde, Der Kinderen's eigen verhaal van zijn jeugd, in 1892 geschreven en in 1927 door zijne weduwe in 't licht gegeven. Wanneer Hammacher dan, in 'Stroomingen omstreeks 1878', den invloed der Duitsche romantiek op Der Kinderen's vorming tracht te bepalen, gaat hij eerst na, in een scherp onderkennen van die romantiek zelve, welke ideeën en verlangens zij omvatte. Doch ook wat

in Engeland Ruskin, de Praerafaëlieten en Morris dachten en werkten; in Frankrijk Flandrin, Chassériau en Puvis de Chavannes; wat Viollet le Duc deed voor een grondiger kennen en begrijpen van de middeleeuwsche cultuur, zooals Thym en Cuypers kort daarna in ons land; dat alles vat hij samen in een helder overzicht waardoor later Der Kinderen's beteekenis als Nederlandsch schilder van monumentale werken verklaard wordt.

'Jaren van groei' volgen, 1878-'84. Der Kinderen komt op de Rijksakademie te Amsterdam, onder Allebé; leert er andere jonge kunstenaars kennen, waarvan enkelen vrienden zullen blijven, en heeft vooral veel, misschien niet zoozeer aan de lessen als wel aan het heele wezen van J.A. Alberdingk Thym.

Volkomen juist beschrijft Hammacher dan, in 'De jaren der Processie' (1884-'88), de verhouding van Der Kinderen tot de, grootendeels litteraire, beweging van '80. 'Er waren contacten tusschen schrijvers en schilders. Doch deze mogen niet - zooals vaak geschied is - tot een geestelijken samenhang van beteekenis worden verklaard. De contacten waren vaag en niet essentiëel.'

Ik herhaal: volkomen juist! Want ik herinner mij vele uitingen van Der Kinderen (later ook van Diepenbrock, die zich trouwens in zijn geschriften duidelijk genoeg uitsprak), vaak van waardeering getuigend, maar vaker van diepgaand verschil met de beperkte en eenzijdige levensbeschouwing der letterkundigen. 'Zij zagen de kunsten zelden gevat als facetten in een samengesteld levensgeheel van veel grooter omvang,' zegt Hammacher. Ja, hoe anders was de man die met het schilderen van zijn Processie, gehoorzamend aan zijn geweten als kunstenaar, niet vreezend een conflict van beginselen noch van daaruit volgende materiëele zorgen, door moest maken wat Gerard Brom terecht een 'treurspel' heeft genoemd.

'Der Kinderen mengde ouden klank in de taal van zijn omgeving en van zijn tijd. Daarom verstonden zijn tijdgenooten hem; de jonge schilders, zijn vriend Veth.' Maar Thym die toch het artikel van Viollet le Duc over de monumentale schilderkunst had vertaald ('l'Art du peintre de tableaux et l'art du peintre appliqué à l'architecture procèdent très dif-

féremment') verstond hem niet. 'Zoo stond hij, in schijn bij de Hagenaars en de critici der Nieuwe Gidsers, maar in wezen vreemd aan hun geest en veroordeeld door de oudere generatie van de Gothische renovatie.'

In den tijd dat Der Kinderen's moeilijkheden met de Processie waren afgeloopen (1889) en hij zijn plannen voor het Bossche Raadhuis, van vijf jaren tevoren, hervat, begint de groote vriendschap met Diepenbrock zich te ontwikkelen. Men kan hier wel spreken van een wederzijdsche aanvuring der scheppende werkzaamheid.

Het hoofdstuk waarin Hammacher verhaalt van dit geestelijk verkeer moet hem niet gemakkelijk zijn gevallen. Doch de lectuur die hij mocht hebben van de briefwisseling tusschen beide kunstenaars zal 't hem hebben mogelijk gemaakt, die taak voortreffelijk en met diep begrip te volbrengen. Hij herinnert aan de vrijwel vergeten en toch zoo belangrijke scherp-doordachte verhandeling van Lessing 'Ueber die Grenzen der Malerei und Poesie' en wijst dan, in verband met Der Kinderen's niet uitsluitend schilderkundige, met Diepenbrock's niet uitsluitend muzikale verlangens, op het ontmoetingspunt der kunsten, op beider kunstenaars veelstemmig wezen en de inspiratie die zij in andere kunsten dan in hun eigene vonden, bovenal in 'de Eenheid van Leven, die de grootheid der Middeleeuwen was, de groote klokkengalm der Waarheid, die zonder smart is en den hechten ideeënbouw, als een koepel boven de aarde.' (Diepenbrock).

Voor beider werk was de architectonische gedachte de bevruchtende sfeer. Wat den schilder betreft blijkt dit, klaarder nog dan uit de Processie, uit zijn vernieuwde opvatting van de oude plannen der Bossche schildering (1889-1892): de geheele versiering van den linkerwand in de Raadhuishal. 'Voor het vormbeginsel put hij nu bewust uit de architectonische gegevens; voor de figurale beelding wendt hij zich af van de realistische illustratie en toont zich naar zijn wezen: vocalist, puttend uit de bron van het Woord.'

Treffend zijn ook, in het hoofdstuk dat Hammacher aan dit groote werk wijdt, talrijke uitingen van Der Kinderen in brieven: 'De kunstenaars gevoelen, dat in hen de vrucht rijpt van het denken en lijden der miljoenen die de historie des

menschdoms maken.' En: ''t Is in ons land een behoefte en goed om te betoogen, dat door den drang der omstandigheden nog een ander soort kunst geëischt wordt dan schilderijenkunst.' In andere citaten echter zien wij den voor kleur en lieflijke lijnengratie en rythmische indeeling gevoeligen schilder.

De eerste Bossche wand, voorstellend de Stichting der Stad 'opgenomen in den stroom der gebeurtenissen, die ging over deze landen', vond oprechte waardeering, ook bij de vrije schilders die kleur en toon nog als verwante elementen verstonden, maar de grondbeginselen, 'het architectonische en het vocalistische uitgangspunt' niet zagen en later schrikken zouden, toen zij de consequentie dier beginselen op den tweeden Raadhuiswand aanschouwden. Anderen, zooals Veth en Roland Holst, begrepen dieper; en ook een die geen beeldend kunstenaar was, Mr. A. de Graaf, zag in Der Kinderen 'het groote evenement van een mogelijke gemeenschapskunst', die hij tegenover isolementskunst stelde.

Nauwelijks was de schildering van de stichting der Stad voltooid, of Der Kinderen dacht aan een nieuw werk, liefst de andere wand in het Stadhuis: de kathedralen-bouw, later gewijzigd als 'de kathedraal, en die voltooid'. Die wijziging van plan, de innerlijke groei waaruit zij voortkwam, wordt door Hammacher verhaald met een zuiver zich verdiepen in de liturgische sfeer en in heel de gevoelswereld waarin Der Kinderen leefde en dacht, gesteund door de gelijkgezindheid van Diepenbrock, die destijds zijn groote compositie der Missa omwerkte. Het was de tijd waarin verscheen Rémy de Gourmont's 'Le latin mystique', met de inleiding van J.K. Huysmans; de tijd ook van Diepenbrock's meesleepend proza 'Schemeringen'.

Gedurende het ontstaan van den tweeden Bosschen wand waren in Der Kinderen bewuster de gedachten gaan ontwaken over een herleving der ambachten en der arbeidswijze in de oude werkplaatsen.

In het weekblad 'De Kroniek', den 1sten Januari 1895 onder redactie van P.L. Tak opgericht als een nieuwe tribune voor de jonge strijdlustige kunstenaars en schrijvers, plaatste

de schilder - en ik put hier uit eigen herinnering - in Maart van datzelfde jaar een advertentie: ‘A.J. Derkinderen zoekt een leerling. (Dit is bedoeld in den zin der oude schilderswerplaatsen, waar de leerling leert, door mee te helpen aan allerlei werk)’.

Geheel in zijn denksfeer was het, dat hij, die immers archeologische en kunsthistorische studie niet versmaadde maar integendeel aanprees, nu niet een keuze deed uit ouderen die zich kwamen aanbevelen en reeds technische bekwaamheden hadden, maar als leerling een gymnasiast nam, die liefst terstond van school was weggeloopen, doch op aandrang van Der Kinderen eerst behoorlijk, enkele maanden later, zijn eindexamen deed. Algemeene, en daarbij de klassieke, vorming scheen hem van grooter belang dan een zekere vaardigheid in 't gebruik der schildersmaterialen. Waarschijnlijk werd deze keuze ook bepaald door het medeleven dat de aspirantleerling toonde voor de werken die hij van zijn aanstaanden leermeester kende: de Processie had op hem als 14-jarige reeds een grooten indruk gemaakt en zijn vereering voor de vrije impressionisten verdrongen; reproducties van de Bossche wandschildering, bij een artikel van Veth, hadden hem met bewondering doen zien, hoe de Middeleeuwen, die hij alleen door legenden en afbeeldingen van romaansche en gothische kunst als een wereld van geheimzinnige wonderen vaag had aanschouwd, nu herleefden in de plechtige vizioenen van een modern kunstenaar.

Dien zomer begon de leerling zijn taak. Hij zag het prachtige handschrift van Diepenbrock's Missa en kreeg vóór zich de proefbladen der gedrukte muziek, waarop de te versieren ruimten nog open waren. Die ruimten moest hij afmeten, een indeeling maken voor de letters der opschrift-teksten, met uitsparing van de plaats waar zijn leermeester een ornamentaal symbool, een zinrijke versiering zou teekenen. Over zijn eerste lettertjes kreeg de jongeman eenige vriendelijke terechtwijzingen te hooren.

Na een paar weken bleef dit werk rusten, daar Der Kinderen met zijne vrouw een vacantie-reisje ondernam. Maar hij had zijn leerling verteld van een opdracht: het schilderen, naar een oud gegeven (de zeer sobere calque van een verbleekt

fresco in de St. Jacobskerk te Utrecht), van het 15de-eeuwsche profiel der stad. Het kon geen copie en geen restauratie worden, maar een interpretatie van het zoo goed als vergane origineel.[1)]

Tijdens de afwezigheid van Der Kinderen moest de leerling een vel geel detailpapier spannen op het groote raam, voor de schildering bestemd, de calque in rood erop over brengen, studie maken van oude poorten, torens en walmuren, o.a. naar gravures van Dürer, en de resultaten van zijn onderzoek met lichte houtskoollijnen op het groote papier aangeven. Hij kreeg echter ook den raad, dit werk af te wisselen met het teekenen van bloemen en planten in den tuin die in volle zomersche kleurenpracht bloeide.

In een brief uit het buitenland (Stossweier, Aug. '95) werd dit alles nog eens punt voor punt herhaald: ‘De bloemen en bladeren studies zet ge zeker trouw voort. Daar kan ik nu niet veel over schrijven dan: attentie, attentie. Zet geen lijn vóór ge ze in uw model wèl gezien hebt en denk aan niets dan hoe ge de zuiverheid en schoonheid van uw model eerbiedig en nederig weer zult geven.’

Na Der Kinderen's terugkeer werd het werk voor de Missa hervat. Door de hem opgedragen studie der vroeg-middeleeuwsche calligrafie kreeg de leerling inzicht in de schoonheid van lettervormen en zijn hulp kon nu van meer nut zijn. Hij ontving echter, behalve veel practischen raad voor het schildersvak, nog ander goeds van zijn meester: wijze levenslessen, waarvan hij soms eerst veel later de beteekenis heeft ingezien.

Intusschen voltooide Der Kinderen ook de reeds vroeger begonnen drievoudige schilderij in tempera-dekverf (geen eigenlijke triptiek) met de beeltenissen der drie kinderen van den heer R.P.J. Tutein Nolthenius. De lijst met haar gesmeed-ijzeren hangers ontwierp hij; de letters van namen en opschrift werden door den leerling geteekend, door den meester geschilderd. En omstreeks dienzelfden tijd zette Der

1) Ten onrechte stelt Mr. A. de Graaf, in zijn Levensbericht van Antonius Johannes der Kinderen voor de Maatsch. der Ned. Letterk. te Leiden, deze schildering op 1889. Zij werd niet vóór 1896 voltooid. In de lijst van Der Kinderen's werken bij Hammacher ontbreekt de vermelding van dit werk.

Kinderen zich weer aan de Gijsbrecht-versiering, waar door de uitgevers op aangedrongen was. Doch ook uit Den Bosch kwam aandrang tot voortzetting en voltooiing van den rechterwand. De groote doeken stonden in de werkplaats (het vroegere atelier van Anton Mauve); gestalten en ornamenten waren in roode lijn er op gecalqueerd, door den schilder met houtskool hier-en-daar verduidelijkt of verbeterd. Voor den leerling bepaalde zich de taak tot het volgende: hij moest de latijnsche opschriften boven de fries verdeelen en teekenen; met stukjes oud brood het linnen reinigen van de al te zware en menigvuldige lijnen der figuren en daarna een dunne strakke houtskool-contour aan de gestalten geven; vervolgens de geheele voorstelling van den wand op □ der grootte overbrengen op dezelfde linnensoort, die de schilder voor zijn werk zou gebruiken. Want Der Kinderen wilde, eer hij met de groote doeken begon, de nieuwe tempera-verf beproeven, die snel, zonder eenige overschildering, in vrijwel vloeibaren toestand neergezet en daarna aan den achterkant van het doek gefixeerd moest worden. Iederen morgen was de eerste bezigheid van den leerling: de verdunning in juiste verhouding maken en met verf uit de tubes vermengen. Op het proeflinnen, dat nu geheel met kleur werd ingevuld, schreef Der Kinderen notities van kleuren en mengsels. En daarna begon hij met de groote doeken zelf; de zuivere en harmonische kleuren verschenen en voor wie maar oogen had om te zien en niet in vooroordeelen bevangen was, straalden zij als de kleuren van pas-ontloken crocussen in het jonge voorjaarsgras.

Zoo arbeidde Der Kinderen van den zomer '95 tot dien van '96 hard en afwisselend aan vele van zijn belangrijkste werken. De tweede wand kwam gereed en werd, vóór de plaatsing in de Raadhuishal van Den Bosch, in Arti en Pulchri geëxposeerd. Afwijzende verwondering ontstond er bij de meeste schilders. Maar juist en zeker werd de verhouding van de eerste tot de tweede wandschildering door Diepenbrock geformuleerd, in ‘De Kroniek’ van 6 Sept. '96: ‘Dit nu dunkt mij de wending die Der Kinderen's geest van de eerste wandschildering tot de tweede in den loop van een viertal jaren volbracht heeft: de wending uit het *pathos* naar den *ritus*, uit de emotie naar de contemplatie, van het lyrische naar het liturgische, uit

de muziek der kleuren naar de muziek der geometrale verhoudingen.'

Voortreffelijk en 't herhalen waard is ook wat Hammacher zegt, naar aanleiding van dit werk, over 't begrip monumentaal, dat niet alleen toenmaals maar ook nu nog zoo veel verwarring schijnt te moeten geven: 'Het louter klinkende, kleurende, sierende of bouwende heeft doel in zich zelf, is een begin van wat wij tegenwoordig absolute kunst zouden noemen. Het buiten-zich, in-iets-anders, zijn grond vindende, behoort altijd tot het representeerende. Het is als teeken slechts de afgezant van zijn beteekenis....'

'Het is vertegenwoordigende kunst, waarachter de volheid des levens klinkt, terwijl het in zichzelf berustende zijn eigen volheid vormt, als een afgerond iets. Het laatste kan monumentaal zijn door eigen spanning en grootheid. Het eerste is van *gezindheid* monumentaal, doordat het slechts een teeken wil vormen van een grooter alomvattend levensgeheel.'

Het leerlingwezen bleef Der Kinderen's gedachten steeds sterk bezighouden. 'De leerlingen,' zegt Hammacher, 'waren niet alleen ontvangers van lessen op bepaalde uren gegeven en dan weer losgelaten, zij deelden in hetgeen zijn wijze persoonlijkheid van het leven te verstaan gaf en in ruil hielpen zij bij het werk en gaven hun arbeid aan hetgeen de opdrachten tot in de nederigste bezigheden te doen gaven. Zij waren geen theoretische beoefenaars van kunsten buiten het levensverband in eenzaamheid tot stand gekomen. Wat zij als leerjongens hielpen tot stand brengen, had zijn bestemming.'

Zijn practisch samenwerken met leerlingen, waarvan ik zoo-even de eerste proeve eenigszins uitvoerig beschreef, zouden de inleiding vormen voor latere theoretische beschouwingen, die hij in 'de Gids' van 1902 en 1905 gaf over 'Kunst en Ambachtsonderwijs'. Maar niet minder schonken de ervaringen, verworven zoowel bij nieuwe, door Berlage gegeven groote opdrachten als met zijn eigen werkplaats voor schilderen en glasschilderen, in 1903 te Laren opgericht, hem hiertoe overdenkingsstof. Tragisch zijn al die moeilijkheden: 'een werkwijze en een werkverband als door der Kinderen voorgestaan, vond toen de maatschappij niet bereid en gesloten'.

.... ‘In een dooven tijd klinkt alles harder, scherper, vinniger, zijn de gedragingen hoekiger.’ En pijnlijk is het, over die jaren van strijd, van technische proefnemingen, van telkens hoop op nieuw werk, van herhaalde teleurstellingen, te lezen in Hammacher's VIIIste hoofdstuk, dat den tijd van 1896 tot 1907 beschrijft en belangrijke uitvoerige citaten geeft uit de briefwisseling met Diepenbrock.

Reeds in de eerste dier beide verhandelingen raakt Der Kinderen, zich verdiepend in de oude betrekkingen tusschen kunst en ambacht, het akademisch kunstonderwijs. Warm en boeiend geschreven is zijn op historisch onderzoek rustend betoog, als hij het ontstaan nagaat van wat men ‘Academies’ noemt en dan zijn wenschen uit voor ingrijpende hervorming der bestaande Akademie.

De tweede was zakelijker en nam als uitgangspunt het nieuwe reglement der Rijksakademie van 1905, dat hij, met waardeering voor eenige verbetering op het vroegere van 1893, aan strenge critiek onderwierp.

Zoo bleek er reeds, onbedoeld, een hervormingsprogramma te zijn ontstaan, toen Der Kinderen in November 1906, te Rome vertoevend, zijn benoeming ontving tot directeur der eenige instelling voor hooger kunstonderwijs in ons land. De jaren van dit directoraat, 1907 tot Der Kinderen's overlijden, den 2den November 1925, behandelt Hammacher, met een overzicht van de tweede essay over ‘Kunst en Ambachtsonderwijs’, in zijn IXde hoofdstuk. Hij verhaalt hoe Der Kinderen nog eenmaal, in 1908, het ontstaan en de ontwikkeling der Akademie resumeerde en op haar beteekenis wees voor onzen tijd; hoe er plannen werden gemaakt voor een nieuw, beter, ruimer gebouw en hoe de Minister ook in overweging nam de oprichting van een leerstoel voor de kunst, die de architectuur en de monumentale kunst raakte. Doch ook hier deden de gevolgen van den wereldoorlog zich voelen: in 1921 werd het begin van den bouw stopgezet. En zooals het bij een plan bleef met den nieuwen bouw, zoo verwerkelijkte zich evenmin de ontworpen wijziging van het reglement der Akademie, waarin de hervorming van het onderwijs moest worden vastgelegd. ‘Van een herleving der ambachtelijke monumentale kunstbeoefening aan de academie kwam voor-

loopig niets. Pas in 1918 gloorde iets van een begin van verwezenlijking op grooter schaal, toen drie buitengewone hoogleeraren werden toegevoegd aan de academie: voor de monumentale kunst R.N. Roland Holst, voor iconographie Dr. R. Ligtenberg en voor de kunstgeschiedenis en aesthetica der portretkunst J.P. Veth.'

Maar dan herinnert Hammacher er terecht aan, dat, al mocht in leiding en hervorming van het onderwijs veel illuzie zijn gebleven, in het verkeer met de leerlingen der Akademie Der Kinderen's wijsheid en oprechte liefde hare uitwerking niet hebben gemist: 'Nooit vergat hij, dat boven onderwijs en kunstbeoefening het leven gold. Hij was een man, die geheel leefde uit de idee der Eenheid; zijn katholiciteit was zuiver en volstrekt.'

Dit voorlaatste hoofdstuk van Hammacher's boek doet in volledigheid van het vele dat besproken moest worden en in meelevend begrijpen van Der Kinderen's streven en levensontwikkeling niet onder voor de voorafgaande. De invloed van den wereldoorlog op den schilder en den componist wordt nog even gememoreerd: Diepenbrock's verslagenheid en ontmoediging, Der Kinderen's overtuiging: 'wij hebben allen schuld aan deze verschrikkingen.' En dan komt het einde: het heengaan dier merkwaardige kunstenaarsfiguren van zoo groote cultureele beteekenis voor ons land: Diepenbrock, Veth, Der Kinderen.

Een drietal bladzijden, met warmte en wijze bezonnenheid geschreven, geven des schrijvers slot-beschouwing. Al zullen jongere scheppers van monumentale kunst zich niet steeds bewust zijn van wat zij aan Der Kinderen te danken hebben, misschien nauwelijks zijn belangrijkste werken kennen, toch 'zal de straling van zijn werkzaamheid duren.'

Zooals voor Hammacher die den schilder niet persoonlijk heeft gekend toch diens geheele gestalte met zijn werk en zijn werkzaamheid levend werd, zoo moet het ook den lezers van dit voortreffelijk boek gaan: zij zullen een levend en levenwekkend mensch aanschouwen. Wie zelf onmiddellijk ervaren hebben de bekoring van Der Kinderen's wezen, den milden invloed van zijn persoonlijkheid, zullen verre herinneringen

zien nader komen: zijn ietwat gebogen gestalte, zooals hij, in de Larensche jaren van den tweeden Bosschen wand, 's winters te mijmeren liep, in zijn klompen over de modderige veldpaadjes, den slappen hoed diep over de oogen; of slank opgericht melodieus neuriënd stond te werken aan die groote stille figuren van de Kathedraal; of in zijn stoel gedoken zat, vol humor een anecdote vertellend; of later, door de gangen der Akademie ging, gehuld in zijn cape, meest zacht en vredig met u sprekend, soms even stilstaande in geestdriftig strijdlustig debat....

De heer Hammacher waarschuwde in den aanvang, dat hij geen kunstenaarsleven in romanvorm gaf. Gelukkig niet! De roman is een kunstvorm op zichzelf, met compositie-eischen die voeren tot weglaten, verkorten, of fantaseerend aanvullen met overgangen en dialogen, een kunstvorm die volslagen ongeschikt is het leven te omvatten van een mensch die zich-zelf in kunstwerken en betoogen helder uitgesproken heeft. In niet mindere mate echter kan de in aandachtige bewondering en met liefde geschreven essay een kunstwerk zijn. Dat heeft Hammacher getoond met dit aan Mevrouw J.H. Der Kinderen-Besier opgedragen boek, waarvan alleen reeds, afgezien van den schoonen definitieven vorm, de materiëele taak der voorstudie, van het verzamelen en rangschikken der stof, allen lof verdient. Dat, om de uitgave niet te kostbaar te maken, daarbij het illustratiemateriaal beperkt moest worden, is hem niet te verwijten. Onbevredigend blijven zulke sterk-verkleinde reproducties toch steeds; en vooral van de bloeiende kleurenstraling der tweede Bossche schildering geven de hardgelijnde cliché's niet de flauwste afschaduwing. Aanhangsels achterin het werk bieden een chronologisch overzicht van Der Kinderen's wandschilderingen, gebrandschilderde ramen, boekversieringen en ander grafisch werk, geschilderde en geteekende studies en van zijn essayistischen arbeid, besloten door een lijst van al wat over den kunstenaar en zijn werk geschreven werd.

P.H. VAN MOERKERKEN

De volkenbond en de hedendaagsche internationale samenleving

In de tegenwoordige crisismoeilijkheden, waaraan geheel de wereld blootgesteld is, wordt veelal verwacht, dat van den Volkenbond een stuwende kracht zal uitgaan. Wordt aan die verwachting in de practijk de bodem ingeslagen, dan is Genève het voorwerp van sceptische en ontmoedigende beschouwingen. Zoowel bij die hooge verwachtingen als bij die daarop volgende ontmoediging vergeet men echter maar al te licht, welke groote moeilijkheden de Volkenbond tegenwoordig heeft te overwinnen. Op economisch gebied ziet men den Volkenbond totnogtoe vruchtelooze pogingen aanwenden om de belemmeringen, die in bijkans alle landen tegen een eenigszins vrij handelsverkeer worden opgetrokken, neder te halen. Menige Regeering blijkt evenwel de door haar vertegenwoordigers op internationale conferenties gehuldigde beginselen te verloochenen, waardoor gaandeweg een toestand ontstaat, die eerder bij de Middeleeuwen dan bij de door techniek en materieelen vooruitgang verlichte XXe eeuw schijnt te passen. Op politiek gebied zijn de moeilijkheden welhaast even groot. De Ontwapeningsconferentie en de pogingen tot bijlegging van het conflict in het Verre Oosten zijn daarvan maar al te duidelijke weerspiegelingen. Toch mag hier geen reden zijn tot al te groote wanhoop, want, al schijnt in den zeer langzamen vooruitgang van Genève, vooruitgang, die den minder oplettenden toeschouwer wel eens als volkomen stilstand voorkomt, iets onrustbarendste liggen, daartegenover staat een onmiskenbaar goede zijde, die somtijds al te veel uit het oog verloren wordt. Die goede zijde - hoe paradoxaal het ook moge klinken - is, dat de alom verbreide economische, politieke, sociale en moreele crisis, die zich van het geheele leven

heeft meester gemaakt, ook den Vokenbond niet gespaard heeft. Want dat verschijnsel komt voort uit het feit, dat de Volkenbond steeds meer zijn plaats begint in te nemen onder de werkelijke factoren, die in het internationale leven den toon aangeven. De Volkenbond is midden in de reëele wereldpolitiek getreden: geen vraagstuk van internationale beteekenis of Genève zal er den weerslag van ondervinden en naar Genève zal worden opgezien om een oplossing tot stand te brengen. Is het dan wel een wonder, dat Genève in de crisisellende deelt en dat de resultaten van den Volkenbond mede worden betrokken in de ontmoediging, die zich van zoovelen meester heeft gemaakt? De tijd is immers voorbij, dat de Volkenbond een op papier bestaand schema was. Hij is werkelijkheid geworden en vele van de bereikte resultaten zouden thans noode gemist kunnen worden.[1)] Maar bij het afwegen van de verwachtingen, die men van den Bond koestert, mag men toch nimmer vergeten, dat het slechts twaalf jaren geleden is, dat voor het eerst de Assemblée te Genève bijeenkwam. Juist die korte spanne tijds, die ons nog van de oprichting van den Volkenbond scheidt, moet ons eraan blijven herinneren, dat het aan het einde van den wereldoorlog ontstane Geneefsche instituut zijn plaats in de internationale samenleving nog moest veroveren op tal van vooroordeelen, die de politieke constellatie van het oogenblik had geschapen. Het feit, dat de Volkenbond is opgegroeid in het politiek statuut, dat het gevolg was van een door den overwinnaar aan den overwonnene opgelegden vrede, heeft op de eerste levensschreden van den jongen Volkenbond zijn stempel gedrukt. Tal van heilige huisjes stonden een gezonden ontwikkelingsgang in den weg: op politiek gebied het territoriaal statuut van Europa, het aan de ex-centralen voorgeschreven ontwapeningsregiem, op economisch gebied het autarkisch streven van nieuw ontstane staatsgebieden en het vraagstuk van de herstel- en oorlogsschulden. In een proces van langdurigen en moeizamen strijd, dat zich thans aan het voltrekken is, moet de Volkenbond deze vooroordeelen overwinnen, wil hij werkelijk erin slagen de hem toekomende plaats in de internationale

1) Men denke slechts aan instellingen als het Secretariaat en het Permanente Hof van Internationale Justitie.

samenleving in te nemen. Hoe moeilijk de afloop van dezen strijd ook te voorzien is, toch mag er geen plaats zijn voor een ongerechtvaardigd pessimisme. Wil men van een crisis in den Volkenbond spreken, dan zal men daarin slechts mogen zien de crisis, die ieder nieuw denkbeeld onvermijdelijk moet doorloopen, voordat het zich ten volle heeft ontplooid, een jeugdcrisis dus van het ontwakend internationalisme.

Bij een bespreking van de meest actueele problemen, waarvoor de Volkenbond zich thans geplaatst ziet, dient allereerst de nadruk gelegd te worden op het onverbrekelijk verband, dat bestaat tusschen de economisch-financieele en de politiek-juridische problemen, die om een regeling vragen. Op economisch gebied richt thans aller hoop zich op de in de eerste helft van dit jaar te Londen te houden Economische Conferentie. Wil deze Conferentie tot een bevredigend resultaat geraken, dan is het een allereerste voorwaarde, dat de in Lausanne bereikte voorloopige regeling van het Duitsche herstelvraagstuk gevolgd wordt door een bevredigende oplossing van de kwestie der oorlogsschulden aan de Vereenigde Staten. Een der motieven, waarmede de Vereenigde Staten de stipte nakoming der uit de oorlogsschulden voortvloeiende verplichtingen rechtvaardigen, is de meening, dat de Europeesche landen de door vermindering of kwijtschelding der oorlogsschulden vrijkomende bedragen voor bewapeningsdoeleinden zullen gebruiken. De houding van de Vereenigde Staten in de kwestie der oorlogsschulden is dan ook in hooge mate afhankelijk van de wijze, waarop de Europeesche Mogendheden op de Ontwapeningsconferentie erin zullen slagen hun bewapeningen op een lager peil te brengen. Aan den anderen kant moet een vermindering van de bewapeningen hand in hand gaan met een versteviging van de internationale rechtsorde in dien zin, dat de oorlog als rechtsmiddel niet alleen geëlimineerd, maar ook overbodig gemaakt wordt door een verbeterd mechanisme tot het vreedzaam oplossen van internationale geschillen. De noodzakelijkheid daartoe treedt in een scherp licht in het geschil, dat thans in het Verre Oosten tusschen China en Japan woedt. Dit geschil is in een voor den Volkenbond uitertst critiek stadium getreden, aangezien het oogenblik weldra zal zijn aangebroken, waarop de

Bond, al dan niet op grondslag van de bevindingen van de Commissie-Lytton, zijn standpunt ten opzichte van de merites van het geschil zal moeten gaan bepalen. De wijze, waarop de Volkenbond in dit geschil zal vermogen op te treden, zal wederom van grooten invloed zijn op het uiteindelijk welslagen van de Ontwapeningsconferentie.

Zoo kan men door al deze verscheidene vraagstukken een roode draad zien loopen, die ze alle in een onverbrekelijk verband samenvat: tegenslag op het eene gebied wordt onafwijsbaar door tegenslag op het andere gevolgd, terwijl eveneens vooruitgang in een enkel dier vraagstukken vooruitgang over de geheele linie ten gevolge zal hebben.

Gelijk gezegd richt op economisch gebied aller hoop zich op de onder de auspiciën van den Volkenbond te houden Monetaire en Economische Conferentie, tot het bijeenroepen waarvan op de Conferentie van Lausanne besloten werd.

Nu is de taak van een dergelijke Conferentie voorwaar geen geringe. Wil zij tot tastbare resultaten geraken, dan zal zij niets minder moeten bereiken dan het scheppen van de voorwaarden, waaronder de bestaande belemmeringen van het handels- en betalingsverkeer, die thans in toenemende mate den internationalen handel afsnoeren, geleidelijk opgeheven kunnen worden.

Het vooruitzicht van deze Conferentie roept onwillekeurig het jaar 1927 in herinnering. Ook toen had onder de auspiciën van den Volkenbond een groote Economische Conferentie plaats. Die Conferentie was vrijwel eenstemmig tot de slotsom gekomen, dat het oogenblik aangebroken was, waarop de voortdurende stijging der tarieven in een geleidelijke afbraak daarvan moest verkeeren. Van de uitwerking van dit grootsche beginsel is echter weinig terecht gekomen. Wel kwam nog in hetzelfde jaar 1927 een Verdrag tot stand, dat een opheffing van de bestaande in- en uitvoerverboden en -beperkingen ten doel had, maar het aantal der daaraan deelnemende Staten is zeer gering gebleven. Ook het in 1929 door Engeland gelanceerde denkbeeld tot het sluiten van een Tarievenbestand kon niet verwezenlijkt worden. Een daartoe in het begin van 1930 gehouden Conferentie bracht slechts de z.g. Handelsconventie

tot stand, welker inwerkingtreding evenwel ondanks herhaalde ijverige pogingen niet heeft mogen gelukken. De teleurstelling, die in vele landen het niet nakomen van de aanbevelingen van de Conferentie van 1927 gewekt heeft, heeft naar middelen doen omzien, om het gewenschte resultaat althans tusschen bepaalde groepen van Staten te bereiken. Zoo is Engeland, na in de jaren na 1927 herhaaldelijk getracht te hebben zijn vrijhandelspolitiek als onderhandelingsobject tegenover protectionistische landen in te zetten, nauwer economisch contact gaan zoeken met de verschillende deelen van het Britsche Rijk. Of deze orientatie van de Engelsche handelspolitiek, die in Ottawa bezegeld is, voor het welslagen van de aanstaande Conferentie bevordelijk zal blijken, mag voorshands betwijfeld worden. Immers het voordeel, dat gelegen is in een verruiming van den handel tusschen de deelen van het Britsche Rijk, wordt grootendeels te niet gedaan door de tariefverhoogingen aan de peripherie van het Britsche Rijk, die het gevolg van Ottawa zullen zijn. Engeland zal daardoor zijn bewegingsvrijheid op de komende Conferentie ernstig belemmerd zien.

Tegenover het door Engeland beoogde gesloten Britsche stelsel staat het stelsel, dat Nederland, België en Luxemburg nagestreefd hebben in het Verdrag van Ouchy. Laatstgenoemd Verdrag stelt eveneens wederzijdsche tariefverlagingen in uitzicht, echter met dit groote verschil, dat iedere Staat tot het Verdrag van Ouchy kan toetreden, waardoor het aldus geschapen preferentiegebied kan worden uitgebreid. Bovendien zullen krachtens dit Verdrag geen tariefverhoogingen tegenover niet toetredende Staten kunnen worden ingesteld. Hoe gezond het denkbeeld, dat aan het Verdrag van Ouchy ten grondslag ligt, ook moge zijn, de vraag kan rijzen - en is inderdaad reeds opgeworpen -, of het wel in overeenstemming is met de meestbegunstiging, die zoowel Nederland als België in hun handelsverdragen aan andere landen verleend hebben.

Een derde regionale groep, die thans van zich doet spreken, wordt gevormd door de Staten van Midden- en Oost Europa. De catastrophale daling van de prijzen der landbouwproducten, van welker uitvoer deze landen in zoo ruime mate afhankelijk zijn, heeft hen gezamenlijk doen omzien naar middelen tot verbetering. Op de in September 1932 gehouden Confe-

rentie van Stresa zijn voorstellen ontworpen tot steun aan die landen, onder andere in den vorm van voorkeursrechten voor hunne granen. Ook hier komt de meestbegunstigingsclausule ter sprake, met name ten opzichte van de Overzeesche graanlanden.

Het bovenstaande doet zien, hoe reeds op het gebied van de meestbegunstiging de komende Conferentie zich voor vraagstukken van het allerhoogste gewicht zal zien geplaatst. Dit punt zal echter slechts een onderdeel van de te behandelen stof uitmaken. De Conferentie van 1927 had den strijd voornamelijk te voeren tegen tarieven en invoerverboden, die destijds de voornaamste hinderpalen voor den wereldhandel vormden. De middelen, die sindsdien gebezigd worden om den invoer te belemmeren, zijn voornamelijk contingenteeringsmaatregelen, die ten doel hebben de hoeveelheid, in een bepaald tijdvak in een land in te voeren, te beperken of te verminderen, en de viezenrestricties, die de geldmiddelen beperken, waarmede de in te voeren goederen betaald moeten worden. Dergelijke maatregelen, die heel wat schadelijker zijn dan tarieven, hebben ook een sterk financieelen ondergrond, doordat de verminderde uitvoermogelijkheden der verschillende landen hun handels- en betalingsbalansen ongunstig beïnvloeden en daardoor bij niet tijdig ingrijpen het nationale geld in gevaar brengen. Raakt het geld van de goudpariteit af, dan worden daardoor de handelsbetrekkingen op een andere basis gebracht, waardoor nieuwe verwarring ontstaat, die wederom tot tegenmaatregelen van andere landen aanleiding geeft. Dit probleem speelde op de Conferentie van 1927 geen rol: toen stonden alle belangrijke landen op goudbasis. Op het oogenblik is dat anders, nu nog slechts zes landen gezonde valuta hebben. Vandaar dat de komende Conferentie een heel wat uitgebreider agenda zal hebben dan die van 1927.

Hetgeen tot heden bekend is geworden omtrent de voorbereiding van de Conferentie[1)] geeft blijk van de vrijwel algemeen geldende opvatting, dat, alvorens nuttige arbeid verricht kan worden, de voornaamste hangende politieke kwesties, zooals oorlogsschulden en ontwapening, nader tot een op-

1) De voorbereiding van de Conferentie is toevertrouwd aan een Commissie, die onder voorzitterschap staat van Mr. L.J.A. Trip.

lossing moeten zijn gebracht. Bovendien staat het vast, dat tot een iets beteekenende opruiming der bestaande handelsbelemmeringen niet zal kunnen worden overgegaan, voordat de meeste landen hun geld wederom op goudpariteit gevestigd zullen hebben. De houding van Engeland is in dezen dus van doorslaggevend belang, waarbij terstond aangeteekend moge worden, dat de op 15 December j.l. door Engeland aan de Vereenigde Staten volbrachte betaling de kans op een spoedigen terugkeer tot den gouden standaard voorshands niet verhoogt. Aan den anderen kant opent juist die betaling van Engeland den weg tot het totstandkomen eener aan de gewijzigde omstandigheden aangepaste regeling van het vraagstuk der oorlogsschulden. Als voorwaarde voor een spoedigen terugkeer tot den gouden standaard wordt echter van verschillende zijden ook een voorafgaande geleidelijke afbraak der bestaande handelsbelemmeringen gesteld. Het is niet te verwachten, dat de vicieuse cirkel, waarin aldus muntpolitiek en economische vrijheid zich meer en meer gaan bewegen, zal worden verbroken, tenzij een op onbevangen inzicht gevestigd onderzoek ter hand genomen zal worden. Nationalistische drijfveeren zullen in den smeltkroes van stijgende ellende plaats moeten maken voor een begin van daadwerkelijke economische samenwerking.

Moeten op economisch en financieel gebied nog de grondslagen gelegd worden voor een internationale samenwerking van wijden omvang, op politiek en juridisch gebied is de toestand in zooverre gunstiger, dat hier een aantal aanknoopingspunten aanwezig is. Het Volkenbondverdrag vormt reeds het skelet voor zulk een samenwerking. Op dit gebied is geen nieuwe bouw meer vereischt, doch slechts stoffage. Maar dat zelfs dit nog met genoeg moeite gepaard gaat, bewijzen de moeilijkheden, waarmede de Ontwapeningsconferentie heeft te kampen.

De principieele belangrijkheid van de besprekingen op de Ontwapeningsconferentie is niet zoo zeer gelegen in de eigenlijk gezegde beperking of vermindering der bewapeningen, die het uiteindelijk resultaat van de Conferentie moet zijn, dan wel in de vraag, welke voorwaarden geschapen moeten worden,

om een dergelijke beperking of vermindering mogelijk te maken. Deze voorwaarden zijn aangegeven in art. 8 van het Volkenbondverdrag, dat de bewapeningsvermindering begrenst tot de hoeveelheden, die benoodigd zijn voor het verzekeren van de nationale veiligheid en de handhaving der in het Pact voorgeschreven sanctieverplichtingen.

Over het begrip veiligheid is reeds heel wat gestreden. Men kan lang redetwisten over de vraag, of veiligheid aan vermindering der bewapeningen moet voorafgaan, zooals hoofdzakelijk door Frankrijk wordt voorgestaan dan wel, zooals van Engelsche zijde gaarne beweerd wordt, een vermindering der bewapeningen vanzelf een verhoogde veiligheid ten gevolge zal hebben. De vraag is in zooverre van minder beteekenis dat beide begrippen in elk geval hand in hand zullen moeten gaan en dat ontwapening zal moeten samengaan met een versteviging der internationale rechtsorde op zoodanige wijze, dat voor oorlog geen plaats meer is en dat geweldpleging als een misdaad gestraft wordt.

Nu kan, zeer algemeen gesproken, het vraagstuk van het verhoogen van de veiligheid op twee verschillende wijzen worden aangepakt: van boven of van onderen, of om het juridisch uit te drukken, formeel of materieel. Van boven in den zin eener versterking en uitbreiding van de processueele rechtsnormen (procedures tot beslechting van geschillen en tenuitvoerlegging van sancties), van onderen in de richting eener ontwikkeling van de internationale samenwerking.

Het vooroorlogsche volkenrecht, voor zoover het eene bestrijding van den oorlog bevat, kenmerkt zich door het accent, dat het laat vallen op de processueele zijde van het recht. Naast een meer of minder nauwkeurige afpaling van de Statensouvereiniteit wordt gezocht naar uitbouw van de procedures tot beslechting van internationale geschillen. Zoo staan de Haagsche Vredesconferenties van 1899 en 1907, afgescheiden van het aldaar bereikte op het gebied van het oorlogsrecht, in het teeken van arbitrage, mediatie en enquête. Werkelijke vooruitgang valt niet te boeken, hetgeen wel blijkt uit de in de meeste arbitrageverdragen voorkomende reserve, volgens welke geschillen, die de vitale belangen der Staten raken, aan de arbitrageprocedure worden onttrokken. Deze reserve is

voor een groot deel te verklaren uit de wel eenigszins gerechtvaardigde aarzeling der Groote Mogendheden om de beslissing over hun levensbelangen aan derden over te laten, zoolang genoegzame materieele rechtsnormen, waaraan die belangen getoetst kunnen worden, nog ontbreken.

Het Pact van den Volkenbond is belangrijk in zooverre, dat het ook de belofte inhoudt voor een materieele ontwikkeling. Dit blijkt reeds uit de Inleiding, die voor den Volkenbond twee doelstellingen aangeeft, te weten bevordering van internationale samenwerking naast waarborg van vrede en veiligheid. Het Pact gaat inderdaad van een zeer ruime gedachte uit; in de mogelijkheden, die het opent, ligt een diepe beteekenis.

Gaat men na wat de Volkenbond in zijn korte bestaan verricht heeft, dan ontkomt men niet aan den indruk, dat wederom de formeele kant zich in de grootste belangstelling heeft mogen verheugen, terwijl bij de vele teleurstellingen, die de resultaten van den Bond gewekt hebben, wel eens over het hoofd gezien wordt, dat wel zeer eenzijdig te werk gegaan is en dat men aan een ernstig onderzoek naar de factoren, die tot conflicten aanleiding geven nog niet toegekomen is. Zoodra de opbouw van onderen eenmaal serieus ter hand genomen wordt zullen ook teleurstellingen, die thans onvermijdelijk op juridisch gebied voorkomen - men denke slechts aan schendingen van het Kellogg-Pact en het Volkenbondverdrag, die vooral in de oogen van het groote publiek het aanzien van den Volkenbond schaden - eerder vermeden kunnen worden.

Het mag als bekend worden verondersteld, dat het Pact regelen bevat tot terugdringing van het recht om vrijelijk oorlog te voeren, doch dat men daarin niet zoover is gegaan, den oorlog geheel te verbieden. Een poging tot een gesloten stelsel van geschillenbeslechting, waarin voor een geoorloofden oorlog geen plaats is, is het Protocol van Genève van 1924. De inwerkingstelling van een dergelijk stelsel stuitte evenwel op groote bezwaren. In de eerste plaats is het juridisch zeer moeilijk om bij een uitgebroken conflict den aanvaller aan te wijzen, hetgeen voor een effectieve tenuitvoerlegging van sancties noodzakelijk is. Op de rol, die het vraagstuk van de zelfverdediging daarbij speelt, zal nog nader worden teruggekomen. Verder vormen de uitgebreide sanctieverplichtingen, die met

een dergelijk stelsel gepaard moeten gaan, een ernstigen hinderpaal. In een gewapend conflict, waarbij belangrijke Staten partij zijn, zullen sancties in den regel vruchteloos blijken te zijn, tenzij zij algemeen kunnen worden toegepast. Nu is dit al van den beginne af uitgesloten, omdat de Volkenbond niet universeel is. Met name weegt hier zwaar de afwezigheid van de Vereenigde Staten, die door hun vasthouden aan het beginsel van de vrije zee een doeltreffende toepassing der sanctiebepalingen uiterst problematiek kunnen maken.

Toch blijft men veelal voortbouwen op het denkbeeld, dat een ontwikkeling der sanctieverplichtingen een wezenlijke verhooging der veiligheid ten gevolge zal hebben. Zoo is op de Ontwapeningsconferentie van Fransche zijde naar voren gebracht de wenschelijkheid van het scheppen eener internationale weermacht tot bestraffing van een Staat, die tot een aanval mocht overgaan. Dit streven is niet nieuw: reeds tijdens de Vredesconferentie van 1919 had Frankrijk te vergeefs voorgesteld den Volkenbond van een gewapende macht te voorzien. Ook in ons land telt deze gedachte haar aanhangers. In een aan den vooravond van de Ontwapeningsconferentie verschenen werk bepleit Prof. van Vollenhoven, die zich reeds in 1910 als voorstander van een internationale weermacht had doen kennen, een gemeenschappelijk geweldadig ingrijpen bij het uitbreken van een gewapend conflict op grondslag van art. 11 van het Volkenbondverdrag.[1)] Het valt niet te ontkennen, dat een dergelijke gedachte veel verleidelijks biedt. Een gewapende macht, die uit naam van den Volkenbond optreedt tot handhaving van internationale verplichtingen schijnt een groote vooruitgang, waardoor orde uit de thans heerschende wanorde zou worden geschapen. Toch zal men bij de uitwerking van dergelijke plannen op tal van hinderpalen stuiten, ja zelfs zullen daarin niet te onderschatten gevaren gelegen zijn. Hoe zal de leiding van een dergelijke gewapende macht gevormd moeten worden? Een politiemacht, die in den Staat tegen ordeverstoringen heeft te waken, bestaat uit en wordt geleid door burgers, wien het welzijn van hun land bovenal ter harte gaat en die door banden van historie en van traditie

1) Du Droit de Paix - De Iure Pacis, 's Gravenhage, Martinus Nijhoff, 1932.

aan hun land verknocht zijn. In de internationale samenleving ontbreekt heden ten dage nog het bewuste samenhoorigheidsgevoel, dat voor een internationale gewapende macht vereischt is. Zou men er al in kunnen slagen de daartoe benoodigde manschappen te recruteeren - men denke aan de in vorige eeuwen in Europa veelvuldig voorkomende huurlegers, - de leiding van een dergelijke macht zou op onoverkomenlijke moeilijkheden stuiten. Want, zoolang de internationale rechtsorde nog niet een zoodanig peil bereikt heeft, dat twijfel over de rechtmatigheid van een gewelddadig Volkenbondsoptreden ten eenenmale uitgesloten zou zijn, zou de aanwezigheid van een internationale weermacht eerder een gevaar dan een voordeel beteekenen. Naast dit hoofdbezwaar vallen in het niet de moeilijkheden van meer technischen aard, die de uitwerking van bovengenoemd denkbeeld zou doen oprijzen. Vragen als op welke wijze de internationale weermacht bewapend zou moeten worden, waar het materiaal opgeslagen en op welke wijze het onder toezicht gesteld zou moeten worden, zijn even zoovele puzzles, waarvan een oplossing ver te zoeken is.

Beschouwt men den opzet van een juridischen bovenbouw, zooals die spreekt uit sommige plannen, die op de Ontwapeningsconferentie ter tafel liggen, voorloopig als een probleem voor een verdere toekomst, en acht men den opbouw van een materieele structuur voorshands een vraagstuk van een langdurige en geleidelijke ontwikkeling, dan schijnt men tot een somber resultaat te geraken. Het heeft veel van een vicieuzen cirkel, die iederen verderen arbeid verlamt. Die cirkel moet verbroken worden en kan verbroken worden. Reden tot stilzitten is er allerminst, indien men bedenkt, dat de Volkenbond zich thans geplaatst ziet voor een aantal concrete vraagstukken van het allerhoogste gewicht, die wel degelijk thans met wijs beleid en inzicht tot oplossing gebracht kunnen worden.

Om bij de Ontwapeningsconferentie te blijven, treedt als zoodanig in de eerste plaats naar voren een vraagstuk, dat voor het welslagen van de Conferentie van het hoogste belang is, namelijk de Duitsche eisch tot ‘Gleichberechtigung’ op het stuk van bewapeningen. De Conferentie ziet zich hier voor een uiterst delicaat vraagstuk geplaatst, want een der voor menig

land belangrijkste stukken van het Verdrag van Versailles is daarmede op het tapijt gebracht. Dit Verdrag schrijft aan Duitschland vergaande beperkingen op zijn weermacht voor, zoowel wat het personeel als wat het materiaal betreft. Maar blijkens de inleiding van het desbetreffende deel V van het Verdrag van Versailles, zijn de opstellers van dat Verdrag daarbij uitgegaan van de gedachte, dat Duitschland's ontwapening de inleiding moest vormen van een algemeene ontwapening. Duitschland ziet hierin een verbintenis, waarvan het thans de nakoming vordert en heeft als voorwaarde voor zijn verdere deelneming aan de werkzaamheden van de Ontwapeningsconferentie gesteld, dat de andere landen aan deze belofte gestand doen en dat Duitschland op gelijken voet met de andere landen op bewapeningsgebied zal worden behandeld. In den Duitschen eisch zit iets billijks. Dat verzet op een zoo principieel punt niet zou uitblijven, was echter nauwelijks te verwachten, vooral omdat het probleem niet slechts Duitschland betreft, maar zich automatisch uitbreidt tot de overige bij de Vredesverdragen ontwapende landen. Zoo heeft de Duitsche pariteitseisch ongerustheid gewekt bij de landen van de Kleine Entente, die de mogelijkheid eener herbewapening van Hongarije met leede oogen tegemoet zien. Principieele overeenstemmings is evenwel bereikt in de door de Groote Mogendheden op 11 December j.l. te Genève gesloten overeenkomst, die Duitschland's verdere deelneming aan de werkzaamheden van de Ontwapeningsconferentie verzekert. De aldus principieel bereikte pariteit, die practisch neerkomt op een afschaffing van Deel V van het Verdrag van Versailles, en van de overeenkomstige hoofdstukken van de andere Vredesverdragen, zal thans in de te sluiten Ontwapeningsconventie belichaamd moeten worden. De moeilijkheid eener practische verwezenlijking van de pariteit is echter, dat daarbij vermeden zal moeten worden, dat de thans ontwapende landen hun bewapening gaan uitbreiden, want een dergelijke oplossing zou een vermindering door andere landen ongetwijfeld bemoeilijken. De te bereiken definitieve overeenstemming zal dan ook moeten bestaan uit een geleidelijke wederzijdsche aanpassing tusschen het bewapeningsniveau van de bij de Vredesverdragen ontwapende landen eenerzijds en de ex-ge-

allieerden anderzijds. Ook hier werkt de drang der omstandigheden weer in de richting van de opruiming van een kunstmatige barrière die aan een vruchtbare samenwerking in den weg stond.

Een tweede punt, waaromtrent thans beslissingen zullen moeten worden genomen, is het conflict tusschen China en Japan. Zeer in het kort is de gang der gebeurtenissen de volgende. Japan, dat groote door verdragsrechten beschermde belangen in Mantsjoerije heeft, onderneemt, als het die belangen bedreigt acht, een militaire actie, zet de bestaande bestuurslichamen af, creëert nieuwe, die tot een nieuwe eenheid, Mandsjoekwo geheeten, geconsolideerd worden. Ten slotte erkent Japan het nieuwe Mandsjoekwo en sluit daarmede een Verdrag. Het optreden van Japan wekt van den aanvang af in geheel China verontwaardiging, die ontaardt in een boycott op groote schaal van Japansche goederen en in anti-Japansche betoogingen in verschillende Chineesche steden, met name in Sjanghai. In laatstgenoemde stad ontstaan vijandelijkheden tusschen de in de Internationale Nederzetting gestationeerde Japansche troepen en het Chineesche garnizoen, die weldra ernstige proporties aannemen. China beroept zich eerst op art. 11 van het Pact, vervolgens op art. 15. De Raad wendt pogingen aan tot het vinden van een oplossing. Een commissie van deskundigen wordt daartoe naar het Verre Oosten gezonden, die voor kort haar bevindingen het licht deed zien. Ten slotte brengt China het geheele geschil ook nog voor de Algemeene Vergadering van den Volkenbond, die in Maart 1932 in buitengewone zitting bijeenkwam en die thans al dan niet op grondslag van het rapport van de Commissie-Lytton een oplossing zal hebben te zoeken.[1)]

In het Chineesch-Japansche geschil spelen drie groote Verdragen een meer of minder prominente rol.

Uit een zuiver politiek oogpunt komt daarbij ter sprake het z.g. Negenmogendheden-Verdrag, dat in 1922 tot stand ge-

1) Voor nadere bijzonderheden betreffende de bemoeiingen van den Volkenbond met het Chineesch-Japansch geschil zij de lezer verwezen naar het door den Minister van Buitenlandsche Zaken aan de Staten-Generaal overgelegde Verslag van de buitengewone zitting van de Volkenbondsvergadering.

komen is op de Conferentie van Washington en waarbij de Vereenigde Staten, Engeland, Frankrijk, Italië, Japan, Nederland, België en Portugal overeengekomen zijn de onafhankelijkheid en de onschendbaarheid van het Chineesche Rijk te eerbiedigen.

In de tweede plaats speelt het Volkenbondverdrag in dezen een belangrijke rol. Naast de artikelen, die over geschillenoplossing handelen, is daarbij met name van belang artikel 10, dat de politieke onafhankelijkheid en de territoriale onschendbaarheid van de Leden van den Bond handhaaft en de verplichting inhoudt tot waarborg daarvan in geval van een buitenlandschen aanval.

Ten slotte dient in verband met dit geschil gewezen te worden op het Kellogg-Pact, dat den oorlog als instrument van nationale politiek uitschakelt en de Verdragsluitende Partijen verplicht de oplossing harer onderlinge geschillen slechts langs vreedzamen weg na te streven. Door hun aandeel in de totstandkoming van dit Verdrag zijn de Vereenigde Staten ten zeerste bij de bijlegging van het Chineesch-Japansche geschil betrokken, hetgeen zich van den beginne af geuit heeft in een samenwerking tusschen Genève en Washington, waarin ieder, die het gebrek aan universaliteit van den Bond als een zijner grootste tekortkomingen pleegt te beschouwen, zich mag verheugen. Door het ontbreken van sancties en bovenal van aanwijzingen over de vreedzame oplossing van geschillen kan de daadwerkelijke invloed van het Kellogg-Pact in het onderhavige geval slechts een geringe zijn. Stond aanvankelijk de Regeering van de Vereenigde Staten zeer aarzelend tegenover een uitbreiding van de uit het Kellogg-Pact voortvloeiende verplichtingen, de toestanden in het Verre Oosten hebben niet nagelaten op die houding van invloed te zijn. Een nieuwe oriëntatie komt tot uiting in het beginsel, dat ten grondslag ligt aan de gelijkluidende nota's die de Amerikaansche Secretaris van Staat op 8 Januari 1932 tot de Regeeringen te Tokio en te Nanking richtte en waarin verklaard werd, dat de Regeering van de Vereenigde Staten niet voornemens was ‘eenigen toestand, eenig Verdrag of eenige overeenkomst te erkennen, die tot stand gekomen zou zijn door middelen in strijd met de verplichtingen en verbintenissen van

het Kellog-Pact van 27 Augustus 1928, waarbij evenals de Vereenigde Staten, China en Japan partijen zijn.'[1] Deze z.g. 'Stimson Doctrine' is door den Secretaris van Staat nader uitgewerkt in zijn op 8 Augustus 1932 voor den Council on Foreign Relations gehouden redevoering, waarin de heer Stimson verklaarde, dat het Kellogg-Pact de verplichting voor de onderteekenaars inhield, in geval van schending van het Pact met elkander in beraad te treden. Hoezeer ook van belang komt zelfs deze nieuwe oriëntatie niet tegemoet aan de tekortkomingen, die het Kellogg-Pact aankleven. Hoogstens wordt daardoor in nog meerdere mate de nadruk gelegd op de moreele waarde van het oorlogsverbod en op het eveneens in artikel 11 van het Volkenbondverdrag nedergelegde beginsel, dat een oorlog heden ten dage niet meer slechts den belligerenten aangaat, maar een aangelegenheid van de geheele Statengemeenschap geworden is.[2]

Hoe zijn nu de gebeurtenissen, die zich in het Verre Oosten hebben afgespeeld te waardeeren in het licht van de drie bovengenoemde Verdragen? Daarbij kan men twee wegen bewandelen. Men kan in de eerste plaats den streng juridischen weg volgen en de feiten zonder meer aan de bestaande Verdragen toetsen. Daarbij zal men zonder veel moeite tot de conclusie komen, dat Japan die Verdragen geschonden heeft, en dus de door het Pact voorziene sancties tegen dat land kunnen ontketenen. Men zal dan het recht hebben laten zegevieren, maar de vraag rijst terstond of dit niet een Pyrrhusoverwinning zal zijn. Afgescheiden van de onzekerheid over het bereiken van de noodige overeenstemming voor het ten uitvoer leggen der sancties, behoeft men er niet aan te twijfelen, dat Japan, mocht de Volkenbond het dezen koers uit-

1) Dit beginsel is later ook door den Volkenbond overgenomen en wel in de resolutie, die de Vergadering op 11 Maart 1932 eenstemmig aanvaardde.
2) In dit verband is nog van belang, dat in de bovengenomde overeenkomst van 11 December 1932 in zake den Duitschen pariteitseisch de Regeeringen van Engeland, Duitschland, Frankrijk en Italië zich bereid verklaard hebben, gemeenschappelijk met alle andere Europeesche Staten plechtig nogmaals te bevestigen, dat zij onder geen omstandigheid zullen trachten huidige of toekomstige geschillen tusschen de onderteekenaars met geweld op te lossen.

sturen, onmiddellijk Genève zou verlaten[1)] en verder geheel naar eigen inzicht zijn belangen in Mantsjoerije zou behartigen. Van een internationale samenwerking in een der belangrijkste gebieden van het Verre Oosten zou dan voor een lange reeks van jaren geen sprake meer zijn. Wel zou het recht tot op zekere hoogte gezegevierd hebben, maar het aanzien van den Volkenbond zou te zelfder tijd een onherstelbare schade hebben geleden. Het ware struisvogelpolitiek dit terwille van het recht niet onder de oogen te zien. Men kan echter ook een minder straffen weg volgen en met verstand van zaken en in gemeen overleg naar een aanpassing van de bestaande Verdragen aan de door den nooit stilstaanden loop der gebeurtenissen gewijzigde omstandigheden zoeken. Die weg is ongetwijfeld moeilijker en zal geruimen tijd in beslag nemen, maar, slaagt men erin langs dezen weg een oplossing te vinden, dan zal men den vrede en der gerechtigheid een niet te onderschatten dienst hebben bewezen. Nu heeft het er alle schijn van, dat de Volkenbond bezig is zich in laatstgenoemde richting te oriënteeren. Reeds het uitzenden van een Commissie van Onderzoek naar het Verre Oosten wees daarop, evenals de conclusie, waartoe de Commissie in haar rapport kwam, dat herstel zonder meer van den toestand, zooals die voor den Japanschen aanval bestond, niet mogelijk is. Maar ook de verzoeningspoging van de buitengewone Volkenbondsvergadering, waartoe op 8 December 1932 besloten werd, wijst erop, dat men van een integrale toepassing van het bestaande verdragenrecht weinig heil verwacht.[2)] Het inslaan van een dergelijken koers zal door degenen, die een krachtig handhaven der bestaande rechtsnormen voorstaan, voorzeker niet toegejuicht worden: veeleer zullen zij daarin zwakheid zien, een buigen voor de belangen van dezen of genen staat. Maar is het integendeel niet eerder een blijk van moed, indien men openlijk erkent, dat bestaande principes herziening behoeven, wanneer men eerlijk tot de

1) Hierbij dient te worden opgemerkt, dat een uittreden uit den Volkenbond krachtens artikel 1 van het Pact eerst van kracht wordt, twee jaren, nadat de betrokken staat het voornemen daartoe kenbaar heeft gemaakt.
2) Merkwaardig in dit verband was de redevoering, die de Engelsche Minister van Buitenlandsche Zaken, bij die gelegenheid uitsprak en waarin er de nadruk op gelegd werd, dat ook de tekortkomingen van China niet uit het oog mochten worden verloren.

overtuiging is gekomen, dat daardoor een wezenlijke vooruitgang wordt bereikt?

Een oplossing van het Chineesch-Japansch geschil door middel van politieke en verzoenende methoden zou nog een ander voordeel hebben. Zij zou namelijk een hoopvol precedent kunnen scheppen voor een vreedzame regeling van tal van delicate vraagstukken, waarmede met name het na-oorlogsche Europa zoo rijkelijk gezegend is. De Volkenbond zou daardoor slechts kunnen winnen: de grondslagen voor een duurzame versteviging van de internationale rechtsorde waren dan gelegd.

Ten slotte moge nog gewezen worden op een tweetal lacunen in het internationale recht, die zich in het Chineesch-Japansche conflict bijzonderlijk gewroken hebben.

In de eerste plaats het vraagstuk van de wettige zelfverdediging. Reeds in de Verdragen van Locarno, evenals bij de totstandkoming van het Kellogg-Pact waren dienaangaande voorbehouden gemaakt in dien zin, dat de anders verboden geweldpleging geoorloofd zou zijn, indien zij uit zelfverdediging plaats vond. Het spreekt vanzelf, dat hierdoor een element van groote onzekerheid in de in aanbouw zijnde rechtsorde blijft bestaan. Want in ieder gewelddadig conflict zullen de beide partijen beweren uit zelfverdediging te hebben gehandeld. Iedere partij zal daardoor trachten haar optreden in de oogen van de publieke opinie te rechtvaardigen en het odium van den aanval op den ander te schuiven, waardoor de ware toedracht vertroebeld wordt. In het Japansch-Chineesche conflict blijkt dit wel zeer duidelijk. Het optreden van Japan in Mantsjoerije wordt niet alleen gerechtvaardigd met de gebruikelijke beteekenis van het begrip zelfverdediging, dus zelfverdediging tegen een dreigenden aanval, maar het wordt uitgebreid tot de bescherming van vitale belangen. Bij herhaling is dit standpunt door Japan met klem zoowel voor den Raad als voor de Vergadering verdedigd.[1)] In een zich ontwikkelende

1) Japan staat daarbij sterk na het bekende voorbehoud, dat de Engelsche Regeering bij de totstandkoming van het Kellog-Pact maakte, waarbij genoemde Regeering verklaarde ‘that there are certain regions of the world the welfare and integrity of which constitute a special and vital interest for our peace and safety.... Their protection against attack is to the British Empire a measure of self defence’. Ook Kelloggs bij de behandeling van het Anti-Oorlogs-verdrag in den Senaat gesproken woorden, dat zelfverdediging het treffen van maatregelen, teneinde een den Vereenigden Staten bedreigend gevaar te voorkomen, inhoudt, moeten Japan thans bijzonder welkom zijn.

rechtsorde moet voor dergelijke argumenten, die in laatste instantie op eigenrichting nederkomen, geen plaats zijn. Dat men er zich van durft bedienen wijst op een ernstige lacune in het bestaande volkenrecht, die mogelijk maakt dat bescherming van eigen belangen als motief tot geweldpleging wordt aangegrepen.

Op een gelijksoortige lacune wijst het in het Chineesch-Japansche conflict op groote schaal toegepaste rechtsmiddel van den boycott. De boycott is een bekend Chineesch strijdmiddel, dat in de tradities van het Chineesche corporatiewezen zijn aanknoopingspunt vindt.[2)] Gebruikt tegen buitenlandsche en *in casu* tegen Japansche belangen kan dit strijdmiddel enorme proporties aannemen. Hoewel dergelijke handelingen met het geldend volkenrecht niet in strijd schijnen te zijn, rijst de vraag of zij nog wel passen in het huidige ontwikkelingsstadium van de internationale rechtsorde, waarin juist ernaar gestreefd wordt den omvang van de geoorloofde eigenrichting te verkleinen.

Uit het bovenstaande blijkt wel in voldoende mate, hoe groot de moeilijkheden zijn, die de Volkenbond nog zal hebben te overwinnen om de hem toekomende plaats te veroveren. Nu het er evenwel om gaat, of onze samenleving, die door een wonder van techniek, durf en doortastendheid een ongedacht hoog peil heeft weten te bereiken, ook tot een geordende samenwerking van menschen zal kunnen groeien, is het een dwingende eisch, dat men de tegenwoordige moeilijkheden met het noodige inzicht en met terzijdestelling van vele vooroordeelen onder de oogen ziet. In dit opzicht is inderdaad een zekere mate van vooruitgang niet te miskennen. Het is nog niet zoo lang geleden, dat op Volkenbondsbijeenkomsten de herstelschulden, de intergeallieerde schulden, de herziening van de Vredesverdragen onderwerpen waren, die niemand in

2) Zie Lytton-rapport, blz. 121 e.v.

den kring zijner besprekingen dorst te betrekken. Die tijd begint tot het verleden te behooren. In de laatste jaren is een toenemende neiging waar te nemen om tot de werkelijkheid der dingen door te dringen. Het een na het ander bezwijken de heilige huisjes, die een gezonde ontwikkeling van de internationale samenleving in den weg stonden. Telkens ziet men opnieuw, hoe toestanden en regelingen, die enkele jaren geleden nog als blijvend golden, onder den drang der omstandigheden moeten bezwijken.

Nu is er aan dezen onvermijdelijken gang van zaken een onmiskenbaar gevaar verbonden, indien daaraan in al te ruime mate de vrije teugel wordt gelaten. Te licht wordt bij den bestaanden drang naar hervormingen en herzieningen uit het oog verloren, dat veel van het oude en bestaande nog wel degelijk reden van bestaan heeft. Met al te veel lichtvaardigheid worden bestaande moeilijkheden aangegrepen als een welkom motief om zich van hinderlijke internationale verplichtingen te bevrijden. Op financieel gebied ziet men hier bedenkelijke verschijnselen. Het aanzien van de Financieele Organisatie van den Volkenbond lijdt aanzienlijke schade door de wijze, waarop in den laatsten tijd verschillende landen hun verplichtingen uit hoofde van onder de auspiciën van den Volkenbond tot stand gekomen leeningen eenzijdig hebben gestaakt. De daardoor geschapen precedenten kunnen bedenkelijk werken in de richting eener te ver gaande ontbinding van het bij verdragen vastgelegde; ondermijning van het zoo noodzakelijke vertrouwen is daarvan het gevolg. Een middenweg is hier geboden, een middenweg, die slechts gevonden zal kunnen worden door een juist begrip van de werkelijkheid.

Het is niet in de eerste plaats door middel van formules en constructies, dat de Volkenbond tot volledige ontwikkeling zal komen. Ernstig inzicht en diepgaande studie zijn vereischt, omdat slechts daardoor zal komen vast te staan, dat met internationale samenwerking ook het eigenbelang der individueele Staten het beste gediend is.

A.H. PHILIPSE

Lambros Porphyras
(1879-4 December 1932)

Een Grieksch dichter die voor weinige dagen nog in leven was, zong een jaar of wat vóór zijn sterven:

> In 't donker der taveerne aan 't strand, drink, in een hoek verdoken,
> Uw beker wijn, nu weer begint de eerste najaarsregen.
>
> Drink daar uw beker wijn, zóó onbekommerd moet uw ziel zijn,
> Dat g' als uw booze ure komt haar met een glimlach aanziet,
> En, komt de Dood, gij kalm gerust, ook hem een beker aanbiedt.[1)]

In Griekenland kwam de herfst zeer laat dit jaar; in de eerste dagen van December begonnen pas de eerste regens; de 4de van die maand, toen hij de donkere ‘taveerne’ verliet, waar hij misschien al de noodlottige inzinking gevoeld heeft, gaf de dichter den geest zonder een uiting van verwondering en zonder klacht. Daar Porphyras niet alleen in zijn laatste jaren het geluk en de goede smaak heeft gehad zijn leven tot een zuivere spiegel te maken van zijn ziel, en zijn werk tot een consequentie van dat leven, gelooven wij het Hollandsche publiek eenig genot te kunnen verschaffen, door het kennis te laten maken met een waarachtig dichter, wiens beeld niet vertroebeld wordt door zucht tot roem of ijdelheid.

Porphyras heeft nog iets dat hem onze aandacht waard maakt: hij bezit een gave die niet altijd lyrici eigen is: de juiste maat. Hetzij hij de liefde bezingt of aan de dood denkt, hetzij hij de vreugde der lente beschrijft of de eenvoudige grootheid van de antieke grafsteenen van de Kerameikos -

1) De vertaling der hier en op de volgende bladzijden aangehaalde gedichten dank ik aan Professor W.E.J. Kuiper te Amsterdam, die niets onbeproefd heeft gelaten om ook de fijne nuances van het oorspronkelijke weer te geven, en, naar mijn indruk, daarin voortreffelijk is geslaagd.

het oude Atheensche kerkhof -, hetzij hij droomt van duizend emoties of van roem na zijn dood, altijd doet hetzelfde gevoel voor maat hem tot een bepaald punt gaan en niet verder: juist tot waar hij des lezers ziel zal aanraken en met de zijne doen trillen. Men kan ieder van zijn gedichten nemen, men kan ervan houden of niet, maar men zal nooit zeggen: waarvan spreekt hij, ik kan hem niet meer volgen, hij wordt te individueel.

Demetrius Sypsomos (dat is de ware naam van de dichter) werd in de Piraeus opgevoed, voleindigde daar zijn studie, wandelde en peinsde later op dat schiereiland nog getooid met de overblijfselen der oude muren, schreef er verzen en stierf er. Maar al kan zijn heele leven geresumeerd worden in deze ééne volzin, men dient er toch bij te weten dat hij op Chios geboren is.

Onder de Grieksche eilanden heeft Chios misschien het fijnst genuanceerde landschap. Hoewel droog als heel Griekenland, heeft het valleien waar men citroenen, sinaasappelen en veel geurige planten kweeken kan. Sinds eeuwen hebben de Chioten drie dingen bovenal lief. In de eerste plaats de bloemen. Daarna de handel. Eenmaal rijk, verwisselen zij de liefde voor bloemen met die voor de letteren. Zoodat Griekenland aan dit eilandje dankt: zijn tuinlieden, een aantal van zijn schrijvers en zijn beroemdste kooplui. De bekende firma ‘Rallé Brothers’ in Engelsch-Indië is gesticht door Chioten, en het talrijke personeel van dit huis wordt voor het grootste deel uit Chioten gerecruteerd. Meer dan een van deze heeren houdt zich - na fortuin gemaakt te hebben - met litteratuur bezig. Zij brengen in de Grieksche letterkunde een element van diepe studie en van geestigheid en ironie, dat door de andere Grieken zeer op prijs gesteld wordt.

Maar zoo hun landgenooten hun deze welverdiende roem van hooge beschaving gaarne laten, zij verwijten hun aan de andere kant te weinig krijgshaftig te zijn. Inderdaad: welke waren hun wapenfeiten, en om nauwkeuriger te zijn, wat hebben zij gedaan tijdens de Grieksche onafhankelijkheidsoorlog? In 1822 heeft een bevolking van 120.000 zielen zich laten uitmoorden door de horden van admiraal Kara-Ali;

25.000 werden gedood en 47.000 als slaven verkocht. Gelukkig wreekte de zeeman Kanaris, van Psara, deze schande door het admiraalsschip in brand te steken in de nacht dat Kara-Ali zijn overwinning met zijn officieren vierde. Waren zij dan lafhartig of begrepen zij niet de onafhankelijkheidsidee? Het zou onrechtvaardig zijn hun van een van deze twee dingen te betichten. Zij hebben een zoo groote afschuw van geweld, dat zij alles gaarne verkiezen boven de aanval. Dit karakter leidt hun natuurlijk tot een geest van afstand doen die toch in niets aan de scherpheid van hun verstand afbreuk doet. Als de omstandigheden groote opofferingen eischen, brengen zij die, maar hun geest wreekt zich in fijne spot, soms heel tragisch. Men vindt een specimen van deze zeldzame geest in de volgende vertelling die ik van de dichter Porphyras zelf hoorde. Het was juist in de eerste uren van de bekende massamoord, toen men nog dacht dat de Turken zich slechts zouden wreken op de voorname lieden, of juister op de lieden die de opstandelingen hadden aangemoedigd. Men had ongeveer twaalf notabelen gearresteerd die zich dadelijk overgaven, in de hoop hun gezinnen op deze wijze te redden. Zij werden naar het marktplein geleid om de een na den ander opgehangen te worden. Op het oogenblik dat een van deze Chioten aan de voet van de galg was gekomen en het zijn beurt was, zei hij tot degeen die volgde: ‘Na u, excellentie.’ En de andere, dadelijk op de beleefdheid ingaand, antwoordde met een hoffelijk gezegde heel typisch voor den Griek: ‘Ga Uw gang, opdat ik van Uw vriendelijkheid geniete.’

Bij het vertellen van dit staaltje glimlachte onze dichter met iets van trots: Ja, zijn landgenooten verzetten zich niet tegen de tyran, maar het ontbrak hun niet aan deze moed die hun eigen is: zij maken grappen over de dood, waar alleen superieure menschen pleizier in vinden.

Dat is het ras waar Porphyras van afstamt, en verderop zullen wij zien welke invloed dit op zijn leven en werk heeft gehad.

Porphyras werd in 1879 geboren, een tijdstip waarop de groote groep van Grieksche schrijvers die, door een vreemde samenloop, overeenkomt met de Hollandsche ‘tachtigers’, zijn eerste slag leverde tegen de oude richting, zoo schoolsch

in taal, zoo verouderd en gemaakt, zoo koud van inhoud, zoo pseudoromantiek en uit het Westen ingevoerd. Toen het kind was opgegroeid, waren de eerste overwinningen ook behaald: de eerste verzenbundel en de eerste novellen in de levende taal waren geschreven en uitgegeven; schrijvers en dichters hebben al kennis gemaakt met de schat van de Grieksche folklore en putten er met volle handen uit. Het groote publiek, weliswaar, lette nog niet op deze beweging. Maar het vroeg ontwikkeld kind dat Porphyras in 1893 was, maakte van het groote publiek geen deel uit: hij behoorde reeds tot de keurbende. In dat jaar waarin hij zijn eerste verzen uitgaf in een tijdschrift van de Piraeus, had het kind zich natuurlijkweg alle beginselen van het nieuwe kunstideaal eigen gemaakt. Dit is één van de grootste verdiensten van Porphyras. Zijn Chiotennatuur, met haar zoo beschaafd fond, kende geen twijfel; zijn keus was dadelijk gedaan: daar was de echte schoonheid, daar lag het toekomstige leven van de kunst.

Gedurende negen en dertig jaar schreef Porphyras verzen. Hij was nauwelijks zeventien, toen de grootste Grieksche dichter van onze tijd, Palamas, verbaasd over zijn talent hem ‘jeune maître’ noemde. Hij schreef niet veel. Van tijd tot tijd, eens in de twee of drie jaar, verscheen in een tijdschrift een klein gedicht, aangenaam door frischheid en innigheid. De kunstvrienden maakten er elkaar attent op en knipten het uit; de dames leerden het van buiten en zeiden het op in de salons, en verder zwegen de menschen voor langen tijd over de dichter.

Eenige van zijn beste vrienden, uit de Piraeus als hij, die vroeger met hem redetwistten over kunst en poëzie gedurende de lange lichte zomernachten wanneer de zee hardnekkig blauw blijft, zeiden dit leven van overpeinzing vaarwel om zich in het heetst van het gevecht te begeven. De één, een wetenschappelijk man zoowel als een kunstenaar, is scheepsdokter aan boord van een oorlogsschip en, in het tegenwoordige Griekenland, een zeer geacht criticus geworden; een ander is nu een heel bekend journalist van opmerkelijk meesleepende gloed en wiens artikelen met goud betaald worden door de groote Atheensche couranten; een derde is romanschrijver geworden

en zijn boeken worden algemeen gelezen. De minder begaafden ten slotte zijn op dit oogenblik kooplui met een meer of minder welvarende zaak. Ondertusschen bleef Porphyras trouw aan zijn rotsen van het schiereiland waar hij 's avonds wandelde en waar men hem kon ontmoeten, eenzaam, het hoofd een beetje terzijde gebogen, kijkend naar de horizon waar de vorm van Aegina zich in donker-blauw afteekende. Hij is nooit getrouwd geweest en bleef tot haar dood, eenige jaren geleden, bij zijn moeder wonen. Ergens in zijn gedichten zegt hij dat hij tot zijn laatste adem alleen met zijn geliefde, zijn muze zal blijven:

Tot in alle eeuwigheid

Rond mijn verlaten leven zwijgt de stilte, altoos
Van de ademtocht der engelen doortogen,
En over mij gebogen altoos gij, als
Moeder naar 't vaderlooze kind gebogen.

Weet ge nog? De avond kwam, dat 't al op drift ging, wat
Ik lief had, met de wind, felle Meduze,
En immer nog neigt gij aan mijn zijde neer
En hebt mij lief, nog immer, Muze.... o Muze.

Zoo zal het blijven, zoo ons beider liefde zijn,
Liefde mystiek, de eenige die wij zoeken:
Gij over mij gebogen, altoos gij,
En ik mij buigend over duistere boeken.

En o, als zich in 't lest mijn oogen sluiten, die
In u, enkel in u zich nooit bedrogen,
Laat het beklag dan, laat het menschelijk beklag
Zich zijn klein-menschelijke tranen drogen:

Kus gij mijn oogeleden, dat zij wederom
Zich oopnen voor den dauwbedropen morgen,
En we uitgaan waar, naar koele lauwergaarden heen,
Een pad leidt, voor het sterfelijk oog verborgen;

Dat daar met bloemen en met kransen, heel
Van over ginds, ons komen tegenzweven
Uw schepslen, die, mijn Muze, de eeuwige vreugde zijn,
Uw schepslen, die in 't eeuwig daglicht leven.

Maar vóórdat ‘het menschelijk beklag zijn klein-menschelijke tranen droogde’, kwam de menschelijke bewondering de dichter in zijn eenzaamheid opzoeken. Zijn oude vrienden vroegen hem zijn werk te laten drukken; de geleerde kringen van Athene lieten hem zeggen, dat zij behoefte aan zijn

zoo fijne kunst hadden en dat hij de menschen niet meer moest noodzaken in oude tijdschriften te zoeken om er sommige van zijn gedichten te vinden. De dichter weigerde niet; hij glimlachte, maar deed niets. Waarom naar uitgevers te gaan, zich te dwingen tot een zakelijk gesprek, wanneer men dezelfde tijd kon gebruiken om sommige geliefde verzen te polijsten, en vooral niets van het spel van het licht op de golven te verliezen? Ten slotte, had, in 1920, een uitgever het groote geluk een aantal gedichten van hem los te krijgen, juist degene die bekend waren, maar die men zich niet kon verschaffen. Porphyras bundelde vijf en vijftig korte verzen en drie langere. Het geheel maakte een boek van 125 pagina's uit dat vlug uitverkocht was. Het liet de dichter onverschillig toen hij hoorde dat een tweede editie het licht zag. Elke poging om hem te overreden stof voor een tweede verzameling te geven bleef nutteloos. Wij weten dat onder zijn papieren zich een groot aantal poëtische juweelen bevonden, waaraan hij zelfs al een naam had gegeven: ‘Stemmen van de zee’. En nu dat hij gestorven is en hij, helaas, niets meer verbieden kan, verlangen wij allen een nieuwe bundel te zien verschijnen, zijn harmonieuze stem te hooren. En laten wij hopen dat, als in de ‘lauwergaarden’ ons verlangen hem kan bereiken, hem weer zijn verstandige en toegeeflijke glimlach om de lippen zal spelen.

En nu komen wij tot de reeds verschenen verzameling getiteld ‘Schaduwen’[1] en wij zullen zien waarom het Grieksche publiek zoo veel van deze dichter houdt.

Wij zeiden reeds dat dit boek acht en vijftig gedichten inhoudt. Na een nauwkeurig onderzoek kan men ze niet onder de een of andere vaste dichtvorm rangschikken. Zeker is het lyrische poëzie, dat lijdt geen twijfel. Maar deze poëzie bestaat soms uit verzen van 15 syllaben, gegroepeerd in strophen van 4 of 3 regels; soms in verzen van 8 syllaben gegroepeerd in strophen van 4 of 6 regels; soms ook in regels van 12 syllaben of in strophen waar de regels van 8 syllaben afwisselen met regels van 15 syllaben. Vaak rijmen deze, soms ook eindigen ze met assonantie; sommige zijn volkomen rijmloos en ontleenen hun muziek aan de klemtoon. Als wij, tot elke prijs, een regel

1) Σ□ι□ς, tweede druk, Athene 1926, bevattende alle hier aangehaalde gedichten.

in deze verskunst willen vinden, zullen wij slechts iets heel onbepaalds ontdekken, dat toch misschien het kenmerk van de echte poëzie is. Dat is iets bizonder vluchtigs en veranderlijks, waarbij de heele bekoring afhangt van de volkomen harmonie tusschen vorm en inhoud. En laten wij ons haasten te zeggen dat deze harmonie volmaakt is van de eerste dag af dat onze dichter schreef, tot aan zijn laatste werk. Het zou onmogelijk zijn de gedichten van Porphyras te dateeren volgens hun graad van volmaaktheid. In deze negen en dertig jaar geen gedicht dat jeugdiger of rijper leeftijd verraadt. Bij het grondig nalezen vinden wij misschien een aanwijzing voor een datum, maar dit blijft evenwel heel vaag.

De dichter koos tot onderwerp alles wat in het leven klein, nederig en kortstondig is; hij bezong de kleine nietige lelietjes die tusschen de rotsen aan de zee groeien, de doode bladeren die met de wind wegdwarrelen, het sap van de doode rozen dat in de aard verdwijnt door ‘duizend onzichtbare kanalen’, de wilde bloemen die iemand tot een heel onhandige krans heeft gevlochten om een ikôn te versieren van een kleine verlaten kapel, rozenknoppen die te laat gekomen waren en geen tijd hadden om te ontluiken, bladeren die veel vroeger dan de andere geel beginnen te worden.

Maar het leven van bescheiden dingen is droevig. Zij verbergen een onuitgesproken verlangen naar alles wat zij niet gehad hebben. Porphyras muntte uit in het vertolken van dit verlangen, zonder hun nederigheid geweld aan te doen. Hij houdt ook van licht, maar dat zich weerkaatst in de vensters, of door het loof siepelt en schaduwen op de lentegrond doet dansen. Hoe houdt hij van deze schaduwen wanneer zij spelen op de hals van een vrouw met wie hij op een ochtend wandelde in een park. (Π□□□o, blz. 122). En hier zijn wij op het geliefde terrein van de lyricus. Hoe spreekt hij over de vrouw? Hoe heeft hij lief? Hij had een meisje lief gehad, zegt hij ons; haar schaduw weerkaatst zich nu nog, in een verlaten huis, in een oude spiegel; men raadt een glimlach op haar zuivere lippen (T□ □□ημο μονοπ□τι, blz. 30). Op een andere plaats zegt hij ons dat eens, toen hij dit kind tegenkwam, de Lente haar op de lippen had gekust onder de amandelboomen. Wij hooren dat de dichter niet van lippen houdt geopend tot een

lach, maar dat zij moeten glimlachen zoo licht mogelijk, zoo licht dat men het niet in hun lijnen kan zien maar het alleen in het oplichten van de oogen kan raden (χαμ□γελο, blz. 17). Van een vrouw met zulk een ingetogen karakter neemt hij in stilte afscheid in een hof door een wintersche zon verlicht. Onder het wingerdpriëel legde de vrouw haar hand op de zijne. En dat was alles. En wij lezen nog in een ander gedicht - hij was toen zeventien jaar! - dat, na het vertrek of de dood van een geliefd wezen, de dingen in het huis een klacht aanvangen, een ontroostbare klacht:

Lacrimae rerum

Och armste! In onze woning huist en waart een geest,
die uit uw droeve schoonheid is gebleven.
Over den wand, den spiegel, om de heiligen,
Komt iets van uwe droeve schoonheid zweven,

Iets als een zoete geur, die langzaam zich verbreidt
in 't arme huis, en wast en immer wast, en
iets als een schaduw, als een troeble ontastbaarheid,
die waart om alles met een stil betasten.

Buiten, moede en eentonig, komt de droppeling
Van regen eindloos op ons dak geslagen:
dan, van de dingen, die uw handen heiligden,
gaat er een klagen aan.... gaat aan een klagen....

En in zijn duistren hoek - vriendlijke metgezel
van 't droef vergeten, zanger van den tijdgang,
tikt onze lieve oude klok, en klaagt ook zelf,
aaklig en traag de maat bij dezen lijkzang.

Deze tranen duiden het einde van 's dichters jeugd aan. Nooit meer zal hij van tranen spreken. Op rijpere leeftijd zal hij een stoicijnsche levenshouding aanvaarden, maar hij zal niet de gefronste wenkbrauwen hebben, waarmee Epictetus zelf de spot dreef. Hij zal op de zilveren bladeren van de olijfboomen gelijken, die, aan de oevers van de Ilissus, in het hartje van de winter zingen, ‘dat, voor sommige zielen, het lentelicht altijd blinkt’ (□λι□, blz. 112). Hij doet ons aan de vlucht van de meeuw denken die te midden van de storm ‘zich verheft wit als een heilig licht’ (Ο Γλ□□ος, blz. 72).

Maar niet onmiddellijk bereikt hij deze mooie stilte. Laat ons eens de overgang zien. Wij zagen dat zijn liefde voor be-

scheiden dingen hem treurig maakte. Dezelfde liefde deed hem tot het volk afdalen. Het folkloristische element, dat wij in zijn werk vinden, heeft absoluut niets gezochts. Hij heeft een groote sympathie voor oude vrouwen die in de visschersdorpen voor hun drempel hun wol spinnen, kijkend op de zee waar het schip van hun zoon zal opdoemen. Met de getrouwde vrouw zal hij het lampje in de kerk op de heuvel gaan aansteken; wie kan zeggen of een arme matroos niet zijn weg zal terugvinden dank zij haar zorg (Φ□ς μεσ□ στ□ν τ□ι□υμ□α, blz. 51). Hij zou willen dat het meisje dat voor het geopende raam zit te borduren, zijn verloofde was (□νεμ□νες στ□ν □νεμο, blz. 99). Maar hoeveel van deze meisjes zijn gestorven vóór het huwelijk! (□ νυφο□λα, blz. 8). Meer dan eens schildert hij dit doode meisje dat het Grieksche volk kleedt en versiert als bruid. Van haar komt hij op het mooie verdichtsel dat de dood personifieert in Charos, de mooie zwarte ridder die de geheele natuur verschrikt en zelfs de groote held van het middeleeuwsche hellenisme, de beroemde krijgsman van Klein-Azië, Basilios Digenis Akritis, overwint. Terwijl de folklore ziel en zang geeft aan zijn rythmen, dus vóór de dichter komt tot zijn stoicijnsche levenshouding, zal hij zich laten bedwelmen door de droom. Neen, de smart bestaat niet, evenmin als de koude, en alle onaangename dingen van het leven. Regen? Dat is maar het Zigeunermeisje van de hemel, die haar tamboerijn schudt (□νεμ□νες στ□ν □νεμο, blz.94). Wolken? Het zijn trotsche schepen die met volle snelheid voorbijzeilen. O! hoe graag zou hij kapitein op een van die schepen zijn, en varen op de hemelgolven! (Σ□ννεφα τ□ς τ□ελλ□ς νοτι□ς, blz. 96). - Maar toch zijn er wel vreeselijke wolken, donker en zwijgend, dik ‘niet kunnen weenen om hun smart uit te drukken’. Ja, er zijn sommige vreugden die zij hebben verloren en waarnaar zij hartstochtelijk zoeken, (Τ□ Σ□ννεφα, blz. 10). Wat betreft de sneeuw - voor hem bestaat zij niet:

> Wat nood of 't sneeuwt?... Je kunt toch aan het zonlicht denken, stakker!
> Word weer gelijk een kind, geloof aan sprookjes al-zijn-leven,
> Roep eerst het slapend paradijs eens door je bidden wakker,
> En dan, laat sneeuwen maar de sneeuw, op berg en stad, om 't even.
>
> Jíj weet: daar in de hemel hoog zijn engeltjes aan 't dollen,
> En strooien 't bloemblad handen vol, floks, lelietjes, jasmijnen;

Maar die beheksen bij hun val de booze tooverkollen,
En schudden bloemen om ons uit, die sneeuwen vlokken schijnen.[1)]

Het is wel in zulk een geestestoestand dat hij eens een gedicht schreef dat de droefenis verloochende, een ‘Embarquement pour Cythère’ zonder onbescheiden bijkomstigheden, zonder zwaar realisme, zonder medeplichtig gebladerte; inscheping naar een land gebaad in licht en azuur.

Verre reis

Niet-te-geloovene droom was de zonnedag. Ik en Annétje
- Met mij mijn enkle getrouwen, met haar de princessen der jeugd -
Scheepten ons in op zoo'n waterblauw ding, op zoo'n dansdronken vletje,
Scheepten ons in, en daar varen wij vérweg naar 't eiland der vreugd.

Nergens een wolkje noch ergens een rookpluim, die donker omhoogstrijkt.
Naast ons het sneeuwblank van halzen, van borsten 't verteedrend geneugt,
Licht over lokkenblond, licht over 't watervlak, licht waar het oog reikt,
Maar, is ooit iemand gekomen daar vérweg op 't eiland der vreugd?

Deert mij dan, òf wij er komen? Hier lacht me in al blijder ontroering
't Lieve geleide en het droevige leven lacht dieper verheugd,
Voort glijdt ons scheepje in 't oneind'ge en Annétje zingt luide in vervoering:
Waar het ook ligge, daar verweg verschijnt ons het eiland der vreugd.[2)]

En nu dat ik aan het eind van het poëtisch oeuvre van Porphyras ben, en de afgelegde weg overzie, zeg ik bij mij zelf, dat men misschien het recht heeft er mij opmerkzaam op te maken dat dit alles al gezegd en herzegd is sedert het begin van de wereld. En inderdaad Porphyras herhaalde wat al duizend keeren bezongen is, maar hij heeft op zijn beurt dat iets weten te vinden, die ademtocht, dat ondefinieerbare, dat van een gemeenplaats een ontroerend gedicht weet te maken.

Na een dergelijke zin zegt men gewoonlijk ‘hoor maar’ en dan citeert men het gedicht in zijn eigen taal. Maar als men spreekt voor menschen die die taal niet kennen, moet men helaas! het stuifmeel van de bloemen tastbaar maken en men moet mij vergeven hiertoe een poging te doen. Ik neem als voorbeeld het beeld van de dood, de doodsgod, die het Grieksche volk zich voorstelt als een schoon roofridder die op

1) T□ □□□ν χιοτ□ζει, blz. 101.
2) T□ ταξ□δι, blz. 123.

zijn zwart ros vandaag de een, morgen de ander wegvoert, zonder onderscheid van rang, leeftijd of milieu. Porphyras heeft in een episch gedichtje Charos zijn zoo wel bekende karakteristieke attributen gelaten, maar hij voegt er enkele indrukwekkende trekken aan toe. Charos die de dichter sprekende invoert, is niet alleen trotsch op zijn mannelijke schoonheid, maar ook op zijn kunstenaarstalent. Welk een beschrijving geeft hij niet van het jonge meisje dat hij heeft doen inslapen; haar gesloten en ingezonken oogen doen denken aan de diepte der leliënkelken, haar wangen en handen glanzen met een ander licht dan dat der wijkaarsen; het is een vreemd licht, dat door een witte nevel heendringt. Wat de uitdrukking van haar mond betreft, zij draagt een stempel van heiligheid, het geheim van de onverschrokken ruiter. Maar de kunstenaar Charos, die zichzelf de 'onsterfelijke schilder' noemt, heeft een diepe smart: van Oost tot West zou hij de aarde met etherische schoonheid getooid hebben, als het Graf, die roover, niet alles jaloersch kwam uitwisschen.

Ten slotte vraag ik mij af, of ik werkelijk wel de beste gedichten heb aangehaald. Ik heb een schifting willen houden: als ik er nu weer andere zou uitkiezen, zou het mij weer spijten niet die gekozen te hebben die mij het eerst hadden aangetrokken. Dat komt doordat het werk van Porphyras overal gelijkwaardig en volmaakt is. De dichter gebruikt de meest alledaagsche woorden en toch weet hij door hun associatiën en de muzikaliteit waarmee hij ook de gewoonste ervan bezigt, zijn gedichten tot een mengeling van onvoorziene en reeds geziene dingen te maken die tot ons hart spreekt. Juist deze mengeling maakt dat sommige van zijn gedichten de indruk geven begin noch eind te hebben. Wat wonderwel met hun onderwerp rijmt. Want waar toch is het begin en het eind van de bescheiden dingen? Zij vloeien juist in één in de onafgebroken loop van het leven.

Ik moet nog verklaren dat deze kunst in zijn fijne nuanceering nooit gezocht of onbegrijpelijk wordt. Zijn teerste, wazigste beelden berusten op een waarnemingsvermogen en logica die tegen de scherpste analyse bestand zijn. Wat heeft onze dichter zoo veilig geleid op dat pad dat men zoo makkelijk

uit het oog verliest? Wel, zijne verzen zijn maar weinig in getal. De voorzichtigheid die hem ter zijde van het leven heeft doen blijven, uit zich in zijne poëzie in een schroom zich te laten gaan. Hij polijstte lang en met liefde zijn gedichtjes, ook als zij spontaan opgeweld lijken; hij ontdeed ze van elke onnutte tooi, van elk schoolsch vlekje, van elke mooidoenerij. Hij leidde ten slotte in zijn poëzie een mystiek leven dat hem er op een dag toe bracht, hij die zoo weinig geloovig was, Jezus te bidden om voor een andere Grieksche auteur, Papadiamandis, die juist gestorven was en die in zijn werk zoo treffend het leven van de Grieksche eilandbewoners schildert, een paradijs te stichten deze kunstenaar waardig: het geheele leven van zijn vaderland, het eiland Skyros, moest in de hemel met zijn schilder herrijzen, opdat diens gelukzaligheid volkomen zou zijn:

Gebed voor de ziel van papadiamandis

O Heer, schenk hem de eenige vreugd, die nog zou kunnen vragen
Van heimwee hunkerend zijn ziel daar hooge, van U zijn Heiland.
Verricht het wonder: geef dat hij, als in zijn levensdagen,
Leve op een plek, die - kan het zijn - mag lijken op zijn eiland;

Dat rotsen welven aan de kust, door 't water diep gekorven,
Dat, waar de zee ze stapelde, de wieren 't strand omsluiten,
En in een lange lijn gemeerd aan d' oever, moegezworven,
Zacht aan hun kabels kreunen doen de Skiathenser schuiten;

De vrouwen die van 't eiland zijn, de jonge dooden, d' oudjes,
Dat het die vrouwen zijn, wier droef verhaal hij ons gezegd heeft,
En naast het raam de bloesem der acacia's langs haar wegzweeft;

En dat er dan olijven zijn, cypressen zijn, gebogen
Hun stammen, dat zij 't bleeke licht hun vromen groet beduiden,
En dat de kerkjes buiten-af in 't veld hem wachten mogen,
En kleppe en klinke heinde en ver hun klok, die d' engelen luiden.

Geef hem, o Heer, ach geef dat hij zijn laatste vreugde weerziet,
Dat leven waar gelijkbekend hem land en zee nabij ligt;
Met zooveel onschuld zong hij het, met zooveel simplen eerbied,
Dat het 't verdient zoo 't saam, met hem, daar boven wordt geheiligd.[1)]

Het ware jammer zoo dit simpele geloof de lezers van Porphyras ontbrak. Zij zouden dan niet op hun beurt de zoete Jezus kunnen

1) Δ□ηση γι□ τ□ν ψυχ□ το□ Παπαδιαμ□ντη, blz. 74.

bidden die zoo zuivere dichtersziel aan wie alle ijdele zorgen vreemd waren, die licht en schoonheid zoo lief had, te doen herleven aan de zijde van die lelies waarvan geschreven staat dat zij ‘arbeiden noch spinnen’ maar die groeien in de vrijheid van het veld.

December, 1932
SOPHIA ANTONIADIS

Wagnerherdenking
1883 Februari 1933

> ‘Wagner ist und bleibt ein capitales Factum in der Geschichte des europäischen Geistes’. (NIETZSCHE)

Een halve eeuw is verstreken, sinds Richard Wagner temidden van de pronk van zijn Venetiaansch Paleis overleed. In die halve eeuw heeft hij zijn stempel gedrukt op alle uitingen van het Europeesche geestesleven. Geen kunstenaar, die zich aan zijn ban heeft weten te onttrekken. En niet alleen de musici. Nietzsche, Verlaine, Mallarmé, Diepenbrock, Shaw, Thomas Mann hebben, met vele anderen, het hunne gezegd over ‘diesen groszen Gegenstand’. Alfred Einstein becijfert het aantal boeken, dat over Wagner geschreven werd, op 3000. Inderdaad zijn de publicaties, die Wagner tot onderwerp hebben, zoo overvloedig, dat zijn werk, als document artistique, nauwelijks nieuwe gezichtspunten openen kan: als zoodanig heeft het zijn plaats in de geschiedenis. Niets schijnt meer verborgen, alles is openbaar gemaakt, alles is gezegd. Nochtans: ‘Du stehst geheimnisvoll offenbar über der erstaunten Welt’.

Verbazing, inderdaad, bevangt ons, wanneer wij ons rekenschap geven van de beteekenis, die Wagner voor onze samenleving heeft. Hier staan wij, naar het schijnt, voor een raadsel. Tegen geen scheppend kunstenaar is er ooit zoo gerebelleerd als tegen Wagner. Tijdens zijn leven had die strijd al een hevigheid, die door de namen van Nietzsche en Brahms voldoende gekenmerkt wordt. Maar Wagners invloed groeide gestadig en veroverde, reeds spoedig na zijn dood, de wereld. Kunstenaars en geleerden, vaklieden en leeken werden zijn volgelingen. Vereenigingen werden opgericht om zijn kunst te verbreiden.

Dichters, componisten, schilders en beeldhouwers vonden in Wagner hun uitgangspunt; zij bouwden voort op zijn werk, in zijn geest, in zijn stijl. De gemeenschap van kunsten werd *hun* leus. Sociale krachten werden opgewekt en hielpen de geweldige eischen vervullen, die de vertolking zijner werken stelde. De Schouwburgen waren te klein om allen te bergen, die zooals wij, jong en geestdriftig, naar Wagner hunkerden. Duizende uitvoeringen in alle landen van de oude en nieuwe wereld verkondigden jaarlijks zijn roem en toen in 1914 de oorlog uitbrak, stond het Europeesche kunstleven in 't algemeen en het muziekleven in 't bijzonder - ondanks Debussy - in het teeken van Wagner.

De oorlog. Opnieuw verzet. Maar nu geen rebelleeren meer. Een reactie op een mentaliteit, die geacht werd inhaerent aan den oorlog te zijn. Afkeer zoowel van scheppende kunstenaars als van het publiek, een afafkeer die ons destijds definitief leek. Uitingen van een revolutionnairen geest, die kunst en maatschappij naar zijn inzichten wilde vervormen, werden door satellieten voor politieke doeleinden en ras-kwesties uitgebuit, en reeds spoedig werd het werk van Wagner met pangermanisme en antisemitisme vereenzelvigd - een verwisseling, die ook in onze dagen nog voorkomt, maar die in 1914 wel zeer begrijpelijk was. Men kon toen nauwelijks meer van tanende belangstelling spreken, eerder van een golfbeweging, die brak na haar hoogste stijging bereikt te hebben; de oorlogspsychose, die in de geallieerde landen de opvoering van Wagner onmogelijk maakte, werkte die beweging in de hand. De groote Wagnerdirigenten waren reeds schimmen. Nikisch stierf en Muck trok zich terug. Bayreuth werd gesloten en scheen ten doode opgeschreven.

Nauwelijks echter hadden de Duitsche legers het land geruimd, of in Frankrijk - mirabile dictu - begon een renaissance, die aan een diep en algemeen verlangen beantwoordde. Dit bleek niet alleen uit de bekende Parijsche Enquête van 1919, waarbij een overweldigende meerderheid zich voor wederopvoering van Wagner uitsprak, dit bleek ook uit de gretigheid, waarmede het publiek Wagners muziek weer aanvaardde.

In de publicatie ‘Wagner et la France’ (Revue Musicale, October 1923) konden een aantal Fransche intellectueelen als Dukas, Suarez, Ravel, Milhaud en Honegger, hoezeer sommigen van hen zich tegen den kunstenaar Wagner bleven verzetten, niet anders doen dan dit maatschappelijk verschijnsel constateeren en erkennen. Een andere houding zou ook weinig gebaat hebben. Immers thans, 10 jaar later, bevindt zich het openbare muziekleven in Frankrijk weer in volstrekte afhankelijkheid van den tijdelijk verguisden meester. Het repertoire der Fransche opera-instellingen - en niet alleen van de Parijsche Groote Opera - is meer dan ooit gebaseerd op Wagner, de concert-vereenigingen, willen zij weer op adem komen, kondigen ‘Wagner Festivals’ aan.

In Londen, dat tijdens de jongste crisis de vermaarde Internationale Opera Stagione moest opgeven, werd alleen de Wagnercyclus gehandhaafd. In Duitschland en Oostenrijk, voorzoover de opera er als bedrijf nog stand houdt, trekt Wagner niet alleen weer op groote schaal, maar staat weer aan de spits[1]. Zelfs de Salzburger Festspiele, die hun ontstaan en roem aan Mozart en diens geestverwanten te danken hebben en die zoowel op principieele gronden als uit een oogpunt van tactiek tot dusver ten aanzien van Wagner ‘Geheel-Onthouder’ gebleven zijn, hebben - toeval of symptoom? - voor den a.s. zomer, onder de vlag van het Wagnerjaar, een reeks opvoeringen van ‘Tristan’ aangekondigd. Bayreuth zelf heeft, na een winterslaap van 10 jaar, de poorten heropend en staat weer in 't middelpunt van de belangstelling.

Internationale instellingen als het Liceo in Barcelona, de Scala te Milaan, de Metropolitan Opera in New-York en het Teatro Colon in Buenos-Aires kunnen Wagner, als bestanddeel van het bedrijf, minder dan ooit missen. En zelfs in ons eigen land zijn er indicaties te over, dat Wagner, indien er gelegenheid zou zijn hem in werkelijk-*ruimen* kring op te voeren, meer belangstelling dan wie ook zou vinden.

Hoe is dit merkwaardige verschijnsel te verklaren?

De onderwerpen van Wagners muziekdrama's zijn aller-

1) Uit een Duitsche Opera-Statistiek, gepubliceerd in het Algemeen Handelsblad van 13 Februari 1932, blijkt dat Wagner in het seizoen 1930-1931 met 1476 opvoeringen tegen 1363 van Verdi, de ‘onbetwistbare recordhouder’ is.

minst populair, evenmin is dit de wijze van behandeling. Zijn behoefte aan diepzinnige beschouwingen, zijn didactische neiging, de nadrukkelijkheid, zwaarwichtigheid en mateloosheid - kortom alle uiterlijke kenmerken van zijn systeem werken eerder afstootend dan aantrekkelijk op hen, voor wie kunst een aan maat gebonden schoonheid is, spel van vreugde en weemoed, een harmonische wereld, 'leichtfüszig' en volkomen van vorm. De liefde tot het leven is anders dan de liefde tot het werk, het 'doen', waarvan Wagner bezeten was. Zijn doel was de daad, zijn streven te slagen. Zelfs de ingeboren wetmatigheid, oorsprong en wezen van kunst en leven, het eenige dat niet gemaakt kan worden, meent Wagner te kunnen 'doen'. 'Wie fang' ich nach der Regel an? Ihr stellt sie selbst und folgt ihr dann'. (Meistersinger III). Zoo maakt hij, krachtens zijn eigen ontembare wil, zijn 'Kunstwerk der Zukunft', product eener grootsche, aarde, hel en hemel omspannende verbeelding, 'ersichtlich gewordene *Tat* der Musik', zooals hij zelf verklaart. Intusschen vormt hij zangers, leidt acteurs op, schoolt orkesten, vernieuwt de techniek, dirigeert en regisseert, ontwerpt décors en costuums en als zijn droom geen ruimte meer vindt om zich te uiten, bouwt hij zijn 'Festspielhaus', een burcht der wijding, zeer zeker, maar tevens een Schouwburg, die wat ligging, tooneel, orkestruimte en zaalindeeling betreft, nu nog, na meer dan 50 jaar, zijn weerga niet heeft. Hiermee niet tevreden, vormt hij voor dien Schouwburg tevens zijn publiek: Wagner, de individualist en subjectivist bij uitnemendheid, erkent de gemeenschap als grondslag van het kunstleven en neemt - de eerste moderne schouwburgleider - bewust en in grooten stijl de organisatie van het publiek ter hand.

Deze scheppende kracht, die evenzeer en met dezelfde bezieling gericht is op het kleinste onderdeel van het bedrijf als op de hoogste stijging van den menschelijken geest, werkt op de wereld als een magneet. Onontkoombaar is de suggestie, die ervan uitgaat. Toen niet anders dan nu. Veel is verbleekt van wat eens onvergankelijk scheen, maar nieuwe vondsten, nieuwe schoonheden treden er telkens voor in de plaats. De greep zijner concepties, de vlucht zijner fantasie, de overvloed zijner gaven gepaard aan zijn gevoel voor realiteit en be-

heersching van het ambacht bevredigen de behoeften van den vakman evenzeer als het verlangen naar verbeelding en betoovering. Zijn gestalten zijn van een monumentaliteit, die nlet van deze wereld is, maar in hun bovenmenschelijk leed voelen wij het menschelijk hart. Tegenover cerebrale talenten en steriele experimenten beteekent Wagner nog heden: volheid en formaat, adem en kleur, macht en spanning. Tegelijk komt hij tegemoet aan den onbewusten drang in ieder mensch naar het hooger onwerkelijke - 'erhabene Täuschung' noemt hij zijn taak. Vrucht van deze aarde en toch een vonk der eeuwigheid - dat is zijn geheim, dat is zijn magneet, die aantrekt ook wie Wagner, zuiver artistiek beschouwd, niet meer zouden volgen.

Of die magneet ook in de toekomst onverzwakt zal werken? Wie zal het zeggen? Wie zal den invloed voorzien der economische omstandigheden, die tot versobering dwingen, die de groote orkesten bedreigen evenals de groote koororganisaties, de groote schouwburgoutillages en de groote Wagnerzangers - de onmisbare attributen van het Wagner-repertoire? Zal dit repertoire weer het privilege worden van Bayreuth en enkele selecte vereenigingen of zal tooneel in 't algemeen nog slechts dienst doen voor buitengewone gebeurtenissen? Wie zal de ontwikkeling van ons kunstleven voorspellen, nu dit, zeker als maatschappelijk verschijnsel, op een keerpunt is aangeland?

Het doet er ook weinig toe. Pietas gravissimum et sanctissimum nomen. Wij vieren het feest der gedachtenis. Ieder van ons, op hoe verschillend gebied ook, heeft Wagner te danken. Il faut méditerraniser la musique, verklaart Nietzsche, maar later, reeds verloren en verstild, bekent hij 'nichts in der Welt so wie Wagner und seine Musik geliebt und bewundert zu haben'. Zoo is het. Wij herdenken den magischen meester, die onze jeugd gevormd en geleid heeft, wij huldigen den scheppenden geest, door wie onze rijpheid geboeid en vervuld werd. Om ons heen zien wij de verdeeldheid van kunst en maatschappij, de ongewisheid en het hartstochtelijk pogen, een vorm te vinden voor wat ons beweegt. Maar in ons hart staat de zekerheid dat een, die onze liefde had, in het Rijk der Onsterfelijken is ingegaan.

PAUL CRONHEIM

Symphonie der stad

En ziehier Jules Romains met ‘Les hommes de bonne volonté’[1]. In de lente verschenen twee deelen die een proloog aanheffen. In November twee andere deelen welke de introductie voltooien. De vier boeken te zamen, een kleine twaalf honderd pagina's, zetten in als een onmetelijke ouverture, een ruischend, gonzend, zoemend voorspel, waar de hoofdthema's opschemeren uit een gouden ochtendnevel. Men zou ze ook kunnen vergelijken met herculische fundeeringswerken. Of met wat de strategen travaux d'approche noemen. De auteur verkent het terrein, zendt voorhoeden uit in alle richtingen, legt schansen aan, organiseert verbindingswegen, stapelt voorraden op, zoekt contact en bepaalt uit een oneindige bedrijvigheid en met myriaden gegevens het uur waarop ieder door de zeef zal gaan van zijn toegewezen lot.

De roman van Parijs. Op den radieusen morgen van 6 October 1908 ontwaakt de stad. Herinnert gij u den elyseeschen herfst van dat jaar? De barometer wees onveranderlijk 770. De groene velden blauwden in een onwaarschijnlijk licht. Elken avond stak men het hoofd uit 't raam om te raden of dat hemelsche seizoen zijn record een dag zou vervolgen. De luchtdruk, de temperatuur, het ondoorgrondelijke uitspansel, de overvloed van zuurstof, de behaaglijkheid, het geluk, en ook het ongestilde, onstilbare verlangen, die het klassieke klimaat vormen der schoonheid, vanaf de Grieken tot Goethe en Beethoven. Jules Romains vat die traditie weder op. In den monteren en elegischen, in den verrukkelijken en ongelooflijken glans eener weldadige en betooverende zon wordt Parijs wakker.

1) Ernest Flammarion, Editeur. Paris 1932.

Parijs zooals het nooit omvademd, overschouwd, gefouilleerd, geanalyseerd, gesynthetiseerd, geïnventariseerd werd door eenig ander schrijver. Parijs als kopstation eener oude en nieuwe, jonge en bejaarde, eener materieele en spiritueele wereld. Parijs als oorsprong, als centrum, als doelwit, als spoorwegknooppunt, als transito-haven, als filter der stoffelijke en geestelijke krachten van een heelal. Waar alle golven elkaar kruisen, breken, opvangen, voortstuwen. Parijs met zijn duizendvoudig gemurmel achter de vensters, met den unaniemen galm en wedergalm in de straten. Parijs onder en boven den grond. In de duisternissen, in den nachtgloed. Met zijn verholen en occulte machten, zijn magnetisme, zijn heerschappij, zijn dwang, zijn vrijheid, zijn eenzaamheid. Parijs als woestijn voor het individu. Met zijn zwakte die allerwegen aanhuivert bij de eerste glimpen van den dag, met zijn sterkte die zwelt in de erotische obsessie van de schemering. Het ademen der stad, het af en aanvloeien van haar levenswarmte. Het Parijs, waar een jongen achter zijn hoepel Montmartre beklimt. Het Parijs, waarop een dozijn exprestreinen elken avond aanrennen uit twaalf hoeken van Europa, als uit een steppe. Dat twee idyllisch verliefde, adorabele kinderen, die elkaar zoeken, verliezen, hervinden, hand aan hand doorwandelen als een feeën-tuin. Parijs met zijn hoogescholen, zijn winkeltjes, zijn magazijnen, zijn werkplaatsen, zijn restaurants, zijn kroegen, zijn kerken, zijn vergaderzalen. Met den reuk en het rythme van elke wijk. Het Parijs van zaken, geld en geest. Van huizenmakelaars en letterkundigen. Van petroleumimporteurs en boekbinders. Van café's waar men kaart of dominoot en van café's waar men verzen voordraagt. Van jongste bedienden en actrices. Van anarchisten en politie. Van Jean Jaurès, socialistisch profeet en utopist, van Jean Moréas, Paul Fort, poëtische zieners. Van journalisten, studenten, baliekluivers, stakers, zwervers, misdadigers, chauffeurs. Van ideeën en intriges. Van volksmeetingen en dubbel versloten complotten. Van alle standen, hooge en lage, met hun woningen en kamers, hobbies en gebruiken, kleeren en voedsel, huisdieren en liefhebberijen, hun groote en kleine genoegens, hun passies en ontgoochelingen, hun tics, hun vervlochten hoop en wanhoop, lust en onlust, vreugde en smart.

Parijs bekeken vanaf den bok van een huurkoetsier, vanaf de treden van het parlement, vanaf de daken eener universiteit; platvloersch en filosofisch, met de oogen van den denker, den koopman, den dichter, den politicus, met de oogen van den anonymus en van de menigte. Parijs met al zijn zichtbare en onzichtbare activiteit, met al zijn sociale, economische, artistieke, militaire, sportieve, technische, wetenschappelijke beslommeringen en verwikkelingen. Achter heel deze wemelende polyphonie het gezang van Eros als cantus firmus. Rondom heel het luide of zachte rumoer het aroom der vrouw als een dampkring. En af en toe de siddering van een schaduw, de intuïtie eener verre of nabije ramp, een stilte en een beklemming als voor een cycloon: het filigraan van 1914 als een s.o.s. in het onderbewustzijn.

Dit onnoemelijke veelvoud van vertakte en verstrikte lijnen, lineamenten, figuren, perspectieven en aspecten werd door Jules Romains gemerkt met naam en toenaam, met een geboorteakte, met een afkomst en toekomst, met verwanten, met een karakter, een psychologie, een mentaliteit en met plausibele avonturen. Hij nam geen hoofd-persoon, zooals zijn voorgangers Romain Rolland en Marcel Proust. Hij werkte niet met weefsels van familie-betrekkingen (ooms, neven, achternichten, overgrootvaders, etc.) gelijk Zola. Hij boekte niet de geschiedenis van een huisgezin, gelijk Roger Martin du Gard, Thomas Mann, Galsworthy en een tiental anderen die aan 't groeien zijn. Hij scheidde niet zijn roman-deelen in afgeschoten hokjes, gelijk de Balzac der Comédie Humaine, als de kristallen van een sneeuwvlok. Precies het tegenovergestelde. Of juister, het vervolg op deze beroemde en verdienstelijke voorloopers, een zevenmijls-schrede verder naar het roman-type, dat men zich langer dan een eeuw droomde zonder het te verwezenlijken. Naar een kunstvorm, die niet met de eenvoudigste wiskunstige berekening kan worden uitgemeten. Naar een levens-uitbeelding zonder vooropgezette beperking, zonder willekeurige formule, zonder het onvermijdelijke roode garen van Ariadne, dat de baan afteekent in het labyrinth. Doch het leven, zooals de schikgodinnen het spinnen met de ontelbare en onontbindbare draden harer mécanique ondulatoire, zooals de reusachtige Heraclitus het samenvatte in een

paar woorden toen hij zei dat alles stroomt en dat niemand zich tweemaal kon baden in denzelfden stroom. Jules Romains, na de reeks ervaringsrijke, voorbereidende etappen van vroegere romans, verzen en tooneelstukken, kwam aan op de middaghoogte van zijn bestaan, op een plateau waar niets meer het uitzicht op mensch en dingen belemmert. Zijn blik omvat alles wat een menschelijk oog, een menschelijk brein omvangen kan, rangschikken en ordenen. Hij koos een punt in de ruimte: Parijs. Hij koos een tijdstip in de wentelingen van dit immens atoom: 6 October 1908. En hij noteert hoe alles stroomt.

Waarheen? Hoelang? Twintig deelen? Twee honderd deelen? Wij weten er niets van. Wellicht weet Romains het zelf niet. Wanneer de schrijver consequent vasthoudt aan zijn gezichtshoek, wanneer hij zijn theorieën zich logisch laat ontwikkelen, zouden ‘Les hommes de bonne volonté’ nimmer moeten eindigen. Want met Romains' concept kan men een matelooze beweging aanzetten, men kan haar niet meer onderbreken. Op zijn gigantische schaal laat leven dat sterft altijd onvoltooid of kiemend leven achter zich. Zelfs in het begrensde, gebruikelijke, gewone bestek is een slot steeds arbitrair, artificieel. Welk slot, en van welk boek, van welk drama, van welk muziekstuk, voelt men niet als een wonde, als een breuk, als een verlies? Ook een catastrofe als 1914 kan ‘De menschen van goeden wil’ niet meer stuiten in hun ommegang, want nooit sneuvelen allen. Het is waar dat hij allen op een avond zijner keuze te slapen kan leggen in de dwaallichten van een Venusberg, gelijk hij hen gewekt heeft in den dageraad. Misschien. Maar twintig deelen of twee honderd, ik zal geen enkel overslaan na deze prodigieuse vier eerste volumen. Zij zijn de synopsis onzer eeuw, de kroniek van Parijs, de vergaarde en gebundelde echo's van Romain's jeugd, van onze jeugd, van wat wij gevoeld, gedacht, gedaan, gehoopt, gehoord, gezien, bewonderd en bemind hebben.

MATTHIJS VERMEULEN

Duitsche literatuur
Notitie over Feuchtwanger

Naar aanleiding van het verschijnen van ‘Der jüdische Krieg’ (Propyläen Verlag)

De bekentenis moet mij van het hart, dat ik nog nooit een boek van Feuchtwanger in zijn geheel heb gelezen: in ‘Jud Süsz’ ben ik blijven steken 150 blz. voor het eind, in ‘Erfolg’ halverwege, in ‘Der jüdische Krieg’ na 100 pag., ongeveer. ‘Jud Süsz’ is stellig nog het meest leesbare van de drie, maar op den duur is de door en door getruqueerde schrijfwijze toch niet te verduren. Na ‘Erfolg’ is men even geneigd ‘Der jüdische Krieg’ iets minder log en traag en onverteerbaar te vinden, maar te lezen is het toch niet....

Wat had Feuchtwanger niet van het gegeven - voor zoover ik dat ken - kunnen maken: een jonge, begaafde, fanatieke jood komt ten tijde van Nero naar Rome. Hij heeft zich ten doel gesteld de bevrijding te bewerkstelligen van drie joodsche mannen, die in Rome gevangen zitten, beschuldigd van medeplichtigheid aan joodsch-separatistische, autonomistische bewegingen. Hij komt door bemiddeling van den tooneelspeler Demetrius Liban[1)] tot voor den troon van Keizerin Poppaea, en smeekt van haar de bevrijding van de drie joden af. Op voorwaarde, dat Demetrius, zelf van origine een Jood, de rol zal spelen van den jood Apella, en daarmee van het joodsche volk überhaupt een afschuwelijke caricatuur ten tooneele zal

1) De man heet ook in de Nederlandsche vertaling Demetrius Liban. Dit in overleg met Feuchtwanger, die bang was dat anders het rhythme van die naam verloren zou gaan! Alsof het rhythme van één naam in een roman iets ter zake zou doen! maar natuurlijk: als men een zoo onrhythmisch wezen is als Lion Feuchtwanger, komt men tot zulke superstities: men moet toch iets ‘rhythmisch’ hebben!

voeren, tot vreugde en leedvermaak van de Romeinen, stemt zij in zijn verzoek om bevrijding van de drie joden toe. Demetrius speelt de rol van Apella, de drie joden worden bevrijd, Josef Ben Matthias - Feuchtwangers held - keert na enkele jaren naar Palestina terug.

Wat heeft Feuchtwanger van dit - schematisch weergegeven - gegeven gemaakt? Heeft hij iets laten *voelen* van Josef's onzekerheid in het onbekende, alleen uit machtsbesef niet agressief-vijandige Rome, van zijn eerzucht, zijn vernederingen en successen tusschen hooggeplaatste Romeinen en Joden, zijn linksche onhandigheid tegenover de keizerin, van de kwellingen van Demetrius, geslingerd van ja naar neen op de vraag of hij, een jood, den jood Apella mag spelen al is het dan ook om de drie gevangen joden te bevrijden? Heeft hij....?

Men kan zoo nog doorgaan, maar het antwoord op al deze vragen is volkomen ontkennend: Feuchtwanger heeft dit alles hoogstens begrépen, misschien ook gevoeld, maar hij heeft het niet levend gemaakt, niet voelbaar, niet overtuigend. Hij heeft het misschien wel beleefd met zekere intensiteit - hoewel men hier twijfelt - hij heeft de reacties van zijn figuren, en zijn visie op het gebeuren van den tijd waarover hij schrijft, wel *medegedeeld*, maar nergens heeft hij ze *overgebracht* op den lezer - hij heeft zijn materie nergens verbeeld - en mijn bewering in het begin van dit opstel over de kansen die dit gegeven Feuchtwanger bood, is eigenlijk onjuist: hij heeft ongetwijfeld, met de domme vlijt en de domme kracht van een buffel, van zijn materie gemaakt wat hij kon, maar juist in de eene beslissende functie, die van een gegeven een kunstwerk maakt, schiet hij te kort: zijn materie bleef on-verbeeld.

* * *

De vraag naar de fouten van Feuchtwanger's kunstenaarschap is een misleidende vraag. De kunstenaar Feuchtwanger bestaat niet. De vraag waarom ‘Der jüdische Krieg’ nòg onleesbaarder werd dan ‘Erfolg’ is een vraag naar het stijlverschil tusschen die boeken, naar het onderscheid tusschen twee wijzen van reportage. Maar als men het nader beziet is

dit verschil geen wezenlijk verschil, maar enkel een kwestie van graad: ‘Der jüdische Krieg’ lijkt op het eerste gezicht iets minder star en bot dan het kei-harde en -zware ‘Erfolg’, maar eigenlijk heeft hij in ‘De jüdische Krieg’ zijn materie nog minder verwerkt, voor zoover men bij een dermate onbezield zwoegen van werken kan spreken. De materie (niet het gegeven) van ‘Der jüdische Krieg’ is in wezen dezelfde als die van ‘Erfolg’, zij is slechts de pap-vorm van wat in ‘Erfolg’ tot steen werd.

Men heeft, ook in ons land, voor Feuchtwanger groote waardeering getoond, en aan de vertaling van ‘Erfolg’ en ‘Jud Süsz’ hebben twee zeer begaafde jonge schrijvers hun tijd en hun aandacht verspild, en als men de menschen die Feuchtwanger prijzen naar de reden van hun bewondering vraagt, dan blijkt die deze te zijn, dat naar hun meening èn in ‘Erfolg’ èn in ‘Der jüdische Krieg’ een *tijdperk* met groote macht is gezien en geëvoceerd. Maar juist dit laatste bestrijd ik. Feuchtwanger kent de gegevens waarover hij schrijft tot in de finesses; hij moet aan het voorwerk van zijn boeken maanden en maanden besteden, hij moet er bibliotheken voor hebben verslonden, maar juist in het evoceeren, dat een werk der verbeelding is, en een spontane synthese, schiet hij te kort. De dossiers[1)] die hij heeft aangelegd voor hij ging schrijven, worden samengesteld tot een nieuw dossier, nóg compacter, dikker en zwaarder dan de dossiers-met-materiaal bij elkaar, maar nergens wordt een tijdperk zichtbaar, een leven voelbaar, een gedachte noodzakelijk, een lot onafwendbaar.

Nergens ontstaat het beeld dat door de verbeelding der lezers in hun geheugen blijft leven. Artistiek gesproken hangen de pap van ‘Der jüdische Krieg’ en de wagons-vol straatsteenen van ‘Erfolg’ als droog zand aan elkaar.

Aan ‘Erfolg’ terugdenken is al een kwelling, laat staan de lectuur: de hardheid en de dichtheid van een Tolstoi, een Kleist zijn los en doorschijnend vergeleken bij deze stijl: een zwaar, onbezield zwoegen als het zwoegen van koelies, een pruisische onverzettelijkheid, een dwangsysteem van de doodste zakelijkheid, een dom, slaafachtig volhouden, honder-

1) Term van E. du Perron.

den pagina's lang, zonder één trilling, zonder één vonk van genie, van geest, van gevoel, van leven - en dan te bedenken dat dichters als Van Vriesland en Donker hieraan hun tijd en bewondering gaven, het maakt de herinnering aan deze lectuur misschien vooral door het feit dat menschen als de genoemden medeplichtig zijn aan de verbreiding van deze afschuwelijkste aller producten van een veelszins afschuwelijke tijd, tot een obsessie.

Maar het bedroevendste van al deze waarlijk ontmoedigende gevoelens, schuilt in de gedachte, dat een man die tenslotte toch niet de eerste de beste is, Feuchtwanger zelf, deze boeken heeft kunnen schrijven en dat deze steenen (en hoe àfdoend: steenen voor brooden) bij duizendtallen worden gekocht en gelezen. Hoe kan een man zoozeer de koelie worden van een systeem, half een systeem van hem zelf, maar méér een systeem van den tijd, en hoe kunnen menschen, zoolang het leven nog leeft, zich begraven in zulke tomben! Dat de ‘gevleugelden’ minderen in aantal en kracht en dat de ‘gewortelden’ zich laten rooien, is al pijnlijk genoeg, maar moet dan alles, vraagt men zich af - en men denkt bij dit woord aan de verbitterde intonatie van den elysischen dichter die het scheldwoord bedacht - moet dan alles verworden tot *asfalt*? De vrees is niet ongegrond.

H. MARSMAN

Wetenschappelijke lectuur

Briefe des Francesco Petrarca. Eine Auswahl, übersetzt von Hans Nachod und Paul Stern. Verlag ‘Die Runde’ Berlin 1931.

Hoe ouder ik word, des te minder behoefte gevoel ik, jaarlijks een krans neer te leggen bij het standbeeld van den heer L. Coster Jzn te Haarlem. De ontspannende inspanning of de spannende uitspanning, die het lezen vroeger voor mij was, is het sinds lang niet meer. Integendeel, ik voel den tijd naderen, waarin het niet veel meer dan een dira necessitas gaat worden. Bovendien - het zal wel aan mij liggen, maar mij dunkt, dat er zoowel in de wetenschap als in de letteren allengs minder boeken uitkomen, wier verschijnen een gebeurtenis is. Onze boekenkast, eertijds iets als een schatkamer of het hol van Ali Baba, lijkt tegenwoordig vrijwel op een goed geordende prullenmand.

De keuze van de heeren Nachod en Stern uit de brieven van Petrarca maakt in zekeren zin een uitzondering. Een gebeurtenis? Dat wel niet. Maar toch iets als een fraai geschenk. In ieder geval noopte mij die verzameling, met zooveel smaak gerangschikt, met zooveel overleg gekozen, zoo wel verzorgd, weer eens in een gemakkelijken stoel te gaan zitten en de ouderwetsche bezigheid van lezen nog eens te genieten.

Een inleiding, die wetenschappelijk niets te wenschen over laat; waarin de geleerdheid terughoudend, bescheiden, maar beslist optreedt. Eerst een niet al te gewaagde poging Petrarca te karakteriseeren. Daarna feiten en gebeurtenissen uit zijn leven, opgeteekend (de Grieken houden mij dit misbruik van hun taal ten goede) met sympathie, maar zonder pathos. Vervolgens het een en ander over Petrarca's ‘Persönlichkeit’, zijn omgeving en de wijze, waarop hij zich in zijn brieven aan

anderen vertoont. Alles bij elkaar een veertig bladzijden.

De vermelding van dit getal is een pluimpje voor de heeren Nachod en Stern. Zij behooren tot de beste kenners van Petrarca en zijn tijd; kenners niet alleen doordat zij, wat reeds over Petrarca was geschreven, nauwkeurig hebben gelezen, maar vooral daar zij telkens het werk van hun voorgangers hebben aangevuld. Zoo hebben zij in de door hen uitgegeven brieven niet enkel ieder citaat op nieuw gecontroleerd, maar ook een aantal onbekende tot de bron herleid. Wie met het 'citaat in de renaissance' - zoo zeer verschillend van het 'citaat in de middeleeuwen' - vertrouwd is, kent de bezwaarlijkheid van dit zoeken, maar weet tevens, dat iedere vondst een nieuw kijkje op den geest van den schrijver beduidt. Dat nu kenners van dit formaat niet voor de verleiding zijn bezweken, een veel uitvoeriger inleiding te geven, dat zij inderdaad niet meer hebben geboden, dan voor een beschaafd lezer noodig is, om met kennis van zaken en genot die brieven te lezen, dat zij hun eigen ontdekkingen slechts in 'Anmerkungen' aan het eind van het boek hebben gepubliceerd - dit alles getuigt inderdaad van een in onze dagen exceptioneel besef van tact.

Immers wij zijn er aan gewoon geraakt, dat wetenschappelijke, halfwetenschappelijke, heelemaal niet wetenschappelijke en belletristische litteratuur de plaats is gaan innemen van uit de mode geraakte panoptica en wassenbeeldenspellen. De geest van Marie Tussaud, geboren Grosholtz, die met haar oom Curtius de helden en slachtoffers van de Fransche revolutie boetseerde, en onder Napoleon met haar 'Caverne des grands Voleurs' naar Londen verhuisde, waar later onze ouders of grootouders met eerbied en griezelen het 'Cabinet de cire' plachten te bezoeken, zweeft tegenwoordig over historie en letterkunde. Geschied- en dagbladschrijvers van elk allooi zijn er om strijd op uit, die 'chamber of horrors' te vergrooten.

Gelukkige tijd, toen de 'editio' het doel was van een ieder, die zich wetenschappelijk, dat wil zeggen actief met de letterkunde van het verleden bezig hield! Dankbaar begroeten wij allen, die er van afzien, den auteur, wiens werk wij zullen begrijpen en bewonderen, in een inleiding of elders in effigie te executeeren.

Laat ons, nu wij toch bij de philologie zijn, er bijvoegen, dat het boek een aanbevelenswaardigen index bevat. Bij de vermelding van personen wordt niet alleen naar de plaats verwezen, waar zij in de brieven voorkomen, maar ook met een paar jaartallen en namen een beknopt overzicht van leven en werken gegeven, waardoor de lezer onmiddellijk weet, wien hij voor zich heeft.

De brieven zelf - goede wijn behoeft geen krans. Zonder schroom van profaneering kunnen wij het: 'Tolle, lege' van Augustinus hier neerzetten. Die brieven behooren tot het kostbaarste en bekoorlijkste, wat de renaissance kon voortbrengen - geen werk is op het late, humanisme van grooter invloed geweest. Wil men - wat ook de heeren Nachod en Stern doen - er altijd weer op wijzen, dat de bestijging van den Mont Ventoux iets als een keerpunt in de geestesgeschiedenis van het Westen beteekent, welnu - het is alsof al die brieven zijn geschreven door een mensch op een berg, door een man, die van een verheven standpunt een wijde wereld overziet, maar die daardoor tevens voor die wijde wereld als verheven gedaante, als silhouet tegen den hemel, zichtbaar wordt.

Onwillekeurig schiet ons bij het lezen Erasmus te binnen. Fijner, puntiger, veelzijdiger kan de Rotterdammer vaak zijn; maar zoo zeer wij de prikkeling van een goudsche pijp op prijs stellen, wij geven de voorkeur aan den vollen gloed van een fiasco Chianti. In ernst, de humanist van de 14e eeuw staat tot dien van de 16e eeuw in de verhouding van een lichaam tot een vlak: hij heeft in het geestelijke een dimensie op hem vooruit.

Zullen wij uit de hier geboden keuze nog eens enkelen uitkiezen? Het zou de inleidingsbrief aan den vriend, dien Petrarca 'Socrates' noemt, kunnen zijn. Maar al zijn wij daar straks tegen biographische overproductie uitgevaren, hier weten wij iets te weinig van onzen landsman Lodewijk van Beeringen, die met dat pseudonym is bedoeld. Liever staan wij nog een oogenblik stil bij den beroemden brief aan Boccaccio van 28 Mei 1362.

De geschiedenis is bekend maar wij kunnen haar kort herhalen. Na den dood van den zaligen Pietro Pedroni, een van die vrome lieden, die een zwaar hoofd in hun tijd hebben en dien-

tengevolge naar plegen te droomen, kwam de Karthuizerbroer Gioachino Ciani, die zich te recht of ten onrechte voor den geestelijken exécuteur testamentair van Pedroni hield, familiaar gezegd, bij Boccaccio oploopen. Hij hield een vurige rede, waarin hij den dichter in naam van den overledene en op grond van diens visioenen vermaande, boete te doen, op te houden aanstootelijke boeken te schrijven, een godgevallig leven te gaan leiden, en wat dies meer zij. Zoo niet dan zou Boccaccio binnen een paar jaren sterven - en dan....! De monnik verklaarde, dat hij een dergelijke boodschap ook voor Petrarca onder zijn pij had. Het lijkt er bijna op, of hij Boccaccio maar al te goed kende. Boccaccio leed sedert zijn jeugd aan een gevoel van minderwaardigheid; hij onderschatte zijn gaven niet, maar voelde zich toch nooit geheel tegen een taak opgewassen. Dat was er mettertijd niet beter op geworden. De Decamerone lag een jaar of tien achter hem; hij leefde in behoeftige omstandigheden; zijn maag, zijn levenslust en zijn beurs lieten te wenschen over. Nu stond daar die vreemde man, die meer van zijn leven scheen te weten dan hem lief was en die met een stem van over het graf plechtig en dreigend verkondigde, wat Boccaccio zich zelf in wankelmoedige uren voorprevelde. In de schuwe dagen, die volgden, heeft Boccaccio er zeer ernstig over gedacht, of het niet beter zou zijn den raad van het lijk te volgen, de lier aan de wilgen te hangen, en hij heeft in dien zin aan Petrarca geschreven.

Dien brief van Boccaccio bezitten wij niet. Wel het antwoord van Petrarca. Wij vermoeden zelfs, dat dit antwoord de eenige bron is, waaruit wij het geval kennen - want een beschrijving uit lateren tijd (Acta Sanctorum, 29 Mei) berust alleen op de Petrarcabrief.

Had de chagrijnmonnik geweten, hoe een gemoed te kwellen dat aan zelfverguizing leed, de vriend wist, dat er een middel bestond aan die kwaal plotseling een einde te maken. Boccaccio, zwaartillend, hypochonder en altijd bereid te zeggen: ‘c'est l'homme que je suis, qui me rend misanthrope’ - bezat desalniettemin een onuitputtelijken voorraad humor. Het kwam er op aan hem te doen glimlachen. Dus: niet al te zeer met den tegenstander den gek steken, en tot den vriend geen: ‘wel foei! hoe heb ik het met je?’ - maar een intieme ironie,

die nergens lichtzinnig, toch den vermakelijken kant van het geval in het oog doet springen.

Wie zich met ‘Schallanalyse’ heeft bezig gehouden, weet, hoe vaak in brieven de schrijver, zonder zijn eigen stem geheel op te geven, toch met de stem van den ontvanger spreekt. Zoo ooit, dan is dat hier het geval. Ironie is het zuurdeeg van dien brief; maar men kan haast zeggen, dat het een ironie is, die Petrarca, om zijn vriend te helpen, aan Boccaccio zelf ontleent.

Reeds in het begin: die man beweert, dat hij voor mij een dergelijke profetische boodschap met bijbehooren op stapel heeft.... vreemd, dat hij dan, nadat hij u te Florence bezocht had, niet even naar Padua gereisd is, waar hij mij had kunnen vinden, maar dat hij eerst naar Napels, naar Gallië, naar Brittannië gaat....

Er volgen nu van die kleine verhandelingen, zooals Petrarca ze in zijn brieven kon geven met voorbeelden en citaten - ditmaal over voorspellingen. Zij leiden tot een diepe beschouwing over waarde en onwaarde van het leven, over de zegepraal op den dood. Dan zeer innig en kort tot den bedroefden vriend: heb toch het leven niet al te lief en koester voor den dood haat noch angst; voelt gij, nu gij oud begint te worden, den dood naderen? - maar de dood is immers nooit zoo heel ver weg, zelfs niet in de kindsheid.. En nu weer plotseling in het ironische, bijna familiaar: maar hoe? gij zijt er in dit opzicht beter aan toe dan de meeste stervelingen - niemand kent het uur van zijn dood, met ieder van ons kan het ieder oogenblik uit zijn - maar u is die zonderlinge snuiter komen verzekeren, dat gij op zijn minst nog op een paar jaartjes kunt rekenen; dat is niet weinig - wees blij! Een citaat uit Vergilius en dan weer plagend: neem mij niet kwalijk, dat ik een dichter citeer, gij moogt immers niet meer aan poëzie doen....

En zoo voorts.

Men heeft in het bezoek van Ciani aan Boccaccio en in den troostbrief van Petrarca de tegenstelling willen zien tusschen de askese der middeleeuwen en het levensgevoel der renaissance; Nachod en Stern spreken van ‘Petrarcas grosses Bekenntnis zur Wissenschaft.’ Dat is alles waar - maar de reden, waarom wij met zooveel spanning en zooveel aandoe-

ning dien brief lezen is niet enkel en niet in de eerste plaats, dat wij hier een cultuurdocument van overweldigend belang voor ons hebben, maar veeleer, dat dit cultuurdocument op dit tijdstip onmiddellijk uit het leven ontspringt. Van nog grooter waarde dan de objectieve gegevens, die het ons biedt, zijn de subjectieve gevoelens, die het bij ons opwekt.

Onder alle mogelijkheden, iets van het zwichtend gebeuren te bewaren, is de brief de duurzaamste. Stijgt voor den geloovige uit het graf van den martelaar een 'reuk van heiligheid' op, de brief is een letterkundige vorm, die meer dan eenig andere in staat is, dien 'geur van werkelijkheid' te bewaren, waaraan onze historische neus het rechte spoor herkent. Er zijn brieven, die ons levendiger aandoen dan het leven zelf. De brief van Maria van Reigersbergh, eenige dagen na haar bevalling, wanneer haar gevangen man teekenen van bedenkelijke zwakheid vertoont; de brief van Goethe na den zelfmoord van Zelters stiefzoon - nog eenige andere. Tot die brieven behoort ook deze van 28 Mei 1362, die zoo jong is.... neen, jonger dan het epistel, dat de post mij zoo even heeft gebracht.

Hier is een vriend in nood en een vriend in den nood. Hier is vriendschap, die aan volledige kennis van het karakter van den vriend het even volledig vermogen paart, in een moeilijk uur van die kennis gebruik te maken. Zoo ontstaat een brief, waarvan wij ons afvragen, of het kostelijker is, hem te kunnen schrijven, of hem te mogen ontvangen. En die brief wordt tot een belijdenis, die van het diepste wezen van den schrijver en zijn tijd getuigt, maar die tevens bindend wordt voor latere geestverwanten. Die brief, zoo zeer door de behoefte van het oogenblik ingegeven, zoo persoonlijk gesteld en bedoeld, wordt een manifest aan de toekomst.

Altijd nog lezend in onzen gemakkelijken stoel, bespeuren wij, dat die brief ook aan ons is gericht. En wat kan er in wetenschappelijke lectuur beter zijn dan wanneer zij ons van een 'quiesce a nimio sciendi desiderio' opvoert naar een: 'tua res agitur'?

ANDRÉ JOLLES

Kroniek der Nederlandsche letteren

Wederom is een jaar van onze tijdrekening verstreken, wederom heeft de Nederlandsche letterkunde haar woord gezegd. Dat het niet schitterend is, wat zij sprak, is met eenig goed recht aan den tijd toe te schrijven. Hoe zou zij nog een tolk mogen genoemd worden van hetgeen er in het binnenste van ons volk omgaat, als zij, in het miserabel jaar dat achter ons ligt, een beeld van verheffing te zien had gegeven? Neen, de depressie welke zij vertoont siert haar als een getuigschrift van eerlijkheid en goede trouw. Zij zit met de handen tegen den wang en de elleboog op de schrijftafel. Zij rookt cigaretten en staart werkloos voor zich heen. Het is thans aan ons, haar van schuld vrij te pleiten, deze figuur van malaise en innerlijke verbetenheid, wij mogen haar niet verwijten niet gemaaid te hebben waar niet gezaaid was. Op de meest gelezen bladzijde van ons geschiedenisboek staan de veelzeggende woorden: Gouden eeuw, groote welvaart, bloei der kunsten. Kan men van het afgeloopen jaar ook maar één moment volhouden, dat het aanleiding gaf aan goud en welvaart te denken? Geenszins kan men dat. Maar dan ook geen smalend oog gericht naar de stille arbeidster, geen eerste steen geworpen naar de Verloren Dochter, voor wie geen enkel kalf gemest werd. Zij heeft gedaan wat in de gegeven omstandigheden van haar geeischt kan worden. Van binnen niet gevoed, van buiten niet gesteund, heeft zij verslag uitgebracht, op de haar eigen objectieve en argelooze wijze, in den vorm van onleesbare romans en waardelooze gedichten, dat er in een schralen tijd niets te lezen en te waardeeren viel. Hadt gij liever gezien, dat zij, met den waanzin dien Plato aan dichters en slechte burgers toeschrijft, zichzelf den droom had gegund van een

niet bestaande en nimmer bestaan hebbende wereld, en dat zij u deze verbeelding als een bedriegelijk verleden had voorgesteld, waarvan gij tot uw schade waart afgedwaald? Hoogstens had zij u dan, indien gij haar in haar vlucht had kunnen volgen, het volgens Dante allersmartelijkst leed berokkend, te weten, herinnering aan vreugde in tijden van diepe rampzaligheid. - Of hadt gij gewenscht, dat zij met koude zakelijkheid ons de ontreddering voor oogen had gebracht, en dit niet slechts psychologisch, als een schuld van enkelen, niet slechts maatschappelijk, als een gevolg van de averechtsche orde waarin wij leven of meenen nog te leven, maar desnoods veel erger, als een klimaatverschuiving, die de gansche mogelijkheid van ons bestaan bedreigt en waartegen geen mensch is opgewassen? Had zij u geholpen, vraag ik, met een beeld van de wereldramp, die wij ons best doen zoo lang mogelijk een crisis te blijven noemen? - Indien haar droom op een leugen en haar zakelijkheid op een luchtledig zou zijn uitgeloopen, weest dan blij, dat zij noch tot het een noch tot het ander den lust en den moed bezat. Zij heeft zich opgeofferd tot onbelangrijkheid. Zij is de 'arme onder den trap' geworden, al zijn de eeuwen voorbij dat dit in reuk van heiligheid stond. Zij is het zaadje dat in de aarde sterft, zonder zelf den evangelischen troost te vernemen van het toekomstig koren.

Het is niet als altijd. Er zijn geen slechte boeken omdat er slecht geschreven wordt. Er wordt goed geschreven en toch zijn de boeken onbeteekenend. Wie met persoonlijkheid schrijft schrijft een grapje, wie abstract schrijft schrijft sentimenteel. Met welk een spanning heb ik het nieuwe boek van den vaardigen penvoerder Maurits Dekker[1] ter hand genomen, met den opwekkenden titel 'Brood!', tot ik bemerkte dat ook hij ophield waar in hoopvoller tijden het werk begonnen zou zijn. Het boek brengt de demonstratie van een nieuwe schrijfkunst, maar dit brengt geen nieuwe inzichten mede. Het is een droom, een revolutionnair-dichterlijke droom, die tot ons gebracht wordt, en dit is het nieuwe, op de wijze van een film. Expressieve vergrootingen van détails,

1) Maurits Dekker, Brood! Een revolutie-roman. Em. Querido. Amsterdam. 1932.

het alweer vervelend procédé van moderne cinéasten, die atmosferische stemmingen teweeg willen brengen door closeups van dakgoten, vensters, fabriekswerktuigen en glimmende regendruppels, en, als intrige, het verhaal van de vermaarde film 'Potemkin', zich bij deze gelegenheid afspelend op de Prins Hendrikkade te Amsterdam.

Dit wat de buitenzijde van wat het boek betreft. Voor de binnenzijde heeft de schrijver naar nog heel wat traditioneeler middelen gegrepen. Voor de zooveelste maal zijn alle kapitalisten proleten en alle proletariërs geestes-aristocraten. De omwenteling, die wij met het oog van een camera en het hart van een brochure meemaken, wordt een groot succes. Het centraal-station en het postkantoor komen na heeten strijd in handen van de revolutionaire stootbrigade, die haar hoofdkwartier in den stadsschouwburg heeft opgeslagen. Maar dan eindigt het boek. Geen kruimel krijgen we te zien van het brood dat ons in gouden bergen was toegezegd, we staan weer met denzelfden honger waarmee wij in de bioscoop gingen, op straat in den druilenden regen, dankbaar, dat de schrijver ons walging heeft doen voelen voor de vleeschpotten van Egypte, maar het ons nog bespaard heeft, te ondervinden dat ook het Beloofde Land een fata morgana zou kunnen blijken.

Laat Dekker zijn droom van wraak laten varen, als hij om brood roept. Zelfs de steen der barricaden kan niet voor brood doorgaan. Zijn droom is een produkt van den afgunst over een welvaart, die ongetwijfeld in soliede milieu's nog eenigen tijd zal standhouden, ook al is de waarde dezer welvaart volkomen nutteloos en fictief geworden. De maatschappelijke malaise komt niet voort uit de sociale toestanden, maar zij is een collectieve uitdrukking van hetgeen ons ieder apart ontmoedigt.

Met gelijke spanning ben ik aan het boek van Jeanne van Schaik-Willing begonnen, dat 'Uitstel van Executie' heet.[1)] Het is een psychologische roman, en de figuur van de hoofdpersoon, den rechter van Ruttenvelde, is in menig opzicht boeiend als een vertegenwoordiger van een algemeene geestesgesteldheid. Hij komt in levende lijve uit dit boek tevoorschijn,

1) Jeanne van Schaik-Willing, Uitstel van Executie. Een roman. Em. Querido. Amsterdam. 1932.

de uiterlijk correcte man, lang, mager, lichtgebogen, met de ietwat te stijve bedachtzaamheid van iemand die voortdurend op zijn hoede is voor een innerlijken tegenstander. Zijn 'peur de vivre' is een verbitterde strijd tegen een hem ingeboren zucht naar ondergang, die hem als een bloedziekte bedreigt. Het leven is langzamerhand zijn doodsvijand geworden. Het eerste gedeelte van het boek, dat 'Uitstel' heet, en de jeugd van Van Ruttenvelde in vogelvlucht weergeeft, is een der knapste romanfragmenten en portretschilderingen die ik in jaren gelezen heb. De krampachtige moeite van den jongen om normaal te blijven en het peil niet te verliezen van zijn vaders positie en maatschappelijk aanzien, de gewelddadigheid waarmede hij kleine stoornissen van innerlijk evenwicht maskeert, daartegenover de zoete, stoeiende weelderigheid van zijn geheime wildheden, hem met het wufte bloed eener jonggestorven moeder meegegeven, het is met groote bekwaamheid in enkele jeugdtafreelen geschetst. De figuur van Van Ruttenvelde, mengsel van verborgen heftigheid en zelfbedwang, zal men niet licht vergeten. Hoe dan tenslotte, in het tweede gedeelte van het boek, de 'executie' plaatsgrijpt, hoe dit onnatuurlijk karakter ineenstort en alle verweer opgeeft, wanneer de eischen van zijn loopbaan en zijn hart botsen, hierin is de schrijfster minder gelukkig geweest. Zijn loopbaan blijkt een ander woord voor het zelfbedwang, zijn hart voor de heftigheid die wij reeds van hem kennen. Het verhaal van de gesmoorde liefde voor Hester Page, Van Ruttenvelde's 'femme fatale', is een verdubbeling zijner figuur, en het is niet de roman die de figuur verder weet te ontwikkelen. Wij blijven staan en zien een psychologisch samenstel zich ontvouwen tot een noodlot in eenigszins theatrale omstandigheden. De gedachte aan een kaartenhuis en een Japansche schelp in een glas water kunnen wij niet geheel verdringen.

Heeft u, schrijfster, de tijd zoodanig verslagen doen zijn, dat gij dat leven niet anders wilt toonen dan als een voltrekking van den dood? Is hij de eenige die rijpt in ons? Gij hebt u niet willen wagen aan de beschrijving van den mensch, die na de katastrofe eindelijk in harmonie geraakt met zijn bevrijde natuur, zooals in Tolstoi's romans en tragedies ge-

schiedt, wanneer de lucht gezuiverd is door het afleggen eener bekentenis of het aanvaarden der nederlaag. Wij zijn tenslotte nog lichamelijke wezens, hetgeen een enorme reserve aan geluk en weerstand beteekent, als de ijdelheid wegvalt van uiterlijke ruggesteunen. Wellicht, als de tijden minder drukkend waren geweest, hadt gij kunnen doen zien, dat het leven zich bezighoudt met onze natuurlijke geaardheid, en dat het zich er niet om bekommert, of valsche voorstellingen en verstandelijke bolwerken geslecht worden of niet. Die sterven hun eigen dood. De puinhoop is niet het leven, maar het gras dat er groeit.

Een dergelijk besef van 'het leven begint eerst als de afbraak voorbij is' is de grondtoon van Slauerhoff's 'Het verboden rijk', een roman,[1)] die echter zoo slordig geschreven is, zoo met rukken en flarden van verbeelding ineengezet, dat ik hem lang niet overal kan volgen. Hij is onvolgbaar en men krijgt het gevoel dat de sporen moedwillig zijn uitgewischt. Een Portugeesche nederzetting, slecht gesteund door het baatzuchtig en bangelijk vaderland, sticht in de 16-de eeuw een nieuwe nederzetting in China met het doel het ondankbaar land van afkomst te overvleugelen. Ongeveer honderd jaar later dringt de dichter Camoes, die Portugal met rancune verlaten heeft wegens een betrekking tot de bruid van den kroonprins, in het 'verboden rijk' binnen en vindt in de onmetelijkheid van het stille gebied niet alleen de vergetelheid van het vaderland maar de vreugde van een onpersoonlijk bestaan. Weer eeuwen later herhaalt zich het lot van den dichter in het leven van een marconist, die, wrevelig en verveeld door de Europeesche beschaving, na tal van omzwervingen, eerst als deserteur, dan als schipbreukeling, in China belandt en daar in een niet langer persoonlijk bestaan wordt binnengezogen. Hij heeft ontmoetingen met de geheimzinnig voortlevende half-Chineesche vrouw die ook Camoes bekoord heeft, hij vindt zelfs diens kleeren en betaalt rekeningen met de oude goudstukken die hij daarin gevonden heeft. Na dit afrekenen verdwijnt hij spoorloos in de binnenlanden.

Het is niet moeilijk hier motieven in te herkennen van

1) J. Slauerhoff, Het verboden rijk. Een roman. Nijgh en Van Ditmar. Rotterdam. 1932.

Slauerhoff's prachtige gedichten als ‘Passé vivant’, ‘Landelijke Liefde’, ‘De gouvernante’ en ‘De bezoeker’. Het is zelfs de vraag, of men, zonder herinnering aan de gelukkig onvergetelijke verzen, uit den roman wijs kan worden, zoo verregaand onverschillig en verward is hij geschreven. Maar er is, vooral in het begin en in de beschrijving van den veldtocht naar Peking, juist in de hardnekkige droogte van het relaas, een zekere woeste oer-vreugde voorbij het uitgewischte spoor te vernemen, een doffe muziek, die voor den lotos-eter klinkt als de bazuin van een eersten dag, als de herrijzenis van een chaotisch bestaan.

Het woedend genot van wanorde en triomfeerende vernietigingsdrift is het laatste stadium van een verbitterden geest. Maar verbittering staat achter bij wijsheid, want wijsheid weet wat haar drijft. Het was dezelfde Prediker te Jeruzalem, die moede werd van de op- en ondergaande zon, van de stroomende rivieren, die alles ijdelheid der ijdelheden noemde, en die niettemin er met gelijken ernst aan toevoegde: geniet de dagen uwer jongelingschap. Dacht gij dat hij toen minder ernstig sprak? Hij zag dat er niets waarde had en niets begeerlijker en verhevener was dan jeugd die het natuurlijk leven natuurlijk leeft. Er is geen enkele vernietiging noodig, tenzij wij oud zijn en ijdel, en oud en ijdel willen blijven. Men kan ze beschouwen als kleine illustraties van deze ernstige raadgeving van den Prediker, de ‘bespiegelingen over het goede der Aarde’, de twaalf tegen ‘de overmachtige heerscharen der wereld’ schermutselende essays, die Werumens Buning verzamelde in zijn bundel ‘Nieuwe Tierelantijnen’.[1)] De goede aarde, zeggen ze, behoeft geen krans; de mensch, helaas, behoeft een gebruiksaanwijzing.

> ‘Zij hebben het vooral gemunt op het overgroote deel der menscheid....
> dat van louter moderne menschelijkheid de menschelijke kennis des levens
> vergeten is: een even droevig als onmiskenbaar teeken van de
> barbaarschheid der twintigste eeuw’.

Men zal geneigd zijn deze zeer lichtgewapende prozastukjes zooals de schrijver ze zelf noemt, op te nemen als in uren van verstrooiïng vlotgeschreven impromtu's. Alsof niet de goed-

1) J.W.F. Werumeus Buning, Nieuwe Tierelantijnen. Meer bespiegelingen over het Goede der Aarde. Joh. Enschedé en Zonen. Haarlem. 1932.

geschrevenheid zelf in tegenspraak was met het uur der verstrooiïng. Maar hoe moet men ernstig zeggen, dat het leven ernstiger wordt als men het met minder ernst leeft? Zij beginnen zelf met hun inzicht in toepassing te brengen.

M. NIJHOFF

P.S. Het is overbodig iets te schrijven over J.W.F. Werumeus Buning's gedicht 'Maria Lécina'.[1)] Het is in menig opzicht een nieuwe Tierelantijn. Het is ook meer dan dat. Maria Lécina is in korten tijd haar beide landgenooten St. Nicolaas en den Hertog van Alva in vermaardheid nabijgekomen en een bezit geworden onzer volksverbeelding.

1) Uitgave van Em. Querido. Amsterdam. 1932.

Bibliographie

Dr. George Meir, Pol de Mont - Antwerpen, De Sikkel; Amsterdam, De Spieghel.

Eenige maanden geleden verscheen een bloemlezing uit het werk van Pol de Mont, bezorgd door Dr. G. Meir. Het werk wordt thans te goeder ure, anderhalf jaar na den dood des dichters, volledigd door deze imposante monographie. Het feit dat deze studie geschreven werd in 1930 als proefschrift voor de promotie van den auteur aan de Universiteit van Gent, en dat de jonge doctorandus een menigte bijzonderheden over het leven en het oeuvre van Pol de Mont van dezen heeft mogen vernemen, maakt van het werk een volledig en betrouwbaar document. Eigenlijk is het geen wonder, dat er tot hiertoe zoo weinig, en dan nog maar vrij onvolledige, opstellen over Pol de Mont verschenen. Dat, zooals schr. in zijn slotwoord betuigt, men er slechts heel langzaam toe gekomen is Pol de Mont naar zijn werkelijke verdienste te schatten, zal wel hoofdzakelijk toe te schrijven zijn aan den aard van des dichters persoonlijkheid. In de veelheid van zijn productie, in de Proteus-achtige verscheidenheid van zijn literaire en artistieke bezigheid, in de bontheid van zijn vooral uitwendig leven, is de oorzaak te zoeken van de aarzeling omtrent het definieeren van de Mont's personaliteit. Het is niet zonder beteekenis dat schr. in zijn finale beschouwingen allereerst gewezen heeft op de opvoedende kracht die van Pol de Mont is uitgegaan. Wij kunnen niet anders dan deze bekentenis bijtreden. De Mont was nog grooter opvoeder dan dichter. Ook de dichter is opvoeder; men begrijpt echter wel dat wij hier de rechtstreeksche propaganda door woord en pen bedoelen. ‘Zijn optreden, zegt schr. in alle omstandigheden was dat van den leider, den leeraar, den volksopvoeder die in zich de behoefte voelt anderen deelachtig te maken in hetgeen hij weet en denkt’. Wij bezitten grootere dichters dan de Mont: Gezelle, van Langendonck, van de Woestijne. Wij hebben geen hartstochtelijker propagandist in den allerbesten zin gehad dan Pol de Mont. Veel van zijn vaak te improvisatorische verzen, en vooral zijn exotische dicht-oefeningen, pantoens, copla's, seguidilla's en hoe zij ook heeten, zullen nog maar verbluffen als acrobaten-toeren, wanneer de faam van den wekkenden, bezielenden ontvoogder en vulgarisator nog in verre geslachten zal voort leven en het onderwijs dat hij zoo kwistig gaf als leeraar en als volksredenaar nog rijke vruchten zal afwerpen. Al zijn magnifieke dichtergaven heeft Pol de Mont zonder berekening ten dienste gesteld van zijn opleidend werk. Hij beschikte over een verbale kracht, die kan vergeleken worden met die van een Victor Hugo, en bij het lezen van Dr. Meir's werk dachten wij meer dan eens aan de elementale macht van 's dichters woord die Barrès, à propos van Hugo, zoo prachtig beschreef in *Les Déracinés*.

De zeer volledige studie van Dr. Meir met haar massa bijzonderheden en haar uitgebreide bibliographie licht ons in over al de episoden van dat bewogen leven en over de veelomvattende bedrijvigheid van Pol de Mont. De auteur heeft met de vlijt en het bijna angstvallig geweten van den student die zijn pergament moet bemachtigen het leven van Pol de Mont in den breede verteld en de ontwikkeling van zijn literair talent op den voet gevolgd, wat heusch geen kleinigheid is wanneer men bedenkt dat Pol de Mont zich heel zijn leven dóór bewogen heeft op het gebied der poëzie, van het proza-verhaal, van de critiek, de folklore, het onderwijs, de kunstgeleerdheid. Met groote piëteit en met een begrijpelijke ingenomenheid voor zijn schitterend en dankbaar onderwerp heeft schr. zich op zijn taak toegelegd en is er in geslaagd een ‘eerepoort en triomfboog’ naar de Mont's oeuvre op te richten waarvoor allen hem erkentelijk zullen zijn. Ook lijkt ons overdreven de bewering (die wij hoorden) dat dit nu het magazijn is met al de materialen waaruit een ander in de toekomst *het* definitieve beeld van Pol de Mont zal kunnen opbouwen. Het lijkt ons problematisch of men behoefte zal hebben aan een nieuw beeld, dat gevaar loopt van het oorspronkelijke af te wijken naarmate Pol de Mont door meer gecompliceerde lenzen zou bekeken worden, en ook of het niet een tikje overdreven zou zijn Pol de Mont andermaal te gaan plutarkizeeren? Zijn persoonlijkheid die merkwaardiger is door haar vele beweeglijke facetten dan door één overheerschende levensvisie, schijnt zich daar moeilijk zullen toe te leenen. Doch dat is nevens de zaak, t.t.z. nevens het boek van Dr. Meir, en de hoop op zulk een phenomeen als het definitieve beeld van de Mont, doet niet het minste af aan de degelijkheid van deze monographie.

De eenige episode waarover wij een paar woorden zouden willen voegen bij de bladz. van den auteur, is die van de verhouding van Pol de Mont tot *Van Nu en Straks*. Zij is dan ook de gewichtigste in het leven van Pol de Mont ten overstaan van alle literaire groepeeringen, waarom wij haar hebben uitgekozen, ja, laat ons maar bekennen dat wij ons onmiddellijk gespoed hebben naar het wonderjaar der Vlaamsche letteren - 1893.

Er is gewis iets aangrijpends in de onvereenbaarheid tusschen V.N.S. en de Mont. Hoe begrijpelijk dat jongeren toch voor alles verlangden hun eigen weg te gaan! Pol de Mont was te oud (35 jaar, Vermeylen, was er toen 20, de Bom 24) en, niettegenstaande schijnbare wispelturigheid, au fond ook te zelfstandig, en de vrees der V.N.S.'ers dat de Mont die, al was het maar in zijn allures, tamelijk imperatorisch was aangelegd, tóch de leider zou geworden zijn, was lang niet ongegrond. Doch er waren andere factors die de samenwerking geheel uitsloten. Wel hadden Vermeylen, de Bom en Van Langendonck in 1891 meegewerkt aan de Mont's driemaandelijksch tijdschrift *Zingende Vogels*, maar de kunst van de Mont stemde hen kregelig. Nu had de zwierige, zinnelijke de Mont het al heel weinig getroffen met de voormannen van V.N.S.: Vermeylen ultra-cerebraal, zeer critisch en veel-eischend, extra gedrild door de Duitsche wetenschap; de Bom, autodidact, sceptisch en, ik heb het nog gezegd, van huis uit met een flinke dosis ironie bedeeld, en Van Langendonck, nu ja, die was van Langendonck, misschien het minst toegankelijk voor de lyriek van de Mont. Het verschil van temperament heeft hier een héél groote rol gespeeld die de critiek over 't hoofd heeft gezien. In den grond konden zij mekaar niet luchten. Trouwens, waren de V.N.S.'ers intelligenter dan de Mont. Deze was te zeer virtuoos, niet genoeg bezonken, niet in zichzelf gekeerd. Zijn uitbundigheid werkte irritant (tot op zijn laten leeftijd wist hij als een d'Artagnan-op-jaren

door zijn declamatorisch lyrisme nog te irriteeren), bovendien hartstochtelijk en medesleepend door zijn woordkracht, veel te welsprekend voor de V.N.S.'ers die oratorisch nooit bijzonder begaafd zijn geweest en neiging hadden om alle welsprekendheid als rhetoriek uit den booze te beschouwen. Zij verlangden naar den diepen klank der viool, en de Mont greep te gretig naar de gitaar. Doch dat was alles slechts de uiterlijkheid van het diepere verschil dat o.i. Dr. Meir misschien wat krachtiger had kunnen naar voren brengen. De zaak was namelijk dat er een niet te overbruggen kloof lag tusschen het optimisme van de Mont en de gëimporteerde Europeesche pessimistische wereldbeschouwing der V.N.S.'ers. Hun Weltschmerz, want in den grond was het niet anders, was onverzoenbaar met de goedgeluimdheid van de Mont. De nervositeit, de spontaanheid, de geestdrift van soms goedkoop allooi, de soms precieuze zinnelijkheid en de zinnelijkheid tout court die onbedaarlijk kon zijn en van bedenkelijken smaak, - dat alles stemde de V.N.S.'ers achterdochtig omtrent het diepere leven van de Mont. Men scheen te betwijfelen of de Mont wel genoeg geleden had, of hij de groote levensvragen besefte, of hij de onrust kende? En de Mont was de dichter van de zon, van de blijheid, van de gezonde levenslust (de Bom heeft zijn *Lentesotternijen* geloofd.... in 1922), - geen wonder dat hij zich verwant gevoelde met Mistral en Aubanel! Maar van die levenswijsheid moest V.N.S. niets hebben. Gelijk het der overmoedige jeugd betaamt, koketteerden zij met de dood en met de narigheden des levens. Flaubert had hun zooveel meer geopenbaard dan aan de Mont! Ook de Mont bewonderde hem, zooals hij Maupassant bewonderde, en Tolstoï, louter aesthetisch. Met wellust verdiepten zich de V.N.S.'ers in de ethiek, in de wereldhervorming, in het individualisme waarover Pol de Mont zich nooit het hoofd gebroken had, dat zij tot hyper-individualisme opdreven naar het voorbeeld van Stirner - dat bedenkelijk geschenk door Vermeylen meegebracht uit Duitschland - en dat zij trachtten in harmonie te brengen met het gemeenschapsgevoel. Zij verlangden naar de gezondheid van het Ik, en naar de gezondheid der gemeenschap, en dweepten intusschen met de maniakken van Ibsen die elkaar tusschen vier muren zitten te pesten terwijl buiten de regen zijn grijze sluiers weeft. De levensblijheid van de Mont klonk als een onbescheiden geschater in de schemering der late XIXe eeuw. En het kon niet anders of de jonge nieuwlichters, die het zoo diep ernstig met het leven meenden, zouden de levensvreugd, of al was 't maar de bewonderenswaardige veerkracht van de Mont niet begrijpen, zoodat zij die ‘bezield waren door het ideaal van een vrijere en schoonere menschelijkheid in Vlaanderen’ diezelfde kwaliteiten bij hem zelfs niet hebben weten te waardeeren.

Van Nu en Straks werd dus gesticht en de prins der Vlaamsche dichters werd er buiten gehouden, misschien omdat hij te veel ‘prins’ was. Dr. Meir heeft het kostelijk bezoek herinnerd van Vermeylen en de Bom aan de Mont om hem de stichting van het nieuwe tijdschrift aan te kondigen, waarbij Vermeylen den Brabantschen leeuwerik klakkeloos verzekerde dat zij tegenover hem ‘correct’ waren geweest, - neen, die zou de oude Flaubert ook *hénaurme* genoemd hebben! De Mont was wel diep geaffecteerd door die miskenning maar het blijft zijn eer dat hij oneindig royaler geweest is tegenover V.N.S. dat een geduchte les kreeg van mildheid, confraterniteit en wellevenskunst. Wij zijn met Dr. Meir t' accoord wanneer hij zegt dat de gebeurtenis (van den Oever noemde het *de immoraliteit van* 1893!) een keerpunt beteekende in de Mont's geestelijke oriënteering.

Het incident kon gelukkig niet méér beteekenen dan een wijziging in den koers der werkzaamheid, een coup de volant. En dat getuigt juist van de ongewone veerkracht van de Mont. Hij beschikte over te rijke middelen om zich te laten ontmoedigen: in de folklore, in de kunstcritiek en kunst... beschrijving legde hij van toen af een groote bedrijvigheid aan den dag, en dat zelfs zijn dichterschap absoluut onaangetast is gebleven, bewijzen zijn latere *Prinses Zonneschijn*, *Vier Legenden*, *Meivuur* en *Zomervlammen*. Ja, tot op het laatst van zijn leven is Pol de Mont een prachtfiguur gebleven, onvermoeibaar in zijn strijden voor het Vlaamsch, een aristocratisch bezieler van het volk, een optimist ondanks alles, ook ondanks zijn verbittering die o.m. gewettigd was door de op zijn zachtst genomen onridderlijke houding van den Beheerraad van het Museum van Antwerpen waar hij - wij zijn bevoegd om het te verzekeren - ook tijdens den oorlog zeer groote diensten bewezen heeft aan zijn stad en aan zijn land.

Niettegenstaande de vrij smakelooze band is de uitgave van *de Sikkel* zeer goed verzorgd en voorzien van een menigte typische portretten van den dichter, van zijn kinderjaren tot op zijn doodsbed te Berlijn.

A.C.

Verspreid Proza, nagelaten door Aart van der Leeuw. - Rotterdam, Nijgh en van Ditmar N.V. 1932.

Ongeveer 50 blz. van deze uitgave wordt in beslag genomen door scheppend proza: een reeks kleine schetsen, waarvan men alléén zou willen weten of Van der Leeuw ze tevoren gepubliceerd heeft, of voor publicatie bestemd. Ze zijn zonder uitzondering volstrekt waardeloos, ze zijn zelfs - wat vrijwel nooit voorkomt bij dezen zuiveren schrijver - in hun kinderachtigheid irritant onoprecht en alleen in schijn simpel en ongekunsteld. En welke coquetterie is meer onuitstaanbaar dan die kinderlijkheid imiteert?

Van der Leeuw zelf zal misschien zijn studie over Thomas Traherne: een voor-trekker naar het aardsch geluk, als de hoofdzaak hebben beschouwd van wat deze bundel bijeenbrengt - en hij zal behalve in de duitsche romantici, die hij in ‘Het Duitsche Heimwee naar het Zuiden’ zoo uitstekend beschrijft, in weinig anderen zooveel overeenkomst hebben gevonden met zichzelf, d.w.z. met zijn eigen levensbeschouwing. Want in zijn werk vindt men weinig directe verwantschap met Traherne. Maar toch is dit opstel - misschien ook door de te lange vertaalde citaten - meer een inleiding tot Traherne door Traherne-zelf dan een verhandeling, en als zoodanig staat het in inzicht, in nuanceering, in stijl zeker achter bij het genoemde artikel over de duitsche romantici, en - maar in mindere mate - ook bij dat over Keller. Het beste van deze bundel is voor mij het stuk over Büchner's Lenz. Misschien, omdat ik met hem van alle door Van der Leeuw hier beschrevenen de meeste verwantschap gevoel? Ik geloof het niet: juist in dit geval zou een gemis aan beeldende kracht mij dubbel hebben gehinderd - en inplaats daarvan vond ik een Lenz en een Büchner zoo scherp doorleefd en verbeeld, dat ik mij afvraag hóeveel felheid van der Leeuw misschien achter zijn arcadischen glimlach, verborgen heeft.

H. MARSMAN

Marnix Gijsen, Ons Volkskarakter - Mechelen, Het Kompas. Amsterdam, De Spieghel.

Dit is zuivere Liebig. Een scheutje zou aan floddersoep al een hartigen smaak geven. Puur, en met volle lepels genomen wordt het medicijn die U de kracht geeft van een os, of koliek. Geen wonder dat dit essay de vrucht is van ‘lange nacht-palabers’ van 1927 tot 1932, zóo gecondenseerd is de inhoud, zoo stampvol gedachten zitten deze 52 kleine bladzijden. Wij gelooven graag dat dit geschrift niet meer is dan de uitgewerkte inhoudstafel van een lijvig boek, en hopen dat het nieuwe ambt van Bestuurder der Schoone Kunsten van Antwerpen aan M.G. den tijd late om deze ‘wapenschouw van krachten’ om te zetten tot een groot boek van volkspsychologie. Het gaat er niet om hier de gedachten van M.G. te discussieeren, te meer daar wij de meeste straf gebalde en raak geformuleerde karaktertrekken zouden willen onderschrijven. De moeilijkste bladzijden zijn eigenlijk de premissen die een voor een onder handen genomen zouden moeten worden. Dat b.v. aan de Vlamingen gedurende een paar eeuwen in de gemeenschap der Europeesche volkeren de plaats onthouden werd waarop zij recht hadden krachtens hun oude beschaving in de XIVe en XVe eeuw, schijnt ons meer het gevolg van complexe en fatale omstandigheden, dan wel van een ‘onrechtmatig en tegennatuurlijk onthouden’ dat voorgesteld wordt als een phenomeen van internationalen vrijen wil. Wij begrijpen niet hoe schr. er toe komt de diepe verschillen, de eigenaardige karaktertrekken, die onze zedelijke physionomie samenstellen en die ons onderscheiden van andere volkeren te herleiden tot slechts ‘lichtelijke en tijdelijke nuances’, - of ziet hij den ideaalstaat zich duidelijk afteekenen waar elk onderscheid zou vervaagd zijn en van de sappige, kleurige volks-individualiteiten niets zou overblijven dan zoo iets als een algemeene Europeesche ziel? - Niemand zal betwisten dat het Vlaamsche land sedert de Bourgondische glorie niet anders geweest is dan wingewest, doch het lijkt ons meer een boutade over onze politieke onzelfstandigheid dan ernstig bedoelde karakteristiek van ons volk, om ons nadien te bestempelen als ‘tweede-rangs Spanjaarden, tweede-rangs Oostenrijkers, tweederangs Franschen, tweede-rangs Nederlanders en ten slotte tweede-rangs Belgen’. Aan ons volkskarakter, waar het ten slotte om gaat, heeft deze politieke toestand niet geschaad, en aan M.G. zullen wij wel allerminst hoeven te leeren dat wij goddank, door alle regiemen heen, Vlamingen gebleven zijn die nogal aardig wat figuren van beteekenis aan de wereldbeschaving geschonken hebben. Vrij bedenkelijk schijnt ons ook de bewering dat ons drukke groepsleven door te groote promiscuiteit slechts nivelleerend werkt. Misschien heeft M.G. hier niet genoeg overwogen dat densiteit in 't samenleven ook stimulant kan zijn voor wedijver en energie kan wekken. Zijn stelsel moet leiden tot de onaannemelijke consequentie dat het leven in de steden veel meer afgestompt is dan op den buiten? Zoo wekt dan dit boekje gedurig overweging of controversie, maar het is een deugdelijk werkje voor wie met M.G. de waarheid onder de oogen wil leeren zien. Hoeveel dieper is M.G.'s inzicht dan dat van menig ontleder van onze eigenschappen, en wat staan wij hier verre boven de karakteristieken aan ons volk toegekend door bv. Edm. Picard die den Vlaming nog kenschetst door o.a. zijn zindelijkheid, - zie maar hoe netjes de boeren hun huisjes kalken! Wij zullen hier niet opsommen, doch willen slechts wijzen op een paar van zijn beste zetten. Wij zijn een volk van boeren en kleinstedelingen. Schr. wijst o.m. op de eigenwijsheid, den geest

van traditie en conservatisme en de zucht naar individualiteit van onze landbouwbevolking. Hij ziet er den oorsprong van ons hardnekkig particularisme, en dat wij uit een lange periode van verdrukking wantrouwen hebben overgehouden, gebrek aan politiek inzicht, gebrek aan civiel gevoel en vijandschap tegen het gezag. Dat heet ik nagels met koppen slaan. Zij zullen menig gloeiend patriot doen steigeren. Omdat wij Vlamingen zoo lang gehouden zijn buiten de internationale politiek heeft ons provinciaal karakter zich in die afgeslotenheid ontwikkeld. Dat schr. zich ook hier wel eens tot te verre consequenties laat verleiden blijkt o.a. uit zijn beschouwingen over het antimilitarisme waarin hij een uitvloeisel ziet van ons exasperaat individualisme en van onze staatsvijandigheid. Gesteld dat ons volk werkelijk antimilitaristisch zij, dan lijkt het ons nog twijfelachtig of dit een specifieke karaktertrek van de Vlamingen is? Ook veel andere volkeren spelen soldaat met heel matig enthousiasme. Wat de vreemden niet zien, zegt M.G., dat is o.a. ons Romantisme. In de Romantiek ziet hij een der sterkste hefboomen van onze politieke propaganda. Ook haar jammerlijke zijde ontsnapt hem niet: 'Zij heeft in den geest der Vlamingen een bestendig wantrouwen aangekweekt, een verbreken der proporties, een verleggen der verantwoordelijkheden dat de atmosfeer vertroebelt'. Kostelijk is zijn passus over het misbruik van het woord *verraad* en de permanente verdachtmaking 'die gaat van van Cauwelaert langs Vos tot Borms en vice versa', waaruit blijkt dat schr. ook de grofheden van de politieke comedie onder de oogen durft te zien. Even moedig klinkt het wanneer wij hem hooren zeggen dat geheel ons geestelijk leven de sporen draagt van kleinsteedschheid en dat onze literatuur tot in de laatste decennia onder dit euvel gebukt ging. Dat hij hier gewaagt van 'de laatste decennia' is wel heel mild, want of kleinsteedschheid bij velen, bij de meesten, thans geheel opgehouden heeft, is nog niet zoo heel zeker. Hoe juist heeft M.G. ook gezien dat wij scheppers zijn van een lokale vormelijkheid, gevolg van het accentueeren van onze eigen levensgebruiken, en van ons romantisme, en dat daaruit een gemoedelijke vulgariteit ontstaat 'die zal gelden zoo lang wij op min of meer brutale wijze ons eigen wezen bevestigen'. Veel te bondig spreekt M.G. over de nuances van het Vlaamsche volkskarakter en de verdeeling van de bevolking naar de drie groote dialecten, Vlamingen, Brabanders en Limburgers. Wat hij zegt van de behoefte aan grootschheid van den Vlaming (waarmee hij vermoedelijk meer den West-Vlaming bedoelt) 'die maar zelden tot resultaten voert' (!), van het rhetorisch realisme van den Brabander, en van den fijnen levensstijl van den Limburger, is zoo raak gezien dat men slechts kan betreuren dat schr. zich door zijn zelf gestelde perken heeft laten begrenzen. Wij hadden wel eens gelegenheid de grondige differencieering tusschen Vlamingen en Brabanders te onderlijnen en hadden schr. gaarne voor den dag zien komen met de 'uitvoerige literaire bewijsvoering' die hij ons thans bij gebrek aan plaats moet ontzeggen. Zoo doen zijn zeer gedrongen beschouwingen over den burgerlijken en boerschen, degelijken maar groven Vlaming, dikwijls verlangen naar breeder uitwerking. Doch gelukkig is onze dialcktieker ook een begenadigd dichter: om zijn geschrift te besluiten weet hij plots een lyrischen toon aan te slaan en zich te verheffen tot een werkelijk aangrijpend vizioen van den schoonen, rijken Vlaming van de toekomst 'die zal gedrenkt worden in onze eigen atmosfeer zooals de jonge Grieken die men bij den hiel in de wateren van den Styx dompelde.'

A.C.

Verklaring

De ondergeteekenden hebben het aan Curatoren der Leidsche Universiteit uitgebrachte en sindsdien openbaar gemaakt verslag overwogen. Zij sluiten zich bij de hierin neergelegde conclusies aan.

Zij hebben tevens overwogen, wat hunzelven te doen stond en zijn hierbij vóór alles met de hun toevertrouwde belangen van het tijdschrift te rade gegaan.

Zij hebben tegenover den door hun mede-redacteur, in de eerste plaats jegens De Gids, beganen misslag zijn kwart-eeuw van ongebroken toewijding en noeste diensten aan het tijdschrift in de weegschaal gelegd.

Ten slotte hebben zij zijn verdiensten en gaven, die waarborgen bieden en ook voor de toekomst vertrouwen wekken, het zwaarst bevonden.

D. VAN BLOM.
A. ROLAND HOLST.
R.N. ROLAND HOLST.
D. CRENA DE IONGH.
M. NIJHOFF.
J.D. VAN DER WAALS Jr.

Stem uit de redactie

Ultrastraling.

- Wanneer het Nederlandsche publiek even gevoelig was voor sensationeele berichten als het Amerikaansche, zou het in den laatsten tijd een onderwerp te meer gehad hebben om zich druk over te maken. Op veel meer in het oog vallende plaats en met veel grooter letter, dan eenig Nederlandsch bericht over de Zeven Provinciën ten deel viel, kon men in de New York Times lezen '*Two Nobel Price Winners Expound Rival Theories of the Cosmic Ray*.' Het is waar, de beide Nobelprijs winnaars waren Amerikanen en zoo schijnt er reden te zijn, waarom het Amerikaansche publiek eerder met het bericht bestookt zou zijn, dan het Nederlandsche. Maar dat is toch maar schijnbaar het geval. In werkelijkheid speelt een Nederlandsch Natuurkundige een belangrijker rol in het onderzoek van de Ultrastraling dan bedoelde Amerikanen. Toch heeft die belangrijker rol hier te lande minder de publieke aandacht getrokken dan de minder belangrijke der Amerikanen in Amerika. Het navolgende moge de noodige informatie aangaande de feiten geven.

In 1911 of '12 kwam de Oostenrijksche natuurkundige Victor F. Hesz tot de conclusie, dat overal op het aardoppervlak een straling aanwezig is van zeer geringe intensiteit maar van uiterst doordringend karakter. Die straling beweegt zich hoofdzakelijk in verticalen zin naar beneden en neemt in intensiteit toe als men zich naar hooge lagen der atmosfeer begeeft. Al spoedig onderstelde men, dat zij van uit de kosmische ruimte door de atmosfeer heen tot ons zou komen. Hesz gaf haar den naam van ultrastraling, terwijl zij ook als doordringende straling, hoogte straling of kosmische straling wordt aangeduid.

Door haar geringe intensiteit en door de storende aanwezig-

heid van stralingen van anderen aard was de waarneming niet gemakkelijk, althans in den beginne niet, toen de methoden nog onvoldoende waren uitgewerkt. Verschillende physici slaagden niet, o.a. deed Millikan, een der beide boven bedoelde Nobelprijs winnaars, vergeefsche pogingen het effect der ultrastraling waar te nemen, zoodat hij nog in '23 of '24 verklaarde, dat de straling niet bestond. Ongeveer '25 gelukte de waarneming hem en werd hij tot het aannemen van het bestaan bekeerd. Sedert noemt men in Amerika de straling ook wel Millikan-straling.

Ondertusschen had Kolhörster reeds in 1913 met behulp van peilbalons vastgesteld, dat de intensiteit op 9300 m hoogte véél grooter is, dan op het aardoppervlak. Regener strekte later die onderzoekingen tot op een hoogte van ruim 25000 m, terwijl hij ook het doordringensvermogen onderzocht door toestellen diep in het water van de Bodensee neer te laten. Het groote doordringingsvermogen blijkt trouwens ook reeds uit het feit, dat de stralen door de atmosfeer heen de aarde bereiken. Misschien zal men dit met verwondering lezen: dat doen lichtstralen toch ook, en die staan toch niet als zoo abnormaal doordringend bekend. Maar lichtstralen gedragen zich heel grillig: zij dringen door de atmosfeer en door meters water heen, maar reeds een metaalblad van 1 mm dikte is voldoende om ze volledig tegen te houden. De meeste andere stralen (Röntgen-, Radium-, ultrastralen) zijn niet zoo selectief. Zij worden door alle stoffen geabsorbeerd ongeveer evenredig aan de dichtheid. Een laag van 1 mm kwik zal ongeveer evenveel tegenhouden als een laag van 13,5 mm water daar deze twee ongeveer evenveel wegen. En zoo had een ultrastraal inplaats van de atmosfeer te doorloopen evengoed ongeveer 10 m water of 1 m lood kunnen doordringen. En een straling die door een looden wand van 1 m dikte heen waarneembaar is, zal men toch zeker ‘doordringende’ straling kunnen noemen.

Wat was nu de aard van deze straling? Man onderscheidt stralingen hoofdzakelijk in twee groepen: aan den eenen kant trillingen (als licht, Röntgenstralen en de γ-stralen van het radium); aan den anderen kant voortgeworpen, meestal electrisch geladen, deeltjes (kathode-, kanaalstralen en de

α- en β-stralen van het radium). Aanvankelijk meende men de ultrabestraling in de eerste groep te moeten rangschikken. En Millikan, die na zijn bekeering er veel meer van wist dan andere menschen, onderscheidde er drie groepen in, met verschillende golflengten, en die resp. zouden worden uitgestraald bij de vorming van de meest voorkomende chemische elementen (kiezel, calcium en ijzer) uit eenvoudiger bouwsteenen.

In 1927 deed onze landgenoot Prof. Clay, toen hoogleeraar in Bandoeng, waarnemingen gedurende een reis van Java naar Genua en vond, dat de intensiteit bij geringe noorderbreedte geringer was dan bij hoogere breedte. Men moest dan echter niet de gewone geographische breedte nemen, maar de magnetische breedte, gemeten door den afstand niet tot de geographische maar tot de magnetische pool. Deze afhankelijkheid van de magnetische breedte, die door latere reizen van Clay en van Dr. Berlage op het zelfde traject werden bevestigd, werd niet gevonden door waarnemers, die meenden het magnetisch effect zoo duidelijk mogelijk te vinden door zich van gemiddelde breedte naar de pool te bewegen. En de proeven van Clay vonden niet de aandacht, waarop zij recht hadden. Toch zijn zij van groot belang voor de theorie. Een effect van het aardmagnetisme op de straling is alleen te begrijpen, wanneer deze niet uit trillingen van den aard van lichttrillingen, maar uit voortgeworpen electrische geladen deeltjes bestaat. Aan het eind van het vorig jaar publiceerde de Amerikaansche natuurkundige Compton resultaten van waarnemingen gedurende een reis, die hij, evenals Clay, naar den magnetischen equator ondernam, en waarbij hij de resultaten van Clay bevestigd vond. Hij kwam dan ook tot de conclusie dat wij in de ultrastraling met geladen corpuscula te doen hebben.

Het getuigt van een merkwaardige, maar niet zeer verblijdende consequentie, dat men sedert in Amerika het effect van het aard-magnetisme op de ultrastraling reeds als ‘Compton latitude effect’ heeft aangeduid. Ik moet de Amerikaansche wetenschap tegen de Amerikanen in bescherming nemen. Ten onrechte zou men uit deze voorbeelden besluiten, dat de Amerikanen alleen kunnen ontdekken, wat reeds bekend was.

Het zal nu duidelijk zijn wat bedoeld is met de ‘rival

theories' van de New York Times. Ongetwijfeld heeft Compton in zooverre gelijk, dat de ultrastraling althans gedeeltelijk uit corpusculaire straling moet bestaan, ofschoon men de mogelijkheid moet openlaten, dat daarnaast eenige trillingsstraling voorkomt. Maar Compton is niet de eerste, die deze meening uitsprak, en hij deed niets anders, dan resultaten bevestigen reeds vroeger door Clay verkregen. Bovendien heeft Clay een verklaring gegeven, waarom men het 'aardmagnetisch effect' beter kan waarnemen bij reizen van middelbare breedte naar den equator dan naar de pool, zoodat de naam van Clay veeleer dan die van Compton moet genoemd worden als degene, die den *aard* der zoo geheimzinnige ultrastraling (van haar *ontstaanswijze* heeft men nog niet het flauwste begrip) waarschijnlijk tot een oplossing heeft gebracht.

Hoofdzaak is natuurlijk, dat de wetenschap zich uitbreide. De vraag door wien de onderzoekingen verricht zijn, waardoor die uitbreiding tot stand kwam, is daarbij vergeleken ondergeschikt. Maar toch is het van belang, dat waarachtigheid heersche en dat de eer worde gegeven aan wien zij toekomt. En uit het bovenstaande kan blijken, dat wij er niet steeds gerust op kunnen zijn, dat dit geschiedt. Wenschelijk is, dat Clay zijn onderzoekingen kan voortzetten, want veel is nog te onderzoeken. En bij den tegenwoordigen stand van het onderzoek weet men beter hoe men het moet inrichten om resultaten te krijgen, waaruit men veel kan afleiden, dan eenige jaren geleden het geval was. Wanneer aan een vernieuwde reis naar Java werd verbonden een onderzoek van de hoogere luchtlagen boven dat eiland tot diep in de stratospheer, zooals dat voor de luchtlagen op onze breedte door Regener is uitgevoerd, dan zouden daar zeer belangrijke resultaten van te verwachten zijn. Moge Clay in staat gesteld worden een dergelijk onderzoek te ondernemen.

Carnaval

Tweede hoofdstuk

Een voorbeeldig huis en een voorbeeldige huishouding. Fraaie, ruime vertrekken; kostbare tapijten; welonderhouden, statige meubelen; weelde, vereenigd met eenvoud en goeden smaak*;* comfort, waarvan met zelfbeheersching genoten werd. Een stipte gang van al het dagelijksch gebeuren*;* voortreffelijk gestyleerde bedienden*;* de zacht-voorname toon van zeer goeden huize, altijd en van allen.... Ardengo kende dit leven van de anderhalve week, die hij als jongetje van negen jaar hier doorbracht, na den brand op de Villa Abbatella*;* een verblijf, dat hem altijd als een vage droom van heerlijkheid en van verschrikking al dooreen, was bijgebleven. Hij kende het verder slechts van de schaarsche feestdagen, van de al even schaarsche speelmiddagen met Clementina, of van het wachten in den kleinen salon, wanneer hij met grootvader uit rijden zou gaan.

Wel waren er de maandenlange vacantie's geweest op de villa bij Licata. Doch daar, in het eenvoudiger huis en in de landelijke omgeving, ging ook alles zooveel onvormelijker toe. In Licata was grootvader zelf met vacantie*;* aan den Viale della Libertà woonde de deftige oud-professor, die, eenmaal burgemeester van Palermo, nog steeds een zeer geëerbiedigd senator was; het huis en het leven hadden er den stijl, die hoorde bij den man van groot gewicht. Den stijl ook van wie er het huishouden dreef, tante Renza, laatste afstammelinge van een groot en rijk Palermitaansch geslacht.

Maar meer nog dan dat alles heerschte er, onder den opgewekten toon van wie zijn plichten tegenover het leven kent, de stemming van een nooit meer af te wenden rouw.

Gedurende hoevele jaren niet had het geluk van dit huis onaantastbaar geschenen? Een carrière, die enkel successen had geboekt; een door de jaren heen harmonisch gebleven huwelijk; een levenslustige, karaktervolle vrouw, die was opgewassen geweest tegen den voorspoed, de alom gevierde Donna Lucrezia Cavallaro te zijn; een zoon, evenbeeld van zijn vader, uitmuntend in alles wat hij ondernam; een dochter, die doorging voor een der bevalligste meisjes van Palermo.... Schitterend volbrachte medische studie's van dien zoon, de dadelijk erop gevolgde, zeer eervolle benoeming aan het Bactereologisch Instituut, een huwelijk zooals ouders het zich maar droomen konden, en de geboorte van een eerste kleinkind, schenen het geluk van den huize Cavallaro tot zijn volste maat te hebben volgemeten.

En toen was er plotseling de kentering. Als een booze nachtmerrie kwam over dat huis de verdwaasde hartstocht der twintigjarige Eliana voor den veertien jaar ouderen, ter slechter faam bekend staanden Abbatella. Abbatella was een der spreekwoordelijke viveurs van Palermo. Iedereen wist, dat zijn niet onaanzienlijk ouderlijk fortuin voor een groot deel reeds was opgefeest. Hij was, hoewel zonder titel, van zeer goede afkomst, doch van een meer dan twijfelachtige ontwikkeling. Geen enkele studie had hij ook maar met eenigen ernst ondernomen. Buiten zijn talrijke avonturen, interesseerde hem weinig anders dan paardrijden, jagen, en pokeren. Met het laatste verdiende hij soms aardige sommen, want hij was niet dom.

- Wat ter wereld, vroegen zich de verschrikte ouders af, ziet ons mooie, intelligente kind, met haar bloeiende jeugd en haar verfijnde opvoeding, in dezen onwaardige? Zij begrepen het niet. Vele jonge vrouwen uit de Palermo'sche beau-monde, bekoord door de joviale lichtlevendheid, de ridderlijke manieren en het gemakkelijk enthousiasme van dezen physiek knappen kerel, begrepen het beter; doch zij beklaagden de Cavallaro's er niet minder om.

Eliana werd door haar moeder meegenomen voor een bijna zes-maandsch verblijf op de villa in Licata; zij werd naar verwanten op het vasteland gezonden.... Een jaar lang streden ouders en broeder met alle middelen, om het noodlottige

huwelijk te verhoeden. Bij de meerderjarigheid van Eliana bleek er niets bereikt, en de senator moest wel zijn toestemming geven, om erger te voorkomen. Zelfs het weigeren van een bruidschat had zijn uitwerking gemist. Nog vóór de geboorte van Ardengo wisten zij, hoezeer hun angst gewettigd was geweest. Wat konden zij anders doen dan trachten te redden, wat er nog te redden viel, niet eens meer van het geluk van hun kind, maar van den schijn naar buiten? Hoe minder echter de trieste mislukking te verbergen viel, hoe trotscher de jonge vrouw zich onttrok aan elke inmenging.

Toen viel over het huis Cavallaro een nog verpletterender slag. Aan een kwaadaardige infectie, in zijn laboratorium opgeloopen, stierf na achtenveertig uur de vergode zoon, de trots hunner dagen. Het was een slag, die de ouders nooit te boven kwamen.

Kort daarop bracht een zeer moeilijke tweede bevalling op de Villa Abbatella nieuwe verschrikking. Eliana, met de veerkracht der jeugd, herstelde, al was het langzaam; haar moeder, die in de lange jaren van haar stoorloos gelukkigen echt de smart niet had gekend, werd ernstig ziek aan de lever en herstelde niet meer.

'De heilige vrouw', zei men in Palermo, 'ze is gestorven van verdriet!'

Maar de derde bevalling kwam Eliana niet te boven. Het kindje was doodgeboren. Zij zelve leefde nog maar weinige dagen.

Vier jaren na het gevreesde huwelijk bleef er van het prachtige gezin van den senator Cavallaro, alleen de snel oud geworden geleerde over. Wat moest hij aanvangen, daar alleen in zijn groote, weidsche huis? Er was geen andere uitkomst, dan dat zijn schoondochter, met de kleine Clementina, bij hem inwonen kwam.

En natuurlijk kwam 'Mademoiselle' met haar mee.

'Mademoiselle' was indertijd, als jonge, Fransch-Zwitsersche gouvernante, de opvoeding komen voltooien der vijftienjarige Renza. Na dier huwelijk was zij gerepatrieerd; toen een jaar later Clementina werd geboren, had men haar teruggeroepen, en was zij voorgoed in het jonge gezin Cavallaro opgenomen. Met een nooit falende toewijding had

zij eerst de nurse vervangen, later de gouvernante-taak hervat. Als een andere moeder had zij over het kostbaar leventje gewaakt. Al het leed van de familie Cavallaro was het hare geweest. Zij had heel den strijd meegemaakt rond Eliana's fatale huwelijk; Renza, na den dood van haar man, had zij tot een dagelijkschen troost ter zijde gestaan; zij had de bewondering gedeeld van allen, die de vrouw van den senator mochten kennen leeren, en haar verscheiden had zij beschreid, of het een eigen verwante gold. Eindelijk had zij, met wie nog overbleven, het laatste leed gedragen van Eliana's sterven.

En nu was ook zij het weer, die den begrijpelijken tegenzin der moeder, bang van elk verkeerd contact voor haar Clementina, had overwonnen; en bereidwillig nam zij zelve de nieuwe taak op zich, den verwaarloosden jongen Abbatella nog een late opvoeding te geven.

Zoo kwam Ardengo in dit huis van den perfecten goeden toon en van den durenden rouw.

Tante Renza was toen een eindje in de dertig, Mademoiselle een lustrum ouder.

Met een heete vreugde had hij zijn twee koffertjes zien weghalen, om te worden gebracht naar grootvaders rijtuig. Vanaf het terras hadden zijn stiefmoeder en Edina hem vaarwel gewuifd; papa bracht hem naar het hek; hij was stil; niets werd er gezegd, terwijl zij naast elkaar den langen parkweg afliepen. Schril, bijna verlegen, kuste papa hem, twee maal; eens, vóór hij in het rijtuig stapte, en nog eens, toen hij al gezeten was, en papa zijn hoofd door het open portier naar binnen stak.

En toen papa reeds weer het hek was ingegaan, en de schunnige portiersvrouw hem nog een laatste ‘Addio, Signorino’ nariep, neep Ardengo zijn oogen dicht en zag plotseling het beeld van Diletta, de Diletta van het witte schortje over haar bollenden buik; en hij zag, zoo fel en zoo kaal en zoo vervallen als hij ze nooit in werkelijkheid gezien had, de krotwoningen, die aanwoekerden tegen hun parkmuur. In één vlijmende scheut voelde hij al de heimelijke schande, die zijn jeugd bezoedeld had.

Dan, tot de werkelijkheid ontwakend, met het heftig instinct

van geluksbegeeren, dat reeds in zeer jonge menschen leeft, drukte hij zich wellustig in de zacht-gecapitonneerde kussens van grootvaders coupé'tje en duwde zijn bemodderde laarzen - 't had geregend en het tuinpad was drassig geweest - tegen het beige laken van het voorpaneel. 't Was iets als een dierlijke in-bezit-neming van wat nu voortaan ook ‘zijn’ rijtuig zou zijn.... en waarin hij reed naar wat voor altijd ‘zijn’ huis ging worden....

Toen hij op de Villa Cavallaro aankwam, werd hij dadelijk door Mademoiselle mee naar boven genomen, om van schoeisel te veranderen, en nog juist hoorde hij, tot zijn beschaming, hoe de knecht den koetsier op de morsigheid van de rijtuigmat en het voorpaneel opmerkzaam maakte: Zijn Excellentie wachtte hem zoo dadelijk aan de Banca d'Italia.... hij moest zich haasten!

Zij aten met hun vieren. Ardengo was teleurgesteld, omdat grootpapa ontbrak. - Ambtsplichten, zei tante Renza. Na het eten ging Mademoiselle opnieuw met hem naar boven, ten einde zijn koffertjes verder uit te pakken. Omzichtig werd zijn have gekeurd, maar hij merkte het toch; tot zijn vreugde en zijn vernedering tegelijk was er heel wat, dat niet in kast of lade werd opgeborgen.

Tante Renza, beneden, maakte daarna een soort van dagverdeeling met hem op en gaf hem een aantal wenken omtrent de gebruiken van het huis: over het uur, waarop hij 's morgens in de badkamer terecht kon, en over de twee bellen voor de maaltijden.... bij de eerste moest hij zich gaan opknappen, bij de tweede aanstonds beneden komen.... hij mocht grootpapa nooit laten wachten.... Tante Renza bleek verwonderd over de gretigheid, waarmee hij luisterde.

Als hij even later het coupé'tje had hooren voorrijden en grootpapa, in gesprek met iemand, langs het huis zag gaan, wilde hij aanstonds toeschieten; maar hem werd uitgelegd, dat grootpapa nooit gestoord mocht worden, wanneer hij met vreemden was of wanneer hij naar zijn studeerkamer ging. Grootpapa was zeer bezet dien dag. Misschien zou hij hem niet vóór den avond, aan tafel, zien.

In den namiddag ging hij met tante Renza in haar auto boodschappen doen. Hij kreeg het ongehoorde van zes paar

nieuwe kousen, drie nieuwe slaappakjes, zooals hij er nog nooit gedragen had, een paar lakschoenen en een donkerblauw colbertje.

‘Voor 's Zondags’, zei Ardengo trots.

Toen moest tante Renza even lachen en zei: ‘Ja, en voor 's avonds’.

Dien eigen avond nog, voor hij aan tafel ging, moest hij dat nieuwe, donkerblauwe pakje aantrekken. Hij zag, dat ook tante Renza en Mademoiselle en Clementina mooier kleeren droegen dan overdag. En toen verscheen grootpapa! Ardengo voelde zich plotseling gelukkig. Grootvaders vurige, lichte oogen keken hem herhaaldelijk warm en welwillend aan. Na het eten zaten zij in den middensalon, en grootpapa wilde hem piano laten spelen, doch hij kende maar één stukje van buiten. Toen speelde Clementina, rad en glad, een sonatina van ‘haar patroon’, plaagde grootpapa; er stond Clementi op het cahier.

Een uur later, in zijn frissche bed en overvol van indrukken, kon Ardengo den slaap niet vatten. Opeens moest hij denken aan den vorigen avond. Máánden leek dat reeds geleden.... Papa had hem meegenomen naar den rooksalon, waar hij haast gestruikeld was over het opkrullende karpet, en waar papa wel een half uur lang met hem had zitten praten.... over zijn schoenen, die hij 's avonds buiten de kamerdeur moest zetten.. en de veters, die er niet bij mochten bengelen.... over zijn nagels, die geen zwarte randjes mochten hebben.... en over den handkus, als er dames op bezoek kwamen.... maar hij moest erbij denken, hij was al zoo'n groote jongen, alleen getrouwde dames.... Terwijl papa zoo gepraat had, wat beschaamd bijna, maar vol goeden wil, had hij weer dat pijndoende medelijden door zich heen voelen gaan, dat hij van zooveel andere malen kende, - medelijden met papa, die wou dat zijn jongen toch nog een goed figuur zou maken, daar in het deftige huis van grootvader.... Maar plotseling, als opgelucht door een eindelijk volbrachten, lastigen plicht, had papa besloten: ‘Ziezoo, nu ben je weer een stuk wijzer.... ik moet nog een uurtje uit.’

Ardengo had iets in zich voelen verstijven: ook dezen laatsten avond ging papa toch nog weer uit.... Wie weet, hoe blij hij morgen was, hem te zien vertrekken.... omdat ‘de

Adamsappel' dan haar zin kreeg! Goed, ze mocht haar zin gekregen hebben, maar hij was nu hier, bij grootvader, in grootvaders heerlijke huis....!

En zooals hij dien morgen bezit had genomen van grootpapa's rijtuig, zoo groef en wentelde hij zich nu met een dierlijk welbehagen in de zoele, linnen lakens, tot hij plotseling in slaap viel.

Een week nadien, den dag vóór de verhuizing, ging hij nog eens voor het laatst naar de Villa Abbatella. Zijn stiefmoeder liep, in een oude peignoir, zenuwachtig en doodmoe rond tusschen de gepakte kisten; Edina zeulde met het kleinste zusje op 'r arm; papa had een woordenwisseling met den chef-verhuizer, over geld.

Vol minachting keek Ardengo de afgetakelde vertrekken door. Had hij hier altijd geleefd? Hij haatte dit huis.

Niemand had een rustig oogenblik voor hem, dan alleen de oude Rosalía, die bot op haar gepakten koffer zat en hem zielig vertelde, dat ze eerst niet mee zou zijn gegaan, en nu ten slotte toch nog meeging. 'Waarom?' vroeg Ardengo hard. Was ze in deze eene week zoo armetierig geworden, of had hij dat vroeger niet opgelet?, dacht hij. Rosalía keek hem verwijtend aan. - Zou de signorino nog wel eens aan haar denken, later, als ze heelemaal afgedaan zou hebben....? vroeg ze.

Toen kwam, vanuit een ander vertrek, de 'Adamsappel' aangestapt. 'Hij zal ons gauw genoeg vergeten, daar in zijn rijkdom,' zei ze in het langs gaan, alsof 't een antwoord was op de vraag van Rosalía, die ze toch niet gehoord kon hebben. Ze zei het schamper, omdat ze verbitterd was, de Villa Abbatella te moeten verlaten. Ardengo bekeek haar onderzoekend .... hij meende te zien, dat ze weer 'in blijde verwachting' was, en hij voelde een innerlijke voldoening, toen zijn kijken haar deed kleuren.

Edina, altijd het zusje op den arm, kwam hem aarzelend ter zij; ze was blijkbaar verlegen; er was een vraag in haar oogen, of zij iets verzweeg, dat ze graag had willen zeggen; en ook Ardengo wist niet, wat hij zeggen moest.

Wat later deed papa hem uitgeleide, doch slechts tot halfweg

den tuin.... hij had nog zooveel te beredderen.... zijn hoofd liep om.... en ze zagen elkaar toch den volgenden avond aan den trein.... Grootpapa had laten weten, dat hij kwam, met Ardengo, voor het laatste afscheid.

Papa was reeds een eindweegs teruggegaan, toen Ardengo plotseling een inval had en hem haastig weer achterop liep: 'Papa!'

'Wat is er?' vroeg papa lichtelijk geprikkeld.

'Die smerige huisjes buiten, wat doet de nieuwe eigenaar daarmee?'

Abbattella keek zijn zoontje verbaasd aan. Wat moest die vraag?

'Hij laat ze misschien wel afbreken,' zei hij benepen.

- Waarom keek papa daar verdrietig om, dacht Ardengo. Omdat die krotten verdwijnen gingen? Of omdat hij ze zelf nooit had doen opruimen? Doordringend zag hij zijn vader aan. Nog nooit had hij zoo duidelijk dit gezicht gezien: de dikke neus, de even opgeblazen wallen onder de oogen, den blik, die den zijne ontweek. Was dat papa....? Ardengo voelde zich plotseling als een volwassen mensch tegenover een volwassen mensch. 't Was of er zich, in hem, een vonnis voltrok.

Aan den trein, den volgenden avond, was het een drukke bedoening van vroolijk vertrek. Het geheele gezin Abbatella was keurig uitgedost; papa droeg met grooten zwier een lange, lichtgrijze reisjas en een lichtgrijze Engelsche pet, die hem sportief en kwiek op zijn even grijzend haar stond. Er waren ook twee clubgenooten van papa gekomen, om hem uitgeleide te doen, en zij hadden voor mama bloemen meegebracht. Grootvader hield zich wat achteraf en praatte met Edina; doch papa, blijkbaar zeer gevleid over die komst, stelde zijn vrienden voor en deed uitbundig hartelijk.

Vlak bij hun eerste-klasse-coupé, waarin Rosalía reeds troonde met de twee kleintjes, stond mama; door haar pelsmantel en de bloemen, die zij in haar arm had, kon je niet zien wat hij den dag tevoren gezien had. Als het tijd van instijgen was, kuste zij Ardengo op beide wangen.

Edina had opnieuw die zachte oogen, die hem iets zeggen wilden en het niet konden, en Ardengo gaf haar opeens een zoen, wat hij anders nooit deed. Achter het raampje, even

later, zag hij, dat ze schreide. Zij was ten slotte toch maar een meisje, dacht hij, minachtend weer.

Papa hing uit het portier en riep, met een groot vertoon van opgewektheid over zijn aandoening heen, en of hij zijn zoontje troosten moest: 'Met Kerstmis en Paschen kom je thuis.... en iedere week een briefkaart, hoor!'

Maar Ardengo voelde geenerlei ontroering. Scherp zag hij weer het gelaat, dat hij den vorigen middag in den tuin ontdekte: de opgeblazen wallen onder de oogen, den dikker geworden neus, en, terwijl de mond nu lachte, den blik, die troebel bleef.

De indruk in hem van heel dit vertrek kwam het dichtstbij hierop neer: dat hij er niet inliep. En de kilheid dier gedachte deed hem zich ongelukkig voelen.

Stil zaten grootpapa en Ardengo naasteen in het rijtuig, dat hen naar huis bracht. De senator Cavallaro vroeg zich met een lichte wroeging af: had hij niet meer moeten aandringen, om ook Edina bij zich te krijgen? Zou hij nòg niet trachten in te grijpen? Hoewel, alle twéé de kinderen.... wat Renza dáárvan vinden zou....? Ardengo zat uit te staren in het flauw langs glijdend lantarenlicht, dat telkens den vallenden schemer doorvoer.

'Kom, jongen...' zei grootpapa eindelijk, uit zijn gepeins ontwakend. Schril keek Ardengo opzij. De oude man schrok. - Wat beteekende die blik? Wat beteekende de uitdrukking op dit jongensgezicht? Hij vroeg niets, maar een vage onrust bekroop hem.

* * *

Wat op de Villa Cavallaro 'de bibliotheek' werd genoemd, het waren, boven de drie salons gelijkvloers, drie groote vertrekken op de eerste verdieping, aan de voorzijde van het huis.

Het eerste en kleinste vertrek, waardoor men binnen kwam, en dat grootpapa 'de leeszaal' noemde, was bestemd voor de tijdschriften, de couranten en de brochures, die in keurig bijgehouden stapels over twee tafels lagen gerangschikt. Hooge boekenkasten met lange reeksen eenvormige ruggen bedekten de wanden. Dat waren 'de jaargangen.'

In het tweede en grootste vertrek rijden rondom de kasten

met de tallooze laden en laadjes, waarin grootpapa zijn kostbare verzamelingen kevers en wieren had ondergebracht; glazen kasten ook met vele stopflesschen, waarin, onder gelig water, witte en grijze dieren kronkelden; en nog een kast met raadselachtige instrumenten. In het midden stond een lange, gele tafel; onder een gazen kleed raadde men rekken met buisjes en schemerige kolven en komforen. Maar Ardengo had grootvader nog nooit aan die tafel bezig gezien. Ook van een klein schrijfbureau bij het venster (de jalouzieën waren altijd gesloten) kende hij den ronden ribbelbuik niet anders dan dicht. Het was hem als een betooverd oord, geheimzinnig en boeiend, maar waarover een jarenlange slaap scheen uitgespreid. Het heette ‘het laboratorium’.

Doch had hij in deze beide kamers al zelden verwijld, meer dan een steelsche blik in de derde was hem tot dusver nooit vergund geweest. Dit derde vertrek was ‘de’ bibliotheek, de eigenlijke werkkamer van den senator.

't Was enkele dagen na papa's afreis, dat grootvader voor het eerst er hem bracht, en toen pas begreep hij, waarom dit ‘de’ bibliotheek was. Grootpapa liet hem de zeldzame boeken zien, beschermd door ruiten met fraaie, smeedijzeren krullen ervoor, beroemde uitgaven, ‘wiegedrukken’, glansrijk gebonden plaatwerken, die een groote waarde hadden. Dat alles hoorde niet bij grootvaders eigenlijke vak; dat was zijn ‘passie’.

Verwonderd keek Ardengo naar de schrijftafel, eenige plek in dit huis, waarop de orde geen stand hield tegen een nog altijd rustelooze bedrijvigheid. Ardengo wist, dat grootvader lid was van de ‘Lynxen’ in Rome, en van verscheidene buitenlandsche academies, dat hij correspondeerde met vreemde geleerden, en dat de politiek en de rapporten van den Senaat ‘ook een heel ding’ waren. Daarenboven schreef grootpapa ‘een standaardwerk’, had tante Renza gezegd, over ‘het grootgrondbezit op Sicilië’. Hij was het begonnen in den tijd, toen hij burgemeester van Palermo was.

Ardengo wist ook, dat deze kamer nooit dan onder persoonlijk toezicht van Mademoiselle werd schoongehouden, en dat niemand dan zij aan het ‘bureau-ministre’ mocht komen, en aan de ronde tafel bij het raam met al de fotografieën en fotografietjes in velerlei lijsten.

‘Wie is dàt, grootpapa?’ vroeg hij.

Tegenover het schrijfbureau, boven een lage, zwaargebouwde boekenkast, hing het olieverfportret van een jongen man,

‘Herken je het gezicht niet?’ vroeg grootvader zacht, ‘'t Is je oom Gaëtano, toen hij juist klaar was met zijn studies....’

Nu zàg Ardengo het wel. Maar het elegante portret in den middensalon, dat van tante Renza was - oom zat daar met de beenen over elkaar, een sigaret tusschen de langgestrekte vingers - leek niet denzelfden man voor te stellen. Het pastel-beneden was wereldsch en verfijnd, licht grijs tegen nog lichter grijs, met even de wat fleuriger kleur van gelaat en handen. Dit was een warm gelaat, dat je met zijn sterke, warme oogen open en ernstig aankeek.

Grootpapa scheen te zien, hoe hij het vond, want hij zei: ‘Zorg maar, dat je op hem lijken gaat, mijn jongen. Je oom was een harde werker, en’ - grootvader maakte het gebaar van een loodlijn, scherp de lucht door - ‘zóó, weet je, rechtschapen, een móói karakter.’

Grootvaders vurige, grijze oogen leken licht te geven, terwijl hij dat zei; zij brandden de zijne binnen. Ardengo voelde zich eerst bleek trekken en dan kleuren. Hij had den blik met moeite doorstaan; hij voelde zich beschaamd, schuldig bijna, zoo maar, onbepaald. En hij had een zwakkere stem dan hij dacht, toen hij antwoordde: ‘Ja, grootvader.’

Dan zag hij, aan de andere zijde van de tusschendeur, boven juist zoo een lage boekenkast, nog een tweede schilderij, - het portret van een jonge vrouw. Opeens meende hij het te herkennen van fotografieën, wel eens bij toeval gezien....

‘En dat?’ aarzelde hij, ‘is dat....?’

‘Je moeder.’ Grootvaders stem was heel diep geworden. ‘Ze was toen twintig jaar....’

Ardengo staarde het prachtig-ovalen gezichtje aan. Het leek veel ouder dan twintig jaar. ‘Vorstelijk was ze,’ dacht hij fier. Niet vroolijk keken de lichtbruine oogen, maar trots; en zoo waren haar fijne, even saamgetrokken wenkbrauwen, haar dichte lippen.... Ook van háár hing er beneden, - behalve het kindje uit de eetkamer, klein meisje met loshangend, blond haar, stille oogen, beschroomd mondje, veel wazigheid van wit en roze, - nog een ander levensgroot portret, een

schilderij dat hij zoo goed kende! Heel jong was zij daar nog, zeventien jaar. Zij had er niet dat vorstelijke, en zij keek er vroolijk. 't Was of alles aan haar lichter was. Ook dàt portret had *niets* van het portret, dat grootpapa hem nu voor de eerste maal toonde. Hij zei het.

Grootpapa antwoordde niet.

'Arme schat,' zuchtte hij even later.

- Waarom zou grootvader juist dit portret op zijn werkkamer hebben gehangen? tastte Ardengo.

'Kijk, jongen,' zei grootvader eindelijk, 'ik leef hier in het verleden. Maar nu jij in huis bent gekomen, zal ik ook weer in de toekomst gaan leven.' En met een groote indringendheid: 'Alles zal anders worden dan het tot nog toe was, voor mij, en voor jou. Zorg jij nu maar, dat het voor ons allebei èrg prettig wordt. Want ik ben, die ik nu eenmaal ben. Van jou hangt het af, vat je wel? Je bent nog jong, maar je begrijpt al best, wat verantwoordelijkheid beteekent. Jij hebt een gróóte verantwoordelijkheid van nu af aan. Maar ik stel er wat tegenover: een groot vertrouwen! Ik vertrouw er op, dat we het in alle opzichten goed zullen hebben samen.'

Ardengo voelde zich innerlijk beven; 't was, of die zachte stem dreunend weertrilde in zijn hart. Maar terwijl hij den ernst van grootvaders woorden als een zware hand op zijn schouder voelde, had hij tegelijk de verademende gewaarwording van een groote rust. Ontkomen uit de troebele sfeer, waarin hij tot nu toe geleefd had, ervoer hij déze sfeer, waar alles streng en zuiver was, als een beveiliging. Allerlei duistere en geheime paadjes sloten zich, voor tijden, in het diepst van zijn wezen.

'Is dat afgesproken?' vroeg de oude man.

En het was, of hij een nieuwe stem had gekregen, toen hij nog eens 'Ja, grootvader' zei.

* * *

Hoewel het al laat in November was, besloot de senator zijn kleinzoon nog van school te doen veranderen; hij liet hem terugkeeren naar het instituut der paters, waar hij het onderwijs van veel beter gehalte wist. Ardengo, toen hij het hoorde,

ontstelde. De gedachte aan die school, waar hij de somberste vernederingen had gekend, dreef hem op eenmaal weer terug een verleden in, dat hij juist met al de veerkracht der jeugd uit zijn denken gestooten had. Doch bij het licht van grootvaders leiding bleek het instituut der paters niet meer hetzelfde. Op een Zaterdagmiddag gingen zij samen een buitenschoolsch bezoek brengen bij den pater-directeur. Tot Ardengo's ongeloovige verwondering was die allerbeminnelijkst; - nu ja, omdat grootpapa erbij is, dacht hij. Doch hij wist zijn ongeloof te verbergen, en hij zag: grootvader vond, dat hij een goed figuur maakte. Het bleek echter, dat hij verkeerd had gedaan, de welwillendheid te zijnen opzichte te wantrouwen. Door de verschillende pater-onderwijzers, van wie hij er verscheidene nog van drie jaar geleden kende, werd hij zeer tegemoetkomend behandeld, of er nooit iets gebeurd was. Van het begin af werkte hij hard. Hij voelde, dat grootpapa trotsch op hem begeerde te zijn; en als zekere planten naar zeker kunstlicht, groeide heel zijn wezen heen naar dien trots en die erkenning.

En hij dacht, dat hij gelukkig was. Zoo voelt zich gelukkig wie na een langdurig lijden nergens meer pijn heeft.

Soms, op zijn kamer, merkte hij, dat hij zong. In lang had hij niet meer gezongen op de Villa Abbatella. Eens hoorde grootpapa hem en vroeg, of hij viool-les hebben wou.

‘Zangles,’ kwam Ardengo begeerig.

‘Zingen?’ zei grootpapa, - ‘een màn?’ Anders niet.

Ardengo schaamde zich diep, en toch begreep hij niet, waarom hij zich schamen moest.

Kort daarop bekraste hij de snaren, doch hij bleek zoo muzikaal, dat hij algauw heel aardig spelen ging.

Een onwezenlijke plicht was hem het wekelijksche briefje naar Catania. Het werd geschreven, 's Zondagsmorgens, op grootvaders studeerkamer, en 't was de eenige gelegenheid, waarbij grootpapa zich ongeduldig maakte op hem, want Ardengo wist nooit, wat te schrijven; zoo dor als een touw waren die briefjes. Maar ergerde grootvader het gebrek aan vlotheid van geest of aan fantasie, - het gebrek aan genegenheid en vertrouwen jegens zijn vaderlijk thuis, dat uit die moeilijkheid van uiting sprak, deed hem meer genoegen, dan

hij zichzelf zou hebben willen bekennen. De jongen hóórde niet daarginds.

Vanuit Catania kreeg Ardengo zeer schaars een kaart van papa. Eens in de maand, ‘omdat dit goed stond’, was Ardengo's gevolgtrekking, schreef ‘mama’ een afgemeten en lief vermanend episteltje, waar hij wee van werd. Vaker kwamen de onbeholpen prentkaarten van Edina; hij minachtte ze, en hij schaamde zich ervoor; doch als hij ze, dadelijk na een terloopsche lezing, verscheurde, was het of hij, heel zacht en verraderlijk, iets mee verscheurde in zichzelf.

In den degelijken gang der dagen raakte voor het overige de Villa Abbatella vergeten. Hij kon schrikken, als hij op school zijn naam hoorde afroepen in de lessen. Hij voelde zich: Cavallaro. Zijn ijdelheid was: de jongen te zijn van de Villa Cavallaro.

Met tante Renza raakte Ardengo niet vertrouwelijker na drie maanden, dan op den eersten dag. Dikwijls bekeek hij haar, wanneer hij, gedurende de maaltijden, haar tegenover zich zag zitten aan grootvaders rechterhand. Zij was mooi nog, zacht matbruin van gelaatstint, met even roze wangen. Zij had kastanjebruine oogen en goudbruin haar, waaraan nu en dan te zien was, aan de donkerder inplanting, dat tante het verfde; - zij had zeker te veel verdriet, om daar altijd aan te denken. Daarom verwonderde Ardengo er zich over, dat zij zoo uiterst verzorgd gekleed was niet alleen, - hoewel nooit anders dan in 't zwart, met hoogstens iets van wit of grijs - maar ook zoo buitengewoon elegant. Hoe kon tante eraan hechten, zoo elegant te zijn, als je soms nog aan haar zien kon, dat zij gehuild had? Waarom anders zou ze huilen, dan om oom's dood? Grootpapa had het hem gezegd: hij moest maar erg lief zijn voor tante.... tante was de vreeselijke slag in haar leven nooit te boven gekomen.... - Aan tafel echter had zij altijd een vroolijke stem, maar 't was net, of die stem hol was van binnen, dacht Ardengo. Zij was het, die het gesprek deed loopen, als grootpapa moe was van den al te vollen werkdag; Mademoiselle hield zich gewoonlijk bescheiden terug. Ardengo was menigmaal verbaasd, hoe tante altijd iets te zeggen wist, ook als zij eigenlijk niets zei; en het klonk alles even opgewekt. Maar zoodra grootpapa het woord nam, zweeg zij.

Clementina was lang niet zoo mooi als haar moeder, al had zij verbeelding genoeg. Zij was nuffig, en niet zelden snibbig. Ardengo voelde het best, grootpapa was veel meer op hèm gesteld. Natuurlijk, Clementina was maar een meisje, daar kon een groot geleerde zich toch niet mee bezighouden? Hij zat dan ook aan tafel naast grootpapa. Dan kwam Mademoiselle en dan pas Clementina. Ardengo was trotsch op die voorkeur.

Maar 't scheen, dat tante Renza over datzelfde feit minder te spreken was, want op een keer opperde zij, dat het zulk een lief tafereel zou wezen: grootpapa tusschen zijn beide kleinkinderen in.... Van dien dag af zat Clementina op mama's plaats, en mama tusschen haar en Mademoiselle. Ardengo ondervond het als een achteruitzetting, want nu zat Clementina aan grootvaders rechterhand; en hij aan de linker. Hij zei daar echter niets over; hij merkte trouwens al spoedig, dat grootvader tòch het meest met hem praatte. Tegen Clementina gekscheerde hij, of hij plaagde haar met een van haar meisjesachtige beuzelarijen; tegen hèm sprak grootpapa over belangrijke dingen. Soms ging hij enkel maar uit van wat zij aten, en kwam zoo tot verhalen over allerlei industrieën en uitvindingen; 't gebeurde dat Clementina en tante Renza niet eens luisterden; je zag het aan hun oogen. Maar dan kwam er iets in grootvaders stem, waardoor ze toch luisteren moesten. Een ander maal, door een vraag, die een antwoord uit te lokken bedoelde, deed tante haar best, om ook Clementina voordeelig te laten uitkomen. Doch Clementina, al was zij niet zoo'n schaap als Edina, wist maar zelden er partij van te trekken. Hij, Ardengo, ging meestal strijken met het gewin. Heerlijke uren, die maaltijden met grootpapa!

Vaak sprak grootpapa ook over alles, wat er in het verleden geweest was. Dan werd zijn oud gelaat met de bleeke trekken en den langen, grijzen baard, terwijl de rimpels dieper zich groefden en een floers de lichtende oogen verduisterde, indrukwekkend om te zien.

‘Arme Renza,’ kon grootvader zeggen, als het over oom Gaetano ging. Tante had daarbij een zoo vreemd dooreengeloopen gezicht, dat Ardengo haar maar al moest aanstaren. Clementina deed haar best, een stemmig mondje te trekken.

Hijzelf wachtte popelend op al den lof en al de mooie woorden, die hij weer over zijn grootmoeder en zijn moeder zou te hooren krijgen.

Ontbijten deed Ardengo met tante en Clementina. Dat was eerder saai. Want tante, zoo in de vroegte, was weinig spraakzaam, en Clementina dreef altijd op de stemming van haar moeder mee.

Grootvader, die 's avonds nog laat werkte, ontbeet op bed. Mademoiselle, in dat uur, maakte met een kamermeisje de studeervertrekken gereed voor weer een nieuwen arbeidsdag. Niemand dan Mademoiselle zelve raakte ooit aan grootvaders schrijftafel, aan de tafel met al de portretjes en aan de kostbare boeken. Het was doodstil in het groote huis, of er geen bedienden bestonden. Toch wist Ardengo er nog drie andere bezig, om overal die perfecte orde en zuiverheid te scheppen, waarin de Villa Cavallaro uitmuntte. Ardengo was ijdel op deze stiptheid en die vlekkeloosheid, alsof hij ze zelf zoo had ingesteld, terwijl zij juist indruischten tegen zijn aard, en hij al zijn best moest doen, er niet tegen te zondigen. Zelfs de stilte in het huis ervoer hij met welgevallen. Zij beteekende: voornaamheid. 't Was soms zóó stil, dat, als er een tram voorbij reed in den Viale della Libertà, zij alle drie opschrokken. En gaande naar zijn Instituut zag hij hen daar vaak zitten rond die ontbijttafel, alsof het iets was uit een droom, zoo onwerkelijk.

Toch was er werkelijkheid genoeg: het zilveren mesje naast zijn bord; het altijd weer frissche servetje; het geroosterde brood op het kanten doekje, dat het zilveren blad bedekte; de honing, die er stond in een groote, zilveren bij.... je sloeg den rug van het insect als een deksel open, en dan was er een glazen bakje vol gouden siroop.

Om één uur bleef hij eten op het Instituut. Om vier uur kwam hij thuis; dan brak het thee-uur aan, waarbij, een zeldzaam feest, ook grootpapa soms tegenwoordig was. Vaker bleek er bezoek te zijn, kennissen van tante, of vrienden van grootvader, vroegere collega's van de Universiteit, de notaris, die een paar huizen van hen af woonde.... Dan werd hem meestal zijn thee op het lessenkamertje gebracht, waar hij zijn huiswerk maakte.

Mademoiselle kwam herhaaldelijk kijken, of hij haar hulp

ook noodig had; dit gebeurde hoe langer hoe minder. Als hij klaar was met zijn lessen, kwam zij soms naast hem zitten en praatte met hem. Hij vond het prettig, want zij had erg lieve, blauwe oogen, en zij rook zoo frisch als een tuin in den vroegen morgen. Met haar Zwitsersche eenvoudigheid sprak zij, lief en omzichtig, over wat haar zijn gebreken toeschenen: hardheid in zijn oordeel, aangaande de schoolkameraden, aangaande de bedienden; zijn achterdocht; zijn te groote ijdelheid; en zijn plotselinge bandeloosheden ook, uitgeschopte schoenen, een dichtgesmakte deur, - al wist hij die woeste impulsen dan hoe langer hoe beter te bedwingen.

Hij luisterde met veel goeden wil; de geest van dit huis was nu eenmaal zoo, dat men onmogelijk iemands welgemeende woorden *niet* met goeden wil zou kunnen aanhooren. Hij bëaamde alles wat ze zei, vond zelf ook, dat, om een echte Cavallaro te wezen, hij zich nog meer dan hij al deed, naar die raadgevingen moest gedragen.

Doch zijn neigingen tot hooghartigheid en zijn wreede willekeur kwamen uit zóó diepe lagen van zijn wezen opgestegen, dat zelfs Mademoiselle's zachte terechtzettingen hem niet werkelijk troffen.

In het uiterlijk voornemen echter, zich nog meer te beheerschen en aan te passen, was hij opnieuw volmaakt tevreden over zichzelf. Hij had toch ook al wat hij maar wenschen kon, en hij dacht, dat er niets ontbrak aan zijn geluk.

Doch soms, des avonds, in zijn ruime, zuivere slaapkamer, hield een vreemde drang hem gevangen aan het raam, en stond hij daar, uitstarend in den maanlichten of duisteren tuin, en besprong hem een onbegrepen angst, een krankzinnig verlangen, iets, dat hem wrong rond de keel, - iets, of alles met hem en met alle anderen in dit huis een benauwende droom was, waarin hij het uit zou willen schreeuwen en zich losworstelen.... tot de diepe, avondlijke stilte, die voorname stilte der lange, marmeren gangen hem als een kou langs den rug liep, en hij zachtjes, op zijn zijden kamermuiltjes, naar zijn welverzorgde bed sloop en daar kreunende in slaap viel.

* * *

Met Paschen ging hij voor een week naar Catania. Papa en

Edina waren aan den trein. Edina was nog stiller en schuwer dan vroeger; Papa daarentegen bleek van een overrompelende uitbundigheid: - wat was hij in nauwelijks vijf maanden gegroeid, en wat een knappe jongen geworden! Om trotsch op te wezen! Bijna veertien ook al.... een groote jongen, die alleen van Palermo kwam gereisd.... Papa scheen zich werkelijk veel voorgesteld te hebben van zijn komst, praatte over: 'zijn dagen vrijgemaakt' en zelfs over 'de kring, die nu weer voltallig was'. - Vrijgemaakt van wat? dacht Ardengo verwonderd, schamper bijna; en hij begreep ook niet, waarom alles zoo dierbaar moest worden voorgesteld.

Thuis bleek er een ongewone drukte gaande. 'Mama' kwam hem verwelkomen, hupsch voor haar doen, doch verdween aanstonds weer.

Edina zeulde rond met het jongste wicht, dat kwijlde; en als zij dan plotseling werd geroepen, gaf zij het zonder veel omslag in papa's hoede over. Ardengo zag hem daar staan, wat schril en onhandig, met het ingemoffelde wurm op den arm.... Waarom had hij plotseling bijna een afkeer van papa? 'Het vieze rot kinderen', dacht hij, en wat hem in geen maanden meer was overkomen, Diletta schoot hem door de gedachte.

'Ja, een teerhartig vader ben ik nu eenmaal altijd geweest,' zei Abbatella, bijna bij wijze van verontschuldiging, 'je zult dat nog wel meer waardeeren, als je ouder bent....'

Maar Ardengo's gezicht scheen het tegendeel uit te drukken van wat zijn vader verwachtte, want driftig riep hij Edina en gaf haar hardhandig bijna het kind terug. Een oogenblik fronsten zich nog de booze brauwen. Dan werd hij weer joviaal en rumoerig-vroolijk als tevoren.

- Ze hadden het maar sjofel, dacht Ardengo, en het leek wel, of papa die sjofelheid door veel vertoon van woor den wilde maskeeren.

De oude Rosalía was verdwenen; 'ze had niet kunnen aarden in Catania'.... Een nog onbedreven soort meid liep er rond, en mama en Edina liepen achter haar aan.... Vele meubelen herkende Ardengo; maar er waren er ook van een kleiner en ordinairder soort de oorspronkelijke komen vervangen.

Uit de wat leege eetkamer ging onwennig Ardengo het smalle, ijzeren balkon op.... Het huis, waarvan zij de helft der tweede verdieping bewoonden, zag er goor en onaanzienlijk uit, al was het groot, en al stond het in een hoofdstraat. Papa kwam ook op het balcon en vertelde, dat de meeste huizen in Catania van lavasteen waren opgetrokken; daarom zagen ze zoo zwartig, als ze niet al te versch gesausd waren en de onderlaag weer te kijk kwam. Dat vond Ardengo interessant, en vóór het avondeten ging papa een wandeling met hem maken, waarop hij nog vele gebouwen van lava zag. Zij zagen ook het oude Noormannen-kasteel, vervaarlijk van kale, koolzwarte wallen, met de ronde hoektorens als korte, dikke kachelpijpen. Zoo stond het, barsch, op zijn havelooze plein, waar in den kouden voorjaarswind de grauwe stofwolken rondjoegen. Het leek een stuk grauwe woestijn midden in de zwarte stad; er zwierven hoopen afval; een man op een muilezel kwam er aangereden; en een jonge vrouw ging hun langs, met over het hoofd een lange, zwarte sjaal, die haar omhulde tot aan de knieën. Haar zwarte oogen in het geel gelaat keken smeulend hun kant uit. Papa bleef staan en keek haar na. Dan, zich bezinnend plotseling, vertelde hij een vroolijk verhaal, van hoe, in zijn jeugd, hij en zijn vrienden altijd op muilezels reden. Op hun muilezel brachten ze hun bezoeken, bonden hun beest in den binnenhof van een paleis vast; op hun muilezel lazen ze hun courant, discussieerden, hielden stil bij een café, lieten zich, altijd op hun ezel, een limonade brengen.... Niemand zou ooit op het idee gekomen zijn om, zooals zij nu deden, een voet te verzetten....

Dan kwamen ze bij de zee, en Ardengo zag de wreed blauwe golven, die klotsten aan de zwarte lava-rotsen, dof en grillig als reusachtige brokken cokes.

‘Mama,’ dien eersten dag, had toch wel erg haar best gedaan, hem gul te ontvangen; er was aan tafel van allerlei, waarvan hij begreep, uit Edina's verheugenissen, dat het iets bizonders voor hen was. Maar zij scheen haar hupschheid en vooral haar gulheid moeilijk te kunnen volhouden. Reeds den tweeden dag hoorde hij papa zeggen: ‘die ééne week, Christina....’ Hij, Ardengo, ergerde mama, dat voelde hij best. De Adamsappel! Waarom verslikte zij er zich niet in? Zou ze

tòch weten, dat papa hem dien morgen had meegenomen naar het groote café Amato, waar ze koffie met room en abrikozentaartjes hadden gesnoept?

Hij zag aan tafel den kring rond: zijn vader naast hem, die niet alleen dikker, maar ook korter leek geworden (hij had blijkbaar een nieuw pak aan, van een roze-achtig bruin, dat heelemaal niet deftig stond) -; daarna mama, die, vaalbleek, alleen haar lippen rood had aangestreken, hetgeen haar ouder maakte en alsof zij niet waar was; dan de kleine wurmen, morsend met hun eten; en eindelijk, aan zijn andere zijde, Edina, erg netjes en telkens ook erg lief tegen hem; - doch die bleeke liefheid, befloersd als haar tè zachte stem, bereikte zijn hart niet.

Ardengo voelde een onwennigheid schrijnen, alsof hij wel had kunnen huilen, en hij dacht aan die andere ronde tafel in de eetkamer van de Villa Cavallaro, waar hij te zitten placht, keurig in zijn donkerblauwe avondpakje, naast zijn grootpapa, den senator.

Niemand, zelfs papa niet, vroeg meer dan vaagweg naar hoe zijn leven daarginds in Palermo verliep, en als hij ervan vertelde, werd er al spoedig overheen gepraat. Deze onwil prikkelde Ardengo en bracht hem ertoe op te snijden over dingen, die hij anders misschien niet eens zou hebben aangeroerd.

Den voorlaatsten dag had hij een twistgesprek met mama over de muziek. Hij was naar het park geweest, dat Villa Bellini heette, - de opera heette ook al Teatro Bellini, want Bellini was in Catania geboren - en thuisgekomen zong hij, zonder woorden, een wijsje uit de Norma.

Mama beweerde, niet van Bellini te houden.... en dat hij het fout zong! Fout zong! Toen ze pas bij hen in huis kwam, had ze niet geweten, hoeveel lievigheden hem te zeggen over zijn mooie stem.... Nu zong hij fout! Als hij het toch honderd keer op zijn viool had gespeeld!

Zij praatten verder, over andere componisten. Mama zei, dat ze Mascagni veel interessanter vond dan Bellini, veel dieper.... Ardengo vond natuurlijk Mascagni juist niet interessant; Bellini was ‘klassiek’; en zoo vice-versa.... Mama werd kribbig, en als Ardengo nog over zijn vioolspelen doorging, zei ze: dat je van de viool toch weinig meer terecht

bracht, als je niet vóór je tiende jaar was begonnen.... Waarop Ardengo vrij brutaal terugbeet, dat het dan zeker hoog tijd werd, dat Edina haar pianolessen kreeg, als hun eigen moeder's piano er toch altijd nog stond.... Dat gaf een opschudding! Edina, die anders weinig zei, schoot heftig mama te hulp, en 's avonds kreeg hij een uitbrander van papa, omdat mama gehuild had.

't Was van weerskanten een opluchting, dat de morgen van het vertrek aanbrak. Papa alleen bracht hem weg.

Toen zij de vestibule van het station betraden, moest zijn plaatsbiljet naar Palermo genomen worden. Grootvader had hem geld meegegeven voor een kaartje tweede klasse; daarmee was hij ook gekomen. Maar papa wilde volstrekt niet van Ardengo's beursje weten, boog zelf zich voor het loket, en kwam met een kaartje eerste-klasse terug. Dat kleine feit maakte in Ardengo een aantal felle en tegenstrijdige gewaarwordingen gaande: voldoening, dat zijn vader het voor hem over had; critiek over het wat holle vertoon: ‘net iets voor papa....’ En eindelijk toch weer het bekende, wonderlijke medelijden, - een medelijden, dat ten slotte een soort beschermende liefde inhield.

Gedwee steeg hij zijn eerste-klasse-coupé in; het afscheid was luidruchtig hartelijk, tenminste van papa's kant. In Messina moest hij overstappen, en Ardengo, welberaden, ging in de tweede klasse zitten, want natuurlijk zouden ze hem afhalen in Palermo.... En zoo was het ook: grootpapa en Mademoiselle stonden op het perron! Grootpapa feliciteerde hem, dat hij, als een flinke jongen, de reis er zoo stipt volgens het programma had afgebracht; doch bij het passeeren van de controle merkte Mademoiselle op, dat hij een eerste-klassekaartje overreikte.... *Papa* had hem dat kaartje gekocht, verontschuldigde Ardengo zich; hij voelde het misprijzen bij de twee anderen, al zeiden ze niets; en het bedierf hem het plezier van de terugkomst.

Doch toen hij - Mademoiselle moest nog boodschappen gaan doen, en verkoos een tram - met grootpapa alleen in het lekkergeurige, beige laken coupé'tje zat, en toen hij een kwartier later, door de zuivere, witmarmeren vestibule, over den zwaren Perzischen looper, het huis betrad - zijn huis! - toen

voer er zulk een roekelooze en wreede vreugde door zijn hart, dat hij instinctief het gezicht afwendde van grootvaders oogen.

Luchthartig, een beetje uit de hoogte, kwam hij na tafel het onaangebroken geld van zijn terugreis bij grootpapa brengen.

'Wat zullen we er mee doen?' vroeg die aarzelend, niet voldaan, en toch ook weer wèl voldaan, over Ardengo's gebaar.

- Zijn spaarpot.... opperde tante Renza. En zoo gebeurde het.

Ardengo had een volmaakte minachting voor dien spaarpot, doch dat vermoedde zelfs grootpapa niet.

Dien avond (de Paaschvacantie was nog niet op haar einde) nam grootvader hem mee naar de bibliotheek, voor een 'ernstig spelletje schaak', maar het was eerder om hem over Edina te ondervragen, en aandachtig luisterde hij toe, niet zonder een pijnlijke verbazing de koelheid bemerkend, waarmee Ardengo, alsof 't hem heelemaal niet aanging, over zijn zusje sprak.

Doch algauw, tegelijk met de lichte ontsteltenis over die hardheid in zijn jongen, praatte hij zijn eigen wroeging goed, dat hij Edina, toch ook Eliana's kind, gelaten had in die omgeving.... Ze scheen er te aarden.... Ze scheen te houden van die stiefmoeder.... Gelukkig maar, dat het zoo was! Och, het meisje, meer een Abbatella misschien.... Maar natuurlijk moest dat een jongen als Ardengo ergeren; Ardengo die een echte Cavallaro was! Arm kereltje, met zijn trieste jeugd.... Wat was hij aan zijn grootvader gehecht.... Zijn lieve, fiere jongen! En hoe studeerde hij! 't Leek wel Gaetano, toen die jong was.... Jammer, zijn naam.... Hij zou hem later ook den naam zijner moeder doen voeren, Abbatella Cavallaro, - hem tot zijn stamhouder maken.... Als hij meerderjarig werd.... Nu kwam er misschien moeite met Carmelo!

- Waarvan zijn schoonzoon toch leven zou? vroeg hij dan bezorgd zich af.... 'Iets van zaken', had Ardengo vaag gezegd. 'Koop en verkoop van huizen, of land?....' Hij wist 't niet.... Als Carmelo zich maar niet met de mafia inliet!...

Herhaaldelijk, bij die overpeinzingen, streek hij Ardengo teeder over zijn haar, en Ardengo voelde bij die indringende liefkoozing een heete voldoening zich doorgloeien.... 't Was

door die liefkoozing, meer nog dan door al het vijandige daarginder, dat hij voor goed zich afscheiden voelde van een gezin, waarmee hij niets meer te maken had.

Hij zag grootvader in de vurige oogen, en er was in die oogen een wonderlijke breking van licht, een smartelijke diepte, waarvoor Ardengo naam noch verklaring geweten zou hebben, maar die hem sterk ontroerde.

Doch nauwelijks had hij grootvader aangezien, of die knikte hem toe, en de troebele gebrokenheid in zijn blik verstilde tot een peinzend lichten. Grootvader glimlachte, en ook Ardengo lachte, trotsch en blij.

Van dan af, meer nog dan vóór zijn reis naar Catania, was Ardengo bezeten door den wensch, aan al grootvaders verwachtingen te voldoen, en op het eind van Juni ging hij als nummer 2 van zijn klasse over.

Met een bijna baldadigen overmoed stortte hij zich de vacantie in. Was het daardoor, dat hij minder goed dan de vorige jaren, de vrijheid van het zeeverblijf in Licata verdroeg? Misschien niet daardoor alléén. Vanuit de Villa Abbatella komend, was Licata een lustoord geweest, dat hem verblindde, doch waar, tegelijk, het meerdere decorum dan thuis hem in toom hield. Vanuit de Villa Cavallaro kwam hij, getemd en verwend, in een ongegeneerd buitenleven, dat van den eersten dag aan hem verwilderde.

Door de primitieve vertrekken, waar overal de ramen openstonden, liep hij zingend in en uit, stoorde tante Renza in haar middagslaapje, viel bij Clementina binnen, terwijl die voor 'r kaptafel zat, liet zijn badgoed slingeren in het voorportaal. Hij had het gevoel, dat hier alles mocht. Het huis in Palermo leek hem opeens een grafkelder. Hier werd niet deftig gansch den dag de voordeur bewaakt door een zwijgenden bediende, doch naast het huis, onder de palmen, zaten 's middags de meiden te handwerken, en de knecht smookte een toscaner en leunde te praten tegen den muur.

Ardengo, tot onthutsing van tante Renza, rookte zijn eerste sigaretten. Clementina betrapte hem erop, terwijl hij, voor een café aan de kade, met vriendjes een vermouth-selz zat te drinken. Sinds zij het had verklapt, plaagde hij haar zooveel hij kon, verstopte haar badschoentjes, bombardeerde de

cabine, als zij zich aan het verkleeden was, en eens huilde zij van woede, omdat hij haar plotseling, in haar zwempak, een klap op haar billen had gegeven.

Sedertdien wilde zij niet meer met hem mee op hun avondwandelingen over den heuvel van Monserrato, zoodat Ardengo maar weer naar zee toog of het stadje in, en grootpapa en Mademoiselle er met hun beiden op uit trokken.

Tante Renza raakte zichtbaar geprikkeld, doch ze zei niets. Het was Mademoiselle, die meer dan eens Ardengo tot rede bracht.

Grootvader wilde geen kwaad zien. De jongen had zoo hard gewerkt, licht dat hij nu eens uit den band sprong!

Op een avond kwam Ardengo den al donkeren tuin door. Bij het licht der staande rieten lamp zaten grootpapa en Mademoiselle bijeen op het bordes.

'Je moet denken, de zee maakt nerveus,' zei grootvader, 'en veertien jaar is een moeilijke leeftijd....'

Ardengo hield zijn stappen in en luisterde.

Op dat oogenblik kwam tante Renza den salon uit en zei (het klonk als de zwaarst denkbare beschuldiging):

'U vergeet, papa, dat hij een Abbatella is....'

Mademoiselle schrok, keek beducht naar den ouden man, alsof zij zijn te groote toegeeflijkheid dit vonnis had willen besparen.

Doch grootvader, volkomen kalm, zei alleen: 'Je vergist je, Renza.'

Nog keek Mademoiselle's blonde hoofd naar grootvader op, als was het vol angstige liefde.

'Ik zal me vergissen,' antwoordde tante Renza scherp; 'maar zijn manieren à la Abbatella bevallen mij volstrekt niet.'

Ardengo voelde zich smadelijk vernederd. Een Abbatella! Langs een omweg sloop hij het huis in, sloot zich op in zijn kamer. - Een Abbatella! Maar wàs hij dan soms geen Abbatella? Grootvader had mooi zeggen: 'Je vergist je, Renza.' Hij wàs een Abbatella! En òf hij een Abbatella was! Alles wat hij in de troebele jaren, die achter hem lagen, betrapt had en vermoed en begaan, alle fnuikende vizioenen van schuldigen wellust, die zijn kinderhart gefolterd hadden, overrompelden

opnieuw zijn verschrikte gedachten. Sinds dien eersten avond in grootvaders studeerkamer had hij er nauwelijks meer aan gedacht.

Het werd een donkere tijd voor hem, daar in het lichte Licata, bij de betooverend blauwe zee.

Opnieuw zocht hij de heimelijke gesprekken met vrinden, en zijn blik op de zachte vormen der meisjes bij het baden, glom van een achterbaksche brutaliteit. Naar Clementina keek hij niet meer om.

'Een Abbatella!' hoonde hij zichzelf, 'toch maar een Abbatella!'

De ziekte van den afgrond nestelde zich in zijn hart en trok hem tot de duistere schande omlaag. Het duurde geen maand, of het was hem aan te zien: een wufte jongen met een fletsen lach, die de manieren aannam van een student; en in de schemering na het diner liep hij achter de meisjes aan, begeerig en verlegen, een ongelukkig kind, dat manbaar was geworden.

Grootvader zag soms bezorgd hem in de ontwijkende oogen, en tante Renza had een onbedwingbaar misnoegen in haar kijken naar hem.

Doch toen zij goed en wel in Palermo waren teruggekeerd, in het huis van den koelen, voornamen levensstijl, verbaasde Ardengo zich erover, dat hij plotseling heel anders deed, dan hij het zich aan zee had voorgenomen. In een drieste onverschilligheid was hij van plan geweest, heel wat minder dan het jaar tevoren het brave jongetje te wezen! Integendeel liep hij dadelijk weer in 't gareel. De sfeer van het huis, onontkomelijk, dwong hem tot al de orde en regelmaat en zelfbeheersching van voorheen.

't Was aan den eenen kant als een verlossing uit een boozen roes, - en tegelijkertijd was er een ontnuchtering in hem. Verwoed wierp hij zich op zijn werk. Mademoiselle had respect voor wat hij presteerde. Hij kon tevreden zijn over zichzelf, hield hij zich voor; hij hield zich niet meer voor, dat hij gelukkig was. Aan zee was hij het een geweest noch het ander.

Na een tijdje zei grootvader: 'Nu herken ik mijn Ardengo weer.... nu is alles weer bij het oude.'

Die woorden, voor een oogenblik, doortintelden hem met een ijle vreugde. Doch dadelijk erop viel een leegte in hem, en dien

avond, woelend en wakker op zijn kussen, steunde hij van een onontwarbaar verlangen.

Tegen het eind van het jaar bleek het plotseling, dat toch niet alles bij het oude was gebleven.

Met Clementina, sinds zij uit Licata terug waren, had hij het soms tijden lang aardig goed kunnen vinden; maar dan waren er ook weer dagen geweest van geboudeer over onbegrepen misdrijven, die aanstonds tante Renza bits van humeur maakten. Tevens merkte Ardengo op, dat er tusschen grootpapa en tante, enkele weken lang, een gespannen verhouding bestond, alsof tante zich tekort gedaan voelde, en grootpapa zich schrap zette om haar niet toe te geven.

Totdat, begin December, er opeens besloten bleek, dat Clementina naar een kostschool zou gaan. Zij ging naar een school in de buurt van Termini. Elken Donderdagmiddag zou tante Renza haar gaan bezoeken, en eenmaal in de maand kwam zij een Zondag thuis.

Ardengo, met zijn vroegrijpe achterdocht, had een sterk vermoeden, dat die kostschool vooral met betrekking tot hem was uitgevonden; temeer toen tante hem omstandig uitlei, dat er allang plannen waren hangende geweest.... het behoorde tot een gesoigneerde opvoeding, dat een meisje zeer goed vreemde talen sprak.... in huis kwam daar nooit veel van... zelfs met Mademoiselle sprak zij vaak meer Italiaansch dan Fransch.... Mademoiselle had ook te weinig tijd meer voor haar, sinds grootvader, het laatste jaar, zooveel beslag op haar lei....

En terwijl tante hem dat alles uiteenzette, betrapte Ardengo herhaaldelijk de weinig vriendelijke blikken, die, ondanks haar vriendelijken toon, zij hem toebedeelde.

Hij lachte inwendig. Hij wist het allang.... tante was jaloersch op hem.... jaloersch om grootvaders voorkeur voor hem boven Clementina. En denkend aan die weken van ondergrondsche oneenigheid tusschen grootvader en haar, schoot hem plotseling deze nieuwe verdenking door het hoofd: tante had gewild, dat *hij* naar een kostschool werd gedaan.... en toen dat niet opging, had zij Clementina uit huis gezonden.

Lieve grootvader! Hij zou alles doen, om het hem naar den zin te maken!

Een oogenblik dacht Ardengo, dat nu ook Mademoiselle, sinds haar voornaamste taak was ten einde geraakt, de Villa Cavallaro zou kunnen verlaten. Hij wist niet, of hij het hoopte of vreesde. Niet dat hij zich inbeeldde, te houden van Mademoiselle, al vond hij ze wel lief, - houden deed hij alleen van grootvader. En ook was Mademoiselle veel meer voor grootvader, dan Ardengo prettig vond. Maar in elk geval was zij altijd een goede bufferstaat geweest tusschen tante en hem.

Van haar vertrek was intusschen geen oogenblik sprake. Nu zij niet langer Clementina bezig te houden had, zag men haar nog minder beneden dan voorheen. Heele middagen en avonden verbleef zij in de bibliotheek. Een jaloerschheid, nooit gekend, begon Ardengo te folteren. Hij ging luisteren aan de deuren. Soms was er het getikkel van de schrijfmachine; andere keeren hoorde hij niets.

Tante Renza, zonder Clementina en Mademoiselle, trok zich veelal terug in haar eigen kamers op den tuin. En zoo had Ardengo het huis voor zich alleen. Hij voelde zich volwassen; hij had de roekelooze inbeelding, de ‘jonge meneer’ te zijn van de Villa Cavallaro, die, als hij wou, de bedienden zou kunnen commandeeren of zijn vrienden ontvangen in den salon. En hij was er al te eenzaam. Hij begreep soms niet, hoe heel het leven zoo veranderd was, enkel door Clementina's afwezigheid. Uit school komend, vond hij het vaak niet de moeite waard naar huis te gaan voor het thee-uur; hij zwierf met zijn vrinden door straten en stegen. Na het diner mocht hij niet meer uit, zooals 's zomers in Licata, en hij zat heel den avond op zijn kamer, in de verte van het doodstille huis. Soms speelde hij urenlang viool. Het leeren van zijn lessen ging hem af in een vloek en een zucht, en hij las velerlei boeken....

Met de kerstdagen had hij niet naar papa gehoefd: de kinderen van de Adamsappel lagen ziek aan de mazelen. Het werd Paschen, voor hij de tweede maal naar Catania reisde.

Dit bezoek was als een wat scherper gekleurde copie van het vorige. Papa leek hem verouderd, en Edina voelde hij geheel als een kind van de stiefmoeder geworden.

Den tweeden dag kwam er bezoek voor papa, twee meneeren,

die Ardengo zich uit Palermo meende te herinneren. Papa ontving ze niet in den zoogenaamden salon, maar nam hen geheimzinnig mee naar een hokje achter de slaapkamer, dat hij weidsch zijn ‘kantoor’ noemde. Ardengo ging opzettelijk iets in zijn regenjas zoeken en ving op, door de dichte deur, dat het ging over het verkoopen van vee.... Vaag verontrust, vroeg hij zich af, wat zijn vader daarmee te maken had.... Maar ‘mama’ kwam kijken in de gang en hij diende te vinden in zijn jas, wat hij niet zocht. Na het bezoek deed papa kribbig, en Ardengo had den indruk, dat zijn aanwezigheid papa belemmerde in hem onbekende gewoonten. De algemeene geprikkeldheid steeg nog eenige graden hooger dan den vorigen keer en culmineerde den derden dag in een verwoestend twistgesprek met papa.

Papa had voorgesteld, met Ardengo een wandeling te maken naar Ognina; maar hij had laten doorschemeren, dat Edina en het oudste kleintje mee zouden gaan; waarop Ardengo van een zekere onwilligheid blijk gaf. Hij hield niet van wandelen met kleine kinderen, zei hij.... Papa verweet hem zijn onvriendelijkheid tegenover de ‘zusjes’.

‘Zusjes!’ zei Ardengo schamper, ‘ik ken ze nauwlijks.... daar kan ik toch geen zusjes in zien....? En trouwens....’

‘Wat, trouwens,’ snauwde papa driftig; ‘om Edina geef je al evenmin iets, geloof ik....’

‘Dat doe ik ook niet,’ erkende Ardengo koelbloedig.

Toen viel papa hoonend uit over zijn harteloosheid.... die hij zeker niet van hèm had.... nee, zeker niet!.... Van een heel ànderen kant was die hem aangewaaid....

Ardengo begreep dadelijk, waar hij heen wou.... 't Was duidelijk genoeg.... van grootpapa's kant! Met een vreemden, hatenden blik keek hij zijn vader aan, die de oogen afwendde. En plotseling, voor hij 't zelf wist, had hij het eruit gegooid:

‘'k Zou misschien nog broertjes en zusjes moeten zien in de kinderen van Diletta ook!’

Ardengo schrok zelf hevig van 't geen hij gezegd had, zulk een vervaard en verwrongen gezicht als zijn vader eensklaps vertoonde.

‘Vervloekte, brutale aap!’ schreeuwde hij. Dan, doodsbleek, streek hij zich met de hand over het hoofd, begon dadelijk erop

hevig uit te varen tegen gewetenlooze lieden, die een jongen durfden opzetten tegen zijn vader.... die een jongen vergiftigden door hun valsche voorstellingen en hun eigengerechtigheid.... De lasteraars! 't Verwenschte, hoovaardige volk, dat zijn ondergang was geweest....! - Een vloed van scheldwoorden tegen de Cavallaro's holderde zijn mond uit.... 't was, of hij zichzelf niet meer bewust was van 't geen hij zei. De beschuldiging zelve roerde hij niet aan.

Ardengo's hart hamerde, niet van vrees voor zichzelf, maar van ontzetting over het verbijsterende feit, dat iemand zóó over grootvader dorst spreken. Verwezen en wit, staarde hij zijn vader aan.

Mama kwam haastig uit de eetkamer geloopen met een glas water. ‘Carmelo! Carmelo!’ riep zij angstig. Zij trok hem op de sofa, deed hem drinken.

‘Jij moest je schamen!’ zei ze verontwaardigd tegen Ardengo. Toen kwam Abbatella met een schrik tot zichzelf, keek beducht zijn vrouw aan, doch zij gaf geen blijk, de woorden van Ardengo gehoord of begrepen te hebben.

En Papa wond zich van nieuws aan op: - ‘Ze stinken van huichelarij’, riep hij met een stem vol haat. ‘Jou ook hebben ze verpest met hun eigenwaan! Een verwaten blaaskaak ben je daar geworden op die Villa Cavallaro.... een verdomde groote meneer!’ Met een mimiek van verkropte woede deed hij het wat koel-gereserveerde optreden van Ardengo na. Dan greep hij eensklaps zijn hoed en liep de deur uit.

Maar den volgenden morgen kwam het niet bij hem op, Ardengo niet naar diezelfde Villa Cavallaro terug te laten gaan. Hij was gewild joviaal en groot van gebaar, doch aan het station repte hij niet meer van zelf een kaartje koopen. Kalm liet hij zijn zoon naar het loket gaan. Het afscheid was zeer koeltjes. Met groote, verwijtende oogen keek Edina hem aan, toen hij, staand voor zijn raampje, vergat te wuiven. Hij dacht aan de laatste bittere woorden van zijn stiefmoeder:

‘*Ik* hoef je geen groeten mee te geven, - zelfs al bracht je ze over!’

Thuisgekomen, dacht hij nog herhaaldelijk met een valen schrik, hoe het mogelijk was geweest, dat hij zóóiets tegen zijn vader had durven uitbrengen. En aan grootpapa verklaarde hij

nadrukkelijk, dat hij niet meer naar Catania wilde gaan. Grootvader vroeg niets, en zei ook niets, maar hij keek, alsof hij zocht naar een woord, dat hij zou hebben mòeten zeggen. Ardengo voelde die zwakheid in hem, doch hij was er door gevleid.

In verscheidene maanden kwam er geen bericht uit het huis Abbatella. Eerst met Ardengo's vijftienden verjaardag was er weer een briefje van Edina, met een kort postscriptum van papa en, tot zijn verbazing, een tweede, wel bijna hartelijk gesteld, naschrift van de stiefmoeder.

Het schrijven echter ging verloren in de drukte dier dagen, want Ardengo had juist examen. Hij was vrijwat minder zeker van zijn zaak dan het jaar tevoren, doch door veel handigheid en flair liep alles toch prachtig van stapel, en nogmaals ging hij over als nummer 2.

Het werd een vreemde vacantie, in dat jaar 1914. De oorlog brak uit en zelfs over het zomersch Sicilië viel als een bleeke zonsverduistering de dagelijksche gedachte aan dood en verderf. Grootvader werd voor langen tijd weggeroepen naar Rome. Twee jonge mannen, het vorig jaar elken dag aan het strand, waren als vrijwilligers vertrokken naar het Fransche front, met de Garibaldini. Dikwijls moest Ardengo aan hen denken. Leefden zij nog? Waar lagen misschien hun ranke, gebruinde rompen, doorboord, uiteengereten? Alles van den oorlog las hij in de couranten. Hij begreep niet, hoe de menschen rond hem vaak vroolijk konden zijn en genoten van het leven als altijd. Clementina's afweringen van alle narigheid kon hij niet zetten, en tante Renza's ijle belangstelling voor de *aller*nieuwste berichten was hem telkens een ergernis. Eigenlijk ergerde hij zich veel meer aan de ongevoeligheid der anderen, dan dat hijzelf leed onder het groote leed. Met opzet vertelde hij soms aan tafel, zoo naakt en wreed als hij maar kon, afschuwelijke bizonderheden, die hij pas had gelezen of gehoord. Tot ieders afkeuring; zelfs grootvader zette hem bij zulke gelegenheden zachtjes terecht, door juist iets hoopvols of vergoelijkends er tegenin te brengen, of andere aspecten van den oorlog aan te voeren. Eens, toen zij alleen waren, vroeg Mademoiselle hem, of hij óók niet dacht, dat het zich *te* veel verdiepen in een ellende, waaraan men toch niets te veranderen

vermocht, moreel ongezond was? Maar Ardengo kon niet nalaten te leven in een met de adembenemende gebeurtenissen.

Niet voor zij weer in Palermo terug waren, begon de hevigheid dezer indrukken af te slijten. Het dagelijksche leven hernam zijn loop. En hij was veel alleen.

Sinds Clementina naar kostschool was, had tante Renza zich aangewend, evenals grootpapa, op haar kamer te ontbijten. Soms kwam Mademoiselle even zien, of hij alles had. Slechts aan de maaltijden waren zij samen, maar grootpapa was veel vaker afwezig, hetzij hij in gedachten elders was, hetzij hij werkelijk in Rome vertoefde. Ook Ardengo wende zich stilzwijgendheid aan. Mademoiselle, uit respect voor grootvaders spreken of denken, was nimmer spraakzaam geweest. Dus wandelde tante Renza's nooit om een onderwerp verlegen stem ongestoord tusschen hen rond, en hij schrok soms op, als zij hem iets vroeg.

Een knappe jongen, zoo van hoofd als van gezicht, steeds zeker zich voelend van zichzelf in zijn welgekleedheid en goede manieren, werd hij zeer onafhankelijk in heel zijn optreden; en daar tevens zijn rapporten altijd goed waren en zijn doen en laten geen enkele reden tot opmerkingen gaf, had grootvader aan zijn kleinzoon een volkomen weggevallen, - welgevallen, door tante Renza nog altijd zeer weinig gedeeld. Haar vrouwelijke intuïtie beschouwde zijn thans onberispelijk gedrag, waaronder zij niet weinig aanmatiging speurde, als de fraaie oppervlakte van een vulkaan, die voor het oogenblik niet in werking is, doch waarvan àlles verwacht kan worden.

In lange tijden was er weer geen bericht ontvangen van papa. Er scheen ditmaal zelfs geen sprake van te zijn, dat Ardengo de Kerstdagen in Catania doorbrengen zou. Voor zichzelf deed het hem enkel genoegen, - maar tegenover tante Renza groeide met de maand December de vernedering, dat noch papa, noch zijn stiefmoeder ook maar repten van overkomst. Grootvader, of hij zooiets voelde voor zijn jongen, schreef toen van zijn kant naar Catania, om Edina uit te noodigen, het kerstfeest bij hen te vieren. Tante Renza deed alsof zij het een allerliefst idee vond, Clementina en Edina weer samen te zien als van ouds....!

- Waarom heeft zij er dan nooit op aangedrongen, dacht

Ardengo, dat Edina ook weer eens 's zomers in Licata kwam logeeren, en zich dadelijk neergelegd bij papa's hooghartig briefje, dat Catania ook aan zee lag?

Maar welk een teleurstelling voor tante's ‘allerliefst idee!’ Er kwam een briefkaart van mama, dat haar man tegen de feesten met vrienden op de jacht ging, en dat het háár natuurlijk niet mogelijk was, Edina naar Palermo te brengen.

En daarbij zou het allicht gebleven zijn, had niet Mademoiselle plotseling voorgesteld, zelve Edina te gaan halen.

Tante Renza maakte bezwaar.... die groote vermoeienis, vlak vóór en ná de kerstdagen.... Mademoiselle was ook niet van ijzer. Doch grootvader verzette zich niet. 't Leek Ardengo, of tusschen hem en Mademoiselle reeds alles beklonken was.

En tot zijn verwondering merkte hij van zichzelf, het toch wel prettig te vinden, Edina terug te zullen zien; - alleen, het had buiten de Villa Cavallaro moeten zijn. Welk figuur zou zij er maken?

Inderdaad deed Edina schuw, 't geen niet verhinderde, dat het een opgewekt kerstfeest werd. Clementina, voor deze dagen thuis, had een andere houding tegenover Ardengo dan te voren. Ze trachtte hem te behagen, en hij van zijn kant was hoffelijk als voor een vreemd meisje. Een luchtige en wereldsche vroolijkheid speelde er rond den kerstboom; Edina stond daar wat buiten, en alleen waar grootvaders oogen wonderlijk gloeiden in het licht der kaarsjes, verinnigde de atmosfeer. Ook had Mademoiselle in 't oog vallend op met Edina, en Edina met haar. Het was een zeer geslaagde avond, en Ardengo voelde zich, hij wist niet waarom, trotsch en tevreden.

Toch was zijn eind-conclusie, dat Edina, met haar magerte en haar groote, verschrikte oogen, niet thuis behoorde op de Villa Cavallaro.

Hij werkte hard dat voorjaar; doch iedere paar weken had een ander vak zijn bizondere voorliefde. Soms verwaarloosde hij zijn school voor zijn muziek, dan weer zijn muziek voor het zwelgen in verzen en romans. Hij ontving zijn vrinden nu op zijn kamer, die nieuw voor hem was ingericht, of slenterde met hen, een jeugdige swell in een lange broek, door de hoofdstraten van Palermo, dronk zijn eerste cocktails in de verfijnde Siciliaansche pâtisserieën, en de heimelijke gesprekken van

vroeger waren openlijke en uitdagende opsnijerijen geworden, nonchalant en blasé, alsof zij over daden gingen, waartoe het allang gekomen zou zijn.

Het was een leven zóó koel en oppervlakkig, dat het een droom geleek van tartende werkelijkheid. Maar op de bewoners van de Villa Cavallaro maakte zijn beschaafd en redelijk optreden een gunstigen indruk, en de resultaten op school, door het groote gemak, waarmee Ardengo als een soort virtuoos met zijn leervakken goochelde, waren steeds bevredigend.

Zeer luchthartig en overmoedig spraken hij en zijn vrienden er ook over, dat Italië binnenkort aan den oorlog deel zou gaan nemen. De massamoorden der Europeesche slagvelden, juist omdat zij meer en meer tot ‘getallen’ werden gereduceerd, die in de duizenden liepen, hadden allengs hun verschrikking verloren, en alle oudere jongelui, die den leeftijd hadden om te worden onder de wapens geroepen, hoorden zij over de ‘entrata in guerra’ braniën als over de afkondiging van een sport-feest, dat bovendien nog de prachtigste namen had. ‘De oorlog was heilig’, zei men in Rome, - zij gingen ‘de Europeesche beschaving redden!’ En grootvader, vooraanstaand senator, zei niet het tegendeel.

In een sfeer van drukke opgewektheid werd Ardengo zestien, verliet als nummer 3 van zijn klasse het instituut, en zag zich toegelaten tot den voorlaatsten leergang van het Lyceum. Over twee jaar ging hij naar de Universiteit.

Papa schreef: hij was trotsch op zijn zoon; en daar hij zoo graag met Fransche kernspreuken schermde, voegde hij eraan toe: ‘Bon sang ne peut mentir’....

Na papa's brief, hij wist zelf niet waarom, was er plotseling in Ardengo de hevige lust om te gaan kijken naar hun oude villa op het plein van hun naam. Sinds de bijna drie jaar, dat hij bij grootvader was, had hij ze tot zelfs uit zijn gedachten geweerd; er woonden rijke joden, wist hij. Waarom werd hij er nu opeens zoo onweerstaanbaar door aangetrokken?

Op een namiddag tegen het eind van Juni ondernam hij, alleen, den tocht. Thuis werden de koffers en kisten gepakt voor het vertrek naar Licata. Hij was in een doffe, schrijnende

stemming, en de warme wandeling vermoeide hem uitermate.

Eindelijk ontwaarde hij in de verte, schroeiend in de koperen zon, het wijde, ongeplaveide plein, dat nog altijd als een dorre wildernis braak lag tusschen schaarsche huizen en omheinde terreinen. Een bont-beschilderd boeren-ezelkarretje kwam aangehotst; overigens liep er niemand in de woestijn-hitte van dat uur.

Ardengo hield de smalle reep schaduw langs hun eigen parkmuur, die daar scheurde en brokkelde onder den wrong der zware glycinen. Er bovenuit wuifden hooge eucalypten met de duizenden zilveren sikkels van hun loof, en op den grond voor zijn voeten zag hij de sierlijke, als uit blauwgroen brons gedreven geur-doosjes hunner vruchten. Hij herinnerde zich plotseling, hoe papa altijd zei, dat hij die eucalypten in geen geval rooien wou, al vraten zij het heele terrein errond ook uit; maar de glycine moest ‘eraan gelooven’. Tot de ijzeren afweerpunten langs den bovenkant van den muur waren kromgetrokken door de kracht der taaie takken. Vreemd, alles was nog precies zoo gebleven, als hij het verlaten had.

De muur ging een hoek om, boog in, en liep verder, kaal en baar, tot aan de krothuizen en het inrij-hek. Hij zag ze al, de vale rij schurftige bouwseltjes, aangewoekerd tegen de ongenaakbaarheid van hun parkwal, waarover de ééne reusachtige zee-pijn zijn donkere naaldenscherm schuin omlaag hield.

Hij herinnerde zich de zonderlinge verdrietigheid van zijn vader, die laatste maal dat zij samen de groote allee waren afgegaan, en hij nog weer teruggeloopen was: ‘ja.... misschien laat de nieuwe eigenaar ze wel opruimen....’ Dat hadden ze dan toch niet gedaan, die rijke joden! Ardengo dacht het met misprijzen en met voldoening tegelijk. Dan verdrongen zich in zijn geest de troebele beelden uit zijn vroeger leven. In weinige seconden herleefde hij het tot in alle bange verschieten. Scheutsgewijs rook hij geuren, zag deuren binnen, en een wee gevoel van zondigheid en schaamte doorsloop hem. Daar, aan het einde, bij het hek, had altijd het witte schortje van Diletta gewenkt, het schortje, dat soms bol stond.... ‘Arme Diletta’, zei hij plotseling in zichzelf. En hij verwonderde zich over die meewarigheid.

Doch naderbij gekomen, werd zijn denken afgeleid door wat daar vóór hem op het zandpad doende was.... Voor een der huisjes, midden in de schamele rij, zag hij iemand zitten. 't Was een al oudere man. Hij zat op een laag bankje, en tusschen zijn wijd-geopende beenen speelde, op den grond, een kind. De hooge zeepijn, spreidde zijn doorluchtige schaduw over den zorgzaam toegebogen man en de bewegende vlek roze en rood, die het spelende kindje was.

Toen Ardengo tot op een korten afstand was genaderd, ging de deur van het huisje open. Op den drempel, tegen de deurpost leunend, kwam een jonge vrouw staan; zonder iets te zeggen keek zij neer op de kleine groep. Haar gezicht was bleek en onderkomen, maar lief, want eenzelfde welgevallen voor de twee lag in haar kijken, als het welgevallen van den man voor het kindje.

En Ardengo voelde opeens, dat *hij* keek naar die drie, zooals de vrouw keek naar de twee anderen en de man keek naar het zoete kindje, dat zand schepte in een holle, witte scherf, en dan het zand weer liet afvloeien in het zand op den grond.

De man zat in zijn hemd, dat vuil was en gelapt; de jonge vrouw droeg havelooze kleeren van een vaal verkleurd blauw, en 'r door de zon uitgebeten haren sliertten weg uit een stoffigen, grijszwarten hoofddoek; het kindje, teêr en smerig, met heel lichte krulletjes op zijn hoofdje, had een rood, tot roze verbleekt jurkje aan, dat door groote scheuren het mager ruggetje bloot liet. 't Waren schooiers, zooals ze thuis hoorden in die krotten, en toch voelde Ardengo geen enkelen weerzin; hun rustige gelukkigheid had hem bevangen, en in het samenvallen van hun welbehagen, elk in den ander, was het, een oogenblik, of hij bij hen hoorde.... Dat was een zeer vreemde verwarring in dit hoovaardig jongens-hoofd.

Hij was blijven staan, en, om zich een houding te geven, trok hij zijn sigaretten-étui uit. Hij voelde, hoe hij daar stond: een elegante jongeman, de jonge Abbatella bij de villa van zijn naam. Zouden ze hem herkennen kunnen?

En plotseling herinnerde hij zich een avond, kort voor hij de Villa Abbatella verliet.... den avond, dat hij door het verwaarloosde stuk bosch had gedwaald en het angstige gillen had gehoord, en voorbij het open raam het meisje had zien vluch-

ten voor den man, die dreigde met slagen.... Waren het dezelfden? Hij herkende ze niet precies, maar natuurlijk waren het dezelfden.... een vader, en een dochter, en het kind van twee jaar.... Wat konden ze hem schelen? Geen steek. En toch kon hij zijn oogen niet van hen afhouden.

Vlak langs hen ging hij voorbij. Het kindje goot juist zijn scherf zand uit; het zeefde over zijn schoen. Ardengo voelde zich een kleur krijgen. Hij wist, dat de twee anderen naar hem keken. Hij zelf dorst niet opzij zien.

En alsof hij in die kleine groep het doel van zijn tocht had bereikt, zoo liep hij niet door tot aan de portierswoning en tot aan hun inrij-hek, maar stak het rulle, nog zon-zengende plein in de dwarste over. Aan de andere zijde gekomen, stond hij nogmaals stil, om terug te kijken: de menschen voor het huisje waren verdwenen. Het was, of ze enkel voor zijn plezier daar zoo gezeten hadden. Wat had hen opeens naar binnen doen gaan?

Ardengo moest opnieuw het plein oversteken, of een geheime kracht, sterker dan hijzelf, hem ertoe dwong.... Tot vlak voor het huisje liep hij. De deur was dicht; het eene, lage raam had een paar toegeschoven, sjofele gordijntjes. Hij zag noch hoorde iets.

Langs het zandpad, de blauwige schaduw van den schermpijn door, ging hij voorbij.

Als in een wonderlijken droom liep hij naar huis.

Toen hij dien avond na het diner, tot een afscheid, met zijn vrienden voor het café van het ‘Teatro Massimo’ zat, en hem een oogwenk zijn ontmoeting van dien middag met de schooiersfamilie te binnen schoot, nam hij haastig een hap van zijn maraskijn-ijs en dacht: dat hij wel gek geleken had, gek!

* * *

Het was een prachtige Decemberdag, en hoewel het morgen Kerstmis zou zijn, leek het zomer. Ardengo zat voor het open venster van zijn coupé en rookte een sigaret. Hij voelde zich een jonge grand-seigneur op reis. Voor eigen rekening nu - grootpapa gaf hem een royaal weekgeld - had hij eerste klasse genomen. Hij haatte het gezelschap van employé's en

behoeftige dames. Daareven was hij in den wagon restaurant gaan dejeuneeren, als een groot mensch.

In het net tegenover hem lag zijn fraai leeren valies vol inderhaast gekochte kerst-cadeau's en daarnaast een groote ruiker mimosa en narcissen en late rozen uit den tuin. Hij snoof, waar hij zat, den zoeten geur, door den nerveuzen reuk van zijn sigarettenrook heen. Doch het physiek-prettige van zijn rustig voorbij-ijlen aan blauwe zee en sinaasappel-gaarden, werd telkens verstoord door de gedachte aan het doel van zijn tocht.

Heel het najaar had ‘Catania’ gezwegen. Tot er onverwachts, den twintigsten December, een vreemd aandringend briefje van mama kwam opdagen: hij werd verwacht, al was het voor een paar dagen maar, al was het voor den Kerstdag alleen desnoods.

Ardengo had er weinig zin in gehad; maar grootpapa, ditmaal, besliste: 't was zijn plicht te gaan.

Zelfs tante Renza vond het jammer; - want dat was het allernieuwste: tante had met hem op, den laatsten tijd! Samen waren zij, in den nieuwen auto, dien tante zich pas weer aangeschaft had, uitgegaan op den plotselingen aankoop van kerstgeschenken. Dagen te voren was er al, vanwege grootpapa, een postpakket aan Edina verzonden, bevattende een pelsjasje, door Mademoiselle voor haar uitgezocht. Maar nu hij zelf ging, volstond dat niet.

De zon was reeds uren onder, toen hij eindelijk in Catania aankwam. Tot zijn verbazing was er niemand aan den trein. Hij nam een blauwkiel voor zijn valies, zette zich zwierig in een open rijtuig en reed de schaars verlichte, nachtelijke lavastad binnen.

Thuis bleek het, dat ook ditmaal papa de dagen vóór kerstmis met een vriend uit jagen was gegaan op de hellingen van den Etna. Ardengo begreep niet, waarom hij daarop moest getracteerd worden.... Doch Edina was lief, zijn stiefmoeder was hartelijk.... Ja, ze hadden papa een verrassing willen bereiden; morgenochtend, of anders zeker tegen den avond, zou hij terug zijn.

Stemmig zaten zij tezamen. De gesprekken vlotten weinig. 't Kwam op den oorlog, over gesneuvelde bekenden, en hoe de

familie's de vreeselijke berichten ontvangen hadden of gelezen in de courant. Edina's donkere oogen leken nog grooter dan gewoonlijk in haar smal, bleek gezichtje. En Ardengo was verbaasd. Edina leed onder den oorlog, dat zag hij duidelijk. Het was de eerste maal, dat hij werkelijk iemand zag lijden onder het leed van anderen. Ook op de Villa Cavallaro werd veel en zeer ernstig over den oorlog gesproken, over de ideëele en reëele doeleinden ervan, over de strategische kansen, de economische gevaren, en ook wel, door tante Renza, als zij het had over haar comité's, met een medelijden, zooals nu hier mama betoonde, - maar dit medelijden was geen lijden. Edina leed. Van terzijde zag Ardengo zijn zusje aan, terwijl zij sprak. Hij trachtte haar sentimenteel te vinden, doch het gelukte hem maar half. - Wat hàd je aan zulke gevoeligheden? wierp hij dan in zichzelf nog tegen. Grootpapa's ijveren in den senaat, dàt was belangrijk! Toch trof hem de oprechtheid van Edina's blik.

'Jammer, dat je niet wat ouder bent,' zei hij eindelijk, 'dan zou je als verpleegster naar het front kunnen gaan!' Hij bedoelde het ironisch; maar Edina antwoordde ernstig en eenvoudig: 'Verpleegster? Waarom? er is hier in huis heusch genoeg te doen....'

Toen mama van opbreken sprak, opperde Edina, voorzichtig, dat zij graag met hem naar de nachtmis was gegaan. De avontuurlijke kant daarvan trok Ardengo aan. Doch mama had bezwaren, en dus togen zij om elf uur naar bed.

Edina scheen ook vroom geworden, dacht hij. In het huis van grootpapa, Mazziniaan en liberaal, bepaalde de godsdienst zich tot het maatschappelijk onvermijdelijke.

Den volgenden morgen zag hij de kleine Abbatella's, vijf, vier en drie jaar oud nu. Ze bleken hevig belust op wat er uit zijn valies te voorschijn zou komen. En dat was niet weinig. Want behalve de eigenlijke cadeau'tjes voor Edina, had tante Renza doozen chocolade en een blik bonbons en een dekselmandje vol marsepijn-vruchten ingepakt, waar zij natuurlijk het hunne van kregen. Ardengo vergat, hoe hij ze vroeger had gehaat, zoo opgetogen waren zij over al het lekkers. 't Leek wel, of heel hun kerstvreugde drijven moest op wat hij meebracht.

Edina, overgelukkig, stond het gouden armbandje te bekijken, dat grootpapa nog had meegegeven. Van hemzelf kreeg ze een groen-fluweelen manicure-étui en van tante Renza een taschje.

Maar ze was niet luidruchtig blij. Meer dan iets anders leek ze dankbaar, dat iedereen zoo aan haar gedacht had. Bij het manicure-étui had ze Ardengo wel even verwonderd aangekeken, maar dan toch gauw gezegd, dat hij zoo goed had uitgezocht, want dat olijfgroen een van haar lievelingskleuren was.

's Middags ging hij er alleen op uit door de Zondagsche stad, en naar den Giardino Bellini, want Edina moest mama helpen.

Toen zij, na het avondeten, de kinderen te bed gelegd, weer met hun drieën bijeen zaten in afwachting òf papa nog komen zou, was de stemming zeker niet fleuriger dan den avond tevoren. Mama zag er klam uit, vond Ardengo, als iemand, die iets zeggen wil en het niet durft. - Gek, dacht hij, papa zelf had haar indertijd de ‘Adamsappel’ gedoopt; nu zij magerder en velliger was geworden, zag je dat uitsteeksel nog veel meer. Wat later begon ze vage toespelingen te maken op haar man's uithuizigheid, op zaken, die mislukt waren. Ze klaagde ook over geheimzinnige connectie's, die ten slotte alleen kwaad deden....

Edina protesteerde: die connectie's waren toch maar een veronderstelling.

- Natuurlijk, zei mama, vrouwen werden daar altijd buiten gehouden.

- Wat bedoelde ze toch? vroeg Ardengo zich af. Opeens herinnerde hij zich, wat vroeger Rosalía van papa had gezegd. Zou papa werkelijk iets met de mafia te maken hebben? 't Was of hij binnenzag in een hol van misdaad.

En mama klaagde door over papa's slechte gezondheid, over de moeilijke tijden.... Dàt soort praten was het nu, dat tante Renza ‘burgerlijk’ noemde!

Edina keek telkens naar haar met verstandhoudelijke blikken, bijna met aanmoediging. Den vorigen avond, en dezen morgen nog, had hij zoo met haar opgehad. Nu kon hij ze weer niet uitstaan. 't Leek wel een complot.... De heele sfeer werd hem ondragelijk; de kleffe eensgezindheid, zoo voelde hij het aan, van de twee ‘vrouwen’.

Om half tien leek mama, met een oogwenk, Edina te herinneren aan iets. Plotseling rees die overeind, vroeg om naar bed te mogen gaan. Ze was moe. Met een haastigen kus zei ze goedennacht.

En Ardengo bleef met zijn stiefmoeder alleen. Steeds onbehagelijker werd het hem. Aan haar schutterige manieren en haar opgeschroefde probeersels van gesprek begreep hij opeens: ze wou hem confidentie's gaan doen. Alles in hem verzette zich; hij voelde het als een wee contact, dat niet te verduren zou zijn. Zijn gezicht trok afstootend. Hij zag, dat zijn vijandige houding haar het spreken moeilijk maakte. Een oogenblik, terwijl hij haar vlekkerig-roode gezicht zag, haar onbeheerscht nerveuze gebaren, haar oogen, die vervaard de zijne zochten, had hij met haar te doen. Gek, net als soms met papa.... Maar hij stikte in deze onzuivere lucht, alleen tegenover de vrouw, die hij altijd als zijn ergste vijandin had beschouwd. Heel zijn wezen zette zich schrap.

‘Edina en ik....,’ aarzelde de vrouw eindelijk, ‘wij hadden gemeend....’

Ardengo vloog op; zijn stoel kletste tegen den grond.

‘Alsjeblieft niet!’ riep hij, ‘dat kan ik niet aanhooren!’ Zijn stem was hard en gebiedend. Hij wóu niet, dat zij zeggen zou, wat zij zeggen ging.

‘Ardengo! maar Ardengo!’ verweet de stiefmoeder. Zij was zoo geschrokken, dat zij hem niet eenmaal berispte.

Ardengo was al bij de deur. ‘Goede nacht, mama,’ zei hij ruw. In een oogwenk was hij in zijn logeerkamertje en draaide de deur op slot.

Rillende ging hij naar bed.

Midden in den nacht werd hij wakker door het dichtslaan van de voordeur. Iemand kwam met hortende stappen de gang langs; een onbekende stem praatte. Dan hoorde hij het fluisteren van zijn stiefmoeder. ‘Ardengo’ ving hij tot tweemaal toe op. 't Klonk als een waarschuwing. Toen werd het stil. Een deur ging omzichtig dicht. Hij had den ellendigen indruk, dat zijn vader dronken was thuis gekomen.

Den volgenden morgen om tien uur zou hij, volgens de afspraak, weer op reis gaan. De verwijtende blikken van Edina

volgden hem overal, terwijl hij door de paar kamers heen en weer liep, om zijn spullen bijeen te zoeken.

'Papa is nog te bed,' zei ze; 'moeder dacht, of je hem misschien even door de deur goedendag zou zeggen....'

Ardengo deed het. Hij hoorde geen aanmoediging om naderbij te komen Een walglijke slaaplucht, die ook een dranklucht moest wezen, walmde hem tegemoet. In den schemer van het vertrek zag hij, uit de verwoelde dekens een lodderigen kop opkijken, grijzende haarslierten over het vettige voorhoofd.

'Nou.... goeie reis, hoor!.... sans rancune!' bromde een gemelijke stem. Dan, barsch, commandeerde papa naar de keuken: 'Cristina! Cristina!'

Mama schoot toe, drong Ardengo opzij, liep naar het bed. Hij hoorde een woordenwissel.... iets over fazanten.... die zij moest meegeven....

Mama, geërgerd, hoonde: 'Uit je leege weitasch zeker....!'

'Wat, leege weitasch....' toornde papa met een onzekere tong, 'wat, leege weitasch!'

Een zwaar lichaam gooide zich om; het half kale achterhoofd keek onnoozel de kamer in. Dat was het laatste, dat Ardengo van zijn vader zag. Het volgend voorjaar zou het huisgezin vertrokken zijn naar Tunis.

Toen zijn stiefmoeder alweer in de keuken verdwenen was, en hij op het punt stond, met zijn weinig meer wegend valies te vertrekken, kwam in het schemerig gang-einde Edina hem opzij. En met de plotselinge vermetelheid der verlegenen zei ze schril, recht in zijn gezicht:

'Moeder, gisteravond, had willen vragen, of grootpapa niet voor mij een jaargeld kon betalen.... Hij betaalt voor jou zoovéél!'

Ardengo voelde zich beleedigd. Hij vond Edina net een bedelares. Zooiets vroeg je niet. Hij zweeg onwillig.

'De rente van grootmoeders versterf is maar twaalfhonderd Lire.... dat weet je wel.' Haar oogen, groot in haar smalle gezicht, keken angstig.

'Waarom schrijven jullie niet?' vroeg hij.

'Jij kon het misschien beter zeggen, dacht moeder....'

Plotseling stak Ardengo zijn hand uit. 'Addio,' zei hij stug.

Hij trok de deur in het slot. Zenuwachtig liep hij de trap af, de straat op.

Dien avond gleed hij opnieuw het stoorloos rijk bestaan van de Villa Cavallaro binnen. Maar telkens, de eerste dagen, zag hij nog Edina's groote, smartelijke oogen.

C. EN M. SCHARTEN-ANTINK

(Wordt vervolgd)

Gedichten uit ‘Een winter aan zee’

I

Dien avond kwam hij weer,
de arme wind, de oude marskramer.
Ik schrok op: aan de deur
stond hij en had gestommeld,
de eenzame.... nog eenzamer
dan wie, bij de eigen schouw
wezenloos ingedommeld,
rust vond, haar beeld ontrouw.

II

Haar niet meer bij mij zijn
lijkt, wordt het mij gegeven
de eenzame zonneschijn
van de ziel in te loopen,
een weldra opgeheven
doem. Tot de lucht betrekt,
en hopen met wanhopen
weer heult en twijfel wekt.

III

Soms heerscht in een duinkom
omtrent vroeg vallend donker
een zwijge' als van rondom
er wachtenden. De eenzame,
die, in zichzelf verzonken,
er binnenkomt, vertraagt
zijn pas, door wat geen namen
benoemen thans belaagd.

IV

Moe liep de wind te leuren
met lang verjaard verdriet.
Hij kwam voor dichte deuren
in het oud dorp daarginds,
en stond en kreunde om niet.
Hoor, hoe hij hierheen strompelt....
Zijn thuisweg werd het, sinds
ik haar naam nog maar mompel.

V

Der volkren sombre maren
luiden tot in dit land
- 't hare eens - en evenaren
wat het inwendig oor
opvangt, tot een verband
mij beangst. - Vond, wie doorgrondde
wat hart en volk te loor
doet gaan, eenzelfde zonde?

VI

Sinds ik, den droom verhoor
afnemend, een ertsader
van het geheim aanboor,
waardoor (en 't is haar wezen)
ik wereld's kern benader,
is 't dat, tot elken prijs,
ik ook van 't hart nu dezen
neerwaartschen inkeer eisch.

A. ROLAND-HOLST

In gedachten

Al of niet gekozen

Er wordt tegenwoordig, zoo komt het mij voor, te veel, of althans met een verkeerden nadruk, op het gevaar gewezen van het aesthetische voor de kunst, en veelal dragen de kunstenaars en de dichters, die dat doen, niet of te weinig dat eene kenmerk van gekozen te zijn, dat al zulke overwegingen overbodig maakt.

Is een dichter gekozen door wat van geen tijd is, dan kan hij - blijft hij daaraan trouw - uit wat binnen den tijd is kiezen wat (een vrouw, de stad, een asbelt) en hoe (ethisch, sociaal) hij wil, ook al kiest hij aesthetisch, want - trouw blijvend aan wat hem koos - zal hij een ding schoon vinden, omdat hij van dat ding houdt. Alleen de kunstenaar, die zelf niet gekozen is, kiest - is hij aesthetisch ingesteld - verkeerd, want, niet beschermd van buiten den tijd, is hij op straat of bij zijn werk steeds op zijn hoede en waagt het niet van een ding te houden als hij het niet eerst schoon heeft mogen vinden.

De verkeerde keuze van den ongekozene viel vroeger, toen het aesthetische nog niet in kwade reuk stond, op het mooie; nu de z.g. vitaliteit, de levenskracht - en hoe vaak ten koste van de zielskracht - opgeld doet, sloeg hem de schrik om het zwakke hart en kiest hij het leelijke.

Diezelfde wijziging van den tijdgeest noopt in hunne zwakte de ongekozen kunstenaars, die ethisch of sociaal zijn ingesteld, het losbandige en het despotische te kiezen.

De schoonheid die het leelijke, de deugd die het roekelooze, het recht dat het despotische kan hebben, worden - ontzield door hun verkeerde keuze - modieus en leeg. Alleen de kun-

stenaar, die - beheerscht als hij wordt van buiten den tijd - vrij is binnen den tijd, kan een schilderij van v. Gogh schoon vinden zonder de Akropolis zijn rug toe te draaien; hij kan, opgewonden van wijn, het water verheerlijken; en Attila, die zijn vriend is, zal naar hem luisteren als hij een lied zingt van deernis.

Gezonde en ongezonde aestheten

De echte aestheet: hij, die van een ding houdt omdat hij het schoon vindt (en niet omgekeerd, zooals de echte kunstenaar), houdt meer van de bloem dan van grond en wortel, zon en regen. Hij wordt, is hij wijs of is in hem het leven wijs, verzamelaar, want hij is noch tuinman noch plant, maar plukker.

Het leven is echter in vele aestheten onwijs, en verleidt hen met de een of andere gave ertoe, kunstenaar te willen worden. Zijn zij gezonde aestheten, dan zijn zij, als kunstenaars, verloren, want zij zullen zich, veelal zonder argwaan, laten overhalen voor wat de energie van het hedendaagsche hen aan kansen biedt. Intelligent zijnde, valt het hen meestal niet moeilijk hun liefde voor de schoonheid als bloeisel tot een (min of meer innerlijk) compromis met die kansen over te halen, en zij vinden in het hedendaagsche niet zelden de erkenning, die hun zelfvertrouwen behoeft. Eerst later blijkt, hoezeer zij bespeler waren, en niet instrument.

De ongezonde aestheet, niet opgewassen tegen die energie van het hedendaagsche, kan als kunstenaar nog een kans hebben, want het leven, vermomd als het sterven, kan hem, is hij eerlijk, door verdorring terugbrengen tot de wortel die hij heeft, mensch zijnde. En is er dan van de gave, die dat leven hem schonk, nog iets over, dan zullen grond en zon en regen zich nog wel ontfermen.

Dwaze gesprekken

Niet altijd valt het makkelijk eigen denkbeelden te vrijwaren voor een doellooze schermutseling, en nog onlangs kon ik mij niet onttrekken aan een twistgesprek over de zin der schoonheid met een, die van nature in deze als in alle zaken

de hedendaagsheid verheerlijkt en gehoorzaam dient. Hij toonde een onvermoeide voorkeur voor wat helder, werkelijk en levend is, en scheen te meenen, dat hij zich daardoor wezenlijk van mij onderscheidde. Tevergeefs poogde ik hem aannemelijk te maken, dat het door mij gezochte een dieper recht had op dezelfde benamingen, doch dat het - en vooral in de huidige toedracht der wereld - niet zelden het verbranden en in puin leggen eischte van de zaken waar in hem het leven genoegen mee nam.

Bemerkend hoezeer het hem verdroot, dat hij mij met de nu gegooide steenen zijner werkelijkheid niet raken kon, ging ik er - deels uit onwil, mijn denken langer in de termen van het zijne uit te drukken, deels uit iets als een vermoeide edelmoedigheid - toe over te veronderstellen, dat wat hij nastreefde wellicht noodig was als correctief op een zekere bloedarmoede, die in ons tijdperk het zoeken naar wat ik goud acht kenmerkt. Dit echter gaf aan zijn ontstemming een doorslag, die een gemoedelijke wending van ons gesprek niet weinig bemoeilijkte.

Ik wilde nu wel eens en voor al in staat zijn, zulke gesprekken te vermijden met wie blijkbaar de even grillige als sterke schijnwerper van het hedendaagsche de bron achten van het levenslicht. Want dit tijdperk schijnt, ook in de wereld des geestes den alchemist geen recht van spreken meer te geven in het laboratorium van den scheikundige, die temidden zijner retorten een zeker gelijk heeft, op een plan echter, dat die ander onwijs zou doen hem te benijden.

Na de jeugd

In welhaast allen neemt, als in de jeugd de zinnen der begeerten en die van het verlangen vlak bij elkander vlam hebben gevat, doch lang voor hun tweespalt onherroepelijk kan worden, het leven in spankracht alweer af tot wat zich als een overeenkomst in het gematigde voordoet: het smeulen van een weerzijds terwille zijn in wat tersluiks nog genoten wordt of gedroomd. En zoolang het wezen van den mensch zich niet buiten de dampkring van de natuur kan bestendigen, zal dit zoo blijven en moeten blijven.

Zoowel ontstaan als zin echter, van dat wezen op deze ster openbaren zich in deze tweespalt, geslagen door de wig van den geest, en zij in wie, na de jeugd, die tweespalt tot tweestrijd wordt, zijn temidden der menigte - verduisterend of verlichtend, naar het verloop van dat gevecht - de, nooit getemde, overwonnenen of overwinnaars der natuur, - de menschen.

Neemt in het wezen van den kunstenaar de spankracht na de jeugd af - en hoe vaak is dit zoo: for many men are poets in their youth - dan viel hij voor hij vocht. Komt hij echter in het gevecht, dan is hij van de ontembaren degeen, die de strijd verplaatst naar een terrein waar het den onbetrokken getemden waarneembaar wordt, hoezeer velen dezer ook de zin ontgaat van wat er zich afspeelt. En het schijnt wel op een bedoeling - een belofte wellicht - van hooger dan natuurlijke hand te wijzen, dat dit waarneembaar worden - ook al valt hij die vocht, en zelfs al vocht hij aan de duistere kant - zich, richt tot de beide zinnen, die zijn van het verlangen der ziel.

Het eene en het andere heimwee

Niet zelden wil het den teruggewenden blik wel schijnen of, naar hun wezen, de voormalige menschelijke gemeenschappen leefden als over een archipel verspreid. Elk dier gemeenschappen ontgon het eigen eiland, en vond - al was er onderling verkeer, uitoefenen van macht en ondergaan van overmacht - op eigen wijze, steil of met stranden, met even kustlijn of met diepe baaien, een rondom einde in vloed of ebbe, tumult of stilte, van een zee, die aan elk ontginnen een grens stelde.

In wat van hen voor ons na bleef leven - wat door ons kunst wordt genoemd - deelt zich, al of niet onmiddellijk, hun verhouding mede, steil of zwichtend, tot de getijden van dat omgevende geheim. Dat deze werken voor ons nog levend zijn, is echter niet zoozeer door dit mededeelen dan wel omdat die getijden zelve, door het innige en hevige der verhouding, in de mededeeling hoorbaar werden. En is, inderdaad, het waarneembaar zijn der ziel voor de zintuigen van het lichaam

- ‘schoonheid’ noemen wij het nu - dit nageblevene niet eigen zooals aan schelpen, hoe ver van zee ook meegenomen, een ruischen hoorbaar blijft?

Wij echter werden, als gemeenschappen, gezamentlijke bewoners en ontginners van een vasteland, en zoo dwingend eischen, sinds die geheimzinnige speling van het onontginbare tusschen ons niet meer bestaat, de problemen van een steeds meer tot gedrang wordend onderling verkeer het bewustzijn op, en met zoo barsche willekeur verleggen zij de beddingen van wat nog gemeenschapsgevoel wordt genoemd, dat velen, door hun liefde tot de schoonheid - ontgoocheld door het eigen tijdperk en geboeid door wat van vroeger nableef - een uitweg zoekende, in het meest opvallend onderscheid tusschen weleer en thans de oorzaak van het verlies meenen te zien. Zij komen er toe in het oude gemeenschapsgevoel niet meer enkel het woud te zien, doch ook de vaste grond waarin het alles wortelde.

Hen kwelt naar die eilanden van weleer een heimwee, dat, naar gelang zij de schoonheid met dieper verlangen liefhebben, welhaast verwant schijnt aan het heimwee, dat in de vroegste tijden op die eilanden zong naar de eilanden der onsterfelijken. Welhaast - want het heimwee naar wat eens hier bestond is, hoe edel het zijn kan, van anderen aard - heviger soms, doch altijd minder diep - dan het heimwee naar wat hier nooit bestond noch ooit zal bestaan. Het zal van nature eer betogen dan zingen, want heimwee zingt niet, ziet het binnen de natuurlijke kringloop van bloeien en welken nog hoop op uitkomst, en dit heimwee, historisch zijnde, geeft, duidelijk de overgangen bespeurende naar wat eens bestond, na eenig overleg het brein een deel van zijn macht, en komt, vroeg of laat en of het wil of niet, te recht - en met recht - in de leerzaal. Ook valt er - rijpt eenmaal het inzicht, dat terugkeer onmogelijk is - mee te praten, en op den duur laat het zich wel genezen, neemt het althans genoegen met een of ander accoord, dat het brein het hart aan kan bieden. Want dit heimwee naar wat in den tijd was, veroudert met den tijd. Het was een terugblik naar een gemeenschap, een wereld, en wat van een wereld is, laat zich in de wereld troosten, door de kans veelal, aan de wereld iets te hervormen, en

richt men zich - wil men hoopvol bezig blijven - niet beter tot de menschheid dan tot den mensch?

Het dieper verdorsten, echter, wil van geen hier geboden teugen weten, die maar afleiden van een geheimzinnig voorgevoel, waarin dat voorhistorisch heimwee - onverwacht en door maar luttele aanleiding - bijwijlen over kan slaan. Voor de weinige dragers ervan, die de schoonheid liefhebben en haar herkomst weten, bleven die vloed en ebbe, dat tumult en die stilte, de levende werkelijkheid, waar zij - hoe een van den geest vervreemd brein ook praat - zich niet van laten vervreemden, al drijft het hen tot een leven waarvan de afzondering schijnbaar in tegenspraak is met de gemeenschappen dier eilanden van weleer. Schijnbaar, want wie in de zee die andere zee nog hooren kan, kent het heimwee dat onheuchelijk is, en weet dat een enkel hart, als ware het een eiland, dieper verwant kan blijken aan die voormalige gemeenschappen dan een hervorming, die - hoezeer ook bewogen door het tweede heimwee - ondernomen wordt in gewesten, waar die getijden niet meer hoorbaar zijn.

Het is maar beter, hervormingen over te laten aan wie door het eene noch door het andere heimwee ooit werden gekweld, want zij drijven hun wil toch door, en zouden zij dat kunnen als het niets dan hun eigen wil was? Bij het licht van hun booglampen heeft het te zeer die schijn, en het hart wordt er bitter bij. Maar rond de kaarsvlam, die dit papier verlicht zijn het niet enkel de schaduwen van den avondval, die tot vlakbij kunnen komen, en het wordt onzeker of zij wel dwalen, wier dwalend bewustzijn zoo onbelangrijk is. Heeft het menschelijk wezen niet de vorm van de planeet waarop het zich openbaart, en zouden zij, die zonder heimwee verder gaan, voorbeschikt zijn, eenmaal aan heimwee's einder weer op te dagen? Zij, die anders zijn, werden - ook zien zij deze kans - te bewust om mee te gaan, en blijven, ook als die kans zeker is, aangewezen - al of niet binnen hetzelfde plan - op schaduwen en inkeer. Want de zaden gaan naar de wind het wil, maar de grond moet wachten.

Een herkenning

Het bewust verheerlijken van het zoogenaamde volle leven

- zooals dat tegenwoordig weer opgeld schijnt te gaan doen - wijst op een verslapte spankracht van het menschelijk wezen. De groote ontuchtigen zijn bezeten van buiten hun bewustzijn en zij komen aan de verheerlijking van een noodweer, waarin zij zich amper staande kunnen houden, niet toe. Anderzijds vertoont de nare bewondering van zoovelen voor de Pallieters en andere beroepsgenieters een niet geringe overeenkomst met de broeierige lust, die in een bepaald soort bleeke vrouwen gewekt wordt door het driest gedrag van kermisathleten voor de tent als het volk te hoop loopt.

De priester en de kunstenaar, al gaan zij in het gedrang van thans niet meer samen, hebben elkander in het voorbijgaan herkend, want het Paradijs ging verloren en Hellas ten onder, maar beiden werden een droom, en slechts aan een droom herkennen de nog geladenen elkander.

A. ROLAND-HOLST

Het stelsel der evenredige vertegenwoordiging en de verdeeling der restzetels

I

Sinds 1917 schrijft de Grondwet imperatief voor, dat de leden van de Tweede Kamer, Provinciale Staten en Gemeenteraad gekozen worden op den grondslag der evenredige vertegenwoordiging. Bij de laatste Grondwetsherziening is dit beginsel ook aanvaard voor de samenstelling der Eerste Kamer. Behoudens de bepaling dat het aantal leden der Tweede Kamer honderd en dat der Eerste Kamer vijftig bedraagt, laat de Grondwet alles wat de regeling der evenredige vertegenwoordiging betreft over aan de wet. Daarmede heeft de Grondwet den wetgever gesteld voor een der moeilijkste vragen op het gebied van het staatsrecht. Wat men ook moge zeggen ten nadeele van het z.g.n. districtenstelsel, dat voor de evenredige vertegenwoordiging moest plaats maken - de technische regeling was ongetwijfeld veel eenvoudiger en voor een ieder meer begrijpelijk dan de uitwerking der evenredige vertegenwoordiging.

Een der moeilijkheden waarvoor de wetgever kwam te staan, is de volgende: het ligt voor de hand, dat bij de verdeeling der zetels over de candidatenlijsten, niet aanstonds alle beschikbare zetels kunnen worden toebedeeld. Het zal immers zelden voorkomen, dat de kiesdeeler - d.i. het totaal aantal uitgebrachte geldige stemmen gedeeld door het aantal te vervullen zetels - precies opgaat in het aantal stemmen dat uitgebracht is op een candidatenlijst. Zoo konden bij de in 1918 gehouden verkiezingen voor de Tweede Kamer 90 van de 100 zetels onmiddellijk aan de verschillende lijsten worden

toebedeeld. De moeilijkheid waarvoor men zich geplaatst ziet is deze: volgens welke methode moeten de z.g.n. restzetels over de lijsten verdeeld worden? M.a.w.: wanneer kan het stemmenoverschot van een lijst aanspraak maken op toebedeeling van een of meer der nog niet verdeelde zetels? Met betrekking tot de beantwoording dezer vraag stel ik mij voor twee onderwerpen te behandelen: 1e de positiefrechtelijke regeling van de wijze van verdeeling der restzetels; 2e de beteekenis voor dit onderwerp van het aanhangige ontwerp tot wijziging der Kieswet.

Dat de vraag, welk stelsel van verdeeling der restzetels door de wet wordt gehuldigd, inderdaad van veel belang is, moge blijken uit het aantal der zetels die bij de verkiezingen der Tweede Kamer niet bij eerste verdeeling konden worden toegewezen. Bij de verkiezing van 1918 bedroeg dit getal: 10, 1922: 18, 1925: 10, en in 1929 bij de laatst gehouden stemming: 8 restzetels.

De wijze van verdeeling der restzetels, zooals zij thans in de Kieswet is neergelegd, is geenszins uit één stuk ontstaan. De wettelijke regeling is sinds de invoering der evenredige vertegenwoordiging reeds herhaaldelijk gewijzigd en thans is wederom een herziening van deze materie aanhangig. Men kan gerust zeggen, dat wij nog steeds verkeeren in het experimenteele stadium: haast na elke verkiezing bleek het in de wet neergelegde stelsel tot minder bevredigende resultaten te leiden en vóór de volgende verkiezing werd dan de Kieswet gewijzigd. Al is daarmede nog niet bewezen, dat het vraagstuk eigenlijk onoplosbaar is, omdat het ondoenlijk blijkt een bevredigende regeling te geven - dit staat in elk geval wel vast: de verdeeling der restzetels is een zwak punt in het stelsel der evenredige vertegenwoordiging. Hieruit vloeit reeds aanstonds voort, dat een der eerste eischen die men aan het te kiezen systeem behoort te stellen, deze is: het systeem mag niet de strekking hebben, het aantal restzetels noodeloos hoog op te voeren.

De strijd over de keuze van stelsel ging indertijd tusschen het stelsel der grootste gemiddelden en het stelsel der grootste overschotten. Het stelsel der grootste gemiddelden (methode Hagenbach-Bischof en d'Hondt) gaat uit van de volgende

gedachte: op hoeveel stemmen gemiddeld per zetel komt een nog niet aan de lijst toebedeelde zetel haar te staan? Aan de lijst die op deze wijze het hoogste gemiddelde aantal stemmen voor een nieuwen zetel kan ‘betalen’, wordt de eerste restzetel toebedeeld en zoo vervolgens. Dit gemiddelde is op eenvoudige wijze te berekenen: het stemcijfer der lijst wordt gedeeld door het aantal toegewezen zetels + 1. De merkwaardige consequentie van dit systeem is, dat een lijst op een stemmenoverschot, dat ontoereikend is om één zetel meer te verkrijgen, 2 of 3 restzetels kan veroveren. Tegen de methode d' Hondt worden de volgende bezwaren aangevoerd: 1. Het stelsel staat niet neutraal tegenover de hoegrootheid der partijen. Het heeft de onmiskenbare strekking om groote partijen te bevoordeelen. 2. Niet de hoegrootheid der rest, maar het reeds toegekende aantal zetels vormt de belangrijkste factor bij de toekenning van den restzetel. Zelfs zonder rest kan een restzetel verkregen worden. 3. De lijsten die met hun stemmenoverschot juist geen restzetel verwerven, ‘betalen’ een te groot aantal stemmen per verkregen zetel. 4. Voor niet-ingewijden is de verdeelingsmethode niet zoo begrijpelijk als het stelsel der grootste overschotten. Het stelsel wekt, op het eerste gezicht, den indruk vrij ingewikkeld te zijn.

Het stelsel der gemiddelden werd aanvaard door de Staatscommissie-Oppenheim, ingesteld bij K.B. van 15 November 1913, no. 45 en in het oorspronkelijke Regeeringsontwerp.

De methode der grootste overschotten (systeem-Roget) gaat van een geheel andere gedachte uit. Dit systeem kent den eersten restzetel toe aan de lijst, die het grootste stemmenoverschot heeft gelaten en zoo vervolgens. Het stelsel munt uit door groote eenvoudigheid en begrijpelijkheid. Dit is dan ook de reden waarom de Regeering van haar oorspronkelijk voorstel is teruggekomen en bij Memorie van Antwoord is overgegaan op het systeem-Roget. Evenwel, bij de behandeling van het wetsontwerp in de Tweede Kamer werden ernstige bezwaren tegen het Regeeringsvoorstel in het midden gebracht. Het was met name de Heer Drion, die er op wees, dat bij dit stelsel het toeval een groote rol speelt en kleine partijen de kans hebben met weinig stemmen een zetel te bemachtigen. Terwijl het stelsel der grootste gemiddelden op

onbillijke wijze de groote partijen kan bevoordeelen boven de kleine, kan het stelsel der grootste overschotten de kleine partijen te zeer begunstigen. Alsdan doet zich ook het bezwaar gevoelen, dat de partijen die juist geen restzetel kunnen veroveren, veel meer stemmen per zetel 'betalen' dan b.v. een partij die niet eens den kiesdeeler heeft behaald en, nu haar stemcijfer toevallig grooter is dan de overschotten der groote partijen, daarmede een zetel verwerft. Het kan toch voorkomen, dat b.v. een partij 8□ maal den kiesdeeler behaalt, geen restzetel verwerft en dus meer dan den kiesdeeler per zetel 'betaalt', terwijl een partij die in totaal-generaal □ van den kiesdeeler op zich uitgebracht ziet, wèl een zetel krijgt toegewezen.

Zuivere toepassing van het systeem der grootste overschotten heeft tengevolge, dat vele kleine partijen, die geen kans hebben om den kiesdeeler te behalen, wèl aanspraak kunnen maken op een zetel. Bovendien prikkelt het stelsel de groote partijen om zich a.h.w. in kleine partijen te splitsen, m.a.w. de door hen in de verschillende kieskringen ingediende candidatenlijsten niet te verbinden, teneinde aldus hun kansen op het veroveren van een restzetel te verhoogen. Tegen deze consequenties geldt tweeërlei bezwaar. Ten eerste dat het aantal zetels dat bij eerste verdeeling aan de lijsten kan worden toegewezen, niet zoo groot mogelijk, maar zoo klein mogelijk wordt, zoodat het bezwaar der restzetels zich in optima forma voordoet. Ten tweede leidt het zitting nemen van allerlei dwergpartijtjes in de vertegenwoordigende lichamen tot politieke verbrokkeling, die, voor zoover de Tweede Kamer betreft, c.q. zelfs de werking van het parlementaire stelsel onmogelijk kan maken.

Ziedaar de beweegredenen, die de Kamer hebben doen terugschrikken voor het ongetemperde stelsel der grootste overschotten en geleid hebben tot de aanneming van het amendement-Drion. Dit amendement sloot lijsten, die nog geen 50% van den kiesdeeler hebben verkregen, uit van de mededinging naar een restzetel. Er was te minder bezwaar tegen om die dwergpartijtjes buiten de deur te houden, daar het nieuwe stelsel der evenredige vertegenwoordiging toch al voordeelig werkt voor de kleine partijen, doordat (bij Tweede

Kamerverkiezingen) het geheele land a.h.w. één kiesdistrict vormt: alle stemmen op de partij uitgebracht worden bij elkaar opgeteld.

In de praktijk bleek echter het bestrijdingsmiddel der kleine partijen onvoldoende. Immers, ondanks de uitsluiting van lijsten, wier stemcijfer beneden de helft van het kiesquotiënt was gebleven, deden in 1918 niet minder dan 7 partijen, wier stemcijfer aanmerkelijk lager was dan de kiesdeeler, hun intrede in de Tweede Kamer. De wetgever heeft in dezen uitslag aanleiding gevonden de minimumgrens te verhoogen en zoo werd bij de wet van 24 December 1921 S. 1380 de uitsluitingsgrens gebracht op 75% van den kiesdeeler.

Ik heb in het voorgaande reeds aangestipt, dat bij zuivere toepassing van het stelsel der grootste overschotten de verleiding voor groote partijen niet gering is om candidatenlijsten niet te verbinden. Daardoor vermeerderen zij hun overschotten en hebben de kans voor elk overschot een zetel te verwerven. Ten gevolge van die splitsing wordt het aantal direct te verdeelen zetels zoo klein mogelijk, het aantal restzetels zoo groot mogelijk. De evenredige vertegenwoordiging wordt dan onzuiver en het geheel ontaardt min of meer in een kansspel. Het is duidelijk, dat de voren besproken bepalingen, die het stelsel der grootste overschotten temperden, tegen dit euvel geen baat gaven: zij richtten zich slechts tegen lijsten, die aanmerkelijk beneden den kiesdeeler bleven. In de praktijk nam het euvel dergelijke afmetingen aan, dat de wetgever tenslotte heeft moeten ingrijpen. Bij de wet van 23 Juni 1923 S. 294 werd aan artikel 100 der Kieswet een nieuw derde lid toegevoegd, bepalende, dat, wanneer na de eerste toekenning der zetels een relatief groot aantal restzetels overblijft, die plaatsen niet verdeeld zullen worden volgens het systeem der grootste overschotten, doch naar het stelsel der grootste gemiddelden. Ziedaar de joyeuse entrée van het gesmade stelsel der gemiddelden in onze Kieswet, zij het in subsidiairen vorm.

Aan artikel 100 lid 3 ligt de volgende gedachte ten grondslag: zooals bekend, is het stelsel der grootste gemiddelden voordeelig voor de groote partijen. Gaan die partijen er toe over hun candidatenlijsten niet te verbinden in de hoop op

zetelwinst, dan loopen zij groot gevaar bedrogen uit te komen, daar dan wellicht het stelsel der grootste gemiddelden zal worden toegepast voor de verdeeling der restzetels, welk stelsel juist voordeelig voor hen geweest zou zijn, indien zij hun lijsten wèl hadden verbonden! De beteekenis der bepaling zit dus voornamelijk in hare preventieve werking. Wanneer men de Memorie van Toelichting tot de wijzigingswet van 1923 opslaat, dan krijgt men den indruk, dat de Regeering van oordeel was, dat het in de praktijk wel bij die preventieve werking zou blijven en het derde lid dus feitelijk niet zou worden toegepast. Dit is echter anders uitgekomen: toepassing van artikel 100 lid 3 is geen uitzondering bij de verkiezingen voor de Provinciale Staten. Bij de verkiezingen voor de Tweede Kamer is het lid nog niet toegepast. Moet de verdeeling volgens het stelsel der grootste gemiddelden geschieden, dan is zij natuurlijk zeer voordeelig voor de groote partijen, die hun candidatenlijsten wèl hebben verbonden.

De bepaling treedt in werking zoodra het aantal restzetels bij verkiezingen voor de Tweede Kamer 15, voor de Provinciale Staten 8 en voor de Eerste Kamer 5 bedraagt. Bij verkiezingen voor den gemeenteraad is de bepaling niet toepasselijk, daar het euvel zich hier niet in dien omvang als bij de andere verkiezingen kan voordoen. De getallen zijn zóó gekozen, dat de bepaling geen toepassing behoeft te vinden, indien de partijen op normale wijze hun lijsten verbinden.

Bij dezelfde wijzigingswet van 1923 werd nog voor een ander geval bepaald, dat de verdeeling der restzetels volgens het systeem der grootste overschotten plaats zou moeten maken voor het stelsel der grootste gemiddelden. Dit stelsel vindt n.l. sindsdien ook toepassing, indien een verdeeling der restzetels volgens het systeem der grootste overschotten heeft plaats gehad en er dan nog plaatsen ter verdeeling overblijven. Dit verschijnsel kan zich voordoen doordat de wet, zooals wij gezien hebben, sommige lijsten van de mededinging naar een restzetel uitsluit. Die uitsluiting geldt dan niet bij de tweede verdeeling der restzetels volgens het stelsel der grootste gemiddelden. Hoe meer lijsten de wet uitsluit van de mededinging naar een restzetel bij de verdeeling volgens het stelsel der grootste resten, zoo grooter is de kans dat een

tweede verdeeling noodig is, en de methode d' Hondt - met de daaraan verbonden consequenties - van toepassing is.

Het behoeft geen nader betoog, dat de wetgever van 1923 een groote bres heeft geschoten in zijn eigen systeem. Weliswaar gaat de Kieswet in beginsel uit van het stelsel der grootste resten, maar zij kent twee gewichtige uitzonderingen ten gunste van de methode der grootste gemiddelden. Ook van de tweede wijziging verwachtte de Regeering in 1923 zoo goed als geen toepassing. De praktijk leerde ook hier anders. Een tweede verdeeling der restzetels volgens de formule der grootste gemiddelden werd o.m. toegepast bij de in 1925 gehouden verkiezingen voor de Tweede Kamer.

Met het oog op de verkiezingen voor de Tweede Kamer van 1925 werd bij de wet van 23 Juni 1925 S. 233 wederom een correctie in artikel 100 der Kieswet aangebracht. Van de verkrijging van een restzetel bij de verdeeling volgens het stelsel der grootste overschotten werden voortaan niet alleen uitgesloten de lijsten, wier stemcijfer beneden 75% van den kiesdeeler was gebleven, maar ook de lijsten die minder dan 150% en 225% van den kiesdeeler hadden verkregen. De bepaling richtte zich dus voortaan niet uitsluitend tegen de lijsten, waarop een aantal stemmen is uitgebracht dat aanmerkelijk beneden het kiesquotiënt blijft, maar tegen alle lijsten die geen volle 75% van het kiesquotiënt per zetel kunnen ‘betalen’. Dus zoodra aan een lijst bij de eerste zetelverdeeling minstens drie plaatsen zijn toegekend, heeft de nieuwe beperking voor haar geen beteekenis. De bepaling is van toepassing bij de gemeenteraadsverkiezingen. Voor de Eerste Kamer is de uitsluiting steeds beperkt gebleven tot lijsten, wier stemcijfer minder dan 50% van het kiesquotiënt bedraagt.

Sinds de wet van 21 Juli 1928 S. 288, - waarbij o.m. de mogelijkheid werd geopend om bij volmacht te stemmen - is de wijze waarop de restzetels moeten worden verdeeld, niet meer uitputtend geregeld in artikel 100 der Kieswet. Bij die wet is n.l. een nieuw artikel in de Kieswet ingelascht: artikel 100a. De bepaling is opgenomen naar aanleiding van moeilijkheden, die zich hadden voorgedaan bij de gemeenteraadsverkiezingen te Aardenburg en voorziet in het geval, dat aan

een lijst, die de absolute meerderheid der stemmen heeft behaald, niet de meerderheid der zetels is toebedeeld.

II
Het ontwerp-1932

Wanneer men mocht meenen, dat met de - na herhaalde wijzigingen tot stand gekomen - sinds 1928 vigeerende regeling van de verdeeling der restzetels, eindelijk een definitieve oplossing van het vraagstuk is verkregen, dan zou men zich deerlijk vergissen. Immers de Regeering zelve is de eerste om wederom een correctie in de wettelijke bepalingen voor te stellen. Bij Koninklijke Boodschap van 16 Juli 1932 is ingediend een ontwerp tot wijziging der Kieswet. Naast eenige andere onderwerpen, stelt dit ontwerp twee wijzigingen voor met betrekking tot de verdeeling der restzetels (artikel IV).

1. Van de eerste verdeeling der restzetels - volgens het systeem der grootste overschotten - zullen voortaan uitgesloten zijn die lijsten, die geen gemiddelde van 90% van den kiesdeeler voor den restzetel kunnen ‘betalen’. Zooals wij gezien hebben, bedraagt dit cijfer thans 75%. Bovendien worden alle lijsten, op welke minder stemmen dan de kiesdeeler bedraagt, zijn uitgebracht, van de verkrijging van een restzetel uitgesloten, - tenminste bij de eerste verdeeling der restzetels. Deze bepalingen zullen echter alleen gelden voor de verkiezingen van Tweede Kamer en Provinciale Staten.

2. Bij gemeenteraadsverkiezingen zullen van de eerste verdeeling der restzetels slechts uitgesloten zijn de lijsten, wier stemcijfer beneden 75% van het kiesquotiënt zijn gebleven.

Met betrekking tot de verkiezingen voor de Eerste Kamer blijft ten aanzien van ons onderwerp alles bij het oude.

Wat het tweede punt aangaat valt het volgende op te merken. Het merkwaardige feit doet zich voor, dat de voorgestelde wijziging in de verdeeling der restzetels bij de gemeenteraadsverkiezingen, de door de Regeering in 1925 gewraakte anomalie, in eere herstelt. De lijsten die minder dan 150, resp. 225% van den kiesdeeler hebben behaald, zullen, - wordt het ontwerp wet - als vóór 1925 weer in aanmerking komen voor de toebedeeling van een restzetel bij het stelsel der grootste

overschotten. Bij de voorgestelde bepaling wordt ten tweeden male in art. 100 der Kieswet een onderscheid gemaakt tusschen de verschillende verkiezingen. De Regeering is blijkbaar meer en meer tot het inzicht gekomen, dat het niet wel doenlijk is, bij een zoo subtiele regeling als de verdeeling der restzetels, de verkiezingen voor Tweede Kamer, Provinciale Staten en Gemeenteraad op één lijn te stellen. Het aantal te vervullen plaatsen loopt daarvoor te veel uiteen: eenerzijds 100, anderzijds (bij een groot percentage der gemeenteraadsverkiezingen) 7.

Men kan zich echter afvragen of, - zoo een scheidingslijn moet worden getrokken tusschen groote en kleine verkiezingen - het door den wetgever gekozen criterium wel rationeel is.[1)]

Is het niet meer rationeel een verschillende regeling toe te passen bij verkiezingen boven en beneden een bepaald aantal te verdeelen zetels dan voor verkiezingen voor de Provinciale Staten eenerzijds en voor den gemeenteraad anderzijds?
De voorgestelde beperking der uitsluitingen bij de raadsverkiezingen gaat van de volgende gedachte uit: door de toepasselijkheid der bepalingen van 1925 op de gemeenteraadsverkiezingen, kon het in kleine gemeenten voorkomen, dat een partij die ongeveer 40% van het totaal aantal uitgebrachte geldige stemmen verwierf, de absolute meerderheid der zetels verkreeg. Bij de in 1931 gehouden verkiezingen voor de gemeenteraden, deed zich dit geval b.v. voor met een lijst, op welke 38¾% van het totaal aantal stemmen was uitgebracht. De uitslag was als volgt: uitgebracht waren op:

lijst A	291 stemmen
lijst B	129 stemmen
lijst C	118 stemmen
lijst D	103 stemmen
lijst E	72 stemmen
lijst F	38 stemmen
	———
Totaal	751 stemmen

1) In drie Staten-colleges is het aantal te vervullen plaatsen kleiner dan in de drie grootste gemeenten, in twee Staten-colleges is het daaraan gelijk. Bij meer dan de helft der verkiezingen voor Provinciale Staten worden minder stemmen uitgebracht dan bij de Amsterdamsche gemeenteraadsverkiezingen.

Het aantal te vervullen plaatsen bedroeg 7. De kiesdeeler werd mitsdien vastgesteld op 751:7 = 107 2/7. Terstond konden dus worden toegekend aan lijst A twee zetels, aan lijst B één zetel en lijst C één zetel. De volgende resten bleven over:

Lijst A	2 zetels + 76 3/7 stemmen
Lijst B	1 zetel + 21 5/7 stemmen
Lijst C	1 zetel + 10 5/7 stemmen
Lijst D	103 stemmen
Lijst E	72 stemmen
Lijst F	38 stemmen
	———
Totaal	4 zetels + 3 restzetels

De restzetels werden nu verdeeld volgens het stelsel der grootste overschotten. Lijst D verkreeg den eersten restzetel, lijst A den tweeden restzetel, terwijl de laatste restzetel niet volgens het stelsel der grootste overschotten kon worden verdeeld. De lijsten E en F kwamen daarvoor niet in aanmerking, omdat zij beneden de 75% van den kiesdeeler (80 13/28) waren gebleven, de lijsten B en C niet omdat zij minder dan 150% van den kiesdeeler hadden behaald. Mitsdien was een tweede verdeeling der restzetels noodig, voor welke verdeeling - zooals wij voren gezien hebben - de wet het stelsel der grootste gemiddelden voorschrijft. De laatste zetel werd dus aan lijst A, die daarvoor een gemiddelde van 72¾ stemmen[1)] kon ‘betalen’, toegekend. Het resultaat der verkiezingen was dus: lijst A 4 zetels, lijst B 1 zetel, lijst C 1 zetel en lijst D 1 zetel.

Wordt het aanhangige wetsontwerp wet, dan zal de uitslag eenigszins anders worden. De laatste restzetel wordt dan toegekend aan lijst B, daar de uitsluiting van lijsten die minder stemmen hebben dan 150% van den kiesdeeler, vervalt. De lijsten E en F blijven in het nieuwe stelsel uitgesloten. Een tweede verdeeling volgens de methode der gemiddelden is niet noodig. Het resultaat van de nieuwe methode is: lijst A 3 zetels, lijst B 2 zetels, lijst C 1 zetel en lijst D 1 zetel.

De nieuwe bepaling voor de raadsverkiezingen is eenigermate te beschouwen als een tegenhanger van het in 1928 in-

1) Hier blijkt hoe belangrijk het is, de breuken niet te verwaarloozen. Zie het stemcijfer van lijst E.

gevoegde artikel 100a, dat juist strekt ten voordeele van partijen, op welke wèl de meerderheid der geldige stemmen is uitgebracht, maar die toch niet de meerderheid der plaatsen hebben verkregen.

Ik kom nu aan de bespreking van het eerstgenoemde punt uit het Ontwerp-1932. Dit gedeelte van het wetsontwerp beoogt een verscherping der maatregelen tegen de kleine partijen. Het richt zich tegen het 'euvel der versnippering van stemmen in verband met de talrijkheid van partijen met slechts één vertegenwoordiger in de Tweede Kamer', zoo leest men in de Memorie van Toelichting op het ontwerp. Toetsing der uitdrukking 'talrijkheid van partijen' aan de cijfers, levert het volgende resultaat:

1918: 8 partijen met één vertegenwoordiger in de Tweede Kamer.
1922: 2 partijen met één vertegenwoordiger in de Tweede Kamer.
1925: 4 partijen met één vertegenwoordiger in de Tweede Kamer.
1929: 3 partijen met één vertegenwoordiger in de Tweede Kamer.

Sedert 1921 bedraagt dit aantal dus gemiddeld 3.

De voorgestelde verscherping der uitsluitingen bij de eerste verdeeling der restplaatsen, gaat aanmerkelijk verder dan de thans geldende bepaling. In de eerste plaats worden uitgesloten alle lijsten die niet den vollen kiesdeeler hebben behaald en vervolgens de lijsten die gebleven zijn beneden 180, 270 enz. tot en met 810% van den kiesdeeler. Het stelsel werkt dus door tot en met de verkrijging van den negenden zetel: zijn aan een partij 8 zetels toegewezen en heeft zij een overschot, dat minder dan 10% van den kiesdeeler bedraagt, dan kan zij daarmede - bij de verdeeling der restzetels volgens het stelsel der grootste overschotten - geen restzetel verwerven. Daar de nieuwe bepaling niet alleen gedacht is voor de Tweede Kamer-verkiezingen, maar ook voor die der Provinciale Staten geldt (met een minimum van 35 zetels), treft de verscherping der uitsluitingen ook de middenpartijen, bij de Staten-verkiezingen zelfs de groote partijen. De consequentie van het wetsontwerp is, dat men bij genoemde ver-

kiezingen veel eerder dan vroeger zal moeten overgaan tot een tweede verdeeling der restzetels, bij welke verdeeling de methode der grootste gemiddelden moet worden toegepast. En alsdan komen de lijsten die beneden het kiesquotiënt zijn gebleven of na toekenning van een zetel een gemiddeld aantal stemmen van minder dan 90% van het kiesquotiënt per toegekenden zetel zouden aanwijzen, weer wèl in aanmerking. De vraag dringt zich op, of de voorgestelde wijziging met betrekking tot de verkiezingen voor Tweede Kamer en Provinciale Staten feitelijk nog wel veel afwijkt van een verdeeling der restzetels volgens het beginsel der grootste gemiddelden. Ik heb die vraag onderzocht aan de hand van den uitslag der in 1931 gehouden verkiezingen voor de Provinciale Staten van Friesland. Daarbij werden 177.385 geldige stemmen uitgebracht. Het aantal te vervullen plaatsen bedroeg 50; de kiesdeeler 3547 7/10. Uitgebracht werden op

lijst A	45.725 stemmen: 12 zetels + 3152,6 stemmen
lijst B	33.808 stemmen: 9 zetels + 1878,7 stemmen
lijst C	21.263 stemmen: 5 zetels + 3524,5 stemmen
lijst D	19.815 stemmen: 5 zetels + 2076,5 stemmen
lijst E	17.749 stemmen: 5 zetels + 10,5 stemmen
lijst F	13.517 stemmen: 3 zetels + 2873,9 stemmen
lijst G	11.847 stemmen: 3 zetels + 1203,9 stemmen
lijst H	4.814 stemmen: 1 zetels + 1266,3 stemmen
lijst I	2.579 stemmen: 0 zetels + 2579 stemmen
lijst J	2.290 stemmen: 0 zetels + 2290 stemmen
lijst K	1.538 stemmen: 0 zetels + 1538 stemmen
lijst L	1.323 stemmen: 0 zetels + 1323 stemmen
lijst M	1.117 stemmen: 0 zetels + 1117 stemmen
Totaal	177.385 stemmen: 43 zetels + 7 restzetels.

De zeven restzetels werden volgens het geldende stelsel resp. toegekend aan de lijsten C, A, F, D, B, G en E. Het resultaat was dus, dat toegekend werden aan:

lijst A	13 zetels

lijst B	10 zetels

lijst C	6 zetels
lijst D	6 zetels
lijst E	6 zetels
lijst F	4 zetels
lijst G	4 zetels
lijst H	1 zetels
	———
Totaal	50 zetels.

Wanneer het aanhangige wetsontwerp tot wet wordt verheven, dan zou men in het gegeven voorbeeld niet met een verdeeling der restzetels naar het stelsel der grootste overschotten kunnen volstaan. Bij de eerste verdeeling zouden slechts 5 zetels kunnen worden toegewezen en wel aan de lijsten C, A, F, D en B, daar de lijsten G en E niet meer voor verkrijging van een restzetel bij de eerste deeling in aanmerking zouden komen. Alsdan is noodig een tweede verdeeling der restzetels volgens het systeem der grootste gemiddelden, waarbij de overblijvende zetels worden toegekend resp. aan de lijsten A en B. Het resultaat der verkiezing volgens het voorgestelde stelsel wordt dan:

lijst A	14 zetels
lijst B	11 zetels
lijst C	6 zetels
lijst D	6 zetels
lijst E	5 zetels
lijst F	4 zetels
lijst G	3 zetels
lijst H	1 zetels
	———
Totaal	50 zetels.

Ondersteld, dat in het gegeven voorbeeld, de verdeeling der restzetels uitsluitend volgens de methode der grootste gemiddelden had plaats gevonden, dan zouden die zetels resp. zijn toegekend aan de lijsten C, A, B, F, D, A en B. Het resultaat der verkiezing zou dus geen haarbreed afwijken van het resultaat volgens het wetsontwerp en de berekening veel eenvoudiger en vlugger plaats kunnen vinden. Daarmede wil ik natuurlijk niet beweren, dat de methode-1932 en het zui-

vere stelsel der grootste gemiddelden steeds tot eenzelfde resultaat zullen leiden. Maar wèl: dat beide stelsels elkaar zeer dicht naderen, terwijl de berekening volgens het ontwerp-1932 veel minder eenvoudig is. In beide gevallen schijnt mij iets onbevredigends gelegen in het feit, dat men op een rest van resp. 9/10 en ½ van den kiesdeeler twee zetels toegewezen krijgt. Dit is geen *evenredige* vertegenwoordiging meer. Dit beginsel behoort ook bij de verdeeling der restzetels zooveel mogelijk tot zijn recht te komen. Wanneer men mocht overgaan tot het stelsel-d' Hondt, is dit, dunkt mij, alleen te aanvaarden onder de mits, dat deze consequentie worde uitgesneden. Een gedachte, welke men reeds terug vindt in den derden volzin van het tweede lid van artikel 100 der Kieswet.

Hoewel onze wet - ook bij aanvaarding van het ingediende ontwerp - in beginsel nog uitgaat van het stelsel der grootste overschotten, is dit principe steeds meer teruggedrongen ten gunste van het stelsel der grootste gemiddelden. De verdedigiging, die het stelsel der grootste resten bij het totstandkomen der bepaling en bij de latere wijzigingswetten heeft gevonden, kan, bezien in het licht van het ontwerp-1932, nog slechts een glimlach ontlokken. Zoo sprak de Memorie van Antwoord van het 'beproefde stelsel der grootste overschotten, hetwelk het ook in eenvoudigheid en bevattelijkheid van het andere wint'. Niet later dan 1923 schrijft de Regeering in haar Memorie van Toelichting op de wijzigingswet: 'Het stelsel der grootste resten heeft boven alle stelsels, die met gemiddelden werken, voor dat het neutraal staat tegenover groote en kleine partijen, terwijl ieder stelsel, dat met gemiddelden werkt, noodzakelijkerwijs de grootste partijen bevoordeelt'.

Het valt moeilijk te ontkennen, dat van het beproefde stelsel weinig is overgebleven, en men behoeft slechts een vluchtigen blik te slaan in de artikelen 100 en 100a der Kieswet, om te zien, dat het met de eenvoudigheid en begrijpelijkheid al even treurig gesteld is. In 1923 is het stelsel der grootste gemiddelden tot twee maal toe subsidiair aanvaard. Door de aanhoudende verscherping der uitsluitingen (1921, 1925, ontwerp-1932) vindt de subsidiaire vorm zooveel eerder toepassing. Hieruit blijkt dat ons stelsel van verdeeling der restzetels steeds d' Hondt-scher is geworden en het

systeem-Roget, ondanks alle nadere correcties, in de praktijk schipbreuk heeft geleden.

Naar mijn meening is artikel IV van het wijzigingsontwerp-1932, - met betrekking tot de bepalingen voor Tweede Kamer en Provinciale Staten - voor beide partijen onaanvaardbaar: Degenen, die het stelsel der grootste overschotten voorstaan, kunnen het niet aanvaarden omdat door de uitsluitingen en uitzonderingen van het beginsel zelf te weinig is overgebleven. Evenmin is het voorstel aanvaardbaar voor de voorstanders van het stelsel der grootste gemiddelden. Ten eerste omdat de wet nog steeds uitgaat van het beginsel der grootste resten, ten tweede omdat de bepaling met zijn uitsluitingen en uitzonderingen noodeloos ingewikkeld is.

Naast de reeds toegepaste, de thans geldende en de door de Regeering voorgestelde wijze van verdeeling der restplaatsen zijn nog vele andere mogelijk. Ik denk daarbij o.m. aan de voren gesignaleerde methode: een gemitigeerd stelsel der grootste gemiddelden, waarbij het groote bezwaar tegen dit stelsel wordt vermeden. De gedachte verdient m.i. overweging om het experimenteeren met de praktijk voorloopig te staken en alsnog een hernieuwd onderzoek naar de bruikbaarheid der in binnen- en buitenland naar voren gebrachte en toegepaste stelsels in te stellen, - opdat het *beginsel* der evenredige vertegenwoordiging niet vastloope op hare technische uitwerking. De, onder de werking van het stelsel der evenredige vertegenwoordiging, verkregen ervaringsfeiten vormen een waardevol materiaal, waaraan de verschillende systemen getoetst kunnen worden.

K.S. VAN HEYNSBERGEN

Naschrift.

- Nadat de bovenstaande bijdrage reeds was gezet, en de drukproef gecorrigeerd, is het wetsontwerp tot wijziging der Kieswet in de Tweede Kamer behandeld. Er waren verschillende amendementen op het wetsontwerp ingediend, die op de verdeeling der restzetels betrekking hadden. Een der amendementen, ingediend door den heer Van den Bergh c.s. is door de Kamer aangenomen. De Tweede Kamer kon zich blijkbaar niet vereenigen met het ingewikkelde en halfslachtige Regeeringsvoorstel. Alleen het voorgestelde nopens de gemeenteraadsverkiezingen, werd, althans met be-

trekking tot de gemeenten, die niet in kieskringen zijn verdeeld, een verbetering geacht. De wijze van verdeeling der restzetels, zooals zij door de Tweede Kamer is aangenomen, ziet er als volgt uit.

Bij de verkiezingen voor de Tweede Kamer, de Provinciale Staten en Gemeenteraden in gemeenten met meer dan 20.000 inwoners, zal de verdeeling der restzetels plaats vinden zuiver en alleen volgens het stelsel der grootste gemiddelden. Bij de verkiezingen voor gemeenteraden in gemeenten met minder dan 20.000 inwoners zullen de restzetels verdeeld worden volgens het stelsel der grootste overschotten, met dien verstande, dat bij de eerste verdeeling der restzetels niet in aanmerking komen de lijsten, wier stemcijfer lager is dan 75% van den kiesdeeler. Is een tweede verdeeling der restzetels noodig, dan geschiedt deze volgens het stelsel der gemiddelden. Met betrekking tot de Eerste Kamer wordt de geldende wijze van verdeeling gehandhaafd. Het Regeeringsvoorstel is dus alleen behouden voor de kleine gemeenten.

Hoewel de Minister van Binnenlandsche Zaken in de Memorie van Antwoord op het wetsontwerp tegenover het stelsel der gemiddelden een afwijzende houding had aangenomen, daar hij het oogenblik om geheel over te gaan tot dit stelsel niet opportuun achtte, verklaarde hij in de Tweede Kamer geen bezwaren van overwegenden aard tegen het amendement-Van den Bergh c.s. te hebben. Het amendement is daarna aangenomen met 46 tegen 40 stemmen.

Hoewel de regeling van de wijze van verdeeling der restzetels, zooals zij thans door de Tweede Kamer is vastgesteld, in verschillende opzichten een verbetering is te achten ten opzichte van het Regeeringsvoorstel - met name veel minder ingewikkeld is -, kleeft daaraan toch het groote bezwaar, dat het stelsel der gemiddelden eigen is: het staat niet neutraal tegenover de hoegrootheid der partijen.

Doordat het stelsel de mogelijkheid opent om met een rest (of zelfs zonder een rest) meer dan één ‘restzetel’ te veroveren, wordt de *evenredige vertegenwoordiging* bij de verdeeling der restplaatsen te zeer uit het oog verloren. In dit verband deed mij wat eigenaardig aan, dat geen enkel lid der groote partijen in de Tweede Kamer (R.K. en S.D.A.P.) zijn stem

tegen het amendement-Van den Bergh c.s. heeft uitgebracht en geen lid der andere partijen heeft gestemd voor het amendement. Door deze wijze van stemmen is de schijn gewekt, dat de beslissing niet zuiver op staatsrechtelijke gronden is genomen. Zelfs dien schijn had de Kamer moeten vermijden.

v.H.

Rideamus

> ....laughter, which is always joy -
> HOBBES[1)]

'J'ai ri, me voilà désarmé' - welke 'geestige Franschman' heeft dit, onder welke omstandigheden, gezegd?

En is het waar, dat lachen zoo gelukkig maakt, dat wapens uit de handen vallen en strenge, straffende, wrekende voornemens blijven zonder daad?

Men kan zich een Heer voorstellen: knechten werpen een rabauw aan zijn voeten, de Heer is slecht geluimd, hij wijst met den duim, de rabauw gaat naar de galg.

Maar de schelm verstaat zijn woordje, smeeken, jammeren, redeneeren kunnen hem niet helpen, in zijn doodsnood vindt hij het geestige, verlossende woord.

Zie, de Heer heeft gelachen, de Heer spreekt:

- Maak dat je wegkomt, schavuit, kom mij niet meer onder de oogen!

Wat is dit dat den grooten Heer doet lachen, en waarom, wanneer hij lacht, doet het zijn ernst in luim verkeeren, zijn willekeur in genade?

Lachen, zeggen de menschen, doet 'den lever schudden', en schudden van den lever is gezond. Kan zijn, want levers, die stil liggen, worden gallig. 'Zwartgallig' heet van ouds de misanthroop.

> 'Es steht ihm an die Stirn geschrieben,
> Dass er nicht mag eine Seele lieben -'

zegt Gretchen van Faust's gezel, dien zij niet vertrouwt.

Maar zij vergist zich, want deze schalk kan ook lachen, het is alleen niet op de manier, die simpele meisjes lijkt. Hoor, in het 'Vorspiel im Himmel', 'Der Herr' over hem:

1) 'Human Nature'.

‘Von allen Geistern, die verneinen,
Ist mir der Schalk am wenigsten zur Last.’

Er is dus lachen en lachen, ziehier reeds vele wijzen en manieren.

Geluk?

Levensvreugd veeleer: ‘joie de vivre’. Kinderen en vrouwen glanzen van een glimlach, die naar het schijnt geen naderen uitleg vraagt. Een glimlach omzoomaar.

Wijl echter niets omzoomaar is, zegt Freud:[1)]

‘Meines Wissens tritt die für das Lächeln bezeichnende Grimasse der Mundwinkelverziehung zuerst beim befriedigten und übersättigten Säugling auf, wenn er, eingeschläfert, die Brust fahren lässt. Sie ist dort eine richtige Ausdrucksbewegung, da sie dem Entschluss keine Nahrung mehr aufzunehmen entspricht, gleichsam ein “Genug” oder vielmehr “Uebergenug” darstellt. Dieser ursprüngliche Sinn der lustvollen Uebersättigung mag dem Lächeln, welches ja das Grundphänomen des Lachens bleibt, die spätere Beziehung zu den lustvollen Abfuhrvorgängen verschafft haben.’

Het bevredigde kind teekent den eersten glimlach, uitdrukking blijkbaar van wellust. Tevreden slaapt het in.

Doch zie nu naar de moeder, hoe zij haar zuigeling bewondert, en nog eens innig aan de borst drukt, en koesterend instopt in de wieg.

Ook ‘oververzadiging’? Ook wellust?

‘Moederweelde’ noemt het de schilder, die dit tafreel voor export naar Amerika verpakt. Doch in die moederweelde ziet hij meer dan enkel dierlijke voldoening na het zoogen. Er is ook blijdschap, er is ook trots. Er is een jubeling om uit eigen schoot geboren rijkdom. Er is herinnering, verlossing, overwinning.

Kinderen en vrouwen - waarom lacht het mooie meisje voor den spiegel? Kaatsspel der ijdelheid - sujet en beeld polijsten zich aan elkander, tot beiden stralen in den glans.

Wat anders doet de moeder met haar kind? Want straks, wanneer de lieveling zijn roes heeft uitgeslapen, daar is de

1) ‘Der Witz und seine Beziehung zum Unbewussten.’

trotsche weer, zij wil den trek der vreugd opnieuw te voorschijn roepen. Zij tjuikt en kust en troetelt en wiegt en kittelt, en dringt den kleine den blijden spiegel op van haar verrukt gelaat.

Eindelijk - ja - het mondje vertrekt -

baby let op -

hij schijnt te begrijpen wat men van hem wil -

hij kan het nog niet dadelijk vatten, de lach blijft ongeboren, schets.

Allengs gelukt het beter. Er komt bedoeling, toeleg in de grimas. Het kleintje glimlacht, ja, het lacht, het schatert, en thans ook zonder jok en lok.

Als Vader thuis komt -

Oma op bezoek -

en lachen voor de tantes -

de zuigeling heeft dressuur.

Zoolang hij nu gezond is en tevreden, zal Baby dit spel voor zichzelf herhalen. Vreugd uiten om het blijde leven zoomaar. Ook wanneer niemand luistert, niemand toeziet, niemand lokt. De uiting wordt zelfs levendiger: hoor welk uitbundig kraaien achter de toch gesloten schermpjes van de wieg.

Er is reeds - spraakt ge van mechaniek? - ware gemoedsbeweging, zou anders het kraaien plotseling in krijten overslaan? Lust, onlust liggen als tweelingen naast elkander. De geringste storing brengt een omslag teweeg. Peripetie: Jantje lacht, Jantje huilt.

De knechtjes vallen wat ernstig, wanneer ge den glimlach òm den glimlach bespieden wilt, wendt u bij voorkeur tot de meisjes. Schijnen ze niet tot vreugd geboren? Het ‘kind van God bemind en tot geluk geschapen’, is het niet bovenal de vrouw?

Velen harer behouden levenslang dien lach: onnoozelen, behaagzieken, ingebeelden, die, tot een oogenlust geboren, zich vergenoegen met haar eigen schoonheid. Betooverende domheid, domme betoovering! En weten uit ervaring, dat het werkt, bekoort, begoochelt, onderwerpt. Zoo menig ridder werd gevangen tusschen twee bolle wangen.

Charme, wie kent uw diepten! ‘Een kuiltjen in den kin, daar steekt de duivel in.’

‘Die für das Lächeln bezeichnende Grimasse der Mundwinkelverziehung’ - ternauwernood iets van den redelijken mensch.

Maar het gemoed kan lachen als muziek!

Trots Rabelais: ‘le rire est le propre de l'homme’, schijnt het geluk niet de normale staat des menschen.

Waarom? dat doet hier niet ter zake.

Alleen onnoozelen bezitten onverpoosd geluk. Onnoozelen en hoogmoedigen. Malvolio, zot en belachelijk met zijn gekruiste hozen, glimt van zelfverzekerdheid en welbehagen.

‘Wie niets is, en hij verbeeldt zich niets, die is ook niemendal.’

Maar wie niets is, en hij verbeeldt zich wat, hij is gelukkig.

Menig dom meisje is zoo ten huwelijk gevaren, van die huwelijken welke men ‘in den hemel’ sluit.

De lieve engeltjes lachen.

Gaat zulke zelfverzekerheid met schoonheid samen, dan bezit zij althans haar verklarend element. De leelijke heeft ongelijk.

Schoonheid nu kan zijn van lichamelijken of van ‘zieligen’ aard, of beide. Wie zal beweren dat een glimlach ‘leeg’ is, getooverd op een mooi en lief gelaat? Of glanzend van den gloed der goedheid?

Oogen kunnen ‘zielsvol’, kunnen gelukkig, geluk-meedeelend zijn.

Want lach is niet enkel de ‘grimasse der Mundwinkelverziehung’, noch het omhoog drukken hierdoor der wang en de verdieping eener oogkas, die het kleinood, daarin gezet, met sterker vuur doet stralen.

Gelaatsbeweging is gemoedsbeweging.

De zon heeft niets met een stille zee van doen, de zon brengt op een zee, die uit haar diepte wordt beroerd, den luister van een lach.

Zie, daar is Jean de chauffeur, op stap met zijn kermisvrijster. Die rooie van de Karnemelksmaatschappij, ge weet wel, met haar gezellige ronde wangen.

Zij heet, voor de gelegenheid, Mientje.

Mientje staat bij het mansvolk aangeschreven als goedlachsch, de trekjes te weerszij van haar rooden mond blijven nimmer stil. Haar kleine oogen zwemmen in de pret. En zij behoeft ze niet te spannen om ze aanlokkelijk te maken, dat de vrijers den kop verliezen, en pakken haar om de ronde heupen, en zoenen Mientje tot ze er duizelig van zijn.

Ook Mientje wordt er opgewonden van, dat merkt men aan haar gieren en haar krimpen. Haar geheele lichaam schatert mee.

Men zal niet zeggen, dat dit nu een spiritueel bepaalde lach is, toch is er geestelijke inhoud in. Mientje lacht niet dom, onnoozel, leeg, zij lacht omdat ze - woorden zijn er om ze te gebruiken waar ze passen - 'lol' heeft.

Welnu, Jean de chauffeur gaat met haar naar de kermis. Poffertjes, bier, de draaimolen, het hoofd van Jut.

Poffertjes in die griezelige roefjes.

Bier maakt de leege hoofden licht.

Mien op een paard - hup! hup! - en Jean, moet je hem zien rossen op een leeuw!

Jean slaat het hoofd van Jut, den moordenaar, dat het knalt. Jean is zoo sterk! Jean krijgt een gouden medaille, die mag hem Mientje spelden op zijn jas.

(Misschien mag de zwarte zigeunermeid, die bij het spul hoort, dat juist niet).

Er is ook de tobogan-baan. Langs de tobogan-baan schieten de schuitjes spoelsnel naar beneden. Rokken waaien, vrijers worden overmoedig.

- Schei uit, flauwe kerel!

Middelerwijl heeft Mientje pret, dolle klaterende pret. Haar lichaam heeft pret, het schudt van de pret. De remmen, die ze toch niet overmatig klemde, slaan alle los.

Mientje weet wel waar dat heen gaat - zoete lieve Gerritje - maar dat kan Mientje op 't oogenblik niets schelen. Mientje 'leeft immers maar ééns.'

Om welke reden trekt nu Mientje de 'bezeichnende Grimasse' en de rest?

Het leven heeft voor een iegelijk voldoeningen naar zijnen aard. Men moet geen graan met vingerhoeden meten, geen goud met schepels. Mientje vindt Jean een leukerd. Zij weet

er alles van wat hij wil, maar niks hoor! Haar uitdagende weigering en zijn overwinnend aandringen vormen een minnespel, waarvan zij beiden, niet minder dan een ‘amant’ uit de Fransche Comedie en zijn ‘maîtresse’, alle peripetieën wellustig genieten. In deze intrigue wordt elk glas bier een rake repliek, het opwindend zwaaien in den zweefmolen een bedrijf, Jeans bluffen met zijn scherpschutters-vaardigheid een ‘scène à faire.’

Hij wint voor haar een koek:

‘UIT LIEFDE’.

- Zou je wel willen, jongen!

Maar achter de kraam, waar het donker is, laat Mientje zich zoenen op afbetaling.

‘Joie de vivre’ - heeft Mientje als eersteling van haar voorbarige moeder anders geleerd? Elk meisje lacht zooals het is gebekt, en die Jean, die Jan is sterk, hij heeft geld zàt, hij heeft lef, hij kan niet hebben dat een ander naar zijn kermisvrijster kijkt.

Ook is hij geestig, in Mientjes waardeschatting.

Welnu, indien ge dit zoo wilt, is zulk lachen wel ‘laag bij den grond’. Bijna geheel lichamelijk. Bijna op het peil van den verzadigden - den óververzadigden - zuigeling.

Spencer - ‘The physiology of laughter’ - wil het lachen, ‘the contraction of particular facial muscles, and particular muscles of the chest and abdomen’ - verklaren uit een aandrang van psychische spanning, die, ontlading zoekend langs te enge of plotseling verstopte wegen, het naburig spierstelsel in werking brengt. Iets als het dreunen van een heimachine.

Het kon wel zijn, dat Mientje en haar kermisvrijer er na aan toe waren op die machine te gelijken: zou men in hun geval niet veeleer van physieke dan van psychische spanning mogen spreken?

Of vinden wij, opmerkzaam toeziend, toch factoren van psychische orde?

Wanneer moeder haar zuigeling knuffelt, zal zij daarin meer zoeken dan enkel sensueel contact. De wereld tusschen kind en moeder heeft ontroerende geheimen. Zoo gaat het ook met Mientje en haar Jean, al lijkt de vergelijking niet minder

dan heiligschennis. Want zoudt gij er de proef van nemen, Mientje uitnoodigen, zich rustig uit te strekken op een operatiebed, en met een gesteriliseerd pincet kitteldet gij haar in het weeke van de flanken - hoe zou zij reageeren?

Hoe reageert zij op een vlieg, dat akelige, vieze beest?

O neen, zij merkt wel, dat de plager niet een vlieg is, noch de operateur met zijn indifferent pincet. 't Is Jean, en hij was ongezien, slinks genaderd.

- Schei uit!

Want kijk, nu is Mientje toch in haar zelfbehagelijkheid gestreeld. Zij heeft wel graag dat Jean moeilijk zijn handen thuis kan houden, al doet ze alsof niet. Meisjes te plagen is een geliefkoosd jongensspel.

- Akeligheid, lààt dat!

Zonder mankeeren loopen zulke preliminairen op stoeien uit, op mallen en op lachen. Geslachtsdrift ‘mengt zich’ in het katjesspel, vandaar zijn we van behaagzucht, in haar wezen levensvreugde, niet meer verre. Ook dieren vertoonen dit verschijnsel: fazanten, herten, paaiende padden, visschen - waarom zou Mientje zooiets menschelijks vreemd zijn? De paartijd geeft aan elk zijn bruiloftskleed, en de kermis immers, ‘de kermis komt maar eens in 't jaar.’

Mientje is in het liefste wat zij heeft, zichzelf, gevleid:

- Hij vindt me mooi! Hij vindt me lief en aardig!

Veel liever dan dat malle wicht van Kos.

Jean, van zijn zijde, denkt:

- Zij vindt mij sterk en geestig, zij màg mij wel.

En weer, van den anderen kant, verheugt zij zich, dat het Jean is, die haar zoo lief en aardig vindt. Jean, de sterke, de geestige, de jongen die ieder meisje wel zou willen, en hààr heeft hij gekozen.

En nogeens, omgekeerd, maakt zijn bewondering de balans: Mientje is niet de eerste de beste, en met hèm, Jean, gaat zij te kermis. Zij heeft er anderen voor laten loopen.

Beiden pronken met hun tooisels, poetsen eraan, doffen ze op, zetten hun staarten in een rad.

Hij vergezelt haar naar de ‘galanterieën’-kraam, daar koopt hij voor veel geld een borstspeld om haar op te sieren.

Zij is het liefste meisje en hij de fierste aller jongelingen.

En zij vinden dit van zichzelven ook, glanzend van welbehagen en welbevinden.

De zonder meer ijdele lacht zonder aanleiding.

Onder welke impulsen?

Wat maakt den over het paard getilden lummel, den boven zijn plaats verheven gek, zoo onuitstaanbaar in hun glimlach?

Wij herkennen hier een Adler-klantje, een die zijn nietigheid, waarvan hij zelf zich heimelijk wel bewust is, gedurig tracht te compenseeren en het gevaar van overcompensatie niet ontgaat. Het teveel, zoo kan men met Spencer redeneeren, veroorzaakt spanning, de spanning 'werkt op de lachspieren'. Dezelfde persoonsvergrooting die men, onder wederzijdsche aanbidding en sublimeering der geslachtsdrift, bij verliefden op ziet treden.

De extaze van een minnend paar vindt niet altoos een zichtbaar redelijken grond. De aanschouwer heeft er veel verschooning voor, doch staat onmiddellijk tot critiek gereed, doen zich in het verheven schouwspel der gelieven storende elementen op. Bijvoorbeeld de bruid is leelijk, of de bruigom heeft een stijven nek. Romeo en Julia, Tristan en Isolde zijn noodzakelijkerwijze mooi. Zoodra men hun verrukking in elkander niet meer begrijpt, worden zij belachelijk - dit lot is menig corpulent operaduet ten deel gevallen.

Ook de ijdele handheeft zich slechts op een plan van schoonheid, aanzien, macht. Zoo geeft men talenten een zeker crediet voor ijdelheid, maar wanneer de tegenwaarden al te zeer ontbreken, verpuft de opgeladen energie in een leegen glimlach, die onbehagelijk aandoet. De verwaande comediant, de coquette vrouw, zullen er een poos in slagen, zich te doen houden voor wat zij niet werkelijk zijn. Hun glimlach mimeert een blijdschap, een geluk, een welbehagen, die den onvoorbereiden toeschouwer kunnen bedriegen, tot hij het beeld met weerzin als slechts een spiegeling herkent.

Waar zulk een spiegeling, gelijk op het tooneel gebeurt, als in den aard der dingen liggend wordt verondersteld, zal ook de toeschouwer den schijn gewillig voor het wezen nemen en zich tot medelachen laten verleiden door een lach, die slechts is gemimeerd. In het ware leven lacht hij niet mede met den

lach die hem wordt voorgegoocheld, hij lacht, zoodra hij dien in zijn onechtheid heeft herkend, erom.

Een lach plooit het gelaat van den machtswellusteling wanneer hij kwelt, van den beul die pijnigt, het verwende kind dat dwingt en treitert. Hier kregen te kleine persoonlijkheden te groote macht, zij weten er geen nuttig, aan hun beteekenis geëvenredigd gebruik van te maken.

Zij triumfeeren in een meerderheid, die hun niet toekomt. De uitingen van pijn of woede hunner offers bevestigen nog hun onverdiend geluk en doen hun machtswaan triumfeeren in een kraaiende falset.

Gelijkerwijze spot de jeugd met oude menschen, verblijd om eigen welgemaaktheid en gezondheid. Vacantiekinderen wuiven honend uit den trein naar ongeduldigen voor den gesloten boom, die niet, als zij, op reis zijn, die mogen wachten tot hun machtig apparaat, voortsnellend, den weg eindelijk zal hebben vrijgelaten.

Is zulk lachen alleen afhankelijk van meer of minder? Schenkt de vergelijking zelve zooveel vreugd, dat hierop de grimas van het lachen onmiddellijk reageert?

Aldus vindt men het in de literatuur vaak voorgesteld en vaak verworpen.

Als een der eersten releveert Hobbes het element der ijdelheid, wanneer hij zegt:

'Men laugh often, especially such as are greedy of applause from every thing they do well, at their own actions performed never so little beyond their own expectations, as also at their own jests: and in this case it is manifest, that the passion of laughter proceedeth from a sudden conception of some ability in himself that laughs'.

Over dit gevoel van meerderheid straks meer; de positie heeft ook een tegenkant, die ons thans te pas komt:

'Also men laugh at the infirmities of others, by comparison wherewith their own abilities are set off and illustrated'.

Aan dezen lust in vergelijking denkt Hobbes, wanneer hij de slotsom trekt:

'I may therefore conclude that de passion of laughter is nothing else but a sudden glory arising of sudden conception

of some eminency in ourselves bij comparison with the infirmity of others, or with our own formerly'.

Zoo is het wellicht gesproken naar het hart van Bergson[1)], doch wie zich over deze definities critisch uitlaat, is Jean Paul[2)]. Van 'Komische Lust aus Stolz' wil hij niets weten. Want, zegt hij, men gevoelt veeleer de minderheid van den ander dan de eigen meerderheid en dan is er geen reden tot trots, dus ook niet tot lachen. Trouwens, vaak blijft het object zoo ver beneden het subject, dat vergelijking is uitgesloten. Dus vervalt ook het meerderheidsgevoel. En nogmaals legt hij met al zijn Duitsche zwaarte den Britschen tegenstander door te proclameeren:

'Die Empfindung des Stolzes ist sehr ernst und gar nicht verwandt der komischen, obwohl der ebenso ernsten Verachtung'.

Bij vergelijking van zichzelf met anderen, meent dus Jean Paul, verliest de 'Selbstvergleicher' allen lust tot lachen.

Ook Herbert Spencer wil er niet aan. Misprijzend laat hij zich uit:

'Some have alleged that laughter is due to the pleasure of a relative self-elevation, which we feel at seeing the humiliation of others'.

Niets daarvan! meent hij. Want (1°) hoevele vernederingen in vergelijking tot anderen lokken alles eerder uit dan lach. En (2°) in talrijke gevallen is niemands waardigheid erbij betrokken: zooals bijvoorbeeld wanneer wij lachen om een goede grap.

Inderdaad. Doch naar ons wil voorkomen hebben beide opponenten te haastig gelezen. Er staat bij Hobbes meer dan door hen bestreden wordt. Er is immers sprake van de *plotselinge* openbaring eener meerderheid, hetzij door welgevallen aan eigen eigenschappen, hetzij door tegenstelling met die van anderen. Nu kan het wel zijn, dat de waarlijk superieure geest niet noodig heeft naar zijn minderen te kijken om eigen uitnemendheid te zien en zich daarop, al lachend, te verheffen. Wie echter durft verzekeren, dat alleen superieure geesten lachen? Het tegendeel veeleer is het geval. Geesten

1) 'Le Rire'.
2) 'Vorschule der Aesthetik'.

van lager orde - ik volg alweder Hobbes - zullen om hun zelfverzekerdheid te bewaren en de bevrediging en van het meerderheidsgevoel deelachtig te worden voortdurend moeten letten op de tekortkomingen van anderen. Zoodat vaak lachen om andermans tekorten een teeken is van lafheid; groote geesten daarentegen vergelijken zich slechts met de bekwaamsten.

En missen, mogen wij vragen, daarom de zelfvoldoeningen, die lachen doen?

Waarlijk, wij verkeeren hier met al te ernstige mannen! Lachen, luid lachen, lachen met zwaaibewegingen der armen en klappen op de dijen van de pret, komt zelden voor in zulk goed gezelschap. Pret om onhandigheid, stunteligheid, stumperigheid, domheid, gebrekkigheid van anderen, hebben in den regel slechts onnoozelen en minderwaardigen. (Bergson: 'Wij lachen om een neger'. Inderdaad: lachen wij om een neger? In welk gezelschap doet men dat?), en waarom zal men weigeren aan te nemen, dat de vreugd derzulken ontstaat uit een (misplaatst) gevoel van zelfvoldaanheid, bij vergelijking met anderen, die nog onhandiger, nog stumperiger, nog dommer, nog gebrekkiger, ja nog ongelukkiger zijn?

Een en ander zal nog nader beschouwing vragen, houden wij even voet bij stuk.

Ook Freud behoort tot hen, die het meerderheisdgevoel verwerpen als vonk bij komische ontlading. (Lust). Iemand moet, voert hij als eenigszins ontstichtend voorbeeld aan, naar de W.C. Hij vermindert daardoor ten opzichte van zichzelf, en wordt dus in eigen oogen min of meer belachelijk. Toch heeft hij niet den minsten lust tot lachen, hij voelt datgene wat hem overkomt alleen als pijnlijk.

Hetzelfde gebeurt, wanneer wij tot de ervaring moeten komen, dat daden of eigenschappen, die wij in andere misprijzen, ook onszelven eigen zijn.

Dit alles, zou men wenschen op te merken, gaat buiten de zaak. Te verklaren was immers niet, waarom iemand in den regel *niet* lacht, te verklaren was, wanneer en om welke redenen hij lacht. Is hij:

1°. zoo verheven dat hij nimmer meer kan lachen, allerminst

bij het besef van eigen ‘menschelijkheid’, dan vormt hij geen goed object voor dit onderzoek. Blijft hij:

2°. nog vatbaar voor het menschelijk zwak der zelfvoldoening, dan zal men aan zijn glimlach kunnen waarnemen, wanneer hij tevreden is, bijvoorbeeld in het gezelschap van ‘goede verstaanders’ om een geslaagden ‘zet’. Het treffen van zijn schot zal hem genoegen doen, hij zal niet aanstonds bedenken, dat hij te ernstig behoort te zijn om die voldoening te uiten, hij zal dus als een gewoon mensch lachen, zij het, welstandshalve, niet luidkeels Mocht hij:

3°. een geest van lagere orde zijn, dan zullen zulke voldoeningen hem zeldzaam worden geschonken. Wellicht zal hij, die nimmer uitblinkt in goed gezelschap, zijn beurten kunnen maken in een minder goed; wellicht zal iemand die zelden positieve voldoeningen mag boeken, in negatieve zijn bevrediging vinden: ook ‘Schadenfreude’ is een gevoel van meerderheid en leidt, langs den weg der zelfverheffing, tot verheuging. Ten slotte is:

4°. lachen om zichzelf niet uitgesloten: het goedig verstrooid professortje uit de ‘Fliegende Blätter’ glimlacht, bij het vergeten van zijn paraplu, beminnelijk met de omstanders mee.

De zelfvoldoeningen laten zich dus met een paar woorden niet terzijde schuiven. Keeren wij, om de laagste vormen weder het eerst te nemen, even terug tot den Grooten Heer, dien wij in den aanvang ten tooneele voerden. Bij hem vinden wij de zelfvoldoening in volle bloei.

De boef, dien zijn rakkers of soldaten aan zijn voeten werpen, wie mag hij zijn? Een bedelaar, een dief, wellicht een spion? Wat zocht de kerel in het legerkamp? Hij ziet er, in zijn gescheurde kleeren, ongunstig uit, ook de plek waar hij zich ophield, zijn gedragingen, schijnen verdacht. Het best, meenden zij die hem vingen, zal zijn, hem voor den Overste te brengen, dat die beslisse.

Het is een boef met een bochel en hij hinkt, dat heeft hij met den duvel en zijn pak gemeen. Zeker ging het hem niet voordeelig in het leven, maar zijn sluwe oogen getuigen dat hij zich weet te helpen. Voor den Bevelhebber gebracht, werpt hij zich nederig in het stof, en zijn lot ware zeker snel beslist,

zoo hij het daarbij liet. Groote Heeren zijn niet gewoon zich op te laten houden door nederige schelmen.

Maar deze heeft alvast zijn mismaaktheid mee. Niet alleen duivels hebben die, ook narren. De knechten schateren om zijn raren rug. En de Groote Heer, die niet mismaakt is, niet gebocheld, een schoon en krachtig man, geniet de vreugd der tegenstelling. Ook is hij machtig en deze een stuk vuil, afhankelijk van zijn genade. Het besef almede hiervan schenkt genoegen.

Doch nu begint de boef te spreken. Zijn woorden zijn listig, zijn leepe oogen doen vermoeden, dat hij minder loslaat dan hij weet. Er zijn folterbanken en martelgereedschap om stroeve tongen los te maken. Het gezinde wacht een schouwspel.

De Heer echter vindt behagen in de behendigheid van den schelm. Schoon zijn leven geen oortje waard is, laat deze 't er niet bij liggen. Hij verveelt den machtige, die daaraan gewoon is, niet door gejammer en gesmeek. Zijn repliek is puntig en hij toont geen vrees.

Geërgerd door vleiers en belangenzoekers, geniet de Heer de zeldzame verheuging om één, die nu eens niet hem vreest, nu eens niet zijn gunsten zoekt en zijn genade. Destemeer, wijl deze schelm in lompen gaat en toont zijn geest in een mismaakte tronie. Hij is gevat, de schavuit!

Zoo een poos lang vermaakt de Machtige zich met den boef, dan, met een schop, geeft hem zijn afscheid.

Deze gratuite mishandeling behoort erbij: ontspanning van macht, die zich thans wel uiten wil in genade. Zij vordert een lichaamsbeweging, niet minder dan het eigenlijke lachen werkend als ‘afvoer van energie’. Zoo ontslaat de schoolmeester den jongen die zich schelmsch misdroeg met een neepje (dat soms venijnig aankomt) in het oor, of zal een echtgenoot, wiens vrouw te hooge rekeningen maakte, met een genadig tikje op haar blozende wangen zich gewonnen geven.

Lachen, vreugd of levensblijheid uiten, ‘Lust’ afvoeren, gebeurt niet enkel met den mond of met het gelaat. Zoomin als spreken. Het gebaar behoort erbij, al zal men bewoners van misdeelde streken, waar men de handen liever in den zak houdt, te dezen opzichte meer ingetoomd bevinden dan door

de zon verwende zuiderlingen. Levendigheid, geluk en zon gaan niet toevallig samen.

De schop, de draai om de ooren, waarmede de vermaakte Heer den gevangene zijn afscheid geeft, past ook wel degelijk bij de uitingen van zelfvoldoening, die geluk schenkt. Zelfs worden zij een nieuw element van komische werking, wanneer de immers niet ernstig bedoelde uitval door een zijsprong van den delinquent mislukt.

Waarschijnlijk zal men de knechten vaardig vinden de kastijding ‘dunnetjes’ over te nemen: ook op hun spanning past een ontlading, en in een algemeene ruwe vroolijkheid wordt de schelm, dien men met evenveel genoegen had zien hangen, buiten het legerkamp gewerkt. De mishandelde laat zich dat weerloos welgevallen, op zijn manier gelukkig dat hij er zoo goed is afgekomen. Hij is wel zoo verstandig ervoor te zorgen, dat hij de vroolijke stemming niet door een zuur gezicht bederft.

Zulke schelmen en schobbejakken, verschoppelingen van het lot, die in het hoekje leven waar de slagen vallen, zijn door de volksverbeelding vaak verheven tot heroische figuren. Zij heeten Reinaert de Vos, Tyl Uilenspiegel, Charley Chaplin, Moos. Een aan de luimen van willekeurige Heeren overgegeven burgerij kiest den geestigen schavuit tot haar woordvoerder, haar advocaat, haar held. Het is in hem dat de geknechte de figuur herkent, die hij zou willen zijn. Wijl hij vooralsnog weinig anders te schenken heeft, schenkt hij zijn bijval. Het gewaagde, slinksche woord gaat voort van mond tot mond en bereidt de ontwaking van het zelfbewustzijn voor.

Menige dwingelandij is, vóór zij werd weggebezemd, doodgelachen.

In ‘Kleine Cohn’, ten onzent meestal Moos genoemd, herkennen wij den leepen kleinen David, die met zijn slingersteen den plompen reus versloeg. Ontelbaar is het aantal zijner grappen, waarin de ‘gijn’ zegeviert over het ‘verstopt gemaug’. En zoo het den ‘ongijnen’ ‘goj’ gegeven moge zijn, nu en dan mee te glunderen, de rasgenoot viert bovendien den ondermaatschen held als een der wrekers van het uitverkoren volk.

In dit bont gezelschap - wij bedoelen collectiviteiten - ontmoeten wij den spraakzamen marktverkooper en den handelsreiziger van den ouden stijl. Commis-voyageurshumor[1] staat in geen goeden reuk, en wat de kramer op het Amstelveld eruit slaat kan, voor 'de groote hoop' bestemd, voor 'boeren, burgers en buitenlui', onmogelijk veel zaaks zijn.

Misschien, zoo wij aandachtig blijven, valt het nog wel mee. In elk geval opent zich op deze punten het uitzicht naar weer andere teelgebieden van den lach: gezelschappen, samenkomsten, feesten.

Lachen zonder gezelschap doen alleen binnenvetters, ijdelen om eigen welbehagen, eigen vernuft, of vaardigheid, of geest. Meestal toont zich de lacher mededeelzaam. En zeker wanneer hij in zelfgenoegzaamheid zijn vreugde vindt, zoekt hij bij een genoot bevestiging. 'Ziedaar mijn overtuiging, die ik deel' - met zulke poovere voldoeningen van een Joseph Prud'homme zijn weinigen tevreden. Men lacht met tweeën beter dan met één, en liefst in groot gezelschap, bijvoorbeeld in den schouwburg.

Bergson kent aan het lachen zelfs een soort van gemeenschapstaak toe, hij spreekt van 'verbetering' door het lachen (van anderen) en zelfs van 'sociale ontgroening' door den tot dezen einde in werking gezetten lach. Hij, die zich belachelijk maakt door de vertooning zijner gebreken en tekorten, door afwijking van het normale, door onbekwaamheid harmonie te scheppen tusschen zijn lichamelijke of geestelijke gegevens en de doelstellingen, waardoor zij tot uitdrukking komen, zou dan bij wijze van straf en tevens tot loutering den hoon te incasseeren krijgen zijner medemenschen en daardoor worden gebracht tot het besef van zijn tekorten, zoo mogelijk tot betering daarvan.

Het lachen aldus een sociale 'taak' te geven, lijkt ons wel ver gezocht en de miskenning eener in haar wezen spontane uiting. Wel echter staat vast, dat de mensch, die lacht of lachen wil, daarbij gaarne het gezelschap zijner gelijken zoekt.

Om deste zekerder te zijn van het ethisch effect?

1) Hier wordt niet beproefd onderscheiding te maken tusschen grap, humor, geestigheid enzoovoort. Wij bezigen de woorden door elkaar.

Liever zouden wij zeggen: om spiegels bij de hand te hebben, waarin hij zijn vreugde teruggekaatst kan zien.

Men zou kunnen spreken van een spiegeldoolhof, wie daarin dwaalt, vindt zichzelf en zijn genooten voortdurend in weer andere weerkaatsingen terug, in ongekende houdingen, van achter, van boven of van onder op, verlengd, verkort, gedrochtelijk en raar. Zulk een dwalend gezelschap, dat den uitweg niet kan vinden, telkens terugstuit voor weer nieuwe beelden, valt van den eenen lach in den anderen. Zoo lacht ook een vermaakt publiek in de comedie, onder het gehoor van een grappenmaker of een kwak. Elkeen heeft de behoefte zich te wenden tot zijn naasten, rechts, links, als om zich te overtuigen of zij medelachen en om te toonen dat hij zelf ook lacht. Zelfingenomenheid vormt bij dit lachen een voorname factor.

Maar ook bespeurt ge twijfel. Het is of al die menschen de bevestiging zoeken dat zij zich niet vergissen, dat wat hen zoo vermaakt ook waarlijk voor anderen als vermakelijk geldt. Zij voelen zich minder zeker in hun meerderheidsbesef dan zij wel gaarne wenschten en trachten de noodige versteviging te vinden in solidariteit met hun geburen. Lacht iedereen mee, dan is het goed, dan hebben zij zich niet vergist, en hun persoonlijke voldoening vermeerdert zich door de gemeenschap met zoovele anderen. Op deze wijze kan de pret tot vele malen haar aanvankelijke potentie stijgen.

Onder zulke suggesties slaagt de marktventer erin, zijn prulwaar begeerlijk te doen schijnen en bij massa te verkoopen. Het behendig opvangen en betalen lijkt een bevestiging van de door grappen en kwinkslagen opgewekte pret.

Iets overeenkomstigs geschiedt in een kring van feestelijk verzaamden, waardoor, in de algemeene stemming, een vertelde grap successen kan oogsten ver boven haar verdiensten.

Stellen wij ons voor de gezelschapskamer in een reizigershotel. De heeren hebben hun zaken gedaan, goed gegeten, zij steken een sigaar op bij de koffie en zetten zich gezellig bij de kachel. ‘Iets te beleven’ in het provicienest, waar zij zich bevinden, valt er niet, zij zijn op elkander aangewezen om van den langen avond iets te maken.

Nu zijn het allen welbespraakte menschen, sommigen zelfs beroemdheden in hun soort, ‘goed ingevoerd’, zooals dat in hun

taal schijnt te moeten heeten, omdat zij bij de klanten nimmer binnen komen zonder ‘de laatste goeie’. Zulke menschen verkrijgen een groote vaardigheid bij het ontwikkelen van vertelsels tot aan de ‘pointe’, welke de lachexplosie moet ontsteken.

Een hunner voert den boventoon. Hij heeft nog vóór iets om te lachen is gezegd, de eigenaardige geanimeerdheid van den zekeren verteller. Zijn handen spreken al gebarend mee, een glimlach glanst op zijn tevreden, bij voorbaat zelfvoldaan gelaat. En zonder nog te weten waar het heengaat, glimlachen de hoorders alreeds in verwachting mee. Zij zijn de ‘goede verstaanders’, die slechts een half woord van noode hebben. Zelfs kan men beleven enkelen hunner zoozeer in spanning te zien geraken, dat de ontlading reeds vóór het daartoe bestemd effect geschiedt. Wel verre van hem te ontmoedigen of te storen, slepen zij zoodoende den verteller, die immers wéét, in hun voorbarige vreugde mee. Ten koste meestal van hun pret te rechter tijd, want wanneer de anderen op het goede oogenblik schaterend reageeren, is bij hen de lont alreeds weer uitgebrand.

Onmiddellijk, vreezend voor zijn beurt, nog eer de lachstuip is bedaard, vangt een andere grappenmaker met zijn ‘goeie’ aan. ‘Ken je die van de pastoor en de rabbi’ - enz. Terwijl hij bezig is, bereiden de overigen zich alweder voor. ‘Het eene woord lokt het andere uit’, er groeit een sfeer van gemeenschap, waarin de grappen gedijen als kikkerdril. Uit de diepste lagen der herinnering worden de anecdoten opgegraven en, wonderlijk genoeg, dankbaar aanvaard, al komt er, in dit gezelschap, zelden meer wat nieuws.

Gemeenlijk zal een der vertellers de leiding behouden. Het succes inspireert hem. Hij ‘overtreft zichzelf’. En inderdaad is dit de sensatie die hem opdrijft, zijn zekerheid stijgt tot zelfverzekerdheid, hij glimt, hij drinkt, hij is welsprekend, snedig en gezellig, zijn ‘oude bonken’ glanzen weer als nieuwe. Maar ook, in zijn bezieling, slaagt hij erin, geestigheid van eigen spontane vinding te doen schitteren.

Hier, ongetwijfeld, is sociale werking, doch van een anderen aard dan Bergson wilde zien. In dit gezelschap immers bevindt zich geen onsociaal zich gedragend slachtoffer, tegenover wien

men ‘de lachers op zijn kant wil brengen’, met de bedoeling, hem te beteren. Wel is er gestegen levensvreugde. Ieder naar zijn vermogen, of zelfs meer dan dat, draagt bij, zich verheugend in den rijkdom (of wat hij, aangemoedigd door de anderen, daarvoor aanziet) van zijn geest. Ieder ook ondervindt den steun zijner naasten, die in een stemming geraakt zijn om alles toe te juichen. Zelfs de verteller eener mislukte anecdote kan op een welwillendheid rekenen, waarin men hem, weliswaar, joelend overschreeuwt, doch bereid is hem broederlijk genade te schenken, bijvoorbeeld door hem lachend toe te drinken:

- Daar gá je, ouwe jongen! beterschap!

Gelijksoortige processen spelen zich af in studenten- of reunisten-samenkomsten, bruiloften, congressen, zelfs parlementen en vredesconferenties. Niet altijd wint de Geest (waarover straks) erbij. Mogelijk ook heeft de alcohol het onderscheidingsvermogen eenigszins verminderd, de aardigheden worden flauw of vuil, de fuif eindigt in dronkenschap of slaap.

Van den goeden opsnijder naar den beroepskomiek is de weg niet lang. Misschien is om te slagen kennis der middelen om een publiek aan het lachen te brengen nog eer belangrijk dan geestigheid of geest. Geest immers onderstelt een toehoorderschap, die, zoo individueel als in gemiddelde, daar niet van is verstoken. Zulke gehooren blijven voor beroepsmenschen zeldzaam. In den regel mag men dus - helaas - stellen, dat het succes omgekeerd evenredig zijn zal aan den gespendeerden geest.

De volksvermaker van beroep, hij zij dan kwakzalver, marktschreeuwer, politicus, clown, filmspeler, comediant of de zoogenaamde ‘komiek’ met een eigen ‘nummer’, zal dus bovenal kennis moeten dragen van lachopwekkende effecten. Meestal bezit hij die kennis niet door studie, doch is ze hem aangeboren. De ervaring leert hem verder die kennis te ontwikkelen, te weten wat het ‘doet’, wat niet.

Al naar zijn aard en zijn publiek, beproeft de komiek de verschillende prikkels, welke tot lachen schijnen aanleiding te geven. Reeds hebben wij er eenige van opgenoemd. Daar zijn mismaaktheid, automatisme (Bergson), voorstellingscontrast,

zin in onzin (Lipps), verbluffing en opheldering (Heymans), slagvaardigheid, woordenspel, dubbelzinnigheid, indirecte voorstelling, jargon, sexueele toespeling, ironie, actualiteit, verrassing, onthulling, sluwheid onder het mom van onnoozelheid, vleierij, opwekking van het meerderheidsgevoel, nabootsing, caricatuur, ontmaskering van verhevenheid, oplossing eener verwachting in een niets (Kant), onschadelijke ongerijmdheid (Aristoteles), omlaaghalen van een gegeven nog beneden de werkelijkheid (Schiller), tegenstelling (Jean Paul) snelle verbinding van uiteenliggende voorstellingen (Th. Visscher), besparing van psychische inspanning (Freud), ontspanning (Dugas), opheffing van spanning (Bain).

Middelen dus genoeg, over elke waarvan een monografie zou te schrijven zijn, die de beroepskomieken ongelezen zouden laten. Zij kennen niet het waarom, zij kennen slechts het hoe. Ook zij weten, dat volledigheid verveling beteekent en dat de geest (om van dezen even, voorbarig nog, te spreken) van geitensprongen over hiaten leeft.

De komiek, schoon hij zijn deugdelijk bezonnen repertoire bezit, zal die sprongen min of meer moeten improviseeren, althans schijnen dit te doen. Hij reageert, in zijn beroepsmatige bezigheid, behendig op het toeval, op eigen pret in zijn geschoold vernuft, op zijn succes, dat is de uitwerking zijner grappen op ‘de zaal’.

De tooneel- of filmspeler zal daarbij te werk gaan naar een hem voorgeschreven scenario of tekst, hij is de tolk van iemand anders. Doch schamel blijft de geestigheid, die een gegeven enkel weergeeft, zooals een schllderstuk teleurstellen moet, dat enkel afbeeldt wat reeds voorhanden was. Veeleer dan een hem voorgeschreven tekst, zal den goeden speler de rol een ‘bron van inspiratie’ beteekenen, en in de beste uitingen der blijspelkunst zal de impuls, die reeds den schrijver dreef, zich rechtstreeks, onder de woorden door, meedeelen aan den speler.

Schrijver en speler putten uit dezelfde vis comica. Het levend materiaal wordt niet tot een dood preparaat. Dat is: het behoudt een vitamine uit zichzelf en alle mogelijkheden, die het eenmaal bevatte, blijken even viriel aanwezig. Ja zelfs kan de geniale, dat is ‘scheppende’ vertolker, tallooze nieuwe

mogelijkheden openbaren, wijl immers het levende in een oneindigheid van middelen bestaat.

Voor het zoo onmiddellijk, als het ware weder spontaan geboren leven, zullen alle hoorders toegankelijk blijken, zoodat men het wonder bijwoont, dat een waarlijk groot komiek ook de domsten en slaperigsten meesleept in een vaak door hen zelven onbegrepen lach. Een zoodanig vermaakt auditorium kan getuigen: ‘de Geest is waarlijk is ons midden’.

Hier waren wij gaarne de toovertuinen van Shakespeare's comedies binnengegaan, doch een streng opponent houdt ons terug. Herbert Spencer, in zijn essay ‘The physiology of laughter’, wil, naar wij zagen, de lachuitbarsting verklaren als de ontlading in het spierstelsel eenen overmaat van psychische energie. Hij denkt daarbij aan een tooneelvoorstelling, welke de gemoederen der toeschouwers onder spanning brengt door de lotgevallen van een held en een heldin, eindelijk tot ontspanning door hun gelukkig tot stand komende verbintenis.

Op dat verheven oogenblik, onderstelt hij, verschijnt een onnoozel geitje ten tooneele, kijkt eens benieuwd de zaal in, nadert de minnaars, al snuffelend aan hun kleeren.

‘You cannot help’ - meent Spencer - ‘joining in the roar which greets this contretemps’.

En waarom, betoogt hij verder, kunt ge dit niet? De door de verzoening vrij gekomen energie zou haar adaequaten afvoer hebben gevonden bij een natuurlijk verloop der dingen. Thans, door de verschijning van het geitje, worden de kanalen, door welke die afvoer zou hebben plaatsgehad, plotseling verstopt: ‘There results an efflux through the motor nerves to various classes of the muscles, producing the half-convulsive action we term laughter’.

Geschiedt dit bij alle toeschouwers tegelijk en op dezelfde wijze? Neen, erkent Spencer, sommige toeschouwers lachen niet. Het zijn degenen die wezenlijk in de stemming waren. Geen geitje, al komt het nog zoo zeer te onpas, vermag hen daarin te storen. Misschien zelfs worden zij wel boos en vervallen in andere uitingen van psychische ontlading door middel

van het musculair systeem. In elk geval, het effect der lachuitbarsting is niet bij allen even zeker.

Welnu, wagen wij op te merken, wanneer het effect niet volstrekt zeker is, hebben wij hier ook niet een zuiver voorbeeld. De lachers blijken namelijk juist degenen, bij wie de spanning (of ontspanning) door de verzoening der gelieven teweeg gebracht, niet zoo bijster hevig werkte. Dat zijn dus de dommelaars, de afgedwaalden, die eigenlijk met hun gedachten elders waren, de oppervlakkigen, en zij die naar den schouwburg zijn getogen om door welk middel ook te worden vermaakt - men kan de varianten nog nader uitzoeken bij den ervaren Tooneeldirecteur in Goethe's 'Vorspiel auf dem Theater'. Zoolang het spel zijn geregelden voortgang heeft, wordt hun belangstelling gevoed, beziggehouden althans. Het kleinste incident echter haalt hen er uit: zoo de kluchtige verschijning van het geitje. Hun lachen bestaat blijkbaar minder in de plotselinge ontspanning eener spanning, dan in de blijdschap om een afleiding uit dit toch eigenlijk vervelende gedoe.

Of men kan het ook zoo beredeneeren: zulke toeschouwers geneeren zich een beetje voor hun gevoelens. Zij ondervinden het als ongewoon en dwaas, zooveel opwinding te besteden aan een paar onverschillige gelieven, want wat is Hecuba voor hen? Zoo voelen zij zich gehinderd door den min of meer belachelijken toestand van opwinding, waarin zij verkeeren, en alleen te redden zoolang de geheele toeschouwersmassa daarin homogeen blijft, hetwelk geschiedt zoolang het spel de emotie voortdurend onderhoudt en voedt.

De verschijning van het geitje brengt alles in de war. Plotseling worden zij zich van hun dwaasheid sterk bewust. Was het niet mal, zich van de wijs te laten brengen door de fictieve lotgevallen van fictieve helden? Waarlijk, zij schamen zich voor zichzelf en voor elkander. Om nu te toonen dat zij van wezenlijke, dwaze ontroering waren vrijgebleven - spel is immers spel - ontladen zij zich in een schaterenden lach - 'the roar', waarin iemand als Spencer zelf 'cannot help' te worden meegesleept.

Zoo wij goed opletten, wat krijgen wij hier te zien? Den beneden zijn doen gezonken burger, die opeens kans krijgt zich boven een dwaze (naar hij meent) situatie te verheffen. Hij

vindt zijn zelftevredenheid terug door het verlossend optreden van het critische geitje.

En de wezenlijk ontroerden? De wezenlijk ontroerden - moesten niet juist zij de ware objecten blijven in Spencers voorbeeld? - schamen zich daarentegen voor hun medetoeschouwers en maken zich over de rustverstoring boos. Zij zouden het komische geitje ‘kunnen vermoorden’.

Waarmede het gestelde komt te vervallen.

Tevens - om het in het voorbijgaan op te merken - Bergsons lachen als sociaal correctiemiddel, want is het aan te nemen dat dit schaterend publiek bedoelt, het geitje - of wie anders? - tot zijn fatsoen terug te brengen?

Het lot van hen, die het beroepsmatig opwekken van den lach te kwader ure tot hun broodwinning hebben verkozen, is niet benijdenswaardig. Vermaard zijn hun meestal sombere gezichten. Gemeenlijk zijn deze menschen beter dan hun publiek en moeten zij, om de gunst en recommandatie te behouden, voortdurend lager grijpen. Misschien tot aan het opzettelijk ten tooneele drijven van een geitje.

Want laat het nog eens duidelijk gezegd zijn: er is niet één lach voor ons allen.

De lachstof, welke voor zeer velen bedoelt te dienen, zal noodzakelijkerwijze slechts gevonden kunnen worden in de sferen, waar de geest dier zeer velen zich gemeenlijk beweegt. Wel kunnen collectieve suggesties een gezamenlijkheid voeren boven het peil der enkelingen, waaruit zij is samengesteld, kan wie slechts de genade bezit het wonder volbrengen, de som der waarden te verheffen boven het bloote optelgetal. Meestentijds echter ziet men Jan Publiek zijn beroepsmatige vermakers - ‘amuseurs’ noemde hen Louis Couperus in een melancholieke ironie - naar beneden halen, en op den duur, den oorlog moe, stellen dezen zich tevreden met een ‘goedkoop’ succes.

Wat dan voor allen wordt toebereid, zal nu toch zeker alle monden smaken?

Ziehier een vergissing, waar men niet met den eenvoudigen dooddoener, dat ‘uitzonderingen den regel bevestigen’ afkomt. De afkeer van wat als lachopwekkend wordt te hooren

gegeven of vertoond, kan voor sommigen zoo onoverkomelijk worden, dat zij, gekomen om zich te ontspannen en te lachen, eerder aan huilen toe zijn.

Ieder intelligent mensch kent de eigenaardige verstrakking, deverstarringaller vermogens, teweeg gebracht door pogingen om te doen lachen door daartoe (voor hem) ongeschikte middelen. Een flauwe clown, een banale grappenmaker, een gedicht met versleten rijm, een blijspel of een film, waarin het honderd maal gehoorde en geziene zonder geest wordt herhaald, brengen in stede van een geluksgevoel een gevoel van diepe ellende teweeg, inplaats van de spiervertrekkingen die het lachen uitmaken (of vergezellen) verstijging van de kaak en de krampige ontspanning, die men 'geeuw' noemt.

Niets werkt zoozeer vermoeiend op den geest als spelen met den geest door het opwekken van verwachtingen, die niet in vervulling gaan. Het is of men een hond laat springen naar een kluif en hem dien dan onthoudt. Maar de naargeestigste naargeestigheid van alles is zich bevinden onder een publiek, dat lolt om al te laag begrepen grappen. Men kan daar lichtelijk misanthroop bij worden.

Deze trieste ervaring zal er ons toe leiden, geen algemeen criterium te zoeken voor de aanleidingen tot lachen. Elk voedt zijn lachlust naar het hem past. Tusschen handtastelijkheden, die een wulpsche kermisvrijster doen schateren en de als een étude fijn gespeelden humor van den levenswijze, liggen de mogelijkheden talloos.

Kunnen wij die allen toch in één toonschaal vangen? Voldoen zij aan dezelfde algemeene wet? Wij maakten hier onderscheid tusschen *aanleiding* en *reden*. Indien wij de lachprikkels moeten onderscheiden naar de proefpersonen, behoeft dit niet in te sluiten, dat voor de eigenlijke gronden van het lachen geen wet zou zijn te vinden.

Hier, inderdaad, komt ons het onderzoek nog vruchtbaar voor, en in het volgende zullen wij trachten hetzelfde reagens te laten werken op zeer uiteenloopende objecten.

Houden wij ons bij Hobbes.

Zijn enkele definities blijken verwonderlijk kiemkrachtig.

‘Laughter’, stelt hij voorop, ‘is always joy’ - welk woord wij met levenslust vertaalden.

Zelfs bij Freuds zuigeling mogen wij die ‘joy’ onderstellen: voldaanheid om verzadiging - waarom óververzadiging, die de maag bezwaart? waarom niet veeleer een gevoel van: ‘hé was dat lekker!’ of: ‘dat doet 'n mensch goed!’?

En de moegezogen schrok sluit de oogen om als een reus tevreden in te slapen.

Straks zal datzelfde thans uitgeruste, niet meer volgeladen kind, in staat blijken zijn moeder te verrukken met een glimlach. Ook lekker slapen immers maakt tevreden.

Van dien glimlach zagen wij hierboven de mechanisatie, doch weder blijkt de oorsprong: levensvreugd. Zij althans staat bij dien oorsprong als een goede fee.

Ook de moeder, die den glimlach opwekt, vindt het leven goed.

Of men daarbij, met Freud alweder, het glimlachen als ‘Grundphänomen des Lachens’ mag beschouwen, blijft nader te bezien. Het begin van lachen is de glimlach, ook het eind. De zuigeling schetst de grimas van den lach, het blijft bij een ‘aanzet’ zooals de schilders zeggen, de wijze zal haar voltooien en verfijnen.

‘Joy’ dus, levenslust, en vaak lichamelijk gedetermineerd. Wij zagen het bij de kermisvrijster, wij vinden een opmerkelijke bevestiging bij den acrobaat. Wie kent niet den ‘stereotiepen’ glimlach van den circusbuitelaar, waarmee hij, als met een knevel van gebaren, den bijval uitlokt en ervoor bedankt? Nog hijgt zijn borst, trillen zijn spieren van de krachtsinspanning, maar hij is tevreden met zichzelf, zijn wezen glanst van genoegen over de goedvolbrachte taak. Zijn lichaam, wat was het gehoorzaam, lenig, veerkrachtig, sterk! wat was het mooi! Hij ondervindt daarvan de prettige gewaarwording - nogeens: ‘joy’ - en eerlijk gezegd, hij is een beetje ijdel ook, de bijval doet hem goed. In zijn dankbetuiging zijn klaarblijkelijk tevredenheid en zelftevredenheid gemengd.

Opnieuw vinden wij bij Hobbes het hier kenmerkende woord, zij het eenigszins anders toegepast, het woord: ‘elegant’. Een *elegante* gewaarwording van meerderheid, van welgeschapenheid en gezondheid, de voldoening ook over een

elegant, dus licht en gemakkelijk volbrachte, taak - ziedaar wat, zonder toeschouwers die juichen, duikers en schermers, biljarters, gewichtenheffers, zelfs sjouwerlieden onder een zwaren met gemak gelichten last, den glimlach van zelfvoldoening om de lippen brengt.

Nu ziet de Engelsche wijsgeer in zulke voldoeningen en zelfvoldoeningen het resultaat eener vergelijking. 'Also men laught', lezen we, 'at the infirmities of others by comparison wherewith their own abilities are set off and illustrated'.

Men zal opmerken, dat de vergelijking, waarvan hier sprake is. bij den glimlachenden acrobaat ontbreekt. Hij immers vergelijkt niet, hij ondervindt alleen de 'joy'. Nu kan men vreugd der zelfvoldoening bereiken op twee manieren: door het primair besef der eigen meerderheid, of door het besef der minderheid van anderen. Ten behoeve van het publiek, dat ook zijn vroolijk kantje vraagt, brengt de ervaren circusdirectie deze beide elementen bij elkaar. Zij laat immers tegelijk met den handigen acrobaat den onhandigen, den clown, optreden als zijn tegenstelling. Het publiek geniet zoodoende de voldoening door vergelijking, doch van den acrobaat kan men dit niet zeggen: de fraai volbrachte toer schenkt zelf de vreugde, die hem glimlachen doet.

In de uitwerking van dit veel onderzocht gegeven zou men drie scholen kunnen onderscheiden. De Engelsche spreekt bij voorkeur van het meerderheidsgevoel over lichamelijke gebreken en tekorten bij anderen: men herkent het land der sport; de Fransche stelt de tegenstelling in het licht tusschen automatisme en leven, tusschen stompzinnigheid (sleur, gewoonte) en geestigheid (levendigheid, slagvaardigheid): hier geldt vooral het geestelijk criterium. Terwijl de Duitsche meer gewicht legt op de overwinning van weerstanden, het losmaken van remmen, besparing van energie en - redenatie.

Daarover straks nog even. Wanneer Hobbes de zelfvoldoening van het lichamelijke naar het geestelijke overbrengt en als het wezen van de grap (jest) erkent 'the discovering and conveying to our minds of some absurdity of another', dan nuanceert hij met het reeds genoemde adjectief, hij spreekt namelijk van 'the *elegant* discovery', enz. De geest, mag men hieruit afleiden, doet nog iets anders als tegenstellingen maken.

De geest bovendien verheugt zich in zichzelf. Is er genot in het ondervinden van lichamelijke volmaaktheid, er is ook genot in de bewustwording van de lenigheid des geestes. De geest blijkt meerdere in vergelijking met een anderen geest en voelt deswege voldoening, maar ook verheugt hij zich in eigen sierlijkheid van doen. Hij ontdekt zijn meerderheid op 'elegante' wijs. Zoo mogen wij in den 'joy' meer zien dan enkel 'Schadenfreude'. Inderdaad, wie lacht 'freut sich des Lebens'.

Dit element behoort er noodzakelijk bij. Hobbes en zijn volgers hebben blijkbaar geen raad geweten met de vergelijking en het daarbij ontwakend meerderheidsgevoel alleen. Wanneer de vergelijking in ons nadeel uitvalt, merkt de Engelschmanop, of zij treft vrienden, wier lot wij deelen, in die gevallen blijft het lachen achterwege.

Wij houden dit voorloopig voor onjuist. Men kan, in een sfeer van onbevangenheid, wel degelijk om zichzelven lachen, of goedig een vriend mee in het ootje nemen. Misschien kan hier de 'elegance' ons helpen - wat is besef van meerderheid zonder zwierigheid van geest!

Reeds zagen wij dat de Duitsche school - hiervóór werden Jean Paul en Freud genoemd - van meerderheidsgevoel als motor bij 'komische Lust' weinig wil weten. Ook Hobbes zelf blijft beneden zijn aanvankelijk zoo gelukkige inspiratie, wanneer hij Sir William Davenant dient van repliek wegens diens 'Preface before Gondibert'. Zeer ernstige en plechtige lieden, geeft hij toe, lachen niet. Zij doen niet aan vergelijkingen die den hoogmoed voeden en vinden ook geen vreugd in zelfverheffing, 'Great persons, that have their mind employed on great designs, have no leasure enough to laugh, and are pleased with the contemplation of their own power and virtues, so as they need not the infirmities and vices of other men to recommand theirselves to their own favour bij comparison, as all men do when they laugh'.

Slechts hij, redeneert hij verder, slechts hij die klein is moet zich groot houden door te letten op andermans gebreken. 'Therefore much laughter at the defects of others is a sign of pusillanimity. Great minds compare themselves only with the most able.'

Deze wijsheid in bef en toga voor ernst genomen en niet

voor ironie, waarop zij verwonderlijk veel lijkt, zouden wij moeten zeggen: ‘de nacht heeft raad gebracht.’ Toch leek ons de eerste ingeving de beste, want wij vergeten niet het voorbehoud ‘elegant’, dat nu juist alle zwaarwichtigheid bij deze dingen zoo gelukkig ophief. Het paste in den mond van iemand die gezegd had: ‘laughter is always joy’.

Evenmin vergeten wij een ander voorbehoud, dat nieuwe perspectieven opent.

Deze voorstelling eener meerderheid moet namelijk, zegt Hobbes, plotseling ontstaan. Een ‘*sudden* imagination of own odds and emenency’; verder, waar het over ‘jests’ gaat: ‘*sudden* conception of some ability in himself that laughs.’ En nog eens verder herhaald: ‘*sudden* glory in the passion which makes those grimaces called laughter.’

Ook hier weder is het adjectief belangrijk. ‘Elegant’ drukte uit, dat de lachende een moeilijkheid heeft te overwinnen, niet op de wijze van Spencer door de ontlading van spanningen langs een te engen weg of naar Freuds formule door ‘Ersparung von Aufwand’[1)], maar door de overwinning dier moeilijkheden *spelenderwijs*. Het hoofdmoment ligt, schijnt ons, in het spel, niet in de moeilijkheden.

Nu moet, behalve ‘elegant’, deze overwinning (‘glory’) ook snel geschieden (‘sudden’). Het plotseling besef van, de plotselinge vreugd over een meerderheid.

Noodzakelijkerwijze als gevolg van vergelijking met iets minders? Spencer wil er niet van weten, Jean Paul niet, Freud niet. Terecht, naar ons voorkomt. Doch in hun wrevel over de naar hun gedachte onjuiste conclusie, miskennen zij het toch zoo treffend telkens herhaalde voorbehoud. ‘Elegant’, en ook ‘sudden’.

Dit kenmerk der plotselingheid heeft ook anderen getroffen, wanneer zij het hebben over de grap, den humor, de geestigheid die lachen doen. Een omslachtige geestigheid immers is

1) Der Vorgang der ersten Person des (Witzes) erzeugt Lust durch Aufhebung von Hemmung, Veringerung des lokalen Aufwandes; er scheint nun nicht eher zur Ruhe zu kommen, als bis er durch die Vermittelung der eingeschobenen dritten Person die allgemeine Erleichterung durch die Abfuhr erzielt hat.

niemendal. Jean Paul citeert Shakespeare, die den wijdloopigen Polonius zeggen doet: ‘brevity is the soul of wit’[1]. Zelf meent hij: ‘Der Witz ist ein blosses Spiel mit Ideeën’, waarbij Hobbes' woord ‘elegant’ niet kwalijk schijnt te passen. K. Fischer valt hem bij, zeggende: ‘der Witz is ein spielendes Urteil’, en elders wordt gesproken van een ‘Syllogismus der Empfindung’. Aardig gezegd, doch niet zoo treffend juist. Want leidt het syllogisme snel tot een conclusie, daarmede is in het algemeen geen lachwekkend effect bereikt. Kant meent: het komische kan ons slechts een *oogenblik* foppen; hij spreekt ook over de *plotselinge* oplossing van een verwachting in een niets. Ook Heymans wil, dat het proces schielijk verloope: ‘Aufeinanderfolgung von Verblüffung und Erleuchtung’. Iedereen weet, dat slagvaardigheid doet lachen. Het geestige wordt door Th. Vischer treffend aangegeven als ‘Fertigkeit *mit überraschender Schnelle* mehrere Vorstellungen, die nach ihrem innern Gehalt und dem Nexus dem sie angehören, einander eigentlich fremd sind, zu einer Einheit zu verbinden.’ De bedoeling wordt duidelijk door de ontleding van het effect eener zwaarwichtige woordspeling[2]:

Eifersucht ist eine Leidenschaft,
Die mit Eifer sucht, was Leiden schafft.

De *kortheid*, zegt Vischer, ontbreekt hier om ‘Witz’ te vormen. Daarom lacht niemand. Er valt veel te begrijpen, maar de lacher krijgt er zijn tijd voor, daarom lacht hij niet.

Hier zijn dus allen het tamelijk wel eens. Doch waarom heeft het lachen zulk een schrikkelijke haast? Oververnuftige geesten ziet men met blijkbaar welgevallen een woordenspel als het hierboven aangehaalde uiteen pluizen, prepareeren en determineeren als een opmerkelijkinsect. Hun brein is een insectarium, een postzegelalbum, en wie zal zeggen dat het met vernuft verzamelen geen genoegens biedt?

Toch lachen zij niet, wijl het aan schielijkheid ontbreekt. Evenmin lacht hij, die een grap bij den eersten aanloop niet aanstonds heeft begrepen. Men moet hem te hulp komen met een uitlegging en die uitlegging vordert tijd. Waar zoo omslachtig de ezelsbrug gelegd wordt, mist hij den sprong.

1) Wie lacht hier? De zeurkous Polonius is geen onverdacht getuige.
2) Van Schleiermacher.

Er gebeurt ook nog iets anders, daarover straks.

Allengs hebben wij ons verwijderd van het gebied der lichamelijke prikkelingen en voldoeningen. Waar het begrip ‘geestigheid’ verschijnt, zijn de zatte zuigeling, de kermisvrijster, de gelukkige moeder, de acrobaat zelfs verre.

Wij bevinden ons in de strenge gebieden van den geest.

Jean Paul heeft uiteengedaan, en Bergson volgt hem na, dat ‘im moralischen Reiche’ van klein en groot geen sprake kan zijn. ‘Es bleibt also für das Lächerliche nur das Reich des Verstandes’ over. Ook daar, waar ernstige mannen hun eigen deugd beschouwen als de fakir zijn geboorteteeken, heeft de lach, naar Hobbes' meening, weinig kans. Bergson leert: het lachen heeft geen grooteren vijand dan de ontroering. De onverschilligheid (gelatenheid) is zijn natuurlijk milieu. Het richt zich tot het zuivere intellect.

Dit alles heeft, welteverstaan, niet meer betrekking op het lachen in het algemeen, dat, naar wij bevonden, zeer wel tot stand kon komen door prikkels die geenszins des geestes zijn, maar op den lach als uitingsverschijnsel bij het deel hebben aan een geestigheid, een grap.

Vanwaar, in dit geval, de drang tot lachen?

Om te beginnen: wat is een geestigheid? Ze moet, zagen wij, kort zijn en onverwacht. De schielijke kortsluiting tusschen van elkaar gelegen voorstellingen. De bloote associatie is hier niet voldoende. Zij kan ten hoogste een stille genieting geven, de kleine vreugden van een geestelijk peuteraar om de beloken vuurtjes van zijn smeulende vernuft. Lach echter wordt slechts ontstoken door de snel overschietende vonk.

Van ‘vonken des vernufts’ gesproken, wat hebben zulke vonken voor lachwekkends?

Laat ons toch niet vergeten, dat de lach altoos geboren werd uit ‘joy’. Er moet, om levensvreugde bewust te maken, een prettige gewaarwording zijn. Van zuiver geestelijken aard ditmaal. Waarin kan die bestaan?

Het woord ‘gedachtensprong’ brengt ons misschien op goede wegen. Springen schijnt voor hem, die rap van lijf en leden is, plezierig werk. Uiting van levenslust en ook als ervaring, als bevestiging van wat de sportslui ‘fit’-zijn noemen,

een genot. Niet enkel acrobaten voor hun broodje, ook sportkampioenen voor hun genoegen zien wij als jonge meisjes lachen.

Waarom zou acrobatie des geestes geen daarmee overeenkomstige voldoening schenken?

Onderstelt een publiek van goede en minder goede 'verstaanders'. De goede verstaanders springen de 'pointe' alvast tegemoet. Zij zijn als tennisspelers of schermers, die den aanval behendig volgen en rap opvangen op het juiste oogenblik. Triumfantelijk markeeren zij hun punt. De 'zet' 'zit'.

De loome halfverstaander is er zoo vief niet bij. Hij laat zich geleidelijk voorbereiden. Hij volgt het spel van den verteller, die hem met listige kunstgrepen tracht te leuren en te vangen. Aan hem is de beroepsgrappenmaker het best besteed. Die weet, technisch, wat hij doet. Die zich vakmatig instelt, als een reclame-deskundige, op de begripscapaciteiten zijner hoorders en er voor zorg draagt, dat de sprong, waarmede hij zijn anecdote eindigt, niet te wijd wordt voor hun geestelijke acrobatie.

De slechte verstaander, eindelijk, is niet in staat dien sprong te maken. Wanneer allen lachen, zit hij er verlegen vragend bij. Men moet zijn geestelijke doofheid te hulp komen met een uitlegging hoe het ook weer zat. Is hij er eindelijk zoodoende achter, dan lacht hij ook. Uit vreugd, zoudt ge denken, om zijn bot gebleken vermogens? Neen, uit vrees voor dom gehouden te worden of zich anders te gedragen dan de anderen. Misschien ook uit vriendelijkheid of in een zielig besef van wat hij mist. Een goeïge, domme lach, die weer den lachlust gaande kan maken der anderen, in een plotseling besef van hun superioriteit.

Nu zal het, willen wij misverstand ontgaan, goed zijn de nadruk niet al te zeer te laten vallen op deze laatste mogelijkheid. Ook de goede en halfverstaanders immers, hebben in eersten aanleg niet uit leedvermaak gelachen. Zij hebben zich niet door vergelijking superieur gevoeld. Slechts ondervonden zij het besef hunner geestelijke vaardigheid als levensvreugd, als 'joy'.

Zich van die vaardigheid bewust, of sterker bewust, door vergelijking met anderen?

Welke anderen?

Indien zij uit vergelijken gingen, zouden zij er misschien toe komen, zich te vergelijken met den geestigen verteller, wat bleef er dan van hun superioriteit?

Waaruit we dus leeren, dat die superioriteit niet eerst op vergelijking wacht om 'bewust' te worden. Zij wordt ondervonden als een vreugd om eigen positief vermogen. Zij is de blijdschap om een welvolbrachte gymnastiek, een aangename ontspanning na de spanning van het brein, zij is de vreugd om den pijl die losschiet en treft, zij is 'joie de vivre'.

Hier komen nu, met de 'joy', ook de 'elegance' en de 'suddenty' tot hun recht. Een vlotte geestessprong, met sierlijkheid volbracht, ziedaar reden tot blijdschap, die doet lachen.

En nog een ander element voegt zich hierbij. Wij volgen nogeens Hobbes. Wat lachen doet, meent hij, moet nieuw en onverwacht zijn. Verrassend dus. Het gewone, afgestane werkt niet. Daarom zou men niet lachen om eigen grappen.

Ook anderen meenen dat, en Freud licht nader toe. De hoorder lacht: hij wéét immers niet. De grappenmaker onthoudt zich van lachen: hij immers wéét. Alleen wanneer hij een grap creëert, zelf voortbrengt, lacht hij ook, wijl de kurz. sluiting in het vernuft hem goed doet.

'Die Witzes-lust aus solchem (woordspelings) "Kurzschluss",' merkt Freud op, 'scheint auch um so grösser zu sein, je fremder die beiden durch das gleiche Wort in Verbindung gebrachten Vorstellungskreise einander sind, je weiter ab sie von einander liegen, je grösser also die Ersparung an Gedankenweg durch das technische Mittel des Witzes ausfällt.'

De ervaring is juist: hoe wijder de gedachtesprong, des te grooter zal de vreugd zijn om het gelukken. Of echter besparing van tijd, gedachtengang, moeite, hoe men het noemen wil, die vreugd voldoende motiveert, lijkt twijfelachtig. Zal niet veeleer de vreugde liggen in de overwinning der moeite, zooals, naar een fortuinlijk woord, 'de vreugd is in het snijden der padi, die men geplant heeft'? Men kan het haast mathematisch bewijzen. De trage van geest immers lacht niet mee.

Waarom niet? Het lag juist in zijn lijn, zich te verheugen over een besparing van geestelijken arbeid. Doch neen, hij heeft van die besparing niets gemerkt, hij heeft eenvoudig den sprong niet meegemaakt. De ruimte was voor zijn acrobatiek te wijd. Zoo blijven juist de armsten van de winst verstoken, gelijk het altoos gaat: wie heeft, dien alleen zal gegeven worden.

Doch is het waar, dat de grappenmaker zelf om zijn grap niet lacht?

Poovere grappenmaker!

Hij zit dus met een zuurzoet gelaat te vertellen, offert zich op voor anderen, opdat zij zullen lachen, terwijl hij eigenlijk zich verveelt. Hij is een droog komiek, een pince-sans-rire, een binnenvetter.

Zulk een contrast tusschen de grap, die gaat geboren worden, en het ernstige gezicht van den verteller, die haar baart, zou op zijn beurt weer geestig en lachwekkend kunnen zijn. Doch moeten wij werkelijk aannemen, dat de ‘eerste persoon’ niet meedeelt in de algemeene pret?

Dugas[1)] is van meening, dat de ‘eerste persoon’ meelacht ‘par ricochet’ - ‘van de weeromstuit’ zeggen wij.

Waarom?

Uit vriendelijkheid misschien, om niet door een onpassend gezicht de stemming te bederven? Wie lacht om eigen grappen, staat slecht aangeschreven. Toch zien wij de ‘eerste persoon’ zijn reputatie er aan wagen. Is wellicht het contra-effect, dat op hem inwerkt, sterker dan de vrees? Lachen, zelfs uit de tweede hand, kan ‘onweerstaanbaar’ zijn.

Houden wij ons toch liever aan den levenslust, de ‘joy’. Ook den verteller doet het lachen blijkbaar goed. Zie hem genoegen hebben, zooal niet in eigen geestigheid, dan toch in het debiet daarvan.

Den beroepsgrappicus kan men ervan verdenken, de grimas in de plaats te stellen van den lach, zich een gelegenheidsgezicht aan te meten, dat alvast vroolijkheid bij de hoorders schept, ja, om de pret die er blijkbaar door wordt aangekondigd, bij voorbaat lachen doet, nog vóór en aleer de grap zelf is geboren.

1) ‘Psychologie du Rire’.

De dilettant, indien wij zoo mogen onderscheiden, zal in deze dingen minder vaardigheid bezitten. - Waarom lacht hij?

Freud weet met het verschijnsel niet goed raad. Hij stelt twee onbeantwoorde vragen:

1. waarom lachen wij om eigen grappen niet?
2. waarom moeten wij grappen verder vertellen?

De leer van het opgestopt effect kan ons weinig helpen. Zou echter de oplossing van het raadsel niet daarin kunnen liggen, dat wij hier geen proppen hebben, die te nauwe halzen uit moeten, ook geen 'Aufwandersparung', - integendeel: een vreugd in het gemakkelijk, elegant en snel volbrengen der ontlading?

Zoo zou dan ook begrijpelijk worden hoe de herhaling van dit genot, de herhaalde koene sprong, om nog eens den acrobaat tot getuige op te roepen, weer nieuwe vreugd vermag te schenken, en indien dit in gezelschap van kameraden kan geschieden (trouwens de herhaling onderstelt een nieuw publiek) zal deze 'gedeelde vreugd' des te sterker worden ondervonden. Wanneer het lachen in gezelschap beter deugd doet, zal men zich dan verbazen, wanneer de lacher gezelschap zoekt?

Onverklaarbaar daarentegen zou het zijn, indien de grappenmaker, die een gezellig mensch is, niet zelf weer meelachte om zijn geslaagde grap. Doet hij dit soms alleen uit imbeciliteit? Omdat hij het van de weeromstuit niet kan laten? Of slechts, als de beroepsman, dien wij zooeven onderstelden, uit technische overweging?

Een grappenmaker of komiek is niet hetzelfde als een geestig man. Het onderscheid tusschen beiden kan vergeleken worden met dat tusschen den tooneelspeler en den schrijver. De functie des laatsten is creatief, maar is die van den eersten louter reproductief? Wij zagen dat ook in het reproduceeren van bestaande grappen scheppingsvreugde gelegen kan zijn. De surprises mogen den opsnijder niet meer verrassen, hij geniet zijn plezier om de wijze, waarop hij ze uit de verpakking wikkelt en den volke vertoont. Ook hij kan zijn een vinder en een schepper, zij het dan meer bizonder in de voordracht.

Voor den geestigen mensch bestaan geen gereedgemaakte grappen. Hij reproduceert niet. Hij is er ook niet op uit om ten allen tijde, uit elke aanleiding geestigheiden te plaatsen. Daarmede zou hij zijn gehoor afmatten en zich zelf de vreugd ontnemen van de zeldzame, kostbare vondst. Maar zijn wezen glanst van nog ongezegde dingen als kwarts van goud. Hij zal dit goud zelden laten blinken, geen groote korrels te voorschijn halen om een dom publiek te overbluffen, neen zijn grootste voldoening zal hierin bestaan, ook voor hem zelf verborgen rijkdommen met ware vindersvreugde in zichzelven te ontdekken.

In zijn gesprekken en schrifturen zal deze geest gedurig aanwezig zijn, vaak voor oningewijde hoorders en lezers onverstaanbaar. Maar de goede verstaander, dat is zijn gelijke, geniet ervan mee. Gelijk Romeinsche Auguren elkaar niet konden aanzien zonder glimlach om alles wat zij te zamen wisten, zoo zal tusschen menschen van geest een vrijmetselarij bestaan, die nauwelijks haar teekens behoeft te toonen om het geluk teweeg te brengen, dat lachen doet. Glimlachen. Want in deze gewesten schieten geen bliksems over, er rolt geen schaterend gedonder. Hoogstens een kleine vonk, die flitst van pool tot pool, en het is goed geweest en weer voorbij.

Ook zijn dit niet altoos ‘vonken des geestes’. Veeleer zou men het moeten noemen het stille glanzen eener geestesgesteldheid. Vandaar dat Hobbes zich vergiste toen hij zich de bewering liet ontlokken, dat ernstige mannen wel wat beters hebben te doen dan zich gewonnen geven aan de prikkels, die lach verwekken. In goed gezelschap schuddelacht men niet. Wanneer des levens betrekkelijkheden blijkbaar worden, glimlacht veeleer de stemming, de monden worden er nauwelijks door geplooid.

Dezen glimlach zien wij als de voltooiing van de grimas, die bij de verzadigde zuigeling begon. Uit den vagen aanzet groeide, zich zuiverend van pathetiek, de fijne, stille schilderij.

Zoo vonden wij dus bij dit onderzoek geen principieele verschillen tusschen de velerhande aanleidingen tot lachen. Of juister: tusschen de prikkel en het effect blijkt een tweede aan-

leiding ingeschakeld, een altoos aantoonbare en constante: de ‘joy’ de pret, het geluk, de levensvreugde.

Het kan voorkomen, dat die vreugde alreeds als klankbodem of als middenstof aanwezig was: in vroolijk gezelschap, in de groep moeder-en-kind, onder verliefden. Welnu, dan heeft de uiting, het lachen, ook weinig stimulans meer noodig om zich met groot gemak te openbaren. De kermisvrijster reageert op de handtastelijkheden van haar vrijer met een gullen schaterlach; een brutale derde, indien hij het waagt haar aan te raken, zal haar plezier in heftige verontwaardiging doen omslaan. Een lollende menigte vat elke aanleiding om te lachen aan, maar hij die in haar pret geen aandeel heeft, keert zich misprijzend af. Gelukkige gelieven lachen den ganschen dag. Beproef al wat zij zeggen stenografisch weer te geven, zij zullen zelf hun reacties niet meer begrijpen. Wijl aan dit nuchter verslag het geluk ontbreken zou, dat slechts naar aanleidingen, hoe gering ook, zocht om zich in den lach te toonen.

Zoo vele aanleidingen, zoo vele soorten van den lach. Zoovele menschen, zoovele wijzen van levensvreugde ondervinden en mee te deelen in een blij grimas. Behalve geluk om lichamelijke, ‘zielige’ of geestelijke voldoening, wordt vindersvreugde aanleiding tot lachen.

Men zal daarvan een curieus bewijs kunnen leveren, wanneer men tracht in goed gezelschap te spreken over dringen, die men daar niet noemt. Een geestigheid behoeft niet slecht te zijn omdat zij tevens plat is. Doch men zal meestal aanleiding hebben, dit platte te vermijden door omschrijving. Bekend is de omschrijving ‘het woord van Cambronne’, door de Franschen gegeven aan de ruwe uiting van den generaal der garde, toen men hem in den slag bij Waterloo van overgave spreken kwam.

Welnu, ge zult bevinden dat zulk een omschrijving als geestigheid wordt ondergaan. Men zoekt naar het woord, dat er niet staat. Men weet het aanwezig en durft het toch niet vinden. Men wil het radend ongeraden laten. En terwijl men het om de onsmakelijkheid verwerpen zal, waardeert men glimlachend de vernuftige verpakking.

In elken vorm is lachen levensvreugd. Zuigeling, kermis-

vrijster, acrobaat, marktschreeuwer, handelsreiziger, Moos, de Augur die wel weet waar Abraham de mosterd haalt, de fijn geslepen levenskenner, ontmoeten elkander in dit algemeene teeken. Zelfs de erotisch ontstemde, die viezigheden neerkrast op een deur, zelfs de in hoogmoedswaan gevangen zot.

‘Als 't kindje binnenkomt, lacht heel het huisgezin.’

Waarom?

KEES VAN BRUGGEN

Storm over de Adria

In de opwinding, in Italië gewekt door de verminking van twee steenen leeuwen te Trogir(Trau) in Dalmatië, lekten de vlammen op van een al lang smeulend vuur. De aanleiding van die opwinding is bekend. De Venetianen hebben van hun overheersching over dat gebied in vele plaatsen afbeeldingen van leeuwen gelaten. Deze gedenkteekenen van een eerwaardig verleden werden door de Oostenrijkers geëerbiedigd. In het sindsdien bij Zuid-Slavië getrokken land duchtte men al lang een aanslag. Langer dan tien jaar geleden bakende de regeering te Belgrado dienaangaande haar houding af met het gevolg, dat slechts de leeuw, die de vesting van Sebenico siert, vernield werd.

De daders van Trogir hebben zich zelf aangegeven en hun daad toegelicht. Ze gingen ertoe over, omdat in Italië de Venetiaansche leeuwen als het beste bewijs van zijn rechten op Dalmatië beschouwd worden. De Italianen vergeten of geven voor te vergeten, dat de Venetianen niet veel meer dan de kuststrook bezet hielden. De daders konden ter rechtvaardiging of verontschuldiging o.a. plaatsen uit Italiaansche schoolboekjes aanvoeren, volgens welke het Servische leger zich gedurende den oorlog laf gedragen heeft en door het Italiaansche gered werd. Het zijn jongelui tusschen de 20 en 24 jaar, die naar het heet goed bekend staan en tot verschillende maatschappelijke kringen behooren. Er zijn arbeiders, studenten, een kantoorbediende en een spoorwegman bij. Ze schijnen niet tot een georganiseerde groep te behooren en de algemeene sympathie moet hun verzekerd zijn.

Tot recht verstand van de dingen wete men, dat die marmeren leeuwen in bas-relief de muren van de stad tooien en na het vieren van den nationalen feestdag op 1 December met

een metalen voorwerp geschonden werden. Zoodra dit bemerkt was gaf de burgemeester last alle bas-reliefs weg te nemen en in het stedelijke museum op te bergen. De strekking van die wandaad mag niet overschat worden. Wie den trots kent, waarmee men in heel Zuid-Slavië over de prachtige sporen van de Venetiaansche heerschappij spreekt en weet, dat de monumenten, over de Servische havens verspreid, vooral de vreemdelingen trekken, begrijpt, dat die aanslag onmogelijk aan een omlijnd of zelfs machiavellistisch plan ontsproten kan zijn.

Deze grond heeft in den loop van tijd meer dan eenige andere van meester gewisseld. Achtereenvolgens was hij een Grieksche kolonie en onder het beheer van de Romeinen, Kroaten, Turken, Venetiërs, het Fransche keizerrijk en eindelijk Oostenrijk. Men hoort er bijna alleen Kroatisch spreken en het aantal Italianen in Dalmatië wordt op nauwelijks 4,000 opgegeven tegen 700,000 Joego-Slaven. Al is deze provincie in eigenlijken zin nooit Italiaansch geweest, de tegenwoordige Italianen beroepen zich op de sporen van dat vroegere bestuur om hun welbekende dynamisme met redenen te omkleeden. De tegenspraak tusschen beide stroomingen - die welke van de bedrijvigheid hunner talrijke bevolking uitgaat en die, welke historische en zelfs archaeologische argumenten naar voren schuift - wordt met andere ‘feiten’ aangevuld of bedekt.

Mussolini heeft in December die verschijnselen van een ‘aan Italië vijandigen geest’ in den senaat opgesomd. Het is onnoodig ze te herhalen. Voldoende zij het te weten, dat de Duce daarin wel degelijk de uitvloeiselen van een plan ziet. En hij liet erop volgen: ‘de ware verantwoordelijken moeten vereenzelvigd worden met zekere elementen van de staatkundige elite van het buurland, voor wie een propaganda van haat en laster tegen Italië neerkomt op een poging, in het binnenland een zekere mate van cohesie tot stand te brengen en voor het buitenland een afleidende beweging te bewerkstelligen.’ Deze taal, deze wijze van argumenteeren hebben we meer gehoord.

In de tien jaren, die aan den oorlog voorafgingen, ontvingen de Serviërs verscheidene ultimata of dreigbrieven uit Weenen. Ze betroffen o.a. de bestelling van krijgstuig bij Creusot in stee

van in Oostenrijk, de inlijving van Bosnië en Herzegowina, de kwade behandeling, die den Oostenrijkschen consul te Prizren overkomen zou zijn en de aanwezigheid van Servische troepen aan de Dalmatijnsche kust of hun strategische posities naar den kant van Albanië. En wat Mussolini zei van een diversie werd van Belgrado tegen Rome aangevoerd, dat onder den dekmantel van die opwinding de sluiting van een douaneverbond met Albanië zou inleiden, waarvan de gevolgen voor de internationale politiek niet gemakkelijk te overzien zouden zijn. Inderdaad vertoont de verontwaardiging om het incident van Trogir de kenteekenen van een voorwendsel.

Wat heeft de Consulta daarmee voor? Zeker niet Dalmatië op welke manier ook in te palmen. Uit het oogpunt van de landsverdediging zou het bezit van die streek voor Italië een doodgewicht zijn. De kwestie is trouwens niet te berde gebracht. Iets anders is, dat zij de aansprakelijkheden van de Kroaten van die der Serviërs in engeren zin hoopte te scheiden. Ze gaat hierbij uit van de meening, dat er in Kroatië een separatistische beweging bestaat. Ze ziet voorbij, dat het streven van het gros der Kroaten onmiskenbaar federalistisch gericht is in de lijst van het vereenigde rijk. In deze richting heeft de Italiaansche regeering misgetast. De actie ten aanzien van Zuid-Slavië schijnt een tegenovergestelde uitwerking te hebben. De banden tusschen beide categorieën van de bevolking worden erdoor aangehaald. De Kroaten mogen grieven tegen de Serviërs hebben, zij wenschen in geen geval door de Italianen als Albaniërs behandeld te worden. Mussolini zelf legde de kaarten open, toen hij in den senaat van de Kroaten zei, dat zij ‘zich de beschaving van het westen, de beschaving van Rome hebben eigen gemaakt.’

Maar zelfs al had hij ter verwezenlijking van de oogmerken een diplomatieker voorbehoud in acht genomen, de irredentistische campagne van het genootschap Pro Dalmazia en de officieele aanmoediging, die het blijkbaar vindt, wijzen in dezelfde richting. Italië heeft eenige onderwijzers ten behoeve van die minderheid naar Dalmatië gezonden en moet rekening houden met elementaire wenschen van de ongeveer zes honderd duizend Zuid-Slaven, die het bij het vredesverdrag van Saint-Germain toevielen. Als het tusschen beide landen, wat

raadzaam zou zijn, tot een rondborstige gedachtenwisseling komt, kan ook de positie van Zara, de stad aan zee als een Italiaansche doorn in het vleesch van Joego-Slavië, een soort Gibraltar aan de Dalmatijnsche kust, ter sprake komen.

Daar, evenals te Bari, lokte het bericht van Trogir verwoede anti-Servische betoogingen uit, al was het maar een episode van een geschil dat, als de betrokkenen zelf niet spoedig ingrijpen, ernstige gevolgen kan hebben. Want Joego-Slavië staat zoomin alleen als Servië in 1914. De oorlog liet de kleine entente geboren worden, waarvan de leidende staatslieden, te weten Jeftitsj, Benesj en Titulesco, met het bekende gevolg samen waren. Officieel stond het te Trogir gebeurde niet op de agenda, maar het spreekt van zelf, dat de ministers van Roemenië, Tsjecho-Slowakije en Zuid-Slavië daaromtrent overlegden. Een toenadering tusschen de kleine entente en Polen is volstrekt niet uitgesloten. Deze volken moeten geschrokken zijn van de artikelen in de Sunday Times, waarin Wickham Steed den Italianen aspiraties toedicht, die het pangermanisme van vóór 1918 waardig zouden zijn. De klachten van Italië tegen het verdrag van Versailles zijn bekend. Daar Oostenrijk vóór de Italiaansche oorlogsverklaring naar allen schijn bereid was, het in zake de zuiver nationale vorderingen aangaande Trentino, Triest en Istrië tegemoet te komen, is het begrijpelijk, dat de marge tusschen deze gebiedsuitbreiding en de door het deelnemen aan den oorlog bereikte den Italianen te gering voorkomt om de gebrachte offers te rechtvaardigen. De val van Oostenrijk bood geen oplossing van het probleem. Als de Russische vloot - de buit werd op papier verdeeld vóór de Russische revolutie - de Oostenrijksche in de Adriatische zee vervangen had, ware de winst voor Italië van nul en geener waarde geweest. Dalmatië werd geëischt, maar de ‘liberale’ regeeringen te Rome ruilden het tegen Fiume.

Inmiddels is sinds de vergadering van de leiders der kleine entente het streven in Italië naar herziening van de vredesverdragen bedaard. De bedoeling zit voor, slechts die ‘dynamische revisies’ onder het oog te zien, welke als de bekrachtiging worden beschouwd van een wezenlijke verandering, die al in de geesten of op het terrein haar beslag kreeg. De Italiaansche

regeering maakte bekend, zich dienaangaande op de basis van den volkenbond te plaatsen. In plaats van zich rechtstreeks tegen Zuid-Slavië en diens bondgenooten te keeren wil ze hen omtrekken. Ze wendt zich meer en meer naar de Donau ten einde daar den wrok te kristalliseeren, die het verdrag van 1919 haar liet.

Den laatsten tijd speelde ze een andere troef uit, de al genoemde van Albanië. Al jaren was ze doende haar overwicht daar te versterken. Dit is van des te meer beteekenis, daar het goede betrekkingen onderhoudt met Hongarije, Bulgarije, Griekenland, Turkije en zekere elementen in Oostenrijk en Rusland. Het handvest van den volkenbond verbiedt den leden hun onafhankelijkheid te verkwanselen. De gezantenraad erkende echter het bizondere belang van Italië in de Albaansche zaken en verder verbonden de daarin vertegenwoordigde regeeringen zich, den raad van den volkenbond voor te stellen Italië te machtigen, de orde in Albanië te herstellen, ingeval het een interventie noodig zou achten. Albanië nu maakt deel uit van den bond.

Wat Italië met Albanië voor heeft is duidelijker dan de vormen, die zijn bemoeienis in de naaste toekomst zal aannemen. Het heeft er een gedragslijn van economischen en financieelen steun gevolgd. Twee maal stond Italië het belangrijke leeningen toe, maar in weerwil van de gunstige voorwaarden ging het daarmee niet vlot. Er rezen tusschen Rome en Tirana economische en financieele moeilijkheden, die in Italië het plan deden rijpen, als pand van de in Albanië gestoken kapitalen een toezicht op de douane te vestigen. Die steun kost duur en al zou Rome daarom de controle willen verscherpen, het is niet gezegd, dat het daarvoor tot een douaneverbond zijn toevlucht zal nemen. Belangrijke Albaansche leiders schijnen zich aan den wil van Italië in den weg te stellen.

Tot 1927 was het een republiek en Zogoe de ‘gekozen’ president. Toen stond hij onder den invloed van Zuid-Slavië, thans is hij onder dien van Italië. Hoe lang zal hij kunnen aanblijven? Zijn impopulariteit schijnt er toe te nemen. De mirdieten en andere stammen in het Noorden keeren zich tegen een vergrooting van de macht van Italië of onteigening van

de Albaansche bei's ten gunste van de Italiaansche kolonisatie. Op het oogenblik is sprake van een nieuw handelsverdrag tusschen beide landen. De Italiaansche uitvoeren naar Albanië vertegenwoordigen 70% van het totaal der Albaansche invoeren. Italië daarentegen betrekt van Albanië maar een onbeduidende hoeveelheid producten. Voor het overige is het invoeroverschot van Albanië gedurende de laatste jaren aanzienlijk. Onder dezen gezichtshoek beschouwd is het niet duidelijk, wat Italië kan beoogen met de hand te leggen op een zoo gebrekkige economie, waarvan de capaciteit nog door de crisis met 45% verminderd is. Blijkbaar is het den Italianen erom te doen, hun posities op andere terreinen te stevigen.

De militaire voorbereidselen in Albanië hebben de afgeloopen maanden aan beteekenis gewonnen. Men is van zelf geneigd verband te leggen met die aan de Italiaansche grens van Slovenië. De Italianen leiden het Albaansche leger, waartegenover de Serviërs van hun kant forten en strategische wegen hebben aangelegd. Incidenten kunnen zich in het grensgebied gemakkelijk voordoen en bleven niet achterwege. Uit dit alles mag niet besloten worden, dat Italië het land wil inlijven. De economische toenadering kan evenals de zaak van de leeuwen een proefballon zijn. Het gunstige oogenblik is nog niet gekomen. Te Rome is men vermoedelijk geneigd tegen concessies in Albanië voordeelen in Dalmatië te bedingen. De politieke instellingen van Albanië kunnen niet met die van een moderne natie op één lijn gesteld worden. Het analphabetisme en archaïsche overleveringen beletten de ontwikkeling van de volkskracht. Anderzijds is het allerminst geraden, in Zuid-Slavië een willoos slachtoffer van anderer luimen te zien. Een federalistisch Joego-Slavië zou waarschijnlijk het doeltreffendst zekere aanvechtingen in Italië het zwijgen opleggen.

Inmiddels blijft dit land op het verwerven van koloniën of andere gebieden tot afzet van haar overtollige bevolking gebrand. Aan de overneming van Duitschlands drang naar het oosten huwt zich een drang zuidwaarts dwars door Afrika, welke dien van Frankrijk kan komen snijden gelijk het Fransche en het Britsche streven 10 Juli 1898 te Fasjoda botste. Daartoe richt het den blik om te beginnen op Abyssinië. De reis van den Koning naar Erythrea heeft te denken gegeven

en daarop moest het bezoek aan den koning van Egypte volgen.

De Azione coloniale schreef, dat Italië evenzeer bij machte is om in Abyssinië te slagen als Frankrijk in Tunis of Marokko en Italië zelf in korten tijd in Lybië. Reeds langer beproeft het onder de stuwkracht van het fascisme de Fransche invloedsspheer in het naburige oosten, met name den Levant, waar Frankrijk vóór den oorlog inzonderheid in katholieke zaken den voorrang bezat, te eigen gunste te verzwakken. Met steun van Turkije en Griekenland streeft het naar een vreedzame doordringing, die het oostelijke bekken van de Middellandsche Zee met zijn belangrijke steunpunten onder zijn macht moet brengen gelijk het grootendeels met de Adriatische Zee deed.

Tegen dezen oostwaarts gerichten drang moet op den duur een naar het zuiden door Lybië opwegen. Frankrijk is het daar voor geweest door een begin van uitvoering te geven aan een vraagstuk, dat voor zijn toekomst van uitnemend belang is, de Transsaharien. In hoe ver deze spoorweg binnen afzienbaren tijd verwezenlijkt kan worden behoeft thans niet onderzocht te worden. In Italië onderschat men de daaraan verbonden ‘gevaren’ niet. Men beschouwt ze als het element, dat het gallo-afrikaansche gebied, door meer dan honderd miljoen menschen bewoond, tusschen Duinkerken en Brazzaville tot een eenheid moet smeden. De afstand Dakar-Parijs zal er o.a. door verkort worden. In dat politiek-economische blok zal de westelijke Middellandsche Zee tot een meer verschrompelen, dat Italië nog meer van den oceaan moet afsluiten. En de Fransche spoorlijn door de Sahara zal zijn wereldbeteekenis ontleenen aan zijn verbindingen met den Atlantischen oceaan door middel van de Fransche havens in West-Afrika. De handelsverbindingen tusschen de beide Amerika's en Europa zouden erdoor worden verkort in afstand en vermeerderd in volumen. Behalve Dakar zou Casablanca de eerste Europeesche haven voor den invoer van Amerika in Europa worden deze, dank zij snellere en goedkoopere treinverbindingen zooals Algiers en Oran het voor den uitvoer zouden zijn. Marseille en Algiers zouden de groote Afrikaansche stapelplaatsen worden ten nadeele van de Italiaansche havens.

Tegen Fransche expansie verzet het fascisme zich uit

alle macht. Sinds Frankrijk, gesteld voor de keuze - was het wel een keuze? -: verbond met Groot-Brittanje of continentaal stelsel, voor het eerste opteerde steunt het behalve op Engeland op de kleine entente. De laatste besloot tot instelling van een vasten raad ter bestrijding van de campagne tot herziening van de grenzen. Daar zijn levensbelangen Italië voorschrijven, met de angelsaksische landen samen te gaan en dat tusschen Parijs en Londen maar zoo lang zal duren als zwaarder wegende inzichten Engeland niet bewegen tot een koersverandering ten opzichte van Frankrijk - aan oorlog is daarbij geen denken - is er dit land veel aan gelegen, de betrekkingen met Italië te klaren.

Op het radicale partijcongres, het vorig najaar te Toulouse gehouden, stak Herriot het de hand toe. Deze hand werd maar weifelend gegrepen. Senator Henry de Jouvenel, de nieuwe ambassadeur, moet de Italianen toeschietelijker stemmen. Aan dezen diplomaat met cultuur is dit wel toevertrouwd. Meer dan inleider zal hij echter niet zijn. Zijn verblijf te Rome schijnt niet langer dan zes maanden te zullen duren. Dit brengt hem van meet af tegenover andere diplomaten in minderheid. De Italiaansche couranten, zeker op een wachtwoord van hooger hand, onthielden zich van commentaar. Maar de Gazzetta del Popolo sprak uit wat anderen denken: zoo lang de bureaucratische kringen aan de Quai d'Orsay de atmospheer niet wijzigen kan zelfs een de Jouvenel het gewenschte doel niet bereiken.

Dit voorbehoud is berekend op het bedingen van economische voordeelen. De Fransche radicalen zouden geen ernstige bezwaren maken, als Frankrijk er voor zorgden dat Abyssinië als belangensfeer aan Italië gelaten werd. Van Italiaansche zijde verluidt, dat Frankrijk in zijn verhouding tot Servië zekere offers moet brengen, gezwegen van Tsjecho-Slowakije en Roemenië. Voorloopig zoekt het een nieuwe stelling om met vrucht te kunnen ‘praten’. Maar praten onderstelt goeden wil over en weer en begrip van elkanders situatie en innerlijke weerstanden.

Hoe de Italianen in het algemeen tegenover de Franschen staan weet een ieder. Ze hebben het dezen door toenemende verbittering en door een aan de Fransche leidraden tegen-

gestelde oriëntatie niet gemakkelijk gemaakt hun tegemoet te komen. Maar hoe dit ook zij, de opvolgende regeeringen te Parijs bleven in gebreke. Juist om het koren, dat ze daarmee op den fascistischen molen droegen was dit kortzichtige politiek. Het zou dwaasheid zijn te veel gewicht te hechten aan vlammende toespraken, waarvan Mussolini en enkele luitenants het geheim bezitten.

Het Italiaansche volk is nog pas kort, met het Fransche vergeleken, een eenheid. Jonge volken plegen hun opgejaagde nationalisme hoog van den toren te blazen. We hebben overeenkomstige tonen o.a. uit Turkije gehoord. De Italiaansche zijn voor inwendig gebruik bestemd. De volksconscientie eischt een zwaar pedalenspel. Te Genève worden uit Rome al andere klanken vernomen. Maar de lichtgeraaktheid van deze overprikkelde eigenliefde, die zich vooral aan Frankrijks democratische ideologie stoot, wijl zij de tegenstanders van het fascisme, uit Italië gebannen, herbergt laat de bladen wel toe, moedwillig ten opzichte van b.v. Corsica een soort irredentisme te trachten te scheppen.

Voor het in daden omzetten van begrip en goede trouw is dat weinig bevorderlijk. Maar zij, die gelooven in de noodzaak, dat beide volken elkander leeren verstaan en verdragen, haasten niet.

H. VAN LOON

Amerikaansche letteren

Sherwood Anderson, Een Speling der Cultuur.

In den schouwburg gebeurt het wel dat changementen plaats grijpen bij open doek. Een gazen gordijn daalt neer. De voetlichten gaan uit en de toeschouwer ziet op het donkere tooneel nog zwartere schimmen zacht ritselend heen en weer schuiven. Soms gebeurt het dat de tooneelruimte bij vergissing niet zoo donker is als zij behoorde te zijn. De toeschouwer in de zaal ontwaart gedaanten. Hij ziet een liggende meisjesgestalte, een man ontdekt hij met een wapperenden mantel, een ridder met gekruiste armen en gebogen hoofd. En met deze luttele gegevens vormt zich een drama in zijn geest of liever de essence van een drama, niets dan diepte en sfeer, de onuitgesproken wenschen van den mensch, tragiek, lieflijkheid, glorie en wanhoop. Er begint iets te verschuiven van triomf naar nederlaag, van hoop, vermetelheid naar deemoed. De geheime zielseigenschappen van den toeschouwer raken vloeiend en gaan zich ordenen tot een drama, verhevener dan ooit werd geschreven. Doch ho, de lichten knippen aan! Het liggende meisje blijkt geen meisje te zijn maar een gevallen boomstronk, de wapperende mantel een parasol, de ridder is een jonge dame in modern complet. Voor deze realiteit verdampt op slag het bijna gestolde drama. Als een droom is het, dien men zich niet meer te binnen weet te brengen De realiteit heeft zich hersteld al zal ze nimmer zoo geladen zijn van schoonheid als de illusie, die door zwarte schimmen, schuifelend over een donker tooneel bijna geschapen werd.

Er bestaat een schrijver, wiens boeken enkel zijn tafreelen waarin de lichten werden gedoofd, die niet anders zijn dan dit voor fantasiebeelden kiemkrachtig plasma. Deze schrijver

is de Amerikaan Sherwood Anderson. Hij is in zijn land en ook daarbuiten een beroemd man, doch ook een veelomstreden kunstenaar. Hij heeft verguizers en bewonderaars en daartusschen in niets.

De verguizers hebben bij hem gemakkelijk spel. Nemen we zijn laatsten roman ‘Beyond Desire’. Als ik mijn geheugen raadpleeg weet ik geen tweede voorbeeld, waar zoo nonchalant met den lezer wordt omgesprongen als hier. Hoe is 't mogelijk, vraagt men zich af, dat iemand zijn copy in dezen staat naar den drukker durft te zenden. Is het hanteeren van een blauw potlood dan zooveel werk, is het zoo moeilijk voor een schrijver, indien hij een passage vergeten heeft deze ter juister plaats in te lasschen? Het is onbeleefd, grenst aan het ongepaste een dermate slordig schriftuur de wereld in te zenden, een boek dat van ‘o ja's’ en ‘daar had je nog 's’ aan elkaar hangt. En o wee, de arme lezer, die niet van uitgedraaide lampen houdt, die leest omdat hij iets weten wil van die dame met parasol bij den omgevallen boomstronk.

‘Allez, aannemen Jan, je opinies schrijver over de wereldproblemen, wat denk je over het communisme, de huwelijksmoraal, de vrouwenemancipatie!’ Waarachtig, zoover drijft deze auteur zijn naïviteit, dat hij op 't ongeduldig tikken van zijn lezer-klant nog met de gevraagde artikelen komt aandragen ook! Alsjeblieft, alle interessante vraagstukken worden in ‘Beyond Desire’ behandeld. De vrije liefde. Proefhuwelijk. Communisme. Individualisme contra de heerschappij der machine. Schoonheid en rationalisatie. Het is onbegrijpelijk dat Anderson niet inziet dat een nuchter lezer niet tevreden wezen zal met zijn slordig opgedischte vage theorieën. De lezer, die georiënteerd wil worden, die een goeden roman zoekt, waarin moderne problemen zijn verwerkt, zal Sherwood Anderson's boeken en zeer zeker ‘Beyond Desire’ gebelgd terzijde leggen. Echter er zijn nog andere lezers, schuchtere wezens, die een boek zonder vooropgezette eischen openen. Die enkel maar luisteren en wachten of er soms iets te genieten valt. Zij zullen ontdekken dat Anderson's zinnen tooverformules zijn, die het verborgene bezweren. Deze eentonige herhalingen, de cadans der woorden, het langzaam omhoog streven van den maatslag om dan vleugellam neer te vallen, zij wiegen het verstand in

slaap, zij zuiveren den mensch van bijkomstige nevengedachten tot het donkere dringen van de ziel alleen nog bestaat. Dan is de boomstronk geen boomstronk meer, maar werkelijk een slapend meisje en de ridder met den wapperenden mantel verricht het gloedvolle gebaar, dat de werkelijkheid met dames in modern complet ons onthoudt.

De essayist, die Sherwood Anderson behandelen wil, stuit op eigenaardige bezwaren. Met zijn gewone werkwijze komt hij er niet. Het baat hem weinig of hij des schrijvers wereldbeschouwing opspoort en den invloed nagaat die deze wereldbeschouwing op zijn werken heeft. De wereldbeschouwing van den heer Anderson heeft met het wezen van den artist Anderson minder uit te staan dan deze zelf wel wil toegeven. Dat hij zich de oogenblikken, dat hij zijn pen rust gunt, interesseert voor de communistische beweging, die onder de Amerikaansche letterkundigen veel aanhangers telt, dat hij op zijn eigen aarzelende manier kleur bekent en zich toch eigenlijk weer niet communist voelt, zich echter tegen het kapitalisme uitspreekt, we mogen het volledigheidshalve aanstippen, temeer omdat rudimenten van politieke gevoelens hier en daar tusschen zijn werk inzwemmen. Het zij evenwel met nadruk gezegd, deze gezindheid heeft met het wezen van dit werk niets te maken.

Wat dan wel?

Het bijzondere van dezen prozaïst is dat hij die teedere, weeke, eenzame wereld voor ons oproept, die wij verlaten hebben den dag, dat wij ons aan de cultuur overgaven, de cultuur, die ons naderde in den vorm van opvoeding en vermaningen. Toen we als kleine jongen onze pop in een hoek smeten omdat jongens niet met poppen hooren te spelen, ging er een wereld achter ons toe. En den dag dat we het vriendje verloochenden, dat in onze fantasie lief en leed met ons deelde, omdat jokken leelijk is en andere menschen zagen dat vriendje immers niet, dien dag viel er weer een deur in het slot. Naar mate we verder leerden onderscheiden wat aanvaard wordt in de maatschappij en wat niet, welke neigingen geacht worden en welke verguisd, dwaalden we verder af van dat oord, waarin nog geen moreele taboes golden.

Maar één mensch werd volwassen, genoot de voordeelen

van de cultuur en liet zich toch niet uit die oude wereld verdrijven en dat was Sherwood Anderson. Wanneer hij schrijft over zijn wereld zijn we onthutst. De maatstaven, die we leerden hanteeren zijn hier niet van toepassing. Doch laat ons luisteren. Laat ons aandachtig deze beelden gade slaan. Waar hebben we dezen ernst eerder beleefd? Zagen we als kind de wereld zoo schoon en eenzaam?

In een breed bed liggen een donkere man en een donkere vrouw. Negers zijn het. Zij spelen met een klein, blank kind. Het bed staat voor een open raam geschoven. Het is warm. De maan schijnt naar binnen. Geluidloos werpen de donkere vrouw en de donkere man het blanke kind naar elkaar toe. (Beyond Desire)

Of zie de moegestrompelde oude vrouw op de open plek in 't besneeuwde bosch. Ze leunt thans tegen een boom. Op de open plek volvoeren haar groote magere rekels van honden een geheimzinnigen dans. Neus aan staart, neus aan staart loopen ze in een kring in den schemer. En soms verbreekt er één den kring, besnuffelt de verkleumde vrouw met zijn warme snoet en de bruine hondeoogen onderzoeken of de oude nog niet gestorven is. (Tar.). Neem den grooten slungeligen Hugh Mc.Vey, dat logge, sloome lichaam door een rustelooze intelligentie gegeeseld. Daar staat hij op 't bruggetje van den kleinen stroom en kijkt neer op zijn groote, bloote onbehouwen handen, die de brugleuning omklemmen en durft niet naar huis, waar in 't bruidsvertrek zijn bruid hem wacht. (Poor White).

Hebt ge den kreet vernomen van den zadelmaker? Na maanden van machteloozen haat slacht hij zijn collega af, maar in 't stille boek is het geluid van den moord met meer dan een kreet van een vogel aan den oever van een melkiggrijs meer. De grijze stilte overwint. (Poor White).

Wij zouden door kunnen gaan en bladzijden vullen met verwijzingen naar zulke onvergetelijke passages, waar Anderson's zinnen telkens naar toe voeren. Dikwijls is het alsof dit de eenige functie is dier zinnen, met hun vele herhalingen. Ze zijn de aanloop, waarna de sprong naar de poëzie ondernomen wordt.

Moge het lezen van de romans dikwijls geen onverdeeld

genot zijn, aangezien de bedoelingen van den auteur allerminst door de schoonheid van het boek gedekt worden, onder de short stories, die vaak geen andere praetentie hebben dan een uit den droom verrezen gestalte weer te geven, behooren ettelijke, die tot het schoonste behooren, dat ooit geschreven werd. Ik denk aan ‘The Triumph of the Egg’. Aan sommige verhalen in ‘Winesburgh Ohio’ aan ‘Dead in the Woods’. Eenzaam zijn deze verhalen. Als trage wolken, die loom varen langs pathetische hemeldiepte. En tusschen deze wolken is een flitsen gaande, een weerlichten springt van de eene wolk op de andere over. Dit is de teederheid, die in geen enkele van Anderson's novellen ontbreekt. Zinloos en verloren is zijn liefde, die nimmer fel opvlamt, maar om zich heengrijpt en aantast wat in de buurt komt, om 't even of het een man of een vrouw of een kind mocht zijn. Vrouwen zoeken elkaar. Een man streelt het haar van een kind. Een neger buigt zich in vervoering over het lichaam van een ranken knaap. Maar lezer, leg als ik U bidden mag Uw conclusies het zwijgen op. Vergeet de leelijke ‘ismen’ die een voorzichtige maatschappij U leerde onderscheiden. Word, als ge Anderson leest, argeloos als de schrijver zelf. Ge kunt ervan verzekerd zijn dat deze auteur al schrijvende onbewust is van de dubbelzinnige toespelingen, waartoe zijn verhalen aanleiding konden geven. Hij behoort stellig niet tot de uittartende intellectueele pornografen, waaraan Amerika rijk is als reactie op jaren van leugenachtige kuischheid. Anderson is argeloos en wilt ge van zijn werk genieten word gij het dan ook, want, toen ge nog met een emmertje en een schopje in den zandbak speeldet hebt ook gij wel Uw kleine vriendje gekust en deze liefde, die gij vergeten zijt, was wellicht de innigste van Uw leven.

Wij allen worden als rivieren geboren, maar de cultuur maakt ons tot kanalen. Sherwood Anderson echter is door een speling der cultuur altijd rivier gebleven. Tracht daarom ook gij de dammen en de sluizen te verbreken en weer rivier te worden, dan zult ge het ruischen, dat aanzwelt achter deze verhalen verstaan en ge zult U niet langer laten verleiden door wrakhout dat op de golven dobbert, zelfs als er op de losse planken nog roode letters te herkennen zijn, waaruit ge 't woord ‘communisme’ spelt.

En nu de slordige factuur dezer boeken. Zij is te verklaren. Men heeft ze op den koop toe te aanvaarden omdat ze bij een schrijfwijze als van Anderson wel niet te vermijden zal zijn. Deze auteur is niet de meester die zijn verbeelding wetten stelt. Hij is een hulpelooze. Hij prevelt woorden en wacht en prevelt weer en hoopt dat één dezer woorden hem nog eens de schoonheid zal ontsluiten.

Denk ik aan Sherwood Anderson, dan zie ik een donkere kamer, waarin een man aan een piano zit. De ramen staan open. Groene luiken zijn voor die ramen en een klein streepje tuin is voor het huis. Niet meer dan een smalle strook kiezel en een rand dor gras. Dan komt de grijze rijweg en aan den overkant vele kleine huizen, bescheiden en zonder fleur. In deze huizen wonen menschen, die geen van allen erg gelukkig zijn. Langs de eentonige straat loopen honden. Mager zijn ze. Ze loopen met den kop omlaag en met een druilende staart. Ze weten dat de menschen niet gelukkig zijn.

Maar de man aan de piano zoekt met twee vingers onnoozele klanken. Vijf dunne, hooge noten na elkaar en dan nog eens een beetje anders en nog eens. De tonen volgen elkaar zoo aarzelend op. Een kind zou er meer van terecht brengen. Het is ook de man niet. Zijn duim en middelvinger zijn het die op de piano langs de toetsen zoeken. Hij zelf weet nauwelijks dat hij speelt.

Hij staart door het open venster naar de huizen, waarin de ongelukkige menschen wonen. En dan opeens hebben zijn vingers het gevonden. Het is een doordringende wijs, die hij speelt. Aan den overkant gaan deuren open. De menschen komen voor hun huisdeuren staan. Een magere schoolmeester, een kruidenier, een oude vrouw, een verlept meisje. En ze luisteren, luisteren. Het is het geheim van hun hart dat de man met twee vingers op de piano naar buiten speelt.

Zoo is Sherwood Anderson, van alle menschen weet hij het minst van de nooden van den geest, van de behoeften van de stof. Maar de geheimen die we allen vergeten waren, die kent hij.

JEANNE VAN SCHAIK-WILLING

Binnenlandsch overzicht

Hoe te stemmen?
24 Februari 1933.

Twee gevallen zijn ons op komen schrikken, die schijnbaar ver uit elkander liggen, maar in werkelijkheid toch wel als symptomen begrepen kunnen worden van één en dezelfde gezagscrisis: van de zwakte eener regeering, die eensdeels den steun der volksvertegenwoordiging heeft verbeurd, anderdeels een gedeelte harer eigen machtsmiddelen slecht in de hand heeft.

Met vlootsterkte, vlootorganisatie, vlootbestemming en dergelijke zaken waarover sedert 1918 strijd is gevoerd, staat het gebeurde op de *Zeven Provinciën* slechts in verwijderd verband. Op een politievloot ware muiterij even weinig te dulden als nu op de gevechtsvloot. Het is een ernstig teeken van verwording, dat de S.D.A.P. met de elementen in haar midden die zeggen aan het voorgevallene genoegen te hebben beleefd, niet weet af te rekenen. Zij heeft het zichzelf te wijten zoo zij beoordeeld wordt naar wat zij niet weerspreken durft. En deze partij vormt nu een zeer aanzienlijk deel der meerderheid die de motie-Boon aannam. Eene meerderheid, tot overneming der regeering te eenen male onbekwaam. De gewone formules van het parlementair stelsel bezwijken.

Hoe moet er in de bestaande omstandigheden worden geregeerd, en door wie? Het kabinet-Ruys, dat extra-parlementair heette, heeft niet vermocht dien steun bij de natie te winnen, waarover, in even moeilijke omstandigheden, het extra-parlementaire kabinet-Cort van der Linden gedurende

den langsten tijd van zijn bestaan beschikte. Het verzuim dat zich nu aan het kabinet wreekt, is gepleegd toen duidelijk werd dat Nederland in allerbedenkelijkste mate in de wereldcrisis werd betrokken. Verbreeding der uiterst smalle basis waarop het kabinet zich in 1929 geplaatst had ware toen plicht geweest: de verantwoordelijkheid voor de buitengewone reddingsactie waarom het oogenblik vroeg moest door zoovelen mogelijk worden gedragen, de schijn alsof men de zaken slechts waarnam tot de oude eenheid der rechterzijde zich zou hebben hersteld, opgegeven. Een tot nationaal crisisministerie gereconstrueerd kabinet had omtrent een algemeen bezuinigingsplan waarmede het stond of viel, tot overeenstemming moeten komen. Ware het over de groote lijnen van zulk een plan met de Kamer in conflict geraakt, ontbinding ware aan hare plaats geweest en had een zuiverend effect kunnen hebben. Werkelijke vereenvoudiging der staatshuishouding, werkelijke besnoeiïng op het overtollige, een werkelijk terugkomen op dwalingen waarin men sedert 1918 vervallen was had de elementen die in onze staatsverwording voordeel voor hunne particuliere of groepsbelangen meenen te zien zoodanig in het harnas gejaagd dat een strijd met duidelijken, voor ieder begrijpelijken inzet mogelijk ware geworden: zedelijk ontbindingsvereischte dat thans geheel ontbreekt. De regeering heeft nimmer den indruk gemaakt precies te weten wáárvoor zij in ieder geval tot het uiterste zou staan. Het einde naderde dat zij in geen geval zou kunnen en ook niet scheen te willen overleven. Waartoe dan kort vóór het stervensuur de onverzettelijkheid inzake Tiel na de toegefelijkheid inzake Roermond? Om door vervroegde verkiezing de mogelijkheid van het optreden van een parlementair kabinet te bespoedigen? Het kabinet rept er van in zijn rapport aan de Koningin, maar als de Kamer om uitleg vraagt, noemt de premier dit een bijkomstige overweging. Hoofdzaak zou zijn, dat de zittende Kamer niet zoo van harte tot de bezuiniging medewerkte, als in de gegeven omstandigheden het Nederlandsche volk geacht moet worden dit te willen doen. Een beroep dus op het volk opdat dit bevestige dat het kabinet-Ruys inderdaad het bezuinigingsministerie zijner wenschen is? Welneen, het ministerie blijft niet aan, hoe ook de verkiezing loope. Een

demissionair kabinet zal met een demissionaire Kamer nog even zoo'n essentieel deel van het regeeringsprogram als de weeldeverteringsbelasting behandelen. Eene Kamer die niet vrijuit mocht beslissen over vijf ton zal het vrijuit mogen doen over tien millioen. Welken breidel zal zij zich voelen aangelegd? Weggestuurd is zij toch al.

Zal dus alles wat tot het eind van den 'termijn' nog in de Kamer geschiedt het karakter dragen eener lugubere komedie, die aller lach zou opwekken zoo de ernst der tijden dien niet verstijven deed, onder welke leus zullen wij ons aanstonds naar de stembus moeten laten drijven? Vóór Ruys? Maar hij blijft toch niet. Nederland tegen Zutfen? Probeer maar eens het aan te treffen. Vóór de meerderheid achter Boon? Boon zelf zou er niet mee kunnen, laat staan willen regeeren. En zoo zullen wij, naar de theorie het wil om een uitspraak gevraagd of de meerderheid die met Boon stemde onzen wil al of niet heeft misverstaan, al wederom niets ten antwoord geven dan: 'ik ben van het roomsche, dordtsche, vrijzinnige, marxistische (etc. etc.) geloof.' De uitslag zal zijn dat er in de getalsverhouding der aanhangers van verschillende belijdenissen in vergelijking tot 1929 weinig verandering te bespeuren valt. En dan weer een binnenskamersche formatiemisère als die van 1929 die het buiten de deur gelaten publiek in het eind dermate verveelt, dat het optreden van elk eenigermate toonbaar gezelschap met zekere verademing wordt ondergaan, zonder dat iemand vraagt, of vermoeden kan, voor welke groote denkbeelden dit nieuwe negental nu eigenlijk geroepen is zijn politieke eer op het spel te zetten? De zaken moeten gaande gehouden worden; licht dat A daartoe ongeveer dan goeden wil en bekwaamheid bezit, waaraan wij ook zouden willen gelooven in B....

Tot dit peil is het medeleven van den Nederlandschen burger met het spel dat zijne politici voor hem plegen op te voeren zoo ongeveer gezonken. Van tijd tot tijd roept er iemand om 'een man'. Zullen wij dit nu allen gaan roepen, en is de man er?

De omstandigheden hebben er toe geleid, dat degeen die onder de staatslieden der rechterzijde de meeste durf, de meeste originaliteit schijnt te bezitten, de meeste kans wellicht,

zijne leiding door een grooter kring dan dien der eigenlijke partijgenooten te doen aanvaarden, in de jongste jaren buiten bewind bleef. Een vorig ministerie-Colijn is spoedig gestrand; het moest van 'de coalitie' leven, die voos bleek. Zal men nogmaals trachten aaneen te lijmen wat geen innerlijke eenheid meer vertoont, en daarmede een nieuw ongeluk tegemoet gaan? Of zal aanstonds de Kroon Colijn opdracht geven tot vorming van een kabinet van nationaal herstel, en deze die opdracht aanvaarden?

Om die gewenschte toekomst te bevorderen is dienstig dat wie van rood en zijn ondergrondschen invloed af wil, onmiskenbaar geluid geve. De S.D.A.P. noodzaakt ons in ir. Cramer een tolk te zien dien zij niet openlijk desavoureeren durft, dien zij dus de maat aangeven laat van haar eigen bruikbaarheid en betrouwbaarheid. Mocht de stembusuitslag aanwijzen dat die maat te krap wordt geacht, het zal velen 'verduiveld' genoegen doen, en voor de S.D.A.P. de nuttige leering opleveren, dat het haar niet dient, de verachting van Moskou te willen afbidden. Zij verliest daardoor èn naar links èn naar rechts.

Dus op eene min of meer fascistische of nationalistische lijst te stemmen? Het komt er niet op aan zich vaderlander te noemen, maar zelf als vaderlander te handelen en anderen te bemoedigen hetzelfde te doen. Tot dit doel is de handhaving der bestaande vrijzinnige partijen dienstiger dan het weggooien van stemmen op lijsten waarvan het uiterst problematiek blijft of zij den kiesdeeler halen.

Zonder medewerking van rechts komt geen Nederlandsche regeering die iets vermag, tot stand. Iets wat op de coalitie van Weimar gelijkt is in Nederland, hoezeer er ook naar gehengeld moge zijn, niet in het net te brengen; vroeger bleek dat steeds weer ondoenlijk, en na de *Zeven Provinciën* is er geen denken aan. De anti-schoolwetcoalitie heeft alle reden van bestaan verloren; de schoolwet waartegen men in coalitie ging is er niet meer, en van wat er voor in de plaats kwam krijgen goede financiers en oprechte onderwijsvrienden ook ter rechterzijde meer en meer hun bekomst. De ohristelijke defensie? Vrijzinnigen buiten de christelijkheid te sluiten, heeft zich aan de bedrijvers altijd gewroken. Ook zonder de

hartelijke medewerking van vrijzinnige volkselementen komt geen regeering die tegen de neerdrukkende tijdsomstandigheden nog iets vermag, meer tot stand. Durft men dit niet inzien en er aanstonds naar handelen, dan is het komende ministerie een vreugdelooze ambtstijd, en het vaderland nieuwe teleurstelling beschoren.

C.

Buitenlandsch overzicht

Hitler. - Japan. - Genève.
24 Februari 1933.

Een donker en woelig zwerk.

Velen beloven dingen waaraan zij toch niet resoluut de hand durven leggen. De omstandigheden zijn van zulk een aard, dat vergissingen aan hen die ze begaan ontzettend zwaar zullen worden bezocht.

De anti-parlementariër Hitler heeft zich in het geval gesteld alleen maar de vuist te mogen ballen, maar er niet mede te mogen slaan, tot den uitslag....van Rijksdagsverkiezingen. Hij acht het voor zijn prestige noodig, te kennen te geven dat de partijen die, volgens hem, Duitschland in het moeras hebben gebracht, in ieder geval zullen moeten aanzien dat anderen het daaruit opheffen, zonder dat daartoe hunne medewerking zal worden gevraagd, die zelfs zal worden afgewezen zoo zij mocht worden opgedrongen. Is Hitler tot die opheffing door extra-legale maatregelen in staat, waarom past hij ze dan niet onmiddellijk toe? Omdat hij zich naar Hindenburg, naar Hugenberg, naar von Papen heeft moeten schikken. Zal hij dit niet meer behoeven te doen na verkiezingen die hoogstwaarschijnlijk den nationaal-socialisten geen onafhankelijke meerderheid zullen bezorgen? Men kan door het verbieden van kranten, vergaderingen, optochten gedurende eenige weken den schijn voortooveren dat voor Hitler alles zwicht, maar socialisten, communisten en centrum weten wel beter, en een vrijbrief, om die allen met de geweerkolf van de stembus verwijderd te houden is Hitler niet verleend. Krijgt hij een meerderheid van enkel bruinhemden, dan kan hij met instemming van den Rijksdag zelf den Rijksdag uitschakelen, maar heeft hij tot vorming eener meerderheid de volgelingen

van Hugenberg en von Papen noodig, dan zullen deze twee zich wel wachten zich van het middel te ontdoen om hem aan banden te houden. Zij willen Hitler gebruiken en zullen zich in geen gewaagd avontuur laten betrekken. En er een te wagen op eigen initiatief alleen? Daartoe is Hitler de man niet, of hij had het gedaan vóór de anticlimax die het geloof aan een steeds toenemen van zijn aanhang beschamen kwam.

Overigens blijft al wat Hitler omtrent de toekomst formuleert vaag en hol. Hugenberg's denkbeelden zijn meer belijnd. Zij voorspellen geen goeds voor de economische belangen van Nederland. Er zal ons niets overblijven, dan ons als kooper op de duitsche markt terug te trekken, tot men begrepen zal hebben wat dit voor Duitschland beteekent.

De Volkenbond gaat niet voor Japan op zij, hetgeen in het minst niet insluit dat hij Japan te lijf gaat of dit zelfs maar zou kunnen doen. De vraag is, in welke mate Japan eerlang leden van den Volkenbond noodig zal hebben. Gaat het een financieele débâcle tegemoet? Er zijn er in Japan zelf die het vreezen, maar vooralsnog hebben zij de overhand, die in Mantsjoerije gedane zaak willen maken, en daartoe voorkomen dat uit een ver vooruitspringende punt van Binnen-Mongelië de handhaving der orde zooals Japan vermeent dat die in Mantsjoerije bestaan kan en gehandhaafd moet blijven, ieder oogenblik kan worden verontrust. Werkelijk meesterschap in Mantsjoerije is - een blik op de kaart wijst het uit - zonder bezit van den domineerenden invloed ook in Jehol onbestaanbaar. Ieder die het land op orde te houden heeft, of het nu een mandataris van den Volkenbond zij of een ander, zal de waarheid hiervan ondervinden.

Meester ook in Jehol, zal Japan te zwaarder drukken op Peking. Het is niet anders. Ware China niet ontwricht, maar in staat de geweldige uitgestrektheden die het met zijn aanspraken bestrijkt ook te besturen zooals een in het wereldverkeer opgenomen land bestuurd worden moet, dit alles zou zich niet hebben voorgedaan.

Kan van de economische wereldconferentie vrucht verwacht worden als inmiddels de ontwapeningsconferentie zal

zijn vastgeloopen? Op quantitatieve beperking lijkt het nog niets, en dit is toch eigenlijk wat Amerika zou moeten bewegen niet op het volle pond te staan. Bovendien is voor Amerika bovenal de beperking van de bewapening ter zee van gewicht, en die wordt door de reeds zoo moeilijke besprekingen te Genève tusschen Paul Boncour en Nadolny nog niet eens geraakt. Opmerkelijk is de aanhoudende nulliteit van Engeland, dat te Genève nog alleen door het lichaam van den president Henderson vertegenwoordigd schijnt. Maar men kan te Londen nog niet weten wat men aan Roosevelt hebben zal, en dus ook niet, in hoever men in overleg met Amerika een druk op de anderen zou kunnen oefenen.

C.

Bibliographie

K.H.R. de Josselin de Jong, Het antwoord. - Amsterdam, J.M. Meulenhoff.

Het is wel een buitengewoon conventioneel gegeven dat mejuffrouw de Josselin de Jong voor haar roman koos. Een mismaakt meisje, Veronica is de hoofdpersoon. Ziekelijk gevoelig reageert Veronica, als kind al, op haar anders-zijn. Zij is wel juist zooals we dat van ‘het’ mismaakte romanfiguurtje verwachten: uiterst fijngevoelig, geestelijk abnormaal rijp met een buitengewoon fijne intuïtie. Een grübelend, tobbend zieltje, dat in iedere kleine vreugde, die voor het gevoelige kind zoo talrijk zijn, telkens weer de bittere druppel proeft van haar lichamelijk gemis. Het is wel jammer dat deze Veronica door de schrijfster tot deze cliché is gemaakt; al is dan de beschrijving van dit melancholieke fijnbesnaarde kind niet zoo slecht geschreven, hadden we in Veronica toch wel graag een paar druppels rood bloed méér gehad. Het heele boek is in een soort vage sprookjesachtige sfeer gehouden, zwaar op de hand, al te vol zoogenaamde psychologische problemen. Het doet soms aan enkele Noorsche boeken denken: bloedeloos, onwezenlijk, zoetig maar niet onwaar of onecht.

Met groote liefde heeft de schrijfster haar hoofdpersoon zoo zuiver mogelijk trachten weer te geven. Een levend mensch is noch Veronica noch de man Rudolf geworden. Jammer is het dat Veronica op zoo'n onwaarschijnlijke manier, n.l. door 's nachts in bed lezen, ziek wordt en zelfs naar een sanatorium moet. Dat is wel wat erg kinderachtig. In het sanatorium vindt ze haar zielerust terug en - een klein ouderloos kindje, waarvoor al haar moeder-gevoel opgekropt na den dood van haar eigen kinderen - herleeft. En Rudolf en Veronica vinden elkaar, na een lange verwijdering terug en zooals in ieder echt sprookje is ook hier het happy end aanwezig. Een roman, die niet interessant is, maar ondanks vele gebreken en tekortkomingen zoo nu en dan een eigen toon heeft en in ieder geval volkomen eerlijk is.

N.B.

Fenna de Meyier, Het was Nina. - Baarn, N.V. Hollandia-drukkerij 1932.

Mejuffrouw de Meyier heeft reeds verscheiden romans gepubliceerd. Het waren, al was het geenszins hóóge litteratuur, vlot geschreven, leesbare boeken, eerlijk, pretentieloos werk. Wat de schrijfster heeft genoopt een romannetje als ‘Het was Nina’ te publiceeren is een onoplosbaar raadsel. Bij het lezen van dergelijke onbelangrijke verhalen dringt zich altijd weer

de vraag op: ‘Waarom worden dergelijke boeken geschreven?’ Het is natuurlijk mogelijk dat deze roman geschreven is onder een sterke innerlijke impuls, maar dan is de schrijfster er toch geenszins in geslaagd iets van de brandende noodzaak die háár drong aan de lezers mee te deelen. Het is een slap sentimenteel slecht geschreven romannetje; de hoofdpersoon is allereerst natuurlijk Nina, een z.g. ‘interessante’ vrouw, die veel heeft liefgehad en dientengevolge ook veel heeft geleden, dat spreekt vanzelf. Bovendien is ze nog erg ziekelijk en zwak - ligt veel op divans, met scharlaken rood geverfde lippen, maar overigens doodsbleek met ‘donker-omkringde oogen’. Nina is een vrouw die het zichzelf door al haar fijngevoeligheden en scrupules erg moeilijk maakt en zij zal, vrees ik ook haar trouwe aanbidder (de laatste) Barend wel eens tot het uiterste brengen. (Maar daar blijkt nooit iets van....) Deze Nina dan - zij ‘was’ het immers - heeft een bijzonder heilzame louterende invloed op twee vriendinnen uit haar kindertijd. Deze twee vrouwen, Wendela, die voortdurend allerlei liefdesgeschiedenisjes en liaisons heeft, maar natuurlijk toch nog innig wordt bemind door haar echtgenoot - en Lisa, die lijdt aan een algeheel gemis aan minnaars, zijn groote vriendinnen totdat ze beiden op denzelfden man verlieven, die aan Lisa de voorkeur geeft. Nu ontstaat er een breuk die onherstelbaar lijkt. Maar Nina, onderwijl met haar Barend gehuwd, brengt alles weer in orde. Op haar sterfbed - natuurlijk - brengt ze de beide vrouwen weer tot elkaar.

Nina sterft na een smartelijk ziekbed, nadat ze Barend dringend heeft aangeraden niet om haar te treuren, omdat ‘er telkens stukken(!) zijn in jezelf die genieten willen en gelukkig zijn en het ook kunnen. En waar om niet? Wij moeten het leven toch eeren door het zoo goed mogelijk te genieten....’

Wanneer de schrijfster over een grooter talent beschikte was er van het gegeven misschien iets goeds te maken geweest - een fijne psychologische beschrijving van Nina die zichzelf in haar brandende liefde tot het Leven verteert.... Nu zijn de figuren uit dit boek levenlooze marionnetten die boekentaal spreken. Wat hebben ze ons voor belangrijks te zeggen? Het interesseert ons niet of Nina met haar horlogemaker trouwt of Wendela zich weer met haar verguisden man verzoent en of Lisa in werk voor anderen haar ongelukkige liefde vergeet. Het zijn immers geen menschen maar poppen in een bedompte schijnwereld die door het leven dat daarbuiten voorbij raast onberoerd blijven. En dat trillende, hijgende Leven is nu juist het eenige dat er op aankomt.

N.B.

Heinrich Hauser, Wetter im Osten. - Jena, Eugen Diederichs Verlag.

Schrijvers verlaten het hooge zadel - dat is misschien het merkwaardigste kenmerk der litteratuur van dezen tijd. Zij hebben lang genoeg hoog genoeg te paard gezeten - in ons land is dat trouwens nog niet veranderd: daar is de litteratuur voor het meerendeel nog een zeer duur circus, door een élite publiek bezocht, waar raspaarden in de hooge school worden voorgereden door inderdaad voortreffelijke ruiters, en waar verder handige en luidruchtige cowboys een imitatie-Wild West vertoonen en elkander onder opwindend geschreeuw lasso's om den nek slingeren, er

tusschendoor treden slechte clowns op, Holland is arm aan Grocks en Fratellini's, en de clowns zijn er geen schrijvers (wel de schrijvers soms onbewust clowns) maar Amsterdamsche jongens die je achter een orgel of bij een voetbalmatch moet beluisteren, wanneer hun ongeschonden esprit op volle gang is. In Duitschland is de litteratuur al lang 'Zeittheater'. Schrijvers schrijven over hun land, hun volk, hun tijd. De nood heeft hun den hoogmoed van den superieuren enkeling wel verleerd. Geen Duitsch schrijver acht zich te hoog in brochure of essay de vraag te stellen: hoe wordt dit land nog gered? Holland is nog te welvarend om van den kunstenaar ook een mensch in den zin van een makker der anderen te maken. In Duitschland richtte zich Wassermann rechtstreeks tot de jeugd, Döblin schreef zijn brochure Wissen und Verändern, Werfel stelde de vraag naar het geloof en zijn kracht voor dezen tijd! In een enquête over het evangeliewoord 'Vrede op aarde' uitten de meest verschillende Duitsche schrijvers zich met een antwoord, dat allereerst en allermeest aan de practijk dacht: hoe verhoeden wij den volgenden oorlog? Hoe verbinden wij Frankrijk en Duitschland zoo, dat een Europeesch evenwicht wordt geschapen? Dat waren Roth, Döblin, Heinrich Mann, Paquet e.a. Schrijvers ontvangen weer opdrachten, zooals dat bij schilders en beeldhouwers nooit ongewoon was; Rusland heeft bewezen, dat dit niet ten koste der inspiratie hoeft te gaan. Ja, zelfs in ons land werkten immers al Nijhoff, Henriette Roland Holst en Den Doolaard (bien etonnés de se trouver ensemble!) elk op andere wijze in opdracht. Een uitgever stuurt Heinrich Hauser naar Oost-Pruisen - de taak valt hem zwaar, hij tracht zich eraan te onttrekken, hij 'sträubt sich' - maar hij gaat tenslotte, en brengt een prachtig boek uit dat afgelegen, afgesneden land terug. Het is weinig gecomponeerd, als al Hausers werk, maar dit hindert weinig, óók als in al Hausers werk. Want al schrijft hij snel en haastig zijn observaties en gooit er een band om voor hij heeft nagezien, of het een geheel is - toch was zelfs zulk een rhapsodie als de roman-autobiografie-en-reportage 'Noch nicht' een veroverend boek. In Wetter im Osten heeft hij het trouwens weer makkelijker, de waarnemingen rangschikken zichzelf in de volgorde van de reis. Het is als Schwarzes Revier, als Die letzten Segelschiffe, als Feldwege nach Chicago weer een uitnemende reportage geworden - en meer dan dat, een zeer menschelijk boek (dáár tenslotte, komt het altijd op aan). Hauser is diep doordrongen van den ernst van den tijd. Hij begrijpt den eisch der nieuwe zakelijkheid in den zin, die deze aanvankelijk harde en krijgshaftige leuze nu meer en meer krijgt: zich met inzet van den geheelen mensch in zijn tijd te verdiepen en aan dien tijd te wijden. Hij zegt: 'Ich begreife nicht, wie man heute als Schriftsteller im Winkel sitzen und Romane schreiben kann. Man müsste etwas tun, man müsste den Grund abtasten nach dem Ursprung des Lebens, das die ganze Welt durchschüttelt, forschen wie ein Arzt, ob es ein Fieber ist oder die Wehen der Geburt von etwas ganz Neuem.' Een der consequenties dier overtuiging was zijn reis naar Oost-Pruisen. Hauser is een avonturier, maar geen doellooze desperado - zijn avonturierszin staat in den dienst van zijn tijd: weer een nieuw accent der romantiek, nu gehoorzamend, zonder iets van haar eigen drift daarbij in te boeten, aan den eisch der nieuwe zakelijkheid. Hij trok naar het land met den dichtgeknepen hals: Oost-Pruisen, een Duitsch eiland op het droge, een omsingeld stuk Duitsche cultuur, een interneeringskamp achter prikkeldraad. Hij schrijft over de verpoolsching van dit Duitsche land, over Königsberg, fel kloppend

hart van een dichtgesnoerd land, en over Danzig, ‘die gemarterte Stadt’, met al den weemoed om de vergane grootheid der fiere Hanze. In Versailles heeft men de wereld theoretisch trachten te verdeelen, men heeft ook de rekensom Oost-Pruisen trachten op te lossen, maar er niet aan gedacht, dat een land, een volk als een mensch is en zijn aard en bestemming niet ongestraft verwrongen kunnen worden. Men kan een boom wel krom laten groeien, maar dan niet beweren, dat dit zoo moest en dat er niets verloren ging. Hauser is geen banaal nationalist (lees zijn aardige bladzijden over het militairisme), maar een volkenkenner (die vorm van menschenkennis wordt in Europa op alle conferenties zoo goed als gemist!), en als hij verklaart, dat Oost-Pruisen een smeulende vuurhaard, een der oorlogskansen van Europa blijft, dan is dit geen dreigement, maar een onweerlegbaar inzicht: ‘Es geht ein tiefes Beben durch die Völker, Zerrissenes drängt mit unheimlicher Magnetkraft zueinander. Die Auseinandersetzung über Korridor und Danzig ist unvermeidlich. Sie kommt, gleich, ob am grünen Tisch oder auf grünem Feld.’

Hauser oordeelt helder en scherp, hij vreest niet de dingen bij hun waren naam te noemen. ‘Vergesst nicht: Wir sind mitten im Krieg. Der Krieg had viele Namen. Handelskrieg, Zollkrieg, Geldkrieg, Kulturkrieg, Krieg der Industrien, der Rechtstitel, der Bevölkerungsüberschüsse. Es ist verhältnismässig unwichtig, ob auch noch ein Krieg der Waffen daraus werden wird.’ Hauser schrijft zakelijk en doelbewust over de eischen der verdediging van het bedreigde Oostelijke kernland der Duitsche cultuur. Maar wat hij schrijft is nergens door politieke of demagogische tendenzen vertroebeld. Hij is ervan overtuigd, dat de verhouding van Polen en Duitschers, van Litauen en Memel van nature niet slecht is, maar dat de verdragen en verkeerde verdeelingen van bovenaf de wanverhoudingen en spanningen scheppen. Zijn oordeel over de Polen is zeer humaan en rechtvaardig.

Hausers boek is voor een groot deel beschrijving van toestanden: onderzoek naar het netelige probleem der kolonisatie in Oost-Pruisen, door tal van factoren bemoeilijkt, door te hooge kosten, door commercieele, niet sociaal gedachte organisatie, door de bureaucratie, door de houding van het grootgrondbezit, door verkeerden aanpak etc. Wat hij daarover schrijft is spannend als een roman. En bij alles wat hij schrijft, blijft er de bekoring van zijn zeldzame opmerkingsgave, van zijn prachtig, altijd waakzaam observatietalent. De rijkdom van zijn taal in zulke beschrijvingen als van de komende lente, van het ontwakende winterlandschap, van een paardenmarkt, van barnsteenwinning, van een landelijken bruiloftsstoet, van elanden, is sprankelend en tintelend van licht en warmte en leven. Ook waar hij aanstonds weer zakelijk wordt en onthoudt, dat hij geen pleizierreiziger is. Hauser heeft met een gezonde, natuurlijke levenswijsheid over Oost-Pruisen geschreven, en is tot op de zakelijkste bladzijden een voortreffelijk schrijver en - een dichter gebleven. Zijn talent staat ongeschonden midden in het leven, in dienst ervan! Stel U voor een Du Perron, die zou schrijven over huisvestingsproblemen in Drente of een Ter Braak, die zijn intellect in dienst stelde van het werkloosheidsvraagstuk, met het volle behoud hunner schrijverseigenschappen. Dit is volstrekt niet zoo belachelijk, als deze heeren misschien zelf zullen vinden. De beste Duitsche schrijvers deden zulke dingen. Het komt er slechts op aan, of schrijvers geen ‘mannetjes alleen’ zijn! Hauser is een dichter met een onbegrensde vreugde aan al de prachtige dingen der aarde,

en een onbevangen oordeel over de bittere problemen, waarmee de menschheid die aarde heeft belast. Hij is een avonturier, als Den Doolaard bij ons, maar hij is bovendien, wat bij dezen ontbreekt, een avonturier in dienst der cultuur.

ANTHONIE DONKER

Lode Zielens, Moeder, waarom leven wij? -, Amsterdam, Uitg. Maatsch. Elsevier.

Ziehier, na *Het duistere Bloed*, een 'groote' roman van waarlijk indrukwekkenden opzet, - drie honderd twintig blz. dichte druk, en als inhoud, voor wie er dóór geraakt, een dikke, donkere massa, één nacht, één lichtlooze lange nacht, met slechts nu en dan de heete lichtgeut van de danszaal, of de vale schijn van de kroeg. Eigenaardig voor de geestesgesteldheid van L.Z. is ook zijn voorliefde voor pathetische of laat ons maar zeggen gewoon drakerige titels: na *Het duistere Bloed*, deze klaaglijke kreet, die klinkt als een verwijt: *Moeder*, *waarom leven wij?* Ja, waarom? De meeste menschen breken zich daar het hoofd niet mee, en aanvaarden het leven, maar Zielens zal ons het antwoord geven: 'Wij leven en wij sterven. Wij lijden omdat wij leven, de Vreugde straalt slechts voor ons open als wij ze met smart kunnen betalen'. Daarmee kunnen wij vrede nemen, zelfs met die insinueerende groote V. Ik geloof niet dat er sedert *De Last* van Vermeersch één zoo troostloos boek geschreven is. *De Last:* rauw en cyniek, brutaal en wrang verhaal van een grauw dompelaarsleven. Ook Zielens is onverbiddelijk geduldig in het ontleden van de smart, maar hij doet het geheel anders dan Vermeersch. Zielens beschrijft de ellende met ontferming, maar hij woelt er ook in met wellust, met dieptreurige, weenende wellust. Zielens heeft een bijzondere, haast irritante, gave om zijn medelijden direct mede te deelen. Men voelt aldóor zijn meewarigheid. Men hoort aldoor den volksmensch met het compassieuze och ârme! op de lippen. Soms worden daar groote effecten mee bereikt, bv. in de eerste hoofdstukken die uitstekend zijn. Maar op den duur gaat die huilerige toon toch wel vermoeien. Het boek is doortrokken van die mystiek die ons reeds getroffen had in *Het duistere Bloed* en die daar een erotisch karakter had. Ook hier treft weer nu en dan de nadruk dien L.Z. legt op de levensfuncties, en de plechtige ingetogenheid waarmee hij b.v. spreekt van 'het ontvangen' en 'het baren'. Een gelukkige ingeving is het niet wanneer schr. nu en dan tusschenbiede komt en dan zijn levenservaring meedeelt over den man, de vrouw, de liefde, de vriendschap enz..... of wanneer deze jonge auteur ons komt verzekeren dat wij 'dwaze menschen zijn die vergeten dat alleen door het leed het bestaan gekenmerkt wordt, en dat de fijne tintels van de vreugden er slechts flitsen opdat wij te dieper de ellende zouden voelen branden'. Van de personages weten wij zoo goed als niets. Zij bewegen zich als schimmen, in een stad die naar men zegt Antwerpen moet voorstellen (er wordt inderdaad gesproken van de haven, maar o zoo on-persoonlijk ten opzichte van de personaliteit van Antwerpen!) maar die in den grond bestaat in de verbeelding van Zielens. Men denkt aan de vizioenen van Masereel. Wit-en-zwart-kunst. Silhouetten van woonkazernen, fabrieken, sinistere straten. Alles abstract, algemeen. Zielens spreekt van *de* straat, *de* kroeg, *de* fabriek, *de* danszaal.

(Ik signaleer alleen het procédé). Zijn menschen hebben alles, behalve werk en een burgerlijken stand. Zij heeten Karel, Louis, Netje, Mariette, Cesar; zij praten (spaarzaam, onsamenhangend, de gesprekken zijn typographische onderbrekingen), beminnen, vechten, drinken, vloeken, turen naar de sterren, dwalen door de straten, trekken naar het bosch, en àls zij bij geval werken, dan is het zonder couragie, zonder fut, met zooveel melancholie en twijfel! Want ook de arbeid is bezoeking, en geen heerlijkheid die den mensch verheft. Toen het boek uit was, had ik zoo'n lust om den schr. aan te raden nu toch maar eens naar de Sovjet-Unie te gaan waar de arbeider in het middenpunt der samenleving staat, en waar het hoogste geluk is te behooren tot de stootbrigade in de fabriek. Dan zou hij misschien met frissche gedachten en een kloeken kranigen kijk op het leven vóor een nieuw raam papier gaan zitten. Maar waarom? L.Z. zàl niet naar de Sovjet-Unie gaan. Wat zou hij wrang lachen om onzen goed gemeenden raad! Hij is te graag toeschouwer van den ondergang des avondslands. En toch maakt het boek indruk. De oprechtheid, de waarheid der emotie is de redding van Zielens. Men schrijft zoo'n boek niet of men moet er toe gedwongen zijn door veel eigen ervaring in het leed. Achter het miserabel bestaan van de hoofdfiguur Netje zit een heel stuk leven van Lode Zielens. Het is een enorme kwaliteit die veel goed maakt. Zij vergoedt o.a. de langdradigheden, den zeurigen toon en het veel bezigen van den onvolmaakt tegenwoordigen tijd, ook den slordigen stijl. L.Z. moge nu met de verachting van den proleet de geheele artistieke afwerking (en niet alleen uiterlijken vorm!) bestempelen als literairen 'flauwen kul', - het blijft in elk geval een gevaarlijk experiment zijn kerk te willen optrekken, niet uit marmer of steen, maar uit ruwe klompen klei.

Lode Zielens is een eenzijdig schrijver. De voorstelling van de bodemlooze miserie is tè opzettelijk en in den grond eigenlijk typisch-antiek voor een jong schrijver van dezen tijd. Maar het valt niet te loochenen dat er van die eenzijdigheid een kracht uitgaat. Men gaat, ten koste van heel wat geduld, toch bewondering voelen voor dien zoo taai volgehouden toon van ellende, voor dat fanatiek volharden in de uitdieping van het zieleleven, met dat hoogmoedige misprijzen van uiterlijk pittoresk. Zelfs wie van die triestige mentaliteit het verst àf staat, zal die eigenaardigheid van Zielens moeten erkennen en hoogschatten. Ik weet niet of Zielens geroepen is om ons *den* roman te geven over de groote stad met haar complexe samenleving? Daartoe mist hij voorloopig, afgezien van de persoonlijke ervaring, ook de beweeglijkheid, de vinnige actie, de diversiteit van toon en o.a. den zin voor humor, waarvoor hij totaal gesloten is. Voor werk in die richting zouden jaren noodig zijn van studie, afzondering en verloochening van tijdelijke successen. Ook deze roman blijft een experinent. *Het duistere Bloed* was veel steviger en beheerscht, en als kunstwerk staat het o.i. hooger. Wat niet belet dat wij van *Moeder*, *waarom leven wij?* evenzeer de vele kwaliteiten als de gebreken inzien.

A.C.

[Tweede deel]

Stemmen uit de redactie

Amerikaansche crisis.

- Juist bij het aftreden van ‘our splendid President’, wiens ‘administration’ (regeering schijnt men zooiets in Amerika niet te mogen noemen) zoovele crises heeft doorleefd, barst in Amerika een super-crisis uit. Nadat een 1450-tal banken reeds hare loketten had gesloten in het laatste jaar, sluiten ze nu allemaal tegelijk, waarna al ras de kostelijke mededeeling komt, dat de solvente zullen opengaan en de niet-solvente dicht zullen blijven, een maatregel inderdaad getuigend van wijs beleid en goed inzicht, zij het niet geheel origineel. Ook de dollar blijkt mede te vallen. Waarom dan al deze schrik? Het kind Amerika is blijkbaar nog niet groot genoeg voor zijn speelgoed. Niettegenstaande het land vrijwel alle hulpbronnen heeft, één taal spreekt, de staten geen tolgrenzen en geen burgertwisten onderling hebben, en Amerika een gebied vormt grooter dan het verscheurde Europa met al haar innerlijke nadeelen en ellendes, brengt Amerika het er niets beter af dan de misdeelde zuster Europa. Misschien heeft Europa bij alle nadeelen, waarvan zij zich bewust is, toch nog iets ondefinieerbaars vóór, dat haar 't recht geeft, nu ook wat bescheiden critiek op Amerika te oefenen. De Polen, die jarenlang een Amerikaanschen adviseur hadden bij hun Nationale Bank, verheugen zich over een voorstel door een hunner gedaan, dat men thans goed zou doen een Poolschen adviseur aan de Federal Reservebank aan te bieden, met de voorwaarde natuurlijk, dat ter verzekering van 's mans inkomsten zijn salaris in Zloty zal worden vastgesteld!

Cinema reportage.

- De cinema vertoont gewoonlijk naast haar programma, waarin de filmsterren optreden, ook nog

de feiten van den dag, waarin andere sterren een rol spelen. Zoo werd dezer dagen de Volkenbondsraad in actie getoond en hoorde men de plechtige verklaring van Jaspar: ‘Het rapport Lytton is met algemeene stemmen aangenomen’, terwijl men den boozen Japanner, nadat deze eenige woorden gesproken had, de vergadering met kittige stapjes kon zien verlaten.

Dergelijke heeren, die de grootste belangen van hun land en de wereld te behandelen en te beslissen hebben, moeten dus thans niet alleen hun volle inzicht en gemoed aan hun zaak geven, maar moeten nog goede acteurs tegelijk zijn. Wie immers kan geheel zichzelf zijn bij de wetenschap, dat het apparaat, dat zijn handeling en zijn stem registreert, op hem gericht staat?

Zoo ging deze indiscreetste aller reportages verder, door na den aanslag op Roosevelt en een beeld met verklaring ‘How I saved the President’ van de moedige, zij het niet schoone redster van dezen staatsman te hebben vertoond, het verhoor van den moordenaar in het gevang in beeld te brengen en het publiek in de gelegenheid te stellen, hem met een glimlach te hooren verklaren, dat hij gaarne de gelegenheid zou aangrijpen, indien hij thans nog eens en dan met meer succes op den president kon schieten.

De opwindende romantiek der drama's van de cinema is schuld aan de vermindering van het gevoel van realiteit van de massa. Moet nu ook nog de realiteit zelve door de cinema ontwerkelijkt worden?

Kalk- en plak-parlementarisme.

- Het Gemeentebestuur van Rotterdam, zoo melden de couranten, heeft ‘met het oog op de Tweede Kamer-verkiezing ontheffing verleend van het verbod, om tusschen 10 uur 's avonds en 6 uur 's morgens witkalk te vervoeren op den openbaren weg’. Wie meenen mocht, verkeerd te hebben gelezen en het omgekeerde vooronderstelde, herleze den zin. De zaak is overigens geheel in orde; immers, wat weet men van de candidaten eigenlijk af! Het is nuttig de kiezers (met kalk) voor te lichten, opdat zij weten op wien zij stemmen moeten; hoe zouden

zij het anders te weten komen? Put their names before the public, zeg 't met kalk! De ter stembus gaande kiezer moet toch weten, op wien hij stemmen moet! Het wijze Rotterdamsche Gemeentebestuur gaat, na aldus het parlementarisme gesteund te hebben, nog verder in zijn wijsheid, immers, het decreteert ‘de opschriften mogen geen aanstoot geven’. Commentaar blijkbaar overbodig, 't bestuur weet wat ‘aanstoot’ is (in absoluten zin)! Maar, gaat het Gemeentebestuur voort, ook niet aanstootgevende kalkerij komt niet overal te pas en wel niet voor: marinierskazerne, stadhuis en postkantoor. Deze laatste voorschriften schijnen onbillijk. Waarom moet den bezoekers dier instellingen, goede staatsburgers waarschijnlijk, de voorlichting onthouden worden, die anderen burgers ten deel valt, hoe moeten zij weten, op wien zij stemmen zullen?

Het Gemeentebestuur antwoorde dus op twee vragen, namelijk ten eerste ‘wat is aanstoot?’ Ten tweede ‘waarom mag een marinier niet weten op wien hij stemmen moet?’

De trekschuit.

- Met veel genoegen hebben wij in het theater ‘De Uitkijk’ te Amsterdam een vertooning bijgewoond van ‘De trekschuit’, een film door Van Neijenhoff en Franken. Deze film is, als wij de term goed gebruiken, van het documentaire genre. Hij geeft niet anders dan een opname van de trekschuit die nog dagelijks tusschen Edam en Volendam de verbinding onderhoudt. De waarde dezer opname is hierin gelegen, dat wij niet gegrepen worden door iets aandoenlijks en ouderwetsch, wat zich bij het woord trekschuit reeds zou opdringen, maar door een grootsche, statige ernst. Alle bijsmaak van behagen in boersche eenvoud verdwijnt, zoodra wij het rustige paard zien stappen door het enorme landschap, en, achter de gespannen lijn, de reis meemaken over het riet en boomen weerspiegelend water. De schipper aan het roer, de Volendamsche jongen met zijn harmonica, het reisgezelschap van enkele oude boerinnen, en, op de plecht, een jong meisje in steedsche dracht, zijn precies aanduiding genoeg voor het vreemd en schoon volk door dit vreemd en schoon land voortgebracht. Geen zweem

van gemoedelijkheid, noch het uitspelen van folkloristische charme, heeft aan dit verheven natuurbeeld afbreuk gedaan. Het is het Holland van Bouber en Breero en van den onovertroffen meester van het bruggetje van Six. Het is in Holland, zeker, en het is in de wereld.

De eerste vertooning werd begeleid door muziek van freule van Lennep. Deze leek op het eerste gehoor voortreffelijk, en die indruk werd niet weinig versterkt, toen wij, na een korte pauze, een reprise kregen met muziek van Geza Frid. Al het pittoreske en kleinsteedsche, al de banale lorreboel van klompendansen en prentbriefkaarten, alles wat toeristen hier zoeken en Hollanders moesten haten, schoof zich op eenmaal weer tusschen ons en het beeld van ons land. Bij het hooren dier wansmaak werd het ons eerst recht duidelijk, welke moeilijkheden Franken en Van Neijenhoff in hun meesterlijk werkstukje te boven waren gekomen.

Carnaval

Derde hoofdstuk

In de onontkoombare sfeer van grootvaders huis had Ardengo gaandeweg den vorm aangenomen van een Cavallaro, en hij genoot ervan, hij legde er zich op toe, al meer een Cavallaro te zijn. Hij bevroedde zelfs niet, omdat de aanvankelijke wrijving de weerbarstige kanten had afgesleten, dat die sfeer in geenen deele *zijn* sfeer was.

Doch nam hij den vorm aan van een Cavallaro, het was ook alleen de vorm, en die misschien zelfs *te* perfect, zonder het innerlijk der Cavallaro's, - terwijl zijn eigen innerlijk, dat in dien vorm niet leven kon, versmachtte, een uitgestootene buiten zichzelf, dien hij, had hij hem kunnen zien, nauwelijks herkend zou hebben, en zeker niet erkend, als zijn eigen wezen.

Hij was een jongen, die zou hebben noodig gehad: warmte, vreugde, leven. Doch in het verkeer met de elegante tante Renza, van zoo zéér goeden huize, - in het verkeer met grootpapa, den voornamen geleerde, die, door eigen werk geheel in beslag genomen, voor echte vroolijkheid te veel geleden had, vond hij enkel: voldoening. Voldoening over het aanzien, waarin zij leefden; voldoening over goed gepasseerde examens, die bij dat aanzien behoorden; voldoening niet het minst over eigen zelfverzekerd optreden. En deze voldoening was groot buiten verhouding, omdat zij tegenoverstond aan al de schaamte en vernederingen zijner eerste jeugd.

't Eenig doel schier van zijn dagen was geworden: steeds meer deel te hebben aan dat aanzien. Dat was zijn eerzucht. En hij dacht er weinig over, of hij gelukkig was.

Zoo werd hij de koele, hautaine jongen, een dandy aldra, voor wien langzamerhand tante Renza een typisch vrouwelijke

waardeering begon te krijgen. Zij vond hem - de ‘society’ van Palermo speelde graag met Engelsche normen - ‘a very nice boy’, van wien zij vergat, dat ze vroeger een gevaar in hem had gezien. In de beste familie's had hij vrienden, en zij stelde zich voor, die te ontvangen, zoodra haar dochter, nu nog op kostschool, voorgoed weer thuis zou zijn. Ardengo, tegenover Clementina, in haar schaarsche vacantie-dagen, was steeds volkomen correct.

Tante Renza merkte niet, hoe deze Ardengo geheel uiterlijk leefde. Zijn hart was kil, en toen hij, met zuidelijke vroegrijpheid, ten volle man was geworden, bleef zelfs alle verliefdheid verre van hem. De zoetste verrukkingen der jeugd gingen hem voorbij. Wreed en liefdeloos nam hij de vrouw, zooals hij, gulzig, een glas water dronk, wanneer hij dorst had. Naar buiten gaf hij geen enkelen aanstoot.

Zelfs grootvader vermoedde niet, hoe zijn kleinzoon, die hem niet dan plezier verschafte, innerlijk kou leed en, onbewust, verkommerde. Want dat gebrek aan werkelijk geluk deed Ardengo haken naar een steeds grooter intimiteit met grootvader. Toch was er tusschen die beiden niet het van zelf opwellende begrijpen, dat gelijkgestemde naturen bindt. Zij waren welhaast tegengestelden. Wat hen verbond was vooral: een wederzijdsche trots. Grootpapa was trotsch op zijn mooien, intelligenten kleinzoon-stamhouder, - hij zou hem, en Ardengo wist het, later den naam Cavallaro doen aannemen -; en Ardengo, van zijn kant, was trotsch op grootpapa, den senator en geleerde, de prachtig decoratieve figuur met den zijigen, witten baard en de steeds nog vurige, grijze oogen! En het kon wel zijn, dat Ardengo nog meer waarlijk hield van den ouden man, gedurende heel zijn jeugd vereerd, dan grootpapa van hem, nu de bijna-volwassene niet meer de koestering behoefde, die hij het verwaarloosde kind had gegeven. Zijn hoofd hield zich, vol van de beste bedoelingen, met hem bezig; zijn hart, naarmate hij ouder werd, liet dezen vlotten jongen man allengs wat los. Een echte, nieuwe *vriendschap* in te leven, valt ouden menschen moeilijk.

Van dat hij op de Villa Cavallaro was gekomen, leek aldus Ardengo steeds volkomener aangepast. Zelfs zijn studie, wat ongestadig misschien, was toch altijd zeer voldoende. Dat hij

niet het jonge en spontane had, aan zijn leeftijd eigen, werd toegeschreven aan zijn - gelukkig! - evenwichtige natuur. Hij bleek in 't geheel geen Abbatella!

Wie in Ardengo's eigenlijken aard een aarzelender inzicht had, maar zweeg, vol zorg voor grootvader, was Mademoiselle. Zij kon Ardengo met zoo vorschende en vragende blikken langdurig bekijken, dat het hem bepaald onaangenaam werd. Hij begon haar te vermijden. Alleen in Mademoiselle's blikken was het nog, dat hij zich soms vernederd gevoelde. En dat vergaf hij haar niet.

Maar dat hij niet geheel een Cavallaro was, ondervond ook grootvader, gedurende den zomer, nadat Ardengo, achttien jaar geworden, het Lyceum had verlaten.

Te voren reeds mocht het hem soms verontrusten, dat de jongen zich nooit uitsprak over een bepaalde loopbaan. Polste hij hem, het antwoord was steeds ontwijkend. Hoe graag had hij in hem een opvolger gezien van zichzelf of van Gaetano, biologisch of bacteriologisch onderzoeker. Hij stelde zich dan voor, hoe eens ditzelfde laboratorium, museum nu van eigen wetenschappelijk verleden en van zijn schoonste vader-verwachtingen, weer zou ontwaken tot nieuw leven. Doch tegelijkertijd voelde hij, dat hij beter deed, zich op dat punt niets wijs te maken. Zoo dikwijls hij peilde in die richting, was de uitslag negatief; hoogstens deed de jongen een poging, bemoedigend te glimlachen.

Ardengo, zoodra hij zich maar even verdiepte in een zich opsluiten binnen de onverbiddelijke wetten van gecompliceerde instrumenten en nog gecompliceerder formules, wist, dat het laboratorium hem nooit bezitten zou. En toen enkele dagen na het eind-examen grootvader hem op den man af vroeg, tot welke carrière hij zich nu het meest zou aangetrokken voelen, antwoordde hij, het eigenlijk niet te weten.... hij had niets tegen op de rechten....

De oude man ervoer scherp, hoe in een keuze, zoodanig geuit, geen enkel ideaal zich verschool. Het was duidelijk, dat Ardengo zich noch rechter zag noch advocaat, en dat hij evenmin tot de straffe rechtstudie zelf, doch eerder misschien tot de sierlijke arabesken van een vernuftig betoog zich aangetrokken voelde. Die indrukken deden hem pijn; men moest geen weg

inslaan zonder de begeerte, een doel te bereiken. En hij verweet zich, dat hij, buiten zijn studeerkamer, zoo zelden ertoe gekomen was, over eigen wetenschappelijk leven uit te weiden. Waarom had hij nooit getracht, Ardengo binnen te lokken in het perspectievenrijk gebied van sociologie en economie, die half-ontgonnen landen der toekomst? Die zouden misschien meer tot de fantasie van den jongen spreken, dan het recht of de exacte wetenschappen.

En de daad bij de gedachte voegend, begon hij uitvoerig te vertellen over de verschillende mogelijkheden in die richting; ook lei hij hem de diepere gronden bloot van het groote werk, dat hij nu al sinds verscheidene jaren onder handen had, en dat hij ‘Het probleem van het Zuiden’ had betiteld.

Hij deed Ardengo verstaan, om welke verborgen redenen er van regeeringswege zoo weinig te veranderen viel aan de middeleeuwsche toestanden, waarin groot-grondbezit en collectieve misdaad - vijanden, door een fataal ineengrijpen verbonden - Sicilië nog steeds gebannen hielden. Hij sprak hem over de hachelijke levensvoorwaarden van den Siciliaanschen boer, van den Siciliaanschen daglooner; van hun mensch-onwaardige behuizing, allen tezamen hokkend, terwille van de veiligheid, in kleine dorpen of stadjes, uren verwijderd vaak van hun arbeidsterrein. Het binnenland vergeleek hij bij een zee, die het groot-grondbezit voorstelde, een eindelooze zee van koren-, weide- en braakland, primitief bewerkt, en waarin rond dorpen en stadjes intensiever bebouwde plekken als eilanden waren. Nam de welvaart der kleine bevolking toe, dan werden de eilanden grooter; kwam er een golf van tegenspoed, dan krompen ze weer in. Slechts het fenomeen der emigratie had hier en daar wat licht ontstoken in het eeuwenoude duister. Met de spaarpenningen, in verre gewesten zwoegend zich verdiend, was een deel der daglooners in staat geraakt, zelf voldoende land te koopen en zich bewoonbare huizen te bouwen. Maar was het geen bittere vernedering, dat de bevolking van een zoo vruchtbaar land als Sicilië, eens Italië's graanschuur, zich alleen bevrijden kon door in vreemde slavernij te gaan? Er moesten andere wegen gevonden worden...!

Ardengo begreep heel goed, hoe interessant dit alles was. Doch de practijk lokte hem minder aan.

Al sprekende toonde grootvader hem velerlei tabellen en curven en plattegronden, erbij voegend, hoe ze moeizaam tot stand waren gekomen door stelselmatige nasporingen en nauwgezette enquêtes, het heele eiland over. Ardengo wist, hoe meer dan één jong geleerde, en ook menschen van de practijk, bij opdracht van grootvader, die onderzoekingen verrichtten en dan later, middagen aaneen, hun rapporten kwamen uitbrengen. Den laatsten tijd was het Tani, leeraar aan de landbouwschool van Caltanissetta, die veel voor grootvader werkte. Ardengo had hem een paar maal voorbij de ramen zien komen, een donker, fel, olijfkleurig gezicht met een scherpen haviksneus. Grootvader roemde hem buitenmate. Dit najaar zou hij nieuwe excursies voor hem ondernemen, o.a. in de landstreken rondom Cataleone en Castelbellona. Na de enquête over het economisch effect der emigratie, eenige jaren geleden ingesteld, moest er nu weer worden onderzocht en in cijfers vastgelegd, in hoeverre het door den oorlog plotseling stopzetten dier emigratie van invloed was op den welstand der landbouwende bevolking, op hun budget, hun kindertal, hun eigen grondbezit en hun bezit aan eigen vee.

Plotseling stelde hij Ardengo voor, Tani te begeleiden op dien eersten tocht.

Ardengo had eigenlijk maar weinig zin in de corvée; doch hij voelde grootvaders vurige verwachting. En ook zag hij eensklaps een zeer nabije deur open voor een vertrouwelijk verkeer van ieder uur in de omgeving, waarin hij tot dusver alleen had zien toegelaten Mademoiselle, nu officieel grootvaders secretaresse. Wel schrok hij terug voor een toekomst van te moeten werken onder zoo onmiddellijke contrôle; nochtans hoorde hij zich zeggen, dat hij het een heel prettig plan vond, en dat het hem in 't algemeen ook een prettige studie leek.

‘Je schijnt me toch niet al te enthousiast’, weifelde grootvader.

‘Enthousiast.... enthousiast....’ wierp Ardengo tegen; ‘ik ben geen kind meer.... ik denk erover na, niewaar?’

‘Natuurlijk’, kwam grootvader, meer overtuigd nu.

En dat Ardengo uiterlijk wel een zeer goede Cavallaro was, bleek op een oogenblik als dit. Want zoozeer wist hij zich te beheerschen, dat hij met een luchtige stem kon vragen:

‘Hoe is u nooit eerder op dat idee gekomen? 't Lag toch zoo voor de hand....’

‘En jij-zelf dan?’ schertste grootvader terug. Dan hernam hij zich: ‘Ik zat in al die vraagstukken zoo verdiept, dat ik, eerlijk gezegd, jou daar nooit in betrok. Maar als je er plezier in hebt.... Je zou me meevallen!’

En de trots over dien lof bepaalde voorloopig Ardengo's houding. Hij wachtte af.

Toen zij ruim een maand van het zomerverblijf in Licata terug waren, tegen het eind van October, toog Ardengo met grootvaders assistent op de voorgenomen studie-reis uit.

Zij namen den trein tot Cataleone; daar vonden zij de twee vertrouwde mannen, die ook vroeger reeds Tani ten geleide hadden gestrekt. In hun geitevellen pakken, buks over den schouder - bij gedeelten zou de tocht door zeer eenzame streken van het binnenland gaan - wachtten die bij de vijf sterke muilen, waarvan er een beladen werd met de meegebrachte valiezen en reisdekens.

Het station leek wel het eenige gebouw, uren in den omtrek. Hoog op een ver verwijderden heuveltop zagen zij het stadje, welks naam het droeg. In de tegenovergestelde richting reden zij, langs een nauwelijks te herkennen pad, over een bruine hoogvlakte; het gras was gansch verschroeid door den zomerschen zonnebrand.

Dien eersten dag was alles troostelooze verlatenheid, dofgele stoppelvelden, waar het koren had gestaan, braakliggend land, grauw als asch, en weiden, tot sprietig hooi verdord. Geen huis was er te zien, geen boom; hier en daar hurkte een verschrompelde struik. De heuvelen rondom leken even kaal als de streek zelf, waar zij doortrokken. Meermalen staken zij een stroombedding over; moeizaam stapten de muilen door de witte wildernis van keien en distels; er sijpelde geen druppel water. Des winters, zei Tani, waren het stortvloeden.

Dan reden zij voor een uur lang weer verder door een wereld, waar geen doel aan scheen. Slechts het piepen en zuchten der zadels verschoof iets aan de stilte, die over de aarde hing. Het onverwachte trillertje van een vogel, het verloren gebas van ergens een hond, was een inbreuk, die verwonderde. Dan

werden zij opgeschrokken zoo hevig, dat zelfs hun dieren zich een stap vergisten, door de verscheurende rampzaligheid van een heesch en amechtig balken. Daar moesten ook menschen zijn. En inderdaad, er waren daglooners bezig een akker om te zetten. Vreemd, tegen den moedeloos golvenden horizont, sjokten tezamen in het gareel, de schamele silhouetten van een koe en een ezel, trekkend de voorwereldlijke spijkerploeg.

Ardengo, voor zoover hij het dialect begrijpen kon, vermaakte zich over de aardige wijze, waarop Tani zich met die menschen in contact stelde en hen, blijkbaar ongemerkt, over alles wist uit te hooren. Eerst toen zij weer uit het gezicht waren, werd er opnieuw halt gehouden, en Tani maakte vele aanteekeningen, wier preciesheid Ardengo niet de belangstelling inboezemde, die de ander ervoor verwachtte.

Zij sliepen den eersten nacht in de afgelegen hofstede van een groot-pachter. Des avonds zaten zij bij een haardvuur, en er werd veel en geheimzinnig gefluisterd tusschen den pachter en hun twee geleiders over den diefstal van twintig stuks vee, een week tevoren op een naburig goed begaan. Zij wisten het allen, de herders van de kudde zelve, en de herders van de kudden, waaronder gedurende de volgende nachten de gestolen beesten waren vermengd geweest, vóór zij konden verder gevoerd worden om ergens, in Catania of Messina, te worden verkocht..... tenzij de eigenaar den losprijs wilde betalen.... men noemde de som. Allen wisten zij het, doch, ondervraagd, zou niemand wat ook hebben geweten. Ardengo, verontrust plotseling door een herinnering, had er graag meer over gehoord; doch hij merkte op, dat Tani zeer voorzichtig was in zijn uitingen over het geval, en zoo zweeg hij ook zelf. De pachter zei: iederen nacht, op ongeregelde uren, trok hij te paard de weidegronden van het goed langs, met een paar daglooners, die in den ploegtijd nabij zijn huis in plaggenhutten woonden; op de hofstede had hij wel stallen voor de dieren, maar geen logies voor de menschen. Enkele dier hoorigen werden binnengeroepen en Tani sprak met hen.

Den tweeden dag, in den vroegen morgen langs een koedrift rijdend, kwamen zij een zwijgzamen stoet landarbeiders tegen, die vóór zonsopgang al van hun hooggelegen dorp vertrokken waren, om drie uren ver de akkers van een baron te gaan

keeren. De ploegen en al het verdere geraad hadden zij op hun muilen geladen. Tani, door de anderen gevolgd, reed een eindweegs met hen terug. Verscheidenen van hen waren vroeger in Amerika geweest. Zij waren mededeelzaam en blijkbaar gevleid, dat Tani zoo nauwkeurig opschreef, alles wat zij vertelden.

In den loop van dien dag bezochten zij nog twee andere hoeven. Om de paar uur, over de hoogvlakte of tegen een heuvelhelling, ontwaarden zij een grazende kudde, koeien, paarden, schapen en ezels, al dooreen. Zij kwamen ook een convooi tegen, acht muildieren achter elkaar aangebonden, begeleid door zwaargewapende ruiters. Ook deze vergezelden zij een eind. En tegen den avond zagen zij in een uren-verre eenzaamheid, alleen met de aarde en het stervende licht, een Griekschen tempel staan.

Het was bijna geheel donker, toen zij langs een steil en steenig pad het bergoord bereikten, waar de twee boeren, die hen begeleidden, hun gezin hadden. Zij namen voor dien avond afscheid. Morgen zouden zij nog tot Castelbellona meegaan.

In het dorp stond hier en daar een deur open op den nacht, en Ardengo zag die éénkamerige huizen binnen, die zelfs geen ramen hebben: een schemerig vertrek, enkel verlicht door het oliepitje voor de Madonna op de ladenkast. Hij zag de groote bedden aan den achterwand, en tusschen een paar planken, vlak naast bed of tafel, een geit, een varken, een ezel, een toom kippen.

‘En allemaal leven ze in die ééne kamer’, was Tani's gesmoorde aanklacht, ‘de oude menschen, het echtpaar, de kinderen.... Je begrijpt, wat dat beteekent! Toch is bloedschande een zeldzaamheid. Daar zijn zij te trotsch voor. 't Is een mooi ras.... ze zouden nog mooier zijn, als ze niet eeuwenlang onderdrukt waren....’

Tegen het zwak glorende straatverschiet leek Tani's bittere kop als uitgesneden, donker en fel, met den scherpen haviksneus en den scherpen rand der diepe oogholte. Ardengo kreeg plotseling een vreemd ontzag voor hem. Hemzelf, aan het einde van dezen tweeden dag, was het wonderlijk te moede. Hij was doodaf van het urenlange rijden, en het zien van heel die trieste, middeleeuwsche wereld werd hem bijna te sterk. Het wrong hem

in de keel, en tegelijkertijd had hij een zonderlinge gewaarwording. 't Was of hij een nooit gebruikte violoncel was, waarop plotseling gespeeld werd met een donkere, doordringende streek.

Tani, daar Ardengo zweeg, keek hem aan en zag zijn vreemd bewogen gezicht. Met een stem vol brandende vereering zei hij: ‘Je grootvader is een prachtige figuur; geen geldelijke opoffering en geen inspanning zijn hem te veel; hij doet een groot werk voor Sicilië!’

Tani had geschreven aan een boer onder zijn kennissen, die wat land bezat buiten het oord en een woning van twee vertrekken. Ardengo en hij konden slapen in het bed van de jongens, die zich wel in het stroo zouden behelpen. Dat samen slapen stond Ardengo maar matig aan, want fysiek had Tani iets afstootends voor hem.

De boer was een mooie kerel van een veertig jaar, bruin als geboend notenhout en zwart van oogen, een Arabier. Zijn gastvrijheid ook was Oostersch, zwijgzaam en breed van gebaar. Met het gezin aten zij het avondmaal. De vrouw, zeker een tien jaar jonger dan haar man, was van een Grieksche schoonheid, streng en vol van vormen. Ardengo kon zijn oogen niet afhouden van haar klassiek profiel; totdat opeens Tani, in zijn stamelig Fransch, hem waarschuwde: ‘ne regardez pas cette femme’. In hetzelfde oogenblik had ook Ardengo het gezien; met vreemde, smeulende oogen keek, vanonder zijn rooden hoofddoek, de boer hem aan, als had hij tot zijn dood besloten. Van dan af bewaakte Ardengo zijn blikken, en na een poosje glimlachte de boer hem toe met een vervaarlijke vriendelijkheid.

Toen zij eindelijk bij het schijnsel van het bronzen olielampje op den rand van hun bed zaten, zei Tani: ‘De man heeft gelijk.. jaloerschheid is een deugd.. 't is ons te heete bloed, als er vergrijpen van komen... maar onze moraal is streng..’

Ardengo kon niet laten te lachen, bitter op zijn beurt.

Hij dacht aan Diletta, aan zijn vader, aan zijn eigen amusementen van het laatste jaar.

Maar Tani had reeds aangevuld: ‘Streng, hier in het binnenland, bij de onverbiddelijke boeren. Aan de kusten woont slap en lichtzinnig volk!’

En met een heete fluisterstem bleef hij doorpraten: ‘We zijn trotsch, we zijn zwijgzaam. En wij zijn ook taai en matig en geduldig als een ezel. Maar tegelijkertijd zijn wij overgevoelig.... wie ons raakt op een gevoelige plek, die zal te weten komen, wat er op staat!’

‘Wij....’, protesteerde Ardengo, ‘je rekent jezelf toch zeker niet tot de boeren....’

‘Ik heb geen ander bloed dan het hunne,’ zei Tani stug. ‘Wij zijn een oud ras. Wij zijn trouw aan ons woord, aan onze vriendschap en aan onze haat.’

‘Maar Tani, wij, wij....’ protesteerde Ardengo nog eens.

‘Je wilt je toch niet solidair verklaren met die middeleeuwsche dievenbende?’ En zijns ondanks: ‘Hoe doen zij dat, in Catania of Messina, dat vee verkoopen?’ Hij vroeg het met een vreemde indringendheid, want in een plotselinge benauwing had hij opnieuw aan zijn vader gedacht.

Het woord ‘dievenbende’ deed Tani's olijfkleurigen kop vergrauwen. Hij ging op Ardengo's vraag niet in.

‘Ze *is* middeleeuwsch, de mafia, maar daarom niet minder eerwaardig, met haar onfeilbare onderlinge trouw, haar edelmoedigheid voor de zwakken, haar ongeschreven, diepgewortelde wetten; de gróóte Mafia, wel te verstaan, de Mafia van het binnenland. Natuurlijk, daarnaast tiert ook de laffe misdaad.... Maar de gróóte Mafia.... ze is de oer-oude aartsvijand van het grootgrondbezit, en tegelijk zijn gemaskerde makker. 't Zijn de overheerschers, bij wie geen gerechtigheid te vinden was, die ons volk hebben geleerd, hun eigen recht te zoeken! Dat is de heilige kameraadschap, dat is de Siciliaansche omertà, die deugd en die ondeugd, die nooit den schuldige verraadt, omdat de eigen wraak zoo zoet is!’

‘Natuurlijk’, voegde hij eraan toe, ‘ikzelf, door mijn studie .... ik ben een mensch van dezen tijd geworden.... een ontaarde misschien.... maar ik begrijp nog altijd mijn ras, en ik vereer het; tot in zijn misdaden toont het zijn edele afkomst!’

‘Bidden aan de Madonna, om een roof te doen slagen’, hoonde zachtjes Ardengo.

‘Krankzinnig als je wilt, maar niet laag bij den grond.’

Nog een heele poos praatte hij door, heftig en gesmoord.

Ardengo luisterde toe, uiterlijk sceptisch, innerlijk geschokt. Soms herkende hij in Tani's woorden een verborgen verband met zijn eigen aard, en hij wist niet, of hij dezen somberen man haatte of van hem houden moest.

Den volgenden morgen om drie uur werd hij wakker door het ontwaken van het dorp. Hij hoorde de bellen der muilezels rinkelen en de mannen langsstappen, de daglooners, lijfeigenen welhaast van hun feodalen heer, heentrekkende, uren weg, naar de velden van hun dagelijksche zwoegtaak. In een ommezien was Tani in de kleeren; hij ging ze een eindweegs vergezellen. En een paar uur later vertrokken zijzelven met hun begeleiders naar Castelbellona. Onderweg deden zij nog verscheidene hoeven aan en twee andere dorpen.

Van Castelbellona dan togen zij den volgenden dag per auto op een onderzoek uit in geciviliseerder streken, onder boeren, allen sinds enkele jaren uit de Nieuwe Wereld teruggekeerd.

De tocht ging langs goede wegen, waar, uit welbebouwde akkers, de blanke huizen der ‘Amerikanen’ wonken.

Den laatsten dag spraken zij onder meer met een ouden landbouwer, en wat hij zei, was iets, waaraan Ardengo in later jaren nog vaak denken moest.

‘Ja’, zei de man, ‘en ik haatte Amerika, al verdiende ik er mijn welvaart. Maar ik had Sicilië bij mij.... ik had mijn eigen aarde bij mij.... hier, op mijn hart.... in een leeren zakje.... mijn eigen lieve, mooie aarde!’

In Ardengo's tegenwoordigheid bracht enkele dagen later Tani aan den senator Cavallaro rapport uit over de resultaten der reis. Samen maakten zij dan de vergelijkende balans op: staten en tabellen zonder eind.

Grootvader was zeer tevreden, en als Tani vertrokken was, vroeg hij hoopvol aan Ardengo: ‘Nou, biecht eens op, leek het je een interessant werk?’ Dat had hij den vorigen avond ook al gevraagd.

‘Natuurlijk, heel interessant’, zei de jongen.

Maar toen grootvader verder polste en vroeg, of hij zijn gedachten nog eens had laten gaan over zijn keuze van studie .... 't werd nu tijd een beslissing te nemen, - antwoordde

Ardengo, en het klonk als een plotselinge inval, maar het was een noodsprong:

‘Ik zou eigenlijk meer voor de letteren voelen.’

Wat niet dikwijls gebeurde, grootpapa werd boos. Hij was niet gewend met zooveel luchthartigheid te worden gecontrarieerd. Wat was dit voor een ongehoorde grilligheid? Eerst, op goed geluk, rechten. Dan wel iets voelen voor economie en sociologie. En eindelijk, zoo maar opeens, letteren! De ergernis prikkelde hem, en hij gaf Ardengo een geestelijken klap: ‘Een Cavallaro reageert niet op deze manier.’

Ardengo verbleekte. Dit werd het eenig zeer gespannen gesprek, dat zij ooit samen hadden. Hij verdedigde zich: hij had altijd van literatuur gehouden; hoeveel had hij niet gelezen, van zijn veertiende jaar af? Op 't Lyceum was het een van zijn beste vakken.... ('t geen trouwens alles de waarheid was).

‘En wat wil je dan worden? Zeker leeraar ergens?’

Daar had Ardengo in 't geheel niet aan gedacht. Maar hij kon nu niet meer terug.

‘Waarom niet?’ vroeg hij. ‘Of ik het een doe of het ander!’

‘Ik heb te werken,’ zei grootpapa verstoord. ‘Goeie nacht.’

Grootvaders kaakslag: een Cavallaro reageert niet op deze manier, miste zijn effect niet. Plotseling had Ardengo 't gevoeld, als een afgrond onder zich, dat hij een Abbatella was, een echte Abbatelia. Maar in zooverre was hij toch een Cavallaro, zat in elk geval het Cavallaro-harnas hem stevig genoeg rond de lendenen, dat hij zichzelf vermocht te gebieden, aan den angst voor dien afgrond niet toe te geven, en dat hij zich zeer beslist voornam, aan grootpapa te toonen, integendeel een echte Cavallaro te zijn. Hij zou grootpapa's trots terugwinnen. Zou hij zeggen, dan toch sociologie te willen nemen? Nee, nu terugkrabbelen, dat was geen houding.... Hij hield voet bij stuk. En eens had hij een gedachte, waar hij zelf van schrok: grootpapa zou hem niet weer *betrappen*.

Een tweede onderhoud volgde enkele dagen later. Grootvader hoorde hem welwillender aan, zei aan zijn verzekeringen van standvastigheid in de toekomst te willen gelooven, en legde zich bij Ardengo's keuze neer.

Tante Renza, die eerst rechten ‘all right’ had geoordeeld, vond letteren: gek. Leeraar worden, dat leek haar zoo burgerlijk. Toch verdedigde zij Ardengo.

‘Och weet je,’ zei de senator tot zijn schoondochter, ‘dat leeraarschap..... je begrijpt, ik vind hem wel wat anders.... Een plaats als archivaris bijvoorbeeld, of een professoraat aan een kleine universiteit, om te beginnen. Maar ik kan in ons geslacht niet hebben, dat een jongen op die manier van den hak op den tak springt....’

Toen zei de schoondochter, met haar meest opgewekte stem, en zonder het zoo erg te bedoelen, een woord, dat den senator zeer kwetste:

‘Maar u is toch ook meer dan eens van richting veranderd, papa....’

Clementina had bij vrienden in Termini gelogeerd - het oord, waar zij vier jaar lang op kostschool was geweest - en kwam in die dagen voorgoed thuis. Een nieuwe periode brak aan op de Villa Cavallaro. Ardengo was student, en Clementina moest gepresenteerd worden. Vaak werden zij beiden uitgevraagd. Ardengo ging op eigen gelegenheid, Clementina, begeleid door mama. En de Villa Cavallaro, om die vele invitatie's te beantwoorden, ontwaakte, na jarenlangen rouw, tot een nieuwe wereldschheid.

Met mate; want grootpapa, om zijn veelvuldige besogne's, wenschte geen diners aan te richten, daar die ook den avond nemen. En voor bepaalde bals was zelfs in dit groote huis niet de authentieke plaats; doch zelfs al ware er in de Villa Cavallaro een balzaal geweest, dan nog zou het bij Renza niet zijn opgekomen, haar schoonvaders nachtrust te verstoren, noch om van zijn afwezigheid gebruik te maken tot het aanrichten van zoo opzienbarende festiviteiten, - weinig in overeenstemming trouwens met de ernstige tijdsomstandigheden. Dus gaf zij, voor Clementina, een thé dansant. Zij had het willen doen, wanneer grootpapa in Rome zou zijn. Doch die, hupsch van zijn kant, had verklaard, van de vreugde van zijn kleindochter - en van zijn klemzoon - getuige te willen wezen.

Ardengo had een diep behagen aan den ongewonen luister,

waarin het huis dien achtermiddag straalde. Alle lichten waren aan en de beide voordeurhelften stonden wijd open op de glanzende, witmarmeren vestibule met de groepen groene planten in de hoeken, toen tegen half zeven, naar Palermitaansch gebruik, de genoodigden verschenen. Men dineerde in de meeste familie's niet voor half tien. In de tuin-allée en een goed eind den Viale della Libertà langs, stond een file van wachtende rijtuigen en auto's. Er waren, behalve het eigen personeel, nog drie gehuurde bedienden in rok, om de glazen deuren van het voorhuis te openen, om de vestiaire te verzorgen, en om de gasten verder naar binnen te geleiden. In den kleinen salon stonden tante, Clementina en hijzelf, en ontvingen; grootvader, in den drievensterigen middensalon, waar de Venetiaansche kroon met vijftig lichtbloemen schitterde, hield cercle; in den derden salon was de parketvloer tot een dansgelegenheid ingeruimd; en in de eetkamer, achter dien derden salon, noodde een rijk buffet, waar hun knecht en de beide kamermeisjes thee en wijnen en ijs serveerden.

Clementina was de jonge hoofdpersoon van de feestelijke ontvangst; maar - Ardengo had dit al eerder opgemerkt - zij viel niet zeer in den smaak van zijn vrienden. Hij zag het zelf ook; andere meisjes waren losser in haar gedragingen, gevatter, grilliger. Clementina was wel aanmerkelijk opgeknapt, bijna mooi nu, maar zij was te egaal-vroolijk, en ook te nuffig, voor dezen tijd. ‘Een gansje’, vond men.

Wie het meeste succes had, dat was grootvader. Ardengo zag het met verbazing aan; hij wist niet, dat grootpapa zóó mondain kon zijn, en zóó brillant! Zeer slanke figuur nog altijd in zijn lange gekleede-jas, met zijn interessanten kop en den zijig witten baard als een uitgelezen kostbaarheid daaronder, met de edele vlucht der gebarende handen en het fascineerende der lichte, vurige oogen, zoo stond hij daar en werd geëntoureerd juist door het jonge deel der gasten, vanzelfsprekend middelpunt. Luchtig en geestig praatte hij, met een zorgeloozen zwier.

Doch nauwelijks minder verwonderd was Ardengo over zijn tante. Dat was plotseling een heel ander mensch, wel tien jaar jonger, jonger eigenlijk in haar doen dan Clementina. Niet omdat ze eleganter was dan ooit, in haar moer-rood zijden

middagtoilet, maar omdat zij zoo zichtbaar, zoo naief bijna, genoot van het wereldsch verkeer in haar huis. Voor de eerste maal leek hem haar vroolijkheid werkelijk gemeend. Zij was de charmantste gastvrouw, die men zich denken kon.

Wat hemzelf betrof, - het was geen ontdekking meer, dat men hem aardig vond. Verscheidene meisjes zochten hem met de oogen. Hij was een goed danseur. En, natuurlijk, zij dachten ook, dat hij een ‘goede partij’ zou zijn.... Hij sloeg geen dans over; doch geen dier kinderen boezemde hem eenige belangstelling in.... Eene misschien, een niet eens mooi en eigenzinnig ding, bekoorde hem wel even, zoodat hij zelfs een ijs voor haar ging halen aan het buffet.

Het kamermeisje, dat zij sinds korten tijd in dienst hadden, en wie het zwarte japonnetje met het extra fijne, witkanten kraagje geraffineerd stond bij haar bloeiend wezen en lichtblond haar, gaf hem het kristallen bakje aan. Het lepeltje ontbrak. Deed zij het expres....? Ze keek hem aan, of zij zijn opmerking niet begreep, reikte dan eindelijk het lepeltje over, zóó, dat haar hand de zijne raakte.... Nest! Wat mankeerde ze? Doch in de drukte van het oogenblik vervluchtigde onmiddellijk dat nietig voorval.

‘Ardengo, de Contessa La Lumia vroeg om een valse lente,’ zei hem zijn tante. Over haar schouder lachte zij hem toe, geheel en al een vrouw van de wereld. Ardengo haastte zich naar den pianist.

't Was een zóó geslaagde middag, dat men tot ver over negenen bleef. En, de laatste der gasten vertrokken, zei tante, Ardengo langsgaande, en met een diep voldanen blik hem in de oogen ziende: ‘Wat hebben we ons hart opgehaald, hè, jongen?’

Doch den volgenden dag was plotseling al die fleurigheid neergeslagen. Tot haar gewone opgewektheid toe was uitgedoofd. Een doodsche leegte sprak uit haar mooie trekken.

Het huis Cavallaro hernam zijn rechten.

En ook de jeugd van Ardengo en van Clementina hernam haar gedempten klank. Clementina ontving haar kennisjes, Ardengo zijn vrienden, maar elke uitbundigheid was automatisch buitengesloten.

En gedempt ook lokte de jeugd van Marta, het blonde

kamermeisje.... Een verholen lonk bij het verlaten van de kamer, een neerslaan van de oogen bij het uitwijken op de gang, een nerveus even wringen van haar aardige handjes....

Ardengo vond haar bekoorlijk genoeg; het zinnelijke van haar argelooze uitdagendheid tartte hem; doch hoogstens ging hij er op in met een doordringenden oogopslag. Dan glimlachte zij.

Eens, toen zij het ontbijt kwam wegruimen, terwijl hij, laat dien morgen, nog in de eetkamer aan tafel zat, had hij plotseling verraderlijk haar rond de heupen gegrepen, als juist Mademoiselle binnenkwam. Het meisje kleurde tot in haar hals. Mademoiselle zag het, keek onderzoekend Ardengo aan.... Hij poogde een onverschillig gezicht te trekken en liep neuriënd de kamer uit. Maar hij was woedend op zichzelf. - Wat was dat voor een malle bevlieging? Hij leek wel gek! 't Mankeerde er nog maar aan, dat hij van zoo'n kind zijn ‘Diletta’ maakte, hier in grootvaders onberispelijk huis.... Sinsdien ontweek hij Marta, die boudeerde....

Enkele dagen later vroeg hij zich af, of Mademoiselle gesproken had, want bij het aan tafel gaan fixeerde grootvader hem op een vreemde manier, die een eisch stelde.... Tante Renza scheen van niets te weten. - Dat had er ook nog bij moeten komen, dacht Ardengo, niet zonder wrok tegen Mademoiselle.

Geruimen tijd ging weder zijn leven volmaakt in den stijl der vorige jaren verder. De studie leek hem ernst te zijn; hij tenniste in zijn vrijen tijd, was ook aan paardrijden gaan doen, en zijn dringende zinnen namen hun prooi, daar, waar die te koop was. Doch heel dit leven lag onder den ban eener koele betoovering, zonder iets van den gloed der werkelijke jeugd.

Na een jaar deed hij een zeer goed eerste examen, hetgeen grootpapa vrijwel verzoende met zijn keuze der letteren. 't Waren feestelijke dagen, ook om een voornamer reden nog; de oorlog was plotseling beëindigd. Grootvader werd opgeroepen tot een plechtige viering der zege in den Senaat; en hij geraakte in zulk een heugelijke stemming, dat hij plotseling Ardengo voorstelde, hem te vergezellen. Het zou daarginds, in de hoofdstad, een gedenkwaardig schouwspel zijn, het

enthousiasme om de overwinning, na de benauwende worsteling van 't laatste jaar. En daarenboven, Ardengo had noch Rome, noch Napels ooit gezien.

Daar de reis-over-zee, wegens de nog altijd bestaande mogelijkheid van drijvende mijnen, niet zonder gevaar was, gingen zij over land, en namen vanaf Villa San Giovanni, tegenover Messina, den nachttrein. Het was de eerste maal, dat Ardengo van binnen een slaapwagen te zien kreeg. De glanzende cabine met haar vernuftige luxe leek voor hem geschapen. Hij had er eene voor zich alleen, en hij sliep zoo heerlijk op den donkeren dans der raderen, dat grootpapa hem moest wakkertrommelen, toen zij nog maar een half uur van Napels verwijderd waren. Dien middag kwamen zij in Rome aan.

Ardengo zag de grootsche stad, waarbij hun eigen schoon en trotsch Palermo bijna provinciaal leek. In het warmste najaarslicht gloorden de edele vormen der paleizen en der glorierijke heuvelen. Ardengo was betooverd en verrukt.

En in het hôtel verraste hem de op de spits gedreven comfort van het moderne leven. Hoewel hij van-buiten-af de luxe der ‘palaces’ kende door de Villa Igieia, waar hij ging tennissen en soms danste, het droom-hôtel, op zijn tuin-terrassen uitgeheven hoog boven de zee, - voor het eerst was die overdadige weelde tot zijn eigen, dagelijksch gebruik. Zij bleek volmaakt aan hem besteed. Het goede leven op de Villa Cavallaro kwam hem plotseling voor, van een Spartaanschen eenvoud te zijn.

Op een gereserveerde tribune woonde hij de historische zitting in den Senaat bij, en hij was trotsch op de positie, die grootpapa er blijkbaar innam. Hij zag de Villa Borghese, den Pincio, den St. Pieter, den Gianicolo, het Forum en het Colosseum. Tweemaal gingen zij naar de opera, en den laatsten avond was er een schitterende soirée bij den Gouverneur van Rome.

Den volgenden morgen, in de vroegte, aanvaardden zij de terugreis - doch slechts tot Napels. Dien verderen dag zouden zij daar doorbrengen. Het was uitgelezen weer. Zij dejeuneerden bij Zi' Paolina[1)], aan het blauwe water, waarin het oude

1) Zia Paolina: tante Paolina.

Castello dell' Ovo zijn grauwe muren verkabbeld weerspiegelen deed, en daarna hadden zij nog een stralenden middag in de ‘Villa’ en op den Posilipo. Ardengo genoot er buitengewoon van, zoo met grootpapa uit te zijn; op reis bleek de oude man meer dan ooit op dreef, zijn vurige grijze oogen lachten, en elk moment werd boeiend door wat, ongezocht, opwelde uit zijn rijken geest.

's Avonds om elf uur vertrok de nachttrein naar Messina. Doch grootpapa had een verrassing in petto. Aan het diner kwam hij er mee voor den draad: hij zelf moest nu eenmaal naar huis, maar als Ardengo nog eens tot het einde der week in Napels bleef.... Nergens dan in het Napolitaansch Museum kreeg men een zóó gaaf en levendig overzicht der antieke kunst, - te Rome al te vluchtig gezien; en er was ook Capri met zijn blauwe grot, en Pompeï.... zoo kon hij nog een paar heerlijke dagen hebben; en grootpapa gaf hem een bankbillet, waar hij van opkeek.

Ardengo, hoe een groote meneer hij ook was, had den ouden man wel willen omhelzen in het publiek. Hij zei het hem aan zijn oor.

‘Maar alleen het klassieke naakt, versta je!’ dreigde verteederd grootpapa, een ondeugenden fonkel in de oogen. Het was de eenige, maar hoe charmante, dubbelzinnigheid, die hij hem ooit had hooren zeggen.

Zij dronken nog een koffie samen voor het café tegenover het koninklijk paleis en overlegden, welk hôtel Ardengo nemen zou. Dan bracht hij grootpapa naar het station. En toen langzaam de trein zich in beweging zette, riep die, staande voor zijn neergelaten ruit, hem als een laatste woord nog toe:

‘Addio! Amuséér je!’

- Wat bedoelde hij? dacht Ardengo verward. Was het misschien door het vreemde, nachtelijk helle stationslicht, dat plotseling die oude, fijne kop bijna iets lichtzinnigs had? Had grootvader hem willen aanzetten tot dwaasheden? Werktuigelijk ging hij zijn valies aan het dépôt inlossen en nam een rijtuigje naar het hôtel, dat zij samen hadden uitgezocht.

Den volgenden morgen bestudeerde hij in het luisterrijk museum het klassieke naakt, en dacht aan grootvader, en glimlachte....! 's Middags wandelde hij nog eenmaal over

den zomerschen Posilipo en besteeg tegen den avond den Pizzofalcone. De zon ging onder. Broeiend rood, in den rooden gloed, lag Napels vóór den purperen Vesuvius, waaruit, onbewegelijk welhaast, een rozenroode rookkolom steeg. De zee, met haar beslagen blauw, lag als beschaamd onder dien bloedend-rooden droom.

Een uur later zat hij opnieuw bij Zi' Paolina feestelijk te dineeren in den nog zoelen nacht, met al de fonkelende witte en roode lichten rondom, en over en in het wiegelende water; en bij de mandoline van een vriend stond er een jonge man zijn Napolitaansche liederen te zingen. Hij had een versleten smoking aan, en het leken werkmanshanden, die uit de te korte mouwen links bewogen in theatraal gebaar. Maar hoe hij zong! Hij zong als een lokvogel! De zinnelijke scherts der liederen was vol zwaarmoedigheid. Er smeulde in die stem het smachten van een oneindig verlangen, terwijl de woorden lachten als zijn oogen. Droefheid en geluk schenen er samen te smelten, alsof de zoetheid van het geluk smartelijk was, en juist de smartelijke wonde gelukkig maakte.

Nooit was Ardengo zoo wonderlijk bewogen geweest, alsof hij voor het eerst iets verstond van het leven. Hij betrapte er zich op, dien jongen te benijden, die, arm en vrij, door niets gebonden dan door de wetten van zijn eigen hart, daar stond te zingen, lied na lied.... Lang, bij een koffie, een likeur, bleef Ardengo talmen.

En vaak, in de jaren die volgden, dacht hij, in wat voor staat hij toch dien avond geweest was, in wat voor waan, in welke dwaasheid, dat hij in het donkere wonder van die stem het leven mooi en verrukkend had gevoeld en de liefde als een bevrijdende ontferming .... doch naar de vervulling, poëtische droomer, had hij niet gegrepen!

Weer terug in Palermo kregen de dagen in Napels iets onwerkelijks voor hem. Ze leken hem een begoocheling, los van het leven, zooals het werkelijk was. Het leven was allesbehalve poëtisch!

Al dadelijk maakte Marta, het kamermeisje, opnieuw avances. Hij lachtte haar recht in de oogen, zoo vaak hij haar tegen kwam, om te zien, hoe ver zij gaan zou. Hij kwam het gauw genoeg te weten. ‘Kom maar gerust.... je hoeft niet bang te

zijn!’ fluisterde zij hem eens toe. Wat was de liefde toch nuchter! Altijd maar weer draaide het dáár op uit!

Hij verachtte Marta en zichzelf, en hij nam zich nogmaals voor, langs haar heen te zien en grootvaders huis niet te ontwijden met een zwijnerij ‘à la Abbatella’.

Kort daarop was het meisje niet meer in dezen dienst; Ardengo wist niet waarom, en hij vroeg het evenmin.

Een goed jaar later, in den winter van 1919 op 1920 - het bevreemdde Ardengo, het maakte tante Renza humeurig, het verontrustte Mademoiselle - sprak grootpapa herhaaldelijk den wensch uit, Edina te zien. Het was vijf jaar geleden, dat zij met Kerstmis overkwam. Het kind van vijftien was nu een meisje van bijna twintig. Sinds drie jaar woonde het gezin Abbatella in Tunis. Waarom was er voor hun vertrek geen ontmoeting geweest? Ardengo, een paar maanden na zijn laatste bezoek, had aan grootpapa verteld, wat Edina hem vroeg bij het weggaan. Grootpapa had er niet veel op geantwoord; Ardengo begreep nu heel goed waarom. Een jaargeld aan Edina, dat was een euphemisme voor ondersteuning van heel de familie Abbatella. Daar had grootpapa geen zin in gehad.

Later waren er uit Tunis tamelijk goede berichten gekomen; 's scheen papa daarginder beter te gaan. Mademoiselle en Edina schreven elkaar nog steeds korte briefjes van genegenheid - een genegenheid, die niet wist, wat te schrijven. Met de feestdagen zond grootpapa aan zijn kleindochter extra mooie cadeaux; maar hij sprak zelden over haar, en Ardengo had niet den indruk, dat de oude man, de jaren door, heel vaak aan haar te denken placht. Hoe kwam hij dan nu telkens te zeggen: ‘Ik wou Edina wel eens zien’ .... ‘Ik wou, dat Edina eens hier kon zijn....’ ‘Ik wou, dat Carmelo nog in Catania woonde, dan ging ik Edina eens opzoeken....’. 't Scheen, dat de gedachte aan Edina hem niet losliet. Tante Renza meende, dat deze dwanggedachte dateerde van den morgen, dat grootpapa, zeer vermoeid wakker geworden, voor een paar dagen het bed had gehouden.

Kort daarop gaf hij Ardengo een brief naar Tunis te posten: ‘Tante Renza en ik hebben Edina te logeeren ge-

vraagd'. Dat tante Renza zelve niet op dat idee gekomen was, wist Ardengo veel te goed.

Na een dag of tien kwam er antwoord van mama. Zij hadden den brief met ingenomenheid ontvangen, en Edina verheugde zich zeer op een verblijf in Palermo. Ook stelde mama het op hoogen prijs, dat de senator Cavallaro een bedrag voor den overtocht zenden wilde; doch haar man achtte het verkieselijk, Edina niet vóór Paschen de reis te laten ondernemen.

Zij merkten allen, dat het grootpapa heel erg speet; dat het hem bléef hinderen. Zij spraken erover met elkaar. Tante Renza vond het overdreven: wat waren nu twee maanden? En dan, met Paschen, den mooisten tijd van het jaar, dat was toch veel beter? Ardengo vond het ook. Mademoiselle zweeg.

Mademoiselle, in het begin van Maart, diende voor een weekje naar Licata te gaan. Al sinds jaren bestond het plan, het terrein rond de villa daar, vàn de halve wildernis van sinaasappelboomen en geraniumheesters, die het was, om te scheppen in den mooien tuin, waartoe alle gegevens aanwezig waren; allereerst vóór het huis, met het prachtige uitzicht hoog over de zee. Grootvader had een ontwerp doen maken voor een Engelschen tuin van palmranden, die verzorgde bloemperken omsluiten zouden. Tuinlui, waarop men zich verlaten kon, was Licata niet rijk, en Mademoiselle was de aangewezen persoon om een wakend oog te gaan houden op de werken, waarvan zij allen zich een geheel nieuwe zomervreugde voorstelden. Reeds tweemaal was haar vertrek verschoven; maar zij had het nu eenmaal op zich genomen; alles was beschreven en besteld, en zij ging.

De werkzaamheden echter liepen lang niet zoo vlot van stapel, als men berekend had. Er was van allerlei tegenslag; de benoodigde hoeveelheid palm-plantjes bleek niet voorradig; loodgieters, om de waterleiding te verleggen, lieten op zich wachten.

Geregeld om den anderen dag, schreef Mademoiselle, hoe de zaken vorderden; maar grootvader was ongeduldig en onwennig. Wat hij nooit deed, hij kwam zelf naar beneden om te vragen, of de post er nog niet was, inplaats van te bellen. Ook waren de laatste drukproeven van 'Het probleem

van het Zuiden' gekomen. Ardengo bood aan, ze met hem na te zien. Grootpapa maakte bezwaren: Mademoiselle was daar maar in.... Waarom kwam zij niet thuis...? Ze was al bijna twee weken weg.... die tuin moest nu toch klaar zijn.... Toen er in een paar dagen geen bericht was ontvangen, begon hij zich ongerust te maken. Tante Renza en Ardengo begrepen het niet; als ze nog alleen op de villa was.... maar met de vertrouwde huisbewaarders.... Tante Renza vond, dat haar schoonvader oud werd. Ardengo kon het niet tegenspreken. Tegelijkertijd, zonder dat hij het zich bekende, was hij jaloersch op Mademoiselle, die beter dan hij drukproeven kon nazien!

Den derden dag deed grootpapa, zenuwachtig, een telegram verzenden. Doch dien eigen middag, op het thee-uur, was Mademoiselle plotseling terug. Het telegram had zij niet meer ontvangen. Grootpapa, toen hij haar stem meende te hooren, kwam naar beneden geloopen.

Zij had veel te vertellen, van hoe alles in Licata er nu uitzag; en blijkbaar was het haar een pak van het hart, weer thuis te zijn.

En ook grootvader was blij, dat ze er weer zat; je zag het aan zijn oogen, maar er lag tegelijk een groote moeheid over zijn gezicht, en telkens keek hij afgetrokken, of iets hem zorg gaf. Tante en Ardengo zagen elkaar aan. Wat was er met grootpapa? Hij stelde toen nog voor, dien avond de proeven te corrigeeren, zag echter, dat Mademoiselle wel wat moe was van de reis, en liet het er bij.

Den volgenden morgen kreeg de knecht, die om hem het ontbijt te brengen, aan de deur van zijn slaapkamer klopte, geen gehoor. Eindelijk deed hij de deur open.... De senator scheen nog te slapen... Hij kwam naderbij... hij schrok. Een ongewone bleekheid ontkleurde dat gelaat, en er hing een wonderlijke, marmerkille stilte over, die het scheen te versteenen. Hij zag, dat zijn meester dood was.

Angstig voelde hij de hand, die gekromd lag op het dek; klam was die, en ijskoud.

Hij zette het blad neer en haastte zich naar de kamer van de Signora. Hij klopte, riep zachtjes: 'Signora'.... De Signora zou in de badkamer zijn....

In hetzelfde oogenblik kwam Mademoiselle met het tweede meisje de trap op, om de bibliotheek een goede beurt te gaan geven. Hij zei het háár; hij zei, dat hij het vréésde.

Ze werd wit, of ze bezwijken zou.

'Wat zeg je?' stamelde ze.

Maar voor hij zijn woorden herhalen kon, was ze naar de slaapkamer gesneld.

Toen vijf minuten later, in een groote verwarring, de eene met een badmantel om, de ander in pyama, tante Renza en Ardengo grootvaders kamer binnenkwamen, vonden zij daar Mademoiselle, geknield voor het bed, stom, werktuigelijk streelend de doode hand.

Ardengo stortte toe.

'Grootpapa!' riep hij. Hij boog zich over hem neer, legde voorzichtig de vingertoppen op het voorhoofd. Het was steenkoud. En de diepe wetenschap van den dood zonk in hem, zwaar als ijzer. Hij voelde zich innerlijk verstijven. Hij kon het niet bevatten.

Tante Renza deed verdwaasd.

'Maar is het wel zoo?' hield ze aan.

Mademoiselle knikte van ja en begon opeens wanhopig te schreien.

'Bedwing je, Gabrielle', kwam tante; zij vond, dat een ondergeschikte, zelfs Mademoiselle, niet de houding moest aannemen van een hoofdpersoon. Zinneloos nam zij het glas water van het nachttafeltje weg. Dan kwam zij terug bij het bed, begon te doorvoelen wat er gebeurd was.

'Arme papa', zei ze, en tranen vulden haar oogen.

Ardengo bestaarde het gelaat van den eenige, van wien hij gehouden had. Hij schreide niet. Hij wist, dat hem plotseling alles ontzonken was.

'Hij heeft er een voorgevoel van gehad', zei Mademoiselle, tusschen haar snikken door.

Dagen van smartelijke ontredderdheid volgden. De rector van de universiteit, een van grootvaders beste vrienden, bood zijn hulp aan bij de voorbereiding der begrafenis en bij al de te vervullen formaliteiten. Twee Dominicaner zusters

kwamen voor de droeve plichten en bleven, beurt om beurt, biddende aan het voeteneind, waken bij de kist.

In den derden salon - den salon van tante Renza's thés dansants - geheel behangen met zwart en zilver nu, werd de chapelle ardente ingericht. Op een zwart fluweelen kussen waren de vele decoratie's van den overledene ten toon gelegd. Honderden defileerden er voorbij de baar, waarin grootvader gestrekt lag onder het warme licht van twee zevenkaarsige kandelaars: een prachtige doode, indrukwekkend, met zijn gesloten, bruine oogleden, den tragischen adel zijner trekken, den zijig-witten baard, die, in niets veranderd, toch zoo flets was en levenloos.

Ardengo, als eenig mannelijk bloedverwant, was welhaast den ganschen dag naast hem, terwijl met gebukte hoofden de menschen langsgingen. Een enkele toefde en bad een kort gebed. Was er een tijd niemand, dan zat Ardengo aan den muur en staarde voor zich uit. Dikwijls kwam Mademoiselle binnen, stil, met een klein gezichtje, weggevreten van verdriet, en stond bij den doode.

'Het is alsof hij slaapt', zei ze eens.

'Nee', antwoordde Ardengo bijna hard, 'het is nièt alsof hij slaapt. Hij is nog veel grooter geworden in den dood.'

En toen hij eens een geruimen tijd alleen was, knielde hij, en zijn hoofd vlak bij het geliefde hoofd, dat de toeverlaat was geweest van heel zijn ongelukkige jeugd, fluisterde hij, terwijl de tranen in zijn oogen brandden:

'Ik zal mijn best doen, grootvader'.

En hij, de trotsche, koele Ardengo, voelde zich als een kind.

Den tweeden dag, tegen den avond, werd de kist gesoldeerd. Het was voor Ardengo, alsof men zijn eigen brein sissend dichtschroeide. En toen onder het zwarte statiekleed de baar naar buiten werd gedragen, en de dragers wat moeilijk de vier marmeren treden van de vestibule afstrompelden, schokte het hart in hem op van ontzetting bij het vizioen, hoe grootvaders tengere hoofd had aanbotsen kunnen tegen den harden wand.

In den rossen gloed der walmende toortsen ging de stoet naar de kerk van San Domenico, waar de katafalk stond opgericht.

Dien avond was er in het huis een stilte, oneindig stiller dan de gewoonlijke rust der Villa Cavallaro, - een leege stilte, die, bij de nagebleven wanorde, zoo òngewoon in deze vertrekken, Ardengo doordrong als een winterkou, als een armoede. En hij dacht aan den doodarmen grootvader, bewegeloos binnen de zinken kist, en hoog tusschen de houten beschotten van den katafalk verloren, onder de holle gewelven der nachtelijke kerk.

Den volgenden morgen arriveerde uit Rome de minister, die bij de plechtigheid de Regeering vertegenwoordigen zou. Onverwijld maakte hij een condoleance-bezoek.

Zulk een luister had de lijkmis, en zoo grootsch was de begrafenis, met haar treur-muziek, haar reeksen reusachtige bloemstukken en de deelname van alle autoriteiten van Palermo: den prefect, den sindaco, den procureur-generaal, den militairen commandant, den academischen senaat, de vele gemeenteraadsleden en professoren, die zij allen te woord moesten staan, en die allen in een eindelooze rij volgkoetsen meereden naar de begraafplaats, - dat Ardengo niet dan aan de oppervlakte dezen laatsten, statigen tocht van grootvader beleefde.

Den dag na de begrafenis zou het testament geöpend worden. Alleen tante en Clementina kwamen in aanmerking, daarbij tegenwoordig te zijn; daar echter ook Ardengo over een paar maanden meerderjarig werd, had tante hem gevraagd, binnen te komen: - Waartoe? zei Ardengo. Hij voelde zich moe en zoor van verdriet. - Grootpapa had het natuurlijk gedaan, zooals het 't beste was. Van de voornaamste bepalingen had hij trouwens nooit een geheim gemaakt. Maar tante stond erop, dat hij de voorlezing zou bijwonen.

Zij hoorden dus van den notaris, dat hijzelf, grootvaders oudste vriend, tot executeur was benoemd; dat als bizondere legaten vermaakt waren: aan tante Renza, voor zoover niet op andere wijze beschikt was, alle hem toebehoorende meubelen, serviezen, zilverwerk en andere kostbaarheden, in het huis te Palermo aanwezig, benevens het portret van haar man, dat op de studeerkamer hing; aan Clementina de villa in Licata ‘met gesloten deuren’ en het bijbehoorende land; aan Ardengo het huis in Palermo, de overige familieportretten

en de bibliotheek, - waarbij de erflater den wensch uitsprak, dat hij bij het intreden zijner meerderjarigheid de noodige stappen zou doen, om den naam Cavallaro aan den zijne toe te voegen; en eindelijk, aan de Universiteit van Palermo, de wetenschappelijke verzamelingen.

Maar dan volgden er, behalve ruime schenkingen aan de drie oudste bedienden, nog twee andere legaten, die hun volkomen onbekend waren. Aan Edina, ‘als tegenwicht van de aan Clementina nagelaten villa’, was een extra som van 100.000 Lire vermaakt, tot haar dertigste jaar te beheeren door den notaris; dit legaat was slechts enkele maanden tevoren aan het testament toegevoegd; het ontroerde Ardengo wonderlijk, want het klonk als een zelfverwijt.... Arme grootvader!

En eindelijk legateerde hij aan Mademoiselle een bij zijn overlijden aan te koopen lijfrente van 10.000 Lire 's jaars. Bovendien waren haar een aantal meubelen nagelaten, bij een eigenhandig geschreven codicil, dat Ardengo pijnlijk opschrikte.... Er werden dingen genoemd, die hem en tante Renza elkander deden aankijken: het ameublement van haar slaapkamer - alsof iemand haar dat zou hebben willen afnemen! - een aantal stukken, die, sinds tante Renza's komst in het huis, naar den bergzolder waren gebracht - welke bedoeling kon grootpapa daarmee hebben? -; grootvaders bureau-stoel, de rustbank op de studeerkamer, en een kleine boekenkast op de gang; - Ardengo voelde zich over den eerste bijna gekwetst, de tweede vond hij vreemd -; een aantal van grootvaders lijfboeken: de werken van Mazzini, een fraaie editie van Leopardi, een serie Fransche klassieken - alles stond nauwkeurig vermeld -; en de schrijfmachine.

Zoolang de notaris er was, zwegen zij. Alleen Clementina had door een paar uitroepjes aan haar verbazing lucht gegeven.

De notaris hield nog een korte nabetrachting, uiteenzettende, hoe van het resteerend kapitaal, ongeveer anderhalf millioen groot, de helft natuurlijk aan Clementina kwam, de andere helft, voor gelijke parten, aan Ardengo en Edina.

‘Je moet niet vergeten’, zei tante Renza, ‘de bibliotheek, met al die zeldzame werken, is alleen al een paar honderdduizend Lire waard.’

‘Misschien meer’, kwam de notaris.

‘'t Is wel mogelijk’, zei Ardengo afgetrokken. 't Kon hem niet schelen, dat de bibliotheek veel waard was aan gèld.

- Voor den vorm, voegde de notaris eraan toe, - zou hij Ardengo's vader met het testament in kennis stellen; doch tot zijn meerderjarigheid was *hij* het, die, ingevolge de wilsbeschikking van den overledene, Ardengo's vermogen te beheeren had, zooals hij reeds sinds jaren de vermogens van de Signora en de Signorina Cavallaro beheerde....

‘Doet u het alsjeblieft ná mijn meerderjarigheid ook’, zei Ardengo.

Een stilte volgde. Tante en Clementina vonden wel, dat Ardengo, met èn de bibliotheek èn het huis in Palermo, op 300.000 Lire geschat, door grootvader was voorgetrokken; maar, natuurlijk, de oude man had nu eenmaal zijn stamhouder in hem gezien, en tante was rijk genoeg van zichzelve... Ardengo, van zijn kant, had er niets op tegen, dat al het huisraad en zilverwerk tante's persoonlijk eigendom werd.... Als erfdochter van een der eerste familie's had zij zelve veel kostbaars ingebracht.... zij had zooveel jaren alles zonder onderscheid als haar eigendom beheerd.... hij zou haar niets hebben willen afnemen. Ook begreep hij wel, hoe grootpapa had willen voorkomen, dat, via Edina, zaken uit *zijn* huis in het gezin Abbatella belandden, om wie weet waar te eindigen....

Maar - zij voelden het van elkander - het codecil ten gunste van Mademoiselle maakte hen alle drie kribbig. Een flinke lijfrente, accoord! Al ware die zelfs hooger geweest! Doch het overige.... Zij hadden, ieder voor zich, den onaangenamen indruk, of grootvader en Mademoiselle dat alles achter hun rug hadden besproken, en niet genoeg hadden vertrouwd op de dankbaarheid der erfgenamen. En Ardengo, zelfs na grootvaders dood, was afgunstig op Mademoiselle, omdat intieme zaken, hèm lief, aan háár waren nagelaten.

Na het vertrek van den notaris, onder de thee, inderhaast genomen, vertelde tante aan Mademoiselle van de lijfrente en van het codicil. Zij deed het tastend, om te polsen of de andere van die laatste bepalingen geweten had.

Mademoiselle echter, bij het hooren noemen van sommige voorwerpen, ontroerde zoozeer, dat tante en Ardengo begrepen, zich te hebben vergist.

Het waren vreemde, leege dagen. Vier ontwortelden bleven achter in het groote huis aan den Viale della Libertà.

Tante Renza voelde zich plotseling vrijgekomen uit een onlosmaakbaar verband, ontstaan en bezegeld in naam van een betreurd verleden.

Clementina ondervond een vage, maar felle onbehagelijkheid.

Inderdaad was grootvader, al deze jaren, het hoofd geweest van een wel zeer weinig homogeen gezin. Nu hij er niet meer was, kon men bijna niet zeggen, dat er nog een gezin bestond.

Wie dit niet zien wilde, was Ardengo. De Villa Cavallaro had zijn kindleven van een afgrond gered. Zonder dien vasten grondslag was zijn bestaan niet in te denken. Een acuut lijden, dat geen wanhoop werd, omdat hij zich als een Cavallaro beheerschte, benam hem den geestelijken adem. Hij had geen gedachten.

Alleen Mademoiselle besefte het maar al te bitter, hoe uit dit huis de kern was weggestorven. Stil schreiende, meer dood dan levend in haar ziel, ging zij door de studeerkamers om, en ordende alles en zette alles weg - tot geen verder doel meer. Alleen de laatste drukproeven legde zij klaar op het bureau. Zij koesterde ze met de hand: *zijn* werk.

Op een morgen vroeg tante Renza aan Ardengo: ‘Heb je er al eens over nagedacht, hoe alles nu gaan moet....?’

Zonder één oogenblik te overleggen antwoordde hij - zijn stem was dof, maar als een krampachtig verweer waren zijn woorden:

‘Hier blijven wonen.... met ons vieren.... of hij iederen dag weer thuiskomen kon....’

Tante keek verbaasd over die dompe heftigheid. Zij had nooit vermoed, dat Ardengo zich wat dan ook zóó aantrekken zou.

Een paar dagen later, na een hernieuwd notaris-bezoek, zeide zij hem, dat ook zij en Clementina het liefst voorloopig den toestand ongewijzigd lieten. Zij wist alleen niet, hoe de finantiën geregeld dienden te worden.... Edina's deel ging

van grootvaders kapitaal af; ook de som, waarvoor Mademoiselle een lijfrente diende gekocht; dan waren zijn emolumenten als senator en zijn professors-pensioen vervallen.... Maar nu zij met hun drieën waren, zouden ook de uitgaven aanmerkelijk verminderen. Zij konden de dienstboden met een persoon inkrimpen.... Van een vast te stellen huishuur zouden zij en Clementina twee derden aan hem betalen.... hij kon dan voor zíjn deel in het overige bijdragen....

Ardengo keek ontstemd over die klein-vrouwelijke berekeningen.

'Ik laat mij, voor mijn persoonlijke zaken, de duizend Lire per maand uitbetalen, zooals wij dat het laatste jaar gewoon waren, en verder, in godsnaam, alles met gesloten beurzen. Geen huishuur.... U regelt de rest wel!'

Ondanks Ardengo's toon van superioriteit, was tante toch gevleid, dat hij haar zoo grif alle beheer liet. Aan den anderen kant vond zij het bedenkelijk, dat hij zoo volkomen los bleek van alle belangstelling en inzicht in geldelijke zaken. Met haar niet onvernuftig hoofd had zij namelijk aanstonds begrepen, dat zijn groot gebaar, ondoordacht natuurlijk, alles behalve in zijn nadeel was! Niet, dat zij hem daarover hard vallen wou .... zij constateerde het maar voor zichzelve.... Zij alleen bezat bijna tweemaal zooveel als Clementina en Ardengo samen, had de notaris haar daarjuist voorgerekend.... Zij hoefde zoo nauw niet te kijken.... Waarom kon Ardengo ook niet voorloopig deelen in den staat, dien zij en Clementina toch ophouden zouden? En zoo stemde zij zonder verderen uitleg toe.

Maar dienzelfden avond werden zij voor een verandering gesteld, die zij in 't geheel niet hadden verwacht. Het was Mademoiselle, die na het eten, moeilijk en beschroomd, met het onbegrijpelijke besluit te voorschijn kwam: - zij ging hen verlaten.

Tante Renza, wier lichtelijk onwillige stemming juist weer aan het luwen was, keek onthutst. Doch in Ardengo's argwanende ziel ontstak de schaamachtig geuite beslissing, als een vonk die overslaat, op slag de herinnering aan het codicil: er was dus toch een afspraak geweest tusschen grootvader en haar! Dáárom vermaakte hij haar al die meubelen....; en

zij had gedaan, of zij nergens van wist! Een dreigende rimpel trok broeiend zijn voorhoofd saam.

‘Maar waar wil je dan naar toe? naar Zwitserland?’ vroeg tante Renza. ‘Nabije verwanten heb je er toch niet meer?’

Mademoiselle knikte van nee; naar Zwitserland wou ze niet terug.

‘Wat dan?’ kwam tante Renza ongeduldig.

‘Ik dacht hier in de buurt te blijven.’

Ardengo betrapte den vreemden blik van tante Renza, tersluiks naar Mademoiselle heen, die met bedroefd gebogen hoofd in een lagen fauteuil voorover zat. Tante slaagde er blijkbaar niet in, iets te begrijpen van het plan, dat haar ergerde.

‘Maar Gabrielle’, pleitte ze slapjes, ‘tien duizend Lire lijfrente, en het beetje rente van je spaargeld.... je bent hier jaren lang aan een comfortabel leven gewoon geweest.... Waarom het jezelf moeilijk te maken?’

Een korte wijl keek Mademoiselle tante Renza aan, doch eerder onderzoekend nu dan beschroomd. Dan had zij ook een snellen blik naar Ardengo.

‘Ik geloof, dat mijn taak hier ten einde is,’ zei ze stil.... ‘Als Ardengo mij met de laatste drukproeven nog zou willen helpen....’

En nogmaals waren zij overrompeld, doch nu door de sereene droefheid, waarin haar besluit genomen scheen.

Ardengo's argwaan echter, zoodra hij alleen was, begon weer door te gloeien, en den volgenden morgen sprak hij tante Renza over het samenvallen van het codicil en van het plotselinge besluit van Mademoiselle.

Tante Renza haalde de schouders op.

‘Ik heb getracht, er haar van terug te brengen’, zei ze koel. ‘Ik heb mijn plicht gedaan. Nu het er toe ligt, is het misschien zóó het beste....’

Maar ook deze koelheid maakte op Ardengo een pijnlijken indruk, en hij had er tante Renza niet liever om.

Veertien dagen later pakte Mademoiselle haar kleine bezittingen en vroeg aan Ardengo, of zij de haar toegedachte boeken uitzoeken mocht.

‘Als je er soms zelf erg op gesteld bent?’ opperde zij; ‘ik

wil ze ook graag hier laten, al zijn ze mij zéér lief....'

Ardengo weigerde uit de hoogte. Waarom had grootpapa geweten van dit vertrek? en waarom wilde Mademoiselle van hen weg, nu grootpapa er niet meer was? Die vragen kwelden hem telkens weer; en tegelijk bemerkte hij, op Mademoiselle meer gesteld te zijn, dan hij geweten had.

Het afscheid tusschen haar en tante Renza en Clementina was koel hartelijk. Ardengo bleef verward in zijn gevoelens. Hij minachtte haar deemoed; hij bleef een vagen argwaan tegen haar voeden, en toch voelde hij zich aan haar verknocht.

Vlakbij San Giovanni degli Eremiti had zij een klein appartementje gehuurd; een verhuiswagen vol was erheen gereden. Een andere veertien dagen verstreken, en nog hadden tante en Clementina haar niet bezocht. Ardengo vroeg zich af, of er al niet lang een verwijdering had bestaan tusschen haar en tante Renza, een naijver misschien over haar samenwerking met grootvader, die ook buiten de werkuren zulk een eigenaardige, vertrouwelijke sfeer tusschen die beiden geschapen had? Inderdaad, als hij zich de stemming der laatste jaren te binnen bracht, dan zag hij Mademoiselle, stil, maar zonnig en tevreden; tante Renza, ongedurig in al haar holle opgewektheid.

En toen Mademoiselle hen verlaten had, leefden de drie achtergeblevenen eerst recht als ontwortelden naast elkaar. 't Was, of Mademoiselle de laatste band was geweest, die hen nog verbond; alsof er in haar nog iets van grootvader had voortbestaan. Hun maaltijden vooral, aan de ronde tafel, waar zij drieën op onmogelijke afstanden van elkaar zaten, niet wetend wat te zeggen, leken maaltijden in een gedroomd gekkenhuis.

Ardengo trachtte weer aan het werk te gaan. In amusementen, zelfs al zouden zij niet misstaan hebben, had hij niet den minsten lust. Hij had zijn viool weer opgenomen; ze klonk hem schril in de ooren. Ook impressionneerden hem zijn eigen rouwkleeren; meer dan de elegante en soepele krippen japonnen van tante Renza en haar statige sluierdracht. Clementina's zwarte japonnetjes onder haar naargeestig gezicht, dat bleeker was dan anders, deden hem meer, hoewel hij toch niet wist, of zij werkelijk verdriet had over grootpapa's dood.

In de zoogenaamde ‘leeszaal’ had hij zich bij het raam een werktafel ingericht, zijn studieboeken in een rek voor zich. Het was een poging zich te concentreeren in grootvaders ernst, die op zijn eigen kamer altijd had ontbroken. Doch nauwelijks was hij gezeten, of zijn denken gleed weg van hetgeen hij las en belandde bij grootvader zelf.... Hij stond op, wandelde met schroom het tweede vertrek in, toefde voor de gesloten kasten met grootvaders verzamelingen, peinsde erover, wat hij met deze kamer moest aanvangen, als zij zouden zijn weggehaald; - sloop het derde vertrek binnen, draalde langs de rijke boekenrijen, werelden, waarnaar hij niet verlangde; bestaarde de portretten van zijn oom en zijn moeder; nam één voor één de foto's op; overzag grootvaders bureau, waar al de voorwerpen, die dagelijks door zijn handen waren gegaan, nog lagen uitgestald in hun gewoonlijke schikking. Hier had hij gewerkt, dag aan dag, met Mademoiselle; zijn schrijfstoel stond er nog. ‘Later....’, had Mademoiselle gezegd, ‘als je deze kamer ooit eens heelemaal anders zoudt inrichten. Ook de rustbank.... we kunnen hier toch niet dadelijk alles gaan veranderen....’

En Ardengo dacht, dat ze wel echt en veel van grootvader had gehouden.

Alleen het tafeltje naast het bureau was leeg. Daar had de Remington gestaan, waarover de radde vingers grootvaders gedachten hadden in schrift gebracht. Het werk zelf was nu bij den uitgever. De laatste drukproeven hadden zij nog samen nagezien, onwennig tegenover elkander zittend in de ‘leeszaal’.

Ardengo voelde zulk een nijpende melancholie zich doortrekken, dat hij, weer over zijn boeken gebogen, het hoofd er niet bij kon houden en naar beneden ging.

Daar hoorde hij het stemmengeroes in den salon. Nauwelijks waren de eerste zes weken verloopen of de bezoeken herbegonnen. Op een morgen stelde tante voor, wat jongelui te vragen.... een paar maar.... twee bridge-tafeltjes....

‘Ik voel er niets voor,’ zei Ardengo.

‘Jullie zijn toch maar eenmaal jong, Clementina en jij.... wij gaan nergens heen, in den zwaren rouw... een beetje afleiding hebben jullie wel noodig....’

‘Vraagt u, wie u wilt’, besloot Ardengo; ‘als ik maar niet beneden hoef te komen.’

Tante nam hem deze houding, die zij voor een Abbatellaaanstellerij hield, zeer kwalijk. Of *zij* soms niet van haar schoonvader gehouden had....!

Nog een maand ging voorbij. Ardengo zonk weg in een doffe mismoedigheid, en hij werd ongedurig. Er was sinds kort een nieuw tweede-meisje, een zwart poesje, dat hem met haar rakkers van oogen uitdagend telkens aankeek. Ardengo's zinnen ontwaakten, en hij verachtte er zich om. Bah! grootvader was nog geen drie maanden dood, of tante en Clementina moesten bridgen en hij.... hij was nog veel erger! Tweemaal achtereen liep hij soms doelloos den kilometers langen Viale della Libertà heen en terug. Een wijde leegte gaapte er in hem. Hij voelde zich als op een tweesprong. Als hij grootvaders vertrekken, nu de zijne, betrad, woei hem als een wind het plotseling hevige verlangen toe, te werken.... een werker te zijn als grootvader. Maar zat hij eenmaal aan zijn tafel, dan was hij tot niets in staat. Bleef de folterende begeerte, die hij niet duldde in zichzelf.

Eindelijk hadden tante Renza en Clementina een bezoekje gebracht aan ‘Gabrielle’, zooals tante nu altijd zei. Zij bleek een klein, maar aardig optrekje te bewonen, dat uitzag op den bloeienden kloosterhof en op de vijf roode, Moorsche koepeltjes van San Giovanni degli Eremiti. Ze deed moeite voor lessen en vertaalwerk.... Ardengo vroeg zich af, of ook hij haar niet eens zou gaan opzoeken. Hij dacht, dat hij het prettig zou vinden, haar zachte gezicht en haar vriendelijke oogen terug te zien. Toch deed hij het niet.

Op een middag, dat hij eindelijk eens met ernst was beginnen te werken, zag hij zich, aan den voet eener bladzijde, verwezen naar een uitgave, die hij bezitten moest. Hij ontdekte ze al gauw in een der boekenkasten en zette zich even aan grootvaders schrijftafel, om de plaats na te slaan.

Toen hij ze gevonden had, zocht hij met de oogen iets om in het boek te leggen, had daartoe het vouwbeen al genomen, zag dan naast zijn hand de schrijfmap....wacht, een reepje papier! Hij sloeg den lederen omslag open, doorbladerde het

vloeiboek .... Tot tweemaal toe verschoot een los velletje daartusschen .... hij nam het.... het was gedeeltelijk beschreven.... Grootvaders mooie, krachtige handschrift!

Maar wat zàg hij? Wat las hij? Was het een ellendige droom? Hij voelde zich duizelen. Hij voelde al wat vast was onder zich wegduizelen. Het velletje trilde in zijn hand. Zijn andere hand greep de stoelleuning.

'Lief hart', had hij gelezen, 'nu maak je het toch al te bont! De veertiende dag! Ik heb daareven doen telegrafeeren. Ik maak me ongerust. In geen twee dagen bericht! Je moet ziek zijn geworden in dat koude huis, mijn arme meid, mijn kleine leeuwerik! We zijn hier gewend aan goed verwarmde kamers, en meer nog, aan elkaars verwarmende tegenwoordigheid. 't Is hier sinds dagen een koude Noordenwind. Ik ben thuis gebleven, het pakt me aan. En jij aldoor in dien tuin! Mijn dappere lieveling zou nooit iets zeggen. Kon ik je handen in de mijne nemen en ze koesteren! Ik hoop, dat er spoedig bericht komt, want als er morgen ochtend nog geen....'

Met die woorden brak het briefje af. Natuurlijk, op dit oogenblik was Mademoiselle plotseling thuisgekomen. En den ochtend daarop....

Ardengo had het uit kunnen schreeuwen. Hij begreep opeens alles. Het bloed joeg hem naar het hoofd. Grootpapa was verliefd geweest op Mademoiselle! Zij hadden elkaar 'verwarmd'! Hij had haar handen geliefkoosd! Hij had haar 'gekoesterd'! Het was hem, of hij gek ging worden.

Ha! grootvaders 'zuivere huis', grootvaders 'ernstige sfeer'! Hij lachte hoonend. Grootpapa en zijn leeuwerik! Amants waren zij geweest, wie weet hoeveel jaren wel! Dáárom had hij haar dezen schrijfstoel vermaakt! - Hij vloog eruit overeind, alsof de stoel besmet was, stond midden in de kamer, verdwaasd. - Dáárom de rustbank! In dien schrijfstoel had zij misschien wel op zijn schoot gezeten! Op de rustbank hadden zij elkander 'verwarmd'! Dáárom die stilte, als hij, jongen van veertien jaar, aan de deur luisterde en geen schrijfmachine meer hoorde! Dáárom waren zij, als kinderen, vooruit gestuurd, 's zomers avonds in Licata! Dáárom kon grootpapa niet zoo snel dalen, omdat zij in het schemerdonker, op het eenzame pad, gingen als een verliefd paar! - een ver-

liefd paar, zijn oude grootpapa en Mademoiselle! En bij zijn dood had hij haar in een compleet huishouden gezet met al hun lieve voorwerpen.... Zoo hadden zij het samen afgesproken, grootpapa en zijn dappere lieveling!

Zijn slapen bonsden. Zijn schedel scheen te barsten. Bah! Bah! - Grootpapa.... grootpapa! waarom heb je dàt gedaan? kreunde hij. - Waarom heb je me dàt testament nagelaten! Jij al niet beter dan de anderen! Geen haar beter dan mijn rampzalige vader! Arme, jonge papa met je Diletta, nu maak je nog een goed figuur tegenover den ouden grootpapa.... met zijn leeuwerik!

Plotseling brak Ardengo in een heftig lachend snikken uit, hij die bij den dood van den vereerden ouden man nauwelijks had geschreid.

Nu eerst was grootpapa echt doodgegaan in hem, de grootpapa van heel zijn leven, die nooit bestaan had....! Wàt, Cavallaro? In wat was een Cavallaro anders dan een Abbatella? Daarin, dat hij den schijn ophield! 'Een huichelaar'.... had papa geroepen, dien morgen in den rooksalon. En een huichelaar, zei Rosalia, was iemand, 'die de kat in donker kneep'.... De kleine leeuwerik....! Pijn deed het, pijn deed het.... pijn....

Langen tijd zat hij, met verschroeide oogen, de tanden in zijn onderlip gebeten, te turen voor zich uit.

En het werd alles rauw en wreed en koud in hem van binnen.

Dus, grootpapa was een man geweest, net als elke andere man! En Mademoiselle, de zachte duif, de moraliseerende onschuld, zijn 'lieve leeuwerik'!....

Hij hoorde grootpapa's stem weer:

'En alleen het klassieke naakt, versta je....' De eenige maal, dat hij zich had laten gaan! Plezier had hij er in gehad, hem alleen in Napels te laten! Ardengo zag weer zijn gezicht, bij het afscheid-nemen, voor het open raam van zijn coupé, het oude gezicht, dat hem bijna loszinnig had toegeschenen.... 'Amuséér je.... Addio! amuséér je!'

Goed, hij zou zich amuseeren. Er was geen enkele reden meer om het niet te doen!

In den naam van grootpapa, en van papa, en van zichzelf.. hij zou zich amuseeren! Het trio Abbatella - Cavallaro!

Haastig, alsof het een diefstal was, stak hij het briefje bij zich en vluchtte de bibliotheek uit.

Dien avond sloop hij naar het kamertje van de nieuwe meid en bleef er tot in den vroegen morgen. Hij had grootvaders ‘zuivere huis’ opnieuw ingewijd! ‘De traditie eerbiedigen’, hoonde hij in zichzelf.

Elken avond keerde hij er weer. Een wilde wraak werd het op het leven. Maar hij had er spoedig genoeg van.

In het gezelschap van tante Renza en Clementina, op gelijke bogen van elkaar rond de groote, ronde eettafel, was elk woord, dat zij zeiden, een makabere leugen.

De bibliotheek ging hij niet meer binnen. Zij was in zijn gedachten erger dan een graf. Zelfs zijn boeken haalde hij er niet weg.

Hij kon het niet meer harden. Hij wilde dit huis uit; hij wilde Palermo uit. Hij zei het tante:

Eerdaags ging hij op reis.... Dit zomer ging hij ook niet mee naar Licata. - Op reis? Den heelen zomer? Waarheen? - Dat wist hij nog niet; naar 't vaste land, naar een buitenlandsche Academie, naar Parijs misschien....

Reizen! reizen! zich vergeten! dat zong als een razende roes door zijn hoofd.

Samen met tante Renza zat hij dien laatsten middag aan de thee. Clementina was er niet.

Vreemd oplettend keek tante hem aan.... Ze scheen hem nog nooit goed gezien te hebben....

Langzaam, en alsof er gedurende deze dagen al niet dozijnen malen over gesproken was, zeide ze:

‘Zoo.... en jij gaat dus vroolijk op reis.... Genieten.... van je jeugd....’ Ze bleef hem aankijken.

En als Ardengo niet dadelijk antwoordde (dat ‘vroolijk op reis’ stak hem als een angel) herhaalde ze peinzend:

‘Genieten.... van zijn jeugd....’

Het hoofd in de hand staarde ze voor zich uit. - Tante Renza, die peinsde en melancholiek deed.... dacht Ardengo schamper.

Dan, plotseling, in een geheel anderen, haar gewoonlijken toon vervallend, vroeg ze:

‘Heb je je er wel rekenschap van gegeven, dat reizen geld kost?’

‘'k Heb het er voor,’ zei Ardengo norsch. ‘Waarom zou ik het opsparen?’

Tante Renza begon te lachen, het vlotte, leege lachje, dat hij zoo goed van haar kende.

‘Ik heb het er voor!!.... Nee, jongen, ik gun het je best, hoor.... Maar het idee van sparen!.... Iets anders is, dat het òp kan!.... Je hebt nu niet zoo héél veel....’

En zachter weer:

‘Och, misschien heb je gelijk.... Ik zou je bijna benijden... Ja, heusch.... Zoo ineens maar de meest fantastische plannen.... Parijs.... een Engelsche academie.... Spanje....!’

‘Maar 't zal wel Parijs worden.... daar ben ik niet bang voor!’ besloot zij, met haar opgewektste gezelschaps-stem.

- Altijd die luchthartigheid! Wanneer zou die vrouw eens nièt luchthartig zijn! dacht Ardengo met weerzin; - en nu nog dat toontje, of ze hem voor den gek hield....! En hij zat hier met een krop in zijn keel, en boven zijn hoofd gaapten die drie donkere vertrekken, waar het doodvonnis was voltrokken over al wat er hecht was geweest in zijn hachelijke jeugd! Nauwelijks was het uit te houden, tot een laatste vriendelijkheid, dit samenzijn.... En in godsnaam niet die pose van interessante vrouw....! Waarom zat ze daar weer, met dat hoofd in 'r hand, te staren....?

Leidzaam zei tante Renza:

‘Voor *mij*.... hoe lang heeft het geduurd.... 't genieten van de jeugd....? De paar jaren van mijn huwelijk.... En dan nòg.... Een bevalling.... Een kind voeden.... Toen stierf Gaetano .... en daarna....’

Eensklaps werd ze heftig:

‘Sinds zeventien jaar.... zéventien jaar! - woon ik hier, in dit huis....!’

Ze zat rechtop in haar stoel. Ze keek langs Ardengo heen, het raam uit, ergens in een verte, die haar angst scheen te geven.... En met een zijdelingsche hoofdbeweging naar hem:

‘'k Was nauwelijks een paar jaar ouder dan hij nu.... en alles was afgeloopen.... alles was uit!’

Vijandig bijna keek ze hem aan.

‘Jij begrijpt dat natuurlijk niet.... Weet je, wie ik was? De arme Renza, die alles had verloren! Daar kwam je niet van onderuit, nóóit, geen dag, geen uur.... 't was als een druk op je hoofd, op je hart.... en dan was je zesentwintig, achtentwintig, tweeendertig.... en altijd was je: de jonge, treurende weduwe.... de arme Renza, die alles verloren had....!’

Bitter klonk haar stem:

‘En daarnaast moest je óók nog vroolijk wezen.... Want je schoonvader had nog veel méér verdriet gehad.... Die had opgewektheid noodig, en liefheid, en attentie's.... En dan moest je óók stil wezen, altijd maar stil.... Want je schoonvader was een geleerde, die werkte, werkte, werkte.... en dat eischte stilte, en regelmaat.... *Hij* eischte het niet.... maar je zou niet anders hebben gekúnd.... Soms dacht ik, dat ik weg wou.... iets anders beginnen.... en dan wist ik dadelijk ook, dat het toch nooit zou gebeuren.... dat ik het nooit zou kunnen doen.... om zijn persoonlijkheid.... om dat vanzelfsprekende overwicht....’

Verschrikt keek ze plotseling Ardengo aan, die verschrikt háár zat aan te kijken.

‘Je moet me niet verkeerd begrijpen’, kwam ze haastig, ‘ik heb veel van mijn schoonvader gehouden.... heel veel.... En hoeveel had ik niet gehouden van mijn man....zooveel als ik je niet zou kunnen zeggen! Ik heb meer verdriet gehad, dan ik wie ook toonde, de eerste jaren.... Maar later, ja.... je geneest, als je nog zoo jong bent... het verleden raakte zóó ver weg... en ik, hoe jong ik nog was, ik voelde mij oud worden... Zoo oud, zoo oud... Hoe vaak heb ik niet geschreid, 's avonds alleen op mijn kamer... en dan wist ik zelf niet waarom... Wat zou ik gewild hebben? Het leven was nu eenmaal zoo geloopen... Wat ik nog wenschen kon, had ik immers? Een lief kind... en ik was rijk.... En grootpapa hàd toch rust en regelmaat noodig voor zijn studie....?’

‘Maar waarom vertel ik je dat allemaal?’ kwam ze dan opeens, ‘ik zou er je vertrek mee bederven.... Vergeet het maar gauw weer!’

Ze voelde zich schuldig door Ardengo's ontdane gezicht.... Heel wonderlijk was het dien te moede: - was dàt tante

Renza? Hij herkende haar niet! Hij herkende.... zichzelf. Hij ook wist wat het was: de eeuwige opgeslotenheid in jezelf, en de dwang, die kwam van je wist niet waar, en het verlangen, je wist niet naar wat....

Tante Renza, uit zijn zwijgen, uit zijn kijken, voelde zich blijkbaar begrepen. Milder gestemd ging ze voort:

'Ik dacht ook vaak: *Ik* heb mijn man verloren, maar ik heb Clementina. De oude man heeft álles verloren, zijn vrouw, Gaetano, Eliana.... Ik moet goed voor hem zijn, ik moet alles met liefde nemen, zooals het is. Maar o, als je eens wist, die maaltijden, als hij moe was, en ik moest altijd maar weer praten, praten, praten.... terwijl ik mij zoo eenzaam voelde, en zoo moe ook, en zoo triest soms....'

'Tante....', zei Ardengo zacht.

Zij kwam tot zichzelve, bang, teveel gezegd te hebben. Ze glimlachte hem weemoedig toe, even maar, schuchter bijna. Dan werd haar gezicht weer koel.

'Ga je Mademoiselle niet goedendag zeggen?' vroeg ze opeens. Er was een vreemd accent in haar stem.

'Nee', kwam Ardengo donker.

Toen sloeg tante plotseling weer om. Met de luchte, holle stem, die haar tot een tweede natuur was geworden, zei ze:

'Ze woont daar zoo lief!.... Misschien had ze wel gelijk.... Ze zou zich hier op den duur overbodig zijn gaan voelen.... Ze leeft daar nu met haar souvenirs....'

En hoe liever en luchtiger tante sprak, hoe brandender Ardengo leed.

Dan, voorzichtig, tastte tante Renza:

'Ik heb wel eens gedacht... misschien, in de laatste jaren... was je grootvader niet zóó eenzaam als de menschen meenden... Geloof jij ook niet.... als je aan alles denkt....'

Zij aarzelde; zij kleurde lichtelijk.

Ardengo voelde zijn benauwing stijgen tot het uiterste. Hij voelde, in dit vreemde uur, de ergste confidentie's naderen.... de veronderstellingen.... de vragen.... de verdachtmaking.... de aanklacht.

Hij wou niet! Hij wou het niet! 't Was zijn geheim.... Zijn ellendig geheim.... het krankzinnigmakend geheim van zijn eigen rampzalige leven... het briefje in zijn portefeuille.

Bruusk stond hij op. Hard was zijn stem.

‘Neemt u mij niet kwalijk .... 't Is mijn tijd....’

‘Waarom zoo opeens?’ vroeg ze, wonderlijk teleurgesteld, kleintjes bijna.

‘Addio!’ riep hij, ‘Tot straks, aan tafel....’

Dien avond pakte hij zijn twee valiezen: alleen zijn kleeren nam hij mee, zijn zomerpakken en zijn winterpakken, zijn smoking, zijn flanellen tennispantalons, zijn rij-costuum, een reisnécessaire. Geen rouwkleeren. Geen enkel boek.

C. EN M. SCHARTEN-ANTINK

(*Wordt vervolgd*)

Verzen[1)]

Branding, die eeuwig op een doortocht wacht,
sloeg nimmer stiller dan voor deze stranden,
de kleine baai, waarin ik gisteren landde,
flonkert van lampen in den zomernacht.

Onder de maan door zeilt een sneeuwwit jacht,
aan beide masten hangt een ster te branden.
Muziek aan boord, een zachte sarabande,
een serenade aan den nacht gebracht.

Het schip zeilt verder en nu branden boven
de zee alleen de sterren en de maan,
de baai wordt donker want de lampen dooven,

ik hoor alleen de branding in den nacht,
zij breekt zoo stil, dat ik mijn hart hoor slaan,
branding, die eeuwig op een doortocht wacht.

1) Uit een bundel ‘Kleine Odyssee’.

Hoe meer ik naar 't Zuiden zwierf,
hoe meer ik, steeds meer, ging droomen
van een die ik weldra verwierf
in een stad waar ik weldra zou komen.

Ik heb honger en hitte weerstaan
omdat ik haar zeer beminde,
omdat ik soms heb verstaan
dat ik haar in Florence zal vinden.

Nu loop ik met den zomerwind
alleen door Florences straten, -
nu weet ik dat 'k haar onbemind
reeds ergens heb achtergelaten.

Toen ik vanmorgen wakker werd
omdat de zon mijn oogen raakte
zag 'k juist nog hoe een springend hert
zich pijlsnel uit de voeten maakte,
ik heb den langen dag gezocht
naar 't spoor van de gevlamde hinde,
nu weet ik: doelloos was mijn tocht:
als ik weer inslaap zal 'k het vinden.

Twee meisjes vluchtten voor den warmen wind,
zij zochten naar de schaduw langs een kreek,
zij wasschen en zij spiegelen zich in
de waterbedding van een smalle beek.

Het roomgeel bloeien van de ronde linden
blaast door de lucht een zacht aanhoudend teeken
dat nu de milde zomer gaat beginnen,
zoo zoet of honingraten langzaam breken.

Vanavond stroomt de Neckar bijna glad.
Muziek van lijsters, krekels, leeuwerikken.
De zwarte slakken zonder huis zijn nog op pad
langs 't lievevrouwebedstroo en de wikke.

De hemel, een ovalen groene schaal,
ving vonken van de zon, toch wordt het kouder.
De boeren gaan naar huis, één groet ons allemaal,
hij draagt een lange zeis over zijn schouder.

Tusschen de prille bloei
wiegelt de blauwe lucht,
spinnetjes hebben vroeg
glanzende raggen geweven,
zoolang de lente bloeit
ben ik voor niets beducht
dan voor het glanzend rag,
herfstig in mijn wieglend leven.

Vrouw, o moeder, Uw zoomen
ritselen van anjelieren
samen zijn wij gekomen
als twee regenrivieren,
onwetend waar zij monden
lig ik in het donker verloren
zoo innig met U verbonden
of ik nog niet werd geboren.

ERIC VAN DER STEEN

Berlijn 1933

In het brutale zonlicht waaien vlaggen,
Vereenigd zwart-wit-rood en hakenkruis.
- Een man steekt in zijn Schrebergarten plaggen.
Achter hem gonst de stad. Hier is hij thuis.

Duizenden juichen, als de Leider spreekt
Van het Beloofde Land, het derde rijk.
- Een kleine Jood die om genade smeekt
Wordt neergeknuppeld in een buitenwijk.

Vraag: hoeveel duizend Duitschers doen hun best
Om de paradepas opnieuw te leeren?
Weervraag: zijn zij de redders van de rest,
Die in het Oosten van Berlijn krepeeren?

Men zegt: een nieuwe koers wordt ingeslagen.
Maar het klinkt oorlogszuchtig in hun mond.
- Een invalide stelt naieve vragen:
Pact van Parijs? Locarno? Volkenbond?

Einstein, Kollwitz en Mann zijn landverraders,
En wie van vrede spreekt is vleesch noch visch.
- De kleine jongens vragen aan hun vaders,
Wat stempelen en Sturmabteilung is.

Het land van Goethe is het land van Goering.
Ministers schelden door de microfoon.
Europa's aether trilt van haat en scheuring.
Saujuden! - dat is thans regententoon.

Gezag, beleid bouwt een acropolis,
De Rijksdag: een geraamte, zwart verbrand.
Sinister beeld, templum diabolis
Temidden van een arm, rampzalig land.

Waar is in al dat woeden nog iets waars?
De ridders van het recht - zij werden schaarsch.
En de gestalte van een doodziek man
Ziet in de schaduwen des adelaars
Zijn werk tegronde richten - Stresemann.

ANTHONIE DONKER

De toestand der woningmarkt

Vanuit meer dan één gezichtshoek is de toestand op de woningmarkt het bestudeeren waard.

Bij het einde van den Wereldoorlog bestond er een zeer aanzienlijk woningtekort, dat voor een deel veroorzaakt was doordat tegenover de regelmatig groeiende bevolking geen even regelmatige vermeerdering van de woningruimte stond. Schaarschte aan materialen en arbeidskrachten waren hiervan de voornaamste oorzaken, hooge huren, 'sleutelgeld' en het gebruiken van één woning door meerdere gezinnen, de gevolgen.

Omdat de bevolkingstoename na den oorlog tamelijk wel constant bleef moest de bouwnijverheid in die jaren voorzien in:

a bouwen van woningen in verband met de bevolkingstoename,
b bouwen van woningen in verband met het tekort,
c bouwen van woningen ter vervanging van verouderde of om andere redenen aan hun bestemming onttrokken woningen.

Het oogenblik waarop het tekort aan woningruimte ingehaald is, is van belang voor de conjunctuur in het bouwbedrijf.

De behoefte aan woningruimte hangt nauw samen met de grootte der bevolking, nauwkeuriger gezegd, met het aantal gezinnen. Volgende cijfers, ontleend aan de Volkstellingen lichten ons omtrent deze behoefte nader in.

	1879	**1889**	**1899**	**1909**	**1920**	**1930**
Aantal inwoners	4.012.693	4.511.415	5.104.137	5.858.175	6.865.314	7.920.388
Aantal gezinnen	818.805	910.930	1.024.277	1.181.063	1.425.441	
Aantal inw. p. gezin[1)]	4,9	4,9	5,0	5,0	4,8	

1) Deze cijfers zijn iets grooter dan de gemiddelde gezinsgrootte, hetgeen veroorzaakt wordt door de buiten gezinsverband levenden. (Afzonderlijk levende personen en gestichtsbevolking).

Waarschijnlijk is het aantal inwoners per gezin thans iets grooter dan in 1920, daar het cijfer 4,8 gedrukt is door het aantal tijdens den oorlog uitgestelde huwelijken, waardoor in 1920 veel pas gevormde en dus kleine gezinnen bestonden.

Baseeren we ons voor 1930 op 4.8 inwoners per gezin, dan komen we voor 1930 op 1.650.000 gezinnen, hetgeen op grond van het voorgaande aan den hoogen kant is.

Hoewel men geneigd is te veronderstellen, dat tusschen het aantal gezinnen en het aantal woningen geen groote speelruimte mogelijk is en dus het aantal ledige huizen een tegenwicht vindt in de z.g. samenwoning van meerdere gezinnen, blijkt uit de resultaten der volkstelling dat het aantal gezinnen dat der woningen verre kan overtreffen.

	1859	**1879**	**1889**	**1899**	**1909**	**1920**
Bewoonde huizen	542.395	729.098	811.353	890.157	1.020.556	1.178.822
Bewoonde schepen	6.684	9.402	9.788	10.445	12.059	20.594
Totaal	549.079	738.500	821.141	900.602	1.032.615	1.199.416
Onbewoonde huizen	52.045	22.578	36.480	30.708	29.400	14.124
Groot-Totaal	601.124	761.078	857.621	931.310	1.062.015	1.213.540
Aantal gezinnen	668.911	818.805	910.930	1.024.277	1.181.063	1.425.441
Aantal huizen en bewoonde schepen per 100 gezinnen	90	93	94	91	90	85

Duidelijk wijzen deze cijfers op het tekort aan woningen in 1920.

In de jaren 1921 tot en met 1930 onderging het woningaanbod de volgende wijzigingen (zie tabel volgende bldz.):

In totaal bedroeg de netto-vermeerdering in de jaren 1921 tot en met 1930 van het aantal woningen 423.539.

In 1920 bedroeg het totaal aantal woningen 1.213.540, het is dus einde 1930 te schatten op 1.213.540 plus 423.539 is 1.637.079.

Een eventueele verandering in het aantal bewoonde schepen,

	Aantal voltooide woningen	Aantal[1] vervallen woningen	Netto vermeerdering van de woningvoorraad
1921	40.364	1.895	38.469
1922	45.496	2.035	43.461
1923	43.132	2.631	40.503
1924	46.640	3.616	43.024
1925	47.191	4.415	42.776
1926	50.117	5.769	44.348
1927	51.082	6.405	44.677
1928	47.868	7.200	40.668
1929	47.766	6.676	41.090
1930	51.824	7.301	44.523

dat in 1920 abnormaal hoog was, mede als gevolg van het tekort aan woonhuizen, kan het aantal woningen niet noemenswaard beïnvloeden.

Vergelijken wij nu het hooggeschatte aantal gezinnen einde 1930 n.l. 1.650.000 met het geschatte aantal woningen n.l. 1.637.079 dan blijkt dit laatste aantal slechts een fractie lager te zijn dan het eerste.

Dit practisch samenvallen van het aantal woningen met het aantal gezinnen in 1930 valt te meer op indien we letten op de belangrijke spanning, die bij vorige volkstellingen steeds daartusschen bleek te bestaan.

Einde 1930 was dus een nieuwe en zeer bijzondere toestand op de woningmarkt ontstaan. Tegenover ieder gezin staat thans een woning. Vraag is evenwel, of ook voor ieder gezin een woning beschikbaar is.

Hierbij is op verschillende omstandigheden te letten, o.a kan men zich de volgende vragen voorleggen:

1 Hoe is de behoefte aan woningen en het aanbod daarvan geografisch verdeeld, m.a.w. staan de woningen op die plaatsen waar er behoefte aan is?

2 Hoe is plaatselijk de verdeeling van de woningen over de verschillende klassen van woninghuur in verband met

1) Inclusief onttrekking aan haar bestemming.

de verdeeling der bevolking over de verschillende inkomensklassen?

3 Hoe is plaatselijk de verdeeling naar de grootte der woningen in verband met de grootte van de gezinnen en de andere factoren, die de gewenschte woning-grootte bepalen?

4 Hoeveel woningen komen nog wegens hun bouwvalligheid, hun inrichting of om andere redenen voor krotopruiming in aanmerking?

Zooals reeds uit de vragen zelve blijkt zouden speciale onderzoekingen naar de plaatselijke omstandigheden voor de beantwoording noodzakelijk zijn. Voor ons doel, n.l. om een globaal overzicht te verkrijgen over de situatie op de bouw- en woningmarkt, meenen we met een korte beantwoording van deze vragen te mogen volstaan.

Ad. 1. In het Jaarverslag van den Hoofdinspecteur voor Volkshuisvesting over 1930 wordt nog overbevolking ten aanzien van de woningen gemeld in Eindhoven en Heerlen. Sinds dien is in Eindhoven ten gevolge van de mindere personeelbehoeften van de Philipsbedrijven een sterke wijziging in de woningbehoefte ingetreden. Het is niet waarschijnlijk dat de groei van Eindhoven in de komende 10 jaren even snel zal gaan als in de afgeloopene. De overbevolking in Eindhoven, zoo die thans nog bestaat, zal daarom niet van langen duur behoeven te zijn.

Iets anders staat het met Heerlen. Wel maakt het geheele mijnbedrijf een zeer ernstige crisis door, maar juist als gevolg van de goede outillage van de Nederlandsche mijnen en het feit, dat de totale productie aan steenkool nagenoeg gelijk is aan het verbruik in Nederland, maakt het niet noodzakelijk, dat de Nederlandsche mijnbevolking belangrijk terugloopt.

Bij een verdere ontwikkeling van de Neo-merkantilistische politiek is het zelfs niet uitgesloten, dat er een vervanging plaats zal hebben van niet in gezinsverband, maar als kostgangers levende vreemdelingen, door gehuwde Nederlanders.

Hier zou dus nog gedurende geruimen tijd van een overbevolking ten aanzien van de woningen sprake kunnen zijn.

Over het algemeen kan men, op grond van het ontbreken van klachten over het tegendeel, aannemen, dat de geogra-

fische verdeeling van vraag naar en aanbod van woningruimte gunstig is.

Ad. 2. In de eerste jaren na den Wereldoorlog werden òf rechtstreeks door de overheid óf met rijkssteun door woningbouwvereenigingen vele arbeiderswoningen gebouwd. Sinds 1923 wordt het overgroote deel van de nieuwe woningen door z.g. particulieren gebouwd. Wij kunnen veilig aannemen, dat deze woningen voor een belangrijk deel tot de z.g. middenstandswoningen moet worden gerekend. Het liet zich immers aanzien, dat dit soort woningen op winstbasis geëxploiteerd of met winst voor den bouwer verkocht kon worden.

Vergrooting van het aanbod van arbeiderswoningen ontstaat gewoonlijk door stichting of door waardedaling, eventueel splitsing, van duurdere woningen. Op grond van het voorgaande kunnen we aannemen, dat het aantal in de laatste jaren gestichte arbeiderswoningen niet groot is geweest, terwijl er ook geen aanwijzingen zijn, dat een belangrijk aantal duurdere woningen gedeklasseerd is. Op grond hiervan mogen wij aannemen, dat het aanbod van arbeiderswoningen, vooral van goedkoope, bij de vraag achter gebleven is. De behoefte aan arbeiderswoningen is dan ook over het algemeen nog groot. Dit blijkt zoowel uit de klachten, als uit het feit dat samenwoning van arbeidersgezinnen nog veel voorkomt, ja in de laatste jaren zelfs zeer schijnt toe te nemen, en het weinig leegstaan van goedkoopere woningen.

De daling van het loonpeil zal de behoefte aan goedkoope woningen nog doen toenemen. Gaat daarmede gepaard een vermindering van de koopkrachtige vraag naar de bestaande woningen, dan kan dit tot vermindering van de woninghuren voeren zonder dat het woningpeil zelve sterk behoeft te dalen. De rentabiliteit van het woningbezit en misschien zelfs de dekking van eventueele hypotheken zouden dan sterk achteruit gaan.

Een beeld van de verhouding waarin woningen van verschillende huurklassen in onze groote steden aanwezig zijn kan men waarschijnlijk uit volgende gegevens verkrijgen.

***Aanwezige woningen eind September* 1930 *te 's Gravenhage*.**

Huurklasse		**Aantal Woningen**	**in % van het totaal**	**in % van het totaal**
Weekhuren				
	beneden *f* 4. -	9.735	8,6	}29,8
	f 4. - tot *f* 5. -	8.916	7,9	}29,8
	- 5. - tot - 6. -	14.845	13,3	}29,8
	- 6. - tot - 7. -	15.005	13,2	}23,3
	- 7. - tot - 8. -	11.381	10,1	}23,3
Jaarhuren				
	f 416. - tot *f* 500. -	16.793	14.8	}22,0
	- 500. - tot - 600. -	8.144	7.2	}22,0
	- 600. - tot - 700. -	6.395	5.6	}24,9
	- 700. - tot - 800. -	4.018	3.5	}24,9
	- 800. - tot - 1000. -	6.024	5.3	}24,9
	- 1000. - of meer	11.923	10,5	}24,9
Totaal		113.179	100,0	

Duidelijk blijkt uit deze cijfers de zeer slechte bezetting van de lagere huurklassen. Nog geen 30% van alle woningen in 's Gravenhage kosten een huur van minder dan *f* 6. - per week.

Ad. 3. Gegevens omtrent de behoefte aan woningen van een bepaalde grootte in verband met de gezinsformatie en het aanbod van woningen volgens zulk een klassificatie, staan mij niet ten dienste. Wel komt het mij voor dat zelfs de betere arbeiderswoningen welke na den oorlog gebouwd zijn voor groote gezinnen te weinig ruimte bieden. Hierbij dient men in het oog te houden dat een Hollander over het algemeen hooge eischen aan zijn woning stelt, zelfs zoo, dat hij bij een stijgend inkomen een stijgend percentage van zijn inkomen aan huur besteedt.

Ad. 4. Er blijkt een groot verschil te zijn in den omvang van het gebruik, dat door de gemeenteraden wordt gemaakt van de plicht tot onbewoonbaar verklaring van daarvoor in aanmerking komende woningen. Dit blijkt uit volgende gegevens.

Aantal onbewoonbaar verklaarde woningen in den loop van de jaren 1921-1930 *ontruimd*.

Amsterdam	2465
Rotterdam	681
's Gravenhage	619
Utrecht	28
Haarlem	94
Groningen	61
Mijnstreek	66
Gemeenten om de groote steden	378

Niet genoemde gemeenten van

50.000-100.000 inw.	853
20.000-50.000 inw.	1549
10.000-20.000 inw.	933
beneden 10.000 inw.	1737
Het Rijk	9464

De vervanging van oude woningen door nieuwe is hoogst waarschijnlijk te langzaam gegaan. Op zich zelf staat dit natuurlijk in verband met het bestaan hebbende absolute woningtekort.

Volgens het Verslag van den Hoofdinspecteur van de Volkshuisvesting (blz. 8) zijn van de rond 1.825.000 thans bestaande woningen ongeveer 855.000 na 1900 gebouwd.

Wij kunnen dus aannemen dat ± 1.000.000 woningen 30 jaar en ouder zijn. In de jaren 1927/1930 vervielen per jaar door onbewoonbaarverklaring, slooping, of onttrekking aan de bestemming ± 7000 woningen.

Aangenomen, wat niet het geval is, dat alleen de oudste woningen, dus van 30 jaar en ouder, verdwijnen, beteekent dit nog slechts 0,7%. Dit is zeer waarschijnlijk veel te gering, want als met deze snelheid voortgegaan wordt zouden vele van deze oude woningen nog langer dan 100 jaar dienst moeten kunnen doen. Dit is van vele woningen, na het midden van de vorige eeuw gebouwd, niet te verwachten, om van de in en na de oorlogsjaren gebouwde huizen maar te zwijgen.

Overzien wij de geheele situatie in verband met de woningbehoefte van de komende jaren, dan kunnen wij vaststellen, dat er een relatief teveel aan duurdere en een tekort aan goedkoope woningen is.

Jaarlijks moeten evenwel 20 tot 22.000 woningen gebouwd worden in verband met de bevolkingstoename.

Door nu uitsluitend of in hoofdzaak een goedkoop type te bouwen, vermindert men de gevolgen van de onevenwichtige productie van middenstandswoningen in de jaren 1923-1930.

Behalve woningvermeerdering is ook woningvervanging noodzakelijk. Hiervoor worden thans ± 7000 woningen gebouwd.

In verband met den levensduur van de woningen in de laatste vijftig jaar gebouwd, is dit hoogst waarschijnlijk te gering.

Van de woningen voor 1900 gebouwd zal denkelijk jaarlijks ongeveer 1½% voor vervanging in aanmerking komen.

Hiervoor zullen dus voorloopig per jaar 15.000 woningen gebouwd moeten worden.

Van de ruim 800.000 woningen na 1900 gebouwd, zal men voorloopig wel met een vervanging van ½% per jaar kunnen volstaan. Hiervoor zijn dus 4000 woningen noodig.

Een schatting van de totale noodzakelijke woningproductie voor de naaste jaren geeft dus het volgende beeld:

Voor uitbreiding v/d bevolking	20.000	woningen
Voor vervanging van woningen gebouwd voor 1900	15.000	woningen
Voor vervanging van woningen gebouwd na 1900	4.000	woningen
Totaal per jaar te bouwen	39.000	woningen

In verband met het relatieve tekort aan goedkoopere woningen zullen de te bouwen huizen bijna uitsluitend voor arbeiderswoningen met een huurwaarde van ten hoogste 6 gulden moeten dienen. Over eenige jaren zal dan een gedeelte van de nieuwbouw uit middenstandswoningen moeten bestaan.

Een vergelijking met den toestand van de laatste jaren leert dat

1. de woningproductie, naar de aantallen gerekend, met ongeveer 22% verminderen moet. In de laatste 5 jaren toch bedroeg het aantal voltooide woningen rond 50.000 per jaar en dat moet ± 39.000 worden.
2. waar in de laatste jaren hoofdzakelijk middenstandswoningen gebouwd zijn en nu arbeiderswoningen noodzakelijk zijn te achten, met hun uit den aard mindere stichtingskosten, de totale bedrijvigheid in de woningbouw met meer dan 22%, waarschijnlijk met 30 à 35% zal verminderen.

Indien deze veranderingen in de woningbouw optreden, zijn de volgende gevolgen te verwachten:

Voor de woningmarkt.

Een aanbod meer in overeenstemming met de behoeften, immers een grooter aanbod van arbeiderswoningen en een kleiner van middenstandswoningen. De samenwoning van arbeidersgezinnen in middenstandswoningen met haar nadeelige gevolgen voor hygiene, zeden en waarde van de woningen zal dan kunnen afnemen. Bovendien is een betere vervanging van oude woningen mogelijk dan thans het geval is.

Voor de arbeidsmarkl.

Belangrijke vermindering van de werkgelegenheid in de bouwvakken, aangezien de woningbouw een zeer belangrijk deel van de totale bouwnijverheid uitmaakt. Als ruwe schatting kunnen wij aannemen dat 15 à 25% van de bouwvakarbeiders overkompleet is.

Gevolgen voor de kapitaal markt.

De bedragen, waarvoor bouwwerken werden aanbesteed, bedroegen in millioenen guldens:

1925	115	(4)	1928	160	(7)
1926	136	(5)	1929	178	(8)
1927	133	(6)	1930	185	(3)

De bedragen tusschen haakjes geven de in het hoofdcijfer opgenomen bedragen weer voor fabrieksbouw, inclusief verbouw. De cijfers zijn aan de lage kant, omdat niet alle onderhandsche aanbestedingen bekend zijn. Gemiddeld bedroeg in deze jaren de zichtbare som van de aanbestedingen rond 150.000.000 gulden. Een vermindering van de bouwnijverheid met 30 à 35% beteekent dus uit dien hoofde een verminderde kapiaalbehoefte van ± 50 millioen gulden per jaar.

De gevolgen van de prijsdaling van de materialen komt in dit cijfer nog niet tot uitdrukking.

Amersfoort

W.J.V.D. WOESTIJNE

Cagliostro

In de briefwisseling zijner tijdgenooten, Jean Baptiste Willermoz en den landgraaf Karel van Hessencassel. (1784-85)[1)]

In de geestelijke ontwikkeling van West-Europa is wellicht geen tijdperk zoo vol tegenstellingen en daardoor zoo rijk aan innerlijke en uiterlijke conflicten geweest als de tweede helft der 18e Eeuw, vooral in Frankrijk. Het morgenrood van den dag welke de ontplooing der natuurwetenschappen zal brengen is reeds aan den kim. De encyclopaedie wordt voorbereid, meedoogenlooze, historische, logische, wetenschappelijke critiek tast het oude kerksche geloof aan, de maatschappelijke orde wordt ondergraven, tronen en altaren wankelen, een nieuwe aera van rationalisme, positivisme, naturalisme breekt aan. Vooral in Frankrijk zijn de geesten in gisting; men behoeft slechts de namen van Diderot, d'Alembert, Voltaire, Rousseau te noemen om aan toen ontdekte nieuwe werelden van gedachten herinnerd te worden. Maar ook in Duitschland is er een bevlieging van verlangens naar nieuwe denkbeelden. Het sterkst misschien leeft deze in het

1) Het materiaal voor dit onderzoek bevindt zich in het archief der groote Nationale Vrijmetselaars-Loge van Denemarken, onder de nalatenschap van den Landgraaf Karel van Hessen-Cassel. Het werd den schrijver toegankelijk gemaakt op een aanbeveling van den Groot Meester van het Groot Oosten der Nederlanden, den heer H. van Tongeren. Het is mij een groot genoegen den heer van Tongeren hier openlijk mijn hartelijken dank uit te spreken voor al de bewijzen van belangstelling en welwillendheid, die ik van hem in deze aangelegenheid heb mogen ontvangen. Ook den heer Joh. Rasmussen, archivaris der Store Landesloge te Kopenhagen, die mij met warme belangstelling onvermoeid ter zijde heeft gestaan in het verschaffen der gewenschte documenten, ben ik hartelijk dank verschuldigd.

verborgen, in geheime genootschappen als dat der Illuminaten welke omwenteling op elk gebied brengen willen en welker geheim streven, macht en uitbreiding nog slechts zeer gedeeltelijk bekend zijn. Maar de menschheid van toen was zeker nog niet rijp - zal zij het ooit worden? - voor levens- en wereldopvattingen die uitsluitend op zintuigelijk ervaren en verstandelijk overwegen berusten. Echter vond de drang naar mystiek die in velen onder de beschaafden nog sterk was, in de officieele godsdiensten geen voldoende bevrediging meer. Ook waren kerk en regeering, godsdienst en absolutisme in vele landen naar veler smaak te zeer één geworden. Velen die in politieken zin als revolutionairen konden gelden, die de wereldsche macht der kerken en den op het tijdelijke ingestelden invloed en den rijkdom der geestelijkheid van harte aan banden gelegd wenschten, hunkerden daarom niet minder naar bovenzinnelijke waarheden, naar openbaringen die de traditioneele dogma's desnoods zouden omverwerpen maar liefst zouden verbeteren en aanvullen.

Het gevolg hiervan is geweest, dat een groote catagorie van geloovigen zich uit de kerken terug heeft getrokken en getogen is in de conventikels der mystici, of in de tenten der geestelijke kwakzalvers haar toevlucht gezocht heeft.

De geschiedenis der mystieke stroomingen in Frankrijk na het midden der 18e Eeuw is nog slechts fragmentair bekend. Zeker is het echter dat een groote geestelijke invloed is uitgegaan van heterodoxe mystagogen als van den geheimzinnigen Martinez de Pasqually den stichter van den ritus der Elus Coëns en van diens leerling den mystieken wijsgeer Louis Claude de Saint Martin, den onderstelden stichter van den nog heden werkzamen occulten Orde der Martinisten; van den Zweedsche geestesziener en hemelbezoeker Swedenborg; van den benedictijn-vrijmetselaar Antoine Joseph Pernety den stichter van den maçonnieken Rite hermétique en van den Orde der ‘Verlichten’ van Avignon; en van talrijke andere minder bekenden, daarom echter in eigen sfeer niet minder belangrijken. Onder deze laatsten zijn te rekenen de Lyonsche zijdekoopman Jean Baptiste Willermoz (1737-1824) en de Deensche stedehouder in Sleeswijk Holstein, Prins Karel, landgraaf van Hessen Cassel (1744-1836).

Al deze mannen hebben geestelijke stelsels van merkwaardige metaphysische diepte openlijk verbreid of in de intimiteit van beperkte kringen van streng uitverkoren ingewijden verkondigd. Zij hebben geleeraard hoe de mensch zich kan verbinden met God of in verbinding kan treden met geestelijke machten uit de bovenzinnelijke wereld. Aan het recht van geestelijk leiderschap van deze mannen kan men, al moge men hun leeringen niet aanvaarden, niet twijfelen. Evenmin aan hun goede trouw, eigen diep geloof en persoonlijke onbaatzuchtigheid. Naast en onder hun heeft voorts een bent van mindere geesten gewerkt die op een lager plan hetzelfde doel trachtten te verwezenlijken.

Hiertoe behoort bijv. de Leipziger herbergier Schroepfer (gest. 1774) die in bijeenkomsten welke veel op spiritistische séances geleken, van eigenschappen bewijs heeft gegeven die men hedendaagschen mediums toeschrijft. Geesten te kunnen bezweren was ook een der voornaamste supra normale vermogens welke de zich noemende Graaf Cagliostro (1743-1791) voorgaf te bezitten. Deze man wiens ware naam en wezen, oorsprong en landaard langen tijd raadselachtig zijn gebleven, heeft 14 jaren achtereen (van 1777-1791) gansch Europa van Engeland tot Rusland doorgereisd, als wonderdokter, geestesziener, magier en vertegenwoordiger van hooge machten uit de geestenwereld die hem de stichting en verbreiding van den Aegyptischen ritus in de Vrijmetselarij hadden opgedragen.

Talrijke wondergenezingen worden hem toegeschreven, misschien in zekeren zin met recht; de macht der suggestie heeft ongetwijfeld bestaan vóór dat het woord en de practijk ervan in de geneeskunde waren doorgedrongen. Maar zijn voornaamste aantrekking op de naar het bovenzinnelijke smachtende, ontnuchterde 18e Eeuwsche beschaving heeft hij uitgeoefend door zijn geestesbezweringen. Deze werden op verscheiden wijzen verricht. Legendarisch is geworden de methode van de watercaraf welke duidelijk is weergegeven in de volgende dichterlijke beschrijving:

> Cagliostro's Kunst wist wondere gezichten
> te toov'ren in een held'ren glazen bol
> die was van niets dan zuiver water vol
> en die een kaars van achteren verlichtte.

Men vestigde daar ferm en strak den blik,
en 't water, vonkdoorsprankeld beefde:
wat door verlangen, wensch of vrees of schrik
in ieders ziel, als vage beelden leefde
kreeg vorm en kleur en werd tot lijflijk beeld.

Historisch zeker is een geheel andere methode, waarbij Cagliostro een ongerept maagdelijk kind achter een kamerscherm plaatste en over de geestesverschijningen die het daar heette te zien, ondervroeg.

Welke geheime doeleinden de man met deze vertooningen nastreefde, is niet opgehelderd. Waarschijnlijk niet alleen de wensch, geld uit de beurzen der goedgeloovigen te kloppen. Mogelijk zijn politieke bijbedoelingen hem niet vreemd geweest, maar in wiens dienst hij zijn eindelooze zwerftochten door Europa gemaakt heeft blijft verborgen.

Van minder onschuldigen aard dan de geestesbezweringen is in elk geval zijn aandeel geweest aan de beruchte affaire du collier (1785) welke aan de algemeene geschiedenis behoort. Deze episode heeft den glanzenden maar luchthartigen en lichtgeloovigen Cardinaal Prins de Rohan gebroken, de ‘gravin’ de la Motte Valois ter brandmerking op het schavot gebracht en is voor de ongelukkige Marie Antoinette de vernederende inleiding geweest van haar val en dood.

Cagliostro is gestorven te Rome (1791) in den kerker der Inquisitie. Hij was een man van geringe afkomst, geringe beschaving en twijfelachtige kennis maar slim en driest en behept met dat onbeschrijfelijke in zijn wezen en houding, met dien ‘magnetischen’ invloed, die een onbeperkt overwicht over individuen en menigten verschaft. Hij heeft tot verafgoding opgezweepte bewondering opgewekt bij velen, zooals althans aanvankelijk bij Lavater en tot zijn en hun dood bij de gebroeders Sarrasin; bij anderen, met Goethe aan den spits, slechts onverholen minachting geoogst;[1] ziekelijke nieuwsgierigheid bij tienduizenden gewekt.

Men kan echter niet er aan twijfelen, dat Cagliostro een niet onbelangrijken invloed heeft uitgeoefend op de geestelijke ontwikkeling van zijn tijd en daardoor op de beschavings-

1) Men vergelijke Goethe's Gross Kophta.

geschiedenis van Europa. Tot in de allerlaatsten jaren zijn dan ook uitvoerige onderzoekingen aan hem gewijd, lijvige boekdeelen over hem verschenen. De slotsommen waartoe de verschillende schrijvers geraken zijn zeer verschillend. Volgens sommigen is en blijft hij een vulgaire bedrieger die uitsluitend uit eigen belang de drang naar wondergeloof bij zijn medemenschen, onverschillig waar, heeft benut. Anderen houden vol, dat zijn reizen en trekken verband houdt met geheime politieke drijfveeren; anderen ten slotte hebben willen pogen aan te toonen dat Cagliostro toch, niettegenstaande alles, een groote miskende is, beter dan zijn faam. Ja enkelen hebben getracht hem tot het peil van een hoogeren Ingewijde in de geheime Wetenschappen te verheffen.[1)] Elke bijdrage van nieuwe gegevens die tot een nadere kennis van het wezen en werken van geheimzinnige figuren als Cagliostro kunnen voeren schijnt mij daarom gerechtvaardigd: zijn belangrijkheid voor de geschiedenis zoowel, als voor de psychologie schijnt mij onmiskenbaar.

* * *

Bij een onderzoek over mystieke en geheime genootschappen in de 2e helft der 18e eeuw in Frankrijk en Duitschland heeft het geluk mij onder oogen gebracht een briefwisseling tusschen twee zooeven reeds genoemde mannen die in het verborgen een zeer grooten invloed daarin hebben uitgeoefend: Jean Baptiste Willermoz, (1730-24 V 1824) voor de wereld een gezien koopman te Lyon, in wezen bovendien lid, leider, en voorman van de belangrijkste maçonieke en mystieke groepen in Zuid-Frankrijk. Karel van Hessen-Cassel (3 IV 1743-16 XII 1836), zwager van Christiaan VII, schoonvader van Frederik VI van Denemarken, Deensch stadhouder in de hertogdommen Sleeswijk-Holstein, opvolger van Ferdinand van Brunswijk (1721-1792) als grootmeester aller

1) Wie uitvoeriger gegevens wenscht, leze Marc Haven, Le Maître inconnu Cagliostro, Paris 1932. Dit boek prijst Cagliostro op overdreven wijze, maar ziet men af van deze al te partijdige beschouwingswijze, dan is het bijzonder leerzaam wegens de grondige en gedetailleerde levensgeschiedenis van den man.

Capittels van den orde van Tempelheeren der Stricte Observantie, ingewijde in welhaast alle geheime genootschappen met mystiek of occult streven van zijn tijd. Deze beide hoogst belangrijke mannen wier verborgen werkzaamheid van de allergrootste beteekenis voor de ontwikkeling der geheime wetenschappen en vereenigingen in Europa is geweest, hebben gedurende bijna een halve eeuw, van 1780-1824, een levendige briefwisseling gevoerd, welke door de bloedige jaren der Fransche omwenteling eenigen tijd onderbroken, pas met den dood van Willermoz in 1824 is afgesloten. In dien kenteringstijd tusschen de 18e en 19e eeuw, was de briefwisseling voor velen een der voornaamste en meest geliefde middelen ter verkrijging of verrijking van kennis. Vooral aangaande gebeurtenissen en personen in vreemde landen waaromtrent men in de dagbladen geene of slechts onvolledige of onbetrouwbare berichten kon vinden. Toen behoorde het brief-schrijven tot de meest beoefende der toegepaste kunsten en de ‘fraaie brief’ tot de alledaagsche voortbrengselen der letterkundige kleinkunst. Men deed bij het schrijven van een brief, doelbewust zijn best, een aangenaam leesbaar stukje proza te leveren. Maar bovendien plachten de schrijvers en schrijfsters in hun brieven zich met groote openhartigheid te uiten, waardoor een reeks brieven vaak een juisteren kijk toestaat op den schrijver en op de behandelde onderwerpen dan eenig ander soort geschrift. Eigen levensbeschrijvingen; ‘mémoires’, zijn zelden geschreven zonder de bijgedachte aan een nageslacht dat tot bewondering moet gedwongen worden; zij zijn dus gewoonlijk minder eerlijk. Daarom geeft de lezing van oude brieven steeds een zoo ontroerenden indruk van werkelijkheid, van levende persoonlijke werkelijkheid.

Uit de briefwisseling Willermoz-Karel van Hessen kies ik thans één onderwerp: den indruk, dien Willermoz heeft gekregen van Cagliostro.

In 1784 heeft Cagliostro Lyon bezocht en daar, zooals men weet, een loge volgens den ‘Aegyptischen ritus’ ingericht. Willermoz geeft hierover eerst een zeer kort bericht aan Karel van Hessen in twee brieven gedateerd 8 November 1784 en 1 Augustus 1785.

1 Willermoz aan Karel van Hessen, Lyon 8 Nov. 1784.[1]

Le Comte Cagliostro est ici depuis quelques jours: j'ai eu avec luy quatre longues conférences particulières et nous nous sommes brouillés dans la dernière par une différence extrême de principes et de croyance sur des points fondamentaux. Il nous taille ici de la besogne car il y fait des Maçons à l'Egyptienne, je l'ay rembroué vigoureusement et nous ne nous reverrons pas.

2 Willermoz aan Karel van Hessen, Lyon 1 Aug. 1785.

Cagliostro est un maçon de l'espèce la plus dangereuse, avec le nom de Dieu à la bouche dans toutes les phrases; il entraine les faibles et élève des autels à Baal, niant surtout la divinité de Jesus Christ. Il cherche à former des [2] pour l'initiation Egyptienne: il y a réussi à Lyon. C'est ce qui nous a forcé de vite proscrire le mot Tubalkain auquel il est et doit être dans son système fort attaché.[3] Ce n'est pas par récits d'autruy que je le juge, c'est après 4 conversations de suite avec luy de 4-5 heures chacune.

Karel van Hessen antwoordt uit zijn residentieslot Gottorp (Sleeswijk) 9 September 1785, en vraagt nadere bijzonderheden. Twee maanden later voldoet Willermoz aan dat verzoek: ziekte had hem verhinderd dit eerder te doen. Maar zoo zijn antwoord wat laat is gekomen, Karel van Hessen mocht tevreden er over zijn: zoo uitvoerig, ja volledig zijn die inlichtingen die zijn Lyonneesche correspondent hem doet toekomen.

3 Willermoz aan Karel van Hessen. Lyon 6 en 8 November 1785.

Cagliostro est toujours depuis le mois d'Aôut à la Bastille et on ne sait quand il en sortira; on le croit Juif; on prétend qu'il est originaire de l'ile de Malthe; on assure qu'il ne sait ni lire ni écrire,[4] aucun de ceux qui l'ont connu ne luy ont vu faire ni l'un ni l'autre; il n'aime pas qu'on l'interroge sur cela; il y répond brusquement. Mais il a une grande memoire dont Il tire grand parti. Il cache son origine et son âge mais sans s'expliquer jamais clairement. Il insinue qu'il est aussi ancien que Moyse et plusancien que Jésus Christ. Il me dit l'année dernière à Lyon ‘qu'il a été reçu maçon sous la grande Pyramide d'Egypte; que Moyse en était sorti il y a (vait) 239 ans; qu'il

1) Ik heb de schrijfwijze der oorspronkelijke brieven in hoofdzaak onveranderd bewaard, slechts hier en daar ter verduidelijking een leesteeken, een accent of een cedille toegevoegd.
2) Conventioneel teeken voor de blauwe loges der drie eerste graden.
3) Dit punt mag ik hier voorloopig niet verder aanvoeren.
4) Dit is zeker onjuist, er bestaan nog eigenhandig door Cagliostro geschreven brieven.

le savait très bien et qu'il devait bien le savoir'. Il existe à Lyon une personne digne de foi qui luy a entendu dire à Strasbourg en montrant un Christ en tableau; 'Ah, si celui-là avait voulu suivre mon conseil, ils ne l'auraient pas cloué là!'
S.A.R. le duc de Glocester avec qui j'ai eu cette année plusieurs conférences privées[1] nous a assuré que d'autres personnes luy avaient entendu écrier le même propos sur J.C. Il assure savoir faire un gros diamant de plusieurs petits mais on ne cite aucun exemple de succès et on croit que c'est en abusant de la crédulité du Cardinal de Rohan sur ce point qu'il s'est emparé si fortement de son esprit. Le fait est qu'ils etaient en intime correspondance et Cagliostro m'a montré à Lyon en Octobre 1784 des lettres du Cardinal de proche date. Il prétend aussi savoir faire et multiplier l'argent avec du mercure, selon d'autres l'or aussi. Il m'a dit qu'il défiait de prouver qu'aucun banquier lui ait payé des lettres de change et que cependant il vivait partout honorablement. Mais un de mes amis de Straszbourg[2] m'a assuré que dans un moment ou la maison de Cagliostro était dans la plus grande disette et détresse, qui le reduisait à quitter subitement Strasbourg, il avait vu arriver de Saverne chez le correspondant du Cardinal une voiture qui apportait 24 M. liv. de France, qui furent aussitôt portées par ordre du Cardinal chez Cagliostro ce qui remonta tout à coup sa maison.
Il annonce aussi savoir l'art d'évoquer des ombres et des esprits, Strasbourg a été le theatre de la plus fameuse opération qu'on cite de lui. Elle fut faite en présence de 8 ou 10 personnes parmi les quelles était, dit on, un des jeunes Princes de Hesse Darmstadt.[3]
L'un des spectateurs en a raconté les principaux détails à un de mes amis qui vient d'arriver de Strasbourg. Il en resulte que Cagliostro ayant tracé au fond d'une grande salle une ligne de limite pour tous les assistants[4], il se plaça en suite seul au milieu de la salle ou il fit avec une grande véhémence une longue exconjuration et un commandement par le grand Dieu aux *esprits internaux* de luy obéir dans ce qu'il voudrait d'eux, qu'il brula en leur présence un papier sur lequel les assistants avaient signé leur engagement; qu'en suite il alla se cacher derrière un voile au fond de la salle avec une très jeune fille qu'il avait demandée vierge et qu'ayant souvent ordonné à cet enfant de dire ce qu'elle voyait, elle avait repondu; 1. qu'elie ne voyait rien. 2. qu'elle voyait des brouillards de fumée en mouvement. 3. qu'elle voyait quelqu' un qui écrivit sur une table. 4. qu'elle voyait plus rien; qu'alors il sortit de derrière le voile et vint présenter aux assistants le papier qu'ils avaient crû être brûlé; que quelques uns d'eux en

1) Hier heb ik een tusschenzin van twee regels uitgelaten, welke niet op Cagliostro betrekking heeft. De hertog van Glocester was broeder van koning George III van Engeland.
2) Vrijwel zeker Rudolph Saltzmann.
3) Hoogstwaarschijnlijk Christiaan (1763-1830). Ik heb althans in de Auszügen aus seinen Tagebüchern vermeldt gevonden dat deze op 16 October 1780 kennis met Cagliostro gemaakt heeft.
4) Welke de aanwezigen niet overschrijden mochten. Zie een dergelijke beschrijving door Frl. von der Recke bij H. Conrad, Der Graf Cagliostro Stutgart 1921.

parurent contents, que le plus grand nombre n'y vit qu'un tour d'escamoteur et s'en plaignit hautement, mais que

Cagliostro qui est naturellement fier et arrogant et qui sait en prendre le ton à propos pour subjuguer, leur imposa silence.
Lorsqu'il arriva à Lyon en Octobre 1784 venant de Bordeaux, il prit le nom de Comte Phoenix ayant fait annoncer peu avant son départ de Bordeaux dans quelques papiers publics, la mort du Comte Cagliostro.
Il venait dans le désir d'établir le Rit Egyptien en France et son chef lieu à Lyon voulant éviter de la placer dans la capitale. Il avait jetté ses yeux pour cela sur la □ de la Bienfaisance de Lyon qui est la plus considérée ici et sur le Directoire[1] qui venait de faire bâtir dans le quartier que je habite aux Brotteaux une maison considérable tant pour ses travaux de [2] que pour ceux de la □. En comptant sur l'influence que je pourrais avoir sur l'un et sur l'autre il avait fixé sa première attention sur moi.
Je fus appellé et conduit chez lui le surlendemain de son arrivée; j'y allais croyant voir un Comte Phoenix et ce nom m'était déja suspect. A son ton et a son allure je soubçonnai d'abord qu'il était le Comte Cagliostro; il en convint; il me dit qu'il avait renoncé à la médecine qui luy faisait des ennemis partout; qu'il ne voulait plus s'occuper qu' à instruire des maçons bien choisis; qu'il possédait la seule vraye maçonnerie du rit Egyptien qui apprenait à travailler pour la gloire du seul Grand Dieu, pour le bonheur de soy même, et pour celui du prochain; que par la grande estime qu'il avait pour moi depuis longtemps que mon nom lui était bien connu, il voulait me rendre le dépôt spécial de toutes ses profondes connaissances et m'établir principal instructeur de son rit pour tout renvoyer ensuite à moy; qu'il me donnerait des preuves de son savoir et ajouta ces mots: '*non verbis sed factis et operibus probo*.'
Je luy demandais de quel genre de science seraient ses preuves- il me répondit '*qui potest majus*, *potest minus*'.
Je luy-dis que n'ayant jamais eu d'attrait pour les sciences *naturelles* dites le *minus*, dont nous venions de parler, j'acceptais ses preuves pour celles *surnaturelles*, dites le *majus*, mais que je me réservois d'être présent à son opération, que je me tiendrais à cette distance de lui qu' il voudrait, mais que je voulois avoir les yeux sur sa personne et son travail pendant qu'il opérait.
Ma réponse ne luy plut pas, cependant après bien des objections il accepta ma proposition et me promit formellement ses preuves et de les donnér incessament.
Apres 4 heures d'entretien nous nous separames.
Nous en avons eu de semblables pendant les 4 jours suivants, attendant tous les jours les preuves qui n'arrivaient point, mais dont la promesse était solennellement renouvellée tous les jours. J' employais le tems de ces entretiens à saisir ce qui luy échappait pour connaitre ses principes, sa doctrine, sa morale, et l'espèce de ses connaisances, autant neamoins que la réserve qu'il y mettait encore pouvait le permettre. J'en connus bientôt

1) Het Directorium der II Provincie (Auvergne) van het Tempelheeren systeem der Stricte Observantie. Het logegebouw werd ingewijd 28 Juni 1784.
2) Conventioneel teeken voor kapittel.

assez pour savoir que nous ne pouvions pas sympathiser personellement,
ni ses connaissances avec les miennes, mais j'etais curieux

de voir de quelle espèce seraient ses preuves, ce que me faisait prendre patience et il les renvoya toujours à un autre jour. Dès notre première entrevue, ne voulant pas luy donner droit de me demander la communication de mes propres connaissances, je luy avait dit que je n'avais que de simples notions qui me suffiraient pour apprécier ses épreuves, mais que je n'avais pas de connaissances positives et que j'étais charmé de l'occasion d'en acquérir aupres de luy. Le 4iéme jour il se plaignit à celui qui m'avait conduit chez lui de ma reserve; qu'il voyait bien par mes réponses et par les questions que je luy faisais que je n'étais pas si ignorant sur les matières que j'affectais de le paraitre; que je restais boutonné sans me laisser entamer d'aucun coté et que cela lui déplaisait. Je vis par là qu'il fallait en venir au dénouement mais je ne voulais pas rompre les conférences sans l'avoir fait expliquer sur sa croyance en la nature de J.C.

Dans la lère conférence qui suivit cet avis, et qui a été notre dernière, je lui fis une question *ad hoc* sur ce point. Il parut embarassé et hésita, il termina cependant par déclarer que J.C. n'est pas Dieu, qu'il était seulement fils de Dieu comme luy Cagliostro, et un *philosophe*. Je luy demandais comment donc il expliquait tels et tels passages de l'évangile qu'il avait nommé quelquefois; il prétendit que tous ces versets étaient faux et ajoutés au texte. Il me demanda à son tour quelle était ma croyance sur ce point. Je luy fis ma Profession de Foy. Dès ce moment il ne voulut plus me donner des preuves à cause de cette différence de croyance.
J'eu beau luy objecter qu'elle n'empechait point les faits qu'il avait offert comme preuves de son savoir. Il persista dans son refus, mais cependant de manière à me retenir auprès de luy en me les faisant desirer davantage. Je le sommais de sa Parole; il prétendit que je l'avais extorquée; je le rembrouay fermement sur le mot et sur la chose. Ce fut alors que perdant toute Mesure il prit le ton de hauteur et d'arrogance qui lui est familier pour subjugner ceux qui paraissent prets à lui échapper, ce qui luy a réussi fort souvent, mais je luy fit connaitre que ce ton-là ne m'en imposait pas.
'Est-ce-donc, me dit il, que vous seriez venu ici pour juger le comte de Cagliostro? Apprenez que personne ne peut juger le Cte. de Cagliostro, qu'il peut se dire comte, duc, ou prince tout comme il luy plait.'
Je luy repondis que je ne luy avois manqué de rien, que je savois autant que personne respecter les rangs distingués dans l'ordre de la société hu maine, mais quand aux objets qui nous avaient rapproché depuis quelques jours, fut il le premier potentat de la terre, je ne voyais en luy qu' un homme comme moi; qui devait savoir tenir sa parolle; que je le sommais pour la dernière fois et que s'il ne la tenait pas, loin de me prouver son savoir il prouverait au contraire que ses ennemis (dont il s'était plaint) avaient raison, ce que je luy laissais le tems d'y penser jusqu'au jour qu'il voudrait m'indiquer pour cela; que je suspendrais jusque là mon jugement définitif sur son compte, mais qu'avant de nous separer je voulais savoir sur quoi compter. Il prit alors le ton de la colère et refusa encore, sur quoi je lui dis que j'en avais assés vu et et entendu pour savoir ce que je devois penser et qu'il ne me reverrait plus chez luy.

Comme je me retirais après 5 eures de conférence ce jour là il me jura de colère qu'il ne quitterait pas Lyon sans m'avoir donné preuves que je ne rierais pas de son savoir. Je luy dis que je l'en défiais et que de quelque espèce qu'elles fussent, je ne les craignais pas. Il parut bien me com-

prendre; je ne l'ai pas revu; il partit 3 mois après pour Paris et je n'ai encore reçu de sa part aucune preuve.
Depuis lors il a répandu des propos méchants sur mon compte que je méprise souverainement et dont j'ai ris. Il a dit à Lyon et à Paris que j'étais un parfait ignorant qui voulait passer pour savant; que j'étais allé l'ennuyer chez-luy pendant une semaine entière; que je luy avais offert tous les jours de luy donner des preuves certaines de ma scier ce mais que m'ayant pris au mot il m'avait fait saigner du nez, et que le premier venu pouvait apprendre dans un quart d'heure tout ce que je savais en jettant deux louis d'or sur ma cheminée etc. etc. etc.
Cependant ayant manqué son coup tant sur moy que sur la □ de la Bienfaisance, il jetta aussitôt ses yeux sur une autre □ déjà ancienne à Lyon, suivant le rit du G.O.[1] de France, sous le nom de la *Sagesse*, qui venait d'acquérir une maison aux Brottaux cent pas à gauche de la maison du Directoire.
Il a trouvé là une société nombreuse, avide du merveilleux et qui n'a jamais connu que la science des délibérations et des banquets maconniques. Il y a fait decorer magnifiquement une grande salle pour la □ L'or y luit de tout part et on va la voir par curiosité comme un spectacle. C'est là, dit on qu'il a établi le dépot de ses connaissances entre les mains de plusieurs à qui il a donné ses preuves que quelques uns de ceux-là prennent pas pour des preuves; il a établi un nombre fixe de 14 maitres qui sont des privilégiés et qui ne peuvent être remplacés qu'à la mort de l'un deux; le nombre des compagnons est double; celuy des apprentis est illimité. Cependant ces dispositions ne sont pas sûres car elles ont déjà changé deux fois; on assure que chacun des maitres luy a payé une somme de 600 £[2] Je le crois à cause du témoignage que j'en ai reçu mais je ne puis l'affirmer.
C'est en Xbre[3] et Janvier dernier qu'il a formé ces établissements qu'il a laissé encore trés imparfaits en partant pour Paris au commencement de Février. A cette époque la □ prit le titre de la *Sagesse triomphante suivant le Rit Egyptien*. Il devait revenir de Paris pour faire la ceremonie éclatante de la consacration de ce nouveau temple Egyptien; il était attendu à Lyon le 19 Aòut. Pour cette ceremonie qui devait se faire le 20, il devait être accompagné de 10 à 12 des plus brillants prosélites qu'il avait fait à Paris, et qui devaient recevoir dans le temple consacré de Lyon le complement de connaissances qu' il leur avait promises. Toute la □ avait pris pour ce jour là l'uniforme de son instructeur, qui est un habit vert et à l'heure que l'on attendait on apprit la détention du Cardinal de Rohan et quelques jours après celle de Cagliostro lui-même.
Tous les esprits furent consternés mais ils se flattent toujours que leur maitre viendra bientôt consommer leur instruction. En attendant les progrès du rit Egyptien sont arrètés dans leur naissance et Dieu sait jusqu'à quand, car la □ Egyptienne de Lyon croit fermement sur la parole qu'elle a reçu du maitre, que c'est à elle seule qu'appartiendra le droit de constituer

1) Grand Orient.
2) Livres.
3) Décembre.

d'autres □ dans le même rit. Je connais quelques membres de cette □ triomphante dont l'ignorance et la crédulité fait vraiment pitié mais partout le desir du merveilleux et l'avidité de l'or

> ont fait tourner les têtes .... Quant à moi je crois que c'est un homme qui n'a point de connaissances positives ou qui n'en a que de dangereuses.

Voor het goed begrip van het in dezen brief medegedeelde moet de juisten zin enkeler woorden iets nader toegelicht worden. Science, connaissance, preuves; die drie keeren telkens terug. De aandachtige lezer zal al wel doorzien hebben dat deze woorden hier een bijzondere beteekenis hebben. Met science wordt bedoeld; de geheime hooge wetenschap der verborgen geestelijke krachten van den mensch, mitsgaders der occulte eigenschappen der dingen in het algemeen. De connaissances hebben dus betrekking op alle takken van occultisme en mystiek, astrologie, alchemie, magie, daemonologie, theurgie en wat dies meer zij. De preuves hebben minder betrekking op de theoretische kunde op die gebieden dan wel op de practische vermogens welke bij de uitoefening der geheime kunsten tot succes kunnen voeren. De ‘bewijzen’ welke Cagliostro Willermoz aangeboden heeft te geven, zullen naar met groote waarschijnlijkheid kan verondersteld worden, dus voor zoo ver het de natuurwetenschappen (het ‘minus’) betreft wel betrekking gehad hebben op een of ander alchemistisch kunstwerk: wat aangaat het ‘majus’ op een geestesbezwering. Willermoz heeft toen de levering van een bewijs der eerste categorie, daar ze met stoffelijke substrata werkt, geweigerd, maar het aanbod van bewijzen der tweede categorie welke geheel op hooger gebied liggen, aanvaard. Dit is allerzins begrijpelijk. Willermoz heeft zich met alchemie nooit ingelaten. Daarentegen had hij op het gebied van mesmerisme (magnetisme, somnambulisme) uitgebreide kennis en groote ervaring, terwijl hij als leerling van Martinez de Pasqually jarenlange oefening had gehad op het terrein der theurgie. Hier dus gevoelde hij zich bevoegd te oordeelen en bekwaam om waarheid van bedrog te onderscheiden. Cagliostro heeft Willermoz rustig laten kiezen, maar zich van het verrichten van proeven op beide gebieden in tegenwoordigheid van een zoo critischen toeschouwer wijselijk onthouden. De beweegredenen die hij voor zijn weigering heeft aangevoerd moeten ook ons wel, evenals destijds Willermoz, een armzalig voorwendsel toe-

schijnen. Het verschil in geloof moest logischerwijze Cagliostro hebben aangevuurd, om Willermoz te overtuigen dat hij over occulte geestelijke krachten beschikte, niettegenstaande hem de steun, voortvloeiend uit het geloof aan de Goddelijke Natuur van Christus, ontbrak. Over de ware reden waarom Cagliostro geweigerd heeft voor Willermoz proefnemingen te herhalen, die hij op tal van plaatsen van Europa met min of meer goed gevolg vertoond had, zal ik straks een vooronderstelling wagen.

Bezien wij thans eerst den algemeenen geest van Willermoz' brief in zijn geheel. Het is duidelijk dat Willermoz sterk tegen Cagliostro was ingenomen, al lang voor zijn ontmoeting met hem. Hiertoe moge hebben bijgedragen, dat Willermoz Cagliostro's ondernemingen op maçonniek gebied met argwaan en ijverzucht aanschouwd heeft. Ongetwijfeld moet de nieuwigheid der pseudo-Aegyptische Vrijmetselarij aan een orthodox maar tevens rechtschapen en scherpzinnig Leider als Willermoz een apocryphe potsenmakerij toegeschenen hebben, waardoor misleiding en meesleeping der oncritische elementen en dus mededinging naar de macht te vreezen was. Maar zeker is de tegenzin van den eerlijken Lyonneeschen Meester hoofdzakelijk voortgekomen uit verstandelijke overwegingen en zedelijke verontrusting van hooger niveau. In den brief komen deze duidelijk uit: Cagliostro liegt wanneer hij verzekert te leven van zijn diamantenheelkunst en goudmakerij. In dit opzicht is hij een vulgaire fortuinzoeker. Cagliostro knoeit wanneer hij geesten laat zien: zijn proefnemingen berusten op goocheltoeren en, om een modern woord te gebruiken, op suggestie. In dit opzicht is hij een kwakzalver. Cagliostro tenslotte bedriegt, wanneer hij verzekert een ingewijde in de verborgen geestelijke en goddelijke wetenschap te zijn, want hier ontbreekt hem dat wat toetssteen is van alle diepe wijsheid: het geloof in de Goddelijke Natuur van Christus dat onontbeerlijk is om in den geest met de bron van alle waarheid vereenigd te kunnen worden.

Een toenadering tusschen Cagliostro en den onkreukbaren, God en de waarheid voor alles dienenden, bescheiden, uitsluitend naar innerlijke volmaking strevenden, Willermoz, was dus wel van te voren uitgesloten. Hoe de verhouding

zich in werkelijkheid ontwikkeld heeft, beschrijft Willermoz' brief op een wijze die in al haar zakelijkheid noch aan humor noch aan plasticiteit te kort schiet. Men kan de reeks gebeurtenissen zich één voor één in beelden voor den geest roepen. Als het te Bordeaux blijkbaar niet meer veilig voor hem is, onttrekt Cagliostro zich aan moeilijkheden en vervolging door een verdicht doodsbericht en strijkt te Lyon neer.[1)] Daar brengt hij twee dagen door om vertrouwelijke inlichtingen te verkrijgen: 'Hoe staat het hier met de Vrijmetselarij?' - O, het provinciale directorium is rijk genoeg, dat heeft pas een gebouw gezet in een deftige wijk van de stad! - 'En wie zijn zoo al de invloedrijkste leiders?' - Wel, b.v. Willermoz de koopman, cancelier van het directorium, meester-in-de-Stoel van de oudste en rijkste loge der Weldadigheid.... Hoeveel van dergelijke kostbare inlichtingen heeft de gedistingeerde vreemdeling, de Graaf Phoenix, niet bij een glas genereusen landwijn, 's avonds in de gelagkamer, aan bereidwillige en argelooze dischgenooten ontlokt! En eenmaal zijn naam genoemd, is het slachtoffer tegelijk aangewezen: de zeer achtbare Jean Baptiste Willermoz krijgt een uitnoodiging eens met het uitverkoren personage, wiens adellijke schuilnaam op onsterfelijkheid zinspeelt, te komen praten. De val was gezet; niet het wild echter, maar de jager werd geknipt.

Het moet een eigenaardig tafreel geweest zijn, die eerste ontmoeting. Hier de 'Graaf' iets te kleurig van kleeren en te zwierig van optreden, iets te sterk geparfumeerd en iets te veel 'heer' voor een echt groot heer, met al de overdreven zelfbewustheid, buigzaamheid, en plooibaarheid van een geestelijk en maatschappelijk koorddanser, bereid alles te beloven, te geven en te nemen, dit laatste vooral, om het doel te bereiken. Dáár de sober gekleede eerwaardige burger, vast besloten zijn overtuiging getrouw en zijn waardigheid gestand te blijven. De twee tegenstanders staan tegenover elkaar: de strijd begint. De partij was echter wel zeer onge-

1) In het Hôtel de la Reine, quai Saint Clair, gehouden door de gezusters Forêt. Hooge maçonnieke waardigheidsbekleeders plachten daar af te stappen. Men vergelijke Constantin Photiadès. Les Vies du Comte de Cagliostro, Parijs 1932.

lijk. Cagliostro beschikte over een misschien uitgebreide maar onsamenhangende kennis. Dat hij bezield zou geweest zijn met eenige innige overtuiging aangaande de leerstellingen die hij verkondigde, blijkt niet. De hooge wetenschap was voor hem niet doel maar middel: de eerste voorwaarde voor duurzaam gevolg: onbaatzuchtigheid ontbrak hem en daardoor droegen al zijn pogingen tot verwezenlijking den kiem der verwording in zich. Geheel anders Willermoz. Reeds als jongeling aangenomen als vrijmetselaar en spoedig bekleed met verantwoordelijke betrekkingen in de loge, had hij allengs een zeer hooge positie in de Vrijmetselarij bereikt. In 1784 had hij reeds bijna vier en dertig jaar van toegewijde studie op verschillende gebieden van occultisme en mystiek doorloopen. Begenadigd met een helder verstand, en een groote innige vroomheid, had hij langzamerhand een vast leerstelsel opgebouwd, dat geschraagd werd door een op innerlijken vrede berustend rein geloof. Zijn kennis omvatte alle maçonnieke systemen van Europa, tot de hoogste graden waartoe hij bijna zonder uitzondering behoorde. Aan de ontwikkelingsgeschiedenis der Vrijmetselarij in zijn tijd, had hij een zeer werkzaam aandeel genomen: een deel ervan was zijn eigen werk. Zijn critische zin had de tempellegende der Stricte Observantie als onaannemelijk verworpen en in Frankrijk de hervorming van dit systeem bewerkstelligd. Zijn reorganisatiearbeid op verschillende nationale en internationale maçonnieke congressen en conventen is nog slechts zeer onvoldoende bekend en gewaardeerd. Zoo iemand, dan was Willermoz in staat de juistheid van maçonnieke of mystieke aanspraken te beoordeelen en de waarde van nieuwigheden op dit gebied te schatten. Een strijd tusschen Willermoz en welken genialen phantast ook, moest op den duur met een nederlaag van dezen eindigen. En dit eind was des te zekerder te verwachten met een tegenpartij als Cagliostro, die over meer debatacrobatiek dan zekere kennis en over meer brutaliteit en uiterlijke zelfingenomenheid dan vertrouwen en geloof beschikte.

De uitkomst hunner lange gedachten- of althans woordenwisseling heeft dit voldoende bewezen. Al zijn sluwheid en menschenkennis hebben slechts gediend om Cagliostro te doen beseffen dat hij tegenover zijn meerdere stond. Zijn

suggestieve invloed, zijn pralen met nieuwe bizarre kennis, zijn hoogheid-aanmatiging, die alle zijn machteloos gebleven tegenover de rustige onverzettelijkheid en zekerheid van den Lyoneeschen Mercator Sapiens.

De rest van den brief: hoe Cagliostro de werkplaats der zegepralende Wijsheid volgens zijn z.g. Aegyptischen ritus heeft ingericht en zijn gevangenneming in verband met l'affaire du collier de la Reine, zijn niet meer van persoonlijken aard doch behooren tot de algemeene bekende geschiedenis. Uit een zin van een lateren brief van Willermoz aan Karel van Hessen blijkt de, misschien eenigszins met leedvermaak vermengde, vreugde, van Willermoz over het feit dat Cagliostro niet meer naar Lyon is teruggekeerd, dat de Aegyptische loge daar verloopen is, en hij zelf bij zijn vroegere aanhangers al haast weer is vergeten.

Bijzondere nieuwe feiten of inzichten leveren Willermoz' gegevens over Cagliostro niet op. Toch vormen zij een welkome aanvulling van de berichten van tijdgenooten over hem. Hoe veel er ook langzamerhand over hem bekend is geworden, toch is de hoofdvraag; hoever zijn kennis van occulte zaken ging en welke metapsychische vermogens hij bezeten heeft, niet volledig beantwoord, Of al zijn geestesbezweringen, zooals Frl. von der Recke aanneemt, berusten op inblazingen en dreigementen der jonge kinderen waarvan hij zich daarbij bediende, is minstgenomen twijfelachtig. Of hij echter evenals Schroepfer vermogens bezat vergelijkbaar met die der moderne spiritistische mediums, is nog twijfelachtiger. Had hij zelf werkelijk gemeend dergelijke vermogens van eenige beteekenis te bezitten, dan zou hij niet geaarzeld hebben een poging te wagen om Willermoz zoo niet te overtuigen, dan toch te beschamen. Elk oprecht medium zou dat geprobeerd hebben. Dat hij de poging niet aangedurfd heeft, schijnt slechts te bewijzen dat hij zelf niet daaraan geloofde, en dat hij vreesde met '*trucs*' bij een man als Willermoz onmiddellijk ontdekt en betrapt te zullen worden.

G. VAN RIJNBERK

Brieven van Kern aan Matthijs de Vries

I

In een bekende passage van het *Purgatorio* spreekt Dante van de vergankelijkheid van menschelijken roem. Hij heeft vooral het oog op kunstenaars: hij noemt Cimabue en Giotto als voorbeelden. Maar terwijl kunstenaars voortleven in hunne werken, die oog en oor van latere geslachten blijven bekoren, bestaat er bij geleerden een veel grootere kans dat de roem, waarin zij zich gedurende hun leven mochten verheugen, na hun heengaan spoedig vervaagt. Hunne werken raken verouderd of blijven hoogstens een zekere bekendheid bewaren in een beperkten kring van vakgenooten.

Onder de oudere generatie van Nederlandsche filologen zijn er nog vrij velen, die Kern hebben gekend en die zich herinneren hoe zijn woord gezag had op velerlei gebied. Ook onder de jongeren zullen zijn naam en faam niet onbekend zijn, hoewel zij zich nauwelijks zullen kunnen voorstellen, welk een plaats Kern innam onder de taalgeleerden van Nederland - de man, naar wien allen opzagen als den grooten leider.

Den 6den April 1833 is Kern geboren. Indien wij thans zijn honderdjarigen geboortedag willen herdenken, ligt het niet in onze bedoeling een schets te geven van Kern's ontzagwekkenden, wetenschappelijken arbeid. Na zijn overlijden op 4 Juli 1917 is zijn beteekenis als geleerde beschreven in een aantal langere en kortere levensberichten, door de meest bevoegden met groote zorg samengesteld. Wij kunnen volstaan met daarnaar te verwijzen.[1)] Liever willen wij zijn

1) In het bijzonder noemen wij de levensberichten door C.C. Uhlenbeck (Kon. Akad. v. Wetensch.), W. Caland (Maatsch. der Ned. Letterk.) en C. Snouck Hurgronje (Bijdr. taal-, land- en volkenk. v. Ned.-Indië, dl. 73).
Reeds in 1899 verscheen in de serie ‘Mannen en Vrouwen van beteekenis in onze dagen’ Kern's biografie bewerkt door J. Huizinga.

geboortedag herdenken door middel van eenige brieven, die een beeld oproepen van zijn sympathieke persoonlijkheid.

Het Instituut Kern te Leiden bezit een groot aantal van Kern's brieven; maar bijna zonder uitzondering behoorend tot de latere periode van zijn leven en handelend over wetenschappelijke kwesties, zijn zij alleen interessant voor vakgeleerden. Door een gelukkig toeval zijn echter 26 brieven van vroegeren tijd bewaard gebleven, door Kern gericht tot zijn vereerden leermeester en leider, later zijn ambtgenoot en vriend - Matthijs de Vries.[1)] Deze, de stichter der Nederlandsche filologie was, na eerst gedurende vier jaren te Groningen te hebben gedoceerd, in 1853 op 33-jarigen leeftijd als hoogleeraar aan de Leidsche hoogeschool opgetreden, waar Kern toen studeerde. Kern is 12 Oct. 1855 te Leiden gepromoveerd op een proefschrift, waarin de berichten der Grieksche schrijvers worden vergeleken met de inscripties der Achaemeniden. Zijn brieven aan de Vries, waarvan hier sprake is, vallen in het tijdperk, dat ligt tusschen zijn promotie en de aanvaarding van zijn professoraat te Leiden op 18 Oct. 1865. Dit tiental jaren is juist bijzonder belangrijk voor Kern's wetenschappelijke ontwikkeling.

Reeds twee weken na zijn promotie vertrekt hij naar Berlijn, waar hij gedurende een verblijf van ruim een jaar zich op de Germanistiek en het Sanskrit toelegt, maar het laatste voor hem hoofdzaak wordt. Zijn kennismaking met de gebroeders Grimm vormt een hoogtepunt in zijn Berlijnschen tijd. Naar het ouderlijk huis te Groenlo teruggekeerd, wordt hij vervolgens eerst privaat-docent te Utrecht, daarna leeraar aan het Athenaeum te Maastricht. In dezen tijd verschijnt zijn vertaling van de Çakuntalâ. Reeds worden door de Vries en anderen ernstige pogingen gedaan om de stichting van een professoraat voor het Sanskrit te Leiden te bevorderen. Maar de regeering is er niet voor te vinden. Kern zoekt nu zijn heil in Engeland en langs dezen weg gelukt het hem benoemd te worden tot leeraar aan Queen's College te Benares.

1) Deze brieven, door Prof. dr. S.G. de Vries aan de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde geschonken, berusten thans op de Leidsche Universiteitsbibliotheek. Een woord van dank aan het bestuur der Maatschappij, dat mij toegestaan heeft een deel der brieven hier te publiceeren.

Daar is hij werkzaam van 1863 tot 1865. In het laatstgenoemde jaar keert hij naar het vaderland terug en wordt de eerste Nederlandsche hoogleeraar voor het Sanskrit.

Voor degenen onder ons, die Kern gekend hebben als den grooten meester, zal het een verrassing zijn hem hier te ontmoeten als beginnend geleerde, nog onzeker van zijn toekomst, maar vol geestdrift voor zijn studie en bezield met denzelfden beminnelijken eenvoud en kritischen zin die hem steeds zijn bijgebleven en die hem kenmerken als een typisch vertegenwoordiger der Nederlandsche wetenschap.

J.PH. VOGEL

Hoog Geleerde Heer!

Eenige woorden, voordat ik het vaderland verlaat, om U hartelijk dank te zeggen voor de toezending van de 'Konst- en Letterbode', waarin een verslag stond van mijne Promotie. Vorm en inhoud van bedoeld artikel lieten me niet lang in onzekerheid, aan wien ik die voor mij zoo eervolle, ja te eervolle woorden te danken had, en de bijgevoegde initialen deden me besluiten, dat Gij, Hooggeleerde Heer, als steller van genoemd stuk voor mij niet verborgen wildet blijven. U voor dat nieuwe blijk van genegenheid mijnen warmen dank te betuigen zou niets meer dan beleefdheid zijn en toch heb ik meer verplichtingen aan U, dan die der beleefdheid. Voor als nog evenwel kan ik U niet meer met daden toonen, hoe oneindig ik me aan U verplicht reken, voor als nog moet ik me vergenoegen met U de verzekering te geven, dat het vertrouwen door U in mij gesteld me immer ten spoorslag zal strekken, om me dat vertrouwen blijvend waardig te maken, evenals Uwe genegenheid me bij mijnen arbeid tot eene verblijdende en opwekkende herinnering zal zijn. Eenmaal echter, vroeg of laat, zal, hoop ik, de tijd aanbreken, waarin ik U openlijk als mijnen weldoener zal mogen prijzen, de tijd, wanneer ik Uw vertrouwen en Uwe weldaden zal waardig geworden zijn.

Morgen vertrek ik naar Berlijn, zoodat ik Zondag reeds daar denk te zijn, en dus tijdig genoeg - naar men mij verzekerd heeft - om het openen der Collegies bij te wonen. Aan moed en hoop ontbreekt het me niet, en als mijne krachten met mijn' moed gelijken trek houden, dan kan mijn verblijf in het buitenland me in alle opzichten van nut zijn. Zoo spoedig mogelijk zal ik U een trouw verslag geven van mijne bevindingen in de Berlijnsche geleerde wereld; zoo dra als het maar kan zal ik ook Uwe brieven aan de eigenaars overhandigen.

Tot de laatste dagen toe ben ik bezig geweest met Tollens[1]; het aantal excerpten, dat U eerstdaags zal geworden is nu gestegen tot 900, waar-

1) Kern werkte mede aan het Nederlandsche Woordenboek, waarvan M. de Vries en L.A. te Winkel de stichters en eerste redacteuren waren.

onder zooals me voorkomt verscheidene bruikbare, en ook vele, die wenschelijkerwijze overtollig zullen bevonden worden. Hoewel ik in den eersten tijd me niet met het excerpeeren zal kunnen bezig houden, wil ik toch gaarne op me nemen, om de deelen van Tollens, die nog niet gebruikt zijn, naderhand af te werken, tenzij een ander gaarne die taak zou willen opvatten. Geëxcerpeerd zijn: Gedichten, 3 D., Nieuwe Gedichten, 2 D., Romancen, Balladen en Legenden; Liedjes van Claudius; Philemon; Laatste gedichten 1ste deel, (dat evenwel niet volledig nagezien is); dus in het geheel 8 Deelen, behalve de: *Philemon*. Naderhand hoor ik wel eens Uw oordeel over het een en ander.
Nog blijft me over vóór mijne afreis U, alsmede Mevrouw Uwe echtgenoot het vaarwel toe te roepen en nogmaals dank toe te brengen voor hetgeen ik van U en bij U genoten heb. Weldra zal ik in het buitenland misschien de ervaring opdoen, dat men niet overal zóó een' vreemdeling opneemt en zich zijner aantrekt, als ik van U heb mogen ondervinden. Nog eens zij het U verzekerd, dat ik mijne beste krachten zal inspannen, om U eenmaal waardigen dank te kunnen betalen. Ik beveel me voorts in Uw aandenken aan; breng mijne achtingvolle groeten aan Mevrouw, en na U zelven het vaarwel te hebben toegeroepen, blijf ik

Hoog Geleerde Heer,

Uw dankbare leerling H. KERN
Groenlo, 1 Nov. '55.

P.S. Swaving[1)] heeft me verzocht zoowel aan U, als Mevrouw zijn groeten over te brengen. Hij vertrekt voor onbepaalden tijd om de vergadering der Provinciale Staten bij te wonen.

Berlijn, 25 Dec. '55.

Hoog Geleerde Heer,

Alvorens U te schrijven wilde ik de noodige ervaring opgedaan hebben, om een niet geheel en al voorbarig oordeel over Berlijn c.a. te kunnen vellen. Hieraan, en niet aan nalatigheid zult Ge, hoop ik, mijn lang gerekt stilzwijgen ook wel toegeschreven hebben. Toen ik met personen en zaken begon kennis te maken, kwam me alles natuurlijk zeer vreemd voor, en hoewel ik me daarop voorbereid had, troffen me verscheidene verschijnselen zeer onaangenaam. Het opvallendste was me de

1) Mr. Henri Isaak Swaving (1815-'81) studeerde 1835-'41 te Leiden, waar Thorbecke zijn gevierde leermeester en promotor was. Jurist van beroep, was hij tevens een voortreffelijk letterkundige, wiens kennis zich uitstrekte tot de Deensche, Zweedsche, Italiaansche en Spaansche litteratuur en die zelfs het Gotisch en Sanskrit beoefende. Vele jaren was hij een zeer gewaardeerd medewerker van het Nederlandsche Woordenboek. Als kantonrechter te Groenlo (1844-'60) werd hij bevriend met de familie Kern. Men leze het hartelijke levensbericht door Kern aan den ouderen vriend gewijd (*Levensber. Maatsch. der Ned. Letterk.*, 1881, en *Verspr. Geschr.* XV, 251).

onverdraagzaamheid der Berlijnsche geleerden jegens anderen en onderling,
zóó zelfs,

dat alles, wat Gij me daarvan gezegd hadt, me ver beneden de waarheid scheen te blijven. Gelegenheid om dit feit op te merken vindt men zoowel op de Collegies, als in de gezelschappen. Het meest typisch wordt deze onverdraagzame geest gerepresenteerd door Haupt, wiens collegie over Walther von der Vogelweide ik trouw bezoek, en daardoor gelegenheid heb te hooren hoe *en gros* de Germanisten en in het bijzonder Holzmann, Pfeiffer, Simrock het moeten ontgelden, dat ze niet in alles de Hauptsche (of beter Lachmannsche) gevoelens deelen.[1)] Vooral Holzmann heeft het privilegie in ongenade te staan, en bij gemis aan eerlijke afdoende middelen, neemt men om hem te overwinnen zijne toevlucht tot scheldwoorden en het ignoreeren van zijne werken, zooals o.a. over 'Kelten en Germanen.' - Buiten deze onbeschofte, niets batende uitvallen bevalt me Haupts collegie over Walther uitstekend, misschien wel daarom, omdat zijne behandelingswijze de Hollandsche methode zeer nabij komt. Hij weet zich te verplaatsen in den toestand zijner hoorders, en verstaat het daardoor, ofschoon hij zelf vertaalt en niet laat respondeeren, het voor hen belangrijkste te doen uitkomen. Ook wint zijne voordracht in levendigheid doordat hij niet leest. Lezen is anders, zooals U bekend is, de algemeene Duitsche wijze van onderricht geven, en ik behoef U niet te zeggen, dat dit voordreunen alles behalve aangenaam klinkt in de ooren van ons flegmatische! Hollanders, die van een' Hoogleeraar levendigheid en geestdrift verlangen en verwachten. Laat me echter om der rechtvaardigheid wil bijvoegen, dat anderen, vooral Privaatdocenten eenigszins levendiger voordragen, soms zóó levendig zelfs, dat men in het theater meent te zitten. Verscheidene weten ook een midden te bewaren en hieronder behoort Weber, bij wien ik voorlezingen hoor over de Veda's, over de Mâlavikâgnimitra[2)] en over Zend Grammatika en de Vendidad. In het eerstgenoemde collegie vertaalt hij Righymnen, en geeft bij gelegenheid taalvergelijkende aanmerkingen. Daar hij in de Veda-litteratuur doorkneed is en men van hem de nieuwste resultaten der wetenschap hoort, is dit collegie voor mij van zeer veel nut, hoewel ik soms ook wel te vergeefs verlang naar eene mededeeling, hoe men tot dit of dat resultaat gekomen is; op de bronnen te wijzen, waaruit men een resultaat verkregen heeft, behoort toch, dunkt me, ook tot de taak van een docent. Over hetgeen ik bij Weber profiteer, ben ik in allen geval zeer tevreden. - Behalve Haupt en Weber hoor ik ook Gosche over Göthes Westöstlichen Divan, een collegie, waarop ik eene aangename voordracht hoor en met Göthes leven en werken nader bekend raak. Andere collegies dan de vijf opgenoemde houd ik niet; enkele die ik nog wel zou willen bezoeken, zooals die van Bopp,[3)] vallen meestal op de uren, dat Weber

1) Moritz Haupt (1808-'74) was Karl Lachmann in 1853 te Berlijn opgevolgd. De door hem bestreden Duitsche geleerden, door Kern genoemd, waren Adolf Holtzmann (1810-'70), hoogleeraar te Heidelberg, Franz Pfeiffer (1815-'68), sedert 1857 hoogleeraar te Weenen, en Karl Joseph Simrock (1802-'76), sedert 1850 hoogleeraar te Bonn. Hun strijd liep vooral over de Nibelungen.

2) Tooneelstuk van Kâlidâsa, door dr. J. van der Vliet in het Nederlandsch vertaald onder den titel 'Danseres en Koning, Mâlavikâ en Agnimitra.' (1882)

3) Franz Bopp, een der grondleggers der Indogermaansche taalvergelijking.

leest. Het spijt me, dat ik door deze omstandigheid met Bopp niet in kennis ben gekomen; hier in Berlijn toch houdt men het voor zeer onwelvoegelijk, gastvriendschap te smaken van een' Professor, bij wien men geen *privaat*collegie (d.i. waarvoor men betaalt) houdt, tenzij men bijzondere aanbevelingen meebrengt. Geld is de spil, waarom hier alles draait; daaruit is het te verklaren, dat toen ik me liet inschrijven, de som gevergd werd, die ieder jongstudent moet betalen, ofschoon met ronde woorden in de wet staat: 'wenn er (der aufzunehmende) schon auf einer andern Universität studirt hat, bezählt er die hälfte.'

Even als mijne meeste collegies over het Sanskrit loopen, zijn ook mijne studieën thuis hoofdzakelijk hierop gericht. Mijn voornemen om meer gelijkelijk mijn' arbeid tusschen de studie van het Sanskrit en van de Germaansche talen te verdeelen, heb ik laten varen, zoodra ik merkte, dat de gelegenheid voor deze laatste studie hier zeer ongunstig is. De Grimms lezen niet meer; v.d. Hagen[1)] vertaalt de Nibelungen, zoo goed als iemand doen kan, die van ouderdom gebogen op een stok in de collegiekamer komt. Verder Massmann[2)] geeft collegie over Gothisch, Duitsche literatuur, Diplomatiek enz.; Haupt als Professor aangesteld in het Latijn, geeft uit liefhebberij collegie over Walther en over Tacitus Germania, alle beide voorzeker zeer voortreffelijk. Ziedaar in het vak der Duitsche philologie alles opgesomd; karakteristiek lijkt het me, dat geen *enkele* jonge Privaatdocent hier over Duitsche taal, d.i. over Oud Hoogduitsch, Oudsaksisch, Angelsaksisch enz. lezen wil of durft of kan. Zelfs Nieuwhoogduitsch wordt niet behandeld en hiermeê hangt, dunkt me, zamen, dat men hier op de collegies de voorvaderlijke poezy en taal aanziet met dezelfde oogen, als Perzisch, Sanskrit of Chineesch. Geheel en al mist men den leidenden gedachtendraad, die het oude met het nieuwe verbindt. En toch dan alleen wanneer men uit zijn verleden zijn tegenwoordigen toestand wil leeren kennen, kan de studie der voorvaderlijke taal praktisch nuttig op het tegenwoordige geslacht werken. Ik voor mij ben ten uiterste verheugd, iemand te hebben mogen hooren, die niet alleen liefde voor de taal des vaderlands, maar ook echte, onbekrompene nationaliteit weet in te boezemen; ik merk, dat dit geluk niet iedereen te beurt valt.

Zoo straks zeide ik reeds, dat Sanskrit thans mijn hoofdbezigheid was. Eerst dan, als ik op de hoogte ben gekomen, om daarin zelfstandig voort te kunnen werken, zal ik mijn' tijd meer gelijkelijk tusschen alle onderdeelen van mijn vak verdeelen. Geregeld beoefen ik ook Middelhoogduitsch, waarvoor ik behalve Walther Wolfram von Eschenbach lees. Het minst komt er van mijne Slavische studieën, en wel omdat me de tijd tekortschiet; het eenigste wat ik hierin doen kan is aan te houden, wat ik er van weet. Over het Russisch heb ik nu en dan gelegenheid om

1) Friedrich Heinrich von der Hagen (1780-1856), was eerst (1870) buitengewoon, later (1824) gewoon hoogleeraar te Berlijn. Hij was dus 75 jaren oud, toen Kern zijn college bezocht.

2) Hans Ferdinand Massmann, vooral bekend als Germanist en turner, was in 1842 te Berlijn aangesteld om het turnonderwijs te organiseeren. Sedert 1846 was hij buitengewoon hoogleeraar.

te praten (niet meer) met een jongen Rus, die hier in de rechten studeert.

Daar ik het grootste deel van den dag thuis zit te werken, breng ik slechts zelden bezoeken bij de me hier bekende Geleerde en Hooggeleerde

Heeren. Grimm en Massmann, aan wie ik door Uwe welwillendheid werd aanbevolen, leerde ik het eerste kennen, daar ik hun zoo spoedig mogelijk den brief overhandigde. Beiden ontvingen me zeer hupsch en vraagden veel over Holland. Massmann was zoo vriendelijk me uit te noodigen op een feestvergadering der 'Deutschen Sprachgesellschaft', van welk aanbod ik gebruik heb gemaakt. Na dien tijd heb ik Massmann nog eens bezocht. Bij Grimm[1)] ben ik Zondag vóór acht dagen, op een' avond geweest. Toen ik binnenkwam in zijne studeerkamer vond ik hem bezig met eene verhandeling, die hij den volgenden Donderdag in de Akademie houden moest; ik wilde toen dadelijk weder weg, doch dat liet hij niet toe. Nadat we een tijdlang gepraat hadden, zei hij 'kom, ik moet U toch aan mijn' broer en diens familie voorstellen', en daarop bracht hij me bij zijne schoonzuster en daarna bij Wilhelm, die ook als Sabbath-schender op zijne studeerkamer zat. Op de thee genoodigd bleef ik daar aan de zij van Jakob, die onophoudelijk me naar Holland vraagde. Ook het overige gezelschap, waaronder dames mengde zich in het gesprek; fräulein von Arnim vraagde me, of het Duitsch me niet zeer leelijk in de ooren klonk? ik zeide natuurlijk van neen, vooral niet, als men het van eene Dame hoorde; het deed me recht genoegen, dat ik bij die gelegenheid eene uitzondering gemaakt vond op den algemeenen regel hier, om niets van Holland te weten en te willen weten. De indruk, dien de gansche huishouding en de persoon van J. Grimm in het bijzonder op me gemaakt hebben is zóó, dat ik altijd met genoegen zal terugdenken aan den avond, dien ik toen daar doorbracht. Ik werd geheel als oude kennis behandeld, met eene hartelijkheid en ongedwongenheid, die den vreemdeling zoo verkwikken. Op mijne vraag, aan de edele gebroeders, of ze voor U me met iets te belasten hadden, verzochten ze 'viele grüsse.' - Het spijt me, dat ik de voorlezing op de Akademie niet gehoord heb; eerst te laat vernam ik, dat men de zittingen kan bijwonen.

Onder de overige beroemdheden, die ik hier ken, staat Weber boven aan; hij heeft me de eer aangedaan me eenige malen bij hem op thee te noodigen; daar op die thee vond ik altijd een gezelschap geleerde heeren, waaronder Steinthal; overigens amuseerde ik me daar niet erg, want de speciaal Duitsche onderwerpen (soms loopt er politiek onder), waarover de gesprekken liepen, hadden voor mij niets aantrekkelijks.

Ik zie, dat ik kort moet zijn, en wil slechts eenige woorden hierbij voegen, dat ik over het algemeen genomen, hier zeer tevreden ben, vooral ten opzichte van den tijd, dien ik aan mijn werk besteden kan; doch recht thuis zal ik me hier nooit gevoelen, en warmer dan ooit herdenk ik het vaderland, mijne vrienden, mijne weldoeners.

Spoedig, hooggeschatte leermeester, schrijf ik U een supplement op dezen brief, en dan zal ik allerlei berichten niet zoo chaotisch door elkaar gooien

1) Jacob Grimm (1785-1863), de geniale grondlegger der Duitsche 'Altertumsforschung' en schrijver van de 'Deutsche Mythologie' (1835) was in 1840 benoemd tot lid der Kon. Pruisische Akademie, en sedert 1841 te Berlijn gevestigd. Hij was dus ongeveer 70 jaren oud, toen Kern hem leerde kennen. Zijn broeder en medewerker Wilhelm was één jaar j onger.

als ik nu gedaan heb. Zoo vertrouwelijk mogelijk heb ik tot U gesproken, omdat ik dat jegens U verplicht meende te zijn.

Nog blijft me over ten hartelijkste mijne groeten te verzoeken aan Mevrouw Uwe echtgenoot, en na me in Haar en Uw aandenken te hebben aanbevolen, noem ik me geheel de Uwe

H. KERN

P.S. Van het tijdschrift der ‘neuen Deutschen Gesellsch.’ is, naar Massmann me zeide, sedert 51 niets uitgekomen.

Hooggeleerde Heer!

Ongeveer een jaar is er verstreken, sedert ik U voor 't laatst berichten uit Berlijn deed toekomen. Bijna al dien tijd heb ik, zooals U van elders bekend zal zijn, in het buitenland doorgebracht en eerst sedert Nieuwjaar bevind ik me weder op vaderlandschen bodem, om het vermoedelijk in den eersten tijd niet op nieuw te verlaten. Het laatste jaar is me in Berlijn omgevlogen, terwijl ik halve dagen op de Bibliotheek sleet, waar ik onafgebroken werkzaam geweest ben met het afschrijven van onuitgegeven Sanskrit handschriften, Deze manuscripten nu bevatten astrologische onderwerpen in den ruimsten zin des woords, en een schat van stof tot historisch, geographisch, taalkundig onderzoek en hebben nog te meer waarde voor mij, die nu van HSS. afgesloten moet teren van hetgeen ik vroeger heb opgedaan. Aan eene uitgave kan ik niet denken, vóórdat ik eene volledige collatie te Londen en Oxford zal afgewerkt hebben, voornamelijk ten opzichte van dien onmisbaren commentaar, dien ik wegens zijn ellendig corrupten toestand slechts zeer onvolledig heb kunnen excerpeeren. Ik wil voorshands maar hopen, dat gunstige omstandigheden het me zullen vergunnen, de reis naar Engeland te ondernemen, en moet me nu tevreden stellen met mijn excerpeeren voor het Sanskrit woordenboek van Roth en Böhtlingk, een werk dat ik op herhaalden aandrang van Weber, in het bewustzijn mijner zwakke krachten ondernomen heb; eerstdaags gaat eene bezending naar Petersburg.[1] -
Het zal U zeker niet verwonderen, Hooggeleerde Heer, dat mijne ernstigste studiën het Sanskrit ten doel hebben, en speciaal de Vedas (want de behandeling van Varâha Mihira's astrologische geschriften was eigenlijk niet datgene, waaraan ik den meesten tijd besteedde). De gelegenheid maakt den dief, zegt het spreekwoord, geen wonder dat die mij van vergelijkend taalkundige Sanskritist gemaakt heeft; evenwel is het slechts eene verwisseling van hoofdvak geweest en ik heb nimmer opgehouden ijverig mijne Germaansche en Slavische studiën door te zetten. In de laatstgenoemde had ik het geluk, bijstand te ontvangen van eene kennis,

1) Het groote Sanskrit Woordenboek in zeven deelen van Böhtlingh en Roth, gewoonlijk aangeduid als het Petersburgsche Woordenboek, is in 1855-'75 verschenen. In het Voorwoord van Deel II wordt de medewerking ‘von Herrn Dr. Kern in Groenlo’ met waardeering vermeld.

die onder Miklovich[2)] gestudeerd had, en met de meeste Slavische talen zeer vertrouwd was; onder hem heb ik het dan ook zoo ver gebracht, dat ik met gemak alle Oud Sloveensche en Oud Boheemsche

2) Franz Xaver von Miklosich (1813-'91), grondlegger der moderne wetenschap van de Slavische talen, was 1850-'86 professor te Weenen.

werken kan lezen.[1] In het Lithauisch ben ik niet zoo ver, maar ik ken toch de beginselen, en heel veel meer behoef en wil ik er ook niet van weten, daar die taal niet zoo ouderwetsch is, als bij de eerste kennismaking lijkt, ten minste op verre na niet zooveel ouds bewaard heeft als het Oud Sloveensch. Wat het Germaansch betreft, is het vooral Angelsaksisch, waarop ik me sedert eenigen tijd toeleg; het interesseert me bijzonder en is naar mij voorkomt even zoo gewichtig voor onze taal als Oudsaksisch.

Ziedaar, Hoog Geleerde Heer, een kort verslag van het verleden en het heden, zoover het mijn persoon betreft. Berlijnsch nieuws zou ik U bitter weinig kunnen meêdeelen. Tot mijn' spijt heb ik den goeden J. Grimm bij het afscheid, dat ik nemen wilde, niet aangetroffen; ik bezocht hem zelden, druk als ik het had met mijne werkzaamheden; de weinige keeren, als ik er toe kon besluiten uit te gaan, liep ik naar Weber, meestal om hem hulp en raad te vragen. Maszmann heb ik nog den dag vóór mijn vertrek gesproken; hij was toen in geen aangename gemoedsstemming, daar het meer dan waarschijnlijk was, dat zijn oudste zoon, kapitein van een Hamburgsch schip, zijn' dood in de golven gevonden had; ten minste had men van zijn schip, dat naar Noord Engeland bestemd was, in 3 weken niets vernomen en een plank met den naam van het schip was op Ameland aangedreven. Hoe het verder gegaan is weet ik niet, daar ik nog geen berichten uit Berlijn ontvangen heb. Gosche verzocht me bij gelegenheid U zijne groeten te laten toekomen; hij was opgetogen over Leyden en zijne ontvangst aldaar, alsmede over den uitstekenden Rijnwijn. Ad. Kuhn[2] verzocht me bij het afscheid iemand te willen opsporen, die volks-bijgeloof, -verhalen en -gebruiken navorschte en genegen zou wezen de gewonnen resultaten aan hem mede te deelen. Ik antwoordde hem, dat zoo iemand mij niet persoonlijk bekend was, en ik hem dus niet de toezegging kon geven, dat iemand hier te lande in het belang der wetenschap hem mythologische bijdragen zou willen leveren, maar ik beloofde hem, me in dit punt tot U te wenden, wat ik dan bij dezen doe. Zou v.d. Bergh[3] bijv. daartoe geen lust hebben? Ieder kan verzekerd zijn, dat Kuhn met de grootste bereidvaardigheid op zijne beurt alles zal willen meêdeelen, wat een ander zou kunnen te pas komen. Nagenoeg hetzelfde verzoek deed me Dr. Manhardt[4], wien het een zeer groot genoegen zou doen uit alle Nederlandsche gewesten kinderrijmpjes, sprookjes enz. voor zijn tijdschrift (de voortzetting van het door Wolff voor Deutsche Mythologie und Sittenkunde begonnen) te ontvangen, hetzij in het Duitsch, *of in het Hollandsch*. Voor genoemd tijdschrijft worden geen geleerde

1) De genoemde talen worden thans aangeduid als Oud-kerkslavisch en Oud-tsjêchisch.
2) Adalbert Kuhn (1812-1881), de grondlegger der vergelijkende mythologie, was sedert 1837 verbonden aan het Köllnische gymnasium te Berlijn. Zijn bekendste werk is, 'Die Herabkunft des Feuers und des Göttertranks' (1859).
3) Dr. L.Ph.C. van den Bergh, de folklorist, was eerst leeraar aan het gymnasium te Leiden, later algemeen rijksarchivaris; overleden 1887.
4) Johann Wilhelm Mannhardt (1831-'80), een leerling van Massmann, studeerde sedert Paschen 1851 te Berlijn, waar hij in 1858 als privaatdocent optrad. Hij was dichter en Duitsch mytholoog. Vooral bekend is zijn hoofdwerk 'Wald- und Feldkulte' (1875-'77).

verhandelingen geeischt; eene eenvoudige mededeeling, het opschrijven van

rijmen, die men hier en daar hoort, is voldoende. - Het zou mij zeer aangenaam zijn, wanneer zich eenige geleerden of liefhebbers op Uwe roepstem lieten vinden, om hun bijdragen naar Berlijn op te zenden; ze kunnen zich er van verzekerd houden, dat die daar meer naar waarde zullen geschat worden, dan hier te lande; het adres is bij mij te bekomen. - De vacature, ontstaan door het overlijden van v.d. Hagen is nog niet bezet; men noemde, en doet dit nog Müllenhoff[1] als vermoedelijken opvolger, hoewel Maszmann moeite doet de opengevallen plaats te verkrijgen. Terwijl ik al de genoemde personen in mijne gedachten terugroep, kan ik me nauwelijks voorstellen, dat de meesten voor mij voortaan historische beelden zullen blijven, die alleen in het verleden geleefd hebben en die ik wellicht nimmer zal weêrzien. Tot nog toe zijn mijne werkzaamheden dezelfden gebleven, maar van dag tot dag gevoel ik meer en meer, dat ik in een klein nest als Grol ben. Wat de toekomst geven zal, weet ik natuurlijk volstrekt niet; dit weet ik, dat het me meer en meer moeite zal kosten om tot een verblijf in eene kleine stad en tot den werkkring van een gymnasiaal-onderwijzer te besluiten. Het is overbodig U te verklaren, dat deze afkeer minder voortspruit uit den aard der schoolwerkzaamheden zelve, dan wel uit de omstandigheid, dat ik bij de eenmaal gevolgde richting mijner studiën alléén in eene Akademiestad met nut en genot kan werkzaam wezen. Daarenboven ben ik te oud, om langer van de goedheid mijner ouders te leven; die goede lieden helpen mij met alle liefde, maar ik zou juist daarom van mijn' kant hun gaarne willen toonen, dat ik niet voor niet van hun goedheid gebruik heb gemaakt. Dit alles overwegende kwam ik op de gedachte, of ik niet als Privaatdocent te Leyden tot mijn en andrer nut zou kunnen werkzaam zijn. Ik wou dan voorlezingen houden over Sanskrit, Slavisch en vergelijkende taalstudie. Wat me het meeste bezorgd maakt is dit, of er zich wel veel liefhebbers zullen opdoen, en dit is toch een zeer reëel punt. Daar ik sedert anderhalf jaar niet meer in Leyden geweest ben, is het me onmogelijk over den uitslag mijner beraamde onderneming zelfs in de verte eene gissing te maken en ik wend me derhalve tot U, Hoog Geleerde Heer, daar het U wellicht mogelijk is, mijne onzekerheid te verminderen en me met Uwen raad voor te lichten. Zoodra het jaargetijde gunstiger wordt, denk ik Leyden te bezoeken, doch dat duurt nog ten minste een paar maanden, en vóór dien tijd zou ik toch wel willen weten, hoe men te Leyden ten minste over de toekomst van het Sanskrit enz. denkt.

Het zou onbescheiden zijn, nog meer van Uw geduld te vergen en ik wil den brief besluiten met het verzoek, me bij gelegenheid al ware het nog zoo kort antwoord te doen toekomen op de vragen, die ik voor Kuhn, Mannhardt en mij zelven vrijmoedig gedaan heb. Vooraf echter ontvange Mevrouw Uwe echtgenoot de groeten van Swaving en mij, en ook U zelven, Hooggeleerde Heer zij die toegebracht van hem en van

Uwen U hoogachtenden en toegenegen
H. KERN

1) Inderdaad is Karl Victor Müllenhoff 25 Dec. 1858 tot v.d. Hagen's opvolger benoemd.

Groenlo, 19 Jan. '57.

P.S. Swaving bevindt zich in uitermate goeden welstand; Zaterdag j.l. heb ik hem nog bezocht.

Utrecht, 18 15/9 '57.
Hoog Geleerde Heer!
Uit het bovenschrift ziet Gij, waar ik me thans bevind. Sedert eenige dagen ben ik hier met het voornemen me als repetitor te vestigen en zoo mogelijk voorlezingen te houden over Germaansche taalstudiën. De proef, die ik genomen heb, is hachelijk en hare gevolgen niet in de verte te berekenen, doch het blijft ook maar eene proef, die waarschijnlijk geen nadeelige gevolgen zal na zich slepen. In allen geval leef ik hier in ruimer sfeer, dan te Groenlo en de bibliotheek voorziet, althans eenigzins, in mijne behoeften. Indien het me mag gelukken, hier een onafhankelijk matig bestaan te verwerven, wil ik me alles getroosten, om eenige uren van den dag te besteden aan mijne Sanskritstudiën, voor welke mijn ijver en liefde toeneemt, naarmate meer moeilijkheden en teleurstellingen me *pogen* te belemmeren. Het blijft me een opwekkende troost eene dankzegging voor mijne geringe, maar met zwoegen gemaakte bijdragen te ontvangen van mannen als Roth en Böhtlingk, en de overtuiging, dat ik in stilte zooveel ik *kan* mijn penningske bijdraag, ruil ik niet met het geruischvolle handgeklap van den dag en den glans eener schoone maatschappelijke positie.
Ik ben niet blind voor de zwarigheden, die ik nog te overwinnen heb en koester geene sanguinische verwachtingen van de alles opofferende weetlust der Utrechtsche wereld in het algemeen, en der jongelingschap in het bijzonder. Het verbaasde me dan ook volstrekt niet, toen ik heden morgen den Curator Hoytema mijn voornemen meêdeelde, en bescheiden vraagde, of het afstaan van een overigens ongebruikt lokaal onder de onmogelijkheden zou hooren, dat ik toen den voor het heil der wetenschap bezorgden man een allerdeftigst wijs en bedenkelijk gezicht zag trekken. Summa summarum scheen de waardige Maecenas het plan niet zoo geheel en al verwerpelijk te vinden, ware ik hem maar bekend geweest. Toen ik hem nederig verzocht, een getuigschrift van U te mogen vertoonen, scheen hij blijkbaar daarmeê volkomen genoegen te nemen, hoewel het spaansch leek, dat een bij hem onbekende persoon zoo'n hooge gunst zou kunnen te beurt vallen. Daar de Achtbare Raad van Amersfoort me reeds sedert 3 weken op mijne papieren laat wachten, kon ik bij mijne woorden dadelijk geene kracht bijzetten, en zal ik moeten wachten, totdat ik het bewuste document weêr in bezit of met Uwe goedkeuring een ander ontvangen heb. Daar ik slechts drie voorlezingen (resp. collegies) wenschte te houden over Nederlandsche grammatika, Gothische taalstudie en Tacitus Germania, geloof ik met grond een bewijs van competentie van U te mogen vragen. Dat ik vooreerst Sanskrit envergelijkende taalstudie negeer, zal U wel niet vreemd voorkomen; kwam ik daarmeê *nu* voor den dag, dan zou het de goede zaak kwaad doen; eene zachtere lentelucht na den winter der onverschilligheid is voor het ontkiemen van zulke tedere planten eerste levensvoorwaarde.
Morgen zal ik Dr. Kemink bezoeken, die de goedheid heeft gehad me door middel van Koorders uit te noodigen; van hem, alsmede van zijnen vriend,

de Geer, verwacht ik aanmoediging, zoo niet ondersteuning. Bij Opzoomer zal me vriend Koorders insgelijk introduceren.[1)]

1) De Geer is de Utrechtsche hoogleeraar, B.J.L. baron de Geer van Jutfaas, die in 1862 in de Levensberichten van de Maatschappij der Ned. Letterk. een levensbericht schreef van H.H. Kemink.

Met blijdschap heb ik gelezen, dat de Kon. Akademie een subsidie aan Herw. en Halb. heeft toegestaan;[1] mocht die milde geest de leden meer en meer bezielen. - Wanneer ik eenmaal poolshoogte weet, denk ik in Leyden te komen, verlangend als ik ben, U alles meê te deelen, wat me bewogen heeft, me hier te vestigen; ook Prof. Rutgers[2] wenschte ik wel te spreken, hoewel ik hem eerstdaags schrijven zal. - In de hoop dat U deze regelen in welstand mogen geworden, en na mijne hartelijke groeten aan Mevrouw en Bram[3] verzocht te hebben, blijf ik als altijd,

Hoog Geleerde Heer

Uw hoogachtende H. KERN

Geachte vriend!

Nu ik eenmaal aan 't schrijven ben, zal het U, hoop ik, niet vervelen, indien ik U meêdeel hoe het mij in Engeland gegaan is. Gedurende een verblijf van twee maanden te Londen heb ik mijne collatie van de Brhatsamhitâ voltooid, terwijl ik nog een gedeelte van den uitstekenden commentator Bhattotpala heb afgeschreven. Het heeft mij veel geholpen, dat ik vergunning kreeg de HSS. mede naar mijn kwartier te nemen, zoodat ik niet beperkt was tot een klein aantal uren om te werken. In Oxford was er niets dan een HS. van den Commentaar; vandaar dat ik het voor ditmaal bij een bezoek aan Oxford heb laten rusten, ten einde aanstaande jaar de groote vacantie juist daar door te brengen. Intusschen maak ik den text in gereedheid; voor de vertaling, die ik in het Engelsch zal geven, dien ik langer in Engeland te verkeeren, dan thans het geval geweest is, maar komt tijd, komt zorgen. Wat dus mijn werk betreft, daarmeê ben ik boven verwachting zelfs geslaagd; ik zeg boven verwachting, omdat de HSS. van Varâha-Mihira zeer schaarsch zijn, zelfs in Indië, en buitendien zeer slecht. Aan den anderen kant heb ik geen reden tot bijzondere juichkreten. Hoewel er in Indië gebrek bestaat aan onderwijzers in Vergel. Taalst., schijnt het dat de tegenwoordige regering er niet toe kan besluiten, in die behoefte te voorzien. Nu is inderdaad de toestand van Indië niet gunstig, zooals mij door Indische autoriteiten verzekerd is. Om kort te gaan, zoodra er eene vacature of nieuwe plaats in Indië open is, zal ik in aanmerking komen, en daar geene concurrentie te vreezen is, groote kans hebben. Ik herhaal hier, wat Kolonel Sykes, een zeer invloedrijk persoon en Indische oudgast, mij beloofd heeft. Dr. Ballantyne, de tegenwoordige Bibliothekaris

1) H. van Herwerden en Tjalling Halbertsma, belast met een wetenschappelijke reis in Spanje en Italië.
2) Antonie Rutgers (1805-'84), doctor in de theologie en professor voor het Hebreeuwsch te Leiden van 1837 tot '75. Hij doceerde ook Sanskrit en was Kern's leermeester in deze taal.
3) De oudste zoon van Matthijs de Vries, in 1850 geb. en als officier van Justitie te Soerabaia in Nov. 1888 overleden. In 1857 was hij dus 7 jaren oud.

van de ex-India-house bibliotheek, en de heer Hogdson,[4] gewezen Resident aan het hof van Nepâl, hebben mij insge-

4) Hodgson was de schrijver van ‘Essays on the Languages, Literature, and Religion of Nepal and libet,’ Londen 1874.

lijk hunne ondersteuning toegezegd. Alles in alles genomen, de kans staat op 't oogenblik slecht, maar met der tijd heb ik goede verwachtingen.
Een enkel woord over Engeland, want ik kan niet aan dat land denken, zonder dat mijn hart gloeit van bewondering en liefde voor dat erg belasterde, en toch zoo edele volk. Het deed me pijnlijk aan, toen ik de krijtbergen zag verdwijnen, want ik gevoelde mij te Londen zoo recht op mijn gemak. Alles is daar zoo flink, zoo degelijk, zoo grootsch; niets is nietig of bekrompen. Ik schaam me half en half, dat ik het bekennen moet, maar het werd me benaauwd om het hart, toen ik in Rotterdam aan wal stapte. Zoo ik niet geweten had, dat ik door mij thans in Engeland te vestigen, in onmin met mijne Ouders zou geraakt zijn, ik was zonder aarzelen er gebleven in afwachting van een betrekking in Indië.
Ik veronderstel, dat Uwe bezigheden U niet zullen toelaten, onnoodig eene drukke correspondentie te voeren, maar het zou me toch hoogst aangenaam wezen, indien Gij, al ware het met twee regels, melden wildet, of Gij genegen zijt een soort van aanbeveling voor mijne vertaling der Çakuntalâ te plaatsen. Ik heb U dat verzocht op verzoek van Kruseman,[1)] en ik wil niet de eer hebben, dat ik er zelf aan gedacht had. Wel was ik voornemens het aan U en Prof. Rutgers (tenzij hij het versmaadt) op te dragen. Nu weet ik wel, dat eene vertaling niet veel bijzonders is, maar ik heb nu eenmaal nog niets beters in gereedheid. Schaamt Gij U dus niet over de opdracht? Wees zoo goed mij dit te melden. Tevens zend ik U een paar vellen van de vertaling, opdat Gij eenigszins een oordeel er over kunt vellen.
Ik zou nog over een aantal onderwerpen kunnen schrijven, maar ik wil die liever voor een anderen keer besparen, zoodat ik voor 't oogenblik niets meer verlang, dan dat Gij mijne hartelijke groeten aan Mevrouw overbrengt en U tevens overtuigd houdt van de blijvende vriendschap van

H. KERN
Maastricht, 15 Oct. 1861.

Amicissime,

Volgens een gisteren ontvangen schrijven van Kruseman, heeft hij U een exemplaar der Çakuntalâ toegezonden, zooals ik hem verzocht had te doen. Gij zult dan gezien hebben, dat het werkje aan Rutgers en U (houd me in *dit* bijzonder geval den voorrang aan Rutgers toegekend ten goede) is opgedragen, hetgeen, in verband met Uw aanbod, U in de noodzakelijkheid zal stellen om eene aankondiging der Ç. in den Letterbode te laten plaatsen. Ik durf U des te geruster aan Uwe belofte herinneren, dewijl Gij verklaart zelfs veel lust daartoe te hebben, maar toch moet ik van U als een vriendendienst vergen, dat Gij in de aankondiging mijn naam geheel en al buiten spel laat.

1) A.C. Kruseman, de Haarlemsche uitgever, bij wien in 1862 Kern's ‘Çakuntalâ of het herkenningsteeken’ is verschenen.

Het zou mij innig leed doen, indien Gij slechts met een enkel woord den vertaler vleidet of preest voor het publiek. Verder geloof ik, dat het ook ongeraden is de verwaarloozing van het Skr.[2)] te berde te brengen,

2) Sanskrit.

want zulks zou bij ons publiek, dat alles aan baatzuchtige en vuige bedoelingen toeschrijft, maar argwaan verwekken, en buitendien
kadâ cid api paryatan çaçavisânam âsâdayet na tu pratinivistamûrkhajanacittam ârâdhayet[1)]
Ik weet wel, dat Gij dat alles zoudt willen doen, niet alleen om mijnentwil, maar bovenal om de zaak, doch juist deze laatste wordt er naar mijn inzien niet door gebaat. Vroeg of laat zal onze regering er toe overgaan het ontbrekende aan te vullen, maar daartoe is het thans de tijd bepaaldelijk niet. Houd U overigens er van verzekerd, dat ik zal blijven werken en voor niets terugdeinzen, om persoonlijk goed te maken, wat door schuld van hooger hand in ons land verwaarloosd is. Doch ik kan zulks maar onder ééne voorwaarde doen, namelijk door in Indië zelve of in Engeland werkzaam te zijn. - Als ik nu in korte woorden mag zamenvatten, hoe ik Uwe aankondiging het liefste wensch, dan moet ik zeggen: spreek over Kâlidâsa en zijn Çakuntalâ zoo welsprekend en warm als Gij gewoonlijk doet, maar spreek volstrekt niet van mij en zoo weinig mogelijk van het lot der Skr. studie in ons vaderland.
Toen ik Uw laatste schrijven ontving, vernam ik dat *het* Woordenboek (vergun mij U en mijzelven te vergasten op een opwarmsel van de onbegrijpelijk geniale, gepaste en door-en-door waardige geestigheid, welke het fijne verhemelte van ons letterkundig publiek maanden lang gestreeld heeft), dat het W. een subsidie van de Regering te wachten had. Als ik mij wel herinner waren de bedenkingen tegen de begrooting nog niet geopperd, zoodat het lot van het subsidie nog onzeker was. Nu op het oogenblik is het nog twijfelachtig hoe het er meê gaan zal, maar wij zullen het weldra vernemen. Ik vrees: echter stel ik mij veel genoegen voor van de bestrijding van vermeld subsidie door den slavenvriend v. Hoëvell, voor wien het W. eene nachtmerrie schijnt te wezen. Het is kostelijk om te lezen, hoe die afschaffer van de cultuur in het Tijdschr. voor Ned.-Indië, zegge in dit Tijdschr., te velde trekt tegen officieële wetenschap en het booze W. Ook hoop ik onthaald te worden op een gerecht van machtspreuken van Thorbecke, welke door het *aplomb* waarmede ze worden voorgedragen, het *air* vertoonen of er eenige *gedachte* in schuilt, doch zoodra Ge vraagt, wat daarin gezegd is, zou men kwalijk anders kunnen antwoorden dan Hamlet, toen hem gevraagd werd, wat hij las: ‘words, words, words.’
Maar van het Ned. W. eens gezwegen, hoe staat het met Uw Mnl. W? Is er iets onverwachts tusschen gekomen of meent Gij, dat het tegenwoordig niet de geschikte tijd is om een werk van dien omvang, studie en ernst uit te geven? Zoover ik hier in dezen achterhoek de wetenschappelijke beweging kan volgen, schijnt het mij toe dat de Germanistische studiën in Duitschland aan het kwijnen zijn, of ter hand genomen worden door vergelijkend-taalkundigen, wien het aan philologischen takt en historische

1) ‘Wellicht zou men ronddolende [iets zóó zeldzaam als] een hazenhoorn aantreffen; maar den zin van verstokte dwazen kan men niet bevredigen.’ Deze spreuk wordt door Kern in Nâgarî-schrift geciteerd.

methode mangelt. De grijze Jakob[2)] laat weinig van zich hooren en het jonge Duitschland laat zich niet veel aan hem gelegen liggen. De verg. taalstudie neemt in knechten toe, maar in meesters af;

2) Jakob Grimm.

wat daarvan verschijnt, draagt den stempel van onrijpheid, onzelfstandigheid en onwetenschappelijkheid.
Ik zal hiermede mijn geschrijf staken tot tijd en wijl dat ik U het een of ander heb mede te deelen. Ontvang dan thans niets meer dan mijne hartelijke groeten aan U en Uwe gade, en de verzekering der blijvende vriendschap van
t.t.

H. KERN
Maastricht, 6 Dec. 61'.

(*Slot volgt*)

Dirk Coster
Pro en contra

1

Eén trek beheerscht het wezen van Coster, één factor remt en bedreigt dezen geladen en rijpen geest als een fatalistische voorbeschikking en verloochent zich niet in zijn werk: de wet der traagheid. - De zware val zijner perioden, de hartstocht, die in zijn zinnen langzaam stijgt, die merkbaar aanzwelt, die ten slotte culmineert in het plotselinge woord, een zwevende formuleering, die het resultaat is van een breeden aanloop, zijn er de uiterlijke kenteekenen van; in Costers gedachtengang heerscht iets van zachte verbeten ernst, die zich, even statig als de ontvouwing van het woord, bezig houdt met zijn object, het omcirkelt in steeds dichter kringen, het insluit met een ten langen lest onontkoombare logica (zie de gespatieerde zinsneden in zijn proza). Ook deze omzichtige doordringing geschiedt met het gelijke wetmatige tempo, dat door de natuur van den schrijver en de structuur van zijn karakter is bepaald.

2

Wij danken aan deze traagheid der beweging een Costeriaansche zinswending, een breed renaissancistisch en rhytmisch Nederlandsch, waarover een regelmatige glans iriseert, die zich hier en daar verinnigt tot een onverwacht gefonkel. Breede karakteristiek, zelden korte scherpe epigrammen; diepe en omvattende portretkunst, geen snelle briljante croquis; weidsch de beweging van deze hand, geen kras, geen

zwaardhouw, maar een edel gebaar. Nu en dan slechts de toevlucht tot een kernachtig woord, dat plotseling een situatie slagschaduw verleent; nu en dan de befaamde superlatief, die een lijn aandikt en een zin driftiger naar zijn doel stoot. Voor het overige: harmonie, uitwendig gesloten eenheid, met alle daarin mogelijke stilistische schakeeringen tusschen adagio en scherzo.

3

Het resultaat van deze karaktertrek brengt met zich mee een geringe potentie tot snel en actief reageeren. Wanneer Coster wordt aangevallen, in tallooze kleine felle uitdagingen, in een wenken met de flitsende floret, in een kittelen met de stompe grove sabel; als men hem tracht te irriteeren en met zevenklappers of sneeuwballen gooit, als men treitert en baldadig wordt, is het antwoord gewoonlijk niet veel meer dan een onwillig morren, dat langzaam overgaat in een norsch gegrom, tot op een gegeven moment het tempo dezer voorloopige geprikkeldheid versnelt en eensklaps zijn hoogtepunt bereikt in een felle grauw, een lang sneerend en heftig verweer, dat meer het effect heeft van een woedend van zich afbijten dan van een gereserveerde en zelfbewuste terugwijzing. Dáárom Costers ongeschiktheid voor de aan de dagelijksche orde zijnde kankerpolemiek en reputatielaster, die het scheppen der kunstwerken heeft vervangen. Dáárom de verregaande psychologische lafheid van aanvallers, die met de voor straatjongens geldende politiek het eerst en het langst schreeuwen en in hun gillen het protest van den tegenstander als een niet ter zake doend intermezzo weten te smoren. Dáárom de wassende impopulariteit van een auteur, die zich heeft onttrokken aan de heibel der bengels en belhamels.

4

In Coster leeft een gerekte en achtelooze nonchalance. Het is de tweede eigenschap van dezen schrijver, die in zijn nadeel is uitgegroeid. Uiterlijk manifesteert zich deze nonchalance in het type zelf. Wie dezen man eenmaal heeft hooren spreken

of lezen, vergeet het levenslang niet: de ijle magere lijn van de schouders naar de ellebogen, het trage nalatige gebaar, de lange polsen, de toonhoogte van deze stem, die als het geschreven woord, als de zich langzaam vervolmakende gedachte wast en zich in enkele korte rhytmen ontlaadt, om weer langzaam te dalen en adem te winnen voor een nieuwe stijging; het gelaat, dat mettertijd zich heeft verscherpt en markante profiellijnen vertoont onder een smal hoog voorhoofd. Een gedachtenmensch, gewend, voor zich alleen te leven, een extremist, die heeft nagedacht over den 'zin' der dingen - die zelfs heeft móeten nadenken, krachtens zijn karakter en aanleg.

5

Hier ligt een zwak en aantastbaar punt van Costers wezen: dat de Grübler zich niet kon laten temmen door den actieven kunstenaar in hem. Er blijft in zijn werk een zweven tusschen klare voorstelling en onklare, zich verdringende problemen. Dit maakt Coster zoo onmodern. Voortdurend woelen er onder de getemperde en ingetogen bezinning van zijn volzinnen donkere gedachtencomplexen, die zich niet kunnen oplossen in het metrisch voortschrijden der woorden, die zich niet laten verjagen door de definities en eindelijk-veroverde vondsten, waaraan Costers taal zijn regenbooggloed ontleent. Doorloopend lijdt Coster onder een geheel van voorstellingen, van zedelijke imperatieven, van intellectueele overwegingen ook, van begrippen tenslotte, die men, tot hun laatsten oorsprong gevolgd, religieus kan noemen. Er is een herhaald herademen, een telkens zich licht bevrijden van deze gedachtenvampyrs, die zich in hem hebben vastgezogen; men hoort een ononderbroken bezweren, dat beide elementen - het rusteloos borende van den denker en het libertijnsche van den artiest - wil verzoenen. Het kansspel duurt nog altijd in Coster voort. De balans slaat nu eens positief, dan weer negatief door. Maar deze trillingen om het evenwicht geven, hoe men er verder over moge denken, aan de afgeronde plastiek van Costers taal haar innerlijke dramatiek en bewegelijke diepzinnigheid.

6

Wat het bezwaar uitmaakt van deze verschijnselen - de jongere generatie weet ze niet te waardeeren. Zij stammen uit een anderen tijd toen men, minder eerlijk, maar ook meer bevangen tegenover het leven, de dingen, waardoor men werd geobsedeerd, nog niet in het koude en brutale licht der bewustheid zette. Onze dagen bezitten op dit gebied een aangeboren prophylaxis: de jonge auteur, de jonge denker wordt niet meer gehanteerd, hij hanteert zelf. Hij is niet meer instrument, maar musiceert zelf. Hij is niet afhankelijk, maar legt den nadruk op zijn zelfstandigheid. In Coster nu is een groote bevangenheid, met name tegenover een aantal oerverschijnselen: dood, geboorte, leven, liefde. In Coster is een groote neiging naar mystiek (niet, zooals men herhaaldelijk wil beweren naar mysticisme, niet naar de troebele omsluiering van nietszeggende rhetorische occultismen met schijnheilige benamingen van ingewijdheid) maar een mystiek in den eenvoudigen zin van het verstaan der levensfenomenen in een symbolische beteekenis, die het noemen van den bruten harden naam schuwt. In Coster is te veel afhankelijkheid, het gevoel der samenhang, dat overigens onmiddellijk voortvloeit uit het hiervoor aangeduide mystieke besef. Unio unitasque mysticae. Dit besef nu irriteert den rationeelen modernen mensch, dit wekt verzet en hoon, omdat het in strijd is met hetgeen het leven den jongen mensch van heden opdringt. Degenen, die tijdens en na den wereldoorlog volwassen werden, gelooven niet. Men kan zich er over ergeren, men kan het betreuren, maar tornen aan het feit kan men niet. Het religieuse en samenbindende, dat in Costers werk worstelt naar bewustwording en bevrijding, heeft bij den modernen mensch plaats moeten maken zoo niet voor de analyse, dan toch voor het koele doorzicht en amystieke zelftucht. De nieuwe mensch ziet de dingen niet in een metaphysisch verband, hoogstens in sociologisch, sexualogisch, cultureel. De nieuwe mensch gaat uit van het hem omringende; zijn aanvang is in de wereld, bij de in het zonlicht staande dingen, waaraan hij namen geeft. De oude mensch boog zich over den duisteren spiegel van zijn eigen ziel en begon een

tweegesprek met den dubbelganger, die hij daar ontdekte, en smeekte om het verlossende woord - een tweegesprek, waarvan men ook in Costers werk voortdurend de echo kan beluisteren.

7

Hier ligt de breuk, die Coster in de oogen van jongere tijdgenooten vaag, onsympathiek en coquetteerend met de religie heeft doen schijnen. Het zijn twee volkomen parallel loopende levensbeschouwingen, waarin de generatie van voor en na den oorlog naast elkaar voortwandelen. Er is geen snijpunt, geen gemeenschappelijke lijn. De een begrijpt den ander niet (eventl. wil niet begrijpen).

Er is nog een andere factor, die evenals de uit Costers traagheid voortkomende een negatieve zijde van zijn karakter laat zien en die hem ongeschikt maakt als actueel en actief leider. Het is de reeds genoemde nonchalance, die zich in zijn gebaar en levensrhytme openbaart. Het is de van alle eerzucht vervreemde, van alle reclamezucht gespeende slordigheid van den afwezigen Grübler, de groote, een heremyt eer aandoende verachting van het daadwerkelijke leven, die de noodlottige vergissing oplost, waardoor Coster zich gedwongen zag, in 1920 als ‘beweger’ op te treden. Dit misstaat hem ten eenenmale. Niemand weet zoo goed als hij, dat men hem niet heeft te beschouwen als een profeet, als een officier, als een agitator of propagandist. De eerste de beste commisvoyageur zal waarschijnlijk beter in staat zijn, stemming te maken voor ideeën, dan de man, die ze in zijn denken en doen van stond af aan heeft verwezenlijkt. Coster heeft nooit een leger willen verzamelen, hij heeft enkel echo hopen te vinden bij een aantal generatiegenooten; hij heeft slechts de hand opgestoken, om te spreken over wat hem ter harte ging. Het gebaar is door de niet begrijpenden verwrongen tot een soort aanvalssein. Tusschen vele tijdgenooten doet hij echter aan als een licht wereldfilosoof op een roomsche retraite.

8

Het humanisme van Coster, dat op alle wijzen is gesmaad en

verkeerd voorgesteld, is een van de vele mogelijke levensbeschouwingen. Ik voor mij kan het niet anders zien dan als een gesteldheid, die los van God en gebod, evenwel het moderne wereldbeeld niet wenscht te beschouwen met hooghartig cynisme of kil meerderheidsbesef (eventl. zelfoverschatting), maar in de eerste plaats als het theater, waarop wij rekenschap hebben af te leggen van onze persoonlijkheid, haar winst en verlies. Uit dit moment worden de anti-thesen geboren. De nieuwe mensch gaat hier een andere weg, eenvoudig, omdat het ideaal der persoonlijkheid zich voor hem heeft gewijzigd. Kerkelijk gebondenen hebben in het humanistisch ideaal van ouds de openstelling voor ketterij gevreesd; den modernen is zij te vaag. De humanist staat daarom alleen. Hij is bijna historisch, maar nog niet zoo historisch, of men bevecht zijn theorieën, hetzij met een banvloek, hetzij met het werpen van drek. Het eene is middeleeuwsch, het andere vies en onvruchtbaar. Indien men zakelijk en nuchter het feit onder oogen wilde zien, dat het complex van eigenschappen, dat de nieuwe mensch vormt, verschilt van de geaardheid van den ouden, en zich daarbij neer wilde leggen, zou er wellicht mogelijkheid bestaan voor een wederzijdsche confrontatie. Zoolang men echter de oplossing van het geschil zoekt in honen, fluiten en lasterpractijken, is de juiste stand van zaken nog niet waar te nemen. Wat wij kunnen zien is de kloof; maar wij zien ook degenen, die aan de overzijde wandelen, en met wien wij iets gemeen hebben: n.l. het menschzijn. In deze overtuiging kunnen wij niet anders dan hen, die het waarachtig merkteeken van dit menschelijke aan zich dragen, en onder dezen bevindt zich zeer zeker Dirk Coster, te groeten met het saluut onzer gemeenschappelijke afkomst.

THEUN DE VRIES

Het uitzicht der réveilmannen op Nederland en Oranje

Bilderdijk smaalde op de ‘vloekbre Duivlenleer’,[1] die 't volk tot zelfregeerders verheft en hij riep uit:[2]

> De rechten van den mensch, de rechten van den borger!
> Zeer wel, maar zwijg er van, Gij die hun welvaart mint:
> Druk, vestig ze in het hart van Voogd en Staatsverzorger,
> Maar niet in 't zwak gemoed van Volksgemeente of kind.

Die ‘Voogd’, die ‘Staatsverzorger’, is een gekroonde en hermelijn-omhangene:

> O Gij, die onder God, Zijn plaats op de aardsche zetelen
> Vervult, - wien 't purper kleedt, de kroon het voorhoofd dekt,
> Gezalfden in Zijn naam! beteugelt elk vermetelen
> Die de onberaden vuist naar uwen scepter strekt.[3]

Van die kroon is God de leenheer en aan God is de kroondrager aansprakelijk.[4] De kroondrager zij een Oranje: wij, die het echte bloed zijn van Neerlands oude Geuzen, blijven aan God, Oranje en Nederland getrouw.[5]

Da Costa in zijn ‘Geestelijke Wapenkreet’ uit zich aldus:

> Nog eenmaal, ja! zal 's Herders stem
> ons Neerlands lammrenwei regeeren,
> Wij weer de Oranjehelden eeren
> als trouwste wachters onder Hem!

In een brief (Oct. 1830) spreekt Da Costa over de beloften, gehecht aan ‘een vorstenhuis en geslacht, uitverkoren onder alle de koninklijke en prinselijke stammen, om met het bloed

1) ‘Uitzicht eens dichters’.
2) ‘Rechten’.
3) Dichtw. dl. 9, p. 364.
4) Aan den prins v. Oranje, 1825.
5) Dichtw. VIII p. 379.

uit hunne aderen, uit hun herten, beide de gemeente Gods als martelaren Christi te cementeren, en de vrijheid van een nieuw Israël te verwerven en te bevestigen, als medearbeiders Gods en medestrijders der Heiligen onder de baniere Christi in den hemel.'

Toen De Jonge's Nederlandsche Vlag verscheen, schreef Da Costa (Juni 1831), dat 't was alsof alles meewerkte, om Nederland en Oranje temidden der algemeene ontbinding nauwer saam te snoeren. Dat verschijnsel - aldus da Costa - ligt in het Godgeheiligd verbond ten dage der grondlegging van Nederlands vrijheid. God beware genadig de drie vlakke velden van onzen alouden Prinsenvlag tegen de rechtopstaande tricoloren van den Franschman! Amen!

Volgens de innige hoop der réveilmannen, was het de kroonprins, de latere koning Willem II, die de banierdrager van Christus zou worden, en zij stonden tegenover die verwachting als tegenover een met ingehouden adem gebeid geluk.

Hoor, hoe nu deze dan weer een ander uit hun kring, iets te vertellen weet, dat hun verwachting kon steunen! In 1830 was Capadose zoo gelukkig te kunnen berichten, dat hij gehoord had, hoe een vrouw uit de volksklasse, tegenwoordig was geweest bij den doop van den prins van Oranje, en toen met een goddelijke belofte was begiftigd, dat dit kind eenmaal Nederland's redder zou worden en een luister van Jezus' Kerk.

Op een dag in 1828, zat op de heide bij Amersfoort op een stille plek bij een boom, een herder gebogen over een boek: een godsdienstig geschrift. Hij had niet gemerkt, dat een ruiter dichtbij hem was afgestapt van zijn paard en naast hem was gaan zitten. De vreemdeling sprak vriendelijk met den man en vroeg hem, om zijn boek te mogen inzien. Na eenige oogenblikken vroeg de onbekende, of de man bij ervaring iets van den beschreven heilsweg kende.

De herder antwoordde met tranen in de oogen, dat zijn verlangen er naar uitging, maar dat hij het zich niet durfde toeeigenen.

Zoo gaat het mij ook, antwoordde de vreemdeling, - maar laten wij er aan vasthouden, dan zullen wij niet bedrogen uitkomen.

Toen beklom hij zijn paard en reed heen.

Wie was hij? Het werd in den réveilkring bekend: het was de koningsspruit, die voorgeduid was aan het zuchtend volk van God, het was de toekomstige Koning Willem II.

De prins zou toonen aan Europa - dat was de bizondere roeping van Oranje en Nederland - wat Gods genade aan zijn hart had bewerkt en door zijn hand zou tot stand brengen. In September 1830, in gewichtige dagen, was Da Costa in gedachten bezig met ‘den dierbaren Oranjenaamdrager’: ‘Hoe heeft mijne ziel geleden vanwege zijne doorgestane gevaren, diepe smertelijke versmadingen, en wat zich verder niet uitspreken laat, maar slechts gevoelen.

En toch! vraagt gij mij, heeft zich mijne verwachting van vroegere dagen aangaande dezen telg der beloftenissen van den God van Nederland en van zijn vaderen daarbij verzwolgen gezien in de golven en baren, die over ons hoofd gegaan zijn? O neen! nog zie ik in hem hetgene van de vroegste dagen mijner bekeering tot God en Christus, mijn hart van hem in betrekking met Kerk en Vaderland gehoopt, en laat ik het zeggen, als gepropheteerd heeft.’

Intusschen hoort men telkens zulke ‘treurige dingen’ aangaande den prins; hij gaat om met menschen van minder goede reputatie, hij rijdt in den nacht over het huis te Deil naar Rijswijk en van daar terug. Da Costa bad aan God, om hem van de Oranjeverwachting te verlossen, indien deze een illusie is.

In 1835 hoort men van geloovige bedienden aan 't Hof, dat de koninklijke familie aan tafel nooit bidt. Prins Frederik heeft in de lijdensweken een luisterrijk bal gegeven en de erfprins vierde zijn meerderjarig-worden in de comedie.

Toch kan Da Costa zijn prins (‘mijn prins’) niet opgeven. In 1838, na een schilderij van Kruseman te hebben gezien, gaf hij met voldoening in 't hart te kennen: mijn prins was daarop toch weer de meest indrukwekkende figuur.

In dienzelfden geest sprak Capadose. In 1831 had hij, op zijn verjaardag, een portret van den prins gekregen, en nu schrijft hij aan een der geestverwante vrienden: ‘Wat een man! wat een held! ja ik zeg in den zin als waarin Abraham den dag Christi heeft gezien, welk een Christen! Alwat

hij schrijft en doet, draagt het kenmerk van de grootmoedigheid zijner waarlijk zichzelf niet verheffende noch zoekende ziele; hoe uitstekend zijn alle dagorders, maar inzonderheid de laatste, waar hij van zijn *beminden broeder* zoodanig spreekt, dat ieder daarin met verbazing en aandoening zijn nederig hart, zijn liefderijk gemoed, zijn beminnenswaardig carakter moet erkennen.'

Toen de prins aan de regeering was gekomen, voelde Da Costa dien dag als een onvergetelijke en de gelukkigste van zijn leven. Hij was om dezen Oranjetelg biddende geweest, 'biddende en verzuchtende in gemeenschap met het arme volk van God. Hij is een Hoorder der gebeden! Ik bad voor mijn Prins, zelfs om de zon, die heden geschenen heeft en Hij gaf ze.'

Was er dan iets, dat de verwachting wettigde? Waren er niet telkens ontmoedigende geruchten te vermelden? Ach ja! - maar: de hoop ligt dieper dan die uitwendige, hoe ook dikwerf treurige en grievende geruchten, zoo schreef Da Costa in April 1842.

Wel was het alles zoo moeilijk. Sinds vijfentwintig jaar, zoo stort hij zijn hart uit aan een vriend, is zijn ziel met slag op slag geslagen. Nu is hij afgemat, als verdoofd. Maar zijn geloof doet hem toch meer dan eens bloemen zien midden in de woestijn. 'De Heere, die de wonderlijke is, verheerlijke zich in de vervulling dier hoop, welke mij zoo langen tijd, als eene ons opgelegde en overgeleverde, liefelijk mocht koesteren.'

In 1849 stierf de vorst der verwachting. Misschien hebben we ons in den persoon vergist, zoo schreef Ds. James aan Da Costa, misschien worden onze gebeden verhoord in den persoon van Willem III, waarvan ik goede verwachtingen koester.

Willem III, zeker, hij was ook een Oranjevorst. Maar kon Da Costa de hoop, die hij zoo lang en vurig over dien éénen telg had gekoesterd, nu eenvoudig op een ander overbrengen? In den prins - 'mijn prins' - was de verwachting niet vervuld. De prins was koning geworden - 'mijn koning' - en ook toen was de vervulling niet gekomen.

En nu was hij gestorven. Na het hooren van dit bericht,

ging Da Costa naar een der geestverwanten. Hij kwam de kamer binnen. De ziel van hem, den vurigen Oosterling, was verscheurd en luid klonk zijn jammerklacht: ‘mijn Koning! mijn Koning!’

EVERARD E. GEWIN

Binnenlandsch overzicht

Behoefte aan concentratie
24 Maart 1933.

Zonder heftige beroering zet zich een strijd in waarbij het toch om een uiterst belangrijk ding te doen is: de mogelijkheid eener krachtige Nederlandsche regeering.

Elk volk dat er niet in slaagt zich onder welbewuste, vooruitziende leiding te stellen, zal daarvan in de bestaande omstandigheden ernstig nadeel ondervinden. Hoe moet het opkomen van zulk eene leiding in Nederland worden in de hand gewerkt? Zijn wij ons die taak bewust; hebben wij er eenig denkbeeld over hoe zij moet worden vervuld? Men kan er niet van harte ‘ja’ op zeggen.

Bij ongewijzigd behoud der in 1917 verkregen instellingen heeft, vrees ik, het parlementarisme in Nederland geen toekomst meer. Wij blijken die instellingen niet te kunnen verdragen; de practijk er van blijkt neer te komen op proportioneele vertegenwoordiging niet van overtuigingen maar van onbeholpenheden. Het ongeluk is, dat niemand nog formuleeren kan wat er voor in de plaats moet komen. Het fascisme moge in Italië kunnen werken, in Duitschland een vrijbrief verwerven dit te beproeven, men ziet de kern niet waaruit in Nederland een krachtige fascistische partij zou kunnen opgroeien. Er zijn een dozijn kernen die zich elk voor de ware houden.

Behalve door de van ouds bestaande partijen, zal aan de verkiezingen worden deelgenomen door een belangrijk aantal groepeeringen die vermoedelijk den kiesdeeler niet halen. Er zullen op deze wijze heel wat stemmen worden weggesmeten.

Het onverantwoordelijkst van al handelt een beweging tot Nationaal Herstel die ons uitnoodigt te stemmen op een tachtigjarig generaal van wiens politieke voornemens niets verluidt dan dit ééne feit dat hij om ze te verwezenlijken - *niet* in de Kamer zal gaan zitten! Stemmen wij Snijders, wij krijgen Westerman.

Sommigen lokt het aan, nu maar op Colijn als 'sterken man' te stemmen. Kamerlid wordt de heer Colijn in ieder geval door de stemmen zijner eigen partij. Men kan hoogstens het getal zijner volgelingen een weniig vergrooten, en de liberale elementen, waarmede de toekomstige regeering te rekenen zal hebben, nog wat verzwakken.

Het schijnt wel zeker dat een kabinet der christelijke coalitie niet meer mogelijk zal blijken: de christelijk-historische fractie hecht aan zulk een kabinet geen waarde meer. Dus naast katholiek en anti-revolutionnair een anderen derde genomen? Er is er een die zich gaarne aanbiedt. Aan de hechtheid van den aldus te scheppen 'parlementairen grondslag' geloof ik geen oogenblik. Hoe men ook knutselen wil, er is geen optelsom van fractiën te verzinnen die vertrouwen wekken kan.

Eene regeering moet niet uit het binnenskamersch overleg van fractiën voortkomen maar de fractiën tegemoet treden met haar eigen denkbeelden en eigen wil. Op zulk eene regeering kunnen wij niet stemmen, immers de aftredende gelooft in niets meer dan in haar eigen aftreden. Er is niets te doen dan de partij te stemmen wier invloed op de staatkundige leiding des lands wij het liefst versterkt zouden weten, en dan de uitkomst af te wachten. Rood en zwart aarzelen in eigen voorkeur nooit; mogen althans de tusschengelegen groepen hun aandacht niet wegschenken aan lijsten wier succes de verbrokkeling en machteloosheid van het parlement slechts verergeren kan.

C.

Buitenlandsch overzicht

Het Derde Rijk.
24 Maart 1933.

Met beslistheid heeft Duitschland zich van het parlementarisme afgewend en een dictator eene macht opgedragen waarbij zelfs Mussolini's bevoegdheden niet te vergelijken zijn. Waar is de Hindenburg van een half jaar geleden gebleven? ‘Machen Sie mir keine Dummheiten’, voegde hij toen nog Hitler toe. Thans berust hij er in dat Hitler zijne elucubratiën wetten zal mogen noemen en er de tenuitvoerlegging van mag afdwingen al zijn zij niet van de onderteekening van den Rijkspresident voorzien. Zal hij eerlang verdwijnen en Hitler op zijn stoel gaan zitten?

De ook het buitenland overtuigende bewijzen, dat Duitschland, op het allerlaatste oogenblik, door Hitler van een communistische revolutie is gered, moeten nog worden bijgebracht. De Duitschers hebben in overweldigenden getale hem op zijn woord geloofd, maar van de wereld in het gemeen is dit kwalijk te vergen.

Intusschen, het Derde Rijk is er. De ontmoeting van gisteren in het Kroll-theater is een gebeurtenis om niet spoedig te vergeten. Een Rijksdag, bijeengeroepen om zichzelven te executeeren, en die dit met 441 tegen 94 stemmen doet, nadat hem is toegeroepen: Beslist zelf mijne heeren, over oorlog of vrede!

Het Duitschland van Weimar heeft niet voor zijn bestaan durven vechten. Roemloos is het ondergegaan.

De geschiedenis zal eenmaal over een Rathenau, een Stresemann, een Luther en Brüning milder oordeelen dan de

Duitsche meening van den dag. Ook zij hebben gevoel gehad voor Duitschlands eer. Zij hebben het volk niet opgezweept, maar gemeend het te moeten overreden. Gelijk recht voor Duitschland te verwerven is ook hun einddoel geweest. De buitenwereld evenwel is hun zóó weinig tegemoetgetreden, dat hun 'Erfüllungspolitik' in discrediet moest raken. De welvaartscrisis deed de rest.

Nu is een monsterlijke bevoegdheid toegekend aan een man die zijn regeeringstalent nog altijd heeft te bewijzen. Dat hij een meesterlijk agitator is, zal niet meer worden betwist. Doch zoo hij bovendien constructieve denkbeelden bezit, hij heeft ze nog altijd niet onthuld. Ook gisteren niet. De samenleving van politiek en moreel gif te willen zuiveren is braaf, maar of de bedreiging van de zelfstandigheid der rechterlijke macht daartoe dienstig kan zijn, twijfelachtig. Inschakeling der werkloozen in het productie-proces zal ieder toejuichen, maar hoe de politiek van agrarische bescherming die bevorderen zal, is niet aangetoond.

Hitler verklaart kritiek te wenschen, maar als een sociaaldemocraat in o, zoo bescheiden termen hem daarvan dienen wil, barst hij uit. Onmiddellijk verdwijnt dan de staatsman en hoort men slechts den volksmenner. De repliek van Hitler stond niet op het peil waarop een man die op een plechtig oogenblik een ongehoord bewijs van vertrouwen vraagt zich moet weten te houden.

Merkwaardig is de eclips van Hugenberg en von Papen. Verleden maand zag het er nog naar uit, dat deze in staat zouden blijven een voor Hitler onvermijdelijken steun slechts op voorwaarden toe te zeggen. Men rekende toen met een Centrum dat, grievend voor het hoofd gestooten gelijk het was, in ieder geval ter zijde zou blijven staan. Doch het Centrum heeft het beter politiek geacht, Hitler van alle noodzaak zich in het bijzonder aan de instemming der Duitschnationalen gelegen te laten liggen, te ontslaan. Mgr. Kaas, die deze wending te verklaren had, sprak ongeveer met de helderheid der sibyllijnsche boeken, maar om de stemmen vóór was het Hitler te doen en deze zijn gevolgd.

Europa tracht nu zich een denkbeeld te vormen van wat

het aan Hitler heeft en hoe het hem bejegenen moet. Mislukking der ontwapeningsconferentie beteekent Duitschlands herbewapening, en MacDonald is dus uitgetogen om de ontwapeningsconferentie te redden. Aangezien Frankrijk niet ontwapent zonder veiligheidsclausule, moest deze er bij. Maar een ander voelt zich ook tot redding geroepen: Mussolini, die Duitschland, Frankrijk en Grootbrittanje tot een viermogendhedenverbond uitnoodigt dat gedurende tien jaren den vrede garandeeren zal op voorwaarden die nog niet in bijzonderheden aan het publiek zijn prijsgegeven, maar waartoe herziening der na den wereldoorlog door de overwinnaars opgelegde verdragen behoort, zelfs naar het schijnt een onderzoek naar de mogelijkheid van toekenning van koloniën aan Duitschland en van uitbreiding van het koloniaal bezit van Italië. Men gevoelt dat men zoo eenigszins mogelijk de herbewapening van Duitschland (van beteekenis aan een heropening van den wapeningswesdtrijd gelijk) moet voorkomen, en ook, dat hiertoe thans middelen noodig zijn die men vroeger niet geneigd zou zijn geweest, te overwegen. Frankrijk kijkt zuur en de Kleine Entente wordt zenuwachtig. Allerlei loopt nu tezamen: slot der ontwapeningsconferentie, economische conferentie, oorlogsschuldenvraagstuk. Op afstand: het Chineesch-Japansch conflict. In welken zin Amerika op dit alles zal willen en kunnen inwerken is nog ver van duidelijk. Amerika ondergaat juist thans ten hevigste den invloed der economische crisis. Een invloed, helaas evenzeer geschikt, tijdelijke verdwazing als werkelijken inkeer te bevorderen. In ieder geval gaat men een zeer belangrijk jaar tegemoet; allerlei is te berde gebracht waarop eerlang beslissingen zullen moeten vallen, mede onder den invloed van nog niet in hun aard geheel te onderkennen factoren.

C.

Bibliographie

Joe Lederer, Bring mich heim. - Berlin, Universitas.

De jonge weensche schrijfster Joe Lederer heeft voor zoover mij bekend is, tot nu toe vier boeken geschreven, waarvan ik alleen het derde (‘Drei Tage Liebe’) niet ken. Het eerste was ‘Das Mädchen George’, een hoopvol en fascineerend begin: jong en pittig, frank en bij alle hedendaagschheid, bizonder romantisch en zeer ongelijk. Kort daarna kwam het fijne, gedempt-tragische, van melancholie en bitterheid doordrenkte ‘Musik der Nacht’, dat tot nu toe haar beste prestatie is. Het deed, na het onbeholpen, maar jong-en-kordate begin van ‘Das Mädchen George’ wonderlijk aan, de schrijfster hier zoo bitter-ontgoocheld, zoo wijs, zoo vermoeidmelancholisch, zoo lucide, en oud weer te vinden; een rijpheid, zoo snel verworven, en reeds onmiddellijk herfstig, deed bijna-kunstmatig, kas-achtig aan, maar het resultaat, het boek ‘Musik der Nacht’ had in zichzelf niets kunstmatigs; het was beperkt, als men wil, maar in zijn beperktheid vrijwel volmaakt. De tragiek-en-sourdine, de noodlotstemming, het fatale mislukken-moéten, het was alles bizonder fijn en zuiver geregistreerd. Maar het overtuigendst van die korte roman was de sfeer. Ik ken weinig boeken, en zeker van jonge schrijvers, waarin een stuk leven zich zoo volledig voltrok zonder inmenging van abstracties (en zonder grootheid, van conceptie, van achtergrond, zonder metafysische bekommernis, dat stel ik voorop), waarin een leven zoo geheel *toon* werd, een stem in den avond, een droeve muziek der nacht inderdaad. Maar meer nog dan klank is het leven der vrouw in ‘Musik in den Nacht’ *sfeer* geworden, en onvergetelijke sfeer. Het is een geur die ons bijblijft, langzaam doordringend, zwoel en navrant, bitter als amandel en zoet als reseda, een zacht bedwelmend parfum.

‘Bring mich heim’, dat in toon en sfeer, in beweging en opzet een vage verwantschap vertoont met ‘Musik der Nacht’, meer althans dan met ‘Das Mädchen George’, is een volslagen mislukking geworden, behalve het slot. Maar dit slot alleen is niet in staat die mislukking te redden. Wat in het andere boek zuiver en overtuigend was, is hier voortdurend kaal, valsch en leeg. Hoe précair de zaak al geweest is, in den grond, in ‘Musik der Nacht’, blijkt nu pas geheel, nu alle bezieling ontbreekt, en alle dingen die daar met beteekenis, met leven, met een klein maar onverbiddellijk noodlot waren geladen, kleur en sfeer en beteekenis missen, en hinderen in hun zinledigheid, in hun besluitelooze onzekerheid, in hun leege, parvenu-achtige mondaniteit.

Men heeft het gevoel, dat Joe Lederer tot op de laatste bladzijde heeft gehoopt en geworsteld om iets te hervinden van haar vroegere inspiratie,

van haar sfeer-betooverend vermogen, van haar fascineerenden toon. Maar tot op het laatst tevergeefs. Wel hervindt zij tegen het slot iets van haar macht tot beklemmend aanduiden en fataal suggereeren, maar ook dit kan niet halen bij wat zij in 'Musik der Nacht' schijnbaar moeiteloos kon.

In onzekerheid wacht men op haar volgende boek.

H.M.

F. de Pillecyn, Stijn Streuvels en zijn Werk. - Tielt, Lannoo.

Het is wel een loonend boek dat tegelijk een grondige studie en een rijke iconographie over S.S. bevat. Deze eerste groote monographie is ons bijzonder welkom, omdat het rijke werk van den Vlaamschen verteller er met nauwgezetheid op den voet wordt gevolgd. Drie en dertig jaar onafgebroken arbeid over dezelfde soort van menschen in dezelfde onuitputtelijke streek. Wat een afstand van de vroegste bijdragen in *Vlaamsch en Vrij* tot het catholieke boek *Alma met de vlassen haren*! Wij herinneren ons de sensatie van *Lenteleven*. Daags voor de Universiteit kwamen wij uit de triestige Gentsche novellen van V. Loveling, uit het begijnhof van *Ernest Staas*, uit het donkere *Arm Vlaanderen*, en zagen plots een ander land, vol wind en zon, van uit het zoldervenster van den 'versnoekten kwajongen', - *de Witte Zandweg*! Het was een lezen en herlezen van het aardig vierkante boekje der Duimpjesuitgave dat wij nog bezitten, bladzijden die roken naar de aarde, en waarvan tevens een vreemde indruk uitging van ongekende geheimzinnigheid. *Lenteleven* was al geheel beheerscht door dat begrip van de tyrannie van de aarde: 'van de levende, dwingende kracht die grond heet', van de aarde die ongenadig is voor de arme menschen, ongenadig tot in den dood en die de generale bas geworden is van S.'s werk. Want ook *Zomerland* en *Zonnetij* staan in dat teeken, vooral *Zonnetij* met den meesterlijken *Oogst*. Een der bijzonderste eigenaardigheden van S., waarop schr. herhaaldelijk gewezen heeft, is de neiging tot het mysterieuze, soms tot het gruwelijke, die van in den beginne een vreemde bekoorlijkheid aan zijn werk gegeven heeft. Het zou dunkt mij de moeite geloond hebben om op te sporen waar de diepe oorzaak van die drift te zoeken is, die zich te vroeg heeft geopenbaard om niet natuurlijk te zijn, doch waaraan S.S. in latere geschriften met een zekeren wellust is gaan toegeven zooals in *Doodendans*, en ook in *Dorpsgeheimen*. Volgens schr. zou de zucht naar het morbide een naklank zijn van 'vreemde of naturalistische lezingen', - het zou eigenaardig geweest zijn om die invloeden door S. zelf te hooren bepalen. De fantastische geestesstemming van S. werd niet, zooals schr. beweert, met *Doodendans* afgesloten, maar wel met *Dorpsgeheimen* in 1904. Schr. bespreekt uitvoerig het ontstaan van *Langs de wegen*, de eerste groot opgezette en streng gehouden compositie, waarin de eenheid van mensch en aarde als een cosmisch geheel wordt uitgewerkt, nadien *Minnehandel* waar de mensch zich keert tegen den mensch, ofschoon ook dit werk nog staat onder het teeken van de aarde die alles regelt en beslist. Daarna komen *De Vlaschaard*, *Dorpslucht*, waar S. zich voor het eerst inlaat met het sexueele vraagstuk en een poging doet tot het voorstellen van het onderbewuste leven. Zoo wordt dan langs de groote romans en de kleinere novellen het werk van S. vervolgd langs het *Kerstekind*, *Een beroerde Maan-*

dag, *Prutske*, *De Teleurgang van den Waterhoek* tot *Alma*, een werk ‘van catholieke belijdenis, geschreven in een op een hooger plan gebrachte conventioneele taal’. Over al die werken, ook over S.'s oorlogsboek, heeft F. de Pillecijn met groote kennis van zaken geschreven, en tevens met een geestdrift en een mildheid die zijn werk zeer sympathiek maken. In de detail-critiek lijkt mij Dr. de Pillecijn sterker dan in zijn algemeene beschouwingen; te vaak heeft men den indruk dat de auteur zekere eigenaardigheden van S. te veel wil goed praten. Zoo is het overdreven te beweren dat men van S. alleen de boerenliteratuur heeft onthouden, en men vraagt zich af waar schr. het van daan haalt ‘dat men gebaart alsof S. daarbuiten als kunstenaar niet bestaat?’ Ik weet niet op wien schr. het hier heeft, maar dat zullen dan toch wel heel onbeduidende rechters geweest zijn. En mocht het zelfs zijn dat men wel eens verkeerdelijk gemeend heeft, S. definitief te mogen classeeren nà de eerste helft van zijn werk, dan blijft het nog de vraag of S. dat niet zou te wijten hebben aan zichzelf? Het is toch vooral met zijn eerste werken, ja, reeds met *Lenteleven*, dat S. zijn groote positie ingenomen heeft, en ondanks al zijn moeite en neerstige studie is hij er toch niet in geslaagd om met zijn groote (en soms tè groote) romans zijn vroegere boeken te doen verbleeken. Hij is en blijft in het korte boeren-verhaal onovertroffen. Van den romancier kan niet hetzelfde gezegd worden, zelfs wanneer men zijn latere omvangrijke geschriften wil voorstellen als ‘proletarische romans!’ Waarom niet bekend dat wij nog behooren tot de velen voor wie S. tot nog toe gebleven is ‘de meesterlijke schrijver van boeren-novellen’, - zelfs wanneer die novellen 400 pagina's beslaan en roman genoemd worden. Waarom schr. de korte boerennovelle pejoratief opvat is ons een raadsel. Het genre is niet slechter dan een ander. Laat ons toch niet vergeten, Marnix Gijsen heeft het onlangs nog gezegd, dat wij nu eenmaal een volk zijn van boeren en kleinstedelingen. Jammer dat men op S.'s voorbeeld met woeker is gaan streuvelen. Het gevolg kon niet uitblijven: de reactie tegen de boeren-novelle werd op haar beurt overdreven en van die overdrijving vinden wij thans nog sporen tot in het boek van de Pillecijn. Het hoofdstuk, *De Kunst van Streuvels*, waarmee het boek besloten wordt, is zeer verward en zwak, o.a. de dithyramben op de ‘proletarische kunst.’ Vooreerst, wat is proletarische kunst? Blijkbaar is het bedoeld als een superieur compliment. Laat ons de verklaring aanvaarden dat de mensch op het land ‘het hoofdelement is in het groote gebeuren van het heelal’. Maar dan had schr. toch wel even kunnen bedenken dat dit geen uitvinding is van S. en zich het werk herinneren van Buysse en van Stijns. En indien schr. daarmee slechts de laatste romans van S. wil kenmerken, dan herinneren wij hem dat de cosmische verwerking van den mensch met het landschap, reeds te vinden is in.... *De Witte Zandweg*. Overigens wordt door de uitdrukking proletarische kunst te veel opzettelijkheid aan S.S. toegekend, en zij is tegenstrijdig met de bewering dat S.'s kunst ‘ontdaan is van propagandistische bijbedoelingen’. Wat schr. bedoelt met te beweren dat ‘wij thans reeds heel wat gegroeid zijn uit de enge concepties die de Fransche vormliteratuur ons had opgelegd,’ is vol egyptische duisternis. Namen en titels zouden ons meer welkom geweest zijn dan zulke algemeene, niet gecontroleerde affirmaties. Menige passus is van dezelfde kracht o.m. waar schr. het heeft over psychologie en pathologie, en verzekert dat Bourget ‘voor een pensionaatjuffer het toppunt is der psychologische zaligheid.’ Dat de heer de Pillecijn maar eens

probeere de *Essa is* de *psychologie contemporaine* te lezen voor dat hij zoo lichtzinnig schrijft over Bourget.

Het boek is fraai geillustreerd en bevat een groot aantal zeer typische photo's, o.a.S.'s geboortehuis te Avelghem, met dit aandoenlijk opschrift *Wwe Lateur-Gezelle*, *Pasteibakkerij*, en verder Streuvels in zijn omgeving, S. alleen in zijn werkkamer, op het veld, vóó zijn schrijfmachine, zijn hand, zijn doorgroefd voorhoofd, zijn vulpen, zijn voeten 'die vast op den grond staan', S. met zijn familie, zijn vrienden, de Mijol-club, den onvermijdelijken Saverijs enz.... Dat alles met zorg uitgegeven door Lannoo te Tielt.

A.C.

Dr. I.J. Brugmans, Thorbecke. - Haarlem, Erven F. Bohn, 1932.

Binnen enkele weken een tweede boek over Thorbecke, en ditmaal een van zeer serieuze qualiteiten. Beknopter, en toch van meer wezenlijken inhoud dan dat van den heer Hans.

Behalve door de goede proportie der onderdeelen onderscheidt zich dit geschrift door de zelfstandigheid der beschouwingen, aan Thorbecke's verhouding tot de staathuishoudkundige dogma's van zijn tijd gewijd. Dat hij in den regel staatsonthouding op economisch gebied bepleitte staat vast, maar evenzeer, dat hij op dien regel belangrijke uitzonderingen toeliet. 'Evenals de Nederlandsche economie in het algemeen heeft hij zich weten te vrijwaren van de excessen, waarmede deze wetenschap zichzelve in het buitenland wel ad absurdum voerde. Het extreme standpunt: "ieder kent zijn eigen belang het best en weet dit zelf het best te bevorderen", is door Thorbecke nimmer aangehangen.... Hij miste het volstrekte optimisme ten aanzien van het vrije spel der economische krachten' (blz. 173).

Met name ook de slothoofdstukken, waarin Thorbecke's persoon en historische beteekenis benaderd worden, bewegen zich op hoog peil. Het boekje lijkt mij een der best geslaagde der serie 'Volksuniversiteits-Bibliotheek' waartoe het behoort.

C.

Anton van Duinkerken. Dichters der Contra-Reformatie. Bloemlezing met inleiding en bibliografische aanteekeningen. - Utrecht, De Gemeenschap 1932.

Dit is deel II van eene bloemlezing uit de (Nederlandsche) katholieke poëzie van de vroegste tijden tot heden, die Anton van Duinkerken wil bezorgen, en waarvan het eerste deel 'Dichters der Middeleeuwen' getiteld zal zijn, en het derde: 'Dichters der Emancipatie.'

'Vele dichters der Contra-Reformatie waren tot heden bij het groote publiek onbekend', zegt de inleider, 'en werden door de geleerden betrekkelijk geminacht. Zoover ik weet, is deze uitgave dan ook het eerste samenvattende werk over de katholieke dichtkunst van de gouden eeuw.'

Die ‘gouden eeuw’ (versleten uitdrukking!) is minder gelukkig te pas gebracht, immers de verzameling begint met Anna Bijns. Zij eindigt met Jan Baptist Wellekens, na onder meer verzen van Spieghel, Stalpaert van der Wielen, Vondel en Poirters te hebben opgenomen. Altemaal bekende

namen, waar ook de gangbare literatuurgeschiedenis ons mede in kennis brengt. Het bijzondere is, dat niet alleen uit de bekende dichters een origineele keuze is gedaan, maar vele aan het groote publiek zelfs bij name niet of nauwelijks bekende onder onze aandacht worden gebracht op eene wijze die ons eerst het lezen der inleiding, en daarna haar vergelijking met de medegedeelde gedichten zelve, tot een genot, dikwijls tot eene verrassing maakt.

De verzameling is nuttig, om ons te overtuigen dat er in de Nederlanden, ondanks de Hervorming en haar overwinningen, onafgebroken een katholieke levensstroom is blijven voortbestaan, die ter zijde loopt van wat wij als de vaderlandsche geschiedenis bij uitstek hebben leeren beschouwen, en juist daarom aller aandacht waard is.

Wat hier opgenomen is bereikt lang niet altijd een hoogen graad van absolute voortreffelijkheid, maar zonder uitzondering een voldoenden graad van relatieve merkwaardigheid; de opneming schijnt mij in ieder bijzonder geval door de inleiding geheel aannemelijk gemaakt. ‘Tegen 1600 ontstaat de didactische klein-litteratuur, waarin de katholieken zich verantwoorden tegen de zegepraal der nieuwe religie.... Aanvankelijk schijnt zij de dichtkunst van vermoeide menschen;.... zij is belast met een alles-overwoekerende verstandelijkheid’ (bl. 33). Zulke appreciaties teekenen den man die boven zijn onderwerp staat. Hij weet zeer wel, ‘dat er een vervaltijd van de katholieke dichtkunst geweest is’ (blz. 92). Doch wat wil dit anders zeggen dan dat er ook toen een katholieke dichtkunst geweest is, en dat, wie zoeken wil, nog in de diepten van dat verval eenvoudige liederen kan tegenkomen, die hem de schakel tusschen de middeleeuwen en Gezelle moeten schijnen? Met ons hiervan te overtuigen heeft van Duinkerken niet enkel zijn geloofsgenooten een wezenlijken dienst gedaan.

C.

Stemmen uit de redactie

De Jodenvervolging.

- Het blijft een zielkundig raadsel, hoe een fatsoenlijk en correct Duitsch staatsambtenaar, man van studie en beschaving, een briefje kan schrijven aan een kennis in Nederland, waarin hij informeert, of men hier te lande nog aan ‘die Greuelmärchen’ gelooft, en hieraan toevoegt: ‘dabei war alles erlogen’. Een raadsel, want in het geval van dit briefje lijkt twijfel aan des schrijvers normale eerlijkheid buitengesloten.

Massa-psychose onder onbewusten invloed van een wel gedresseerde pers?

Hoe dit zij, begrijpen doet de buitenwereld Duitschland zoo min als Duitschland de buitenwereld. Laten we zeggen, dat aan weerskanten van de grenzen het accent gansch anders wordt gelegd.

De stelselmatige terugdringing van het joodsche intellekt uit het openbare leven, tienmaal erger dan de ten slotte wellicht (betrouwbare statistieken ontbreken) zeldzame gevallen van ernstige lichamelijke aanranding, men voelt ze aan dezen kant van de grens als een hoon aan de beschaving, aan genen kant als rechtmatig verzet van de eigen beschaving tegen vreemde insluipsels; en de Begleiterscheinungen van uit den band springende bruinhemden acht men er bijkomstig en zonder werkelijke beteekenis.

Spreekt men schande daarover in het buitenland, de Duitscher, die zich uit (niet de enkel nog maar numeriek sterke minderheid, die zich geslagen en gemuilband weet), kàn dit niet anders verstaan dan als protest tegen daden, die ook hij erg en ergerlijk zou hebben gevonden, maar die immers hoogstens sporadisch zijn voorgekomen en aanstonds gestuit!

Men kan zulken briefschrijvers antwoorden met een snauw

of een vloek of een boetpredicatie. Dit soort van spontane reactie is te hoovaardig; ook is het niet doeltreffend.

Misschien is een antwoord in dezen trant nog het best: uw briefje toont ontstellend misverstand; *wij* zijn bereid, de mogelijkheid te aanvaarden, dat ook wij de waarheid niet volledig in pacht hebben; tracht *gij* naar eenzelfde besef van mogelijke onvolmaaktheid, maar bereid er u op voor, dat dit inzicht, eens verkregen, u versteld zal doen staan over wat gijlieden bezig zijt te bedrijven.

Advies aan Prof. Dr. Günther te Jena.

- Wij voelen ons gedrongen aan Prof. Günther een welgemeend advies te geven. En dat is: blijf thuis. Gij zijt in ons land gekomen en hebt getracht ons van u theorieën te overtuigen. Maar gij bereikte slechts, dat wij in u een interessant voorbeeld van bewustzijnsverenging zien. En erger is, dat degenen, die nog een eindweegs met uw theorieën meegaan, toch conclusies eruit trekken, diametraal tegengesteld aan wat gij wilt betogen. Geloof mij, de bom springt verkeerd, àls hij springt. En dat is heel goed te begrijpen. Wie onbevooroordeeld de zaak beoordeelt kàn tot geen andere dan tot onze conclusie komen.

Uw theorie is ongeveer als volgt. Telkens wanneer in de geschiedenis een volk toeneemt in bloei: in macht en in cultuur, dan blijken de stuwende krachten te berusten bij een kleine ‘Oberschicht’, bestaande uit een ras - in alle gevallen hetzelfde ras - dat van de groote massa van het volk verschilt. Men zou nu kunnen meenen, dat dit voortreffelijke ras in den strijd om het bestaan zou overwinnen, zich steeds zou uitbreiden, en zoo het menschdom op een hooger niveau zou opheffen. Maar dit wordt verhinderd door de lage afgunst der minderwaardigen, die zich aaneensluiten en door hun grootere talrijkheid de voortreffelijken verdringen en hun het bestaan bemoeilijken of zelfs onmogelijk maken.

De meeste Nederlanders meenen - zoowel vóór als nà uw bezoek, dat bij deze theorie de wensch de vader der gedachte is. Maar misschien hebt gij een hoogst enkele overtuigd en wel door te wijzen op de toestanden in uw vaderland.

Deze enkele zal dan als volgt redeneeren. Wij zien, dat in Duitschland de Joden leidende posities in haast alle beroepen innamen, meer dan met hun talrijkheid overeenkwam. Wij zien, dat vele van de grootste kunstenaars en geleerden Joden waren. Wij zien nu ook, dat een massabeweging aan deze leiders het bestaan onmogelijk wil maken. Wij zien, dat de bende, die deze massabeweging ontketent, er niet tegen opziet kleine middelen te gebruiken, als het onteigenen van het vermogen van Einstein, dat waarschijnlijk gebruikt moet worden om de alleen tot slaafsch gehoorzamen geschikte S.A.-troepen te salarieeren. Dit alles is een prachtige bevestiging van uwe rassentheorie. Alleen vergist gij u aangaande de anthropologische kenmerken van dit 'ras van voortreffelijken'. Het heeft geen blond haar en blauwe oogen.

Zoo redeneeren uw weinige bekeerlingen. Ik behoor daar niet toe. Ik geloof niet aan zulke raskenmerken. Er komen ook blonde genieën en donkere kleinzielige benijders voor. Reeds dadelijk heeft Hitler geen blond haar en blauwe oogen. Maar ik moet toegeven, dat dit ééne voorbeeld niet voldoende is, om een theorie, zoo die overigens door de feiten gestaafd werd, te weerleggen. Het komt meer voor, dat een geboren aristocraat zijn eigen standgenooten verlaat, om met behulp der democraten de 'tyrannis' te verwerven. En misschien is wel waar, wat gepreveld wordt, dat Hitler eigenlijk een Jood is, die, denkende 'Paris vaut bien une messe', zich verkneukelt, dat het geheele blonde deel van Duitschland op het oogenblik de stramme beenen in de hoogte gooit, wanneer één zoon van het oude geslacht het beveelt.

Er is in Duitschland in den laatsten tijd veel geregeld. Maar men heeft één ding toch vergeten te regelen. Bij geneesmiddelen wordt op het etiquet vermeld: 'voor inwendig (of voor uitwendig) gebruik'. Zoo iets moest bij boeken en beweringen ook gebeuren. Wanneer er den nieuwen machthebbers iets aan gelegen is, hoe men in het buitenland over Duitschland denkt - en dat dit het geval is, blijkt uit den brief van Göbbels aan Furtwangler, waarin hij zegt, dat het artistieke aanzien van Duitschland in de geheele wereld geschaad en gecompromitteerd is door de experimenten van een 'vreemd ras' - dan moesten zij ervoor zorgen, dat veel voor inwendig

gebruik geschikte ‘geneesmiddelen’ de grenzen niet over kwamen. Gij schijnt sterker magen te hebben dan wij, en wat u als een geneesmiddel voorkomt, verwekt bij ons verschijnselen van zeeziekte. Tot deze voor inwendig gebruik geschikte zaken behoort ook de bewering der regeering, dat de actie tegen de Joden een antwoord is op de door de Joden begonnen ‘Greuel-Hetze’. Misschien dat menig het gaarne geloovend Duitsch geweten erdoor gesust wordt. Maar in het buitenland werkt het averechts. Men constateert met voldoening, dat er een erkenning in ligt, dat er iets goed te praten is. Maar men acht de gnieperige houding van iemand, die een ander op de pijnbank legt en dan tracht blaam te ontgaan door tot het slachtoffer te zeggen: ‘als jij kikt’ en tot de omstanders ‘als jullie er schande van spreken, dan draai ik de schroeven verder aan’, weinig in overeenstemming met de hooge eigenschappen, die door enthusiaste rassen-theretici aan het heerlijke ‘Nordische Rasse’ worden toegeschreven.

Wat de theorie van den heer Günther zelf betreft. Deze is niet van zoo ernstigen aard. Alleen zou men ervan kunnen zeggen, wat Hamlet van Polonius zeide: ‘Let the doors be shut upon him, that he may play the fool no where but in 's own house.’

Dienstweigering van schepelingen, en radiomisbruik. -

De officier van administratie der tweede klasse H.C. van 't Hoff, optredend als verdediger in de zaak der dienstweigeraars te Soerabaja, heeft over de schuld der aftredende regeering harde maar juiste dingen gezegd. Zij en hare voorgangers zijn het geweest, die in een gezagsinstituut als de marine is en zijn moet, de daarbij niet passende vakorganisatie van minderen hebben toegelaten, onder leiding van bezoldigde burgerbestuurders. ‘De actie van de burgerbestuurders was duidelijk op het ondermijnen van het contact tusschen officier en schepeling gericht.’

Geen marine ter wereld kan daarbij bestaan. Te elfder ure heeft minister Deckers maatregelen genomen. Van het nieuwe kabinet, hoe zijne samenstelling zij, dient te worden geëischt

dat de nieuwgestelde regels onverbiddelijk worden gehandhaafd. Eene marine aan te houden waarop tot het doel waarvoor zij is ingesteld niet onvoorwaardelijk kan worden vertrouwd, ware een al te kostbare dwaasheid. Met den staat van latente revolutie waarin sinds jaren onze vloot verkeerde behoort het eens en voor al gedaan te wezen. Ook met het radioschandaal, waarvoor de zoogenaamd ‘christelijke’ partijen de volle verantwoordelijkheid dragen. Eene staatsorde die in haar bestaansrecht gelooft (of doen wij dit niet meer?) handelt misdadig door tegen haar gerichte ophitsing, wij zeggen niet toe te laten, maar aan heel luisterend Nederland op te dringen. Met de vrijheid van het woord heeft deze aangelegenheid niets te maken; het is een zaak van goede orde geworden. Anders dan minister Deckers, is minister Reymer te elfder ure niet bekeerd. Zijn opvolger vatte den moed, eindelijk in te grijpen. Door voortgezette slapheid bereikt men niets anders dan ook hier het fascisme op te roepen, waarvoor wij gespaard hopen te blijven. Maar men keert het niet langer, dan door zelf karakter te toonen. Eene regeering behoort het ideaal te hebben stroomingen te leiden, en niet haar complaisant te zijn.

Carnaval

Tweede boek

Vierde hoofdstuk

Op een nachtfeest was hij.... een zomersche villa, in Cannes. Was het de bachelor-villa van John?.... Een wijde, open warande, roze doorlicht... Bloote ruggen van vrouwen, smokings.... Beneden een balustrade glinsterden palmen.... daarachter ruischte de zee.... Ze wilden baden gaan allen te zamen.... Lily was erbij.... Ze keek hem met halfdichte oogen aan, het hoofd achterover.... Toen kwam uit de open salondeuren tante Renza op hem toe, een brief in de hand....

Ardengo werd wakker, maar nog niet geheel.... Hij bleef in l'état de charme.... Vervelende tante Renza.... het werd nu juist zoo goed!

Cannes! Hij glimlachte.... Hoe vaak waren ze niet gaan baden, midden in den nacht, zoo maar, zonder badcostuum.... met slanke Lily naakt in de golven!.... Le nudisme de Cannes.... Jammer, zijn Chryslertje.... Die auto-tocht 's morgens om vier uur.... Lily in 'r pels, John en hij in pyama.... Gelachen!.... Met een fantastische vaart over de wijde wegen.... En de botsing! Z'n mooie karretje in duigen.... Een wonder, dat ze er levend waren afgekomen!.... Beroerde meid eigenlijk, Lily. Een valsche, leege fijnheid, zooals die Engelsche meiden hebben.... Hij haatte ze.

Buiten, met fel-spattende knallen snorde een motorfiets voorbij. Dan hoorde hij, zacht en dringend, de zee: Viareggio!.... Weer een dag Viareggio....

Hij was nu klaar wakker. Hij had hoofdpijn. Te veel ge-

dronken op dat onnoozele bal-masqué.... Hoe laat was het wel? Over twaalven!

Gemelijk gleed hij zijn bed uit, stak zijn voeten in de afgetrapte Turksche muilen, liep op het raam toe en keek door een reet der jalouzieën naar buiten. Doelloos. Wat zou er te zien zijn? Hij gooide ze niet open.

Hij dacht, dat hij om warm water moest bellen - een misère, die derde-rangs pensions! - zat dan voorover in den lagen, grijsoverhoesden fauteuil, zag vlak voor zich, over een stoelleuning, zijn avondmantel hangen - gedachtenis aan zwieriger tijden! - strekte loom den arm uit, vond in een der zakken den brief, bekeek de enveloppe met het gedrukte hoofd: Viale della Libertà, Palermo.

Toen hij, bij het uitgaan gisteravond, hem in zijn sleutelhokje vond, had hij hem slechts vluchtig doorgekeken. Het oude liedje natuurlijk.... een weinig opwekkend lied!.... Wie zou 't beter weten dan hijzelf, dat hij in nog geen zes jaar er een vermogen had doorgebrast? - De gevraagde tweeduizend Lire waren verzonden; er stond dus nog vijftienhonderdtwintig Lire en centiemen; de hypotheken op het huis konden onmogelijk meer verhoogd worden; de huur, die de Baronessa Serpieri, zijn tante, betaalde, zestienduizend Lire nu, was maar juist voldoende om er de wettelijke acht % mee te dekken. Hij kon het huis verkoopen, de hypotheken aflossen, en zoo allicht nog een vijftigduizend Lire kapitaal overhouden. En de boekerij, die een ander kapitaal vertegenwoordigde.... Toch, als oud vriend van den huize.... Volgde de gewoonlijke vermaning, getemperd door den gewoonlijken goeden raad.

Ardengo gooide den brief op tafel.

De bibliotheek te gelde maken? Nooit! Nog geen boek zou hij eruit verkoopen! Grootvader mocht er een dozijn of wat voor zijn ‘leeuwerik’ hebben uitgehaald, - hij nooit. De bibliotheek bleef de bibliotheek.

En het huis? Nooit! Waar zou hij anders met de bibliotheek heen?

Hoe het verder moest gaan, de duivel mocht het weten. Een nog goedkooper pension zoeken, om het geld langer te doen duren.... En dan? Een andere duizend Lire laten

komen.... en nog net genoeg overhouden, om een revolver te koopen en zijn begrafenis te betalen.... Hij wist heel goed, dat hij nooit zelfmoord zou plegen. Want wel verachtte hij volkomen het leven en zijn laagheid, doch tegelijkertijd aanbad hij het met een brandende felheid van instinct.

In nog geen zes jaar, meer dan een half millioen erdoor gejaagd! Of, zes jaar.... in de eerste twee, drie eigenlijk.... En hij had er niet eens spijt van. *Hij* had dan de kat in 't openbaar geknepen, net als zijn vader! Arme papa, met zijn beetje paardrijden, zijn beetje spel, en zijn amours in dat goeie Palermo! Die was in 't verkwisten een kind geweest bij hèm!

Dat eerste jaar, die honger naar genot! Die verdwaasde vreugde der bevrijding, na de jarenlange verdrukking onder grootpapa's ‘ernst’ en grootpapa's ‘rechtschapenheid!’ Tante Renza al net zoo. Na een jaar hertrouwde ze. Hij was er niet voor naar Palermo gereisd; zat in Londen toen....

Ja, dat eerste jaar had hij genoten met een niets-ontziende, wreede volstrektheid. Weg grootvader! Weg Senator Cavallaro! Hij joeg de beelden uit zijn geheugen, zoo vaak ze spoken kwamen, de beelden van grootpapa en Mademoiselle, achter de gesloten deuren der studeerkamer. Weg! Weg! Hij wilde leven, gedachtenloos; grijpen, al wat zijn oogen, zijn handen, zijn lippen, maar grijpen konden!

Al dadelijk, die dagen in Napels. ‘Addio, amuseer je!’ en hij had zich geamuseerd! De feesten bij Zi' Teresa aan het wit en rood fonkelende nachtwater, de feestmalen met drie vrouwen tegelijk, en de ‘klassieke’ orgiën daarna, - ‘het klassieke naakt, versta je!’ - zooals de bacchanten op de antieke vazen het hem maar hadden kunnen voordoen! En Rome daarna! het Keizerlijke Rome! Florence maar één dag. Hij wóu geen kunst; hij wóu geen museums!

Dan de Riviera! De Fransche Riviera! Nice, Monte Carlo! En daar, de eerste Parijsche vrouw in zijn leven, Marcelle! *Hij* had zich heimelijk linksch gevoeld, maar in haar oogen was hij blijkbaar een non plus ultra geweest. Een mooie jongen van eenentwintig, die rijk was! ‘Mon mari’.... in de luxe-hôtels van Stresa, Macugnaga, Gstaad! Een roes! Aan geld dacht hij nooit, behalve wanneer het op was. Hij

wilde het matelooze in de vrijheid en de vreugde! En Marcelle was lief geweest, wel bijna sympathiek; en zoo weinig berekenend! een van de zeldzame vrouwen, die hij had genoten, zonder ze te haten.

Genoten had hij ook van het hooggebergte. De sterke kleuren, de ijle lucht, de bergweiden als parken, en het grandioze zwembassin van het Gstaad-Palace, midden tusschen de gave sparren, met zijn water zoo klaar als groen kristal! 't Was alles feestelijk geweest, en zinnelijk, en koel. En daartusschen de weelde van Marcelle, en zijn eigen sterke, weelderige lichaam!

Toen, dien herfst, Parijs; en heel dien winter, en heel die lente, Parijs! Een feest, dat nooit ophield, dagen noch nachten. Wat al dwaasheden had hij er beleefd, op Montmartre, op Montparnasse, op de Boulevards, met schilders, met actrices, met Engelsche cocottes. Hij kon nu nog glimlachen bij het denken aan zijn ‘succès fou’ van dien tijd! ‘Le beau Sicilien,’ van wien de vrouwen gèk werden, als hij met zijn hooge stem, die hij kon laten smelten of schallen, al naar hij wou, zijn Napolitaansche liederen zong!

Dien zomer, met een Zweedsch vriendinnetje, toog hij naar Ostende! Dan Londen, Derby, de Schotsche Hooglanden. Tot het verlangen naar Parijs opnieuw te sterk werd.... Daar had hij toen Armande d'Auriac leeren kennen. Arme Sigrid! De grande Parisienne had maar al te gemakkelijk een tournooi gewonnen, dat zij speelde, alsof het haar niet eens schelen kon, een gril, een amusement! Hoe had ze hem beheerscht, juist door die luchtigheid, en door haar verontrustende intimiteiten met bekende Boulevard-figuren en beroemdheden uit de politieke wereld. Dat was niet eens meer genot geweest. Te strak waren zijn zinnen gespitst, zijn zenuwen gespannen. Een wereld van raffinementen ging open die hij zich nooit had kunnen droomen; feesten van de ongehoordste luxe. In dien tijd had hij zijn Chrysler gekocht. Eigenlijk voor haar. Soms wilde ze wel een geschenk aannemen. Een wellust was het geweest, voor die vrouw sieraden te koopen, lichtglanzende avondmantels, ruige, geurige fourrures. Met een glimlach, met een enkel woord van dank soms maar - in dat bloeiende Fransch - had ze hem beloond,

en... betooverd. Een krankzinnigheid was het geweest, een demonische slavernij. Hij wist vaak niet, op hij ze haatte of aanbad.

Toen had hij pas recht aan geen geld gedacht. Wat, brieven naar Palermo om vijf, zesduizend Lire? Twintigduizend, dertigduizend waren er telkens noodig geweest!

En de eerste schaduwen waren gevallen. Dreigende, smeekende brieven van den notaris. Een nieuwe bezweringsbrief van tante Renza, vrij wat scherper dan die van een half jaar geleden, toen zij hem meteen haar aanstaand huwelijk met baron Serpieri aankondigde.

Hij was toen wel wat tot bezinning gekomen, en er was een breuk met Armande gevolgd; doch van haar kant; hij had nooit recht begrepen hoe en waarom. Diep vernederd en ontnuchterd was hij achtergebleven, en in den drang naar vergeten, in een verdwaasd drijven ook om het verspilde weer in te halen, was hij gaan wedden op paarden, bij de courses.... De petits-chevaux van Deauville hadden hem alles weer dubbel doen verliezen.

In de bookmakers-wereld had hij dubbelzinnige kennissen gemaakt. Zijn leven, voor een wijl, was in banen afgedreven, alsof hij zich geheel en al vergooien ging. Hij had ook een ziekte opgeloopen; een ellendige tijd. En veel kou en veel valschheid en veel verraad had hij leeren proeven van vrouwen en van vrienden.

In die maanden was opnieuw een bedelpartij van papa hem komen kwellen. De eerste maal was het een vaag beroep geweest op zijn edelmoedigheid; en gewend aan het smijten met geld, had Ardengo hem tienduizend Lire doen zenden. Nu was het een wanhoopsbrief; dertigduizend Lire had hij noodig, om voor het ergste bewaard te blijven; plechtig beloofde hij binnen een half jaar geheele of bijna geheele terugbetaling.... Ardengo gaf last, twintigduizend Lire naar Tunis te zenden. Hij had er nooit meer over gehoord. Toch wist hij, hoe trotsch en pathetisch papa hem in de hoogte zou hebben gestoken, ondanks de tienduizend, die hij hem beknibbeld had.

Tekort gedaan, dacht hij soms. Arme papa....

Zuivere, stralende maanden in San Moritz hadden hem physiek en moreel er weer bovenop gehaald.

En daar was Lily verschenen. Eerst was hij haar vaag dankbaar geweest, en ook later, in Cannes, had hij haar nog wel gewaardeerd, sportief als ze was, goede tennister, goede zwemster; op den duur was hij haar gaan voelen - ze mocht dan zichzelve 'very reserved' vinden - als een klit.

En met de jaren was heel het mondaine leven, zoo arm aan inventie, hem tot de keel gestegen; toch had hij niet de kracht er zich uit los te vechten. Zoo dikwijls hij aan Palermo dacht, aan de Villa Cavallaro met de bibliotheek, of aan het gezin Abbatella, papa aan den drank, en het klamme verbond van 'mama' en Edina, was hij teruggevlucht naar den leegen luister van het levensfeest, dat hij haatte: de eeuwige dancings, de eeuwige fox-trots, de eeuwige maaltijden met jasz-muziek, en de eeuwige hôtel-halls, en de eeuwige tearooms, en de eeuwige vrouwen, die je geld begeeren, en ja, jezelf er ook wel bij, omdat je jong bent en mooi.

Zijn eenige uitkomst uit die benauwing: de snelheid, de razende snelheid van den auto, de ijlende vlucht, hij wist zelf niet waarheen.... De afstanden, die verslonden werden; de wereld, die je wreed uiteenscheurde als waardelooze flarden landschap. Zijn spleen-vermoordende ritten waren het einde van zijn Chryslertje geweest. Eenmaal verslingerd aan den auto, had hij nog, tweedehands, een kleinen Ford gekocht; binnen een jaar was het beestje òp geweest. Paarden had hij nooit bezeten. Een wonder nog! Als hij in dien tijd nog weer eens reed, nam hij manège-paarden.... Net als papa.

Hij had toen ook getracht, zijn leven weer wat inhoud te geven; was naar Parijs teruggekeerd. Hij had gelezen, had concerten bijgewoond, had middagen in het Louvre gesleten; doch generlei kunst vermocht hem te pantseren tegen de verleidingen van weelde en genot, zelfs toen hij elken dag feller begon te verlangen er een einde aan te maken. De macht der kunst is gering, als in den ontvanger de ontvankelijkheid niet diep is omgeploegd. Een heel wat sterker macht was meester van hem.

Na een jaar of vier, in een oogenblik van vertwijfeling, had hij met alles willen breken door een radicaal besluit: een groote reis. Een reis naar Amerika, een reis naar het Oosten. De notaris had hem afgebracht van zoo geld-ver-

slindende plannen. Hij bleek nog slechts een honderdduizend Lire te bezitten van de tweede hypotheek op zijn huis.

Van toen af was hij zich gaan inkrimpen en was al dezelfde dingen blijven doen op een kleiner schaal, met slechts een kalen schijn van wat hij een paar jaar lang tenminste gehad had: den zwier van een dandy in grooten stijl. Den kleinen stijl, hij verdroeg hem niet. Het was een durende zelfvernedering, die met ieder etmaal keerde.

Een tijd had hij in Nice geleefd. Nice is groot genoeg om er niet op te vallen. Daar had hem het doodsbericht van papa bereikt. Het had enkele maanden hem nagereisd, want 't was maar heel zelden, dat hij schreef naar Tunis, zoodat zij meestal zijn adres niet eens wisten. Mama en Edina, met de kinderen, woonden nu weer in Palermo; ze leefden er zorgelijk. Van Edina's rente natuurlijk. Op een dag had hij een pakje van Edina ontvangen: een klein, kartonnen doosje, met in hemelsblauwe watten papa's gouden breloques....

Later was hij naar Italië teruggegaan, waar het mondaine leven niet zulke uitersten van duurte kent en burgerlijker is. Hij had een winter in San Remo gezeten en daarna in Milaan. Odette! dat was toen nog wel een bijna Parijsch avontuur geweest. Hoe was zij den avond te voren weer opgedoken?

En eindelijk Florence, Florence met z'n obsedeerenden rijkdom aan kunstschatten in museums en kerken en kloosters. Plichtmatig was hij ze ditmaal gaan zien. Het bleef bij een mooi-vinden van buiten af. Een wantrouwen aan den ernst der kunstenaars kon hij niet overwinnen. Hij wantrouwde niet alleen de tragische tranen der achttiend' eeuwsche Madonna's, maar ook de altijd even smartelijke oogen der figuren van Perugino, den geraffineerden glimlach der Madonna's en engelen van Filippo Lippi, en zelfs de extase van menigen heilige van Fra Angelico. Zijn al te prikkelbare zinnen streelde de kunst zeer vaak; verheffen deed ze hem zoo goed als nooit.

En op een zijner eenzame morgenwandelingen langs den Viale dei Colli had hij het plotseling besluit genomen, zijn studie te hervatten. In de Biblioteca Nazionale vond hij verscheidene zijner studieboeken terug; hij zat daar een paar morgens, trachtend er weer in te komen. Tot zijn ontsteltenis

bemerkte hij, dat wel een groot aantal uiterlijkheden hem waren bijgebleven, doch dat het verband daartusschen en al het essentieele was verloren gegaan. Het Griesch had hem goeddeels begeven, en ook het Latijn liet hem vaak in den steek.

't Was duidelijk: men kon niet zoo maar een studie weer opvatten, na zes jaren nietsdoen. Een bange leegte opende zich voor hem.... Die studie was altijd als een reserve geweest, diep in zijn bewustzijn.... iets, dat hij later, zoo hij wilde, op hem wachtende zou vinden. Hij had zich bedrogen. De gewaande reserve was achter zijn leven van uitspattingen verdwenen in het niet. Dat was nu een week of wat geleden... 't Was juist de tijd van Carneval, en uit baloorigheid was hij naar Viareggio gegaan; een oud Pierrot-pak uit Parijs had hij nog op den bodem van een zijner valiezen...

En hier zat hij nu, als een Jeremia in pyama, op de puinhoopen van zijn ‘pret’. Hij walgde van alles.

Hij stond op, draaide de deur van het slot, belde en schoof weer tusschen de lakens, in afwachting van het kamermeisje.

Doch toen hij behagelijk zich strekte tusschen het koel geworden linnen, viel het hem plotseling weer in: - Odette, gek... waar die gebleven was, gisteravond?

En de tartende dwanggedachte liet hem niet meer los: straks zou hij toch nog eens rondspeuren, of hij ze niet opduikelde ergens....

Een week nadien, in de kilte van een druilerigen Februarimiddag, liep Ardengo door de straten van Florence, op zoek naar een kamer. Aan de ‘deftigheid’ van een pension kon hij zelfs niet meer denken; om één uur zou hij wel een bord soep en een portie vleesch in een gaarkeuken nemen, en 's avonds koffie en brood in een melkwinkel; zijn laatste geld moest duren zoo lang het maar eenigszins kon. Dien morgen was hij een aantal hôtels van den Lung' Arno langs geweest, om bij den portier zijn kaartje achter te laten met: ‘Conversation Française. Lezioni d'Italiano.’ Twintig procent had hij beloofd voor de lessen, die ze hem zouden vinden. Zij hadden weinig hoop gegeven.

Hij huurde een kamer op een vierde verdieping in de Via

delle Terme; een holle kamer, waar hij niet stoken kon, maar hij betaalde er ook slechts honderd Lire per maand. Stoken was niet noodig, zei de man; het was altijd ‘mooi warm’ in huis, en als hij zijn deur open liet op de gang.... Ardengo dacht, dat het er niet meer dan tien of twaalf graden Celsius was, en de gang stonk naar een keuken, waar veel kool en uien werden gekookt.

Hij trachtte het vertrek wat op te vroolijken met de zilveren dingen uit zijn reis-necessaire, - klein hoekje belachelijke luxe in deze armoede; met een paar boeken op tafel, een schrijfmap. Hij vroeg, of ze geen tapijtje voor hem hadden; een versleten mat onder zijn voeten was al, wat hij krijgen kon.

Een tijd van diepe ellende brak aan. Op zijn kamer was hij bijna nooit. Hij wandelde, hij liep de museums in, hij zat urenlang in een café voor zijn sinds uren geledigd koffiekopje, las een courant, keek een illustratie door, rookte de eene sigaret na de andere; zoo vaak hij niet rookte, verbeten bitter zijn tanden zijn onderlip. De avonden sleet hij in goedkoope cinema's.

Ergelijke dwaas, die hij geweest was, toch nog weer! In een dancing aan de Zee-boulevard van Viareggio had hij Odette teruggevonden. Den volgenden dag was hij met haar teruggereisd naar Milaan. Eerste klasse! Hij dacht aan zijn vader. Diens beminnelijke dwaasheden waren bij zijn waardigen zoon tot een belachelijken waanzin geworden! Zoo ongeveer zijn laatste geld in één week erdoor te jagen! En wat een vulgaire meid eigenlijk! Hij haatte haar. Hij haatte de Milaneezen.

En nu zat hij in Florence en wist geen uitweg meer.

Als door een wonder nog had de portier van ‘Grande Bretagne’ hem een les gevonden: een oude Engelsche, die tweemaal per week al de hooge trappen naar zijn kamer opklauterde om aan haar onmogelijk ‘Italianau’ zijn Siciliaansch accent te leeren toevoegen; tegen tien Lire de les! Nog niet eens zijn kamerhuur. En het zou daarenboven maar voor twee maanden wezen.

Ardengo geraakte in een toestand van vale vertwijfeling, die binnen in hem tot een volkomen bewegeloosheid werd, alsof zijn geest was bevroren. Hij wist, er was zijn huis, en

er was de bibliotheek. Maar hij wist ook, welk minnebriefje er nog altijd stak in het binnenste vakje van zijn portefeuille. Dan zag hij grootpapa; hij zag het eerwaardig gelaat, gedurende heel zijn jeugd vereerd, en hij zag hoe de adel dier trekken in het verborgen was misvormd geweest door een heimelijken wellust van ouden man. Hij zag het, en het was, of hij het al meer opzettelijk voor zich haalde. Den naam Cavallaro aannemen? dacht hij soms met wrok. In zijn wildste jaren, ondanks al zijn verachting voor grootpapa-en-mademoiselle, had hij intuitief, tot zijn eigen ergernis, er zich onwaardig toe gevoeld. Nu hij tot dit peil van misère was afgedaald, nu, in een steigering van trots, vroeg hij: ‘En waarom nièt?’ Wat hadden een Cavallaro en een Abbatella elkaar te verwijten? ‘En waarom ook wèl?’ smaalde hij met nog smadelijker minachting. Was en bleef hij niet een onvervalschte Abbatella, een verkwister en een erotomaan, als alle Abbatella's? En hij wenschte het te zijn, een zoon van zijn armen papa.

De bibliotheek verafschuwde hij. Hij hoopte er geen voet meer te zetten. Maar ze verkwanselen? - Nooit! Liever beet hij zich zijn tong af. En de villa, de in heel Palermo geëerbiedigde villa Cavallaro? - Merci! En als zijn laatste Lire's zouden zijn uitgegeven? Hij haalde de schouders op.

En toch kon het gebeuren, des nachts, als hij, wakker wordend, leeg was van vooroordeelen, dat hij plotseling met een nijpende innigheid dacht aan grootpapa, aan den lieven grootpapa uit zijn vroege jeugd, die hem streek over zijn haar en zoo zacht en ernstig met hem praten kon. Tot hem opeens weer alles te binnen schoot, en hij fluisterde: waarom, grootpapa, waarom....? ik hield zoo vreeselijk van je.... De tranen brandden hem in de oogen, en de verachting en de haat vonden zulk een nacht geen toegang meer in hem. ‘Stakkerd’, zei hij, ‘jij ook.... een stakkerd als wij allemaal,.. als papa,.. en als ik!’ Maar bij het rulle morgenlicht verhardde hij zich - Wat, stakkerd? Zijn trots verzette zich ijskoud tegen dergelijke weekelijkheden. Papa, die het genot gegrepen had, waar hij kon, vroolijk en ‘sans rancune’; grootvader en mademoiselle, die, wie weet hoe lang, elkaar ‘verwarmd’ hadden en stiekum een best leven

gehad.... wat hadden zij van stakkerds? Zij hadden geleefd, zooals zij wilden; en hij ook, hij had uit eigen vrijen wil ‘genoten van zijn jeugd!’ En nu was hij arm, goed, wat zou dat? Wie doet wat hij wil, is geen stakkerd!

En naarmate de benauwing steeg, daalde hij, willens, al dieper omlaag. Hij toog naar de huizen, waar tegen de avond, als zij vrij zijn, de grijsgroene soldaatjes elkaar verdringen langs de smalle, kille trap. De ziekte van den afgrond, waarvan al zoo vroeg de kiemen in hem gevallen waren, woekerde voort in hem; de ziekte, die onverbiddelijk is als de doodende kwalen van het lichaam, en onverbiddelijker; want in de uren der duizeling-omlaag wordt de aantrekkingskracht van den afgrond zoet en verscherpt zich tot een wrangen wellust aan de zelfvernietiging.

Het laagste soort vrouwen, de luguber beschilderde schepsels met haar rauwe stemmen en haar grove lichamen werden zijn liefjes van het oogenblik. En zelfs onder die verwoeste wezens waren er nog, die hem beschaamd maakten met haar goedigheid. Hij verafschuwde ze uit het diepst van zijn ziel, en tegelijk had hij een vreemd soort ontzag voor ze. Hij, die tegenover vrouwen nooit respect had gekend, tegenover deze verschoppelingen, door anderen behandeld als honden, voelde hij zich schuw. En de vertwijfeling, waarmee hij ze nam, deed hem kreunen van ellende.

In den fatalen ondergang begon hij heel het leven en alles wat er heilig aan heette, te zien met een scherpte en een harde nuchterheid als nooit te voren. Nu al de verleidingen van een weeldeleven waren weggevallen, alle geneuchten van schoone vrouwen en verfijnde spijzen, het zinnenstreelende wiegen van den dans, de roekelooze vernietiging van tijd en ruimte in den auto, al het zelfbedrog en het bedrog der anderen, - nu zag hij, dat zijn leven, sinds jaren al, geen werkelijk leven was. Misschien was het nimmer leven geweest. En hij noemde zich levend-dood. Was heel het leven niet een doodendans, een makaber carnaval, waar elk mensch zijn narrenpak droeg en zijn masker? Hij dacht aan het prachtige masker van grootpapa, het dure masker met den zijig-witten baard; aan het zachtzinnig masker van de lieve leeuwerik; aan het holle masker van de zeventien jaar lang,

naar mondaine vreugde hakende tante Renza! Maskers, maskers, maskers! Al zijn liefjes, met 'r kille, leege zielen, hadden het gehate masker der liefde voorgehad. Gelukkig was hij nooit zóó dwaas geweest, daarin te gelooven! Wie had er geen masker voor? In zijn tijd papa misschien, de goeierd; de vroolijke, trieste vrouwenjager.... een heel klein maskertje maar van 'l'honneur est sauf,' en dat was al.

En hijzelf? Had hij jarenlang niet zijn masker gedragen, het ijzeren masker van den 'echten Cavallaro?' En nu nog, als hij zat tegenover die oude, Engelsche toot.... de keuriggekleede gentleman-leeraar, die bij toeval in een wat vreemdsoortig milieu was terecht gekomen....! Al gauw zou hij zijn gentleman-kleeren te verkoopen hebben! En dan kon hij ook meteen dit zijn laatste masker zich afrukken.

Als Ardengo tot dit uiterste punt der volstrekte berooidheid gekomen was, schenen zijn hersens saam te ronnen. Hij kon niet doordénken, wat er gebeuren zou, als de dag ging aanbreken, dat hij zijn laatste lire in den zak zou hebben, en de honger, die hij nu soms vaag al voelde kwellen, oppermachtig zou heerschen midden in zijn rampzalig lichaam....

Soms kwam hem de griezelige aanvechting besluipen, toch naar den notaris te schrijven, of naar tante Renza, over den verkoop van het huis, over een voorschot.... Als tante Renza zelve het eens koopen wou.... Maar aanstonds overwon hij die vernederende mogelijkheid. Capituleeren? na zes jaren van eigenzinnigsten trots? Nooit en nooit!

Op zijn vele werktuigelijke wandelingen om den tijd te dooden en warm te worden in de zon langs den Arno, zag hij altijd weer, in het verschiet, op een lagen bergtop, een zwart bosch, door een muur omgeven. Hij vroeg eens, wat het daar was. Men zei: een Franciscaner-klooster.... de Incontro. En iederen dag weer aan, fataal, liep zijn wandeling langs den Arno in de richting van dien bergtop met het klooster.

Op een morgen - maakten zijn onvoldoende maaltijden hem licht in het hoofd? - had hij den zonderlingen inval: als hij eens naar dien Incontro ging? Waarom? vroeg hij zich hoonend af, wou hij soms vroom worden? Of had hij misschien wel eens gehoord, dat de Franciscaners elken hulpbehoevenden bezoeker kosteloos herbergen voor een poos?

Gekheid, dáárom was de gedachte niet bij hem opgekomen... En waarom dan wèl? Omdat hij de booze wereld ontvluchten wilde? Omdat hij rust zocht ‘voor zijn moede ziel’? -

Maar was het niet de dwaasheid aller dwaasheden, dat *hij*, Ardengo, rust zou zoeken in een klooster? Hij gelóófde niet eens. In grootpapa's huis bestònd het ‘geloof’ niet; daar bestonden alleen maatschappelijke conventie's.... Papa, ja, die had geloofd! Papa kuste, zoo aan de straat, de heilige wonde van San Rocco, met een ernst! een ernst!... Maar er was ook nog wel een ànder geloof....

Even doorduizelde hem de vage, wilde hoop op iets als de genade, waarvan hij alleen de uitdrukking kende in de taal... de genade, die hem van zijn geestelijke pijnen genezen zou... Op hetzelfde oogenblik meesmuilde hij: Jawel, de genade.... juist als je laatste geld opraakte, en een nieuwe maand dreigde met kamerhuur, die je niet betalen kon....

Met zijn snijdendsten zelfspot lachte hij zich uit: Ardengo in een klooster! En als er dan toch geen andere uitkomst bleek te wezen, waarom ook niet: Ardengo Franciscaner?

Hij liep rond met hoog opgetrokken wenkbrauwen en een cynisch vermaakten grijns. En dan kwam hem weer de ijle begeerte, dat daarboven ernst zou worden, wat hij met een spotlach begonnen zou zijn. Was San Francesco zelf ook niet een rijke jongen geweest, een doeniet en een verkwister, die plotseling de genade had gekregen?

Zoo liep hij te denken langs den Arno, en deed natuurlijk niet, wat hij dacht.

Hij verkocht voor een paar honderd Lire aan een opkooper, wiens adres hij in de courant had gevonden, een zijner zomerpakken en zijn rijcostuum. Tien dagen later verkocht hij in een winkeltje op den Ponte Veechio, zijn reisnecessaire voor wat er aan zilver in stak, en zijn mooiste stel gouden overhemdsknoopen.

Toen weer een nieuwe maand ging aanbreken en hij voor zijn kamerhuur slechts achttien Lire meer liggen had - de Engelsche toot, zelfs zonder een zweem van Siciliaansch accent, was uit Florence verdwenen - toen, op een goeden morgen, nam hij toch het wanhoopsbesluit, dat hij een maand tevoren de dwaasheid aller dwaasheden had genoemd: hij

ging naar den Incontro. Zijn twee groote valiezen, bijna al zijn kleeren bevattende, liet hij als onderpand achter; met het kleinste, waarin hij alleen wat lijfgoed had gepakt, verliet hij het huis. Hij informeerde, welke vervoermiddelen er liepen, den kant van dien Incontro uit. Een autobus tot Vallina aan den Arno, hoorde hij; verder diende men te voet te gaan; een drie uur stijgens was het wel.

Eerst tegen twaalven vertrok de bus. Dien ganschen morgen zat hij in het café Orcagna, naast de Loggia dei Lanzi. Hij zat er in het nauwe zaaltje tusschen de twee rijen spiegels, zijn koffertje naast zich. Als een gek, dacht hij; als een zielszieke.

Om half twaalf ging hij op weg naar den Corso dei Tintori, waar de autobus afreed. En in het landelijke Vallina, een uur later, ondernam hij den tocht, eerst naar Villamagna, gelijk men hem gezegd had, en vandaar naar den bergtop.

Het was een warme dag op het eind van Mei. Loom was de lucht. Het stijgen viel hem zwaar. Zijn borst en zijn lendenen waren nat van zweet. Hij was er niet sterker op geworden den laatsten tijd, dat merkte hij maar al te goed. Het koffertje met enkel een paar stukken linnengoed, woog hem als lood. Telkens moest hij rusten. Het was drie uur, voor hij Villamagna bereikte; en de avond begon zijn stilte al neer te zenden, toen hij in de open kloosterpoort twee monniken pratende vond.

De een, een dikkerd met een vlekkerig rood gezicht en rossig haar, die meer naar het koffertje dan naar den bezoeker zelf had gekeken, bleek de broeder-portier te wezen.

Ardengo zei, dat hij graag.... om rust te vinden.... een paar dagen.... De ander had reeds geknikt, dat het goed was. De prior was naar Rome; tot diens terugkeer kon hij in elk geval blijven. Hij nam Ardengo's koffertje op en ging hem voor, lange, witte kloostergangen langs, en een trap op, en weer gangen door, ontsloot hem een deur, zei, dat hij hem om half acht zou komen halen voor het avondeten en sloot zacht de deur weer achter hem dicht.

Ardengo bleef alleen. Hij was in een kleine, helder gewitte kamer met een klein, naakt venster, dat uitzag op het cypressenbosch en de blauw-wazige bergen van de Vallombrosa

daar achter; er hingen nog wat roze pluimen verwaaid langs den Oosterhemel, waar reeds de maan, als een zacht lichtende ouwel helder werd. Niet het zwakste geluid drong tot hem door. In den blanken schemer van de cel zag hij het witbespreide, ijzeren bedje, het wit aarden waschstel op zijn ijzeren voet, en terzijde van het raam de kleine tafel met een crucific en twee in perkament gebonden boeken; een matten stoel stond eronder geschoven.

Wonderlijk was het Ardengo te moede in deze doodstille eenzaamheid. Hij trok den stoel onder de tafel uit, zette zich en liet het hoofd zinken op zijn handen. Een langen tijd zat hij onbewegelijk, welhaast bewusteloos.

Zoo, uit de ongestadige zee, na jaren van zwerven en woelen, spoelt een voorwerp aan het wijde strand, en blijft er roerloos liggen.

Dien avond, bij het licht eener kaars, zat hij alleen in een ongebruikt refectorium, aan het hoofd der hoefijzervormige tafel, onder een vergaan affresco van Christus met zijn discipelen. Hij werd bediend door den broeder, dien hij bij zijn komst had pratende gevonden met den portier, en die hem zei Fra Umile te heeten. Een simpelen, maar overvloedigen maaltijd zette die hem voor en een kruikje donkerrooden wijn. Nauwelijks zat hij te eten, of een rosse kater kwam langs zijn beenen strijken, sprong op tafel en zette zich schuin tegenover hem, doch gaf geen acht op wat hij hem bood. Zijn groene oogen, bij het licht der kaars, blonken als onpeilbare smaragden.

Deze dagen in het klooster leken Ardengo als een droom. Hij verbleef daar, alsof het zoo hoorde. Hij zat in zijn cel en las werktuigelijk de heiligenlevens, die hij er gevonden had. Hij wandelde door de kloostergangen, voor zoover hij ze open vond en door het cypressenbosch, alsof het 't zijne was. Niemand vroeg hem, vanwaar hij kwam, noch wie hij was. Niemand sprak met hem over wat hij geloofde of niet geloofde, en niemand deed verbaasd, dat hij nog niet in de kerk was gezien. Fra Umile, als een bijna moederlijke vriend, en die toch geen betrekking op hem scheen te hebben, verwende hem met altijd weer andere maaltijden. Stil kwam en ging hij, als een zachte automaat. En ook de rosse kater,

regelmatig, zette zich tegenover hem, en zijn smaragden oogen blonken.

Het was een vreemde, vreedzame droom, doch die plotseling bang en spookachtig werd, als om middernacht en in den vroegmorgen een wild klokkengelui alarm maakte, en langs alle gangen en trappen de paters en de broeders naderden met klaterende gebeden, om zich te spoeden naar de kerk.

Na enkele dagen vroeg hem Fra Umile, waarom hij, na den maaltijd, niet wat kwam praten in den hof. 't Was het uur der recreatie, en er waren geleerde paters en predikheeren in het klooster, die dan alle buiten wandelden.

Een zoele rust ademden die Juni-avonden in den welverzorgden bloementuin met het antieke putje, en onder het druivenberceau, dat daar liep van poort tot poort.

Ardengo sprak er met een oud, kromgebogen monnikje, wiens lieve, kinderlijke oogen uitgluurden teweerszijden den rooden hangneus; hij sprak er met den uitgevasten pater Giovanni, wiens fijne, blonde krulbaard uit matte wangen wies, die waren als zachte, bruine was; hij sprak er met den sanguinischen pater Bartolomeo, wiens dichtbegroeide zwarte krullenkop deed denken aan den kop van een ram. Zij waren allen van een groote vriendelijkheid, en hij van zijn kant, vernederd en murw geslagen door het leven, werd in deze droom-sfeer niet weerhouden door zijn trots, om zich te uiten. Hij bekende, hoe hij naar den Incontro was gekomen, door eigen schuld berooid van geld en van geest, en hij vertelde ook, wat hij wel gehoopt had vaag, zonder te kunnen gelooven, dat hij ooit gelooven zou. Zij luisterden met een milde aandacht, en de ascetische monnik zeide, dat de volstrekte armoede van geest het beste zaaiveld was voor de genade, en de volstrekte armoede aan aardsche goederen de eenige lucht, zuiver genoeg om Gods rijpenden zonneschijn door te laten.

Er waren oogenblikken, dat Ardengo ernstig naar die genade verlangde. Toch kon hij niet besluiten, de kloosterkerk te betreden, want zijn hersenen waren niet gevormd naar de wrongen van het Christelijk dogma. Zijn gansche wezen echter was zoo moe en zoo afgestompt, dat hij geen

enkel verzet voelde tegen de ledigheid van zijn dagen, noch tegen de stoorlooze stilte, de uren door.

Na een week zei Fra Umile met een tevreden lachje, dat hij er beter begon uit te zien. De gesprekken in den hof met pater Giovanni en pater Bartolomeo werden theologischer. Soms verzeilden zij in een fijne casuistiek, die Ardengo boeide en vermaakte; andere malen spraken de monniken onderling met opgetogenheid - Ardengo voelde den opzet - over den verlossenden vrede en de diepe, geestelijke vreugden van het kloosterleven. Blijmoedig en geduldig bleven zij steeds tegenover een ongeloof, dat door den ongeloovige zoo oprecht werd beleden. Ardengo bemerkte, dat zij vol hoop waren. Doch hun kinderlijke vervoering zoowel als hun zachtzinnig vertrouwen stootten hem af.

En eens op een nacht, toen het wilde klokkenlawaai en de naderklaterende gebeden hem plotseling klaar wakker hadden doen schrikken, werd hij besprongen door een wurgende benauwenis. Welk een krankzinnige wanhoopsstreek had hem gebracht in dit open graf? Welk een verwilderde hoop op een genade, waaraan hij niet geloofde, - hij, die niets gelooven kón, en nooit iets gelooven zóu!? De gedachte alleen aan het monnik-worden, aan het levenslang versterven in deze stilte, in deze naaktheid, in deze zoete blijgeestigheid, in dit deemoedig geloof, - het verstikte hem.

Hij gooide zijn dek af, sprong het bed uit, zag door zijn open raam het vaag-lichte cypressenbosch en de verre bergen in den zwakken maneschijn. En hij dacht aan dat andere raam op een duisteren of maanlichten tuin, zijn slaapkamerraam van de Villa Cavallaro, en hoe hij daar gestaan had, een jongen van dertien, veertien jaar, met dat vreemde, dringende, dwingende verlangen in zijn hart, hij wist niet naar wat en waarom.... kreunende was hij in bed gekropen, een wanhopig kind. En nu stond hij hier net zoo, een trieste pias in zijn pyama, een man, die het leven kende in al zijn weelde en in al zijn ellende en leelijkheid. En toch was het nog dezelfde schrééuw naar het leven, die uit zijn hart naar buiten joeg.

Het leven! Het leven begeerde hij! Het gevloekte leven, dat hij aanbad!

Hij keek rond zich. Daar stond in den nachtschemer zijn witte krib, en zijn ijzeren waschstel en de stoel, en de kleine tafel met de twee heiligenlevens en het crucifix....

Hij nam het houten kruis in de hand, het Christuslijk, dat hem verlossen moest van zijn zonden en vrede doen vinden. Maar hij wilde dezen vrede niet; hij wilde het leven, met zonden en al, als het moest. Hij wilde niet verlost worden van het leven, of het dan leelijk was of niet. Hij wilde niet worden verlost door een God zonder zonde, die klagelijk stierf aan een kruis.... En toch schreeuwde zijn ziel naar verlossing, naar de ruimte, - naar een ruimte, die hem van de innerlijke leegte genezen kon.

Met het crucifix in de hand stond hij voor het raam. ‘Nee’ zei hij, ‘zóó niet.’ Hij bezag het lijdende, gebroken lichaam. Hij haatte het niet; hij was er schuw van.

Waarom moest hij plotseling denken aan Diletta?.... Diletta, die den witzijden strik met de gouden franje hem om den arm had gebonden, bij zijn eerste communie.... Hij was bang geweest voor den ouwel, die Christus was, Christus, die alles wist. Hij geloofde niet in Christus. Nog altijd niet; en hij was huiverig, nog altijd, voor dit kruisbeeld. Hij wilde het niet langer bij zich, dezen nacht. Omzichtig boog hij uit het venster en liet het zachtjes neerploffen in het gras. In den vagen maneschijn zag hij het liggen, de armen gestrekt, het doode hoofd naar de sterren. Haastig sloot hij het raam. De twee heiligenlevens borg hij weg in het laadje van de tafel.

Zijn besluit stond vast. Morgen aan den dag ging hij naar Florence, en dan wilde hij terug, terug naar zijn land, naar Sicilië, naar Palermo; terug, in den blinde weg!

Verlucht gleed hij opnieuw zijn bed in en sliep rustig tot het eerste morgengloren. Dan pakte hij onverwijld zijn koffertje. Van de veertien Lire, die nog in zijn portemonnaie staken, hield hij er drie terug voor de autobus, tien liet hij er achter op zijn tafeltje, één lei hij stilletjes naast den dommelenden portier aan de poort; en terwijl de nooit aflatende gebeden opklaterden uit de kapel, vluchtte hij in een onredelijken angst, als een dier dat den strik is ontkomen, het pad omlaag.

* * *

Drie avonden later zat hij op het terras aan zee, bij Zi' Paolina. Verder dan tot Napels had de opbrengst van het geen hij in Florence verkocht had, niet gestrekt. Zijn rok, een prachtstuk van elegantie uit zijn Parijschen tijd, had nog het meeste opgeleverd, tweehonderd Lire. Hij had zijn huisbaas betaald, zijn rijtuigje naar het station, zijn reis derde klasse, en hij hield nog een kleinigheid over voor de eerste dagen.

Als een schuwe schoolvos, zoo bekarikatuurde hij zichzelf, was hij dien middag de hôtels en pensions van de Via Caracciolo en van de Via Partenope langs geweest om zijn kaartje af te geven met: Conversation Française. Lezioni d'Italiano. En nu zat hij hier bij Zi' Paolina, op het feestelijk verlicht terras met de rijen wit-bespreide tafeltjes, aan het feestelijk wit en rood doorfonkelde nachtwater. Voor de derde maal. Eens had hij er gezeten in de gelukkige begoocheling van zijn negentien jaar; de tweede maal in een moedwillige driestheid vol innerlijke ellende. En nu? vroeg hij zich af. Hij leek wel een soort verloren zoon, die geen geld meer had om naar een ouderhuis te komen, dat hij trouwens óók niet meer had. Hij constateerde, dat hij een vreemd verschijnsel was. Hij at zoo karig als maar mogelijk, hij was er zich bewust van een laatste dwaasheid te doen met op zoo dure wijze honger te lijden, en hij voelde zich zoo diep tevreden als in geen maanden.

Toch miste hij iets: den zanger, den lachenden volksjongen in zijn smoking met de te korte mouwen, en den vriend, die hem begeleidde op de mandoline. Ardengo wist opeens, het was vooral om hen, dat hij hier zoo graag zat. Hier hingen die liederen nog in de lucht, - de liederen, die hij zelf zoo vaak gezongen had, later, voor zijn vrienden in Parijs.... Gezongen, maar niet zooals zij. Zonder mandoline, en zonder Napels; zonder de ziel van Napels.

Hij herinnerde zich de wonderlijke indrukken van dien avond, dat hij, na grootvaders vertrek, hier had zitten luisteren, alleen. Hij was ontroerd geweest als nooit te voren, en nooit daarna. Wat had hij toen toch gedacht, over de liefde, over het leven? iets, alsof hij plotseling de waarheid zelve binnenkeek en de zoetste geheimen. Waar had in al

deze zes jaren die vage herinnering zich schuil gehouden, om in dit uur hem te komen kwellen?

De waarheid! De zoetste geheimen! Dichterlijke franje! Het verraderlijke leven had hem wel anders geleerd! De geheimen van het leven.... Bah!

Zijn onderlip verbijtend zat Ardengo voor zich uit te staren van achter zijn leege koffiekopje.

En naar hém, vanuit de soort katheder, waarin zij troonde, tuurde Zi' Paolina en zocht in haar geheugen.... Zi' Paolina was een merkwaardige vrouw, en haar geheugen fenomenaal.

Op deze zelfde plek, strand toen nog, het strand van Santa Lucia, was zij, een dertig jaar terug begonnen met een barak, een eetkroeg voor visschers. Nu zat zij, in een bruin zijden japon, met goud behangen en met groote, gouden oorringen, bengelend langs haar tanige oude-vrouwengezicht, waarin gewikst en fel de zwarte oogen alles zagen, - zat zij, in haar katheder, als de kostbare illustratie van haar geslaagde levenswerk: het zeer gezochte restaurant Zi' Paolina. Zij scheen er te zitten bij wijze van ornement; met het decoratieve bijna van een koningin, een zigeuner-koningin. Een jonge vrouw, dochter of nicht, - een paar jonge mannen, zoons of neven, - een paar aankomende meisjes, omgaven haar bij beurten als de leden van een eerbiedige hofhouding; en een paar meter van haar af, aan de andere zijde der dubbele deur naar de keuken, waar de kellners in- en uit-haastten, zag men in een katheder aan den hare gelijk, den chef, die boek hield.

Doch in waarheid zat Zi' Paolina daar als ‘het oog des meesters,’ en men vertelde, dat, met de verwonderlijkscherpe vermogens der lieden, wier geest maagdelijk is gebleven van lezen of schrijven, zij geen gerecht, geen karaf wijn of geen flesch tafelwater vergat, die uit keuken of kelder werden langs gedragen. Op het eind van den avond, wanneer de boekhouder zijn optelsommen nog beginnen moest, had zij zelve, ten naasten bij, de slotrekening reeds opgemaakt, gansch de welvoorziene spijslijst, de verlokkelijke wijnkaart, en al de tafeltjes langs.

Maar dezen avond waren Zi' Paolina's gedachten verdeeld; Meer dan op de deur naar de keuken lette zij op tafel 3, en speurde haar perspectieven-rijk geheugen rond. Tafel 3 was

klaar geweest na één macaroni met vleeschsaus, één portie kaas, één zwarte koffie.... en toch, zij meende zich dit mooie, strakke jongemannengezicht, (zij was daar lang niet ongevoelig voor!) dit fijne gezicht met de groote, grijze oogen en de kleine moedervlek schuin daaronder, van meer dan één keer te herinneren in een verband van rijkdom en royaliteid. Zij zag een bizonder deftigen, ouden heer met een witten baard.... 't kon zijn, dat zij zich dáárin vergistte.... (één lamsbout met spinazie, twee gefruite tong, noteerde onderwijl haar waakzaamheid) - maar als zéker kwam haar een braspartij voor den geest, Graziella en Rosa waren daarbij ....en dien avond had deze aardige jongen gesmeten met het geld.... weken later was er nog over gepraat.... (Twee portie's inktvisch, één oubli's met room) Wat zou er met hem zijn?.... Arm zag hij er niet uit, maar opvallend schriel was zijn maal geweest.... en hij was bleeker dan vroeger.... en weinig vroolijk....

Plotseling keek Ardengo op en zag, voor het eerst, de typische figuur van Zi' Paolina zitten. In hetzelfde oogenblik had hij gezien, dat *zij* naar hém te kijken zat. Het was een vlindervlugge, maar felle oogen-ontmoeting. Dan, met een ruk van haar gouden oorringen, keek Zi' Paolina een andere richting uit. Doch telkens, tusschen het memoreeren der rondgebrachte gerechten door, ging haar aandacht terug naar den armen klant met zijn rijk verleden, die achter zijn leege koffiekopje zoo somber voor zich heen staarde. In een bijna uitdagende houding, de beenen over elkaar, zat hij, en rookte sigaret na sigaret. Nogmaals, plotseling, zag hij op. En nogmaals, met woest schommelende oorringen, keek Zi' Paolina naar een anderen kant.

Dien avond was zij den tel harer schotels kwijt, en tot drie mandefleschjes Capriwijn waren haar ontgaan.

Een etmaal later, 't was al over negenen, zat Ardengo er opnieuw. Hij logeerde in een hotelletje aan de haven; erg proper was het er niet, doch hij moest al tevreden wezen, hield hij zich voor, er zonder nachtelijke bezoekers te zijn afgekomen. En dien middag, vernederender tocht nog dan het deponeeren zijner naamkaartjes, was hij voor de tweede maal de hotels en pensions der Via Caracciolo en der Via Partenope

langs geweest, om te vragen naar het resultaat. Er was er geen enkel. Toch had hij, zoodra de nacht, viel aan de verlokking van het feestterras en de betooverde zeebocht niet kunnen weerstaan.

Hoewel hij ditmaal verder van de schommelende oorringen kwam af te zitten, - Zi' Paolina had hém, en wat hij at, aanstonds in haar brein geboekt. Nog kariger dan de vorige maal at hij.... één macaroni met vleeschsaus, één sinaasappel, geen koffie.... Zij was er bezorgd over. Zoo'n fijne jongen....

Ook nu was er geen muziek; en toen de tafeltjes zich begonnen te ontvolken, stond plotseling Ardengo op en kwam naar den hoogen toog van Zi' Paolina toe. De oude vrouw geraakte lichtelijk van haar stukken; de hofhouding week terzij.

'Een paar jaar geleden', begon Ardengo luchtig, 'was hier een jongen, die zong....'

'Dat had ik nou dadelijk gezien, dat u hier meer was geweest', kwam gretig en zeer voldaan over zichzelf, Zi' Paolina. 'Maar, een paar jaar?.... een jaar of vijf, zes.... dat was toen Pietro al.... ja, die heeft hier lang gezongen....'

'Hij zong goed', prees Ardengo.

'Niet kwaad', bevestigde Zi' Paolina; 'daarom wil ik ook niet dadelijk een van die schreeuwleelijken in zijn plaats nemen.... Maar ze hebben hem zijn hoofd op hol gebracht... sinds verleden week is hij een Variété-nummer!'

Ze scheen daar zeer gebelgd over te wezen.

'Ik ben verzot op die Napolitaansche liederen', zei Ardengo; 'ik zing ze allemaal... voor zoover ik ze hier gehoord heb..'.

Zi' Paolina's zwarte heksenoogen blonken welgevallig. Zij was uitermate gevleid door het onderhoud, want zij zag wel, dat hij een groote meneer moest wezen, al scheen hij dan slecht bij kas te zijn. Haar lederen vingers, waaraan in zwaar goud groote briljanten fonkelden, streelden elkaar, terwijl tersluiks haar vlugge blikken twee schotels volgden, die werden voorbijgedragen.

'Zoolang er geen ander is, wil *ik* wel zingen.' Met een schrik hoorde Ardengo het zich zeggen. 'Ik heb een goede stem....'

‘U hier zingen?’ Zi' Paolina keek plotseling wantrouwend.

‘Alleen, een mandoline bezit ik niet....’ aarzelde Ardengo.

‘O, wat dat betreft.... we kunnen Gennariello laten komen.... Maar....’

‘Maar?’

‘De Signorino houdt me voor den gek....!’

Ze keek hem onderzoekend aan. Dan begreep ze eensklaps, dat het hem ernst was.

‘Hoeveel maakte die Pietro, zoo'n avond?’ poogde Ardengo luchtig weer te vragen.

En toen zij dus eveneens begreep, dat hij van een goede recette niet afkeerig was, kwam ook bij haar het gewikste zakenmensch onmiddellijk boven.

‘Wat die maakte?.... dat hing er van af,’ ontweek ze ‘Maar u kunt het probeeren. Ik krijg 30%.’

De jonge vrouw, die terzijde van den katheder voor Ardengo was uitgeweken, schoot toe en begon in haar laaiend Napolitaansch een heftig vertoog, dat Ardengo niet verstond, doch waarin hij vele bezwerende waarschuwingen raadde.

Zi' Paolina keek haar met een smalend lachje aan.

- Restaurant-zanger! dacht Ardengo. Maar hij kende hier niemand. Wat kon het hem schelen?

Dan, als een eigenwillige repliek op den raad der andere, zei Zi' Paolina: ‘En je mag hier gratis komen eten, om zeven uur, met de bedienden en met ons.’ Ze scheen zóó uit haar slof geschoten te zijn, dat de jonge vrouw en een der neven elkaar een knipoog gaven van: ze heeft het te pakken!

Ardengo proefde scherp de vernedering van dit rauw contact. Zijn goed humeur was voorbij.

‘Wie haalt het geld op?’ vroeg hij zeer koel.

‘Gennarì natuurlijk,’ zei Zi' Paolina laconiek.

‘En....’ drong Ardengo aan, ‘die Gennarì....’

Zi' Paolina luisterde niet. Haar waaksche blikken poogden nog een schotel in te halen, die al te ver weg was.

‘Drie halve kip’, lichtte de jonge vrouw in.

Ardengo wachtte. De toestand leek hem op eenmaal onverduurbaar. Zi' Paolina keek met een ondoordringbaren glimlach van haar dunne, gladde lippen hem aan.

‘Wat zei u?’ kwam ze langzaam.

‘Die Gennarì, waar heeft die recht op?’

‘Op tien Lire.’ Zi' Paolina vond het niet noodig, zich door haar gevoelens zoozeer te laten meeslepen, dat zij zichzelf of een van haar eigen menschen er om benadeelde. Van Pietro en de anderen had de mandolinist nooit meer dan vijf Lire per avond ontvangen; en zij 10%. - Wat een schat van een jongen, dacht ze; ze wond hem om haar vinger!

Doch toen den volgenden avond Ardengo drie kwartier te laat verscheen, tegen achten eerst, zijn avondmantel over zijn smoking, maakte hij zulk een indruk, dat Zi' Paolina, vol onderscheiding, hem aan een apart tafeltje een volledig maal deed opdienen.

Het leek haar, of ze eer een jongen prins dan een liedjeszanger te gast had. Zij keek naar zijn gouden horloge-armband, naar de gouden breloques, die uit zijn vestzakje hingen. Ze stond versteld.

Gennariello wachtte al, zijn mandoline op schoot; 't was een jonge kerel met rood kroeshaar, bleek en sproetig, en weinig mooier dan een aap. Achterdochtig gluurde hij naar den deftigen vreemdeling, dien hij te begeleiden zou hebben.

Het terras, en de beide veranda's daarachter vulden zich. De kellners draafden. Eindelijk, tegen negenen, moeilijk, nam Ardengo zijn besluit. Hij had alreeds de aandacht getrokken om zijn persoon en niet minder door zijn wachten. Deze jongeman in zijn elegante avondkleeding leek op zijn minst een zanger van beroep; tegelijk was het duidelijk, aan heel zijn optreden, dat hij een amateur moest wezen. Maar zijn stem beviel. Alleen hoorde men aanstonds, dat hij geen Napolitaan was, al zong hij Napolitaansche liederen. Men was geintrigeerd. Zi' Paolina, vanuit haar hoogen katheder, monsterde het effect. Ze had verstand van zingen. Wat een fluweel zat er in die hooge noten! Hij had succes. Toch voldeed het haar niet heelemaal. Maar Gennariello bekwam niet van zijn verbazing, zoo zilverig als het opgevouwen servetje over het bord er, bij elken rondgang meer, begon uit te zien.

Ardengo, bij de eerste drie, vier liederen, had zich voelen zingen als in een glazen leegte. Ontelbare malen dien dag

had hij zich voorgehouden, dat zulk zingen voor een troep onbekende, etende lieden van allerlei slag, hem geen steek schelen kon, - in Parijs had hij wel bij interessanter gelegenheden gezongen! Doch nu hij hier eenmaal stond voor deze wijde, wemelende vlakte, naast den rooden kroeskop, dien plotseling hem opgedrongen broeder en gezel, verloor hij elk dieper bewustzijn van zichzelf. Geheel werktuigelijk zong hij, en dus zong hij, zooals hij in vroeger jaren dat altijd gedaan had, enkel uit een soort ijdelheid, voor vrouwen en vrienden, die hij bekoren wilde met zijn mooi geluid.

Maar allengs dien avond en de avonden daarna, niettegenstaande het schrille van den toestand, die z'n trots bleef knauwen, of misschien juist dóór die geknauwdheid, begon hij in te keeren tot de ziel zelve der liederen, die hij zong. Hij begon terug te vinden, al wat op een verren avond hij daarin verstaan had; een genot werden hem deze wilde bloemen, geplukt op de plek zelve, waar zij waren gebloeid.. Hij zong Napels en zijn zinnelijke schoonheid, den diepen droom van het licht, de tot liefde bedwelmende weelde zijner geuren; hij zong de wonderlijke vroolijkheid, die tegelijk vol donkeren weemoed is, van het land van de zon.

Hij zong ze, die smachtende liederen, en elken keer meer voelde hij, zingende, of hij nader kwam tot iets.... iets, hij wist niet wat.... Als een dolk, die vlijmend zoet zou zijn, zoo gleed het Napolitaansche lied hem in de eigen ziel; zoo stootte hij het in de ziel van wie naar hem luisterden.

Hij zong het lied van den jongen, die naar Amerika wil, naar het verre, verre land, waar hij háár nooit meer ontmoeten kan. Het blauw van zijn hemel wil hij vergeten, en al de liederen, en de zee, en Napels en zijn arme moeder; want vergeten wil hij háár!

In een schrijnenden dissonant krimpt bij het beeld der achterblijvende moeder het lied ineen; bij het beeld van haar, die hem niet lief heeft. staat het stil.

En het tweede couplet zet in met dezelfde onverschilligheid der wanhoop: hij wil geen berichten meer van vrienden noch verwanten, niets wil hij verder weten van wat er in Napels gebeurt. Alles wil hij vergeten van lucht en liederen en zee, en Napels zelf, en zijn eenzame moeder.... Vergeten wil hij háár.

Weer tokkelen, maar zachter, de snaren het mineur-accoord. En geheimzinnig, over deze verbitterde moedeloosheid, rijst het ontwaken van een oneindig droeve verbazing:

> Maar wat is Napels mooi vannacht,
> Vannacht is het een wonder!
> Nooit heb ik het aanschouwd
> Zoo wonder-mooi als nu....

En het vertwijfeld willen-vergeten bezint zich tot de kwellende vraag, waarop het antwoord een even vertwijfeld ‘nooit’ moet zijn. Want hoe wil hij vergeten het blauw der lucht, en al zijn liederen, en de zee? hoe wil hij vergeten Napels, dat het leven van zijn leven is? hoe vergeet hij zijn zielig-schreiende moeder, - en hoe vergeet hij háár?

Ardengo ging het lied zoo scherp doorvoelen, zoozeer drong hij dóór in de smartelijke zoetheid dezer liefde-versmachting, dat de Napolitaansche jongen, die hij wàs, zijn troostelooze moeder voor zich zag, en dat hij bij de laatste woorden, die afbraken in een snik, zich verbleeken voelde.

Hij voelde, dat het hem goed deed, dit zingen; 't was, of de uitgezongen vertwijfeling hem van zijn eigen vertwijfeling genas. Een verrukking werd hem dat zingen, iederen avond meer; hij zag niet langer de etende menschen voor zich, hij vergat het heele restaurant, en Zi' Paolina en zichzelf; tot hij op een keer bemerkte, bij het slot van ‘Ik wil naar Amerika,’ dat bijna allen, luisterend, hem aanstaarden, de vork en het mes in stilgebleven handen. En hij ervoer tot zijn verwondering, dat deze ontroerde stilte zijn ijdelheid niet raakte.

Toen hij dien avond in zijn sjofele bed lag, dacht hij terug aan dat lied en aan die liefde voor háár, die een mannenbestaan tot zoo matelooze rampzaligheid brengen kan. Hijzelf had van zulk een liefde, van welke groote liefde ook, nooit iets gevoeld; hatend had hij haar altijd ontkend, als het edelaardig masker van iets, waaraan niets edels was. Literatuur! Nu vroeg hij zich plotseling af, of hij zich niet altijd vergist had; want hoe kon hij dit lied zóó zingen, dat wie naar hem luisterden er stil van werden, als dat gevoel niet

werkelijk bestond, - ook, latent, in hem.... iets, dat wachtte op hem misschien....?

Hij poogde ironisch te glimlachen om zijn onverbeterlijknaieve illusie's; de ontkennende glimlach ging hem niet af.

Verwonderd lag hij met open oogen te staren in den schemerigen nacht van zijn kamerhokje, en toen hij insliep, was over zijn gelaat een glimlach gegleden van een onbekende verteedering.

Heel den volgenden dag verbaasde hij er zich over, hoe Napels ook deze maal hem aan het droomen bracht, en niet tot de daad. De gedachte alleen al was voldoende, om den avond daarop hem zichzelf het bewijs te doen geven, dat hij nog steeds was, die hij was.

Doch de verwonderende twijfel keerde terug, - de twijfel aan het goed recht van zijn cynischen levenskijk....

Op een middag doorbladerde hij, in een muziekhandel van de Strada di Chiaia, stapels zangmuziek, ten einde zijn repertoire wat uit te breiden. Het kon er af; hij maakte recettes, als geen zijner voorgangers, en Zi' Paolina had zoo met hem op, dat zij tot zelfs het maal van één uur gratis had aangeboden.

Zijn gang de hotels langs had hij sinds verscheidene dagen al gestaakt. Wat kon het hem verder nog schelen, of zijn kaartjes wat aanhaakten? Eens kwam een portier hem achteropgeloopen.... Een verluchting te kunnen zeggen, dat het niet meer noodig was! Want hoewel hij zich soms weinig behagelijk voelde bij de bedeelings-maaltijden en de familiariteiten, die hij niet altijd verhoeden kon, van Zi' Paolina en de haren, - zijn gemakzucht en zijn hoogmoed deden hem het vinden zelfs maar van iets zoo miezerigs en lastigs als ‘lessen’ vreezen als een ziekte.

Zijn eergevoel paaide hij, met hetgeen hij dan deed voor de kost, zoo goed mogelijk te doen. Hij diende te zorgen voor variatie, en zoo was hij dien middag op zoek naar nieuwe muziek, die hij, in het magazijn-zelf, aan den vleugel probeerde.

Op eenmaal, tusschen de liederen verdwaald, vond hij een madrigaal van Palestrina. Hij keek het door, las den tekst; en diep greep hem aan de moderne wanhoop van dit zestiend' eeuwsche gedichtje:

‘De schoone bloeme' en de verliefde blaren
't Gras en de lucht geven aan elk verblijden;
De grotten bieden rust, en lust de baren;
Het wapen en de luit verlossen uit het lijden.

De schaduw giet het hart zijn zachtheid in;
De zefier doet de duistere angsten zwinden...
Wee mij! Mijn leve' alleen vindt geen gewin
In bloemen, blaadren, gras, lucht, grotten, golven,
wapens, luit, schaduwen, winden!’

De verstikkende benauwing van dien laatsten, aemechtigen regel vloog hem naar de keel. Bewegingloos stond hij, het muziekblad in de hand. Een inzicht ging hem open. Was zoo niet, de jaren door, ook zijn leven geworden, hoe langer hoe meedoogenloozer, hoe langer hoe killer? Een levende dood, waaraan al het bloeiende leven geen baat meer brengen kon? Was zoo eigenlijk niet altijd zijn leven geweest....?

Geweest? Was het nog zoo? En een nieuw doorzicht opende zich. - Was het niet, of hij de vertwijfeling, in dat vers uitgedrukt, op een afstand zag, als een beeld van zijn verleden? en of hij, nu.... Hoe kon hij dit gedicht meevoelen, als hij niet zelf ook voelde het verblijden aan gras en lucht en verliefde blaren, en de genezende lafenis van zangen en schaduw en wind?

Wat is er met mij gaande? vroeg hij zich af, en zonder ironie meer. Hadden de armoede en de vernedering hem murw gemaakt? Of was het Napels, dat hem opwekte uit zijn vreemden dood?

Welk wonder had deze stad van slechtheid en van goedheid in hem gewerkt, dit Napels vol zon en vol zonde?

Maar opeens herkende hij ook wonderlijke oogenblikken in het verleden, waarin hij met denzelfden geheimzinnigen vinger was aangeraakt.

Hij herinnerde zich, op een schroeienden achtermiddag, een wandeling naar de Villa Abbatella, en hoe daar, voor de krothuisjes tegen hun parkmuur, de aanblik van een man met een klein, spelend kindje en een jonge vrouw, die naar hen keek, als in een tooverkring hem gevangen had gehou-

den, - zóó dat hij een paar uur later zich een dwaas schold.

En welke andere momenten dreven er, ongrijpbaar, voorbij achter den nevel van den tijd? Hij zag de oogen van Edina, de groote, bange, smartelijke oogen, die hem verwijtend aanstaarden. Dan zag hij het smalle gezicht van Diletta, hartstochtelijk hunkerend hem tegemoet....

Hij leefde weken lang op een grens, waar nooit vermoede mogelijkheden en verraderlijke gevaren dooreenspeelden.

Soms, als hij laat op den morgen wakker werd, of ergens in een tearoom zat, om de verveling zijner doellooze middagen te verslaan, vroeg hij zich plotseling af: en verder? over een maand? over twee maanden? het volgend jaar? Moest deze inval van met zingen wat geld te verdienen, een beroep worden? Wat, als zijn gang langs de tafeltjes-rijen naar de plaats, waar zijn stoel en de stoel van den rooden kroeskop wachtten, niets kwetsends meer voor hem hebben zou? Hij kon walgen van het behagen, dat hij had aan zichzelf, 's avonds, vóór de armelijkheid van zijn fluweel-omranden spiegel, als hij zijn elegante smoking aanschoot en zich de gouden Abbatella-breloques uit het vestzakje hing. Er doken weer voor hem op, van terwijl hij zong, weeke, aanhalige oogen van vrouwen, schaamtelooze mannenblikken, die eerst hem fel beleedigd hadden, en die nu zijn ijdelheid begonnen te vleien.... Waar gleed hij heen, als hij zoo doorging?

Plotseling kwam hem een droom te binnen uit zijn roekelooste tijden van zinnengenot, - een droom, zoo doordringend, dat die destijds dagenlang hem niet verlaten had. Hij was op een nachtfeest in een Romeinsch paleis; een bal masqué. Hijzelf had zijn slanke beenen in wijnrood tricot, hij had spitse, wijnrood-zijden schoenen aan, en vaag een riddercostuum. Met een goudachtigen sluier golfde hij figuren rond zich heen, en hij zag in een spiegel de sierlijke strekking van een zijner dansende beenen. Toen, de trekken verwrongen van angst, kwam iemand, dien hij zeer goed kende, op hem af, - doch wie het was, wist hij niet - en vernietigend beet die hem de woorden in 't gezicht: ‘Jij lacht, jij danst, en je moeder sterft.’ Daarmee was hij wakker geworden, diep ontsteld.

‘Jij lacht, jij danst, en je moeder sterft....’ En zijn moeder was zoo lang al dood; van zijn vierde jaar af.... Hij had haar eigenlijk nooit gekend. Wat wilde dan die droom? Want het was een droom, die iets wilde, dat had hij toen dadelijk gevoeld, vaag en onontwijkbaar.... Doch wàt die droom wilde, had hij nooit geweten. En evenmin vergat hij hem. Nu dacht hij: wàt had aangeklopt aan zijn hart, gebiedend en onbegrepen? De moeder, de bronne-warmte van je eigen wezen, het beste van jezelf.... Hij dacht het misschien niet met zooveel woorden. Het was een diep hem doorwoelend gevoel, onduidelijk aan de oppervlakte, en dringend als een physieke kwelling.

Dien avond, zingend het lied ‘Ik wil naar Amerika’, zong hij met een nog veel schrijnender accent dan ooit den bitteren regel, dat hij zelfs zijn moeder vergeten wou....

Toen hij bedankte voor het stormachtig applaus, zagen zijn oogen de oogen van Tani binnen.

Ardengo schrok tot in het diepst van zijn wezen. Hij voelde zich betrapt, als bij het begaan van een onteerende handeling. Hij had de gewaarwording, of zelfs zijn pupillen kleurden onder Tani's vernederende ontsteltenis. Maar van zijn gezicht bewoog geen spier.

De zwarte oogen in het olijfkleurig masker staarden, onderzoekend, onzeker, en dan toch weer zeker. De mond ging open.... Tani wilde opstaan van zijn stoel.... Doch daar Ardengo geen enkel teeken van herkenning gaf, bleef hij, gefascineerd als door een geestverschijning, zitten waar hij zat.

't Was Ardengo's wanhopigen wil, dat de ander niet zou weten, wie hij was. Tani, die gehoord zou hebben, met welk een hartstocht hij, Ardengo, had gezongen over zijn moeder, over zijn lief, het was een ondragelijke gedachte. Tani, dat was iets van grootvader. Het was hem, of door Tani heen de senator Cavallaro hem zag. En hij herinnerde zich, hoe hij eens als kind in een kreet van verlangen gevraagd had, of hij zingen mocht leeren, en grootpapa, met een koele minachting, alleen had wedergevraagd: ‘Zingen, een man?’ Daarom schaamde hij zich, en hij haatte die schaamte. Hij werd geheel star van binnen, en de volgende liederen zong

hij zoo fraai en zoo koud, als hij maar kon. Voortdurend waren Tani's oogen naar hem heen; soms, zoo dat het pijn deed, gleden voor een seconde hun hevige blikken in elkander.

'Dóórzingen', dacht Ardengo; 'dóórzingen ....met geen enkele trilling zelfs mij verraden.'

Tani had sinds lang zijn maaltijd beëindigd en nog toefde hij onder de laatste nablijvers. Ardengo pakte zijn muziek bij elkaar, sprak even met Gennarì, lachte.... En bij dat lachen sprong Tani overeind; dat wat voorname lachje, waarmee reeds de jonge Ardengo getracht had belangstelling te toonen, of iemand een plezier te doen, nam elken twijfel weg. Ardengo zag hem op zich toe komen.... haastig draaide hij zich om en ging langs een ander pad tusschen de tafeltjes door het restaurant binnen. Daar bleef hij uitspieden. Door de glazen deuren zag hij, hoe Tani nog aarzelend wachtte. Even later was hij verdwenen.

En toen hij weg was, had Ardengo spijt. Hij voelde, dat er in Tani veel meer dan nieuwsgierigheid, een smartelijke belangstelling was geweest, en dat hijzelf dezen man, dezen echten Siciliaan, zwijgzaam en hartstochtelijk en trouw, oprecht genegen was.

Toch deed hij geen poging, hem nog in te halen, of naar hem te zoeken.

Maar toen den volgenden avond, na zijn maaltijd, Ardengo buiten kwam, was het eerste, wat hij zag: Tani, gezeten aan een tafeltje, een paar meter van de plek waar hij te zingen had. Een oogenblik ging het hem door het hoofd, een plotselinge ongesteldheid te veinzen en weg te gaan. Doch Tani kwam reeds haastig op hem toe, greep zijn hand, schudde die, en zei:

'Ik wist wel, dat ik mij gisteravond niet vergist had; nu zie ik ook het moedervlekje onder je oog.'

'Ik herkende jou ook dadelijk,' antwoordde Ardengo schuw.

'Je zingt mooi,' kwam Tani ernstig; 'het mooiste was dat van Amerika; zing je het vanavond?'

'Als je wilt....' Ardengo begreep niet, hoe hij het zou kunnen zingen. Hij dacht, dat het hem onmogelijk zou zijn.

'Praten wij wat na afloop?' vroeg de ander.

Ardengo knikte, dat het goed was. Dan wendde hij zich af, ging in zijn muziek zoeken. Plotseling kwam hij weer op Tani toe.

'Blijf niet hier zitten', zei hij hem heet aan het oor, 'neem een tafeltje zoover mogelijk weg.... ik zou geen noot kunnen uitbrengen....'

En den ganschen avond, in den versten hoek van de waranda, zag hij Tani's in gespannen luisteren toegestoken kop.

Een uur later liepen zij samen zwijgend langs de zee. Een niet te overwinnen beklemming verstarde hen beiden.

'Hoe kom jij zoo hier?' vroeg ten leste Ardengo.

'Dat mocht ik jou wel vragen....' Maar Tani hield zich in, vertelde dat hij sinds een paar jaar professor aan de Universiteit van Napels was, in landbouwkundige economie, - dat hij ook getrouwd was.... twee kinderen had.... Zijn gezin was met de zomermaanden in de bergen.... hijzelf moest zoo nu en dan, voor bibliotheek-werk, een paar dagen in Napels zijn.... dan kwam hij daar in de koelte eten....

'Maar jij?' vroeg hij dan zacht.

'Ik?' zei Ardengo schamper, 'ik ben restaurant-zanger, zooals je ziet.'

Hij keek terzij naar dien olijfkleurigen kop met den haviksneus en het zwarte oog in zijn diepe kas, waaronder, strak over het jukbeen getrokken, de wang een nieuwe holte maakte. De mond, door snor noch baard gemaskeerd, was als een bleeke wonde. Ardengo zag, dat hij Tani lijden deed. Een tijdlang zwegen ze weer.

'Ik begrijp het niet,' herbegon Tani eindelijk. 'Wat is er toch gebeurd?'

'Wat zou er gebeurd zijn?' schertste Ardengo - de scherts was het eenig wapen, dat hem restte - 'mijn geld is op! Voilà tout.'

'Maar kun je dan niet uit Palermo laten komen?'

Ardengo lachte. '*Al* mijn geld.... dat is het juist!'

Toen had Tani, die met vrouw en kinderen van zijn klein professors-traktement leefde, een uitval, welke Ardengo bijna belachelijk van naieveteit in de ooren klonk.

'Héél die kolossale erfenis van je grootvader?'

‘En z'n kostbare bibliotheek?’ schrok hij even later. ‘Je grootvader zei me eens, dat hij die voor jou had bestemd?’

‘De bibliotheek is de bibliotheek. Daar raak ik niet aan’, kwam Ardengo star.

Tani bleef staan, getroffen. Wat die jongen dan vergooid mocht hebben, niet de liefde tot zijn grootvader. ‘Je grootvader hield meer van jou dan van wie ook,’ kwam hij warm.

Doch Ardengo ontweek zijn blik. Een smadelijk glimlachje krulde zijn lippen.

‘En jij bent je grootvader blijkbaar ook niet vergeten’, hield Tanivol. Ardengo's terzij-kijken hield hij voor beschaamdheid; zijn glimlach had hij niet opgemerkt.

‘Nee’, zei Ardengo zeer koel, ‘vergeten ben ik hem niet.’

Tani raakte het spoor bijster. Hij kon voor deze hardheid geen verklaring vinden. Moest hij er een trotsche terughouding in zien? een pose?

‘Hij was een groot geleerde, en een groot mensch,’ barstte hij met een vulcanische heftigheid los.

Ardengo zweeg. Ook Tani zweeg. Hij zou geen Siciliaan geweest zijn, indien hij, met welke indiscrete vraag of toespeling ook, was gaan verder polsen, hoe Ardengo zoo aan lager wal geraakte. Hij vroeg zich alleen nog af, wat hij zou kunnen doen voor dezen blijkbaar verongelukten jongeman, die eens de oogappel was van zijn vereerden meester.

Hij zei: ‘In elk geval is het mooi, dat je de nagedachtenis van je grootvader hoog houdt, en dat je voor het oogenblik zelfs dit métier verkiest boven het te gelde maken van iets, dat hij met al zijn liefde en kennis tot stand heeft gebracht. Daarin herken ik den kleinzoon van onzen grooten senator.’

Uit een hoogte, die de ander niet verstaan kon, antwoordde Ardengo: ‘Ik wil niet, Tani, dat je mij gevoelens toeschrijft, die ik niet heb. Je vergist je volkomen. Ik gelijk in niets op mijn grootvader, ik houd zijn nagedachtenis niet hoog, en de bibliotheek kan me niet zooveel schelen... erger, ik haat ze, en daarom juist zal ik mij wel wachten er voordeel uit te trekken. Liever zou ik crepeeren. Denk dus maar, dat ik mijn grootvader geheel en al onwaardig ben.’

En als Tani, verward door de pijnlijkste indrukken, stil

bleef en hem schuw aankeek, als een trouw dier, dat men geslagen heeft, voegde Ardengo er aan toe: ‘Dit alles neemt niet weg, dat ik het prettig vind, je ontmoet te hebben.

Halfweg de Via Caracciolo keerden zij om. Stil plaste beneden hen de zomerzee aan de eenzame nachtkade, en de Vesuvius, wegdeinzend onder een vurige rookkolom, vaagde als een onwezenlijke schim in de rossige duisternis.

‘Ik begrijp volstrekt niet, wat je me daar allemaal verteld hebt,’ zei Tani domp ‘maar dat doet er ook niet toe. Eén ding is duidelijk: er moet een geweldig misverstand bestaan hebben tusschen je grootvader en jou. Al vat ik dan weer niet, hoe iemand als jij een man als je grootvader zou kunnen misverstaan. Hij sprak altijd over je met een teerheid, een zorgzaamheid, die roerend waren in dat groot en sterk karakter. Dat geloof je toch wel?’

Ardengo hoorde het, zooals men muziek hoort, zonder het vermogen te hebben, die in zich op te nemen. Toch bleven die woorden en hun bewogen klank hangen in zijn bewustzijn, als dichte knoppen, die ooit, in een gunstiger seizoen, nog zouden kunnen openbloeien.

Hij zuchtte. ‘Het zal wel zoo zijn,’ zei hij moe; ‘laat ons over iets anders praten.’

‘Is er niets, wat ik voor je doen kan?’ vroeg na een poosje Tani weer, goedvertrouwend.

‘Welnee,’ antwoordde Ardengo bijna ruw; ‘wat zou je voor mij kunnen doen? Je hebt toch gezien, hoeveel ik bij elkaar bedel? En dan mijn twee gratis maaltijden iederen dag! Bij de genade van Zi' Paolina....’

Tani's zwarte oogen begonnen onheilspellend te branden; deze cynische taal werd hem teveel. Striemend werd plotseling zijn toon.

‘Goddank, dat je grootvader deze schande tenminste bespaard is gebleven.’

Ardengo voelde zich verbleeken. Hij kromp ineen. Als bijtend zout in open wonden, zoo vlijmden die woorden door zijn ziel. Hij hield den adem in, als wachtend, weerloos, een nieuwe teistering van dat invretend heilmiddel.

Doch Tani, geschrokken van eigen heftigheid, legde de hand op zijn arm en zei: ‘Vergeef me.’

Ardengo lachte. ‘Je bent een te zachte heelmeester, Tani,’ zei hij spottend. ‘Voor mij is geen kruid bitter genoeg!’

Tani stak zijn fellen kop vooruit, trachtte Ardengo's oogen te ontmoeten, doch de hoovaardigheid van diens ironisch masker verlamde opnieuw elke spontane uiting.

Nog eenmaal keerden zij om, wandelden weer in de richting van den nog van late lichtjes overfonkelden Posilipo.

‘Herinner je je onze reis van tien jaar geleden nog?’ vroeg eindelijk Tani schuchter, weer een toenadering zoekend: ‘ik weet niet, of ze jou evenveel plezier deed als mij.... Misschien niet. Voor mij waren zulke reizen door ons binnenland altijd, of ik een aangrijpend drama zag....’

‘Zeker,’ stemde Ardengo toe, ‘het was een interessante tocht.... Jij zei op een keer - dat heb ik mij nog dikwijls herinnerd - aan de kusten woont een slap en lichtzinnig volk.... Je hadt gelijk!’

Ardengo's toon deed Tani pijn. ‘Wij moeten nooit generaliseeren,’ zei hij. En even later zette hij door:

‘Je was een prettige reisgenoot.... Konden we nog maar eens een keer er zoo samen op uittrekken, daarginder....’

‘Alsjeblieft niet!’ brak Ardengo af, ‘speel toch niet den verleider! Ik heb het hier goed....’

Tani zuchtte op zijn beurt. Hij constateerde voor zichzelf, dat hij blijkbaar niet de kracht had, dit weerbarstig hart te bereiken. Hij wist nog niet, dat in den strijd om een hart niet de woorden tellen, maar het wezen zelf.

Zoolang de terugweg duurde, praatten zij over onverschillige dingen. Tani zei, dat hij den volgenden morgen vroeg vertrok; zijn gezin wachtte hem; maar binnenkort moest hij opnieuw in Napels wezen; hij zou hem dan dadelijk komen opzoeken.

Bij het scheiden verwonderde hij zich over de warmte van Ardengo's handdruk.

En toen met een hel wakker hoofd Ardengo in bed lag en in zijn brandende opgewondenheid niet laten kon, al maar gesprekken uit te spinnen met Tani, dacht hij plotseling: welk verhaal had hij toch ooit gehoord of gelezen, over een man, die den nacht door vocht met een engel?

Den volgenden avond, toen hij met een bitteren spotlach

zichzelf daar in zijn smoking, de gouden breloques van papa bengelend uit zijn vestzakje, ijdel en hautain de dicht bezette terraswijdte zag oversteken, de karikatuur van een kunstenaar, - kwam de jongste kellner hem achterop geloopen met een briefje, dat dien morgen de post voor hem gebracht had. Het was een nog vóór zijn vertrek in der haast gekrabbeld kattebelletje van Tani: 'Ik vergat je iets te zeggen, gisteravond bij het weerzien. Er is camorra rond je heen. Niet straffeloos neemt een vreemdeling de plaats in van een Napolitaan. Wees op je hoede. Zoo spoedig ik kan, keer ik terug....'

Ardengo begon te lachen. - Goeie Tani! Hij herinnerde zich het rare Fransch van zijn: 'Ne regardez pas cette femme!' Toch had hij dien keer gelijk gehad.... Ardengo begreep aanstonds, wie Tani bedoelde: - die twee jongemannen uit het volk, die wel aan een tafeltje schuin achter hem kwamen zitten, later op den avond, en dan met wie daar buiten het witte hek hingen te kijken, in hun onverstaanbaar dialect, opmerkingen wisselden, die soms op hem schenen te slaan.... Zij stonden er nu weer.... praatten met Gennarì....

Eenmaal oplettend gemaakt, merkte hij, dat ze het inderdaad op hem gemunt bleken te hebben. Gedurende een pauze zag hij een van hen bij Zi' Paolina, die zeer onrustig werd, toen zij Ardengo's blik opving. - Waren het de 'schreeuwleelijken', waarvan, bij hun eerste gesprek, de oude vrouw had gewaagd? Natuurlijk stak zijn succes hun de oogen uit...

Iederen avond werd het complot duidelijker. De twee werden uitdagend; zij konkelden met de neven, met de dochter, werkten - Ardengo raadde het - met vage dreigementen.

Genariello, verknocht aan Ardengo om zijn ongehoorde winsten, wist niet, hoe zich te houden. Zi' Teresa spiedde uit met felle, maar niet onbevreesde oogen. Was zij bang voor haar restaurant, goeddeels van hout opgetrokken?

Op een avond deed Gennariello weten, dat hij ziek was, en zond een plaatsvervanger, die zoo slecht accompagneerde, dat Ardengo zijn beste effecten miste. Dan lachten de twee aan het tafeltje achter hem. Zi 'Paolina keek op een manier, dat Ardengo voelde: zij bezweek. Het griefde hem. Voor haar

noch voor Gennarì had hij ooit eenige genegenheid gevoeld, maar deze lafheid ervoer hij als een soort verraad.

Toch verzette zich zijn trots, toe te geven. Den avond daarop bracht hij zelf een begeleider mee, hem door den muziekhandel verstrekt, en hij zong zoo meeslepend, dat zijn belagers tot tweemaal toe door het publiek tot zwijgen werden genoopt. Hun houding werd daarop des te verontrustender, en Ardengo, hoewel hij niet zonder persoonlijken moed was, nam dien avond een rijtuig, om naar zijn logement te komen.

De ongure intrige stuitte hem tegen de borst. Vooral Zi' Paolina, - Zi' Paolina, die vaak zoo sentimenteel met hem had gedaan - nam hij het kwalijk; meer dan dien armen duivel van een Gennarì, bang voor zijn hachje.

- Sicilië! dacht hij met heimwee, - Sicilië! Het Siciliaansche karakter was zooveel betrouwbaarder en onbuigzamer. Hij verlangde naar den Spaanschen trots van zijn Palermo.

Het was een intuitief verlangen, dat maar al te veel bitters tegenover zich vond, als hij even nuchter nadacht en zich dien terugkeer in zijn geboortestad realiseerde. Al de rijke vrienden en kennissen, die hij er gehad had, tante Renza en haar man, de notaris, Mademoiselle, en de pijnlijke ontmoetingen met die allen! En toch verlangde hij.

Hij dacht ook vaak aan Edina, en aan zijn halfzusjes en broertje, die nu al zeventien, zestien en veertien jaar moesten zijn. Hij was benieuwd naar ze, die andere kinderen van papa! Het weerzien van zijn stiefmoeder schrikte hem minder af dan het weerzien van tante Renza.

Wat hij eigenlijk in Palermo zou moeten gaan doen, was hem volkomen duister. Zingen zeker niet! Dus toch het verfoeide lesgeven.... aan vreemdelingen natuurlijk.... Als het lukte! Welke Duitschers zouden, precies terwijl ze Sicilië bereisden, les willen hebben in het Italiaansch? Doch het was nu een goede tijd van het jaar; geen van zijn vrienden noch tante Renza zou in Palermo zijn. Hij had er het geld voor liggen. En hij ging! Hij zou dan wel zien, hoe alles liep!

Onverwachts zei hij het Zi' Paolina - dien avond trad hij nog op, en dan niet meer. Toen zijn besluit was gevallen,

bleek het haar geducht te spijten, en zij barstte los in een stroom van verwenschingen tegen het canaille-pak, dat haar den fijnsten zanger, dien zij ooit had, de deur uit dreef. Toch trachtte zij niet, hem tot blijven over te halen. Zij had nog een paar melancholieke blikken en reikte hem, zuchtend, een brief over, evenals die van Tani aan het restaurant bezorgd.

Ardengo ontstelde hevig bij het zien van het handschrift... Hoe wist Mademoiselle dit adres van hem? Een watreling van al de oude gevoelens: minachting, haat, achterdocht, jaloerschheid, bestormde zijn hart. De brieven, die hem, in de eerste jaren, van haar waren toegekomen, had hij steeds ongeopend teruggezonden; tot zij was opgehouden te schrijven.

Met een wreeden scheur opende hij de enveloppe. De lust tot zijn reis naar Palermo was hem eensklaps totaal vergaan. Hij ging lezen, van zins om, gewapend met het scherpste wantrouwen, te loeren achter ieder woord.... Maar de brief, naarmate hij verder las, verwonderde hem onnoemlijk om zijn kalmen, helderen toon.

'Beste Ardengo,' schreef Mademoiselle, 'van professore Tani hoor ik, dat je in Napels verblijft. Ik ben er blij om, want nu hebben we een kans, je spoedig in Palermo te zien. De professore schrijft mij, dat je geen behoefte zoudt hebben aan reisgeld; anders zou ik het je gaarne zenden.'

Ardengo fronste de wenkbrauwen. Hij nam het Tani kwalijk, geschreven te hebben. Wat had hij zich te bemoeien met zijn zaken? Maar dan verhelderde zijn blik.

'Morgen komt Edina bij me; we zien elkaar veel; in tijden had ze niet van je gehoord. Ik weet zeker, dat ze gelukkig zou zijn, je terug te zien. Ik vind haar mooier geworden, nu ze wat ouder is, en ze heeft zoo iets liefs en moederlijks tegenover haar zusjes en haar broertje. Die kinderen houden dol van haar. Ze hebben ook alles aan haar te danken. Je stiefmoeder, de arme vrouw, schijnt er weinig goed aan toe.

Je hebt zeker gehoord, dat Clementina verleden jaar getrouwd is met Ruggero Amari, je kent hem nog wel. De baronessa Serpieri is jonger dan ooit, maar ik, och arme, ben in deze zes jaar een echte oude begijn geworden.'

Die 'oude begijn' was het eenige, dat Ardengo niet beviel.

Hij hield niet van grapjes, en zeker niet van Zwitsersche.

'Ik ben ook al eenenvijftig,' vervolgde het briefje, ''t zal mooi zijn, als je 'Mademoiselle' nog herkent! Kom maar eens gauw kijken, al was het alleen maar om goed te maken, dat je voor je vertrek, jaren geleden, in 't geheel geen afscheid bent komen nemen. Dat heeft me toen wel verdriet gedaan, zooals het mij verdriet deed indertijd, mijn briefjes ongeopend terug te ontvangen. Dat had ik toch niet aan je verdiend!

Een hartelijke handdruk van

Mademoiselle.

Op de achterzijde was er nog een post-scriptum. Ardengo verschoot, toen hij het las.

'Ik schrijf dezen op het graf van je grootvader. Hij hield zooveel van je. Daarom heb ik mijn bloc-note meegenomen. Ik ga er iedere veertien dagen een middag heen, om de bloemen te verzorgen. Het is hier zoo vredig en mooi.'

Ardengo bestaarde Mademoiselle's rustige, aandachtige schrift. Wat was zij echt Zwitsersch nog altijd, poëtisch en meisjesachtig! Meisjesachtig.... hij schrok van het woord. Had hij zich vergist, al die jaren door?

En de lieve leeuwerik dan? En de dappere lieveling? Als het vergeelde, op de vouwen doorgesleten briefje van grootpapa niet nòg in zijn portefeuille stak, zou hij het houden voor een kwaden droom. Wàt was er geweest tusschen grootpapa en Mademoiselle? Dit briefje ademde, ja, het had metterdaad de zuivere ademhaling, van een gerust geweten.

Hij had op eenmaal een heftige begeerte, te praten met deze vrouw, het verleden te doorvorschen met al wat er maar intelligent en zelfs geslepen was in zijn geest, te doorgronden dit geheim, dat zijn leven had verdorven, en eindelijk de waarheid te weten!

Zijn verlangen naar Palermo werd plotseling zoo acuut, en zoo hartstochtelijk, dat hij zijn belofte van dien avond nog te zingen niet eens hield. Hij pakte zijn valiezen en met denzelfden nachttrein van elven, waarmee eens, toen hij negentien jaar was, grootvader vertrok, vertrok ook hij.

En hij dacht weer, hoe grootvader aan het open venster had gestaan en het gevaarlijke woord had gesproken, het toch zoo simpele woord 'amuseer je', dat misschien enkel

aan zijn eigen lichtzinnigen aard zoozeer lichtzinnig was voorgekomen, en later aan zijn afgrondzieke jeugd dien soort van tragischen vrijbrief had meegegeven.

En de begeerte drong hem, drong hem uit het hart omhoog, dat hij eindelijk weten zou, hoe grootvader dat toen bedoeld had, hoe grootvader gewéést was, hoe de waarheid was, - hoe het leven was.

C. en M. SCHARTEN-ANTINK

(*Slot volgt*)

Schemerwijze

Door de late najaarsmiddagschemer
die tot waas van nevel zich verdicht,
schuift vanuit een wolkbeslagen hemel
weifelend en schuw het bleeke licht
in mijn kamer binnen, waar de dingen
staan gelijk verstorven, vaal ontkleurd,
maar de stilte, dromenzwaar doorgeurd,
overvuld is van veel teedre erinneringen.

Nimmer in het klare daglichtschijnen,
nimmer 's avonds, als der lampen brand
tussen toegeschovene gordijnen
gele glanzen wekt van wand tot wand,
nimmer heb ik zó bewust geweten
niet te stillen pijn van eenzaamheid,
altijd in mij schrijnende, altijd
in dagdruk bestaan verdrongen, ònvergeten.

Zie, mijn vingers spelen klankeloze
vreemde teedre melodieën - Zie,
't lage westen dempt zons laatste broze
licht tot klankeloze melodie.
d' Avond komt. De herfst komt. Aan de hemel
uit diep wolkenwak straalt koel en ver,
sidderend verstild, nachts eerste ster
door de vreemde teedre najaarsmiddagschemer....

GARMT STUIVELING

Herfst

Wanneer de wind zoeft door de bruine wand
Van de nog zomersch dichtgesloten haag,
Hoor ik gekraak en ritselend geklaag
En dorre blaadren vallen langs den kant.

D'oranje kruin in de verlaten laan
Omtint den boom als afgedragen tooi,
Naar binnen dringt het sap, het vlammend mooi,
Verstroomend in de kleur, is stil vergaan.

Zoo keert ook voor het hart seizoen en tijd:
De oevers groenden glanzend in de baan
Van de rivier. Een spiegeling, een waan,
Blijkt op den tocht het beeld, dat ons ontglijdt;
Maar binnen klankt de kleur. Zoo, in dien kring,
Verschijnt mij d'eeuw'ge gloed, die ik bezing.

H. MOULIJN-HAITSMA MULIER

Ik schrijf mijn verzen als een vorst te velde

Ik schrijf mijn verzen als een vorst te velde,
Verborgen in de schaduw van zijn tent
Terwijl daarbuiten alles rijdt en rent
En schelle stemmen wapenfeiten melden.

Hij hoort het wel, hij is eraan gewend
En aanstonds is hij zelf weer een der helden,
En zijn de verzen echo's van de velden,
En zijn de velden verten onverkend.

En ook wanneer hem laat het veldbed wacht,
En open bleef het tentdoek voor den nacht,
Waar zich een overvloed van sterren stelde,

Wou hij wel dichten tot den dageraad
Maar slaap alreeds beschaduwt zijn gelaat -
Ik schrijf mijn verzen als een vorst te velde.

J.J. VAN GEUNS

Afscheid

Ik was hem gistren nog voorbij gekomen.
Hij was onvriendelijk en ik was strak.
Nu is hij uit dit alles weggenomen;
Een haastig sterven, want zijn hart was zwak.

Morgen zal ik in 't donker diep verdwijnen.
Wie zal dan d'ander zijn en wat was ik?
Waren wij niet elkaar en ons verschijnen,
Was 't niet verwarring voor één oogenblik?

Uit onze tranen kiemen andre smarten,
Uit onze vreugden bloeit een nieuwe lach;
En onze harten worden andre harten,
Die zullen kloppen weer een korten dag.

J.B. BESANÇON

De dienende plaats der kunst[1)]

Het is een volkomen begrijpelijk verschijnsel dat in de kunstenaarswereld in tijden van buitengewoon moeilijke economische omstandigheden, allerlei pogingen in 't werk worden gesteld om den nood te verlichten, zoo mogelijk te verhelpen; en volkomen natuurlijk ook dat, daar het bestaan van den kunstenaar in alle opzichten zijn arbeid is, in de ontzettend drukkende toestanden die wij beleven op alle manieren gezocht en gewerkt wordt om de producten van dien arbeid in het leven te plaatsen, te verkoopen; dat overal naar opdrachten wordt uitgekeken en de kooper, in elken vorm, hartgrondig daarover wordt aangesproken. Ook dat de kunstenaar zijn verhouding tot den kooper, tot het publiek gaat herzien. Ik stel er prijs op aan mijn beschouwingen te doen voorafgaan dat ik zeker het nut en de gemotiveerdheid van dit deel onzer activiteit niet geringschat, en zeker niet gemakkelijk wensch heen te loopen over de concrete en dringende stoffelijke moeiten die zoo vele kunstenaars soms zelfs het werken onmogelijk maken. Helaas; ik weet te goed hoe erg de toestand hier en daar is. En evenmin ontken ik de beteekenis der materieele condities voor de kunst in 't algemeen, noch derhalve de noodzakelijkheid van opdracht en verkoop voor den goeden gang van zaken, ook in niet-stoffelijk opzicht.

Als ik echter de bezinning op het wezen van des kunstenaars werk als een primaire behoefte, noodzakelijk blijf voelen, dan is dat niet om de belangrijkheid van de concrete practijk en haar leed te verkleinen, doch integendeel omdat de vraag, of mogelijk de eisch, waarmee wij ons tot de maatschappelijke omgeving wenden, zijn eigenlijke kracht altijd zal moeten

1) Rede, gehouden in den Kring Den Haag-Rotterdam der Nederl. Vereeniging voor ambachts- en nijverheidskunst.

ontleenen aan onze eigen overtuigde waardeering van ons werk, onze zekerheid ons werk nu, en zóó te moeten doen. Want het is goed en gelukkig wanneer hièr een liefhebber van edelmetaal een drijver kan steunen, dat dáár een gefortuneerd man een armen wever te hulp komt door hem een wanddoek te laten maken, - doch wanneer wij niet slechts op gevallen willen staren, maar wenschen een breede basis waarop opdrachtgever en kunstenaar, de maatschappelijke behoefte eenerzijds en ons werk aan den anderen kant de twee krachten zijn die een algemeene verbetering samen zullen scheppen, - dan kùnnen wij dat alleen terecht en met effectbereikende kracht nastreven, wanneer onze eigen overtuiging aangaande wat wij doen en willen en moeten geven vastheid heeft. En er is wel een en ander dat aan die vastheid rukt en wringt in dezen tijd; in een tijd van zooveel theoretische en zooveel practische on-samenhangendheid, bij soms zoo weinig concrete mogelijkheden en zooveel ontkenningen! Bij zoovéél dat tot compromissen verleidt en dwingt, dat toestanden en geest verwart.

Dit nu is in de laatste tijden wellicht helderder dan ooit te voren in het besef der kunstenaars ingedrongen, dat hun wel en wee, dat het uiterlijk lot van de kunstenaarswereld, maar ook het innerlijk proces dat daarin tot uitdrukking komt, géén geval op zich zelf is, - geenszins een afgezonderd persoonlijk gebeuren, en zelfs niet een groeps-ondervinding buiten verband met de groote bewegingen in de menschheid, in een volk en zijn samenleving. Zoo goed als ieder is ook de kunstenaar, (en hij moet 't wel in het bizonder zijn) vervuld en aangegrepen door de groote veranderingen die in onze dagen het leven toont, de groote verschuivingen, de explosies, de zich verscherpende tegenstellingen van krachten en massa's. Er is wel niemand meer die niet zou inzien dat wij op weg zijn naar een andere orde, naar nieuwe verhoudingen. Wij beleven een geweldig veranderings-proces, en wij zijn er midden in, wij maken en leven het zelf, - al bewegen wij persoonlijk misschien op een kleine kabbeling aan den rand. Maar dat hij méébeweegt ervaart ieder; dat zijn leven, zijn werk zich niet afzijdig kàn houden noch zich voor de invloeden

kan vrijwaren, voelt ieder. En velen aan den lijve! En nu is het toch treffend dat ieder (zij er een uitzondering, dan is ze wel zeer zeldzaam) den tijd daarom, (ik zou haast zeggen met een zekere trots) belangwekkend vindt. Velen mogen kritiek hebben, er zijn er ook die bij voorkeur spreken van een gróóten tijd; sommigen hebben een blij vertrouwen, anderen zijn bezorgd en bang.... maar er is toch in àllen iets dat als 't ware een instemming is met wat in 't groot gebeurt, en een ontzag voor dit machtige gebeuren; een bijval, een trillen, een toezien en verwachten met spanning; en die spanning is iets van vreugde. Ook zij die door de omstandigheden persoonlijk in groote moeite komen, hebben toch die oogenblikken. Zelfs bij groote onzekerheid van zijn toekomst (welke toekomst is niet onzeker?) juicht in de mensch iets de verandering toe, en zeker wanneer zij zich in groote afmetingen, in wereldbewegen voltrekt. In stiller tijden, op rustige plaatsen hebben talloozen naar de geschiedboeken gegrepen: om de groote tafereelen van het leven voor den geest te zien, opkomst en ondergang van volken en tijdperken, de veroveringen van de idee op het weerstrevende, gevormde bestaan van geslachten. Afgezien van de bepaald wetenschappelijke historische studie, heeft thans de geschiedenis niet die bekoring voor de meerderheid. Het is geen tijd nu voor den historischen roman; - daarentegen is het gevoel nu overheerschend dat onze tijd historie maakt. Hij eischt daarvoor alle krachten op. De oogenblikkelijke spanning, de rondom en overal zich voortstuwende verandering houdt alle geesten bezig.

Intuïtief weet de mensch dat alles, àlles veranderen moet. Al moge hij persoonlijk in zekere omstandigheden, om nabije redenen verandering niet wenschen, hij vreest intuïtief wat niet genoeg verandert! Want beweging is onvermijdelijk verandering, en leven en beweging zijn één. Het verlangen naar beweging is alles overheerschend. Beweging is het symptoom van leven voor onze eerste waarneming. Beweging is het onderwerp van onderzoek der verst ontwikkelde wetenschap. Belangrijk vinden wij wat was en is; maar rusteloos vragen we wat wordt en worden zal. En al gaat daarbij het verworvene onder smarten te niet, er is altijd een gevoel van bevrij-

ding, ook zelfs daarin. Want - en dit is de kern van het vreugdegevoel, het toejuichende, het beamende in ons: elke beweging is een overwinning, een bevrijding. Leven is nooit iets anders. Leven is een wil die weerstand vindt; de weerstand, indien hij kòn, zou stilstand brengen. Beweging is overwonnen weerstand. Geen stap doen we, geen blik richten we of wij hebben er krachten van weerstand in overwonnen. Geen zaad ontkiemt, geen cel ontwikkelt zich of het is door verplaatsen van weerstand. Een innerlijke wensch, een wil, een bedoeling, een eisch rijst op - en zou het doel zonder weerstand waarheid willen maken. In die ondenkbare voorstelling zou wat wij leven noemen overbodig, te-niet zijn. De wil laat niet af; de weerstanden rondom moeten veranderen van positie, van macht; zij worden bewogen: de zichtbare wereld vervormt zich; - het leven, de levens-wil, heeft voor dat oogenblik, voor deze bedoeling, voor deze omstandigheden zijn vrijheid veroverd.

Wie zou dit beter kunnen begrijpen dan de kunstenaar, die er als 't ware op uitgezonden is om dit in zijn werk voor ons aanschouwelijk, overtuigend wáár te maken, wáár met de dringende kracht van het symbolische; die bestaat van en om dezen drang: zijn min of meer bewuste verlangen, zijn visie, zijn eisch, zijn innerlijk gegeven vrij te maken, de materie te verzetten, te buigen, te bewegen tot hij kan zeggen: ‘Nu is 't er’....

Voelt ge wel, dat in dezen zin alle ‘werken’, alle bewegen, dwingen van de materie tot vorm iets symbolieks heeft? en dat waar het geslaagd is wij hierom dat verheugende voelen, omdat daar geleefd, omdat daar weerstand overwonnen is, omdat daar de geest op prachtige wijze is vrij gemaakt? Vorm is symbool.

Want wij kunnen niet leven zonder deze twee polen: de schijn van het blijvende - en de wensch om er van bevrijd te worden. Wij weten wel dat wij geen fractie van een seconde dezelfde zijn en dat niets stilstaat; - maar wij kunnen niet leven in de bewustheid daarvan van minuut tot minuut. Wij moeten leven alsof wij niet sterven zouden; wij moeten plannen maken voor onafzienbaren tijd; wij moeten rekenen

op den volgenden dag en op ons zelf. Wij richten een wereld van orde en vastheid en regelmaat rondom ons op, tot in kleine onderdeelen. Wij plaatsen de dingen met zorg en rust, alsof niet alles, alles maar verschijnsel was, broos, wemelend, niet één seconde 't zelfde, drijvend in een onpeilbaar raadsel, drijvend op afgronden en stormen. Want de cosmische krachten staan niet stil voor ons wel ingedeeld en geordend leventje! En ook zij zijn het vergankelijke. Waar is einde? Waar is rust? De kinderlijke denkt zich den hemel als de rust eener blauwe zaal en daarin zijn de vleugels het symbool van de voorgoed overwonnen zwaartekracht, de eindelijke bevrijding.

Alles móet veranderen. Denkt u het spookbeeld van het onbeweeglijke, het onveranderlijke; denkt u dat dit oogenblik blijven zou, elk oog starend in zijn gekozen richting, elke hand versteven in het laatste gebaar! De ziel gruwt. Maar tegelijkertijd weten we dat de eeuwige verandering ons àlles kan ontnemen, en vandaar onze behoefte aan vastheid; te leunen tegen graniet.... Het blijft de granieten sphinx....

Wat wij het ‘burgelijke’ noemen (de kunstenaar haat het, schoon het hem, zoo min als een van ons allen vreemd is) - is angst. Het wil geborgen zijn in zijn vorm, in zijn regelmaat, in het vertrouwelijke. Intuïtief wetend dat vorm symbool is, dat de vormen de krachten zijn, wijst het ingrijpende verandering daarin af, tot zelfbehoud.

Wat wij de mode noemen is symptoom van de onverwoestbare behoefte aan beweging, verandering, maar zonder offer, zonder roekelooze overgave, zonder dat alles wordt ingezet: de mensch neemt het bekoorlijke der verandering, en coquetteert er mee.

Maar de wezenlijke beweging van de diepte uit drijft ons voort! en met alle verschrikking en vernietiging daarin begrepen, weten wij van binnen dat die oerwet moet zijn. Wij moeten. De ziel weet iets! En de kunstenaar weet dat met de zekerheid van zijn roeping en intuïtie. Hij laat elken vorm als ontoereikend achter en leeft altijd naar zijn volgend werk.

Ieder werk van de kunstenaars voelt hij als een bevrijding, als een wegruiming van obtakels, opdat de wil van het leven

vorm kan nemen. In elken vorm ziet hij het symbool van die wet. Wij behoeven niet juist naar de primitieven te gaan om het symbolieke en het magische van de kunst te beseffen. Hun maskers hadden de wezenlijke macht tot aantrekking en afweer van gewenschte en gevreesde krachten. Wat is dat anders, dan dat het geheim, het wonder van vorm, van uit materie gekneeden vorm, een kracht, een activiteit is, een wezenlijk levend vermogen, een daad. Dat is ook in het eenvoudigste van ons werk zoo, al is het door ons bewustzijn anders van beteekenis, van draagkracht, van functie. Maar dat het in den vorm om zoo iets te doen is weten wij intuïtief. Wij kennen er de hoedanigheden van een levende kracht aan toe: noemen hem vlug of mat, dreigend of droomend. Wij weten dat een vorm die ons treft iets in ons op laat ons zeggen: magische wijze heeft aangeraakt, in beweging gebracht; wij reageeren er op als op een stoot; wij kunnen bij een nieuwen treffenden vorm als geestelijk wakker worden.

Het is niet vol te houden dat alléén de verstandelijk-practische functie in verband met het materiaal, den vorm maakt, er alle beteekenis aan geeft. Wij kunnen allen het uitnemende zitten in oude stoelen waardeeren; ja, interieur-kunstenaars zijn er die graag spreken van den tijd ‘toen men nog een stoel maken kon - om te zitten’.... Waarom wil echter niemand zich in verouderde vormen begraven? Omdat bovenal de vorm verwantschap met 't bewegende leven van nu moet bezitten; omdat het oude, hoe mooi en practisch en functioneel goed op zich zelf, het achtergeblevene, het tot stilstand gekomene is. Daarom is de kunstenaar altijd rusteloos. Hij weet het, al zou hij het alleen maar ervaren door zijn onbevredigdheid met eigen voltooid werk, dat het altijd om het nog niet bereikte, om het komende te doen is. In dat opzicht is er geen wezenlijk verschil tusschen de werker in de toegepaste kunst, den uitvinder en den z.g.n. ‘vrijen kunstenaar.’ Zij wachten niet op de vraag van de menigte, want die vraag, de beslissende vraag zou nooit komen. Zij staan tegenover de andere pool: dat verlangen om in rust en gevestigde orde en gewoonte, in bekende en vertrouwde vormen die den schijn van veiligheid geven, geborgen te zijn. Zij hebben, onverklaarbaar, wat de Duitschers ‘Witterung’ noemen: het

nieuwe zit in de lucht, zij hebben 't geademd, en kunnen niet meer rusten.

Het is dus begrijpelijk dat de kunstenaars in 't algemeen sterk moeten reageeren wanneer in de wereld groote fundamenteele veranderingen plaats grijpen. Er is iets in hen dat daarin de wereldwet en den grond van hun eigen innerlijke werkzaamheid, hun zending, herkent. En dat de kunstenaar meer of althans om te beginnen meer door 't algemeene verschijnsel, door de universeele verborgen beweegkracht wordt gedreven, dan door bepaalde denkbeelden, dogma's, stelsels, politieke of andere richtingen van ons gedifferentieerde bestaan: dat bewijst het feit, dat in zulke perioden van naderende of ingetreden groote bewogenheid zij allen het ‘vernieuwen’ willen, - terwijl zij overigens van geheel tegengestelde opvattingen kunnen zijn. Omstreeks 1900 stonden de belangrijkste krachten in onze kunstnijverheid alle met het gezicht naar het komende en getuigden van de ‘beweging’. In 't algemeen kan men zeggen dat allen zich keerden tegen het, vooral in het litteraire zoo verregaand uitgeleefde, pessimistische relativisme van de tweede helft der negentiende eeuw en geloofden aan een positieve oprichting, aan het herstel van de vormgeving. Het besef dat de grond sterker en sterker in beweging kwam, dat er stroom was, ontbeerde niemand. Maar wat een verschil overigens tusschen menschen als Berlage, Der Kinderen, Roland Holst, Toorop om maar enkelen te noemen dier ‘modernen’, die toch samen ‘de beweging’ maakten. Zij konden niet anders zijn dan allen bevrijders, en zelfbevrijders op eigen wijze. Maar de beroering van wereld en tijd bewoog en dreef allen. Zij waren de algemeene bewustheid der breedere maatschappelijke kringen vooruit. Vertegenwoordigers en belijders van de dienende kunsten vochten zij tegen de zware belemmering der publieke begrippen, stootten zich òp tegen een algemeene zwaartekracht in. Na een periode van ± 30 jaar zien wij dat de groote deining sterker en sterker is geworden, de opvattingen radicaler (ook in tegenstellingen). Nog duidelijker staan wij temidden van groote veranderingen, van het heele leven. En nog méér vechten de modernen voor de vernieuwing, op

allerlei wijze. In iederen kunstenaar moet iets van den baanbreker zitten. Hoe hij zich ook scharen moge onder een maatschappelijke of geestelijke discipline, hij blijft de symbolist van het eeuwig zich bevrijdende leven. Voelt de kunstenaar dit niet meer dan heeft hij geen vormdrift meer, is uitgeschakeld.

Het gevoel, de intuïtie der vrijheid is de kunstenaar ingeboren. Hij heeft haar in de vorige eeuwen genomen en in een mate die om zoo te zeggen zich zelf heeft gestraft. Want wie het vrij-zijn verkeerd begrijpt vereenzaamt zich; en vereenzaming in het leven is afsterving. De eenzame kunstenaar is eigenlijk een contradictio in se, evenals de pessimistische kunstenaar. De kunstenaar kan als mensch niet anders leven dan in menschelijke gemeenschap, als kunstenaar niet anders dan in geestelijke gemeenschap; - als mensch niet anders dan in actieve practische levensaanvaarding, als kunstenaar niet anders dan in geestelijke levensaanvaarding. Kàn niet anders. Dat de kunstenaar werkt, spreekt, uitbeeldt - veronderstelt reeds het luisterend oor en het toeschouwend oog, de gemeenschap. Dat hij zelfs in de diepste verslagenheid naar werken, bouwen, naar de schoonheid verlangt, zijn afkeer, zijn woede, wanhoop, ja zijn pessimisme zèlf vorm geeft is een erkennen, een aanvaarden van een positieve waarde van den vorm, dat is van het leven, midden in de misère. Is optimisme.

Algeheele, grenzelooze vrijheid is een absurditeit. Alleen de wil, de levenskern, de bron is vrij; is zelve het beginsel, de idee der vrijheid, het gewichtloos bestaan.

In de wereld der verschijnselen, in de saamhoorigheid van alle levende stof en alle geestelijk bewegen, in de eenheid van het ééne zich in vorm uitdrukkende wezen is niets ongebonden, is alles betrekkelijk en afhankelijk. En wil niets ongebonden zijn. En het is alweer de kunstenaar die dit sterk moet voelen. Het woord l'art pour l'art heeft, geloof ik, al te veel misverstand gevonden. Het is er mee als met de deugd. De klassieke virtus, de kracht, zoowel als de christelijke deugd, het goede, moeten zijn om zich zelf, dat is de basis. Maar de deugd is ook werkdadigheid: de goede werken

dienen de menschheid. Dat is het tweezijdig wezen van alles wat als idee en daad begrepen kan worden. De geestelijke, vrij in het aanvaarden van zijn roeping, waar hij put uit zijn Bron, wil dienen naar de zijde der menschen, in hun gemeenschap. De kunstenaar, per se bevrijder en zelf-bevrijder, wil dienen.

Wij bevinden ons in dit opzicht in een kentering. Het vraagstuk heeft alle aandacht.... Wij weten dat de kunst lange tijden behalve de geestelijke kracht, de idee, ook de wereldsche machten heeft gediend. En de kunstenaars hebben zich in hun afhankelijkheid dikwijls wèl gevoeld. Wij kennen bijv. de onderdanige houding jegens den maecenas. Willen wij die? neen - maar de machtige maecenas in den ouden zin bestaat niet meer. En wij vatten de bescherming of bevordering van de kunst door overheden anders op. Wij voelen dat wij iets moeten eischen, in naam van wat in de klassieken de virtus formae genoemd is.

Heeft de zelfstandigheid van den individueelen kunstenaar ons eerst wèggevoerd uit een sfeer van geestelijke eenheid waarin macht en schoonheid, priester, leek en kunstenaar en allen thuis waren, diezelfde te groot geworden zelfstandigheid is het die den weg terug zocht. Wij zien de kunstenaars van dezen tijd op alle manieren naar het verband zoeken en grijpen, waarin zij zich vruchtbaar kunnen voelen, een mensch onder menschen; deelhebber aan het groote samen-zijn op de aarde, werkend met allen die werken. En nu is de maatschappelijke nood er bovendien, die daartoe sterker nog drijft en allen uit de rustige hoeken jaagt. En de brandende maatschappelijke vragen en de religieuse opleving. En nu ziet ge met den dag duidelijker dat de kunstenaar dienen wil - en dat daarin een herstel is - en een gevaar.... Er zijn voorbeelden in de kunstgeschiedenis om aan te toonen dat de kunst waar zij zich willig bond aan regelen en voorschriften ten behoeve van een gemeenschapsdoel, een gemeen ideaal, niet anders kón dan, waar de band te knellend werd, zich weer de vrijheid van het wordende, het bewegende, het veranderende te veroveren. Waar in het maatschappelijk verband een staatkundige idee dwang oplegde, wentelde zij dien dwang

af; in de religieuse kunst bestaat altijd de strijd tegen een te verstarrende traditie en wordt binnen de grens der liturgische voorschriften vrijheid verlangd en veroverd.

Dit moet ons tot nadenken brengen over een vraagstuk van onze dagen:

De band tusschen de machtige, het heele leven omvattende industrie en de kunst. Het is nog niet lang geleden dat de industrie en de kunst in vele opzichten strijdend tegenover elkaar stonden. Wie de historie der tentoonstellingsregelen kent die door de Nederlandsche Vereeniging voor Ambachtsen Nijverheidskunst zijn ingesteld weet hoe de kunstenaar zijn zelfstandigheid en daarmee de voorwaarde voor een onmisbare vrijheid heeft moeten veroveren. Nu staan wij aan den anderen kant van het proces. De zelfstandige kunstenaar zoekt (uit vele oorzaken) de industrie. Gedreven o.a. door een tweevoudig motief: de niet te weerhouden groei der economische en technische toestanden - (hij wordt gedwongen,) - maar ook: nergens kan hij in zoo ruimen en klaarblijkelijken zin de velen dienen.

De kunstenaar wendt zich hierin af van de levenshouding die den kunstenaar van de tweede helft der negentiende eeuw kenmerkt, den onmaatschappelijke, den bohême. Dat kan grootendeels juist zijn. Maar nu doet zich het verschijnsel voor dat de industrie, de motiveering, de gedachtengang der kunstenaars overgenomen hebbende, tot leering van jonge talenten van heden, niet uitgepraat raakt over de onbruikbaarheid van dien bandeloozen zwerveling die (zoo heet het dan) zich te goed voor alles acht. De ‘fluweelen jas’ is dan het tot een gemeenplaats wordend symbool dier onbruikbaarheid, met den slappen hoed! En menig kunstenaar, in den nieuwen ijver om de dienende plaats der kunstenaars vooral zonder voorbehoud te aanvaarden, stemt haastig in; en aldus openbaart zich een werkelijk treffende eenstemmigheid! Dit nu is alles goed en wel, - en wij zouden ook wel stilzwijgend een zekere onrechtvaardigheid jegens een generatie die ons voortbracht willen voorbijgaan wanneer de industrie zelf een manifestatie was van de ware dienstbaarheid aan de gemeenschap. Maar hoe zou zij dat kunnen zijn

in een wereld waar het werken ten behoeve van eigen winsten en bestaansvoorwaarden een conditio sine qua non is? Zij kan niet anders, nu, in deze wereld. Maar daarom kan zij óók niet anders dan den kunstenaar willen vormen naar den eisch van dat afgezonderd belang! Hier schuilt dus wel degelijk óók een gevaar, en daarom moet ik het voor de fluweelen jas opnemen, en moet ik zeggen: dat deze waardeering van de z.g.n. onmaatschappelijken der voorbije periode mij volkomen onjuist, onvolledig, en daarom onrechtvaardig voorkomt. Al of niet met uiterlijke kenmerken, - zij hebben een strijd gevoerd tegen de conventie, voor de vrijheid die zij opeischten voor hun ideaal van schoonheid. En zij hebben er even hard voor gehongerd als gezongen! En het was dezelfde vrijheid die, (zij 't in andere maatschappelijke of religieuze leer, positie en opvattingen) ook nú geeischt wordt voor het leven, voor zijn ontwikkeling tegen burgelijke verstarring en weerstrevende dogma's in. Die strijd zal altijd gevoerd worden en de kunstenaar zal er altijd bij zijn. En wat wij zijn (óók in onze opvattingen van dienende kunst, die toch hoop ik altijd de vrijheid zullen houden van vóór het levende leven te zijn), hebben wij voor een niet gering deel te danken aan het hooghartig, dikwijls heldhaftig en tragisch verzet der ‘fluweelen jassen’, die zich niet aan doodende conventies en geijkte maatstaven wilden onderwerpen - waarin ook wij zooveel als waardeloos en erger zullen moeten blijven afwijzen! Zeker - er was alle reden tot spot wanneer we zagen hoe kleine talenten belachelijke allures aannamen alsof een lief vers of een gevoelige schilderij van zelf den maker tot bovenmaatschappelijke hoogte verhieven - maar het is niet minder belachelijk nu te doen alsof een dergelijk klein talent, omdat het in de ‘toegepastheden’ en in maatschappelijke meegaandheid werkt, per se verder is dan, verheven is boven de eenzamen die als een Verlaine berooid, verloren, als een blad op den wind, - maar in zelf-overgave aan de schoonheid ondergingen, ‘blessés d'amour!’....

Den kunstenaars werd onlangs[1] aangeraden niet te veel minachting te hebben voor wat zij rekenen buiten (en wel

1) Op een lezing-avond van den kring den Haag-Rotterdam der Vereeniging voor Ambachts- en Nijverheidskunst.

beneden) hun aesthetischen maatstaf; en als voorbeeld werd gekozen de behoefte van de armen, onder zwaren druk levenden, om een ongestild verlangen naar wat weelde te bevredigen, al was 't maar in een goud randje aan kopje of kan, - een versiering allicht door den aestheet smaakloos geoordeeld. Maar een behoefte die gekend en meegevoeld moest worden. Inderdaad. Er is geen reden tot minachten; en wij kunnen de menschen nooit genoeg kennen. Laat ons nader komen tot die binnenwereld die bij den eenvoudige ook altijd veel meer de moeite waard zal blijken dan oppervlakkig het geval schijnt. En laat ons het leven van de lijdenden verstaan; ook de schijnbaar kleinigheden zijn leven, en vol diepte en beteekenis. En niet beneden onze menschelijkheid. Maar wij moeten toch wel duidelijk zijn in wat wij bedoelen. Dat gouden randje, we bedoelen n.l. het van minder goeden smaak of bedorven smaak of gemis aan kleurgevoel enz. getuigend randje - is niet een speciaal ornament der serviezen van de armen en misdeelden; het smakelooze gouden randje der heelemaal-niet misdeelden is nog veel erger! En wanneer dan ook op dezen raad, niet te veel te minachten, een andere volgde n.l.: ‘naar de warenhuizen te gaan en daar te leeren’ - dan kan ik niet nalaten te bedenken dat de armen en misdeelden, de verdrukten wier leven wij te weinig kennen - dat niet zij de koopers zijn in die warenhuizen, - maar wel een altijd nog tamelijk koopkrachtige burgerij die allerlei voorrechten in het leven geniet en een H.B.S. heeft bezocht en wèl (zij 't dan ook niet altijd mooi) gekleed gaat! En zie nu de behoeften dier menigte. Ze zijn uitgedrukt in dat wat de warenhuizen en bazaars in overstelpende mate bieden. Juist allemaal van die begrijpelijke behoeften en kleine en niet erg gezonde wenschen, heel veel van het ‘gouden randje’ Waarom wij niemand minachten zullen - maar waarvan we toch wel moeten vragen: moet de kunstenaar dat bevredigen? Zij 't dan ook in wat beter vorm, in een klein beetje beter kleur, juist zóóveel beter, en niet méér, dat niet de brave burger 't net niet meer hebben wil? Is de ‘dienende kunst’ gezonden om aan alle wenschen een eindje te gemoet te komen? Of zal zij staan aan de zijde der krachten die de menschen sterker maken? Wat toch gebeuren kan zonder minachting...

Ziehier dan het punt waar een gevaar begint. Want de industrie moet inderdaad elk wat wils geven, (ook het 'nieuwe' - zoolang en zooals het in de mode is). Niet omdat de industrieel (als man van ontwikkeling en smaak en gezond verstand) dat 'elk wat wils' op zich zelf zoo noodig vindt voor iederen verdwaalden kooper; maar omdat hij verkoopen moet. De verkooper-spreker op de Haagsche bijeenkomst waarop ik doelde zei het zeer onomwonden waar en duidelijk. Men moet verkoopen. En zonder nu in economische beschouwingen te vervallen, kunnen wij toch wel dit constateeren: dat zoolang de industrie niet anders kàn dan op verkoopen en op eigen-winst-maken uit zijn, de vraag naar het gehalte der verschillende behoeften voor háár slechts bij uitzondering primaire vraag kan zijn.

Hier bestaat een fundamenteel verschil met den kunstenaar. Want deze kan juist niet ànders dan allereerst vragen naar het gehalte van de behoefte.

Op dit punt, herhaal ik, begint het gevaar. Want hier (wil de kunstenaar zijn) moet vastgehouden worden aan een bizondere, aan een verdiepte opvatting van het dienende in de kunst. De practijk is er, om te bewijzen dat het gevaar niet denkbeeldig is. Het zijn niet zoo weinigen die reeds min en meer van den weg raakten. Want de nood komt, en het werk-verlangen en de beperkte mogelijkheden en de macht en de o zoo groote moeilijkheid om neen te zeggen En de, industrie trekt, en zal altijd de kunstenaars willen trekken naar het niveau toe dat juist iets beneden hem ligt. Op die uitzondering na, waarin de industrieel zelf het enthousiasme, den wil, den drang heeft óók naar iets anders te vragen dan het publiek rééds vraagt. In die gevallen (laat ons hopen dat zij zich vermeerderen, snel) waarin ook de industrieel vermoeden van het komende heeft, en den kunstenaar leert en helpt. In die uitzonderingsgevallen is de industrieel de machtigste vriend.

Dikwijls is een vergelijking gemaakt tusschen religie en kunst, en hoewel ieder tot de conclusie moet komen dat hier van twee verschillende dingen sprake is, heeft men altijd - laat ons zeggen - een nabijheid gevoeld. Er zijn teekenen

dat beiden stammen uit een gebied van waar den mensch een zending opgelegd wordt. En in de volvoering daarvan zal hij zich dienende voelen. Maar altijd in naam van. - Niet de vraag van buiten af bepaalt de kern van het leven en het werk, maar de overtuigdheid van binnen. En met al onze bereidheid een maatschappelijke taak te vervullen, met de erkenning van de noodzakelijkheid dat de zoogenaamde toegepaste kunst (of wilt ge het anders noemen?) zich deugdelijk rekenschap heeft te geven van allerlei practische eischen, van de groote beteekenis der functie, van de bestaanseischen van onzen tijd, van hygiene en allerlei economische factoren, - wij moeten blijven voelen dat de naam ‘dienende kunst’ en haar begrip een bizonder karakter heeft en houden moet. Laat ik het zóó mogen uitdrukken dat dit dienen allereerst slaat op het leven, dat in de groote veranderingen die het voltrekt, een evolutie volbrengt. Ons werk kan soms in de richting gaan van min of meer reeds algemeen gevoelde behoeften, het kàn zijn het vervullen van een bestaande vraag, maar dikwijls (neen zéker moet ik zeggen veel méér), zal het de àlgemééne vraag en de àlgemééne waardeering tegenover zich vinden. Of het ooit anders zal zijn - die kwestie behandelen wij op het oogenblik niet; - nù is het in ieder geval zoo. Het is een moeilijke tijd van compromissen, van aanvaarden van veel beperkingen, van pogingen die niet ten volle slagen kunnen, van hoop op vervullingen die nog ver liggen. Dit alles kan niet anders. Maar in dat alles moet de waarheid vastgehouden worden, dat het waarachtig deelnemen aan het evolutie-proces, aan de geestelijke en maatschappelijke vernieuwing, vervorming van het leven, voor den kunstenaar zeggen wil: een waarde te brengen die niet door de velen gevraagd wordt doch waarvoor hij een plaats veroveren moet. Berlage heeft in een voor enkele maanden gehouden lezing het dienende karakter van den kunstenaar temidden van de menschheid op zijn wijze verklaard. Was zijn Amsterdamsche beurs, uit dien dienenden geest voortgekomen, gevraagd? Een vervullen van aan de gemeenschap in 't algemeen bewuste behoefte? Integendeel. Het was een gehoond werk, maar héél weinig gewaardeerd en begrepen en een daad dwars-in tegen wat de gebruikende gemeenschap

in 't algemeen vragen kòn. Toch wist Berlage dat hij dàt, en zóó, brengen moest. Rietveld, dien toch niemand zal houden voor een verwaten minachter van menschelijke verlangens, heeft het zóó gezegd: ‘Elke schepping, of zij in den vorm van uitvinding, gebouw, schilderij, dans, of muziek verschijnt, verandert het inzicht, de eischen en de behoeften van den tijd, en komt in botsing met nog heerschende eischen en behoeften.’

Met deze woorden voert hij mij terug naar mijn uitgangspunt: De kunstenaar bij uitnemendheid voelt, weet dat alle leven, elke daad een beweging, een verandering, een bevrijding is. In zijn intuïtie die hem wijst wat worden moet, staat hij vrij, is hij noodzakelijk de symbolist van de vrijheid, de overwinnaar van den weerstand. Zóó als de geestelijke dient en dienende vecht, zóó en niet anders is de kunstenaar dienende. Door de botsing dient hij den mensch, ook den tegenstander dien hij verslaat. De schoonheid zal altijd verovering zijn. Dat is: een vechtende levens-aanvaarding. En dit mogen de kunstenaars bedenken: welk een roeping, welk een bizondere, zware, - de roeping van sterken, in dezen tijd van heerschende en misschien nog veel meer dreigende ontreddering en misère en vernietiging en verschrikking, waarin zooveel wanhoop tot vertwijfeling groeit of tot onverschilligheid néérslaat; waarin duizenden en duizenden hun zekerheid verliezen, als de grond onder hun voeten, - de voor ons allen standvastigen te zijn der geestelijke levensaanvaarding, de geloovers in het leven, in zijn waarde: die alleen kan worden uitgedrukt in het symbool van den zich eeuwig vernieuwenden vorm.

W.F. GOUWE

Een mislukte aanslag op Enkhuizen in 1568?

Onder dezen titel, doch zonder vraagteeken verscheen in dit Tijdschrift een artikel van kapitein ter zee Warnsinck, betoogende, dat de inval van Graaf Lodewijk van Nassau in het Noorden van ons land (April tot Juli 1568) geen deel zou hebben uitgemaakt van 'één groot krijgsplan van den Prins van Oranje', dat die onderneming niet 'een louter militaire expeditie is geweest'. Schr. zegt: 'Oogenschijnlijk ontbreekt aan deze onderneming het maritieme element geheel en al, en is zij niet dan een onderdeel van een landoorlog, dien de Prins van Oranje tegen de Spaansche overheerschers wilde voeren'[1]. Hij gelooft echter niet, dat Lodewijk's inval in Groningen beoogde om daar en in Friesland een openlijken opstand te verwekken, derhalve een onderdeel vormde van het den Prins toegeschreven plan om tot dat doel de Nederlanden van verschillende zijden tegelijk te bespringen, de traditioneele voorstellingswijze; neen, 'vestiging van een maritieme basis aan de Zuiderzee was het doel van den tocht van Graaf Lodewijk'[2]. Hij zou zich met krijgsvolk te land te Emden [later te Delfzijl] voornl. op Watergeuzenvaartuigen hebben willen inschepen om over 'een wijder pad, den weg over zee' zich be N. de Wadden om en dan door het Vlie naar binnen via de Zuiderzee meester te maken van Enkhuizen[2]. Daarmee zou dan 'het maritieme element' hoofdzaak in Lodewijk's plan zijn geweest. 'Talrijke aanwijzingen bestaan, die aantoonen, dat ook de Prins nimmer een inval in Groningen, laat

1) De Gids. 1932. I, 316/7.
2) T.a.p., 318.
2) T.a.p., 318.

staan in Friesland heeft bedoeld.... Op weg naar Enkhuizen was Lodewijk van Nassau in de eerste dagen van 1568'.[1)]

Al ware zulks juist, dan zou zijn inval niettemin 'een louter militaire expeditie' zijn gebleven, in moderne militaire taal te betitelen met 'samenwerking van zee- en landmacht'; immers, de toenmalige zeemacht: de Watergeuzen en eventueele Engelsche hulp was al even elementair georganiseerd als de toenmalige landmacht: Duitsche benden, waarmee Lodewijk binnenviel, later versterkt door toegestroomde volkswapening. Echter vermeen ik, dat Schr.'s volkomen nieuwe opvatting hoogst onwaarschijnlijk is, voorts niet in overeenstemming met de feiten en de plannen, *voor zoover wij deze kennen*. Schr. stelt voorop, dat 'geen documenten over de ontwikkeling van dit plan [één groot krijgsplan van den Prins voorjaar 1568] of verslagen over de uitvoering daarvan bekend zijn'[2)]. Inderdaad, al kan men uit de brieven wel vaststellen, hoe 's Prinsen hoofdhandeling geleidelijk aan het rollen is geraakt, er bestaat geen enkele memorie van hem, waarin kort en klaar de leidende gedachtengang voor den voorjaars- en voor zijn eigen najaarsveldtocht, allerminst in hun onderling verband, is uiteengezet. Blok b.v. maakt er in zijn uitvoerig werk over den Prins [2 deelen] met geen woord gewag van. Rachfahl, die alleen aan de jaren 1567/8 een boek van ruim 600 bladzijden wijdde, waarin alle literatuur en brieven zijn verwerkt, geeft evenmin een *algemeen* plan, doch vermeldt slechts, dat de *voor jaars*veldtocht beoogde om, gesteund door den opstand der steden van binnen, door vele concentrische invallen van buiten het geheele volk tot opstand te brengen, terwijl Oranje's plan *in Juli* zou hebben beoogd om Lodewijk indirect te steunen tegen Alva's op handen zijnden aanval[3)].

De voorstellingswijze van die concentrische aanvallen, welke in 's Prinsen gedachtengang natuurlijk *gelijktijdig*, en wel met Paschen (18 April), moesten plaats vinden, was tot dusverre de algemeen gangbare, terwijl er ook eenstemmigheid bestond betreffende het doel, waarmede die aanvallen werden ondernomen. Zoo schreef van Meteren: 'De generale resolutie was

1) Lees: April en volgende maanden.
2) T.a.p., 316.
3) Rachfahl. Wilhelm von Oraniën. III, 292 tot 300, 398 en 401.

den Hertoch van Alba aen veel canten te bespringhen op éénen tijt.... ende dit al om den Hertoch werck te geven aen alle canten ende middel te hebben om de vluchtighe [nl. onze vluchtelingen] te vergaderen.'[1] Geheel conform is Bor: 'De Prince van Oraengiën ende syne bontghenoten.... besloten oock onder hen den voorschreven Hertoge aen verscheyden oorden ende plaetsen te besoecken en aen te tasten. Menende also hem te meerder afbreec te doen ende dat hy niet en soude weten, waer hy hem soude wachten.'[2] Het waren inderdaad 'veel canten', indien men de hoofdaanvalsrichtingen in haar hierna te vermelden colonnes ontbindt. Echter onderscheiden bijna alle schrijvers drie hoofdaanvalsrichtingen of afzonderlijke operatietooneelen: het Z. of Z.W., een aanval van uit Picardië richting Artois, dat destijds nog tot de Nederlanden behoorde; een aanval uit het O., voornl. richting Maastricht en een aanval op onze N.O. Provinciën. Hooft, die deze hoofdaanvalsrichtingen niet uiteenrafelde in hare afzonderlijke colonnes, zegt, na de pogingen tot een binnenlandschen aanslag op Alva's persoon vermeld te hebben: 'Maar met d'oopenbaare maght, om die van den Hartoghe te splitsen, was 't op driederley oorden gemunt: aan de Guiliksche, de Emder en de Fransche zyde.'[3] De nieuwere schrijvers, zooals Bosscha, Teubner, Blok e.a. hebben zich bepaald tot die 3 hoofdaanvalsrichtingen, doch vastgehouden aan de vanouds gegeven voorstellingswijze. Alleen Rachfahl, die alle aanvalscolonnes vermeldt, spreekt in het algemeen van aanvallen uit het Z. en het O., onder de laatste dien van Lodewijk meerekenend.[4] Oogenschijnlijk was het strategisch onjuist om de krachten te versnipperen in tal van colonnes; dat zou het inderdaad zijn geweest, indien de Prins Alva had willen slaan; doch daar het doel was om, door in *verschillende*, *ver uiteengelegen* deelen der Nederlanden den volksopstand te ontketenen, laatstgenoemde en zijn troepen in ongelegenheid te brengen, was het doelmatiger, indien de brand *tegelijkertijd*

1) Belgische ofte Nederlantsche historie van onsen tijden... tot 1598. Eerste druk (1599), fol. 41vo.
2) Van de Nederlantsche oorlogen (1555 tot 1600). (Eerste druk). 1601, fol. 36vo.
3) Nederlandsche historiën (1555 tot 1584). 1642, blz. 163.
4) III, 292.

op 3 plaatsen uitbrak. De Hugenoten zouden nl. vanuit Picardië (het Z.W.) 5 vestingen in Artois overrompelen en bovendien een aanslag verrichten op Alva, die zich nabij Brussel ophield. Dit alles liep met Paschen op niets uit; een hernieuwde poging van Hugenoten en Geuzen op dit front werd 18 Juli op Franschen bodem door Fransche regeeringstroepen volkomen uiteengeslagen.

Tusschen Rijn en Maas zouden 3 colonnes uit het O. invallen over het Maasfront Mook-Maastricht in de richtingen van Nijmegen, 's Hertogenbosch en Maastricht. Praktisch kwam alleen deze laatste eenigermate tot uitvoering, doch hij mislukte, evenals een daarop gevolgde overrompeling van Roermond. Op hun terugtocht richting Duisburg, waarheen de Prins hen reeds t.v. had terugontboden, werden die troepen, versterkt door Walen uit Luik en eenige Duitsche troepen, door de Spanjaarden achterhaald en nabij Dahlen volkomen uiteengeslagen.[1)]

De derde colonne, die van Lodewijk van Nassau in het uiterste N.O. des lands, was de eenige, welke succes heeft gehad in dién zin, dat zij werkdadigen steun van de bevolking ontving en derhalve eenigermate heeft beantwoord aan 's Prinsen verwachtingen. Lodewijk heeft daar althans bijna 3 maanden vasten voet kunnen houden in een bruggenhoofd van zoodanigen omvang, dat het had kunnen strekken als basis voor een nadere, grootere onderneming, welke er intusschen is uitgebleven: 1° omdat de Prins niet tijdig een voldoend sterke hoofdmacht bijeen had; 2° toen hij haar eindelijk wèl had, Lodewijk al lang door Alva verslagen, die basis volkomen ingedrukt was; 3° de Prins toen nog om tal van redenen in het Zuiden de hoofdzaak zag, zoodat zijn hoofdaanval in het najaar wederom die Provinciën gold,

1) Dahlen - sedert 1878 Rheindahlen geheeten ter onderscheiding van D. in Saksen enz. - O. van Roermond nabij Gladbach, tot 1780 een vestinkje. Schr. noemt driemaal (blz. 316, 322 en 326) *Daelhem* (een stadje in het Luiksche), een verwarring, waarschijnlijk door Hooft (Ao 1642) in het leven geroepen, in latere drukken van Bor, ook door vele nieuwere geschiedschrijvers, zooals Bosscha, Blok en zelfs door ten Raa en de Bas (Het Staatsche Leger. I, 19) overgenomen. Die vergissing is zeer ten deele rechtgezet door Hettema (Bijdragen V.G. en O. Kunde 6e R. VI, 149 e.v.); daaromtrent volgt nog een artikel van mijne hand.

waartegen ook twee van zijn 3 Paaschstooten waren gericht geweest.

Het staat wel vast, dat bij den Prins vanaf het vroege voorjaar 1568 een *vaag*, *zeer algemeen* plan heeft bestaan om dat jaar ook zelf iets te ondernemen; zulks blijkt o.m. uit den ook door Schr. genoemden geloofsbrief d.d. 28 Maart 1568 voor Basius, dien Oranje rondzond om verschillende steden tot opstand aan te zetten[1]. Echter blijkt nergens duidelijk, wanneer die hoofdstoot zou plaats vinden en in welk verband hij zou staan tot de beraamde Paasch-offensieven. Waarschijnlijk op grond van evenvermelden brief schreven ten Raa en de Bas - doch zij staan hierin volkomen alleen - over *vier* kleine aanvallen met Paschen[2], waarin 's Prinsen gaan op 17 April van Dillenburg ‘begleitet von einem gröszeren Reitertrupp’[3] naar Duisburg als vierde aanvalsrichting of colonne wordt meegeteld; ik kan die opvatting geenszins deelen. Bosscha, Arend en Teubner hebben, in navolging van enkele oudere schrijvers, in dien kleinen troep van ten slotte 1500 ruiters, willen zien de mobiele reserve, achter de 3 gekozen fronten bijeengehouden, gereed om dáár in te grijpen, waar men in voorste linie succes zou hebben: de Prins de voorlooper van de Napoleontische en de Moltkesche strategie. Allerlei pleit tegen deze opvatting. Daar dit vraagstuk slechts in verwijderd verband staat tot ‘Enkhuizen’, moge daarvoor worden verwezen naar mijn bijdrage: ‘De staatsman Prins Willem I als krijgsoverste’ in het Officieel Gedenkboek[4].

Bij gemis aan eigen middelen bleef 's Prinsen taak in het voorjaar: ‘wait and see’. Hij zag, dat alleen Lodewijk succes had, doordien de volksgeest zich slechts in het uiterste N.O. der Nederlanden in dié mate te zijnen gunste uitsprak, dat een belangrijke toeloop van inwoners plaats vond. Doordien de Prins vooreerst niet zelf handelend kon optreden, diende hij Lodewijk, zooals hierna moet worden uiteengezet, alleen met zijn goeden raad.

1) Groen v.P. III, 200 dagteekent dien brief op 25 Maart, doch aangezien daarin ‘27 Marty gepasseerd’ wordt vermeld, is hij waarschijnlijk van 28 Maart 1568.
2) I, 18.
3) Rachfahl. III, 295/6.
4) Haarlem. H.D. Tjeenk Willink en Zoon.

In strijd met de 3½ eeuw gangbare opvatting omtrent den voorjaarsveldtocht met zijn 3 gelijktijdige, concentrische stooten kwam de heer Warnsinck met een even groot unicum als de hiervóór vermelde opvatting van ten Raa en de Bas; hij meent, dat het ‘de bedoeling van den Prins is geweest de Nederlanden tegelijkertijd van twee zijden, van Emden en van Wesel te bespringen’.[1] De ‘derde expeditie in dit plan’,[1] de aanval der Hugenoten uit het Zuiden, telt hij (als quantité négligeable?) blijkbaar niet mee, hoewel Rachfahl vermeldde, dat - al bleef het een hulp- of nevenonderneming, ten einde Alva's krachten te verdeelen en aldus den uit het O. komenden hoofdstoot te vergemakkelijken - ‘so legte ihm doch Oraniën einen hohen Wert bei’.[2] Maar indien men nu met Schr. aanneemt, ‘dat niet een openlijke opstand in Groningen en Friesland, doch *de vestiging van een maritieme basis* aan de Zuiderzee het doel van Lodewijk's tocht is geweest’,[3] dan blijft er van dat plan tot het ontketenen van volksopstanden door het concentrisch bespringen van de Nederlanden van verschillende zijden niets over dan die ééne aanval uit het O. tegen en over de Maas, welke in 5 dagen door de Spanjaarden nog be O. die rivier tot niets was teruggebracht. Hoe doelmatig 's Prinsen algemeene plan opgezet was, blijkt hieruit, dat Alva, wien Lodewijk's inval in het hooge Noorden om meer dan een reden zeer onaangenaam was,[4] niettemin heeft gewacht tot 2 Juli alvorens tegen gene op te rukken.[5] Hij durfde het hart des lands niet ontblooten van Spaansche kerntroepen alvorens de rust daar volkomen verzekerd was, hetgeen hij bewerkstelligde door de vreeselijkst denkbare etappentroepen: het bloed, waaronder dat der allergrootsten, zooals Egmond en Hoorne, vloeide met stroomen door Brussel's straten als om een mogelijk verzet voor jaren te smoren. Zooals Alva den Koning schreef, had hij alle terechtstellingen tot één datum verschoven, opdat zij ‘voorbeeldiger’ mochten werken. Eerst nadat hij zijn rug

1) De Gids. T.a.p., 316.
1) De Gids. T.a.p., 316.
2) III, 292.
3) T.a.p., 318. Wij cursiveeren.
4) Rachfahl. III, 336.
5) Idem, 415.

aldus afdoende beveiligd had en hem vermoedelijk ook bekend was, dat niets ernstigs viel te verwachten van de Hugenoten in Picardië, durfde hij Brussel te ontblooten en is hij persoonlijk tegen Lodewijk opgerukt. 15 Juli kwam Alva te Groningen, nadat de opstand er ruim 2½ maand had kunnen doorgisten, zeer belangrijke versterkingen aan Lodewijk waren toegevloeid en hoogstwaarschijnlijk veel grootere offers zouden worden vereischt om hem te verdrijven: een bewijs, dat 's Prinsen plan tot *drie gelijktijdige, ver uiteengelegen* aanvallen bij beter gehalte van zijn troepen veel kans van slagen had kunnen hebben, derhalve alleszins aannemelijk is en blijft. Het was voorts zeer goed gezien, dat onder die ver uiteengelegen operatietooneelen mede het uiterste N.O. der Nederlanden werd gekozen: de kansen stonden daar het gunstigst, want het viel 't meest buiten Alva's machtssfeer, daar bijna al diens troepen zich in de Zuidelijke Provinciën bevonden, de geest der bevolking was er vrijheidlievend, het terrein sterk voor de verdediging, terwijl de nabijheid van Emden, verzamelplaats van vele uitgewekenen en, evenals Delfzijl, basis voor de Watergeuzen, groote voordeelen schonk. Bovendien had dat operatietooneel de meest N., derhalve de meest veilige verbindingen *over land* met Duitschland, aan welke, later verlengd over de Zuiderzee tot West-Friesland, de Prins steeds zeer groote beteekenis heeft toegekend.

Wij zagen hiervóór reeds, hoe Hooft den aanval van Lodewijk ‘aan de Emder zijde’ mederekende onder die *te land*.[1)] Van Reyd, die de eerste jaren van den 80-jarigen oorlog slechts zeer globaal behandelde, schreef niettemin: ‘Graaf Lodewyck trock met eenich krygsvolck voorheen [= voorwaarts?] op hope van Groeningen in te kryghen, alwaer hy een heerlijcke victorie had.’[2)] Van Meteren schreef: ‘Den Grave Lodewyck van Nassouwen soude in Frieslandt met heyrkracht trecken’[3)]. Onder ‘Vrieslandt’ verstond hij onze N.O. Provinciën, want hij noemde b.v. Heiligerlee ‘een slach in Vrieslandt’[4)]. Bor zegt: ‘Grave Lodewyk hadde

1) Zie blz. 183.
2) Van Reyd. Voornaamste gheschiedenissen in de Nederlanden enz. (1566-1586). Arnhem. 1626, blz. 6.
3) Fol. 41.
4) Fol. 42 margine.

voorgenomen 't Huis te Wedde in te nemen en aldaar syn loopplaetse te maken en voorts ettelyk ander krygsvolk in Groeningerlandt te senden, ook ettelyke in Vriesland metten Vriesschen adel, hoopte ook met de stad Groeningen en ettelijke andere steden yetwes uit te rechten en als dan een deel krijgsluiden metten Hollandsen adel na Waterland en Noord-Holland te senden, dan door de voorsz. onwilligheid [van Emden] is dit eerste voornemen belet geweest; niettemin hy en hield daerom niet op syn voornemen te vorderen so haest hy mochte.'[1)]

Zooals aanstonds zal blijken schrijft ook Rachfahl aan Lodewijk's onderneming zuiver het karakter toe van eene *te land* in de N.O. Provinciën (eerst Friesland, toen Groningen). Dat ook deze moderne navorscher, die over vele later ontdekte bronnen heeft beschikt, voor de eerste maanden niet gewaagt van een aanval Emden [later: Delfzijl] - Enkhuizen *over zee*, zegt mij zeer veel.

Ondanks dit alles zou Lodewijk volgens kolonel Warnsinck voorjaar 1568 op weg daarheen zijn geweest en zou de Prins, niettegenstaande verklaarbare blijdschap over de overwinning bij Heiligerlee, 'den *veldtocht* van zijn broeder zijn blijven zien als een entreprinse sans espoir.'[2)] Hier rukte Schr. - stellig onbewust, maar toch goed passend in het kader van zijn voorstellingswijze - de zaken uit haar verband:[3)] die uitdrukking van den Prins in zijn later te noemen brief van begin Juli 1568 gold niet den *veldtocht* in *Provincie* Groningen, maar wèl het slaan en volhouden van het *beleg* voor de *vesting* Groningen;[4)] in denzelfden brief maande de Prins juist aan tot standhouden in de Provincie onder aanwijzing, waarom en hoe dat moest plaats vinden.[5)] Oranje - door Professor Muller zeer goed gekenschetst als 'een bij uitstek praktisch man' - kon bedoelden *veldtocht* onmoge-

1) Blz. 234.
2) T.a.p., 318; wij cursiveeren.
3) Schr. interpreteert daardoor ook elders verkeerd. Zie mijn Aanteekening aan het slot van dit artikel.
4) Schr. verbeterde zichzelf door op blz. 333/4 te schrijven, dat de Prins *de poging om Groningen te nemen* tot een 'entreprinse sans espoir' verklaarde.
5) Zie hierna blz. 205 e.v.

lijk hebben beschouwd als een ‘entreprinse sans espoir.’ Juist het onverhoopt lang standhouden van Lodewijk, een aansporing van dezen en het oprukken van Alva richting Groningen hebben voor den Prins *de* aanleidingen gevormd om eindelijk de voorbereiding tot zijn eigen hoofdonderneming krachtig ter hand te nemen.[1)] De thesis van Schr., ‘dat de Prins is blijven vasthouden aan het reeds gedeeltelijk tot uitvoering gekomen(?) ontwerp van weidscher strekking’, n.l. zijn ‘desseign sur Inchuse’, verliest daarmee vrijwel alle waarde. In dit verband moet voorts worden aangeteekend, dat, zooals Schr. ook zelf doet opmerken,[2)] die onderneming tegen Enkhuizen in 's Prinsen geheele briefwisseling slechts *een*maal voorkomt; wij komen daarop nog terug[3)]. Daar de ruim 4000 ter gelegenheid van de herdenking aan het licht gekomen nieuwe brieven van den Prins naast de 2000 reeds bekende in dit opzicht tot nog toe niets nieuws hebben gebracht, valt het niet aan te nemen, dat Lodewijk April 1568 op weg zou zijn geweest naar Enkhuizen, dat hij tegen 's Prinsen stellige bedoeling in Groningen zou zijn blijven hangen, zonder dat Oranje over dat laatste met een enkel woord zijn ontevredenheid deed kennen, en dat zijn eigen bedoeling eerst na ruim 2 maanden *met een enkel woord in een zeer verwijderd* verband zou zijn opgedoken. Wel haalt Schr. nog den reeds genoemden geloofsbrief voor zijn agent Basius aan, waarin wordt gehandeld over aanslagen op Amsterdam, Enkhuizen enz., doch Schr. blijft elk bewijs schuldig, dat *Graaf Lodewijk* iets zou hebben te maken gehad met die op zich zelf hoogst aannemelijke aanslagen.[4)]

Lodewijk is begin April gereisd van Dillenburg naar Emden, aanvankelijk met het plan om van daar te water over te steken naar de Friesche N.O. kust nabij Dokkum of Kollum aan de Lauwerszee; vervolgens wilde hij doorstooten in de richting van Holland, n.l. de West-Friesche steden en Amsterdam.[5)]

1) De Prins 29 Juli 1568 aan den Landgraaf van Hessen, Lodewijk 20/5 Juni t.v. aan den Prins en deze 19 Juli aan den Keurvorst van Saksen (Groen v.P. Suppl. 89 en III, 230, alsmede Rachfahl. III, 398).
2) De Gids. 1932, blz. 334.
3) Verg. blz. 207/8.
4) De Gids. 1932, 324. Verg. hierna mijn blz. 213/14.
5) Rachfahl. III, 300 en 302. Hij noemt bij vergissing Hollum, dat op Ameland ligt.

Natuurlijk! Hadden alle aanvallen succes gehad, dan waren zij alle geëindigd in Holland bij de Noordzee. Dat Lodewijk aanvankelijk Friesland op het oog had, kan uit twee oorzaken zijn voortgesproten: 1°. meer kans op bijval bij de vrijheidlievende Friezen dan bij de Groningers;[1] Lodewijk, die met ruim 80 man de grens der Nederlanden is overgetrokken, rekende er immers op in Friesland weldra te zullen kunnen beschikken over 3. tot 4000 man;[2] 2°. het feit, dat hij het bij een operatie *te land* in Groningen toch nooit verder zou kunnen brengen dan tot de krachtig versterkte, in Spaansche handen zijnde hoofdstad;[3] deze moest derhalve worden omgaan.

De ontworpen, bezwaarlijke onderneming strandde volkomen op nagenoeg volledig gemis aan voorbereiding, aan personeel en krijgsmiddelen van allerlei aard; bovendien werd Lodewijk's luitenant, die in Friesland de onderneming voorbereidde, gevangen genomen, terwijl Graaf Edzard van Oost-Friesland, beducht voor Alva, verbood om van Emden een basis te maken voor ondernemingen tegen de Nederlanden.[4] Om al die redenen besloot Lodewijk de N.O. Provinciën aan te tasten van de landzijde: dus werd het Groningen in plaats van Friesland. 21 April 1568 trok hij met 12 ruiters en 70 nog ongewapende voetknechten van Emden over Leer richting Groningen.[5]

Tweeërlei trekt hier de aandacht: 1°. waarom had Lodewijk, *indien het werkelijk op Enkhuizen gemunt was*, die mijl op zeven willen volgen met alle gevaren en bezwaren, daaraan verbonden: 1°. een moeilijke landing op de Friesche N.O.-kust; 2°. zich moeizaam door het Friesche polderland voorwaarts werken tot de W. kust; inderdaad is een compleet Spaansch regiment infanterie uit 's Hertogenbosch, 15 Mei te Amsterdam en te Muiden ingescheept, onder dekking van

1) Dat dit niet meeviel, blijkt bij Dr. Gosses. De Gids. 1930. II. 395/7: woelingen tot een volledig oproer in Friesland alleen 3½ maand in zomer 1572.
2) Rachfahl. III, 300.
3) Verg. hierna mijn blz. 198/200.
4) Rachfahl. III, 300/1.
5) T.a.p., 301.

Boussu over de Zuiderzee vervoerd naar Harlingen;[1] 3°. het oversteken van de Zuiderzee, waarop de Spaansche vloot onder van Boschuyzen met basis Amsterdam meester was;[2] 4°. een aanval op Enkhuizen, dat dan, daar Alva door den tocht dwars door Friesland gewaarschuwd zou zijn, stellig op zijn hoede kon zijn. Uit Schr.'s artikel blijkt inderdaad, dat Alva 27 April een zeer ernstig gestemden brief tot de regeering van Medemblik richtte en 12 Mei de bezetting van Enkhuizen deed versterken met een vendel voetknechten.[3]

Neen! dan had een *verrassende* aanval vanuit Emden (later: Delfzijl) *ineens* op Enkhuizen oneindig meer kans van slagen gehad. In 1572 hebben de Watergeuzen toch ook niet voor een aanslag op Brielle een landing bij Tessel, noch voor een op Enkhuizen een landing op Urk beoogd! *Zij gingen recht op het doel af* en legden naar goed strategisch-tactisch gebruik niet zichzelf onnoodige bezwaren met gevaren in den weg. Dat het plan is begonnen met een beraamde landing op de Friesche N.O.-kust, welke Schr. niet met die woorden noemt, en zeer kort daarna met een inval in Groningen, wat voor een einddoel Enkhuizen tot nog grootere moeilijkheden leidde, sluit voor mij uit, dat zulks het doel zou zijn geweest. En 2°. waar was Lodewijk's macht voor dien aanslag op Enkhuizen? Feitelijk werd hij Emden uitgezet; natuurlijk liet hij daar geen enkel man achter. Zijn geheele hebben en houden bedroeg toen 82 ten deele ongewapenden, die wèl konden dienen om een volksbeweging in een tot twee vrijheidlievende, nagenoeg niet bezette Provinciën aan den gang te brengen, gelijk de geschiedenis heeft geleerd, doch te eenenmale ontoereikend waren om *over zee* iets tegen Enkhuizen te ondernemen.

Lodewijk heeft in het Noorden aanvankelijk een onverwacht groot succes gehad. 24 April maakte hij zich met 3 compagnieën meester van het Huis Wedde,[4] dat den grooten handelsweg van Groningen naar Oost-Friesland en Noord-Munster beheerschte, kort daarna van Appingedam, gelegen

1) Rachfahl. III, 324/5. De Gids. T.a.p., 327.
2) Reeds 11 Mei beschikte hij daar over een vloot van 8 schepen. De Gids. T.a.p., 323.
3) T.a.p., 322 en 323.
4) Rachfahl. III, 301.

kort W. van, dus vóór Delfzijl. Door zijn troepen, die met den dag in sterkte toenamen, over beide plaatsen te verdeelen werd hij meester van een vrij uitgestrekt bruggenhoofd, dat de zeer belangrijke haven Delfzijl, alsmede de verbinding over Eems en Dollard met Emden dekte, den toevoer te water tot Groningen afsneed, terwijl het voorts een dreigende invalspoort tegenover die Provincie en verder vormde voor al, wat mogelijkerwijze uit Duitschland mocht volgen, misschien ten slotte wel voor den Prins met zijn te vormen hoofdmacht?

Reeds 4 Mei deed Lodewijk vanuit dat bruggenhoofd de vesting Groningen opeischen, doch tevergeefs. 7 en 11 d.a.v. behaalden zijn troepen op die der Spanjaarden niet onbelangrijke voordeelen bij Wittewierum en bij Haren; daarna vloeiden hem de vrijheidlievenden, ook uit Friesland, en Duitschers bij honderden toe; zijn broeder Adolf kwam hem versterken met Duitsche ruiters, terwijl zich van het front tusschen Rijn en Maas nog 8. tot 900 man onder van Soltbruggen bij hem aansloten, alsmede Geuzen, die den dans bij Dahlen (25 April 1568) waren ontkomen. Half Mei lagen zijn troepen in Delfzijl, Appingedam, Slochteren, Winschoten en Wedde, waaruit blijkt, dat hij zijn basis reeds in W. richting had uitgebreid. Volgens Rachfahl deed Lodewijk sedert medio Mei zijn steunpunt in den rug, Delfzijl, een voor dien tijd goede maritieme basis, in staat van verdediging brengen, o.m. door den aanleg van een blokhuis. Schr. stelt dat eerst op 4/5 Juni,[1] doch voegt er de m.i. onjuiste gevolgtrekking aan toe: ‘Blijkbaar heeft Lodewijk alles in het werk willen stellen van deze haven een krachtig steunpunt te maken, van waar hij, zoodra voldoende schepen beschikbaar zouden zijn, zijn tocht over zee zou kunnen beginnen.’[2] Het eerste spreekt van zelf: ter verbinding met de eigen vloot en tegen mogelijke aanslagen van Spaansche oorlogsbodems, ook als inschepingsplaats bij eventueelen terugtocht kon Delfzijl niet sterk genoeg worden gemaakt; de toevoeging: ‘van waar hij zijn tocht

1) Uit brieven van Aremberg d.d. 22 en 23 Mei aan Alva, door Schr. zelf aangehaald (329), blijkt, dat er toen reeds werd gewerkt aan Delfzijl; Rachfahl is hier dus juister dan Schr. op 330/1.

2) T.a.p., 331.

over zee zou kunnen beginnen' past geheel in Schr.'s voorstellingswijze, doch werd in geenen deele door hem bewezen. Bekend is, wat volgde: Alva wilde terecht het ontluikend verzet in zijn geboorte den kop indrukken; zelf aan het Z. gebonden, zond hij er Aremberg via Leeuwarden en Meghen uit Arnhem op af; daar Lodewijk ook in zijn rug werd bedreigd, n.l. door Erik van Brunswijk uit Duitschland, ontweek hij op het laatste oogenblik de dreigende omsingeling door zijn bruggenhoofd prijs te geven en zijn macht te verzamelen bij Winschoten met het voornemen om zoo noodig over Huis Wedde terug te gaan tot achter de grens. De onvoorzichtigheid van Aremberg leidde 23 Mei tot zijn partieelen aanval met volkomen nederlaag. Den te laat opgedaagden Meghen restte niets dan zich met zijn macht en het restant van Aremberg's troepen binnen Groningen te werpen. Na Lodewijks' schitterende overwinning bij Heiligerlee op de beproefde Spaansche soldaten stroomden de vrijwilligers hem bij duizenden toe: zijn macht wies van begin tot einde Juni van 6. tot 9. à 10.000 man. Veel te lang duurde het afzoeken en ordenen van het slagveld; eerst 3 Juni kwam Lodewijk's voorhoede in beweging, welke zich met 8 vendels te Appingedam, met 2 te Delfzijl opnieuw in zijn geheele bruggenhoofd vastzette. Eenige dagen later kwam de hoofdmacht in beweging, waarmee Lodewijk zich 10 Juni vóór Groningen legerde,[1)] voornemens om dit z.g. te belegeren. Nadat hij daar omstreeks een maand had vertoefd, ging het onweer zich boven zijn hoofd samentrekken, doordien Alva, na te Brussel met het vermelde doel het bekende vreeselijke bloedbad aangericht te hebben, in persoon naar het N.O. des lands oprukte. 17 Juli schreef Lodewijk uit Bunde den Prins, vermoedelijk in antwoord op diens 'Avis' van begin Juli om zoo noodig zeer ver terug te trekken,[2)] hoe die opmarsch hem had genoopt om zijn stellingen vóór Groningen op te geven en terug te trekken, wat 15 Juli niet zonder verliezen had plaats gevonden; ook Huis Wedde was prijsge-

1) De Gids. T.a.p., 330/2.
2) Zie blz. 205 e.v.

geven. Lodewijk dacht zich vooreerst te Bunde in Oost-Friesland te kunnen handhaven.[1)]

Uit het voorgaande volgt, dat - had Lodewijk 's Prinsen last gehad of het voornemen gekoesterd om een aanslag over het water op Enkhuizen te verrichten - de omstandigheden *te land* gedurende tal van weken geen enkel beletsel hadden gevormd om *vanuit Delfzijl* te ondernemen, wat door den Graaf van Oost-Friesland z.g. belet was *van uit Emden* te verrichten. Eer zouden die omstandigheden - voornl. het feit, dat Lodewijk's macht op zoo onverhoopte wijze toenam tot 9. à 10.000 man - een aansporing hebben kunnen vormen om met een deel van dat surplus een tweede of nevenhandeling te verrichten; immers met een aanslag op Enkhuizen waren, behalve de door de Watergeuzen te leveren bemanningen der schepen, vermoedelijk slechts eenige honderden voetknechten gemoeid. Echter, men hoort in Mei, Juni en begin Juli - alle, behalve één week vóór Heiligerlee, toen Aremberg en Megen dreigden, geëigend voor zulk een onderneming - daarover geen woord. Zij kan derhalve nauwelijks in het voornemen hebben gelegen, tenzij voor Lodewijk de hoofdzaak ontbrak, nl. dat de weg *over zee* - in dezen het eerste noodige - niet voldoende vrij of veilig werd geoordeeld voor een uiteraard gewaagde onderneming. Ten dezen bevat het artikel van Schr., naast hetgeen reeds uit Rachfahl e.a. bekend was, zeer waardevolle gegevens, welke echter zijn thesis eer nog verzwakken, aangezien daaruit blijkt, dat vooral in den aanvang, d.i. tot omstreeks 5 Juni, de weg over zee tot Enkhuizen veilig, althans voldoende beschermd was. Reeds 5 Mei lagen 2 tot 3 bewapende Geuzenschepen voor Delfzijl en sneden aldus den levensmiddelentoevoer tot Groningen af; medio dier maand kwamen daarbij 4 tot 5 grootere, met geschut bewapende Engelsche schepen[2)]. 4 Juni verschenen er weer 6 zulke schepen op de Eems; volgens geruchten te Emden zouden er nog verschillende volgen[3)]. Een en ander verontrustte Alva der-

1) Groen v.P. III, 264/5.
2) Rachfahl. III, 323; ook Warnsinck, 327/8. Voor de voorbereidingen in Engeland zie ook Schr. op 320/1 en 322.
3) De Gids, 331. Dat er inderdaad heel wat goed bemand werd gereed gehouden blijkt t.a.p. 337.

mate, dat de reeds genoemde Zuiderzeeflottilje van 7 schepen onder van Boschuyzen 5 Juni door het Oostvlie naar buiten voer, koers zettende naar de Eems. Uit het artikel van den heer Warnsinck weten wij, dat de Geuzenvloot, nog geen goed georganiseerde zeemacht, zich aanvankelijk niet waagde aan een beslissing. 17 Juni verrichtte van Boschuyzen een aanval op Delfzijl, waarvan hij zich voor enkele dagen meester maakte[1]; het krachtig optreden der Watergeuzen onder Jan Abels bracht de stad spoedig weer terug tot de zijde van Lodewijk en den Prins. Boschuyzen waagde zich met zijn dieper gaande schepen niet ver naar binnen en zoo konden de lichtere Geuzenvaartuigen de verbinding over de Eems met Oost-Friesland behouden.[2]

Hierop volgde de poging onzerzijds om met het eskader van Boschuyzen af te rekenen: het uitvaren in den nacht 9/10 Juli van het eerste Nederlandsche oorlogseskader onder Sonoy. Na een ontmoeting op den 10^{en} trokken de Spaansche schepen zich den 11^{en} 's avonds terug uit den Dollard, waar zij zich niet meer hebben vertoond. Hooft vermeldde in margine zelfs: ‘Boschuyzen vlucht’.[3]

Beschouwt men nu de omstandigheden, zooals zij voor Lodewijk sedert begin Mei 1568 *te land* hebben bestaan met die *ter zee* in onderling verband, dan blijkt het, dat hij vrijheid van handelen te land en veiligheid ter zee beide heeft genoten van begin tot na medio Mei, toen Aremberg, te Leeuwarden gekomen, met enkele garnizoenen en het aangekomen regi-Braccamonte op marsch ging naar Groningen,[4] terwijl Meghen, stadhouder van Gelderland, aangewezen om zijn collega van de N.O. Provinciën te steunen, 17 Mei Arnhem verliet. Ruim gerekend hing vanaf dien datum een concentrische aanval Lodewijk dreigend boven het hoofd; den 23^{en}

1) Groen v.P. III, 237. Rachfahl. III, 409 noemt, vermoedelijk ten onrechte, 18 Juni.
2) De Gids, 333/5.
3) Nederlantsche oorloghen. Eerste druk, 1601, fol. 39 margine.
4) Aremberg kwam 12 Mei te Leeuwarden; 18 d.a.v. marcheerden de garnizoenen van Leeuwarden en Sneek naar het O.; den 19en marcheerden 10 vendels Braccamonte *om* Leeuwarden richting Groningen. Zie Dr. Gosses. T.a.p., 394.

heeft hij dien bij Heiligerlee schitterend weerstaan. Voor het afzoeken en ordenen van het gevechtsveld, verdeelen van den buit en de destijds gebruikelijke orgiën een viertal dagen uittrekkend, heeft Lodewijk met zijn macht andermaal volkomen vrijheid van handelen bezeten van 28 Mei tot 5 Juni, toen van Boschuyzen naar buiten kwam. Toen deze niet lang na de inname (17 Juni) Delfzijl weer moest prijsgeven, heeft wel zeker voor een kleine Geuzenscheepsmacht een derde gelegenheid bestaan om verrassend uit te loopen naar Enkhuizen.[1)] Lodewijk telde de bedreiging, welke er voor zijn overzeetransport kon uitgaan van Boschuyzen's vloot niet zwaar, zeker niet in dit tijdsgewricht, want hij schreef in zijn hierna aan te halen brief van 20/5 Juni 1568 aan den Prins, hoe hij van oordeel was 'altijd schepen en gelegenheid te zullen bezitten' om naar Enkhuizen te kunnen gaan. Andermaal werd aan Lodewijk op zijn vroegst 7 Juli, toen Alva Deventer bereikte, vrijheid van handelen ontnomen, althans in *zijn eigen* gedachtengang van standhouden vóór Groningen. Had hij tegenover Alva even voorzichtig gehandeld als in de 2^{e} helft van Mei tegenover den veel zwakkeren Aremberg (met Meghen), daarmede den wijzen raad van den Prins opgevolgd: terugtrekken, vooreerst de beslissing ontwijken[2)], dan ware het zeer wel denkbaar, ja voor de hand liggend geweest, dat hij met zijn gros over land in O. richting voor Alva uitweek en tijdig een kleinere colonne op Delfzijl richtte om van daaruit *juist toen* den door den Prins en/of Lodewijk z.g. bedoelden aanslag op Enkhuizen uit te voeren, daarmee den oprukkenden Alva als in den rug bedreigende. Echter.... niets daarvan gebeurde.

Is het nu aan te nemen, dat, indien bij den Prins en/of Lodewijk maandenlang het ernstig voornemen had bestaan tot

1) Schr. wees op het voordeel der Geuzen in dezen van plaatselijke bekendheid: schepen, 'bemand met bevaren schippers en willig scheepsvolk, die, beter dan wie ook, den weg kenden naar de havens van Holland's Noorderkwartier' (318). Echter was de z.g. Spaansche vloot van Alva feitelijk een *Hollandsche* vloot onder van Boschuyzen, waarop meerendeels Hollanders dienden, die minstens evengoed den weg op de Zuiderzee c.a. kenden als de zich op de Engelsche havens baseerenden Watergeuzen.

2) Verg. blz. 207.

zulk een aanslag, alleen reeds Lodewijk's verdrijving uit Emden op 21 April voldoende zou zijn geweest om dat plan zóó volkomen te doen stranden, dat daarvan verder niets uitgevoerd, zelfs niets gehoord is, niettegenstaande er zeker drie stadiën van ruim voldoenden duur hebben bestaan, waarin alleszins gelegenheid voor de uitvoering?

Lodewijk was er stellig de man niet naar om ‘een plan tot verovering van Enkhuizen, waaraan hij bijna vier volle maanden zoo hardnekkig had vastgehouden’ [woorden van Schr. op blz. 339] voetstoots prijs te geven. Vooral na 23 Mei waren zijn omstandigheden zóó gunstig als hij ze half April nooit had durven droomen: de Spanjaarden beslissend geslagen; zelf meester in de geheele O. helft eener Provincie, waarin een gunstige havenplaats, tevens maritieme basis; verder beschikte hij over de schepen der Watergeuzen, terwijl in de Engelsche havens ‘een aantal goed bewapende schepen’ met bemanningen werden gereed gehouden. Wat medio April mogelijk werd geacht vanuit Emden, was het à fortiori eind Mei en begin Juni vanuit Delfzijl, toen alle gevaar vooreerst was geweken. Derhalve stond *niets* toen de uitvoering van het z.g. plan-Enkhuizen in den weg. Schr. geeft dit ten deele zelf toe: ‘Een nieuwe poging kon nog worden gewaagd in het daartegenover gelegen Delfzijl’.[1)] Dat Lodewijk onder onverhoopt gunstige omstandigheden niets ter zake heeft ondernomen, vormt voor mij een krachtig bewijs, dat het plan noch te Delfzijl, noch in eerst instantie te Emden heeft bestaan.

Schr. heeft zelf aangevoeld, tot welke onwaarschijnlijkheden men komt, indien men uitgaat van zijn onderstelling. Hij schreef, hoe ‘uit niets blijkt, dat Lodewijk [in de geschetste gunstige omstandigheden geraakt] werkelijk aanstalten tot inscheping van zijn troepen heeft gemaakt.’ Niet alleen ‘lijkt dit op het eerste gezicht zonderling’, zooals Schr. zegt[2)], doch bij nader onderzoek blijkt het dat nog meer. De heer Warnsinck achtte het feit, dat Lodewijk's troepenmacht gestadig zeer aangroeide, een beletsel, want ‘aan een inscheping *van zijn geheele macht* op de reeds zwaar bemande schepen kon niet worden gedacht’[3)]. Doch men behoefde

1) De Gids. T.a.p., 327.
2) T.a.p., 328
3) T.a.p., 328. Wij cursiveeren.

voor een aanslag op Enkhuizen niet meer troepen in te schepen dan daarvoor *van huis uit*, d.w.z. reeds te Emden waren noodig geoordeeld. Voorts zou het oprukken van Groesbeeck, Aremberg en Meghen een beletsel hebben gevormd; uiteraard was de periode kort voor 23 Mei (Heiligerlee) volkomen ongeëigend om zich door inscheping van een deel der eigen macht moedwillig te verzwakken[1)], doch dit toegegeven, zijn er toch drie phasen geweest, waarin Lodewijk alle gelegenheid bezat om een gedeelte zijner troepen uit te zenden voor dat z.g. zoo hardnekkig door hem gekoesterde plan.

Schr. meent, dat onze geschiedschrijvers niet voldoende aandacht hebben geschonken aan de aanwezigheid, in dat tijdsgewricht, van Engelsche oorlogsschepen op Eems en Dollart, vóór Emden en vóór Delfzijl.[2)] Doch die aanwezigheid lag zeer voor de hand: tevoren verschenen Geuzen- en andere kaperschepen vrij geregeld te Emden en te Delfzijl, waar zij steeds oogluikend waren toegelaten. Vanaf begin Mei hield Lodewijk een belangrijk O.deel der Provincie met een kuststrook in handen. Wat was natuurlijker dan dat *juist toen* vele Watergeuzen en met hen zoo nauw verwante Engelsche zeevaarders daar op onze kust verschenen voor den aanen afvoer en voor rugdekking, voorts gereed liggende voor een mogelijken overhaasten terugtocht van Lodewijk's troepen en ten slotte om in troebel water te visschen, hetgeen de Watergeuzen en hun kornuiten bijzonder gaarne deden?

Bedoelde aanwezigheid behoeft derhalve in het minst niet te wijzen op een beraamden aanslag tegen Enkhuizen of welke andere havenplaats ook.

Schr. wees er voorts op, dat vele tijdgenooten en latere schrijvers Lodewijk hebben verweten, dat hij geen partij heeft weten te trekken van zijn groote overwinning bij Heiligerlee; de critici hebben geoordeeld, dat hij, desnoods de stad Groningen in Spaansche handen achter zich latende, met zijn zegevierend leger terstond verder had moeten trekken, ten einde in de Ommelanden en in Friesland de vaan van den

1) De vereischte transportschepen waren toen wel aanwezig; t.a.p. 329.
2) T.a.p., 328.

opstand te doen opsteken. Schr. acht dit oordeel onbillijk.[1] In dezen ga ik met hem accoord onder aanteekening, dat Lodewijk toch wel degelijk heeft geprofiteerd van zijn groote overwinning: 1° in moreel opzicht; 2° doordien de bevolking zich nog veel meer vóór hem verklaarde, duizenden zich bij hem aansloten; 3° doordien hij - zij het dan langzaam en wat laat - zijn voorste lijn kon vooruitbrengen van de lijn Appingedam-Slochteren-Heiligerlee- Huis Wedde tot voor de stad Groningen, daarmede zijn basis of bruggenhoofd zeer belangrijk uitbreidende. Doch ons beider motieven, welke tot een gelijk oordeel leiden, staan diametraal tegenover elkaar. Schr. berijdt nl. onmiddellijk weer zijn stokpaardje; volgens hem ‘moet men de verklaring van zijn [= Lodewijk's] schijnbaar weifelende houding in de twee maanden, die tusschen de slagen van Heiligerlee en Jemmingen verliepen, zoeken in een hernieuwde poging tot de uitvoering van het oorspronkelijk plan van den Prins, tot een expeditie over zee van den Dollard naar Enkhuizen’[2]. Echter, voor deze onderstelling wordt schijn noch schaduw van een bewijs aangevoerd; een feit is, dat ook na Heiligerlee niets wijst op een begin van een uitvoering van zulk een plan. Men behoeft de reden voor Lodewijk's z.g. ‘schijnbaar weifelende houding’ ook niet zóó ver te zoeken; die reden staat vast en is volkomen verklaarbaar: het zou een groote roekeloosheid zijn geweest, indien Lodewijk de sterke, in 's vijands handen zijnde vesting Groningen achter zich latende, met zijn wel is waar vrij aanzienlijke, doch zeer onsoliede georganiseerde macht - Jemmingen heeft dat bewezen - verder die Provincie, laat staan Friesland ware binnengerukt. Volkomen terecht schreef Rachfahl over vesting Groningen ‘ohne deren Besitz eine dauernde Beherrschung Frieslands oder gar ein weiteres Vordringen nach der südlicher gelegenen Provinzen und Holland nicht möglich war’,[3] terwijl hij elders de opmerking maakte, hoe het duidelijk was, hetgeen trouwens de verhandelingen op den landdag hadden getoond, dat eerst de vesting Groningen moest genomen worden, eer Lodewijk meester kon worden van wat Rachfahl

1) T.a.p., 329.
2) T.a.p., 329/30.
3) III, 335.

'Noord-Friesland' noemt.[1] Lodewijk heeft dus gedaan wat de omstandigheden hem *in zijn gedachtengang* geboden[2]; met z.g. het beleg voor Groningen te slaan - het was in werkelijkheid niet meer dan een *gedeeltelijke* insluiting en het ontbrak Lodewijk bovendien aan de vereischte artillerie voor een daadwerkelijk beleg[3] - *had hij meer gedaan dan het meeste wat hij mocht ondernemen*. Rachfahl drukte het zacht uit met het stellen van de vraag: 'Ueberstieg das Unternahmen wie Ludwig es plante nicht seine Kräfte?'[4] Veel stelliger sprak Oranje zich uit in zijn aanstonds te vermelden brief door dat standhouden voor Groningen te noemen: 'perdre le tams en une entreprinse sans espoir'[5]. Zoo blijkt het volkomen verklaarbaar, dat Lodewijk 'na zijn volledige overwinning bij Heiligerlee twee volle maanden bleef talmen tusschen Groningen en Delfzijl zonder een schrede in Westelijke richting te doen'[6]. Alleen, de reden ligt niet zóóver van huis als Schr. ze zocht (Enkhuizen).

Schr. noemde in den aanvang van zijn artikel 'de bekwame en begaafde veldheer, die Lodewijk toch ongetwijfeld was', terwijl hij omtrent den Prins zegt, na dezen te hebben geprezen als groot staatsman: 'zijn beleid als veldheer heeft geen geheimen meer voor ons',[7] hiermede tusschen de regels door de communis opinio omtrent Oranje als krijgsoverste weergevende, nl. dat deze slechts een zeer matig veldheer zou zijn geweest. Ik vertrouw, dat kennisname van mijne bijdrage voor het Officieel Gedenkboek moge nopen om in dit opzicht hooger tegen den Prins op te zien: men heeft te veel geoordeeld naar

1) III, 321.
2) 'In zijn gedachtengang'; het was n.l. ook denkbaar, dat Lodewijk, dat beleg beschouwende als een 'entreprinse sans espoir', zich had gehandhaafd in zijn bruggenhoofd Delfzijl-Wedde in afwachting van wat de Prins zelf zou ondernemen, intusschen alom tot opstand opwekkende.
3) Zie voor deze Rachfahl. III, 402. Bij Heiligerlee had Lodewijk nog geen artillerie; hij vermeesterde daar 6 stukken des vijands (echter het beste gesprongen) (Groen v.P. III, 231 en 236), wat hem in zekeren zin noodlottig werd, want het vormde hem een stimulans om zijn krachten aan een beleg te gaan wagen. Later kreeg hij er vrij wat geschut bij van vrienden en van omgesmolten klokken van het Groningsche platteland.
4) T.a.p., 404.
5) Groen v.P. III, 257. Verg. mijn artikel, blz. 206.
6) De Gids. 1932, 317.
7) T.a.p., 317 en 319.

de uiterlijke verschijnselen, daarbij de moreele krachten van den geweldigen strijder te weinig in rekening gebracht, onvoldoende gelet op de buitengewone taak, waarvoor de Prins is gesteld, de hoogst gebrekkige organisatie op elk gebied, waaronder, de hoogst onvoldoende hulpmiddelen, waarmede hij moest werken. Wat het oordeel over Graaf Lodewijk betreft, weet echter ieder, die de geschiedenis van het begin van den 80-jarigen oorlog heeft bestudeerd, dat Schr.'s oordeel ‘bekwaam en begaafd veldheer’ in strijd is met de feiten. Als krijgsoverste heeft de Prins verreweg den meesten steun ondervonden van Lodewijk; men kan de geschiedenis van 's Prinsen krijgsverrichtingen uit de jaren 1568/74 niet schrijven zonder dien 5 jaar jongeren broeder daarin geregeld te betrekken. Beiden vulden elkaar aan, want Lodewijk was een vurig, impulsief, soms onvoorzichtig tot onberekenbaar krijgsman, wien het dan ontbrak aan overleg. Bosscha prijst hem zeer, doch zegt niettemin, dat, zooals Oranje gewoonlijk was voor de voorzichtigste maatregelen, gene zich voor de geweldigste verklaarde[1]. In 1568 b.v. staken 's Prinsen strategisch inzicht en de voorzichtigheid van zijn raad verre uit boven Lodewijk's ontembaren moed, meermalen echter gespeend van het vereischte strategisch beleid: hij was zoo onvoorzichtig om zonder voldoende middelen z.g. het beleg vóór Groningen te slaan, voorts zoo roekeloos om niet tijdig terug te gaan, toen Alva in persoon oprukte; een wanhoopsdaad zonder eenig overleg was het, dat Lodewijk tijdens zijn terugtocht met zijn slechte troepen tegenover Alva's keurbenden den slag aannam met den rug tegen de Eems: daardoor werd zijn macht van 12.000 man 21 Juli bij Jemmingen volkomen uiteengeslagen door Alva's *voorhoede*.[2] Wil Schr. zich niet verlaten op mijn gezag, dan zij hij verwezen naar Rachfahl, die oordeelde, dat Lodewijk zich hier niet deed kennen als een ‘geschickter, umsichtiger und einsichtsvoller Feldherr’, voornl. omdat een katastrophe plaats vond ‘in einem Umfange und einer Stärke, wie sie hatte vermieden werden müssen und können’.[3]

1) Neerlands heldendaden te land. Tweede druk. I, 102, 114 en 140.
2) Zie voor Lodewijk's algemeene leiding in den slag bij Moncontour (3 Oct. 1569) Bosscha. Neerlands heldendaden te land. Tweede druk, I, 124.
3) 434 en 422; zie ook 418.

Al was Lodewijk dus niet een zoo ‘bekwaam en begaafd veldheer’ als Schr. meent, hij was toch niet zóó onvoorzichtig van niet te begrijpen, dat verder oprukken voor dat Groningen gevallen zou zijn, roekeloos was, ook zóó energiek, geestdriftig en vasthoudend van wèl een plan op Enkhuizen, *had het bestaan*, uit te voeren, zoodra de gelegenheid daartoe eenigszins gunstig was.

Tot dusverre waren mijne argumenten meest negatief, d.w.z. uit het ongerijmde. Er bestaan er echter ook positieve; chronologisch komen zij toevallig aan het slot; zij zijn er echter niet minder krachtig om. Men beschikt n.l. over gegevens, hoe Lodewijk zijn toestand in de 2^{e} helft van Juni inzag en wat hij toen voornemens was, waarop de Prins hem begin Juli zijn eigen inzichten ontvouwd en hem geraden heeft, hoe verder te handelen. Bedoelde brieven zijn ook door Schr. verwerkt; hij heeft er echter wederom geheel andere gevolgtrekkingen uit gemaakt dan de mijne.

Groen van Prinsterer geeft in zijn Archives eene ongedateerde ‘Mémoire du Comte Louis de Nassau relatif à l'expédition de Groningue’, welke die Schr. rangschikte onder Mei 1568; zij zou aan den Prins gericht zijn.[1)] Uit 2 tijdsbepalingen ‘jeudy y eut huit jours, 1e 17 du mois’ en ‘sabmedy dernièrement passé qui fut 1e XIXe du mois,’[2)] volgt, dat de Memorie tusschen 20 en 25 *Juni* moet zijn geschreven.[3)] Men zat midden in het beleg van Groningen; voorts wordt in den brief vermeld, dat Hoogstraten den 17^{en} te Emden, den 18^{en} over Delfzijl ‘au camp’ (vóór Groningen) was aangekomen en dat de vijand zich van laatstgenoemde havenplaats had meester gemaakt; ook dit alles vond plaats in Juni.

Deze Memorie bevat, ook ten aanzien van de vraag, welke ons hier bezighoudt, hoogst waardevolle gegevens. Allereerst vermeldde Lodewijk over welke troepen hij toen be-

1) III, 227 e.v.
2) Beide t.a.p. 236.
3) Schr. vermeldt o.a. 333, dat de brief is van 25 Juni. Mij is niet bekend, waaruit dat blijkt.

schikte en welke versterkingen hij weldra hoopte te ontvangen. ‘Ayant ce renfort, sa Seig.rie se trouve assez forte pour continuer son entreprise [het z.g. beleg van Groningen] et mesmement l'acheminer à bonne fin.’[1] Zoodra Lodewijk de gevraagde troepen had ontvangen, wilde hij ook de Dokkumervaart bezetten om 's vijands verbinding met Friesland te verbreken en zelf in voeling te treden met dat gewest, voorts ter bevordering van zijn doel de omgeving der stad trachten onder water te zetten met water van de Drentsche hoogtes.[2] Lodewijk's doel wat dus één en al: Groningen. Zeer duidelijk is dat door den loop der gebeurtenissen aan het licht getreden: hij heeft daar, zijn troepen in een kring om de vesting verdeeld, *tot over het uiterste* stand gehouden, d.w.z. totdat Alva in de onmiddellijke nabijheid was gekomen. Niet minder merkwaardig luidt het verder: ‘Et en cas que la chose ne voulust succéder, et que les ennemis nous contraignissent de lever le camp, le desseing de sa Seig.rie seroit de se retirer au Zyle [Delfzijl] là où ayant bon moyen de recouvrir vivres et tenant la maison de Wedde de l'autre costé, sa Seig. rie s'asseure se pouvoir tenir un mois ou deux malgré toute la force des ennemis.’[2] M.a.w. werd Lodewijk *gedwongen zijn* plan *Groningen* op te geven, dan wilde hij teruggaan in zijn vermeld groot bruggenhoofd. Vandaar in Lodewijk's Memorie deze in zijn oogen belangrijke mededeeling betreffende de vleugelsteunpunten van zijn *tweede* linie bij standhouden *te land*: ‘Le fort du Zyle est bien tenable, combien qu'il soit petit et l'on n'y peut approcher que de front. Le fort de Wedde s'avance journellement et en grande diligence.’[3]

Ook in dit tweede stadium geen woord en geen man voor Enkhuizen. Toch concludeerde Schr., slechts open oog bezittend voor zijn vooropgezette meening, daardoor het *twee*-tot *drie*ledig verband tusschen Lodewijk's operaties *te land* en Delfzijl over het hoofd ziende: ‘Dat hij ook nu [d.w. einde Juni] zijn *overzeesche plan* nog niet geheel had opgegeven,

1) Groen v.P. III, 228.
2) T.a.p., 229.
2) T.a.p., 229.
3) T.a.p., 231.

blijkt wel uit de keuze van Delfzijl als noordelijkste steunpunt.'[1)]

Eerst voor het laatste stadium, indien al het andere mislukte, derhalve als *allerlaatste* pees op de boog - d.w.z. voor den toestand, zooals deze zich na Jemmingen voordeed - had Lodewijk dit plan: 'Que si du tout l'on estoit contraint de se retirer [d.w.z. de geheele Provincie Groningen weer prijs te geven], lors Sa Seig.rie voudroit fere son desseing [dus niet dat van den Prins] sur Inchuse, estimant qu'a touttes heures auroit bateaux et commodité pour y aller.'[2)] Inderdaad heeft Lodewijk het toen eenigen tijd ter zee willen zoeken, wat de Prins hem voor zijn persoon sterk heeft ontraden.[3)]

Kan men nu in het licht van deze woorden, feiten en volgorde met Schr. aannemen, dat 1°. Lodewijk voorjaar 1568 op weg was naar Enkhuizen; 2°. hij 'bijna vier volle maanden lang zoo hardnekkig had vastgehouden aan dat plan'; 3°. aan zijn onderneming 'een maritiem element' als hier bedoeld eigen zou zijn geweest? Het door Lodewijk gedachte terrein van werkzaamheid blijkt nog nader uit wat hij onmiddellijk op zijn laatstelijk aangehaalde woorden deed volgen: 'Sur tout estime mon dit Sieur le Conte Lodvic nécessaire que son Excel. entre par quelque autre costé [Gelderland of Weert].... suppliant son Excell. de vouloir pousser oultre et le plustost qu'il sera possible.'[4)] M.a.w. den Prins werd aanbevolen om langs een anderen weg in de Nederlanden door te stooten, waarbij Lodewijk dan vanuit zijn bruggenhoofd c.q. weer voorwaarts zou kunnen gaan: een concentrische aanval van twee zijden, zuiver en alleen *te land*. En dan tot slot zoo soepel mogelijk: 'Au reste Monsr. le Conte Lodvic se peut tousjours joindre avec son Excell.ce par tout où il voudra.'[5)] Dit 'joindre' zou alleen op Enkhuizen *kunnen* wijzen, indien men aannam, dat de Prins van zijn loopplaatsen bij Romersdorf, Andernach aan den Rijn, Mün-

1) De Gids. T.a.p., 333.
2) Groen v.P. III., 229.
3) Zie hierna mijn 209/11.
4) Groen v.P. III, 229/30.
5) T.a.p., 230.

stermaifeld e.d. met 30.000 man ook op weg naar Enkhuizen was. C'est le ridicule qui tue!

Een ‘Avis du Prince d'Orange au Comte Ludovic de Nassau’ - volgens Groen dagteekenend van begin Juli, wat chronologisch mogelijk is - vormt stellig 's Prinsen antwoord op vorenvermelde mededeelingen c.a. van Lodewijk, mede gelet op den naderen titel ‘responce et advis.... sur les articles, mandez à son Excell. par M. le Conte Lodvic;’[1] diens Memorie was n.l. ingedeeld in artikelen, en er wordt in gehandeld over de versterkingen voor Lodewijk, een aanval op Groningen van verschillende zijden en andere onderwerpen, welke Lodewijk reeds had aangeroerd. Er komen echter reeds in het begin van 's Prinsen antwoord onderwerpen voor, welke buiten Lodewijk's Memorie vallen, zoodat hij vermoedelijk nog andere, verloren gegane voorstellen aan den Prins heeft gedaan. Het is in vermelden brief, dat deze als eenige maal ‘Enkhuizen’ noemde, waaromtrent Schr. als triomfantelijk schreef: ‘Na dit betoog volgt dan eindelijk een duidelijke uitspraak omtrent zijn [Oranje's] opvatting van deze expeditie; hij raadt aan “que l'on entreprint sur la ville d'Inchuzen” enz.... Voorzichtig als altijd voegde hij hieraan nog toe, dat “pour tout événement” men bovendien Delfzijl moest versterken en bezet houden,’ enz.[2]

Gaat men dien brief aandachtig na om daaruit 's Prinsen gedachtengang ten aanzien van Lodewijk's optreden ook in Groningen te leeren kennen, dan blijken m.i. twee zaken duidelijk: 1°. dat Oranje's strategisch inzicht en de voorzichtigheid van zijn beleid verre uitstaken boven Lodewijk's roekeloos optreden; had deze den wijzen raad van zijn ouderen broeder opgevolgd, de veldtocht van 1568 ware geheel anders verloopen;[3] 2°. dat 's Prinsen brief een wat verbandeloozen indruk maakt, doch daarin allerminst een onderneming op

1) T.a.p., 257 e.v. Groen v.P. vermeldt daar ten onrechte, dat het een antwoord is op brief no. 311a, welke niet bestaat; bedoeld is 309a.
2) De Gids. 1932, 334.
3) Het staat niet vast, dat Lodewijk 's Prinsen raad nog vóór Jemmingen heeft ontvangen. Daar dit gevecht eerst den 21en werd geleverd, vermoedelijk wèl; ook bevat de op blz. 193/4 door mij vermelde brief van gene d.d. 17 Juli 1568 aan den Prins een enkele aanwijzing in die richting.

Enkhuizen als ‘duidelijke uitspraak omtrent zijn opvatting’ uiteengezet, laat staan vooropgesteld werd.

De Prins begon met vast te stellen, dat Lodewijk's krachten onvoldoende waren voor een ‘exploit’ als het nemen van Groningen. De argumenten van Lodewijk [in diens vermelden brief niet genoemd] schenen den Prins niet van dien aard om zijn tijd te verliezen ‘en une entreprinse sans espoir’; daarom liever het beleg opbreken ‘pour s'asseurer contre les préparatifs de l'ennemy.’ De Prins voelde derhalve reeds het zich boven Lodewijk's hoofd samentrekkend onweer, n.l. Alva, aankomen; zijn wijze raad beoogde het terugtrekken van Lodewijk's om Groningen verspreide strijdkrachten in het groote bruggenhoofd in het O. der Provincie om zich daar krachtig in te richten met gelegenheid tot uitwijken tot achter de grens, indien de vijand, wat viel aan te nemen, met overmacht kwam opzetten. Lodewijk had als argumenten voor standhouden rondom de vesting Groningen aangevoerd, dat men anders daar geen middelen van de boeren kon heffen, dat men de willigen ten prooi aan den vijand zou laten en dat dit aan den geest in de geheele Provincie veel schade zou doen. De Prins deed daartegenover opmerken, dat de boeren na 1 of 2 maanden toch niets meer zouden bezitten, dat men, gedwongen wordende om terug te gaan [wat hij blijkbaar reeds voorzag] toch alle nadeelen zou ondervinden, door zijn broeder daaraan toegeschreven, doch dan in erger mate; zelf zou men allicht verliezen lijden bij den terugtocht [wat later juist bleek] ‘et cependant sera perdue l'occasion d'avoir une forte place pour retraitte,’ d.w.z. het bewuste bruggenhoofd zou dan t.v. noch ingericht noch bezet zijn. Dit kan onmogelijk slaan op Enkhuizen. Daarna volgt dan deze *m.i. allerbelangrijkste* zinsnede: ‘En considération de quoy son Excell. est entièrement d'advis qu 'ils ayent soin plustost de se retirer en quelque place bien fortifiée [bruggenhoofd] et en laquelle ils puissent s'asseurer contre la force de l'ennemy et contre la disette des vivres, pour illec se tenir à tant que son Excell. ait moyen de se mettre en campagne.’ M.a.w. zich in het N. *te land* handhaven totdat de Prins ook zou oprukken om dan òf vereenigd òf althans gelijktijdig voorwaarts te gaan.

Daarna sprong de Prins ineens weer terug tot de vesting Groningen: haar van twee zijden te willen belegeren was voor Lodewijk's krachten een gevaarlijke splitsing zonder nut, daar men ook dan den vijand niet zou kunnen beletten om in en uit te gaan. Dan ging de Prins weer tot *iets anders* over: ‘cependant seroit son Excell. de cest advis que l'on entreprint sur la ville d'Inchusen et l'ayant par la grâce de Dieu saisie, qu'on la fortifiast en toute diligence’ etc. Dit moet worden gelezen in verband tot 's Prinsen zienswijze in het algemeen, zijnde de bedoelde bruggenhoofdstelling in O. Groningen en moet m.i. derhalve slaan op een *neven*onderneming ‘en passant’, terwijl Lodewijk met zijn hoofdmacht in dat bruggenhoofd bleef. Hij kon toch immers niet over zee met 9. tot 10.000 man naar Enkhuizen gaan; en waar moesten die dan blijven?

Dan komt de Prins weer terug op wat m.i. ontwijfelbaar zijn hoofdthema was: ‘Aussy seroit son Excell. d'advis que pour tout événement l'on fortifiast quelque place, fust ce le Dam ou le Zyle, ou bien quelque autre, tellement que là où, estants les forces jointes [d.w.z. niet meer rondom vesting Groningen versnipperd], l'on voudroit se retirer quelque autre part, on y peut tous jours laisser garnison pour avoir l'entrée au pays de ce costé-là libre.’ M.a.w. het bruggenhoofd 1°. voor terugtocht; 2°. om in elk geval vasten voet te houden in de Provincie; 3°. als invalspoort, misschien wel voor den Prins zelf.

Tot slot kwam de belangrijkste raad, welke Lodewijk geheel buiten beschouwing heeft gelaten, hetgeen zijn noodlot werd: ‘Et en cas que du tout il fallust se retirer,’ zag de Prins geen ander middel dan om zeer ver terug te gaan: Emden, Oldenburg, zelfs tot Bremen, ‘ayant esgard qu'il ne se polroyent embarquer, ayant l'ennemi voisin, sans recevoir ou la totalle deffaite ou perte irrécouvrable.’[1] M.a.w. onder zulke omstandigheden zich niet aan een beslissing wagen, vèr uitwijken en zich in geen geval inschepen, geen Enkhuizen. En nu deze vraag: wijst de ‘duidelijke uitspraak omtrent

1) Een voorspelling van Jemmingen, want standhouden met den rug tegen de Eems of zich inschepen te Delfzijl, wanneer de vijand nabij was, leverde even groot gevaar op.

's Prinsen opvatting van deze expeditie' (blz. 206), welke in zijn vermelden brief ongetwijfeld valt te onderkennen, niettegenstaande hij weinig geordend is, voor Lodewijk's hoofdmacht naar Enkhuizen dan wel naar een bruggenhoofd in O. Groningen, c.q. uitwijken op Duitschen bodem? Voor mij staat onomstootelijk vast, dat in dien brief bedoeld bruggenhoofd hoofdzaak, Enkhuizen een weinig beteekenende bijzaak was. Met Schr.'s slotsom, dat de Prins aan deze, zijn hoofdzaak 'voorzichtig als altijd' nog even toevoegde, dat men 'pour tout événement' toch ook Delfzijl moest versterken,[1] kan ik dan ook geenszins meegaan. Schr. wees er zelf op, dat Oranje's besproken brief de eenige is, waarin hij Enkhuizen in het hier behandelde verband noemde. Maar, niet voor een kleinigheid vervaard, weet Schr. ook hier raad: 'Blijkbaar heeft de Prins steeds zijn voornemen zorgvuldig geheim willen houden en dat hem dit is gelukt, blijkt wel uit de eeuwen lang gangbaar gebleven meening, dat Groningen, Ommelanden en Friesland het doel zijn geweest van graaf Lodewijk's expeditie.'[2] Eerst de studiën, ondernomen ter gelegenheid van 's Prinsen 400sten geboortedag, zouden in dezen de waarheid aan het licht hebben gebracht! Doch ook hier spreken de feiten verder niet ten gunste van Schr.'s hypothese. De Prins sprak zich in zijn brieven doorgaans volkomen vrij uit, ook omtrent zijn operatieplannen; zoo werden b.v. in 1568 zijn stellig voornemen om nu ook zelf te velde te komen met de motieven en den datum van zijn komst op de wapen- of monsterplaats t.v. aangekondigd.[3] Van cijfer- of van geheimschrift werd opvallend weinig gebruik gemaakt. 'Willem de Zwijger' was in werkelijkheid in zijn brieven allerminst een zwijger, die zijn plannen en zijn omstandigheden zeer zorgzaam in zijn binnenste verborg. Men roemt zijn welsprekendheid en zijn overredingskracht; zijn vermelde bijnaam vindt dan ook bij velen protest en geraakt terecht in onbruik. Ook op schrift zweeg noch verzweeg de Prins zijn plannen, zijn bedenkelijken toestand, zijn zorgen en moeiten.

1) Zie hiervóór blz. 205.
2) T.a.p., 334.
3) De Prins begin Juli 1568 en 31 d.a.v. aan Lodewijk (Groen v.P. III, 260 en 276/7), 19 Juli aan den Keurvorst van Saksen (Rachfahl. III, 398).

Een zeer treffend voorbeeld vormt Oranje's vermaard geworden brief aan Johan d.d. 7 Mei 1574 na Mook, *welke in 's vijands handen geraakte* en waarvan eerst bijna 19 jaar later Johan's zoon Willem Lodewijk een afschrift kon zenden aan 's Prinsen zoon Maurits.[1] Daarin schreef Oranje o.m.: 'Je vous confesse qu 'il ne m'eust sceu venir chose à plus grand regret.... tout le peuple de ces quartiers en a esté grandement effrayé (n.l. over "la dicte deffaite)", de sorte que je les voys en telles perplexité qu'ils ne scavent que faire ny à quel bout commencer, *estimans estre du tout perduz*....'[2] il nous fault trouver quelques moiens d'estre assisté, d'aultant qu' à la longue ne pourions subsister.... car je vous veulx bien confesser ouvertement que j'ai la teste tellement estourdie d'une si grande multitude d'affaires et mesmes de regret et mélancolie pour la perte de mes frères que je ne scay à grand peine ce que je faiz.' Een uitnoodiging voor den vijand om *toen* door te tasten ten einde èn aan ons volk èn aan den Prins den genadeslag toe te brengen. Dergelijke voorbeelden zijn er bij tientallen. Toen de Prins vernam, dat juist de aangehaalde, hoogst belangrijke brief in 's vijands handen was gevallen, had hij spijt over zijn gevaarlijke openhartigheid, want hij schreef 23 d.a.v. aan Johan: 'Selon que je suis seurement adverty, l'original [van der brief van 7 t.v.] est tombée entre les mains des ennemis, dont je suis bien marri, n'ayant la lettre escripte en cyffre.... Je le ressens tellement pour le poinct contenu de l'entreprinse de Fernesum, laquelle par ce moyen aura esté descouverte par delà, ne contenant, au reste, la dicte lettre que les choses à nostre désadventage et dont l'ennemy se pourroit grandement prévaloir.'[3]

Schr. gewaagt ten slotte van een laatste poging van Lodewijk (na Jemmingen) om zijn plan over zee toch nog door te zetten, o.m. blijkende uit zijn brief d.d. 22 of 23 Juli 1568 aan den in Engeland verblijvenden predikant Taffin, die daar dienst deed als verbindende schakel met de Watergeuzen, hun Engelsche kornuiten en onze vluchtelingen. Terecht wijst

1) Groen v.P. III, 385 e.v.
2) Wij cursiveeren.
3) Groen v.P. IV, 6/7.

Schr. er aan de hand van dien brief op, dat Lodewijk ondanks zijn verpletterende nederlaag nog immer hoopvol was gestemd: wel geslagen, doch niet verslagen. Hij vreesde natuurlijk, dat de berichten omtrent de vernietiging van zijn eigen macht den ijver in Engeland zouden doen bekoelen, de onderneming opgeven. Juist daarom schreef hij aan Taffin, dat het beoogde doel 'ne sera point pour cela moins poursuivy, mais plustost ardement soustenu. Si est ce que le couraige, comme Dieu mercy, quant à nostre personne estant esthappé sauff et sain, avons le couraige si bon qu'oncques, mais espérons en brief que Dieu nous assistera tellement qu 'aurions, si Luy plaist, les moyens beaucoup plus prompt pour redresser la pouvre Eglise et la partie que n'eusmes oncques.' De Prins had reeds 8000 man te voet en 5000 te paard onder de wapenen[1]. Lodewijk heeft den Prins toen ook geschreven over zijn maritieme voornemen,[2] waarop deze 31 Juli antwoordde.[3] Niets wetende omtrent 's vijands strijdkrachten noch omtrent die van Lodewijk, de geldmiddelen en de berichten, waarover deze beschikte, kon hij moeilijk een stellig oordeel uitspreken, en derhalve slechts raden 'que s'il vous semble qu'il y a quelque raisonnable apparence de pouvoir effectuer quelque chose de bon, que le fissiez au nom de Dieu, mais, quant à vostre personne, de vous conseiller d'aller avecq la ditte entreprinse, n'en scauroys bonnement dire mon advis; car vous mectre arrière en hazard avecq gens incognuz, ne me semble estre conseillable, mesmes par eaue.'[4]

Lodewijk's plan - *eerst thans ter zee*, omdat hij door Alva tot achter de grens was teruggeslagen en hem bijna niets meer restte - was een soort wanhoopsdaad. Uit 's Prinsen antwoord valt af te leiden, dat deze het ook aldus opvatte. Lodewijk moest - landrot als hij in 's Prinsen oog was en

1) Taffin was later predikant van Charlotte de Bourbon, door haar meegebracht uit Heidelberg. Bij Groen v.P. III, 272/3 is de brief ongedateerd; hij zegt alleen, dat Lodewijk dien kort na Jemmingen moet hebben verzonden.
2) Deze brief is ook thans nog niet teruggevonden.
3) Groen v.P. III, 276 e.v. Ook Schr. vermeldt dien brief, welke m.i. lijnrecht tegen zijn onderstelling ingaat (337/8), doch dateert dien ten onrechte 30 Juli.
4) Groen v.P. III, 278.

bleef - zijn eigen persoon niet wagen. Is het nu in verband tot dezen raad van den algemeenen leider der operatiën ook maar eenigszins aannemelijk, dat hij Lodewijk op weg had gezonden naar Enkhuizen dan wel dat deze ‘vier volle maanden zóó hardnekkig aan dat plan had vastgehouden’?[1] Lodewijk's geestdrift tegenover en zijn aansporingen tot Taffin na de eigen vernietigende nederlaag bij Jemmingen zijn hem vermoedelijk voornl. ingegeven door de vrees, dat op het vernemen daarvan de geestdrift in Engeland voor ondersteuning van de Watergeuzen volkomen zou bekoelen. Die vrees bleek maar al te gegrond: hoogstwaarschijnlijk is de vrij aanzienlijke, in Engeland gereed zijnde macht op het bericht aangaande Jemmingen niet meer uitgezeild. De kansen op welslagen waren hoogst gering geworden: aan Lodewijk was bijna niets overgebleven; bovendien ontnam Alva hem 25 Juli zijn maritieme basis Delfzijl, welke versterkt werd en bezet bleef, terwijl de stemming te Emden zich na Lodewijk's nederlaag nog meer tegen hem keerde: zelfs werden daar zijn oorlogsvaartuigen en zijn buit in beslag genomen. Zoo restte hem niets dan - doch toen te laat, verslagen en verlaten - 's Prinsen raad op te volgen en zich over Oldenburg naar Bremen terug te trekken; vandaar sloot hij zich later met een klein getal hem trouw geblevenen aan bij 's Prinsen hoofdonderneming, na in September wachtensmoede in N.W. Duitschland zijn nog overgebleven troepen te hebben ontbonden.[2]

Resumeerende komen wij tot de slotsom, dat er niets is, wat stellig pleit vóór Schr.'s onderstelling inzake een plan bij of voor Lodewijk tot een aanslag op Enkhuizen; dat hetgeen de Schr. pro aanhaalt, òf voor ernstige bestrijding vatbaar is òf anders uitgelegd dient te worden, terwijl er omgekeerd wèl stellige bewijzen zijn, dat in de plannen van of met Lodewijk Enkhuizen hoogstens een rol van de derde orde heeft gespeeld. In 1568 was ons krijgswezen, zijnde dat van den Prins, nog veel te ongeordend (allermeest dat ter

1) Schr. op blz. 339 van zijn artikel.
2) Blok. I, 188.

zee) om te mogen gelooven aan een min of meer geordende samenwerking tusschen land- en zeemacht, zooals Graaf Lodewijk's veronderstelde onderneming Emden [of: Delfzijl] - Enkhuizen er een zou zijn geweest. Geen enkele schrijver maakt gewag van haar. Integendeel! Blok noemde de Watergeuzen van 1568 ‘weinig beter dan een schuymsel van boeven en rabouwen’, waarmede de Prins, ‘wel verre van een ernstige onderneming tot verovering van *Enkhuizen* of een andere stad in de Nederlanden te kunnen volbrengen, weinig anders kon uitrichten dan zeerooverij.’[1] Kolonel Warnsinck zelf heeft in zijn zeer lezenswaardige bijdrage in het Officieele Gedenkboek beschreven, hoe de Heer van Dolhain minstens het tijdvak van Oct. 1568 tot Sept. 1569 heeft noodig gehad om zijn eerste eskader bijeen en de Theems uit te krijgen.[2]

's Prinsen verblijf in 1569 in Frankrijk, oogenschijnlijk doelloos, is zijne, dus onze zaak juist in hooge mate ten goede gekomen, o.m. door het eerste nadere en persoonlijk contact, dat de Prins toen heeft opgenomen met de Watergeuzen, die hij van af dat jaar, meerendeels te vergeefs, onder orde en tucht wilde brengen. Daartoe en voor verbinding met de Hugenoten liet Oranje einde 1569 bij zijn terugkeer naar Duitschland opzettelijk zijn broeder Lodewijk achter. Het is juist een karakteristiek onderscheid tusschen de operatieplannen voor 1568 en 1572, waarvan het tweede een zeer verbeterde uitgave van het eerste was, dat de aanval van *vier* zijden zou komen, ook uit het W., doordien daarin ook een plaats was ingeruimd aan de Watergeuzen (blz. 217). In 1568 kende de Prins hen nog onvoldoende, en zeker hun krachten; ook was er nog geen nauwe aanraking geweest, welke samenwerking in de hand kon werken.

Bij de uitwerking van het nieuwe operatieplan, dat de Prins, dadelijk na terugkeer in Duitschland, begin 1570 ter hand heeft genomen, is, *wat het Watergeuzen-aandeel* betreft, natuurlijk mede in de eerste plaats gedacht aan Enkhuizen, destijds een belangrijke haven- en handelsstad: zij lag excentrisch ten aanzien van Alva's machtscentra, was dus te land niet

1) I, 201. Wij cursiveeren.
2) Gedenkboek. 88, 93, 97.

gemakkelijk te ondersteunen of c.q. te hernemen, tevens dicht bij het Vlie, dus gemakkelijk te nemen en te ondersteunen door de Watergeuzen, was bovendien bekend om de sterke anti-Spaansche gezindheid der bevolking. Volgens Blok heeft de Prins zich *vanaf medio* 1570 persoonlijk meer bijzonder bezig gehouden met een aanslag op de een of andere Hollandsche havenstad ten einde daarvan te zijner tijd een Nederlandsch la Rochelle te vormen, basis voor de Watergeuzen; daarbij heeft Oranje bijzondere aandacht geschonken aan Enkhuizen, Medemblik en Hoorn, 'maar vooral op het zeer anti-Spaansche Enkhuizen, vol van tot werkeloosheid gedoemde haringvisschers en matrozen, was de aandacht gevestigd.'[1] In 1568 echter was men nog zoo ver niet. En indien wèl, dan konden de wijde perspectieven, welke Schr. ons op zijn blz. 318/9 opende van een verovering van Enkhuizen: 'Welk een ontvangst kon een geuzenvloot onder bevel van een broeder van den Prins van Oranje in Enkhuizen verwachten.... Een waarlijk schoon vooruitzicht opende zich voor de goede zaak, indien dit plan mocht gelukken,' veel beter, doeltreffender en directer in vervulling gaan, indien de Watergeuzen dit kolfje naar hun hand alleen klaarden en niet een landrot, zooals Lodewijk was en bleef - men lette op 's Prinsen advies van blz. 210 - er vanuit Emden de leiding van op zich nam.

Ik geloof, dat bij Schr. de wensch de vader der gedachte is geworden, en dat hij als zeeman aan Lodewijk's plan en onderneming 'een maritiem element'[2] heeft willen verleenen, hetwelk het niet bezat. Eenmaal op dien gevaarlijken weg heeft zijn verbeelding hem parten gespeeld en zijn zeer gewaagde, soms onjuiste onderstellingen getreden in de plaats voor bewijzen.

Hoe suggestief Schr. daarbij te werk is gegaan blijkt o.m. op de blz. 318 en 324/5 van zijn artikel. Op de eerste luidt het: 'Op weg naar *Enkhuizen* was Lodewijk van Nassau in de eerste dagen van 1568!' Volgt dan een schildering van de maritieme middelen van Lodewijk in zijn eerste dagen te

1) Blok. I, 211. Mogelijk houdt het feit, dat de Prins hier 20 Oct. 1572 voet aan wal heeft gezet op Holland's bodem, daarmee eenig verband.
2) Schr.'s woorden t.a.p., blz. 317.

Emden, den mogelijken steun uit Engeland (reeds toen?) en de Friesche opstandeling Wilde Hylke, gereed aan de kust bij Kollum aan de Lauwerszee. Is de lezer een weinig geneigd tot geloof op gezag, dan ziet hij in zijn verbeelding allen reeds aan boord gaan bestemming Enkhuizen. Schr. komt op blz. 324/5 uitvoerig terug op zijn voorstellingswijze: ‘het oorspronkelijk doel van den tocht van Graaf Lodewijk naar Emden uitsluitend een aanval over zee ‘op een der steden van Hollands Noorderkwartier’; in dat verband wijst Schr. op de instructie van 25 [lees: 28] Maart 1568 voor Basius, waarbij elk bewijs achterwege blijft, dat Lodewijk met den daarin genoemden aanslag op Enkhuizen te maken had, terwijl op blz. 325 uit Bor wordt aangehaald ‘'t exploict, dat Graaf Lodewijk van Nassau, gekomen tot Embden, voorhanden hadde te werk te leggen’, doch hier ontbreekt het bewijs, dat zulks slaat op *Enkhuizen*. Dit betreft den reeds vermelden tocht naar de Lauwerszee en een oprukken naar Friesland.[1)] Toch concludeert Schr. dan, als hij vervolgens Lodewijk's gedwongen aftocht uit Emden met even 80 man vermeldt: ‘Reeds den 21sten April verlieten allen, die het bevel zouden voeren op de vloot, welke in opdracht van den Prins van Oranje *Enkhuizen*[2)] aan zijn zijde zou moeten brengen, onverrichterzake de zoo gunstig gelegen uitvalshaven aan den mond der Eems.’[3)]

Een ander sterk voorbeeld van Schr.'s suggestieve kracht, zelfs van de zaken uit haar verband te rukken, vormt het aangehaalde op blz. 203/4 ten aanzien van Lodewijk's standhouden te en belangstelling voor Delfzijl in Juni 1568.

Zoo moet men ten aanzien van de hier besproken onderneming blijven vasthouden aan de nu reeds 3½ eeuw geldende opvatting (blz. 186), dat Lodewijk's inval in het uiterste N.O. des lands een onderdeel, en een zeer belangrijk (blz. 187) heeft gevormd in 's Prinsen plan voor den voorjaarsveldtocht van 1568: Alva in zeer groote ongelegenheid te brengen door gelijktijdige volksopstanden te doen uitbarsten in eenige ver uiteengelegen deelen der Nederlanden. Lodewijk's inval blijft

1) Verg. blz. 189/90.
2) Wij cursiveeren.
3) T.a.p. 325.

daarmede zijn karakter behouden van een onderneming bijna uitsluitend *te land* met rugdekking aan de zeezijde. Schr.'s slotsom, dat ‘het eigenlijke doel van den Prins en diens broeder de vestiging van een gemakkelijk te verdedigen maritieme basis aan de Zuiderzee’ zou zijn geweest,[1] kunnen wij dan ook *ten aanzien van Lodewijk's veldtocht* geenszins deelen. Van feiten ter bevestiging van Schr.'s slotwoorden, geschreven omtrent de phase na Jemmingen: ‘Zoo heeft eindelijk Lodewijk van Nassau het plan ter verovering van Enkhuizen, waaraan hij bijna vier volle maanden had vastgehouden, voor goed moeten opgeven’[2] is mij schijn noch schaduw gebleken. Er viel voor hem niets op te geven, omdat hij dit plan nooit ernstig in overweging had genomen.

W.E. VAN DAM VAN ISSELT.

Aanteekening. (ad blz. 188)

Dat Schr. inzake de door hem geziene tegenstelling tusschen wat hij noemt ‘louter militaire expeditiën, aan welke het maritieme element geheel en al ontbreekt’ (zijn blz. 317) en ondernemingen over zee ook andere bekende gezegden van den Prins uit hun verband haalt, daarbij verkeerd interpreteert en daardoor bij den minder geörienteerden lezer een verkeerden indruk wekt, moge blijken uit het volgende:

Op blz. 320 zegt Schr.: ‘Wèl is algemeen bekend, dat de Prins over de verovering van den Briel “seer qualijck te vreden” was en daarmede heeft de meening post gevat, dat het bedrijf, dat den Hollanders en Zeeuwen het beste lag, het varen en vechten op zee, weinig de belangstelling en de sympathie van den Prins heeft gehad. Ik hoop aan te toonen, dat deze opvatting niet juist is.’

Van een algemeene meening als hier door Schr. bedoeld, is mij niets bekend. Te minder aanleiding nog bestond er om aan te toonen, dat ‘bedoelde opvatting niet juist is’, omdat, gelijk hiervóór werd vermeld, o.m. professor Blok integendeel de nauwe voeling heeft geschetst, welke er *vrijwel van den aanvang af*, n.l. sedert 1569, heeft bestaan tusschen den Prins en de zijnen, allereerst zijn trouwen broeder Lode-

1) T.a.p. 337.
2) T.a.p., 339.

wijk eenerzijds, de Watergeuzen anderzijds. Inderdaad is de Prins herhaaldelijk zeer ontevreden geweest over hun ruwheid en hun bandeloosheid, hun onwil om een deel hunner buitgelden af te dragen ten bate van de algemeene zaak; doch met die beweerde ontevredenheid van Oranje over de verovering van den Briel zit het anders. De Prins, 'een bij uitstek praktisch man' [Prof. Muller] kan onmogelijk ontevreden zijn geweest over de '*verovering*' van den Briel, waarmede zijn vlag voor het eerst van een Nederlandsche torentrans ging wapperen, en juist 5 jaar na zijn droeven aftocht uit de Nederlanden, juist 4 jaar nadat men daarnaar voor het eerst verlangend had uitgezien, een uitstekende haven aan de Noordzee zijn zijde koos, de Watergeuzen hun zoo zeer begeerd 'la Rochelle' op de Hollandsche kust verkregen. Oranje - die zich vooral in de eerste jaren van den vrijheidsoorlog allerminst de weelde kon veroorloven van een theoreticus te zijn, omdat alles even ongeorganiseerd was, ongeordend en verbandeloos ging - heeft in zijn strijd tot verovering en consolidatie van de Vesting Holland (1572/6) dankbaar elk trekje aanvaard, dat hij op den Spanjaard kon binnenhalen, *waar dan ook en hoe dan ook*.

Toch is het juist, dat de Prins bij het vernemen van den inval der Watergeuzen die onderneming, begonnen 'à mon desceu et sans aulcune charge mienne,'[1)] heeft afgekeurd en volgens Blok geenszins van plan was 'de se bouger', terwijl Lodewijk nog veel verder ging door verontwaardigd te schrijven over die 'sots qui se sont trop hasté's et n'ont voulu me croire.' 'Geen van beiden achtte de zaak van eenig werkelijk belang', evenmin als Alva.[2)]

Zooals reeds vermeld had de Prins na zijn terugkeer einde 1569 uit Frankrijk, waar hij de Hugenoten en de Watergeuzen nader had leeren kennen, blijvend gewerkt aan een *methodisch opgezet* operatieplan voor een nieuwen veldtocht naar de Nederlanden. In het algemeen kwam dit neer op een herhaling van het plan-1568, een concentrischen aanval op de Nederlanden. Echter trachtte de Prins - door de ervaring geleerd,

1) Verg. blz. 218.
2) I, 222.

d.w.z. door schade wijs geworden - alle feilen der uitvoering van dat jaar weg te nemen:

a. in 1568 verroerde ons volk zich bijna nergens, waardoor aan de geheele onderneming haar grondslag was ontvallen. Uitdrukkelijk stelde de Prins vanaf 1570 voorop, dat de beweging moest uitgaan van de Nederlanden; dan zou hij te hulp komen;

b. de aanval zou ditmaal ook uit het W. komen (de Watergeuzen), zoo bijzonder belangrijk, omdat Alva daar door gemis aan een vloot vrijwel machteloos was en men zelf, door het bezit van een kuststrook of slechts van een paar goede steunpunten, den rug vrijhield naar de zee, hetgeen den aanvoer verzekerde en steun van Watergeuzen, uitgewekenen, ook uit Frankrijk en Engeland mogelijk maakte,

c. alle aanvallen moesten volgens een goedgeordend, algemeen plan *gelijktijdig* plaats vinden op een door de hoogste leiding, d.w. den Prins, aan te geven tijdsgewricht. Hij had genoeg van die partieele, chronologisch slecht geordende aanvallen van 1568, welke Alva en de zijnen de een na den ander den kop ingedrukt hadden: Rummen en Risoir (waarbij de Villers), daarna de Coquelville, daarna Lodewijk, ten slotte de Prins zelf. Nu ging het in 1572 met dien partieelen aanval der Watergeuzen - ondanks de ditmaal zooveel betere voorbereiding en krachtiger centrale leiding - weer precies denzelfden kant uit als in 1568; en dat heeft ook het vervolg van zaken getoond: eerst de Watergeuzen (Brielle), toen Lodewijk (Bergen), toen Genlis (bij St. Ghislain), eindelijk weer in het najaar de Prins zelf met zijn tweeden herfstveldtocht in de Zuidelijke Nederlanden zonder beter gevolg dan de eerste.

Oranje's ongenoegen van April 1572 en de redenen daarvan blijken overduidelijk uit zijn merkwaardige brieven, na Brielle in April tot Juni 1572 gericht tot de regeeringen van Hollandsche en andere steden om hen tot aanvatten, opstand en volhouden aan te sporen[1)], alsmede uit zijn brief van 25 April 1572 aan Wesenbeke. Zoo schreef de Prins b.v. 22 April 1572 aan Gouda, na een zacht verwijt te hebben doen

1) Verg. Gachard. III, 40 e.v.

hooren, dat men zich in 1568 niet verroerd had, toen hij zelf was opgetreden en z.i. de gelegenheid zoo schoon was: ‘Hier en tuschen en cunnen wy nyet nalaten u te kennen te gheven, dat my wel verhopet hadden, dat dieghene, die oirzake daertoe gegheven hebben [n.l. de Watergeuzen met hun eersten stoot tot den opstand] in eene zoo gewichtige zake met sulcker haeste nyet en souden hebben voirtgevairen, sonder ons daervan voirderhandt wetenschap ende vollen bericht te laten doene, ende onse bevel ende bedencken daerop te verwachten.’[1] In gelijken geest schreef de Prins 3 dagen later aan Wesenbeke, na de verzekering gegeven te hebben, dat, nu het verzet eenmaal ontketend was, men steeds en ten volle kon rekenen op zijn steun met alle hem ten dienste staande middelen: ‘Oires que j'eusse bien désiré que ledict Sr. Lumey n'eust ainsy à mon desceu et sans aulcune charge mienne entreprins cecy ou du moins que premièrement il m'en eusse adverty, afin que par commune intelligence nous eussions tant mieulx peu entendre à la bonne conduicte et direction de ce faict.’[2]

Hier vindt men de ware redenen voor 's Prinsen ontstemming. Hij had als aanstichter en opperste leider van het verzet tegen de Spanjaarden een algemeen operatieplan ontworpen en doen uitwerken; de algemeene leiding bij de uitvoering berustte natuurlijk bij hemzelf. Nu brachten de Watergeuzen door hun partieelen voorstoot den sneeuwbal z.i. ontijdig aan het rollen, wat naar 's Prinsen meening *de zaak* schaadde. Zij waren weer eens uit den band gesprongen, d.w.z. uit dien van Oranje. Hij was voor een voldongen feit geplaatst, zonder dat men t.v. zijn welnemen tot den aanslag verzocht, zelfs zonder dat men hem gewaarschuwd had. Daardoor was de algemeene leiding van den aanval hem tijdelijk ontglipt en had hij zelfs de gelegenheid gemist om tijdig ook op de andere aanvalsfronten te doen waarschuwen. Met de vermelde brieven aan Hollandsche en andere steden nam de Prins die leiding zeer spoedig weer op zich. Zijn ontevredenheid was noch diep noch langdurig, want hij schreef Wesen-

1) Gachard. III, 41.
2) Supplement van Someren op Groen v.P., 259.

beke 25 April 1568 nog: ‘et faict grandement à louer ce bon Dieu de la grace qu'il a faicte à ces inhabitans de tellement les illuminer qu'ilz se soient une fois apperceuz à quoy tendent toutes les practicques et menées de leurs ennemis.’

Onder 's Prinsen ontevredenheid heeft stellig eenig zelfverwijt geschuild, dat hij met zijn eigen voorbereidingen nog niet ver genoeg was gevorderd, zoodat hem ook daardoor de algemeene leiding eenigermate ontglipte, toen de beslissende ure sloeg. Volgens Blok was ‘de Prins zelf nog nauwelijks verder gekomen dan tot den aankoop van wapentuig en tot voorloopige besprekingen met Duitsche aanvoerders en graaf Lodewijk was nog lang niet gereed voor den aanval met hugenootsche hulp, laat staan dan met die des Konings.’[1] Ook van dat stil zelfverwijt vindt men enkele sporen in 's Prinsen brieven, want hij schreef nog aan Gouda, hoe hij met alle vlijt zonder oponthoud er naar gestreefd had om de zaken zóóver te brengen, dat men ze ‘te gelegener tyt ende met betere bequaemheyt ende meerdere vrucht [dan in 1568?] hadde mogen te weghe brengen,’ waartoe reeds voorbereiselen waren getroffen, terwijl de Prins alsdan overal had willen doen waarschuwen. Hij erkende, dat men onmogelijk weer terug kon,[2] daar de Watergeuzen nu eenmaal het sein hadden gegeven en het verzet op tal van plaatsen ontketend was, ‘nyet ander en wetende, oft sulcx en zoude deur onsen bevel ende met onsen weten syn aengevangen geworden’, om dan te vervolgen: ‘Naer naedemael dat onze middelen zeer cleyne zyn, gemerct nyet alleen, dat wy eenen langen tyt hier voren alles wat ons overgebleven was, mildichlyckende vrymoidelyck daertoe verstrecket hebben, maer oyck, om dat wy met dese onversienlycke beroerte verrasschet geweest zynde, nyet en hebben cunnen de gereetschepen (alzoo wy wel hadden voirgenomen) in tyten te weghe brengen.’[3]

De Prins heeft zich derhalve reeds zelf in zijn brieven duidelijk uitgesproken omtrent de oorzaken van zijn noch diepe noch langdurige verstoordheid over ‘den Briel 1 April 1572’

1) I, 223.
2) Gachard. III, 42.
3) T.a.p., 44.

en daarbij ten spijt van kolonel Warnsinck's meening te kennen gegeven, dat die ontstemming niets had te maken met zijn meerdere of mindere belangstelling en sympathie voor ‘het varen en vechten op zee’ (verg. blz. 215) van Hollandsche vrijbuiters en z.g. rebellen.

v.D.v.I.

Naschrift.[1)]

De Redactie van De Gids was zoo vriendelijk mij in de gelegenheid te stellen aan bovenstaand artikel een ‘kort’ naschrift toe te voegen; gaarne maak ik daarvan gebruik.

Laat mij recapituleeren welke *feiten*, in onderling verband gebracht, mij de overtuiging schonken dat de vestiging van een maritieme basis aan de Zuiderzee het doel van Lodewijk van Nassau was, toen hij zich in de eerste dagen van April 1568 naar Emden begaf. Hierbij kan ‘mijn verbeelding mij geen parten spelen’; zij leveren wellicht zelfs geen ‘schijn of schaduw van bewijs’ voor mijn zienswijze, doch bij gebrek aan een pertinente verklaring in dezen, van den Prins of van zijn broeder, moest ik mij met die feiten tevreden stellen.

> In Engeland werd in het vroege voorjaar, op last van den Prins, getracht geld bijeen te brengen, ten einde een aantal goed bewapende en bemande schepen uit te rusten; deze pogingen werden met succes bekroond.
> Lodewijk van Nassau kwam medio April in Emden, wilde daar aanstalten maken om te embarkeeren, doch de regeering van Emden verhinderde hem dit. Hij verliet toen den 21sten April Emden, verzamelde troepen, viel in Groningen, en nam den 24sten het kasteel Wedde.
> Alva en Bossu vernamen dat in Emden schepen werden uitgerust; begin Mei waarschuwden zij de besturen der Zuiderzeesteden hiertegen.
> Bossu rustte een vloot uit, en zond die den 11den Mei naar de noordkunst van Friesland en Groningen.
> Vier of vijf Engelsche schepen werden medio Mei gesignaleerd op de Eems; zij deden echter noch Emden, noch Delfzijl aan.
> Spaansche troepen onder Aremberg en Meghem rukten op naar het noorden; Lodewijk trachtte bijtijds Groningen te bezetten, doch de stad weigerde zich voor hem te verklaren, en sloot haar poorten.
> Lodewijk versloeg den 23sten Mei het Spaansche leger bij Heiligerlee, trok daarna naar Delfzijl, en preste volk om deze haven te versterken. Den 6den of 7den Juni verscheen de door Bossu uitgeruste Spaansche vloot voor den Dollard.

1) Discussie gesloten (Noot van de Redactie).

> Den 10den Juni begon Lodewijk Groningen in te sluiten.
> Den 18den nam de Spaansche vloot Delfzijl; na eenige dagen hernamen de Watergeuzen de stad.
> Den 25sten Juni schreef Lodewijk aan den Prins dat, indien hij terug moest trekken van voor Groningen, hij zijn 'desseign sur Inchuse' zou uitvoeren.
> De Prins antwoordde hierop dat hij de poging Groningen te nemen, 'une entreprinse sans espoir' vond, en ried hem aan Enkhuizen te veroveren.
> In de eerste dagen van Juli rustte Lodewijk zeventien Watergeuzenschepen uit, die den 10den en 11den een niet beslissend gevecht leverden tegen de Spaansche vloot; zonder dat één Spaansch schip verloren ging, verliet de vloot den Dollard en stak in zee.
> Medio Juli lagen in verschillende Engelsche havens schepen zeilklaar, bestemd voor de kust van Friesland.
> Alva rukte met zijn leger op naar het noorden; Lodewijk verliet den 15den Juli zijn kamp voor Groningen, en werd den 21sten bij Jemmingen verslagen.
> Terstond na den slag schreef Lodewijk naar Engeland dat hij zijn plannen, ondanks alles, zou doorzetten; hij verzocht spoed te maken met het zenden der schepen.
> Den 30sten Juli ontraadde de Prins zijn broeder zich op zee te wagen met menschen van wie hij niets wist, zonder op de hoogte te zijn van de sterkte van de vijandelijke vloot.

Van al deze feiten gaf ik chapter and verse in mijn opstel; in onderling verband gebracht, schonken zij mij de overtuiging dat Lodewijks inval in Groningen slechts een 'bij gebrek aan beter' is geweest, en dat hij, ook na Heiligerlee, heeft vastgehouden aan zijn oorspronkelijk plan, zijn 'desseign sur Inchuse'.

De Luitenant-generaal van Dam van Isselt deelt mijn overtuiging niet, en blijft vasthouden (m.i. op de zelfde wijze als Lodewijk van Nassau aan zijn plan Enkhuizen te nemen) aan de oude voorstelling, t.w. dat Lodewijks tocht een poging van den Prins was in Groningen en Friesland den vaan van den opstand te doen opsteken.

Ik kan hiertegen geen bezwaar hebben: ieder is vrij in zijn overtuiging. De Generaal laat *mij* echter niet vrij: hij schrijft n.l. dat ik een stokpaardje (zou 'zeepaardje' niet origineeler hebben geklonken?) berijd. Nu vraag ik, of dit wel billijk is. Waarom moet van ons beiden, die door dezelfde feiten tot verschillende overtuigingen kwamen, juist *ik* - wien alle neiging tot ruitersport vreemd is, en binnen wiens bijzondere belangstelling veldtochten van den Prins en zijn broeders nimmer vielen - voorgesteld worden als rijdend op een stok-

paardje? Ik vind het jammer dat de Generaal hier van het louter zakelijke naar het persoonlijke overging.

Daar ik kort moet zijn, is het mij onmogelijk de vele argumenten tegen mijn opvatting - er waren er zeker onder, die mij in den beginne houdbaar leken - alle te weerleggen. Ik kan daarom slechts heel enkelen hier nader beschouwen.

De heer Van Dam van Isselt, niet voldaan met de door mij in mijn opstel te dezen gegeven verklaring, vraagt waarom Lodewijk niet eind Mei of begin Juni van Delfzijl vertrokken is, en hij noemt als een der 'onverhoopt gunstige omstandigheden' waarin hij toen daartoe verkeerde, dat 'in de Engelsche havens een aantal goed bewapende schepen werden gereed gehouden'. Het spijt mij, doch ik kan dit niet als een gunstige omstandigheid voor een embarkement in Delfzijl zien, eerder als een der redenen waarom Lodewijk toen *niet* zijn tocht over zee begon.

Twee andere argumenten tegen de door mij gegeven voorstelling hebben mij, eerlijk gezegd, eenigszins verbaasd. De Generaal wijst er op dat ook Rachfahl aan Lodewijks onderneming zuiver het karakter toeschrijft van eene *te land*, en hij laat daarop volgen: 'Dat ook deze moderne navorscher, die over vele later ontdekte bronnen heeft beschikt, voor de eerste maanden niet gewaagt van een aanval Emden (later Delfzijl) - Enkhuizen *over zee*, zegt mij zeer veel'. Later schrijft de heer van Dam van Isselt: 'Eerst de studiën, ondernomen ter gelegenheid van 's Prinsen 400sten geboortedag, zouden in dezen de waarheid aan het licht hebben gebracht!'

Tegen deze argumenten moet ik opkomen. Waartoe dient een historisch onderzoek, indien men niet mag afwijken van de opvatting van andere schrijvers, hoe modern ook, en over welke bronnen ook beschikkende? En tot den hoeveelsten 'geboortedag' mag men nog met een nieuwe voorstelling aankomen? Waar ligt hier de grens, en wie bepaalt die? Generaal van Dam van Isselt noemt mij in verband hiermede 'niet voor een kleinigheid vervaard'; maar moet men dan wèl vervaard zijn uit te komen voor zijn op goede gronden verkregen overtuiging?

Ten slotte nog dit. Na de publicatie van mijn opstel in

De Gids van Juni 1932 ontving ik, ook van vele zeer bevoegde zijden, slechts blijken van instemming. Een onzer eerste historici - de Koninklijke Akademie van Wetenschappen telt hem onder haar leden - schreef mij in dezelfde maand: 'Door uw uitvoerige en alleszins overtuigende uiteenzetting valt een verrassend nieuw licht op de geschiedenis van onzen Opstand.... het is een trouvaille geweest waar ge stellig veel pleizier van zult beleven'. Kolonel L'Honoré Naber, minder optimist, schreef mij een week later: 'Gij hebt met dien aanslag een mooi stuk werk geleverd, maar ge zult den tijd niet beleven dat uw ontdekking tot de schoolboekjes is doorgedrongen. De oude voorstelling zal wel onuitroeibaar zijn.'

Eerst de tijd zal leeren welke van deze voorspellingen de juiste was; naar aanleiding van enkele in de laatste maanden verschenen opstellen geef ik echter aan de laatste de minste kans.

J.C.M. WARNSINCK

Brieven van Kern aan Matthijs de Vries

II

Amicissime!

Een enkel woordje in antwoord op Uw laatste schrijven, waarvoor ik om meer dan ééne reden gevoelig en U tot dank verplicht ben. Aan Uwen aandrang geef ik thans toe, en om niets ten halve te doen, laat ik U volkomen vrij, om zóó te spreken als Ge wenscht en meent te moeten spreken. Ik begrijp, dat Gij door niemand U het recht moogt laten ontzeggen om op te treden als verdediger van een wetenschappelijk en, in zeker opzicht, nationaal belang, gelijk de invoering der Sanskritstudiën in onze oogen is. Het is overbodig te zeggen, dat niemand er, direct en indirect, meer voor zou ijveren dan ik zelf, indien ik niet den schijn op mij zou laden van uit baatzucht mijne eigen zaak te bepleiten. Van dit beginsel, waaraan ik tot nu toe trouw ben gebleven, zal ik nimmer afwijken; anders ware ik de schoone studie niet waardig, welke ik met meer romantische, dan verstandige, liefde aanhang. En wat mijn tegenzin betreft, om persoonlijk in de verdediging der verwaarloosde rechten van het Skr.[1)] betrokken te worden, ik heb dien nog geenszins kunnen overwinnen, al laat ik U zonder eenig voorbehoud volledige vrijheid van handelen. Het is niet omdat ik zoo stoïcijnsch ongevoelig ben voor loftuitingen, of omdat ik vreesde voor vleijerij - deze heeft men nooit van een *vriend* te duchten - maar omdat ik niet gaarne mij in elk gezelschap wil hooren prijzen. Daar waar alles aan eigenbaat, geheime bedoelingen en kuiperij wordt toegeschreven, als tegenwoordig ten onzent het geval is, daar vreest men meer om geprezen dan om gelaakt te worden. Doch ik moet bekennen, dat die afkeer gemengd is met, of wellicht voortspruit uit een gevoel van trots, dat ik voor den rechterstoel van een kalm geweten moeijelijk zou durven verdedigen, en ik erken, dat het ten allen tijde niet ontbroken heeft aan bedillers en gifzuigers. Onlangs las ik in den goeden ouden Ben Jonson de woorden, die ik hier overschrijf: ‘Some actions, be they never so beautiful and generous, are often obscured by base and vile misconstructions, either out of envy or ill-nature, that judgeth of others as of itself.’ Met dit al is de liefhebberij van gifzuigen en kwaadspreken wel nergens en nooit zóó ontwikkeld geweest als thans in ons land.

1) Sanskrit.

Wat zegt Gij wel van het vuilaardige stuk in de Arnhemer courant over Kaiser[1)]? Daaruit kan men zien, dat de pijlen nlet alleen op onpraktische taalgeleerden of letterkundigen gericht zijn, maar ook tegen de koningen der natuurwetenschappen. En dit is zoo natuurlijk; bij den demokratischen stroom onzer tijden zoeken alle, voor wie ade! des geestes een even holle klank is als adel des bloeds, elkeen wiens hoogheid zij niet kunnen bereiken in de oogen der wereld te verkleinen; wat die wormen niet kunnen omverwroeten of ondermijnen, dat bevuilen ze ten minste.
Wanneer Gij nu klaagt over het materialistische, geestdoovende streven van onze dagen, dan ben ik het in zeker opzicht volkomen met U eens. De schitterende overwinningen der natuurwetenschappen, welke licht bij de onoverzienlijke materie den geest uit het oog verliezen, hebben hare beoefenaars, ook en vooral de minst bevoegde er onder, een overmoed ingeboezemd, die tot onverdraagzaamheid overslaat en aan bekrompenheid grenst. Maar de groote helden der natuurwetenschap zijn toch over het algemeen niet zoo eenzijdig en bekrompen geweest, want hun streven was veel te grootsch en te ernstig, dan dat hun hart zou hebben kunnen verdroogen. Denk slechts aan Alexander von Humboldt! En voor zooverre ik uit eigen ondervinding kan meêspreken, heb ik onder physici en chemici voor aesthetische en zedelijke wetenschappen in veel ruimer mate een open hart gevonden, dan bij menig ander. Neen, hoe ook de schermmeesters der natuurwetenschappen met een plomp materialisme mogen bluffen, aan de wettige vertegenwoordigers er van zou ik de schuld niet durven geven. Wel is er een slag van *would-be* praktische lieden, die overal en altijd den mond vol hebben van materieelen vooruitgang en wat dies meer zij, zoogenaamde philanthropen, als Bright, v. Höevell c.s., die vijandig zijn aan het werkelijk veredelende en verheffende, maar de ware praktische menschen, d.i. diegenen die bereiken wat zij beoogen en slechts beoogen, wat zij bereiken kunnen, bijv. de groote Cavour, waren en zijn ten allen tijde de bevorderaars van elk wetenschappelijk streven op elk gebied. Wat moet Caesar dien hoogst praktischen menschen van heden bespottelijk dom en kinderachtig, althans door en door onpraktisch voorkomen; verbeeld U eens, wat voor een veldheer, wat voor een nietig, onbeduidend staatsman moet dat geweest zijn, die zich met grammatika ophield en dergelijke beuzelarijen. Zoo'n onpraktisch wezen zou nooit lid van de 2de Kamer geworden zijn.
In één opzicht is het meerendeel der genoemde doorluchtige vergadering al zeer onpraktisch geweest: ze hebben het subsidie aan het Nederl. Woord. toegestaan. Ik wensch U daarmede geluk, ook omdat ik uit de redevoeringen meen te kunnen opmaken, dat Uw naam het plechtanker is geweest, waaraan het ranke vaartuig zijn behoud te danken heeft gehad. Nu het ditmaal, niettegenstaande de hevige verbittering tegen den Minister is toegestaan, zal men waarschijnlijk voor het vervolg geen ernstigen tegenstand meer te duchten hebben.

1) Vermoedelijk wordt Friedrich Kaiser, de Leidsche hoogleeraar in de sterrekunde en stichter van het nieuwe gebouw der Sterrewacht te Leiden bedoeld.

Ook heb ik met genoegen uit Uw schrijven vernomen, dat de bearbeiding van een Mnl. Woordb.[2)] rustig wordt voortgezet, hoewel ik met ongeduld de uitgave er van afwacht, en daarom van harte de spoedige voltooijing

2) Middelnederlandsche Woordenboek.

van den Sp.Histor.[1] wensch. Dit laatste werk houd ik niet meer aan, hetgeen ik zonder schaamte beken, daar mijn beperkte tijd mij dwingt verscheidene liefhebberijen te laten varen. Vandaar dat ik er niet meer aan denken kan, om in ‘de Taalgids’ te schrijven, hoe gaarne ik ook anders medewerk om de historische richting te bevorderen en te ondersteunen. Dat deze praktisch zeer goed kan beoefend worden, schijnt nog zoo algemeen niet erkend te wezen. Des te meer genoegen deed het mij van Thieme te Zutphen te hooren, dat het 1ste stukje van mijne ‘Handleiding’ is uitverkocht, zoodat een herdruk noodig is geworden[2]. Dat binnen anderhalf jaar dergelijk schoolboek een herdruk beleeft, beschouw ik als eene overwinning, niet van mij, maar van de richting, welke wij alle aan onzen eerbiedwaardigen Jakob[3] te danken hebben. Zoo men hem in het ondankbare Duitschland vergeet, laten wij hier hem des te meer eeren en in zijn geest voortwerken.

Van onzen geëerden leermeester Rutgers heb ik onlangs een kort en hartelijk episteltje ontvangen, waarin hij mij o.a. schreef het zeer volhandig te hebben, zeker ten gevolge der vacature ontstaan door het overlijden van Juynboll[4].
Van U te vernemen, dat Gij bij alle reden tot beklag ook zooveel stof hebt tot tevredenheid en opgeruimdheid in Uwen werkkring in den schoot des huisgezins, was voor mij recht verblijdend. Waarlijk, indien den man, die telkens met de gure buitenlucht in aanraking komt, geen plekje aan den huiselijken haard overbleef, waar hij zich aan een weldadig vuur kan koesteren, zijn hart zou weldra verkleumen! Wie dit voorrecht mist, moet veel idealen bezitten om te blijven werken met veerkracht en frischheid. Ik voor mij ten minste kan mij kwalijk iemand voorstellen, die iets tot stand kan brengen, zoo hij geheel en al van idealen verstoken is. Doch niet voor ieder geldt hetzelfde doel als ideaal. Terwijl de eene zegt: ‘L'or n'est qu'une chimère’, meent de ander dat ‘wetenschap een artikel van luxe’ is, en beweert een derde, dat het najagen van genietingen alleen het ware doel des menschen is. Gelukkig degenen, die de eenzijdigheid van alle stelsels kan inzien.
Groet hartelijk van mijnentwege Uwe echtgenoot, en als Bram thuis is, vraag hem of hij zich mijner nog herinnert; waarschijnlijk wel niet. Doch Gij, waarde vriend, gedenk Gij mijner, gelijk ik Uwer gedenk

t.t.

H. KERN
Maastricht, 21 Dec. '61.

1) *Spiegel Historiael*, Maerlant's bewerking van het *Speculum Historiale* van Vincentius van Beauvais, werd door M. de Vries en E. Verwijs uitgegeven (Leiden, 1857-'63).
2) Kern's *Handleiding bij het onderwijs der Nederlandsche taal*, waarvan de eerste uitgave in 1858-'59 was verschenen. In 1883 verscheen een zevende druk.
3) Jakob Grimm.
4) Th.W.J. Juynboll, sedert 1845 hoogleeraar in de Oostersche taal en letterkunde en interpres Legati Warneriani te Leiden, was 16 Sept. 1861 overleden.

Amicissime!

Het zal U zeker aangenaam wezen te vernemen, dat ik gisteren van Professor Monier Williams[1)] te Oxford door tusschenkomst van Weber eene uitnoodiging heb ontvangen, om eerstgenoemde in de bewerking van een Sanskrit-Engelsch Woordenboek behulpzaam te zijn. Daarvoor moet ik naar Oxford en ontvang eene bezoldiging van £ 200. Deze verleiding is mij te sterk: ik heb geschreven dat ik het aanbod aanneem en verwacht nu het bericht, wanneer ik me te Oxford moet bevinden, met ongeduld. Eenige weken zullen er wel over heen gaan vóór ik met alle arrangementen klaar ben en voor mijn betrekking[2)2)] kan bedanken.
Ik behoef U niet te zeggen, dat ik de toekomst, die mij is geopend, met vreugde, vertrouwen, maar tevens met ernst tegemoet ga. Indien de tijd mij gelaten wordt, hoop ik U vóór mijn vertrek nog eens in Leiden op te zoeken, om U vaarwel te zeggen.
Op het oogenblik bevind ik mij bij mijne Ouders te Groenlo, doch vóór Nieuwejaarsdag ben ik weder te Maastricht. Wilt Gij me dus schrijven, zoo weet Ge dat mijn adres te M. is. -
Zeer benieuwd ben ik naar Uwe aankondiging der Çakuntalâ, die nu werkelijk kan beschouwd worden als dat, waartoe ik het eigenlijk bestemd had: als afscheidsgroet aan mijn tegenwoordig vaderland.
Als Gij Rutgers mocht ontmoeten, zult Gij hem wel willen melden wat ik U geschreven heb en ook, dat ik hem in allen gevalle vóór mijne afreize iets van me zal laten hooren.
Daar ik U nog zoo kortelings geschreven heb, weet ik behalve het genoemde niets van eenig belang te bespreken. Ontvang dus voor ditmaal niets meer dan mijne beste groeten, ook aan Uwe echtgenoot, en geloof mij,

Als altijd

Uw H. KERN
Groenlo, 27 Dec. '61.

Amicissime!

Zoo ik niet dagelijks wachtende geweest was op bericht uit Oxford, zou ik U reeds vroeger voor de toezending van Uwe aankondiging bedankt hebben, maar nu heb ik dit laatste maar uitgesteld. Eindelijk ontving ik gisteren een schrijven van Professor Monier Williams, welks hoofdinhoud ik U wil meêdeelen, alvorens tot Uwe aankondiging terug te keeren. In

1) Sir Monier Williams (1819-'99) was Sanskrit professor te Oxford en stichter van het 'Indian Institute' aldaar.
2) Albrecht Weber, de Berlijnsche hoogleeraar voor het Sanskrit. Vgl. boven, blz. 84.
2) Als leeraar aan het Koninklijk Athenaeum te Maastricht, waar Kern sedert Sept. 1858 werkzaam was.

plaats van mij binnen korten tijd te ontbieden, vindt het de Oxfordsche Hoogleeraar na rijp beraad goed, eerst dan definitief den tijd mijner overkomst te bepalen, wanneer hij na eenige persoonlijke samenkomsten onze wederzijdsche denkwijze over de samenstelling van het Sanskrt-Engelsch woordenboek zal hebben bekend gemaakt. Te dien einde komt hij mij in den loop van den zomer bezoeken hier te Maastricht. De voor-

waarden zijn dezelfde gebleven, het salaris bedraagt £ 200, waarvoor ik mij verbinden moet hem dagelijks van 9-2 en 's avonds een paar uren nog bij te staan. Dat is zeker druk genoeg, maar het geldt het Sanskrt, en hiervoor wil ik wel 14 uur per dag werken.
Om U de waarheid te zeggen, ben ik recht blij, dat mij zoo'n geruime tijd gelaten is, want ik ben op 't oogenblik zeer druk aan 't werk, en zou gaarne vóór mijne verhuizing met de vaststelling van mijn tekst en met de bestudeering van eenige astronomische en grammatische werken gereed willen zijn, alvorens mijn hoofdwerk te maken van de compilatie van een woordenboek. Ik heb zulks van middag ook aan Weber geschreven. Ook behoef ik niet te vreezen, dat de zaak zal afspringen, want naar hetgeen ik weet van Weber, heeft M. Williams mij noodig, en de eischen, die hij aan mij stelt ten opzichte van kunde zijn luttel.
En nu Uwe aankondiging. Ik zou niets zeggen, indien ik zeide U hartelijken dank verplicht te wezen voor Uwe welwillendheid en loftuitingen, liever wil ik U mijn dank daarvoor toebrengen dat Gij zoo oprecht en eenvoudig, en toch in den grond zoo door en door vleijend, over mij, en zoo waardig en gevoelvol over en voor het Sanskrt gesproken hebt. Als ooit mijn naam onder de beoefenaars van het Sanskrt dien invloed krijgen zal, waarnaar ik streef, en Gode zij dank, meer dan ooit onbelemmerd streven kan, als ooit mijn naam iets te beteekenen zal hebben onder de kleine gilde, die echter over de gansche wereld verspreid is, dan zal ik de gelegenheid vinden of des noods maken, om luide te verkondigen, wat Gij in het land der onverschilligheid en slaperigheid voor de heilige Sanskrta gedaan hebt.

Daar het mij meer te doen was, om U op de hoogte te houden van de Oxfordsche affaire en U te bedanken voor den bewezen dienst, dan om U met mijn wedervaren in het algemeen bekend te maken, neem ik afscheid.

Groet Uwe egade ten hartelijkste van mijnentwege, en wees zelf, waardste vriend, gegroet van
Uwen vriend

H. KERN

Maastricht, 17 Jan. '62.

Amicissime!

Reeds vóór ik Uw brief ontving, had ik door tusschenkomst van Jkh. Sandberg alhier de vereerende aanbieding vanwege H.H. Curatoren ontvangen. De tijding verraste mij niet, maar toch deed ze mij ontstellen, zoodat gemelde Heer zelf mij in den mond gaf een paar dagen van beraad te nemen. Dat nam ik aan, eenigzins geveinsd, want ik mocht niet meer aarzelen. Ik aarzelde dan ook niet, omdat ik aan Oxford dacht, maar ik weifelde, omdat ik de mij aangebodene betrekking te eervol vond. Zóó

ten minste scheen er eene stem in mijn binnenste te fluisteren. Ach, wat kennen wij ons zelven toch weinig!
Morgen meld ik den Heer Sandberg volgens afspraak, dat ik het beroep aanneem. Gij, waarde vriend, wist na mijn laatste schrijven, *dat* ik het aan zou nemen, maar Gij kunt U moeijelijk voorstellen, met welk eene vreugde ik het aanneem. Ik gevoel mij thans tegenover U en Rutgers zoo innig beschaamd over mijn stijfhoofdigheid en kleingeloovigheid, en kan mij

alleen daarmeê troosten, dat ik zelfs bij mijn opzet om naar Engeland te gaan, nooit iets anders beoogd heb, dan het belang der wetenschap. Wanneer ik U verzoek mij te vergeven, dan wil ik hiermeê niet zeggen, dat Gij al het voorgaande maar met den mantel der liefde moet bedekken. Hoe meer Gij mij tuchtigt en geeselt, hoe beter het zijn zal, want ik heb het verdiend. Houd U echter verzekerd, dat ik nu nog veel meer dan anders met mijn geheele ziel voor de eer van het Sanskriet in ons vaderland zal werken en trachten de goede verwachting, die Gij, Rutgers en Weber van mij hebt, tot waarheid te maken.
U te danken voor hetgeen Gij voor de wetenschap en voor mij gedaan hebt, alleen in een brief, dat lijkt mij te nietig en onbeduidend. Ik zou een nietswaardige wezen, indien mijn geheele volgend leven en werken niet ééne daad van dankbaarheid jegens U was. Moge eenmaal de dag komen, dat Gij, Rutgers en ik trotsch mogen zijn op hetgeen Nederland voor de Sanskrita gedaan zal hebben en moge het mij dan ook vergund zijn op U beide te wijzen als de mannen, waaraan wetenschap en natie dat alles verschuldigd zijn.
Weldra misschien meer. Groet hartelijk Uwe echtgenoot voor me, en geloof mij, oprechtelijk en getrouwelijk,
t.t.
H. KERN
Maastricht, 13 Febr. '62.

Amicissime!

Zooals ik U vóór veertien dagen meldde, heb ik de aanbieding van H.H. Curatoren aangenomen. Na dien tijd heb ik niets verder van de zaak gehoord, en dewijl ik onbekend ben met de formaliteiten, waaraan eene benoeming onderworpen is, vóórdat ze haar beslag heeft gekregen, weet ik niet beter te doen, dan Uwe hulp in te roepen. Waarschijnlijk kunt Gij op de hoogte van de zaak komen, en mij met een enkel woordje schrijven, wat Gij er van weet. Ik vraag U dit niet uit louter nieuwsgierigheid of brandend ongeduld, maar omdat ik verlegen er meê ben, wat aan M. Williams te schrijven. Tot nog toe heb ik niets van de geheele zaak geschreven, maar als over 14 dagen of uiterlijk drie weken Aufrecht[1)] in Aken komt, dien ik toch uit den hoek te komen. Bij Williams aan te dringen op uitstel nadat hij om mij genoegen te doen de definitieve sluiting van ons engagement vervroegd heeft, dat wil ik liefst niet doen. Enfin! komt tijd, komt raad, doch hoe meer ik van de Leydsche affaire weet, hoe beter.

Het is gelukkig, dat ik bij mijn dagelijksche studie weinig tijd heb om te veel over de toekomst te mijmeren, doch ik kan niet ontkennen, dat ik min of meer gespannen en onrustig ben. Ook kom ik dikwijls in de noodzakelijkheid om te veinzen en mij te houden, alsof er aan mijn vertrek

1) Theodor Aufrecht (1822-1907), Duitscher van geboorte, was werkzaam aan de Bodleyan te Oxford. Later werd hij Sanskrit professor eerst te Edinburg, daarna te Bonn. Vooral bekend is zijn *Catalogus Catalogorum*.

naar Oxford niet de minste twijfel meer bestaat. Na het bekend worden van een artikel in den Nederl. Spectator, dat U wel onder de oogen zal gekomen wezen, aangaande de Leidsche vacature[2] en mijn persoon,

2) De vacature Juynboll.

heb ik nog meer last van allerlei navragen gehad dan anders. Na een halfjaar rust en kalmte bij mijne werkelijk vlijtige studiën, gelukkig door de gedachte, dat *çilam hi vidusâm dhanam*[1] is, word ik dan weder in den maalstroom der begeerten geslingerd *âsamsâre jagaty asmin ekâ nityâ hy anityatâ*[2]
Meer kan ik U voor ditmaal niet schrijven: het ontbreekt mij aan stof en aan expansiviteit. Het schijnt, dat er tijden zijn, waarop ons gemoed zich sluit als een bloemkelk, wachtende op de eerste koesterende stralen der lang gemiste zon. Op mijn levenspad heeft gedurende tien jaren de zon slechts weinig geschenen en ik geloof, dat ik daarom zoo verlangde naar de zon van Hindostân.
Doch, waartoe al deze sentimentaliteit. Laat ik liever terugkeeren tot het proza, tot de vraag, die ik prozaisch en egoistisch aan U gericht heb. Gij zult me grootelijks verplichten, waardste vriend, indien Ge me op de hoogte wildet helpen, natuurlijk in de veronderstelling, dat Gij het kunt doen.
Wees voorts hartelijk gegroet, alsook Uwe echtgenoot,

van
t.t.
Maastricht, 28 Febr. '62.
H. KERN

Groenlo, April 19. (1863).
Amicissime,

Toen ik een paar maanden geleden ten Uwent was, beloofde ik vóór mijn vertrek nog eens in Leiden te komen om van U afscheid te nemen. In de hoop dat ik U gelegen kom, meld ik U thans dat ik tegen Maandag aanstaande, 27 dezer, des avonds of uiterlijk Dingsdag den 28 des morgens over zal komen.
Sedert nagenoeg veertien dagen ben ik hier bij mijne ouders gelogeerd, en zal hier blijven tot Zondag 26 dezer, als wanneer ik naar Rotterdam vertrek, om eenige aangelegenheden rakende mijne inscheping af te doen. Ik zal vertrekken met een der stoombooten der Messageries Impériales van Marseille uit.
Eergisteren ben ik een dagje te Zutphen geweest, hoofdzakelijk om vriend Swaving[3] op te zoeken. Hij maakt het wel en is nog steeds studerende in Vergel. Taalstudie; zijne tafel was opgevuld met Schleicher, Pictet, Steinthal en dergelijke Heeren. - Swaving heeft mij opgedragen U te vragen of Gij de excerpten uit Génestet ontvangen hadt; uit vreeze van het te vergeten, zeg ik het nu maar. We hebben ook gediscoureerd over de spellingkwesties. Het resultaat daarvan U meê te deelen bewaar ik voor eene latere gelegenheid.

1) 'Want goed gedrag is de rijkdom der geleerden.'
2) 'In deze veranderlijke wereld is onbestendigheid alleen bestendig.'
3) Vgl. boven, blz. 83 *n*.

Alle verder nieuws bespaar ik mij voor dezelfde gelegenheid, en daarom eindig ik dit briefje. Mocht Gij me schrijven willen, zoo is mijn adres tot den 26 dezer te Groenlo.
Groet, a.u.b. Uwe eegade, en wees zelf ten hartelijkste gegroet van
t.t.
H. KERN

Benares, 26 Maart '64
Amicissime,

Na een verblijf van ruim 9 maanden in Indië, wordt het meer dan tijd dat ik U iets van mij laat hooren. Ik ben lang genoeg hier om een oordeel over land en volk gevormd te hebben dat niet in allen deele strookt met hetgeen men zich in het algemeen voorstelt noch met hetgeen ik zelf dacht terwijl in Europa. Aangaande de stad zelve zal ik weinig zeggen, daar het moeijelijk is daarvan een voorstelling te maken zonder dat men in het Oosten geweest is. Voor een Hollander lijkt niets zoo armzalig als de prachtigste Oostersche stad, want het is zindelijker en netter in een Hollandschen stal dan in een Oostersch paleis. Het grootste deel der steden (niet alleen in Indië, maar ook in Egypte) bestaat uit armzalige hutten, kweekplaatsen van allerlei besmettelijke ziekten. Onder de tempels vindt men echter sommige sierlijke en prachtige gebouwen, zoo ook onder de paleizen. De Europesche wijken vormen slechts zelden hier in Hindostan een afgesloten geheel; ze bestaan uit huizen hier en daar verspreid, dikwijls in de onmiddellijke nabijheid van inlandsche bazaars. De toestand der inlandsche bevolking boezemt Engelschen philanthropen en handelaars groote verwachtingen in. Het aantal lagere scholen neemt jaarlijks toe; ook dat der inrichtingen voor meer gevorderd onderwijs vermeerdert; Europesche wetenschap wordt in alle Colleges onderwezen, en de Universiteit van Calcutta levert jaarlijks eenige gegradueerden, die een zeer zwaar, althans zeer lastig examen moeten afleggen. Het aantal vakken, waarmede de jongelingen die hun admissie examen te doen hebben, geplaagd worden, is veel grooter dan in eenig land van Europa. Theoretische philosophie (*mental philosophy*) welke thans consensu omnium, Engelschen uitgezonderd, voor een ijdele tijdverspilling gehouden wordt, althans voor jongens, neemt onder de vakken een voorname plaats in. Ook tracht men vrouwelijk onderwijs in te voeren, zelfs Hindoe'sche *gentlemen* en kranten schreeuwen hard dat zulks noodig is. - Van een materieel oogpunt gaat Indië met rassche schreden voorwaarts, beweert men. Men hoort van niets anders dan van tentoonstellingen, industrieel, landbouwkundig, van vee en van bloemen, waarvan het relaas de vervelende Anglo-Indische pers volle kolommen en de luije militaire *swells* en niets-doende jonge dames eenige afleiding verschaft. Een klein deficitje in het budget wordt over het hoofd gezien. Nu, vraagt Ge mij, wat ik van dien vooruitgang denk, zoo antwoord ik, met eenige spijt, dat het grootendeels puur formeel en schijnbaar is. Het geheele onderwijs-systeem is een product van *humbug* en philanthropie, in technischen zin. De tentoonstellingen zijn, wat hun naam aanduidt, *shows*. Er is zeker iets zeer loffelijks in het beginsel dat men den inlander moet trachten te beschaven, zelfs wanneer dat beginsel gemengd is met eene neiging om zich op den voorgrond te plaatsen en tegenover de wereld buitenaf te bluffen. De manier echter waarop men beschaving wil uitbreiden is glad verkeerd. De Hindoes moesten geniën zijn, indien zij alleen door een beetje van buiten

te leeren den afstand van minstens 1000 jaar konden inhalen, die hen van ons scheidt. Hun geest is niet een *tabula rasa*, integendeel het is duimdik beslagen met een korst van bijgeloof en onverstand. De Hindoe, zooals hij thans is en sedert meer dan 1000 jaar is, heeft alle gevoel van eigenwaarde, van vrijheid en van waarheid verloren. De massa des volks daarenboven behoort tot een geheel ander

ras, dan zij die als Brahmanen het volk bij de neus leidden. Van de zuiver Arische bevolking is weinig overgebleven, ofschoon menige Brahmaan kennelijk den Europeschen typus heeft. Xatriya's en Vaiçya's[1] zijn er nog over in een enkele streek; over het geheel kan men zeggen dat zij uitgestorven zijn, en als men ziet welken invloed het klimaat op hunne stamverwante Europeanen uitoefent, is dit geenszins te verwonderen. Aan dit hybridische ras, (want een volk kan men het niet noemen, daar er geen band is die de individuen als natie aan elkander bindt, dan een soort van neger-Sanskrit, en de uiterlijke vormen van een door een belangzuchtige kaste uitgevonden beeldendienst), dit ras wil men tot Europeanen maken. Men denkt er evenwel niet aan dat Europa wat het nu is geworden is na veel strijd, politiek en geestelijk, dat het vrije volken op zijn oppervlakte heeft, in plaats van slaven, zooals *elk* Hindoe is. Daarenboven heeft het Engelsch onderwijs dit eigenaardige, dat het alleen op het geheugen werkt, en daar de schoolboeken hun onwaarheden of domheden voor een feit leeren, kan men eenigszins nagaan hoe beschavend dit werkt. - De wetenschap der Pandits[2] staat op een nog lageren trap; voor hun kennis van Sanskrit heb ik onbepaalde verachting, en dat zal iedereen hebben die Sanskrit kent. Prof. Wilson[3] dacht er anders over, om redenen licht te bevroeden, die ik niet nader zal specificeeren. Ik heb hier met een aantal Pandits kennis gemaakt, niet alleen de Pandits van het College, die ik natuurlijk dagelijks spreek, maar ook anderen uit de stad. Met sommigen ben ik zeer vertrouwelijk, en daarom deelen zij mij menige bijzonderheid uit hun hedendaagsche gebruiken en zeden meê wat ze misschien voor anderen zouden verbergen. Van hun leeren kan men evenwel niet, ik ten minste niet. Mijne betrekking is zeer aangenaam; ik heb weinig te doen voor mijn geld, en heb een schat van vrijen tijd over voor mijn eigen studie. Met mijn principaal Griffith[4] sta ik op den besten voet. Kortom van dien kant heb ik niets te wenschen. De eerste aflevering (van de 8) van Varâha-mihira's Brhat-Samhitâ zal weldra afgedrukt zijn; het wordt uitgegeven door de Bibliotheca Indica. Het werk heeft mij veel moeite gekost en doet het nog dagelijks, en toch bevredigt de uitgave mij geenszins. Doch ik wil niet nederiger schijnen da n ik ben, en daarom voeg ik er bij, dat het tot nog toe het eerste Sanskrit werk is, waarin kritiek een plaats heeft gevonden. Hoe onvolmaakt ook, het werk is zeer interessant en bevat een tal van feiten, die alsnog alleen mij bekend zijn. De Pandits verstaan er geen jota van. Het Aziatisch

1) De tweede en derde Arische kaste volgens het traditioneele systeem der kastenindeeling.
2) Inheemsche, vooral Brahmaansche, geleerden, die de oude litteratuur en wetenschap, in het Sanskrit overgeleverd, beoefenen.
3) Horace Hayman Wilson (1784-1860) kwam in 1808 als medicus in Indië, waar hij muntmeester werd te Calcutta en secretaris van de Asiatic Society (1811-'33). Na zijn terugkeer in Engeland werd hij de eerste 'Boden professor of Sanskrit' te Oxford. Hij was de eerste, die de studie der Sanskrit filologie met die der Indische archaeologie vereenigde. Wilson wist de geleerdheid der Pandits te benutten voor zijn wetenschappelijken arbeid.
4) Ralph T.H. Griffith, de 'Principal' van Queen's College, is vooral bekend als vertaler uit het Sanskrit (Rigveda, Atharvaveda en Râmâyana).

genootschap heeft mij verzocht een vertaling er van te geven, hetgeen ik zonder twijfel zal doen, doch waarschijnlijk zal het drukken van den tekst zoo veel tijd vergen, dat ik niet vóór mijn terugkeer naar Europa er aan zal beginnen[1]. - Ofschoon het grootste deel van mijn tijd besteed wordt aan Sanskrit, bestudeer ik voor afwisseling ook andere talen. Zoo amuseer ik mij met Hebreeuwsch en Arabisch, waarvan ik niets wist. Hoe men de Semitische talen ooit als iets geheel afgescheiden van de Indo-Germaansche heeft kunnen houden, is mij een raadsel. Ter eere van Gesenius[2] moet ik zeggen dat hij het naauwe verband inzag, ofschoon hij van den grammatischen zamenhang niets bevroedde, en het alleen in wortels zocht. Tevens amuseer ik mij met de Zuid-indische of Dravidatalen; ze wijken, zooals Ge weet, geheel en al van de Arische af, doch in de hedendaagsche zoogenaamde Arische talen van Noord-Indië hebben ze een belangrijk bestanddeel achtergelaten. Het Hindi, enz. een Arische taal te noemen is omtrent even zoo correct als het Engelsch een Romaansche te noemen; de geest en voor een groot deel de grammatica is Dravidisch, hetgeen zeer natuurlijk is, daar het Arische bloed zeker in niet meer dan 1/15 der bevolking schuilt. - Gij ziet, ik zet mijne linguistische studiën in het groot voort; zoodra ik genoeg Semitisch en Dravidisch ken, ga ik aan de Finno-Tataarsche talen, en aan het Egyptisch, niet alleen om wille dier talen, maar omdat ik gegronde redenen heb om te veronderstellen, dat één gemeenschappelijke *beschaving* den Ariërs, Semiten en Finno-Tataren, misschien ook den Chinezen gemeen was, lang vóórdat Ariërs in Indië of Joniërs in Griekenland, vóórdat Hebreën in Judea woonden. In de voor fabel gehouden legende van den Babelschen torenbouw steekt waarschijnlijk meer waarheid dan men tot nog toe heeft aangenomen. Doch indien ik in uitweidingen wou treden aangaande dit onderwerp zou ik veel meer ruimte behoeven dan twee vellen papier, en ik hoop altijd dat ik eenmaal mondeling het resultaat mijner onderzoekingen U zal kunnen meêdeelen. Altijd in het vooruitzicht, of laat ik zeggen, de hoop, dat wij nog eenmaal zamen Germaansche studiën mogen beoefenen, laat ik ze thans rusten. Onwillekeurig denk ik aan Jakob Grimm; wie kan hem vergeten, dat sieraad van alle Duitsche stammen, die onder de wijzen van Duitschen bloede een machtiger band was, en zal zijn dan tractaten en diplomatie, die alleen daartoe deugen om volken tegen elkaar te verbitteren. Het bericht van zijn dood trof mij diep[3], ik behoef U dat niet te zeggen, en de wijze waarop daarvan melding werd gemaakt in de Saturday Review strekt dat geestige blad tot alle eer. Ik heb nooit een artikel in dat weekblad gelezen, waar geen scherpe zetten en snijdende kritiek voorkwam, met die ééne uitzondering; voor Grimm had het niets dan lof, warme en kinderlijke bewondering. Grimm, en ik geloof dit is de reden dat zoo menigeen werkelijk om hem treurde, was bij zijn reusachtige geleerdheid, een

1) Kern's uitgave van Varâhamihira's *Brihatsamhitâ* verscheen in 1865, de Engelsche vertaling (Journal Royal Asiatic Society) in 1870.
2) Heinrich Friedrich Gesenius (1786-1842), beroemd oriëntalist, hoogleeraar te Halle sedert 1810 en grondlegger der zelfstandige Semitische filologie.
3) Jakob Grimm is 20 Sept. 1863 overleden.

mensch, zelfs een edel en goed mensch, als zoodanig verre verheven boven
Al. von Humboldt.

Ik ben benieuwd te hooren hoe het thans met Uwe werkzaamheden gaat; aan gekibbel zeker geen gebrek. Ik hoor hier niets van hetgeen er in Holland, in het openbare leven, omgaat, en ik moet bekennen, dat ik met uitzondering van het wetenschappelijk nieuws, weinig belang stel in de geschiedenis van den dag. Op zoo'n afstand van het vaderland komen de politieke of quasi-politieke kijverijen mij volslagen nietig voor, ofschoon ik aan den anderen kant minder hard oordeel over personen en zaken dan zoo ik te midden van het gewoel was. Met alle gebreken is Holland een gelukkig land, en dat andere landen zich veel beter wanen, is geen bewijs dat zij het inderdaad zijn. Ook schijnt het dat voorspoed en eerzucht moeijelijk te verbinden zijn, gelijk het voorbeeld van Engeland leert. Menig Engelschman schaamt zich thans voor zijn land of de politiek van zijn land, dat de kleintjes bijt en tegen de grooten alleen keft. Het spijt me, doch het gedrag van het kabinet van St. James is uitermate geschikt om andere rijken verachting voor hun werkelijk groot volk in te boezemen. Dat komt er van, als men te hard bluft.

Nieuws aangaande mijn persoon heb ik weinig te melden. Het zal U waarschijnlijk bekend zijn dat kort na mijn aankomst in Indië mijn goede vader overleden is. Bitter bedroefd als ik ook anders zou geweest zijn, het denkbeeld dat ik hem verloren had vóórdat ik hem verblijden kon met het bericht dat het mij naar wensch ging, maakte mij zijn afsterven dubbel bedroevend. Nu nog valt het mij zoo hard te moeten denken dat ik eenmaal naar Holland teruggekeerd hem niet meer in de ouderlijke woning vinden zal. - Met uitzondering van eene lichte ongesteldheid in de eerste maanden van mijn verblijf hier te lande, heb ik eene goede gezondheid genoten; met dit al is het klimaat hier, wat men ook zeggen mag, verderfelijk; niet alleen voor den Europeaan, maar ook en vooral voor den inlander, die niet zoo krachtig als de man van het Noorden, veel slechter voedsel en behuizing heeft, en derhalve veel eerder bezwijkt. De levenswijze is geenszins naar mijn smaak, behalve in zooverre dat ik vrijheid heb om als kluizenaar te leven. Van huiselijkheid is er natuurlijk geen spraak, waar een stoet van bedienden (ik houd er 12, zegge twaalf, op na) altijd als een hoop vliegen om U heen wriemelen, buigende en salaams makende. Niets is zoo walgelijk en blijft zoo walgelijk als de slaafschheid, waarmede de inlander ons behandelt. De vorsten beschouwen zich als op gelijken voet met ons, alle anderen vernederen zich voor den Sahib. De Engelschen schijnt dit kruipen niet te hinderen, doch zij zijn veel minder republikeinsch opgevoed dan wij en behandelen hun Europeesche onderhoorigen met een hooghartigheid, die geen Hollandsche boerenkinkel zou dulden. De conversatie is gloeijend vervelend. De zon heeft alle levendigheid en scherts er uit gebrand, als het er ooit in gezeten heeft. Awfully dull. Promoties en verlofaanvragen vormen den stapel van het gesprek, somtijds een preek of romanlitteratuur. - Ter bladvulling deel ik U den volgenden, linguistischen inval mede. De welbekende Velleda[1)] is zeker 't oudste

1) Velleda, de wichelares uit den stam der Bructeren, die volgens Tacitus in 69 na Chr. den opstand der Batavieren met haar gezag steunde.

Hollandsche woord. Het is zamengesteld uit *Vali* (of *Väll*), d.i. = *Vala*, ‘de waarzeggende’, en *eda* vrouw. Zoover mij bekend is *eda* geen algemeen-duitsche vorm, daar de dialekten *idis* en *dis* hebben; dat *eda* uitsluitend Hollandsch (Bataafsch) is, blijkt uit het Mnl. *graven-ede*

en *graf*(*e*)*nede*, d.i. comit*is* uxor', in Melis Stoke bijv. *Velleda* is dus de waarzeggende vrouw. Indien de inval U der moeite waard voorkomt, deel hem meê in te Winkel's tijdschrift[1]. Het interessante ligt niet in de afleiding, maar in 't feit dat de Batavieren (want hoewel ze een Brukterin was, moet haar titel toch Bataafsch geweest zijn) dat dialekt spraken, waaruit Holl. en Vlaamsch zijn voortgesproten.
Groet Uwe ega ten hartelijkste van mij; groet ook Rutgers, en zeg hem dat ik weldra ook hem schrijven zal, en geloof mij voorts als altijd

t.t.

H. KERN

Adr. Dr. H. Kern, Sanskrit Professor, Govt. College, Benares.

Benares, 14 Julij '64
Amicissime,

Sinds mijn laatste schrijven in antwoord op Uw brief van April, heb ik de bewuste zaak gedurig overwogen, en ben ik tot het besluit gekomen dat mijn eischen, ofschoon verre van buitensporig, weinig kans hebben ingewilligd te worden. Dit zij dan mijn *ultimatum*; ik wil mijn best doen om de som voor mijn uitkoop uit den dienst (1200 Rps) te besparen, en indien men mij een jaar tijd gunt, hoop ik het vereischte overgelegd te hebben. Bijv. als ik in Augustus 1865 mijn betrekking alhier nederleg, en mij inscheep, kan ik in September aanstaande jaar in het vaderland zijn. Eenig ongerief van ernstigen aard kan het niet veroorzaken, dat de Sanskrit Professor zijne lessen eerst in '65, in plaats van in '64 opent. Het is mogelijk dat de Min. het anders begrijpt of te begrijpen zich voordoet, maar zulks zou alleen een voorwendsel van zijn kant wezen. Zoo hij mij niet *wil* benoemen, kan hij in elk geval zijn nukken volgen, en geen standvastigheid van curatoren, geen hulp van goede vrienden, geen matigheid van mijn eischen, wil dan baten. Gij zult wel zoo goed willen wezen aan Curatoren te melden wat ik thans aanbied. Het zou me spijten indien het te laat ware, doch tevens kan ik me troosten met de gedachte dat ik gedaan heb wat ik *kon*, dat de opofferingen geheel van mijn kant geweest zijn.
Van de vacantie, die op 1 Julij een einde genomen heeft, heb ik gebruik gemaakt om een uitstapje te doen naar Agra, Cawnpoor en Laknau. Eerstgenoemde stad, de voormalige zetel van Akbar[2], is rijk aan gebouwen uit het bloeitijdperk van Muzelmansche grootheid. De Tâj, onder anderen,

1) *De Taalgids tot uitbreiding van de kennis der Nederlandsche taal* stond onder redactie van L.A. te Winkel, eerst te zamen met A. de Jager. later met J.A. van Dijk. Er zijn negen jaargangen te Utrecht verschenen 1859-'67.
2) Akbar (1556-1605), de derde vorst uit de Mohammedaansche dynastie in het Westen bekend als 'de Groot-Mogols' op grond van hun afstamming van Timur. Akbar is vooral vermaard door zijn vrijzinnige politiek ten opzichte van zijn Hindoesche onderdanen.

de prachtige graftombe van Shâh Jehân en zijn vrouw, is wereldberoemd. Het verdient dien roem in menig opzicht, want het vereenigt kuischheid

met pracht, iets onbekends in het Oosten; inderdaad, de architect was een Europeaan[1].

Behalve dit uitstapje gaat mijn leven hier rustig en kalm voorbij. De Anglo-Indische maatschappij, met weinig uitzonderingen, bevalt mij niet, zoodat ik meestal thuis zit studerende dat het een lust en aard heeft. Aan de hitte ben ik nu gewoon en ofschoon ik er niet mee ingenomen ben, voelde ik toch geen nadeelige gevolgen op mijn werklust. De druk van Varâhamihira gaat voorwaarts, doch zeer lamzalig, niettegenstaande ik alle middelen aanwend om de drukkers aan te porren; een 4de gedeelte is nu in druk, d.i. 192 bl., terwijl het geheel omtrent 800 bl. zal bevatten, alleen tekst. Mijn studie van de Drâvidische talen, als Tamil, Malayâlam, enz. zet ik trouw voort, en ik kom hoe langer hoe meer tot de overtuiging dat het Sanskrit veel bestanddeelen, ten minste in lexicalisch opzicht, van de Drâvidas heeft overgenomen. Ik houd het er voor dat ook ethnologisch de Hindoes voor 9/10 Drâvida's zijn, in het Noorden misschien voor 8/10; de Tamils, de Telinga's, Malayâlin, Khond's, Tuda's en Kanara's zijn nagenoeg zuiver Drâvida's, gelijk hun talen. De Drâvidische talen zijn naauw verwant met de Ural-Altaische, verder met de Indo-Germaansche, verder met de Semitische. Met Malayo-Polynesische talen hebben zij veel minder verwantschap, niet meer dan Indo-Germaansch of Semitisch met Maleisch heeft. Jammer dat de Dravidische stammen weinig of geen overleveringen bezitten uit den voortijd, waarin de Semieten en Indo-Germanen zoo rijk zijn. Hun godsdienstige begrippen hebben taaijer stand gehouden, want het volksgeloof in Indië, zelfs hier in het Noorden, is door en door on-Arisch, behalve de namen. Bhavânî of Durgâ[2] is goed Sanskrit, als woord, maar een begrip geheel vreemd van het oude Indo-Germaansche geloof.

Letterkundig nieuws uit Indië is altijd schaarsch en het weinige wat er gedaan wordt, is niet schitterend. Dr. Haug in Poona, een der verwaandste en natuurlijk ook domste der stervelingen, heeft een liederlijke uitgave van het Aitareya-Brâhmana bezorgd, voorzien met een nog liederlijkere vertaling[3]. Mijn vriend Dr. Bühler te Bombay heeft een belangrijk onderzoek aangevangen omtrent Çâkatâyana, een grammaticus ouder

1) De Tâj Mahal, het befaamde mausoleum, door Shâh Jahân (1628-'58; † 1666) gebouwd voor zijn gemalin Mumtâz Mahal. Een Augustijner, Vader Manrique, die Agra in 1640 bezocht, heeft in zijn dagboek opgeteekend, dat het gebouw in kwestie zou zijn ontworpen door den Venetiaanschen architekt Geronimo Veroneo. Er is echter gegronde reden om de juistheid dezer mededeeling te betwijfelen. Vgl. E.B. Havell, *A Handbook to Agra and the Taj* (London, 1912), appendix.

2) De voornaamste godin van het Pantheon der Hindoes. Zij wordt beschouwd als gemalin van Çiva; maar ook onafhankelijk van hem in een groot gedeelte van Voor-Indië, vooral in het gebergte, vereerd.

3) Martin Haug (1827-'76), een boerenzoon uit Würtemberg en leerling van Roth en Benfey, was sedert 1859 professor voor het Sanskrit aan het college te Poona. Prof. A. Berriedale Keith, die in 1920 een nieuwe Engelsche vertaling van het *Aitareya-brâhmana* publiceerde, zegt daarin (blz. 102): 'Haug's edition is accompanied by a translation, the first ever made into English of any Brâhmana text. It is a work for its time of very great merit, and its chief defects are due to its being based on a defective text and to insufficient use of the commentary.'

dan Pânini en Yâska, wiens werken men verloren waande, ofschoon ieder die liefhebberij in die zaken stelt, een Hs. te Londen had kunnen bestuderen. Bühler toont aan, dat Pânini's werk niets anders is dan eene vermeerderde, niet altijd verbeterde editie van Çâkatâyana. Hij gelooft (en er is ten minste niets tegen), dat Çâk een Buddhist was. Ik voor mij verwonder mij geenszins daarover, daar ik overtuigd ben dat men de Sanskritlitteratuur veel te vroeg plaatst. Ik houd de Veda's voor stellig niet ouder dan 800-700 v. Chr., kan bewijzen (historisch, niet mathematisch) dat Buddha's dood ± 370 vóór Chr. valt, dat Kâlidâsa 550 *na* Chr. leefde[1]. De Indische *native* pers in Bombay alsook in Calcutta produceert jaarlijks eenige boekwerken, grootendeels echter herdrukken. Wat hier in Benares door de lui gedrukt wordt, is beneden alle kritiek.
Zoodra ik weêr stof heb, schrijf ik U meer. Nu heb ik hier niets bij te voegen dan mijn verzoek mijn hartelijke groeten over te brengen aan Uwe egade. Ontvang die ook voor U zelven van
t.t.

H. KERN

Benares, 5 April '65.

Amicissime,

Ik heb den brief van wege Curatoren ontvangen en reeds beantwoord. Overmorgen vertrekt de mail met mijn antwoord en deze regelen aan U, waarvan het hoofddoel is dat het als substituut mag dienen indien de brief aan Curatoren niet te recht mocht komen. Ik heb hier reeds zooveel brieven vermist dat ik voorzichtig ben geworden. Mijn antwoord op de missive is in het kort dit, dat ik het beroep aanneem, mij 3 Julij zal inschepen, zonder onvoorziene wederwaardigheden in het begin van Augustus in Nederland zal wezen, en gereed met September de lessen te beginnen. Wat de bewilligde som aangaat, ik heb verzocht mij niets toe te zenden en te wachten tot mijne overkomst. Er bestaat hoop dat het Indische gouvernement mij de som geheel of ten deele zal kwijtschelden, en in dat geval zou ik natuurlijk geen cent van de som voor eigen gebruik willen aanvaarden. Aan den anderen kant beschouw ik de som als verleend en mijn eigendom, zoodat ik Curatoren zal voorstellen het bedrag te besteden aan den aankoop van Sanskritboekwerken en HSS. Natuurlijk heb ik hun *thans* niets daarvan gezegd.
Het is mij onmogelijk, nu mijn vertrek zoo na op handen is, zelf HSS. aan te koopen, doch ik zal maken dat een Sanskritist te Bombay het verzamelen zal willen op zich nemen. Ik ben uitermate verheugd in het vooruitzicht zoo spoedig weêr in Nederland te zullen zijn. Ofschoon naauwelijks twee

1) Wat Kâlidâsa's tijd betreft, heeft later onderzoek Kern's meening bevestigd. Men houdt het tegenwoordig voor hoogst waarschijnlijk, dat de groote dichter tijdens de Gupta-dynastie (± 300-± 500 na Chr. moet hebben geleefd.

jaar afwezig geweest, smacht ik letterlijk naar het zindelijke land en de verstandige menschen.
Wetenschappelijk nieuws van hier is er, zoo te zeggen, niet. In Europa is het *in Sanskriticis* ook tamelijk stil; men hoort nergens anders van dan

van leerboeken, goedkoope woordenboeken, grammaticas en dergelijke prullen, alsof er niets anders te doen was. Gij kunt U niet denken, wat een Augiasstal de Heeren Lassen, Wilson en consorten aangericht hebben, waarvan de zuivering jaren arbeids en hoopen van polemiek zal kosten. Max Müller schreef mij eenige dagen geleden dat hij in het vijfde deel van zijn Rg-veda is; dat is iets goeds, ten minste, ofschoon de text, in Romeinsche letters, door Aufrecht uitgegeven, in de behoefte grootendeels voorziet; voor hen die over de wijsheid van Indische commentatoren denken als ik doe, maakt die uitgave zelfs de andere overtollig. Mijn Varâha-mihira is op de voorrede na, afgedrukt; de voorrede zal hier en daar ergenis geven; maar ik kan het ook niet helpen; wie onzin schrijft, moet zich niet ergeren als een ander den onzin aanwijst. Wat ben ik blij dat ik niets meer in Indië behoef te laten drukken; de ergernis, die de langzaamheid en slordigheid der Indische drukkerijen me gegeven heeft, is ongeloofelijk.

Mijn linguistische studiën heb ik vlijtig voortgezet, zoodat ik Magyaarsch binnen een paar maanden machtig denk te wezen, dank zij een voortreffelijke grammatica die ik bezit. Met Baskisch is het juist het tegendeel; het boek daarover van Larramendi is zoo dom en monnikachtig[1)], en andere werken zijn hier zoo ontoegankelijk, dat ik moet wachten tot ik in Europa terug ben, vóórdat ik met ernst er aan beginnen kan. Zooveel is zeker dat het Baskisch geestelijk vooral, en lichamelijk slechts weinig minder, met de Tataarsche of Altaische talen verwant is, en dus ook met de Zuid-Indische talen. In het grammaticale gedeelte is het zoo duidelijk dat een kind het zien kan, zoo het oogen en een beetje verstand heeft, wat de meeste linguisten niet bezitten. Met Chineesch was ik begonnen, doch het verveelt me, en het is voor linguistiek naar mijn onbescheiden, maar zeer bepaald, oordeel van weinig waarde. Geheel anders zou het wezen, indien het een alphabet had. Grootelijks verlang ik kennis te maken met Finsch en met de talen van den Kaukasus. Wat een heerlijk vooruitzicht mij daarin te kunnen vermeiden als ik in Leiden ben.

Uw Middelnederlandsch Woordenboek heb ik aangekondigd gezien in de *Reader*, onder de werken die te Leipzig verschenen zijn, waaruit ik opmaak dat het te Leipzig verkrijgbaar is gesteld. Het ware wel de moeite waard, dat die goede knoeijers in Engeland, die zich *tant soit peu* met Germanistische studiën hebben beziggehouden eens kennis maakten met hetgeen op hetzelfde of op een verwant gebied in andere landen gedaan wordt. Ze zijn echter altoos knoeijers geweest in alles wat Germaansche talen betreft, en als een Hollander, Junius, geen Angelsaksisch had beginnen te studeeren, zou men op den huidigen dag in Engeland

1) Het bedoelde boek is P. Manuel de Larramendi, *El Impossible Vencido. Arte de la lengua Bascongada*. Salamanca 1729. Zooals een kenner van het Baskisch mij doet opmerken, moet men den tijd, waarin dit boek verschenen is, in aanmerking nemen. K.'s ongunstig oordeel houdt hiermede te weinig rekening.

naauwelijks weten wat Angelsaksisch voor een ding is[2)]. Het is merkwaardig

2) Franciscus Junius kan nauwelijks een Nederlander worden genoemd, aangezien hij in 1589 te Heidelberg is geboren als zoon van den ouderen Franciscus Junius (François du Jon, geboortig uit Bourges), die hoogleeraar aan de Leidsche Hoogeschool werd. In elk geval heeft F. Junius Jr. veel voor de studie van het Angelsaksisch en het Gotisch gedaan, in de eerste plaats door zijne *editio princeps* der Evangelies in die talen (1665 te Dordrecht).

dat Engeland nog niet in staat is geweest een vergelijkend of historisch taalkundige voort te brengen van den vijf en twintigsten rang. Ik schrijf het toe aan hun taal, die met alle deugden, verward is en een farrago van de ongelijkslachtigste bestanddeelen.
Ik ben benieuwd of er dit jaar een Taalcongres zal wezen, daar er verleden jaar geen geweest is. Als er een mocht plaats hebben, zal ik juist bij tijds komen. Er is nooit een heerlijker middel bedacht om oude kennissen te ontmoeten en nieuwe kennissen te maken dan een congres; het is natuurlijk meer voor kennissen, dan voor kennis dat men ze houdt.
Niets meer te vertellen hebbende, eindig ik met het aangenaam vooruitzicht dat het de laatste brief zal zijn, dien ik U uit Benares toezend. Groet van ganscher harte Uwe egade voor mij, en bij gelegenheid Rutgers, en ontvang zelf een vaarwel tot wederziens! van

Uwen toegenegen
H. KERN

Groenlo, 16 Aug. '65.

Amicissime,

Na de lezing van mijn laatste schrijven uit Benares kan het geen verrassing voor U wezen thans een brief uit Groenlo te ontvangen. Na eene tamelijk lange, doch overigens niet onaangename reis kwam ik den 6den dezer te Marseille aan, en vandaar mijn koers nemende over Parijs en Maastricht kwam ik hier gisteren aan. Vriend Swaving bevindt zich ook hier, op zijne boerderij of plantage, en zal wel deze geheele maand nog blijven, niet weinig tot zijn en mijn vreugde. Hebben U gisteren de ooren niet gesuisd?

Mij dunkt dat het tijd voor mij wordt den Curatoren kennis te geven dat ik aangekomen ben en mij beschikbaar stel. Ik weet echter niet of het niet beter ware zoo spoedig mogelijk in persoon naar Leiden over te komen en de HH. te bedanken, hunne verdere bevelen af te wachten, over den tijd der openingsrede te spreken enz., en wat dies meer noodig zij. Gij zoudt me grootelijks genoegen doen, indien Ge me terstond wildet berichten wat mij te doen staat.
Ik hoop dat Gij U op dit oogenblik te Leiden bevindt, waarvan ik geenszins zeker ben; mocht Uw antwoord meer dan drie dagen uitblijven dan zal ik niet langer wachten en mij naar Leiden op weg begeven, want Rutgers zal er toch zeker wel zijn; ten minste, zulks heb ik alhier gehoord.
Gij ontvangt tevens een exemplaar van mijn Varâha-mihira, die gelukkig nog vóór mijn vertrek uit Indië is afgekomen; het zal me benieuwen of Gij U zult kunnen vereenigen met de chronologische beschouwingen in mijne Voorrede.
Swaving heeft mij de vier afleveringen van de beide Woordenboeken ter lezing afgestaan, daar ik tot mijne komst in Leiden zal wachten alvorens in te teekenen. Ik heb me aan de lezing recht vergast en als ik dit

briefje een beetje kort maak, weet dan dat de woordenboeken er schuld aan zijn.
Ik bespaar mij andere mededeelingen tot den tijd dat ik (U) te Leiden zal ontmoeten; Gij weet niet half hoe zeer ik daarnaar smacht. Tot zoolang vaarwel; groet Uwe eega hartelijk en geloof mij

Steeds den Uwe

H. KERN

Postscripta.

De voordracht voor de Berlijnsche Akademie, waarmede Jakob Grimm bezig was, toen Kern hem kwam bezoeken blijkens diens brief van 25 Dec. 1855 was blijkbaar dezelfde, die in de bijeenkomst der Akademie op 20 Dec. van dat jaar door Grimm werd voorgedragen en die tot titel draagt *Ueber den Personenwechsel in der Rede*. Zij is verschenen in de *Abhandl. der Kön. Akad. der Wiss. zu Berlin* 1856 (Berlijn 1857), Philol.-hist. Abhandl., pp. 1-63.

Fräulein von Armin, die Kern ten huize van de Grimms ontmoette was vermoedelijk Gisela, de jongste dochter van den dichter Achim von Arnim en Bettina Brentano, die zeer bevriend waren met de Grimms. Gisela is in 1860 gehuwd met Dr. Hermann Friedrich Grimm, den zoon van Wilhelm en later hoogleeraar aan de Universiteit te Berlijn. (Cf. W.K. von Arnswaldt en Ernst Devrient, *Das Geschlecht Von Arnim* (1922), pp. 418 sq.)

Van Herwerden en Halbertsma in den brief uit Utrecht van 15 Sept. 1857 genoemd (boven, blz. 91) zijn Henricus van Herwerden (1831-1911), later hoogleeraar voor het Grieksch te Utrecht, en Tjalling Halbertsma (1829-1894) die 15 Dec. '55 te Leiden was gepromoveerd en in 1876 hoogleeraar te Groningen werd. Beide deze classici waren studiegenooten van Kern.

Kern's ietwat scherpe toon bij de beoordeeling van personen en toestanden, die ons treft in zijne brieven uit Benares, is waarschijnlijk deels toe te schrijven aan geprikkeldheid ten gevolge van de hitte, misschien ook aan gedruktheid onder

den invloed der sterfgevallen in die brieven vermeld. Huizinga's biografie (blzz. 17-25) geeft een blijderen kijk op Kern's verblijf te Benares. In later jaren oordeelde deze veel gunstiger over de wetenschap der Pandits en erkende zelfs dat hij meer van hen geleerd had dan zij van hem. Omtrent zijne verhouding tot zijn inlandsche bedienden krijgen wij een prettigen indruk door het aardige incident bij Kern's vertrek naar Europa, dat door Huizinga wordt medegedeeld. (bl. 25).

J.PH. VOGEL

Binnenlandsch overzicht

Verkiezing.
24 April 1933

Van Prinsendag uit bezien en de herinneringen die hij opwekt, geeft deze verkiezingsstrijd een indruk van volstrekte hulpeloosheid. Men zou iets willen maar weet niet, hoe. Aalberse en Marchant die elkaar toelonken; hierin zal wel niemand het begin van het ‘nationaal herstel’ zien. Christelijk-historischen en liberalen die elkander niet gevonden hebben, al hield daareven De Geer een verkiezingsrede waarmede, naar den zakelijken inhoud, elk liberaal het eens kan zijn. Meer wel dan van de werfkracht-Snijders (hoe weinig kieskeurig blijken zijn luitenants in de keus hunner middelen) hebben die middenpartijen te vreezen van de werfkracht-Colijn. De verkiezingspropaganda der anti-revolutionairen schijnt op het vangen van ordelievende elementen zonder politieke overtuiging gericht. Men verneemt van die zijde merkwaardige uitingen. In de anti-revolutionaire verkiezingskrant in mijn kieskring (Leiden) lees ik: ‘Terwijl alles roept om aaneensluiting, sluit ons volk de oogen en verdeelt zich in allerlei partijen en partijtjes naar kerkelijke scheiding .... Stemt niet om een reden van kerkelijk verschil....’ De belofte dat men, na zulke vermaning gekozen zijnde, niet ‘antithetisch’ zal handelen, ontbreekt evenwel.

Colijn formateur...., goed, ja vermoedelijk onvermijdelijk, maar door zijn persoonlijk gevolg met eenige stemmachines te vermeerderen (wat anders dan dit kan van het overgaan van neutrale middenstof en slappe liberalen op Colijn de uitkomst wezen) bewerkt men alleen, dat de drie coalitiepartijen een eind boven de vijftig komen en voor de verleiding

bezwijken kunnen, in plaats van een kabinet van nationaal herstel een kabinet van coalitieherstel te vormen. De ervaring van 1925 maakt ons op deze proefneming niet belust. Het staat te vreezen dat Colijn zóóver boven De Geer zal uitkomen, dat van dezen laatste als formateur moeilijk sprake zal kunnen zijn. Colijn moge dan voor het minst in de noodzaak worden gebracht, met De Geer en Knottenbelt ernstig rekening te houden. Zal dit althans worden bereikt?

27 April

Aalberse-Colijn-Marchant 48, Aalberse-Colijn-Knottenbelt 49, Aalberse-Colijn-de Geer 52. Coalitiekabinet? Het is de vraag of, wanneer dit gevormd wordt, de liberalen het niet aanstonds tegen roode Roomschen zullen moeten redden, en of zij hiertoe bereid zullen zijn.

De Nationaal-Herstelbeweging heeft den Vrijheidsbond een zetel gekost. Achteruitgang van de vrijzinnig-democraten. Vooruitgang der communisten, ten koste der S.D.A.P. Bescheiden zetelwinst voor Colijn.

C.

Buitenlandsch overzicht

Hitler. - Roosevelt
21 April 1933

Hitler, in wien de wereld nà ‘Potsdam’ bereid was zoo het maar eventjes kon een staatsman te zien, heeft zijn aanspraak op dien naam zeer zeker nog niet bewezen. Omtrent zijne constructieve plannen, die immers den oeconomischen nood van Duitschland lenigen zouden, verluidt niets hoegenaamd; veel daarentegen over de geschenken die hij op zijn verjaardag ontvangt, en de gulheid waarmede hij wel toestaan wil dat anderen aan hem, geheelonthouder, per abuis vereerde flesschen wijn leegdrinken. Ook marsepein en ham kon de sobere man niet op. Aan particuliere deugden schijnt het hem niet te ontbreken, maar nu hij hartstochtelijk de leiding van het Duitsche vaderland verlangd en deze verkregen heeft, is voorshands een oordeel over zijn staatsmanskwaliteiten van meer algemeen belang. Doch de gegevens daartoe zijn te nauwernood voorhanden.

De gestaakte Jodenboycott kan kwalijk op zijn credit komen. Het is niet waar dat de wereld een lastercampagne georganiseerd had en die na dien éénen Zaterdag plotseling zou hebben opgegeven. Bovendien onthulde de gebeurtenis wat al te zeer de onjuistheid der eerst gegeven voorstelling, dat nu Hitler de staatsmacht veroverd had, van geen voortgezet gebruik zijner revolutionaire benden sprake meer kon wezen. Het altijd moeilijke probleem van den overgang van revolutionaire woeling tegen eene bestaande tot uitoefening eener nieuwe regeering is door hem zeker niet reeds met elegantie opgelost. Het is daarvoor ook nog wel wat te vroeg. Om Hugenberg weg te werken (of voor het minst, klein te

krijgen) heeft hij er vooralsnog behoefte aan, dat zijne bruinhemden den schrik er onder houden.

Hugenberg effaceert zich nog niet geheel en al. Hij spreekt nog van ‘de rijksregeering’ als iets dat van de nationaalsocialistische partijmacht zou zijn onderscheiden. ‘Tegenover ingrijpen in de bestaande autonomie van oeconomische kringen moeten de verantwoordelijke autoriteiten in de eerste plaats den ingrijpers vragen zich te legitimeeren. Waar dit gebeurd is, werd steeds vastgesteld, dat de legitimatie niet van officieele zijde verstrekt was’. De vraag is, hoevelen nog den moed hebben een onderzoek, als hier noodzakelijk wordt genoemd, in te stellen. Hugenberg hoopt blijkbaar dat het er velen zullen wezen. ‘De sedert November 1918 gevoerde strijd van de Duitsch-nationale ambtenaren en leeraren tegen het thans ten val gebrachte systeem geeft aan die ambtenaren en leeraren het recht voor hun Duitsch-nationale wereldbeschouwing op te komen en zich in Duitsch-nationalen zin aaneen te sluiten.’ Zoet land, waarin zoo iets moet worden gezegd. Hier zit achter dat de grootgrondbezitters Hitler wantrouwen en de gedachte, zich tegen hem schrap te kunnen zetten nog niet geheel is uitgestorven.

Heeft Roosevelt, terwijl Herriot en Mac Donald naar hem toe varen, zich het middel willen verschaffen op gunstigen voet eene stabilisatie van de voornaamste geldsoorten ter sprake te brengen, of is hij voor binnenlandsche invloeden gezwicht? Dit lijkt zeker, dat ineenstorting van den dollar een maatstaf van vergelijking verloren doet gaan zonder welken men ter oeconomische wereldconferentie niet zoo dadelijk weten zal, hoe te beginnen. De City is onaangenaam verrast, terwijl Amerikaansche stemmen betoogen dat dit nu juist de manier is om de valuta's zelf in het internationaal wisselverkeer hun onderlinge verhouding met zoodanige juistheid te doen aangeven dat een algemeene stabilisatie kan volgen. Een proces dat evenwel nog niet ver gevorderd zal zijn, als straks Mac Donald en Herriot van de boot stappen. De Franschen aan boord van de Ile de France verklaren dan ook reeds, zich nu als simpele waarnemers te zullen beschouwen, en zijn van meening dat Roosevelt's maatregel uitstel

der oeconomische wereldconferentie voor onbepaalden tijd beteekent. Beter dit, dan een overhaasting die thans licht tot mislukking leiden zou. Het trekt de aandacht dat Roosevelt zich de ruimte voorbehoudt, van de nieuwe door hem verlangde bevoegdheden naar gelang van omstandigheden een verschillend gebruik te maken. Slaagt hij er in, met een buitenlandsche regeering of regeeringen een overeenkomst aan te gaan, waarbij eene verhouding van het goud tot eene andere valuta mocht worden vastgesteld, dan is de president bevoegd den dollar hierbij onmiddellijk te doen aansluiten.

C.

Bibliographie

Werkloosheid; werktijd 40 uur? Eenige beschouwingen van het Verbond van Nederlandsche Werkgevers. - 's-Gravenhage, Mouton & Co., 1933.

De redeneering, in dit geschrift op haar waarde getoetst, is deze: ‘indien 20% van de werkgelegenheid vrijkomt, doordat 20% korter wordt gewerkt, kunnen 20% meer arbeiders aan het werk gesteld worden en worden onttrokken aan de werkloosheidsellende’.

De gedachte is zoo eenvoudig, dat zij wel moest inslaan; maar de werkelijkheid is iets minder eenvoudig; naast bedrijven, waar de toepassing ernstige moeite niet behoeft te geven, staan andere, waar ongewoon lastige organisatorische puzzles zich zouden opdoen; de werkloosheid voorts is een zeer algemeen verschijnsel; het ‘uitsmeren’ van de werkgelegenheid zou, wilde het zijn doel treffen, moeten geschieden over zooveel mogelijk bedrijfsleven; waar is de dictator, die in onze maatschappij van particuliere naast overheids-, van kleine naast groote bedrijven, van bedrijven, die vakkennis eischen naast dezulke, die met ongeschoolde arbeidskracht geholpen zijn, durft aanwijzen, hoe het kan en moet?

De gedachte is anderzijds zoo aantrekkelijk, dat elke poging, ook tot maar gedeeltelijke verwezenlijking, welkom moet zijn. Want het kwaad, dat zij wil aantasten, wordt niet spoedig in zijn ernst overschat. De wereld-werkloosheid van millioenen beteekent, dat de valiede arbeidskracht van deze millioenen tot parasitisme wordt verlaagd; en het moet niet heel veel langer duren, of de ontaarding vreet en burgert zich in, dat het normaal is, zijn onderhoud te geef te krijgen.

Een eerste voorwaarde tot bereik van althans eenig resultaat is, dat de moeilijkheden onverdoezeld komen bloot te liggen. Anders wordt niets bereikt dan maatschappelijk zelfbedrog, dat straks zich wreekt.

Het geschrift van het Verbond van Nederlandsche Werkgevers valt in de goede lijn. Het ziet de nood, het waardeert de geopperde gedachte, maar de bezwaren ziet het ook; en het laat ze zijn lezers zien.

Onder deze bezwaren is er één, dat welhaast onoverkomelijk lijkt. Het behoefde er niet te zijn, maar het is er, in volle kracht, in de ongeneigdheid, vrij algemeen, in arbeiderskringen, om behalve de werkgelegenheid ook de thans betaalde totaalloonsommen te laten uitsmeren; behoud der bestaande loonen is daarveelal de leuze. Deze gedachte maakt het plan onuitvoerbaar; het bedrijfsleven in zijn geheel zoekt en snakt naar verlaging van productie-kosten; het kan niet honderdtwintig arbeiders per hoofd eenzelfde loon betalen als thans aan honderd. Ook al is hier en daar

vergoedkooping van productie mogelijk door betere organisatie; ook al zou, bij wijze van afloopenden overgangsmaatregel, de Overheid op de loonen kunnen bijpassen met eenzelfde bedrag als zij thans uitgeeft aan onderhoud van werkloozen; langs deze paden komt men er niet.

Het vraagstuk heeft slechts dan een kans, bevredigend te worden opgelost, zoo aan arbeiderskant de solidariteit met de werklooze arbeiders zich weet te uiten in bereidheid tot het aanvaarden van een lager loon. Eerst als dat verlossend woord zal zijn gesproken, ligt de weg open om in onderling beraad de andere moeilijkheden, ook de hoegrootheid der loonsverlaging, ook de vraag naar geldelijken overheidssteun, onder de oogen te zien.

v.B.

Dr. W. Banning, Marx.... en verder; religieus-socialistische vragen IV nos 2, 3. - Arnhem, v. Loghem Slaterus, 1933; Dr. J.L. Snethlage, Democratie en dictatuur; idem.

Rixae amantium. Socialisten, ook de religieuze, en communisten, blijven elkaar verwant. Dr. Snethlage laat zelfs (blz. 107 v.) de dictatuur van het proletariaat, die ‘alle bestaande religies (moet) bestrijden in zoover zij in den dienst der mythe en daarom der contra-revolutie staan’, zich ‘evenals Schiller.... - al is zij zich daar zelf niet van bewust - tot geen enkele religie (bekennen).... aus Religion’. De kracht van het argument voor deze stoute stelling (dat het communisme, naar Marx', door Stalin aangehaald, woord, ‘voortschrijdt tot de religieuze *daad*’ door den hemel te bestormen, wat aansluit bij Matth. 11:12) blijve in het midden.

Het citaat mag overigens niet den indruk vestigen, dat de heer Snethlage onbegrijpelijke taal uitslaat. Zijn boek, zoo goed als dat van dr. Banning, is wezenlijke aanwinst; het communisme in Nederland heft zich met Snethlage's studie op veel hooger plan dan het besloeg en Banning's studie, naar den geest aan de werken van De Man verwant, is een belangrijke poging om het socialisme een wetenschappelijke inhoud, van religieuze geaardheid, terug te geven, ten behoeve van diegenen zijner aanhangers, die zijn vroegere kern van wetenschap, de marxistische, welbewust wegwierpen.

Het citaat mag nog minder zoo worden verstaan, dat Snethlage vriendelijk naar Banning en de zijnen lonkt: ‘het religieus socialisme is - evenals het christen-socialisme der verschillende landen - de gestalte, waarvan een decadente religie zich bedient om onder het mom van socialistische phrasen, het socialisme van zijn kracht en beteekenis te berooven’ (bl. 27 v.).

Beide schrijvers willen constructief werk leveren.

Banning komt hierbij (bl. 133) tot de slotsom, dat het socialisme ‘maatschappelike mogelikheid en zedelike noodzakelikheid’ is. In het marxisme stond de maatschappelijke noodzakelijkheid op den voorgrond. Hier is zij tot mogelijkheid gedegradeerd. Het bewijs, dat het menschdom deze zal willen aanvaarden en in werkelijkheid omzetten, blijft echter achterwege. En juist iemand als Banning, met een zoo open oog voor de leemten van het marxisme in zijn verwaarloozing van de kracht van niet-economische motieven voor menschelijk handelen - hier met name treft de gelijkenis

met De Man -, zal het moeite baren, van zoodanig bewijs iets terecht te brengen.

Soortgelijk bezwaar blijft tegen Snethlage, of hij het wil of niet in zijn constructieve pogingen aan Banning verwant. Het communisme, eenheid volgens hem van theorie en daad (bl. 51), 'zal kunnen zegevieren, niet door eenvoudig de dictatuur van het proletariaat te grondvesten en evenmin door enkel op de "ziel" der menschen in te werken, doch we door een combinatie dezer beide' (bl. 121). Het beginne, zoodra het, als in 1917 in Rusland, hiertoe de macht bezit, met maatregelen van socialistischen aard; hiernaast voede het de jeugd op in communistische beginselen, geve het de contra-revolutionair handelenden prijs 'aan de publieke verachting of aan ergere dingen', eere en viere het de dragers der communistische gedachte; dan 'ontstaat in den loop der jaren een nieuwe waardebepaling en een nieuwe menschheid, die voor de verwezenlijking van het socialisme rijp geworden is' (bl. 121).

'Zal kunnen zegevieren', Banning's maatschappelijke mogelijkheid! Snethlage staat hier niet voor de bezwaren, die Banning zichzelven opwierp. Hij staat voor andere. Wat in Rusland kan, is zijn simplistische redeneering, kan ook elders. Reeds dit is op goede gronden in twijfel te trekken. Bovendien moet het bewijs, dat het in Rusland zal blijven kunnen, nog worden afgewacht. De vraag naar mogelijkheid en wenschelijkheid beide van het socialisme heeft ook nog zooiets als een economischen kant. Onze twee theologische auteurs, wien geest verwanten en andersdenkenden dankbaar mogen zijn voor het nieuwe licht, dat zij van hùn standpunt lieten uitstralen, zijn voor deze eenvoudige waarheid blind gebleven.

v.B.

Het voorkomen en beslechten van arbeidsgeschillen, door dr. ir. J.G. Schlingemann, plv. secr. van de rijksbemiddelaars. - Den Haag, Mouton & Co., 1933.

Het is altijd prijslijk, zoo een schrijver poogt zijn onderwerp te zetten in het kader, waarvan het deel uitmaakt. Toch is hieraan gevaar verbonden: dat van de omraming te ruim te nemen en terrein te betreden, dat men min beheerscht. Aan dit gevaar is de schrijver van dit delftsche proefschrift niet ontkomen. Wat brengt hij al niet onder zijn onderwerp? Winstdeeling en bedrijfsmedebezit, collectieve arbeidsovereenkomsten, glijdende loonschalen, onderling overleg, medezeggenschap, economische bedrijfsorganisatie, socialisatie (met inbegrip van het socialisme in Rusland). Maar als dit alles, omdat het 't voorkómen en beslechten van arbeidsgeschillen wel eens kan raken, hier - anders dan hinderlijk oppervlakkig ging natuurlijk niet - moest worden aangeroerd, waarom dan niet nog heel wat meer? Gansch de sociale wetgeving, mede immers op socialen vrede gericht, had erbij gekund. Dat kon natuurlijk niet; deze wetgeving alleen bevat reeds stof voor vele proef- en andere -schriften. Toegegeven, maar hetzelfde is waar van allerlei, dat wèl erbij is gehaald.

Soms lijkt de schrijver geschrokken van de wijdte der zich openende vergezichten en deinst hij terug. Zoo bij de 'enquêtes', waar hij zich beperkt tot die, welke moeten strekken om een bestaand geschil uit de

wereld te helpen. Bespreking van onze spoor- en tramwegenquêtes, onmiddellijk gevolg van het spoorwegconflict van 1903 en strekkende om herhaling te voorkomen, had in zijn ruime kader zonder twijfel beter gepast dan bijvoorbeeld de socialisatie.

Van dit conflict van Januari en April 1903 gesproken, waarom art. 358bis Wetboek van Strafrecht zoo onvolledig geciteerd?; staking bij locaalspoor- en tramwegen is *niet* strafbaar, maar het citaat doet 't voorkomen van wèl; waarom bij de opsomming van des schrijvers bezwaren tegen de strafbepaling (bl. 122 v.) niet gerept van de practische onmogelijkheid om stakers-in-zeer-grooten-getale vrijheidsstraffen op te leggen, wat wèl (blz. 142) geldt als grief tegen de australische wetgeving?

De ruimte, gewijd aan zaken van slechts zijdelingschen samenhang met het eigenlijke onderwerp, is aan de behandeling van dit laatste niet ten bate gekomen. Men komt moeilijk te weten, hoe ir. Schlingemann denkt over de bevoegdheid van den nederlandschen minister van economische zaken en arbeid om in geschillen, waarbij minstens 300 arbeiders zijn betrokken, een enquête-commissie in te stellen, de tot nu ongebruikt gelaten bevoegdheid, die bij de wording van de wet zooveel tegenstand ontmoette; op drie plaatsen wordt ervan gerept (bl. 71, 149, 188); zonder oordeelvelling evenwel; uit een vierde plaats (bl. 146 v.), maar die in hoofdzaak buitenlandsche wetgeving behandelt, put men den indruk, dat de schrijver meer tegen dan vóór is.

Aan onze Arbeidsgeschillenwet van 1923, die 16 April 1924 in werking trad, ging in zekeren zin vooraf de niet geslaagde wet uit 1897 op de Kamers van Arbeid, die 1 Januari 1923 ophield te gelden. Tusschen beide wetten ligt dus een ledig; in het boek wordt dit niet vermeld en de indruk gevestigd, dat de eene rakelings de andere opvolgde.

Het nut van dit proefschrift moet worden gezocht in de bijeenbrenging van statistisch en wetten-materiaal van hier en elders; dit nut had bij scherpere concentratie van aandacht en bewerking heel wat grooter kunnen zijn.

v.B.

Henry Bordeaux, Le Coeur de la Reine Hortense. - Paris, Plon, 1933.

Schrijver is op Hortense verliefd die er op het portret vóórin ook aantrekkelijk genoeg uitziet. Hortense, leefde zij nog, zou, dunkt mij, niet zoo licht op Bordeaux verlieven. Hij is zoo ijselijk sentimenteel in zijn hulde aan eene vrouw die het niet met haar man getroffen had maar waarvan overigens in het geheel niet duidelijk wordt gemaakt dat zij veel beteekende. Men herinnert zich dat Napoleon haar tegen zijn broeder uitspeelde, als hij dezen de les wilde lezen. Is overigens de vereering voor haar stiefvader bij haar heel diep gegaan? Aan haar houding in 1814 zou men het niet zeggen: zij hengelt dan wat al te zichtbaar naar de gunst van Alexander. ‘O temps extraordinaire où les choses les plus contradictoires s'accomplissent le plus simplement du monde!’ Bij iedereen dan toch niet. Maar iedereen had dan ook niet Hortense's bijgedachte. ‘La sensible et délicate Hortense va jouer un rôle double avec un naturel parfait, le rôle même d'Andromaque fidèle à la mémoire d'Hector mais qui, pour son enfant, ne veut pas déplaire à Pyrrhus’. Begrijpelijk, maar of zij nu dáárom ‘délicate’ moet heeten?

Schrijver is wat al te uitvoerig in de beschrijving der groote nauwkeurigheid waarmede hij zelf elken weg heeft afgelegd, eens door zijn heldin bewandeld. ‘Je suis allé à Einsiedeln non par Lucerne, mois, comme la Reine venue de Constance, par Zurich....’ Bij deze zorgvuldigheid steekt de magerheid af van wat hij tenslotte over Hortense zelve te vertellen heeft; - uitvoeriger dan over haar is hij over haar bezoekers, Chateaubriand, Alexandre Dumas en anderen. Een over het geheel kwalijk gelukte poging om voor de moeder van Napoleon III, wier niet heel veel beteekenende *Mémoires* onlangs zijn gedrukt, belangstelling te wekken.

C.

Souvenirs de Charles Benoist, ancien ministre de France à La Haye. - Tome premier, 1883-1893. - Tome deuxième, 1894-1902. - Paris, Plon, 1932, 1933.

Charles Benoist, dien veel Nederlanders zich als Fransch gezant na den oorlog zullen herinneren, is een onderhoudend schrijver, gelijk hij al in 1889 bewees, toen hij onder het pseudonym Sybil in de *Revue Bleue* aan den strijd tegen het Boulangisme deelnam met bijtende *Croquis parlementaires*, die de aandacht op hem vestigden van Hébrard, directeur van *Le Temps*. Voor dit blad en later voor de *Revue des Deux Mondes* heeft vervolgens Benoist veel werk verricht en een aantal zendingen naar het buitenland vervuld, tot hij in 1916 (inmiddels député geworden) Francis Charmes aan laatstgemelde *Revue* als politiek chroniqueur opvolgde. In de twee deelen die voor ons liggen (een derde zal de jaren 1902-1931 omvatten) verhaalt de schrijver over zijn migratiën door Europa die hem met veel vooraanstaande figuren in aanraking gebracht hebben. Vóór hij er gezant werd is Benoist drie malen als journalist in ons land geweest: in 1890 toen men het overlijden van koning Willem III verwachtte, in 1894 tijdens de behandeling der kieswet-Tak, in 1898 om de inhuldiging van koningin Wilhelmina bij te wonen. Van onze staatslieden heeft hij Kuyper, Schaepman, Fransen van de Putte, van Houten ontmoet, en heeft met Schaepman vriendschap gesloten. Oordeel van Schaepman over Kuyper (1890): Benoist vertelt Schaepman dat Kuyper hem *Ons Program* medegegeven heeft. ‘Quelle édition, la grande ou la petite?’ - ‘La grande’. - ‘Elle est beaucoup trop grosse! Trop de discours, plein d'ailleurs de choses qui se retournent contre lui. C'est le péché mignon de notre ami Kuyper, d'être un homme à programmes... Mais il est in corrigible. Quand nous avons négocié l'union des catholiques et des anti-révolutionnaires, il eût voulu pour chaque article un acte notarié’. - In 1894 vindt Benoist van Houten terug ‘vieilli, grossi, rougi, un peu négligé, la barbe plus longue, le verbe toujours d'une âpre et sombre ardeur.’ Schaepman noemt het een groote fout, dat men in het ministerie-van Tienhoven van Houten niet de portefeuille van financiën heeft gegeven; ook van de Putte is van meening dat men hem stellig niet buiten de combinatie had moeten laten. Van Houten's kieswetgeknutsel keurt Schaepman af: ‘il faut mettre dans une loi le plus d'avenir possible: par là seulement elle sera durable’. - Benoist over Lohman: ‘on ne sait si cette bouche aux lèvres fines a jamais ri’. - Tak weet hij niet aan de praat te krijgen.

‘Vous êtes, me demenda-t-il, venu voir le pays? - Le pays, et surtout les hommes, glissai-je. Il eut l'air de ne pas entendre....’

Schaepman houdt zich overtuigd dat, bij ontbinding, de voorstanders van het ontwerp-Tak de meerderheid zullen verkrijgen. Te Groningen zelf zou hij wel tegen van Houten candidaat willen staan, en schrijft zich daar een goede kans toe. - Kuyper keurt sterk af, dat, tijdens zijn ministerschap van binnenlandsche zaken in het kabinet-Mackay, Lohman geen kieswet ingediend heeft. ‘M. Lohman ne lui pardonne pas d'avoir imprimé dans le *Standaard* qu'il n'avait rien fait pendant qu'il était au Ministère. Pourtant, les anti-révolutionnaires, au pouvoir en sa personne, avaient eu la partie belle! C'était à eux de faire la loi électorale. Ils le pouvaient, et ils y auraient gagné une majorité compacte, c'est-à-dire quatre années de gouvernement durant lesquelles ils eussent pu beaucoup entreprendre et réaliser. Mais ni Savornin Lohman, ni Mackay, n'ont osé ou n'ont voulu....’

In 1919 vindt Benoist Schaepman niet meer terug. Wèl Kuyper. ‘Je ne retrouvai plus que son ombre opaque et déformée.’

C.

Jan Engelman, Tuin van Eros. Gedichten. - Charles Nypels Pers. Amsterdam, 1932.

Wanneer ik, om een aanduiding te geven omtrent een innerlijk kenmerk, de verzen van Jan Engelman zou moeten vergelijken met die van een dichter uit de vorige generatie, dan zou ik den naam van Albert Besnard noemen. Het uiterlijk verschil in versificatie springt zeer zeker eerder in het oog dan hun vergelijkbaarheid van gevoelsgrond. Besnard met zijn vermolmde weemoedigheid, Engelman met zijn helder, verblinkend lied. Besnard de ingesponnen cocon, Engelman de kapel. Besnard met zijn berekenend ‘de mensch heeft zijn ellende en heeft de straat’, en Engelman met zijn verbaasd ‘Ambrosia, wat vloeit mij aan?’ - Het is een betrekkelijke bijkomstigheid dat bij Besnard de aandoeningen van herfst, bij Engelman die van lente in de verzen domineeren. Bij beiden echter ligt als een groeibodem onder de dichterlijke aandrift een gevoel van ondergang, van wildernis, van persoonlijke ontbinding, een oer-staat van tijdens genot verwoest en verteerd vleesch, en voorts, bij beiden evenzeer, een onverwachte wederopbloei van onverschuldigd en onpersoonlijk geluk, enkel te danken aan een goedheid des levens, die dit in de diepte van het vermoeide lichaam, buiten het bereik van het bewustzijn, deed ontkiemen. - ‘Toen steeg uw ziel tot aan uw weerlooze oogen’ van Albert Besnard, een regel die aanbreekt als een dageraad, is, wat innerlijke beteekenis betreft, geheel te vergelijken met Jan Engelman's:

> Wie kent, als vleesch wordt tot muziek,
> de oorsprong van het ver cantiek?

Maar de vraag van Engelman, ofschoon uit dezelfde innerlijke verteedering opgeweld, klinkt ijler dan Besnard's aanschouwende bepaaldheid, klinkt ijler en is reeds klapwiekend ontvlogen, niet meer gevoelend ‘het zeer van al wat open borst’ (Besnard).

Engelman's bundel ‘Tuin van Eros’ bevat het lange bespiegelende gedicht ‘In den tuin’, dat men eenige maanden geleden in dit tijdschrift heeft kunnen lezen, en een

dertigtal korte gedichten, deels naar mijn weten nog ongepubliceerd, deels een voortreffelijke keuze uit vroeger werk. Charles Nypels heeft er een kostbaar en verzorgd boek van gemaakt.

Men herleest er, onder andere, de prachtige ‘cantilene’ voor Vera Janacopoulos.

> Ambrosia, wat vloeit mij aan?
> Uw schedelveld is koeler maan
> En alle appels blozen....

Men herleest en bemerkt dat de verrassende frischheid nog niet is aangetast. De dauw ligt nog op de druiven.

N.

Anthonie Donker, De schichtige Pegasus. Critiek der Poëzie omstreeks 1930. - A.A.M. Stols. Brussel-Maastricht 1932.

Onder den wat wonderlijken naam ‘De schichtige Pegasus’ heeft de dichter Anthonie Donker een kleine twintigtal zijner poëzie-critieken in een bundel bijeengebracht, grootendeels herdrukt uit het ‘Critisch Bulletin’ waarvan hij redacteur is. Donker heeft een warme en veelzijdige belangstelling, voortkomend uit een gaarne bewonderende, eenigszins passief aandoende, ontvankelijkheid. Eenmaal getroffen is hij bevangen en, van die bevangenheid uit, schrijft hij zijn besprekingen, zeer fijnzinnig en een beetje weerloos. Ik meen dat ‘Ter Zake’, het andere verzamelwerk dat te dicht op deze ‘Schichtige Pegasus’ verschenen is, een beter indruk van zijn vermogen en bedoelingen geeft dan deze vluchtige stukjes. Waar hij op aandringt is, om het kort te zeggen, wederom de ontvankelijkstelling van den schrijver ten opzichte van groote krachten als zijn land, zijn tijd, zijn volksgeaardheid. ‘Een representatief menschenlot’. Ik vraag mij af, of wij dit niet reeds zijn zonder het te willen, of het mogelijk is dit niet te zijn. Elk lindeblad is verschillend maar het blijft lindeblad. Als ik goed zie, begaat Donker een edele vergissing wanneer hij het normale en gezonde voor het representatieve aanziet. Neen, het normale is een hypothese, een kultuurproduct. Wat van dieper komt, en gedreven wordt door ouder krachten, doorscheurt ons als een overmachtige afwijking. Het is in de zonderlingheden dat wij waarlijk vertegenwoordigend zijn voor grooter dingen dan onze persoonlijkheid. De norm van normaliteit aanleggen is het onmenschelijkste wat men doen kan.

Donker schrijft bijvoorbeeld over de nagelaten kleine liedjes van Herman Gorter. Hij schrijft: ‘Deze tot de uiterste eenvoud herleide regels staan het dichtst bij de van leed en ondervinding geladen en erdoor gelouterde woorden, die diep beproefde menschen soms zonder het zich ten volle bewust te zijn spreken’. Hier is weer de menschelijke maatstaf, die hetgeen uiterlijk op een stameling lijkt tot normaal gevoelsleven verklaren wil. Maar het groote en merkwaardige van Gorter was juist de volle bewustheid, het vast visioen. Er is iets hoorbaar helders in het openliggen van de schijnbaar onbeholpen regeltjes. Het is alles heel vreemd, heel berekend, heel taalkundig tot een uiterste van klankverfijning afgestemd; het gaat tot een toonhoogte die boven het waarnemingsvermogen van het oor ligt. Hier is eer een soort saamgetrokken skalden-poëzie dan in ‘Mei’, waar ik tenminste weinig daarvan verneem.

Donker schrijft zeer juist over de poëzie van E. du Perron: ‘De strenge vormen van het klassieke vers, waarvoor hij een voorliefde blijkt te hebben, beheerscht hij slechts gebrekkig. Dit is een van de factoren,

waardoor de poëtische waarde zijner verzen niet groot is; als vers zijn zij effen en gelijkmatig en zelden verrassend, de mentaliteit ervan is interessanter dan de verzen -'. Maar dit is, dunkt me, in tegenspraak met wat zes bladzijden verder te lezen staat: 'Men kan van hem een herleving van het gelegenheidsgedicht verwachten, van den dichterlijken brief, zooals Horatius en Ovidius hem schreven,' en hij gaat voort met van Du Perron 'embleem-poëzie' te vragen, 'zooals Roemer Visscher ze schreef'. - Deze tegenstrijdigheid is alleen te verklaren als een tweevoudige interpretatie van een en hetzelfde verschijnsel, te weten dat het beeld in Du Perron's gedichten zooveel markanter is dan de taal. Het beeld inderdaad is daar als een voorwerp, het spreekt niet, en de dichter staat er naast als een explicateur, met ophef fraseerend, zijn bewogenheid verloochenend onder een schijn van schijn-poëzie. Maar met dat al vertoont hij het beeld.

Men ziet, het bundeltje van Anthonie Donker bevat veel zaken waarover men denken kan en anders denken. Het geeft materiaal daartoe, en het is zonder ijdelheid eerlijk. De wederom zeer juiste opmerking, bijvoorbeeld, dat 'afgedane figuren' als Verwey en Boutens niettemin tusschen 1920 en 1930 ongemerkt hoogtepunten onzer poëzie deden verschijnen met 'De Getilde Last' en 'Zomerwolken', uitgaven door de publieke erkenning min of meer overgeslagen, geeft evenzeer stof tot overpeinzing, als het heldhaftig geformuleerd inzicht, dat er nog maar enkele verzen te schrijven overblijven: 'de enkele die geheel met ons lot geladen zijn.' Naar alle zijden de horizon te verkennen, uit zoowel religieuze als revolutionaire richtingen de nadering van de schuwe schoonheid te verwachten, is de niet geringe waarde van deze critische werkzaamheid.

N.

E. du Perron. Mikrochaos. Gedichten. - A.A.M. Stols. Brussel-Maastricht 1932.

Du Perron heeft naam gemaakt met het soort heftige kritieken, waarmee het alleen in Holland mogelijk is naam te maken. Zoo sterk is in ons klein taalgebied het prestige van polemiek, dat de vernieuwing der literatuur, die men de beweging van '80 noemt, naar de critische en niet naar de scheppende hoogtepunten algemeen verkeerd wordt gedateerd. Perk en Kloos zijn een profetisch voorspel, vergeleken bij hetgeen na 1894 gaat geschreven worden, als de Nieuwe Gids is uiteengespat en de eerste verzen van Leopold, Henriette van der Schalk en Boutens verschijnen. De werkelijke vernieuwing, zoowel in de algemeene geestesgesteldheid van het land als in de krachtigste figuren persoonlijk, voltrekt zich in de negentiger jaren. Ik denk aan de sociale wetgeving, aan de veranderingen in mannen als Van Eeden, Gorter, Van Deyssel en Verwey. Zonder de critische kloof van de Nieuwe Gids polemiek, die met een gezichtsbedrog de afstanden naar het verleden vergrootte en de verandering deed doorgaan voor een totalen omslag, zou de sprong niet zoo groot zijn van Multatuli naar Van Looy en van Vosmaer naar Couperus.

Du Perron bewijst zichzelf geen dienst door nog altijd tachtig te spelen. De bundel 'Mikrochaos', die zijn poëtisch werk van 1921-1930 bijeenbrengt, toont een talent dat al zijn kracht voor eigen werk verdient aan

te wenden. Hij behoort tot de zeldzame dichters die het best schrijven in lange verzen. Hij heeft in zijn korte gedichten prachtige losse regels, als op blz. 64:

> Ik zend u dit sonnet met een tros druiven

maar meestal staat dan in zulk een kort gedicht geen gelijkwaardige regel meer. Nog vaker, als in ‘Kolonie’ of ‘In memoriam’ treft alleen de beschreven gestalte, die als een miniatuur poppetje overlast lijdt van de luidruchtige en platte dictie waarmee het bevracht is. In zijn langere gedichten echter komt een geheel ander vermogen te voorschijn. Zoodra hij zich niet meer op één beeld toelegt, maar twintig, dertig beelden ter begeleiding van een gedachtegang oproept, wordt het poëzie die niemand anders schrijven kan. Ik denk aan het ‘Gebed bij de harde dood’, met de passage die een reeks plotselinge ongelukken opsomt, maar vooral aan ‘Windstilte’, dat ten onrechte minder bekend is, een rhapsodie van Riviera-verveling, inderdaad een mikrochaos van dooreenkantelende lichteffecten, een enorme spiegel die boven het landschap verbrijzelt, en aan ‘De Bittere Ballade’, het jeugdwerk waarmee de bundel opent en die zoo verrukkelijk besluit met:

> Hij floot bij 't laatste vers; van trots en vreugde dronken
> stak hij zijn schoenen door zijn jonge lier,
> en nam een héél warm bad. Hij had zich graag verdronken
> in de rivier, maar hij had geen rivier.

Ik geloof dat hij zich vergiste. Hij had er wel een. Er is een stroomend water dat zijn element is. Maar hij heeft een teveel aan gebrek aan ernst.

N.

L. de Jong, Philoctetes. Een vertaling. Ingeleid door Dr. J.C. Bruijn - Wereldbibliotheek. Amsterdam 1933.

Over dit boekje zou ik hetzelfde willen schrijven wat Knuttel in ‘Links Richten’ schreef over de literatuurgeschiedenis van De Dood: ik heb in geen tijd zoo gelachen, maar het is niettemin een schandaal. Welk een toestand! Een gymnasiast uit de zesde klas vertaalt Sophocles in rijmende coupletjes, die niets uitstaande hebben met poëzie, zijn rector schrijft er, in proza dat niets uitstaande heeft met proza, een inleiding bij, en het geheel wordt gedrukt en uitgegeven door de Wereldbibliotheek. Een uitwasje van moderne paedagogie en van de wijze waarop men zich tegenwoordig beijvert, de jeugd ‘liefde voor de klassieken’ bij te brengen. Welk een denkbeeld heeft een vertaler van een koor van Sophocles, wanneer hij het als volgt durft weergeven:

> Hier was hij, in zijn eenzaamheid, zichzelf tot buur.
> Hij kon niet loopen....
> Geen helper in den nood vond hij, geen enkel uur!
> Nooit kon hij hopen, etc. etc.

En hoe is een beter denkbeeld te verwachten, wanneer zijn rector zwart op wit verzekert dat de vertaler voor dit soort Nederlandsch ‘bij Vondel in de leer is gegaan’.

Oor voor Nederlandsch heeft de welwillende docent stellig niet, die zijn inleiding aanvangt met den volgenden Latijnsche thema volzin:

‘Toen het leger der Grieken onder aanvoering van Agamemnon koers

zou zetten naar Troje om deze stad te straffen voor de schaking van Helena door den Trojaanschen prins Paris, vernam men, dat een orakel den Grieken had opgedragen, een offer te brengen aan het altaar van de godin Chryse, dat ergens in het noord-oosten der Aegeïsche zee op een eilandje zich moest bevinden.'

De studie van Boutens' onvolprezen vertalingen der klassieke tragedies moest voor leerlingen en leeraren der gynmasia verplicht worden gesteld.

N.

Henriette van Eyk, De kleine parade. - Andries Blitz, Amsterdam.

Het schrijvende jonge meisje van het slag Anita Loos - u weet wel, van 'Gentlemen prefer blondes' - hadden wij hier nog niet. Het werd tijd, dat die quasi-naieve verteltoon, ademloos afraffelend als van een kind, zonder behoorlijke interpunctie alles aan elkaar verbindend met en - en - en, maar waarbij onderwijl zijn sujetten leelijk 'te grazen' werden genomen, hier ook eens opdook. Met Henriette van Eyk's debuut 'De kleine parade' zijn wij daar nu een specimen van rijker geworden.

Het debuut van deze nog zeer jonge schrijfster - niet heelemaal een debuut: zij publiceerde reeds, in een der cahiers van De Vrije Bladen, dat fantastische en geestige sprookje 'Gabriel' - is ongetwijfeld ongewoon voor een letterkundig debuut. Het heeft echter veel voor om dit nu eens anders dan anderen te doen en het past bij den 'enfant terrible'-geest, waarvan dit boek 'De kleine parade', persiflage en satyre op de nette deftigheid, het standgevoel, de openbare liefdadigheid en andere hebbelijkheden van den 'gegoeden stand', blijk geeft.

Er is in dit debuut - dat zich ten onrechte een roman noemt, want het is een verzameling aaneengeregen episoden - veel geslaagds, al neemt Henriette van Eyk ook zelfs het schrijversvak niet heelemaal au sérieux: zij pent er lustig op los, zij zet haar figuren voor ons neer, onbekommerd erover of ze niet te opzettelijk wat al te breekbaar zijn gemaakt, het gaat voor haar blijkbaar meer om het spel dan om de pot. Maar dat spel is vaak alleraardigst, haar loslippige schrijfwijze heeft veel amusants, men vermaakt zich met geestige vondsten, al denkt men soms 'nou, nou, het kan wel minder' als men voor de zooveelste maal een zinsconstructie tegenkomt naar het oude beproefde recept 'Hier zet men koffie en over' of als men leest van een luitenant van de rijdende huzaren of van de danseres Duncadora Isan of van van den Indischen prins Raden Wrat Melattie. Men vindt ook een 'grap' als met den burgerjongen Ankerblom van wat te laag allooi voor een 'meisje van goeden huize', zelfs wanneer het als zelf-persiflage bedoeld is, maar dan is weer die geschiedenis alleramusantst van de onzedelijke schilderijen, die op de tentoonstelling weggehaald worden van de wand en sindsdien 'de kale plekken' blijven heeten.

Alles bij elkaar is het een frisch en onderhoudend boek. Alleen, deze wijze van schrijven heeft veel verleidelijks en het gevaar is niet denkbeeldig, dat Henriette van Eyk zelf wat al te hard blijft door lachen over haar grappen, zoodat zij niet merkt, dat wijzelf al uitgelachen zijn en het dan vervelend gaan vinden, als een truc, die we al kennen. Daarom de volgende maal vooral eens een ànder boek, Henriette van Eyk!

R.P. Sybesma, It Anker; in bondel forhalen. (Fryske Bibleteek XXVI). - Brandenburgh & Co., Sneek, 1932.

Er bestaat een groot aantal Friezen, dat zijn eigen schrijvers niet kent en leest; en die, als zij ze kennen, hun waarde voor de friesche literatuur en cultuur (in Friesland zoo innig verbonden) niet beseffen. Omdat de Fries in een schildering van zijn eigen milieu te veel de caricatuur zoekt; een platvloersche banale negentiendeeuwsche Schwank-literatur heeft hem op dit punt volkomen den smaak bedorven; schoonheid, geest, hart en artistiek kunnen verwacht hij niet van zijn landgenooten. Ik weet daarom bijna met zekerheid vast te stellen, wat het lot van Sybesma's zeer bizonderen novellenbundel ‘It Anker’ zal zijn. Men zal het lezen en ter zijde leggen, omdat men niet weet, wat men in dit werk moet waardeeren. En hierin ligt de tragische zijde van deze verschijning, die men, lezende en herlezende, niet kan vergeten en die, dit voelt men, de beste Friezen met wrok vervult tegen de cultuurhegemonie van Nederland, die de vrije ontwikkeling van het friesche bewustzijn tot nogtoe met een zwijgend negeeren dwarsboomt.

Het friesche volk zal daarom niet weten, dat in dit boek *het hart van Friesland is ontdekt en blootgelegd*. Er is m.i. geen friesch schrijver, zelfs niet de zeer begaafde novellist R. Brolsma, die het friesche wezen zoo synthetisch doorziet als Sybesma. Het slaat door de woorden naar buiten, het geeft de nietigste details in deze voortreffelijke novellen hun zin en hun glans, dat deze schrijver het gebeuren van Friesland kent, op woeste ruimten en eenzaamheden, in de kleine steden, het donkere leven in de groote verlaten boerderijen, en bovenal de ingetogen strenge, zich nooit uitsprekende ziel van het friesche landvolk. Sybesma beeldt dit alles zoo aangrijpend zuiver, niet enkel, omdat hij het heeft gezien, maar in de eerste plaats, omdat het een kernfragment van zijn eigen bestaan is. Daarom hier geen literatuur, die het leven wil betrappen, maar het leven zelf geopenbaard in trillende werkelijkheid door het medium van een kunstenaar. Hier het onbeholpen liefdestoeien van een paar niet meer jonge boerenmenschen:

‘Pier Klawer tocht net. As hied er in wrake op de heechkoppige Aeltsje yn hjar eptige Sneinsklean, op hjar rûch bisnittene mânsklompen, sa ûnforhoeds foel er dit frommes oan. In klomp rekke der by út, do stie se mei de teannen op'e telle en it makke hjar noch forlegener. Mar stiif treau er de âldfaem tsjin't hea, wylst er syn eagen biskamsun dwers fen hjarres hold. Hy wier gâns lytser as Aeltsje. Machteleas wier se yn syn hirde greep. En nou moast se him fortelle, dat er joun komme mochte. Mar se ûntwiik syn frage. Earst woe se de klomp wer oan 'e foet ha. Yn 't bûthûs raemde in kou tsjin't hoarnsket en 't harke krekt as kaem der ien oer de bûthúsflier. Der wier for Pier Klawer dos gjin tiid to forliezen. En noch fûleindiger kniep er syn brede earmslach om hjar hinne. En se drige him dat se skreawe scoe, mar se die it net. Sa boarten se in set yn ynstjûre wyldens, dizze stive minsken, dit pear op jierren....’

Of dit interieur van de friesche boerderij:

‘Op 'e ljochte romme opkeamer stiene de stoellen stiif en glêd om'e bleke kâlde tafel. Deselde hjirde wjerskyn foel oer it iken kammenet,

dat in plak njonken it sydfinster hie, twisken twa greate portretten yn. En folle fen dit forline wier hjir to bikennen yn de mei koper biklonken doarren, ef fen it trochploege antlit lofts en rjuchts, mar de skoften det min hjir toeve, en den yndied mei inoar, dy wierne och sa inkeld. Dizze opkeamer wier it stille domein fen de frou. Gjin oarenien as hja hold it spil yn'e blâns, en hja allinne gyng der ta it kammenet om it lean for de boaden en oare wichtichheden. In omgong, sims faker as ienkear deis bylâns it eptige hûsrie, en jimmerwer foel de opkeamersdoar yn it smelle twingrige slot....'

Sybesma bezit een meesterlijke greep over zijn materiaal, een greep, die zoowel forsch is en tevens vol psychologische verfijning, die ik geen enkelen anderen frieschen schrijver durf toekennen. Zijn taal is hard en desondanks plastisch, en hij wendt ze aan met een klassieke soberheid en een moderne zakelijkheid, een concrete benoeming van de dingen, waardoor hij in enkele woorden, als op een ets met een paar geniale lijnen, een wereld suggereert.

Hiermee is niet gezegd, dat al deze novellen op hetzelfde hooge peil staan. De laatste - met uitzondering van 'It koperen tsjetteltsje' - komen mij zwakker voor. Het onderwerp en ook de behandeling boeien niet zooals in de eerste, ook de harde symboliek is hier weggevallen. Meesterlijk echter blijven de boerenverhalen. Vooral het eerste 'Om 't iene doel' is naar den vorm een bizonder beheerscht prozastuk en tevens vervuld van zulk een breede menschelijke gerijptheid, dat het boven de rest uitsteekt. In enkele sobere zinnen geeft Sybesma de kroniek van een boerenfamilie, zoo gaaf en grootsch, dat ik mijn karakteristiek van daareven opnieuw moet citeeren: het hart van Friesland leeft in dit klein epos, welks gelijke in Nederland nog moet worden geschreven! En om dit zware, donkere, ingekeerde boeren-hart te bereiken, wierp Sybesma 'het anker' in den frieschen grond, bond hij zich aan het oude grijze land met zijn inwendigen rijkdom en mogelijkheden. Dit land, dat nog sluimert, dat zijn eigen ziel en kracht zoo slecht kent, daaraan bindt zich deze dichter, ook al weet hij waarschijnlijk, dat hij roept in een woestijn. Er is in Sybesma een verbeten liefde, een vuur, dat hem inwendig verteert, en dat hij in zijn woorden niet kan overmeesteren. Hij zou wenschen, dat men deze gloed zag, dat hij in anderen hetzelfde wakker kon roepen, dat hij een groote pinksterbrand van liefde voor Friesland bij zijn volk kon ontsteken. Ik geloof, en ik zie hierin zoowel voor den kunstenaar als den activist Sybesma een hard gelag, dat de tijd daarvoor nog ver is. Maar dat het de eenig *juiste* reactie zou zijn op de signalen, die Sybesma in 'It Anker' naar zijn stamverwanten uitzendt, dat staat bij mij even vast.

THEUN DE VRIES

Cornelis van Vollenhoven

Het moet begin '90 geweest zijn dat ik (toen op het Haagsche gymnasium) een gymnasiast uit Dordt ontmoette die - in een onnavolgbaar, ten uiterste gemarkeerd dordtsch accent, dat hij eerst op lateren leeftijd geleidelijk zou afleggen - letterlijk geen ander discours dan ‘de klassieken’ had en mij door zijn innig genoegen aan dit mijzelven voornamelijk als verplicht schoolvak bekende onderwerp ongemeen verbaasde. Waar ik mee worstelde, hij speelde er mee, met de grootste ingenomenheid.

Overigens leek hij mij (hoe grof is het oordeel op dien leeftijd) klein en nietig. Hij was een wees en maakte den indruk een eenzelvig leven te hebben (waarin blijkbaar zijn rector Warren veel beteekende). Keesje van Vollenhoven.

September 1891 was hij mijn medegroen in Leiden. Hij leek kleiner dan ooit, en wat was hij jong, vreeselijk jong. Maar nietig? Misschien wel vóór de kerst-, maar zeker vóór de paaschvacantie wisten wij allen dat hij niet alleen de helderste kop maar bovendien het sterkste karakter was van ons heele jaar.

Wij waren clubgenooten, maar eerst op een wandeling door het Zwarte Woud, in de zomervacantie, ben ik hem heelemaal genaderd.

Kees was jurist-literator, combinatie eenmaal aan Klikspaan bekend, maar die toen zoo te zeggen nooit meer voorkwam. Zonder er in op te gaan, nam hij aan corpsgenoegens zonder scheef te kijken deel; men kan er de *Minerva*'s van die jaren op naslaan. Na zoowel candidaats rechten als candidaats semietische letteren gedaan te hebben werd hij door Oppenheim (toen juist naar Leiden verplaatst) gepakt en hield zich voortaan aan de rechtsstudie. Dat is te zeggen, doctoraal leg-

de hij alleen in de rechts- en staatswetenschappen af, maar studeeren bleef hij in alles. Van de klassieken wist hij meer dan de classicus, van Vondel en de vaderlandsche geschiedenis meer dan de neerlandicus, en van orientalia ik mag niet zeggen meer dan de orientalist (dat mogen anderen beoordeelen), maar in ieder geval heel wat.

Hij woonde op het Rapenburg in het geerende hoekhuis Cellebroersgracht (officieel: Kaiserstraat) op een studentenkamer die ook alweer op geen andere leek, vanwege ik weet niet hoeveel rare in- en uitspringende hoeken. Zijn vrienden herinneren zich die wonderlijke kamer om de gesprekken die zij er met 'Keesje' hebben gevoerd. Keesje's omgang maakte ons allen beter, niet omdat hij preekte, maar om de vanzelfsprekendheid waarmede hij van ons het beste onderstelde. Iedereen, om het bij hem niet af te leggen, gaf zich, naar vermogen, moeite.

Kees (het verkleinwoord wilde ons niet meer af) promoveerde 13 Mei 1898, op 'Omtrek en inhoud van het internationale recht'. Aan traditie gehecht, koos hij de publieke promotie, in het groot-auditorium. Die dag staat mij nog levendig voor den geest. Wij zaten op de banken, onder den indruk van den indruk dien zijne defensie blijkbaar op de hooggeleerde opponenten maakte. Judicium: 'mogen wij u hier spoedig in andere functie terugzien'.

Die dissertatie was een geschrift zoo voldragen als 24-jarigen slecht bij allerhoogste uitzondering te voorschijn brengen. Het grijpt eene gansche in haar aard toen nog nauwelijks onderkende rechtsstof vast en ordent naar aldoordringend begrip wat door voorgangers slechts partieel gezien en dilettantisch behandeld was geworden. 'Wat van het bestudeeren eener wetenschap de aantrekking pleegt te zijn, de vastheid van haar gang en de klaarheid van haar bevindingen. schijnt aan de overige wetenschappen meer, dan aan de rechtswetenschap, eigen'. Deze van Thorbecke-leesteekens voorziene sententie zal niemand op *zijne* studie toepasselijk achten. Zich verlatende op de vooropzetting aller wijsbegeerte, 'dat wetenschap niet anders is dan tot eenheid gebrachte kennis', stelt hij der rechtswetenschap

> allereerst den eisch van alomvattende kennis der feitelijke gegevens, zonder appreciatie vooralsnog maar alleen om bijeen te brengen het geheel dat bewerking behoeft. Uit die formule volgt ten andere de juridische noodzaak dat de brokken der verspreid en verdeeld liggende rechtsstof een welsluitend geheel uitmaken, en de algemeenfilozofische noodzaak dat de aldus gevormde rechtswetenschap in het geheel der wetenschappen voegt. Uit die formule volgt eindelijk de behoefte aan een rechtshistorie die het algemeene rechtskomplex der opvolgende tijdperken en niet de losse instituten alleen tot voorwerp harer beschouwing maakt, en aan een rechtsvergelijking die niet de gelijktijdige rechtsvoorschriften hier en elders, maar de rechtskomplexen van afgeronde groepen in bepaalde stadiën harer rechtsontwikkeling naast en tegenover elkander stelt.

Met verwonderlijke klaarheid en afronding stelt hier Van Vollenhoven voor zijn wetenschappelijk leven een programma op waaraan hij tot zijn dood is trouw gebleven.

Den 'allereersten' eisch zal hij later verwezenlijken door zijn bijeenbrengen van al wat tot de kennis van het indonesisch volksrecht van nut kan zijn (een reuzenwerk van wijdzichtigheid en organisatievermogen, voor den blijvenden roem van één geleerde ruimschoots genoeg), aan den 'anderen' voldoen door zijn in 1931 voltooid standaardwerk 'Het Adatrecht van Nederlandsch-Indië', en de 'eindelijke behoefte' stond hem voor oogen toen hij drie maanden vóór zijn dood eene proeve van vergelijkende rechtshistorie begon voor te dragen waaruit een groot boek had moeten groeien en waarvan zijn toehoorder Van Eysinga getuigt:

> Wie dezen zwanenzang met zijn tintelende inleiding, zijn spelenderwijs voor oogen tooveren van het oude Helleensche en ander recht, zijn voortdurend werpen van het scherpste zoeklicht op wat, en waarom, elders anders wat en wat hetzelfde onder anderen naam, heeft mogen hooren, moest wel onder den indruk komen van de ontzagwekkende grootte van den eenvoudigen man, die hier het hoogste, waartoe de rechtswetenschap kan geraken, aan zijn studenten gaf met volle handen en in kinderlijken eenvoud.[1)]

Oppenheim, die voor zijn besten leerling, zoozeer in de boekenwereld thuis, de scholing eener op dingen des dagelijkschen levens gerichte werkzaamheid nuttig oordeelde, had hem (Mei 1897) het kamerlid J.T. Cremer aanbevolen, die een particulier secretaris zocht. Toen Cremer later minister van koloniën werd, nam hij - zich bewust geworden welk een man het was die zijn particuliere briefjes schreef - Van

1) N. Rott. Ct. 1 Mei 1933, Avondblad D.

Vollenhoven, nu gepromoveerd, naar het departement mede, en gaf hem er werk, niet naar den bescheiden ambtstitel dien hij hem had kunnen bezorgen, maar naar zijn bekwaamheid gemeten.

In zijn Leidsche intreerede van 2 October 1901 gedenkt Van Vollenhoven zijn departementsjaren met erkentelijkheid: ‘U, mijnheer Cremer, hebt mij op weg gezet; ....aan U, mijnheer [den afdeelingschef] Loudon, [dank ik] een tijd van prettig, animeerend, opvoedend werk.’

Leiden had hem opgeëischt bij de eerste gelegenheid: het overlijden van Van der Lith, ‘hoogleeraar in het Mohammedaansch recht, het staatsrecht en de inrichting van 's Rijks koloniën’.

De intreerede doet al begrijpen, wat hij van zijn leeropdracht (die hij omdoopt in ‘staats- en administratiefrecht onzer drie koloniën, en het adatrecht van Nederlandsch-Indië’) zal zoeken te maken:

> In het recht van den nederlandschen staat, dat nergens als complex van dat van het rijk onderscheiden werd, liet men alwat de afzonderlijke rechtscomplexen van het rijk, Nederlandsch-Indië, Suriname en Curaçao moest overspannen of aaneenplempen woest en ledig.... Voor Suriname had men vrede met een warwinkel zonder weerga van strafrecht en strafvordering; met een europeesch privaatrecht dat met huid en haar voor al de boschnegers heet te gelden. Wel gaf men voor Indië aandacht aan de algemeene vraag hoe de desa, de negorij, de zelfbesturen zich tot den lande verhouden; maar de werkelijke som van het hoogere en lagere recht opmaken deed men zoo weinig, dat nog zoo goed als alle adatrecht en zelfbestuursrecht onbewerkt is, al is sinds korte jaren beterschap aan de kim; dat zelfs menig springlevend stuk volksrecht officieel niet meer heet te bestaan; en vooral, dat de schoolindeelingen van een europeanen-, een inlanders-, een vreemde-oosterlingenrecht gescheiden zitten als wilde dieren in een menagerie, zonder dat de dagelijksche, de duizenderlei ontmoeting van tweederlei inlandsch adatrecht, van tweederlei chineezenrecht, van inlandsch adatrecht met arabierenrecht of europeanenrecht, van gouvernementsrecht met zelfbestuursrecht, een andere bejegening ondervond dan dat men die veelsoortige interregionale, intergentiele, interreligieuze en nog veel samengestelder rechtsontmoetingen onder den stompzinnigen naam quasi-internationaal recht op één bord samenlei teneinde ze, wie weet, onder het prevelen van een dozijn moderne statutenregels hoe eer hoe liever van tafel weg te sturen. Men heeft - om het requisitoor te eindigen - hier stukken etymologie gegeven zonder syntaxis, ginds een dood alfabet inplaats van de rijke klankleer van het recht. Intusschen staan levensgroot naast ons een taalwetenschap en ethnologie die, met name in onzen archipel, geen tongval of zede verliezen willen; die, met name in onzen archipel, het saamvergroeide juist met gespitste aandacht bezien; die, als

er adatrecht ontdekt of ontgonnen wordt in onzen archipel, niet zelden voorgaan.

Zij doet ook al voorzien dat Van Vollenhoven meer zal worden dan adatrechtsbewerker alleen:

> Beseft men wel hoe in een spanne van vijftig jaar de rechtsverwachting twee sterke vleugels heeft uitgeslagen? Om den staat (of het daarmee verwarde moederland), het staatsburgerschap, begrip en doel en werkkring van den staat, en nog eens weer den staat, werd alle lagere en hoogere rechtsgemeenschap met haar recht door de wetenschap genonchaleerd; zelfs werd de ekonomie met een pluk uit de rechtswetenschap tot een eigen staatswetenschap getabberd; want om den staat, waaraan alle rechtsgezag ontleend heette, ging het europeesche grondwetsonweer van toen, en om het welvaren der staatshuishoudingen, de wealth of nations, woog de nationale of politiesche ekonomie haar heele nering met nationale gewichten. Onze levenstijd daarentegen erkent niet alleen alle staatsopdrijving, hetzij dan inperialistisch of centralistisch, als in vierkante tegenbotsing tegen die juridieke en ekonomische wereldorganisatie, bij welker uitblijven de tegenwoordige maatschappij, tusschen schatten van beschaving en welvaart, zou te gronde gaan: hij begint reeds een wereldvrede te beramen.... Wij zitten nog bij lamplicht en spelen avond; maar het kon zijn, zoo iemand de gordijnen openschoof, dat wij de schemering voorbij, en al in den helderen ochtend, bleken....
> De rechtswetenschap... kan niet tevree zijn zoo het juristendom haar als een verdienstelijke en beminnelijke wetenschap profeteert: zij wil en moet openbaar worden, door haar daden, aan elk die oogen heeft.
> Ons eerste werk ligt natuurlijk in Nederland en de nederlandsche koloniën; wij hebben dit volk en gebied te verantwoorden, dezen akker te beploegen, gekregen, en wij hebben, zegt Thorbecke, van onze geschiedenis niet geleerd in staatkundige beschaving bij eenig volk achter te blijven. Maar daar als overal roept almaar om hulp het wanordelijk gelaten rechtsgeheel der aarde, hulp van den staat die er bekwaam en gereed toe is. Welke staat dat wezen zal ligt in de toekomst, maar één schijnt gepraedestineerd. Onze vaderen hebben hun wereldkundige wijsheid over samenstemming van recht aangeleerd op den wanschapen rechtstoestand van de republiek; is de plicht van het huidig Nederland voor rechtsbedeeling over een staat met vier losse hoofddeelen waar haast geen trede van beschaving en landaard en godsdienst en ekonomisch leven gemist wordt soms minder leerschool?....
> De keus voor onze vaderlandsche rechtswetenschap staat, meen ik, tusschen twee. Zij kan zich bevlijtigen op wat men haar afvraagt voor dagelijksch gebruik, even goed of desnoods beter doende wat andere landen hebben voorgedaan, en geen vreemde zal haar ooit om hulp aanzoeken, doch geen ook ontkennen dat haar werk nuttig en achtbaar is. Maar durft zij zich realiseeren dat misschien opeenmaal, zeker binnenkort, het terrein van het universeele recht een nieuwen aanleg zal moeten lijden, vergadert zij

rijkdom van wijsheid over verband en wording en gestadige zelfontplooiing van rechtsgemeenschap en recht, en staat zij aldus met gereede handen wanneer de wereld morgen vraagt wie den arbeid aandurft, - mij dunkt, mijnheeren, ik zie den roem van onze groote republiek andermaal op Holland komen en ons niet weer ontgaan.

Zulke taal was men in de academische gehoorzaal niet gewend. Hier spreekt iemand die trotsch wil wezen op zijn Holland, trotsch op zijn Leiden:

> ....En toch, mijnheeren curatoren, en toch, het staat bij mij zoo vast als maar eenige andere overtuiging, dat Leiden rust noch duur mag hebben zoolang het niet voor den ganschen kring der akademische vakken boeken kan toonen van centrale beteekenis; zoolang niet in alle toegankelijke ondernemingen en vergaderingen en lichamen van uitgelezen wetenschap op aarde Leiden met roem is vertegenwoordigd; zoolang niet in heel de wereldwetenschap het woord Leiden klinkt als een klok.... Naar één ding zal ik jagen of ik het ook grijpen mocht, en ik zou zijn naam als een bezwering willen stellen hier aan de voordeur van mijn ambtstijd: als ik nalaat die inspanning te nemen of niet die kracht en kunde ontvangen mag waarop uw college bij mijn aanbeveling heeft moeten anticipeeren, dan hoop ik dat op uw voordracht de konigin niet zal aarzelen ter liefde van een Leiden dat het hoofd opsteekt mij te ontslaan.

Bij deze passage meesmuilde het auditorium: Van Vollenhoven en zich niet inspannen! Hij deed het dermate, dat hij in 1903 langen tijd allergevaarlijkst ziek lag. Maanden en maanden lang moest hij volstrekte rust nemen. Hij heeft er uit geleerd, zuiniger dan in den beginne met zijn krachten om te springen, en is, hersteld, nooit meer afgeweken van de strenge tucht, die hij begreep op zijn dagindeeling te moeten stellen. Hij kon zooveel afdoen, daar hij van het beperkt aantal uren dat hij werken mocht, geen minuut liet verloren gaan.

Ik ben niet bevoegd, den reuzenarbeid, door Van Vollenhoven aan het indonesische volksrecht besteed, in detail te keuren. Wel mag ik er aan herinneren hoezeer die arbeid hem aan het hart lag. *De Gids*, die hem tot medewerker had, drong er eens sterk op aan dat hij tot de redactie toetrad. Hij antwoordde (20 Januari 1913):

> Hooggeachte heer Van Hall.
> Met grooten ernst heb ik uw verrassend en hooggewaardeerd schrijven van vanochtend overdacht; uitvoerig heb ik er met dr. Colenbrander over gesproken; en vanavond heb ik het aanbod in stipt vertrouwen voorgelegd aan een bezadigd en onpartijdig vriend.[1)] Tot mijn oprechte spijt kan ik tot geen andere slotsom komen, dan dat ik verplicht ben het aanbod af te slaan.
>
> Sinds 1906 heb ik een boek in 15 afleveringen over het adatrecht van N.I. op mij genomen, waarvan een geregelde voortgang is beloofd en waarvan tot dusver, nu ruim 6 jaar, pas 4 afleveringen zijn uitgekomen.

1) Prof. dr. H.G. van de Sande Bakhuyzen (C.).

> Dit beklemt mij dermate, dat ik alles van mij afweer wat maar bij mogelijkheid afgeweerd kan worden: zelfs een eenvoudige commissie voor het nieuwe Koloniaal Instituut te Amsterdam wees ik onlangs van de hand. Trad ik tot de redactie toe, ik zou er geen sinecure van willen maken, en behalve tijd zou het mij zeker een beslag op mijn gedachten kosten. Zoolang niet het eind van dit boek in het verschiet komt, kan en mag ik aan nieuwen arbeid niet denken.
> Is stel er ernstig prijs op, aan deze mededeeling de verzekering te mogen toevoegen, hoe zeer ik de welwillende gevoelens uwer redacteie te mijwaart voel als een onderscheiding, en hoe zeer ik besef dat zulk een aanbod den plicht oplegt om niet 'neen' te zeggen als men meent voor een nationaal tijdschrift als het uwe misschien iets ten goede te kunnen doen. Maar de omstandigheden laten mij inderdaad geen keus.

Ik ondernam toen, op verzoek van Van Hall, dat bezoek bij mijn vriend zonder veel hoop dat de uitkomst anders zou mogen wezen. Ik had mij indertijd verwonderd dat, na zijn *Roeping van Holland*, Van Vollenhoven niet de plaats bezette van officieel vertegenwoordiger van het volkenrecht te Leiden, waartoe de gelegenheid hem zou hebben opengestaan. Hij had mij toen geantwoord (20 Februari 1912):

> Zoolang de eerste 8 afleveringen van mijn Adatrecht niet af zijn, en zoolang de adatkwestie bij de Staten-Generaal niet definitief gewonnen is, is en blijft dat mijn naastliggende plichtje.
> Ik zou de combinatie volkenrecht en adatrecht niet te zwaar, en aangenaam, vinden. Maar het staatsrecht van onze *en vreemde* koloniën, welks wetenschappelijke beoefening deerlijk in achterstand is, èn het anlmeeren van 20 juristen en 70 indologen raakt, naar menschelijke berekening, erg achterop, als ik daar nù voor pas. Als dat nù komen moet in handen van... zou ik sterven van verdriet. Het is voor mij een eerezaak, dit onderwijs op peil te brengen en later te *houden*.
> Houd me niet voor pedant als ik vraag: heeft Kern niet reusachtig veel goed gedaan aan de archipeltalen, al is hij er nooit professor in geweest? en kan ik over tien jaar het leidsche volkenrecht niet evenzoo gaan dienen?

Sterven zal hij van verdriet, moet hem de taak ontvallen, jaar in jaar uit de wisselende schaar van indische juristen en aanstaande bestuursambtenaren te 'animeeren'. Hij heeft er in zijn leven honderden met een aangeblazen vonk van idealisme naar Indië gestuurd; de hooge stemming waarin velen hun werk daar ondernamen is door Van Vollenhoven gewekt; hij heeft ook niet gerust eer hij de gebieden overzee, wier staats- en administratiefrecht hij te onderwijzen had, uit eigen aanschouwing kende: tweemaal heeft hij, op eigen kosten, een lang bezoek aan de Oost gebracht, en eenmaal aan de West.

Tegen miskenning van het adatrecht staat hij elken dag van zijn professoraat op de bres, even onvermoeid in de verdediging als paraat tot den uitval. Zij groote boek heeft hij voltooid; de slag tegen sleur en schijn dien hij waagde wordt zeker gewonnen.

Twee andere dingen schieten uit dat briefje van 1912 onder onze aandacht: hij wil, naast zijn adatrechtsstudie, die van het indische staatsrecht op peil brengen, en hij wil het volkenrecht dienen. In beide opzichten zal het nageslacht zijn werk eenmaal scherp omlijnd zien en op de juiste plaats der waardeering stellen; het tegenwoordige is zeker tot een bezonken oordeel over Van Vollenhoven nog niet in staat. Hij is een strijder geweest, door drift van de edelste orde bewogen. Zijn *Roeping van Holland*, zijn *Eendracht van het Land*, zijn *Drie Treden van het Volkenrecht*, zijn *Droit de Paix* zijn van die drift doortrild; niet minder is zij eigenlijke aanleiding tot zijn ontwerp-indische staatsregeling van 1922, zijn *Ontdekking van het Adatrecht*, zijn *Staatsrecht Overzee* geweest. Zulke zich in genereusheid blootgevende naturen kunnen in ons wat kille, overbedachtzame, ook wel ergdenkende land licht aan verkeerde beoordeeling blootstaan.

Zij is in ruime mate Van Vollenhoven's deel geweest. Toen Nederland geroepen werd aan den bouw eener supranationale rechtsordening practisch deel te nemen, hebben Nederlandsche regeeringen het over zich verkregen wat in een ander land wel nauwelijks denkbaar ware geweest: daartoe de ongemeenste gaven van hoofd en hart die zich in de natie geopenbaard hadden, niet te hulp te roepen. De ‘voorzichtigheid’ meende het alleen wel af te kunnen. En van zijn strijd voor de erkenning van Indië's recht op eigen sfeer heeft men een caricatuur gemaakt. De doodvijand van westersch geknutsel van bovenaf, de hovenier van wat er groeikracht toonde in inheemsch cultuurgewas, werd.... tot een jakobijn verklaard, tegen wien het Nederland van couponschaar en indisch pensioen in de wapenen moest worden geroepen.

In de latere jaren is mij Van Vollenhoven de man voorgekomen die zich in billijkheid zou hebben mogen beklagen, maar het nimmer deed. IJdelheid was hem vreemd; ook die, welke eene wond etaleert. Het werk dat hij zich sinds jaren

had voorgesteld, werd afgemaakt; gepaste gelegenheid om zijn overtuigingen tegen blaam te weren, geregeld gebruikt, maar er hing iets om hem van de eenzaamheid van den zeer groote onder kleineren. Hij had onder collega's een kleinen staf van toegewijde vereerders gekregen; zijns gelijke had hij niet. De aangelegenheden van dat wereldje wier oplossing hij zich aantrok - en die dan met noodwendigheid den vollenhoviaanschen stempel kreeg - leken wel eens wat futiel; - moest dáármede een man van deze statuur zich onledig houden! Maar hijzelf maakte die onderscheiding niet. Hij gaf zich altijd geheel aan wat hij achtte onder het bereik van zijn nobele drift te vallen.

Het Onbaatzuchtige in recht en staat heet zijn rectorale oratie van 8 Februari 1917; onderwerp gekozen

> omdat de hoogeschool geen ander en echter taak heeft dan op te komen voor de waarde der hoedanigheid tegenover de waarde van het getal. Wie op numerieke meerderheid let in recht en staat wordt overal aangegrijnsd door hebzucht.... Aldus gaat van de geschiedenis van recht en staat wel pijnlijke menschenkennis uit, maar geen verheffing: een kil gebouw met naakte witte wanden.

Tegenover dit scepticisme wil hij beproeven ons de geschiedenis van het recht te toonen als ‘bekleed met zon’. Of hij er in slaagt? Die met warmte bekleedt, het is de brandende ijver van zijn eigen hart:

> Het volk, dat in zijn binnenlandsche en koloniale inzettingen het publieke en sociale belang eerbiedigt van alle standen en landaarden en partijen, - welks internationale streven zich richt op het publiek belang der wereld.... dat volk komt én als voorbeeld én door zijn invloed aan de spits....

Aan de spits! dit is de groote opwekking die uit Van Vollenhoven's leering naklinkt. Hij heeft er zijn Holland, zijn Leiden in staat toe geacht; althans waardig, er naar te streven. Wat beduidt het dat detailonderzoek er in slagen zal, in het werk van dezen man het door voor- of tegeningenomenheid buiten proportie stellen van bijzonderheden aan te wijzen? Het heete verlangen naar hare verheffing waarmede hij steeds de werkelijkheid aanschouwt, brengt eene trilling te weeg die den omtrek van het waargenomene wat onvast kan maken en niet alles van de eigen kleur der dingen doorlaat. Een kind in de wetenschap kan dit soms aantoonen; - de

trilling zelve hadde het kind nooit doen ontstaan. Ons volk was, in een man der rechtswetenschap, motorische kracht, na Thorbecke, het rijkst in Van Vollenhoven beschoren. Haar bezweken hulsel, naar zijn gebod, hebben wij te grave gelegd in een stil avonduur. Morgenverkwikking zij ons allen de nabijheid van zijn voortlevenden geest.

Hij is *De Gids* goed gezind geweest; - een onzer trouwste medewerkers, wiens stralende verdienste wij geroerd gedenken.

H.T. COLENBRANDER

Stemmen uit de redactie

Van Gijn.

- In dit gewezen kamerlid, oud-minister van financiën, is een man verdwenen die de hooge karaktereigenschappen welke de goede werking onzer staatsinstellingen in de publieke personen behoeft en dus onderstellen moet, inderdaad bezat. Hij was de onkreukbaarheid zelf en in onze parlementaire wereld een der ridderlijkste figuren. In clubvergaderingen gold hij niet voor gemakkelijk. Zijn geweten belette hem voortdurend, het te zijn.

Toen hij, na Treub's buiteling in Februari 1916 minister van financiën geworden, in zijn eisch tot een recht van medezeggenschap over de bestedingswijze van een 80-millioenencrediet (voor de levensmiddelenvoorziening) door zijn ambtgenooten niet-ontvankelijk werd verklaard, is hij heengegaan. Ter verklaring sprak hij toen woorden die den geheelen man kenschetsen en die in de tegenwoordige omstandigheden in de herinnering mogen worden teruggeroepen:

> Bij begrootingsposten, die feitelijk slechts stelposten, verkapte memorieposten zijn, is het naar mijn meening de onafwijsbare plicht van den minister van financiën om, wat de hoofdzaken der besteding aangaat, die ten slotte het eindbedrag van de werkelijke uitgaaf bepalen, zooveel mogelijk toe te zien dat slechts het zeer noodige geschiedt. Voor de beschikking over zulke posten is de minister van financiën mede verantwoordelijk, wat de hoofdlijnen aangaat; hij moet toezien, dat niet op groote schaal meer wordt uitgegeven dan noodzakelijk is. Doet hij zulks niet, dan is er feitelijk niemand die de verantwoordelijkheid op zich neemt dat de uitgaven - door den begrootingspost niet werkelijk gelimiteerd - niet tot zoodanig bedrag zullen stijgen, dat daarvoor niet op behoorlijke wijze dekking kan worden gevonden.

Kabinetsformatie[1].

- Wat zou er verloren zijn, indien de heer Colijn aanstonds begonnen ware medewerkers tot

1) Een ‘stem’ van 19 Mei 1933.

de uitvoering van een door hem samengesteld program te zoeken, zonder eerst met de kamerclubs te onderhandelen?

De Kroon wijst den formateur aan naar hare opvatting van de uitspraak van het electoraat. Aan de Kamer behoort geenszins te worden gevraagd, of deze opvatting juist is. Haar verantwoordelijkheid begint pas als zij zich over regeeringsvoorstellen heeft uit te spreken. Op de plaats der Kroon behoort zij zich niet te stellen; men behoort haar zelfs de gelegenheid niet te laten, dit te doen. Zij maakt er toch maar modderwerk van, zooals nu eenmaal te meer is bewezen. Men had dit van te voren kunnen bevroeden.

Partijclubs handelen naar partij-oogmerken; het is hare reden van bestaan, dit te doen. Wij bezitten een orgaan dat een hoogere taak heeft: de Kroon. De tijden zijn er naar, dat zij die taak onbeschroomd vervulle. De beslissing, wien zij ter kabinetsformatie haar vertrouwen schenken zal, behoort haar en niemand dan haar. De beslissing, tot de uitvoering van welk program aanstonds de medewerking der volksvertegenwoordiging zal worden ingeroepen, behoort den formateur en niemand dan hem. De beslissing, of zij in de in wetsvoorstellen uitgedrukte verlangens der regeering berusten kan, behoort aan de Kamer en niemand dan haar. Die uit vrees deze arbeidsverdeeling vertroebelt, bederft de natuurlijke verhoudingen. Of de heer Aalberse al of niet vreest dat wanneer hij met liberalen gaat zitten de S.D.A.P. hem kiezers zal afvangen, moge ter beoordeeling der onder ons nog bestaande partij-indeeling van gewicht zijn, onderwerp van publieke bespreking behoort zulk eene vraag *in dit stadium* niet te kunnen worden. Dit stadium is voorbehouden aan de in de categorie van het landsbelang denkende organen, en men late ons het vertrouwen dat dat deze hunne uit de verkiezingen voortvloeiende taak, die, naar den eisch opgevat, niet van langen duur mag wezen, meester zijn. Wat de partijen er van denken zal later blijken; zij worden er niet machtiger of gevaarlijker door, zoo men ze in de periode der kabinetsformatie gelaten heeft voor wat ze zijn: fragmenten slechts eener natie die bediend moet worden in haar geheel. Zóó behoort het, en laat het voortaan nu toch zoo geschieden.

Onnoodig klassicisme.

- De Nieuwe Rotterdamsche Courant maakt, - voorzoover wij weten, alleen -, volhardend propaganda voor ‘Meer Flevo’ als naam voor de nu afgesloten Zuiderzee of wat daarvan in de toekomst nat zal blijven. Wij hebben twee bedenkingen. De eene is, dat zulk een woordverbinding in onze taal ongebruikelijk is. Wij spreken van het ‘Zuidlaarder Meer’, het ‘Sneeker Meer’, of van ‘de Fluessen’, ‘de Kaag’, maar niet van het ‘Meer Fluessen’, zoodat het onwaarschijnlijk is, dat ‘Meer Flevo’ ooit in het spraakgebruik zou doordringen. Doch er is een veel afdoender bedenking. Het Latijnsche ‘Flevo’ leeft in goed Nederlandschen vorm tot den huidigen dag voort als ‘Vlie’. Er is geen enkele reden, om ons hier weer Latijn te willen laten spreken. Onze voorouders deden dit ook niet. Moest de oudst bekende naam herleven, dan had het moeten zijn als ‘Vliemeer’, aangezien ‘Vlie’, zonder meer, zich elders heeft vastgehecht. Houden wij ons aan het officieel reeds aangenomen ‘Yselmeer’.

Volapük in velerlei vormen.

- Ook de duitsche bouwkunst moet nationaal worden, liefst met een vaartje! Zij zal moeten aansluiten bij de groote bouwkundige tradities van Duitschland die - onder ons - behalve voor kleinsteedsche en boerenbehuizing, als een landseigen architectonische vormgeving niet bestaat, noch ooit bestaan heeft. Deze nieuwe bouwkunst zal moeten getuigen van den duitschen geest, zij zal gevormd moeten zijn door duitsche handen en slechts duitsche materialen zullen mogen worden gebruikt. Voor het internationalisme, het machinisme en de nieuwe zakelijkheid is sedert enkele weken het herleefde Duitschland niet meer thuis. Het aardige is, dat de wijze waarop deze nieuwste overtuigingen en inzichten worden verheerlijkt, zeker aan de eene kant niet minder redelijk, aan de andere kant niet minder spitsvondig en lawaaiïg is, dan de wijze waarop voor enkele weken nog de nieuwe zakelijkheid werd geglorifieerd.

Het groote ongeluk dat de bouwkunst trof is dat zij in de twee laatste eeuwen steeds meer met papier en steeds minder direct met steen te maken heeft gekregen, tot haar schade is zij al meer een verlengstuk van de teekenkunst geworden, van

de ambachten is zij onderwijl geheel vervreemd, het besef van een goddelijke wetmatigheid ontviel haar volkomen, de onbezielde wetenschappelijkheid werd haar nuchtere gezellin.

Dat moet en dat zal nu alles anders worden, zoo althans wordt het in Duitschland bevolen.

Ruige, oer-duitsche zware Nietzsche-knevels zijn in een wip tot een Hitler-snorretje te knippen, maar wanneer andersom van de duitsche bouwkunst alles wordt afgeknipt wat niet oerduitsch is, dan blijft er, vreezen wij, zelfs geen souteneursknevelt je meer voor haar over.

Het is een lastig, maar toch wel een sympathiek geval, dit dringen van een volk om tot een nationale bouwkunst te komen.

De taal der vormen is voorwaar even diep geworteld in het volksleven als der woordentaal. Juist daarom moet ook zij nationaal zijn en juist daarom kan zij niet anders dan nationaal wezen.

Zij die de vormentaal internationaal willen maken zijn niet wijzer dan de Volapük-enthousiasten, die 's werelds heil verwachten van het tot in al 's wereld uithoeken doordringen van dit stotterig taalbedenksel.

De uit het schilderkunstig impressionisme, licht, lucht, binnen-buiten, buiten-binnen voortgekomen glas en staalarchitectuur, is toch ook eerder een bouwkundig Volapük, dat de hygiëne als 's menschen hoogste goed aanbidt en waarvan de vormgeving juist even internationaal is als alle sportstermen. Alle sportstermen te samen maken echter nog geen taal!

Uit de felle begeerte naar het oprecht landseigene - een begeerte die thans als een heete wind over Duitschland waait, spreekt het besef dat iets kostbaars verloren ging. Dit besef bergt winst, maar het brengt het verlorene daarom nog niet terug. Want dat kostbare, dat landseigene, is altijd pas ontstaan wanneer het niet uitdrukkelijk begeerd, noch als iets bijzonders erkend werd.

Zoodra het ter wille van politieke verlangens *gemaakt* wordt, is het na-maak, en wordt het een Volapük-vorm, bruikbaar wellicht voor propagandadoeleinden, maar evenals Volapük, volkomen onbruikbaar voor de ziel.

Carnaval

Vijfde hoofdstuk

Ardengo, met drie treden tegelijk, beklom de trap naar het bovendek van de ferry-boat. Zooeven waren zij in Villa San Giovanni aangekomen. Het was pas halftien in den morgen, een stralende dag!

Nu, als van een viaduct af, zag hij onder zich de doffe dakenrij van zijn trein en van nog twee goederentreinen, die tegelijk zouden worden overgezet. Het was hem alles nieuw. De vorige malen was hij bij nacht en in zijn slaapwagen de straat van Messina gepasseerd.

Hij haalde diep adem, rook de frissche zeelucht, vrijer, ruimer, ijler dan in Napels.... Of verbeeldde hij het zich?

En toen met veel schuimend gewoel de machtige pont langzaam draaiend de haven uitstoomde, ontwaarde hij, achter de wijde watervlakte, schitterend van zonnevonken, een lange landtong met duizenden huizen-blokjes bezaaid, vóór een verschiet van lage, blauwige bergen: Sicilië!

Sicilië.... Een wonderlijke ontroering greep hem aan. Niet dat het zoo mooi was of zoo bizonder, 't geen hij daar liggen zag.... maar het land, dat er argeloos droomde in de zon, aan de overzijde van het water, het was zijn land! Zijn land, dat hem wachtte, altijd hetzelfde, een moeder.

Plotseling zag hij vóór zich een hartstochtelijk gelaat: het gelaat van dien ouden boer, die in het verre Amerika het leeren zakje met Sicilië's aarde op zijn beenige borst had gedragen: ‘zijn eigen, lieve aarde’!

Hij, Ardengo, hoezeer was hij de mindere van dien onwetende. Die was teruggekomen, sterk in het bewustzijn van zijn noeste trouw, de spaarduiten in zijn puilende portefeuille, een overwinnaar!

Hoe kwam hijzelf terug? Hij begreep niet, dat zijn hopelooze staat hem niet ellendiger maakte. Wat was er met hem, dat hij zich bijna gelukkig gevoelde, en bijna zorgeloos?

Sicilië! Zes jaar geleden had hij het verlaten, een rijke jongen, vol gesmoorde wanhoop. Wie weet was hij nu niet beter af, arm, maar met zijn hart vol verlangen.

Naar niemand in het bizonder verlangde hij. Hij verlángde, en het leek hem, of het nu alles goed ging worden, hoe slecht hij er ook voorstond.

Toen hij, een uur later, weer in den trein aan zijn raampje gezeten, bij een overweg drie kinderen zag staan, die wuifden, wuifde hij terug, in een onbestemde illusie als zij, en gedreven als zij, door een onbewusten drang.

In den laten namiddag zag hij Palermo weer, zijn oude Palermo, dat hem niet meer kende, een zoon, die zich gemaskerd heeft als vreemdeling. Niemand wist, dat hij aankwam. In den trein had hij navraag gedaan naar een goedkoop onderdak. Zij noemden hem een klein hotel in een buurt, die hij zich zelfs niet bij name herinnerde. Hij nam een rijtuigje en reed er heen.

Het verstillende licht van dat uur vervulde de nog warme straten van een zachte intimiteit, die hem aandeed, alsof Palermo goed op hem was, gelijk hij daar reed voor luttele lires, in zijn smerige, voorwereldlijke bakje. Palermo! Hij had een krop in zijn keel. En het drong niet eenmaal tot hem door, dat deze stad, die hij voelde lief te hebben, de stad was van al de schrijnende vernederingen zijner kinderjaren, en van al de hoovaardige koelheid zijner ongelukkige jongelingschap. Hoe vreemd is het, dat de liefde zelfs met de bitterste ervaringen geen rekening houdt.

Nadat hij zich een kamer had uitgezocht, ging hij opnieuw de stad in. Vol innerlijken schroom liep hij door de vroolijke avondstraten. Het was volstrekt niet de beduchtheid, bekenden of vrienden van vroeger te zullen ontmoeten; hij wist, dat in dezen tijd van het jaar ieder buiten was of aan zee. Het was het weerzien van al die diep-bekende oorden, dat hem vervulde met deze jonge en vreugdige verbazing. Het had alles een wonderlijk nieuwen glans voor hem, als oude schilderijen, die men heeft schoongemaakt.

De eene straat na de andere liep hij door; hij zag de Via Maqueda weer en de Quattro Canti, de vier hooge, beeldenrijke sier-façades, eens het middelpunt der stad, en de Piazza Pretoria met haar monumentale fontein.... Hij keerde terug tot aan het Teatro Massimo, de trots van alle Palermitanen, met zijn weidsche trappen en zijn exotisch-gevormde, groene koepeldak.

Daar, aan de kiosk, waar hij ze altijd gekocht had, kocht hij zich sigaretten.

Maar intuïtief bleef hij ver van den Viale della Libertà, - hoewel de Villa Cavallaro nog in haar zomerslaap besloten moest wezen.

Hij hield de drukke winkelstraten, ontdekte van allerlei nieuws, nieuwe winkelpuien, nieuwe bioscopen, nieuwe café's, luxueus, ultra-modern, moderner dan hij in Napels of Florence kende. Hij glimlachte, toen hij merkte, dat het hem vleide: zijn Palermo, uitblinkend in iets!

Heel dien avond was als een vaag-gelukkige droom, waarin de realiteit van zijn verschipbreukt bestaan, zoo goed als het eigenlijke doel van zijn komst, verneveld en verzonken bleven.

Den volgenden ochtend, bij het nuchter-helle morgenlicht, stonden zij hem allebei des te scherper voor oogen. Hij begon te rekenen. Hoeveel had hij gisteravond uitgegeven?.... Zijn kamer was niet eens zoo goedkoop.... Over een dag of tien - eentonig refrein - zou hij op die manier geen geld meer hebben; hij zag niet in, hoe het niet het obsedéérend refrein van gansch zijn verdere leven worden moest. En een andere oude wijs, niet minder taai, het eenig expedient, dat zijn rijke verbeeldingskracht uit te denken wist, zeurde aan zijn ooren: de hotels langsgaan met zijn visitekaartje: ‘Conversation française, lezioni d'Italiano’.... Hij mocht zich niet beklagen. Willens en wetens had hij zijn toekomst vóór zich afgebroken. Er schoot hem niet anders over dan tusschen de puinhoopen door te stappen. Maar welke puinhoopen zijn zoo triest als die der toekomst?

Dienzelfden morgen begon de ‘schuwe schoolvos’ opnieuw zijn rondgang. Hij bracht het niet verder dan tot twee hotels. In het eerste, het ‘Hôtel des Palmes’, was de portier een Duitscher.

‘Ach so,’ zei die nadenkend, ‘Abbatella.... Es gibt hier eine Piazza Abbatella....’

‘Ik ben uit Reggio Calabria....’ viel Ardengo haastig in, ‘met die Piazza Abbatella heb ik niets te maken.’

‘Dàt begrijp ik,’ kwam uit de hoogte en de dikte van zijn blauwe uniform, en met een beminnelijken glimlach, de portier. - Hij dacht niet, dat er veel kans op lessen was.... Ardengo beloofde nog 30%, doch de portier, inmiddels, maakte diepe buigingen voor een langs hem komenden gast en lette niet meer op hem.

In den kleineren ‘Albergo Trapani’, daar vlak bij, stond de eigenaar zelf hem te woord. Die bezag zijn kaartje, keek dan onderzoekend Ardengo aan, bezag nogmaals het kaartje....

‘Bent u van hier?’ vroeg hij hem in dialect.

Ardengo deed, of hij hem niet verstond. De man herhaalde zijn vraag in 't Italiaansch.

‘Nee,’ zei Ardengo stroef.

‘Dat dacht ik ook al,’ peinsde de ander, ‘ik heb een Abbatella gekend.... de beruchte Signor Carmelo.... fideel type! (hij maakte een verlekkerd geluid achter zijn kiezen). Ik was toen maître d'hôtel aan den Circolo Bellini.... Ze zeggen, dat hij, een paar jaar terug....’

‘Als je me lessen vindt,’ onderbrak Ardengo, ‘geef ik 30%’.

‘Dank u,’ antwoordde de man beleedigd, ‘maar ik twijfel eraan, of er zich voor zullen doen.’

Toen Ardengo weer op straat liep, begreep hij: zóó kon het niet verder gaan. Aan een derde hôtel zouden ze nog Signor Ardengo tegen hem zeggen. Er zat maar één ding op: een anderen naam aannemen voor de gelegenheid. Hij kocht onbedrukte kaartjes en becalligrafeerde ze: Isidore Delcroix, conversation française, lezioni d'Italiano. Daarmee ondernam hij, dien eigen middag nog, een tweeden tocht.

Het was zeven uur. Het werd al donker. Zou hij Mademoiselle nog gaan opzoeken? En meteen ook het adres van Edina vragen? Hij was niet zeker van het huisnummer.

Natuurlijk, het moest....! Doch hij was den Corso nog niet afgeloopen, of de moed ontzonk hem. In welk een valsche positie zou hij niet staan tegenover de Zwitsersche degelijkheid, hij, de smadelijk verongelukte, die rechter van instructie kwam spelen....! En het gezin Abbatella....hij had verlangd, ze allen terug te zien, Edina, en de andere kinderen

van papa.... maar hoe zou hij er begluurd worden, als de verloren zoon!

Morgen, zei hij tegen zichzelf;.... of overmorgen, als het lot hem gunstig was, en hij zich tenminste een schijn van een broodwinning had verworven!

Moe en neerslachtig zwierf hij andermaal door de stad, verzeilde in de volkswijken, waar bij het flauwe licht uit de open winkeltjes het leven tierde en lawaaide vol donkere drift. Met een schor geschreeuw prezen, zittend aan hun deur, de winkelbazen hun waren aan. Zij zaten er bij hun druiven en granaten, bij hun groenten, of roerend in de koperen ketels, waarin, op houtskoolkomforen, de witte boonen en de artisjokken stonden gaar te borrelen. Er dreef een garstige geur van dampende darmen en van een grijze brei, die hij niet thuis te brengen wist.

Venters met een paar kroppen sla in de hand, een rist uien om den hals of twee kippen aan een touwtje over den schouder, galmden als bezetenen om hun beetje koopwaar aan den man te brengen. Straatjongens kochten voor een soldo een gekookte artisjok en liepen die af te plukken, blaadje voor blaadje uitzuigend en dan wegwerpend bij al het vuil, dat reeds kliederde door de straat. Een verdwaasde bedelares blies op een horen en stak krampachtig de holle hand uit.

Hij zag poorten binnen en sloppen, waar, in het geheimzinnig licht, dat ergens uit een huis scheen, het volk op stoelen buiten zat; kinderen kropen en speelden over de morsige steenen; een moeder, breed op een stoep gezeten, gaf, zelf vol genot, haar zuigeling de borst. En met een vleug van dankbaarheid, even, koesterde zijn gedachte Napels.

Herhaaldelijk kwam hij langs een kerk; de deur stond aan. Eens ging hij er binnen. Achter den weer dichtploffenden, matras-zwaren voorhang, viel uit de hooge, huisterige ruimte een kille stilte hem op het lijf. Bij het schemerig schijnsel van twee, drie kaarsen voor een Heiligenbeeld, lagen een paar sjofele vrouwen ineengedoken. Het rook er zoet-benauwd, ondanks de koelte.

Maar nog tilde hij den voorhang niet opzij, of de straat nam hem weer op in haar driftig-roezende drukte. Het stonk er naar knoflook, naar koolsoep, naar afval; maar het was de sterkende stank van het leven der krioelende menschen.

Ardengo had dit avondstraat-gewoel der arme buurten vroeger nooit gekend. Zelf arm nu en berooid, voelde hij er zich wonderlijk thuis. Hij had de vreemde ervaring, dat het hem verluchtte, góed deed. Herhaaldelijk had hij de menschen, die hem langsgingen, onverschillig of het oude mannetjes of slonzige meiden waren, matrones of jonge kerels, kunnen omhelzen van een onverklaarbare vreugde.

En op zijn kamer teruggekomen, kleedde hij zich uit en sliep aanstonds in met een gevoel van loome voldaanheid.

Den derden dag vroeg hij zich af: broodwinning of geen broodwinning, moest hij nu eindelijk Mademoiselle opzoeken, of niet? Het was toch om háár, dat hij hier was gekomen? Hij besloot te gaan. Onderweg stelde hij zich het onderhoud voor, zooals hij dat reeds ontelbare malen gedaan had. Zij wist natuurlijk alles af van de dwaasheid zijner verspilde fortuin; door Tani wist zij alles van zijn vernedering, dat hij als restaurantzanger zijn brood had bijeengebedeld.... O, zij zou hem niets verwijten; zij zou, paedagogisch, lief zijn. Maar juist deze fijngevoelige, ‘tactvolle’ behandeling, leek hem ondragelijker dan het felste vonnis.

En dan zou hij toch moeten gaan polsen en strikvragen stellen en wroeten in het verleden, om te weten te komen, wàt er gebeurd was in de studeerkamer, wanneer de schrijfmachine niet meer tikte, tusschen den ouden man en zijn lieve leeuwerik!.... Hij begreep opeens niet meer, wat hij zich toch, op Tani's gezag, had kunnen voorstellen van een misverstand.

Hij ging den Dom voorbij en tot aan den palmentuin beneden het koninklijk paleis. Hij slenterde de parklanen door, naar den kant van San Giovanni degl' Eremiti.... En plotseling maakte hij rechts omkeert. - Zou hij een omnibus terug nemen, en bij enkele hotels gaan hooren? Ook daarvan zag hij af; er kon zoo spoedig immers geen resultaat verwacht worden?

En dus wandelde hij opnieuw de stad door, dien morgen, en dien middag evenzoo, een werkelooze.

Hij kwam uit aan de oude visschershaven, de Cala, waar hij in zijn jeugd maar eenmaal was geweest. Hij stond versteld van den eersten aanblik! Een wijd halfrond van hooge, veelkleurige volkshuizen aan de breede, bedrijvige kade; en daar-

binnen de heet-blauwe havenbocht met de honderden geteerde visschersschuiten, waarvan alle masten als door een strakke windvlaag in eenzelfde richting overzij waren gestooten, een woud van speren, geveld tot een legendarisch gevecht! Grootsch was het, dacht Ardengo, van een veel krachtiger schoon dan de haven van Napels! Had hij als jongen geen oogen gehad?

Langen tijd liep hij er te kijken, bezag voor het eerst van zijn leven met aandacht de prachtige wagens en wagentjes, die er uitgespannen stonden; zelfs een groote sleeperskar was geheel besneden, en roomwit en groen en rood beschilderd. De beschotten, bont en primitief, vertoonden de tafereelen eener konings-sage. Met kunstig beeldhouwwerk versierd, een engelenkopje aan het eind van elke spaak, waren de wielen als radvensters eener gothische kerk. En bewerkt en doordroomd tot een soort van fantastische Arabische architectuur, een kleurige grot van bogen en festoenen, was het gecompliceerde onderstel.

En nauwelijks kregen de kinderen den ‘studeerenden’ bekijker in het oog, of - een vreemdeling!! - kwamen zij rond hem gezwermd, de kleine, bruinverbrande deugnieten met de groote, zwarte smeekoogen en hun voor-den-mal-houderigen lach: moneta! moneta! Lastig als vliegen waren zij, en Ardengo deelde soldi uit, of hij de rijke Engelschman was, waarvoor zij hem hielden.

Verderop zag hij een jongetje, dat achter zijn moeder aanliep. Toen de vrouw, die blijkbaar haast had, te gauw voortmaakte, begon hij te huilen, wierp zich met een krijschende wanhoop pardoes voorover op de keien, - tot hij zag, dat zijn moeder geen tijd had voor theater, en hij snikkend, op een drafje, weer achter haar aan druste.

Ardengo had nooit op kinderen gelet. Hij merkte, dat hij ze adoreerde in hun hartstochtelijke felheid van instincten. Diep verwonderd liep hij verder. En Santa Maria della Catena, vanaf haar hooge trappen, kijkend door de bogen harer loggia, zag, hoe hij in gedachten voorbijging.

Hij rustte een tijd in den tuin van de Piazza Marina, waar het middeleeuwsch paleis der Chiaramonti zijn sterken gevel heft. Ook hier, ver als deze volkstuin is van den Viale della

Libertà, was Ardengo in zijn jeugd zelden of nooit geweest. Nu zat hij er, in afwachting van de dagen die komen zouden, als een elegante baliekluiver, dacht hij spottend, en keek rond zich in dien sprookjesachtigen tropen-tuin.

Wat later wandelde Ardengo langs het Foro Italico, waar de bewogen zee, door de bazalten wering weerstaan, in luistervolle schuimboeketten bloeiend triomfeerde. Hij toefde er geruimen tijd voor een café, droomend in de avondzon, tot eindelijk de schemering inviel.

Ergens in een kleine volksgaarkeuken at hij een macaroni, en nogmaals, toen het donker was, toog hij de wijken in van den vorigen avond; de nieuwe wereld, die hij ontdekt had, trok hem onweerstaanbaar tot zich. Het geheimvolle drijven en de zinnelijke overdadigheid van dit volle volksleven vervoerden hem; 't was, als werd hij opgenomen in een donkere golf, waar het smartelijk en goed was tegelijk, om zich in te vergeten.

Op de kleine Piazza Saponería zag hij, naast een deur waar licht was, beschilderde borden met dramatische riddertournooien. Een man riep iets van Fransche paladijnen, vijftig centiem! Ardengo begreep: hier moest een dier poppenspelen zijn, waarover hij wel eens gehoord had in de jaren, dat hij op de goedkoope school was; maar nooit als kind had hij erheen gemoogd. ‘Goed voor het plebs,’ zei Papa; en later, op de villa Cavallaro, was dat oude Siciliaansche volksvermaak, waar zelfs de kleine burgerij den neus voor optrok, hem niet meer in de gedachte gekomen.

Hij stond stil, bekeek de naïeve voorstellingen, gluurde eens door de deur, toen iemand er binnen ging.... Wat vieze jongetjes zaten opeengekropen bij een draaiorgel, dat klinkelde en pinkelde wat het kon. Een paar individuen, hangend in de nauwe banken, vormden het overig publiek. Voor het tooneeltje was het scherm neer. Dan zoog de deur weer dicht. - Zou hij er gaan kijken? Een andere keer.... Hij was bang voor ongedierte.

Terwijl hij zich verwijderde, hoorde hij plotseling rinkelende stappen als van geharnasten op een hollen vloer en een diepe mannenstem, die riep:

‘Mijn voortreffelijke Sinibaldo, hoe is het, dat ik u in deze roemruchte stad zoo tegen het lijf loop?’

Ardengo glimlachte. Hij bleef staan luisteren....

'Dat is waarlijk eene schoone verrassing, edele Diodoro! Kom, laat mij u omhelzen!'

Harnassen kletterden tegen elkander en een rij sappige kusjes weerklonk. Dan een gelach van kinderen. - Hij moest er toch eens heengaan, dacht Ardengo.

Toen hij, een kwartier daarna, in de volle Via Maqueda, werd meegevoerd in den stroom der voorbijgangers, zag hij plotseling, aan den arm van een stillen, niet al te goed gekleeden jongeman, een meisje met een lief gevormd, matbleek gezicht. Van onder den kleinen, blauwen stroohoed was haar zwart, eenvoudig-golvend haar naar een wrong in den nek geleid; dit trok Ardengo's aandacht, daar welhaast alle meisjes in dien tijd het haar kort droegen.

De twee gingen in zacht gesprek. Even, afwezig, keken groote zwarte oogen zijn kant uit. - Edina! Er was geen twijfel aan! Het was Edina! Zij had hem niet herkend....

Ardengo keerde op zijn schreden terug, volgde op een afstand het paar.

Na een poos, het Teatro Massimo voorbij, sloegen zij een zijstraat in, en van die een nog stillere zijstraat....

Eensklaps trad hij terug. De twee bleven staan, hun gezichten vol in het witte licht van een hooghangende booglamp. Nogmaals zag Ardengo het duidelijk: zij wàs het, Edina! Zij gaf den jongen een hand, lachte hem toe met een groote teederheid. Dan was zij verdwenen in huis. Langzaam, als in gepeins verzonken, kwam de jonge man op hem toe; hij had maar een sjofel voorkomen. Een oogwenk keek hij Ardengo aan, met in de warme oogen nog nagebleven een glimlach van geluk..

Wonderlijk geschokt ging Ardengo verder. Al was hij meer ontroerd dan verheugd. Hij voelde sympathie voor dezen eenvoudigen kerel, een onderwijzer misschien, of een bankemployé; en meteen stelde hij vast, hoe hij een jaar te voren een jongen als dezen slechts zou hebben geminacht.

'Ik moet er gauw eens heen....' dacht hij. 'Arme, goeie Edina, die verliefd is....'

Toch kon hij er niet toe besluiten, haar te bezoeken. Hij wou zich zóó berooid niet vertoonen, bij zijn stiefmoeder, bij 'de zusjes'....

Geen der hotels en pensions vond hem ook maar één enkele les. De oude angst voor het noodigste levensonderhoud, voor zijn kamerhuur, begon hem te benarren. En het was hem een raadsel, welk een uitweg hij ooit zou kunnen vinden.

Op een morgen stak hij het doosje bij zich, dat in hemelsblauwe watten papa's gouden breloques hield omkoesterd - 't eenig sieraad, dat hem nog restte - en hij bood ze aan in een winkeltje, waar hij had aangeplakt gezien: men koopt goud en juweelen op.

Het streepje over den natten, zwarten steen bleek maar zeer zwak.

'Nog niet eens dertien karaat,' zei de man met een vernederende vriendelijkheid, 'Siciliaansch goud....'

Ardengo kreeg er maar honderdtwintig lire voor. Hij was den winkel nog niet uit, of een nijpende pijn folterde hem, dat hij zoo maar, zonder het aanbod van meer dan één opkooper te vergelijken, de vroeger zoo kostbaar geachte breloques van zijn armen vader verkwanseld had.

Het bracht hem in een stemming van vertwijfeling en ondergang, en dien avond voor het eerst zocht hij een der huizen van vroeger op, zich martelend met de hoonende gedachte: hij moest ze in stijl besteden, de opbrengst van papa's breloques. Siciliaansch goud! Nog geen dertien karaat!

Den volgenden morgen walgde hij van zichzelf. Hij liep de straten van Palermo door, vol wroeging om iets, hij wist niet precies wat, dat hij verknoeid had en bedorven. Hij had zich in de dagen daarvoor soms bijna gelukkig gevoeld. Een vreemde gelukkigheid. Waar kwam zij vandaan?

Met verwondering ervoer hij: ze te betreuren, was ze terug te ontvangen. Door de kronkelende straatjes en stegen zwierf hij. Zij waren als het ingewand van Palermo, dacht hij, vlak achter de glanzende huid, één huis diep, der luxe-straten. Hij zag een sombere gang in, openend op een onooglijk woonpleintje, waar een oude vrouw, een bril op den neus, nauwgezet den weelderigen haarbos van een prachtig meisje te onderzoeken zat. 'Cortile della Grazia' heette het slop. Ardengo bleef staan. 'Hofje der Genade'. Het leek, of in hemzelf de genade daalde. Vijf minuten verder las hij den naam van een nog smeriger steeg: 'Vicolo dei Angeli'.... straatje

der engelen! Inderdaad, engelen waren het, zijn straat-arme Palermitanen, gezegend met gezondheid en ingeboren zon, ook al leefden zij van een stuk brood en een ui, of van een rauwe venkel!

Engelen.... Hij hoorde een driftig belletje rinkelen. Een kleine, witte koorknaap stond aan een kerkdeur en belde wat hij kon. Daarbinnen was de mis aan den gang. Waarom kwamen de menschen niet gauw even wat zieleheil halen in een hoekje paradijs? De pastoor had dat zeker zoo gedacht en den bengel naar buiten gestuurd. Hij wist immers, hoe zijn ventjes en vrouwtjes daarop weer een dag konden verder teren en vroolijk zondigen? en Ardengo merkte, te houden van den pastoor, en van den kwieken koorknaap, en van de vrouwtjes en van de ventjes van zijn goede Palermo.

Dien avond, aanmerkelijk opgeklaard, toog hij naar zijn marionetten op de Piazza della Saponería. De man bij den ingang en de vrouw in de kas bleken hem beiden te herkennen. Hadden zij dien anderen keer, toen hij maar even was blijven staan kijken, naar zijn binnenkomen verlangd?

Het theater was een vroegere schuur of stal, door één electrisch peertje aan het verwulf schaars verlicht. Op de rijen banken zaten een paar mannen. Een groep van tierige jongetjes drong rond het piano-orgel, dat klinkelde en klaterde zonder erbarmen. De jongetjes mochten ombeurten draaien. Wie het 't gauwst deed, deed het 't mooist. Het fraai geschilderd doek was nog neer. Hij was te vroeg gekomen.

Een oude man zat langzaam een roode cactus-vijg van zijn stekelige, leder-taaie bast te ontdoen. Drie jonge kerels hingen te rooken en te kaarten. Dan kwam nog een vrouw met twee kinderen binnen. Die schoven naast hem op zijn bank; en toen de voorstelling begonnen was, en de heftige lotgevallen der meer den meterhooge ridders in hun blinkende kurassen tot kletterende zwaardgevechten en een linksche en doodleuke moord-en-doodslag voerden, was de jongen naast hem er zóó in, dat hij met fonkelende oogen al maar naar hem op zat te praten, om hem het tragische te verklaren van wat daar met rinkelende harnaspassen en rukkend gebarende armen werd gezegd en voltrokken. Hij hield Ardengo voor een vreemdeling, en Ardengo, die van den opgewonden jongen niet minder

genoot dan van de goddelijk naïeve voorstelling zelve, hielp hem niet uit dien waan.

't Was pauze. Het orgeltje hamerde als een metalen piano, door razende duivels bespeeld. De man van den ingang kwam gemoedelijk rond met een soepbord vol gezoute zaden, witte, platte zaden, die Ardengo niet kende. Het was een tractatie voor het publiek, bij den entreeprijs inbegrepen. En toen vervolgde de historie van de wanhopige edelvrouwe met haar gore, roze-fluweelen jurk en haar zwartig afgesleten neus, bij het stokstijve lijk van haar gemaal, die als een ridder op een graftombe overzij lag, zijn houten handje onder zijn hoofd gestoken, morsdood met open oogen.

Meer dan één avond keerde Ardengo er weer, bij het vertier van ‘de poppen’, die toch zooveel menschelijker waren dan vele acteurs.

En het leek hem, of hijzelf er een kinderlijker plezier in had, dan hij gehad zou hebben, toen hij een jongen was.

En ondertusschen schrijnde het trieste refrein: zijn beurs was leeg; van de honderdtwintig franken der breloques restten er hem nog tien. Sinds verscheidene maaltijden at hij zoo weinig mogelijk. Naar Edina of Mademoiselle toegaan, om in de verleiding te komen geld ter leen te vragen, dat hij niet zou kunnen teruggeven, hij dacht er niet aan. In de hotels begonnen meer vreemdelingen te komen; toch was er van lessen geen sprake. Weer zingen gaan? Nooit! Zich aanbieden als kellner, of chauffeur worden....? hier in Palermo? De benauwenis vloog soms in hem omhoog als een verstikkende damp, die hem het bloed naar den kop joeg. 't Was trouwens helle-weer in die dagen, een stof opblazende woestijn-wind, heet en verstikkend als zijn vertwijfeling zelve. Hij zou hebben willen thuisblijven in de koele schemering tusschen vier muren, maar op zijn naargeestige hotelkamer hield hij het niet uit. Hij slenterde, bek-af, door de straten, zoekend de schaduw, en eens op een middag, zonder erbij te hebben gedacht, kwam hij uit, voor de eerste maal, op den Viale della Libertà.

De Viale della Libertà! - Hij wilde nog teruggaan, maar hij overwon zich. Toch voelde hij zijn voeten weigeren, als betraden zij verboden grond. In een heftige gemoedsbeweging liep hij, alsof hij dwars door zijn verleden heen liep.

Al spoedig zag hij de Villa Cavallaro schemeren door de boomen. Zijn hart begon heviger te kloppen. Hij kon de oogen niet afhouden van het huis, waar hij gedurende zooveel jaren van zijn jeugd geleefd had onder dien vreemden ban van koelheid en trots, maar waar hij toch ook, tegelijkertijd, één mensch op de wereld had liefgehad: grootvader. Hij zag de vijf bovenramen van den voorgevel, - de bibliotheek. Hij versomberde. De groene zonneblinden zaten dicht. Sinds zeven jaar. Doch ook de ramen beneden waren nog gesloten. Dan, in het langsgaan, zag hij, dat een zijvenster wijd openstond. Er moest dus iemand in huis zijn; bedienden allicht, die schoon te maken hadden, vóór tante terugkwam. Zoo ging het vroeger ook....

Een aantrekkingskracht, sterker dan zijn weerstand, deed hem het hek binnengaan. Hij stapte de stoep op, bedrukte het belleknopje....

Toen het eenmaal gebeurd was, had hij willen vluchten. - Als tante eens wèl thuis was....

Niemand deed open, en zijns ondanks, belde hij nogmaals. De eene deurhelft week.... Om den hoek, een groen werksloof voor, verscheen grootvaders oude knecht.

Ardengo ontstelde, zoo oud als hij was geworden. Ingevallen en geel-bleek, als gerimpeld leer zag hij. Zijn tenger hoofd, kaal, was niet zoo glad als vroeger, alsof de huid te wijd was geworden voor den gekrompen schedel. Onwillig keek hij naar den verstoorder van zijn werkzaamheden. Dan verschoot er een schrik van herkennen door zijn oogen, en dadelijk erop iets van afkeuring en van verweer, van een bijgeloovigen angst bijna.

'Signorino....!' Zijn stem beefde.

'Ik ben het, Prospero.'

'De Baronessa is nog in Licata....'

'Dat dacht ik wel,' zei Ardengo. Hij wist niet welke reden op te geven, dat hij had aangebeld.

'Ik ben alleen thuis.... maar als u wilt binnenkomen?' noodde de knecht. Hij zei het uit hoffelijkheid, maar er gleed toch ook iets warmers door zijn toon.

'Ik wilde even de bibliotheek zien,' zei Ardengo luchtig (het eenig excuus dat hij vinden kon).

De oude man had een intuïtieve beweging, als ging hij, plichtgetrouw bediende, weigeren Ardengo toe te laten. Dan begreep hij, dat de Signorino er recht op had. De bibliotheek was immers van hem! - Doch aan Ardengo was het impulsief gebaar niet ontgaan, - des te meer vernederend, omdat hij voelde, dat deze behandeling hem toekwam.

Prospero, met een uitwijkende buiging, liet den kleinzoon van zijn meester door.

'Ik zal den sleutel halen,' zei hij, 'die hangt aan het bord.'

Even later was hij terug, wilde hem voorgaan naar boven.

'Dank je,' kwam Ardengo kort en nam den sleutel van hem over, 'ik weet den weg.'

Hij vloog de trap op bij twee treden tegelijk, stond dan stil voor de gesloten deur. Zijn bloed bonsde.

Hij draaide den sleutel om in het slot, betrad de leeszaal. Het was er donker. In den groenen schemer bij het venster stond nog de tafel, waaraan hij gewerkt had.... Zeven jaar geleden. En een wurgende benauwenis kwam over hem. Toen had hij er nog alles van kunnen maken, van zijn leven....

Hij keek om zich heen. De tijdschriften waren opgeruimd. Ook zijn studieboeken. De rijen jaargangen rondom waren dezelfde als altijd.

Een lichter schemering was in het laboratorium, een hol vertrek nu, als in een verhuizing van voor lange tijden verstard. De muurkasten waren alle verdwenen, op de instrumentkast na. In het midden, leeg, stond de gele tafel. Langzaam liep Ardengo verder. Het was hem, of hij droomde. Hiernaast was de studeerkamer. Hij was bang, er binnen te gaan.

Hij opende de deur. Hij zag het aan, innerlijk verstijfd, alsof hijzelf een doode was, die spoken komt in een betooverd oord. Alles was er nog als vroeger....

De ronde tafel vol fotografieën zag hij het eerst. Dan de schrijftafel met al haar voorwerpen, gerangschikt als van ouds, in het midden de schrijfmap.. Werktuigelijk tastte hij naar zijn portefeuille. Het was, of het briefje daar plotseling levend werd.

En daar was de bureaustoel.... en de sofa.... Mademoiselle had ze dus gelaten, waar zij waren.

En alles was glanzend, viel hem op, geen stofje.... Alsof de tijd niet bestond.

Toen zag hij, dat het portret van oom Gaetano er nog hing. Vreemd.... had tante Renza dan toch niet gegeven om haar man? Of was het uit piëteit voor dit vertrek, dat zij het niet had weggenomen? Misschien ook om Serpieri niet jaloersch te maken?

Plotseling bedacht hij zich: zijn moeder! Dat hij nù eerst zijn moeder zocht! Treurig en trotsch keek zij op hem neer, de jonge vrouw, die zijn moeder was geweest. Ardengo voelde zich daar staan, schuldig, alsof hijzelf schuld had aan haar dood.

'Jij lacht, jij danst, en je moeder sterft....' Als een noodlottige melodie ging het door hem heen.

'Moeder....' fluisterde hij.

Hij schrok op. Er werd geklopt. Iemand naderde zacht door de leeszaal, door het laboratorium.... Prospero.

'Heeft de Signorino soms iets noodig?'

Prospero keek bezorgd, verholen onderzoekend. Kwam hij spionneeren?

Ardengo herwon zijn vroeger gezag.

'Als ik je noodig had, zou ik wel bellen,' zei hij, koelvriendelijk.

'Neemt u mij niet kwalijk,' bond Prospero in. Hij draalde.

'Hoe komt het hier zoo netjes?' vroeg Ardengo achteloos. Hij herinnerde zich zijn verwondering van daareven.

Over Prospero's bleek gezicht gleed een bijna vrome glans.

'Tweemaal per jaar laat de baronessa hier alles schoonmaken,' zei hij vol respect; en dan, beschaamd: 'maar u begrijpt.... stof is er altijd.... Ik kom hier iederen dag.... Ik heb niet zooveel slaap meer noodig als de jeugd.... Ik sta een half uur eerder op.... want deze studeerkamer....' De tranen schoten hem in de oogen.

Ardengo was getroffen; hij legde den ouden getrouwe de hand op den schouder. Even zagen zij elkander aan, de jongeman meer ontroerd dan hij toonen wou, Prospero dankbaar en van dan af vol vertrouwen.

'Ga nu maar,' zei Ardengo 'Ik heb hier wat na te kijken.' Hij diende zich een houding te geven. 'En jij hebt te werken.'

En hij bleef alleen.

Hij keek de rijen boeken langs.... Allen stonden zij er als zeven jaar terug. De kast waarin, achter glas en smeedijzeren

krulfiguren, de kostbare drukken te zien waren, - gelijk het immer was geweest - bleek op slot. Zou het sleuteltje nog altijd in zijn laadje liggen, weggeschoven onder het schrijfpapier? Het lag er.

Ardengo opende de kast. Hij nam er een zeldzaam exemplaar uit, het eerste, dat hem voor de hand kwam.

Hij wist nog, hoe grootpapa eens met voldoening zei, dat dit prachtige boekje, gaaf en zonder één smet, allicht een twintigduizend lire waard kon zijn....

Het was een vreemd moment. Hij hoorde de doodsche stilte van het huis om en onder zich.... En in zijn hand had hij een boekje, een boekje dat van hèm was, en het was twintigduizend lire waard....

Een huivering kroop op langs zijn achterhoofd. Een duizeling beving hem. Hij sloot de oogen. Hij voelde, dat hij honger had.

Zijn hand hief zich, om het boekje weer op de plank te zetten. Een worsteling, die misschien enkele seconden duurde, een doodstille worsteling van onherkenbare krachten benam hem den adem. Het was, of er iets in hem doof en blind werd. Plotseling legde hij het boekje achter zich, op een hoek van de schrijftafel, schoof schichtig, op de boekenplank, een paar deeltjes naar elkaar, om de gapende reet aan te vullen. Dan sloot hij snel de kast. Snel verborg hij het sleuteltje in de lade, onder het schrijfpapier.

Toen hij uit zijn bukken overeind kwam, zag hij, in een vlaag van schrik, opnieuw den trotschen, treurigen blik van zijn moeder op zich gevestigd. En andermaal liep een rilling hem over de kruin. Hij greep het boekje, haastte zich de twee kamers door, of iemand hem op de hielen zat en sloot zacht en ijlings de deur achter zich in het slot.

Doodsbleek toefde hij even op het portaal. Hij rook door het open trapraam den heliotroop, die langs het huis rankte.

Hij herademde. Het boekje deed hij in een zijzak van zijn jasje glijden, en zoo luchtig hij kon, de hoed wat schuin op zijn haren, slifferde hij de breede, marmeren trap af, waar de looper nog niet gelegd was. Hij wist, dat beneden Prospero zou staan. Hij stond er. Ardengo zag, dat hem iets drukte.

'Ik zou de kamer van den Signorino wel in orde maken,'

zei hij (dat had hij zeker onderwijl bedacht, om zijn gevoel van verantwoordelijkheid tegenover zijn meesteres te verzoenen met zijn gehechtheid aan den kleinzoon van zijn meester) - ‘maar ik heb de sleutels van de linnenkast niet.’

‘Doet er niet toe, Prospero,’ zei Ardengo zoo gewoon mogelijk, ‘ik logeer in een hotel....’

Dan zag hij, hoe de knecht met een plotselingen schrik den rand van het boekje in het oog kreeg, dat uit zijn zijzak naar buiten stak. Ardengo voelde zich een kleur krijgen. Het kwam in hem op, een verklaring te geven. Maar hij deed het niet.

‘Goeien middag,’ zei hij, en wipte de stoep af.

‘Signorino!’ kwam Prospero achter hem aan, bangheid in zijn stem. Ardengo draaide zich om.

‘Dat boek! .... 't is natuurlijk van u,’ herstelde de oude zich, ‘maar uw tante zou misschien....’

‘Wàt zou tante?’ kwam Ardengo ruw. ‘Tante heeft toch niets te zeggen over mijn boeken? Addio!’

‘Vergeef me, Signorino....’ hoorde hij de oude stem nog beven achter zich aan.

Ardengo bedwong zijn stappen, terwijl hij het hek uitging. Doch zoodra hij buiten was, liep hij, zoo snel hij kon, den Viale della Libertà af, - een dief.

Heel dien dag verliet hem het gevoel niet, dat de daad van dien middag de slechtste was van al, wat hij had bedreven. Hij had z'n grootvader bestolen, grootvaders bibliotheek, zooveel jaren gehaat.... Een laaghartig verrader was hij van wat hij zichzelf het felst gezworen had.... Hij had zichzelf bestolen.... zijn eigen eer bestolen!

Hij dàcht dat alles, en bleef het denken, in een groote zelfminachting. En hij dééd anders. Schuld stapelde hij op schuld. Hij schreef aan het antiquariaat van Loescher in Rome; hij wist, dat grootvader dikwijls met die oude firma in relatie was geweest. Twee dagen later had hij antwoord. Hij zou hun het boek toezenden met aangegeven waarde. Het antiquariaat schatte het op een amateursbod van vijftien à twintigduizend lire en stelde voor, het boek op een groote auctie te doen. Zij waren bereid, zoo het werkje inderdaad in perfecten staat

werd bevonden, er een voorschot op over te maken van achtduizend Lire.

Een lichtzinnige vreugde stoof Ardengo naar het hoofd: achtduizend Lire! en over een paar maanden opnieuw zulk een som! Hij was ineens uit alle moeilijkheden! - En tegelijk versomberde een drukkend schuldgevoel de diepten van zijn bewustzijn. En het verliet hem niet.

Toen het geld kwam, borg hij het weg, betaalde wat er te betalen viel, en zwoer zich, zoo zuinig te leven als hij kon.

En dien eigen middag nam hij het besluit, naar Mademoiselle te gaan. Het was, of zijn schuld tegenover de bibliotheek hem tot haar dreef. Hij las het briefje over, dat hij in Napels van haar ontving, het blanke briefje, geschreven op grootvaders graf, en hij begreep niet meer, hoe hij niet eerder was gegaan.... Hij verlangde plotseling naar haar. Een kwartier later was hij op weg.

Toen hij, wachtend op het tamelijk armoedig trapportaal, achter de dichte voordeur Mademoiselle's bekende stapjes hoorde naderkomen, stak een seconde-snelle strijd van vóór en tegen haar in hem op. Was zij de goede Mademoiselle uit zijn jeugd? Was zij grootpapa's minnares? Het eene moèst zij wel wezen. Maar hoe zou zij het andere nièt zijn geweest? Een warreling van gedachten was het, als een plotselinge wervelwind.

De voordeur ging open. Daar stond zij, de oude Mademoisellevan altijd, en toch een andere: een nog jong uitziende oudedame. Keurig gekleed, maar nog stemmiger dan vroeger. Blozend, maar met een wat harder blos. Blond, maar van een asschiger blondheid. En waren de oogen blauwer geworden, die tot hem opzagen? En was zij kleiner dan toen? Slechts één oogenblik bleef zij in verblufte verbazing staan.

‘Ardengo!’ riep zij uit, en zij opende haar armen en omhelsde hem.

Verheugd bijna volgde hij haar, het gangetje door met de zuivere baksteenen vloertegels, naar haar zitkamer.

Het eerste wat hij daar zag, was het uitzicht door de beide lage vensters op den tropischen hof en de roode, Moorsche koepeltjes van San Giovanni degl'Eremiti.

Dan keek hij rond in de gezellige, uiterst propere kamer, -

sereen als haar briefje, dacht hij. Zij trok een fauteuil voor hem bij, draaide den stoel voor haar schrijftafel om en ging recht tegenover hem zitten, keek hem vol genegenheid in de oogen.

'Wanneer ben je aangekomen?'

'Een paar dagen geleden,' ontweek Ardengo. Zijn vreugde kromp.

'En waar logeer je?'

Hij noemde, hupsch nog, zijn hotelletje. Zij kende het niet.

'Wat zal Edina blij zijn, als ze hoort, dat je er bent....'

'Ik was haar huisnummer kwijt,' ontweek Ardengo opnieuw.

'En heb je tante al opgezocht? Maar dat is waar, zij zal nog niet terug zijn....'

Ardengo vertelde niet, dat hij reeds in het huis geweest was. Hij verbeeldde zich, dat zij hem zijn schuld van het gezicht zou hebben afgelezen. Hij verbeeldde zich trouwens toch al, dat Mademoiselle hem bezag, alsof ze van hem dacht, alles wat ze van hem wist....

'Je hebt er wel eens beter uitgezien,' zei ze lief, maar tegelijk, haars ondanks, als verwijtend.

'Ik maak het anders best,' weerde Ardengo af.

Het was hem maar al te bekend, dat hij er slecht en moe uitzag, ondervoed waarschijnlijk. Maar ook had de spiegel hem vaak geleerd, hoe, wannéér hij er zoo uitzag, zijn gezicht bijna mooier was, doch met iets over-fijns en zwaks erin, dat hem, met zijn mouche, geraffineerd stond en alsof hij niet deugde.

Een ondragelijke gêne kwam over hem. Hij had het gevoel, dat zij geen woord zouden kunnen spreken, zonder te struikelen over iets. Hij zocht naar eenonderwerp.

'Wat woont u hier lief,' zei hij, en herinnerde zich tegelijkertijd, dat tante Renza het precies zoo gezegd had, bij hun laatste onderhoud. Hij zou slechts vormelijkheden kunnen plaatsen.

'Zie je mijn uitzicht?' vroeg Mademoiselle met Zwitsersche opgetogenheid, 'ik woon hier nu zeven jaar, en nog geen óógenblik heeft het me verveeld. Die rust.... Dat mooie.... Hoe moet je het uitdrukken?'

Zij had zich even afgewend naar buiten. En Ardengo, langs haar hoofd heen, zag een cabinet-portret van grootvader tegenover zich, dat hij niet kende. Er staken gedroogde bloe-

men achter de lijst, en een vaasje met versche zinia's stond er schuin voor.

Het bracht hem van streek, en hij wist niet, wat hij meer was: geroerd over dezen cultus, of achterdochtig. Misschien, nog altijd, was hij óók jaloersch.

'Je kijkt naar dat portret,' zei Mademoiselle zacht. 'Vindt je het niet mooi? Ik liet het vergrooten. Het is van een groepje, dat Clementina eens nam op een wandeling in Licata, van je grootvader en mij; maar ik wilde niet altijd op mijzelve kijken....'

Ardengo, in dat uur, was als een uiterst gevoelig instrument, dat zij argeloos bespeelde. Naar gelang zij sprak, drukte zij op de somberste en op de lichtste toetsen in hem. - Een groep van grootpapa en zijn leeuwerik.... maar zichzelve wilde zij niet zien.... Waarom wilde zij zich niet zien naast grootvader? Uit bescheidenheid, of uit schuldgevoel?

'Je doet allesbehalve vroolijk, jongen!' kwam Mademoiselle. 'Heb je wat op het hart? Je kunt mij gerust alles zeggen. Je moet maar denken: in mij vindt je nog altijd iets van je oude thuis.'

Ardengo dacht, dat hij het niet uit zou houden. Wilde zij soms een biecht? Dan kon zij lang wachten! Wat zou Tani over hem hebben geschreven? - 'Iets van je oude thuis'....! Als zij maar wist, wat zij wàs van zijn oude thuis! Een soort morganatische weduwe van grootpapa? Een soort stiefgrootmoeder? Hoe moest hij ooit met insnijdende vragen deze zachte gelijkmoedigheid, die ook zoo waardig scheen, verscheuren, - terwijl toch geen oogenblik het wantrouwen bij hem afliet, op de loer te liggen?

Mademoiselle meende blijkbaar, dat zij niet tactvol was geweest en te vlug van stapel geloopen, want monter, doch ook wat zenuwachtig, stelde zij voor, al was het nog vroeg, thee te zetten. Ardengo was maar al te dankbaar voor die afleiding. En hij had gelegenheid tot zich zelf te komen.

En terwijl zij, drukker dan noodig, doende was en Ardengo rond zich keek en allerlei dingen in de kamer herkende, die pijnlijk hem het codicil herinnerden, werd er gebeld. Hij luisterde.

Een gesmoorde uitroep van Mademoiselle. Een langzame,

hoewel jonge stem, die hem bekend voorkwam. Even maar. Dan gefluister.... Onwillekeurig rees hij overeind.

Verrukt kwam Mademoiselle de kamer binnen.

'Ráád eens, wie hier is!'

Hij behoefde niet te raden. Achter haar was Edina verschenen, het blauwe hoedje op, juist zooals hij haar dien avond gezien had. Zij kwam op hem toe, even verlegen blozend, maar zichtbaar blij. Met haar groote, zwarte oogen keek ze hem aan, bloosde nog sterker.

'Edina!'

Toen kuste zij hem, maar in zulk een confusie, dat haar kus zijn wangen maar half raakte.

'Wat ben je een schat!' zei Ardengo hartelijk.

Zij glimlachte, gelukkig. 'Ik zou je niet herkend hebben.'

'Ik jou wel,' zei hij.

'Had ik geen gelijk in mijn briefje?' kwam Mademoiselle, in haar schik.

Ardengo knikte: 'En òf u gelijk hadt!'

'Waarin?' vroeg Edina argeloos.

Zij zaten met hun drieën bijeen. Er was een zachte ontspanning gekomen. Mademoiselle schonk thee, presenteerde biscuits. Edina vertelde van thuis. Ja, mama was lijdend, ze vermagerde sterk, had vaak pijn, slikte moeilijk. De dokter wilde niet precies zeggen, wat hij dacht, - aan de maag moest het zijn, of aan de slokdarm. Bedlegerig was ze gelukkig niet, het ging bij buien...

Zooals Edina nu praatte met haar lieve, maar langzame stem, en mama beklaagde, moest Ardengo denken, - en hij nam het zichzelf ten zeerste kwalijk - dat zij toch altijd nog een beetje burgerlijk was gebleven.

Maar dan sprak Mademoiselle over de zusjes: Lucia, typiste bij de Banca Commerciale, Cristina, die voor onderwijzeres studeerde, en over den kleinen Carmelo, klein voor zijn jaren, hij was al veertien, - een brak van een jongen!

'Precies dat jeugdportretje van Papa!' zei Edina vol naief welgevallen....

Laat ons hopen, dacht Ardengo, dat hij niet àl te veel op Papa lijkt! Toch verlangde hij opeens sterk, dien jongen te zien.

Op hetzelfde oogenblik had Edina iets gevraagd, dat Ardengo wondde als een dolk.

‘Draag je Papa's breloques wel eens?’

‘Ik héb ze veel gedragen,’ zei hij star.

Zij zwegen alle drie. Mademoiselle speurde iets van onheil.

‘Maar hoe herkende je Edina zoo dadelijk?’ bezon zij zich. ‘In hoe lang hadt je haar wel niet gezien?’

‘Twaalf jaar,’ antwoordde Edina voor hem.

‘Van vijftien op zevenentwintig....’ peinsde Mademoiselle.

‘Nog niet....’ boudeerde Edina.

Ardengo keek zijn zusje aan. Die behaagziekheid stond haar goed.

‘Ik hàd haar al gezien,’ zei hij opeens, ‘in de via Maqueda, op een avond....’

Edina kreeg een hevige kleur.

‘En je was niet alleen....’ plaagde hij.

‘Wat een verraderlijke sinjeur!’ schertste Mademoiselle. ‘En niets te zeggen! Dus dat hartsgeheim van zijn zuster weet hij óók al....’

‘Ardengo,’ beklaagde Edina zich.

‘Je bent een schat,’ verklaarde hij nog eens.

‘En heb je Attilio gezien?’

‘Sympathiek....’ zei Ardengo.

‘Dat ìs hij,’ viel Mademoiselle vol overtuiging in.

Ardengo verwonderde er zich over, dat hij zich zoo voldaan hier zitten voelde, terwijl hij toch zijn doel gemist had. Hij moest zich bekennen: als hij maar nergens aan dacht, kreeg hij van Mademoiselle een indruk van groote klaarheid van geweten. En welk een warme liefheid ging er van Edina uit! Wat was hijzelf, tegenover deze twee, die zoo op elkander gesteld bleken? Elk oogenblik, terwijl zij argeloos spraken, raakten zij wonden in hem aan, die schande beteekenden. En toch schrikte die pijn hem niet af.

Hij beloofde, spoedig terug te komen, en spoedig ook mama te bezoeken, en zijn zusjes en broertje te komen zien.

Doch ook Edina stond op. Hij bracht haar naar huis.

Op straat spraken zij weinig. Telkens keek zij hem aan met die groote, zachte oogen, alsof zij vele vragen verzweeg, die haar brandden op het hart, doch niet van haar lippen wilden.

‘Ik zou wel zeggen, ga mee naar boven,’ zei ze, toen zij eindelijk voor het huis in de stille buitenwijk waren aangekomen, ‘maar ik weet niet, hoe moeder is.... 't Is beter, dat ze het wéét, wanneer je komt.’

En zoo beklom hij den volgenden middag de hooge trappen naar de derde etage, waar het gezin Abbatella woonde. Een mormel van een volkskind deed hem open. Hij zag het dadelijk: een bijna arm interieur, met moeite netjes gehouden. Toen verscheen Edina. Alleen zij en mama bleken thuis.

‘Ze heeft zich zenuwachtig gemaakt over je komst,’ zei Edina, voor ze hem binnenliet, ‘dat maakt haar op het oogenblik minder goed. Schrik maar niet.’

Ondanks de waarschuwing, schrok Ardengo toch van zijn stiefmoeder. Zij zat in een fauteuil en kon niet opstaan. Zij was vaalbleek en grauw-grijs van haren. Zij had bijna geen stem.

Met in haar oogen een bedroefde liefheid, die hem van zijn stukken bracht, zag zij naar hem op en reikte hem haar magere hand.

‘Dag Ardengo,’ fluisterde zij, en als hij zich vol medelijden, maar toch ook met een physieken weerzin, tot haar overboog: ‘nee, niet kussen, ik ben erg ziek.’

Zij slikte, en hij zag, hoe tusschen de twee vellen van haar uitgerokken hals de sterk vooruitstekende adamsappel omhoog ging en weer neerschoot, alsof een defecte mechaniek zich moeilijk opende en plotseling dicht viel.

‘Ik ben blij je te zien,’ fluisterde ze weer, ‘want je bent toch de oudste zoon van Carmelo, en ik heb van je vader véél gehouden.... ondanks alles.... en zie je, ik zal nooit vergeten....’

‘Niet zooveel praten, moeder,’ kwam Edina tusschen beiden.

Doch zij weerde af met de hand, dat zij begeerde te spreken.

‘Ik zal nooit vergeten, hoe lief je voor je vader geweest bent.... Tot tweemaal toe heb je zóóveel geld gestuurd! Hij was trotsch op je! Zoo trotsch.... “Ardengo is een èchte Abbatella,” zei hij altijd.... Maar dat kind, je zuster, dat lieve kind....’ Ze keek naar Edina, hoofdschuddend....

‘Moeder!’ smeekte Edina.

‘Als je wist, wat dìe voor me geweest is, al die jaren....’

Ardengo werd overrompeld door een diepe ontroering. Hij voelde zijn oogen heet worden van tranen, doch hij wist ze te bedwingen. Hij had nog geen woord gesproken.

De vrouw slikte weer en de pijnlijk-groote adamsappel, als een defecte mechaniek, ging moeizaam op en neer. Zij kwam met de hand naar de keel.

‘Dat slikken,’ fluisterde ze.

‘Moeder eet bijna niets,’ kwam Edina bezorgd.

‘Maar u is toch gelukkig niet bedlegerig,’ troostte Ardengo beschroomd.

‘Een beetje wilskracht hèb ik,’ zei ze, ‘en de kinderen zijn nog jong; zij moeten niet te veel treurigheid zien....’

Ze sloot de oogen, moe van de inspanning.

Toen vertelde Edina van allerlei over de zusjes en over den kleinen Carmelo. Die was nog pas op de lagere school.... Een hart van een jongen, maar de negatie van leeren....

‘Jammer,’ zei mama en zag weer met die bedroefde liefheid in haar fletse oogen naar Ardengo op, ‘jammer, jij was zoo knap van hoofd.... Dat je daar toch geen partij van hebt getrokken....’

Ardengo onderging de critiek zonder weerstand.

‘Er is zoovéél jammer....’ zei hij bitter.

‘Dat moet ieder ten slotte voor zich weten,’ berustte de moeder. Weer slikte zij, sloot de oogen en bleef zoo zitten, alsof ze sliep.

‘Wat denk je te beginnen?’ vroeg Edina plotseling, met angst in haar stem.

Ardengo, gelaten, trok de schouders op.

Een oogenblik zaten ze zwijgend.

‘Maar jullie, hoe leven jullie?’ tastte hij op zijn beurt, fluisterend, dat de zieke 't niet zou verstaan.

‘Van mijn rente natuurlijk.... 't Is wel een aardig sommetje.... Maar met vijf menschen.... Voor ik dertig ben, kan ik niets.... Tot zoolang moeten we ook wachten met trouwen, Attilio en ik.’

Ardengo knikte, dat hij het begreep. Zijn hart neep saam. Had hij alléén er niet meer dan zeshonderdduizend lire door gejaagd?

‘En tante Renza?’ vroeg hij, om zijn eigen gedachten af te leiden.

‘Tante Renza is altijd lief voor me,’ zei Edina.

‘Kom je er veel?’

Het bleek, dat Edina steeds alléén en op niet-ontvangdagen bij tante Renza kwam.

‘Dus je bent niet goed genoeg, om haar vrienden te ontmoeten?’ stoof Ardengo op.

‘Wees niet onbillijk, Ardengo,’ suste Edina, ‘wij zijn toch geen menschen, om met de aristocratie om te gaan? Lucia is typiste, Cristina wordt onderwijzeres, mijn aanstaande is klerk op het stadhuis....’

Ardengo kreeg een kleur van gestoken trots. Zijn zuster een burgermeisje, dat door tante Renza met een lief lachje werd geminacht! Het was een bitter brok voor hem, en hij nam zich voor, niet naar tante Renza toe te gaan.

Even later begreep hij met een felle wroeging: als hijzelf in Palermo was gebleven, regelmatig had afgestudeerd, een goede positie verworven, en zijn zusters geholpen met raad en met geld, dan zou het alles anders zijn geweest....

Edina zag, hoe donker hij keek.

‘Maar we zijn bèst tevreden, hoor!’ lachte ze, ‘maak je dáár geen moeite over! Het komt er toch maar op aan, of je gelukkig bent! En als moeder niet zoo ziek was....’

De vrouw wuifde bezwerend met de hand.

‘Ik word wel weer beter,’ fluisterde ze en verslikte haar pijnlijken adamsappel op en neer.

Er werd gebeld zonder ophouden.

Een dikke jongen, met een ronden krullekop en drommels van oogen, stormde binnen, hield plotseling halt voor den vreemden meneer.

En toen werd, voor een korte wijl, alles wel wonderlijk vroolijk, want die jongen, één en al felle nieuwsgierigheid, één stuk warm en stevig leven, bruin als een beier, zijn zwarte krulhaar precies ingeplant als dat van papa, - hij was een plezier om te zien.

Dan kwamen, vlak na elkaar, de zusjes thuis.... Lucia leek op Carmelo, een mooi, pittig meisje, dat echter zeer critisch Ardengo opnam en blijkbaar weinig gesticht was over zijn

komst. Cristinawas bedeesder, maar maakte tevens een intelligenter indruk. Met een fijn lachje zat ze naar Ardengo te kijken, of ze dacht: - is dat nu die doordraaier? die groote meneer? ik vind hem niet onaardig.... Zij hadden allebei een manier van doen, die in 't geheel niet ongedistingeerd was.

Cristina vertelde, zich nog altijd te herinneren, hoe hij, toen zij nog in Catania woonden, eens met Kerstmis was thuis gekomen, en hoe geweldig veel heerlijks hij in zijn valies had meegebracht.

Opeens zag Ardengo drie paar oogen op zich gevestigd, en in alle drie las hij een vraag, die in de jongste nog een hunkering was, in de oudste een verwijt: en wat breng je nù mee?

Edina schonk koffie, Lucia hielp haar, en het was uit alles duidelijk, hoezeer de kinderen op haar gesteld waren.

Mama, wat fleuriger, nu de zenuwen der eerste ontmoeting voorbij waren, en zij niet te praten had, keek hen allen om beurten met een welgevalligen glimlach aan, en Ardengo moest denken aan wat Papa eens gezegd had, toen hij de eerste maal in Catania overkwam: ‘Nu is de kring weer voltallig.’ Zoomin als toen had hij het gevoel, tot dezen kring te behooren, en hij wist niet, of dat ooit mogelijk zou zijn.

Plotseling ontstond er een fel-schril oogenblik.

Doodleuk en op den man af vroeg de kleine Carmelo opeens: ‘En wat kom je nu eigenlijk in Palermo doen?’

Iedereen schrok. Edina, smartelijk getroffen, bestrafte haar broertje; maar de jongen verweerde zich zachtjes:

‘Dat zeien jullie toch den heelen tijd?’

Het was een allerpijnlijkst incident, dat niet meer verhelpbaar was.

Toen hij opstond, zei Edina: ‘We zouden je wel te logeeren vragen, maar het appartement is klein, er is letterlijk geen hoekje open, en ons avondeten....’

‘Welnee.... welnee’ onderbrak Ardengo haar, ‘ik begrijp het best; ze wachten me trouwens in mijn eethuis.’

Hij gaf nog zijn adres op; en terwijl de verwondering over dat logies in ieders blikken hing, nam hij haastig afscheid.

In een diepe neerslachtigheid liep Ardengo over straat. Hij dacht aan den gesloten kring dier in de nederigste conditie's

gelukkige familie, waar zijn zachte zuster het middelpunt van was. Hij dacht aan hen met een gefolterde sympathie, want hij voelde zich mede-schuldig aan hun behoeftige omstandigheden; en tegelijk benijdde hij hen en wist, dat hij, reeds door zijn opvoeding en eigen wezen, buiten gesloten was uit deze intimiteit.

Welk een misplaatste was hij in het leven, dacht hij bitter. Waar hoorde hij waarlijk thuis? Zou hij nog op zijn plaats zijn in een milieu als van tante Renza, tusschen bridge en thé dansant? Of in een wetenschappelijk milieu? Of in een kunstenaarsmilieu, hij, de dilletant restaurant-zanger? En was hij ooit op zijn plaats geweest in het milieu van Zi'Paolina? Zelfs het volk benijdde hij hun tierig bestaan, dat nooit het zijne zou kunnen wezen.

Een outcast. O, hij verdiende zijn lot dubbel en dwars. Toch bracht dit bewustzijn hem dagen lang in de koude duisternis, waar als eenige heul hem bleef het wreede genot, en waar al de winst aan zachtheid en begrip weer dreigde verloren te raken.

Hij leefde als op den rand van twee werelden, als in een vreemde schemering, waarin hij wel nog den dag betreurde, doch zich den nacht zag toegewezen.

Dan kwam het weer bij hem boven, waarom hij naar Palermo was gekomen.... Wàt had hem ten slotte in den afgrond doen kantelen? En met het vaste voornemen nu eindelijk zonder pardon Mademoiselle haar geheim te ontrukken, ging hij op een middag opnieuw naar haar toe.

Doch nauwelijks was hij tegenover haar gezeten, of het was Mademoiselle, die aanstonds van wal stak met al de overleggingen en overredingen, blijkbaar in die dagen door haar geprepareerd voor een tweede bezoek.

- Ze wilde ernstig met hem praten, zei ze; tante Renza had haar natuurlijk alles verteld, van het verlies van zijn vermogen en van de hypotheken op het huis; en Professor Tani had haar toen uit Napels geschreven, hoe hij eraan toe was.... Wat dacht hij nu te doen? Als zij hem helpen kon bij zijn voornemens?.... Ze zou niets liever willen dan dat....

'Wel nee,' zei Ardengo ongeduldig, 'waartoe zou u me helpen? Wie zich in een moeilijk parket heeft gewerkt, moet zelf maar zien, hoe hij eruit komt....'

Ze kende zijn hooghartige weerbarstigheid. Ze was daarop van te voren bedacht geweest.

‘Je hebt je toch zeker wel een idee gevormd.... een of ander plan gemaakt....?’

‘Geen enkel,’ zei Ardengo droog.

‘Hoe kun je zoo spreken?’ zei ze, uit het veld geslagen. ‘Wat zou je grootvader daarvan gezegd hebben?’

Ardengo trok de wenkbrauwen omhoog.

‘Hij was zoo trotsch op je.’

Ardengo stak een sigaret op.

‘Het was een verkeerd inzicht van hem,’ zei hij, ‘trotsch op mij te zijn. En misschien....’

‘Wat bedoel je.... misschien?’

‘Niets....’

‘Je moet je den naam Cavallaro waardig maken, Ardengo,’ speelde ze, naar ze dacht, haar sterkste troef uit, ‘je grootvader was er zoo op gesteld, dat je dien naam aannemen zoudt. Heb je dat gedaan?’

‘Ik hecht er volstrekt niet aan,’ zei hij uit de hoogte. Hij lachte. Zeker.... hij zou zich laten beleeren en op zijn gemoed laten werken....! Wéten wilde hij. Op den bodem zou hij zien van deze beminnelijk-paedagogische ziel. Van een chirurgische koelheid voelde hij zich worden, van een diabolische ontrafelings-lust. - Vivisectie! dacht hij.

‘Jongen.... waarom ben je zoo hard, zoo vijandig?’ klaagde verwonderd Mademoiselle's zachte stem.

‘Slecht geslapen.... muizenissen....’ schertste Ardengo, en dan begon hij plotseling een snijdend verhaal te vertellen over den hinder, dien hij ondervond in zijn hotel, door het gezang, heel vroeg in den morgen al, van een leeuwerik in een kooi....

In een kóói?’ onderbrak Mademoiselle haastig, ‘daar heb ik nóóit van gehoord! Het zal een lijster zijn, of een merel.’

‘Nee, nee,’ streed Ardengo op, ‘een leeuwerik! Ik weet het zeker. De oude hotelhouder staat hem dikwijls suiker en blaadjes sla te voeren, en dan hoor ik hem: mijn leeuwerikje! mijn lieve leeuwerik....!’

Ardengo spitste zich. Mademoiselle werd merkbaar onrustiger....

‘En dan,’ omcirkelde hij nog nauwer zijn prooi, ‘ik kèn leeuweriken....!’ En hij deed een nieuw verhaal van leeuweriken - hij bezigde het woord zoo vaak hij er kans toe zag - die hij uit het veld had hooren opstijgen. Het was heel en al hetzelfde geluid! Dan kwam hij weer op ‘de lieve leeuwerik van den ouden man’ terug....

‘Waarom ziet u zoo bleek,’ vroeg hij plotseling; ‘voelt u zich niet goed?’

‘Nee.... 't is niets....’ zei Mademoiselle zwak, en bloosde vreemd.

‘Was 't soms een herinnering?’ insinueerde Ardengo met een vage stem.

‘Ja, 't is een herinnering,’ erkende ze, bijna onhoorbaar.

Toen praatte Ardengo over andere dingen, over zijn bezoek bij mama, en over zijn broertje, en over den jongen, die bij ‘de poppen’ had naast hem gezeten, en over het volk van Palermo, over hun liefde voor vogels.... bijna aan ieder venster hing een vogelkooitje.... Soms zag je er vijf, zes rond een deur....

‘Ik hoop niet, dat ik u ontstem, zooals daarstraks met dien leeuwerik?’ vroeg hij ironisch.

Mademoiselle geraakte in een groote beroering.

‘Waarom doe je dat, Ardengo?’ riep ze uit. ‘Je doet het expres!’

‘Misschien wel,’ glimlachte hij.

Vervaard keek ze naar hem op.

‘Misschien wel?.... Wat bedoel je?.... Wat wil je?’

Ardengo antwoordde niet, bleef haar koel en onbewogen aankijken. Hij zag de blauwe oogen vluchten voor zijn blik.

‘Ik begrijp niet, hoe je....,’ kwam ze nog zielig, als zag ze geen uitweg. En plotseling zei ze toonloos:

‘Zoo noemde je grootvader mij.’

Geen trek op Ardengo's gezicht vertrok, terwijl aldoor zijn starre kijken haar gevangen hield.

‘Dat wist ik,’ zei hij eindelijk vernietigend.

‘Wist je dat?.... Hoe wist je dat....?’ vroeg ze in een groote verwarring.

‘De deuren op de Villa Cavallaro waren niet gecapitonneerd.’

Met een duivelsche vreugde zag hij, hoe de vrouw tegenover

hem haar bezinning geheel kwijt raakte. Zij zag vlekkerig rood in het gezicht; haar lippen beefden. Een oogenblik was het stil. Doch Ardengo deed de foltering duren.

‘Maar, Mademoiselle, waarom noemde grootvader u zijn leeuwerik?’

‘Waar heb ik dát aan verdiend?’ voer ze op, buiten zichzelf; ‘Déze behandeling.... Waarom je grootvader....?’

‘Omdat ik wat zon in zijn leven heb kunnen brengen,’ zei ze plotseling met een trillende stem.

Dan brak ze in snikken uit.

Zij stond op, verliet de kamer. Hij hoorde haar in de keuken met water doende.... Na een minuut of vijf kwam ze terug. Haar oogen zagen rood.

‘Ardengo, 't is beter, dat je nu weggaat,’ zei ze, moeilijk zich beheerschend.

‘Dat geloof ik ook,’ antwoordde hij hard; ‘als u maar weet, dat die lieve leeuwerik heel wat in mijn leven bedorven heeft.’

Met wijde oogen zag zij hem aan, in een starre verschrikking.

Zoo liet hij haar staan, greep zijn hoed en ging heen.

Toen hij buiten liep, had hij bijna spijt. - Stakkerd! dacht hij. Wat was zij weerloos in zijn strikken geloopen.... de heilige, Zwitsersche onschuld!.... of, schuld.... Natuurlijk, 't was dus geweest, zooals hij gedacht had. Zoo van streek was iemand niet, als hij zich niet betrapt voelde. De minnares dus van grootvader!.... ‘Wat zon in zijn leven gebracht’.... jawel, daar praatte zij alles mee goed voor zichzelf! Te goeder trouw waarschijnlijk!.... En, ten slotte,.... een andere Diletta! Wat ouder alleen, en wat voorzichtiger, maar evengoed een slachtoffer. Slachtoffer van de lusten van den man. De mannen waren bruten. De mannen waren de schuldigen. Zelfs een man als grootvader. Er was dus geweest - nu wist hij het zeker - de oude man met zijn oude corpus, met de stekende oogen en het verwrongen wellust-gezicht....

Een starre somberheid trok zijn hersens saam. Met Mademoiselle had hij medelijden. ‘Stakkerd,’ zei hij telkens, als hij dacht, hoe hij haar gemarteld had. ‘In elk geval heeft zij veel gehouden van hem,’ dacht hij, - ‘en hij misschien ook wel

van haar.... op zijn manier! Een nuttig meubel was ze geweest, secretaresje, dactylographe, vriendin.... en metéén dáárvoor. Arme Mademoiselle.'

- Hoe kwam hij opeens zoo medelijdend met haar? viel hem dan in. Was het door Edina, voor wie hij zulk een eerbied had, en die toch zooveel van Mademoiselle hield? Was het misschien ook door mama, die ander stakkerd, dat andere slachtoffer op slot van rekening?

Bij zijn thuiskomst vond hij op zijn tafel een omvangrijke lila enveloppe liggen. Het waren de hooge, 'Engelsch'-deftige letters van tante Renza. Een carte-correspondance: - van Prospero had zij al veel eerder gehoord, dat hij in Palermo was, en nu schreef Mademoiselle haar hetzelfde, met zijn adres. Zij waardeerde het bizonder, dat hij haar zoo spoedig was komen opzoeken, en vroeg hem op de thee.

Een paar dagen te voren nog had Ardengo zich gezworen, niet naar tante Renza te gaan, omdat zij, voor zijn gevoel, tegenover Edina te kort schoot; maar de vleiende toon van haar kaart verwon hem aanstonds; en hij ging.

Prospero keek verheugd, toen hij hem opendeed, en liet hem in den kleinen salon. Hij zag rond zich heen. Onherkenbaar was het interieur, véél luxueuzer dan ten tijde van grootpapa. Een zeer licht, bijna wit, Perzisch vloerkleed. Veel wijde en lage, met glanzende zijde overtrokken leunstoelen en sofa's. Zilver-gemonteerde spiegeltjes. Een paar rijk-kleurige, welonderhouden zeventiende- en achttiende-eeuwsche familieportretten, zeker van de Serpieri's.... Hij stond nu in den middensalon. Het portret van zijn moeder zag hij niet, ook niet dat van grootmama, zelfs niet het grijs-op grijze van oom Gaetano. Maar grootvaders statie-portret, de Sindaco van Palermo, troonde als vroeger midden aan den achterwand, boven de monumentale canapé. Hij had voor dit niet zéér gelijkende portret nooit veel gevoeld. Hij keerde zich af.

En tegelijk, door de deur van den derden salon, verscheen tante. Zij kwam met uitgestoken handen op hem toe; en hij, zich aanstonds hervindend als volmaakt cavalier, nam ze saam en gaf aan beiden hoffelijk den handkus. Dan hield tante hem een armlengte van zich af en monsterde hem, niet zonder behaagziekheid.

‘Je ziet er best uit!’ vond ze. Inderdaad had Ardengo zijn uiterlijk, zooveel hij kon verzorgd. Hij wist het zelf: hij was nòg, als hij wou, de zwierige en charmante jongen van altijd.

‘En u dan!’ lachte hij. En ook dat was waar; tante, met nog meer cachet dan vroeger, als het kon, gekleed, zag er jonger uit dan ooit. Wel was ze aanmerkelijk meer opgemaakt, doch met zooveel smaak, dat het effect niet uitbleef.

Zij zaten samen aan een venster, waarbij, op een laag tafeltje, de thee gereed stond. En dadelijk vlotte het gesprek, dank zij tante's onuitputtelijke conversatie-gaven. Ze vroeg hem naar zijn reis: waarom hij niet over zee was gegaan, er waren tegenwoordig zulke comfortabele booten bijgekomen, - gleed vandaar over op de groote luxe-schepen van de Lloyd Sabaudo, de Conte Verde, de Conte Rosso, - een vriendin van haar had er een reis mee gemaakt, heel de Middellandsche zee rond, naar Algiers, Palestina, Griekenland.... het leven, tegenwoordig, had verstrooiingen, die je vroeger niet kende....

Even poosde ze.

‘Je stond daarnet naar het portret van je grootvader te kijken,’ bedacht ze zich dan. - ‘Omdat je toch in het buitenland was, heb ik het laten hangen.... Natuurlijk, het is van jou. Je hebt maar een wenk te geven.... nietwaar? Ook dat van je moeder, als kind, hangt nog altijd in de eetkamer. Het andere portret van haar en dat van mijn schoonmoeder heb je zeker wel gezien, boven.... Niet? Ik liet ze tegen den muur zetten, op het laboratorium....

‘En dat grijze pastel van oom?’

‘Dat hangt nu hiernaast, waar we niet zooveel komen.... Je oom Serpieri, zal ik maar zeggen, is er een.... tikje jaloersch van....!’

- Altijd nog even luchthartig, dacht Ardengo. ....Alleen wat coquetter dan vroeger....

‘Verbeeld je,’ sprong ze over, ‘Prospero maakte zich ongerust, dat je een boek uit de bibliotheek hadt meegenomen. Ik zeg: dat zou wat moois zijn, als hij uit zijn eigen bibliotheek nog geen boek meenemen mocht!’

Ze lachte, en alles was zoo luchtig, dat Ardengo niet overmatig leed. Wat later scheerde ze langs een niet minder gevoelige plek, den vorigen dag ook door Mademoiselle aange-

raakt. Tante voegde er zelfs, heel opgewekt, nog iets vernietigenders aan toe.

'Heb je den naam Cavallaro nog aangenomen? Dat was immers zoo'n beetje... een moreele voorwaarde?'

Hoe was het mogelijk, dacht Ardengo, hij zat hier in zijn lichtgrijze pak, diep in dezen zijden fauteuil, zijn beenen over elkaar, een sigaret in zijn afhangende hand met den horlogearmband om den pols, in het bewustzijn iets van een gentleman-dief te zijn, die óók nog, zonder dat hij eigenlijk ooit zoover had doorgedacht, een erfenis zich had toegeëigend, en opgemaakt erbij, waar hij nog niet eens ten volle recht op had, - en, zooals hij daar zat, trok hij er zich voor het oogenblik eigenlijk weinig van aan en keek met welbehagen naar de fijne, krokodillenleeren schoentjes van deze perfecte vrouw....

'En wat was je nu van plan?' vroeg ze, schijnbaar in 't voorbijgaan.

'Dat weet ik nog niet....' antwoordde hij even luchtig.

Er was een korte stilte.

'Je bent zeker maar voor een kort séjour in Palermo?'

Een zachte dwang zweemde door haar stem. - Aha, dacht Ardengo. Ze werkt mij liever weg! - een ex-neef 'sans le sou'.... dat kon vervelend worden.... Daarom antwoordde hij:

'Nee, niet precies.... ik dacht hier een poosje te blijven.'

Een fijne rimpel trok tusschen haar wenkbrauwen, een vage bezorgdheid over haar gezicht.

'Laat ik je nog eens inschenken.... Toe, neem wat toast!'

'Je hebt ook altijd nog je bibliotheek....' deed ze peinzend, terwijl hij zijn thee dronk.

Dan kwam ze met een, natuurlijk van te voren beraamd, plan voor den dag.

'Zou je geen zin hebben, in de zwavel te gaan?.... eerst als volontair natuurlijk. ....Je weet, mijn man bezit groote mijnen bij Caltanissetta.... Ik zou 't wel van hem gedaan krijgen.... Caltanissetta is heelemaal geen onaardige stad!'

- Jawel, dacht Ardengo, in de zwavelmijnen van Caltanissetta! Heelemaal niet onaardig! En dan was ik meteen Palermo uit! De elegante toeleg amuseerde hem nog meer dan dat zij hem beleedigde.

‘Croquante dingetjes’, bood tante aan. ‘Spécialité de la maison.... Wij komen nu juist bij Clementina vandaan, uit Licata.... Je kent Ruggero toch?.... Altijd nog volop lune de miel!.... Van den zomer waren Oom en ik eerst een maand aan de Adriatische Zee, in Abbazia.... en toen op het kasteel van de Serpieri's....’

Van dan af werd niets penibels meer aangeroerd. Zij praatten over zijn zwerven in het buitenland, maar alsof dat één zwierige fleurigheid was geweest; over Londen, over de wedrennen, en vooral ook over San Moritz en Cannes, de oorden van tante's huwlijksreis met Serpieri.

‘Doodjammer, dat we je daar niet eens ergens ontmoet hebben....!’

Ardengo, allengs meegesleept door deze vizioenen van ontwende weelde en wereldschheid, voelde zich ‘en train’, en tante vond hem van een Europeeschen chic, ‘an extremely nice boy’. Ze was zóó met hem ingenomen, dat ze al haar critiek op zijn schandelijk verdane fortuin en Abbatellaverkwistingen vergat, en zei: - ze wilde ronduit met hem praten; zij voor zich zou hem graag zijn vroegere kamer hebben laten in orde brengen, hem, voor zoolang hij hier bleef, te logeeren vragen.... ‘Maar, weet je: je Oom is een Siciliaan, hij ziet mij nog als een jonge vrouw....’

‘Dat is u!’ kwam Ardengo tusschenbeiden.

‘Goed, laten we het voor een oogenblik aannemen.... Maar daarom des te meer! Jij bent een man van bijna dertig, en niet de eerste de beste.... Je begrijpt....’

‘Ik begrijp het....’ lachte Ardengo gevleid.

Door den Viale della Libertà wandelde hij terug, geamuseerd glimlachende....

Tot het hem plotseling inviel, dat hij gedurende zijn bezoek geen oogenblik aan Edina had gedacht! Edina, die door tante Renza als een mindere ontvangen werd! Had hij dan heel zijn trots verleerd? Had hij niet, verrukt over ‘croquante dingetjes’ - ‘specialité de la maison’ -, de meest beleedigende toespelingen geslikt, gestreeld door haar gracieuze goedgunstigheid, en onmiddellijk verweekt en verdoezeld door een mondaniteit, die de zijne niet meer was? Had hij zich niet laten zeggen, dat het weinig correct was geweest, den

naam Cavallaro niet aan te nemen? Had hij zich niet laten toeschuiven: ‘je hebt je bibliotheek nog (om aan geld te komen!)....’ Alsof hij háár ooit om geld zou hebben gevraagd! Had hij het niet geduld, dat zij met een vernederend aanbod van een baantje aan de zwavelmijnen hem zachtzinnig uit Palermo verwijderen wilde? Zij vreesde hem als het compromittante ‘verre familielid’, als een mogelijken klaplooper.... Serpieri had het zelfs wijzer geoordeeld, maar niet te verschijnen....

Het bloed steeg hem naar het hoofd. Zoo diep was hij dus gezonken! zulk een lafaard was hij geworden! Maar nu was het dan ook genoeg. Het aanzien en de weelde zouden hem niet opnieuw tot hun slachtoffer maken.

En als om boete te doen voor dit uur van laaghartige wuftheid, ging hij regelrecht door naar de stille buitenwijk, waar het gezin Abbatella woonde.

Hij vond er alles in groote consternatie. Mama was te bed. Haar toestand was plotseling veel erger geworden. De dokter had een injectie gegeven, en er dreef een vage ziekenhuislucht van ether en karbol. Cristina was niet naar haar les gegaan, zat verslagen aan tafel; zelfs de kleine Carmelo was onder den indruk.

Edina zelf leek uiterlijk kalm. Zij nam Ardengo apart in haar slaapkamer. De dokter had gesproken over een consult en over de mogelijkheid van een operatie. Zij had gevraagd, hoeveel het wezen kon. Een professor aan huis: tweehonderd lire; een operatie allicht duizend of meer. Het geld wàs er niet.

‘Maar ik bezit het toch’, zei ze hartstochtelijk. ‘'t Kan nooit grootvaders wil geweest zijn, dat ik een zieke moeder in den steek zou laten. Wat denk jij? Zou ik naar den notaris gaan? Zou hij mij een voorschot willen geven.... tot mijn dertigste?’

‘*Ik* zal je helpen’, zei Ardengo. ‘Ik héb het geld!’

Edina zag hem aan. Een schrik verschoot door haar oogen.

‘Hoe kóm je aan zooveel geld?’

- Goed, dacht hij; *zij* mag mij beleedigen. Ik verdien het!

‘Je kunt het gerust aannemen; zei hij. ‘Je hèlpt er mij zelfs mee!’

En als ze nog aarzelde: ‘In Godsnaam, Edina, neem het aan van me!’

‘Ik begrijp je niet’, zei Edina angstig.

‘'k Heb een kostbaar boek uit de bibliotheek meegenomen, en het verkocht.... als je 't dan weten wilt!’

‘Maar de bibliotheek is toch van jou?’

‘De bibliotheek *is* van mij; maar ik had me gezworen, er nooit met een vinger aan te raken.’

‘Waarom?.... 't Klinkt alles zoo vreemd.’

‘Ik verzeker je nog eens, je kunt het aannemen’ zei Ardengo, ‘En als je 't aanneemt, verminder je mijn schuld tegenover mij zelf.’

‘Begrijpen doe ik het niet,’ besloot Edina eenvoudig; ‘maar ik wil je gelooven, en ik dank er je hartelijk voor.’

‘Ga maar niet naar moeder’, kwam ze dan. ‘Ik houd er de kinderen ook weg. Hun tegenwoordigheid doet haar dubbel lijden.’

Toen hij op het punt stond, de voordeur uit te gaan, riep ze hem zachtjes terug:

‘Mademoiselle was hier.... Ze zou je schrijven.... Ze had je dringend iets te zeggen....’

Voor de derde maal zat Ardengo in de lage kamer met het innige uitzicht op den kloosterhof met de vijf roode, Moorsche koepeltjes van San Giovanni degl'Eremiti.

Bij het binnenkomen was hij dadelijk getroffen geweest door het wezen van Mademoiselle. Zij zag zeer bleek, zoodat het rood van haar wangen tot een fijn, purperen ader-netje was ingetrokken. Dat gaf aan haar gezicht iets aandoenlijks. En toch was heel haar houding de houding van iemand, die zeker is van zichzelf. Haar eenvoud, dezen middag, had iets plechtigs, iets indrukwekkends bijna.

‘Ik heb je gevraagd, hier te komen, Ardengo, omdat je bij ons laatste onderhoud iets verschrikkelijks hebt gezegd... vooral in verband met jouw eigen leven.... Ik heb er lang over moeten nadenken, en het heeft me veel strijd gekost. Want jij hebt zooiets niet kunnen zeggen, zonder dat er, voor jouw gevoel, een diepgaande reden toe bestaat. Ik meen dan ook voor het eerst begrepen te hebben, waarom jij, de laatste

jaren van ons samenleven op de Villa Cavallaro, mij zoo vaak bijna vijandig ontweek....'

Ardengo knikte van nee.... Ze vergiste zich....

'Laat ons dat dan voorloopig terzijde laten. Mag ik rustig uitspreken? Ik heb je zóóveel te zeggen....'

Aldoor was haar zuiver-blauwe blik op hem gevestigd. Ardengo had de sterke sensatie, dat een beslissend uur in zijn leven was aangebroken.

'Trouwens, het gaat ook niet om mij', zeide ze, 'het gaat om je grootvader. En het is duidelijk, dat je in je grootvader's aard niet het rechte inzicht hebt. Jij was nog te jong toen, om zijn ruime, zuiver-menschelijken geest te doorpeilen.... Ik wil je daar een voorbeeld van geven.... Herinner je je, wèlk portret van je moeder beneden hing in den middensalon, en wèlk portret vlak tegenover zijn schrijftafel? Beneden hing het vroolijke meisje. - Waar hij altijd op keek, het was de trotsche jonge vrouw, die hem zooveel verdriet had gegeven. Dat weet je wel, en je weet ook waarom. Ik mag deze maal wel alles zeggen, zooals het is, nietwaar? - Zijn weerspannige kind, zoo jong gestorven door eigen schuld, - die wilde hij altijd voor oogen hebben, om zichzelf steeds meer erin te oefenen, haar te verstaan, en haar vergevend lief te hebben in heel haar gesloten, hartstochtelijk wezen.

En daartegenover herinner ik me altijd, hoe hij over je vader sprak, je vader, die hem toch zijn eenige dochter had ontnomen. Weet je wat hij deed? Hij verdedigde hem tegenover anderen! Meer dan eens heb ik hem hooren zeggen: "Carmelo mag dan zijn wie hij is, maar hij is ook een grand seigneur! Belangzuchtig of berekenend is hij zeker niet. Hij heeft Eliana gehuwd, ook toen ze geen bruidschat meekreeg, - en is hij later niet met de straatarme Adami getrouwd?"

Kun jij gelooven, dat een man, die zichzelf oplei, te leven in zulk een sfeer, tot onedele gevoelens in staat was? Zelfbeheersching en zelfopvoeding, een rechtvaardig begrip van zijn medemenschen, zelfs van zijn vijanden of tegenstanders, zijn voor mij altijd de hoofdeigenschappen van zijn karakter geweest.'

Ardengo antwoordde nog altijd niet. Hij voelde zich doordringen van een sterke ontroering, als wie een openbarende melodie hoort.

‘En toen jullie kamermeisje, Diletta, jou en Edina uit de vlammen gered had en stierf aan haar brandwonden, - je herinnert je misschien niet, hoe het toen je grootvader was, die het idee van je vader ondersteunde, om die arme stakkerd nog de laatste vreugde te gaan geven, *jou* te zien.... omdat ze zooveel van je hield?’

‘Ik herinner het me,’ antwoordde Ardengo stil.

‘Tegen *mij* zei hij,’ vervolgde ze, ‘zooiets moet niet gebeuren met onbegrip en onwil van wie ook hier in huis; overtuig jij Renza, dat het goed is.’ Hij zei: ‘Wat er ook gebeurd mag zijn, zùlk een liefdedaad wischt alles uit. Ik heb eerbied voor dat meisje.’ - Je grootvader was een man van sterke, diepe gevoelens, Ardengo. Daarom heeft hij ook nooit je tante Renza verstaan.... hij schreef haar een gevoelsleven toe, dat zij niet had. - En toen jij eenmaal bij ons in huis kwam.... wat een teere zorgzaamheid! - al merkte jij dat niet allemaal, want in alles was hij bovenmate beheerscht. Iederen avond moest ik hem verslag uitbrengen over je huiswerk, over wat je verder gedaan hadt zoo'n dag, over wat je hadt gezegd.... Hij besprak het met me, gaf me raad, hoe ik het verder aanpakken moest. En toen je zoo goed studeeren ging en mooie examens deedt... trotsch, dat hij op je was! En als tante Renza wel eens aan je twijfelde, - hoe dikwijls heb ik hem niet hooren antwoorden: ‘je vergist je, Renza, je vergist je....’ Hij gelóófde in je.’

‘Arme grootvader,’ zei Ardengo.

Langen tijd bleef ze in gedachten; zij zat lichtelijk voorover, als in een nis van herinneringen. Een groote, gelukkige weemoed maakte haar gezicht zoo mooi, als Ardengo het nimmer gezien had. En plotseling zeide ze, en haar lager geworden stem bedwong haar ontroering:

‘Voor mij.... is hij àlles geweest, tien jaar lang. Zijn ziel was zoo sterk en edel. En ik, ik voelde er mij zoo nederig onder, zoo begenadigd. Want ik dacht, dat mijn geluk onverdiend was. Maar hoe diep was dat geluk, dat ik dien eenzamen groote zijn groote smart over alles, dat hij verloren had, wat verlichten kon.... Het is vreeselijk, dat zooiets prachtigs jou kwaad heeft kunnen doen....’

Haar blauwe blikken daalden in de zijne vol zuivere smart. Het was, vloog de gedachte door Ardengo, of hemelsche geluk-

zaligheid smartelijk neerzag naar aardsche ellende. En zijn gevoel verzette zich niet tegen de bekentenis.

'Misschien, in één opzicht,' voer zij voort, en wat zij zeide overwon aanstonds een argwaan, die in hem opstak, 'juist door die strenge beheerschtheid heeft hij ook wel gefaald.... Misschien had hij wat meer van zijn tijd moeten geven aan zijn kleinkinderen.... vooral aan jou. Clementina had het niet noodig.... Maar ook Edina.... Op Edina heeft hij wel te weinig gelet.... Hij had er zelf spijt genoeg van, toen hij haar niet meer bereiken kon.... een berouw, dat aandoenlijk was in dat autoritair karakter.... en hoe heeft hij op het laatst het nog goed trachten te maken.... met dat afzonderlijk legaat.... Je moet denken: hij was een ontzaglijk werker, en ik hielp hem bij dat werk, zooveel ik kon. Ik ook was daar zóó gelukkig in, dat het misschien onbewust egoïst is geweest, van hem zooveel als van mij, niet te bemerken, als het werk tè veel van zijn tijd in beslag nam.... Je ziet, ik tracht alles zoo onpartijdig mogelijk te bekijken. Ik zie heel goed in, dat, als men wil, àlles kan. Maar wie vergist zich nooit in zijn leven?'

'Ik voelde wel,' vervolgde ze, 'dat ik mijn invloed op je verloor.... Maar nu zeg je....' Haar gedachte stond stil als voor een raadsel. 'Ik begrijp het niet; daarstraks scheen je er tegen op te willen komen, dat je als oudere jongen iets tegen me zoudt hebben gekregen, omdat je woorden hadt opgevangen, die niet voor je bestemd waren.... Waarom was het dan wèl?'

'Ik was jaloersch,' zei Ardengo zacht.

'Jaloersch?.... Dat heb ik nooit aan je kunnen merken. Ik dacht alleen maar: "wat wil een eenvoudige gouvernante ook voor gezag hebben over een student....?" Daarom ben ik toen ook van jullie weg gegaan, na zijn dood. Als je tante dien middag ècht had laten merken, dat ze me gráág bij zich zou hebben gehouden, dan zou ik gebleven zijn. Maar ik begreep, dat ik niets meer voor haar was. Voor Clementina evenmin. En aan jou zag ik het ook zoo duidelijk....'

Ardengo slaagde er niet in te zeggen: 'en toch was ik meer op u gesteld, toen, dan u dacht.'

'En kijk nu weer eens, hoe goed en zorgzaam je grootvader was. Hij is daar blijkbaar bang voor geweest en had alles

zóó beschreven, dat ik na zijn dood desnoods zelfstandig kon gaan wonen....'

'Ja juist, het codicil....' zei Ardengo met een nieuwe opleving van wantrouwen.

Ze keek verwonderd. 'Waarom zeg je dat zoo? Hij heeft het in een codicil gezet, omdat hij, denk ik, toen hij het testament maakte, nog niet aan die mogelijkheid gedacht had.... Ik wel, vooral de laatste jaren.... Ik heb ook wel eens zooiets gezegd.... Hij antwoordde dan niet.... ik zie nog zijn peinzende oogen.... en toen moet hij dat codicil geschreven hebben.... Misschien, terwijl ik in Licata was, en hij zich niet goed voelde....'

Ze zuchtte. Diep bedroefd keek ze voor zich uit.

Ardengo had het gevoel, of heel zijn wezen in lichten laaie stond. Daar waren zij aangekomen op het brandende oogenblik.... Het briefje! Tóen had hij haar het briefje geschreven, dat over zijn leven besliste.

Hij dacht aan de woorden, die hem zooveel jaren lang hadden gekweld. Hij voelde opeens, dat deze woorden geen enkel belang meer voor hem hadden....

'Arme grootvader,' zei hij nog eens. Hij hoorde het zich zeggen, alsof een andere Ardengo het zei, die tot dan toe niet bestaan had. Een vreemd licht viel er door zijn ziel, dat aan al het fel-bekende een onherkenbaar aanzien gaf.

Mademoiselle hief haar gezicht naar hem op. Dan wendde zij zich plotseling om, nam het cabinet-portret van de schrijftafel, bezag het, even maar, doch met een onzegbare teederheid, en reikte het hem over. Hij nam het; met verklaarde oogen bezag hij het op zijn beurt. Het was, of grootvader hem peinzend aankeek, met den glimlach, dien hij hebben kon, dien glimlach, of hij rustig wachtte op iets....

En Ardengo herkende de zuivere menschelijkheid van dit gelaat. Een ander oogenblik herinnerde hij zich plotseling, van dien dag, daarstraks opgeroepen, toen Papa en hij de stervende Diletta hadden bezocht: Grootvader, die er zich over ergerde, dat tante Renza, om hen al de treurigheid te doen vergeten, dien avond zulk een pret met hen, kinderen, maakte.... Hij zei het.

'Wat heb je als kind veel opgemerkt!' kwam Mademoiselle.

‘Meer dan u denken kunt. Ik wist best, wat tante Renza tegen Diletta had.’

‘Als kleine jongen?’ schrok ze. ‘Wàt wist je?’

‘Alles,’ zei Ardengo stil.

Mademoiselle's blik bleef vol medelijden op hem rusten.

‘Dat verklaart veel in je,’ zei ze.

‘Mijn achterdocht’, antwoordde Ardengo.

Hij tuurde neer op het portret in zijn hand. Nog altijd, glimlachend, keek grootvader hem aan, of hij wachtte op iets.... En in een plotselinge doorbraak van gevoel overweldigde hem heel de heftige liefde zijner jeugd.

Mademoiselle was naast hem komen staan, lei haar hand op zijn schouder.

‘Zal je nu altijd goed over hem denken?’ vroeg ze moederlijk.

Hij oogde naar haar op. Haar blik was van een diepe innigheid.

Een snik wrong in hem omhoog. Hij legde de foto naast zich neer en vloog overeind.

‘Ik weet niet wat er met me gebeurt,’ zei hij en kuste haar. Zij vatte zijn handen.

‘Jongen’, zei ze alleen. En een oogenblik daarop:

‘Laat zijn nagedachtenis een duurzaam verbond tusschen ons blijven. Wat zou hij gelukkig wezen, als hij dit weten kon.’

Ardengo, onverbeterlijk critisch als hij was, moest even glimlachen om dit ‘duurzaam verbond’, waaraan hij iets speurde uit het land van Wilhelm Tell, - maar toch liet hij dankbaar zijn handen in de hare. Hij aanvaardde. Hij geloofde.

Dien avond schreef hij haar deze woorden:

‘Chère Mademoiselle, je vous remercie de cet après-midi. Ardengo’. En hij sloot er het vergeelde briefje van grootvader bij in. Zij spraken er nooit meer over.

Dagen van ongekende verheldering beleefde hij. - Was dit het geloof, dat hij voorzien had, daar in de eenzaamheid van zijn Incontro? Was dit de genade: het geloof aan den adel der menschen en aan de zuivere liefde? - het geloof, dat meer dan weten was?

Er ging geen uur voorbij, of nieuwe inzichten openden zich

voor hem. Hij had de sterke behoefte, zich voort te bewegen, en hij liep door de straten, zonder doel, zonder kijken, het hoofd hoog, als tuurde hij uit in eigen wezen, als liep hij toe op steeds ruimer en milder verschieten. Hoe had hij grootvaders intieme leven ooit onwaardig kunnen denken? Hij begreep niet meer, hoe hij zooveel uren had verdaan met een argwanend wroeten in die verhouding tusschen grootvader en Mademoiselle. Wat deed het er eigenlijk toe, wat er precies geweest was, of niet geweest was, tusschen die beiden? Hij wist het nù niet, en hij zou het allicht nooit weten; hij wóu het eigenlijk niet meer weten. Het kwam er toch alleen maar op aan, of het een edele verhouding was geweest.... en hoe zou bij twee edele wezens dit anders kunnen zijn? Dat was zijn nieuwe geloof! Wat ging het hem aan, of daar alleen had bestaan een behoefte aan vertroosting en aan vertroost worden; een bewondering voor *zijn* gaven en karakter, voor *haar* zuiveren aard.... een amoureuze ontroering misschien....? of, wie weet, de eerste jaren, in die wonderbare zomernachten van Licata, ook de uren van volle liefde....? Grootvader was toen pas achter in de vijftig.... Hij dacht het wel niet. Maar hoe dan ook, oneindig teeder moest hun liefde geweest zijn. Alleen zijn eigen perversiteit had schuld aan de weerzinwekkende vizioenen, waarmee hij zich gefolterd had.

Dan kwam weer het arme briefje hem voor de geest, waarvan hij nu verlost was; het briefje, waaraan hij zich zoo krampachtig had vastgeklampt, - voorwendsel ten slotte om breidelloos uit te vieren, al wat er sinds zijn eenzame, verdorven jeugd, broeide in hem, - het onschuldige briefje van een bezorgden, liefhebbenden ouden man, die, wie weet, zich dicht bij den dood voelde. Het hart kromp hem ineen, als hij dacht, hoe grootvader, vol kwellende onrust, dat laatste briefje had zitten schrijven....

En dan zag hij weer het afscheid in Napels; grootvader, uit het raam van de coupé gebogen, bleek, met fonkelende oogen, die in het helle stationslicht grooter schenen dan gewoonlijk: ‘Addio! Amuseer je!’ Lieve grootvader! had niet de vermoeidheid aan zijn tengere gezicht dien schijn van lichtzinnigheid kunnen geven? Had hij niet herhaaldelijk gezegd, dat hij moe was?

Ardengo verstond nu het ruime inzicht van den ouden man, die nog in staat was zich zijn jonge jaren te herinneren, wanneer de liefde ook wel eens geen ernst is, doch zoo maar de bloeiende vreugde van het jonge lichaam op zichzelf. ‘Alleen het klassieke naakt, versta je!’ Wat had hij eigenlijk anders willen zeggen, dan dat hij zijn geliefden kleinzoon best gunde, wat zijn jeugd misschien zou vragen, - al remde hij hem tegelijkertijd: opgepast!

‘Lieve grootvader,’ zei hij telkens bij zichzelf. - ‘Lieve grootvader, die trotsch was op hem, die ‘geloofde in hem!’ Terwijl hijzelf in niemand ooit geloofd had.

En Ardengo herinnerde zich, hoe hij bij hem waakte, toen hij marmerkoud in zijn kist gestrekt lag, en hoe, zijn hoofd vlak bij dat doode hoofd, hij gefluisterd had gelijk een kind vol goede voornemens: ‘Ik zal mijn best doen, grootvader!’

‘Ik zal mijn best doen....!’ Een nijpend berouw pijnde hem.

Het was of, uur na uur, en dag na dag, hij al meer innerlijk ontdooide. De gemoedstoestand van het berouw werd bijna gestaag de weldadige ziekenkamer, waar zijn geest genas van veel killen trots en van veel harden haat.

Herhaaldelijk zag hij Edina in dien tijd. Zij was zoo gelukkig met zijn overkomst en met zijn ‘broederlijken steun’, zooals zij zeide. Edina, die hij van kind af aan nooit anders had dan gemaltraiteerd; de arme Edina, die geen ander verweer had gehad dan haar groote, vragende oogen! Hoe vaak, door die oogen, had zij niet tot hem gesproken en gepoogd hem te bereiken, - en altijd tevergeefs!

Nog gelukte het hem niet, expansief met haar te zijn; maar hij sloeg haar gade in haar omgang met de zusjes, met den rakker van een Carmelo, en iedere maal bewonderde hij haar dieper en had hij haar stille, milde wezen meer lief.

Zijn stiefmoeder was opgenomen in een kliniek, waar een chirurg en een specialist van inwendige ziekten haar in observatie hielden; naar het scheen, ging zij iets vooruit; toch gaven ze weinig hoop. Hij zocht haar verscheidene malen op, en de pijnlijk bewegende adamsappel tusschen de twee vellen van haar hals, verweet hem onwetend, wat haar fletse oogen hem reeds lang vergeven hadden. Waaraan verdiende hij

zooveel goedheid? dacht hij vaak, want ook haar had hij nooit anders dan hondsch bejegend, vroeger, terwijl Edina, met haar zachte overgave, haar aanstonds had aangenomen... Wie had het bij het beste eind gehad?

Eens deed hij een bedevaart naar de Villa Abbatella. Van verre zag hij reeds de glinsterende eucalypten en den majestueuzen zeepijn aan de warm-blauwe avondlucht; maar toen hij dichterbij kwam, bleken de krothuisjes verdwenen. Het deed hem plezier en het speet hem tegelijk.... Waar zouden de oude kerel met zijn dochter en het kindje gebleven zijn? Het kindje? Een jongen van een jaar of vijftien nu al! - Maar het hek en de portierswoning, die waren er nog....

Hij dacht aan Diletta. Arme Diletta, die door grootvader verdedigd was! Hoe had hij, wreede jongen, al haar toewijding beantwoord, al haar heftige liefde van beroofd moederdier, al de deemoedige aanbidding voor het zoontje van haar meester, die haar trouwelooze overheerscher was geweest, naar bijna middeleeuwsche zede?

Nooit anders dan redelooze haat, dan beleedigende brutaliteit, dan kwaadwillig geplaag, had hij voor haar over gehad. Hij herinnerde zich de extatische naampjes, die zij hem geven kon, voor hij wegreed in grootvaders coupé'tje: ‘engeltje van mijn hart! mijn mooie engel!’ En hij, hij had alleen door het achter-ruitje gegluurd, hoe zij het rijtuig stond na te oogen, zonder ooit een teeken te geven, dat hij haar zag.... ‘Engel! Engel’ had zij zelfs geroepen, dien avond, toen hij haar gebeten had in de hand, dat het bloed uit de handpalm sprong.

Een heilige, dacht hij, een heilige was zij geweest, eenzaam en veracht in haar weerlooze, matelooze, dienende liefde, voor zijn vader, en voor hem.

Met een gefolterd hart keerde hij naar de stad, maar uit zijn brandend berouw steeg, bevrijd, zijn ziel.

Dikwijls bezocht hij Mademoiselle. Zij spraken niet meer over wat er bestaan had tusschen grootvader en haar. Eens alleen vroeg hij:

‘Mademoiselle, zeg mij nog één ding: wáárom noemde grootvader u zijn leeuwerik?’

Zij bloosde. Dan lachte ze:

'Och, ik wil het je best zeggen.... Ik was eens zijn schrijftafel aan het afstoffen; het was een mooie lentemorgen, het raam stond open, en onder het werk liep ik zachtjes te zingen. Opeens stond hij naast me! Van dat oogenblik af.... Want kijk, de opgewektheid van je tante Renza, waaronder hij enkel verdriet en onrust raadde, die drukte hem altijd zoo neer. Mijn opgewektheid deed hem goed.'

In een diepe verwondering onderging Ardengo het doorleven van dit trekje. De liefde, de echte, innerlijke liefde ontdekte hij erachter, - hij die nooit anders dan den lust had gekend.

Ook op haar raakte hij hoe langer hoe meer gesteld, en in zijn nieuwen geestesstaat was het hem minder moeilijk, open te spreken over zichzelf en wat hem te doen stond.

'Nu je je grootvader hebt leeren begrijpen', zei ze, 'moet je ook anders staan tegenover het vraagstuk van je toekomst. Je bent nog jong genoeg, om af te studeeren. Ik geloof, dat het in den geest van je grootvader zou zijn, als je daartoe, gaandeweg, uit de kostbare boeken van zijn bibliotheek er zooveel verkocht, als noodig zou blijken.'

Ook tante Renza had gesproken over zijn bibliotheek, als over een reserve. Waarom had hij háár dat zoo kwalijk genomen? Maar Mademoiselle verbond deze financieele mogelijkheid aan zijn geestelijke rehabilitatie.

Het duurde weken, voor Ardengo het probleem verwerkt had in zichzelf.

Het zou een moeizame worsteling zijn, al die vakken weer van meet af aan op te nemen, een worsteling, waarbij een ongehoorde doorzettingskracht zou noodig blijken. Had hij die? Zou hij er zich toe kunnen dwingen? 'Ik zal mijn best doen, grootvader,' hoorde hij zich telkens zeggen.

Zoo nam hij ten leste het besluit. Hij legde het zich meer op als een boete, dan dat de reconstructie van de eigen toekomst hem dreef. Na al de vernederingen, waaraan hij gewend was geraakt, zou hij allicht de neiging hebben gehad, met iets gemakkelijker-bereikbaars zich tevreden te stellen. Hij koos het moeilijkste, om goed te maken, wat hij aan grootvaders nagedachtenis had misdaan. Den naam Cavallaro wou

hij zich waard maken, vóór hij zich zou toestaan, dien aan te nemen. Dat was voor later, wanneer hij zichzelf bewezen zou hebben, hoe, nu de Abbatella in hem toomeloos zich had uitgevierd, er ook wezenlijk een Cavallaro in hem leefde. Wie weet, dacht hij. Hij hoopte het met een heftig begeeren. Niet langer als een dief, - met vreugde zou hij de kostbare drukken nemen uit de bibliotheek, indien het was om er grootvaders droom: ‘Hij is een echte Cavallaro’ mee te verwerkelijken.

Een gelukkigheid groeide in Ardengo, die plechtig werd als een hoogfeest. Was het niet het feest der verlossing; van zijn verlossing uit het benauwend vizioen, dat hem zoo lange jaren had gefolterd: het leven leelijk, en de liefde een laagheid?

Dat liefde geen laagheid was, hij had het nu geleerd, tot van Diletta zelve!

Hij leerde het ook van Attilio, Edina's eenvoudigen stadhuisklerk, met wien, op lange wandelingen, hij warm bevriend raakte. Hij glimlachte, als hij zich met dien sjofelen jongen loopen zag, en hij voelde, dat deze vriendschap, waarvoor hij zich vroeger geschaamd zou hebben, hem tegenover zichzelf verhief.

't Was binnendringend in Attilio's geest, dat hij nogmaals ervoer, tot welk een overgave, tot welke ontzeggingen, de echte liefde voorbehoudloos bereid is.

Attilio wist, hoe onontbeerlijk Edina was voor haar nog jonge zusters en broertje; hij wist, dat het onmogelijk was, nu een huwelijk aan te gaan, zonder een ander huishouden te ontwrichten; en aarzelloos berustte hij erin, te wachten.

En hoe droeg Edina niet dit moeilijk lot!

Hen samen te zien gaf aan Ardengo, als hij dacht aan heel zijn eigen egoïst verleden, een indruk, of hij gewond werd. Het was een weldoende wonde, waarvoor hij geen naam had, en die hem toeven deed in een vreemd geluk.

Hij geloofde in de liefde; hij geloofde in het leven. Het was zijn triest-vroegrijpe, al te eenzame jeugd geweest, die hem vergiftigd had en bedorven. Toch zei hij: ‘arme papa!’ want langs welke wegen was papa geworden, die hij was? Wie zou hem dat ooit verklaren?

Met nieuwe oogen zag hij de wereld aan. Nooit liep hij nu door de volkswijken van Palermo, die voorgoed zijn hart

hadden gewonnen, of hij doorleefde oogenblikken, die hij zijn ‘heilige communie met het leven’ noemde.

Eens zag hij kinderen zitten op de vuile straat. Zij hadden geen onderkleertjes aan. Onder de gescheurde jurken uit zag hij hun dikke, naakte beentjes en de lieve schoonheid van hun geslachtsdeeltjes, gaaf en zuiver als kleine, mollige vruchten, in de onmiddellijke nabijheid van het smerig stof. En hij dacht, dat de toekomst der menschen even gevaarlijk dicht bij de besmette wereld was als voorbestemd tot hemelsche gelukzaligheid op aarde.

Maar vooral waren het de moeders, wier menschelijke pracht hem vaak vervoerde. Sinds zijn verblijf in Napels was het reeds, dat hij het wezen der moeder aanbad. Op een van die dagen zag hij een meisje te spelen liggen op de steenen met een klein broertje, dat reed over haar heen, en in een groot gebaar van liefde, dat zij met de dorstlesschende muziek van klappende kusjes begeleidde, omving de mooie, warme moeder haar oudste en haar jongste kind.

De moeder is heilig, dacht Ardengo; nee, elke vrouw, die liefheeft is heilig, - of zij een Mademoiselle is, of een Edina, of een Diletta! Drie heilige vrouwen!

Heilig is de liefde, en heilig is het leven.

En hij dacht, hoe vreemd het was, dat hij, die nooit de vrouw anders dan geminacht had, voor de eerste maal een ontzag had gevoeld voor eene dier ergste verworpenen, die zoo lief en goedhartig voor hem was geweest, in een soldatenbordeel van Florence.

Nu wist hij, dat de groote liefde, waarvan de dichters spreken, in werkelijkheid bestond; nu vermoedde hij de liefde, waarin alles verrukkend van schoonheid moest zijn. En zonder dat hij nog de vrouw aanschouwd had, voor wie die groote liefde in hem zou kunnen opengaan, hij voelde zich aangekomen, na een lange reis vol van de ontberingen, en al de koude, en al den honger, die de wereldsche weelde laat, - aangekomen in het voorportaal van het verlossende Leven.

Epiloog

Op een grijzen Februari-dag - de luchten dreigden donker - liep Ardengo langs den Viale della Libertà. Het was carnaval, - een verregend carnaval.... Er waren maar weinig menschen op straat. Voor een villa zag hij een camelia in bloei; ronde, roode rozen, vochtig nog, staken tusschen de blinkende blaren, en Ardengo bedacht, hoe hij juist twintig jaar geleden met grootpapa in het coupé'tje had gezeten, om het carnaval te zien, en hoe heerlijk het was, het carnaval te zien!

Een doorweekte serpentine, tusschen de takken van een boom verward, wimpelde in den zoelen wind. Op den grond, hier en daar, spikkelde, nat en donker, de confetti.

Ardengo glimlachte: daar kwam, naast een jonge moeder, een jagersoldaatje aangestapt, een blozend jongetje, met een plat hoedje vol glanzende hanepluimen op. Het leek wel hetzelfde jagertje uit zijn jeugd! Het baasje had een zak van glimmend groen papier in zijn arm, en hij gooide naar hem een verlegen handjevol strooisel.

Maar mandoline-muziek kwam hem achterop.... Daar was ook nog de victoria met de pierrots! Een vent met een wit gezicht, een spitse veer op zijn kalot, zat naast den koetsier! En in het open bakje zaten er nog vier andere. Twee striemden er de mandoline, en twee maakten er malle bewegingen met armlange, kromme blazen, een roze en een roode. Zoo kwamen zij aangereden, met zot gebaar, bij het gepinkel der mandoline's.

Het begon te motregenen. Ardengo trok de kraag van zijn regenjas rond zijn ooren. In het rijtuigje bliezen zich, boven de dwaze blazen, de zwarte regenschermen op.

Het carneval van het leven, dacht hij, onzinnig en obsceen, voor wie het ziet langsgaan. Dan is het voorbij.

Maar in hem groeide het licht. Dit verregend carnaval leek het verleden. Hoe was het mogelijk! Nog geen jaar terug, in Viareggio, scheen hij een verlorene.

Hij kwam langs de Villa Cavallaro. Beneden waren van drie ramen de groene jalouzieën geopend. De effen witte gordijnen maakten hen blind.

Hij keerde terug op zijn schreden. De regen hield op, doch het bleef dreigen.

Hij ontmoette nog één kleinen ridder met een hemelsblauw-fluweelen baret, een bleek jongetje, dat óver zijn carnavalspakje kouwelijk een wit pelsje aanhad.

En verder geen enkel masker.

Aan het open venster van een tweede verdieping hingen drie kinderen naar buiten te kijken, om het carnaval te zien. Telkens als er een mensch langs kwam, wierpen ze een zuinig handje kleurig knipsel naar beneden; het verstrooide zich in den vochtigen wind.

En Ardengo bemerkte, dat hij van hen hield, zooals zij uit het venster hingen om het carnaval te zien; en dat hij hield van het jagertje en van den bleeken, kleinen ridder; en ook van de witgepoederde paljassen met hun malle, kromme blazen, hield hij....

In een vreemde gelukkigheid liep hij, Ardengo. Een hooge vreugde om het leven zong door hem heen. Hij voelde zich vrij, en de toekomst wonk, zelfs met zijn duisternissen.

Zoo liep hij door den groeizamen Februari-dag, langs den Viale della Libertà, en zag het carnaval.

Opeens kreeg hij een geel-en-rooden, kleinen harlekijn in 't oog, die achter twee meisjes aanzat; het eene pakte hij rond het middel; zij vocht zich los. Dan bleef de jongen plotseling staan, alsof hij uitkeek naar hèm. Hij had een narrenmuts met vier punten op, waaraan de bellen rinkelden. Onder zijn zwarte maskertje zag Ardengo de bolle, gebruinde wangen. Was het Carmelo?

Wijdbeens stond hij, geel en rood, voor het grijze laanverschiet. Hij scheen iets in den zin te hebben.... Maar aan den overkant gingen weer andere meisjes langs.... 't Was of hij aarzelde.... Het wàs Carmelo....

Toen Ardengo vlakbij was gekomen, joeg hem een volle laag van bonte sterretjes in de oogen. Dan, rinkelend met zijn bellen, draafde de rakker het asphalt over, de meisjes achterna.

‘En wat zal zijn geschiedenis wezen?’ peinsde Ardengo. - Hoe hièld hij van 'm!

C. en M. SCHARTEN-ANTINK

EINDE

Heer Halewijn
Een gedicht in negen tableaux

Personen: HEER HALEWIJN.
DE KONING.
DE MOEDER.
DE ZUSTER.
DE BROEDER.
HET KONINGSKIND.
DE STALKNECHT.
DE STEM VAN HALEWIJN.
DE STEM VAN HET KONINGSKIND.
HEER HALEWIJN'S MOEDER.
STEMMEN.

Tooneelaanwijzing. Het kleine tooneel wordt gevormd door twee koorbanken en een wisselend achterdoek. In de koorbanken zitten de stemmen, een gemengd koor. De stem van Halewijn en de stem van het koningskind behooren niet tot het koor, zij zijn verdubbelingen hunner personen.

Noot. Dit gedicht werd geschreven in opdracht van de Wagner-Vereeniging te Amsterdam, die, met de Corpsen onzer Universiteiten, tot de weinige vereenigingen behoort, welke beseffen, dat in dezen tijd van afslijtend individualisme, kunstenaars initiatief van buiten noodig hebben. Eveneens in opdracht van de Wagner-Vereeniging heeft Willem Pijper zijn symphonisch drama 'Halewijn' gecomponeerd. Hiervoor heeft Emmy van Lokhorst het libretto vervaardigd naar aanleiding van het ontwerp van dit gedicht. De eerste uitvoering der opera is bepaald op 13 Juni a.s. in den Stadsschouwburg te Amsterdam.

Eerste tableau

Een bosch. Het is nacht. Halewijn komt op met een gedoofde lamp.

STEMMEN
Bedenk u, eer ge een voet zet in dit bosch.

HALEWIJN
Ik ben op de open plek. Geen naalden meer.

STEMMEN
Heer Halewijn!

HALEWIJN
Hier zou ik zonder hand
Geen hand voor oogen zien. Halt. Dit is huid,
Dit moet de berk zijn. Weg, verslapen wesp,
Kruip weg, voor ik met uw insecten-bloed
Den boom bevlek waar ik een vrouw verwacht.

STEMMEN
Verweer u met uw angel niet, maar plooi
Uw vleugeltjes uiteen, fluistert de wind,
En de ster flonkert: stijg uit zijn bereik.

HALEWIJN
Hier is de plaats van de afspraak. Ze is er niet.
Elf uur. Ze is laat. Een vrouw stelt half haar eer
In zonder haast zijn. Ze is toch hier. Ze wacht
Hier vlakbij in een schuilplaats tot mijn lamp
Haar van dit laffe zelfverweer ontslaat.
Ik wilde haar verrassen. Jammer. Thans
Moet ik licht maken. Straks maak ik weer nacht.

(Hij ontsteekt zijn lamp)

STEMMEN
Hoort gij het paard? Nu stijgt zij af; nu geeft
Ze een opdracht aan den knecht; nu komt haar stap
Recht door het bosch naar de afgesproken plaats.

HALEWIJN
Ik hoor nog niets. Ik til mijn lamp omhoog
En tuur het duister in.

STEMMEN
Kijk om u heen.
Een heup welft uit het mos; een naderende arm
Slaat tak na tak terug; een helder oog
Heeft zich op u gericht.

HALEWIJN
Ik zie nog niets.
Ik wacht. Uur zonder inhoud. Boven 't bosch
De top van 't hooge duin. Daarachter moet
De maan vlak boven zee staan. De zee ruischt
Met kleine rukjes. Nu laat de dood zijn
Magere kudde grazen langs het strand.

STEMMEN
Zij heeft u reeds omhelsd. Voor 't eerst heeft u
Een vrouw het eerst omhelsd. Zij beeft. Haar hand
Betast uw borst, haar andere omvat uw hals.

HALEWIJN
Zij komt niet meer. Zij kan niet weg. Zij sluipt
Vergeefs door een gegrendeld huis.

STEMMEN
Neen, neen.
Ze is hier, al klinkt het vreemd. Elk oogenblik
Zien wij haar duidelijker. Aarde en maan
Weven haar vleesch.

HALEWIJN
Het zij zoo. Ik wacht niet meer.
Adieu. Ik ga slapen.

STEMMEN
Zij verlangt uw lied.
Zij smacht naar stem. De schoot van de natuur
Wordt haar te nauw.

HALEWIJN
Het is mij hier te stil.
Ik ga naar 't galgenveld. Daar is muziek.
Ik slaap in 't gras. Ik luister en ik slaap.
Het spel gaat voort.

STEMMEN
Wee de ongeborene!
Zij waakt des nachts, zij wreekt zich met de zon.

HALEWIJN
Ik kan mijn licht wel uitdoen. Bijna dag.

STEMMEN
Neen. Straks weer nacht. Gij hebt het zelf gezegd.

HALEWIJN

Zwijg, nachtwind. Zie, de maan stijgt en verbleekt
Het koud bedrog dat in de sterren blinkt.

De bron diep in het bosch begint zoo vrij
Te murmelen, dat de ontevreden zee
Nog slechts schor mompelt. Voor dit morgenuur
Dank ik u, hemel, dat ik woon in 't bosch,
En, maan en water, tusschen u mijn huis,
Mijn huis betrokken heb van enkel stem.

STEMMEN
Heer Halewijn! De maan blinkt in de bron,
Maar in geronnen bloed fonkelt de zon.

HALEWIJN

(zingt)

Ik zing mijn lied voor mij alleen.
Ik ben voorbij mijn lied alleen.

(Hij gaat heen)

Tweede tableau

Een eetzaal. Het is vroeg in den morgen. De koning zit alleen aan tafel. De koorbanken zijn onbezet.

De Koning
Honing wil ik, en vruchten bij 't ontbijt,
En een schaal versche melk, en tarwebrood.
Bij de eerste spijs verwijlt mijn aandacht reeds
Bij de arbeid van mijn noest volk op het veld.
Blijf ik alleen? Heb ik door mijn verbod
Het kind zoo diep gegriefd, dat zij voor 't eerst
Mij hier aan tafel geen gezelschap houdt?
Ik hoop dat zij nog komt. Wat is het stil
Als men op 't land den leeuwerik niet hoort.

(De moeder snelt binnen)

De Moeder
Ik kom, nog half gekleed. Ik kom in haast.
Ik moet u storen, heer. Gij waart nog niet
Ons slaapvertrek goed uit, of de andere deur,
De torendeur, - gij zegt zoo vaak ‘wanneer
Wordt ooit die deur gesmeerd’, - gaat open met
Verschrikkelijk geknars, en voor me staat
Uw jongste dochter, of, als gij haar noemt,
Het kind. - Nog hijgend van de wenteltrap
Die zij te snel was afgedaald, en bleek,
Bleek als ze ziet, sinds ze in die toren woont
Waar gij haar toestaat dat zij tocht en vocht
Verkiest boven een zonnig slaapvertrek
Gelijk haar zuster heeft, - zoo staat ze, met
Haar ernstig lachje in de open deur, en zegt:
‘Moeder, ik heb aan vader reeds gevraagd
Of ik naar Halewijn mocht gaan. Voor 't eerst
Heeft vader me iets geweigerd. Moeder, gij

Die mij nog nimmer iets hebt toegestaan,
Thans vraag ik u, mag ik naar Halewijn.' -
Ik dacht dat ik nog droomde. Ik riep: 'Neen, kind'.
Maar zij, als op dit antwoord voorbereid,
Had zich reeds omgekeerd en was de trap
Weer een paar treden op. Ik sprong uit bed,
Ik greep haar vast, ik wil niet dat ze ooit weer
Daarboven tusschen spinnewebben zit,
Uitkijkt op zee en vreemde dingen denkt.
Ik bracht haar bij haar zuster, die haar troost
En moederlijker spreekt dan ik kan doen.

(De zuster komt op)

DE ZUSTER
Het breekt mij 't hart, het schreien dat ze doet.
Ze wil naar Halewijn. Ik heb gezegd
Wat ik daarover denk en wat ook gij,
Mijn ouders, zonder dat gij daaromtrent
Ooit met ons hebt gesproken, denken moet.
Halewijn woont in 't bosch. Hij heeft zichzelf
Verwezen naar een oord, waar geen vrouw komt
Die niet haar eer reeds prijsgaf, en als niet
Zijn moeder 't onheil, dat hij, naar ik hoor,
Steeds weer teweegbrengt, afkocht met grof geld,
Dan was hij reeds waar al de vrouwen zijn
Die hij verleid, verdaan heeft. - 'Laat mij gaan,'
O zuster, laat mij gaan', was alles wat
Het kind wild snikkend uitbracht. 'Neen', riep ik;
Ik nam haar in mijn armen, maar ik zag
Dat zij reeds buiten mijn bereik was. 'Neen',
Herhaalde ik 'Neen'. - Toen wij zoo spraken, trad
Haar broeder binnen. Ik deed wat ik kon.

(De broeder komt op)

DE BROEDER
Het kind blijft onverzettelijk. Ach wat,
Wat kan hij doen, een man als hij? Een vrouw
Is sterker dan welk lied ter wereld ook,
Als zij bewaart wat zij te geven wenscht.
Ik dwong haar me aan te zien. Haar blik was kuisch.
Ze is uiterst kalm. Voor mijn part kan ze gaan.

(De koning noodigt hen allen plaats te nemen)

De Koning
Blijft, bid ik u. Hier, vrouw, neem deze vrucht;
Hier, meisje, is melk en honing; hier, zoon, brood.
Neemt al wat van mijn land ge op tafel vindt.
Ik eet niet. Ik blijf wachten op het kind.

Derde tableau

Een torenkamer. Vroege morgen. Het koningskind opent een venster en treedt voor den spiegel.

STEMMEN
Uw hemdeke is fijner dan van zij.

HET KIND
Ik open 't venster.

STEMMEN
En het landschap snelt
Op pijlen van wit licht dwars door u heen
Naar thuiskomst in het blinkend spiegelbeeld.

HET KIND
Gij duinen, gij mijn dorp, zoo warm weerkaatst,
Gij blauwe streep der zee, herkent ge mij
Zoo wit verschenen als niets dan een naam?

STEMMEN
O koningskind!

HET KIND
Ik vroeg het hen. Ik kreeg
Wat ik kon weten. Tegenwerpingen.

(Zij kleedt zich)

STEMMEN
Zij moesten weigeren. Nu zijt ge alleen.

HET KIND
De leeren koppel is met goud belegd.
Bevreemdt het u, zwaard, neer te hangen langs
Een meisjesrok, al is dat rokje ook rood?

STEMMEN
Gij zult de zon niet onder 't loover zien.

HET KIND
Keurslijf, met stijve banden om mijn borst,
Ik denk aan moeder. Eens heeft zich haar bloed
Voor mij in melk veranderd, en ik zweer
Dat ik haar liefde niet beschamen zal.

STEMMEN
Ik raad u niet naar Halewijn te gaan,
Halewijn vraagt geen liefde, hij vraagt bloed.

HET KIND
Hier is mijn mantel. Het wit hermelijn,
De voering hemelsblauw, de kanten kraag,
Ik zal u niet beschamen, koningskleed.
Ik zie van steek tot steek, op elk punt waar
Het werk der draden kruist, een parel, - neen,
Ik tel de tranen niet, ik denk aan u,
Kinderen, die mijn schoot nooit baren zal.

STEMMEN
Ik raad u weer, ga niet naar Halewijn,
Hij vraagt geen kinderen, hij vraagt uw bloed.

HET KIND
En thans de kroon. Hoe vaak heeft vader niet
Spelenderwijs mij hem op 't hoofd gezet.
Hoe teeder kon hij lachen als het ding
Tot op mijn schoudertjes stond doorgezakt.
Hij weet niet, dat het blond haar van zijn kind
Thans breed genoeg is voor dit wijd juweel.
Ik zweer, dat ik hem niet beschamen zal.

STEMMEN
Ten derde maal: ga niet naar Halewijn,
Hij vraagt geen koninkrijk, hij vraagt uw bloed.

HET KIND
Nu moet ik weg. O, kamertje, vaarwel.

STEMMEN
Blijf hier.

HET KIND
O, boom, die onder 't venster staat,
Die wachtte tot ik sliep en wakker werd,
Vaarwel.

STEMMEN
Blijf hier. Blijf hier.

HET KIND
Ik zeg vaarwel.
Ik sluit de deur voor 't laatst. Want als ik keer,
Woon ik beneden. Hier woon ik niet meer.

(Zij gaat heen)

STEMMEN
O koningskind, gij wandelt met de zon.

Vierde tableau

Voor den stal. Het koningskind, de stalknecht. De koorbanken zijn onbezet.

De Knecht
De Tijger staat voor u gezadeld en
De vos voor mij. Maar het kan zijn dat thans
Gij liever Hertha rijdt.

Het Kind
Wat moet dat ‘thans’?

De Knecht
Uw statie, hoogheid.

Het Kind
Noem mij bij den naam.

De Knecht
Dat is voorbij. Liet gij aan mij de keus
Dan droegt ge uw witte kap nog, en geen goud
Dan gouden ijzers.

Het Kind
Geef me uw hand, mijn vriend.

De Knecht
Dat blijf ik, hoogheid.

Het Kind
Goed. Haal mij den vos.

De Knecht
Die staat voor mij gezadeld.

Het Kind
Haal den vos
En zooals hij gezadeld staat. En vul
De tasschen. Ik ga ver.

De Knecht
Ge gaat alleen?

Het Kind
Tracht mij niet te bewegen met dien blik.
Eerst Dishoek.

De Knecht
Toch niet verder?

HET KIND
Neen, niet veel.
Van Dishoek is niet ver naar Valkenis.
Wanneer men naar mij vraagt, zeg dan dat ik
Vandaag nog thuiskom.

DE KNECHT
Kind, ge noemt een plaats
Waar niemand ooit vandaan kwam dan te laat.

HET KIND
Praat dan niet langer. Luister naar het paard
Dat op den stalvloer stampt. Maak voort. Ik ga.

DE KNECHT
Het is u ernst? Alleen? Ik ga niet mee?

HET KIND
't Is ernst.

DE KNECHT
Neem dan de Zwaluw of St. Veit.
Zij kennen u.

HET KIND
Ik neem het beste paard.

DE KNECHT
Gij krijgt hem niet, den vos.

HET KIND
Breng hem hier voor.

(De stalknecht opent de staldeuren)

Vijfde tableau

Het bosch. Middag. De stem van Halewijn zit rechts, de stem van het koningskind links tusschen de stemmen. Halewijn's paard staat op den achtergrond aan een boom gebonden.

STEM VAN HALEWIJN
Ik zing mijn lied voor mij alleen.
Ik ben voorbij mijn lied alleen.

STEMMEN
Zij gaat Dishoek voorbij; zij rijdt voort; zij
Verlaat het open veld; zij komt in 't bosch.

STEM VAN HET KIND
Adieu, alles op aard.
Adieu, moeder, vaarwel.
O, zon, zegen mijn zwaard.

STEMMEN
Uw zwaard en uw stem klieven door het bosch.
Gij zit schrijlings te paard. Uw schoonheid is
Bekleed met macht. De kroon is op uw hoofd.
De mantel valt in plooien. Koninklijk
Zit ge in het zadel van uw trouwen knecht.
Het beste paard berijdt ge, en, van de bloem
Die opspringt naast zijn hoef, tot, om uw hals
De ijsbloemen van den kantkraag, zijt ge zelf
Een eerste woord, een weelderig gevest.

STEM VAN HET KIND
O, lied, o reisgezel,
Wie een goed lied bewaart
Bewaart een citadel.

STEMMEN
Gij, noch uw wapen, noch uw moedig lied,
Gij kunt helaas de doode vrouwen die
Hier slapen niet meer wekken. Soms komt hier

De wind zoo met de blaren spelen, dat
Ik weer haar rokjes hoor. Dan gaan ze weer,
Zingend, als gij thans zingt, en lichtend als
Uw oogen licht zijn, door het bosch. -

STEM VAN HALEWIJN

Ik heb
Haar liefgehad. Ik heb aan elk van haar
Haar naam ontnomen voor een lied dat ik
Voortdurend speel, spelend met namen als
De wind doet met een blad. Dit is mijn lied
Waar ik voorbij alleen ben, zooals ook
De wind alleen is die het licht insnelt.

STEMMEN

Neen. Stijg niet af. Rijd voort. Wat wordt het stil
Nu zij te zingen ophoudt. In dit bosch
Wordt nooit gezongen dan door Halewijn,
Of soms door vogels, hoog, hoog in de lucht,
Elkaar toeroepend mee van hier te gaan.

Halewijn en het koningskind ontmoeten elkaar op den achtergrond in het bosch. Zij verrichten de handelingen die de stemmen beschrijven.

STEMMEN

Zij bindt haar paard bij 't paard van Halewijn.
Maar waarom zingt zij nu niet meer? - Hij staat
Nu ze afstijgt naast haar. Hij kijkt haar niet aan.
Hij helpt eerst met het paard. Hij haalt het voer
De tasschen uit, hij zoekt versch gras, hij strijkt
Het dier langs den bezweeten hals. Hij heeft
Een welkomswoord gesproken, maar nog steeds
Niet naar haar durven zien, en ook zij staat
Met neergeslagen blik. Hij neemt haar hand.
Hij brengt, beschroomd, haar dieper in het bosch.

Halewijn en het koningskind komen hand in hand naar voren. Hij noodigt haar uit neer te zitten. Hij neemt haar de kroon af en hangt die aan een struik. Insgelijks den mantel. Hij zet zich naast haar.

HALEWIJN
Gegroet gij, schoone maagd.

HET KIND
Heer Halewijn,
Ik ben gekomen. Wat men ginder ziet,
Daar, door de stammen heen, is dat de zee?

HALEWIJN
Gegroet bruine oogen.

HET KIND
Nooit vergeef ik u
Als mij de hemel niet vergeven kan.
Ik ben moe. Ik wil rust.

HALEWIJN
Ontbind uw haar.

Zesde tableau

Een andere plek in het bosch. Namiddag. Het koningskind ligt in Halewijn's arm. De koorbanken zijn onbezet.

HALEWIJN
Ligt ge goed met uw hoofd? - Er waren eens
In een land met veel water en veel bosch
Een jongen en een meisje. Er was geen mensch
Die zoo goed vischte als zij. Zij zong in 't gras,
En naast haar sprong de visch het water uit.
De jongen had maar naar het bosch te gaan
En elke tak, hoe groen ook, die hij greep
Was dor als brandhout zijn moet. Elken dag,
Om twaalf uur, kwamen ze, zij met haar visch,
Hij met het hout, en aten bij het vuur.

HET KIND
Het wordt laat, Halewijn. Sta op.

HALEWIJN
Ik houd
Van dit namiddaglicht. Ik heb nooit haast.

HET KIND
Het moet.

HALEWIJN
Goed, ga.

HET KIND
Ge denkt aan iets.

HALEWIJN
Hoe vreemd,
Dat mij nooit anders invalt dan mijzelf.
Hoe heet ge? Zeg eens iets.

HET KIND
Men noemt mij 't kind.

HALEWIJN
Neen zeg uw naam. Een naam vertelt, een naam
Brengt dingen mee, een huis, een land, een volk,
Waar ik nooit deel aan heb.

HET KIND
Gaat ge dan mee?

HALEWIJN
Wat meent ge?

HET KIND
Gaat ge mee, als ik hem noem?

HALEWIJN
Hoe zou dat kunnen kind?

HET KIND
Het is niet ver,
We hebben paarden.

HALEWIJN
Weet ge wie ik ben?

HET KIND
Mijn vader zal zoo blij zijn als ik kom,
Hij merkt u niet. Mijn moeder houdt van u.
Mijn broer en zuster zwijgen. En de knecht,
Hij zal meer naar uw paard zien dan naar u.
Ge ziet mijn huis, en, in den tuin, den boom
Waar ik altijd naar luister. Uit mijn raam
Ziet ge over heel het eiland heen de zee.

HALEWIJN
Lief kind. Dank voor uw sprookje. Eén oogenblik
Ben ik een mensch geweest.

HET KIND
En nu?

HALEWIJN
Uw stem,
Zoolang gij blijft; een ijl geluid, zoodra
Uw taal zich uit mij wegtrekt. Ik ben hier
Verbannen in mijn eigen stilte, een geest.

HET KIND
Wat kan ik doen?

HALEWIJN
Blijf hier. Blijf in het bosch.
Het is veel grooter dan gij denkt. Ik kruip
Vaak met gesloten oogen langs den grond
Omdat ik als ik kijk verdwaal.

HET KIND
We gaan,
Ik neem u mee.

HALEWIJN

Ik zou niets liever doen
Dan meegaan, maar ik kan hier niet vandaan
Voor ik mij in de beek gewasschen heb.
Gij weet niet hoe onrein mijn lippen zijn,

Noch welke dingen zelfs de zee niet wischt
Uit mijn gedachten.

HET KIND
Is het water ver?

HALEWIJN
Bij 't galgenveld. Ook durf ik zonder zwaard
Het bosch niet uitgaan.

HET KIND
Snel. Wijs mij de plaats
Waar gij uw wapens hebt geborgen. Kom.

HALEWIJN
Het is een kelder. Een half uur van hier.

HET KIND
Een kelder? Dat geeft roest. Ik poets uw zwaard,
Ik zal uw helm doen blinken, Halewijn.

HALEWIJN
Waar zijn uw mantel en uw kroon?

HET KIND
Te paard.
Het is te laat voor zoeken. Halewijn,
Neen, even, sla uw arm weer om me heen.
Vertel me nu, hoe eindigt het verhaal?

HALEWIJN
Hij wordt een boom, en zij, het meisje een visch
In dat land met veel water en veel bosch.

Zevende tableau

Voor den wapenkelder. Op den achtergrond het galgenveld. Avond.

STEMMEN
Zou hij ons gaan verlaten? Hij wil zelf.
Dat heeft hij steeds gewild als een nieuw lied
Hem naderde. Dit wordt het laatste. Neen.
Die daar te zwijgen hangen, zijn niet dood.
Hij moet hier blijven, hij is onze stem.

(Het koningskind komt uit den wapenkelder met een zwaard)

HET KIND
Ik heb uw zwaard niet rein gekregen, heer.
Gij zult het zelf doen, later.

(Halewijn komt op)

HALEWIJN
Ik heb zalf
Die iedere bloedspoor uitwischt, maar de pot
Vergat ik op het veld.

STEMMEN
Hij is gekleed
Als voor een groote reis. Neen, neen, hij blijft.
Neen, zie zijn mantel, zie den hoorn waarmee
Hij voor zijn vrienden blies vóór hij hier kwam.

HET KIND
Uw schildknaap, heer, geeft u uw zwaard.

(Zij knielt)

HALEWIJN
Sta op.
Knielt gij voor mij of voor dit ijzer?

(Hij neemt het zwaard)

HET KIND
Heer,
Een schildknaap knielt, zooals een vrouw omhelst.
Veracht het zwaard niet.

(Zij staat op)

HALEWIJN
Wij zijn even groot.

(Hij tracht haar te omhelzen)

HET KIND
Wij staan hier op den rand van 't bosch. Ginds gaat
De weg het koren door.

HALEWIJN
Neen. Neen. Helaas!
Ik hoor de beek luid smeeken, en het bosch,
Het houdt zijn adem in. Het witte zand
Stuift over mijn verdwenen stap. De wind
Zucht als een dier dat zieltoogt. Ik kan niet.
Omhels me, en ga naar huis. Ga snel. Daarginds
Zijn dooden die ik nu reeds ontrouw werd.

HET KIND
Is dit dan spel geweest?

HALEWIJN
Ik heb geen ziel,
Herinneringen, dan uw leeg gebied.
Ik ben een steen. Ga snel. Gij zijt zoo jong.

STEM VAN HALEWIJN

(uit de verte, onzichtbaar)

Gegroet gij, schoone maagd.

STEM VAN HET KIND

(eveneens uit de verte en onzichtbaar)

Heer Halewijn,
Wat ik daar door het bosch zie, is dat zee?

STEM VAN HALEWIJN
Gegroet bruine oogen.

STEM VAN HET KIND
Ik ben moe. Ik wil rust.

STEM VAN HALEWIJN
Ontbind uw haar.

STEM VAN HET KIND
Nimmer vergeef ik u.

De stemmen van Halewijn en het koningskind komen tevoorschijn en nemen hun plaatsen tusschen de stemmen in van het koor.

STEMMEN

Liefde is geluk, en is, als elk geluk
Als zitten bij een kampvuur. Het is tijd.
Er wordt geroepen. Elk moet naar zijn werk.

HALEWIJN
Hoort ge? Ge woont hier reeds. En gij hebt zelf
Den weg hierheen gekozen. Kies uw dood.

HET KIND
Ik kies, wanneer ik kiezen zal, het zwaard.

HALEWIJN
Ik ga u voor.

HET KIND
Adieu, alles op aard.

(Zij gaat in den wapenkelder)

STEMMEN
Ik heb het u gezegd. Hij blijft. Hij is
Een koning. Offers dienen hem gebracht.
Zijn goddelijk gelaat is rood. Ik wil
Mijn deel aan hem. Ik wil mijn deel van vleesch.

STEM VAN HET KIND
Neem af uw helm, zoo pas gepoetst. Trek uit
Uw schoonen mantel. Maagdenbloed spreidt breed.

STEMMEN
Heer Halewijn!

STEM VAN HET KIND
O, zon, zegen mijn zwaard.

STEMMEN
Stil. Stil. Hij is ons dichterbij dan ooit.
Hij zingt wanneer hij binnentreedt. Stil. Stil.

Het koningskind komt uit den kelder met Halewijn's hoofd. In de andere hand een bebloed zwaard. Halewijn's hoorn heeft zij omgehangen.

HET KIND
Hoor. Hoor. Hij zingt.

STEM VAN HALEWIJN
O, kind, blaas op mijn hoorn,
Ga ginder in het koren, kind, en blaas
Dat al mijn vrienden 't hooren.

HET KIND
Hoor. Hij zingt.
Hij zingt steeds voort.

STEM VAN HALEWIJN
Ga ginder naar de galg
En haal mijn pot met zalf, o kind, en strijk

Dat aan mijn rooden hals.

HET KIND
Hij zingt, hij zingt.

Zij gaat heen met het hoofd. De stemmen, behalve die van Halewijn en van het koningskind, gaan joelend achter haar aan.

STEMMEN
Mee, met haar mee. Hij kan hier niet vandaan.
Zij gaat hem wasschen in de beek. Zij knielt.
Zij wascht het hoofd. Zij houdt het bij het haar.

Het joelen gaat heen. De stemmen van Halewijn en van het koningskind zijn uit de banken getreden. Zij omhelzen elkaar.

STEM VAN HALEWIJN
Laat hen.

STEM VAN HET KIND
Wij blijven hier.

STEM VAN HALEWIJN
Wij zijn alleen.

Achtste tableau

De plek in het bosch, waar nog de mantel en de kroon van het koningskind hangen. Het is nacht. Het koningskind komt op, te paard, met het hoofd en het zwaard. De stemmen als een menigte om haar heen.

STEMMEN
Haar stem en haar zwaard klieven door het bosch.

HET KIND
Ik heb de citadel
Doen vallen met mijn zwaard.
O, hoofd, o reisgezel.

STEMMEN
Zij zit schrijlings te paard. Haar schoonheid is
Verschrikkelijk. Zij voert van Halewijn
Het afgeslagen hoofd mee in haar schoot.
Hier, hier. Geef haar haar mantel en haar kroon.

Halewijn's moeder treedt te voorschijn. De stemmen deinzen terug en dringen zich om het koningskind.

HALEWIJN'S MOEDER
Hij maakt het laat vandaag. Het is zijn tijd.
Nu heeft hij honger. - Wat? Wat is dit hier?
Een kroon? Een koningsmantel? Heeft mijn zoon
Een koningsdochter in het bosch te gast? -
Schoon maagd, zaagt gij mijn zoon niet gaan?

HET KIND
Wie spreekt?

HALEWIJN'S MOEDER
Ik ben Halewijn's moeder.

HET KIND
Vrouw, uw zoon,
Heer Halewijn, hij is op jacht. Zoek niet.
Gij krijgt hem niet weer thuis in zooveel tijd
Als gij nog dagen leeft.

HALEWIJN'S MOEDER
Wat heb 'k gedaan
Dat hij mij heeft verlaten? Bracht ik niet
Brood naar dit bosch, en bier, en vleesch? Ik heb
Hem geld gegeven, en juweelen, voor
De vrouwen die hier kwamen, want hij hield
Van gul zijn als hij liefhad. - Wat deed ik
Dat hij zoo heen kon gaan? Ik ben nu arm,
Ik heb maar weinig geld meer. - Halewijn!

HET KIND
O vrouw, uw zoon, Heer Halewijn, is dood.

HALEWIJN'S MOEDER
Hij heeft mij niet meer noodig. Troost mij niet.
Hij is niet dood. - Halewijn! - Hij ging heen.

HET KIND
Ik draag zijn hoofd hier, in mijn schoot.

HALEWIJN'S MOEDER
Neen, neen.
Wacht tot gij zelf een zoon hebt. - Halewijn!
Kom thuis. Ik heb nog geld. Er ligt nog goud
Waar ik het u zoo dikwijls stelen liet.
Halewijn! O, mijn zoon! O! Halewijn!

HET KIND
Ziet gij dan niet mijn voorschoot rood van bloed?

HALEWIJN'S MOEDER
Ha! Ha! Dat gij daar rood zijt, koningskind!
Dat heeft - Ha! - Halewijn gedaan! - Ha! Ha!

Het koningskind rijdt heen. De stemmen, haar omstuwend, volgen haar.

STEMMEN
Zoo. Zij is weg. Die kroon is zwaar van goud.
Hier. In mijn zak. Dit witte hermelijn,
Die parels, overal, van steek tot steek, -
Ik ben weer rijk. Ik neem hem op mijn arm.
Ik heb geld als hij thuiskomt. - Halewijn!

STEMMEN

(in de verte)

Haar stem en haar zwaard klieven door het bosch.

HET KIND

(in de verte)

Ik heb mijn lied bewaard.
Adieu, moeder, vaarwel
Gegroet, alles op aard.

(Men hoort haar op de hoorn blazen)

HALEWIJN'S MOEDER
Halewijn!

Negende tableau

De eetzaal. De tafel staat feestelijk gedekt. Brandende kaarsen. De stemmen zitten stil in de koorbanken. De stalknecht komt binnen met het hoofd van Halewijn.

DE KNECHT

Het kind heeft wat geen mensch kan doen gedaan,
Zij ging er heen, zij kwam er weer vandaan.
Dit hoofd hieuw ze af, en toen zij wederkwam
Wist zij de hoorn te blazen als een man.
Haar vader, toen hij alles had gehoord,
Hij was verheugd, al zei hij 't met geen woord.
Haar moeder is door heel het huis gesneld
En heeft het nieuws aan iedereen verteld.
Intusschen stond ik in de stal. En zij,
Het kind, stond naast me, stond naast mij
Toen ik den vos afsponsde. En al dien tijd
Had zij het hoofd niet uit de hand geleid.
Maar toen zij heenging, lei ze 't in het stroo.
Ik kan 't niet zeggen, maar ik zeg het zoo:
Toen ik haar zoo zag heengaan door de poort,
Ik heb nog nooit zulke muziek gehoord.
Toen heb ik zachtjes tegen 't hoofd gezegd:
Als jij hier blijft, slapen de paarden slecht.
Jij moet de stal uit, en ik greep hem vast.
Toen schoot het door me heen: hij is hier gast,
Hij mag hier niet ontbreken aan 't banket,
Hij dient hier op de tafel neergezet.

Hij zet het hoofd op de tafel.

DE KNECHT

(tot de stemmen)

Komt hier, en zet u om den disch met mij.

De stemmen verlaten de banken en nemen snel plaats aan tafel.

HALEWIJN

(onzichtbaar)

Ik zing mijn lied alleen, ik ben voorbij
Mijn lied alleen -

DE KNECHT

Vreest niet. Dit is
Het laatste woord van de geschiedenis.

M. NIJHOFF

De maatschappelijke achtergrond van het middelbaar onderwijs

Iedere cultuur schept de vormen van onderwijs, die haar geest tot uitdrukking brengen en die in het milieu van haar sociale organisatie passen. Zoo werd de middeleeuwsche student naar theologisch-universalistische idealen geschoold door kerklatijn en door de verfijnde methoden der scholastiek. Uit de samenvloeiende stroomingen van renaissance, hervorming en tegenhervorming kwam de Latijnsche school - het humanistisch gymnasium - voort, met den bovenbouw van een hoogeschool, waarvan de theologische faculteit langen tijd de kern en de glorie bleef. Met deze erfenis van het tijdperk der godsdienstoorlogen ging men de achttiende eeuw in, doch toen de geest van Versailles en Parijs Europa veroverde, werden Fransche gouvernante en Fransche school onmisbaar om de jeugd naar de eischen der civilisatie te polijsten.

De conservatieve geest van de eerste helft der negentiende eeuw behield uit reactionnair streven de onderwijsorganisatie van het ancien régime: de Fransche school, instituten, kostscholen, de Latijnsche school en de theologisch-literair georiënteerde hoogeschool, waarin door nawerkende rationalistische invloeden de philosophie en door de krachtige romantisch-nationalistische strooming de geschiedenis een ruimer plaats kreeg.

Omstreeks 1850 begon echter, nadat Engeland reeds was voorgegaan, de triomf van de industrieele revolutie op het vasteland van Europa. Het tijdperk van kolen, ijzer en staal stuwde de liberale burgerij op tot economische en politieke macht. De nieuwe tijd, materialistisch in wezen, stelde nieuwe eischen. Tegen het wassend water van economische expansie en technisch-natuurwetenschappelijke belangstelling waren

zelfs de hooge dijken van het onderwijsconservatisme niet bestand - aan een hervorming van het onderwijs was niet te ontkomen.

De groote staatsman is de constructieve geest, die leiding weet te geven aan den chaotisch warrelenden onderstroom van zijn tijd. Nederland had het geluk in Thorbecke zulk een leider in den diepsten zin van het woord te vinden. Een man, die van het middelbaar onderwijs meer eischte dan het aanbrengen van ‘eene meer algemeene beschaving’ of van ‘kundigheden, welke schier onmisbaar zijn voor hen, die, door hunne omstandigheden, aan de aangenaamheden des gezelligen levens kunnen deelnemen.’[1)]

Reeds sedert 1838 waren aan eenige Latijnsche scholen z.g. ‘tweede afdeelingen’ verbonden, waar het onderwijs in de mathematische en de natuurwetenschappelijke vakken meer tot zijn recht kwam.[2)] Deze nieuwe richting verdiende echter beter dan een aanhangsel te blijven van een schooltype, waarvan zij in wezen volkomen verschillend was. Pruisen gaf het voorbeeld door in 1859 de ‘Unterrichts - und Prüfungsordnung der Realschulen und der höheren Bürgerschulen’ in te voeren. Thorbecke aarzelde niet lang en schonk met zijn wet van 2 Mei 1863 Nederland eindelijk de onderwijsorganisatie, waaraan het in die jaren van economischen groei zoo dringend behoefte had.[3)]

Hoe bruischte het leven in de zestiger jaren! In 1860 besliste de spoorwegwet van Hall over de moderniseering van ons verkeerswezen; in 1863 werd besloten, dat Rotterdam en Amsterdam goede verbindingswegen met de zee zouden krijgen; de Twentsche industrie ontwikkelde zich met groote snelheid; in 1869 werd het Suezkanaal geopend, waardoor

1) Uit een rapport van de onderwijscommissie benoemd bij K.B. van 13 April 1828. Geciteerd naar: Het vijftigjarig bestaan van de wet op het middelbaar onderwijs, 1913, blz. 11.
2) G. Bolkestein, De voorgeschiedenis van het middelbaar onderwijs, 1796-1863, blz. 147 e.v.
3) Een uitstekend en uitvoerig overzicht der voorgeschiedenis van ons middelbaar onderwijs, van het werk van Thorbecke en van den socialen achtergrond van zijn onderwijshervorming vindt men in een artikel van den inspecteur Dr. S. Elzinga, Overzicht der geschiedenis van het voorbereidend hooger en middelbaar onderwijs, Tijdschr. v.h. Bureau voor onderw. op econ. grondslag, Jan.-Febr. 1931.

de stoomvaart op Indië tot bloei kon komen; na 1870, door de opkomst van de Duitsche grootindustrie, nam het transitoverkeer over de Nederlandsche havens ongekende afmetingen aan. Er was dringend behoefte aan een op de maatschappij ingestelde school, welke aan de schier onbeperkte vraag naar geschoolde arbeidskrachten kon voldoen.

In een tijd, waarin - om woorden van Coen te gebruiken - de wasdom aan alle kanten uitbarstte, raakten theoloog en philosoof op den achtergrond. Ingenieurs had men noodig, mannen van de daad! Ook de deftig-geborneerde koopmansfiguur moest wijken voor den rationalistisch-energieken zakenman van het Amerikaansche slag: Batavus Droogstoppel, makelaar in koffie, werd begraven, Philips en Jurgens werden geboren.

De nieuwe hoogere burgerschool - de naam zegt veel! - gaf den kinderen van de liberale burgerij alles wat zij noodig hadden om in het leven te slagen. Fransch, Duitsch en Engelsch voldoende om, na eenige verdere oefening, op de hoogte te blijven van de West-Europeesche letterkunde en van de buitenlandsche wetenschappelijke vaklectuur. Wis-, natuuren scheikunde in zoo ruime mate dat vrijwel directe aanpassing aan het bedrijfsleven mogelijk was, terwijl tevens een grondslag was gelegd voor eventueele voortgezette studie aan de Polytechnische school. Bovendien een lange reeks vakken, welke voor het inzicht in de maatschappelijke omstandigheden van omstreeks 1870 onontbeerlijk waren.

Ook de bovenbouw van het middelbaar onderwijs veranderde snel. De Polytechnische school steeg tot in de regionen van het hooger onderwijs en zelfs de rijksuniversiteiten volgden de natuurwetenschappelijke oriënteering. Kamerlingh Onnes' worsteling om de lage temperaturen, het kryogeenlaboratorium, waren spoedig voor Leiden grooter glorie dan de indrukwekkende geleerdheid van Kern of Fruin. Het is niet de geringste verdienste van de H.B.S., dat zij behalve maatschappijschool ook de kweekplaats werd van een aantal talenten op natuurwetenschappelijk gebied. Als wij Nederlanders er prat op gaan een ‘wetenschappelijk volk’ te zijn, gaan de gedachten bij voorkeur uit naar de talrijke Nobelprijzen, welke onzen landgenooten ten deel vielen, naar van

't Hoff en Lorentz en andere beroemde oudleerlingen van Thorbecke's school.

Spreekt men van den socialen achtergrond van het onderwijs dan kan men, zooals wij tot dusver deden, den nadruk leggen op de organisatie, de keuze van het schooltype in een bepaald sociaal milieu thuishoorend, maar men kan ook den geest van de leerlingen in het oog vatten. De psychische toestand der scholieren is meer variabel dan de organisatie van de school, welke gewoonlijk voor langen tijd in de kluisters van een wettelijke regeling wordt vastgelegd. Werklust, aanleg en stemming van de schooljeugd vormen niet zuiver individueel-psychologische gegevens; zij worden mede beinvloed door den socialen achtergrond, welke van zooveel beteekenis kan zijn voor de organisatorische zijde van het onderwijs.

In de tweede helft van de negentiende eeuw heerschte er hier te lande over het geheel genomen een gelukkige overeenstemming tusschen de richting van het middelbaar onderwijs en den geest van de leerlingen. Deze waren destijds meestal van meer dan middelmatige begaafdheid. Zij studeerden in rustig, degelijk gezinsverband, kenden betrekkelijk weinig afleiding - zelfs onze ‘groote’ steden van die dagen hadden minder vertier dan tegenwoordig de kleinste provinciestad - en bovenal waren zij overtuigd van de waarde en van het nut hunner studie. Het einddiploma was toen nog een ‘Taufzettel zur europäischen Kultur.’ Techniek en natuurwetenschappen hadden de charme van het nieuwe, handel en nijverheid beloofden onbegrensde mogelijkheden. Het meerendeel der leerlingen moet reeds op de schoolbanken gepopeld hebben het leven in te gaan.

1914 verstoorde menige illusie. De organisatie van de middelbare school bleef behouden, maar Thorbecke's H.B.S. werd spoedig een anachronisme te midden van afbrokkelende maatschappijvormen en geweldige psychische veranderingen bij het opgroeiend geslacht. Nederland bleef ‘neutraal’, zeker, maar de wereldchaos bleef niet buiten onze grenzen. De mobilisatie onttrok honderdduizenden aan hun gezin, Belgische vluchtelingen overstroomden ons land, distributie en noodwetten verstoorden het verfijnde netwerk van het vrije

ruilverkeer; allerwege demoralisatie, vermogensverschuivingen, groote luxe tegenover bittere armoede. Wie bleef neutraal? De regeering, niet het volk, niet de jeugd. Hartstochtelijk werd partij gekozen, was men pro-Duitsch of pro-Engelsch. Het onderwijs werd besmet door de algemeene sfeer van onrust. De jongens interesseerden zich meer voor den slag aan de Marne dan voor den Spaanschen successie-oorlog en het torpedeeren van de Lusitania maakte een dieper indruk dan de ondergang van de Armada.

Ook buiten de school bestond veel afleiding. Levensmiddelenrelletjes, kolennood en griepvacantie. Uren van in de rij staan voor winkels waar nieuwe voorraad was, spannende expedities om te smokkelen, oorlogsboeken en kranten. Ondernemers speculeerden op den ontwrichten tijdgeest, brachten pornografie in vele vormen; bovendien werd de bioscoop voor velen een geheim genot. Het toezicht der ouders verslapte. De meeste vaders waren immers in dienst, wachtten gelaten het einde der mobilisatie af. Zoo bezat in 1918 menige vijfdeklasser van een willekeurige H.B.S. meer 'levenswijsheid' van slecht allooi dan een tweede- of derdejaars-student van de jaren omstreeks 1880.

In de na-oorlogsjaren ging Nederland voort 'modern' te worden, d.w.z. het imiteerde Parijs, Londen, Berlijn of New-York. Gedurende de schijnwelvaart van het tijdperk na 1918 groeide het tijdens of kort voor den oorlog geboren kind op in een nieuwe sfeer, ontstaan door technische veranderingen van verkeersvliegtuig tot radio, door de bioscoop, de sport, de clubs, het kampeeren en het reizen. Het leven, het moderne gejaagde en gecompliceerde leven - het meest in de groote steden waar tevens de scholen het talrijkst zijn - vergde steeds meer van ieders tijd, intelligentie en zenuwgestel. De jeugd vond niet langer de gemoedsrust om dagelijks zes of zeven uren op de schoolbanken te zitten om zich daarna plichtsgetrouw een heelen avond in het huiswerk te verdiepen. Velen verwaarloosden hun schooltaak. De leeraren klaagden, de ouders klaagden; evenzoo degenen, die jonge menschen met een einddiploma in dienst namen. Alleen de jeugd klaagde niet, want zij is te vitaal om te klagen. De school boeide niet, gaf vaak steenen voor brood. Welnu, er was af-

leiding genoeg. De H.B.S. werd meer dan tot dusver met meisjes bevolkt. De puberteitsjaren zetten vroeger en heftiger in; het dansen, de schoolclubs brachten coëducatie ook buiten het schoolverband en in niet steeds onschuldige vormen. De ouders gaven vaak het voorbeeld: dansen, bridgen, schouwburg en bioscoop werden voor velen onmisbaar. Voor sport, vooral waar het voetbal betrof, ontstond een soms ziekelijke belangstelling. Gezonder was de nieuwe gewoonte van het kampeeren, een zegen voor menige vacantie. Zelfs zeer intelligente leerlingen wendden zich van de school af, waren met hun gedachten niet bij de les, maakten hun huiswerk haastig om zich aan hun liefhebberijen te kunnen wijden.

De krachtige democratische strooming opende de poorten van de hoogere burgerschool voor kinderen van alle standen. Steeds talrijker werden de bezitters van het einddiploma. Het overvloedig aanbod van gediplomeerde arbeidskrachten gaf overheid en particuliere werkgevers gelegenheid ook voor het eenvoudigste en minst gesalarieerde werk hooge eischen van bekwaamheid te stellen. Het streven om voor iedere functie van eenige beteekenis het einddiploma-H.B.S. te eischen - ook staat en gemeente hebben aan de vorming van deze traditie veel schuld - bracht breede lagen van de bevolking er toe hun kinderen, ook de voor studie ongeschikte, naar de middelbare school te drijven. En toch, de tijd, welke beloven kon ‘kennis is macht’ en ‘tijd is geld’ en het diploma geld en macht beide, was lang voorbij!

Samenvattend kan men dus zeggen dat de jaren na 1918 voor de jeugd, die onze middelbare scholen bevolkt, gebracht hebben:

1. toenemende psychische spanning door een steeds wijder wordende kloof tusschen schooldril en sociale levensomstandigheden, tusschen een overladen studieprogram en een toegenomen aantal mogelijkheden van afleiding;
2. sombere vooruitzichten, in het bijzonder dreigende werkloosheid, of, in het gunstigste geval, indien geen voortgezette studie volgt, routinewerk met uiterst lage salarieering. Studie aan een of andere universiteit of hoogeschool brengt slechts verschuiving van het probleem, uitstel van executie.

Menige leeraar meent dat de school niet onder den invloed van deze veranderde omstandigheden behoeft te komen, zelfs, dat ze ertegen dient te strijden. Als er meer afleiding is dient de tucht strenger dan eertijds gehandhaafd te worden en te groote toevloed van middelmatige leerlingen kan gekeerd worden door oude en rigoureuze normen toe te passen. Gelijk een rots in de branding dient de school te staan. Beminnelijk optimisme! Het middelbaar onderwijs strijdend tegen sociale veranderingen, met voor de hand liggende gevolgen: de leerlingen tusschen hamer en aambeeld, de ouders verbitterd.

Vormen de sombere vooruitzichten, de dreigende werkloosheid geen crisisverschijnsel van korten duur? Vermoedelijk niet. Er bestaat alle aanleiding om voor Europa een uiterst langdurig en pijnlijk proces van economische reorganisatie te verwachten,[1)] langdurig genoeg om er voor de inrichting van het middelbaar onderwijs rekening mee te houden.

De H.B.S. is echter niet uitsluitend maatschappijschool, maar - en dit zelfs in belangrijke mate[2)] - opleidingsinstituut voor het hooger onderwijs. Tegen de bedoeling van Thorbecke streefde zij hierin het gymnasium ter zijde. De leeraren, die de oude eischen willen handhaven, vinden gewoonlijk krachtigen steun bij de professoren. De toegangspoorten tot de universiteiten mogen niet te wijd worden opengezet. Maar, vragen wij ons af, is het inderdaad de taak van de H.B.S. de selectie voor het hooger onderwijs te regelen? Degenen, die hun studie willen voortzetten, doen dit op eigen risico. Doen zij het lichtvaardig dan bestaat de kans, dat zij reeds bij de eerste academische examens stranden. Zoolang de overheid medewerkt aan de vorming van de traditie dat het H.B.S.-diploma onmisbaar is, door voor ieder klerkenbaantje het befaamde papiertje te eischen, mag zij het eindexamen niet beschouwen als het onmisbaar brevet van bekwaamheid voor diepgaande wetenschappelijke studie.

Uit het inzicht, dat het middelbaar onderwijs dringend hervorming behoefde, kwamen twee veranderingen van be-

1) W. Sombart, Der moderne Kapitalismus III 2, 1928, blz. 1008 e.v.
2) Een statistiek vindt men o.a. in het reeds geciteerde artikel van Dr. S. Elzinga, blz. 38.

teekenis voort: de oprichting van lycea en het instellen van de z.g. literair-economische afdeelingen aan vele Rijks hoogere burgerscholen. Specialisatie volgend op een voorstudie van algemeen karakter is ongetwijfeld een principe, dat aanbeveling verdient. Men kan zich echter niet ontveinzen, dat genoemde hervormingen meer uiterlijk organisatorisch zijn dan de kern en den geest van het onderwijs rakend. Het overladen program, de geweldige verbrokkeling van vakken kenmerkend voor de oude H.B.S. - thans de B-afdeeling - bleef behouden en ook de literair-economische afdeeling, bleef niet gespaard voor het streven naar de 'algemeene ontwikkeling', welke nu eenmaal volgens de algemeene opinie de groote waarde aan ons middelbaar onderwijs geeft. De 'luisterschool' kon haar bestaan nog rekken!

Ieder jaar zal duidelijker blijken, dat het niet bij eenige veranderingen in de organisatie zal kunnen blijven. Tegen den stroom des tijds valt op den duur niet op te roeien! De nieuwe maatschappelijke omstandigheden eischen:

1. vermindering van de psychische spanning opgewekt door het uiteenloopen van schooltaak en levensomstandigheden. Wij zullen moeten breken met het 'dogma der algemeene ontwikkeling.' Wij kunnen niet langer, volgens liberaal-rationalistische idealen van de vorige eeuw, het intensief bestudeeren van zeventien vakken eischen. Wat in het rustig sociaal milieu van 1863 mogelijk was, mag in 1933 niet meer worden gevergd;
2. karaktervorming mag niet langer verwaarloosd worden: ondernemingsgeest, physieke en moreele kracht om 'mensch' te blijven in den algemeenen concurrentiestrijd, optimisme om jaren van werkloosheid door te komen, idealisme om het eigenbelang geheel of gedeeltelijk ter zijde te kunnen stellen voor het algemeen belang. Om uit de huidige sociale chaos te komen is meer karakter dan intellect noodig.

Merkwaardig is dat de moderne paedagogie - ik denk vooral aan Spranger en Kerschensteiner - tot dezelfde conclusies is gekomen zonder toch speciaal van maatschappelijk standpunt uit te gaan. Men kan het oordeel van genoemde psychologen als volgt samenvatten. Het onderwijs dient

algemeene vorming *niet* voorop te stellen. Oppervlakkige kennis van vele vakken brengt *zelfs* in het geheel *geen* vorming. Algemeene ontwikkeling kan eerst later in het leven worden bereikt; voor de jeugd is eenige specialisatie zeer gewenscht. Men kan van het bijzondere naar het algemeene gaan. Alleen belangstelling kweekt ware kennis en belangstelling voor een bepaald vak kan geleidelijk uitgebreid worden tot verwante gebieden, vooral indien het gelukt de verschillende objecten van studie met elkander in organisch verband te brengen.

Er wordt vaak beweerd dat het karaktervormend is een studie waarvoor men geen aanleg of belangstelling heeft met succes te voltooien. Ongetwijfeld mag men er een oefening van den wil in zien, maar kan men den wil ook niet stalen bij de pogingen om een vak waarvoor men wèl aanleg heeft, te leeren beheerschen? Is het moeizaam spelen van het onmuzikale kind, dat door de ouders gedwongen wordt vele uren aan de piano te besteden, zooveel karaktervormender dan de inspanning van den muzikaal begaafde in zijn worsteling om de finesses van het spel? Kan men voor een studie, waarvoor belangstelling bestaat, niet eveneens - ik zou bijna zeggen, juist - de zwaarste eischen stellen? In sommige kringen van ons middelbaar onderwijs staat men vol wantrouwen tegenover het begrip ‘belangstelling’, waarin men het devies van onderwijsverslapping ziet. Strenge eischen en daarmee basta! Alsof belangstelling berustend op specialisatie en strenge eischen contrasten vormen! Er heeft zich een gevaarlijke traditie gevormd: het wordt als vanzelfsprekend beschouwd, dat het gros der leerlingen met tegenzin naar school gaat. Over de Engelsche en Amerikaansche onderwijssystemen, die dezen tegenzin vrijwel hebben uitgeroeid, haalt men de schouders op. Toch mag men, om de woorden van een bekend onderwijsautoriteit aan te halen,[1)] vragen: ‘Is er intenser vreugde dan die van den arbeid; kan men de jeugd grooter diensten bewijzen dan ze die vreugde te geven?’

Wat de leiders van ons onderwijs te weinig inzien, voelt de jeugd tegenwoordig duidelijk: de school geeft in menig opzicht steenen voor brood, meer dwang dan leiding, meer af-

1) G. Bolkestein, De concentratiegedachte in het middelbaar onderwijs, 1932, blz. 51.

geperste gehoorzaamheid dan zelftucht, meer passief opnemen dan zelf doen. Zeker, er zijn leerlingen, waarmede men zelfs bij het beste onderwijssysteem evenmin iets zou kunnen bereiken als onder het huidige stelsel. Wij hebben ons echter te richten naar de middelmatige leerlingen, die voor 50 à 80% de klassen bevolken en dan gaat het er niet om negatief te werk te gaan, te constateeren welke eigenschappen en bekwaamheden zij missen, maar het positieve te zoeken, den aanleg, die er wèl is, te ontwikkelen. Beter dan over den tijdgeest te *zuchten* is het er naar te *handelen*.

De moderne jeugd is actief, sportief, vol reislust en technische belangstelling; de ouderen dikwijls ook vol interesse voor sociale en politieke vraagstukken en voor het jongste wereldgebeuren. Jongens en meisjes van zeventien, achttien jaar staan tegenwoordig critisch tegenover literatuuronderwijs, dat meer feiten dan begrippen opdringt, tegenover geschiedenisonderwijs waarbij over de Fransche revolutie drie maanden en over de Russische revolutie één lesuur wordt gesproken, tegenover aardrijkskunde waarbij niet wordt gereisd. Eenheid van behandeling, groepeering van onderwerpen kennen wij niet. Het kan voorkomen, dat de leeraar in het Nederlandsch middeleeuwsche liederen bespreekt, terwijl de docent voor het Fransch Rostand behandelt, in het lesuur voor Engelsch een drama van Shakespeare wordt ontleed, de Duitsche leeraar balladen van Schiller voorleest en de geschiedenisleeraar met den tijd van koning Willem I en Tollens bezig is. Het gemeenschappelijk behandelen van een tijdperk, een probleem van vele kanten aanpakken, verhelderend inzicht en besparing van geheugenwerk brengen in plaats van vele onsamenhangende feiten, is volgens het tegenwoordig lesrooster nagenoeg onmogelijk. En toch, wie durft ontkennen: ‘Synthese in onze kennis - ook in de kennis, die aan de rijpende jeugd geboden wordt - wenscht onze tijd.’[1)]

De weg, dien men moet inslaan, om onder de tegenwoordige omstandigheden, het middelbaar onderwijs levend en doeltreffend te maken, om de jeugd te ‘grijpen’, wordt vanzelf afgebakend, indien men tegenover elkander plaatst:

1) G. Bolkestein, De concentratiegedachte, blz. 8.

MODERNE LEVENSOMSTANDIGHEDEN EN KARAKTER VAN DE JEUGD.		MOGELIJKHEDEN VAN ONDERWIJSHERVORMING.	
1.	minder tijd voor rustige studie, de jeugd vroegrijp en critisch;	1.	breken met het ideaal der ‘algemeene ontwikkeling’, kernen keuzevakken, kortere schooltijden, samenwerking tusschen docenten voor gemeenschappelijke behandeling van bepaalde onderwerpen, overzichtelijke inrichting van de leerboeken o.a. door meer gebruik te maken van grafische voorstelling, kleurdiagrammen enz.
2.	activiteit, egoisme, nerveuze storingen, vervroegde puberteitsperiode;	2.	meer sport, vooral de karaktervormende combinatiespelen in open lucht, meer ethische en aesthetische vorming;
3.	technische belangstelling, neiging tot observatie en zelfwerkzaamheid op ieder gebied, reislust;	3.	minder theorie, meer toepassing, b.v. bij: plantkunde - het kweeken van tuinbloemen en kamerplanten; kennis van het menschelijk lichaam - vooralgezondheidsleer en eerste hulp bij ongelukken; aardrijkskunde - schoolreizen (jeugdherbergen!); teekenen - meer technische modellen, b.v. een vliegtuig in plaats van den traditioneelen Bijbel

			met kandelaar; grafische kunsten, film, fotografie; natuurkunde - o.a. meer toegepaste electriciteitsleer, practicum; scheikunde - meer excursies, meerdere samensmelting van practicum met theorieles; zooveel mogelijk Daltonstelsel.
4.	belangstelling voor sociale en politieke kwesties, interesse voor het jongste wereldgebeuren.	4.	geschiedenis en staatswetenschappen illustreeren met voorbeelden van recenten datum; opleiding tot het met inzicht lezen van een goed dagblad.

Ongetwijfeld hangt veel van de docenten af. Ook met het tegenwoordige stelsel kunnen bekwame en enthousiaste leeraren veel bereiken. Wij dienen echter niet te vergeten, dat wij nòg meer zouden kunnen bereiken met een betere organisatie. Amerika, Engeland en vooral Duitschland zijn

ons, wat dit betreft, ver voor. In Nederland wordt gewoonlijk verbitterd over allerlei details gestreden voor men het over de groote lijnen eens is. Ieder verdedigt eigen vak, eigen belangen en belangetjes en de tegenstellingen daardoor ontstaan, wekken de gedachte, dat hervorming van ons middelbaar onderwijs onmogelijk moet zijn. Ook hoort men wel de meening verkondigen, dat er in de laatste jaren al zoo veel in het onderwijs veranderd is, dat men nu eindelijk eens behoefte heeft aan rust - de opvatting van hen, die kleine wijzigingen met ingrijpende hervormingen verwarren. Bovendien: 'Het is in ons goede land gewoonte, elke verandering in het onderwijs, die men voorstelt als meer aansluitend aan de psyche van den leerling (van welken leeftijd ook) als *verslapping* te qualificeeren'.[1)]

Tegenover het bestaande wantrouwen tegen hervormingen, dikwijls ook bij voortreffelijke leeraren aanwezig, kan er slechts op gewezen worden - wij merkten het reeds op - dat beperking van het aantal vakken en doeltreffender inrichting van het onderwijs juist de mogelijkheid opent om méér te eischen, niet quantitatief maar qualitatief en dus eer verdieping dan vervlakking zal brengen, vooral voor de beide hoogste klassen (waarvoor deze beschouwing toch in de eerste plaats geldt).

De wil om het onderwijs voor verstarring te behoeden, dient steeds aanwezig te zijn. In Duitschland verschijnen op gezette tijden 'Ministerielle Richtlinien', welke aangeven hoe de wet geïnterpreteerd mag worden om nieuwe inzichten kans van verwezenlijking te geven. Zij duiden, frisch en vol overtuiging geschreven, vak voor vak aan, welke richting gevolgd kan worden om het onderwijs levend te houden. 'Richtlinien', groote lijnen - ook Nederland heeft die noodig[2)]. Ons middelbaar onderwijs lijdt onder verbrokkeling van vakken, volkomen individueel behandeld door leeraressen en leeraren, die uitsluitend vergaderingen houden over

1) G. Bolkestein, De concentratiegedachte, blz. 51.
2) Ook voor de eindexamens bestaat behoefte aan een nauwkeurig en uitvoerig uitgewerkt program, wil er sprake zijn van overeenstemming tusschen regeeringsgecommiteerden en leeraren.

het vaststellen van rapportcijfers, niet over samenwerking en eenheid van doceeren.

De organisatie van het middelbaar onderwijs is geen interne aangelegenheid van beperkt-paedagogischen aard. Er is dringend behoefte aan een permanente studiecommissie bestaande uit eenige onderwijzers, leeraren, professoren, psychologen en sociologen. Een commissie, welke het onderwijs in algemeen maatschappelijk verband kan zien en, na ingrijpende reorganisatie, den Minister van Onderwijs geregeld van advies kan dienen, om, naar Duitsch voorbeeld, geregeld 'Richtlinien' te publiceeren.

Slechts door het onderwijs in te richten naar de maatschappelijke omstandigheden en naar de psyche van de studeerende jeugd, verkrijgt men een maatstaf, die ver te verkiezen is boven den subjectieven strijd om het belang van ieder vak afzonderlijk.

De groote daad van Thorbecke is geweest, dat hij, uitgaande van het objectieve standpunt der maatschappelijke noodzaak, een nieuwe organisatie van het middelbaar onderwijs opbouwde. Een organisatie, waarvan ook de *geest* strookte met de belangen en de idealen van het geslacht, dat na 1860 opgroeide. Niet door een stelsel dat tachtig jaren geleden goed voldeed te handhaven, eeren wij Thorbecke. Wel echter door een daad naar zijn wijze van handelen, een onderwijswet even verschillend van de wet van 1863 als onze tegenwoordige maatschappelijke vormen verschillen van die der tweede helft van de vorige eeuw.

P.J. BOUMAN

De spoorlijn door de Sahara

Het dynamisme van Italié ontwikkelt zich al langen tijd in den zin van uitbreiding van het overzeesche bezit, om het even of men het mandaat, protectoraat of kolonie wil noemen. Het lot van Duitschland in de wereld dwingt het, dien aandrang te steunen. Mussolini kon niet nalaten er te Rome jegens MacDonald op te zinspelen. Meer dan zinspelen zal hij niet gedaan hebben. Bij zulke uitstapjes in gezelschap van den Britschen eerste-minister wordt de grond gauw te heet onder de voeten. Zou Mussolini of zijn staatssecretaris van buitenlandsche zaken de ambassadeurs van Duitschland en Frankrijk daaromtrent gepolst hebben? Tegenover hen kan dit overleg evenmin ver gegaan zijn.

Het is duidelijk, dat de rust in de wereld niet kan terugkeeren zoo lang dit punt niet geregeld is. De sluiting van vele grenzen maakt een oplossing urgent. Het fascisme trouwens wil de volkskracht zoo veel mogelijk den opbouw van het eigen land ten goede laten komen.

In Afrika liggen nog onmetelijke gronden onontgonnen. Een andere vraag is of ze voor ontginning in aanmerking komen. De vlag dekt elke expansiezucht en bij imperialisme behoeft niet terstond aan geweld gedacht te worden. Overwegingen van prestige kunnen de balans laten doorslaan.

Deze politiek is de resultante van velerlei krachten. De algemeene depressie bevordert de neiging tot autarchie, maar de grenzen van de moederlanden zijn daartoe te eng geworden. Het voorbeeld van Ottawa verleidde Parijs tot navolging volgens de eischen van de Fransche behoeften. En Caillaux hamert al lang op de noodzakelijkheid, de oeconomische verbindingen met het Afrikaansche ‘achterland’ te vernauwen. De voorziening van Frankrijk met de producten uit eigen gebied laat al lang te wenschen evenzeer als het vervoer

van het moederland naar die streken te kort schiet. En dit geldt niet alleen de binnenlanden van Afrika. De viering van de landing der eerste Fransche troepen op de Algerijnsche kust vóór honderd jaar was noodig om het tekort ten

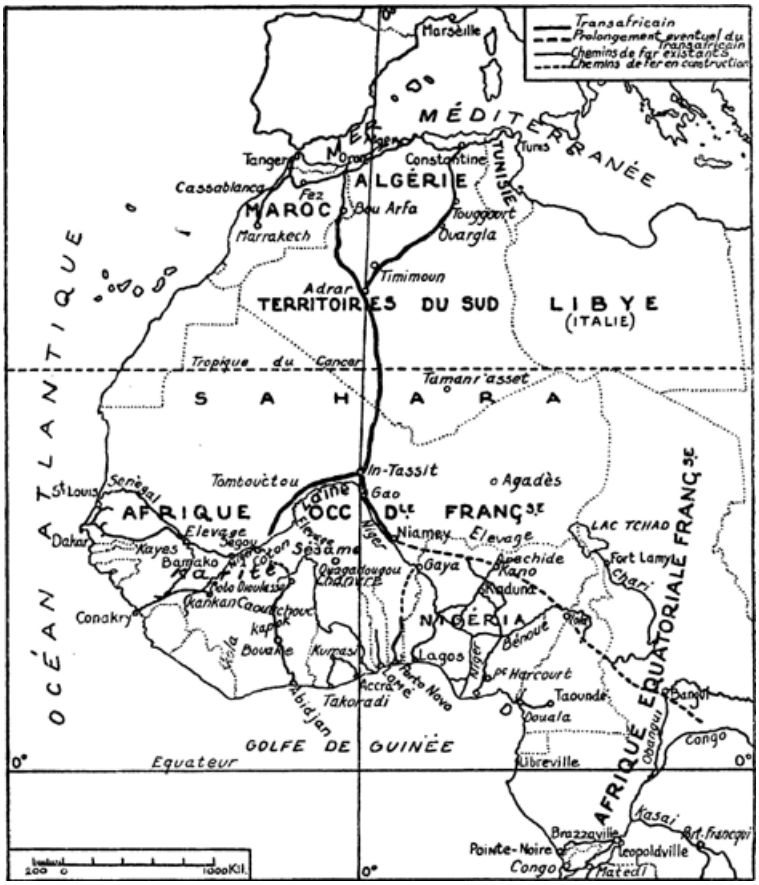

aanzien van telefoon-, water- en luchtverbinding met dit rijke gebied te laten beseffen.

De volgende jaren moet Afrika nog meer dan het al doet het voorwerp van begeerten en afgunst der wereld worden. Italië staat vooraan en de Duitschers dringen op. Om uitbarstingen naar andere zijden te voorkomen, waar derden het slachtoffer van zouden worden, is het in het algemeene belang, naar het zuiden een veiligheidsklep te openen en

goedschiks tot een oplossing te komen in plaats van de omstandigheden toe te laten, er een kwaadschiks op te leggen.

De dingen liggen zoo, dat de Franschen zich tegemoetkomend behooren te toonen. Het lot van hun wereldrijk staat ermee op het spel. Het is algemeen bekend, dat ze in Noord Afrika prachtig werk gedaan hebben. Iedere Algerijn koopt per jaar van Frankrijk voor ongeveer 1.000 francs. Voor den Brit, Duitscher en Amerikaan zijn die cijfers onderscheidenlijk 150, 75 en 30. Maar die bronnen van welvaart kunnen verder ontwikkeld worden. Die millioenen bewoners van het zwarte werelddeel kunnen meer werken, koopen en verkoopen.

Op bepaalde punten zijn er tegenstrijdige belangen, die door de crisis verscherpt worden. De Fransche wijnbouw beklaagt zich over de concurrentie van het Algerijnsche product. Een deel van dien oogst kan naar Soedan en Fransch West Afrika afvloeien. De inheemschen moeten het verkiezen boven den giftigen sterken drank, dien ze thans koopen. De onvoldoende staat of het ontbreken van verbindingen belet dit.

Zonder behoorlijk transport is geen vreedzame indringing mogelijk. Het plan van de Transsaharaspoor is aan dit inzicht ontsprongen. Maar alvorens daarmee een begin werd gemaakt is het door de voorgenomen treinverbinding door heel Afrika overvleugeld. De *Transsaharien* moet dienen als begin voor de *Transsafricain*, die Europa met alle streken in middel Afrika zal verbinden. Dat eerste vak moet worden verlengd tot de Engelsche en Belgische koloniën, waarom het comité van de Transsaharien den naam van comité du Transafricain aangenomen heeft.

Frankrijk koopt groote hoeveelheden van de katoen voor zijn industrie, cacao, koffie, oliehoudende vruchten en rubber in den vreemde in plaats van in de eigen koloniën. Daarin o.a. wil de ontworpen spoorlijn voorzien. In 1928 diende de studiecommissie, door het parlement aangewezen, haar conclusies in. Het volgende jaar bekrachtigde een commissie van honderd leden ze onder leiding van Steeg. Daarna trad er in parlementaire kringen een stilstand in. Men was huiverig geworden voor de groote daarmee gemoeide kosten in crisistijd en voor den competentie- en belangenstrijd, die tegenover een zoo reusachtig werk niet zou kunnen uitblijven.

Inderdaad is met de gegevens, in verband hiermee in Fransche publicaties verschenen, voorzichtigheid plicht. Te vele individuen en collectiviteiten zien er voordeel voor zich zelf in. De antithese trein-auto is er opnieuw mee gesteld. Is het wel verantwoord zulke sommen als de aanleg zal verslinden in de woestijn te begraven? Zijn de technische risico's en konsekwenties voldoende onder het oog gezien? Tegen het graven van de kanalen van Suez en Panama zijn overeenkomstige bezwaren te berde gebracht. Technische noch andere moeilijkheden bleven erbij uit, maar de feiten hebben het vertrouwen en de juistheid van de inzichten der ingenieurs bewezen.

De twee genoemde commissies kwamen tot de slotsom, dat de aanleg van de Transsaharien mogelijk is en dat dit moet geschieden door een Fransche maatschappij, omvattende als aandeelhouders den Franschen staat, Algerije, Tunisie, Marokko, Fransch West Afrika, de groote Fransche en Afrikaansche spoorwegnetten en de reederijen, die Frankrijk met zijn Afrikaansche bezittingen verbinden. De deskundigen hebben vervolgens hun taak neergelegd tot tijd en wijle uitvoerend en wetgevend gezag hen machtigen, hun gedachten te verwezenlijken.

Inmiddels zijn de redenen, die in 1928 voor uitvoering pleitten, met een belangrijken coëfficient vermeerderd. Behalve de oeconomische malaise noopt de politieke toestand Frankrijk tot ingrijpen. Een verbetering van de verbindingen tusschen Noord-Afrika en de koloniën in Midden-Afrika moet het eerste in staat stellen zijn voortbrengselen te spuien en het tweede zijn ontzaglijke gebied productief te maken. Als Frankrijk niet toegrijpt kan Italië het voor zijn om Afrika van die spoor te voorzien en te zijnen gunste de groote handelsstroomingen af te leiden. De Italiaansche bladen maken van dat streven geen geheim. Zij onderzoeken de kansen om Tripoli te maken tot beginpunt van een internationalen spoorweg, die via het Tsjad tot Belgisch Kongo zou gaan en wel als tegenwicht op of ter bestrijding van de Fransche plannen. De Fransche lijn van Algerije tot de Niger moet de ruggegraat worden van een vervaarlijk politiek-oeconomisch blok van het Kanaal tot Kongo. En Mussolini zou al zijn

goedkeuring gehecht hebben aan de studie omtrent een spoorweg, die Lybie met vroeger Duitsch bezit zou verbinden en zoo door tot Zuid-Afrika toe. In 1931 zei de *Duce* onverbloemd op de jaarmarkt te Tripoli: 'ontzaglijke productieve gebieden van binnen-Afrika moeten van andere Europeesche afzetgebieden worden weggetrokken en naar het oeconomische stelsel van de haven van Tripoli georiënteerd. De overwinning is weggelegd voor de mannen, die het eerst aankomen.'

Naar het oordeel van de 20 ingenieurs, die de zaak op last van de Fransche regeering onderzochten, geruggesteund door vertegenwoordigers van het departement van openbare werken en van de spoorwegen, behoeven voor de lijn door de Sahara geen groote werken te worden aangelegd. Bijkans over de volle lengte kunnen de rails op een plat terrein, hard en dikwijls zonder ballast, gelegd worden. Hellingen gaan nergens 5 mm de meter te boven en de lijn is recht en maakt groote snelheden mogelijk. Ze zou een van de gemakkelijkst aan te leggen wegen ter wereld zijn gelijk in het algemeen spoorlijnen in woestijngebieden.

Maar, zegt men, het zand vormt een ondoordringbare barrière. De Transsaharien zal echter nergens 'duinen' kruisen. Over het heele parcours zijn ze vermeden. Ten zuiden van Oran en op de lijn Biskra-Touggourt zijn proeven genomen, die bewezen moeten hebben, dat alles van het onderhoud afhangt. In Australië eischt het maar één man op de 5 km. Sneeuw heet in dit opzicht erger te vreezen dan zand. Een ander bezwaar is: hoe met het water? Technisch schijnt dit vraagstuk al opgelost. De proeven, genomen met locomotieven, voorzien van Dieselmotoren en electrische transmissie, moeten elken twijfel weggenomen hebben. De toestellen functionneeren regelmatig en oeconomisch en verbruiken bijna geen water. Een kleine vergaarbak in den trein zou in alle behoeften voorzien.

Een derde tegenwerping luidt, dat de spoorweg in het algemeen uit den tijd is. Op dezen langen afstand mag de auto echter uitgesloten geacht worden. Een goede auto zou om den afstand van de Transsaharien af te leggen ongeveer zeven dagen noodig hebben, de trein kan het in ongeveer 50 uur.

Deze cijfers dienen geverifieerd te worden. Er blijven groepen of belangen, die zich nog afvragen of van stoom dan wel electriciteit gebruik moet worden gemaakt en waarom niet een *autostrada* in beton zou worden gebouwd.

De kosten van de spoorlijn zouden niet onder de vijf milliard francs blijven, het kunnen er ook zes of zeven of meer worden, niemand weet het. Wat nu de opgesomde moeilijkheden betreft, er zijn precedenten. De Russen hebben de Transkaukasische lijn dwars door een duinenstreek van 150 km aangelegd nadat ze die ‘duinen’ hadden vastgelegd. De Australiërs deden insgelijks met een soortgelijk gebied van 80 km en in Amerika is gebleken, dat de capaciteit van de auto per ton-mijl niet tegen die van den trein op kan. In een vrachtauto zou het vervoer van één ton goederen van de Middellandsche Zee tot de Niger ongeveer 3.000 francs kosten, tegenwoordig is de prijs frs 7.000. En per spoor in treinen van 3.000 ton zou de kostprijs van het transport minder dan 100 francs bedragen. De aanleg van een autoweg door de Sahara schijnt bij gebreke aan de noodige grondstof onmogelijk, afgescheiden daarvan dat het noodige water niet aan te voeren is. Zoo zijn er meer bedenkingen te opperen, die niet breeder uitgemeten behoeven te worden, daar de aanleg van de spoorbaan volstrekt niet het gebruik van auto en vliegtuig uitsluit. Veeleer zal hij de exploitatie van andere middelen van vervoer vergemakkelijken en mogelijk maken.

De voorstanders van dezen aanleg hebben er alle belang bij, de kosten zoo gering mogelijk voor te stellen. Ze zouden, gesteld, dat de bouw vijf jaar duurt, de 2.600.000.000 francs niet te boven gaan. Gedurende de eerste zes jaar, één jaar voor het in werking stellen van den dienst erbij gerekend, behoeft de staat niet in de kas te tasten. Daarna zou de waarborg aangaande de rente der obligaties eerst van kracht worden. Voor deze obligaties moet een beroep op het spaargeld gedaan worden. In de omstandigheden van het oogenblik zal de overheid zich met alle waarborgen willen omringen alvorens daartoe machtiging te verleenen.

De lijn moet van normale breedte worden. Het verstrooide en tot groote hoogte geïsoleerde Fransche gebied in Afrika zou aldus in zijn geheel op enkele dagen reizens van het

moederland komen te liggen. In geval van oorlog wordt het vervoer dientengevolge aanmerkelijk versneld, de bevolking die thans nog voor een groot deel op de laagste trap van beschaving leeft en door epidemieën geteisterd wordt, zou er een middel tot alzijdige ontwikkeling in vinden en de oeconomische voordeelen behoeven nauwelijks in het licht gesteld te worden.

Kort na den oorlog ontwierp Albert Sarraut in een uitvoerige studie een plan voor de *mise-en-valeur* van de Fransche koloniën of wat daarmee gelijk kan worden gesteld. Te weinig geestkrachtige Franschen beproeven hun geluk in die streken en het is zeer de vraag, of de tentoonstelling van Vincennes de massa ware belangstelling voor die vraagstukken heeft bijgebracht. Tengevolge van de middelmatige en langzame middelen van transport leveren Soedan, het Nigerdal en Equatoriaal Afrika onvoldoende aan het moederland. De smalle spoorlijnen verbinden slechts het achterland met de kust, Dakar is de eenige behoorlijk uitgeruste haven en de eenige route naar en van de metropool leidt over zee. Met de Transaharien kan men in vijf dagen van Segou aan de Niger te Parijs zijn. Voor de oeconomische depressie en de werkloosheid in Europa openen zich daar verblijdende vergezichten.

Om te beginnen zou de aanleg vele handen en leveranties vorderen. Volgens een uiteraard optimistische berekening zou de Fransche nijverheid bestellingen van materiaal voor een bedrag groot 1.650 millioen frs mogen verwachten, dank zij hetwelk 35.000 tot 40.000 arbeiders jaarlijks gedurende vier jaren bezig zouden zijn, wat voor den werkloozensteun een belangrijke verlichting zou beduiden.

De hiermee samengaande beschavingstaak moet in de eerste plaats bestaan in de verbetering van de openbare gezondheid, vooral ter bestrijding van de kindersterfte. Het onderwijs moet ook verbeterd worden evenals de oeconomische outillage, al dadelijk de irrigatie. Het is duidelijk, dat de lijn op haar beurt zal profiteeren van de door haar gebrachte welvaart. Men bedenke, wat Dakar en Senegal nog een halve eeuw geleden waren en wat ze nu zijn. Hetzelfde verschijnsel kan zich te Segou, Tombouctou en Niameyvoordoen.

Het is overbodig den invloed van geperfectionneerde verbindingen op de oeconomische en sociale ontginning aan te toonen. In den tijd van de Turken vertegenwoordigde de algemeene handel van Algerije ongeveer vijf millioen francs, thans, een eeuw later, om en bij de 10 milliard. De urgentie van dezen aanleg kan nog uit een ander element worden afgeleid. In den tijd van den was stuwt de Niger, die Fransch West Afrika over een afstand van omtrent 2.000 km doorsnijdt, zijn watermassa over een breedte van tientallen km, waardoor groote uitgestrektheden bevrucht worden. Een grootscheepsch stelsel van irrigatie en drainage is al opgezet om deze gunstige gevolgen te bestendigen. Culturen en veeteelt moeten daar wel bij varen. Een tweede, maar grooter Egypte zou daaruit kunnen voortkomen, mits men niet te veel tijd laat verloren gaan.

Volgens een in de Temps verschenen studie zou de Transsaharien al in de eerste jaren olie, allerlei weefgoed, gom, kapok, katoen, rijst, maïs, vruchten, vleesch, dierlijke producten, wol, leer enz. te vervoeren krijgen voor een gewicht van 280.000 ton, die het financieele evenwicht van den spoorweg zouden verzekeren. Op de rijkdommen van Soedan vooral zijn hooge verwachtingen gebouwd. Dit gebied is twee maal zoo groot als Frankrijk en bewoond door 7 tot 8 millioen menschen. De uitgifte van 400 tot 500 millioen francs obligaties per jaar schijnt tegenover dit alles wel gerechtvaardigd. In het jaar 1930 werd het Fransche spaargeld op ongeveer 45 milliard francs geschat en nu reeds wordt dit hoopvol gestemd door de meedeeling, dat de irrigatiewerken van de Niger na voltooiïng van het eerste stadium een handelsbeweging van één millioen ton noodzakelijk zullen maken. En wel voor kunstmest, bouwmateriaal en machines in de eene, producten van cultuur en veeteelt in de andere richting. Het behoeft geen betoog, dat de kustlijnen onmogelijk deze behoeften kunnen dekken.

Het is de bedoeling de lijn bezuiden Oran te laten beginnen. De bestaande spoorweg moet ze met de kust verbinden. Bij de Niger zou ze zich in tweeën splitsen ter verbinding met het net van Fransch West Afrika. Later komen andere plannen aan de orde.

Ten slotte mag de periode van crisis niet als belemmering voor het aanvatten van den bouw worden aangevoerd. Veeleer is het tegendeel het geval. Er werd al opgemerkt, dat de staat niet terstond in de lasten behoeft bij te dragen, afgescheiden van zijn aandeel van 30 tot 35 millioen in het maatschappelijk kapitaal.

Het is niet de bedoeling van deze studie het politieke aspect van de zaak toe te lichten. Een mogelijke terugkeer van een deel der oude koloniën tot Duitschland kan het actueel maken. Dat Italië de Fransche plannen met leede oogen aanziet is bekend. Men wachte af, in hoeverre de Italiaansche afgunst daardoor geprikkeld wordt dan wel het ontwerp van de Transsaharien als vak van de Transafricain ze verzachten kan.

H. VAN LOON

Brieven van Thorbecke aan Van Deen

Izaäk van Deen, geboren 24 Maart 1805 te Burgsteinfurt, overleden 1 November 1869 te Groningen, zoon van den opperrabijn te Groningen, beëindigde in 1831 eene studie in de medicijnen te Kopenhagen en promoveerde vervolgens te Leiden. Hij vestigde zich te Zwolle en was huisarts bij de familie Thorbecke. Hij is een bekend physioloog geweest, bevriend met Moleschott en Donders. Als minister van binnenlandsche zaken teekende Thorbecke 24 Augustus 1851 zijne benoeming tot hoogleeraar te Groningen.

Zijn kleinzoon Dr. C.H. van Herwerden te Rotterdam veroorlooft mij, het volgende uit Thorbecke's brieven aan zijn grootvader op te nemen:

Leyden 20 Sept. 1834[1)]

> Amice!.... Zeg, als het U belieft, aan mijne Moeder en zuster, dat ik volkomen wel ben. Ik volg Uw raad getrouwelijk en nauwkeurig. Geen middel uit de apotheek wordt meer gebruikt. Gaat het verder zoo goed, als tot hiertoe, dan hebt Gij, te mijnen aanzien, Uwe eigen kunst overbodig gemaakt, en mijne dankbaarheid zal des te grooter zijn.

Leyden 26 Sept. 1834.

> Amice Doctor!.... Mijn gezondheid is de beste van de wereld. Het is reeds een goed teeken, dat ik er eerst in een P.S. aan denk.

Leyden 21 July 1845.

> Ik wachtte, amice Doctor, uw brief; ik zag er alle dagen naar uit; ware hij weggebleven, ik zou er u om hebben verzocht. Ik ben er u zeer dankbaar voor; en zal het zijn voor al 't geen gij mij van Rechteren[2)] wilt schrijven of zeggen. Hij was een getrouw bondgenoot; altijd hupsch, edel, vast,

1) Na terugkeer uit Zwolle, waar hij de groote vacantie doorgebracht had en ongesteld geworden was. Thorbecke huwde pas 15 Juli 1836. Zijn vader was overleden 22 Januari 1832; zijne moeder overleed 21 Mei 1835.

2) J.H. graaf van Rechteren, een der Negenmannen, lag op het ziekbed dat zijn doodsbed worden zou. Thorbecke's waardeerend oordeel over zijn persoon verdient te worden gekend.

beraden en meegaande tevens. Inzigt en karakter stemden overeen; hij oordeelde niets slechts; hij wist te besluiten en te handelen; men kon op hem rekenen. Vóór eene reeks van jaren, toen ik nog een jong mensch was, ontmoette ik hem eenige keeren, op het Loo, op den Pol[1], en at eens bij hem in het voormalig jagdhuis van Willem III; de aangename indruk, dien hij toen op mij maakte, bleef mij bij, en werd door den omgang in 's Hage grootelijks versterkt. Ik leerde hem kennen als een man van hoofd en hart; van wil en moed; zoo zeldzaam, helaas, vereenigd.
Het zal mij hartelijk verblijden, u over hem te hooren. Men zeide, dat het roodvonk hem had aangetast; uw schrijven bevestigt dit niet. De Staten van Overijssel konden zijne plaats niet vervullen; maar hebben zij gedaan wat zij konden? Gij kunt mij ook daarover inlichten. Ik hoorde den naam van den Heer Cornelissen[2] voor het eerst. Ik dacht den Heer van Royen[3] te zien kiezen; die aanstonds bij zijne komst in de Staten den grooten weg insloeg.
Laat niets van hetgeen gij mij over Rechteren weet te berigten verloren gaan; het vindt bij mij een goede plaats.

Leyden 8 Aug. 1845.

Amice Doctor! Voor uw uitvoerig verhaal van den Heer van Rechteren ben ik u zeer en van harte dankbaar. Smartelijk en verblijdend tevens is zoodanig herdenken. Ik hoop dat de oproeping der Overijsselsche Courant, waarvan ik in een ander blad las, niet vergeefs zij gedaan. Men behoort zich, geloof ik, eer men dergelijke openbare uitnoodiging doe, in stilte te hebben verzekerd, dat een gedenkteeken tot stand zal komen, en de gelegenheid tot deelneming slechts tot een bepaald, niet verwijderd, tijdstip vrij te stellen. Ook dienen personen, die zich noemen, zich van den beginne af aan aan het hoofd te plaatsen.
....Wat er tot het ingezetenschap eener provincie met betrekking tot verkiesbaarheid voor de Staten-Generaal worde geeischt, is nergens wettig verklaard. Men zal dus tot de eerste artikelen van het Reglement op de zamenstelling der provinciale Staten zijne toevlugt moeten nemen. Zeker is het dat de Heer van Rhijn[4], zoolang hij lid kan zijn der provinciale Staten, benoembaar is als lid der Tweede Kamer. Doch moet hij, controleur in Zeeland, nog als ingezetene van Overijssel worden aangemerkt? Volgens de letter van art. 3 van het genoemde Reglement, ja. Het beginsel, waaruit ingezetenschap der provincie wordt geeischt, is kennelijk: slechts bij hem, die in de provincie *te huis behoort*, mag genoegzame kennis van en deelneming in het provinciaal huishouden worden ondersteld. Deze

1) Het goed van Schimmelpenninck van der Oye waar Thorbecke na zijn terugkeer uit Duitschland in 1824 verkeerde.
2) Mr. J. Cornelissen, lid der Staten van Overijsel voor den landelijken stand.
3) Mr. A.J. van Royen, lid der staten van Groningen voor den landelijken stand.
4) D.N. van Rhijn, lid der Staten van Overijsel voor het lid der steden.

onderstelling valt weg ten aanzien van hem, die zijn hoofdverblijf buiten de provincie overbrengt. Ik twijfel echter, dat het controleursambt van dien aard zij, dat hij, verplaatst, geacht moete worden zijn hoofdverblijf te hebben verwisseld. In allen geval kan de Overijsselaar, controleur in Zeeland, met meer regt lid der Staten van Overijssel zijn, dan de Heer

van Hall, minister van finantiën, lid der Staten van Noordholland. Mag de laatste slechts worden beschouwd als ‘afwezig buiten zijne provincie’, de Heer van Rhijn zal evenmin hebben opgehouden ingezeten van Overijssel te zijn.

Leyden 29 April 1848.

Amice Doctor! De medische benoemingen[1] verrasten mij even als u.... Een openlijke wedstrijd voor dergelijke plaatsen heeft groote voordeelen[2]. Men koopt nu veelal kat in den zak. Konden wij slechts in dit kleine, jaloersche, kuipzieke land[3], waar bekwaamheid geen courante munt is, eene goede regtbank tot beoordeeling der mededingers of candidaten formeren!
Gij zult, vertrouw ik, den moed niet verliezen. Wij zien ons onzen werkkring vaak even onverwacht geopend, als wij dien lang en vruchteloos zochten binnen te komen.

Leyden 8 Dec. 1848.

Hetgeen gij, amice Doctor, van de Zwolsche genegenheid mijwaarts bezigt, doet mij zeer, zeer groot genoegen. Steeds heb ik voor Overijssel en voor Zwolle in 't bijzonder een hartelijk zwak; ik beschouw ze als mijn vaderlijk huis of als mijne familie in het groot. Van daar ook, dat de stemming te Deventer en te Almelo[4] mij in hooge mate heeft verblijd.
Te Almelo heeft, zeggen de couranten, de Heer Jacobson bedankt. Zou daar kans zijn voor den advocaat de Pinto te 's Hage? Een uitstekend regtschapen, knap, liberaal man, veel meer dan eenvoudig advocaat, een die een uitmuntende vertegenwoordiger zou zijn. Ik wenschte zeer, menschen in Almelo te kennen, ten einde hunne aandacht op de mogelijkheid eener zoo voortreffelijke keuze te rigten[5].

1) Van A.E. Simon Thomas, F.W. Krieger en Hiddo Halbertsma tot hoogleeraren te Leiden.
2) Thorbecke wijkt hier af van zijn in 1828 uitgesproken meening: ‘Concours is het onfeilbaarst middel, om de meest bekwame, de waarlijk uitstekende mannen.... van de universiteits-leerstoelen af te weren’ (mijn *Historie en Leven* II, 171).
3) Men herinnere zich Thorbecke's teleurstelling van 25 Maart 1848 (vorming van het ministerie-Schimmelpenninck; mijn *Historie en Leven* II, 225; Hans, *Thorbecke*, 104).
4) Te Deventer was voor de Tweede Kamer gekozen Jhr. C.M. Storm van 's-Gravesande, te Almelo Jacobson.
5) De keuze van de Pinto kwam niet tot stand; in plaats van Jacobson koos Almelo D. Donker Curtius.

's Hage 10 Mei 1853.

Uw sympathiserende brief, Weledel Hooggeleerde Heer en Vriend, deed mij groot genoegen. Ik ben erkentelijk voor de uitdrukking uwer heusche gevoelens. De rust is mij welkom[6]; maar dat ik het Land in onrust, en de verkregene uitkomsten op het spel zie, is mij zeer leed. De Natie, waarvan een gedeelte in verblinding veel heeft bedorven, kan veel goed maken. Wij zullen zien, wat de 17de zal zeggen. Wij hadden allen, meen ik,

6) Thorbecke was afgetreden 19 April 1853. De verkiezingen ter vervanging der ontbonden Kamer waren op 17 Mei bepaald.

een helderen blik op den dag van morgen; thans is voor het oogenblik alles duister. De kwade hartstogten, die men in beweging heeft gebragt, zullen zinken; maar de politieke gevolgen, die het volk gewis niet wilde, zouden wel eens stand kunnen houden. Ieder goed burger moet, om ze te keeren, het zijne doen. Op de Groningers maak ik staat.

Enschedé 7 Maart 1866.

Heb dank, Hooggeleerde Heer en Vriend, voor de hartelijke bewijzen uwer deelneming. Zoo ik aanneem[1)], zal ik voor Groningen aannemen, waarvan ik den geloofsbrief heden ontving. Maar is het goed aan te nemen? Gingen de zaken later schuins, dan zou ik mij verpligt rekenen. Is echter op dit oogenblik mijne wederverschijning in de Kamer geraden? M.i. niet; doch niemand wil van mijn advies zijn. De aandrang is uitermate sterk, en de strijd tegen het zoo treffend uitgedrukt verlangen mijner medeburgers zwaar.
Men mag het mij niet kwalijk nemen, zoo ik niet binnen 24 uren beslis. Houd mij, en verzoek ook mijne Groningsche vrienden mij te houden, voor diligent.

den Haag 19 Maart 1866.

Ik zeg u, Hooggeleerde Heer en Vriend, voor uwen aangenamen brief van eergisteren welmeenend dank. Inderdaad kan ik niet erkentelijk genoeg zijn voor zoo ontelbare, onschatbere blijken van sympathie; bovenal verblijdt mij het daarin sprekend volksvertrouwen op het vorig Bestuur; het is eene hulde aan de beginselen, die het voorstond, en een waarborg voor hunne levenskracht hier te lande; een teeken tegelijk dat men, na menige afwijking, bestendigheid van regeringsbeleid weet te waarderen.

Gij kent mij van ouds en weet dus hoe gevoelig ik ben aan opregte genegenheid, als die waarvan gij mij uit Groningen berigt.

den Haag 16 Juny 1866.

Uw brief van den 12den j.l., Hooggeleerde Heer en oud Vriend, is een nieuw blijk van uwe trouwe gezindheid, doch bewijst tegelijk de

1) Thorbecke was gekozen te Groningen en te Zutfen. - Hij nam ten slotte aan voor Groningen. - Na de ontbinding in het najaar van 1866 nam hij zitting voor Assen.

ligtvaardigheid van oordeel van het Groningsche publiek[2]. Een zóó lang, helder, doorzigtig publiek leven, als het mijne, moest, dunkt mij, het vertrouwen gevestigd hebben, dat, bijaldien zelfs de slooping van het jongste Ministerie mijn werk kon geacht worden, het wèl gedaan ware. Daarenboven kan ieder, die slechts wil nagaan, aanstonds zien, dat ik deed wat mogelijk was, om het Ministerie, hetwelk dat geenszins verdiende en waarin de Heer Geertsema niet moest getreden zijn, tegen zich zelf te redden.
Ook u schijnt de ziektegeschiedenis der laatste jaren ontgaan te zijn. Gaarne heb ik met u daarover een onderhoud, wanneer gij dezen zomer eens overkomt.

2) Dat (terwille van Geertsema) Thorbecke zijn bestrijding van Fransen van de Putte verweten schijnt te hebben.

Den Haag 13 Oct. 1866.

> Had ik niet besloten, Hooggeleerde Heer en Vriend, mij vóór den afloop over geene candidatuur of verkiezing uit te laten, dan zou uw brief van gisteren mij te Groningen doen bedanken. Ik verlang hoegenaamd niet, dat men voor mij uit den weg ga. De kiezers moeten, zonder tusschenkomst, dengene benoemen, aan wien zij den last beter, dan aan iemand naders, opgedragen achten.
> Ook om geene verwarring te stichten, zal ik uw berigt, als vertrouwelijk, ter zijde en buiten gevolg laten. Maar liefst geene berigten uit de keuken, die niet altoos zuiver is.

Den Haag 16 Oct. 1866

> Op uwen zooeven ontvangen brief van eergisteren, Hooggeleerde Heer en Vriend, haast ik mij te zeggen, dat ik aan uwe goede, trouwe, eerlijke bedoeling geen oogenblik getwijfeld heb.
> Het ware mijns inziens de meest gelukkige uitkomst voor het Land, indien men bij de verkiezingen niet zoozeer op de regtsvraag letten wilde, welke de Ministerraad verkeerdelijk heeft opgeworpen en die er geene is, als op den algemeenen parlemantairen toestand in verband met eene meest wenschelijke Regering.

Ik behoef wel geen verontschuldiging te vragen voor de mededeeling dezer uitingen van Thorbecke's bewogenheid in 1848, wanneer hij uit de regeering is geweerd; in 1853, wanneer hij zijn levenswerk bedreigd ziet; in het voorjaar van 1866, wanneer hij, als minister afgetreden, zich door zijn aanhang laat overhalen terstond weder in de Kamer zitting te nemen, en in den zomer van dat jaar, wanneer mede door zijn toedoen Fransen van de Putte is gevallen.

Bij de brieven in het bezit van Dr. van Herwerden bevindt zich nog een door prof. van Deen gewaarmerkt afschrift van een brief, in het hevigst van den Aprilstorm 1853 door H.J. Matthes, Luthersch predikant te Leiden, aan een vriend te Groningen geschreven:

> Uit uw schrijven van den 19den ll. blijkt mij, dat mijn persoon bij U in gedachtenis gebleven is, en ook ik ontveins niet, dat de kennismaking met U, die ik op de vergadering der afgevaardigden van Christelijk Hulpbetoon als een wakker protestant mogt leeren kennen, eene aangename herinnering heeft achtergelaten....
> Gij vraagt mij, daar volgens Uw schrijven te Groningen de Heer Thorbecke wordt uitgekreten als een atheist, als een zedeloos mensch, en als een slecht huisvader, eene getuigenis. Ik wil haar U naar waarheid geven. Thorbecke behoorde te Leyden niet tot die leden mijner gemeente, die gezet de godsdienstige vergaderingen bijwonen, maar toch meermalen ging hij met

de gemeente op om te aanbidden, en het gaf mij dikwijls vreugde hem ook te zien toetreden tot de tafel des Heeren; dat doet hij

zooals mijne Haagsche ambtgenooten kunnen getuigen ook te 's Hage. Voorzoover het uiterlijke het bewijs kan zijn dat men godsdienstigen zin heeft, draagt dus de Heer Thorbecke het bewijs aan zich; maar buiten dat uiterlijke mogt ik meermalen een godsdienstig gevoel bij den Heer Thorbecke ontwaren, dat mijne verwachting verre overtrof; zoo stond ik verbaasd over den indruk dien de bediening des Heiligen Doops in zijne woning op zijn vaderhart maakte, en zie ik werd versterkt in mijne overtuiging, dat bij hen die minder kerksch zijn, daarom toch wel een kinderlijk geloof kan huisvesten. Ik werd in die overtuiging bevestigd toen ik kort daarna met hem stond bij het graf van zijn kind; hij had mij gevraagd, dien moeyelijken gang met hem te doen; ik ontwaarde in hem zulk eene zekerheid aangaande het wederzien van zijn kind, dat ik niet noodig had den Vader te bemoedigen. Dat men Thorbecke een mensch zonder godsdienst noemen durft, is schandelijke laster; zoo ook dat hij een zedeloos mensch en slecht huisvader zijn zou; als echtgenoot en als huisvader mag hij zijn weerga hebben, hij wordt niet ligt overtroffen. Zijn gezin (vrouw en kinderen behoorden allen tot mijne gemeente) laat niets te wenschen over; nooit kwam ik in hetzelve of het liet altijd den aangenaamsten indruk bij mij achter.

Ik kan, ik mag niet op eene andere wijze over Thorbecke schrijven. Schreef ik anders, ik zoude mij stellen op ééne lijn met zoovelen, die zich schuldig maken aan schandelijken laster. Daarvoor beware mij God, al ware het ook, dat ik in politieke beginselen lijnregt tegenover den Heer Thorbecke stond.

Als bode des Kruises verheven boven alle partijschappen heb ik U mijne ondervinding doen toekomen. Gij moogt daarvan gebruik maken om den laster te beschamen of te dooden.

Voor copie conform
H.T. COLENBRANDER

Een veelzeggende excursie

Als het Juni-nummer van De Gids verschijnt, trekt er door Zuid-Limburg eene botanische excursie, die eene bijzondere beteekenis heeft. De aandacht en het doel van haar deelnemers zal waarschijnlijk minder dan gewoonlijk zich richten tot de kinderen van Flora, die zelf echter meer dan ooit deze dagen zullen sieren. De gedachten zijn meer dan anders centraal gericht, de gesprekken zullen dikwijls uitgaan naar de beste herinneringen en vroolijkste momenten uit dien kostbaren studententijd, die voor den één pas beeindigd is, voor den ander reeds 20 jaar of langer in het verleden ligt.

Een excursie is die uitnemende vorm van doceeren, die in staat stelt op ongedwongen wijze, in opgewekten toon en prettigen omgang belangrijke dingen van natuur, wetenschap, kunst of techniek van nabij te leeren kennen, - en tegelijk geleerdheid te bedekken en gewichtigheid uit te schakelen. Maar de Limburgsche excursie past niet in een stijve definitie. Zij grijpt dienzelfden toon die alle jaren deze excursies kenmerkte. Zij neemt dienzelfden vorm aan, heden niet om te doceeren, maar enkel om in een opgewekte stemming dat dieper gevoel van eerbied te bedekken en ongezegd toch uit te spreken tegenover een Leermeester, die 37 jaren de studentengeneraties heeft geleid op de rijke wegen der plantkundige wetenschap.

De hoogleeraar maakt dit jaar zijn excursie niet als alle vorige jaren met zijn jonge studenten, maar met enkel afgestudeerde leerlingen, die van deze dagen een reunie wenschten te maken met hun botanischen leidsman als centrum. En zóó wenschte ook Professor Went zijn laatste excursie te leiden als Utrechtsch hoogleeraar in de botanie.

Wat deze simpele laatste zin beteekent, dat weten zijn

leerlingen in de eerste plaats, maar dat begrijpt evenzeer de botanische wereld in binnen- en buitenland en met haar een groote kring van vrienden en bekenden, beoefenaars van verwante wetenschappen zoowel als leiders van culturen.

En het is met een zekere beklemming, dat velen het oogenblik zien naderen, waarop Went dan werkelijk zal afscheid nemen van *zijn* Utrechtsche botanische school. Wij hebben in den loop van dertig jaren die school zien worden en tot bloei komen, en haar leerlingen hebben hun plaats en hun weg gevonden in ons land, in onze kolonien en ook in andere deelen der wereld, waarheen zij als gevolg van Wents naam geroepen werden om de vruchten en methoden van het Utrechtsche onderwijs en botanische onderzoek over te brengen en op nieuw uit te zaaien. Het zal ook Went niet licht vallen bij zijn nog steeds even arbeidzamen en gezonden geest van zijn groot geworden Utrechtschen arbeid te scheiden. Maar een gerust gevoel van voldoening mag hem vervullen bij het overzien van zulk een rijk besteed leven, van een zoo groote schare van leerlingen, die voortarbeiden zullen op allerlei plaatsen aan de botanische wetenschap, allen weer op hun wijze en naar hun *eigen* geest, maar geen van allen vergetend door wien en op welke wijze de grondslag werd gelegd, die hen in staat stelde voor het verdere leven in zoo verschillende posities zelf voort te bouwen.

Want dit heb ik altijd de groote verdienste van Wents onderwijs gevonden: in de eerste jaren een hechte en strenge ondergrond van exact weten en eischen wat onontbeerlijk gekend moet worden om later vòòrt te kunnen (een gezonde tegenstelling tot het vooral voor lager- en middelbaar onderwijs veel te vaak herhaalde smalen op het bijbrengen der feitenkennis!); - maar daarna in de latere jaren de leerlingen al naar hun aard en gaven dan ook de gelegenheid geven om zich te ontplooien en te verdiepen in het onderwerp van hun keuze. Hoezeer Wents school haar eigen stempel draagt, ieder leerling met eenigszins eigen kijk of idee kon er zich tenslotte vrij ontwikkelen, en het hing slechts van zijn eigen karakter en gaven af, of hij meer navolgde dan eigen nieuw werk maakte, dat door den leermeester toch steeds méér op prijs werd gesteld.

Zoo bewaar ik naast elkaar de herinnering aan de practicummiddagen, waar de rondgang van den hoogleeraar me wel eenige benauwenis gaf over de deugdelijkheid van het gemaakte preparaat en over de daaraan vast te knoopen vragen, - en anderzijds aan de groote mate van vrijheid na het candidaatsexamen voor eigen werk en onderzoek, waarvoor wij zeker nog meer erkentelijk zijn gebleven, en waaraan voor de meeste afgestudeerden de beste herinneringen zullen verbonden zijn. Aan het begin van den studietijd onderwijs volgens het parool 'Zorg het te weten' - maar dan aan het einde van de studie wijst Went mij op de levensspreuk: 'Durf het te weten.'

Zóó was Wents opbouwend onderwijs, waarbij het einddoel was zijn leerlingen als zelfstandige werkers de wereld te kunnen inzenden: roeping van het Hooger Onderwijs, - dat hij aldus heeft gediend met een toewijding, talent en energie, waarvan talrijke leerlingen de vruchten hebben geplukt. Naast de vele andere belangrijke functies en werkzaamheden, waarover in dit korte woord niet gesproken wordt, is het onderwijs 37 jaar lang het hoofddoel van zijn leven geweest. En in dat levensdoel zoo volkomen te zijn geslaagd, dat zijn arbeid door jongere generaties wordt voortgezet en blijft voortleven, dit moet voor onzen Leermeester de grootste voldoening en dankbaarheid wekken. Dit te weten zal - boven alle onderscheidingen en woorden van de wereld - de schoonste kroon blijven op dien levensarbeid aan de Utrechtsche Universiteit, waarop Professor Went den 17en en 18en Juni, bij zijn afscheid en bij de viering van zijn zeventigsten verjaardag - en in zijn verdere levensjaren - zal mogen terugzien.

A.H. Blaauw

D.H. Lawrence: de briefschrijver na de romancier[1)]

De brieven van Lawrence, spontaan, vloeiend en rijk, zijn van de authentiekste soort die men vinden kan: zij doen het timbre van een stem hooren. Zij zijn vrij van iedere litteratorshouding, en geven zelfs een betrekkelijk geringe en ongevarieerde ideeën-inhoud, waarin zij trouwens typisch engelsch zijn; een fransch of duitsch auteur die aan litteraire vrienden schreef zou, zonder daarom in het minst een pédant te hoeven zijn, veel meer 'onderwerpen van discussie' aanroeren. Maar zij hebben bijna geen doode plekken, bijna overal, en zelfs in vrij zakelijke correspondentie, blijft de toon die van wie tot iemand spreekt en wel iemand bepaalds - een van de dingen die een geboren briefschrijver ook als hij van zichzelf vertelt instinctief niet vergeet. En misschien is dit het meeste dat men van brieven vragen kan, en de waardevolste 'onthulling'. Men verwijlt op het oogenblik zoo graag bij de onthullende beteekenis van correspondentie, biografie en mémoires, niet om de eventueel sensationeele feiten die zij zouden kunnen opleveren, want feiten zijn maar zelden meer sensationeel voor onze moreele vrijgevochtenheid: om de persoonlijkheid achter een oeuvre, die in de documents intimes moet liggen.

Maar brieven noch biografieën vol persoonlijke herinneringen over iemand geven een individu volledig, of zelfs maar op een bepaald plan onverbeterlijk wààr. De mimicry van den omgang staat die waarheid in den weg. Men moet de illusie hebben dat een mensch gekend kan worden om die hartstocht voor het 'intieme detail' vol te kunnen houden. Ieder mensch heeft zooveel gezichten als hij vrienden of ontmoetingen heeft,

1) The Letters of D.H. Lawrence. Edited bij Aldous Huxley. (London, 1932)

dat is een banale waarheid, maar tenslotte kan men alleen maar diep geïnteresseerd zijn in de contacten waaraan men zelf deel heeft. Wat kan mij in allerlaatste instantie het gezicht schelen dat Oscar Wilde zette wanneer hij tegenover den, hoewel mythomanen, uitmuntenden biograaf Frank Harris aan een cafétafeltje zat, wanneer ik nooit weten zal hoe ik zelf dat gezicht zou hebben gezien als ik ook aan dat tafeltje was geweest? Interessanter is het onbewuste verraad dat een autobiografie tot portret kan maken; de autobiografie van Douglas situeert Lord Alfred Douglas op afdoende wijze. (De heele Wilde-Douglasgeschiedenis is op dit gebied boeiend materiaal omdat men er verschillende gegevens tegen elkaar uit kan spelen, hoewel door démentis over en weer allerlei feiten duister blijven). Onvergelijkbaar daarmee is een autobiografie van het genre *Henri Brulard* of *Si le Grain ne meurt:* veel fascineerender maar al op een plan van litteratuur of in ieder geval van intellectualiteit, omdat bij Stendhal's of Gide's bewuste en zoo *capabele* oprechtheid juist die mogelijkheid van onbewust verraad al veel minder voorkomt. Het menschelijk materiaal, de matière première der ervaring die erin gegeven wordt, kunnen zij immers even verhelderend gebruiken in *Le Rouge et le Noir* of *L'immoraliste;* wat maakt het dan nog voor verschil of wij precies weten op welke feiten wij de naam Stendhal of Gide mogen schrijven? Een groot schrijver kan zich even direct uitspreken in een gefingeerden vorm als in een onbedachte; het feit dat hij een bepaalde gefingeerde ‘wereld’ kiest, en deze preoccupatie heeft en geen andere, geeft dan volledig den sleutel tot dat deel van zijn wezen dat den schrijver in hem voedt. Wat de kleine menschelijke bizonderheden betreft - die in het leven de dingen zijn die iemand dierbaar maken en hem relief verleenen - hiervoor geldt weer het heimwee naar het samengebruikte kopje thee: ze worden pas interessant door het persoonlijke contact dat men ermee hebben kan.

Brieven geven natuurlijk meer dan biografie of autobiografie de illusie van het gedeelde kopje thee. Men kan zich desnoods in de plaats van een der onbekende geadresseerden verbeelden. Maar is iemand die een brief ontvangt nu zóó goed af op dit gebied? Waarom hebben zooveel volstrekt niet verlegen hoe-

wel misschien delicate menschen een onverholen afkeer van het telefoneeren, terwijl zij in de even beknotte uitwisseling die een brief is, geen voetangels en klemmen schijnen te zien? Het moet een oud bijgeloof in de definitiefheid van het geschreven woord zijn. De vriend aan wie wij 's middags schrijven, weet niet hoe onze morgen is geweest; hij weet niet of wij er bleek of opgewekt uitzien, niet of de zon schijnt terwijl wij schrijven (want als wij hem die details meedeelen, hoe pijnlijk voelt hij, die het misschien leest bij regen of lamplicht, dan dat de brief alweer niet meer dan een verleden vertegenwoordigt), niet wie er in de kamer is en een deel van onze aandacht absorbeert.... Er is een uitgestrekte en hechte vrijmetselarij gaande, waarin met de briefschrijver zijn omgeving, het raam van zijn kamer, de val van het licht, de kleur van zijn das en zijn stemming van het oogenblik betrokken zijn en waar de briefontvanger buiten staat! Het krijgen van brieven is een genot, maar het voedt zich maar voor een deel met realiteit. En de brieven die het tegendeel nadrukkelijk schijnen te pretendeeren, moet men wantrouwen, want wie weet of niet tusschen de regels het onbewuste leedvermaak van den vrijmetselaar geschreven is?

Brieven als vergelijkingsmateriaal zijn interessant, hoewel het combineeren en deduceeren altijd iets van een psychologisch gezelschapsspelletje houdt; maar de psychologie op zichzelf, de wereldbeschouwing of houding in het leven waartoe zij leiden kan terzijde gelaten, *is* misschien een superieur gezelschapsspel. Men moet briefstijlen vergelijken om te zien hoezeer het brieven schrijven een gave apart is, en hoe de aanwezigheid van die gave tusschen iemands andere eigenschappen beteekenis krijgt. Onder vrienden van gelijke intimiteit komen goede en slechte briefschrijvers voor; er zijn menschen die zonder huichelachtig te zijn per brief een gevoel van nabijheid weten op te roepen dat zij in den omgang bijna nooit teweeg kunnen brengen: tengevolge van welke rem of eenzelvigheid? Er zijn er die in de toon van hun brieven een rijpheid hebben die men in hun leven niet vindt: door middel van welke cerebrale hartstocht of intellectueele transpositie? Of een humor en achtelooze openhartigheid die een aarzelende wijze van spreken logenstraffen. De brieven van Lawrence

zijn als aanvulling van zijn boeken en soms door het contrast ermee, treffend. De brieven van Katherine Mansfield, bekend, vertaald, verminderen eerder den indruk die men van haar novellen heeft. De scheiding tusschen haar werk en haar brieven is niet groot genoeg, de brieven zijn te kunstmatig, de toon te poëtisch speelsch, haar verhalen zijn bijna natuurlijker dan haar brieven; misschien is het het wantrouwen van de novelliste die haar rol van vrouw spéélt omdat zij bang is als vrouw niet au sérieux genomen te worden. Het portret dat in sommige uitgaven erbij gaat, heeft iets scherps, wantrouwends. Maar dan bedenkt men dat men de menschen niet kent aan wie zij schreef, dat het portret waarschijnlijk niet gelijkend is, en dat haar ziekte misschien alles verklaarde; dat iemand misschien in brieven of zelfs in een dagboek niet àlles zegt wat hij is, denkt, of weigert of accepteert - wat weet men ooit, ondanks alle intieme documenten, van iemand die men niet gekend heeft?

Maar ook de lezer die niet zelfverzekerd of hoopvol meent dat hij de waarheid omtrent iemand in de inhoud van zijn gepubliceerde correspondentie kan betrappen (Lawrence bij voorbeeld bezat waarschijnlijk een veel driftiger en moeilijker temperament dan uit zijn brieven spreekt), merkt hoe zeldzaam boeiend de dagelijksche dingen van een leven worden, verhuizingen, reizen, plannen en voorliefdes, op het moment dat hij ze leest bijna zooals een romancier in de zielen van zijn personnages leest, alwetend zonder erbij uitgenoodigd te zijn, en met de wetenschap dat het echt gebeurd is. Maar, in bijna alle gevallen van gepubliceerde correspondentie, ook met nog een andere wetenschap op de achtergrond: dat de dood aan alle dagelijksche details van dat speciale leven al een onveranderlijke beteekenis gegeven heeft. Zoo zien wij de reizen niet die wij in onze eigen brieven beschrijven noch de gemoedswisselingen waarvan onze vrienden ons op de hoogte houden, maar wel wat wij in een posthume correspondentie tegenkomen: als teekens van een leven dat alleen nog maar zoo achtergebleven is. Onze kinderverbeelding raakte opgewonden als wij bij het oversteken van een spoorweg tegen elkaar zeiden, kijkend naar de rails die zoo reë glommen: aan het eind van *deze* rails liggen Florence en Rome. Een van die waarheden

die door hun concrete karakter juist bijna onvoorstelbaar werden. Even wiskunstig zeker en onvoorstelbaar ligt achter alle preparaties voor een week-end en litteraire voorliefdes de dood, en het feit dat wij in een posthume correspondentie onder het patroon van onverwachte gebeurtenissen, en preoccupaties van oogenblikken of jaren, de rails zien loopen, is waarschijnlijk de onderbewuste oorzaak van onze geboeidheid. Voorzoover het geen burennieuwsgierigheid is.

In een brief aan Aldous Huxley schrijft Lawrence: 'Am reading again *Chartreuse de Parme* - so good historically, socially and all that - but emotionally rather empty and trashy.' Deze uiting die men naar keuze door een even zonderlinge over Dostoïevsky of Gide vervangen kan, is kenmerkend voor een wereld van vervreemding die bestond tusschen Lawrence en het continent. De gecultiveerde waarheid die het liefste goed van het west-europeesche deel van het continent uitmaakt, interesseerde Lawrence niet; de waarheden over cultuurmenschen die Stendhal zocht en vond, hadden geen enkele overtuigingskracht voor Lawrence, zoekende naar een 'waarheid van het bloed' waaraan de cultuur voorbijging. Deze gedetacheerdheid dieper-in tegenover de intellectualiteit is ten deele karakteristiek engelsch in Lawrence, maar er komt nog dit verschil bij met de continentale mentaliteit, dat hij niet een waarheid omtrent, maar een waarheid vóór menschen wil weten. Hij had vreemd genoeg hierin meer 'gelijk' dan zijn boeken doen vermoeden. Zijn brieven zijn een prachtig correctief in dit opzicht op zijn werk. Hij was geen eerste rangs-schrijver, hoewel hij zeker een groot schrijvers*temperament* had; hij is in zijn romans taai, onbeheerscht op het maniakale af, bot, koppig en beperkt herhalend en hamerend met een paar termen die daardoor juist na een tijdje iets belachelijks krijgen; en toch soms met fragmenten die merkwaardig boeiend zijn. Hij had bovendien onzen tijd tegen zich, die zoo weinig geschikt is voor een profeet, dat iedere profeet onvermijdelijk de stijl van een schoolmeester schijnt te moeten hebben. Maar het lijkt of de jongere generatie in Engeland hem wil geven wat hem toekomt door in hem een grootere figuur dan schrijver te zien; zijn

brieven hebben daarop zeker invloed, en ook de bewondering die men heeft, juist de jongeren, voor iemand die in deze tijd niet vermoeid was, en niet ophield voor iets te vechten.

Een artistieke ontwikkelingsgang teekent zich in de hier gepubliceerde brieven misschien minder af dan in de correspondentie van auteurs die met meer voorkeur over litteraire onderwerpen schrijven; Lawrence geeft betrekkelijk weinig filosofische zelfanalyse. Maar de verschillende stadia in zijn leven zijn er duidelijk in. In 1914 begint hij zich zijn litterair anderszijn bewust te worden, nadat hij met *Sons and Lovers* toch in de oogen van sommige uitgevers en een deel der kritiek het begin van een litteraire carrière gemaakt had. 'I have no longer the joy in creating vivid scenes, that I had in *Sons and Lovers*. I don 't care much more about accumulating objects in the powerful light of emotion, and making a scene of them. I have tot write differently.' Het nieuwe boek was *The Rainbow*, dat door de censuur vernietigd is. Bij die gelegenheid hebben een aantal gearriveerde auteurs zoo kleinzielig mogelijk over het hoofd gezien, door niet te protesteeren, dat tegenover een dergelijk optreden hun litteraire kritiek had moeten zwijgen. Afgezien daarvan is *The Rainbow* inderdaad een verre van geslaagd boek, ondanks fragmenten waarin de intuitieve overtuigingskracht van Lawrence, vooral in sommige natuurbeschrijvingen, en in het beeld van Lydia vóór haar tweede huwelijk en de jeugd van het dochtertje, het wint. Maar in verreweg het grootste deel schiet het zijn doel voorbij door het moeizaam herhalen, het krampachtig gebruik van een paar stereotiepe termen die voor Lawrence veel meer beteekenen dan voor den lezer, het gebrek aan psychologische nuance en daarmee samengaand zijn voortdurende poging om aan personnages die worstelen in wat voor hem onwaarheid is, tegelijk een beteekenis als symbolen van wat dan wel zijn waarheid is, te ontwringen. In dat opzicht is *Lady Chatterley's Lover* een van zijn meest beheerschte romans, in aanmerking genomen hoezeer ook daarin het onderwerp hem als meer dan onderwerp ter harte ging, want de gemakkelijk aanwijsbare belachelijkheden en de al te simplistische theorie worden daarin toch soms door een zekere rust in den toon goedgemaakt.

Heeft men bij het lezen van romans als *The Rainbow* of

St. Mawr neiging om Lawrence alle recht van theoretiseeren te ontzeggen, men kent hem dit recht onmiddellijk weer toe wanneer men zijn brieven leest.

> 'You know how willing I am to hear what you have to say, and to take your advice and to act on it when I have taken it. But it is no good unless you will have patience and understand what I *want* to do. I am not after all a child working erratically. All the time, underneath, there is something deep evolving itself out in me.... You see - you tell me I am half a Frenchman and one-eighth a Cockney. But that isn't it. I have very often the vulgarity and disagreeableness of the common people, as you say Cockney, and I may be a Frenchman. But primarily I am a passionately religious man, and my novels must be written from the depth of my religious experience. That I must keep to, because I can only work like that. And my Cockneyism and commonness are only when the deep feeling doesn't find its way out, and a sort of jeer comes instead, and sentimentality, and purplism.... And that is why I didn't like the second letter you wrote me about the failed novel, where you rubbed it in: because you seemed to insult my real *being*. You had a right to go for my work, but in doing that, you must not make me cheap in your own eyes.... You believe too much in the Frenchman and the Cockney. Those are the things to criticise in me, not to rest your belief on.'
>
> (Uit een brief aan Edward Garnett, die Lawrence in het begin van zijn loopbaan hielp; Lawrence was in den tijd waarin hij aan *The Rainbow* werkte, acht en twintig).

Men vindt bij het lezen van de brieven voortdurend het geïrriteerde gevoel waarmee men op zijn romans reageerde, geconfronteerd met de rustige overtuigdheid van den mensch Lawrence. In enkele brieven maar (aan Lady Ottoline Morrell van 1915, een voor Lawrence moeilijke periode) theoretiseert hij op een manier die zelfs door zijn eigen realiteit niet meer werkelijk gevoed wordt. Bijna altijd overtuigt zijn accent, ook wanneer men hem persoonlijk of in theorie ongelijk geeft, van zijn subjectief, menschelijk gelijk. Er moet een hapering geweest zijn, altijd opnieuw, in het creatieproces bij Lawrence; het ontbrak hem niet aan persoonlijke zelfkritiek, maar men hoeft de reproducties van zijn teeken- en schilderwerk in dit deel correspondentie maar te bekijken om het gemis aan artistieke zelfkritiek te zien. Precies hetzelfde doet zich voor met zijn psychologisch inzicht: het is maar zelden compleet in zijn romans, of zelfs in zijn manier van een probleem te stellen, en toch kan er omtrent zijn menschelijke intuïtie geen twijfel bestaan; hij had een zeldzame gave tot menschelijk contact, niet alleen zij die hem gekend hebben zeggen dit, maar de toon van zijn brieven

bewijst het. Hij heeft intuitieve flitsen van menschenkennis, in de latere brieven aan Middleton Murry bij voorbeeld, of in die aan Dorothy Brett op pag. 626, die een onbarmhartig portret van de ontvangers van zoo'n brief suggereeren ook al gaat het om persoonlijke kwesties en kent men hen niet. Maar litteraire kritiek interesseerde hem blijkbaar even weinig als litteraire zelfbevestiging alleen, en hij bevond zich als lezer meestal in een zoo andere wereld dan de auteur die hij las, dat zijn oordeel nauwelijks verband schijnt te houden met het boek in kwestie.

Een van de charmes van Lawrence's brieven is de intensiteit waarmee hij over zijn dagelijksch bestaan kon schrijven, met een engelsche liefde voor het landschap. Maar hij is niet de terug-naar-de-natuur-lyricus en alle-menschen-zijn-broeders-dweper die een slechtgezind lezer zou willen dat hij was omdat hij theorieën over een primitieve waarheid had; hij is scherp genoeg in zijn afkeer van wandervogelarij, en: 'Happiness is a subtle and aristocratic thing, and you mixed it up with the mob a bit.'

Lawrence is door de censuur geelasseerd en door een vaagverlicht, volgzaam deel van zijn betere lezers dankbaar aanvaard, als de man die er ideeën over sexualiteit op na hield. Men zou er zich trouwens voor minder in kunnen vergissen. Maar wanneer iemand met deze volharding aan die ideeën vorm geeft, van de verboden *Rainbow* af tot het particulier uitgegeven *Lady Chatterley's Lover* toe, is er reden om naar een diepere beteekenis te zoeken. Zijn schrijversverbeelding is er zeker meer mee gepreoccupeerd geweest dan zijn intellect wil toegeven, want hij legt in zijn brieven duidelijk genoeg uit hoeveel verder dan puur erotische kwesties zijn aandacht gaat, maar in zijn werk is telkens opnieuw de sexueele verhouding voor hem de vórm gebleken die het meestzeggend was. Maar als men de eenzaamheid waarover hij in zijn latere brieven soms spreekt, vergelijkt met de al zoo typisch Lawrence-achtige erotische verhoudingen in het vroege *Sons and Lovers*, wordt het waarschijnlijk, dat wat misschien in het begin zich voordeed als een puur persoonlijk conflict, zich langzamerhand heeft uitgebreid tot een probleem van eenzaamheid en menschelijk contact waarvan de erotiek nog maar een symptoom

is. Misschien is in bepaalde periodes het proces ook weer in omgekeerde richting teruggegaan, maar het is waarschijnlijker dat het conflict zich geleidelijk aan veralgemeend en vergroot heeft, vanaf de tijd waarin hij, als mijnwerkerszoon en onderwijzer, zich eenzaam gevoeld moet hebben in zijn omgeving, tot die waarin hij na voortdurende officieele tegenwerking toch zijn 'bewonderaars' had, met daarbij echter een aantal snobs dat hem bitter maakte. Er is tenslotte meer hoop om de individueele eenzaamheid op te heffen door middel van de erotiek waarbij maar één partner noodig is, dan in een contact met de menschheid. Maar het wordt dan een vlucht in de religie, dit toekennen van een religieuse beteekenis aan het contact tusschen menschen en aan de sexueele liefde in de eerste plaats. Lawrence is zich bovendien altijd scherp bewust hoe de menschen de mogelijkheid van verlossing die hij in de erotiek hoopt te vinden, tegenwerken, hun individualiteit niet in die mate kunnen opgeven kortom. Vandaar de krampachtigheid in zijn romans, waarna de toch rustiger toon van *Lady Chatterley's Lover* opvalt. Parallel met dit probleem van de erotiek dat langzamerhand symptoom voor hem werd, maar minder gemakkelijk in romanvorm te behandelen, is zijn telkens terugkeerend verlangen om met een kleine groep menschen in een ander land, later in een ander werelddeel, te gaan leven. De tragiek van het leven van Lawrence moet geweest zijn dat hij hier in zekeren zin te goed voor was: hij mag in zijn theorieën zijn wenschen te veel voor ideeën hebben aangezien, zijn brieven laten geen twijfel dat hij in werkelijkheid te gevoelig was, te 'afzonderlijk', en veel te veel intuitieve menschenkennis bezat om zelfs maar een begin van verwezenlijking op dit gebied te bereiken.

> As far as anything *matters*, I have always been very much alone, and regretted it. But I can't belong to clubs, or societies, or Freemasons, or any other damn thing. So if there is, with you, an activity I *can* belong to, I shall thank my stars. But, of course, I shall be wary beyond words, of committing myself.

De stijl van Lawrence's brieven heeft iets sprankelends, dat later vaak door een vermoeide of gedégoûteerde ondertoon vergezeld wordt, maar de intensiteit blijft altijd de voor-

naamste karakteristiek. De sympathiekste en merkwaardigste eigenschap van deze verzameling brieven is echter deze: dat ondanks de eenzijdigheid van zijn preoccupaties in zijn werk, en ondanks die warmte en eerlijkheid die bijna ieder die met hem in aanraking kwam tot zijn vriend maakten, of tenminste zijn omgang deden zoeken, de toon altijd de zekerheid en het genuanceerde gevoel voor verhouding heeft van iemand die weet dat hij toch alleen staat.

ELISABETH DE ROOS

Binnenlandsch overzicht

Kabinet-Colijn
24 Mei 1933

Het onbevredigende van een gedeelte onzer politieke traditiën steekt pijnlijk in de oogen, nu men Dr. Colijn een crisiskabinet ziet vormen waarbij in de behoefte aan erkende voorrechten der opperleiding wederom slecht voorzien is. Dit crisiskabinet zal bovenal bezuinigingskabinet moeten wezen dat sluitende begrootingen voor het rijk in Europa en voor de overzeesche gebiedsdeelen mogelijk maakt. Daartoe zal aan elk der ministerieele departementen een sterke centrale impuls moeten worden gegeven. Het natuurlijkst wordt deze gegeven door dengeen die de thesaurie onder zich heeft. Dit is tot dusver bij ons geweest de minister van financiën. Had Dr. Colijn dit departement gekozen, hij zou naast de algemeene leiding met die eener omvangrijke bijzondere administratie zijn belast geweest. Maar waarom de thesaurie, als het orgaan waar zich effectief financieel toezicht op het geheele staatsbestuur het gemakkelijkst ontwikkelen kan, niet van financiën afgescheiden en onder den premier gesteld?

In plaats daarvan heeft deze koloniën gekozen. Hiervoor zijn stevige argumenten aan te voeren. Het beheer van dit departement laat inderdaad tijd tot de algemeene leiding over. Het departement dat nog altijd dat van ‘koloniën’ heet hoewel er geene koloniën meer bestaan, doet dienst zoo dikwijls de regeering van het rijk in Europa te handelen heeft in de functie niet van rijks- maar van algemeene staatsregeering. Aanwijzingen aan de regeeringen der overzeesche staatsdeelen gaan er van uit; het grondwettig toezicht op die regeeringen wordt er uitgeoefend. Geen beter plaats om het enorme alge-

meene staatsbelang eener sluitende begrooting van Nederlandsch-Indië te behartigen dan ‘het Plein’. Maar tot behartiging der centrale belangen van het rijk in Europa is de plaats niet bij uitnemendheid geschikt. Tenzij het beheer der schatkist er aan worde verbonden.

Waarom geen kanselierschap ingesteld dat schatkistbeheer en relatiën met de overzeesche staatsdeelen in zich vereenigt? Wil men het woord kanselier niet, men spreke van ‘voorzitter van den ministerraad’. Want het is duidelijk dat het permanente voorzitterschap van den ministerraad tot de opperleiding van den Staat der Nederlanden behoort. De gelegenheid om den premier het geheel van functiën op te dragen waaraan de centrale leiding behoefte heeft en in welker uitoefening zij zich op ongedwongen wijze tot traditie zou kunnen ontwikkelen, en daarmede de invoering van een der dringendste hervormingen waar de Staat der Nederlanden in zijn sedert 1922 bestaande constructie om roept, zijn verzuimd, en twee zinlooze dingen: departement van (niet bestaande) ‘koloniën’, en (alleen in naam bestaande) tijdelijkheid van het voorzitterschap van den ministerraad, bestendigd. Wat een schaamachtigheid en wat een sleur! Persuasie zal het effect moeten bereiken dat rechtens verzekerd had kunnen wezen.

C.

Buitenlandsch overzicht

Opluchting?
22 Mei 1933.

Roosevelt en Hitler beiden hebben gevoel getoond van den ernst der omstandigheden waarop zij zouden willen ingrijpen. Roosevelt heeft ingezien dat de oeconomische wereldconferentie onder de allerongunstigste omstandigheden beginnen moet wanneer pas de ontwapeningsconferentie zonder resultaat mocht zijn uiteengegaan, en heeft daarom een uiterste poging gedaan de aanneming van het ontwapeningsplan-Mac Donald te verzekeren, te combineeren met ‘een heilig en definitief non-agressie-verdrag’, en Mac Donald heeft daarop gejuicht, ‘dat Amerika nu, krachtens zijn eigen verklaring, voor niets meer onverschillig zijn zal wat den wereldvrede raakt.’ Maar over de oorlogsschulden zwijgt Roosevelt in alle talen, behalve tegenover het Congres: hij vraagt geen buitengewone volmachten; buiten den Senaat om zal hij geen dollar laten schrappen, en geen regeling voorstellen dan voor iederen debiteur afzonderlijk....

Het plan-Mac Donald komt op beperking der aanvalswapenen en der legercontingenten (met korten diensttijd) neer; alleen legers van dit type mogen overblijven. Frankrijk wil eene veiligheidsorganisatie bovendien, en Duitschland de ‘rechtsgelijkheid’ bovendien: d.w.z. zoolang de anderen zichzelf nog niet ontwapend hebben in de mate waarin zij het Duitschland deden, blijft dit land vrij zich te herwapenen. ‘Herwapening nooit of nimmer’, zeggen al de anderen. - ‘Met andere woorden, gij begint onmiddellijk met uw eigen ontwapening,’ antwoordt Duitschland. - ‘Volgens het voorstel-Mac Donald,’ verklaren hierop de anderen; ‘zijt gij be-

reid uw rijksweer met langen diensttijd door een beperkt volksleger met korten diensttijd te vervangen en van alle herbewapening af te zien?' - 'Eerst moet gij zeggen hoeveel van uw aanvalswapenen gij opoffert, en binnen welken tijd,' is hierop het Duitsche bescheid.

Hitler heeft gesproken in gematigde termen, maar de anderen verlangen nu dat de handelingen van Nadolny te Genève aan Hitler's verklaring van goeden wil zullen beantwoorden, en zijn gezant dus niet langer zal weigeren de belofte af te leggen die men van Duitschland verlangt, eer de beperking van aanvalswapenen en de aanvaarding eener bepaalde sterkteverhouding der volkslegers van beperkten omvang en diensttijd in kannen en kruiken is, met inbegrip der bepaling van den tijdsduur waarbinnen dit een en ander zal moeten zijn bereikt. Dit vereischt heel wat overleg en onderstelt eene bereidwilligheid tot geven en nemen die van Frankrijk b v. moeilijk te verwachten is zoolang Duitschland met herbewapening dreigt.

Vóór Hitler gesproken had, leek het of de ontwapenings-conferentie voor goed was vastgeloopen; nu is zij weer vlot geraakt. Nadolny heeft de verklaring afgelegd, 'dat de Duitsche regeering voortaan bereid is het ontwerp van Mac Donald niet slechts als grondslag van discussie (dit was het al), maar ook als grondslag van de te sluiten ontwapenings-conventie te aanvaarden.' Dit beteekent dus, als de woorden zin hebben, dat Duitschland de rijksweer opoffert. Beteekent het ook dat Duitschland de rechtsgelijkheid niet langer als vrijbrief tot herbewapening opvat? Het staat er niet uitdrukkelijk bij, doch van Duitsche zijde suggereert men te Genève, 'dat de Duitsche regeering thans bereid zou zijn er in toe te stemmen, dat de sterk bewapende staten nog gedurende een te bepalen aantal jaren, tien bijvoorbeeld, aanvalswapenen zouden mogen bezitten, zonder dat Duitschland het bezit van die wapensoorten dan ook voor zichzelf zou opeischen.' Men voegt er evenwel aan toe, niet alle wapensoorten, die Duitschland bij het verdrag van Versailles ontzegd zijn, als aanvalswapenen te beschouwen. De andere (welke?) zou Duitschland zich dus wèl weder mogen aanschaffen.

Is deze Duitsche suggestie opgeworpen om zoo dicht mogelijk Roosevelt's voorstel te benaderen, dat binnen een bepaald aantal jaren alle aanvalswapenen zullen moeten verdwijnen, en in afwachting der verwezenlijking van dit besluit geenerlei herbewapening welke ook zal mogen plaats vinden? Wanneer Hitler zijn belang begrijpt, moet hij alles doen om Amerika-Engeland, en om Mussolini, niet van zich te vervreemden. Alleen door hun gezamenlijke pressie zal men bij Frankrijk iets bereiken, dat andere wenschen heeft dan een zooveelste non-agressie-verdrag en zich in deze dagen van exuberante welsprekendheid der anderen angstwekkend stil houdt. De reis van Goering naar Rome zal ook wel de bedoeling hebben Mussolini te verzekeren dat Duitschland vooralsnog van den ‘Anschluss’ afziet, en Dollfuss geen moeilijkheden meer zal bereiden. Het ongeluk is echter dat Hitler met de eene hand steeds blijft verstoren wat hij met de andere opbouwen wil. Die het vertrouwen wil versterken dat zijne heerschappij voor Europa een element van rust zal kunnen beteekenen kan niet langen tijd zijne satellieten in het binnenland de vrijheid laten tot de reeks van aanmatigingen, plompheden en bêtises waarmede Duitschland de achting der wereld verbeurt. Dat gevoel van staatkundige verantwoordelijkheid Hitler niet ontbreekt, is nu wel bewezen, maar nog geenszins, hoe sterk het is.

C.

Bibliographie

Herman Robbers, Redding. Een roman. - Elsevier. Amsterdam. 1933.

Een zakenman van middelbaren leeftijd heeft tijdens de crisis een zenuwinstorting. Een vriend leent hem een afgelegen duinhuisje om ver van kantoor en familie herstel te zoeken. Hij komt in het huisje en treft er een jong meisje aan, een vriendin van de dochter des huizes, dat toevallig in denzelfden nacht in hetzelfde optrekje een schuilplaats gezocht heeft. Zij worden vrienden. Zij praten en wandelen. Hij billijkt de motieven die haar het ouderhuis deden verlaten, hij helpt haar den grens over, hij begeleidt haar tot Lugano, waar een schoolvriendin van haar woont. Welke vriendin een broer heeft. Welke broer, tusschen haakjes, als het kind terstond open kaart had gespeeld, het erkend doelwit van haar escapade zou geweest zijn. De zakenman heeft 'een pijntje', hij komt thuis, hij blijkt door de gemoedsbewegingen der 'mooi-gebleven' liefde zoodanig verfrischt, gered, zooals de schrijver het noemen wil, dat hij niet alleen zijn argwanende vrouw en kinderen op hun nummer zet, maar tevens met veerkracht zijn dagelijksch werk hervat.

Iets meer dan de inhoud is van het boek niet te vermelden. Als ik goed luister, verneem ik een ondertoon van haat en wrok tegen de jongere generatie. Verontwaardiging over de koude verdorvenheid eener hedendaagsche jeugd gloeit in tal van gesprekken tusschen den man en het meisje. Maar noch hij, de 'verloren vader', dupe eener kalverliefde, noch hij, de schrijver zelf van deze geprikkelde beschouwingen, beseffen, tot het einde toe, dat hun aanbeden uitzondering een valsch heiligenbeeldje was. Men bemerkt het terstond, wanneer een schrijver zijn eigen personen niet door heeft: de gesprekken zijn onnatuurlijk.

N.

Frits Hopman, De proeftijd. Een roman. - Wereldbibliotheek. Amsterdam. 1933.

Wie een voortreffelijke karakterschets lezen wil van de figuur en het werk van Frits Hopman, zij verwezen naar het levenbericht dat Van Pesch schreef in de Handelingen der Maatschappij van Letterkunde 1932. Frits Hopman was een fijn en sterk prozaïst. Zijn natuurgetrouwheid is van een betooverende nauwkeurigheid. Hij was echter geen romanschrijver. Het eenige wat van hem zal voortleven, is, het klinkt vreemd, 'In het voorbijgaan', zijn eerste bundel korte verhalen. De wereldbibliotheek had

beter gedaan dezen bundel, vermeerderd met eenige mobilisatie-schetsen, waarvan de laatste, zoover ik weet, in ‘Erts’ 1926 verscheen, nogmaals uit te geven, dan ons de roman ‘De proeftijd’ weder onder oogen te brengen. Deze bestaat uit het dagboek van een eenzaam worstelend schilder, eerst genezend in een hutje op de hei, vervolgens verkommerend op een decoratie-atelier in het hartje van Londen. De dagboekbladen zijn danig vergeeld, de zuchten naief, de edele idealen ouderwetsch geworden. Maar de eerste veertig bladzijden zijn niet zonder ontroering te herlezen, de jeugdherinneringen, de natuurbeschrijvingen, treffend vooral door de beheerschte bewogenheid van het meesterlijk Nederlandsch. Er is een bestorven rust in, een weemoedig zich neerleggen bij ontgoochelingen. Iets dat doet denken aan sneeuwlicht en aan de eieren van Floris Verster. Hoe de uitgever en mevrouw Hopman er toe kwamen, juist in dit gedeelte verkortingen aan te brengen, moet maar liever een raadsel blijven.

N.

E. du Perron, Uren met Dirk Coster. - P.N. van Kampen en Zoon. Amsterdam. 1933.

Ik ben, wegens de namen op het omslag, begonnen aan Du Perron's ‘Uren met Dirk Coster’. Maar het is, met de onwaardige strekking, zulk een pretentieus en langdradig gekrakeel, dat ik de lectuur heb moeten staken. Ik kan het dus ontraden, ik kan het niet bespreken.

N.

Jozef Muls, Cornelis de Vos, schilder van Hulst. - N.V. Standaard-Boekhandel, Antwerpen.

Men vraagt zich af hoe het komt dat in dezen tijd waarin zoo lustig gewoekerd wordt met monographieën over kunstenaars, nog geen enkel doctorandus in de kunstwetenschap gedacht heeft aan Cornelis de Vos? Dit is waarschijnlijk minder toe te schrijven aan het gebrek aan materiaal, - dit moet immers een prikkel zijn voor een monographist - dan wel aan des meesters kunst zelf. Dat Cornelis de Vos een grootheid geweest is in de Vlaamsche school is onbetwistbaar. Als schilder van portretten in groep en van afzonderlijke figuren, mag hem een eere-plaats worden ingeruimd onder de meesters. Doch hij is nu niet precies een van die kunstenaars die imponeeren door heel uitzonderlijke eigenaardigheden. Hij heeft noch de kloekte van Rubens, noch den superieuren zwier van Van Dijck. Hij was een braaf burgerlijk artist en een gewetensvol stielman, die heel veel gewerkt heeft op bestelling, en die zich niet zonder grootheid van zijn taak gekweten heeft. Mijn collega in het Koninklijk Museum van Antwerpen, Dr. Jozef Muls, heeft nu het ijs der bibliographie gebroken en van zijn hand is deze eerste vrij volledige studie die ons inlicht over den persoon en de kunst van den Vlaamschen meester. Schr. bekent dat Cornelis de Vos zich weinig leent tot literaire en aesthetische uitweiding, dat zijn werk eentonig is, en als

schilder van godsdienstige en mythologische onderwerpen noemt Muls hem terecht ‘een provinciaal epigoon van Rubens’. Wij vereenigen ons graag met de opvatting van den schrijver waar hij zegt dat Cornelis de Vos de voor-rubeniaansche traditie voortzette, en dat hij nauwer verwant is met Quinten Matsys, Joost van Cleve, Moro,

Pieter Pourbus de Oude, Scorel en vooral Frans Floris, Adriaen Key en Hieronymus Francken dan met de portretschilders van den Baroktijd. Daarop moeten wij echter dit voorbehoud maken dat Cornelis de Vos de psychologische diepte van Joost van Cleve en ook van Scorel (ik denk hier aan de *Leden der Broederschap van Jerusalem* te Utrecht, aan het *Portret van Cornelis Van der Dussen*, en ook aan het wondermooi portret van den *Man met den handschoen* in het Museum van Antwerpen) slechts zelden bereikt heeft; hij blijkt ons inderdaad, zooals Muls schijnt te bedoelen, meer verwant met Frans Floris en Adriaen Key. De schr. besluit zijn studie met de opmerking dat Cornelis de Vos beteekent 'de definitieve verburgerlijking van de kunst'. Wij kunnen ons echter niet voorstellen dat schr. deze karakteristiek heeft willen voorstellen als een teeken van minderwaardigheid. 'De Vos,' zegt hij, 'geeft ons op enkele uitzonderingen na, alledaagsche menschen te zien. Zoo krijgt hij vaag iets klein-steeds van uitgebakken gezondheid en gezapige rust'.... Niet in de onderwerpen zelf, niet in de typen die voor hem geposeerd hebben, is de oorzaak te zoeken dat de Vos niet kan gerekend worden tot de groote portretschilders. Uit de geschiedenis blijkt immers ten overvloede dat de burgerlijke typen onvergetelijk worden, wanneer hun ziel door een groot ziener wordt vastgelegd, - men denke slechts aan de mannenkoppen van J. van Eyck.

Dr. J. Muls heeft met zijn keurig gesteld boek een groote leemte gevuld. Over Cornelis de Vos bestond zoo goed als niets: enkele besprekingen in tijdschriften, en vermeldingen, meest van bondigen aard, in lexika. Zijn poging om de figuur van Cornelis de Vos te omlijnen is ten volle geslaagd, en hij heeft meer in zijn bescheiden opgevatte taak gedaan dan de baan vereffend voor een lateren schrijver van 'het definitieve boek', dat misschien lang niet zoo leesbaar zal zijn als zijn aangenaam en vaak schitterend opgesteld geschrift.

Aan de kunstgeleerden zal de proeve van catalogus, alphabetischplaatselijk aangelegd, hoogst welkom zijn, Daarvoor alleen mogen de geleerden hem al dankbaar zijn. Een tiental keurige photos verluchten deze mooie monographie.

A.C.

Uitgaven van 'De Sikkel', Antwerpen.

Allereerst wil ik het nieuwe maandschrift signaleeren van de uitgeverij *De Sikkel: De Boekenkast*, maandschrift voor 'boekenliefhebbers of die het willen worden'. Dat de redactie toevertrouwd is aan Marnix Gijsen, is al een waarborg voor de degelijkheid en de geestigheid van deze nieuwe periodiek, die wel mercantiel bedoeld is, maar die toch van in het eerste nummer een aantal bijdragen bevat, die bijna den omvang hebben van gewone tijdschrift-artikels. Het voornaamste stuk is Marnix Gijsen's *Kroniek* van de 'geëmancipeerde' Boekenkast. Ofschoon die kroniek de productie van enkele maanden moet bestrijken, en het overzicht nogal summier is, weet Marnix Gijsen in enkele kolommen de substantie van eenige laatst verschenen boeken te omlijnen. Nu vinden wij in hetzelfde nummer de bepaling door Paul van Ostayen van de beroepsliteraat 'die met het vouwbeen alle boeken leest die hij ter recensie ontvangt, en uit-

sluitend met het vouwbeen.' Deze bepaling schijnt mij nog niet te slaan op Marnix Gijsen. Welke methode hij gevolgd heeft in het kiezen van zijn te bespreken werken kan ik niet gissen. Waarschijnlijk geen; maar er zijn wel meer recente boeken waarover wij hem hadden willen hooren. Dit is natuurlijk ook een kwestie van persoonlijke voorkeur. Zoo had ik hem het bijzonder mooie boek van Hausenstein, *Europaische Hauptstädte* (ik kan er niet genoeg nadruk op leggen hoe sterk ik het vind) aan eigen ervaring willen zien toetsen. Doch misschien is dat uitgesteld tot na de Italiaansche reis waar de Belgische Regeering hem toe aangemoedigd heeft. Ik weet niet of Henrich Hauser's *Die letzten Segelschiffe* in zijn smaak valt? Met een bespreking van zulk soort werken zou zijn kroniek nog aan frischheid gewonnen hebben. Het doet mij in elk geval plezier dat die gewichtige rubriek in Marnix Gijsen's handen ligt, al ware het slechts om nu en dan met hem over onze zeer geliefde boeken te converseeren en te controverseeren. Hij weet dat ik hem slechts schoorvoetend volg in zijn oordeel over Lode Zielens, zooals hij Van Ostayen's *Bende van den Stronk* slechts matigjes vindt naast de *Diergaarde voor kinderen van nu*. Uit *Self-defense* haalt hij Van Ostayen's credo: 'Weg met de idee, weg met de ontroering, weg met alles wat niet klank en geruisch is': het ware interessant deze opvatting van den dichter te toetsen aan die van Stravinsky.

De *Boekenkast* bevat verder een kort artikel van Franz de Backer over Galsworthy, een Spaansche Boekenkroniek van Albert Helman, een kort opstel van Maurits Sabbe, en een curieuse nota van Van Eeghem over veilingsprijzen. Men ziet dat het niet aan stof ontbreekt, en wij wenschen *De Boekenkast* een lang bestaan toe.

Goede portretten verhoogen nog het charme van deze uitgave.

Onder de laatste uitgaven van *De Sikkel* vestig ik de aandacht op den herdruk van eenige werken van Virginie Loveling. Niets kon ons meer welkom zijn. Menschen van mijn geslacht grijpen naar de oude uitgave van Loveling's werk die rond de jaren '85 bezorgd werd door Hoste, en waarvan sommige deeltjes geïllustreerd zijn door Emile Claus. Maar deze editie is zoo goed als onvindbaar. En het is een heel gelukkig initiatief van *De Sikkel* te hebben gedacht aan een nieuwe uitgave van een tiental werken die ook voor de lezers van dezen dag nog niets van hun bekoring hebben ingeboet. Ik weet niet of zij die thans voor het eerst Virginie Loveling lezen een zoo diep genot zullen kennen als zij die haar hèr-lezen. Ik geloof dat zij minder indruk maakt als openbaring dan als herinnering. In den eersten bundel der Sikkel-uitgave, *Idonia*, zijn wij weer getroffen geweest door de hooge kwaliteiten der romanschrijfster en o.a. door hare atmospheer. Zij weet stemming te verwekken, het is zelfs een der geheimen van haar kunst, waarop ik later hoop terug te komen. De eenen hebben stemming en de anderen hebben er geen. Er is stemming bij Stijns, Baekelmans, Timmermans, Loveling, Buysse, Streuvels, Zielens. Er is er geen bij Elschot, Walschap. Loveling bezit in de hoogste mate het genie der atmospheer. Door den toon van haar verhalen, door den rhythmus van haren zinsbouw, door de kleur en de preciesheid van haar detailkunst, weet zij de burgerlijke lucht van de Vlaamsche provinciestad der jaren '80 op intense wijze te suggereeren.

Om de twee maanden zal een boek verschijnen. De omvangrijke roman *Sophie*, die twee deelen zal beslaan, staat buiten de reeks, als zijnde een uitgesproken politieke tendenz-roman uit den schooloorlog van de jaren

'80; ook dit werk zullen vele Virginie Loveling's vereerders niet willen missen.

Een volgende maal over de posthume boekjes van Paul van Ostayen *Brieven uit Miavoye*, *Diergaarde voor Kinderen van nu*, en *Self-defense*, alle laatste uitgaven van *De Sikkel*.

A.C.

J.L. Garvin, The Life of Joseph Chamberlain. - Volume one, 1836-1885. - London, Macmillan, 1932.

Men zal geneigd zijn, in het leven van den ‘radicaal’ Chamberlain (want voor niets anders stond hij tot 1885 te boek) naar teekenen uit te zien, die den lateren ‘imperialist’ doen voorgevoelen, en ze in dit rijk gedocumenteerd boek bij menigte aantreffen. Reeds omstreeks 1860 wordt hij zich verschil bewust tusschen hemzelven en John Bright, apostel eener principieele vredespolitiek; het beginsel van ‘non-interventie’, zegt hij dan, sluit niet in dat men zich niet zou behoeven te wapenen. Wanneer hij in 1869 te Birmingham de eerste algemeene vergadering der door hem gestichte National Education League toespreekt (het lichaam dat verplicht kosteloos neutraal onderwijs propageert, en waaruit eenige jaren later zijn vermaarde ‘caucus’ zal voortkomen), luidt zijne peroratie aldus: ‘This Imperial realm, while the exacts allegiance, will admit the obligation on her part tot teach those who are born to serve her.’ Geen volksonderwijspropagandist van het gewone type zou het zóó geformuleerd hebben. In de rede van 5 Januari 1885, waarmede hij den veldtocht opent voor het ‘unauthorised programme’ dat hem van de gehate contrôle der Whigs voorgoed bevrijden moet, krijgt de ‘democratische’ leus een zeer strijdvaardige inkleeding: ‘If the occasion should come to assert the authority of England, a democratic Government, resting on the confidence and support of the whole nation, and not on the favour of any limited class, would be very strong....’

Na in de schroevenproductie, waarmede hij op 18-jarigen leeftijd is begonnen, en die hij nagenoeg heeft kunnen monopoliseeren, fortuin te hebben gemaakt, geeft hij zich tusschen de dertig en de veertig geheel aan de municipale politiek over en behaalt in de jaren 1873-'76, als mayor van Birmingham, op de machten van onverschilligheid, sleur en onkunde overwinningen, die hem in heel Engeland (en daarbuiten) bekend, en de stad tot den stevigen ondergrond zijner politieke fortuin maken. Gladstone neemt hem in 1880 in zijn kabinet op zonder eenige persoonlijke ingenomenheid, maar omdat het onveilig lijkt, het na te laten. Dit ‘Government of all the talents (and all the discords)’ is in zijn onophoudelijk geschokt vijfjarig bestaan hier van maand tot maand, en zijne vele perioden van hevige spanning zijn van dag tot dag, beschreven. Chamberlain is Home-Ruler vóór Gladstone geweest, maar niet in denzelfden zin: de verleening van ruime administratieve zelfstandigheid zou (is zijn ijdele waan geweest) de vraag naar politieke zelfstandigheid doen verstommen. Zijne door een tusschenpersoon aangehouden betrekkingen met Parnell maken eerder den indruk dat Parnell hem, dan dat hij Parnell gebruikt. Den Ier heeft hij niet verstaan; evenmin als later den Boer.

Chamberlain, die, als alle radicalen, tijdens de electorale campagne van 1880 Disraeli, onder meer, ook de inlijving van Transvaal verweten

had, heeft er, vóór Majuba, bij Gladstone op aangedrongen dien maatregel ongedaan te maken. ‘I doubt’, schrijft hij hem 9 Juni 1880, ‘the wisdom and the permanence of the annexation. Unless some unforeseen circumstances lead to a large immigration of Englishmen into the Transvaal, I believe the Boers will, sooner or later, worry this country into granting their independence.’ Maar Gladstone verzekerde dat men het ter wille der naturellen laten moest, ‘to whom, by the establishment of the Queen's supremacy, we hold ourselves to have given a pledge.’ Eerst wanneer Boeren de grenzen hun bij de Pretoria-conventie aangewezen, overschrijden (geheel ten onrechte zegt Garvin, dat de republiekjes Stellaland en Goosen gesticht werden ‘on British ground’: het protectoraat was nog niet geproclameerd), en zoodoende de handelsweg van de Kaap naar het Noorden gevaar loopt buiten Britsche contrôle te raken, neemt Chamberlain het initiatief tot de expeditie-Warren. - Af en toe geeft Garvin blijk, dat hij van de gebeurtenissen op dit afgelegen terrein geen scherpe voorstelling heeft. Veel hindert dit niet, want de auteur stelt zichzelven niet op den voorgrond en bepaalt er zich in hoofdzaak toe Chamberlain te laten spreken, vooral uit zijn vertrouwelijke brieven aan Dilke en Morley, die eerlijk en pittig zijn. De mogelijkheid eener latere breuk met Morley kondigt zich in dit deel nog maar flauwtjes aan.

Niet ongeschikt kenschetst Garvin Chamberlain's welsprekendheid als ‘controlled passion’. Die uitdrukking is ook op 's mans staat van dienst alsm ayor van Birmingham, en als President of the Board of Trade, van toepassing. De strijd tegen vuil, ziekte en sterfte onder de arbeidersbevolking wier zwoegen hem heeft rijk gemaakt, de aanslag op de onge voeligheid van reeders die winst beuren uit te hooge verzekering van drijvende doodkisten, zijn uit nobele aandrift ondernomen en vol eervolle bijzonderheden. En toch staat deze voorvechter van de stoffelijke welvaart der massa in indrukwekkendheid van geestelijken bouw ver bij Gladstone (met wien hij een stroef epistolair verkeer, nooit een gesprek van man tot man had) achter. In rechte lijn stamt hij van de ‘utilitarians’ af: ‘the aim and end of all Liberal policy is the greatest happiness of the greatest number’ (programrede te Birmingham, 5 Januari 1885). Een leus, waarmede men den socialen vrede niet bereikt: door welke middelen toch moet in de practijk die geluksmaat worden bepaald? In dezelfde rede spreekt Chamberlain van een losprijs, door de bezitters te betalen: ‘what ransom will property pay for the security which it enjoys?’ Een beeld dat de gedachte oproept aan een als struikrooverij gezienen klassenstrijd. Chamberlain is doodgraver geweest van een Engeland dat ondanks, ja misschien om reden van het insulaire zijner beschaving, het irrationeele van vele zijner instellingen, de afzichtelijkheid zelfs van sommige zijner verschijnselen, vermoedelijk in hooger mate de aandacht der wereld zal blijven trekken dan de bijgeveegde, gestandardiseerde democratie der twintigste eeuw.

C.

[Derde deel]

Stemmen uit de redactie

Transfermoratorium.

- De aaneenschakeling van het aantal het economische leven ontwrichtende gebeurtenissen zet zich voort en elk land op zijn beurt draagt ijverig zijn steentje aan. Duitschland heeft al een heel muurtje van zulke steentjes gezet. Steeds enger wordt de kring van schuldeischers, die ook zelfs nog maar ten deele hun geld krijgen. Eerst werden de korte vorderingen der buitenlandsche banken praktisch in lange omgezet en aangezien het hier een bepaalde categorie van schuldeischers betrof, was het mogelijk den schijn der bilateraliteit nog op te houden, al komt het eenzijdige karakter van het 'Abkommen' natuurlijk hoe langer hoe meer om den hoek kijken naarmate de comedie langer duurt. Thans komen de lange crediteuren aan de beurt; nadat een tijd lang veel Duitsche obligaties tegen lagen prijs van de bevreesde crediteuren zijn teruggekocht, gooit men het over een anderen boeg. De Reichsbank toont zich, na integrale terugbetaling van een tweetal groote credieten, in griezelige naaktheid. Armzalig ontbloot van goud en vreemde saldi staat zij dan en zegt: 'hoe kan ik nu met circa Mk. 300,000,000. - aan dekking mijn taak nog vervullen, de dekking is gedaald tot 8% van mijn verplichtingen. Bovendien belet Gij crediteuren met Uwe contingenten en tarieven mij in goederen te betalen!' Inderdaad, de argumenten zijn klemmend genoeg. En toch.... de stemming waarin dit alles geschiedt, is voor het buitenland van veel meer belang dan de feiten. De autarkie-gedachte heeft in Duitschland vasten voet. Handel met het buitenland, tenzij om er naar te exporteeren, wordt daar niet gewenscht. Invoer, tenzij van onmisbare grondstoffen (katoen, koper e.d.), is een gruwel. De export van goederen diene dus in de eerste plaats, om die onmisbare zaken te importeeren. De eerst ge-

knotte Stillhaltungscrediteuren, die nu voor de importcredieten moeten blijven zorgen, dienen thans weer te worden ontzien, althans wat den luttelen interest betreft, die hun blijft. De rest kan wachten; hun getal is te groot om voor onderhandelingen in aanmerking te komen, trouwens wat beteekenen onderhandelingen in de geschilderde omstandigheden! Men noodt ze naar Berlijn, nog eens naar Londen om aan te hooren en daarmee uit. Fluks wordt nu een wet gemaakt, waarbij de Duitsche debiteur geautoriseerd wordt, met Marken zijn valuta-schuld af te doen en klaar is Kees. Deze laatste bepaling is van alle wel de meest ingrijpende. Dat men wachten moet, als er te weinig deviezen zijn, is tot daar aan toe; dat echter, wat rente en aflossing betreft, men door een eenzijdige bepaling zijn vordering in een andere valuta ziet omgezet, is heel kras en nog nooit vertoond. Bovendien, men moge over andere valuta's denken zooals men wil, de Mark is volgens de uitingen van Dr. Schacht al een heel zwakke valuta geworden. Dit komt ook reeds in de koersen tot uitdrukking. Immers, de Mark is een soort kameleon geworden. Voor omrekening van betalingen dóór Duitschers heeft de Mark haar grondwaarde, voor diverse betalingen aan Duitschland heeft de Mark al naar de behoefte der omstandigheden een heel gamma van waarden. Dat men nu deze Goudmark voor de omrekening gaat gebruiken en de crediteur Marken krijgt, die straks op zijn beurt wellicht slechts in gedeprecieerden vorm gebruikt zullen kunnen worden, is een greep in een rechtstoestand, die zeer ver gaat.

Wij moeten in dezen crisis-tijd veel begrijpen en veel verdragen. Wij moeten billijk zijn bij het beoordeelen van vele handelingen. Ook Duitschland bevindt zich in een noodtoestand, zooals vele anderen, zoo niet de meesten. De gestemdheid, waarin de maatregelen in zulk een toestand tot stand komen, speelt daarbij een groote rol en het schijnt wel, dat deze gestemdheid van Duitschland op het oogenblik wel het onaangenaamste is, dat de crediteuren te verduren krijgen, omdat zij voor de toekomst weinig gunstigs voorspelt.

Roet in den inkt.

- De dagbladen hebben *in extenso* Jo van Ammers-Küller's apologie gebracht ten aan-

zien van haar te streng beoordeelde houding op het P.E.N.-congres te Dubrovnic. Gezien het vriendschappelijk karakter dezer conferenties in de afgeloopen jaren, kan onze afgevaardigde geen blaam treffen, ook ditmaal een avondtoilet en geen bokshandschoenen in haar koffer te hebben meegebracht. Er werd, misschien was dit kinderlijk, nog altijd gehoopt, dat de Duitsche kwajongensstreken den geest van het P.E.N.-centrum van dit groote volk niet zou hebben aangetast. Maar het bleek terstond, dat de Duitsche afgevaardigden naar Dubrovnic voor de helft van hetzelfde slag waren als de wetenschappelijke heeren die naar Leiden kwamen, en het congres heeft het bezuurd, dat zijn voorzitter niet de doortastendheid bezat van een Nederlandsch rector magnificus.

Nu blijft in Nederland de schrijver niet achter bij den geleerde. Het Nederlandsche P.E.N.-centrum heeft eenstemmig het voorstel van Boutens overgenomen en schrijft naar het Hoofdbestuur te Londen, dat dit, met zooveel bijval als het in andere landen maar verkrijgen kan, zich zal richten tot het Duitsche centrum, verklarend dat het Duitsche centrum de Duitsche letterkunde niet vertegenwoordigt zoolang eenige der edelste schrijvers zijn uitgeworpen, dat het Duitsche centrum dus in staat van desorganisatie verkeert, dat dit samenwerking onmogelijk maakt, verzoekend voorts mede te deelen wanneer met een reorganisatie van een waarlijk den Duitschen geest representeerend centrum een aanvang zal worden gemaakt.

Bedreiging van het hoogste goed brengt in Nederland nog steeds eensgezindheid.

De herberg met het hoefijzer

I

Voor Dick

Vaarwel Piccadilly! Na een werkzaamheid van zes maanden op het Londensche hoofdkantoor van de Trepca Mining Company moest Erwin Raine, geoloog en explorateur, plotseling zijn paspoort inleveren; en toen hij twee dagen later bij de Directie geroepen werd, wist hij reeds wat hem te wachten stond.

'U kent wat Italiaansch, nietwaar? En Duitsch, van moederswege? U werkte ook drie jaar in de kopermijnen van Bor, en U spreekt dus goed Servisch? Uitstekend. Ziehier Uw opdracht. In de Noordalbaneesche Alpen, het gebied tegen de Yougoslavische grens, moeten loonende koperlagen aanwezig zijn. U gaat er heen en zoekt de zaak uit. Hier zijn Uw aanbevelingen: voor de regeering in Rome, want U weet waarschijnlijk dat Albanië een Italiaansch protectoraat is; voor het Albaneesche gouvernement, en voor de Yougoslavische autoriteiten, voor geval U over de grens mocht geraken. Het gebied heeft de roep niet geheel veilig te zijn, en U krijgt vanuit Scutari een gendarmerie-escorte; wapen U niettemin. Over drie weken uiterlijk verwacht ik Uw berichten. Indien de exploratie gunstig uitvalt, komen Uw vier assistenten na. Dit is slechts een verkenningsreis. Telegrafeer "ill" of "good health" al naar de uitslag is, en neem met het oog op de concurrenten zwijgzaamheid in acht. Hier is de tegenwaarde van 500 pond, in lires en dollarbiljetten. Ik wensch U goede reis.'

Tegen alle verwachtingen in had Raine geen enkele bedenking laten hooren. Hij had goedmoedig geglimlacht, zooals gewoonlijk, en den directeur zelfs warm de hand gedrukt,

alsof hij hem bedankte voor deze verbanning naar de wildernis. Toen hij weg was mompelde de directeur: ‘Een opofferende ziel, en een arbeidsezel....’ Hij wist niet dat Raine drie dagen geleden zijn verloving verbroken had.

Drie dagen later kwam Raine te Scutari aan. Zijn gansche bagage bestond uit een rugzak, met zijn teekengerei, geologische instrumenten, kaartentasch, wat ondergoed, een tandenborstel en een groote Steyrrevolver. De Oostersch uitziende stad bekoorde hem dadelijk, en hij sjouwde geduldig zijn drager na langs het blauwe bergmeer vol diepgroene drijvende eilandjes. Het was half twee in den heeten namiddag, en gansch Scutari scheen te slapen, op twee schildwachten voor de kazerne na, en drie in 't wit gekleede vrouwen, die met gekruiste bloote beenen op het plaveisel zaten en Raine cocons van zijderupsen te koop aanboden.

Het groote hotel was vol. Met een zucht van verlichting gaf hij zijn rugzak aan den drager, en weer slenterden zij de stoffige straten door. Op den hoek van een pleintje zonder naambord, recht tegenover een lage moskee met een afbladderende minaret, zag hij een aanlokkelijk donkere herberg. Op de roze pui stond in versleten letters ‘Grand Hotel London’. Raine lachte, betaalde den drager en ging naar binnen. Reeds vanaf zijn studententijd had hij een passie voor kleine en donkere kroegen, waar hij rustig zijn beenen op een tweede stoel kon leggen, en zijn pijp tegen de tafelkant uitkloppen; en ‘Grand Hotel London’ zag er precies uit zooals hij het zich wenschte. Bovendien wist hij uit ervaring, dat hij in dit soort herbergen eenvoudige lieden uit het volk ontmoette, die hem voor het geven van inlichtingen dikwijls hondermaal meer van nutwaren dan de officieele persoonlijkheden, wier namen en adressen hij netjes op een getypt lijstje meekreeg.

Rechts in de verlaten gelagkamer stond een scheerstoel bekleed met rood pluche, dat eenige generatie's Albaneezen met hun ellebogen en ruggen zwartgesleten hadden. Daarboven een stel olichromen van Mekka, Napoleon te Austerlitz, en een ijsberenjacht in de Poolzee, in lijstjes die kromgetrokken waren van de hitte. Raine plofte zijn rugzak neer en ging in de stoel zitten, om de olichromen, die hij heimelijk liefhad, op

zijn gemak te bewonderen. Tusschen de kleurige prenten hing een spiegel vol vliegenpoep, waarin hij plotseling zijn vertrokken gezicht zag. Hij streek ontsteld over zijn voorhoofd. Bezat hij werkelijk zooveel rimpels? Hij had nooit de gewoonte gehad zichzelf nauwkeurig te bekijken, en staarde nu verbaasd naar de diepe kerven opzij van zijn mond. Nog geen maand geleden was hij zorgeloos geweest, en gelukkig. Zes weken daarvoor had hij gelachen om liefde en noodlot; en nu ontdekte hij zijn gezicht bol en bleek, in de halve schemering van de gelagkamer. Had dit afscheid hem zoo aangepakt? Of was het de hitte, die hij sinds Mexico niet meer gewend was? of zijn baard van twee dagen, die hem zoo bleek maakte? Hij stampte op de vloer en riep luid: ‘Scheren!’

In de stilte die volgde hoorde hij enkel het hoefgestamp van een paard.

Nadat hij driemaal geroepen had kwam eindelijk een jongen met een verwezen gezicht uit de achterkamer. Al loopende veegde hij de strootjes uit zijn plukkerig blond haar, en streek ook een paar maal over zijn gescheurd hemd, dat er uitzag alsof honderden koperdraadjes nauwkeurig parallel door het zwart en wit gestreept katoen geregen waren, zoodat het vod, hoe vuil het ook was, een gouden weerschijn had. Toen stak hij zijn duimen in de leege patroongordel waarmee hij zijn linnen broek ophield, en bleef Raine verlegen aanstaren met een open mond vol witte tanden, die even hard glansden als zijn oogen.

Raine wees glimlachend op twee vliegen, die rond een schoteltje vol opgedroogd zeepschuim wandelden, en zei in 't Servisch: ‘Kan je mij scheren? Geef anders maar warm water, dan doe ik 't zelf. En waar is de patroon? Kan ik hier slapen?’

De veelheid dezer vragen scheen den jongen uit een diepen droom wakker te schrikken. Hij knikte eenige malen heftig van ja, legde toen de hand op het hart en maakte een buiging die door zijn plechtstatige ernst niets onderdanig had; schoof inderhaast zijn witvilten schedelkapje recht en liep op rappe bloote voeten weg. Raine hoorde hoe hij het paard in de stal leidde, en daarna het gekraak van brekende twijgen. Tien minuten later klonk het klepperen van een deksel dat door de

stoom wordt opgetild; maar de jongen kwam nog steeds niet. In de richting van het geluid loopend raakte Raine door de achterkamer in een klein keukentje, waar de jongen met zijn rug naar Raine toe voor een open vuur knielde. De stoom van den ketel wasemde rond zijn haren, maar hij staarde aandachtig naar een glimmende foto die hij met beide handen vasthield. Raine onderscheidde drie gestalten; twee Albaneezen, aan weerszijden van een vrouw met een witte hoofddoek, een kleine gebogen mond en een donker lichaam behangen met kettingen. Raine wilde kuchen, om de jongen uit zijn droom te halen; maar plotseling dacht hij aan het portret dat hij zelf in zijn binnenzak droeg, en liep op zijn teenen terug naar de scheerstoel. Juist toen hij in zijn handen klapte kwam de jongen met de ketel kokend water aanzeulen.

'Wanneer de heer zijn boord wil afdoen....' zei hij aarzelend, en toen, met een dwaze glimlach: 'de patroon slaapt, maar er zijn drie kamers vrij. Is de heer Serviër? Ik zal uw mond het laatste inzeepen, dan kunt U makkelijker spreken...'

Raine staarde in den spiegel, stomverbaasd over zooveel naieve brutaliteit. Maar de jongen keek hem met zulke waterklare oogen aan, dat hij lachen moest, en daardoor een lik zeepschuim in zijn mond kreeg. Meteen stoof de jongen twee pas achteruit, legde de linkerhand op de gouddraden van zijn smerig hemd en mompelde: 'Vergeving, Heer!' Maar in zijn oogen stonden kleine spotachtige lichtjes, alsof achter zijn pupillen plotseling kaarsjes werden aangestoken.

'Maak niet zooveel drukte,' zei Raine kort. 'Scheren is zeker je gewone beroep niet? Hoe oud ben je eigenlijk? En hoe heet je?'

'Ik ben een Malissoor, heer, een bergbewoner, uit de stam van Sjosj. Ik heet Leonard, en ben vijftien jaar.' Hij sprak langzaam en hakkelend, alsof hij aan iets anders dacht, en keek voortdurend naar de spinnewebben in den hoek van de kamer.

'Hoe lang ben je hier?' vroeg Raine verder.

'Sinds twee weken, Heer.'

'Hm. Je ziet er niet naar uit, alsof je ooit een goede kellner of kapper zult worden. Waarom ben je niet boven gebleven?'

De jongen zette de kwast neer en kreeg een scheermes, dat

hij snel over zijn verhoornde hand heen en weer veegde. Toen keek hij Raine bedremmeld aan, keek snel voor zich en schoor een paar haartjes van zijn handrug.

‘Nu?’ drong Raine aan.

Leonard blies verlegen langs het lemmer, en klapte het mes toen plotseling dicht. Hij greep haastig naar de kwast, en gaf Raine een paar onbehouwen likken langs zijn kin. Ineens bleef hij stokstijf staan, met de trillende zeepkwast op Raine gericht, en zei met een stem vol treurige woede:

‘Dat kan ik U niet zeggen, heer.’ En toen, verontschuldigend, terwijl hij de zeepkwast zakken liet:

‘Gij zijt toch een vreemdeling, heer? En ik weet niet eens vanwaar! Ik heb U gezegd wie ik ben, maar U niet! Wanneer twee mannen van twee verschillende stammen elkaar tegenkomen, zeggen ze eerst wie ze zijn; eerder kunnen ze elkaar geen vertrouwen schenken....’

Raine keek zwijgend naar de olichroom van de ijsberenjacht, verlegen nadenkend over deze vreemde wildernistheorie. De jongen had gelijk. Doch hij voelde zich kribbig, omdat een knaap hem, een bereisd man, een les in beleefdheidsvormen wilde geven, en zei spottend:

‘Twee mannen zeg je? Ik dacht dat je pas vijftien was.’

De jongen hield ineens op met scheren. Weer vlamden de kaarsjes achter zijn oogen op, toen hij trots zei:

‘Elke Malissoor van veertien jaar is een man heer, met de rechten en de plichten van een man.’ Hij sprak vol ijver, nu niet meer stamelend en hakkelend, maar voluit en duidelijk, en zijn magere kaken waren bloedrood. Was al die onhandige verlegenheid enkel maar een voorwendsel?

‘En wat zijn de plichten van een man?’ vroeg Raine ernstig, terwijl hij in den spiegel naar zijn halfgeschoren gezicht keek.

‘Het verdedigen van zijn eigen eer, en de eer van zijn familie,’ zei de jongen strak, terwijl hij over Raine's hoofd heen in de richting van Napoleon te Austerlitz staarde.

‘Hoe bedoel je?’ vroeg Raine onverschillig.

‘Dat zult U in het land der Malissoren wel zien, heer!’ Meteen perste hij zijn dunne lippen op elkaar en ging ijverig door met scheren.

Het licht, dat achterin den schuinhangenden spiegel stond, werd plotseling verduisterd door twee groote gestalten. Raine durfde niet omkijken, want hij was bang dat de onhandige jongen hem snijden zou. Hij hoorde het kraken der banken, een lucifer die afgestreken wordt en een zware stem, die om mastiek riep.

'Kunt U zichzelf wasschen, heer?' zei Leonard. Raine knikte. Toen de jongen met de mastiek terug kwam, had hij zijn boord al om, en zijn das gestrikt. De twee Albaneezen in den hoek bij het raam hadden hem geen oogenblik aangekeken. Zij zaten zoo dicht bijeen, dat hun witvilten schedelkapjes elkaar bijna raakten, en spraken halfluid. De jongen zette de flesch mastiek op den tafelrand en schoof toen de twee gevulde glaasjes aarzelend naar hen toe. Zij keerden zich tegelijk om, en keken hem smalend aan. Hij bleef met neergeslagen oogen staan, het glimmend presenteerblad in de hand. De oudste van de twee, die een grijze lok over zijn voorhoofd droeg, wees strak op zijn glaasje. Met zijn gebogen neus, streepjesachtige lippen en dunne nek leek hij op een roofvogel, die geen andere uitdrukking in hun kop hebben dan toorn en nijd. Hij verhief zijn stem, wees met een strakken vinger op het glas, en maakte de beweging van drinken; maar Leonard schudde van neen. Doch toen de oude naar de kolf van zijn revolver greep die uit zijn roodgelen gordel stak, graaide hij het glas naar zich toe Terwijl hij stap voor stap terugweek naar de deur van de achterkamer bracht hij onder uitbundig gelach der beide boeren het witte vocht naar zijn mond. Vlak bij den drempel smeet hij het met een klets op den steenen vloer, lachte hard, en was verdwenen.

Aanstonds, alsof er niets gebeurd was, staken de boeren hun koppen weer bij elkaar. Raine ging naar buiten. De schaduwrand langs de huizen was breeder geworden, en de bewoners kwamen op straat. Twee vrouwen, in gewaden van rood- en witgestreepte katoen gehuld klikklakten op Turksche muiltjes over het heete plaveisel. Van den tegenovergestelden kant kwam een gesluierde vrouw in een bruinen mantel. Vlakbij kon Raine vaag den vorm van haar neus zien, en het dringend staren van haar donkere oogen. Een limonadeverkooper kwam rinkelend aanzweeten. De hals van het koperen

vat op zijn rug was versierd met glimmende adelaren, spiegeltjes en halve manen. Door zich voorover te buigen spoot het water uit een spitsen drakenbek in het glas, waar de limonade-essence een rood bodempje vormde. De drank was heerlijk koel, en Raine gaf hem een ‘Lek’, een klein zilveren geldstukje, met een handbeweging om te beduiden dat het kleingeld als fooi bedoeld was; maar de jonge kerel gaf hem een halve Lek terug en verwijderde zich statig, zonder een woord te zeggen. Boven den manshoogen koperen toren op zijn watervat glansde een breede groep sneeuwbergen, die aan het einde van de straat schenen te beginnen, zoo bedriegelijk kortte het scherpe licht de afstanden in. Reeds op den eersten blik stelde Raine met genoegen vast, dat in de hoofdketen zeker mineraalhoudend eruptiegesteente moest voorkomen, zoodat zijn reis niet vruchteloos zou zijn, en ging naar binnen om zijn kijker te halen. Aan de tafel der Albaneezen zat nu een smalhoofdig man, in burgerkleeren zonder boord, die Raine onder veel strijkages naar zijn kamertje bracht, en zich in gebroken Servisch als de waard voorstelde.

Raine slenterde den hof in, om vandaar de bergen te beturen. Leonard was bezig een vuile bruine pony af te borstelen. Hij glimlachte, en Raine kon niet nalaten te vragen waarom de oude Albanees hem bedreigd had.

Hij zette de handen in de zijden en antwoordde: ‘Hij wilde mij enkel treiteren, omdat ik van een vijandige stam ben. Zijn vader en mijn overgrootvader hebben gevochten om de weidegronden bij Sjosj, waar ik geboren ben.... De oude vos tikte van zijn cigaret wat asch in de mastiek, en beval mij toen hem een ander glas te brengen en zelf het eerste leeg te drinken, omdat ik hem beleedigd had.... door er asch in te gooien.... haha.’

‘Dacht je werkelijk, dat hij schieten zou?’

‘Leonard wreef ongeduldig de borstel over zijn handrug. ‘Geloof mij heer, ik was niet bang. En ik geloof niet dat hij geschoten zou hebben, want hij is het eens met de nieuwe regeeringspartij, die tegen de bloedwraak is....’

Hij zweeg, en werd rood, alsof hij een geheim verraden had. Maar toen hij Raine's uitdrukkingsloos gezicht zag, ging hij door:

‘Toch liep ik weg, want met de ouden kun je nooit weten. De natuur is soms sterker dan de leer; en ik moet nog veel verrichten in dit leven....’

‘Wat dan?’ vroeg Raine rustig.

Leonard keek hem hulpeloos aan. Zijn hemd hing open op zijn haarlooze borst, en Raine zag een magere bruine ribbenkast, die snel op en neer ging. Hij stond op 't punt te antwoorden; maar opeens pakte hij de pony bij den ruggegraat, en zei, bijna smalend:

‘Bijvoorbeeld dit paard afborstelen, heer.’

Raine draaide zich schouderophalend om, maar Leonard ging zachter door:

‘Want deze pony zal U misschien naar de bergen dragen. Nietwaar, heer?’

‘Hoe weet je, dat ik naar de bergen ga?’ vroeg Raine geërgerd.

‘De heer kijkt er voortdurend naar,’ zei de jongen nederig. ‘En je kijkt enkel naar wat je verlangt.’

Raine zag hem ongeduldig aan. Hoe kwam de knaap aan zulke eenvoudige waarheden? Zijn hand streek over het portret dat bij in zijn binnenzak droeg, en hij zei hard:

‘Inderdaad wil ik naar de bergen; niet uit verlangen, maar omdat ik moet. Ik verzamel zeldzame planten en gesteenten...’

‘Twee jaar geleden is een professor in Sjosj geweest,’ zei Leonard peinzend. ‘Ik zocht veel bloemen voor hem, en hij gaf mij een goudnapoleon.’

‘Fotografeerde die professor ook?’ vroeg Raine.

Leonard haalde plotseling den borstel over de staart van den pony, die ongeduldig zijn achterbeenen uitsloeg. Hij keek Raine weer hulpeloos aan, en zei toen langzaam en slepend, alsof hij de woorden een voor een met ongenoegen prijsgaf:

‘Het is, zooals de heer zegt.’

Toen bekeek hij Raine plotseling van hoofd tot voeten, en zei met gevouwen handen:

‘Wat heeft de heer een prachtige gouden horlogeketting! Wil de heer soms deze pony koopen? Voor zes goudnapoleon is hij van U!’ En hij streek spelend met zijn vingers door de gelige manen.

‘Wat doe ik met een pony?’ antwoordde Raine barsch.

‘Op de slechte muilezelpaden, en andere zijn er in jouw bergen niet, kom ik te voet veel sneller vooruit....’ Hij zag hoe Leonard zijn mond vertrok, pijnlijk alsof hij een klap gekregen had, en zei in een opwelling:

‘Zou je hier weg kunnen, om met mij mee te gaan, als gids?’

‘Hoeveel verdien ik?’ was de verrassende weervraag.

Raine haalde langzaam zijn pijp en tabak te voorschijn. Deze kleine wilde was dus enkel op het geld gespitst, zooals de meesten.... Het viel hem tegen; maar om hem te beproeven zei hij:

‘'t Is waar, ik heb je nog niet voor het scheren betaald. Hoeveel?’

‘Zooveel de heer wil,’ antwoordde Leonard van achter den paardekop. En tot Raine's verbazing was zijn heldere jongensstem nat van tranen.

Raine stak zijn pijp aan, en diepte drie zilverleks uit zijn broekzak op. Zoodra de jongen het gerinkel hoorde, dook hij onder den paardekop door, en graaide Raine het geld uit de hand, snel en gretig als een pikkende vogel. Toen legde hij de rechterhand op het hart, en boog langzaam, terwijl hij aldoor naar de zilverstukjes staarde. Ineens begon hij dringend te spreken, met een hooge schelle stem, waaruit hij zijn verdriet probeerde weg te slikken:

‘De heer zal in mij een getrouw dienaar vinden.... Ga vooral niet alleen naar de bergen, heer! De bosschen zijn dicht en steil, en de weg van de eene vallei naar de andere is moeilijk te vinden, en de bronnen soms ook, en dorst is in den zomer een zwaar kruis. En ook kent U de gewoonten des lands nog niet. Niemand zal U kwaad doen, maar toch zou er een ongeluk kunnen gebeuren. Is de heer gewapend?’

Hij ging ijverig door met het borstelen van den pony, er in groote stappen omheendraaiend. Beurtelings bewerkte hij den hals, den rug en de beenen en schoof na zes, zeven borstelstreken weer verder, zoodat het beest zenuwachtig begon te trappelen en telkens probeerde zijn witten voorvoet op Lenard's bloote teenen te zetten. Terwijl Leonard de laatste woorden sprak, zag Raine zijn vragende oogen vlak boven den glanzenden paarderug. Hij voelde dat hij den jongen verdriet gedaan had met zijn harden toon, en zei geduldig:

‘Natuurlijk ben ik gewapend. Ik heb zelfs twee revolvers....’ Hij bezat er slechts een, doch hij voelde een vage behoefte, om den Malissorenknaap, wiens gedrag hij niet begreep, te overbluffen. ‘Heb ik hier een vergunning voor wapens noodig?’ voegde hij er aan toe.

Leonard borstelde heftig over de achterbeenen. ‘Zoogenaamd mag geen Malissoor wapens dragen,’ klonk zijn stem van achter den pony, een stem die helder was alsof hij lachen wilde. ‘Maar wij zijn een volk van krijgers, en bijna iedereen heeft zooveel wapens als hij wil....’

‘Ook vijftienjarige jongens?’ vroeg Raine ironisch.

‘Heeft de heer dan niet gezien dat mijn patroongordel leeg is? Ik draag die enkel om mijn broek op te houden! Maar indien ik U raden mag, heer: Ga naar het stadscommando en laat U een aanbeveling geven! Anders nemen de gendarmes misschien Uw wapens in beslag! Noodig hebben zult U ze trouwens niet, want geen Malissoor doet den vreemdeling kwaad....’

Hij kwam met een hoogrood gezicht boven den paarderug uit, en keek snel naar de zon.

‘Vier uur!’ riep hij verschrikt. ‘En om half vijf gaat de prefekt weg! Haast U heer! Het groote grijze gebouw rechts! Ik.... ik moet nu weer bedienen, anders zou ik met U meegaan.... Over al het andere spreken wij morgen!’

‘Dank je,’ zei Raine. Voor hij den hof verliet draaide hij zich om, Leonard had den borstel laten vallen, en staarde, met zijn rug tegen den pony geleund, strak naar de breede reeks bergen, die in het minderende licht hun afstand herwonnen hadden. Hun witte kammen lagen nu dagreizen ver in het wolkenloos blauw. Toen hij zag dat Raine naar hem keek, pakte Leonard snel den borstel op, en begon heftig de achterpooten van den pony te bewerken.

‘Vreemd,’ dacht Raine, op den zonnigen drempel staand, ‘links borstelt hij de pony viermaal, en recht laat hij het arme beest vuil. Wat verbergt hij mij? Zou hij een geheim met zich meedragen.... zooals ik? Wat beduidt die foto? En zijn tranen? En dat wilde spreken?’

Hij trad het koele achterhuis binnen en keerde zich nogmaals peinzend om. Het was blijkbaar enkel de zon geweest die

zijn verbeelding verhit had, want nu, met zijn hoofd in de schaduw, zag hij in den hof vol strootjes enkel twee havelooze wezens: een jongen in gescheurde kleeren, en een pony met een drekkig achterbeen. Het eenige mysterie waren hun zware blauwe schaduwen, en het ongelooflijk helle licht op de brokkelige stalmuren, een licht dat hij in Londen maandenlang had moeten missen.

En juist door die tergend helle zon voelde hij zijn verdriet des te dieper.

De waard zat met de jongste der twee Albaneezen nog steeds aan hetzelfde tafeltje, waarop zij al overdadig gemorst hadden. In de flesch mastiek stond enkel nog een bodempje. Hij beduidde den waard dat hij een lange wandeling wilde maken, en vroeg hoe de straat heette opdat hij den herberg na donker gemakkelijk zou kunnen terugvinden.

'Iedereen weet waar Grand Hotel London is, heer!' zei de waard trots. 'Maar vraag liever naar de Herberg met het Hoefijzer; die naam kent het volk beter.' Hij pakte Raine bij de mouw en schoof hem naar de ingang. Tegen de deurstijl was op manshoogte een hoefijzer gespijkerd. Hij sloeg zich op de borst, stak de duimen in zijn vestzakken en ging voort:

'Eenmaal werd hier, onder mijn dak, een opstand beraamd die gelukkig afliep en de grootste invloed had op Albanie's lot. Vandaar dit onsterfelijk teeken. Tot weerziens heer! Ik wensch u een vroolijke dronk!'

En met de afgemeten schreden van een man, die den alcohol gewoon is, en zelfs in de roes werktuigelijk zijn evenwicht bewaart, schoof hij plechtstatig terug naar het tafeltje.

Voor een diep verdriet deugt enkel een diepere dronk; en het was zeer laat toen Raine thuiskwam. Een nachtwacht met een tijdklokje op de borst had hem teruggebracht naar de straat waar Grand Hotel London lag, en hij schoof doezelig den lauwen nacht door in de richting van de herberg. Opeens stond hij verbaasd stil, recht tegenover de versleten letters. Zonder het te merken was hij op de tegenovergestelde stoep geraakt. Met de armen voor zich uitgestrekt stak hij de straat over. Was dit de herberg wel? Opeens dacht hij aan

het hoefijzer, en hij schoof zijn hand omhoog langs de rechter deurpost. Zijn nagels krabden over de splinterende spijkergaatjes: het hoefijzer was verdwenen.

Een gevoel van onbehagen en gemis maakte zich van hem meester. Hij stommelde op de tast naar zijn kamertje, stak de kaars aan en begon in zijn rugzak te woelen. Alles lag op zijn plaats. Alleen de groote Steyr-revolver was verdwenen, en ook de twintig patronen, die hij vanwege het douaneonderzoek in een leegen cigarettenkoker gestopt had.

Hij wierp zich met al zijn kleeren aan op het bed, en probeerde na te denken. De prefekt had hem de wapenvergunning geweigerd, onder voorwendsel dat het land volkomen rustig was. Wel had hij een fraaie en onbegrijpelijke aanbeveling vol stempels gekregen. Protesteeren bij de politie kon dus niets baten. Toch wilde hij zijn rechtsgevoel bevredigen en weten wie de dader was. Hij stond op en woelde weer door den rugzak. Onderin hoorde hij het gerinkel van geld. Het was een klein linnen zakje met zilveren Leks en drie aan elkaar gespelde dollars. Tusschen de dollars een papiertje met kinderlijk kromme letters:

'Dit is het spaargeld van Leonard, als pand voor de revolver, die de heer weldra terugkrijgt, zoowaar ik leef en Maria mij helpe' (Dit laatste onderstreept). 'Verraad mij niet.' (Weer twee dikke strepen).

Raine staarde in het kaarslicht, dat spottend over het zilvergeld speelde. Hoe had de jongen gevoeld, dat hij op Raine aan kon? Hij herinnerde zich gezegd te hebben dat hij twee revolvers bezat; en Leonard had zich eenvoudig het recht toegeëigend er een te leenen!

Een vreemde gewoonte! Maar het was hier een vreemd land, en God weet wat de jongen met het wapen ging uithalen. Een wanhoopsdaad waarschijnlijk, want hoewel hij Maria aanriep, had hij het hoefijzer meegenomen....

Maar Raine's laatste gevoel, voor hij insliep, was schaamte, omdat hij den jongen van geldzucht verdacht had. En tevens een vage bevrijding, omdat het wapen weg was; waarom, dat kon hij in zijn halven droom niet meer ontdekken. In elk geval besloot hij te zwijgen.

II

Den volgenden middag nam hij een gids aan, een Malissoor uit het achterland, bij het Skelzen-gebergte. Het was een grijzende kerel met scherpe snorren en een traliewerk van rimpels op zijn beenig voorhoofd. Al pratende haalde hij telkens met een ruk zijn witwollen broek op, die hem zoo diep op de heupen hing dat het zitvlak als een leege blaasbalg achter hem aanflapperde. Toen zij den dag daarna door den windigen voormorgen op weg gingen vroeg Raine hem spottend waarom hij zijn zijden gordel een handbreed boven zijn broekrand droeg? Hij antwoordde plechtstatig: ‘Tegen de lendenkou, heer, en om mijn pistolen vast te houden.’ En met een gebaar van trots klopte hij op de twee geweldige kolven, die uit de roodgele zij staken, en keek Raine zoo goedig en vaderlijk aan, dat deze met een gevoel van volkomen veiligheid het eerste sombere dal binnentrok.

De wind nam toe, en Raine hoorde in het brullen van de bergbeek nauwelijks het geknars van zijn schoennagels over het rotspad. Vijf pas voor hem uit liep de gids, met sluipende voeten, zeker van steen tot steen stappend, alsof hij ze alle sinds jaren kende en met gesloten oogen vinden kon. Een dunne telefoonlijn zwiepte van paal tot paal, die onontschorst tusschen steenbrokken ingeklemd waren. Hoog tegen de helling stonden drie huisjes, witte klompen met een leidak zonder schoorsteen. Tegen een der zwarte deurgaten stond een vrouw, die hen lang nastaarde. Bij de volgende bocht van het pad begon een diepe kloof in de kalkrots. De randen liepen langzaam naar elkaar toe, en over het smalte gedeelte lag een brug van gevlochten takken. Vijf meter beneden hen bromde het water. Kleine forellen ijlden door de groene schaduw. Ineens, hoog boven zich, hoorde Raine een snerpend Ohe! Olahe! Een kind antwoordde, en uit de groene verte kwam een mannenstem die donker aanzette en hoog oversloeg. Weer begon het vrouwengillen, dat de kinderstem in hooge vogelkreten overnam en verderzond. De echo's kruisten elkander en schenen door de blauwe lucht boven den dal-

wand dunne lijnen te trekken, werkelijk en toch onzichtbaar, wezenlijk en onwezenlijk, gelijk het spoor der wendende en keerende forellen in het groene water. Wat beduidden die stemmen? Er was veeleer schrik in de geluiden dan dreiging. Raine zocht de roependen; maar boven het lage beukenloof hing de dalwand vol vlierstruiken en hagedoorn. Hij keek vragend naar de gids, die juist zijn tabaksdoos openmaakte. Eerst toen hij de cigaret had dichtgelikt wees hij naar de dunne telefoondraad:

'Dit is de telefoon der Malissoren, heer,' zei hij grinnikend. 'Nu weet de verste dalbewoner dat ik op weg ben met een vreemdeling; wie die vreemdeling is en hoe hij er uitziet. De twee boeren die ginds over het pad aankomen met hun ezel zijn gerust: zij weten dat wij geen kwaad in den zin hebben. En over een kwartier weet ook het volgende dal dat er twee vredige voetreizigers in aantocht zijn....'

Raine tuurde naar de dennebosschen, die duizend meter hooger hun ruigen rand tegen den hemel teekenden. 'Een kwartier?' zei hij spottend. 'Hoe gaat dat dan?'

'Daar zorgen de herders wel voor! Nog hooger dan die bosschen, vlak onder den hemel, zijn weiden, waar kinderen de schapen en geiten hoeden. Wanneer ze een stem hooren vanuit de diepte, of een tromgeroffel dat gij niet begrijpen zult, maar dat voor ons zijn beteekenis heeft, schreeuwen ze het nieuws verder. Geen daad die onbekend blijft in de bergen....'

Hij keek Raine zoo somber aan, dat deze lachen moest. 'En wat zijn dat voor groote daden, vriend?' zei hij luchtig.

De gids haalde de schouders op, klopte met zijn geweerkolf tegen de steenen, om zich te overtuigen dat er geen slangen waren en ging toen rustig zitten. De zon had hen ingehaald en de rots werd langzaam heet. Overal rondom begon het geritsel der hagedissen. Kleine witte wolken dreven met rafelende randen omhoog naar de zon. En ook het water dat zich dof en dreigend door den morgen stortte werd opeens tintelend.

'Gij kent de Malissoren nog niet, heer,' zei de gids, terwijl zijn vingers heen en weer gleden langs den geweerriem die donker was van het zweet. 'Zie die twee boeren, die achter hun ezeltje aansukkelen. Indien gij ze zwijgend voorbij waart

gegaan, zouden ze u veracht en gehaat hebben. Maar indien ge hun een lang leven! gewenscht had, zooals de volksgroet hier luidt, dan had gij als vreemdeling twee vrienden verworven. Ze zijn trotsch en argwanend, maar ook trouw, als een kind, of een hond. En wanneer men ze beleedigt zijn ze tot alles in staat....!'

Hij zag Raine's opgetrokken wenkbrauwen, en ging door:

'Tot alles wat men in de stad sinds geslachten vergeten is .... Gij kent de mannen van ons volk nog niet, hun armoede en hun rijkdom! Wat brachten die boeren naar de markt? Uien, niets anders. Wanneer ze morgen twee van hun vier manden verkoopen, hebben ze weer geld genoeg voor maïs, en voor een weinig tabak. Verder bezitten wij boekweit, die dikwijls niet rijp wordt, en kleine aardappelen, hard als geweerkogels. Op groote feestdagen wordt soms een schaap geslacht; verder leven wij van melk, en maïsbrood....'

Hij sprak snel en ontevreden, en loerde telkens opzij naar het pad. Maar opeens sloeg hij heftig met zijn hand op den steen:

'Neen, heer, gij kent onze rijkdom niet. Onze rijkdom' (en weer kwam de ontevreden trek rond zijn mond), 'dat zijn onze uienakkers niet, noch onze bergweiden waar het gras soms halverwege de zomer al verbrandt.' En toen, met schitterende oogen:

'Ons echte bezit, dat zijn onze eer, en onze vrouwen. En die kent gij nog geen van beiden.'

Hij toonde zijn sterke gele tanden, en lachte breed. 'En dat bezit verdedigen wij,' zei hij, terwijl hij langzaam zijn oogen toekneep, 'hiermee....' En snel alsof hij een vlieg ving sloot hij zijn hand met een klap rond de glimmende geweerloop.

Raine sjouwde glimlachend verder. Maar binnen in zijn botten voelde hij een vage ongerustheid, alsof de kerel hem toegeroepen had: 'Houd het u voor gezegd!' Hij dacht aan Leonard, en diens vreemde gedragingen. Leonard was ook van dit slag, een kleine Malissoor met nog droomerige kinderoogen, die een revolver stal om de eer te verdedigen.... van wien? Wat kon een knaap als hij met vrouwen te maken hebben?

In het eerste dorp, zeven armoedige huisjes rond een gendarmeriepost, waarvan de vloer weggevreten werd door de ratten, was niets te krijgen dan maisbrood en melk. Maar Raine wilde nog voor den avond een uitzichtspunt bereiken, om zich rekenschap te geven van de bergformatie. Ze verlieten de beek, die in de middaghitte trager scheen te stroomen, en namen een pad dat met steile sprongen in de groene bergwand steeg. Heel het bosch was gevangen in de volle warmte van den voorzomer. Maar het loof der eiken stond nog strak en puntig in de blauwe lucht en elk half uur glommen drasplekken op het pad waar het water uit dikke graspollen omlaagsiepelde. De gids schoof onverschillig voorbij, zijn magere ruggegraat krommend bij elke stap; maar Raine liet het water over zijn bezweet gezicht spoelen, zoog een mondvol door zijn tanden naar binnen, om geen aarde mee te krijgen en blies dan weer verder, de vliegen van zich afslaand die in een wolk met hen meezoemden door de statige woudstilte.

Laat in den middag bereikten ze het eerste naaldhout. De bergwand begon zich te ronden, en wanneer Raine omhoogkeek, zag hij tusschen de uiteenwijkende dennen de vrije hemel naderen. Een kleine herder dreef zeven geiten omlaag. Hun vachten waren lang en zijig, en Raine zag hoe hun rechtopstaande pupillen groot geworden waren in de schemering. Raine vroeg den jongen een wijsje te spelen op zijn dunne houten fluit, maar hij schudde met open mond van neen, trok haastig zijn gescheurde linnen broek op en holde verder.

Het pad werd vlakker en een verre bergrand sprong boven de wenkbrauw van den heuvel uit. Dit was de hoofdketen, waarvan zij gescheiden waren door een dal vol diepe groene stilte. Hij wilde zijn kijker te voorschijn halen, maar opeens hoorde hij stemmen en bleef getroffen staan. Rechts, waar het bosch omlaagliep naar een derde dal, kwamen twee mannen en twee vrouwen te voorschijn. Vooraan een oude vrouw met uitgebrande oogen en een oud kereltje, die met zijn mouw zijn snorren afveegde, waaruit het water omlaagdroop. Achter de boomen moest dus een bron zijn. Raine was dorstig van de lange stijging, maar hij dacht niet aan drinken, en staarde onafgebroken naar de jonge man en de nog jongere vrouw achter de twee oudjes, die hand in hand

glinsterend door de schemering gingen. In het roode avondlicht was haar heele bovenlijf een kleurenbrand van goudborduursel, dunne gouden kettingen en een driedubbele rij gouden dukaten, die in wijde bogen over haar zilveren gordel tot op haar roodgouden schort hingen. Maar wat Raine ontroerde was de kinderlijkheid van haar handen en haar mond. Terwijl de jongeman zachtjes met den gids sprak bleef hij haar onafgebroken aanstaren en hield haar rechterhand vast alsof zij een klein kind was; onderwijl krabde zij met haar roodgeverfde nagels verlegen langs de randen van haar zilveren kruis.

Zij stonden fluisterend met zijn vijven in den rooden avond, met hun ruggen naar den witten bergketen. Hun gestalten werden langzaam zwart. De laatste glinstering doofde uit de dukaten van de jonge vrouw. Ook de geweerloopen der Malissoren waren nu zwart. Ergens in de diepte speelde de kleine herder nu op zijn fluit. De avondlucht was diep en vochtig, en de noten schenen van vlakbij te komen.

De gids nam afscheid, en drukte zijn wangen tegen die van de jonge man. Hij gaf ook de jonge vrouw de hand, en het viel Raine op hoe stijf zij haar arm hield. Toen de vier voorbijkwamen, groetten ze Raine met een statige hoofdknik, en de kettingen van de jonge vrouw rinkelden.

‘Wie waren dat?’ vroeg Raine nieuwsgierig, terwijl hij langzaam zijn rugzak schouderde.

‘Een bruidegom en zijn bruid, heer’ antwoordde de gids. Zij begeleiden de ouders die haar brachten een eindweegs naar huis terug.’

Raine herinnerde zich het innige staren van den jongen man en zei lachend: ‘De bruigom keek haar aan alsof hij haar voor het eerst zag.’

‘Maar dat is ook zoo heer! Vanmiddag is zij tot hem gekomen en heeft hij met eigen hand de sluier weggetrokken. Dit is Malissorenzede....’

Raine keek om, luisterend naar het vage fluiten van den kleinen herder. De witte hoofddoek van de bruid verdween juist tusschen de zwarte dennen. De gids greep hem hard bij den schouder. ‘Luister, heer,’ zei hij schor. In de verte bonsde een trommel. De gids liet hem los, stapte wijdbeens

naar voren en wiegde zijn bovenlichaam langzaam rond, alsof hij de richting van het vage dreunen zocht. Het klonk nu diep en dichtbij: een windvlaag plakte het kletsnatte hemd aan zijn borst en overal prikkelde hem ineens het zweet. De gids bracht de handen opzij van zijn ooren en boog zich luisterend naar het Oosten, waar woud en hemel nu bijna een waren van kleur. De trommel verstomde, na een drievoudig galmend gedreun. Een tweede ving aan, zwakker en nog verder weg. Of was het enkel de echo van de eerste?

De gids draaide zich met een ruk om, en sloeg zijn handen tot een trechter voor zijn mond. Een oogenblik scheen hij zich te bedenken en Raine hoorde hem heftig ademen. Maar toen, terwijl hij zijn hoofd met een ruk naar voren wierp alsof hij het wilde weggooien, klonk zijn razende roep door de stilte: Ohe! Olahe! Raine herkende zijn stem niet: zij was hoog en heesch. De stem riep onbegrijpelijke Albaneesche woorden in een vaste cadans. Een heldere mannenstem antwoordde, schijnbaar van vlakbij. Het moest de bruidegom zijn die riep, want het geluid kwam uit de richting waarin de witte hoofddoek verdwenen was. En deze tweede stem riep dezelfde woorden die de gids uitgestooten had, nu verder door den rooden avond. Maar de tonen waren doffer, alsof de spreker zich omgewend had en nu omlaagschreeuwde naar de vallei. Meteen klonk, inplaats van het herdersgefluit, een hooge kinderstem, even snel en heftig als de andere. Zoo rap volgden de stemmen op elkander, telkens verspringend van toonschaal, dat het scheen of een melodie omhoogliep langs de snaren van een violoncel.

Daarna stilte. De gids siste zachtjes tusschen zijn tanden. Boven de wouden, dof geslagen door nevel, stond de avondster.

Raine voelde hoe het zweet hem opnieuw langs het voorhoofd liep. ‘Wat was dat nu weer?’ vroeg hij fluisterend. Maar de gids ging schouderophalend op weg. Na tien schreden stonden ze in het donker van het bosch.

Raine herinnerde zich het oude kereltje met de druipende snorren en vroeg naar de bron. De gids knikte. Geen vijf pas verder blonk een plas, opzij van een houten trog. Boven de trog stond een kruis, en toen Raine knielde, hoorde hij

het heldere sijpelen van water. In het zwakke licht dat het water terugwierp zag hij op de zijarmen van het kruis twee vogels zitten, met de scherpe snavels naar omlaag. Ze schenen zoo echt, dat hij de hand naar het kruis uitstrekte, om zich te overtuigen, dat dit enkel snijwerk was.

De gids uitte een kreet: ‘Raak ze niet aan, heer!’

‘Waarom niet?’

‘Weet de heer dan niet, dat de kraai een doodenvogel is?’ zei de gids spottend. En toen, ernstiger: ‘Bij deze bron werd iemand ruggelings doodgeschoten....’

Raine voelde het klamme plakken der kleeren tegen zijn lijf. En opeens, terwijl hij zijn lippen in de plas duwde en langzaam het duistere water slurpte, zag hij Leonard in de zonnige herberghof vol drek en strootjes staan, uit alle macht starend naar de bergen, terwijl de borstel hem uit de hand gleed. En toen hij de rugzak weer oppakte, hoorde hij het rinkelen der zilverstukjes, Leonard's naieve betaling voor de groote Steyr-revolver.

Tien minuten later struikelde Raine de boerderij binnen waar zij slapen zouden. Midden op den leemen vloer brandde een breed vuur. De rook wolkte door een gat in 't dak naar buiten. Een pot met melk hing in den blauwen walm. Hij stamelde ‘Een lang leven!’ de volksgroet die hij onderweg geleerd had, knielde naast het vuur dat zijn schoenen roosterde en tipte den pot naar zich toe. Een oogenblik lang was hij Leonard, de revolver, het dreigende geschreeuw en de doodenvogels vergeten: hij dronk met gesloten oogen en voelde hoe een lauwe warmte door zijn lichaam liep. Toen hij opkeek was de boerderij leeg. De lage tafel lag vol kruimels. Raine veegde ze samen op zijn handpalm: het was oud maisbrood. Toen hij de rest over den grond veegde schoot vanuit het achterhuis een kip gakkerend langs zijn beenen. Hij schrok, lachte om zijn domheid en trad met kloppend hart naar buiten. De gids stond voor de deur, zwijgend op zijn geweer leunend. Vanuit de diepte klonk het rustig gezang van een bergstroom.

‘U moet zich melden bij de gendarmeriepost’ zei de gids.

‘Geen honderd meter hier vandaan Pas op, het pad loopt omlaag’ Waarom was er zooveel spot in zijn stem?

De post was op den zolder van een tweede boerderij gevestigd. Het rook er naar oud stroo en naar versch ingevet leerwerk. Twee mannen zaten bij het vuur en speelden kaart op een leege conservenkist Raine zag, hoe op de britsen minstens plaats voor twintig was. De oudste, een sergeant met afgezakte beenwindsels, heette hem knorrig welkom en spelde langzaam zijn legitimatie uit, terwijl hij met zijn vinger bijwees. Toen knikte hij, stond op, en salueerde met een scheeve glimlach. Meteen begon hij barsch en opgewonden met den gids te praten, die schouderophalend antwoordde, en eindelijk op Raine wees. De sergeant trok zijn gezicht weer in een glimlach, maar zijn kleine oogen bleven boos, en hij wuifde nijdig met de hand, ten teeken dat ze konden vertrekken.

Er was een lichte wind opgestoken, en het woud boven hen antwoordde suizend het waterruischen in de diepte. Het vuur in de boerderij brandde nu laag en een oud vrouwtje roerde in de melk. Ze moest zeer slecht van gezicht zijn, want nadat ze hem een lang leven gewenscht had stak ze een kienspaan aan om in de pot te kijken waarin de melk juist wit omhoogschuimde. Raine hielp haar den pot van den ketting tillen, en ze keek hem schuw aan met haar ontstoken oogen. Toen hij rinkelend een paar zilverkronen op tafel legde haastte zij zich naar het achterhuis en kwam terug met een schort vol eieren. Een half uur later strekte hij zich verzadigd uit naast den gids, met zijn hoofd op de harde rugzak, en sliep.

Midden in den nacht hoorde hij aanhoudend loopen, en een paar maal een barsch geroep, maar in zijn overmoeheid slaagde hij er niet in zijn oogleden van elkaar te krijgen.

Hij ontwaakte in de schemering, met de hand van den gids op zijn schouder. De halfdonkere ruimte rook naar zurig zweet. De gids wees naar links, waar drie paar beenen onder een breede schapenvacht uitstaken. Raine kon de hoofden niet zien, want tusschen hem en de slapers stond het lage tafeltje, waarboven drie geweerloopen uitstaken. ‘Uw gastheeren,’ fluisterde de gids. De slapers snurkten, en Raine

glimlachte, maar het oogenblik daarop had hij er spijt van. Voor de gids was het uitzicht in drie paar wollen beenen blijkbaar geen reden tot vroolijkheid, want de kruiselingsche rimpels op zijn voorhoofd werden opeens zeer diep. ‘Ik wilde enkel dit zeggen,’ fluisterde hij, ‘wanneer straks de gendarmes komen, zullen ze u vragen wanneer deze mannen thuisgekomen zijn. U zult zeggen: om tien uur in den avond. Wees niet bevreesd een leugen te vertellen om uw gastheeren uit een groote moeilijkheid te redden. Ik vertaal vraag en antwoord, en wanneer er een vergissing plaatsgrijpt ben ik natuurlijk de schuld. Begrepen?’ Hij staarde Raine angstig aan.

‘Goed’ fluisterde hij terug, ‘op een voorwaarde. Wij gaan straks naar het dichtstbijzijnde uitgangspunt, waar ik de bergen wil teekenen. Daar vertel je mij alles.’

De gids sloot glimlachend zijn oogen, en knikte. Nog voor Raine de laatste brok hard maisbrood naar binnen gewerkt had stonden de gendarmes voor de deur, en Raine vertelde koelweg zijn leugen. Toen ze weg waren bood hij allen de goudkleurige Albaneesche tabak aan en stopte zelf zijn morgenpijp met een pikzwart Engelsch mengsel.

III

Zij zaten aan de hooge woudrand die ze den vorigen dag in het donker gekruist hadden. Achter hen ruischte de wind door de takken; voor hen staken tientallen zwarte stompen rechthoekig op de verre witte bergketen omhoog. Raine klopte zijn pijp uit tegen een van deze geblakerde resten en vroeg: ‘Hoe komt het dat deze helling kaalgebrand is? Bliksemvuur?’

De gids haalde zijn schouders op. ‘Verleden jaar, heer, was het een drooge zomer, met zeer weinig gras; en de geiten bleven zoo mager, dat de herders een paar dozijn eiken neergebrand hebben; de heer weet misschien, dat geiten veel van eikenloof houden....’ En toen hij Raine's verwonderde blik zag: ‘Wij Malissoren kijken niet op een paar boomen. Wij zijn zuinig, maar soms verspillen wij alles, ook wat ons dierbaar

is, zelfs ons bloed....' Hij ging langzaam door: 'Ik zou u het verhaal vertellen. Ik zal geen namen noemen; maar ook zonder namen zult gij nu de Malissoren begrijpen. Houd ons voor driest, moordziek, slecht, opstandig, wild; maar erken dat wij mannen zijn!'

Hij scheen opgewonden, trok aan zijn grijze snor, sloeg met de gebalde vuist op de kolf van zijn geweer en waaierde toen snel met een takje om zich heen om de vliegen weg te jagen. Raine zag dat de vallei tegen wier westrand hij dien nacht geslapen had zich naar het noorden toe, waar de wilde hoofdketen was, versmalde; en de oostrand golfde in de typische vorm die eruptiefgesteente heeft. Alleen daar zou koper te vinden zijn, en alles hing er nog van af of de lagen loonend waren....

De gids pakte Raine's arm, en duwde die in de richting van den rechter dalwand. 'Dat zijn de groene bergen, heer,' zei hij plechtig. 'Daar woonde.... laten wij hem Raouf noemen, voor hij zoo dom was zijn jonge vrouw alleen te laten en als werkman naar Yougoslavië te gaan. En daar, in diezelfde groene heuvels, schoot Raouf's jonge broer gisterenavond de minnaar van zijn schoonzuster neer....'

Raine keek den gids vol aan. 'Waarom heeten die bergen groen?' vroeg hij ademloos.

'Omdat ze hier en daar groen uitslaan,' zei de gids ongeduldig. 'Er zijn er die beweren dat er metalen in den bodem zitten, maar dat doet er niet toe.... Ruim een jaar geleden trouwde Raouf (hij is mijn achterneef) met Katharine, uit Theth, een dorp vijf uur hier vandaan. Zij was zeer mooi, maar geldzuchtig, en Raouf was zoo dom naar haar te luisteren. Voor hij zes maanden wegging, om veel geld te verdienen, vertrouwde hij zijn bezitting en zijn vrouw aan zijn vijftienjarige broer toe....'

Raine beet op zijn pijp. 'Wat?' zei hij hard, 'een jongen van vijftien jaar?'

De gids trok zijn wenkbrauwen op, zoodat zijn rimpels als een rits halve manen op zijn voorhoofd stonden. 'Is daar iets bijzonders aan?' zei hij spottend. 'Een Malissoor van vijftien jaar is een man, heer!'

Hij liet het takje vallen, sloeg bijna vroolijk zijn gebalde vuisten op elkaar, en ging door:

‘Zoodra de jongen, nu niet lang geleden, ontdekte dat een ander zijn schoonzuster verleid had, verbood hij hem de boerderij. Maar de huwelijksschender stoorde er zich niet aan; en om alle gevaar te ontloopen, stal hij het geweer van den jongen weg, een oude Turksche voorlader. De jongen, laten wij hem Rimzi noemen, verdween dienzelfden dag op zijn pony; en sinds dien dag waren gisterenavond precies vijftien dagen verloopen.’

‘Wat voor kleur had de pony?’ vroeg Raine rustig.

‘Heer, gij stelt vreemde vragen,’ zei de gids, terwijl hij zijn schedelkapje naar achteren schoof. ‘Nooit zult gij de Malissoren leeren begrijpen. De pony was een vos.’

‘Met een witte voorvoet,’ mompelde Raine.

De gids strekte smeekend de hand naar hem uit, maar zijn oogen stonden boos. ‘Gij denkt geestig te zijn, heer! maar bedenk dat dit een verhaal is van leven en dood! Inderdaad, de pony had een witte voorvoet, maar zoo zijn er vele, en gij hebt dus toevallig goed geraden. Maar wat gij niet raden kunt, is waarom de jongen naar de stad reed, inplaats van, bijvoorbeeld, mijn geweer te leenen.

“Misschien om te trachten de pony te verkoopen,” zei Raine zoo aarzelend mogelijk.

“Juist heer! Want zijn trots was nog grooter dan onze trots.” Zijn stem gleed omlaag tot een gefluister. “En daarom ook hebben wij hem bevrijd, tegen de nieuwe wet in.”

Raine richtte zich half uit het gras op. “Is hij ontsnapt?” zei hij gespannen.

De heer begint bewondering te krijgen,’ zei de gids tevreden. ‘Het werd tijd, want een tweede als Rimzi is er niet.’ Hij strekte zijn gescheurde mouw in de richting van de keten vol vuile zomersneeuw en roeide met zijn arm de noordelijke horizon rond. ‘Ik weet niet waar zijn voetstappen staan, heer; maar zeer zeker hoog en ver. De wet zal hem niet bereiken; want de gendarmes, meestal mannen uit de vlakte, zijn slechte klauteraars.’

Hij zweeg, en staarde verrukt naar de witte bergen, waarover de schaduwen der stapelwolken vaagden, die de stijgende zon uiteendreef. Toen wierp hij zijn geweer in het gras en sloeg zijn handen gekromd voor zijn oogen, alsof hij door deze kleine

kijkers het spoor van den vluchteling wilde ontdekken in een der sneeuwslippen die over het donkere graniet omlaaghingen.

‘Maar wat gebeurde er verder?’ drong Raine aan.

De gids keek spottend om. Hij ging rustig zitten, graaide door het gras en vond een beukennootje, dat hij langzaam begon te pellen. ‘Waarom raadt de heer dat niet?’ zei hij grinnikend. ‘Hij heeft toch geraden van den witten voorvoet, en van de verkoop van de pony? Op dit laatste durf ik trouwens niet te zweren’ ging hij hoofdschuddend voort. ‘Ik weet enkel, dat deze Rimzi, die te voorzichtig en te trotsch was om van ons een wapen aan te nemen, zich in Scutari binnen twee weken een revolver verschaffen kon, door noesten en nijveren arbeid; want wanneer wij Malissoren werken, werken wij hard.’

Raine lachte, en klopte hard in zijn handen. De oogen van den gids fonkelden. ‘Ja heer,’ riep hij, ‘gij kent ons nog niet! Gij weet niet, wat ons liefste werk is: strijden voor onze eer! Voor dat werk is ons geen moeite te veel!’

Hij haalde zijn tabaksbuidel te voorschijn, koos een papiertje dat hij tegen het licht hield, schudde de lange blonde draadjes in zijn handpalm en ging door met een donkere stem, alsof hij met moeite zijn ontroering terughield:

‘Zoodra de jongen de revolver had, verliet hij Scutari en liep in één nacht naar Shen Margarita, waar zijn huis staat. Toen hij in den morgenschemer aankwam, sliepen de gelieven nog. Nadat hij zich van hun schuldig samenzijn overtuigd had, liep hij naar het huis van den huwelijksschender, maakte den stal open, en dreef de twee koeien naar een bergwei. Daar bleef hij geduldig wachten, verstopt achter een rots; hij wist zeker, dat de kerel op zijn koeien af zou komen.’

Terwijl hij sprak beefden zijn handen zoo, dat de helft van de tabak uit het papiertje viel. Aanstonds begon hij met duim en wijsvinger in het gras te wroeten, en schikte de tabaksdraden zorgvuldig op het papiertje. Nog met zijn gezicht naar de aarde gekeerd ging hij dof door:

‘Om vier uur gisteren namiddag viel het schot. Raouf's eer was gewroken. En Rimzi vluchtte, de bergen in.’

Hij likte de cigaret dicht en loerde met vochtige oogen naar Raine. Terwijl zijn mond trilde vertrokken al zijn voorhoofd-

rimpels in een vreugdevolle ontroering. Toen Raine zweeg, begon hij schouderophalend naar zijn tondel te zoeken.

Raine reikte hem de lucifers en zei zacht:

'De jongen heette niet Rimzi, maar Leonard. En de revolver was een Oostenrijksche parabellum, merk Steyr. In de kolf stond een R gekrast.'

De gids liet een lang gefluit hooren, dat de brandende lucifer uitblies. Toen Raine hem aankeek, zag hij enkel zijn oogen en mond als starre groote gaten, alsof de schrik ze wijd had opengescheurd. Terwijl de ander Raine bleef aanstaren zochten zijn vingers graaiend de cigaret die in het gras gerold was.

'Knap geraden, nietwaar?' zei Raine goedig. Hij schoof zijn hoed met een ruk op zijn rechteroor, om aan de zon te ontkomen, en ging door:

'Leonard stal, of leende, de revolver van mij, in Hotel London, te Scutari, waar hij werkte. De R beteekent niet Rimzi, maar Raine, mijn naam. Dat hij mijn revolver leende zonder het mij vooruit te vragen neem ik hem niet kwalijk. Op zijn plaats en op zijn leeftijd.... zou ik misschien hetzelfde gedaan hebben. Aanklagen zal ik hem niet....'

Ineens kon hij zich niet meer inhouden, pakte den gids bij de schouders en schudde hem ruw heen en weer. 'Hoe liep het af?' zei hij grimmig.

In de oogen van den gids tintelden lichtjes. Hij greep Raine's handen en drukte hem zijn stoppelbaard beurtelings tegen beide wangen. 'Verontschuldig mij, heer!' zei hij, 'gij kende de Malissoren niet, maar ik kende uw groot en goedgunstig hart niet! Gij zijt onze broeder.'

Raine voelde het heete bloed in zijn wangen. Hij stampte op den grond, en zei hard: 'Ik vroeg hoe het afliep?'

De gids had eindelijk de cigaret teruggevonden en klemde die tusschen zijn brokkelige tanden. Gij hebt de gendarmeriepost gezien, nietwaar? Die is daar sinds acht maanden.... Want vroeger was ieder man, na God en den priester, hier zijn eigen rechter.' Hij bekruiste zich snel en ging door:

Nu zijn er een bende vlegels uit de vlakte, die meestal de Malissoren niet kennen en ons besturen willen naar onbegrijpelijke boeken die in de hoofdstad gedrukt worden. Som-

migen onzer zijn vóór de nieuwe wet, die de bloedwraak verbiedt; maar de meesten, godlof! zijn tegen.'

Hij fronsde de wenkbrauwen en spuwde krachtig in het gras. 'Een dezer afvallige honden, die Leonard had zien wegloopen, verried hem aan den postcommandant. Achttien man togen uit om hem te zoeken. Hij wist niet dat hij verraden was, en werd tegen den avond gevangen bij de Blauwe Steenen.'

'Waarom de blauwe steenen?' zei Raine. 'Maar ga liever door, het komt er niet op aan.'

'Gij hebt gehoord, hoe de kreet door den avond vloog, heer? Het was een roep die alleen de getrouwe Malissoren kennen; de waarschuwing dat een hunner wederrechtelijk gevangen was, en weggevoerd werd. Want zoo'n angst hebben de gendarmes voor ons, dat zij den jongen, dadelijk in weerwil van den nacht, naar den volgenden post, Prekali, omlaag wilden voeren. Ergens, in het bosch ontmoetten zij een aantal gemaskerde Malissoren....'

De gids grinnikte, en trok zijn halsdoek omhoog, om zich te beschutten tegen de fellere zon. 'Er werd geen druppel bloed verspild. Het ging er slechts om Leonard te bevrijden. Zelfs zijn, of liever uw, revolver kreeg hij terug. De worsteling duurde geen drie minuten; want zoodra de jongen vrij was, vluchtten de Malissoren naar alle kanten. Hun doel was bereikt, en ze gingen met een gerust geweten slapen....'

Raine schudde het hoofd. 'Een ding begrijp ik niet van de heele geschiedenis. Waarom heeft de jongen zijn broer niet gewaarschuwd?'

De Malissoor blies spottend de asch van zijn cigaret. 'Wij zijn goede schutters heer; maar niet velen onzer kunnen lezen en schrijven. Meestal alleen de dorpspriester. Leonard kan de pen hanteeren; hij leerde het bij den priester in Theth; maar ik zeg u, nooit zou Leonard aan Raouf geschreven hebben. Niemand trouwens weet, waar Raouf is. Misschien verkoopt hij limonade in Prizren, misschien hakt hij hout in Belgrado. En Raouf had Katharina aan Leonard toevertrouwd! Zonder deze wraak zou de jongen als een lafaard voor de gansche vallei gestaan hebben. Geen Malissoor laat de gelegenheid voorbijgaan zich een man te toonen. En welk

een rijp beraad toonde de jongen! Hij kende de nieuwe wet; en daarom volvoerde hij de wraak alleen, met het wapen van een vreemde, wel wetend, dat men u in de zaak niet betrekken zal. In elk geval is er geen gevaar,' besloot hij grinnikend, 'het wapen is waarschijnlijk reeds over de grens.'

Leonard is dus naar Yougoslavië gevlucht, naar zijn broer?'

De gids knikte langzaam: 'Misschien' en zweeg toen. Hij wees over zijn schouder naar de witte keten, maar zijn oogen staarden tersluiks naar het gouden westen waar de lucht bleek van hitte boven de bosschen stond. Maar toen Raine hem aankeek, wendde hij haastig het hoofd af, en begon snel te spreken.

'Nu kent gij de Malissoren, heer, al begrijpt gij ze nog niet; want gij spreekt over "moord" en wij over "daad". Uw eer is niet onze eer.' Hij wees op een groene beuk, wier wortels meters ver langs de helling omlaagliepen. 'Dat is onze eer. En ziedaar de uwe.' Hij klopte met zijn geweerkolf tegen een voor driekwart verkoolde boomstomp naast hem. 'Hij staat in de aarde, en is niet dood; hij bot zelfs uit, daar opzij, in een paar schamele takjes; maar bloeien doet hij niet.'

Hij zuchtte. 'Wij zijn van twee stammen, heer, wier huizen ver van elkaar staan. Maar toch zijn de Malissoren U dankbaar, voor wat gij gisteren deed, en wegens Leonard. Laten wij opbreken naar Theth, onderweg vinden wij de Groene Rotsen.'

Door een wildernis van steenen bereikten zij de dalzool, waar een kleine rivier stroomde. Het muilezelpad langs den stroom was bestrooid met stukken kalksteen, en de zon op de witte rotsen deed pijn aan hun oogen. Zoodra het licht beide dalwanden bestreek scheen alles weer te slapen. Zij ontmoetten enkel twee vrouwen, die elk aan gevlochten wollen koorden een kleine roode wieg meetorsten. Over de wiegen lag een wit doek met fonkelende roodgele kwasten. De vrouwen zweetten en de vliegen zoemden in zwermen met hen mee. Tweemaal sprong het pad over de spattende beek, en bij elk der smalle voetbruggen stond een kruis, waarvoor de gids, met zijn geweer op den rug, zwijgend neerknielde.

En Raine vroeg zich af, wat de geestelijkheid in dit land van de heldhaftige volkszeden dachten.

Zij rustten in de magere schaduw van een rotsblok. De gids haalde een korst maïsbrood uit zijn hemd en stond op om die in de beek te doopen. Hij had den ganschen dag nog niets gegeten, hoewel hij uit de boerderij twee platte maïsbrooden en een dozijn harde eieren meegenomen had. Toen hij zijn korst had opgekauwd glimlachte hij tevreden als na een machtigen maaltijd, schoof den witten doek met de brooden opzij en rolde rustig een cigaret.

Ze klauterden een gruishelling in, waar een paar magere pollen lavendel bloeiden. De gids verklaarde dat dit de weg was naar de Groene Rotsen. Hoogerop stond eikenhakhout en brem, waarrond bijen zoemden. De wind blies, en de brem was wit bepoederd.

Raine haalde zijn hamer uit zijn rugzak, en klopte de rotsen af. Aan de oostzijde, waar de helling omlaagplooide, vond hij kwarts, zooals hij reeds verwacht had. Toen hij een der kwartsstukken kapotsloeg, glansde een vierhoekje van pyriet in de zon. Elders vond hij loodglans. ‘Er is goud,’ mompelde hij, ‘maar hoeveel?’ Hij stopte de monsters in zijn rugzak en klauterde verder.

Achter een bosschage vond hij een vierkant gat, dat met groote kwartsblokken dichtgeworpen was. De ingang van een oude mijn? Hij begon de brokken naar boven te werken, maar gaf weldra op: de zon stond hoog en de laag kon meters diep zijn. Hij wilde er den gids over aanklampen, maar de Malissoor was verdwenen, en hij daalde langzaam naar de beek. Nauwelijks was hij beneden of de gids kwam in groote sprongen de gruishelling afzetten. Raine greep hem bij zijn wijde mouw. ‘Weet je iets van een oude mijn hier in de rotsen, een goudmijn misschien? Er is een dichtgeworpen gat van een vroegere ontginning.’

De gids wreef nadenkend langs zijn voorhoofdrimpels, waardoor de zweetdruppels omlaagbiggelden. ‘Laten we het aan de pastoor in Theth vragen,’ zei hij eindelijk, ‘dat is de geleerdste man in het land der Malissoren.’

Opeens stond Raine stil. Hij zag dat de gids enkel zijn geweer had. ‘Waar is je mondkost?’ zei hij. De gids keek hem

stralend aan. ‘Er zijn er meer zooals Leonard, heer,’ zei hij eindelijk, verlegen. ‘En die moeten toch ook eten?’

IV

Een lang vlak dal tusschen hooge granietwanden in hoefijzervorm, waarlangs witte watervallen omlaaggingen: dat was Theth. Tusschen de rechthoekige velden, van elkander gescheiden door keurige staketsels, liepen kaarsrechte paadjes op vierkante huizen toe. Zoo bar en ruig waren de bergen, met hun loodrechte geulen, donkerbuikige rotsbulten en vlijmscherpe graatkervingen, dat dit geometrisch spel der tuinen een lachwekkend verweer scheen van den mensch tegen de verplettering der natuur. Tegen de dalwanden, waar de vallei opliep, lagen de akkers op terrassen, door keurig onderhouden muurtjes geschoord. De grootere steenen waren uit de paden geklopt, en meer dan de helft der zichtbare huizen had een schoorsteen.

Het grootste huis droeg twee kruizen op de dakvorst. Reeds twintig schreden van de dubbele met ijzer beslagen deur vandaan nam de gids zijn witvilten kapje af, en op den drempel draaide hij zich om en zei eerbiedig: ‘Dit is de woning van den priester, heer.’

Zij stommelden een donkere wenteltrap op. In den haard van de groote woonkamer brandde ondanks de hitte een vuur, waarnaast een kleine jongen knielde. Hij had de blokken uit elkaar geschoven, en hield twee koperen tuitkannetjes waarin de koffie borrelde, geduldig boven de heete asch. Langs de wanden liepen breede banken. Drie Albaneezen, geheel in 't wit gekleed, met zwart borduursel op broek en mouwen, zaten zwijgend tegenover het vuur, en groetten Raine met een statigen hoofdknik. Aan den muur achter hen hingen vier geweren. Pas toen hij gezeten was merkte Raine, dat in het halfdonker van den versten kamerhoek een vrouw zat. Haar witte hoofddoek sneed haar voorhoofd vlak boven haar doffe oogen af. Het scheen of er licht in was, en toch weer niet; of zij dood voor zich uitstaarden en toch bewogen. Dikke zwarte krullen sprongen langs haar wangen. Over haar borst

kringden een half dozijn kettingen omlaag naar haar zilveren gordel. Haar roode nagels rustten precies tegen elkaar en hielden de punten van den hoofddoek vast, die beiden net tot den matten gordel reikten. Zij zat zoo stil, dat zij op een prachtig opgetuigden pop geleken zou hebben die als versiering in den kamerhoek leunde, wanneer zij met de rechtsche van haar roode kousen niet een zenuwachtig trappende beweging gemaakt had, alsof zij met dien voet een spinnewiel deed snorren. Dit werktuigelijk voetbeweeg, dat in akelige regelmaat aanhield, deed het zilverborduursel op haar zware zwarte rok van den rand tot de heup toe glinsteren. Geen der Malissoren schonk haar eenige aandacht.

Door de open ramen kwam het zware ruischen van den bergstroom. De rook van het vuur pufte af en toe naar de donkere zoldering van het zwijgende vertrek. In de verte lag de zon op de landen. De kleine jongen roerde langzaam in zijn koffie. De Malissoren en Raine rookten en sloegen vliegen weg. Alleen de vrouw zat onbeweeglijk, op haar roode rechterhiel na, die uit de pantoffel gegleden was.

De jongen was klaar met zijn koffie, stond op, en schoof met zijn voet de blokken naar elkaar toe. De vonken knetterden, en een lichtgloed sloeg door het vertrek, tot in den donkersten hoek. Het was of de vlam over de vrouw omhoogliep, van haar roode kousen tot haar witten hoofddoek. En opeens zag Raine met afgrijzen hoe rond haar gezwollen oogleden zwart de vliegen kropen.

De priester kwam binnen. Hij had groote bloote voeten in sandalen en groote handen, waarover de Malissoren die met een ruk waren opgestaan, zich een voor een heenbogen. Zijn breede rug in de bruine pij was gekromd, en toen hij voor Raine stond, zag deze dat hij met een misschien vijftigjarig man te doen had. Hij nam Raine's hand, keek hem met harde oogen aan en zei: ‘Gij spreekt zeker ook Duitsch? Welkom in onze wilde bergen. Uw gids zegt mij, dat gij een groot toovenaar zijt, en een man van wetenschap. Uw huis is het mijne. Vergun mij, dat ik mij met deze brave boeren bezighoud, die inplaats van naar mijn stille mis te luisteren, hier om koffie zitten te bedelen....’

Eerst toen hij zijn zin beëindigd had, liet hij Raine's handen

los, gaf hem tot zijn verwondering een snelle knipoog, en wendde zich tot de oudste der boeren, die een papier met stempels uit zijn witte tuniek haalde. Weldra zaten de twee in ernstig gesprek bij het raam. Terwijl allen de zwarte koffie slurpten uit kleine porceleinen kopjes, vloog de pen van den priester over het papier. Telkens luisterde hij aandachtig naar de aarzelende woorden van den boer, en knikte toestemmend, of schudde heftig van neen, waarbij hij zijn breede mond krachtig omlaag kromde. Maar telkens wanneer de boer dan eindelijk het hoofd boog, ten teeken van toestemming, na bij wijze van protest langs den rand van zijn schedelkapje gekrabd te hebben, zag Raine hoe de harde oogen van den priester zacht werden; en de spot, of het erbarmen, trokken twee kleine kringetjes rond zijn mondhoeken. Alleen zijn voorhoofd, glad en rimpelloos als een gepolijste steen, bleef even hoog en hard.

Een voor een trokken de boeren af, de eerste met zijn verzoekschrift, de tweede met een doos pillen, de derde met kruiden voor de maag. De gids was met den jongen naar buiten gegaan, en Raine hoorde hoe de twee hout zaagden. Aan den muur hing nog een dubbelloopsjachtgeweer, met de kolf naar boven. De vrouw zat nog altijd in den hoek, haar gezicht vol zoemende vliegen. Nu was het haar linkervoet die bewoog, zoo snel alsof haar leven van dit krampachtig trillen afhing.

De priester, die de boeren telkens uitgeleide deed, kwam terug, liep recht op de vrouw toe, zonder aandacht aan Raine te schenken, en legde zijn handen op haar schouders. Zijn schedelkapje was een witte vlek in den donkeren kamerhoek, en Raine zag hoe hij langzaam het hoofd schudde. Toen wendde hij zich om, goot uit de aarden tuitkan een gulp water op een witten zakdoek dien hij uit zijn mouw haalde, en wischte haar met een langzaam en bijna plechtig gebaar de oogen af. En meteen begon zij te snikken, hoog en jammerend als een klein meisje. Hij wees enkel op haar leeren pantoffels en liep naar de deur. Zij strompelde gehoorzaam achter hem aan, met haar vuisten tegen haar oogen. Boven haar zwaaienden rok rinkelden de kettingen.

Zoodra zij verdwenen was verscheen het hoofd van den

pater weer rond de deuropening. ‘Vergeef mij deze lange onachtzaamheid, heer’, zei hij grimmig, ‘maar binnen een uur’ (en plotseling gaf hij Raine een ontstellend vroolijke knipoog), ‘komt een malsch lendenstuk op tafel, en niet alleen dat. Een van deze bazelende boeren, die mij als geheimschrijver en apotheker gebruiken, heeft als echte analphabeet van morgen zijn looden handteekening in de rug van een reebok gezet.’ Hij sperde zijn mond open en lachte daverend. Toen dook hij plotseling in een houten kist tegen den wand, en zette een groene flesch en de roode tuitkan met water voor Raine neer. ‘Voorloopig is hier een drank die beter de eetlust op zal wekken dan koffie, mijn vriend.’ Hij lachte genoegelijk en verdween met haastige schreden, lichtelijk in elkaar gedoken in zijn bruine pij, die met een koord vol knoopen saamgebonden was.

Raine voelde zich droevig. Tijdens de twee dagen dat hij uitgeput door de bergen zweette, was hij zijn verdriet kwijtgeraakt. Hier in de doodsche stilte, kwam het terug, wat hij sinds Londen ontvluchtte. Hij beet op zijn lippen, en stond op, om zijn papier en kleurpotlooden te krijgen.

Het ruischen van de beek werd dieper naar den avond toe, die weiden en bergen langzaam verdonkerde. Alleen de kartelingen van den versten keten vingen nog het laatste licht. Het diepe luiden van een bel deed Raine opkijken van de teekeningen, die hij in de vensterbank aan 't schetsen was. Hij zag hoe de pater, blootsvoets in het gras, heftig een klok luidde, die in de lage takken van den eik naast het huis hing. Hij rukte het klokketouw bijna ruw heen en weer, maar zijn gezicht glansde van een kinderlijke vreugde.

De dienaar bracht kaarsen. Een kwartier later kwam de pater binnen, krachtig door zijn neusgaten snuivend. Hij maakte een spottende buiging en zei: ‘Na al deze wereldlijke en geestelijke bezigheden kan ik mij eindelijk aan mijn gast wijden. Maar gij zijt een slecht drinker, vriend! Alleen in de schemering zitten, zonder drank en met kleurpotlooden spelen - geen wonder dat gij er bedrukt uitziet. Hallo! Glazen!’

Hij sloeg zijn vereelte handpalmen hard tegen elkaar.

Raine voelde zich bedremmeld als een schooljongen. Deze

dorpspriester in zijn Franciscaner monnikspij had de waardigheid en ruwe kracht van een kerkvorst. Hij reikte Raine het glas vol mastiek, en zei, terwijl hij met gefronsde wenkbrauwen naar Raine's teekeningen keek:

‘Een ontwerp voor een geologische kaart? En men had mij verteld dat gij plantkundige zijt?’

‘Het ging de heeren in Scutari niet aan, dat ik hier voor geologische onderzoekingen kom,’ zei Raine koeltjes. Ik weet uit ervaring, dat bij exploratie van een bepaald terrein dadelijk de dolzinnigste geruchten over rijke goudmijnen de ronde doen, waarmee niemand gediend is....’

De pater glimlachte. ‘Gij had uw voornemen gerust bekend kunnen maken. De oude ertslagen, die bij de Groene Rotsen bijvoorbeeld, loonen volgens mij de moeite van een moderne ontginning niet. Vijf en twintig jaar geleden, toen ik hier als pater Jozef kwam, was het mijngat nog open. Verderop moet er nog een geweest zijn, maar een bergstorting heeft het dichtgerold. Ik herinner mij, hoe een jaar voor den oorlog hier twee Oostenrijkers hebben rondgezworven. Ze sliepen in dit huis, en maakten tegenover pater Jozef geen geheim van hun onderzoekingen die, op mijn eerewoord, negatief waren: ze hielden mij voor een simpel dorpspriester. Maar ik heb, zooals alle Franciskanen die onder den bisschop van Scutari staan, in Oostenrijk gestudeerd, in Salzburg en Hall; en toen ik hier kwam, wist ik al een weinig van mineralogie en metereologie af, die ik op het seminarie als liefhebberijvakken beoefende. En hier, in deze doode vallei, liet ik boeken komen en studeerde verder, uit tijdverdrijf. Tenslotte is het zelfs voor een priester nuttig om te weten, hoe de geleerden zich aarde en hemel voorstellen!’

Hij nam een groote slok mastiek, en begon een cigaret te rollen. Maar opeens liet hij het papiertje vallen, en legde zijn breede hand op Raine's mouw. ‘Ik bedoel dit niet minachtend, mijn vriend; maar wanneer men gedwongen is, als priester, dagelijks de diepte der harten te doorgronden, laat wat men gewoon is bodemschatten te noemen, u ten slotte een weinig koud. De fout is dus geheel bij mij....’

Hij zuchtte, stond op en stak nog een paar kaarsen aan. Het eten kwam op tafel: kippensoep, reebout, sla, versch mais-

brood, een kan wijn. Raine keek den priester aan. ‘Sinds twee dagen heb ik geen groente gezien,’ zei hij lachend, ‘zelfs voor een goudnapoleon is bij de Malissoren niets anders te krijgen dan uien....’

‘....Behalve hier,’ onderbrak de priester hem, terwijl hij zijn handen breed op tafel legde. ‘Want ik heb deze luie Malissoren geleerd sla en doperwten te verbouwen. In twintig jaar preeken heb ik hun bovendien ingeprent, dat zeep en water geen gevaar voor de gezondheid opleveren. Zie de andere valleien! Zie de mijne! Hier is orde, ginder chaos. Allen zijn hier gezonder dan twintig jaar geleden, en sommigen der jongeren kunnen zelfs lezen en schrijven!’

‘Maar waarom zendt men u niet van de eene vallei naar de andere?’ vroeg Raine verwonderd, terwijl hij vork neerlegde. ‘In twintig jaar tijds had gij van Malissoren en Mirditen een beter en gezonder volk kunnen maken!’

‘In twintig jaar tijds hadden ik, en tien anderen zooals ik, half China kunnen bekeeren!’ riep de priester woest. Hij had zich met een ruk over de tafel gebogen, zoodat zijn keihard voorhoofd als in een steenworp op Raine toegekomen was. De rotsbulten in de bergen konden niet onvermurwbaarder zijn.

‘Jaloerschheid, mijn vriend,’ zei de priester opeens kalm. ‘Mijn overheid heeft mij hier gezet, en ik moet gehoorzamen. Ik gehoorzaam dan ook, maar het is mij niet verboden na te denken over de oorzaken van mijn vijf-en-twintigjarige verbanning. Er zijn er, die voor hun invloed vreezen, vriend. Vergeet niet, dat in deze streken kerk en staat eigenlijk nog niet gescheiden zijn. De priester heeft soms een invloed, die op politiek terrein zoowel nuttig als noodlottig kan wezen voor de steeds wisselende machthebbers, daar, beneden, in de stad.’ Hij snoof, nam een slok wijn met een gezicht alsof hij een slechte smaak uit zijn mond wilde wegspoelen, en wees over zijn schouder naar de kamerhoek, waar de vrouw gezeten had, met haar trillende roode kousen, en haar oogen omkropen door vliegen.

‘Ja mijn vriend! daarom heb ik in twintig jaar tijds enkel een paar honderd Malissoren uit Theth kunnen redden van huidziekten en vervuiling. Ik heb hen bijvoorbeeld kunnen leeren, dat men geen gekauwde spinnewebben op rauwe

wonden leggen moet, maar dat men met al zijn wonden beter naar den priester kan gaan.'

Hij sprak deze laatste woorden langzaam en teeder uit, en zijn oogen werden weer zacht, zooals in het oogenblik toen hij het water op de doek goot om de oogen van de vrouw af te wisschen.

'Met alle wonden?' zei Raine nadrukkelijk, en toen licht: 'Ook met de kogelgaten, pater Jozef?' Hij dacht aan Leonard, aan het geheimzinnig roepen door den avond, aan de doodenvogels bij de bron.

Pater Jozef pakte met bei zijn handen de tafelrand. De kaars, die tusschen hen stond, wierp een flakkerend licht op zijn strakke trekken, op zijn bovenlip, kapotgebeten door de bergwind, zoodat zijn mond als een boog van ruwgekorven hout in zijn gezicht stond; op de plooien van mond naar neus. Den ganschen tijd had hij gesproken alsof hij elke plooi, elke rimpel in zijn macht had; maar nauwelijks had Raine zijn scherpe vraag gesteld, of er ging een rilling over deze rimpels, snel als een onverwachte windstoot over water.

Hij trok zijn wenkbrauwen omlaag en zei langzaam:

'Drie dagen zijt gij in dit land, en ook daarvan weet gij reeds?'

'Leonard,' zei Raine zachtjes.

De priester greep hem bij den schouder. 'Waarin hebt gij u gemengd, dat gij dit alles weet?' zei hij heesch. 'Als vreemdeling boezemen de vreemde zeden der Malissoren u natuurlijk belang in? Ik zou u willen raden, vriend, de ethnografie hier met groote voorzichtigheid te beoefenen. Houd u liever bij uw steenen! Dit is een welgemeenden vriendenraad.'

Raine kerfde verlegen langs een kaal beentje en keek den priester door zijn wimpers aan. De schrik van den oude was hem onbegrijpelijk. Het gezicht van den pater was plotseling vertrokken als een paardehuid onder een horzelsteek. Hij legde zijn mes en vork ferm naast zijn bord neer en zei met nadruk:

'De vrouw, die hier in de hoek zat, en weenend wegging.... is dat soms Katharina?'

De priester kwam langzaam overeind. Zooals hij daar stond, in zijn donkere pij, hard en dreigend kijkend, de zware scha-

duw van zijn onderlip in een barsche boog, scheen hij met zijn breede schouders een geduchter krijger dan de magere Malissoren. Raine moest aan een dezer middeleeuwsche kerkvorsten denken, die geharnast te paard zaten. Daarom was hij verrast, toen pater Jozef bijna hakkelend zei:

'Wat hebt gij met deze zaak te maken, vriend?'

'Mijn gids vertelde mij een en ander,' zei Raine schouderophalend. 'Maar waarom is mijn medeweten een reden tot ongerustheid? Ik ben zelf veel te diep in het complot verwikkeld om iemand hier schade te kunnen berokkenen: het was met mijn revolver, die Leonard in Scutari van mij stal, of leende, zoo gij wilt, dat hij Katharina's minnaar neerschoot.'

'Pater Jozef ging zuchtend zitten. 'Ik begrijp alles,' mompelde hij. 'En ik wensch ook, dat gij mijn verbazing begrijpt. Het is ontstellend, uit de mond van een volslagen vreemde toespelingen te hooren op een zaak, die mij, als zieleherder, en als.... Malissoor, ten zeerste aangaat. Gij weet niet, of misschien wel, of althans niet in zijn vollen omvang, van de strijd in deze valleien, tusschen de nieuwe regeering en de bevolking, juist naar aanleiding van de bloedwraak. Inmenging is voor een vreemdeling levensgevaarlijk - en ik maakte mij ongerust, omdat gij mijn gast zijt; als gastheer ben ik voor uw leven en welzijn verantwoordelijk.' Hij legde de hand vaderlijk op Raine's arm, en weer werden zijn oogen zacht.

'Zoolang gij onder dit dak zijt, ben ik als priester zelfs verantwoordelijk voor uw ziel,' voegde hij er aan toe. En toen lachend: 'Maar ook voor uw maag, jongeman! Gij eet als een bleekzuchtige stadsjuffer! Pak die rib! Ik neem die andere.' Hij knipoogde, en zette zijn tanden gretig in het blanke vleesch.

'Vijf en twintig jaar priesterschap maken een mensch meedogend, maar ook hard,' zei hij, terwijl hij opnieuw de glazen volschonk. 'Dat er iemand in dit huis is die boete doet, en uit doodsnood en berouw de honger niet voelt, kan mij de eetlust niet meer ontnemen, zooals vroeger. Wanneer ik volop met ieder in deze vallei mee moest lijden, ware ik reeds lang aan flarden.... Mijn ziel is bezorgd om haar ziel, zeker; maar mijn lichaam heeft zijn eigen rechten. Ik heb honger van het

klokkeluiden,' lachte hij, 'en wil bovendien uw eetlust niet bederven. Maar eet dan ook, jonge vriend! Of zeg mij, wat u schort....'

Hij dacht even na, met gekruiste armen, en ging toen aarzelend voort: 'Zij, die daar beneden knielt, in mijn kleine kerk, heeft door haar lichtzinnigheid veel verbeurd, maar minder dan zij denkt.... Ook al heeft de biecht haar verlicht, zij gelooft dat de zaligheid voor haar verloren is gegaan en bovendien, dat zij de dood van haar minnaar op haar geweten heeft.... Ik kan en mag haar deze waan nog niet ontnemen; vandaag zeker nog niet! Zij moet lijden!' riep hij toornig. En toen zachter:

'Let wel, alles wat ik hier zeg, is geen katholicisme, maar eenvoudig: religie. Ik weet niet, wat en of gij gelooft, en daarom, wetende dat uw geweten vrij is van moord en verdere verschrikkelijkheden, vraag ik mij enkel als gastheer af, waarom gij mijn tafel zoo weinig eer aandoet. Voor geval gij dus (en ik zal u hedenavond daar niet hard over vallen) het bestaan der ziel loochent, bekommer ik mij enkel om uw maag, want dat is mijn recht als gastheer. Zeg mij uw zwarigheden, en verzwelg dan rustig de rest van de reebout. Hij zal nog niet koud geworden zijn, want een jongeman met uw open uiterlijk kan onmogelijk veel op zijn kerfstok hebben.'

Hij bediende zich rijkelijk van de appelmoes, die in het kaarslicht goudachtig glansde, en schepte zonder te vragen ook Raine's bord vol, zooals een vader dat bij zijn jongen zoon doet, en keek hem toen vol verwachting aan. Toen Raine zweeg, stiet hij aan, en goot zijn glas wijn in een gulp naar binnen. Een paar roode droppels sprongen op het witte tafelkleed, en hij wreef er vlug en zorgvuldig een snuifje zout overheen.

Raine staarde radeloos naar den priester. Aan dezen man met zijn steenhard voorhoofd kon niemand ontkomen.... Hij begon langzaam zijn moes te lepelen, maar pater Jozef liet hem geen respijt:

'De Westersche kerken hebben de groote domheid begaan, om de biecht af te schaffen, die het zekerste en eenige middel is om in de gevangenis niet te zuchten, zich elken dag veilig te voelen als een kind aan de moederborst, en lachend oud en

aftandsch te worden.' Hij sperde zijn mond met de bruindoorrookte brokkelige tanden wijd open en lachte daverend.

'Maar de lach komt pas na het lijden, mijn vriend,' zei hij opeens grimmig. 'Ook zij, daar beneden, zal eens weer lachen, wanneer zij beseft, dat niet zij de schuld aan den dood van haar minnaar draagt, maar....'

'Maar wie dan?' vroeg Raine scherp.

'Tot nader order de minnaar zelf,' zei de priester kalm, terwijl hij zijn magere kin hoog oplichtte en Raine schuins aanzag.

'Gij verdedigt dus de bloedwraak?' vroeg Raine, ontsteld.

Pater Jozef trommelde met zijn vuist op tafel. Zijn mond trilde, terwijl hij langzaam zijn glas ronddraaide. 'Er zijn vele kanten aan de zaak,' zei hij eindelijk, 'en alleen een Malissoor kan die voluit begrijpen. Vandaar deze aarzeling, die u van een priester vreemd moge schijnen. Neen, dit staat niet in verband met mijn geweer,' glimlachte hij, toen hij Raine's blikken naar den muur zag dwalen. 'Dit wapen heb ik alleen tegen de wolven. Mijn huis staat ver van de andere, en 's winters, wanneer ik tegen de avond de luiken sluit, zie ik soms vurige lichtjes in de sneeuw: de oogen der wolven. En 's morgens, wanneer ik me met mijn oud gebeente naar buiten waag om de klok te luiden, moet ik soms eerst het venster openstooten om een half dozijn schoten af te vuren, alvorens ik 's Allerhoogsten eer kan gaan verkondigen.' Hij sloeg een kruis en gaf Raine een krachtige knipoog.

Al pratende was hij naar den muur geloopen, en stond nu met zijn geweer in de hand voor het raam, op de denkbeeldige wolven mikkend. De nacht kwam koel naar binnen, en hij sloot het venster. Voor hij zich weer aan tafel zette, wendde hij zich eensklaps tot Raine, en stampte hard met de beslagen kolf op den vloer. Uit een der spijkers in de planken spatte een kleine vonk.

'Met dat al hebt gij nog geen mond opengedaan, mijn vriend! Gij hebt een poging gedaan om behoorlijk te eten, maar ik zag, dat het niet van harte ging. Ik heb niet langer aangehouden toen ik vroeg wat u schortte; en gij meent wellicht, dat gij mij nu handig tot een bekentenis gedwongen hebt.'

Hij snoof krachtig, hing het geweer op, en ging door:

‘Laat ik de nederigste zijn, en u op weg helpen door mijn openhartigheid. Ik hoop dat gij mij er in staat toe acht. Bloedwraak hangt dikwijls met liefde samen, en misschien meent gij met zoovelen die ons voor onnoozelen en sullen houden, dat een priester even weinig van liefde afweet als een Malissoor van een locomotief. Vergeet niet dat voor ons alle harten even zoovele open boeken zijn. Van hoevelen in deze vallei heb ik niet week na week de bladzijden zien beschrijven! En daarom weet ik ook, wie de vergeving waardig was, en wie niet.’

Hij haalde zwaar adem, en staarde naar het donkere raam, alsof hij de verre bergen zocht. ‘Want de ware, en eenige rechter van deze vallei, voor deze stadslummels met hun slordige uniformen kwamen, dat was ik. Onder mijn bewind was de bloedwraak afgenomen; maar sinds een jaar, toen de nieuwe wet in werking trad, is het wraakgevoel bij elke Malissoor weer aangezwollen als een beek in de lente, die meesleurt zonder te vragen waarom en waarheen. En dat is mijn schuld. Maar waarom ook moesten zij mijn werk vernielen?’

Hij trok zijn schouders huiverig omhoog in de pij, en hield zijn handen in een dakje boven de kaarsvlam, alsof hij het plotseling koud had. Zijn oogen werden hard, toen hij doorging:

‘Gij zijt een vreemde, maar een Westerling, en gij kunt mijn woorden begrijpen. Vroeger was ik hier niet alleen priester, maar ook.... koning, graaf, vorst: wat gij maar wilt. Wanneer gij ziet hoe deze vallei afsteekt bij de andere, houdt gij mij wellicht voor de weldoener van deze streek, voor de hardste werker van Albanië, een voorbeeld voor sommige luiaards, die zich enkel diketen? Ja, ja, dat zei de bisschop ook.’ Hij vouwde zijn lippen verachtelijk naar binnen en Raine zag met angst hoe door deze kleine verandering, het ineenschrompelen van zijn grooten barschen mond, zijn heele gezicht ineens oud en pijnlijk werd.

Weer wendde hij zich tot Raine, in zijn beschuldigende alleenspraak, met oogen die enkel naar de witte muur schenen te staren. ‘Neen, mijn vriend: mijn werken waren voor een groot deel enkel ijdelheid. O, wanneer zullen wij menschen de ware drijfveer onzer daden bekennen! Ik zwoegde, aan-

vankelijk uit ijver; later, toen mijn macht en overwicht in deze vallei zich uitbreidden, uit wraak, vanwege mijn terugzetting. Men duwde mij hier terug, uit angst voor mijn invloed. Ik mopperde over mijn ballingschap in dit bergnest, maar wat had ik in de stad kunnen doen? Wie daar hard wil loopen, struikelt over honderden beenen.' Hij waaierde met zijn arm de kamer rond. 'Hier, in Theth, was ik het hart en het geweten van de gansche vallei. Uit wraak over mijn vernedering begon ik mijn woeste Malissoren te temmen. Ik bracht hen niet alleen betere woningen met schoorsteenen, zeep, een voedzamer soort aardappelen en het eerste stalen ploegblad; maar ook de vrees. De bloedwraak nam af; maar de enkele uitbarstingen werden er des te gewelddadiger door. De keurige landerijen die ik hun verschafte werden hun kooien. En telkens wanneer er een uitbreekt, ben ik dat zelf, die de last van mijn akelig braaf leven afschudt; ik zelf, die opsta tegen mijn verbanning. De man, die de minnaar van zijn vrouw neerschiet, zondigt voor mij; en zoo zwart is mijn ziel, dat ik allen absolutie zou willen geven, zoo Gods wet dit niet verbood.'

Hij sloeg de vuisten tegen zijn voorhoofd, en bleef met de elleboog tegen zijn volle glas, roerloos zitten.

'Gij maakt u zelf te zwart,' zei Raine, bijna smeekend.

'Neen,' zei pater Jozef heftig, 'neen!' Hij sloeg met beide vuisten op tafel, en ging door: 'En indien het zoo ware, wat doet het er toe? Alleen de Almachtige die goed en kwaad scheidt, weet de ware inhoud des harten. Ik, Zijn instrument, ken de harten der anderen, misschien; maar niet het mijne. En zoo zijn wij allen een speelgoed in de hand van God; ook gij, mijn vriend!'

Hij pakte zijn volle glas op, en wees in zijn verwarring op Raine, zoodat de drank over den rand spatte; maar hij merkte het niet.

'Wij vinden fraaie woorden voor onze schoonschijnende daden, maar in ons diepste denken weten wij de zwarte oorzaak. Doch achter dit dubbele spel staat een God, die dikwijls eerst het booze winnen laat, om ons later des te sterker te kunnen binden. Maar wij, die dit niet willen weten, bedriegen onszelf. Kijk naar mijn Malissoren! Het geregelde

leven van ploegen en zaaien, van marktgang en huiselijkheid, is voor den Malissoor te klein. Hij is een adelaar. Hij hunkert naar opwinding, en ter bevrediging van zijn hittig bloed vond hij de bloedwraak uit, haha! Hij spreekt op hoogen toon over zijn eer, wanneer hij zijn onrustig gemoed bedoelt. In het dagelijksch leven een luiaard, ligt hij geduldig nachtenlang op den loer om den moord op zijn overgrootvader te wreken. Wanneer hij uittrekt om de bloedwraak te volvoeren, is hij niet langer de magere zwoegende bergboer met een verscheurd hemd en een huidziekte, maar een adelaar op roof, en wanneer hij op zijn prooi neerschiet, is een oogenblik lang aarde en hemel van hem. Hij is groot in zijn slechtheid. Maar dit soort bloedwraak bestreed ik, mijn vriend; ik ranselde de opgewonden broeders zoolang met hel en verdoemenis rond de ooren, dat zij de bibber in hun knieën en ellebogen kregen, en uit schrik misschoten. Uit schrik? Soms opzettelijk; want al schietende, raak of mis, hadden ze aan de eer voldaan.'

Hij lachte, met de handen in de zijden, en ging door:

'Alleen voor een soort van bloedwraak, waarbij men helaas niet mis schoot, was ik zachter, die van man tegenover minnaar....'

Raine dacht aan het bruidspaar, dat hij den eersten avond in de bergen ontmoet had, en onderbrak den priester:

'Waarom zachter? Zou het niet beter zijn de zede af te schaffen dat bruigom en bruid elkaar voor het huwelijk niet mogen kennen? Worden deze huwelijken tusschen menschen die elkaar niet kennen dikwijls niet zeer ongelukkig? En als dan de andere komt, die het hart neemt dat hem liefheeft, moest uw medelijden dan niet eerder uitgaan naar minnaar en beminde?' Hij sloeg de hand boven de oogen, alsof het kaarslicht hem pijn deed, en zei, verlegen, dralend bij elk woord:

'Maar zijn deze huwelijken niet misschien uw werk, en zijt gij daarom....' Hij slikte de rest van zijn woorden in, want pater Jozef trok de hand, die zijn oogen beschutte, snel opzij, zoodat de kaarsvlam heftig flakkerde en groote schaduwen rond het vertrek dansten.

Hij slikte angstig, en Raine zag hoe zijn ademsappel op en neer ging in de magere halsplooien.

‘Gerechtige hemel,’ smeekte hij eindelijk gesmoord, ‘God geve, dat het niet zoo is!’ Maar opeens, zich snel hervattend, stompte hij met het hoornen heft van zijn mes op tafel en riep toornig: ‘Kijk niet zoo ontsteld, vriend! Gij weet niet waarom het hier gaat! Luister! Waarom ben ik zachter in mijn bestraffing, wanneer het een door mij gesloten huwelijk betreft dan ingeval van verre en langversleten veeten, om grootvader's appelboom of tien meter weidegrond van een achterneef? Komen de ouders niet allen tot mij om raad? Ken ik niet allen, groot en klein, uit kerk en biecht? Bid ik niet nachten lang, dat God mij licht geve? Verzet ik mij niet, met hand en tand, met hel en vagevuur, tegen huwelijken die ouders enkel uit berekening willen bewerken om hun goederen te vermeerderen? Het is waar, wanneer in een dergelijk huwelijk een ongeluk geschiedt, gedraag ik mij anders dan wanneer bruid en bruigom mijn vollen zegen hebben.... Maar nu komt gij, om mij te vertellen dat ik enkel lijdzaam ben uit ijdelheid, wanneer het mijn eigen keuze betreft! Welk een waarschuwing! God heeft u hierheen gezonden! Speelgoed van God, allen, allen!’

Hij schoof de wijnkar zuchtend opzij en tastte naar zijn tabaksdoos. Maar met zijn bevende vingers kon hij het dichtgeklemde deksel niet openkrijgen, en hij liet, aldoor droevig glimlachend, de kaarsvlam in de glanzende bodem spiegelen.

Toen keek hij Raine aan met een gelaat dat verhelderd scheen in dit dubbele licht. De kleine plooien in zijn wangen trilden van ingehouden vreugde. ‘En het geval van Katharina en haar minnaar dan?’ zei hij haastig. ‘Raouf en zij hadden elkaar oprecht lief; zij liet zich verleiden.... uit wellust, geen twee maanden nadat haar man vertrokken was. Ik waarschuwde hem nog, maar hij zei: “Leonard is er toch om over mijn eer te waken?” Een echt Malissorenwoord! Maar nu? De minnaar dood; de vrouw op weg naar de stad, als getuige voor het onderzoek; de man, onwetend ergens aan 't werk; Leonard als vluchteling in de bergen.’ Hij schudde langzaam het hoofd. ‘Neen, hier zijn alleen minnaar en minnares schuldig.’

‘Gij zegt het,’ zei Raine nadenkend, ‘maar ik moet u bekennen, dat ik mijzelf een deel van de schuld had aange-

rekend. Ik had Leonard geen uur meegemaakt in de herberg te Scutari, of ik wist reeds dat hij van plan was.... een niet alledaagsche tocht naar de bergen te ondernemen. Toen ik de diefstal ontdekte, en zijn briefje vond; had ik zekerheid omtrent zijn voornemen.' Hij graaide in zijn borstzak en schoof het beduimelde papiertje met Leonard's krabbelletters naar den pater toe. 'Ik ging niet naar de politie. Uit luiheid, en uit vrees om ongenoegen te krijgen, omdat ik geen vergunning voor de revolver had? Dat was enkel wat ik mijzelf inbeeldde. Ik had Leonard kunnen laten aanhouden zonder een werkelijke klacht in te dienen; en hij zou er met een schrobbeering zijn afgekomen. Nu is de daad gedaan; hij is jong en onervaren, men zal hem vangen en dan ontkomt hij niet aan den kogel. En dat is mijn schuld! Want er is meer! Gij hebt gelijk, pater: wij beelden ons altijd andere beweegredenen in dan de werkelijke.... Zonder mij er rekenschap van te geven was ik blij dat Leonard uit wanhoop mijn wapen wegnam. Ik voelde dat hij iemand ging dooden, niet alleen uit wraakzucht, maar ook uit liefde; dat meende ik tenminste.'

Hij schoof zijn beide handen over tafel, en greep de vereelte vuisten van pater Jozef. 'Noem het biechten, zoo gij wilt; maar laat mij vertellen,' smeekte hij, daar hij zag dat de pater een vraag op de lippen had. 'Geen drie weken geleden stond ik zelf op het punt, een dergelijke daad te begaan, met dezelfde revolver. Ik was verliefd, voor het eerst van mijn leven, op een meisje, een vrouw liever, die veel meer ervaring van de liefde had dan ik.... Wat heb ik gedaan, in mijn jonge leven, tot mijn acht en twintigste jaar? Zwerven, werken.... Ik was gelukkig; maar de liefde sloeg mij dit geluk uit de handen.... Zij bedroog mij, na een paar weken verloving, koel en opzettelijk, om mij pijn te doen, om mij kwijt te raken. Nu hunker ik terug naar de onschuld van het vrije zwerven, zonder te droomen van twee borsten, en een ander geheim.... Toen ik als jong geoloog door de Mexicaansche woestijn trok, dacht ik maar aan één ding: werken, en ik verbeeldde mij, dat iedereen die glimlachte ook werkelijk gelukkig was. Nu weet ik wat rimpels beduiden, en sommige trekken rond den mond, en het dwalend kijken der oogen;

en onder een helle lach hoor ik de onrust en vrees. En opeens wist ik ook, wat wraak is. Toch deinsde ik terug, en dagen lang schold ik mijzelf een verachtelijke lafaard. En toen Leonard naar de bergen vluchtte, met mijn revolver, voelde ik mij opgelucht alsof hij zich ook wreken ging.... voor mij. En daarbij komt nog mijn eigen schuld, want in gedachten had ik de moord reeds begaan. Het gaat toch niet om die eene vingertrek, maar om het voornemen....

Hij keek verward op, en ontmoette de vroolijke blik van pater Jozef. 'Kolossaal, mijn zoon! Geweldig!' lachte hij. 'Alles wat gij hier verkondigt, is gewoonweg de bewustwording van het geweten! Gij zijt u bewust van de innerlijke comedie, en niet alleen dit: gij lijdt om een ander. Prachtig! Troost u; geen lijden is tevergeefs, ook uw smart om die vrouw niet. Het leed is als het schuren van een grondgolf, die de diepte schept. En alleen in het leed wordt het geweten wakker. Ziet gij nu wel, dat wij speelgoed zijn in de hand van God? Gij komt hier, om mijn ijdelheid aan de kaak te stellen; maar ook ontdekt gij, inplaats van goud en koper, uw eigen ziel. Is de ruil soms zoo slecht?' Hij leunde ver over de tafel, knipoogde, en zei bijna fluisterend:

'Overigens kan ik ook zorgen, dat gij bij uw superieuren een goede beurt maakt. Want er zijn nog meer mijngaten: zonder twijfel oude ontginningen der Saksers. Ik was niet van plan u dit te vertellen voor ik uw ware bedoelingen wist. Morgen, bij daglicht, zal ik u een van mijn oude kaartjes laten zien.'

Hij wreef zijn vereelte handpalmen tegen elkaar, en schoof de wijnkaraf weer naar zich toe. 'Drink, mijn zoon, somberblijven helpt niet. Gij hebt werkelijk tegenover Leonard geen schuld: de jongen had zich toch niet laten vangen. Alleen dit: wat deed u vermoeden, dat hij niet alleen uit wraakzucht, maar ook uit liefde handelde? Een jongen van vijftien jaar....'

Hij keek Raine ongerust aan, en klapte in zijn handen. De kleine dienstknecht kwam binnen, en ruimde de tafel af. Alleen de karaf en de glazen bleven staan.

Raine lachte kort. 'Ik weet wat het is om verliefd te zijn,' zei hij bitter, 'en ik vond Leonard, die totaal vergeten was

mij scheerwater te brengen, in de keuken van het hotel met een portret in de hand....'

'Een bruine foto?'

'....Die hij haastig wegstopte,' knikte Raine. 'Wat is er?'

Maar de oude priester schudde het hoofd en verborg zijn oogen achter zijn bruine handen. 'Vijftien jaar is de jongen,' fluisterde hij met zijn ruwe lippen, die al hun strakheid verloren hadden. 'En mijn liefste leerling! En ik, die geloofde dat hij enkel de familieeer verdedigde.... Ik ken dat portret. Verleden jaar was hier een professor uit München, een ethnograaf. Hij fotografeerde ons allen en Katharina zelfs verscheidene malen: zij is de mooiste vrouw van de streek. Hij logeerde bij mij en zond ons later de foto's. En daar staart Leonard tegenaan! Hij is vroegrijp, ik weet het; maar dit....' Hij sloeg zijn vinger peinzend door de kaarsvlam en stond langzaam op. 'Mijn God, wat is het menschenhart toch diep,' riep hij hard in het holle halfdonker van het vertrek. En toen, terwijl hij zich met een ruk tot Raine wendde:

'Is het ooit in u opgekomen, waarom uw verloofde u bedroog? Misschien met iemand waarvan zij in het geheel niet hield? Dat zij wellicht enkel de liefde bedreef om de pijn die het doet wanneer de echte liefde er niet is? Met wat meer ervaring had gij haar gemakkelijk kunnen ontmaskeren, vasthouden, dwingen, genezen!' Hij hield de kandelaber vlak tegen zijn pij, en zijn groot voorhoofd glansde als een rotsbult in de zon.

'Waarom spreek ik over dit alles!' ging hij mompelend voort, 'ik bemoei mij toch niet meer met deze dingen.... Ter bestrijding der verkeerde volksgewoonten hebben we nu gendarmes gekregen,' spotte hij, terwijl hij zijn lippen verachtelijk naar binnen trok, zoodat het bleeke rood als een smalle sikkel in zijn bruin gezicht stond. 'Lummels uit de vlakte, die eeuwig kaart spelen op een leege kist, omdat zij te lui zijn een tafel te timmeren, en waarvan de aanvoerder, voor driekwart analphabeet, de onbeschaamdheid had mij te komen vragen hem bij zijn bazelende rapporten te helpen! Sinds een jaar laat ik ieder zijn gang gaan: de lummels kunnen geen werk genoeg hebben. Zij denken, met strenge straffen de vendetta uit te roeien. Onzin! De Malissoren vreezen mijn

hel, indien ik het zoo zeggen mag, maar niet de doodstraf van een koning die zij ternauwernood erkennen en van rechters die zij nog nooit gezien hebben. Daarom keur ik als priester de gansche vendetta onvoorwaardelijk af; maar als Malissoor en als man....' Zijn stem liep omlaag tot een gegrom.

Hij stak een nieuwe kaars aan, en liet het vet op den tafelrand druppen, om haar vast te zetten. Zonder op het pennemes te letten dat Raine hem toestak sloeg hij den kop van den kandelaar heftig tegen den tafelrand om de wasresten los te werken. Opeens bleef hij onbeweeglijk staan, met het trillende brons in de vuist.

Hij balde langzaam zijn vrije hand, die luisterend in de lucht stond. 'Roept men mij?' zei hij zachtjes.

Raine liep naar het raam. De nachtwind was opgestoken, en de sombere massa van den eik achter het raam ruischte breed. Een stem kwam dof en verwaaid van beneden: 'Oho, pater, oho!!'

Pater Jozef sloeg tegen het raam ten teeken dat hij kwam. Hij wendde zich glimlachend tot Raine:

'Zeker weer een boer wiens koe verkeerd kalft! Het is anders de stem van een mijner discipelen die enkel twaalf geiten heeft; maar zijn buurman houdt er twee koeien op na. Ja, ja, pater Jozef is voor alles goed genoeg.... Ga mee een luchtje scheppen!'

Hij duwde snel de kaars in een lantaarn die hij van de plank omlaaghaalde en lichtte Raine voor naar de trap, terwijl hij tusschen zijn tanden een wijsje floot. Raine herkende de melodie welke de kleine herder op zijn fluit gespeeld had.

De wind woelde door het donker, en het stroomgeruisch kwam in golvingen over de wei. De lucht voelde vochtig tegen zijn neusgaten, en Raine rook de sterke geur der tomaten in den moestuin opzij van den eik. De wind perste de wolken uit het Zuiden omhoog, en alleen in het Noorden, boven den bergmuur, flonkerde de hemel. Terwijl hij boven de ruige rotsen de Poolster zocht, moest hij aan geknielde dieren denken, door sterren gekroond.

Zijn gezicht was heet van het gespannen spreken, en hij liet het afkoelen in den wind die frisch was als beekwater. Voor het eerst sinds dagen voelde hij zich vrij. Hij had tegen

het duister in willen schreeuwen, maar de twee stonden zoo verzonken in hun gesprek, hoofd bij hoofd, kapje bij kapje, dat hij zich inhield. De Malissoor, die Raine niet gegroet had, fluisterde. Dadelijk na de eerste woorden, had pater Jozef den lantaarn naar binnen gezet en de deur dichtgetrokken. Nu leunde hij op den schouder van den langen Malissoor, en zijn wit schedelkapje knikte langzaam op en neer, alsof hij diep en aandachtig luisterde. Maar toen Raine een pijp wilde opsteken, kwam opeens zijn stem schor door het donker:

'Maak geen vuur!'

En Raine gehoorzaamde, glimlachend, alsof het zijn eigen vader was die gesproken had.

Weer zaten zij tegenover elkaar aan de tafel vol glimmende randjes wijn. Tusschen hen stond de lantaarn. Pater Jozef hield zijn hand rond het hengsel geklemd, en staarde telkens naar de deur. Raine zocht zijn oogen, die hij afwendde in een benauwd zwijgen. De leege kandelaber glansde groen, en de rest wijn op den bodem van de karaf was zwart. Raine had dorst, maar inschenken durfde hij zich niet.

Hij schrok overeind. Pater Jozef sloeg driftig de einden van zijn gordeltouw op tafel. De harde knoopen kletterden als hagel. 'Wat heeft de gids u gezegd van Leonard?' zei hij hakkelend. 'Ook dat een boer uit Theth hem verklikt had? Waar hij nu is? De richting van zijn vlucht?'

Raine wees naar den versten kamerhoek, waar in zijn verbeelding nog steeds de vrouw zat, met haar roode hielen en zwartomkropen oogen. 'Naar het Noordwesten,' fluisterde hij, 'over een der besneeuwde passen.'

'De Gabe ill Lienwe,' zei pater Jozef opeens ferm. 'Maar uw gids heeft gelogen. Deze man, waarmee ik zooeven sprak, is net terug uit de stad. Leonard is door den duivel bezeten. Nauwelijks bevrijd, is hij verkleed naar Scutari gegaan. Vanmorgen vroeg heeft hij midden op de markt de boer die hem verraden had, doodgeschoten. En in de verwarring is hij ontkomen! Morgen bij zonsopgang, begint de klopjacht....'

En hij hief zijn handen smeekend omhoog naar het raam, als om te vragen dat het donker zou voortduren.

In den nanacht had het geregend, en de dag brak valsch

en geel. Raine had geslapen op twee schapevachten, in een kamertje onder het dak. Toen hij in den vroegen morgen naar de woonkamer ging, vond hij alleen den kleinen jongen bij het vuur geknield, ijverig in zijn koffiekannetje roerend. Raine vroeg naar pater Jozef. Het kind keek hem schuw aan, legde de hand op het hart en wees naar beneden. Raine trad naar het raam. Pater Jozef stond onder de klok, pratend met de vrouw Katharina. Twee gendarmes, de karabijn bij den voet, hielden zich op een eerbiedigen afstand. Zij was zoo bleek, dat haar nagels en lippen bloedrood schenen in het zwakke morgenlicht. Onder haar oogen waren zwarte kringen van het waken. De priester praatte met breede gebaren op haar in, nu eens op den hemel, dan weer op de klok wijzend; maar toen hij de vuist naar de regenomhangen bergen uitstrekte liet zij het hoofd zakken en trok haar witten doek over de oogen. Hij bracht zijn hand zoo voorzichtig naar haar kin, alsof hij een neergeknakte bloem weer omhoog wilde duwen; maar zij hield den doek stijf over haar oogen, en het eenige wat zij naar het licht keerde, terwijl de pater haar hoofd vinger voor vinger omhoogduwde, was haar mond, zoo lokkend en jong, dat Raine opeens begreep hoe een man hiervoor wet en zede vergeten had. Zonder de bedroefde oogen was haar mond van een onbewuste wreedheid: een ding dat niet weet wat het doet.

Zij knielde, en de priester gaf haar zijn zegen. Toen liep zij weg, naar het Zuiden, langzaam stappend alsof de bodem haar pijn deed. De gendarmes, die reeds vooruitgegaan waren, wenkten uit de verte ongeduldig met hun geweren. Pater Jozef staarde haar met gekruiste armen na. Maar opeens gaf hij een schreeuw, die dof terugsloeg van den heuvel en holde met groote stappen op haar toe. Hij pakte haar beet en schudde haar ruw, zoodat haar hoofddoek losgleed; knielde toen, gespte haar sandalen los, rukte ze van haar voeten, schudde ze al scheldend uit in zijn holle hand en smeet ze neer in het natte gras. En het laatste wat Raine van de mooie Katharina zag, was het zilverborduursel van den rok die rond haar roode beenen zwierde toen zij de gendarmes angstig achternarende, terwijl pater Jozef haar dreigde met zijn gordeltouw. Pas toen zij verdwenen was liep hij langzaam terug naar de klok, die hij met kracht begon te luiden.

Bij het ontbijt vroeg Raine, waar Katharina heengegaan was? ‘Naar de stad,’ zei pater Jozef bitter. ‘De heeren zijn er zoo zeker van Leonard vandaag of morgen te pakken, dat zij alvast gedagvaard is als hoofdgetuige....’ En, grimmig lachend:

‘Heb je haar gezien, met de spijkers en steentjes in haar Zondagsche sloffen? Dat wilde de boetelinge spelen, de nietswaardige!.... de Maria Magdalena, die kleine wolvin!’

En toen, terwijl hij zijn maisbrood in de melk doopte:

‘Zou Leonard werkelijk iets voor haar gevoeld hebben? Ik kan het niet gelooven.... vijftien jaar!’

Maar Raine dacht aan haar rooden mond onder den witten hoofddoek en zweeg.

V

Dag na dag zwierf Raine nu door de bergen, soms alleen, doch meestal met zijn gids. Hij volgde in den vage de aanduidingen van den pater, maar klopte toch de gansche omgeving zorgvuldig af. Overal, in het struikgewas, langs de heete wegen, in de rotskloven en op de gruishellingen ontmoette hij de gendarmes, in groepjes van drie en vier, met het geweer in den aanslag. En telkens was het dezelfde ondervraging: of ze niet een kleinen jongen gezien hadden in Malissorendracht, een gescheurde linnen broek en een paars vest met koperen knoopen? En een brutaal uiterlijk, en strookleurig haar?

Telkens wanneer de gids dit signalement knipoogend vertaalde, ging Raine zitten, bood allen tabak aan en bracht de hand aan de kin, alsof hij diep nadacht. Indien Leonard in de bergen was, kon een minuut oponthoud der achtervolgers hem redden. Tijdens de eerste week van de klopjacht werden drie vluchtelingen van de bloedwraak, die sinds maanden in de rotsen huisden, gevat; maar Leonard bleef onzichtbaar.

De avond van den achtsten dag kwam Raine doodmoe bij den pater aan. Hij was drie dagen onderweg geweest, met weinig eten, en had twee nachten in de rotsen geslapen. De zon was heet, de kalksteen droog en de rugzak met monsters die hij mee terugbracht loodzwaar.

Na het avondmaal kroop hij aanstonds op zijn schapenvacht en sliep dadelijk in. Even later werd hij wakker, maar toen hij op zijn horloge ging kijken dat in de vensterbank lag, was het reeds half drie. De maan stond dun in den warmen hemel en de weinige sterren schenen dof. Uit de weiden kwam de zware reuk van het eerste gemaaide gras. Hij voelde zich dorstig en heet, aarzelde een oogenblik en liep toen op de tast naar beneden, om te gaan drinken in de beek.

Achter de deur van de woonkamer hoorde hij de zware stem van pater Jozef. Hij sprak langzaam en regelmatig, alsof hij las, maar door de kieren van het oude gespleten deurpaneel kwam geen licht. Hij was dus in gebed. Raine wilde zich omdraaien, maar bleef trillend staan. De hooge gejaagde stem van Leonard antwoordde het donkere bassen van den pater. Terwijl hij daar in het donker stond, de vochtige reuk van de verschgeboende vloerplanken inademend, moest hij aan zijn laatste jachtpartij in Westmoreland denken, aan de aangeschoten watersnip, die vleugellam naar het water viel. Wat hij achter de deur hoorde was het eendere angstige krijschen van een wezen in nood. En het geluid hield niet op: het was of Leonard slechts één woord had, één lange jammerende ontkenning van wat de pater beweerde.

Raine sloop weer naar boven, en bleef luisterend op den grond zitten, langzaam de haren uit de schapevacht plukkend. Opeens kwam hij vastbesloten overeind, haalde een pakje patronen onderuit zijn kaartentasch, vouwde er drie dollars omheen en knoopte alles in een witte zakdoek.

Deuren gingen open en dicht. De pater kwam naar boven, ontsloot het kamertje naast Raine, waar de apotheek was, scharrelde rond en ging weer naar beneden. Waarom droeg hij geen kaars? Was hij bang, dat de gendarmes die misschien op waren, het licht zouden zien?

Raine leunde naar buiten. En opeens verraste het hem, hoe de nacht al vol geluiden was: een hond die blafte, een schreeuwende kat, en heel in de verte het scherpe zingen van een zeis die gewet wordt. En nog verder, onduidelijk boven het ruischen van den stroom, het jouwend balken van twee ezels die elkaar antwoordden onder de bleeke sterren.

De deur beneden ging piepend open, en een schim vloog

door het gras. ‘Leonard!’ siste Raine, ‘Leonard! luister!’ De jongen stond stil, besluiteloos. De witte zakdoek zeilde voor zijn voeten neer. Terwijl hij er naar graaide liet hij een baaltje, in een donkere doek geknoopt, uit de handen vallen. Van den anderen kant van de beek klonk een scherp gefluit. Leonard verdween met een sprong in de somberte van den eik. Toen Raine beneden kwam vond hij enkel de donkere doek. Hij maakte de dubbele knoop los, en vond twee maiskoeken, een plak chocolade en een rol Smyrnavijgen, alles in een donker vest met koperen knoopen gewikkeld. Het vest kraakte. In de binnenzak zat een bidprentje van den Heiligen Jozef en een stuk van een foto, ruw afgeknipt. In het aarzelend beginnende daglicht kon Raine een man in Malissorendracht onderscheiden, met het geweer aan den voet. Zijn arm reikte naar den afgerafelden rand van de foto, alsof hij iemand de hand gaf. Dit was de foto die Raine reeds eenmaal gezien had: in de herberg met het hoefijzer. Maar een gestalte ontbrak: de vrouw Katharina.

De dag brak rood en driftig; maar weldra werd de hemel overtogen door een wezenloos blauw, bleek en streperig als uitgesmeerde waterverf. Toen Raine beneden kwam, zat pater Jozef voor het raam in zijn brevier te lezen. Hij groette kort en zag Raine onrustig aan, terwijl zijn lippen doorprevelden.

Raine bleef midden in de kamer staan, met het baaltje achter zijn rug. Eindelijk zei hij, zijn angst wegslikkend:

‘Leonard is hier geweest, nietwaar?’

Pater Jozef knikte. Zijn wijsvinger tikte zenuwachtig op het gouden initiaal van de bladzijde voor hem.

‘Ik heb hem de rest van mijn patronen gegeven,’ ging Raine voort.

Pater Jozef trommelde met alle vijf vingers op de bladzijde. Het rood en goud gloeiden tegen zijn doffe pij. ‘Doe wat gij wilt,’ zei hij donker, ‘ik kan niets meer voor hem doen. Ik heb hem weggestuurd; ik heb hem mijn zegen geweigerd, en de vergiffenis van God en de genade van de Maagd.... Want hij heeft mij bekend, na lang liegen, dat hij Katharina liefhad, al was het dan met de liefde van een knaap; en dat hij ook daarom schoot.... Hij is in de war, en zal mis-

schieten wanneer ze hem te na komen.... En dan....' Hij perste de vuisten tegen zijn voorhoofd, als wilde hij er de hardheid van vermurwen.

Hij staarde hulpeloos naar den muur, waarop de lage zon de schaduw van het kruisraam teekende. 'Mijn eerste greep, als Malissoor, zou naar den muur geweest zijn, om hem mijn geweer te geven,' zei hij klagend, en toen, met een vermoeide stem, die Raine niet van hem kende:

'Wat kon ik doen, als priester? Welke boete moest ik hem opleggen, voor zijn dubbele moord? Hem dwingen zich aan het gerecht over te leveren? Ik, die het niet erken, en het heftigst van allen ertegen streed? Kan ik iemand met ziel en lichaam overleveren aan schurken uit de stad? Ik zond hem weg, om opnieuw boete te doen, alleen in de bergen, maar ik verbond zijn gewonde voet, en gaf hem te eten, en een dikker vest dan hij had, want in de hooge sneeuw zijn de nachten koud; maar ik weigerde hem de onmiddellijke vergeving. En wanneer hij nog maar bekend had! Gij hebt gelijk, mijn vriend: de redenen, die wij ons aanpraten zijn de ware niet.'

'Maar indien er nu toch een vergissing was?' zei Raine snel. 'Dit heb ik daarnet onder den eik gevonden.' Hij zette het baaltje voor pater Jozef op tafel.

De priester zuchtte, en knaagde langzaam over zijn lippen. Zijn woorden verrasten Raine, die onbewust het middel aangewend had, dat de tweestrijd van den oude besliste. 'Ik heb hem mijn zegen niet gegeven, en daarom heeft hij ook mijn eten niet gewild,' klaagde hij. 'Een echte Malissoor! Trotsch tot berstens toe! In mijn gezicht wilde hij mijn hulp niet afslaan; daarom liet hij het baaltje buiten liggen. Nu heeft hij honger, en zal kou lijden; alles mijn schuld!'

'Ik geloof, dat wij ons beiden vergist hebben,' zei Raine langzaam. 'Het spijt mij, dat ik u over dit portret sprak, en u zoo op een dwaalspoor bracht.' Al pratende knoopte hij den doek los, en de geur der versche maiskoeken sloeg hem in de neus. 'Hier is de foto. De vrouw is er afgeknipt. Maar wie is die man? Raouf?'

Hij legde de foto en het bidprentje op pater Jozef's brevier. De priester knikte toestemmend, en zweeg. Raine sprak haastig door: 'Heeft Leonard niet altijd uit eergevoel gehandeld?

Waarom anders heeft hij zijn verrader neergeschoten? En mijn wapen genomen, om geen andere Malissoor in verlegenheid te brengen? En daarom ook knipte hij de vrouw van de foto af! Misschien streed hij; maar hij overwon!'

Pater Jozef nam zijn woorden op: 'En ik weigerde hem mijn zegen! Ik had het recht hem boete op te leggen, maar niet zoo! Zonder mijn zegen is hij niet sterk genoeg de boete te volbrengen. Hij is een kind, en heeft geen eten bij zich. Laten wij gaan, snel! Pak uw rugzak! Gij waart nog niet aan de andere zijde van de Gabe ill Llenwe? Daar zijn ertslagen mijn vriend! Vergeet uw hamer niet!'

Hij liep bedrijvig door het vertrek heen en weer, haalde een zij spek en een worst van de zolderbalk omlaag, verwisselde zijn sandalen voor spijkerschoenen, en keek Raine telkens met schitterende oogen aan. 'Ik ben weer jong, mijn vriend, zooals toen ik zelf door de bergen dwaalde, en op de hoogste piek stond, boven de vallei van Theth, waarvan ik alleen hoogepriester was, en koning! Zoo wordt de hoogmoed gestraft! Indien wij maar niet te laat komen....' Hij verdween naar de kleine kerk gelijkvloers, en kwam terug met een kleinen witten buidel, die hij Raine niet toevertrouwde.

VI

Zij liepen kniediep door de halfgemaaide wei. Ondanks het vroege uur geurde de bodem zwaar. Uit het liggende gras kwam de heftige reuk van vertrapte bloemen. Twee zwaluwen scheerden laag over het vlakke gedeelte van de beek. Kleine wolken balden zich samen boven de kartelingen van den bergrug. Zij waren vanuit de verte waar zij liepen niet grooter dan een vuist.

Raine volgde zweetend den pater, die met opgeschorte pij voor hem uitdraafde. Bij het dras van een zijbeekje, waar steenen op een voetstap van elkander lagen, stond hij plotseling stil. Halverwege den zwarten modder stond de afdruk van een spijkerschoen en links daarvan de smalle diepe gleuf die een geweerkolf maakt. De sporen waren versch.

Vliegen zoemden met hen mee, aldoor venijnig stekend. Het gras onder hun voeten werd dunner, en hard. Zij sloegen

hijgend een zijdal in. Halverwege dit dal begon een gruishelling, die verblindend heet omhoogliep naar den rotsrand, waar de sneeuw goor overheenhing. De pater wees op een dezer sneeuwslippen, naast twee groote rotstorens. Dat was de Schapenpas, de Gabe ill Llenwe.

Raine mat den afstand. 'Vierhonderd meter, een uur voor wie snel gaat,' zei hij halfluid. De pater knikte, maar voerde hem meer rechts naar een lorkenboschje, dat stil en treurig in de eerste keien stond.

Achter een rotsblok borrelde een bron omhoog, en daar dronken zij. 'Ik kan hem niet roepen, want ze zijn op de helling,' zei pater Jozef opeens heesch, 'acht zelfs!' En hij wees langzaam voorbij het rotsblok naar boven, alsof hij bang was de aandacht der acht gendarmes te trekken, die minstens tweehonderd meter boven hen voorttrokken door de woestenij van steen: acht mannetjes met acht dunne uitsteeksels van even zoovele geweren, uit de verte klein als speelgoedwapens. Hun onderlinge afstand veranderde niet: het scheen alsof zij alle acht aan een draad geregen waren, die langzaam ingetrokken werd.

Terwijl de pater en Raine langs een ander zigzagpad omhoogzweetten en de steenschilfers weerbarstig wegsprongen onder hun voeten, die telkens weggleden met een nijdig spijkergekras, kwamen de wolken vlagend over den rand, hoewel in de heete diepte geen naaldje der dwergdennen bewoog. Telkens wanneer zij naar den hemel keken om den afstand te meten was de grauwe rots donkerder.

Terwijl zij zich hijgend verder haastten boog het onweer zich breed en rustig over den bergmuur. De acht poppetjes waren nu vlak onder de twee ruige rotstorens, naast den pas. Zij zelf stonden aan den voet van een steile grashelling, die een paar honderd meter verder de rotsen bereikte. Zij wroetten hun handen vast in de harde stekels om zich omhoog te hijschen. Toen een groote kluit meegaf, zag Raine het gekrioel van kleine wormen, die zijn voet het oogenblik daarna vertrad.

Het gras rook naar droogte en zonnebrand, en de tong kleefde hem aan het gehemelte. Aan een beschaduwde pol op borsthoogte naast hem hingen nog dauwdroppels, en hij likte ze haastig af.

Juist toen ze de eerste rhododendrons bereikten, klonk dwars door het valsche licht van den komenden storm het geklaroen van een heldere jongensstem. In de verte spatten twee schoten, schor en nijdig. Raine haalde den pater met een sprong in, en legde de hand op zijn arm. ‘Mijn revolver!’ riep hij, ‘het is Leonard die schiet!’ Maar de priester ijlde verder, alsof hij niets verstond, vaardig van blok tot blok springend.

Een windvlaag, snel als een vuist die uitsloeg, deed hen wankelen op den grasrand waarlangs zij zich voorthaastten. Links was de gruishelling, rechts een rotsmuur: het steile einde van een tweede dal, waaruit een groot rumoer van waaiende beuken omhoogsteeg. Enkel een breedere bult scheidde hen nog van den Schapenpas. Tegelijk met de verscheurende helheid van de eerste bliksemstraal viel een knettering van schoten, en toen, regelmatig verderrollend, hun echo tusschen de rotswanden. Maar dit kwaadaardig knallen was enkel de voorbode van een donderslag, hard als het botsen van bergen in beweging. Een oogenblik had de priester geknield, omlaaggedrukt door de vlaag; toen sprong hij weer verder, met het hoofd opzij, om te kunnen ademen in den zuigenden wind.

De rotstorens verschenen grijs boven de zwiepende rhododendrons. Bij elke stap die zij deden knetterde de donder het geweervuur achterna. De bult boog omlaag, en plotseling schoten de torens in hun gansche lengte omhoog. Aan hun voet strekte een sneeuwhelling zich glad als een laken naar de tweede vallei. En opeens, tusschen twee dwergdennen door, zagen zij het gansche zwarte bolwerk naast de pashoogte, waarvan onophoudelijk de echo's terugsloegen alsof elk der rotsgleuven een schreeuwende mond was. Regendroppels dansten in de omarming van den wind voor hun oogen omlaag, en oneindig fijne sneeuwvlokken schreven hun sierlijke arabesken tegen den somberen muur.

Ergens aan den voet van dien muur lag het vuurpeleton, want nog steeds spatten de kogels door, in een treiterende regelmaat. Achter elk salvo viel het hortend geroep der echo's, overschreeuwd door den donder. Hun oogen dwaalden langs den muur: waar was de ter dood veroordeelde? Raine

pakte pater Jozef's mouw: ‘Daar!’ Uit een hooge gleuf in den middelsten toren, honderd meter boven de sneeuw, spatte vuur. Weer herkende Raine den knal van zijn revolver. ‘Leonard!’ schreeuwde hij.

Maar, terwijl zij niets konden doen dan knielen achter de dwergdennen, wegschuilend voor het geknal als bange beesten, klauterden twee gestalten waaghalzig naar de rotsgraat omhoog. En van de andere zijde, uit het bruischende dal, naderde nog een troep van zes man, die voorzichtig verderklauterden langs den rand van het sneeuwveld.

Pater Jozef staarde Raine aan. Hij hijgde nog steeds, en het water lekte langs zijn pij. ‘Schaakmat,’ zei hij dof, ‘wij zijn te laat. Er is geen ontkomen meer aan....’ Hij vouwde de handen, en begon te bidden, zijn open oogen op de rotsgleuf gericht.

De twee kerels op den graat kropen verder. Leonard leunde naar voren uit zijn schuilhoek. Een salvo viel. Pater Jozef sprong overeind. ‘Terug!’ schreeuwde hij toornig, ‘pas op!’ Maar Raine zag hoe Leonard zich omdraaide, de revolver in de linkerhand nam, al knielend zijn rechterhand vastsloeg achter een onzichtbaren greep en toen, met hand en voet als een hagedis aan de rots klevend, zich vrij uitzwaaide in de ruimte. Het schot scheen weg te spatten uit zijn hand; een gil gleed langs den rotswand omlaag; een der twee gestalten op den graat was verdwenen.

Voor Leonard zich terug kon zwaaien scheen het of de donder van een salvo zijn linkerarm vastdrukte tegen den steen. Raine hoorde zijn kreet, scherp en hoog als dien morgen in de kamer: ‘Ne! Ne!’

Toch bereikte hij zijn gleuf; maar nu spatten geen vonken meer terug wanneer de geweren knetterden. Pater Jozef stond op, en daalde snel naar de sneeuwhelling. Raine hoorde hem naar boven roepen; maar als eenig antwoord kwam weer dezelfde wilde kreet: ‘Ne! Ne!’

Opeens hoorde Raine zijn naam. Het was Leonard die riep: ‘Mijn belofte, heer!’ gilde zijn hooge jongensstem. ‘Vang!’ Een zwart voorwerp buitelde omlaag en boorde zich in de sneeuw. En toen, even vroolijk schallend als de eerste roep die hen deed beven tusschen de rhododendrons:

‘Ik kom pater! ik kom, heer!’

Hij had zijn vest uitgetrokken, en stond nu in zijn witte broek en hemd duidelijk tegen de regenomvaagde rots. Met de rechterhand perste hij zijn linkerarm stijf tegen zijn lichaam en trok toen plotseling de beenen omhoog. Hij viel wit langs den donkeren steen en het sneeuwlaken nam hem zwijgend op. Een laatste schot viel, belachelijk in de stilte.

Terwijl de gendarmes zich voorzichtig omlaagwaagden, hun hielen bij elken stap in de sneeuw borend, gleed pater Jozef de lange helling af zooals de Alpinisten dat doen: plat op zijn zoolen. De natte sneeuw stoof in groote korrels van zijn schoenpunten omhoog. Hij stoorde zich niet aan het geschreeuw achter hem, knielde langzaam en haalde onder zijn pij het witte buideltje te voorschijn. Toen de eerste der gendarmes nijdig aan kwam loopen zag hij den pater bezig met de heilige handeling die de priester bij een stervende verricht. Hij nam zijn kepi af en staarde Raine vijandig aan. Weldra stonden ze in een kring van twaalf geweren. De overigen waren hun gevallen kameraad gaan zoeken.

Weer hoorde Raine zijn naam uit Leonard's mond. Het gezicht van den jongen was even geel als zijn hemd. Raine knielde, en pater Jozef legde Leonard's hand in de zijne. De arm scheen onhandelbaar te wezen, en de hand was zwaar en koud. ‘De ruggegraat,’ fluisterde pater Jozef. Raine knikte, ten teeken dat hij begrepen had; en die kleine beweging maakte den weg vrij voor zijn opgekropte tranen.

Maar de jongen keek hem smeekend aan, en hij boog zich luisterend naar Leonard's mond, zoodat hij zelf met zijn wang in de koude sneeuw lag. En hij hoorde in het zachte Servisch, waarvan de jongen de veelvuldige medeklinkers niet meer kon uitspreken:

‘Ween niet, heer. Alles is toch in orde? De smaad is gewroken, en de pater heeft mij bediend en mij zijn zegen gegeven. Uw revolver is terug, en ook het hoefijzer is terug.... Nu ben ik vrij!’

Toen Raine opkeek waren Leonard's oogen dicht. Pater Jozef wischte de laatste droppels van zijn geel gelaat. De lucht was droog, maar nog duister; het onweer zakte rochelend omlaag naar de vallei van Theth.

De gendarmes wilden den stervende opnemen, maar pater Jozef snauwde ze terug. Terwijl de tranen over zijn wangen liepen, gromde hij woest tegen Raine: ‘Eerst doodschieten, en dan dragen! De hondsvotten! Ik val liever neer, dan hem aan een ander toe te vertrouwen; hij kan elk oogenblik sterven; en dan heeft hij er recht op, dat ik zijn hand vasthoud...’

Ze gingen op weg, onder een scheurenden hemel. Leonard's armen hingen slap omlaag over pater Jozef's schouder. Voor en achter hen liepen acht gendarmes, die telkens van plaats wisselden, want om de beurt droegen zij hun dooden kameraad. Maar pater Jozef droeg Leonard alleen, en toen Raine voorsloeg om hem af te lossen, bij de eindelooze daling door de hortende moraine, die weer even droog was als voor den regen, keek pater Jozef hem grimmig aan. ‘Dit doet mij goed,’ zei hij, ‘sinds een jaar strijd ik niet meer, wat doe ik met al mijn opgespaarde kracht? Hij is licht, hij is een kind.’

Hij liep met voorzichtige passen, diep doorknikkend in de knieën, en bij elken hoek van het zigzagspoor stond hij stil en voelde Leonard's hart, om zich te overtuigen dat er nog leven was achter de gesloten oogen. Maar opeens schudde hij het hoofd en keek Raine stralend aan: ‘Zijn lichaam leeft nog, maar ik weet zeker dat zijn ziel al omhoog is gegaan, daarboven, in het onweer!’

Al loopende vertelde hij met een hortende stem wat Raine nog niet wist: hoe Leonard naar Scutari was gegaan, niet alleen om den boer, die hem verraden had, neer te schieten, maar ook om het hoefijzer weer aan de deurpost van de herberg te spijkeren; hoe hij na den moord, vluchtend in de paniek, zich had weten te redden over den muur van het Franciscanerklooster, waarvan de broeders nooit in de stad komen; hoe hij in den tuin met zijn eigen mes zijn voet had opengesneden, en hoe de broeders, die zich met de buitenwereld niet bemoeien, hem gastvrij hadden opgenomen en verpleegd; en hoe hij weer gevlucht was na het voorbijwaaien van den eersten storm. ‘De dapperste Malissoor, die ik van mijn leven gekend heb,’ zei hij dof, ‘maar daarom ook sterft hij jong. Dit is geen eeuw meer voor het woeste avontuur; dit is een tijd van wet en recht. Zag je dat laatste schot, mijn zoon, met de linkerhand? Recht door het hart: de gendarme was op slag dood. Het is

een Muselman uit Berati; ik zal hem met zijn voeten naar het Oosten begraven, en hij krijgt een rechtopstaand zuiltje op zijn graf; ik ben er de man niet naar om met geweld of list proselyten te maken. Maar de bewustwording van het geweten, dat kan er nog mee door, niet waar?' En hij keek Raine doordringend aan.

Onder aan de gruishelling ontmoetten zij Raine's gids, die hen verschrikt tegemoet was geloopen. Zij legden Leonard, die nog steeds bewusteloos was, op de witte schapevachten in de groote woonkamer. Toen pater Jozef zich even verwijderde, plaatste de gids haastig het baaltje met de maiskoeken naast hem. De gendarmes posteerden zich in een kring rond het huis, met het geweer aan den voet, alsof zij vreesden dat de knaap met zijn gebroken rug, die hen zoolang had uitgedaagd, nog ontsnappen zou.

Hij stierf voor zonsondergang, en toen pater Jozef knielde om te bidden, ging Raine met den gids naar buiten. Hij leunde tegen den eik waarin de klok hing, en de gendarmes staarden hen nieuwsgierig en wantrouwend aan.

Het venster boven hen ging open. Pater Jozef riep naar buiten, en Raine zag hoe alle barschheid uit zijn gelaat verdwenen was. Zoodra de pater was gaan spreken, had de gids, die naast hem stond, zijn cigaret uitgetrapt en zijn schedelkapje afgenomen.

'Wat zegt hij?' vroeg Raine zachtjes.

'Hij zegt tegen de gendarmes, dat zij naar huis kunnen gaan, om te eten en te slapen,' prevelde de gids, terwijl hij de nagels in zijn kapje kneep, 'omdat de jongste der dappere Malissoren zooeven stierf; dat hij naar oorden vertrokken is, waar de gansche gendarmerie van Albanië hem niet kan achterhalen, en dat zijn voet nu over bergen schrijdt, waarvan niemand hem omlaag kan schieten; bergen, die zelfs geen gems beklimt....'

En hij wees op de zware stapelwolken, die loodgrauw van onderen, en aan de hemelzijde vol ragfijne rafels, hoog achter den bergmuur dreven: een bovenaardsch bastion.

Twee weken later kwam Raine met een paar zakken vol

monsters te Scutari aan. Zijn eerste gang was naar het postkantoor, waar hij een telegram met de enkele woorden ‘Good health’ naar Engeland zond. Daarna ging hij regelrecht naar ‘Grand Hotel London’. Een andere jongen, nog haveloozer dan Leonard, schoor er de klanten; de waard was lichtelijk dronken, zooals tevoren; en ook het hoefijzer hing op zijn plaats tegen de deurpost, alsof er niets gebeurd was.

Maar de Malissoren die de herberg binnentraden, verpoosden allen een oogenblik op den drempel, namen hun schedelkapje af en legden de hand plechtig op het hart, terwijl zij strak naar het verroeste stuk ijzer staarden dat voor hen nu voorgoed het teeken der vrijheid geworden was.

A. DEN DOOLAARD

Jezersko-Mavrovo (Yougoslavië) 1933.

Verzen

Mozart

Stralend venster naar de wereld open:
tegen een italiaanschen hemel
ziet men minnenden en dichters loopen,
boomen bloesemen, het zacht gewemel

van de tuinen, waar de danseressen
buigen in hun ranke menuetten -
lichte fluiten, lichte castagnetten
onder rouw van edele cypressen -

Pages met een windhond, al de vrouwen
in wier schoot Don Juan heeft gesluimerd
houdt dit landschap in zijn zondoormijmerd
park of ridderlijke hofgebouwen.

Kloosterklokken zingen hun begroeting,
uit den avond mystische koralen;
tusschen kinderen en nachtegalen
vieren dood en leven hun ontmoeting.

Grieg

Lied, helder en klein als de middag
in een noordsch water bij zon,
scheren en berken schittren
alsof de schepping begon.

Kinderen dansen, de weiden
vol sneeuw en licht liggen hoog,
blauwe visioenen
in bovenaardschen boog.

De dood legt de hand aan de lippen,
de stilte is heimlijk vervuld;
en onze droomen vergeten
hun onrust en ongeduld.

THEUN DE VRIES

Tafereelen in Mandsjoerije

I. De maarschalken

De val der Mandsjoe-dynastie in China heeft de vijf staten gescheiden, welke onder haren scepter vereenigd geweest waren: China, Mongolië, Mandsjoerije, Tibet en Sinkiang. In Mandsjoerije hebben sinds het jaar 1912 drie regeeringen elkander opgevolgd, en alle drie hebben de autonomie van hun land afgekondigd.

De eerste was die van maarschalk Chang-tso-lin, gewezen bandiet, maar een talentvollen bandiet, die erin geslaagd was, om met de onontbeerlijke hulp der Japanners, in Mandsjoerije een betrekkelijke orde te stichten. Na den aanslag, die hem het leven gekost heeft, is zijn plaats ingenomen door zijn zoon, maarschalk Chang-Hsueh-Liang. De 'jonge maarschalk' heeft zich in Peking gevestigd, en heeft jegens Japan de weinig welwillende houding van de Nanking-regeering aangenomen. Het vermaarde incident van den 18den September 1931 heeft een einde gemaakt aan zijne regeering en heeft haar vervangen door die van een nieuwen staat, Mandsjoego. Het is bekend, dat deze regeering, die geleid wordt door den laatsten keizer van China, met den titel van Regent, moeilijkheden ondervindt om zich te laten erkennen door een deel der Chineesche bevolking van haar land.

De wanorde, die ook nu nog in een aantal districten van Mandsjoerije heerscht, is niet anders dan de ontluiking aller kwalen, die het regiem van Chang-tso-lin, en daarna dat van Chang-Hsueh-Liang hadden gekenmerkt. Hunne dictatuur - hetzelfde geldt min of meer voor alle dictaturen ter wereld - was nooit anders geweest dan een zonderling mengsel van orde en anarchie. Zij had gerust op het onderhoud van geweldige

massa's gewapende soldaten. Deze troepen, waarvan men zulk een ophef maakt, sedert zij tot de oppositie zijn overgegaan, zijn echter nooit een leger geweest in den zin, dien wij er in het Westen aan hechten, opgebouwd om een administratief centrum, gehoorzamend aan een enkelen chef. Zij zijn altijd geweest, wat ook nu nog alle legers in China zijn: confederatie's van min of meer onafhankelijke militaire eenheden, die erin toestemden om het gezag van een opperbevel te dulden, zoolang gehoorzaamheid voordeeliger voor hen was, dan anarchie.

De generaals en kolonels, die het leenheerschap van de maarschalken hadden aanvaard, ontvingen steun in wapens, - en zoo noodig - bescherming tegen de talrijke benden opstandigen. Maarschalk Chang-tso-lin was trouwens voor de zijnen nooit lastig geweest, hij gunde aan ieder zijn plaatsje in de zon, en heeft nooit een zijner generaals verhinderd om zijn voorbeeld te volgen en zich te verrijken door handel of door verschillende vormen van wettige of ongeoorloofde plundering. Overal in Mandsjoerije hebben de soldaten van Chang-tso-lin, daarna van Chang-Hsueh-liang, op de kosten van het volk geleefd, hetgeen hun chefs van betaling der soldijen onthief.

Verder wist men, dat Chang-tso-lin een geweldenaar was, die licht in toorn ontstak, en dat zijn vuist bloedig op zijn tegenstanders nederviel. Ieder haalde de namen aan der generaals, waarvan hij op een goeden dag de mededinging naar de macht begonnen was te vreezen, en die hij koelbloedig had neergeschoten of laten terechtstellen. Zijn voorbeeld was door zijn zoon gevolgd. Bovendien wist men, dat het Japansche goevernement op Chang-tso-lin gewed had, en dat het niet zou toestaan, dat een andere macht zich naast hem in Mandsjoerije verhief.

In den aanvang dezer eeuw waren de Japansche bewaking en controle van den lateren dictator van Mandsjoerije betrekkelijk gemakkelijk geweest. Toen in 1904 de oorlog uitbrak tusschen Rusland en Japan, was Chang-tso-lin niets anders dan de chef van een bandietenbende. Generaal Koeropatkine had zijn hulp geweigerd, en de Japanners die hem in dienst namen, hebben zich niet over hem te beklagen gehad. Na het einde der vijandelijkheden, heeft Chang-tso-lin in Mandsjoerije

zonder onderbreking zijne macht kunnen uitoefenen, dank zij den uiterst actieven bijstand der Japanners, die het hoogste belang hebben bij het behoud eener vaste orde in Mandsjoerije.

Hoe vaak hebben de Japanners eerzuchtige Chineesche generaals niet verhinderd, om het tegen hem om de macht op te nemen? Niets heeft den maarschalk ooit ontbroken, noch wapens of goede raad, noch zedelijke en staatkundige steun, en men moet toegeven, dat hij zich gedurende lange jaren gedragen heeft als een trouw en eerlijk dienaar van Japan. Maar langzamerhand was hij aan de Japansche controle ontgroeid.

Het groote rijk des Middens was begonnen, op den condottierre uit het Noorden zijn gevaarlijke en onweerstaanbare aantrekkingskracht uit te oefenen. In dezen emigrant uit Shantoeng, was de Chineesche ziel ontwaakt. Evenals zoovele roturiers, die vóór hem koning en keizer geworden waren, had hij durven hopen, in China een groote rol te kunnen spelen. Van alle groote Chineesche rebellen, had hij de dapperheid, de ontembare, woeste, wreede ziel; hij had al hun groote eigenschappen en al hun ondeugden. Meer en meer maakte hij zich los van zijn Mandsjoe-rijk, en van de Japanners, wier schepping hij was. Hij bond zich aan de eerzuchtige programma's van staatslieden en generaals uit het Zuiden. Het grootsche staatkundige gebouw in Mandsjorije, gegrondvest op de dictatuur van een machtigen en gedweeën gewestelijken chef, dreigde ineentestorten.

Naarmate de oude maarschalk aan de Chineesche politiek begon deel te nemen, gleed China zelf in Mandsjoerije binnen, China met zijn lachende anarchie en de goedmoedigheid zijner waarlijk ondragelijke werkmethodes. Wel gingen militairen en ambtenaren in Mandsjoerije voort, met den maarschalk als hun leider te erkennen, maar meer en meer gingen zij zich als eigen meesters gedragen. Mandsjoerije viel uiteen. In een groot aantal kleine republiekjes hieven geïmproviseerde tyrannen belastingen, en begingen de willekeurigste gewelddaden. Overal deden de generaals uitnemende zaken met de handelaren, dank zij de onzinnigste voorrechten welke zij met hen deelden. In gansch Mandsjoerije begon men zich te wennen aan ongehoorde rechtsschandalen, die er regel werden, als in China. Men hoore de in Mandsjoerije gevestigde vreemdelingen,

en raadplege de consulaire rapporten! Na dertig jaren hardnekkige en nuttelooze illusie's bevond men zich hier plots weer te midden van het republikeinsche China. Zonder eene verandering in het regiem zou heel het werk der Russen, daarna der Japanners, zijn ondergegaan.

De gewelddadige dood van maarschalk Chang-tso-lin, en daarna het vermaarde incident van 18 September 1931, hebben voorgoed een eind gemaakt aan de ‘maarschalkenregeering’. De ‘Japansche vrede’ keert in Mandsjoerije weer, in den vorm van een Chineesch staatsorganisme, bestuurd door den Chineeschen keizer en door een groep Chineezen van voornaam gehalte als hijzelf, en onder een onophoudelijke en helaas onmisbare controle van Japansche specialisten. Op deze wijze is het moeilijke vraagstuk der stichting eener moderne orde in een oud Oostersch milieu voor de eerste maal aan het toeval ontheven, en correct en doelmatig gesteld.

II. Een kleine Chineesche republiek in Mandsjoerije

Sedert de ineenstorting van het bewind der maarschalken, is het nieuwe goevernement van Mandsjoego er nog niet in geslaagd om zijne macht, over den ganschen omvang van zijn grondgebied, eens en voor al te vestigen. In elk der vier provinciën zijn resten der oude orde in stand gebleven, en tot in de voor de nieuwe orde gewonnen districten toe, heeft de administratieve en militaire wanorde van Chiang-tso-lin uiterst talrijke sporen achtergelaten. En de taak van het Japansche bezettingsleger bestaat hierin: ook buiten de eigenlijke spoorwegzônes, in alle door opstandigen bezette gebieden, de administratie's van Mandsjoego te vestigen en te versterken.

Nu heeft het toeval gewild, dat ik getuige heb kunnen zijn van de vernietiging eener kleine militaire baronie in de provincie Moekden, en van de investituur eener Mandsjoego-prefectuur. Een zekere kolonel Tan-tsjoe-woe, die garnizoen gehouden had in het kleine stadje Toen-hwa, Oostelijk van Moekden, had in Maart 1932 gehoorzaamheid geweigerd aan den nieuwen staat. Vervolgens was hij erin geslaagd om bij de 3000 soldaten waaruit zijn regiment samengesteld geweest

was, een tienduizendtal boeren, niet zonder pressie, aan te werven, en de samenwerking te verkrijgen van 7000 vrijwilligers, deels bandieten, deels leden van militaire secten, Roode lansen of Groote sabels.

In een klein naburig stadje, Hsin-bin, oefende majoor Li-tsjoe-yan met 5000 man een, in elk opzicht met dat van Tan-tsjoe-woe identisch gezag uit. Beide mannen lieten zich door gelijke redenen leiden in hun verzet tegen de invoering van een bewind, dat het einde beteekende voor hun gewestelijke autonomie. Was hun tegenstand tegen het orde-program der Japanners alleen door vaderlandsliefde ingegeven? Wel kan men er niet aan twijfelen, dat deze Chineezen natuurlijkerwijs een antipathie gevoelen tegen vreemdelingen die als meesters gewapend bij hen binnendringen, al mochten zij ook alle denkbare weldaden in hunne handen mededragen. Maar in welk opzicht verschillen de gedragingen van Tan-tsjoe-woe en Li-tsjoe-yan van die hunner collega's, die, in het eigenlijke China, hun eigen belang stellen boven de nationale interessen, en die er oorlogvoeren tegen de Nanking-groep en tegen maarschalk Chiang-Kai-Chek? Zouden dezelfde hartstochten welke in de Zuidelijke provincie's Hoenan en Tse-Tsjoean alle ‘krijgsheeren’ van lageren rang aandrijven tot bestrijding van elke unificatie van China, niet volstaan om het meerendeel der oorlogjes te verklaren welke tegen Mandsjoego worden gevoerd door de houders van kleine militaire leengoederen in de provincie's Moekden, Kirin of Heiloengkian?

Tot aan de maand Augustus 1.1. hadden kolonel Tan en majoor Li er zich mede vergenoegd, om te wachten op het vertrek der Japansche troepen, dat door de propaganda uit Nanking aan de dorpelingen in gansch Mandsjoerije was aangekondigd. Geen handel was meer mogelijk; alle verkeer met den vreemde was afgesneden door de Japanners die toezicht uitoefenden op de spoorwegen, havens en riviermonden. Daar het door hen bezette gebied hen niet meer voeden kon, hebben de opstandigen hunne strooptochten moeten uitstrekken tot de zône van den spoorweg Moekden-Kirin, en de Japanners besloten eindelijk, een einde te maken aan deze schijn-regeering.

Zes groote detachementen moesten de republieken van ma-

joor Li en kolonel Tan insluiten, en toen zich in Toen-hwa concentreeren. De 14e brigade, onder generaal Hattori, zou in drie kolonne's gescheiden oprukken: de hoofdmassa zou aanvallen langs den grooten weg Yoelinkan-Hsinbin-Toenhwa; de twee andere kolonne's zouden van uit het Zuiden en het Zuid-Westen op Toenhwa aanrukken. Twee kavalerie-brigades, voorzien van veldbatterijen en zware machinegeweren, nemen deel aan den veldtocht; de le vanuit Hailoen, de 4e uit Zuidelijke richting. Eindelijk zijn twee infanterie-regimenten in motorbooten de rivier de Jaloe opgevaren tot aan Linkan. Al deze corpsen laten op aangegeven punten kleine detachementen ter sterkte van een compagnie achter, die het gansche gewest als met een troepen-net overdekken. Eindelijk moeten infanterie-detachementen, langs den linkeroever van de Jaloe geposteerd, verhinderen dat de opstandigen in Korea een heenkomen zullen zoeken.

III. Op weg naar Hsin-bin

Daar ik in Tsitsihar teruggehouden werd, door een onderzoek onder Mandsjoe's en Mongolen, heb ik de hoofdcolonne van generaal Hattori niet kunnen vergezellen. Ik zal haar inhalen in een colonne van transport-auto's, die vanuit het spoorwegstation Nan-tsoe-moe den grooten weg over Hsin-bin naar Toen-hwa zal volgen.

Heden morgen zijn wij plotseling vertrokken, onder een grijzen, ijzigen hemel. In de vrachtauto's houden de soldaten, geweer in de handen, de wacht over kisten munitie en petroleum, balen rijst, conserven en allerhande andere voedings-voorraden, en talrijke tonnen gesteriliseerd water. Niets is aan het toeval overgelaten.

Ik heb een plaats gevonden, aan het hoofd der colonne, in een met jonge soldaten volgeladen auto. Zij schijnen bijna tot een ander ras te behooren dan de wat zenuwachtige, gebrilde, intellectueelen, die het Westen vaak ziet. Deze boerenjongens uit Hokaido hebben kleine maar sterk gespierde lichamen, door harde gymnastische en militaire oefeningen lenig gehouden, en hunne bewegingen zijn verwonderlijk snel voor hun

lichamen die wat plomp leken. Ik ken hunne taal niet; voor mij zijn het onbegrijpelijke klanken, met bijzondere klem, in lange periodes, gedeclameerd en telkens brusk afgesloten. Onophoudelijk verandert de klank der stem. Voor hetgeen zij elkander te zeggen hebben, gebruiken zij een uiterst gevarieerde gamma van intonatie's, en deze bijna geaffecteerde wijze van zich uit te drukken, verraadt een sterk gevoel van eigenwaarde en van militaire correctie, die de vrucht zijn van hun regimentsopvoeding.

Aan den anderen kant lachen zij makkelijk en graag, en de hartstocht voor het avontuur doet de oogen schitteren in hun baardelooze gelaten. De buitengewoon groote populariteit welke het gansche Mandsjoerijsche avontuur in Japan geniet, maakt hen dronken. Ongeduldig en uitgelaten als schooljongens in vacantie, wachten zij op de eerste geweerschoten. Zij hebben, aandachtig, allen de oogen naar het landschap gekeerd, waar zij weten, dat de vijand, achter de heuvelkam of in het struikgewas verborgen, hen bespiedt.

In het moderne Japan, dat opnieuw den blik richt naar het verleden, zijn zij de ware afstammelingen der samoerai's, en heel hunne opvoeding strekt er toe om dit besef in hen wakker te roepen. Zij zijn de erfgenamen der oude militaire traditie's, en zij weten dat zij in hunne handen het lot hunner natie mededragen. De taak die zij vervullen in den grootschen kolonisatie-arbeid van Japan, moet geheel anders begrepen worden dan die in de Westersche koloniale legers. In de eerste eeuwen onzer jaartelling zijn de Romeinsche legionnairen - tusschen twee veldslagen - wegwerkers geweest, bouwers van vestingen, van aqueducten. De Russische regimenten in Azië hebben kanalen gegraven, wegen aangelegd, spoorwegen gebouwd. De Japansche soldaat vecht, hij offert zich op. maar hij is geen koelie. Hij houdt zich nauwgezet aan zijn rol van krijgsman, en laat aan de Chineezen het zware werk. De wegen waarover onze vrachtauto's trekken, zijn niets anders dan in de velden afgebakende strooken aarde. Elk oogenblik blijven de wagens steken in een diep, kleverig slijk. Wij hebben 34 uren noodig om de 130 kilometers af te leggen die Nan-tso-moe scheiden van Toen-hwa. Maar voor elke colonne die voorbijtrekt, vergenoegen de soldaten zich, elken dag opnieuw, ermede, sorgho-

schoven uit het veld gehaald, in de wagensporen te spreiden, opdat de gedurende uren opgehouden vrachtauto's hun weg kunnen vervolgen. En niemand herstelt deze wegen, die de krijgsoparatie's op ongehoorde wijs verlangzamen.

Plots een alarm. Geweerschoten knallen, de soldaten springen uit de auto's om machinegeweren in stelling te plaatsen. Met den kijker zien wij op eene helling mannen in uniform en in boerendracht, naar den kam wijken. Het zijn de verkenners van majoor Li's detachement, dat na een korten tegenstand, de stad Hsin-bin ontruimd heeft, en zich gevestigd heeft in de naburige dalen. Roode lansen, Hoenhoedzen, soldaten, hebben er zich in de hoeven genesteld. Zij bespieden voorbijtrekkende kooplieden, reizigers, eenzame ruiters; aan onze kolonne zullen zij zich niet wagen. Een machinegeweer knettert, in de verte ziet men de kleine figuurtjes met snelle sprongen rennen tusschen de stofwolkjes, die de kogels uit de velden omhoogslaan. Voor onze infanterie is het onmogelijk hen te vervolgen. Haar taak bestaat er trouwens niet in, om de opstandigen te vernietigen, maar om centra van orde te scheppen en hen daarheen te lokken.

IV. Landschappen en Landlieden

De slingerende landweg, op de hellingen en in de valleien uitgesneden, kruist elk oogenblik een beek zonder brug. Onophoudelijk volgen zij, ontelbaar, elkander op, deze onschijnbare stroompjes, gansch en al verloren in de breede vlakten. Toch zijn zij er de scheppers van: elk jaar, zoodra de sneeuw smelt, vullen zij ze met hun ziedende massa's op. Deze sterke, diepe en rijke aarde, die de dalen vult, de duizende beken hebben haar langzaam, gedurende honderdduizend lentes, aangevoerd, met de gudsende sneeuw vermengd, tot een vruchtbaar slijk.

Soms schijnt het alsof het landschap zich zal openen, en verbreeden tot den horizon. Maar zie, alweel verengt het dal zich onder den druk eener nieuwe heuvelrij. Dit zijn dan de vermaarde ‘Sopky Mandsjoeryi’, de Mandsjoerijsche heuvelen die in zoo talrijke weemoedige Russische krijgsmansballades bezongen zijn. Menig droevig verhaal dier onvergetelijke neder-

lagen heeft er de bloedige herinnering van bestendigd. Op deze heuvelen, vaak bijna naakt onder spaarzame berken en pijnboomen, is het Russische leger, voorhoede van den onstuimigen Eur-Aziatischen volkendrang, in honderd gevechten en schermutselingen, uiteengespat tegen de krijgsdeugden van het Japansche ras. En het lijdt geen twijfel, of deze zelfde landschappen zijn voorbestemd voor telkens hernieuwde ontmoetingen tusschen de twee machtige rassen, beide van sappen overvloeiende, met verbeeldingskracht begaafd, en tot geestdriften geneigd.

Onder de herfsttinten sluimert de natuur in. Uit de duistere massa's der naakte wouden vlamt hier en daar nog het gloeiend gebladerte uit eener late struik. In deze gewesten is elke ploegbare akker met sorgho beplant. Op enkele zeldzame velden staan de sterke stengels nog overeind, en dragen nog hun zware purperen trossen omhoog, zóó hoog, dat de roovers te paard er zich 's winters in kunnen verbergen. Maar het oogsten is aangevangen, en eindeloos wachten in dit landschap, de reusachtige gouden schoven, rechtop, tot aan den horizon aaneengerijd, op de meesters dezer aarde. En hier en daar zien wij tusschen de eindelooze gelederen der ruige en glinsterende schoven, de gebogen silhouetten der Chineesche boeren, die nauw de oogen even opslaan, als wij voorbijtrekken.

Onder hen allen is er geen, of hij heeft in deze nieuwe wereld, een klein strookje gronds getroffen, waarin hij voor de zijnen mondkost vindt. Nooit heeft trouwens deze armzalige banneling uit het aan zijn zonen vijandige China gehoopt, uit zijn akkers meer te trekken dan een allernoodigst voedsel. Overal ziet men hem, de trekken scherp geteekend in het koppig gelaat, met zijn forsche statuur, de nauwe heupen onder de breede schouders, geweldig in levenslust en weerstandvermogen, met veerkrachtige stappen gaan onder enorme lasten. Men ziet hem tevreden met het bloote leven, voldaan zijn honger juist te kunnen verzadigen. In de starre verwondering zijner oogen spiegelt zich nog de oude angst in eigen land voor den hongersnood, en indien zijn gelaat al tot lachen staat, doet dit lachen vreemd en angstig aan, zoo weinig ware vreugde openbaart er zich in, en zoo klein vermogen tot genieten.

Voor elke hoeve ziet men minstens een altaar, waarin de

wierook smeult. Soms ook zien wij aan den ingang van een akker vier of vijf kleine altaartjes waarvoor de meester van den grond de booze geesten zijner velden gunstig stemt, of den genius aanbidt van een opvallend fraai gewassen boom, of hemel-en-aarde. Nauwelijks in dit land binnengedrongen, is een ieder dus begonnen, uit eerbied of voorzichtigheid, alle goddelijke machten in zijn nieuwe vaderland te vereeren, maar zijn hart is in het Zuiden verbleven, in China, in de oude aarde waar zijn vaderen sluimeren. Buiten elk dorp wachten, in kleine kerkhoven of op groote steenen geplaatst in het struikgewas, de zware, uit een enkelen boomstam gehouwen doodkisten den winter alvorens te vertrekken. Zoodra de koude invalt, zullen zij op platboomde vaartuigen de beken afzakken, en dan in stoomschepen over de zee naar Shantoeng, elk naar eigen dorp, in de voorvaderlijke aarde, waaraan allen, zoo dooden als levenden, voor eeuwig behooren.

Nu nadert de goede tijd. De schuren zijn tot den nok met het goede voedsel gevuld. De Hoenhoedzen zullen het hooge graan niet meer hebben, om er zich in te verschuilen. Waarschijnlijk zullen zij elders in veiliger streken hunne tochten voortzetten, ver van deze wegen, waarlangs onophoudelijk de Japansche troepen trekken. De boer vreest den Japanner, omtrent wien zoo schrikkelijke geruchten rondgaan, die wellicht juist zijn, wellicht ook niet. In zijn aard beantwoordt niets aan den krijgsmansgeest van den Japanschen militair. Maar hij weet, dat deze hem op den duur zal beschermen tegen Chineesche soldaten, bandieten, Roode lansen, die allen ongenood bij hem binnenvallen, die zich aan zijn disch zetten, en met de zijnen hun magere teerkost en de armelijke kleeren deelen.

Eenzaam, gesloten en distant trekken de Japanners door zijn land, zonder hem anders aan te zien dan om zijn groet verstrooid te beantwoorden. Met het Chineesche volk vermengen zij zich niet, zij vragen het niets, alles wat zij noodig hebben, dragen zij met zich mede uit den vreemde. In het land laten zij trouwens geen sporen achter, tenzij dan orde en rust, die zij als aalmoezen aan het landvolk toewerpen.

In deze afgemeten onverschilligheid en deze schijnbare onbaatzuchtigheid, is iets wat strijdt met alles wat de Chinees tot dusverre heeft waargenomen en begrepen. In het diepst zijns

harten hoopt hij dat de Japanners hem niet zullen verlaten, noch hem te dicht naderen.

V. Een Christen-hospitaal in Hsin-bin

Sedert twintig jaren is in Hsin-bin, temidden van Mandsjoe-rije's dichtste Chineesche nederzetting, een klein hospitaal in functie, dat op bewonderenswaardige wijze bestuurd wordt door een Schotschen geneesheer, dr. Leggett. Voor een Europeeschen medicus, die den arbeid aandurft onder een bevolking die zoo sterk gehecht is aan oud-middeleeuwsche geneeswijzen, beslist niets zoo afdoend als de operatietafel over de faam. De genezing van een afschuwelijke buikwonden heeft zijn reputatie voor goed gevestigd. Dr. Leggett heeft trouwens de ziel van een zendeling: zijn 'klanten' vraagt hij noch politieke bekentenis, noch de oorzaak hunner wonden. Zijn hartelijkheid en discretie hebben alle harten voor hem gewonnen.

Het is mij gegeven geweest, om in dit hospitaal de merkwaardigste verzameling gewonden te bezoeken, die ooit onder één dak hebben samengewoond. In een kleinen vleugel van het gebouw, twee Japansche soldaten, door de opstandigen verwond, met bleeke, koortsachtige gelaten, maar met een onverminderde waardigheid onder hunne verbanden. De een is in rechterkaak en rechterschouder getroffen, de ander heeft drie kogelwonden in dezelfde arm. De vijand beschikt dus over machinegeweren; de officieele berichten hadden daarvan niet gewaagd.

In een naburig vertrek, een paar zwaar gewonde Hoenhoedzen, wier ontembare, wilde aard door de slappe, koortsachtige maskers heenschijnt. Een van hen is zooeven uit de operatiekamer teruggebracht, en ontwaakt langzaam uit een diepe narcose; hij trilt over het gansche lichaam, dat telkens door heftige stuiptrekkingen wordt doorstooten, en zijn met schuim bedekte mond stoot een woedend gesteun uit.

In een hoek van dezelfde kamer, het bed van een ongelukkigen, bejaarden Chineeschen boer, wiens rug één open wond is. Gedurende een ganschen nacht hebben Hoenhoedzen hem met gloeiende ijzers gebrand, om hem de bekentenis te ontlokken der schuilplaats van het geld, dat hij kort tevoren in de naast-

bijzijnde stad als koopsom voor een vracht graan ontvangen had. Over zijn gansche lichaam bevend, verhaalt hij ons fluisterend zijn schrikkelijke ervaring.

In de grootste zaal eenige soldaten van majoor Li, en eindelijk wat Roode lansen, die tijdens het laatste treffen met de Japanners gewond waren. Deze Roode lansen bieden (evenals andere, analoge maar minder talrijke secten - Groote sabels, Gele lansen, etc.) ontegenzeggelijk een gevaar voor Mandsjoego, niet zoozeer wegens hun bewapening die erbarmelijk is, of wegens hun militaire organisatie die niets om het lijf heeft, maar om hun ongeloofelijk fanatisme en hun zonderbaarlijk besmettelijke religieuze praktijken.

Deze militaire secten zijn uit China afkomstig, waar zij, evenals in Mandsjoerije, den tegenweer der bevolking belichamen tegen militaire tyrannie. Het dorp verdedigen zij tegen tegen den, uit den band geslagen, gewelddadigen, roofzuchtigen soldaat, niet anders dan de ‘Groene’ benden, die in Rusland de autonomie van het platteland beurtelings verdedigd hebben tegen elke aanspraak van een centrale regeering, hetzij deze door Roode, dan wel door Witte legers aan de dorpen werden opgelegd.

In China ziet men hen herhaaldelijk met de regeeringstroepen slaags raken. Zendelingen hebben mij het indrukwekkende schouwspel beschreven dier met enkel pieken bewapende benden, die op de hellingen boven Hankow, de op geheel moderne wijs uitgeruste troepen van Chiang-Kai-Chek met een ongeloofelijk fanatisme hebben aangevallen, en verjaagd. Ook in Mandsjoerije hebben zij met groote dapperheid tegen de Chineesche regimenten van Chiang-tsolin en Chiang-Hsueh-liang gestreden. Niet ver van Hsin-bin, nabij Toen-hwa, kan men nu nog op een heuvel boven de stad, een heerlijk Boeddha tempeltje bewonderen, dat door generaal Woe, kameraad van Chang-Tso-Lin is gebouwd, na een geordenden veldslag met Roode Lansen, teneinde de zielen van de gevallen vijanden te verzoenen. Heden hebben zij zich tijdelijk met majoor Li-tsjoe-Yan en kolonel Tan-tsjoe-woe verbonden, zonder weliswaar onder hunne oboedientie te staan, en op elk oogenblik gereed, om, zoo noodig, de wapens tegen hun verbondenen te keeren.

Hun zonderlinge gebruiken en riten zijn van Boeddhistischen, Lamaistischen en vooral tao-istischen oorsprong. Alvorens tot een militair genootschap te kunnen worden toegelaten, moeten de toekomstige leden zware proeven doorstaan en wapenfeiten volbrengen. De inwijding heeft meestal plaats in een boeddhistischen tempel. Een ‘priester’ die aan het genootschap of aan de bende verbonden is, en ‘uit Peking’ komt of ‘uit Shantoeng’, spreekt zekere magische formules uit, of zingt bezweringen en vervloekingszangen, en eindigt met een zwaardslag die hard op den schouder van den nieuweling neerkomt. Draagt deze het verraad in het hart, dan vloeit er bloed, en men verjaagt hem of maakt hem soms af. Alle leden leggen geloften af, welke herinneren aan die der ridders van de Ronde Tafel (bescherming van vrouwen, weezen, zwakken, verachting van geldelijk gewin etc.) en verbinden zich plechtig tot volkomen kuischheid. Deze gelofte is verplichtend, zij grijpt in het wezen van het genootschap. Gehuwde mannen moeten zich voor hunne toetreding van hunne vrouwen laten scheiden. Voor deze Roode lansen, die in een toestand van voortdurende opwinding leven, beteekent de vleeschelijke onthouding de verzoening voor gepleegde zonden, zij heeft de opvoedende waarde van het offer, maar vooral is zij onontbeerlijk voor den toestand van onkwetsbaarheid. Zoodra de geloften zijn afgelegd, wordt elk lid tegen de vijandelijke kogels beschermd door een zekere drank van geheime samenstelling, maar in hooger mate nog door inscriptie's met roode inkt op fijne roodachtige papiertjes. Deze schriftteekens lijken op het eerste gezicht eenvoudig onzinnig, maar zij hebben een geheimen zin die door de ingewijden nooit aan de leeken verraden wordt. Van dergelijke spreuken zijn de tao-istische en tantristische letteren in China overvuld; indertijd heeft eene keizerlijke commissie ze in een bundel van 85 deeltjes vereenigd; het gold hier een openbaar belang, van onmetelijke waarde voor 's rijks welzijn. Tot elke prijs moest worden verhinderd, dat de wonderbaarlijke deugden dier formules werden in gevaar gebracht door tekstfout of onjuiste uitspraak.

In dit kleine hospitaal, verloren in Mandsjoerije's binnenland temidden van millioenen barbaren, zijn Japanners, Vrijwilligers, Roode lansen, bandieten en hun slachtoffers, onder

eenzelfde dak gelegen, zonder vrees, in volkomen veiligheid. En dit is te merkwaardiger, daar de geesten tot den hoogsten graad der verbittering geraakt zijn, en zulk een wapenstilstand ‘tusschen gewonden’ onmogelijk geweest zou zijn zonder de bescherming van het Christelijk prestige. Toen de Japanners, eenige dagen geleden, over de stad heen, de opstandigen gebombardeerd hebben, die zich door de sorghovelden naar de heuvels terugtrokken, heeft de gansche bevolking een toevlucht gezocht binnen de omheining der Amerikaansche Catholieke missiekerk, en in den hof der Schotsche protestantsche missie.

Men ziet vaak dr. Leggett over afstanden van honderd mijlen in de ronde zijne rijtochten ondernemen, in een toestand van volkomen veiligheid, door alle strijders, en ook door de beruchtste bandieten, met breeden hoedzwaai gegroet. Een soortgelijk privilege wordt min of meer door iederen Catholieken priester en door iederen protestantschen zendeling in Mandsjoerije gedeeld, wellicht minder wegens de bovennatuurlijke waarheden die zij onderwijzen, dan om de liefdevolle zorgen die zij brengen aan armen, zwakken en zieken. Dit is een opvallend en bijna onverklaarbaar feit, in een gewest waar niemand, Chinees of vreemdeling, zich op het land waagt. Geen goedgekleed Chinees in Moekden, of Harbine zou zich ook maar een halve kilometer buiten de prikkeldraadversperringen die zijn stad omringen, durven blootstellen aan het toeval eener ontmoeting met de ‘vaderlanders’, die hij in zijn gesprekken met vreemdelingen, van verre, om hun verweer tegen de Japanners, looft.

Twee weken geleden bevond ik mij in Tsitsihar. De stad was ingesloten door de opstandigen van Soe-Bin-Ven, die een woeste guerilla voerde tegen de Japanners en politietroepen van Mandsjoego. Alle door Mandsjoe's bewoonde dorpen gingen in vlammen op. Ik bracht in een buitenwijk der stad een leerzamen middag en avond door in het Duitsche missiehuis, in gezelschap van een geleerden pater-Sinoloog. Tegen den avond voegde een Duitsche pater zich bij ons, na een tocht van twee honderd kilometer door een van opwinding kokende bevolking. Overal gewapende benden. maar niemand had hem verontrust. Denzelfden avond vertrok een Zwitsersche pater, te paard, naar het Zuiden, om de vertroostingen van den

godsdienst te brengen aan een zieke; niet de minste twijfel of zijn stola zou hem tegen elke verrassing beschermen.

Zoo voornaam is dus het gezag der Christelijke boodschap, en op zoo edele wijs wordt onze oude Europeesche cultuur door deze mannen vertegenwoordigd, dat de laagste uitbarstingen van haat, en de beestelijkste instincten terugschrikken voor deze roeping en voor dit gewaad. En toch, hoe vreemd ja hoe onzinnig moet deze Chineesche landlieden, die zoo licht door roofzucht of politieke hartstocht of door nood tot het roovershandwerk gedreven worden, toeschijnen: dat er menschen zijn, in staat om gansch hun leven aan wildvreemden te wijden, zonder eenige zichtbare compensatie, zonder uitzicht op materieele winst, in een troebele atmospheer van eenzaamheid en grijpbaar gevaar! Is er niet iets bewonderenswaardigs geheimzinnigs in de vrees, die door onbekende vreemdelingen, op het gezag van Christus' naam, op deze halve-boeven wordt uitgeoefend? Welke andere religie ter wereld heeft zulke roepingen te voorschijn geroepen en een zoo geweldig geestelijk gezag uitgeademd?

Op den avond voor mijn vertrek, bevond ik mij in den kring van dr. Leggett in gezelschap van de Schotsche zendelingen Steward (en echtgenoote), Mitchell en Miss Clarke. Wij hadden allen in den salon een intieme godsdienstoefening bijgewoond, onder leiding van Reverend Mitchell. Na op den grammophoon eenige godsdienstige hymnes te hebben doen hooren, koos dr. Leggett, die onder zijn chirurgenblouse een half-heidensch hart bewaard heeft, een paar beroemde aria's uit Puccini's Bohème. En zoo dwaalden onze mijmeringen ver van dit eerwaardig missiehuis naar de oevers der Seine, en verloren zich in den bedwelmenden nevel dier weeke sentimentaliteit en dier weemoedige berusting. En om den draad dier gevaarlijke emotie's te verbreken, merkte ik op: ‘Als ge deze zoete melodieën aanhoort, denkt ge er dan wel aan, hoe in Europa, terwijl wij oud worden, een nieuw geslacht van jonge verliefden rijpt en dat zij het zijn, die onze eigen, onze oude eeden herhalen, en dat zij het nu zijn, die ons nabootsen, toen wij, met onze dweepende harten, onze levens wilden wijden aan onze geliefden? Hier, bij jelui dierbare bruten, neemt ongetwijfeld de liefde heel andere gedaanten aan. Betreurt ge nooit het oude werelddeel, waar

men zulke liederen componeert, en waar men zulke passie's voelt?'

En allen glimlachen, en aller oogen werden vochtig.

VI. De Japanners in Toen-hwa

Toen-hwa, den 18 October 1932.

In den morgen van den 15en zijn de Japansche troepen van generaal Hattori, met de gebruikelijke voorzichtsmaatregelen, de stad binnengetrokken. Geen enkel schot is gelost; reeds den vorigen avond hadden de opstandigen de stad in Noordelijke richting - naar Kirin - ontruimd. De dictator Tan-tsjoe-woe heeft slechts zevenduizend mannen kunnen medenemen: soldaten, Roode lansen, bandieten etc. Tienduizend, met geweld aangeworven boeren hebben van de fraaie gelegenheid gebruik gemaakt om in hun haardsteden terug te keeren. Nog anderen, waaronder Roode lansen en bandieten, hebben zich gewoonweg in de omliggende dalen teruggetrokken, waarheen het voorshands onmogelijk is, hen te vervolgen. Met den kijker ziet men hunne schildwachten op de heuvelkammen. Minder dan ooit zou het nu raadzaam zijn om zonder militair geleide buiten de stadswallen te gaan; het geheele district is in razende opwinding.

Een bombardementsvliegtuig heeft de vijandige colonnes met zijn bommen vervolgd, maar de opstandigen hebben zich gemakkelijk in de omliggende wouden verspreid, en zich zoodoende door de vlucht kunnen redden. Zij zijn vlak langs een groot Japansch cavaleriedetachement gevlucht, zonder dat dit ook maar de geringste poging heeft gedaan om zich tegen hun marsch te verzetten, of hen te vervolgen. Hebben de Japansche ruiters orders van Moekden afgewacht, alvorens te handelen, en hebben zij zoodoende ongewild den vijand laten ontsnappen? Of hebben zij gehoorzaamd aan een militaire politiek van zoo gering mogelijke inspanning? Ten aanzien van de zeer moeilijk te hanteeren Chineesche massa's worden de Japansche pacificatiemethodes meestal door deze drievoudige gedachte geinspireerd: met hardheid de weerbarstigen

neerslaan, zwakjes de wijkenden vervolgen, aan de berouwvollen vergiffenis en vergetelheid bieden.

Een proclamatie in kleuren, die op het gansche platteland verspreid wordt, illustreert op treffende en onvergetelijke wijze deze tweevoudige politiek. Een Japansch militair van ontzaggelijke afmetingen, die het midden van het blad inneemt, toont twee gelaten. Een beminnelijk gezicht en een lachend oog zijn gekeerd naar een groep luidruchtig vroolijke kinderen, die het vijfkleurig vaandel van Mandsjoego ontplooien. Maar het tweede gelaat van den Januskop fixeert met een schrikwekkend gezwollen oog de rebellen, die de sterke vuist ter aarde geworpen heeft en met een van bloed druipend zwaard doorsteekt.

En inderdaad brengt Japan's pacificatie in Mandsjoerije onophoudelijk beide staatkundige methodes mede. Ik geloof niet dat het mogelijk zal zijn, om de door dezen tweespalt medegebrachte moeilijkheden op elegante wijs op te lossen. En dat is des te tragischer, daar de onvermijdelijke weifelingen zich vaak op de resultaten zullen moeten wreken.

De Japansche militair, die elk oogenblik door den politicus aan den arm getrokken wordt, zal dikwijls onmachtig zijn om op doeltreffende en correcte wijs de militaire operatie's door te zetten zooals zij door de noodzakelijkheden van het oogenblik geboden wordt. Door weifelingen en inperkingen kan het mechanisme van elken aanval worden ontwricht. En toch zullen er - niettegenstaande betoon van menschelijkheid - altijd voldoende slachtoffers vallen om elken twijfel te rechtvaardigen aan de oprechtheid der officieele beloften en voorspiegelingen.

Hoe dat alles moge zijn, kolonel Tan-tsjoe-woe, deze ontwikkelde en beminnelijke, eerzuchtige en listige officier, sinds drie dagen op de vlucht naar de besneeuwde hellingen der Noordelijke bergen, is niet te benijden. Men had hem aan het verstand gebracht, dat Japan weldra genoodzaakt zou zijn om aan den aandrang van Genève te gehoorzamen, en Mandsjoerije gansch over te laten aan een internationale controle. Zijne geldmiddelen zijn uitgeput, de agenten welke de Chineezen in China, in de Philippijnen en op Java met fondsen naar hem hadden afgezonden, zijn door de troepen van Mandsjoego tegengehouden, voor altijd. Gedurende dezen winter nog, zal zijn legertje een betrekkelijke veiligheid genieten in de moeilijk

genaakbare dorpen en gehuchten van het Noord-Oosten, maar er is in die afschuwelijke hutten niets dat herinnert aan de gemakken der koopmanshuizen van Toen-hwa. Zullen de hardheden van den winter, de haat der uitgezogen en tot diepe armoede gebrachte bevolkingen en het ontbreken van elk uitzicht in den staatkundigen toestand, de opstandigen tot onderwerping en arbeid brengen?

VII. Chineezen en Mandsjoe's in Toen-hwa

In Toen-hwa heeft een sterke opwinding zich van de geesten meester gemaakt. Eenige Chineezen vertrouwen mij hun zorg en onrust toe. Gedurende zes maanden hebben de inwoners de ongehoordste offers moeten brengen om een regiem in stand te houden, dat wel een treffende overeenkomst vertoonde met de honderden kleine tyrannieën die tezamen de Chineesche wanorde onderhouden, maar dat in dit geval beweerde uit zuiver vaderlandsche gevoelens te zijn voortgekomen. Hoevele ondragelijke belastingen en welke zware lasten waren niet uit naam van het ééne en ondeelbare China aan de stad opgelegd? Hoe vaak hadden de opstandigen niet gezworen om de stad te verdedigen tegen de aanmatigingen van Japan en Mandsjoego? En is niet de eerste Japansche bedreiging voldoende geweest om Tan en zijn troepen op de vlucht te jagen zonder zelfs een gebaar van tegenstand?

Al die troepen, die bewapeningen, de militaire oefeningen, de duizenden jongelieden aan den geregelden arbeid onttrokken, de wanorde onafscheidbaar van de militaire bezetting eener stad, de volkomen stilstand van den handel, de onzekerheid van elk verkeer, de toename van het bandietendom op het platteland, de toenemende anarchie der zeden, dat alles was dus vergeefs geweest? Had Tan ten slotte iets anders gedaan dan den inwoner uitbuiten en op diens kosten leven, evenals de honderden kleine en hooge krijgsheeren in China, die tot in de provincie's Honan, Hopéi, Tse-tsjoean toe, de bevolking uitplunderen en een ieder zijn eigen dictatuur uitoefenen totdat de nadering van talrijker regeeringstroepen hen dwingt om een heenkomen te zoeken?

Heden heb ik een onderhoud gehad met een Mandsjoe, die na de bezetting der stad door de Japanners en door de nadering van het Mandsjoego-regiem zijn gewone gereserveerdheid heeft laten varen. Hij heeft zich jegens mij tegen beloften van discretie, en niet zonder voorzichtigheid maar volkomen vrij over den toestand uitgelaten.

Wij bevinden ons hier in het aloude centrum der Mandsjoecultuur; het kasteel waarin de Mandsjoedynastie haar oorsprong genomen heeft, ligt niet ver van Toen-hwa. Men had dus mogen vooronderstellen, dat een geducht aantal Mandsjoe-familie's nog in dit gewest woonachtig zou zijn, in staat om de staatkundige opvattingen der bevolking met haar natuurlijke verknochtheid aan den keizer van China te beinvloeden. Integendeel, het is een feit, dat de ware Mandsjoe's, van ouds de eigenlijke bezitters van de Mandsjoe-aarde, zich schuilhouden en niets liever wenschen dan vergeten te worden.

Gedurende het korte tijdperk dat aan den val der Mandsjoedynastie is voorafgegaan, hebben de volksmenigten in China, aangezet door Soen-Yat Sen's volkspartij, zich op de Mandsjoe's geworpen met een blinde woede en een wreedheid die men zich nauwelijks kan voorstellen, al ontbreken er dan ook in het moderne China de voorbeelden niet van; men ondervrage slechts de getuigen van de martelingen en terechtstellingen der Christenen in Peking en elders in 1900. Sedert die afschuwelijke gebeurtenis zijn slechts dertig jaren voorbijgegaan; een seconde in het leven van een ras. Deze uitbarstingen eener beestachtige woede hebben zich herhaald in 1912, toen de scheppers van het huidige Chineesche ‘goevernement’ de Mandsjoe's vogelvrij verklaard hebben en hen willens hebben overgeleverd aan de sadistische instincten der menigte.

De moordpartijen in Canton, in Hankow en elders hebben een weerslag gevonden in Mandsjoerije. In alle Mandsjoedorpen hebben onbarmhartige staatkundige, maatschappelijke en economische vervolgingen plaatsgevonden, alle ingegeven door haat en roofzucht. Militairen, ambtenaren, rechters, handelaars, door het republikeinsche ‘goevernement’ op de Noordelijke provinciën losgelaten, hebben er eene terreur ingevoerd, die tot heden voortduurt.

De akkers en bosschen die sinds onheugelijke tijden aan die

dorpen behoorden, zijn in beslag genomen en verkocht ten voordeele van goeverneurs, generaals, beambten, onder het voorwendsel, dat de bezitstitels niet aanwezig waren. In de dorpen werden paarden en koeien zonder vergoeding door de troepen gerequisitionneerd. Wel te verstaan, geen enkel politiek recht; de Mandsjoe's hadden tot dusverre een aristocratie uitgemaakt, de democratische revanche drukte hen tot eene klasse van paria's terug. Daar de rechtbanken in Mandsjoerije, evenals trouwens overal in China, aan de autoriteiten blind gehoorzaamden, was elk proces, dat door een Mandsjoe tegen een Chineesche administratie werd aangevangen, al bij voorbaat verloren. Alle Mandsjoe-scholen werden gesloten, alle uitingen der Mandsjoe-beschaving onderdrukt. Geprivilegieerde handelsvereenigingen dompelden de Mandsjoe-bevolking hoe langer hoe dieper in de schulden, en lieten vervolgens door het medeplichtige gezag, met politiemacht uit de dorpen en gezinnen het vee, de vrouwen en jonge meisjes halen, die naar het Zuiden weggesleept werden en in de steden verkocht.

Dit met een ongeloofelijke passie toegepast regiem maakte de Mandsjoe-bevolking gansch bloedeloos. Elke beweging van opstand door edelen of vrije boeren, werd, evenals in China, in bloed gesmoord. Wat aan fierheid was bewaard gebleven in deze afstammelingen van een volk, dat in de 17e eeuw heel China had veroverd, heeft aan de moorddadige woede van twintig millioen Chineesche emigranten geen weerstand kunnen bieden. Niemand durfde zich meer verroeren, en na enkele gebaren eener nuttelooze heldhaftigheid, waagde men enkel nog maar te hopen om vergeten te worden. Langzamerhand zakten de Mandsjoe's, die drie eeuwen lang door de heerschende dynastie vertroeteld waren, in den stand der Chineesche koelie's terug. De ouden van dagen spreken nog in hun oude taal en lezen nog de oude teksten, maar de jeugd, tot buigzaamheid en onderwerping gedwongen, spreekt en kent slechts nog maar het Chineesch. Mijn Mandsjoe-kennis deelt mij mede, dat talrijke Mandsjoe-familie's nog in dit gewest woonachtig zijn, dat geen enkele ervan de herinnering aan den goeden ouden tijd verloren heeft, maar dat een woeste angst elke meeningsuiting in hen verstikt. Eerst in den allerlaatsten tijd, sinds den terugkeer van den Mandsjoe-keizer

Poe-Yi, heeft een lichte hoop op herstel dit oude, gekreukte ras beroerd.

De Chineesche republiek, schepping eener staatkundige partij in China, is noch door de Mandsjoe's noch door de Mongolen in Mandsjoerije ooit erkend. Toen het nieuws zich verbreidde, dat de keizer in zijn stamland zou wederkeeren, hadden overal uitbarstingen van vreugde plaats. De oudjes weenden van vreugde: ‘Onmogelijk, zóó langer te leven! De oude, schoone dagen kunnen dus nog terugkeeren!’ In den aanvang van het jaar 1932 hebben twee congressen zich in de provincie Feng tien (Moekden) verzameld, het eene van Mandsjoe's, het andere van Mongolen. Niettegenstaande den toestand der verkeersmiddelen en de algemeene onveiligheid, zijn alle Mandsjoe districten er vertegenwoordigd geweest. De eerstaangekomenen hebben meer dan twee maanden moeten wachten op de laatsten die over een afstand van meer dan duizend kilometers in den zadel gezeten hadden. Beide vergaderingen besloten, delegatie's te zenden naar den keizer.

In de eerste dagen van Maart hebben de Mandsjoe-gedelegeerden zich, in staatsiekleeden der Daï-tching dynastie, te Chang-chung bij den Regent aangemeld. Nauwelijks waren zij in zijn ontvangzaal binnengelaten of zij hebben zich op de knieën geworpen geworpen, en het hoofd tot den grond gebogen. De keizer, in Engelschen stijl opgevoed, en in een simpel jaquet gekleed, sprak hen verrast toe:

‘Mijne vrienden, de oude gewoonten zijn afgeschaft, het oude ceremonieel geldt niet meer, maak dus alleen maar een buiging!’

Neergeslagen hebben de Mandsjoe's elkander aangezien, en een van hen heeft, geknield, het woord tot den keizer gericht:

‘Gedurende twintig jaar hebben wij onzen Keizer niet aanschouwd. Indien Uwe Majesteit het eischt, zullen wij in de toekomst anders handelen. Maar sta ons toe, nu wij voor het eerst onzen Keizer wederzien, U op de knieën hulde te mogen bewijzen!’

De wedergeboorte dezer Mandsjoe-bevolking - indien zij nog mogelijk is - zou aan 's keizers regeering de grondvesten geven, welke zij behoeft. De uiterst gedistingeerde en zeer intelligente Mandsjoe's die - meerendeels onder Chineesche

namen verscholen - in Peking leven, de Mandsjoe's in den staat Sin-kiang, waar deze afstammelingen van het oude Mandsjoe-garnizoen ook nu nog ontegenzeggelijk de elite vormen, en de Mandsjoe's in Mandsjoerije, die zich omzichtig, elken dag komen aanmelden, zouden in de toekomst het kader van den nieuwen staat kunnen vormen.

Het Mandsjoe-Mongoolsche Comité in Harbine slaat het aantal Mandsjoe's in Mandsjoerije aan op 4.200.000 zielen, waarbij men nog een millioen Mongolen behoort te voegen. De laatste Mandsjoe telling door de Chineesche regeering, in het jaar 1918 is geraakt tot het getal 1.300.000. Het is niet uitgesloten, dat onder dit laatste aantal de inwoners der eigenlijke Mansjoe-dorpen vallen rond Tsitsihar, Merguen, Aigoen etc Bijna drie millioen Mandsjoe's zouden dan onder een onmetelijke meerderheid van Chineezen bedolven zijn, en zouden bij de tellingen hun nationaliteit verzwegen hebben.

Men heeft een zeer fraai plan opgemaakt: lagere scholen en gymnasia te stichten, seminaria en ‘cultuurkringen’, waar de Mandsjoe-taal, door de jongeren vergeten of verwaarloosd, weer zal onderwezen en gesproken worden. Alle uitingen der oude Mandsjoe-cultuur zullen weer in de gebruiken worden teruggebracht, en er zal voor gewaakt worden, dat de Chineezen, vreemden in dit land, uit haat en afgunst, de wedergeboorte der oude nationaliteit niet beletten.

Maar mijn zegsman verbergt mij zijn angstige voorgevoelens niet. Gaan de Chineezen niet zoo ver, dat zij tot zelfs het bestaan der Mandsjoe's ontkennen die zij meenden voor altijd tot zwijgen te hebben gebracht? Zullen de Mandsjoe's, die uit hun schuilhoeken te voorschijn komen, en openlijk hunne afkomst bekennen, niet vroeg of laat aan nieuwe ‘vespers’ blootgesteld kunnen worden? En zal men de regeering niet van bevoorrechting beschuldigen, indien zij wetten afkondigt om hen te beschermen? Zullen de Chineezen die zich in zoo groote getalen in de ministerie's genesteld hebben, en die in Harbine, Moekden, Kirin en elders zoo gewichtige posten innemen, de opstanding toelaten der oude Mandsjoe-aristocratie? Zullen zij met voldoening en instemming toezien, hoe vier millioen Mandsjoe's, waarbij zich nog meer dan een millioen Mongolen zullen voegen, plots met al hunne aanspraken en

hun rechtseischen, zullen oprijzen uit stilte en vergetelheid?

VIII. De installatie van een Mandsjoe-Prefect

Heden zal de nieuwe prefect mer zijn nieuwe waardigheid bekleed worden, en zoo zal Mandsjoego voorgoed bezit nemen van het heroverde district. Reeds bij het aanbreken van de dag zijn de inwoners uitgeloopen, en tegen elf uur zijn de straten overvuld met een nieuwsgierig gespannen menigte, die, op de trottoirs samengehokt, op hooge schuttingen en aan traliewerken vastgeklemd, in vertrouwelijke groepen, op levendige wijs de geschiedenis der laatste dagen bespreekt. Zij schijnt weifelend in hare sympathieën, en er is in het stadsgebeuren geen bijzonderheid, die haar ontsnapt.

Ik verneem, dat partijgangers van Tan, in de stad achtergebleven, de massa tegen de nieuwe bezetting ophitsen. Zóó heftig en klemmend is de propaganda van de Kuomintang hier gevoerd, dat deze Chineesche menigte, die zoo langen tijd met vaderlandslievende gevoelens gevoed geworden is, weigert te looven, dat het ‘bevrijdings’ regiem van colonel Tan-tsjoewoe, met zijn toekomstplannen, met zijn snorkende beloften, en zijn indrukwekkend en dreigend militair apparaat, niets anders geweest zou zijn dan de droom van een eerzuchtigen officier.

Niettegenstaande de stad door Japansche militairen bezet wordt, doen de wildste geruchten de ronde; heden nog zouden de opstandigen eene poging doen om de installatie van den prefect te verhinderen. Immers, ieder weet dat alle dalen rond de stad met Roode lansen en andere krijgers gevuld zijn, en men laat doorschemeren, dat Tan onder hen is. Men schijnt nog aan te nemen, dat zijn aftocht slechts een krijgslist geweest zou zijn; ‘op alle heuvelkammen, alom boven de stad, staan Tan's schildwachten op den uitkijk, en deze kleine ceremonie zou zeer wel, voor vijanden en verraders, in het bloed kunnen eindigen!’

Ondertusschen, worden alle straten die naar de plechtigheid leiden, door een lange reeks Chineesche soldaten afgezet, met hier en daar het gesloten, onverstoorbaar gelaat van een Japanschen soldaat onder de gele helm. Als de Chineesche ge-

noodigden, zoo militairen en burgers, in smettelooze uniformen of in grijze en zwarte zijden gewaden, voorbijtrekken naar de feestzaal, worden met gedempte maar verneembare stem ironische opmerkingen gemaakt, en hier en daar spettert een spottende lach uit. Maar terstond keert de stilte weer.

Onder een breede, met Mandsjoego- en Japansche vlaggen versierde tent, zijn drie tafels aangericht, die officieele personen en gasten zullen vereenigen. Geheel dit feest is met schoone waardigheid en edele smaak bereid. Zie, onder militaire muziek, leidt de ceremoniemeester, vriendelijk en met licht gemak, den prefect en de gasten binnen. De middentafel wordt gepresideerd door den Prefect, een bejaarden Chinees uit Peking, mandarijn uit het keizerrijk, en gewezen keizerlijk beambte in Mandsjoerije. De eereplaats, aan zijn rechterhand, is toegewezen aan den Chineeschen generaal, die het district zal commandeeren. Links van den prefect lacht het intelligente gelaat van generaal Hattori mij toe. Wij, genoodigden, zijn aan beide zijtafels gezeten. Geen Japanner in wapenen, de officieren dragen zelfs hunne decoratie's niet. Het Japansche commando schijnt te willen doen vergeten, dat het in de eerste plaats aan een Japansche prestatie te danken is, dat deze Chineesche beambten en militairen in volle veiligheid den ‘vrede van Mandsjoego’ hier hebben kunnen vestigen. Japansche staf en Japansche raadslieden blijven vastbesloten op den achtergrond, en spelen nauwgezet hun rol van simpele gasten.

Een afschuwelijke Chineesche militaire kapel begint te spelen, de ceremoniemeester steekt met onverstoorbare waardigheid een stapel voetzoekers aan (generaal Hattori glimlacht mij toe; hij beschikt over machinegeweren en vliegtuigen), en in een indrukwekkende stilte wordt de Mandsjoego-vlag in de mast geheschen. Dan begint de stroom der officieele redevoeringen te vloeien: van den ceremoniemeester, de ‘troonrede’ van den prefect, de verklaringen van trouw en aanhankelijkheid van den Chineeschen generaal, de gelukwenschen van generaal Hattori. Al deze redevoeringen zijn schoon en welsprekend, gehouden in een verheven stijl, en prachtig met strophen uit het Boek der Oden, en met citaten uit Confucius, Mencius, Tchung-tse en andere wijsgeeren gesierd. De leer van Wang-tao, den koninklijken Weg, keert er onophoudelijk in

weer. Mogen al deze loffelijke bedoelingen althans voor een klein deel worden verwezenlijkt!

Tegen het einde der plechtigheid heeft de voorzitter van het koopliedengilde, uit naam der gilden van handelaars en boeren, het woord gevraagd, om de Japanners voor hun bijstand te danken en om den prefect den bijstand aller burgers toe te zeggen. Deze simpele en roerende rede maakt den indruk eener treffende oprechtheid. Niemand kan ontkennen, dat in onderscheidene provinciesteden, de inwoners zich hebben onthouden van even duidelijke teekenen eener welwillende gezindheid. Inderdaad: de Japanners hebben te vaak de ernstige fout begaan, de steden en dorpen, die zij aan de opstandigen hadden ontnomen, terstond te verlaten nadat zij er burgerlijke en militaire administratie's en een politiecorps hadden geïnstalleerd. Enkele uren na hun aftocht kwamen de opstandigen weer binnenrijden, schoten de ambtenaren neer, en zetten de roode haan op de huizen, die te gewillig de Japanners hadden gehuisvest.

Om de herhaling in Toen-hwa van zoo betreurenswaardige incidenten te verhinderen, heeft een deputatie van notabelen de Japansche staf aangezocht om vooral een garnizoen achter te laten. Het antwoord van generaal Hattori heeft toestemmend geluid, en in de bedeesde harten der koopmansschap is de hoop op betere tijden weergekeerd.

IX. Wat kost een tyrannie in Mandsjoerije?

Toen-hwa, 20 October 1932

Het schijnt wel, alsof heden een plotselinge omslag in de stemming der bevolking ingetreden is. De ‘tyrannie’ van den condottierre Tan heeft plaats gemaakt voor de orde van Mandsjoego, een typische vorm der Chineesche anarchie voor de omlijsting van een modernen staat, zonder dat de donder heeft gegromd, of een enkele bliksemflits is ingeslagen.

Heden morgen is in den klaren hemel, een schitterende zon opgestegen boven de ledige en stille heuvelen. Kolonel Tan en zijn zevenduizend acolieten hebben zich uit de voeten gemaakt, naar een ander rampzalig gewest, ver van de wrekende hand der Japanners.

In de omstreken van Toen-hwa is het gansche land leeggeplunderd, in de stad zijn huizen en winkels uitgeroofd. Gedurende zes maanden hebben de twintigduizend mannen van Tan geleefd ten koste van deze jonge kolonie van dertig duizend zielen. De verhalen die mij zijn opgedischt door de vertegenwoordigers van kooplieden- en landliedengilden, hebben mij een denkbeeld gegeven van deze ramp. In het begin hadden de winkeliers geweigerd, aan de requisitieorders te gehoorzamen. De arrestatie en de veroordeeling van een koopman die goederen had achtergehouden, brachten alle anderen tot bezinning. Tan betaalde alles wat zijn leger behoefde, met bankbiljetten die hij in ontzaggelijke getalen liet drukken op eigen persen; waren de handelaars er daarom beter aan toe dan indien de goederen simpel in beslag waren genomen?

Onmiddellijk na zijne vestiging in Toen-hwa in April, heeft Tan tienduizend uniformen opgeëischt; deze vordering heeft met één slag alle winkels met wollen en katoenen stoffen geleegd. Drie maanden nadien heeft hij opnieuw tienduizend uniformen gevraagd. Ditmaal hebben de inwoners aan de kleermakers hun gewaden, mantels, onderkleeren moeten afstaan. Op gelijke wijs heeft Tan de hand gelegd op alle reserves van den privaten eigendom, zilver, voedsel, metalen van alle kleur. In deze stad, waarin niemand ooit werkelijk rijk geweest was, maar waarin een ieder zijn brood verdiende en tot zekeren welstand geraken kon, zijn alle inwoners tot armoede teruggevallen en meer dan 23% der bevolking zijn volkomen armlastig.

De maatregelen, door den nieuwen prefect reeds nu genomen, hebben terstond hoop en vertrouwen verlevendigd. Het door de gilden uitgegeven noodgeld zal door de regeering tegen bankpapier worden ingewisseld. Aan de kooplieden zullen voorschotten worden verstrekt, en een nieuwe politiek van wegen en verkeersmiddelen zal worden ingeleid. Acht duizend armen zullen aanstonds arbeid vinden: zij zullen de stad omringen met een dubbele omheining van prikkeldraad. De gekanteelde muren, die ter hoogte van zes meter de gansche stad van ouds tegen bandieten hebben beschermd, naar het voorbeeld van alle Mandsjoerijsche steden, zullen worden hersteld. De wegen zullen worden gehard, nieuwe straten aangelegd. Op

alle heuveltoppen in den omtrek, zal men blokhuizen bouwen, waarin - nacht en dag - met machinegeweren gewapende voorposten de wacht zullen betrekken.

Een voorstel door beide gilden aan de bevolking der stad gedaan, om heden door een feestelijken optocht de bevrijding der stad en hare opname door de regeering van Mandsjoego te vieren, heeft een verrassend antwoord ontvangen. Vijftien duizend burgers, met de Mandsjoego- en de Japansche vlaggen in de handen, hebben zoo juist voor de nieuwe autoriteiten geparadeerd. Is het vreugde? Beteekent het uiteindelijke onderwerping?

Onder de officieren - Japanners en Chineezen - die naast de civiele ambtenaren - op een bordes de enorme optocht zien voorbijtrekken, trekt de hooge en machtige gestalte van generaal Koiso, chef van staf in het Kwantoen-goevernement, de algemeene aandacht. Een typische samoerai, met zijn sterke en vaste oogen in een wilskrachtig en licht ironisch gelaat, zijn zenuwen volmaakt meester, zeer intelligent, een geweldig werker, en een practische geest, ziedaar de meester van dit moeilijk uur voor Japan en Mandsjoerije, en de werkelijke ‘sterke Man’ in Mandsjoerije! Hij beziet glimlachend de menigten die voorbijtrekken, en hij overdrijft zeker niet de juiste waarde der bereikte onderwerping.

Wel lijdt het niet de minste twijfel, of deze massa die aan de voorstellen der gildes gehoorzaamt, drukt tezelfdertijd hare spontane voldoening uit, dat het regiem van kolonel Tan, gelijk een kwade droom, is verdampt, dat het voortaan uit is met onderdrukking en plunderingen, dat men zich weer aan het werk kan zetten, en den ouden voorspoed terugvinden. Maar daarvoor is noodig - morgen zal deze menigte het al vergeten zijn - dat nog gedurende langen tijd, een ijzeren vuist deze weifelende karakters leidt, en verhindert, dat zij aan de suggestie's van een nieuwen avonturier zullen gehoorzamen, en in oude dwalingen terugvallen.

Nu prefectuur en brigadestaf in het nieuwe district geinstalleerd zijn, zullen de Japanners beide lichamen in vertrouwelijk samenzijn met de bevolking achterlaten, van verre opmerkzaam toeziende, en bereid om - enkel in een uiterst geval in te grijpen. Het Japansche leger vraagt geen bijstand in zijn

arbeid, geen belooning voor vermoeienissen en offers. Geluidloos voert deze zware krijgsmachine naar den kamp en tot in de verste uithoeken des lands, zelve alles mede, waaraan het behoefte heeft. Eenzaam en hoogmoedig correct, trekt de Japanner door dit land. Jegens de Chineesche massa, uitsluitend en hongerig op winst bedacht, zoo hysterisch gevoelig en tot gezelligheid en mededeelzaamheid geneigd, laten de verheven krijgsmansopvattingen van den Japanschen militair niet de minste vertrouwelijkheid toe, welke den afstand tot haar zou verminderen, en de geweldige militaire en staatkundige meerderheid van het Japansche genie in hare oogen aannemelijk en in zeker opzicht vergefelijk maken.

Achter zijn schijnbare teruggetrokkenheid verbergt de Japanner een nimmer sluimerende waakzaamheid. Deze Chineesche massa gevoelt, dat hij vastbesloten is, om op elk oogenblik te verhinderen, dat een andere Chineesche militair het avontuur van kolonel Tan hervat.

X. Een ceremonieele maaltijd

Toen-hwa, 21 October 1933

Hedenmiddag heeft generaal Hattori een feestelijk middagmaal aangeboden aan den prefect, aan de twee Chineesche generaals die het district en de stad zullen commandeeren, en aan een aantal Chineesche notabelen, vertegenwoordigers der gilden en der voorname kooplieden. Ik heb een uitnemende plaats gekregen tusschen onzen gastheer en den prefect.

Een nauwgezet in acht genomen ceremonieel, een voortreffelijk Oostersch savoir-vivre, welsprekende hoewel een weinig geaffecteerde tafelreden, maar zeer weinig vroolijkheid, en geenszins de feestelijke atmosfeer waarop ik gerekend had. Ik herinnerde mij de talrijke Japansche feestmaaltijden waaraan ik deelgenomen had, en merkte een treffend contrast. Men diende uitgezochte spijzen op, rijk van smaak maar vreemdsoortig, en men schonk zonder ophouden Chineesche saké in onze met suiker gevulde kopjes. Gelaten heb ik alles over mij heen laten gaan: gesuikerde haaienvinnen, lotuszaden, riekende eieren in een groenachtige gelatine, en nog andere in

hooge mate gedistingeerde maar lichtelijk verontrustende schotels, die ons werden aangeboden en soms in den mond gestooten door fraaie en zelfs interessante maar raadselachtige en slechtgehumeurde Chineesche geisha's. Ook de liederen die zij zongen, met begeleiding van een snerpende viool, ik heb ze zonder morren verdragen.

Aan alle tafeltjes zag men de Japansche officieren beleefdheden wisselen met de Chineezen, men zag ze hun het gesprek overlaten, en zich vergenoegen met glimlachende en stilzwijgende toestemmingen. Ik onderhield mij druk met den prefect, die hoffelijk mijn vragen beantwoordde en mij op zijn beurt ondervraagde. Generaal Hattori, een zeer fijne en gedistingeerde geest, die na den wereldoorlog deelgenomen heeft aan den arbeid van onderscheidene controlecommissie's der Entente, liet van tijd tot tijd een critische opmerking vallen. De twee Chineesche generaals echter spraken weinig, ze duwden zelfs de jonge meisjes weg, en schenen verstrooid. In hun houding was niets meer te merken van hun zelfgenoegzaamheid en levensvreugde tijdens de plechtigheid van den vorigen dag. En toen generaal Hattori het glas hief, en een dronk wijdde aan de grootheid van den nieuwen staat, den vrede in het gewest en den welstand der stad, vergenoegden zij zich er mede, van hun stoelen op te staan zonder de glazen in de hand te nemen: ze bleken plots niet van Chineesche saké te houden! Had wellicht generaal Koiso den vorigen dag maatregelen genomen of voorwaarden gesteld, die hun voor immer de mogelijkheid ontnamen om Tan's voorbeeld te volgen?

XI. Het einde van een Condottierre

Toen-hwa, 22 October 1932

Ik had verteld, hoe van de beide ‘tyrannen’, Tan-tsjoe-woe en Li-tsjoe-yan, de eerste er in geslaagd was, om naar het Noorden te ontwijken, zonder trouwens een enkel schot te lossen. Majoor Li had zich moeten redden in de dalen tusschen Hsin-bin en Moekden, en bleef derhalve blootgesteld aan een ontmoeting met de Japansche troepen waardoor hij omringd was. Hij was een ontwikkeld, welopgevoed man, zijn vrouw

was jong, schoon en bevallig. De zendelingen in den omtrek hadden slechts lof voor het echtpaar. Maar al erkende men de correctheid en de dapperheid van den majoor, ieder was het er over eens, dat zijn tegenwoordigheid en zijn 'beheer' een ramp voor het gewest geweest waren. De gilden van Hsin-bin hadden, evenals die in Toen-hwa, openlijk hunne blijdschap over zijn vertrek te kennen gegeven.

Na den avondmaaltijd, die ik met generaal Hattori gedeeld had, las deze mij een telegram voor, dat hij zooeven ontvangen had van den majoor, dien hij met de vervolging van Li had belast:

> Nabij Malentan, tusschen Nan-tso-moe en Yoe-lin-kan, hebben de compagnieën van kapitein ..... en kapitein ..... eene ontmoeting gehad met het detachement van majoor Li-tsjoe-yan. De vijand is op de vlucht geslagen. Onder de gewonden, welke hij op het slagveld heeft achtergelaten, hebben wij een jonge vrouw gevonden, zeer zwaar gewond, die, ondervraagd, bekend heeft, de echtgenoote te zijn van majoor Li. Toen wij haar vraagden, waar haar man zich bevond, heeft zij twee malen alleen geantwoord door met den vinger naar de borst te wijzen. Toen heeft ze den laatsten adem uitgeblazen. Uit de inlichtingen welke wij in omliggende boerderijen opgedaan hebben, blijkt dat Li, zwaar gewond, door zijne partijgangers weggevoerd is op een geïmproviseerde draagbaar. Daar nergens in de omstreken geneeskundige hulp te verkrijgen is voor een zoo zware verwonding, beteekent dit voor Li den dood.

en voor Mandsjoerije het einde van diens poging om - naar Chineesch model - zijn eigen baronnie te vestigen in de provincie Moekden, in de onmiddellijke nabijheid van het kasteel, waaruit de stichters der Daï-tching dynastie zijn uitgetogen ter verovering van China.

L.H. GRONDIJS

Beschaving en positie der Fransch-Canadeezen

Toen na jaren de tijd aanbrak om te vertrekken; toen daarmee Europa weer in het verschiet kwam en in Europa, behalve het eigen Holland, ook Frankrijk, dat de kunst van leven en de kunst van schrijven verstaat, dat de *école de Paris* en zooveel dierbare herinneringen herbergt, toen ontstond als vanzelf de gedachte: maar er leven, er spreken, er schrijven ook Franschen in Indo-China, in Shanghai; en Frankrijk heeft in Noord-Amerika immers een volkplanting achtergelaten, waarmee het voortreffelijk zou zijn kennis te maken? Een deel van het vroegere Frankrijk scheen daarginds nog te liggen: was het niet mogelijk naar dat verleden terug te reizen? Een omweg leek voldoende....

Zoo ben ik niet plotseling, maar integendeel heel geleidelijk weer met het Fransche element op deze planeet in contact gekomen. Mijn eerste ontmoeting daarmee zou het vertellen niet waard zijn, als ze alleen persoonlijke beteekenis had; maar ik geloof dat ze, behalve vermakelijk voor mij, ook kenschetsend was voor zekere eigenaardigheden van het Fransche volk. Een enkel woord dus daarover. Uit Priok met een Engelsch schip vertrokken, waar alles degelijk en ernstig, zindelijk en correct, ruim en licht was, waar het drinkwater carbol bevatte tegen besmetting en citroen tegen den smaak van het carbol, waar de menschen blauwoogig, blond en koel waren en waar het.... op den duur misschien een beetje vervelend geworden zou zijn, stap ik twee dagen later te Singapore de loopplank van een Fransch schip op. Eerste indruk: duister en niet nieuw. Een schilderachtig hofmeestertje aarzelt mij toe te laten, omdat ik toevallig nog geen definitief biljet, doch slechts een kwitantie voor

den betaalden passage-prijs kon toonen: hij had orders, zei hij, en het was ‘très ennuyeux’, en hij zou zich naar den kapitein en den administrateur begeven; ik moest maar zoo lang wachten en wel bij voorkeur buiten. Ik ging toch maar naar binnen en hij liet 't toe, ofschoon hij mijn heele geval duidelijk zeer verdacht vond. Of mijn pas-visum voor Japan wel in orde was? vroeg hij nog vóór hij heen ging. Ik zeide naar waarheid dat ik dit visum niet had. ‘Ah!’ riep de hofmeester en hij hief de handen ten hemel, met een uitdrukking op zijn gezicht waaruit ik kon lezen: maar meneer, wat is er dan bij u wel in orde? Uw zorgeloosheid gaat alle grenzen te buiten, u komt hier dus zoo maar aan boord, zonder visum voor Japan! Nu maar dan loopt het verkeerd met u af en ik, hofmeester, zal het me niet behoeven aan te trekken, ik heb u gewaarschuwd.... Wat hij, de man van het vak, het reisvak, niet wist en ik wel, was dat Japan voor Hollandsche reizigers geen visum eischt. Maar ik zei niets en bleef wachten. Ik zat aan bij het déjeuner en de Fransche bediende vroeg me, vrijpostig, dien eersten keer al, of ik in Shanghai aan boord zou blijven; ‘ce serait très ennuyeux’, zei ook hij, want dan moest hij me bedienen en kon niet uit passagieren.... Ik had 't nog niet gewonnen, aan boord van dat Fransche schip! Maar er zou een ommekeer volgen. Plotseling zag het personeel mij door den Agent van de Maatschappij in eigen persoon halen. De administrateur complimenteerde, de kapitein ontving me.... Wat bleek? Men had van een mij bekend Fransch ambtenaar gehoord dat ik met eenige voorkomendheid behandeld kon worden; en ik *werd* voorkomend, ja met charmante hoffelijkheid behandeld. Ik werd.... bijna een personage aan boord, nadat ik als verdacht personage was aangekomen. Mijn stijging was plotseling, snel en aanzienlijk.... En ik herkende mijn Franschen. Daar was weer die wereld van de achterdocht a priori, van (voorloopig) het laagste niveau voor allen - waar men op de innemendste manier wordt bejegend zoodra men toont relaties te bezitten. Die wereld waar een knorrige democratie gecorrigeerd wordt door een uiterst verfijnde, waarlijk aristocratische, maar altijd voorwaardelijk blijvende onderscheiding - en deze op haar beurt, zoo ze de maat

te buiten gaat, door.... vergeetachtigheid! Ik b.v. moest ondervinden dat de administrateur, vier dagen na het moment mijner verheffing, niet goed meer scheen te weten wie ik eigenlijk was. En zoo keerde alles tot het normale terug.

De Fransch-Canadeezen zijn wel heel anders. In Fransch Canada is de samenleving, naar mijn indruk, minder kleindramatisch, minder noodeloos-druk; de ondergeschikten kennen er beter hun plaats en.... tevens beter hun zaak; maar er is ook die verfijnde hoffelijkheid niet, die onderscheiding in den dubbelen zin van het woord, die fijne nuanceering, die bekoorlijke en levendige menschelijkheid. Er is orde, flinkheid, rust en eenvoud - een eenvoud die soms onmerkbaar in simpelheid overgaat. Ik ben in eenige opzichten teleurgesteld door hetgeen lectuur en bezoek mij aangaande Fransch-Canada geleerd hebben.[1)] Kleine moeilijkheden als die men in Frankrijk heeft en waaraan men tenslotte meer vroolijkheid dan ergernis beleeft, berokkent Canada u misschien niet; maar de geheel uitzonderlijke hoedanigheden van het Fransche volk, die de tegenzijde van zijn kleine ondeugden vormen, het sterk ontwikkelde persoonlijke leven der Franschen, hun gepassioneerd denkleven, hun diepe waarheidszin, hun gevoel en waardeering voor innerlijke hiërarchie, voor vorm waaraan een inhoud beantwoordt - die hoedanigheden heeft de Fransch-Canadees in mindere mate. Hij is psychologisch in sommige opzichten zwakker.

Men ziet dat vooreerst in de taal. In reeds vrij talrijke geschriften heeft men de verschillen tusschen het Canadeesche en het Fransche Fransch bestudeerd; ik wil er hier eenige noemen die ik zelf heb opgemerkt. Ambtenaren worden door den Fransch-Canadees niet *fonctionnaires* genoemd, maar *officiers*. De voorzitter van de Kamer is geen *président*, maar *orateur*. Opwekkend is *exhilarant*. Men zegt voor *een aanklacht*

1) Zie o.a. André Siegfried, *Le Canada. Les deux races*. (Paris 1906); Ab der Halden, *Etudes* en *Nouvelles Etudes de littérature canadiennefrançaise* (Paris 1903 en 07); Prof. Dr D.C. Hesseling, *Het Frans in Noord-Amerika en het Nederlands in Zuid-Afrika*. (*Gids* 1923 I); Bédier en Hazard, *Hist. de la litt. française illustrée*, deel II; Georges Vattier, *Essai sur la mentalité canadienne-française* (Paris 1928); Abbé Groulx, *Le Français au Canada* (Paris 1932).

indienen niet *porter plainte*, maar *loger une plainte*. Het dienstdoende personeel van een winkel *voit au service des clients*. Een gelegenheid is een *opportunité*. Een klein meisje dat den eersten steen van een huis zal leggen *est à poser la première pierre*. De terreinen van de beide machtige spoorwegmaatschappijen, de Canadian National en de Canadian Pacific, heeten *les prémisses* en wie van de eene lijn op de andere wil overstappen, moet door middel van het woord *transférer* van zijn wensch doen blijken. Alles Engelsche invloed, zooals men ziet: men heeft natuurlijk *Officials*, *speaker*, *exhilarant*, *to lodge a complaint*, *they look to*, *opportunity*, *she is to*, *the premises*, *to transfer* herkend. Ook in de slappe articulatie is deze Engelsche invloed merkbaar. Mijn hoteldirecteur, die mij wilde vragen: ‘Avez-vous trouvé l'Université de Montréal?’ sprak dit als volgt uit: ‘Av'-vous trouv' l'Un' vers'té de Montréal?’ Wat is het zoo lijdelijk ondergaan van invloed op de taal, in zoo sterke mate en door zulk een enorm deel van de bevolking, anders dan een bewijs dat men niet geheel zichzelf is, dat men ook innerlijk afhankelijk is van machtige buren? Verontschuldiging genoeg, natuurlijk! maar ik noem nu de feiten. Een andere eigenaardigheid van de Fransch-Canadeesche taal kan daarentegen in 't geheel niet aan psychologische zwakheid worden toegeschreven: ik bedoel de overblijfselen van Fransche dialect-verschijnselen. Men zegt *brâs* voor *bras* en *Anglâs* voor *Anglais* en toen ik prof. Gendreau, van de Universiteit van Montréal, een voordracht over de, toen op handen zijnde zonsverduistering hoorde houden, viel niets zoo sterk op als de voortdurende ê's voor è: *le pêre*, *la mêre* enz. (met wijd open mond uitgesproken) - tenzij de gedeeltelijke denasalisatie van ã en õ, die echter een voorbeeld van Engelschen invloed kan zijn. Klanken uit het verleden! Ze zijn slechts ontroerend en ik zal de laatste zijn om den Canadeezen spreekgewoonten te verwijten, die de getrouwheid van hun hart bewijzen. Maar het voornaamste onderscheid tusschen Fransch en Canadeesch Fransch bewijst misschien weer wel een zeker tekort aan kracht-van-ziel en met name een zeker verlies aan ‘Franschheid’ van ziel. Dit voornaamste onderscheid ligt voor mij niet in de Anglicismen, die onder tactvolle pressie van de

Société du parler français au Canada reeds bezig zijn in aantal af te nemen, noch in de dialectische eigenaardigheden, die immers ook Frankrijk zelf kent; het ligt in het zeer opmerkelijk gebrek aan sonoriteit van het Fransch dat men in Québec en Montréal hoort! Het Fransch-Canadeesche volk als geheel spreekt zachter en doffer dan het Fransche. Dat is soms natuurlijk te waardeeren en ik zal me altijd herinneren hoe onze *dîners* (d.w.z. lunches) in een klein eethuis, aan een drukke straat van de Fransche volkswijk gelegen, onder hooge boomen, veraangenaamd werden door de bescheidenheid in houding en spraak van de vrouwelijke bedienden, die bekorend strookte met de kleinheid van het lokaal, den eenvoud van de inrichting, de nietigheid van ieder enkeling tegenover de grootschheid der gebouwen en het wereldstedelijk tumult. Maar vergelijk nu eens wat men in Parijs om zich heen hoort! Die levendigheid van de tong en de keel, dat, toch altijd beheerschte, verspringen en verschieten van de stem, die kleurrijke variatie, die reeksen wel onderscheiden en harmonieus gerangschikte klanken, tot het laatst toe levend en vol van zin! Dat lichte en toch vaste, die vlucht van woorden! Niets daarvan bij de Franschen van over den Oceaan. Hun zinnen gaan dicht bij de aarde, het gevleugelde ontbreekt er geheel aan. Hun klanken zijn zonder sterke vibratie; ze zijn als een simpele muziek niet alleen, maar muziek die met een sourdine gespeeld wordt. Het lijkt.... of de sprekers niet goed durven, of zij zich - half onbewust dan natuurlijk, want hun verklaringen zijn manhaftig genoeg! - nog altijd de overwonnenen voelen, of hun gedweeheid tegenover wereldlijke en geestelijke leiders hun tot in elk van hun uitingen bij blijft.

Gebrek aan psychische kracht - ze blijkt, naar het mij toeschijnt, mede uit de litteratuur van dit volk. Eén geschiedschrijver van ongewone bekwaamheid, Garneau; een paar pamflettenschrijvers, waaronder de politicus Papineau; twee of drie toonbare romanschrijvers, Aubert de Gaspé, Gérin-Lajoie en één -schrijfster, Laure Conan, die Eugénie de Guérin heeft nagebootst[1]; een klein getal dichters, als Cré-

1) Naar men weet, was Louis Hémon, de verdienstelijke schrijver van *Maria Chapdelaine*, geen Fransch-Canadees. Hij kwam uit Frankrijk zelf.

mazie en Fréchette, die navolgers, met tientallen jaren vertraging, van Lamartine en Hugo geweest zijn; een ‘school van Montréal’, die omstreeks 1890 zich op het Fransche symbolisme wil inspireeren, maar o.a. Leconte de Lisle imiteert - wien zal dat alles geestdriftig stemmen? Fransch-Canada heeft, volgens den besten kenner in dezen, geen enkel geniaal man onder zijn schrijvers gehad, behalve den helaas jong krankzinnig geworden Nelligan. En deze is in zijn weinige gezonde jaren door de meest Beotische oordeelvellingen geplaagd en ontmoedigd.

Niet dat 't den Fransch-Canadeezen aan gevoel voor poëzie geheel zou ontbreken. Er was tijdens mijn verblijf juist van een oud Fransch liedje een variant ontdekt, die alleen in Canada voorkomt.[1)] Maar bij de nagenoeg volkomen ontstentenis van werkelijke dichtkunst is het een dubbel ernstig verschijnsel, dat sinds lang zelfs de productie van zulke eenvoudige liedjes gestaakt is. Men laat slechts van mond tot mond gaan wat de voorouders uit hun leven tot poëzie hadden doen kristalliseeren: zelf maakt men het innerlijk bijna niet meer concreet.

Tooneelschrijfkunst van eenige beteekenis bestaat niet; de geestelijke overheid is er tegen. Wijsgeerige geschriften ontbreken: als denker noemt men u alleen Etienne Parent. De twee of drie ernstige critici die in Fransch-Canada zijn opgetreden, maken nog geen *critiek* als ‘instelling’ uit (zou ik willen zeggen); en zulk een critiek schijnt in het litteraire leven toch wel een onmisbaar bestanddeel te zijn. Bijna alle recensenten beoogen zichtbaar reclame, of zijn anders tot in het hatelijke toe streng: dit laatste vooral geeft aan de Fransch-Canadeesche critiek haar eigenaardig karakter, een karakter dat ik *koloniaal* zou willen noemen, omdat nergens boeken zoo fel worden afgemaakt - men bemerkt 't ook in ons Indië - als in de koloniale pers, die blijkbaar graag toont dat ook zij, zelfs zij, een hoogen maatstaf aanlegt.
Fransch-Canada heeft bijna geen critici die.... critiseeren, ik bedoel onderscheiden. Als de deugd beloond wordt, is de critiek al tevreden. Den Franschen roman noemt ze ‘Satanswerk’ en

1) *La Presse* (Montréal) 27 Aug. 1932.

het komt nog voor dat Crémazie's ‘Voltaire et son rire d'enfer’ .... niet voor de grap wordt aangehaald. De boekhandel, die laatste instantie der critiek, brengt, in enkele gevallen, goede litteratuur uit Frankrijk, maar altijd daarnaast een voorraad stichtelijke verhalen uit Canada zelf.

Is het te verwonderen dat door het Fransch-Canadeesche volk ook geen schilderkunst, geen beeldhouwkunst van wezenlijke waarde zijn voortgebracht? Men krijgt werken te zien van romantici die veertig jaar na Delacroix gewerkt hebben en hun kracht zochten in het afbeelden van voet aan wal zettende prelaten en op slagvelden sneuvelende veldheeren - van ‘realisten’ die met boerenhuizen onder de sneeuw en door wolven achtervolgde sleden aesthetisch effect dachten te bereiken, meer dan met eigen gevoel en eigen vorm. Eigen gevoel ontbreekt; ieder teeken van dieper persoonlijk leven ontbreekt, in dit land. Nergens of bijna nergens blijkt, naar het zoo eenvoudige en tegelijk zoo diepe woord van Giraudoux, dat het schepsel ‘den Schepper van een persoonlijk antwoord gediend heeft.’

Slechts de geestelijkheid mag in Fransch-Canada den Schepper van antwoord dienen; en met een gelatenheid die zelfs niet langer bewust schijnt, houden alle bewoners zich aan dit gebod. Geen land ter wereld, waarschijnlijk, waar de Katholieke clerus zoo onvoorwaardelijk gehoorzaamd wordt als de provincie Québec (een land dat ongeveer zoo groot is als de helft van West-Europa en bevolkt wordt door 4 millioen menschen, waarvan ruim 3 millioen van Franschen bloede en Katholiek geloof). Als de clerus leert dat Spinoza, Hegel, Kant slechts dolenden geweest zijn en dat Renan's *Vie de Jésus* een ‘horrible roman’ is, twijfelt er daar te lande niemand aan. In het Oratoire Saint-Joseph, op den ‘Koningsberg’ bij Montréal, waar wonderdadige genezingen heeten te geschieden, melden zich jaarlijks 140 duizend menschen aan. De dagbladen zijn alle Katholiek van beginsel, of ze nu voor 't overige conservatief en groot-kapitalistisch als *La Patrie*, dan wel liberaal als *La Presse* zijn. Gaat er een meisje in het klooster, dan neemt de krant een foto van haar op. De drie voornaamste zedelijke voorschriften die iedereen naar vermogen opvolgt, zijn ook weer voorschriften die door de Kerk

onderwezen worden: men behoort zijn godsdienstige plichten te vervullen, men mag niemand metterdaad liefhebben buiten het huwelijk en ieder huwelijk moet zoo kinderrijk zijn als de natuur het wil. Echtscheiding is, ondanks het tweede voorschrift, verboden, zoodat vermoedelijk niet alle liefdebetoon aan diegenen gewordt, voor wie het eigenlijk gemeend is.... Huwelijken worden alleen in de kerk gesloten, een burgerlijke stand bestaat niet. Een beweging voor vrije gedachte, in het midden van de 19e eeuw tamelijk krachtig, is mislukt en indien zich tegenwoordig nog iemand verzet, dan is het gewoonlijk tegen sommige clericale personen, zelden tegen de groote clericale instelling als zoodanig.

Geen land ter wereld misschien, waar de publieke opinie zoo weinig verdeeld is, de smaken zoo weinig verschillen, de beschaving zulk een homogeneïteit vertoont. Alle courantenlezers schijnen het er over eens, dat uitvoerige verslagen van huwelijksfeesten in den gegoeden stand, sensatie-berichten, stichtelijke verhalen en politieke betoogen eigenlijk vóór alles datgene zijn wat men van zijn lijfblad mag verwachten: op die vier prestaties leggen zich dan ook de dagbladen met de borst, en met goed gevolg, toe. Iedereen is het er over eens dat de Fransche geaardheid van de natie in stand gehouden moet worden - en dat dit alleen mogelijk is met hulp van de Kerk. En niet minder is ieder 't er over eens dat men desondanks praktisch moet zijn en Engelsch leeren: 83% kunnen die taal dan ook spreken. Allen betoonen zich egalitair, moreel, degelijk en optimistisch. Geen hunner die er aan twijfelt of de oude boerenhuizen en landelijke kerken zijn stemmig, goed van verhouding, aangenaam archaïsch - waarin ze gelijk hebben. Maar ook twijfelt, naar 't schijnt, bijna niemand van hen aan de schoonheid van de Fransche burgerwoonhuizen in de stad, met hun roode baksteenen en van buiten aangebrachte ijzeren wenteltrappen - welke laatste daarentegen aan de huizen een zoo leelijk en ordinair voorkomen geven, dat de gemeenteraad van Montréal ze, waarschijnlijk onder Engelschen invloed, voor het vervolg verboden heeft. Te weinig plaatsen nog zijn er in het enorme, tendeele burgerlijk-Fransche en voor een ander deel grootsch-Angelsaksische Montréal, die

aan het oude aristocratische Frankrijk of meer in 't bijzonder aan het rijke boerenland van Normandië herinneren. Van Normandiërs stammen zichtbaar en ook hoorbaar de roodwangige en zwartharige boeren af, die men op de mooie oude markt *Bon-Secours* ziet. Door Fransche edellieden is het lage, grijze, deftige kasteel Ramezay gesticht en bewoond. Maar dat is te Montréal vrijwel alles. Om een echt oud-Fransch stadje terug te vinden, moet men naar het heuvelig Québec. Daar weer de schilderachtige en afwisselende verschieten-van-steen die kronkelstraatjes geven; daar de prettige kleuren en grillige opschriften aan grijze gevels van de vroegere (en ten deele nog hedendaagsche) Fransche provincie. Québec is in Amerika ongeveer uniek.

Op het platteland van Fransch-Canada leven nog oude, echt moederlandsche gebruiken. Ik heb een reconstitutie van een zoogenaamde *veillée* bijgewoond, die veel genoeglijks, gemoedelijks, vroolijks, weldadigs te genieten gaf. Men komt voor zulk een *veillée* op een der boerenhofsteden van de streek bijeen; allen zijn in het nationale costuum, een verbinding van de Normandische boerenkleeding en de steedsche kleeren van een dertig jaar geleden. De jongeren dansen, soms statig en zwaar, een andere maal vlug en klepperend; ze zingen er de oude wijzen van het land bij, terwijl de menschen op jaren, in hun schommelstoelen, met een goedkeurenden glimlach luisteren en bij goede zetten zich een klinkenden klap op de knieën geven. Een enkelen keer staan ook een oude man en vrouw op en zingen elkaar de verliefde replieken van een samenspraak uit hun jeugd toe. De vroolijkheid is algemeen, onafgebroken en.... weinig verrassend. Men waardeert deze kinderlijke feestelijkheid en men stelt zich tegelijk levendig voor, met welk een gestrengheid, met welk een verwoedheid een jonge man, in deze omgeving geboren maar door persoonlijke begaafdheid onderscheiden, door den nood van eigen geaardheid tot afzondering gedrongen, deze verplichte plezieren somtijds zal hebben aangezien zoolang het nog moest, en vermeden zoodra het kon. En men kiest op zijn beurt partij vóór eigen geaardheid en tegen een maatschappij die van geen sterk gedachte-leven, geen dwingende waarheidsliefde, geen veeleischende critiek, geen vasten

en verfijnden smaak bij de meeste harer leden blijk geeft.

Deze toestand, die weinig bevredigt en die in zoo treffende tegenstelling staat tot den toestand in Frankrijk, vindt ten eerste in de geschiedenis verklaring en verontschuldiging. Canada is in 1763 door het Fransche volk in den steek gelaten. Het gezegde van Voltaire, dat deze kolonie niet veel meer was dan 'quelques arpents de neige', drukte in dien tijd de algemeene opinie uit. Na den verloren oorlog met Engeland gaf men Canada al te gereedelijk op en een groot aantal voorname Franschen verlieten het land: niet een zóó groot aantal als gezegd is, maar toch voldoende om het land geestelijk arm te maken. De nieuwe regeering heeft, intermittent weliswaar, gepoogd de overwonnenen te verengelschen of hen anders tijden lang in intellectueele verwildering gelaten. De evolutie die aan Frankrijk onderwijl het ideaal van vrijheid, gelijkheid en broederschap en later dat van socialisme bracht, die Frankrijk scheppende wetenschap gaf en kunst van het hoogste gehalte, die Frankrijk voor goed aan bevoogding door de Kerk onttrok - haar hebben de Fransch-Canadeezen niet mee ondergaan. Verarmd en eenzaam zijn ze achtergebleven, aan vele gevaren blootgesteld. Het klimaat bedreigde hen, en de wolven, en de Indianen, en de Engelsche overheerschers; bedreigd werden ze ook door de zelfverzekerdheid, de eigenwijsheid die zich zoo gemakkelijk meester maakt van den kleine en misdeelde, als hij tegen alles in zich handhaaft. Dat ze zich voor de meeste van die gevaren hebben weten te behoeden; dat hun volk, in 1763 65000 menschen tellend, door een uitzonderlijke vruchtbaarheid (die de geestelijkheid heeft aangemoedigd) nu 3,1 millioen in aantal is; dat het thans zoo goed als souverein op eigen gebied is - het is immers begrijpelijk dat dit hun zelfbewustzijn gesterkt heeft! Maar even begrijpelijk is het dat juist dit zelfbewustzijn hen achteloos maakte voor de tekortkomingen hunner, volgens hen immers victorieuze beschaving. Het viel hun niet op, in den aanvang, dat ze bij Frankrijk ten achter waren; en toen ze Frankrijk opnieuw leerden kennen, in de tweede helft van de 19e eeuw, toen scheen hun het land der vaderen beklagenswaardig, toen waanden zij zich in hun simpelheid soms de meerderen van Frankrijk! O ja, ze houden, hun

eigen land uitgezonderd, van Frankrijk het meest en nadat prof. Gendreau, in de lezing die ik vermeld heb, de opmerking gemaakt had, dat een Fransch geleerde (dien hij met name noemde) ‘met bescheidenheid iets grootsch had tot stand gebracht, zooals de Franschen dat gewoon zijn’, verkreeg hij naar wensch van de propvolle zaal een onmiddellijk en onvoorbedacht applaus. Zulk applaus is kenmerkend; maar dat neemt niet weg dat in den grooten oorlog slechts betrekkelijk weinig Fransch-Canadeezen het vroegere moederland te hulp zijn gekomen, dat de heer Bourassa, een der ‘groote mannen’ van het land (politicus en dagblad-directeur) deze gedeeltelijke onthouding verdedigd heeft en dat aan Frankrijk door de openbare meening in Montréal en Québec nog altijd het socialisme, het radicalisme en de vrije gedachte worden aangerekend als delicten.

Geen twijfel - in de tweede plaats - of de beschreven, onbevredigende toestand wordt mede bestendigd door de organisatie en de hoedanigheid van het onderwijs, althans naar mijn meening. Er zijn in voldoende mate lagere scholen in de provincie Québec; er zijn 23 middelbare scholen (één was er al.... in 1635!); er zijn twee Universiteiten, waarvan één, die te Montréal, door 2400 en de andere, te Québec, door 900 studenten bezocht wordt. Alle faculteiten zijn bij het hooger, alle vakken bij het middelbaar en lager onderwijs vertegenwoordigd, en dit laatste heeft het getal analfabeten tot 5% weten terug te brengen; laboratoria, verzamelingen, bibliotheken zijn aanwezig. Er wordt dus niet bepaald te weinig aan het onderwijs gedaan: vanwaar echter de zeer speciale stemming die den Europeeschen bezoeker bij kennismaking met de Fransch-Canadeesche - en niet met de Engelsch-Canadeesche - Universiteiten bevangt? Portretten van aartsbisschoppen in de gang: er is natuurlijk niets tegen, maar waar zijn de portretten van onafhankelijke denkers en geleerden? Verbod van ‘godslastering’ op straffe van uitsluiting, dringende raad aan de studenten om de mis te bezoeken: best, maar een instelling van hooger onderwijs heeft toch in de eerste plaats andere zorgen? Verklaring, in verschillende publicaties, dat de wijsbegeerte slechts onderwezen wordt opdat zij de waarheid van de geloofsleer be-

vestigen zal: is zij dus nog altijd, in deze streken, de *ancilla theologiae* die ze bij ons in de middeleeuwen geweest is? En dan die reclame op den omslag van het jaarboek der Québecsche Universiteit! ‘Rien de mieux qu'un diplôme universitaire. Suivez les cours de l'Université Laval. Prix modérés. Enseignement excellent’ - men denkt aan een eethuis: ‘prix modérés, cuisine excellente.’ Reclame wordt ook voor de professoren gemaakt, hun studie in Europa, hun geschriften. Portretten van afgestudeerden worden in de gangen opgehangen en aan winkels verstrekt; de doctoren van Quibec dragen een specialen ring.... Deze mengeling van Amerikaansch commercialisme en onderworpenheid aan den clerus schept een atmosfeer, wel zeer verschillend van die der Parijsche Universiteit! En bij navraag blijkt, dat althans het clericale in deze atmosfeer geen toeval - neen, dat het essentiëel is. Het onderwijs in Fransch-Canada is ‘vrij’: dat wil zeggen vrij van Staats-toezicht, maar ten eenenmale afhankelijk van den wil der Kerk. De minister heeft er praktisch geen invloed op en de onder hem werkende *surintendant* doet slechts administratief werk: alle belangrijke beslissingen worden genomen door den *Conseil de l'Instruction publique*, welks leden gekozen worden door, bijna altijd naïef geloovige, belastingplichtigen en waarvan bovendien de bisschoppen ex officio lid zijn - gelijk de beide Universiteiten als ‘kanseliers’ ook aartsbisschoppen hebben. Staats-diploma's bestaan niet en andere worden niet geëischt: iedereen mag onderwijzen en alles mag onderwezen worden, mits het Kerkelijk gezag geen bezwaar heeft. En dit laat zich - behalve, gelukkig nog, door zekere vrees voor de reputatie van het onderwijs - uitsluitend leiden door geloofsbelangen, welke immers voor de Kerk met die der beschaving identiek zijn.

Het is mijn overtuiging, en ook die van een hooggeplaatst Fransch-Canadeesch deskundige dien ik ondervraagd heb, dat dit stelsel verkeerd werkt. De geestelijkheid geeft aan het onderwijs een al te abstract karakter en dit is een der feiten die de Fransch-Canadeezen verhinderen, stoffelijk zoozeer vooruit te gaan als, gezien de welvaart der Engelsch-Canadeezen, mogelijk en wenschelijk zou zijn. Clericaal onderwijs, intusschen, is natuurlijk niet noodzakelijk abstract. Wat wel

onvermijdelijk schijnt - zoodra ergens de geestelijkheid geheel en al vrij wordt gelaten - is de afhankelijkheid waarin docenten en leerlingen komen te verkeeren ten opzichte van eens en voor altijd vastgestelde doctrinen. Onvrijheid is hetgeen het middelbaar en hooger onderwijs in Fransch-Canada het meest schaadt. Als het minder onvrij was, zou het leerlingen kweeken, die eigen doctrines zouden vinden, op grond van eigen onderzoekingen, en die misschien eenmaal ware meesters der gedachte zouden worden. Thans is het eerste kenmerk van den Fransch-Canadees: zijn leerlingen-geest. Thans draagt het onderwijs in onvoldoende mate bij tot den groei der cultuur. Thans helpt het Fransch-Canada niet, zich tot het beschavingspeil van Frankrijk te verheffen: het houdt het van Frankrijk verwijderd.

Dit betrekkelijk isolement, deze betrekkelijke armoede aan cultuur *zijn gevaarlijk*. Zal een tenslotte in Amerika maar heel klein volk als de Fransch-Canadeezen, nu het in dezen toestand verkeert, zich kunnen handhaven? Materiëel is Fransch-Canada in toenemende mate van het Engelsche gedeelte en van de Vereenigde Staten afhankelijk; en geestelijk wordt het voortdurend overspoeld door de wateren der oude en rijke Angelsaksische beschaving. Als het te weinig geestelijk voedsel uit Frankrijk tot zich neemt, zou het te zwak kunnen blijken.

En zie nu hoe hachelijk de positie van dit kleine volk is: aanraking met Frankrijk brengt weer ander gevaar! Dat ziet de geestelijkheid zeer juist in. Frankrijk: dat is versterking der persoonlijkheid bij het individu, dat is dieper geestelijk leven, dat is heviger behoefte aan waarheid. Maar Frankrijk is ook: critiek, skepsis.... Verre van mij dit euvelen te noemen! Maar critiek en skepsis zouden in de gegeven omstandigheden wel eens anti- of a-nationale krachten kunnen blijken, en individualisme evenzeer. Critiek en skepsis bevorderen ook de nataliteit niet....

Men kan zich niet in hun midden bevinden, zonder den Fransch-Canadeezen vanzelf en gaarne alle goeds te wenschen. Zij bezitten de voornaamste deugden van de Europeesche Franschen, als arbeidzaamheid, vroolijken ernst, waardigheid, hartelijkheid en vernuft. Men zou bovendien nog wenschen

hen in geestelijk opzicht mettertijd de gelijken van hun stamverwanten te zien worden, of althans daarnaar streven. Maar met ongerustheid vraagt men zich af, of zij dan als volk zouden blijven bestaan. De Franschen zelf hebben het vermocht, bij de hoogste en meest verfijnde critische gesteldheid toch - ja, bij uitstek! - een vaste nationale eenheid te vormen en in stand te houden. Zullen ook de Amerikaansche Franschen ertoe in staat zijn? Zij hebben de proef nog niet genomen.

JOHANNES TIELROOY

De strijd om het vrije vers[1)]

Een der eigenaardigheden van wat wij de ontwikkeling van onze cultuur noemen, is de differentiatie. Zo maakt zich uit het verband van muziek, dans en spreekkunst de laatste als afzonderlik genre los. Deze spreekkunst splitst zich bijna overal weer in twee scherp gescheiden genres: proza en poëzie, die als tegengesteld en onverenigbaar gevoeld worden; verzen in proza en proza in verzen doen ons hinderlik aan. Tenslotte splitst zich de spreekkunst in taalkunst in engere zin, meer voor lezen dan voor horen bestemd, en spreekkunst in engere zin, de kunst van de voordracht.

De scheiding tussen proza en poëzie voltrekt zich nog gedeeltelik in wat wij noemen de historiese periode.

In het Grieks is reeds bij Homerus deze scheiding volledig tot stand gekomen; in het Latijn speelt zich de wederzijdse losworsteling in de archaiese periode om zo te zeggen voor onze ogen af; simpele woordkunst, die men met evenveel recht proza als poëzie kan noemen, ontwikkelt zich tot technies streng bewerkte zinskunst enerzijds, anderzijds tot niet minder streng geregelde versmetriek. Telkens weer worden in de loop der eeuwen overgangsvormen beproefd: rhytmies proza, rijmproza, mengsels van prozazinnen en versregels, vrije verzen. Zij duiken op in perioden van archaisme, van gewilde originaliteit, ook van eerlik experimenteren met mogelikheden van taalkunst, om steeds na korte tijd weer te verdwijnen.

De moderne West-Europeese letterkunde herinnert zich niet meer de tijd, waarin proza en poëzie één waren. Toch kennen wij uit het oud-Germaans dergelike woordkunst: tooverspreuken, waarin opeenvolgende woordgroepen min of meer continu

1) N.a.v. Albert Verwey, Ritme en metrum. Santpoort, C.A. Mees, 1931.

met elkaar corresponderen, zonder dat enerzijds van een gecompliceerde syntactiese kunst, d.w.z. prozakunst, met zorgvuldig architectonies opgebouwde perioden, of anderzijds van metriek kan worden gesproken. Maar onze moderne letterkunde heeft van al de mogelike overgangsvormen geen enkele onbeproefd gelaten. Soms doen deze vormen primitief aan, zooals het rijmproza van Romain Rolland in Colas Breugnon of de doorlopend iambiese metriek in een van Roosdorps novellen; ik vermoed trouwens, dat Rolland's rijmproza samenhangt met een stijl van volksvertellers in West-België, die aan de beroepsvertellers van het nabije Oosten herinneren. Andere dergelike vormen maken op mij nog steeds de indruk van soms wel, maar meestal niet geslaagde experimenten.

Wie zich mengt in de strijd voor en tegen het vrije vers, moet naar ik meen in de eerste plaats uit het verleden de lering trekken, dat al dergelike tussenvormen altijd te kampen hebben met de tegengesteldheid der genres: evenals Cicero, doet ook ons versmetriek in proza en onderbreking van verzen door prozazinnen onaangenaam aan. Tussenvormen tussen als typiese eenheden gevoelde genres hebben een grote kans te ‘rammelen’. Bovendien is volgens een algemene aesthetiese wet alles, wat ongemotiveerd de aandacht trekt, lelik; de vrijheid van het vrije vers trekt in een letterkunde van gebonden poëzie de aandacht; voorzover dan die vrijheid ongemotiveerd schijnt, doet ze onaestheties aan.

De Tachtigers hebben met de conventies en het mechanies gebruik van onze versvormen, zoals die in de 19e eeuw waren ontstaan, afgerekend. Ze zijn in hun experimenteren met mogelikheden, in hun reactie op verstarde gebondenheid zover gegaan, dat ze ook het uit Amerika overgewaaide ‘vrije vers’ hebben geprobeerd. Zooals omstreeks diezelfde tijd buiten onze grenzen, ontstond ook hier een heftige strijd over het bestaansrecht van deze vorm. De extremisten van rechts keurden het zonder meer af. Verwey en anderen probeerden het, maar gaven het na enige tijd weer op. De extremisten van links, daaronder Van Deyssel, proclameerden het tot de enige juiste vorm van de Nederlandse poëzie.

Verwey heeft zich de opmerking van Van Deyssel persoonlik aangetrokken en ze reeds destijds bestreden. Thans, in de jaren

van verdiepte bezinning, heeft hij de quaestie breder en dieper behandeld, op een wijze, die herinnert aan de literaire zelfverdediging, die Cicero in zijn Orator heeft gegeven: een defensieve polemiek op wetenschappelike grondslag, in de wapenrusting van een wetenschappelike kunsttheorie.

De leer van de aesthetiese taalvorm, d.w.z. de theorie van proza- en versbouw, is de eeuwen door bijna uitsluitend in handen van dilettanten geweest; zelden draagt ze een zuiver wetenschappelik karakter. De wetenschap nu, zoals bekend, is het georganiseerde gezond verstand. In de theorie van de taalkunst ontbreekt soms het gezond verstand, soms de goede organisatie ervan. In de ephemere kunstcritiek van het vient de paraître is maar al te vaak het gezond verstand zoek; in de meer serieus bedoelde literatuur hapert vaak iets aan de organisatie er van. Dikwijls wordt niet gekend, niet begrepen, of eenvoudig genegeerd wat, door vorige onderzoekers gevonden, gemeengoed behoorde te zijn; speciaal in de metriek wordt weinig rekening gehouden met wat door anderen is geschreven. Dikwijls ook is de schrijver niet doordrongen van of niet doorgedrongen tot het gecompliceerde van de zeer subtiele verschijnselen, waarom het hier gaat, en postuleert hij in een idée fixe een enkel procédé (tellen van lettergrepen, verdeling in voeten, gelijkheid van afstanden tussen heffingen, duur van lettergrepen, melodie, of iets anders) als grondslag van alle vormen der taalkunst. Nog frequenter is het klakkeloos aanvaarden van verouderde theorieën, b.v. die van Aristoteles over het Grieks en Latijns metries proza, of van de door woordgrenzen gescheiden voeten in het moderne vers; ja, de theorie van de taalkunst heeft in hoge mate een eigen traditie, een eigen leven en ontwikkeling vaak zonder enige wisselwerking met de practijk, een bestaan, waarin dode stellingen nutteloos worden voortgesleept, en waarin men wordt herinnerd aan het lijk, waarvan haar en nagels bleven doorgroeien. Zo is het met de theorie van vers en van metries proza in de Oudheid; met die van het rijmproza in de Middeleeuwen; met die van de metriek van het vers in onze tijd.

Gezien dit dilettantisme heeft men alle reden dankbaar te zijn voor een boekje als dat van Verwey, waarin een kunstenaar van grote betekenis, tevens geleerde van erkende verdiensten,

aan het woord is. Een werk, dat een eigen plaats inneemt in de geschiedenis van onze letterkunde en tevens in die van de Nederlandse versleer.

Toch is ook dit boekje niet geheel ontkomen aan te grote zelfstandigheid enerzijds, te grote afhankelikheid van de traditionele kunstleer anderzijds. De schrijver is van de buitengewoon verspreide literatuur over het onderwerp niet voldoende op de hoogte, om van de resultaten van het moderne onderzoek ten volle te profiteren. Hij heeft dit blijkbaar zelf gevoeld, want hij zegt: ‘ik erken zelfs, dat in mijn eerste paragraaf niet voldoende recht gedaan wordt aan sommige schrijvers, die de metriek tot het onderwerp maakten van hun beschouwingen.’ Zoodoende staat hij b.v. in zake de verdeling in voeten door woordgrenzen op een standpunt, dat wetenschappelik heeft afgedaan. Als karakteristiek voor het nietvrije vers, dat hij het metriese vers noemt, beschouwt hij, behalve een zekere arrangering van sterke en zwakke lettergrepen, zodat het aantal zwakken tussen sterken tamelik vast is, een verdeling van versregels in voeten, zoals zich die de oude Griekse en Romeinse grammatici voorstelden, namelik in iamben, trochaeën, anapaesten, dactyli, enz. B.v.:

De Turken, 't is schande,
Europe bestrijen,
Te water, te lande.
Wie zal ons bevrijen?

(Vondel)

Deze verdeling in voeten door woordgrenzen is in het Nederlands en in andere moderne talen een zeldzaamheid. Of de oude metrici hierbij überhaupt aan woordgrenzen gedacht hebben, is de vraag. Het is niet onmogelijk dat in Nederlandse iambiese verzen trochaeiese woordvormen frequenter zijn dan iambiese. En zeker is het bedoelde verschijnsel, voorzover het voorkomt, niet meer typies voor het ‘metriese’ dan voor het ‘vrije’ vers.

Van Deyssel betoogt dus, dat het vrije vers voor de Nederlandse poëzie de enig ware vorm is. Verwey stelt daartegenover ongeveer de volgende redenering. Het metriese vers heeft in zijn voeten en in andere opzichten een zekere orde, die het vrije vers mist, en die de Nederlandse poëzie op den duur niet

zal kunnen ontberen; bovendien wordt ze anders licht tot proza. Ook heeft de metriese vorm nog andere voordelen boven de vrije: afwijking van de metriek kan expressief werken:

> En in de stad: brand en breuk, de wijnwinkels
> Naar de begeerten van de zwelgers open,
> De schuimers vrij, de schelmen en de kinkels
> Rotten rond, oogen fel en bloedbeloopen.
>
> (J.I. de Haan)

en de metriese vorm kan, mits door de dichter juist gekozen (de dichter kan zich vergissen) bij een passende inhoud expressief zijn.

Dit betoog vindt ik om meer dan één reden bedenkelik. De karakterisering van het niet-vrije vers als het vers met voeten is niet juist. Dit vers heeft twee duidelik van elkaar verschillende typen. Ten eerste dat, waarin het aantal zwakke lettergrepen tussen opeenvolgende sterke vast is:

> Het maanlicht zingt mijn bloed tot dansen wakker
>
> (M. Nijhoff)

Ten tweede dat, waarin het aantal heffingen van de versregel vast is, maar het aantal zwakke lettergrepen tussen opeenvolgende heffingen, vóór de eerste en na de laatste heffing van de versregel, varieert:

> Menigmaal zag ik natuur
> als een dier dat een sprong gaat doen
> diep-ademend stilstaan
> en dan uitbreken in groen
> en bloei-storten over de wereld;
>
> (Henr. Roland Holst)

Wanneer Verwey de voordelen van het niet-vrije vers in de ‘orde’ ziet, zo is daarmee zeker te weinig gezegd. Orde zonder meer is een aestheties principe van lage orde, en merkwaardigerwijze betoogt Verwey zelf, dat het vrije vers ook een zekere orde heeft. Ook kan ik hem niet volgen in het argument, dat het Nederlandse vers ‘metriek’ (in de zin van Verwey) niet kan missen, omdat het anders licht tot proza zou worden; immers, dit zou, in de gedachtengang van Van Deyssel, moeten betekenen, dat voor de Nederlandse poëzie de vorm van proza de meest gewenste was. Van de mogelikheid hiervan geeft juist Van Deyssels werk menig voortreffelik voorbeeld. Maar,

om daarop terug te komen, het essentiele verschil tussen vrij en niet-vrij vers ligt daarin, dat bij het tot stand komen en reproduceren van het laatste door dichter, voordrager, hoorder of lezer in de psyche bij elke afzonderlike versregel telkens weer dezelfde regelmatige beweging aanwezig is, die we kortheidshalve het ‘thema’ zullen noemen. De vorm daarvan kan dikwijls door de in het voordragen zo zeer gevreesde ‘dreun’ worden benaderd. Noemen wij het geciteerde vers van M. Nijhoff een metries vers en de aangehaalde regels van Henriette Roland Holst rhythmies, dan heeft het Nederlandse niet-vrije vers een metries òf een rhythmies thema. In elke afzonderlike versregel wordt dit thema gevarieerd, elke regel is een nieuwe variatie op dit thema. Het niet-vrije is het thematiese, het vrije het themaloze vers.

Dit inzicht geeft de sleutel tot het wezen van het vrije vers, en tot de superioriteit van het niet-vrije vers boven het vrije, voorzover die superioriteit bestaat. Het thema heeft een aantal aesthetiese functies, die in het vrije vers ontbreken. Ze laten zich als volgt formuleren.

Het aestheties effect van de vorm van alle taalkunst, misschien van alle kunst überhaupt, berust op twee procédés: hiërarchiese correspondentie (periodiciteit, responsie, herhaling) en monarchiese coördinatie (samenhang). Een gedicht kan bestaan uit continu corresponderende strophen, elk van deze weer uit corresponderende versregels, deze weer uit corresponderende halve verzen, woorden, metriese of rhythmiese perioden, of lettergrepen: een ware hiërarchie dus. Elk van deze correspondentie-elementen of corresponderende elementen heeft om te functioneren, een zekere eenheid nodig; deze eenheid komt tot stand door grenzen vóór en achter strophen, lettergrepen, enz. (in het zwakste geval grenzen tussen lettergrepen) en verder meestal door de aanwezigheid van een zekere top, een hoogtepunt van aandacht en energie van beweging:

> Onder mijn huid leeft een gevangen dier

met een hoogtepunt in ‘dier’; een ware monarchie dus.

Het thema van het Nederlandse vers is niet eenvoudig een op en neergaande beweging van afwisselend sterke en zwakke lettergrepen. Het vertoont dikwijls eigenaardige golvingen van hogere orde, zooals men die ook duidelik voelt in:

Our life is closed, our life begins,
The long, long anchorage we leave, etc.

(W. Whitman)

en die, zooals het onderzoek van de laatste jaren heeft geleerd, aan een eigenaardige wettelikheid schijnen te gehoorzamen. Bovendien bevat het zekere elementen van melodie. Dit thema nu speelt in de correspondentie en in de coördinatie van het vers een grote rol. Omdat het in de wisseling van opeenvolgende verzen gelijk blijft, bevordert het zeer de correspondentie van die verzen, vooral de continuïteit er van door het gehele gedicht heen. Het vrije vers daarentegen, dat het thema mist, bovendien vaak het rijm mist, heeft slechts zelden een sterke correspondentie van versregels. Ook bevordert het thema de eenheid van de afzonderlike versregels en de goede constructie er van. Daarvoor heeft het vrije vers dan weer andere elementen nodig: meestal is elke versregel daar een afzonderlike zin, een syntactiese eenheid dus, bestaande uit evenwichtig aaneengeregen kortere zinsdelen, door syntactiese grenzen gescheiden; m.a.w. de inhoud van het gedicht moet te hulp geroepen worden om het tekort aan zuiver formele procédés te compenseren. Het ontbreken van het thema in het themaloze vers bemoeilikt het snel vatten van de aesthetiese structuur en leidt daardoor gemakkelik de aandacht van de inhoud af. Dan schept het thema de mogelikheid van aesthetiese variaties op het thema zelf, analoog aan verwante verschijnselen in de muziek. De wetten van de variatie zijn moeilik te formuleren, d.w.z. moeilik is te zeggen, wanneer een variatie een aestheties effect heeft, welk en waarom, maar de grote betekenis er van staat in principe ook voor het vers volkomen vast. De mogelikheid hiertoe ontbreekt ten enenmale in het vrije vers, tenzij dan waar het hier en daar in een aantal opeenvolgende versregels tijdelik een thema ontwikkelt, b.v. bij Walt Whitman, die min of meer de schepper is van het moderne vrije vers:

Passing the hues and objects of the world,
The fields of art and learning, pleasure, sense, etc.

Tenslotte schept het metries thema in zijn variaties expressieve mogelikheden. Schilderend is b.v. het trochaeiese ‘gloeide’ bij Verwey zelf in:

De toegang tot de paden langs den wijn
Was dicht, omdat de herfst gloeide in de druif,
Die wachtte op d' oogster -

Hier verleent de gebondenheid aan de vrijheid door haar zeldzaamheid grotere betekenis en meer effect.

Het thema is dus niet, zooals het ‘metrum’ bij Verwey, een dood schema; het is een levende, ononderbroken voortstuwende harmoniese beweging; elk vers is een resultante van krachten, waarvan het thema een der componenten is. Het vrije vers is het vers zonder thema, d.w.z. het vers met minimale correspondentie van versregels.

In deze richting moet, meen ik, de theoretiese fundering van de superioriteit van het niet-vrije vers, het thematiese vers, gezocht worden. Deze superioriteit is uiteraard een gedeeltelike. Het themaloze vers beschikt aan de andere kant tengevolge van zijn vrijheid misschien over andere, nog niet nader onderzochte, formele en expressieve mogelikheden. Maar het blijft verdacht, dat dit laatste zich eigenlik nergens duurzaam krachtig heeft kunnen handhaven, dat kunstenaars als Verwey er mee hebben geëxperimenteerd en het daarna hebben opgegeven, en dat in het Nederlands de grote verdediger er van een prozakunstenaar is. De voorkeur voor de ene of voor de andere vorm blijft in laatste instantie een quaestie van smaak; wetenschappelik kan men slechts de vormelementen en -functies er van aan beide zijden opsommen, en in ieder bizonder geval bepalen welk gebruik van deze is gemaakt. Winst en verlies laten zich niet met balans of logarithmentafel vergelijken.

De Nederlandse poëzie zal zeker het thema, deze subtiele, in een eindeloos aantal schakeringen van vorm en variatie, van formele en expressieve schoonheid, hanteerbare klank- en bewegingscomponent van de versregel nooit geheel opgeven; dit zou moedwillige verarming betekenen. Maar het is een gevaarlik vormelement, omdat het zich, zooals kort vóór 1880 regel was, mechanies laat hanteren. De verwerping er van door Van Deyssel is niet te onderschrijven, maar literair-histories en psychologies te verklaren.

Zo kan ik met de conclusie van Verwey geheel meegaan, met zijn theoretiese fundering er van niet. Wie uit zijn werk hoopt te kunnen leren, hoe het Nederlandse vers gebouwd is, welke

zijn componenten zijn en welke van die componenten de functies, zal bij lezing worden teleurgesteld. Maar wie als grondslag voor de studie van onze versbouw een groot aantal rake en fijne analyses van interessante gedichten zoekt, zal ze vinden. De kunstleer in het algemeen, de versleer in het bizonder, zal door inductie tot deductie, door analyse tot synthese moeten komen. Verwey toont zich hier een fijne, bij uitstek inductieve geest. Hij voelt dat zelf en verdedigt zich met de woorden: 'Maar ook de beste definities in de stelselmatigste rangschikkingen zijn in aestheticis minder waard dan een inzichtige bespreking van voorbeelden.' Het komt mij voor, dat in aestheticis synthese niet alleen de door onze geest imperatief gezochte bekroning van de analyse is, maar tevens het noodzakelike fundament voor een verscherpte en verdiepte analyse. Wij zullen het werkje van Verwey in zijn eenzijdig analyties karakter als zodanig dankbaar aanvaarden; een verdediging voor het ontbreken van de synthese heeft het werkelik niet nodig; het boven uiteengezette moet slechts als aanvulling worden beschouwd.

A.W. DE GROOT

IJselmeer-vraagstukken

Onder de vele goede dingen, die het land van het kabinet-Colijn verwacht, behoort de beraden en vastberaden voortzetting van het IJselmeer-werk.

Hierbij staat het aanpakken van den Urkerpolder - aangewezen naam voor de indijking in den noord-oost-hoek van het IJselmeer, naar een der kundigste en warmste vrienden van het werk heeft opgemerkt - vooraan, maar niet zonder samenhang met wat verder te doen valt.

Hoe eerder deze samenhang wordt onderkend en organisch vastgelegd, deste beter voor het werk in zijn geheel. Want al is waar, dat de leidende mannen, in waterstaats-, landbouwen bestuursfuncties, zwaarder wegen dan de wetten en reglementen, die men hun te hanteeren geeft, en al is even waar, dat men tot nu met de aanwijzing van deze leiders een uiterst gelukkige hand heeft gehad, het is voor het vlot en wel slagen van hun werk toch geenszins onverschillig, welke werktuigen hun handen worden toevertrouwd. Technisch moeten onze indijkers en ontginners beschikken over het beste materieel en het vaardigste personeel en hieraan hapert het niet. Maar evenzeer organisatorisch over den besten bestuursvorm en hieraan hapert het wèl.

In de Wieringermeer wordt, met succes, gevochten tegen overwoekering door wilde flora. In en buiten de meer zal te vechten zijn tegen overwoekering door elkaar half kruisende, half dekkende bestuurs- en advies-organen.

De afgetreden minister van Waterstaat heeft dit gevaar gezien en gepeild en men mag hopen, dat de opvolger van mr. Reymer diens in nog niet meer dan vage omtrekken geteekende plannen om heel den IJselmeerdienst, met belofte van economischer werkwijze, in centraliseerenden zin te herscheppen,

heeft aangetroffen in staat van rijpheid. Zoo niet, deze zomer brenge nog vóór September het zoover.

Centralisatie met groote vrijheid van bestuursmacht voor het leidend orgaan, deze gedachte van den vertrokken bewindsman was stellig juist. Het denkbeeld kan op allerlei manier worden uitgewerkt. Hoever deze uitwerking is gevorderd, noch hoe zij plaats vond, is bekend en hetzelfde geldt van een ander plan, welks samenhang met het centralisatiedenkbeeld alleen kan worden miskend op straffe van in de centralisatie van meet af een barst te laten: de organisatie, publiek- en privaatrechtelijk, van den Wieringermeerpolder, welks directie zelve in haar naam 'voorloopige directie' een der gebreken van den bestaanden toestand ongewild blijft demonstreeren.

Over deze juridische bewerktuiging van de Wieringermeer, die waterstaatswerk, voorloopige gemeente, voorloopig waterschap en groot grondontginningslichaam tegelijk is, is achtereenvolgens gedokterd door Gedeputeerde Staten van Noordholland, de Commissie-Vissering, den Zuiderzeeraad, een commissie uit het Instituut voor volkshuisvesting en stedebouw en de Vereeniging van Nederlandsche Gemeenten, de Unie van Waterschapsbonden en ten slotte nog door een interdepartementale commissie. Van het resultaat der werkzaamheden dezer laatste betuigde op 13 December 1932 de memorie van antwoord aan de Tweede Kamer over de Zuiderzeefondsbegrooting 1933, dat het 'spoedig' kon worden verwacht. Men blijft welwillend met dus te verwachten, dat in September het wetsontwerp gereed zal zijn en de Tweede Kamer het zal kunnen toetsen ook aan de overtuigingen, die haar bezielden, toen zij den 11den Februari 1932 de motie-Van der Waerden aannam, waarbij 'met bekwamen spoed' wetsvoorstellen werden gevraagd betreffende zoowel de uitgifte der gronden als het beheer van den polder en uitdrukkelijk der Regeering werd verzocht, middelerwijl in geen opzicht vooruit te loopen op wat de wetgevende macht te harer tijd zou blijken te begeeren.

De samenhang van het complex Wieringermeer-vraagstukken met het vraagstuk der algemeene centralisatie ligt in hoofdzaak aldus: de Wieringermeer is (behalve, op den duur,

waardevolle landwinst) een soort proefpolder voor de volgende indijkingen; de organisatie van het geheel moet derhalve erop berekend zijn, dat géén ervaring, in de meer verkregen, voor het latere werk om oost en zuid verloren ga; dit resultaat is bereikbaar door vruchtbaar persoonlijk contact, maar de mogelijkheid en de vruchtbaarheid van dit contact zijn van den te kiezen organisatie-vorm sterk afhankelijk.

Het ware onbillijk, het te doen voorkomen of er tot nu geenerlei centralisatie heeft bestaan. De lijnen liepen samen in het Departement van Waterstaat. Deze lijnen echter waren noodeloos vele en bovendien liep vandaar weer een lijn naar den Kneuterdijk en deze bemoeienis van het domeinbeheer (van weer een tweede departement) verdraagt zich slecht met het denkbeeld om in den toekomstigen beheersvorm van al het IJselmeerwerk tezamen centralisatie aan vrijheid van het beheersorgaan te paren.

Er is nog een stuk IJselmeer-politiek, dat niet te apart mag worden gehouden; men pleegt het aan te duiden als het vraagstuk van de visscherij. Het is tot nu afzonderlijk behandeld; begrijpelijk, want de hier zich voordoende vraagstukken (tegemoetkoming aan visschers en andere door de afsluiting benadeelden) stonden inderdaad apart. Toch is ook hier samenhang. De beraamde inpolderingen zijn bedoeld als over-ruime compensatie voor wat aan werkgelegenheid in de visscherij en verwante bedrijven zal verloren gaan; het is niet goed, de inpolderaars geheel buiten de nooden der visschers te laten, al staat wel vast, dat men - en zeker niet op korten termijn - van visschers geen boeren maakt. Bovendien wordt met de voortgaande ontzilting van het IJselmeer en van de nieuwe polderwateren de vraag urgent, of en hoe hier zoetwatervisch is te poten. Hier kan voor de visscherij, na een pijnlijk tusschenperk van niet meer zout en nog niet zoet water, zich een nieuwe toekomst openen. Belangrijke voorstudie is voor jaren hier reeds verricht; deze studie moet opnieuw worden ter hand genomen, uit een centraal punt; en waarom niet uit hetzelfde centrale punt, waar al de andere belangen van indijken en in-cultuurbrengen behartiging zullen vinden?

Aan deze centrale instantie is vrijheid van bewegen toegedacht. Men mag hier niet krenterig zijn. Een landbouw-

kundige bijvoorbeeld, die hier een leidende positie zal bekleeden, moet tijd en fondsen ter beschikking hebben om zich van landbouwtoestanden elders ter wereld door persoonlijke aanschouwing op de hoogte te stellen. Het is een misstand, dat de leiders van het agrarisch grootbedrijf in de Wieringermeer niet eens ver om west en ver om oost hebben rondgekeken.

De sterke indruk, dien het gereedkomen van den afsluitdijk heeft gemaakt - het heroïsche tijdperk van het Zuiderzeewerk was hiermee afgesloten; voortaan werkt men, letterlijk en figuurlijk, in kalmer water - doet wel eens vergeten, dat wij eigenlijk nog maar aan het begin zijn. Nog ongeveer tienmaal zooveel land als thans gewonnen is moet nog boven water en in ontginning.

Die werkt, maakt fouten. Het is ook hier bewaarheid. Een dezer fouten, gebrek aan sterk centraal gezag, is onderkend. Onderschat worde zij niet. Voorgoed en onbekrompen worde zij thans goedgemaakt.

D. VAN BLOM

Buitenlandsch overzicht

Oeconomische conferentie
26 Juni 1933

Londen blijkt erger dan Genève ooit geweest is. Kreeg men daar overvloed van redevoeringen waar niet de wil tot handelen achter zat, alleen maar tot redeneeren, de voorbereiding was in den regel zóó dat dit spel, voor wat het dan waard mocht zijn, in eenigszins waardigen vorm kon worden gespeeld. Te Londen lijkt elke serieuze voorbereiding te hebben ontbroken en moet men eerst nog zelf uitmaken waarover men het eigenlijk hebben zal. Voor een conferentie die sedert een jaar was aangekondigd en voorgezeten zou worden door den Britschen premier een poover begin, dat den roem der tegenwoordige Britsche regeering, die versterking velen kon, niet ten goede komt.

Een ander die tegenvalt is Roosevelt. De wereld voelt zoo sterk de behoefte aan een groot man dat zij geneigd is deze betiteling uit te reiken niet aan wie getoond heeft dat hij het is, maar aan wie het naar haar verlangen zou kunnen en moeten willen wezen. Roosevelt de dictator! Eerste voorwaarde is dat een dictator zichzelf dicteert. Maar het lijkt niet, of hij dit gedaan heeft, eer hij zijne delegatie samenstelde en liet optreden. Hij zou haar dan althans de gedragslijn hebben voorgeschreven die hij zelf voor de beste had erkend. Zij gedraagt zich, of zij er in het geheel geen heeft.

Eerst was er de kwestie der oorlogsschulden. Eene regeling bleek tusschen Engeland en Amerika niet voorbereid. Roosevelt durft niet schrappen en Mac Donald niet betalen, beiden uit vrees voor hun Congres (parlement). Het eenige waarover zij het eens waren, was, dat op deze kwestie de conferentie niet

stranden mocht. Op het nippertje dus deze oplossing: Engeland betaalt 10% van den termijn, en in zilver; Roosevelt aanvaardt dit onder motief dat het immers geen weigering van betaling en dus in beginsel eene erkenning der schuld is; hij zal nu Engeland van eene toekomstige conferentie tot regeling van het schuldenvraagstuk niet behoeven uit te sluiten. Adres aan Frankrijk en België, die al vroeger niet betaald hebben, het ook thans niet deden en vast besloten zijn het ook in de toekomst niet meer te doen. Men is lang over den tijd heen waarin een Amerikaansch dreigement: ik sluit U van eene conferentie tot regeling van het schuldenvraagstuk uit, op die beiden eenigen indruk maakt. Om van de schulden af te komen is geen conferentie noodig; het is in een wereld als de tegenwoordige heel eenvoudig. Als Duitschland indertijd met een botte weigering succes heeft gehad, waarom zouden Frankrijk en België het thans niet mogen hebben? Zij hebben indertijd duidelijk doen blijken, op welke voorwaarde zij er in toestemden de schuld van Duitschland te schrappen.

Dan de kwestie dollar-pond. Men gedroeg zich of, eer de conferentie in ernst zou kunnen beginnen, natuurlijk eerst dollar en pond in een vaste verhouding tot elkander moesten zijn gebracht. De wereld verdroeg dit, al murmelende: als dit zoo noodig is, waarom hebt gij het dan niet een week eerder gedaan? Tot zij vereerd wordt met de mededeeling dat de zaak mislukt is en de conferentie nu toch maar voortgang moet hebben.

Zij zet zich aan het werk, dat in het lanceeren van redmiddelen door onderscheiden delegaties blijkt te bestaan, want een behoorlijk programma waarnaar men systematisch arbeiden kan blijkt van te voren niet opgemaakt. In welke orde moet nu al het gesuggereerde in behandeling komen? Niemand weet dit, en onderwijl men er zich het hoofd over breekt, komt aan het licht, dat leden van verschillende delegaties het over in haar naam geventileerde denkbeelden onderling volstrekt niet eens zijn, zoodat twijfelachtig wordt welk karakter nu eigenlijk aan ingediende voorstellen mag worden toegekend.

Tot overmaat van ramp houdt de politiek zich tijdens de beraadslagingen der conferentie volstrekt niet stil, is integendeel roeriger dan ooit. Men begint zich af te vragen, of terwijl

men te Londen in den blinde rondtast, Midden-Europa niet morgen of overmorgen in vlammen zal staan, het moeizaam gehandhaafde regeeringsgezag in Oostenrijk niet zal bezwijken en, na een geslaagden aanslag der nazi's aldaar, omstanders niet zullen ingrijpen.

Mussolini schijnt van oordeel dat het Donau-pandaemonium alleen te redderen is door Oostenrijk en Hongarije weder in nauwe betrekking tot elkander te brengen met een Habsburg aan het hoofd. Dit zou den ‘Anschluss’ verhinderen waarvan Mussolini niets hebben moet en tegelijk de Joegoslaven een toon of wat lager doen zingen. Verschrikking der Kleine Entente en angstig opzien naar Frankrijk, dat zijn Oost-Europeesche clientèle natuurlijk liefst behouden wil, maar verlokt zou kunnen worden door de kans, Duitschlands uitbreiding voorgoed onmogelijk te maken. Slaat Frankrijk naar deze zijde om, dan zal natuurlijk de Kleine Entente veeren moeten laten, want als Hongarije mee wil, kan dit alleen zijn in de verwachting dat er een herziening van het verdrag van Trianon bij zal afvallen. Praag en Belgrado dus in groote opwinding; Berlijn en Parijs in onzekerheid. Dollfuss door de nazi's omver te laten werpen zou den ‘Anschluss’ kunnen forceeren; maar primo vertrouwt men toch niet recht, dat een nazi-aanslag in Oostenrijk gelukken zou, en secundo is men niet gerust op de reactie van Europa. Een door het buitenland toegebrachte zware politieke nederlaag - om van een militaire te zwijgen - kan Hitler niet riskeeren. In het binnenland kan men nog eenigen tijd door krachtvertoon tegen marxisten, katholieken, duitsch-nationalen de heldenrol spelen, maar tegenover het buitenland, waar Hitler's zedelijk gezag het nulpunt heeft bereikt en niet weer te boven wil komen, gaan zijn methodes niet op. - Wat Parijs betreft, het zou aan de eene zijde Rome en Berlijn gaarne in nog onverzoenlijker tegenstelling brengen, maar aan de andere zijde zijn Oost-Europeesch gevolg niet gaarne missen of verzwakt zien, en dan.... er is wat te veel Mussolini in het plan. Niet Frankrijk, veeleer Italië zou over den herstelden Habsburg beschikken.

Te Berlijn schijnt men nog door herinneringen aan verhoudingen uit den Bismarck-tijd op Goemboes te hebben willen werken, maar zonder succes. Het is niet in te zien wat

Berlijn, op zichzelf blijvend - en wie verbindt er zich tegenwoordig mede? - ten voordeele van Hongarije zou vermogen.

Te Londen blijkt wel dit, dat Engeland niet van Ottawa af kan en Ouchy dus geen kans krijgt als algemeene solutie te worden aanvaard. Het blijft wegwijzer - naar een baan dien men niet opdurft. De inflatie-baan willen de Ouchy-staten niet op; Mr. Trip sprak zeker niet naar eigen overtuiging alleen. Het was een droef teeken des tijds, een kanselier der Engelsche schatkist te moeten hooren pleiten voor vrijbuiterij op monetair gebied, en dit niet omdat hij geacht moet worden daar zelf een principieel voorstander van te zijn, maar omdat hij na de mededeeling der Amerikaansche delegatie, dat zij voorloopig van stabilisatie van den dollar afziet, meent niet anders te kunnen doen. Als de prijzen maar stijgen, zegt Amerika, en Neville Chamberlain zegt het na. Weten wij nog niet uit de ervaring van oorlog en na-oorlog, dat zulk een doel niet moeilijk is te verwezenlijken? En wat heeft het de wereld gebaat?

Mac Donald geeft de pers de verzekering, dat nog niet alles verloren is. Dat moest er waarlijk nog bij komen. De wereld zou meer belang hebben gesteld in uiteenzetting van wat men vertrouwde te hebben gewonnen. Moge haar natuurlijk verlangen, zij het dan laat, alsnog gestild worden.

C.

Bibliographie

J.L. Garvin, The Life of Joseph Chamberlain. - Volume two, 1885-1895. - London, Macmillan, 1933.

Niet de strijd tegen Home Rule zal in dit deel het mest de aandacht trekken, maar de bewustwording van den Imperialist.

Reeds tijdens zijn kortstondig deelhebberschap aan het kabinet-Gladstone van 1886 tracht hij bij zijn ambtgenoot van buitenlandsche zaken, Lord Rosebery, belangstelling te wekken voor een reusachtige leening aan China tot spoorwegaanleg in dat land. In November van dat jaar biedt hij Abdoel Hamid een plan aan tot spoorwegaanleg in Klein-Azië. In December 1887 zegt hij te Toronto: ‘It may yet be that the federation of Canada may be the lamp lighting our path tot the federation of the British Empire.’ In Mei 1888, tot de kamer van koophandel te Londen: ‘Is there any man in his senses who believes that the crowded population of these islands could exist for a single day if we were to cut adrift from the great dependencies which now look to us for protection and which are the natural markets for our trade?’ - In Januari 1889, te Birmingham: ‘Although I have never seen my way to any practical scheme of Imperial Federation, yet I do not deem that idea to be altogether beyond the reach of statesmanship... I am convinced that the perfection of our means of mutual defence stands in the foreground.’ - In December 1889 Egypte bezoekende, tegen welks occupatie hij zich in '82 had verzet, is hij diep onder den indruk van wat Engeland daar verricht heeft en verwerpt hij alle denkbeeld dat het zich ooit uit het land zal terug trekken. ‘I have almost forgotten that there is such a person as Gladstone.’ - In Mei 1890 zoekt een Canadeesch Staatsman hem op om hem tot imperiale preferentie te bekeeren. Antwoord: ‘I shall study the whole question thoroughly for myself, and if after full consideration I come to the conclusion that this policy will be in the interests of the country and the Empire, I shall take it up and advocate it.’ Maar hij voegt er bij: ‘Do not tell a soul that I ever said I would think of such a thing. In the present condition of opinion in England it would never do.’ Zonder aarzeling bespreekt hij dan ook, bij Rosebery's val in 1895, bij Lord Salisbury voor zich het ministerie van koloniën. Gladstone, in 1886, had het hem niet willen geven. De verkiezingen van '95 vervullen de stoutste verwachtingen der nieuw opgetreden regeering: ‘we have a chance now,’ roept Chamberlain uit, ‘of doing something which will make this Government memorable.’

Veel ruimte wordt in dit deel natuurlijk door de Home Rule-debatten ingenomen; het meeste daarvan was bekend. Maar er worden uit particuliere bron aan dat bekende veel bijzonderheden toegevoegd. Met name ook over den val van Dilke en den val van Parnell.

Garvin's hoofdstuk over Chamberlain's karaktereigenschappen is de lezing waard. ‘The abnormal personal hostility he partly drew on his head by his own faults.... He was blameable in his bitterness, in his habit of acid derision, in his travesties of sentiments he had formerly shared.... This vein was not balanced by those happy lapses into generosity which may soften from time to time the habitual asperities of party.... He could not express at all the sense of tears in mortal things... The witty lines of English verse he quotes freely; the majestic lines of its poetry never.... To interpret spiritual imagination he had no faculty. Devoid of the melting gift, he lacked the power of soothing by incidental magnanimities the animosity he roused. Yet all the while he had a deep fund of human feeling that he could not utter.’

Er zijn in dit deel brieven aan Dilke in zijn rampspoed, aan Morley na scherpen woordentwist, die dit laatste bevestigen. Eveneens doen het de brieven aan haar die zijn derde vrouw is geworden, en die aan zijne kinderen.

C.

Ruth Schaumann. Der Krippenweg. - Verlag Kösel u. Pustet, München.

In München, dreunende stad van feesten, politiek en processie, leeft afzijds van het gewoel een jonge vrouw, vierendertig jaar oud, gebrekkig door een ziekte uit haar kinderjaren, doof en in het spreken belemmerd: Ruth Schaumann. Zij, van wie ook in München maar weinigen afweten, is wellicht het beste dat deze stad bevat. Haar licht brandt er als het verborgen stallicht bij de kribbe, ver van het onrustig menschengewemel. Haar sfeer: legenden en gelijkenissen, engelen en heiligen, hemelsche muziek en kinderherinneringen, geloof en deemoed. Haar werk: gedichten, kinderboeken, beeldhouwen en houtsnijwerk. Haar poëzie heeft de stille en sobere weelde van een landelijke bidkapel: kleur en diepte, en rijke eenvoud. Onder de jonge Duitsche dichters nam de laatste jaren de neiging tot mystiek toe: rijker, inniger en sterker mystiek en muziek dan de verzen van Ruth Schaumann bezit de jonge Katholieke poëzie in Duitschland nauwelijks - zelden hoorde ik zoo duidelijk de diepe ruischende stilte, die om verzen leeft, dan in deze gedichten, dit stille beeld van Maria bij voorbeeld:

> Die kleinen blauen Schuh
> Standen so still im Grase,
> Wie die kristallne Vase
> Ihr Fuss geduldig trägt.
> Der Himmel tat sich zu,
> Im Kraut begann ein Hase,
> Im Dorf aus Josephs Zell
> Es leise sägt.

Wie ooit een ‘zingende stilte’ voor dichterfantasie heeft gehouden, kan haar hier als werkelijkheid ervaren. Natuurlijker, minder diepzinnig maar daarom juist dieper zijn deze verzen dan de geraffineerde pracht van Rilkes poëzie. Het is een mystiek zoo puur, dat ze niet van dezen tijd schijnt en men zich verwondert over haar aanwezigheid in dezen tijd - liever nog: over de kracht dezer afwezigheid in een alles opzuigend heden -

O zwischen hier und dort
Bin ich ein armes Wort,
Das irgend einer gesprochen hat.
Dieser vernimmt den Ton,
Jener vergass ihn schon.
Ohne Verlust und Lohn
Gehe ich um in der stillen Stadt.

Haar jongste bundel is het kleine, prachtige boekje Der Krippenweg. Zij heeft er zelf de houtsneden bij geteekend en men weet niet, wat haar gelukkiger uit de hand ging: verzen of teekening. Beide zijn van een ongeëvenaarde eenvoud. Zij verhalen niets dan de geschiedenis van Christus' geboorte: na twee duizend jaren en misschien nog eens zooveel herscheppingen door dichters en schilders - nogmaals, opnieuw deze geschiedenis, van herberg, stal en kribbe, van os en ezel, van engelen, herders en drie koningen. En toch volkomen nieuw en van een eenvoud, die aan het evangelie nergens geweld doet. Stilte ook hier in de woorden en in de prenten: ik vraag u het prentje te bezien van den slapenden wachter bij de poort en de haan, die, in zijner vederen diadeem, gegroet Maria! riep. De prent van Maria's zwaren gang door de sneeuw, voorbij de herberg, de duisternis tegemoet, en de onbarmhartige waardin haar naziend en naroepend:

'Ich habe nicht für solche Raum,
Für zwei, die dreie schier.'
Da wandte selbst der tote Baum
Die Zweige ab von ihr.

Het stille toezien der dieren bij Maria's lied: 'O Sonn', nun kommst Du bald', de geboorte waarvan hier alleen geschreven staat

Es kam ein Rauschen nur von Stroh
Und dann ein zarter Schrei.

Daar ligt het kindje, ligt zonder woord het Woord. En kinderlijk wordt dan de komst der drie koningen verhaald:

Und auf dem schaukelnden Kamel
Schwankt still ein Fürst der Zeit:
'O müde Hufe, geh nicht fehl
Zum Rand der Ewigkeit.
Die Grenze ist ein Krippenrand,
Die Tiefe ist aus Stroh.'
Wer so die Ewigkeit erkannt,
Wird ohne Ende froh.

Dit kleine boekje is een der smalle wegen, waarlangs, buiten den tijd om, de geest zijn onverdwaalde tocht gaat.

In 1931 werd aan Ruth Schaumann de Münchener Dichterpreis verleend.

ANTHONIE DONKER

Arthur van Schendel, Jan Compagnie. Een roman. Nijgh & Van Ditmar, Rotterdam. 1932.

Een roman is het eigenlijk niet, dit laatste boek van Van Schendel, dit verhaal uit de jaren der O.I. Compagnie omstreeks de stichting van

Batavia. Een verhaal is het eigenlijk ook niet. Het geeft van een groep personen het verslag van een 17-de eeuwsche reis naar Indië, zooals ‘Im Westen nichts Neues’ in groepsverband het leven in de loopgraven beschrijft. Een gezelschap vertrekt uit Amsterdam, de een als koopman, de ander als soldaat, weer anderen als dominee, schipper of ambtenaar, en na twintig jaar keeren zij gezamenlijk terug naar het door hun toedoen intusschen enorm veranderd en grootgeworden Amsterdam. Het boek geeft hun lotgevallen, eenigszins gegroepeerd om de figuur van Jan de Brasser, die uitkomt als soldaat, die achtereenvolgens planter wordt en speculant. Maar Jan is evenmin een hoofdpersoon van een roman als Paul dit is in het boek van Remarque. Het is jammer, dat de eerste 33 bladzijden dit even doen denken. Zij geven een omstandig en voor het boek overbodig relaas van Jan de Brasser's jeugdjaren. Men onthoudt er alleen de kleurrijke beschrijving der pakhuizen van, waar Jan in zijn bootje voorbijroeit, de pakhuizen die het verlangen naar verre reizen en uitheemsche goederen oproepen. Verder is deze aanvang braaf en taai, en dit is waarschijnlijk de reden waarom het boek met zooveel minder warmte ontvangen werd dan ‘Het fregatschip Johanna Maria’. Want we raken dien De Brasser pas weer goed kwijt als hijzelf in het Indische leven verdwenen raakt. Dan begint pas het eigenlijke boek. Dan wordt het als een kaart, als een groote gekleurde prent, waarop men uren kan zitten kijken naar de preciese teekening en de weemoedige tinten. De papegaaien, de Chineezen, de eilanden, de zich in alle staten van verwildering en paradijstoestand bevindende uitgebluschte Westerlingen, daarnaast de lijntrekkers, winstjagers en dienstkloppers, het is een bont en boeiend tafreel, niet boeiend als bijvoorbeeld Conrad's ‘Lord Jim’, waar men toch soms aan denkt als aan een tegenstelling, maar boeiend gelijk de stilte van een duidelijke plaat. Niemand die het gelezen heeft zal de verloopen Portugeesche familie of de kolonie op Ambon ooit meer vergeten. Hoe archaïsch soms de termen ook aandoen en de overvloed van speciale woorden uit den Compagnie-tijd, hoezeer schrijver ook moeite gedaan heeft zijn relaas in den toon te houden van Linschoten of Bontekoe, de drooge teekening is gevuld met groote vakken van vervloeiende kleuren als een schetsboek van Gauguin. Wie in boekvorm verwacht ‘Een gezicht op den Archipel Anno 1620’, zal niet teleurgesteld uitkomen.

N.

H. Roland Holst-van der Schalk, Der vrouwen weg. Een spreekkoor. Brusse N.V., Rotterdam. 1933.

Dit is, naar mijn meening, het beste leekenspel dat H. Roland Holst tot nu toe gemaakt heeft. Het overtreft het bekend geworden ‘Kinderen van dezen tijd’, het overtreft, steeds naar mijn inzicht, alles wat zij sinds ‘De vrouw in het woud’ geschreven heeft, behalve misschien de inleiding van ‘Heldensage’. Er was reden genoeg om te vreezen, dat H. Roland Holst tot het geslacht der droomdichters was gaan behooren, de begoochelden, die meenen dat deze wereld waarde verkrijgt door een van buiten komende verbeelding, en wier poëzie soms ontroert door een superieure teleurstelling. Maar het is niet zoo. Het is nog steeds de uit het binnenst der werkelijkheid losgeraakte en dank zij de grootste nauwlettendheid en eerlijkheid eindelijk tot kracht gekomen uitspraak, die haar, als

eertijds in ‘Gebroken kleuren’, ook thans nog, in dit spel, een machtige stem verleent. Het eerste deel van ‘Der vrouwen weg’ geeft, zooals de dichteres het noemt, ‘de overwinning der vrouwen op slaafsche lijdelijkheid en op het opgaan in het persoonlijke en gezinsleven’; het tweede deel ‘de overwinning op moedeloosheid’, moedeloosheid ontstaan door het zien van den oorlog en door den behoudzuchtigen onwil van de menschheid om aan werkloosheid en armoede een einde te maken; en tenslotte ‘de triomf van de socialistische verworvenheden’, in de voornaamste plaats bestaande uit ‘de nieuwe zede van makkerschap’, de vrouwen als zusters voor elkaar en voor de mannen. De tekst bestaat uit een gezamenlijk antwoorden van ‘de vrouwen’ op hetgeen een ‘vragende stem’ hun voorlegt; er maken zich van tijd tot tijd afzonderlijke stemmen uit het koor los om beslommeringen van het persoonlijk leven naar voren te brengen, en het geheel wordt voorwaarts gedrongen en tot rekenschap genoopt door een tegenkoor dat de dichteres niet oneigenaardig de ‘wekvrouwen’ noemt. Het geheel wordt opgenomen in één groot rythmisch verband van een periodenvers dat in onze taal zelden zoo meesterlijk gehanteerd is. Wat overblijft is een breed gebundeld geluid, welks bezielde zeggingskracht zich gemakkelijk over de talrijke zwakke plekken, meestal waar het rijm te nadrukkelijk en gebrekkig optreedt, zegevierend voortbeweegt. Het valt op dat het verzet tegen de gezins-slavernij zooveel realistischer geteekend is dan de nieuwe verworvenheden, die door hun ideëele kant iets onwerkelijks behouden. Wij hooren hier meer begeerte dan ervaring. H. Roland Holst schijnt nog steeds meer op de toekomst dan op de menschelijke natuur te bouwen.

N.

Anthonie Donker, Maar wij....? Een spel van jeugd en arbeid in vier tooneelen. Uitgave der V.C.J.C. te Utrecht. 1933.

Al lezend voelt men voortdurend tal van bezwaren tegen de tekst van Anthonie Donker's openluchtspel, door de V.C.J.C. op de prachtige Pinksteravonden van dit jaar op de heide nabij Soesterberg uitgevoerd en thans in druk verkrijgbaar gesteld; - al lezend kan men zich niet vrijmaken van critische gestemdheid tegenover de ten aanzien van zulke ernstige problemen als werkloosheid en verkeken kansen der opgroeiende jeugd pathetisch te noemen blijmoedigheid, waarmede Anthonie Donker het gegeven van zijn spel in verzen heeft gebracht. Maar deze gestemdheid zal geen standhouden. Wie, zooals ik, gehurkt op de heide, in de verrukkelijke avondstilte, dit spel heeft zien vertoonen op een door dennen omringd tooneel van planken en rietmatten, heeft menige bedenking prijs moeten geven. Daar is den regisseur, Abraham van der Vies, daar is den spelers, die uitnemende praestaties hebben verricht, mede dank voor verschuldigd. En zij mogen wel, als Goethe deed, een gedenkteeken oprichten voor den *genius loci*, die op deze avonden zulk een plek met zulk een onbetrokken hemel zegende.

De inhoud van het stuk geeft achtereenvolgens een beeld van onbezorgde jeugd, ontwaken van arbeidslust, bekwaming, hoopvol optrekken naar de werkplaatsen, uitgestooten worden, in staat van ontzenuwende werkloosheid verkeeren, een toevlucht zoeken in het zielsbewust worden

der persoonlijkheid, of, zooals de hoofdfiguur Harald te zien geeft, ontkomen naar het eigen innerlijk.

Wat de verzen betreft, Anthonie Donker heeft stellig voor dit stuk het meest te danken gehad aan zijn eigen Faust-vertaling. Ook van de Faustverzen is de deugd, of, als men van een ander plan kijkt, de tekortkoming, dat zij menschelijke spraak spreken en de taal in een passieven toestand laten van zelf niet werkzame bouwstof. Voor de momenten van bezinning gebruikt Donker dan, en ook dit kan hij reeds bij Goethe hebben gezien, een koor, dat misschien uit volk misschien uit engelen bestaat, gelijktijdig sprekend, in een door strakker strofen-vorm versnelde, nadrukkelijker klinkende taal. Dit invallen van de 'rei', in het begin, bij het geen werk vinden der jonge arbeiders, later, bij het ontwaken der jeugdherinneringen in den versleten ploegbaas Désiré, aan het slot bij het vertrek van Harald, vormde telkens een hoogtepunt dat de lengte van het tusschenliggende op slag deed vergeten.

Zooals de dichter gelukkig is geweest met het vinden van zulke uitvoerenden, heeft de V.C.J.C. geluk gehad met haar keuze van dezen dichter. Men houdt zijn hart vast, dat, zooals Bouber inplaats van 'Zeemansvrouwen' een stuk van Gorki ging opvoeren, de V.C.J.C. naar een spel als 'Josef in Dothan' zal grijpen. Voor de zooveelste maal zou blijken dat op het tooneel spraak meer waard is dan poëzie, en welk een uitzonderlijk wonder Shakespeare was, beide te kunnen vereenigen. Spraak op het tooneel is meer waard dan wat ook, en de tegenwoordige weerzin tegen tooneel is geheel te wijten aan het slecht Nederlandsch dat men zoowel in gezwollen voordracht als in onbeholpen vertalingen op onze planken hoort. Donker's tirades waren soms lang, maar zij bleven boeien, zelfs met de geringe actie, omdat men voortdurend Nederlandsch hoorde spreken.

N.

Joannes Reddingius, Tusschen twee werelden. Een gedicht. De Tijdstroom. Lochem. 1933.

Ter gelegenheid van den zestigsten verjaardag van Joannes Reddingius hebben vrienden van den dichter, onder aanvoering van Kloos, Van Deyssel, Hélène Swarth, Antoon Coolen en J.G. Spaan, tot de uitgave aangedrongen van dit lyrisch-episch gedicht in 4 zangen met voorzang en epiloog. Ik meen dat men beter gedaan had een bloemlezing samen te stellen uit het werk waarmede Reddingius indertijd terecht naam gemaakt heeft. Vele van deze zangerige stukjes en met bevangen ontroering vloeiend geschreven natuurliedjes van vroeger zouden ook thans nog niet nalaten te treffen. Het wijsgeerig gedicht echter, dat men hier publiceert, is, en dat mag voor sommigen iets bekoorlijks hebben, geheel in tegenstelling tot zijn jeugd-werk, eer de smachtende ontboezeming van een twintigjarige dan de gerijpte bezinning van iemand die het zesde kruisje zet. Reddingius, om het beste te geven dat hij in zich heeft, moet inderdaad zich in een toestand bevinden van 'lichter en stil en innerlijk bevrijd', zooals hij zoo treffend van Novalis zegt.

Op enkele plekken waar de beschouwingen over Dood en Leven, Aartsengelen en Duisternissen, plaats maken voor eenvoudige landschapsbeschrijvingen, verneemt men terstond het geluid van hart en ziel in het

beeld betrekkende poëzie. Ik geef daarvan gaarne een voorbeeld. (Blz. 35 en 36).

> Een dubbel-span van rustig stappende ossen
> kwam aan in 't avondtij, drie sterke beesten,
> één voor, twee volgend naast den wagenboom.
> Ik zag de koppen met de horens hoog,
> den val der kettingen, die licht zij dragen,
> in onweerstaanbaar gaan van stuwend dier,
> de bekken niet omwonden, vrij het oog.
>
> Ik hoorde 't mompel-deunen van de mannen
> achter den wagen, woord na wederwoord
> en zag de blauwe rook bij het gebaren
> uit steenen pijp opkring'len in de lucht.
> Zij gingen door den avond, vierkant zwaar,
> in schommelend bewegen, zij aan zij,
> achter elkander, zooals menschen gaan
> van werken moe, verlangende naar rust.

N.

Maurice Gilliams, Oefentocht in het luchtledige. - Drukkerij F. Gilliams, Antwerpen.

Dat Rousseau weinig inzicht in de toekomst had toen hij zijn *Confessions* begon: ‘Je forme une entreprise qui n'eut jamais d'exemple et dont l'exécution n'aura point d'imitateur’, blijkt dagelijks uit het dankbaar en veel beoefende genre der zelf-biographie en vooral uit de jeugdherinneringen en -stemmingen die ook bij anderen altijd iets verraden van de zelfingenomenheid van den auteur der *Confessions*. Bij Gilliams zou ik nog andere Rousseau-trekjes kunnen signaleeren, - overigens hij bepaalt ze zelf: ‘van mijn moeder heb ik het onverdedigbaar(?) gevoel voor stemmingen; zij heeft buiten haar weet, een ontrafelaar en een zelfkweller van mij gemaakt’. Ook spreekt hij van zijn ‘vurige, geniepige verbeelding’ en van zijn ‘donkere angsten’. Kinderen hebben hun diep geheimzinnig, ondeugend en desperaat leven en Gilliams heeft er enkele heel typische episoden van onthouden en verteld in acht kleine schetsen die niet alle even goed zijn, maar soms uitstekende bladzijden bevatten. In de nuances, in de details legt hij heel zijn ziel en is op zijn best wanneer hij bv. spreekt van kleurige handschoenen die vochtig zijn en dan ‘onecht en vrees-aanjagend om zien’, of van het sleepend liedje der meid ‘om de muren te doen schreien’, of zelfs van de ‘doosachtige vormen’ der traptreden.... Het ongeluk voor zoo'n persoonlijk, nukkig jongetje is dat het gemakkelijk de situaties forceert en òf gaat overdrijven om aan het geval iets gewildpathetieks te geven, òf mysterieus doet en onbegrijpelijk wordt. Ik geloof er niets van dat het jongetje àl zijn speelgoed (poppen, trommel, fluit, houten paardje, bouwdoos en kleurpotloodjes, trein enz....) met moeite op een hooge trap sleurt en alles met geweld naar beneden dondert.... en dan (hoort, hoort!): ‘met trotsche zekerte daalde ik plechtig, over het puin van mijn verleden, een nieuwe teleurstelling tegemoet’. De beste

schets lijkt mij *Flora diabolica*, herinnering aan kinderstemming in den Kruidtuin van Antwerpen, met hier en daar toch nog 'litteraire' gewaarwordingen. Als schr. zegt: 'ik ontdekte daar de poezie van doorgerookte meerschuimen pijpen en ouderwetsche juweelen; de levensgeschiedenissen die er, omzichtig maar toch zoo volledig mogelijk werden verteld, deden me ineenkrimpen van geniepige nieuwsgierigheid', dan zeg ik hem dat ik daar niets van geloof, dat een bengel van zes jaar geen 'poezie ontdekt van ouderwetsche juweelen' en niet weet of die levensgeschiedenissen 'toch zoo volledig mogelijk' werden verteld. In *Mijnheer Alberic* komt een prachtige beschrijving van kostschooljongens die verrast worden door een onweer, - drie bladzijden die mij lang zullen bij blijven. Van het laatste stukje *In Memoriam* begrijp ik geen steek, en ikzal ook niet probeeren het te verklaren. Het boek wordt besloten met deze inlichting: 'De stukjes uit onze *Oefentocht* hebben tot voorstudie gediend van de roman *Elias*, *of het gevecht met de nachtegalen*'. Wij zien dien *Elias* nieuwsgierig tegemoet.

A.C.

Stemmen uit de redactie

Nullum delictum nulla poena, sive Praevia lege poenali. -

Volgens Art. 1 van een wet van 29 Maart 1933, in Duitschland uitgevaardigd, is Art. 5 van de Verordering van den Rijkspresident van 28 Februari ook van toepassing op daden, die in den tijd tusschen 31 Januari en 28 Februari zijn begaan. Par. 5 van deze Verordening stelt de doodstraf voor een reeks van ernstige misdaden, waaronder de brandstichting in den Rijksdag ook valt. Art. 2 nu van bedoelde wet bepaalt, dat de Regeering kan bevelen, dat, wanneer iemand wegens een tegen de openbare veiligheid gerichte misdaad is ter dood veroordeeld, de Regeering kan bepalen, dat de voltrekking door ophanging geschiedt. Men heeft hier blijkbaar te doen met een weinig fraaie figuur, n.l. een speciale wet, die gericht is tegen den brandstichter Van der Lubbe, Nederlandsch onderdaan, teneinde achteraf hem op eene wijze te kunnen straffen, die ten tijde van het misdrijf niet gold.

De regel, dat achteraf gemaakte strafbepalingen voor vroeger gepleegde misdrijven niet kunnen gelden, is zoo algemeen aanvaard en zoo logisch, dat de speicale afwijking daarvan in Duitschland, het rechtsgevoel stoort. Tot dusverre heeft de Nederlandsche regeering, voor zoover bekend, zich hierover niet geuit, hetgeen bevreemdt. Ook al zal, indien bewezen wordt dat Van der Lubbe den brand gesticht heeft, diens misdrijf door niemand verdedigd worden, zoo kan toch een afwijking van een zoo algemeen als logisch juist gevoeld rechtsbeginsel ten opzichte van een Nederlandsch onderdaan, een afwijking, die straks wellicht tot een sombere consequentie leidt, niet zonder protest voorbijgaan. Of gaat de internationale etiquette zoover, dat tegen een formeel op de juiste wijze tot stand gekomen wet niet geprotesteerd mag worden?

Economische Conferentie.

- Waar ruzies tusschen buren in volkrijke buurten aan de orde van den dag zijn, zoo is de gevolgtrekking slechts logisch, dat het feit, dat de volkeren elkaar niet voortdurend beoorlogen, slechts te danken is aan de omstandigheid, dat zij niet den geheelen dag met elkaar te maken hebben. Helaas hebben de geperfectionneerde verkeersmiddelen daarin verandering gebracht en tot overmaat van ramp schijnt dit nog niet erg genoeg en arrangeert men conferenties, die de onderlinge verschillen nog meer accentueeren. Het is wezenlijk een wonder, dat de ontwapeningsconferentie, die weldra haar tweede verjaardag zal 'vieren', nog niet tot oorlog heeft geleid, nu de kennis der bestaande verschillen niet tot den kring der ingewijden beperkt blijft, doch gemeen goed wordt. Wanneer keert men terug tot de goede tijden der geheime diplomatie?

Niet tevreden met het bijeenbrengen van zooveel ontploffingsmiddelen te Genève, heeft men nu uit satanische lust tot het kwade te Londen de economische verschillen en strijdpunten tusschen de naties willen accentueeren zonder van eenige remedie te willen weten. Behalve de Londensche hotelhouders zullen er weinig dankbaren voor deze daad zijn. De oude Mac Donald zal zich de handen wringen en zal zich slechts troosten kunnen met de gedachte, dat zonder de conferentie Roosevelt niet zooveel domheden in korten tijd had kunnen debiteeren als hij bij deze zeldzame gelegenheid heeft kunnen doen. De eeuwige waarheid van de Babelsche les blijkt ook weer heden, doch het is erger; konden de menschen elkaar daar in het geheel niet verstaan, hier verkeeren zij met elkaar in gebrekkig Fransch en Engelsch en zijn de misverstanden derhalve nog veel grooter.

De grootmoedigheid, die offers brengt, is een eigenschap der individuën; van staten kan men deze niet verwachten. Het ware beter, aangezien op zulk een grootmoedigheid niet te rekenen valt, geen conferenties op touw te zetten, die alleen bij het brengen van offers kunnen slagen, althans niet voordat de deelnemers hebben ingezien, dat offers noodig zijn om degenen, die offers brengen, zelven te redden.

De schaatsentocht

I

Een poos had Corrie voor zich uit zitten turen - nu huiverde ze en trok haar schouders samen. Ze had het gevoel alsof haar hoofdhuid bevroren was, en er geen haar op groeide. Even streek ze met haar hand over haar krullen.

- Jij vindt altijd wel weer wàt, had Lous gezegd, - dat korte krulhaar is zoo zeldzaam. - Met dat al was ze zonder werk, een half jaar nu; ja, het liep al van het eene seizoen in het andere. - Juffrouw Tichelaar, zei de patroon, u zult tegen de volgende maand naar een andere werkkring moeten uitzien, het spijt me, maar u begrijpt - Je begreep het, je hadt het al zoo lang verwacht. - En op een middag liep je naar huis, in je zomerjurk, zonder hoed; - je hadt je laatste salaris ontvangen, je was vrij. De boomen waren groen, en de winkels deden zoo hun best, ze étaleerden nog mooier dan de vorige week, en alles was weer goedkooper geworden. Een oogenblik dacht je ernstig over een tasch, en een paar schoenen - maar je mocht je geld nu niet meer lichtvaardig uitgeven. - Had je het maar nooit gedaan. -

Corrie stond op en keek naar de kachel. Hij brandde flauwtjes, en op de ramen stond de Oostenwind. Het was half elf, gewoonlijk ging ze uit om dezen tijd, maar de laatste dagen had ze in bed gelegen met griep. - U treft het, zei haar hospita, blijft u er maar onder, het is buiten zoo bitter koud. Maar nu, sinds ze was opgestaan, moest ze ook maar weer durven. Winkels binnenloopen en om werk vragen. Geen groote magazijnen, maar kleine, particuliere zaken. Je wist het nooit, de vrouw kon ziek zijn, kon tijdelijk moeten worden vervangen. Je zoudt ook kunnen vragen naar huishoudelijk

werk. ‘Als er geen klanten zijn, kan ik op de baby passen. - O, is hier geen baby - ik dacht misschien’ - En je glimlachte verontschuldigend.

Ze sloeg een shawl om onder haar mantel, zocht een warme muts uit, die ze over haar ooren trok. Nu eens kijken of die kou wel zoo erg was. Hm, op de hoek van de straat was het plotseling alsof je geen kleeren aan hadt - je moest daar nog even aan wennen. Er was ontegenzeggelijk iets sportiefs in, met een van kou verstijfde kaak om werk te vragen, maar van het sportieve naar het belachelijke il n'y a qu'un pas. - Ze liep vlug voort en keek niet naar de winkels; na enkele minuten vroeg ze zich af: waar ga je eigenlijk naar toe? Waarom begin je altijd in een verre buurt, waarom niet in de wolwinkel beneden je? 't Is waar, de juffrouw uit die winkel kent je, maar dat moest een aanbeveling voor je zijn. Geloof maar dat ze alles van je weet, niet juist wat er te weten *is*, maar allerlei merkwaardige dingen, waar je je laat permanenten, en zoo.

Corrie liep het Vondelpark binnen en werd meteen getroffen door een bekend geluid, het klonk hol en scherp, het zong gonzend in haar ooren. Bijna tegelijkertijd zag ze ook: kinderen, die zich voortbewogen op het ijs, het harde, witte ijs - het sterke en gladde ijs. - Ze liep er heen en bleef aan den kant staan. Het was of haar hart pijn deed. Ze had zooveel jaren schaatsen gereden met de jongens, met Harm en Dirk, en Joost. Henk ging niet mee, - Dies ook niet. Schaatsentochten rondom Amsterdam, zij met de jongens als het eenige zusje - niets in haar jeugd was zoo heerlijk geweest als dat. Harm, met zijn lange, jonge beenen, en Dirk die zich zoo taai hield tegen den wind in. Joost was wel eens wat uit zijn humeur, maar daar lette je niet op. Hij wilde nooit chocola drinken, vond het onzinnig om ‘je goede geld uit te geven aan zulk bocht’ - maar je wist niet van ‘goed geld.’ Moeder gaf je een extra dubbeltje voor een nieuwe schaatsenband, maar die had je zelden noodig, en ze vroeg geen afrekening. - Je hadt ineens een groot verlangen naar Harm, als je nu aan hem dacht.

Corrie hield haar adem in - ze kon naar hem toegaan, hij woonde in Haarlem. Het was gemeen koud, maar Haarlem

lag toch zeker ten Westen van Amsterdam? je kwam er van zelf, je moest alleen oppassen, met die wind zoo pal in je rug, dat je niet in een wak reedt. Je hadt dat eens een man en een meisje zien doen, het leek alsof ze het zoo hadden gewild - maar ze gilden.

Kijk die kinderen hun armen en beenen bewegen - en aldoor het geluid van de krassende ijzers.

Ze zou nu gaan, zich klaar maken voor den tocht. Mijn God, het werd een nieuw leven. Ze was een beetje ziek geweest, en een ziek mensch was oud. O, kreeg ze nu plotseling medelijden met zichzelf? zoo, dat ze haar neus moest snuiten? En waarom? omdat ze in dat kleine kamertje in bed had gelegen - of om dit laatste halve jaar van werkeloosheid? - Hoe het zij - ze ging naar Harm.

Hij was natuurlijk niet meer dezelfde van vroeger. Je moest nu altijd denken: Harm en Leen, en Leen kende je eigenlijk niet. Hoe zouden ze je ontvangen? maar dit plan volvoerde je, dat wist je zeker. Je nam de tram naar Sloterdijk in de Spuistraat, dat vuilste en meest doodsche plekje van Amsterdam. Vroeger had je daarom alleen het land aan Haarlem, toen je er nog nooit geweest was. De onschuldig veroordeelde provinciestad. - Ze zou aan juffrouw Baks zeggen dat ze wegging, maar niet hoe, het oude mensch geen schrik op het lijf jagen. Een tasch mee met een tandenborstel? - och ja, je kon niet inééns terug. Doorgaan naar Leiden? naar Dirk en Hetty. Het werd zooiets als de elf-stedentocht, maar met slapen er tusschenin. Waarom niet? ze had hier weinig te verzuimen - misschien vond ze werk in een vreemde stad. Amsterdam bood de meeste kansen, werd er gezegd, en het zou op een vlucht lijken, als ze wegging. Misschien zou ze juist vanmorgen in een winkel zijn klaar gekomen, - maar het kon nu niet anders meer, ze had het ijs gezien.

Op de overloop kwam ze juffrouw Baks, haar hospita, tegen. - Zoo, durft u er weer doorheen?

- O ja. Hoort u eens, ik ga een paar dagen bij mijn jongste broer logeeren, ik ben nu toch vrij.

De vrouw keek haar scherp aan. - En nu heb ik juist vanmorgen uw kachel aangelegd.

En hoe! dacht Corrie. Met een verbeten glimlachje zei ze:

U kunt er vanmiddag zelf gaan zitten, - lekker warm. - Nu deed ze de kamerdeur achter zich dicht. O, die sombere, smakelooze, stoffige kamer! Ze had hem gehuurd in een wanhoopsbui, drie maanden geleden, omdat hij goedkoop was en slecht, en ze zichzelf zei, dat ze niets beters mocht verwachten. Zoo nam je vroeger een deken van je bed, als je boos was op moeder, omdat ze je onrechtvaardig had behandeld, en je sliep heel licht en droomde, en werd telkens huiverend wakker. Pas tegen den morgen, als het nog kouder werd, gaf je je gewonnen; je trok weer al het dek over je heen, en je hart gaf moeder gelijk.

Schaatsen, en een tasch - het hoog noodige erin stoppen. Een cadeautje voor Leen? je hadt niets meer in huis, geen pakjes gedroogde vruchten, zooals vroeger altijd, zelfs geen reep chocolade. - Je kon tenminste zeggen dat je niet alles voor jezelf had besteed. Je hadt Joost een tijd-lang geholpen, toen hij werkeloos was. Waarom jij dat moest doen, en niet een van de anderen - Henk bijvoorbeeld - daar haalde je je schouders voor op. Waarom jij *niet*? je verdiende toen honderd gulden in de maand, en stuurde Joost de helft. Van vijftig gulden kon je niet rondkomen, maar je hadt wat opgespaard, en vroeg je niet af hoe Joost leefde en omzwierf. Je vermoedde dat hij een maîtresse had, daarom ging je niet naar Utrecht om hem op te zoeken. Maar iedere maand als je het geld stuurde, had je zoo'n wee gevoel in je borst. Vijftig gulden voor twee menschen - was het gemakkelijker samen armoe te lijden dan alleen? troostte die vrouw hem? - Later bleek dat je je vergist hadt; je wandelde met Joost door Utrecht, en je zag zijn zit-slaapkamer met het divanbed. Aan het fonteintje in de gang waschte hij zich, er was niets waarin je een vrouwenhand herkende, en zijn hospita zag er niet naar uit, alsof ze ongerechtigheden over haar kant liet gaan.

Zoo, nu weggaan, je door niets meer laten ophouden - juffrouw Baks liep niet altijd in de gang. Iets zeggen over de post? Och, wat zou ze anders met je post kunnen doen, dan zoo onverschillig mogelijk bewaren? - en dat was goed genoeg. - De voordeur achter je dicht - de straat - vrijheid. Je was het begonnen.

Je schaatsen vielen kletterend op het ijs; je hadt geleerd staande onder te binden. Je gezicht werd rood door het bukken, en door het verlangen; - gek, dat je het haast niet afwachten kon. De zon scheen helder, en er wapperde een vlag boven je hoofd. Druk was het nog niet - toch hoorde je de bekende geluiden. Waarom was je zoolang mistroostig geweest? de wereld bestond toch nog, en was wijder en grootscher dan in je herinnering. - Ze richtte zich op. - En al het water lag bevroren onder de zon, je kon er maar overheen glijden. O, en het ging nog, net als vroeger, je hadt plotseling vaart, en soms even voelde je je lichaam trillen door het ongewone van het balanceeren op de smalle ijzers. Je handen werden koud, de eerste vijf minuten, en na een kwartier deden je enkels zoo'n pijn, dat je dacht te zuilen vallen. Maar dat alles ging over. Moeder zei dat tegen je, lang geleden, als je met tintelende handen en een gezicht verwrongen van ingehouden tranen naar haar toe kwam loopen.

- Stil maar, het gaat over. - Woorden voor je leven.

Je reedt niet minder vast dan vroeger, - en gisteren lag je nog ziek in je bed. Je zoudt kunnen juichen! Nu je werkeloos was, had de vreugde een bijsmaak van zorgeloosheid, en dat had je nooit gekend. Je leefde altijd voorzichtig, en wel doordacht. Maar denken hielp nu niet meer. Je hadt geleerd voor jezelf te zorgen, maar als dat onmogelijk werd, dan schudde je ook de verantwoordelijkheid van je af - tenminste zoolang je op schaatsen stondt. - Je hadt Amsterdam al achter je gelaten - je keek niet om. - De baan was bijna voor jou alleen; hier en daar speelden kinderen op het ijs, de scholen waren uit - en iedere honderd meter stond een baanveger stil naast zijn bezem. Je zoudt er wel komen, en als Harm en Leen niet thuis waren, dan bleef je door het stadje zwerven, totdat het donker werd. Dan ging iedereen naar huis en porde de kachel weer op. Je wist niet of Leen kon rijden, de paar jaar dat je haar kende, was er geen ijs geweest. En misschien verwachtte ze haar eerste kind, en moest daarom thuis blijven. Als je eenmaal voor een deur stondt en had aangebeld, wilde je ook liefst worden open gedaan.

Het ging nu al beter met je voeten, je zwierde weer met

den ouden slag, - en je hadt geleerd door te zetten, al viel dat lichter wanneer je niet alleen was. De meeste menschen hielden niet van de eenzaamheid - jij wel. Het werd je trouwens niet gevraagd. Je dacht dat je later wel eens met een vriendin zoudt kunnen samen wonen, maar als je daar aan toe was, had je het misschien niet meer noodig. Voorloopig wachtte je nog op den vriend, al wilde je dat nauwelijks jezelf bekennen. Toen je twintig was, dacht je dat je zoudt hopen tot je dertigste jaar, en dan niet meer. Nu was je dertig geweest, en je geloofde niet dat je oud was. Moeder had eens gezegd: een vrouw past altijd bij een man, als ze maar den goeden uitzoekt. - Bernard - Nou ja, daar niet aan denken. Nu zou je alleen nog naar het zingen van de ijzers luisteren. Tusschen Halfweg en Haarlem ging ze een tentje op het ijs binnen. Er zaten enkele menschen - in den hoek een zwijgend paartje, dat haar met groote oogen opnam. Een meisje tegenover haar was in druk gesprek met den baas van het koekenzoopie. Ze droeg een zwarte rok en een rood-wollen trui; een gebreide muts was over haar ooren getrokken, zoodat Corrie niets van haar hoofdhaar zag; het gezicht was smal en fijn van trekken.

- Maar nu, met die nieuwe pachtwet - er branden ook ineens minder boerderijen af.

De man glimlachte vaag en keek naar Corrie.

- Een kop chocola, alstublieft.

Hij schonk in. - Het zal misschien een beetje beter worden, maar - Hij zette de dampende kop voor haar neer. - De menschen zeggen zoo gauw: Erger kan het niet - het kan altijd erger.

- Tja, zei het meisje. Ze had koele, licht-grijze oogen.

Het paartje fluisterde even met nauw bewegenden mond.

- Maar ik geloof niet dat we bang hoeven te zijn voor revolutie, in ons land.

- We hebben het nog niet slecht genoeg, zei de man.

- U en ik waarschijnlijk niet, maar de werkeloosheid is toch wel heel groot.

- Ja, zei Corrie, en knikte even.

Er kwam een nieuwe klant binnen, en het meisje keek Corrie oplettend aan. Na tien minuten stonden ze beide op,

krabbelden de tent uit, en wendden hun gezicht naar Haarlem.

- Zullen we een eindje samen rijden?

- Goed. Hoe wilt u, kruiselings? - Ze vatten elkaars handen. - Het is prettiger dan zoo'n langen tijd alleen, zei Corrie.

- Komt u van Amsterdam?

- Ja.

- Bent u al lang zonder werk?

- Een half jaar.

- Dat vind ik heel lang. - Er is zeker niets aan te doen?

Corrie vertelde, kort en zakelijk. Onderwijl gingen ze vlug voort; het meisje stond stevig en had groote vaardigheid, maar de meeste kracht ging van Corrie uit. Ze voelde het en het deed haar plezier.

- Hoort u eens - ik heet Tilda Hugeno, en ik ben journaliste. Ik heb er al vaker over gedacht, iemand bij me in huis te nemen; ik geloof dat ik veel meer zou kunnen verdienen, als ik meer tijd had - ik zou allerlei willen schrijven. Maar nu heb ik de huishouding erbij - vrij omslachtig, en zoo. Als een ander die voor mij zou kunnen doen? - Maar ik ben precies en veeleischend - ik geloof dat ik slecht zou zijn, voor een ander. Stel dat u bij me in huis zoudt komen - ik heb genoeg ruimte, u zoudt een zit-slaapkamer krijgen; - hebt u meubelen?

- Enkele dingen maar.

- Dat is gemakkelijk. Ik zou u dus kost en inwoning geven, en nog een klein beetje geld, dat heeft u natuurlijk noodig. Maar u zoudt heel hard moeten werken. En misschien klopt het niet, ik bedoel: de berekening die ik gemaakt heb. Het zou in mijn voordeel moeten zijn. Ik heb soms plotseling veel geld noodig - eigenlijk niet in de werkelijkheid, maar in mijn gedachten, - ik wil sparen, weten dat ik het heb. Kunt u dat begrijpen?

- Begrijpen wel, zei Corrie, maar toch ben ik anders - en wat ik gespaard had, is op. Een korte poos spraken ze niet, de baan werd drukker. Toen ze de eerste huizen van Haarlem genaderd waren, zei Tilda: Hier wil ik afbinden, - maar als u het goed vindt, schrijf ik uw naam en adres op.

- Ja, zei Corrie.

Tilda haalde potlood en papier uit haar taschje. - Mag ik tegen uw rug aanschrijven? Ze probeerde het, maar duwde Corrie voort over het gladde ijs. Voor het eerst lachten ze samen. - Hoor eens, Corrie Tichelaar, stel je er niet te veel van voor, ik ben niet beminnelijk.

- Misschien voor mij wel, zei Corrie, en voelde dat ze bloosde.

De ander keek haar verwonderd aan. - Ik heb veel vrienden, maar ik vraag me af of ze van me houden? ik geloof het niet. Ze vinden me: de moeite waard - het is heel gek. Misschien denken ze ook dat er nog iets achter zit, dat ik plotseling mezelf zal geven. Gisteren zei een collega tegen me: Je bent een verdomde egoïst. Ik laat de menschen maar praten, ik weet het zelf ook niet, hoe ik ben. Nou, Corrie, jij blijft een paar dagen weg, maar ik beslis niet binnen de week. Ik denk hier al lang over, maar het zal me toch zelfoverwinning kosten, zie je. Dag!

Ze drukten elkaar de hand. Een oogenblik dacht Corrie zich te bukken, en de schaatsen van Tilda af te doen, - maar ze deed het niet, en draaide zich vlug om. Als ze je nakijkt, zei ze zichzelf, zal ze tenminste zien dat je ook alleen kunt rijden, rechtop en gelijkmatig. Het bloed suisde door je lichaam. Stel je voor dat je een betrekking gevonden had bij een meisje van je eigen leeftijd. Waarom bond je niet meteen je schaatsen af en liep met haar mee naar huis? je wilde wel eens zien hoe ze woonde. Maar ze vroeg je dat niet, - ze wilde er nog over denken, en waarschijnlijk dacht ze: geld uitgeven om geld te verdienen is gevaarlijk. Maar ze was eerzuchtig, ze wilde wel eens zien wat ze presteeren kon. - Je stelde je voor dat ze in een modern en licht huis woonde; een ingebouwd bad en een electrische boiler van de gemeente, gemakkelijk en duur. Zeker zou het bad nu vuil zijn, en als Tilda dat zag, dacht ze weer aan de mogelijkheid van ‘beschaafde hulp’. Zoo heette dat. Daar, bij die brug, kon je niet verder; - het was er een drukte van komen en gaan. Je stondt plotseling weer op je voeten, breed-uit en plat. Nu ging je den weg vragen naar Harm.

II

Je was om drie uur bij Leen aangekomen - veel te vroeg, natuurlijk, maar je wist niet anders te doen dan toegang te vragen tot dat huis, het eenige in de stad waar je gekend werd. In de kamer was het stil en warm; de klok tikte en wees nu bijna het uur aan, waarop Harm thuis zou komen. Leen had zwijgend het keukentafeltje voor drie personen gedekt; je was eigenlijk te moe om te eten, maar dat hoefde niemand te zien. Je mocht op den divan in de huiskamer slapen: het logeerkamertje op zolder was veel te koud, en Leen had, nu het zoo vroor, geen dekens over. Natuurlijk had je je plan te haastig volvoerd; - je zou naar huis terug willen gaan, zoodra je Harm gezien had. Maar wat dan? wachten op bericht van Tilda Hugeno, in die sombere kamer, waar je altijd alleen was? Je kon plotseling niet begrijpen dat je het drie maanden had volgehouden daar, en je zoudt willen huilen, - maar dat was toch misschien meer door vermoeidheid, de ongewone beweging in de buitenlucht. Je wist nu toch wel dat je aan dergelijke dingen niet moest toegeven.

Een sleutel in de deur, - de stem van Harm, neuriënd. - Hallo! riep Leen.

Die middag was goddank voorbij.

- Zoo, broertje.

- Corrie, heere-me-tijd! Ze omhelsden elkaar.

Dit was je jeugd die terug kwam; je hieldt het meest van Harm, en hij wist het, had het altijd aanvaard. Dat deed hij nog, natuurlijk, je hoorde het in zijn stem, - maar het was beter dat Leen het niet hoorde. Belachelijk, zooveel verder als Leen van hem afstond dan jijzelf, je hadt hem altijd gekend, toen je drie jaar was, zeulde je met hem in je armen. Je was veel te klein om hem te dragen, je verloor je evenwicht, maar met een wanhopige inspanning zette je eerst het broertje neer, en viel dan nog zelf om.

Harm vroeg naar je tocht. - Nee, niet lang over gedaan, twee uur misschien; het ijs was mooi, je herinnerde je van vroeger dat het minder kon. - Woorden - woorden. - Laten we aan tafel gaan, zei Leen. Die was al jaloersch en

trok een strak gezicht. - Mijn God, je kon het niet helpen; - haast nooit meer legde je beslag op Harm, je hadt hem overgegeven - wanneer had je hem toch voor het laatst gezien? Alleen een heel enkelen keer, dan wilde je weer voelen, dat je hem nader stond dan zij. - Je lie, naar de keuken, je schouder raakte de zijne, doordat hij vragend naar je omkeek.

- Hoe lang? zes maanden nu - het is geen grapje. En ik ben zoo verwaand geweest te denken dat *ik* toch wel iets vinden zou. De Tichelaars zijn verwaand, vind je niet, Leen? en alle families zijn het, - maar de meeste weten het niet.

- Waar heb je van geleefd? vroeg Harm, en je hoorde een kleine verlegenheid in zijn stem, waarschijnlijk omdat hij dit nooit eerder gevraagd had.

- Och, zei je, - dat is van geen belang meer - maar waar *zal* ik van leven?

Gut, jullie hebt een nieuw gas-fornuis; - afbetaling?

- Ja, zei Leen - Harm was er tegen, maar ik vind dat nonsens.

Corrie schoof haar stoel aan. Natuurlijk was Harm er tegen, dacht ze, zoo waren ze immers opgevoed? Je zag duidelijk de winkel voor je, de eerste in Amsterdam waar je op afbetaling kon koopen. Een verachte winkel - je liep eraan voorbij, bleef nooit staan kijken voor de uitstalkasten. Als je geen geld hadt, kocht je niet. - Maar Leen moest een gasfornuis hebben.

De bloedworst was te hard gebakken; je nam een plakje op je bord, en keek onwillekeurig naar Harm. Hij wist het natuurlijk ook nog, van die winkel, je zag het in zijn oogen. Hij tilde de deksel van een pan op. - Hier Cor, spruitjes. Wat aten wij toch ook, bij bloedworst?

- Roode kool, met appelen erdoor.

Leen lachte schamper. - Je moet het allemaal maar eens voor me opschrijven.

- Dat zou nogal wat helpen, zei Harm.

Corrie schrok. Dat Harm dit dorst te zeggen, deed haar plezier, maar niet dat hij het meende. Hij was nu eenmaal getrouwd, en je veronderstelde dan een zekere verblindheid. Hoe kon je bij jong-getrouwde menschen logeeren, als die

er niet was? Want de echte wijsheid van de liefde, zooals moeder die gekend had, moest je hier in ieder geval nog niet zoeken. Het sloeg haar plotseling neer, de gedachte dat er in Leen dingen waren, die Harm onuitstaanbaar vond. En daar zaten ze gedrieën aan het kleine keukentafeltje. Er was geen vreugde meer in het leven, sinds moeders dood, sinds je alles wist, datgene wat je in jezelf noemde: het vreeselijke geheim van de menschen. Soms was het hun liefdeloosheid, en soms hun ontrouw - of ook hun oppervlakkigheid. En niemand kon je uitzonderen - behalve moeder, nu ze dood was. Je slikte je tranen in, met het laffe water van de spruitjes.

- Nou, vroeg Harm, en waar zal je van leven? Kan je hier in Haarlem niet wat vinden?

Leen trok haar wenkbrauwen op. - Alsof hier geen duizende werkeloozen zijn.

- Misschien heb ik al wat gevonden, zei Corrie, en vertelde van haar ontmoeting op het ijs.

- Begin het niet, waarschuwde Harm - zoo'n andere vrouw, die jou commandeert. Heeft ze zich misschien al laten trekken?

Corrie glimlachte. - Ja, maar we hadden geen tegenwind.

- Dat moest er nog bijkomen; - nee, je kunt beter armoe lijden, dan dat.

Je praat als een kind, dacht Corrie. Hardop zei ze: Beter slaaf zijn, dan schulden hebben.

- Heb je schulden?

- Nog niet.

- Nou dan.

Ze glimlachte pijnlijk, hoorde nog zijn ‘nou dan’. Bestond er voor hem geen morgen? Hij wist niet hoe je je voelde, als je een half jaar lang van opgespaard geld had geleefd - en als je geen moeder meer hadt, die zei: maar je bent toch *mijn* kind.

- Ik kan wel eens naar dat meisje informeeren, zei Harm - heet ze Hugeno? Hoor eens, wat doen we vanavond? Ik vind deze maaltijd weinig feestelijk, en Corrie is over.

Ze besloten naar een Russische film te gaan. Laat ik goed moe worden, dacht Corrie, en slapen, ik kan niet wakker

liggen in dit huis. - Op straat nam ze luchtig den arm van haar broer. - Weten we eigenlijk iets van Rusland?

- Nou, een heel klein beetje.

Ze vroeg verder: Geloof jij in de Sowjet? en wist: ik stel mijn vraag met opzet zoo, dat Leen er zich over verwondert.

- Och ja, zei Harm, en sloeg háár met verwondering. Dat wil zeggen: Ik geloof dat het daar op het oogenblik niet anders kan. Dat volk heeft zoo ontzaggelijk geleden onder het Tsaren-despotisme, nu slaat het door in een ander uiterste. Zoo zijn de menschen - God neemt ons dat niet kwalijk.

Hij was de eenige van haar broers en zusters die den naam van God dorst uitspreken. - Dus je gelooft erin, omdat het bestaat, - maar heeft het een toekomst? Hij wachtte even voor hij antwoordde: Dat weet ik niet, kind.

Ze liep zwijgend met hem voort, de aanwezigheid van zijn vrouw hinderde haar niet. Hij noemde haar: kind, en ze hoorde daaruit zijn eigen besef van kleinheid. Voortgaan naast elkaar, ergens heen, het hinderde niet waarheen, en den heelen avond weten dat dit je broer was. In het donker kon je zijn gezicht nog zien; je zag geen gelijkenis tusschen hem en jou, zooals anderen wel. Hij bleef: de ander, je hadt hem anders lief dan jezelf, met het besef van een wereld tusschen je in, maar een wereld die je beide kende, die je vertrouwd was. Je dorst er niet altijd over te spreken, - soms was het of je allebei maar wat ronddwaalde, en je elkaar nooit meer zoudt ontmoeten. Toen moeder gestorven was, ontweek Harm je, - hij ging met Dina naar de doode kijken - niet met jou. Je zoudt het hem plotseling willen vragen, nu nog, na vijf jaar: Waarom met Dies? Hij dorst misschien niet alleen te gaan, en zooals een kind een pop meeneemt in het donker - Och, wat deed het er toe.

- Kan ik van Leiden naar den Haag komen? vroeg ze eensklaps, ik bedoel: op schaatsen.

- Ja, langs de Vink, een mooie weg. - Ga je morgen naar Dirk? Zaterdag - ik denk dat ik om elf uur vrij kan nemen; - als je op me wacht, breng ik je een eind.

- Goed. Rijdt Leen niet?

- Nee, en ze leert het nooit. Gisteravond hebben we het

nog eens geprobeerd op de club, ze kleedt er zich geweldig op aan, maar ze doet niets dan vallen.

Leen lachte. - Ik heb me toch best geamuseerd, het was zoo vroolijk met die muziek, en ik heb naar het dansen gekeken in de zaal.

Ze gingen nu de bioscoop binnen.

Het witte schraapsel van het ijs glinsterde in de zon. Harm reed al om haar heen. - Schiet op, zei hij, anders word je koud. Ze hoorde het verlangen in zijn stem en glimlachte. Zoo waren ze vroeger ook altijd begonnen, gretig en met een verren blik. Ze richtte zich op. - Mag ik voor?

- Ja, als je me waarschuwt voor spleten.

- Dat gaat vanzelf, ik ontwijk ze.

Ze reden weg. - Zoo had ze het gisteren niet gekend, die groote hand in de hare, en die steun in haar rug.

- Nou - hoe doen we dat?

- Je moet me niet teveel vaart geven, het maakt me bang.

Hij lachte, maar hield wat in. - Straks eens even uitvieren - dan laat ik je wel los - je moet denken: ik voel me nog jong.

- Ja, zei ze, en dacht: dat hij het zoo zeggen moet, zoo veel te nadrukkelijk; - arme jongen. - Het is zes jaar geleden dat vader wegging, toen was Harm dus eenentwintig, en toen mocht hij plotseling niet meer zoo heel jong zijn. Je leefde voort naast een moeder die je aankeek met in haar oogen altijd die smartelijke verwondering: dat hij zijn kinderen heeft kunnen achterlaten. Soms moest je haar antwoord geven, al had ze niets uitgesproken. Je ging naar haar toe en raakte haar schouders aan, maar schuchter - je wist niet of er troost was in je omarming. - Vader heeft zijn best gedaan, maar hij vindt ons nu geen kinderen meer - hij is toch al dien tijd gebleven. En wij hoorden weg te zijn misschien, zoodat hij weer met u alleen zou zijn geweest.

Moeders mond trok breed van droefheid. - Hij heeft het altijd gezegd, maar ik geloofde het niet, ik dacht dat zijn onrust voorbij zou gaan.

Je wilde er niet verder aan denken, je wangen gloeiden

zoo - het gras en alle lage heesters waren berijpt, de wereld was mooi en stil. Het was een geluk voor moeder dat ze stierf, een jaar later, - haar leven leek haar een mislukking. Dat was het niet, maar je kon het haar nooit goed zeggen, want je wilde haar je verdriet niet laten zien, maar evenmin je levensblijheid. Je ging wel begrijpen dat ze leed als vrouw, en dat zelf niet goed wist - of niet aanvaarden kon. En eigenlijk zag je dit nu plotseling zoo, terwijl je met Harm schaatsen reed.

- Het gaat fijn, hè? zei hij.

- Ja, heerlijk.

- Ik kan niet zoo heel ver mee, ik had Leen beloofd boodschappen met haar te doen op een vrijen middag, en om vijf uur moet ik weer werken. - Hij keek op zijn horloge. - We rijden pas een kwartier, gek, het lijkt veel langer, als je richting van huis afvoert.

- Heb je een tijd met Leen afgesproken?

- Ja, uiterlijk om twee uur terug, dan moeten we eten.

- O. Jullie kibbelen toch niet samen, wel?

- Kibbelen? hoe kom je erbij? Hij kwam nu naast haar rijden, stak zijn handen naar haar uit. - Ik zeg Leen altijd hoe ik over de dingen denk. Als je dat niet doet, zoogenaamd om de ander te sparen, dan hoop je ergernissen op die eens moeten losbarsten. En ik *wil* geen slecht huwelijk.

Ze zwegen en dachten beiden aan hun ouders.

De Leidsche trekvaart lag recht voor hen uit, al het wit van sneeuw en ijzel schitterde voor hun oogen. Twee mannen schoten pijlsnel langs hen - het duizelde Corrie. - Harm, ik moet even stilstaan.

Hij remde. - Wat is er?

- Niets - ik gloei zoo - laten we een poosje los rijden. - Hij sloeg nu krachteloos uit en bleef met haar gelijk. Ze praatten wat. In de bioscoop, den vorigen avond, hadden ze Tilda Hugeno ontmoet. Ze bleek zacht, bruin haar te hebben, kort geknipt en in het midden gescheiden.

- Waarom vond Leen haar onnatuurlijk?

- O, zei Harm, ze vindt alle gedistingeerde vrouwen aanstellerig.

- Maar jongen.

- Schrik je daar weer van? - Jij stelt je het huwelijk verkeerd voor, het is een school in menschenkennis. Ik kan je dingen opnoemen van Leen, die zoo goed zijn, als jij nooit in eenig mensch hebt gevonden.

Ze dorst niet te vragen: Bijvoorbeeld? - Dat geloof ik wel, zei ze zacht.

Hij ging voort: Ik wil niet die blinde liefde van moeder - en op een goeden dag werd ze alleen gelaten.

Corrie beet op haar lippen. Ze voelde dat ze hartstochtelijk partij koos voor de 'blinde liefde' - en Harm kon niet anders dan het ook doen, maar hij verzette zich nog.

- Praat niet zoo over moeder, zei ze, - weet je wel dat wij, alleen door haar voorbeeld - Ze kwam niet verder, haar mond trilde. - Vader niet kunnen haten - dacht ze - *vader niet kunnen haten*. -

Hij pakte haar arm, trok haar weer voort. - Kom, ik heb toch niets kwaads gezegd van moeder.

Je bent belachelijk gauw aangedaan, zei ze zichzelf, ik weet wel, dat komt door die laatste maanden van spanning.

- Een huisje op het ijs, en de man die was niet wijs - Cor, daar gaan we zitten.

Ze bond er haar schaatsen af. - Ken je dat vers nog heelemaal? vroeg ze.

- Dat weet ik niet. - Wel-berecht heet de knecht, welbereid heet de meid, naberouw heet de vrouw, - een huisje op het ijs, en de man die was niet wijs. Ze vulde aan: Welbemind heet het kind, trouw-verbond heet de hond.

De man van het koekenzoopie keek hen aan. - Wat zal het wezen?

Corrie lachte, - ze voelde zich eensklaps weer vroolijk worden.

- Toen Harm moest betalen, had hij natuurlijk aanmerkingen, ze had dat van te voren kunnen zeggen. - Vijftien cent voor een kop chocola? nou, daar is ook de klad in.

- Dure tijden, mijnheer.

- Man, er is nooit een goedkoopere tijd geweest.

- Ja mijnheer, en toch verdienen we niks.

- Dat is waar, zei Corrie.

Harm had een eigenaardige manier van geld te hanteeren,

alsof hij het verachtte en toch met een weemoedigen blik nakeek. Toen ze buiten stonden, zei hij: Nu ga ik maar meteen terug.

Ze strekte haar hand uit. - Nog honderd meter.

- Tweehonderd dan. - Ze reden langzaam. - Hoor eens, je stemde zoo met die man in dat er niets te verdienen valt, - als de nood hoog komt, dan schrijf je me toch, hè?

Dankbaarheid deed haar vlug zeggen: O, ik red me wel.

- Nou - en - vermoei je niet te veel, neem een treintje in Lisse of zoo.

- Ja - dag kerel.

Hij bukte zich snel en kuste haar. - Dag, het beste; - zal ik nog informeeren naar dat meisje?

- Och, wat vind je? je hebt haar nu gezien.

- Ja. Hij wuifde met zijn hand, aarzelde.

Ze knikte hem toe, haar glimlach verstarde al haast.

Nu moest ze dus aan Dirk en Hetty gaan denken.

III

Je was alweer wakker en hadt het liever nog niet willen zijn. Zwarte duisternis om je heen - Marietje had de gordijnen dicht getrokken, toen ze je die kruik bracht. Wonderlijk, dat je door een vreemd meisje werd verzorgd. Alles in dit huis was je vreemd, en het meest misschien Hetty's toon. Je wist wel dat je je altijd daarover had verwonderd, maar nooit zoozeer als nu. - Je hadt haar nog maar kort gesproken. Toen je binnenkwam - het was half vier - zat ze aan een ontredderde koffie-tafel en pelde amandelen.

De vlugge woorden van Marietje: Mevrouw, hier is uw schoonzuster.

Hetty keek op, haar oogen waren helder, zee-groen. - Wel verdraaid, Cor! Ze hadden elkaar omhelsd, en natuurlijk was je weer ontroerd - je voelde een slapte in je knieën. - Dat komt, zei je - ik verlangde naar een ouderwetsche tocht op schaatsen; en je praatte, deed de groeten van Harm en Leen.

Hetty schilde een peer voor je, en je at ossentong van een schaaltje, ongegeneerd met je handen.

Het dienstmeisje kwam weer binnen. - Kan ik afruimen, mevrouw?

- Wacht nog maar even, - laat is het toch. Maak jij liever een bed op voor juffrouw Corrie - veel dekens. - Je dacht aan den harden divan bij Leen, en aan de kou tusschen het raam en de getemperde kachel.

Hetty was altijd hartelijk geweest; toen moeder dood was, kwam ze een paar dagen bij je, was rustig en onaangedaan, sprak over Dirk's verdriet als over de ontsteltenis van een kind. Troost had ze niet voor je - of ging er troost uit van haar onaandoenlijkheid? - Je wist het niet meer, maar je voelde wel dat ze in een andere wereld leefde.

Om vier uur had ze je voorgesteld, thee te gaan drinken in Den Haag.

- Zeg het gerust als je er niet voor voelt.

- O, ik voel alleen voor dat bed met de vele dekens. - Ze had je dadelijk naar boven gebracht. - Je moet een poosje blijven - ik heb zoo vaak tegen Dirk gezegd: waarom komt Corrie niet? - Nou, ik doe dan even een paar boodschappen - we eten laat - lekker blijven liggen, hoor! En nog eens haar hoofd om den hoek van de deur: Kan ik wat voor je meebrengen uit het Haagje? Je was gaan zitten om je hooge schoenen los te rijgen. - Ik zou niet weten wat.

De kruik was nog warm, je kon niet lang hebben geslapen. Je had nog niet eens naar Doortje gevraagd, het eenige kind. Ze was nu dertien. In huis hoorde je geen enkel gerucht. Vreemd, het huis van Dirk, en er was hier niets, dat je aan vroeger deed denken.

Corrie draaide zich met dichte oogen om. Zou ze een paar dagen blijven? maar niet langer dan tot Dinsdag - je moest toch weer naar werk zoeken. Hetty was lief, maar ze had zich toch nooit om je bekommerd, zeker niet dat laatste half jaar. - Wat leefde je ver van elkaar af. Och, van Harm toch ook.

- Neem een treintje in Lisse - hij besefte niet dat je zuinig was op ieder dubbeltje, - hij zei niet: hier heb je wat reisgeld. Je maakte grapjes: Waarvan ik geleefd heb? vraag liever waarvan ik leven *zal* - en dan praatte je er weer overheen. - Tot Dinsdag zou je Hetty's luchthartigheid kunnen verdragen - langer niet. - Nu trok je de dekens

tot over je hoofd, om maar doezelig te worden en niet te denken....

De deur ging open. - Oe-hoe - ben je wakker? - Hetty.

- Ja - moet ik opstaan?

- Kalmpjes-an - tenminste als je met ons wilt eten. - Ze had het licht opgedraaid. - Kijk eens, dat 's voor jou. - Een wit nachthemd, van fijne wollen crêpe, een paar bloemetjes geborduurd bij de hals.

- Maar Hetty!

- Ja, keurig maken ze dat tegenwoordig, en niet duur. Ik heb nog meer - een bed-jasje - dat vond ik zulke schattige dingen. Wat wil jij - zalmkleurig of blauw?

- Wat moet ik daarmee?

- O, als Marietje bij je binnenkomt, trek je het aan, en blijft een beetje opzitten, en houdt een praatje.

- Ze komt niet bij me binnen - ik bedoel: in het gewone leven niet.

- Nou meid - ben jij zoo gek op ‘het gewone leven?’

Je glimlachte onzeker.

- Hier, neem jij het blauwe maar.

Je gleedt uit je bed, en trok het jasje aan - misschien kon je het gebruiken als je bij Tilda Hugeno woonde. En nu moest je Hetty een kus geven en bedanken, alsof het nog spontaan was.

Ze keek naar je schoenen onder den stoel. - Lieverd, moet je die stappers weer aan?

Lieverd - een woord dat moeder gezegd had. - Ja, als je een paar pantoffels voor me te leen hebt?

Je ging naar beneden op avondschoenen van Marietje.

In de huiskamer zat Doortje. - Zoo, kleine krul. - Had je nù Hetty's toon al te pakken? Het kind leek op haar moeder, het was lang en blond. - Dag tante Cor. - Een verlegen gezichtje. - En nu eindelijk ook Dirk. - Zoo, in Holland bezoekt men zijn familie dus nog per schaats. - Je gaf elkaar een hand.

- Hoe is 't ermee? - Dirk was oud geworden, zijn kleeren waren hem te wijd. Had je hem wel ooit anders gezien dan in een vaal grijs pak? Hij was een klein beetje hoog in de schouders en zijn groote kop werd kaal.

- Vrouw, gaan we ook eten? het is half acht.

- Dat denk ik wel. Wat zullen we doen, vanavond?

Marietje kwam binnen met de borden. - O, dat iedere dag een avond moest hebben!

Je kon niet steeds in je bed liggen. Om half tien den volgenden morgen kwam je in de huiskamer, zag er alleen het kind. Ze zat op het voorste puntje van een diepen leunstoel, een boek open op haar knieën, en keek je onderzoekend aan. Je liep naar haar toe, legde je hand op een smal schoudertje. - Dag, wat lees je? Het heldere zonlicht viel op het boek, in de gleuf tusschen de bladen lag een Faber-griffel met een glanzend groen velletje.

- O - e - zei Doortje stamelend - ik weet niet. Ze sloeg het titelblad op, je keek er beide naar, maar je aandacht was er niet bij.

- Ik vond die griffels vroeger ook zoo mooi, - de kleuren, hè?

- Ja, zei het kind. Je kunt ze nog maar in een enkele winkel krijgen - tegenwoordig schrijf je op school altijd met potlood.

- Zoo. Ik vond een lei erg gemakkelijk, maar je kreeg er vuile handen van. Je ging nu samen aan tafel zitten om te ontbijten - Doortje legde het boek open naast zich neer. Je zag haar telkens naar de griffel kijken. Waarover moest je praten met dit kind? je hadt het gevoel dat ze niet van de school hield. Je zoudt ook je mond kunnen houden, maar er was zooiets hunkerends in dat prille, blanke gezichtje, alsof ze wel haar gedachten wilde loslaten, als ze maar wist hoe.

- Heb je meer van die griffels? allerlei kleuren?

Een haastig hoofdknikken. - Dan loop ik telkens eens weg, en als ik terug kom, moet ik kijken of het net zoo is als ik gedacht had.

- O ja. (Als je dat spelletje nog eens kon doen met moeders gezicht!) Maar het kan erg schelen, hoe het licht valt.

- Ja, in de zon is het natuurlijk het mooiste - en bij - bij avond is alles anders. Ik vind ‘kunstlicht’ zoo'n gek woord.

Je wist niet wat je daarop moest antwoorden, en je was

bang het gesprekje te stuiten. Aarzelend zei je: Ik heb eens een cursus gevolgd, zes lessen, over ‘Licht en Kleuren.’ Ik weet er niet zoo heel veel meer van, helaas, maar het was erg mooi - jij moet daar later ook iets van zien te leeren.

En eensklaps klopte je hart voelbaar - hoe zou je het zeggen dat het kind je bedoeling begreep - iets van het wonder begreep? - Je nam de kristallen kaasstolp op en schoof hem in de zon. - Kijk, die kleuren, doordat er een zonnestraal gebroken werd. Je praatte over een prisma, en den regenboog, en de samensmelting van alle kleuren tot het wit. - Doortje luisterde, maar je wist niet zeker of ze nu blijder was dan met de groene griffel alleen. Je at nog een krenteboterham en schonk thee in. Waarom kon je niet na het ontbijt weggaan? - je dacht aan de helle schittering van het ijs.

- Tante, hebt u mijn doek wel eens gezien?

- Jouw doek? nee -

- Hij hangt boven. - Je stondt op en liep met het kind de kamer uit. - De moeder van oma is eraan begonnen, en later heeft oma hem afgemaakt. - Een klein, rommelig kamertje. - Kijk. - Met haar smalle hand raakte Doortje voorzichtig den zoom aan. - De doek hing tegen den muur - bonte figuren op een wit fond. - Maar kind, dat is prachtig - ik heb nooit zooiets moois gezien. - Ik heb hem gekregen van moeder - als ik ziek ben, is het zoo heerlijk, dan lig ik er aldoor naar te kijken.

Je zag: kleine zeshoekjes van katoenen stof, telkens een kring van zes gelijk gekleurde, met een ander hart, gevat in vakjes van wit, en zoo maar voort, een groote doek - gelijkmatigheid van vorm, en wisseling, rijkdom van kleur. Het kind wees: Dit rood, tante, en dit blauw, en dit is mijn mooiste figuur - nee, ik weet het niet, - laatst wist ik het -

Je zag jezelf plotseling thuis zitten, in je vale huurkamer en je naaide aan zoo'n doek. Voor anderen was je eenzaamheid mistroostig, maar je voelde het niet, je hadt je goddelijke speelgoed.

In de gang hoorde je stemmen - Hetty en Dirk. Je liep weer naar beneden, begroette hen. - Doortje heeft me haar doek laten zien.

Het kind bloosde.

- Ze houdt van kleuren, zei de vader, maar ze mag niet haar oogen naar binnen drukken om verschillend gekleurde bollen en cirkels te zien.

- O, zei je luchtig, dat doet ze niet meer als ze een beetje grooter is.

De onverschillige slordigheid van Hetty - dat maar-raak-leven, zonder plan, bijna zonder voorkeur. - Na het ontbijt sloeg Dirk een wandeling voor. Zijn vrouw zei: Dat is altijd het eenige wat Dirk weet te bedenken, maar we wandelen nooit.

Hij antwoordde: Goed, dan loop ik even naar kantoor.

Je vroeg aan Hetty of je iets voor haar kon doen - Marietje had haar vrijen dag. Ze knikte vele malen. - We gaan gezellig samen naar de keuken voor het eten zorgen - we eten op een ongewoon uur, half drie bijvoorbeeld - als Dirk dan thuis is - we verhangen den middag, en vanavond hebben we schouwburg. Je zei plotseling: Ik zou je moeder wel eens willen opzoeken.

- O, prachtig, - ik wed dat Dirk mee wil - hij heeft zich aan haar gehecht, sinds zijn eigen moeder er niet meer is.

Je vroeg verder naar de levende - hoe oud ze nu was - en haar gezondheid? En terwijl Hetty praatte, zag je jezelf in dat huis, je woonde er, je zorgde voor een lief oud mensch - je hart was weer een beetje gebonden.

- Ze is nog zoo flink, zei Hetty, doet alles zelf, èn netjes, en zuinig.

- Maar - re - ze heeft toch geld?

De ander schudde licht haar hoofd. - Nu niet meer - alles opgemaakt - nou ja, niet voor zichzelf, hoe gaat dat - Dirk, en een paar van mijn broers steunen.

De gedachten sprongen zoo vreemd door je hoofd - die dwaze voorbarigheid - Dirk? o - het gaat mij niets aan, natuurlijk - maar prettig dat hij het kan doen. (Dirk was boekhouder op een wollen-deken-fabriek).

- Ja. Hij heet nog altijd boekhouder, en hij is toch al sinds jaren mede-firmant. Maar ik geloof dat de boekhouding ook nog onder hem berust. Ik begrijp niets van die zaken - ze heeten slecht te gaan, maar altijd stroomt het geld binnen.

Je kon niet goed meer luisteren - een baantje aan Dirk's eigen fabriek? En wat moest er nu aan dat eten worden gedaan?

Mevrouw van Dam woonde in Oegstgeest. - Nog iemand? hoorde je haar zeggen, en toen je tegenover haar stond: Hé, Corrie! dat is aardig.

Het was anders dan je je hadt voorgesteld, je kwam een groote, lichte kamer binnen; veel planten, een eikenhouten boekenkast, een forsche, moderne tafel, een divan met een grijs wollen kleed, een lamp van gesloten matglas met houten randen. Hetty babbelde: Vind je het niet net de kamer van een gestudeerde, werkende vrouw?

- Meer dan dit heb ik niet, zei de moeder, behalve dan de keuken, - maar ik ben er o zoo blij mee.

- Dat geloof ik graag. Hoe komt het dat u geen oude meubelen hebt?

- Ik heb ze weggegeven, langzamerhand, en heb nieuwe gekocht. Maar ga zitten, kind. Hetty komt altijd als de thee op is - ik zal nieuwe zetten. Onwillekeurig volgde je haar. - Mag ik de keuken ook zien?

Ze vroeg naar je werk. - Och, ben je zonder, daar wist ik niets van. En? al een half jaar?

Je deedt je best te glimlachen. - Daarom ben ik er maar eens even uitgebroken. Ik heb ook niet zoo'n prettige kamer, op 't oogenblik - u begrijpt - en die Amsterdamsche straten zijn gauw somber. - Je voelde tranen in je keel, en keek strak naar een smalle, zinken badkuip, die rechtop tegen den muur stond.

- Zoo - Wat zegt Dirk hiervan?

- Er valt weinig over te zeggen. Je ging terug naar de kamer en stond stil voor de boekenkast. - Maar u heeft dan toch heel ouderwetsche boeken, zei je plagend. - Doortje aaide het tafelkleed, je begreep plotseling waar ze haar liefde voor kleuren vandaan had. In den loop van het gesprek zei je: Maar *ik* ga niet mee naar den schouwburg, ik heb geen japon, - en de woorden lagen op je lippen: laat mij maar hier.

- Onzin, zei Hetty, je hebt een heel aardige jurk aan.

Uiterlijk leek mevrouw van Dam in niets op moeder, en

toch deed ze je aan haar denken. Ook deze vrouw moest hebben geleden, maar ze had er anders tegenover gestaan, - sterker. Je zoudt op haar willen lijken, ondanks al je liefde voor moeder. - Telkens ving je een paar zinnen op van de anderen.

- Ik heb geen tijd om onze meubelen te vernieuwen, wanneer zou ik het in godsnaam moeten doen?

- Begin morgenochtend - Cor kan je helpen.

- Cor? dan moest ze minstens nog veertien dagen blijven, - en dat wil ze niet. Je zei: - Ik moet toch werk zoeken.

- Maar dat kan evengoed een maand wachten, je vindt toch niets.

Dat was als een slag in je gezicht.

- Maar Hetty! - Nu wilde iedereen het weer goed maken. Zoo was Hetty: hartelijk en slordig in alles.

Bij het weggaan riep de oude mevrouw je nog even in de keuken, stopte je iets in je hand - een briefje van tien gulden. - Nee, mevrouw!

- Jawel, een reispenning - het spijt me dat ik op het oogenblik niet meer kan missen. Hetty zal hier niet aan denken - ze geeft je misschien een japon cadeau, omdat ze er zelf een koopt - Stil, niet verklappen.

Je hadt geen tijd om te bedanken - je wist trouwens niet wat je zeggen moest. Tien gulden was nu een heele som voor je - nee, dat zou Hetty niet kunnen begrijpen. Maar alsof je dat al vaak hadt gedaan, kuste je mevrouw van Dam bij het afscheid.

In de tram praatte je met Doortje over de kleuren in oma's kamer.

Nu was het Dinsdagmorgen - je kon onmogelijk langer blijven. Weer zat je alleen met het kind aan de ontbijttafel. Je zei haar dat je wegging - als ze uit school kwam, zou ze je niet meer zien.

Ze keek je verwonderd en bijna vijandig aan, alsof ze zeggen wilde: als je zoo gauw weer kunt weggaan, dan houd ik ook niet van je. Die blik hinderde je, - maar je besluit stond vast, je kon het niet langer aanzien, dat Hetty den tijd verknoeide. Het vroor nog, maar de lucht was parel-grijs -

misschien zou het gaan sneeuwen, en voor de sneeuw te dicht dwarrelde, moest je in Den Haag zijn, bij Frans en Dina. Liefst zou je nu het huis uitloopen, terwijl Dirk nog in zijn bed lag, en Hetty treuzelde bij het aankleeden - maar je moest wachten. Gisteren was het ook zoo geweest, - er viel een beklemming op je - bijna was je een gevangene. Als kind kon je dat al zoo slecht: ergens vijf minuten langer blijven dan je wel wilde - maar je begreep dat je je moest leeren beheerschen. Had je het geleerd? Je zou waarschijnlijk te vroeg bij Dina komen, - en och, je verlangde eigenlijk niet naar haar - maar je wilde *leven*.

Doortje stond op en liep naar je toe; je kuste elkaar licht. - De stem van Hetty - je moest wel gaan luisteren aan de trap. - Laat Cor toch nog niet weg gaan! Je glimlachte: O nee! en vond jezelf leugenachtig. Waarom wilde Hetty je bij zich houden, twee weken wel? als je het maar begrijpen kon. En ze moest toch je tegenstand zien, den onwilligen blik van je oogen. In deze kamer waren geen boeken, je nam de krant maar weer op, las advertenties. - Wachten om afscheid te mogen nemen van je gastvrouw. Dit was het ergste van je werkeloosheid: dat de tijd geen waarde meer had. En toch popelde je. - Dwaas, schold je jezelf, dwaas - het leven is niet wat je denkt - het is niet zoo gewichtig, en het heeft heelemaal geen beteekenis. Zet het gerust op den ouden voet voort, als je kunt, maar lach erom - leer toch eindelijk erom te lachen.

Hetty kwam binnen in een ochtendjapon. - Dat vroege opstaan van jou, zei ze druilend, en wreef in haar oogen - maar haar wangen waren al gepoederd.

- Hoor eens, kind, Dirk wil je als volontair op kantoor nemen, dan verdien je kost en inwoning, hier - en de rest geef ik je natuurlijk wel - kleeren en zoo.

Nu moest je pal staan. - Zou er iets voor me te doen zijn op dat kantoor?

- O, daar zou ik niet naar vragen als ik jou was.

Je voelde je nog verstrakken, maar meteen ook wist je dat je het zonder nadruk zeggen moest, in Hetty's trant. - Och - het is erg aardig van Dirk, maar hij houdt dat niet vol, iederen dag iemand om zich heen te zien die hij niet noodig

heeft. En ik krijg liever geld in handen - als ik nog achttien was, - maar ik ben eenendertig.

Je dorst Hetty niet aan te kijken, je wist niet zeker of je toon goed was geweest.

- We zouden je allemaal graag hier hebben, zei Hetty - maar Dirk heeft het dadelijk gevoeld: Je wilt slachtoffer zijn. Het is al begonnen kort na moeders dood, - niemand heeft ooit gezegd dat jij in je eentje in Amsterdam moest blijven wonen.

Je voelde je blozen van verwondering.

Hetty ging voort: Dies trouwde, en Harm kreeg een betrekking in Haarlem.- Inplaats dat er toen eens gepraat is...

- Maar er viel niets te praten - ik had een goede betrekking.

- In ieder geval heb je die nu niet meer, en je kunt niet altijd alleen blijven.

- Waarom niet? Dat klonk jezelf plotseling zoo scherp - vijandig haast. Hetty trok haar wenkbrauwen op. - Dirk had je liever wat onder zijn hoede.

Je lachte even. - Dirk? Zoo.

- Hij zegt dat je zoo onbeheerscht kunt zijn - zoodra je met een man in aanraking komt, word je verliefd - en daardoor zal je waarschijnlijk nooit trouwen.

Je blos werd als een uitslaande vlam. In hoelang had Dirk zich niet met je bemoeid? - en had je vroeger ooit gepraat *met Dirk*?

- Je moet niet boos zijn, Cor. - Hetty's stem was veranderd. - We zouden je zoo graag gelukkig zien, - maar je bent buiten ons bereik.

Nu zou je plotseling willen huilen - het verlangen naar moeder was het eenige wat je nog voelde. Tranen in je oogen - goed, Hetty mocht ze zien. Je leven was ellendig geweest na moeders dood - en niemand had zich om je bekommerd. Hoefde ook niet, zoolang je werken kon - maar dit laatste half jaar - En iederen dag daarvan leek moeder opnieuw te zijn gestorven.

- Het zou gezellig zijn, jij hier in huis - maar ik wil niet aandringen. Dirk kan je natuurlijk ook een maandelijksche toelage geven, als je dat liever wilt.

Dirk kwam binnen, en je begon afscheid te nemen, en te danken voor alle gastvrijheid. - Ik heb nog niets noodig, zei je tegen Dirk - en over je aanbod zal ik nadenken. (Je kende plotseling weer de taal van diplomaten). Voorloopig blijf ik nog in Amsterdam, omdat ik daar de meeste kans heb op werk.

- Ja, ja, zei Dirk. Het was of hij zich niet op zijn gemak voelde over dat aanbod. Hij keek naar de lucht. - Het kon wel eens gaan dooien.

- Ja, ik moet weg. Belachelijk, zooals je verlangde om weg te komen. Dirk werd nu bijna een vreemde voor je, en aan Hetty dacht je al niet meer. Ze liep huiverend met je door de gang. - Heb je alles? dat jasje stuur ik je wel na - en kom in ieder geval nog eens logeeren, hè?

Uit elk woord proefde je de vrijheid en het nieuwe avontuur.

Je moest het stadje door - bijna voelde je je schuldig omdat je liep te neuriën. Bij Dies zou je één nacht blijven, en om er vandaan te komen, kon je zeggen dat je naar Henk en Leida ging.

Het was koud, maar windstil. Je zoudt nu toch even in Amsterdam willen zijn om te kijken of de post iets had gebracht. Je zag de tafel voor je met het oude, pluchen kleed, en daarop het wit van brieven. Al dien tijd had je niets van vader gehoord, en je wist toch zeker dat het eens komen zou, als je maar lang genoeg wachtte. En ook dacht je altijd aan Bernard - twee menschen die je in den steek hadden gelaten - de een omdat hij niet meer van je hield, en de ander - Je kon toch onmogelijk zeggen dat vader niet van je gehouden had. Och, duizend maal kon je hierover denken, en nooit vond je de oplossing. Dat er tusschen menschen zulke onontwarbare dingen waren! - bestond er dan geen enkel zuiver hart? Je werdt erdoor verbitterd, - ook, misschien in de eerste plaats, doordat je moeders verdriet zag. Na moeders dood had hij geschreven, aan jou en Harm, de twee jongsten. Je kon daar nooit zonder pijn aan denken, en als je huilen kon, ongestoord en echt verdrietig huilen, dan vergaf je vader - een enkel oogenblik. De verbittering kwam terug - misschien moest je daar je leven lang tegen blijven vechten, en dat wilde je wel, omdat je van hem gehouden hadt -

maar als hij nu nooit meer schreef, werd het dan langzamerhand gemakkelijker, of juist moeilijker? - Als ik niets meer van me laat hooren, stond er in zijn laatsten brief, dan doe ik dat om jou, niet om mezelf. - Ja, misschien werd het gemakkelijker - maar het maakte je oud.

Deze stadsstraten waren niet opwekkend, maar ze deden je tenminste naar het ijs verlangen, al zou er vandaag geen schittering zijn van zon.

De woorden van Dirk zou je niet gauw vergeten - het hinderde je het meest, dat Hetty ze overbracht. Je was gewend aan wat ruwe waarheden van de broers, maar Hetty, een buitenstaander - Je hadt het verwonderlijk kalm opgenomen, - nou ja, je voelde je al zoo lang in een hoek geduwd. Met werkeloosheid kregen ze je wel klein - in hoeveel maanden? - I have not born my son to be a soldier, zei je in den oorlog, niet zonder pathos - en nu? nu zweeg je maar, omdat het geroep anders te groot zou worden. Je zweeg ook tegenover Hetty, die vond dat ze je wel een klein beetje mocht uitlachen om je verliefden aard. Och, je geloofde dat je Bernard trouw zou kunnen zijn, je verdere leven, als je hem maar mocht liefhebben. Je vroeg niets beters dan je trouw te mogen toonen - alleen het werd je niet gegund. - I have not born my son to be a soldier - eigenlijk waren het aanmatigende woorden.

Stil - hier begon de baan.

IV

- Breng je me naar school? vroeg Frans, en je keek Dina aan, omdat ze niet antwoordde.

- Hij bedoelt jou.

- Mij? O, met plezier.

Zoo stond je plotseling buiten in de heldere ochtendkou; de zon was nog niet boven de daken uit, en in de stille straat klonk het geluid van den wind alsof het nacht was. - Je liep naast elkaar voort. - Brengt Dies je nooit?

- Nee - 's morgens kan ze natuurlijk niet weg en 's middags gaat ze rusten. Je gedachten waren al met iets anders bezig, Frans zag er zoo tip-top uit, je zoudt willen vragen:

wat kost je die jas? - maar je kende hem weinig, hij was altijd schuw voor je geweest. Heimelijk geloofde je dat dit de schuld was van Dies - ze droeg haar hart nogal hoog, had je haar niet eens hooren zeggen: We trouwen zoodra Frans promotie maakt? Promotie - een vreemd woord voor een onderwijzer zonder hoofdacte. Het was waar, hij liep toen die avondcursus aan de Kweekschool, maar hij zakte, en door moeders dood werd hun huwelijk vervroegd. Je hoorde nu nooit meer van zijn studie, - gisteravond had hij opstelletjes zitten nakijken, en daarna legde hij een patience. Hij had ontegenzeggelijk een knap gezicht, je wist nog dat het je een schok had gegeven, de eerste maal dat je tegenover hem stond. - Een gezicht dat nooit leelijk kon worden, en dat geen uitdrukking noodig had, want het was van een onbewusten adel. Maar je twijfelde eraan, of Dina het nog zag, of ook: *ooit gezien had*. Dat was het vreemde: ze trouwde met Frans, en deed neerbuigend tegen een Griekschen god - omdat hij geen promotie zou maken?

Hij vroeg: Kan je niet nog wat blijven, Cor? Dina is zoo veel alleen.

- Vind je dat? de meeste mannen hebben minder vrijen tijd dan jij - Dirk bijvoorbeeld komt nooit voor zeven uur thuis.

- Ja, maar wij hebben weinig vrienden - ik ontmoet niet anders dan mijn collega's, en -

- Het is jammer dat jullie nog geen kind hebt.

Hij boog zijn hoofd. - Ja - toch weet ik niet of Dies ernaar verlangt - ze kan zoo wonderlijk doen - - Hij brak af.

Nu wilde je hem aanmoedigen, en toch ook niet te veel laten zeggen. - Hoe dan, Frans?

- Och, ik weet niet - alsof de gewone dingen van het leven haar niet raken - en dan kan ze zich soms opwinden over een kleinigheid. Jullie hebt natuurlijk - hij aarzelde - een moeilijke jeugd gehad.

Je schudde heftig je hoofd. - Nee, waarom? onze jeugd was juist heel gelukkig. - Wat later kwam - maar toen waren we volwassen.

- Jullie vader zal toch altijd een - een bijzonder mensch zijn geweest.

- Ja, een rijk mensch. Maar hij is nooit eerder weggeloopen, - en we wisten niet wat ons boven het hoofd hing, tenminste wij, kinderen. - Je voelde dat je rechtop liep, er was een strakheid in je van verdediging.

Frans zweeg - je liep haastiger voort, maar na een oogenblik keerden je gedachten tot hem terug. - Dus Dina speelde een ongelukkige jeugd uit tegen dezen - dezen weinig intelligenten man - hoe dorst ze? - en waartoe diende het? - Er kwamen twee jongens in draf aan, en hielden voor Frans stil.

- Zoo, mijn schildknapen. Lou, ga jij aan de buitenkant van mijn dame loopen. De jongens keken verlegen en onderzoekend.

- Nu denken jullie natuurlijk dat dit mijn vrouw is, - maar het is de zuster van mijn vrouw, ging Frans voort, en hij vertelde van je schaatsentocht. Zijn stem klonk rustig opgewekt, en je begreep plotseling dat hij een goed onderwijzer was. Al pratend kwam je bij de school; meisjes stormden op Frans af, hingen een oogenblik aan zijn arm. Ze noemden hem ‘meester’, en hij kende natuurlijk van ieder den naam. Onwillekeurig liep je mee naar binnen, - de lucht van de cocos-mat in de gang was je nog zoo vertrouwd. - Mag het wel, Frans? - Hij had nu zijn oogen overal tegelijk. Een groote jongen, dien hij gewenkt had, kwam met gretige haast naar hem toe. - Kijk eens naar de kachel.

- Ja meester. - Aandachtige, felle oogen. - Een meisje droeg iets voor zich uit. - Meester, het was zoo koud, ik heb het goed ingepakt.

- Maar wat is ‘het’, Anneke?

- Een bloem natuurlijk, - moeder vraagt of hij hier mag staan, thuis gaan alle planten toch dood.

Het bleek een bloeiende begonia te zijn. - Prachtig - en dat middenin den winter - alle sprookjes worden tegenwoordig waarheid.

- Meester, geef nou maar geen vrij voor ijs, want we hebben vanmiddag geschiedenis.

- Zoek zelf een goed plaatsje uit voor de pot - ik kom je moeder wel eens gauw bedanken. - Wout, ik heb je al meer gezegd: ik ben niet de baas van de school, maar loop naar mijnheer Boerma.

- Meester, onze poes is dood, vanmorgen hebben we hem zoo maar gevonden, met al zijn pooten uitgestrekt. Je zag nieuwsgierigheid in de oogen van dit kind. - Was de poes al oud? vroeg je, - maar het bleek duidelijk dat ze van jou niets verwachtte. Een schouderophalen. - Weet ik niet.

Het lokaal raakte vol. Twee jongens waren plotseling zoo ver dat ze elkaar moesten aanvliegen, je zag het, wilde Frans waarschuwen. Maar hij kwam al van den anderen kant aan, trok een van de jongens aan zijn kuif terug.

- Als Koos ransel moet hebben, dan zeg je het mij - en nu geen woord meer. Maar het zat den jongen te hoog, zijn gezicht vertrok. - Hij sart, - hij sàrt, hij zegt dat we een juffrouw krijgen. - Je zoudt hem willen troosten, maar wist niet hoe. Weggaan, natuurlijk. Frans lachte. - Is dat aardig tegenover mijn zuster? - Maar ze is een betooverde prinses, als het negen uur slaat, holt ze weg.

Hij gaf je een knipoogje - en de bel luidde. Je veinsde schrik, drukte Frans' hand tusschen je beide handen, en haastte je weg.

De gang was al verlaten; bij de deur stond nog een onderwijzer, hij knikte stroef, een beetje verwonderd. Ja, wat moest je in een school? Was je maar onderwijzeres geworden - maar denk in godsnaam niet, dat het gemakkelijk is, den heelen dag de meerdere te blijven van zoo'n troep kinderen. - Nu zou je naar Dina terug gaan, en trachten met haar te praten. Als ze maar niet over een ongelukkige jeugd en een slechten vader begon. Van haar verdroeg je dat niet, omdat het onecht was, omdat het leven van de anderen aan haar voorbij was gegaan, en ze zat opgesloten in haar eigen kleine wereldje. - Goed, je zoudt haar vragen, wat er aan haar wereld ontbrak. Ze wilde je vasthouden, net als Hetty. Waarom? Voelde ze niet dat je alleen gekomen was om weer te kunnen weggaan? - Je zuchtte. - Zeker zou je vandaag Woerden niet meer halen?

Je hoorde Dina op hoogen toon tegen haar dienstmeisje praten, ze ging nog voort terwijl je je hoed en mantel ophing. Over een vuile en een schoone theedoek. Toen, in de kamer: Tuig is het, - gewoon tuig, - Frans gelooft het niet. Laatst

heb ik een oud-leerlingetje van hem gehad, - die begon tenminste met goeden wil - maar na veertien dagen bleef ze weg, net als de anderen.

- Tja! Je kunt het zeker niet zonder?

Ze keek je met groote oogen aan. - Stel je voor - en ik houd ook niet van dat werk - jij soms wel?

- Och - het is beter dan niets.

- Nou, word huishoudster.

- Ja - weet je soms een betrekking voor me?

Dina antwoordde niet onmiddellijk, toen zei ze: Ik zal er eens over denken. Juist - ze wilde op je omstandigheden niet verder ingaan; - gaf haar eens ongelijk! - Je keek naar buiten, verlangde naar de inspanning van het schaatsenrijden. - Dies, als jullie eens meegingen vanmiddag? met den trein naar Gouda, en rijden naar Woerden.

- Is het Woensdag? dan heeft Frans cursus in handenarbeid.

- Moet hij daar examen in doen?

De ander knikte. - Van den zomer. Dan kan hij eens naar een particuliere school solliciteeren.

Je dacht aan de vechtende jongens, de overslaande stem van den een: hij sart!

- Is het prettiger om ‘mijnheer’ te worden genoemd dan ‘meester’?

Er kwam geen antwoord.

- Dies, vanmorgen heb ik gevoeld dat ik mijn roeping ben mis geloopen: ik had onderwijzeres moeten worden.

- Weer wat nieuws. Maar niet alle menschen hebben een roeping.

- O nee - maar alle getrouwde vrouwen wel.

Ze keek je vluchtig aan. Dacht je dat ik kinderen wou hebben?

- Dat weet ik niet. - En tot je ontsteltenis begon ze te huilen.

- Maar Dies. -

- Dat heb ik juist zoo vreeselijk gevonden voor moeder: al die kinderen, waardoor vader wegliep.

Je was opgestaan en pakte haar schouders. - Maar Dies! Dit met nog meer nadruk dan den eersten keer, - en onder-

wijl je tegenstribbelend gevoel, omdat je haar niet geloofde.

- Hij hield toch ook eens van moeder - het maakt alles zoo moeilijk: eerst dorst ik niet te trouwen - en nu - Ze ging aan de tafel zitten en legde haar hoofd in haar armen.

Mijn God, vergeleek ze Frans met vader? Je zag het getourmenteerde gezicht van vader voor je, en de rustige, gladde trekken van Frans. Frans, die misschien van zijn vrouw zou wegloopen, als ze hem geen kinderen gaf. - Maar het was alles comedie.

- Toe, huil nou niet - je redeneert teveel, zie je. Als je van Frans houdt, dan moest je maar raak leven.

- Hij weet dat ik zielsveel van hem houd.

Je trok met je schouders. - Maar raak leven, had je gezegd - wat bedoelde je daar eigenlijk mee? - en waarom gaven die woorden je eensiddering van verlangen naar het leven?

De ander begon een uitvoerig verhaal over een psychiater, dien ze geraadpleegd had.

Het ijs was hier mooi, diep zwart, met witte luchtbellen. Er scheen een bleeke zon en het was minder koud dan gisteren. Dit kon een heerlijke dag worden. Het reisgeld van Hetty's moeder had je moeten aanspreken, maar het was nog lang niet op en als je thuiskwam - als je eindelijk thuiskwam - dan zouden er goede berichten zijn over de post. Een brief van vader uit het buitenland: kom bij me als je niets beters te doen hebt - ik verlang naar je. - Ja, dat was je eeuwige hoogmoed: je geloofde dat vader van jou het meeste hield. - Hoogmoed? of je eigen liefde voor hem? - Altijd had je tegen moeder gezegd: Ik denk dat hij terug komt. In 't begin antwoordde ze daarop niet, - later zei ze: Het is beter dat ik hem niet meer zie. Het gevoel dat daarachter school, kon je niet peilen. - En waarom geloofde je Dina niet, die zei dat vader haar leven had beïnvloed, terwijl je zelf zooveel aan hem dacht? - Hm - je zoudt eerst honderd slagen doen, en dan antwoorden. - Je schaatste beter dan den eersten dag. Dit land was mooi, zoo wijd en stil, en er dreef een geur van voorjaar langs je. - Vader beïnvloedde niet je leven, alleen je stemming - vooral als je triestig was. Als je met Bernard had kunnen trouwen - je zoudt geen oogenblik

hebben geaarzeld. Met Dies was het anders, die leed, als Haagsch onderwijzers-vrouwtje, aan den struggle for high life, en liep naar een psychiater, die in de mode was. - Arme menschen. - En die dokter had heel aandachtig geluisterd naar haar jeugd-verhalen. Je zoudt haar kunnen slaan als ze zei: jeugd - in dit verband; - tot haar zevenentwintigste jaar was ze onbekommerd geweest. - Jullie vader was toch altijd een bijzonder mensch? - Ja Frans, hij zong zoo mooi. 'Anders wird die Welt mit jedem Schritt, den ich weiter von der Liebsten mache.' Een lied van Wolf - vader, nog eens dat lied. - En verlangde hij onderwijl naar die anders gekleurde wereld, ver van zijn gezin? O, als hij gestorven was, wat zou Dina dan haar jeugd hebben geprezen! - maar nu hij uit eigen drang was weggegaan, en nog leefde - ergens - Zou hij gelukkig zijn? de vraag die moeder zich iederen dag stelde. En soms antwoordde je, haperend: Ik denk het wel. - Zooals moeder je dan kon aankijken, met haar diepe, verdrietige oogen.

Vandaag wilde je niet verdrietig zijn - je tintelde van top tot teen. Weggaan was heerlijk - een groet, een laatste blik - en je hart had het oude al losgelaten. - Met Bernard was het iets anders. - Hem wilde je altijd opnieuw ontmoeten. - Nee, niet denken aan Bernard. Als Tilda Hugeno je schreef, zou je komen. - De hemel glansde van licht, en toch schoot de zon geen stralen. Vandaag wilde je je feestelijk voelen - zoo maar onbegrijpelijk gelukkig. Als je moe werd, zou er een tehuis voor je zijn, - maar eerst snelde je nog voort over dit gladde ijs. Je hadt de lichtheid van een vogel, en er zong muziek in je. Geen lied van Wolf, iets veel vagers, een of ander natuur-geluid, en heerlijk, je hoefde niet te denken over de beteekenis.

V

Het was een ouderwetsche, deftige apotheek; twee treden op, en een breede, glazen deur. Een man in een linnen jas achter het loket, aan iets bezig. Hij keek je aan en drukte op een bel, nadat je gezegd had: Ik kom voor de familie. Je liep de gang in van het woonhuis. - Leida! Het eerste wat je zag: haar bleekheid, en de sterk glanzende, donkere oogen.

Je kuste haar, een beetje beschroomd, want ze was anders dan je je hadt voorgesteld: ze verwachtte een kindje.

- Cor! kom binnen. Heb je schaatsen gereden? wat een verrassing!

De tafel lag vol doeken en naaigerei. - Je ziet het al: een broertje of een zusje. -

Je legde je schaatsen op de kachelplaat, pakte Leida's polsen, en knikte haar toe. Je hieldt op dat oogenblik heel veel van haar, en ze moest maar de ontroering zien van je blik, en de onuitgesproken vraag: ben je er blij mee?

- Ja, eind Mei - we vinden het heel goed - Henk heeft altijd een groot gezin gewild. Economisch is er heel veel op tegen, maar - Doe toch eerst je mantel uit - ik ben blij je te zien. De kinderen zijn op het ijs, behalve Doesje, die slaapt nog.

Doesje heette Catharina. Nergens was je zoo ontvangen als hier. Je mocht ook dadelijk wat doen: luiers gelijk knippen, en de zoom vouwen.

- We zijn er heel blij mee, het is zoo heerlijk weer een wiegekindje te zullen hebben, en och, de apotheek gaat goed.

Je luisterde maar stil - het was plotseling zoo vredig in je, alsof je nu voor altijd verzoend was met de wereld.

- Henk is naar Utrecht - hij werkt aan een artikel voor het Chemisch Weekblad; sinds zijn promotie is hij nog aldoor met datzelfde onderwerp bezig. Eigenlijk lijkt hij veel op mijn vader. Ja, je hebt vader wel eens ontmoet - die had ook wetenschappelijke belangstelling, en het kwam altijd de zaak ten goede. - Ze vertelde ook over de kinderen, rustig en opgewekt. Het ging door je heen: Als ik hier kon blijven, meehelpen aan alles, misschien ook in den winkel staan. Waarom zou ik geen apothekers-assistent worden? - Maar dan geen eigen zitkamer meer hebben, niet eenzaam mogen zijn, en hopen dat vader eens bij jou terug zal komen, juist bij *jou*. Op een regenachtigen avond. Vader - of Bernard eerst? Het was niet eerlijk van je te zeggen: vader, als je Bernard bedoelde. Maar je wist het niet; - kon een mensch zoo voor zichzelf verborgen leven?

Leida praatte niet meer - vroeger was ze ook nooit zoo spraakzaam geweest. De stilte en de kachelwarmte maakten

je slaperig. Vreemd, dat alles na een uur weer anders was dan bij aankomst. - Je hadt nooit zoo heel veel van Henk gehouden - hij was een mooie man met een baard, heel beleefd tegen de klanten, en in de huiskamer heerscherig en kort aangebonden. Je wist niet of het huwelijk van hem en Leida gelukkig was. Op hun bruiloft - je was toen pas achttien - had je iemand van Leida hooren zeggen: Een zich effaceerende persoonlijkheid. Je begreep dat nu beter dan toen, en je dacht dat het misschien huwelijks-politiek was van Leida, zich uit te wisschen. Maar was het mogelijk dit anders dan in schijn te doen? Je dacht aan Hetty, die op een bijna brutale manier zichzelf was. De sfeer hier deed je prettiger aan, je zoudt willen zeggen: beschaafder - maar waarom voelde je je toch ook al een beetje geprikkeld, en je was pas een uur in huis? Kwam het door de gedachte aan Henk? Eens had je gezien hoe hijzelf de weegschaal bediende in den winkel, hij deed het neerbuigend en spelenderwijs. Een vrouw uit het volk ging er met haar grove schoenen op staan.

- U bent wel wat heel licht - en hij verkocht haar een duur, gepatenteerd versterkingsmiddel - Je zoudt dit anders hebben gewild - je wist niet hoe.

- Doesje slaapt maar, zei je.

Nu liep je samen naar boven om naar het kind te gaan kijken - en je zoudt meteen een bed voor jezelf opmaken.

Hoe lang bleef je hier?

Henk was de oudste van de broers - had hij daarom het recht, je alles te vragen? Of je den indruk had dat Dirk en Hetty boven hun stand leefden, of ze hun kind nog zoo verwaarloosden en maar uit gingen, 's avonds?

Je trok even met je schouders. - Ik weet het niet, ze waren hartelijk voor me. - Je was alleen met hem in de kamer - Leida bracht de kinderen naar bed, de assistent, die binnen was geweest om thee te drinken, had den winkel gesloten en was naar huis gegaan. - Je voelde je een klein beetje aan Henk overgeleverd.

- En Harm - het spijt me toch zoo dat die jongen typograaf is geworden. Hij was heusch niet de minste van ons, wat zijn aanleg betreft - maar die vrouw -

- Och - wat heb je op haar tegen?

- Dat weet je wel: de sfeer van haar belangstelling.

Was je nu toch even geïmponeerd door zijn toon en zijn vlotte woorden?

- Nou ja, zei je - de jongen kan nog alles worden, en bijna had je, om Harm in een gunstig licht te stellen, Frans genoemd, die zeker nooit zijn hoofdacte zou halen. Maar je zweeg nog en voelde je onbehagelijk.

Henk sloeg de krant open. Je zag hoe verzorgd zijn handen waren. - Het is aardig dat je zoo'n rondreis maakt, je moest dat eens meer doen.

Je lachte even. - Vind je? Maar weet je wel dat het een bewijs is van mijn werkeloosheid?

Hij keek je aan alsof je iets lichtelijk ongepasts had gezegd. - Zeker - en ik vergeet dat niet - we moeten er eens over praten.

Je wachtte af.

- Wat denk je eigenlijk te doen? Solliciteeren in 't wilde weg is natuurlijk - weinig dienstig.

Je zoudt hem in zijn gezicht kunnen uitlachen, maar je dacht aan je binnenkomst in dit huis. - Wat zou *jij* doen, in mijn plaats? (Moeilijk voor hem, zich dat in te denken.)

- Ja, hoor eens Cor, je moet hulp willen aanvaarden. Ik geloof dat jij het meest van ons allen op vader lijkt - je hebt die overdreven zucht naar onafhankelijkheid, en daarnaast iets zwaks. - Ik wil je graag helpen, maar dan moet je de gedachte opgeven, dat je alleen gelukkig kunt zijn door je eigen luimen te volgen. Ik zie dit misschien juist door vaders voorbeeld zoo scherp. Joost heeft dezelfde neigingen, maar bij jou vind ik het nog betreurenswaardiger, omdat je overigens zooveel goeds hebt.

Je voelde je neusvleugels trillen van spot en verontwaardiging, - maar Leida kwam de kamer in en door het zien van haar veranderde je stemming. Iets zwaks - maar ook wel goede eigenschappen - waarom zou je het niet gelooven? En de gedachte dat vader juist bij jou terug zou komen, was geen hoogmoed meer, enkel een besef van verwantschap. Je zag hem tegenover je zitten, een door het leven verslagen mensch, - en je hadt dezelfde houding als hij, je boog je

hoofd, overwonnen. - Och vader, zei je, en je blik kwam niet hooger dan tot zijn magere, vermoeide handen - och vader. -

- Misschien kun je hier komen, we zouden het natuurlijk moeten overleggen. Ik heb allerlei plannen, onder andere voor het uitgeven van een boekje over Indische geneesmiddelen - je zoudt daarmee kunnen helpen. En in Mei is de groote gebeurtenis, dan vind je hier zeker werk, al was het alleen maar om Robbedoesje van haar moeders bed af te houden.

Je zuchtte en dorst Leida niet aan te zien. Moest je er blij om zijn, dat je niet hoefde te verhongeren? Je hadt je altijd geërgerd aan de eischen van bedelvolk; eens gaf je een arme vrouw een japon, ze vouwde die uit, bekeek hem, en liet hem op de trap liggen. Onbeschoft. Maar had je zelf niet erg veel lust, dit oude jasje van Henk te versmaden?

- Je hoeft niet dadelijk te beslissen, zei Henk, maar je moet het ook niet te ver laten komen, geen slachtoffer van jezelf maken.

Zachtjes zei Leida: Dat zal ze niet doen.

Nu je haar stem hoorde, leek alles anders.

- Er is een heel aardige kamer op zolder, we zouden die nog wat kunnen inrichten - morgen moet je eens kijken.

Je wist plotseling dat je morgen weg wilde, maar je zei: Graag. Natuurlijk wil ik eerst naar huis terug, en - ne - ik zal moeten blijven uitzien naar een vaste betrekking.

Henk stemde met je in. Wat later vroeg hij: Heb je ooit dien man terug gezien, dien Thomson? - ik hoop van niet.

Je schamplachte even. - Nooit. Dat is een voordeel van Amsterdam: je hoeft er je vrienden niet te ontmoeten.

Henk fronste zijn voorhoofd, dat was ook juist je bedoeling geweest.

- Ik hoop dat je niet om hèm in Amsterdam wilt blijven, - een mensch moet soms zijn schepen achter zich kunnen verbranden, Cor.

In je hart gaf je hem gelijk, en daarom kon je niets zeggen.

- Ik denk dat je nog wel eens zult trouwen, maar geloof me: niet met dien man. - Leida keek op en knikte je toe, - blijkbaar dorst ze dit keer niets te zeggen.

Je hart bonsde. - Niet met dien man, maar hij was de eenige met wien je zoudt willen trouwen, nog altijd. Je zoudt gedwee uit Amsterdam weg gaan, je was immers ook al eens in de stad zelf verhuisd, zoodat het nu al moeilijk voor hem zou zijn, je terug te vinden. Je wist dat, maar je trok al verder, de wereld was één groote woestijn, en je hart verschrompelde onderweg.

Henk streelde zijn baard. - Ik denk niet dat ik hier altijd zal blijven, het gezin breidt zich uit, en daarmee mijn werkkracht. - Hij keek ernstig.

- Dat is het gevaar voor een ongetrouwde vrouw, dat haar steriliteit ook haar geest beïnvloedt en klein houdt. Enfin, als jij hier zoudt willen komen -

Leida strekte een hand naar je uit. - We zullen van je houden.

Er kwam een floers voor je oogen. Als je nu meteen kon beslissen, zou je dan niet gelukkig zijn?

Je drukte Leida's hand, en zweeg.

De zolderkamer had een groot raam op het Oosten, dat met forsche ijsbloemen was bedekt.

- Het is niet altijd winter, zei Henk.

Je keek huiverend om je heen. De wanden en de zoldering waren van lichtgeschilderd hout; er stond een divan met een witte sprei er over, een ouderwetsche klaptafel, een open boekenkast, en in een hoek op den grond, een stapel ijzeren hutkoffers. Je wist dat Leida's vader langen tijd in Indië apotheker was geweest. Henk wees naar de koffers. - Daarin zijn de aanteekeningen van mijn schoonvader, die zouden we samen kunnen doorwerken.

Je knikte. Eigenlijk was je besloten, je zocht nog naar het juiste oogenblik om het te zeggen. Den heelen nacht was je er mee bezig geweest, je sliep wel, maar droomde nog van bruine stopflesschen met witte étiquetten. En toen je zag dat het licht werd, zei je jezelf: Ik moest het maar doen, het hoeft misschien niet voor altijd te zijn, en och, als ik maar kan werken. En nu lokte deze kamer je.

- Je ziet wel, zei Henk, er kunnen hier gemakkelijk twee bedden staan. Je voelde een kneep in je hart. - O ja.

- Ik heb met Leida besproken dat Ansje eventueel bij

jou zou komen slapen, dan kan Robbedoes van onze kamer af.

Je klampte je vast aan dat woord ‘eventueel’ - natuurlijk, er was nog niets beslist. Ansje, een kind van tien jaar - je zoudt hier dus 's avonds niet kunnen zitten. - Kom, zei je, - ik geloof dat mijn voeten bevriezen, en je liep trappelend naar de deur.... Hoe moest je Leida nu aankijken?

Op weg naar Utrecht - zoo koud als vandaag was het nog niet geweest, en je hadt tegen den Oostenwind te kampen. Als je naarHenk had geluisterd, was je met den trein gegaan. Je neusgaten bevroren, en je schoot niet op. Er was een slapte in je knieën - je voelde je oud. Kleine Liesje had dien nacht aldoor liggen woelen, je ging je bed uit om haar toe te stoppen, op 't laatst werd je zelf niet meer warm onder de dekens. - Je hadt niets beloofd - je zoudt wel schrijven, en de ware reden gaf je niet op. Misschien was het egoïstisch van je: je wilde niet over een kind waken, je in het donker uitkleeden en roerloos op je rug gaan liggen. Als je jezelf vergeten kon, dan zou je de ademhaling van Ansje hooren, - je sliep in, en werd gelijk met het kind weer wakker. Als het middenin den nacht zei: tante Cor, dan keerde je eigen stem in je terug, en je antwoordde: Ja? - Stil, je hadt nog niets beslist. Hoe zei Henk het ook? de steriliteit van je lichaam zou je geest kunnen aantasten; - diep in je hart wist je dat hij gelijk had. En dus moest je met vreugde je laten opnemen in zijn gezin.

Een windstoot verstoorde je evenwicht - je draaide je om en hapte naar lucht. Zou je terug rijden? de torens van Woerden waren nog te zien in de wazige verte. Bijna was je ertoe besloten. Maar je begreep niet dat Henk en Leida het wilden: een vreemde voorgoed in hun huis, altijd met hen aan tafel, altijd terug keerend tot dezelfde brandende kachel. - Je boog je rug en reedt voort. In Utrecht woonde Joost, je eenige ongetrouwde broer. En morgen zou je in Amsterdam zijn. Misschien had Tilda Hugeno geschreven; naast haar zou je jezelf mogen zijn.

De kou perste tranen uit je oogen. Nu moest je eerst je gewone slag terug zien te vinden.

VI

Joost was nog magerder geworden. Hij keek je aan, zijn oogen waren goudachtig groen. - Dus je bent bij allemaal geweest, en het kost je geen cent - komiek. -

Je wreef met je handen over je gezicht. - Toen ik nog geld verdiende, hield ik me nooit arm.

- Dat's waar, zei hij. - Nou, je mag met me eten. Soep van den dag, 15 cent een halve portie.

Je liep samen de straat op, de Oostenwind woei door al je kleeren heen - je hadt het gevoel dat je zoudt kunnen huilen om een bord warme soep.

- Vertel nou eens - van Dies, en Harm en Dirk met zijn wollen dekens. Je stak je arm door den zijnen. - Met jou voel ik me verschooierd. Henk heeft zoo'n pracht van een baard, en hij hoopt nog eens apotheker te worden aan een academisch ziekenhuis. En Dirk - Dirk heeft geen pretenties, en hij zit even slordig in zijn kleeren als jij. Ik heb het daar aardig gehad, maar het lijkt lang geleden. Hetty omhelst iedereen die komt, ik bedoel: ze is lief voor je, zoodra je je voet over den drempel hebt gezet, - en als je weer weg bent, vergeet ze je totaal. En dat leeft maar voort: Dirk, Hetty en Doortje - niemand weet waarom ze bij elkaar wonen, maar ze vermoeien zich niet met erover te denken. - Nou, en wat wil je van Dies weten? ze vindt zichzelf zenuwziek, en ze klampt zich aan je vast, maar je mag haar niet tegenspreken. Frans heeft gelukkig zijn school. O ja, ik had onderwijzeres willen worden, maar ik ben te oud. Zoodra je goed weet wat je wilt, is je tijd voorbij om het te worden.

Je liep een restaurant binnen, een diepe, smalle zaal met tafeltjes aan weerskanten. De kellner bleek Joost te kennen. - Mijnheer Tichelaar, wat zal het zijn? en hij gaf een opsomming van gerechten. - Je koos schildpadsoep, en rolpens met appelmoes. Toen alles gebracht was, vertelde je weer verder.

- Met jou kan ik praten, Joost.

- Omdat je wel weet dat ik niet goed luister.

- 't Is gek, ik heb het gevoel of ik in langen tijd mezelf niet ben geweest. Henk en Leida willen me daar in huis

hebben - ik weet niet of ik het doe - ze krijgen hun vijfde kind - zoo'n wieg moet altijd weer gevuld zijn - en de apotheek betaalt wel. Goed, maar wat heb *ik* daarmee te maken? Luister niet naar me, Joost, ik ben op het oogenblik een klein mensch.

- Je zult honger hebben, zei hij. - Zoo, dus onze zuster Dina heeft teveel Haagsche bluf gegeten, en Dirk is het voorbeeld van een bourgeois satisfait. - Dat weet ik niet - hij heeft hetzelfde rustelooze in zijn bewegingen als jij, en die rare flikkering in zijn oogen. Nee, voor jullie zijn er nog wel onbetreden werelden. - Je dacht plotseling aan vader - zou die nu ook ergens in een tienderangs-gelegenheid zitten te eten? De kellner had jus gemorst op het tafellaken, en de appelmoes smaakte naar het blik.

Joost stelde voor naar een film te gaan kijken.

- Ik dacht dat je niet van de bioscoop hieldt.

- Dat doe ik ook niet, maar ik ga twee keer in de week vast - ik ben de beste criticus van Utrecht. - Het zou reusachtig kùnnen zijn, zei je, maar die stomme menschen weten niet wat ze filmen moeten, ze hebben geen zintuig voor het komische en niet voor het tragische.

- De stumperds.

- Ja, de stumperds, - moet je zooiets zien, dadelijk. Hij wenkte den kellner.

- Alles samen, mijnheer?

Hij keek je aan. - Geld heb jij zeker niet?

- Nee, zei je, onverschillig en even luid als hij. - Hij had een eigenaardige manier om geld neer te tellen, alsof hij verwachtte dat het aan zijn vingers zou blijven kleven. Nou, hij moest maar leeren dat je het gauw kwijt kon zijn, als je het voor een ander uitgaf.

De kellner hielp beleefd met je mantel. - Het blijft nog koud, dame.

- Tja, zei Joost, - mijn zuster maakt haar beroep van schaatsenrijden.

- De Bilt voorspelt dooi, mijnheer.

- Natuurlijk - na regen komt zonneschijn. Nou, goeden avond.

Het leek minder koud nu je weer buiten kwam, je gezicht

was gloeierig geworden. - Zeg, als ik hier eens een pension oprichtte, en jij werdt mijn eerste commensaal - hoe zou dat zijn?

- Dank je lekker - altijd lieve broer en zus spelen.

Je liep zwijgend voort. Het is onbillijk, dacht je - het heele leven is onbillijk, tenminste wanneer je te moe bent om het tot op den bodem te zien. En zwervers, zooals jij, zijn haast altijd moe. Maar morgen ga je naar huis terug - eindelijk morgen - en je blijft een nacht en een dag lang slapen, en bergt je schaatsen op en haalt ze nooit weer te voorschijn.

- Hier, zei Joost - een film-paleis; - heb je nog altijd geen geld? Nou, je zult zien dat het een sof is.

Onwennig liet hij je voorgaan.

Je lag met al je kleeren aan op de canapé, een oude winterjas van Joost als deken. Hij had wel gevraagd of je in zijn bed wilde. Je haalde je schouders op. - Het kan me niet schelen. - Dan kruip ik er zelf maar in, want *ik* moet morgen weer werken, zie je.

Nu werd het al licht, en tot je verwondering had je goed geslapen. - Och, die Joost, misschien dorst hij geen schoone lakens te vragen aan zijn juffrouw - of hij dorst niet vriendelijk te zijn voor een zuster. Hij zou nooit trouwen, had hij gezegd, want alle vrouwen waren bedriegsters, - of lieten zich bedriegen, wat hen nog meer kwalijk te nemen was.

- Maar kerel, je ziet teveel slechte filmen. Je begreep wel dat hij levensangst had, net als Dina. Ook Harm was daar niet heelemaal vrij van - en Henk? De wereld leefde in een paniek-stemming. Och kom, waar had je dat gelezen? Maar je zàg het.

Joost was wakker, je hoorde zijn bed kraken.

- Als ik weg ben, mag jij je wasschen, schreeuwde hij.

- Zoo. Sta je al op?

- Natuurlijk, - zeven uur.

- Heb je lekker geslapen?

- Dank je voor de belangstelling.

Je bleef nog wat liggen, want als je eenmaal was opgestaan, begon het daglange gevecht.

Het dooide; je zoudt kunnen huilen om die milde lucht en den tragen wind uit het Westen. De Loosdrechtsche plassen, ‘nu uitgestrekte ijsvelden, onvergelijkelijk schoon,’ volgens het Utrechtsch Dagblad. Er waren banen afgepaald, er stonden handwijzers, maar er reed haast niemand. De hemel was niet meer blauw, er kwamen aldoor meer wolken, wolken als werelddeelen, en er was plaats voor ieder. Slappe vlaggen en leeg-gehaalde tentjes - dit was de morgen na het feest; boven je enkels voelde je een knellende ring van moeheid. - Je reedt hard, maar als je viel, dan stond je wellicht niet meer op. Gek, dat het hier zoo verlaten was. Het ijs werd al zacht, je schaatsen, die aldoor bot waren geweest, sneden erin.

Ja, nu moest je denken aan je thuiskomst, al waarschuwde je jezelf voor elke illusie. Als Tilda Hugeno niet schreef, dan moest je maar bij Henk en Leida gaan wonen, jezelf tuchtigen met Ansje, en de andere kinderen. En Hetty schrijven dat je naar Woerden ging; Hetty lachte natuurlijk om die deftige apotheek, en de geleerdheid van Henk.

De lucht dreigde met regen - als je Weesp maar bereiken kon. Dit was geen goedkoope terugtocht: een bus naar Loosdrecht, en straks nog een trein. Hoe kwam je ooit los van gedachten aan geld? Zou rijkdom helpen, of nog grootere armoede? - Een paar kinderen op het ijs, spelend. Een man tusschen het hooge riet hakte een bijt. Het was goed om menschen te zien; hier buiten kon je hen groeten, straks, in de stad, was je nog eenzamer.

- Dag juffrouw - het dooit!

- Ja! riep je.

En een rauwe jongens-stem: Verzuip maar niet!

Een man kwam je achterop, reed met lange halen voorbij. - Vandaag moest het doel bereikt worden - morgen was het te laat. Morgen zat je thuis, en keek naar den regen. Zou alles beter worden nu de vorst afliet?

Het werd een star volhouden tegen alle verstandig praten in. Je hadt naar Vreeland kunnen gaan en daar den trein nemen, maar je deedt het niet, omdat je de kans liep er een uur of langer te moeten wachten. - Nu viel de regen neer en verduisterde de verte. Zoo zonder uitzicht te rijden, kende

je niet - en zóó eenzaam. Je hadt het laatst een man gezien die zijn tent afbrak, een half uur geleden misschien. Je vroeg hem den weg, maar hij wist niets. - De Molenwetering? hij tuurde in de lucht, als gold het een vogel, die omlaag zou vliegen. - Een vaart regelrecht naar Weesp - weet u het niet? - Hij zei geen ja of nee, en je ging moedeloos verder. Ginds draaiden molenwieken tegen de grauwe lucht - allicht zou je toch ergens belanden. Je nam het natuurlijk veel te zwaar op: het slechte weer, en de mogelijkheid van te verdwalen. In iedere scheur stond water, je slierde er soms doorheen, het maakte een hoog, zagend geluid langs je ijzers. - Een brug. Je voelde een weerzin tegen het diepe hurken om er onderdoor te schieten. - Kom, vooruit. - Maar je hadt het geweten - je rug schrijnde - en je viel. Vies nat - en je rug als gebroken. Iemand strekte een hand naar je uit - een man zei: U bukte ook niet. - Met kracht drong je je tranen terug. - Ik weet het, maar ik kon niet meer.

- Waar moet u naar toe, naar Weesp? dan kunt u met mij meegaan, - nog maar een klein eindje.

- O - graag. Je moest een stukje loopen en bond af; je metgezel was groot en zwaar, zijn stappen kon je haast niet bijhouden.

- Woont u in Weesp? ik heb u nooit gezien.

Je antwoordde.

- Dus een plezier-tocht - aardig, met dit weer. Hebt u vacantie?

- Nee, ik ben zonder werk.

Zwijgend liep je voort, zoo gejaagd alsof je vluchtte. De man sprong van den wallekant weer op het ijs, het water spatte hoog op. - Zie zoo. - Even later reed je achter hem. Je schaatsen zaten te stijf, maar dat zou wel rekken. Je ging voort, - en hoe! Zoo hard kon je alleen niet rijden, het maakte je duizelig, het grauw-witte ijs schoot te snel onder je weg; je moest maar je evenwicht bewaren, en je laten gaan - het was voor het eerst dat je je liet trekken. - Het begon harder te regenen, de lucht voor je uit was loodgrijs - je sprak geen woord. Het water gulpte nu over je schoenen heen, drong naar binnen - je mantel raakte doorweekt. Het duurde toch lang, maar de inspanning om je overeind te houden was zoo

groot, dat je er zeker niet over kon oordeelen. Je ooren begonnen te suizen, en je suste jezelf met kleine zinnen: Vanmiddag ben je thuis - je gaat naar bed - je mag desnoods huilen. - En dan zag je het stadje wel opdoemen, grijs en mistig - fabrieksschoorsteenen, een kerktoren. Eindelijk stond je stil - de vaart hield op.

- Dus u moet naar het station, zei de man. Weet u den weg?

- Ik zal het wel vinden.

Je begon naast elkaar een straat in te loopen.

- Ik ben hier vee-arts, mijn naam is van Velzen. Misschien zoudt u bij mij huishoudster kunnen worden. Voelt u voor de huishouding?

- O ja.

- Mijn juffrouw gaat weg, binnen enkele dagen; het is een gesukkel - dit was al mijn vijfde in Weesp. Hoe oud bent u?

- Een en dertig.

- En van wat voor familie?

Een wonderlijk gesprek.

In de derde-klasse wachtkamer schreef je je naam en adres voor hem op.

Hij stak het papiertje in zijn binnenzak. - Mijn huishoudster heeft me ten huwelijk gevraagd, zei hij - daarom moet ze weg.

- O.

- Ja: O. Hij lachte. - U lijkt me nogal een nuchter type.

Je trok je wenkbrauwen op. Nu nam hij plotseling afscheid. - U hoort dan wel van me, - dag juffrouw Tichelaar.

- Mijnheer van Velzen.

Je dacht niet dat je daar komen zou.

VII

Als een herstellende zieke zat je in een leunstoel bij de kachel, den tweeden avond na je thuiskomst. Je hadt den heelen dag liggen soezen in je bed, je voelde je dankbaar als een kind dat verdwaald was geweest, en bij moeder terug gebracht. Nu geen aankomsten meer en geen afscheid, en

het onontkoombare van het doordringen tot elkaars tekort. Je was terug - in een leelijke huurkamer, maar bij jezelf. Brieven vond je niet, een paar drukwerkjes, en een krantje, dat je vergeten had op te zeggen. Dat was nauwelijks een teleurstelling geweest, je was te moe om nog te weten wat je hadt verwacht. Het zou wel langzamerhand tot je doordringen, - maar vanavond nog niet.

Er werd gebeld - juffrouw Baks kwam zeggen: Daar is iemand voor u - een mijnheer Thomson.

Je hart bonkte.

- Gut mensch, schrikt u daarvan?

- Nee, zei je - laat mijnheer binnen.

Bernard klopte al aan de deur. - Is het hier?

Je herinnerde je in hoe 'n ongelooflijk korten tijd hij een trap opliep. Hij stond in de kamer, - juffrouw Baks trok zich langzaam terug.

- Dag Corrie - ben je ziek?

- Nee - hoe is 't met jou? Je gaf elkaar een hand.

- Je bent mager geworden.

Hij keek aandachtig naar je, alsof hij - zooals vroeger wel. - Je wist heel goed dat je nog van hem hieldt. - Hij ging tegenover je zitten. - Vind je het goed dat ik terug ben gekomen? Ik wilde nog eens met je praten. Den laatsten tijd had ik er geen vrede mee dat ik - dat alles tusschen ons was verbroken. - Hij wachtte.

- Het is mij goed.

- Zie je - Maar ik wil eerst iets over jou hooren - je bent mager geworden. Je vertelde - al het gewone - je wilde dat het zakelijk klonk, naar het had veel van een biecht - je mond trilde zoo, nu en dan, en je woorden waren te vertrouwelijk. Toen je nog met hem verloofd was, had hij je eens verweten dat je geen terughouding kende - en nu - had je dan niets geleerd? - Nou, zei je op 't laatst, je kon toch ook niet verwachten dat het me heel voorspoedig zou gaan, wel? - en dat klonk veel te pathetisch.

Het bleef een oogenblik stil.

- Heb je niets van je vader gehoord?

- Nee, niets.

- En je broers en zusters?

- Wat bedoel je? je hebt gehoord: Ik kan bij ze wonen.

- Maar je wilt niet.

- Och -

Toen begon hij over zichzelf te praten. Hij had veel geleerd, dat laatste jaar - vooral omtrent vrouwen. Eerst had hij zich verloofd met een meisje Ten Boesterd.

- Dat weet ik.

Het had niet lang geduurd - ze was ijdel en hard - wreed zelfs. Hij gaf toe dat hem die hardheid juist had aangetrokken, maar hij zag het anders, hij dacht dat ze een vrouw was met een geweldige levensdurf. Enfin. Later had hij gehouden van een meisje - de naam deed er niet toe - een mooi meisje, maar eigenlijk volmaakt onbenullig, en pretentieus in hooge mate.

Je glimlachte even en probeerde een luchtiger toon. - Hielden al die meisjes ook maar dadelijk van jou?

Hij keek je aan. - Ja, ze wilden wel - maar *ik* kan niet meer, Cor. Dit is niet alles geweest - ik zal het je ook niet vertellen - ik wil jou terug hebben, jij bent de eenige - de eenig echte.

Hij stond op en legde zijn handen op je schouders. Je keek elkaar aan, ernstig, en een heel klein beetje te smartelijk en diepzinnig. Vond je dat noodig, omdat hij je 'de eenig echte' genoemd had? - Je was bereid, natuurlijk, maar er bleef iets van twijfel in je, je moest plotseling denken dat vader, die weg bleef, beter deed dan hij. -

- Kind, zei hij - je gelooft me toch?

Nog altijd keek je elkaar aan. Je knikte. - Ja, ik geloof je. Maar je geloofde jezelf niet.

- Wil je mijn vrouw worden?

Je sloeg je oogen neer. - Ja.

Het was weer als vroeger - Bernard kuste je.

Misschien had je in lang niet gelachen - maar nu! Een brief van van Velzen, de vee-arts. Hij kon je de betrekking niet meer aanbieden, want hij had besloten toch met zijn tegenwoordige huishoudster te trouwen. - U intusschen dankend voor uw bereidwilligheid, - enzoovoort. - Mooi zoo - die vrouw kreeg haar zin.

Je was bijtijds op vandaag: Bernard kwam bij je koffiedrinken, en je ging samen in de stad eten. Wonderlijk, dat je gisteren van dit alles nog niets wist. Je liep door de kamer en bedacht wat je zoudt gaan doen. Bloemen koopen, en wat lekkers voor de boterham? Maar je voelde eigenlijk niets voor feestelijkheid. Bernard was terug gekomen, maar hij was niet veranderd, hij praatte nog net als toen hij wegging. Voor het oogenblik was je de eenig echte - geloofde hij het zelf? Je zat telkens op een andere stoel, en bleef daar een poosje peinzen. - Waarom had je daarstraks ook gelachen? O, om dien grooten kerel met zijn huishoudster.

Er werd gebeld - juffrouw Baks kwam binnen met bloemen. Het waren paarsche primula's - dus hij wist nog dat je daar zooveel van hieldt.

- Hebt u zich geëngageerd, juffrouw?

- Ja, zei je, en hadt het gevoel dat je loog.

- Nou, dan mag ik u wel feliciteeren - een nette man - ik heb hem gisteren eens opgenomen. Ze drukte je hand. - Maar juffrouw - wat ik wou zeggen: U bent zonder werk, en hij misschien ook....

- Hij gelukkig niet.

- O, dat verandert - ik bedoel maar....

Je hieldt je van den domme, en pakte vol aandacht de bloemen uit.

Even later weer een bel: het beloofde pakje van Hetty. Weer de gelegenheid voor een praatje. - Je zou haast zeggen dat uw familie het al weet.

- Nee, dat kan natuurlijk niet. - Je legde het pakje neer zonder ernaar te kijken.

- Nou, het is aardig voor u, na alle zorgen.

- Ja, dank u.

Vluchtig keek je Hetty's brief door. - Hierbij het bedjasje.... Gisteren een brief van Henk en Leida - onzin, hoor, waarom zou je je gaan doodwerken in dat groote gezin - kom liever bij ons....

Lachend zuchtte je erom. Als je werkelijk eens kon zeggen: Ik ga trouwen, - dan werd je verlost van al die opdringerigheid. Maar wie had toch voorspeld: Je zult nooit met Bernard trouwen? Een van de broers, natuurlijk. O, ze wisten

het zoo goed, ze hadden je van de wieg af gekend, en lazen je toekomst uit je oogopslag. Het waren je beste vrienden, want ze hadden nooit eenige genegenheid van je gevraagd. - En nu je dit gezegd hadt, moest je erover blijven denken, en je wist dat het tòch waar was. Ook moeder vroeg geen liefde van je, en stond je zoo na. Maar dat Bernard je bloemen stuurde, bewees niets. - En je moest je op zijn komst voorbereiden.

Zijn bezoeken putten je uit - hij praatte zoo veel en zoo heftig. Vijf dagen duurde dit nu, en je ging ernaar verlangen dat hij eens *niet* komen zou. Och, hoe zou dit ooit goed worden? Je trachtte hem te helpen, maar voelde je even hulpeloos als toen je gevallen was op het ijs. Je wist niets meer te bedenken om zijn verwarring te ontrafelen. Je hadt het moeilijkste al gezegd, zacht en als tegen je wil: Ik geloof dat je niet van me houdt. En kreeg tot antwoord een golf van woorden, die je zoo leeg klonken. Je vroeg: Zullen we dan binnen de maand trouwen - of zullen we het een jaar uitstellen? Hij antwoordde: We trouwen, zoodra ik één ding zeker weet.

Je was op dat oogenblik te lusteloos om te vragen....

- Eén ding: Dat ik niet anders kan.

- Goed - laat ons dan nu eerst uit elkaar gaan.

- Maar kind, ben ik daarom terug gekomen? en je voelde hoe hij je knieën omknelde, en trok even met je schouders. - We maken erg veel drukte over iets dat heel gewoon is: We zijn ongelukkig, maar kunnen elkaar niet helpen. - *Ik* ben ongelukkig - jij niet, - jij hebt misschien zorgen, maar dat is iets anders, en als je van me hieldt, zou je me helpen.

Je lachte schamper. En aldoor voelde je dat hij je niet trouw zou zijn. Had Tilda Hugeno maar geschreven, dan kon je weggaan, dit alles ontloopen. Natuurlijk dacht je aan je toekomst. - Bernard maakte je daarvan een verwijt - maar je solliciteerde nergens.

- Probeer aan het oogenblik te denken, zei hij - leef voor *dit* oogenblik, dan zal ik zooveel van je houden, dat ik mijn toekomst niet tel.

De tranen liepen plotseling over je wangen. - Met ieder

woord zeg je, dat je niet van me houdt - beken het dan ook.

Maar hij begon opnieuw te redeneeren.

Maandagmorgen. Het was als vóór je schaatsentocht: je dorst bijna den dag niet te beginnen. Je hadt geen geld meer om van te leven, en geen kans op werk. Een week geleden had je je kamer ingehuurd voor de maand Februari, en juffrouw Baks gezegd dat je zoo gauw mogelijk zou betalen.

- Kunt u niet wat van mijnheer Thomson leenen? had ze gevraagd.

- Och - dat wil ik liever niet doen voor we getrouwd zijn. - Een dwaas antwoord, maar blijkbaar had het juffrouw Baks bevredigd.

Het sloeg negen uur. Zouden er werkeloozen zijn, die den heelen dag in bed bleven? Je kende bijna geen honger meer, en je at hoe langer hoe minder. Alleen een enkele maal, als je gebraden vleesch rook, dan liep het water om je tanden.

Vandaag moest je dan maar beslissen - je stelde het iederen dag uit, en je hadt nu toch wel de zekerheid dat Bernard je zonder slag of stoot zou laten gaan. Alles hing van jou af. - Als je me verbiedt te komen, had hij gezegd, dan zal ik gehoorzamen.

Je antwoordde: Ik kan je niets verbieden. Was dit enkel slapheid - of? - Ja, wat zou het anders kunnen zijn? Nu moest je opstaan en hem een telegram sturen: Ik verbied je te komen.

Je sloeg de dekens op en huiverde - maar je kon niet meer terug. Je liep meteen door om naar de post te kijken. - Een brief - een vreemde hand - poststempel: Haarlem. - Stil, niet zoo zenuwachtig doen.

Beste Corrie Tichelaar,

Als je wilt, en kunt, kom dan zoo gauw mogelijk - ik heb het nu goed doordacht. - Vier kantjes - onderteekening: Tilda Hugeno. - Zoo gauw mogelijk - dus vandaag nog.

De tranen sprongen in je oogen - je voelde dat je gered was.

ELISABETH ZERNIKE

Verzen

Zelfkant

Ik houd het meest van de halfland'lijkheid:
Van 't gras, dat arm'lijk op fabrieksterreinen
Groeit; van de weidewinden, die met lijnen
Vol waschgoed spelen; waar de lorrie rijdt,

Bevracht met het geheim der dokspoorlijnen.
Want 'k weet, dat ik waar men het leven slijt
En toch niet leven kan, meer eenzaamheid
Zal vinden dan in bergen of ravijnen.

De walm van stoomtram en van bleekerij
Of van de ovens waar men schelpen brandt
Is meer dan thymgeur aanstichter van droomen,

En 't zwarte kalf in 't weitje aan den rand
Wordt door een onverhoopt gedicht bevrijd
En in één beeld met sintels opgenomen.

De zusters

Bleek lagen zij naast elkaar.
Zij wilden sterven tezamen,
Voordat de liefde 'n voor haar
Smadelijker aftocht beraamde.
Zij lagen, gezicht naast gezicht,
De hond uit de kamer, vensters dicht.

Maar de zoete dood naar buiten gleed
Door kieren, men rook hem onder.
Reeds diep waren zij in het wonder,
Toen de moeder gillend opensmeet. -

Is de eene hier, de andere daar,
Dan leven zij voor den schijn.
Want zij leven het liefst voor elkaar,
Sinds zij samen gestorven zijn.

De stroom

Soms leed ik door zijn openhartigheid,
En dan weer, milder, kon ik er om lachen,
Dat alles wat ik schuil hield en omzwachteld
Door hem zoo arg'loos werd tentoongespreid.

Weinigen kende 'k, die even doorzichtig
De rimpelingen van hun zielsverband
Verrieden, als bekabbeld bodemzand
Stellig- en fijngevormd, en nooit gewichtig.

Is het een vrouw geweest, een vriendenkring,
Die hem lichtvaardig hebben opgewoeld?....
Want ik bespeur, sinds hij weer verder spoelt,
Een troebele, verbogen spiegeling,
Waardoor mijn diepere herinnering
Zoo weinig trouw blijft, en zoo snel bekoelt.

De Congofetisch

Hij hangt tusschen de bamboe, stekelig
Van uit mijn tropenkist getrokken spijkers.
Zij dansen. Ik die met mijn koortsen lig,
Ik spuw hem midden in zijn houten kijkers!

Hij kruipt opzij, zoo walg'lijk als een krab
Met zijn door 't slijm beleedigd oogenpaar.
De inboorlingen krijschen rond mijn baar,
Dat ik hun krijgskansen vernietigd heb!

Maar daar opnieuw, vlak naast de folterpaal,
Zie ik hem grijnzen of er niets gebeurd was,
Met in zijn oog, of 't nimmer nog besmeurd was,
Een groote, fonkelende bloedkoraal!

Hoe lang zal deze heete angst nog duren?
Mijn pijn zal mind'ren, ook de zon zal luwen,
En 'k droom mij in 't museum van Tervueren,
Waar 'k hem gebracht heb, hulpeloos en schuw...

De oude gang

Kent de gang bij nacht nog wie
Daar loopen, alle drie?
Want vader, moeder en kind
Loopen daar, kaarsen in den wind.

Hoe werpt hun fladderend vuur
Schaduwen op den witten muur:
Twee groote, en hoog daartusschen
De kleine aan hun handenlussen.

O breek niet hun wankele rij,
Maar laat hen langzaam voorbij -
Gaan tot hun kaarsengewiegel
Glimlachend verdwijnt in den spiegel.

S. VESTDIJK

Wiskunde en wijsbegeerte

'Niemand, die de wiskunde niet machtig is, trede dit huis binnen'. Dit stond, volgens de overlevering, te lezen boven den ingang van het gebouw, waarin Plato onderricht gaf. En sedert die dagen is telkens weer door tal van wijsgeeren de groote beteekenis ingezien, die de wiskunde voor hun beschouwingen bezat. In het volgende zal getracht worden, deze beteekenis eenigszins nader te doen gevoelen.

§ 1. Zij, die zich voor het eerst met de studie der wiskunde bezighouden, worden wel het meest getroffen door een zeker aspect van deze wetenschap, dat ik het *apriorisch karakter* der wiskunde zou willen noemen.

In andere wetenschappen, vooral in de wetenschappen der natuur, houdt men zich angstvallig aan de ervaring. Telkens weer wordt een beroep op de feiten gedaan, en er bestaat een zekere afkeer van lange redeneeringen, die van zuiver speculatieven aard zijn. Hoe geheel anders is het in de wiskunde! Enkele weinige grondstellingen worden aangenomen, die volkomen vanzelfsprekend schijnen; en dan volgt een eindelooze reeks van conclusies en stellingen, en weer nieuwe conclusies en stellingen, die alle louter door redeneering uit de grondstellingen worden afgeleid. En niemand twijfelt er een oogenblik aan, dat, wanneer men een dezer stellingen aan de ervaring zou toetsen, men haar ten volle bevestigd zou vinden. De naam 'wis-kunde' voor onze wetenschap is een uitdrukking voor de zekerheid en gewisheid, die men haar van oudsher heeft toegeschreven.

Er is een tweede bijzonderheid, die eveneens den beginnenden beoefenaar der wiskunde al spoedig opvalt. Deze bestaat hierin, dat de objecten der wiskunde, krachtens hun definities,

eigenlijk in de wereld der ervaring in het geheel niet te vinden zijn. Om dit aan te toonen, behoef ik slechts een paar definities aan te halen uit de ‘Elementen’ van Euclides, het boek, dat gedurende tal van eeuwen het voortreffelijkste leerboek der meetkunde geweest is, dat er bestond. Wij lezen daar:

‘Een punt is, wat geen deelen heeft’.

‘Een lijn is lengte zonder breedte’.

‘Een vlak is, wat alleen lengte en breedte heeft’.

Waar ter wereld vindt men in de ervaarbare werkelijkheid dingen, die aan deze definities beantwoorden? Men kan op deze vraag antwoorden, dat de wiskundige objecten abstracties of idealisaties zijn van dingen, die in de werkelijkheid der ervaring wèl voorkomen. Mathematische punten, lijnen en vlakken bestaan in onze ervaring niet; maar kleine korreltjes, dunne draden en strepen, en gladde oppervlakken van lichamen, bestaan wel, en men behoeft deze dingen slechts eenigszins te idealiseeren, om tot de mathematische objecten te komen. Intusschen, wanneer men aldus de objecten der wiskunde als abstracties uit de ervaring beschouwt, blijft de vraag bestaan, waarom juist déze abstracties als uitgangspunt kunnen dienen voor een wetenschap, die zulk een omvang en zulk een schijnbaar onbegrensde ontwikkelingsmogelijkheid heeft als de wiskunde. En de apriorische zekerheid der wiskunde blijft bij zulk een theorie ook onverklaard.

Het probleem, waarvoor wij gesteld zijn, bestaat dus hierin, dat de wiskunde de drie volgende kenmerken vertoont: zij houdt zich bezig met dingen, die in de wereld der ervaring niet te vinden zijn; het menschelijk denken kan de waarheden der wiskunde uit eigen kracht vinden, zonder de ervaring noodig te hebben; en ondanks dit zijn de waarheden der wiskunde toch op de ervaring van toepassing. Hoe is dit te verklaren?

Een belangrijke poging, om deze vraag te beantwoorden, en misschien nog wel steeds de belangrijkste, vinden wij in de *ideeënleer van Plato*. Wij zullen hierbij dus even stilstaan, te meer, daar ik juist wilde betoogen, dat de moderne ontwikkeling der wiskunde ons telkens weer in de nabijheid der ideeënleer terugvoert.

Volgens Plato bestaat er een bovenzinnelijke sfeer, boven tijd en ruimte verheven. In die sfeer bevinden zich de ‘ideeën’,

de oertypen of modellen van alle aardsche dingen. De dingen der alledaagsche werkelijkheid zijn slechts gebrekkige nabootsingen van de eeuwige en onveranderlijke ideeën, zooals de schaduw van een voorwerp een gebrekkige nabootsing is van het voorwerp zelf. In die ideeënwereld bevinden zich nu ook de objecten der wiskunde; daar bevinden zich *het* punt, *de* lijn, *het* vlak, waarvan draden, korreltjes en oppervlakken van lichamen slechts onvolkomen afschaduwingen zijn. Daar bevinden zich ook *de* goedheid, *de* schoonheid, *de* rechtvaardigheid, die ook geen van alle ooit ten volle op aarde verwerkelijkt zijn.

Nu bezitten wij een zekere intuïtieve kennis van de ideeën. Plato stelt zich dit zoo voor, dat de menschelijke ziel vóór haar kluistering in het lichaam in de wereld der ideeën vertoefd heeft, en na haar geboorte op aarde de herinnering aan die wereld sluimerende in zich heeft. Wanneer wij nu de aardsche dingen zien, die immers naar het voorbeeld der ideeën gevormd zijn, wordt de sluimerende herinnering in ons wakker geroepen, de onbewuste kennis der ideeën wordt weer bewust. Daarom herkennen wij de schoonheid, de goedheid, de rechtvaardigheid, wanneer deze op aarde benaderd worden; daarom ook herkennen wij de objecten der wiskunde in de gebrekkige figuren, die hen nabootsen.

De taak der wijsbegeerte is het, ons de kennis der ideeënwereld in steeds toenemende mate bewust te doen worden. Daarom is de wiskunde zulk een onmisbare voorbereiding tot de wijsbegeerte; immers, door de studie der wiskunde wordt een deel der ideeënwereld ons bewust, en wel dat deel, dat blijkbaar voor ons denken nog het gemakkelijkst toegankelijk is.

In het voorbijgaan zij opgemerkt, dat het begrip ‘idee’ bij Plato niet altijd een vasten omvang heeft. Er zijn passages, waaruit zou volgen, dat alleen de goedheid, de schoonheid, de rechtvaardigheid, e.d. in den vollen zin ‘ideeën’ zijn, terwijl de wiskundige begrippen tot een lagere sfeer dan de eigenlijke ideeën behooren. Wij zullen hier echter het woord ‘idee’ in een ruimen zin nemen, zoodat ook de wiskundige begrippen dan tot de ideeën te rekenen zijn. Trouwens, ook deze opvatting sluit zich aan bij sommige passages van Plato.

Deze, door Plato ontwikkelde, theorie geeft werkelijk een oplossing van het vraagstuk, dat wij zooeven gesteld hebben. Indien de wiskunde zich bezighoudt met de studie van een deel der ideeënwereld, is het geen wonder, dat haar objecten niet in de wereld der ervaring zijn te vinden; immers, de dingen der ervaring zijn slechts gebrekkige afbeeldingen der ideeën. Door deze theorie wordt verder verklaard, dat ons denken uit eigen kracht tot de kennis der wiskundige waarheden kan geraken. Immers, deze kennis bezitten wij vóór alle ervaring sluimerende in ons. Slechts een geringe aanleiding, de primitiefste meetkundige ervaring, is noodig, om haar te voorschijn te roepen, en dan gaat het proces der bewustwording verder, zooals ook bij de gewone herinnering de eene voorstelling de andere wakker roept. En daar ten slotte de dingen der ervaring dan toch naar het voorbeeld der ideeën gevormd zijn, is het niet te verwonderen, dat onze wiskundige kennis ten slotte ook op de ervaring kan worden toegepast.

§ 2. De leer der ideeën is heftig bestreden door Plato's grooten leerling Aristoteles; met een heftigheid, die ons nog heden ten dage niet volkomen helder is. Die wereld der ideeën, die een eigen sfeer vormt, afgescheiden van het aardsche, scheen Aristoteles toch niet veel anders toe dan een verdubbeling van de aardsche werkelijkheid; en daarom kon hij de noodzakelijkheid en het nut van zulk een onderstelling niet inzien. In plaats van de ideeën, die in hun volmaaktheid hoog boven de aardsche dingen tronen, nam Aristoteles vormende krachten *in* de dingen aan. In de eerste plaats dacht hij hierbij aan de levende wezens; en nog heden ten dage onderstellen verschillende geleerden, dat in de wereld der organismen vormgevende krachten werken, de zoogenaamde ‘entelechieën’.

De onderstelling is wel uitgesproken, dat het verschil in standpunt van Plato en Aristoteles hiermede zou samenhangen, dat Plato aan de zuivere wiskunde een groote beteekenis toekende, terwijl Aristoteles deze beteekenis minder hoog aansloeg. Om deze onderstelling te toetsen, zou een grondige studie van de werken der beide denkers vanuit dit gezichtspunt noodig zijn. Hoe dit zij, het is wel opvallend, hoe de leeringen van Plato en Aristoteles correspondeeren met het

gedachtenleven van den theoretischen wiskundige en van hem, die de wiskunde in de practijk toepast, hetzij als natuuronderzoeker of als eenvoudig handwerksman.

De theoretische wiskundige bestudeert zijn getallen en figuren, zonder zich te bekommeren over de vraag, of en in hoever hij deze in de stoffelijke werkelijkheid zal terugvinden. Indien het een of andere getal hem interesseert, dat grooter is dan het aantal electronen in het ons bekende heelal, en dat dus wel nooit het aantal dingen van een werkelijk bestaande hoeveelheid zal aanduiden, dan zal hij door deze omstandigheid zich niet laten weerhouden, het bewuste getal nader te bestudeeren. En ook in de meetkunde bestudeeren wij met groote belangstelling figuren, die nooit ten volle op het papier gerealiseerd kunnen worden. Kromme lijnen, die zich met oneindig vele windingen om een bepaald punt heenkronkelen, of die tusschen twee punten oneindig vele bochten vertoonen, komen reeds in de elementaire gedeelten der hoogere wiskunde ter sprake, en niemand heeft ooit tegen het koesteren van dergelijke denkbeelden bezwaar gemaakt. In één woord: de theoretische wiskundige leeft bij zijn onderzoekingen in een eigen wereld, die van de gewone werkelijkheid scherp onderscheiden is. Indien zoo iemand er nu toe komt, zijn gedachtenleven buiten zich te projecteeren tot een metaphysische werkelijkheid, zal hij die afgescheiden wereld der wiskundige begrippen maken tot een zelfstandig bestaande sfeer, wèl van de stoffelijke te onderscheiden. En dit is nu juist, hetgeen wij bij Plato vinden.

Geheel anders is de beteekenis, die de wiskundige begrippen voor den practicus hebben. Hij heeft op school leeren rekenen; hij heeft de grondbegrippen en sommige belangrijke stellingen der meetkunde leeren kennen. En nu gebruikt hij deze kennis, om de dingen, die hij tegenkomt, namen te geven; om aan zijn omgeving bepaaldheid te geven en haar te leeren beheerschen. Hij spreekt van een kudde van vijftig koeien; van een afstand van zes kilometer; van een vierkante tafel, een ellipsvormig bloemperk. In één woord: wat anders vaag en onbepaald zou wezen, wordt door middel van deze begrippen scherp onderscheiden en daardoor in onze macht gebracht. Wij weten allen, welke triomfen door toepassing van deze methode in de tech-

niek behaald zijn. Wij zien hier dus, hoe in onzen geest het de taak der wiskundige begrippen is, uit het materiaal, dat de zintuiglijke waarneming ons levert, een wereld van bepaalde, scherp onderscheiden dingen te maken. En indien wij weer datgene, wat zich in onzen geest afspeelt, tot een metaphysische werkelijkheid buiten ons projecteeren, zien wij een wereld, waarin vormende krachten werkzaam zijn, die uit de ongeordende materie een wereld van volgens vaste wetten gevormde dingen doen ontstaan. Wij herkennen het wereldbeeld van Aristoteles.

Afgescheiden dus van de vraag, of dit werkelijk de gedachtengang van Plato en van Aristoteles is geweest - een vraag, die enkel door historisch onderzoek zou zijn op te lossen - kunnen wij de stelsels dezer denkers beschouwers als projecties in het metaphysische van het gedachtenleven van den beoefenaar der zuivere wiskunde en van dat van den beoefenaar der toegepaste wiskunde. Hiermede wil ik niets afkeurends of kleineerends van deze stelsels zeggen. Immers, het projecteeren van ons bewustzijnsleven tot een werkelijkheid buiten ons is het noodzakelijke grondbeginsel van alle metaphysica. De ervaring toch leert ons slechts twee werkelijkheden kennen: de physische en de psychische werkelijkheid. Indien wij nu in de metaphysica de physische werkelijkheid beschouwen als een verschijning van iets anders, dat er aan ten grondslag ligt, en ons van dit andere een nadere voorstelling trachten te maken, dan hebben wij geen andere keuze, dan die andere werkelijkheid als een psychische of quasi-psychische op te vatten; eenvoudig, omdat wij geenerlei werkelijkheid kennen, die nòg anders zou zijn. Wij zijn m.a.w. gedwongen, in die andere werkelijkheid een weerspiegeling van ons bewustzijnsleven te zien. Hiermede komen wij tegelijk tegemoet aan de oeroude behoefte van den mensch, zich geen vreemdeling in deze wereld te voelen, maar in alles iets te herkennen, aan het eigen wezen verwant. En dat deze behoefte diep in den mensch geworteld is, blijkt uit de onuitroeibaarheid van metaphysische bespiegelingen, alle verbodsbepalingen van sommige wijsgeeren ten spijt. Of deze behoefte werkelijk bevredigd kan worden, kan alleen worden uitgemaakt, door pogingen in die richting te ondernemen en het resultaat van die pogingen af te wachten.

Uit het bovenstaande volgt, dat de beoefenaar der zuivere wiskunde, indien hij metaphysische neigingen heeft, het meest voor de leer van Plato zal voelen; immers, hij kent in zijn eigen geest het rijk der wiskundige begrippen als een op zichzelf bestaande sfeer. Vindt men de voorstelling van zulk een zelfstandig bestaand ideeënrijk een weinig fantastisch, dan kan men zich dit denkbeeld aannemelijker maken door de ideeën te beschouwen als gedachten, die door het Goddelijke Denken gedacht worden. Zooals een mensch, die een werk gaat ondernemen, eerst voor zichzelf een plan maakt, zoo kan men zich denken, dat God, alvorens Hij iets schept, een zeker beeld van het te scheppen ding in Zijn Denkvermogen vormt. Deze 'oerbeelden' in het Goddelijk Denken zijn dan de ideeën. Dergelijke denkbeelden zijn reeds vroegtijdig door verschillende volgelingen van Plato verkondigd geworden.

Wie het woord 'God' wegens de daaraan verbonden associaties liever niet gebruikt, kan het door elk ander woord vervangen, dat door een of anderen denker gebruikt wordt, om de laatste werkelijkheid aan te duiden. Hij kan spreken over het 'wereldbewustzijn'; hij kan met onzen landgenoot Poortman spreken over het 'Suprasubject'; dit alles doet aan het wezen der zaak weinig toe of af. In elk geval vormt de ideeënwereld een zeker 'gebied' of een zekere 'laag' binnen die alomvattende werkelijkheid.

§ 3. De vraag, die het uitgangspunt vormde van onze beschouwingen, was de volgende: Hoe is het mogelijk, dat de wiskundige waarheden, die onze geest zich door eigen denken verwerft, toch op de ervaring van toepassing zijn? De antwoorden, door Plato en Aristoteles op deze vraag gegeven, zijn van metaphysischen aard. Daartegenover staat de oplossing van het *kennistheoretisch idealisme*, van welke richting *Kant* de bekendste vertegenwoordiger is.

De grondgedachte van deze opvatting is na het voorafgaande gemakkelijk te formuleeren. Zooeven zagen wij, dat de wiskundige begrippen in onzen geest een actieve rol vervullen; zij maken uit de betrekkelijk vage indrukken der zintuiglijke waarneming - indrukken van 'veel' of 'weinig', 'groot' of 'klein' - een wereld, over welke men exacte mededeelingen

kan doen betreffende aantal, afmeting en gedaante der verschillende dingen. Willen de wiskundige begrippen deze rol voor ons vervullen, dan moeten wij ze natuurlijk op school hebben leeren kennen.

De fundamenteele onderstelling van Kant is nu, dat de wiskundige begrippen reeds in onzen geest aanwezig en werkzaam zijn, *vóór* wij ze bewust hebben leeren kennen[1]. Immers, zelfs de primitiefste visueele waarneming kunnen wij ons niet voorstellen, zonder dat althans de meest fundamenteele wiskundige begrippen op een zekere wijze aanwezig zijn. De waarneming van afzonderlijke dingen onderstelt reeds de begrippen 'eenheid' en 'veelheid', benevens de rangschikking dezer dingen op verschillende plaatsen in de ruimte; de begrippen 'eenheid', 'veelheid', 'rangschikking in de ruimte' moeten dus reeds werkzaam zijn, vóór ons abstraheerend denken er in geslaagd is, deze begrippen bewust uit het waarnemingsmateriaal af te zonderen.

De onderstelling van Kant is m.a.w., dat hetzelfde proces, dat uit de wereld der zintuiglijke waarneming een volgens getal en maat geordende wereld maakt, - dat hetzelfde proces reeds aan den gang is, nog vóór het waargenomene ons bewust is geworden. De, door de zintuigen ontvangen, indrukken worden, nog vóór zij ons bewust worden, reeds door onzen geest bewerkt en verwerkt, en zoo komt het, dat wij een wereld om ons heen zien, die uit dingen bestaat, welke in de ruimte zijn gerangschikt, en die veranderingen ondergaat, welke zich afspelen in den tijd. En deze primaire verwerking geschiedt juist met behulp van de fundamenteele wiskundige begrippen. Geen wonder dus, dat wij bij analyse der ervaringswerkelijkheid deze begrippen weer terugvinden. Maar aangezien deze begrippen in onzen eigen geest wortelen, kunnen zij ons ook zelfstandig tot bewustzijn komen, en is dus een, van de ervaring onafhankelijke, wiskundige wetenschap mogelijk.

De leer van Kant stemt in sommige opzichten met die van

1) Voor sommigen zal het een 'contradictio in terminis' schijnen, van 'onbewust aanwezige begrippen' te spreken. De term is hier op dezelfde wijze gebruikt, waarop men in de psycho-analyse van onbewuste voorstellingen, wenschen, enz. spreekt: als een aanduiding van die onbewuste functies van onzen geest, die op de een of andere wijze met de bewust aanwezige begrippen correspondeeren.

Plato overeen. Volgens beide denkers bezitten wij vóór alle ervaring een onbewuste kennis der wiskundige begrippen. De ervaring is slechts het middel, deze sluimerende kennis in ons wakker te roepen. Volgens beide denkers ook is de werkelijkheid der ervaring naar het voorbeeld der wiskundige ideeën gevormd. Maar naast deze punten van overeenstemming zijn er ook belangrijke verschillen tusschen de beide stelsels.

Volgens Plato zetelen de ideeën in een eigen rijk, hoog boven mensch en wereld verheven. Van daar uit vormen zij de stoffelijke wereld, zoodat uit een onbepaalde, ondefiniëerbare oerstof - de 'materia prima', zooals men later zeide, - de wetmatig geordende wereld der werkelijkheid ontstaat.

Volgens Kant zetelen de fundamenteele begrippen in den mensch zelf, en wel oorspronkelijk in een zekere laag, die beneden den drempel van het bewustzijn ligt. Van daar uit vormen zij onze waarnemingen, zoodat uit de onbepaalde, ongevormde zintuiglijke indrukken de wetmatig geordende wereld der ervaringswerkelijkheid ontstaat.

Zooals men ziet, is dit verschil zeer groot. De vraag kan echter gesteld worden, of, in het licht van onze tegenwoordige opvattingen, het verschil niet toch van iets minder principiëelen aard wordt. Om dit na te gaan, moeten wij ons een oogenblik bezighouden met de tegenwoordige denkbeelden aangaande het wezen van den mensch.

Het psychologisch en parapsychologisch onderzoek heeft het zeer plausibel gemaakt, dat de mensch een veel gecompliceerder wezen is, dan men vroeger meende. De bewuste persoonlijkheid van een mensch, de gedachten en neigingen, die hij bij zichzelf waarneemt, vormen een onderdeel van een veel uitgebreider systeem, waarvan het grootste gedeelte 'onder den drempel van het bewustzijn' blijft. In bijzondere bewustzijnstoestanden, als hypnose en trance, komen deze diepere dingen naar de oppervlakte; en de psycho-analyse tracht in deze gebieden door te dringen. Hetgeen in deze verschillende gevallen voor den dag komt, is van zeer uiteenloopenden aard, zoodat men den indruk krijgt, dat het ons onbewuste niet homogeen is, maar uit verschillende 'lagen' bestaat, die op verschillenden afstand van de bewuste persoonlijkheid zijn gelegen. Het onderbewustzijn, dat in de psycho-analyse wordt bestudeerd,

en dat in hoofdzaak bestaat uit verdrongen wenschen, ligt betrekkelijk dichter bij den drempel dan de lagen, die in diepe somnambulistische toestanden tot uiting komen. In deze laatste toestanden treden vaak supernormale vermogens aan den dag: telepathische gemeenschap met levenden en misschien met gestorvenen; helderzien in tijd en ruimte. Deze verschijnselen wijzen er op, dat in de gebieden, welke men dan in werking ziet, de scherpe afscheiding tusschen verschillende menschelijke individuen, en tusschen den mensch en zijn omgeving, begint te vervagen; dat hier verbinding bestaat van mensch en mensch, en ook van den mensch met den achtergrond van die wereld, die voor onze zintuigen verschijnt. Met andere woorden: dat men bij steeds dieper doordringen ten slotte een punt bereikt, waar het individueele ons onbewuste in het kosmische ons onbewuste overgaat.

In beginsel is dit natuurlijk niet nieuw. De ouden wisten reeds, dat wij 'in God leven, ons bewegen en zijn'. En een bekende Indische spreuk is: 'Tat twam asi', 'Dat zijt gij', d.w.z. de diepste grond van mensch en wereld is dezelfde. Maar het moderne onderzoek heeft aan onze denkbeelden hieromtrent m.i. toch wel eenige meerdere concreetheid gegeven.

Welk licht werpen deze denkbeelden nu op de tegenstelling der boven beschouwde wijsgeerige stelsels?

Zoowel volgens Plato als volgens Kant wortelen de wiskundige begrippen in het ons onbewuste. Immers, zij functioneeren reeds in onzen geest, vóór wij ze bewust hebben leeren kennen. Als wij bij onze studie met deze begrippen kennis maken, is dit slechts een bewustwording van hetgeen reeds van te voren onbewust ons eigendom was. Het verschil tusschen de twee stelsels kunnen wij nu zoo karakteriseeren, dat zij den oorsprong der wiskundige begrippen in *verschillende lagen* van het ons onbewuste zoeken.

Volgens Kant zijn de wiskundige begrippen kenmerkend voor de inrichting van onzen geest, en hebben zij geen geldigheid voor de wereld der 'Dinge an sich'. Dit beteekent dus, dat zij wortelen in een laag van het ons onbewuste, die nog specifiek menschelijk is, en dus van het kosmische ons onbewuste verwijderd is. En met deze opvatting is de gansche geesteshouding van Kant en zijn meeste volgelingen in over-

eenstemming. Indien toch de wiskundige begrippen afkomstig zijn uit een laag, die betrekkelijk dicht onder den drempel van het bewustzijn ligt, kan de bewustwording van deze begrippen niet zoo buitengewoon moeilijk zijn. Het is daartoe voldoende, de producten van onzen geest, die met medewerking van die wiskundige begrippen tot stand zijn gekomen, aan een min of meer scherpzinnige analyse te onderwerpen; deze begrippen moeten dan worden gevonden en zijn, eenmaal gevonden, gemakkelijk te herkennen, waarmede zij voor goed zijn vastgesteld en in hun noodzakelijkheid en algemeenheid erkend. Dit is nu juist de weg, die door Kant is ingeslagen. Kant heeft opgemerkt, dat begrippen als 'substantie', 'causaliteit', 'wisselwerking', en dergelijke, in de klassieke natuurkunde onmisbaar zijn, en dat zij in deze wetenschap niet worden afgeleid, maar als vanzelfsprekend worden aangenomen. Hieruit concludeerde hij, dat deze en dergelijke begrippen de oorspronkelijke hulpmiddelen zijn, waarmede onze geest is toegerust, en waarvan hij gebruik maakt, om uit de zintuiglijke indrukken een geordende wereld der ervaring te maken. Kant spreekt uitdrukkelijk de onderstelling uit, dat de wetenschap dezer 'zuivere begrippen a priori' van betrekkelijk geringen omvang zal blijken te zijn; m.a.w. dat het systeem dezer begrippen van betrekkelijk geringe uitgebreidheid zal zijn, en dat het onderzoek van dit systeem vrij spoedig zal zijn afgeloopen.

Volgens Plato vormen de ideeën een zelfstandig rijk, hoog boven het aardsche verheven. In onzen gedachtengang beteekent dit, dat zij wortelen in zeer diepe lagen van het ons onbewuste. In dit geval is het te verwachten, dat de bewustwording dezer fundamenteele begrippen niet zoo gemakkelijk zal wezen, maar dat hiervoor langdurige en uitgebreide onderzoekingen vereischt zullen worden. Ja, er zal zich dan nog een andere omstandigheid voordoen. Die diepere lagen van het ons onbewuste zullen niet zoo ver meer verwijderd zijn van het kosmische ons onbewuste, dus van den achtergrond van de wereld der ervaring. Dan ligt het voor de hand, dat de wortels der wiskundige begrippen tot in die gebieden zullen reiken. Maar dan zullen die fundamenteele begrippen zich aan den anderen kant ook in de wereld der ervaring openbaren; zij zullen in die wereld als vormende krachten werkzaam zijn, zoo-

als Plato en Aristoteles onderstelden. Is dit zoo, dan zal de gang van het epistemologisch onderzoek een eigenaardige wisselwerking te zien geven. Eenerzijds zullen nieuwe resultaten verkregen worden door nog scherpzinniger analyse van reeds bekende uitkomsten; anderzijds echter zullen ook vaak experimenteele gegevens tot nieuwe onderscheidingen en generalisaties nopen. Dit is nu juist de ontwikkelingswijze der wis- en natuurkunde gedurende de laatste decenniën.

In het volgende zullen wij dit nader toelichten. Eerst echter zullen wij de stelling, dat de wiskundige begrippen in het ons onbewuste werkzaam zijn, nader bevestigen.

In de eerste plaats kunnen wij wijzen op het eigenaardige karakter der wiskundige inspiratie. Voor elke wetenschap geldt, dat belangrijke, nieuwe en vernieuwing brengende opvattingen door een zekere ‘intuïtie’ of ‘inspiratie’ worden verkregen. Dit blijkt wel hieruit, dat van twee onderzoekers, die over hetzelfde materiaal beschikken, de een een dergelijke vruchtbare ingeving zal ontvangen en de ander niet; er moeten dus zekere factoren in de diepten der psyche werkzaam zijn, die zulk een ingeving te weeg brengen. In de wiskunde geldt dit nu zeer in het bijzonder. Wij zien hier, hoe bepaalde begrippen zich aan de denkers als het ware hebben opgedrongen, en hoe zij, na veel tegenstribbelen ten slotte algemeen aanvaard, een verbazingwekkende vruchtbaarheid hebben getoond en aan uitgebreide onderdeelen der wiskunde het aanzijn hebben gegeven. De imaginaire getallen en de oneindig kleine grootheden leveren voorbeelden van begrippen, waarmede men oorspronkelijk gewerkt heeft, zonder zich eigenlijk er behoorlijk rekenschap van te kunnen geven, en die ondanks alle tegenstand ten slotte gezegevierd hebben. Wij krijgen hier zeer sterk den indruk, dat krachten, in de diepte van het ons onbewuste verscholen, aan het werk zijn geweest en ten slotte naar de oppervlakte gekomen zijn. Zoo kenmerkend is dit proces voor de ontwikkeling der wiskunde, dat men er wel een afzonderlijk vermogen van den menschelijken geest in heeft gezien en er de naam ‘trans-intuïtie’ aan heeft gegeven.

In de tweede plaats kunnen wij opmerken, dat bij abnormale geestestoestanden, waarbij het ons onbewuste naar de oppervlakte komt, nu en dan ook prestaties van wiskundigen aard

worden geleverd. In zijn ‘Handleiding der Psychical Research’ vermeldt de heer Tenhaeff een geval, waarbij aan de ‘intelligentie’, die zich door middel van een planchette openbaarde, verzocht werd, de wiskundige formule voor den omtrek der planchette neer te schrijven, hetgeen dan ook geschiedde. Het meest bekende voorbeeld van dergelijke werkingen leveren verschillende rekenkunstenaars, die op verbazingwekkende wijze de bewerkingen der vermenigvuldiging, deeling en worteltrekking op zeer groote getallen kunnen toepassen. In verschillende gevallen zijn deze menschen verstandelijk achterlijk, ja vrijwel idioot, en zijn niet in staat, iets van de wiskunde te begrijpen; in andere gevallen, waar wiskundige ontwikkeling wel mogelijk bleek, verdween hierdoor de gave. Wij moeten dus wel aannemen, dat deze werkingen buiten het bewuste verstand omgaan. Wellicht was iets dergelijks het geval bij de beroemde paarden van den heer Krall uit Elberfeld, die eveneens zulke rekenprestaties verrichtten.

Een laatste argument is het volgende. Het ontstaan en genezen van ziekten langs psychischen weg, het verschijnsel der stigmatisaties, e.d. wijzen er op, dat het ons onbewuste nauw betrokken is bij de krachten, die den opbouw en de instandhouding van ons lichaam bewerken. En nu bestaan bij den opbouw van ons lichaam werkelijk wetmatigheden van wiskundigen aard. Wij kunnen hier in het bijzonder denken aan de groote beteekenis van de gulden snede voor de proporties van ons lichaam. Onze landgenoot Dr. Reich heeft bijv. aangetoond, dat een middellijn der hersenen, welke door de pijnappelklier wordt getrokken, door deze klier volgens de gulden snede verdeeld wordt. Deze omstandigheden zijn reeds door Hellenbach en Du Prel aangevoerd, om aan te toonen, dat de werkingen van het ons onbewuste en die van ons bewuste verstand in menig opzicht analoog zijn.

§ 4. Wij zullen thans nagaan, wat de ontwikkeling der moderne wiskunde ons over deze dingen kan leeren. In de eerste plaats beschouwen wij de Niet-Euclidische meetkunde.

Aan den aanvang van zijn werk noemt Euclides een aantal stellingen op, de zoogenaamde axioma's en postulaten, welke het uitgangspunt van zijn beschouwingen vormen. Het is

klaarblijkelijk zijn bedoeling, dat deze stellingen zoo eenvoudig en evident zijn, dat iedereen ze onmiddellijk zal aanvaarden. De meeste voldoen zeer zeker aan deze eisch. Zoo lezen wij bijv.:

'Twee rechte lijnen kunnen geen ruimte (d.w.z. geen eindig deel van het platte vlak) insluiten.' Nu, als men zich twee lijnen voorstelt, die een eindig deel van een plat vlak insluiten, dan is het duidelijk, dat deze voorstelling niet overeenkomt met die, welke men zich maakt, als men van twee rechte lijnen hoort.

Verder lezen wij: 'Alle rechte hoeken zijn gelijk'. Deze stelling is zoo eenvoudig, ja zij schijnt zoo overbodig, dat vele commentatoren hebben ondersteld, dat Euclides er iets bijzonders mede bedoeld moet hebben, en deze menschen hebben zich verdiept in gissingen, wat de diepere bedoelingen van dit postulaat wel zouden zijn.

Nu is er echter één postulaat, waarvan men ten allen tijde den indruk heeft gehad, dat het niet denzelfden graad van evidentie bezat als de overige. Dit is het *vijfde* postulaat; het luidt als volgt:

'Indien twee rechte lijnen, in eenzelfde vlak gelegen, door een derde gesneden worden, en de beide binnenhoeken aan één zijde der snijlijn een som opleveren, die kleiner is dan twee rechte hoeken, dan zullen die twee lijnen, genoegzaam verlengd, elkaar snijden, en wel aan die zijde der snijlijn, waar de beide binnenhoeken liggen, wier som kleiner is dan twee rechte hoeken'.

Reeds de onmiddellijke opvolgers van Euclides hebben er bezwaar tegen gemaakt, dit vijfde postulaat zoo maar te aanvaarden, en hebben op verschillende wijzen getracht, het te bewijzen. Ja, vermoedelijk heeft Euclides zelf dit bezwaar gevoeld. Vergelijkt men nl. het werk van Euclides met onze moderne meetkunde-leerboeken, dan ziet men, dat sommige stellingen, die men tegenwoordig met behulp van de theorie der evenwijdige lijnen bewijst, door Euclides zonder deze theorie worden afgeleid, al worden de bewijzen hierdoor omslachtiger. Het is, alsof Euclides het gebruik van het vijfde postulaat zoo lang mogelijk heeft willen uitstellen, alsof hij zooveel mogelijk resultaten heeft willen verkrijgen, die van het vijfde postulaat onafhankelijk zijn. Op deze wijze heeft Eucli-

des reeds de eerste stappen gezet op den weg, die later tot de Niet-Euclidische meetkunde zou voeren.

Het wantrouwen tegen het vijfde postulaat is de eeuwen door blijven bestaan. Telkens weer heeft men getracht het te bewijzen; telkens heeft men gemeend, een bewijs te hebben gevonden, en telkens is weer gebleken, dat zulk een bewijs feitelijk berustte op de invoering van een nieuw postulaat, dat misschien eenvoudiger dan het vijfde *scheen*, maar er in den grond gelijkwaardig mee was. Toen een direct bewijs niet gelukte, heeft men een bewijsmethode beproefd, die in de wiskunde welbekend is, namelijk een zoogenaamd indirect bewijs of bewijs uit het ongerijmde. Men ging eens onderstellen, dat het vijfde postulaat *niet* waar zou zijn; men ging de consequenties van die ontkenning onderzoeken, in de hoop, aldus tot een logische tegenstrijdigheid te komen. Zou zulk een tegenstrijdigheid zich voorgedaan hebben, dan zou hiermede toch een bewijs geleverd zijn. Deze weg is ingeslagen door Saccheri, wiens werk in 1733 verscheen. Saccheri meende werkelijk, tot een tegenstrijdigheid te zijn gekomen; het bleek echter, dat hier niet van een logische tegenstrijdigheid sprake was, maar alleen van een mogelijkheid, waartegen ons voorstellingsvermogen zich verzet; en dit was niet de bedoeling van Saccheri, noch die van een zijner voorgangers.

Ten slotte hebben Gauss, Lobatchewsky en Bolyai de eenig mogelijke conclusie getrokken, namelijk dat Euclides toch gelijk heeft gehad, toen hij het vijfde postulaat als een postulaat, dus als iets onbewijsbaars, neerschreef. Laat men het vijfde postulaat weg, dan krijgt men een meetkunde, waarvan de resultaten wel niet zoo aanschouwelijk zijn als die van de meetkunde van Euclides, maar die evenzoo logisch samenhangt, en die even vrij is van innerlijke tegenstrijdigheden, als de meetkunde van Euclides zelf.

Toen eenmaal gebleken was, dat men een logisch opgebouwd stelsel kon krijgen, door het vijfde postulaat weg te laten, heeft men natuurlijk hetzelfde beproefd met andere postulaten, die Euclides uitdrukkelijk noemt of stilzwijgend onderstelt. Op deze wijze zijn allerlei verschillende meetkunden opgebouwd. De meest bekende hiervan zijn wel de meerdimensionale meetkunden, waarin het aantal afmetingen der

ruimte niet drie is, zooals bij Euclides, maar vier of meer.

Gedurende de geheele negentiende eeuw heeft men van gedachten gewisseld over de vraag, in hoeverre deze verschillende meetkunden van beteekenis konden zijn voor de studie van de physische werkelijkheid. Want, terwijl de wiskundigen hun gang gingen, bleven de physici en astronomen rustig met de Euclidische meetkunde werken. Enkelen, zooals Hinton en Zöllner, hebben wel beproefd, sommige verschijnselen te verklaren met behulp van de onderstelling eener vierde afmeting van de ruimte; maar veel succes hebben zij niet gehad. En zoo schenen zij gelijk te krijgen, die zich op Kant beriepen en betoogden, dat onze ruimtelijke aanschouwing nu eenmaal volgens het Euclidische schema werkt en dat dus de ervaring, die met behulp van onze aanschouwingsvormen is opgebouwd, ons nooit iets anders dan een Euclidische wereld kan leveren. In hoeverre dit werkelijk in den geest van den meester is, waag ik niet te beslissen; de meeningen hierover waren en zijn verdeeld. Een feit is het, dat men zich herhaaldelijk op Kant heeft beroepen, om dit standpunt te rechtvaardigen.

Deze situatie is echter geheel veranderd sedert het optreden van Einstein en Minkowski. De algemeene relativiteitstheorie heeft ons geleerd, dat zekere groepen van verschijnselen werkelijk het eenvoudigste kunnen worden beschreven met behulp van de Niet-Euclidische meetkunde. En er is meer. Niet alleen het succes der relativiteitstheorie, maar ook de innerlijke, logische en harmonische opbouw dezer theorie dringen ons het gevoel op, dat wij hier werkelijk een afspiegeling van het wezen der bedoelde verschijnselen voor ons hebben. Zooals Jeans het uiteenzet in zijn bekende boek ‘Het geheimzinnige heelal’, krijgen wij het gevoel, alsof de Wereldgeest bij de constructie van de kosmos werkelijk deze wiskundige begrippen tot leiddraad gekozen heeft. Of anders uitgedrukt: deze begrippen schijnen in het kosmische ons onbewuste als vormende krachten te werken, in overeenstemming met de opvattingen van Plato en Aristoteles.

Ondanks dit alles blijft het waar, dat wij ons vele figuren der Niet-Euclidische meetkunde met de beste wil niet kunnen voorstellen. Een rechte lijn, die in zichzelf terugkeert, en dus een gesloten kromme is, - een driehoek, waarvan de zijden

twee aan twee evenwijdig loopen, doch niet alle drie evenwijdig loopen, - dit zijn mogelijkheden, die ons voorstellingsvermogen te boven gaan. Maar de geheele ontwikkeling der moderne wiskunde is er op gericht geweest, het voorstellingsvermogen zooveel mogelijk uit te schakelen, en slechts naar de logische structuur der verschillende theorieën te vragen. In het volgende blijkt dit nog op andere wijze.

In het begin der negentiende eeuw heeft de studie der meetkunde door de onderzoekingen van Poncelet, Jakob Steiner en anderen een nieuwe impuls gekregen. Een tijdperk van grooten bloei is gevolgd, waarin aan de hand van nieuwe beginselen een schat van nieuwe resultaten werd afgeleid. Onder deze nieuwe beginselen is een der belangrijkste het zoogenaamde *afbeeldingsbeginsel* of *correspondentiebeginsel*. Om de beteekenis hiervan eenigszins duidelijk te maken, beschouwen wij de beide volgende reeksen van stellingen.

Twee rechte lijnen bepalen een punt (hun snijpunt).	Twee punten bepalen een rechte lijn (hun verbindingslijn).
Vier rechte lijnen bepalen, twee aan twee genomen, zes punten. De aldus ontstane figuur heet een volledige vierzijde.	Vier punten bepalen, twee aan twee genomen, zes rechte lijnen. De aldus ontstane figuur heet een volledige vierhoek.
De zes hoekpunten van een volledige vierzijde hebben nog drie andere verbindingslijnen, de diagonalen genaamd.	De zes zijden van een volledige vierhoek hebben nog drie andere snijpunten, de diagonaalpunten genaamd.

Men kan nu verder doorgaan en allerlei eigenschappen van de volledige vierhoek en vierzijde opsporen. En nu blijft zich de merkwaardige omstandigheid voordoen, dat deze eigenschappen twee aan twee met elkander correspondeeren, en dat men de overeenkomstige eigenschappen krijgt, door de woorden ‘punt’ en ‘rechte lijn’ systematisch met elkander te verwisselen.

Dergelijke correspondeerende reeksen van stellingen zijn er nu zeer vele. Men kan bijv. uit verschillende eigenschappen van

rechtlijnige figuren eigenschappen afleiden van figuren, die door cirkels gevormd worden, door de woorden ‘rechte lijn’ door ‘cirkel’ te vervangen en eventueel ook andere termen systematisch te wijzigen. Aan dit correspondentiebeginsel kunnen nu verstrekkende gevolgtrekkingen worden vastgeknoopt.

Stellen wij ons een wiskundige voor, die aan zijn leerling de eigenschappen van de volledige vierzijde, en de bewijzen van die eigenschappen voordraagt. Wij zullen echter onderstellen, dat hijzelf daarbij voortdurend denkt aan de volledige *vierhoek*, en dus bij het woord ‘punt’ een rechte lijn, bij ‘rechte lijn’ een punt voor zijn geest laat oprijzen. Aangenomen, dat hij genoeg routine bezit, om deze geestelijke acrobatiek vol te houden, behoeft hij nooit in een impasse te komen, daar immers de eigenschappen, die hij noemt, en die, waaraan hij denkt, volgens vaste regels met elkander correspondeeren. En het zal voor zijn leerling onmogelijk zijn, uit te maken, of zijn leermeester werkelijk denkt aan een volledige vierzijde of aan een volledige vierhoek.

Deze beschouwingen werpen ook een nieuw licht op de definities, die Euclides aan het begin van zijn werk geplaatst heeft; dus de definities: ‘Een punt is, wat geen deelen heeft’, ‘Een lijn is lengte zonder breedte’, enz. Deze definities zijn buitengewoon weinig zeggend; zij zullen iemand, die niet reeds weet, wat een punt, een lijn, enz. zijn, niet veel wijzer maken. Bovendien wordt bij geen enkel bewijs van deze definities gebruik gemaakt. Het blijkt echter nu, dat het van Euclides goed gezien is geweest, zijn definities zoo nietszeggend te maken. Immers, elke volzin, waardoor een werkelijke eigenschap van het punt, de rechte lijn, enz. wordt uitgedrukt, kan aan de hand van het correspondentiebeginsel op systematische wijze verkeerd verstaan worden, en dus geheel andere voorstellingen in den geest doen oprijzen, zonder dat de logische samenhang hierdoor verbroken wordt. Het is dus onmogelijk, de *voorstellingen* ‘punt’, ‘rechte lijn’, enz. door middel van definities aan een ander mede te deelen; waaruit dus tevens volgt, dat deze voorstellingen niet tot het terrein der wiskunde behooren. Het is den wiskundige te doen om logische structuren, niet om de voorstellingen, die men er eventueel aan verbinden kan.

De meetkundige onderzoekingen, die in het begin der negentiende eeuw begonnen zijn, hebben nog tot een ander resultaat gevoerd. Het is n.l. gebleken, dat het systeem der punten, lijnen en figuren, die in de gewone meetkunde beschouwd worden, een zekere onvolledigheid vertoont, tengevolge waarvan sommige stellingen slechts een beperkte geldigheid hebben. Zoo kunnen twee rechte lijnen elkander in een punt snijden; zij kunnen echter ook evenwijdig loopen. Twee cirkels kunnen elkander in twee punten snijden; zij kunnen elkander echter ook in het geheel niet snijden. Op het voetspoor van Poncelet kan men nu deze ongelijkmatigheden opheffen, door aan de figuren der gewone meetkunde zoogenaamde 'ideale' (oneigenlijke, imaginaire) figuren toe te voegen. Men krijgt dan een uitgebreider stelsel, waarin de meetkundige eigenschappen zonder uitzondering gelden, en dat hierdoor een veel eenvoudiger logische structuur bezit dan het stelsel der gewone meetkunde. Maar de eigenschappen dezer ideale figuren spotten met ieder voorstellingsvermogen. Rechte lijnen, die loodrecht op zichzelf staan, - punten, welker afstand de waarde *nul* heeft, zonder dat zij samenvallen - wel niemand zal dergelijke begrippen 'aanschouwelijk' noemen. Ook hier blijkt weer, hoe de logische opbouw van een wiskundig systeem, en de aanschouwelijkheid der resultaten, twee verschillende zaken zijn, en dat het voldoen aan de eene eisch vaak alleen ten koste van de andere mogelijk is.

Uit het voorafgaande blijkt tevens, dat wij, indien wij de ideeënleer van Plato aan onze moderne opvattingen willen aanpassen, haar niet ongewijzigd kunnen laten. Het woord 'idee' hangt samen met verschillende indogermaansche woorden, die zoowel 'zien' als 'weten' beteekenen. Voor den primitieven mensch beteekenden 'zien' en 'weten' blijkbaar hetzelfde, en nog ten tijde van Plato was dit blijkbaar het geval. Hiermede is in overeenstemming, wat Plato zegt van het 'schouwen' der ideeën, zoowel vóór de geboorte als in bijzondere geestelijke staten. Wij zijn nu echter tot een sfeer doorgedrongen, waar 'zien' en 'weten' niet meer hetzelfde zijn, - althans, als men het woord 'zien' niet in een zuiver figuurlijke beteekenis neemt, maar werkelijk denkt aan beelden en voorstellingen, die in den geest oprijzen. Een 'schouwen' der

ideeën, in den zin van een soort visueele waarneming, is blijkbaar onmogelijk; de sfeer der ideeën ligt dieper dan die der aanschouwing.

§ 5. De negentiende eeuw heeft dus de opvatting doen zegevieren, dat het den wiskundige te doen is om logische structuren, en niet om aanschouwelijke voorstellingen. De ontwikkeling gedurende de laatste halve eeuw wettigt echter de vraag, of de wortels der wiskundige denkbeelden niet nog dieper liggen, dieper nog dan de sfeer van het logisch denken. Dit probleem dankt zijn aanzijn aan de studie van het *oneindige*.

Het komt in de wiskunde herhaaldelijk voor, dat bepaalde denkprocessen, hoewel volkomen scherp gedefiniëerd, niet tot een logisch slot voeren. Een der eenvoudigste voorbeelden is het proces, dat bestaat in het vormen der opeenvolgende natuurlijke getallen. Volgens vaste regels kan men hier voortgaan, tot steeds grootere getallen kan men komen - nooit vindt dit proces een logisch einde. Een dergelijk proces noemt men in de wiskunde een *oneindig* proces.

Nadere studie leert nu, dat de oneindige processen, die in de verschillende deelen der wiskunde optreden, van zeer verschillenden aard zijn. In verband hiermede heeft het woord ‘oneindig’ voor den wiskundige zeer verschillende associaties, naarmate hij zich met het eene of met het andere hoofdstuk van zijn wetenschap bezighoudt. Men kan in de wiskunde minstens vijf verschillende oneindigheidsbegrippen onderscheiden, die vooral niet met elkander verward mogen worden, wil men zich niet in allerlei tegenstrijdigheden verwikkelen. Wij zullen ons hier in het bijzonder bezighouden met de oneindige *verzamelingen*.

Wij denken ons een oneindig proces, waarbij zich de bijzonderheid voordoet, dat bij elken stap van dit proces een zeker gedachteding gecreëerd wordt; bijv. het zooeven genoemde proces van het vormen der natuurlijke getallen. Men zegt nu, dat de aldus gecreëerde dingen een oneindig systeem, of, zooals de technische term luidt, een ‘oneindige verzameling’ vormen. Het blijkt nu, dat de oneindige verzamelingen, die in de wiskunde ter sprake komen, een zeer verschillenden graad van complicatie bezitten.

Beschouwen wij bijv. de verzameling van alle kromme lijnen, die men in een plat vlak kan trekken. Om nieuwe soorten van kromme lijnen te vinden, moet men telkens weer nieuwe constructies verzinnen, en het is niet mogelijk, deze constructies zoodanig te rangschikken, dat zij als het ware mechanisch op elkander volgen, zoodat men de kromme lijnen achtereenvolgens zou kunnen opnoemen, zooals men dat met de natuurlijke getallen kan. De verzameling dezer kromme lijnen is dus veel gecompliceerder dan de verzameling der natuurlijke getallen.

Door Georg Cantor is een algemeene en zeer uitvoerige theorie der oneindige verzamelingen ontwikkeld. En Cantor heeft de stelling bewezen, dat men bij elke oneindige verzameling een verzameling kan vinden van grootere 'machtigheid' dan de gegevene.

En hier doet zich nu de eerste groote moeilijkheid voor. Immers, laten wij eens de verzameling beschouwen van alle denkbaarheden. Hoe kan men nu een verzameling vinden, d.w.z. zich denken, die nog uitgebreider zou wezen, die nog meer omvatten zou?

Bij deze eene moeilijkheid is het niet gebleven, maar het is gebleken, dat de leer der verzamelingen tot verschillende paradoxen en tegenstrijdigheden voerde. Op het eerste gezicht zou men misschien denken, dat het hier uitwassen van het wiskundig denken betreft, die gemakkelijk af te snijden moeten zijn. Toch is dit niet zoo. Deze paradoxen blijken nl. samen te hangen met verschillende oude paradoxen, zooals dat van den liegenden Kretenzer en dat van de krokodil. Hieruit blijkt, dat de geheele zaak een veel wijdere strekking heeft. Het gaat hier om de betrouwbaarheid van onze logica, om de vraag, of wij werkelijk wel consequent kunnen redeneeren, zonder in tegenstrijdigheden te vervallen.

Er zijn natuurlijk pogingen gedaan, een kenmerk te vinden, waardoor geoorloofde en ongeoorloofde redeneeringen scherp van elkander zouden zijn te onderscheiden. Bekend is het kenmerk van Poincaré, dat hierin bestaat, dat alleen 'praedicatieve' begrippen gebruikt mogen worden[1]. Het is echter niet

1) Wanneer de liegende Kretenzer het oordeel uitspreekt: 'Alles wat ik zeg, is een leugen,' is onder dit 'alles' het oordeel zelf inbegrepen. Om dit oordeel te begrijpen, moet men dus het oordeel zelf reeds kennen; hierbij beweegt men zich dus in een cirkel. Oordeelen en begrippen, waarbij een dergelijke cirkelgang zich *niet* voordoet, noemt Poincaré 'praedicatief'. Niet-praedicatieve oordeelen en begrippen geven vaak tot paradoxen aanleiding.

uitgemaakt, of een dergelijk kenmerk werkelijk met zekerheid kan worden toegepast, zonder dat men in nieuwe moeilijkheden vervalt, of in het bijzonder het begrip ‘praedicatief’ zelf wel een praedicatief begrip is.

Maar er is meer. Verschillende definities en redeneeringen, die in de gewone deelen der hoogere wiskunde gebruikelijk zijn, en waartegen nooit iemand bezwaar gemaakt had, blijken bij nadere studie zoozeer te gelijken op de begrippen en redeneeringen, die tot tegenstrijdigheden voeren, dat de vraag rijst, in hoeverre de gewone wiskunde nog wel houdbaar is. De intuïtionisten, vooral Brouwer en Weyl, gaan dan ookzoover, dat zij aanzienlijke deelen der hoogere wiskunde verwerpen. Er blijft dan echter zoo weinig over, en, wat er overblijft, is zoo ingewikkeld, dat slechts weinigen lust gevoelen, hen op dien weg te volgen. De discussies over deze dingen zijn nu al meer dan dertig jaar bezig, en nog steeds niet tot een einde gekomen.

Ik voor mij geloof, dat wij vertrouwen moeten hebben in de wiskundige trans-intuïtie, die bij de schepping der differentiaalen integraalrekening heeft gewerkt. Niemand gelooft toch werkelijk, dat in de gewone differentiaal- en integraalrekening ooit plotseling werkelijke tegenstrijdigheden zullen optreden. En indien dan sommige redeneeringen, in deze takken der wiskunde toegepast, logisch niet te onderscheiden zijn van redeneeringen, die elders wel tot tegenstrijdigheden voeren, dan is het de wiskundige trans-intuïtie, die, uit diepere lagen opwellend dan die van het logisch denken, die redeneeringen rechtvaardigt.

Een eenigszins analoog standpunt heeft Russell scherp trachten te formuleeren. Ook hierover zijn de discussies echter nog niet gesloten.

§ 6. Een bespreking over de grondslagen der wiskunde is niet volledig, indien niet ook enkele woorden gewijd worden aan het intuïtionisme van Prof. Brouwer.

Zooals wij zagen, was het streven der wiskundigen in de

negentiende eeuw, de wiskunde te herleiden tot de studie van systemen van logische betrekkingen, terwijl de aanschouwing geheel uitgeschakeld werd. Op het terrein der meetkunde is er nog steeds niemand, die zich hier tegen zou verzetten; de meeningsverschillen betreffen alleen de concrete uitvoering van het programma, bijv. of men beter doet, het begrip ‘stelsel axioma's’, of het begrip ‘transformatiegroep’ tot uitgangspunt te nemen.

Ditzelfde streven heeft zich echter ook doen gelden op het terrein der getallenleer, en hier doen zich nu ernstige moeilijkheden voor. Dit blijkt nader als volgt.

Neemt men het geschetste standpunt in, dan is het natuurlijk, dat men aan systemen, die van minder axioma's uitgaan, en waarbij dus minder ondersteld wordt, den voorrang toekent boven systemen, die meerdere axioma's voor hun opbouw behoeven. Men zal er toe willen komen, de axioma's stuk voor stuk in te voeren, en dan telkens nagaan, welke beperkingen een nieuw ingevoerd axioma ten gevolge heeft.

Op het gebied der getallenleer leidt dit er toe, dat men eerst de theorie der oneindige verzamelingen opstelt, en dan de theorie der eindige hoeveelheden als een bijzonder geval van die der oneindige verzamelingen behandelt. Immers, men kan de eindige verzamelingen karakteriseeren, door aan het algemeene begrip ‘verzameling’ een beperkende onderstelling toe te voegen, waaraan wel de eindige, maar niet de oneindige verzamelingen voldoen. Dit is inderdaad de wijze, waarop Dedekind en Cantor de getallenleer hebben trachten op te bouwen.

Nu is het echter duidelijk, dat althans de kleinste natuurlijke getallen, de getallen ‘een’, ‘twee’ en ‘drie’, zulk een fundamenteele rol in ons denken spelen, dat men geen enkele logische onderscheiding maken, ja geen volzin kan uitspreken, als men deze getallen niet kent. Deze getallen moeten dus bekend zijn, wanneer men over de leer der oneindige verzamelingen gaat spreken; en als men dan achteraf de leer der eindige hoeveelheden als een bijzonder geval van die der oneindige verzamelingen gaat afleiden, rijst de vraag, of dit gansche proces wel praedicatief is; of men zich niet veeleer in een vicieuze cirkel heeft bewogen.

Daar komt nog iets bij. De leer der oneindige verzamelingen werkt met begrippen, die zoo abstract zijn, dat het groote moeite kost, hiermede behoorlijk te redeneeren; ja, dat de stellingen, waarin deze begrippen voorkomen, nauwelijks in verstaanbare taal kunnen worden geformuleerd. Nu heeft men reeds in de negentiende eeuw beproefd, de gewone logica te 'formaliseeren'; d.w.z. met behulp van een zeker teekenschrift tot een werken met algebraïsche formules te herleiden. De 'symbolische logica', die aldus ontstaan is, is nu met graagte aangegrepen als een hulpmiddel, de genoemde uiterst abstracte redeneeringen met zekerheid te kunnen verrichten. Men is er zelfs een oogenblik toe gekomen, te verklaren, dat de geheele wiskunde niets dan een hoofdstuk uit de symbolische logica zou zijn.

Nu hebben wij echter zooeven gezien, welke ernstige moeilijkheden zich in de leer der verzamelingen hebben voorgedaan, en hoe moeilijk, ja onmogelijk het schijnt, een formeellogisch kenmerk te vinden, om geoorloofde en ongeoorloofde redeneeringen van elkander te onderscheiden.

Deze moeilijkheden hebben Prof. Brouwer er toe gebracht, op het gebied der getallenleer met het genoemde streven radicaal te breken. Volgens Brouwer zijn de natuurlijke getallen en het ééndimensionale continuum ons intuïtief gegeven, en is het dus zinloos, hiervoor een logisch fundament te willen zoeken; veeleer is de logica zelf slechts een bijzondere toepassing van de, op de oer-intuïtie opgebouwde, wiskunde.

Deze oer-intuïtie vereenzelvigt Brouwer met de tijd-intuïtie. Zij is het besef van de doorloopende stroom van ons innerlijk gebeuren; een onafgebrokenheid, die echter voor onze bezinning toch weer uiteenvalt in afzonderlijke deelen, welke op elkander kunnen volgen, over elkander heen kunnen grijpen, elkander kunnen omvatten. Zoo verkrijgen wij het beeld van het ééndimensionale continuum, waarop segmenten kunnen worden aangebracht, die buiten elkander kunnen liggen, een deel gemeen kunnen hebben, of binnen elkander gelegen kunnen zijn.

De geheele conceptie doet sterk denken aan de 'durée' van Bergson. Wij kunnen er ook aan denken, dat Kant het getalbegrip met behulp van het tijdbegrip afleidde, en dat Hamilton

de algebra definiëerde als de ‘science of pure time’. Het zou een afzonderlijke studie vereischen, deze opvattingen nauwkeurig met elkander te vergelijken.

Daar de wiskunde dus wezenlijk is een werken met de genoemde oer-intuïtie, zijn de woorden, formules, en dergelijke hulpmiddelen, die de wiskundige gebruikt, slechts een begeleidend verschijnsel, en mogen deze vooral niet met de wiskunde zelve verward worden. Hieruit volgt, dat het zinloos is, naar een formeel-logisch, uiterlijk, kenmerk voor het geoorloofd-zijn van een redeneering te zoeken; een redeneering is dan en alleen geoorloofd, als de oer-intuïtie bij elken stap van die redeneering werkzaam is.

Uit dit, streng volgehouden, standpunt volgen nu echter eigenaardige consequenties.

Boven hebben wij reeds kennis gemaakt met twee soorten van oneindige verzamelingen, gekarakteriseerd door de verzameling der natuurlijke getallen, en door de verzameling der kromme lijnen van een plat vlak. De elementen der eerste verzameling volgden volgens een vaste wet op elkander, die in een bepaald aantal woorden kan worden gekleed, en die men dan verder slechts mechanisch heeft toe te passen. Om daarentegen de elementen der tweede verzameling te vinden, is telkens een geheel nieuw denkbeeld, een nieuwe constructie noodig.

Tot welke dezer categorieën behoort nu de verzameling van alle wiskundige waarheden? Iedereen zal wel voelen, en met behulp van de leer van Cantor kan men dit ook bewijzen, dat deze verzameling tot de tweede groep behoort. Ware dit niet zoo, dan zou men alle wiskundige waarheden kunnen verkrijgen, door volgens een vast recept rustig voort te gaan, en men zou de geheele wiskunde kunnen opbouwen, door een stel automaten aan het werk te zetten. Dat dit niet zoo is, blijkt ook hieruit, dat er tal van wiskundige vraagstukken zijn, die niet alleen niet zijn opgelost, maar waarvan op dit oogenblik niemand het flauwste denkbeeld heeft, langs welken weg men hun oplossingen zou moeten beproeven.

Het ergste is nu, dat verschillende van de meest fundamenteele stellingen der wiskunde tot dergelijke vraagstukken aanleiding geven, als men hen in bepaalde gevallen controleeren

wil. De stelling: ‘Twee getallen zijn altijd óf gelijk, óf verschillend’, is voor ons in sommige gevallen niet te controleeren. Tot nu toe heeft men altijd aangenomen, dat dergelijke vragen toch te beantwoorden moeten zijn, en men heeft dus rustig voortgeredeneerd. Maar het is duidelijk, dat de oer-intuïtie dan niet ononderbroken aan het werk is geweest, maar door iets anders is aangevuld. Maar aangezien Brouwer dit ongeoorloofd acht, moet hij dergelijke redeneeringen verwerpen. En daar zulke redeneeringen in den regel berusten op het ‘beginsel van het uitgesloten derde’ uit de logica, volgt hieruit, dat Brouwer dit beginsel moet verwerpen.

Van de wiskunde blijven op deze wijze feitelijk alleen die resultaten over, die men werkelijk kan narekenen, en het is dus niet zonder grond, dat Weyl het intuïtionisme met het positivisme vergelijkt.

§ 7. De crisis, die op het oogenblik op het terrein der wiskunde bestaat, staat niet geïsoleerd. Ook op het terrein der physica, ja op elk gebied van het geestesleven, doen zich van tijd tot tijd dergelijke crises voor, waarbij men twijfelt aan de waarde van hetgeen tot dusver als onomstootelijk had gegolden. Het zal dus leerzaam zijn, zulk een crisis op ander gebied eens nader te beschouwen. Wij vatten hiertoe het terrein der *natuurkunde* in het oog.

In de negentiende eeuw werd de physica beheerscht door twee theorieën: die van het bestaan der *atomen* en die van het bestaan van den *aether*. De atomen stelde men zich voor als kleine lichaampjes, die krachten op elkander uitoefenen en die daardoor elkanders beweging beïnvloeden; den aether als een stof, die zich tusschen de atomen bevindt, en waarin spanningen en trillingen bestaan. In breede kringen golden deze voorstellingen als definitieve resultaten der wetenschap, als een adaequate weergave van de werkelijkheid, die zich voor onze directe zintuiglijke waarneming verbergt; de taak der wetenschap zou voortaan slechts bestaan in een nadere studie van de eigenschappen van de atomen en van den aether, en alle wetenschappelijke vraagstukken zouden, zoo verwachtte men, aldus vanzelf worden opgelost.

Tegen het einde der negentiende eeuw ontstond een heftige

oppositie tegen deze voorstellingen, vooral tegen de atoomtheorie, onder leiding van mannen als Mach en Ostwald. Men betoogde, dat de taak der wetenschap geenszins hierin bestaat, ons verborgen werkelijkheden te leeren kennen; haar doel is enkel, de waargenomen verschijnselen zoo eenvoudig, zoo 'economisch', mogelijk te beschrijven. En daar men de atoomtheorie voor zulk een economische beschrijving overbodig achtte, richtte de kritiek zich vooral hiertegen. Vraagstukken betreffende het aantal, de afmetingen, enz. der atomen werden tot schijnproblemen verklaard, daar zij experimenteel niet konden worden opgelost.

Wederom zijn tientallen jaren verloopen, en het resultaat is, dat *geen* der beide geschetste opvattingen gelijk heeft gekregen. De atoomtheorie is onontbeerlijker voor de natuurkunde geworden dan ooit. Wel zijn er nog geïsoleerde tegenstanders dezer theorie, maar hun stem vindt geen weerklank meer; verreweg de meeste onderzoekers zijn wel overtuigd, dat een verwijdering der atoomvoorstellingen uit de physica, zoo zij al mogelijk ware, juist met alle 'economie van het denken' in strijd zou zijn. Anderzijds zijn de naïeve opvattingen die vroeger in breede kringen gekoesterd werden, evenzeer onhoudbaar gebleken. De atomen zijn niet de laatste, eenvoudigste, bouwsteenen der werkelijkheid, maar uiterst gecompliceerde systemen van gebeurtenissen; en, inplaats van alle vragen te kunnen beantwoorden, stuit de wetenschap op nieuwe moeilijkheden bij elken nieuwen vooruitgang. En de eigenschappen van den aether zijn van alle aanschouwelijkheid ontdaan en alleen nog slechts door mathematische symbolen te beschrijven.

Wij hebben hier *drie* verschillende standpunten leeren kennen. In aansluiting bij Weyl zou ik deze het *naïef realisme*, het *positivisme* en het *symbolisme* willen noemen. Voor het naïef realisme zijn bepaalde voorstellingen en begrippen een adaequate wedergave van de werkelijkheid; het stelt zich bijv. voor, dat de atomen werkelijk kleine harde bolletjes zijn, of in het algemeen zoodanige eigenschappen hebben, als de wetenschap hun toeschrijft. Het positivisme wil zich streng beperken tot de classificatie en beschrijving van de feiten der ervaring; het verwerpt dus alle voorstellingen en vragen, die verder

gaan, bijv. in de negentiende eeuw de gansche voorstelling van het bestaan der atomen. Het symbolisme zal er toe neigen, de voorstellingen, die door het naïef realisme gehuldigd en door het positivisme verworpen worden, toch te aanvaarden; het beschouwt ze echter niet als een adaequate weergave der werkelijkheid, maar als symbolen voor realiteiten, die nooit ten volle gekend kunnen worden; symbolen, die hun recht van bestaan hierdoor bewijzen, dat zij bij de voortschrijdende ontwikkeling der wetenschap blijven functioneeren en telkens nieuwe ongedachte diensten bewijzen.

Het symbolistische standpunt heeft iets vaags aan zich, terwijl het positivistische standpunt gemakkelijker scherp is te formuleeren en vaak logisch onwederlegbaar is. Maar deze vaagheid is onvermijdelijk, wanneer men juist de opvatting huldigt, dat principiëel nooit een laatste woord kan worden gezegd; dat elke wetenschappelijke opvatting vatbaar is voor herziening, maar dat ook omgekeerd verwerping van wat nog levenskracht vertoont uit den booze moet worden geacht. Zeer goed wordt dit standpunt toegelicht in het lezenswaardige boek: 'The anatomy of science' van den Amerikaan Lewis.

Want dit is juist het gemeenschappelijke kenmerk van den naïeven realist en van den positivist: dat zij op een zeker punt de mogelijkheid van verderen vooruitgang loochenen. De realist, omdat hij in sommige opzichten de werkelijkheid volledig meent te kennen, waarmede verder vragen en onderzoeken vanzelf ophoudt; de positivist, omdat hij de taak der wetenschap beperkt en zekere gedachtegangen en vragen voor zinloos verklaart. Daarentegen gelooft de symbolist onvoorwaardelijk aan de mogelijkheid van verderen vooruitgang, van dieper inzicht.

Met deze problemen hangt een ander vraagstuk ten nauwste samen: dat van de *onfeilbaarheid der wetenschap*. Mogen wij de positivisten gelooven, dan heeft de wetenschap telkens grove dwalingen begaan, door ongeoorloofde begrippen en voorstellingen toe te laten, en zich hierdoor in schijnproblemen te verwikkelen. De geschiedenis toont echter, dat denkbeelden, die een tijdlang het wetenschappelijk denken beheerscht hebben, zelden of nooit later volkomen waardeloos gebleken zijn. Hoogstens zijn het te ver gaande generalisaties en te concreet-

realistische opvattingen, die later onhoudbaar blijken. Bijna steeds ligt de waarheid in het midden tusschen bevestiging en ontkenning.

De toepassing van deze algemeene gedachten op het wiskundig gebied ligt voor de hand. Het naïef realisme correspondeert dan met de verzamelingsleer van Cantor, waarin het begrip ‘verzameling’ als aanschouwelijk evident wordt opgevat, en er mede gewerkt wordt, als ware het volkomen duidelijk. Het positivisme correspondeert met het intuïtionisme, waarin alleen die resultaten aanvaard worden, die werkelijk op een bepaalde, voorgeschreven wijze verkregen zijn. Het symbolisme zal in het algemeen correspondeeren met opvattingen, waarbij men de gewone theorie der reëele functies en de gewone theorie der puntverzamelingen tracht te behouden. In het bijzonder kunnen wij hier denken aan de poging van Hilbert; deze schrijft aan die stellingen, welke Brouwer verwerpt, een analoge beteekenis toe als aan de imaginaire getallen en aan de imaginaire elementen in de meetkunde: hoewel zij geen onmiddellijke toepasbaarheid hebben, zijn zij onmisbaar om tot een afgerond systeem te komen, terwijl hun gebruik nooit tot werkelijke tegenstrijdigheden aanleiding kan geven.

§ 8. De resultaten der voorafgaande beschouwingen kunnen volgenderwijze worden samengevat.

Het standpunt van Plato en Kant, dat de fundamenteele begrippen uit onzen eigen geest stammen, wordt door de ontwikkeling der wiskunde ten volle bevestigd. De wiskundige begrippen worden ons niet door de ervaring geleverd, maar aan de hand der ervaring bewust; afkomstig zijn zij uit onderbewuste gebieden van onzen geest. Daarbij openbaren zich echter in de opvolgende ontwikkelingsstadiën der wetenschap typische verschillen, die den indruk wekken, dat men werkelijk met scherp onderscheiden gebieden te doen heeft, die bij de ontwikkeling der wetenschap achtereenvolgens tot werkzaamheid komen. Zoo kan men onderscheiden:

- Het standpunt, dat het kenmerkende der wiskunde gelegen is in de aanschouwing, in het voorstellingsvermogen. Dit standpunt beheerscht nog steeds de elementaire gedeelten der

wiskunde, maar ten tijde van Kant was het het eenig bekende. En daar Kant het specifiek-menschelijke dezer aanschouwing ten volle inzag, kwam hij tot zijn leer, dat de aanschouwingsvormen en categorieën niet gelden voor de 'Dinge an sich'.

2e Het standpunt, dat de aanschouwing slechts een heuristisch hulpmiddel is, maar voor den opbouw der wetenschap niet van wezenlijk belang. De taak der wetenschap bestaat slechts in het opstellen van logische structuren; of hiermede voorstelbaarheden correspondeeren, is van geen belang. Dit standpunt beheerscht de wiskunde in de negentiende eeuw, en, dank zij de relativiteits- en quantentheorie, is het ook van overheerschende beteekenis geworden in de moderne natuurkunde.

3e De tegenwoordige moeilijkheden op wiskundig gebied schijnen er op te wijzen, dat ook dit standpunt niet definitief is, maar dat de laatste rechtvaardiging dezer logische structuren weer gelegen is in een nog dieper liggende werkzaamheid van onzen geest, een intuïtie, trans-intuïtie, of hoe men het nader omschrijven mag.

De gewone kennistheorie, zooals die door Kant en zijn volgelingen is uitgewerkt, houdt zich vooral bezig met de problemen, die op het eerste standpunt zich voordoen. Het tweede standpunt is betrekkelijk eenvoudig en doorzichtig, zoodat hier nauwelijks sprake is van afzonderlijke vraagstukken van kennistheoretischen aard. Daarom nemen positivistisch georiënteerde denkers, zoodra zij de onhoudbaarheid van een zuiver empirisme hebben ingezien, bij voorkeur het tweede standpunt in. Naar ik echter vermoed, zullen alle kentheoretische vraagstukken met nieuwe intensiteit terugkeeren, zoodra men met het derde standpunt ernst maakt.

Die verschillende lagen van het ons onbewuste vormen echter ten slotte slechts één geest. Wat dus uit een bepaalde laag afkomstig is, moet ook de meer oppervlakkige lagen in zijn werkzaamheid betrekken en omgekeerd zijn wortels in nog diepere lagen hebben. Wij kunnen hieruit den troost putten, dat het doorbreken van nieuwe lagen bij den vooruitgang der wetenschap het vroegere werk niet waardeloos zal maken, maar het juist in zijn ware beteekenis doen zien.

CH.H. VAN OS

Oorkonden en zegels

Oorkonden zijn geschrevene stukken, die men in den daartoe bestemden vorm opmaakt, opdat zij als bewijs van het daarin vermelde zullen kunnen dienen. De kritische bestudeering van de oorkonden stelt zich de wetenschap ten doel, die men oorkondenleer noemt, of ook wel diplomatiek. Deze benaming is afgeleid van het woord diploma, dat in de oudheid een zeer beperkte beteekenis had, dat in de middeleeuwen bijna niet gebruikt werd, maar dat de geleerden der Renaissance voor plechtige akten hebben ingevoerd.

Aan onze hoogescholen wordt de diplomatiek beoefend als bijvak van de middeleeuwsche geschiedenis. Als afzonderlijk vak kwam zij voor in het leerplan van de archiefschool, die een korten tijd heeft bestaan, en staat zij nog in de lijst der vakken, waarin een deel der aanstaande archiefambtenaren wordt geëxamineerd. Hier let men echter meer op kennis dan op wetenschappelijke vorming.[1)] Welke kennis men voor een wetenschappelijk

1) Voor twintig jaren werden tot archiefambtenaren personen benoemd, die hetzij aan de universiteit of daarna iets wetenschappelijks hadden voortgebracht. Verder had men klerken, die in de archiefpraktijk ervaring opdeden. Thans heeft men twee soorten van archiefambtenaren. De gewichtige titel ‘wetenschappelijk ambtenaar, behoorende tot de tweede klasse’ is misleidend; van vooropleiding is hier geen sprake en de examenkennis geeft geen bewijs van wetenschappelijkheid. De ambtenaren van de eerste klasse moeten een universitairen graad bezitten, maar zij behoeven niet voort te komen uit de faculteit, waarin men gewoon is onder leiding der hoogleeraren onderzoekingen te doen, en zelfs is het niet noodig een proefschrift te hebben geleverd. Over de inzinking spreekt men in werkelijk wetenschappelijke kringen in en buiten het archiefwezen. De heer Ebell heeft in het Nederlandsch Archievenblad 1931/2, blz. 33, de vraag betreffende het herstel van den eisch van een proefschrift aangeroerd. Deze verdient overweging. Men zou, daar de onderwerpen waarschijnlijk niet op het gebied van het strafrecht of van het handelsrecht, van de exegese van het O.T. of het N.T., maar van de rechtsgeschiedenis of kerkgeschiedenis zouden worden gekozen, meer in overeenstemming komen met de Europeesche opvattingen ten aanzien van de opleiding van archiefambtenaren.

doel noodig zal hebben is vooruit niet precies te zeggen. Wanneer een wetenschappelijk persoon zekere kennis blijkt noodig te hebben, ziet hij deze te verwerven[1]. In voorkomende gevallen moeten archiefambtenaren met de eischen der diplomatiek vertrouwd zijn, maar dit geldt in ons land slechts een gering aantal onder hen. Wie zich met archieven uit de negentiende of twintigste eeuw ophouden, hebben er niets mee noodig. Men kan zelfs vragen, of men aan hen andere eischen moet stellen dan aan departementale, griffie- en secretarieambtenaren, en zoo ja, welke dan. Maar ook in de voorafgaande eeuwen vormen de registraturen de hoofdbestanddeelen der archieven. Wanneer de registers bewaard zijn, hebben de uitgegeven gezegelde oorkonden voor een archief geen waarde; zij komen daarin zelfs niet voor, al mogen zij door de zorg der bewaarders in het gebouw opgenomen zijn tot aanvulling van leemten of voor de kennis der zegels. Hoe verder men in den tijd teruggaat, des te gebrekkiger zijn de registers en eindelijk vindt men ze in het geheel niet meer. De oudste registers hier te lande zijn uit de veertiende eeuw. Voor den tijd vóór 1300 bestaat voor eenige archiefambtenaren aanleiding om zich te bezinnen, voordat zij de verklaring afgeven, die behoort gesteld te worden bij het 'voor eensluidend afschrift', de verklaring welke het publiek recht heeft te eischen, dat het afgeschreven stuk inderdaad een echt stuk is uit een bepaald archief. Maar ook het publiek dient zich rekenschap te geven van de waarde, die het, als belanghebbende, aan de afgelegde verklaringen mag toekennen, en kan voorts belangstelling opvatten voor de ontwikkeling van de officieele schrijverij, die thans zulk een breede plaats inneemt in de samenleving.

In het voorbericht tot zijn, door deskundigen met lof ontvangen, Manuel de diplomatique (Parijs 1929) zegt prof. A. de Boüard, dat de diplomatist, voor de massa van het te onderzoeken materiaal geplaatst, zich gevoelt als een pygmee voor een berg. In ons land gaat de vergelijking slecht op. Een pygmee mag een Nederlander zeker wanen te zijn, maar onze oorkondenberg is hoogstens wat men bij ons een berg durft

1) Zoo leerden, toen zij daaraan behoefte hadden, wijlen de archiefambtenaren Heeres Portugeesch en Telting Spaansch.

noemen, laten wij zeggen een terpje. Van de te Utrecht aanwezige heeft dr. Vermeulen in 1877 een tot 1300 loopende lijst doen verschijnen, die 639 nummers omvat, vermeerderd met een aanhangsel van 7 nummers. Hieraan ontbreekt een aantal, dat over het hoofd gezien of later bijgekomen is, terwijl aan den anderen kant in de lijst ook wel latere afschriften opgenomen zijn. Het getal der oorspronkelijke stukken zweeft tusschen 600 en 700. Men behoeft de oorkondenboeken van Holland en Zeeland en van Gelre maar in te zien om zich te overtuigen, dat in Den Haag en Arnhem zeker minder zijn; daarop zal Maastricht volgen en de overige depôts mogen enkele tientallen hebben of in het geheel geene. Telt men de afschriften mee, dan worden de getallen natuurlijk grooter; de regestenlijst van dr. G. Brom bevat bijna 3000 nummers, met het supplement overschrijdt ze dit bedrag. Maar dit is niet zoo belangrijk, dat het een onderzoeker de hoop ontneemt om al het aanwezige te leeren kennen; er is zelfs niet eens zoo heel veel tijd voor noodig om de te Utrecht bijeengebrachte collectie van (voorloopige) afschriften van oorkonden te doorbladeren en eenige algemeene lijnen in de ontwikkeling van ons oorkondenwezen te leeren kennen.

Wat in de eerste plaats vaststaat, is dat er wel oorkonden van keizers of koningen en pausen voorkomen, maar dat de overgroote massa behoort tot hetgeen de vaklieden met een door henzelf niet bewonderden term private oorkonden noemen. Van de koninklijke en pauselijke oorkonden zijn elders vele bewaard, die in haar verband bestudeerd zijn en waarover men het noodige in wetenschappelijke werken kan nazien, als men er behoefte aan heeft; voor zelfstandige studiën op dit gebied bestaat hier nauwelijks materiaal. Omtrent de dusgenaamde private oorkonden moeten nog vele onderzoekingen worden ingesteld[1].

Zooals de heer De Boüard in zijn inleiding zegt, is de methode van de diplomatiek niet onderscheiden van de historische

1) Enkele Nederlandsche archiefambtenaren zullen wel ambtelijk verplicht zijn daaraan mee te doen; indien zij dus aan de universiteit onder deskundige leiding zich hebben kunnen oefenen, zullen zij te beter voorbereid zijn. Het examen kan nu loopen over de feiten in de ontwikkeling der koninklijke en pauselijke oorkonden, die men praktisch niet noodig heeft, of over de private oorkonden, waaromtrent de feiten niet vaststaan.

methode in het algemeen. Hetzelfde geldt van de wetenschappelijke ordening der archieven, volgens de ‘metodo storico’. Voor den archiefgebruiker moest dit duidelijk zijn; met den inhoud der stukken behoort hijzelf zijn weg te weten, maar de ambtenaar moet hem verklaren, dat het stuk van een bepaalde herkomst en een echt stuk is, en wanneer deze het niet weet, moet hij het zien uit te vorschen. Men zou zelfs kunnen stellen, dat wanneer deze nasporingen afgeloopen zijn en alle archieven dus in de oorspronkelijke orde wederopgebouwd, men volstaan kan met ambtenaren, die de nauwkeurigheid van notarisklerken en klerken aan hypotheekkantoren bezitten, zeer noodige en nuttige lieden, maar die zichzelf niet wetenschappelijk noemen en door geen mensch als zoodanig worden beschouwd.

Om nu onze oorkonden en in het bijzonder de Utrechtsche vóór 1300 - welke ik voornamelijk onderzoek - te benaderen, zijn eenige algemeenheden noodig. In de oudheid heeft men reeds publieke ambtenaren gekend, die uit de opbrengst der belastingen onderhouden werden en stukken met officieel karakter opmaakten. Met het ineenstorten van het Romeinsche rijk hield dit op. Eeuwen lang moesten de regeerders zich behelpen met hunne, dikwijls op weinig loffelijke wijze verkregen of vermeerderde, schatten en domeinen en was er van een staatsdienst in modernen zin geen sprake. Dit kon weder het geval zijn sedert keizer Frederik II, die met de stichting der universiteit van Napels in de eerste plaats de vorming van staatsambtenaren heeft bedoeld en wiens constitutie van Melfi de geboorteakte der moderne bureaucratie is genoemd[1]. Een en ander geldt voor zijn erfelijk koninkrijk Sicilië, niet voor het kiesrijk, waartoe ook ons vaderland heeft behoord. Indien hier de gevolgen merkbaar zijn geworden, kan het slechts middellijk het geval zijn geweest. Eerder heeft het voorbeeld gewerkt, dat de Capetingers in Frankrijk hebben gegeven, te beginnen in de zuidelijke Nederlanden, dan, sedert de komst van het Henegouwsche huis, in Holland. De regeeringspraktijk hier kennen wij eenigszins door de onderzoekingen, waarvan jhr. Th. van Riemsdijk de vruchten heeft neergelegd in ‘De

1) Ernst Kantorowicz, Kaiser Friedrich der Zweite, blz. 124, 207.

tresorie en kanselarij van de graven van Holland en Zeeland uit het Henegouwsche en Beyersche huis' (1908), de opkomende theorie uit het werk van Philips van Leiden 'De cura reipublicae et sorte principantis'[1]. Dan zien wij Holland en Zeeland opgenomen in het rijk der Bourgondische vorsten, die de staatkundige ontwikkeling in modernen zin hebben bevorderd.

Voor het grootste gedeelte der noordelijke gewesten is het opgemerkte toch van geen belang.

Wanneer wij de voorgeschiedenis van de tegenwoordige provincie Limburg zoeken in Opper-Gelre, waarvoor toch wel voldoende gronden zijn aan te voeren, zijn er zeven van de elf gewesten, die, om zich rekenschap te geven van hun verleden[2], niet alleen niets met de zeven Dirken, vijf Florissen en zes Willems te maken hebben, maar zelfs niet met alles wat andere Nederlandsche gewesten bindt aan de voorzaten van Karel V. Eerst deze heeft ze onder zijn gezag weten te brengen, maar ze bleven tot hem in een andere verhouding staan dan de patrimonieele landen[3]. Wat de bedoeling van de vereeniging in 1548 van alle Nederlandsche gewesten tot een Bourgondische kreits, van de Pragmatieke sanctie van 1549 en andere maatregelen moge geweest zijn, zij hebben maar zeer kort kunnen doorwerken en men kan aan de inwoners der aangeduide zeven gewesten in de zestiende eeuw niet meer gehechtheid aan het Groot-Nederlandsche rijk in wording toeschrijven dan aan die van onlangs van sommige staten afgerukte gebieden aan de verbanden, waarin zij tegen hun zin zijn opgenomen[4]. De staatkundige geschiedenis van ons land zou verder iets duidelijker zijn, wanneer de Zeeuwen er niet in geslaagd waren hun amendement op de Unie van Utrecht binnen te smokkelen en deze ons bekend was in den oorspronkelijken vorm, de vereeniging van Holland en Zeeland

1) Uitg. dr. Molhuysen (1915). Zie: Fruin, Verspreide Geschriften I bl. 111 vlg.
2) 'Geschiedenis is de geestelijke vorm, waarin een cultuur zich rekenschap geeft van haar verleden' (Huizinga in de Med. der Kon. Akademie van Wetenschappen, afd. Letterkunde. LXIII. Serie B. no. 2).
3) Fruin, De Zeventien provinciën en haar vertegenwoordiging in de Staten-Generaal (Verspreide Geschriften IX blz. 1).
4) Ook Holland en Zeeland werkten een nauwe vereeniging met het zuiden tegen (Gosses en Japikse, Handboek, eerste druk, blz. CCCIV).

eenerzijds met de andere noordelijke provinciën. Met deze Unie begint de geschiedenis, waarin de zeven bedoelde gewesten de hare kunnen zien. Willen de inwoners er van hunne oudere geschiedenis kennen, dan moet men hen niet brengen naar Den Haag noch naar Brussel[1]. Deze landen hebben behoord tot het Duitsche rijk en althans gedeeltelijk ten onrechte worden de lotgevallen er van bij de algemeene geschiedenis medegedeeld. In die van de afzonderlijke landstreken kan men zich wegens de verregaande versnippering niet begeven; daarom behoeft men iets, dat binnen het Rijk de noordelijke Nederlanden omvat. Mr. S. Muller Fz. heeft 'het middelpunt in de geschiedenis der Nederlandsche gewesten' naar Utrecht willen verleggen en met vele opmerkingen in zijn opstel onder dezen titel[2] wordt thans rekening gehouden; men onderwijst de vaderlandsche geschiedenis minder Hollandsch dan wel eens het geval is geweest. Maar het bisdom Utrecht heeft niet alle noordelijke gewesten omvat, b.v. de Groninger Ommelanden niet[3], zoodat met de verplaatsing van het middelpunt der historie niet alles wordt verkregen. Voorts brengt de behandeling van de geschiedenis van een bisdom den eisch van althans een beetje kennis der kerkgeschiedenis mede, en men zou zich vergissen, indien men daarvan een zelfs maar oppervlakkige kennis veronderstelde.

Enkele lijnen wil ik trekken, omdat voor de geschiedenis der diplomatiek een schets van onze kerkhistorie noodig is.

1) Huizinga (Tien Studiën, blz. 1) zoekt de voorgeschiedenis van ons nationaal besef te Brussel. Men behoeft het slot der verhandeling maar te lezen om in te zien, dat voor 'nationaal' moet gelezen worden 'staatkundig'. Er is tegenwoordig gelegenheid genoeg om op te merken, dat nationaal en staatkundig besef niet steeds samengaan. Het mooiste is, dat een volk met gevoel van saamhoorigheid zich een staatsvorm schept; of men eerst een staat kan vormen en dan van de inwoners een natie maken, is niet zeker. Pirenne schijnt het te meenen: 'On disait encore la Belgique comme on disait la Champagne ou la Bourgogne' (Histoire de Belgique VI p. 74) is overigens onjuist; de naam België staat in het geheel niet op één lijn met de andere, historische, namen. Belgen en Bataven zijn producten van de Latijnsche school. Het volk zingt anders: 'ben ik, van Duitschen bloed' 'omdat ik Vlaming ben'. Maar de staatkundige vorming van de Nederlanders is voor een groot deel Latijnsch en Fransch.
2) Schetsen uit de Middeleeuwen, blz. 1.
3) Dr. H.P. Coster meent, dat de Groningers eerst in de negentiende eeuw goede Nederlanders geworden zijn (Prins Willem van Oranje, 1933, blz. 151).

De Groote kerk in ons land is een schepping van de Frankische koningen. Reeds Moll heeft opgemerkt[1], dat in tegenstelling met hetgeen de apostolische en ook andere tijden hebben doen zien, de geloofspredikers hier behoudens een enkele uitzondering mannen van aanzienlijken stand zijn geweest. Dit beteekent voor hun tijd, dat zij behoord hebben tot den stand der grondbezitters, eens de zuilen van de maatschappelijke, staatkundige en kerkelijke orde. De meest vermogenden werden koningen - en betaalden wat wij openbare diensten noemen uit eigen middelen - andere ook zeer vermogenden vorsten en bisschoppen. In hoeverre de leden van het domkapittel naast den bisschop eens van adel moesten zijn, is een vraag, tot de oplossing waarvan ik iets zou kunnen bijdragen, maar die ik kan laten rusten. Bij verandering van de maatschappelijke verhoudingen en van de inzichten is van verschillende kanten tegen de oude orde een verzet ontstaan, waarvan de pausen de leiding hebben genomen en dat geëindigd is met een omkeering. De Duitsche koningen, eerst Philips van Zwaben, dan Otto IV, eindelijk Frederik II, hebben van hunne rechten ten opzichte van het kerkbestuur afstand gedaan. Paus Innocentius III heeft dit bewerkt en men kan met hem, met het begin der 13de eeuw, dus een nieuw tijdvak beginnen.

De herinnering aan de rijkskerk is vervaagd, maar toch zal men voor de verklaring der staatskerkelijke en volkskerkelijke opvattingen in de Groote kerk tot haar terug moeten gaan en niet tot de Roomsche of de Gereformeerde periode. Onder Roomsch is natuurlijk niet te verstaan, wat dit woord sedert 1563 insluit. Wel mag men aannemen, dat na de overwinning der pausen een neiging bestaan heeft om hunne voorschriften op te volgen, maar veel bleef zooals het van ouds was en de gewoonten weken in enkele bisdommen van de algemeene regelen af. Het is b.v. bekend, dat de macht, die doorgaans aan het domkapittel toekwam, hier bij vijf kapittelen berustte. Men moet zich daarom steeds vergewissen of een bepaald voorschrift werkelijk is nageleefd.

Eigenlijk behoort men zich eerst rekenschap te geven, hoe een pauselijk decreet ter algemeene kennis gebracht kon wor-

1) Kerkgeschiedenis van Nederland voor de Hervorming, I blz. 187.

den. Van geregelde postverbindingen of nog moderner middelen was geen sprake. De meening, die sommigen wel eens schijnen te hebben, dat elke bul door een afzonderlijken bode overgebracht werd, kan men met een verwijzing naar de kosten gemakkelijk bestrijden. Wanneer we opmerken, dat de lastgevingen om personen voor het geestelijk gerecht te dagen op naam van met name vermelde geestelijken, maar verder in het algemeen gesteld werden en uitgevoerd werden door wie zulks het best gelegen kwam, kunnen wij ons licht denken, dat brieven voor Utrecht werden meegegeven aan lieden die in die richting reisden en door deze verder doorgezonden; ik meen wel eens aangetroffen te hebben, dat er een pak met brieven uit Rome via Keulen aankwam. Dat men in een bisschoppelijke kathedraal een verzameling pauselijke bullen aanlegde, zou verder wel doelmatig geweest zijn, maar in de werkelijkheid is hiervan in Utrecht weinig gebleken. Elders zal het niet veel anders zijn geweest en de wensch naar codificatie is dus zeer goed te verstaan. Een verzameling decretalen is 1234 vervaardigd en als grondslag voor het onderwijs in het kanoniek recht aan de universiteiten toegezonden, van welke langen tijd voor deze streken alleen Parijs in aanmerking kwam. Of de Dom van Utrecht een kopie van de decretalen bezeten heeft en sedert wanneer en hoe druk de toeloop uit deze streken naar de universiteit geweest is, kan men slechts gissen; wel blijkt uit testamenten van kanunniken sedert omstreeks 1400, dat althans eenigen hunner in het bezit van werken over geestelijk recht zijn geweest. Zoo mag men dus aannemen, dat van lieverlede het besef is doorgedrongen, dat voor het geestelijk gerecht geschreven oorkonden, door bevoegde personen opgemaakt, en authentieke zegels werden vereischt[1].

Een kijk op het langzaam binnendringen van het gebruik van oorkonden geeft de uitspraak van den bisschop van Utrecht in 1226 in een geschil tusschen den abt van S. Paulus en het kapittel van S. Jan, in het archief van het laatste bewaard. Het kapittel krijgt gelijk, omdat de deken een auctenticum instrumentum overgelegd had, terwijl aan den abt eenige woorden worden gewijd in den toon, waarin men een groen

1) Redlich, Urkundenlehre, III blz. 111.

pleegt aan te spreken[1]. Dat in het genoemde jaar het hoofd van een abdij in de residentie van een bisschop zoo onverstandig kon zijn, is kenschetsend. In 1247 was er ten deele over dezelfde zaak opnieuw geschil en dezen keer vindt men in de uitspraak melding gemaakt van verklaringen onder eede, maar niet van instrumenten.

Men kan zich niet genoeg doordringen van de waarheid, dat in de dertiende eeuw en nog lang daarna hier te lande weinig gebruik gemaakt werd van geschreven bewijsstukken, van het schrift in het algemeen. Dit is zeker geen nieuwe ontdekking en evenmin is het inzicht nieuw, dat zij, die alleen op geschreven bronnen afgaan, een verkeerden kijk op de dingen hebben. Wij weten, dat er beschavingen op onze aarde geweest zijn, die blijkens de tot ons gekomen gebruiks- en kunstvoorwerpen de vergelijking kunnen doorstaan met die van volken, welke toevallig over duurzaam schrijfmateriaal hebben beschikt. In de middeleeuwen waren het langen tijd uitsluitend kerkelijke lieden, die schreven, en kerkelijke instellingen hebben hunne documenten het best bewaard. Vandaar dat onze voorstelling omtrent vele zaken noodwendig eenzijdig moet zijn. Zulks erkent dr. van Iterson in zijn proefschrift 'De historische ontwikkeling van de rechten op de grond in de provincie Utrecht (Leiden 1932), blz. 756, voor de Frankische periode, maar het geldt m.i. ook voor latere tijden. De genoemde schrijver vult de leemte zooveel mogelijk aan met hetgeen het terrein, de opgravingen, de taal, verwante verschijnselen uit latere tijden of andere landen kunnen leeren of althans doen vermoeden, en deze methode, de historische methode, moeten wij ook toepassen.

Het verdient wel aanbeveling zich even voor te stellen, wat wij allemaal niet weten. Al beginnen de gerechtelijke registers van de stad Utrecht in het laatst der 15de, die van Amersfoort en IJsselstein in de 16de, die van Rhenen, Wijk en Montfoort in de 17de eeuw en zijn van de dorpsgerechten in de provincie

1) 'cum pars utraque probationes suas obtulisset, ipse decanus per auctenticum instrumentum sufficienter ostendit et probavit.... abbate quamvis probationes suas sicut premissum est obtulisset, nichil in contrarium probante vel rationabiliter proponente, Nos.... considerantes probationes decani validas esse ac sufficientes ipsumque abbatem nichil rationabiliter pro se proponere et in probatione quam obtulerat omnino deficere, decrevimus sepedictnm abbatum... niehil omnino juris habere.'

Utrecht doorgaans alleen archivalia uit de 17de en 18de eeuwen, bij uitzondering uit de 16de eeuw bewaard, het spreekt toch van zelf, dat men in de voorafgaande eeuwen eveneens het recht heeft gehandhaafd en rechtsgeldige overeenkomsten aangegaan. Ook zijn er wel oudere oorkonden bewaard, uitgaande van een schout met eenige buren, en er zullen licht meer gemaakt zijn dan er bewaard zijn, maar hoe verder wij in den tijd teruggaan, des te meer reden is er om te veronderstellen, dat alles mondeling, in plechtige woorden en onder getuigen, is afgedaan. De oudste bekende leenregisters in deze provincie zijn uit de 14de eeuw, maar het leenstelsel is ouder en van de beleeningen, die mondeling voor een leenhof hebben plaats gehad, weten wij niets. Er zal van tijd tot tijd geschil geweest zijn over leenen, maar geschreven aanwijzingen omtrent processen, als het in hooger beroep voor den keizer te Praag aangebrachte, waarop ik elders gewezen heb[1)], zijn zeldzaam. Van processen voor geestelijke gerechten is iets meer bewaard, omdat de stukken onder notarissen bleven berusten, die een positie hadden aan een kerk, en zoo in het archief dier kerk zijn beland, maar het overgeblevene bewijst vooral, dat er veel verloren is gegaan. Enkele rolletjes van tijnzen met aanteekeningen omtrent de betaling in hoogst primitieven vorm doen de vraag rijzen, hoe de opbrengsten aan de abdijen van Elten, Essen, Werden enz. van ouds zijn verantwoord; wij weten daarvan zoo mogelijk nog minder dan van de inning van oeroude rechten ten bate van den bisschop of van de kapittelen. Een gissing is deze: in sommige plaatsen van het Nedersticht werd een tijns betaald op den dag van S. Lebuinus; in het Oversticht bracht men eveneens op vaste dagen het verschuldigde: te Delden op Laetare en Lamberti, te Goor op den avond voor Paschen, te Ootmarsum op den dag na Quasimodo of op Hemelvaartsdag, te Oldenzaal, Borne en Wiene ook op dezen dag; in deze gevallen, waarvan de laatste genomen zijn uit de rekening van het rentambt Twente uit het laatst der 15de eeuw, is zeer goed mogelijk, dat de betalers van elkander konden getuigen, dat zij hun duit in het zakje gedaan hadden, hoewel in den genoemden tijd de rentmeester wel over registers

1) Bijdragen voor Vaderl. Gesch. en Oudheidkunde, 7de Reeks, I blz. 56, naar het archief der heeren van Montfoort.

zal hebben beschikt, waarin hij aanteekening hield. Zeer ouderwetsch doet een betaling aan des Dinsdags na Paschen te Zwolle in de kerk bij de vont, of des Zondags na S. Jan onder de linde op het kerkhof te Zwolle[1]. In sommige streken van ons land, of elders, zal men nog wel voorbeelden kunnen vinden van leveringen aan den predikant of den schoolmeester, waarop het publiek zelve toezicht houdt. Dergelijke toestanden en die in landen welke geheel door den adat worden beheerscht, stelle men zich voor als den achtergrond van onze oudste oorkonden.

Nemen wij nu uit ons oorkondenbergje een exemplaar, dat aanleiding kan geven tot verdere beschouwingen. In 1247 bevond bisschop Otto zich, op de terugreis uit Groningen, te Ruinen en daar liet hij zich overhalen om een schenking aan het klooster ter plaatse te bevestigen en dit ook verder te begiftigen. Er zijn toen twee oorkonden opgemaakt, die wij alleen uit afschriften kennen. De bisschop heeft eenige getuigen noodig gehad en bij gebrek aan voornamere geestelijken zijne dienaren te hulp genomen, wat aan lezers, die secretariepersoneel bij het opmaken van huwelijksakten en klerken in notarieele akten hebben leeren kennen, geen reden tot wantrouwen behoeft te geven. Zoo leeren wij dan den kapelaan Andreas kennen en drie klerken, van wie de het eerst genoemde den meestertitel voert. In een stuk van 1248 in hetzelfde cartularium heet mr. Hermannus notarius, eveneens in 1251, waar hij genoemd wordt na den kapelaan mr. Daniël; beiden vinden wij in een document van 1252 in een ander cartularium. Van de in 1247 genoemde klerken Gerardus en Godefridus komt de eerste met mr. Hermannus voor in een te Groningen berustend oorspronkelijk stuk. Uit een en ander mogen wij nu besluiten, dat de bisschop voor het opmaken van zijne oorkonden en brieven kon beschikken in de eerste plaats over zijn kapelaan, waarin hij niet van andere voorname heeren verschilde, voorts over klerken, van wie er een den titel van notarius voerde.

Wij zijn hier ver van den weligen wasdom van adjunctcommiezen, commiezen, hoofdcommiezen, refendarissen, admi-

1) Rekeningen van het bisdom Utrecht 1378-1573, I blz. 507, 508. In het oud-archief van het gerecht Breukelerwaard (gemeente Ruwiel): Lijst van de tijnzen van Breukelerwaard, welke op S. Catharinedag onder den lindeboom te Breukelen worden betaald, 1811.

nistrateurs en secretarissen-generaal, waaraan de 19de eeuw het aanzijn zou geven, maar dat alles vinden wij in 1247, zoo niet ‘in a nutshell’, dan toch in een Drentsche huifkar bijeen, en het gezelschap verdient een nadere beschouwing. Eigenlijk loont het alleen, onze aandacht te schenken aan ‘magister Hermannus, notarius noster’.

In oorkonden van de 12de eeuw komen wij een aantal lieden tegen, die magister genoemd worden: Adam, Arnold, Daniël, Godfried, Hendrik, Hugo, Lambert, Merulus, Steven, Wibert, Wouter[1]. Duidelijk zijn dit de hoofden der kapittelscholen; in de meeste gevallen kan men opmaken tot welke kerk zij behooren en soms leest men bepaaldelijk: ‘magister scolarum’. Dat de kapittelen zich voor het opmaken hunner oorkonden bedienden van de lieden, wien de kennis toegeschreven werd anderen op te leiden, is zeer aannemelijk, maar dat de bisschop deze personen voor zijn dienst gebruikt zou hebben, is hoogst onwaarschijnlijk. Ook behoorden de bisschoppen volgens een capitulare van Karel den Groote hun eigen schrijvers te hebben, en mocht dit voorschrift soms vergeten zijn, dan zal de praktijk hen wel hebben gedwongen. Een Godefridus scriptor - vermoedelijk van bisschop Godfried - vinden wij in een oorkonde van 1165, Antonius noster notarius - van bisschop Boudewijn - komt in 1195 voor. Onze magister Hermannus is geen schoolmeester geweest, maar de eerste van des bisschops schrijvers.

De magister-titel wijst ons dus naar de universiteit en in den genoemden tijd wel naar Parijs, ofschoon de Italiaansche scholen in beginsel niet uitgesloten mogen worden. Met den titel van magister, dien wij door steeds meer geestelijke heeren zien voeren, zal bedoeld zijn die van magister artium, welke een trap van ontwikkeling aanduidt, die nog het best met het eindexamen van het gymnasium vergeleken wordt, want na het verwerven van dezen graad kon men naar een andere faculteit overgaan. De faculteit der artes legde aan de universiteit zelve den grond voor verdere studie[2].

1) Men vindt de bewijsplaatsen in den index van persoonsnamen achter het Oorkondenboek van het sticht Utrecht.
2) Prof. W. Mulder, S.J., Vaktermen eener middeleeuwsche universiteit (Studiën 1931, blz. 308 vlg., 417 vlg.).

Het is de taak van mr. Hermannus en consorten geweest om wat zij in de Ville lumière opgedaan hadden, in een boersche omgeving te pas te brengen. Zij moesten hier leeren, dat men van belangrijke handelingen oorkonden kan maken en hoe men dit kan doen. Met deze formeele zaken zijn zonder twijfel ook begrippen doorgesijpeld en zoo moet het Nederlandsche volk van lieverlede hebben leeren stellen, juridisch en politiek denken.

Voorts zal het niet gewaagd zijn aan te nemen, dat de hooggeboren bisschoppen aan hunne gestudeerde dienaren de redactie der stukken overlieten. Dat de notaris het ontwerp maakte en de andere clerici - geestelijken, maar men ziet de beteekenis van het woord verzwakken tot klerken - voor het net zorgden, is een voor de hand liggende gissing, maar laat zich moeilijk bewijzen. De veronderstelling, dat de redactie van den bisschoppelijken notaris en niet van den bisschop is[1)], doet de vraag rijzen of dan de jaarstijl ook door hem is bepaald. Mij dunkt van wel. Ten opzichte van den jaarstijl valt op te merken, dat wij hier een geval hebben, waarin de voorstelling, die de oorkonden geven, van andere zijde heeft kunnen worden verbeterd. Met het onomstootelijke feit, dat het woord Jaarsdag altoos 1 Januari beteekent, is duidelijk gemaakt, dat de groote menigte steeds het jaar met dien datum heeft laten beginnen. De Paaschstijl is door de Franschelaars, onze magistri, uit Parijs meegenomen. De onderzoekingen van mr. S. Muller Fz.[2)], De Fremery[3)] en anderen hebben de feiten vrij wel vastgelegd; alleen zou ik de wisselingen in den stijl der bisschoppen niet aan deze heeren, maar aan hunne notarissen toeschrijven en lijkt het mij onvoorzichtig er op te vertrouwen, dat een kapittel, wanneer het eens den Paaschstijl gebruikt heeft, zulks krachtens een daartoe strekkend besluit heeft gedaan en er bij gebleven is.

1) Dit is cum grano salis op te vatten. Smets, Henri I, duc de Brabant, p. 264, zal wel gelijk hebben met de stelling, dat de vervanging van den titel hertog van Brabant of hertog van Leuven door dien van hertog van Lotharingen berust op een van hooger hand aan den schrijver gestelden regel.
2) De jaarstijlen, in het sticht Utrecht gebruikt voor het synodaal besluit van 1310 (Verslagen en Mededeelingen der Kon. Akademie van Wetenschappen, afd. Letterkunde 4e Reeks, deel VII).
3) Bijdr. Vaderl. Geschiedenis en Oudheidkunde, 3e Reeks, deel IX.

De notaris-titel van mr. Hermannus vereischt mede een nadere beschouwing. Het woord notarius behoeft van ouds niets anders te beteekenen dan scriptor, maar heeft in lateren tijd de meer speciale beteekenis van een persoon, die van den keizer of van den paus de bevoegdheid tot het opmaken van akten had verworven. Deze titularissen had men in Italië reeds lang. Omtrent hun voorkomen aan deze zijde der Alpen heeft de eerste druk van Bresslau, Handbuch der Urkundenlehre, eenige feiten medegedeeld, waaraan mr. S. Muller in de inleiding van den Catalogus van het archief der gemeente Utrecht (1893) iets wist toe te voegen, dat in den tweeden druk van Bresslau's werk is overgenomen. De een en de ander hebben nog een stuk over het hoofd gezien, dat toch reeds lang uitgegeven was.

Stellen wij de feiten bijeen. In 1291 machtigt de paus den Utrechtschen bisschop Jan van Sierck om vier personen op pauselijk gezag tot notarissen aan te stellen. In 1292 treffen wij Gerardus de Ane, keizerlijk notaris, aan[1)], in 1294 en 1298 de eveneens keizerlijke notarissen Erembertus Henrici de Traiecto en Mattheus Eremberti de Traiecto. Dan begint het te Utrecht langzamerhand van notarissen te wemelen, zooals Muller te recht opmerkt. Maar dat onze mr. Hermannus in den nieuwen zin notaris zou zijn geweest, reeds in 1247, mogen wij wel voor uitgesloten houden. Hoogstens is toe te geven, dat in de omgeving van 's bisschops neef Willem van Holland, die in het genoemde jaar tot koning gekozen is, eenige lieden hebben geweten, wat het notariaat beteekende. In 1249 heeft koning Willem aan de familie Fieschi met het ambt van paltsgraaf in Ligurië ook het recht faciendi tabelliones publicos imperiali auctoritate per Italiam - ook een deel van Willems kiesrijk - gegeven, een gunst, die zich hieruit laat verklaren dat Sinibald Fiesco paus Innocentius IV was en Willem de creatuur van dezen[2)]. Maar ook vele andere bewoners dezer landen, die Italië bezochten, kunnen van de instelling hebben gehoord, lang voordat zij hier te lande ingang vond.

Het heeft mijn aandacht getrokken, dat in vele stukken uit den genoemden tijd de neiging bestaat om den bisschop iets

1) Brom, Regesten no. 2441. Bijdr. en Med. Hist. Genootschap, I blz. 293.
2) Ficker, Italienische Forschungen, II blz. 91.

niet te doen geven (*dedimus*), maar overhandigen (*porreximus*). In het vervolg kan het opgemerkte blijken van weinig waarde te zijn, maar in het algemeen is het de bestudeering van den stijl, van de woordkeus - de vakterm is: het dictaat - naast die van het schrift, die ons verder moet leiden tot de kennis van de geschiedenis onzer oorkonden. In de tweede druk van Bresslau's Handbuch vindt men de resultaten van een verwant onderzoek naar den gang van zaken in de zes Duitsche aartsbisdommen, terwijl de schrijver voor de bisdommen voornamelijk naar monografieën verwijst. Hij is overigens wantrouwend ten opzichte van de zeer uiteenloopende conclusies, welke men in deze heeft getrokken en merkt op, dat men, waar buiten het schrift ook het dictaat in aanmerking genomen is, iets beters heeft bereikt. Het gaat er om, in deze moeilijke stof te werken met de juiste methode. Nu heeft niet lang geleden[1] H. Zatschek, met groote waardeering voor de scherpzinnigheid van den Utrechtschen hoogleeraar Oppermann, bezwaar gemaakt tegen diens methode, volgens welke uit den inhoud, en niet uit den vorm, der oorkonden gronden van verdenking tegen deze worden ontleend. Ik acht onzen professor mans genoeg om zijn methode te verdedigen, maar het lijkt mij voorloopig toch wel wat onredelijk, dat zij, die den inhoud der stukken willen gebruiken en zich tot de archivarissen en diplomatici wenden met de vragen, waar zij vandaan komen en of zij echt zijn, een antwoord bekomen, dat aan den inhoud is ontleend. Wat moeten wij doen?

Met de beschouwing der stukken in tijdsorde schieten wij niet op en de inhoud er van kan op zichzelf den archivaris noch den diplomaticus veel leeren. Volgens de archiefleer staat de bestemming van een stuk op den voorgrond[2] en de overweging van dit beginsel leidt tot het besluit om de materie in groepen te verdeelen, in elke waarvan de stukken een zekere verwantschap bezitten, die eenovereenkomstinstijl meebrengen kan. Voorts bepalen wij ons, hoewel niet al te streng, tot de oorspronkelijke stukken, daar de afschriften bijzondere moeilijkheden meebrengen, en in hoofdzaak tot de van den bis-

1) Mitteilungen des Oesterreichischen Instituts für Geschichtsforschung, XLIV (1930) blz. 468 vlg. De schrijver werkt mede aan de Mon. Germ.

2) Handleiding voor het ordenen en beschrijven van archieven § 21.

schop uitgegane, omdat deze a priori meer kans op het bereiken van resultaten aanbieden dan de oorkonden van lagere autoriteiten.

In de eerste plaats hebben wij dan de bevelschriften van een hoogeren kerkelijken persoon aan een lageren. De gewone vorm is: N., door Gods genade bisschop van Utrecht, aan.... Volgt een uiteenzetting der zaak, dan de last (vobis mandamus) en de dateering. Van tijd tot tijd eindigen de stukken met het bevel om ze terug te zenden. Een zeer goed voorbeeld, nu eens niet een van den bisschop uitgegaan stuk, is een mandaat van den deken van Deventer aan een kanunnik[1]. De onderkant van het perkament is zoodanig verknipt, dat er twee staartjes ontstaan zijn, aan het eene waarvan het zegel van den deken moet gehangen hebben, terwijl aan het andere zich nog dat van den kanunnik bevindt. In den ondersten regel leest men: 'R.l.s.' Elders treft men voluit aan: 'reddite litteras sigillatas'. De bedoeling is dus duidelijk: de lastgever wil weten dat zijn last is ontvangen en uitgevoerd en verneemt dit door de terugzending van het mandaat met het zegel van den ontvanger. Heeft de lastgever recht op inlichtingen[2], dan worden deze op den achterkant geschreven of in een perkamentje, dat door het mandaat gestoken wordt; deze methode kan men later veel toegepast zien bij citaties voor het geestelijk gerecht. Verwant zijn verder de mandaten der gerechtshoven met aangehechte relaties van den deurwaarder en uit onzen tijd de vragenlijsten, die van de departementen uitgaan en met de antwoorden van de ambtenaren worden terugverwacht. Wanneer ten slotte een burger in onze dagen, na invulling van het getal zijner paarden en pleziervaartuigen, het beschrijvingsbiljet aan den ambtenaar der belastingen terugzendt en, door historischen zin geplaagd, zich rekenschap zou willen geven van het verleden[3] van dit cultuurvoorwerp, vindt hij in het voorgaande eenige materiaal ter overpeinzing.

Voor den archivaris moge nu de vraag zijn, hoe de stukken dezer kategorie hebben kunnen bewaard blijven. De meeste

1) In het archief van het kapittel van Oudmunster. Vermeulen no. 560.
2) Brom, Regesten no. 2351: 'Reddite litteras sigillatas et quid inde feceritis nobis liquide rescribatis'.
3) Zie de aangehaalde definitie van prof. Huizinga.

zijn verdwenen en te recht, immers zij hadden slechts voorbijgaande beteekenis; wanneer er toch nog aangetroffen worden, moet daarvoor de aanleiding worden gezocht. De inhoud is thans, vooral door de onvolledigheid, nauwelijks voor iemand iets waard. Lastgevingen tot inleiding van geestelijken in hun ambt moeten er legio geweest zijn, maar wat hebben wij nu aan een enkel bewijs, dat in A Jan Klaassen, in B. Wouter Pietersen pastoor is geweest? Dan heeft men verzonnen zegelrechten te laten betalen en voorzoover deze in rekeningen verantwoord zijn, is het mogelijk, nog niet zeker overigens, dat er volledige lijsten van kerkelijke ambtsdragers zijn samen te stellen, welke zonder twijfel van tijd tot tijd nut konden opleveren. De heer Grijpink is er mee begonnen, maar heeft wegens te geringe belangstelling het werk gestaakt[1].

Voor den diplomaticus hebben de stukken van de besproken groep de aantrekkelijkheid, dat het schrift van bisschoppelijke mandaten wel van bisschoppelijke klerken moet zijn en men bij schriftvergelijkingen hier mogelijk een uitgangspunt vindt.

Bij de tweede groep, de oorkonden waarin de bisschop giften en gunsten verleent, is het veel minder zeker, wie de schrijvers zijn. Bij beschouwing van de te Utrecht bewaarde origineele oorkonden van Otto III was mijn eerste indruk, dat er geen twee van dezelfde hand zijn, maar ten slotte leek het toch wel mogelijk, dat dit hier en daar het geval is, b.v. met een drietal stukken in het archief van het kapittel van S. Pieter. Men moet verstaan, dat er kalligrafenschrift vergeleken wordt; om althans een voorbeeld te noemen, de letter h gelijkt op onze drukletter, maar met een lange schacht, welke soms versierd wordt met één, twee of drie haakjes; de meerdere of mindere versiering hangt af van toevallige omstandigheden. Er is hier reden om te denken, dat de schrijver in het kapittel van S. Pieter moet worden gezocht en dat wij dus hier te maken hebben met een van die gevallen, die ook elders zeer veel voorkomen, waarin een stuk door den ontvanger wordt in orde gemaakt en door den gever alleen bezegeld. Men zou kunnen vermoeden, dat deze althans nog een kleinigheid toevoegde,

1) Register op de parochiën, altaren, vicarieën en de bedienaars, zooals die voorkomen in de middeleeuwsche rekeningen van den officiaal des aartsdiakens van den Dom (Amsterdam en Haarlem, 1914, 1919).

maar mij is voorloopig slechts één stuk tegengekomen, waarin de datum kennelijk door een andere hand was bijgeschreven. Waar deze oorkonden dus geheel van den ontvanger herkomstig zijn, hangt alles van het zegel af. Men zal toch niet mogen denken, dat een bisschop zoo'n goedzak was, dat hij alles maar zegelde wat hem werd voorgelegd; vindt men dus een ongezegeld stuk, dan is er geen bewijs dat de bisschop het eens gezegeld heeft of heeft willen zegelen en moet men veiligheidshalve niet zeggen, dat het zegel verloren is, maar dat het ontbreekt.

Een derde groep vormen de oorkonden, waarin de bisschop geen last geeft of een gunst schenkt, waar hij geen partij is, maar enkel verklaart, dat tusschen A en B een overeenkomst is getroffen. Aan deze soort stukken had de maatschappij in toenemende mate behoefte; voor het geestelijk gerecht had men ze strikt noodig en in andere gevallen moet men het nut ervan steeds meer hebben ingezien. Maar hoe meer gebruik men er van maakte, des te minder sprake was er, dat de bisschop zelf in de behoefte kon voorzien; de groote massa van deze soort zou eerlang uitgaan van den officiaal. Dezen titularis, wiens verschijning moet samenhangen met de invoering van het kanonieke recht, treffen wij hier het eerst aan in een oorkonde van 1244; de oudste mij bekende akte van den officiaal is van 1278. Uit latere tijden zijn deze stukken overtalrijk; zij vormen misschien in het Utrechtsche depôt de meerderheid van de charters, vooral als men er eenige zakelijk verwante bijtelt. De kapittelen, die hunne archieven het best bewaard hebben, gaven immers aan hunne pachters brieven onder hun zegel en eischten van hen akten onder het zegel van den officiaal, waarin de uitgegeven brieven waren geïnsereerd. De pachtbrieven zijn in vele gevallen teruggegeven na afloop van de pacht en bij de bedoelde renversalen gelegd. Voor den tijd, waarover de pachtregisters bewaard zijn, hebben deze - hoewel talrijke, toch onvolledige - charters weinig beteekenis; een verstandig onderzoeker zal zich tot tot de registers wenden. Voor de oudste tijden zijn deze oorkonden natuurlijk wel van gewicht. Men kan zien, dat de officialen een vast formulier aannemen, ook dat dit in de nog oudere bisschoppelijke brieven reeds min of meer uitkomt. Bij deze

moet men er natuurlijk op verdacht zijn, dat zij zeer goed door een der partijen kunnen zijn geschreven. Waar de stukken in de kapittel-archieven berusten, kan men gissen, dat de schrijvers in de kapittelen moeten worden gezocht, maar dit onderzoek is wellicht nog moeilijker dan dat naar de bisschoppelijke schrijvers.

Daar de laatst besproken groep voor de maatschappij van zooveel gewicht geworden is, wil ik mij eenige bewegingen ter zijde en in onze richting veroorloven. In de eerste plaats is het noodig, de miswijzing te corrigeeren, die voortspruit uit de reeds vermelde omstandigheid, dat geestelijke heeren de meeste stukken hebben geschreven en bewaard. Daar de leeken de groote meerderheid der bevolking vormden en de overeenkomsten tusschen hen dus talrijker moeten zijn geweest dan die waarin geestelijken partij waren, moeten wij zoeken naar stukken, die uitsluitend leeken aangaan. Wij weten nu wel, dat deze lang de zaken mondeling hebben afgedaan, en kunnen aannemen, dat particulieren hunne bescheiden niet gedurende eeuwen hebben bewaard. Wanneer een goed aan een geestelijke instelling gekomen is, kunnen tegelijk daarmede desbetreffende stukken zijn overgegaan en van deze soort bestaan er nog. In 1295 oorkondde de ridder Gijsbrecht Uten Goye, dat Elias Dirksz. van den Velde aan Gerard Puthake zeker land had verkocht en weder in erfpacht genomen. Dat Puthake dit land weder aan den Dom heeft overgedaan, weten wij uit een door mr. Muller uitgegeven registertje[1)] en zouden wij reeds kunnen vermoeden uit het feit dat het charter in het archief van den Dom berust[2)]. Wij hebben hier een door een leek opgemaakte oorkonde omtrent een overeenkomst tusschen leeken. De vraag rijst, in welke hoedanigheid de uitvaardiger hier handelt. Ik heb wel eens aangetroffen, dat men ten platten lande in sommige gevallen - vermoedelijk uit een gerechtvaardigd wantrouwen jegens de buren - verklaringen van ridders noodig vond; maar hier kan de ridder als heer van het gerecht hebben gehandeld en zelfs is het mogelijk, dat het publiek in hem nog den afstammeling van het oude gravengeslacht heeft

1) Achter het Rechtsboek van den Dom van Utrecht; zie aldaar blz. 306.
2) Inventaris no. 1692.

gezien. Er is ook reden om te overpeinzen, hoe anders de zaken hadden kunnen loopen, wanneer de hand gehouden was aan het voorschrift van Karel den Groote, dat elke graaf zijn schrijver moest hebben, en wanneer de Duitsche koningen zich niet door Italiaansche en andere zaken hadden laten afleiden, maar den inwendigen bouw van het Rijk hadden verstevigd. Toch valt reeds nu op te merken, dat de leekenmaatschappij zich voor hare zaken niet van geestelijke autoriteiten bediende - wel van clerici als klerken, zoo zal de schrijver van de laatstvermelde akte de kapelaan van Goye geweest zijn. Uit de dertiende eeuw bezitten wij brieven van het Utrechtsche stadsbestuur omtrent overeenkomsten tusschen burgers, en deze soort neemt toe. Zelfs krimpt de geestelijke jurisdictie in; van landerijen in de buurt van IJsselstein zijn de oudste renversalen van een officiaal, de latere van het gerecht van het stadje, en op den duur verdwijnt het officialaat overal.

Het heet dat de instelling van het officialaat onder meer begunstigd is door den wensch van de bisschoppen om de jurisdictie der aartsdiakens te beperken ten gunste van die van een afzetbaar ambtenaar[1]. In het algemeen mag dit waar zijn, maar het is de vraag, of de zaken in Utrecht niet anders geloopen zijn dan elders, en of dit soms samenhangt met de macht van zoovele kapittelen en met de reeds vóór 1200 bewerkte verdeeling van het bisdom in vele aartsdiakonaten. De heeren aartsdiakens schaften zich hunne eigen officialen aan. Die van den aartsdiaken ten Dom komt voor in 1253, een akte van hem in 1290, de officiaal van den aartsdiaken van Oudmunster in 1299. Van den officiaal van den choorbisschop bestaan een paar rekeningen van ontvangsten uit de 15de en de 16de eeuw, maar uit de 13de is de titularis mij niet bekend, evenmin als de officialen der overige aartsdiakens. In het vervolg is gebleken, dat men niet zeker wist of men zich bij den officiaal van den aartsdiaken ten Dom dan wel bij die van den bisschop vervoegen moest; deze kwestie is in de 13de eeuw voorloopig en dan in 1318 opgelost[2]. Een advies van

1) Redlich, t.a.p. blz. 172.
2) Muller, De registers en rekeningen van het bisdom Utrecht 1325-1336. Inleiding, blz. LXXXV.

den kanselier der universiteit van Parijs aan het kapittel van Oudmunster in 1301[1] moge hier nog vermeld worden ten bewijze van de medewerking der afzonderlijke kerken aan de vorming van het recht en als voorbeeld van de vermoedelijk vele wegen waarop de Fransche invloed zich verder deed gelden. In den vorm der door geautoriseerde notarissen onder het zegel van den officiaal uitgegeven akten zal men daarvan vermoedelijk meer sporen vinden, maar deze vertoonen zich pas omstreeks 1300.

Keeren wij tot het begin der 13de eeuw terug en wenden wij ons tot een groep, die slechts door weinige stukken vertegenwoordigd is. Betroffen de in de eerst besproken groep bedoelde documenten het dagelijksch bestuur van den bisschop, hier hebben wij te maken met zijn wetgevenden arbeid. De inhoud behoeft ons natuurlijk niet bezig te houden, maar de vorm van het oudste stuk op dit gebied is hoogst opmerkelijk. Er zijn in het begin der 13de eeuw statuten gemaakt, die in een aantal exemplaren bewaard zijn, de oudste en oorspronkelijke, welke wij hier alleen behoeven te beschouwen, in de kapittelarchieven van Oudmunster en S. Marie. Deze zijn van dezelfde hand en wijken onderling weinig af, alleen in de volgorde van een zelfstandig en het bijbehoorend bijvoeglijk naamwoord en dergelijke. In beide exemplaren zijn sneden aangebracht voor de aanhechting van de zegels; deze ontbreken aan het exemplaar van Oudmunster, maar aan dat van S. Marie zijn er vier aanwezig, het tweede, het derde, het vierde en het zesde, te weten de zegels van de kapittelen van den Dom, Oudmunster, S. Pieter en S. Marie. Dat het eerste en het vijfde zegel van den bisschop en van het kapittel van S. Jan geweest zijn, ligt voor de hand. Opmerkelijk is dan, dat beide redacties geen kop of staart hebben; enkel de artikelen worden gegeven. Men kan licht vermoeden, dat elk der vijf kapittelen zulk een stuk ontvangen heeft; dat van den Dom is in het Liber donationum afgeschreven[2] en voorzien van een opschrift, dat ons wil doen gelooven, dat de statuten zijn uitgevaardigd in 1209 door bisschop Dirk van Are en vernieuwd in 1236 door bisschop Wilbrand. Aangezien deze in 1233

1) Brom, Regesten no. 2949.
2) Muller, het oudste cartularium van het sticht Utrecht, blz. 172.

gestorven is, kan men dit niet zoo maar aanvaarden, doch iets zal er wel van aan zijn. Ik denk niet, dat iemand zal aarzelen den inhoud als echt te aanvaarden, maar wie heeft den moed dit als een stuk in den officieelen vorm te erkennen?

Men mag wel zeggen, dat de bisschop ‘door Gods genade’, wie hij ook voor de samenstelling geraadpleegd heeft, dergelijke statuten alleen uitvaardigt en onder zijn eigen zegel alleen. Zoo zijn ook pauselijke bullen alleen van het pauselijk zegel voorzien en de verdere waarmerken dienen alleen om te verzekeren, dat het stuk in orde is, voordat het zegel wordt aangehangen. Aan verwante stukken van bisschop Jan van Sierck kan men trouwens zien, hoe zij behooren te worden geredigeerd[1]. Wat wij vinden, mogen afschriften zijn voor de kapittelen, maar dan is de bezegeling nog vreemd. In het hoofd boven het afschrift staat, dat de statuten zijn uitgevaardigd ‘in sancta synodo de consensu prelatorum et cleri’; wij zouden juist een officieelen tekst moeten hebben om te weten, hoe ver de medewerking van de synode is gegaan. Dat de bisschop feitelijk door anderen bewogen is, wil ik aannemen, maar de vraag, die mij interesseert, is deze, wie verantwoordelijk geweest zijn voor den vorm. De kapelaans en schoolmeesters, die hier een niet dagelijks voorkomend geval te behandelen hadden, hebben er geen raad mee geweten, maar de bisschop en de kapittelen, die hunne zegels aan de notitie hechtten, zijn toch met weinig tevreden geweest.

De uitvoerige bespreking van dit geval leek mij gewenscht omdat er een waarschuwing in ligt, die wij noodig hebben bij de beschouwing van de laatste en in zekeren zin belangrijkste groep, van de stukken die ik publiekrechtelijk zou durven noemen. Het ineenzakken van het koninklijk en het keizerlijk gezag is een zeer ernstig gebeuren geweest en heeft den bisschop een nieuwe taak opgelegd, ook zijne schrijvers voor ongewone moeilijkheden geplaatst. Met het besproken voorbeeld voor oogen zijn wij op zwakke oplossingen voorbereid.

Hiervóór is terloops opgemerkt, dat de diplomatici den term private oorkonden voor alle oorkonden, die geen pauselijke, koninklijke of keizerlijke zijn, zelve niet bewonderen. Dit

1) Brom, Regesten nos. 2425, 2505, 2589. Joosting, Bronnen voor de geschiedenis der kerkelijke rechtspraak, V blz. 54 vlg.

komt omdat de oorkonden van een aantal heeren aan het einde der middeleeuwen een publiek karakter hebben aangenomen. Men zou dus willen kunnen aangeven, wanneer de verandering heeft plaats gehad. Door vaklieden zijn de rijkswetten van 1220, 1231 en 1232 met niet al te veel enthousiasme als grensbepalingen voorgedragen en aanvaard[1]. Voor Utrecht zou dus in aanmerking komen het 'privilegium in favorum principum ecclesiasticorum' van 1220, waarbij Frederik II de meeste rechten, die het keizerschap nog binnen de bisdommen bezat, heeft opgegeven[2]. Wie behoefte heeft aan een jaartal, moet dit maar gebruiken, doch inderdaad geeft het document de bevestiging van hetgeen ten deele reeds geleidelijk een feit was geworden. De bisschoppen van Utrecht golden, zooals de meeste - niet alle - Duitsche bisschoppen voor rijksvorsten en de macht van deze heeren was in den loop der eeuwen toegenomen; in 1220 komt er nog wat bij. Hier is verder van belang, dat de heer van Kuik in hetzelfde jaar zijne grafelijke rechten in Utrecht aan den bisschop heeft afgestaan en dat de Utengoyes slechts weinige jaren langer den graventitel hebben gevoerd. De taak van den bisschop zal dus verzwaard zijn en zijne schrijvers zullen ongewone werkzaamheden te verrichten hebben gekregen.

Het eerst noodige lijkt mij, de begrippen bisdom en sticht uiteen te houden; wie dat niet vermag, kan wel naar huis gaan. Nu doen onze schoolatlassen het al en het lijkt ook eenvoudig. Maar het valt toch niet altoos mee wegens de slordigheid in de wijze van uitdrukking; zelfs een Egmonder monnik durft, als hij spreekt van plaatsen in het sticht[3], het woord episcopatus gebruiken in plaats van terra episcopi. Heeft de bisschop de zaken van het sticht door andere lieden laten behandelen dan die van het bisdom? Het is wel mogelijk; ik meen zelfs, dat het choorepiscopaat zoo verklaard moet worden[4]. Maar voor de verdeeling van den schrijvers-arbeid heb ik geen aanduiding gevonden.

1) Redlich t.a.p. blz. 155. De Boüard t.a.p. blz. 42.
2) Gosses en Japikse, Handboek, 1ste druk, blz. LXXXIX. Het stuk is a.o. gedrukt in Muller, Het oudste cartularium, blz. 161.
3) Bijdr. en Med. Hist. Genootschap, XXXV blz. 34.
4) Rekeningen van het bisdom Utrecht 1378-1573. Inleiding, blz. VIII.

Wanneer de bisschoppen vóór 1200 voor hunne grondbezittingen maatregelen troffen, deden zij niet anders dan wat de overige landheeren deden; een oorkonde van 1155 van den bisschop voor de parochianen van Lopik betreffende een watergang en oorkonden van 1272 en 1274 van naburige heeren betreffende dergelijke zaken zijn gelijkwaardig. Maar er zijn ook documenten, die beteekenis hebben voor het gansche bisdom; hier handelt de bisschop als commissaris des keizers en in medewerking met de grooten van zijn gebied, geestelijken en leeken, welke laatste liberi of nobiles heeten, uitdrukkingen die hetzelfde blijken te beduiden[1]. Over de staatkundige positie van deze streken binnen het Duitsche rijk vóór 1220 is het laatste woord nog niet gesproken. Wij moeten een figuur construeeren, waarin het bisdom Utrecht, het hertogdom Lotharingen, de Friesche vrijheden en de nawerking van den ephemeren Noormannenstaat plaats vinden. Prof. Oppermann heeft het zijne er van gezegd, maar zijn eerste voorstelling weer gewijzigd[2]. Ik heb geen aanleiding om een eigen hypothese op te stellen, zeker niet hier. Wanneer dan - sedert 1220 vooral, maar meer wegens den algemeenen toestand dan wegens de genoemde akte - de bisschop aan de binnenlandsche oorlogen deelneemt, heeft hij alleen de lieden van het sticht achter zich. Een belofte van hulp, in 1222 gegeven aan hertog Hendrik van Lotharingen (Brabant), gaat uit van Otto ‘accedente ad hoc hominum et ministerialium meorum’. Wanneer eens alle Stichtsche oorkonden gedrukt zullen zijn, moge men beoordeelen, in hoeverre men kan zeggen, dat de bisschop met vrijen het bisdom, met ministerialen het sticht bestuurt[3]. Het ge-

1) Oppermann in Westdeutsche Zeitschrift, XXVII blz. 201.
2) Westdeutsche Zeitschrift, XXVII blz. 239; XXVIII blz. 160. Als ik wel heb, vinden sommigen in den genoemden hoogleeraar zijn herhaalde meeningsverandering afkeurenswaardig. Mij dunkt, dat er eerder reden is om te zeggen, dat de eerste hypothese te vroeg gepubliceerd is. Daar hij steeds zijne gronden mededeelt, is hij alleen hinderlijk voor wie een zeker resultaat wil hebben, dat zij kunnen napraten: ‘het staat in een boek’. Wel bedenkelijk lijkt mij het overnemen van de resultaten zonder het betoog, in Ficker, Vom Reichsfürstenstande, Zweiter Band, bearbeitet von Paul Puntschart, III blz. 220. Dit leidt tot napraterij en geleerddoenerij.
3) De straks genoemde akte van 1155 voor Lopik, toch zeker een Stichtsche zaak betreffende, is bevestigd ‘banno nostro’ en uitgevaardigd met geestelijken; vrijen en ministerialen als getuigen.

bruik van de woorden milites en fideles verdoezelt overigens de tegenstellingen. Vrijen komen als zoodanig in de 13de eeuw steeds minder voor.

Er zijn nu stukken, waarin de bisschop alleen optreedt als grootgrondbezitter; in sommige gevallen, vervreemding b.v. van kerkegoederen moeten prelaten medewerken, of als het leengoed betreft, leenmannen. Met vrijen kan hij besluiten nemen en laten schrijven over gemeenschappelijke zaken; desbetreffende stukken behoeft men niet aanstonds als publiekrechtelijk aan te voelen. Maar er zijn er ook, waar de bisschop met toestemming van prelaten en ministerialen daden verricht; op die wijze verleent hij b.v. in 1230 stadsrecht aan Zwolle. Op zichzelf is het een belangwekkende studie om uit de stukken de groeiende landsheerlijkheid en het ontstaan der Staten van Utrecht na te gaan, maar men kan deze niet behandelen zonder daarmede een onderzoek naar de betrouwbaarheid der bescheiden te doen paren. Stond het altoos vast, in welke gevallen de bisschop medewerking behoefde en van wie, en heeft hij ze dan steeds gezocht en hebben zijne schrijvers de zaken op het perkament gebracht zooals het behoorde? Men ziet licht, dat er gevaar bestaat in een cirkel rond te draaien.

Duidelijk blijkt dikwijls een afstand te bestaan tusschen de rechtshandeling en de daarvan opgemaakte oorkonde. Wij hebben ons steeds te herinneren, dat de meeste officieele handelingen mondeling plaats hadden; men hield zich aan de getuigenverklaringen. In de stukken komt het uit: men leest, dat er iets geschied is in tegenwoordigheid van zekere genoemde personen - dit is actum - en dat tot meerder bewijs daarvan een oorkonde wordt opgemaakt, gegeven (datum) op een genoemden dag. De uitdrukking ‘wij hebben gegeven en geven bij dezen’ had van ouds zin, maar men ziet reeds vroeg, dat zij zinledig gaat worden, en het onderscheid tusschen actum en datum is niet iederen klerk helder geweest. Ook in de bescheiden van de laatst besproken groep zijn bij de handeling de zegelaars van het stuk lang niet altoos tegenwoordig geweest. Wij mogen vermoeden, dat dit wel het geval is geweest, hoewel het er niet bij staat, met den bisschoppelijken notaris of klerk, die korte aanteekeningen gemaakt heeft, welke hij dan uitwerkte en in het net stelde - of liet stellen, dit is nog

een moeilijkheid voor den onderzoeker - en eindelijk bezegelen. De zegelaars waarborgen dus de echtheid van het stuk, niet die van den inhoud; voorzoover zij getuigen geweest zijn, kan men alleen hopen, dat zij bij het luisteren naar de onderstelde voorlezing oplettender geweest zijn dan velen in onzen tijd bij het lezen van notulen; men gevoelt dat een schrijver, die het vertrouwen had, aan contrôle ontsnapte en dat de inhoud van het stuk, dat voor ons ligt, wel eens niet zuiver weergeeft wat er gebeurd is; waarbij wij nog in het geheel niet aan boos opzet behoeven te denken, maar aan onvermogen, en dit te meer hoe verder wij in den tijd teruggaan.

Waarschijnlijk heeft een nieuwe bisschop een eigen kapelaan en een eigen notaris meegebracht of aangesteld; in Gelre en Holland is inderdaad eerder kans geweest op het ontstaan van een blijvende kanselarij dan in den bisschoppelijken staat; maar de bewaring der bescheiden in den Dom en andere kerken behoeft niet minder zorgvuldig geweest te zijn dan elders. Dat met den dood van den bisschop het gezag van zijn officiaal onmiddellijk ophield, staat voor het laatst der middeleeuwen vast en ligt misschien in den aard der zaak; ook hier geen continuïteit. De positie van den bisschop is in de 13de eeuw dikwijls zwak geweest. Over Jan van Nassau heeft mr. Muller een boekje opengedaan[1]; de lezer zal mogelijk twijfelen of hij zulk een bisschop als drager van een publiek gezag kan doen gelden en of zijne oorkonden daarom wel publieke oorkonden mogen heeten. Ik kan dien twijfel deelen, maar geloof, dat wij het jaartal 1220 toch maar moeten handhaven[2].

Indien het den lezer gaat zooals mij, zal hij voorloopig tevreden zijn met zijn voorstelling van het langzame binnendringen van het gebruik van geschriften in de maatschappij, in de vrijwillige rechtspraak, en zal hij het ontstaan van eigenlijke regeeringsstukken nog weinig duidelijk vinden. Het medegedeelde moge vooral strekken om te doen begrijpen, dat

1) Schetsen uit de Middeleeuwen, II blz. 66.
2) Prof Oppermann heeft eens in een oorkonde van 1250 het begin van de staatsgewijze constitutie willen zien (Westdeutsche Zeitschrift, XXVIII blz. 197). Mij dunkt, dat de redactie van de akte van 1220 van den heer van Kuik (Bijdr. Vad. Gesch. en Oudheidkunde, 6de Reeks IX blz. 277) ons reeds de standen voorstelt, en de medewerking van prelaten en ridders komt in verschillende oorkonden uit.

de hoofdzaak is het vinden van de juiste methode. Dat de studie van het oorkondenschrift en die van den stijl op den voorgrond moeten staan, zal wel vaststaan. Daarbij kan de wijze van bezegeling wellicht een en ander leeren. Aan deze mogen daarom nog eenige beschouwingen worden gewijd.

Er zijn oorkonden - die in de diplomatiek notitia heeten - waaraan het zegel, als reeds gezegd is, alleen het karakter van bewijsstuk geeft; andere - welke men carta noemt - stellen op zichzelf rechtshandelingen voor en de zegelaar verbindt zich tot den inhoud. De gevallen, waarin een bisschop de door hem als elect gedane toezeggingen meent te moeten herhalen[1)], doen de vraag rijzen, of de oorkonden, waarvan wij geen dergelijke bevestiging kennen, haar kracht na de bisschopswijding hebben verloren.

In het Groot Seminarie te Brugge berust een oorkonde van 1275 met het jonkerzegel van graaf Floris V, dat als tegenzegel heeft het zegel van mr. Gerard van Leyden, kanunnik van S. Marie te Utrecht. Zoo verschijnt dat van graaf Jan van Henegouwen in 1299 als tegenzegel van dat van den minderjarigen graaf Jan I van Holland[2)]. Meer voorbeelden van een dergelijk contreseign hebben mij uit de 13de eeuw niet bereikt, maar zij geven toch aanleiding om de vraag te stellen, in hoeverre men destijds het zegel van jonge lieden van kracht rekende te zijn. Ook valt op te letten of en wanneer met een vrouw nog een man moest bezegelen.

Een volgende vraag is, of het verschil gemaakt heeft, wie de bewijsoorkonden hebben gezegeld. Uit de voorbeelden zou ik opmaken, dat dit zonder bezwaar op ongelijke wijze kon gebeuren. Zeer duidelijk is een drietal, dat betrekking heeft op dezelfde zaak[3)]. In 1239 heeft iemand het kapittel van S. Pieter willen begiftigen en hijzelf of het kapittel of beide partijen hebben daaromtrent een oorkonde door den bisschop willen laten geven. Deze bevond zich toen in Zeeland en men

1) Brom, Regesten nos. 1045-1049.
2) Over het laatste geval handelt jhr. dr. W.A. Beelaerts van Blokland in het Maandblad van het Genealogisch-Heraldisch Genootschap ‘De Nederlandsche Leeuw’ 1930.
3) Inventaris van het archief van het kapittel van S. Pieter no. 329; regesten nos. 31-33. Vermeulen nos. 103-105. Brom, Regesten nos. 923, 925, 926.

moet eenige reden hebben gehad om zijn terugkeer niet af te wachten. Daar de bisschop te Reimerswaal een beperkt aantal dienaren bij zich gehad zal hebben, wekt het geen verwondering, dat het aldaar opgemaakte stuk niet sierlijk uitgevallen is; maar ten slotte staat er toch in, waar het op aankomt, en men zou het er mee hebben kunnen doen. Er is alleen plaats voor het zegel van den bisschop, dat overigens ontbreekt (verloren is?). Na zijn terugkeer is de handeling op keurige wijze overgedaan, zelfs tweemaal en wel op denzelfden dag, als men aan de letter gelooven wil. Vermeulen heeft deze twee stukken voor eensluidend aangezien en zelfs de verschillende bezegeling niet opgemerkt. Brom heeft ze beter bestudeerd; in het eene stuk wordt iets meer gegeven dan in het andere. Het minst waarschijnlijke is, dat de gever zijn mildheid zou hebben beperkt, zonder dat de onjuiste akte tegelijk vernietigd werd. De waarschijnlijke toedracht is deze geweest, dat men op 11 Maart de oorkonde heeft gemaakt, die gezegeld is geworden door den elect en de vijf kapittelen, dat men naderhand een verduidelijking gewenscht heeft en een nieuw stuk opgemaakt, dat wel op 11 Maart is gedagteekend, doch best heel wat jonger kan zijn, en dit heeft doen zegelen door den elect en de prelaten. Het lijkt niet onredelijk om verder te denken, dat de stempels der kapittelen, die bewijsbaar of vermoedelijk in kisten onder de hoede van commissiën van zegelbewaarders lagen, minder gemakkelijk te bereiken waren dan die van de proosten, die ze wellicht naar een vergadering bij den bisschop hadden meegenomen. Voor de kracht van de akte maakte het geen verschil.

Het meenemen van de zegelstempels brengt het gevaar van verliezen mee. Jhr. dr. W.A. Beelaerts van Blokland heeft in een gedocumenteerd artikel aangetoond[1)], dat van acht ridders niet minder dan vijf een nieuwen zegelstempel hebben doen vervaardigen binnen een tijdsverloop van slechts zes en een half jaar. Hij waagt zich niet aan een gissing naar de motieven, welke de heeren hebben geleid tot het doen snijden van andere stempels. De veronderstelling dat zij de oude hebben verloren, ligt het meest voor de hand, maar is natuurlijk niet zeker. Een

1) Bijdr. Vad. Gesch. en Oudheidkunde, 5e Reeks, X, blz. 277.

ridder, die zijn zwak kende, kon zijn stempel thuis laten, maar dit had weer het bezwaar, wanneer hij op reis ging, dat hij het niet bij zich had en toch een stuk moest bezegelen. In dit geval verkeerden in het begin van 1296 eenige Hollandsche heeren te Parijs; de heeren van Egmond en van Oudshoorn hebben toen een nieuwen stempel laten snijden, maar een Parijsche deugniet nam de gelegenheid waar om in het veld naast het wapenschild een paar leliën aan te brengen, het brandmerk van zijn heer en meester.

Dat een ridder zijn zegelstempel verliest, wil ik aannemen. Maar ik kan mij moeilijk verzoenen met een bisschop, wien dit eenige malen overkomt; beter gezegd, ik weet niet of ik aan het bestaan van zoo iemand moet gelooven. Hier is bisschop Godfried bedoeld, van wien niet minder dan vijf verschillende zegels bekend zijn. Het is zeker menschelijk, dat de waarnemer tegen de oorkonden, waaraan deze zegels hangen[1)], verdenking opvat en naar een methode zoekt om deze verschijnselen te verklaren. De ongelijkheid in de kleeding en in het meubel, waarop de bisschop gezeten is, kan mogelijk door de beoefenaars der kunstgeschiedenis opgehelderd worden, maar men ziet dat wanneer deze hunne conclusies reeds hebben getrokken uit gedateerde gegevens, men eigenlijk wat huiveren moet om te beginnen met het verbeteren van de data met behulp van die conclusies. Een andere manier is de vergelijking van den lettervorm in de randschriften; misschien is het mogelijk op dit punt de stempelsnijders uit elkander te leeren houden en zich een weg te banen tot verder inzicht.

Een juiste methode wordt gevraagd en veel geduld, welke men alleen bezit als men belangstelling heeft. Dat voor deze soort werkzaamheden slechts een historische opleiding doelmatig is, is alleen in Nederland geen axioma. De algemeene maatregelen van bestuur, die onze archiefambtenaren betreffen, schijnen overigens ontworpen te zijn door iemand, die het onderscheid slecht vat tusschen kennis of geleerdheid en

1) Oorkondenboek van het sticht Utrecht, nos. 416, 465, 473, 485. Oorkondenboek van Holland en Zeeland, I no. 156. Aan een stuk van 1157 te Hasselt, in het laatstgenoemde oorkondenboek no. 137, hangt een zegel, dat geschonden is, maar zoover de slecht belicht photo toelaat te beoordeelen, hetzelfde is als het oudste, van 1156.

wetenschap. Men heeft toch buiten de enkele archiefbewaarders hier en daar wetenschappelijke lieden noodig, met name te Utrecht, waar nog veel vruchtdragend werk zal kunnen worden verricht, dat het Nederlandsche volk het recht heeft te verwachten. Ik hoop dat deze regelen iets zullen bijdragen om in wijderen kring het inzicht in deze zaken te verscherpen.

K. HEERINGA

Nieuwe Erasmiana

H. & A. Holborn, Desiderius Erasmus Roterodamus, Ausgewählte Werke, München, C.H. Beck, 1933.
Wallace K. Ferguson, Erasmi Opuscula, a Supplement to the Opera Omnia, The Hague, M. Nijhoff, 1933.

De geestelijke kring, over de wereld verspreid, die zich met Erasmus bezig houdt, heeft een maand geleden het grootste verlies moeten lijden, dat hem treffen kon. In P.S. Allen, die 16 Juni te Oxford overleed, is de leider en het middelpunt der Erasmus-studiën heengegaan. Zijn levenswerk, de meesterlijke uitgave van Erasmus' brieven, die schatkamer voor de kennis der geestesgeschiedenis uit het tijdperk der Hervorming, heeft hij niet mogen voltooien. Dat zijn trouwe medewerkster, mevrouw H.M. Allen, zich de voleindiging van het groote werk heeft voorgenomen, is een belangrijker en heugelijker feit, dan de buitenstaander bevroeden kan. Welk een edele figuur en echt erasmiaansche geest, in een zin, waarbij het model zelf te kort schiet, in Allen verdween, weten de talrijke vrienden in alle landen, waarheen het spoor van Erasmus' werkzaamheid hen voerde, de vrienden voor wie Allen onvergetelijk blijft.

Erasmus' geest en de kennis van zijn werk komt de wereld van heden meer dan ooit te pas. Niet alleen omdat hij de ware internationale en de ware vredelievende mensch is geweest, die na vier eeuwen nog altijd verbindt en verzoent, gelijk hij bij zijn leven deed, maar ook omdat hij een praktisch ideaal van zedelijkheid en beschaving in een voor allen toegankelijken godsdienstigen vorm wist te kleeden, tot baat der gansche wereld. Een der beste kenners en grootste vereerders van Luther liet mij onlangs, met zijn groet, zeggen: als die twee grooten van geest nu leefden, zou hij voor Erasmus kiezen.

Zoo komen de beide werken van jonge auteurs, die nu aandoen als een laatste hulde aan Allen gebracht, welkomer dan ooit. Beide zijn tekstuitgaven, maar van zeer verschillenden aard en bedoeling. Hajo en Annemarie Holborn geven een nieuwe en kritische editie van die geschriften van Erasmus[1)], waarmee hij het diepst op het christelijk besef van zijn tijd heeft gewerkt, waarin hij dat denkbeeld van een gezuiverd geloof en een vereenvoudigde godgeleerdheid heeft neergelegd, dat hij de Philosophia Christi noemde. Van deze geschriften is de sterke invloed uitgegaan, dien Erasmus op de katholieke zoowel als op de protestantsche opvattingen heeft doen gelden. Door deze heeft hij aan het Humanisme, in plaats van een letterkundig spel voor enkelen, het karakter van een levensrichting voor velen gegeven. Uit deze spreekt het duidelijkst het ongeëvenaard nieuwe en vruchtbare van Erasmus' geest, die blik, waarmee hij alles zag in geestelijken en maatschappelijken zin tegelijk.

Die werken zijn: het *Enchiridion militis christiani*, de drie inleidingen tot de uitgave van het Nieuwe Testament: *Paraclesis*, *Methodus* en *Apologia*, en de uitwerking van de *Methodus* tot de *Ratio seu methodus compendio perveniendi ad veram theologiam*. Zeker zou het *Encomium Moriae* hier ook een plaats hebben verdiend; het is enkel weggelaten omdat zijn algemeene toegankelijkheid opneming overbodig maakte. De talrijke citaten uit de heilige schrift, de kerkvaders en de klassieke auteurs zijn thuisgebracht, en drie voortreffelijke registers maken het gebruik der uitgave gemakkelijk. Het is geen geringe winst, dit alles in zoo bruikbaren en betrouwbaren vorm bijeen te hebben, en niet meer hetzij op de folianten der Leidsche *Opera omnia* of op de verstrooide en verscheidene afzonderlijke uitgaven te zijn aangewezen.

Een geheel ander doel dan de directe bevordering der reformatorische studie stelde zich de Amerikaansche bewerker, die zijn uitgave ‘a supplement to the *Opera omnia*’ noemt. Hij verzamelt hier, wat noch in de Leidsche uitgave noch bij Allen te vinden is, geen brieven en voorreden derhalve, die immers alle in het *Opus Epistolarum* zijn opgenomen, uit den

1) De uitgave maakt deel uit van de Veröffentlichungen der Kommission zur Erforschung der Geschichte der Reformation und Gegenreformation.

aard der zaak ook geen commentaren of noten, die buiten het verband der teksten, die zij begeleiden, hun zin en samenhang zouden verliezen, maar alleen die zelfstandige geschriften, welke om een of andere reden niet door Johannes Clericus werden gedrukt. Daaronder vallen anonyma en dubia. Ferguson verklaart zich terecht ten aanzien van het *Carmen heroicum* op den dood van Morus en Fisher, dat in 1536 onder Erasmus' naam verscheen, door het betoog van André Jolles, die Janus Secundus als auteur aanwees[1)], volkomen overtuigd, en laat het dus weg. Daarentegen neemt de dialoog *Julius exclusus e coelis* hier begrijpelijkerwijze een voorname plaats in. De bewerker heeft deze bittere satire op den gestorven paus krijgshaftiger gedachtenis, die Erasmus zijn leven lang met list verloochend heeft, van uitvoerige ophelderende aanteekeningen voorzien. Ongetwijfeld zal dit stuk meer lezers vinden dan het lange strijdschrift tegen Edward Lee of zelfs het Leven van Hieronymus, hoe merkwaardig dit laatste als proeve van humanistische biografie ook mag zijn.

Ik zal niet den geheelen inhoud der verzameling opsommen: om Leuven en om Luther beweegt zich het meeste. Het is niet geheel toeval, dat de meeste theologische tractaten, die hun weg niet naar de *Opera omnia* vonden, uit de kritieke jaren tusschen 1513 en 1521 stammen. Waarschijnlijk heeft Erasmus zelf een en ander daarvan later bij voorkeur niet onder ieders oogen gezien.

Uit veel vroeger tijd dateeren, met uitzondering van twee korte geleidedichten aan het slot, de door Ferguson gedrukte *Poemata*. Vier daarvan, n.l. die uit het Goudsche handschrift, door Allen ontdekt en beschreven[2)], zagen eerst tijdens de bewerking van Ferguson's boek het licht[3)]. Andere waren tot dusver nauwelijks toegankelijk. De belangstelling in Erasmus' persoonlijkheid zal natuurlijk niet in de laatste plaats uitgaan tot deze producten van zijn jeugd, gedeeltelijk nog uit zijn verblijf in het klooster Steyn, dus omstreeks 1489. Zijn het louter letteroefeningen, of heeft hij er iets van zijn ziel en streven in neergelegd? Er is er een, dat begint:

1) Neophilologus, XIII, 1928, pp. 60-65, 132-137.
2) Opus epist. I appendix IX, p. 609; vgl. P.C. Molhuysen, Ned. arch. v. kerk. gesch. IV, 1907, p. 54-73.
3) Bij A. Hyma, The Youth of Erasmus, 1930, p. 221 ss.

Nunc scio quid sit amor: amor est insania mentis.

Met een dringende herhaling van het woord *amor* en van halve versregels, in een forsche, maar geenszins oorspronkelijke beeldspraak van branden en schroeien en merg en beenderen, in de zoo vaak gehoorde spreekwijzen omtrent al hetgeen de liefde in zijn tegendeel omkeert, geeft hij hier het beeld van de onbedwingbare, allesbeheerschende liefde. Heeft de jonge kloosterling het werkelijk een keer zoo te kwaad gehad? Waarom niet? - Maar erasmischer dan deze poëzie, die maar half vurig wil worden, doet toch een andere toon aan, die in deze vroege gedichten bij herhaling klinkt. Over zijn trieste jeugd valt al, in weeke zwaarmoedigheid, de sneeuw van den ouderdom. Erasmus heeft zich oud gevoeld met veertig jaar, wij wisten het. Gevreesd en verwacht, en als 't ware opgeroepen, om zich ermee te omhangen, heeft hij de grijsheid al met twintig. - ‘Waar ik toch geen witte haren nog, geen kalen schedel of zwakke oogen enz. heb, kortom nog geen teekenen van ouderdom waarneem, weet ik niet, wat mij rampzalige het lot en God bereiden’:

Nescio quid misero sorsque deusque parent.
Me mala ferre senum teneris voluere sub annis,
lamque senem esse volunt, nec senuisse sinunt....[1)]

Een dwaze fout sloop in op pag. 5 onderaan, in het bovenvermelde gedicht over de liefde. Men leest daar, alsof deze een knaagdier was:

Nucibus et signis teneri pascuntur amores.

Dit moet natuurlijk *nutibus* zijn, gelijk ook Hyma reeds drukte[2)]. Een verbetering valt eveneens aan te brengen in het epigram op Europa[3)], eertijds door Juppiter in de gedaante van een stier, nu door de monniken bedwongen. Europa spreekt:

Nonne vides, qui me grex stipat? hic oris honorem
Abstulit, et dotes quas deus ante dedit.
Felices Asiae terras Libyesque procerum
Turba quibus non tam flagitiosa nocet.

Het springt in het oog, dat *procerum* wegens het metrum onmogelijk is. De verbetering ligt voor de hand: men leze *procorum*, van vrijers.

J. HUIZINGA

1) Elegia Erasmi querula doloris, p. 7, vgl. p. 5 De collatione doloris et laetiae, p. 17 Satira secunda, vs. 20 ss., 55 ss., 97.
2) l.c. p. 223.
3) p. 34.

Buitenlandsch overzicht

Critiek van Mussolini
25 Juli 1933

Mussolini noemt Genève en Londen mislukt. Het zal weinig tegenspraak ontmoeten. Wat geeft hij als oorzaak op? Dat conferenties verkeerde dingen zijn: ‘toonbeelden der eeuwige vergissing, die de democratische gelijkheid bewierookt, hoewel noch in de natuur, noch in de historie democratische gelijkheid heeft bestaan. Men had beter gedaan de landen van wereldbeteekenis, bij elkaar niet meer dan een dozijn, bijeen te roepen. Waren deze landen tot overeenstemming gekomen dan had men 75% der wereldbevolking haar economische vrijheid geschonken, wat vanzelf den noodigen invloed op de kleine staten zou hebben gehad.....Slechts het Viermogendhedenverdrag geeft Europa gelegenheid tien jaar lang rustig adem te halen. Het woord “conferentie” dient binnen eenige jaren uit het woordenboek der internationale politiek te verdwijnen. De democratie kan slechts spreken en leven van woorden, doch in tijden van crisis moeten de volken bevelen krijgen.’

Zijn inderdaad de ‘landen van wereldbeteekenis’ het te Genève en te Londen eens geweest, en is het betweterij der kleine staten die de vrucht dier eenstemmigheid voor de wereld deed verloren gaan? Het lijkt er niet op. Die te Genève elkander niet naderen konden waren Massigli en Nadolny, beiden behoorende tot de 75%, niet tot de 25%. De slechte voorbereiding te Londen komt voor rekening van staatslieden uit de 75%, niet uit de 25%. Roosevelt die letterlijk alles gedaan heeft om de conferentie te doen doodloopen is de vertegenwoordiger van den grootsten staat van heel het dozijn. Wat zouden wij bevelen van een Mac Donald of Roosevelt

afwachten? Om van Hitler niet te spreken. Die bevelen wil, moet althans zijn eigen besluit kennen. Hadden de heeren er een achter de hand? Het is uit niets gebleken. Het is ons te veel gevraagd, met een *quia nominor leo* genoegen te nemen. Het komt niet op den naam, maar op de zaak aan. Wij hebben de leeuwen niets zien doen dat des leeuws, en veel dat des kameleons is.

Kan Hitler bevelen? Het moet nog blijken. Als er een waarschuwing tot zijn eigen volgelingen te richten is, laat hij Goering het woord doen. Hitler orakelt dat de revolutie 15 Juli haar eindpunt heeft bereikt en de nationaal-socialistische opbouw is begonnen, en Goering geeft de toepassing.

Van nu af zal iedere handeling, die met de wetten van den staat niet in overeenstemming is, onverbiddelijk worden vervolgd. Er zijn dus zulke handelingen geweest? Wel, wel. Als een ander het zeide, moest hij er een van de 'leugencampagne' wezen. Nu erkent Goering het zelf. De daders toonen, nu, bij monde van den plaatsvervangenden leider der N.S.D.A.P. Rudolf Hess, in dezer voege hun berouw: 'als er mishandelingen hebben plaats gehad, zijn wij er door *agents provocateurs* toe verleid'. En dan in één adem erbij: 'iedere moord door een communist of marxist op een nationaal-socialist gepleegd, wordt door ons tienvoudig gewroken.' Het redeverband toont aan, dat dit praesens een futurum voorstelt, en *ons*, dat zijn de S.A.- en S.S.-mannen. Opstand dus tegen het (nationaal socialistisch) gezag?

Hoe komt Hitler van de bruinhemden ooit af? Hun woorden toonen van nationaal-socialistischen opbouw niets, en van nationaal-socialistische destructie alles.

Wij zijn voor den mal gehouden, maar dat de heeren bovendien nog onze bewondering vragen is over de schreef. Het is ook niet de daad van waarlijk sterke mannen. Die vragen niet om een indruk, maar maken dien. Waarin zij tot dusver te kort zijn geschoten. Of dit nu democraten zijn die het zeggen, of niet, is van weinig belang: het is eenvoudig de vaststelling van een feit dat voor de naaste toekomst weinig goeds belooft.

Ouchy ligt tegen de vlakte. Het gaat met Ottawa niet samen,

en Engeland kan daar niet af. Het verwordt tot Europeesche agentuur van buiten-Europeesche belangen. Voor Nederland dat zich gaarne in Engeland's schaduw bewoog, een allerernstigst feit. Gaat dit zoo door, dan wordt onze positie er een die de grootste omzichtigheid vereischt. Dr. Colijn doet er wel aan, de enkele dingen waarover men te Londen doorpraten zal, aan anderen over te laten; wij kunnen hem in ons eigen land niet langer missen.

C.

Bibliographie

Henriette Roland Holst, Herman Gorter - Em. Querido. Amsterdam, 1933.

Het is goed dat dit boek is verschenen, van Henriette Roland Holst over Gorter. Het heeft de beteekenis van een dokument, het heeft tevens de bekoring van een gedenkschrift. Dit wat betreft de ‘Biografische Aanteekeningen’, het eerste, het onvervangbare gedeelte van dit boek, een als een heerlijke jeugdherinnering zoo tintelend geschreven terugblik op een twintigjarige vriendschap. Dan geeft het, in het tweede gedeelte, een inleiding tot Herman Gorter's poëzie die vermoedelijk niet spoedig zal worden overtroffen. En tenslotte kan het geen kwaad, dat het breedvoerige, maar in den grond Gorter geen dienst bewijzende, werk van Dr. Van Ravesteyn, door dit kleine boek wordt achterhaald.

Henriette Roland Holst en Gorter waren vrienden van 1893 tot 1912. Onnoodig te vermelden, in hoeveel opzichten, als schrijvers en als strijdgenooten, deze namen verbonden zijn geweest, vóór dit op het omslag van dit boekje het geval was. Zulk een vriendschap, juist wanneer zij, zooals Henriette Roland Holst het uitdrukt, niet alle sferen van het gevoelsleven omvat, kan zich rechtstreeks tot de kern daarvan betrekken. Er zijn gevaren, er zijn geen doodsgevaren. Ook toen, na 1912, de gelijkgestemdheid een einde had genomen en de omgang langzaamaan minder regelmatig en vertrouwelijk werd, - ook toen bleef elke ontmoeting den dag waarop zij plaatsgreep gelukkig maken. Ik vraag mij af, of de teleurstellingen wegens het verloop der Russische Revolutie, teleurstellingen, die op beider gemoedsleven zulk een groote uitwerking hebben gehad, niet daarom zooveel moeilijker te dragen zijn geweest dan die van 1903 en 1905, omdat men, na de verwijdering, in elkaar geen vrijwaring meer vond voor de allerdiepste verslagenheid. Eén enkel mensch kan voor een ander mensch volstaan, om betreffende de geheele wereld in zekerheid te verkeeren. Toen Henriette Roland Holst en Gorter elkaar ontmoetten, was deze, na zijn sensitivistische periode, op een dood punt gekomen. Het is misschien teveel gezegd, dat haar bespiegelende sonnetten, die Verwey hem in 1893 in handschrift liet lezen, Gorter tot de conceptie brachten van zijn wijsgeerige gedichten. Het moet althans een aanmoediging geweest zijn, en een wenk, hoe over het doode punt heen te geraken. Natuurlijk rept Henriette Roland Holst hier niet van in dit boekje; wat zij echter wel onomwonden verklaart, is de groote beteekenis van Gorter's ‘Eerste Pan’ op het samenstellen van ‘De Vrouw in het Woud’, in 1912. Zoo staat er bij het begin en bij het eind dezer vriendschap in beider werk een mijlsteen opgericht.

Er zullen nog vaak studies over Gorter geschreven worden. Daarin zal men dan kunnen lezen van zijn Friesche afkomst, zijn ouders, zijn opleiding, en al die voor zijn persoonlijkheid zoo belangrijke feiten waarvan in dit boekje niet gewaagd wordt. Deze 'biografische aanteekeningen' geven niets daaromtrent, niets ook betreffende zijn overig leven, dan wat van waarde is voor het verloop dezer vriendschap. Een gave herinnering is zonder moeite gaaf neergeschreven, vroolijk zelfs, onbezorgd, met veel luchthartige bijzonderheden over het zeilen bij Loosdrecht, het wonen in de naburige villa'tjes te 's Graveland, het logeeren op de 'Buissche Heide'. En onder dat al door, voelen we, grijpen groote veranderingen plaats, wereldgebeurtenissen, wier invloed telkens na te gaan is in de gevoelige spanning dezer fijn-afgestelde vriendschap, wijzigingen, schommelingen, en, ondanks zijn uiterlijke aktiviteit en onverslagen durf, zien we den grooten dichter van 'Mei' in den grond ten prooi aan de eenzaamste aller kwellingen, aan dat wat Henriette Roland Holst zoo treffend noemt, de beproeving der onvruchtbaarheid.

De vreemdste tegenstellingen zijn in Gorter vereenigd. Een scolastikus van het socialisme, een monnik zonder God en meester, een dogmatisch realist, een sportsman, een eenzelvige. Er is een deel zelfportret in den blinden Balder van 'Mei' en in den Homerischen arbeider van het 'Klein Heldendicht' en 'Pan'. Dit alles heeft Henriette Roland Holst met liefelijk te noemen omtrekken uitgebeeld in haar onvergetelijk boekje.

N.

Arnold Zweig, De Vriendt kehrt heim. - G. Kiepenheuer, Berlin.

Men onderscheidt een groot aantal genres van boeken en dit kan natuurlijk eenigszins helpen om den boekenstapel in de wereld wat overzichtelijker te sorteeren. In laatste instantie echter hebben al die onderscheidingen niet meer dan administratieve waarde. Er is, meen ik, maar één onderscheiding mogelijk, die een wezenlijken zin heeft: die tusschen de noodzakelijke en de overbodige boeken. De laatste zijn ontelbaar, de eerste zeldzaam en worden met een schok herkend. Het zijn de boeken, die aan het bestaande wereldbeeld iets toevoegen, de boeken waarin een mensch, een milieu, een fragment der wereldgeschiedenis in den geest herschapen wordt. De boeken, die betrekkelijk gesproken een definitieve kristallisatie zijn van bepaalde levenservaringen of -periodes.

Ik begon Arnold Zweigs roman over de zionistische problemen in Palestina te lezen in de verwachting, zulk een definitief, d.w.z. alles wat hierover geschreven en gedacht wordt in een onmisbaar beeld samentrekkend en beheerschend boek te vinden. Dat is het echter niet geworden, ondanks Zweigs kennis van situatie en problemen, ondanks het feit, dat hij de dramatische geschiedenis van Jacob Israel de Haans laatste levensperiode tot middelpunt zijner uitbeelding der onlusten, tegenstellingen, geestelijke en rassenconflicten in Palestina koos.

Zweigs roman bezit alle hoedanigheden, die van een goeden roman gevergd kunnen worden: compositie, beschrijvingskunst, kennis van zaken, goede smaak en gevoel - maar het boek mist den hartstocht, die de stormachtige drijfveer was van Jacob Israel de Haans leven, van zijn actie, zijn inkeer en zijn lijfelijke driften. Daarom is

tenslotte dit boek in dit opzicht overbodig. Het is ver beneden de maat gebleven van den mensch

die het beschrijft. Het gedeelte, dat ik het 'noodzakelijke' van dit boek zou willen noemen, is het beeld van de wordende Palestijnsche samenleving in een zijner meest gistende beginperioden, en het beeld van het tegenwoordig aspect van het Heilige Land, dat de roman in groote aanschouwelijkheid oproept. Het landschap, Jerusalem en omgeving, de bevolking in haar tegenstrijdige samenstelling, met haar vele verschillende naties en secten, met de groote, gevaarlijke spanning tusschen Joden en Arabieren, die in 1929 (vijf jaren na den dood van de Haan) tot een noodlottige uitbarsting kwam, de bewakerspositie van het Engelsche gezag in dien politieken heksenketel, de onderlinge wrijving tusschen de Joden van zeer verschillende herkomst en nationaliteit, de tegenstelling tusschen de jonge, moderne nationalistische Zionisten en de kleine groep van niets dan de Thora erkennende orthodoxe Joden, waartoe J.I. de Haan behoorde, de strijd om de klaagmuur tusschen Joden en Arabieren, de machtspositie der Arabische sjeiks, de positie der fellah's - dat alles heeft Zweig in een meesterlijke, plastische uiteenzetting in beeld gebracht. Ook aan het oude Jerusalem, waar de moderne pelgrim ondanks de exploitatie der evangelische relieken bitter weinig aan herinnerd wordt, achttien meter verzonken als het ligt onder de huidige stad, herinnert de schrijver met scherpe contrastteekening, met vermelding van feiten als de strijd om het ware bijbelsche Emmaüs tusschen Fransche Dominicanen, Italiaansche Trappisten en Duitsche Fransiscanen. De constellatie van het hedendaagsche Jerusalem wordt door dit boek volkomen duidelijk.

En in dit milieu plaatst de schrijver den Hollandschen dichter De Vriendt, die gansch Jerusalem tegen zich in het harnas jaagt, die door zijn onverzettelijke en onverzoenlijke orthodoxie in botsing komt met de jonge, ondernemende, nationalistische Zionisten, die aansluiting zoekt bij de vijandige Arabieren (een soortgelijke fout als van de activisten in Vlaanderen tijdens den oorlog), daardoor als volksverrader gebrandmerkt wordt, bij de Arabieren zich bovendien ook nog gehaat maakt door zijn liefdesverhouding met een aanzienlijken, Arabischen knaap (een verhouding, waarvan de innigheid en diepere zin door den schrijver met een zuiver gevoel voor de innerlijke wereld van dien door tegenstrijdige machten beheerschten dichter is geteekend), en die eindelijk het slachtoffer wordt van zijn actief optreden buiten de hem eigen sfeer van vroomheid en poëzie, en vermoord wordt: men weet thans nog niet, of dit door een jongen Zionist gebeurde, uit wraak om wat men als verraad aan het Zionisme beschouwde, of door Arabieren uit wraak over zijn verhouding tot den Arabischen knaap. Zweig neemt - met voldoende grond? - aan, dat de moord op rekening der Zionisten komt.

Op De Haans gecompliceerd karakter en zijn gekweld leven gaat Zweig niet dieper in. De Haan, zoo overduidelijk het model van dezen Dr. de Vriendt, dient den schrijver vrijwel alleen als representant van een Joodsch-orthodoxe groep, die in de geschiedenis van het Zionisme een heldhaftige maar dubbelzinnige rol speelde, alles opofferend aan de eischen van het oude geloof. Maar tegelijk besteedt hij aandacht aan de bijzondere geaardheid van dezen representant, zijn wanhoop en ongeloof, en zijn homosexualiteit. Terwijl hij dus de figuur van zijn model in alle bijzonderheden aanvaardt, gaat hij toch op dit leven niet verder in dan voor de algemeene gang van zaken in Palestina van belang is geweest. In dit geval hangt daarom de geschiedenis van den gekwelden vrome, van

den godslasteraar in den orthodoxen fanaticus en van den knapenminnaar er tamelijk bij. En het ware wezen van dezen verbitterden en wilden godszoeker komt niet tot zijn recht. Omtrent de helft van het boek trouwens verhaalt de schrijver den moord reeds, en verder is de roman dan gewijd aan de onlusten en aan de nasporingen naar den dader, waarbij een ruime rol aan het toeval wordt toebedeeld en waar men soms den indruk krijgt een goedgeschreven detectiveverhaal te lezen. De laatste helft van het boek is daarom niet bijster belangrijk meer, hoe vlot de geschiedenis ook verder wordt verhaald. Interessant is dan voornamelijk nog de laconieke figuur van den Engelschen politieman Irmin. Maar hoever zijn wij daarmee verdwaald van den dichter, om wien deze roman toch begonnen werd en om wien hij ook had mogen eindigen! De levensgeschiedenis van Jacob Israel de Haan, hier verhaald of op zijn minst van zijn Palestijnsche jaren uit terugziende aangeduid, de persoonlijkheid van dezen dichter, zijn hartstocht en vroomheid, zijn godsverlangen en blasfemie, zijn zinnelijke drift, zijn berouw, zijn hunkering naar Jerusalem in Amsterdam, naar Amsterdam in Jerusalem - er ware een vurig en groot boek over te schrijven geweest. Nu is die figuur slechts hier en daar even benaderd. Ook de verzen en kwatrijnen van Zweigs hand herinneren maar in de verte aan De Haans brandend felle gedichten. Zweig heeft in enkele regels het doodenmasker van dezen dichter beschreven: ‘Der Mann sah erlöst aus wie der verlorene Sohn, dem alles verziehen worden: Irrfahrt, Trotz, Erniedrigung, die Gemeinschaft der Schweine. Welche Erhabenheit um die geschlossenen Augen, die Bachenknochen, welche Ruhe des leicht geöffneten Mundes. De Vriendts eigentliches Antlitz, das war es.’

Het ware aangezicht van zijn leven moet echter nog geschreven worden.

ANTHONIE DONKER

Gedichten fen Rilke; oerset fen O. Postma. - Sneek, Brandenburgh & Co., 1933.

Indien de dichter, die ons uit deze vertalingen tegemoet treedt, de ware Rilke was, zou het doodvonnis van den boheemschen zanger geteekend zijn. Nee, deze friesche vertalingen, die zich, los van het origineel, als eigen werk laten lezen en als zoodanig voortreffelijk aandoen, zij zijn maar een fragmentarische spiegel van de geheimzinnige en uitheemsche ziel, die leefde in Rainer Maria Rilke.

De dichter O. Postma, die tot de beste en diepzinnigste friesche poëten hoort (ik vestigde hier reeds eerder op hem de aandacht) zou, wat zijn psychologische structuur aangaat, als eerste van alle friesche schrijvers geroepen moeten zijn, de strenge vormen en de broze idee van Rilke's lyriek in friesche bewoordingen om te zetten. Hij heeft het oor en het oog voor de mystiek, die er schuilt achter de schijnbaar eenvoudige dingen, en hij hult, evenals Rilke, de wereld gaarne in een bovenzinnelijke sfeer, waardoor landschappen en menschen een symbolische beteekenis krijgen. En toch moet men constateeren, dat deze vertalingen ons niet den Rilke geven, zooals wij hem leerden kennen.

‘Bij mijn keuze uit de gedichten van Rilke heb ik mij meer laten leiden door mijn liefde dan door mijn bewondering; ook werd ik beperkt door de grenzen van mijn vermogens’, zoo verdedigt de vertaler zich in

het korte voorwoord. In deze woorden ligt een verontschuldiging, die wij niet over het hoofd wenschen te zien. Want wij gelooven in deze 'beperkte vermogens', al wenschen wij ze op andere wijze uit te leggen dan de dichter Postma wellicht bedoeld heeft. Wij zinspelen hier op een psychisch verschil.

In deze dagen van rassenkwesties en rassenhaat is het niet geheel van zin ontbloot, eens in dit op zichzelf onschuldige feit van deze Rilkevertaling te kunnen wijzen op de diepere begrenzingen, die volken en gemeenschappen bij alle wederzijdsche waardeering van elkander scheidt. Wij voor ons gelooven, dat Postma de ware Rilke niet geven kon, omdat Rilke leeft vanuit de slavische, Postma zelf daartegenover uit een zuiver germaansche levensvisie. Dat, wat ons in Rilke fascineert en tegelijk zoo oneindig vreemd is, het eeuwig heimwee, de angst, het zoeken en vinden en weer afstooten van God, de totale indruk, dat hier wordt geleefd volgens andere wetten der ziel - dat missen wij volkomen in de keuze, die Postma maakte, ofwel wij zien het terug, herschapen in een friesche atmosfeer. Dit pleit voor de oerkracht van het friesch, het pleit voor het scheppend talent van Postma, maar het zegt ook nog iets meer. De geest van het origineel vervluchtigt, al is het gedicht meerdere malen woordelijk vertaald. De oorzaak hiervan kan m.i. nergens anders worden gezocht dan in het rassenverschil. De Germaan ziet de wereld autochthoon, als de met de aarde verwortelde mensch, die daarom het raffinement niet kent, niet het losgeslagene, ziekelijk zwerfsche van den cultuurmensch; hij is open en vol gezond sentiment; bovendien gewoon, zijn gevoelens te uiten in breede rhytmen, in een nonchalance, die de vormen der lyriek doorbreekt. En stel daartegenover den boheemschen edelman, den aristocraat tusschen de polen Moskou en Parijs, den vaderlandsloozen zwerver, die teert op zijn cultuur en de kroniek van zijn ordeloos en rusteloos bestaan beschrijft met een technische volmaaktheid, met een welluidendheid, die opzettelijk is en geaffecteerd, die over een vorm beschikt, waarin hij zijn bezieling gevangen houdt als een bloem het zonlicht. - Dat is den germaan Postma ver en vreemd. Dat is zijn wereld niet. Die wereld kan niet worden verfriescht, eerder verfranscht, verromaniseerd. (Ook Rilke schreef fransche verzen). En deze 'beperking der vermogens' gaat niet terug op een gebrek aan liefde of bewondering; voor Postma en voor ons blijft deze edele zuidelijke schoonheid, die den geest van zijn drager zoo geraffineerd weerspiegelt, een eeuwig wonder, een voortdurende bron van liefde. Maar een ontmoeting kon niet plaats vinden; deze werelden zijn twee en blijven twee. Er zijn zoodoende maar vluchtige oogenblikken, waarin zij elkaar naderen; het meest de vluchtige oogenblikken, waarin Rilke eenvoudig wordt en stil en menschelijk (hoe zelden!) en zijn angst en de vrouw en de stad en God weet te vergeten. Dan vindt ook Postma de equivalenten voor dit boheemsche Duitsch:

Hjerstdei

Hear it is tiid. Great wier it simmertij.
Liz nou jins skaden oer de sinnewizers
En op de flakten lit de winen frij.

De lêste fruchten driuw hjar kostlikst yn;
Jow hjarren noch twa sudeliker dagen,
Twing ta folsleinens en lit drage
De lêste swietens yn de swiere wyn.

Dy't nou gjin hûs het, bout it him net mear.
Dy't nou alinne is, scil it lang bliuwe,
Scil weitsje, lêze, lange brieven skriuwe
En yn'e loanen scil er hinne en wer
Unrêstich wanderje, as de blêdden driuwe.

THEUN DE VRIES

Paul Morand, Londres. - Paris, Plon, 1933.

Een boek zoo vol afwisseling als Londen zelf is, door iemand die het Londen van dertig jaar geleden èn het tegenwoordige kent. Londen verandert snel; niet altijd in zijn voordeel: een nieuwe Regent Street die de oude niet vergoedt de mooiste huizingen van Park Lane gevallen; Carlton House Terrace bedreigd. Toch is er nog genoeg over om van aan het droomen en vertellen te raken. Paul Morand vertelt smakelijk, hier en daar met rake zetten. Dit over het Museum van Natuurlijke Historie:

'Dans ce chaos de races et d'espèces, ce qui frappe ici, c'est moins l'esprit scientifique que l'esprit national.... Les grands chasseurs anglais qui ont apporté au Musée toutes ces dépouilles semblent avoir élevé jusqu'à eux les animaux qu'ils ont tués en les aimant, les avoir annoblis tout en leur ôtant la vie, leur avoir conféré une dignité suprême, en les réunissant sous le titre de *Animals of the Empire*....'

Uit de slotbladzijden: 'Londres est le résultat d'un compromis entre la surprise et l'habitude.... Cité de l'illogique et de l'exceptionnel... La beauté de Londres, c'est son naturel; tout y est simple, même l'extraordinaire; son ordre n'est pas administratif, c'est un ordre moral.... Les couleurs sont amorties, mais fines.' - En de schrijver eindigt met eene *Prière sur la Tamise:* 'Comment ne pas remercier l'Eternel de ce que l'Angleterre n'ait jamais cessé d'être un club fermé; de ce que la bonté l'emporte sur l'égalité; de ce que le ricanement de Voltaire y soit devenu le sourire de Mr. Punch.... Comment ne pas prier, les mains jointes, pour que les Anglais continuent à laisser à toutes choses et même aux plus bizarres leur autonomie....'

Zal Londen Londen blijven, centrum van het Britsche wereldrijk, of zijn 'maison de retraite' worden, 'une paisible Hollande de traditions et de musées?' Wat er ook gebeuren zal, zegt de schrijver, Londen zal zich aanpassen met bedachtzaamheid. 'On n'est télescopé par les événements que lorsqu'on court à leur rencontre.' Vooralsnog geldt van Londen dit: 'Il ne crie jamais. Il s'étend à l'infini, sans se perdre dans l'abstrait, ou sans vouloir étonner. Il n'est pas écrasant. New-York a pris sur soi tout le colossal du monde moderne, et en débarrasse l'Europe.'

Een petillant geschrift over allerlei waaraan ieder die Londen meer dan oppervlakkig leerde kennen, gaarne herinnerd zal worden.

C.

Stemmen uit de redactie

Te veel en te haastig.

- In het Rijksmuseum zijn sedert kort drie nieuw-verkregen schilderijen van Rembrandt te zien. Twee dezer zijn met steun van de regeering door de ‘Vereeniging Rembrandt’ aangekocht, één schilderij zal eerst later eigendom van den Staat worden.

Titus in monnikspij en het portret van Saskia, behooren tot het soort werk van Rembrandt, waarvan men, zoo het in een provinciaal museum in het buitenland werd aangetroffen, zou zeggen: ‘Kijk eens aan, ze hebben hier ook al Rembrandt's.’

Het schilderij getiteld: De verloochening van Petrus, is duidelijk een aanloop die niet tot sprong werd, die los gelaten, ter zijde werd gezet. Angstig vraagt gij ‘onvoltooid’? Neen, eerder onvoldragen.

Wordt het niet hoog tijd te beseffen, dat al te groote ijver zelfs Rembrandt's roem kan schaden?

Laten wij vooral zorgen dat er stilte heerscht om het ‘Joodsche bruidje’.

Is het niet of deze haastige tijd weinig vertrouwen heeft in den duur van eigen overtuiging en bewondering?

Nauwelijks toch is een kunstenaar gestorven of er ontstaat luidruchtig gedruisch om en bijeengesleep van zijn werk.

Stilte behoeft geen vergeten te zijn en zelfs vergeten is niet erg voor een wijl, wanneer het gevolgd wordt door spijt over dit vergeten en tot met nieuwen aandrang erkennen.

Van de groote tentoonstelling van Bauer's oeuvre direct na zijn verscheiden, kan te recht gezegd worden dat zij al te spoedig kwam en dat zij veel te veel bracht. Zalen vol van zijn werk vernietigen de spanning, de voor bewondering open

staande bezoeker vraagt zich ten slotte af, ‘heeft hij nooit gewanhoopt, heeft hij nooit geworsteld, was er nooit ademloosheid voor den gewaagden sprong’?

Wat verrassend en betooverend had kunnen zijn in kleiner bestek, vooral wanneer het later gekomen ware, na langer vergeten, werkte nu als overdadig. Het te veel en te spoedig, heeft aan de bewondering voor een zeldzaam talent schade toegebracht.

Ook de tentoonstelling van Breitner bracht een te veel, maar daarnaast toch ook de bevestiging van zijn grootheid, die met hernieuwde kracht overtuigde.

Na drie eeuwen een schilder van Rembrandt's kracht, doch niet van Rembrandt's diepte. Hoe boeiend zou het zijn het werk van deze grooten, bij strenge beperking bijeen te zien in één ruimte.

Het groote begin en het groote einde van een driehonderdjarig rijk.

Het groot begin diep geworteld in geestelijke erkenningen ontwakend uit een vollen droom, het groot einde als een fel uitzien over een bijna ontzielde werkelijkheid.

Het groot begin na drie honderd jaren nauwelijks aangetast door materieel verval, het groot einde na dertig jaren reeds vol kloven en scheuren.

De geest, die altijd langzaam werkt, bouwt zich steeds de hechtste woning.

Beauraing.

- Velen meenen onze eeuw niet beter te kunnen prijzen dan door te zeggen, dat wij in een ‘verlicht’ tijdvak leven, al weet niemand van hen precies te zeggen wat de uitdrukking eigenlijk beteekent. Men denkt dan zoo aan radio's, vliegmachine's, intercontinentale telephonen, aan lieden, die met al dit moois zoo familiaar omgaan als u en ik met onze parapluie, en aan menschen die alle gevoelens, die niet door Freud kunnen verklaard worden, als onzin qualificeeren.

Hoe verlicht wij dan ook zijn of meenen te zijn, het gevoel,

dat er meer tusschen hemel en aarde is dan waarover in veler philosophie wordt gedroomd, leeft sterk in de menigte. Beauraing is daar een bewijs van. Was het een aangrijpend heilsverlangen in het alledaagsch bestaan der pelgrims, was het een wezenlijk diep geloof, of was het een hysterische massapsychose? Deze menigte was bevangen door iets als de bezetenheid van een zwerm bijen of een troep mieren, die plotseling vastbesloten zich naar een bepaald punt richt, het was een gevoel van een onbegrijpelijke instinctmatige aantrekkingskracht, dat deze duizenden naar Beauraing trok. Tientallen treinen, honderden autobussen, ja vliegmachines, naar de couranten ons meldden, vervoerden de duizenden naar een plaatsje, waar de meesten van tevoren nog nooit van gehoord hadden. Deze brave burgers, die dooreengenomen ploeterend, kijvend, geld-verdienend en hunne belangen verdedigend, hun dagen slijten, zeker geen poëtische of maanzieke lieden, wellicht ook niet eens diep godsdienstig, toonen plots een geheel andere zijde van hun wezen, zij zijn bevangen door een drang naar het wonder. Niet slechts zieken komen daar, die genezing zoeken, o neen, de groote meerderheid wordt gevormd door gezonden, die niet anders willen dan ter plaatse zijn waar het wonder is geschied, die zoo mogelijk de krukken willen aanraken van den genezen jongen, het kleed van den priester voelen, die het visioen der Maagd zag en Haar hoorde spreken, die uit den mond van de kinderen het verhaal willen vernemen, hoe de Maagd in verrukkelijke gedaante voor hen verscheen en bovenal Tilman Côme hooren, die het geheim den volke op 5 Augustus zou openbaren.

De openbaring schijnt nogal mager geweest te zijn. Er moet een kerk gebouwd worden! Zouden de pelgrims tevreden geweest zijn? Men hoort er niet veel meer van. Wellicht dat zij, gemoedelijk als ze zijn, er zelf niet meer over peinzen, dat zij, na van een Breughelschen dag in het door koekkraampjes en verdere heerlijkheden opgefleurde Beauraing te zijn teruggekeerd, hun nuchter leven weer verder leven als ware er niets gebeurd. Of blijft voor hen aan dezen dag de herinnering als aan een lichtende gebeurtenis in hun bestaan, waarvan ze nog lang zullen verhalen? Wie zal het zeggen.

Maar wij, die niet naar Beauraing zijn gegaan en gelooven

immuun te zijn voor zulke massa-impulsen, blijven peinzend staan voor de beteekenis van het wonder van deze pelgrimage in onzen verlichten tijd. Missen wij iets, zijn onze zielen verdord in vergelijking met die van de brave pelgrims, of zullen wij misschien zelf op een ander oogenblik blijken niet zoo immuun te zijn als wij wel dachten?

Henriëtte's oogen

Daniel Rutgers bewoonde een oud en donker appartement in de Rue Jacob. De vier kamers die hij er had, behalve een slaapkamer en een keuken, waren tot aan den zolder met boeken gevuld, soms met twee rijen achter elkaar. In elk der drie kleinere kamers was een afgerond onderdeel van zijn bibliotheek ondergebracht: hebreeuwsche geschiedenis, wijsbegeerte en theologie in de eerste, de literatuur van het laatromeinsche keizerrijk in de tweede, in de derde occultisme en astrologie, en in elk dier vertrekken stond behalve een ladder een divan, een brits, zou men liever moeten zeggen.

Op die britsen sleet Rutgers zijn leven.

Hij las. -

Tien jaar geleden was zijn vrouw gestorven, een slag, die hij in zekeren zin wel te boven gekomen was, als men mag afgaan op de glimlachende berusting waarmee hij de enkele menschen die hem in zijn boekengevangenis kwamen bezoeken over haar en over het geheele leven sprak, maar die toch in ieder geval zijn leven volkomen veranderd had. Sinds den dag waarop hij zijn vrouw had begraven - een gure Novemberdag op een klein kerkhof aan den rand van Parijs - had hij zich voorgoed van de wereld afgewend. Hij zag vrijwel niemand meer. Hij leefde zijn zonderling ingekeerd leven tusschen zijn boeken die hij kende als zijn persoonlijke vrienden of vijanden, en terwijl zijn milde en snelle intelligentie bezig was met de wereld waarheen zijn auteurs hem vervoerden, lag zijn klein en wanstaltig lichaam op een van zijn divans naar het kaarslicht gewenteld waarbij hij las; en wanneer een boek hem soms boeide vergat hij voor korten tijd dat in zijn vreemd mismaakt lichaam zijn hart lag te wachten op zijn dood.

Hij sliep overdag, van 's ochtends zeven uur ongeveer tot

laat in den middag. Dan werd hij gewekt door een vrouw uit de buurt die iederen dag zijn kamers kwam doen, en terwijl zij bezig was met de kamer waarin hij den vorigen dag vertoefd had, wiesch hij zich en kleedde zich in zijn slaapkamer aan. Zoolang hij in huis was, bleven alle gordijnen dicht. Hij vermoedde wel dat de vrouw als hij weg was voor enkele oogenblikken de ramen open zou zetten om wat lucht en daglicht naar binnen te laten, maar als hij terug kwam was alles weer dicht. Hij verliet het huis ongeveer twee uur per dag om te gaan eten en wat te loopen als het goed weer was. Hij at iederen dag in een klein restaurant in de Rue d'Assas, waar hij een vaste plaats en een eigen servet had. Vroeger, met Henriette, was hij daar nooit geweest. Toen leefden zij anders.... Aanvankelijk had men hem in het restaurant bejegend met een gevoel van spottende meewarigheid tegenover het arme zonderlinge gedrocht dat hij was, maar langzamerhand was deze houding geweken voor een slecht begrepen ontzag voor de ongedwongenheid waarmee hij zijn lot bleek te dragen. Hij was vriendelijk tegenover iedereen, geheel zonder de schrille hooghartigheid waarmee vele mismaakten hun gebreken onzichtbaar denken te maken, maar zijn stille innemendheid was toch ook niet in staat den afstand dien men tegenover hem placht te bewaren op de heffen of zelfs maar te verkorten. En tenslotte was ook dit hem zoo goed. Niet uit hoovaardigheid, maar uit het gelaten besef dat alle toenadering tusschen hem en de menschen wezenloos blijven zou, nu Henriette hem ontnomen en zijn taak op aarde volbracht was; volbracht of ten einde, en ook in hoogeren zin dan zijn zelfzucht het meende: te vroeg ten einde - want wat had hij verder op aarde te doen, nu dit eene nog steeds ondoorgrondelijke voorbij was, dat juist hij de man was geweest van die hooge en onbegrijpelijke vrouw die Henriëtte geweest was en waaraan hij ook nu nog als aan een wezen uit niet meer menschelijke sferen terugdacht. Hij had die duistere taak naar zijn beste krachten volbracht en nu het voorbij was, wachtte hij op zijn dood. Hij mocht niet de hand aan zichzelf slaan, hij mocht niet trachten een tweede leven te beginnen, hij moest wachten en verder niets. Een duister hebreeuwsch schuldbesef zeide hem dat hij dit wachten als een boete voor hetgeen hij misdaan had moest dragen - al

mocht hij dan iederen morgen voordat hij insliep zijn oogen sluiten en mompelen:

- Als het nu genoeg is geweest, laat mij dan hier niet meer hoeven ontwaken.

Tien jaar lang had hij morgen aan morgen deze bede gepreveld als hij zich uitstrekte in het eenzame bed, waarin hij met haar had geslapen, dikwijls zijn hand in haar hand. Aanvankelijk had hij gesmeekt met de hartstocht van den opstandige, langzamerhand onderworpener en meer gelaten, tenslotte als een formule en zonder hoop, ja, een enkele maal betrapte hij zich bij het ontwaken op de zonderlinge gedachte: - Maar zou ik dan nooit mogen sterven?....

Laat in den middag van een der laatste dagen van Januari werd Rutgers zooals gewoonlijk gewekt door het kloppen van de vrouw die zijn kamer kwam doen. Het was al weer schemer, maar toen hij zijn gouden bril met de dubbele glazen die met een boek en een kandelaar op de stoel naast zijn bed lag, had opgezet, zag hij dat het geritsel dat hij had meenen te hooren toen hij wakker werd, veroorzaakt was door een brief die de vrouw onder de deur had geschoven. Hij gleed het bed uit, liep op zijn hooge spillebeenen naar de deur, bukte en raapte den brief op. Een vage trilling doorvoer hem: hij herkende het handschrift van de Blécourt met de groote, waarlijk koninklijke letters, zoo krachtig en rustig geschreven dat zij, hoewel ze soms los van elkaar bleven staan, toch een doorloopend geheel konden vormen. Den brief in de hand, liep Rutgers terug naar zijn bed, trok met het koord het electrisch licht aan en op zijn rug liggend opende hij met nerveuse belangstelling den brief, dien hij om hem te lezen op eenigen afstand van zijn gezicht in het licht hield, alsof hij ging zingen van het blad.

- Ik ben zoo vrij, zei de brief - en Rutgers hoorde al weer de soms bijna plechtige afgemetenheid van de stem, die vaag nasaal in zichzelf resonneerde met een bronzen geluid - ik ben zoo vrij u te vragen of mijn komst u vanavond schikt. Ik heb mijn vorig bezoek aan u en aan uw heerlijke kamer met het gedempte licht en de boeken die mij niet meer verschrikten toen ik gemerkt had dat u er zoo weinig literair over sprak, nog in mijn herinnering als een oase in de woestijn van mijn leven (Rutgers fronste even de wenkbrauwen, hij vond die zin wel

wat erg wijdloopig en metaphorisch) - en ik zou die herinnering als het kon erg graag vanavond weer eens komen verlevendigen. Laten wij afspreken dat ik om acht uur even kom kijken in dat aardige restaurant in de Rue d'Assas waar wij elkaar voor het eerst ontmoet hebben en waar u immers, als ik mij goed herinner, dagelijks eet. Is u daar niet dan neem ik aan tot mijn spijt dat mijn komst u vanavond niet schikt....

Rutgers was blij dat hij kwam, maar even mengde zich in die blijdschap eenige schaamte alsof er iets verkeerds lag in de felle nerveuse verwachting waarmee hij de Blécourts komst tegemoet zag, en hij erkende dat hij vooral zoo verlangend was naar het weerzien van de Blécourt, omdat hij geleek op Henriëtte. Niemand ter wereld had tijdens haar leven met Henriëtte ook maar eenige gelijkenis getoont, en thans, tien jaar na haar dood, nu hij zich soms tot zijn pijnlijke schaamte haar trekken niet levend genoeg meer te binnen kon brengen, had hij dien man ontmoet die, om zijn oogen, haar tweelingbroeder kon zijn.

Hij had de Blécourt ongeveer een half jaar geleden voor het eerst ontmoet. Het was op een avond in September geweest in het vorige jaar. Hij had door het prachtige herfstweer zijn dagelijksche wandeling gemaakt: Rue Jacob, Rue de Seine, Boulevard St. Germain, Rue de l'Odéon; dan door het Luxembourg naar het eethuis in de Rue d'Assas. Zijn gedachten waren dien dag als in een benauwden droom voortdurend bezig geweest met Henriëtte, en hij was zelfs hoewel hij daar iets verkeerds in vond, bij de Fontaine de Médicis, die heerlijke stille plek in het Luxembourg waar Parijs ophoudt en in het murmelen van het water het eeuwige leven begint, op een bank gaan zitten omdat Henriëtte daar zooveel van gehouden had. Maar het was zeer verkeerd geweest, had hij gevoeld, men mocht desnoods bezig zijn met zijn dooden, maar het is laf en armzalig om in dit leven iets te willen reconstrueeren van wat zij geweest zijn, het is schimmig en valsch, en hij had zich dan ook op die bank na zooveel jaren zoo ellendig gevoeld dat hij er geen vijf minuten was blijven zitten. Maar de straf bleef niet uit: hij kon zich daarna, hoe zeer zij ook rondwaarde door zijn gedachten Henriëtte's gezicht niet goed meer te binnen

brengen, het wisselde steeds, het bleef, voelde hij in een tergende obsessie, telkens iets bezijden de werkelijkheid, ook wanneer hij zijn voorhoofd samentrok, als om haar binnen de vorm te persen die zij toch hebben moest in zijn hoofd, maar die leeg bleef, als een lijst zonder plaat. Zij ontsnapte hem, zij bleef vaag, onscherp, bijna gelijkend, wat kwellender was dan de sterkste afwijking zou geweest zijn, zij fladderde rond door zijn brein als een vleermuis, een schim. Toch had hij het gevoel dat zij in zijn nabijheid zeer werkelijk aanwezig moest zijn en hij keek om naar de bank bij het donkere bassin om te zien of zij daar misschien haar plaats al ingenomen had....

Rutgers was diep ongelukkig het Luxembourg doorgegaan, langs de wijde terrassen dwars door den stralenden herfstdag die niet voor hem was, en had zijn plaats ingenomen in de hoek van het restaurant. Hij had zich door het zitten op die bank toch even verlaat en het restaurant was veel voller geweest dan anders als hij er binnen kwam, vaak als de eerste bezoeker. Toen hij even zat en met zijn zakdoek zorgvuldig zijn brilleglazen schoonwreef, zoodat hij vreemd verwezen met bloote oogen tegen het licht inknipperde, was een man de deur binnengekomen wiens gezicht hem een oogenblik had doen beven van angst, zoo sprekend waren zijn oogen Henriëtte's oogen geweest, koel, grijs-groen, druïdisch. Hij vertrouwde zijn oogen niet, zette haastig zijn bril op en nog bevend van ontroering omdat zij hem nu tòch verschenen was, keek hij den man in waarlijk stomme verbazing aan, en een oogenblik sloot hij zijn oogen alsof hij verblind was. Maar nu stond zij ook door den schok binnen zijn schedel met een scherpte en natuurlijkheid vóor hem alsof zij hem toespreken zou. Hij keek weer naar den man, die nu naar een plaats zocht, en bemerkte nu, dat met de oogen de gelijkenis met Henriëtte ophield. Maar hoeveel gelijkenis moest zijn ziel niet met de hare vertoonen bij zoo'n sterke gelijkenis der oogen! Eén ding had Rutgers echter onmiddellijk getroffen: dat verder de kop van den man geheel het tegendeel was van Henriëtte's gezicht, vooral door den mond die de eenheid van het gezicht op gruwelijke wijze doorsneed: smal en gemeen, met de rauwroode bovenlip vloekte die mond met de expressie der oogen in een zoo tragische en absolute tegenstrijdigheid alsof hij twee gezichten door elkaar

had, en met één blik doorgrondde Rutgers het geheim van dat sombere geteisterde wezen, dat engel en roofdier was, maar de engel van het roofdier onherroepelijk gescheiden. En hij zag de gespletenheid tusschen troebele driften en bovenaardsche zielskracht, en in den blik een pogen om deze tweespalt als het kon te befloersen, en de doffe vermoeidheid die het deel der hoogmoedigen is.

De man keek nog rond naar een plaats en zijn blik viel op een ledige stoel tegenover Rutgers. Hij had met overwogen elegance zijn hoed en stok aan den kapstok gehangen en streek nu met een breede hand over zijn sterk welvend voorhoofd waarvan men moeilijk kon zeggen of het gebogen of hoekig was, en over zijn dun glanzend blond haar dat dicht langs zijn schedel lag. Daarna, zorgvuldig zijn broekspijpen plooiend over zijn knie, was hij gaan zitten en terwijl hij een krant open deed, had hij Rutgers afgemeten en beleefd toegeknikt met dien blik die iedereen in het begin tegenover zijn mismaaktheid had, en die door te ontveinzen deze te zien, juist zoo grievend kon zijn. De man zat nu achter zijn krant, waarin hij in afwachting van de komst van den kellner ging lezen of deed of hij las - en Rutgers, van uit zijn diepte, keek op tegen de achterkant van de krant, waarachter de kop met den beestenmond en Henriëtte's oogen verscholen was.

De Blécourt had zich een moment gehinderd gevoeld bij het zien van den bultenaar. Hij had hem eigenlijk pas goed ontdekt toen hij de stoel tegenover hem bij de leuning greep om te gaan zitten, en hij wilde toen niet meer naar een andere plaats omzien omdat die verandering te krenkend geweest zou zijn. Maar het gezicht tegenover hem was wel een zware beproeving voor zijn aestheticisme. Hij hield zijn krant wijd opengespreid en veinsde te lezen, maar aldoor moest hij denken aan het bleeke gezicht van den Jood aan den overkant, dat hem deed denken aan den perkamenten kop van een brilleslijper in het Römer in Frankfurt, een kruising van een papegaai en een aap, die met koele lichtgrijze oogen door een gouden bril de wereld inkeek, die hem, dacht de Blécourt, een gigantisch monster moest schijnen, en hij had het vervelende voorgevoel dat straks, als hij zijn krant zou moeten dichtdoen, het mannetje een servet zou hebben omgeknoopt en net boven de tafel uit-

kijkend zou gaan lepelen van zijn pap. Maar neen, de kellner bracht hem een gewoon diner, het beestje at vleesch en visch, de aap-papegaai dronk niets minder dan wijn.

Toen ook Charles van zijn soep at, en af en toe steelsch over zijn lepel het gedrocht tegenover hem opnam, begon langzamerhand zijn gevoel van onbehaaglijkheid en ook van spotlust te wijken: hij zag met genoegen dat de dwerg niet den schuwen pedanten blik had waarmee gebochelden dikwijls behept zijn en die hun gedrochtelijkheid des te erger maakt naarmate zij nadrukkelijker schijnen te zeggen: ik ben er ook nog! - en zelfs bemerkte hij in zijn oogen en in zijn bewegingen een rustige en natuurlijke beheersching en voornaamheid, die al zijn aesthetisch sarcasme het zwijgen oplei. Hij voelde zelfs iets van gêne, alsof hij zich schaamde inplaats van de ander omdat die zich gedroeg met een vrije natuurlijkheid die bij zijn mismaaktheid niet paste en die daardoor bijna iets geaffecteerds had, en toen de man hem kort daarop vroeg hem een stuk brood aan te geven dat buiten zijn bereik lag, met een gebaar dat grappig verontschuldigend scheen te zeggen: het spijt me dat ik het vragen moet maar mijn armen zijn nu eenmaal niet langer, was Charles volkomen ontwapend. Hij wilde iets zeggen, maar hij wist niet goed wat en terwijl hij zocht naar een zin, keek de dwerg hem vriendelijk tegemoetkomend aan en hielp hem:

- Is u Hollander? zei hij tot Charles' verwondering in het Hollandsch, en hij wees op het boek van Van Schendel dat Charles met zijn krant uit zijn zak had gehaald en naast zijn bord had gelegd.

Hij had een rustige zachte stem, niet schril of aemechtig, en langzamerhand ontspon zich tusschen hen een gesprek over Hollandsche litteratuur waarin Rutgers niet erg goed meer thuis was sinds hij voor twintig jaar het land verlaten en in Parijs zijn landgenooten vermeden had.

En Charles vertelde, levendiger geboeid dan ooit in Holland door de nieuwere litteratuur, nu zij hem een kans bood nader te komen tot het nog altijd eenigszins bevreemdende wezen dat tegenover hem zat. De andere gasten keken soms even opzij, als zij erg onaangenaam werden getroffen door het onwelluidende dialect waarin die twee elkander bleken te verstaan,

en zij glimlachten in zichzelf om het vreemde contrast tusschen den kleinen aandachtig-luisterenden bochel en den man die vertelde, met een doordringende stem.

Na het dessert bleven zij nog een oogenblik zitten. De Blécourt had zijn stoel zoo geschoven dat zijn rechterschouder tegen den muur kon leunen, terwijl zijn linkerarm over de rugleuning hing. Zijn stoel helde licht achteruit. Zijn rechterhand met de krachtige vingers lag naast zijn bord op de tafel en speelde met kruimels brood. Rutgers zat recht op zijn stoel, zijn kippeborst bijna tegen de tafelrand, zijn ellebogen op de tafel geleund, de handen tezamen gevouwen onder zijn kin. Daarop steunde zijn intelligent apengezicht, dat geboeid bleef toezien naar den vreemden kop aan den overkant, ook toen het gesprek wat verliep. En voortdurend bleef in hem spoken de woelige onrust - gemengd uit vreugde om de herkenning en uit de ontgoocheling om het bedrog - dat in dat wezen, in dat harde gezicht, dat een beestachtig masker moest zijn als het sliep, die oogen leefden, sterk en prachtig, open en tegelijk geheimzinnig, die hem voortdurend verontrustender en raadselachtiger voorkwamen waar zij woonden in dat gezicht, dat hem somberder toescheen naarmate hij het langer bezag, en wreeder doorsneden door dien huiveringwekkenden mond. Maar de stem was in tegenspraak met de lippen en in overeenstemming met de expressie der oogen....

De Blécourt keek nu rustig terug naar het gezicht van Rutgers. Het hinderde hem nu niet meer, integendeel het kreeg iets aantrekkelijks. De mond was hoewel hij gek ver naar voren stond over niet witte tanden, kuisch en bezonnen; de grauwe huid had iets geligs als perkament en daardoor iets ouds en verdords. Het nekvel was rul en hing onder de kin langs twee dikke pezen omlaag als de lellen van een haan. De vogelnek was omsloten door een platliggend boord, de kin rustte op de gevouwen handen. Een dier handen, zag de Blécourt, droeg een dubbele trouwring, en plotseling ontzet door de gedachte dat dit gedrocht de man was geweest van een vrouw, voelde hij zich overmand worden door een walging, waarin de heftigheid van de afkeer alleen te verklaren was door het bijmengsel van algemeene jaloerschheid die een man dikwijls heeft van een man, vooral als die ander een gedrocht is. En hij tergde zich

en zette in zijn verbeelding verschillende vrouwen naast den bochel om te zien hoe het stond: een dikke burgerjuffrouw die hem getrouwd had uit snotterig medelijden en de onbegrepen lust te liggen onder een gedrocht; een jonge geëmancipeerde, die veinsde dat zij zijn lichaam voorbij zag om de ziel en zich in haar blauwkousen-heroïsme wou wijden aan een mismaakte geleerde; en, voor de grap een mooie mondaine vrouw, een Lucienne, een Angèle, en tot zijn groeiende ergernis moest hij erkennen, dat alleen deze laatsten een paar konden vormen met den dwerg. - Willen we gaan? vroeg Rutgers opeens, toen er vrijlang niets gezegd was. -

De avond was geurig en zoel en werkte als een bevrijding. Want in het zwijgen der laatste minuten was weer iets van den weerzin boven gekomen, die zij in den aanvang voor elkander hadden gevoeld en het was goed dat Rutgers had voorgesteld het lokaal te verlaten. Nu, hier buiten, in den vallenden schemer, verdween die beklemming en zij voelden de toenadering tot elkander tasten naar meerdere aanknoopingspunten en naar dieper begrip. Langzaam liepen zij voort langs het hek van het Luxembourg.

Het was Charles zonderling te moede. Angèle was dien middag naar Brussel teruggegaan en nu liep hij hier naast dien bultenaar en luisterde hoe hij levendig praatte over het laatste boek der Tharauds over Palestina, dat hij schandelijk vond. Charles liep langzaam, zonder de rijzige korte veerkracht van zijn loop te accentueeren, naast Rutgers voort en luisterde naar de vriendelijke stem die scherp maar zonder hatelijke felheid zijn bezwaren ontvouwde tegen het boek der Tharauds. De woorden losten zich op in den schemer van den Septemberavond en zij liepen verder door de stille rue de l'Odéon, die afhelt naar den Boulevard St. Germain. Charles antwoordde weinig en verstrooid, hij dacht aan Angèle, en Rutgers, beneden hem, schijnbaar verdiept in het boek der Tharauds en hun vervalscht Palestina, dacht in zijn hart aan de wonderlijke ontmoeting met dien druïdischen dandy, die vreedzaam naast hem liep, met Henriëtte's oogen.

- Ik ken het boek eigenlijk niet, zei de Blécourt toen Rutgers een oogenblik zweeg.

- U kunt het wel van mij leenen, antwoordde Rutgers, gaat u even mee naar mijn huis?

Zij vervolgden zwijgend hun weg, beiden blij dat hun samenzijn voor dien avond niet ten einde was, en zelfs kans had verlengd te worden tot in den nacht. Met een schuwe onzekerheid, stak Rutgers vóór Charles haastig den boulevard over en de rue de Seine in, die slecht was verlicht. Ze was smal als een donkere gang. Zij sloegen een hoek om en een oogenblik later stond Rutgers stil voor een bruine vervallen deur. Het was er donker en stil. In de verte dreunde de stad.

De deur ging open, zij kwamen in een vochtig portaal. Een zwakke vlam in een ijzeren lantaren wierp een grilligen lichtkring tegen de zoldering en de vage, vergroote weerkaatsing daarvan op den vloer. Rutgers begon nu langzaam de eerste treden der kale breede trap te beklimmen, de uitgesleten treden. Charles volgde hem als een geweldige schaduw. De tocht duurde lang. Het klimmen bleek Rutgers te vermoeien. Hij haalde moeilijker adem, af en toe piepte zijn borst. Twee malen staken zij een klein portaal over, nu waren zij op de derde, haast geheel onverlichte trap, die slechts door een venster dat uitzag op een cour met een oude kastanje, iets licht kreeg van een lantaren die daar brandde. Toen stond Rutgers stil voor een deur, die hij opendeed en hijgend binnenging, zichtbaar verlicht dat hij er was. Hij maakte licht op een smal portaal waar een kapstok stond. Toen zij zich hadden ontdaan van hoeden en jassen, opende Rutgers een deur en zij kwamen binnen in een hoog, stemmig aandoend vertrek dat geheel ommuurd was met boeken. Tegenover de deur hing een breed zwaar gordijn; daarachter ried Charles een raam. Rechts in het midden was een haard die zacht brandde met een rood smeulend vuur. Tusschen den schoorsteen en de buitenmuur stond een zwaar eiken bureau, bestapeld met manuscripten en boeken. Boven die schrijftafel hing het portret van een vrouw dat Charles uit de verte niet goed onderscheiden kon maar waarvan hij vermoedde dat het Rutgers' gestorven vrouw moest zijn. Hij was erg nieuwsgierig het van dichtbij te bezien, maar hij wilde niet onbescheiden zijn en bleef op een afstand.

- Gaat u zitten, zei Rutgers, die een der twee stoelen bij het haardvuur schoof, ik haal nog even een flesch wijn.

Charles was gaan zitten, met zijn rug half naar de schrijftafel toegekeerd, en keek, toen Rutgers de deur uit was, over de leuning van zijn stoel naar het portret achter hem. Hij schrok een moment, toen hij zijn verwachting, misschien zelfs zijn vrees, dat het een prachtige vrouw zou voorstellen, volkomen bewaarheid zag. Zij was inderdaad van een sobere maar donker gloeiende pracht, trotsch en uitheemsch, en zij deed denken aan warme Moorsche tuinen met granaatappelboomen en moerbeiboomen. En hij stelde zich voor, haar oogen aanziend, die befloerst waren met een weemoedig waas, dat als een sluier neerhing tot op haar mond, hoe zij dit vertrek moest hebben gevuld met haar brandende schoonheid die gloeide als een donkere, zwart-roode bloem; hoe zou haar stem zijn geweest, haar houding, haar gang, haar mond als zij sprak, haar gestalte en handen die hij op de foto niet zien kon - en terwijl hij verloren in niet meer volkomen platonische gepeinzen aan de onbekende doode, weer voor zich keek in het vuur, schrok hij alsof hij betrapt werd toen Rutgers de kamer inkwam. - Deze zette den wijn niet ver van den haard en de glazen die helder tegen elkander tikten op een lage tafel tusschen hen in. Toen ging hij zitten, maar Charles was nog steeds in gedachten aan de prachtige geheimzinnige doode, die hem nog raadselachtiger werd nu Rutgers weer in de kamer aanwezig was. Met dit gedrocht had zij geleefd, met die vrouw had dit monster geleefd! en een rilling liep langs zijn rug toen hij ze zich voorstelde in een omarming.

Hij trok zijn gedachten met een ruk van hen af, en terwijl Rutgers sigaren zocht in een donkere kast, gleed zijn blik langs de boeken. Hij had daar gewoonlijk een afkeer van, en elken keer als hij in Amsterdam op bezoek was geweest bij den boezemvriend van zijn gestorven vader, een professor in de geologie, had hij in de bibliotheek waar zij dan meestal tezamen zaten, het gevoel gehad, dat het leven niets anders was dan wachten op den dood. Een kamer met boeken had iets zoo levenloos en mummificeerends, dat hij erin denken moest aan de grafkelder in de pyramide van Cheops. Hier bij Rutgers was dit tot zijn verwondering anders. Deze bibliotheek had

niets geestdoodends, eerder iets levendigs, ondanks haar stemmigheid. Rutgers was intusschen gaan zitten, trok zijn stoel wat vooruit naar den haard, en bukte zich om de flesch te betasten met zijn knokige vingers, die op- en neerstreken langs het donkere glas - en terwijl Charles, nog niet terug in de omringende werkelijkheid, als uit een verte zijn bewegingen gadesloeg, kreeg hij het vreemde gevoel dat hij Rutgers niet enkel die vrouw benijdde, maar dat iets in dien vreemden afgestorvene dezer wereld, dichter stond bij den zin des levens dan hij, en hij zag nu met weerzin het moment tegemoet, waarop het gesprek zou beginnen. Hij nam zich voor zich niet tot beschouwingen over hoe men moest leven te laten verleiden, al moest hij bekennen dat dit voornemen voortkwam uit de vrees ook hierin de mindere te zullen zijn en zonder die woorden goed te begrijpen, herhaalde hij ze in zichzelf: ook hierin de mindere?....

- Wat is het hier stil, zei hij plotseling om iets te zeggen (maar vooral iets neutraals) en om het zwijgen en zijn gedachten met een ruk te verbreken.

- Ja, zeide Rutgers, opziend evenals hij uit andere gedachten, ik houd van de stilte en ik houd tegelijk van de stad. Ik houd vooral van Parijs omdat de atmosfeer mij zoo lief is, en omdat ik er teere herinneringen aan heb.... Maar alsof hij zich, ook in zijn eigen oogen, te ver had gewaagd in de richting van zijn persoonlijk leven, brak hij deze gedachtengang, althans in zijn woorden plotseling af en vroeg haastig:

- Bent u voor lang in Parijs?

- Ik weet het eigenlijk niet, antwoordde Charles, en de gedachte ontwijkend waarom hij hier bleef, zei hij langzaam:

- Ik leid maatschappelijk beschouwd een bizonder onvruchtbaar leven, en misschien ook geestelijk beschouwd.... maar ik houd wel van Parijs.

Het verwonderde Rutgers, en het verwonderde Charles van zichzelf, dat hij iets gezegd had over zijn innerlijk leven, ondanks zijn voornemen geen diepzinnig of persoonlijk gesprek te beginnen. Zou iets in hem tegen zijn wil naar dieper contact met zijn gastheer zoeken? Maar deze liet niets van zijn verwondering blijken en ging gelukkig niet op zijn uitlating in.

- Het is zoo rustig, zei hij nadenkend, en het heeft niets

van de verschrikking van een moderne wereldstad, men is er zoo vrij, en zoo eenzaam. Eenzamer dan in de natuur. Ik ben trouwens niet voor het buitenleven geschapen.

- Waar wel voor?, dacht Charles, plotseling vaag weer geërgerd doordat de ander, misschien ongewild, een toespeling scheen te maken op zijn gebrekkig lichaam.

Het was alsof Rutgers zijn ontstemming ried.

- Waarom zei u daarnet, dat uw leven misschien ook geestelijk beschouwd onvruchtbaar zou zijn? Wat doet u als ik het vragen mag?

- Ja, wat doe ik, herhaalde Charles alsof hij nadacht. Het zou makkelijker zijn het te zeggen als het veel was, maar het is weinig. Ik verveel mij gewoonlijk....

- Ik verveel mij nooit, zeide Rutgers, met iets in zijn stem dat naar afkeuring zweemde en dat tegelijk een krampachtig vasthouden aan een dobberend wrakhout verried. Maar als u mij vragen zoudt wat ik doe, zou ik u daarop ook geen erg grootsch antwoord kunnen geven. Ik lees.

- O, lezen doe ik ook, al is het niet veel.... en het is voor de helft natuurlijk ook maar blague dat ik mij gewoonlijk verveel. De zaak is dat ik mij niet thuis voel in deze wereld, ik bedoel niet alleen de tegenwoordige wereld, maar zelfs de geheele menschelijke wereld, onafhankelijk van de fase waarin ze verkeert. Maar ook dit laatste is niet heelemaal waar.... Zullen wij het hier maar bij laten? Het is ingewikkeld en wat doet het er toe?

Hij keek op om de uitwerking van zijn verveelden afkeer te peilen. Maar Rutgers, de ontmoedigende strekking van zijn vraag en zijn toon kalm negeerend, vroeg hem op den man af:

- Schrijft u misschien?

- Ja, ik schrijf....

- En wat schrijft u?

- Ik schrijf - en een zucht gaf te kennen dat hij dan in godsnaam nog maar liever zwichtte en antwoord gaf dan voortdurend bestookt te worden met vragen - ik schrijf aan een boek over Griekenland, over een bepaalde phase tenminste uit de grieksche geschiedenis.... en verder? verder leid ik het leven van iedereen die wat geld heeft en niets werkelijks te doen.

- Is dat boek dan niets werkelijks?

De Blécourt zweeg nu even, en zijn zwijgen gaf duidelijk te kennen dat het gesprek hem nu werkelijk wat al te vasthoudend werd, maar ook dit bestraffend zwijgen trof bij Rutgers geen doel.

- Dat boek is natuurlijk iets werkelijks, zei de Blécourt even later, toen het zwijgen hem niet minder hinderlijk werd dan het spreken, maar niet in den gangbaren zin.

- Ik merk tot mijn spijt dat u het niet gangbare liever buiten beschouwing wilt laten in dit gesprek.

De toon was zoo vriendelijk verwijtend, zoo volkomen vrij van valsche hoogmoed en nederigheid, dat hij zeide:

- Wij kennen elkaar nog zoo weinig, maar als het u interesseert....

- Het interesseer mij geweldig.

- Maar waarom eigenlijk?

- Omdat.... maar moet ik nog meer verklaringen geven? Is mijn belangstelling op zich zelf niet genoeg? U bent wel veeleischend, zei hij met een spottenden glimlach die iets gegriefds had, omdat hij in de vraag om toelichting van zijn belangstelling een geringschatting zag.

- Ja, ik ben misschien wel veeleischend, zei Charles, maar het zou mij spijten als ik ook tegenover u dien indruk zou maken. Ik ben veeleischend, geloof ik, voor mij zelf, en voor de tegenwoordige wereld.

- Hoor ik daar dan niet bij? vroeg Rutgers en zijn toon verried dat hij haakte naar een ontkennend antwoord, en tegelijk vreesde daarvoor. Hij voorkwam het:

- Ik hoor eigenlijk in het geheele leven niet meer thuis, ik ben ermee klaar. Of liever - ik ben ontslagen, het leven heeft met mij afgerekend, ik ben buiten werking gesteld. U maakt meer den indruk dat het uw *wil* is om buiten het leven en vooral buiten den tegenwoordigen tijd te staan, bij mij is vooral het eerste mijn noodlot.... Maar misschien is uw wil tegelijkertijd ook uw noodlot. Onze plaats tegenover het leven is misschien vrijwel dezelfde, maar onze verhouding ertoe is een andere, onze weg was ook anders, vermoed ik.... Maar nu is het afgeloopen voor mij, herhaalde hij half verbitterd en half gelaten. Ik ben ermee klaar.

Charles begreep dat dit sloeg op zijn weduwnaarschap, maar hij wilde daar niet op ingaan.

- Dat is dan een punt van volkomen overeenstemming tusschen ons, zeide hij. Ook ik ben hier klaar. Ik was eigenlijk al klaar, en nog meer klaar dan nu, voordat ik geboren werd. Ik beschouw het leven als een vloek, waardoor ziel en zinnen worden gescheiden, maar ik ben bezeten door het geloof, dat de ziel alleen weer gevonden kan worden door een volkomen zegevieren, maar eerder nog door een volkomen verwoest worden van het lichaam. In zooverre ben ik niet grieksch, en tegelijk is het waar dat ik buiten het leven ben gebleven, zelfs toen mijn lichaam er deel aan had, en hoe somber ik dikwijls ook ben, ik ken geen verdriet.

Hij voelde dat Rutgers' hart openging bij zijn bekentenis, niet om hetgeen hij zeide misschien, maar omdat hij sprak over zichzelf, en hoewel hij zich even hierover ergerde, merkte hij toch met een vage verwondering over zichzelf, dat hij blij was Rutgers met zijn vertrouwen te hebben verheugd. Maar Rutgers dempte zijn blijdschap. Hij begreep dat uitbundigheid onmiddellijk en voorgoed versteenend zou werken op een wezen als de Blécourt en nadenkend over die duistere woorden: ‘ik ken geen verdriet’, voelde hij de behoefte zijn eigen wezen ten volle te laten gelden, juist waar het afweek van de Blécourts laatdunkende hardheid.

- Ja, onze afzijdigheid bewijst overeenkomst, zeide hij scherp onderscheidend, maar ik houd van het leven, of ik hield van het leven, al kan ik er voor mij zelf niet langer aan hechten, en dàt is een verschil. Ik zal niet zeggen dat niets menschelijks mij vreemd is, het tegendeel is helaas het geval, maar ik zie het menschelijk leven als het centrum en het wezen van het heelal. Welke kosmische en magische geheimen er mogen zijn, en ik denk er niet aan ze te loochenen, zij hebben enkel belang in verband met den mensch. Denk niet dat ik een materialist ben, of een rationalist, maar één ding is voor mij zeker: het gaat alleen om den mensch. Of misschien is dat te beperkt gezegd. Het gaat niet alleen om den mensch, maar het gaat alleen door den mensch. Ik ben volstrekt niet belust op een nog verder ontgoddelijken van de wereld, integendeel, ik geloof dat wij beangstigend ver van de oorspronkelijke krachten en

geheimen zijn afgedwaald. maar ik ben het geheel met Silesius eens dat God evenmin buiten ons kan als wij buiten hem.

- Ik geloof niet aan God, ik geloof nog eerder aan Goden. Maar uw opvatting is een gevaarlijke overschatting van den mensch. Waarom beteekenen wij voor God, om het zoo even te noemen, meer dan een steen of een plant? Dat noem *ik* hoogmoed. Maar het raadsel voor mij in dit alles is dit: waarom heeft God zich van zijn schepping afhankelijk gemaakt? Of neen, zoo moet ik het juist niet zeggen, zoo kom ik geheel in uw lijn, maar waarom heeft hij de wereld geschapen? Waarom was zijn volkomenheid hem niet genoeg? De eerste scheppingsdag is voor God de dag van het oordeel geweest, en helaas ook voor ons.

Zij zwegen een langen tijd.

Toen zeide Rutgers:

- Dus u lijdt toch?

De Blécourt gaf geen antwoord.

Rutgers stak haastig een cigaret op, zonder er Charles een te geven. Hij wilde hem blijkbaar niet aanzien. Charles keek toe hoe de vogelkop zich vooroverboog naar de kom van zijn handen, alsof een windvlaag de vlam kon uitwaaien. Hij zag dat Rutgers' gezicht was ingenomen door een sterke ontroering.

Toen hij het gezicht weer ophief, was de ontroering nog niet volkomen bedwongen.

Hij stak nu ook de Blécourt de sigaretten toe, en toen hij opnieuw een lucifer afstreek en hem die voorhield, keek hij hem recht in de oogen. Maar Charles was bang dat zijn blik Rutgers toch nog verwarren zou, en vuur nemend, keek hij hem niet aan.

Rutgers verbrak de stilte:

- Wij spraken daarnet over onze verhouding tot den tegenwoordigen tijd - en ik zeide dat ook ik mij er buiten voel staan, al is het anders dan u. Ik zal niet zeggen dat ik houd van den tegenwoordigen tijd, maar juist omdat zij zoover omlaag zijn gezakt, heb ik medelijden met de menschen van onzen tijd.

- Ik ken dat gevoel niet, klonk het kort.

- U kent alleen verachting, vrees ik.

- U behoeft daar geen vrees voor te hebben, en vooral geen medelijden alstublieft.

De stem had iedere zweem van zachtheid verloren, zij was hard en blank als metaal.

- Ik veracht inderdaad, ging hij voort, de moderne wereld, haar ideeën, haar kunst, haar moraal, haar vergoding van de techniek, haar kracht zonder grootheid....

Rutgers schrok op. 'Kracht zonder grootheid', dat waren hààr woorden geweest. Hij was ze vergeten, maar het waren letterlijk haar woorden geweest als hij met haar gesproken had over het leven van dezen tijd.

Een schichtige blik, die de Blécourt niet mocht zien, naar het portret achter hem, bleef onbeantwoord en maakte hem hulpeloos.... zij was dood, vreemd en ver.

- Ik moet u iets zeggen, zei Rutgers, toen de stilte beklemmend werd.

Charles keek hem aan met vragende wenkbrauwen, en Rutgers, zich schrap zettend tegen den afweer dien hij las in die blik, vervolgde langzaam, terwijl hij even naar voren schoof in zijn stoel om wijn in te schenken.

- Ik hoop niet dat u het hinderlijk zult vinden, een vrij, of misschien zelfs een zéér persoonlijk gesprek, terwijl wij elkaar nog maar nauwelijks kennen.

- Misschien niet, zei Charles stroef, en keek in het vuur.

- Misschien niet, herhaalde Rutgers mechanisch, alsof hij al bezig was zijn punt van uitgang te zoeken. Toen, terugkeerend uit zijn gedachten, zeide hij, Charles strak aanziend: - De ontmoeting met u heeft voor mij iets zeer aangrijpends. Dat verbaast u, zie ik wel, en ik kan mij begrijpen, dat u denkt: wat ter wereld kan daar de reden van zijn? Wij hebben elkaar vanavond toevallig ontmoet en ik heb mij bekend gemaakt toen ik uit dat boek van Van Schendel opmaakte dat u Hollander was. U hebt wel begrepen, nietwaar, dat het mij daar niet om was begonnen, maar om u zelf; en ik heb van mijn kant begrepen dat.... misschien weet u het zelf niet, maar u bent natuurlijk vooral meegekomen om haar - en hij wees met zijn dorre kleurlooze hand langs Charles heen naar het portret

aan den wand, dat luisterend toezag. Onwillekeurig keek Charles over zijn schouder in de richting die Rutgers wees, alsof hij niet wist wat daar hing. Toen zag hij Rutgers weer aan, en met een verbazing die te schril was om ongekunsteld te zijn, vroeg hij langzaam:

- Om haar?

- Waarom anders? zei Rutgers scherp en geënerveerd, het spijt mij dat u het ontkennen wilt, ik had gehoopt dat u minder - hoe zal ik het zeggen - dat u minder afwerend zou zijn.

Charles keek hem niet aan en bleef zwijgen.

- De Blécourt, zeide Rutgers nu rustiger, laten we één ding afspreken voordat we verder gaan: dat we, als we ons uitspreken, dat zonder reserve doen, en laten we anders zwijgen.

- Misschien is dan zwijgen het beste, antwoordde Charles kort en met een korzelig dédain. Hij was kregel geworden door de ultimatum-toon in de stem van Rutgers.

Maar deze zeide zeer kalm en met een overzettelijkheid waarop de Blécourt niet verdacht was:

- Dat is niet het beste. Of misschien wél het beste, tenminste voor mijzelf, want wie zegt dat spreken mij eenige zekerheid en verlichting zal geven, maar ik moet nu eenmaal vanavond over haar met u spreken, en ik hoop dat u luisteren wilt. Het is geen toeval dat wij elkaar hebben ontmoet.

- Zoudt u mij er niet buiten laten, vroeg Charles met een tergende hooghartigheid, omdat hij voelde dat dit zijn laatste en vergeefsche verzet zou zijn.

- Neen, antwoordde Rutgers rustig en zonder zich te laten krenken of verbidden, u kunt natuurlijk wel weggaan, als u dat wilt, maar in den grond van de zaak wilt u dat ook niet. U hebt minstens zoozeer de behoefte om te hooren wat ik ga zeggen als ik om het te zeggen - is het niet zoo?

Charles' verzet was verlamd.

- U hebt gelijk, zeide hij, terwijl hij zijn glas uitdronk als om het zegevierende in Rutgers' blik niet te zien. Maar Rutgers keek niet triomfeerend. Integendeel leek het alsof zijn moed om tot de zaak zelf te komen verminderd was. Misschien had hij deze schermutseling vooraf alleen maar gevoerd omdat hij in zijn hart tegen het verhaal zelf opzag.

Maar neen, hij vermande zich. Vooroverstarend, zijn vreemde vogelkop met de bril onrustig verlicht door het schijnsel der kleine vlammen, begon hij met een nerveuze stem voor zich uit te praten alsof hij alleen was.

- U hebt gezien dat ik getrouwd ben geweest en het heeft u verwonderd. Menschen als u die recht zijn van lijf en leden kunnen in hun lichamelijke trots, zooals ik het noem, haast niet begrijpen, hoe een mismaakte kan trouwen. Of liever, in uw gedachten, hoe hij getrouwd kan worden. U begrijpt zelfs met moeite dat ook ik zooiets als een ziel heb, en nog veel minder dat die ziel het liefhebben waard zou zijn. U hebt er u over verwonderd dat er uit mijn mond gedachten voortkwamen die u sympathiek waren, en u hebt uw verwondering over dit feit weer gesust met de overweging, dat dit tenslotte misschien nog wel kon, omdat de ziel in zekeren zin los van het lichaam staat. Maar daarna bent u toch weer met weerzin gaan denken over mijn huwelijk, en vooral over de physieke zijde daarvan. Begrijpt u mij goed, ik vind die gedachten en overwegingen zeer begrijpelijk, en ik ben er allang aan gewend. Of liever ik ben ze nu al weer jaren òntwend, maar tijdens mijn huwelijk stonden ze op ongeveer ieder gezicht te lezen dat ons samen zag. De vrouwen reageerden iets milder, en iets zuiverder op die dingen, maar de mannen waren stuk voor stuk wreede en jaloersche beesten. U zegt nu natuurlijk, dat ik mijzelf op dit punt bedrieglijk probeer te troosten door te meenen dat de vrouwen in dit geval menschelijker waren, terwijl volgens u natuurlijk de reactie der mannen zuiverder was, en gezond in hun jaloezie.... En er zullen toch ook wel mannen geweest zijn die niet verliefd waren op mijn vrouw. Zeker, die waren er, hoewel niet erg veel, maar ook die het niet waren, bezagen ons huwelijk met een dikwijls nauw verholen walging, en geen van hen, geen één letterlijk - ook u niet, zei hij, en hij keek even opzij uit het vuur, maar weer vóór zich toen hij zag dat Charles gezicht op de zoldering gericht bleef - geen één kon de gedachte van zich afzetten, dat hier een gruwelijke perversiteit in het spel moest zijn.... En misschien wàs er eenige perversiteit in het spel.... Ik moet verder gaan en veronderstellen dat die zekere perversiteit een der drijfveeren is geweest van haar gevoelens voor mij, misschien wel de eenige

drijfveer in het begin, maar wat zegt de wijze waarop een liefde begint over haar verder verloop, en over haar waarde? Want daar bleef het niet bij, de Blécourt, zei hij sterker, maar nog steeds zonder Charles aan te zien, alsof hij bang was te stuiten op een ongeloovige blik, zij is werkelijk van mij gaan houden... Ik heb zelf in den eersten tijd van ons huwelijk moeite gehad het te gelooven, maar langzamerhand moest ik mijn twijfel wel opgeven, en niet enkel mijn twijfel, maar ook mijn weerzin....

Hij zweeg. Een oogenblik was het doodstil. Het hoofd van Charles bleef star op de rugleuning rusten.

Toen hernam Rutgers scherper:

- Ik hoop niet, de Blécourt, dat er nu iets smalens of medelijdends om uw mond is gekomen, want dat zou werkelijk zeer misplaatst zijn.... Maar u zegt nu in ieder geval bij u zelf: 'Waar ter wereld haalde dat mormel weerzin vandaan, en dan nog wel tegen die vrouw? Of het moest de machtelooze jaloersche weerzin zijn die het leelijke altijd heeft tegen het mooie.' Maar dat was het toch niet. Ik zal u uitleggen, wat het wèl was, maar het is moeilijk. Het is misschien nog moeilijker dan om iemand als u te doen gelooven dat iemand als ik een ziel heeft, maar dat neemt u intusschen toch wel aan, nietwaar? Welnu, ik heb dan behalve een ziel, ook nog een vrij sterk gevoel van eigenwaarde, de Blécourt, en ook nu hoop ik niet, dat er een spottende uitdrukking om uw lippen speelt, hoewel ik het vrees - en begrijpen zou. Maar u moet mij gelooven, u moet gelooven dat iemand die zoo met u spreekt, als ik vanavond, haast niet liegen kan. Ik zeg hààst, want wie spreekt de zuivere waarheid? -

Ik heb dus een vrij sterk gevoel van eigenwaarde, maar ook daar zult u wel weer een courante maar verkeerde verklaring voor hebben, door te meenen, bijvoorbeeld, dat dit bewustzijn bij iemand als mij op niets anders zal kunnen berusten dan op overcompensatie van een minderwaardigheidscomplex, zooals dat heet tegenwoordig in dat fraaie psychanalytische jargon. Maar ik verzoek u dringend die zoogenaamde verklaring te laten varen, enkel en alleen op mijn gezag.

Op dit zelfbewustzijn van mij - want daar hadden wij het immers over - berustte mijn weerzin tegen ons huwelijk: ik wilde niet het voorwerp wezen van een perverse gril, van een

half sadistisch, half masochistisch experiment, en ik was het die mij verzette tegen een physieke toenadering. Dat gelooft u natuurlijk niet, maar ik heb u gezegd dat u alles van mij moet gelooven, àlles. -

Het is erg aardig van u, dat u dit alles zoo geduldig aanhoort, en zonder protest, terwijl ik toch enkele smalende opmerkingen heb gemaakt, die misschien totaal ongegrond zijn, maar u hebt wel begrepen waardoor dat komt.... Ik schaam mij natuurlijk aan de eene kant dat ik dit alles zoo onomwonden vertel aan een vreemde, en dan probeer ik die schaamte te onderdrukken door volkomen misplaatste aanvallen op dingen die u misschien heelemaal niet gedacht hebt. Maar goed, dat begrijpt u dus blijkbaar, dat is heel prettig. Zal ik dan maar doorgaan? - en zonder het antwoord af te wachten, vervolgde hij:

- Later is ons beider afkeer verminderd, ze is misschien nooit geheel overwonnen, maar ze is werkelijk zeer sterk verminderd, vooral natuurlijk bij mij. Maar ook zij heeft natuurlijk te kampen gehad met die weerzin, veel meer dan ik, dat begrijpt u wel. Ik heb dat daar straks niet gezegd, maar u hebt het natuurlijk ook zoo wel begrepen, ik kon het toen nog niet zeggen, ik had het gevoel dat ik mij verdedigen moest tegen de verachting die u voor mij hadt, en dat ik mij niet nog meer vernederen kon tegenover een zoo hoogmoedige als u. Maar nu is dat gevoel verdwenen, het is alsof u minder stroef bent geworden, en milder, misschien ook, doordat ik u zoo weinig in dit alles betrek. Maar u bent een goed klankbord....

Ja, mijn weerzin is langzaam over gegaan, toen ik merkte dat het niet bleef bij een gril of een experiment, maar dat zij werkelijk van mij was gaan houden.... ja, hoe vreemd het ook klinken mag, hoe onwezenlijk bijna, zij heeft veel van mij gehouden, heel veel - en het was niet de liefde, als dat liefde mag heeten, van de leeuw voor het lam (zij had niets van een roofdier) en het was ook - wat u nog vreemder zal schijnen - geen medelijden. Het was werkelijk liefde.... Het is haast niet te gelooven, nietwaar?

Waarom ik dit alles verteld heb? Ik zal het u zeggen: ik geloofde het zelf niet meer. Ik kon zelf op den duur niet meer gelooven dat het werkelijk waar is geweest, dat zij werkelijk

bestaan heeft en werkelijk mijn vrouw is geweest. En ik heb het zoo kras, zoo vernederend-eerlijk gezegd, omdat het in zachtere termen geen vat meer op mij heeft, en als ik alleen aan het psychische denk, verijlt het geheel. Daarom ben ik zoo stuitend geweest, ik kon niet anders. Duizendmaal heb ik het voor mijzelf herhaald, totdat het een twijfelachtige zaak is geworden voor mij. Ik heb zoolang met haar schim in de herinnering geleefd, dat het leven met haar in de werkelijkheid mij tot een schim is geworden.... Maar ook toen zij nog leefde, had het dikwijls al zoo iets onwezenlijks, en nu, sinds haar dood, is het haast met den dag nog schimmiger voor mij geworden, soms haast een droom, een wenschdroom misschien, die mijn leven rechtvaardigen moet.... Maar gelooft u, zei hij plotseling sterker, dat iets een droom kan zijn dat zóó verteld wordt als ik van avond gesproken heb? - Hij keek alsof van het antwoord zijn leven afhing.

- Neen, zei de Blécourt onmiddellijk en overtuigd, en hij kwam voorover in zijn stoel, dat is onmogelijk, dat *moet* gebeurd zijn.... Maar u hebt toch bewijzen, behalve uw geheugen, en getuigen, voor de realiteit van uw huwelijk?

- Getuigen, bewijzen...., mompelde Rutgers, ik ben soms gaan denken dat alles vervalscht zou zijn, door mij-zelf, door een duivel, ik weet zelf nietgoed hoe. Maar goddank dat u tenminste niet twijfelt. Ik was vanmiddag zoo wanhopig, de Blécourt, ik liep op straat, en kon mij haar gezicht niet goed meer voorstellen, het bleef aldoor iets bezijden de waarheid, dat voelde ik. Het was ontzettend: alles, alles waarop ik geleefd heb, en waarop ik kan blijven leven, ontglipte mij weer. Maar toen hebben uw oogen mij haar beeld met een schok teruggegeven. - Ach, wat twijfel ik nog, ik heb het beleefd, in dit leven, in dit aardsche leven, hier in dit huis, in deze kamer, bij dit vuur - en het is, voor ons beiden, een tijd geworden van onbeschrijflijk geluk.... Ik wil dat nu niet verder oproepen, het zou mij te sterk ontroeren, en wat doet het ertoe? Ik heb nu door u het besef terug dat het werkelijkheid geweest is, en ik zal er u altijd dankbaar om blijven.

Ik heb straks gezegd dat u om haar met mij mee bent gekomen, en u weet nu de reden. Ook de reden waarom ik dit alles juist aan u heb verteld: u hebt haar oogen, en ik vermoed

dat behalve een zekere nieuwsgierigheid, het onbewuste gevoel dat ik u in de nabijheid kon brengen van een verwant wezen, umetmij mee heeft gedreven. - Toen ik u straks in dat restaurant zag binnenkomen, ben ik een oogenblik zoo ontzettend geschrokken dat ik dacht dat mijn hart zou blijven stilstaan. Henriëtte, dacht ik, Henriëtte!.... U weet, ondanks alles wat ik over haar heb verteld, misschien toch nog niet wat dat voor mij zeggen wil, en ik zal niet trachten het verder uit te leggen. Maar ik kan u wel zeggen dat ik een oogenblik dacht dat ik eindelijk dood was en haar terugzag. Want wie zal zeggen hoe wij onze dooden terug zullen zien, in welke gedaante, en in welke wereld. En of we ze überhaupt wel terug zullen zien, denkt u zeker. Laat ik u dan één ding mogen verklaren, met zekerheid, met absolute zekerheid: wij zien ze terug, wààr weet ik niet en hoe weet ik niet, maar we zien ze terug! Ik zie Henriëtte terug! Hoe ik dat weet, hoe ik dat kan bewijzen? Neen, bewijzen kan ik het niet, maar wat kunnen we wèl bewijzen? Kunt u bewijzen dat u daar zit of dat twee maal twee vier is? Toch ook alleen maar als u gelooft dat wij onze oogen mogen gelooven, of de redelijkheid, de wiskundige zuiverheid van de wiskunde, in dit geval. Elke redeneering die iets bewijst draait in een cirkel rond. Bewijzen kan men alleen wat men bewijzen kan, maar de zekerheid die dat soms schijnt te geven berust op geloof. Van het geloof alleen kan men niet bewijzen dat het geen zekerheid geeft, en ik geloof nu eenmaal dat ik Henriette terug zal zien....

Begrijpt u nu hoe ik schrok toen ik u vanmiddag daar zag binnenkomen, hoe verbijsterd ik was? Het duurde natuurlijk maar heel kort, geen seconde denk ik, toen merkte ik dat alles gewone werkelijkheid was, wat wij tenminste gewone werkelijkheid plegen te noemen, en buitendien zag ik onmiddellijk daarna, dat alleen uw oogen met de hare gelijkenis vertoonden. Ik kan zelfs wel zeggen, dat er overigens haast geen sterker tegenstellingen te denken zijn dan tusschen u en haar.... maar over u zouden wij immers niet spreken?

De Blécourt was het wonderlijk te moede, maar onder zijn vreemde ontroering om Rutgers' verhaal was het besef, dat deze vreemde lichtschuwe jood dichter stond bij het hart van

het leven dan hij, beklemmend versterkt. Maar hij kon niet bedenken wat hem zelf dan ontbrak.

Zij bleven nog eenigen tijd zwijgend bijeen, Charles langgestrekt in zijn stoel, de voeten dicht bij het vuur, Rutgers nog steeds voorovergebogen, de pook in de hand. Een loome ontspanning maakte zich van hen meester. Charles werd, nu de spanning van het luisteren voorbij was, weggevoerd uit de vertrouwelijke sfeer van de kamer, en dwaalde buiten langs de duistere wegen van zijn eigen leven. Hij dacht aan Angèle.... Plotseling, de toenemende onlust van zich afschuddend, kwam hij overeind uit zijn stoel. Hoog en recht als een donkere zuil stond hij in de kamer, vlak voor het vuur, waar boven hij even de handen hield. Rutgers zat, klein en wanstaltig, aan zijn voeten en keek in het vuur.

Toen stak Charles hem de hand toe, die hij onmiddellijk greep alsof zij hem anders zou ontgaan en drukte haar krachtig. Ook hij stond nu op. -

- Ik moet weg, zei Charles, en het klonk alsof hij iets anders had willen zeggen, iets meer dat niet over zijn lippen kwam.

- Maar u komt spoedig terug.

- Dat beloof ik, zei hij heel hartelijk, heel graag.

Rutgers bracht hem tot aan de trap, die nog slechter verlicht was dan straks, en keek hem na terwijl hij afdaalde in de diepte van het donkere trappenhuis. Hij kon net over de leuning heenkijken en zag hoe de ander, de kraag van zijn regenjas op, de handen diep in de zakken, langzaam afdaalde in de diepte. Hij was nu bijna beneden. Hij zag hem onder zich voorbijstrijken door het halfdonker van het laatste portaal. Toen hoorde hij enkel zijn stappen nog op de onderste trap, dof, regelmatig. Toen het roepen aan den concierge om de deur voor hem open te doen. Toen de slag van de deur die achter hem in het slot viel.

H. MARSMAN

Verzen

Noach

Wie uwer kent van Noach de historie?
Luister! :De zon herrees in nieuwe glorie,
De duistre regens weken uit het zwerk,
En op een morgen deinde nu de ark
Gelijk de wieg der wereld in het licht.
De blinde neerslag, het ontzind gericht,
Het striemend neergegeeselde tempeest,
Het was alsof het nimmer was geweest,
Het had een einde en Vader Noach zag
Het prille zonlicht van een jongen dag.
Rondom hem lag daar onafzienbaar wijd,
Alom naar alle kanten uitgebreid,
Zoo ver, zoo ver het oog maar weiden kon,
Tot aan het cirklend wit, den horizon,
Eén spieglend meer, één stille blauwe plas,
Waar voordien weide en berg en woonstee was.
Doch Noach was een kalm, rechtschapen man,
In hem was weinig van de onrust van
Adam die de verleiding niet verdroeg,
Van Caïn die den blonden Abel sloeg.
Wat hij aanschouwde heeft hem niet verwonderd.
Hij was tevreden; waren er de honderd
Dieren en vogels, de vertrouwden, niet
Vereenigd op zijn needrig grondgebied?
De haas, het hert, de reiger en de ram,
De vos, de valk, de duiven en het lam,
Zij waren allen veilig om hem heen,
De arke gonsde, hij was niet alleen.

Hij zag de dieren en hij zag zijn vrouw,
En om het golvend graf droeg hij geen rouw,
Maar keek en peinsde, dat hij van de menschen
Geen tweede paar bij zich aan boord zou wenschen.

Tijd

De tijd is oneindig wijd
voor het achteloos lachend kind,
voor den jongen ook die den tijd
niet telt en zich liefst niet bezint,
maar het weten wint veld - stap voor stap,
en de eindlooze tijd wordt krap,
en daarna - daarna begint
de ruitertocht door den wind
spoorslags gejacht, gehaast
van pleister- tot pleisterplaats
en willens en wetens rijdt
men recht naar den dood in een rit
of de dood j'op de hielen zit.

Bespiegeling

Aan Prof. F.J.J.B.

Tschuang-Tse en Hui-Tse staan op de brug.
Onder hen stroomt de Hao, jong en snel.
Tschuang-Tse is al oud, Hui-Tse nog ouder,
Doch de rivier is eeuwen ouder, jong en snel.
De visschen schieten flitsend door dit stroomen
En het weerlichtend spel in 't water ziende
Zegt Tschuang-Tse: de visschen zijn verheugd.
Tot hem hierop Hui-Tse: gij zijt geen visch.
Wat weet gij dan van visschen en hun vreugd?
Tschuang-Tse antwoordt hem: gij zijt niet ik.
Hoe weet gij dan of wat ik weet niet deugt?
En Hui-Tse weer: ik weet dat gij geen visch zijt
En dat gij dus niets uit hen weten kunt.
Tschuang-Tse peinst en zegt: ik ken de vreugd
Der visschen aan mijn vreugde over 't water;
Ook weet ik dat gij iedre vreugd misgunt -
Onder hen stroomt de Hao, jong en snel.

ANTHONIE DONKER

Verzen

Oud worden

Zijn oogen zijn troebel en oud.
Hij staart over de roode roggevelden
en denkt: ik ben al jarenlang getrouwd
maar geluk kende ik zelden.

Hij is zuinig en precies:
't wordt donker, maar het licht hoeft niet te branden.
Hij zit aan 't open raam, een lichte bries
huivert over zijn magere handen.

Zijn vrouw is verstandiger dan hij.
Hij zou wel van haar willen scheiden,
maar: de wet, en wat moet zij?
Zoo verouderen zij beiden.

Koele geuren stijgen uit den grond.
De aren worden heen en weer bewogen.
Hij luistert: in de verte blaft zijn hond.
Een glimlach komt in zijn vermoeide oogen.

Ga tot de mieren

Over het boschpad heengebogen, zagen
wij mieren wriemelen door het naaldenzand.
Eén had zijn kaken in een vlieg geslagen,
een ander maakte een weeke rups van kant.

Heldere lucht scheen door de eikeblaren
en tusschen gras schemerde eereprijs.
De schepping is vol donkere gevaren;
maar door de mieren werden wij niet wijs.

Theetuin

Het was een oude lage boerderij.
Tafeltjes glommen onder beukeblaren.
Aan de ingang stond een scheeve lantaren.
Er was een hof met witte hoenders bij.

Over de weg reden de autobussen
en soms een rijtuig met een paard ervoor.
Ver op de hei de rookwolk van een spoor
en regensluiers met wat blauw ertusschen.

Op een morgenwand'ling waren wij daar
in dien triesten land'lijken tuin gekomen
Onder de dichte donkere beukeboomen
zaten we als twee vreemden bij elkaar.

W. HESSELS

Uit den brouwketel der hedendaagsche philosophie

De chaos der hedendaagsche philosophie. - Het aantal philosofen is legio tegenwoordig en het aantal philosofieën ook. De situatie is ongelukkig nog niet overeenkomstig die van andere wetenschappen, als de wiskunde en de physica, nl. dat de vorderingen toenemen met het aantal medewerkers, dat de taak tot op zekere hoogte volbracht is en slechts, al is het dan langs oneindigen weg, behoeft te worden voortgezet.

Een onmiddellijk gevolg van dezen toestand is, dat dilettantisme en ernstige philosophie niet streng te onderscheiden zijn, wat de verwarring nog grooter maakt. Iemand, die op het gebied der wiskunde nog mocht zoeken naar de quadratuur van den cirkel, op het gebied der physica naar het perpetuum mobile, is definitief als onwetenschappelijk te qualificeeren. Een dergelijk vonnis is op het gebied der philosofie moeilijker te vellen. Er zal, zoolang de philosophie geen wetenschap is met algemeen erkende resultaten, strijd blijven over wat op de hoogte van de situatie der hedendaagsche philosofie meespreekt, wat dilettantisch gestamel is. De philosophia perennis is nog altijd een vrome wensch en in plaats van voor één wijsgeerige situatie heeft iedere wijsgeer zijn eigen situatie, hoogstens vereenigen eenige philosofen zich in een school tot de erkenning van een gemeenschappelijke situatie. Maar dan moeten in zoo'n school niet sommigen zich al te oorspronkelijk gaan ontwikkelen, want dan gaat uiteen wat eerst saamgehouden werd.

Bekijken wij het philosofische leven van den huidigen tijd ‘objectief’, d.w.z. zonder ons te laten meeslepen door de overtuigende kracht der daarin optredende gedachtegangen (tusschen haakjes merk ik op, dat het wel eens zou kunnen zijn,

dat dat, absoluut genomen, onmogelijk is; het kan echter tot op zekere hoogte: men kan zelfs tot op zekere hoogte 'objectief' staan tegenover eigen overtuiging, men kan deze, om met Husserl te spreken, tusschen haakjes zetten. Ik zeg nog eens: bekijken wij het philosophische leven van den huidigen tijd ‘objectief’), dan zien wij den grootst mogelijken chaos. Wij kunnen gerust zeggen, dat er geen stelling, geen denkwijze te noemen is, waarover de philosofen van naam het eens zijn en dikwijls, als er overeenkomst schijnt, wordt die schijn weggenomen, als men dieper vraagt naar den zin der gebezigde termen, die dan blijken in verschillenden zin te worden opgevat.

Toch is er in de huidige philosofie een sterk streven naar wetenschappelijkheid op te merken, een voortzetting van een streven, dat de geheele geschiedenis doorgaat. Ik behoef slechts enkele namen te noemen om daaraan te herinneren: Socrates, Plato, Aristoteles, Descartes, Hume, Kant, Fichte, Hegel, Comte, Husserl, Nicolai Hartmann. Alle zoeken hartstochtelijk naar een πο□ στ□, dat zij echter verschillend meenen te vinden: in de rede, in het Godsvertrouwen, in het bewustzijn, in het zelfbewustzijn, in de empirische wetenschappen, in een dialektische ontplooiing van het denken, in een absolute voor de aanschouwing open gegevenheid, in een alle standpunten voorafgaande probleemanalyse.

Tot welke richting een philosoof ook moge behooren, hij is toch nooit zoo verzekerd van eigen waarheid, al mag hij dat soms wel zichzelf wijs maken, of hij is ook geïnteresseerd in wat zijn tegenstanders beweren, hij voelt meer dan hij soms redelijkerwijs erkennen wil, dat zij hem iets te leeren hebben en dat hij voor hun gedachtegangen heeft open te staan, wil hij niet in dogmatische eigendunkelijkheid verstarren.

Oorzaken van dezen chaos. - Zoo rijst de vraag naar den grond van het geringe wetenschappelijke resultaat trots de bemoeiingen der eeuwen. Er moet een reden zijn, dat wat b.v. in de physica bereikt is, ‘der stetige Gang einer Wissenschaft’, geleidelijke wetenschappelijke voortgang, in de philosophie, die zooveel eeuwen oudere wetenschap, niet bereikt is. Deze vraag is, ondanks het feit, dat zij een verdieping hooger ligt dan de gewone philosofische problemen, zelf een philosofische

vraag. Geen wonder dus, dat er verschillende antwoorden op gegeven zijn.

Men kan allereerst die antwoorden onderscheiden, die die vraag en zijn antwoord benutten om het eigen systeem nog meer te schragen, de autarkie daarvan te versterken. Men zegt dan b.v. dat de *domheid* van de anderen, of dat hun *boosheid* de oorzaak is.

Wat de eerste opvatting betreft: wel geen enkele philosoof zal er geheel van vrij te pleiten zijn. De tweede opvatting, n.l. dat de boosheid reden is van verduistering van menschelijk inzicht, dit is, in universeele opvatting, die zich over alle menschen uitstrekt, een speciaal-Christelijke leerstelling: de zondeval des menschen ging gepaard met verduistering van zijn rede. Daarnaast bestaat ook de opvatting, dat meerdere of mindere boosheid van menschelijke individuen hun inzicht in zekere, vooral godsdienstige en zedelijke waarheden verduistert. Tegenover de banaliteit van het 'onbekend maakt onbemind' plaatste Pascal de paradoxie, dat slechts zij, die God beminnen, in staat worden gesteld hem te kennen. En Max Scheler beweert, dat de booze wil berust op dwaling, geen oorspronkelijk intellectueele dwaling in het gebied van het theoretisch oordeel, maar dwaling met betrekking tot het voelen, het gerichte, intentionale voelen, den oorspronkelijken toegangsweg der kennis tot de *waarden* en het afwegen van die waarden tegenover elkaar. De booze ziet de waarden niet in hun juiste, objectieve rangorde van hooger en lager, maar dit primaire inzicht, dat op zuiver gevoel berust, is verduisterd, verminkt.

Het is stellig waar, dat zoowel domheid als boosheid de oorzaken kunnen zijn van het niet inzien van zekere waarheden. Om nog eens een paar andere voorbeelden te noemen: hardnekkigheid in het vasthouden aan eigen meening, het misbruiken van kennis als macht, zucht naar originaliteit en van den anderen kant zucht naar een gemeenschappelijke waarheid met anderen, met het zich prettig voelen in wederzijdsche bewondering, hebben de strekking het inzicht in waarheid tegengehouden. Wat de domheid betreft: Ook onder de philosofen zijn min of meer knappe menschen. Wij mogen dus wel aannemen, dat de domheid den wetenschappelijken

gang der philosophie tegenhoudt. Echter te beweren, dat zij de hoofdbron zou zijn van den chaos der tegenwoordige philosofie, dat gaat stellig te ver, want dan moest datzelfde verschijnsel op het gebied der natuurwetenschappen zijn aan te treffen. Er zijn stellig physici in verschillenden graad van knapheid, maar op het gebied der physica is het nu eenmaal onmogelijk, dat men door zijn domheid den voortgang der wetenschap belemmert. Het is juist omgekeerd: daar de physica den geleidelijken gang van een wetenschap heeft, heeft de domheid geen kans in physische zaken mee te spreken, maar wordt onmiddellijk ontmaskerd. Doordat de philosofie dien geleidelijken gang mist, wordt het mogelijk, dat de domheid en de ongereedheid meespreken.

En wat de boosheid betreft: het ernstig streven naar waarheid om den wille der waarheid is een hooge deugd. Waar deze liefde voor de waarheid aanwezig is, gaat de boosheid tenminste in dit opzicht schuil en mogen wij verwachten, dat juist volgens het woord van Pascal de waarheid zich niet geheel zal verbergen. Ook de boosheid kan dus niet de fundamenteele verstoorder zijn.

De levensphilosophie. - Als tweede antwoord op de gestelde vraag naar de oorzaak van het ontbreken van een geleidelijken wetenschappelijken gang kan gezegd worden, dat die geleidelijke gang principiëel onmogelijk is, dat iemands philosophie afhankelijk is van het menschentype, waartoe hij behoort. Is aanmaal dit verband aanvaard, dan kan men spreken van ‘Psychologie der Weltanschauungen’ (Karl Jaspers) en zoeken naar correspondentie van philosofische opvattingen en typische persoonseigenschappen, vooral van zekeren gevoelsaanleg, het openstaan met zijn gevoel voor zekere waarden, het gesloten zijn voor andere. Deze opvatting vertoont eenige verwantschap met de zooeven besprokene, waarbij de boosheid als bron van dwaling genoemd werd. Echter er is dit verschil, dat zij breeder is, minder moralistisch, van een zedelijke veroordeeling voor het gesloten zijn van een bepaald menschelijk gemoed voor zekere waarden is hier geen sprake.

Als vertegenwoordigers van een dergelijke opvatting zijn verschillende philosofen te noemen, die overigens in hun verdere

leer zeer groote verschillen vertoonen: Nietzsche, Wilhelm Dilthey, Georg Simmel, Bergson, James, Dewey, Jaspers; ook de psycho-analyse ware hier te noemen, voorzoover ze philosofische allure aanneemt. Die verschillen behandel ik niet. Ik geef slechts een algemeene typeering, die dus aan geen enkelen van hen afzonderlijk volkomen recht doet wedervaren.

Algemeene karakteristiek daarvan. - De philosophie is dan geen redelijke waarheid, voor alle menschen, indien ze maar een zeker intellectueel niveau bereikt hebben, algemeengeldig te begrijpen, en waarbij het gevoel alleen maar storend of hoogstens voorbereidend, b.v. als drijfkracht, mag optreden. Neen, de philosophie is in werkelijkheid en in wezen gedragen door gevoel, gevoelsopenbaring. Echter niet alleen door gevoel: geen enkele functie van den menschelijken geest is daarbij onwerkzaam. En de typische structuur van een bepaalden geest in zijn bij hem aanwezige verhouding van denken, willen en gevoelen bepalen den inhoud van zijn philosophie. De philosofie is dus een uiting, een functie van den geheelen mensch, zij is een uitbroedsel des levens, een vrucht aan den boom des levens.

Maar als de philosofie ons geen rijk van algemeen geldige waarheid ontsluit, wat is dan haar zin, wat is dan haar functie in het leven, waaruit zij ontspruit? Het antwoord der levensphilosophie is daarop, dat zij geen andere functie heeft, dan in dienst van het leven te staan, waaruit zij ontsproten is, als beschermer en voortzetter daarvan. De philosophie krijgt een pragmatistischen inslag. Zij is geen doode abstractie, aan een abstract verstand ontsproten, maar een levend organisme, saamgegroeid met en niet af te zonderen van het levende wezen dat haar draagt, uiting van de meest volstrekte subjectiviteit, en alle objectiviteit, waarin zij zich uitspreekt, is slechts weerspiegeling van de subjectieve, psychische structuur van het philosofeerende individu. Geen algemeengeldige, het leven verklarende rede is het domein der philosophie, maar omgekeerd is die redelijkheid een zeer eenzijdige uiting van het alomvattende leven en kan dus dit laatste niet omspannen. Zij staat in verhouding tot het leven als het slakkenhuis staat tot de slak. Dit komt uit de slak voort, dient slechts om de slak in

het leven te beschermen en kan na verbruik worden afgeworpen om door een nieuw, beter passend huisje te worden vervangen. Zijn vastheid tegenover het lijf van de slak is geen teeken van steviger geldigheid, maar slechts als verschrompeling, verstijving, afsterving des levens te zien, die nog slechts deze functie heeft, het levende wezen te beschermen. Evenals ieder schaaldier een schaal noodig heeft, passend bij eigen lijf en leven, zoo ook bouwt ieder in philosophis oorspronkelijk mensch zich zijn eigen philosophie op; als met een mantel omhult hij er zich mee, die hem het best beschermt tegen de van buiten en van binnen naar vernietiging strevende krachten.

In deze opvatting maakt men van den nood een deugd, waarbij ik in het midden laat, of in het algemeen en in dit bijzonder geval het juist is van den nood een deugd te maken. De nood der waarheid wordt tot de deugd der levendheid. De objectieve waarheid is een hersenschim en al ons najagen van die hersenschim is niets dan uitdrukking van ons leven zelf, b.v. zooals de psycho-analyse leert: sublimatie van driften, die zich niet op natuurlijke wijze kunnen uiten en door welker gesublimeerde, vergeestelijkte uiting het leven zich poogt gezond te houden, of zooals Jaspers zegt: iemands philosophie is niets dan een middel tot zijn zelfverwerkelijking, of zooals Scheler zegt: kennis is middel tot bereik van de doeleinden ‘der beheersching, der zelfopvoeding en der verlossing.’

Levensphilosophie en kunst. - Welke uiting heet op het standpunt der levensphilosophie philosophisch? Het is duidelijk, dat op dit standpunt niet iedere uiting des levens als philosofisch kan gelden. Als reactie tegen de heerschappij des verstands moet het vooral een uiting van gevoel zijn, maar ook niet iedere gevoelsuiting is philosophie. Wij kunnen daarom nader definiëeren, dat het een zich in de taal der mededeelbare bezinning kleedende uiting van kosmisch gevoel is, dat zich dus betrekt op het Wereldgeheel, en een verrassend licht werpt op de werkelijkheid en haar zin. De grenzen tusschen kunst en philosofie vervagen daarmee, waarmee in verband te begrijpen is, dat de meeste levensphilosofen, zoo zij al geen kunstenaars zijn zooals Nietzsche, tenminste een kunstzinnigen kant aan zich hebben (Bergson, Simmel, Dilthey). Maar ook niet alle

kunst is philosophie, de inhoud moet aan zekere eischen voldoen, een zekere alomvattendheid hebben, diepindringendheid, het wezen der werkelijkheid betreffende, dus niet geheel de begrippen der schoolsche philosofie verwaarloozend. Maar deze begrippen krijgen een andere dan hun dorre, abstracte beteekenis, zij mogen niet logistisch verdund worden, moeten kloppen van bloedvol leven, ze mogen dus geen streng omschreven beteekenis hebben, zelfs geen symbolen voor een streng voortschrijdend proces zijn, want dat is voor hen de dood; zij moeten logisch vaag blijven teneinde in verschillende nuances van beteekenis te kunnen schitteren, zij moeten zwaar gaan van wisselend gevoel, uiting zijn van een diep gemoedsleven, en zoo verbindingen slaande, die het naakte verstand niet vermag te ontdekken.

De rationalist een verkapte levensphilosoof. - Dit verband met het gevoels- en gemoedsleven is geen ondeugd, zoo leert de levensphilosofie. Want men vindt hetzelfde bij de tegenstanders ervan, die aldus slechts blijk geven zichzelf niet te kennen. Ook voor een rationalist is zijn philosofie een uiting van zijn gemoedsleven, een uiting van afgeleefdheid, van onmacht tot leven, van dorheid, doodschheid, van levensangst, levensontkenning, levensverachting. Plato leerde, dat de philosoof moet leeren sterven, om waarlijk philosoof te zijn, d.w.z. hij moet zich in zekeren afstand, distantie tot het leven stellen, er boven uit, teneinde er ‘objectief’ over te kunnen oordeelen. Neen, zegt de levensphilosoof, leven moet hij, het leven in al zijn volheid, zijn hoogten en laagten doormaken, teneinde het ook in zijn philosofie niet te laten sterven, dus geen philosofisch leven afgescheiden van en in distantie tot het overige leven, en dit laatste slechts ongeinteresseerd, belangeloos, zuiver theoretisch beschouwend. Een dergelijke zich zuiver theoretisch wanende houding is veeleer een mefistofelische geesteshouding, immers de houding van een geest, die ‘an nichts keinen Anteil nimmt’, die zich hoogmoedig afkeert van de werkelijkheid en slechts de onbeschaamdheid heeft zich in veilig wanende distantie, kil en onbewogen, ‘kalt und aschgrau am ganzen Leibe, aber mit trunkenen Mondesaugen’ (Nietzsche) zijn nieuwsgierige blikken daarop te laten rusten. Daartegenover eischt de levensphilosoof een met alle gevoels- en wilskrachten

het leven in zijn diepte en breedte meeleven en deze diepte en breedte ook in de philosofische bezinning gevoelsmatig uit te leven, dus ook niet te herleiden tot een abstract leven, dat in den vorm van een in redelijke noodzakelijkheid en moeizaam voortschrijdende dialectiek slechts zooveel van het leven in zich opneemt als het voor zijn voortgang behoeft. Neen, de toevallige bruising van het golvende leven en dit geniaalaphoristisch geuit, niet systematisch, want het leven is geen systeem, het krijgt gelijk tegen ieder systeem. De ware levensphilosophie moet zijn 'der bacchantische Taumel, an dem kein Glied nicht trunken ist', waaraan echter 'die durchsichtige und einfache Ruhe' ontbreekt, die bacchantische roes heeft zich niet op den voorgeschreven, eenzijdigen, nauwen weg der rationeele dialectiek uit te leven, zulk voortschrijden heeft net zoomin iets van het uitleven van een bacchantische roes als het nuchtere en plichtmatig juist uitvoeren van een of andere in al zijn figuren precies voorgeschreven dans.

Door de onderdompeling van de philosophie in het golvende leven tracht de levensphilosoof de distantie tusschen leven en philosofie op te heffen. Hij doet bewust, wat volgens hem de rationalist toch onbewust ondanks zijn leer doet. B.v wanneer de rationalistische ethicus zich niet ontziet als moralist op te treden, als voorstaander in de praktijk des levens van een zekere door hem op den voorgrond gestelde, theoretischverdunde waarde, als 'Lehrer im Ideal', die zijn ethische theorie als richtsnoer voor het zedelijk leven aan allen wil opdringen. Een rationalistisch ethicus heeft er zich van te onthouden moraal te prediken, hij kan het echter toch niet laten.

Het rationalisme der Marburgers - Men kan de hier geschetste levensphilosofie, hoe ongelijk zij moge hebben in haar absolute, consequente doorvoering, beschouwen als een gezonde reactie tegen een dor rationalisme, b.v. tegen het abstracte logisme der Marburgsche school. Ik geef een algemeene karakteristiek. De philosofie heeft volgens deze leer met het leven, tenminste onmiddellijk, niets te maken. Eerst moet dit leven zich geobjectiveerd hebben tot een objectieve wettelijkheid van cultureele praestaties op het gebied van natuurweten-

schap, zedelijkheid, recht, kunst, enz. en deze cultureele praestaties moeten, in zoover zelf al niet theoretisch, overgroeid zijn door theoretische wetenschappen, die hun inhoud in zich in den vorm der theorie, van begrip en oordeel, hebben opgenomen. Deze objectivaties van verschillende richting en strekking met de secundaire hen betreffende theoretische objectivatie zijn pas het eigenlijke object der philosophie. Daarop mocht de philosophie haar methode toepassen.

De transcendentale methode - Deze methode is de transcendentale en heeft tweeërlei bedoeling: 1e de stellingen der objectivatiegebieden te interpreteeren als praestatie van het objectiveerend vermogen van het subject, het op alle gebied trachten waar te maken van de z.g.n. Copernicaansche these, n.l. dat het subject zijn voorwerp schept en bepaalt, daarbij dit subject niet opgevat als een levenswarm, individueel, menschelijk subject, maar als zuiver subjectief correlatum tot het in de genoemde gebieden geobjectiveerde en verder te objectiveerene, dus als tijdeloos subject-in-'t-algemeen; 2e. onder deze praestaties de apriorische grondpraestaties op te delven, die de andere dragen en ze als den noodzakelijken grondslag ten opzichte van die andere te rechtvaardigen.

De eerste bemoeienis gaf aan die leer een idealistisch karakter. De subjectspraestatie werd ook ‘denken’ genoemd, een zeer abstract denken was het echter, geen denken door een of ander menschelijk individu, geen psychologisch te ontdekken denken, niet wortelend n.l. in eenige psychische praestatie, want, zoo luidt het argument, pas dat denken zelf kan vaststellen, wat een psychische praestatie is, een zoo te noemen ‘objectief’ denken dus, een denken, dat bovendien zijn tegendeel, dat bij Kant er nog tegenover staat, de aanschouwing, heeft opgeslokt, of liever deze slechts erkent als doorgangspunt van het denken, dat even stilstaat, en zijn buit overziet, en een nieuwe aansporing behoeft om op zijn weg door te gaan. Deze opvatting was een terugval van Kant naar Leibniz, voor wie de gegevens der zinnen geen andere functie hadden, dan onvolkomen, verward denken te zijn. De kleur 'rood' is in deze zienswijze slechts een wijze, de correspondeerende elektromagnetische trillingen verward te denken, rood is

subjectiever dan aethertrillingen, als zoodanig minder waar, een eigen zelfstandigen inhoud heeft het niet. Zoo bij Cohen en Natorp: de natuur werd door het voortschrijdend natuurwetenschappelijk denken voortgebracht, dat in het experiment niet bevrucht wordt door een aan dat denken vreemd gegeven, tegenover het denken, maar dat eerst datgene, wat de aanschouwing heette te leveren, zelf tot bepaaldheid bracht. De functie der zinnelijke gewaarwording was slechts een negatieve, een aankondiging van gevaar voor het denken, in het onbepaalde te verzinken, tegelijk een 'aanstoot' (Fichte), een aansporing, om er zijn activiteit aan te ontwikkelen. Aan dit onbepaalde, echter bepaalbare bepaalde het denken zich tot eigen inhoud, alle positieve bepaaldheid werd wel *aan* het onbepaalde, aan de gewaarwording gewonnen, maar zijn eigenlijken bron had het in het denken zelf.

Kritiek op het Marburgsch rationalisme. - Deze opvatting strookt reeds niet met het physisch kennen, ze miskent schromelijk de waarde der aanschouwing, van het onmiddellijk gegeven voor het kennen, ze miskent verder in haar Copernicaansch idealisme de zelfstandigheid van het natuurvoorwerp ten opzichte van het kennen. Het natuurvoorwerp heeft pretentie van *opzichzelfzijn*, tot de door de criticisten idealistisch geïnterpreteerde kategorieën behoort ook het *opzichzelfzijn*, dat zich echter door zijn inhoud, door zijn beteekenis verzet tegen deze idealistische interpretatie. Met de causaliteit lukt deze interpretatie nog wel, het is niet tegenstrijdig te beweren, dat het subject de causaliteit in het voorwerp legt, het als causaal voorwerp schept, het is echter wel innerlijk tegenstrijdig te beweren, dat het opzichzelfzijnde object slechts bestaat bij de gratie van het denken van het subject, dat dus dat opzichzelfstaande object slechts bestaan-voor-het-subject heeft. Met de kategorie van het opzichzelfzijn weten de criticisten geen weg, of liever ze weten er wel weg mee, zij wordt weggemoffeld, er wordt (b.v. bij Natorp) iets anders voor in de plaats gesteld, n.l. *totaliteit van bepaaldheid*. Dit is echter een geheel ander begrip.

Ook de tweede bemoeienis: het zoeken en rechtvaardigen der grondpraestaties is nooit goed uitgevoerd, het is een lijdens-

geschiedenis. Men kan natuurlijk uit ieder wetenschaps- of objectivatie-gebied wel een stelletje zeer algemeene begrippen en grondsteliingen opdelven, en die met een transcendentaal stempel voorzien. Daarop komt praktisch het doen der Marburgers dan ook neer. Kant zag tenminste nog, dat voor een transcendentaal principe de objectieve geldigheid in een z.g.n. transcendentaal bewijs moest worden aangetoond, er moet aangetoond (niet alleen beweerd) worden, dat het principe in kwestie voorwaarde tot de mogelijkheid van de totstandkoming van de eenheid der ervaring en harer voorwerpen is, zoodat geen wetenschap mogelijk is, die niet van dat principe uitgaat en het gebruikt als houweel ten einde rijken schat van empirische ervaring te delven. Kant heeft getracht een dergelijk transcendentaal bewijs o.a. voor het causaliteitsprincipe te geven. Dit bewijs kan als mislukt gelden. En in 't algemeen kan men zeggen: de transcendentale methode is niet in staat apriorische kenprincipes als noodzakelijke voorwaarden voor alle toekomstige ervaring vast te leggen. Men kan hierover van meening verschillen, ik geef die laatste uitspraak trouwens ook slechts als meening, maar het gaat niet aan, zekere principes een transcendentale waardigheid toe te kennen, zonder dat men inziet, dat daarvoor een transcendentaal bewijs noodig is, en zonder dat men tracht een dergelijk bewijs te geven. En deze mentaliteit vindt men nochtans bij vele Marburgers en hun epigonen.

Niet dat ik met het voorgaande de waarde der transcendentale methode zou willen miskennen. Het zoeken van de voorwaarden der mogelijkheid van zeker wetenschapsgebied, het teruggrijpen naar en opklimmen tot steeds dieper ten gronde liggende principes, het steeds verder zuiveren der kennis van haar onzuiverheden, deze methode doortrekt alle wetenschap, niet alleen de philosofie en het zou de wetenschap zelf opheffen zijn, zoo we haar moesten prijsgeven. Wat ik hier echter veroordeel, is het verkeerd gebruik dezer methode door de Marburgers. Het voerde tot een halsstarrig vasthouden aan principes, die dikwijls, o ironie, eenige jaren geleden door de wetenschap waren omvergeworpen. De wetenschap was in haar transcendentaal teruggrijpen actiever dan de philosophie. Men denke hierbij b.v. aan de Euclidiciteit der ruimte, die met

hardnekkigheid verdedigd werd, aan het vasthouden, dat men nu nog bij velen vindt aan het strenge causaliteitsprincipe voor de wereld der verschijnselen, dat de wetenschap reeds een jaar of zes heeft laten varen. Als Einstein of Heisenberg bij Natorp philosofie gestudeerd hadden, had dat hen waarschijnlijk ernstig belemmerd in hun geniale ontdekkingen.

Correctie der Marburgsche eenzijdigheden in de historie. - Het gebrek der door de Marburgers gehanteerde transcendentale methode heeft in den loop der geschiedenis na hen tot vele verbeteringen geleid. Langs verschillende wegen trachtte men hun eenzijdigheid te corrigeeren. Uit die ontwikkeling is te zien, dat een eenzijdigheid langs verschillende richtingen te corrigeeren is, dat zij van zich uit geen enkelzinnigen weg bepaalt, waarlangs ze zich corrigeert, maar dat verschillende wegen mogelijk zijn, waarvan er door een bepaalden denker ook meer kunnen betreden worden:

1e trachtte men de transcendentale methode te radicaliseeren, d.w.z. men trachtte met behoud van de verhouding van het apriori tot het aposteriori het apriori mede in het transcendentale proces te betrekken; men zag in, dat het apriori slechts apriori was voor een bepaalde phase der wetenschap en dat een verder voortgeschreden phase het noodzakelijk kon maken tot een zuiverder vorm van het apriori terug te grijpen.

2e: daar de transcendentale principes door gebrek aan voldoende transcendentaal bewijs in de lucht kwamen te hangen, trachtte men hun noodzakelijkheid, hun hoogere waardigheid langs anderen dan transcendentalen weg te bevestigen. Het transcendentaal verband met de empirische ervaring werd buiten acht gelaten en men trachtte hun pretentie van noodzakelijkheid en van hoogere waardigheid te verklaren uit een proces, dat die principes in hun totaliteit zich uit elkaar dialektisch liet ontwikkelen. Dit is een ontwikkeling in de richting naar Hegel, die we bij vele Marburgers aantreffen. Reeds bij de stichters, bij Cohen en bij Natorp, toenemend naarmate hij ouder werd, treft men dialektische gedachtegangen aan.

Een derde uitweg was, dat men het abstracte denken niet

concreet trachtte te maken door zijn kategorieën als een dialektische totaliteit te ontwikkelen, maar dat men het beschouwt als slechts een dorre abstractie uit een geheel, dat denken, gevoelen en willen omspant, men ziet het denken als menschelijke uiting, als uiting van leven, daaruit oprijzend en daaraan zijn recht ontleenend. Wij hebben reeds gezien hoe deze zienswijze de levensphilosofie beheerschte.

Marburgsch rationalisme en levensphilosofie zijn echter uitersten. Er zijn gematigder standpunten daartusschenin mogelijk. Men kan zich tot taak stellen, het denken te bestudeeren als menschelijke uiting, een onderzoek instellen naar zijn plaats en functie in de menschelijke psyche in zijn verhouding tot de andere zielsuitingen en hun bijdrage tot de kennis. Met een dergelijk onderzoek wordt vanzelf allereerst het recht der aanschouwing herontdekt. Want kan men bij de beschouwing der natuurwetenschap zich nog wijsmaken, dat men de natuur zelf schept en bij iedere nieuwe ontdekking herschept uit kracht slechts des denkens, van een dergelijke constructie kan geen sprake meer zijn, zoo men zich bezint op datgene wat wij zelf zijn, op ons denken, ons willen, ons gevoelen, enz.

De phaenomenologie. - Verschillende stroomingen zijn in dit verband te noemen. Zij nemen voor een groot deel hun oorsprong in de philosophie van Franz Brentano, den eigenlijken grondvester van de phaenomenologische philosophie. De twee belangrijkste stroomingen daaruit voortgekomen zijn de phaenomenologische school van Husserl en zijn leerlingen en de Oostenrijksche school der Gegenstandstheorie, als wier hoofdman Meinong te beschouwen is. Beide stroomingen loopen evenwijdig aan het Neo-Kantianisme en kunnen als reactie beschouwd worden tegen de logistische en formalistische verdunning, die Kants leer bij het laatste onderging.

Schouw van individuen en wezensschouw. - De phaenomenologen hebben hun groote beteekenis, doordat zij ons duidelijk gemaakt hebben, dat ons niet alleen het vermogen eigen is individuen, b.v. dit natriumgeel, dat granaatrood, te beschouwen, maar dat wij ook in staat zijn het *wezen* van individuen

te schouwen, *het* natriumgeel, het in alle individueele natriumgeel zich individueerende wezen, *het* granaatrood, ja, dat schouw van individuen pas mogelijk wordt, doordat daaraan de schouw van het in dat individu geïndividueerde onderste wezen ten grondslag ligt, wij schouwen *dit* natriumgeel als *een* natriumgeel, waarvan wij weten dat het uiteraard de mogelijkheid heeft zich ook op andere plaats in het gezichtsveld te individueeren. Met het inzien van de mogelijkheid der wezensschouw werd de verdere mogelijkheid geopend, het apriori der kennis niet te beperken tot zuiver formeele stellingen, maar het over alle materie uit te breiden

Schouw van waar den - Naast hun beteekenis als herstellers van het inzicht in de fundamenteele waarde voor het kennen van het schouwen, is hun groote verdienste het onderzoek naar de verschillende wijzen van schouwen Want deze blijken met schouw van zinnelijke individuen en theoretische wezensschouw niet uitgeput Daarnaast bestaat de schouw van waarden. Ook waarden zijn in een zekere schouw gegeven, die echter een eenigszins ander, in ieder geval complexer karakter heeft dan de gewone, theoretische wezensschouw. Zij is n.l. een emotioneel schouwen, een gericht, intentionaal voelen. Bij de gevoelens moet men onderscheiden tusschen de toestandelijke gevoelens, de ‘stemmingen’, die niet op een voorwerp gericht zijn en de z.g.n. intentionale gevoelens, die zich uiteraard op een voorwerp richten, b.v. liefde en haat. De oorspronkelijke en adaequate wijze waarden te kennen is hen te voelen Om b.v. te weten wat rechtvaardigheid is, moet men haar als waarde voor het gevoel hebben. Rechtvaardigheid is niet oorspronkelijk als idee (in Kantiaanschen zin) opgegeven aan de rede, oorspronkelijk is zij als *waarde* gegeven aan het gevoel, in hoever zij als in oneindigen voortgang te verwerkelijken idee te gelden heeft, en als redelijke beoordeelingsmaatstaf voor b.v. rechtsverhoudingen is een secundaire kwestie, die van haar gegevenheid voor het gevoel afhangt. De oorsprong harer kennis is emotioneel.

Gevoel en rede. - Theoretische kennis kan zich op de emotioneele kennis van de in het gevoel voor het eerst ont-

moete waarden opbouwen, theoretische kennis heeft nu eenmaal het vermogen over alles als 't ware heen te groeien. Spreekt zij echter van bepaalde waarden, dan is dit slechts een kennis van tweede orde, die niets is zonder den ondergrond van het voelen, waarin de waarden pas adaequaat gegeven, geschouwd worden. Tot dit voelen moet men terugkeeren, wanneer men ze in hun wezen wil leeren kennen, de theorie kan slechts volgen, ze heeft hier geen scheppende kracht.

De verhouding tusschen gevoel en rede is dus niet zoo te denken als bij Hegel, waarbij de particulariteit b.v. van het religieuze gevoel wordt ‘opgeheven’ in de algemeene philosophische rede, zoodat de laatste de vervulling is van het eerste, het geheel omvat en reeds verkapt daarin als de eigenllijke drijfkracht aanwezig was. Daartegenover is te stellen, dat het voelen geen voorloopige, betrekkelijk onvolmaakte vorm van het redelijk denken is. Waarden kunnen slechts oorspronkelijk in zich op hen richtend gevoel gekend worden, de theorie heeft in haar gebied slechts over te nemen, wat zij hier gegeven vindt.

De inwendige waarneming. - Een verder soort schouwen is de inwendige waarneming. Ook bij deze is te onderscheiden tusschen schouw van individuen en van wezens: b.v. deze waarneming, die ik hier doe, is te onderscheiden van deze waarneming, inwendig geschouwd *als* ‘waarneming’. Er zijn hier nog verdere essentiëele onderscheidingen te maken. Het onmiddellijke, naïeve, onwillekeurige, ontheoretische zelfbewustzijn, dat b.v. ook een kind eigen is, dat nog niet bewust reflecteeren kan op eigen beleven, d.w.z. de eigenaardigheid van het bewustzijn, dat het zich van zichzelf bewust is: als ik waarneem, ben ik mij bewust, dat ik waarneem, als ik boos ben, ben ik mij bewust, dat ik boos ben, enz., is wel te onderscheiden van de theoretische reflexie, die zich bewust op het eigen bewustzijn terugricht, en dat in zijn gang en zijn structuur tracht na te gaan.

Noëma en noësis. - Het bewustzijn heeft in 't algemeen ntentionale structuur. Deze structuur is geen bloote reflex, spiegeling van de objectieve structuur der voorwerpen der

verschillende objectivatierichtingen, slechts door reconstructie ten opzichte van het geobjectiveerde als subjectiveering te vinden, zooals de Marburgers leerden, waarbij dus de psyche zelf leeg was, een slechts leeg correlatum van objectieven ininhoud, en bovendien slechts een psyche in 't algemeen, geen individueele psyche kon worden bereikt, en dan nog pas in oneindigen voortgang. Het is de verdienste der phaenomenologen ook hiertegen front gemaakt te hebben, de praestatie van het bewustzijn in zijn gerichtheid op het voorwerp aan een nauwkeurig onderzoek te hebben onderworpen en daarbij zoowel den noëmatischen kant, d.i. den kant van het voorwerp, als den noëtischen kant, d.i. dien van de acten des bewustzijns, die zich op het voorwerp richten, in oogenschouw te hebben genomen.

De eenheid des bewustzijns. - De phaenomenologen hebben vele bewustzijnsstructuren, denken, schouwen, waarnemen, willen, gevoelen, enz. onderzocht. Ze gaan daarbij zuiver descriptief te werk, beschrijven slechts wat de zelfbezinning en de aanschouwing hen leert aangaande het wezen dezer bewustzijnsactes. Daarbij is men nu echter in den loop van het onderzoek op een bezwaar gestuit, n.l. het volgende: mogen dergelijke bewustzijnsactes wel geïsoleerd beschouwd worden, komen ze wel geïsoleerd voor? Gaat door de geïsoleerde beschouwing de eenheid des bewustzijns niet te loor? Zijn die actes in hun isolatie nog wel, wat ze in werkelijkheid zijn? Het gevolg van het doen van deze vragen en van het erkennen van het in hen vervatte bezwaar heeft een eenigszins gewijzigde richting van philosofeeren doen ontstaan, die ten deele aansluit bij Dilthey, vraagt naar het *geheel* van het zieleleven en alle bijzonder gebeuren daarin ziet als functie van dat geheel. Dilthey is de stichter van de z.g.n. meelevende (verstehende) psychologie, de psychologie, die niet tracht het zieleleven geweld aan te doen met aan de natuurwetenschap ontleende methodes, die op het object der psychologie in 't geheel niet passen, het probeeren te construeeren uit samenwerkende kleinste deeltjes, b.v. gewaarwordingselementen, volgens primitieve wetten aangaande die elementen, b.v. van associatie en reproductie, maar die de zelfbezinning tot spreken brengt

en getrouw beschrijft, wat zij aan teleologische structuren in het eigen bewustzijn vindt. Verder tracht zij op grond van invoeling in andere menschen en hun objectief-geestelijke praestatie, b.v. geschiedkundige oorkonden, dit object van studie uit te breiden tot een noodzakelijken grondslag voor de wetenschap der geschiedenis.

Statische en dynamische phaenomenologie. - Dilthey bestudeert niet slechts in statische beschouwing de verschillende mogelijke actes van het bewustzijn afzonderlijk, maar hij gaat na, hoe in het werkelijke zieleleven die verschillende actes dynamisch-teleologisch in de eenheid van de persoon samenhangen. In de statisch-phaenomenologische onderzoekingen was de mensch, de persoon zoek temidden van zijn bewustzijns-praestaties. Met het dynamisch worden van dit onderzoek, in aansluiting aan Dilthey, nadert men het beginsel der levensphilosofie, dat geen abstracte, intellectueele functie uit het geheel des levens te isoleeren is als de eigenlijke waarheidbrenger, maar dat de geheele mensch in zijn concrete ‘existentie’ (Kierkegaard), in de concreetheid van al zijn wel te onderscheiden, maar in de dynamiek des levens niet te scheiden bewustzijnsfuncties de bron der philosophie is.

De mensch als zorg. - Scheler reeds was in zijn ethica van de bewustzijnsactes doorgedrongen tot de persoon als grond en eenheid daarvan en Heidegger neemt dat onderzoek verder op. Hij wil niet meer weten van een abstract denken, een abstract verstand, een abstract voelen, een abstract gestemd-zijn, een abstract willen, maar hij bepaalt den mensch als eenheid van dit alles: als *zorg*, ook het kennen van den mensch valt niet uiteen in de functies van zinnelijke aanschouwing, wezensschouw, verstand en rede maar het is hem een levensvol *verstaan*, waarvan zinnelijkheid, verstand en rede slechts ongeoorloofde, in isolatie eigenlijk niet voorkomende abstracties zijn. B.v. wat een hamer is, wordt oorspronkelijk ervaren in het *zorgende* gebruik van dien hamer: eerst in het hameren *verstaan* wij, wat een hamer is, niet in het aangapen. Een ander voorbeeld: wat een schoon voorwerp is, wordt slechts ervaren in een bijzondere, existentiëele instelling

van den geheelen mensch, n.l. in een loszijn van de zorgen van het alledaagsche leven, in een z.g.n. 'belangelooze' houding (Kant). Een derde voorbeeld: Wat niet-zijn is, wordt niet oorspronkelijk ervaren in het zuiver-logische *ontkennen*, maar veeleer in de zoo levensvolle, concrete, den geheelen mensch in zijn existentie betreffende 'scherpte van het gevoel van afschuw, in de smart der resignatie, in de hardheid van het ontberen,' nog oorspronkelijker 'in de angst, waarin het zijnde in zijn geheel ons ontglijdt en ons zoo voor het leege niets stelt.'

De alomvattendheid der theorie. - In deze opvatting naderen wij de levensphilosophie. Met de zucht naar het concrete, naar het geheel loopt men echter gevaar iets zeer waardevols te verliezen: het juiste begrip van waarheid en van het criterium daarvoor. Immers de werkelijkheid wordt tot correlatum van een levensvol verstaan, correlatum van menschelijke existentie, niet meer het ten opzichte dier existentie transcendente, zelf daarnaast zelfstandig existeerende voorwerp, waarnaar de kennis zich, wil zij waarheid bereiken, te richten heeft. Ook het relatieve criterium van waarheid, dat wij hebben in de contrôle der verschillende kenfuncties op elkaar gaat verloren, daar deze functies immers slechts in hun onisoleerbare concretie recht van spreken hebben.

De theoretische geesteshouding wordt door Heidegger slechts als modus deficiens van het levensvolle verstaan beschouwd. Dit is een miskenning van het wezen en van de waarde dezer houding, want deze houding is niet slechts onderdeel van ieder concreet verstaan, maar zij is bovendien een houding, die naar mogelijkheid over iedere houding en haar voorwerp in hun onaantastbare concreetheid vermag heen te groeien. Zij heeft in zekeren zin alomvattend vermogen.

De schemerende philosophia perennis. - Verliezen wij dit alomvattend vermogen der theorie uit het oog, dan zijn wij, wat de philosophie betreft, aan den chaos voor altijd overgeleverd. Het is dan waar, wat de levensphilosofie, in haar uiterste consequentie, ons leert, dat objectieve waarheid een begrip zonder zin is. Ondanks allen werkelijk in de philosophie aanwezigen chaos willen we ons echter daaraan niet volledig over-

geven. Een nauwkeuriger kijk op de geschiedenis der wijsbegeerte doet ons trouwens niet enkel een chaos zien. De problemen, waaraan wij arbeiden, zijn dezelfde, waar alle philosofen over nagedacht hebben. En de continuïteit van ontwikkeling, zoo zij al niet in het groot bestaat, bestaat wel in het klein, in de ontwikkeling van het denken van het philosopheerende individu, verder in de ontwikkeling van bepaalde scholen van wijsbegeerte, ook in het later weer opnemen en verder spinnen van een afgebroken gedachtedraad. Tenslotte: moge het kaf van het koren moeilijk te scheiden zijn in de philosophie van heden, deze scheiding mogen wij veilig aan de toekomst overlaten, die den grooten van nu de hun toekomende eer zal geven, de kleinen vergeten zal, evenals wij in onzen tijd de rij der grooten van vroeger kennen en eeren, terwijl de talrijke kleinen van toen aan de vergetelheid zijn prijsgegeven.

Ieder werkelijk wijsgeer wordt door de liefde tot de waarheid gedreven. We mogen aannemen, dat overeenkomstig het woord van Pascal het hem dan ook lukt iets van de waarheid deelachtig te worden. Het is waarheid steeds van een of ander beperkt en beperkend gezichtspunt uit, welk gezichtspunt zelf niet tot klaarheid gebracht kan worden. En het is ons menschen niet gegeven, de verschillende philosophieën der grooten van ons geslacht in éénheid saam te schouwen of saam te denken. Dat dit echter eens gelukken zal, daaraan moeten wij niet wanhopen. Eens zullen de verschillende stroompjes van ontwikkeling in één wetenschappelijke bedding te samen komen. Dat dit zoo zal wezen, is geen wetenschappelijk aantoonbare waarheid, maar een hoop, die wij mogen baseeren op het zinvol zijn van onze liefde tot de waarheid om haarzelfswil. Dit wetenschappelijk pathos heft de philosophie uit boven haar vermeende knechtschap ten behoeve van menschelijke existentie.

Het geheel en de deelen. - In de hedendaagsche philosophie is een streven, niet uit te gaan van de deelen en daaruit het geheel samen te stellen, maar omgekeerd van het geheel en de deelen slechts te beschouwen in de omlijsting van het geheel. Het geheel wordt daarbij meestal niet alleen beschouwd als meer dan de som der deelen, maar nog sterker: als datgene, dat de deelen zelf in

hun functie bepaalt, zoodat omgekeerd ieder deel op zijn wijze (‘selon son point de vue’, Leibniz) het geheel is Hiermee in verband staat de geneigdheid om ieder verband op te vatten als correlatief verband, als een verband, waarbij de twee verbonden leden geen afzonderlijke zaken zijn, maar als leden slechts hun wezen hebben in hun verband. Door het geheel des verbands worden de leden in hun wezen bepaald. Waartoe voert echter een dergelijke opvatting, wanneer men ze niet beperkt tot de verbanden, die zich als zoodanig doen kennen, maar wanneer men haar universeel wil doorvoeren? Bij den mensch als eenheid des bewustzijns kan men dan niet blijven staan, want de mensch is mensch in gemeenschap, in gezin, in volk, in staat, in kerk, in menschheid, en ook de menschheidsgemeenschap is nog niet het hoogste geheel, want de mensch is ook lijf, hij behoort tot de natuur; zoo moeten we dan opstijgen tot het Wereldgeheel, waaraan geen bepaaldheid meer toe te kennen is, daar ze iedere bepaaldheid en ieder zijn omvat, zoodat van zijn absolute overbepaaldheid in 't geheel geen bepalende kracht meer uitgaat. Maar al was dat wel het geval, stel, dat we het Wereldgeheel een zekere bepaaldheid konden toekennen, dat we het b.v. als Geest konden definiëeren, waarvan de bepalende kracht voor zijn deelen tenvolle uitging, dan werd daarmee het menschelijk individu tot marionet van dien Geest, tot ledepop zonder eenige zelfstandigheid, zonder *vrijheid*.

Wij zijn echter niet slechts ‘gevallen van de waarheid’ (Bolland), niet slechts terugkeer van de Idee tot zich, niet slechts Geest, wij zijn existente individuen met bepaald lot, met bepaalde taak, die in geen algemeene formule te vangen is. Iedere persoon heeft zijn bijzondere idee, die hij in vrijheid kan verwerkelijken, die hij echter evenzeer de vrijheid heeft in zijn daden te verloochenen.

Vrijheid en realisme. - Dat het menschelijk individu in zijn willen tot op zekere hoogte *vrij* is, daarvoor pleiten verschillende ethische phaenomenen, b.v. het besef van verantwoordelijkheid voor onze daden, het besef van schuld. Er is dus een grens aan de bepalende kracht van het Geheel ten koste van de deelen. Er loopen caesuren door de werkelijkheid, er zijn

relatief zelfstandige deelen in het geheel. Ook dit inzicht vinden wij in de philosophie van nu, b.v. bij Nicolai Hartmann en het is geen wonder, dat men juist daarom bij hem een andere leer even hartstochtelijk verdedigd vindt, een leer, die in de tegenwoordige philosofie nog heel weinig aanhangers heeft, al neemt haar invloed toe. Ik meen het *realisme*, de leer, dat het gekende voorwerp, allereerst het natuurvoorwerp, onafhankelijk van de kennis op zich zelf bestaat, dus niet door de kennis in den vorm van een of ander bewustzijn wordt geschapen, noch slechts als object voor een dergelijk bewustzijn bestaat.

Het is duidelijk, waarom ik het *realisme* in één adem noem met de leer der *vrijheid*. N.l. omdat beide zich verweren tegen de stelling, dat alle deelen functies zijn van het Geheel (‘chaque monade est un miroir vivant de l'univers’) en alle verbanden correlatief zijn. Volgens het idealisme bestaat het gekende voorwerp slechts in correlatie tot het kennen. Dit verklaart tevens hoe het komt, dat beide opvattingen bij een en denzelfden denker op den voorgrond treden. Ze berusten bovendien beide op eenzelfden gevoelsondergrond, zoodat ook daardoor hun voorkomen bij denzelfden denker begrijpelijk wordt.

Idealisme en realisme. - Het idealisme n.l. neemt als grond der werkelijkheid een ik of subject aan, hetzij een alwetend intellect, hetzij een abstract kentheoretisch bewustzijn, hetzij het menschelijk soortbewustzijn, hetzij het concreet-mensche-lijk bewustzijn. De nuances zijn vele. Echter hoe dan ook, daar wij ook zelf allereerst subject zijn, heeft het idealisme het gevoel, veilig in den wereldgrond ten anker te liggen, die immers in zekeren zin aan ons gelijk is, zoodat wij met den diepsten grond en zin der werkelijkheid samenhangen en ons daarin tevreden kunnen voelen, niet vereenzaamd, niet aan ons wereldlijk lot geheel overgelaten. Wij hebben tot op zekere hoogte het vermogen van ons wereldlijk lot af te sterven, ons terug te trekken in dien troostvollen achtergrond, die aan ons bestaan vastheid, zin en kleur geeft, wanneer ons lot dit al te zeer mocht missen. Idealisme is in 't algemeen wereldafkeerig, het is naar *gene* zijde van het leven gericht, hoe men die 'gene zijde' ook moge opvatten. En wanneer het zich tot het leven

terugwendt, dan is dit slechts om den wille van dien troostrijken achtergrond.

Anders het hedendaagsch realisme: dit is voor *deze* zijde van het leven geïnteresseerd, het blijft met Nietzsche aan de aarde trouw, slechts is die aarde omvattender dan Nietzsches aarde, omdat ze ook de geestelijke realiteit bevat. Deze is haar echter 'niet het bovenzinnelijke van een rijk Gods, maar menschelijk-sociaal-geschiedkundige werkelijkheid'. (Heimsoeth) Deze geest ligt niet veilig gegrond in een of ander stabiel subject, maar is een zwakke, doch waardevolle bovenbouw op het dwarrelende leven en de wereld des levens is weer zwak te midden van den haar dragenden, sterken, materiëelen ondergrond. Het realisme van heden bouwt zich geen metaphysische luchtkasteelen ('nach drüben is die Aussicht uns verrannt'), het zijnde, zooals het zich geeft, is het genoeg en mocht het leven dieperen zin hebben dan ons duidelijk is, mochten de ergerlijke onzinnigheden van het uiterlijke en innerlijke lot door een dieperen, ons onbekenden zin verbonden zijn, welnu, dan zal dat te zijner tijd wel blijken. De realiteit is niet te ontloopen, wij hebben ons niet door metaphysische constructies tegen haar te beveiligen. De realist aanvaardt haar. Hij neemt het met haar op. Prometheïsch gaat hij zijn weg door het leven en neemt het op zich, daarin worstelende met de voor zijn geestesoog verrezen waarden schuldig te worden.

Het realisme heeft een meer bezorgd karakter ten opzichte van de toekomst des geestes dan het idealisme, dat op de kracht des Geestes kon vertrouwen, daardoor echter kortzichtig was, minder hard, meer tolerant tegenover de die toekomst bedreigende krachten en gevaar liep te meenen aan dien overheerschenden Geest zijn vrijheid te moeten afstaan. Voor den realist is die vrijheid juist het waardevolle teeken zijner menschelijkheid, waardoor hij zich verantwoordelijk voelt voor de toekomst des geestes, die hij, verstaan in haar zwakheid tegenover den zooveel sterkeren ondergrond, heeft te behoeden. Het idealisme is meer ontvankelijk voor 'naastenliefde', het realisme heeft het hooge pathos der liefde tot de toekomstigen ('Fernstenliebe', Nietzsche). Het ware interes-[1)]

1) N. Hartmann, Zum Problem der Realitätsgebenheit. Discussie.

sant naar parallelle stroomingen in de politiek een onderzoek in te stellen. Dit is echter niet mijn taak.

Levenshouding en lot. - De realistische levenshouding is een levenshouding ten opzichte van het innerlijk en het uiterlijk lot. Levenshouding en lot worden gedacht in verhouding van bewuste vrijheid en uiterlijke noodzakelijkheid. Echter, deze beide staan niet zoo scherp tegenover elkaar als het realisme voorgeeft. De grondstemming, die het leven draagt is tot op zekere hoogte zelf lotgeval en omgekeerd is ons lot tot op zekere hoogte (en tot welke hoogte weten we niet) neerslag van vroegere vrijheidsuiting. In geen enkele menschelijke handeling is het mogelijk, zuiver te scheiden tusschen wat op rekening der vrijheid, wat op rekening van bepaaldheid van buiten af komt. Afhankelijkheid en vrijheid, bepaald worden en zelf-bepalen doorkruisen elkaar antinomisch (Fichte). Wij kunnen tegenover het lot niet zoo volledig onszelf zijn, als N. Hartmann meent. De tragiek van het menschelijk lot ligt nog dieper dan hij beseft, zij houdt geen halt voor de kern van onze persoonlijkheid, ook in onze grond-levenshouding zijn wij niet uitsluitend onszelf. Aangrijpend vindt men in mythischen vorm deze tragiek vertolkt in Carl Spitteler's epos Olympischer Frühling (I, die Grotte Tod u. Leben), waar de met dierlijfen dierziel aangedane geesten tot de goden als volgt spreken:

> Auch ich bin Geist, mit eurem Fühlen fühlen wir,
> Weswegen sind wir Tiere, aber Götter ihr?

Met deze troostelooze woorden eindig ik. De troost, die de philosofie ons schenkt, ligt immers nog niet in haar inhoudelijke resultaten, maar in het philosofeeren zelf.

R.J. KORTMULDER

Zwaard en kruis

Kritische studie over Ernest Psichari, Le voyage du centurion.

Men kan met vrij groote zekerheid zeggen, dat de verbinding der begrippen *zwaard* en *kruis* in ons vaderland, vooral onder de jongere generatie, niet populair is. Dat is misschien een van de redenen, waarom Ernest Psichari, die in Frankrijk vlak voor den oorlog als reactie tegen een slap pacifisme een strak autoriteitsbegrip verdedigde - beter gezegd 'predikte' - bij ons een vrijwel onbekende naam is en ook weinig kans zou hebben op begrijpen en waardeering. Toch behoort zeker Psichari's Voyage du centurion tot die zeldzame boeken, die wezenlijk iets kunnen beteekenen in ons leven en ver boven het gewone peil uitgaan.

Ernest Psichari was de litterair fijn begaafde zoon van Jean Psichari, bekend in Parijs (waar hij vele jaren professor was in Nieuw-Grieksch en linguistiek), berucht in Athene (als radicaal voorstander van de nog steeds als vulgair beschouwde volkstaal); en kleinzoon van Ernest Renan. Afkomstig uit een liberaal en godsdienstloos milieu, zelf te diep vragend om aan een Latijnsch-intellectueele cultuur zonder dieperen grond genoeg te hebben, leed Ernest Psichari diep onder de leegheid van zijn omgeving. Het jaar van zijn militairen dienst was voor hem van beslissende beteekenis. Zelf schrijft hij, dat het hem was alsof hij toen in een betere wereld kwam en alsof van dat oogenblik af een nieuw leven voor hem begon: strakke tucht, gehoorzaamheid, trouw. Als jong officier naar Afrika gezonden, brengt hij drie jaren door in de woestijn, jaren van stilte en inkeer, van intens innerlijk leven.

'Ce qui est important dans le monde civilisé, c'est de vivre. Mais ici ce qui est important, c'est de penser. Et le jeune

homme, qui, dans son pays, n'a jamais entendu parler que d'un monde sans Dieu, s'il reste auprès des siens, il suivra cette route facile où on l'a engagé, mais s'il vient dans les thébaïdes de l'Afrique, rendu à lui-même, il remettra tout en question, il demandera le contrôle et la vérification.'

Deze geschiedenis heeft Ernest Psichari in zijn 'Voyage du centurion' beschreven, met een uiterste fijnheid. Men kan aesthetisch bewonderen, als men wil. Men kan zich ook, zedelijk en religieus, steeds meer opgeheven gevoelen in een hooger sfeer. Wat ons in dit artikel voornamelijk interesseert, zijn de uitgangspunten van Ernest Psichari en zijn denklijn, in hun nationaal-historisch karakter. Juist dat wat ons vreemd is en niet direct begrijpelijk, is belangwekkend en de overdenking waard. Wij willen dus Psichari's gedachtengang in zijn hoofdtrekken volgen en er dan onze eigen gedachten over laten gaan.

***Eerste uitgangspunt* is: *de stilte*.**

Maxence was een teleurgestelde, die in een verschrikkelijke leegte leefde, de wereld haatte en vervloekte, en zelf niet wist wat hij zocht. 'Maxence avait été élevé loin de l'Église. Il était donc un malade qui ne pouvait en aucune façon connaître le remède. Dégoûté de tout, il ignorait la cause même de son dégoût, bien plus encore le moyen de redonner à sa vie un peu de ton. Pendant huit ans, de sa vingt-deuxième année à sa sortie de Saint-Cyr jusqu'à sa trentième, il avait erré à travers le monde et jeté à tous les ciels sa malédiction'....

Dan leidt het lot hem in de woestijn.

'Alors commence pour Maxence une vraie vie de solitude et de silence. Là, dans ce carré de trente mètres, n'ayant même plus le bourdonnement des départs et des arrivées, il apprit réellement ce qu'est la solitude, enfouie au sein même de la silencieuse nature. Car la règle de l'Afrique est le silence. Comme le moine, dans le cloître, se tait, - ainsi le Désert, en coule blanche, se tait. Tout de suite, le jeune Français se plie à la stricte observance, il écoute pieusement les heures tomber dans l'éternité qui les encadre, il meurt au monde qui l'a déçu.'

Hij heeft een niets vóór zich, een doodenmasker. Hij zal

er iets positiefs uit moeten halen, dat werkelijk is; een overvloed. ‘Ou sinon, plus misérable que jamais, il rentrera dans sa patrie ayant consommé le total échec de sa vie, les mains vides et le front honteux.’

Maxence zelf stelt deze vraag niet. Hij kòn haar nog niet stellen. Anderen brengen hem aan het denken; de Mooren, in wier midden hij is.

Tweede uitgangspunt: zijn verhouding tot de Mooren.

Maxence, ‘trop faible encore pour ne vivre que de lui,’ bewondert eerst het comtemplatieve bij hen. Maar weldra komt de geest van kritiek op: hij heeft toch nog een gevoel van eigen meerderheid. Eens vraagt hij aan een jongen Moor wat men moet doen in het leven. Het antwoord luidt: ‘Copier le Livre diligemment, et méditer les hadits, car il est écrit: ‘L'encre des savants est précieuse, et plus précieuse encore que le sang des martyrs.’

Maxence komt in opstand, kan niet meer bewonderen.

‘Toute sa vie n'était-elle pas basée sur le sacrifice, dont il ignorait, certes, la surnaturelle vertu, et qui pourtant éclairait tous ses actes de reflets de sa mystérieuse clarté? Si misérable qu'il se connût, il se connaissait pourtant supérieur à ceux-là qui avaient préféré la plume d'oie de l'ecrivain à la palme du martyr. Car, dans sa misère la plus grande, il portait encore ler germe de la vie, au lieu que les autres, dans leur grandeur, portaient le germe de la mort.

Que seraient devenues nos civilisations d'Occident, disait encore Maxence, si elles s'étaient édifiées sur une semblable morale? - si la souveraineté du coeur n'y avait été proclamée? - si le théologien, du fond de sa cellule, avec ses in-folios autour de lui, n'eût envoyé le Croisé, avec sa croix sur la poitrine, sur les routes en feu de l'Orient? Et lui, il se connaissait l'héritier de ces civilisations, et l'envoyé, le signifère de la puissance occidentale.’

Maxence leert zijn eigen grootheid kennen tegenover het vreemde ras, en het boven-persoonlijke van zijn zending. ‘Qu'importe que Maxence soit triste, ou qu'il soit mauvais? Il est l'envoyé de la puissance occidentale.

Au fond, rien n'y peut faire: *ce sont vingt siècles de chrétienté qui le séparent des Maures*.'

Eerste trap: Maxence aanvaardt het Christendom, *waaraan hij nog niet gelooft*, *als 'Faktum'*, *als historische gegevenheid*.

'Cette puissance, dont il porte le signe, c'est celle qui a reprits les sables au croissant d'Islam, et c'est celle qui traîne l'immense croix sur ses épaules'....

Tweede trap: Westersch imperialisme, *dat zijn recht baseert op religieuse superioriteit*, *op het Christendom*.

Psichari vervolgt, zonder subjectswisseling, over 'elle'. '*Elle* a dit: "Cette terre d'Afrique est à moi, et je la donne à mes enfants".' Maxence is meester. 'Le maître va-t-il demander des conseils au domestique? Il est l'envoyé d'*un peuple* qui sait bien ce que vaut le sang des martyrs'....

'Elle' - dat was eerst 'la puissance occidentale'; dat wordt nu, met nauwelijks merkbaren overgang, beperkt tot: *la France*.

Derde trap: nationaal imperialisme.

'Tu n'es pas le premier, dit une voix qu'il ne connaissait pas - et c'est celle de la mère qu'il a maudite - tu n'es pas le premier que j'envoie sur cette terre infidèle. J'en ai envoyé d'autres avant toi.... Et ils ne demandaient pas à ces esclaves de leur apprendre à vivre. Mais ils portaient devant eux leur coeur, entre leurs mains. Regarde, ô mon fils, comme ils se comportaient en cette grande affaire, en *cette grande aventure française*, *qui était l'aventure du pèlerinage de la croix*.'

Vierde trap: nationaal imperialisme, *geïdentificeerd met de zaak van het Christendom*.

Derde uitgangspunt: Maxence is soldaat.

Het speciale karakter van den soldaat is: *trouw*. Psichari heeft daarover geschreven in 'L'appel des armes'; hij schrijft er weer over in 'Le voyage du centurion'. Hij verheerlijkt de trouw in geestdriftige woorden. 'Rien ne paraît plus beau à ce vrai soldat que la fidélité. Elle seule est la paix et la consolation. Elle seule console de cet amer breuvage, la solitude. Elle seule est plus haute. La fidélité est le sûr abri. Et elle est une pensée douce qui s'offre au voyageur. Elle est ce parfum que l'on

ne peut pas dire, cet incomparable parfum de l'âme des soldats.'

Maxence, trouw soldaat, weet wat dienen, wat gehoorzaamheid is. Maar hier komt een gedachte bij hem op, 'van heel ver', heet het, 'of liever een verlegenheid': 'pourquoi donc, s'il est un soldat de fidélité, pourquoi tant d'abandons qu'il a consentis, tant de reniements dont il est coupable? Pourquoi, s'il déteste le progrès, rejette-t-il Rome, qui est la pierre de toute fidélité? Et s'il regarde l'épée immuable avec amour, pourquoi donc détourne-t-il ses yeux de l'immuable Croix?'

Wonderlijke overgang tusschen deze twee waaroms: het eerste een bekentenis van eigen tekortkomingen, het tweede - Rome als hoogste, zuiverste verwezenlijking van trouw. We kunnen nauwelijks volgen. Toch, dit is nog begrijpelijk, in de sfeer van het zedelijk denken: de onvervulde eisch van trouw wijst naar den hoogsten vorm van trouw in deze wereld - de Roomsche Kerk.

Bij ons moet wel de vraag opkomen: waarom juist de *Roomsche* Kerk de hoogste verwezenlijking van trouw?

Psichari zal ons zijn gedachte verder duidelijk maken, in een uiterst merkwaardige redeneering.

Maxence ziet zich voor de keus gesteld. 'Il rejettera l'autorité, et le fondement de l'autorité qui est l'armée. Ou bien, il acceptera toute l'autorité, l'humaine et la divine. Homme de fidélité, il ne restera pas hors de la fidélité. Dans le système de l'ordre, il y a le prêtre et il y a le soldat. Dans le système du désordre il n'y a plus in prêtre ni soldat. Il choisira donc l'un ou l'autre ordre. Mais tout est lié dans le système de l'ordre. Comme la France ne peut rejeter la Croix de Jésus-Christ, de même l'armée ne peut rejeter la France. Et le prêtre ne peut pas plus renier le soldat que le soldat le prêtre. Et le centurion ne reconnaît pas moins Jésus-Christ sur l'arbre de la Croix, que Jésus-Christ ne reconnaît le centurion. De même que tout est lié dans le système du désordre. *Donc*, *dit Maxence*, *il faut être un homme de reniement ou un homme de fidélité*. *Il faut être avec ceux qui se révoltent ou contre eux*.'

Analyseerend vinden we:

- De verbinding van zwaard en kruis wordt teruggebracht op het autoriteitsbegrip: het zwaard symbool van de mensche-

lijke autoriteit, het kruis van de goddelijke. Een gedachte die er op het eerste gezicht goed ouderwetsch-Hollandsch uitziet, de Dordtsche synode niet onwaardig.

2. Op het autoriteitsbegrip berust het systeem van orde, eenerzijds het leger, anderzijds de kerk - de soldaat, de priester. De samenhang is onverbrekelijk; men moet beide aannemen of beide verwerpen.

Hierbij valt in de eerste plaats op, dat bij Psichari *het leger primaire realiteit* is; van den 'staat' wordt niet gesproken. Als een Hollander hoort spreken van 'menschelijke autoriteit', dan denkt hij aan 'de overheid' - die hij dan natuurlijk, secundair, meer of minder 'het zwaard kan laten dragen'. Voor Psichari daarentegen is de menschelijke autoriteit kortweg het leger. Op den achtergrond staat de gedachtengang van 'L'appel des armes': het leger wordt niet gezien als *middel*, waardoor de staat zich handhaaft, maar als *doel in zichzelf*, als moreele grootheid, als belichaming van het autoriteitsbeginsel, nog niet aangetast door moderne slapheden; als symbool van trouw; 'l'armée moralement au-dessus de la nation.'

En anderzijds heeft hier weer zulk een onmerkbare overgang plaats gehad, die voor Psichari blijkbaar vanzelf spreekt, maar voor ons volstrekt niet. Zooals direct bij den aanvang het begrip Westersche beschaving en macht nationalistisch verengd werd, zoo wordt hier het Kruis, symbool van het Christendom, verengd tot de Roomsche Kerk, en de 'goddelijke autoriteit', waarvan het Kruis het teeken is, zonder meer geïdentificeerd met *het organisatorisch systeem* van deze Kerk. Hiermee wordt het autoriteitsbegrip radicaal anders dan in protestantsche denksfeer. Wij kunnen zeggen: het Kruis, centraal punt van het Christelijk geloof, drukt als teeken van een bizondere openbaringsdaad van God een goddelijke autoriteit uit. Hier is niet het formeele autoriteitsbegrip primair, maar het begrip *openbaring*. En zoo speelt b.v. in de z.g. dialectische theologie, die schijnbaar de autoriteitsgedachte in het centrum stelt, inderdaad de autoriteit slechts in zooverre een rol, als openbaring, die immers van God komt, noodzakelijk een autoritair karakter moet hebben. Deze lijn kan tot het Christelijk geloof voeren; of neen - zij *vooronderstelt* dit geloof, gaat er van uit,

en komt secundair pas tot een kerk; maar tot de *Roomsche* kerk voert zij niet, en de verbinding van soldaat en priester blijft op deze wijze onbegrijpelijk. Geheel anders loopt de lijn bij Psichari. Hier is het uitgangspunt zuiver formeel: orde, tucht, discipline. Dit principe wordt aanvaard in de menschelijke autoriteit; dùs kan het niet verworpen worden in de 'goddelijke autoriteit', de Kerk; de Kerk als 'système de l'ordre, als tuchtsysteem, - voorloopig afgezien van eenigen geloofsinhoud.

Bij ons dus: de kerk in de eerste plaats als verkondigster van het Evangelie der openbaring Gods. Bij Psichari: de kerk in de eerste plaats als organisatie. Bij ons: het geloof grondslag en uitgangspunt, daarna pas de kerk. Bij Psichari: eerst de Kerk, als zakelijke gegevenheid, daarna pas - vanuit den persoonlijken eisch, die hij zich in die zakelijke gegevenheid gesteld voelt - het geloof.

De drie genoemde uitgangspunten, waarvan we het tweede en derde in hun complexiteit nauwkeurig moesten analyseeren, vormen motieven die in de volgende hoofdstukken worden doorgewerkt en in steeds dieper toon herhaald.

Tegenover de religieuse zelfverzekerdheid van de Mooren voelt Maxence pijnlijk zijn eigen onzekerheid. En toch weet hij zich als Franschman tegenover hen vertegenwoordiger van een Christelijk land, met een Christelijke geschiedenis en een Christelijke kunst: 'l'Église de Dieu penchée sur la France.' 'La France, la plus glorieuse puissance du monde, et elle est une puissance de chrétienté.' Uitverkoren land.... 'Or, où est la France sinon dans Reims', St. Denys, Chartres....

Renier la Chrétienté c'est en quelque manière renier la France.

Op grond van de geschiedenis kan Maxence als Franschman het Christendom niet verwerpen.

Maar dan, heftig, de waarheidsvraag: 'Que les faibles se nourissent des plus nobles rêves. *Lui*, *il veut la vérité avec violence*. Il est saisi par la noble ivresse de l'intelligence, et cette fièvre de l'esprit le travaille d'aller à la véritable raison, à cette assurance très sereine de la raison bien assise. Il demande d'abord que Jésus-Christ soit vraiment le verbe de Dieu, que l'Église soit de toute certitude la gardienne infaillible

de la vérité, que Marie soit en toute réalité la reine du ciel. Et telle est sa première exigence avant que de considérer cette vocation et merveilleuse élection de la France.

Rien n'est beau que le vrai.... Que cette nef elle-même de Notre-Dame soit rasée à tout jamais, si Marie n'est pas vraiment Notre-Dame et notre très véritable Impératrice. Que cette France périsse, que ces vingt siècles de chrétienté soient à tout jamais rayés de l'histoire, si cette chrétienté est mensonge. Que cette France chrétienne soit maudite, si elle a été édifiée sur l'erreur et l'iniquité.'

Het formeele uitgangspunt van tucht, het was niet meer dan een *uitgangspunt*. Maxence vraagt tenslotte naar den inhoud, en met dien inhoud zal hij aannemen of verwerpen. Het onpersoonlijk deelhebben aan Kerk en Christenheid omdat hij tot een Christelijk volk behoort, het was niet meer dan een *uitgangspunt*. Maxence blijft er niet bij staan. Hij voelt tenslotte dat hij onder de zijnen even vreemd is als onder de Mooren, en de verplichting, die de Fransche naam hem oplegt, wordt tot een verantwoordelijkheid, die zwaar op zijn geweten weegt.

Daarnaast zet het motief van de trouw zich voort met een steeds verdiepend verlangen naar reinheid van geweten. In de groote stilte van een woestijnreis, waar dagen lang niets is dan vorm- en kleurloosheid, waarboven een oneindige, diepblauwe hemel, voelt Maxence die per de eenige-werkelijkheid: God.

Hij herinnert zich den centurio uit het Evangelie, den 'hoofdman over honderd', zooals het in onze vertaling heet, die door Jesus werd bewonderd om zijn geloof, dat het grootste was in heel Israël. En dien andere, die Cornelius heette, en de eerste was onder de heidenen, die den Heiligen Geest ontving. Zoo is ook Maxence, soldaat als vele andere soldaten; zoo wacht ook hij in gehoorzaamheid op een woord van zijn Heer: 'dites seulement une parole et mon âme sera guérie'. Hij zal het aannemen, wat het ook zijn moge. Hij zal niet behooren tot die vervloekten, die alleen een waarheid kunnen aanvaarden voorzoover die past in hun eigen begrip. 'Ceux-là verraient à Lourdes les mourants se redresser et les boiteux marcher droit, qu'ils diraient: Non, encore, dans leur malice infernale.' Neen, tot dezen zal Maxcence niet behooren.

En opkijkend naar den schitterend gekleurden avondhemel voelt hij daarachter de zielen der geloovigen, der heiligen en martelaren, die bidden voor hem en hem als met geweld optrekken naar den hemel. Maxence gelooft. Maar neen, hij wacht nog, hij wacht op God's genade. ‘C'est que ce Dieu qu'il appelait n'était pas venu. C'est qu'il sentait que rien de ce qui était en lui n'était le ciel.’ Hij is nog onrein, nog onvoorbereid. En in de lange, stille uren van de siësta in de Evangeliën lezend, verstaat hij ‘dans l'esprit’ deze onvergelijkelijke geschiedenis, die heel de menschelijke geschiedenis voltooit; die tusschen den oorsprong van het menschelijk geslacht en zijn toekomst in staat, tusschen val en oordeel, als centrum en punt van ontknooping; geschiedenis die in den tijd staat, door de menschelijkheid van Jesus, en boven den tijd door zijn goddelijkheid. De gerechtigheid vervuld in de genade. God geeft zich aan den mensch. Jesus is alles wat ontbrak: de volkomen vervulling, de verzoening, de middelaar....

Het boek zinkt Maxence op zijn knieën. Met een zucht roept hij uit: ‘Ah! qu'il doit être doux de lire l'Évangile en chrétien!’

Hij die al zoo diep en zoo wezenlijk begrijpt, hij voelt dat hij toch nog maar op den drempel staat. Hij weet, hij begrijpt, ‘dans l'esprit’, wat hij verlangt. Maar zijn verlangen is nog niet vervuld; hij is nog niet in de heerlijke Werkelijkheid zelf, de levende tegenwoordigheid Gods in Christus; daar waar geen verlangen meer is, maar enkel vervulling, volkomen vrede, volkomen vreugde, volkomen zekerheid, volkomen liefde.... Dat alleen is hèt geloof. En Maxence voelt er zich nog vèr van af: ‘Lire en chrétien, c'est à dire tout autrement qu'il ne lit, connaître en chrétien, c'est à dire tout autrement qu'l ne connaît.

‘Il est passé de l'ordre du corps à l'ordre de l'esprit, il reste encore l'ordre de la charité, - mais là il faut Jésus lui-même, non plus dans sa Parole, mais dans sa Chair, non plus dans son Souvenir, mais dans sa Présence.’

En ondanks den Roomschen vorm begrijpen wij Psichari dan toch en verstaan uit eigen persoonlijk leven de waarheid van zijn woorden: dat het geloof in zijn volheid pas daar is, waar Jesus zelf is, in Zijn Tegenwoordigheid. En een groote vreugde vervult ons om deze ziel, die niet tevreden is dan met het

allerhoogste; en om de eenheid van het Christelijk geloof, wanneer het op de diepste diepte komt. Het verschil ontgaat ons niet. Toch is het tenslotte niet meer dan een vormverschil. En al zouden wij nooit den anderen vorm kunnen aannemen, juist omdat de Roomsche Kerk hier vorm en wezen, symbool en werkelijkheid verwisselt, wel kunnen wij, boven de aardsche vormen uit, de wezenlijke eenheid vinden in gemeenschappelijke aanbidding.

Nog eens bepaalt Maxence, tegenover de Mooren, scherp de superioriteit van het Christendom, in essentieele trekken, juist naar die twee kanten, die in de protestantsche theologie van de laatste jaren eenerzijds door Albert Schweitzer, anderzijds door de dialectische theologie in het licht zijn gesteld: 1e. het Christendom is de eenige godsdienst, die de mogelijkheid heeft *cultuur*godsdienst te worden; 2e. het Christendom is in wezen *anti-intellectualistisch*. Psichari drukt beide punten minder abstract-theoretisch, maar niet minder klaar uit. Wij hebben iets rijkers dan de Mooren, zegt hij: het bewustzijn van onze waardigheid en onwaardigheid, ‘la connaissance du prix que nous valons et de l'ordure que nous sommes, deux certitudes égales et contraires qui ne s'accordent que par Jésus. Le sentiment de notre puissance, et celui de notre impuissance, l'expérience intérieure de notre force et de notre faiblesse, de notre dépendance et de notre indépendance, mais tout s'accorde par la Grâce. Le sentiment de notre liberté et celui de notre servitude’ -

Tegenstellingen, waarachter zonder twijfel Pascal's gedachten over ‘grandeur et bassesse de l'homme’ staan; evenals ook Pascal Psichari's gedachten over ‘l'esprit’ en ‘la charité’ heeft geleid en vorm gegeven.

Maar dan Psichari's eigen, persoonlijke wending: ‘- deux joies infinies, deux pôles de béatitude infinie entre lesquels oscille toute notre action. *D'où la force du chrétien: tout compte en lui. Tous les éléments qui composent son âme s'orientent dans le sens de l'action victorieuse*.’

En naar den anderen kant:

‘Vous (de Mooren) êtes dans le monde des pures idées, vous n'êtes pas dans l'esclavage de la chair, mais vous êtes dan

l'esclavage de l'esprit. Que me fait donc votre louange, puisque ce vrai Dieu que vous servez n'est pas votre Père, puisque votre monde est ouvert à l'image de ce désert, et que chaque homme y est seul et désert, et que les hommes ne sont pas vos frères.'

Hier zijn we in het hart van het Christelijk geloof. En hier komt ook de vreugdekreet van hem die eindelijk bevrijd is van de armzalige wijsheid der menschelijke begrippen, waarin zij die zich philosophen noemen dikwijls in hun dwazen hoogmoed meenen iets te kunnen begrijpen van het wezen van den grooten God.

Hier komt de vreugdekreet van hem die eindelijk weer kind kan worden en de heerlijkheid verstaat van dit groote wonder, dat God de Machtige, Schepper van hemel en aarde, *onze Vader* is, die ons liefheeft.

'O joie, ô grandeur infinie!.... Dieu tout-puissant, Dieu saint, Dieu juste, - mais il est aussi le Père, il est Notre Père, il est le Père qui nous aime, qui a confiance en nous, qui nous veut libres et joyeux. Qui n'est pas seulement un principe, ou une idée, ou un dogme, mais qui est Notre Père et Notre Ami et Notre Frère tout ensemble.'

Maxence voelt zijn eenzaamheid. Hij verlangt in de kerk te zijn, met zijn broeders, in de Tegenwoordigheid van Christus. Hij weet nu dat Christus de weg is tot God, de eenige weg. Hij verlangt niets meer dan Christus.

Dan komen deze woorden, die nog eens weer zoo scherp treffen dat wat wij allen zoo intens doorleefd hebben, die buiten het Christelijk geloof zijn opgevoed en de waarheid in het menschelijk denken, in de philosophie hebben gezocht - vergeefs - om haar tenslotte in Christus te vinden:

Que cherche-t-il donc, les yeux au ciel, ce voyageur? De belles idées? - *Toute sa vie*, *on lui en a servi a profusion*. C'est un Maître qu'il cherche, un Maître de vérité, et pour ce Maître il changera sa vie, mais non pas pour un système ni pour l'airain retentissant des paroles.'

En het einde?

Ja, wat zal het anders zijn dan een heel, heel nederig gebed om genade, een volkomen overgave, een zwijgen van alle

gedachten, een stil worden.... En tenslotte deze ontroerende intimiteit:

‘Mon Dieu, je vous parle, écoutez-moi? Je ferai tout pour vous gagner. Ayez pitié de moi, mon Dieu, vous savez qu'on ne m'a pas appris à vous prier. Mais je vous dis, comme votre Fils nous a dit de vous dire, je vous dis de tout mon amour, comme mes pères vous l'ont dit autrefois:

‘Notre Père, qui êtes aux cieux, que Votre Nom soit sanctifié.... Que Votre Règne arrive.... Que Votre Volonté soit faite sur la terre comme au ciel....’

En de stilheid van gedachten, het zwijgen voor God is ook over ons. Met een diepe dankbaarheid voor zooveel fijnheid en zooveel zuiverheid en zooveel diepte van innerlijk leven.

Gelukkig het land, dat zulk een boek onder zijn hooge litteratuur mag rekenen.

Niet dan na een lange pauze kunnen we nog eens terugkeeren tot een beschouwing van de uitgangspunten.

I. *Historische bepaaldheid van religieuse vormen*.

Schopenhauer merkt ironisch op, dat dezoogenaamde godsdienst blijkbaar een zaak is van geographische bepaaldheid. Het is interessant te zien in hoeverre dit ook binnen den kring van het Christendom juist is. Wel moeten wij gelooven, dat ‘het woord der waarheid enkelvoudig is’; dit sluit echter de mogelijkheid van vele vormen niet uit.

Psichari's ‘Voyage’ toont ons een denklijn, die ons vreemd is. En het moet ons wel opvallen, dat juist die punten, die voor ons het meest questieus zijn en het meest geschikt om een ernstig mensch aan het Christendom (tenminste in zijn historischen vorm) te doen twijfelen, voor Psichari een brug worden tot Christus, tot God, en tot de (Roomsche) kerk. Voor ons is imperialisme een problematische zaak, om niet te zeggen het meest zwakke punt van de Westersche beschaving; militaire dienst tegen ons Christelijk geweten, of hoogstens een hachelijk probleem. Psichari gaat van dit alles uit als van normale gegevenheden. Aan ‘Le voyage du centurion’ gaat ‘L'appel des armes’ vooraf, fel protest tegen de moderne slapheden. Wat de diepste psychologische grond is van deze gedachten, is pas

vanuit den ‘Voyage’ volkomen te begrijpen; vanuit het eindpunt. Voor 't oogenblik moeten wij terugkeeren tot de uitgangspunten zelf, en deze in hun historisch-nationale bepaaldheid beschouwen.

Psichari staat tegenover de Mooren als vertegenwoordiger van een groot volk met een heel oude cultuur. Wanneer hij echter van *Westersche* macht en beschaving zonder meer op *Frankrijk* over gaat, en parallel hiermee de ‘19 eeuwen Christendom’ tot het nationale onderdeel beperkt: ‘la France chrétienne’, moet dit bij ons wel een zekere ironie opwekken. Het monopolie van Frankrijk in beschaving en Christendom is ons niet direct duidelijk.

We herinneren ons analoge gedachten in Duitschland vóór den oorlog: het bewustzijn van een cultuurtaak, een cultuurzending, - algemeen als een dwaze en noodlottige overschatting van nationaal bewustzijn gebrandmerkt. Blijkt nu in Frankrijk dezelfde dwaasheid te bestaan? - Maar die andere gedachte: Frankrijk als Christelijk land bij uitstek, uitverkoren land van God, daarvoor kunnen we nergens, zelfs niet in het vooroorlogsche Duitschland, een parallel vinden. Daar was wel de gedachte, dat God in den strijd aan Duitschland's kant stond - naieve gedachte, die voor hen die wat verder zien een reden vormt tot scepticisme en ironie; maar dat is toch nog heel iets anders dan wat we hier in Frankrijk aantreffen, een geest die ons Middeleeuwsch aandoet, een naief heroïsme van ‘Christelijke ridders’, die hun eer stellen in het bestrijden van ketters en ongeloovigen, ‘pelgrimstochten voor het Kruis.’ Berust niet deze kruistochtengeest op een dwaling die in zijn modernen vorm noodlottig wordt? Het nobel heldendom van zwaard en kruis, van trouw aan God tot in den dood, is een schoone illusie, die schooljongens kan enthousiasmeeren; maar niet meer ons, kritische menschen van de 20ste eeuw, die niet bij de illusie van den schoonen vorm kunnen blijven staan, maar naar den inhoud, naar de waarheid, naar het recht vragen: is wel wèrkelijk één volk het uitverkoren volk van God, en wil wel wèrkelijk Christus de liefde brengen in de wereld door het zwaard?

En als wij dan Paul Bourget, die Ernest Psichari bewonderde, in zijn inleiding tot den ‘Voyage du centurion’ hooren zeggen:

'Le Centurion du *Voyage* n'a fait que démêler en lui plus tôt le *Croisé* préfiguré dans tous ceux qui portent l'uniforme de France. Chez les uns il apparaît conscient comme chez lui. Les autres ignoreront jusqu'à la fin ce caractère mystique de leur propre action. Le *Croisé* est vivant dans tous. Il explique pourquoi la guerre comprise à l'allemande nous cause une horreur qui nous révolte dans nos fibres les plus secrètes. *C'est que nous sommes les soldats de la chrétienté*, *et que nous avons devant nous les soldats d'Odin*.'

- als wij dit lezen, dan wekt dat bij ons een zeker niet geringer afschuw op dan waar Bourget van spreekt; een ontzetting over zooveel verblinding, zooveel geloovige goddeloosheid, dat van twee volken, die aan de Christelijke beschaving deelhebben, het één zich als 'Christelijk' gesteld voelt tegenover het andere als 'heidensch'. Het komt voor rekening van hem die het zegt. Gelukkig niet Ernest Psichari! Maar wij leeren eruit, als wij het nog niet wisten, dat de voorstelling van 'la France chrétienne' in elk geval geen particuliere opvatting van Psichari is, maar dieper wortels en wijdere vertakking heeft.

1. *Civilisation. La France latine.*

Een van de beste kenners der Fransche litteratuur en beschaving, Ernst Robert Curtius, begint zijn 'Essai sur la France'[1], volgens de Franschen zelf het beste dat over Frankrijk is geschreven - volgens neutraler oordeel wel wat eenzijdig in bonam partem -, met een hoofdstuk getiteld 'Civilisation'. Dit mogen we wel als karakteristiek beschouwen.

Onder alle volken, zegt Curtius, is Frankrijk het eenige, dat in het woord 'beschaving' zijn heiligste goederen uitdrukt. In het dorpje 'Les Eyzies' staat de volgende inscriptie op een gedenkteeken voor de in den oorlog gesneuvelden: *A tous ceux qui sont morts pour la civilisation*. Zulk een opschrift is alleen in Frankrijk mogelijk. In een ander land zou het niet eens worden begrepen.

Frankrijk weet zich opvolgster van de Latijnsche cultuur, die zij in één lijn tot aan de periode van het classicisme

1) Duitsch boek, kort geleden (1932) in Fransche vertaling bij Grasset verschenen.

(Louis XIV) heeft voortgezet, om dan op haar hoogste trap er een eigen, nationaal karakter aan te geven, waarin echter de aanspraak op universeele waarde blijft bestaan. Deze aanspraak wordt uitgedrukt in het begrip civilisation, door Napoleon gebruikt in zijn Bulletins aux armées om de geestelijke beteekenis van de Revolutie weer te geven; in de 19e eeuw algemeen als centrum gesteld van progressistische en humanistische ideologieën: Frankrijk pionier van een universeele beschaving. En ook een 'niet-progressist' als Flaubert schrijft bij de overwinning van Duitschland in '71: 'Nous assistons à la fin du monde *latin*.'

Zoo werkt ook in Psichari, die den 'vooruitgang' verafschuwt, nog sterk het Latijnsche cultuurbegrip na, en, zooals hij in Afrika, zich Caesar's veroveringstocht herinnerend, in één lijn overgaat van de 'populi Romani maiestas' op het Frankrijk van de 20ste eeuw, zoo is voor hem ook vanzelfsprekend 'civilisation' *Fransche* beschaving.

2. *La France chrétienne.*

Ook deze gedachte wortelt diep in de Fransche geschiedenis, veel meer dan wij Hollanders, voorzoover we ons niet speciaal met Fransche litteratuur en geschiedenis hebben bezig gehouden in dieper gaande studie, ons gewoonlijk bewust zijn. Wij hebben vrij algemeen van Frankrijk het eenzijdig-valsche beeld, dat ons middelbaar onderwijs nalaat, en dat schijnt bevestigd te worden door de overheersching der linksche elementen in onzen tijd: Frankrijk is voor ons in de eerste plaats het land van de Revolutie, l'humanité, la raison, les idées. Zeker, wij hebben ook van de Kruistochten gehoord; maar dat waren de Middeleeuwen. Toen was iedereen naief Roomsch; en de kruistochten leven voor ons niet als speciaal 'gesta Dei *per Francos*'. Ja, eigenlijk leven de kruistochten voor ons over het algemeen heel weinig. Omdat in onze geschiedenis de lijn niet doorloopt. Met of zonder godsdienst opgevoed, het is toch de geest van de hervorming, die in ons doorwerkt; het is Luther voor den Rijksdag, die ons jeugdig enthousiasme heeft opgewekt en voor wien we als kinderen op school al hartstochtelijk partij hebben gekozen, vóór God en het geweten, tegenover de wereldsche machten, in nobele opstandigheid.

De lijn liep door: met onze voorvaderen stonden we tegenover het Roomsche Spanje, met de Hugenoten tegenover het Roomsche Frankrijk. Inderdaad, hiermee zijn we wel heel slecht gepraedisponeerd om la France chrétienne te verstaan.

Zooals bij ons, ondanks 'moderne' en onreligeuse elementen, de lijnv an de hervorming in de historie doorloopt, zoo loopt in de Fransche geschiedenis, ondanks revolutie en anticlericalisme, de lijn van de kruistochten door. En zij die met deze geschiedenis zijn opgevoed, zijn zeker als kinderen vervuld met het blanke ideaal van den Christelijken ridder, die met het Kruis op zijn banier optrekt naar het verre land om te strijden voor het geloof. Zij hebben zeker van jongsaf geleefd in den grooten strijd voor de heilige Christelijke waarheid, die één is en dùs alleen zijn kan in de Roomsche kerk; tien eeuwen lang speciaal verdedigd door den Franschen koning, die, met heilige olie gezalfd, als dienaar en gezondene van God geroepen was voor die waarheid te waken; - 'roi très chrétien'[1]. En wanneer Jeanne d'Arc de woorden spreekt: 'Ceux qui font la guerre au Saint Royaume de France font la guerre au roi Jésus,' dan kon òns dat Fransche koninkrijk moeilijk heiliger schijnen dan eenig ander, en de zaak van dit koninkrijk met de zaak van Christus gelijk te stellen, kon ons hoogstens een overschatting van nationaal bewustzijn beteekenen; een nobel soort verblinding, schoon, omdat zij gedragen werd door heldendom en geloof, maar gevaarlijk, omdat zij toch een verblinding is. Maar zij die zijn opgegroeid in enthousiasme voor de gesta Dei per Francos, en voor wie de lijn van de ééne Christelijke Kerk, vast verbonden met het Fransche koningschap, doorloopt, zij verstaan die woorden met hun achtergrond van historische traditie. En het beeld van 'la France chrétienne' wordt vastgehouden en versterkt. Zoo ook in de herroeping van het Edict van Nantes.

3. *Het 'Faktum':* 19 *eeuwen Christendom*.

'Au fond, rien n'y peut faire: ce sont vingt siècles de chrétienté qui le séparent des Maures.'

Merk op: hij die dit zegt, is geen Christen. Hij begrijpt van

1) Dit was de officieele titel van de Fransche koningen vanaf Louis XI.

het Christendom nog niets. Maar hij aanvaardt het als historische gegevenheid, die niet te loochenen valt; als ‘Faktum’.

Wij willen daarnaast stellen Maurice Barrès in zijn ‘Voyage de Sparte’: ‘*Entre le Parthénon et nous*, *il y a dix-neuf siècles de christianisme*.’

Barrès is geen Christen. Hij is in den grond een scepticus, en hij is dat ronduit. ‘Il est trop certain que la vie n'a pas de but et que l'homme pourtant a besoin de suivre un rêve.’ Maar er is een historische continuïteit. En deze weegt zoo zwaar voor Barrès, dat het individu volgens hem niet vrij is, maar gedetermineerd door zijn voorvaderen, de generatie door vroegere geslachten. Mycene brengt hem tot deze gedachte: ‘Nous sommes asservis aux transmissions du passé; nos morts nous donnent leurs ordres auxquels il nous faut obéir; nous ne sommes pas libres de choisir. Ils ne sont pas nos morts, ils sont notre activité vivante. - Ces sombres vérités demeurent *les vues les plus certaines de notre raison*.’ Kunnen we verwachten, dat de 19 eeuwen Christendom eenvoudig te negeeren zouden zijn voor een man die zoo geheel leeft in de gedachte der historische continuïteit, ja deze gedachte tot iets goddelijks maakt (‘pour nous, aujourd'hui, le divin gît dans un sentiment très fort et très clair de l'évolution et de l'écoulement des choses’.)? Voor Barrès zou dit een ongerijmdheid, een gebrek aan werkelijkheidszin zijn. Hij heeft een vurige bewondering voor Louis Ménard, ‘le dernier apôtre de l'hellénisme,’ maar besluit: ‘Et pourtant, sa pensée de fond, son polythéisme m'ennuie.’

Karakteristiek is hier de aesthetisch-intellectueele term ‘*m'ennuie*’: het is niet onwaar, verkeerd, zedelijk slecht of goddeloos; neen, het is eenvoudig *vervelend*, het getuigt van gebrek aan smaak en inzicht. Dit is Fransch: men werkt met de kategorieën ‘intéressant’ en ‘embêtant’. Dit is ook de maatstaf waarnaar men menschen beoordeelt.

Barrès blijft geïnteresseerde toeschouwer. Hij heeft plezier in het gadeslaan der historische continuïteit. Daarom zegt Provence hem meer dan de museumschoonheden van Griekenland, waar de archaeologen den klassieken tijd hebben geïsoleerd. En juist zooals hij aan de Ecole française d'Athènes verwijt de resten van een Frankisch kasteel op de Akropolis

te hebben afgebroken om den toestand van de 5e eeuw te reconstrueeren, juist zoo verwijt hij b.v. aan Anatole France dat hij het Christendom afbreekt om de antieke goden te herstellen. Want door de lijn der traditie te breken, maakt men den band, die ons met het verleden bindt, los; het raakt ons niet langer, het is ons vreemd geworden, het sterft den museumdood.

We zien hier dus dit heel merkwaardige: Barrès verdedigt, als uiterst rechts staand politicus, met kracht en overtuiging den overgeleverden religieusen vorm, het Roomsch Catholicisme, dat hij persoonlijk niet aanneemt. Hij doet dat openlijk en vrijuit, als iets wat volkomen normaal en in orde is.

We zijn in het land waar een bekend historicus (Fustel de Coulanges) schreef: 'Je désire un service conforme à l'usage des Français, c'est-à-dire un service à l'Eglise. Je ne suis, à la vérité, ni pratiquant, ni croyant; mais je dois me souvenir que je suis né dans la religion catholique et que ceux qui m'ont précédé dans la vie étaient aussi catholiques. Le patriotisme exige que si l'on ne pense pas comme les ancêtres, on respecte au moins ce qu'ils ont pensé.'

Dit citaat ware met vele te vermeerderen, en men zou, met Chateaubriand te beginnen, een heele reeks van groote namen kunnen noemen, uit de Fransche litteratuur, wetenschap en politiek, van menschen die met vuur het Roomsch-Catholicisme hebben verdedigd zonder van het Christelijk geloof wezenlijk iets te verstaan. Curtius haalt een artikel van Thibaudet aan (Nouvelle Revue française 1927), die dezen trek noemt 'une des voies les plus fréquentées, les plus pittoresques et les plus singulières de la vie intellectuelle française: le catholicisme du dehors, soit le catholicisme des autres.' Dit verschijnsel is, zegt hij, 'assez particulièrement français. Les étrangers le comprennent mal, s'indignent ou se moquent'....

Inderdaad, dit is wel onze eerste reactie. En ik durf volhouden, dat het ook onze laatste moet zijn - zoo niet verontwaardiging en spot, dan toch een ernstige en besliste afwijzing. Omdat het voor ons niet om een historisch gegeven vorm, maar om den inhoud, om de waarheid gaat. Omdat wij weten, dat, waar het onze verhouding tot God betreft, wij niet kunnen blijven staan op het rustige toeschouwerstandpunt, maar een

persoonlijke beslissing moeten nemen. Daarom is onze eerste reactie wel een heftige verontwaardiging over zooveel onernst en oppervlakkigheid, wanneer wij het Catholicisme hooren verdedigen door menschen die het persoonlijk niet aanvaarden; die naar den inhoud niet vragen en in hun scepticisme heel plezierig kunnen leven. Toch, Thibaudet heeft gelijk: wij begrijpen het slecht, zoolang wij het alleen maar verachtelijk en 'gek' vinden. We hebben ons in te denken in de lijn der historische continuïteit, zooals we die zagen bij Barrès. We zullen ons dan, wanneer we binnen den empirischen kring der 'beschaving' blijven, niet meer verwonderen. Integendeel: van het standpunt van Barrès b.v., volgens wien immers een mensch 'niet vrij' is, maar door zijn voorvaderen gedetermineerd, kàn men niet anders dan de historisch gegeven vormen continueeren. Barrès streed voor het Catholicisme, van zijn standpunt *met overtuiging*. Van onoprechtheid is geen sprake - hoewel het voor ons gevoel oneerlijk, voor ons geweten onmogelijk zou zijn, te strijden voor een zaak die men persoonlijk niet aanvaardt. Maar wel is er sprake van oppervlakkigheid, van gebrek aan ernst, van slapheid. 'Il est trop certain que la vie n'a pas de but et que l'homme pourtant a besoin de suivre un rêve.' Het is hiertegen, dat een diepe, ernstige en sterke geest als Psichari met heftigheid zijn woorden slingert: 'Que *les faibles* se nourissent des plus nobles rêves. Lui, il veut la vérité avec violence.' En tegenover het 'Fransche' standpunt van Fustel de Coulanges, dat men historisch gegeven vormen moet continueeren, afgezien van de waarheidsvraag; tegenover Barrès, die het Christendom verdedigt omdat men toch een traditie van 19 eeuwen niet negeeren kan, stelt hij hartstochtelijk: 'Que cette France périsse, que ces vingt siècles de chrétienté soient à tout jamais rayés de l'histoire, si cette chrétienté est mensonge.'

Hiermee zijn we boven de sfeer van de 'civilisation' uit; hier wordt de eisch van het absolute verstaan. Hiermee zijn we ook boven de historische en 'geographische' bepaaldheid uit, en overgegaan in de sfeer van het eeuwige. Maar wat ons op het oogenblik levendig interesseert, is dit: *beide*, *zoowel Barrès c.s. als Ernest Psichari*, *gaan uit van het historische feit der* 19 *eeuwen Christendom*. Dit feit wordt als zoodanig ten

grondslag gelegd; het is de ‘hypothesis’ waaraan niet wordt getornd, het ‘Faktum’ waar men van uitgaat.

Dit ziet er heel Kantiaansch uit - of, als men wil, zelfs phaenomenologisch. En het is dan ook noodzakelijk en in hooge mate interessant om hier naast de Franschen de ‘Zwitsers’ te stellen, de z.g. dialectische theologie, die eveneens van een ‘Faktum’ uitgaat. Overeenkomst en verschil zijn hier karakteristiek voor beider geestesgesteldheid en beider resultaat. De Franschen, zoowel het ‘Catholicisme du dehors’ als Psichari, nemen als Faktum aan: *het bestaan van de Roomsche Kerk*. Verder wordt niet gevraagd, niet geanalyseerd. Dit is hypothese. De Zwitsers daarentegen nemen als Faktum aan: *het feit der evangelieprediking*. Zij vragen verder: hoe is dit feit mogelijk? en komen zoo tot het openbaringsbegrip. Dit is een verder vragen, een kritischer houding dan we bij de Franschen zien; bij hen geldt de traditie meer, op een voor ons absoluut onaannemelijke wijze. Wij analyseeren de historische gegevenheid ‘kerk’ totdat we aan de uiterste grens komen en staan voor datgene wat niet verder te analyseeren is, doch aan te nemen of te verwerpen: de openbaring Gods. Zij nemen zonder meer het historische feit van het bestaan der kerk aan en eischen de continuïteit.

Wij kunnen niet nalaten de vraag te stellen: waarop berust het merkwaardig verschil van deze standpunten? En we kunnen niet anders dan hierin de ‘geographische’ bepaaldheid zien, zooals Schopenhauer dat noemt. En we vinden dat tenslotte niet zoo dwaas: want het woord ‘geographisch’, dat aanduidt dat men op een bepaald gedeelte dezer aarde geboren is, sluit tevens zekere psychologische en historische gegevenheden in. In Frankrijk werkt de sterke traditie van een heel oude beschaving. En bij ons - werkt toch ook een traditie: die der hervorming. Op zichzelf is geen van beide verkeerd. En interessant is, vergelijkend te zien hoe beide zich analoog naar twee kanten ontwikkelen, afhankelijk van den persoonlijken ernst, waarmee men de historische gegevenheid gebruikt. Bij de Franschen ziet men die twee kanten duidelijk vóór zich in Barrès c.s. eenerzijds en anderzijds Ernest Psichari. Als Barrès, op weg van Eleusis naar Athene, langs het oude Byzantijnsche kerkje van Daphni komt, treft het hem, dat

hier ‘iets’ is dat hem verwant is en zijn ziel raakt, terwijl Eleusis hem niets heeft gezegd. Op dezelfde wijze als Ernest Psichari in Mauretanië zijn verwantschap met de Christenen in Frankrijk gaat voelen. Maar hier gaan zij uiteen: Barrès blijft binnen de grenzen van het relatieve, der historische vormen; hij geeft zich geen rekenschap, hij voelt niet den eisch van het Absolute; hij is daartoe niet ernstig genoeg. Hij blijft staan bij het uitgangspunt. Maar Psichari, diep-ernstige geest, vraagt rekenschap, vraagt naar den inhoud, naar de eeuwige waarheid; vraagt naar het evangelie, naar Christus, naar God.

Aan het begin van Barrès hoofdstuk ‘Phidias’ staat de eerlijke zin: ‘je ne comprends guère Socrate ni Platon.’ Dat geloof ik graag. Het is niet anders dan een symptoom van de litteraire oppervlakkigheid, die bij het relatieve blijft staan. Zijn niet juist Socrates en Plato de menschen, die door den tijd heenbreken naar de eeuwigheid? Die boven de sfeer van het relatieve opstijgen naar het Absolute; die nooit genoegen nemen met een conventioneel volgen der traditie, waar hooge werkelijkheden achterstaan die men persoonlijk niet aanvaardt; die niet blijven staan bij de meest fundamenteele onzekerheden, niet de grootste tegenstrijdigheden in eigen geest laten bestaan zonder zich rekenschap te geven en klaarheid te zoeken; die niet in één hoek van hun bewustzijn ‘ja’ kunnen zeggen en in een anderen ‘neen’, maar rusteloos streven naar geestelijke eenheid. Het conventioneel aannemen van traditioneele zedelijke en religieuse opvattingen was voor hen nooit meer dan *uitgangspunt;* uitgangspunt, vanwaar zij naar den inhoud, naar de waarheid vroegen en voor de persoonlijke keuze stelden: aannemen of verwerpen? En dan: aannemen met uw heele ziel en uw heele verstand, met uw heele leven.

Barrès heeft gelijk: hij kon dit niet begrijpen. Maar niet, zooals hij zelf zegt, ‘*faute de sang grec dans mes veines*.’ Maar door gebrek aan *oekumenischen ernst*. Barrès zit zoo vast in de relativiteiten en voelt zoo weinig van den eisch van het Absolute, dat hij ook hier, waar het om het eeuwige gaat, niets kan zien dan ‘geographische bepaaldheid’.

Psichari daarentegen is in zijn ernst Socratisch en Platonisch. Bij hem is de historische traditie *uitgangspunt tot de waarheidsvraag*. Zoo wordt voor hem het ‘Faktum’ der

Roomsche Kerk, hoewel onkritisch als hypothese gesteld, een brug tot Christus en tot God. En wij, die radicaler zijn in ons denken en minder aan historische gegevenheden gebonden, en die dikwijls geneigd zijn in Roomsche vormen een beletsel te zien voor ernstige, waarheidzoekende zielen om tot Christus te komen, wij kunnen hier met vreugde leeren, dat die vormen toch voor diepe en fijne zielen geen hindernis behoeven te zijn en dat het bestaan der Roomsche Kerk een sterker brug is dan wij hebben in de protestantsche.

De analogie trekkende, kunnen wij met de mentaliteit van het 'Catholicisme du dehors' vergelijken de talrijken bij ons, die, zonder Christenen te zijn in den diepen zin des woords, zich 'protestant' noemen in den zin van niet-Roomsch. Men is niet-Roomsch met overtuiging: vrij van uiterlijke autoriteit in geestelijke dingen, vijand van gewetensdwang. Dit is op zichzelf niet verachtelijk en niet slecht. Maar het is niet meer dan een *uitgangspunt;* uitgangspunt tot de waarheidsvraag. Ontbreekt het aan den ernst om deze vraag te stellen, dan blijft men bij een leegen vorm, die tot een caricatuur wordt, niet minder dan het 'Catholicisme du dehors', dat, zooals Ernst Robert Curtius zegt, zich ertoe beperkt het geloof aan anderen te prediken. Zij die de menschelijke, uiterlijke autoriteit verwerpen zonder van de onzichtbare, goddelijke autoriteit iets te verstaan; die vijand zijn van gewetensdwang zonder eenig idee te heben van de Freiheit eins Christenmenschen, beperken zich tot positieve negativiteiten, die niet hooger staan dan de negatieve posititeit van Barrès c.s., die een geloof verdedigen waaraan zij geen deel hebben en getuigen voor een getuigenis van anderen, dat zich tegen zijn vreemde getuigen keert.

Anderzijds, gaan de ernstigen onder ons zich rekenschap geven, dan zullen zij nooit zonder meer uitgaan van het Faktum 'de kerk', als laatste, niet verder terug te voeren hypothese. 'De kerk' is voor ons geen absolute grootheid, maar een relatief complex, waarvan men zich kritisch rekenschap moet geven, totdat men aan het Absolute komt: het Woord Gods in de wereld, Christus en het getuigenis der geloovigen.

Merkwaardig en karakteristiek voor de 'geographische' be-

paaldheid der religieuse opvattingen is het, te zien hoe in het Roomsche Frankrijk ook zij die van het Christendom (nog) niets verstaan en over theologische vragen nooit of nauwelijks hebben nagedacht, zonder meer het Roomsche Kerkbegrip ten grondslag leggen: de Kerk kan voor hen het Faktum zijn, want de Kerk is als zoodanig de absolute, goddelijke grootheid, die niet verder te analyseeren of te kritiseeren valt, noch ook te weerleggen of te verwerpen, daar zij immers zichtbaar en tastbaar vóór ons staat. Door 'geographische' bepaaldheid neemt men hiermee aan, dat Christus de opdracht van de evangelieprediking aan de geestelijken van de *Roomsche* Kerk heeft gegeven en dat dus die kerk alleen *de* Kerk is. Door geographische bepaaldheid gaat ook Ernest Psichari, die een Socratischen ernst heeft, van het Roomsche kerkbegrip uit. Zijn Socratische ernst voert hem tot Christus, en zijn geographische bepaaldheid tot den Roomschen vorm van het Christelijk geloof. De mogelijkheid van een anderen vorm komt niet bij hem op.

Of - zeggen we hiermee te veel, en is bij Psichari de vorm der Roomsche Kerk toch een bewuste keuze?

Deze vraag voert ons tot ons vierde punt

4. Het formale uitgangspunt der discipline.

We zijn in onze analyse al begonnen op dit punt de vergelijking te trekken tusschen Psichari en de zoogenaamde dialectische theologie; een vergelijking die zich opdringt en die, na het merkwaardig gelijke uitgangspunt, weer een uiterst karakteristiek verschil vertoont: beide gaan uit van het autoriteitsbegrip, maar de dialectische theologie van het autoriteitskarakter der openbaring, en Psichari van het zuiver formeele autoriteitsbegrip: orde, tucht, discipline. In zooverre is bij Psichari de Roomsche vorm toch een zaak van bewuste keuze. Een minder strakke organisatie zou hem stellig een ondraaglijke anarchie schijnen, een 'moderne slapheid', die zijn esprit latin verafschuwt.

Een Hollander, die Frankrijk niet dan oppervlakkig kent, is geneigd zich te verwonderen over deze tuchtneigingen bij een Franschman en meent wellicht, dat dit een 'on-Fransch' element is en veeleer Duitsch, daar immers Duitschland van-

ouds het land der militaire discipline is en Frankrijk eerder opvalt door een zekere desorganisatie. Dit laatste is ook wel juist. Niemand minder dan Ernst Robert Curtius maakt dezelfde opmerking. Maar aan den anderen kant wijst juist hij met nadruk op den ‘esprit latin’ in Frankrijk, d.w.z. een ‘principe de l'ordre’, een zin voor wet en recht, waarmee de zin voor discipline zoo niet identiek, dan toch wel zeer verwant is. Ernest Psichari zelf teekent ons in ‘L'appel des armes’, geschreven in Mauretanië, roman vol fijne psychologie en diepen kijk op menschenlevens, hoe een jonge man, door zijn opvoeding met moderne pacifistische slapheid bedorven, onder den sterken invloed van een stoer militair tot het leger ‘bekeerd’ wordt. ‘L'armée est un article de foi’; men moet moet het geheel aannemen of geheel verwerpen; de soldaat is een type, opgebouwd uit enkele eenvoudige, maar forsche lijnen, in zijn ongecompliceerdheid absoluut: er kan niets bij en niets af. Het gaat om een ‘ja’ of ‘neen’. Daar staan dan deze merkwaardige woorden: de kapitein ziet in den jongen man de mogelijkheid tot het aannemen van het leger, omdat hij in hem een ‘type essentiel’ ziet, ‘ou, comme dit Emerson, un homme représentatif’. - Il avait manifestement *les vertus de la race*, *l'esprit* orné et *latin* mais attaché à la terre, tout près du sol.’

Hieruit kunnen wij weer zien, dat, al is het aannemen van het tuchtsysteem voor Psichari een daad van bewuste keuze, hierin toch ook de ‘geographische bepaaldheid’ werkt, historisch-psychologisch.

Een andere, niet minder interessante geographische bepaaldheid zit in Psichari's overgang van leger op kerk. Omdat hij de ‘menschelijke autoriteit’ aanvaardt (het leger), moet hij ook de goddelijke autoriteit’ aanvaarden (de kerk). De evidentie is voor ons niet groot. Omdat geen enkele ‘empirische’ kerk (als organisatie) voor ons ‘goddelijke autoriteit’ is. Wij onderscheiden direct tusschen de menschelijke, eindige, betrekkelijke vormen en de goddelijke, eeuwige, absolute waarheid van het Woord Gods (door mij niet in den zin van de ‘gereformeerde’, maar van de ‘kritische’ theologie genomen). En koo zij die nooit over theologische vragen hebben nagedacht, maar uit een niet-Roomsch milieu komen, zullen nooit

geneigd zijn in eenige kerk (als organisatie) een goddelijke autoriteit te zien. Psichari daarentegen, met de traditie van het Roomsche Frankrijk achter zich, neemt, zonder in het minst zich theologisch rekenschap te geven, eenvoudig 'a priori' de Roomsche Kerk als goddelijke autoriteit aan, te beginnen met den uiterlijken vorm: de organisatie, de hiërarchie. En vanuit deze voor hem niet verder afleidbare hypothese wordt de verbinding van soldaat en priester noodzakelijk.

Zoo zien we dus de combinatie van *zwaard en kruis* als *product van 'geographische' bepaaldheid* (historisch-psychologisch). De keuze voor het tuchtsysteem bleek een bewuste keuze, maar toch geographisch bepaald; de overgang van het menschelijk tuchtsysteem naar het 'goddelijk' tuchtsysteem blijkt bewust gedaan, maar in de Fransch-Roomsche denklijn, d.i.: geographisch bepaald. Staat men niet onder deze bepaaldheid, legt men het Roomsche kerkbegrip niet ten grondslag, dan valt ook de verbinding van zwaard en kruis weg. Ziet men de organisatie van de kerk als een *menschelijke* zaak, vol relativiteiten en groote moeilijkheden, dan zal men nooit de lijn van Psichari kunnen volgen. En de tegenstelling 'le système de l'ordre' eenerzijds en 'le système du désordre' anderzijds verliest zijn kracht, omdat men de mogelijkheid ziet - althans de *taak* ziet van een ander systeem van orde dan dat der Roomsche Kerk.

Onder 3 hebben we gezien, dat het historische Faktum op zichzelf neutraal was en zijn waarde pas kreeg als uitgangspunt tot de waarheidsvraag; dat echter zij die onder de 'geographische' (historisch-psychologische) bepaaldheid staan van de Fransch-Roomsche denklijn het Faktum aannemen in een onkritischen vorm, die een dogmatisch complex insluit: de kerk als hypothesis. Bij 4 blijkt hetzelfde: ook het formeele uitgangspunt der discipline sluit bij Psichari het dogmatische complex in van de kerk als hypothesis. Dit complex staat steeds als onbewust aangenomen absolute inhoud achter een schijnbaar in zijn leegheid absoluut gemaakten vorm: Psichari verheerlijkt de trouw zonder van een object te spreken; hij stelt het zuiver formeele alternatief: 'Il faut être un homme de reniement ou un homme de fidélité. Il faut être avec ceux qui

se révoltent ou contre eux.' Sterke uiting van een esprit latin. Psichari staat vóór ons als een Kreontype; daartegenover zien wij de hooge gestalte van Antigone, en wij weten aan welken kant wij staan, - 'want het is niet geraden iets tegen het geweten te doen.' Wanneer men het dogmatische complex van de 'absolute kerk' niet in zijn hypothesis opneemt, zegt het formeele alternatief hier niets meer: Antigone was niet minder 'trouw' dan Kreon, Luther niet minder trouw dan de Roomsche Kerk. Daar is een noodzakelijk verwerpen dat niet negatief is; een edele opstandigheid, die trouw is aan God.

II. *Het Absolute. Ernest Psichari als voorlooper van de dialectische theologie.*

We zien dus bij Psichari een groot complex van historischnationale (als men wil 'geographische') factoren. Maar niet minder duidelijk werkt daarin een ander motief: *de eisch van het absolute*. Staan aan het begin 'la France latine' en 'la France chrétienne', het oude Latijnsche beschavingsbegrip en 'l'Église de Dieu penchée sur la France'; bepaalt deze sterke historische traditie de continuïteitsgedachte van het niet kunnen ontkennen van de historische gegevenheid 'kerk', - tegelijkertijd werkt in dit alles een 'ganz-Anderes': de eisch van het 'Unbedingte' (om termen uit de Kantiaanschdialectische sfeer te gebruiken, waar deze dingen het meest zijn doorgedacht) wordt met geweldige kracht gevoeld. Zagen we in het motief van het Faktum op zichzelf, zooals het bij Barrès en zoovele anderen voorkomt, slechts het relatieve element, bij Psichari staan èn Faktum èn disciplinemotief als psychologische overgang tusschen de relativiteit van zijn uitgangspunten en het absolute van het Christelijk geloof, waar hij tenslotte toe komt, in. Het relatieve wijst steeds boven zichzelf uit in hoogere richting; de drang naar het Absolute staat er van het begin afaan achter en breekt tenslotte overwinnend door. En hier dan eindelijk zijn we gekomen bij den diepsten grond van Psichari's 'conservatisme', dat zich naar twee kanten uit; in zijn eigen woorden 'menschelijke autoriteit' en 'goddelijke autoriteit', in de terminologie van den modern-idealistischen vader van Maurice Vincent in 'L'appel

des armes' 'l'épée et le goupillon' (zwaard en wijwaterkwast), in de abstracties van een historicus 'militarisme en clericalisme'. En deze grond, de drang naar het Absolute, is het, die aan dit conservatisme van Psichari een oneindig hooger en nobeler karakter geeft dan het zuiver historische conservatisme van hen die in den kring van het relatieve blijven, Barrès en zoovele anderen. Tegelijkertijd is het deze grond, waardoor Psichari ook voor ons, die buiten zijn nationale en historische bepaaldheden staan, een diepgaande belangstelling waard is.

We hebben het formeele beginsel van 'trouw' als nietszeggend gequalificeerd, zoolang geabstraheerd wordt van het object. Zoo moet ons ook het *conservatisme op zichzelf* inhoudloos schijnen: omdat daarmee het in stand houden van het historisch gegevene, zonder dit object aan een kritisch onderzoek onder het gezichtspunt van waarheid en waarde te onderwerpen, enkel in zijn qualiteit van in stand houden als juist en waardevol wordt geoordeeld. Wij zien hierin een absoluut maken van het relatieve, op een zoo grove wijze, dat het ons verwondert en teleurstelt in een mensch die zoo scherp den eisch van het Unbedingte verstaat.

Minder abstract gesproken, meer met 'bon sens': hoe kan een verstandig man als Psichari tegenover de dwaasheid van hen die het nieuwe aanhangen enkele omdat het nieuw is, de analoge dwaasheid begaan het oude goed te keuren enkel omdat het oud is? Van hem die zoo hartstochtelijk de waarheidsvraag stelt als wij het zagen in 'Le voyage du centurion', meenden wij te mogen verwachten, dat zijn 'Rien n'est beau que le vrai' niet alleen op dat moment, niet alleen in de religieuse vragen zou gelden. Zoo vinden wij met vreugde en begrijpen in 'L'appel des armes' den dieperen grond van Psichari's conservatisme. Nangès, het type van den soldaat, redeneert niet al te philosophisch, ziet de zaak niet al te principieel; maar hij redeneert toch genoeg dat wij die aan philosophisch denken gewoon zijn, de principieele gronden kunnen zien.

'Il sentait qu'il représentait une grande force du passé, la seule - avec l'Église - qui restât vierge, non souillée, non décolorée par l'impureté nouvelle. Les soldats ne sont pas des hommes de progrès. Le coeur n'a pas changé, ni les principes, ni la doctrine. Cette pureté, cette simplicité barbares

qui sont à eux et leur bien, Nangès les retrouvait là, merveilleusement préservées de toute contamination. Le progrès, c'est une des formes de l'américanisme, et l'américanisme le dégoûtait.

- Ça n'est pas difficile, le progrès, disait-il. Je n'admire pas. Ce qui est difficile, au contraire, c'est de rester pareil, d'être le roc battu de tous les orages, mais qui reste debout et qu'aucun ouragan n'ébranlera.

Il est beau que dans l'armée, une méditation solitaire ne puisse être que dure et ardente.'

En verder: '- L'armée et l'Église ne transigent pas, disait Nangès; c'est notre force et c'est sa force. Nous avons la même gloire et la même force. Nous sommes d'un métal pur.'

Hier zien we duidelijk, dat het conservatisme van Psichari in den grond niets anders is dan een hartstocht voor het absolute; het aan zichzelf gelijk blijvende door de eeuwen heen; het boven-tijdelijke, - tegelijkertijd dat waaraan men niets kan toe- of afdoen; wat in zichzelf een volkomen eenheid vormt, die men moet aannemen of verwerpen: alles of niets. Dit is sterk en mooi.

Maar tegelijkertijd zien wij juist hier ook duidelijk, hoezeer Psichari zich vergist; hoe hij het ideaal te laag stelt en het absolute meent te vinden in het relatieve. Hij is een geest, die een Platonische denkscholing behoefde; die, in zijn Socratischen waarheidsdrang, een Socratische kritiek noodig had. Hij wil het eeuwige, aan zichzelf gelijk blijvende hier in deze wereld zichtbaar, tastbaar vóór zich zien. Hij wil het ideaal van onveranderlijkheid, dat tenslotte alleen aan God kan toekomen, die volmaakt is, toepassen op de eindige vormen van de menschelijke samenleving, die naar hun aard onvolmaakt zijn en dus niet alleen mogen, maar *moeten* veranderen. En hij wil het toepassen op den menschengeest, die naar zijn aard ook onvolmaakt is, en dus, zoolang hij wezenlijk *leeft*, d.w.z. den drang, den eisch van het absolute voelt, verplicht te veranderen.

In de diepste motieven van zijn militarisme en clericalisme staat Psichari zonder twijfel boven den tijdgeest, dien hij zoo heftig verwerpt, boven den 'vooruitgang' en het goedkoope pacifisme. Maar ook alleen om zijn diepste motieven - die zich even goed in andere vormen kunnen uiten: niet in die van een

starren stilstand. Psichari is hierin reactie, met al de doorslaande eenzijdigheid daarvan: reactie tegen ‘les lieus communs de l'époque’, waarvan hij de holheid en oppervlakkigheid voelt; leuzen, die een diep levend mensch hoogstens een korten tijd kunnen verblinden, om hem dan doodarm te laten staan, zonder dieperen grond. ‘Tout à coup voilà qu'il s'évadait de l'horrible médiocrité qui l'entourait, de cette lugubre pauvreté’, heet het van Maurice tegenover zijn zwoel idealistischen vader. De barbaarsche grofheid van den soldaat heeft een moreele kracht, die hooger staat dan deze slapheid. ‘La force est toujours du côté du droit’.... Kalliklestheorieën, sinds lang als immoreel weerlegd in Plato's Gorgias en Staat. - ‘Mais certainement, expliquait Timothée (Nangès). Qu'est-ce que la force? C'est l'intelligence, la ténacité, c'est la patience, c'est l'habileté, c'est le courage, c'est la volonté. Voilà, Vincent, les facteurs de la force. Voilà les fibres du tissu. Ne croyez-vous pas qu'avec toutes les vertus qui la composent, la force n'a pas de grandes chances d'avoir toujours le droit pour elle?’

Zooals er een zekere ironie is in de verheerlijking der barbaarschheid door hem die boeken schrijft van een zoo uiterst fijne cultuur, zoo is er ironie in deze verdediging van ‘bruut’ geweld; een bewustzijn van *geestelijke* superioriteit boven oppervlakkige leuzen. Tegenover een diep, als gehoorzaamheid aan God verstaan pacifisme vermogen deze theorieën toch niets, omdat dan beide standpunten gelijkwaardig in hun motieven tegenover elkaar staan. Alleen tegenover de oppervlakkigheid heeft Psichari recht van spreken, en in den grond is het alleen daartegen dat hij zich richt. Steeds staat er de felheid achter een diepe, vurige ziel, die aan menschelijke theorieën niet genoeg heeft en eens zal schrijven: ‘Que cherche-t-il donc, les yeux au ciel, ce voyageur? *De belles idées*? *Toute sa vie*, *on lui en a servi à profusion*. C'est un maître qu'il cherche, un Maître de vérité, et pour ce Maître il changera sa vie, mais non pas pour un système ni pour l'airain retentissant des paroles.’

Bij schoone theorieën kan een menschenziel tenslotte niet leven. Dit is het vuur, dat brandt onder het ‘conservatisme en militarisme’ van Ernest Psichari. Hetzelfde dat een jaar

of tien later met kracht en met hartstocht door de Zwitsersche (dialectische) theologie zal worden geleerd, die in protestantsche kringen het idealistisch denken radicaal zal bestrijden, juist datzelfde is het grondmotief bij Ernest Psichari: *tegenover 'ideeen'*, *tegenover 'vooruitgang'*, *tegenover relativisme* staat de absolute Waarheid Gods; tegenover bloedelooze abstracties de levende gemeenschap met den Vader, die niet te vinden is door theoretiseeren, maar door een *persoonlijke beslissing*, door overgave van heel ons leven - tenslotte door de *genade* van Godzelf, die tot ons komt in Christus. Deze gedachten, die de grondtrekken vormen van de dialectische theologie, vinden we bij Psichari in hun volle kracht. Het is de juichende ontdekking: Christendom is geen leer, geen theorie, geen levens- of wereldbeschouwing, zelfs geen 'godsdienst' naast vele andere; het is iets van totaal anderen aard, het is - een Persoonlijkheid, Christus zelf, de weg tot den Vader. Het is iets geheel nieuws, iets ontzaglijks, iets oneindig hoogers dan al het andere; eenige persoonlijke zekerheid, die in deze wereld kan bestaan, omdat het berust op een woord, op een daad van God zelf.

Dit alles, wat door de 'typisch-protestantsche' dialectische theologie met geweldige kracht wordt gepredikt, vinden we met vreugde niet minder sterk en niet minder klaar bij den Roomschen Ernest Psichari. Dezelfde oer-evangelische essentieelheid, dezelfde neiging tot hardheid, strakheid, strengheid.

Het zou ons ertoe kunnen brengen iets te gaan zeggen over een 'tijdgeest': dat blijkbaar in een bepaalden tijd bepaalde ideeën om zoo te zeggen 'in de lucht' zitten; waardoor op verschillende plaatsen in de wereld, onder verschillende geographische en historische factoren, onafhankelijk van elkaar dezelfde gedachten opkomen. Toch - wij willen dat niet zeggen. Het schijnt ons te fatalistisch, te onpersoonlijk gezien. Veeleer is het dit: in een wereld, die zich een tijdlang door menschelijke theorieën heeft laten verblinden en die ver heeft geleefd van God, moet, onder welke relatieve invloeden zij overigens ook staan, juist in de diepst zoekende geesten eenzelfde reactie ontstaan, eenzelfde verwerpen van de bedrieglijke waarheden der menschen, om uit te gaan tot de vaste waarheid Gods. Athene, Februari 1933

C.J. DE VOGEL

Fascisme en nationaal-socialisme

In het 'Gids'-nummer van November 1932 heeft schrijver dezes[1)] de historische redenen uiteengezet, die z.i. tot de zoo verschillende ontwikkeling van beide bovengenoemde bewegingen geleid hebben. Thans is reeds eenigermate de tijd aangebroken, dat men in staat is, naast de ontwikkeling ook de grondbeginselen van Fascisme en Nationaal-Socialisme met elkander te vergelijken. Het moge volkomen juist zijn, dat beide, gemeten aan den maatstaf van de parlementaire democratie, eenzelfde aspect vertoonen van een straf georganiseerde, autoritaire, nationale groepeering. Men kan echter nog verder gaan en erkennen, dat beide, ook aan hun eigen maatstaf gemeten, talrijke belangrijke overeenkomsten te zien gever. Beide zijn dragers van een nieuwe mythe, die zij stellen boven de wet; beide baseeren hun moraal op het voorbeeld van den leider inplaats van op het individueele geweten; beide stellen het hierarchische tegenover het gelijkheidsprincipe; zoeken het individueel-nationale in plaats van het algemeenmenschelijke, en, bij hun medestanders, de onderwerping van den individu aan het nationale belang; stellen een organische staats- en maatschappijopbouw tegenover elk soort van atomisme; beide manifesteeren van de volken, waarin zij tot macht zijn gekomen, den wil om ondanks crisis en ondergang te leven; beide trachten dit doel te bereiken door een straffe samenvatting van hun leden onder een praktisch absoluut gezag; beide aanvaarden het primaat van de gemeenschap boven dat van het individu; verwerpen ten sterkste elke heterogene macht in hun integrale gemeenschap, zoodat zij het systeem der politieke partijen en de zelfstandigheid van

1) 'Hitler en Mussolini'.

economische groepen moeten bestrijden; beide zijn niet allereerst op een rationeel uitgewerkt politiek programma gebaseerd, maar door een nationaal pathos gedragen; en in haar extreme richtingen beperken beide er zich niet toe politieke beweging te zijn, maar streven er naar, wereldbeschouwing te worden.

Bij nader onderzoek kan men echter bij deze overeenkomsten juist wegens hun algemeenheid niet blijven staan. Het fundamenteele verschil tusschen beide bewegingen wordt te Rome sterk gevoeld, terwijl Berlijn er niet den juisten blik voor schijnt te hebben; het bestaat hierin, dat het Fascisme een objectief-georienteerde, het Nationaal-Socialisme een subjectief-georienteerde levenshouding heeft.

Vanuit den gezichtshoek van liberalisme of democratie bekeken, schijnen Fascisme en Nationaal-Socialisme gelijkelijk nationaal-subjectief. Evenwel, draagt het Fascisme een sterk element van de universeele R.K. levensbeschouwing met zich mede. Het vroegere Italiaansche nationalisme van Corradini, Rocco, Federzoni, dat zijn accent legde op den samenhang der geslachten van Italië door de eeuwen heen, was, op het voetspoor van zijn leermeester Oriani, en gelijk thans nog het Nationaal-Socialisme, extreem subjectief georienteerd. Sedert dit nationalisme zich echter in 1922 met het Fascisme vereenigde, werd het aan de strenge discipline van den autoritairen Staat onderworpen. Dit beteekende de vervanging van de subjectieve aspiratie door de objectieve noodzakelijkheid, van het subjectieve ras-bewustzijn door het objectieve staatsbewustzijn. En in de mate dat het Roomsch-Katholicisme in den Fascistischen Staat doordrong, in het bijzonder sedert het sluiten van het Concordaat in 1929, zou ook in breede Fascistische kringen de levenshouding van de Kerk doordringen. Op philosofisch gebied beteekende dit de R.K. conceptie van den plaats van den individu in de wereld en van den Staat in de gemeenschap der Staten; op politiek gebied een erkenning van van nature gegeven omstandigheden en verhoudingen, waaraan een nieuwe levenbeschouwing geen algeheele verandering kan brengen en op moreel gebied een onderwerping aan de eischen van het objectieve natuurrecht. De nieuwe wereldsche beschaving van Rome bewoog en beweegt zich

steeds meer in de richting van een erkenning van objectieve wetmatigheden, zóó, dat reeds in 1929 een Engelsch schrijver kon spreken van ‘The universal aspects of Fascism’.

Tegelijkertijd is in datzelfde Rome het bewustzijn zeer sterk, dat juist Duitschland het eerst en het verst van de antieke en van de katholieke Romeinsche beschaving is afgevallen. Of deze afval nu voornamelijk in het licht van de Reformatie dan wel van het Duitsche idealisme wordt gezien, zeker is, dat volgens Italiaansch inzicht, in Duitschland meer dan in welk ander land ook, het subjectivisme ten troon is verheven. Men ziet de ontwikkeling in Duitschland dan zoo, dat de Reformatie, die nog vele aanrakingspunten met een objectieve wereldbeschouwing met zich mededroeg, in Duitschland niet volledig is uitgegroeid en reeds vrij spoedig is gevolgd door den golf van Duitsch idealisme, waaraan de objectieve grondslag steeds meer ging ontbreken, en waarvan de inhoud meer en meer nationaal Duitsch werd, om tenslotte in de instinctieve leer van de superiotiteit van het Noordelijke ras te eindigen.

In hoeverre deze opvatting geheel juist is, valt thans nog moeilijk te beoordeelen; zij vormt thans echter reeds een merkwaardige vingerwijziging die ons kan leeren, waarom het Nationaal-Socialisme zoo obstinaat de subjectieve aspiratie stelt boven de objectieve noodzakelijkheid, het subjectieve rasbewustzijn boven het objectieve staatsbewustzijn.

Analyseeren wij nu de grondgedachten van Fascisme en Nationaal-Socialisme, dan zullen wij de geschetste tegenstelling slag op slag ontmoeten. Het Fascisme is in de eerste plaats een staatsconceptie, het Nationaal-Socialisme een maatschappij-conceptie. Werken wij dit nader uit.

Toen Italië na den oorlog een permanente crisis van het gezag en een anarchie in het productiestelsel doormaakte, stonden twee bewegingen bereid, deze crisis te overwinnen: het nationalisme en het syndicalisme. Door beider samensmelting waren de grondslagen van den Fascistischen Staat gelegd: het nationalisme bracht het verlangen naar den sterken Staat en naar het krachtig gezag; het syndicalisme den corporatieven

opbouw van het economisch leven, waardoor de oplossing van de sociale questie en de overwinning van den klassenstrijd gezocht werden langs den weg van den hierarchisch opgebouwden Staat. Het economisch leven werd in alle zijne geledingen aan het staatsgezag onderworpen; de sociale vrede werd gezocht niet in een samensmelting der klassen, maar in hun harmonischen en gedisciplineerden opbouw. De Staat is de noodzakelijke sluitsteen van het systeem, waardoor de woorden van Mussolini: 'niets buiten, niets zonder, alles in den Staat', een speciale beteekenis krijgen.

Het Fascisme, dat, met voorbijgaan van alle abstracttheoretische concepties, als een vitale impuls ontstaan is, vond juist door de vruchtbare synthese van nationalisme en syndicalisme een fijn uitgewerkt staatsideaal, dat wel niet abstract-rationalistisch, maar toch zeer logisch-systematisch is opgebouwd. Het essentieele punt van de Fascistische staatsgedachte was door de samensmelting van nationalisme en syndicalisme bereikt, en in zijn latere ontwikkeling kon de Fascistische Staat wel met nieuw opgekomen belangen rekening houden, echter niet zijn fundamenteele structuur wijzigen. Het behoud van den individueelen eigendom - als sociale plicht opgevat - is een der pijlers van zijn systeem. In overeenstemming met dit alles kon het wachtwoord van het Fascisme worden: gezag, discipline, rechtvaardigheid.

Hieraan moet nog iets worden toegevoegd. Het nationalisme bracht het Fascisme een aantal intellectueele krachten aan, die later bij de theoretische fundeering van den nieuwen Staat een belangrijke rol zouden vervullen. Het syndicalisme bracht een groep mannen, die in de praktijk van het sociale leven hadden gestaan, en voortaan hun kracht in dienst van den practischen opbouw van den corporatieven Staat zouden stellen. Vandaar in het Fascisme die bijzondere overeenstemming tusschen woord en daad, theorie en practijk, die in parlementair geregeerde landen zulk een sterken indruk moest maken. De organen van den Fascistischen Staat werden onmiddellijk met functies belast, die zich uit de practische behoeften naar voren drongen, en de nieuwe Fascistische Constitutie vormden een samenvoeging van de sociale instituten, die door de nieuwe behoeften van Staat en maatschappij, na

het wegvallen der liberale instituten, noodzakelijk werden: militie, syndicaten, partij.

Vergelijken wij nu, punt voor punt, met deze staatsformatie de vorming van het nationaal-socialistische gemeenebest.

Het Nationaal-Socialisme vormt geen synthese, maar is een tegenstelling tot het marxistische socialisme. Reeds in 1919 zag Hitler de mogelijkheid van overwinning van den klassenstrijd niet in een hierachisch opgebouwden Staat, maar in een solidair volk. Als opperste eisch der moraal wordt de dienst aan het volk gesteld. De leider wordt niet in de eerste plaats als de gezagsdrager beschouwd, maar als de groote vertrouwensman van het Duitsche volk. Daar het Nationaal-Socialisme niet met andere bewegingen samensmolt, bleef het jarenlang onder zeer ongunstige omstandigheden beperkt tot het maken van propaganda, waardoor de overmaat aan algemeene theorieën en het gebrek aan practische toepassing ontstond, die bij het Nationaal-Socialisme zoozeer opvalt. Doordat het Nationaal-Socialisme tegenover de andere politieke partijen in een innerlijk verscheurd Duitschland jaren lang alleen bleef staan, moest een verlangen naar samensmelting van alle klassen en groepen der samenleving opkomen. Het economisch leven staat hier naast en onafhankelijk van het staatsgezag. Hoe paradoxaal het ook moge klinken: het Nationaal-Socialisme bezit geen staatsconceptie. Geen staatsorgaan, behalve het Rijkskanselierschap van Hitler, vloeit met innerlijke noodzakelijkheid uit de premissen der beweging voort, en tusschen de positie van den leider en de groote massa van het geamalgameerde Duitsche volk gaapt, staatkundig gezien, een lacune, die voorloopig nog slechts door vertrouwen en door vage aspiraties wordt opgevuld. Men lette b.v. op het amorphe geforceerde karakter van het Duitsche Arbeidsfront, dat het corporatieve systeem bedoelt in te voeren, doch tot op heden een kunstmatig geïmproviseerd torso is gebleven. De organisaties, die de lacune mede zouden vermogen op te vullen; de S.S. en S.A. troepen, worden door de Reichswehr als geheel onvolwaardig genegeerd, zoodat ook hier geen absorptie plaats vindt.

Ook het Nationaal-Socialisme is, met voorbijgaan van alle abstract-theoretische concepties, als een vitale impuls ont-

staan, doch is tot op heden een vitale impuls gebleven, die nog steeds de meest tegenstrijdige mogelijkheden in zich bergt. Het essentieele punt van de Nationaal-Socialisme is nog niet bereikt, zoo het ooit bereikt zal worden; en wanneer het ooit bereikt zoù worden, zou het met zooveel binnenlandsche en buitenlandsche katastrofen gepaard kunnen gaan, dat dit essentieele punt geen levensbeginsel, maar een crisisbeginsel zou blijken te zijn. De Duitsche behoefte aan organische verandering, aan 'worden' inplaats van 'zijn' kan zich in het Nationaal-Socialisme, gezien ook den grooten druk waaronder het Duitsche volk leeft, volledig uitvieren, en zoo kan dit 'worden' evenzeer tot een extreem nationalisme als tot een extreem socialisme als tot beide tezamen leiden, en in de buitenlandsche politiek kan het de meest onverwachte bondgenootschappen zoeken, die korten tijd tevoren nog met groote kracht verworpen waren. Het wachtwoord van het Nationaal-Socialisme: dienst aan het volk, is onmachtig om strekking en inhoud van dien dienst nader te bepalen, en de uiterlijke partijdiscipline doe niemand de innerlijke onzekerheid der beweging uit het oog verliezen.

Op één punt echter heeft het Nationaal-Socialisme zijn intuitieve grondslagen verlaten en is in een uiterst rationeele conceptie vervallen: de conceptie van de rassenbiologie. De aanhangers der beweging verklaren zelf, dat het bewustzijn van tot het Germaansche ras te behooren, een natuurlijk, intuitief bewustzijn is, hetgeen wij op zichzelf niet willen bestrijden. De wijze echter, waarop dit bewustzijn voor politieke en economische doeleinden wordt geexploiteerd, heeft niets meer met een natuurlijke intuïtie gemeenzaam. In het bijzonder is de politiek van sterilisatie van geheele bevolkingsgroepen niet een product van oer-Duitschen geest, maar veeleer van een zekere Amerikaansche levensrationaliseering.

Overigens bewijst de centrale positie, die de rassenleer in het Nationaal-Socialistische denken inneemt, nogeens te meer, dat men hier niet in de eerste plaats met een staatsconceptie, maar met een maatschappij-conceptie te doen heeft. Juist als maatschappij-conceptie is het Nationaal-Socialisme eenerzijds volstrekt onverdraagzaam tegen volksgroepen binnen de Duitsche grenzen (Joden, marxisten), die niet in het homogene

Nationaal-Socialistische levensbeeld passen, anderzijds wenscht het volksgroepen buiten de Duitsche grenzen te absorbeeren, die in datzelfde, subjectief gevormde, levensbeeld een plaats moeten innemen.

Aldus gezien, is het Nationaal-Socialisme een eeuwig revolutionnaire beweging in Europa. De revolutionnaire actie van het Fascisme kwam tot staan, toen het Fascisme alle *politieke* richtingen die zich met den Fascistischen *Staat* niet verdroegen, hetzij had geabsorbeerd, hetzij overwonnen. Het Nationaal-Socialisme echter zal hierbij niet kunnen blijven staan. In het binnenland zal het tegenover de niet-'Noordelijke' volksgroepen onvermijdelijk, hetzij meer, hetzij minder scherp uitgedrukt een politiek van discriminatie moeten toepassen; ten opzichte van het buitenland zal het onvermijdelijk alle 'Duitsche' volksgroepen binnen een groot Duitsch Rijk van Midden-Europa willen trekken. Hierbij hangt het slechts van subjectief-Duitsch belang af, welke groepen voor deze absorptie het eerst in aanmerking moeten komen. Het doel van het Derde Rijk is: politieke aansluiting bij Duitschland van alle 'Duitsche' groepen, die aan het gebied van het Duitsche moederland grenzen; cultuurautonomie voor alle andere 'Duitsche' groepen in Europa.

Ook hier blijkt dus wederom, hoezeer het subjectieve maatschappijideaal van het Nationaal-Socialisme naar voren treedt ten koste van het objectieve staatsideaal, dat in een nevelige onzekerheid gehuld blijft. Het argument, van Nationaal-Socialistische zijde herhaaldelijk aangevoerd, dat het nieuwe Duitschland, dat zijn eigen volk hoogschat, daardoor ook in staat is het bijzondere karakter van vreemde volken te respecteeren, verliest aan overtuigingskracht, zoolang het Duitsche volk zichzelf als het kernvolk van het noordelijke ras beschouwt en zelf wil bepalen, welke volken als 'Duitsch' zijn te beschouwen.

Een zelfde tegenstelling van objectief en subjectief vertoonen de persoonlijkheden van de twee leiders, Mussolini en Hitler. Er is geen twijfel aan, of beiden laten zich dragen door een hoog ideaal: de grootheid van hun volk. Hoezeer Mussolini nu ook het klavier der volksconscientie weet te bespelen en

de hartstochten van zijn volk van tijd tot tijd weet op te zweepen, voelt men toch achter deze symptomen de doelbewuste intelligentie van een groot staatsman. Mussolini weet het volk in zijn hand te houden en het om beurten, naar gelang de omstandigheden het vereischen, den breidel aan te leggen dan wel tot vervoering te brengen. Daarentegen laat Hitler zich door zijn gevoel leiden; gedreven door de jarenlange noodzaak, propaganda voor zijn beweging te maken, heeft hij niet anders kunnen doen dan voortdurend het enthousiasme van zijn volgelingen aanwakkeren. Daar het hem echter allerminst aan politiek inzicht ontbreekt, heeft hij zich plotseling genoodzaakt gezien, in zijn laatste Rijksdagsrede, het aangewakkerde vuur te dooven. Hierin staat hij echter niet zoo vrij als Mussolini, doch wordt door verschillende omstandigheden beïnvloed.

Bij Mussolini een bijna klassieke overeenstemming van woord en daad; bij Hitler, die zijn eigen positie (nog) niet voldoende beheerscht, schiet het woord òf de daad vooruit, òf blijft bij de daad ten achter.

In het Italië van 1922 was Mussolini de leider, waarop de natie wachtte. Het oude régime was ineengestort, en Mussolini wist zich na den marsch op Rome zonder eenig verzet en zonder dat verkiezingen noodzakelijk waren, aan het hoofd der Regeering te plaatsen. Hij beheerschte zijn partij en zijn land. Hoewel zijn dictatuur aanvankelijk buiten Italië veel verzet uitlokte, begreep men geleidelijk dat zijn positie er eene was, die tenslotte den Italiaanschen Staat alleen aanging. Hij wist zich ook in Europa achting en respect te verzekeren, totdat hij tenslotte, in gewijzigde omstandigheden, een steunpilaar van den vrede zou worden.

In zulke omstandigheden kan Mussolini zoowel tegenover binnen- als buitenland handelen en spreken in volkomen vrijheid. Geen dringende nood dwingt hem tot haast; hij kan zijn oogenblik afwachten en ingrijpen wanneer de kans hem gunstig is; zulke oogenblikken zijn er meermalen geweest en zij zijn reeds meermalen door hem gebruikt.

In het Duitschland van 1933 daarentegen sprak het allerminst vanzelf, dat Hitler tot het rijkskanselierschap zou wor-

den geroepen. Men weet, hoezeer het Duitsche volk tusschen parlementarisme en dictatuur heeft geaarzeld, en hoezeer Hitler zelf heeft geaarzeld: niet hijzelf, doch Von Papen heeft het kabinet moeten samenstellen. Hitler scheen niet zonder parlementaire meerderheid te willen regeeren, en dat de verkiezingen een meerderheid voor het Nationaal-Socialisme zouden brengen, sprak niet vanzelf.

Buiten Duitschland werd onmiddellijk begrepen, dat Hitler's positie de geheele wereld aanging. Zijn maatschappijleer vormde een gevaar, niet slechts voor de Joden in Duitschland, maar voor de Joden in de geheele wereld. Europa voelde bovendien scherp, dat wanneer het Nationaal-Socialisme een bijzonder ras binnen de eigen grenzen niet wil respecteeren, het ook andere volken buiten zijn grenzen niet zou eerbiedigen, waarvan het trouwens ook reeds spoedig blijk gaf. Tenslotte bracht het optreden van Hitler de quaestie van de herziening van het verdrag van Versailles in een bijzonder acuut stadium. Op die wijze werd hij reeds na eenige weken een verwekker van onrust voor geheel Europa.

De nood in Duitschland dringt; men verwacht van Hitler groote hervormingen. Maar het is hem onmogelijk, in volkomen vrijheid te handelen en te spreken. Terwille van zijn partijgenooten is hij verplicht haast te maken; terwille van het buitenland moet hij zich temperen, en zoo ontstaat vanzelf de incongruentie van woord, gedachte en daad, waarin de subjectieve aspiratie grenzeloos, de objectieve mogelijkheid zeer beperkt is.

De nationale eenheid wordt in het Fascistische Italië allereerst gezocht in den krachtigen Staat, die, verre er van alle sociale groepen te nivelleeren, juist hun eigenaardige bijzonderheden bewaart, doch aan het hoogere beginsel en de hoogere macht van dien Staat onderwerpt. In het Nationaal-Socialistische Duitschland wordt de nationale eenheid allereerst gezocht in een homogeen volk, dat de strekking heeft de verschillende klassen en volksgroepen samen te smelten. Dit verschil in standpunt der beide bewegingen is duidelijk van invloed op beider intellectueel peil. Het Fascisme, van enkele eenvoudige hoofdgedachten uitgaande, is in zijn practische uitwerking altijd boeiend en scherp omlijnd; het Nationaal-

Socialisme, dat zich op vage theorieën baseert, is in zijn practische uitwerking van een eentoonig eenerlei. Van deze bewegingen, die beide van het primaat van de gemeenschap boven het individu uitgaan, geeft het Fascisme meer gelegenheid aan het individu tot ontplooiïng van zijn initiatief dan het Nationaal-Socialisme, en terwijl het Fascistische systeem zich geleidelijk tot een klassieken eenvoud en systematiek ontwikkeld heeft, blijft het Nationaal-Socialisme problematisch en verbergt het onder zijn oppervlakte tal van onopgeloste gecompliceerde verhoudingen. Zou het Fascisme ooit de belangen van Italië tegenover de rest van Europa op niet-vredelievende wijze willen verdedigen, dan zou dit geschieden openlijk met één slag, door een oorlog (actie van den Staat). Bij het Nationaal-Socialisme heeft men echter allereerst met een verborgen, voortdurende, nationale revolutie van het 'Deutschtum' buiten de grenzen van het Rijk, (actie van het volk), rekening te houden. In dezelfde mate echter, dat Duitschland een gevaar voor den vrede oplevert, zal Italië een stabiliseerende factor in Europa worden.

J.C. BAAK

Een cultuurwetenschappelijk laboratorium

A. Warburg, Gesammelte Schriften, I, II. Die Erneuerung der heidnischen Antike. Leipzig, Teubner, 1932.

A. Warburg (die hem kenden spraken altijd van Aby Warburg) werd in 1866 te Hamburg geboren. Hij studeerde kunstgeschiedenis. Zijn dissertatie *Sandro Botticellis 'Geburt der Venus' und 'Frühling'*, geeft de richting van zijn geheele latere werk aan. Hij toonde aan, hoe de schilder tot in bijzonderheden de voorstelling weergeeft, die Poliziano in zijn gedichten aan de homerische hymne en aan Ovidius ontleende. Om bewegend leven voor te stellen heeft de vroege Renaissance de hulp en aanwijzing noodig van antieke voorbeelden. Met dit zoeken naar de reden der ontleening was Warburg's blik reeds van het strikt kunsthistorische op de grondslagen der kunst in de cultuur overgegaan. De psychologische factoren, die het proces van zulke ontleeningen en vervormingen bepalen, de verandering der beteekenis van zulke motieven, de verhouding van het kunstwerk tot het litteraire document, de betrekkingen tusschen opdrachtgever en kunstenaar, de bestemming en de zin van het kunstwerk in het maatschappelijke leven, op dit alles is voortaan zijn belangstelling gericht. Na zijn inzicht door psychologische studiën en door eenige ethnologische ervaring te hebben uitgebreid (reeds door Usener in Bonn was hij op het verstaan van godsdienstwetenschappelijke vragen voorbereid), werkte hij in Florence verscheiden jaren in het onuitputtelijk rijke materiaal, dat hem hier geboden werd. Florence en Hamburg hebben op zijn leven en werk hun stempel gedrukt.

Van 1901 af heeft Warburg weer in zijn geboortestad gewoond, maar in voortdurend contact met Italië. In Hamburg

vormde zich zijn bibliotheek, die reeds bij zijn leven, in 1921, tot een ‘Forschungsinstitut’ werd uitgebreid, waar beoefenaars van verschillende takken van wetenschap tezamen konden voortwerken aan de problemen door hem aangewezen. Toen hij in 1929 stierf, had de ‘Kulturwissenschaftliche Bibliothek Warburg’ reeds lang haar plaats als een van de merkwaardigste en vruchtbaarste werkplaatsen der cultuurwetenschap verworven. Tweeëntwintig zelfstandig uitgegeven *Studien*, negen deelen jaarlijksche *Vorträge*, thans deze statige banden van Warburg's eigen geschriften[1] getuigen ervan; het eerste deel eener jaarlijksche bibliographie ‘zum Problem des Nachlebens der Antike’ is binnenkort te verwachten. Op een hoogst uitzonderlijke wijze is hier de geest van een opmerkelijk denker en werker duurzaam vastgelegd en levend gehouden in een fijn bewerktuigd wetenschappelijk instituut.

Misschien zal de belangrijkheid van het onderwerp, waaraan Warburg zijn krachten heeft gewijd, niet onmiddellijk tot den algemeenen lezer spreken. Het is daarom van gewicht, over zijn denkbeelden en geschriften, en over de inrichting van zijn bibliotheek, iets meer te zeggen.

De cultuurwetenschap concentreert zich voor Warburg in ‘Ausdruckskunde’, ‘historische Psychologie des menschlichen Ausdrucks’, het naspeuren en kennen van de wijze, waarop de menschheid haar diepst-bewegende denkbeelden in bepaalde vormen heeft vastgelegd, en hoe deze vormen traditie worden van een ongeloofelijke levenskracht, somtijds schijnbaar geheel afgestorven, grotesk verschoven en ontaard, en dan opeens vatbaar om tot nieuwe beteekenis te worden gewekt. De aandacht is dus in de eerste plaats gericht op motieven, formules, teekens, symbolen, daarachter op stijl. In dit proces van overlevering en opneming der uitdrukkingsvormen is er geen scheiding tusschen Oudheid, Middeleeuwen en Renaissance. De vormende periode, die der Oudheid, blijft met een geweldige kracht en taaiheid nawerken. Maar achter de Grieksch-Romeinsche voorstellingswereld ligt weer de oude Oostersche, die op sommige gebieden, met name in alles

1) De thans verschenen deelen omvatten alles, wat bij Warburg's leven in druk verscheen.

wat met astrologie samenhangt, zich tot in de moderne beschaving manifesteert.

Met dit alles geheel afgewend van de louter aesthetischformale of technisch-historische kunstgeschiedenis, wordt het dus voor Warburg van bijkomstige beteekenis, of hij die uitdrukkingskunde nagaat aan een eeuwig kunstwerk in beeld of woord, dan wel aan curiosa van oude vlugschriften, aan de verwarrende afbeeldingen der astrologie, aan monsterachtige verbeeldingen van het bijgeloof.

De telkens terugkeerende termen, waarmee hij de leidende motieven aanduidt, zijn ‘Pathosformel’ en ‘Energiesymbol’. De heidensche cultuur heeft aan bepaalde elementaire bewogenheden (Erregungen) der menschelijke ziel in haar cultus en in haar kunst een maximum van uitdrukking weten te geven, dat aan de eens gevormde motieven of symbolen hun voortdurende levenkracht geeft.

Warburg ziet de cultuurhouding van elk tijdperk als een polaire spanning, waarbij, naar het woord van Goethe, ‘das unauflösliche Problem in der Mitte’ blijft.

Al deze zienswijzen en inzichten heeft de schrijver niet in cultuurphilosophische abstractie uitgedrukt, maar ze in uiterst exacte, strikt historisch-philologische onderzoekingen over zeer bepaalde samenhangen om zoo te zeggen illustratief voorgelegd. In tijdsvolgorde beschouwd, vertoont Warburg's werk zijn gang van het nog grootendeels formeel kunsthistorische motief naar de diepste grondvragen. Eerst brengt zijn studie van het Florentijnsche quattrocento hem op de merkwaardige tegenstelling en strijd tusschen de Oudheid in Bourgondisch gewaad, *maniera antica alla franzese*, en de nieuw gevonden ideale voorstelling der Florentijnsche renaissance, en daarmee zoowel op de uitwisseling tusschen de Bourgondische Nederlanden en Florence, als op het vruchtbare gebied der feestdecoratie. Het Fortuna-motief brengt hem vervolgens op de astrologische figuren, en daarmee steeds verder van de eigenlijke kunstgeschiedenis af naar cultuur- en godsdiensthistorische problemen. Nu vond hij de ware benaming voor Botticelli's beroemde schilderij, niet *Primavera* maar *Venere Pianeta*.

Voor de Middeleeuwen, en nog voor het Bourgondische

Noorden, fungeerde de Oudheid niet in de eerste plaats als bron en model van vormschoonheid maar tevens als een onderlaag van nog levende, praktische cultuur, verwezen naar het domein van het louter daemonische. De goden leefden er een clandestien leven als kosmische daemonen. De antieke verbeeldingen lagen in den ban van ‘illustrativer Hörigkeit und astrologischer Praktik’, de olympische figuren waren gedost in het gewaad van den tijd, en droegen grotesk-monsterachtige trekken. Uit deze verwording heeft Florence de antieke voorstellingswereld bevrijd. Maar tegelijk met de restitutie van een ‘höheren antikisierenden Idealstil’ werd de zin der Oudheid louter litterair-aesthetisch, althans op het niveau der hoogere cultuur, want de astrologie met haar bonte en bijstere figurenkraam stierf ook toen niet af.

Warburg geeft u dit alles in de nauwkeurigst nagespeurde bijzonderheden, zonder eenigen toeleg tot bondige synthese. Hij brengt u voortdurend temidden van de rijkdommen der cultuur, hij laat juweelen schitteren op zijn hand, hij brengt u voor vergezichten, hij leidt u langs ongekende achterkanten. Het is alles levend, doorvoeld en doordacht, of hij het zakenleven der Portinari nagaat, met een paar citaten het familieleven der Strozzi voor u oproept, of even wijst op Pico's nauwe verwantschap met de sterrewichelende Este's, of de houding van Luther en Melanchthon tegenover de astrologie beschrijft: Melanchthon de bijgeloovige, Luther die zegt: ‘es ist ein dreck mit irer kunst.’

Ondanks al het bewonderenswaardige van zijn geest en het voortreffelijke van zijn diep en wijd gaanden arbeid blijft er aan Warburg's figuur iets tragisch, iets van niet bereikte ontplooiïng. Een van zijn medewerkers spreekt van Warburg's ‘vom Dämon des Gestaltens besessenen Sinn’. En inderdaad, hij heeft de groote vormen en samenhangen gezien, de gedaanten opgeroepen, maar waarlijk ‘Gestalten’ gelukt hem niet, hij poogt het ook nauwelijks. Het werk, dat hij naliet, is niet een groot beeldend en vormgevend geheel, als dat van den meester, die de paden wees, waarop hij verder ging: Jacob Burckhardt. Het blijft bij ‘Bohrarbeiten’, zooals hij het zelf ergens noemt. Het is een liefdevol en uiterst conscientieus hanteeren van de kleinodiën der cultuur, waarbij de diepe

samenhangen en achtergronden voortdurend worden aangeduid, doch scheppen is het niet. Af en toe kan men de qualificatie precieus niet weerhouden. Kortom Warburg heeft geen stijl. Wreekte zich aan hem in dit omgaan met de schatten van kunst en beschaving als een verfijnd kenner het voorrecht, dat hij aan tijd en middelen voor zijn onderzoek geen beperking behoefde op te leggen?

Ditzelfde voorrecht evenwel heeft hem veroorloofd, zijn geest te doen voortleven en zijn arbeid te doen voortzetten in de instelling, die zijn naam draagt. De Bibliothek Warburg is een laboratorium van cultuurwetenschap met een omschreven probleem en program. De leidende gedachte is nog altijd die, waarvan Warburg zelf uitging: de invloed der heidensche Oudheid op de vorming van Europa's geest. Op dat thema meent men het voornaamste hoofdstuk van de 'historischpsychologische Ausdruckskunde' der menschheid te kunnen opbouwen. De boekerij, die daartoe dient, omvat echter veel meer dan hetgeen dat onderwerp rechtsstreeks betreft. Systematisch verdeeld over vier afdeelingen behelst zij een rijke verzameling over godsdienstwetenschap, magie, volksgeneeskunde, waarzeggerij, kosmologie, philosophie, dan kunstgeschiedenis in den ruimsten zin des woords, litteratuurgeschiedenis en cultuurgeschiedenis, met een uitgebreide verzameling afbeeldingen, die daaraan aansluit. Wie de werkzaamheid van het instituut gedurende de ruim tien jaren van zijn bestaan overziet, kan aan het gewicht en de vruchtbaarheid van Warburg's schepping niet twijfelen. Men moet levendig hopen, dat deze fijne plant in de stormen van onzen ruwen tijd niet moge vergaan, maar blijve bloeien en vrucht dragen in het belang van de oude en hooge cultuur zelve, wier ontwikkeling hier naar nieuwe richtlijnen wordt nagespeurd.

J. HUIZINGA

Veertig jaren Vlaamsche letteren

Dr. Lili Sertorius, *Literarisches Schaffen und Volkstum in Flandern* (1890-1930) Berlin, Verlag Das Deutsche Volk, 1932.

Wanneer men rekening houdt met de over 't algemeen nauwkeurige inlichtingen en het ruim synthetisch overzicht van dit honderdbladzijdig essay, met de nationaliteit van de schrijfster, die schijnt een Zwitsersche te zijn, en met het feit dat wij haar op eigen bodem slechts kunnen vergelijken met de beste geschiedschrijvers over de laatste veertig jaar Vlaamsche Letteren, met Vermeylen aan 't hoofd, met de Bom, André de Ridder, Julien Kuypers, Paul Kenis, - dan mogen wij hier wel spreken van een meer dan gewone praestatie. Het mag eenigszins bevreemden dat schr. na de geschiedenis van *Van Nu en Straks* uitvoerig te hebben behandeld en ook de daarop volgende reactie die belichaamd wordt in *Vlaamsche Arbeid*, in een derde afdeeling het verschil tusschen Noord- en Zuid-Nederland retrospectief bestudeert en daarbij teruggaat tot het Burgondisch tijdvak, doch dat is ten slotte niet hinderlijk wanneer men dat gedeelte minder als een hoofdstuk dan als een op zichzelf staande essay beschouwt. Het getuigt overigens van veel juiste inzichten in de behandelde stof. Schr. begint met vast te stellen dat in de jaren '90 de auteurs en het volk van elkaar vervreemd zijn. Het mocht voor de Vlamingen alvast een troost zijn dat het verschijnsel ook waargenomen werd bij de Fransch-schrijvenden, en dat G. Eekhoud er zich over bekloeg. Dit uitgangspunt geeft den toon aan van heel het werk. De titel licht ons reeds in dat wij hier staan voor een essay over de uitsluitend maatschappelijke beteekenis der Vlaamsche letteren, en de inleiding verduidelijkt de inzichten van de auteur: ‘Nicht um ihrer selbst

willen wenden wir uns ihr (der Literatur) zu, sondern um des Volkes willen, das dahinter steht. Wir werden kaum von dem reden was in dieser Literatur Kunst ist, nicht von dem also was sie gerade zu Literatur macht'. De stichting en de beteekenis van *Van Nu en Straks* wordt voor de zooveelste maal in den breede besproken, doch wij vreezen dat schr. zich op haar beurt heeft laten verschalken door wat wij nu eens zouden willen noemen *de mythe van Van Nu en Straks*. Het ontbreekt nochtans niet aan geschriften die de inzichten en de resultaten van de beweging van 1893 nauwkeurig en rechtvaardig hebben bepaald. Maar men loopt gevaar zich te vergissen wanneer men uitsluitend luistert naar hen die er maar altijd op gehamerd hebben dat de V.N.S.'ers toch zóó vèr stonden van het volk. In een opstel over V.N.S. (*Nieuw Vlaanderen* p. 210) heeft E. de Bom, - en niemand, naast Vermeylen, is zoo geautoriseerd om er over te spreken - gezegd dat 'het onbehoorlijk is zoolang om en rond een doode te redekavelen. Maar is die doode wel dood?' Wij ook betwijfelen het, vooral wanneer wij zien dat men nog altijd niet over dat thema is uitgepraat. In elk geval lijkt het ons niet overbodig om nog een nadruk te leggen op de vergissingen die rond de beteekenis van het réveil zijn ontstaan. Laat ons beginnen met de twee reeksen van V.N.S. op te slaan en laten wij ons vooral niet misleiden door den aristocratischen indruk van den omslag der eerste reeks en van de versierselen van Henry van de Velde. Trachten wij ons in te denken in de geestesgesteldheid der medewerkers, dan vragen wij ons af hoe toch de steeds meer veld winnende legende van de kloof tusschen de V.N.S.'ers en het volk ontstaan is? Dat er afbreuk werd gedaan aan de idyllische traditie der Vlaamsche letteren, aan het gelijkvloersche, provinciale, knusse realisme van Courtmans, A. Bergmann, de Lovelingen, aan de populaire romantiek van Snieders, zal wel niemand betwisten, maar daarmee is nog lang niet bewezen dat de V.N.S.'ers zóó 'ver van het volk' stonden. Mogen de verzen van den geïsoleerden Karel van de Woestijne ook den indruk geven dat hier alleen *the happy few* werden bedacht, dan kunnen wij èn in de novellen van Buysse, de Bom, Streuvels, Teirlinck èn in de kritieken van Vermeylen, de Bom, Hegenscheidt, Van Langendonck,

Verriest toch maar niets bemerken dat ze ontoegankelijk maakt voor het volk en zeker niets van hermetisme, aristocratische broosheid en die ivoren torens die men tot in den treure tegen V.N.S. heeft uitgespeeld. En dan rijst de vraag of de critiek niet beter zou gedaan hebben nu en dan V.N.S. weer eens onder handen te namen en zich zijn geest voor te stellen zooals hij werkelijk was, in plaats van K. van den Oever na te praten wiens anathemen hebben bijgedragen om, zooniet de beteekenis van V.N.S. geheel te miskennen, dan toch de geschiedschrijving te verwringen. Wanneer schr. zegt dat Stijn Streuvels met zijn lyrisch realisme, gedragen door het noodlotsgevoel, teruggekeerd is tot de traditie, en de typische uitlating van Van de Woestijne bijtreedt die erkend heeft dat Streuvels den Europeeschen geest van V.N.S. heeft teruggevoerd naar het eng Vlaamsch levensbegrip, dan zal zij wel willen toegeven dat V.N.S. in Stijn Streuvels' persoon die, zooniet van het eerste uur, dan toch van 1896 heeft meegewerkt, zich al heel vroeg tot de traditie heeft bekeerd. Dat Dr. Sertorius zich vóóral gedocumenteerd heeft in de vijf en twintig jaargangen van *Vlaamsche Arbeid*, blijkt uit haar eenzijdige en niet genoeg door eigen ondervinding gecontroleerde beoordeeling van V.N.S., en daarbij nog ten overvloede uit de aanzienlijke plaats die zij in de geschiedenis inruimt aan *Vlaamsche Arbeid*, en het belang dat zij hecht aan de uitlatingen van Van den Oever wiens invloed overigens door schr. wordt ontkend. De voorstelling alsof de V.N.S.'ers zich ‘op sleeptouw hebben laten nemen door het positivistische, naturalistische en decadente Frankrijk’ lijkt ons ook wat boud, en de bewering dat zij door hun geest ‘zoo ver mogelijk (sic) van het Vlaamsche wezen en de Vlaamsche traditie verwijderd waren’ kan slechts worden gehandhaafd door iemand die de V.N.S.'ers allerminst van dichtbij kent, maar die in elk geval als onpartijdig historieschrijver zich had dienen te herinneren dat zij, al was 't maar door hun diep begrip en volledig besef van Gezelle's grootheid, toch nog niet zoo heel verbasterd waren. Ten slotte lijkt het ons dat schr. te veel belang hecht aan den Franschen invloed op V.N.S. Verre van ons dien te onderschatten! Zij dweepten (en doen het nóg) met Flaubert, en toenmaals ook met J.K. Huysmans (iets minder met Zola),

maar wij gelooven niet dat in dié geestdrift de oorzaak zou te zoeken zijn van de verwijdering van het volk, - gesteld dat men hun die verwijdering zou kunnen verwijten. Wel geven wij toe (en dat is een bijzonderheid die schr. over 't hoofd heeft gezien) dat V.N.S. moet aansprakelijk gesteld worden voor een manierisme dat de volgelingen hebben nagestreefd en waarvan de oorsprong wellicht (want wij zijn hier op een glibberig terrein) te zoeken is in de hyper-bewondering voor Flaubert en den cultus van den vorm. Dàn eerst zou er kunnen gesproken worden van ‘verwijdering van het volk’ (waarvan enkele verschijnselen te zoeken zijn in latere tijdschriften, o.a. in *de Boomgaard* en tot in *Het Roode Zeil*) hetgeen wij op zichzelf niet als een literaire ramp beschouwen, en dat zou men ook moeten toeschrijven aan de meer uitgebreide kennis der Franschen, van de latere symbolisten, van Gide, Schwob, tot Lautréamont toe, waarbij Flaubert, en met hem de V.N.S.'ers, dan haast als classieken komen te staan! En overigens, het zij nog eens gezegd, die z.g. verwijdering van het volk, wat doet het er toe? Is het niet inhaerent aan elke nieuwe strekking in muziek, plastiek zoowel als in literatuur, dat de massa ze aanvankelijk niet volgt? Het catastrofale daarvan zien wij heelemaal niet in. Dat schr. heel haar boek dóór zooveel belang hecht aan het begrip *het volk*, is niet meer dan natuurlijk in een studie die voor doel heeft, niet de aesthetische waardebepaling der literatuur, maar hare aanknoopingspunten met de gemeenschap. De nationaliteit der schr. is hier wellicht een factor van belang; als Zwitsersche zal zij gewend zijn aan een nauwe verhouding van de kunst tot het volk, en van huis uit vertrouwd met kunst die vóór alles vorkskunst is. Zij heeft niet anders gedaan als zoovele Vlaamsche geschriften die de kunstwaarde over 't hoofd zien terwille van de collectiviteit. Uit dien gezichtshoek is er heusch geen gebrek aan studies, en wegens de sociale en economische toestanden der Vlamingen is dat onvermijdelijk, en voorzeker niet te betreuren. Doch in den grond, en in hooger artistieke instantie, heeft waardeering der letteren ten overstaan van het volk niet de minste beteekenis. Het is het kostelijk paradox der Vlaamsche letteren, dat in geen andere litteratuur van Europa, sedert zoo wat vijf en zeventig jaar, zooveel drukte wordt gemaakt over

de mate waarin het volk door de letteren wordt gediend, en dat het precies de beweging is die men algemeen beweert het vèrst van het volk te hebben afgestaan die het groot impuls aan de letteren heeft gegeven en waaruit ten slotte de eerste-rangsmenschen der literatuur zijn voortgekomen! En het zal wel geen kleine voldoening zijn voor de V.N.S.'ers, (velen onder hen zijn nog in 't leven) dat hun invloed van onbetwistbaren diepgang is geweest, spijts al de critiek van degenen die er toch nimmer in gelukt zijn eens positief te formuleeren wat volgens hen de V.N.S.'ers wèl hadden moeten doen.

Wij herinneren ons niet dat de generatie die V.N.S. heeft opgevolgd en nagebootst zichzelf die der *dilettanten* en *decadenten* heeft genoemd. Ook die van *de Boomgaard*, ofschoon met een tikje dandysme, waren in den grond te zeer overtuigd het bij het rechte eind te hebben om zoo sceptisch tegenover zichzelf te staan. Wanneer zij later met alles behalve mildheid voor decadenten werden uitgemaakt dan was het vooral door Karel van den Oever die nooit afgelaten heeft met de woede van een Savonarola andersdenkenden en -voelenden te excommunieeren. De geschiedenis van *Vlaamsche Arbeid* is voortreffelijk afgeteekend in het 2e deel van het werk. Van in 1905 heeft V.A. den aanval der *Dietsche Warande en Belfort* tegen V.N.S. voortgezet. Al meer en meer was de geest der jongeren, of ten minste van een zekere categorie, naar de ethiek gekeerd. Hoe moedig en begeesterd het manifest van V.A. zich ook uitsprak voor het ideaal der jongere katholieken in de formuul: De Kunst voor God en Vlaanderen, dan kon uit die beweging de invloed van ditmaal het ‘zwarte’ Frankrijk al evenmin worden geschakeld en de breede verdraagzame geest van het huis, dat ook voor veel niet-katholieken openstond, had voor gevolg dat V.A. ten slotte een goed deel van zijn beste lyriek en van de degelijkste critische bijdragen aan de vrijdenkende medewerkers verschuldigd is. Schr. betuigt ook dat ten slotte de katholiek gekleurde cultuur van V.A. een faillissement is geworden. Tot den oorlog (en later ook, zouden wij er bij voegen) blijven de mannen van V.N.S. de sterren van eerste grootte. Zij ook waren het die *Pallieter* het levendigst begroetten, terwijl ook weer ‘de jongeren’ het eerst hun argwaan tegen Timmermans zouden formuleeren, en conse-

quent zijn de V.N.S.'ers ook geweest met tegenover *Pallieter* in de eerste plaats een zuiver aesthetische stelling te nemen.

In de knap doorgevoerde overzichtelijke studie over Vlaanderen en Holland (III) zou er te wijzen zijn op veel kwaliteiten die ze maken tot een schitterend stuk. De grondige verschillen en zelfs de nuances tusschen de beide stamverwanten zijn daar goed beschreven, en schr. heeft er de beste bronnen geraadpleegd, zooals blijkt uit het aanhalen van het artikel van Vermeylen in *Vlaanderen* (1904) die aantoont dat de verhouding van Vlaanderen tot Holland nog door andere en diepere verschillen dan de zuiver literaire wordt bepaald, en van het opstel van Teirlinck in *Vlaamsche Arbeid* (1909) die op zijn beurt het onderscheid tusschen Holland en Vlaanderen straf heeft omschreven. In het laatste deel van haar werk heeft schr. de na-oorlogsche toestanden onderzocht. Schr. is wel vriendelijk gewag te maken van de studie die wij schreven in 1920 over acht jaar Vlaamsche literatuur (1910-1917) en een paar kleine vergissingen hebben weinig belang; toch moeten wij er op aandringen dat wij de jaren vóór den oorlog wel degelijk als het *einde* van een bloeitijdperk hebben voorgesteld, en dat daarin wel de erkenning van een loomheid en decadentie besloten ligt. In de bewering dat wij behooren tot de 'eenzijdigst aesthetische groep' voor den oorlog, n.l. *de Boomgaard* (1909-1911) hooren wij zoo iets als den klank van Van den Oever en zij is trouwens ook al heel betrekkelijk - wij waren niet zóó aan *de Boomgaard* gebonden dat ons inzicht in de nietaesthetische voorwaarden der literatuur daardoor tien jaar later nog zou beneveld geweest zijn. In het overzicht der naoorlogsche toestanden houdt schr. rekening met de tijdschriften die, hoe kort zij ook leven, beteekenis hebben omdat zij, in de chaos van het eerste decennium na 1918, de verzuchtingen en idealen van een nieuw geslacht canaliseeren: *Ruimte* met zijn uitgesproken ethisch programma, *Ter Waarheid*, *Pogen*, *Jong Dietschland*, *Opbouwen*, *Hooger leven* tot zelfs *De Pelgrim*, dien zij niet zonder geest noemt 'eine sonderbare halb mystische Gruppe von Mönchen und Laien'.

Het is spijtig dat schr. ook vóór den oorlog niet wat meer

belang gehecht heeft aan sommige nu slechts geciteerde tijdschriften, waaronder *Ontwaking* dat, samen met *Nieuw Leven*, toch een periode van negen jaar heeft bestreken (eerste reeks 1896; tweede reeks 1902-1909; samen met Nieuw Leven tot 1910)! Het verdienstelijk repertorium van Dr. R. Roemans, *Bibliographie van de moderne Vlaamsche literatuur*, zou haar groote diensten hebben bewezen. Terloops zij gezegd dat de beteekenis van *Ontwaking* ten opzichte van de kennis der Russen beslist overdreven is. *Ontwaking* heeft zich heel weinig met de Russen ingelaten, (en G. Eekhoud heeft er *nooit* aan meegewerkt), en het zijn zeker niet de toen nog piepjongen zooals Verbruggen en de Bock die aan de Vlamingen Tolstoi en Gorki hebben geopenbaard. Doch het is niet meer dan natuurlijk dat in die tijd al de aandacht geconcentreerd wordt op *Van Nu en Straks* en zijn voornaamsten tegenhanger *Vlaamsche Arbeid*. Mag nu schr. zich wat gereedelijk hebben laten leiden door de informaties van *Vlaamsche Arbeid* (wat voor een uitheemsche wel heel vergeeflijk is, en Vl. A. blijft in elk geval een onbetwistbaar zuivere bron), dan pleit het weeral voor haren objectieven kijk wanneer zij zegt dat de actie van de beweging der jaren 1920-'25 thans geheel verzwakt is.

Er zou nog heel wat te zeggen zijn over de pessimistische conclusies van dat merkwaardig boek. Wij moeten toegeven dat de literatuur in het teeken staat van het discrediet. Het woord zelf heeft door allerlei misverstanden een verdachten klank gekregen en de letterkundigen oogsten thans wat zij gezaaid hebben. Maar men doet verstandig met de relativiteit van dergelijke verschijnsels niet uit het oog te verliezen en niet te vergeten dat er aan de hooge beteekenis der letterkunde niets wordt afgedaan door tijdelijke bevliegingen of zelfs door een nieuwe oriënteering der gedachten. Wel beseffen wij dat het een groot ongelijk en een zwakte geweest is, destijds niet krachtdadiger te hebben geprotesteerd èn tegen het fulmineeren van Karel van den Oever die zich soms, ter wille van zijn idealen, tot aanmatigend toe heeft aangesteld, èn tegen de vaak fanatieke revendicaties der jongeren die den mond vol hebben gehad van ethiek en wier prestaties niet in verhouding zijn geweest met hun inzichten. Maar gedane dingen hebben

geen keer. Wat er ook van zij, wij kunnen ons moeilijk vereenigen met de donkere vooruitzichten der schr. Van 1890 tot 1930 hebben wij in het teeken der literatuur gestaan. ‘Die Literatur war mehr als der Spiegel des Lebens und seiner Fragen; sie war gerade zu das Kampffeld der Problemen. Die literarische Lösung der Lebensfragen stand an der Spitze aller geistigen Bemühungen; in der Ebene des Literarischen suchten die Ideen ihre Entscheidungen, und das ganze übrige Leben, das praktische Geschehen ist von hier aus aufs lebhafteste aufgeregt, ja gelenkt worden.’ En verder: ‘Diese “literarische” Zeit die soweit wir heute sehen können, jetzt erschöpft ist und zusammenbricht, dauert also für Flandern nur von 1890 bis 1930’. Doch het lijkt ons overdreven om uit het faillissement der sociale en ethische literatuur te besluiten tot den zichtbaren ondergang der literatuur. Wij zien de teekenen niet die er op wijzen dat deze tijd ‘sich nicht mehr literarisch ausdrücken, sich nicht mehr literarisch erkennen und entwickeln kann’. Weliswaar heeft schr. voor haar stelling eenig voedsel gevonden in de gezegden van sommigen onzer schrijvers en men kan haar noodlottige inzichten niet kwalijk nemen wanneer men luistert naar b.v. Maurice Roelants, die in den *Almanak voor Vlaanderen* (1930) schreef dat wij slechts een literatuur bezitten ‘voor bloemlezingen en meisjesalbums’, maar dergelijke uitlatingen zijn toch niet meer dan literaire boutaden en worden gelukkig weerlegd door het werk van Roelants zelf, van Walschap, Zielens, van Cauwelaert, R. Brulez, F. de Backer, F. de Pillecyn, M. Gysen enz. om niet eens te spreken van ouderen zooals Baekelmans die ons eerstdaags weer een nieuwen roman gaat schenken. Zou Vlaanderen uitzondering maken in de Europeesche literaire bedrijvigheid? Waarom zouden wij moeten vertwijfelen wanneer wij elders de belletrie zelfs in de meest ‘aesthetische’ gedaanten zien fleuren? Dat wij op den drempel staan van een nieuwe tijd die ‘ohne literarische Führung *fertig werden kann*’, - dat is goed mogelijk, en het hekken kan zeker niet aan den ouden stijl blijven hangen, maar het zou wel jammer, en overigens abnormaal en ongezond zijn, indien de nieuwe Vlaamsche ontwikkeling, die ons zooveel zegen moet brengen, onvereenigbaar was met den bloei onzer literatuur, met of zonder ethiek.

Met haar buitengewoon knap essay dat stampvol van gedachten zit heeft Dr. S. een grooten dienst bewezen aan de Vlaamsche literatuur: vreemdelingen die haar ware beteekenis willen leeren kennen, kunnen niet beter worden ingelicht.

A.H. CORNETTE

Kroniek der beeldende kunsten

Het Delftsche experiment in glasschilderkunst

I

Toen in de Nieuwe Kerk in Delft de twee groote ramen van het transept, het Wilhelmina-raam van Willem van Konijnenburg (1927) en het Grotiusraam van Joep Nicolas (1931) geplaatst waren en een klein raam van van der Stok het begin beteekende van de reeks der koorramen, kon de conclusie niet anders lúiden, dan dat een ‘goed beraamd plan voor het geheel heeft ontbroken en dat op geen enkele wijze is overwogen, dat ieder raam deel is van een gemeenschap van ramen in de architectonische eenheid van het gebouw begrepen’ (de Gids, Oct. '31, blz. 116 e.v.).

De algemeene leiding is inmiddels in handen van Willem van Konijnenburg gegeven. Thans toonen niet minder dan vijf nieuwe koorramen, dat voor de moeilijkheden, om een oud kerkgebouw in dezen tijd met hedendaagsche glasschilderkunst te versieren, ondanks een centrale, doch te laat gegeven leiding, geen bevredigende oplossing is gevonden en dat de krachten, ondanks de toewijding ontoereikend zijn.

De kunstenaars der vijf nieuwe ramen zijn: Gidding, Rueter, van Konijnenburg en Nicolas (de laatste als uitvoerder van de door van Konijnenburg aangegeven compositie).

Wat al dadelijk verwondering wekt is het feit, dat de ramen van Gidding en Rueter eenigszins in onderling verband zijn uitgevoerd, de een voor zooveel mogelijk rekening houdende met hetgeen de ander deed, doch dat het raam van den leider, dat onmiddellijk aansluit op die van Gidding en Rueter en in het architectonische plan der ramen, achter het grafmonument

in het koor, daarmee een voor de hand liggend verband kon hebben, niet in het minst dat verband van maat en plaats tot uitdrukking brengt. Het is een raam op zich zelf, dat niets te maken heeft met de andere. Curieuze uitkomst van een leiding, die steeds de dienende, monumentale gezindheid in de kunsten heeft voorgestaan, maar in het zich schikken niet zich zelf heeft kunnen begrijpen.

Beschouwen wij het raam daarom buiten zijn functie in de architectonische orde van het gebouw; want in die orde heeft het geen grond gevonden, bestaat het dus niet. Buiten die mogelijke monumentale eenheid vond het zijn levensbeeld in den maker. Het getuigt voor alle dingen van den schilderteekenaar van Konijnenburg. Ge herkent hem op een afstand dadelijk. Ge ziet hem ten voeten uit. Het is het raam van een persoonlijkheid, uitdrukkende die persoonlijkheid en de middelen der glaskunst daaraan onderwerpende. Zijn grooter transeptraam van 1927 was in veel mindere mate de uitdrukking van zijn persoonlijkheid. Hij was er in verborgen, zich angstvalliger schikkende naar de nauwe vertikale traceeringen en zonder compositorische kleurengreep. Het werd een legkaart van elk op zich zelf belangrijke en dikwijls zeer mooie stukjes glas. Zijn eerste raam is, uit den aard der zaak, het raam van een niet in de glasschilderkunst getraind kunstenaar. Het heeft echter iets, dat aan een architectonische sfeer doet denken. Niet de persoonlijkheid treedt er terstond en met nadruk uit naar voren; ze is instrument gebleven, waarin nog iets van Chartrijnsche respecten leven. Het tweede raam is, in het oeuvre van den ontwerper gezien, derhalve een winst. Hij spreekt er zich zelf sterker en met grooter beheersching en beperking in uit. Het werk behoort hem; het lijkt noch op dat van tijdgenooten, noch op de erfenis van vorige eeuwen. Waartegenover het verlies staat, dat de architectonische respecten er geheel uit zijn. De compositie is een geheel zelfstandig iets geworden; niet het voortzétten noch het overzetten of herleiden van de gegevens van het gebouw in het algemeen en van de architectuur der ramen in het bijzonder.

Indien meer in het bijzonder de mogelijkheden van de glaskunst overdacht worden en haar middelen uit de beste voorbeelden in de herinnering wakker worden gemaakt, dan blijkt

uit dit tweede raam een opmerkelijke beperking van de middelen. Dat de kleuren bewust licht en stil, op het schrale af gehouden zijn, past in de sfeer van de verfijnde, gratieuze en hoffelijke teekening van het vorstenpaar. Door dit lichte en ijle karakter der kleurkeuze is het raam uiterst doorzichtig geworden en aan het glas als zoodanig geen geweld aangedaan. Iets anders is, dat het teekenachtige karakter van het ontwerp zeer weinig is opgegaan in de taal der loodvattingen. Het lood is in de glaskunst een middel met een eigen beteekenis, dat niet louter tot taak heeft de lijnen van een teekening te volgen. Het geheele rhythme van een raam staat en valt met de beheersching van het lood. In dit opzicht stelt het raam te leur. Van dichtbij bekeken zijn talrijke deelen, die als voorstelling weinig beteekenis hebben (o.a. de geheele basis van het raam) rhythmisch uiterst zwak gebleven, door een al te teekenachtige wijze van arceeren van vlakken en een slappe onderverdeeling. Daar tegenover staat een boeiende verfijning in de details van de gezichten, die den subtielen teekenaar doet kennen, maar glaskundig weer van een secundaire beteekenis is, omdat met dergelijke motiefjes nu eenmaal in het arsenaal van lood en glas heel weinig te beginnen is.

Het raam van Gidding is glaskundig belangrijker, getuigt van meer routine. Dat van Rueter lijkt schoolscher. Nicolas transponeerde het derde ontwerp van Konijnenburg (voor een kleiner raam) in het bekende zwaar gegrisailleerde, rookerig-dichte, troebele aspect, waarin het schilderachtige domineert. Alle ranke subtiele fijnheid van van Konijnenburg is er uit. De compositie van de optocht en het geheele aspect van dit raam doet sterk denken aan een vergroofde variatie van thema's van Benozzo Gozzoli.

Een andere kant van het probleem der kerkramen ligt in de expressieve mogelijkheden der motieven.

De kunstenaars zagen zich gesteld niet alleen voor de opgave om zich te verdiepen in het gebouw en zijn technische en geestelijke structuur.

De aanwezigheid van het praalgraf van Willem de Zwijger in het koor van het kerkgebouw gaf tevens de hoofdrichting aan van hetgeen in beeld moest worden gebracht. Het tooneel heeft zich in dit herdenkingsjaar voor een analoge taak gesteld

gezien: een belangrijke historische figuur op beeldende wijze levend te maken. Die taak is natuurlijk uiterst moeilijk, omdat ze niet alleen hooge eischen stelt aan de intelligentie, maar ook een groeizame verbeeldings-warmte vraagt.

Zooals te verwachten was van den schilder van een scherpzinnig portret van den dichter Boutens, zou zijn begrip van hetgeen de verschijning en de sfeer moet zijn der prinselijke hoofdpersonen, tot een koele, bleeke, aristocratische teekening leiden, vol gratie, precieus van allure. De anderen bleven hierbij ten achter. De slappe gezichten en de slechte houdingen komen overeen met hetgeen de burgerlijke bevolking in den regel te zien geeft bij de dure verkleedpartijen ter herdenking van het zooveel honderd jarig bestaan van dorp of stad. Een stijf en burgerlijk beweeg in dure pakjes; in kennis der historie niet reikend boven de opsommingen in schoolboekjes; van cultureel stijlbegrip geen sprake. Goedmoedige, oubollige verschijningen, geschikt om aan hun baardje te worden getrokken; volmaakt ongeschikt om eenige suggestie te geven van hetgeen het wezen of liever gezegd de sfeer is geweest van taak en leven.

Aan de gegevens ligt dit onvermogen stellig niet. Wie de portretkunst van dezen tijd eenigszins kent, kan weten dat het vermogen om een mensch diep en groot te zien en daaraan vorm te geven, uiterst zeldzaam is in deze jaren. Hoeveel te meer dan het vermogen om de historische herinnering beeldend te doen leven. Talrijk zijn de technische hulpmiddelen voor den tegenwoordigen kunstenaar. Er zijn bronnen te over; maar het is of een zekere mate van innerlijke onverschilligheid het ware inspireerende contact doet uitblijven, dat het voorbije leven weder trillend zou doen worden voor den geest via de wegen van het beeld. Menig standbeeld in ons land getuigt van die geforceerde pogingen om het historische gebeuren in belangrijke figuren levend vorm te geven.[1)] Innerlijke onverschilligheid verraadt zich altijd. Ze beteekent de afwezigheid van een verband, van voedende wortels. Er is een vacuum tusschen de kunstenaars en het historische achterland van

1) In dit verband blijkt weer eens over welk een kracht de nestor der beeldhouwers Mendes da Costa heeft beschikt, om zoo sterk levend Jan Steen, Spinoza, Vincent van Gogh plastisch te kunnen beelden.

ons volk. Zooals er ook een vacuum schijnt te zijn tusschen de kunstenaars en de landschappelijke gegevens van ons land.

Wie dezen zomer in Amsterdam de groote tentoonstelling van Breitner zag, zal in hem en in gedachten ook in Floris Verster, de laatste schilders der vorige eeuw hebben hervonden, die de gegevens van de stad en het land (voor Verster beperkt tot huis en tuin) waarin hun leven gegroeid was en gevormd werd, in hun kunst hebben doen leven. Breitner heeft er niet alle kanten van gezien. Een synthese, zooals Bruegel in zijn tijd heeft kunnen geven, was hij misschien een enkel maal nog nabij. Maar deels door de grenzen van de middelen van impressionisme, waaruit hij putte, deels ook door beperkingen van de intelligentie en het gevoelsleven, vibreerde Breitner niet in die mate met de menschen mee, dat zijn creatieve kracht op omvattende wijze gestuwd werd door den rijkdom van 's menschen leven. Hij heeft op sterke en indringende manier de kleurenrijkdom van het leven genoten. Hij heeft, soms op een wijze die het vizioenaire nadert, de lijven der vrouwen gezien tegen de wonderlijke reeksen der kleurige grachtehuizen. Hij heeft de donkere ruggen der zandkruiende slaven gezien bij de fantastische werken van heien, graven, bouwen. Iets van het drama van een stad-in-wording. Iets daarvan; maar nog geen epos. Alles nog vrijwel uitsluitend schilderachtig. En een enkele maal dat schilderachtige in een zoo heldere stilte van scherp-observeerend zien, in een zoo mooie verbinding van zijn donkere kleurendriften met de luciditeit van het zien, dat hij de beste 17de eeuwers nabijkwam. Zoodra hij compleet-observeerend en synthetischer van kracht werd, liet hij den mensch terzijde en gaf hij het stille verdroomde stadsgezicht, bijna weer geheel stilleven-achtig, op de wijze der 17de eeuw, terzijde van Rembrandt.

Maar groot is veel van wat hij gaf, als wij bedenken wat de tegenwoordigen van het tegenwoordige leven weten te maken. Wat hebben zij gemaakt van de Zuiderzeewerken? Hoogstens slappe aftreksels van Breitner, gelegenheidswerken, zonder eenig begrip van de dramatische mogelijkheden. Eene synthese, waarin het schilderachtige van de generatie van Breitner overwonnen zou zijn, ligt in den regel nog boven de kracht der tegenwoordigen.

Er is geen synthese meer mogelijk zonder een voorafgaande vol-heid van observatie. Er is geen weten en zien mogelijk van hetgeen de menschen en dieren en het landschap gemeen hebben, zonder dat er eerst een weten en zien bestaat van de menschen, dieren en landschappen *afzonderlijk*. En dit laatste nu ontbreekt, ontbreekt *weer*. Er wordt geëxperimenteerd met onrijpe kennis van het tegenwoordige levensaspect. Hier en daar is er een klein begin van verandering in dat moeilijke einde. De geduldige, nauwlettende, scherpe observatie van het leven om ons heen, komt bij eenige van de jongsten voor. Maar het zijn nog heele kleine fragmenten, zooals die als een onderdeeltje voorkomen op een paneel van Jan van Eijck, Hugo van der Goes. Kleine stukjes van leven, met het gevaar van een pijnlijke kleinheid van visie of een doodelijke verfijning, reeds kort na de geboorte.

Zij, die geroepen worden tot de decoratieve opgaven voor raam en wand der tegenwoordige gebouwen, hebben voor het grootste deel te kampen met deze gebrekkige verhouding tot de gegevens van het leven zelf. Er is geen geloofsinhoud, die een aanwijsbare bron en groepeering van gegevens kan leveren, zooals in de 12 de en 13de eeuw. Er is geen geloof in de heroische geestkracht van den mensch, zooals in de beste renaissancistische eeuwen. Er is thans een chaos van bronnen; bronnen die geen bronnen kunnen zijn, omdat er geen levend verband bestaat met de gegevens van het leven zelf. Alles is geoorloofd; maar niemand weet wat hij met zijn vrijheid moet doen om ze vruchtbaar te maken. Altijd klagen de kunstenaars nog, bij gegeven opdrachten, dat ze nog niet vrij genoeg worden gelaten. Maar die vrijheid eenmaal gegeven en genoten, blijkt een illusie. Men neemt zijn toevlucht tot allerhand aardige motiefjes uit de natuur; die natuur-motiefjes worden volgens de regelen der kunst gestyleerd; maar een grootere greep in het leven blijft uit. En wie zich die grootere greep wèl veroorloven, ontdekken in den regel, dat iets kunstmatigs ontstaat, dat niemand zonder toelichtingen begrijpt. Een hedendaagsche symboliek bestaat niet en kan nog niet bestaan, zoolang er geen vruchtzetting heeft plaats gehad in de verhouding van het gewone leven tot den kunstenaar. De geforceerde heden-

daagsche symboliek is pseudo-symboliek, gewilde, maar zelden bereikte synthese.

Deze dingen groeien langzaam. Ze groeien ook nu in verspreide talenten. De periode der bezinnende abstractie heeft het besef van een vorm-zuiverheid op alle gebied der kunsten gebracht, die niet verloren gaat, maar langzaam aan zich weder overgeeft aan een diep en vol menschelijk leven.

Ten onrechte wordt het mislukken van de meeste tegenwoordige pogingen om de kunsten in harmonie met het bouwen tot werken te brengen die de levensruimten versieren, te uitsluitend aan de vermogens der kunstenaars geweten. De jongste architectuur, die de woon-machine tracht te vinden, is uit den aard der zaak geenszins een steun, eerder een afwijzing voor de kunsten. De zoekers naar nieuwe ruimtevormen toonen een angst voor de medewerking der kunstenaars. Zij schuwen de oude plastische vormgevingen der architectuur, waaruit vanzelf een schuwheid volgt voor het oude verband met de plastische kunsten. Zij wijzen erop hoe weinig de beeldhouwwerken aan tegenwoordige huizen (kantoorgebouwen, warenhuizen, bruggen, enz.) organisch in de vormgeving begrepen zijn. Ze zijn er op zijn best op aesthetische wijze tegen aangeplakt, zelden voortgevloeid uit de gegevens van het gebouw zelf. De architectonische plastiek en de plastische architectuur verzwakken elkander nu wederkeerig. Deze huwelijken zijn in de meeste gevallen inderdaad rijp voor echtscheiding.

Zoo gezien staan de zoekers naar absolute ruimte-vormen sterker in zuiverheid; maar deze eenzijdige plastische hygiëne voert niettemin tot een miskenning van mogelijkheden van samenwerking, die rijker en voller van levensaanvaarding kan zijn en vrijer van de ziekelijke vrees voor kunst, die in de machinistische architectuur een verschijnsel van zwakheid is.

Zoolang echter in het geheele maatschappelijke leven de compositorische greep ontbreekt die de beschikbare levensruimte (in velerlei zin: physieke ruimte, geestelijke ruimte) weder vorm geeft en verhoudingen schept, zoolang zal ook de architectuur en alles wat van haar afhangt, de ware uitdrukking niet kunnen vinden van wat zij in de beste tijden steeds gegeven heeft: de ruimtelijke uitdrukking in

ruimtelijke vormen van den levensdienst der menschen.

Er is niet de minste reden te betreuren, dat onze tijd bij vroegere hoogtepunten vergeleken, ten achter blijft in structureele grootheid en diepte en arm is in de vruchten van goedbedoelde, maar slecht geleide samenwerking. De aanvurende macht der grootsche perspectieven, die telkens in de spanningen van het wereldgebeuren opengaan en niet het minst reflecteeren in de werken der kunstenaars, zijn op zich zelf van grooter belang dan het feit dat de huidige instrumentatie nog gebrekkig van vormgeving en zwak van stem is.

Wat in gefaalde experimenten (gelijk de Delftsche reeks van ramen en andere soortgelijke pogingen van samenwerking elders) teleurstelt, is dan ook niet, het betrekkelijk ontoereikende der talenten ten opzichte van het reeds bereikte, maar het is het ongeloof, de ontrouw aan de geestelijke structuur van het leven, die in de verzaking van de architectonische idee openbaar wordt. Voor werk van dergelijke houding kan geen wezenlijk perspectief bestaan, omdat het geestelijk gezien op drijfzand is gebouwd.

A.M. HAMMACHER

Buitenlandsch overzicht

Nationalisme troef
19 Augustus 1933

Amerika doet alles om de werkloosheid te doen verminderen. Ook bedenkelijke dingen. Bij voorbeeld, voor 235 millioen dollar 37 nieuwe oorlogsbodems op stapel zetten. Dit is hetzelfde Amerika dat Europa de les placht te lezen omdat het zijn geld aan krijgstoerustingen verdeed. Het houdt zich niet tevreden eer het de uiterste limiet van wat de overeenkomst van Londen van 1930 het toestond, 204000 scheepstonnen, bereikt heeft. Zonder de conclusiën af te wachten der ontwapeningsconferentie die 16 October haar arbeid hervatten zal, en bij welke, in een vroeger stadium, het hoofd der Amerikaansche delegatie, Norman Davis, zoo gevoelvol voor reductie pleitte, haalt Amerika nog even uit de overeenkomst van Londen al wat het halen kan. Japan wordt er zenuwachtig onder en wil nu ook tot de uiterste limiet der tractaten gaan; ja feitelijk beweert het aan die uiterste limiet te weinig te hebben en wil de tractaten (van Washington, 1922, en Londen, 1930) in dier voege doen herzien, dat het in plaats van de verhouding 3:5 de volstrekte gelijkheid met Engeland en de Vereenigde Staten verkrijgt. Het kan het tractaat van Londen in 1935 opzeggen en schijnt voornemens dit te doen, wanneer Engeland en de Staten bezwaar maken de absolute gelijkheid toe te staan. Daar zij dit ongetwijfeld doen zullen, kan de wedloop in bewapening ter zee op het liefelijkst weder beginnen. Welk gehoor zullen Engeland en Amerika vinden bij eventueele verdere vertoogen tot vermindering der land- en luchtmacht van de continentale staten van Europa? Zullen die niet beantwoord worden met een *medice*, *cura te ipsum*?

Men herinnert zich, welke versregels van Schiller Dollfuss te Londen aanhaalde. Nog altijd kan Oostenrijk niet ‘in vrede leven’ en gedraagt zich zijn nabuur dubbelzinnig en angstwekkend. Frankrijk en Engeland hebben te Berlijn gereclameerd maar ten antwoord gekregen dat het zoo erg niet was en dat men immers Mussolini hier reeds van had overtuigd. Intusschen herhalen zich verontrustende incidenten.

Nationalisme troef over de heele wereld. Genève lijkt een ding van gisteren geworden.

Waartoe hebben Wilson's leuzen: democratie contra autocratie, zelfbeschikking der bevrijde natiën, ons geleid? Die bevrijde natiën zouden de natuurlijke aandrift gevoelen in een Wereldbond elkander te ontmoeten en te verstaan. De proef is genomen en mislukt; aan deze bedroevende gevolgtrekking is niet te ontkomen. De kaders van de Wilson-wereld bestaan nog wel, maar wat speelt zich daarbinnen af? Men roept nog hooge beginselen aan zonder er zelf meer in te gelooven, en met het angstig voorgevoel dat de toehoorders het vermoedelijk ook niet meer doen.

Ziet men dan de teekenen niet die de tijd aan de wand schrijft? Wilson's natie zelve, de Vereenigde Staten van Noord-Amerika, zijn in de zonde en blindheid van de extreme nationale zelfgenoegzaamheid het verst gegaan. ‘I would vote for a 300 per cent. increase as cheerfully as for a 50 per cent. increase,’ zei in 1922 senator Aldrich voor een ‘Tariff Committee’. Deze menschen hebben hun zin gehad, en Roosevelt mag nu goochelen met de gevolgen. ‘Enlightened selfishness’ noemde men in Amerika het systeem dat nu *ad absurdum* is gevoerd. Men vergat dat zelfzucht blind, en het een groot zelfbedrog is, aan den naam dezer passie het woord verlichting te verbinden.

C.

Bibliographie

Paul van Zeeland, Beschouwingen over Europa 1932. - N.V. Standaard Boekhandel, Brussel.

De Heer Paul van Zeeland, Directeur der Nationale Bank van België, geeft in bovenvermeld werk zijn inzichten en ervaringen weer over de economische crisis en de oorzaken daarvan.

Hoewel de auteur, die behalve theoretisch econoom een in de praktijk ervaren man is, inziet, dat in dezen tijd, waar het spel der economische krachten zoozeer van alle kanten wordt gestoord, aan een geheel vrije economie niet te denken valt, zoo behoort hij, en dit wel op zeer goede gronden, tot degenen die een althans zoo vrij mogelijk economisch verkeer als 'normaal' beschouwen. Er is dus hier iemand aan het woord, die niet zijn hoop heeft gevestigd op experimenten van menschen 'die tenminste wat doen', maar die duurzame verbetering zoekt langs den moeilijken weg naar een herstel van evenwicht tusschen de bestaande krachten en verhoudingen.

De Heer van Zeeland laat een reeks van feiten en belevenissen aan ons geestesoog voorbijgaan en trekt er zijn conclusies uit.

Voor dengeen, die in dezen tijd pessimistisch gestemd is ten opzichte van een terugkeer van wat hij meent te zien als een gezond economisch verkeer, moge reeds direct de mededeeling, dat in den wereldoorlog feitelijk de oorzaak der groote evenwichtsstoornis ligt, welke nog steeds niet overwonnen is, het inzicht geven dat, ook al is er veel veranderd, een geleidelijk herstel van evenwicht weer tot een toestand terug kan voeren, die tot een vrij handels- en *dus* geldverkeer tusschen de volkeren kan leiden. Want het is wel zeker, dat de meeste kunstmiddelen, door de volkeren aangewend om de economische gevolgen van den oorlog en andere stoornissen voor hun land af te wenden, niet anders hebben gebracht dan verergering dier gevolgen en vertraging van het herstel.

Het boek van den Heer Van Zeeland geeft voorts in het kort een relaas van de moeilijkheden, waarmede onze Zuidelijke buren te kampen gehad hebben en nog hebben en men mag zonder twijfel de gevolgtrekking maken dat zij er zich knap doorheen slaan. Voor kleine landen is heden ten dage de strijd niet gemakkelijk en helder wordt ook uiteengezet, hoezeer op monetair gebied het falen der groote centra als Londen en New York, die als steunpunten moesten dienen, het den kleineren extra moeilijk hebben gemaakt. Zeer duidelijk wordt b.v. in het licht gesteld, dat een goldexchange-politiek voor de kleinere landen alleen mogelijk is als verrassingen, die Londen en New York hebben geboden, uitgesloten zijn te achten. Zij zijn de hoeders van dat systeem; falen zij, dan is het uitgesloten, dat de kleinere

centra anders kunnen doen dan onmiddellijk op het goud zelf over te gaan. Na de gebeurtenissen te Londen heeft trouwens België zoowel als Nederland direct de consequentie ervan getrokken.

Belgische en Nederlandsche problemen zijn niet geheel identiek, maar zoo er iets in dezen tijd als een paal boven water staat, dan is het wel dat een samenwerking der kleine naties in belangrijke mate ieders moeilijkheden kan verzachten. Daarvoor is natuurlijk overeenkomst in standpunt noodig. De gezonde opvattingen van den Heer Van Zeeland, die op een plaats staat waar hij ze in praktijk kan brengen, zullen zeker zulk een nauwere economische samenwerking niet in den weg staan.

De schrijver is blijkbaar op lezing van zijn boek in Nederland gesteld en heeft dit in het Fransch geschreven werk in het Nederlandsch doen vertalen. Dat dit Nederlandsch zoo nu en dan een ietwat Zuidelijk cachet heeft, verraadt de nationaliteit van den vertaler en heeft voor onze Noord-Nederlandsche opvattingen een bepaalde charme, al doet het op enkele plaatsen vermoeden, dat de Fransche tekst duidelijker zal gesproken hebben.

C. de I.

Ernest Claes, Toen Ons-Lieve-Vrouwke heuren beeweg deed. Houtsneden van Marice Brocas. - A.M. Stols, Brussel en Maastricht.

Ons-Lieve-Vrouw heeft het tegenwoordig druk in ons land. Men weet dat zij reeds meer dan eens het dorp Beauraing in 't Walenland heeft gekozen om zich te laten zien, tot groot soulaas der zieke pelgrims en profijt van hotelhouders en den Boerenbond. In een jaar tijds heeft zij ook twee dichters geïnspireerd, een Waal en een Vlaming, ter wille van het nationaal evenwicht. De eene is Thomas Braun, advocaat, folklorist en dichter (van o.a. *L'An*, voor dertig jaar geïllustreerd door Melchers, en van een loflied op de postzegels, *Philatélie*), van wien bij Vromant een pracht-uitgave verscheen van *Ex Voto*, bois et texte, noemt hij het bescheiden, die hij plaatst sous la protection de nos précurseurs, imagiers et poètes. De andere is Ernest Claes, de bekende auteur die met *De Witte* veel populariteit verwierf. Claes heeft bij denzelfden drukker in hetzelfde formaat en met dezelfde keurige houtsneden die Braun's boek versieren een pendant tot dat werk gegeven: *Toen Ons-Lieve-Vrouwke heuren beeweg deed*. Het kon natuurlijk niet anders of deze beide werken zouden familietrekken vertoonen. *Ex Voto* is een geleerde poema, waarin proza afwisselt met poëzie, - dat ook Gezelle er wordt bijgehaald, in 't Vlaamsch, niet vertaald, bewijst weer eens den goeden smaak van den voornamen stylist. Het boek van E. Claes is louter verbeeldingswerk en beschrijft een reis van Ons-Lieve-Vrouwke van Scherpenheuvel die in den nacht vóór Pinksteren de Lieve-Vrouwkens van 't Walenland en Vlaanderen bezoekt. De twee werken zijn dus heel verschillend van vorm, maar met elkaar verwant door de stof en den geest. Allebei zijn zij geschreven ter eere van al de Lieve-Vrouwkens die België maken tot één land van beevaart, die van Scherpenheuvel, Walcourt, Foy, Hoei, Péruwelz, Alsemberg, Halle, en vertellen de legenden en de mirakels van die gewestelijke patronessen. En allebei staan in het literair teeken van Max Elskamp. Als ik mij niet vergis is de Antwerpsche dichter van *Salutations dont d'angéliques* de

eerste geweest om lofgedichten te wijden aan Ons-Lieve-Vrouw, die doortrokken zijn van de naïeve vroomheid der primitieve volksprenten: *Enluminures*, *Alphabet de Notre-Dame la Vierge*, *Sept Oeuvres de Miséricorde* enz..... Eenige gedichten van Victor Kinnon geciteerd door Th. Braun zijn geheel in den geest van Max Elskamp. Thomas Braun en Ernest Claes hebben allebei de eigenaardigheid van Elskamp (die misschien geboden wordt door het onderwerp): de naïefheid is een tikje bewust en precieus; het veelvuldig gebruik van den vocatief, - onvermijdelijk in een poema van aanbidding, van aanroeping, - en de indruk van familiariteit die daardoor ontstaat gaat vermoeien door zijn eentonigheid. Dat Elskamp gedurig prevelt met Ons-Lieve-Vrouw en dat hij het kon met fluisterende devotie, is het bijzonder privilegie geweest van dezen uitzonderlijk-begaafde, en nóg heeft hij niet altijd een zekere gewildheid kunnen vermijden.

Intusschen kan ik niets dan goed zeggen van het boek van Claes. De groote moeilijkheid in dergelijke werken is dat de belangstelling (die uiteraard zoo ver àf is) niet mag verzwakken. Het is het groot gebrek van sommige véél te lange moderne hagiographiën, zooals de onleesbare *Sainte Lydwine de Schiedam* van J.K. Huysmans. Het boek van E. Claes verveelt geen oogenblik. De avonturen van Ons-Lieve-Vrouwke die met de profeten David en Isaïas een nachtelijken tocht maakt en vertrouwelijk hare zusters met den plaatsnaam groet gelijk de pastoors onder mekaar plegen te doen (zij spreken elkaar aan: dag Sarte! dag Scherpenheuvel!) die avonturen zijn gemoedelijk en geestig verteld. Toen ik de beschrijving las van de processie van den H. Guido te Anderlecht dacht ik aan het schilderij van Charles de Groux, in het Museum van Brussel: wat een verschil van opvatting, bij den Vlaamschen dichter is de menschheid gul en goed gemutst, terwijl de romantische schilder niet anders toont dan triestige, preutsche boeren. Sommige episoden zijn humoristisch, - de tocht van Ons-Lieve-Vrouwke met David en Isaïas in de voituur van St. Guido-Koetsier naar Ons-Lieve-Vrouw van Alsemberg; andere zijn van een fijne gevoeligheid, - bijzonder geslaagd lijkt mij het tooneel van Servais die te Halle op de Groote Markt des nachts op zijn violoncel speelt ter eere van de heilige pelgrims. Mooie houtsneden in antieken stijl en keurige hoofdletters versieren het met bijzondere zorg uitgegeven boek.

A.C.

Carl Haensel, Das war Münchhausen. - J. Engelhorn, Stuttgart.

Wij bezitten onzen Hieronymus van Alphen, Duitschland zijn Hieronymus von Münchhausen. De keuze is niet twijfelachtig, en het verschil misschien karakteristiek. De historie van baron van Münchhausen werd beroemd als die van Max und Moritz, of van Struwwelpeter. Maar van den mensch, die achter het fantastische kinderboek schuil ging, werd weinig of niets bekend. Het is Haensels groote verdienste daarnaar in familie- en stadsarchieven onderzoek gedaan te hebben. Daarbij was hem vooral van dienst de van de Duitsche Dichteracademie deel uitmakende dichter Börries von Münchhausen, Noord-Duitsch balladendichter, in zijn werk aan Liliencron verwant, en nazaat van hetzelfde geslacht, waaruit de ver-

maarde ‘leugenbaron’ stamde. Haensel ging ook naar Münchhausen's woonplaats, Bodenwerder aan de Wezer, waar zich ook zijn slot bevond en de ‘wijngrot’, waar in dichten rook en bij zwaren wijn temidden zijner vrienden Münchhausen zijn fantastische avonturen onthulde. Zij waren niet bestemd om ooit verder dan den vriendenkring uit de wijngrot te komen. De bijnaam leugenbaron was Münchhausen een diepe ergernis. En het boekje over zijn wonderbare reizen en avonturen, dat eerst in Engeland en daarna in Duitsche vertaling verscheen, en dat in intrigues tegen den ouden baron dienst moest doen om zijn ongeloofwaardigheid te bewijzen, heeft hem op het laatst van zijn leven pijnlijk geschokt. Dat het tenslotte de anders in den rook der wijngrot vervluchtigde avonturen vereeuwigd heeft, is een gelukkige omstandigheid, waarmee de oude Münchhausen zelf echter niet gediend was.

Haensel's geschiedenis begint anno 1793, het jaar waarin de bijna zeventigjarige Münchhausen Bernhardine von Brünn leert kennen en de liefde voor de achttienjarige zijn laatste avontuur inluidt. De cavalier wordt nog eenmaal in hem wakker, oude Russische herinneringen uit de dagen zijner veroveringen aan het Russische hof komen weer op, toen hij aan het hoofd der kurassiersgarde der tzaritza stond, eer hij in ongenade viel. En in kniebroek met witte kousen en lakschoenen, in zijden frak met jabots en kanten manchetten danst hij nog eens, één hand in den nek en één op de heup, op een soldatenmelodie een Russische dans.

Bernhardine von Brünn wordt zijn vrouw, maar het lot heeft geen laat geluk voor Münchhausen weggelegd, jalousie en intrigues brengen haar in verdenking van overspel, er wordt geaasd op Münchhausen's erfdeel en op zijn avonturen. Het is Bernardine zelf, die zonder het te willen aansprakelijk wordt voorde onthullingvan Münchhausen's fantastische geschiedenissen aan den boosaardigen intrigant Raspe - die, na de schending aan Bernardine gepleegd, naar Engeland vlucht en daar de befaamde Münchhausenkroniek in het licht geeft. Een noodlottig einde besluit het leven der twee ongelijke gelieven, waarvan de een thans de held is van een der vroolijkste kinderboeken ter wereld.

Het verhaal beweegt zich statig en sierlijk in den stijl van het roccoco: een stijl rijk aan figuren als een menuet, een verhaal met veel loofwerk. Langzaam beweegt het zich, in een sfeer van karos en kanteelen, waaier en terras, poeder en spinet. ‘Diese Menschen hassten wirklich den Krieg aber sie liebten die Wachtparade und vor allem das Feuerwerk, das in nie wiederkehrender Vollendung bei allen Festen abgebrannt würde.’ Op Münchhausen's bruiloft met de jonge Bernardne keert in het sloteffect van het vuurwerk ook zijn beroemde avontuur met het halve paard terug. En ergens in dit boek geeft Münchhausen met een sprankeling van den ouden geest antwoord op de vraag, wat het achtergebleven achterdeel van het halve paard verder deed, een antwoord dat in de kinderboeken met recht niet teruggevonden wordt.

Er ademt in dit boek met zijn sombere in de iets van de sfeer om Goethe en Friederike of Lotte. En tusschen de roccocostemming speelt met een door den tijd gedempte gloed de herinnering aan barbaarsche avonturen in Rusland en Turkije.

Haensel heeft een zeer verdienstelijk en goed geschreven, waarheidgetrouw verhaal gegeven van Münchhausen's laatste levensepisode. Misschien getuigt het van zelfkennis, dat hij zich hiertoe beperkte. Toch wordt het verlangen des te meer gewekt naar een beeld van de Russische epi-

soden, en vooral missen wij het tafereel van Münchhausen en zijn companen in de wijngrot. Wij hadden het ontstaan der fantastische verhalen willen bijwonen. De groote liefde en zorgvuldigheid waarmee Haendel zijn relaas heeft geschreven (vooral de beschrijving van landschap en interieur is gevoelig en fijn van tint) vergoeden dit gemis niet geheel. Er had wat meer 'Schwung' in het verhaal kunnen zijn, het had verbluffender en sprankelender gekund. Het beeld van den barom, die zoo in de werkelijkheid van den schijn geloofde, dat hij zelfs niet zeker was of hij wel als anderen zou sterven (geheel daarbij sluit het slot aan, met de opgraving van het in een leemlaag honderd jaren ongerept gebleven lijk, dat dan door een windvlaag tot stof uiteengejaagd wordt) - het beeld van den ongeevenaarden fantast had het boek nog meer kunnen beheerschen. En bij alle bewondering voor deze kroniek ware dan het kinderlijk heimwee van den lezer naar de rit op de kanonskogel, de torenspits in de sneeuw en de pruik waaraan de barom zichzelf uit het moeras trok, niet onvervuld gebleven.

ANTHONIE DONKER

[Vierde deel]

Stemmen uit de redactie

In memoriam Prof. Dr. P. Ehrenfest.

- Wanneer ik mij onder den verschen indruk van het plotseling overlijden van Ehrenfest ertoe zet om enkele woorden aan zijn nagedachtenis te wijden, dan ontveins ik mij niet de moeilijkheid van deze taak. Deze moeilijkheid is slechts ten deele daarin gelegen, dat in zoo korten tijd onze indrukken nog niet voldoende bezonken kunnen zijn. De moeilijkheid is meer deze, dat, ook wanneer wij meenen, dat het beeld van een persoonlijkheid ons klaar voor oogen staat, aan deze klaarheid altijd nog zoo veel ontbreekt. Vragen wij ons af: was het zus of zoo, en willen wij het beeld scherper bezien, dan vervaagt het en spot met onze analyse. En wanneer wij het beeld in woorden willen vastleggen, geven deze niet alleen een onvoldoende gedefinieerd en eenzijdig, maar altijd ook een min of meer verwrongen beeld. En waar dit reeds in het algemeen geldt, geldt het in bijzonder hooge mate voor het beeld van Ehrenfest, wiens wezen zoozeer gekarakteriseerd is door sprankelend leven en spontaneïteit.

Toen Lorentz in 1912 zijn gewoon hoogleeraarschap te Leiden neerlegde, en als zoodanig vervangen moest worden, had hij ertoe meegewerkt, dat Ehrenfest als zijn opvolger zou worden voorgedragen. Ik herinner mij hem die voordracht te hebben hooren motiveeren, doordat hij verklaarde, dat Ehrenfest weliswaar niet de originaliteit van Einstein bezat, maar dat hij aan den anderen kant uitmuntte door de weldoordachtheid van zijn werk, hetgeen o.a. bleek uit een verhandeling in de Annalen der Physik in 1911, getiteld: ‘Welche züge der Lichtquantenhypothese spielen in der Theorie der Wärmestrahlung eine wesentliche Rolle?’ In deze verhandeling gaf hij de gronden, waarop de noodzakelijkheid van het

invoeren van de onderstelling van energiequanta berustte veel beter aan, dan dit door Max Planck, de vader der Theorie der Quanta, zelf was geschied.

En nu blijkt reeds dadelijk, hoe moeilijk het is, een juist beeld van een persoonlijkheid als die van Ehrenfest te geven. Die ‘weldoordachtheid’ als hoofdeigenschap schijnt met mijn kenschetsing ‘gekarakteriseerd door sprankelend leven en spontaneïteit’ niet goed te rijmen. En toch waren ze in Ehrenfest tot een onverbrekelijke eenheid vereenigd, of misschien beter gezegd, het waren geen twee eigenschappen, die al of niet ‘vereenigd’ konden worden, maar het was één eigenschap van verschillende kanten bezien. In zijn hartstochtelijkheid wilde Ehrenfest alles geheel bezitten en stelde hij zich met geen half inzicht tevreden.

Zijn levendige belangstelling in alle vraagstukken der natuurkunde gepaard met de behoefte om hetgeen hem zoo diep getroffen had ook met anderen te bespreken bracht hem met veel natuurkundigen in aanraking, zoodat hij er veel warme vrienden onder telde. Zoo werd Leiden, dat reeds om het Kamerlingh Onnes Laboratorium door zooveel natuurkundigen bezocht werd, nog meer een centrum voor de beoefening der natuurkundige wetenschap door den toeloop van Ehrenfest's vrienden, die er de problemen, aan de oplossing waarvan zij bezig waren, kwamen bespreken. En daar deze onderzoekers ook veelal een voordracht hielden op Ehrenfest's colloquium ging hiervan een bezielende werking op de studenten uit, die bijna alle belangrijke kwesties, die aan de orde waren, door de onderzoekers zelve hoorden uiteenzetten.

Bekend is Ehrenfest's vriendschap met Einstein. Ook buiten de natuurkunde bracht veel hen samen. De pianist Ehrenfest accompagneerde de violist Einstein op voortreffelijke wijze. Hoe levendig echter de belangstelling van Ehrenfest voor de relativiteits theorie ook was, tot een actieve medewerking aan de ontwikkeling van die theorie is hij niet gekomen.

Vruchtbaarder in dit opzicht was zijn vriendschap met den Deenschen natuurkundigen Niels Bohr, de schepper van de bekende atoomtheorie. Door de opstelling van zijn z.g. adiabatenhypothese heeft Ehrenfest een belangrijke bijdrage geleverd voor de ontwikkeling van Bohr's theorie. Hij toonde

daarbij aan, dat de toepassing van de klassieke mechanica binnen het gebied, dat overigens door de theorie der quanba wordt bestreken, zich veel verder uitstrekte, dan door Bohr aanvankelijk was aangenomen. Ook in ander opzicht was de samenwerking der beide physici vruchtbaar. Verscheidene van Ehrenfest's leerlingen hebben zich aan het eind van hun studie langer of korter tijd te Kopenhagen opgehouden om daar in de internationale schare geestdriftige en talentvolle jonge physici, die zich om Bohr verzamelde, een impuls te ontvangen, die hun leven tot hooger werkzaamheid opvoerde.

Het is hier de plaats niet het wetenschappelijk werk van Ehrenfest uitvoerig te bespreken. Voor niet-physici is het onbegrijpelijk en aan physici voldoende bekend. Maar bovendien: de invloed van zijn levende persoon ging die van zijn in geschriften neergelegde onderzoekingen misschien verre te boven.

Ehrenfest was vreemdeling in Nederland, en is dit gedurende zijn ruim twintig jaar durend Leidsch professoraat steeds min of meer gebleven. Toch heeft dit aan zijn populariteit geen afbreuk gedaan. En dit is niet te verwonderen. Zoo menig inwoner van een der groote Europeesche of Amerikaansche rijken komt tot ons met alle bekrompenheid, eigen aan menschen, die niet over de grenzen heen kunnen kijken. Hun verhouding tot ons wordt bepaald door hun vooropgezette onkwetsbare overtuiging van de superioriteit van alles wat uit hun eigen land komt. De minder ontwikkelden bejegenen ons met een geringschatting, die zij als vanzelfsprekend beschouwen, de meer ontwikkelden met een tegemoetkomende, ietwat neerbuigende vriendelijkheid. Bij Ehrenfest was van een dergelijke vooropgezette meening geen sprake. Welken staat trouwens zou hij als zijnde van hooger orde gekozen hebben? In Oostenrijk geboren had hij in Duitschland en Nederland gestudeerd. Rusland, waar hij lang gewoond en zijn vrouw gevonden had, was - door keuze - misschien nog het meest als zijn vaderland te beschouwen, terwijl zijn warmste vriendschap den (adoptief) Zwitser Einstein en den Deen Bohr gold. Neen het was zeker geen geringschatting, die hij voor ons land koesterde. Meermalen drukte hij zijn bewondering uit voor de Nederlandsche natuurkunde en het vele, dat door de groote

vertegenwoordigers daarvan uit een vorige generatie - mijn Vader, Lorentz, Kamerlingh Onnes - was tot stand gebracht. En toch, niettegenstaande die bewondering, hij voelde zich *anders*. Wanneer zijn voortvarendheid op te groote bedachtzaamheid, zijn enthousiasme op een zekere nuchterheid stuitte, kon hij verzuchten: 'je bent toch een onverbeterlijke Hollander.'

Maar juist door dit 'anders' zijn is hij voor de Nederlandsche wetenschap van zooveel waarde geweest. Het is ver van mij verwijderd de Nederlandsche grootere bedachtzaamheid en reserve te veroordeelen. De grooten van de vorige generatie geven ons niet den indruk, dat de Nederlandsche natuurkunde op een verkeerden weg was. Maar toch, nieuwe tijden eischen weer andere menschen. En wat enkele geniale voorgangers hebben gedaan, kan niet door de vele minder grooten van een later geslacht nagevolgd worden. Lorentz heeft mij eens, toen Ehrenfest nog pas kort in Leiden was, gezegd: 'Hij heeft in dien korten tijd reeds gedaan gekregen, wat ik gedurende mijn geheele professoraat vergeefs heb nagestreefd. Hij heeft de studenten aan het praten gekregen. En Ehrenfest heeft mij zelf eens naar aanleiding van een bepaald instituut gezegd, dat het zoo goed voor de studenten was, daar te studeeren, omdat zij daar den indruk kregen, 'dat er nog physica gemaakt kon worden.' Karakteristiek is, dat hij niet een universiteit aanbeval, waar de bestaande natuurkunde zoo volledig mogelijk, ook niet een, waar deze zoo grondig of zoo helder mogelijk wordt gedoceerd. Zijn streven - en zijn bereiken - is altijd gericht geweest op het prikkelen der zelfwerkzaamheid, en hij heeft deze bij zijn leerlingen tot een ongekende hoogte opgevoerd. Het is veel waard, wanneer de afgestudeerden een Universiteit verlaten met grondige kennis en het is veel waard, wanneer zij daar een leermeester hebben leeren kennen, die hun met eerbied vervulde voor wat hij heeft tot stand gebracht. Maar meer nog is het waard, wanneer zij de universiteit verlaten met het vertrouwen, dat zij zelf iets tot stand zullen kunnen brengen. Want zonder dit vertrouwen komt men, ook in overigens gunstige omstandigheden, tot niets.

Ehrenfest heeft zijn leerlingen weten te vormen tot menschen, die de animo èn den moed bezitten een onderzoek te

beginnen met de energie, die alleen door het vertrouwen op een althans mogelijk succes gedragen kan worden. Het gevolg is, dat verscheidene zijner leerlingen met eere leerstoelen vervullen aan binnen- en buitenlandsche universiteiten. En wanneer thans over het algemeen in Nederland het aantal jongere natuurkundigen, dat belangrijke vraagstukken durft aanpakken, en ze veelal althans gedeeltelijk tot oplossing brengt, veel grooter is dan twintig jaar geleden, dan is dat voor een niet gering deel aan de van Ehrenfest uitgaande bezieling te danken.

> Nous sommes si présomptueux, que nous voudrions être connus de toute la terre, et même des gens qui viendront quand nous ne serons plus; et nous sommes si vains, que l'estime de cinq ou six personnes qui nous environnent nous amuse et nous contente.
>
> BLAISE PASCAL, *Pensées*.

Foto-pagina.

- Einstein is een groot geleerde, een van de allergrootste physici in een tijd, waarin de natuurkundige wetenschap een zoo verwonderlijke ontwikkeling doormaakt, en dat voor een belangrijk deel dank zij Einstein's nieuwe denkbeelden. Hij is een van de weinige menschen, die kunnen verwachten gekend te zullen worden door de menschen, die zullen komen, wanneer zij niet meer zullen zijn, en van wie zulk een verwachting zelfs geen vermetelheid genoemd kan worden.

Hoe beschamend is het dan, wanneer wij hem zien op de fotopagina eener courant, gearmd met Charlie Chaplin of met Bernard Shaw, of wel, zooals onlangs, zittende bij een soort blokhuis en omgeven door een paar studenten met geweren, in een niet zeer origineel gevonden wild-west opstelling. Zou in een gewone kamer en bewaakt door gewone politie zijn veiligheid niet beter gewaarborgd zijn?

Hij wint door zulke foto's misschien aan populariteit bij de lagere lagen van het hedendaagsche publiek, maar verliest toch zeker in de oogen der meer kieskeurigen. Zijn oprechte bewonderaars zullen hem even hoog blijven schatten, en zich gelukkig prijzen, dat krantenpapier vergankelijk is, en dat de bladen met foto's van en berichten aangaande hem reeds lang

tot stof vergaan zullen zijn, wanneer zijn scheppingen op natuurkundig gebied de bewondering der dan levende geslachten nog zullen wekken.

Denk aan de Koornbrug.

- Er is aan de Leidsche stadhuisplannen buiten die van de zuiver architectonische verdienste nog een andere vraag verbonden, die men de stedebouwkundige kan noemen. De hier volgende opmerking heeft in het minst niet de bedoeling, een der andere plannen boven dat van Blaauw te verkiezen, waarvan de bouwkundige waarde in haar geheel gelaten wordt. Zij stelt enkel de stedebouwkundige vraag, welke luidt: Hoe zal een bepaalde oplossing werken in het stadsbeeld? In dit opzicht nu zondigt het plan Blaauw ernstig, door het ontwerpen van een open pleintje aan de Vischmarkt. Niets is voor Hollandsch stedeschoon zoo gevaarlijk als het verbreken van een oude rooilijn. Men kan het zien aan het postkantoor te Middelburg, waar de fraaie ronding van de Noordstraat door een achteruitgezet gebouw verstoord is, en in Leiden zelf, waar men bij het bouwen van de nieuwe Universiteitsbibliotheek verzuimd heeft, de gesloten lijn van het Rapenburg te herstellen, die op den plattegrond van Blaeu zoo goed te zien is, hetgeen het afbreken van de kostelijke gevels links nog overbodiger hadde gemaakt dan het reeds was, en ons het onnoozele pleintje had bespaard, dat enkel rumoer en ruimteverlies beduidt. Leiden had in dit opzicht waarlijk reeds genoeg geleden, toen de ramp van 1807 in het hart der stad een gat sloeg, dat inderdaad destijds niet zoo gemakkelijk weer te heelen viel.

Het stadsdeel tusschen de Waag en de Koornbrug blijft, al staan er maar enkele huizen meer die op zich zelf belangrijk zijn, een der mooiste, die men in Holland aantreft. Het zijn de lijnen en de glooiingen, die het doen, en niet in de laatste plaats ook de afsluiting door den bovenbouw van de Koornbrug, waarvan men zich telkens weer blijde verbaast, dat nog in 1825 iets zoo doordacht harmonisch kon worden gewrocht. Dit stukje van de symphonie nu gaat Blaauw door een luiden wanklank roekeloos verstoren. Hij slaat een gat in de lijn van de Vischmarkt, en laat de Koornbrug zonder steun in het ijle

hangen. Blaauw's pleintje is in de pers een gelukkige greep genoemd. Het is een misgreep van de bedenkelijkste soort, zooals eveneens aanstonds werd betoogd. *Caveant consules*.

De Vlag.

- Is er een tweede natie, die zoo solt met 's lands vlag als de onze? - De Nederlandsche vlag is rood-wit-blauw; als het pas geeft met den lustigen oranjewimpel, die om de sterke kleuren speelt en schoonheid van lijnenbeweging toevoegt aan het kleureffekt. Rood-wit-blauw, zoo ligt het vast in de traditie, tot in het aftelrijmpje toe. Het is waarschijnlijk een der oudste echt nationale vlaggen, die op de zee gewapperd hebben, eeuwen lang.

De Nederlander van heden toont zich zijn schoone vlag niet waard. Hij weet er niet mee om te gaan. Overal elders zou het, behoudens partijtwist, burgeroorlog of revolutie, van zelf spreken: zóó is de vlag en niet anders. Het oranje-blanje-bleu, dat inderdaad even oude rechten kan doen gelden, zou slechts een extra mogen zijn. Maar neen: op een goeden dag hebben tal van landgenooten het in hun hoofd gekregen, dat men zijn vaderlandschen zin en zijn gehechtheid aan het koningshuis beter toont door op laatstgenoemde wijs te vlaggen. En nu vervolgt een vereeniging, op de dwingerige wijs, die tegenwoordig aan dergelijke bewegingen eigen is, het doel om de ‘schitt'rende kleuren van Nederland's vlag’ officieel door de fletse dito te vervangen. Men verwart zich lustig in historische argumenten en ingezonden stukken. Overal, heet het, waait rood-wit-blauw; de heele Balkan voert het tegenwoordig! - Alsof een edelman zijn gouden balk op een veld van sabel opgaf, omdat de bierbottelarij op den hoek er ook mee werkt!

Het zal op zee een mooi gezicht zijn, die zwakke kleuren! En wij hopen toch, nietwaar, dat de Nederlandsche vlag vooral op zee zal blijven waaien.

Een wandeling langs een bevlagde gracht levert vooralsnog een bonten aanblik. Men ziet er: rood-wit-blauw, het goede, oude, echte, diep rood en donker blauw. Item: hetzelfde met lichter rood en ultramarijn blauw. Item: oranje-wit-licht-blauw in de hier gepaste fijne, zwakke tinten. Item: hetzelfde

met sinaasappel-oranje en zakje-blauw. Item: de echte Nederlandsche vlag, maar op den kop, met het blauw boven. Wij zagen het onlangs bij een geacht ingezetene; slechts de vrees voor de eloquentie der dienstbode weerhield ons ervan, hem er over op te bellen. Item: de vlag met opschrift: ‘koffie 15 ets.’

En het hangt er alles tot in het trieste licht van den volgenden morgen, den nacht over, al of niet in de geut. Wanneer een vereeniging zich verdienstelijk wil maken voor ons nationaal symbool, laat zij dan ons publiek leeren, wat ieder marineman u zeggen kan, en iedere Noor of Zweed, die meer gevoel hebben voor correct vlaggen dan wij: met zonsondergang wordt de vlag gestreken!

Korte verhalen

I. De Rat

Le Comte Lucien Jehan Bernard de Terson Bennafont had als piepjong luitenantje in de oorlog van zeventig, en als oude kolonel in de wereldoorlog gevochten, en omdat hij in 1925 te oud was om voor de derde maal voor zijn land uit te rukken sprak het van zelf dat zijn eenige zoon Lucien, toen reserveluitenant der infanterie, zich als vrijwilliger meldde voor de oorlog in het Marokkaansche Rif tegen Abd-el-Krim, die nadat hij de Spanjaarden vrijwel tot aan de kust had teruggedreven, zich in zijn overmoed tegen de Franschen gekeerd had, en de zuidelijke grensrivier, de Ouergha, overgetrokken was.

Zoo kwam het, dat de jonge, niet bijzonder sterke en eenigszins zenuwachtige luitenant Lucien de Terson Bennafont pas in het holst van een pikzwarte, ijskoude Aprilnacht merkte, dat hij hoegenaamd geen lust had in dit krijgsbedrijf, dat zijn landbouwkundige studie hem veel liever was dan de twijfelachtige roem van deze veldtocht en dat hij zoo moe was, dat hij wel kon huilen.

De eerste dagen in het sprookjesachtige Fez waren romantisch en opwindend geweest. Hij had zich met zijn nieuwe kameraden een held gevoeld, hij had de buikdans gezien en met een wonderlijk mooi Arabisch meisje geslapen, als men dat tenminste zoo noemen wil.

Maar toen had hij plotseling afscheid moeten nemen van zijn kameraden, hij had geen tijd meer om naar het Arabische meisje terug te gaan, en dat alles alleen om twee dagen en twee nachten, met een troep smerige soldaten en een grommige kapitein, door de regen te trekken. Regen bij dag en regen bij

nacht, regen in zijn slaap en regen in zijn waken, regen overal en altijd. - En hij moest maar ve der op zijn kapotte voeten en kon alleen maar denken: verder... verder... verder... en hij was heel jong en heel moe.... en de Kabylen zouden hem zeker de strot afsnijden.... en als dat niet gebeurde zou hij toch ook wel sterven.... aan typhus of malaria.... of aan heelemaal niets... en hij had zóó'n medelijden met zich zelf... en hij was zóó koud en zóó nat, dat het laatste vonkje van zijn trots uitdoofde en hij zich als een drenkeling aan de glimmende staart van het paard van de kapitein voor hem, vastklampte en zich willoos mee liet trekken, door regen en kou, door typhus en malaria, door een nacht zonder einde.

Met de meeste nadruk moet hier ontkend worden, dat luitenant graaf de Terson Bennafont ooit met tranen van wanhoop op zijn wangen, zich vastklampend aan de staart van een paard in de versterkte post van El-Ksar-el-T'zenin binnengesleept zou zijn.

Integendeel! Het staat onomstootelijk vast, dat hij na een slaap van twaalf uur in bovenvermeldde post wakker werd in een koesterende lentezon en zich sterker en moediger dan ooit voelde.

De post lag op een klein plateau, dat een groote ronde vallei beheerschte. Op de hellingen woekerde een wildernis van struikgewas en dwergpalmen met hier en daar een olijvenboschje ertusschen. De groene golven van het bergland liepen tot den verren horizon, waar de hoogste ketens grijs en groot voor de diepblauwe lucht stonden. Witte wolken dreven plechtstatig voorbij, terwijl hun schaduwen zwijgend en gehoorzaam meegleden over de zonnige hellingen beneden.

De post zelf was niets anders dan een molshoop van zandzakken door een breede gordel van prikkeldraadversperringen omsloten.

De dag was stil en warm. Uit de vallei stegen slaperige bloemengeuren en het ernstige gezang van nachtegalen en merels omhoog en in het soldatenkwartier zong een Senegalees een klein, oneindig droevig wijsje, telkens en telkens weer.

‘Kijk de boel maar eens goed aan,’ zei de kapitein op Lucien toekomend. ‘Morgen begint dan je dienst.’

‘Waarom vandaag niet, mon capitaine?’ vroeg Lucien met de bedenkelijke ijver van den nieuweling.

‘Omdat er niets te doen is.... niets te doen.... wij zijn sedert vannacht volkomen ingesloten. Het is een wonder dat wij hier nog binnengekomen zijn.’

‘Ingesloten! Dat begint goed!’ dacht Lucien, met een eigenaardig, koud soort blijdschap. - ‘Maar’, mompelde hij toen onzeker, bang iets doms te zeggen: ‘ik zie er niets van..’

‘Ik ook niet,’ grinnikte de kapitein, ‘maar ik zou mij toch maar een beetje koest houden! Blijf goed achter de borstwering, als je er tenminste op gesteld bent er nog eens iets van te zien!’ Daarop verdween hij.

Natuurlijk kwam het niet bij Lucien op om zich koest te houden of achter de beschuttende zandzakken te blijven. Belachelijk zooiets! Die knaap wou hem te grazen nemen! Maar toen klonken ergens ver weg twee onschuldige, nietige knallen en twee onzichtbare dingen vlogen, met een klagende gil, langs zijn hoofd.

‘Wat heb ik je nu gezegd!’ brulde de kapitein woedend, en kwam uit zijn kazemat opduiken met een goedige grijns op zijn gezicht. ‘Niks gebeurd?’

‘Non, mon capitaine,’ riep Lucien terug met een vreemde, heel harde stem.

Warm en vredig ging de morgen voorbij. 's Middags werd het nog stiller en warmer, de witte wolken zeilden langzamer, de merels en nachtegalen zongen met nog zuiverder ernst dan te voren, en over dat alles hing als een waas de geur van duizenden witte en gouden bloemen beneden in de vallei.

Het werd avond. Lange schaduwen vielen over de zonnige hellingen, de vogels zwegen, en de verre bergen werden dreigen en geweldig.

Lucien at in de kazemat van den kapitein, terwijl buiten met verontrustende snelheid de duisternis viel. De kapitein sprak geen woord. Hij at haastig en met bijzonder slechte tafelmanieren. Toen zij opstonden en naar buiten gingen, zei hij terloops: ‘'k voel mij niks op mijn gemak.’

‘Gelooft U....’ begon Lucien.

‘Ik geloof niks. Ga slapen, maar kleed je niet uit. Goeje nacht,’ en hij verdween om zijn ronde te doen, maar Lucien,

die wist dat hij toch niet zou kunnen slapen, ging naast de ingang van zijn eigen kazemat op een zandzak zitten. Het was nu heel koud en doodstil. Buiten bewoog niets. Alles hield de adem in. Ook in de post was geen licht en geen stem meer. De donkere gestalten van de schildwachten bewogen zoo nu en dan even, maar dan stonden zij weer stil en wachtten. Alles wachtte.

Na eenige tijd hoorde Lucien stappen. De kapitein kwam van zijn ronde. Hij zag hem niet, wisselde enkele woorden met een schildwacht, keek naar boven, schudde zich als een hond, en verdween in zijn kazemat.

Een uur verliep en alles bleef als te voren: de zwarte hemel vol sterren, daaronder een roerlooze stilte en een duisternis als fluweel. Lucien bewoog zich niet, hij zat stil en wachtte, wachtte en verbaasde zich, want nu eerst hoorde hij de krekels en de eentonige litanie van hun millioenen kleine stemmen, als een echo, die niet wegsterven kon, in deze nacht, die grooter en duisterder was dan ooit een nacht geweest was.

Toen hij later opkeek, zag hij met een koude schrik, dat nog slechts in de eene helft van de hemel sterren stonden. Hij bleef omhoogstaren, terwijl een onbeschrijfelijk zwarte duisternis langzaam de sterren verzwolg en voortkroop, tot hij het laatste licht dat nog in deze wereld was, opgeslorpt had.

Een tweede uur verliep, maar hij kon er niet toe komen naar binnen te gaan. Het werd nog kouder, maar hij waagde niet zich te bewegen om zijn mantel dichter om zich heen te trekken.

De schildwachten werden afgelost. De kapitein kwam weer voorbij, sprak even met een der mannen, en kwam toen op Luciens kazemat toe. Deze stond op. - ‘Verdomme!’ zei de kapitein, die hem niet gezien had, zachtjes, ‘zit je hier spook te spelen! Vooruit, ga slapen! Als het komt, komt het heusch vroeg genoeg!’

Gehoorzaam ging hij naar binnen, en de kapitein verdween als een groot goedig beest in het donker.

Tastend vond Lucien zijn veldbed. Hij ging met zijn rug naar de muur en zijn gezicht naar de open uitgang liggen. Dat leek hem de veiligste houding. Het was nu zoo donker, dat hij door de uitgang de schildwacht in de hoek niet eens meer

zien kon. Hij vroeg zich af, hoe laat het wel kon zijn, toen hij iets hoorde ritselen in een hoek van zijn kazemat. Hij zag niets, maar in een plotselinge, trillende spanning hoorde hij hoe daar iets levends rondsloop en een zacht, knersend geluid maakte, als van groote, scherpe tanden.

'Een rat,' dacht hij: 'buiten zijn de kapitein en de schildwachten,' voegde hij er aan toe. Maar het hielp niet, de angst bleef, en als een betooverde bleef hij liggen, starend in het donker, waar het levende was; waar het levende was, dat hem plotseling met twee kleine, roode oogen aanzag. Zijn lichaam werd leeg en slap, en hij kon zich niet verroeren, want duizend onzichtbare krachten hielden hem in hun loodzware greep, en hij moest daar liggen en in de roode oogen staren, die begonnen te bewegen, die langzaam naderden, die heen en weer wiegden, alsof het levende plechtstatig aan kwam dansen.

Hij wou schreeuwen, dat het een rat of een onschuldige slang was, maar de onzichtbare krachten drukten zijn mond toe, terwijl het levende onhoorbaar en spookachtig aangedanst kwam, aangedanst kwam naar zijn oogen! Want het onzichtbare levende zág hem!

Toen wierp hij zich met zoo'n geweld tegen de krachten, die hem neerhielden, dat zij braken, sprong op, schoot met zijn revolver naar de verschrikkelijke oogen en was met een tweede sprong buiten in de stilte.

Eén oogenblik was alles versteend, maar toen steeg buiten de borstwering een razend gehuil op, en alsof dat het sein was, brak de hel los. Schoten kraakten, vuurstralen spoten van alle kanten de nacht in en sprongen uit de nacht terug, de kapitein brulde ergens nuttelooze bevelen door de duisternis. Om Lucien waren stappen, hijgen, steunen en vloeken, achter hem blafte opeens de moordlustige stem van een mitrailleur, en dezelfde onzichtbare dingen van dien morgen gierden met hun valsch gegil langs zijn hoofd, en zwegen dan plotseling met een weeë slag in een lichaam of een zandzak.

Maar het vreeselijkste was buiten, ver weg in de bergen! Daar huilden razende, hooge stemmen steeds dezelfde kermend-wellustige kreet. Hij stond nog steeds onbewegelijk, waar zijn sprong hem gebracht had. 'Dat zijn de vrouwen, die

de mannen ophitsen,' dacht hij, want daarvan hadden zijn kameraden in Fez hem verteld.

Dat was het laatste wat hij dacht. Een stinkende, naakte gestalte sprong op hem. Hij viel, voelde iets warms aan zijn keel, neen, hij voelde niets meer.

Den dag daarop kreeg le Comte Lucien Jehan Bernard de Terson Bennafont een lang telegram, waarin hem werd meegedeeld, dat zijn eenige zoon Lucien bij een nachtelijke overval op El-Ksar-el-T'zenin als een held was gevallen, en dat hij, daar hij tijdig alarm geslagen en daardoor de post gered had, in de dagorder van het leger vermeld was.

Maar aan het heele Ouergha-front, vertelden de Senegaleesche soldaten elkaar maanden later nog de ongeloofelijke geschiedenis van een reusachtige rat, die bij de overval op El-Ksar-el-T'zenin door een verdwaalde kogel midden tusschen de oogen getroffen was.

Zij vertelden, dat het beest in de kazemat van de jonge luitenant gevonden was, en dat het in de dood nog als een duivel had gegrijnsd.

II
'K.u.K.'

Ferdinand von Frentzen, oud-majoor in het 'K.u.K.' huzarenregiment Erzherzog Karl, was een knappe, goedgekleede zestiger, het type van den Oostenrijkschen oud-officier, die door oorlog en inflatie alles verloren heeft, behalve zijn moed, zijn trots en zijn vooroordeelen. Dat was hem zelfs op een afstand aan te zien. Maar het was hem niet aan te zien, dat zijn keurige pak en zijn onberispelijke overjas zijn eenige kleeren waren, en nog minder, dat in hem geen moed en geen trots, ja zelfs geen vooroordeelen meer waren. In hem was n.l. niets meer, niet eens vertwijfeling.

Voor hém waren alle dagen eender: alle begonnen in zijn dakkamertje, na een nacht van doffe, onverkwikkende slaap, alle eindigden daar met dezelfde slaap, en van alle bracht hij de tijd, die daar tusschen lag, door in zijn nette pak en zijn keurige jas, rondgaand in café's met een doosje zeep, die niemand koopen wou.

Zijn werk was niet moeilijk: hij ging een café binnen als een eerzaam burger, die zijn koffie met ‘Schlag’ drinken en zijn ochtendblad lezen wou. Binnengekomen nam hij langzaam en plechtig zijn hoed af, en ging groot en statig op een bezoeker toe, maakte een kleine, militaire buiging, en hield hem een doosje voor, waarin vier stukken goedkoope zeep lagen. De bezoeker keek op, geërgerd, verlegen of verveeld en zei: ‘Nee, dank U.’ Dan maakte majoor von Frentzen weer zijn kleine buiging en ging met automatische stappen naar het volgende tafeltje. Zoo ‘deed’ hij het heele café, langzaam en onbewogen als een automaat. Op straat liep dan tenslotte weer de imposante oud-officier, tot de levenlooze machine het volgende café binnenging.

Er waren natuurlijk ook menschen, die niet: ‘Nee, dank U’ zeiden. Sommigen zeiden namelijk heelemaal niets, en een enkele kocht haastig en beschaamd een stuk zeep, of liet een paar groschen in de doos glijden. Dan zei majoor von Frentzen toonloos en geenszins dankbaar: ‘Dank U zeer,’ en ging verder.

Zoo gingen zijn dagen voorbij. Er gebeurde niets. Hij had niet genoeg te eten, maar hij verhongerde niet. Hij had geen kachel, maar hij vroor 's winters niet dood. Het leven veranderde niet, en hij zelf veranderde niet. Voor hém stond de tijd stil, en alleen aan het slijten van zijn pak merkte hij soms, met een stompe dankbaarheid, dat de tijd en het leven toch voortgingen.

Op een dag in Maart hield hij in café Sacher zijn doosje voor aan een jonge man; een jonge man zooals alle andere jonge mannen, met vouwen in zijn broek en een cigaret tusschen zijn lippen en met naast hem een jonge vrouw, zooals alle andere jonge vrouwen: met veel te dunne kousen onder een veel te dure bontmantel. De jonge man keek verschrikt op,

toen hij het doosje zag, en zei haastig: ‘Nee, nee. Dank U.’ Majoor von Frentzen maakte zwijgend zijn kleine buiging, en ging naar het volgende tafeltje. Maar de jonge vrouw vroeg verontwaardigd uit de diepte van haar bontkraag: ‘Waarom heb je hem niets gegeven?’

‘Ik weet het niet. Ik had al nee gezegd voor ik het wist.’

‘Vreeselijk toch,’ fluisterde zij, machinaal met haar vingers naar haar poederdoos zoekende, terwijl haar oogen de hooge gestalte nazagen: ‘Zeker een oud-officier; toe, roep hem terug en geef hem wat?’

‘Nee, nee!’ zei de jonge man angstig.

Het werd September, voor de jonge man weer in Weenen en in café Sacher kwam. Ditmaal was hij alleen, want hij was sinds nog geen twee weken vader, en de jonge vrouw met de bontmantel werkte nu met luiers, vasenolpoeder en veiligheidsspelden, en had geen tijd voor hem. Hij las een krant, toen hij plotseling een hand voor zich zag, die hem een doosje met vier stukken zeep voorhield. Hij herkende de zeep, het doosje en de hand, en toen hij opkeek ook de ‘oud-officier’, en in een sekonde van begrijpen zag hij, hoe deze oude man dit eindelooze halve jaar, dat voor hem zelf niets dan een zomer op het land geweest was, had doorgebracht met zijn doosje zeep en zijn geduldige kleine buiging. Hij voelde zich schuldig en tegelijkertijd bedreigd door een dergelijk lot, en greep haastig naar zijn portefeuille om deze beide gevoelens ijlings af te koopen. Hij nam het eerste, wat hij vond: een biljet van 50 schilling, zag tegelijkertijd, dat de man voor hem nog dezelfde jas aan had, verbaasde zich over de onberispelijkheid ervan, en zei snel en zacht: ‘Hier, neemt U dit.... nee, Uw zeep kan ik niet gebruiken.... neemt U dit....’ en legde met een linksche beweging het biljet in het doosje.

‘Ik kan niet wisselen, meneer,’ zei majoor von Frentzen, volkomen toonloos. ‘Het is goed zoo,’ stotterde de jonge man, ‘het is goed zoo....’

De ander scheen hem niet te begrijpen. Zijn gezicht bleef onbewogen, terwijl hij een stuk zeep voor hem op tafel legde.

‘Nee, nee!’ riep de jonge man, bijna boos. ‘Ik kan Uw zeep werkelijk niet gebruiken. Neemt U het geld toch!’

Toen eerst scheen iets door te dringen tot de oude. Er kwam eenige uitdrukking op zijn doode gezicht, terwijl hij zei: ‘Veroorloof mij, me voor te stellen, meneer, majoor von Frentzen, van het K.u.K huzarenregiment Erzherzog Karl.’

De jonge man stond op, gaf hem de hand en mompelde, eenigszins verlegen met het geval, zijn eigen naam. Maar deze verlegenheid verdween onder de magische invloed van de woorden ‘von’ en ‘majoor’, die hem in een plotseling opvlammend vizioen zich zelf deden zien, als de royale gastheer van ma-joor- *von* Frentzen in een klein, maar bijzonder goed restaurant, waar de oude man bij kaviaar, heilbot, reerug en bourgogne langzaam ontdooide, weer mensch en officier werd, van de oorlog vertelde en van zijn ellende zweeg.

Maar hij zag nog meer in deze sekonde van welgevallige, genadige menschenliefde: hij zag den majoor in een goed en makkelijk baantje, dat híj hem verschaft had, zag hem als de vaderlijke vriend van zijn vrouw en zijn kind, zag hem tenslotte gelukkig en krijgshaftig op zijn sterfbed, tot in den dood de ‘oud-officier’!

Maar nog voor dit vizioen alweer verbleekt was, zei de majoor op de half aanklagende, half onderdanige toon van een bedelaar: ‘Ik ben een arme invalide officier....’ en daarop, zonder eenige overgang: ‘Is meneer Weener?’

Daarop antwoordde, ‘meneer’ dat hij Weener was, zei zacht en oneindig beschaamd: ‘Tot weerziens’ en trok zich haastig achter zijn krant terug. Majoor von Frentzen maakte zijn kleine buiging en ging naar het volgende tafeltje.

Eerst toen hij het heele café ‘gedaan’ had, en weer op straat liep, drong het tot hem door, dat hij nu geld, veel, heel veel geld had! Hij stond stil om zich ervan te vergewissen, dat het nog niet weg was, ging dan weer verder, maar nog langzamer dan anders. De machinale beweging van zijn lichaam was plotseling onbeheerscht en stootend, en hij voelde zich zwaar en moe. Hij moest ergens gaan zitten en rusten, maar dat was niet zoo eenvoudig! Hier in de buurt was geen enkel café, waar hij niet dagelijks ‘in functie’ kwam, en daar kon hij nu niet als gast komen! Hij ging moeizaam verder. Hij had er nooit over gedacht, wat hij doen zou, als hij plotseling

geld zou hebben, om de eenvoudige reden, dat hij zooiets volstrekt niet gehoopt had. Hopen en denken had hij allang opgegeven, op zijn eeuwige gang door de volle zalen, waar menschen cigaretten rookten, koffie dronken en kranten lazen.

Afgunst en opstandigheid kende hij niet meer, hij was alleen nog maar een goedfunctioneerende automaat, die met zeep rondging. Maar nu stokte het mechanisme, omdat iemand teveel geld in de automaat gestopt had.

Hij kwam op den 'Ring', stond besluiteloos stil, sloeg toen rechts af. Het werd zóó moeilijk om iets te besluiten, dat hij bijna met ergernis aan de jongeman terugdacht. Hij schuifelde langs een rij huizen, en voor het eerst sedert oneindig veel dagen, die alleen uit café's, zeep en een kleine buiging bestaan hadden, vormde zich een gedachte in zijn leege hoofd: hij dacht, dat het goed zou zijn om nu te zeggen: 'Ik kan niet meer.' Zich daar op straat neer te leggen, met zijn rug naar de huizen, en zoo, heel stil te blijven liggen en niets meer te weten.

Hij schoof verder en kwam in het plantsoen, dat alle Weeners als 'Volksgarten' kennen. Daar ging hij op een van de vele stoelen zitten. Er zaten daar meer menschen en het leek hem vreemd, dat die hem niet allen aankeken. Hij vroeg zich in doffe verbazing af, hoe het mogelijk was, dat niemand van hen inzag, dat hij daar heelemaal niet hoorde, dat het onbeschaamd en belachelijk was, dat hij daar zat, inplaats van door de warme zalen te gaan, waar de vele stemmen, de rook en de haastige kellners zijn.

Maar niemand bekommerde zich om hem, en hij bleef stil zitten. De zon ging onder, achter de boomen, achter de stad, achter de bergen misschien, die ergens in dit leven zijn moesten.

Hij dacht dat het beter voor hem geweest zou zijn, als het niet zoo gauw donker geworden was, als de zon nog gebleven was, in de klare koelte van deze herfstmiddag, die hij nu eerst gewaar werd.

Hij dacht bijzonder veel in het halve uur, dat hij daar stilletjes op zijn stoel zat. Weliswaar dacht hij niet aan de traditioneele zaken, zooals prille jeugd, eerste liefde, huwelijk en oorlog, want deze herinneringen waren al lang uitgewischt.

Neen, hij dacht hoofdzakelijk, dat het goed zou zijn om nu te zeggen: ‘ik kan niet meer’, en zich in de eerste ritselende blaren op het pad neer te leggen en daar te blijven liggen en niets meer te weten.

Rondom klonk het bruisen van de stad, donker en vijandig, als een zware branding, en toen hij zich eindelijk bewoog, en zooals ieder mensch in nood omhoog keek, zag hij, dat de lucht zoo blauw was, als hij alleen maar in dat wonderlijk weemoedige oogenblik zijn kan, wanneer het al niet meer dag en toch ook nog niet schemering is, wanneer ondanks alle lawaai stilte komt, een wijde, heldere stilte, die zich welft over de rustelooze stad, over de Donau en over de bosschen en bergen, die ergens daar buiten zijn moeten.

Maar al gauw werd de stem van de stad weer hard en dreigend, en een duistere moeheid beving menschen en dingen, terwijl het donker viel. Eén voor één verlieten de anderen het plantsoen. Hij kon hun handen en gezichten zien, als zij langs hem gingen, en hij hoorde hoe hun stappen zich knersend over het pad verwijderden.

Het werd nacht onder de boomen. Het jagende leven van de stad werd koortsachtig en onwezenlijk. Een paar vroege sterren glommen al boven hem tusschen de donkere blaren.

Toen doofden de laatste gevoelens en gedachten in hem uit. Hij stond moeizaam op en schuifelde met langzame, kleine stappen naar huis, door de luide stad, vol lichten en stemmen.

Een paar dagen later werd zijn lijk uit het Donaukanaal opgehaald. Het biljet van 50 schilling, dat zijn wrakke machinerie vernield had, zat nog in zijn zak.

E.N. HAROLD

De galg

De kleine stoet stelde zich in beweging,
Weerszijds de wachten, en de breede beul
Waggelend, onverschillig voor hem uit.
(Recht voor hem uit aldoor die roode nekplooi).
Zoo kaal had hij zijn uitvaart nooit gedacht,
Zoo warm en rijk de wereld nooit gevonden.
Een zwarte schaduw in het bloeiend land
Scheen hij zichzelven, en met elken tred
Een verder uitgeworpen banneling,
Die op de aarde al geen recht meer had
En reeds geen woonstee meer in deze wereld,
Die in den hemel nog niet opgenomen,
Die aan de hel nog niet was toegevallen,
Een smaadlijk weggevaagd, nietswaardig ding -

Zijn beenen wogen zwaarder in het gaan,
Maar recht hield hij het hoofd nog opgericht
En grooter werden nu zijn oogen, want
De tijd die hun nog vrijstond om te zien
Was kort en kromp met iedere seconde.

De ruige strop schrijnde op zijn weeken hals.
Hij sloeg de handen bevend aan het hout,
Besteeg den ladder, langzaam, sport voor sport,
En telde de seconden van het afscheid.
En daar nu staande, twintig treden boven
Den heuveltop in het wijd glooiend land
Reisde zijn lange blik den einder rond
En rustte met een eindelooze liefde
En een onzegbren weemoed overal

Op al het liefelijke dezer aarde,
De sparren, ijl geteekend in het licht,
Nog verder, blinkende, de spitse toren,
Het dunne boogje van een hoogen vogel,
Bijna onzichtbaar in het weemlend blauw,
En dieper nog in het onmeetlijk wijde
Duizenden dingen, die hij had liefgehad -

Hij strekte de armen als een kruiseling,
Snikte en sprong in duizelende wanhoop
Dan diep, diep, diep de aarde tegemoet.

ANTHONIE DONKER

De verloren zoon

Ik word teruggevoerd in eenen vroegsten staat:
kinderen gaan hand aan hand over de boerderij;
ik ben daar bij, ik weet het groote paard,
de hond, de koestal en het melkgerei;
dit is het huis mijns vaders, dat niet meer vergaat.

's Morgens wanneer ik mijn bed verlaat,
steunen de bruine wanden mij
en ik word opgenomen in het koel beraad,
dat in de deuren en open oogen staat
van dit het huis mijns vaders, dat nu weer voor mij

zijn diepe teugen ademhaalt.

G. ACHTERBERG

Honger

Een man die een zaag vond
Zaagde een lang, traag brood.
Toen de zaag eindelijk stil stond
Was de man al lang dood.

A. KOOLHAAS

Coen in patria[1)]

I
Reael

9 September 1623 kwam Coen met de schepen *Mauritius*, *Walcheren*, *Alckmaer* en *Delfshaven* in het vaderland aan. Waarheen hij zijn eerste schreden gericht heeft? wij vernemen het niet; - verschillende plaatsen moet hij bezocht hebben. ‘De heeren bewindthebberen,’ schrijft hij 21 October 1623 aan de Carpentier en Raden, ‘gelijck mede de heeren regenten van de steden ende landen, daer geweest ben, bethoonen ons

1) Gedeelte eener levensbeschrijving van Jan Pietersz. Coen welke eerlang in boekvorm zal verschijnen. - 20 Januari 1623 was te Batavia aangekomen het schip *Cleen Erasmus* met een brief van gecomitteerden uit de XVII, gedagteekend 's-Gravenhage 14 April 1622, die Coen bewoog, zijn reeds lang voorgenomen vertrek naar patria niet langer uit te stellen. Die brief had de aankondiging bevat, dat de XVII Coen's ‘hooge coninckliycke concepten’, op de vestiging eener Nederlandsche burgermaatschappij in Indië nederkomende, niet langer konden ‘secondeeren’. Hij bedenke dat zij maar kooplieden zijn, geen ‘princen ende groote potentaten’. Zij hebben 8 millioen loopende schuld, en kunnen voortaan jaarlijks niet meer uitrusten dan 4 groote en 2 kleine schepen. Hij drage zorg met de Engelschen ‘alle occasien van disputen ende crakelen te myden, ende te gedencken, dattet een trotsmoedige, hooveerdige natie is; item, dat wy haer vrienden moeten wesen om reden van staet.... Gy soudt daer licht meer rockenen, als wy hier connen affspinnen. Gy sijt in India, wy in Europa; men moet altoos nae sijn meester omsien.’
Er stond eigenlijk in dien brief geen letter of Coen had die reeds door onherroepelijke handelingen verzaakt. Naar deze instructiën verkoos hij niet te dienen. 23 Januari 1623 kondigde hij in Rade van Indië zijn onherroepelijk afscheid aan, deed Pieter de Carpentier tot zijn opvolger verkiezen, liet dezen 31 Januari een uitvoerige instructie achter, droeg hem 1 Februari het bestuur over, en vertrok 2 Februari per schip *Mauritius* naar patria. Vast vertrouwende de heeren meesters tot zijn inzichten te zullen overhalen, had hij 31 Januari nog den Raad van Indië aan de Bataviasche gemeente verlof doen geven tot het uitoefenen van den particulieren handel, uit overweging dat, ‘'t progres ende welstant van desen staet in de vermeerderinge van de trafficque ende onderlinge commercie gelegen sijnde, ende aen alle natien die hier comen d'selve vergunt ende toegestaen wert, geensints in redenen hebben connen bevinden onse eygen natie ende burgerye daervan te frustreren.’
11 Mei 1623 ontmoette Coen in de Tafelbaai schepen uit patria, en kon kennis nemen van een door de XVII 8 September 1622 aan hem gericht schrijven, met klacht dat zijn vrijmoedigheid ‘alle maet, regel ende discretie te buyten gaet, niet off wy u, als billijck achten, ja maer gy ons te ordonneren ende bevelen haddet’; hij heeft een toon gevoerd ‘in allen schijn off wy geen patriotten en waren; willen u vermaent hebben, uwe te vrymoedige penne wat in te binden.’ - 18 Mei verzeilt Coen naar St. Helena, waar hij 12 Juni aankomt; van de omstandigheden dat hier ververscht wordt, maakt hij gebruik om door een laatste rapport de berichtgeving omtrent zijn bewind in Indië af te sluiten (20 Juni 1623). Het bevat (evenals reeds de instructie aan de Carpentier van 31 Januari) de hoofdtrekken van het stelsel, dat wij hem in zijne voordracht van 21 September 1623 aan de Staten-Generaal zullen zien ontwikkelen.
Met romeinsch cijfer haal ik aan de deelen mijner publicatie *Jan Pietersz. Coen; Bescheiden omtrent zijn bedrijf in Indië* ('s-Gravenhage, Mart. Nijhoff, 1919-1923).

veel eere.'[1] Slechts van één bezoek is schriftelijk relaas tot ons gekomen. De resolutiën der Staten-Generaal vermelden op 21 September 1623:

'Is ter vergaderinge gecompareert met twee gedeputeerden van de Seventiene van de Oost-Indische Compagnie de gewesen Generael in de Oostindien Coene, uyt de Oostindien gecomen mette vier schepen laest van daer gecomen; heeft gedaen rapport van het succes van de vier voorgenomen expeditien in Oostindien in verscheyden quartieren,[2] ende in wat staet hy de saecken aldaer gelaten heeft, ende de resolutien aldaer genomen om de Oost-Indische Compagnie voortaen te mogen houden buyten soo groote costen als die dus lange gedaen ende gedragen hebben, mitsgaders van sijn reyse in 't thuyscommen. De voorsz. Generael is voor sijn gedaene goede debvoiren bedanct, ende versocht sijn rapport over te geven by geschrifte, 't welck hy aengenomen heeft te sullen doen.'[3]

Coen is dus eerder verschenen in de vergadering der Staten-Generaal dan in die der XVII, die op het oogenblik van zijn aankomst niet bijeen waren;[4] wij zien hem echter door twee

1) IV, 605.
2) Goa, Manila, Malaka, Macao (IV, 590).
3) IV, 577 noot.
4) Dit ter verbetering van N.P. van den Berg, *Uit de dagen der Compagnie*, 351.

leden hunner permanente commissie vergezeld. De voordracht van 21 September is bewaard in den vorm, waarin zij 24 November 1623 schriftelijk aan de Staten-Generaal is overgeleverd. ‘De Generael Coenen,’ vermelden de resolutiën van dien dag, heeft gepresenteert sijn rapport in geschrifte 't welck hy t'syner wedercompste uyt Oostindien by monde hadde gedaen, waarover hy is bedanct.’

Het is een wijdloopig stuk, dat in twee hoofddeelen vervalt: ‘hoe aen de possessie van verscheyde landen gecomen sijn,’ en ‘wat verder na onse opinie ten gemeenen beste gedaen dient.’ In het historisch gedeelte vermeldt Coen de gebeurtenissen van vroegeren en die van zijn eigen tijd, in een onpersoonlijk overzicht, waarin zijn eigen naam maar éénmaal (bij de vermelding der reductie van Banda in 1621[1]) verschijnt. Daarna vervolgt hij:

‘Een groot deel van de eerste middelen van de Vereenichde Compagnie sijn geconsumeert, om de Molucos, Amboina ende Banda te verseeckeren; daerna, doen met gelt goede proffyten te doene waren, wasser gelt gebreck, ende de Engelschen gingen met de proffyten deur; doen redelicke somme gelt gesonden wiert, quam 't gelt t'onpas, de goederen waren in Indien zeer duir, niet wel te becomen, ende men viel in gebreck van schepen. Dese occasie door d'Engelschen waergenomen zynde, onderstonden sy de Nederlantsche Compagnie met openbaer gewelt te ruyneren, ende alsoo noodich was, dat daertegen macht van schepen ende volck naer Indien gesonden wiert, is de Nederlantsche Compagnie door de gedaene extraordinarie groote equipagie ende de quaede afftreck der speceryen in Europa in extraordinaire groote belastinge vervallen, ten tyde als vele daer minst op dachten, ende rijcke uytdeelinge verhoopt hadden, welck veel onlust in velen veroorsaect heeft.’[2]

In Indië is handel gedreven en oorlog gevoerd ‘na de middelen geweest zijn.... In Suratte en alle omliggende landen van Cabo de Commorijn tot Cabo de Bona Esperance incluys, daer de Portugesen ende Engelschen zoo treffelijcken handel dryven, heeft de Compagnie tot noch toe weynich off niet

1) IV, 584.
2) IV, 590.

gehandelt ende weynich versocht; op de groote landen van Sumatra, Bengala, Patana, Siam is mede weynich handel gedaen; niet eer dan in 't jaar 1622 is middel gevonden om behoorlijck na de alderrijcxte handel van China te trachten; op de cust van Manila, Malacca, Ceylon, Goa ende Mossambycque sijn bywylen te water met differente successen wel eenige vliegende tochten gedaen omme den vyandt zynen handel te beletten, maar omme zelfs den handel te vercrygen, den vyandt ende geveynsde vrinden doot te varen, weynich ofte niet is daertoe onderleyt.... De tocht anno 1622 op de custe van China gedreven is voor de eerste reys genoechsaem infructueus gevallen.'[1)]

Hoe het feit te verklaren, dat de eerste tochten naar Indië ondernomen, beter gerendeerd hebben dan sedert 1602 de expeditiën der V.O.C.? Coen ziet vijf oorzaken, gelegen in: 1°. te onvoordeeligen inkoop der retouren; 2°. te groote equipage; 3°. te hooge onkosten in Indië; 4°. te geringen omvang van den inlandschen handel; 5°. te geringen aanplant van kolonie.

I. ''t Is principael bygecomen, vermits de Nederlanders, Engelschen ende Francen de peper tegen malcanderen zeer opjaechden, al te veel op eene tijt in Europa brachten, ende die daer elck voor ander weder zochten te venten. Met de nagelen is deze cladderye door d'Engelschen mede begost. Hierinne can met geen contracten noch reglementen versien worden, soo lange uyt differente jurisdictien ende met differente beursen gevaren wort, want elck altoos sijn bysonder voordeel voor 't gemeene prefereert.'[2)]

II. 'D'equipagien sijn eenige jaeren soo groot ende swaer gevallen, dat de Compagnie daerdoor met merckelicke groote somme, a deposito gelicht, beswaert is; hoe noodich de uytrustinge van veel schepen geweest is, heeft de macht van den vyandt, 't quaet voornemen der Engelschen, ende de ontrouwe van de Mooren geleert.... Schriftelijck is de Compagnie vercondicht, dat voor een tijt, om een goet deel van haer lasten af te leggen, wel nalaten mogen om veel schepen nae Indien te senden, niettegenstaende daer wel veel volck noo-

1) IV, 591.
2) IV, 592.

dich is, ende die niet dan met veel schepen in Indien crygen connen, doch zoo men langen tijt al te spaersaem equipeert ende geen particulieren op redelijcke conditie op haer eygen cost ende risico derrewaerts laet varen, soo sal de Compagnie wederom in veel swaricheyt vervallen, ende sterck equiperende is te duchten dat alle de gewenschte proffyten, gelijck voor desen, aen oncosten consumeren sullen, soodat de Compagnie met cleene, groote, noch middelbare equipagien niet bestaen can, tenzy dat de geconquesteerde ende beseten landen eerst gepeupleert werden.'[1)]

III. 'D'oncosten in Indien beloopen de drie joncxte jaren 48 tonnen gouts, 't welck veel meer is dan al 't capitael dat de Compagnie nae Indien sent; meer dan al de winst van den inlantsen handel ende de prinsen van den vyant. Met goede menagie, goeden regel op d'inlantschen handel, ende d'aenplantinge van collonien, connen alle dese oncosten, hoe groot oock sijn, licht verspaert ende overwonnen worden.'[2)]

IV. Met den inlandsche handel hebben indertijd de Portugeezen bereikt, 'dat in Indien sooveel speceryen overwonnen als Europa behoeffde.' Behoudens menage en aanplant van koloniën kan ook de Compagnie den inlandschen handel dien zij reeds bezit zóó reguleeren, 'dat jaerlijcx sooveel speceryen overwinnen als in Europa vertiert connen worden, welck hier by gissinge omtrent 50 tonnen gouts jaarlijcx renderen can.' Komt de Chineesche handel er nog bij, 'can met de Chinesche waren op Japon ende elders sooveel gelt tot opcoop van Chinesche waren overwonnen worden dat 't selve mede niet min dan 50 tonnen gouts renderen sal, in voegen dat de Compagnie alsdan, sonder gelt na Indien te senden, jaarlijcx omtrent 100 tonnen gouts becomen soude.'[3)]

V. Peuplatie van Batavia (en de landen van Jacatra), Ambon en Banda met goede huisgezinnen uit Nederland en groote menigte van 'Indianen' is noodig. Indianen zijn zeer wel te bekomen, 'maer hoe men veel eerlijcke huysgesinnen met den eersten in Indien becomen sal sonder nadeel van de Com-

1) IV, 593.
2) IV, 594.
3) Ibid.

pagnie, hiervan can, als het te pas comt, goede openingh gedaen werden.'[1)]

Volgt een breede motiveering van het onder V gestelde:

'Gelijck de Portugysen tot den handel van de speceryen ende Chinesche waren de besettinge van Maliapoer, Malacca ende Maccau noodich was, alsoo heeft de ervaringhe de Nederlanders geleert haer noodich te wesen dat forten in de Moluccos, Amboina, Banda, Batavia, Pehou ende Paleacatte houden; dit heeft niet dan met groote garnisoenen van veel volck geschieden connen, ende alsoo dese garnisoenen gehouden werden op plaetsen daer gants geen onderhout te becomen was, heeft de Compagnie dese forten en garnisoenen onderhouden moeten met provisie die van 't eene eynde van de werelt tot in 't andere gebracht wiert, te weten van Nederlandt ende van verscheyden quartieren van Indien. Veel schepen ende volck hebben hiertoe onderhouden, ende de proffyten van den handel geconsumeert. Om dese excessive lasten te overwinnen hadden geen middel dan den inlantschen handel van cleeden, ende de specerijen goetcoop in te coopen ende dier te venten. Met den handel van cleeden bevinden dat de schepen, 't volck ende de comptoiren, die de Compagnie daertoe ende om de forten te versien hout, meer consumeren dan met cleeden winnen. D'oncosten gaen altoos vast ende de proffyten onseecker; de maenden loopen ende de Compagnie moet haer volck, 't sy oock hoe 't gaet, onderhouden ende betalen; wat schade datter geschiet, moet de Compagnie dragen; ende daer eenige extraordinarie goede proffijten te doen sijn, daermede gaen d'ontrouwe door, liberalick tot laste van de Compagnie terende. D'incoop ende vente geschiet op veel na niet als wel te wenschen ware. Gebruyct de Compagnie weynich volck, soo cunnen sy 't niet waernemen; werden overal bedrogen. Veel volck hebbende is 't noch arger, de lasten zijn grooter en d'een laet de sorge op d'ander staen; ondertusschen genieten de particuliere handelaers, soo vyanden als geveynsde vrienden ende hare dienaers, die nevens de Compagnie met cleeden handelen, de beste proffyten.... Alle de voorsz swaricheden connen met d'aenplantinge van collonien wechnemen.'[2)]

1) IV, 595.
2) IV, 596.

Op één voorwaarde: dat de uit Nederland te zenden kolonisten ‘eerlijcke lieden’ zullen zijn, ‘met goet capitael.’ En dezulken moeten zijn te vinden.

‘Dese Vereenichde Nederlanden nemen door Godes sonderlinghe seghen in menichte van volck zoo seer toe, dat het volck niet wel geemploieert can werden, ende in Oost-Indien is altoos volck ende gelt gebreck geweest. Om voor te comen dat de welstant van dese landen niet elders divertere, wert octroy aen de Oost- en West-Indische Compagnie gegeven ende andere die vaert verboden, maer de natuerlijcke aenwas is zoo crachtich, hoe onsichtbaer, sacht ende soet die oock geschiet, dat se geen macht noch wijsheyt wederhouden can; daeromme is al te vergeeffs wat men daertegen doet. De wasdom berst tegen alle ordinantie van alle canten uyt: d'een loopt in Vranckrijck oft schickt sijn gelt aldaer, d'ander na Engelant, Duytslant, Oostlant, Denemarcken ende Sweden, ja zelfs by openbare vyanden. De geveynsde jaloerse vrienden die zooveel van de welstant suygen als doen connen, crygen hierdoor middel om 't landt noch meer te quellen, ende de vyanden werden van de uytbarstende overvloet zeer gestijft.... Ter werelt can geen beter raedt gevonden werden, dan middel om 't volck ende gelt wel te employeren. Dit sal geschieden soo verscheyden collonien in Oost- ende West-Indien geplant worden.... Alle swaericheden, die 't transporteren van collonien onderworpen is, connen met goede regel ende ordonnantie wechgenomen worden.... Met hulp van de Hoog Mogende Heeren Staten-Generael dient de Compagnie veel schepen expres met alderley volck na Indien te senden, ende soo sulcx 't landt ende de Compagnie niet gelegen comt, moeten particulieren met redelijcke goede conditie daertoe beweecht werden.... Met goede benefitie dienen veel goede lieden beweecht, om haer op haer kost ende avontuyr, 't sy met haer eygen ofte met des Compagnies ende lants schepen, na Indien te transporteren. 't Benefitie, welck haer sonder nadeel ende met groot proffijt van de Compagnie gedaen can worden, is d' uytdeelinge van landen, vruchtboomen ende slaven. Item dat d'inlantsche handel van Batavia op alle quartieren tot de Cape de Bone Esperance ende Japan incluys, lyber ende vrij onder behoorlijck reglement toegelaten worde, ende dat men alle natie, niemant uytge-

sondert dan openbare vyanden, den handel in Batavia liber ende vrij gelijck den ingesetenen toestae.... Dewyle voorsz. landen ende inlantsche traffycque een ontelbare menichte van menschen onderhouden connen, sullen aen haer licht te vinden wesen de middelen, die tot onderhout van eenige oorloghschepen, de noodige garnisoenen ende tot betalinge van sooveel speceryen als Europa vertieren can, noodich sijn. ....Onghelijck beter zal d'inlantschen handel door particulieren dan door de commysen van de Compagnie waergenomen werden; 't en sal dan aen geen capitaal, volck noch schepen gebreken. Elck sal voor hem selven op d'incoop, vente ende goede menagie, wel anders dan voor de Compagnie geschiet, passen. Nu moet de Compagnie t'avontuyr staen ende 't quaetste deel genieten; dan sullen de particulieren de risico loopen ende de Compagnie haer inkomsten seker wesen'.[1)]

Coen voorziet de volgende tegenwerpingen: 1°. naarmate de handel van particulieren aanwast, zal die van de Compagnie afnemen; 2°. ongeregeldheid van particulieren zal tot bederf van den handel strekken. - Hij beantwoordt ze aldus:

I. Niet de profijten, maar de groote onkosten zullen verminderen. 'De particulieren sullen voor de participanten van de Compagnie varen, daer nu de participanten t'avontuyr staen.'[2)]

II. 'Door den Raet van Indien kan seer wel met ordre bepaelt worden, op wat plaetsen, in wat goederen en met wat quantiteyt d'een en d'ander handelen sal, ende dese perticulieren handel kan mede aen soo veel en sulcke lieden vergunt worden als den Raet geraden vint. In Indien is 't gebruyck, dat niemant van d'eene plaetse op d'ander varen mach, off moet eerst een schriftelick pas van den gouverneur der respective plaetse versoecken. Van Nederlant behoeven ook niemant naar Indien te laten varen dan met speciael consent van de Compagnie, ende dese licentie kan onder sulcke borge ende reserve gegeven worden, datmen daermede voorcome dat niemant eenige goederen met sijn schepen, off van andere natie, na Europa sende.'[3)].

1) IV, 598.
2) Ibid.
3) IV, 599.

Er is nog één groot argument voor de kolonisatie aan te voeren: zonder deze houdt de Compagnie zich tegen den inlander niet staande:

'De tijt heeft geleert, dat veel Indianen op verscheyden plaetsen van Indien d'officiers van de Compagnie in den handel, in saecken van staet ende policie ende met voortplantinghe van de Moorsche religie weten te vercloecken. Dit voordeel connen haer niet wel dan met aenplantinge van collonien ende met toelating van den vryen inlantschen handel affnemen, want by ons geen reden zijn waeromme lieden van goet leven, van goede middelen ende groot verstant, groote saken, verre van der hant, daer perijckel mede gemenght is, souden voornemen, gelijck by de Spagniaerden geschiet.... Na de heerschappye van ghans Java is tegenwoordich trachtende een seecker coningh, die hem selven noemt Pangoran Angalagga Palembahan, ende de gemeene man noemt hem de coningh van Mataran. Zijn grootvader was een gemeen man uyt een dorp Mataran genaemt, beteldrager van den coningh van Patty, welcke door cloecheyt ende verstandt van geringen staet tot de heerschappye over veel volckeren en coninghrijcken geraecte.' Tegenwoordig ontbreekt hem niet dan Soerabaja, Balamboang, Batavia en Bantam. Soerabaja is reeds in 1622 met 80.000 man besprongen geworden en zal eerlang vallen; om Balamboang en Bantam te vermeesteren behoeft hij (alzoo de weg te lande wat ver is) het gerief van de zee, 'soodat het principael op Batavia aencomt.... Hoe noodich het zy, dat Batavia met den allereersten gepeupleert wierde omme tegen de groote macht van volckeren op Java wesende, tegen de macht van Spangien ende alle geveynsde vrienden te bestaen, connen de verstandige licht affmeten. Na ons gevoelen can de plaetse zonder aenplantinge van collonie voor de Vereenichde Nederlanden niet gehouden worden.'[1)]

'Dit is, Ho. Mo. Heeren, 't gene van ons rapport, den staet van Oost-Iudien aengaende, goetgevonden hebben schriftelijck te stellen.... Zoo U Ho. Mo. nader verclaringe van saecken gelieft te hooren, wy zijn bereyt mondelingh cont te doen 't gene hier uytgelaten hebben ende ons vorder bekent is.'[2)]

1) IV, 600.
2) IV, 601.

De zwakte van dit betoog ligt voor den verstandige bloot. Eene vrije burgermaatschappij, de handelsbetrekkingen, liefst van de Kaap tot Japan, beheerschende, hoe zou die zich tot het doel bepalen, voor de participanten te varen eener Amsterdamsche compagnie waarin zij geen zeggenschap had? Maar hoe stond het inderdaad met haar handelskoningschap? ‘Alle natie’ en permissiehandel van enkelen; ‘liber ende vry’ en door een college van Compagnie's dienaren ‘met ordre bepaelt’ in alles wat een vrij koopman zelf behoort te weten; - het zijn inderdaad onverzoenlijke tegenstellingen. Coen is altijd enorm, in zijn conceptiën gelijk in haar fouten. Zij zouden bij de Nederlanders van 1623 niet onopgemerkt blijven. Was hun het compliment gemaakt, dat zij slechts door hebzucht gedreven zich naar Indië zouden laten lokken, het antwoord lag gereed: ‘ik geloof, in Uw voorstel, aan goede kans voor mijne hebzucht niet.’

Een goede veertien dagen nog, en Coen werd ook ‘verwillecompt’ door zijn onmiddellijke meesters, de inmiddels bijeengekomen XVII. Maandag 9 October 1623 en beide volgende dagen las hij daar zijn groot rapport van 20 Juni 1623 en lichtte het toe; Donderdag 12 October viel, ‘na veel discoursen over ende weder’, en met advies der hoofdparticipanten[1] ter vergadering aanwezig, de resolutie:

‘dat by den advocaet van de Compagnie[2] sullen ingestelt werden[3]

1° de propositie by den heer gouverneur-generael voorgedragen tot de opening van den binnenlantschen handel voor de vryluyden die van hier na Indien gaen ende in Indien in de colonien resideren sullen, ende daernevens

2° een deductie van de difficulteyten by de Seventhiene gemoveert;

't welck alles aen de respective Cameren toegesonden sal werden, om daervan een poinct van beschryvinge te maecken

1) Over dit nieuwe orgaan zie mijn *Koloniale Geschiedenis*, II, 205.
2) Willem Boreel.
3) Versta: in schrift gebracht worden; geredigeerd worden.

ter naester vergadringh van de Seventhiene, opdat de gecommitteerden van de Compagnie daerop mogen comen volcomentlijck geinstrueert en geauthoriseert, om (des goetvindende nae communicatie aen haere Ho. Mo. en aen syne Princelijcke Excellentie) daerin te besluyten ten meesten dienst van de V.O.C.; ende verder dat in de naeste brieven na Indien te senden met het jacht de *Tortelduyff*, sal aengeschreven worden aen G.-G. en Raden van Indien, dat sy den vryen handel niet verder ofte op geen ander plaetsen en sullen vooralsnoch hebben open te stellen als voor sooverre by den heer Generael Coen op sijn E. vertreck is geconcedeert, totdat hierop van dese vergaderinge sullen becomen naerder advijs, ende dat in den handel op de Cust, aen de vryluyden geaccordeert, goet reglement ende order geraempt werde, ten eynde de Compagnie buyten alle schade geconserveert blyve;

ende op het poinct van de menage in Indien, dat gelast werden daerinne te continueren en deselve by alle middelen te bevoorderen in 't regardt van allen ende een ieder, niemant oock uytgesondert, volgens de particulariteyten alrede verstaen ofte te vernemen by den heer G.-G. Coen;

ten derde, aengaende de peuplatie van Batavia, Amboyna ende Banda met vryluyden ende slaven, dat G.-G. en R. met de beste middelen daerinne sullen hebben voorts te procederen, mits dat men goede sorge drage ende opsicht neme dat de Compagnie daerdoor niet en werde beschadicht nochte in perijckel en come van haer staet ende plaetse, daer de voorsz. Indiaensche vryluyden ende slaven in groot getal nedergeseth sullen werden, insonderheyt in 't regardt van de Chinesen, dat eene groote machtige natie is, die van d'een aen d'ander is hangende;

en eyndelingh aengaende 't vervoorderen van den Chinesen handel, dat daerinne alle debvoir ende middelen gebruyct werden by continuatie van 't desseing in Pehou alreede begonnen, en op d'ordre by den heer G.-G. op sijn E. vertreck in Indien gelaten.'[1)]

Of Coen tevreden was? Eén punt, dat hij in zijn rapport niet had aangeroerd, was ook door de XVII (althans in verga-

1) IV, 604.

dering) onbesproken gelaten: de stoffelijke belooning die Coen verwachtte. ‘Onse comste,’ schrijft hij 21 October 1623 uit Amsterdam aan de Carpentier, ‘is velen in 't vaderlant aengenaem;[1)].... wat recompense becomen sullen, sal den tijdt leeren. Tot noch toe hebben hiervan met de heeren bewindthebberen niet cunnen handelen. De Seventhiene hebben al te veel te doen.... Seer hart ende heftich wert hier van vele participanten over d'administratie van de heeren bewindthebberen der O.I.C. geclaecht. Seeckere gedeputeerde sijn nu besich, om de reeckeninge t'oversien.[2)] Van d'overgecomen retouren is soo weynich tot lagen prijs vercocht, d'oncosten ende lasten hier te lande betaelt, sijn eenige jaren soo groot geweest, dat de Compagnie met 80 a 90 tonnen gouts, a deposito gelicht, beswaert is geworden. De goederen daertegen in haer handen wesende, werden geestimeert ontrent 120 tonnen gouts, maer de meeste part can in lange jaren niet vertiert werden, insonderheyt de nagelen. Terwylen dese Compagnie hare nagelen op d'ordinaren prijsvan 11 schellingen hielden, hebben d'Engelsen haer nagelen uytgedeylt,[3)] waerdoor de cladde daerinne gebracht is. In dese landen sijn eenige van hare nagelen gebracht ende tegen 9 ende 8½ schelling vercocht. Wat schade dese Compagnie daerdoor lijdt can U.E. afmeten, ende alsoo nu geen nagelen vercoopen connen, sullen genootsaeckt wesen daervan partye aen de participanten uyt te deelen. De noten ende folie sijn altemael vercocht; de peper is nu mede gecontracteert tegen 25 grooten contant, met conditie, dat de Compagnie in twee jaren van primo November geen peper sal mogen vercoopen, welck voor haer een seer schadelijcke conditie schijnt. Op dese contractatie hebben geresolveert dat van hare belastinge 40 tonnen gouts afleggen, ende geen gelt dan tegen 5 per cento houden sullen. 't Gene de vercochte goederen meer rendeeren, sal aen equipagie ende ongelden geconsumeert werden, invoegen dat de Compagnie hier te lande met ontrent 50 tonnen gouts belast sal blyven ende daertegen niet dan nagelen, die geensins vercoopen connen, in handen houden. U.E. connen hieraen sien hoe noodich het

1) Hierop volgen de woorden, aangehaald op blz. 24 hiervóór.
2) Zie mijne *Koloniale Geschiedenis*, II, 206.
3) Versta: aan de vennooten.

is, ende hoe grooten eere dat begaen connen, dat in Indien op 't alderspaersaemste gemesnagieert ende goede rijcke vendibele retouren van daer herwaerts gesonden werden. Vier schepen werden hier derrewaerts geequipeert, twee om sonder gelt na Batavia te gaen, een voor Suratte ende een voor de cust van Choromandel; tensy de Compagnie groote vendibele retouren becomt, sal in eenige jaren weynich schepen, volck ende gelt naer Indien gesonden werden, oft souden weder gelt a deposito moeten lichten. De quaestie met d'Engelsen ende Francen heeft de Compagnie wel 16 tonnen goudt gecost.... De Deenen sijn voorleden jaer met dry schepen naer Indien gevaren; de spraecke gaet dat sy ende de Francen weder voornemen eenige schepen derrewaerts te seynden. Met d'opcoop van de peper aldaer, ende uytventinge alhier, moet tegen de geveynsde vrienden gecladt werden, of de Compagnie sal dagelijcx niet dan in meerder swaricheyt vervallen. By gebreck van andere goede retouren, gelijck mede nevens deselve, houde ick goet te wesen, dat van Indien soo veel peper overgesonden werde als men daer redelijckerwijs becomen can, ende de schepen die daer derven mogen, voeren connen. Onder anderen hebbe de Compagnie voorgeslagen, dat het goet ende noodich is, dat eenige particuliere op hare costen ende goede conditie gepermitteert werde, met eenige schepen van hier naer Indien te varen, om in Batavia, Amboyna ende Banda te resideren, ende d'inlantsche handel voor haer particulier te dryven. Eene bevalt dit wel ende d'ander qualijck; de saecke is in beraedt gegeven. Ondertusschen moet in Indien de beste voet gevolcht werden; wat best sy, moet d'ervaringe ginder leeren, ende d'inleydinge aldaer doen, want hier can 't niet wel gevonden worden, alsoo de particuliere swacheyt ende interest, naer den gemenen loop van nature, 't oordeel van vele verblindt.... Tsedert onse overcomste alhier sijn d'actien van 180 tot 190 geresen, met apparentie van meerder rysinge. Op 300 sijn sy geweest ende tot 170 gedaelt, omdat vele luyden meer gecocht hadden dan betalen conden.'[1)]

1) IV, 607.

Coen schreef dit op een Zaterdag; den Maandag daaropvolgende, 23 October 1623, werd bij de XVII zijne belooning in geld bepaald. ‘Alsoo de Seventhiene by de goede rapporten van yedereen, alsoock by haere eygen selver bevindinghe genoeghsaem bekent sijn de goede diensten, debvoiren ende getrouwicheyt die sijn E. tot gemeene beste van de Generale Compagnie heeft aengewent, soo heeft de vergadering betamelijck bevonden dat sy souden syne E. daervoor hertelijck bedancken, met versoeck dat sijn E. noch in toecomende altijt met synen goeden raet, des versocht sijnde, wil bybrengen 't gene tot welstant ende prosperiteyt van Compagnie sal meenen te behooren. Ende alsoo het gebruyckelijck is, dat de Compagnie niet alleene met woorden, maar oock met vereeringen ende baten de goede debvoiren van personen die meriteren erkennen, ende dat de heer generael Coen hadde overgegeven eenen staet in forme van rekeninge, waerin vervath sijn syne E. pretentien van alles 't gene hy op de Compagnie eenichsints hadde te pretenderen, soo is 't, dat om finalijck daerin te disponeren, ende alles overleght dat in consideratie heeft connen comen, mitsgaders om alle pretentien aff te snyden die in den voorsz. staet sijn ingebracht ende waervan hierin niet vermaent en wert, die dienvolgens als ongefondeert werden affgeslagen ende in de naervolgende somme ten overvloet sijn geconsidereert, hebben de Seventhiene, met advis van hooftparticipanten, met gemeene toestemmingh aen den gemelten heer G.-G. Jan Pietersz. Coen geaccordeert ende toegesleght als volcht:

dat de heer Generael, behalve de maentgelden bij syne E. in 't uytvaeren besproken ende verdient, voor het commandeursampt toegeleyt wert, als na coustume, eene vereering van 100 realen van achten.

Ten tweeden, dat syne E. van het begin aff, dat hy is gemaeckt directeur-generael in Indien,[1] totdat geworden is G.-G., sal genieten *f* 400 ter maent; ende uyt consideratie van de goede diensten die syne E. gedurende 't selve directeursampt heeft gedaen, soo vereert de vergadering syne E. oock daerenboven met de somme van 3000 Carolus guldens eens.

1) 13 November 1614.

Ten derden, dat tsedert 30 April 1618, als wanneer de commissie als G.-G. heeft ontfangen, syne E. sal maendelijcks genieten *f* 800, tot den tijt toe dat in Nederlant ghearriveert is.

Ten vierden, om te particulariseren de extraordinaris diensten aengaende het begrijp van den generalen rendevous, de conqueste van 't coninckrijck van Jacatra, de fondatie van de stadt Batavia ende de nieuwe republicque, geluckelijck by syne E. aldaer begonnen, de Seventhiene vereert daerover aen syne E. de somme van 7000 Carolus guldens.

Ten vijffden, over de conqueste van de eylanden van Banda wert syne E. vereert met de somme van 3000 Carolus guldens.

Ten sesten ende eyndelingh, om syne E. in 't generael te bedancken voor alle goede diensten die gedaen heeft gedurende sijn gouvernement over de quartieren in Indien, waerinne mede alles is geconsidereert 't gene syne E. soude moveren tot eenige verder pretentien, heeft de vergadering syne E. vereert met de somme van 10.000 Carolus guldens eens, ende daerenboven met eenen gouden ketting ter waerdye van *f* 2000, met eene medaille daeraen met eene loffelijcke ende eerlijcke inscriptie, ende daerbenevens met een vergult geweer,[1] te samen waerdich 400 Carolus guldens, dewelcke sijne E. alsoo ten dancke wert versocht aen te nemen tot eene opene getuygenis hoeveel de V.O.C. sijn persoon, sijn gedane diensten ende syne getrouwicheyt ende cloeckmoedicheyt is extimerende'.[2]

Wat Coen's rekeningetje ingehouden mag hebben? Aanspraken afgeleid uit de mondelinge toezegging van Reynst, die hem indertijd eene wedde had beloofd, zoo hoog als iemand in Indië genoot?[3] Uit de zware moeiten en zorgen die zijne gezondheid hadden bedreigd? Uit het feit dat er moordaanslagen tegen hem beraamd waren, of wat hij daarvoor hield? Op het punt der geldelijke waardeering die zijne

1) Eeredegen.
2) IV, 609.
3) I, 286.

diensten behoorden te vinden, was hij nimmer kiesch van opvatting en evenmin van uitdrukking geweest. Ook ditmaal bleef hij zich in dezen gelijk. ‘Wat mijn persoon aengaet,’ schrijft hij 12 December 1623 aen de Carpentier, ‘meer eere wordt ons van vele dan meriteren toegeschreven’; volgt mededeeling van wat hem door de XVII bij hun resolutie is toegelegd. ‘Hiermede souden de Heeren myne praetentie geerne annuleren; maer eer afrekene, dencke haer eens aen te spreken. Watter op volgen wil, sal de tijdt leeren. Ondertusschen mogen andere oordelen, oft wel oft qualijck gerecompenseert werden, ende sullen mede verwachten wat de Ho. Mo. Heeren Staten-Generael sullen doen.’[1] Nader zal blijken dat hij de heeren werkelijk ‘aengesproken’ heeft, en welk succes hij daarmede heeft behaald.

Wij hebben gezien dat Boreel ter vergadering der XVII van 12 October 1623 een dubbele opdracht kreeg: op schrift te stellen niet alleen de denkbeelden door Coen aangaande den handel der vrijelieden geopperd, maar ook, wat daartegen door leden der vergadering was aangevoerd. Met de ‘instelling’ van Coen's propositie kwam hij in November gereed; de ‘deductie’ der bezwaren van bewindhebberen heeft hij eerst in December voltooid.[2] De ‘instelling’ heeft eerder bij de kamers gecirculeerd, dan de ‘deductie’. Zij is door een persoon, die er waarde aan moet hebben gehecht dat zijn bedenkingen gemeen goed werden,[3] van kantteekeningen voorzien, die de opmerkingen van Coen systematisch willen wederleggen, en ten duidelijkste verraden dat de schrijver een hooge betrekking in Indië heeft bekleed. Van Coen's voorgangers was Reynst overleden maar leefden Both en Reael; voor Both schijnt mij niets te pleiten, en alles voor Reael. Both leefde in afzondering te Amersfoort; Reael stond op den besten voet met den kring die thans op het Amsterdamsche stadhuis domineerde (en hem in 1625 den post van bewindhebber der

1) IV, 625.
2) De Decemberschepen worden vermeld als vertrokken (IV, 630).
3) Immers zij zijn op elk der 3 exemplaren waarin de ‘instelling’ tot ons gekomen is, bijgeschreven (IV, 610 noot; vgl. ook den aanhef van het stuk beginnende IV, 638).

V.O.C. ter kamer Amsterdam bezorgen zou) en het spreekt bij deze betrekkingen vanzelve dat hij aanstonds de ‘instelling’ in hauden heeft gekregen.

‘Instelling’ en ‘wederlegginge’ laten zich gevoeglijk resumeeren in den vorm van een denkbeeldig mondgesprek tusschen de beide gerepatrieerde toewan besars (alleen hun samenzijn is gefingeerd, maar alle woorden zijn, op de verandering van derden in tweeden persoon na, authentiek):

Coen: ‘De oncosten van Indien hebben tsedert het jaer 1613 tot het jaer 1619 incluys jaerlijcx d'een door d'ander bedragen ontrent 8 tonnen gouts, ende tsedert het jaer 1620 tot 1622, beyde incluys, ontrent 16 tonnen gouts.’

Reael: ‘In plaats van 8 tonnen gouts comt maer 6½, volgens missive door U.E. op zijn herwaertscomste aen St. Helena geschreven, daerinne pertinentelijck stelt, dat in dese jaren d'oncosten sijn geweest *f* 4.575.000, ende in de volgende drie jaren *f* 4.821.000.’[1)]

Coen: ‘Deze oncosten moeten worden gewonnen: 1°. aen den binnenlantschen handel; 2°. aen de prinsen op den vyant....’

Reael: ‘Met prinsen op den vyant ende niet op de vrienden, die daermede tot vyant gemaeckt ende voorts daervoor gehouden worden.’[2)]

Coen: ‘Alle de profyten van den binnenlantschen handel, mitsgaders van de prinsen op den vyant ende 't incomen van de landen de Compagnie toebehoorende hebben de oncosten op veel na niet connen esgaleren. Daertoe is van het capitael van Indien geabsumeert ende affgesteken....’

Reael: ‘'t En is geen wonder dat men van het capitael heeft moeten affsteecken, als men met eenen sprong de lasten brengt van 6½ tot 16 tonnen gouts 's jaers; hoe waere het doch mogelijck dit soo terstont t'overwinnen, insonderheyt als de beste middelen daertoe noodich, te weten den inlantschen handel ende negotie, werden wechgegeven?’[3)]

Coen: ‘De oncosten van de Compagnie in Nederlandt bestaen: 1°. aen dagelijcxe oncosten; 2°. aen maentgelden die in Nederlant worden betaelt; 3°. aen interesten van de penningen a deposito; 4°. aen equipagie, met de capitalen voor Indien vereyscht. Laten staen de extraordinarie betalingen, nu eenige

1) IV, 611. - De tegenwerping is juist;; zie I, 792.
2) Ibid.
3) Ibid.

tijt herwaerts gevallen, aen Engelandt ende aan Vranckrijck....'

Reael: 'Groote occasie isser gegeven om weder aenstoot van d'Engelschen te hebben, want eer men met de Engelschen vereenichde, waren alle de lasten van Indien 6½ tonnen gouts jaerlijcx, ende soo haest men met haer begint te treden in handelinge, weet men alleen de lasten van de garnisoenen ende forten van de Molucos ende Banda voor 12, ende van Amboina voor 15 maenden te brengen op *f* 849.885, ende boven dien dat men de Engelsche voor haer ⅓ paert heeft doen betalen *f* 283.295,[1] soo heeft men haer ontrocken de profyten die in dese eylanden te doen sijn.... Is, met soo grove ende plompe gangen, de Compagnie profijt te doen? 't Is te duchten dat de commisen, die haer niet en ontsien te stelen voor haer meesters, oock wel op haer selffs sullen letten.'[2]

Coen: 'Tot verminderingh van de oncosten in Indien dienen eerst de montcosten gereguleert by afschaffing van alle tafels, geene uytgesondert.'

Reael: 'Off de taeffelcosten niet beter dienen gereguleert over de geheele taeffels, als dat idereen tracht een stuck gelts ter maent, daermede men op veel plaatsen niet halff en can toecomen, heeft sijn bedencken. Als idereen sijn eygen marcktganger, cock ende bottelier sal moeten sijn, sal dicmaels de bevoorderinge van het middach- ende avontmael voor den dienst van de Compagnie gaen. Men eet in Indien geen oude ofte coude, maet altijt warme ende versch gecoockte spyse; wil men buyten de comptoiren gaen eten by de vrye luyden, daer valt het seer costelijck ende veel werden daer gedebaucheert, soodattet swaer soude vallen voor den gouverneur, directeur ofte coopman die het hoogste gesach heeft, sijn onderhebbende dienaers van de negotie, daeronder veel jonge luyden sijn, in ordre te houden. Hoe het gaet, de Compagnie moet wetende ofte onwetende dese haere dienaers den cost geven; 't ware daerom beter dat sulcx geschiede met reputatie ende goede ordre, dan dat daertoe geopent wierden quade wegen. By dese occasie is oock te dencken op het gemeen zeevarende volck, over wiens tractement niet sonder groote

1) De cijfers zijn aangehaald uit Coen's rapport van 20 Juni 1623 (I, 786).
2) IV, 611.

reden dapper geclaecht wert, 't welck de Compagnie wel eens qualijck mochte becomen; al te naeu wert in Indien wijn, oly, vleesch ende speck verkocht ende dese arme luyden onthouden.'[1)]

Coen: 'Dienen verder te peupleren ende aen te planten de colonien van Batavia, Amboina ende Banda met hare dependerende landen, alwaer dan de tollen, impositien ende incomen van 't lant sullen vermeerderen, tot seer groot soulagement van de Compagnie.'

Reael: 'Amboina is gepeupleert ende niet van noode aldaer volck te seynden off te brengen. Men moet de lantsaten aldaer houden ende niet soecken te verdryven, gelijck gezeyt wert in U.E. discours aen uwen successeur in India gelaten, dat mende Ambonsche ende Ternatanen moet soecken onder te brengen ende van de banck te schuyven.[2)] Wasser met lantbouwing iets te doen, de lantsaten aldaer souden de Compagnie geen 30 ende 40 ende meer realen voor een last rijs geven, dat maer 5, 6 ofte 7 realen cost. In Banda sijn te bestellen inwoonders met sooveel slaven als men noodich acht tot het plucken van de speceryen ende 't lant aldaer claer ende buyten verwoestinge te houden; ware aldaer eenige lantbouwinge meer te doen geweest, de lantsaten souden hen daertoe begeven ende voorgecomen hebben den extremen hongersnoot, daerinne sy tot verscheyden reysen in de oorloogh, haer van de Compagnie aengedaen, sijn geweest; ende ofte in alle dese eylanden al groote lantbouwinge te doen ware, waer soude men doch met de vruchten ter marct varen, omme thiende ofte groote tollen daeruyt te trecken? 't Is immers profytelijck dat de Compagnie aldaer de behoeften in passant met de schepen, daer nodich sijnde, bestelt, ende maeckt van één, 2, 3, 4 ende 5, 't welck geen comparatie en heeft by tollen van 10, 20 ende 25 percento. Geen Nederlantsche colonien en mogen bestaen op landen daer gants geen frequentatie ofte t'samencomste van verscheyden volckeren is. Uut de Molucos, Amboina ende Banda heeft men immers alle frequentatie geweert ende de Indische natien den handel aldaer belet, welcke de Compagnie gepretendeert heeft haer alleen toe te comen ende deselve

1) IV, 612.
2) III, 293.

oock heeft vereregen met overgroote costen, soodat het vreemt soude staen deselve nu wederom over te geven. Batavia is vooralsnoch de eenige plaets daer goede apparentie is om eene colonie met voordeel van de Compagnie te planten, doch niet met soodanige middelen als begonnen is.'[1)]

Coen: 'D'aenplantinge moet geschieden door Nederlanders ende Indianen, zoo vrye luyden als slaven. De slaven sullen wel becomen connen worden, 't sy by opcoop ofte by oorloge....'

Reael: 'Laet doch eens ondersocht worden hoe het veroveren ende vercoopen van slaven gaet: men sal bevinden hoe seer de Compagnie met desen handel wort uitgestreecken ende op wat wyse vele harer dienaers hen daerby verrijcken.'[2)]

Coen: 'Uyt Nederlandt dienen veel eerlijcke ende verstandige luyden met hare families gesonden, om voorgangers te wesen van de andere vryeluyden ende om de slaven te gouverneren by landtbouwerye, plantagien....'

Reael: 'Om beulen ende guardiaens te wesen van een cudde slaven ende deselve tot lantbouwerie te brengen met alle strengicheyt, daeroff doch voor de Compagnie niet een stuyver proffijt te verwachten is, noch oock voor de luyden selffs, al waer 't datse lant ende slaven voor niet hadden; - om regenten ende voorgangers te wesen van de vrye luyden, sijnde meest het schuym onser natie, die met haeren vryen handel alle goede negotie bederven, de Compagnie opeten ende met het veroveren, mishandelen ende moorden der Indianen de Nederlanders door geheel Indien bekent maecken voor de alderwreetste natie van de geheele werelt, is niet te verwachten dat eenige ervaerene, eerlijcke ende hiervan kennis hebbende luyden van hier zullen opbreecken om hun tot sulcx te laten employeren.'[3)]

Coen: 'Aen yder wert vrygestelt (onder den eedt ende artickelbrieff van de Compagnie ende alsulcke conditien alsmen geraden sal vinden te accorderen) uyt Nederlant met licentie van de Compagnie nae de Oostindien te varen met haer eygen schip ofte schepen ende met alsulcke goederen ende capitalen

1) IV, 614.
2) IV, 615.
3) Ibid.

als haer sal werden gepermitteert ende de luyden selffs in conformité van dien geraden sullen vinden. Aen alle luyden, die in de landen en colonien van Batavia, Amboina ende Banda haere residentie sullen nemen, sal het vry staen nevens de Compagnie, alleen op seeckere plaetsen ofte oock overal in Indien, te mogen handelen met hare particuliere schepen ende middelen tot haer eygen particulier profijt ende advantage, onder alsulcke conditien, restrictien, limitatien ende privilegien, alsmen ten beste van de Compagnie ende tot voordeel van die particulieren sal geraden vinden.'

Reael: 'Dit ware de rechte slach om andere Europische natien uyt hare oogen te doen sien ende naer Indien te locken, want souden de Nederlanders gebonden sijn aen soo veel beswaerlijcke conditien, articulen, limitatien, soo van hier gaende als in Indien sijnde, ende geen waren voor retour mogen overbrengen, ende evenwel proffijt meenen te doen, soo souden immer diegeene moeten veel grooter winninge doen, die vry, sonder soodanige conditien souden gaen, ende in India aen geen plaetsen gebonden sijnde, aldaer in alle waeren souden mogen handelen, ende overbrengen alsulcke retouren alsse begeeren ende te becomen waren.'[1)]

Coen: 'De Compagnie sal niet nalaeten ondertusschen de inlantsche handel mede waer te nemen, soo veel haer noodich ende dienstich is, sulcx dat sy daervan de proffyten sal genieten nevens de particuliere handelaers.'

Reael: 'De Compagnie moet nootsaeckelijck daernaer trachten den inlantschen handel te vermeerderen; dit heeftse van langer hant gedaen, tot haere groote avantagie. Het is wat nieuws en bovenmaten schadelijck, datse deselve nu heeft beginnen over te geven. Daer de vrye luyden gaen coopen, jagense de waren op, ende cladden daermede ter plaetsen daer sy die weder ter marct brengen, ende doen de Compagnie niet alleen schade lyden aen de negotie diese overgeeft, maer oock aen degene diese noch behout.'[2)]

Coen: 'D'incomen van de landen by impositien, tollen ende andere voorbaten van de Compagnie sal ontwyffelijck soo vermeerderen, dat 't selve (sonder comparatie) sal excederen de

1) IV, 616.
2) IV, 617.

proffyten van den binnenlantschen handel die de Compagnie sal comen te missen; jae soo veel sal 't selve avanceren, dat alle oncosten van Indien met goet overschot aen de voorsz. incomen sullen geprofiteert connen werden....'

Reael: ''t Sal seer licht daertoe te brengen sijn, dat de vrye handelaers haerselven verderven, maer nimmermeer en sullen de lasten van de Compagnie uut der vrye luyden coophandel ofte lantbouwinge connen gevonden worden, want haren coophandel sal verdwynen, ende tot lantbouwinge sal niemant te brengen sijn, soo lange sij iets met handelen weten te verdienen. 't Is inpertinent dat iemant, capitaal hebbende, 't selve besteden soude in slaven en sichselven begeven in slavernie, als sy met coophandel souden weten proffijt te doen.'[1)]

Coen: 'De voordeelen die de Compagnie by d'aenplanting van colonien sal genieten, sijn onder andere, dat de schepen van de Compagnie (die nu soo veel ende beswaerlijck sijn) gereduceert sullen werden tot een cleyn getal, ende dat de vyandt vigoureuser sal connen werden aangetast, daarby de oncosten van de schepen van oorloge rijckelijck sullen connen worden gewonnen.'

Reael: 'Wanneer 't getal van de schepen soo seer is gemindert, sal men dan noch den vyant rigoureuselijck aantasten, soo moet het gedaen werden van de particulieren, 't welck men hier te lande niet gewoon is te sien. Is oock geen apparentie, dat hetselve in India sal geschieden, maer ter contratie sullen de oorlogen spruyten uyt der vrye luyden mishandeling, rooven en moorden, comende tot lasten van de Compagnie.'[2)]

Coen: 'Door dese vrye handelaers sullen alle natien in Indien worden uytgevaren....'

Reael: 'Dese luyden connen de Indianen wel schade, jae oock gewelt aendoen, maer met redelijcke middelen niet uut het vaerwater helpen, want de Indiaenen equiperen met veel minder cost dan d'onse, sy eten veel soberder ende behelpen hun met slechte spyse, sy weten hare waren in reputatie te houden ende daermede in 't veylen seer te menageeren, waerjegen d'onse met de waeren cladden, ruym teeren, ende den wijn alleen, uut dese landen comende, op hooger prijs weten te

1) Ibid.
2) IV, 618.

brengen. Als de Indische coningen sien, dat wy het alleen willen hebben, sullen se haer daer tegen setten... Men heeft niet te meenen dat se met goeden oogen souden aensien dat tot haere landen aff ende aen souden gaen onse vrye luyden ende schepen, ende dat haere onderdanen met haere schepen souden stilliggen. Wil men alle de traficque ende navigatie ende daertoe alle de lantbouwinge van Indien hebben, waerby souden de Indianen dan leven? Wil men se dootsmyten ofte van honger laten sterven, daermede en waer men oock niet geholpen, want in een ledige zee, op ledige landen ende oock met doode menschen is gantsch geen proffijt te doen.'[1)]

Coen: 'De retouren voor Nederlandt sullen connen gesonden werden in meerder verscheydenheyt van waren die getrocken sullen sijn, meer als voor desen.'

Reael: 'Waer 't dat men 't ooge hadde om verscheydenheyt van waren te becomen, men soude de vrye luyden laten wat nieuws opsoecken ende laten handelen niet als buyten de negotie van de Compagnie; maer nu en wert haer niet alleen toegelaten te handelen in 't geene een ider in India vrystaet, maer in de alderbeste ende proffijtelijckste negotie die de Compagnie heeft, en daer se alle de werelt connen uut houden.'[2)]

Coen: 'Is niet te twyffelen, of den handel van China zal, off met hardicheyt, off met sachticheyt, off by oochluycking, off by openbaere concessie aen ons toegestaen werden, waerdoor de Compagnie alsdan sal becomen seer groote vermeerderingh in den binnenlantschen handel, treffelijcke vermeerderingh van de retouren voor Nederlandt, ende het profijt van den handel met Chinesche waren op Japan.....'

Reael: 'Den handel van China, met de negotie ende proffyten daeraen dependerende, wert door U.E. wel ende bequamelijck voorgestelt; 't is seecker, dat hier uyttermate veel ende zeer groote voordeelen aen vast sijn, al hadde men maer een weynich ten aensien van 't geen aldaer valt; maer wat is 't? men wil het al hebben ofte men het machtich is off niet, ende geensints lyden, dat de ingesetenen van dat groote, vermaerde ende overtreffelijck rijck van China met iemant anders souden

1) IV, 619.
2) Ibid.

handelen als met ons; dat moet soo sijn gelijck U.E. in uwe advysen, in India aen uwen successeur gelaten, te kennen geeft, dat men tot dien eynde macht van volck ende schepen op de cust van China moet houden, alle zeehavens besetten, lanttochten doen, mannen, vrouwen ende kinderen roven ende daermede peupleren Batavia, de Molucos, Amboyna ende Banda; dat men dit stuck alsoo moet vervolgen, al soude het duren tien, jae hondert jaren.[1)] In U.E. brief op uwe herwaertscomste uyt St. Helena geschreven, wert geseyt dat men de Chinesen moet vangen ende niet loslaten ofte rantsoeneren, want soo lange de armen derven het lijff wagen sullen de rijcken derven avonturen de goederen andere natien toe te voeren.[2)] In somma, met macht ende gewelt wil men alles uutvoeren ende daermede te wege brengen dat d'Indianen niet meer en souden handelen, dat d'Engelschen ende andere Europische natien den handel op Indien souden staecken, ende dat de Compagnie deselve alleen mochte becomen, 't welck soo aengenaem schijnt te wesen, dat men niet soude ontsien alle onrechtvaerdige, ja barbarische middelen daertoe by der hant te nemen; maer hoe onseecker dat alles is, hoe veel tijts hiermede zoude verloopen ende off de Compagnie niet wel in soodanigen werck soude mogen blyven steecken ende haer selven ruineren, is noodich te ondersoecken.'[3)]

Nu wij zóóveel van Reael hebben gehoord begrijpen wij al hoe zijn eigen punten van redres er uit zullen zien, die hij nu de vrijheid neemt tegenover die van Coen te stellen:[4)]

Vóór 1620 beliepen de Indische onkosten 6½ ton per jaar; zij moeten hiertoe worden teruggebracht. Zij kunnen worden gevonden door in Coromandel en Suratte (zooveel mogelijk in nagelen, noten, foelie en sandelhout, 'daervan wel van een, 2, 4, 6 ende meer can gemaeckt werden') te besteden 6 ton 's jaars aan kleeden, 'die men (als den particulieren

1) III, 296 en 305-'06.
2) I, 798.
3) IV, 620.
4) Vooraf gaat een lofzang op den 'goeden ouden tijd' van 1613-'19, te lang om uit te schrijven maar die wegens de daarin opgenomen bijzonderheden wel bevestigt dat de geheele 'Wederlegginge' inderdaad van Reael is (IV, 620).

handel is afgeschaft) in India jaerlijcx can vertieren ende daervan maecken van een, 2, 3 ende 4;' daarbij komt de handel in Perzië, waar men ook specerijen met groote avance kan slijten. 'Den handel van China en sal de Compagnie niet ontstaen, ende sal haer selffs in Batavia toevallen, alsse wil gebruycken de middelen daertoe noodich dienende.' Chineesche en inlandsche handel te zamen zullen mettertijd, boven de lasten, ook de middelen doen vinden tot de jaarlijksche retouren naar Nederland, 'sonder eenich capitael daertoe van hier derwaerts te seynden.' Gestijfd met Perzische en Chineesche zijde zou de Compagnie van haar schuld jaarlijks wat mogen afleggen en bovendien aan de participanten goede uitdeeling doen. 'Den vryen handel moeste dan affgeschaft ende de onnutte forten verlaten werden, oock de Piscadores, dewyle men verstaet 't selve een van de beletselen te wesen van den Chinesen handel. De Compagnie is daer veel gelegen aen de vrientschap, goede genegentheyt ende het welvaren van de cleyne handelaers, waermede ende neffens wien sy heeft te negotieeren, gelijck alle grossiers haer meeste welvaert daerinne bestaet, dat haere calanten, winckeliers ende cleyne cramers, de waeren in reputatie houden, winninge doen ende dickwils wedercomen, soodat de negotie die de Compagnie niet alleen can bevatten ofte die voor haer te gering is, niet en behoort te vallen in de handen van onse natie, welcke al reets te veel heeft laten sien, dat sulcx haer niet nut ende de Compagnie bovenmate schadelijck soude wesen, maer deselve negotie behoort te blyven aen de Indianen; men soude daermede winnen hare vrientschap ende te beter connen maecken een groote frequentatie ende t'samencomst van menigerley volckeren in Batavia.... Hiertoe soude veel helpen als men wat matelijck handelde met de tollen ende lasten te heffen op de uut- ende ingevoerde goederen, deselve houdende lager als de lasten van de by ofte naest gelegene plaetsen. Batavia in deser manieren opcomende, soude mettertijt aldaer occagie wesen om aldaer een soo groote menichte van Nederlanders te doen leven als men derwaerts crygen conde. De rijcken souden haer mogen generen met gelt op interest ende bodemerie soo aen Chinesen als andere natien die daer resideren te geven, ende waeren uutter see vallende te coopen om voor een

tijt op te leggen, 't welck seeckere en vaste middelen zouden zijn.... Hierdoor soude den handel van China te beter te trecken sijn. De mindere souden hun generen connen, d'een met winckelneringhe, d'ander met een slaeff 3 ofte 4 te houden tot aentelinge van vee en andere gedierten, oock om te tuynnen ende visschen. Veelderley hantwerckers ende ambachtsluyden souden hun aldaer connen behelpen, ende insonderheyt een groote quantiteyt van zeevarende getroude personen, welcke by den dienst van de Compagnie souden mogen leven, totdat se op een andere wyse hun souden weten te erneeren.... Daer en is noch geen lant om grooter lantbouwinge te doen, vermits men de lantsaten aldaer te vyant heeft, welcke altemets de beesten buyten de stadt weydende comen rooven, soodat deselve met swaere wachten werden bewaert.'[1)]

Aanvankelijk moest de geschiedenis natuurlijk Reael gelijk geven, wiens gedroomd Batavia veel dichter bij dat van (zeg) 1650 of 1750 komt dan dat van den singulieren man, wien toestanden voor den geest hebben gestaan die zich eerst met de middelen der 19de eeuw verwezenlijken lieten. De eeuw die op Reael's vraag: waarvan zal de inlander leven als de Europeaan er landbouw en scheepvaart in het groot bedrijft, het antwoord gereed hebben zou.

Tot dusver had Coen zijne opwachting nog niet bij Prins Maurits kunnen maken, die, toen hij uit de vloot kwam, met het leger te velde lag. Blijkens een brief dien hij 12 December 1623 aan de Carpentier schreef, had hij toen de Prins ontmoet en hem voor zijne menagerie een luipaard vereerd; een kleine olifant of een kakatoe, schrijft hij, zou de Prins ook wel gaarne hebben. Dat het onderhoud niet alleen over Indische gedierten heeft geloopen blijkt uit de rest van den brief:

'Op de saecken van Oostindien beginnen de regenten van 't landt seer te letten. Hoe noodich en dienstich het sy, dat derwaerts veel volck ende veel gelt geschickt worde, en hoe daer veel volck ende veel gelt, boven 't vermogen ofte sonder last van de Compagnie, becomen connen, hebbe alle de voor-

1) IV, 622.

naemste regenten van de Vereenichde Nederlanden mondeling ende schriftelijck sommierlijck voorgestelt; 't schijnt dat ons voorslach vele seer wel bevalt. Soo haest de praegnante affairen sulcx toelaten, sullen de Ho. Mo. Heeren Staten-Generael, met sijn Excellentie de Prince van Orangien, de Compagnie ende anderen, gelijck dat behoort, naerder op ons verhael letten, ende examen doen. Interim werden nu naer Indien gesonden de schepen *Hollandia*, *Gouda*, *Dordrecht* ende de *Leeuwinne* met sooveel goederen en volck (daeronder ontrent 100 vrouwspersonen) als bergen connen. Naer Suratte ende Choromandel werden ontrent 5 tonnen gouts aen gelt gesonden, maer nae Batavia niet.'[1)]

De Compagnie heeft nu 25% in nagelen uitgekeerd aan de participanten, die er maar 6 of 7 schelling 't pond voor maken. Al haar peper heeft zij verkocht tegen 29 stuivers 't pond op 24 maanden dag, 'op conditie dat in twee jaren geen peper vercoopen sullen, welcke conditie velen seer mishaecht; eenige participanten hebben daertegen geprotesteert.' Aan specerijen houdt de Compagnie na deze uitkeering omtrent zooveel in handen als hare schuld bedraagt. De actiën staan na de uitkeering op 160. 'Met dese actien is 't wonder vreemdt gegaen; sy sijn een tijt lang seer hooch opgejaecht ende daerna weder soo leech gedreven, dat vele rijcke lieden daerdoor geruineert werden. Die 't ongeval getreft heeft, ende de rysinge van d'actien niet verwachten connen, fulmineren uytdermaten seer op de heeren bewinthebberen.'

De Carpentier kan niet beter doen dan spaarzaam huis te houden. Aanwas van kolonie in Batavia, Ambon, Banda zal in goede aarde vallen; eveneens het verkrijgen van den Chineeschen handel, en het heffen van tol en recht waer men dit zonder schadelijk gevolg doen kan, maar vooral retouren 'in vendibele waren'; peper vooreerst weinig; nagelen heeft de Compagnie nog zeer veel; doch vooral waren van China, Coromandel en Suratte te zenden. - Met advies van Coen zijn twee rechtsgeleerden voor Indië geëngageerd, waaronder een bewindhebberszoon, Dr. Pieter Vlack.[2)]

1) IV, 624.
2) IV, 626.

In December 1623 kwam ook het tweede stuk gereed waarvan de redactie den 12den October aan den advocaat Boreel was opgedragen: de ‘deductie’ der tijdens de behandeling van Coen's voorstel door leden van de XVII gemoveerde consideratiën (wij zouden in onze stadhuistaal zeggen: het voorloopig verslag). De bezuiniging vinden zij voortreffelijk en het verkrijgen van den Chineeschen handel ook; tegen peuplatie met Nederlandsche gezinnen en slaven hebben zij mede geen bedenking (behalve dat de slaven niet uit één gewest moeten worden betrokken en in aantal de blanken niet moeten te boven gaan); hun voornaamste opmerkingen betreffen den particulieren handel:

‘Het is seker dat met redelijcke concessie van den vryen binnenlantschen handel in Oost Indien verscheyde getrouwde luyden sullen geinduceert worden om met hare familie uyt dese Nederlanden naar Indien te varen, veel meer als voor desen; maer alsoo dit een verscheyden voeth is als die voor desen by de Compagnie is gebruyct, die geenen perticulieren handel tot dese tijt toe en heeft willen tollereren; ende dat oock alle veranderinge in groote saecken seer suspect ende dangereus geoordeelt moet worden, soo staet eerst te considereren oft op den jegenwoordigen voeth van handel, by de Compagnie tot noch toe geuseert, de saken niet wel en souden connen worden gecontinueert.’[1] Men meent van wèl: ‘den profytelijcksten binnenlantschen handel is by ervarentheyt nu ontdect ende can waergenomen worden, naerlatende de weynich proffijt gevende....; als men al eenen anderen voeth sal dienen te embrasseren, soo sal daerop moeten insonderheyt worden geleth, dat de minste verandering de beste is.’ De voorstanders van den nieuwen voet zijn bewijs schuldig, ‘dat de Compagnie daerby een notabel soulagement sal becomen.’[2] Dit een en ander Coen aangediend zijnde, heeft hij ten antwoord gegeven: ‘Perticulierlijck den nieuwen voeth te bepalen mene voor dese tijt niet doenlijck nochte oock dienstich; de sake in gebruyck gestelt wordende, sullen haer van selffs solveren de difficulteyten, die het voorsz. concept beswaerlijck

1) IV, 629.
2) IV, 633.

ofte onmogelijck souden schynen te maken.'[1] Waarop de leden besloten hebben, dan zelf aan de kameren eenige punten te doen voorleggen die hun voorkomen overweging te verdienen. Volgt, in 17 artikelen, een concept-reglement (waarvan artt. 1-9 op de met eigen schip uitvarende gezinnen, artt. 10-17 op de vrijelieden in het algemeen betrekking hebben):

1. Niemand naar Indië dan op licentie der XVII.
2. Niet dan uit Nederland te varen.
3. Eed van subject te worden en te blijven van G.-G. en Raad.
4. Speciale artikelbrief (geen goederen medenemen dan die hun worden toegestaan; geen havenen of landen van Europa aandoen; eerst te Batavia last te breken; zoo zij verlof krijgen op eenig kwartier van Indië te handelen, steeds te Batavia terug te keeren; hun tijd ten volle te Batavia of waar G.-G. en R. het hun toestaan zullen, uit te wonen; geen schip of schepen naar Nederland terug te laten varen dan met consent; geen koopmanschappen of contanten naar Nederland te vervoeren op Compagnie's of andere schepen; geen schade toe te brengen aan vrienden en geallieerden der Geunieerde Provinciën in Europa of van de V.O.C. in Indië).
5. De naar Indië medegevoerde goederen betalen te Batavia tol.
6. Zij mogen niet van Batavia worden vervoerd dan op licentie van G.-G. en R.
7. Ieder die naar Indië vaart met eigen schip en goederen moet gehuwd zijn, vrouw en kinderen medenemen en zich verbinden daar minstens 10 jaren met zijn gezin te blijven.
8. Vrijelieden mogen handelen in zulke koopmanschappen als door G.-G. en R. vergund worden en anders niet.
9. Beperkingen dezer 'handelsvrijheid': 'eerst maer toe te staen in plaetsen daer sy de Compagnie de minste hinder doen; de handel van de Molucos, Amboyna ende Banda in 't eerste voor de Compagnie te houden.'
10. Eerst te ontladen in de plaats waaruit afgevaren zijn.
11. Zij betalen voor uit- en invoer tol.
12. De Compagnie mag goederen door vrijelieden aangebracht, tot zich nemen 'tot prijs courant'.

1) IV, 634.

15 Peper, nagelen, noten, foelie in het bezit van vrijelieden slechts aan de Compagnie, tot vastgestelden prijs, te verkoopen.
16 Geen goederen of geld naar Nederland te zenden dan met licentie.
17 Alleen gehuwde vrijelieden mogen den particulieren handel uitoefenen, 'ten waer hy borge wist te stellen, dat hy ter plaetse van sijn afvaren wederomme sal comen.'[1)]

Een (vermoedelijk Zeeuwsch) bewindhebber, die, naast de stukken opgemaakt door Boreel, ook Reael's 'wederlegginge' in handen had gekregen, stelde dezen de vraag: waarom, zoo de Compagnie den particulieren Nederlander niet toelaat in Indië over zee te handelen, gedoogt zij dit wel van den Indiaan? Reael antwoordt:[2)]

'De vrage waeromme men de vrye lieden den inlantschen handel niet soo wel en soude gedogen als de Indianen en heeft geen plaetse, want daer de Compagnie contracten heeft van alleen te mogen handelen, is de negotie den Indianen niet alleen simpelijck ontseyt, maer oock met hardicheyt verhindert. Op alle plaetsen daer de Compagnie geen contracten en heeft, gedoocht de Compagnie de Indianen oock niet, maer de Indianen gedoogen de Compagnie. Godt ende de nature geeft den Indianen het vrye gebruyck van de wilde zee ende lucht. De navigatie ende coophandel hebbense van hare voorouders van over veel hondert jaren, van handt tot handt, geerfd.... De vrye luyden doen de negotie vervallen, brengende de winst van een cent op 50, van 50 op 25, ende voorts op niet; mishandelen en verongelijcken de Indianen, 't welcke alsoo voortgaende, daeruyt soude te verwachten sijn eenen generalen haet der Indianen jegens de Nederlanders, de ruïne van de Compagnie, ende eyndtlijck der vrye luyden eygen verderff. Maer soo men beleth dat de vrye luyden haer deur Indien verspreyen, se alle doet woonen binnen Batavia, de Compagnie den inlantschen handel behoudt ende soect te vermeerderen,

1) IV, 638.
2) Het stuk is niet geteekend, maar blijkbaar van denzelfden schrijver als de 'Wederlegginge'. Het is bewaard onder de losse stukken der kamer Zeeland, die in 1624 'presidiale kamer' was.

de Indianen gerustelijck mogen handelen, soo sal Batavia seer haest toenemen, de Nederlantsche burgers daerinne sullen rijck worden, de Indianen ende Chinesen hunne negotie daer maecken, ende hen aldaer met groote menichte ter neder setten. Gelt is het aldervoornaemste middel daermede dit alles is te wege te brengen.... Men geeft alreede in Batavia interest van 5 procento 's maendts.... De Portuguesen in Goa liggende, trecken gelt uyt Portugael van hare vrienden ende bekenden, ende geven selffs 50 ofte 60 procento 's jaers, ende als het haer toegesonden wert in commissie ende sy 't selve uyt doen voor rekeninge van hare meesters, sendense jaerlijcx aen winst over 70, 80 ende oock wel 90 procento. Hoe wel soude het vele rentiers ende coopluyden comen, datse, met een duysent guldens van haer capitael naer Indien te seynden, sooveel mochten winnen, alsse hier te lande doen met thien ofte twaelff duysent guldens. Soo dit in train wierde gebracht, veele eerlijcke luyden van goeden huyse ende geslachte souden van hare bloetverwanten ende bekende vrienden bygeleydt mogen werden soodanighe somme van penningen, daermede sy souden te bewegen sijn naer Indien te gaen, om deselve aldaer op provisie ofte voor haer eygen rekeninghe uyt te doen, soodat in deser manieren Batavia wel soo geltrijck soude werden als men wenschen soude..... De Chinesen souden wel de grootste sommen trecken, sydewaren ende andere coopmanschappen daervoor brengen te Batavia, welcke waren ten deelen by de Compagnie souden werden gecocht, ende weder andere waren daeraen gevent werden. 't En can de Compagnie (die soo verre gecomen is, dat se heeft het gros van eenige van de voornaemste Indische waren) geensins schaden ende niet als groot voordeel geven, dat de cleyne handelaers oock wat versien sijn met gelt.... Daer gelt is, daer valt de neeringe. Het gelt doet, dat om de stadt van Manilha woonen over de 20.000 huysgesinnen, meest Chinesen, oock veel Japonnesen ende naturellen van 't landt, waervan de Castilianen wonende binnen de voorsz. stadt (bestaende maer in omtrent 1000 huysgesinnen) trecken tribuyt, thollen ende andere emolumenten, daermede sy haeren staet mainteneren.'[1)]

1) IV, 641.

Na de vele gewisselde schrifturen kwam men 5 Mei 1624 ter vergadering der XVII (te Middelburg gehouden) tot het besluit, dat Coen en Boreel in artikelen zouden stellen de vrijheid, die aan de vrijelieden in Indië in den handel zou kunnen worden verleend. Zoodra het concept gereed was, zou de advocaat het aan de kameren zenden, en in den najaarsvergadering zouden de XVII er op besluiten.[1)] 13 Mei worden drie bewindhebbers en een hoofdparticipant gecommitteerd ‘om te spreken met d'heer Generael Coen aengaende sijne E. verder pretensie op de Compagnie, omme te verstaen waerby syne E. contentement meent te becomen’; 16 Mei rapporteeren deze heeren, ‘dat d'heer Generael Coen door haere E. eyndelijngh gebracht is geweest om eysch te doen aengaende syne E. verder pretensie, ende dat syne E. soude nemen contentement, indien hem de Seventhiene soude willen toeleggen *f* 50.000, hoewel meende dat syne meriten meerder waren; hierop hadden de gecommitteerden noch verder geprocedeert, ende syne E. finalijck noch geinduceert syne geheele pretensie te submitteren aen de discretie ende dispositie der vergaderinge der Seventhiene, met vertrouwen dat deselve vergaderingh behoorlijcken op syne E. meriten sal letten, ende hem encourageren tot verder dienst, assistentie ende hulpe daer 't selve by synen raet ende eygen persoon bygebracht sal connen worden.’[2)] De XVII hooren dit rapport aan, maar nemen er geen besluit op; zij brengen de zaak eerst bij de kameren over, met verzoek, ter najaarsvergadering ‘gelast te comen’. Of Coen nu boudeerde? Het heeft er den schijn van. Tegen de najaarsvergadering is zijn concept over de vrijeluiden niet bij de kameren ingekomen, en moet de kamer Amsterdam worden verzocht, Coen te overreden die najaarsvergadering bij te wonen en het concept mede te brengen. Hij voldoet hieraan, en ‘informeert’ mondeling op alles de vergadering, die daarop 25 September 1624 het concept voorloopig arresteert. ‘Nadat de vergaderinge van de Seventhiene,’ gaan de resolutiën van dien dag voort, ‘hadden gebruyckt het goet advis van den heer Generael Coen op het dresseren ende arresteren van 't reglement op den inlantschen handel, waeruut noch

1) IV, 642.
2) IV, 643.

verder verstaen werde syne suffisantie ende bequaemheyt, met de fondamentele kennisse van den standt der Compagnie's saken in Indien, waertoe hy een voornaem instrument geweest is, is daerom goet gevonden te letten op de verder pretentien van den heer Generael, ende (alles geconsidereert dat ter materien dienende was) om syne E. t'encourageren ten besten dienste van de Compagnie, is met advis der hooftparticipanten by de Seventhiene geresolveert, dat men aen d'heer Generael Coen boven de voorgaende toegeleyde somme in de maent October 1623 tot vereeringe alsnoch sal toeleggen de somme van *f* 20.000, met alsulcke bygevoeghde danckseggingе in goede termen als de saecke is meriterende; dat oock aen syne E. wordt toegelecht den interest van 5 ten hondert van de somme in October 1623 hem gecomporteert hebbende,' en die dus blijkbaar nog niet was afgerekend.

De gecommitteerden die hem gingen aanzeggen op welken prijs zijn (door hemzelven lichtelijk beduimelde) verdiensten waren geschat, kwamen niet met die boodschap alleen: zij hadden hem nog over iets anders te onderhouden. 'Alsoo,' hadden de heeren 3 October 1624 in hunne morgenvergadering besloten, 'vermits het alsnu gearresteerde reglement van Indien het noodich is dat bequame personen in Oost-Indien werden gebruyckt, die met goede kennisse ende genegentheyt 't selve connen helpen aldaer bevoorderen ende ten aldereersten in praticque stellen, ende de vergaderinge haerselven ten vollen gecontenteert houden van de getrouwicheyt, bequaemheyt ende goeden iver van den heer Generael Coen staende sijn voorleden gouvernement van Oost-Indien; dat oock niemant beter tot bevoorderinge van 't voorsz. reglement als d'heer Generael Coen en can gebruyckt worden, die daertoe als eerste autheur de beste kennisse ende genegentheyt sal connen gebruycken, soo is by de Seventhiene met advis der hooftparticipante eenpaerelijck geresolveert, dat by gecommitteerde uyt dese vergaederinge den heer Generael Coen sal werden gesondeert of sijn E. hem noch wil laeten gebruycken in qualiteyt van Gouverneur-Generael naer Indien te varen met d'eerste vloote, ende presentatie van in de conditien wel te sullen accorderen in redelijckheyt.'[1)]

1) IV, 645.

Later op den dag doen de gecommitteerden, ‘by d'heer Generael Coen geweest hebbende,’ rapport, dat zij hem vooreerst aangediend hebben het besluit omtrent de ‘vereeringe’, waarvoor hij ‘naer eenige weynige prefatie’ de XVII dank zegt, ‘presenterende altijts hunnen dienst aen te nemen; voorders aen hem openinge gedaen sijnde dat de vergaderinge wel genegen soude sijn om sijn E. te bewegen om als Gouverneur-Generael van Indien wederom derwaerts te varen met d'eerste vloote, seyde niet qualijck genegen soude sijn omme den dienst aen te nemen, indien sijn E. alvoren soude connen geraecken tot een bequaem ende goet partur tot eene huysvrouw om met hem nae Indien te gaen, ende indien syne E. met de Compagnie over eerlijcke conditien sal connen accorderen, maer absolutelijck conde 't selve vooralsnoch niet verclaren nochte toeseggen.’[1)]

De vergadering zal gedacht hebben, dat indien Coen ernstig wilde, het partuur hem wel niet zoude ontbreken, en de gecommitteerden gingen ten volgenden dage al wederom naar Coen. Of hij zich ‘op reputatie’ hield! Zij brachten ‘voor eenich raport’ een kattebelletje van hem mede, waarvan de inhoud in de resolutie niet is opgenomen, en waarop het besluit valt, de gecommitteerden nogmaals naar Coen terug te zenden, om met hem in conferentie te treden, ‘aengaende 't part in de prinsen, de tafel van den Gouverneur-Generael ende 't tractement, omme naerder de saecke te prepareren.’ De vrije tafel mocht blijkbaar opgeruimd worden voor den G.-G. de Carpentier, maar diende hersteld voor den G.-G. Coen! 5 October rapporteeren de gecommitteerden, dat zij ‘om naemaels geen dispute te hebben,’ op alle punten met Coen tot overeenstemming zijn geraakt (hetgeen wel beteekenen zal: op alle punten hebben toegegeven), ‘ende gehoort 't selve raport is by de Seventhiene met advis der E. hooftparticipanten deselve besoinge goetgevonden ende geaprobeert, sodat naemaels, als de heer Generael Coen sal resolveren naer Indien te varen, alsdan geene dispute en sal wesen over eenige conditien, die alsnu gefacilieert blyven volgens de secrete notulle hiervan gehouden’ (welke ik niet kan mededeelen,

1) Ibid.

daar zij uit het archief is verdwenen).[1] - 15 October 1624 wordt het 25 September voorloopig gearresteerde concept ‘rakende 't openstellen van den handel van Indien’ nogmaals gelezen, en ‘na, verandering, verbetering ende deliberatie’ in definitieven vorm gebracht, ‘om alsoo gepractiseert ende in 't werck gestelt te worden, ten waere iet anders hiernaer by de Seventhiene verandert ofte goetgevonden soude worden.’ De oppositie was blijkbaar niet geheel verstomd, en wist een achterdeurtje op de kier te doen houden.

Het reglement van 17 October 1624 (want als zoodanig is het bekend gebleven, naar den dag waarop het door den advocaat Boreel is afgeteekend) bevat 19 artikelen.

‘Alsoo by experientie van veele jaren claerlijck is gebleecken, dat de dagelijcksche misbruycken in de quartieren van Oost-Indien, mitsgaders de generale oncosten ende lasten, buyten maten sijn comen te vermeerderen,.... ende insonderheyt dat de voorsz. misbruycken ende lasten by grooter verbreyding van den handel aldaer ende by de gedane conquesten van de landen van Jacquatra ende Banda, als oock door fondatie van steden ende plaetsen, noodich tot aenplantingh van nieuwe colonien, vooreerst (op desen voeth voortgaende) niet en sullen connen werden vermindert, soo is 't, dat de vergaderinge van de Seventhiene,.... met advis van den heer Generael Coen en eenige andere personen hem verstaende van de constitutie ende nature der Compagnies saecken[2] hebben eyndelinghen (onder approbatie van de Ho. Mo. Heeren Staten-Generael der Vereenichde Nederlanden) gearresteert dit naervolgende reglement, als te weten:’

1 In Batavia, Ambon, Banda blijft op den bestaanden voet bevestigd de tegenwoordige ‘liberteyt’ der vrijelieden ‘om te coopen ende te vercoopen alsulcke manufacturen, goederen, coopmanschappen, vruchten ende refreschementen als in ieder van dien voort connen gebracht ofte gemaect werden.’

2 De V.O.C. reserveert zich alle rechten, voortvloeiende uit haar octrooi.

3 G.-G. en R. worden gemachtigd, aan vrijelieden in de

1) IV, 646.

2) Zij worden nergens in de resolutiën met name genoemd.

landen van Jacatra, Ambon, Banda uit te deelen ‘seeckere parthyen van landen, bosschen en tuynen, ende de visscherie van eenige versche wateren en versche rivieren,’ in leen of in eigendom, ‘onder alsulcke vryheden, exemtien, belastingen van chijns, recognitie ofte andere conditien als best geraden sullen vinden.’

4 G.-G. en R. worden gemachtigd ‘aen de voorsz. vrye borgers en inwoonderen’ te vergunnen ‘den vryen handel ende traffique van d'Oost-Indien, by speciale gratie ende concessie daervan te obtineren,’ om te varen van Batavia naar de kust van Coromandel, Ceylon, Bengalen, Suratte, de kust van Malabar, Madagascar, Sofala, Mozambique ‘ende langs de gansche Oostkust van Africa tot de Roode Zee toe,’ Palembang, Djambi, Indragiri, Perak ‘ende omliggende kusten in de straet van Malacca,’ de Westkust van Samatra ‘tot Atchin toe exclus of inclus,’ Bintang, Lingga ‘en andere eylanden ontrent de strate Sincapura gelegen,’ Djohore, Pahang, Patani, Ligor, Bordelong, Siam, Cambodja, ‘Champa’,[1)] Cochinchina, Japan, Pehoe, ‘langs de gansche cust van Borneo, langs de gansche cust van Java,’ naar Makassar, Boeton, Ambon, Banda, de Molukken (mits geen nagelen, noten of foelie vervoerende); - van Ambon op de omliggende eilanden (mits geen nagelen uitvoerende); - van Banda op Ceram, Kei, Aroe, Tenimber, Nova Guinea ‘ende alle andere landen en eylanden daeromtrent ofte oock verder by oosten Banda gelgen’; - uit de Molukken naar Halmaheira, Celebes, Mindanao, de andere Philippijnen, Japan (geen nagelen vervoerende); - van Batavia ‘om te gaen cruyssen op den vyant, mits goede cautie stellende, ende betalende de gerechticheyt aen den heere, achtervolgende de uyt te geven commissie.’ Steeds moet met de bekomen retouren direct naar het punt van uitgang worden teruggekeerd, behoudens met name genoemde uitzonderingen, ‘volgens licentie alsdan te vergunnen.’ Al welken handel en vaart G.-G. en R. ‘mettertijt en by gelegentheyt allencxkens mogen openen ende vrystellen,’ onder de volgende bepalingen:

5 Geen vaart dan op ‘expres consent en commissie’ van den G.-G.

1) Ten Oosten van Cambodja.

6 Geen commissie dan aan vrijburgers van Batavia, Ambon, Banda of de Molukken.

7 Ter plaats van bestemming mag vrijelijk worden gehandeld, ‘'t sy off eenige schepen der Compagnie aldaer mochten sijn handelende, ofte niet.’

8 Is daar wel een Compagnie's schip, dan in overleg met de commiezen daarvan te beramen ‘eenen seeckeren gestelden prijs, tot denwelcken sy alle gemeene waren gehouden sullen sijn te vercoopen ende te coopen, soo lange als by den anderen sullen wesen.’

9 De commissie wordt slechts tegen recognitie verleend, met den G.-G. overeen te komen.

10 Zij wordt slechts verleend onder borgstelling, ‘dat sy het particulier accort met haer gemaect preciselijk sullen naercomen, haer behoorlijck retour sullen doen ter plaetse daer sy affgevaren sijn, ende geen vrienden ofte geallieerde sullen beschadigen.’

11 ‘Eerlijcke luyden die met hare familien ende capitalen naar Indien varen willen,’ kunnen passage op de Compagnie's schepen krijgen, zooveel de gelegenheid toelaat.

12 Zij mogen ook op eigen schepen uitvaren, ‘recht deur naer Batavia, met alsulcke cargasoenen ende capitalen als de particulieren goetvinden sullen, met toestaen van de Compagnie.’

13 Zij varen onder borgstelling, ‘dat sy seeckeren tijt van jaren in de Indien sullen resideren onder den eedt ende 't gouvernement van den G.-G.’

14 Vóór zij te Batavia aangekomen zullen zijn, mogen zij van de medegenomen cargasoenen niets verkoopen.

15 Op licentie der XVII mogen zij van de Kaap langs de Oostkust van Afrika loopen binnen Madagascar door, of ook langs de kust van Malabar, ‘om aen den vyant eenige affbreuck te doen in 't passant.’

16 Zij moeten zich te Batavia, Ambon of Banda nederzetten.

17 Schepen van vrijelieden, 't zij uit Europa naar Indië gevaren of aldaar gebouwd of gekocht, moeten, op pene van verbeurte, in Indië blijven.

18 Geen goederen van vrijelieden mogen naar Europa

worden overgebracht, op pene van verbeurte en arbitrale correctie.

9 Vrijelieden die middelen naar Europa willen overmaken, mogen dit doen 't zij in contant, 't zij bij wissel door den directeur-generaal in Indië te verkoopen op de Compagnie in Nederland.[1)]

'Daer is geen dinck,' schrijven, onder aankondiging van dit reglement, de XVII 17 October 1624 aan G.-G. en Raden, 'daer de Compagnie vooreerst meer dienst aen geschieden can dan aen de versamelingh ende aenplanting van menichte van alderley volck in Batavia, Amboyna ende Banda; doet hiertoe u uytterste debvoir.... Verhopen dat U.E. van hier beter ende geschicter volck dan voor desen becomen sullen, ende die bequaem sullen wesen omme de slaven wel te regeren ende met goede exempelen voor te gaen.'[2)] - De formule-Coen overgenomen door het Compagnie's bestuur in Nederland; de strijd tegen Reael gewonnen! Er moet een ver reikende invloed te zijnen voordeele werkzaam zijn geweest. Hij moet indruk hebben gemaakt op en welgevallig zijn gebleken aan de sedert Oldenbarnevelts val in de Republiek bovendrijvende partij, die door het werktuig der Staten-Generaal druk op de V.O.C. kon uitoefenen. Trouwens, die partij was in de Compagnie's vergaderingen ook sterk vertegenwoordigd. Lieden als Reael, met gemarkeerde arminiaansche verbindingen, waren daar zeker nog niet weder in de meerderheid. Wij zullen nader bevestigd zien, dat ook de persoonlijke invloed van Prins Maurits zich ten gunste van Coen's denkbeelden heeft doen gelden. Hij staat nu in het zenith zijner baan. Gouverneur-generaal voor de tweede reis zoo hij het wil, op conditiën die hij zelf heeft mogen dicteeren. Maar hij wordt reeds door het lot beloerd, dat tegen verder succes van den man die zooveel vijandschap had moeten uitlokken, eerlang het puntig wapen strekken zal. Coen's rust en vooruitzichten worden door gevolgen van de staatkunde, door hem in Indië gevoerd, achterhaald. De eerste strijd schijnt nauwelijks uitgestreden, of een andere volgt, in welks loop, door een merk-

1) IV, 654.
2) Ibid.

waardige verwikkeling van zaken, ook de overwinning, op Reael behaald, weder problematiek wordt. Prins Maurits zal hem weldra ontstaan, en aan de Coen gunstig gezinde Staten-Generaal zal het moeilijk vallen hem recht te doen. Een machtig nabuur ging hem als den boozen man aanklagen, die onder alle omstandigheden onschadelijk moest worden gemaakt.

H.T. COLENBRANDER

(Slot volgt).

Aspecten van het denken in de negentiende en de twintigste eeuw

‘Zeker voorspellen kan men ook in de philosophie niet. Maar wel zien wij in de huidige technische rationaliseering van het heele maatschappelijke en geestelijke leven zekere aanwijzingen omtrent de toekomstkansen der philosophie. Ook hier, gelooven wij, zal de drang tot verzakelijking zich doorzetten. Mogen velen het betreuren, dat daarmee een oude metaphysische traditie van eeuwen verloren gaat, de nieuwe geest gaat ook hier zijn gang en laat zich niet stuiten’.

Het komt gelukkig slechts sporadisch voor, dat een wijsgeer, gewoon met pijnlijke nauwlettendheid den vertrouwden koers van het empirisch-gegevene te bevaren en schuwend den steilen opgang van de ervaring naar het tijdloos-ideale, op het kronkelige pad der profetie verpoozing zoekt; van hen, die den tijd met hun geest wilden kluisteren was Spengler de laatste, hoogmoedige representant. En het zou er voor de toekomst der philosophie inderdaad donker uitzien, indien het voorbeeld van den jongen Hollandschen denker[1)] die niet schroomde zijn van ernst en belezenheid getuigend referaat omtrent den huidigen stand der wijsgeerige problematiek met een dergelijke beschamende banaliteit te besluiten, navolging vond. Nog daargelaten de vraag, hoe de schrijver zich de nieuwe zakelijkheid in de philosophie voorstelt en hoe iemand, die het historisch materialisme, zij het op eenigszins summiere gronden, afwijst, een verhouding van volstrekte hoorigheid van den wijsgeerigen geest tegenover de tendenzen eener bepaalde maatschappelijke constellatie denkt te verantwoorden, blijkt uit de meer dan journalistieke oppervlakkigheid

1) Dr. T. Goedewaagen: Het spectrum der philosophie in de 20ste eeuw, Leiden z.j. pag. 130.

van een dergelijke conclusie, hoe radicaal de eischen eener werkelijke herleving der philosophie gevaar loopen veronachtzaamd te worden, wanneer men den voor velen klaarblijkelijk nog immer magischen ban der wetenschapscritiek niet verkiest te verlaten. Het is verbazingwekkend, dat er nog altijd jonge geesten gevonden worden, die, zich bezinnende op de taak der philosophie bij het standpunt van een Wundt volharden, dat de wijsbegeerte toeziend voogd der wetenschappen is, die heeft af te wachten hoeveel en wat voor pupillen haar toegewezen worden, om dan eerst het scherpe wapen harer critische verdieping in de haar voorgeworpen veelvuldige probleemmassa te zetten. Dat het zelfs in onzen tijd nog mogelijk is deze plaatsbepaling der philosophie op den globus intellectualis een pikante vernauwing te geven kan blijken uit de volgende these in evengenoemd geschriftje: ‘Laat zich een metaphysische en wereldbeschouwelijke ‘philosophie’ nog in de stilte der studeerkamer uitdenken, de philosophie als wetenschapsleer drijft den philosooph meer dan ooit naar buiten, naar het veld der ervaring in den ruimsten zin van het woord. Het *uitzonderlijke type* van den werelden hemelbestormenden philosooph begint thans verouderd te raken. De philosophie wordt steeds ‘exacter’, steeds ‘*experimenteeler*’, ‘*dus steeds meer zichzelf*’[1]. Waarschijnlijk is met deze bedenkelijke uitspraak bedoeld eenige richtlijnen aan te geven, waarlangs de philosophie haar aanstaande verzakelijking het snelst verwerkelijkt. Zij kan, dit stadium bereikt, de volgende phase in de ontwikkeling der samenleving afwachten en toezien, hoe zij zich daaraan zal conformeeren. En de verachting, waaraan zij, voor het forum van het gemeen verstand, steeds heeft bloot gestaan, zal dan als een gerechtvaardigde vloek op haar blijven rusten.

Maar we zullen de situatie niet dramatiseeren, wetend dat er tegenover degenen, die alleen het spectrum zien waarin het licht uiteenvalt en niet de bron, velen staan die besef toonen voor de precaire situatie, waarin de philosophie als element van het algemeene geestesleven is geraakt. Nuttiger dan een bleeke photographie van alle philosophische stroomen en

1) l.c. pag. 84-85. Cursiveeringen van mij.

stroompjes, die beletten in het moderne denken eenheid te onderkennen, is het naar voren halen van bepaalde tendenzen, het accentueeren van bepaalde partijen ten koste van andere, op het gevaar af van een misschien wat speculatieve, maar leerzame eenzijdigheid. En iets anders dan het berekenen van 'toekomstkansen' der philosophie is het formuleeren van de opgaven, die het wijsgeerig denken, wil het als cultuurbewegende factor zijn aanspraken niet verliezen, te vervullen heeft. Over het geheele gebied des geestes luidt de noodklok, de uitspraak dat de economische, sociale, politieke crisis van een algemeen-geestelijke vergezeld gaat heeft reeds lang het karakter eener onduldbare banaliteit aangenomen en de philosophie deelt ten volle in de heillooze verwarring van normen en waarden, de verzakking en ineenstorting der fundamenten, die op vrijwel alle werkelijkheidsgebieden zijn waar te nemen. De positie der philosphie in het huidig tijdskader moge minder vernederend zijn dan b.v. na de ineenstorting van het Duitsche idealisme, zij is hachelijker, gevaarvoller en dwingt tot wezenlijker oplossingen.

Een geslacht, dat zijn jaartal met hooger cijfers telt dan het onze zal op het geestespanorama van de eerste decennia der twintigste eeuw waarschijnlijk even geboeid als ontsteld terugzien. En wanneer wijzelf ons rekenschap geven van onze geestelijke uitrusting, in de overtuiging dat zij gekend moet zijn om te worden hersteld, desnoods radicaal vernieuwd, wenden wij intuïtief den blik om en zien, *hoe wij geworden zijn*. Dit omzien, het plaatsen van het gebeuren in de orde van het na-elkaar, deze retrospectieve blik zit ons in het bloed, dat erdoor gezuiverd wordt zoolang de eigen scheppingswil de zware last van het verleden voldoende neutraliseert en vergiftigd zoodra wij de route die achter ons ligt slechts in het oog willen houden, omdat wij den weg vooruit niet onbevreesd durven betreden. Een tijd leert zichzelf nauwelijks beter kennen dan wanneer hij zich in de tegenstelling ziet, zich in een verhouding van confrontatie tot een vroegere plaatst en als het ware in een vraag-en-antwoordenspel de elementen van zijn geestelijke structuur verzamelt en opbouwt. Een tijd, die tot zelfbewustzijn wil komen realiseert dit zelfbewustzijn

aan zijn antithese. Dat doet ook de onze *en de antithese*, *die hij ter erlanging van zijn zelfkennis oproept*, *waarin hij in een nog niet beeindigde worsteling ligt*, *is de negentiende eeuw*. De weg naar zelfkennis wordt een weg naar zelfbedrog, wanneer deze geestelijke verantwoording-in-de-tegenstelling niet met een minimum aan geestelijke bevangenheid ondernomen wordt. In den regel blijft een restant dier geestelijke bevangenheid over in den vorm van een vooropgezet, zij het tot nog zoo bescheiden proporties teruggedrongen superioriteitsbesef van de latere generatie tegenover de vroegere; het geloof, dat met het voortschrijden van het historisch proces het betere *op den duur* het minder goede overwint vormt van de Westersche mentaliteit een onuitroeibaar element. De overtuiging, dat met de aflossing van het eene tijdperk door het andere het *absoluut* verkeerde door het *absoluut* juiste werd overwonnen is een bijzonder primitieve vorm van dit geloof, dat b.v. in de antithese Middeleeuwen-Nieuwe Tijd tot diep in de negentiende eeuw fanatiek beleden werd. Een dergelijke onbeschroomde mentaliteit duldt het geestelijk karakter van onzen tijd niet meer en dat is een diep onder de oppervlakte liggend symptoom. De critiek op het verleden, waartegenover het heden lichtend domineert, heeft plaats gemaakt voor bittere zelfbeschouwing en radicale zelfverwerping: een onloochenbaar minderwaardigheidsgevoel en een principieel-destructieve tendenz ten opzichte van de eigen waarden doortrekken de moderne cultuurcritiek. Zelfs tegenover de negentiende eeuw, welker zelfverzekerdheid, ofschoon terecht verworpen, toch het gevoel niet zwijgen laat dat de bandeloosheid van het moderne geestesleven vertwijfeld naar hechte steunpunten zoekt; sterker nog tegenover de Middeleeuwen, door het moderne historisch besef veel intensiever doorzien, positiever gewaardeerd en hartstochtelijker geidealiseerd dan voordien. En toch is ook voor den modernen mensch de drang even onweerstaanbaar als noodzakelijk om zijn onmiddellijke antithese, de negentiende eeuw, niet slechts als het andere maar ook als het mindere te zien, ten koste desnoods van rechtvaardigheid en objectiviteit, die nu eenmaal geen tijd tegenover een vroegere betoont. Dit moge dan de laatste, onverdelgbare rest van geestelijke vooringenomenheid zijn: zij komt

ons toe en is ons onontbeerlijk, willen wij onze opgave zien in de verwerkelijking van idealen, die de negentiende eeuw verzaakte.

Het is dus de negentiende eeuw, waarin de geestelijke figuur van onzen tijd zich spiegelt. En zij is onbevangen genoeg om in te zien hoe omzichtig zij de tegenstelling hanteeren moet. De negentiende eeuw: dat is een fragment van onze historische herinnering, gesneden uit den grooten, onweerstaanbaar voortspoedenden stroom, die zich om een willekeurige begrenzing door het cijfer 100 niet bekommert. Geen leeg, maar een chaotisch begrip, dat slechts ten koste van vereenzijdiging, beperking kan worden geconcretiseerd. Uitgangspunt blijft niettemin, wanneer we ons tegenover de negentiende eeuw verantwoorden: dat we den onoverzienbaar rijken inhoud, die aan dit begrip ten grondslag ligt zoo weinig mogelijk verkorten en het gevaar, en daarmee het onrecht, ontgaan ons levende tijdsbewustzijn tegen een gemakkelijk hanteerbare, maar de werkelijkheid vernietigende fictie uit te spelen. Beseffen wij toch, dat Goethe's bestaan drie decennia boven de scheidingslijn uitreikt en de geheele negentiende eeuw door de profetische woorden, waarin hij haar gevaren formuleerde geestelijk omvat; dat Napoleontische dictatuur, Metternichsche reactie, parlementaire democratie, imperialisme en socialisme slechts eenige wezenlijke elementen vormen van het politiek-sociale aspect dier eeuw; dat idealistisch absolutisme, vrijheidsidealisme, wetenschapscritiek, materialisme het gecompliceerde beeld van het diepere geestesleven slechts onvolledig karakteriseeren; dat Beethoven tot de negentiende eeuw behoort, zoo goed als Brahms, Wagner en Berlioz, Böcklin en de Nazareners zoo goed als Ingres, Turner, Delacroix en Manet, Novalis en Stendhal naast Balzac, Strindberg, Dickens en Hauptmann; dat de negentiende eeuw met weinig minder recht die van het extreme individualisme kan heeten dan die van het universalisme en zoo goed de saeculum historicum als de technische aera. Ons zeker stellend tegen het verwijt van eenzijdigheid formuleeren we onze opgave dus zóó, dat we onzen tijd in tegenstelling denken tot een uit enkele markante aspecten der negentiende eeuw gecomponeerd extract, waarmede het moderne denken het directst

voeling heeft. Uit de bonte wanorde van het negentiende eeuwsche geestesleven laten zich dergelijke schema's gemakkelijk construeeren, juist omdat deze eeuw met een élan als stellig geen vorige haar geestelijk program in den vorm van slagwoorden beleed. Van de programmatische tendenzen der negentiende eeuw zijn b.v. de volgende al zeer duidelijk zichtbaar:

a sociaal-politisch: democratie, vooruitgang (techniseering, mondigheid, internationaliseering enz.);
b empirisch-wetenschappelijk: wettelijkheid, quantificeering;
c religieus: vermenschelijking, psychologiseering;
d philosophisch: monisme, algemeenheid, systeem, methode, historiseering.

Een groepeering, willekeurig en onvolledig, maar waarvan alle onderdeelen brandpunten vormen in het geestelijk conflict tusschen de negentiende en de twintigste eeuw. Het is ondoenlijk in een, door de veelheid en vervlochtenheid der stof noodzakelijk eenigszins aan de oppervlakte blijvend opstel de in bovenstaand schema gegroepeerde aspecten stuk voor stuk te ontleden en zoodoende als leidraad voor een eenigszins volledige reconstructie van de negentiende eeuw aan te wenden. Van de hier opgesomde tendenzen leent het begrip *Vooruitgang zich* het best voor het karakteriseeren van een der hoofdtrekken van het geestelijk gezicht der negentiende eeuw. Dit optimistische begrip vergezelt het heele doen dier eeuw met een intensiteit, welke den naar de problematiek zoo sterk toegewenden modernen geest zoowel primitief als raadselachtig toeschijnt. Als algemeene geestelijke gesteldheid drukt het zoowel uit: vertrouwen in de krachten van den mensch als in de handelbaarheid der werkelijkheid, geloof in de redelijkheid van het historisch proces en de mogelijkheid van uiteindelijke verwerkelijking van het goede, zij het geleidelijk (liberalisme), zij het door conflict (socialisme). Als zoodanig vormt de Vooruitgang niet een typisch negentiende eeuwsche categorie - de oorsprong is minstens eenige eeuwen terug te verleggen - maar wel een categorie, welke in die eeuw haar grootste glorie en tegelijk het begin van haar ineenstorting beleefde. Zocht Leibniz de rechtvaardiging dezer wereld nog

van metaphysisch gezichtspunt uit, de negentiende eeuw verlegt het zwaartepunt volkomen naar den mensch, in wiens hand de beheersching van den kosmos ligt. De centrale positie van den mensch wordt vanzelfsprekend fundament van elke wereldbeschouwing, meer in het bijzonder de domineerende plaats van den op zijn redelijke krachten steunenden mensch, als het eenige wezen dat tegelijk zinvolle en absolute maatstaven uit zichzelf ontwikkelt. Tot welke afstootende vormen het overspannen, hier op biologisch-anthropologische principes berustende vooruitgangs- en superioriteitsgevoel ontaarden kon, bewijst het voorbeeld van den juist in onzen tijd weer hooger geschatten philosooph Eduard von Hartman, die schrijft: 'So wenig dem Hunde, dem der Schwanz abgeschnitten werden soll, ein Gefallen damit geschieht, wenn man ihn allmählich Zoll für Zoll abschneidet, so wenig Menschlichkeit liegt darin, den Todeskampf der aussterbenden Wilden künstlich zu verlängern. Der wahre Philanthrop kann, wenn er das Naturgesetz der anthropologischen Entwickelung erst einmal begriffen hat, nicht umhin, eine Beschleunigung dieser letzten Zuckungen zu wünschen und auf dieselbe hinzuwirken... Je schneller diese Ausrottung der zu jeder Concurrenz mit der weissen Race unfähigen Naturvölker betrieben, und je rascher die ganze Erde ausschlieszlich von der bis jetzt am höchsten entwickelten Race occupirt wird, um so schneller wird der Kampf der verschiedenen Stämme innerhalb der höchststehendsten Race in grossartiger Dimensionen entbrennen'[3]. Vreemdsoortiger humanisme van waarlijk 'groszartiger Dimension' werd wel door geen philosooph ooit neergeschreven! Als geheel is het hoofdstuk 'Das Unbewusste in der Geschichte', waaraan dit citaat werd ontleend, een kostelijk staal van de primitieve mentaliteit, waarin zelfs de beste geesten konden vervallen, die deze zelfde primitiviteit als laatste beletsel voor de uiteindelijke verwerkelijking van het ideaal schuwden. Niet alleen de uitstervende wilden, die den wedloop met het blanke ras niet kunnen volhouden worden aan het doodsoordeel door den verlichten historischen blik prijsgegeven: alles wat aan de negentiende eeuw

3) Ed. von Hartmann: 'Philosophie des Unbewussten' (Leipzig 1904) I pag. 331.

vooraf ging wordt meedoogenloos op het offerblok van de in ‘eeuwige’, in waarheid eenzijdig rationalistisch geconstrueerde wetten geschreven Vooruitgang gelegd: ‘Wenn die Antike vorzugsweise die schöne Sinnlichkeit und die Phantasie entwickelten, wenn die Verstandesbildung uns heute das Recht gibt (!) die Formen mittelalterlichen Lebens für relative Barbarei zu erklären, so war es die Aufgabe des Germanenthums, die Vertiefung des Gemüths... zu vollenden’.[1)] Er zouden nog meer voorbeelden aan te halen zijn van de bijna pathologische ontaarding van een, mits met omzichtigheid gehanteerd, in den grond aannemelijk en nuttig principe, dat door de overspannen, eenzijdige aanwending ervan waaraan de negentiende eeuw zich te buiten ging, wel in haar tegendeel moest omslaan. Simmel heeft als een der tragische processen van cultuurschepping überhaupt beschreven deze metaphysische bepaaldheid van het leven, dat het krachtens zijn vormscheppende functie ‘meer leven’ en ‘meer dan leven’ wordt om dan in een tragische antinomie te geraken tot zijn eigen ‘Gebilde’. Het leven, de persoonlijke geest of hoe men de scheppende energie des menschen ook moge aanduiden - het aanduiden was Simmel's uitzonderlijke gave - beheerscht slechts tot op zekere hoogte de vormen, die hij buiten zichzelf, in de objectiviteit heeft geplaatst. In ongestoorde levensimmanentie voortgebrachte vormen sluiten zich samen tot een levenstranscendent complex, dat zich volgens eigen wetten begint voort te bewegen en aan de beheersching door het leven (lees: den mensch) ontsnapt. Wat door het leven, dat áls leven zijn eigen comparatief is, in een natuurlijk bewegingsproces werd voortgebracht, kant zich tégen het leven en dreigt het te vernietigen. In de negentiende eeuw nu is domineerend het gevoel van geborgenheid in het objectieve samenlevingsapparaat en het argeloos vertrouwen in de mogelijkheid van zijn onbeperkten uitbouw niet alleen, maar ook van zijn volstrekte beheerschbaarheid. Zag de mensch om zich heen, dan was hij voldaan: in de toomelooze ontwikkeling der wetenschappen bespeurde hij de ongehoorde macht van den geest, die geen geheim binnen zijn domein meer duldde,

1) l.c. pag. 325.

de mateloos voortschrijdende uniformeering der samenleving schonk de overtuiging, dat het technische apparaat uiteindelijk de geheele menschheid zegenend zou omvatten. De negentiende eeuw is de eeuw van het menschelijk superioriteitsbesef tegenover het objectief voorhandene, dat slechts zinvol schijnt voor zoover het, door de ratio overmand, in het algemeen cultuurbezit kan worden ingelijfd. Wat Karl Jaspers het 'epochale Bewusztsein' noemt[1)] is hel gekleurd, zonder zin voor tragiek, zonder wanhoop aan toekomstmogelijkheid, geheel beheerscht door het perspectief van de stijgende rechtlijnigheid der menschelijke evolutie. Dit tijdsbesef is *over*heerschend, maar niet *alleen*heerschend, want het ware een ontkenning van de diversiteit van het negentiende eeuwsche geestesleven indien men voorbij zag, hoe in figuren als Kierkegaard, Dostojewski, Nietzsche de latente problematiek van den tijd een bliksemsnelle toespitsing en catastrophale ontlading vond. Maar zij waren eenzamen, onbegrepenen en... genieën, onbehagelijk voor het zich in beperkter kader bewegend tijdsbesef en daarom verworpen.[2)] De negentiende eeuw meed het stooten tot de uiterste grenzen, waar de heerlijkheid van het verworvene in onvermoede problematiek dreigde te verzinken. *Niet uit angst*, die beneden den drempel van het bewustzijn bleef en slechts individueel-symptomatisch doorbrak, maar omdat de ratio en de op haar gebouwde voorzieningen alle waarborgen schenen te bieden voor geluk, onbezorgdheid en zekerheid. Deze vertrouwensrelatie tusschen mensch (ratio) en apparaat heeft in het moderne bewustzijn plaats gemaakt voor een spanningsrelatie, niet alleen tusschen mensch en samenleving, maar ook van den mensch ten opzichte van zichzelf. In Simmelsche terminologie uitgedrukt: de natuurlijke lijn van het cultuurscheppend proces 'levenméér leven-meer dan leven' heeft het fatale punt overschreden en buigt zich, maar nu als onberekenbaar-vijandige macht,

1) Karl Jaspers: 'Die geistige Situation der Zeit' (Göschen 1931), pag. 7.
2) 'Im Gegensantz zum 18 Jahrhundert, das sich jauchzend vollendete in der Genieperiode, hat das 19 dem Genie ein Schicksal von tiefer, reicher Tragik bereitet'. (Karl Joel: 'Die Ueberwindung des 19 Jahrh. im Denken der Gegenw. Kantstudien XXXII: pag. 481). Vgl. Ed. v. Hartmann: 'Kein unheilvolleres Geschenk für das Individuum als Genialität' (l.c. pag. 329)

weer naar het leven toe. Het apparaat is op drift geraakt, gehoorzaamt niet langer aan de imperatieven van wil en geest, zondert zich af in eigen sfeer en begint zijn door het leven niet langer beheerschbaar bewegingsproces. In de plaats van geborgenheid en zelfbewustzijn treden onzekerheid en angst. Het samenlevingsapparaat blijkt niet te zijn het huis, waarin allen zullen wonen, waarop roekeloos verdieping na verdieping kan worden gebouwd en waarvan de fundamenten naar vrij inzicht kunnen worden verbreed: de ruimte is beperkt, wankel de bodem. En geslagen ziet de mensch toe, hoe de objectieve machten zich wreken na de roekeloos op hen uitgeoefende tyrannie. De mensch ziet zich in zijn bestaansmogelijkheden aangetast, in plaats van den gang der machinerie, die hij zich bouwde te kunnen regelen wacht hij af of het apparaat hem zal opnemen (en dan totaal) of vermalen. Even praegnant als diepzinnig heeft Karl Jaspers in zijn evengenoemd boekje de acute spanningsrelatie tusschen mensch en 'Daseinswirklichkeit' geanalyseerd. Het complex van objectieve machten, die de van zijn primaire zekerheden beroofde mensch tegenover zich ziet, verwikkelt hem in antinomieën, welke de schoonst sluitende ratio slechts vermag te maskeeren.

Echter, de verstoorde harmonie tusschen mensch en apparaat is slechts een vrij ver naar de peripherie liggend element van een veel diepere breuk, *de radicale ontworteling van welhaast alle hem in de negentiende eeuw nog vergezellende zekerheden en maximen*. Hoe was het mogelijk, dat het onbeperkte zelfvertrouwen van het souvereine wezen homo sapiens plaats maakte voor een geestesgesteldheid, die niet schroomde niet alleen de cultuur in al de veelheid harer structuren, maar ook den mensch zelf als zinloos en doelloos, als verzieking en ontaarding van het leven te verwerpen? En weer wenden we ons naar de negentiende eeuw en vragen ons af, of de in vooruitgang geloovende, van de bestuurbaarheid van zijn lot overtuigde mensch, dien zij voortbracht, een *complete mensch* was. Het antwoord moet luiden: het was een *afgeknotte mensch*, die de gevaren van zijn situatie alleen daarom niet besefte, omdat hij zich hardnekkig zwevende hield in de middensfeer van de rationeel bevattelijke werkelijkheid. De ratio bevat het al-

gemeene en de algemeenheid is voor den negentiende eeuwschen mensch de vertrouwdste baken, waaraan hij zich op de eindelooze zee der werkelijkheid orienteert. Zooals hij als sociaal wezen de massaliteit zijn natuurlijk tehuis achtte (Es friert sie, wenn sie nicht zu Tausenden sind, heeft Burckhardt ongeveer gezegd) en gelijk hij het ideaal van beschaving proclameerde in de technische overmeestering en uniformeerende typiseering van alle onder zijn bereik komende domeinen, zoo ging de intellectueele dorst van den negentiende eeuwschen mensch uit naar het *algemeene*, *dat de veelheid overwint*. Overwinning der veelheid door een rationeel, mystisch of metaphysisch schema (begrip, klasse, volk, absolute geest enz.) is de eigenlijke geestelijke hartstocht van de negentiende eeuw, haar onvergelijkelijke kracht en tevens haar rampzalige beperktheid. Want de ratio werkt afsluitend naar twee zijden, naar 'beneden' voor zoover zij het concrete, individueele, emotioneele, onbewuste niet in zich kan opnemen, naar 'boven', voor zoover zij het metaphysische als aan gene zijde van de ervaring liggend laat voor wat het is of zich wil uitgeven. De ratio is machtig in de 'middenlagen' der werkelijkheid en verabsoluteert zij haar aanspraken, poogt zij de geheele werkelijkheid te usurpeeren, pretendeert zij de realiteit naar alle zijden te doordringen, dan verschraalt onder een schoonen schijn van rationeele geslotenheid het geestelijk veld. Het is de tendenz, althans een der tendenzen der negentiende eeuw den mensch te zien als een rationeel wezen zonder meer, de werkelijkheid als rationeel zonder meer. En voor zoover zij dat niet is moet zij het worden of wordt zij uitgeschakeld. Parallel aan de rationeele organisatie van het samenlevingsapparaat gaat de rationeele samenvatting der werkelijkheid door den theoretischen geest.

Dit zien wij als een der groote lijnen, die het geestelijk aspect der negentiende eeuw bepalen: de tendenz om de veelvuldigheid der physische, geestelijke, psychische werkelijkheid te overwinnen door haar van den geest uit te bevatten als één kategoriaal homogeen gebouwde structuur. Er vindt, om een in het tegenwoordige Duitschland zeer gangbaren term te gebruiken, een enorme 'Gleichschaltung' van de verschillende werkelijkheidsgebieden plaats krachtens de door geen diepere

problematiek gestoorde overtuiging van de rationeele hanteerbaarheid der realiteit. Indien de *ratio* het begrip produceert en het *begrip* de werkelijkheid afbeeldt, dan is een zorgvuldig uitgebouwde *methode* primaire voorwaarde om tot kennis te geraken. De natuurwetenschap leverde voor de negentiende eeuw het schoonste voorbeeld van het beginsel, dat de werkelijkheid kan worden gekend en beheerscht, indien de ratio haar veralgemeenende begripsvorming methodisch op haar toepast. De ratio zoekt gelijkvormigheden, constanten, causaliteiten en de realiteit blijkt deze in onuitputtelijke veelheid af te werpen. En niet alleen de realiteit van het physisch gebeuren, ook die van de historische en de psychische sferen worden onderworpen aan de dwingende macht van de natuurwetenschappelijke methode. De werkelijkheid is alleen verschillend, voor zoover zij zich in verschillende ‘milieu's’ afspeelt: de physische in den kosmos, de historische tusschen menschen, de psychische in het individu; *haar gedragingen zijn overal gelijk*, er is principieel geen werkelijkheid die niet tot constanten kan worden herleid en causaal verklaard. Deze radicale uniformeering van alle geestelijk toegankelijke werkelijkheid is voor den modernen geest een der rampzaligste verblindingen van de negentiende eeuw, misschien de noodlottigste van alle. Het methoden-monisme heeft philosophisch zijn indrukwekkendste toepassing gevonden in de Marburgsche school, die de absorbeering der werkelijkheid door den rationeelen geest het onverschrokkendst doorvoerde. Hier redt de geest zichzelf door methodologiseering[1)] en wordt de werkelijkheid tot monopolie van den geest geproclameerd. De methode par excellence is die der exacte natuurwetenschappen, haar wapen par excellence de rationeele herleiding. Geen werkelijkheidsgebied, dat aan de macht van dit souvereine beginsel ontkomt: met behulp van de ‘von Kant nicht voll verwendeten Idee des Infinitisimalen’ ontwerpt een Hermann Cohen het beeld van een in de sfeer van het natuurlijke zoo goed als van het historische rationeel volstrekt doorzichtige, homogene werkelijkheid; ook in het historische wordt het individueele, schijnbaar discontinue in het oneindige logisch-

1) Aldus Fritz Heinemann: ‘Neue Wege der Phil.’ (Leipzig 1929), pag. 73.

kausale proces opgenomen[1]. Het gehate 'feit', de vervloekte 'sprong' zijn daarmee principieel uit het gebied der werkelijkheid verdreven. Dat garandeert alleen de geest, want die is het - een tweede kenmerkende zijde der Marburgsche philosophie - die de werkelijkheid uit zich *voortbrengt*. De rationalistische methode is scheppende methode, werkelijkheid is door de ratio voortgebrachte werkelijkheid en wat ze verder moge zijn is irrelevant, valt buiten het bereik der rationeele machtsmiddelen. Hier ligt het gevaar van *subjectiveering* van werkelijkheid en waarheid voor de hand, hoewel juist het transcendentaal-idealisme als een der grootste pogingen moet worden beschouwd deze voor goed zeker te stellen. Wanneer Cohen zegt: 'Nicht am Himmel sind Sterne gegeben, sondern in der Wissenschaft der Astronomie. In der Wissenschaft allein sind Dinge gegeben und für die philosophischen Fragen angreifbar vorhanden', dan fungeert zoodanige opvatting slechts zoolang als dam tegen subjectivistische relativeering als 1° het vertrouwen in de principieele homogeniteit van ratio en werkelijkheid ongeschokt blijft en 2° de ratio als objectieve structuur van geestelijkheid überhaupt wordt aanvaard. Hoe echter, wanneer de conformiteit van geest en werkelijkheid wordt ontkend, de ratio in haar objectieve macht wordt aangetast? Indien niet de geest, maar de ongebonden werkelijkheid, die 'er onder' ligt uitgangspunt vormt van het philosopheeren?

De negentiende eeuw heeft niet alleen de aanspraken van de ratio tegenover de werkelijkheid mateloos opgedreven, zij heeft even radicaal den geest onttroond ter wille van het leven. Het absorptieproces, dat de ratio op de werkelijkheid toepaste wekte verzet. Een Dilthey wees op de 'falsche Abstraktion', de 'Unwirklichkeit', de 'mechanische Unmenschlichkeit' van het natuurlijk systeem der wetenschappen,[2] dat op een even souvereine beheersching als noodlottige vervreemding van de werkelijkheid uitliep. Het leven, de wil, de

1) Hermann Cohen: 'Das Prinzip der Infinitesimalmethode und seine Geschichte' (1883), aangehaald bij Troeltsch: 'Der Historismus und seine Probleme' (Ges. Schr. III) pag. 543.
2) Ges. Schr. II, pag. 93.

drift pogen zich te bevrijden van de doodelijke omklemming door de ratio. Het positivisme in de gestalte van het *fictionalisme* is wel het sprekendste symptoom van den radicalen omslag, die de verhouding ratio-realiteit in het bewustzijn ondergaat. Het beslissend primaat van de ratio ten opzichte van de werkelijkheid maakt plaats voor een omgekeerde rangorde: niet de synthetisch-creatieve macht van het denken garandeert de werkelijkheid, maar de gewaarwordingen als onreduceerbare elementen der zinnelijke ervaring. Opnieuw, maar nu in omgekeerde richting, doet zich de voor de negentiende eeuw kenmerkende tendenz gelden, de werkelijkheid van één gezichtspunt uit te bepalen. Het wezenlijk onderscheid tusschen het physische en het psychische wordt genivelleerd, voor een Mach zijn zelfs begrippen als ruimte en tijd niets anders dan 'besondere Arten von Empfindungen'.[1)] Even radicaal als aan gene zijde het begrip, dicteert hier de gewaarwording de philosophische verantwoording: het denken, in plaats van de werkelijkheid 'voort te brengen' heeft niets te doen dan zich aan de ware realiteit der gewaarwordingen aan te passen en den afstand die beide sferen scheidt zoo economisch mogelijk te overbruggen. Wat 'werkelijk' is blijft ten slotte als een ondoordringbaar chaotisch residu onder het denken liggen, dat die werkelijkheid met steeds fijner middelen kan bewerken, met een steeds doelmatiger net van rationeele constructies overspannen, maar het is een logische fout het middel, het instrument met het object te verwisselen, denkwerkelijkheid en zijnswerkelijkheid te identificeeren.[2)] Denken is doelmatigheid, zijn werktuigen zijn ficties, die de 'eigenlijke' werkelijkheid vervalschen. Daarmee is een radicale biologiseering van het denken doorgevoerd, van waar het nog maar een stap is tot Nietzsche, die van zijn kennistheoretisch scepticisme uit komt tot een radicale vernietiging van den geheelen 'bovenlaag', die de geest boven de werkelijkheid heeft opgetrokken. Het perspectivistisch fictionalisme, dat Nietzsche belijdt is een der typeerendste symptomen van de fatale geestelijke helderziendheid der negentiende eeuw: de geest is na drie eeuwen 'moderne' geschiedenis zoodanig gescherpt, dat hij de eigen

1) Ernst Mach: 'Die Analyse der Empfindungen' 5e dr., pag. 284.
2) Hans Vaihinger: 'Die Phil. des Als-Ob', 4e dr., pag. 101.

wapens tegen zich keert om zich te offeren aan het leven; in het stadium van overbewustheid, dat de laat-negentiende eeuw typeert, slaat de geest in zijn eigen nivelleering om. ‘Der Glaube an die Vernunftkategorien ist die Ursache des Nihilismus, - wir haben den Wert der Welt an Kategorien gemessen, welche sich auf eine rein fingierte Welt beziehen’.[1] En, elders, nog teekenender: ‘Ja, is ist ein Zustand von Sicherkeitsgefühl, von Glaube an Gesetz und Berechenbarkeit möglich, wo er als Ueberdrusz ins Bewusztsein tritt -, wo die Lust am Zufall, am Ungewissen und am Plötzlichen als Kitzel hervorspringt’[2]. Dezen toestand beschouwt Nietzsche als symptoom der hoogste cultuur, het pessimisme der kracht.

Twee wezenlijke trekken in het geestelijk gezicht der negentiende eeuw zijn hiermee, uiterst schematisch en zonder aandacht voor hun historische opkomst en groei, naar voren gebracht: de monomethodologische rationaliseering der werkelijkheid door den souvereinen geest en de onderwerping van het biologisch-pragmatisch geïnterpreteerde denken aan de souvereine werkelijkheid. Beide radicaal verschillende tendenzen toonen deze karakteristieke overeenkomst, dat zij op het punt van hun werkelijkheidswaardeering op een strak ‘Entweder-Oder’ staan: er is maar één eigenlijke werkelijkheid, òf die van den geest òf die der zinnelijke ervaring. Naast deze beide stroomingen is er nog een groef in het wel zeer gecompliceerde physiognomie der negentiende eeuw, die niet mag worden voorbij gezien, wil men de problematiek van het moderne denken verstaan. *Dat is de radicale*, *niets ontziende relativeering van alle waarden*, *die de negentiende eeuw voltrekt*, juist door het mateloos uitgezet rationeel besef waardoor zij zich onderscheidt en waaruit zij den moed putte met een nog nimmer vertoonde consequentie alle geestelijke cultuur, elke maatschappelijke, verstandelijke, religieuse, speculatieve schepping voor het forum der ratio tot het alle volstrekte maatstaven spottende niveau der betrekkelijkheid neer te drukken. Naar alle zijden wordt in de negentiende eeuw dit geestelijk ontbindingsproces voltrokken, door de Historische

1) Nietzsche: ‘Der wille zur Macht’ (Taschenausgabe Bd. 9) pag. 17.
2) Bd. 10, pag. 199.

Rechtsschool op het gebied van het recht, door de Tübinger school op dat der religie, door de positivistische philosophie in al haar schakeeringen in de sfeer van het historische. Niet alleen het Christendom wordt onder de critische bestraling van zijn historische bepaaldheid van zijn absoluut geldigheidskarakter beroofd, het heele religieuse leven wordt tot een samenstel van zuiver menschelijke gevoelsreflexen herleid en voor Feuerbach is ten slotte God niets dan 'das ab- und ausgesonderte subjektivste, eigenste Wesen des Menschen'. Wilhelm Dilthey, wiens beteekenis in het kader van zijn tijd en voor het moderne denken nog steeds niet met bevredigende nauwkeurigheid werd bepaald, is de markante belichaming van een met historisch weten overladen en een ongelooflijk fijn gesponnen intuïtie voor groote historische samenhangen begaafd, maar door de in geen enkele totaal-categorie meer bijeen te houden veelheid der stof in de kern der persoonlijkheid aan het wankelen gebracht denken. Hij is, voor zoover het positivisme vat op hem had, bij den overgang van de negentiende naar de twintigste eeuw de begaafdste verkondiger van het historisme, voor wiens in den eindeloozen stroom van het historisch worden gedrenkten blik de absolute geldigheid van welken bepaalden vorm van leven, cultuur, religie ook verzinkt; het is de geschiedenis zelf, die elke metaphysische positie van het kennen ontwortelt, omdat eeuwigheidsaanspraken op onhoudbare verabsoluteeringen berusten. *De overwinning van het relativeerend historisme* is een der acuutste opgaven van het moderne denken en een wezenlijk element in de crisis van het geestelijk leven überhaupt. Het gaat, gelijk Arthur Liebert het uitdrukt, in de tegenwoordige crisis om een beslissende 'Auseinandersetzung' met de geschiedenis, de historische ontwikkeling en de traditie; het is het probleem van de historische wereld en onze verhouding tot haar, waarmee we te doen hebben.[1)] Toch heeft het, alle autonome krachten uiteindelijk ondermijnende historisme, de tot het uiterste doorgevoerde relativeering der vormen en vormwaarden wezenlijk bijgedragen tot het blootleggen van die 'lagen' in de werkelijkheid, welke het overspannen rationalisme

1) A. Liebert: 'Die geistige Krisis der Gegenw.' (1912), pag. 12.

dreigde te elimineeren. Het souverein gebieden over een onmetelijk historisch feitencomplex, het meedoogenloos doorschouwen van de historische bepaaldheid van alle cultuur, elk systeem, elke wereldbeschouwing werd als bevrijding gevoeld en heeft ongetwijfeld bevrijdend gewerkt. 'Das historische Bewusztsein von der Endlichkeit jeder geschichtlichen Erscheinung, jedes menschlichen oder gesellschaftlichen Zustandes, von der Relativität jeder Art von Glauben ist der letzte Schritt', aldus Dilthey, 'zur Befreiung des Menschen... Das Leben wird frei vom Erkennen durch Begriffe; der Geist wird souverän allen Spinnweben dogmatischen Denkens gegenüber'[1]. Aan het gevoel, dat de mensch weer vrijer begon te ademen, nadat de ratio krachtens haar eigen scherpzinnigheid de betrekkelijkheid harer producten had doorschouwd geeft Nietzsche op karakteristieke wijze uitdrukking met de woorden: 'Wenn wir "Enttäuschte" sind, so sind wir es nicht in Hinblick auf das Leben.'[2]

Het is waarlijk geen harmonisch beeld, dat het laat-negentiende eeuwsche denken biedt: 'Ueberhaupt ist es für die Entwicklung des geistigen, besonders des religiösen Lebens in unserem Jahrhundert bezeichnend', zoo constateerde Höffding reeds in 1896, 'dasz sich die Gegensätze stetig, je länger je mehr verschärfen. Das Jahrhundert beginnt mit Harmonie und Versöhnung; mit steigendem Nachdruck aber vollzieht sich die Spannung und Scheidung.'[3]

En inderdaad, verdeeldheid, strijd en verwarring vergezellen de philosophie en het geestelijk leven in het algemeen bij den overgang van de negentiende naar de twintigste eeuw; de synthetische kracht der philosophie is gebroken, haar universeele aanspraken zijn vernietigd, haar eenheid is verstoord. De negentiende eeuw liet ons chaos na: een aan de wetenschappen georiënteerde, overwegend logisch-kennistheoretische bewustzijnsphilosophie van eerbiedwekkend methodische en synthetische kracht, maar uitgesproken anti-metaphysisch onder invloed van een empiristisch geïnterpreteerden Kant en allengs meer afzijdig gerakend van de onstuimig opdringende

1) Ges. Schr. VII, pag, pag. 290.
2) Taschenausg. Bd. IX, pag. 19.
3) Harald Höffding: 'Sören Kierkegaard' (1896), pag. 10.

werkelijkheidsproblemen eenerzijds; minder academisch gebonden, positivistisch-pragmatisch-fictionalistische, het leven, de emotioneele werkelijkheid en andere logisch moeilijk bepaalbare kategorieën tegenover het denken ten troon verheffende stroomingen anderzijds - en als met alarmeerende kracht doorzettende algemeene geestelijke gesteldheid de doorslaande relativeering aller waarden, typisch *vermoeidheids*symptoom van den geest. Van het overgeleverde heeft zich tegen de scherpe wapens van het negentiende eeuwsche verstand niets staande gehouden, niets dat ontkwam aan den nivelleerenden geesel van het scepticisme. En al mag als de groote daad der levensphilosophie worden erkend, dat zij het leven heeft pogen te bevrijden van den verstikkenden last aan 'objectiviteiten', het laat evenmin twijfel, dat zij door haar verabsoluteering van de vitale sfeer, die gestalten even roekeloos op- als omverwerpt, nimmer bij machte is het nog veel bodemloozer 'relativisme van het levensabsolutisme' te overwinnen zonder hulp van de krachten, die het leven inbinden en beheerschen. De bewustzijnsphilosophie is intolerant tegenover het leven, de levensphilosophie tegenover het denken; beiden zijn dogmatisch. Overwinning van het relativisme en daarmee de mogelijkheid eener nieuwe synthese zijn eerst te verwerkelijken, zoodra de eene sfeer ten behoeve van de andere niet langer rechtloos wordt gemaakt. Bestrijding van het gevaar van werkelijkheidsvervreemding en methodische dwingelandij door het rationalisme, inperking van de tyrannieke aanspraken van 'het leven' ten koste van elke objectiviteit, *ziehier een der acute problemen van het twintigste eeuwsche denken*.

Hoe onnoemelijk zwaar de door de negentiende eeuw overgeleverde problemenlast, de aan het moderne bewustzijn gestelde opgave is, bewijst een hartstochtelijke denkerfiguur als Ernst Troeltsch, een der eersten die, de geheele negentiende eeuwsche problematiek in zich opnemend, wederom poogt de macht van den geest tegenover het aandringend, tweevoudig drijfzand van het vormvernietigende leven en de relativiteit der historische structuren zeker te stellen. Een voorbeeld van moderne veelzijdigheid, philosophisch, historisch, sociologisch

en juridisch volmaakt geschoold, een onmetelijk probleemgebied spelenderwijs beheerschend, is deze figuur symbolisch voor het vertwijfeld strijden om absolute waarden tegenover de relativiteit van alle menschelijke verwerkelijkingen, die de negentiende eeuw had onthuld. De missie, die Troeltsch op zich neemt is werkelijk heroisch: op het pad van het relativisme doet hij geen stap terug, de absolute aanspraken van theologie, dogmatiek en concrete religie worden verworpen, ook het Christendom is een relatief phenomeen[1], de veelvuldigheid en veranderlijkheid van het historisch proces tarten elke absolutistische interpretatie en toch is het levensopgave, de doorbraak van het transcendente in deze onafzienbare immanente sfeer ergens te onderkennen. Met aangrijpende volharding heeft Troeltsch getracht het knooppunt, waarin het relatieve en het absolute elkaar ontmoeten bloot te leggen, den geest te bewaren voor het afdrijven op den oever- en bodemloozen stroom van het bloot-tijdelijke. De relativeering der religie poogt hij te overwinnen met behulp van de waardeleer, zonder dat het door hem aangeduide religieuse a priori concrete vulling kreeg. In de geschiedenis ontdekt hij de categorieën der individueele totaliteit en originaliteit, verzet zich ter wille van de historische dynamiek tegen het formalisme van Rickert, verwerpt de dogma's van causaliteit en evolutie, zonder dat de vraag hem loslaat waar ten slotte de dam tegen den alom aanspoelenden vloed van het relativisme te leggen is. De bewogenheid van het concrete historische leven moet worden beschermd tegen den greep van het vernauwend apriorisme, de zelfstandigheid van den geest tegen de ontworteling in zijn eigen bewegingsproces. Het gaat ten slotte niet meer om problemen, die door het denken alleen kunnen worden beslecht, de heele persoonlijkheid wordt in den strijd geworpen. ‘Ohne Wagnis, ohne Fehlgriff, ohne Martyrium gibt es kein Ergreifen von Wahrheiten und Werten’.[2] Den uitweg uit het beklemmende alternatief, waartusschen zijn

1) ‘Will man den Ausdruck gebrauchen: das Christentum ist eine relative Erscheinung, so ist auch dagegen nichts einzuwenden. Denn historisch und relativ ist identisch’. (Die Absolutheit des Christentums und die Religionsgesch. 1902), pag. 48.
2) Der Hist. u. seine Probl. pag. 185.

denken heen en weer geworpen werd, meende Troeltsch ten slotte gevonden te hebben in de ‘scheppende synthese’, een evenzeer in de wils- en de genade- als in de bewustzijnssfeer verankerde categorie, waaraan ten slotte, vooral door het nauwe verband, dat Troeltsch op grond van zijn ‘epochale Geschichtsbetrachtung’ van hieruit met het Europaeïsme zocht, dezelfde betrekkelijkheden blijven kleven als aan de reeds in hun absoluutheid ontwortelde andere historische vormen. Naast Troeltsch is Georg Simmel een karakteristieke overgangsfiguur, wiens werk de gesublimeerde weerspiegeling vormt van den taaien strijd, om de door de negentiende eeuw overgeleverde heterogene probleemgebieden tot elkaar te brengen. Simmel, een meester van het philosophische essay en, na Nietzsche de eenige beteekenisvolle schepper van het philosophisch aphorisme[1)] is minder door een oorspronkelijke metaphysische drift bezeten en ook wel minder universeel-historisch ingesteld dan Troeltsch. Geen systematicus, meer een rusteloos langs alle gebieden tastende, virtuoos-beweeglijke natuur, niet zoozeer wijde panorama's als wel betooverende perspectieven, minder stoute constructies dan fijnzinnige combinaties uitwerkend in een door fonkelenden stijlrijkdom uitmuntend oeuvre. Diepe innerlijke reserve houdt hem van laatste beslissingen terug, mogelijkheden worden zorgvuldig gewogen, alternatieven tegen elkaar uitgespeeld, zonder uitgesproken voorkeur voor een standpunt (karakteristiek is het veelvuldig gebruik van het woord ‘vielleicht’ in zijn geschriften). Ook Simmel's denken beweegt zich in laatste instantie om de twee, door de negentiende eeuw uiteengeslagen probleemgebieden van het algemeene en het bijzondere, vorm en leven, gemeenschap en individu. ‘Ich stelle mich in den Lebensbegriff wie in das Zentrum; von da geht der Weg einerseits zu Seele und Ich, anderseits zur Idee, zum Kosmos, zum Absoluten’.[2)] In Kant bestrijdt hij het 18e eeuwsche abstracte individualisme (de onvergelijkelijke persoonlijke trek van zijn philosophie noemt hij haar onpersoonlijkheid), het intellectualisme illustreert hij op diepzinnige wijze aan de functie van het geld in de moderne samenleving. In zijn aan historische

1) Vgl. vooral zijn nagelaten Dagboek, Logos VIII, pag. 121-152.
2) Tagebuch, pag. 124.

figuren georiënteerde, maar alles eerder dan historischmonografische werken wint hij allengs een sterk verdiept levensbegrip, dat hem voor afglijden in het vroeger gehuldigde relativisme behoedt. Ten slotte moet het leven zoo worden geïnterpreteerd, dat het in stede van als bandelooze vitale strooming elke vormgeving te vernietigen, zelf den vorm uit zich voortbrengt als zijn tegendeel, dat toch weer zijn bestanddeel is. Elke cultuurschepping moet uiteindelijk tot het leven worden herleid, niet omgekeerd; het is voor Troeltsch en voor Simmel kenmerkend, dat zij het algemeene, absolute, metaphysische van de immanente sfeer uit willen verstaan, uit vrees, dat het leven wederom door de transcendente machten zal worden geusurpeerd. En even karakteristiek voor beide figuren is, dat zij niet meer hebben vermocht, dan den weg aanduiden, die naar de verzoening der sferen leiden zou. Simmel's 'Metaphysik des Lebens' is slechts als fragment, als torso voorhanden; de centrale gedachte is, dat het leven zich verwerkelijkt door zelfoverschrijding, dat het niet is horizontale vloeiing, maar opstuwing, niet ontkenning en vernietiging van vorm, maar voortdurend los-stooten van vorm, waarin het niet vergaat, maar rijpt. 'In *einem* Akt bildet es etwas, was mehr ist als die vitale Strömung selbst: die individuelle Geformtheit... Wir sind nicht in grenzenfreies Leben und grenzgesicherte Form geschieden, wir leben nicht teils in der Kontinuität, teils in der Individualität, die sich gegenseitig aufheben. Vielmehr, das Grundwesen des Lebens ist eben jene in sich einheitliche Funktion, die ich... das Transzendieren seiner selbst nannte und die *das* unmittelbar als *ein* Leben aktualisiert, was dann durch Gefühle, Schicksale, Begrifflichkeit in den Dualismus von kontinuierlicher Lebensströmung und individuell geschlossener Form gespalten wird'.[1)] Daargelaten of deze formuleering - Simmel heeft haar logische bezwaren terdege onderkend - ook bij verderen uitbouw in staat ware geweest de diepere heterogeniteit der werkelijkheid te omvatten, van grooter belang dan de meer aarzelende en fragmentarische dan uiteindelijke oplossingen is het, heel Simmel's werk dragende inzicht, dat de sfeer van het philo-

1) 'Lebensanschauung', vier metaphysische Kapitel (1918), pag. 19.

sopheeren van haar isolatie in de ratio wordt verlost om zich over het geheele mensch-zijn uit te breiden.

De productie van Troeltsch en Simmel strekt zich uit tot aan het derde decennium der twintigste eeuw. Beiden waren meer werkelijkheids- dan methodendenkers, meer cultuurdan wetenschapsphilosophen. Radicale wendingen hebben zij het philosophisch denken niet vermogen te geven, zij zijn meer de voortdragers en verdiepers van de in de laat-negentiende eeuw tot uitwerking komende problematiek van het historisch relativisme, dat in botsing komt met het heftig om zekerheid worstelende moderne levensgevoel. Radicaler, maar ook formalistischer was de *methodische* vernieuwing van het philosophisch denken, uitgaande van de z.g. Badensche school van het neo-Kantianisme. Windelband en vooral Rickert voltrekken den definitieven breuk met het methodenmonisme, dat met recht de fataalste aanranding der werkelijkheid mag heeten welke de negentiende eeuw beging. De scheiding tusschen 'nomothetische' en 'ideografische' wetenschappen (Windelband) of, volgens de terminologie van Rickert tusschen 'Kultur-' en 'Naturwissenschaften' vormt binnen het kader der wetenschapsphilosophie de eerste volstrekte, logischkennistheoretische overwinning op het negentiende eeuwsche, nivelleerende causalisme. Het is überhaupt een typeerende trek van het twintigste eeuwsche denken, waarop we nog terugkomen, dat tegenover de tendenz om alle werkelijkheid volgens één alles-beheerschend gezichtspunt te verklaren en in één alles-omvattend systeem te comprimeeren, het inzicht in een mogelijke pluraliteit van methoden en de polymorphe structuur der werkelijkheid zelve treedt. Het beroemde boek 'Grenzen der naturwissenschaftlichen Begriffsbildung' van Heinrich Rickert is naar den titel reeds een strijdschrift tegen de negentiende eeuw, tegen de alleenheerschappij van één wetenschappelijke methode, de generaliseerende, wettenzoekende der natuurwetenschappen. Het is voor ons verder van geen belang in hoeverre de door Rickert getroffen onderscheidingen generaliseerende en individualiseerende begrippenvorming, wettenwetenschap en werkelijkheidswetenschap, waarde-vrije en waarde-betrokken oordeelen houdbaar zijn, noch of zijn abstracte waardetheorie in staat is de werkelijke

methodiek der historische wetenschappen te fundeeren: Rickert's groote daad, in waarheid een overwinning van het negentiende eeuwsche denken door dat der twintigste eeuw, is de verrijking van het philosophische werkelijkheidsbeeld door de fundeering der autonome historische wetenschappen en daarmee de ondergraving van de eertijds ongeschokt geldende aanspraken der natuurwetenschappelijke methodologie. Deze vindt haar begrenzing in de eenmalige, empirische werkelijkheid zelf, zooals we deze in haar aanschouwelijkheid en individualiteit onmiddellijk zinnelijk beleven. Het probleem der historische begripsvorming wordt dan, of een wetenschappelijke bewerking en vereenvoudiging der aanschouwelijke werkelijkheid mogelijk is zonder dat, gelijk in de begrippen der natuurwetenschap, daarmede de individualiteit verloren gaat.[1)] De empirische werkelijkheid als zoodanig gaat in geen enkel begrip op, geschiedenis is 'werkelijkheidswetenschap' alleen in zooverre, dat zij de concrete werkelijkheid, de individualiteit in het centrum harer begripsproblematiek plaatst, terwijl de natuurwetenschap het individueele juist uitschakelt, overwint. Alle begripsvorming is verkorting, verdunning der werkelijkheid; 'der letzte Unterschied der Methoden ist allein in dem zu suchen, was die verschiedenen Begriffe mit dieser Wirklichkeit machen...'[2)] De continuïteit der direct beleefde werkelijkheid stelt zoowel de natuurwetenschappelijke als de historische begripsvorming onoverschrijdbare grenzen; van wetenschap is eerst sprake, waar de sfeer van het concreetaanschouwelijke verlaten is.[3)] 'Alle Wissenschaft ist notwendig etwas wider das Leben', en zoo ook ware kunst, ethiek en religie. Van het leven, het levend-zijn als bloot vegeteeren uit kunnen nooit waarden gevonden worden, een van de 'mode-opvattingen' waartegen Rickert zich krachtig teweer stelt. Voor Rickert beginnen wetenschap en wetenschappelijke philosophie eerst aan gene zijde van de grens, bij welke b.v. volgens Bergson het eigenlijk philosopheeren juist ophoudt. Dat is de typisch neo-Kantiaansche positie tegenover de levensphilosophie, die in Bergson een geest- en succesrijk ver-

1) l.c. (3e en 4e dr.) pag. 152 en 231.
2) pag. 173.
3) Lebenswerte u. Kulturwerte (Logos II) pag. 157.

tegenwoordiger vond en wiens dogmatisch anti-rationalisme voor den kritisch geschoolden denker de dood van elke echte philosophie beduidt. De werkelijkheid als 'perpétuel devenir', als 'évolution créatrice' kan volgens Bergson slechts intuïtief worden gevat en ontgaat aan het cinematografisch werkend verstand, dat het successieve in het simultane, het spontane in het mechanische, het eenmalige in het herhaalbare omzet. Ware kennis berust op intuïtie, de waarde der theoretische wetenschap daalt tot die van noodzakelijk complement; waartegenover Rickert stelt: 'Allseitigkeit der Weltbetrachtung kann der Mensch nur erreichen, wenn er sich zur Welt einseitig theoretisch verhält'.[1)]

De strijd tusschen levensphilosophie en wetenschapsphilosophie, die het wijsgeerig probleemgebied tot ver in de twintigste eeuw beheerscht leidt tot een welkome verdieping en verbreeding van beide sferen: het leven, dat opstaat tegen de overrompeling door den geest tracht zich te verdiepen en zijn antithese uit zichzelf te verstaan; de geest anderzijds corrigeert zijn vroegere eenzijdigheden, herroept zijn overmoed tegenover de werkelijkheid en geeft zijn monomethodologisch standpunt te harer opzichte prijs. De levensphilosophie, of liever: de aan 'het leven' in den ruimsten zin georienteerde philosophie, die zeker niet ongedaan gemaakt kan worden door haar als mode te qualificeeren, is uiting van de natuurlijke reactie der door den rationalistischen geest der negentiende eeuw onderdrukte irrationeele werkelijkheidslagen en heeft, hoe nadrukkelijk men haar op theoretische gronden elk wetenschappelijk karakter onthouden moge, in onberekenbare mate bijgedragen tot verruiming van het philosophisch probleemgebied en tot bevrijding van den mensch uit het neerdrukkende mechanisme. De wetenschapsphilosophie, vooral die, uitgaande van de Badensche school, heeft op haar beurt het extreme monisme, waarin de negentiende eeuw de werkelijkheid samensnoerde principieel overwonnen, en zoowel het wetenschappelijke methoden- als het werkelijkheidsbegrip in pluralistischen zin verrijkt.

In het begin der twintigste eeuw treedt dan een figuur op,

1) 'Wissensch. Phil. u. Weltanschauung' (Logos XXII) pag. 51.

die de vragen nog radicaler stelt en een nieuwe aera in de geschiedenis van het philosophisch denken uberhaupt profeteert: Edmund Husserl. Meer dan de vraag of het door hem voorgestane phenomenologische wezensonderzoek ('Wesensforschung') een philosophisch houdbare methode vormt - zij kan in dit bestek zelfs niet worden aangeroerd - interesseert ons hier het fundamenteel nieuwe niveau, waarop Husserl het wijsgeerig denken plaatst, niet alleen tegenover de negentiende eeuw, maar tegenover alles wat zich tot dusver in de geschiedenis van dit denken heeft voorgedaan. 'Dem Anspruch, strenge Wissenschaft zu sein, hat die Philosophie in keiner Epoche ihrer Entwicklung zu genügen vermocht', heet het in het befaamde opstel, dat in het tijdschrift Logos verscheen.[1)] Meer nog: de eigenlijke *zin* der philosophische problemen is tot dusver niet eens tot wetenschappelijke opheldering gebracht en wanneer Kant zegt, dat men geen philosophie, maar wel philosopheeren kan leeren, dan geeft hij daarmee de wetenschappelijkheid der philosophie prijs. 'Ich sage nicht', aldus Husserl, 'Philosophie sei eine unvollkommene Wissenschaft, ich sage schlechthin, sie sei noch keine Wissenschaft, sie habe als Wissenschaft noch keinen Anfang genommen'. De philosophie heeft geen leersysteem, alles is omstreden, elk inzicht zaak van individueele overtuiging, schoolopvatting, 'standpunt'. Terwijl Husserl hier, en in zijn Logische Untersuchungen, de philosophie haar eigen specifiek arbeidsveld en haar autonome methode verzekert bevindt hij zich in voortdurende oppositie tegen de negentiende eeuw en de verontreinigingen welke zij in het denken heeft teweeggebracht. De eerste groote zonde der negentiende eeuw is de naturaliseering van het bewustzijn en der intentioneel-immanente bewustzijnsgegevenheden, de naturaliseering der ideeën en daarmede van alle absolute idealen en normen. Het tweede, in de negentiende eeuw opgekomen gevaar voor de wetenschappelijke philosophie is het relativistisch historisme, dat de philosophie wil oplossen in wereldbeschouwingsleer. De bevrijding der logica van de in de negentiende eeuw radicaal doorgevoerde psychologiseering

1) Logos I, p. 289.

volbrengt op magistrale wijze het eerste deel der Logische Untersuchungen, culmineerend in het inzicht: ‘Jede Lehre, welche die rein logischen Gesetze entweder nach Art der Empiristen als empirisch-psychologische Gesetze faszt oder sie nach Art der Aprioristen mehr oder minder mythisch zurückführt auf gewisse “ursprüngliche” Formen oder “Funktionsweisen” des (menschlichen) Verstandes, aufdas “Bewusztsein überhaupt” als (menschliche) “Gattungsvernunft”, auf die “psychologische Konstitution” des Menschen, auf den “intellectus ipse”...u. dgl. - ist eo ipse relativistisch...’[1] Waarheid wordt niet ‘gevat’ als empirische inhoud, welke in den stroom der psychische belevingen opduikt en weer verdwijnt; wat psychologisch onmogelijk is kan ideëel gesproken zeer wel mogelijk zijn. De waarheid heeft haar plaats in een rijk van ideële samenhangen, die als zoodanig door het individueele bewustzijn kunnen worden onderkend, maar geheel onafhankelijk daarvan bestaan. De logica als wetenschappelijke methodologie heeft haar voornaamste fundamenten buiten de psychologie.[2] De wetenschappelijkheid der philosophie wil Husserl zeker stellen door tegenover de ‘natuurwetenschap van het bewustzijn’, welke de denkwetten als natuurwetten van het denken uitlegt, een phenomenologie van het bewustzijn te stellen, een wetenschappelijke wezenskennis, die erop uit is vast te stellen wat bewustzijn in al zijn verschillende gestalten zelf *is*, wat het ‘beteekent’ alsmede de wijzen waarop het objectiviteit meent en als ‘geldig’, ‘werkelijk’ enz. ‘bewijst’. Het gaat om het blootleggen van wezenlijke bewustzijnsstructuren, niet om de analyse van toevallige bewustzijnsinhouden, het gaat om het afdalen naar het zuivere bewustzijn in zijn absoluut eigen-zijn als het ‘phenomenologische residu’, waarin wij intuitief het ‘absolute zijn’ schouwen.[3] Om tot den ‘zuiveren bewustzijnsstroom’ door te dringen schakelen we alles wat ‘reële existentie’ heeft als ding, mensch, natuur, wetenschap uit, teneinde ons ‘reine Bewusztseinsvorkommnisse exemplarisch vor Augen zu stellen’, deze te analyseeren, naar hun wezenlijke structuur te

1) Log. Unters. I (2e dr. 1913), pag. 124.
2) l.c. pag. 211.
3) Ideen zu einer Phän. u. phän. Phil. (1928), pag. 94.

vatten, hun wezenssamenhangen na te gaan en begrippelijk te formuleeren. De in het immanente bewustzijn zich voordoende phenomenen zijn geen ‘natuur’, maar hebben een in onmiddellijk schouwen adequaat bevattelijk ‘wezen’, dat de phenomenologie als a priorische wetenschap opspoort en schouwend fixeert. Husserl's phenomenologie is binnen het kader der wetenschappelijke bewustzijnsphilosophie de radicaalste overwinning van het negentiende eeuwsche relativisme. De phenomenologische methode in kort bestek aanschouwelijk omschrijven is ondoenlijk. Aan een concreet voorbeeld zij aangetoond, hoe hij haar meent: ‘Wenn wir uns intuitiv zu voller Klarheit, zu voller Gegebenheit bringen, “Farbe”, so ist das Gegebene ein “Wesen”, und wenn wir uns ebenso in reiner Schauung, etwa von Wahrnehmung zu Wahrnehmung blickend, zur Gegebenheit bringen, was “Wahrnehmung”, Wahrnehmung an sich selbst... ist, so haben wir das Wesen Wahrnehmung schauend gefaszt. Soweit Intuition, anschauliches Bewusztsein reicht, soweit reicht die Möglichkeit entsprechender “Ideation”...oder der Wesensschauung”.’ Het is de grondfout der moderne psychologie, dat zij deze phenomenologische methode niet onderkend en uitgewerkt heeft.[1)] Emancipatie der zuivere logica van het psychologisme, zekerstelling eener a priorische bewustzijnswetenschap tegenover de naturaliseering van het bewustzijn - het is vanzelfsprekend, dat Husserl de wetenschappelijke philosophie even hardnekkig verdedigt tegen den derden vorm van negentiende eeuwsch relativisme: het door hem zoo genoemde historicisme en de uit den algemeenen chaos der waarden en betrekkelijkheid der systemen voortvloeiende wereldbeschouwingsphilosophie. ‘Weltanschauungen können streiten, nur Wissenschaft kann entscheiden und ihre Entscheidung trägt den Stempel Ewigkeit’. Echte, wetenschappelijke philosophie moet zich radicaal tegenover de wereldbeschouwingsphilosophie stellen en eerst dan kan eraan worden gedacht, dat de philosophie vorm en taal eener echte wetenschap aanneemt en als onvolkomenheid erkent, wat aan haar geprezen werd en nagevolgd: de diepzinnigheid. ‘Tiefsinn ist ein Anzeichen des Chaos, das

1) Logos, pag. 316, 320.

echte Wissenschaft in einen Kosmos verwandeln will, in eine einfache, völlig klare, afgelöste Ordnurg. Echte Wissenschaft kennt, soweit ihre wirkliche Lehre reicht, keinen Tiefsinn... Tiefsinn ist Sache der Weisheit, begriffliche Deutlichkeit und Klarheit Sache der strengen Theorie.'[1] Dat dit meer dan twintig jaar geleden verschenen betoog niet in staat is geweest wijsheid en chaos te bezweren en uit het domein der philosophie te bannen, bewijst het feit, dat in 1933 in hetzelfde tijdschrift Logos Heinrich Rickert zich met dezelfde antithese wetenschappelijke philosophie-wereldbeschouwing bezig houdt en hernieuwd het recht der wetenschappelijke philosophie tegenover wat hij 'Zeitströmungen' noemt zeker poogt te stellen. Inderdaad: de tegenstelling is onverminderd blijven bestaan en om tot eensgezindheid omtrent haar ware opgaven te komen is de tegenwoordige philosophie nog steeds eenerzijds te zeer aan het algemeene tijdsbewustzijn en anderzijds te uitsluitend aan het abstract-theoretische besef gebonden. 'Es empfiehlt sich, den Tatsachen, wie sie heute liegen, dadurch gerecht zu werden, dasz man zwei Arten von Philosophie unterscheidet, von denen die eine nach auszerwissenschaftlicher Weltanschauung strebt, während die andere darauf ausgeht, zu sehen, wie weit wir mit dem rein theoretischen Denken, also mit der Wissenschaft, beim Erfassen des Weltganzen kommen'.[2]

Men moge deze tweeslachtige positie onduldbaar achten voor de waardigheid der philosophie: zij bestaat en schijnt zich voorloopig nog te zullen continueeren. Men kan den chaos wegredeneeren en een eenzijdig theorisme verkiezen boven alzijdige doordringing, voorloopig zijn de krachten, die een uitsluitend wetenschappelijke oriënteering der philosophie beletten te sterk. Te diep wordt gevoeld *de onmacht van het systeem tegenover een oneindig verrijkt en verwikkeld probleemgebied*, de onmogelijkheid van een bevredigende theoretische synthese, die de samengesteldheid der realiteit niet te zeer beschaamt. De *afkeer van het systeem*, dat is een nieuw, wezenlijk aspect van het moderne denken. Al heeft de negentiende

1) id. pag. 329.
2) Logos pag. 43.

eeuw na Hegel geen werkelijk nieuw, al-omvattend systeem meer voortgebracht, de drang naar systematische samenvatting bleef, met name in de wetenschapsphilosophie onverzwakt heerschen; 'System der Philosophie' was de vanzelfsprekende titel voor het hoofdwerk van den philosooph. In den wilden stroom, die de levensphilosophie ontketende hield het systeem vanzelfsprekend geen stand; Nietzsche noemt den wil tot het systeem 'Mangel an Rechtschaffenheit', Simmel had geen systeem, voor Troeltsch was het een secundaire aangelegenheid, Jaspers spreekt van 'Gehäuse' en schrijft een hoofdwerk, dat zeer karakteristiek enkel 'Philosophie' heet, zelfs Rickert spreekt van een 'open' systeem, Nicolai Hartmann van het systematisch vooroordeel. Het allerwege waar te nemen verzet tegen het systeem kan van verschillende richtingen uit worden verklaard. Bij hen, die het 'leven', de concreet-individueele werkelijkheid tegen het denken inzetten is de systeem-vijandigheid primaire impuls van het philosopheeren en als zoodanig absoluut. Van de 'objectieve' zijde bezien hebben de enorme verschuivingen en verdiepingen in het werkelijkheidsgebied de *mogelijkheid* eener afdoende systematiseering oneindig verzwaard. Hier behoeft principieele afkeer niet aanwezig te zijn, hoogstens onmacht of tot scepsis leidende omzichtigheid. Want hierdoor onderscheidt zich het moderne denken van het negentiende eeuwsche, *dat het alles-beheerschende*, *alles-verklarende gezichtspunt waarnaar de werkelijkheid werd geredigeerd*, *is te loor gegaan*, en plaats heeft gemaakt voor een uitgesproken pluralistische tendenz, niet alleen in de objectieve, maar ook in de subjectieve sfeer. Dat is een wending in het geestesleven, welke moeilijk kan worden onderschat. Tegenover *suppremati*e van een absolute categorie treedt *coördinatie* van verschillende evenwaardige gezichtspunten, tegenover het besef van de categoriaal *homogene* structuur van alle werkelijkheid breekt de opvatting van de wezenlijk *polyforme* structuur der werkelijkheid door. Op elk gebied, dat van het abstracte denken, van de empirische wetenschappen, de kunst is deze radicale omwenteling na te gaan; overal maakt het monistisch-ééndimensionale plaats voor het pluralistisch-meerdimensionale. In plaats van eenvoudiger, overzichtelijker, wordt het probleem-

gebied samengestelder, theoretisch moeilijker beheerschbaar. Zoo treden, om slechts enkele nabij liggende voorbeelden te noemen in de twintigste eeuw op: differentieering der wetenschapsmethoden tegenover het methodenmonisme van weleer, analoog daaraan erkenning van het onafhankelijk werkelijkheidsgebied der geschiedenis tegenover dat der natuurwetenschap (Dilthey, Windelband, Rickert enz.); overwinning van de, op het ontwikkelingsdogma geïnspireerde 'rechtlijnige' interpretatie van het cultuurverloop ten gunste van een cyclische of op typologische coördinatie berustende beschouwing (Apollinische, Faustische, primitieve mensch, cultuurtypen, rassentypen, stamtypen); erkenning van een religieus a priori (Troeltsch), een ethisch (N. Hartmann), een emotioneel (Scheler) naast het logische; differentieering op het gebied van het psychische (de ziel van het dier, het kind, de volwassene, den zieke, den primitieve enz.), op dat der wiskunde (Euclidische en niet-Euclidische) enz. enz. De gebondenheid aan het 'grondprincipe' verliest haar kracht, de werkelijkheid bevrijdt zich uit den knellenden greep der monistische interpretatie. De historische werkelijkheid wordt niet langer opgeofferd aan de dwingende eischen van een rationeel principe, dat ten slotte geen menschen, maar nog slechts algemeene krachten, anonieme machten in de geschiedenis onderkent. Tegenover Treitschke's 'Geschichte ohne Menschen' en Ranke's ideaal van het uitschakelen van het Ik, wordt de groote mensch, de individueele totaliteit weer als het wezenlijk historische gezien en desnoods zonder schroom in mythologiseerenden vorm geïnterpreteerd. De tijd der wereldgeschiedenissen, typeerend voor de negentiende eeuw, is voorbij. De universalistische drang naar den grooten, alles-absorbeerenden vorm heeft afgedaan; van Beethoven's 'Seid umschlungen, Millionen' tot Wagner's Gesamtkunstwerk en Mahler's Symphonie der Tausend heeft de muzikale vormgeving zich tot matelooze dimensies verwijd en ontkracht om zich te hervinden in, op klassieke en voor-klassieke voorbeelden geïnspireerde structuren, het kamerensemble, de apodictische zegging. Terwijl de harmonie zich bevrijdt van haar gebondenheid aan den grondtoon en nieuwe expressiemiddelen zoekt in polyen atonale systemen, terwijl de historische werkelijkheid zich

emancipeert van den loodzwaren druk van het causaliteitsmonisme, verliest het substantiebegrip voor de natuurwetenschap alle beteekenis en wordt de ‘trage massa’ onverbrekelijk verbonden aan den energietoestand van een electromagnetisch veld: ‘das eigentlich Existierende ist das “hier-jetztso” des Feldes, seine Raum-, Zeit- und Zustandsbestimmtheiten’[1], het materieele punt wordt opgelost in een systeem van materiegolven. Het probleem is zelfs aan de orde van den dag, of niet het triomphantelijkste dogma der negentiende eeuw, de causaliteit, zijn onbeperkte heerschappij ook over de natuurwerkelijkheid zal moeten prijsgeven. Werd tientallen jaren geleden het bestaan van het historisch verloop regelende wetten, ook door prominente historici bestreden, thans rijst gegronde twijfel aan de volstrekte deterministische structuur der natuurwerkelijkheid, verklaart een vorscher als Nernst dat er tot dusver nog geen enkele strenge natuurwet gevonden is en geeft ook Planck toe, dat de causaliteitswet in haar klassieke formuleering in de wereld der atomen beslissend heeft gefaald.[2] Van bijna symbolische beteekenis is het, dat juist van het gebied der atomaire dimensies uit de houdbaarheid van het causaliteitsdogma aan het wankelen werd gebracht en dat het door de negentiende eeuw in haar algemeenheidsroes zoo

1) W. Burkamp: ‘Naturphil. der Gegenw.’ (1930) pag. 14.
2) M. Planck: ‘Wege zur physikalischen Erkenntnis’ (1933), p. 233. Volgens de ‘onbepaaldheidsrelatie’ van Heisenberg is het onmogelijk de ruimtelijke positie en de snelheid van een electron tegelijk nauwkeurig te bepalen; hoe nauwgezetter men den ruimtelijken toestand meet, hoe onnauwkeuriger de meting der snelheid uitvalt en omgekeerd. Een korte, populaire uiteenzetting der quantentheorie vindt men bij Jeans: ‘Het geheimzinnig heelal’ (1931), die vaststelt: ‘Tot dusver is de nieuwe wetenschap alleen in staat geweest te zeggen, dat de toestand A kan opgevolgd worden door B. of C. of D. of door een ontelbaar aantal andere toestanden’ (p. 19). Zijn landgenoot Eddington schreef van inderterministisch standpunt een in het Duitsch onder den titel ‘Das Weltbild der Physik und ein Versuch seiner phil. Deutung’ (1931) vertaald boek. De strijd tusschen deterministen en indeterministen is nog in vollen gang. Ter algemeene orientatie omtrent den huidigen stand der natuurwetenschappen zij verwezen naar Bernard Bavink: ‘Ergebnisse und Probleme der Naturwissenschaften’. Philosophisch belangwekkend is de beschouwing van Kurt Riezler: ‘Die Phys. Kausalität u. der Wirklichkeitsbegriff’ in Bd. 33 der Kantstudien, die wijst op de rol van de indeterminante X, ‘entweder Willkür oder Ausdruck einer unbekannten mit physikalischen Mitteln nicht faszbaren Ordnung’ (p. 384).

schromelijk verwaarloosde ‘individueele’ geval den oogenschijnlijk zoo schoon gesloten keten der natuurverklaring doorbrak: de ‘statistische wetmatigheid’ wordt van het geval uit bepaald, het geval niet bij voorbaat onderworpen aan de algemeene categorie. Natuurkundigen als Schrödinger werken weer onbeschroomd met het toevalselement, nadat gebleken was dat de wereldmachine eenige graden minder nauwgezet werkt dan met het determineerend causaliteitsbeginsel overeen te brengen is. De eigenlijke ‘bouwsteenen’ van het heelal blijken heel wat dieper te liggen dan men had gemeend; de ontdekking van het neutron en vooral van het positief geladen electron openden geheel nieuwe perspectieven, waardoor we alles zullen moeten vergeten wat we de laatste 30 jaren geleerd hebben, gelijk een Engelsch physicus moet hebben verklaard. Kortom, de geheele werkelijkheid, die voor het negentiende eeuwsch verstand zoo veilig in de kluisters van het determinisme gebonden lag is als het ware op drift geraakt en weigert zich opnieuw te laten vastleggen in een rationalistischmonistische interpretatie, die den rijkdom, de wisselvalligheid en menigvuldigheid harer structuren onderkent. Steeds sterker dringt door het inzicht, dat de werkelijkheid (niet slechts de natuurwerkelijkheid) hoogstens tot enkele, onderling onherleidbare categorieën terug te brengen is. ‘Erklärung der ganzen Welt aus einem Prinzip oder einer Prinzipiengruppe ist ein Ding der Unmöglichkeit’, stelt Nicolai Hartmann in zijn hoogst belangrijke boek over ‘Das Problem des geistigen Seins’ voorop.[1)] De wereld van het geestelijke zijn bestaat uit verschillende lagen (Schichten), elk met zijn eigen principiën, wetten, categorieën. Het hoogere rayon in het geestelijk werkelijkheidsgebied wordt gedragen door het lagere, maar is toch autonoom: in elke hoogere Schicht begint een *novum*, dat zijn vrijheid en zelfstandigheid tegenover de lagere uitmaakt. Ook de wereld der geschiedenis is niet ‘mono-categoriaal’, maar ‘vielschichtig aufgebaut’. ‘Sie ist ein Prozesz, in den Faktoren aller Seinsstufen bestimmend hineinwirken, ein Prozesz also, der - wenn überhaupt, so jedenfalls nur als Gesamtresultante heterogener Mächte verstanden werden

1) Berlijn en Leipzig 1933, pag. 15.

kann, die dauernd aufeinanderstoszen'.[1)] Hartmann onderscheidt drieërlei zijnswijze van den geest: als persoonlijke (personale), verobjectiveerde en objectieve geest, waarvan de eerste en de tweede absoluut heterogeen tegenover elkaar staan, doch beide, op verschillende wijze, aan den objectieven geest gebonden zijn. Het zijn drie grondcategorieën van het zelfde geestelijke Zijn, dat onafhankelijk van het kennen daar is, terwijl dit kennen wederom niet met rationalisme vereenzelvigd mag worden, doch veeleer met 'Einsicht, Erfassen, Schau.'[2)] De werkelijkheid is een veelheid van structuren, waaraan eerst een veelheid van verklaringsprincipes toekomt. Van nog fundamenteeler belang is het pogen van Hans Leisegang in zijn veel te weinig bekende boek 'Denkformen'[3)] om de supprematieve positie van onze formeele logica ten opzichte van andere denkwijzen door een pluraliteit van wezenlijk verschillende denkvormen en daaraan analoge wereldbeschouwingen te vervangen. Aan de hand van uiterst subtiele, fijnzinnige philologische onderzoekingen toont Leisegang aan, dat er denkvormen bestaan, welke op geheel eigen wetten be rusten, die stellig niet die van onze rationeele, wetenschap pelijke logica zijn. Vroeger behielp de interpretatie zich met een 'primitieve' of archaische logica ter onderscheiding van onze 'eigenlijke', wetenschappelijke, typeerend symptoom van de alzijdige doorwerking van het ontwikkelingsschema, ook op het gebied van het abstracte denken. Daartegenover stelt Leisegang vast, dat we niet met een gradueele, maar met een principieele verscheidenheid van denkwetten te doen hebben, die volstrekt niet gebonden behoeven te zijn aan de normen van identiteit, tegenspraak of uitgesloten derde. Zijn boek nu stelt verschillende typen van 'logisch' denken naast elkaar, waaruit de verschillende wereldbeschouwingen niet psychologisch, maar logisch en phenomenologisch afgeleid kunnen worden. 'An die Stelle einer Religions- und Weltanschauungspsychologie, die mit den Kategorien unseres westeuropaisch modernen Denkens die Gedankengebilde fremder Kulture zu erfassen sucht und sie, wenn dies nicht gelingt,

1) l.c. pag. 17.
2) l.c. pag. 61-63 en 328.
3) Berlijn en Leipzig 1928.

schon durch die Bezeichnung “primitiv” entwertet, wird zunächst eine reine Phänomenologie des Denkens treten müssen, die von den fremden Sprachen und Wortverbindungen... ausgeht, deren eigentümliche Gebilde nicht in das Schema unserer Grammatik und unseres Denkens preszt, sondern ihre Eigengezetzlichkeit zu erfassen und darzustellen versucht, um von hier aus zu einer reinen Beschreibung der Denkgesetze überhaupt und von dieser zum Verstehen der nach ihnen gebauten Weltanschauungen zu gelangen...’[1)] Leisegang behandelt achtereenvolgens: de ‘Gedankenkreis’, de ‘Kreis der Kreisen’, de ‘Begriffspyramide’, de Antinomie en ten slotte ‘Kreisförmige Entwickelung und geradliniger Fortschritt’.

Zoo ziet men tegenover den eenheidszwijmel der negentiende eeuw op alle gebieden de wezenlijke diversiteit en heterogeniteit haar rechten hernemen. De causalistische geslotenheid, waarin het denken had gemeend de sferen der physische, psychische, geestelijke realiteit te kunnen omvatten is definitief doorbroken; de methodiek heeft zich verbreed, naast de generaliseerende methode trad de individualiseerende, naast het rationeele denken de intuïtie, het schouwen, het vatten. Geen wonder, dat tegenover een zoo ontzaglijk verwijd probleemgebied, tegenover een zoo groote, alle voorbarige samenvatting spottende veelheid van structuren de zucht en het vermogen tot systematiseeren teruggedrongen werden, de wil tot synthese verzwakte. Er is echter nog een andere oorzaak, een dieper liggende grond, die het voor alle uiteindelijke afsluiting terugdeinzend karakter van het moderne denken bepaalt: het is dezelfde *chaos*, die Husserl als een bedreiging van het echte, klare wetenschappelijke denken uit het gebied der eigenlijke philosophie verdrijven wilde. Niet de chaos der methodische en stoffelijke veelheid, waartegenover het denken radeloos kan staan maar die pricipieel overwinlijk is, maar de chaos van alle zijnsinterpretatie als zoodanig, de steeds algemeener wordende *twijfel aan den zin van alles wat ons omgeeft en waarin we opgenomen zijn*. Het is onloochenbaar: het platte materialisme, het starre monisme, de voorbarige verabsoluteering

1) l.c. pag. 5.

van het negentiende eeuwsche universalisme zijn door het moderne denken als evenzoovele gevaren onderkend. Onze werkelijkheid is oneindig veel rijker, en dieper, onze methoden zijn veelzijdiger, ons bewustzijn van de boven alle rationaliteit uitgaande problematiek is scherper dan voorheen. Dat hebben we ongetwijfeld op de negentiende eeuw voor. Maar die andere zijde van het negentiende eeuwsche denken, de ontbinding der waarden, de ontkrachting der zekerheden, heeft haar macht over het moderne geestesleven niet verloren, integendeel. Wat wij op de negentiende eeuw veroverd hebben is, hoe onschatbaar ook, ten slotte partieel: de bevrijding der natuur, de bevrijding van het leven, de bevrijding van den mensch, van de ziel, van den logos, zooals Joel het heeft geformuleerd. *Tegenover de voor het moderne besef ontoereikend gebleken zekerheden van het rationalistische denken is tot dusver geen enkele waarlijk universeele*, *diepere synthese bereikt*. Er is gezocht, gegraven, gepeild in alle richtingen, op alle gebieden zijn de grenzen verlegd, de fundamenten verdiept en het is stellig geen ongepaste zelfoverschatting, wanneer men van een overwinning van het negentiende eeuwsche denken door de twintigste eeuw spreken wil. Maar dit twintigste eeuwsche denken is zelf nog niet tot bezinning, tot zelfaanschouwing en zelfkennis gekomen en niet bij machte zich te ordenen. De gevaarlijkste bedreiging voor het moderne denken is gelegen in zijn *zelfontkenning*, in zijn onmacht de voortdurende verschuiving en ondergraving van zijn eigen fundamenten tegen te gaan. Het verwikkelt zich in een voortdurenden strijd tegen de *vanzelfsprekendheid*, als het aspect waaronder de homocentrische negentiende eeuw de werkelijkheid bij voorkeur interpreteerde: wat beneden de ratio ligt werd als 'Vorstufe' geclassificeerd, wat erboven uit ging bleef als 'rest' liggen, werd rationalistisch of psychologisch verklaard of verworpen. Niets is teekenender voor het radicale verzet tegen de in den mensch als souverein middelpunt centreerende werkelijkheidsopvatting dan de afkeer van de psychologiseering der religie. Het is een der typeerende 'vanzelfsprekendheids'-tendenzen der negentiende eeuw dat zij, zonder de vraag naar het eigenwezen van bepaalde werkelijkheidssferen ook maar te laten opkomen, deze naar het niveau der rationalistische inter-

pretatie omlaag trekt en zoodoende elke erkenning van de principieele heterologie der sferen ontgaat. Is God, voor Feuerbach, de uit wensch- en noodcomplexen geboren verdubbeling van den mensch, zijn zelfobjectiveering op hooger niveau, dan is er van een eigenlijk Godsprobleem al geen sprake meer, de verhouding van het werkelijke wezen mensch tot het fictieve wezen God van alle raadselachtigheid ontdaan, een psychologisch ontleedbaar phenomeen naast andere phenomenen. Het uiterste tegendeel van deze relativistischpsychologische opvatting proclameert b.v. de Zwitsersche theologie, die alle vanzelfsprekendheid in de verhouding Godmensch afwijst en de 'machtsverhouding' volkomen omdraait. 'Alles ist unter uns... nur eins nicht: Gott selbst. Alles können wir uns selbst denken und zum System machen, nur eins nicht: Gott selbst. Er musz sich uns selbst offenbaren, das heiszt aber: hier hört unsere Verfügungsgewalt auf', aldus Emil Brunner.[1] God is juist *niet* dat, wat ik denken kan en juist omdat en in zoover ik Hem denken kan is Hij een afgod. God is juist *niet* dat, wat ik buiten me stel, maar dat wat mij in zich opneemt, zich mij openbaart, mij verlost. Er is geen weg van den mensch tot God, wel een weg van God tot mensch: Christus. Karl Barth noemt het de hybris der romantisch-pietistische religie-opvatting, dat zij het religieuse *gevoet* met het goddelijke identificeert. Tusschen de wereld hier (α□ων ο□τος) en de nieuwe wereld (α□ων μελλων), God wordt niet een glijdende, opklimmende, gradueerende relatie gedacht, maar een radicaal, kosmisch-eschatologisch dualisme.[2] Wat voor de negentiende eeuw in historische relativiteiten en psychische correlaties werd opgelost, valt in twee volstrekt heterogene helften uiteen: in plaats van de vanzelfsprekendheid treedt de paradox, in plaats van de menschelijke overmacht zijn metaphysisch bepaalde afhankelijkheid. En het is niet toevallig, dat niet alleen in de theologie, maar ook door het philosophisch denken van onzen tijd nadrukkelijker dan ooit in de negentiende eeuw gesproken wordt van paradoxen, spanningen, aporieën, antinomieën, contradicties als het laatste en diepste waaraan de mensch toekomt. Dat is geen 'opzette-

1) Gott und Mensch (1930) pag. 15.
2) Max Strauch: Die Theologie Karl Barth's 1930) pag. 14.

lijke' reactie tegen de als schijn onderkende geslotenheid van het rationalistische wereldbeeld. Het is evenmin enkel bedachtzaamheid van het denken tegenover de verwikkelde structuur der werkelijkheid. Dieper ligt *de twijfel aan de macht van het denken zelf* en nog dieper *de twijfel aan den zin van den kosmos*, *den mensch inbegrepen*. Het historisch relativisme der negentiende eeuw heeft zich met tragische scherpte tot een fundamenteel nihilisme voortgezet, waardoor den mensch het besef van de antinomie *als zoodanig*, van de zinloosheid *als zoodanig* is opgegaan. Bij Nietzsche breekt de laatste maat, die in het van alle metaphysische spanning en absolute normativiteit ontdane wereldbeeld nog onverzwakt gegolden had: de mensch. 'Wir sind in der ungefähr zehntausendjährigen Geschichte das erste Zeitalter, in dem sich der Mensch völlig und restlos "problematisch" geworden ist; in dem er nicht mehr weisz, was er ist; zugleich aber auch *weisz*, *dasz* er es nicht weisz. Und nur indem man einmal mit allen Traditionen über diese Frage völlig tabula rasa zu machen gewillt ist und in äuszerster methodischer Entfremdung und Verwunderung auf das Mensch genannte Wesen blicken lernt, wird man wieder zu haltbaren Einsichten gelangen können', aldus Max Scheler.[1)] De negentiende eeuw heeft het wereldbeeld met ijzeren consequentie vermenschelijkt, natuur en geschiedenis causalistisch, de geest psychologisch, de ziel mechanisch opgelost, *maar den eigenlijken mensch vergeten* of in eenzijdige formalismen biologisch of rationalistisch verkracht. Psychologie zonder ziel, mensch zonder Ik: de negentiende eeuw ziet van de ziel de werkingen, van den mensch, als ratio of als drift, de verwerkelijkingen. Zoodra deze *peripherische verabsoluteering* werd doorzien en de mensch op zichzelf teruggeworpen werd, overviel hem een horror vacui, staarde hij in het absolute niets. De veelbesproken 'metaphysische' tendenz van het moderne denken[2)] is het pogen, zich uit den afgrond te bevrijden *door het stellen van de absolute vraag*, *dóór den mensch áán den mensch*. De wezenlijke opgave van de, wederom door sommigen als 'modestrooming' gekwalificeerde existentiephilosophie is *het fixeeren van de mensche-*

1) Mensch u. Geschichte in: 'Phil. Weltanschauung' (1929) pag. 15.
2) Vgl. Paul Menser: 'Deutsche Metaph. der Gegenw.' (1931).

lijke positie temidden van het Zijn, *de her-bevestiging van zijn zinvolle aanwezigheid*, *zijn absolute bestemming in den kosmos*. 'Was ist Metaphysik', luidt de titel van Martin Heidegger's beroemde rede[1], die een groot deel van de later in 'Sein und Zeit' uitgewerkte problematiek in nuce bevat. Het metaphysische vragen is het vragen van den mensch, gesteld uit de wezenlijke situatie van zijn vragend bestaan. Zulk metaphysisch vragen is het vragen naar het Niets, dat niet in de sfeer van het verstandelijk denken, maar in de fundamenteele *angst*-gestemdheid van het bestaan (Dasein) ervaren wordt en dit bestaan het Zijnde als zoodanig openlegt, openbaart. Van de *situatie* uit, door het *Niets* tot het *Zijn* op grond van de *Angst*: de weg is typeerend voor de fundamenteel veranderde philosophische vraagstelling! En, voordat we hierop nader ingaan, even kenmerkend is de volstrekte verlegging van het zwaartepunt van het philosopheeren buiten de sfeer van het redelijk denken. Voor Heidegger is het Niets de oorsprong der (logische) ontkenning, niet omgekeerd en hij gaat voort: 'Wenn so die Macht des Verstandes im Felde der Fragen nach dem Nichts und dem Sein gebrochen wird, dann entscheidet sich damit auch das Schicksal der Herrschaft der "Logik" innerhalb der Philosophie. Die Idee der Logik selbst löst sich auf im Wirbel eines ursprünglicheren Fragens'.[2] Even verder, na de karakteristiek der metaphysica als het 'Grundgeschehen' in en als bestaan, heet het: 'Und Philosophie kann nie am Maszstab der Idee der Wissenschaft gemessen werden'.[3]

Dat is de extreme omslag van het negentiende eeuwsche rationalisme èn van het relativisme. De door de negentiende eeuw verabsoluteerde, hier als secundaire potentie onderkende ratio komt aan het absolute vragen niet toe en evenmin is een probleem van primaire orde de absolute of betrekkelijke geldigheid van het ons omgevende. Dit alles wordt 'tusschen haakjes gezet' (de phenomenologische □πoχη) om met de wapenen eener *diepte-metaphysica* tot de fundamenteele structuren van het bestaan door te dringen. Ziehier een voor het

1) Bonn 1931.
2) 'Was ist Metaph.' pag. 21.
3) l.c. pag. 26.

negentiende eeuwsche besef - Kierkegaard uitgezonderd - volstrekt vreemde problematiek. Er wordt gevraagd - maar niet logisch; er wordt gevraagd - niet 'willekeurig', maar van een situatie uit; er wordt gevraagd, - *door het zichzelf inde-vraag-stellen*. De fundamenteele gegevenheid voor de existentiephilosophie is niet, dat wij *denken* en evenmin, dat wij *willen*, maar dat wij *zijn*, het gaat erom de vraag naar den zin van dit zijn opnieuw te stellen.[1)] Verstaan van het *Zijn* is mogelijk van de sfeer van het *Zijnde* uit en de zijnswijze van den mensch is het bestaan (Dasein), dat oneigenlijk kan verloopen als verlorenheid in het onwezenlijke (het 'Men') en eigenlijk, voorzoover het als *existentie* zichzelf, wezenlijk wordt. De 'existenziale Analytik' van het bestaan brengt de wezenlijke structuren aan het licht, welke het bestaan als bezorgend 'in de wereld zijn' zelf voortdurend bedekt.[2)] De volgende aspecten van Heidegger's philosophie, welke in geenen deele een voldoenden indruk geven van haar werkelijke, hoogst ingewikkelde problematiek, zijn voor een karakteristiek van het moderne denken van belang: 1. de voorrang van de zijnsvraag ten opzichte van de kenvraag; tegen Descartes wordt aangevoerd, dat het cogito ergo sum de zijnswijze van de res cogitans, den zijnszin van het sum onbepaald laat en dat met de absolute 'zekerheid' van het cogito de fundamenteele vraag naar den zijnszin van dit zijnde niet wegvalt; 2. het bestaan als de zijnswijze van den mensch verstaat zich in zijn Zijn van de existentie uit als een mogelijkheid zichzelf of niet zichzelf te zijn; de grondgestemdheid der angst onthult het bestaan als zorg en stelt het voor zijn eigenlijke mogelijkheden; 3. de eigenlijkheid en totaliteit van het bestaan wordt bepaald door het ten-doode-zijn, de oorspronkelijke ontologische grond der existentialiteit van het bestaan is temporaliteit; bestaan als 'zijn-ten-einde' staat door den dood voor zichzelf als zijn eigenlijkst zijn-kunnen, de temporaliteit is de zijnszin van het zijnde, dat we bestaan noemen, de tijd moet als 'horizont' van alle zijnsverstaan begrepen worden; 4. het vooruitloopen op de zekerheid van den dood onthult het oneigenlijk existeeren als vervallen-zijn in het 'Men', ontsluit het bestaan als

1) Sein u. Zeit I (1931) pag. 1.
2) l.c. pag. 15.

totaliteit en opent de mogelijkheid vastbesloten de eigenlijke existentie op zich te nemen, het bestaan begrijpende als den nietigen grond zijner nietigheid. Heidegger behandelde tot dusver slechts de interpretatie van het bestaan van de temporaliteit uit en de explicatie van den tijd als transcendentalen horizont van de vraag naar het Zijn. Het oorspronkelijk geheel van het feitelijk bestaan werd ten aanzien van de mogelijkheden van eigenlijk en oneigenlijk existeeren existentiaalontologisch uit zijn grond, de temporaliteit, geïnterpreteerd. De uitwerking van de zijnsstructuur van het bestaan blijft echter slechts een weg: 'das Ziel ist die Ausarbeitung der Seinsfrage überhaupt'.[1)]

De existentiephilosophie is een uiterst *concrete* philosophie; de maxime harer methode, de phenomenologische descriptie, vat Heidegger zelf samen in de woorden: 'Zu den Sachen selbst!' Phenomenologie doet niets anders dan □πο□α□νεσ□αι τ□ φαιν□μενα dat wat zich laat zien, zóó als het zich van zichzelf uit toont, van zichzelf uit laten zien; de methodische *zin* der phenomenologische descriptie is de uitlegging: phenomenologie van het bestaan is hermeneutica.[2)] Twijfel aan het 'waarheidsgehalte' der op grond van de analyse van het bestaan verkregen uitspraken past in het kader dezer philosophie niet, omdat het bestaan, voor zoover het eigenlijk existeert, zijn eigen zijnszin vermag te ontsluiten. Het waarheidsprobleem wordt geheel en al van de basis der subjectobjectrelatie in kennistheoretischen zin weggerukt, de primaire functies bij de uitlegging van het bestaan vallen niet aan de denksfeer en haar categorieën toe, maar aan de fundamenteelere 'existentialen' van het 'bezorgen', de 'gestemdheid', het 'verstaan'. *Het bestaan staat oorspronkelijk in de waarheid*, welke zijn eigen ontslotenheid is: van waarheid kan slechts gesproken worden voorzoover en zoolang er bestaan is en dat er 'eeuwige' waarheden zijn zal eerst dan bewezen zijn wanneer de eeuwigheid van het bestaan zal zijn aangetoond. De waarheid wordt dus *betrokken* op het bestaan, wat nog niet wil zeggen: gerelativeerd. Waarheid ontdekt immers het zijn, *maar niet als ratio*, dat is de wezenlijke reactie op het rationa-

1) l.c. pag. 430.
2) l.c. pag. 27, 34, 37.

listisch monisme en tevens op de relativistische levensphilosophie der negentiende eeuw, omdat waarheid niet in den toomeloozen levensstroom wordt 'verankerd', in werkelijkheid meegesleurd, maar in die sfeer, welke den eenigen toegang vormt tot het eigenlijk Zijn. Waarheid heeft niet de structuur van overeenstemming tusschen begrip en object, waarheid *heeft* minder een structuur, dan dat zij structuur *is*: waarheid als zijnsontdekking is ontologisch slechts mogelijk op grond van het in-de-wereld-zijn. Het oorspronkelijke phenomeen der waarheid ligt ver beneden de rationeele sfeer, waarheid in oorspronkelijksten zin, die het 'ontdekken', het aan het licht brengen, het aan de verborgenheid ontrukken (□-λη□ια) eerst mogelijk maakt, moet begrepen worden als een *zijnswijze* van het bestaan, de *eigenlijke*, waartegenover de oneigenlijke, de vervallende staat, die de oorspronkelijke waarheid bedekt, het Zijn verhult.[1)] Een soortgelijke fundamenteele wending voltrekt Heideggers philosophie ten aanzien van het probleem der geschiedenis. Zoowel Windelband en Rickert als Dilthey was het te doen om de zekerstelling van de geschiedenis als *wetenschap*, de fundeering van haar autonome methode tegenover die der natuurwetenschappen. Ook hier draait Heidegger het probleem terug tot een oorspronkelijker sfeer, die de geschiedenis als wetenschap eerst begrijpelijk maakt, zooals de oorspronkelijke ontslotenheid van het Zijn de 'functie' der waarheid als ontdekking eerst verstaanbaar maakt. Geschiedenis als wetenschap is slechts mogelijk en verstaanbaar op grond van het zijnskarakter van het bestaan. Als zorg 'is' het bestaan 'tusschen' geboorte en dood; de structuurtotaliteit der zorg vindt den mogelijken grond harer eenheid in de temporaliteit, wat niet wil zeggen, dat het bestaan verloopt 'in' den tijd als iets voorhandens - dat doet het ook, maar is secundair - doch dat het in zijn bewegingskarakter oorspronkelijk bepaald wordt door den (eigenlijken) tijd, die niet 'is', doch zich voortdurend ontplooit, uiteenlegt in zijn ecstasen. Het is ondoenlijk hier in te gaan op de even oorspronkelijke als diepzinnige analyse van den eigenlijken en den oneigenlijken tijd enz.[2)]; houden we slechts in het oog, dat tegenover de

1) l.c. pag. 212 ff.
2) Vgl. b.v. Dr. mr. K. Kuypers: 'De verhouding tusschen tijd en geschiedenis bij Heidegger' (Tijdsch. voor Wijsbeg. XXVI): 45-75.

logische fundeering der geschiedenis als wetenschap bij Rickert c.s. voor Heidegger de orienteering van het historisch probleem aan de wetenschap een aangelegenheid van den tweeden rang wordt tegenover de opheldering van de bewegingsstructuur van het bestaan, op grond waarvan eerst zooiets als geschiedeniswetenschap mogelijk wordt. 'Die Analyse der Geschichtlichkeit des Daseins versucht zu zeigen, dasz dieses Seiende nicht "zeitlich" ist, weil es "in der Geschichte" steht, sondern dasz es umgekehrt geschichtlich nur existiert und existieren kann, weil es im Grunde seines Seins zeitlich ist'.[1)] De historiciteit wordt dus uit de oorspronkelijke temporaliteit van het bestaan 'gededuceerd' en geschiedenis als wetenschap is niet allereerst mogelijk krachtens een bepaalde methodische bewerking van een specifiek probleemgebied, maar op grond van de zijnsstructuur van het bestaan zelf.

De existentiephilosophie zoekt haar waarheden en zekerheden in die dieptelagen der werkelijkheid, welke door het bezorgend bezig zijn, ook dat van den wetenschappelijken geest, voortdurend worden bedekt en eerst door existentiale analyse aan het licht kunnen worden gebracht. Het centrum van het philosopheeren verplaatst zich van ratio en leven naar het bestaan, als de eenige sfeer van waaruit de toegang naar het Zijn kan worden ontsloten. Wat wetenschappelijk kan worden vastgesteld ondergaat voor het existentieel besef een radicale depreciatie, de eigenlijke zijnsvraag dringt er doorheen. 'Das eigentliche Sein, in einem wiszbaren Sinn nicht zu finden, ist in seiner Transzendenz zu suchen, zu der kein Bewusztsein überhaupt, sondern nur jeweils Existenz in Bezug tritt', aldus Karl Jaspers in zijn kort geleden verschenen hoofdwerk.[2)] Er biedt zich mij, in mijn concrete situatie, een veelheid van Zijn aan, maar het geheel van dit Zijn vind ik niet en nergens; als bewustzijn überhaupt, door iedereen vervangbaar, verkeer ik nimmer in een oersituatie, door analyse van het bestaan kom ik niet tot het Zijn, wel met behulp van haar door een sprong, aan de mogelijkheid waarvan echter niet de

1) l.c. pag. 176.
2) 'Philosphie' (Berlijn 1932) I Philosophische Weltorientierung, II Existenzerhellung, III Metaphysik.

bestaansanalyse, maar de existentieverlichting appelleert. Het al van het bestaan is wereld, onze oorspronkelijkheid existentie, het ééne transcendentie en het zoeken naar Zijn heeft drie doeleinden: het gaat in de wereld om zich te oriënteeren, dringt boven de wereld uit in het appèl aan zichzelf als mogelijke existentie en stelt zich open voor het transcendente. Oriënteering in de wereld toont de onmogelijkheid van een afgesloten, algemeengeldig wereldbeeld, ik word op mezelf teruggeworpen en breng als existeerend denken niet zijnskennis maar zijnszekerheid voort.[1)]

De probleemstelling der existentiephilosophie is typeerend voor de *alarmstemming* van den modernen geest en tevens voor het inzicht, dat de nieuwe zekerheden dieper moeten worden gezocht en moeilijker worden gevonden dan die van het rationalisme en de levensphilosophie. Het gaat niet meer om kennistheoretische problemen, om ethiek of philosophische wetenschapsfundeering. Dat al deze problemen in het kader der existentiephilosophie secundair geworden zijn bewijst hoe diep de mensch in zijn oude zekerheid is geschokt, hoe roekeloos hij over de eigenlijke grondslagen van zijn bestaan heeft heengeleefd en hoe radicaal nieuw de vragen moeten worden gesteld.

R.F. BEERLING

1) l.c. I p. 28, 30.

Het raadsel van Rimbaud

Als pistoolschoten zijn de gedichten van Rimbaud snel na elkaar gevallen, kort en knetterend, en toen de stilte en het lange zwerven. Tijdens het leven door enkelen, Verlaine, Hugo en Banville erkend, heeft hij in den dood de leiding van de voorhoede aanvaard. Te jong te komen op een te oude aarde had hij met even begaafden gemeen. Door hem hebben volgende generaties zich verjongd. Naar mate hij verder in de legende week wekte hij nieuwe stemmen, die om dit handvol verzen en prozastukken een aangroeiende wacht betrekken.

Op de bitse verloochening door den dichter is de hulde gevolgd van allen, die in zijn onverzoenlijke non-conformisme het teeken groetten van een nieuwen tijd. Deze hulde is hem op verschillende wijzen gebracht. Een wassende stroom litteratuur is om deze nalatenschap gerezen. De eene theorie volgde op de andere en betwistte vorige. Uit alle hoeken werden op den dichter betrekking hebbende vodjes en andere documenten bijeengeschraapt. De weinigen, die hem met oordeel des onderscheids gekend hebben, werden geprest of voelden zich genoopt, de andere voor te lichten. Deze voorlichting werd met particuliere vooroordeelen en godsdienstige mengselen vertroebeld. Het aandeel, daarin door Claudel, Paterne Berrichon en diens vrouw, des dichters zuster Isabelle genomen, is bekend. Aangaande de weinige productieve jaren van Arthur Rimbaud is eigenlijk alles bekend. Met de beste bedoelingen van het wanbegrip werden ontwikkelingslijnen verbogen en wat hard en gespannen in hem was verdoezeld en ontkracht. Paterne Berrichon heeft hem volstrekt niet, Isabelle eigenlijk alleen in zijn laatste levensmaanden gekend. Hun en anderen was het om den goeden naam van de familie, de moeder vooral, de stad Charleville en het land, inzonderheid om het voorbeeld

voor de jongeren te doen. Rimbaud moest daartoe worden gereconstrueerd tot iemand, die als een christen was gestorven.

Tot recht verstand van den dichter hebben deze bekommeringen geen zin. Verheldering van begrip verwachte men evenmin van de medische studiën, door de psychiaters Jacquemin-Parlier en Delattre aan het 'geval Rimbaud' gewijd. De eerste komt tot de gevolgtrekking, dat hij een 'dégénéré superieur' was met gedurende de periode van zijn litteraire werkzaamheid een door vergiften verwekten staat van delirium. Dr. J.L. Delattre heeft diens verstoorde geestelijke evenwicht in gelijken trant ontleed.

De eenige belangrijke vraag: wat het woedende conflict tusschen hem en het leven bepaalde, wordt nauwelijks aangeraakt. Jacques Rivière is er in een voortreffelijk boekje met zijn seismografisch-zuivere oordeel dichter bij gekomen. Hij gaat terecht van Rimbaud's 'âme vierge' uit. Als een woedende engel is hij aan Rivière verschenen. Dit besef van eigen onschuld droeg Rimbaud als een zweer door de jaren van zijn onstuimige puberteit. Ze hanteerde hem en schrijvende wilde hij zich daarvan ontdoen. Dit schrijven was een uitstooten van woede en wrok. Deze 'knappe jongen', die op school zonder moeite eerste-prijzen weghaalde, dit zachte gezicht, door schroom geteekend, kwam met hoon in de wereld. Hij wachtte niet, tot ze zijn kwetsbaarheid aanrandde, hij begon met toornen en vloeken. De zuivere lippen droegen een vracht blasphemie en genot in smaad. In korte golven spuwde hij de modder uit.

Deze reactie is niet alleen uit overprikkeldheid bij het eerste kneuzen aan de eischen en leugens van de samenleving te verklaren. Ze was niet de toevlucht van een dwarse vrijheidsbehoefte en het sonnet Ma Bohème, uitdrukkelijk als fantasie aangeteekend, dekt een andere lading dan wat in den regel onder Bohème verstaan wordt. 'Je suis celui qui souffre et qui s'est révolté.'

In: Si les temps revenaient, les temps qui sont venus,....

> Car l'Homme a fini, l'Homme a joué tous rôles,
> Au grand jour, fatigué de briser des idoles,
> Il ressuscitera, libre de tous ses dieux....

bekent hij zich tot dat nihilisme, hetwelk hem tot leider of

profeet van een zich na den oorlog uit dadaisme ontwikkelend surrealisme moest doen uitroepen en waarvan Picasso de getuige in de orde van de kleurenverbeeldingen werd. Om afstand houden was het Rimbaud te doen, allerminst met het doel de op een afstand gehouden wereld beter te kunnen gade slaan. Als een amokmaker ontwrong hij zich aan elke vrijheidsberooving. Daar hij niet de eene verwierp om een andere te verwerven was hij geen beeldstormer. Roekeloos wees hij elk compromis af. Elk contact was hem een onteering van dat gevoel der onschuld, waaruit zijn poezie ontsprong. Zij was 't heimwee naar het namelooze, maar: 'Notre pâle raison nous cache l'infini.' En op een andere plaats: 'Je ne suis pas prisonnier de ma raison.' In dit verzet is het puberteitskarakter onmiskenbaar, maar mateloos verhevigd gelijk alles bij hem tot berstens toe geladen was. Hij was acht jaar, toen hij schreef: wat kan het mij schelen, dat Alexander beroemd geweest is? En hij wist de stelling te verdedigen, zooals hij op zijn zestiende jaar Le bateau ivre, op zijn negentiende Illuminations en La saison en enfer schreef.

Deze revolte gold niet alleen de rede of het verstand. Hij zocht 'un long, immense et raisonné dérèglement de tous les sens'. Het is duidelijk, dat niet elk woord van Rimbaud op een goudschaaltje behoeft gewogen te worden. De centrale drift, van oorsprong een reflex, maar die van den bodem der persoonlijkheid omhoogschoot, was daar te machtig toe. Hij verwaardigde zich niet de stootkracht te rechtvaardigen. Zelfs nam ze toe naar mate hij of anderen ze hadden willen keeren. Zij was de reden van zijn bestaan, de motor van zijn kunstkracht. In dezen haat tegen alles, deze 'révolte métaphysique' stond hij alleen, moest hij alleen staan. Een gloeiend ledig omgeeft de verzen uit dien tijd. Alle tradities vallen voor dezen lavastroom en die ontruktheid aan tijd en plaats vervult hem met een ijskoude bedwelming. Zijn ingewortelde wraakzucht richt zich tegen het leven in zoo ver het hem tot afhankelijkheid veroordeelt en in boeien slaat. Ook zijn hoogmoed is van een orde, die in zelfverguizing voedsel vindt. Hij meent zich van het geslacht der verworpenen, van de vervloekten, over wie Verlaine schreef en tegelijkertijd van die sterken, welke elken opgelegden steun afwijzen. Eerst door zich te ontdoen

van wat hem aan de wereld bindt zal hij zich vinden. ‘Tout à démolir, tout à effacer dans mon cerveau.’

Het vertoon van satanisme is met den trek van onschuld volstrekt niet in strijd. Veeleer diende de corrosie van het God en menschen lasterende woord hem ter bereiking van dien staat der beschikbaarheid van de ziel. En uit het gezegde over het puberteitskarakter van deze poëzie volgt, dat er in de felle echtheid parade, in de parade van het tarten echtheid schuilt. De psychologie van het kind blijft voor de meeste menschen een gesloten boek. Het besef van eigen te-kort wordt te gemakkelijk op het kind geprojecteerd. In deze wereld zou het voor korten tijd den paradijsstaat redden. Valschheid en berekening, ijdelheid en wil tot de macht, de behoefte zich te onderscheiden of het complex der neigingen, waarin de overcompensatie van een gebrek aan daadkracht (den jongen Rimbaud was de daad een doorn in het oog) kan vluchten, worden ontkend, omdat daaraan recht te laten wedervaren het kind voor het volwassen besef minder beminnenswaardig en de wereld armer maken zou!

De jonge Rimbaud was gewis een heiden in dat oproer tegen alle gestelde machten, welke evenals de bekoringen van de gemeenschap, die van de vrouw in de eerste plaats, de ‘Moeders’ en de andere, gevloekt werden.

> Mais, o femme, monceau d'entrailles, pitié douce,
> Tu n'es jamais la Soeur de charité, jamais....
> Nous te berçons, charmante et grave passion.

De dichter neemt zich daarmee tegen zich zelf, tegen de verzwakking van het eigen wezen in bescherming. Terloops zij eraan herinnerd, dat hij zooals men zegt zijn uiterlijk niet mee had. Wie hem gekend hebben beschrijven hem als een mageren boerejongen, los in de lendenen en met groote roode handen, onbeholpen met een frisch dik kinderhoofd in tegenstelling met zijn lange beenige lichaam. Hij moet een sterk Ardensch accent gesproken en den indruk gemaakt hebben, uit een verbeterhuis ontsnapt te zijn. De beschrijving is zeker oppervlakkig, want beeltenissen, vooral het bekende portret (met anderen) van Fantin Latour in het Louvre duiden ondanks het hooghartig verloopene wel op iets anders.

Hij wist zich zonder eenige bemiddeling met de dingen één.

Karel van de Woestijne had dit Adamisch kunnen noemen. Aan dit eenheidsgevoel ontsproot zoowel de alchemie van het woord, waarmee hij later, na zich 'levend van de poëzie (als ware het een ziek orgaan) geopereerd te hebben', den draak stak, als die onweerhoudbare hang naar herschepping van de wereld tot een kunstmatige feeërie, een zoo helle en barokke phantasmagorie, dat er nauwelijks iets meer bleef van wat daartoe den stoot gegeven had.

Als documenten in onverkorven staat kunnen die geschreven dagdroomen beschouwd worden. Tegenover dien genialen transformatie-aanleg is het onzinnig op de 'grondstof' den nadruk te leggen en de verzen als mystificaties voor te stellen gelijk zijn vriend Ernest Delahaye geneigd was te doen. Te midden van de verdeeldheid der meeningen heeft een jong schrijver uit de Ardennen, Andre Dhôtel, zich ertoe gezet *l'oeuvre logique de Rimbaud* tot zijn elementen te herleiden. Hij is overtuigd, dat de dichter tot in de geringste onderdeelen logisch geordende werken volgens strakke beginselen heeft samengesteld en weer het verloren vaderland beproefde te bereiken, waarheen de blijheid van de jonkheid terugwenkt en dat het overblijfsel moet zijn van een tijd, waarin de menschen in volkomen vertrouwen op de aarde woonden. Daartoe zocht hij weer in het bezit te komen van een te loor gegane magie en in Illuminations zou hij den weg en het plan van dat land, verleden en toekomst ineenen, geschetst hebben. Deze utopie op haar beurt zou door Saison en enfer moedwillig en onherroepelijk verbrijzeld zijn.

Het hallucinaire karakter van deze verbeeldingen strijdt met den planmatigen opzet in Dhôtel's betoog. Zoo bewust kan de dichter zich de dingen niet gemaakt hebben. Of liever: hij werd zich daarvan op een ander plan oneindig helderder bewust, maar om dit te verstaan moet men wellicht zelf dichter zijn. De zekerheden van Rimbaud waren stellig niet die van Dhôtel. Rimbaud, in alles buitensporig, wist, tot het uiterste van zijn tegenstand te moeten gaan. Wat daarin experiment was mag niet als voor-de-gek-houderij aan de kaak gesteld worden. Hij beschikte over tal van middelen om zich in elk domein aan de norm te onttrekken. Het doel bleef, te leven op een ander plan, in een andere wereld. 'Je sais qu'il faut être voyant, se

faire voyant.' En: 'je m'habituais à l'hallucination simple.' Deze gave is voor de ontroerbaarheid van de jeugd weggelegd. Dat hij ze kunstmatig bevorderde is zonder belang. Zeker is zijn herhaalde uitbreken en roekelooze dolen over de aarde in alle klimaten, langs alle wegen in geen opzicht te vergelijken met de nuffige 'évasions' van naar aandrift hakende, zenuwmoede jongeren.

Het is absurd om zijn invloed op volgende schrijversgeneraties aan een kapitaal misverstand te wijten, om het even hoe schamper hij zich naderhand over het werk zijner jonge jaren uitgelaten heeft. De geesteswanorde, waaruit het ontstond, was hem een gruwel geworden. Is het waarlijk noodig duidelijk te maken, dat hij in beide opzichten waarheid sprak? Alles, wat hem tot schrijven gedreven en het omgeven had, rukte hij in een kettersche belijdenis uit, pijnloos want de kiemkracht was al vergaan. Hij nam daarmee afscheid van zijn vizioenen, van wat de spil en stuwkracht van zijn jonge jaren geweest was, waarna een tweede, evenzeer, maar anders gekweld bestaan begon, dat hem in een moordend klimaat in zakelijk bezig zijn aan den rand van de woestijn bracht. De reizende koopman sprak er nooit van poëzie. Hij leerde er de taal van de bewoners zooals hij zich andere talen had eigen gemaakt.

Het bittere avontuur was daarmee uit. Of hij in die jaren wel terugdacht aan de jeugd, waarin hij schreef: 'et j'ai vu quelquefois ce que l'homme a cru voir?'

Het raadsel of geval Rimbaud is eigenlijk het raadsel of geval van iederen dichter. Het uitzonderlijke aan hem is de hevigheid van de aandrift bij bijkans volslagen afwezigheid van ervaring en de volkomenheid van een techniek, welke die van een wonderkind is. Een bovennatuurlijk heimwee had in den knaap gestalte aangenomen, die zonder verlangens, weemoed of teederheid was. Of liever, deze gevoelens reikten niet tot de wortels van zijn poëzie. Zoo kon hij de bemiddelaar zijn, door wien als aethergolven de stralen gaan, die het zeldzamen bevoorrechten gegeven is op te vangen. Ze op te vangen en door te geven is onherroepelijk een taak van korten tijd. Die van Rimbaud was daarmee vervuld. De vulkaan was toen voor goed gedoofd. Hij had de les geleerd, dat het paradijs, ver-

loren, voor goed verloren is en dat wie den duivel met Belzebub tracht uit te werpen, zich breekt. De besmetting aan de wereld wilde hij door een eigenzinnige zelfvergiftiging, niet alleen in lichamelijken zin, bezweren. Om die bezoedeling te keeren greep hij naar wat aan middelen ter zelfbezoedeling hem ten dienste stond. Zoo strekte hij de handen naar een onschuld, evenzeer aan de smetten van de aarde als aan de geijkte vreugde van de kindsheid tegenovergesteld.

Rimbaud is de herijker geweest. Van alles los, was hij zich zelven maat. Deze autarchie betaalde hij met de substantie van zijn wezen. In zijn verzen kristalliseerde zich de drift van den scheurmaker, maar de dichter kon of wilde ze naderhand niet scheiden van de bittere herinnering aan wat daaraan voor zijn besef vastzat en wat hem uit nood de pen in de hand had gedrukt.

Het raadsel, het eigenlijke, wilde noch kon hij oplossen. Hij was er het werktuig van, roekeloos en eigendunkelijk als een gevallen engel. En in de verantwoording van dit hekserijproces, die zijn letterkundige bedrijvigheid besloot, ontsprongen naar het woord van Rivière de woorden zoo dicht aan de bron van de bezinning, dat ze te regelen hem onmogelijk was.

H. VAN LOON

Over Nederland beschikt in 1885?

Documents diplomatiques français, 1871-1914. - 1re série, tome V (1883-1885). - Paris, Imprimerie Nationale, 1933.

In dit jongst verschenen deel der officieele Fransche publicatie uit de bescheiden van den Quai d'Orsay komen een aantal particuliere brieven van den baron de Courcel, ambassadeur bij het hof van Berlijn, aan Jules Ferry voor, die het belang zijner officieele berichtgeving te boven gaan en, voor een gedeelte, ook in het bijzonder de aandacht van den Nederlandschen lezer verdienen. Zij behooren tot de jaren waarin Duitschland zijn koloniale politiek inleidt. De Courcel is door de figuur van Bismarck min of meer gebiologeerd en verkeert in de meening dat de oogmerken die hij aan de Duitsche staatkunde toeschrijft groote kans hebben inderdaad te worden bereikt. ‘Le caractère très ostensiblement pacifique’, schrijft hij 27 Februari 1884, ‘que l'Allemagne a cru devoir imprimer à sa conduite depuis plus de douze ans, le programme de conciliation et d'accommodement mutuel autour duquel elle rallie les Gouvernements et les peuples entrés dans l'orbite de son influence morale, enfin les satisfactions partielles qu'elle s'efforce de procurer aux nations mêmes qui refusent encore de nouer avec elle des relations intimes lui assurent dans le monde une autorité à la fois dominante et modératrice contre laquelle aucune récrimination ne prévaudrait actuellement dans l'opinion générale du public européen. Cette situation, conquise d'abord par les armes, mais exploitée et agrandie ensuite avec une habileté merveilleuse, est solidement établie aujourd'hui; elle est entretenue avec une constante sollicitude par mille soins délicats. Nous ne saurions nous en dissi-

muler la force, ni nous dérober aux réflexions de plus d'une sorte qu'elle est de nature à nous inspirer.'[1)]

Om Ferry sluipt meer dan eens in dit jaar Bleichröder heen, met inblazingen: Bismarck wenscht hem alles goeds, meer dan hij openlijk zeggen kan; in de zaken van Egypte kan hij (Bismarck) zich niet steken: daar behoort aan Frankrijk het initiatief. 'Très clairement', teekent Ferry aan, 'ceci veut dire: je ne veux rien faire pour contrarier l'Angleterre, mais je serais enchanté de la voir contrariée par d' autres, par vous surtout.' En nu komt het eigenlijke van de boodschap: als Ferry, tegen Engeland, de Porte noodig heeft, kan hij gerust van het intermediair van de Wilhelmstrasse gebruik maken..[2)]

Wat heeft Bismarck met ons voor? vragen de leiders der Fransche staatkunde in dit deel gedurig elkander af. 'Le jeu de l'Allemagne', besluit de Courcel, 'me paraît être de se réserver, de tenir un langage également bienveillant pour la France et pour l'Angleterre, de mettre aux enchères son amitié et son appui, et, au moyen de cette émulation, qui dégénérerait facilement en rivalité, de détacher définitivement l'une de l'autre les deux Puissances, en rattachant à son propre système politique celle des deux qu'il lui paraîtrait, selon les circonstances, préférable de prendre pour alliée.'[3)]

Staat juist aan Duitschland de keus? Is het niet veeleer aan Frankrijk, tusschen Duitschland en Engeland te kiezen?

'Des concessions larges en Egypte auraient au moins pour l'Angleterre l'avantage de désintéresser la France et de dissoudre momentanément, peut-être même pour longtemps, la coalition nouée aujourd'hui contre la politique britannique. Par une résolution hardie et confiante le Cabinet de Londres réussirait peut-être à nous détacher des Cours impériales, nos alliées d'occasion, pour nous ramener aux traditions de l'entente cordiale entre les deux grandes nations libérales et civilisa-

1) P. 224.
2) 'Note de M. Jules Ferry, après un entretien avec M. de Bleichroeder,' Maart 1884 (p. 242).... Andere inblazing van Bleichroeder (Januari 1885): kan Berlijn Ferry in China van dienst zijn? 'vous n'auriez rien à demander au Chancelier; vous me diriez seulement à l'oreille à moi, Bleichroeder, que vous le désirez.' - De beste onderhandelaar dien Frankrijk zich wenschen kan, antwoordt Ferry, is generaal Négrier (p. 567).
3) De Courcel aan Ferry (particulier), 25 April 1884 (p. 266).

trices de l'Occident....' Maar Engeland maakt dit toenaderende gebaar geenszins; moet men niet rekening houden met de mogelijkheid dat het eerlang noodzakelijk zal worden zich met Bismarck te verstaan? 'Le prince de Bismarck a porté dans la politique coloniale la même énergie d'impulsion, la même hauteur d'aspirations dont il a donné des marques dans sa politique continentale. On ne peut guère douter qu'il ne croie le moment venu de déposséder l'Angleterre de son hégémonie maritime, comme il a dépossédé il y a quinze ans la France de l'hégémonie politique et militaire en Europe. Bien des indices tendent à prouver qu'il prépare contre la puissance anglaise une attaque à fond.' Het is alleen onzeker of hij dezen aanval door zal zetten, dan wel er iets mede afdreigen: 'quelque partage avantageux et provisoirement satisfaisant.'[1)]

'Renoncez à la question du Rhin,' voegt Bismarck den Franschen ambassadeur toe, 'je vous aiderai à conquérir sur tous les autres points les satisfactions que vous pouvez désirer.' Bismarck wenscht daarover een gesprek met Ferry te hebben in België of Luxemburg, of te Nice of Monaco, want naar Parijs kan hij niet gaan....[2)]

'L'entente avec l'Allemagne,' waarschuwt de Courcel, 'ne sera jamais pour nous une alliance de tout repos, il n'y faut pas compter. Notre dignité et notre indépendance trouvent d'ailleurs mieux leur compte à ce système, qui ne comporte qu'un rapprochement partiel er toujours conditionnel, fondé sur la constatation successive d'intérêts communs sur des points spéciaux.... Un accord général dégénérerait bien vite en simple vassalité de notre part.'

Frankrijk met Bismarck verbonden, waarop moet dat, volgens den Franschman, uitloopen? *Op het verdwijnen van Nederland en België*. Duitschland moge dan begonnen zijn het in Afrika en Polynesië te zoeken, maar zijn eigenlijke begeerte gaat uit naar Nederlandsch-Indië, 'magnifique domaine insuffisamment exploité, et même incomplètement occupé.' Niet minder begeerlijk is het verwerven van den Rijnmond in Europa. Van het eerlang te verwachten overlijden van koning Willem III zal Duitsch-

1) De Courcel aan Ferry (particulier), 19 Januari 1885 (p. 550).
2) Dezelfde aan denzelfde, 20 Januari 1885 (p. 556).

land ongetwijfeld voor zijn doeleinden partij weten te trekken. ‘La Belgique pourrait faire l'objet d'un marchandage avec la France, à laquelle on abandonnerait la partie wallonne du pays, moyennant acquiescement à l'absorption du reste ainsi que de la Hollande. Depuis le rapprochement de la France et de l'Allemagne on a très peur à Bruxelles que quelque machination de ce genre ne soit dans l'air.... Si la France et la Prusse s'entendent et que l'Angleterre soit matée, la Belgique n'a plus de raison d'être.... Si quelque ouverture insidieuse nous est faite, une double et triple dose de méfiance nous sera commandée....’[1)]

Het aftreden van Ferry, 30 Maart 1885 door Clemenceau ten val gebracht, deed speculatiën als deze ophouden. Met voorstellen aan Frankrijk heeft men hier niet te doen, maar met vermoedens omtrent hetgeen in bepaalde omstandigheden aan Frankrijk zou kunnen worden voorgesteld. Merkwaardig is dat de Courcel, bij het berekenen der kansen van het aan Duitschland toegeschreven voornemen, aan weerstand van Nederland zelfs geen oogenblik denkt: met den dood van Willem III en het optreden eener regentes van duitschen bloede schijnt voor hem alles gezegd. Diplomaten kunnen de plank vèr mis slaan: - intusschen is het toch goed te weten welke zaken zij in 1885 befluisterd hebben. Is Bismarck waarlijk aan een reprise van den Benedetti-truc toe geweest? In 1866 *wilde* hij Noordduitschland; wilde hij in 1885 Nederland? Hij heeft het zelf steeds ontkend; maar anderen hebben zich overtuigd gehouden dat hij het noodzakelijk *moest* willen. In het construeeren eener politiek die noodzakelijk die van Duitschland moest zijn, hebben de toeschouwers meer virtuositeit ontwikkeld dan de Duitsche staatslieden zelf.

De daad van Clemenceau intusschen begrijpt men na lezing van deze stukken toch wel wat beter.

H.T. COLENBRANDER

1) De Courcel aan Ferry (particulier), 11 Maart 1885 (p. 647).

Buitenlandsch overzicht

Hitler en Europa
25 September 1933

De Nederlandsche troonrede van 1933, minder schroomvallig in de keus der bewoordingen dan zoo menige harer voorgangsters, erkent de mislukking der economische conferentie; of er van de ontwapeningsconferentie nog iets terecht te brengen is, zal men nu te Genève, in besprekingen met von Neurath, beproeven. Engeland, Frankrijk, Italië en de Vereenigde Staten, die tegenover Duitschland een eenheidsfront willen vormen, schijnen het eens te zijn omtrent de volgende voorwaarden, Duitschland aan te bieden:

1. Proeftijd van vier jaar gedurende welke niemand zijn bewapening zal versterken.
2. Internationale contrôle op de naleving van het voorgaand artikel.
3. Principieele bereidverklaring tot geleidelijke ontwapening volgens het plan-Mac Donald, uit te voeren na die vier jaar.
4. De vervaardiging van chemische strijdmiddelen onmiddellijk in alle landen verboden.

Dit beteekent dus dat Duitschland houden mag wat het heeft, maar de anderen óók: nog vier jaar lang. Dit is volstrekt niet wat Duitschland onder rechtsgelijkheid verstaat, doch bij het bestaande wantrouwen in Duitschlands bedoelingen willen de anderen niet verder gaan. Zal Hitler hiermede genoegen nemen? Door haar uitingen tot dusver heeft zijn regeering er het publiek zeker niet op voorbereid.

In Oostenrijk een dictatoriale regeering, die Oostenrijk hand-

haven wil als ‘socialen Christelijken Duitschen Staat onder sterk autoritair gezag’. Tot uitoefening van dit autoritaire gezag beveelt zich, bij brieven aan zijn aanhangers, prins Otto van Habsburg aan.

Mussolini bespreekt in den *Berliner Boersen Courier* het non-agressie-pact, 2 September jongstleden door Italië met Sowjet-Rusland geteekend. ‘Wat Rusland aangaat, ik ben er van overtuigd, dat het juist is het behulpzaam te zijn bij de bevrijding uit zijn isolement, en het in nauwe samenwerking met de westersche mogendheden te brengen voor het algemeen welzijn der beschaving en voor den vrede.’ Zoo bejegenen omgekeerd de constitutioneele monarchie Engeland en de democratische republiek Frankrijk het fascistische Italië. ‘Ieder kent den ander het recht toe, de hem het meest geschikt lijkende politieke instellingen te kiezen, en geen enkele zal zich mengen in de binnenlandsche aangelegenheden van den ander’.

Zal men eerlang ook met het nationaal-socialistische Duitschland op dien voet kunnen leven? Daartoe is noodig dat Duitschland èn van herbewapening èn van het afdwingen der aansluiting van Oostenrijk afziet. Het is de vraag, of Hitler dit tegenover de menigte die voor hem en zijn bewind is opgezweept, wagen durft. Hij zal vermoedelijk te kiezen krijgen tusschen moeilijkheden van buiten en moeilijkheden van binnen.

Te Leipzig is men thans in het Rijksdagbrandproces gevorderd tot de vaststelling van den ‘objektiven Tatbestand’. Tot dusver ging de tijd heen aan de zgn. ‘Feststellung der Personalien’. Daarbij is nog niets aan den dag gekomen dat begrijpelijk maakt wat zich op den dag van den brand werkelijk heeft toegedragen. Het zgn. ‘bruinboek’ is er in het geheel niet in geslaagd dit te doen; wel heeft het een aantal vragen gesteld waarop antwoord volgen moet, als de wereld, gelijk wenschelijk is dat zij doen moge, eerbied voor de rechtspraak van het Rijksgericht zal kunnen opvatten en behouden.

C.

Bibliographie

Theun de Vries, Doctor José droomt vergeefs. Een roman. - Van Loghum Slaterus, Arnhem. 1933.

Een verhit en op vele plaatsen ongeloofwaardig boek. Het beschrijft den strijd tusschen een vrijmetselaar en een Jesuïet op een Spaansch eilandje in den Atlantischen oceaan. De vrijmetselaar, Don José, wil orde en welvaart op het in slaap verzonken eiland herscheppen door wegenaanleg en bruggenbouw. Hij vindt aanvankelijk medewerking bij de bevolking. De Jesuïet echter wenscht het eiland arm en achterlijk te houden. Hij schroomt niet, zich met bandieten in verbinding te stellen en hen over te halen, een brug, waarmee de plannen van den vooruitstrevenden doctor staan of vallen, heimelijk te vernietigen. Dan laat hij dezelfde bandieten, eigenlijk een zoodje hulpbehoevende paria's, door het Spaansche gouvernement opsporen en uitroeien, en tenslotte den idealistischen doctor wegens hoogverraad terechtstellen. Het eiland zakt weer terug in zijn vroegeren staat van armoede en apathie.

Ik kan mij voorstellen, dat iemand er beu van is een roman te schrijven. Het heeft langzamerhand een bijsmaak van ouderwetschheid, wanneer het enkel om een weergave te doen is, die door een film oneindig doeltreffender wordt teweeggebracht. Gelijk de schilderkunst zich nog alleen op datgene toelegt waarin zij niet door de techniek der fotografie werd achterhaald, zoo moet de roman leeren afzien van alles waarin zij een scenario toch niet kan overtreffen. Dit is een negatieve begrenzing. Ik zeg nog niets over Proust of Lawrence met de bewering dat zij van alles wat naar scenario zweemt afzagen. Ik zeg alleen dat andere quaesties hen bezighielden, en dat wanneer een uitdrukkingsmiddel, bijvoorbeeld realistische schildering, ‘afzakt’ binnen een technische mogelijkheid, dat dan dit middel als geestelijk verouderd en voortaan als onvruchtbaar moet beschouwd worden.

Theun de Vries voelt wel degelijk den aandrang meer te zijn dan een romanschrijver. Zijn boek is met de bedoeling geschreven dat de figuren ook buiten hun milieu beteekenis hebben. Maar deze strekking ligt er zoo dik op, dat men zich afvraagt, waarom hij niet liever een schotschrift tegen de Jesuïeten-orde uitgaf of, nog eenvoudiger, een aeroplaan huurde en in witte slingers de woorden van Voltaire ‘écrasez l'infâme’ aan het uitspansel deed neerschrijven. In plaats daarvan maakt hij van zijn Doctor José een held, zoo onhandig, zoo eigengereid en onbaatzuchtig, dat men eer aan een Amerikaansch filantroop dan aan een Spaansch medicus denkt, en van zijn Jesuïet een geparfumeerden schurk, zoo ploertig en geslepen, dat men zich toch weer in de bioscoop waant. Alleen de schildering van het eiland is gelukt. Het eiland is er, met zijn zon en ruige rotsen. De weergave daar-

van heeft hem echter geen diepere dingen ingegeven. Tijdens het schrijven is er niets nieuws in hem opgekomen. Zijn programma heeft hem parten gespeeld en hem ongevoelig gemaakt voor het onvervangbare dat een schrijver al schrijvend beleven kan.

N.

Jan Gin, Notities. Verzen. Voorzien van aanteekeningen en als blijk van vriendschap voor hem uitgegeven door Man Arnet, dichter te Nijmegen. 1933.

Deze 'Notities' van Jan Gin zijn korte, sensitivistische, op de klank geschreven gedichtjes, in den vorm eenigszins herinnerend van Hendrik de Vries en Paul van Ostayen. Ze zeggen weinig, maar ze geven, tusschen de regeltjes door, aanduidingen van een oorspronkelijk talent. Het zijn voor het meerendeel nacht-impressies, impressies van mateloos aanschuivende ontredderingen en in grondeloos wee verzinkende mistroostigheden. Het is het gestalteloos werk van een jong dichter, die nog niet, om een uitdrukking van Maldoror te gebruiken, de oogen heeft durven opheffen naar het eerbiedwaardig gelaat zijner moeder.

> Wit lampelicht doet ons de oogen dicht,
> en hangt een vast voorhangsel langs 't gezicht.
> wij keeren in ons zelf en zoeken wegen,
> lichtloos, maar licht in vreemd en nieuw genieten.

Deze zwakke klachten, even onmiskenbaar verward als oprecht, zijn op een voor de mentaliteit eener kunst-schuwe generatie kenmerkend grappige wijze uitgegeven. De dichter verkiest zich te openbaren achter een rookscherm van geestige invallen, alsof hij een lezer, die de 'kattebelletjes' niet ernstig opneemt, vroolijk gelijk geeft en daarmede ontwapent. De gedichten staan, in verschillende lettersoorten, hoog of laag of scheef op den bladspiegel; er prijken onwaarschijnlijke cijfers boven, misschien verwijzend naar de dagboekbladen van een op orde in de wanorde gesteld auteur; en de 'aanteekeningen' bestaan uit een kalender van het jaar 1933 en een register van titels en predikaten, zooals men die in almanakken aantreft. Deze lijst, aanvangend met de Koningin: Majesteit, en neerdalend tot Vrouwelijke Religieuzen: Eerwaarde Zuster, brengt eenige minder gebruikelijke titels, waarom ik een oogenblik veel pleizier heb gehad. Uitgevers, wordt daar vermeld, moet men aanschrijven met Welvermogende Heer, tijdschriftredacteuren met Hoogedel invloedrijke Heer, een lid van de filmkeuringscommissie met Zijne Voortreffelijkheid en een censor van tijdschriften met Zijne Deugdzaamheid.

Maar dit leuke gordijntje is iets te doorzichtig. De dichter, als we het dunne boekje nog eens doorbladeren, komt er beverig en verlegen weer achter te voorschijn, in zijn hart dolblij dat hij vergeefs ontveinsd heeft een dichtertje te zijn.

N.

W. Asselbergs, Beauraing en Banneux. - N.V. Drukkerij De Tijd, Amsterdam. 1933.

W. Asselbergs, die als dichter en Katholiek propagandist naam gemaakt heeft onder het pseudoniem Anton van Duinkerken, heeft een klein maar zeer rijk gedocumenteerd boekje het licht doen zien over de bijzondere gebeurtenissen te Beauraing en Banneux, de Belgische gehuchten, waar Maria dezen winter aan eenige kinderen bijna dagelijks zou verschenen zijn, en die thans, wegens geruchten van wonderbaarlijke genezingen, door duizenden en duizenden van bedevaartgangers worden bezocht. Asselbergs' boekje, dat men voor 35 cent uit den winkel meeneemt en dat met zijn kolommendruk en foto-illustraties eer het uiterlijk van een brochure heeft, bevat met zijn zakelijke kroniek der verschijningen, van dag op dag verhaald, zijn materiaal omtrent de visioenaire kinderen, gestaafd door getuigenissen van dokters en priesters, geloovigen en ongeloovigen, zijn beknopt overzicht der genezingen met beschouwingen pro en contra een natuurlijke verklaring, zijn verslag van persoonlijke ondervindingen te Beauraing, zijn historische opmerkingen over de wordingsgeschiedenis van pelgrimsoorden, zijn heldere uiteenzetting tenslotte van de houding welke Rome praktisch en dogmatisch ten opzichte van zoodanige verschijningen aanneemt, zeker wel stof voor tien romans, de een al boeiender dan de ander.

De houding der Kerk is merkwaardig genoeg om er even bij stil te staan. Rome, aldus in het kort Asselbergs, zal nimmer officieel de verschijningen aan de kinderen erkennen. Niettemin staat zij toe, op de plaats waar deze geschied heeten te zijn, een kapel of kerk te bouwen, om de door de gebeurtenissen ontwaakte godsvrucht aan te moedigen. Hoogstens zal Beauraing in de toekomst erkend worden als ieder ander pelgrimsoord met een eerbiedwaardige traditie, maar nimmer zal dit een beslissing inhouden, of de kinderen Voisin en Degeimbre inderdaad Maria hebben gezien.

Ik ben met Asselbergs eens, dat de eenige dagen die van belang zijn voor zuiver onderzoek betreffende de kinderen, liggen tusschen 29 November 1932, den eersten dag der verschijningen, en 4 December daaropvolgend, toen voor het eerst een geneesheer tegenwoordig was. Daarna heeft het gerucht van een wonder zich zoo snel verbreid, dat er op 8 December, volgens de bladen, reeds tienduizend toeschouwers aanwezig waren. Zulk een toeloop zal de kinderen niet onbeïnvloed hebben gelaten.

De eerste verschijning, in de sobere taal waarin Asselbergs haar beschrijft, heeft zich als volgt toegedragen.

Op 29 November 1932 gaan Fernande en Albert Voisin, vergezeld door Andrée en Gilberte Degeimbre, 's avonds om 6 uur naar het pensionaat der Zusters van de Christelijke leering, teneinde daar hun zusje en vriendinnetje Gilberte Voisin af te halen, dat den dag doorbrengt bij de Zusters doch thuis overnacht. Het is winteravond en niet licht meer. De kinderen bellen bij het klooster aan, maar moeten een oogenblik wachten. Albert Voisin keert zich om en ziet een lichtschijn in den tuin. Hij zegt: ‘Je vois une lueur.’ De zusjes antwoorden: ‘Het zal een auto zijn op den weg naar Pondrôme.’ Ze kijken nu ook: ‘Het is het Lieve Vrouwebeeld in de Lourdesgrot.’ - ‘Het beweegt.’ - ‘Neen, het is een man!’ - ‘Neen, het is de Heilige Maagd.’ -

Het lijdt voor mij geen twijfel, dat de kinderen een verschijning gezien hebben en dat zij daar bevreesd voor waren. Uit instinctief verweer tegen

iets onbevattelijks, hebben zij, om hun angst te kalmeeren, de verschijning een naam gegeven, Maria. Deze naamgeving is betrekkelijk willekeurig en te danken aan de nabijheid van het klooster of herinneringen aan de leering. Ware hun moeder gestorven geweest, dan hadden zij deze wellicht in de gestalte herkend. Het is mij vreemder dat kinderen geen verschijningen zien dan wel, maar het getuigt van kort begrip aan hun interpretaties dier verschijningen waarde te hechten. Nu zijn het echter juist de interpretaties die de volwassenen in beroering brengen, en zoo rolt de sneeuwbal voort tot de wansmaak en den zwendel die menig rechtgeaard katholiek met ergernis te Beauraing vervullen.

Had men gezegd: 'Kijk, wat die kinderen zien in de meidoornstruik is wellicht de voortzetting van een eeuwenoude legende van een heiligen boom, waaraan Beauraing (Bellus Ramus = Schoone Tak) zijn naam dankt,' - dan was men wellicht dichter bij de waarheid.

N.

Alfred Polgar, Ansichten. - Rowohlt, Berlin. 1933.

In al zijn bundels kleine schetsen en geestige, dialectische notities heeft Polgar zich steeds doen kennen als een spelende geest, een man die alles over heeft voor een aardige en vernuftige formuleering, een arabeskenteekenaar, een jongleur met woorden, begrippen, variaties. Het wemelt daarom in zijn werk, te allen tijde, ook te onpas, van grapjes en woordspelingen. Woordspelingen gaan bij hem vóór het begrip, men moet daarom bij Polgar nooit de waarachtige ernst verwachten van een man die oog in oog met het leven staat en zijn problemen tracht te doordringen. Polgar weet in iedere situatie nog ironie uit te sparen voor een aardigheid. Dat kan een bewijs van ongehoord savoir vivre zijn, van een beheerscht stoïcisme, maar het kan ook - en dat is hiet het geval - een gevolg van oppervlakkigheid zijn en van ongeschokten welstand, geestelijk en maatschappelijk. In Polgars gladde en geestige, altijd even goed voorgedragen schetsen hindert een gebrek aan leven, drift, vervoering of pijn, een teveel aan zelfbehagen. Het type van den man, die nooit een ernstig woord kan zeggen, komt eigenlijk alleen voor onder toegespitste intellectueelen. Het is een eigenschap die velen alleen in hun studentenjaren vertoonen en daarna weer kwijtraken, en er zijn enkele menschen die hun leven lang deze vorm van zelfverdediging van noode hebben. Of dat met Polgar het geval is, is natuurlijk niet uit te maken, maar zeker is, dat hij het spelen, met woorden, met begrippen, met waarheden, met gevoelens niet laten kan, nooit kan laten varen voor den grooten ernst van een waarachtig hartstochtelijk of bedroefd of toornig woord. Hij is te allen tijde een charmant causeur, en ook in dezen bindel teekent hij met dezelfde zwier en elegance zijn zachtzinnige caricaturen.

Polgar is een Weener, en een echte Weener kan lachen, ja haast van harte lachen nog, met den dood in het hart. Die onverwoestbare levenslust en beminnelijke légèreté van den Weener is aan den Hollandschen aard lijnrecht tegengesteld - er is tot dit oogenblik geen somberder en zwaartillender volk in mijn waarnemingskring verschenen dan het Hollandsche, moet ik bekennen. Als de Hagenaar de verliezen

en ellende van den Weener sinds den oorlog had moeten doormaken, was hij doodgegaan van ont-

steltenis en chagrijn; de gemiddelde Weener behoudt in alle ellende die hij doormaakt een onverwoestbaar, ongekwetst fond van levenslust, hij ‘zeigt ein lachendes Gesicht’, zonder zich zelfs veel geweld aan te doen. Hij lacht al gaat het niet meer gemakkelijk, niet meer van harte, maar wel nog van nature.

Men kan de ellende van het Weensche volk meten aan het feit, dat zelfs een Polgar de verschrikking dier crisis in zijn schetsen en aardigheden niet meer uit den weg kan gaan. Hij houdt er den luchtigen toon nog in, hij tracht over die crisis te railleeren, maar het lachen vergaat hem toch als hij verhaalt van den man in den pelsjas op de straathoek, die hem om een kleinigheidje aanspreekt (‘vor kurzem war ich noch ein reicher Mann’) en van het armzalige draaiorgeltje dat in den regen eindeloos jengelt ‘Ich bin ja heut' so glücklich’ en den aap die op het orgeltje op en neer springt - dressuur of honger? Ja, Polgar weet hoe het in de wereld rondom hem gesteld is en soms, het is een veelzeggend symptoom, besterft ook hem het grapje op de lippen, ook hem ‘macht die grosse Kälte ringsum schaudern’. Van den zorgeloosten causeur, die men zich in de schrijverswereld kan voorstellen, wil dat wat zeggen.

Enkele oudere dramatische schetsen vindt men in dezen bundel, o.a. die van Talma's dood, waarin hij het contrast, dat hij accentueeren wil, tusschen de tallooze doodsscènes die de groote man op de planken heeft gespeeld en de laatste, ongeschminkte, onontkoombare ook weer in tal van spitsvondigheden verdoezelt. Van een groote en ernstige waarheid zijn daar alleen de huiverige woorden van Talma zelf, de historische, als hij in den spiegel zijn eigen gelaat ziet, weggezonken in de te wijd geworden huid: ‘Ah! Das wäre was für einen Tiberius.’ In die enkele woorden is het contrast veel nijpender gevangen dan in de door Polgar uitgewerkte tegenstelling tusschen zijn koninklijk sterven op het tooneel en het van luister beroofde einde, overvallen in een groteske houding, - de werkelijkheid. Als satyre niet onaardig is de kleine dramatische schets ‘Die letzte Konferenz’ met de grandiose redenaars voor het welzijn der wereld: ‘Meine Herren! Mein glorreiches, edelmütiges Vaterland, dessen entschlossener Friedenswille sich in seiner unbesiegbaren Armee kristallisiert, ist der Meinung, dass etwas geschenen müsse wenn nicht etwas geschehen soll.’ Inderdaad, Polgars ironie is zijn zwakheid èn zijn kracht.

ANTHONIE DONKER

Stemmen uit de redactie

Kwakzalverij.

- Het is niet de bedoeling hier de vraag aan de orde te stellen, waarom in onzen tijd de kwakzalverij op allerlei, en in het bijzonder op politiek en economisch gebied zoo welig tiert. Wij hebben de kwakzalverij in eigenlijken zin, die op medisch gebied, op het oog. Maar deze beperking is toch niet absoluut, want nagenoeg alle kwakzalverij ontspruit uit denzelfden wortel. En dat is gebrek aan geloof en vertrouwen. De menschen kunnen niet wachten en willen resultaten zien.

De boer weet, dat hij, wanneer hij het zaad aan den akker heeft toevertrouwd, wachten moet. Wanneer de akker goed besteld is, komt de wasdom later zonder zijn toedoen. Maar de door ziekte geplaagde mensch en de onder de gevolgen van de crisis lijdende menigte zijn veelal niet zoo verstandig. Zij stellen zich er niet mee tevreden, dat de omstandigheden naar beste weten zoo zijn bereid, dat verbetering met de grootste waarschijnlijkheid zal intreden. Zij willen, dat de verbetering 'gemaakt' wordt en dat van vandaag op morgen. Het gevolg is een zich vastklampen aan iedere stroohalm, een geloof schenken aan allerlei hocus pocus en holle leuzen, veelal onder invloed van massasuggestie.

In zekeren zin is zelfs dit schamele geloof een kracht en kan het opheffen uit lethargie en leiden tot een op zich zelf heilzame activiteit. Maar heilzamer is een beter gerichte activiteit. En wie een blijvend geloof in de goede machten als levensbezit meedraagt, behoeft de spasmodische onder suggestie optredende lichtgeloovigheid niet.

Maar wij dwaalden af en dachten aan andere gebieden. Wij zouden het hebben over kwakzalverij op medisch gebied. Wij werden op het onderwerp gebracht door een drietal circulaires van de Vennootschap v.d. Graaf, Co. De eene droeg tot op-

schrift ‘Wat wilt gij, bloed of verf in uw aderen?’ ofschoon de zonderlinge suggestie ‘verf’ niet nader werd toegelicht.

De tweede luidde als volgt:

KENNISGEVING

Van 1924 tot 1928 voerden wij te Hilversum strijd voor een Leerstoel in de Natuurgeneeswijze en Homoeopathie. Van 1929 tot 1931 werd zoo goed als niet gewerkt en de zaak gereorganiseerd. Van 1932 tot 1933 werd strict onpartijdig gewerkt, waarbij noch de officieele, noch de fabrieksgeneeskunde werden aangevallen.
Als belooning voor onze 4 *jarige neutraliteit* werden wij door de Medische Trust, *belasterd*, *gesaboteerd* en *bestolen*, - waardoor thans zaken doen bijna *onmogelijk* voor ons is geworden. Dientengevolge zijn wij genoodzaakt ons te verzetten, met alle middelen waarover wij beschikken en zoo noodig een blijvenden strijd te voeren.
Wij schreven een Open Brief getiteld: ‘*Wij beschuldigen de Medische Trust*’ - groot 63 bladzijden en zonden daarvan een exemplaar aan de Nederlandsche Maatschappij tot bevordering der Geneeskunst, Keizersgracht No. 327 per aangeteekenden brief MET HET VERZOEK:

den laster en sabotage stop te zetten en ons rustig en neutraal te laten werken, onder dezelfde voorwaarden als andere firma's en instituten op gebied van geneeskunde en geneesmiddelen.
Stemt zij daar niet in toe, zou zij daarmede toonen *vijandig* te staan tegenover onzen persoon en zaak.
Wij bevelen u dezen brief A. *dringend* ter lezing aan en ons verzoek te ondersteunen, opdat de onzinnige wraak van een paar uwer Leiders niet tot gevolg zal hebben, dat brief A. en andere drukwerken *op groote schaal* verspreid, en uw stelsel en zijn beoefenaren op een wijze bekampt zullen worden, *zoo fel*, zooals Nederland nog nooit meegemaakt heeft.
Het is onze oprechte wensch, neutraal te blijven werken, maar gelooven niet, dat uw leiding voldoende gezond verstand bezit, om van haar wraakgevoelens afstand te doen.
VENN. v.d. GRAAF & Co. Directie van: Nederl. Instituut voor Diaetetiek en Biologie. Mr. P.N. Arntzeniusweg 15

P.S. Ook de *R.K. artsen vereeniging* (Utrecht) en de *Ned. Mij. t.b.d. Pharmacie* te A'dam - ontvingen een expl. Brief A.

Deze kennisgeving is merkwaardig. Wij weten maar één ding aan haar zijde te stellen. En dat is een circulaire, die wij jaren geleden lazen. Deze begon ongeveer ‘De laster waarmee ik sedert jaren vervolgd word, moet nu eens ophouden. Ik zal het niet langer dulden. Ik zal de lasteraars voor den rechter dagen.’ Het bleek dan, dat de man confectiepakjes verkocht; de ‘lasteraars’ waren kleermakers, die zeiden, dat maatwerk beter was. Nu, dat voor confectie op zoo'n toon reclame wordt

gemaakt, daar zal men, dunkt ons, niets tegen hebben. Maar dat tegen de medische wetenschap en tegen de gemeenschap der Nederlandsche medici op deze wijze van leer getrokken wordt, is ontstellend. In zekeren zin kan men zich verheugen, dat de propaganda wordt gemaakt in een zóó onwaardigen vorm, en denken, dat het beste voorbehoedmiddel tegen het zich toevertrouwen aan de stellers van de 'Kennisgeving' is, deze laatste zooveel mogelijk te verspreiden. Ieder ook nog maar zoo weinig beschaafde moet onmiddellijk voelen, dat zoo geen wetenschappelijk onderzoeker spreekt, ook niet als hij door ernstige onderzoekingen tot de conclusie zou gekomen zijn, dat de medische wetenschap, zooals die aan onze Universiteiten gedoceerd wordt op een dwaalspoor zou zijn geraakt.

Maar nu komt het aller ontstellendste van de ontstellende zaak: Het derde papier bevatte een lijst van attesten van 'Bekende Nederlandsche Intellectueelen' die het instituut, waarvan de 'Kennisgeving' uitgaat, aanbevelen. En die lijst bevatte inderdaad de namen van eerwaarde mannen, te goeder naam en faam bekend. Wisten deze heeren, wat in de 'Kennisgeving' stond, waarvoor hun naam ter aanbeveling zou strekken? Kenden zij ook de bloed of verf-circulaire, waarin o.a. de zinsneden voorkomen 'uw arm kind wordt als vies insect behandeld. Het wordt "*wettig*" ingespoten met vergif, ziek gemaakt en gehouden ten behoeve der medische werkverschaffing' en 'Vivisectie zijn proefnemingen op levende dieren en op levende menschen in hospitalen en ziekenhuizen'. En gaven zij bewust hun naam ter dekking van deze schandelijke insinuaties? Zoo ja, dan zijn zij wel zéér verblind.

Wanneer men de lijst nagaat, vindt men er vele predikanten en R.K. geestelijken en hoogleeraren der Nijmeegsche universiteit onder. Nu, het was wel bekend, dat in kerkelijke kringen een aantal personen gevonden wordt, die afwijzend staan tegenover een deel van, of misschien zelfs tegenover de geheele medische wetenschap. Maar het is toch verbazingwekkend, dat bij een tegenstelling met aan den eenen kant de ernstige, hardwerkende medici, die zich met hart en ziel, en dikwijls met groote verstandelijke vermogens, aan hun zware taak voor de lijdende menschheid geven - en ik ken er velen zoo en schat hun aantal in Nederland op vele duizenden - en aan

den anderen kant de man van ‘Wij schreven een Open Brief getiteld ‘Wij beschuldigen de Medische trust - groot 63 bladzijden’ er één weldenkend man gevonden wordt, die een oogenblik twijfelt aan welken kant zijn plaats is.

De verklaring van die anti-medische neiging in kerkelijke kringen is waarschijnlijk het voortleven van een traditie, ontstaan in de vorige eeuw, toen een aantal medici antireligieuze propaganda maakten en zich tot ook philosophisch absoluut onverdedigbare materialistische uitspraken lieten verleiden. Maar die strijdbijl kon nu al wel lang begraven zijn. En het is geen bewijs van kracht, wanneer men zijn houding zoozeer door zijn tegenstander laat bepalen.

De man, die Nederland wil vergasten op het gezicht hoe hij de ‘Medische Trust’ bekampt op een wijze ‘*zoo fel* als Nederland nog nooit gezien heeft,’ moge dat doen. Maar geen predikant en geen Nijmeegsch hoogleeraar behoort aan zijn zijde te staan, alleen omdat 50 jaar geleden een atheistisch geneesheer een dwaze uitspraak gedaan heeft.

Idealisme zonder financiering.

- Nadat, zoo melden ons de couranten, de havenarbeiders te Zaandam geweigerd hadden, een met een hakenkruisvlag getooid schip te lossen, hebben zij bij nader inzien den volgenden dag besloten door te werken ...., nadat de vertegenwoordiger van het N.V.V. had medegedeeld, dat dit lichaam niet in staat was, een eventueele havenstaking te financieren.

Het vurig idealisme dezer brave lieden bleek zonder financiering niet houdbaar. Een teeken des tijds overigens. Door de moeilijke financieele omstandigheden - laten wij er den goeden kant toch ook eens van zien - komen de gaten in veler idealistische kleedij aan 't licht. Onder duchtige bescherming en officieele tolerantie bracht immers bijna geen enkele meeningsuiting eenige onaangename consequentie of gevaar mede, terwijl het een ‘revolutionnair’ al uiterst ongepast voorkwam, wanneer het door hem aangetast staatsorganisme zich verdedigde tegen zijn ondermijnende aanvallen; de Staat immers diende ‘neutraal’ te zijn en diende zich dus rustig te laten aantasten en ondermijnen. De revolutionnairen vergaten

echter daarbij, dat door zulk een eisch te stellen zij niet alleen den Staat zelve, doch ook de heusche opstandigheid aantastten.

Wat blijft er over van den revolutionnair, die boos is als hij risico's moet loopen?

Zoo bleef van de ‘overtuiging’ der anti-hakenkruisers te Zaandam niet veel over, toen het bleek, dat zij van die overtuiging zoowaar nog last zouden moeten krijgen ook. Zij waren niet van het hout gesneden waarvan martelaren worden gemaakt en aangezien het bloed der martelaren het zaad der kerk is, vraagt men zich af, wat er van die kerk wordt, als het N.V.V. niet meer financiert!

Het eerste boek van Homeros' Odyssee

Moeze, verhaal van den man die, veelervaren, gedurig
Sloeg uit den koers, sinds Troia's heiligen borg hij verwoest had;
Van veel menschen de steden hij zag en verkende hun landaard,
Veel ook leed hij aan kommer op zee in den grond van zijn hart wel,
Moeite zich gevend om eigen behoud en der makkers terugkeer.
Toch, hoe naarstig hij streefde, hij mocht niet redden de manschap:
Immers zij gingen teloor door hun eigen vermetelen moedwil,
Daar ze in hun dwaasheid slachtten en aten de rundren van zongod
Helios, en die op zijn beurt ontnam hun den dag van de thuiskomst.
Hiervan verhaal ook ons, Zeus' dochter, van waar het u invalt.
De anderen al, zooveel ontgingen het gapende doodslot,
Waren terug bij zich thuis, ontsnapt aan de zee en den oorlog;
Hem alleen, naar zijn land en zijn vrouwe verhunkerd in heimwee,
Hield hoogheerlijke nymf, de doorluchte godinne Kalypso,
Vast in haar welvende grotten, tot eigen gemaal hem begeerend.
Maar toen straks in de wentling der tijden gekomen het jaar was,
Waarin de goden te keeren hem hadden bestemd naar zijn woonsteê
Ithaka, was ook daar nog niet hij verlost van zijn kampen
Zelfs in den schoot van de zijnen. De goôn erbarmden zich allen,
Enkel Poseidoon niet, die steeds onstuimig vertoornd bleef,
Eer hij bereikte zijn land, op den godegelijken Odysseus.
Doch hij was op bezoek naar de verre Aithiopen getogen,
't Volk der Aithiopen, in tweeë verdeeld aan de grenzen der menschheid
Wonende, deels waar daalt, voor een deel waar rijst Hyperioon,
Om te ontvangen van stieren en rammen zijn feesthekatombe.
Daar nu verlustte hij zich aan den maaltijd; de andere goden
Waren tegader bijeen in de zalen van Zeus den Olympiër.
Eerst tot hen richtte zijn woorden de vader van menschen en goden;
Want hij gedacht in zijn geest aan den treflijk begaafden Aigisthos

Dien Agamemnoons zoon, roemruchtige Orestes, gedood had;
Dezen gedenkende liet hij zijn woord de' onsterflijken hooren:
‘Schriklijk van wat ons goden de stervlingen durven betichten!
Immers uit ons stamt, zeggen zij, 't kwaad - doch ook uit zichzelven
Krijgen zij boven hun deel leed thuis door hun eigenen moedwil:
Als nu weêr Aigisthos de wettige vrouw des Atreiden
Huwlijkte boven zijn deel, en hem zelf bij zijn thuiskomst moordde,
Wetend het gapend verderf, daar wij vantevoren hem maanden
Door onzen bode Hermeias, den spiedenden Argosdooder,
Hem zelf niet te vermoorden en niet te benaadren zijn huisvrouw:
“Immers de wraak voor de' Atreide vervalt als taak aan Orestes,
Als hij tot jongeling rijpt, en verlangen hem trekt naar zijn landsteê.”
Zoo Hermeias sprak, maar de eerlijke raad overreedde
Niet Aigisthos' gemoed; nu boette hij alles op eenmaal.’
Hem antwoordde nadien de godin heloogige Athena:
‘O onze vader, van Kronos de zoon, en van heerscheren opperst,
Volop komt dien man het verderf toe, dat hem geveld heeft!
Zoo ga te' onder een elk die zoo iets waagt te bedrijven!
Maar mij brandt in het hart de gedachte aan den schrandren Odysseus,
Die zoo lang, misdeelde, al smarten verduurt in den vreemde,
Vlak bij den navel der zee, op het eiland, 't golfomgrensde.
Boschrijk is er het land, en haar woningen heeft een godin er,
Dochter van Atlas, den broeder op onheil, die van de zee weet
Alle de diepten, en torst zelfstandig de machtige zuilen
Welke van weêrszij houden den hemel en de aarde gescheiden.
Jammerend houdt diens dochter den onheilzalige bij zich,
Staâg hem bekorend met vleiende en harteverteedrende woorden,
Dat hij zijn Ithaka mooglijk vergeet. Daartegen Odysseus,
Smachtend om enkel te zien opstijgen den rook van zijn landsteê,
Hunkert te sterven. En toch zijt gij in uw hart in het minst niet
Daarom bekommerd, Olympiër. Bedacht u met offers te brengen
Bij der Argeieren schepen in Troia's ruime gewesten
Mooglijk Odysseus niet? Hoe komt, Zeus, dat gij hem zóó haat?’
Tot haar ten antwoord weder de wolkenverzamelaar Zeus sprak:
‘Wat voor een woord ontsnapte, mijn kind, aan den wal uwer tanden!

Hoe zou ik, naar uw zeggen, den godlijke' Odysseus vergeten,
Die boven stervlingen gaat in verstand, en het rijkelijkst offers
Bracht de' onsterflijken goôn die 't ruim van den hemel bewonen?
Maar aanhoudelijk toornt hem de landomvatter Poseidoon
Om den Kykloop te believen, van wien hij verblindde het ooglicht,
Om Polyfemos, den goden gewassen, bij al de Kyklopen
Verre 't geweldigst door macht; Thoösa de nymf hem gebaard heeft,
Dochter van Phorkys, den mederegent van het oogstlooze zeeveld,
Die met Poseidoon eens zich vereende in de welvende grotten.
Sinds brengt de aardrijkschudder Poseidoon Odysseus te gronde
Niet, maar slaat hem terug in den dool van zijn vaderlijk land weg.
Doch welaan, laat allen tezaam ons beramen zijn thuiskeer,
Wij hier, hoe 't hem gelukke; Poseidoon laat in 't vervolg wel
Af van zijn toorn; want, één tegen allen, vermag hij gewis niet
Buiten en trots de onsterflijke goôn dees twist te bevechten.'
Hem antwoordde nadien de godin heloogige Athena:
'O onze vader, van Kronos de zoon, en van heerscheren opperst,
Is dit nu inderdaad de' onsterflijken goden gevallig,
Dat naar zijn woning terug zal keeren de schrandere Odysseus,
Laten wij dan den geleider, den Argosdooder Hermeias,
Sporen te gaan naar het eiland Ogygia, dat hij ten spoedigst
Der schoonlokkige nymf konddoe de' onfeilbaren raadslag
Over beproefden Odysseus' terugkeer, hoe hij naar huis komm'.
Doch ik zal mij begeven naar Ithaka's stad om zijn zoon daar
Krachtig tot daden te sporen en moed in het hart hem te scheppen,
Dat ter vergaadring hij roepend de Achaiers met welige haardracht
Stelle in 't gemeen aan de vrijers verbod, die slachten gedurig
't Gros van zijn kuddende schapen, zijn schuiflende glanzige rundren.
Daarop zal ik hem sturen naar Sparta en 't zandige Pylos,
Of op zijn vorschen hij naricht hoort van zijn vaders terugkomst,
Ook met het doel uitnemenden roep bij de menschen te vestgen.'
Zulk woord sprak zij, en bond aan haar voeten de schoone sandalen,
Goddelijk schoeisel van goud, die droegen haar boven de zee en
Over de maatlooze aarde gelijk met den adem der winden.
Dan nog greep zij de weerbare speer met de vlijmende bronsspits,
Zwaar groot stoer, waarmeê zij de rijen der helden verrompelt,
Die zij in gramschap staat, zij 't kind van geweldigen vader.

Neder in schielijke haast van de toppen zij streek van de' Olympos,
Hield binnen Ithaka's stam bij de voorhofdeur van Odysseus
Stand op den drempel des hofs, met de bronzene speer in haar handpalm,
't Uiterlijk toonend van Mentes, den gastvriend, vorst van de Tafiërs.
Daar trof aan de overmoedige vrijers zij: vóor de paleispoort
Waren zij bezig hun hart te verlusten aan 't spel met de schijven,
Lenend op huiden van rundren, geslacht door hen zelf tot den maaltijd.
Rondom waren bedrijvig herauten en ijvrige dienaars:
Enkelen mengden den wijn en het water in dienstige vaten,
Anderen wischten de tafelen rein met doorluchtiggeboorde
Sponzen en schoven haar aan, of rechtten een menigte vleesch toe.
Haar zag godegelijke Telemachos 't eerste van allen;
Want bij de vrijers hij zat in den kring, in zijn harte bekommerd,
Ziende in den geest zijn voortreflijken vader verschijnen op eenmaal,
Hoe door zijn komst alleen in de zalen de vrijers verstoven,
Zelf hij zijn eer hernam en regeerde als vorst in zijn huizing....
Zóo bij de vrijers gezeten hij dacht, zóo zag hij Athena.
Recht naar de voordeur ging hij, en aanstoot nam in zijn hart hij
Dat er de vreemdeling lang aan de poort stond; nadergetreden
Greep hij haar rechter en nam van haar over de bronzene werpspeer;
Daarbij verhief hij zijn stem en hij sprak de gevleugelde woorden:
‘Welkom, vreemdling, te gast zult zijn gij bij ons, en nadien pas
Zult gij, verkwikt door het maal, meêdeelen uw doel en begeeren.’
Na zulk woord ging voor hij, en Pallas Athena hem volgde.
Toen zij zich binnen bevonden ter hoogoverzolderde zale,
Droeg hij de lans uit den weg, en hij stelde aan een machtige zuil haar
Binnen het gladgepolijste bewaarrek waar buitendien al
Talrijke speren zich schikten van weêrstandkloeken Odysseus.
Haar naar een zetel hij voerde - hij vlijde vooraf er een dek in -,
Schoonen gesnedenen troon, met een schemel beneê voor de voeten.
Zelf schoof bij hij een sierlijken leenstoel, weg van de vrijers,
Dat niet straks, door hun tieren gehinderd, de vreemde aan den maaltijd

Meer kreeg dan zijn bekomst in het luidovermoedig gezelschap;
Ook om hem zelf naar zijn lang afwezigen vader te vragen.
Water voor 't wasschen der handen een dienende maagd in een schenkkan
Schoon en van goud tot hen bracht, dan over een zilveren bekken
Goot zij het uit, en zij schoof voor hen aan gladglimmende tafel.
De eerzame huiszorg haalde het brood aan, plaatste het voor hen,
Rijklijk met lekkers belegd, dat gul zij verschafte uit den voorraad.
Borden met allerlei vleezen ter tafel de voorsnijder opbracht
In hun bereik, en hij zette gereed er de goudene bekers.
Aldoor trad de heraut op hen toe, die wijn voor hen inschonk.
Meteen kwamen in huis de overmoedige vrijers; geleidlijk
Zetten zij rijengewijs op de stoelen en tronen zich neder.
Voor hen schonken herauten het waschwater uit op de handen,
Brachten de dienende vrouwen het brood, in de korven gestapeld;
Jeugdige slaven de vaten ten boorde aanvulden met drinkwaar.
Zij dan strekten de handen ten disch naar de reede gerechten.
Toen zij aan spijs en aan drank naar genoegen zich hadden verzadigd,
Vonden de vrijers voor zich hun vermaak in een nieuwe verpoozing,
Dans en gezang; want die zijn luister en sier bij den maaltijd.
Aanstonds stelde een heraut de alsierlijke cither ter hand aan
Phemios die voor de vrijers bij nooddwang pleegde te zingen.
Hij dan sloeg in de snaren en zette het schoone gezang in.
Doch Telemachos sprak tot zijn gast, heloogige Athena,
Dicht toeneigend het hoofd, dat niemand anders het hoorde:
‘Zult gij, mijn gast, wat zeggen ik ga, me ook duiden ten kwade?...
Die daar vinden, gij ziet het, hun vreugd aan den zang en de cither,
Lichtschiks, daar zij een anders bezit zonder kwijting verteren,
't Goed van den man wiens witte gebeent in den regen te rotten
Ligt aan den wal of mooglijk in zee rondspoelt met den golfslag.
Mochten zij eens nog zien hoe thuis hij naar Ithaka keerde,
Bidden en smeeken zij zouden gevleugeld te wezen van voeten
Eer dan rijk en gezegend met schatten van goud en van kleeding...
Maar nu - hij, naar 'k zeg, kwam derelijk om, en aan ons blijft
Zelfs geen troost, al melden van de aardebewonende menschen
Enklen ophanden zijn komst; 't is uit met den dag van zijn thuiskeer....

Doch wil dit mij verklaren en deel het mij mede naar waarheid:
Wie, waar zijt gij vandaan? waar hebt gij uw stad en uw ouders?
Op wat vaartuig zijt gij gereisd? hoe zetten de schippers
Hier u op Ithaka af? wat landslui roemden te zijn zij?
'k Denk toch, allesbehalve tevoet zijt hier gij gekomen....
Geef me ook hierop bescheid, in oprechtheid, dat ik het wel weet:
Komt gij voor 't eerst op bezoek? of zijt gij een vaderlijk gastvriend?
Immers er plachten naar dit ons huis veel vreemden te komen,
Daar ook vader geregeld zijn omgang hield met de menschen.'
Tot hem sprak op haar beurt de godin, heloogige Athena:
'Zoo dan zal 'k die dingen u zeker vermelden naar waarheid.
Mentes, de zoon van den schrandren Anchialos, roem ik te wezen,
Doch ik regeer als vorst bij de roeiriemminnende Tafiërs.
Nu ben hier met mijn schip en gezellen te land ik gekomen,
Langs wijnkleurige zee, met een lading van fonkelend ijzer,
Naar vreemdsprakige menschen, naar Temesa, zeilend om koper.
Afzijds staat van de stad aan den oever getrokken mijn vaartuig
Binnen den inham Rheithron aan Neïons bosschige helling.
Vaderlijk gastvriend roemen we elkander te wezen, van oudsher,
Als gij den grijzen Laërtes, den held, opzoekt en hem navraagt,
Die, naar 'k hoor, nooit meer in de stad komt, maar op het landgoed
In afzondering kwalen verduurt, alleen met zijn oude
Dienstmaagd die voor hem zorgt en zijn eten en drinken hem voorzet,
Als hem de leden bevangen door matheid worden terwijl hij
Moeizaam verder zich sleept langs den heuvligen grond van den wijngaard.
Nu ben 'k hier, omdat zij vertelden van hem, van uw vader,
Dat hij in 't land was.... Zeker belemmren de goden zijn afreis.
Want nog nimmer gestorven op aard is godlijke Odysseus,
Nog houdt ergens de ruimte der zee omspoelend zijn eiland
Levend hem vast in de handen van boosvijandige mannen,
Woestaards, die wel tegen zijn streven hem dwingen te blijven.
Doch ik ga waarzeggen u thans, zooals 't mij de goden
In mijn gemoed ingeven, en als, naar 'k meen, het vervuld wordt,
Zonder een ziener te zijn of bekwaam in de vlucht van de vooglen.
Niet meer lang zal weg hij van 't dierbare land zijner vaadren

Blijven in ieder geval, al hielden hem ijzeren boeien;
Uitweg vindt hij naar huis; want rijk in bedenkselen is hij....
Doch wil dit mij verklaren en deel het mij mede naar waarheid:
Zijt gij, zoo volwassen, een lijflijke zoon van Odysseus?
Wonderlijk is uw gelijknis met hem, schoone oogen en hoofdvorm;
Want vaak zóo, met elkander verkeerende, zaten wij samen,
Vóor hij naar Troia aan boord zich begaf, waarheen in de holle
Schepen van de andre Argeiers de dappersten togen ten strijde...
Nooit meer zag ik hem sindsdien, noch zag mij Odysseus.'
Haar op zijn beurt gaf toen de verstandge Telemachos antwoord:
'Zoo dan zal ik, mijn gast, dit zeker u zeggen naar waarheid.
Moeder vertelt dat 'k zijn zoon ben, niet weet ik voor mij het;
Want nog nooit kon iemand zelf zich bezinnen zijn afkomst.
Ik zou wenschen te wezen de zoon van een rijk en gezegend
Man dien de ouderdom vindt in het volle bezit van zijn goedren.
Nu - die de onheilzaligste was van de sterflijke menschen,
Diens zoon heet ik te zijn, nu gij daarnaar om bescheid vraagt.'
Tot hem sprak op haar beurt de godin, heloogige Athena:
'Wis niet stelden de goôn zonder kans u op roem in de toekomst
Om uw geboort, daar 'k zie hoe kloek u Penelope baarde.
Doch wil dit mij verklaren en deel het mij mede naar waarheid.
Wat voor een feest is dit? wat menigte? hadt gij een oorzaak?
Hoogtij, bruiloftsviering? Het kan geen onderling maal zijn:
Zoo vrijpostig van doen zij mij lijken het huis te vervullen
Met brooddronken gebras; elk redelijk man zou 't ergren,
In hun gezelschap verdwaald, die let op hun schandlijk gedragen.'
Haar op zijn beurt gaf weêr de verstandge Telemachos antwoord:
'Gastvriend, nu gij mij hiernaar vraagt en bescheid van mij vordert,
Rijk moet wel dit huis indertijd en aanzienlijk geweest zijn,
Zoolang nog in het land die man was, dien wij bespraken.
Maar nu schikten de goden met booze bedoeling het anders,
Die hem deden verdwijnen, van alle de menschen bij uitstek,
Spoorloos.... Immers ik zou niet zóo om zijn dood mij bedroeven,
Ware hij onder zijn makkers bedwongen in 't land van de Troiers,
Of in der liefsten bestel, nadat hij den krijg overduurd had.
Dan toch hadden zijn heuvel gebouwd de gezaamlijke Achaiers,
Ook liet hij aan zijn zoon voor de toekomst heerlijken roem na.
Maar nu - roemloos hebben hem de azende stormen verzwolgen.

Spoorloos, kondloos is hij teloor, en aan mij liet na hij
Smarten en jammergeklag. Ook zucht 'k niet enkel in rouw om
Hem; want andere booze beproevingen schiepen de goden.
De edelsten toch, al wie het gezag op hun eilanden voeren,
Op Doelichion, Same en 't boschoverdekte Zakynthos,
Ook zoovelen gebieden op Ithaka's rotsigen bodem,
Vrijen tot vrouw mijn moeder, en teren op onze bezitting.
Noch wijst af zij den haatlijken echt, noch ook tot een eindkeus
Kan zij geraken, en zij onderhand verdoen en vereten
Mijn fortuin, binnenkort nog ruimen mij zelf uit den weg zij.'
Tot hem sprak verontwaardigd in gramschap Pallas Athena:
'Wee, wel derelijk mist gij den lang afwezige' Odysseus,
Dat hij gereedlijk de hand zou slaan aan de schaamtlooze vrijers!
Mocht hij op 't oogenblik komen en voor in de poort van de huizing
Staan met zijn helm en zijn schild en zijn tweetal speren bewapend,
Jeugdkloek als ik hem zelf voor het eerst van mijn leven gezien heb
Bij ons aan huis bij 't gelag zich verlustigend onder het drinken,
Toen hij van Mermeros' zoon, vorst Ilos, uit Efyra weêrkwam.
Want daarheen onderandere Odysseus toog op zijn snel schip
Om mandoodelijk sap te bemachtigen, waar hij de bronspunt
Meê kon strijken der pijlen; edoch, niet schonk het hem Ilos,
Daar hij zich dacht te bezondgen aan de altijd levende goden;
Maar mijn vader het gaf; want wonderlijk hield hij hem dierbaar.
Mocht, zóo krachtig, Odysseus den kamp aangaan met de vrijers,
Rijp voor den dood bleek ieder van hen en wrang voor het huwlijk.
Maar die dingen berusten, voorwaar, op de knieën der goden,
Of hij naar huis zal keeren of niet, om zich wraak te verschaffen
Binnen zijn eigen paleis. U raad ik in ernst te overwegen
Hoe 't u gelukt om de vrijers voorhands uit de woning te drijven.
Luister met aandacht nu naar mijn woorden en neem ze ter harte.
Roep ter vergadering morgen de Achaiische helden tezaam en
Open verklaar hun uw wil, aanroepend de goôn tot getuigen.
Stel aan de vrijers den eisch dat ze, elk naar zijn huis, zich verstrooien;
Dan laat, als haar de lust overkomt om te huwen, uw moeder
Keeren terug naar het huis van haar grootlijks vermogenden vader.
Zij dan zullen het huwlijk bedrijven en reeglen den bruidkoop.
U zelf geef 'k een verstandigen raad wanneer ge ernaar luistert.
Rust u met twintig gezellen het beste beschikbare schip en

Ga op de vaart om nieuws van uw lang afwezigen vader,
Of gij van stervlingen eenig bericht, of ook een gerucht hoort
Van Zeus' kant, dat draagt tot de menschen de mare bij voorkeur.
Eerst u naar Pylos begeef om den godlijken Nestoor te vragen;
Tevens in Sparta bezoek blondlokkigen vorst Menelaos:
Die toch keerde het laatst van de Achaiers in bronzene rusting.
Als van uw vader gij hoort als levend en op de terugkomst,
Houdt gij het nog wel uit om een jaar lang kosten te dragen.
Maar wanneer gij verneemt van zijn dood, en zijn leven voorbij is,
Keer dan daadlijk terug naar het dierbare land uwer vaadren,
Sticht er zijn heuvel en breng plechtstatig hem de offers der dooden.
Maar wanneer gij ten eind die dingen gebracht en gedaan hebt,
Dan is 't tijd in uw hart en gemoed te beramen de middlen
Hoe in uw eigen paleis door een list gij de vrijers ter dood brengt
Of ook openlijk; immers het past niet langer onnoozel
Voor u te doen als kind: dien leeftijd zijt gij te boven.
Of drong 't niet tot u door, wat roem zich de godlijke Orestes
Bij al menschen verwierf doordat hij den vaderbelager,
Listge' Aigisthos, versloeg, die doodde zijn roemrijken vader?
Gij ook, vriend, want 'k zie u bij uitstek schoon in uw wasdom,
Weerbaar wees, dat menige nazaat wel van u spreke.
Doch ik zal nu weêr naar den zeekant gaan tot mijn snel schip,
Waar mijn gezellen temeê hun geduld bij het wachten verliezen.
Gij zie toe voor uzelven, en neem mijne woorden ter harte.'
Haar op zijn beurt gaf toen de verstandge Telemachos antwoord:
'Gast, voorwaar, die dingen bespreekt gij, bezorgd in uw vriendschap,
Als tusschen vader en zoon, ook zal ik ze nimmer vergeten.
Doch blijf nu nog hier, al zijt gij gehaast te vertrekken,
Dat gij vooraf nog baadt en het hart u verkwikt aan den maaltijd,
Dan pas keert naar uw schip met een vroolijk gemoed en een gastgaaf
Kostlijk, opmerkelijk schoon, die zal u van mij ter gedachtnis
Kleinood zijn, als schenkt aan zijn gast de genegene gastvriend.'
Hem antwoordde nadien de godin, heloogige Athena:
'Houd gij mij thans niet langer terug, die haak te vertrekken.
Wat aangaat het geschenk dat 't hart u dringt mij te geven,
Geef het den volgenden keer op mijn thuisreis, dat ik het meêneem.
Haal iets heel schoons uit 'u de reis waard dat gij het omruilt.'

Zoo dan sprak zij en ging van hem weg, heloogige Athena,
Streek als vogel verschietend de lucht door. Hem in zijn boezem
Legde zij moed en vertrouwen, en bracht hem zijn vader te binnen
Levender nog dan straks; hij werd in zijn geest het bewust en
Bleef in zichzelven verbijsterd, vermoedende dat het een god was.
Aanstonds nam hij zijn gang naar de vrijers, een godegelijk man.
Voor hen was aan het zingen de zanger vermaard, en in zwijgen
Zaten te luistren zij hoe hij bezong de onzalige thuisreis
Die den Achaiers uit Troia door Pallas Athena beschikt werd.
Ver in de bovenvertrekken verstond in haar geest de bezielde
Verzen Ikarios' dochter, verstandige Penelopeia.
Langs de verhevene trap kwam neêr zij gedaald uit haar kamer,
Niet alleen, met haar meê in gevolg twee dienende maagden.
Toen de verzamelde vrijers bereikt had de edele vrouwe,
Hield ze aan den deurpost stand van de stevig gezolderde woonhal,
Voor hare wangen de plooien gebreid van den glanzenden hoofddoek;
Aan weêrskanten haar plaats innam de voortreflijke dienstmaagd.
Daarop sprak ze onder tranen een woord tot den godlijken zanger:
‘Phemios, immers gij weet veel aêrs dat menschen betoovert,
Daden van mannen en goden, door zangers in liedren verheerlijkt:
Zoo éen zing in hun midden gezeten, en laat hen in zwijgen
Drinken den wijn; doch eens en voorgoed dees gruwlijken zang laat,
Die nu telkens opnieuw weêr 't hart in de borst mij beklemmen
Komt, daar onoverkomelijk leed boven allen mijn deel werd.
Want aldoor in herinnring vermis ik het hoofd van een zulken
Man wiens roem heel Hellas vervult en het midden van Argos.’
Haar op zijn beurt gaf toen de verstandge Telemachos antwoord:
‘Waarom toch misgunt gij, mijn moeder, den eerlijken zanger
Ons op de vlucht van zijn geest te vermaken? Van wat zij bezingen,
Dragen de zangers de schuld licht niet: Zeus die aan elk van
Ons broodetende menschen zijn deel wijst naar het hem goeddunkt.
Hem geen blaam om zijn zingen van 't boos avontuur van de Danaërs!
Dat lied immers begroeten de menschen met lof het gereedlijkst,
Dat toehooderen klinkt in het oor als 't jongste en het nieuwste.
Zelf in uw hart en gemoed vat kracht en geduld het te hooren!
Immers in Troia verloor niet enkel Odysseus den dag der
Thuiskomst; ook omkwamen er andere vele der helden.

Doch keer weêr in 't vertrek, en bezorg er uw eigen bedrijven,
Weefstoel, rokken, en deel aan de dienende vrouwen bevelen
Dat zij vervullen haar taak - 't eindwoord blijft zorg van de mannen,
Allen, voornaamlijk van mij: ik draag het gezag in de woning.'
Zij ging stil in verbazen terug naar de vrouwenverblijven;
Want het verstandige woord van haar zoon sloot weg in haar hart zij.
Dan naar de bovenvertrekken gegaan met haar dienende vrouwen,
Weende zij daar om Odysseus, haar lieven gemaal, tot zoeten
Slaap heloogige Athena haar neêr deed dalen op de oogleên.
Uitbrak onder de vrijers 't rumoer in de schaûwige zalen:
Allen dooreen zij bezwoeren den wensch te genieten haar bijslaap.
Tot hen hief de verstandge Telemachos aan met de woorden:
'Gij die vrijt om mijn moeder met meer dan krenkende driestheid,
Laten wij thans aan het maal ons verlusten, en blijve achterwegen
Alle getier; want schoon is 't wel naar den zanger te hooren,
Zulk een als deze is, met de goden in stem vergelijkbaar.
Doch laat vroeg in den morgen ons gaan ter vergadering, alle
Man, opdat ik u open en eerlijk mijn boodschap aanzeg,
Uit het paleis te vertrekken, en elders uw maal te bedrijven,
Eigen bezitting verterend en onderling wisslend van kosthuis.
Doch mocht dit aanneemlijk u lijken en meer te verkiezen,
Dat éens eenigen mans fortuin zonder kwijting teloorga,
Mergelt ons uit - doch ik roep de eeuwige goôn tot getuigen,
Of soms Zeus het ons gaf dat wedervergelding tot stand kwam,
Dan zoudt hier in de huizing gij zelf zonder kwijting teloorgaan.'
Zoo sprak hij; al de andren, de tanden geklemd op de lippen,
Bleven verbluft hoe moedig Telemachos 't woord tot hen richtte.
Antwoord gaf hem vervolgens Antinoös, zoon van Eupeithes:
'Zeker, Telemachos, leeren de goden in eigen persoon u
Zoo hoogsprakig en stout onder mannen met woorden te wezen!
Als maar nimmer Kronioon tot koning op Ithaka's eiland
U instelt, wat toch bij geboorte uw vaderlijk recht is!'
Hem gaf weêr op zijn beurt de verstandge Telemachos antwoord:
'Zult gij mij wat 'k ga zeggen, Antinoös, duiden ten kwade?
Dat ook zou ik met vreugde, als Zeus het mij gunde, behalen.
Of is dat, naar uw meening, een heel slecht ding onder menschen?
't Is toch lang geen euvel om koning te zijn: in een oogwenk

Dijt overvloedig zijn huis, en hij zelf staat hooger in eere.
Maar wis zijn van de Achaiers aan vorsten op Ithaka's eiland
Anderen velen te vinden, bejaarden en jongen, van wie één
Dit ambt mooglijk bezet, nu omkwam de edele Odysseus.
Doch ik zelf zal meester en heer van ons eigene huis zijn
En van de slaven, tot buit mij door de' eedlen Odysseus bevochten.'
Antwoord sprak hem vervolgens Eurymachos, Polybos' zoon, toe:
'Dat ligt zeker, Telemachos, nog op de knieën der goden,
Wie van de Achaiers de koning op Ithaka's eiland zijn zal.
Doch zelf heb uw vermogen en 't volle gezag in uw woning!
Nooit toch kome de man die tegen uw wil met geweld u
Van uw bezitting berooft, zoolang nog Ithaka woon houdt!
Doch ik bedoel u te vragen, mijn waarde, aangaande den vreemdling.
Waar komt ergens vandaan die man? Voor een burger uit welk land
Geeft hij zich uit? Waar heeft zijn geslacht hij en vaderlijke' akker?
Brengt hij u eenig bericht aangaande de komst van uw vader?
Of was 't doel van zijn reis een persoonlijk belang te behartgen?
Plots sprong op hij, en daadlijk verdween hij, en nam zich den tijd niet
Kennis te maken - hij had toch 't uiterlijk niet van gemeen man.'
Hem gaf weêr op zijn beurt de verstandge Telemachos antwoord:
'Zeker, Eurymachos, is het gedaan met mijn vaders terugkeer.
Niet meer sla ik geloof aan berichten, vanwaar zij ons komen,
Noch voorspellingen acht ik, gelijk mijne moeder ze navraagt,
Als zij een reizenden ziener in 't vrouwenvertrek tot zich toelaat.
Dat was 'n vreemdling uit Tafos, van mij voorvaderlijk gastvriend.
Mentes, de zoon van den schrandren Anchialos, roemt hij te wezen,
Doch hij regeert als vorst bij de roeiriemminnende Tafiërs.'
Zoo hij sprak - in den geest herkende hij de eeuwige godheid.
De anderen keerden zich weêr tot den dans en het liefelijk zangspel,
Bleven in feestvreugd saam, afwachtend den val van den avond.
Over hen kwam in hun vreugde de val van den donkeren avond.
Toen ging ieder van hen naar zijn eigen tehuis om te rusten.
Doch Telemachos ging waar 't hooge vertrek hem gebouwd stond
Binnen den sierlijken hof op een plek die wel overdacht was:
Daarheen ging hij te bed, in den geest veel dingen bepeinzend.

Meê met hem droeg hare brandende fakkels de dienstig bezorgde
Eurykleia, de dochter van Ops, van den zoon van Poseinoor,
Die indertijd Laërtes zich kocht uit zijn eigen vermogen,
Nog als bloedjong meisje; hij gaf voor haar runderen twintig,
Hield in 't paleis haar in eere gelijk met zijn treflijke huisvrouw,
Maar nooit naakte haar bed hij uit schroom voor den toorn zijner gade.
Dees dan droeg hem de brandende fakkels; zij minde en verzorgde 'm
Meest van de vrouwen in huis, ook had ze als kind hem gevoedsterd.
Hij van het stevig getimmerd vertrek maakte open de deuren,
Zette zich neêr op het bed, ontdeed zich van 't soepele lijfkleed,
Wierp dat dan in de handen der oude, der zorgenvervulde.
Zij opvouwde het kleed, en zij streek uit de plooien het effen,
Hing aan den pen het gereed bij de rijkdoorluchtige rustbank;
Weg uit de kamer begaf zij zich dan, aan den zilveren deurring
Trok zij de deur in den post, en zij schoof met den riem er de klink op.
Daar dan lag hij gedoken den nacht lang diep in de schaapswol
Bij zich bedenkend den weg dien straks hem Athena geduid had.

P.C. BOUTENS

Aanteekeningen

106. Het bezwaar dat heeren uitgevers maken tegen □πειτα, geeft wel blijk van ongeloofelijke kortzichtigheid. Het spreekt van zelf, ook al vóor Athena's komst zijn de vrijers bezig met hun schijvenspel. Het tooneel wordt beschreven van uit de oogen der godin. Zij overziet de vrijers in den hof eerst als groep in haar geheel, en pas bij nader toezien (□πειτα) ontdekt zij waar zij zich meê vermaken.

318. De regel waarmeê de voorgewende gast uit Tafos afscheid neemt, is in zijn bedoeling volkomen duidelijk. Athena spoort Telemachos aan haar op de terugreis een bizonder mooi geschenk te vereeren. Hoe mooier zijn geschenk is, des te meer aanleiding zal er voor Telemachos bestaan in de toekomst een tegenbezoek te brengen in Tafos om daar een niet minder mooi gastgeschenk in ontvangst te nemen.

320. □□νις □ς kan nooit beteekenen: ‘in de gedaante van een vogel’. Daarom kan □ν□παια niet de naam van een vogelsoort zijn, maar moet een adverbium wezen, dat de wijze van vlucht van een vogel en van Athena gelijkstelt. Op de enkele plaatsen waar het woord voorkomt, past maar één begrip, dat van verschieten, van plotseling in zijn opgang onzichtbaar worden. Zoo heet het bij Empedokles van vuur en rook, en het is duidelijk hoe het bergpad bij Thermopylai, waarlangs Efialtes de Perzen voerde, en dat alleen onder leiding van een vertrouwden gids was te gebruiken, aan dien toenaam kwam. Mogelijk heeft Herodianos met zijn verklaring □νω□□τως hetzelfde bedoeld.

δι□πτατο geeft de vlucht aan door de lucht, en het geheel de wijze waarop Athena, eenmaal buiten, zich verwijdert. Binnenshuis heeft haar gehaast vertrek niets opzettelijk opvallends, zooals blijkt uit het verdere verloop, o.a. uit 405 en volgende regels, waarin Eurymachos, één der vrijers, het geval beschrijft gelijk hij het heeft waargenomen.

426. πε□ισ□□πτ□ □ν□ χ□□□. De opvatting van Doederlein (‘op een rondom beschutte plek’) is de eenige tot nu, die tot een niet onzinnige verklaring komt, zoowel hier als □ 211, □ 253, ξ 6. Onzinnig is de gangbare vertaling der geleerden vooral hier: ‘Op een van rondom zichtbare plek’ of ‘op een plek waar men rondom uitzicht heeft’. Mijn vertaling: ‘op een rondom bekeken, wel overwogen, wel overdachte plek’, veronderstelt dat de Grieken, wanneer zij een bouwwerk ondernamen, evenals nu nog altijd de verstandigen onder ons, gewoon waren de plek met groote zorg uit te kiezen.

Coen in patria

II
Carleton en de Doleanten

Toen den 5den Juni 1624 een Nederlandsch gezantschap, na lange onderhandelingen, er in slaagde, met Jacobus I van Engeland een verdedigend verbond te sluiten, voer de koning heftig uit over een moord, te Ambon op dienaren der Engelsche Compagnie bedreven, en verklaarde dat de Staten-Generaal er ernstig op bedacht moesten zijn, hem onverwijld voldoening te verschaffen.

De zaak was, uit berichten van de Carpentier, in Nederland reeds bekend.[1)]

Een groote ergernis was het Coen steeds geweest, Engelschen op Ambon te moeten dulden, en bij zijn bezoek aldaar in 1621 had hij den gouverneur van Speult opgedragen er tegen te waken, dat zij naar de souvereiniteit zouden staan. 15 Juni 1622 verontschuldigt deze zich bij Coen over het feit, dat hij een Nederlandschen korporaal, die in tweegevecht, te Kambelo, een Engelsch assistent overhoop gestoken heeft, tot den kogel heeft moeten veroordeelen en vervolgt: ‘Wy hopen volgens U.E. bevel de saken soo te dirigeeren dat de souverainiteit door hare indringinge in 't minste vermindert ofte gequetst en worde, en soo volcomen connen vernemen dat sy eenige conspiratien jegens den heer begaen, sullen in 't welnemen van U.E. sonder uutstel recht doen naer behooren, sonder aensien van personen, alsoo haer nu onlangs met het ongeval van den corporael den wech geopent hebben ende daernevens monde-

1) Vgl. bij het volgende De Jonge, *Opkomst* V, p. VI vv.

ling van sulcx ben gewaerschout.' Waarop Coen 28 October 1622 antwoordt: 'D'occasie voorcomende, doet over die van d'Engelsen welcke haer souden mogen vergrypen, al sulcken recht als over den corporael van Cambello.'[1)]

23 Februari 1623 ontving van Speult van den wachthebbenden luitenant van het kasteel bericht, dat den vorigen avond, terwijl de Nederlanders tot het avondgebed vereenigd waren, een Japansche soldaat op de wallen en punten van het kasteel had rondgewandeld, hetgeen aan gewone soldaten buiten diensttijd niet geoorloofd was. Hij had met een der schildwachten een praatje gemaakt en in den loop daarvan gevraagd, hoeveel malen en op welke uren 's nachts de wacht werd afgelost. De luitenant, hiervan onderricht, had verdenking opgevat, omdat reeds driemaal zulke vragen aan de schildwachten door Japanners waren gedaan. Van Speult, bij het vernemen van het bericht, was zich bewust, dat sedert eenigen tijd de Japansche soldaten en slaven der Nederlandsche Compagnie meer omgang met de Engelschen hadden gehouden dan vroeger. Hij liet den Japanner komen die eerst ontkende op de wallen te zijn geweest, doch, tegenover de getuigenis der schildwachten gesteld, zeide, slechts een praatje te hebben willen maken. Daar hij 'gealtereerd' scheen, werd pijniging toegepast, waaronder hij beleed, zijne verspieding in Engelschen dienst te hebben ondernomen. Alle Japansche soldaten zouden tot medewerking zijn omgekocht; wanneer een Engelsch schip ter reede zou zijn aangekomen zouden twee man op ieder punt van het kasteel de wachten overvallen, de overigen van Speult opsluiten, en ieder die zich verzetten wilde, doodslaan. Bekentenissen van andere Japanners, alle onder tortuur verkregen, stemden hiermede overeen. De Engelschen, gevat, bekenden, onder tortuur; - en één, buiten tortuur. Het hoofd der Engelsche loge, Gabriël Towerson, bekende, onder tortuur, de eerste aanlegger van het complot te zijn, waarvan de Engelschen te Batavia geen kennis droegen: zij zouden pas na het gelukken van den aanslag op de hoogte zijn gebracht.

8 Maart 1623 bracht van Speult bij zijn raad in overweging, of de beschuldigden, met de informatiën, behoorden opgezonden

1) III, 253.

te worden aan G.-G. en Raden; zelf ontried hij het, ‘alsoo men niet en wiste wat vyanden van buyten en van binnen men meer soude mogen hebben,’ en op grond der noodzakelijkheid, exempel te stellen, besloot de raad overeenkomstig zijn advies. Over tien Engelschen, het opperhoofd der slaven en negen Japanners werd 9 Maart de doodstraf uitgesproken; allen werden terzelven dage terechtgesteld. Twee Engelschen waren van het vonnis uitgesloten geworden, om met de goederen der Engelsche Compagnie naar Batavia te kunnen worden verwijderd. Zij kwamen er 16 Juli 1623 aan.

Een van hen, Edward Collins (de man die op Ambon buiten pijniging bekend had), ontliep het naar de Engelsche loge; de ander, John Beaumont, werd de Carpentier in handen geleverd, en legde, buiten pijn en banden, een volledige bekentenis af. Hem en Collins werd daarop pardon verleend, ‘soo ten respecte van mindere schuld, als om andere consideratien.’ Beaumont werd aan den president der Engelsche loge, Richard Fursland, overgeleverd, die opmerkte dat van Speult beter zou hebben gedaan, alle beschuldigden op te zenden.

17 Augustus 1624 richtte zich de Engelsche ambassadeur, Sir Dudley Carleton, met eene klacht ter zake tot de Staten-Generaal. Op een door pijniging afgedwongen beschuldiging van Japanners wier getuigenis tegen Christenen niet gelden mocht, had men Engelschen ter torture gebracht, met overtreding van den rechtsregel: *inculpatio sola a torto facta non facit indicium sufficiens ad torturam*. De ambassadeur legde stukken over die bewijzen zouden dat twee der geëxecuteerden, Towerson zelf en Samuel Coulson, vóór de terechtzitting hun bekentenis hadden herroepen: Towerson door op te schrijven, dat hij zich onschuldig wist aan eenige zaak die hem met recht te last kon worden gelegd (guiltlose of annie thing that can be justly laied to me charge), Coulson door een aanteekening in zijn psalmboek, dat hij door pijn alleen tot confessie was gebracht van daden die hij nimmer verricht had. Beide stukken berusten nog in ons Rijksarchief. Niemand zal ooit kunnen uitmaken of zij door de veroordeelden geschreven zijn; en al waren zij het, 't zou de vraag blijven, wat zij gelden kunnen tegenover de bekentenis van Beaumont. De Nederlandsche Compagnie, besloot Carleton, zou de samenzwering verzonnen

hebben om op deze wijze de Engelschen uit Ambon te verwijderen. De Staten-Generaal verklaarden het eene klacht ‘van partye tegens partye,’ besloten ‘den staet van 't landt ofte Generaliteyt daer buyten te houden,’ en hoorden er het bestuur van de Compagnie op.[1)]

Met verontwaardiging wezen de XVII Carleton's beschuldiging af. Hadden zij zoo iets voor gehad, antwoordden zij, hun stonden waarlijk andere middelen ten dienste. Van Speult en de zijnen konden ook uit zulk een rechtspleging onmogelijk eer of voordeel voor zichzelf behalen, ‘maer wel integendeel, behalve de beswaernisse in hunne conscientie, sich blootstellen, als sy naer Europa overquamen, aan nadeel, boete, ja zelffs straffe aen den lyve.’[2)]

De tortuur, waarvan de afbeeldingen, in Engelsche blauwboekjes opgenomen, de meest afgrijselijke voorstelling trachtten te geven, is dezelfde geweest die bij alle crimineele rechtspleging in Indië in gebruik was: de kleine tortuur met water.

Bij twee Engelschen was, wegens ‘obstinaetheyt in 't ontkennen,’ het scherper middel van brandende kaarsen onder de oksels toegepast. Er is niet afgeweken van de rechtspleging van dien tijd; de overweging, of deze al of niet onmenschelijk was, sta buiten de vaststelling van de feiten. De beoordeeling, of het ‘vol half bewijs’ dat hem tot de tortuur rechtigt, aanwezig was, stond aan den rechter, en kon niet elders staan.

Wel zijn in de procedure formeele fouten begaan, die het vonnis voor cassatie in aanmerking zouden hebben moeten brengen. Beschuldigden moesten op de feiten, onder tortuur beleden, binnen vier-en-twintig uur, buiten pijn en banden, opnieuw worden vernomen. De rechters hebben later onder eede verklaard dat dit was geschied, maar uit de stukken waarop recht is gedaan, blijkt dit niet. Men moet het informeele vonnis bovendien uitermate streng noemen; dat het onwettig en onrechtvaardig geveld was, is niet bewezen. 3 Januari 1624, eer hun eenige Engelsche klacht bekend is, of zijn kan, oordeelen Gouverneur-Generaal en Raden in hun generalen brief aan de XVII: ‘Wy wensten wel, dat in dese procedure de

1) Resolutie van 17 September 1624 (IV, 643).
2) XVII aan Staten-Generaal, 12 October 1624.

behoorlijcke stijl van rechte gevolcht ende d'instrumenten van den processe met hare volcomen leden ingestelt waeren geweest. Isaaque de Bruyne, die als advocaet-fiscael dese saecke vervolcht heeft, hem oock voor een rechtsgeleerde uytgeeft, ende daervoor aengenomen is, had sijn verstandt anders in dese saecke behooren te laten blijcken. 't Schijnt bycans, dat den heelen raet op de weerdicheyt van de Bruynens tytel gerust heeft, hem alleen de documenten hebben laten ontwerpen, ende dat nyemant van 't zijne yets daerby heeft durven voeghen, maer den advocaets tytel alles toevertrouwt hebben. Wy willen hiermede 't verraet in sich selven in 't minste niet verschoonen off verlichten, alsoo 't selve notoir genoech is; maer om partiale en partijdige (die daer niet ontbreken sullen) met bondige en wel ingestelde instrumenten de mond des te beter te mogen stoppen. Eyndelinge, soo dunct ons, onder correctie, dat men 't rigeur van justitie met de Nederlantse clementie (aen eene soo nabuerige natie) wel wat hadde behooren te matigen, insonderheyt daer sulcx sonder prejuditie van den staet ende rechtsachtbaerheyt geschieden con, gelijck wy meenen hier wel had mogen geschieden. 't Is een quade krygh, daer 't al blijft!'[1] - En wanneer de XVII 17 Maart 1632 eene instructie voor G.-G. en Raden vaststellen, nemen zij daarin de bepaling op, dat 'alsoo de Compagnie door voorgaende executiën over zaken van notoire *crimina laesae majestatis* is groote ongelegenheyt, verachting en schade gebracht is, G.-G. en R. scherp zullen letten en tot dien eynde de respective vice-gouverneurs en directeurs van de comptoiren ende forten van Indien expresselijck ordonneren, in alle groote saecken, als zijn van conspiratie, verraet en diergelijcke, ten principale niet te procederen sonder kennisse van G.-G. en R., dewelcke sy in sulcke gevallen, des Godt verhoede, daervan datelijck advyseren sullen, om voorts daerinne te disponeren als naer behooren.'[2]

Van de uit Indië ontvangen berichten aangaande de Ambonsche rechtspleging in kennis gesteld, gelastten 23 November 1624, tegen advies der XVII, de Staten-Generaal, dat van

1) De Jonge V, p. XXVIII.
2) Mijer, *Instructiën*, 50.

Speult en de overige rechters naar Nederland zouden worden overgezonden om rekenschap van de gehouden procedure af te leggen. Brieven van represaille, 2 November te voren door koning Jacobus tegen de schepen en goederen der V.O.C. verleend, werden hierop, tegen de verwachting, niet ingetrokken. Zij zijn in September 1625, na Jacobus' dood, in afwachting van satisfactie, voor 18 maanden in hun werking geschorst, doch werden, in strijd met deze toezegging, sedert Maart 1626 weder van kracht verklaard. Nadat (met uitzondering van van Speult, die inmiddels overleden was) de Ambonsche rechters in Nederland waren aangekomen, verwezen de Staten-Generaal hunne zaak naar een gedelegeerde rechtbank (26 Juli 1627). De fiscaal de Sylla eischte schuldigverklaring der rechters op grond van gepleegde informaliteiten, maar de rechtbank diende 2 Januari 1632 bij de Staten-Generaal het ontwerp van een vonnis, strekkende tot algeheele vrijspraak, in. Dit vonnis is niet uitgesproken, maar met Engeland over eene afdoening der zaak bij geldelijke schadeloosstelling onderhandeld; eene daartoe strekkende acte, in November 1633 aangeboden, werd door Engeland niet aanvaard. Daarmede bleef de zaak hangen, om van tijd tot tijd, wanneer Engeland scherpe taal tegenover Nederland dienstig achtte, te worden voor den dag gehaald. Ter uitvoering van een der artikelen van het vredesverdrag van Westminster is door de Republiek, 30 Augustus 1654, aan de erfgenamen van eenige geëxecuteerden 3615 pond sterling uitbetaald. Hetgeen Karel II niet verhinderen zou, in 1665 den ‘Ambonschen moord’ nogmaals onder de redenen der oorlogsverklaring aan Nederland op te nemen.

Of Coen ‘het goet partuer’, dat hij zich naar zijne verklaring van 3 October 1624 tot eene huisvrouwe wenschte, toen alreeds gevonden had? Dit is zeker dat hij zeer kort daarna voornemens blijkt, de Amsterdamsche jongedochter Eva Ment[1)] te huwen en zich met haar op de Decembervloot naar Batavia in te schepen, doch beide huwelijk[2)] en vertrek moesten worden uitgesteld, daar hij, aan het Nederlandsche klimaat niet meer gewoon, zwaar ziek viel. In dezen tijd heeft hem het noodlot achterhaald.

1) 19 jaar oud, dochter van C. Ment en Sophia Benninck.
2) De aanteekening had plaats 15 Februari 1625.

Bij een groep aandeelhouders der Compagnie rees levendig verzet tegen Coen's reglement op den vrijen handel. Bewindhebberen, klaagden zij, waren van zins, en dit zonder er 't zij de Staten-Generaal, 't zij de participanten in te kennen, de voordeelen, met het kapitaal dezer laatsten veroverd, aan particulieren weg te schenken. Particuliere handel van Compagnie's dienaren, reeds nu maar al te veel voorkomende, zou, na het toelaten van kolonisten, in het geheel niet meer te keeren zijn.

De groep waaruit deze bezwaren rezen was sinds 1622 als die der ‘dolerende participanten’ bekend. Zij zetten, onder leiding van David Nuyts, Claude de Groot, Simon van Middelgeest en eenige anderen, den strijd van Isaac le Maire tegen de oligarchie der bewindhebberen voort, zij het niet meer in de heroïsche vormen die diens verzet gekenmerkt hadden. De oude strijder zelf was afgeleefd en nam aan de actie der doleanten geen deel meer; hij overleed 20 September 1624.

Om het verzet tegen de bewindhebberen in zijn ontstaan te begrijpen, is eenige herinnering aan de bewerktuiging der V.O.C. in Nederland vereischt.

Zij onderscheidde zich van de vóórcompagnieën doordat de inschrijving openstond voor iedereen. Ook kleine kapitalisten konden er aandeel in nemen, doch alle invloed op den gang van zaken was hun ontzegd: bewindhebbers werden, bij de oprichting in 1602, de gezamenlijke bewindhebbers der vóórcompagnieën, en wel, voor het leven.[1)] Bij vacature liet het octrooi (art. 24) den nieuwen bewindhebber kiezen door de Staten der provincie waarbinnen de kamer gelegen was, uit een drietal door de zittende bewindhebbers aangeboden. Doch twee dagen vóór de Staten-Generaal het octrooi formeel verleenden besloten de Staten van Holland, op verzoek van Amsterdam, de electie te zullen overlaten aan burgemeesteren der stad waarbinnen de kamer gelegen was; de Staten-Generaal legden zich hierbij neder, en namen eene resolutie die, in weerwil van het octrooi, ook deze wijze van verkiezing wettig verklaarde. Alle Hollandsche kamers, en dus vijf van de zes, maakten van de bepaling gebruik; alleen in Zeeland bleef de electie aan de Staten der provincie. De bepaling verzekerde stabiliteit in het

1) Mijn *Koloniale Geschiedenis*, II, 91.

Compagniesbestuur en een intieme verhouding tot de publieke autoriteit, maar had, bij de verwording der Hollandsche stadsbesturen tot oligarchieën, enge verzwagering der Compagniesbelangen met particuliere belangen van stadsregenten ten gevolge.

Hoe konden aandeelhouders eenig inzicht erlangen in den gang van het bedrijf? Artt. 15 en 16 van het octrooi hadden bepaald, dat provinciën of steden wier ingezetenen meer dan *f* 50.000 aandeel bezaten, rekening konden vragen. Maar geen der provinciën of steden heeft ooit verzoek daartoe gedaan. Tegenover de aandeelhouders zelf moest elke 10 jaar rekening worden afgelegd. In 1612 wordt van deze bepaling dispensatie verleend door de Staten-Generaal; in 1622 achtte men zelfs dit niet noodig en weigerde rekening zonder meer. Men verschool er zich achter, dat publieke rekening openlegging van den toestand der Compagnie aan 's lands vijand zou beteekenen.

Tegen deze geheimzinnigheid verzetten zich de doleanten. Artikel 17 van het octrooi bepaalde, dat dividend verschuldigd was zoodra meer dan 5% op de retouren bleek te zijn gewonnen. Doch hoe konden de aandeelhouders hierop toezicht oefenen? Alleen de bewindhebbers wisten het, en gebruikten hunne wetenschap om zich met beursspel in actiën te verrijken. Vinnige vlugschriften klaagden hen deswege aan, maar bij resolutie van 22 Juni 1622 namen de Staten-Generaal de bewindhebbers in bescherming en stelden een prijs op het aanbrengen der pamfletschrijvers. De Staten van Holland gingen verder en ontzegden aandeelhouders der Compagnie rechtsingang tegen het Compagniesbestuur. Al wat de beweging uitwerkte was dat bij de octrooiverlenging van 13 Maart 1623 tot het opmaken der nominatie tegelijk met de bewindhebbers een gelijk getal beëedigde hoofdparticipanten werd toegelaten, door de aandeelhouders gekozen uit degenen die minstens *f* 6000 (bij de kleinere kamers minstens *f* 3000) aandeel bezaten. Een andere hervorming is dat de duur van het bewindhebberschap op 3 jaren wordt gesteld; eerst na 3 jaren wachtens is de aftredende weder herkiesbaar. Hun emolumenten (die de eerste bewindhebbers zich ruim hadden toegemeten) worden teruggebracht op 1% van den omzet na aftrek der transportkosten. Bewindhebbers zullen niets aan de Compag-

nie mogen leveren zonder verlof der provincie of van het stedelijk bestuur. De rekening zal voortaan worden afgelegd aan de hoofdparticipanten. De vraag, aan wien nu rekening te doen over de jaren 1602-1622, werd aan Prins Maurits ter beslissing opgedragen, die uitmaakte dat rekening zou worden afgelegd aan hoofdparticipanten vermeerderd met twee gecommitteerden der Staten-Generaal. Deze gecommitteerden moeten al spoedig berichten van het Compagniesbestuur geen medewerking te ondervinden; eene rekening is eindelijk goedgekeurd maar niet gepubliceerd, om de kennis er van aan den landsvijand te onthouden.

Het bleek al spoedig dat de regeling van 1623 door de practijk zou worden ontzield. De bewindhebbers zelf maakten uit wie beëedigd hoofdparticipant zou worden. Zij lieten dan hun candidaat zijn aandeelen in handen van stroomannen plaatsen om het vereischte aantal stemmen bijeen te krijgen.

Bewindhebbers publiceerden den datum der kiesvergadering zoo laat mogelijk en legden geen lijst van verkiesbaren over. In werkelijkheid kwamen op den duur ter kiesvergadering alleen de hoofdparticipanten zelf op. Wat het opmaken der nominatie tot den bewindhebberspost betreft, het is voor de bewindhebbers voldoende één hoofdparticipant te winnen om de meerderheid te hebben. Beëedigd hoofdparticipant is in de practijk geworden bewindhebber-expectant. Het gevolg der regeling van 1623 is geenszins geweest vermeerdering van den invloed der aandeelhouders op het Compagniesbestuur, integendeel zijn grootere afhankelijkheid van burgemeesteren, die nu om de drie jaar de samenstelling van het geheele college in de hand kregen, tegen vroeger bij sterfgeval de bezetting van één plaats.

Eene nieuwigheid van 1623 is ook de veranderde positie van den advocaat. De kamer Amsterdam had zich reeds in den aanvang van haar bestaan een bezoldigd hoofdambtenaar van dezen titel toegelegd. Hij is aanvankelijk de in vasten dienst aangenomen rechtskundige adviseur der kamer en leidt hare processen; alras is hij met de feitelijke leiding der vergadering belast; hij brengt daar de zaken voor, neemt de stemmen op en redigeert de besluiten; men draagt hem vertrouwelijke zendingen naar de landsregeering of van Engeland op; althans

vergezelt hij daartoe benoemde leden der kamer. Eene combinatie van functiën welke denken doet aan degene die in het landsadvocaatschap van Holland vereenigd waren. Sedert 1623 vervult de advocaat al die functiën ook bij de XVII en gaat van zijn bureau alles uit 't geen niet uitdrukkelijk aan Zeeland of een der kleinere kamers is voorbehouden. Wij hebben den titularis Willem Boreel in ons vorig hoofdstuk in zijn nieuwe karakter reeds aan den arbeid gezien.

Is het een toevallig samentreffen, dat op één dag, 17 December 1624, de groep der doleanten en de Britsche ambassadeur zich tot de Staten-Generaal wenden met geheel verschillende verzoeken, het eene heimelijk tegen de verwezenlijking van Coen's denkbeelden, het andere openlijk tegen zijn persoon gericht? Dien dag staan binnen eenige van de ‘dolerende participanten’ en verzoeken in gewichtige Compagnie's zaken voor de aandeelhouders ‘resolutive stemme’[1]; dien dag dient tevens Carleton eene memorie in, verzoekende dat verlof tot terugkeer naar Indië zal worden onthouden aan Jan Pietersz. Coen, oorsprong en opstoker van alle twisten die in Indië tusschen Engelschen en Nederlanders hebben plaats gevonden, schender van de conventie van 1619, door wiens verheffing een tweede kwaad, erger dan het eerste, staat geboren te worden.[2] Bij de Ambonsche geschiedenis, voorgevallen na Coen's inscheping, kon Carleton hem niet betrekken, maar zooveel te meer werden oudere voorvallen tegen hem opgehaald. Toen in het begin van 1625 bekend werd dat Coen aan de beterhand was en men dacht dat hij nu met een voorjaarsschip zou wenschen te vertrekken, diende Carleton 28 Februari een stuk tegen hem in, getiteld ‘Objectien tegens Jan Pietersz. Coen, aan syne Majesteyt gepresenteert, betonende dat hy het tractaet van 't jaer 1619 openbaerlijck gevioleert heeft, ende dat daeromme severelick behoorde gestraft te worden als een perturbateur van de gemeene rust.’ Coen wordt er in beschuldigd 1°. het tractaat van 1619 niet gepubliceerd te hebben toen het hem toegekomen was per Engelschen *Bull*, maar eerst toen hij het bovendien ontvangen had per Neder-

1) IV, 655.
2) De Jonge V, p. LIV.

landsche *Vrede*[1]; 2°. in 1621 Lontor te hebben ingenomen, ‘doentertijdt ende lange te voren in de possesie van d'Engelschen, by overgifte van 't lantvolck, ende versterckt by d'Engelschen; namp de Engelschen ende haere dienaers gevangen, kneveldese, bontse aen staecken, ende bonden eenen Engelsman ende eenen Japanese te samen, ende smeeten alsoo gebonden staende den Japans hooft aff, ende in sulcken, brochten zy dry van haer dienaers om den hals, namen hare goederen ende abuseerden d'Engelschen in seer onmenschelijcker voegen, hun gebonden onder de roches oft clippen worpende ende met canen oft rieden slaende’; 3°. Poeloe Roen te hebben gestolen niettegenstaende bij art. 23 van het tractaat van 1619 was bepaald, ‘dat de forten sullen blyven in handen van degene die se nu possederen’; 4°. dat hij op de onwaarachtige aanklacht van Chineezen, ‘wesende Heydenen’, de Engelschen ta Batavia in een geldboete veroordeeld en deze met geweld geïnd had, niettegenstaande, volgens art. 30 van het tractaat, beroep was uitgebracht op Koning en Staten.[2]

De Staten-Generaal renvoyeerden het stuk aan de Compagnie, ‘om den voorsz. Coen daerop te doen seggen.’ 13 Maart 1625 rapporteeren gecommitteerden, ten vorigen dage benoemd om met Carleton in conferentie te treden betreffende de zaak van Amboina, dat de ambassadeur ‘tot een middel van accommodatie heeft voorgeslagen, dat men Coenens vertreck naer Indien soude retarderen.’[3] - 17 Maart beklagen zich David Nuyts en Claude de Groot, dat aan boord van de *Delfshaven*, in lading liggende naar Suratte, zich bevindt Cornelis van der Dussen, zoon van wijlen een Delftsch bewindhebber, met acte van licentie om in Indië den vrijen handel te gaan uitoefenen, hoewel Coen's reglement nog niet 't zij door de Staten-Generaal 't zij door de participanten is goedgekeurd.[4] - 4 April 1625 verschijnt Carleton ter vergadering met beklag, ‘dat men den Generael Coenen, die de fondamenten heeft geleyt van alle offencien, wederom naer Indien wil senden; versouckende dat haer Ho. Mo. daerinne willen ver-

1) Eerst de *Vrede* had de ratificatie aangebracht.
2) IV, 656.
3) IV, 659.
4) IV, 664.

sien, ten eynde d'oorsaecken van verder miscontentementen mogen werden opgeheven.'[1] - 5 April worden de bewindhebberen der V.O.C., in den Haag aanwezig, ter vergadering geroepen en hun voorgehouden 'het geproponeerde by den heer Carleton tegen den persoon van den voorsz. Coenen, ende de consideratien daerop vallende, waeromme het voor desen tijt niet dienstich soude sijn, hem naer Indien te senden; ende nadat sy daertegen haere redenen hadden geallegeert, sustinerende sijn persoon in Indien dienstich ende noodich, *oock van de grootste deser landen aengeraden te wesen hem wederom derwaerts te seynden*,[2] is goetgevonden, dat sy aen de Seventhiene getrouwelijck rapport willen doen van de redenen die hun sijn voorgehouden, waeromme tegenwoordich nyet geraden is om voorsz. Coenen naer Indien te senden, namentlijck dat den Coninck van Engelant, houdende hem voor dengene die de fundamenten van de quaestim in Indien heeft geleyt, sijn terugge senden niet anders en sal nemen, en tegenwoordich al duydet, als dat het tot een trots ende teycken wert gedaen van dat men niet gesint is, aldaer in goede correspondentie met de Engelschen te leven, ende oversulcx met de gedecreteerde represalien sal voortgaen; behalven dat oock alvorens met volcomen kennisse van saecken *ende naer genomen advis van de luyden*, *hun des verstaende*,[3] sal moeten gedelibereert worden opte openstelling van den vryen handel die gepresumeert wert door den voorsz. Coenen ingevoert te sullen werden. Ende is verder geresolveert, dat geschreven sal worden aen de cameren van Amsterdam en de Middelburch, dat sy den voorsz. Coenen niet en laten varen, totdat de consideratien daerop gemoveert nader geexamineert, ende by haer Ho. Mo. andersints daerinne gedisponeert sal wesen; gelijck mede aen den voorsz. Coenen sal worden geschreven, dat hy niet en vertrecke sonder haer Ho. Mo. naerder ordre ende last.'[4] - 15 April wordt besloten, van de Compagnie afschrift te vorderen van de artikelen, besloten of voorgenomen tot openstelling van den vrijen handel in Indië. - 17

1) IV, 665.
2) Ik cursiveer. Kennelijk is hier de toespeling op Prins Maurits.
3) Ik cursiveer. Toespeling op de doleanten.
4) IV, 667.

April wordt, ‘alsoo Jan Pietersz. Coenen niet en heeft gerescribeert opte missive den 5 en deses aen hem geschreven, ende dat men berecht heeft dat eenige Bewinthebberen van de O.I.C. van meeninge souden sijn dat men hem nu naer Indien wel soude mogen senden, vermits door het overlyden des Conincx van Engelant[1] de saecken in Engelant souden mogen wesen verandert,’ besloten ‘noch eens aen hem te schryven dat hy hem niet en onderstae te vertrecken, ende haer Ho. Mo. daerop rescribere.’

Nu antwoordt Coen, 22 April 1625:[2]

‘Edele Hooghe ende Mogende Heeren. In plaets van eere ende recompence, welck voor mijn vertreck naer Indien van Uwe Ho. Mo. noch was verwachtende,[3] hebben wel ontfangen d'expresse bevelen van den 5en en 17en deser, dat niet naer Indien soude vertrecken, totdat anders ordonneren. Met wat recht dit by eene vreemde natie versocht is, ende met wat meeninge dese ophoudinge soo onversiens ende onverhoort geschiet, en can, onder reverentie, niet bedencken. 't Is my hertelijck leet, dat myne indispositie niet toe en laet, my personelijck voor Uwe Ho. Mo. te transporteren omme mondelingh vele redenen te deduceren, op die materie dienstich. Want byaldien Uwe Ho. Mo. by dese resolutie persisteren, soo is te beduchten dat hare hoocheyt ende de Staet deser Vereenichde Nederlanden daerdoor eene irreparabele schade sal commen te lyden; ende voor my particulier sal meer dan *f* 100.000 vercort worden. 't Sal my oock in myne dispositie crencken, alsoo de hardicheyt van dese climaet gansch ontwent ben. Ende ondertusschen en sal aen de jalouse van den welstant deser landen geen tijt nochte macht in Oost-Indien gebreken, om 't beste deel van de Compagnie aldaer te renverseren. Hierover sal Uwe Ho. Mo. gebeden hebben, mijn vertreck nae Indien immer soo nodich ende important voor dese landen te willen houden, als in Engelant werck gemaect wert om my van daer te weiren. Is Engelant ('t welck op hem-

1) Jacobus I was 6 April 1625 overleden.
2) IV, 668.
3) Vgl. *Gids* van 1 October 1933, bl. 39.

selven bestaen can) soo vele daeraen gelegen, wat moet het dan voor dese landen importeren, die haer onderhout over zee moeten soecken. Doch 't sy watter van soude mogen wesen, wy sullen Uwe Ho. Mo. ordre volgen ende naer Indien niet vertrecken voor dese tijd, tensy Uwe Ho. Mo. sulcx al noch goetvinden ende anders ordonneren; met een vast vertrouwen dat ondertusschen Uwe Ho. Mo., door hare verre voorsiende wijsheyt, alles ten beste sullen schicken.

Hiermede, Edele Hooghe ende Mogende Heeren, sal Godt bidden voor Uwe Ho. Mo. goede ende geluckige regeringe.

In Amsterdam, desen 22 April anno 1625.

Uwe E. Ho. Mo. goetwillige dienaer

J.P. COEN.'

Zelfbewust schrijven de XVII aan Gouverneur-Generaal en Raden, 24 April 1625: 'D'heer Generael Jan Pietersz. Coen heeft nu eenen goeden tijd hier te lande geweest, ende tzedert syne wedercompste uyt Indien heeft met de Seventhiene ende met de Cameren in 't perticulier gecommuniceert van vele importante saken en van den voeth, waerop syne E. meynt dat de staet van Indien ter profyte en tot eere van dese Geunieerde Nederlanden soude gebracht connen werden tot een goede versekertheyt, Godt gevende; en alsoo wy bemerckten uyt uwe brieven dat U.E. met hem in maximen ende beleyt daertoe concurreren, ende syne persoon een groot ende voornaem behulp soude connen bybrengen om tot dien vasten stand te geraken, soo sijn de Seventhiene beweecht geworden, soo by haer eygen selven als oock door ernstige aenradinge van syne Furstlicke Genade, Mijnheere den Prince van Orange ende notable heeren regenten van desen Staet, d'heer Generael Coen wederom te versoecken om syne reyse na Indien in d'oude qualiteyt te hervatten, daerinne eyndelingh heeft geconsenteert, met voornemen om met de voorleden schepen, die in wintertijt anno 1624 uytgeloopen sijn, ofte met dese schepen na Indien te varen; ende opdat syne E. een goet exempel ende encouragement soude geven aen vele andere eerlijcke luyden hier te lande, alsmede aen de voornaemste officieren van Indien, soo heeft hy hem begeven tot den houwelijcken staet, om met zyne huysvrouwe derwaerts sich te transporteren.

Doch syne E. dispositie dese gansche wintertijt is seer slecht ende weeck geweest ende dit huwelijck is eerst geconsumeert gewerden nu ontrent over veertien dagen, ende syne E. is alnoch niet becomen; by welck inconvenient alsoo noch gecomen is, dat, eensdeels ter contemplatie van syne Majesteyt van Engelandt (die nu overleden ende synen soone Carolus gesuccedeert is), als andersints, haere Ho. Mo. hebben goetgevonden dat de heer Generael Coen hier te lande noch eenige tijt behoorde te blyven, soo sullen U.E. de gemelde heer Generael niet eer hebben te wachten als met de schepen die in den herfst anno 1625 van hier sullen scheyden.'

De vijand is zoo sterk te velde gekomen als ooit te voren en houdt Breda nauw belegerd, 'daerdoor dese landen voor dese tijt genootsaeckt werden, de vriendschap van Vranckrijck ende Engelandt wat veel te estimeren, al ware het met eenige incommoditeyt en temporeel prejuditie voor dese landen; ....daeromme sullen U.E. het ophouden van d'heer Generael Coen niet anders achten als gelijck wy U.E. hiervoren schryven, wat dat oock iemandt in 't perticulier van d'onse oft oock d'Engelsen daervan sullen willen qualijck seggen.'[1)]

Dit is het schrijven van een college dat Coen wil handhaven, zijn persoon *en den nieuwen voet*; doch dit laatste zou anders worden. - 27 April 1625 besluiten de Staten-Generaal, Carleton bij monde, niet bij geschrifte te kennen te geven, 'dat Coenen gelast is niet te vertrecken sonder naerder ordre.' - 13 Mei leggen David Nuyts, Claude de Groot en A. Baccart afschrift over van een 'advis en relaes in October 1618 aen bewinthebberen overgelevert by seker persoon uyt d'Indien comende.' Dit geschrift verzekert dat de Compagnie meer dienst heeft van één soldaat dan van drie Nederlanders 'die sonder gaige deur Indien souden swerven'; vrijelieden zullen 'met tappen en ander middelen die niet seer eerlijck sijn ende daerby men de natien van die landen seer ontsticht, de soldaten meer en meer debaucheeren'; koophandel door kolonisten te drijven zal dien der Compagnie schadelijk zijn; 'sy souden gaen incoopen op deselve plaetsen, en geen ander, daer de Compagnie comptoiren ende volck hout, ende weder ter

1) IV, 670.

mart varen ter plaetsen daer men sulcke waren, als syluyden souden brengen, dagelicx souct voor de Compagnie te venten.' De vrees bestaat ook, 'dat vele van degene die in dienst van de Compagnie op de comptoiren liggen, van haer meesters gelt voor haer eigen rekening souden inleggen, ende herideren een portie in de joncken ende coopmanschappen, daermde de voorgemelde handelaers souden varen.' De licentie om te mogen handeldrijven, provisioneel vergund aan eenige personen die gescheiden zijn uit den dienst der Compagnie, behoort te worden ingetrokken.[1)]

Naar aanleiding van de ontvangst van dit stuk wordt 31 Mei door de Staten-Generaal besloten, de Compagnie te herinneren aan het bevel van 15 April jongstleden tot inzending van het reglement op den vrijen handel, waaraan nog niet voldaan is. - 6 Juni blijkt te zijn ingekomen een request van David Nuyts, Claude de Groot en drie anderen, verzoekende dat haar Ho. Mo. van de omstandigheid, dat de XVII thans in den Haag vergaderen en ook Coen daar aanwezig is, gebruik zullen maken, om hem onderricht af te vorderen van de wetenschap die hij voorwendt te hebben, dat openstelling van den handel tot profijt der aandeelhouders van de Compagnie zal strekken.[2)] Dien dag staan binnen de voltallige XVII, en verklaren met Nuyts, die hun niet als aandeelhouder bekend is, niet van doen te hebben, doch alleen met hoofdparticipanten; het gevraagde reglement hebben zij niet bij zich, daar zij er ditmaal niet op beschreven zijn, doch zullen het inzenden. - 19 Juni blijkt dat zij dit gedaan hebben; de geleibrief herinnert, dat van den beginne af het reglement gesteld is ter approbatie van haar Ho. Mo.[3)]; zij zijn bereid, met de Ho. Mo., te dier gelegenheid, daarover te handelen, 'biddende ondertusschen dat dese copie van 't voorsz. reglement niet en werde gedivulgeert, nochte gestelt in handen van particuliere participanten, die geen qualiteyt en hebben om hiervan kennisse te nemen, als sijnde 't selve alleen gedefereert aan de negen hooftparticipanten, sessie hebbende ter vergaderinge van de Seventhiene, ende die beëedicht sijn om alles secreet te houden; gelijck dat reglement nootwendich dient secreet gehouden om

1) IV, 678.
2) IV, 680.
3) Vgl. *Gids* van 1 October 1933, bl. 58.

de vyanden ende jalouse van deser Compagnies welvaert gheen gelegentheyt te geven tot verhinderingh van deselve.'[1] De Staten-Generaal stellen het stuk in handen van beëedigde hoofdparticipanten om te dienen van advies.[2] - 20 Juli 1625 laten de XVII twee beschrijvingspunten: reglement en Coen's vertrek, 'in state'. - 6 November 1625 gelasten de XVII, op nieuwe instantie van Carleton, opnieuw 'den Generael Coenen, hier te blyven.' - 30 November laten de XVII de twee genoemde delicate punten nogmaals 'in state', doch bij dat van Coen's vertrek met de bijvoeging: 'ende blyven de gecommitteerde geauthoriseert om de saecke in den Hage te vervorderen.'[3]

3 December 1625 nemen de XVII den Rotterdamschen bewindhebber Daniel van der Leck, op *f* 500 per maand (*f* 600 zoo hij zijne huisvrouw medeneemt) tot eersten raad van Indië aan, met bepaling, dat hij, bij overlijden of vertrek van den gouverneur-generaal daar zijnde, dezen provisioneel zal opvolgen tot nader approbatie of revocatie door hunne vergadering. Deze persoon, op de uitreis naar Indië aan boord van het *Wapen van Delft*[4] overleden (evenals zijn vrouw en oudste zoon)[5] behoort slechts tot de geschiedenis doordat er twee brieven over zijn, die Coen hem heeft geschreven. Den 9den December had hij Coen, tot wien hij blijkbaar reeds eenigen tijd in betrekking had gestaan, bericht, welke benoeming hem te beurt was gevallen, en dat hij vrouw en kinderen naar Indië medenam. Voor lieden die dit aandurfden had Coen een zwak, en hij antwoordt hem hartelijk. Dit antwoord[6] is tevens van belang daar het aantoont dat Coen ook zijn eigen vertrek per zelfde gelegenheid niet uitgesloten acht:

'Door U.E. aengename van den 9en deser hebben seer geerne verstaen de goede resolutie by de vergaderinge van de

1) IV, 681.
2) Van dit advies is nooit vernomen.
3) IV, 683.
4) Uitgeloopen 17 Januari 1626.
5) Er overleden op dit schip niet minder dan 78 koppen (IV, 688 noot).
6) IV, 685. - Ongedateerd, maar blijkens den inhoud van December 1625.

XVII in 't aennemen van U.E. persoon genomen. Van U.E. goede resolutie ben mede te hoochsten verblijdt,[1] ende insonderheyt dat met sijn huysvrouwe ende kinderen naer Indien gaet; verhoope dat hierdoor meer eerlijcke lieden beweecht sullen worden.... Als voor desen altemet was denckende op veele saecken die my met mijn huysvrouwe op d'aenstaende reyse van Indien souden mogen voorcomen, vyel my nyet swaerder dan dat niet en wiste noch bedencken cost met wat geselschap ons souden mogen troosten; doch alsnu ben daerinne gerust, ende sullen de reyse (soo die voortgaet) met veel beter genoegen aennemen. Wat bescheet U.E. van sijn Vorstelijcke Genade den Prince van Orangien[2] desen aengaende becomt, sullen seer geerne hooren. 't Schijnt dat d'Engelschen met 't ongelijck, welck my ende andere door haer toedoen aengedaen wert, alle de Compagnies officieren in Indien alsoo soecken te intimideren, dat niemandt haere onredelijcke proceduyren aldaer soud durven wederstaen, door vreese als oft hier van de Heeren Staten-Generael niet gemainteneert souden werden; maer voorwaer vertrouwe, al waer 't dat mijn reyse t'eenenmael naebleeff, dat daerom in Indien geen moet noch couragie gebreecken sal om des Compagnies recht ende d'eere onser natie te mainteneren. D'Almogende Godt ende consequentelijck de Compagnie heeft my daertoe niet van noode.... Den tijt sal naerder doen blijcken dat den Nederlantschen staet met toegeven van fondamentele saecken niet gebetert can werden, alsoo een onredelijcke begeerte geen maete noch eynde en heeft....'[3]

Dat de oude Coen nog in hem leeft, blijkt uit het advies, van der Leck medegegeven: 'Naer mijn opinie sal 't goet ende nodich wesen, dat men die van Loehoe, Cambello, Lucidi ende Erang[4] met gewelt aentaste, haer woningen ende vaertuych vernielt, 't volck verstroyt, ende alle de nagelboomen in haer quartier staende

1) Het had eenige moeite gekost van der Leck over te halen (zie IV, 683).
2) Deze plaats maakt den indruk dat er op dit oogenblik tusschen Frederik Hendrik en Coen (Maurits was 23 April 1625 overleden) nog geen bijzondere betrekkingen bestonden.
3) IV, 686.
4) De nagelplaatsen op Ceram, waar de Compagnie nog niet, als op Ambon, den meester speelde.

schilt ende uytroyt, alsoo wy achten op 't landt van Hittoe ende Amboyna sooveel nagelen wel becomen sullen als tot goeden prijs vertieren connen. Den gouverneur Speult oordeelt hiertoe niet meer dan 500 soldaten van noode sijn, maer ick soude geraden vinden dat daertoe met d'eerste gelegentheyt een troupe van 1000 blancke coppen naer Amboina gesonden werde; doch dient dit werck niet eer by der hant genomen, dan als sulcx met gemack ter bequamer tijt uytvoeren, ende dit volck daer een tijt lang met alderley cleyn vaertuych houden mogen.'[1)]

Mooi Heintje zal wel bevonden hebben, dat de liga tegen Coen op dit oogenblik zeer sterk was. Zoodra het vertrek van een Compagnie's schip aanstaande is, loopt zij te hoop. 9 Maart 1626 schrijft Karel I van Engeland de Staten-Generaal in persoon een brief, 'versoeckende in de saecken van Amboyna regardt te nemen op de eer van syne Majesteyt ende van haer Ho. Mo. selffs, niet toelatende dat Jan Pietersz. Coen wederom naer Indien gaet.' Onder de beschrijvingspunten der voorjaarsvergadering van de XVII luidt het negende: 'de gecommitteerden tot de bevorderingh van de reyse van den heer Generaal Coen sullen rapport doen'; en de resolutiën van 29 Maart vermelden: 'is gedaen sommier rapport van 't gebesoigneerde in 't negende poinct, en alsoo daerby noch niets voor desen tijt en heeft connen werden geeffectueert, soo werden de voorgaende gecommitteerde alsnoch geauthoriseert om wegens dese vergaderingh alle debvoiren aen te leggen, ten eynde de reyse van den Generael Coen synen voortganck mach becomen met d'eerste schepen tegens den herfst.'

Maar zoo hij al gaan zal, het wordt twijfelachtig of hij zijn groote concept ooit zal mogen ten uitvoer leggen: de resolutiën toch van denzelfden 29sten Maart 1626 houden in: 'is goetgevonden het poinct van den vryen handel van Indien voortaen tot beter gelegentheyt uyt de beschryving te laten, alsoo de tegenwoordige staet der Compagnie sulcx vooralsnu niet en can lyden.' - 4 April 1626 besluiten de Staten-Generaal, Karel I te antwoorden 'dat haer Ho. Mo. hun verwonderen over het aenbrengen ende quaet bericht, syne Majesteyt gedaen, dewyle

1) IV, 687.

in de resolutiën voor desen op 't vertreck van den Generael Coenen genomen, geen veranderinge is gevallen.' Een brief van Coen bewijst, dat er ter zake meer is voorgevallen dan de resolutieboeken onzer staatslichamen vermelden. Aan Daniel van der Leck schrijft hij,[1] met hetzelfde schip waarmede hij al wederom zelf niet heeft mogen vertrekken:

'U.E. missive van den 4en Martii uyt Kinsael[2] geschreven hebbe wel ontfangen, ende met droeffheyt sijn tegenspoet ende ongheval verstaen. 't En can nyet min wesen oft moet U.E. huysvrouwe met haer geselschap seer discouragieren; doch hare discretie houde soo groot, dat vertrouwe de redelijckheyt van haer verstant geen lichamelijcke quellinge wijcken, maer alle swaricheyt wel overloopen ende te boven comen sal, ghelijck van d'heer Meerman[3] verstae dat oick doende is. Al heeft onse reyse voor dees tijt nyet willen gelucken, evenwel is apparent dat ons met U.E. ende sijn huysvrouwe geselschap noch sullen vermaecken. Mijn vrouwe is noch even moedich totte reyse genegen; 't conde wel gebeuren dat in plaetse van twee, met ons dryen inbarqueerden.[4] 't Is soo verde gehweest dat het geseyt was onse reyse met dese schepen soude voortgaen, doch cort daerop quaemen eenige nieuwe consideratien het teeder menschelijck oordeel wederom te rugge trecken. Terwylen de heeren die het haer officie raekt, andermael twijffelachtich wierden, quam wederom schriftelijck van Engelant over een ernstige begeerte van syne Majesteyt van Groot Bretagnien, vry wat scherp ingestelt, dat haere Ho. Mo. den voortghanck van myne reyse naer Indien (als geweest sijnde, segghen sy, instigateur ende minister van de grouwelijcke wreetheyt in Amboyna gepleecht) niet souden gedoogen. Haere Ho. Mo. waeren genegen syne Majesteyt daerinne te genoegen, ende de reyse t'eenemael met formele resolutie te schorten;

1) 17 April 1626, uit Amsterdam (IV, 688).
2) Kinsale op de Zuidkust van Ierland, waar het *Wapen van Delft*, door storm beloopen, reede had moeten zoeken.
3) Dirck Gerritsz. Meerman, bewindhebber ter kamer Delft.
4) Eerst 17 September 1629, eenige dagen vóór zijn dood, is Coen een dochtertje geboren.

dan alsoo Hollandt ende Zeelant hun daertegen opposeerden,[1] is de saeck voor de Staeten van Hollant gebracht, ende hier wiert verstaen dat geensints conden noch wilden gedoogen dat men ter contemplatie van syne Majesteyt van Engelant de vryheyt ende privilegie van 't landt soude vercorten ende Coen sonder redenen ophouden, waerover begeerden dat onse reyse voortginge, doch wilden sulcx ten ghevalle van syne Majesteyt tot den herfst wel treyneren.[2] Aldus wert het vleugelken van de gemoederen, dat hier op de hoochste bergen staet, onsenthalven van de windt herrewaerts ende derrewaerts gedreven, sonder my eens te hooren spreecken. Ondertusschen soeken wy de luwte ende stilte, met goede hoope dat van den Heer der Heeren ruste becomen ende alles ten beste geschickt worden sal.'

Niet slechts door schriftelijk protest had Engeland het 'vleugelken der gemoederen' aangeblazen: drie Compagnie's schepen, de *Amsterdam*, *Weesp* en *Leeuwin*, waren te Falmouth en Plymouth aangehouden en slechts met de grootste moeite door Joachimi los gekregen.[3] - Wanneer 31 October 1626 bij de XVII een brief van de Carpentier van 3 Februari 1626 ter tafel is, waarbij hij ontslag uit zijne bediening verzoekt om te kunnen repatrieeren, wordt besloten, bij beleefden brief hem aan te raden continuatie van gouvernement, 'ende dat de Seventhiene op sijn voorstel by de naeste behoorlijck sullen letten.'

En evenwel is Coen vertrokken! Naarmate hun resolutiën over zijn inscheping te botter zwijgen, stond hun besluit, er de hand toe te leenen, bij de XVII onwrikbaarder vast. Over de geheele zaak is niets opgeteekend dan het volgende drieregelig besluit (13 Maart 1627):

'Wort geresolveert dat de schepen soo in Texel tegenwoordich gereet leggen om nae Indien te vertrecken, met den

1) Niet opgeteekend in de resolutiën der Staten-Generaal, die niets bevatten dan hierboven is medegedeeld.
2) Noch in het gewoon, noch in het secreet register is hierover iets opgeteekend.
3) XVII aan G.-G. en Raden, April 1626 (IV, 690).

eersten bequamen wint sullen haer reyse vervorderen, ende haer cours achter Engelant om nemen.'[1)]

De eerste bekwame wind woei 19 Maart 1627, en op dien dag, vroeg in den morgen, zeilde de *Gallias*, met Coen en Eva Ment aan boord, het zeegat uit. En niet eens achter Engeland om: op een der andere schepen, het *Wapen van Hoorn*, was schipper David Pietersz. de Vries, die in zijn *Verscheyden Voyagiens*[2)] de route van dag tot dag beschrijft; de 20sten 's middags passeerde men de Hoofden, in het gezicht van een Engelsch oorlogschip dat voor anker lag. Den 1sten April, terwijl men naar Porto Santo benoordwesten Madeira koers zette, zeilde het *Wapen van Hoorn* zeer dicht langs de *Gallias*, en zagen de maats Coen aan boord van dit schip staan, 'daerinne wy seer verwondert waren, alsoo voor desen tijt noyt geweten hebben dat hy mede na Indien ginck.'[3)] Eerst 11 April, wanneer men de Kaapverdische eilanden nadert, laat Coen het schip *Utrecht* de tot dusver gevoerde commandeursvlag inhalen, en hijscht ze zelf.

Nauwelijks is Coen vertrokken, of zijn naam duikt in de resolutiën der Staten-Generaal, die sedert 4 April 1626 van hem hadden gezwegen, gedurig weder op. Eerst den 25sten Maart 1627 naar aanleiding der mededeeling van den binnenstaanden Edward Misledey, president van de Engelsche court te Delft (die al eerder als boodschapper van Karel I was opgetreden), dat hij verstaan had dat Coen wederom naar Indië was vertrokken, 'vragende off haere Ho. Mo. daertoe consent hadden gegeven, daerop hem geantwoort is, dat hy geen consent en heeft versocht, ende dat haer Ho.Mo. van sijn vertreck geen kennisse en hebben.'[4)] - 24 Juni 1627 memorie van Carleton, recht over Ambon en Coen's onmiddellijk rappel verzoekende, aangezien hij te beschouwen zou zijn als eigenlijken aanstichter van den gepleegden moord; hierop antwoord der Staten-Generaal, 12 Juli, 'dat sy ter keuse van den heer

1) IV, 691.
2) Uitgave Linschoten-Vereeniging, 1911.
3) Ibid., 84.
4) IV, 692.

Carleton stellen te nemen voor richters off den Hoogen Raet, off 't hoff provinciael van Hollandt, Zeelandt ende Westvrieslandt; ende op 't poinct raeckende het rappel van Jan Pietersz. Coenen, dat nademael men speurt dat hy verdacht wordt van te hebben gelecht de fundamenten van de proceduren t' Amboina gevallen, ende daertoe last ende directie gegeven, men door de richters daerop exactelijck sal doen inquireren, ende byaldien bevonden wort dat hy voor off nae raet off daet daertoe gegeven heeft, dat alsdan syne Majesteyt daerover contentement sal werden gegeven.'[1] - 26 Juli 1627 wordt op de Ambonsche zaak gedelibereerd, 'en dewijl de heer Carleton nyet aen en neempt de presentatie van eene van de hoven van justitie van Hollant tot richters over deselve saecke, maer verstaet dat daertoe eenige geeligeert behooren te worden, is goetgevonden te presenteren dat uyt de beyde voorsz. hoven eenige gedelegeert sullen werden, by deselve hoven te nomineren; ende dewijl hy oock niet tevreden is mette verclaeringe opte revocatie van Jan Pietersz. Coenen gedaen, sal daerop naerder gesproocken werden mette Bewinthebberen.'[2] - 28 Juli compareeren de bewindhebber Hendrick Brouwer (de latere G.-G.) en de advocaat Boreel en brengen omtrent Coen's vertrek een verslag uit dat zij verzocht worden te willen bevestigen bij geschrifte, hetgeen zij 29 Juli doen. Het stuk[3] bevestigt, dat 'nadat de generael Coen eenige weynige tijt hier te lande was geweest in goede eere ende reputatie by de heeren regenten en vele notabele personen in dese provintien, bewinthebberen, gecommitteert in den Hage als elders, verscheyden mael sijn aengemaent geworden door vele van de voornaempste heeren in de regieringe, ende notabelijck door sijn Princelijcke Excellentie hoochloffelijcker memorie, dat de Seventhiene behoorden de gemelde generael Coen soo lange niet hier te lande te laten blyven, maer met alle middelen te bewilligen[4] om sijn reyse in de voorgaende qualiteyt weder na Indien aen te nemen'; - het leert ons verder, dat bij de uitvaardiging van hun eerste verbod tegen Coen's vertrek, de

1) Ibid.
2) Ibid.
3) IV, 693 vv.
4) Gewillig te maken.

Staten-Generaal gecommitteerden der Compagnie mondeling hebben verzekerd dat het was ‘voor die vlote, *pro tempore* ende niet voor altijt,’ enkel ter voorkoming van Engelsche represailles; welk doel onbereikbaar is gebleken, daar de Engelschen ondanks de schorsing van 18 maanden schepen hebben aangehouden, en voldoende hebben getoond die schorsing na haar afloop niet te zullen verlengen; de omstandigheid, dat de Staten-Generaal, die aanvankelijk hun verbod, telkens als de schepen vertrekken zouden, herhaalden, hiermede ten slotte ophielden, heeft bij bewindhebberen de overtuiging doen postvatten, dat de Staten-Generaal hen onbekommerd lieten in hun beleid. - Wat de beschuldiging betreft als zou Coen de Ambonsche rechtspleging op zijn geweten hebben: van October 1622 tot Mei 1623 heeft, wegens den dan heerschenden wind, de mogelijkheid van verkeer tusschen Coen en van Speult niet bestaan. - Van dit geschrift der Compagnie wordt, krachtens besluit der Staten-Generaal van 31 Juli, Carleton afschrift uitgereikt, die daarop 2 Augustus compareert, het stuk voor ‘quaet, vals ende ridiculeus’ verklaart, en zijn eisch herhaalt, Coen terug te roepen en degenen te straffen die tot zijn vertrek raad en daad hebben gegeven.[1)]

Doch trekken wij onze aandacht terug van wat nog slechts eene diplomatieke kibbelpartij zonder einde is geworden.

Er is iets anders waarop zij zich richten moet: het volledig buiten discussie blijven, sedert het besluit van 29 Maart 1626,[2)] van de opening van den vrijen handel.

Zonder eenige instructie te dezer zake is Coen vertrokken. Hij was trouwens in het algemeen van officieele schrifturen uiterst karig voorzien: nieuwe commissiën b.v. bracht hij niet mede; daar zouden de Staten-Generaal aan zijn te pas gekomen, die immers de houding moesten kunnen aannemen of zij van de zaak niet wisten. Bij aankomst te Batavia, 28 September 1627, kan Coen niets vertoonen dan een brief aan de Carpentier van zes gecommitteerden der XVII, gedagteekend 's-Gravenhage 9 Januari 1627, met opdracht, den brenger, Coen, het gouvernement over te geven.[3)] Indertijd had

1) IV, 707.
2) Hiervóór, blz. 162.
3) IV, 711.

Coen er veel op aan te merken gehad, dat hij op een dergelijke wijs, door gecommitteerden, kennis kreeg van het tractaat met de Engelsche Compagnie gesloten.[1] - Wat het reglement op den vrijen handel betreft, dit was al gestorven toen de Compagnie de Staten-Generaal had verzocht, het toch volstrekt niet te 'divulgeeren,'[2] hetgeen beteekent, dat zij in de bestaande omstandigheden de doleanten niet aandorsten. Bleven zij staan voor de zaak, dan had die, uit haar eigen wezen, zoo wijd mogelijk moeten worden gedivulgeerd; zonder reclame was een trek naar Indië niet op gang te brengen. Maar de tijd dat Engeland met represailles dreigde, of deze ook nam, was tot het ondernemen dier reclame geheel ongeschikt. Het stuk berustte thans onder de Staten-Generaal die moesten approbeeren of desapprobeeren, maar geenerlei aanstalten maakten tot een van beide, ja vermoedelijk de zaak vergeten waren. Die haar niet vergeten kon hebben was Coen, en er diende tegen gewaakt, dat deze alsnog, ongeautoriseerd, den maatregel, of iets dat er op leek, invoerde. Zoo kwam een aanschrijving der XVII van 10 Augustus 1627 aan G.-G. en R. uit de pen:

'Particulierlijck vinden wy goet U.E. te gelasten ende te ordonneeren, alsoo voor desen aen de Seventhiene eenige ouverturen sijn gedaen tot openstellinge van den vryen handel van India, op seeckere concepten, ingestelt en aen de Seventhiene overgegeven, die de gemeene Seventhiene, omme goede redenen haer daertoe bewegende, niet goetgevonden hebben te amplecteren' - zij hadden ze notabene, bij twee resolutiën voor een gearresteerd - 'noch te gebruycken' - dit is wat anders - 'maer 't beleyt van de generale negotie te laten voor de V.O.C. sooals tot noch toe is geschiet, soo is 't, dat wy, alsnoch daerby persisteerende, U.E. op 't serieuste verbieden eenige openingen van den vryen handel in Indien te gedoogen oft toe te staen, op den voeth van voorgemelde concepten ofte andere dierghelijcke in eenigerhande manieren, waerop wy ons sullen verlaten.'[3]

1) Coen aan de XVII, 11 Mei 1620 (I, 543 vv.).
2) Hiervóór, blz. 159.
3) IV, 709.

Reael die zegeviert. In den meest volstrekten zin, want hij mag zelf dit verbod mee onderteekenen, afgevaardigd als hij tot de XVII is door de kamer Amsterdam, die zich naar den politieken omslag, door de burgemeestersverkiezingen van 1627 te Amsterdam voltrokken[1)], onmiddellijk mede gericht had. Arminius' zwager onder de XVII; dit was in 1623, bij Coen's terugkeer in patria, nog ondenkbaar; in 1627 was het werkelijkheid.

Men moet deze afloop van zijn strijd voor het kolonisatie-ideaal bij de beoordeeling van zijn tweede gouverneur-generaalschap goed in het oog houden. Hij had zich gevleid, op een andere manier weder naar Indië te kunnen gaan: was hij niet indertijd, met zooveel woorden, tot den man uitgeroepen wien natuurlijk de invoering van het nieuwe systeem moest worden toevertrouwd, wijl hij er als auteur de beste kennis en genegenheid toe zou kunnen gebruiken?[2)] In plaats van een commissaris-generaal met hervormingsopdracht zal men een gekortwiekten gouverneur-generaal aan het werk zien, werk dat in het overwinnen der moeilijkheden van iederen dag bestaat, die, van geheel buitengewonen ernst en omvang, hem zijne kracht nog eenmaal zoo hevig doen spannen, dat hij, schoon zegepralend, aan de gevolgen bezwijken moet.....[3)]

Coen is een werkzaam, onvermoeid, onverschrokken, getrouw, in volle openhartigheid eigenbaatzuchtig, en een hardvochtig man geweest. Een sterk exemplaar van den Nederlandschen calvinist, die in voorspoed 's Heeren zegen ziet. Zijn bedrijf ligt open; van huichelarij, van baatzucht in het kleine, is daarin geen spoor te ontdekken. Wij vragen niet, hem te beminnen; maar hij heeft recht, begrepen te worden.

Hij heeft veel willen bereiken, en slechts een deel daarvan verwezenlijkt gezien. ‘Aan plantagebouw met slaven (door kolonisten) op eenigszins ruime schaal was in Coen's tijd niet te denken,’ heeft men opgemerkt.[4)] En La Plata dan? En

1) Elias, *Vroedschap van Amsterdam*, I, p. LXXVII.
2) *Gids* van 1 October 1933, bl. 56.
3) Ten besluite laat ik volgen eenige passages uit het slothoofdstuk van h et te verschijnen boek.
4) De Haan, *Oud-Batavia* I, 62.

Brazilië? En Virginië? Plantagebouw met slaven was in Coen's tijd niet alleen mogelijk, maar heeft gemeenschappen opgebouwd die bloeien en zich handhaven konden. In streken van Amerika, wel te verstaan, waar geen inheemsche maatschappij van eenige beteekenis te verdringen viel, en de belangen eener geprivilegieerde handelsvennootschap die aan die inlandsche maatschappij, gelijk zij was, geld verdiende, dus ook niet in den weg konden treden. Coen heeft denkbeelden die - adres aan Usselincx - in zijn tijd natuurlijk product der omstandigheden waren, willen toepassen in een wereld waarin zij mislukken moesten door het enkele feit reeds dat die wereld niet leeg was, en niet leeg (of in haar geheel tot slavendienst verplicht) te maken. Java was geen Banda. Tegenover de inlandsche maatschappij staat Coen met een volledige gevoelloosheid niet alleen maar ook met een volledig wanbegrip. Hoe, in Compagnie's Indië, dit wanbegrip eerst zoetjes aan, en door welke oorzaken het voor eenig begrip plaats maakte, heeft De Haan in voortreffelijke bladzijden van zijn *Priangan* uiteengezet....[1)]

Het rijk waarvan Coen gedroomd heeft: waarin vrije Nederlanders, kloeke mannen, eerbare vrouwen, te midden van inlanders een dagtaak konden vinden, is eerst in de 19de eeuw ontstaan. Het is een ongemeene verbeeldingskracht geweest, die er, van 1613 af, zoo niet eerder, van droomen kòn.

De V.O.C. kon zeker het denkbeeld niet verwezenlijken. Zij kon geen zelfstandige medewerkers gebruiken, slechts dienaren, wier trouw, naar zij vreezen moest, bij aanraking met een vrije burgermaatschappij zou bezwijken. Zij zal, in haar reglement op den ‘vrijen’ handel van 1631, van Coen's reglement (waarin zijn eigen ideaal toch ook maar gebrekkig was uitgedrukt) de parodie leveren....

Op de krachtsinspanning tijdens Coen is verslapping gevolgd. Bewindhebberen, tuk genoeg op ‘rijcke retoeren’, vergeten, waardoor die alleen verzekerd kunnen blijven. Ter bevestiging van Compagnie's positie in Indië had Coen de verovering van Malaka onvermijdelijk geacht; Bewindhebberen houden die

1) *Priangan* I, 144* vv.

tegen, al blijkt in deze jaren in de Molukken meer en meer, dat met een vijandig Malaka, een onafhankelijk Makassar in de buurt, handhaving van het specerijen-monopolie een onmogelijkheid is. De heeren onderschatten hunne kans, die inderdaad niet slecht is. Portugal en Spanje zijn geenszins sterker, Engeland niet gelukkiger dan te voren. Het was mogelijk gebleken op Java een rendez-vous te vestigen ondanks Bantam, en het te behouden tegen de zin van een nog veel machtiger inlandsch vorst. Coen en de Carpentier waren waarachtige tuchtvaders geweest, hadden een regeeringstraditie gevormd; - hoeveel er dan ook op het Compagnie's personeel moge zijn aan te merken geweest, het heeft toch maar telkens de mannen opgeleverd die zich door moeilijkheden, met of buiten hunne schuld ontstaan, wisten heen te slaan. Het Bataviaasch personeel van 1628 en '29, vergeleken bij dat van 1619, houdt zich voortreffelijk. De kans was er en de mannen waren er, slechts de leiding was onvast geworden, die aan Coen door weifelende bewindhebbers onttroggeld was. Maar zelf hebben zij zich reeds tot den man gewend, die het opperste beleid weder aan zich zal trekken. In 1631 was Antonio van Diemen commandeur der retourvloot naar Nederland. Daar wordt hij, bij zijn terugkeer naar Indië, bij acte van 12 Februari 1633 tot opvolger van Brouwer bestemd, en op nieuwjaarsdag 1636 zal hij optreden; - de man die Malaka doet forceeren, op wien Rijklof van Goens zal volgen, die Colombo vermeestert, en Speelman, die Makassar bedwingt en de verovering van Java inzet. Coen in 1587, van Diemen in 1593, van Goens in 1618, Speelman in 1628, zulke reeksen van talenten werden toen in Nederland geboren.

Den eersten en grootsten van het viertal te doen kennen is het doel van mijn schrijven geweest. Niet, hem te verschoonen: de schaduwzijden van karakter en gedrag meen ik te hebben vertoond. Zwaar is de verantwoordelijkheid, moeilijk het werk, groot het gevaar van wie macht begeeren. Macht vestigt zich nooit zonder onmacht te breken, en daarbij wonden te slaan. Wij, die slechts te heelen hebben, mogen nimmer vergeten, dat zonder den held dezer bladzijden Nederlandsch-Indië niet zou bestaan. Door het een taak op de schouders te leggen waarvan hij noch den omvang kon meten noch de toekomstige ontwik-

keling beseffen, maar die de onze niet zou geworden zijn zonder zijn initiatief, heeft hij het leven van het Nederlandsche volk verruimd; noodzakelijke voorwaarde, opdat het zou kunnen worden veredeld. Zoo wij door hem ook smaad dragen, wij hebben dien kunnen uitwisschen, en beschoolmeesteren hem niet. In hem brak, om zijn eigen woord te bezigen, ‘naar alle kanten wasdom uit,’ ook naar zijden die wij niet bewonderen. Ware daarom de wasdom beter uitgebleven, of versmoord? Niemand, die waarlijk leefde, zegt ja. De enkele lettergreep van 's mans naam is onder de zeldzame die in Nederlandsch geslacht na geslacht eene trilling te weeg brengen: Coen.

H.T. COLENBRANDER

Het avondland van den Pruis

Geruimen tijd heeft men met spanning uitgezien naar het reeds lang aangekondigde nieuwe werk van Oswald Spengler, waarvan eindelijk onder den titel Jahre der Entscheidung, Deutschland und die welgeschichtliche Entwicklung, het eerste deel verschenen is (bij C.H. Beck, München). Welke conclusies zou de profeet van den ondergang van het avondland trekken bij den economischen en cultureelen noodtoestand der wereld, die sinds verscheidene decenniën aanwezig thans eindelijk een zoo scherpen vorm heeft aangenomen, dat zelfs wie er tot het laatste toe niet in wilde gelooven, het moest gaan zien, en het zoover hij het niet wilde zien, in eigen positie te gevoelen kreeg? En wat zou de niets ontziende relativist, die Fortschritt en wereldverbetering een dom menschelijk bemoeisel acht met het onweerhoudbaar biologisch proces der ontwikkeling en ondergang van menschelijke culturen, te zeggen hebben op het nieuwe absolutisme van een fanatiek geloof in verlossing dat in zijn volk is opgevlamd? Zou hij enkel hooghartig wijzen op zijn met een fantastische systematiek ontworpen stelsel van 's werelds (ver-)loop, en het wanhopig streven naar een wederopheffing van zijn volk als een hulpeloos gefladder beschouwen in den greep van het Schicksal, als het vergeefsch en blind wegloopen van het muisje uit de onontkoombare klauw van de kat? Zou hij de schouders ophalen over een vertwijfeld kat- en muisspel in de avondschemering?

Wat zou hij antwoorden op het met een godsdienstig fanatisme aangeheven duizendhoofdig zingen van een nieuw toekomstgeloof, dat in marschrhythme opklinkt van alle bijeenkomsten, inwijdingen, wapenschouwen en feesten in het huidige Duitschland? Welk rijmwoord zou hij vinden om de ver-

binding te slaan tusschen die onverzoenbare woorden, ondergang' en ‘wederopheffing’? Eenvoudig was dit voor hem niet: na de twee omineuse deelen van zijn Untergang des Abendlandes kon hij niet volstaan met het Horst Wessellied aanheffen en gelooven. Hij de ongeloovige, die alleen zijn eigen fatalistische wereldbeschouwing aanhing, kon in geen geval zoo maar in de geestdrift der menigten, die hij veracht, communieeren. Maar Oswald Spengler wilde bij de concentratie van het volk, dat het zijne is en dat hij bewondert, ook geen spelbreker zijn. Wat de onverzoenlijke philosoof en cepticus niet kon, dat deed de landgenoot, de vaderlander. Hij die het geloof in een Derde Rijk als een onhoudbare, onhistorische mystiek ook in dit boek verwerpt, hij vond in zijn stelsel van den ondergang des avondlands toch een springplank naar de nieuwe ideologie, hij bezat in zijn spel kaarten, dat geen enkel antwoord op de invite der nationaalsocialistische ideologie scheen te bieden, één troef die het samenspel veroorloofde, één idee die hem in staat stelde tred met de volksbeweging in Duitschland te houden en zich niet als de wijsgeerige opponent ervan onmogelijk te maken.

In het in zijn Untergang des Abendlandes aangekondigde tijdperk van het caesarisme, der machtige dictaturen, vond hij een aanknoopingspunt bij de huidigen ontwikkelingsgang. Hij ziet de mogelijkheid voor Duitschland om een rol te spelen in dat volgens zijn systeem ophanden caesarisme, en een mogelijken waarborg daarvoor ziet hij in tucht en weerbaarheid, traditietrouw en soldatengeest van het oude Pruisendom. Natuurlijk beantwoordt het Duitsche nationaal-socialisme in de verte niet aan dit wenschbeeld van Oswald Spengler: de volksmenigten moeten volgens hem legers worden en de dictatuur een imperatorschap, dan eerst zou de Duitsche vorm van het toekomstige caesarisme geschapen zijn. Hij ziet in den door hem natuurlijk niet te verloochenen ondergang van het avondland, waarvan overigens in dit boek zeer weinig sprake is, nog de kansen van een glorierijke overgangsperiode. ‘Das Würfelspiel um die Weltherrschaft hat erst begonnen. Es wird zwischen starken Menschen zu Ende gespielt werden. Sollten nicht auch Deutsche darunter sein?’

Daarmee is de brug geslagen naar een iets minder trooste-

loos perspectief dan zijn Untergang des Abendlandes kon geven. Voor de korte periode die ons heden en naaste toekomst omvat, heeft hij daarmee een taak en een uitzicht geschapen. Dat is genoeg. Want reikt iemands pessimisme verder dan zijn eigen tijd? Als het onzen tijd maar uitduurt en daarin de kans op roem en actie wordt geboden, trekt men zich weinig aan van den komenden ondergang nadien. Een volgende tijd mag weer een nieuwe taak en nieuw uitstel van executie vinden, voor het oogenblik is er volop gelegenheid tot actie en 'frisch fröhlichen Wagemut'. Men ziet, dat Spengler het bij zijn eigen pessimisme niet uitgehouden heeft, voorzoover het het onmiddellijk heden en de voor onze levensduur in aanmerking komende toekomst aangaat. Hij heeft concessies gedaan aan den tijdgeest, aan de geestelijke conjunctuur. Met de troostelooze en uitzichtlooze filosofie van den Untergang des Abendlandes neemt die tijd geen genoegen meer. Amor fati, liefde tot het lot eischte hij in dat werk, maar van het meerendeel der menschen is het teveel gevergd liefde te eischen voor een lot, dat enkel nood en ondergang behelst. Tweemaal heeft Spengler dien eisch gesteld, zich dapper te bekennen tot zijn lot, hoe dat ook zijn moge: aan het slot van 'Der Untergang', en aan het slot van 'Der Mensch und die Technik'. Op den verloren post blijven, zonder hoop, zonder redding. Met die stoïcijnsche levenswijsheid komt hij niet meer toe, de tijd roept om kansen, perspectieven, hoop. En Oswald Spengler is ijverig gaan speuren naar een lichtsprank in zijn somber en gesloten systeem, en hij heeft die gevonden in een tijdelijke kans voor het caesarisme en een mogelijken Pruisischen vorm daarvan. Het uitzicht is anders dan de doeleinden van het nationaal-socialisme, die hij kortzichtig acht, maar het is een uitzicht en dat is de hoofdzaak, want dat is 'zeitgemäss'. De roep is luid geworden om een nieuwe toekomst voor het ras, en Oswald Spengler is weliswaar te oorspronkelijk om mee te doen aan een onwetenschappelijke, voor propagandadoeleinden geschapen rassentheorie, die hij zelf in Der Untergang des Abendlandes, lang voor ze populair gemeengoed werd, had bestreden, maar hij blijft 'zeitgemäss' door zelf een veelvuldig gebruik van het modewoord 'ras' te maken in een anderen zin dan de heden ten

dage gebruikelijke. Dit zijn middelen der overreding, zooals niet wijsgeeren maar apostelen ze gebruiken, op de wijze waarop men de heidensche volksfeesten eens gekerstend heeft door assimilatiemethoden. De wijsgeer laat zich leiden door den wensch, het betoog wordt beïnvloed door opportunistische overwegingen - dat is *het* verschil tusschen Der Untergang des Abendlandes en Jahre der Entscheidung.

Der Untergang was een geniaal fantaseerend boek, vol grandiose en willekeurige samenvattingen en vol levenswijsheid tegelijk. Ook Jahre der Entscheidung bewijst nog op tal van plaatsen zijn gave van geniale synthese, ook hier zijn er passages van helder doorlichte levenservaring en wijsheid, maar de willekeur in dit boek is niet meer grandioos doch fanatiek en teugelloos, en dit werk is niet wat der Untergang onloochenbaar was: een onafhankelijke schepping. Dit boek constateert en onderzoekt niet alleen, het pleit, het klaagt aan, het overdrijft mateloos en in een bijkans demagogischen stijl. Het is niet onafhankelijk. De schrijver stelt zich nog altijd nadrukkelijk boven de menigte, maar hij wil er gezien worden en hij schijnt zich te willen opwerpen als de wegwijzer dier menigte. Dit werk is niet als uit ijs gehouwen gelijk de Untergang des Abendlandes, het is een onrustig flakkerende fakkel.

De hooghartigheid van den schrijver schijnt niet verminderd. Ook hier klinkt die harde, vaste stem van gezag die wij uit Der Untergang kennen. ‘Ich sehe weiter als andere’, verkondigt hij, met een klank die den Nederlander aan Bolland herinnert. Hij spreekt zijn verachting voor de massa uit en waardeert alleen staatslieden die die verachting deelen (Jeder wirkliche Staatslenker ist unpopulär). Hij spreekt met een stem, die, naar zijn eigen woord, uit hoogten en verten klinken moet en voor geen volksvergadering bestemd is. Maar uit wat deze stem zegt, blijkt dat hij wel degelijk gehoord heeft wat in de volksvergaderingen gezegd werd en wordt, en dat hij er rekening mee houdt. Want wat hij in dit boek beweert, staat oneindig nader bij wat de menigte hooren wil en wat zij verstaan kan dan het streng beschouwende betoog uit Der Untergang. Er is een verschil van niveau, dat o.a. blijkt uit enkele verachtelijke opmerkingen over de persoon van Marx,

een der teekenen van concessie aan de geestelijke conjunctuur. ‘Ein Tropf in praktischen Angelegenheiten’, ‘ein gescheiterter Bürger’ noemt hij hem terloops en zonder argumenten. Daarmee verzaakt hij het peil van een wijsgeerig betoog en verloochent zijn belofte, niet te zullen ‘schimpfen oder schelten’. Spengler neemt slechts den schijn aan, zich niet op het forum der menigte te begeven, maar telkens hoort men den stijl van de radiorede.

Spengler maakt, meer dan men van hem zou verwachten, gebruik van sinds eenige jaren in de Duitsche politieke terminologie gangbare ‘Schlagworte’. Hij verzekert nadrukkelijk, dat hij Schlagworte en modetermen verfoeit. Maar hij doet klakkeloos mee aan de onhandige taktiek, het Duitsche volk en het buitenland te verzekeren, dat het Duitsche volk alle volkeren der cultuurwereld overtreft. Hij stelt vast, dat het Duitsche volk ‘das unverbrauchteste der weissen Welt’ is en ‘also das, worauf man am stärksten hoffen darf’. Ook hij, de machtige relativist, komt aandragen met de protsige stelling, dat het germaansche ras ‘die willensstärkste aller historischen Rassen gewesen ist’. Hij weigert van het woord ras het populaire en onjuiste gebruik te maken, dat door het nationaal-socialisme gepropageerd is, maar hij doet niettemin alle moeite dit woord te redden en maakt er in een anderen, overdrachtelijken zin een merkwaardig druk gebruik van om er mee te karakteriseeren wat hij onder Pruisische ‘Haltung’ en ‘Vornehmheit’ verstaat. En ook hij sluit zich aan bij het gebruik van den vagen modeterm ‘nordisch’.

Hij is daarmee een eindweegs van zijn onomkoopbaar relativisme afgedreven in de richting eener onpersoonlijke phraseologie en men moet erkennen, dat men dit bij Spengler niet voor mogelijk had gehouden. Maar Spengler is actueel geworden en ongeduldig. Hij staat onder de suggestie van meeningen die hij niet deelt, waarvan hij de qualiteit betwijfelt maar die hem om de quantiteit van den aanhang toch geen rust laten. Hij zal zich niet ontzien een scherp meeningsverschil met de theorie en de practijk van het nationaalsocialisme duidelijk uit te spreken, maar hij doet toch moeite de autoriteiten en de openbare meening gerust te stellen door in den eersten zin van zijn boek te verzekeren, dat niemand

de nationale omwenteling van dit jaar meer gewenscht kon hebben dan hij. En hij verklaart vervolgens met verheffing van stem, dat hij 'die schmutzige Revolution' van 1918 gehaat heeft en allen 'die sich auf dem Berge unseres Elends und Unglücks mit Hilfe unserer Feinde verschanzt haben'. Dat is de taal niet van den cultuurphilosoof maar de ook voor den middelmatigsten burger verstaanbare taal van het hedendaagsche hoofdartikel, een conformistische uiting die als voor den Völkischen Beobachter geschreven lijkt. Men behoeft zich dan ook niet te verwonderen, dat dit boek ondanks zijn ongezouten kritiek op den hedendaagschen vorm van het nationaalsocialisme, niet verboden werd. Spengler is in zijn Pruisische conservatieve Herrenmoral alleen fanatieker en nationalistischer dan het nationaal-socialisme. De laatste helft van dit tweeledig begrip zit hem dwars. Maar de man die voor een sterk Duitsch leger pleit en een zoo bandeloozen aanval doet op het marxisme, dat geen volksredenaar hem kan overtreffen, heeft den ban niet te vreezen. De contra-revolutie is hem alleen nog niet ver genoeg gegaan.

Spengler wil niets minder dan een wegwijzer der nationale revolutie zijn, een pionier van haar toekomstige verder ontwikkeling. Hij waarschuwt en vermaant. Hij stelt vast wat deze revolutie wel, en wat zij niet, nog niet, is. De eenige vraag, waar het volgens hem voor een volk op aankomt, is of het subject of object der geschiedenis zal zijn. En hij vat dit niet op in den zin van cultureelen bloei, van voorrang in wijsheid en wetenschappen des levens, maar van macht, ruwweg van sterk bloed dat zich doet gelden en vreezen, van strategische hegemonie. Dat is zijn Pruisisch ideaal van den 'Wille zur Macht'. In het tweede deel van Der Untergang des Abendlandes stelde hij ronduit 'der Entschluss, Subjekt und nicht Objekt der historischen Entwicklung zu sein' met den 'Wille zur Macht' gelijk (pag. 223). De nationale revolutie van 1933 noemt Spengler 'etwas Gewaltiges', omdat zij voor Duitschland de mogelijkheid opent nogmaals als subject der geschiedenis een rol te spelen. De kracht en de discipline dezer revolutionaire beweging heeft hem geïmponeerd en hem herinnerd aan wat hij onder Pruisische 'Haltung' verstaat. Maar wat er bereikt werd, zegt Spengler, is

nog niets. Het is geen overwinning, want de tegenstanders ontbraken, het geeft geen aanleiding tot den roes van triomfgevoelens, het was niet meer nog dan een 'Mobilmachung'. Fanatici, die zich nu aan macht- en overwinningsgevoelens prijsgeven, verzwakken Duitschland door den al te gemakkelijk bereikten toestand, die slechts een begin der beweging is, te willen bestendigen. Het wezenlijk doel ligt verder, in de buitenlandsche politiek.

Als werkelijke successen erkent Spengler alleen die in de buitenlandsche politiek, hetgeen geheel in de lijn zijner gedachte ligt, dat een volk moet trachten subject der geschiedenis te worden, en niet ver af is van het denkbeeld van den 'Wille zur Macht'. Buitenlandsche politiek is machtspolitiek, zegt hij onomwonden. Binnenlandsche successen tellen bij hem niet. De Duitsche politiek tegenover Oostenrijk is bijv. voor hem dus waarschijnlijk van meer belang dan de pogingen om het werkloosheidsvraagstuk op te lossen. Utiliteitsmaatregelen als werkverschaffing en Planwirtschaft zijn beneden zijn waardigheid en waardeering; hij ziet daarin weinig meer dan een kleingeestig geknutsel aan het onveranderbaar historisch lot.

Aan zijn waarschuwing aan het nationaal-socialisme zich niet door het voorloopig succes te laten verblinden maar aan de ware, de eigenlijke successen te gaan werken, d.z. die in de buitenlandsche politiek, verbindt hij het zeer ware woord, dat intusschen opnieuw waarheid is gebleken: dat elke revolutie de positie van een land in de buitenlandsche politiek ongunstiger maakt. Hij vermaant het nationaal-socialisme niet te gelooven, 'ohne und gegen die Welt fertig zu werden'. Het dient den moed te bezitten tot het zien der werkelijkheid en zich niet te laten begoochelen door 'arische Wunschbilder' van een derde rijk (hij noemt het woord brutaalweg in één adem met het communistische 'Wunschbild' van den Sovjetstaat). De groote toekomstige taak voor Duitschland ziet Spengler niet binnen zijn grenzen maar in de mogelijkheid een actieve rol te spelen in de komende, zich tusschen werelddeelen afspelende geschiedenis. Want 'Deutschland ist mehr als irgendein Land in das Schicksal aller andern verflochten; es kann weniger als irgendein anderes regiert werden als ob

es etwas für sich wäre'. De ondertitel van het boek, Deutschland und die weltgeschichtliche Entwicklung, wijst aanstonds gedecideerd in deze richting. Daarbij komt, dat wanneer de toekomstige geschiedenis, gelijk Spengler vermoedt, zal bestaan in een machtsconfrontatie van Europa en Azië, Duitschland beslissend gelegen is, vooral sinds het door Ruslands terugkeer tot Azië, de grens van Europa geworden is.

Ongetwijfeld zal Europa zich moeten haasten met een eind te maken aan de onderlinge twisten en spanningen, die, vóór de landen het goed beseffen, reeds locaal geworden kunnen zijn en zullen moeten wijken voor de uit het Oosten opdagende gevaren en beslissingen. Vóór de Europeesche volkeren het goed en wel inzien, kunnen hun onderlinge problemen bijzaak geworden zijn. Kwesties als van den Corridor en Elzas-Lotharingen kunnen, terwijl men er zich nog over opwindt, reeds blijken futiliteiten te zijn geworden. De schaduwen van grooter problemen rijzen er reeds over heen. Als machtspolitiek in de wereldgeschiedenis naar Spenglers gedachte het probleem en de taak der toekomst bij uitnemendheid voor Duitschland zou zijn, zou de vraag naar de mogelijkheid van herstel van Duitsche koloniën bijv. eer van belang zijn dan die der huidige Duitsche grenskwesties. Spengler loopt daar over heen, hij weet wel, dat in dit opzicht de achterstand nooit in te halen zal zijn, vóór de groote beslissingen beginnen op te dagen. Maar toch valt uit wat hij schrijft op te maken, dat volgens hem Duitschlands grootste fout in de wereldpolitiek is geweest, dat het destijds de kans voorbij liet gaan in Afrika een groot koloniaal rijk te stichten.

Uit het bovenstaande is duidelijk, dat de doelstellingen van het nationaal-socialisme, dat in wezen na aftrek van alle theorie en fanfare niets anders beoogt dan het Duitsche volk uit den nood te helpen, het eenvoudigweg weer lucht te geven en betere levensvoorwaarden te verschaffen, in de oogen van dezen imperialistischen fantast veel te klein en te burgerlijk zijn. Sterk bloed moet heerschen, ziedaar zijn leus, en de proporties van het 'Wunschbild' van Spengler, dat hij voor vervulbaar houdt, gaan roekeloos fantastisch boven de concrete doeleinden van het nationaal-socialisme uit.

Buitendien is het nationaal-socialisme naar Spenglers

smaak teveel kind der democratie, der demogagie. Het staat te ver af van de menschenverachting van het door hem begeerde caesarisme.

Spengler is natuurlijk verwoed anti-liberaal, anti-marxistisch, anti-democratisch. In de democratie ziet hij den wortel van alle kwaad, dat over deze wereld gekomen is. De democratie noemt hij de sluipende revolutie, die sinds 1770 de samenleving doorkankert. De schuld van alles zijn de democratische partijleiders, de misdadige aanstichters der 'weisse Weltrevolution'. Spengler deelt het standpunt der Pruisische landjonkers, hij werpt zich op als de theoretische verdediger daarvan. Grondslagen van een gezonde samenleving zijn machts- en eigendomstradities (hij beroept zich hier op de oudnoorsche beteekenis van eigan = heerschen).

Het moet erkend worden, dat Spengler het opneemt voor schromelijk verontachtzaamde waarheden, en dat hij gelijk heeft, als hij de voor dezen tijd moedige ketterij verkondigt, dat waarachtig bezit ziel is en als zoodanig waarachtige cultuur. De 'Fähigkeit des Erwerbens, Erhaltens und Verwendens' veronderstelt een cultuur, waarover de massa bij een revolutionair chassez-croisez van het bezit der klassen niet zal blijken te beschikken. De ware goederen, betoogt Spengler, zijn iets waarmee men innerlijk vergroeid is, als de boer met zijn hofstee waarop zijn vaderen reeds arbeidden, als de koopman met de firma die zijn familienaam draagt, als de handwerksman met zijn werkplaats en beroep. Erfrecht in den vollen en besten zin van het woord is overdracht van materieel en ideëel eigendom om in denzelfden geest van waardigheid verder beheerd te worden, is overdracht van cultuur. Spengler heeft gelijk in zijn verzet tegen de nivelleerende tendenzen, die deze overdracht van cultuur onmogelijk trachten te maken. Men denkt er niet aan de massa tot de hoogte van ware cultuur op te voeden, maar tracht de tradities te breken en alles tot een vormlooze gelijkheid te vereffenen.

Maar Spengler vergeet of wenscht zich niet af te vragen, of zij die de cultuurgoederen door erftradities te beheeren hebben gekregen en tot heerschen en leiden geroepen waren, ook steeds aan de hun toevertrouwde sociale verantwoordelijkheid beantwoorden? Of met het behoud van bezit steeds

behoud van cultuur gelijken tred hield? Spengler verliest bij zijn bestrijding der democratie alle maat en bezinning. Hij ziet de democratie uitsluitend ontstaan uit den kunstmatig aangekweekten nijd der bezitloozen, en neemt nergens zelfs maar de vraag in overweging, of ook machtsmisbruik der geboren heerschers de oorzaak van het verzet kon zijn?

Democratie is volgens Spengler niets anders dan georganiseerde nijd. Afgunstigen hebben den nijd der massa's tegen de geboren heerschers gewekt, aangekweekt en georganiseerd. De geheele democratische beweging in zijn ontwikkeling van liberalisme, socialisme en communisme is volgens hem niets anders dan de in den loop van meer dan een eeuw steeds gevaarlijker aangroeiende, kunstmatig aangewakkerde ontevredenheid. Zijn betoog zinkt daarmee beneden het peil, waar nog te discussieeren valt, waar nog zin bestaat voor de twee kanten die aan elk probleem zijn, voor de twee handvatsels die al volgens Epictetus aan ieder ding zijn. Spengler verliest hier ten eenenmale zijn scepsis, ten eenenmale het besef, in Der Untergang des Abendlandes uitgesproken: ‘Für den echten Menschenkenner gibt es keine absolut richtigen oder falschen Standpunkte’. Het geheele hoofdstuk Die weisse Weltrevolution, dat het grootste deel van dit boek in beslag neemt, is geen wijsgeerig betoog meer op de basis van onderzoek, maar een teugelloos, demagogisch pamflet, met alleen hier en daar tusschen die stormvlagen van verwoed uitvaren de heldere flitsen van het vroeger klaar en perspectivisch inzicht.

In Der Untergang des Abendlandes stelde Spengler nog zonder zich op te winden vast, dat het tijdperk der democratische partijen noodwendig ten einde moest gaan. Anders in Jahre der Entscheidung; hier raakt Spengler buiten zich zelve van verontwaardiging over het moedwillig bewerkstelligd verval der staatsmacht, waarop de democratie systematisch aangestuurd heeft, over de beroepsagitatie der democratische volksmenners, die onder de misleidende leuze van een dictatuur van het proletariaat naar hun eigen dictatuur streefden. De arbeider was enkel middel, werktuig in handen der beroepsrevolutionairen. Hij werd in den klassestrijd gejaagd om hun haat tegen de conservatieve machten en hun machts-

honger te bevredigen. Tot dezen simpelsten vorm: misdadige volksmennerij, brengt Spengler thans de geschiedenis van het marxisme terug. Men moet wel aannemen, dat hij ook hier zijn onafhankelijkheid is kwijtgeraakt en onder de suggestie is gekomen van Schlagworte en massa-theorieën. Het marxisme is een theorie over de krachten en wetten, waaraan geschiedenis en samenleving onderworpen zijn, en men kan deze verwerpen of aanvaarden; men kan in de practijk van het marxisme een middel tot een verbeterde organisatie der samenleving zien of die poging tot mislukking gedoemd achten. Maar men heeft zijn onbevangen oordeel verloren, als men er op het voorbeeld van volksredenaars enkel een misdadig streven van andere volksredenaars in ziet.

Meer dan de helft van dit boek bestaat uit deze verwoed eenzijdige verklaring der wereldcrisis, waarvoor Spengler uitsluitend de democratische volksleiders aansprakelijk stelt, die haar met opzet gewild zouden hebben. De massa kan niet abstract noch objectief denken, de massa is nooit in geestdrift te brengen voor een methode, wel voor een messias, zij is nooit tot rede te brengen met de aanwijzing van fouten, zij moet schuldigen zien. Iedere volksbeweging, die de macht veroverde, heeft aan deze instincten geofferd; haar leiders hebben de massa altijd gegeven waar zij om riep, hebben de menigte, die heden voor een republiek en morgen voor een monarchie juicht, altijd de schuldigen aangewezen, waartegen zij haar woede richten kon. Dat behoort tot het wezen der demagogie. Dat is echter in strijd met het wezen der wijsbegeerte, d.i. der waarheidsbegeerte, in wier dienst Spengler tot nu toe stond.

De duivel is nog niets bij de satanische berekening der democratische partijleiders, als men Spengler gelooven wil. Dat het socialisme aanvankelijk ontstaan zou zijn uit een drang naar sociale rechtvaardigheid en dat het aanvankelijk een geïnspireerd verzet is geweest tegen den onduldbaren nood van den arme, erkent Spengler, die zich nooit en nergens in het feit: armoede heeft verdiept, niet. Spengler haat de democratie, de leiders in de eerste plaats, de arbeidersklasse weinig minder. En de gansche beweging doet hij af met de brute definitie: parasitisch egoïsme der minderwaardigen. De

arbeidersmassa is het willoos en stuurloos object dezer beweging, die de partijleiders ten dienste van hùn Wille zur Macht hanteeren. Deze 'Wille zur Macht' noemt Spengler echter ter onderscheiding dier andere, welke de formule der Herrenmoral is, onvoorwaardelijk 'Wille zur Zerstörung'.

In der Untergang des Abendlandes gold het socialisme voor Spengler nog als een tragische uitdrukking der faustische cultuur, die haar oneindigheidsdrang ook in een illusoir evolutie-ideaal gestalte gaf. In Jahre der Entscheidung is het, overeenkomstig de conjunctuur van het oogenblik, nog slechts een product van den 'Wille zur Zerstörung' van cynische volksmenners. Het proletariaat is een uitvinding, een product der beroepsagitators, voortgebracht door een stelselmatige demoralisatie der lagere klassen. Door de leiders van het proletariaat is, beweert Spengler, alles ontstaan wat klassestrijd en socialisme heet. Zelfs de werkloosheid is aanvankelijk door het marxisme met opzet aangekweekt. Inderdaad, er is een pijnlijk niveauverschil tusschen het werk, waaraan Spengler zijn roem dankt, en dit ongebreideld schotschrift!

Alles is perfide toeleg der marxistische leiders geweest, maar toch zijn, naar Spenglers eigen woorden, 'alle Arbeiterparteien sich ihrer Gemeinsamkeit dunkel bewusst, so sehr die Führergruppen einander hassen'. Spengler bekommert zich om geen tegenspraak in zijn beweringen, maar welk verborgen verband zou de arbeiders kunnen vereenigen? De nood misschien? Is wellicht toch niet 'alles' uitsluitend product van agitatie?

De arbeider is de eenige die niet in het zweet zijns aanschijns zijn brood wenscht te verdienen, beweert Spengler. Hij is het verwende troetelkind van deze eeuw. Spengler schijnt in staat te beweren, dat de stoker in fabriek of stoomschip door het leven meer vertroeteld wordt dan de rentenier met het grootvaderlijk erfdeel en de liefhebberij voor tuinieren.

De marxistische partijleiders zijn het geweest, die den oorlog gewonnen hebben. Hun overwinning bestond in het doordrijven van het loonbolsjewisme en met behulp daarvan hebben zij in hun toomeloozen 'Wille zur Zerstörung' de thans woedende economische crisis willens en wetens veroorzaakt. 'Die Weltwirtschaftskrise ist gewollt worden. Sie

ist das Ergebnis einer zielbewussten Arbeit der Führer des Proletariats'. Het staat er. Nadat Spengler zelf geconstateerd heeft, dat de legers en vloten in steeds stijgender mate voor doeleinden geëxploiteerd werden, die de naties zelf niet aangingen maar enkel aan de commercieele belangen van enkele groepen beantwoorden, laat hij opeens weer dien om de economische hegemonie, om de kolen-, ijzer- en oliereserves der wereld gevoerden oorlog door de partijleiders, die alomtegenwoordige duivels, winnen. Nadat hij van de door vreemde beurzen geleide inflaties ter vernietiging van geheele nationale vermogens heeft gewaagd, zijn er opeens weer de marxistische agitatoren, die de crisis hebben teweeggebracht. Spengler ziet enkel in het ingewikkeld economisch strangulatieproces, dat de wereld sinds 1918 op zichzelf heeft toegepast, den daarin weliswaar meetellenden maar niet overheerschenden factor der loonopdrijving als grondoorzaak der economische wereldcrisis. De andere machtige factoren als de roekeloos ook na de eerste jaren van ongehoorde warenvraag bij het eind van den oorlog voortgezette en kunstmatig in stand gehouden overproductie, als de vernielde koopkracht der volkeren, als de door den oorlog in het leven geroepen nationale eigenhulp, nog vermeerderd door het ontstaan van nieuwe landen en op de spits gedreven door den tarievenoorlog, de angst voor den vijand die dezen onder een vernietigenden last van verplichtingen bedolf, de aan het economisch beleid ontsnappende evolutie der techniek, de steeds toenemende concurrentie der buiten Europa en Amerika opkomende industriecentra der gekleurde rassen, de moedwillige circulatiestoringen in de economische politiek, al deze en andere oorzaken noemt Spengler niet of reduceert ze tot van geen noemenswaardige beteekenis. Want de schuld moet uitsluitend naar één kant geconcentreerd worden. Des te bedenkelijker wordt Spenglers verwaarloozing van zeer wezenlijke hoofdoorzaken der wereldcrisis, als men in een volgend hoofdstuk over 'die farbige Weltrevolution' ziet, hoezeer Spengler van de economische bedreiging der blanke industriewereld door de gekleurde doordrongen is. Maar hij avanceert en retireert zijn argumenten, al naar ze hem te pas komen.

Zijn voornaamste conclusie is, dat het gevaar der blanke

wereldrevolutie, die misschien nog met de gekleurde een bondgenootschap zal aangaan, alleen door de tijdige komst van het caesarisme gekeerd kan worden, en dat Duitschland daar het voorbeeld in dient te geven. Het is hem een doorn in het oog, dat het nationaal-socialisme sterke linksche tendenzen aan den dag legt. Het zit hem eigenlijk dwars, dat het nationaal-socialisme meer voor het volk over heeft dan voor de landjonkers. Het blijft te ver bij zijn caesaristisch 'Wunschbild' ten achter om zijn waardeering te verwerven. Met nadruk noemt hij herhaaldelijk Mussolini als een caesarenfiguur, en het feit, dat Hitlers naam in dit boek geen enkele keer voorkomt, bewijst, dat hij de Duitsche dictatuur veel te demagogisch en te weinig caesaristisch acht. Hitler is stellig naar zijn smaak te veel mensch, te weinig despoot; te zeer idealist, te weinig imperator, die naar geen volkswil luistert doch zijn eigen wil tot volkswil opwerpt.

Het nationaal-socialisme, dat volgens Spengler op den staatsman wacht van de caesaristische kracht van een Mussolini of een Lenin, is als demagogie in zijn oogen een tusschenvorm, een overgangsstadium. Spengler voelt niets voor den roes van massaredevoeringen. Zoolang een dictatuur sociale eerzucht heeft, beweert ten bate van den arbeider te strijden, en om de gunst der massa dingt, is zij overgangsvorm. De 'kriegerische, preussische Geist' zal ervoor in de plaats komen. 'Die Legionen Cäsars wachen wieder auf'. Spenglers vurigste wensch zou vervuld zijn, als zijn woord de komst van het caesarisme kon verhaasten. Hij verwijt het nationaal-socialisme gebrek aan werkelijkheidszin, en sentimentaliteit. Want het denkt vooreerst meer aan welvaart dan aan macht. Zoolang het echter verhooging van welvaart nastreeft, is het in Spenglers oogen veroordeeld.

Het is als zoodanig geen actief element in de wereldgeschiedenis maar een buiten de eigenlijke historie staand schema, een programma als zooveel andere, een abstracte want niet op machtspolitiek gerichte wereldverbeteringsmethodiek, in laatste instantie even onbruikbaar en illusoir als het socialisme of de Volkenbond ('dieser Schwarm von Sommerfrischlern, die am Genfersee schmarotzen'). Spengler lacht om plannen tot bestrijding der economische crisis. De

crisis is immers in het schema van den ondergang van het avondland een catastrofe die generaties omvat. Deze crisis, die eenerzijds volgens Spengler het bewuste maaksel van perfide partijleiders is, waartegen alleen het Pruisendom nog redding brengen kan, is tegelijkertijd een organische episode in den ondergang der cultuur. Men vraagt zich af, waarom Spengler zich dan zoo opgewonden heeft tegen de 'daders', juist hij die de fatalistische leer verkondigt dat de geschiedenis zich in zinloos toeval van niets of niemand iets aantrekt, waarom hij zich zoo druk maakt over het recept van het Pruisendom, juist hij die meer dan eenig ander weet, dat de geschiedenis nooit met onze wenschen rekening houdt. Maar de ware politiek is volgens Spengler: de richting der geschiedenis ontdekken en zich daarbij aansluiten; daarom heeft het Pruisendom zijn kans, nu het caesarisme in aantocht is. De eenige vraag, die nog resteert, is of dit caesarisme een praemisse van Spengler of van de geschiedenis zelf is. Is het eerste het geval, dan zou het kunnen gebeuren, dat hij het Pruisendom vergeefs gealarmeerd had - en heeft het voor Duitschland misschien toch meer zin zich met zijn economische reorganisatie bezig te houden dan zich te prepareeren voor een speculatief caesarisme. Vooreerst houdt men zich liever aan de door Spengler verachtelijk als 'lafhartig optimisme' gebrandmerkte Planwirtschaft. Als het historisch fatum den ondergang tegemoetvoert, dan is in dat geval door den mensch voor zijn deel althans het uiterste ertegen beproefd. Spengler moge er medelijdend de schouders over ophalen, maar een poging tot bestrijding van economische ziekteverschijnselen en herstel van begane fouten is bij den huidigen toestand wellicht toch reëeler en minder romantisch (Spenglers verwijt aan alle wereldverbeteraars) dan een enkel om een speculatieven ondergang begonnen caesaristisch avontuur.

Er is een moreel verschil tusschen het nationaal-socialisme en Spenglers theorieën. Het eerste beoogt (afgezien van de middelen) het welzijn van het Duitsche volk, Spengler wenscht de verwerkelijking van een grimmigen machtswaan. Het nationaal-socialisme is, ondanks de fouten en terreur, waardoor het Duitschland, evenals het fascisme destijds Italië, in een moreel isolement gebracht heeft, van idealistische origine en

bedoeling. Spengler is bezeten door een koortsachtigen heerschersdroom, die gevaarlijk zou worden, indien hij vat kreeg op het volk, wat overigens onwaarschijnlijk is. Het nationaal-socialisme is een realiteit, waarover discussie mogelijk is; Spenglers ideeën zijn een wilde fantasmagorie.

Tot een zuiver begrip van het nationaal-socialisme kan men alleen komen, als men uitgaat van zijn historische onvermijdelijkheid, en als men, verder, de nationale revolutie ziet als Rohstoff, grootendeels nog onbewerkte grondstof. Men kan niet blijvend stilstaan bij de vraag, hoeveel haren er bij deze omwenteling tenslotte doodelijk gekromd zijn. Iedere revolutie maakt een periode door, waarin de instincten overheerschen en de cultuur op den achtergrond gedrongen wordt. Het is diep te betreuren, dat juist op een oogenblik waarop een in den diepsten nood geraakt volk zich aaneensluit, zulke essentieele fouten begaan zijn tegen wat wij door eeuwen als grondbeginselen van cultuur en recht zijn gaan beschouwen, maar in laatste instantie is niet het aspect van het nationaal-socialisme anno 1933 maar dat over tien jaar van belang, en komt het er vooral op aan - de geschiedenis van het Italiaansche fascisme bewijst het - hoe het zich ontwikkelen zal.

De intentie van het nationaal-socialisme is het herstel van het Duitsche volk, dit dient men ook bij verwerping der middelen nooit uit het oog te verliezen. Dit doel heeft middelen geheiligd, die het rechtsgevoel der wereld gekwetst hebben, doch de daardoor gewekte scepsis aangaande de moreele waarde der uitvoering kan op grond daarvan nog niet negatief beslissen over het moreel gehalte der doelstelling.

Dit verkleint niets aan de groote bezwaren en gevaren. De terreur der SA, waaromtrent de waarheid wel het midden zal houden tusschen de verhalen die men hoort en wat regeering en pers in bedekte mededeelingen hebben toegegeven, moge al niet onverdeeld de goedkeuring der regeering hebben gehad, zij is er geweest en de regeering heeft haar laten begaan. Hoeveel Joden zich in Duitschland aan zwendel schuldig gemaakt hebben, is een binnenlandsche justitieele aangelegenheid en zelfs de vraag, welke maatregelen gewenscht zijn om tot een evenwichtig verhoudingsgetal te komen voor de be-

oefening van diverse beroepen door staatsburgers van oorspronkelijk uitheemsch ras, is een kwestie van regeeringsbeleid. Maar de grondgedachten van cultuur en humaniteit worden bedreigd, wanneer door rassenhaat een geheel ras aan de verachting prijsgegeven wordt (zelfs in het boek waarin het Duitsche volk thans als in een bijbel gelooft), wanneer Duitsche staatsburgers van Joodschen bloede in een positie van rechteloosheid worden gebracht en een vernietigende moreele en economische boycot tegen hen wordt ondernomen. Duidelijk ziet men daar, hoe massabewegingen altijd gedoemd zijn met de grofste schaar te werk te gaan. Hetzelfde neemt men waar aan de Gleichschaltung op geestelijk gebied, waarmee door een knotting en nivelleering der oorspronkelijke individualiteit en der vrijheid van denken en geweten aan bloei en variëteit eener cultuur geweld wordt aangedaan. Gleichschaltung is een natuurlijk politiek verschijnsel bij elke machtsverovering, maar zij is buitendien altijd een geestelijke verarming. De 'totale staat' is, gelijk ook Spengler constateert, een Schlagwort, een fictie, die alleen te begrijpen is als men het machtsmiddel der Gleichschaltung in aanmerking neemt. Wat men aan geest verliest, kan men echter in vermeerdering van zelfbewustzijn compenseeren. Spengler merkt in zijn analyse der demagogie terecht op, dat het zwakke individu in de massa vlucht. 'Sie fühlen sich nur in Masse, weil sie da das dunkle Gefühl ihrer Schwäche betäuben können, indem sie sich multiplizieren. Und das nennen sie Ueberwindung des Individualismus'. Men moet daarom niet teveel aanstoot nemen en zeker niet teveel belang hechten aan het demonstratieve zelfbewustzijn, dat het nationaal-socialisme in Duitschland den volke tracht bij te brengen. Iedere massabeweging heeft demagogische leuzen noodig, de zuivere en fijne begrippen zijn daarvoor te gecompliceerd en te genuanceerd; wat inslaat zijn eenzijdige, eenkleurige, massale en massieve thesen. 'Die nordische Rasse' is niets dan een slag op de trom, niets dan de marschmuziek waar een beweging op marcheert. En uit een oogpunt van propaganda is het tactisch zelfs volkomen begrijpelijk, dat de leiding der beweging van een volk, dat onder zoo zwaren druk heeft gestaan als Duitschland sinds het verliezen van den oorlog, het een overcompen-

satie biedt in dikke leuzen van ras en heldendom. Het nu zeer in trek zijnde modewoord heroïsme is intusschen, zoodra het uitgesproken wordt, altijd tegen den toon aan. Als dit woord gebruikt wordt, is het heldendom vanzelve afwezig, want heldendom verdraagt zijn eigen formuleering niet, en de held zelf - deze zeer zeldzame figuur in het maar zelden grootsch moedige menschdom - rekent dit woord gewoonlijk niet tot zijn soberen woordenschat. Dat de leiders van een volk, dat zwak werd en weer sterk wil worden, van een dergelijken stimulans gebruik maken, is, zij het dan wijsgeerig onhoudbaar, strategisch volkomen begrijpelijk. Iedereen die reclame voor zijn zaak maakt doet hetzelfde. Een gevaar is alleen, dat demonstratief nationaal zelfbewustzijn aan de verstandhouding der volkeren niet ten goede komt.

In dat opzicht is de thans gangbare verheerlijking van martiaal heldendom en soldatendeugden, de aankweeking van een 'Volk ans Gewehr'-mentaliteit, die vooral de jeugd met macht en kracht ingehamerd wordt, voor de verstandhouding der volkeren bedenkelijk en voor het evenwicht in Europa op den duur een gevaar. Evenals het hardnekkig en onverzoenlijk wantrouwen van Frankrijk een gevaar voor het Europeesch evenwicht vormt. Want wie over de Duitsche aankweeking van militaristische stemmingen bij de jeugd klaagt, vergete niet, dat het geduld van dit volk door Frankrijk zwaar beproefd werd en dat het zonder dit wantrouwen nooit zoover gekomen zou zijn. De volkeren, die Duitschland de herziening van het verdrag van Versailles te lang hebben geweigerd, plukken hun eigen vruchten, nu Duitschland tot hun schrik en verontwaardiging zijn deemoedige houding heeft laten varen voor een zelfbewustere en martialere stemming. Maar dat vergroot het wantrouwen en de angst aan de andere zijde weer, en zoo sluit zich deze vicieuse cirkel steeds nauwer. De Fransche angst remde te lang en zette weer kwaad bloed in Duitschland, de Duitsche ontstemming verhoogt weer de angst in Frankrijk. En zoo verwerd de verstandhouding tusschen Frankrijk en Duitschland, die in de dagen toen Stresemann en Briand over het onderling welzijn hunner beide volkeren spraken allengs tot toenadering neigde, weer tot wederzijdsch verbitterd wantrouwen. Frank-

rijk houdt zich gewapend, Duitschland oefent en vermaant zijn jeugd. De vrede die er sinds 1918 nog niet is geweest maar enkele malen scheen te naderen, is verder dan ooit. De staatslieden in Genève vergaderen met geduld en goeden wil, maar zonder den moed en de macht tot daden. Nog weigert men daadwerkelijk te erkennen, dat er niet in de eerste plaats nationale maar wereldproblemen gemeenschappelijk opgelost dienen te worden: de werkloosheid, de vrede, de tariefmuren (een kwestie waar in toenemende mate een verborgen casus belli in steekt; ook Spengler wijst daarop). Toch kan men verwachten, dat het pacifisme, een begrip dat door het nationaal-socialisme in Duitschland in een geheel verkeerden zin wordt misbruikt, waardoor de koers ervan gedaald en de moreele waarde ervan gedeprecieerd is, zich nog niet heeft overleefd. Duitschland geeft het gelukkig in feite nog niet geheel prijs: dat is uit de voortzetting der buitenlandsche politiek van voor de nationale revolutie op te maken. Hitlers groote vredesrede was schier verzoenlijker dan al wat men ooit van Brüning en zijn voorgangers had gehoord. Goebbels volgde dit voorbeeld in Genève en zelfs Goering heeft het oude lied ‘Siegreich wollen wir Frankreich schlagen’, dat bij de première van de film der Rebell in Berlijn nog staande meegezongen moet zijn, verboden. Duitschland vat vooreerst de buitenlandsche politiek allerminst in den zin van Spengler, d.i. als machtspolitiek op. Zoowel Frankrijk als Duitschland houden zich voor het oogenblik aan de oude stelling: si vis pacem, para bellum. Een stelling, die echter altijd een aanmerkelijk oorlogsgevaar in zich bergt. Spenglers mentaliteit is onomwonden ‘kriegerisch’, die van het huidige Frankrijk en Duitschland is niet ‘kriegerisch’ maar ‘kriegbejahend’.

Het nationaal-socialisme heeft zich tot voornaamste taak vooreerst het binnenlandsch herstel gesteld. Spengler acht de binnenlandsche politiek nooit interessant. Zij kan z.i. niet anders beoogen dan ‘in Form sein’, dwz. tot het voeren van buitenlandsche politiek in staat, en onder buitenlandsche politiek verstaat hij nu eenmaal machtspolitiek. Deze opvatting van het nationalisme, als in vorm zijn tegenover andere naties is met recht ‘kriegerisch’, vol oorlogsgevaar en uitdagend. Zoodra het nationaal gevoel een vorm aanneemt van

nadrukkelijke representatie naar buiten, beteekent het vermeerdering van oorlogsgevaar. Dit gevaar is onmiskenbaar in de nationalistische bewegingen als zoodanig in Europa aanwezig. In hun nationale taak bestaan deze bewegingen enkel ten opzichte van het eigen land, maar in de demonstratieve representatie van het nationalisme neigen deze bewegingen ten opzichte van andere landen tot verhooging van kasteformatie, doordien zij op de nationale verschillen bij voorkeur en bewust den nadruk leggen, zooniet zelfs de superioriteit voor zich opeischen.

Natie is de cultuurvorm van een volk, definieerde Spengler in Der Untergang des Abendlandes. Het geheele cultuur- en organisatiecomplex, waartoe een volk door de historie is gevormd kan men natie noemen (Spengler merkt op, dat ras en taal daar betrekkelijk onafhankelijk van zijn). Het wijbesef van de leden van dit complex is het nationale gevoel. Nationalisme is het gevoel van eigenwaarde der leden eener natie. Door slechts een beperkt aantal leden der natie kan deze cultureel-historische idee doorleefd worden, daar de groote massa een betrekkelijk gering contact met de cultuur der eigen natie heeft, in de steden vorm- en ideeloos is en op het land veel meer met de Heimat dan met de natie verbonden is. Spengler citeert in Der Untergang in dit verband De Saint-Simon's uitspraak: Heel Frankrijk was in de voorkamer aanwezig. De naties worden door de geschiedenis gevormd, versterkt of verzwakt. De historie van een volk, het gemeenschappelijk lot ervan kan het nationaal besef zoowel qualitatief als quantitatief vermeerderen. Een voorbeeld daarvan is nu de consolidatie van het Duitsche volk, die door het gemeenschappelijk lijden in en na den oorlog teweeggebracht is. Gemeenschappelijk lot bindt onvergelijkelijk meer dan opvoeding en onderwijs, waaraan anders de aankweeking van het nationaal gevoel, dat geen oorspronkelijk maar een gekweekt, cultureel affect is, uitsluitend aan wordt opgedragen of overgelaten. De natie als historisch geworden, en als staat rationeel functioneerende cultuur- en belangengemeenschap is een vorm geworden doelstelling. Zij streeft naar het behoud en naar de verhooging van den materieelen en (doch in de tweede plaats) geestelijken bloei der volksgemeenschap. Maar als

emotioneele voorstelling, als Erlebnis blijft de natie niet een begrip, een functie, een doelstelling, een georganiseerde gemeenschapsvorm, maar wordt zij van object tot subject, wordt zij actieve en activeerende idee, symbool, straks leuze en weldra geloof. In het nationalisme, dat meer emotioneel dan rationeel is, wordt licht het relativiteitsbesef der nationale idee, die alleen functioneel t.o. der belangengemeenschap en niet om haars zelfs wille bestaat, verloren. Het krijgt de behoefte zijn eigenaard als zoodanig te verheerlijken, waarmede reeds een nadrukkelijk onderscheid tegenover andere naties geaccentueerd is en de nationale idee demonstratief naar buiten treedt. Daarmede is de nationale idee tot een gesloten afweertoestand genaderd. In een daaraan grenzend stadium kan zij reeds expansief, imperialistisch worden. Is het superioriteitsgevoel sterk, dan gaat de nationale idee licht in dat stadium over. Weliswaar is voor een groot deel van het volk de natie, die zij zich alleen als rationeele organisatievorm bewust wordt, in den regel te abstract om haar emotioneel als Erlebnis in zich op te nemen, doch zij die de leiding der nationale belangengemeenschap hebben weten dit te compenseeren door er het Heimatgevoel, waar vrijwel iedereen gemakkelijk dank zij oorspronkelijke affecten voor in geestdrift te brengen is, in te betrekken. De macht van een strategische massaregie is buitendien in Italië en Duitschland genoeg gebleken. Zingen en hoeraroepen schakelen alle scepsis uit. Zelfs een critisch denker is wel tegen tien zangers maar niet tegen tienduizend opgewassen. In de geestdrift van een volksmenigte woedt een flagellantisme, waarvan de aanstekelijkheid vrijwel onweerstaanbaar is. In dit stadium wordt het nationalisme extatisch, en het aankweeken van een superioriteitsbesef wordt een gevaarlijk en onverantwoordelijk spel. De natie wordt van functioneele gemeenschap tot een soort katholiek godsbegrip, een tot eigen verheerlijking bestaande transcendatie.

Bij Spengler is het nationalisme in het verste, avontuurlijkste stadium voortgeschreden. De bestaansreden der natie ziet hij nog slechts daarin, dat zij in staat zal zijn een roemrijke rol in de wereldgeschiedenis, hetzij in Europa of tegenover Azië te spelen. Over de woordsamenstelling oorlogsgevaar zou Spengler slechts de schouders kunnen ophalen. ‘Weltge-

schichte ist Kriegsgeschichte'. Oorlog is in zijn oogen een gezonde toestand, en een volstrekt aannemelijke vorm van beslissing in geschillen voor het wel zeer onvolmaakte, maar toch met rede en liefde begaafde wezen dat mensch heet.

Reeds in Der Untergang des Abendlandes gaf Spengler den lezer soms den indruk, alsof hij zich bij den waarzegger bevond. Men zal zich de jaartallen wellicht nog herinneren uit de befaamde tabellen: twintigste eeuw overgang der constitutioneele machten in vormloos caesarisme, vernietigingsoorlogen, despotisme; 2000-2200, ontbinding der naties in een vormlooze bevolking, wederom samengevat in een imperium van allengs weer primitief-despotisch karakter. Men zou de leerlingen der middelbare scholen deze jaartallen vast kunnen laten leeren bij het hoofdstuk 'toekomst'. Jahre der Entscheidung verkondigt: 'Wir sind in das Zeitalter der Weltkriege eingetreten. Es beginnt im 19. Jahrhundert und wird das gegenwärtige, wahrscheinlich auch das nächste überdauern'. Spengler verheugt zich reeds op de rol, die tank en vliegtuig in de komende oorlogen zullen spelen, de individueele machine, die in tegenstelling tot het onpersoonlijk trommelvuur der loopgraven weer een groote taak weglegt voor het persoonlijk heldendom. Spengler wordt bepaald geestdriftig, als hij het over de geschiedenis der krijgstechniek heeft. De geschiedenis gaat hard en meedoogenloos over de menschen, de volkeren, de stelsels en ideologieën heen, beweert Spengler, en de historische werkelijkheid, voorzoover wij deze overzien, dwz. over een tijdsspanne die misschien slechts de waarde van seconden heeft, schijnt hem gelijk te geven. 'Die Tatsachen sind immer stärker als die Menschen'. Maar deze abstractie 'geschiedenis', of Schicksal, is bij Spengler een nergens geheel duidelijke grootheid; hij stelt haar voor als een soort moira, of een soort super-tank die over de wereld heenvaart. Hij ziet haar nergens als een concreet en analyseerbaar verschijnsel, een altijddurende spanning tusschen instinct en rede, waarin de instincten tot nog toe altijd weer over de rede meester zijn geworden en het evenwicht in de talrijke talenten van het menschdom noodlottig hebben verbroken. De vraag komt bij hem niet op, of als er overleg tusschen menschen mogelijk is, niet ook overleg tusschen volkeren uitvoerbaar

moet zijn om het leven met zijn oneindigen rijkdom aan mogelijkheden op zijn minst draaglijker en houdbaarder, ja rijker en interessanter te maken, om van dit rijke aanbod, dat leven heet en waarvan het menschdom zoo'n slecht gebruik maakt eenmaal een beter gebruik te leeren maken, om zich inplaats van aan de vernietiging aan de intensiveering van 's levens kansen te wijden. De gedachte behoeft niet eens van een donquichotig idealisme of optimisme te zijn, maar zou de nuchtere vraag kunnen wezen van een onbevooroordeeld, onhistorisch maar menschelijk denkend toeschouwer, die zonder voorafgaande toelichting tegenover het huidige wereldbeeld werd gesteld.

Jahre der Entscheidung van Spengler is ontstaan uit een dubbele irrealiteit: uit den slavendienst van zijn geest aan het in der Untergang des Abendlandes opgesteld historische schema, waaruit hij het komende caesarisme destilleert, en uit de oud-Pruisische roemzucht, waarom hij Duitschland voor een avontuurlijken gooi naar dit caesarisme zou willen werven. Om te beginnen moet dan de dienstplicht, die nog een product der democratie is, vervangen worden door het staande leger. Spengler geniet van het vooruitzicht. Ja, wel heeft hij den ondergang van het avondland voorspeld, maar dit somber denkbeeld kan geen menigte, ja zelfs geen zoo hooghartig individualist als Oswald Spengler op den duur in zijn noodlottige kaalheid verdragen. *Spengler heeft een pakkend slot voor den ondergang van het avondland verzonnen*. Hij heeft zijn lezer altijd voorgehouden dat de wereld grooter is dan onze naaste omgeving, dat wij altijd teveel op het eigen hoekje staren. En dan.... keert hij die wereld, waar de wereldgeschiedenis onverbiddelijk overheenschrijdt, den rug toe, en gaat in zijn eigen hoekje luchtbellen blazen. De gedachte groeit, groeit.... eerst weet hij nog wel, dat Duitschland maar een klein plekje is in een groote, gistende wereld, maar het heeft het voordeel eener beslissende ligging.... Daar ligt een kans. En dan is er nog de Pruisische soldatennatuur: de kansen rijzen. Das Preussentum! ‘Mit diesem Schatz von vorbildlichem Sein kann es der Erzieher der weissen Welt, vielleicht ihr Retter werden’. Zoo gaat de aardigheid er niet af, er is een mooi sluitsteentje voor het systeem gevonden. Dat Pruisendom is namelijk ‘etwas sehr Vornehmes’, waar-

van de wereld nog kan profiteeren. Het is de eerenaam voor een ook elders in de wereld voorkomenden geest van tucht, heerschersbesef, verachting der massa, staatsmanszin voor machtspolitiek, heroïsme, zin voor eigendom als machtsbasis, zin voor erfgedachte (de geheele democratie is sinds het eind van de 18de eeuw niets dan een vulgaire aanval op de erfgedachte geweest, betoogt Spengler. Dit verklaart ook zijn in der Untergang des Abendlandes uitgesproken monarchale gezindheid: 'Deutschland und Kaisertum sind untrennbare Begriffe'), zin voor vruchtbaarheid en familie, weerstand tegen moeilijke levensomstandigheden. Een anthologie van spartaansche deugden dus. Maar bovendien behoort tot deze geestesgesteldheid het 'kriegerische'. 'Etwas vom Barbarentum der Urzeit muss noch im Blute liegen, unter der Formenstrenge alter Kultur, das in schweren Zeiten hervorbricht, um zu retten und zu siegen'. Die geaardheid en mentaliteit noemt Spengler 'ras'. Het woord is zoo in de mode, dat ook hij er gebruik van moet maken, al was het alleen om gehoord te worden. Ras behoort heden ten dage tot de terminologie van den loudspeaker. De luidspreker is een in de twintigste eeuw tot bijzondere ontwikkeling gekomen variant der menschelijke soort. Wie nog aangehoord wil worden, moet daar rekening mee houden. En zelfs de hoogmoedige individualist Spengler doet deze concessie. Hij spreekt dus veel over 'ras', zij het dan in een overdrachtelijke beteekenis van het woord. Hij doet niet mee aan de onwetenschappelijke propaganda, die in Duitschland met een onhoudbaar rasbegrip wordt gevoerd, aan dat soort nieuwe landmeterij, dat tot in de afgelegenste oorden van het rijk op de schedels der onderdanen toegepast wordt. 'Rassereinheit ist ein groteskes Wort angesichts der Tatsache, dass seit Jahrtausenden alle Stämme und Arten sich gemischt haben, und dass gerade kriegerische, also gesunde, zukunftstreiche Geschlechter von jeher gern einen Fremden sich eingegliedert haben, wenn er "von Rasse" war, gleichviel zu welcher Rasse er gehörte. Wer zuviel von Rasse spricht, der hat keine mehr. Es kommt nicht auf die reine, sondern auf die starke Rasse an, die ein Volk in sich hat.' Aan de 'reine Ariër'-zwendel doet Spengler althans niet mee. Dat sluit geheel aan bij zijn bestrijding van het rasbegrip in

der Untergang des Abendlandes. ‘Man glaube doch nicht, dass je ein Volk durch die blosse Einheit der leiblichen Abstammung zusammengehalten wurde und diese Form auch nur durch zehn Generationen hätte wahren können. Es kann nicht oft genug wiederholt werden, dass diese physiologische Herkunft nur für die Wissenschaft und niemals für das Volksbewusstsein vorhanden ist und dass kein Volk sich je für dieses Ideal des “reinen Blutes” begeistert hat’. De geheele ‘reine Rasse’-theorie in Duitschland is niets dan een propagandamiddel tot verheffing van het zelfbewustzijn van het volk en tot motiveering van het anti-semitisme. De schedelmeterij is het paskwillige uiterste van deze fictie. Sinds Retzius, aldus Spengler in der Untergang, weet men, dat ‘die groben Merkmale des Knochenbaues überhaupt keine Bedeutung mehr haben’.

Spengler gebruikt het woord ‘ras’ in de beteekenis van sterk bloed, sterke instincten. Eigenlijk dus in den zin van vitaal. Hij verkiest het bloed boven den geest, dwz. het ‘kriegerische’ instinct, het oerwezen van den mensch stelt hij boven den geest, boven het aan geen ander wezen eigen talent, dit oerwezen eenerzijds te raffineeren en te vermommen (de demonische kant van den menschelijken geest), anderzijds dit oerwezen te beheerschen en soortelijk te veredelen. Gezond ras, dat is dus eigenlijk vitaliteit, veronderstelt bij Spengler ‘eine prachtvolle, barbarische, gänzlich untheoretische Freude an Gefahr, Herrschaft und Sieg’.

Want de mensch is een roofdier. Die stelling wierp Spengler in Der Mensch und die Technik op, en hij herhaalt haar in dit werk. Maar wat wil dat zeggen? Het is een slag in de lucht. Een volkomen onzakelijke formule, een romantische vergelijking. Het is overigens geen uiting der menschenverachting, die Spengler vooral voor den staatsman noodzakelijk acht. Het is integendeel de hoogste lof. Maar ondanks Spenglers romantische lofspraak op den adel van het roofdier, blijven roofdieren uitsluitend op zichzelf bedachte lust- en prooidieren. Het adelsbegrip van den cultuurmensch steunt bij Spengler uitsluitend op primitieve ‘kriegerische’ instincten. Maar waar het voor een cultuurvolk op aankomt, zijn niet in de eerste plaats de sterke instincten, maar de cultuurvorm daarvan: dat is karakter.

Spengler verklaart zelf, het begrip ras niet in zoölogischen zin maar als ethos op te vatten, als sterke gezindheid, als zedelijke houding. Maar zij die de innerlijke krachten, den ethos van een cultuurvolk vormen, zijn niet de heerschzuchtige 'kriegerische' instinctwezens, doch de dragers van met het karakter vergroeide ideeën en tradities. Ongetwijfeld is massa vrijwel identiek met karakterloosheid, maar daarom is barbaarsch heerschersinstinct nog geen cultuur. De cultuurvorm van wat men in ethischen zin 'ras' kan noemen is karakter.

Tot het ras in den zin van de bloem van een volk kan men hen rekenen in wie de instincten gezuiverd, verfijnd veredeld zijn en door geest en karakter bestuurd worden. Ouders, die den deemoed bezitten - dit is geen week begrip maar een der fierste vormen van het meestal dubieuse begrip 'moed' - om hun leven tot de bouwstof te maken voor hunne zonen; die zich de ongeschonden overdracht van cultuur en karakter tot levenstaak hebben gesteld. Menschen die nog een onderscheid hebben gehandhaafd tusschen dienen en verdienen, voor wie karakter een levenseisch is in de houding van geest, lichaam en daden, voor wie een innerlijk imperatief bestaat dat ja en neen beveelt, menschen in wie de waarheid een hartstocht is en bij wie het onware woord een weerzin wekt als een slechte smaak in den mond, die de zelftucht handhaven in een tijd van toenemende vormeloosheid en karakterloosheid. Spengler zelf gewaagt met eerbied van hen die in staat zijn armoede, trotsch en leed zwijgend te dragen, die verantwoordelijkheidsbesef bezitten en den moed en volharding tot trouw aan een idee, tot ontzegging in dienst van een taak, zij voor wie in den strijd, om het bestaan of om een beginsel, niet alle handgrepen geoorloofd zijn. Dat zijn de grondslagen, de innerlijke cultuurwaarden, de stabiele resten, de laatste forten van een aan alle kanten aangevreten cultuur.

Politiek is de kunst van het mogelijke, zegt Spengler. In een dieperen en karaktervollen zin geldt dit van het humanisme, dat de wijsbegeerte is van het menschelijk mogelijke en waardige. Humanisme is geen luchtspiegeling van zachtaardig idealisme, maar het met een rigoureuse scepsis ondernomen onderzoek naar de ontwikkelingskansen die in de gegeven

realiteit van het menschdom zijn waar te nemen. Humanisme is alle constructieve denken over den mensch en zijn werken, de grenzen en mogelijkheden daarvan. Humanisme is constructieve scepsis, constructieve waardebepaling. Het is een onbevooroordeeld onderzoek naar de menschelijke talenten, het beoogt de menschelijke motieven, instellingen en verschijnselen aan de normen van het karakter te toetsen, en de mogelijkheid tot verhooging en veredeling der oragsnische functies van de menschelijke samenleving op het spoor te komen. Het streeft naar de vaststelling van zedelijke normen, zonder welke geen samenleving en geen cultuur houdbaar is en geen menschenleven en geen karakter tot ontwikkeling kan komen.

Het humanisme is te fijn gebouwd en te genuanceerd om ooit vat op menschenmenigten te krijgen, maar toch is alleen van een ontwikkeling van het nationaal-socialisme in humanistische richting, dwz. van toenemenden invloed der cultuurdragers en afnemende drijfkracht der instincten, voor Duitschland en voor Europa heil te verwachten. Aan het eind van den weg van Spenglers sterke instincten liggen alleen geweld en vernietiging. Dit moge Spengler om het even zijn, daar de mensch een roofdier is. Doch dit roofdier vermocht in zijn mystici, in een Eckart en een Novalis, zich opgenomen te voelen in den vitalen stroom van het heelal, verbonden met lelies en lianen, met sterren en zaden, met meteoren en microben. Dit roofdier vermocht in de denker- en dichterexemplaren zijner soort zich voor een zuiver ideëele doelstelling ten uiterste ingespannen en geïnspireerd te openbaren. Dit roofdier was bij machte ter wille van een onomkoopbare waarheidsdrift in een denker als Kant zijn heiligst geestelijk bezit, God, vrijheid en onsterfelijkheid in de waagschaal te stellen. Dit roofdier was bij machte tot Shakespeares schatrijke menschenkennis, tot Goethes kristallen klaarheid, tot Dostojewskys schuldbesef. Dit roofdier riep aan het kruis genageld om vergeving voor het hulpeloos schuldige menschdom.

Doch al wat uit den geest is, is voor Spengler bleeke ideologie. Voor hem is des levens boom niet groen, maar de grond rood van sterk soldatenbloed. Om cultuurwaarden bekommert hij zich niet, dat erkende hij al in Der Untergang des Abend-

landes. Voor hem telt alleen het ‘kriegerische’, barbaarsche instmet. Zelfs zijn gansche geniale geschiedphilosofische systeem stelt hij in den dienst daarvan. Het is een gevaarlijk, opzweepend spel met waandenkbeelden; dat het echter op diepere volkslagen vat zou kunnen krijgen is niet waarschijnlijk. Het doet denken aan de barbaarsche visioenen van een ouden, gek geworden generaal. Ik zie hem voor mij, Oswald Spengler, in zijn studeerkamer door wilde chimaeren omhuld, een figuur het tooneelspel van een Paul Wegener waardig.

ANTHONIE DONKER

Antisemitisme als cultuurverschijnsel

Wanneer men het begrip antisemitisme opvat in den ruimen zin van haat jegens hen, die tot het Joodsche ras behooren, zal men moeten vaststellen, dat het zich overal heeft voorgedaan, waar het Joodsche volk als vreemd bestanddeel te midden van andere volken heeft geleefd. Daar nu die volken, waaronder de Joden hebben geleefd en nog leven, onderling beschouwd van den meest uiteenloopenden aard zijn, moet het Joodsche volk zelf eigenschappen bezitten, die het antisemitisme tot een zoo belangrijk cultuurverschijnsel stempelen.

Wanneer niet plotseling in den loop van dit jaar het antisemitisme zich in Duitschland in uiterst scherpen vorm had voorgedaan, zou men in den tegenwoordigen tijd gemakkelijk de meening ingang hebben kunnen doen vinden, dat het in de moderne beschaving geleidelijk aan het afnemen was, om ongemerkt te verdwijnen. Nu echter is het, geheel plotseling en daardoor onverwachts, onze aandacht komen vragen. Wij vragen ons af, welke wel de oorzaken mogen zijn, dat één bepaald volk, van de vele, die op den aardbodem leven, zoo algemeen haat tegen zich heeft weten op te wekken. Een hoogst belangwekkend sociologisch vraagstuk! In hoeverre hebben de geestelijke geaardheid van het Joodsche volk, in het bijzonder voor zoover deze tot uiting komt in zijn godsdienst en denken, en de sociale omstandigheden, die het zich zelf schiep, of waaraan het in den loop der historie onderworpen werd, tot deze geesteshouding tegenover de Joden geleid? Waaraan zich nog het diepere probleem laat toevoegen, of wellicht de geestelijke en sociale acties en reacties, die het antisemitisme in zijn bijzondere hoedanigheden zijn gaan bepalen, tot algemeene

wetmatigheden van menschelijk maatschappelijk handelen zijn te herlerden.

Slechts hierdoor zal een verhandeling over het antisemitisme op volkomen objectieven grondslag mogelijk zijn, omdat de verschijnselen van den Jodenhaat met betrekking tot hun oorzaken en gevolgen in den meest ruimen zin, beschouwd en verklaard zullen worden vanuit een algemeen maatschappelijk standpunt, door de wetenschap der maatschappijleer of sociologie te voren en onafhankelijkheid van het vraagstuk ingenomen. Daarmede komt men in belangrijke mate uit boven de uitgebreide literatuur, die bij iedere gelegenheid dat het antisemitisme de gemoederen bezig houdt, zoowel pro als contra rijkelijk gepubliceerd wordt en waarbij de redelijke betoogen, van hoe 'n scherp verstand daarin vaak wordt blijk gegeven, toch geheel in dienst staan van ten opzichte van dit vraagstuk eenzijdige gevoelens.

De mogelijkheid van een dergelijk objectief standpunt kan onmogelijk in twijfel worden getrokken, sedert wij in het standaardwerk over dit bijzondere onderwerp der sociologie van Bernard Lazare, pseudoniem voor Lazare Marius Bernard, (L'Antisémitisme, son histoire et ses causes, Paris 1894) zulk een verhandeling reeds bezitten, waaraan wij dus uit den aard der zaak wat het feitenmateriaal betreft veel hebben ontleend in de hier volgende verhandeling. Bovendien behoort de schrijver zelf tot het Joodsche ras, zonder wetsgetrouw te zijn. Maar van het standpunt van de wetsgetrouwheid laat zich ook geen beschouwing over het antisemitisme als cultuurverschijnsel geven, omdat dit ieder daarbuitenstaand standpunt, en dus ook het objectief zelfstandige cultuurstandpunt, principieel afwijzen moet. Hetgeen in het vervolg duidelijk zal worden.

Zoeken wij naar het groote verschil tusschen het Joodsche volk en de overige volken, dan vinden wij dit in de omstandigheid dat het zich heeft moeten verspreiden over tal van andere volken. Meerdere volken is dit lot beschoren geweest, maar het merkwaardige is, dat het Joodsche volk zich daarbij als volk overal heeft weten te handhaven. Nimmer is het geheel in de hen overheerschende volken opgegaan, steeds heeft het eigen volkskarakter voornamelijk weten te bewaren. Hier ligt dan ook al dadelijk de sleutel, die toegang geeft tot de plaats

waar de oplossing van het vraagstuk gevonden kan worden. Het is deze alles overheerschende geest tot zelfhandhaving, die als oerkracht van dit ras in hun geheele geschiedenis overal bepalend is. Vreemde volken, die hen als veroveraars leerden kennen, zijn hierdoor terstond getroffen, hebben voor de strengste middelen niet terug gedeinsd, om dát in hen uit te roeien, wat zij als vijandig in hen beschouwden, het onverbiddelijk vasthouden aan iets, dat anders was dan het hunne. Dit heeft de geschiedenis van het Joodsche volk tot een groot lijden gemaakt, dat echter de tegenstanders weinig gebaat heeft en de Joden steeds sterker stellende, tegenover de beschaving waarin zij leefden, slechts nog vasthoudender heeft gemaakt in hun eigen nationale gebruiken, die voor een groot deel met dien strijd als samengeweven zijn, omdat zij er uit voortgekomen waren. Want het volk is bijna van den beginne in strijd om eigen volksbestaan gegroeid.

Bedoelt men met het antisemitisme de strijd met quasi wetenschappelijke, min of meer literaire verhandelingen van antisemitischen aard, dan is het antisemitisme, als zuiver redelijke en wijsgeerige strijd, evenals de term ‘antisemitisme’, nog amper een halve eeuw oud. Dan behoeft men het slechts te bezien in verband met de emancipatie der Joden in West-Europa in de 19e eeuw en de politieke gevolgen, die deze in verschillende staten heeft opgeleverd. Beter lijkt het mij echter onder het begrip ‘antisemitisme’ tevens te vatten de vijandige *gevoelens*, waaraan zij als Joden in den loop der geschiedenis onderworpen zijn geweest en niet slechts de moderne bestrijding op abstract redelijke gronden. Dit zou ook meer zijn de behandeling van het antisemitisme als intellectueel, en niet als cultuurverschijnsel.

Wat het Joodsche volk aanvankelijk geworden is, is het geworden door zijn godsdienst en deze godsdienst verkreeg groote kracht door het aannemen van een wetskarakter. Naast inwendige kracht en samenhoorigheidsgevoel bracht deze wetgeving ook een sterk exclusief gevoel van de Joden tegenover alle niet-Joden. Zij gaf dit volk onaantastbare beginselen op agrarisch, burgerlijk, theologisch, zedelijk en hygiënisch gebied en maakte, door het goddelijk karakter, dat men aan haar bepalingen toekende, staat en maatschappij van het Joodsche

volk tot een Godsrijk. Al naar mate nu de dwang van vreemde volken toenam, groeide in hun oogen de beteekenis van deze wetgeving en werd zij door studie en praktijk uitgebreid.[1)] De wet, tegelijk uiting van hun geestesgesteldheid die zich als het ware ter zelfder tijd aan hen oplegde, werd voor hen ondanks de verstrooiïng de band die hen voor eeuwen zou binden tot een eigen nationaal volk en die daarmede bij buitenstaanders het antisemitisme zou opwekken.

Voor het ontstaan van de wetgeving van Mozes, in het tijdperk waarin het Joodsche volk in Egypte verkeerde, ondervond het als ieder vreemd volk de onaangenaamheden van een verblijf te midden van vreemden. Dit optreden tegen de Joden als vreemdelingen reeds ‘antisemitisme’ te noemen is eenigszins voorbarig, omdat het Joodsche volk toen nog in een geestelijke phase van ontwikkeling verkeerde, die vooraf ging aan het denken en voelen in nationale samenhoorigheid. Het was nog slechts een zwervend herdersvolk, zonder eigenlijk vaderland. Eerst na den uittocht uit Egypte kreeg het de Mosaïsche wetgeving en trok het een eigen vaderland binnen.

Daar schiep het zich gedurende eeuwen als volk van landbouwers en herders een eigen beschaving, aan zich zelf overgelaten. Na de val van Ninive in 606, waarbij aan het rijk der Assyriërs een einde kwam, bracht het Nieuw-Babylonische rijk voor de Joden het verlies van hun nationale zelfstandigheid. Jerusalem werd veroverd en de bewoners van het land werden in gevangenschap naar Babylon gevoerd. Dit was de z.g. Babylonische ballingschap door Nebukadnezar bevolen, die van 586-538 heeft geduurd. Zij bracht de Joden niet slechts voor vele jaren in slavernij buiten hun vaderland, maar gaf ook reeds tot verspreiding van de Joden aanleiding, doordat velen, aan de ballingschap door vlucht ontkomen, zich elders vestigden.

Deze verbanning heeft tot gevolg gehad dat het Joodsche volk zich een geheel nieuwe vorm van bestaan heeft verschaft. Vol verzet tegen hetgeen het ondervond, en vol nationaal gevoel voor eigen land, wilde men geen vreemden bodem bebouwen, zoodat het Joodsche volk van een landbouwend en

1) Zie Prof. Dr. J.L. Palache, Inleiding in den Talmoed, Haarlem 1922.

veetelend volk, tot een handelsvolk is geworden. Dit zal de verdere verspreiding van de Joden in de hand werken, want een reëele trek in hun karakter zal hen zich overal daarheen doen begeven, waar met handel geld te verdienen valt, nu zij in werkelijkheid los van hun vaderland gekomen, wereldburgers van de wereldrijken zijn geworden. Maar daarnaast behouden zij als ideëele trek van hun wezen de nationale gedachte, die in de wet zulk een krachtige vorm van uitdrukking heeft gevonden, dat zij zoowel hun godsdienstig, als hun sociaal leven dienovereenkomstig kunneninrichten, omdaarmede tegelijk de idealiteit van de verloren werkelijkheid vast te houden.

Door Alexander de Groote komen zij in Egypte en omstreeks het begin van de Christelijke jaartelling zijn er overal bloeiende kolonies: in Syrië, Phoenicië, Pamphilië, in Griekenland en de eilanden in de Middellandsche Zee en te Rome.

Nooit komen zij om burger te worden, steeds willen zij Jood blijven, want Jerusalem is hun vaderland. Zoo vormen zij overal in den vreemde eigen republieken, door zich gezamenlijk in eigen kwartieren terug te trekken, waar soms een eigen bestuur ingesteld werd, zooals tijdens Alexander in Egypte. Voor den tempel te Jerusalem blijven zij finantieel bijdragen. Door privileges hebben zij zich deze positie in den vreemde weten te veroveren, geleid door hun nationale religie.

Het behoort tot de taak van de godsdienst-sociologie om na te gaan, welke de gevolgen zijn, die het religieuse denken heeft op het sociale leven, en daarnaast de afhankelijkheid op te sporen van het sociale leven bij de verwerkelijking van het godsdienstig leven. Hier leidt nu het nationaal-godsdienstig leven van de Joden in den vreemde tot een sociaal verschijnsel, dat der isolatie. Waar zich ook in de maatschappij de afzondering voordoet, steeds gaat van dit verschijnsel, zoowel op hen die zich afzonderen, als op hen van wien men zich afzondert, een geestelijke werking uit van algemeen menschelijken aard. Allereerst wekt de isolatie den vrees op. Bij de Alexandrijnsche Joden groeide daardoor de vrees, zich door omgang met buitenstaanders te bezoedelen. Bovendien verkrijgt door de isolatie de geest van hen die buiten de afzondering staan de gelegenheid zich door vrije fantasie in zijn vrees voedsel te verschaffen voor hetgeen daar in afzondering wel zal ge-

schieden. Is deze geesteshouding aangenomen, dan laat zich daarop in velerlei richting verder gaan.

Natuurlijk was de afzondering in Egypte nog niet volkomen, daar de Joden als handelaars met de overige bevolking in aanraking dienden te komen. Zij betrof slechts hun wonen en verder huiselijk leven. De Ptolemeeën gaven hun de opdracht de belastingen te innen, het monopolie voor de Nijlvaart en de levensmiddelenvoorziening van Alexandrië. Hierdoor werden zij rijk en wekten zij den volkshaat op. Men begon hen te bespotten om hun vrees voor het varkensvleesch en noemde hen afstammelingen van de vroegere Hyksos, die Egypte overheerscht hadden, een bewijs dat men zich economisch reeds door hen bedreigd gevoelde.

Werkt hier de isolatie nog niet als een overwegend bepalende factor bij dit antisemitisme, wel is dit het geval, wanneer de Stoïcijnen vertellen, dat zij een ezelskop in hun heiligdom eer bewijzen en hen op grond daarvan als godsdienstloos willen beschouwen.

Ook te Rome, waar zij in 160 v. Chr. door gezantschappen tegen Syrië voor het eerst kwamen, vormden zij aan de overzijde van de Tiber eigen wijken, en wisten zij zich privilege's te verschaffen, waardoor zij spoedig in ongehoorde weelde verkeerden en haat op begonnen te wekken. Deze haat bij de Romeinen sproot uit godsdienstige motieven voort. Want de goden van de Romeinen waren nationale staatsgoden, aan wie men de grootheid van Rome meende verschuldigd te zijn, hoewel daarnaast alle vreemde goden en zelfs de Grieksche philosophen te verdragen waren. Maar de Joden stelden hun nationalen god ook op dit zelfde standpunt en dus niet onder of naast de Romeinsch nationale goden, maar daar tegenover, een houding, die ook de latere Christenen heeft gekenmerkt. Zij waren op dit punt even onverdraagzaam als de Romeinen en wilden nog bovendien in het rijk proselieten maken. Dit had goede gevolgen, want men vond hun monotheïsme zeer aantrekkelijk. Ook van geweld waren zij daarbij, indien het mogelijk was, niet afkeerig, bijv. ten opzichte van hun slaven. Behalve om de privileges, hun rijkdommen en hun godsdienst, worden de Romeinen afkeerig van hen door hun anti-nationalisme, waarbij zich nog hun politieke invloed voegt. Want

reeds in de burgeroorlogen van de eerste eeuw v. Chr. hadden zij een rol gespeeld. Sedert Cicero is de Romeinsche litteratuur anti-semitistisch.

Dan komt de periode van den groei van het christendom, om op nieuw de religieus-nationale idee, die onder de Joden leeft, een enorme vuurproef te doen ondergaan. Te meer nu in dien zelfden tijd Jerusalem reeds door de Romeinen na zwaren strijd, ingenomen en verwoest is, hetgeen de volledige verstrooiïng van de Joden tot gevolg heeft gehad.

Te midden van hen heeft zich een Messias aangekondigd, maar ofschoon zij dezen verwachten, hebben zij in het algemeen, noch nu, noch later, door iemand als zoodanig te erkennen, de idealiteit in een realiteit willen omzetten.

Zij zullen het dogma van den tot mensch geworden God niet aanvaarden, al komen uit de joodsche gemeenschappen de christelijke gemeenten voort. De apostelen preeken een godsdienst, die het religieuse denken los maakt uit het beperkt nationaal joodsche. Langen tijd bestaat er geen uiterlijk verschil en wordt het christendom algemeen als een joodsche secte beschouwd. De apostelen erkennen de oude wet nog, eerst Paulus maakt het mogelijk dat het christendom de wereld kan veroveren, doordat hij, met op zijde zetten van het separatisme, de katholiciteit of algemeenheid schiep.

Hoe zijn nu de Joden door deze allerzwaarste periode van hun religieus nationaal bestaan heen gekomen en als eenheid in stand gebleven, ondanks het feit, dat de derde, nu definitieve verstrooiïng intrad en zij bovendien een nieuwen wereldgodsdienst in hun midden geboren zagen worden? Want hoeveel gevaarlijker is het christendom voor hen niet gebleken te zijn, dan het heidendom.

Die kracht, om zich ondanks de meest ongunstige omstandigheden te handhaven, hebben de Joden gevonden in de verdere uitwerking van hetgeen hen geestelijk nationaal verbond, de wetsgedachte. In de eerste eeuwen na de geboorte van Christus heeft niet slechts het christendom, maar ook het jodendom zich zelf wijsgeerig geformuleerd. Zij hebben zich wederkeerig aan elkaar gespiegeld en zich als wereld- en levensbeschouwing daardoor verdiept. Beide hebben daarbij tegen elkaar en tegen het heidendom sterk gepolemiseerd. Er ont-

stond dus ook een anti-semitische literatuur. Aan beide zijden schroomt men de grootste vervalschingen niet, wanneer men eigen gedachtenwereld in de literatuur van tegenstanders 'hineininterpretiert'. Zoo meende men het monotheïsme aan te treffen bij de groote Grieksche tragici, terwijl de heidenen Mozes voor een bedrieger en verleider uitmaakten.

Dit kan slechts tot literair antisemitisme leiden. Maar daar het Christendom als een joodsche secte wordt beschouwd, deelen de Joden ook met de Christenen de vervolgingen van de eerste eeuwen van het christendom. De definitieve scheiding van Joden en Christenen vindt eerst laat plaats. Terwijl het christendom in het Romeinsche rijk overwint en tot staatsgodsdienst wordt, vindt het Jodendom zijn centrum in het Oosten, in Babylon, waar hun intellectueel middelpunt was en vele scholen bestonden. Hier hadden de Joden nog eenigermate een vaderland, dat tot in de 11e eeuw voortbestond. Er vormde zich later een sage, die in de 17e eeuw in Holland nog voortleefde, dat de Joden toen verder Oostelijk getrokken zouden zijn, naar China en Amerika, om daar deel van de inheemsche bevolking te gaan uitmaken, hetgeen in strijd ware met hetgeen overal elders is geschied.

Tot het concilie van Nicea in 325 vierden de Christenen nog steeds Paschen in de synagogen, maar toen werd de allerlaatste band verbroken.

Het antisemitisme zooals men het dan kent en zooals het gedurende vele eeuwen zal voortduren is tot in de 14e eeuw van zuiver religieusen, niet van socialen aard. Tusschen Christenen en Joden bestaat in uiterlijk leven geen verschil. Wel is het systeem onder de Joden in wording, dat deze sociale tegenstelling zal kunnen vormen, wanneer ook de sociale omstandigheden van de christelijke cultuur daartoe zullen gaan medewerken. Maar er zal nog veel tijd moeten verloopen, voor dat dit systeem in het sociale leven van de Joden tot een in hen collectief levend iets geworden is. Wij bedoelen de uitwerking van hun wetsidee in de Talmud door de Rabbijnsche geleerden gedurende de eerste 5 eeuwen na Chr. samengesteld in geestelijke reactie op het voorgoed verliezen van hun vaderland en het opkomen van een nieuwen godsdienst te midden van hen, als uiting van hun onverzettelijke geestkracht tot zelfhandhaving.

Uit een Gemara en een Mischna bestaande, is daarin door de joodsche geleerden recht, cultus, zedeleer, wijsbegeerte, natuurwetenschap, aardrijkskunde en geschiedenis tot een goddelijke joodsche cultuur gesteld tegenover het opkomende Christendom en aan de Joden tot geestelijken steun en vastheid gegeven.

Terwijl dit in de komende eeuwen bezig is in het overal verspreide Joodsche volk tot een levend geestelijk bezit te groeien, blijven zij de eenige vijanden van de christelijke kerk, wanneer de heidenen bekeerd zijn.

Na de bekeering van keizer Constanstijn tot Christen, houdt de gelijkstelling van Christenen en Joden in het Romeinsche rijk op. De joodsche geleerden worden verbannen en het Romeinsche burgerrecht wordt hun ontnomen. Van de 4e tot de 7e eeuw bestaat er een wetgeving tegen het maken van proselieten door de Joden. Zij mogen de christelijke leerstellingenniet weerleggen, noch christelijke vrouwen huwen, christen geworden zonen en kleinzonen mogen niet worden onterfd, terwijl het geld, naar Jerusalem gezonden voor den tempel, in de rijksschatkist verdwijnt. Het bekleeden van openbare ambten is niet toegestaan terwijl het privilege van eigen rechtbanken opgeheven en hun godsdienstoefening, sabbat- en Paaschviering belemmerd wordt. Theodosius verbrandt synagogen, Palestina wordt hervormd en de Joden in grooten getale bekeerd.

Onder het korte merkwaardige bewind van keizer Julianus den Afvallige doet zich een zeer typeerend feit voor. Deze heidensche keizer geeft last om den tempel te Jerusalem op te bouwen, maar de Joden weigeren om aan dit bevel gevolg te geven, daar zij dit slechts van een Messias verwachten. In het abstract-ideëele groeit de joodsche geest dus voortdurend, terwijl de mogelijkheid om dit in werkelijkheid om te zetten geleidelijk afneemt. De nationale zaak, de tempel van Jerusalem, lang als het de eenige ware godshuis beschouwd, is nu geheel opgegeven.

Ook in het Oosten veroorzaakt de ideëel groeiende joodsche geest door zijn bestaan te midden van andere opvattingen, als van zelf antisemitisme. Deze natuurlijke oorzaak maakt dat het niet slechts bij Christenen zich voordoet, maar ook bij

Perzen en Arabieren. Want in dit beslist anders willen zijn en blijven gevoelen de imheemschen de verwerping van hetgeen door hen aangehangen wordt. Gedeeltelijke isolatie tegelijk met voortdurende aanraking moet tot dezen geestelijken toestand leiden. In Perzië leven zij afwisselend in rust en onrust. Want later verbood men hen aldaar eigen rechtbanken te hebben, sabbat te houden en sloot men hun scholen. In Arabië mengden zij zich onder de bevolking, voelden zich daar zeer goed thuis en bekeerden er velen. Maar het Mohamedanisme maakte hen opstandig en sloot hen als elders overal uit, door de wetgeving van Omar, zij het ook met iets grooter vrijheden.

Onder de Germanen was de positie van de Joden aanvankelijk heel goed (eenige uitzonderingen daargelaten), zoolang deze Arianen waren. Theoderik, hoewel Ariaansch Christen, wilde hen bekeeren en verbood de synagogen. Bij de Longobarden genoten zij groote vrijheid.

Van het hoogste belang voor de verdere ontwikkeling van de beschaving werd de positie van de Joden in Spanje. Sedert onheugelijke tijden hadden zij er zich vrijwillig gevestigd. Zij waren er rijk en machtig en groeiden in aantal. Zij gaven er dermate den toon aan, dat zij op de beschaving van het land invloed hebben gehad tot in de 15e eeuw. Twaalf eeuwen heeft het de kerk gekost hen hier te vernietigen. Onder de West-Goten zijn zij volkomen vrij en genieten zij de zelfde rechten als de inheemsche bevolking, ook politiek. Wanneer Koning Reccared in 589 tot het katholicisme bekeerd is, verandert met het optreden van dogmatisch christendom uit den aard der zaak hun positie ten ongunste. De besnijdenis en de spijswetten worden verboden, alsmede huwelijken binnen den zesden graad van bloedverwantschap. Maar de toepassing laat te wenschen over. Men wil den Joodschen geest dooden en hen tot Christenen maken. In de 8e eeuw wordt hun positie weer beter.

Reeds ten tijde van Caesar hadden de Joden in Gallië kolonies gevormd en er gelijke behandeling ondervonden als de daar levende bevolking. Vrij onder de Arianen, werden zij door het orthodoxe christendom onderdrukt. Tusschen 500 en 800 wilde de kerk Joden en Christenen scheiden. Zij zet tegen de Joden op, maar sociaal beschouwd is hun positie niet slecht.

Zij staan in het openbare leven, zitten met Christenen aan tafel, wonen de mis bij en disputeeren met christelijke theologen. Het antisemitisme, door de kerk gekweekt, is religieus, niet sociaal. Het spruit slechts voort uit verschil van godsdienst en zucht van beide godsdiensten zich te handhaven en zoo mogelijk uit te breiden.

In de 8e eeuw is de kerk in West-Europa geconstitueerd. De Joden trekken achter de Christenen aan naar Hongarije, Bohemen en Duitschland. In Polen ontmoeten zij een anderen stroom uit het Oosten, die langs de Kaukasus getrokken was en bij Astrakan een geheel volk bekeerd had. In de 12e eeuw komen zij in Engeland en de Nederlanden, overal gemeenschappen en synagogen vormende.

Wanneer nu de kerk geleidelijk het sociale leven doordringt met het Christendom, zooals ook de samenlevingen der Joden geleidelijk doordrongen worden van den geest van de Talmud, zal het religieuse antisemitisme samengroeien met een sociaal antisemitisme, waardoor een uiterst zware tijd voor de Joden aanbreekt. Onder de Joden onderling zal zich bovendien nog een moeilijk conflict voordoen. De 14e eeuw zal namelooze ellende over hen brengen, ten tijde dat de christelijke beschaving zelve ook een geestelijke en economische crisis doormaakt. Als felle vijanden van de bestaande sociale orde is men de Joden toen gaan beschouwen.

Tot nu toe hadden de Joden veel slavenhandel gedreven, waarvoor hun onderling contact, dat zich tot in het Oosten uitstrekte, hen in gunstige omstandigheden had gebracht. Met internationalen handel wisten zij reeds rijkdommen te verkrijgen. Deze handel onderscheidde hen niet van andere Oostersche volken, Grieken en Romeinen. Als emigranten zouden zij slechts maagdelijken bodem hebben kunnen bebouwen, of van handwerk en handel leven. Zij zijn echter bankiers geworden, doordat verschillende sociale omstandigheden hiertoe mede werkten.

Aanvankelijk berust de beschaving economisch overwegend op den landbouw. Het goud en zilver bezitten een denkbeeldige waarde. Het Romeinsche recht en de bijbel, a fortiori de kerk, verboden het heffen van rente. Maar de opkomst van de burgerij bracht handel en handwerk in het leven en daar-

mede een economisch leven dat het buiten het leenen van geld niet kon stellen. Aldus reeds in de 12e en 13e eeuw. Nu waren de Joden de eenige personen voor wie dit beletsel niet bestond. Slechts zij konden in die noodzakelijke sociale behoefte voorzien, nu bij de anderen religieus voorschrift en sociale noodzakelijkheid met elkaar in botsing kwamen. Dus moedigt men hen aan. Bovendien ligt dit vak geheel in hun aard, nu zij in de idee leven in den vreemde te zijn en eens te zullen terugkeeren. Verder zijn zij door de fundeering van de handwerkers in gesloten gilden op christelijken grondslag van het handwerk reeds uitgesloten. Het doordringen van het christendom in de maatschappelijke organisaties werpt hen steeds meer uit de maatschappij. Naast geldhandel blijft nog slechts de wetenschap over. Op dit gebied hebben de Joden inderdaad een oogenblik aan den top van de Middeleeuwsche beschaving gestaan door hun positie in Spanje.

Alles drijft dus den Jood naar den geldhandel. Zij verschaft hem eenerzijds groote economische macht, maar zal hem tegelijkertijd in het ghetto als een gevangene sociaal binden. Religieuse en sociale factoren gaan hier voor het eerst samenwerken om een bron voor het sterkst denkbare antisemitisme te vormen.

Hier moeten wij ons sociologisch gaan verdiepen in de geestelijke werking, die deze sociale toestanden voortbrengen. Allereerst bij de Joden zelf. Zij moeten in eigen omgeving het gevoel krijgen tegelijkertijd in godsdienstig opzicht geheel verworpen te zijn en daarnaast economisch oppermachtig te zijn geworden. Diepe vernedering moet zich in hen naast geweldige verheffing voordoen. Religieus reageeren zij door een begrijpelijk even sterk opvoeren van eigen godsdienstige denkbeelden tegenover die van de Christenen. De ideëen van de Talmud zullen in dit isolement hun volledige beleving en ontplooiïng moeten vinden, nu de sociale omstandigheden deze zoozeer steun verleenen. Zij, niet de Christenen zijn het uitverkoren volk. In hun eigen omgeving van de ghetto's zal naast de gedachten van de Talmud ook voor geen vreemd geestelijk leven plaats zijn en slechts deze zullen oppermachtig heerschen. Zoo leiden de omstandigheden er toe, dat de Joden in eigen midden een vreeselijke geestestyrannie gaan voeren. Ook bij hen ge-

raakt de vrije wetenschap uit het gezichtsveld. De geest kan niet meer aan het verlangen naar vrijheid voldoen en hun blijft slechts over zich met des te meer aandrang op het goud te werpen. Nu de wereld hen geestelijk geheel heeft verworpen, streven zij slechts naar een zoo krachtig mogelijke gezamenlijke geestelijke eenheid, die zij in hun nationalen orthodoxen godsdienst vinden.

Behalve de anti-sociale werking van den Talmud en de versterking van het isolement, dat als gevolg van de beleving van den inhoud optreedt, is dus tegelijk de vrije wetenschap onder de Joden vernietigd. Dit was des te meer te betreuren, daar de Joden op dit punt juist de leiding hadden gehad in de christelijke cultuur. Want het waren de Joodsche geleerden geweest in de 12e eeuw, die de tusschenschakel gevormd hadden tusschen de beschaving van Mohammedanen in Spanje en de Christenen. Daar onder de Arabieren waren bestanddeelen van de klassieke beschaving der Oudheid bewaard gebleven, die onder de Christenen verloren waren gegaan, waaronder zeer belangrijke werken van Aristoteles. Eerst waren deze door de Joodsche geleerden in hun wetenschappelijke taal, het Hebreeuwsch, vertaald, om later daaruit in het Latijn te worden overgebracht. Toen de christelijke beschaving dreigde voor altijd geestelijk te verstarren, brachten deze nieuwe bronnen een werking te weeg, die tezamen met de aanraking met het Oosten door de kruistochten, een verdere ontwikkeling van de beschaving mogelijk maakten en bepaalden. Zoo moest èn onder het christendom, èn onder de Joden, die beide meenden een vaste geheele afgesloten ideëenwereld te bezitten om hen te leiden, een uiterst moeilijke tijd aanbreken van hevige gisting en overgang onder zwaren geestelijken strijd, de sociaal vreeselijke 14e eeuw, waar het nieuwe, dat naar de Renaissance zal leiden, zal moeten doorbreken. Onder de Joden zelf, die die geestelijken vooruitgang dus ingeleid hebben, is de strijd uiterst fel. Zij staan alleen tegenover een geheel vijandige beschaving, die hen bovendien tot datgene drijft, hetgeen door haar zelve geminacht wordt, den geldhandel. Om tot verzet in staat te zijn, geven zij de vrijheid van denken op, vreezende zich anders gezamenlijk niet meer te zullen kunnen staande houden.

Aan pogingen, hen van dezen geestelijken zelfmoord af te houden, heeft het niet ontbroken, maar de daarvan afkeerige geesten hadden de sociale omstandigheden te veel mede. Men was gemakkelijker geneigd de tegenstellingen te verscherpen, dan naar verzoening te streven. Maïmonides (12e eeuw) bezit groote vermaardheid door zijn pogingen om wijsgeerig de geest van den Talmud met dien van Aristoteles te verzoenen, om aldus het oude en het nieuwe te doen samengaan. Een blijvenden naam heeft hij er zich mede verschaft in de geschiedenis van het denken. Vaak is hij later de brug geworden waarlangs in den geest der wetsgetrouwheid opgevoede Joden, wien de sfeer van het ghetto geestelijk te eng werd, naar vrijer en ruimer gebieden van denken zijn geëmancipeerd.

Men denke aan Spinoza bij ons in de 17e eeuw.

Zoo geraakt dus de Jood in de 14e eeuw sociaal en geestelijk verstard, met het goud als eenige sociaal levende drijfveer, een uiterst materialisme, naast een volkomen idealisme van zijn godsdienst en beide ook in hem volkomen geïsoleerd van elkaar. Een toestand die zich voor eeuwen consolideeren zal.

Om nu het antisemitisme te begrijpen, dat uit deze verhoudingen in uiterst krachtigen vorm zal opstaan, moeten wij de positie van de Christenen daartegenover nader bezien. Ook het christendom verkeert in een phase van uiterst moeilijken overgang door het ontluiken van een nieuwen tijdgeest. De moderne geest doet overal ketterij opduiken, die fel bestreden moet worden, het economisch leven wordt afhankelijk van hetgeen geestelijk verboden is en daarmede afhankelijk van sociaal uitgeworpenen. Besmettelijke ziekten, zooals de builenpest, in dien tijd ‘Zwarten Dood’ genaamd, maaien in groote getale menschenlevens weg en drijven tot zulk een diepe wanhoop, dat zelfs het godsvertrouwen tot twijfel wordt. Een toekomst ziet men niet meer. Men zoekt naar de schuld van dit alles en meent deze te vinden in de aanwezigheid van de Joden in de christelijke samenleving. Men had hen niet moeten toelaten. Reeds heeft men tegen hen scherpe maatregelen genomen. Het ghetto, uit hun eigen mentaliteit tot een sociaal instituut gegroeid en dus oorspronkelijk op vrijwilligheid berustende, wordt hun als een juridische verplichting opgelegd. Zij mogen dus elders niet meer wonen, moeten onder-

scheidingsteekenen dragen, een bepaalden hoed, opdat men hen onmiddellijk als Jood zal kunnen herkennen. Op bepaalde dagen mogen zij niet in het openbaar verschijnen. Men gaat opzettelijk profaneeren, hetgeen hun heilig is. De ongunstige gevolgen van de volkomen afzondering doen zich in dit alles gevoelen. Onder de Joden zelf neemt de godsdienst als reactie hierop het oude allerhoogste standpunt tegenover de buitenwereld in van het in werkelijkheid vertrapte, maar in gedachten hoogste door God uitverkoren volk dat het recht heeft hen die afwijken van de ware leer, de gojim, te dooden. Zoo maken de omstandigheden dat, zoowel bij Christenen als bij Joden, dezelfde onverdraagzame, religieuse geesteshoudingen tegenover elkaar komen te staan. Wanneer de feitelijke toestand, waarin zij deels door eigen optreden, deels door de omstandigheden, geraakt zijn, hun als juridisch bindend is opgelegd, heeft nog slechts de geestelijke werking van die isolatie in den vorm van fantastisch denken op te treden om de vlam van den haat te doen uitslaan. Voor de Christenen is het leven der Joden nu geheel verborgen, waardoor hun fantasie geheel vrij spel krijgt. Zoo wordt het sociaal mogelijk hen van alles te beschuldigen. Economisch vreest men hen en voelt men zich van hen afhankelijk. Bovendien gaat men hen benijden, zoodra men zelf door ellende getroffen, meent dat zij er beter aan toe zijn. Van de meest goddelooze dingen worden zij beschuldigd, zonder dat, dank zij het isolement, weerlegging door buitenstaanders mogelijk is. Terwijl de geheele wereld armoede lijdt, zouden zij in hun ghetto's over fabelachtige rijkdommen beschikken. Dit roept om wraak voor de ellende, die zij over de wereld gebracht zouden hebben. De vreeselijkste Jodenvervolgingen hebben plaats gevonden, toen religieuse en economische factoren zich vereenigd hadden. De derde factor van het antisemitisme, de rassenhaat, trad nog niet op.

Uit dezen zwaren strijd, zoowel op geestelijk als op economisch gebied, heeft de christelijke beschaving zich een uitweg gebaand naar de Renaissance, waardoor zij de geestelijke verstarring, waarin zij dreigde te vervallen, te boven kwam. Het Jodendom heeft zulk een uitweg niet gevonden. De toestanden, zooals deze in den strijd der 14e eeuw waren ontstaan, hebben

onder hen vasten vorm aangenomen, en het product daarvan, het antisemitisme, is tegelijk daarmede in stand gebleven.

Wetenschappelijk nu ook geheel geïsoleerd, staan zij niet meer intellectueel aan de spits, zooals eens het geval was geweest. Wel zal de Joodsche wetenschap gedurende de Renaissance onder buitenstaanders, d.w.z. bij de humanisten, gewaardeerd en beoefend worden.

In de overgangsperiode van Middeleeuwen naar Renaissance hebben de sociale omstandigheden en de Talmud-ideëen er toe geleid dat de Joden zoowel sociaal als geestelijk tot gevangenen en slaven werden. Slechts in één wetenschap liet de godsdienst hun vrij, de geneeskunde. In Spanje hebben zij nog een waardig bestaan, tot Ferdinand en Isabella in 1492 hen allen tot het katholieke geloof willen bekeeren. Elders is de ergste periode dan reeds voorbij. Een geest van twijfel heeft de overwinning behaald op de dogmata der Middeleeuwen. Naast Platonisten zijn er Averroïsten, Aristotelisten en humanisten. Het gaat bij deze allen tegen de scholastiek en den paus. Dan worden de Joden geacht als leeraars van het Hebreeuwsch, een taal die men waardeert, omdat men, met hetgeen daarin geschreven is, zijn zaak zoo goed zal kunnen dienen. Openlijke disputen over geloofszaken met Joden vinden plaats. Reuchlin wilde zelfs een zetel in het Hebreeuwsch aan de universiteiten stichten. De geweldige strijd tusschen Christenen onderling brengt de Joden op den achtergrond, hetgeen voor hen slechts voordeel beteekent.

Eerst de Contra-reformatie schenkt aan hun aanwezigheid weer aandacht. Zoo moeten zij te Rome dan weer de mis bijwonen. Maar de wereldlijke vorsten nemen slechts heel sporadisch wettelijke maatregelen tegen de Joden. De wetenschap vertaalt hun boeken en wordt door deze kennismaking en de opheffing van dit isolement vriendelijker en sympathieker tegenover hen gestemd. In de 17e eeuw spreekt men nog van tijd tot tijd over hun terugkeer naar de kerk, maar de 18e eeuw beteekent voor hen een periode van groote rust. Met den adel onderdrukken zij dan het volk. In Holland en Engeland komen zij tot grooten welstand. Spinoza's lot leert ons evenwel dat de oude Talmudgeest ook toen nog leven bleef. Sociaal geëmancipeerd zijn zij ook dan nog niet.

De Fransche revolutie, die zich stelde op het standpunt van de gelijkstelling van alle staatsburgers en dus alle standsverschillen wilde laten wegvallen, verklaarde op 27 September 1791 dat de Joden volkomen geëmancipeerd waren. In Duitschland was reeds een gedeelte van hen als z.g. 'Hofjuden' sociaal belangrijk gestegen. Zoo was Duitschland bij deze emancipatie in zeker opzicht voorafgegaan.

Het is een algemeene karaktereigenschap van den geest van de 18e eeuw, te denken dat door een wilsverklaring, die geacht wordt aan de rede te beantwoorden, het historisch gegroeide traditioneele denken en gevoelen op eens geheel blijvend in den geest dier wilsverklaring kan worden veranderd. De onjuistheid hiervan ondervonden de Joden, die ten deele in plaats van uiterst verheugd met deze volledige bevrijding, zeer bevreesd werden voor de ontbinding eener nationale eenheid die zij met goed gevolg gedurende eeuwen handhaafden. Hun verzet tegen die radicale breuk met wat er van hun verleden nog in denken en gevoelen voortleefde, was volkomen gegrond. Zag men het Fransche volk niet onder de werking der revolutionnaire dwaling tot een volslagen anarchie uiteenvallen?

Er ontstond nu een groep geheel vrije, rijke Joden, die in levendige aanraking met de maatschappij traden. In den Elzas leenden zij de boeren geld om nationale goederen te koopen.

Bij deze emancipatie, was de moreele werking voorbijgezien, die een zoo met één slag tot stand gebrachte verandering op de betrokkenen zelf moest uitoefenen. Ineens uit de ghetto's volkomen vrijstaande in de maatschappij, misten zij de eigenschappen om zich terstond naar die maatschappij te voegen. Ook hier weer een algemeen sociologisch verschijnsel. Bij de plotseling van onder de absolutistische gezagsverhouding uit tot vrije staatsburgers geproclameerde Franschen, deed zich hetzelfde voor. De burgerlijke moraal van het Joodsche volk, dat eeuwen verdrukt was geweest, was te veel achter geraakt, en zoo iets kan niet op eens ingehaald worden. Het is er mede als met de opvoeding van het kind voor de maatschappij, waarbij ook de door het sociale leven vereischte moraliteit aangeleerd moet worden, hetgeen slechts uiterst langzaam en geleidelijk met goed gevolg kan geschieden.

Reeds onder Napoleon vormden de Joden dus wederom een

bijzonder sociaal probleem door hun optreden als vrije burgers. Evenals deze monarch de Fransche staatsburgers, die ingezien hadden zichzelf niet te kunnen besturen, in zijn overheersching berusten deed, wilde hij ook voor de Joden het oude gezag herstellen. Na jaren van getwist over de geldleeningen van de Joden aan de boeren, werd bij decreet van 1806 in hun zaken ingegrepen. De keizer wilde de zeden van de Joden weer onder gezag stellen om hen te verbeteren. Ook hier, zooals elders, wilde hij administratief regelen en na overleg met een aantal notabelen onder de Joden, stelde hij een Groot Sanhedrin in. Maar nu bleek het essentieele verschil tusschen den modernen staat en het wezen van de vroegere Joodsche gemeenschap. Het ging er mede als met het bevel van keizer Julianus om te Jeruzalem den tempel weder op te bouwen. Ook dit was voor de Joden volkomen onaanvaardbaar. De sterke geestelijke eenheid, slechts in strenge afzondering te handhaven, was door de emancipatie en de opheffing van het ghetto als juridisch verplichte woonplaats reeds doorbroken. Het Sanhedrin had eertijds ten doel gehad, die geestelijke eenheid te handhaven en te versterken; het was orgaan geweest der collectief-psychologische gemeenschap van de Joden, die voor hen het geheele sociale leven uitmaakte. De gelijknamige instelling van Napoleon daarentegen stond als buitenstaande overheid tegenover de Joden; zijn beslissingen konden nimmer als hoogsten objectieven maatstaf voor het gebodene en verbodene worden aanvaard; zij bleven uitspraak van een zeker aantal door een buitenstaander bijeengeroepen individuen. Slechts met hun sterken trek van realistisch, niet met hun daar onafhankelijk naast staanden trek van idealistisch denken, konden de Joden dit Sanhedrin bezien.

Sociaal-psychologisch was het Sanhedrin na de emancipatie onmogelijk geworden. Het slaagde er in het geheel niet in de zeden van de Joden te verbeteren, De moreel achterstand zou op een andere wijze ingehaald dienen te worden. De in eens vrijgelaten kooivogels moesten nu zich zelf maar zien te redden en de maatschappij stond aan die pogingen bloot, zooals zij aan die der in onvermogen verkeerende democraten had bloot gestaan.

De Restauratie, die zich tegen den geest van de revolutie

keerde, zag in de emancipatie terecht een maatregel van de revolutie en was dus principieel tegenstandster. Zij kon ook op feitelijke bezwaren wijzen die de emancipatie had opgeleverd. Vandaar dat de positie van de Joden in de eerste helft van de 19e eeuw slechter wordt. Wetgeving tegen de Joden herleeft in vele staten, in Duitschland, Italië, Engeland en Oostenrijk, waar Joseph II reeds in 1785 met de emancipatie begonnen was. In Frankfort legt men hun weer de verplichting op in de oude wijken te wonen. Het herleefde patriotisme beschouwt hen slechts als vreemdelingen. In 1820 ondervinden zij nog mishandeling door het volk.

In de tweede helft van de 19e eeuw herstelt de opkomende liberale gedachte de emancipatie. In Engeland geschiedde dit in 1860.

Omtrent het karakter van het antisemitisme gedurende de Restauratie-periode is het moeilijk zich een oordeel te vormen, omdat de abstracte rede en de politiek reeds van invloed worden. Daarnaast staat het sociale, of liever het nationale element. Hierin werken de invloeden van de vroegere isolatie na, het onvermogen van de Joden zich aan het sociale proces gelijkwaardig aangepast te toonen. Dit zal te meer treffen wanneer men streeft naar nationale eenheid in voelen en denken ten opzichte van den als nationaal beschouwden staat. In mindere mate zal het toenmalig antisemitisme een gevolg door religieuse beweegredenen zijn bepaald geweest. Men streefde naar een nationale eenheid en moest stuiten op hen, die weliswaar ten gevolge van de emancipatie niet meer zelf een nog krachtiger anders geaarde eenheid vormden, maar toch ondanks hun bevrijding uit eigen geestelijke boeien ten deele nog steeds een afzonderlijk volk gebleven waren.

Het feit dat de emancipatie verbonden was aan een bepaalde politieke richting, zou een bezwaar voor het Jodendom blijken te zijn. Immers daardoor ontstaat de mogelijkheid, dat hij, die tegenstander is van de staatkundige richting, die het beginsel van de emancipatie heeft bewerkstelligd zich ook antisemitisch zal gaan gedragen om de uit andere gronden bestaande tegenstelling te accentueeren. Inderdaad is het antisemitisme aldus in literairen vorm sedert 1873 in Duitschland naar voren getreden.

Verschillende oorzaken werkten daartoe mede. Op 3 Juli 1869 waren, onder tegenstand der Conservatieven, de Joden in den Noord-Duitschen Bond bij de wet staatsrechterlijk met de overige burgers volkomen gelijkgesteld. Er bestond dus verband tusschen den politieken strijd en de emancipatie. Wellicht zou dit verband verloren zijn gegaan, wanneer niet spoedig de omstandigheden opnieuw de aandacht op de positie van de Joden in staat en maatschappij hadden gevestigd. Want 1873 bracht een groote finantieele crisis. Oud-conservatieven en Centrum richtten naar aanleiding daarvan een aanval op de nationaal-liberale politiek van Bismarck. Men meende dat de Joden voor het ontstaan van de crisis aansprakelijk waren.

Omstreeks 1879 brak de strijd openlijk uit. Dan wordt ook door Wilhelm Marr de term ‘antisemitisme’ voor het eerst gebruikt. Men sprak voorheen van anti-Judaïsme. Geleidelijk treedt nu in den vorm dien de beweging aanneemt het biologisch element, de rassentheorie op den voorgrond en verkrijgt de beweging zelfs de pretentie van wetenschappelijkheid. Met de leer van Darwin, die in dien tijd de enorme belangstelling ondervond, die nu aan Einstein's relativiteitstheorie wordt betoond, stond het in een zeker verband. Maar die vorm is natuurlijk slechts een afspiegeling van het geen in de cultuur voortleeft uit de oude godsdienstige, economische en sociale oorzaken. Politiek vlot het niet erg met de beweging, daarvoor is zij te veel bijkomstige zaak te midden der partijverhoudingen. Wel sprak men van een cultuurstrijd tegen de Joden, den strijd dus vergelijkende met dien tegen Rome een aantal jaren te voren. Men wil den strijd tegen de Joden een nationaal karakter geven. De Joden gaan voor het nieuwe Duitsche rijk een nationaal en sociaal probleem vormen, evenals kort te voren de Katholieken, voor zoover dezen Rome boven het vaderland stelden.

De emancipatie had de Joden opeens vrij gemaakt, een vrijheid waaruit als tegenstelling met de vroegere gebondenheid een sterke zucht naar maatschappelijke expansie, een energiek voortschrijden psychologisch volgen moest. Dit wekte reactie op.

De Duitschers hadden in 1871 eindelijk hun nationale staatkundige eenheid verworven; zij *wilden* een natie zijn, een volk

dat één was door samenhoorigheidsgevoel en krachtige samenwerking. Wilde dit mogelijk zijn, dan moesten de Joden geheel in het Duitsche volk opgaan. Zouden zij dit kunnen? De geheel historische traditie scheen tot twijfel op te moeten wekken, daar deze leert dat de Joden steeds zich zelf hebben willen blijven. De jeugdige nationaal-staatkundige eenheid zegevierend op Frankrijk bevochten, wilde een sterker geestelijke eenheid tot stand brengen dan mogelijk was, een begrijpelijke overdrijving, nu een proces, waarin Duitschland bij andere staten eeuwen ten achter was, moest worden ingehaald. In dit opzicht was men reeds tegen Rome vastgeloopen. Een nationalistisch antisemitisme, de oude afkeer jegens het vreemde in eigen midden, treedt wederom op, maar nu geheel in den geest van den modernen tijd, in een quasi-natuurwetenschappelijken vorm. Het probleem werd niet collectief-psychologisch bezien als vraagstuk van den geestelijken bouw der natie (zoover was de wetenschap nog niet), doch als rassenvraagstuk. Het Germaansche en het Joodsche ras worden tegenover elkaar gesteld, terwijl het nationale-gevoelsleven de als abstract en absoluut gedachte rede reeds tot een bepaalde waardeering heeft gepraedisponeerd. Het Joodsche ras is inferieur, het Germaansche superieur. Een geheele literatuur is later ontstaan, die uitgaande van die eenzijdige gevoelshouding rationaliseert, en onjuiste gedachten en gevoelens aan schromelijke overdrijving paart. Treitschke is nog de slechtste niet. Zijn: 'Ein Wort über unser Judenthum' is voornaam van toon en bevat ernstige gedachten. Maar hoe overdrijft Wilhelm Marr wanneer hij de voorstelling ingang wil doen vinden dat de Germanen al in de macht der Joden gekomen zijn! (Der Sieg des Judenthums über das Germanenthum, 1879). Van die overwinning is immers in den verderen loop van de geschiedenis niets gebleken! Treitschke verklaart, dat het Jodenvraagstuk zal voortduren, tot de Israëlieten de overtuiging hebben verkregen, dat het Duitsche volk een christelijk volk *wil* blijven. Van de rede meent hij dus een oplossing te mogen verwachten.

Politiek is de uitwerking uiterst gering geweest. Ook sociaal, ondanks de herhaalde waarschuwingen om niet bij Joden te koopen, enz. Nimmer kwam een bloeiende partij tot stand met het antisemitisme als hoofdbeginsel.

In Frankrijk was het de strijd der anti-clericalen om den leekenstaat, die tot antisemitisme aanleiding gaf. De Joden waren natuurlijke voorstanders van den leekenstaat, die zich vestigen moest tegen de oppositie van katholieken en royalisten. Maar de onthulling van de Dreyfus-zaak gaf aan het antisemitisme een gevoeligen slag.

In Oost-Europa heerschte nog lang de Middeleeuwsche toestand voor de Joden, de verplichting om ghetto's te bewonen, het verbod om grond te bezitten enz. Het communisme bracht in Rusland wel verandering, maar geen verbetering, al bevinden zich onder de leiders ook Joden. Ook hen beheerscht daar de tyrannie van de abstracte rede, die alles wat hun godsdienstig heilig is, verwerpt.

In de Vereenigde Staten van Amerika bleef het antisemitisme onbekend, totdat het na den oorlog, na een sterke immigratie en de nationale reactie daarop, te voorschijn kwam in den vorm van de Ku-Klux-Klan, die zich tegen Joden, Negers en Katholieken richtte, gelijkelijk als anti-nationaal beschouwd. Omstreeks 1925 luwde deze beweging.

Tegenwoordig doet het antisemitisme zich in bijzonder scherpen vorm voor in Duitschland. Nu staat en maatschappij daar innig zijn samengeweven, veroorzaakt hetgeen als staatkundige maatregel gelast wordt, een krachtige werking in het sociale en economische leven. Veel sterker dan voorheen, is ook het organisatorisch vermogen van den staat. Zelfs wanneer onder het volk van haat tegen de Joden geen sprake is, blijkt antisemitisme als administratieve maatregel mogelijk te zijn met kans op eenig resultaat onder een volk, dat door jarenlangen grooten nood zijn zedelijke kracht grootendeels verloren heeft. Hier opnieuw een antisemitisme, dat voortspruit uit het willen aanhalen van de geestelijke nationale banden, tijdens een vorige regeering sterk verslapt. Men wil opnieuw leeren zich onder het algemeen belang te stellen en dit niet te exploiteeren ten eigen bate. Een antisemitisme uit koel redelijk overleg, waarvan de nationalistische tendens blijkt uit de maatregelen die het vergezellen, het verbod politieke partijvorming en vooral de maatregelen tegen de Katholieke kerk

als internationale organisatie. Als een onwaardig ras wil men de Joden buiten de maatschappij bannen.

De mogelijkheid van blijvend succes is ernstig te betwijfelen, tenzij voor een toekomst die het geheele moderne staatkundige, economische en sociale leven in een chaos zou oplossen.

Wat beteekent het antisemitisme nog voor den tegenwoordigen tijd? Om te beginnen het wetenschappelijke. Het is psychologisch onmogelijk dat dit sociologische wetenschap voortbrengt met een objectief waarheidsgehalte, daar de gevoelshouding waarvan uitgegaan wordt niet objectief en zonder vooronderstelling, maar eenzijdig is, met neiging naar het ongunstige. Het is nauwelijks de moeite waard het 'wetenschappelijk' antisemitisme hier te weerleggen. Het Joodsche ras zou zijn vreemd, schadelijk en minder hoog staan dan het Arische. Maar procentsgewijze brengt het op het gebied van kunst en wetenschap meer groote mannen voort. Bovendien is de tegenstelling onjuist, daar er van zuivere rassen in Europa niet meer kan worden gesproken. Ongetwijfeld zijn de Joden van een ander ras, dat zijn bijzondere eigenschappen heeft. Zij bezitten vaak een fijner gevoelsleven dan wij en bezitten in hun verstandelijk leven een sterker neiging tot het volkomen abstract redelijke. Dit heeft de socioloog van de universiteit te Gent, professor Haesaert, scherp gedefinieerd in de woorden 'cérébralisé et névrosé'. Die kenmerken teekenen zich ook af in de geschiedenis van hun volk. Want eensdeels heeft hun godsdienst, die eerst zoo nauw verbonden was met hun land, een zuiver abstract karakter aangenomen, anderdeels heeft hun verblijf onder vreemden en het vreeselijk lot, dat zij vaak ondervonden, hun een groote angst ingeplant. Ook dit volk moet in zijn wezen begrepen worden door studie van de wijze waarop zijn geschiedenis determineerend heeft gewerkt op zijn eigenschappen van geest en gemoed. Steeds is een volk een geestelijkgeheel van menschen, dat door het verleden in denken en handelen overwegend bepaald is. Verdiept men zich in deze gedachte, dan ziet men van tal van verwijten, die men het Joodsche volk doet, de onjuistheid in. Zij zouden geen productieven arbeid willen verrichten en alleen geld willen verdienen ten koste van anderen, door den handel, en op die wijze steeds rijk zijn. De toestanden in den Engelsche kleeding-

industrie weerleggen beide beweringen. Hoe hard werken zij bovendien, zelfs op het veld, aan den opbouw van hun land in Palestina! Slechts de sociale omstandigheden hebben hen tot anderen arbeid gebracht, niet eigen wil. Dan zou de Talmud hun een verkeerde sociale moraal voorhouden. Men ziet bij deze bewering geregeld vele voorschriften van den Talmud over het hoofd en begrijpt niet, dat deze in den geest van eigen tijd en plaats moeten worden begrepen, den tijd van de zwaarste vervolgingen, toen een noodtoestand de thans gewraakte voorschriften ter zelfverdediging noodzakelijk maakte, hoofdzakelijk om verraad te keeren. En wie nog zou meenen dat zij bij de Joden universeele beteekenis hebben verkregen, die leze in het boekje van Henri Polak: Het 'Wetenschappelijk Antisemitisme', weerlegging en vertoog, Amsterdam 1933, hoe weinig de hedendaagsche Joden met den inhoud van den Talmud bij hun opvoeding in aanraking worden gebracht. Zelfs een Bolland heeft zich in zijn laatste rede: De Teekenen des Tijds (1921) te dezen vergist door idealiteit voor sociale realiteit te houden, hoe groote profetische waarde thans ook blijkt in zijn rede overigens te hebben gelegen.

Door de emancipatie hebben zich vele nieuwe gelegenheden tot arbeid voor de Joden geopend. Op dit feit stranden vele tegen hen ingebrachte beschuldigingen. Zij zouden de bron zijn van alle opstanden en revoluties. Maar hoevele Joden werken niet rustig en met volle liefde aan den opbouw van onze maatschappij? Zij zouden, ten eigen voordeele den economischen ondergang van onze beschaving beoogen. Wanneer men een Marx deze bedoeling toedicht, dan staan de Rothschild's daar toch tegenover. Men kan en mag hier niet langer generaliseeren. Bovendien zijn vele Joden Christenen geworden; zelfs onder de Roomsch-Katholieke geestelijken treft men er aan.

Wat eeuwen lang in een beschaving gegroeid is en bestaan heeft, verdwijnt niet opeens, maar zeer geleidelijk. Ook het antisemitisme zal kunnen verdwijnen, wanneer de omstandigheden daartee medewerken. Het berust in zijn diepste wezen op de wisselwerking van Joodsche raseigenschappen van geest en gemoed met sociale toestanden, voortgesproten uit de geschiedenis van het Joodsche volk. Valt laatstgenoemde oor-

zaak uit het moderne sociale leven weg, dan zal op den duur de daaruit ontstane geestelijke verhouding ethisch door Joden en niet-Joden beide overwonnen kunnen worden. Wij leven in een tijd van uiterst snelle ontwikkeling en tevens van snelle reactie, waarin men aan genomen maatregelen een groote draagwijdte zal moeten ontzeggen, wanneer zij tegen den tijdgeest van de afgeloopen anderhalve eeuw zich volkomen verzetten. Het antisemitisme is een cultuurverschijnsel en de wetenschap van de menschelijke samenleving, de sociologie, zal tot het verdwijnen daarvan kunnen bijdragen door er op te wijzen door welke irrationeele geestelijke en maatschappelijke factoren het uit ras en maatschappij is ontstaan, opdat men deze, met wegneming van hun sociale oorzaken, daarna ethisch geleidelijk zal kunnen overwinnen.

J.J. VON SCHMID

Musicalia

I

Aan het Scheveningsche Kurhaus hebben wij persoonlijk al heel wat goede herinneringen. Reeds uit den oorlogstijd, toen de dirigent Rhené Baton ons, in waarheid tot hem ‘gevlucht’, alles wist te doen vergeten door zijn fraaie vertolkingen van Beethoven, Mozart, Debussy. Wel nooit meenen wij Beethoven's vierde zóó meer te hebben gehoord als van hem; den korten geluksdroom van den Eenzame, die in het Adagio zich van zijn teederste zijde toont: ‘le lion est amoureux, il rentre ses griffes.’ Baton heeft ons in het fijnere genre altijd het meest kunnen boeien; Debussy's ‘Prélude à l'après-midi d'un Faune’, Mozart's ‘Petits Riens’ herschiep hij tot iets, waarnaar wij nog vaak kunnen terugverlangen.

Later kwam de tienjarige periode van Georg Schneevoigt, een geheel andere figuur. Niet geheel ten onrechte heet de Finsche musicus een man van het groote publiek, dat slordigheden en oneffenheden op den koop toeneemt, om zich gewillig te laten meesleepen door de brillante manier, waarop hij werken geeft, welke hem ‘liggen’. Er was meermalen effectberekening in zijn reproductie, dat kan niet ontkend. Een bezwaar tegen Schneevoigt is bovendien zijn betrekkelijke eenzijdigheid: moderne componisten kwamen op zijn programma's zelden voor; zelfs Debussy moest zich vergenoegen met een bescheiden plaats. Ook de Hollandsche muziek, al heeft Schneevoigt het zijne gedaan voor Wagenaar en enkele anderen, had zich meer kunnen en mogen verheugen in zijn belangstelling. Doch, dit vooropgesteld, hoeveel grandioos' stond daartegenover! Hij moest veel, zoo niet alles, hebben van oogenblikkelijke inspiratie. Had hij dan een voortreffelijk orkest, gelijk dat onzer residentie, dat zijn intenties terstond

wist te vatten en hem volkomen te volgen, dan kón hij prachtige dingen doen! Wie gaf feller de inzet van Beethoven's vijfde, in al haar onverbiddelijkheid, zoodat wij dadelijk ‘in medias res’ waren verplaatst? Berlioz' geniale fantastiek schitterde in het helste licht; de groote wals uit R. Strauss' ‘Rosenkavalier’ werd een phenomeen. Maar ook de ondoorgrondelijke weemoed van zijn landgenoot Sibelius - waarom hooren wij diens symphonieën of Pelléas et Mélisande-muziek toch zoo zelden? -; de celeste stemmen, welke de romantiek zoo gaarne in melodieën hoorde zingen; het enorm pompeuse van Bach's Passacaglia, zooals wij die onder zijn leiding hoorden in een bewerking van Respighi - hoe schoon was dat alles! En bovenal natuurlijk de weergave van ‘zijn’ Tschaikowsky, den gemartelde, wiens wilde hartstocht en brandend leed hij verhief tot iets bijna boven-menschelijks, gedragen door den gloed en de heiling van een artistiek geloof.

Naar waarheid is opgemerkt, dat Schneevoigt, juist voor de Kurhausconcerten, uitnemende qualiteiten bezat; en het is dan ook begrijpelijk, dat men, na zijn afscheid, lang heeft moeten zoeken vóór er een rechte plaatsvervanger was gevonden. Even scheen Hans Weisbach, de man met het verwonderlijk-sterk geheugen, dat te zullen worden. Maar ten slotte is het toch Carl Schuricht geweest, die zich blijvend de genegenheid heeft weten te verwerven. Dezen zomer dirigeerde hij, tot ieder's voldoening, reeds alweer voor de vijfde maal.

Schuricht's grootste eigenschap dunkt mij juist ééne, welke Schneevoigt miste: veelzijdigheid. Hij schijnt Beethoven, Mozart, Bach, met dezelfde toewijding uit te voeren als Strausz, Liszt, Wagner, of een moderne, die zijn belangstelling wekt. Een man der extreme richting is hij niet, doch hij oordeelt ruim, is geenszins bekrompen; den hemel zij dank, ook (nog) vrij gebleven van Arische bevliegingen. Hij dirigeert Mendelssohn's aesthetische Italiaansche symphonie met niet minder overgave dan Debussy's heerlijk ‘La Mer’; besteedt aan Liszt's afgezaagde ‘Préludes’ evenveel zorg als aan Haydn's sporadisch gehoorde ouverture ‘Het Eenzame Eiland’ - Hayndn schreef dit operatje ‘L'isola disabitata’ voor het Esterhazytooneel -: sierlijke muziek, welke intusschen geen al te hooge vlucht neemt. Wanneer Schuricht Mahler's derde

geeft, met haar vele schoone fragmenten naast bedenkelijke inzinkingen, blijft hij het gerekte laatste deel met onverzwakte geestdrift dirigeeren, evenals dat van Bruckner's ‘Zwanenzang’, de negende, welke wij ditmaal in den oorspronkelijken vorm kregen (dus niet in de uitgave, bezorgd door zijn vereerder Ferdinand Loewe) en waarvan het E-dur slot, in zijn verheven rust, wel een zéér grooten indruk naliet. Maar ook Bruckner's oude antipode, Johannes Brahms, is bij Schuricht veilig. Alles is steeds voortreffelijk voorbereid; voor min of meer pijnlijke oogenblikken behoeft men niet te vreezen: het kleinste detail heeft zijn liefde. Moge dan zelden het electriseerende van hem uitgaan, dat volgens de generale opinie den dirigent van groot formaat moet kenmerken, hij is niettemin een orkestleider van hoogen rang, wiens directie b.v. van Hugo Wolf's Italienische Serenade een lust was, voor oog èn oor. Op zijn best schijnt Schuricht ons, na herhaalde auditie, toch nog wel in het fijnere en diepere, dat meer met zijn wezen harmonieert dan het grootsche, fantastische. Zoo was de devotie waarmee hij Brahms' derde ten gehoore bracht, ontroerend, zal ons onvergetelijk blijven; terwijl de gratie en lieflijkheid, sprekend uit Schubert's minder bekende vijfde symphonie in Bes, met haar zangrijk Audante en talrijke verdere schoonheden, er weer eens van konden overtuigen, hoe onuitputtelijk de rijkdommen zijn van het waarachtige genie.

Behalve in zijn vertolkingen, vinden wij Schuricht's distinctie nog in iets anders terug: de samenstelling der programma's; iets uiterst belangrijks, waaraan men over 't algemeen veel meer aandacht moest schenken. Hoe dikwijls worden wij nog gedwongen geestelijk van den hak op den tak te springen, door averechtsche toepassing van het devies der oude Leidsche Minerva: ‘Suum Cuique’. Men vraagt zich soms neerslachtig af, of dit euvel in de concertzaal nu even onvermijdelijk is als het furieuse handgeklap. Is het eigenlijk niet ontstellend, als een veelgeprezen zanger, in een serie liederen van Brahms, vlak na ‘Auf dem Kirchhofe’ laat volgen ‘Der Schmied’? En menig musicus, ook menig dirigent, bewandelt soortgelijke banen. Schuricht echter tracht meestal de uiteenloopende verlangens der concertgangers te bevredigen op stijlvollere wijze, terwijl de solisten hem daarin volgen. De stukken vóór en nà

de pauze - welke laatste hierdoor tevens meer recht van bestaan krijgt - vormen een harmonische groep, elk van verschillend karakter. Wanneer de zangeres Ellen Winter haar liederen van Strausz en Wagner had gezongen tusschen Mozart's Jupitersymphonie en Wolf's Serenade, inplaats van, gelijk nù het geval was, tusschen de Parsifal-fragmenten en den Till Eulenspiegel, dan zou dit de indrukken van het eerste gedeelte ten zeerste verstoord hebben. De pianist Casadesus speelde terecht Mozart's C-moll concert nà Haydn's ouverture en liet Liszt's 'Totentanz' voorafgaan aan Liszt's 'Préludes'. De groote Panzéra gaf gelukkig zijn Schubert-liederen niet nà, doch vóór de pauze. Zoo zouden wij nog verscheiden voorbeelden kunnen aanhalen. Het ware te wenschen, dat Schuricht in zijn programma-samenstelling meer navolging vond. Een bezwaar is alleen, dat hij het nogal eens te lang maakt. Het concert van 11 Augustus b.v., waarop men, temeer daar de soliste Ellen Winter maar matig boeide met haar zestal liederen en een aria, zich ten slotte onrustig bewoog: Quousque tandem? In dat gerekte herkennen wij den dirigent, die langzame tempi wel overdrijven kan: het elegante Allegretto van Brahms' tweede symphonie werd daardoor bijna een klaagzang, wat toch zeker niet de bedoeling was van den meester.

Een bijzonder woord van dank past ons tegenover Schuricht van wege zijn waardeering onzer nationale kunst. Wij mogen dan onder de namen van Nederlandsche componisten enkele zeer bekende hebben gemist, men kan niet alles verlangen en het was toch al een bonte rij. Schuricht geeft conservatieven geesten gelijk Ruygrok en Enthoven even gaarne gelegenheid hun werk uit te voeren als meer vooruitstrevenden zooals Monnikendam. Sam Schuyer's rhapsodische muziek voor orkest, bekroond in 1931 bij de compositieprijsvraag, uitgeschreven door de 'Société des Auteurs, Compositeurs et Editeurs de Musique' te Parijs, bleek een aangenaam werk, al misten wij synthese; en Koeberg's 'Zevenzot' hoorden wij met het meeste genoegen. Persoonlijk hebben wij den sterksten indruk behouden - tot ons leedwezen konden wij bij de uitvoering van W. Landré's 'In memoriam matris' niet tegenwoordig zijn - van Monnikendam's opus. Schuricht had

den loffelijken inval dit werk tweemaal te laten spelen ‘omdat het iets nieuws was’, zoodat men het beter in zich op kon nemen. Het toont de zeer positieve hoedanigheden van een man, die weet wat hij wil, die de constructie uitnemend beheerscht (de laatste variatie in fugato-vorm!), bondig zegt wat hij te zeggen heeft en zoodoende de aandacht steeds gevangen houdt. Het programma leerde ons ‘dat de arbeidsgedachte er aanleiding toe was, en wel een arbeidsuiting zooals men die kan waarnemen b.v. in Rotterdamsche havens, dat dynamisch centrum van dreigende elevators, stampende cylinders, flitsende reflectoren, gonzende motoren en al wat in het zweet des aanschijns tot stand komt.’ - Waarom dat iets inferieurs zou wezen, gelijk wij ergens lazen, ontgaat ons. Muziek kan toch even goed geboren worden uit de idee van den arbeid als uit welke andere idee ook? Ware het anders, Bücher's beroemd boek ‘Arbeit und Rhythmus’ zou voor de toonkunst geen beteekenis hebben. ‘Es ist zu bedenken dasz.... die Tatsache, dasz der Mensch uberhaupt rhythmische Bewegungen ausführt und demnach ein Gefühl für Rhythmus und Freude am Rhythmus besitzt,.... aus der Natur des menschlichen Bewusstseins oder.... aus der gesammten psychophysischen Natur des Menschen abgeleitet werden muss’[1]. Het is een hyper-romantische vergissing te meenen, dat de muziek alleen ‘hoogere’ ideeën zou kunnen uitdrukken. De geest van Novalis waart nog altijd rond.

Trouwens, van ‘lager’ mag hier geen sprake zijn. Wij ervoeren wel degelijk het beklemmende van den harden arbeid, waaronder de mensch gebogen gaat èn de nieuwe lyriek van den geest, triomfeerend over het mechanische: een lyriek, die zich zeker niet uitzingt gelijk bij Mahler, doch die zich een nieuw melos schept uit rhythme. Monnikendam volgt hier het voetspoor van Strawinsky. Velen mogen het betreuren, dat de muziek zich in deze richting ontwikkelt, het dunkt mij stellig de roeping der jongeren hierin voort te gaan.

De kennismaking met Monnikendam's aan Willem Mengelberg opgedragen opus, was ons een aangename verrassing. Moge Schuricht er een aansporing in vinden, om, als hij, naar

1) Wilh. Wundt ‘Sprachgeschichte und Sprachpsychologie’, Leipzig 1901, blz. 105.

wij hopen, een volgend seizoen terugkeert, zich nader met de werken onzer jongste componisten te gaan bezighouden. Veilig kan zonder chauvinisme beweerd, dat zij het niet minder waard zijn dan die van vele buitenlanders.

* * *

Ten slotte nog een enkel woord over de solistenconcerten op Woensdagavond. Het blijven hier wel schier uitsluitend de alom erkende figuren, die optreden. Intusschen, op andere dagen was er gelegenheid genoeg met minder vermaarde solisten kennis te maken, en men wordt het nimmer moe een Panzéra, Thibaud, Milstein of Casadesus te hooren, de virtuositeit van een Zino Francescatti te bewonderen.

Panzéra heeft ons ditmaal moeilijker kunnen bevredigen dan gewoonlijk. Prachtig was ongetwijfeld zijn voordracht van Schubert's 'Der Doppelgänger', het aangrijpende lied, dat deze in zijn rijpste periode schiep: met de obstinate bas van acht maten, verwant aan de gebruikelijke chaconne-bassen, waarboven de melodie zingt in een wonder van expressie, noot voor noot geniaal.[1)] De Erlkönig evenwel bekoorde ons maar matig. In de eerste plaats hinderde hier de orchestratie (van Berlioz) uiteraard veel meer dan in het voorafgaande lied; het tempo scheen ons rijkelijk snel en waarom doet Panzéra mee aan het streven om van Schubert's zuidelijke en weelderige romance een Noordelijke ballade te maken? Franz Schubert was eenmaal geen Karl Loewe, in den regel meer episch-lyrisch dan episch-dramatisch, met name in zijn jongeren tijd. 'Bei Schubert tritt der dem Liede verwandte Romanzencharakter, der auch auf sinnlich-schöne Gestaltung der Melodie zielt, deutlich hervor; bei Loewe ist alle sinnliche Schönheit der Charakteristiek geopfert: schemenhaft und wesenlos ertönt der unheimlich gleichförmige Gesang des Geisterfürsten bei Loewe, fast liebenswürdig sirenenhaft dagegen bei Schubert'[2)]. Van het lokkende eener sirene

1) Men bestudeere voor de beteekenis van den vorm in Schubert's liederen het gedegen, scherpzinnige werk van Paul Mies 'Schubert, der Meister des Liedes' Berlin 1928.
2) Dr. Edgar Istel 'Die Blütezeit der musikalischen Romantik in Deutschland' 2e Aufl. Berlin 1921, blz. 89.

had Pauzéra's voordracht der derde en vijfde strophe niet veel. - Revanche nam hij weer met zijn liederen nà de pauze: ‘La Mer’ van J. Guy Ropartz en ‘Ma poupée chérie’ van Déodat de Sévérac. Men heeft den laatste genoemd ‘une âme ardente et forte, sensible et robuste à la fois’. In dit lied toont hij zich in elk geval een gevoelig meester, van zuivere inspiratie, en Panzéra zong de innige melodie verrukkelijk.

Zino Francescatti, de jonge Italiaansche ster, die Joachim en Paganini naar de kroon stak door op zijn vijfde jaar voor het eerst in het openbaar te spelen (te Marseille) en door op zijn tiende jaar reeds het Concert van Beethoven voor te dragen, die zich later in de gunst mocht verheugen van Maurice Ravel, vergastte ons op het weinig ten gehoore gebrachte Concert van Paganini in D (opus 6), waarmee hij overtuigend bewees voor géén moeilijkheden terug te deinzen. Nu konden wij weer eens ervaren hoe een viool kan ‘kweelen, precies als een vogel’, en hoe mooi fraai uitgevoerde glissandi kunnen zijn, ‘halsbrekende’ cadenzen, schier onmogelijke dubbelgrepen etc. Maar er schuilt ook wel muziek van hooger orde in dit merkwaardig concert met zijn hartstochtelijke, smartelijke zangen - het korte adagio espressivo! -; en als men het zóó hoort, in zoo volmaakte weergave, is het een apart genot ernaar te luisteren, zich verbaasd af te vragen hoe iemand iets dergelijks kàn! Al zal Francescatti het Paganini nog wel niet verbeteren, die nu eenmaal legendarisch is en dààrom alleen reeds onaantastbaar. Wij stellen ons voor, dat de ‘zoon van Satan’ nog meer diabolisch' gehad moet hebben, nog meesleepender moet geweest zijn in zijn spel; hij, om wien een heele kring van sagen werd geweven, over wien men in J. Kapp's biografie allerlei ongeloofelijks kan lezen, dat toch wáár schijnt; en die stellig de zenuwen van zijn auditorium tot razernij kon opzweepen, getuige de waanzin, welke zich in 1828 meester maakte van het Weensche publiek. Vergeten we echter aan den anderen kant niet, dat Paganini leefde in den tijd der Kreisleriana.

Wij zouden Francescatti gaarne ook eens hooren in één van de groote concerten der litteratuur, om te kunnen beoordeelen, in hoever hij in dieperen zin kunstenaar is. Voorloopig blijven wij de voorkeur nog geven aan Nathan Milstein, wiens zeer

bezonken reproductie van Brahms' meesterwerk van hooge orde was.

Wie wel niemand's wenschen onbevredigd zal hebben gelaten: Robert Casadesus. Hij behoort tot de weinigen, die Liszt even geweldig kunnen vertolken als Mozart helder en sereen. Het schijnt een unicum, dat één en dezelfde persoon op één en denzelfden avond zóó ongeëvenaard Liszt's Totentanz en Mozert's C-moll concert kan herscheppen. Naar dien 'Totentanz' hebben wij werkelijk ademloos geluisterd, zonder er over na te denken, hoe héél smakeloos deze 'dies irae'-paraphrase, van psychisch standpunt beschouwd, toch wel is! Welk een onmogelijk fantastische tijd, waarin Paganini's Capricci en Liszt's Danse Macabre konden ontstaan! Doch ziet men, hoe spontaan onze eigen generatie nog op dat soort muziek reageert, dan vraagt men zich toch af, of hierin niet iets ligt van alle tijden?

Met Mozart's concert heeft Casadesus het beste van zichzelf gegeven. Met het larghetto vooral, waarvan de inzet de sfeer van den droom benaderde. Dit was in waarheid de edele, loutere kunst van den muzikaalsten geest der aarde, seraphiek, oneindig teeder en (gelukkig dat wij het zeggen kunnen!) niet *wellicht*, maar *zeker* van altijd.

E.W. SCHALLENBERG

Buitenlandsch overzicht

De Leider zoetgevooisd
25 October 1933.

Het merkwaardige is niet, dat Hitler zegt ‘nu is het genoeg’, maar dat hij niet méér zegt.

Von Papen deed dit, eind 1932, wèl. Beloof rechtsgelijkheid, zei hij, of ik neem ze, door herbewapening. Toen is Genève overstag gegaan. Het heeft toen concessiën in het oog gevat die het *nu*, aan het Hitleriaansche Duitschland, niet meer blijkt te willen verleenen. Hitler zag de bedreiging nader komen van een keus tusschen buigen of barsten. Buigen durft hij voor zijn aanhang niet, en vechten niet wegens de overmacht der anderen. Dus loopt hij uit den Volkenbond weg, tevreden dat hij daarop goedkeuring bij plebisciet kan verkrijgen, maar van herbewapening spreekt hij niet. Alles kan bij onderhandeling gevonden worden, mits men Duitschlands ‘eer’ ontzie, die het verbiedt nogmaals te onderteekenen wat niet kan worden nagekomen.

Hij heeft bereikt dat de anderen nu zonder dollen kop deze zaak blijven aankijken. De ‘ja’-stemmen in zijn eigen land krijgt hij ook, maar *geregeld* is met een en ander niets. Het blijft een feit dat Hitler in ‘Mein Kampf’ een plicht van Duitschland construeert het ontstaan van groote militaire mogendheden op zijne grenzen desnoods met de wapenen te verhinderen, of, als zij reeds ontstaan zijn, ze uiteen te slaan;

- het blijft ook een feit dat dergelijke taal de naburen genoeg verontrust om hen te doen besluiten met Duitschland voorzorgen te nemen. Zoo was het onmiddellijk na Hitler's ambtsaanvaarding, zoo is het nog, en het ‘ja’ der millioenen op 12 November zal er niets aan veranderen. Met enkel den toon te verzachten komt men een zakelijk conflict, dat niet buiten toedoen van den vogelaar van thans ontstaan is, niet te boven.

C.

Bibliographie

War Memoirs of David Lloyd George, I, II. - London, Nicholson and Watson, 1933.

De oorlogsherinneringen van Lloyd George nemen onder de vele boeken van dergelijken aard, in Engeland reeds verschenen, zeker niet de minste plaats in. Het is merkwaardig, ze met die van Grey, Asquith, Robertson te vergelijken. Beiden Grey en Asquith zijn meer gecultiveerde geesten geweest dan de kittige Welshman, maar als bitter-enders ver zijne minderen. Lloyd George zag maar één ding, als Clemenceau: ‘je fais la guerre.’ En hij zag, veel eerder dan anderen, dat het een oorlog van machinegeweren, kanonnen en tanks werd, eerder dan van menschen. In toerusting tot dien machinalen oorlog was Engeland aanvankelijk ver de mindere van den vijand. Natuurlijk: de bestaande inrichtingen tot vervaardiging van oorlogstuig waren op de behoeften van een expeditieleger van slechts enkele divisiën berekend. Na de nederlaag van Mons begon Kitchener onmiddellijk met het oproepen van vrijwilligers tot een millioenenleger, en zij kwamen op, ongelooflijk snel. In den aanmaak van het oorlogstuig zonder 't welk die millioenen als lammeren in hun verderf moesten loopen bleef het War Office ver achter. Kitchener betoogde voor en na dat hij de fabrieken die voor de regeering plachten te werken opdracht gaf tot aan, ja tot over de uiterste grens van hun vermogen; hij begreep niet dat de geheele machine-industrie van Engeland tijdelijk tot oorlogsindustrie kon en moest worden herschapen, en dat het noodig was de werklieden die bij dien arbeid leiding konden geven, van het front terug te roepen. Hij bleef zoo stroef dat eindelijk, bij de vorming van het Coalitie-ministerie, Asquith de geheele productie van oorlogsmunitie aan de zorgen van het War Office onttrok en in handen van Lloyd George legde. En deze wist business-men van de eerste orde te belezen zich tot ambtenaar bij het nieuw opgerichte munitiedepartement te laten benoemen, en de productie werd in korten tijd vertwintigvoudigd, voor sommige munitie gecentupleerd.

Het nieuwe departement nam aan, in een bepaalden tijd zooveel wapenen op te leveren als de oorlogsleiding verklaren zou noodig te hebben, maar zelfs deze verklaring aan Kitchener te ontlokken was een alleberzwaarlijkst werk. Sir Eric Geddes (een van de tot ambtenaar gebombardeerde zakenmenschen) werd naar hem toegestuurd met de vraag, op hoeveel geweren en machinegeweren per bataillon, over negen maanden te leveren, het munitiedepartement zich instellen moest. ‘Do you think I am God Almighty that I can tell you what is wanted nine months ahead?’ Neen, zegt Geddes, maar wij moeten aan het werk, en op een

basis. Toen kwam er niets dan het oude War Office-antwoord: lever mij van beide, geweren en machinegeweren, zooveel als gij kunt.

'My patience' (het is Geddes die vertelt) 'was wearing thin, and I think I spoke definitely.' Eindelijk zegt Kitchener dan: twee machinegeweren per bataillon is een minimum, vier het maximum, meer is overvloed. (De vijand had er toen 16 per bataillon.) Nu instrueert Lloyd George zijn ambtenaar maar op eigen hand: 'Take Kitchener's maximum; square it; multiply that result by two; and when you are in sight of that, double it again for good luck.' Dit wil zeggen: 32 machinegeweren om aan het bataillon uit te deelen, en 32 in reserve. Lloyd George geeft deze instructie 26 Juni 1915. In November '15 verklaart het War Office zelf 16 machinegeweren per bataillon voor een minimum, en vóór het einde van den oorlog heeft inderdaad elk bataillon er 32 in gebruik en 32 in reserve.

Met de tanks gaat het later evenzoo. Het War Office schat de behoefte eerst op 50, dan op 100, dan op 1000.

En al deze inspanning stelt niet tot doorbraak op het westelijk front in staat. Men telt er het verlies aan menschen bij honderdduizenden en de winst aan terrein bij tientallen vierkante roeden.

Terwijl de oorlog in het Westen niet gewonnen wordt, dreigt hij in het Oosten te worden verloren. Servië bezwijkt, en Roemenië, en Rusland.

Lloyd George is de groote voorstander van de Balkan-strategie in Engeland geweest, gelijk Briand in Frankrijk. Den vijand in Frankrijk tegen te houden blijft mogelijk, is zijne leer, ook als men genoeg troepen en genoeg munitie afzondert om hem in zijn zwakste punt: Oostenrijk-Hongarije, in den rug te treffen. Van de moordende frontaanvallen in het Westen zie men voorloopig af, en blijve daar in de defensie.

Een groot deel van den inhoud dezer oorlogsherinneringen heeft op den strijd voor dit denkbeeld betrekking, waarmede Lloyd George noch bij Kitchener, noch bij Robertson, noch bij Haig ooit is doorgedrongen. Weinig beter succes had Briand bij de Fransche oorlogsleiding. Het gevolg is geweest dat men in het Oosten achterop raakte, en het vooruitzicht eind 1916, toen Lloyd George Asquith als premier verving, ongunstig was. Maar Duitschland zou het ongelooflijke doen, en toen van het Oosten geen gevaar meer dreigde, Amerika in den oorlog brengen.

Daar zullen volgende deelen van verhalen: het daareven verschenen tweede eindigt met Lloyd George's optreden als premier. Het bevat, onder meer, belangwekkende persoonsbeschrijvingen van Kitchener, Robertson, Asquith, Haldane, Balfour, Carson, Bonar Law. De personen die hem dwars gezeten hebben bejegent de schrijver streng doch niet onwaardig. Slechts in de aanfluiting (een beoordeeling mag men het niet noemen) van Keynes (wien hij klaarblijkelijk zekere bladzijden van *The Economic Consequences* niet vergeven kan) zondigt hij, mijns inziens, vrij zwaar tegen de voorschriften van goeden smaak.

C.

Icare, par Lauro de Bosis. Version française avec une préface de Romain Rolland, et suivie de l'Histoire de ma Mort.-Paris 1933.

Een vriendelijke hand zendt mij dit mooi uitgegeven boekje toe, dat in een oplaag van maar duizend exemplaren (niet in den handel) verspreid

wordt, om de gedachtenis te vieren van een jongen doode dien men slechts liefhebben kan, omdat hij in edele menschelijkheid streed en stierf.

De jonge intellectueel Lauro de Bosis (geboren in 1901) behoorde aanvankelijk niet tot de tegenstanders van Mussolini's bewind. Hij deed niet aan politiek, maar liet zich, met 1926 te beginnen, van letterkundige werkzaamheid (hij vertaalde Sophocles en Aeschylus) gaandeweg afleiden door ergernis over de geestelijke verlaging die hij in zijn aan het fascisme vervallen vaderland meende op te merken. In 1930 eerst wordt hij anti-fascistisch strijder.

In die tusschenjaren is *Icaro* gedicht, drama waarvoor hij in 1928 ter Amsterdamsche Olympiade bekroond werd, en dat thans in fransche vertaling (van A. Ferdinand Herold) verspreid wordt:

> L'homme est armé pour une lutte salutaire:
> Rien ne l'arrêtera dans son élan fiévreux.

Andere (slotkoor)strofe:

> Entonnez le paean des héros en vos choeurs.
> Icare enfin se lève, et de sa tête blonde
> Il domine aussitôt ses frères, les vainqueurs:
> De sa puissante voix il soulève le monde.
>
> Homme, écoute passer dans l'air son chant hautain.
> Dès qu'un homme anxieux échappe au mauvais piège
> Et s'arme, ardent d'amour, pour vaincre le Destin,
> Invisible et présent, Icare le protège.

De man nu, die een Icarus gedicht had, heeft als een Icarus willen sterven, ‘dans une de ces batailles que l'on perd, mais où le fait de combattre assure la victoire finale’ (brief van 20 Maart 1931). 2 October 1931, om drie uur des namiddags, postte hij, aan de Côte d'Azur, de aan een Franschen vriend geadresseerde ‘Histoire de ma Mort’, vloog een kwartier later op, en was om acht uur boven Rome. Een half uur lang sneeuwde het manifesten, aan den koning, aan de burgers van Rome, aan het Italiaansche volk. Toen zetten Balbo's vliegtuigen de vervolging in, die de zeloot voorzien had:

‘Mon avion ne fait que 150 kilomèters à l'heure et ceux de Mussolini en font 300. Il en a neuf cents.... Tant mieux: je vaudrai plus mort que vivant.’

Men wil den vluchtenden de Bosis het laatst boven Elba gezien hebben. Al of niet aangeschoten moet hij in zee zijn gestort, maar een overblijfsel van zijn vliegtuig is nooit door iemand aangetroffen.

‘Abbi fede nella Libertà....; siamo in pieno Risorgimento’. Die verzekering boven Rome uit te mogen storten, heeft hij met het leven willen betalen. Van liefde brandend. Of hij er het uitgedaagde Lot mede overwonnen heeft? Vijandschap op te wekken die zich zóó weet uit te drukken, daarmede is, om het bezadigd te zeggen, geen machthebber geluk te wenschen. Onzichtbaar blijft deze aanklager tegenwoordig.

Ontroerd bladert men, na van des dichters einde te weten, zijn *Icaro* door:

MINOS
....E se cadrai?
Tu non temi la morte?

ICARO
....Non mi tocca.
Finche c'è vita, si combatte, e poi....
pace! Il mio fato, qual'ei sia, lo voglio!

'Sein Haupt strahlt, ein Lichtschweif zieht nach'. In de taal van Hitler ook een getuigenis, van meer dan honderd jaar geleden:

EUPHORION
Dem nicht zu dämpfenden
Heiligen Sinn,
Alle den Kämpfenden
Bring'es Gewinn!....
Sollt'ich aus der Ferne schauen?
Nein! ich teile Sorg'und Not.

HELENA, FAUST und CHOR
Ubermut und Gefahr,
Tödliches Los!

EUPHORION
Doch! - und ein Flügelpaar
Faltet sich los!
Dorthin! Ich muss! ich muss!....

Die zóó geroepen hebben, blijven, na den val, niet eenzaam:

Nicht allein! - wo du auch weilest,
Denn wir glauben dich zu kennen;
Ach, wenn du dem Tag enteilest,
Wird kein Herz von dir sich trennen.
Wüssten wir doch kaum zu klagen,
Neidend singen wir dein Los:
Dir in klar- und trüben Tagen
Lied und Mut war schön und gross.

Wolltest Herrliches gewinnen
Aber es gelang dir nicht....

Wem gelingt es? - Trübe Frage,
Der das Schicksal sich vermummt,
Wenn am unglückseligsten Tage
Blutend alles Volk verstummt.
Doch erfrischet neue Lieder,
Steht nicht länger tief gebeugt:
Denn der Boden zeugt sie wieder,
Wie von je er sie gezeugt.

Dien hoogen klank in zuiverheid te hebben mogen herhalen, is het wezenlijke geweest van de Bosis' lot.

C.

Ir. A. Plate, Herziening der Democratie, of Fascisme? - Arnhem, van Loghum Slaterus, 1933.

'De burger weet niet goed aan welken Sinterklaas hij moet gelooven', aldus schrijver, die zelf in een herziene democratie gelooft, welke, 'geen optelsom van persoonlijke willen, maar een geconcentreerde idee' te zien moet geven. Dat het optelsysteem teleurstelt en teleurstellen moet wordt met klem en geluk betoogd; de concentratie echter blijft wat vaag. Om welke kernidee zal zij plaats hebben? Dat er harmonie moet ontstaan tusschen de werking van een herzien kapitalisme en die der staatkundige gelijkheidsgedachte. Schrijver stelt dit niet als universeele panacee, maar acht het wel de eenige uitkomst voor West-Europa in het algemeen, en voor Nederland in het bijzonder.

Van het kapitalisme moet worden opgegeven de ongebreidelde vrijheid van productie. De samenleving werkt zichtbaar in die richting, en het komt nu op eenheid tusschen staat en samenleving aan. Het streven tot ordening van productie en distributie mag niet in het politieke zand verloopen. En dit zal het, tenzij de atomistische leer van Rousseau metterdaad wordt verzaakt.

Dictatuur dan in dienst der gemeenschap? Om zich te vestigen moet zij middelen te baat nemen, die humanistisch Nederland niet verdraagt. Grof geweld zal bij ons wel niet *kunnen* zegevieren. Welk middel dan aan te grijpen, om de Nederlandsche democratie 'precies 180 graden om te doen gaan', namelijk van individueel tot gemeenschapsbelang als uitgangspunt? Een knap man die het weet. De heer Plate zegt nog niet veel meer, dan hoe het, naar zijn inzien, niet moet; - en aldus doende, zegt hij zonder twijfel menigmaal opmerkelijke dingen. Bijvoorbeeld, dat afsluiting Nederland tot een zoo klein land zou maken, dat het spoedig alle bestaansrecht zou kunnen verliezen: in de historie heeft het beteekenis gehad naarmate het open lag.

Met een vermaning tot scheppen van de mogelijkheid van een krachtig bestuur moeten wij naar huis; in detail uitgewerkt is die voortreffelijke raad nog in geenen deele.

C.

Barnard Ellinger, This money business. - London, P.S. King en Son Ltd. 1933.

Wie, als de heer Ellinger, den leek wil inleiden in de techniek van het bankwezen, kan dit op verschillende manieren doen. Hij kan spreken over het bankwezen, zooals in zijn 'Empire of Business' Carnegie dat doet over het zakenleven. Zelfs indien hij, zooals de heer Ellinger, verkiest het bankwezen als een machine te zien, kan hij er tenminste voor zorgen, dat het geen stilstaande machine is. Hij kan den lezer doordringen van de drijfkracht, die het geheel beweegt. Hij kan den bankier voorstellen als iemand, die handelt en denkt, de bank als het instituut, waarin dit gebeuren zich afspeelt.

Deze wijze van voorstellen is niet die van den heer Ellinger. Al is het waar, dat bij den heer Ellinger de machine een enkelen keer in beweging is, zij staat toch doorgaans stil.

De heer Ellinger heeft vooral oog voor het mechanisme. Vooral, niet uitsluitend. Hij weet, dat het bankwezen niet uitsluitend een kwestie

is van overboekingen en dat achter de wissels en cheques handelingen en personen staan. Doch personen en handelingen treden bij voorkeur op den achtergrond. Er zit niet voldoende leven in.

Ik ben zeker, dat de heer Ellinger zich dit niet bewust zal zijn. Hij is zich zèker niet bewust geweest, dat hij dit gevaar dubbel liep toen hij het Macmillan Report als leidraad nam. Het Macmillan Report ontleent zijn waarde aan de feiten, waarop het de aandacht vestigt en de conclusies, die het trekt. De puntsgewijze zakelijke behandeling was hiermede in overeenstemming.

Het boek van den heer Ellinger is echter een tekstboek. Het zit als zoodanig goed in elkaar. De schrijver beheerscht zijn stof, hij gaat zich niet te buiten aan gemeenplaatsen en drukt zich niet te omslachtig uit. Doch een tekstboek, dat niets interessants aan het licht brengt, geen bijzondere conclusies trekt en slechts beschrijvend is, ontleent zijn waarde vooral aan zijn wijze van voorstelling. Het is van groot belang, dat deze voorstelling helder en boeiend is. De stijl, die bij het Macmillan Report een verdienste was, is hier een gevaar: hij doodt de belangstelling. *This Money Business* is geen boeiend boek.

Hartley Withers heeft indertijd zijn taak anders opgevat. Het voetspoor volgend van Bagehot, wist hij zijn beschouwingen over de beteekenis van het geld te doordringen van een sterk belevend element. Hij plaatste zijn lezer midden in zijn onderwerp. Zijns ondanks bijna maakt de lezer het zakenleven mede. Toch is Withers beknopt en zakelijk en zei hij wat hij zeggen wilde. Hij vervalt zelden in abstracties en heeft het niet noodig te werken met de ‘Let us suppose’ en ‘If we assume’, die men bij Ellinger zoo dikwijls tegenkomt.

Het resultaat is, dat men Withers leest en lezen zal en Ellinger niet.

G.V.

Stemmen uit de redactie

Instelling tegenover de leugen.

- Ibsen's drama ‘De wilde Eend’ is onlangs opgevoerd door een combinatie van Duitsche acteurs. Vergissen wij ons niet dan was de algemeene meening, dat het stuk, niettegenstaande het meesterlijke spel, toch wel den indruk maakte verouderd te zijn. Een dergelijke meening hebben wij na de opvoering van Peer Gynt nu eenige jaren geleden niet gehoord.

Dit is merkwaardig. Beide stukken hebben, zooals trouwens meer drama's van Ibsen, tot inhoud de karakterleugen. Maar de houding, die Ibsen tegenover die leugen inneemt is zeer verschillend. In Peer Gynt is het die van den moralist, in de Wilde Eend die van den psycholoog. Ibsen zelf heeft verklaard, dat hij Peer Gynt had geschreven in verontwaardiging over zijn landgenooten, die het broedervolk der Denen in hun oorlog tegen de Pruisen alleen hadden gelaten. En nu stelt hij het Noorsche volk aan de kaak in de persoon van Peer Gynt, den hollen zwetser, den man, die nooit een besluit durft te nemen en steeds in de fictie en de leugen vlucht om te trachten de erbarmelijkheid van zijn eigen bestaan uit zijn bewustzijn te verbannen. En het drama is een doorloopende hoon en aanklacht tegen een dergelijk bestaan.

Geheel anders is de houding van Ibsen in de Wilde Eend. Hier wordt niet over het geval getoornd, maar wordt het met belangstelling beschouwd en de gevolgen ervan nagegaan.

Nu zou men oppervlakkig zeggen, dat de moreele instelling met de wijziging in moreele opvattingen spoedig verouderd zou zijn, en dat de meer objectieve schildering zijn waarde behield en den tijd trotseerde. Maar het komt andersom uit. Mag men hierin een bewijs zien, dat de verontwaardiging over de leugen een blijvende menschelijke eigenschap

is, en dat de neiging om alles te laten gelden en alles te accepteeren, ook de leugen, wanneer die voor het oogenblik gewenschte gevolgen schijnt te hebben, een afdwaling is, waarvan wij spoedig terugkomen en waar wij spoedig vreemd tegenover staan?

Laten wij het hopen.

Eindelijk het keerpunt?

- Naar aanleiding van een Book Exhibition te Londen, door de *Sunday Times* ingericht, bestrijden elkaar in dit weekblad (nummer van 12 November) Hilaire Belloc en Stefan Zweig over de waarde, aan de thans opgeld doende historische productie toe te kennen.

Voor Belloc is die zeer gering. 'The ancient canon that history should be a true story told has been abandoned. There has been attempted something which is not history, but imaginary stuff interwoven with stuff based upon real evidence. It is neither historical fiction (which is a very difficult art) nor a vivid resurrection of the past, strictly following testimony (which is a still more difficult art). It is a cheap short cut; *the getting of an effect without the trouble of research*, and at the same time without the effort for artistic unity which is the life of an imaginative relation.... Ninety-nine people out of a hundred are feeling all this. But as among the other things that are breaking down, public opinion is breaking down, no one says it. The sooner someone begins saying it the better.'

De auteur van *Joseph Fouché* antwoordt met de overbekende formule, dat elke tijd de geschiedschrijving voortbrengt waaraan hij behoefte heeft. '*Interest in history has in our day become so widespread that even the cinema bows to public demand*. We are inclined to explain this only by the precariousness and uncertainty of the age which, in its bewildered attempt to understand itself, gropes spasmodically into the past, seeking analogies and remedies.... Restless eras, which cannot see the way in front of them *and become fearful*, look backwards for succour.... In accord with the quicker pulse of the age, books are now more quickly written, more quickly read, and more quickly forgotten than they

used to be. This does not alter the fact that they seize and hold the interest of the age no less firmly than the more deliberately written, more tedious and more ponderous books of a calmer age.'

Dit is de erkenning, dat, onder den naam van historie, ter wille van een door wanhoop en vrees gespannen gemoed eene cinematografische vertooning in elkander wordt gezet (niet met behulp van een filmarchief) door lieden die overtuigd zijn dat zij wel spoedig weer zal zijn vergeten, als zij maar voor een oogenblik gediend mag hebben, 'quickly, quickly....'

De formule die Zweig hanteert behoeft aanvulling. Elk geslacht vindt slechts baat bij de geschiedschrijving die beter dan de massa bevroedt waaraan zij in werkelijkheid behoefte heeft, die die behoefte *in zelfstandigheid* vermag te beoordeelen. Zweig's besluit: 'Each age has its unified rhythm from which neither the reader nor the writer, neither the man who feels nor the man who thinks, can break away, and which the individual is powerless to quicken or to retard', laat onverklaard, hoe het eene tijdsrhythme ooit in een ander over kan gaan, en de instemming er mede zou berusting beteekenen in de mechanisatie, dus ontluistering, van allen geestelijken arbeid. Belloc heeft groot gelijk dat wij onder de pedante tyrannie der waanvoorstellingen, die de naoorlogstijd gekweekt heeft, uit moeten. En dit gaat gebeuren, nu de heeren zelf erkennen dat hunne productie immers heelemaal niet bedoeld is den tijd te verduren....

In Napels hongeren zestig leeuwen
Kroniek van den ondergang van een circus

I

In de laatste herfstdagen van het afgeloopen jaar kondigde zich te Napels met den traditioneelen ophef een circus aan. Het was het bekende Duitsche circus Sturm; velen zullen zich den naam en de aan dezen naam verbonden gebeurtenis nog wel herinneren ondanks de vluchtigheid waarmede wij heden ten dage indrukken ontvangen en weer prijsgeven.

Mogen de tam-tam en bekkenslag, die zulk een anachronistisch schouwspel voorafgaan, zich vrijwel onopgemerkt verliezen in het duizendstemmig rumoer eener moderne groote stad - niet aldus in de groote, rumoerige, doch op zichzelf ietwat anachronistische en afzijds van Europa's verkeerswegen gelegen stad Napels, waar de cultuur minder gejaagd voortschrijdt, waarschijnlijk reeds omdat ze zooveel ouder is, en waar een naïeve en licht ontvlamde fantasie zich nog steeds gaarne voedt met illusies, welke wij goedkoop hebben leeren noemen.

Toen dan ook op een van die stralende, in zon en hemelsblauw gedrenkte Octobermorgens, waarmee de oude Vesuviusstad zoo verwend is, alle reclamezuilen, kiosken en vele zijmuren van kerken ineens een aanlokkelijk bont circusplakkaat droegen, waren het niet slechts de schoolgaande kinderen en de in hun lompen van vóór twintig jaren nog steeds hoogmoedig rondslenterende lazzaroni, die er een aandachtig publiek voor vormden - o, neen, ook de volgens goede oude Napolitaansche zede in deftig zwart gestoken heeren, die zich op weg bevonden naar hun handelskantoren en scheepvaartagentschappen in den Corso Umberto, hielden er hun schreden voor in en verhieven zich desnoods zelfs even op de teenen om

(tusschen de steken van twee carabiniéri heen, die hier hun plicht stonden te verzaken, en onder de platte vischmand van een marktvrouw door, die uit gemakzucht of veiligheidsoverwegingen haar last maar op het hoofd had gehouden) althans een voorloopigen indruk van het gebodene te winnen, zich intusschen reeds voornemend om de beide jongsten met de kindermeid naar de eerste middag-voorstelling te zenden - of misschien ook een gansche loge te huren en er hun signora plus kinderschaar hoogstpersoonlijk heen te geleiden. In de Galleria kon men reeds plaatsen bespreken....

Was het slechts toeval, of meer dan dat: reeds een symbolische aanduiding, toen zich op dienzelfden, zoo heerlijk aangevangen Octoberdag boven de stad en omgeving een ongekend zwaar onweder ontlastte, dat alle versche plakkaten van de muren spoelde en de jonge mare van het in aantocht zijnde circus in een onredelijken overvloed van water, licht en donder trachtte te smoren?

Omstreeks het siësta-uur (de ongewone hitte maakte het werken in de kantoren bijkans ondragelijk en door de loome stilte drong zich het nerveerend gegons van vliegen hinderlijk op) kwam achter de eilanden Capri en Ischia een donker dreigende lucht opzetten, die spoedig de zon verzwolg en den ganschen hemel bedekte, den rook uit den Vesuvius neerdrukkend, zoodat men in de stad den zwavel begon te ruiken. Het door natuurrampen te vaak opgeschrikte volk van Napels bewoog zich verontrust door de in spookachtig licht gehulde straten. Haastig sloot men vensters en blinden, haalde de kris-kras over de straat uitgehangen wasch in, opdat ze zoo meteen niet hoog over de daken zou wegvliegen; straatvensters en marktlui braken overijld hun wrakke tentjes en stalletjes af en trachtten hun waar nog bijtijds op een karretje in veiligheid te brengen.

Laag boven de zee vloeide een lijkkleurig licht uit; als een dam wierp zich de horizon, groenzwart, tegen deze valsche verkondiging op; duistere forteressen werden de verspreid liggende eilanden. In het loodgrauwe zwerk bliksemde het reeds geruimen tijd zonder onderbreking; de donder was echter nog niet waarneembaar; een adembeklemmende stilte verhoogde nog het onheilspellende van dit naderende onweer; als een warme, tastbare substantie hing de stilte over land en

zee; slechts in de nauwe binnenstad schalde nog het verwarde en ijdele rumoer van stemmen, zweepen, ratelende karrewielen, autoclaxons, hartverscheurend kermende trams-in-de-bocht. En in de haven dreunde de zware sirene van een loggen Engelschen Afrikavaarder, die ondanks dit weer vertrekken wilde; de ontsnapte stoom vluchtte dadelijk omlaag, onder het gewelde dak van de ijzeren loods waarin nog bezweete bootwerkers schuilden en ongeloovig dit vertrek afwachtten.

De eerste paar rukwinden reeds wierpen korte, forsche golven op, die zich met geweld op de basaltbevestiging der langgestrekte via Partenope stortten en hoog opschuimden tegen de loodrechte wanden van het Castel dell'Ovo. Vlak daarop ontketende zich een gierende, loeiende storm, die dadelijk opruimde onder losgeraakte dakpannen en bouwvallige schoorsteenen. Het stof in de straten wervelde omhoog; een paar vastgebonden muilezels, door hun meestervergeten en verraden, balkten klagend, den staart tusschen de pooten getrokken.

Terwijl de storm nu woedend optornde tegen de als rotsen zoo kale en hooge huizen der havenwijk, wrong zich ergens door de balkondeur van een dakverdieping iets levends naar buiten, niet veel meer dan een donkere stip in deze wereld van verlaten steen, van naderbij beschouwd echter een wat schrale jongeman, die haastig de mansarde-deur weer achter zich sloot, zich met beide handen krampachtig vastklemde aan het ijzeren balkonhekje en aldus tegen den storm standhield, met ontbloot hoofd en vliegende zwarte haren, door half toegeknepen oogleden uitblikkend over haven en zee. Deze, door zijn tevoorschijn-treden alleen reeds van een zekeren moed getuigende jongeman heette Rambaldo Fittipaldi; er zal nog vaak sprake van hem zijn. Jurist van beroep, onderscheidde hij zich van de duizende andere Napolitaansche ‘paglietta's’ hoogstens door een nòg rotsvaster vertrouwen in een schitterende toekomst en door een sterk naar het heroïsche neigenden aard, welke zich in het nuchtere alledaagsche leven reeds uitte in de wijze waarop hij den fameuzen stroohoed, waaraan de paglietta's hun bijnaam danken, zwierig en ondernemend op zijn weelderigen haardos placht te drukken.

Vanaf zijn hooge standpunt overzag hij thans de haven, de gansche kust tot in de bocht van den Vesuvius en tot Sorrente toe; naar het noorden belemmerden de Grand-hotels der gemoderniseerde Santa-Luciawijk het uitzicht op Posilipo, maar hij kon de zeilbarken en de kleine pleizierjachten in de oude visschershaven van Santa-Lucia wild te keer zien gaan: de masten raakten elkaar. Met donderenden zang omspoelde de zee de havenpieren; een en al kokend schuim was ze; de eilanden, daareven nog zichtbaar, waren ineens verdwenen. Wanneer een fel-laaiende bliksemschicht het zich nog steeds verdichtende duister weer voor een seconde uiteenscheurde, teekende zich haarscherp, een spookachtige schaduw voor zich uitwerpend, een visscherbark af, die nog behouden huiswaarts trachtte te keeren en - met slechts een half fokzeil - als een meeuw over de golven scheerde. Rambaldo mat met de oogen den afstand, dien ze nog te doorklieven had, en gaf haar vijftig procent kans op redding. Terwijl de bark, die vijftig procent benuttend, onder masthooge stortzeeën door haar doel bereikte, concentreerde zich de dramatische spanning van dit uur reeds weer elders: een zwaargeladen vrachtvaarder met de Engelsche vlag in top trachtte - natuurlijk zonder een loods te hebben kunnen krijgen - op eigen verantwoording zee te kiezen. Pazzo di un Inglese! dacht Rambaldo, door een aangenaam gevoel van sensatie geprikkeld. ‘Pazzo.... ché pazzo!’ mompelde hij verrukt tusschen zijn opeengeklemde lippen toen het wat onhandelbare schip zijn neus geheel in het schuim van den haveningang dompelde en zich trillend en slechts moeizaam weer oprichtte. Een oogenblik lang zag Rambaldo als in een hullucinatie, dat het achterschip nog juist tegen den rechter havenpier geworpen *moest* worden; voor zijn wat overspannen geestesoog speelde zich meteen reeds het aangrijpend en opwindend schouwspel af van in masten klimmende en hulpeloos wegspoelende zeelieden, van reddingsbooten, die door het vele wrakhout onmogelijk konden naderen, van vuurpijlen met reddingslijnen.... en als jeugdig en ijverig advocaat kon hij niet nalaten, daarbij terstond aan de groote materieele schade en aan den fantastisch hoogen vergoedingseisch te denken, dien de stad Napels bij de reederij van het verongelukte schip zou indienen, dat weken lang den

haveningang blokkeerde, volledig blokkeerde, zoodat er zelfs geen onnoozele visschersbark meer door kon, al had ze een Odysseus tot kapitein.... tenslotte zag hij, zooals steeds, zichzelf in dit millioenenproces verwikkeld, dat hem eindelijk zijn naam bezorgen zou; hij had boven andere, reeds beroemde advocaten den voorsprong toevallig ooggetuige te zijn geweest. Hing in dit leven soms niet alles van een gelukkig toeval af?

Het achterschip werd echter niet op den pier geworpen; de de branding hief het op en slingerde het weer in z'n koers terug; de boot kwam veilig buitengaats en zwoegde voort om door de Bocca grande open zee te bereiken. Rambaldo wenschte de bemanning en haar wakkeren kapitein goede reis, want hij was niet haatdragend van aard, en overigens werd hem zelfs geen tijd gelaten om de voorbijgegane 'kans van zijn leven', te betreuren, want in hetzelfde oogenblik, dat men het schip als gered kon beschouwen, sloeg het hemelvuur met het geraas van een Vesuvius-explosie in de havenloods, waaraan het daarstraks gemeerd had gelegen. Het gegolfd ijzeren dak werd als met een blikschaar baldadig in stukken geknipt en verwrongen; alle kanten vlogen de stukken uit; een groot brok zeilde hoog op den wind weg. 'Dio sa.... waar dat terecht mag komen!' zei Rambaldo met geforceerde koelbloedigheid tot zichzelf - in waarheid trilden zijn beenen en was hij versuft door het vreeselijke licht en den slag.

En nog een seconde later vluchtte hij overhaast naar binnen voor den regen, die als een zondvloed de hemelsluizen doorbrak.

Bevrijdend ruischte de regen neer over een koortsig benauwde stad; het woeden van den donder werd er in gesmoord en de in de kerken bijeengevluchte menschen ademden op en durfden, een kwartier daarna, weer huiswaarts te keeren. Voor zoover de toestand der straten dat veroorloofde! Van het oude, hooger gelegen deel van Napels stroomde het water omlaag met het geweld van bergbeken, massa's vuil meesleurend door nauwe kronkelstegen, wilde cataracten vormend over trappen en bordessen. De plaag van het water duurde nog voort toen de zon reeds weer uit een ongerept blauwen hemel op de stad neerscheen alsof er niets gebeurd was.

Was er eigenlijk iets gebeurd? De vrouwen spanden hun

wasch weer over de straten uit, in het onuitwarbaar kris-kras, waarvan alleen zij de formule kennen; de straatventers en marktlui bouwden hun wrakke stalletjes weer op en prikten de prijzen in het fruit en in de kaas; het leven had weer z'n alledaagsch aangezicht. Slechts brandden in de kerken wat ongewoon veel kaarsjes voor de Madonna, voor Santa Lucia, die de op zee rondzwalkende visschers beschermt, voor den heiligen Januarius, den schutspatroon der stad.

En dan sprak men over het vreeselijk ongeluk in de ijzeren havenloods, waar twintig bootwerkers hadden geschuild toen de bliksem er insloeg. Drie dooden en zeven gewonden.... Madonna!

Rambaldo Fittipaldi, thans afgedaald in het kleine, kelderachtige advocatenkantoortje, dat trots zijn naam droeg en misschien nog wel eens eerbiedig fluisterend betreden zou worden wanneer de tegenwoordige bewoner zijn glorieuze carrière zou hebben gemaakt, Rambaldo Fittipaldi discuteerde met een naburigen ‘paglietta’ (evenals hij levende van hoop en van de ongeregelde giften in nature eener niet betaalkrachtige clientèle) uitvoerig en spitsvondig het millioenenproces over de geblokkeerde haven. Complicaties zouden bij het proces niet zijn uitgebleven, immers: de stad Napels had het vertrek van het verongelukte schip zelfs niet oogluikend mogen toestaan. Hadde zij dit vertrek verboden en met alle beschikbare middelen getracht te verhinderen, dàn pas kon zij voor de volle honderd procent haar recht op schadevergoeding doen gelden!

Later, maanden later, toen de fee der fortuin Rambaldo Fittipaldi bij de hand genomen had en hem omhoog voerde naar het licht van den roem en den welstand, behoefden zijn fantasie en zijn eerzucht zich niet meer met imaginaire processen te voeden. Maar het noodweer, dat zulk een proces toch bijna tot werkelijkheid gemaakt had, bleef in zijn herinnering een belangrijke plaats innemen. Dit noodweer, dat losbarstte op den dag, dat het circus Sturm in Napels zijn komst aankondigde.

Voorloopig scheen het wel speciaal gezonden om alle circusplakkaten van de gewijde kerkmuren te spoelen. De versche stijfsel had den aanval van het water nergens doorstaan; van

de gescheurde vodden bontbedrukt papier, die hier en daar nog van een muur neerhingen, kon men onmogelijk vragen, dat ze nog verwachtingen opwekten; ze schenen veeleer een laatste herinnering aan vroeger eens gegeven voorstellingen, welker glorie reeds lang uitgedoofd was. De straatkinderen, die dien morgen nog eerbiedig voor de fonkelnieuwe biljetten waren samengeschoold, scheurden thans de laatste reepen ervan omlaag en staken er een stok door om er een vaantje uit te maken, of ze namen ze als een kleurig zeil voor de geïmproviseerde bootjes, die ze langs de nog steeds voortsnellende goot-riviertjes stroomafwaarts lieten varen....

II

Een schier eindelooze goederentrein rolde in de vroege morgenschemering van den volgenden dag op een der uiterste zijsporen van het Centraalstation Napels binnen. Op platte laadwagons waren groote hokken vastgesjord, half met zeildoek overdekt; voor de rest stonden er woonwagens en rijdende keukens op, de wielen aan kettingen; meer naar achteren waren nog vee-wagons aangekoppeld. Eindelijk stond de trein daar dan stil en stom onder de duistere stationsoverkapping; slechts de zware locomotief siste nog van inspanning.

Reeds een uur lang had Gottfried Sturm, omgeven door een kleine vertrouwde staf, op de aankomst van zijn circus gewacht. Thans schreed hij, den artistieken fluweelen hoed diep in de oogen getrokken en de kraag van zijn bijkans tot aan den grond reikenden reis-ulster omhooggeslagen, met zijn gevolg den trein langs tot hij in de lichtere schemering buiten de stationskap, geheel aan het einde, ook nog de gesloten wagons met de décorstukken, requisieten en koffers ontwaarde. Gerustgesteld keerde hij weer om; overal kwam nu reeds personeel naar buiten om een aanvang te maken met het afladen van de hokken.

De dieren (hadden zij den voetstap van hun directeur herkend, of waren zij slechts uit hun versuffing gewekt door het stilhouden van den trein?) begroetten hem thans met gebrul, gehuil, gehinnik. Meer naar voren, bij de locomotief, vulde het heesche, jankende keffen der zeeleeuwen de gansche holle

stationsruimte. Voor een vreemde, bijvoorbeeld voor den uit zijn bureauvenster leunenden en met vermoeide oogen in het duister starenden telegrafist, mocht in deze cacophonie van wilde en onverstaanbare dierenstemmen iets oneindig droefgeestigs, iets van een jammer en een onheil uitgedrukt liggen zoo groot als alleen de mensch maar in zijn verdwazing kan aanrichten - voor hen, die met deze stemmen vertrouwd waren geraakt, lag veeleer iets opwekkends in dit spoedig oorverdoovend wordend gerucht; het vormde het voorloopig bewijs, dat de dieren het lange traject Parijs-Napels goed doorstaan hadden. Als steeds, begonnen de circusmenschen hun werk weer met animo en nieuw vertrouwen; enkele minuten na aankomst wist iedere electricien en iedere paardenknecht, dat de eerste voorstelling reeds bijna uitverkocht was - en zij wilden er daarbij niet aan denken, dat de eerste voorstelling steeds en overal uitverkocht placht te zijn.

Kort na zonsopgang was het meeste reeds uit den trein geladen en kon zich op het ruime goederen-plein achter de douane-loodsen de stoet volgens vast schema formeeren. Buiten het hek, teruggehouden slechts door één kleinen fascistischen soldaat, verdrong zich de nieuwsgierig afwachtende menigte. Politie maakte vrij baan voor den indrukwekkenden Mercedeswagen van Direktor Sturm, die den stoet voorafging naar het achter den Albergo dei poveri, aan den grooten weg naar het Camposanto gelegen terrein waar het circus z'n tent mocht opstaan.

‘Dei leoni! Dei leoni!’ juichte het koor van Napolitaansche straatbengels toen de eerste kar met leeuwen het hek kwam uitrijden, en ze telden of het er werkelijk zestig zouden worden zooals de aanplakbiljetten hadden vermeld. De karren schokten en zwaaiden over het erbarmelijk plaveisel van Vesuviussteenen; uit den grooten zinken bak der zeeleeuwen spatte het water omhoog; natte, zwartglimmende koppen doken loodrecht op, stootten met kwaadaardig gesnorden muil een uitdagenden blaf uit, gleden weer in de diepte terug.

‘Delle foche! Delle foche!’

Shetlandsche ponies en kleine Samojedenpaardjes trokken met vereende krachten een paar lichtere wagens; ze waren met bellen en bonte pluimen opgesierd, en een groote aap hield de

leidsels en keek arrogant tusschen het publiek, liet een enkele maal giftig z'n tanden zien. Verdeeld over den langen stoet, liepen een twaalftal Senegaleezen mee; ze droegen confectiecolberts en dophoedjes en toonden een voorliefde voor kleurige zijden sokken met roodbruine schoenen, maar al dat moois redde hen niet voor den Napolitaanschen straatjongen, die hun dofzwarte Soedan-visage, hun groote witte dierengebit in den valen mond, hun naïef-trieste apenoogen onder de hoogmoedige wenkbrauwen opmerkte en verrukt uitriep:

'Delle scimmie! Delle scimmie!'

Tusschen acht gitzwarte en acht roomblanke Andalusische hengsten, die bij tweeën aan het bit werden geleid door een stalknecht, trippelde met pretentieuze pasjes een wit Sardijnsch ezeltje zonder geleide; het werd door de menigte, die den humor in deze rangschikking waardeerde, van beide zijden toegeroepen, uitgelachen, met een suikerklontje gelokt. Onverbeterlijke lekkerbek, liet het zich geen versnapering ontgaan en moest dan telkens op een drafje zijn plaats weer herwinnen; reeds gedurende zijn intocht op dezen zonnigen morgen wist het al peuzelend den weg naar het hart van het Napolitaansche volk te vinden en ontving ook al zijn bijnaam: 'Signor Mangiatutto'.

'Ché carino! Ché amore!' riepen de vrouwen en staarden daarna verbluft omhoog naar de hooghartig-stupide koppen der kameelen. 'Eh.... ché specie di brutte bestie!'

'En waar zijn de olifanten? Zijn er niet eens olifanten bij?!' eischte aan het slot de nooit voldane schare.

Neen, olifanten waren er niet bij. Van deze dure kolossen met hun delicate gezondheid en hooge verzekeringspremie wilde Herr Sturm, na zekere ervaringen, niets meer weten. Op de bonte plakkaten stonden ze nog afgebeeld; daar kostten ze hem niets. Neen: nooit meer olifanten! Maar zestig leeuwen, goed geteld, bracht het circus; met eenigen trots meende de directie op dit unicum te mogen wijzen. Zestig leeuwen, gezamenlijk in toom gehouden door den beroemden Duitschen temmer Saul, den door keizers, koningen en presidenten geridderde. Verder nog panters en ....

Op het veld waren in witkalk reeds enkele groote lijnen uit-

geteekend; zoo kon men de karren en wagens dan dadelijk in de voorgeschreven rang-orde opstellen en met het reuzenwerk: het opbouwen van de tent, een aanvang maken. Geüniformeerde circusknechten hielden het terrein vrij.

Ieder kende zijn taak, als in klein, goed gedisciplineerd leger. Terwijl de bijkoks de keukens opsloegen; terwijl de stalknechten voorloopig aan den opbouw van de tent meehielpen, onderhandelden de chef-kok, de stalmeester met de opdringende leveranciers van vleesch en groente, van haver en stroo en toonden daarbij een gezonde geringachting voor het woordje ‘provisie’, dat de leveranciers als een soort gevaarlijk staatsgeheim trachtten te behandelen waarover zij in het bijzijn van anderen niet konden spreken, zoodat ze het slechts aanduidden: met ooggeknip en slinksche handbewegingen....

De allergrootste post: die der voedselvoorziening voor de leeuwen en panters, moest de directeur steeds zelf afsluiten, daar hun temmer Saul geen talent voor onderhandelen had en voor z'n leeuwen steeds slechts het duurste en beste zou laten komen. Terwijl Gottfried Sturm nog beambten van belasting, politie, telefoon te woord stond, hen allen tot coulantie trachtend te bewegen en hen uitvoerig inlichtend over de slechte tijden, alsof ze daar zelf nog niet reeds kennis van zouden hebben genomen, wachtte hem een dozijn of meer slagers, stuk voor stuk bereid om tot het bittere einde te vechten voor de vurig begeerde leverantie aan de wilde dieren. Ze hadden zelf wel iets van wilde dieren, die zoometeen naakt en brutaal uit hun heerenkleeding te voorschijn zouden springen om met een harigen klauw beslag op den buit te leggen; hun oogen glommen bloeddorstig. Met dit onderling verwoed vijandige, grommende en grauwende gevolg achter zich aan, een smalenden glimlach om den breeden tooneelspelersmond bij het aanhooren van hun misleidende prijzen-berekeningen en ‘laatste’ offertes, zich soms zelfs niet meer de moeite getroostend om naar hen te luisteren, alsof hij in de stad nog een slager wist, die hem reeds héél andere prijzen had genoemd, schreed Direktor Sturm over het veld, waar men in de barre zon met het onmenschelijk zware tentdoek sleepte; daarbij moest hij nog juist ontdekken, dat tusschen de lange nokbalken *c* en *e* balk *b* was gereedgelegd, inplaats van *d*, die op de plaats van

b lag. ‘Herr Schmitt?!’ riep hij, in snelle, hevige ontstemming. Herr Schmitt kwam reeds aangehold, maakte op militaire wijze front. ‘Herr Direktor befehlen?’

‘Wat ligt daar voor een balk?’

Toorn overtrekt het van warmte en inspanning reeds knalroode gelaat van den ter verantwoording geroepene, die op zijn beurt buldert, thans tegen het lagere personeel, dat reeds schuldbewust van het werk opziet:

‘Wie hebben hier die nokbalken klaargelegd?’

Zwijgen. Men verraadt elkaar niet. Een bezit den moed, te antwoorden: ‘Die sind ja ganz egal, Herr Schmitt, *d* und *b*. Haben genau dieselbe Länge....’

Zoo. Zijn die even lang. - Terwijl Herr Schmitt den vermetele ten overstaan van zijn chef eens den mantel denkt uit te vegen onderbreekt deze chef hem echter en vraagt persoonlijk, terwijl het gansche personeel overeind staat, waar het dan wel op uit zou loopen wanneer ieder op eigen houtje de onderdeelen der tent ging rangschikken.

Als de fout hersteld is, vervolgt hij zijn weg, de excuses van Herr Schmitt quasi niet meer hoorend, evenmin de nieuwe, belangrijk gunstjger voorstellen der leveranciers, die tijd gehad hebben de zaak te overdenken. Nog geen twintig passen verder vindt hij een groepje werkeloos samenscholende Senegaleezen; arrogant-verwijtend ontvangt hem hun gemeenschappelijke blik; zij weten zich in eendracht sterk.

Strenge verwondering licht in zijn oogen. ‘Hebben jullie vandaag vrijaf?’

Een, de oudste, doet twee passen naar voren. Twee lange, veerende passen, die hem tot vlak voor zijn directeur brengen, boven wien hij een hoofd uitsteekt. Met zonderlinge keelgeluiden en een samenraapseltje van verminkte en primitief gerangschikte Duitsche woordjes brengt hij de klacht der zijnen uit: er is nog niet voor gezorgd, dat ook *zij* meteen te koken en te eten hebben.

Terwijl de Senegalees, op dreef komend, aan deze klacht nog het dreigement wil knoopen van: niet optreden wanneer niet eerst eten krijg alle zwarte man, snijdt reeds het korte bevel van den blanken oppergod hunner kleine wereld zijn opstandig woord af.

‘Haal den kok hier!’

Een wijzende zwarte vinger van den aanvoerenden Senegalees, een droge keelklank dragen het bevel verder; het klinkt nu ineens oneindig rauwer en scherper en ademt nog een heel andere autoriteit. Maar de jongere, die met de uitvoering ervan belast is geworden en het met zwijgenden wellust in zich heeft laten doordringen, reageert er in omgekeerde evenredigheid op: bijna tergend langzaam, in de eerste plaats op zijn waardigheid bedacht, verwijdert hij zich. Om dan verrassend snel met den chef-kok terug te keeren, die reeds voor hem uit snelt en driftig voorziet, dat hij zich in het bijzijn van ‘diesen senegalesischen Halbaffen’ een schrobbeering zal moeten laten welgevallen.

Hij begint zich dadelijk te rechtvaardigen:

‘Zu Befehl, Herr Direktor.... den laatsten keer was het den heeren niet naar den zin wat ik voor ze besteld had, en daarom zei ik hun, dat ze nu maar zelf moesten zien....’

‘Wat was dat, waarmee ze geen genoegen namen?’

‘Rijst, maïs, geitenvleesch.... ze wilden rundvleesch.’

‘Dan geef je rundvleesch. Moet ik dan alle moeilijkheden hier oplossen? Kan ik bij m'n personeel dan heelemaal niet op wat hulp en een beetje verstandig inzicht vertrouwen?’

De kok zag ineens zijn ongelijk in en zei snel, berouwvol: ‘Bitte um Verzeihung, Herr Direktor. Van nu aan rundvleesch!’

‘Jullie hebt het gehoord? Dan nu aan je werk, alsjeblieft.’

De zwarten eclipseerden, triumfeerend. ‘En wanneer krijg ik van jullie nu eens een behoorlijke offerte te hooren?’ wendde de directeur zich, plotseling verrassend goed geluimd, tot zijn gevolg van slagers, dat reeds met enkelen verminderd was. ‘Veel tijd hebben jullie niet meer, want ik moet dadelijk weg.’

Toen hij reeds in zijn auto stapte om zich de stad in te laten rijden, ging een Sardijnsch slager, die tusschen de anderen opviel door zijn moeilijk verstaanbaar dialect en zijn krachtigen, ineengedrongen lichaamsbouw, in een soort vertwijfelingsbesluit nog honderd lire onder den laagsten prijs; Direktor Sturm knikte en zei in z'n Duitsch getint Italiaansch: ‘Bene, siamo d'accordo.’ Verbluft, ongeloovig nog en met het wan-

trouwen, zijn ras eigen, keek de Sardijn hem aan en aanvaardde haast onwillig de geboden hand.

Zich naar zijn oud, tweedehands gekochte Fiat-wagentje begevend, haalde hij het beduimelde papiertje nog weer eens te voorschijn, waarop hij daarstraks vluchtig zijn berekening gemaakt had. Een dozijn paarden of muildieren per dag.... straks moest hij er nog op toeleggen! Nou, misschien kwam hij nog net uit. En desnoods werd het een schadepost, voor zijn part - als de anderen het dan maar niet te weten kwamen. Hij wilde deze leverantie hebben, en nou had hij ze. Reclame zat er in elk geval in, en nou kon de stad tenminste zien, wie hier zaken in het groot deed: de Sardijn Ferrazzo, dien ze wel eens niet heelemaal voor vol dachten te kunnen nemen, omdat hij niet van den paese was!

Daar de starter weer eens niet functioneerde, stapte hij nog eens uit, nam den slinger, die voor deze eventualiteit op den bodem gereed lag, bracht door een ruk van zijn behaarde, bonkige slagersknuist het rammelende motortje op gang en tufte weg in het dicht opdwarrelende stof van den grooten, grijzen Mercedes vóór hem.

Half spottend, half wantrouwend en afgunstig keken zijn concurrenten hem na: ze wisten niet, of zij zich opgelucht konden voelen, dat hun deze leverantie ontgaan was. ‘Waar zal hij, sangue di San Pancrazio, voor dat geld elken dag weer twaalf oude cavaljes vandaan halen? Half gecrepeerd mogen ze zijn, maar ze moeten tenslotte toch nog op hun beenen kunnen staan wanneer hij er mee komt aanzetten....!’

In de behoefte om tenminste één seconde te bekomen van zijn vele beslommeringen van gisteren en vandaag, legde Gottfried Sturm zich met gesloten oogen achterover tegen de rugleuning van den zachtveerenden wagen, die lang en diep genoeg was om ook de beenen behagelijk te kunnen uitstrekken. Even tastte zijn hand nog naar zijn binnenzak, om zich te overtuigen, dat de paar dozijn invitaties voor de openingsvoorstelling er in zaten.

Hij had zich voor het bezoek aan de redacties en magistraat in jacquet gestoken en er zijn grijze vest met echte parelknoopen bij aangedaan; een nog grootere, kostbare parel

glansde in de vloeiende weelde van zijn voornaam geplooide das. Gottfried Sturm ging van de overtuiging uit, dat de den volke voorgetooverde exotische rijkdom van een circus reeds in het gansche voorkomen van zijn leider diende uitgedrukt te liggen - misschien ook was de barokke smaak, dien hij ten toon spreidde, hem van nature aangeboren, tegelijk met zijn aspiratie: eenmaal bezitter van een circus te zijn. Hij placht zijn bruin, krullend haar met brilliantine glanzend te kammen wanneer hij de buitenwereld tegemoet trad. Zijn krachtige vingers (hij was van postuur zwaar en indrukwekkend) waren met bizarre ringen getooid. Zelfs voor de knoopjes zijner smetteloos blanke sous-pieds boven de spiegelende lakschoenen zocht hij zich voor officieele bezoeken juweelen uit.

De wagen reed snel - volgens voorschrift. Men moest er een glinstering van opvangen, meer niet. Wie ging daar voorbij? Direktor Sturm, van het circus Sturm.... Zat hij er zelf in?

In de nauwere binnenstad richtte hij zich een weinig op. Voorin, door het coupé-glas van hem gescheiden, zaten Karl, zijn chauffeur, en Wilhelm, beiden in livrei. De menschen keken; hij vond op hun gelaat de gewenschte uitdrukking. Verbazing, vage bewondering.... Achter hun hoofden de hem vertrouwde kleurvlek van een half afgescheurde aankondigingsbiljet. Hij had reeds bevel gegeven: nieuwe biljettenplakken Morgen de muziek door de stad, met de kleine paardjes. Geen smakeloosheden als clowns in den optocht. Dat was voorbij, zelfs hier in Napels. Niveau bewaren. Ook nog opdracht geven, het witte ezeltje binnen te houden, dat vanmorgen volgens de berichten dadelijk furore heeft gemaakt. Wie het nu nog wil zien, kan een entrée koopen. ‘Signor Mangia-tutto’.... dat moet nog in de programma's. Niet vergeten!

Zooals daareven Ferrazzo, de Sardijnsche slager, haalde Direktor Sturm op zijn beurt een verfrommeld papier uit zijn binnenzak, en zijn blik gleed over tientallen notities, over cijfers en optelsommen, kleine, groote.

Het ging er om, vanmorgen dadelijk permissie voor het overwinteren te krijgen. Ergens moet een circus toch blijven: in den winter reist men niet met tropische dieren. Het cirque d'hiver in Parijs kon er niet meer af. Te duur voor tijden als deze. Hier

was het klimaat mild - geen geldverslindende brandstof. Ook de levenskosten niet hoog.... terreinhuur en belasting moesten natuurlijk nog de helft omlaag als men er prijs op stelde hem hier te houden, den ganschen winter lang. Drie maal in de week een voorstelling, indien het mogelijk zou blijken. Dan natuurlijk nog de Zaterdag- en Zondagmiddagen. Gottfried Sturm bouwde op het graag vertier zoekend Napelsche volk. Hij had hier, zoover zijn herinnering reikte, steeds volle tenten gemaakt. Volle tenten zouden het dezen ganschen winter niet blijven, maar met de hulp der goden zou hij z'n onkosten kunnen dekken. En dat was - weiss Gott! - te wenschen ook, want reserves had het circus niet meer; de slechte tijden hadden ze opgeteerd.... waren dat ook tijden tegenwoordig! Alleen den bioscopen ging het goed, veel te goed; ze bloeiden weelderig op de ruïnes dezer wereld en zogen er zich uit vol. Gottfried Sturm haatte ze, haatte hun grove en unfaire concurrentie, misschien ook wel in het duistere voorgevoel, dat ze voor het circus eens in het geheel geen plaats meer zouden overlaten. - Nu, dat hoefde de buitenwereld niet te weten: hoe hij en zijn zaak er dezen herfst voorstonden. Zijn menschen konden het ongeveer vermoeden, maar zij hadden vertrouwen in hem Hij was door meer heengerold. Toen, met de olifanten! .... Als hij het voorjaar nu maar haalde. Dan zag de wereld er weer anders uit.

Een ander papiertje. Namen. Gisteren had hij de twintig, dertig, waar het 't meest op aankwam, uit het telefoonboek afgeschreven. Opschrijven en later nog eenmaal overlezen - dan kende hij ze. Slechts een paar kwamen hem van vroeger nog vertrouwd voor. Het fascistisch bewind had overal andere namen gebracht. Dat was zijn bezwaar tegen het fascisme.

Namen.... namen.... hoeveel had hij er wel in zijn hoofd zitten? Hij kon ze slechts onthouden doordat hij tusschen de namen en de personen aan wie ze toebehoorden een bepaald verband trachtte te leggen, soms zoo bizar, dat de betrokkenen zelf er ernstig door gechoqueerd zouden zijn geweest, indien ze er ooit van hadden ervaren. Waarvoor intusschen natuurlijk geen gevaar bestond. Het resultaat van dat geperfectionneerde ezelbruggetjes-systeem was, dat men hem niet met een naam uit zijn slaap kon opschrikken, of hij wist in dezelfde

seconde wat hem te doen viel: monsieur X moest men welwillend, maar vanuit een intimideerende hoogte aanspreken, mister Y moest men als een onbekende voorbijzien, panje Z en cabellero XYZ daarentegen moest men als een oud vriend aan het hart drukken, naar de gezondheid van madame en alle kinderen informeerend en reeds de invitatiekaarten uitschrijvend. En zooals het met namen was, zoo was het met gezichten. Men mocht zich nooit vergissen. Elke vergissing bracht schade, kostte geld....

Direktor Sturm voelde zich een weinig vermoeid op dezen opwekkend zonnigen morgen te Napels, en dat kon niet slechts aan zijn wat korte nachtrust te wijten zijn. Zijn strijd werd zwaarder, steeds zwaarder; hij dacht er niet altijd aan, maar ineens werd hij het zich dan weer zooveel te duidelijker bewust. Vanochtend in alle vroegte bijvoorbeeld, op dat tochtige peroon, drukte zijn taak in deze waanzinnige tijden hem plotseling als een onmenschelijke last op de schouders, zoodat hij het spoedige einde van alles als met de handen voorvoelen kon. En, starend in het grijze niets van den nieuwen dag, was het hem een oogenblik lang zoo voorgekomen alsof hij den trein met zijn circus na-keek inplaats van hem te verwachten.

Het bestudeeren van twintig namen, alle op *i* en *a* en *o* eindigend, leidde hem weer van zijn sombere gevoelens af. Hij verdiepte zich een oogenblik geheel in het lijstje en streelde daarbij gedachteloos met de hand over den ronden, zachten kattenkop van den leeuwen-baby, die in een mandje op den bodem van den auto lag. Een kleine, maar nimmerfalende truc: een jong leeuwtje mee naar de redacties te nemen en onder het gesprek van schoot naar schoot te laten verhuizen en met suikerklontjes te laten voeren, waarop het z'n jonge, naaldscherpe tandjes schrap zette. De sympathie, die het ook in de directie-kamer onfeilbaar wekte, drukte zich vaak in een gemakkelijker houding inzake de advertentiekosten uit, en er was altijd wel een jong en hoopvol journalist, die er copij uit putte; in het avondblad placht den menschen te worden voorgezet: '.... en daarop verraste ons nog het bezoek van den jongsten telg uit Herrn Sturm's uitgebreide familie; wij stellen hem onzen geachten abonné's hierbij voor onder zijn doopnaam Giulio Cesare; hij schonk ons zijn hiernevens afgedrukt

portret, met een dedicatie aan alle dames, die nog geen schoothondje bezitten....'

Enkele uren later, tegen middagstijd, hongerig, geïrriteerd door het lange pleidooi op het gemeentehuis, keerde Direktor Sturm weer naar het terrein achter den Albergo dei poveri terug. Van den prijs van het terrein had men, gezien het langer verblijf van het circus, de helft laten vallen - slechts de fiscus bleek noch een hart, noch redelijk inzicht te bezitten.

Goed, hij zou het er zoo op wagen.

Zijn invitaties waren weggevlogen alsof een rukwind ze hem uit de handen had weggeblazen. En een der groote heeren van de magistratuur, de bekende en invloedrijke conte B., die aan den grooten weg naar Posilipo zijn villa bewoonde, had niet aan de verleiding kunnen weerstaan, mevrouw de gravin met het welpje te gaan verrassen, dat hem lachend, maar serieus was aangeboden. Misschien had de kleine Giulio Cesare tenslotte nog den doorslag gegeven voor de huurvermindering van het terrein.

Op dat terrein staakte men bij de komst van Herrn Direktor juist het werk om te gaan middageten. Maar een half uur later begonnen de menschen alweer. Ze zwoegden door tot de avondkoelte over hun bezweete ruggen streek. Precies toen het wenschelijk werd, flitsten de hooge booglampen boven het veld op, en door het zeildoek der reeds opgebouwde stallen, uit de vensters der woonwarens straalde licht naar buiten. De electriciens hadden getooverd.

Het geraamte der tent stond overeind.

III

De openingsvoorstelling, op Zaterdagavond, werd een overtuigend succes. Het publiek wekte de artiesten en de optredende dieren met gulle toeroepen op. 'Bravo le foche!' riep het terwijl de zeeleeuwen met den hoogen hoed balanceerden en, doof en onverschillig voor den harden knal, het pistool afschoten, dadelijk in dwaze huppelsprongetjes hun belooning bij den temmer gingen halen, den Zweedschen kapitein Olavson, die een mand met visch aan den arm droeg.

De clowns hadden zich een paar woorden van het kernachtigst Napolitaansche dialect eigen gemaakt en vonden daarvoor volle waardeering bij het publiek. Max und Moritz reden in een grooten kinder-automobiel rond; beiden bedienden zonder ophouden een claxon van de meest overdreven afmetingen en geluidssterkte, en daar de motor om de paar meters stilstond, moest het voertuig telkens eerst weer op gang worden gebracht, wat niet belette, dat Max und Moritz intens genoten van dezen heerlijk-opwindenden autorit. Zoo toeterden ze dan en toeterden en brachten ondanks dat een derden clown in voortdurend lijfsgevaar: Konrad, die zich in het hoofd gezet had om in het mooie Zondagsweer op een stokpaardje rond te draven, maar in dit onschuldig genoegen steeds weer bedreigd werd door het moderne, machinale voertuig, dat in de verraderlijkste bochten op hem kwam aanslingeren, hysterisch toeterend, zoodat hij zijn paard steeds weer tot galop moest aandrijven en, nog amechtig van schrik en woede, tusschen het verheugde publiek brulde:

'Andate chiane! Andate chiane, andate!!'

Waarop hem de beide automobilisten, eendrachtelijk achterwaarts uit den blind verder rijdenden wagen hangend, in even onovertroffen Napolitaansch van antwoord dienden - in het allerlaatste oogenblik nog juist door een grilligen ruk aan het stuur verhinderend, dat ze den barbier August omverreden, die hier in het midden van de piste net een rustig plekje had gehoopt te vinden om met gebruikmaking van een emmer vol zeepschuim een klant te scheren....

Mangia-tutto, het witte ezeltje, dat alle bevelen precies averechts opvolgde en hopeloos verkeerde rekensommen maakte tot ontzetting van zijn leermeester Bully-bully, die hem zoo juist als rekenwonder en als zijn creatie had voorgesteld.... Mangia-tutto wilde men heelemaal niet meer laten heengaan; het publiek in de loges had zich de zakken vol suikerklontjes gepropt.

Men zong en floot de populaire wijsjes der muziek mee; men klapte frenetisch na de praestaties van madame Sylvia, die met een zorgeloos glimlachje tusschen zes panters heen wandelde en hen door hoepels deed springen, een valsch ontblooten van roofdiertanden slechts beantwoordend met een vroolijk-

verwonderden blik en een vriendelijk-corrigeerend tikje van haar rijzweep.

'Ah.... ché donna meravigliosa!'

Men genoot aandachtig de stemmingsvolle thuiskomst der Senegaleezen op hun kameelen; de maan scheen zilverig op een eenvoudig dorp van stroohutten; de mannen bonden de kameelen bij de bron vast en zetten zich vertrouwelijk bijeen om het avondmaal te nuttigen en meteen ook reeds te zingen bij den klank van een vreemdsoortig instrument en daarna hun duistere neger-hartstochten uit te leven in een vreeselijken krijgsdans met jakhalsgehuil en gezwaai van speren.

'Ah.... ché cosa spaventosa!'

Men voelde zich bij tijd en wijle in den greep eener ademlooze spanning gevangen; men liet zich mededompelen in den tooverschijn van paars en oranje licht en zich gewillig in het donker zetten wanneer daarboven, door felle schijnwerpers beschenen, de Koningen der Lucht alle wetten der zwaarte spelenderwijs overwonnen. In de tent hing die eigenaardige circuslucht, een warme, prikkelend intieme geur van stroo en hooi en houtzaagsel en dierenuitwaseming, waarvan een vreemdzinlijke lokking zal blijven uitgaan zoolang er ter wereld nog een circus bestaat.

Op een der allerhoogste rangen, bijna tegen het tentdak aan, had Rambaldo Fittipaldi nog een bescheiden plaatsje gevonden en dankte zijn aanwezigheid hier alleen aan het wakkergeschrikte geweten van een zijner cliënten, die hem op den dag van het hevige onweer een lang vergeten schuld was komen betalen, en dat nog wel in baar geld inplaats van in den vorm van een vaatje wijn, een ham, een paar worsten.

Van dit baargeld had Rambaldo tot vrome verrukking van zijn hospita en zijn huisbaas één maand achterstallige huur betaald, en hij was gaan eten in de trattoria *Conca d'Oro*, bij guitaargetokkel en een onvergelijkelijk uitzicht over de baai. Inplaats van het menu van zijn hospita, dat een vasten kringloop maakte tusschen de polen: zuppa di pesce, polenta, spaghetti en gnocchi, had hij besteld: frutta di mare en maiale alla piedigrotta en hij had het een en ander met een glas bloedrooden Vesuviuswijn begoten om zich over zijn teleurstelling

heen te zetten, dat Mariccia niet verschenen was, hoewel hij haar een invitatie had doen toekomen - ze was zeker nog op Eugenio verliefd.

Ja, en voor het geld, dat haar wegblijven hem bespaarde, had Rambaldo een plaatsbewijs voor het circus gekocht en prees zich thans gelukkig om dit denkbeeld.

Madame Sylvia, in haar kleurig glanzend maglietten-costuum, dat het begeerlijke vleesch harer armen, rug en beenen vrijliet, had hem Mariuccia geheel doen vergeten. Ver vooroverhangend, de armen om de schouders van twee bevriende paglietta's, tusschen wie hij toevallig verzeild was geraakt, staarde hij naar haar; na haar zes panters had zij ook hem reeds onder haar ban gekregen; hij dorstte naar haar glimlachje en een corrigeerenden tik van haar rijzweepje; hij wilde op haar bevel wel in de kooi komen en met de zes panters mee door een hoepel springen.

Wat later moest hij weer een andere houding aannemen, geheel naar achteren leunen om, tusschen een warnet van staaldraden door, de Koningen der Lucht in hun roekelooze zweeftoeren te kunnen volgen. Hij klemde zich daarbij met de eene hand aan een bevestigingsbalk en steunde met de andere zijn hoed, die hem anders nog achter van het hoofd zou zijn gevallen en in den zwartgapenden afgrond onder de bankenstellage verdwenen.

En in deze ongemakkelijke positie geraakte hij spoedig onder de betoovering van miss Renegatta, de Koningin der Lucht, hoewel hij haar slechts omgekeerd zag: met naar voren gestrekte kin hing zij naar hem toe, maar zoo beviel ze hem juist bizonder; in haar van onderen belichte oogen scheen hem een moeilijk verborgen doodsangst te liggen; ook maakte haar boezem zoo een heerlijk-verleidelijken indruk op hem. Ineens verbeeldde hij zich, dat zij hem had opgemerkt tusschen de anderen; een schok ging door zijn hart, en van nu aan voelde hij verantwoording voor haar leven. Hij stierf duizend dooden terwijl zij van trapezium naar trapezium zweefde, telkens door sterke armen opgevangen; hij wilde, dat het nu maar uit was; van den anderen kant echter wenschte hij, dat het eeuwig mocht voortduren, omdat hij haar anders misschien in het geheel niet meer zou zien, vanavond. Oh, gran Dio.... daar

was het bijna verkeerd gegaan.... of hoorde die vervloekte grapjasserij er bij? Eenmaal zouden de sterke mannenvuisten (wat hadden die kerels eigenlijk een vrouw aldus heen en weer te gooien; was zij van een van hun drieën soms de geliefde?!) eenmaal dus zouden de sterke vuisten toch mis kunnen grijpen en dan!.... Het net, daar heelemaal in de diepte, scheen hem belachelijk klein toe; hoe gemakkelijk kon zij er naast vallen. Hij zag zichzelf reeds over de banken, over de schouders en hoofden der gillende menigte heen, naar de piste storten en bij haar neerknielen. Misschien had zij wat gebroken; dan zou hij de directie uit haar naam een proces aandoen; een vermaard proces zou het worden, waaruit hij met lauweren bekranst weer te voorschijn zou treden.... eigenlijk zou zij terwille van de sensatie van het proces in het geheel niet meer mogen genezen; het doodsbericht zou moeten komen terwijl de zaak juist vóór was.... de rede, die hij dàn houden zou, zou haar weerga niet vinden in de annalen der Napolitaansche rechtspraak; geen oog in de gansche zaal zou er droog bij blijven, ook het zijne niet....

Daar lieten zich de Koningen der Lucht langs het koord glijden, wandelden met bizarre passen door het valnet en sprongen omlaag. Miss Renegatta zond handkussen naar het applaudisseerende publiek; Rambaldo zat daar en kon nog niet dadelijk meeklappen. De bel luidde de pauze in.

Tegen een kleine entrée mocht men thans de stallen bezichtigen. Ook Rambaldo stond op, en daar hij het alleen-zijn tusschen de menschen op dit oogenblik niet goed dacht te kunnen verdragen, inviteerde hij zijn beide vrienden, die natuurlijk geheel platzak waren, op zijn kosten mee te gaan.

Langzaam voortschuivend en voortgeschoven langs de leeuwenhokken, ontwaakte hij weer een weinig uit zijn verre en droefgeestige gedachtenafwezigheid: het tusschen de menschen zijn deed hem toch goed; ten onrechte had hij er tegen opgezien. In welgekozen woorden en luid genoeg om door de omstanders duidelijk verstaan te worden, begon hij over de vatbaarheid voor dressuur bij roofdieren te theoretiseeren.

‘Men heeft die wel in procentvorm trachten vast te leggen,’ oreerde hij tegen zijn vrienden, die reeds afgunstig hun beurt afwachtten om eveneens aan het woord te komen en het pu-

bliek te laten smullen van het buitenkansje: drie jonge juristen in dispuut verwikkeld te hooren. Rambaldo gaf er hun echter de gelegenheid nog niet toe. ‘Apen stonden natuurlijk bovenaan, maar zonderling genoeg sloten de half-apen de lijst als allerlaatsten af. Tot de laagste groep behoorden verder de jakhalzen, de giraffen, wat de grootere zoogdieren betreft. Verbluffend waren de resultaten onder de insecten. Jullie moogt raden wie het onder de insecten won. De vloo....?’

De vrienden konden het natuurlijk niet raden, en dat was juist wat Rambaldo wilde. Met schuw ontzag keken de menschen reeds naar hem om. ‘Dien vinden we nog wel eens in de krant, bij de rechtsverslagen....’ zeiden ze onder elkaar toen ze aan den stroohoed op het jonge, zelfbewuste gelaat den ‘paglietta’ herkenden.

De heerlijke woorden ontsnapten niet aan zijn oor; hij bloosde even en groette beleefd. Nu hij zich aan zijn verliefdheidsdepressie ontworsteld had en weer zichzelf was geworden, ontdekte hij om zich heen trouwens verscheidene oude kennissen uit de café's waarvan hij uit practische overwegingen een ijverig bezoeker was. (Daarom hoefde hij er nog niet altijd iets te gebruiken! Hij placht iedere gelegenheid aan te vatten om nieuwe connecties van elken willekeurigen aard aan te knoopen, immers: wie kon voorspellen welke ervan hem vandaag of morgen nuttig kon zijn?)

Van den een naar den ander gaand, een handdruk wisselend, of - al naar gewenscht - den fascistischen groet brengend, waagde hij ineens een onberaden zijstap naar den grooten Napolitaanschen rechter Guerra, die in gedachten verzonken voor een der leeuwenhokken stond. Hij begroette hem met gehuichelde devotie en bracht hem allereerst zijn naam weer in herinnering (‘men kon niet van reverentissimo vergen, dat hij de namen van alle jonge juristen onthield, die eens aan hem voorgesteld waren’). In waarheid was Rambaldo nog nooit of te nimmer aan den rechter Guerra voorgesteld; wel koesterde hij sedert lang het eerzuchtig verlangen daartoe, maar dit verlangen bleek niet wederkeerig: de groote gearriveerde, gewend een bedrog aan te voelen, keek het jonge, vermetele broekje vanuit de hoogte aan en draaide hem den rug toe. Rambaldo vergewiste zich door een snellen blik, dat zijn

échec helaas niet onopgemerkt was gebleven. Hij dook daarom onverwijld tusschen de menigte weg, om pas bij de zeeleeuwen weer te voorschijn tekomen, met onbevlekt schild en banier. Als iedere jongeman, die een onbegrensd vertrouwen in zich en zijn toekomst koestert, telde hij zijn nederlagen gering; hij voorzag het uur waarop de groote rechter Guerra hem niet langer zou kunnen of wenschen te vernederen.

Toen hij na de pauze boven terugkeerde, vond hij zijn beide vrienden niet meer; zij hadden zich de gelegenheid ten nutte gemaakt, betere plaatsen te veroveren dan waarop hun entréebewijs recht gaf, en wenkten Rambaldo thans om ook bij hen te komen. Maar hij zwaaide af: hij wenschte op de plaats te blijven zitten, welke hem reeds zoo sterke emoties geschonken had.

En van deze plaats af zag hij de Engelsche tweelingzusjes Jenny en Fanny Brown recht op zich toe wandelen: het koord, waarop zij wiegend voortbalanceerden, eindigde, denkbeeldig doorgetrokken, juist in zijn hart. Zijn beide vrienden daar beneden, die zooveel beter dachten te zitten, keken tegen de stellage van het platvorm aan, waarop de koorddanseresjes uitrustten. De twee meisjes waren geheel gelijk gekleed; ze hadden hetzelfde kleine, welgevormde figuur, nauw omsloten door het witzijden trikot met het gazen rokje; beide achttienjarige gezichtjes waren door een stralenkrans van platinablond haar ingelijst. Ze hadden hetzelfde neusje en kinnetje, denzelfden inhoudloozen, vereischten glimlach waarachter zich hun inspanning en lichte onzekerheid verborg; Rambaldo keek van den een naar de ander, wantrouwend onderzoekend; hij voelde zijn bloed onstuimig kloppen, maar geluk kon hem dit gevoel niet schenken, want in zijn hart stak een wig en spleet het; hij begreep, dat hij deze wrange foltering niet lang meer zou kunnen uithouden.

Welke van de twee aanbad hij? Slechts een sterke, nieuwe emotie kon deze noodlotsvraag in hem tot zwijgen brengen. Gelukkig werd hem zulk een emotie geschonken door het optreden van den Duitschen temmer Saul met z'n zestig leeuwen. Dit was het slotnummer, en het maakte diepen indruk op het ontvankelijke Napolitaansche publiek.

Zestig leeuwen, saâmgedrongen in een ijzeren kooi van nog

geen vijftien meters doorsnede, elk een heerscher op zichzelf, die zich door geen ander graag de wet liet voorschrijven. Zestig leeuwen, door zweepknallen naar hun beschamend postamentje gedreven, met woedend grommen en grauwen zich ten slotte toch bukkend onder den ijzeren wil van dien vierkant geschouderden, slechts met een stuk leer bewapenden man in zijn zwartbetreste uniform, die daar gansch alleen tegenover hen allen stond en zijn oog liet gaan overal waar een nietig meeningsverschil of een corrigeerende stokkeprik van een der rondom de kooi geposteerde Senegaleezen een onderling massagevecht van verbijsterende rauwheid dreigde uit te lokken.

Benauwende stilte onder het van nature zoo levendige Napelsche publiek. Niets dan het gerucht der dieren vulde de groote tent; een kort, doordringend bevel van den temmer. Dit was dan het schouwspel waarvoor men, ten slotte, zijn lire's neergeteld had, en het was het offer waard: deze met een karwatsje in toom gehouden oerkracht en oerdrift in goudgrijze, soepel dooreenglijdende kattenlijven, deze koninklijke trots en vrijheidsdrang onderworpen aan het korte, gehoorzaamheid afdwingende bevel van één mensch, die elke seconde met al zijn gezag dit overwicht bewaren moest, omdat het verlies ervan in diezelfde seconde nog zijn ondergang beteekenen zou.

Eén oog had Saul, de Duitsche temmer. Het rechteroog was hem, zei men, eens door een leeuwenklauw uitgeslagen. Als bij Wodan verborg een zware, zwarte haarlok de afschuwelijke roode holte in dat harde gelaat, waaraan elke vrees vreemd was. In het van stof doordwarrelde licht der arena zag het publiek dit gelaat niet zoo precies; men zag slechts de leeuwen, de toe- en afname van het voortdurend dreigend gevaar. De leeuwen echter zagen het eene overgebleven oog van hun meester, en als het hen aankeek, deinsden ze laf brullend terug.

Mustapha, de groote mannetjesleeuw, was Saul's geheime helper. Mustapha deed den sprong over het vlammende water twee-, driemaal goedig voor, tot de anderen volgden. Mustapha kwam onverwachts vlak langs hem heen en streelde in het voorbijglijden zoo krachtig met kop en schonk langs zijn meester, dat deze er door omvergeworpen zou zijn, indien hij de verborgen liefkoozing niet voorzien had.

Vreeselijk was tenslotte de aanblik van het voederen. Een der Senegaleezen reikte aan een vork telkens een brok vleesch tusschen de tralies door; de temmer nam het zonder te kijken aan, hield het naast zich in de neerhangende hand, dwong door zijn blik de van begeerte nerveuze dieren op een afstand; dan riep hij een naam af, en uit het kluwen van dooreenwoelende lijven bevrijdde zich er een, met één sprong paraat om het hem toegeworpen stuk vleesch op te vangen en te verslinden vóór de anderen het hem ernstig hadden kunnen betwisten. De Senegalees reikte een nieuwe stuk aan....

Van dit oogenblik af wist Napels wie de leeuwentemmer Saul was. Toen de dieren weer veilig in hun hokken waren terug gekeerd, beloonde het den eenzaam in de arna achtergebleven, wat gedrongen man met gejoel en een applaus, dat geen applaus maar een afbraak der tribunes was; van de achterste rangen trachtte men naar voren te dringen om den nieuwen volksheld te omhelzen en op de schouders te tillen, zooals hij verdiende; de circusknechten hadden de grootste moeite om de enthousiasten van dit voornemen af te brengen, dat meer gevaar inhield dan zestig losgebroken leeuwen.

Met gebukt hoofd stond Saul in deze branding van warme en oprechte vereering. Mustapha en hij hadden hun plicht weer gedaan. Morgen kon hij op bloemstukken en geschenken rekenen, op vrouwenbrieven en op zijn portret in de kranten. Dit oogenblik ontroerde hem steeds opnieuw: wanneer hij zijn macht over het publiek voelde en zich de steunzuil wist waarop het gansche circus rustte.... hij wist het alleen op zulke oogenblikken; gedurende den verderen dag placht hij het te vergeten, ging onopgemerkt tusschen de anderen onder en liet alle gezag gaarne aan Herrn Direktor.

Hij boog en boog, moest nog weer eens terugkomen.... en weer en weer, omdat het publiek niet moe werd, zijn naam te schreeuwen. Saul!.... Saul!!....

Toch, tegelijk dat zijn hart erdoor overstelpt werd, wilde een vage zorg er niet uit wijken, zelfs in dit oogenblik van volledigen triomf niet. Het succes was daar; de eerste voorstelling was uitverkocht geweest; de tweede, de derde zouden het ook zijn.... en daarna zou hij zijn plicht even getrouw vervullen en de menschen in de tent zouden zich de kelen ook weer

heesch schreeuwen zooals vanavond - en elken keer zouden het er minder zijn. Zoo was het nu sinds drie jaren. Vroeger kwam het publiek weken aaneen de tent vullen om hem te zien. De laatste jaren hadden daar verandering in gebracht, en hij nam er geen genoegen mee alles maar op de crisis te werpen. Het zat in den tijd zelf, die hem geheimzinnig, onvatbaar scheen te willen ontglijden. Daar was geen vechten tegen, hoewel hij het avond aan avond weer probeerde. Hij wist het sedert lang.

Het was een opgewonden menschenslag, dat Zuid-Italiaansche. Buiten de tent bedacht de menigte opeens, dat ze Saul eigenlijk nog eenmaal had willen zien terugkeeren. Onder den duisteren sterrenhemel bleef men nog staan en begon opnieuw om den temmer te roepen.

Toen had deze zijn warme tressen-jas echter reeds losgeknoopt en liep, zooals elken avond na de voorstelling, de hokken even langs, met elke leeuw nog een woord sprekend en zich vergewissend, dat allen daareven, tijdens hun optreden, versch zaagsel hadden gekregen.

Mustapha spaarde hij voor het laatst op; het dier keek ongeduldig naar hem uit, maar liet geen geluid hooren.

Juist toen hij bij Mustapha was aangekomen, riep de menigte voor het laatst om hem, maar het drong niet meer tot hem door. Zijn bonkige hand, sterk en breed als die van een gorilla, krauwde door de manen van zijn lievelingsleeuw, en, het hoofd tegen de tralies van het hok geleund, alsof hij hier bij Mustapha dacht in te slapen, sloot hij het eene oog, het donkere, schrikaanjagende oog waarmee hij zestig verscheurende dieren in toom hield.

IV

De feiten schenen elk pessimisme te willen logenstraffen: na de eerste, geheel uitverkochte voorstellingen bleef de tent goed bezocht, zoodat Direktor Sturm bijna in de verleiding gebracht werd om dagelijks een voorstelling te geven. Zijn harde ervaringen en gezond verstand behoedden hem er echter voor, de kip met de gouden eieren te slachten. Thans

bleef elke voorstelling weer een klein evenement voor de stad.

Het circus had zich populair weten te maken. Herr Sturm was op een morgen bij de onderwijs-autoriteit komen voorrijden, de zakken vol gratis-kaarten voor de armenscholen; in de kranten werd deze sympathieke geste levendig begroet, terwijl er een apart verslag over verscheen: hoe goed de kinderen zich vermaakt hadden. Gansch Napels leefde de gelukkig kortstondige ziekte van signor Mangia-tutto mee; groot en klein kwam hem opzoeken en bracht suikerklontjes mee, waarvan het dier waarschijnlijk reeds te veel gegeten had.

In de kranten stond een foto van de leeuwin Salome, die de gelukkige moeder van drie welpjes was geworden; een ervan werd door het circus uit erkentelijkheid Bella Napoli gedoopt en aanden plaatselijken dierentuin beloofd.

Verscheiden invloedrijke heeren interesseerden zich ook privé voor de artiesten; het was ontegenzeggelijk pikant om met een temster van panters gezien te worden; madame Sylvia had zelf wel iets van een panter-vrouwtje in haar vloeiend-lenige bewegingen, in haar ronden gelaatsvorm met de katachtige oogen; de uitgaande jonge nobili van Napels zwoeren, dat ze een levend geworden Egyptische Sphynx was. Als om hun het bewijs daarvan te leveren, plaatste ze haar mollige vuisten onder de kin en staarde op mysterieuze wijze voor zich uit, misschien in de oogen van een harer jonge gastheeren, misschien ook wel dwars door hem heen in het ondoorgrondelijk blauw van den Napolitaanschen nacht, en daarbij hing in een hoek van haar breeden, zwijgzaam gesloten mond een sigaret. Want zij was een moderne Sphynx. Met het tot niets verplichtende, bijna smalende glimlachje, dat allen reeds van haar kenden, liet zij zich door een rijken maccaronifabrikant een kostbaren avondmantel schenken, die door een Napolitaansch mode-kunstenaar ontworpen was en in goud en zwart een nog juist herkenbare styleering van een pantervel gaf. Ook anderen zonden haar geschenken en waren gelukkig wanneer zij er zich mee tooien wilde. Het fascineerende aan haar was, dat zij voor al deze gaven tenslotte niet zwichtte; niemand onder haar vereerders wist, of hij soms de uitverkorene was; zij bewaarde haar geheim even goed als haar steenen voorbeeld in de woestijn en men kon slechts gissen hoe het

zijn moest: met een Sphynx en panter-temster een liefdenacht door te brengen.

De tweelingzusjes Brown ontvingen voor hun eersten vrijen avond een bloemrijk opgestelde invitatie om in een klein, karakteristiek Napolitaansch restaurant met een onvergelijkelijkelijk uitzicht over de baai te gaan dineeren in gezelschap van zekeren heer Rambaldo Fittipaldi; hij kwam zich 's middags ook nog persoonlijk voorstellen met een ruiker, waarachter hij bijna geheel schuil ging. Hij zag wit als de dood, maar deed het zoo voorkomen alsof gansch Napels en de Vesuvius aan hem toebehoorden en alsof hij de millioenen had om maneschijn te bevelen waar het hem te pas kwam. Zonder zich verder nog te vermoeien door naar het onverstaanbaar Engelsch te luisteren, waarin hij zekere gevoelens trachtte uit te drukken, die hem sedert gisteren bestormden, namen misses Brown de uitnoodiging welwillend aan. Waarop signor Fittipaldi heenwankelde en bij vergissing zijn bloemen bijna weer meenam. Later gaf het den zusjes te denken, dat er in het bouquet heelemaal niet, discreet verborgen, een juweel of een ander aardig geschenk voor hen stak, en dat de jonge millionair in een schunnige Napolitaansche huur-carozza was weggereden inplaats van in zijn limousine te stappen. Ze bestudeerden nu gezamenlijk nog eens het visitekaartje, waaraan ondanks alle grandezza van juristentitel en gekrulde hoofdletters ontegenzeggelijk iets van armoede kleefde. Niettemin kleedden zij zich toch maar voor het diner: geheel in het rose allebei en elk strikje gelijk om hun cavalier in een nog hopeloozer verwarring te storten. Terwijl zij echter zonder al te groote verwachtingen zijn komst tegemoetzagen, kwamen er twee taxi's met gerokte heeren het circusterrein oprijden; de heeren hadden een intiem feest-diner in het ‘Clubino’ onderbroken om hier in het circus damesgezelschap te gaan ophalen; wie durfde er met hen mee? Ze drongen ook tot de tweelingzusjes Brown door; deze lachten om de zotternij en prefereerden na een snelle, zwijgende verstandhouding der oogen een diner in het ‘Clubino’ boven de onzekere romantiek van een klein, karakteristiek Napolitaansch restaurant met onvergelijkelijk uitzicht. Onder geleide der wat hol-vroolijk gebarende heeren, nog vaag aanduidend, dat ze ‘eigenlijk al een invitatie hadden aangenomen’, ver-

dwenen ze dus maar in de beide taxi's, ieder een roze roos van Rambaldo's bouquet in het corsage, en met vol gas ging het stadwaarts. Op het circusplein zelf was de pret van dit avontuurtje nog bijna door een aanrijding verstoord geworden: een oude huur-carozza kwam juist den hoek omzwaaien; de koetsier liet z'n knollen onverantwoordelijk jakkeren en hield natuurlijk geheel links van den weg....

Saul de leeuwentemmer, kreeg de bloemen gestuurd, die hij voorzien had; ze waren van brieven begeleid, welke hij voldaan terzijde legde zonder ze gelezen te hebben, zonder zelfs naar de namen der afzendsters te kijken. Hij had zulke brieven nog nooit beantwoord: zijn volgende optreden met de leeuwen was zijn antwoord. Hij wist: zoolang er bloemen en brieven voor hem kwamen, was alles goed. En met stille blijmoedigheid vervulde hij zijn gevaarlijken plicht.

Het ging goed met het circus; de tent bleef steeds voor driekwart bezet. Na doorgestane tijden van voortdurenden druk, breidde zich een zekere ontspanning en zorgeloosheid over allen uit; men begon zich thuis te voelen in deze zuidelijke stad, waar het wereldbankroet nog niet uit alle hoeken grijnsde en waar het publiek nog zorgeloos ‘en grande famille’ een avond durfde uitgaan. Morgen aan morgen hulde de zon het kampement in haar koesterende gouden warmte; ze drong door de openingen van het tentdak tot in de piste, waar de clowns hun nieuwe nummer instudeerden. Een milde bries kwam van de blauwe baai aanstrijken en ging zuiverend over de stad en het rustige, gezegende land.

Gottfried Sturm voelde zich thans bevrijd van den zwaren last, die op den dag van aankomst nog zoo benauwend op hem gelegen had. Hier kon hij dan eindelijk eens uitrusten van de zorgen, waartegen hij sedert den winter van '29 vertwijfeld geworsteld had. Hij had er vóór z'n tijd grijze haren door gekregen, maar de rimpels, die deze paar jaren in zijn voorhoofd hadden gegroefd, schenen weer te willen verdwijnen. Hier werd een mensch bruin en gezond en herwon zijn jeugd en zijn geluk - een woord, dat reeds een vreemd begrip dreigde te worden in deze wereld.

Hij liet zich graag in zijn wagen door Napels rijden; hij

koesterde een dankbaar gevoel jegens deze stad, die hem uit zijn nood verlost had. Hij had er ook reeds vrienden, die hij aan het hart drukte zonder dat zijn tactisch programma het nu juist voorschreef, en hij bemerkte met genoegen, dat enkelen onder zijn prominente artiesten zich ook reeds geheel hadden ingeburgerd en waardevolle connecties aangeknoopt. Alleen Saul, de afgod van dit kinderlijke, temperamentvolle volk, dat den persoonlijken moed boven alles vereerde en niet z'n stierengevechten had zooals het Spaansche, alleen Saul, de held van alle vrouwen, die in dit leven hun temmer nog niet gevonden hadden, Saul buitte zijn kansen niet uit. Saul had z'n leeuwen en keek nergens anders naar om. Nu, Direktor Sturm dacht er niet aan, zijn trouwen temmer zooiets kwalijk te nemen. Als hij hem soms tegen het lijf liep, informeerde hij naar Mustapha om hem een genoegen te doen.

O ja, Gottfried Sturm voelde zich uitstekend geluimd; tegen ieder, die het maar hooren wilde, verkondigde hij met zijn breede artiestengebaar, dat men van 't voorjaar nu ook in overig Europa die malle crisis maar eens overboord moest werpen, want wat had men er aan? De een maakte den ander bang; dat was de heele zaak. ‘Jullie zijn hier verstandiger menschen; dat zal ik van nu aan overal in de wereld rondvertellen. Cameriere! breng nog eens een paar glazen van dien onvolprezen wijn....’

De Zaterdag- en Zondagavond waren steeds uitverkocht. Dan kwamen de provincialen in de stad; in het circus waren ze ook al onder hun ironischen bijnaam ‘caffoni’ bekend. Boeren uit den omtrek, boerinnen in hun dracht; zij vormden het dankbaarste publiek.

Van het geld, dat er in de kas overschoot, liet Direktor Sturm enkele requisieten vernieuwen, een paar noodzakelijke reparaties verrichten. Na de eerste maand kreeg het gansche personeel, dat in de laatste tijden zoo vaak z'n gage te laat, of maar gedeeltelijk in handen had gekregen, een extra-tje.

Hij betaalde zijn leveranciers trouw elken Zaterdag, veroorloofde zich daarbij echter de weelde, hen een paar uur met hun hoed in de handen te laten wachten: ze liepen hem immers niet weg, en als hij hen tenslotte bij zich toeliet, straalde hun

gelaat nog steeds zoo vriendelijk als het Napolitaansche Decemberzonnetje.

Slechts den ambtenaar van den fiscus betrok hij niet in die scherts - de vijandschap zat daarvoor te diep. Hij ontving den man steeds dadelijk en sprak hem in een loyalen, voortdurend beleedigenden toon toe, dien de ander als water langs zich heen liet glijden. ‘Hier, neem maar weer mee dat geld: jullie hebt er hard voor gewerkt. Wie zul je plunderen als wij hier niet meer zijn? Dit goeie zaakje houdt voor jullie op wanneer het voorjaar weer in het land komt; vertrouw er maar op. Zie je dit stapeltje brieven? Dat gaat de wereld in, hierheen en daarheen: waar ze ons maar willen hebben!’

Zoo ging het tot half December.

Toen schreven de kranten over een koudegolf in noord-Europa. ‘Wij zitten hier beter dan zullie daarginds!’ zei Gottfried Sturm tegen den Zweedschen kapitein Olavson toen hij deze berichten las. Het was zijn idée geweest om hier in Napels te overwinteren, en hij behoefde er tot nu toe geen spijt van te hebben. De andere paar groote circussen, die op dit oogenblik ergens in Europa stationneerden, mochten hem om zijn gouden denkbeeld benijden.

Toen, twee nachten later, kwam een scherpe, koude wind over Napels gestreken, zoodat de op zulk een temperatuurswisseling niet voorbereide dieren rilden in hun hokken en ook de menschen de koude voelden onder hun weinige, dunne dekens.

Den volgenden morgen wekte de zon de stad weer uit haar nachtelijke verstijving, maar in den na-middag sneed dezelfde kille wind opnieuw door de straten en joeg er de menschen uit weg, hun huizen in, die ook niet op de koude gebouwd waren. Wie een kolenbekken had, zat kleumend bij het kleine, glimmende vuur; velen gingen vroeger dan gewoonlijk naar bed, en daar eigenlijk niemand voldoende dek had, warmde men zich aan een kruik of aan een ouderwetsche bedstoof. De anders steeds druk bezochte café's waren leeg; slechts bij de toonbank kwam men haastig een warmen caffé espresso drinken; in de Galleria, het gansche jaar door een gezellig punt voor alle samenkomsten en afspraakjes, stond nu een ijzige tocht. Wie met alle geweld uit wilde gaan, kroop in de smalle, verwarmde

zaal van een bioscoop. De tallooze armen van Napels, die noch een warm bed, noch geld voor brandstof hadden, leden koude en gebrek. Aan gebrek waren ze gewend, maar niet aan koude. Spoedig zouden de openbare ziekenhuizen overvuld zijn.

Voor dien avond was er een circusvoorstelling aangekondigd, maar in het laatste oogenblik moest ze afgezegd worden - men wilde niet voor een bijna leege tent optreden.

V

'Krijgen wij den winter van '28-'29 terug?' schreven de kranten met vette letters. In dien winter had het in Napels zoo gevroren, dat de buizen der waterleiding, die overal onbeschermd tegen de huizenwanden waren bevestigd, ervan scheurden en er daar boven in poovere kamertjeswoningen gruwelijke inundaties plaats vonden. Honderden armen en ouden van dagen waren gestorven en den weg naar het Camposanto gegaan, langs de plaats waar op dit oogenblik het circus stond. En alsof alle elementen het toen op de stad en haar bewoners gemunt hadden, wierpen zich de golven der zee ook nog over de zware basalten weerdammen en spoelden de havenkelders, de 'bassi' binnen, waar de allerarmsten angstig bijeenschuilden, troost en warmte zoekend bij elkander's schamelheid.

De weerberichten voorspelden thans nog weinig goeds: in noord-Europa hield de strenge vorst aan. En in Napels kon men zich overdag weliswaar steeds weer een paar uurtjes warmen in de koesterende zon, maar wanneer die naar de zee neigde, voelde men den guren wind opnieuw.

De uit hun zorgeloosheid opgeschrikte circus-artiesten troosten zich en elkaar met de steeds herhaalde verzekering, dat zulk een koude hier toch slechts van korten duur kon zijn. Hun directeur echter wilde het circus niet aan de risico daarvan blootstellen; zijn volle, uitgeruste activiteit ontplooide zich thans in de ure des gevaars: nog denzelfden dag na de afgezegde voorstelling liet hij door een plaatselijke firma een paar brandstof-verslindende kachelmonsters in de tent plaatsen en in de kranten een groote annonce opnemen. 'Waar kan men bij een behagelijke warmte den aangenaamsten avond

doorbrengen en alle koude vergeten?' zoo opende de annonce waarmee Gottfried Sturm het pleit weer hoopte te winnen.

Het publiek geloofde er niet in. Het verkoos de zekerheid van een warm gestoofd, stikvol bioscoopzaaltje. Zelfs al was de tent warm, de reis er heen in de tram of in een open carozza alleen reeds kon een long-aandoening kosten. De schaars opgekomen toeschouwers zaten met opgetrokken knieën en verkleumde voeten: de monsterkachels konden hun taak niet aan zoolang het circus maar half of voor een derde gevuld was; een kille luchtstroom bewoog zich voortdurend onder de bankenstellage, hoewel men naar mogelijkheid alle kieren in het tentdoek had dichtgestopt.

Niemand had er een vermoeden van, dat de temmer Saul zich dien avond aan nog grooter gevaar dan anders blootstelde. Men had daareven van den in de arena tredenden directeur vernomen, dat Mustapha, de aanvoerende mannetjesleeuw, ziek was geworden en niet kon optreden. Men had ook werkelijk het koninklijke dier gemist, dat zich reeds door zijn grootte onderscheidde en in de stad populair geworden was. In de wat bittere, strenge bevelen van den temmer meende men iets als bezorgdheid te hooren; men zag, dat het nummer met oneindig veel meer moeite tot een einde werd gebracht, maar de gansche consequentie van Mustapha's afwezigheid kon men moeilijk bevatten. Sultan, een der grootste en sterkste onder de overgebleven leeuwen, scheen zich thans de leiding te willen toe-eigenen; het was de grimmige, oorlogszuchtige leiding van een rebel. Eenmaal trachtte hij achter zijn meester langs te sluipen; deze keerde zich snel om, waarop het dier onder protest tot de groep terugkeerde, die zich als ware canaille dadelijk om hem verzamelde. Het toewerpen van het vleesch verviel dezen keer; de dieren hadden geen belooning verdiend, legde het publiek dit voor zichzelf uit en voelde zich mede-bestraft. Het applaus was niet als anders. Saul keerde niet terug om te bedanken; hij stond in de gang achter de entrée der piste en wischte zich het zweet van het voorhoofd. Ook den Senegaleezen, die daarstraks verkleumd op hun kameelen waren komen aanrijden, droop het zweet van het lijf; schuw keken ze in het voorbijgaan naar den temmer.

Direktor Sturm, in intuïtieve onrust, zocht hem op. Saul was

zwijgzaam, vroeg slechts of de groot kooi kon blijven staan: hij wilde morgenochtend Sultan nog eens alleen hebben. Sultan en dat andere lastige heer: Nabob. Zijn directeur haastte zich weer naar de arena om opdracht te geven, de kooi niet af te breken.

Terwijl artiesten en personeel zich ter ruste begaven, bereidde Saul een kruidenbrouwsel voor Mustapha, die koortsig in zijn hok lag te hijgen en nu al twee dagen geen voedsel meer wilde nemen. De veearts was bij het dier geweest, had zware kouvatting geconstateerd en iets voorgeschreven. Verachtelijk had Saul het medicament in ontvangst genomen, toen een zijner helpers het hem bracht. Hij slikte zelf wat van het goedje; het was bitterder dan gal en schonk hem geen vertrouwen. Heimelijk had hij het weer uitgegoten en er slechts op gewacht tot niemand hem meer op de vingers kon kijken. Hij wist zelf wel wat goed voor Mustapha was.

Hij bracht hem het brouwsel van eigen samenstelling; het dier richtte bij zijn onverwachten stap uit het duister den moeden kop op, en zijn staart sloeg dof even neer op den planken vloer van het hok. Zonder overeind te komen, traag maar gewillig likte het met zijn tong de warme medicijn op, die niet beter smaakte dan wat de veearts hem toegedacht had. Er zat ook een dosis opium in, en Mustapha verzonk in een diepen, rustigen slaap met verre, zalige wildernisdroomen.

Den volgenden morgen, terwijl in de arena zijn meester de beide kwaadwillige rakkers Sultan en Nabob apart onder handen nam, ontwaakte Mustapha en staarde lang en mijmerend in de pijltjes zonlicht, die voor zijn nog droombevangen oogen trilden. Hij begon zich tenslotte schoon te likken, eerst z'n klauwen met de scherpe, ingetrokken nagels. Nog een tijdje later kwam hij overeind en keek schuins door de tralies naar zijn meester uit, zonder zich iets aan te trekken van wie er verder voorbijgingen en zich blij verwonderden over zijn onverwachten terugkeer tot het leven. - Zijn meester bleef lang uit. Uit de verte hoorde hij het opstandige brullen van Nabob en Sultan; iets deed hem daarbij den grooten kop schuin leggen om beter te luisteren. Hij stootte zelf een zacht gebrul uit, dat eindigde in een geeuw van ongeduld. In zijn leeuwenbrein drong misschien vaag iets van verwonde-

ring door, dat Sultan en Nabob daarginds in de arena waren en springen moesten, en dat hij er niet bij was om vóór te gaan.

Vlak daarop holden helpers en ander personeel opgewonden voorbij; hij keek hen geïrriteerd na, stond nog een wijle met gebogen kop te luisteren, keerde tenslotte om en vleide zich vermoeid neer, dronk.

De avondbladen meldden dien dag, dat Saul, de beroemde Duitsche temmer, door den leeuw Sultan was aangevallen en een diepe vleeschwonde had opgeloopen.

Saul stootte een driftig geluid uit toen hij van het krantenbericht hoorde. Morgen, voor de kostbare Zaterdagavondvoorstelling, had hij uit zijn bed overeind willen komen en de arena betreden, als had er niets plaatsgevonden. Moest alles dan dadelijk in de krant?! Het publiek zou niets gemerkt hebben. Zijn opengereten linker-bovenarm kon desnoods met verband en al in de mouw van zijn jas. Tenslotte ging de heele zaak maar om een kwartier; zoolang zou hij zich wel op de been houden.

Dieper dan de wonde in zijn vleesch was de wonde, die hem in zijn eer was toegevoegd. Van het vroegere ongeluk met zijn rechter-oog gaf hij ook slechts ongaarne de oorzaak toe....

Zijn directeur stond aan zijn legerstede en trachtte hem te bewijzen, dat het publiek gerust weten mocht. Dan ervoer het meteen ook, dat het optreden met zestig leeuwen meer dan een goedkoop grapje was. Daar het bedroevende feit nu eenmaal had plaats gevonden, moest men het reclame-element, dat er ontegenzeggelijk in school, dan ook maar uitbuiten. Gottfried Sturm was nerveus; zijn woorden schenen hem zelf verachtelijk toe, maar hij kon zich geen gevoeligheid veroorloven: de strijd om het leven van zijn circus was te hard. ‘Als je Zaterdagavond werkelijk weer kon optreden.... ik garandeer je een uitverkochte tent!’ zei hij.

Saul schudde bij deze voorspelling langzaam het hoofd. Hij kon niet gelooven, dat de tent zich nu ineens zou vullen, alleen doordat hij zoo dom was geweest zich door Sultan te laten verrassen.

‘Hoe is het met Mustapha?’ vroeg hij, na een zwijgen.

‘Het dier zal gauw weer gezond zijn.’

Saul's blik boorde zich in dien van zijn directeur en las er in, dat de ander thans de waarheid sprak.

'Ik wil naar hem toe,' zei hij, zich moeizaam oprichtend.

'Als je wondkoorts wilt krijgen, moet je nu opstaan,' deelde de juist binnentredende dokter hem bij wijze van begroeting mede, en zijn directeur drukte hem neer.

Saul zwichtte ontstemd, met een schuldbewust hart jegens zijn lievelingsleeuw. Maar hij besefte hoeveel er voor het gansche circus van afhing, dat hij spoedig weer kon optreden.

'Morgenavond kunt u op me rekenen!' stelde hij zijn directeur nog gerust.

'Jazeker, morgenavond....' suste de dokter, als tegen een kind sprekend.

Nog dienzelfden avond begon de temmer in koortsen te ijlen.

VI

Het eene ongeluk kwam bij het andere. De Zaterdagavondvoorstelling, die dezen keer zonder twijfel uitverkocht zou zijn geweest (want in de stad vormde Saul's ongeval het gesprek van den dag), moest worden afgezegd: de temmer lag buiten bewustzijn. Zondag gaf men een matinée voor kinderen, breidde daarvoor het clowns-nummer uit; een avondpubliek echter durfde men een zoo tam programma niet te bieden. De menschen zouden tenminste madame Sylvia en haar zes panters hebben verlangd te zien - maar de waarheid was, dat madame Sylvia zich alleen dan met een zorgeloos glimlachje tusschen haar roofdieren kon bewegen wanneer onder de helpers, vermomd in een bruin knechtencostuum, Saul stond. Het publiek viel dit niet op; het vermoedde hem daar niet. Maar de panters wisten, dat hij er was, en ze vreesden zijn tusschen de tralies doorloerend oog. Madame Sylvia was eens met waschberen opgetreden; de talentvolste onder deze schrandere en ongevaarlijke dieren waren echter kort na elkaar gestorven; deze tegenslag had het gansche nummer bedorven, en zij wilde liever iets geheel nieuws beginnen. Saul had Gottfried Sturm toen bewogen, zes door hun temmer verlaten panters uit een liquidatie te koopen; onder Saul's toezicht had zij met de dieren opnieuw ingestudeerd wat ze reeds kenden, en voor haar

veiligheid bleef Saul ook later een oogje in het zeil houden, daar men zich toch niet geheel op de galanterie der panters verlaten kon. Van madame Sylvia kon men wederom moeilijk verlangen, dat zij zich haar afhankelijkheid gaarne herinnerde terwijl zij zich als temster van roofdieren liet huldigen. Saul zelf vond alles bijeen niet de moeite waard om er over te spreken. Zijn ongeval echter zette de waarheid plotseling weer in een schril licht, en madame Sylvia voelde ineens de verzwegen minachting van het gansche, in zorgen levende circuspersoneel; zij achtte zich beleedigd en maakte een scène, die in een hysterische huilkramp eindigde. Naast al zijn andere beslommeringen, rustte op Direktor Sturm nog de onaangename taak, haar weer tot rede te brengen en haar van haar vertwijfeld voornemen terug te houden: buiten Saul om op te treden.

De leveranciers had men dezen Zaterdag nog kunnen betalen. Voor het eerst behoefden zij niet te wachten - zij voelden hierin een slecht voorteeken. De beambte van den fiscus kon dezen keer het (veel lagere) bedrag opstrijken zonder overmoedigen hoon over zich heen te moeten laten gaan.

In het begin der week minderde bij Saul de koorts. Hij wilde Woensdag weer optreden. Gottfried Sturm keek aarzelend naar het bleeke, verbeten gelaat van den nog op z'n ziekbed uitgestrekten temmer en vond niet de kracht om dit optreden, waarvoor de dokter de toestemming nog weigerde, met voldoende stelligheid te verbieden. Door schuldgevoel bedrukt, overlegde hij toch reeds hoe hij het evenement nog bijtijds kon aankondigen. 'n Telefoontje naar de nachtredacties....

‘Maar Sultan blijft in z'n hok’, trachtte hij nog te conditionneeren - zijn stem echter verried den wensch, die in hem brandde en hem zichzelf verachten deed.

Saul's oog wendde zich naar hem om. ‘Sultan neem ik morgenochtend eerst nog apart’, zei de temmer, zonder verwijt in die woorden te leggen. Misschien dacht hij wel aan heel andere dingen.

Gottfried Sturm ademde sneller. Saul was een kerel. Daar viel niet tegen te praten. Optreden van Sultan, den kwaadwilligen leeuw. De menschen zouden om plaatsen vechten. ‘Maar Mustapha?!’ bracht hij er uit. ‘Laat Mustapha tenminste óók weer.... zoover is het dier nu wel genezen!’

‘Mustapha hebben ze me vergiftigd,’ beklaagde Saul zich grimmig en onrechtvaardig.

Mustapha was tijdens de ziekte van zijn meester met liefde verzorgd door allen, die wisten hoeveel er van de genezing van het dier afhing. Maar de medicijnen van den veearts had het niet willen slikken. Als het na een korte herstel-aanduiding opnieuw ingestort was, kwam dat misschien ook door heimwee naar z'n uitblijvenden baas. Daar kon dan niemand iets aan doen.

Gottfried Sturm wilde zijn trouwen temmer thans echter minder dan ooit prikkelen en sprak daarom de beschuldiging van het vergiftigen maar niet tegen. Wanneer hij het bericht van Saul's optreden nog in de ochtendbladen wilde hebben, moest hij nu trouwens....

‘Onverantwoord blijft het!’ mompelde hij nog voor zich heen terwijl hij zich met steeds snellere schreden naar de telefoon begaf. ‘Onverantwoord!’ Met dit woord trachtte hij zichzelf nog in het laatste oogenblik terug te houden. Indien het ongeluk zich in de volle kooi herhaalde, was ineens alles uit. Dan was Saul verloren. Zestig leeuwen zonder temmer.... ging hem als een spookachtige dreiging door het verwarde hoofd.

Hij wist, dat er geen terug meer bestond. Hij handelde in paniek; dat was zijn rechtvaardiging. Er *moest* iets gewaagd worden, wilde men Zaterdag de leveranciers kunnen betalen. Dat Saul zich daarvoor als inzet gaf, zou hij nooit vergeten.

‘Hallo.... hallo.... redazione Corriere di Napoli....?’

Dicht opeengepakt vulde het publiek dien Woensdagavond de tent. Buiten goot het. Een kille, herfstachtige regen. De groote kachels snorden; niemand behoefde hier vanavond koude te lijden; alleen had men natte voeten opgeloopen door de plassen in het drassig geworden circusveld. Men verdroeg dit kleine ongemak. De Duitsche temmer Saul zou optreden met den leeuw, die hem nog geen week geleden had aangevallen. Het nummer met de panters verviel, om de een of andere half verstane reden. Niemand vroeg er om. ‘Saul....! Saul!!’

Men schreeuwde, sloeg zich de handen rood toen de korte gestalte van den temmer de kooi betrad. Hij droeg zijn linker-

arm in een zwart zijden verband; men zag aan zijn wat moeilijke bewegingen, dat hij zijn pijn overwon. Vrouwen bogen zich naar voren om hem beter te zien. Madonna.... hoe bleek hij nog was! Men had nooit mogen toestaan, dat hij alweer optrad! Men had niet moeten gaan kijken! Quel bravo!

Men trachtte onder de leeuwen den misdadiger Sultan te herkennen. De valschaard hield zich schuil. Voelde hij zich schuldig? Had men hem misschien zwaar getuchtigd voor zijn vergrijp? Het was een horde zonder leider, nu Mustapha nog steeds ziek in z'n hok lag en nu de tweede, de rebel, zich niet deed gelden. Zijn koest-zijn werkte op alle andere dieren; serviel namen ze hun plaatsen op de witte bankjes in en maakten de voorgeschreven standen. Met drieën, vieren tegelijk sprongen ze over het vlammende water, alsof ze niets lievers verlangd hadden. Lusteloos zag Saul al deze slaafsche gehoorzaamheid aan; daarbij verloor hij Sultan geen seconde uit het oog. Hij voelde geen wrok jegens het dier; slechts de lafheid, waarmee het zich thans ten overstaan der gansche tent gedroeg, verbitterde hem. En bij het voederen, daarna, liet hij het zijn verachting ook voelen.

Daar zijn linkerhand onbruikbaar was, moest hij de karwats achter zich laten vallen om den dieren hun stuk vleesch te kunnen toewerpen.

Het eerst riep hij Sultan's naam. Achter de andere dieren liep vertwijfeld brullend een groote mannetjesleeuw heen en weer, maar kwam *niet* naar voren gesprongen om het vleesch in ontvangst te nemen. Nu wist ook het publiek welke der leeuwen Sultan was en uitte z'n minachting in honend gefluit en beleedigende toeroepen; de circusknechten, sidderend om het lot van den temmer, smeekten de onnadenkenden met opgeheven handen om kalmte.

Saul zelf hoorde het gejoel der massa niet; zijn gansche aandacht gold den heen en weer jagenden leeuw en de stijgende opwinding onder de andere dieren.

'*Sultan*!' riep hij nog eens, met een prachtige, bijna goedmoedige superioriteit over den verraderlijken aanvaller van een week geleden, die nu bij zijn geheel weerloozen meester niet eens een bloedend, verlokkend stuk vleesch durfde te komen halen. En toen Sultan slechts nog vertwijfelder te keer

ging, maar niet te voorschijn kwam, bracht Saul hem in z'n eer de diepste wonde toe door den naam van Soleiman af te roepen, met wien Sultan nooit geheel op goeden voet had willen staan. De rivaal sprong oogenblikkelijk begeerig naar voren en klapte zijn wreeden muil dicht om het hem toegeworpen stuk vleesch.

Sultan stiet een rauw en vreeselijk gebrul uit. Maar ook de overige dieren verdroegen de bevoorrechting van Soleiman niet. Ze hadden geleerd, dat, na Sultan, Nabob aan de beurt kwam en dan Alexander, en zij duldden geen inbreuk meer op die wet. Werd de vaste rang-orde eenmaal door hun meester verbroken, dan hadden zij allen ook het recht, reeds thans hun brok vleesch op te eischen....

'*Nabob*!' doorsneed Saul's stem nog juist op tijd het opdreunend, eendrachtelijk gebrul der dieren. '*Alexander*!' Hij redde zich zoo nog voor de onvermijdelijke catastrophe.

Het applaus schalde na de voorstelling door de tent - maar toch niet zoo als Saul gemeend had te mogen verwachten. Hij bezat daarvoor een oor, dat hem niet meer bedroog. Een oogenblik trachtte hij zich nog in te beelden, dat het ruischen van den regen op het zeildoeken tentdak het applaus smoorde, maar ook de duur ervan bevestigde hem, dat hij zich niet vergist had. - Wat wilden de menschen dan?! Hadden ze misschien gehoopt, dat hij zich voor hun oogen nog eens opnieuw zou laten aanvallen en neerslaan? Bedauere.... dat was dan toch wel iets te veel verlangd.

Duizeliger dan hij zelf wilde toegeven, keerde hij naar zijn kamertje terug. Zorgen kwamen over hem. Mustapha was er ook nog niet goed aan toe - wat zouden ze toch met het arme dier hebben uitgehaald? Hoe het vanmorgen opleefde, toen het hem weer terugzag.

Hij bereidde nog een drank voor zijn patiënt, maakte er thans geen geheim meer uit, dat hij betere recepten brouwde dan de dokter. Hij bleef bij Mustapha tot het dier alles had opgelikt. Een der Senegaleezen, die in de schemerige gang van tentdoek ineens op hem toeschoot, blijkbaar met de bedoeling om hem te steunen(!), beval hij grof, hem alsjeblieft met rust te laten.

Zich achterover op zijn bed werpend, met opengerukte jas,

z'n leeren broek en beenkappen nog aan, kon hij een vaag en bespottelijk schuldgevoel, dat zwaar op hem lastte, maar niet van zich afwentelen. Het hielp niet of hij al tegen zichzelf zei, dat hij toch niet meer dan zijn plicht kon doen en dat hij die plicht vanavond waarachtig rijkelijk vervuld had.

Hij richtte zich weer overeind om zich te ontkleeden, riep toen toch maar een Senegalees om hem daarbij behulpzaam te zijn. Hij had den avond goed doorstaan; zijn corpus was gelukkig van ijzer. Alleen die vervloekte lamme poot....

VII

Zij, die dien Woensdagavond het eerste weder-optreden van den temmer Saul hadden bijgewoond, trachtten zichzelf en anderen wijs te maken, dat zij een sensatie beleefd hadden. Het was niet waar en het werd ook niet geloofd; het bewijs daarvan vormde de halfleege tent van den Zaterdagavond. Dat de tent Zondag weer beter bezet was, kwam slechts door het sterke bezoek uit de provincie, waar men ook van Sultan's verraad gelezen had.

Woensdag moest de voorstelling wegens gebrek aan belangstelling afgezegd worden.

Regen en koude. Het terrein stond thans zoo vol plassen, dat men er een diepe goot omheen moest graven. Direktor Sturm wilde de onkosten van dit werk op den huurprijs van het veld verhalen; de gemeente weigerde echter op zooiets in te gaan. Indien signor Direttore behoorlijk een request had ingediend over den toestand waarin het terrein verkeerde, zou de gemeente - altijd indien de klacht gegrond was gebleken - onverwijld voor draineering hebben zorg gedragen: men was tegenwoordig blij, zijn vakkundig geschoold personeel arbeid te kunnen verschaffen. Men zou laten controleeren hoe het thans geschied was en het circus aansprakelijk stellen voor de eventueele schade, het terrein aangedaan.

‘Een request!’ zei Gottfried Sturm. Hij wist hoe lang het dan duurde. ‘Vakkundig personeel!’ Om een paar goten te graven, hoefde men geen geometrie gestudeerd te hebben. Het terrein was nu tenminste halfweegs droog, dank zij zijn ingrijpen. Vanavond was er voorstelling, en men kon niet van het

publiek vergen, dat het door de modder baggerde om in zijn tent te komen. Stroo en planken had hij moeten leggen, en dat zou de gemeente hem vergoeden voor zij haar huur weer opstreek!

Gottfried Sturm had zich driftig gemaakt. Hij zette met een zwaai zijn slappen vilten artiestenhoed op en ging heen. De tijd was voorbij, dat er daar op het gemeente-bureau slechts hoffelijkheden gewisseld werden.

Van over zee kwamen nieuwe regenbuien aandrijven, versluierden den Vesuvius en de eilanden, maakten de wereld klein, kil en vochtig. 's Avonds verhief zich de tent als een grootsche, voorwereldlijke gedaante, die niet meer in dezen tijd paste, op het verlaten veld; tragisch en spookachtig silhouetteerde ze tegen een dramatisch bewogen hemel. Niemand bevond zich buiten op het veld; alle licht was binnenwaarts gekeerd; onderaan straalde het gedempt door het zeildoek, waarover levende schaduwen spookten.

Den volgenden Woensdag werd er voor een handvol menschen gespeeld. In hun bitterheid lieten de clowns zich verleiden, hun grollen met wat wrangen zelfspot te kruiden; zij wilden het publiek iets van hun leed laten voelen; baten zou het stellig niet, maar schaden kon het ook niet meer.

Max keek ingespannen naar de leege banken, de hand boven de oogen, en vroeg: ‘Zeg, Moritz, zit daar iemand?’

Moritz kwam er bij; ze keken samen en concludeerden, dat er niemand zat. ‘En al die wagens dan, die er elken dag maar komen aanrijden?’ informeerde Max.

‘Zwarte wagens?’

‘Ja.’

‘De paarden ook zwart?’

‘Ja.’

‘Stommerd, die gaan meteen door naar het Camposanto.’

‘Nou snap ik er niks meer van,’ zei Max. ‘De lui laten zich hier dus liever begraven dan dat ze bij ons binnenkomen!’

Er werd hier en daar gelachen. Maar de meerderheid van het schaarsche publiek nam geen genoegen met dezen macaberen spot en riep: ‘Basta! basta!’

Na de voorstelling moesten de beide clowns zich door hun directeur een driftige berisping laten welgevallen.

‘Jullie schuld als de menschen wegblijven! Als we hier straks met z'n allen bij mekaar zitten en niet meer te eten hebben, niet voor ons zelf, niet voor de dieren!’ viel Gottfried Sturm overdreven uit, zwak genoeg om in deze moeilijke dagen naar een zondenbok om te zien. ‘Daar praat ik Zaterdag een uur lang met de leveranciers om gedaan te krijgen, dat ze met een halve betaling voorloopig genoegen nemen en me deze week den boel tenminste nog op crediet sturen.... en jullie haalt me zooiets uit! De menschen laten hier hun dooden niet bespotten door een paar clowns, neem dat ter kennis!’

Half afgeschminkt, een triest-verveelde uitdrukking om hun brutaal-breed bijgeteekenden, karmijnen mond, hoorden de schuldigen dit alles aan. Een hief de hand op en vroeg met den ganschen ernst en treurigheid van zijn gilde: ‘Herr Direktor... wir bitten darum... we hebben er onder elkaar al over gesproken: wanneer u voorziet, dat de boel niet meer te houden is, waarschuwt u ons dan niet pas op het allerlaatste oogenblik. Men wil dan alvast eens uitkijken, al is de kans niet groot...’

‘Dadelijk kun jullie opkrassen! Dadelijk!’ raasde hun directeur. ‘Zoo'n paar clowns als jullie, die me de menschen de tent uitjagen, krijg ik altijd nog wel! Morgen kun jullie je gage halen - zooveel heb ik nog; dat kan er nog af!’ Zijn stem sloeg over; de clowns keken elkaar zwijgend aan.

‘We komen morgen terug, Herr Direktor, als we alle drie kalm zijn, en dan praten we er nog verstandig over’, zei dezelfde van daareven, en daarop gingen ze samen heen zonder te wachten tot er zich boven hun hoofden nieuwe toorn ontladen ging.

‘Zooveel heb ik nog....!’ mompelde Gottfried Sturm achter hen aan en wischte zich het zweet van het klamme voorhoofd.

Hij begaf zich te bed en trachtte te slapen, maar het lukte hem niet, ondanks een paar morphine-poeders. In den nacht werd hem het circus tot een groot, onverzadelijk dier, dat dag aan dag gevoed wilde worden en van hem eischte, dat hij zich zelf tenslotte in den grondeloozen, wijd-opengesperden muil wierp om zich te laten verslinden.

Toen z'n beide clowns zich den volgenden morgen niet bij hem meldden, ademde hij weer wat lichter. Op zijn menschen

kon hij gelukkig nog staat maken. Zij deden hun plicht en lieten hem niet op een ongelukkig moment in den steek. Juist schaterden honderde kinderen in de tent om de onberekenbare improvisaties van Max und Moritz (hij had een goedkoope matinée voor de scholen gemaakt). Het waren de beste clowns die hij ooit gehad had; andere circussen hadden er hem om benijd, want niets was moeilijker te krijgen dan een paar werkelijk goed clowns. Ze wisten het zelf, maar daarom kwamen ze na een driftig woord van hun veelgeplaagden directeur hun pas en hun gage nog niet dadelijk opvorderen.

Al zijn menschen waren eerste klas en ze zeurden niet om betaling wanneer ze zagen, dat hij het geld zelf niet had. Dinsdag had er geen gekikt, hoewel het de eerste van de maand was. Zelfs de Senegaleezen waren niet verschenen. Natuurlijk zouden zij hun geld gekregen hebben - zij en de dieren gingen voor. Maar ze wilden blijkbaar graag menschen zijn. Ze begrepen iets van zijn enorme zorgen en moeilijkheden en waren weggebleven toen ze het blanke personeel ook niet naar het kantoortje zagen stappen.

Aan zijn menschen lag het niet. Aan hem zelf lag het niet. Aan het weer was alles te wijten. En dan had hij nooit genoegen moeten nemen met een terrein, dat aan den grooten weg naar het kerkhof lag. Was hij zelf al niet bijgeloovig, de Napolitanen waren het - dat had hij goed kunnen merken aan de uitwerking van die ondoordachte clownsgrap, Woensdagavond.

Tenslotte was ze ook op hem niet zonder uitwerking gebleven. Die vele begrafenis-stoeten, pronkerig en overdadig naar Napolitaanschen smaak, hadden hem reeds vanaf het begin gehinderd, al was hij het zich nog niet dadelijk zoo goed bewust geworden.

Nu had hij de ware schuldigen gevonden. De dooden. - En daar zij zich niet verdedigen konden, bleven zij het.

JOHAN FABRICIUS

(Wordt vervolgd)

Verzen

Nixe

Mijn hart is koel, mijn lijf is koud.
Het water is mij meer vertrouwd
Dan al uw groene wegen.

Een streeling en een warme hand
Binden mij toch niet aan dit land.
Ik ga de stroomen tegen.

Ik duik bij dag en drijf bij nacht.
Mijn zingen is een waterklacht:
Geluk alleen verzwegen.

Ik leef naar zee, mijn dood wordt schuim.
Ik zweef dan een met 't waterruim
En daal eens neer als regen.

Herinnering

Wij hadden al het licht gestremd
Tusschen jouw oogen en de mijne.
Wij hielden al het vuur geklemd
Tusschen jouw handen en de mijne.

Wij stonden op als na een bad
In 't bergmeer, waterdruppels beven.
Een lichte zon houdt ons omvat
Voor even.

Wij zijn niet sterk.
Wij zoeken de kreten
Van wanhoopvogels te vergeten,
Te dempen in dagelijksch werk.

Ik wil ziende staan
En bij het leednest waken.
En niet mijn leven maken
Als een nacht zonder maan.

Geluk en hart

Geluk en hart zijn niet te binden.
Het hart wil vangen en behouden.
Geluk is damp en bij vertrouwde
Dingen is het toch niet te vinden.

Geluk is plotseling en snel.
Het hart is taai en wil volharden
Wanneer die tijdelijke wel,
Na eene hooge straal, verstarde.

Het hart blijft zwaar en dorstig achter.
Het zoekt in weer gesloten steenen
Het water eens door zon beschenen.
't Geluk is in een wolk verdwenen.

C. EGGINK

Het probleem Oostenrijk

Het oude gezegde dat Oostenrijk, voor het geval het niet bestond, uitgevonden zou moeten worden, heeft voor het huidige tijdsbestek wel een uiterst actueele beteekenis gekregen. Allerwege wordt het verlangen levendig, dat Oostenrijk, momenteel slechts bestaande als een machtelooze rompstaat van het voormalige Keizerrijk, in het belang van het Europeesche evenwicht op de een of andere wijze weder tot een machtfactor uitgroeie. Intusschen is de openbare meening van de verschillende staten op dit oogenblik, nu het land nog in een overgangstoestand verkeert, zeer verward. Groot-Brittannië, Frankrijk en Italië, unaniem in hun beduchtheid voor een aansluiting aan Duitschland, zijn over de toekomst van het land verre van eenstemmig gezind. - In de landen der Kleine Entente bestaat zoowel vrees voor een aansluiting bij Duitschland als voor een herstel van de Monarchie der Habsburgers. - In Hongarije kent men slechts zorg, de goede verhouding met Duitschland niet te vertroebelen. - Bij de nationaal-socialisten aan beide zijden der grens heerscht slechts fanatisme, en schroom bij een groot deel der oudere Duitsche intellectueelen. In Oostenrijk zelf heerscht verwarring bij een groot deel der bevolking, verwarring die zich gereedelijk laat verklaren. Sedert 1918 heeft het Oostenrijksche volk voortdurend geleefd in de verwachting van de aansluiting aan Duitschland; alle politieke partijen, van de Christen-socialen tot de sociaal-democraten toe, hadden hunne eigen motieven gehad om de gedachte van deze aansluiting bij hunne leden levendig te houden, en Italië en Frankrijk waren altijd als de vijanden van het land voorgesteld. Thans echter wordt de aansluiting van hooger hand met alle middelen bestreden, terwijl Italië en Frankrijk tot de vrienden van het land worden geproclameerd. Geen wonder dat de doorsnee-burger thans

zijn evenwicht verloren heeft, en niet weet, bij welke richting zich aan te sluiten. Temidden van deze verschillende stroomingen hebben de leidende Oostenrijksche staatslieden een zeer gecompliceerde taak.

De crisis in Oostenrijk's positie is slechts een acuut worden van de chronische zwakte, waarin die Staat sedert het verdrag van St. Germain verkeert. In hun streven, het nationaliteitsbeginsel te gebruiken tot vernietiging van de Oostenrijk-Hongaarsche Monarchie, hebben de Staten der Entente slechts een rompstaat-Oostenrijk in het leven gelaten zonder blijvende bestaansmogelijkheden, zonder staatsideaal, zonder traditie, en die onbeschermd lag tegenover den invloed van vreemde, zij het marxistische, zij het Fransche of Duitsche ideologieën. Terwijl de vredesverdragen de meest uitgebreide waarborgen trachtten te scheppen voor de politieke en economische onafhankelijkheid van Polen, Tsjecho-Slowakije, Roemenië en Yougo-Slavië, verwaarloosden deze verdragen de bestaansvoorwaarden van Oostenrijk (en Hongarije) geheel en al. In rechtsche Fransche kringen wordt het thans betreurd, dat men in 1919 den Staat, die eens wederom het politieke evenwicht van Europa zou kunnen garandeeren: Oostenrijk-Hongarije, volledig uiteen heeft doen vallen, terwijl men den Staat, die eens wederom de gedachte van een Groot-Duitsch Rijk zou opnemen: Duitschland, behoudens enkele irtiteerende grenswijzigingen, intact heeft gelaten. Hoewel in hunne redevoeringen het zelfbestemmingsrecht der naties proclameerend, verboden de staatslieden der Entente in art. 80 van het verdrag van Versailles en art. 88 van het verdrag van St. Germain practisch de aansluiting van Oostenrijk bij Duitschland. Deze verdragen verrichtten ten opzichte van Oostenrijk slechts negatief werk: de aansluiting van den rompstaat bij zijn (toenmaals) aangewezen beschermer Duitschland verhinderen.

Doch niet alleen op politiek, ook op economisch gebied was de Oostenrijksche Staat niet levenskrachtig. Sedert deze Staat geschapen werd, werden voortdurend plannen tot aansluiting van het land aan vreemde douane-systemen ontworpen; werden steeds nieuwe pogingen tot saneering der staatsfinantiën ondernomen en ten deele ook uitgevoerd. Echter was juist

die zwakke positie van het land er de oorzaak van, dat, gezien de rivaliteit der Groote Mogendheden, een afdoende oplossing niet werd gevonden.

Was het wonder, dat het Oostenrijksche volk het principe van het zelfbestemmingsrecht der volken, door de Entente over de wereld verbreid, zelf overnam en voor zich zelf wilde toepassen? Dat het de aansluiting bij het Duitsche Rijk slechts als een kwestie van tijd aanzag? Dat de nationaal-socialisten de positie van het land met kans op succes konden voorstellen als een strijd tusschen het Duitsche bloed en het Fransche goud?

Reeds in 1918 had de revolutionnaire sociaal-democratische Regeering van Renner en Deutsch te Weenen de aansluiting van 'Duitsch-Oostenrijk' bij het 'groote Duitsche socialistische vaderland' geproclameerd, hetgeen door de Entente met een streng verbod werd beantwoord. Er zijn Oostenrijkers die meenen, dat zonder deze revolutionnaire geste hun Staat niet zoo zwaar in het verdrag van St. Germain zou zijn getroffen. Dit schijnt echter op zijn minst genomen twijfelachtig, daar de Entente reeds bij den wapenstilstand tot de verbrokkeling van Oostenrijk besloten had.

In de jaren van Oostenrijk's grootste crisis, 1922 en 1923, hebben de landbouwers op verschillende plaatsen aan de Duitsche grens spontaan de grenspalen uit den grond genomen en aldus getracht op de aansluiting vooruit te loopen.

Wel teekende de Regeering in tijden van den grootsten nood, terwille van het verkrijgen der Volkenbondsleening, den 4den October 1922 het nader te noemen protocol, waarin de aansluiting bij Duitschland nogmaals werd afgezworen, doch dit was toenmaals in strijd met het volksbewustzijn.

Er is in voornoemde jaren, vooral van paedagogische zijde, getracht een nieuw Oostenrijksch staatsideaal bij het volk ingang te doen vinden. Er werd dan een vergelijking getrokken met den staatsvorm van het Zwitsersche Eedgenootschap, waarmede de nieuwe Oostenrijksche Staat inderdaad eenige punten van aanraking scheen te vertoonen: sterke decentralisatie van wetgeving en administratie in de kantons (resp. landen), en democratische staatsinstellingen.

Doch dit nieuwe staatsideaal vermocht de gemoederen niet blijvend te boeien. Tengevolge van het feit, dat de Zwitsersche staatsvorm zich in den loop der eeuwen geheel natuurlijk had ontwikkeld, terwijl de Oostenrijksche plotseling en kunstmatig door buitenlandsche invloeden was ontstaan, beantwoordde de Oostenrijksche democratie geenszins aan de aspiraties, speciaal van de landbevolking aldaar, die eeuwenlang onder een landsvaderlijken staatsvorm had geleefd. Voor de intellectueele bevolking was het verder een slechte troost dat een land, dat steeds actief aan de wereldpolitiek had deelgenomen, plotseling tot den rang van een provinciale democratie was teruggebracht. De vergelijking met Zwitserland kon ook te minder worden gehandhaafd, als dit laatste land sedert eeuwen een politiek van neutraliteit had kunnen voeren, terwijl op Oostenrijk van noord, zuid, oost en west pressie werd uitgeoefend, om zich bij vreemde, niet-Oostenrijksche combinaties aan te sluiten. Deze voortdurende pressie bewees den bewoners, dat hun positie, in het Donaubekken, natuurlijkerwijze een andere was dan die van Zwitserland in het centrum der Alpen.

Bij alle crisis en twijfel is Oostenrijk in dien tijd toch een staatsman rijk geweest, die in die zeer moeilijke omstandigheden met vaardigheid de eenig mogelijke politiek beoefende, die toenmaals mogelijk was: aan Oostenrijk geen enkelen weg in de toekomst af te snijden. Deze staatsman was Mgr. Seipel. Dat zijn persoonlijke voorkeur is gegaan naar het herstel der Habsburgers, wordt door velen vermoed. Uitgesproken heeft hij zich in dit opzicht niet, daar hij hiertoe in de welhaast permanent-voorloopige positie waarin Oostenrijk verkeerde, blijkbaar geen vrijheid kon vinden. Toch is van hem het woord, dat langen tijd de richtsnoer van Oostenrijk's buitenlandsche politiek is geweest en in normale omstandigheden waarschijnlijk ook gebleven zou zijn: ‘Elke politieke combinatie mèt Duitschland, geene politieke combinatie zònder Duitschland’.

Hoezeer intusschen de Regeering gestadig de aansluiting met Duitschland in het oog bleef houden, blijkt uit het bekende protocol over het sluiten van een handelsverdrag, den 19den Maart 1931 tusschen Curtius en Schober tot stand gekomen,

welk protocol een soort tolunie tusschen Duitschland en Oostenrijk voorbereidde. Het is nog van algemeene bekendheid, dat het Permanente Hof van Internationale Justitie in zijn ‘avis consultatif’ van 5 September 1931 dit protocol in strijd verklaarde met het reeds boven aangeduide protocol van 4 October 1922, waarin de Oostenrijksche Regeering zich verbond, ‘dans les termes de l'article 88 du Traité de Saint Germain, à ne pas aliéner son indépendance; il s'abstiendra de toute négociation et de tout engagement économique ou financier, qui serait de nature à compromettre directement ou indirectement cette indépendance’. Dit ‘avis’ werd gegeven met acht tegen zeven stemmen.

Van nationaal-socialistische zijde wordt beweerd, dat de Oostenrijksche Regeering er toe gebracht is zich bij dit ‘avis’ neer te leggen, tengevolge van een pressie van de Banque de France op de Bank of England, welke laatste gedwongen zou zijn geweest een deel van zijn leeningen in Oostenrijk op te zeggen.

De sympathie voor de aansluiting duurde tot in 1932, toen de Oostenrijksche Regeering nog officieel aan een Groot-Duitsche demonstratie deelnam.

* * *

Dit korte overzicht van de Oostenrijksche gezindheid zou niet volledig zijn, indien het niet werd aangevuld met een schets van de innerlijke zwakheid van het Oostenrijksche volk.

In den staat van 1919 kwamen de politieke partijen, die tot op dien tijd een ondergeschikte rol hadden gespeeld (Groot-Duitschers, Christen-socialen, sociaal-democraten) tot volle ontwikkeling en macht. In een land als Oostenrijk, dat tot op dien tijd door een autoritaire Regeering bestuurd en door een goed georganiseerd ambtenarencorps geadministreerd was, en waar de politieke partijen steeds een tweede rol hadden gespeeld, moest het partijensysteem voor de eenheid van het volk een noodlottige uitwerking hebben. Wat in landen met een meer ervaren parlement vaak nog vermeden kan worden, gebeurde hier: de partijleiders achtten de belangen van de partij hooger dan het landsbelang. Deze zelfontbinding werd nog in de hand gewerkt door de vèrgaande wetgevende en

administratieve decentralisatie van den Staat: aan elk der ‘landen’, waarvan de stad Weenen er één vormde, was een zeer groote mate van onafhankelijkheid toegekend, tegenover welke de zwakke centrale Regeering slechts met geringe bevoegdheden was uitgerust. De Grondwetsherziening van 1930 kon dit euvel slechts onvolledig keeren. De onafhankelijke positie nu van het ‘land’ Weenen werd door de aldaar almachtige sociaal-democratische partij gebruikt om de Weensche bevolking onder een volledig socialistisch régime te brengen. Niet alleen waren de openbare bedrijven en de bouwpolitiek op roode grondslagen gebaseerd, ook het schoolonderricht, de ‘Volksaufklärung’, de couranten, de gezelligheids-, sport- en spelvereenigingen, de jeugdbeweging, kortom het geheele maatschappelijk leven werd in volstrekt sociaal-democratischen geest geleid. Door deze z.g. austromarxisten, zelf op den linkervleugel van de sociaal-democratie staande en met een daadwerkelijke sympathie voor Soviet-Rusland bezield, vormde Weenen een waren rooden staat in het roomsch-katholieke Oostenrijk. Nergens, behalve in Soviet-Rusland, stond een bevolking zoo massaal en zoodanig op alle levensgebieden onder invloed van de roode partij-ideologie als in het na-oorlogsche Weenen. Een sterk bewapende ‘Schutzbund’ diende er voor, het gezag op straat af te dwingen en werd geoefend als leger voor den verwachten klassenstrijd. Alle middelen van massa-beïnvloeding, als pers, affiche, radio, economische en sociale boycott, grove laster tegenover andersdenkenden en afvalligen, werden aangewend tot behoud en uitbreiding van de roode macht. De sociaaldemocratische partij en de administratie van de stad Weenen waren beide tot reusachtige apparaten van massa-beheersching uitgegroeid. De partij-machine, over duizenden posities vervoegende, deelde zijn gaven over de getrouwe volgelingen uit, en onthield ze aan de aanhangers van andere partijen, terwijl de roode leiders, met Otto Bauer aan de spits, een spel speelden van jongleeren tusschen parlementaire democratie en dictatuur van het proletariaat, waardoor zij de voordeelen van beide systemen trachtten deelachtig te worden.

De gemoedelijke landbevolking zag deze ontwikkeling langen tijd met betrekkelijke lankmoedigheid aan, totdat er

een gebeurtenis plaats vond, die als de oorzaak van het keerpunt in de jongste Oostenrijksche geschiedenis beschouwd kan worden: de bestorming en het inbrandsteken op 15 Juni 1927 van het Weensche Paleis van Justitie door de 'woedende' 'Weensche' bevolking, wegens de vrijspraak van enkele Heimwehrmannen, die op grond van een vechtpartij met doodelijken afloop met leden van den sociaal-democratischen 'Schutzbund' terecht hadden gestaan. Deze brandstichting, die trouwens de eerste van een serie nieuwe misdaden van het Bolchewisme in Europa vormde, was voor de vaderlandsche bevolking in Oostenrijk het signaal, dat zijzelf aan de Bolchewistische benden zou zijn overgeleverd, indien zij niet tijdig maatregelen tot opbouw van een eigen politieke en sociale organisatie zou nemen. De politieke partij der (katholieke) Christen-Socialen, die het land regeerde, was hiertoe alleen niet voldoende. Binnen korten tijd vormden de reeds boven genoemde 'Heimwehren' onder Vorst Starhemberg een sterke macht. Deze organisatie was reeds jaren tevoren in stilte voorbereid. Intusschen bleef tot in 1932 het machtsevenwicht tusschen Heimwehr en Schutzbund in stand. De tegenstellingen spitsten zich meer en meer toe; de staatsmacht dreigde tusschen de steeds grooter wordende partijmachten te zullen worden weggeschoven. De gemoedelijke, ruim denkende en -levende Oostenrijker van voor den oorlog was tot een verbitterde fanaticus geworden. Reeds meermalen was Weenen gealarmeerd door het bericht van een beslissende opmarsch van één der beide groepen, doch nog steeds wist het staatsgezag de situatie tenminste uiterlijk meester te blijven.

Sedert den zomer van 1932 drong zich daarnaast met kracht de nationaal-socialistische beweging naar voren, die reeds tevoren onder bepaalde volksgroepen als de studenten, en in bepaalde landstreken als Stiermarken, op een bijzonderen invloed had kunnen bogen. Reeds had na 1918 de parlementaire partij der Groot-Duitschers, voortzetting van de oude liberale partij, zeer in het bijzonder op aansluiting bij Duitschland aangedrongen, doch zij werd sedert 1932 door de volksbeweging van het nationaal-socialisme in de schaduw gesteld. Oostenrijk werd ingedeeld als één der gouwen van de N.S.D.A.P. Met onbekrompen geldmiddelen werden couranten op-

gekocht of gesticht, politieke leiders gehonoreerd, bataljons bruinhemden georganiseerd; volgens de methode, door de partij in Duitschland toegepast, werden talrijke beloften gedaan aan alle groepen der bevolking, voor het geval deze zich slechts bij de partij wilden aansluiten. De gemiddelde Oostenrijker zag op een bepaald moment in de aansluiting bij de N.S.D.A.P. en Duitschland het eenige middel om van de binnen- en buitenlandsche crisis bevrijd te worden. Hier kwam nog bij, dat het Christelijk-sociale kabinet Dollfuss, dat in het voorjaar van 1932 aan het bewind was gekomen, sedert het begin van 1933 door een volstrekte déconfiture van het parlementaire stelsel genoodzaakt was zonder parlement te regeeren. Alles scheen te wijzen op een autoritaire bevrijding uit de impasse, en wel in nationaal-socialistischen zin.

Totdat zich plotseling bij de leidende personen in Oostenrijk, sedert Hitler in Duitschland de regeering had aanvaard (31 Januari 1933), een reactie tegen het nationaal-socialisme afteekende, reactie waarin geleidelijk steeds grootere groepen der bevolking werden betrokken en die tot de impasse in de verhouding met Duitschland heeft geleid, die de wereld thans in verbazing brengt.

Het zal het hoofddoel van deze studie zijn, de diepere oorzaken van dien ommekeer te analyseeren.

* * *

In het voorafgaande hebben wij er op trachten te wijzen, dat het na-oorlogsche Oostenrijk, behalve dan de Christensocialen, verdeeld was in drie bewegingen, die in den grond der zaak niet-nationaal waren: de Westeuropeesch-democratische, de marxistisch-socialistische, en de Duitsch-'völkische'. Dit was mogelijk geworden door den afloop van den wereldoorlog, waardoor het Oostenrijksche volk zijn traditioneele staatsideaal: de Habsburgsche Monarchie, had verloochend. Het volk stelde het régime der Habsburgers aansprakelijk voor den wereldoorlog en de nederlaag; het zocht naar een ander régime, dat het voor dergelijke cataclysmen zou kunnen behoeden. Het meende een waarborg daartegen gevonden te hebben in den internen staatsvorm, terwijl Oostenrijk's positie in werkelijkheid steeds overwegend af-

hankelijk is geweest van de internationale relaties van het land.

Deze positie is altijd uniek in Europa geweest. De objectieve samenhang der Donauvolken, in Grillparzer's ‘König Ottokars Glück und Ende’ als een historische noodzakelijkheid voorgesteld, is, ondanks subjectieven tegenzin, in de geschiedenis constant en effectief gebleven. Deze blijkt tot in den laatsten tijd, onder meer uit de bescherming der nationale minderheden, die in de vredesverdragen speciaal voor wat de vroegere Staten der Donaumonarchie betreft is gegarandeerd. Deze samenhang blijkt evenzeer uit de voortdurend nieuw gevormde ontwerpen tot het vormen van een economisch Donaubloc.

Sedert eeuwen vormt dit zuid-oostelijke Duitsche bergvolk, schutsmuur tegen de Turksche overheersching, de verbindingsschakel tusschen de verschillende slavische, magyarische en romaansche volken, die het Donaubekken bewonen of met dat bekken in directe verbinding staan. Geografisch, politiek en economisch op samenwerking aangewezen, in het midden van Europa gelegen als zij zijn, vonden deze volken reeds spoedig in het Huis Habsburg een natuurlijken beschermer. Het is geen toeval, dat de universeel-Europeesche gedachte, die zich na den dood der Hohenstaufen practisch uit het ‘Heilige Römische Reich Deutscher Nation’ teruggetrokken had, een nieuwe incorporatie vond juist in de Habsburgsche macht. Hoezeer territoriaal beperkt, vertegenwoordigende deze Oostenrijksche macht de eenige supra-nationale, de eenige ware ‘Keizergedachte’ der latere tijden in Europa. De Oostenrijksche geschiedenis van het jaar der vorming der eigenlijk nationale Monarchie: 1802, tot 1918, kan nu gezien worden als de strijd van de laatst overgebleven universeel-Europeesche macht met het algemeen veldwinnend nationalisme, waarbij dan de ondergang van 1918 de algeheele overwinning van het nationalisme beteekent, waarbij ook - en dit is symbolisch - voor het overgebleven Oostenrijksche kernland geen eigen staatsgedachte meer aanwezig was. Reeds in den loop der negentiende eeuw moest de universeel-Oostenrijksche traditie zich eenigszins aan de nationale gedachte aanpassen, en wel in 1867 bij den ‘Ausgleich’ met Hongarije,

die een modus vivendi tusschen de Hongaarsche nationale aspiraties en de oude traditie vormde. Intusschen schreed het nationalisme, met name dat der Slavische volken, voort. In dit verband kan Oostenrijk's wil om in 1914 den oorlog te ontketenen, worden gezien als een laatste poging van de universeele macht om de nationale stroomingen op zijn territoir meester te worden.

Hiermede is geen oordeel uitgesproken over de universeele macht als zoodanig. De oorlogzuchtigheid van Oostenrijk in 1914 en vroegere jaren vertoont juist dit paradoxale element, dat een traditioneel vredelievende Staat (*bella gerant alii*, *tu felix Austria nube*; wij hopen op de beteekenis van deze spreuk later terug te komen) plotseling een wereldoorlog ontketende. Dit bijzondere feit kan o.i. aldus verklaard worden, naast het bovendrijven der nationale stroomingen, uit het feit, dat de vorm, waarin de universeele gedachte zich geïncorporeerd had, niet meer aan de moderne behoeften voldeed. De enkele scheppende geesten die het oude Oostenrijk omstreeks 1914 bezat, en die trachtten de beiangen der nationaliteiten in het kader der Monarchie tot hun recht te doen komen, verloren hun laatste werkingsmogelijkheid door den moord op Aartshertog-troonopvolger Frans Ferdinand († 28 Juni 1914). De laatste mogelijkheid tot verjonging van het oude gecentraliseerde bureaucratische apparaat was vervlogen; de overblijvende machthebbers waren met blindheid geslagen. In dit verband was de ondergang van het *oude* Oostenrijk-Hongarije in 1918 waarschijnlijk een noodzakelijke voorwaarde tot een nieuw leven.

Immers, zooals de jonge Weensche schrijver Schreyvogel verklaart in zijn meditaties over het probleem-Oostenrijk[1)] meditaties die slechts door de tragiek van de Donau-Monarchie kunnen zijn ingegeven: ‘de Oostenrijksche gedachte is onsterfelijk’. Niet aldus, dat die gedachte eeuwig zou bloeien en vruchten zou voortbrengen. Maar in dien zin, dat zij, gelijk het zaad in den akker, altijd blijft leven en op een bepaald oogenblik wederom ontkiemt. Wehicht beleeft deze gedachte thans in duizenden harten weder haar opstanding. Het is

1) Herdenkingsrede van den dood van Mgr. Seipel.

wederom deze gedachte, die door den schrijver Hermann Bahr wordt gesymboliseerd door den barokstijl van zijn land, stijl van strijd en zelfstandigheid der onderdeelen eerst, maar tenslotte een stijl van overkoepeling dezer tegenstellingen in een machtige synthese[1]. De Oostenrijksche gedachte blijkt dus te zijn een constructief-Europeesche gedachte, van verzoening der tegenstellingen, van samenvoeging van krachten, kortom een eigen brandpunt van werkelijk Europeesch leven.

Speciaal door zijn karakter was het Oostenrijksche volk geroepen zulk een bemiddelende rol in Centraal-Europa te spelen. Gaat de geest van Pruisen speciaal uit tot het gedisciplineerde dienen van den Staat, dan is de geest van Oostenrijk gericht op het behoud van de familie en mèt de familie van het groote verband van families dat aldaar Keizerrijk werd genoemd; is de Pruisische geest er eene van hardheid, trouw en plicht, bestemd tot het dienen van de Macht, dan is de Oostenrijksche geest er eene van levenskunst, bedacht op samensmelting der families door het huwelijk (*bella gerant alii*, *tu felix Austria nube*!); Pruisen is doordrongen van een star Luthersch staatsconservatisme, Oostenrijk van een tactvol Katholiek familieconservatisme; in Pruisen overheerscht de geest van den man en van de mannenbonden, in Oostenrijk overheerscht die van de vrouw en van de familieraden.

Deze Oostenrijksche geest, die natuurlijk wel eens kon ontaarden hetzij in speelschheid, hetzij in kleine behoudzucht, zooals de Pruisische geest wel eens in weinig ontziende agressiviteit verliep, vond met name in Pruisen weinig waardeering, waar de ‘slappe’ Oostenrijker altijd een mikpunt van critiek was. De wereldoorlog en de naoorlogsjaren hebben echter ten overvloede aangetoond, hoezeer de Oostenrijksche slapheid een fabel is. De Oostenrijker is misschien niet in de eerste plaats vindingrijk bij het oplossen van moeilijkheden, hij is echter uiterst volhardend in het doorstaan daarvan.

Wanneer men dit alles overweegt, wil het schijnen hoe onvolledig en onjuist de oude tegenstelling is, die voor het Duitsche geestesleven tusschen ‘Potsdam’ en ‘Weimar’ gemaakt wordt. Onvolledig, omdat ‘Potsdam’ de permanente

1) Tagebuch.

grondslagen van een Staat wil leggen, terwijl ‘Weimar’ in een speciaal tijdvak een bloeiperiode der cultuur bij enkele uitzonderlijk begaafde menschen beteekent. Onjuist, omdat zij twee ongelijkwaardige idealen met elkander vergelijkt: een staats- en een cultuurideaal. Er zijn honderden geweest, met Wilhelm von Humboldt aan de spits, die beide idealen in hun persoon hebben trachten te vereenigen. Wanneer de Duitsche Republiek van 1918-1919 zich op ‘Weimar’ beroept, dan is dat laatste begrip aldaar gerationaliseerd.

De vitale tegenstelling in het Duitsche geestesleven schijnt ons te zijn die tusschen ‘Pruisen’ en ‘Oostenrijk’. In deze tegenstelling worden twee sociale idealen met elkander geconfronteerd, die ieder een eigen, blijvende structuur vertoonen. Wil men in ‘Pruisen’ worden opgenomen, dan dient men zich aan diens geest volledig te onderwerpen; door den geest van Oostenrijk kan men zich laten leiden, zonder zijn eigen aard op te geven.

Het is merkwaardig dat de boven geschetste tegenstelling tusschen Pruisen en Oostenrijk haar bevestiging vindt tot in de nationaal-socialistische rassenbiologie. Een zoo onverdacht nationaal-socialistisch bioloog en socioloog als Prof. Dr. H.F.R. Günther schrijft in zijn: ‘Rassenkunde des deutschen Volkes’, dat bij de volken van het Donaubekken sporen van matriarchaat te constateeren zijn, terwijl het leven van de noordelijke volken geheel patriarchaal zou zijn opgebouwd.

* * *

Het was in de jaren 1918 en volgende begrijpelijk, dat het Oostenrijksche volk, dat immers zijn Habsburgers had verworpen, tevens zijn bijzondere missie uit het oog had verloren. Het is echter even begrijpelijk, dat de herinnering aan die missie weder naar voren komt in de mate, als zij door ‘Pruisen’ wordt miskend.

In 1932 was het Oostenrijksche volk nog overwegend in de hem vreemde antithese: Westersche democratie-Duitsch bloed bevangen. Het gevoel van solidariteit met Duitschland in de verbittering over de vredesverdragen eenerzijds, de verwerping van het ‘Ancien Régime’ der Habsburgers anderzijds, werkten nog voldoende sterk na, om te verhinderen dat het

eigen karakter tot bewustzijn kwam. In kringen, waar dit bewustzijn toch steeds had geleefd, ging het echter tevens gepaard met een gevoel van machteloosheid, om het in den huidigen rompstaat tot werkelijkheid te kunnen brengen.

Intusschen werd de 'Angleichung' op wetgevend en moreelpolitiek gebied tusschen Duitschland en Oostenrijk met kracht voortgezet, in afwachting van een latere aansluiting. Wanneer de N.S.D.A.P. en onder haar invloed de Duitsche Staat deze evolutie niet hadden geforceerd, zou de vrucht Oostenrijk hen waarschijnlijk vroeg of laat rijp in den schoot zijn gevallen.

Als reden voor dit forceeren wordt wel genoemd de volstrekte zekerheid die de Duitsche nationaal-socialistische leiders hadden omtrent het spoedige instorten van den Oostenrijkschen, 'separatistischen' Staat, dien zij slechts beschouwden als een façade, waarachter het volk met verlangen naar 'den Tag von Freiheit und von Brot' uitzag. Een belangrijker reden schijnt intusschen te zijn de noodzakelijkheid voor de N.S.D.A.P. om bij haar volstrekte buitenlandsche isolatie en nadat de verwachting aan overweldigende successen bij de leden waren opgewekt, tenminste op één buitenlandsch succes te kunnen wijzen. - Ten slotte zou de absorptie van Oostenrijk de blijvende beteekenis hebben, een beslissende stap te vormen op den weg naar een onder Duitsche hegemonie staand 'Mitteleuropa'.

Juist om deze redenen is het probleem-Oostenrijk voor de overige landen van Europa de eerste toetssteen die zal beslissen over de vraag, of het nationaal-socialistische Duitschland ook buiten zijn grenzen succes heeft met zijn werkwijze en ideologie, dan wel of het buitenland in staat is zich daartegen te weer te stellen.

De werkwijze van de N.S.D.A.P. vertoont een sterke verwantschap met die van de Communistische Partij. Beide trachten in het buitenland revolutie te ontketenen, en zoeken daartoe steun in buitenlandsche volksgroepen. Het nationaal-socialistische Duitschland doet daarbij een beroep op het 'Deutschtum' van die buitenlandsche volksgroepen, het communistische Rusland op hun proletarisch sentiment. Aan de Oostenrijkers is deze analogie natuurlijk niet ontgaan. Was reeds hun onwil groot om als oud cultuurvolk door een onrijpe

beweging onvrijwillig te worden geannexeerd, deze onwil verkeerde in tegenzin toen zij bedachten, op welke geringschattende wijze het communistische Rusland gewend is zijn getrouwen in den vreemde te behandelen en op het beslissende moment aan hun lot over te laten. Reeds spoedig bleek de analogie met het Duitsche nationaal-socialisme ook in dit opzicht te bestaan, zoodat men in Oostenrijk begreep, wat het lot van het land zou zijn als wingewest van het nationaal-socialistische Duitschland.

Bij monde van verschillende leidende personen heeft het nationaal-socialisme reeds uitdrukkelijk erkend, dat zijn methode bij verzet tegen zijn aspiraties zou zijn het 'Acheronta movere' (het opwekken der volkshartstochten, zoo niet het mobiliseeren der onderwereld). Het Oostenrijksche volk zag zeer goed in, dat het, voor het geval Oostenrijk zich door Duitschland zou laten annexeeren, door dezelfde onderwereld zou worden geregeerd, die men eerst tegen dat volk had opgezet.

Dat het woord van het 'Acheronta movere' niet slechts een looze bedreiging vormt, maar werkelijkheid is, blijkt uit de van nationaal-socialistische zijde toegepaste politiek. De eerste voorvallen van terroristische moord-actie vonden in Oostenrijk plaats enkele weinige dagen nadat Kanselier Dollfuss uit Rome was teruggekeerd met de verzekering van Mussolini, dat deze voor de onafhankelijkheid van Oostenrijk's grondgebied instond. Sedert men op 6 Juni 1933 definitief wist, dat de bestaande Machten een annexatie van Oostenrijk bij Duitschland niet zouden toestaan, hadden op 11 Juni de eerste moordaanslagen, en wel op Dr. Steidle en Dr. Rintelen, plaats.

Wij willen hier de verschillende episoden van den Duitsch-Oostenrijkschen strijd, episoden die nog versch in het geheugen liggen, met stilzwijgen voorbijgaan. Bij dezen strijd gaat de Oostenrijker, als tevoren, van de overtuiging uit, dat het overgebleven romp-Oostenrijk een onhoudbare creatie is, zoowel binnen- als buitenlands. In zijn streven naar verandering echter tracht hij de nationaal-socialisten met hun eigen wapens te bestrijden. Vandaar het zoeken naar een fascistischen staatsvorm, die door Kanselier Dollfuss in zijn rede van 11 September werd aangekondigd. Door het aannemen van den fascis-

tischen staatsvorm tracht Dollfuss de arbeiders aan zich te verbinden, Italië te verplichten en Duitschland voorbij te streven. Vandaar ook een wederopleving van de Habsburgsche gedachte, die echter voorloopig nog niét wordt aangekondigd. Met het Huis Habsburg wil men het volk wijzen op een traditioneel Duitsch vorstenhuis, waaraan de belangen van het katholieke Oostenrijksche volk zeker niet minder goed zouden zijn toevertrouwd dan aan het avontuurlijke nationaal-socialisme.

Nu bezat de oude Oostenrijksche staatsvorm eenige analogieën met den fascistischen staatsvorm, analogieën die dezen laatste voor het Oostenrijksche volk zeer vertrouwd moeten maken. Beide zijn gebaseerd op organische groepen (in het oude Oostenrijk de landen, in Italië de syndicaten en corporaties); de autoriteit is bij beide niet op den volkswil, maar op zichzelf gefundeerd. Fascistische staatsvorm en restauratie van Habsburg kunnen dus principieel zeer goed samengaan.

Mocht Oostenrijk op den duur inderdaad voor Habsburg kiezen, dan zou de eventualiteit zijn ingetreden, die Mgr. Seipel nog als onmogelijk had beschouwd: een politieke combinatie zonder Duitschland. Immers het herstel van Habsburg in Oostenrijk zou het voorspel moeten zijn van of samen moeten vallen met dat herstel in Hongarije. Op deze wijze zou de Hongaarsche politiek, thans in sterke afhankelijkheid van Duitschland, blijvend aan Oostenrijk gebonden worden.

Men zoekt den steun van de dynastie echter niet in de eerste plaats wegens de sterke aantrekkingskracht die van de dubbele Kroon op de omliggende volken uit moet gaan. Men zoekt de dynastie allereerst ter versteviging der bedreigde nationale positie, waarbij dan ook de overweging een groote rol speelt, dat slechts Habsburg aan het opdringende nationaal-socialisme een mythe vermag tegenover te stellen, waarmede de mythe van het Duitsche ‘Volkstum’ adaequaat kan worden bestreden. Een groote practische moeilijkheid is hierin gelegen, dat men het volk jarenlang heeft voorgehouden, dat Habsburg gelijk staat met de zwarte reactie. Zou het volk thans plotseling kunnen aannemen, dat Habsburg de noodzakelijke voorwaarde is tot vrijheid?

Tenslotte voorziet men in Oostenrijk, dat een herstel der

nationale dynastie tevens in Duitschland een nieuwen impuls zal geven aan het herstel der Monarchie aldaar. Men voorziet voor dat geval tevens een verzwakking van de 'deutschvölkische' mythe, die waarschijnlijk weder door de mythe der Monarchie zou worden vervangen. Had niet een vooraanstaand Duitsch nationalist als Moeller van den Bruck in zijn werk 'Das dritte Reich' de opkomst der 'völkische' mythe slechts mogelijk verklaard na den ondergang van de mythe der Monarchie? De 'völkische' mythe nu beteekent voor Oostenrijk een blijvend gevaar, terwijl een herstel der Duitsche Monarchie zou kunnen beteekenen een terugkeer tot de realiteit van den bestaanden Duitschen Staat.

* * *

Hierna rest nog de vraag te beantwoorden, inhoeverre de Staten der voormalige Entente en de Kleine Entente hun toestemming tot een herstel der Habsburgers zouden kunnen geven? Reeds bestaat onder alle genoemde Staten eenstemmigheid over de noodzaak om Oostenrijk krachtdadig hulp te brengen in zijn strijd tegen nationaal-socialistische propaganda en penetratie. Ook neemt men aan, dat Groot-Britannië en Italië bereid zouden zijn tot het herstel mede te werken, welk herstel ook in Frankrijk van verschillende zijden, niet het minst bij Paul Boncour, sterke sympathieën geniet. In het algemeen vreest men in Frankrijk van een herstel der Habsburgers echter een herstel der voormalige Triple-Alliantie (Duitschland, Oostenrijk-Hongarije en Italië), die des te meer te duchten zou zijn, wanneer in alle deze Staten een fascistische of philo-fascistische staatsvorm zou zijn opgericht. - De Staten der Kleine Entente vreezen de attractie die op hun volken door de dubbele kroon van Habsburg, in het bijzonder door de Hongaarsche Stephanuskroon, zou worden uitgeoefend.

Deze bezwaren zullen door de buitenlandsche Staten en door het volk van Weenen zelf slechts dàn licht worden bevonden, wanneer men zal meenen, dat tegenover een Duitsch 'Mitteleuropa' het eenige alternatief dit zal zijn, dat de Keizerstaat Oostenrijk opnieuw wordt uitgevonden.

J.C. Baak

Bezuinigingen op het gymnasiaal en middelbaar onderwijs

Er moet bezuinigd worden op de uitgaven der overheid. Er is reeds bezuinigd, ook op het V.H. en M.O. Behalve de gewone salariskortingen, die ook andere ambtenaren hebben ondergaan is het werk der leeraren, althans van de docenten aan groote scholen, sterk vermeerderd. Vroeger was het maximum aantal leerlingen, dat in een klasseafdeeling geplaatst mocht worden 24. Thans is dit voor de laagste 3 op de H.B.S., voor de laagste 4 op het gymnasium gebracht op 30; voor de beide hoogste klassen op 26. Vroeger was het maximum aantal lesuren 24; thans kunnen aan een leeraar 30 lesuren worden opgedragen. Beide maatregelen vormen een aanzienlijke verzwaring van de taak van den leeraar. Maar daarmede houdt het niet op. De nood der schatkist dwingt er toe zelfs het getal van 30 leerlingen niet meer te handhaven en klassen te formeeren van 32 of misschien meer leerlingen.

Het is duidelijk, dat deze vermeerdering der klassebezetting alleen de leeraren treft (en ook de leerlingen) der groote scholen. De docenten en de leerlingen der kleine scholen, met gemiddeld geen 15 leerlingen per klasse hebben zich in den regel van deze bezuinigingsmaatregel niets aan te trekken. De bezuiniging door werkvermeerdering wordt gedragen door hen, die reeds het zwaarst belast zijn.

Zouden er geen rationeeler, doeltreffender en billijker versoberingen in te voeren zijn? Maatregelen, die niet zoo aan de oppervlakte blijven, maar ons in menig opzicht onoordeelkundig ingericht en weelderig uitgegroeid systeem van V.H. en M.O. vereenvoudigen, inkrimpen en terugbrengen tot redelijke omvang en rationeeler inrichting op verschillende onderdeelen van dat onderwijs?

Zulke maatregelen zouden m.i. te verdeelen zijn in twee rubrieken:

A. Direct te nemen maatregelen.

B. Maatregelen, die na eenige jaren versobering zullen opleveren.

A. Direct te nemen maatregelen zijn te vinden:

1°. bij de examens tot het verkrijgen van een acte van bekwaamheid tot het geven van M.O.

2°. bij de commissies der gecommitteerden of deskundigen bij de eindexamens der Gymnasia en H.B.S.S.

3°. in de salarisregeling der leeraren.

1°. *De acte-examens*.

De verslagen dier examencommissies leeren voor sommige vakken, dat zij voor het M.O. totaal overbodig werk doen. Het meest treffende voorbeeld is de commissie voor de examens in Staathuishoudkunde en Staatsinrichting. 'Ieder jaar worden 9 professoren benoemd om ± 130 candidaten te examineeren. Het gemiddeld aantal der geslaagden is ± 48 per jaar. Hebben de H.B.S.S. zooveel nieuwe leerkrachten noodig?

Aan alle lycea en H.B.S.S. zijn ongeveer 140 leeraren in genoemde vakken werkzaam. Van hen zijn 75 Mr. Dr. of Drs. De acte-examens zijn dus bestemd om de overige 65 aan te vullen. Als wij aannemen, dat een leeraar ± 20 jaar in dienst blijft, dan zijn er per jaar noodig ongeveer 3. Neem er voor Indië en de reserve nog 3 bij, dan worden het 6. Om die 6 uit te kiezen worden ieder jaar 9 professoren eenige weken uit hun werk gehaald. Daarvoor betaalt de staat wekenlang reis- en verblijfkosten en vacatiegelden.

Hierbij zij erop gewezen, dat in Nederland 6 faculteiten der Rechtsgeleerdheid zijn, instituten o.a. voor het verleenen van het recht om onderwijs te geven in staatsinrichting en staatshuishoudkunde. En ieder weet, dat er een overvloed van Mrs. in de Rechten is.

Deze examens hebben eigenlijk met ons M.O. bijna niets meer te maken. De Commissie voor Staatsinrichting 1927 meldt den Minister van Onderwijs: "De overgroote meerder-

heid der candidaten doet dit examen niet om daaraan een bevoegdheid te ontleenen tot het geven van onderwijs, doch ter wille van een aanspraak op een hooger salaris" (in een of andere administratieve betrekking)'[1]. De commissie voor Geschiedenis kwam in 1925 tot de verzuchting: 'Stroodorschen is nooit een aantrekkelijke bezigheid'. In 1928 sprak dezelfde commissie als haar oordeel uit, 'dat, de goede candidaten niet te nagesproken, op deze wijze en langs dezen weg het zeer bezwaarlijk is werkelijk goed onderlegde leerkrachten te kweeken'.[2]

Voor verschillende vakken is in den laatsten tijd een overvloed van gegadigden naar een leeraarsbetrekking b.v. voor wiskunde, nat. hist., fransch, geschiedenis. Voor de wiskunde zouden hoogstwaarschijnlijk de acte-examens geschorst kunnen worden, waar de Universiteiten en de Technische Hoogeschool meer dan voldoende candidaten voor het leeraarsambt afleveren. Hetzelfde geldt vermoedelijk voor geschiedenis en misschien voor andere vakken. *Ik* moet wel spreken van 'vermoedelijk' en 'waarschijnlijk'. Uit de verslagen der akte-commissies en de inlichtingen der Inspecteurs bij het V.H. en M.O. tezamen zou zekerheid te krijgen zijn. De laatste echter staan mij niet ten dienste, maar wel het op bezuiniging zinnende Departement van Onderwijs.

2°. *Gecommitteerden en deskundigen*.

Voor het bijwonen van de examens der Gymnasia en H.B.S.S. worden ieder jaar ongeveer 300 gecommitteerden en deskundigen benoemd, die 3 weken reis- en verblijfkosten en vacatiegelden genieten. Het is een dure en omslachtige wijze van controleeren der eindexamens, die bovendien niet afdoende kan zijn en door de veelheid der personen geen opbouwend werk kan doen.

Duur en eenigszins te gewichtig is zoo'n commissie, wanneer 3 professoren 3 dagen in een landstadje vertoeven om 3 of 4 candidaten te behandelen, of wanneer 5 'deskundigen' eenige dagen bezig zijn om 6 of 7 leerlingen van een H.B.S. te helpen

1) Dr. J. Aalbers, Het voorbereidend hooger en middelbaar onderwijs (Wetsontwerp-Waszink). Gids Nov. 1929. p. 212 vlg.
2) Aangeh. art. p. 214.

onderzoeken. Niet afdoende is zoo'n commissie, vooral bij de H.B.S.S., omdat onmogelijk voor alle vakken werkelijk deskundigen te vinden zijn en de deskundigheid bij velen wel wat te wenschen moet overlaten. Niet opbouwend kan het instituut werken, omdat het aantal te groot is, en daardoor niet voldoende belangstelling, noch kennis van zaken verwacht kan worden tot het houden van vruchtbare besprekingen om richtlijnen bij volgende examens vast te stellen.

Bij een redelijk aantal scholen (zie beneden) en een beter voorbereid, homogeen leerarencorps zou er niets tegen zijn de eindexamens minder omslachtig en met minder kosten te doen plaats hebben.[1)]

Evenwel ook direct zou het eenvoudiger kunnen worden ingericht. Het aantal gecommitteerden en deskundigen zou tot op ¼ of □ kunnen worden teruggebracht indien

1. niet ieder jaar, iedere school bezocht werd;
2. niet naar iedere school een volledige commissie van 3, 4 of 5 leden werd afgevaardigd. Volledig is zoo'n commissie toch nooit, aangezien voor alle vakken geen deskundigen te vinden zijn.

Ongeveer 20 gecommitteerden voor de Gymnasia en 30 voor

1) Veel eenvoudiger en bijna zonder kosten geschiedt het in Duitschland, althans in Saksen. De rector vormt met de leeraren der hoogste klasse de examencommissie. De regeering benoemt een ‘Prüfungskommissar’. Dit is òf de rector zelf, die dan optreedt als vertegenwoordiger der regeering, òf een ambtenaar van het Ministerie (der sogenannte Dezernent für die betr. Schulgattung), òf een hoogleeraar, òf een oudrector. Komt de ‘kommissar’ van buiten dan krijgt hij reis- en verblijfkosten.
De correctie van het schriftelijk werk is in handen van de leeraar, die het werk heeft opgesteld; daarna wordt het nog beoordeeld door een collega van hetzelfde vak. Al het schriftelijk werk ligt ter inzage en beoordeeling voor de geheele commissie, die het recht heeft opmerkingen te maken. In de praktijk is het oordeel van den commissaris van groot gewicht.
Het mondelinge examen heeft plaats onder praesidium van de commissaris voor de geheele commissie, de rector is altijd aanwezig.
Leerlingen, die op grond van hun schriftelijk werk tot het mondeling examen worden toegelaten en wier rapporten goed zijn, kunnen in het geheel niet of zeer kort ondervraagd worden. De commissaris heeft het recht vragen te stellen; van welk recht gebruik gemaakt wordt.
Deze wijze van examineeren kost geen geld, toont een groot vertrouwen in de leeraren; de ‘commissaris’ moet een man zijn van groote ontwikkeling, deskundigheid en tact. (Volgens mededeelingen van Oberstudien direktor Prof. Dr. Fritz Friedrich in Leipzig).

de H.B.S.S. zouden op een in het voorjaar belegde vergadering in overleg kunnen treden met de Inspecteurs om uit te maken, welke scholen bezocht zouden worden en welke niet; en voor welke vakken in het bijzonder naar de bezochte scholen één, twee of desnoods drie deskundigen zouden worden gezonden. Deze afgevaardigden zouden dan natuurlijk ook inzage mogen hebben van en oordeel over het schriftelijk werk der candidaten in andere vakken en het mondeling examen bijwonen. Zelfs bij het tegenwoordige systeem zou b.v. aan kleine gymnasia één gecommitteerde oud-letterator en één gecommitteerde voor de exacte vakken voldoende zijn. Immers beide afgevaardigden mogen als ontwikkelde mannen in staat geacht worden over de moderne talen, het nederlandsch en de geschiedenis evengoed te kunnen oordeelen, als een modern litterator of historicus.

Voor kleine H.B.S.S. geldt zeker hetzelfde.

Voor de gymnasia zou een voorafgaand schriftelijk examen voor het nederlandsch, de oude talen, de moderne talen en de wiskunde, met daaraan eventueel verbonden vrijstellingen den duur van het examen kunnen bekorten.

Het spreekt van zelf, dat bij het verminderen van het toezicht ieder examinator bij het beoordeelen van het schriftelijk werk en bij het mondeling examen moet worden geassisteerd door minstens één collega.

Voor menige school, die een goede naam heeft, is eenjaarlijksche contrôle niet noodig. Ik herinner mij de woorden van een geconmitteerde oud-litterator: ‘Er zijn scholen, waar gecommitteerden overbodig zijn’. Maar zelfs voor zulke scholen zal het goed zijn, als er zoo nu en dan een gecommitteerde verschijnt. Overigens zal het geschonken vertrouwen het verantwoordelijkheidsgevoel der leeraren verhoogen. Van het kleinere aantal gecommitteerden of deskundigen, die dan een vast college vormen, van inspecteurs, oud-rectoren en -directeuren of -leeraren en professoren zou ook meer invloed en opbouwend werk verwacht kunnen worden dan nu van het groote aantal uitgaat. Na iedere tournée zouden de 20 of 30 kunnen vergaderen; hun bevindingen bespreken en vastleggen en zoo door ervaringen en vergelijking betere normen krijgen voor de eischen aan de eindexamens te stellen. Deze

besprekingen zouden de leiddraad moeten zijn voor de vaststelling van het plan de campagne van het volgende jaar. Nu maakt het den indruk of de afgevaardigden alleen trachten te waken tegen fraude, niet om eenige invloed, op leiding bij of aanwijzing aangaande het onderwijs te geven. Een groot deel der heeren en dames zou daartoe ook wegens ‘ondeskundigheid’ ten eenenmale ongeschikt zijn. Een kleine, maar werkelijk deskundige en belangstellende commissie zou voor het onderwijs en het peil der scholen veel meer opbouwend werk kunnen doen.

3°. *De salarisregeling*.

De leeraren in Nederland worden per lesuur betaald.[1)] Voor de eerste 10 lesuren bedraagt het salaris naar het aantal dienstjaren *f* 150-*f* 300; voor de tweede 10 lesuren *f* 100-*f* 200; voor de derde 10 lesuren *f* 50-*f* 100.

De kleine betrekkingen zijn dus de relatief best bezoldigde. Deze betrekkingen zijn dikwijls bijbetrekkingen van accountants voor boekhouden; van juristen voor staatsinrichting en staathuishoudkunde; van predikanten en priesters voor hebreeuwsch en godsdienstonderwijs. Er zou voor het onderwijs geen belang geschaad worden, indien ook die uren betaald werden met een uurloon dat overeenkomt met het gemiddelde, dat een leeraar met een volledige betrekking (25 uren) per uur verdient: *f* 110-*f* 220. - Er zijn echter ook kleine betrekkingen, die geen bijbetrekkingen zijn. Die betrekkingen moeten natuurlijk anders beoordeeld worden. -

B. Maatregelen, die binnen eenige jaren bezuinigingen kunnen opleveren.

1°. Geleidelijke opheffing van een aantal kleine scholen.

2°. Verandering in de opleiding der leeraren.

3°. Beperking van het onderwijs in het aantal vakken en aantal uren voor sommige vakken.

1°. *Het groote aantal scholen kan verminderd worden*. Het zou zeker wenschelijk zijn eens na te gaan, welke scholen bij

1) Het is hier de plaats niet op die zonderlinge, beleedigende, en van onkunde bij de ontwerpers getuigende regeling in te gaan.

de tegenwoordige verkeersmiddelen zouden kunnen worden opgeheven. Als voorbeelden voor een onderzoek tot eventueele opheffing of onthouding van subsidie kunnen de volgende gegevens dienen.
De steden Kampen en Zwolle liggen 16 à 17 minuten sporens van elkaar. Volgens het Jaarboekje v.h. Genootschap en de Algem. Ver. v. Leer. b.h.M.O. bestaan in die steden de volgende scholen:

Kampen.	
Een gereformeerd Gymnasium	met 56 leerl. (3 vr.)
Een Stedel. Lyceum (9 klassen)	met 89 leerl. (19 vr.)
Zwolle.	
Een Stedel. Gymn.	met 131 leerl. (54 vr.)
Een Christel. Lyceum	met 164 leerl. (32 vr.)
Een Rijks H.B.S.	met 180 leerl. (33 vr.)

Zaandam ligt ± 20 minuten sporens van Purmerend; Purmerend ligt ± 30 minuten sporens van Hoorn; Hoorn ± 40 minuten van Enkhuizen.

In Zaandam is één Gem. Lyceum	met 240 leerl. (77 vr.)
In Purmerend is één Rijks H.B.S.	met 78 leerl. (28 vr.)
In Hoorn is één Rijks H.B.S.	met 151 leerl. (49 vr.)
In Enkhuizen is één Rijks H.B.S. (7 kl.)	met 78 leerl. (33 vr.)

Men vraagt zich af of de scholen te Purmerend en Enkhuizen zoo niet overbodig, dan toch niet bepaald noodzakelijke zijn.

In Meppel	is één R.H.B.S. met 157 leerl. in 7 kl. (62 vr.)
In Steenwijk	is één R.H.B.S. met 75 leerl. in 7 kl. (30 vr.)
In Heerenveen	is één R.H.B.S. met 141 leerl. in 7 kl. (29 vr.)

Steenwijk ligt 14 minuten sporens van Meppel en 40 minuten van Heerenveen.[1)]
Wel zijn de leerlingen van Steenwijk, Purmerend en Enkhuizen niet allen uit die stadjes afkomstig en zou voor eenigen het bezoeken van de scholen te Zaandam, Hoorn, Meppel of Heerenveen meer tijd en onkosten meebrengen. Evenwel zou

1) De getallen zijn die van de cursus 1932/33.

zonder de gelegenheid, die er nu eenmaal is, een aantal leerlingen nooit aan het bezoeken der school gedacht hebben en bij afwezigheid de school ook niet missen. De maatschappij zal er geen schade van ondervinden, indien de zoodanigen geen einddiploma verwerven. En zeker zal het de maatschappij niet schaden, indien leerlingen, die na 2, 3 of 4 jaren de middelbare school of het gymnasium moeten verlaten, zich dadelijk gewend hadden tot het M.U.L.O.

Toen jaren geleden de vele en gemakkelijke verkeersmiddelen niet bestonden, hoe veel jongelui waren er toen niet, die dagelijks één uur of meer wandelden om hun Gymnasium of H.B.S. te bereiken? Hoe velen ook, die na een flinke wandeling een trein te pakken kregen, of in later tijd één uur of langer fietsten om het begeerde onderricht te krijgen. Nu zijn er nog, die dagelijks van verre komen, maar met minder inspanning dan vroeger. In Groningen komen leerlingen uit Kollum (Friesland), die dagelijks per autobus vervoerd worden, of per autobus en trein. Zij bereiken Groningen in één uur.

De boven aangewezen scholen zijn slechts voorbeelden. Er zijn zonder twijfel nog een aantal inrichtingen, bijzondere en openbare, die bij de tegenwoordige onrustbarende onderwijskosten in verband met de moderne verkeersmiddelen, zoo al niet als overbodig, dan toch als luxe beschouwd kunnen worden.

Aan welke voorwaarden zal dan moeten worden voldaan, opdat een school worde gesticht, in stand gehouden of gesubsidieerd?

M.i. dient hierbij gelet te worden op de volgende voorwaarden:

1° De ligging moet zoodanig zijn, dat geen andere soortgelijke school met eenig modern voertuig in redelijke tijd (1-1½ uur) te bereiken is.

2° De school moet een behoorlijk aantal leerlingen hebben. Wat is een behoorlijk aantal? Nu bij de klassesplitsing van 31 of meer leerlingen op groote scholen geen klassen bestaan kleiner dan 15 à 16 leerlingen, dient het aantal leerlingen eener school *minstens* te zijn x (= het aantal klasseafdeelingen) × 16. Dus voor een gymnasium minstens 96; voor een H.B.S. met 5 klassen, die niet alleen Voorber. Hooger, maar ook Algemeen Vormend Middelbaar Onderwijs geeft en dus uit

haar aard meer leerlingen trekt b.v. 120, enz. voor H.B.S A en B en Lycea. Een volledig Lyceum met H.B.S. A en B en Gymnasium afdeeling, dus met minstens 11 klassen zou dan een leerlingenaantal moeten hebben van minstens 196.

3° Het gemiddeld aantal geslaagden voor het eindexamen in een zeker aantal jaren moet b.v. voor iedere afdeeling (Gymn. en H.B.S.) minstens 10 bedragen.

Het aantal leerlingen alleen is als norm niet voldoende. Het is te verleidelijk vele leerlingen toe te laten en van de eene naar de andere klasse te bevorderen. Gezien in het licht van tegenwoordige toestanden lijken deze voorwaarden rigoureus. Maar wij zijn ook gewend aan overdaad. Voor eenige jaren ontmoette ik in Luxemburg een collega, leeraar aan de Realschule in de hoofdstad. Hij vroeg naar onderwijstoestanden in Nederland o.a. naar de grootte der scholen. Toen ik hem geantwoord had, dat die varieerde tusschen scholen met 300 à 400 leerlingen en scholen met minder dan 60; tusschen scholen met ± 60 eindexaminandi en scholen met 4 à 5 of soms minder, riep hij in hoogste verbazing uit: '*Ist das aber ein verschwenderischer Luxus*'!

Relatief zijn de kleine scholen natuurlijk de duurste.
Volgens het Verslag v.h. Voorber. Hooger en Middelbaar Onderwijs van 1927/28[1] bedroegen de kosten per leerling van

de R.H.B.S. te Groningen met 207 leerlingen *f* 445

de R.H.B.S. te Assen met 129 leerlingen *f* 551

de R.H.B.S. te Steenwijk met 72 leerlingen *f* 719

de R.H.B.S. te Purmerend met 55 leerlingen *f* 751

de R.H.B.S. te Enkhuizen met 55 leerlingen *f* 868

Voor eenige gymnasia zijn de cijfers nog merkwaardiger:

Stedel. Gymn. te Groningen met 195 leerlingen *f* 477

Stedel. Gymn. te Leeuwarden met 90 leerlingen *f* 641

Stedel. Gymn. te Sneek met 59 leerlingen *f* 857

Stedel. Gymn. te Winschoten met 55 leerlingen *f* 914

Stedel. Gymn. te Gorkum met 53 leerlingen *f* 1038

Stedel. Gymn. te Maastricht met 48 leerlingen *f* 1420

1) De cijfers kunnen in een later verslag wel wat varieeren, maar de verhoudingen zullen niet veel verschillen.

2°. *De opleiding der leeraren*.

Onder A 1° werd er op gewezen, dat bij de overvloed van leeraren in sommige vakken eenige examen-commissies voor de acte-examens werk verrichten, dat geen zin heeft voor het V.H. en M.O. De opleiding der leeraren is in Nederland chaotisch, achterlijk en duurder dan noodig is. 'Wel geen ambtenarencorps in Nederland vertoont een in ontwikkeling en opleiding zoo gedifferentieerd gezelschap als dat der leeraren: doctoren en doctorandi; abiturienten van H.B.S. 5 j.c. of gymnasium, oud onderwijzers, mannen en vrouwen zonder bepaalde vooropleiding, maar allen voorzien van één of meer acten middelbaar onderwijs; ingenieurs, officieren en onbevoegden'.[1] Het ontstaan van die toestand is te verklaren uit de achterlijkheid onzer Universiteiten in 1863. Hij vindt zijn bestendiging in de samenkoppeling van V.H. en M.O. Indien er duidelijk onderscheid gemaakt was tusschen doel en inrichting van V.H. en M.O., zou er ook meer eenheid gebracht hebben kunnen worden in de opleiding der leeraren voor de verschillende schooltypen. Voor de scholen van V.H.O (Gymn. en H.B.S. 5 j.e.) opleidend voor Universitaire studie en hoogere ambten, een academisch gevormd leerarencorps - voor het Middelbaar Onderwijs (de overige scholen) leeraren die een minder wetenschappelijke, maar meer op de praktijk gerichte studie zouden volbracht hebben. Aan allen zou echter de eisch gesteld moeten worden, dat hun vooropleiding moest zijn één van Voorber. Hooger Onderw. of een daarmee werkelijk ongeveer gelijk te stellen ontwikkeling. - Een dergelijke eisch zou ook bij de tegenwoordige toestand der acten examens het aantal candidaten behoorlijk verminderen en evenzoo het percentage der niet geslaagden. Hetgeen een bezuiniging zou zijn.

Bij een meer op de Maatschappij gerichte inrichting onzer universiteiten zou het zeer waarschijnlijk mogelijk zijn, ook de opleiding der leeraren voor de middelbare scholen aan de universiteit te verbinden in den geest van Prof. Kruyts brochure: 'Hooge school en Maatschappij' en van zijn lezing

1) Gids van 1923, Febr.: Dr. J. Aalders 'Opleiding en bevoegdheden der leeraren in Nederland', p. 298.

in het voorjaar 1932 in Groningen gehouden. Als zoo voor de opleiding van alle leeraren gebruik werd gemaakt van de universiteiten, ook voor de af te leggen examens, zouden met het akten-instituut ook de tijd en geld kostende examen-commissies kunnen verdwijnen.

Eén bezwaar, n.l. de vrees, dat het wetenschappelijk peil van het onderwijs aan de universiteit zou dalen, heeft prof. Kruyt bij het debat naar aanleiding van de bovengenoemde lezing weerlegd met de woorden tot een debater: 'Ook het elementaire kan wetenschappelijk gedoceerd worden'.

In 1863 werd door Thorbecke vastgehouden aan den eisch van veelzijdige wetenschappelijke ontwikkelingen niet alleen voor de acad. gevormde leeraren, maar ook voor de bezitters van een middelbare acte, om onderwijs te geven aan een H.B.S. 5 j.c. Voor de exacte vakken kwam het examen A ongeveer overeen met een toenmalig candidaatsexamen; het examen B met een doctoraal. Nederl. Gesch. Aardrijksk. vormden één akte; evenzoo staatsinrichting en staathuishoudkunde; en ook Boekhouden, Handelswetenschappen enz. Door samenvoeging van meerdere wetenschappen in één akte wilde Thorbecke voorkomen, 'dat de docent een uitsluitende of eenzijdige opvatting zou hebben der wetenschappen tot welker mededeeling hij werd geroepen'.[1)]

Zestig jaren later bij de toelichting tot het Acad. Statuut van 1922 wordt om praktische redenen hetzelfde verlangd. 'De praktijk van het Onderwijs eischt, dat de onderscheiden bevoegdheden niet al te zeer zijn verdeeld, opdat er keus zij van leeraren, die zoo noodig voor meer dan één vak krachtens hun bevoegdheid kunnen optreden. De doctorandus moet een bevoegdheid krijgen, welke voor het onderwijs praktisch nut heeft'.

Of dit beginsel, sedert Thorbecke geëischt, bij de Litt. faculteiten al volkomen tot uitvoering is gekomen? Ik weet het niet.

Bij de akten-studie is het dat zeker niet.

En toch zou van de doorvoering ervan het leerarencorps geen schade ondervinden, noch het onderwijs. Bovendien zou

1) Zie uitvoeriger Gids. Febr. 1923 p. 294 vlg.

er een bron van bezuiniging in liggen. Immers zouden daardoor een aantal kleine betrekkingen vervallen. En die kleine betrekkingen zijn voor de overheid duurder dan de volledige.

3°. *Beperking der programma's en daardoor van het aantal te geven lesuren*.

In Duitschland heeft de regeering in 1931 om tot vermindering van uitgaven te komen voor verschillende vakken het aantal lesuren verminderd. Waarschijnlijk wel tot eenige schade van het te geven onderwijs. In Nederland zou zoo iets misschien ook mogelijk zijn, zonder schade aan het onderwijs te doen.

Er gaan in de laatste tijd stemmen op voor beperking in het onderwijs, zoowel wat betreft de te doceeren vakken als de te doceeren stof voor menig vak. Het ideaal der 'Algemeene ontwikkeling' van het midden der 19de eeuw heeft zijn tijd gehad. De veelheid der vakken op de H.B.S. en in mindere mate die op het Gymnasium, wordt door velen niet meer gewaardeerd. Zou het geen aanbeveling verdienen de leerstof te verminderen inplaats van het onderwijs slechter te maken door overmatig groote klassen te formeeren en overmatig veel lesuren aan iedere leeraar op te dragen?

Kunnen op de H.B.S. als instituut van V.H.O. en Algem. Vormend M.O. Staatsinrichting, Staathuishoudkunde en Boekhouden niet vervallen? En evenzoo de Geschiedenis der Letterkunde van de moderne talen?

Wat een a.s. staatsburger van de inrichting van de Nederl. Staat heeft te weten, kan hem in een paar uren door de geschiedenisleeraar worden bijgebracht. Is oeconomie niet meer een vak voor het universitair dan voor het H.B.S. onderwijs? En behoort het boekhouden niet thuis op een handelsschool of -cursus?

Op het Gymnasium zijn 8 uren Latijn per week, de mythologie inbegrepen, in de eerste klasse rijkelijk veel. Het beetje mythologie, dat een leerling paraat behoeft te hebben, zonder woordenboekje, is in eenige uren bij te brengen. Een vak meer dan één uur per dag te beoefenen lijkt wel wat overdreven.

Eenige leeraren in de Oude Talen hebben mij verzekerd, dat de 9 uren Latijn in VI A wel met eenige uren verminderd

zouden kunnen worden. Een chemicus meende, dat twee uren chemie inplaats van drie voor de A leerlingen voldoende zouden zijn. Waarom is toch in klasse IV een uur Aardrijkskunde ingevoerd voor Capita selecta en de aardrijkskunde van het Middellandsche Zeegebied? Het is heel aardig als er tijd en geld in overvloed is. Maar het is niet noodig. -

Velen willen de wiskunde voor de A leerlingen na klasse IV doen vervallen. Niet weinigen zijn er, die het Grieksch voor de B leerlingen zouden willen opheffen.

Het overladen B programma zal vroeg of laat veranderd moeten worden. Men kan het Grieksch voor de B leerlingen schrappen als ingrijpendste maatregel. Men kan ook minder ingrijpend de Oude Geschiedenis voor de B leerlingen in klasse IV opheffen.

De Geschiedenis heeft op het Gymnasium voor de A leerlingen, het caput uit de Cultuurgeschiedenis der Oudheid meegerekend, 19 uren. Deze uren zouden voor de A leerlingen terug te brengen zijn op 17. De uren voor de B leerlingen zouden van 17 op 15 zijn terug te brengen, indien door prijsgeving van de Oude Geschiedenis voor hen in klasse V de Geschiedenis afliep. Het tegenwoordige Geschiedenisprogramma zou dan eenigszins herzien moeten worden.

Deze beperkingen van vakken en van leerstof kunnen ook een bron van bezuiniging zijn; en een bron van meer vrijheid voor de jeugd.

Groningen
J. AALBERS

De Nobelprijzen voor natuurkunde in 1929, 1932 en 1933

Professor P.D. Chantepie de la Saussaye heeft mij eens gezegd, dat hij van de mogelijkheid van het beoefenen van natuurkunde niets begreep. ‘Van andere wetenschappen, zeide hij, kan ik mij ten minste zoo eenigszins voorstellen, wat men doet, wanneer men zich ermee bezighoudt. Maar het bestaan van natuurkunde is mij een raadsel. Hoe stel je je tegenover de natuur in; hoe treed je haar tegemoet, om er een wetenschap van te maken?’ Inderdaad, wie de op school geleerde natuurkunde eens wegdenkt en zich dan voorstelt, dat hij van hetgeen hij in de natuur kan waarnemen een wetenschap zou moeten maken, zou voor die opgaaf verbijsterd blijven staan. Hoe eenig aanknoopingspunt, eenig begin te vinden?

Wanneer wij ons hierin verdiepen, kunnen wij niet laag neerzien op de vele geslachten van menschen, die zich tegenover de natuur geheel anders instelden, dan wij hebben geleerd te doen. Die niet naar wetten zochten, die in het natuurgebeuren tot uiting zouden komen, maar naar daemonen, wier grilligen en dikwijls kwaadaardigen wil zij achter de gebeurtenissen in de natuur meenden te bespeuren. En die dan ook, wanneer zij een poging waagden de natuur te beheerschen, dat niet deden door het construeeren van mechanische of electrische werktuigen, maar door het opstellen van bezweringsformules en het verrichten van symbolische handelingen, bestemd om de daemonen gunstig te stemmen of ze door machtige magie aan den wil van de bezweerders te onderwerpen.

Reeds vroeg heeft men enkele natuurkundige wetten opgesteld. Men denke b.v. aan de wet van Archimedes. Maar een samenhangende systematische wetenschap is de natuurkunde

toch pas geworden in aansluiting aan het opstellen van de beginselen der mechanica door Galilei. Descartes is waarschijnlijk de eerste geweest, die een omvattend systeem der natuur ontwierp, waarin hij alles, wat toen ten tijde van natuurkunde, meteorologie en astronomie bekend was, meende te verklaren met behulp van eenvoudige mechanische wetten. Zijn verklaringen hebben den toets der critiek niet kunnen doorstaan. Maar de poging op zich zelf is een daad van groote verdienste en verstrekkende beteekenis. Sedert heeft de mechanica langen tijd gegolden als het natuurlijke uitgangspunt voor alle natuurkundige beschouwingen.

Kenmerkend is in dit opzicht de houding van den grooten Engelschen natuurkundige Maxwell, die zijn onderzoekingen verrichtte in het derde kwart der vorige eeuw. Hij had een theorie van electriciteit en magnetisme opgesteld, die geheel afweek van vroegere theorieën en waaruit volgde, dat electrische velden tijd noodig hebben om zich in de ruimte voort te planten. Hieruit volgt weer de mogelijkheid van radiotelegraphie en telefonie, die zich inderdaad ontwikkeld hebben uit een proef van Hertz, bedacht om de juistheid van Maxwell's theorie aan te toonen. Maar van deze nieuwe verschijnselen, waartoe zijn theorie zou kunnen leiden, rept Maxwell niet. De eer, waarop hij aanspraak maakt is, de electriciteitsleer te hebben gegrondvest op de ‘fundamental knowledge of dynamics’. Later heeft men de wetten van Maxwell voor het electrisch veld naast die van de Newtonsche mechanica voor de stof als fundamenteele natuurwetten aangenomen, waaruit alle andere af te leiden zouden zijn. Samen noemt men ze de ‘klassieke wetten’.

Het geloof in de juistheid van deze wetten was zoo groot, dat men er nooit toe kwam eraan te twijfelen, zelfs niet wanneer men er niet in slaagde op grond ervan rekenschap te geven van de waargenomen verschijnselen. Men gaf dan de schuld aan de gecompliceerdheid en onvoldoende bekendheid van het mechanisch systeem, waarop de wetten moesten worden toegepast. En inderdaad was dit systeem ingewikkeld genoeg. Ieder lichaam bestaat uit trillioenen moleculen en ieder molecule bevat weer een aantal electronen, die er bewegingen in kunnen uitvoeren, waarvan men toen ter tijde

nog niets wist. Maar de theoretische natuurkunde ging vooruit en slaagde erin de gecompliceerdheid de baas te worden en enkele wetten op te stellen, die zouden moeten gelden voor ieder systeem, mits het maar de klassieke wetten volgde, hoe gecompliceerd het dan ook was samengesteld[1]. En inplaats van hierover te juichen heeft men het aanroeren van dit punt aanvankelijk schuw vermeden, want.... de verschijnselen waren niet zoo, als zij volgens de klassieke wetten *moesten* zijn.

Aan Max Planck komt de onsterfelijke verdienste toe dit niet alleen erkend te hebben, maar er ook de conclusie uit getrokken te hebben, dat de klassieke wetten verworpen moesten worden. En zoo was men weer min of meer terug in den verbijsterenden toestand, geschetst in het begin van dit artikel: hoe moet ik in deze wirwar van verschijnselen licht schaffen? Maar toch, zóó verbijsterend was het niet. Al waren de fundament eele wetten weggevallen, zoo was daarmee toch het begrip natuurwet niet weggevallen. De natuurkunde had zich toch van Galilei tot Planck niet tevergeefs ontwikkeld. Allerlei begrippen waren opgesteld en mathematische methoden waren ontwikkeld en dit alles stond nu als materiaal beschikbaar voor het opbouwen van een nieuwe natuurkunde.

Planck zelf toog dadelijk aan het werk. Maar de theorie, die hij schiep zag er wonderlijk uit. Allerlei deelen van de oude plunje werden gebruikt en aangevuld met stukken van eigen vinding, die bij die oude plunje niet paste. En zoo ontstond een wonderlijk kleed, waarin de natuurkunde een tijd lang moest rondloopen. Wel slaagde hij erin op een bepaald gebied de tegenstrijdigheid van theorie en resultaten van het experimenteel onderzoek op te heffen, maar dat ten koste van de consequentie van de theorie zelf. Hij redeneerde n.l. eerst

1) Natuurlijk, zal men zeggen o.a. die klassieke wetten zelf. Maar ik meen hier wetten, die betrekking hebben op zichtbare verschijnselen. En de klassieke wetten hebben betrekking op de beweging der moleculen. En die kan men niet zien.
Eigenlijk is, wat ik hier zeg, niet juist. De boven bedoelde afleiding heeft alleen betrekking op systemen met een eindig aantal vrijheden en niet op continua als de ruimte, waarin de electrische veldenergie zich bevindt. Maar, dit werd over het hoofd gezien en de psychische uitwerking van de afleiding was toch even groot alsof zij juist was. Gelukkig, want zij heeft tot het opstellen van een veel rijkere natuurkunde geleid.

een tijd lang alsof de oude klassieke wetten geldig waren en voerde dan plotseling de onderstelling in dat ‘vibratoren’, die hij in de atomen aanwezig dacht, de energie slechts in afgepaste porties (quanta) zouden kunnen opnemen, wat met die klassieke wetten in strijd was. De Deensche physicus Niels Bohr stelde in 1913 zijn beroemde atoomtheorie op, die geheel op Plancks theorie der quanta was gebaseerd. Hij slaagde erin voor een groot gebied der natuurkunde, waarop tot toen toe alles verward had geschenen, zonder dat men samenhangen had kunnen vinden, een weg te vinden om er de orde en samenhang in op te sporen. Maar ook hij bleef op twee gedachten hinken. Oude plunje en nieuwe begrippen waren zonderling gemengd. En zoo werden de physici heen en weer geslingerd tusschen enthousiasme over die nieuwe begrippen, die zulk een voortreffelijke lijddraad bleken bij het ontwarren van physische vraagstukken, en een gevoel van onbehagen over de inconsequentie van de theorie als geheel.

Als bijzonderheid kunnen wij nog van Bohr's theorie vermelden, dat zij wel een methode aangaf om de frequentie te berekenen van het door de eenvoudigste atomen uitgezonden licht, en dat deze frequentie overeenkomt met wat de waarneming daaromtrent had geleerd, maar dat zij van ons vergde, dat wij zouden aannemen, dat deze frequentie niet overeenkwam met de frequentie der bewegingen *in* het atoom, waardoor het licht werd uitgezonden. Zoolang wij geen andere theorie hadden, hebben velen zich hiermee tevreden verklaard of zelfs beweerd, dat het juist zoo mooi was, dat wij er nu aan herinnerd werden, dat het toch alleen maar een denkgewoonte (vaak misbruikt woord!) was, wanneer wij aannamen, dat een atoom, dat b.v. 5×10^{11} trillingen per secunde uitvoerde ook 5×10^{11} golven per secunde in den aether zou uitzenden. Maar toen Schrödinger later weer een theorie opstelde, volgens welke dit wèl het geval zou zijn, aanvaardde iedereen dat toch weer als van zelf sprekend.

Het is in het bovenstaande natuurlijk niet mijn bedoeling een ongunstig oordeel uit te spreken over het werk van Planck en van Bohr. Zij hebben de eerste schreden gezet op nog geheel ongebaande wegen, en dat is, ook als het nog wankele schreden blijken te zijn, veel verdienstelijker dan het

met vaste schreden voortschrijden op een gebaanden weg. Wat de natuurkunde aan hun te danken heeft, is enorm. Maar ik moest vooral nadruk leggen op de zwakke kanten van hun werk om de strekking duidelijk te maken van eenige andere groote theoretici, n.l. Louis de Broglie (Nobelprijswinnaar van 1929), W. Heisenberg, aan wien thans nog de Nobelprijs voor 1932 is toegekend en P. Dirac en E. Schrödinger, die gezamenlijk de Nobelprijs voor 1933 verwierven.

Het werk van deze mannen hangt ten nauwste met elkaar samen. Zonder aan andere onderzoekers, die in dezelfde richting gewerkt en belangrijke bijdragen voor de ontwikkeling der theorie geleverd hebben, te kort te doen, kan men toch zeggen, dat zij het hoofdzakelijk zijn, die de moderne golf- of quantummechanica geschapen hebben. En hiermee is een theorie verkregen, die alle voordeelen van de theorieën van Planck en Bohr in zich vereenigt zonder de nadeelen ervan. Zij is in staat van veel meer verschijnselen quantitatief juist rekenschap te geven dan Planck of Bohr vermochten te doen. En bovendien is zij consequent. Men stelt bij haar toepassing vergelijkingen als uitgangspunt op en bereikt dan, consequent verder redeneerende, het eindresultaat zonder halverwege te behoeven over te stappen op een begrippensysteem, dat bij het uitgangspunt niet past. Zij vormt een waardige, en in de toepassing veel juistere, opvolgster van de natuurkunde volgens de ‘klassieke wetten’.

Het woord ‘klassiek’ is in de natuurkunde m.i. zeer misbruikt. Toen men eenmaal had bemerkt, dat de ‘klassieke’ wetten onjuist waren en dus verouderd, is men het woord klassiek gaan toepassen op de theorieën van Planck en Bohr, zoodra er iets beters gevonden was, en zij dus in hun oorspronkelijken vorm als verouderd moesten gelden. Waarom? Het *begrip* verouderd wordt door het *woord* verouderd veel beter weergegeven, dan door het woord *klassiek*. Het woord klassiek geeft iets omtrent de inwendige structuur eener theorie aan. Het duidt op consequentie en evenwichtigheid. In tegenstelling zou men het streven resultaten te bereiken, onverschillig ten koste van welke sprongen en inconsequenties in de redeneering, met ‘Sturm und Drang’ kunnen aanduiden. De golfmechanica in zijn meest geache-

veerden vorm is bij uitstek de klassieke quantumtheorie.

Maar al zijn de nieuwe wetten ook klassiek, van de wetten van Newton en Maxwell voor mechanica en electrisch veld wijken zij zeer ver af. Wel konden de oude 'klassieke' wetten dikwijls als richtsnoer genomen worden, maar veel moest toch nieuw bedacht worden. Een van de belangrijke punten waarin het natuurbeeld der moderne quantumtheorie van dat van de negentiende eeuw afwijkt, is, dat het determinisme, dat een zoo kenmerkende doctrine van de natuurkunde der vorige eeuw vormt, in de moderne theorie overboord is geworpen. Of, zoo de geldigheid ervan niet nadrukkelijk wordt ontkend, dan wordt het toch buiten werking gesteld. Wanneer men, met Kant, aan begrippen als causaliteit alleen zin toekent in hun toepassing op mogelijke ervaring, dan zal bij afwezigheid van mogelijke ervaring, waarin het determinisme toepassing zou kunnen vinden, dit laatste zeer zeker moeten wegvallen. Toepassing echter kunnen deterministische toekomstvoorspellingen alleen vinden, wanneer het heden met voldoende nauwkeurigheid bekend is. Wanneer men niet weet hoe thans de stand en de snelheden van de punten van een mechanisch systeem zijn, kan men ook niet berekenen hoe zij over een secunde zullen zijn. En nu is een van de karakteristieke trekken van de nieuwe natuurkunde, dat men van een electron b.v. plaats en snelheid nooit tegelijkertijd nauwkeurig kan kennen.

De verklaring van deze meening is als volgt. Iedere waarneming verstoort den toestand van het waargenomen systeem op een onbekende wijze. Bepaalt men nu b.v. eerst de snelheid van het electron, dan kan men dat met zeer groote nauwkeurigheid doen. Wil men dan echter vervolgens de plaats nauwkeurig bepalen, dan zal men dit b.v. doen door het te verlichten, maar die verlichting deelt er een snelheid aan mee en wel met een onbekend bedrag. Na de plaatsbepaling kent men de snelheid dus niet meer nauwkeurig. Nadere beschouwing leert, dat de onbepaaldheid in de plaats vermenigvuldigd met de onbepaaldheid in het product van massa en snelheid niet kan dalen beneden een bepaald bedrag, ongeveer $6{,}5 \times 10^{27}$ (dit is de beroemde natuurconstante h van Planck). Naarmate men dus de snelheid nauwkeuriger bepaalt, is de plaats

minder nauwkeurig bekend en omgekeerd. Dit is de onbepaaldheidsrelatie van Heisenberg, die in de tegenwoordige natuurkunde zoo'n groote rol speelt.

Men kan dus nooit de plaats en de snelheid van een electron tegelijkertijd nauwkeurig aangeven. Wat kan men dan wel? Men kan de kans aangeven, dat een electron op een bepaalde plaats is aan te treffen en dat het een bepaalde snelheid bezit. Experimenteel bepaalt men die kans natuurlijk door metingen. Theoretisch legt men haar vast met behulp van een golffunctie. Louis de Broglie was de eerste, die heeft uitgesproken, dat aan een bewegend electron een zekere golfbeweging was verbonden. Hij kon zelfs voor een vrij bewegend electron de golflengte der erbij behoorende golf bepalen. En het bestaan van die golflengte kon experimenteel bevestigd worden met behulp van een interferentie methode, dus in principe op dezelfde wijze als men de golflengte van licht of Röntgenstralen bepaalt. Tegenwoordig vat men de intensiteit van die golf op als een maat voor de kans dat het electron op de plaats, waar die intensiteit heerscht, is aan te treffen. In verband hiermee spreekt men van ‘waarschijnlijkheidsgolven’.

Vervolgens heeft Schrödinger een vergelijking opgesteld, die toestaat de golffunctie te berekenen ook voor bewegingen in willekeurige krachtenvelden, b.v. voor de beweging van het electron in het atoom. Hierdoor is o.a. een theorie voor de spectra der elementen gegeven, die een juiste uitkomst geeft in vele gevallen, waarin het atoom-model van Bohr dit niet vermag te doen. De vergelijking van Schrödinger is tegenwoordig het uitgangspunt van de groote meerderheid der onderzoekingen op theoretisch natuurkundig gebied.

Toch is ook deze vergelijking nog niet volmaakt. Dirac heeft haar verbeterd op een wijze, dat ook de asrotatie[1)] der electronen, als gevolg van de vergelijking te voorschijn komt. Daardoor geeft Dirac's vergelijking goede uitkomsten in gevallen, waarin Schrödinger's vergelijking nog te kort schoot. En daarmee schijnt alles, wat van de spectra der elementen

1) Het bestaan van deze asrotatie, die veelal met den weinig Nederlandschen naam van ‘de spin’ wordt aangeduid, is het eerst door de Nederlanders Uehlenbeek en Goudsmit uitgesproken.

bekend is, en nog een onnoemelijk aantal andere feiten op andere gebieden der natuurkunde, door de theorie verklaard te kunnen worden.

Is de theorie nu volmaakt? De bewegingen van de electronen om de kernen schijnt zij goed te verklaren, ofschoon het tot nu toe slechts gelukt is de bewegingen van niet al te samengestelde systemen te berekenen. Maar ook de kernen zijn nog samengesteld; en of ook de kernstructuur door Dirac's vergelijking behoorlijk beschreven kan worden, schijnt twijfelachtig. Maar ook als de kernstructuur nog tot nieuwe diepgaande verandering in de theorie leidt, zal dat geen afbreuk doen aan het feit, dat de nu door Dirac in den verst gevorderden staat ontwikkelde theorie van een ontzaglijk omvangrijk gebied van natuurkundige verschijnselen een prachtige samenvattende verklaring geeft.

Evenals dus het werk van de Broglie, Heisenberg, Schrödinger en Dirac elkaar aanvult, vormen de beslissingen van het Nobelcomité voor 1929, 1932 en 1933 één geheel.

J.D. VAN DER WAALS Jr.

Afscheid van Van Collem

Het is niet mogelijk anders dan voor zich heen over den dichter te spreken, nu hij kort na het zes en zeventigste jaar ingegaan te zijn, gestorven is. Hij was lang jong gebleven en men moet vrede hebben met dit verscheiden. Zoo iemand, dan heeft hij zich zelf gemaakt. Zijn leven was een fijn en nederig kunstwerk, dat blijft nu degene, die het geduldig schiep, niet meer tusschen ons is. Daar deze band voor goed gebroken is herrijst in een schoone vleug het beeld van wie een dichter was en tegelijk meer en minder. Bij het herdenken verrijst zijn frissche fleurige stem, het spitse gelaat, de fijne, rustelooze blik, de veerkracht van dit levendige wezen. En de open menschelijkheid herneemt in het beeld haar recht zonder dat men zich afvraagt, aan welk cijfer van de peilschaal de scheppingskracht moet worden aangeslagen. Met een overschatting zou Van Collem zelf geen genoegen genomen hebben. Alles aan hem was echt en vurig en direct. De muziek borrelde in hem als een bron en zijn gedichten werden erdoor tot liederen. De eene snelle aandrift volgde op de andere, maar verder dan tot een dikwijls ontroerenden aanloop zijn weinige gekomen.

> De fijne luisterende boomen staan
> Geopend naar den nog zeer vroegen morgen,
> Al het verwarrende wordt weggeborgen,
> De dingen kijken zacht elkander aan.

Andere grootere stemmen hebben zich door de zijne gemengd, Leopold, en Henriette Roland Holst. In beeldend vermogen is hij te kort geschoten. De adem, het geduld, de bedrevenheid in het handwerk beletten hem een gedicht op de hoogte, waarop het werd ingezet, tot het einde te voeren. Deze leemte kon hem zelf niet verborgen blijven.

Hij was een dichter van verrassende invallen en het rijm droeg de invallen voort of liet ze uit de woorden zelf losschieten. De woorden waren hem een weerbarstige stof. Het plastische vermogen van den oosterschen pottenbakker, vrij in de zelfbeheersching, bleef hem ontzegd.

In het werk van zijn nerveuse handen bleven te vele technische gebreken. Bij het ertegen tikken geven ze veelal een doffen klank. De lezer stuit vaak op in onmacht of haast begane constructiefouten. De materie, waaruit hij kneedde, was niet van edele kwaliteit. Hij was gelijk aan die schilders, welke, niet in staat zich kostbare verven te verschaffen of onbekommerd om de gevolgen, de eerste de beste grijpen om wat hun innerlijk wedervaart te projecteeren. Hun werken, hoezeer gehavend ook door den tijd, kunnen den blik langer boeien dan de werken van wie al te opzichtig er een eer in stellen, van hun vakkennis pralend te getuigen.

Om te getuigen heeft van Collem geschreven, men is geneigd te zeggen, gezongen. Te zingen met de pen is een hachelijk iets. Het vrije vers was hem even ver als de ballade. Zijn lyrische trek verleende het vlagende rhythme aan de liederen. In hun onvoldragen staat dragen ze een bekoring, waaromtrent men zich afvraagt of ze gebleven ware, indien de dichter, minder gauw tevreden, ze hersmolten had. Maar zijn tevredenheid of ontevredenheid heeft hiermee niet van doen. Voor zijn besef telde de vorm nauwelijks. Hij werd zoo zeer verontrust door andere golven, met de electriciteit van natuur, God en gemeenschap geladen, dat hij er zich niet op bezon, in hoe ver de zorg voor den vorm aan het creatieve vermogen zelf raakte en de ontoereikendheid van de eene met die van het andere gelijken tred hield of ze veroorzaakte. Want wat in van Collem fel leefde als een wind van muziek, de doorgaande stroom van een hooge kracht, stortte zich uit op een plan, aan dat van de volstrekte poëzie tegenovergesteld.

Aan een ‘ader’ van verkropte menschelijkheid zijn de gedichten ontsproten. Het verklaart, dat hij eerst laat tot schrijven kwam en dat het proza hem niets te zeggen had. Maar toen de innerlijke weerstand overwonnen was volgden de liederen elkaar met korte poozen. Ze wortelden in den

nood van een rijk gemoed. Die nood maakte hem tot ‘opstandeling’ in een samenleving, die hij niet verstond of niet wou verstaan. Maar hij was niet van het hout, waaruit wanhoop en verbeten eigendunk de ‘vervloekte dichters’ kerven. Van Collem, die de leugen en de schijnheiligheid van het maatschappelijke bestel haatte, was zacht voor de menschen. Zijn levenshouding miste de benauwenis van welke leerstelligheid ook. Met verwonderlijk gemak wist hij zich bij de behoeften van het dagelijksche leven aan te passen. De ironie van het lot heeft gewild, dat hij voor wie hem slechts als agent van handelshuizen zag in de gedaante van een kleine burger verscheen.

Van deze taak kweet hij zich met ferme opgewektheid. Een ding had hij niet gewild; zakelijke bemoeienissen met geld. Niet dan tusschenpersoon verkoos hij ook daarin te zijn. Als zoodanig wist hij den preciezen toon te treffen en te houden. Dit vak was hem zeer vertrouwd en zoo ver verwijderd van het andere, dat hem trouwens geen vak, maar een reiniging in den helleenschen zin van het woord was, dat gemeenschap tusschen beide compartimenten uitgesloten was. Dit behoedde hem voor de innerlijke tweespalt, welke andere dichters teistert. Van Collem bleef in deze sfeer een natuurlijk mensch. Het gebrokene, dat hem, hakend naar verbroedering, moest kwellen wikkelde zich in een atmosfeer af, welke met de andere geen deeler gemeen had. Zoo was er in hem gespletenheid noch tragiek.

Deze gescheidenheid behield er het bloeiende door. Zijn dichtersdrang vroeg niet de kunstmatige aandrijving van een *generator*, welke de noodzaak had kunnen zijn, om den broode zich aan de eischen van de samenleving gewonnen te geven. Hij bleef een intuitief mensch, wiens weerloosheid doeltreffendste wapening was. En deze ‘gemakkelijke ontroerbaarheid’ hechtte zich aan de dingen der natuur. Hoe vele gedichten heeft hij aan de boomen gewijd! Zij waren hem de teekenen van de bestendigheid in het wisselvallige, die uit de aarde naar den hemel streven. Deze en andere ‘schrifturen’ interpreteerde hij op zijn manier. Hij doorgrondde dank zij die in hem gebleven zuivere natuurlijkheid het geheimschrift van wat er over de aarde bloeit en zich erbovenspant. Van de

gemeenschap kwam hij tot de natuur, van de natuur tot de menschen en van hen tot het wonder, dat hij God noemde en dat zich in de gemeenschap uitspreekt en vervult.

Wat hij onder gemeenschap verstond is moeilijk onder woorden te brengen. Het zaad van voorvaderlijk geloof en zeden had ondanks scherpe kritiek de kiemkracht niet verloren. Het joodsche messianisme nam in hem een nieuwen hartstochtelijken vorm aan. Aan dezen vorm bleef elk pralen vreemd. Geen voosheid, in opzichtigheid gezwollen, bestond voor deze heldere kracht. Een aan geen leer gebonden pantheisme vierde zich in deze bundels uit. Het saamhoorigheidsbesef met de aarde sloot dat met den hemel in. Zooals de aarde vol is van den hemel, zooo was zijn dagelijksche doen met dichterlijkheid doortrokken. En gelijk van een ijsberg maar een klein deel boven den zeespiegel rijst, zoo moet wie aan de woord geworden geestkracht van van Collem recht wil laten wedervaren ze met die van zijn beminnelijke en in fierheid bescheiden wezen in nauw verband zien.

Het dichten was hem middel in de gestadige spanning van het zich uitspreken. Zich uitspreken is zich vormen. In deze zelfvorming blijft het einde voorondersteld. Wat in hem beperkt was is ermee opgelost. Van elke opgelegde eenzijdigheid was deze zoeker naar het absolute afkeerig. En het kenmerkte het verband, dat zijn bloed bewaarde met het complex van krachten, waaruit hij voortgekomen was, dat hij op een joodsch kerkhof begraven wilde worden en dat daar getuigd is van wat hij voor zijn ‘gemeenschap’ is geweest.

H. VAN LOON

Java in onze letteren

Gerard Brom, *Java in onze Kunst*. Rotterdam, W.L. & J. Brusse, (Met 16 reprodukties.)

De belangstelling voor Java in onze literatuur - of misschien is het woord behalve voor enkele gevallen te groot, misschien kan men hier beter zeggen: in onze bellettrie - is in de laatste jaren nog toegenomen. Waar de gewone lezer ieder Indies romannetje graag verslond, waar iedere z.g. onthulling van 'Indiese toestanden' met grote naïefheid werd bekommenteerd, wat het sukses mag verklaren, zo onlangs nog, van werkelik allesbehalve eersterangswerk als de romans van mevrouw Székely-Lulofs, werd het tijd dat men de materie ging ordenen als onderdeel van de Nederlandse letterkunde, al bleek dit niet wel mogelik dan door uit te gaan van de bizondere betekenis van het décor en volgens een andere schaal. Het is vreemd dat naast de allergrootste figuur die onze literatuur heeft opgeleverd, naast Multatuli, Indië over het algemeen eer fnuikend op kunstenaars heeft gewerkt dan inspirerend. De werkelike schrijvers die met Indië van doen hebben gehad, zijn na Multatuli in weinig tellen opgesomd. Maar de lijst van 'belletristiese voortbrengselen' is groot. Enige malen reeds werd in tijdschriften een poging gewaagd tot rangschikking en geschiedschrijving der aanwezige materie: Valette, Johan Koning in *De Indische Gids*, L.J.M. Feber, meen ik, anderen nog wellicht. Prof. Gerard Brom geeft ons met zijn boek de eerste serieuze proeve uitgevoerd door iemand van het vak, en ook als men dit laatste in aanmerking neemt (ik wil niet zo ver gaan om te zeggen: dan vooral), heeft men alle redenen om verheugd te zijn met het resultaat.

Reeds de indeling der materie door prof. Brom is voor-

treffelik. Hij wijdt een kort hoofdstuk aan de Compagniestijd; aan de rijmelaars meestal van het Hollandse gezag en de winst die men bij de 'bevrijde swarten' halen mocht. In het eerste ogenblik voelt men zich slecht op zijn gemak: dit is wel echt het werk van een geleerde die haast geen zin voor eigen rekening schrijven mag, iedere nieuwe opmerking is aan een andere 'bron', behoorlik per voetnoot vermeld, ontleend. Maar het duurt maar enkele bladzijden. Niet alleen wordt de schrijver eigengereider naarmate hij opschiet, maar de lezer vergeet langzamerhand de voetnoten, voor wat er uit de bladzijden zelf tot hem spreekt; de kunst van het groeperen verstaat prof. Brom in hoge mate, zijn keuze van bouwmateriaal is zeer goed, zijn stijl is helder en hoe verder men komt, hoe meer men zich met vertrouwen overgeeft aan het beeld dat *hij* zich vooraf van Java en onze kunst aldaar heeft moeten vormen. Na het hoofdstuk over Multatuli heeft men geen lust meer tot verzet, men weet dat men niet te doen heeft met een geleerde alleen, maar zonder enige twijfel met een man van smaak.

Het beeld van de Compagniestijd, ofschoon noodzakelikerwijs kort, was raak en kompleet; overal heeft prof. Brom het akcent gelegd op de juiste dingen: het onbegrip tegenover de inlander, het winstbejag en de belachelike verheerliking van de Westerse 'bevrijder', alle licht en donker (veel donker, en een beetje soldateske humor als licht) werden suggestief in dit beeld aangebracht. In het twede hoofdstuk dat hij *Ontdekking van Java* noemt (de tijd na het Engelse tussenbestuur en voor Multatuli) krijgt hij gelegenheid een 19e eeuwse literatuur te behandelen, in wezen niet zozeer verschillend van de voortbrengselen in het moederland: de lieve eerste schetsjes van Brumund en Van Hoëvell zijn Indiese getuigenissen in éénzelfde, wat brave, wat leuterige, en toch *hier* vooral zo goedbedoelde, Spectator-stijl. De 'dichtkunst' vooral werd geen haar rijker of zuiverder: de ronkende domheden van een Helmers sluiten nog voortreffelik aan bij die van de Compagnies-rijmelaars, wanneer zij pateties werden in hun Bataafse trots; het verschil tussen Helmers en Jan de Marre is er vooral een in retoriek.

Met het hoofdstuk Multatuli worden wij door prof. Brom

werkelik veroverd. Dat een Nederlands geleerde zó over deze figuur schrijft is meer dan verheugend; na de kleinerende ‘kunst’-uitspraken van na '80, en komend van iemand die ambtshalve een ‘bezonken oordeel’ hebben moet, werd het voor mij het voornaamste bewijs voor de kwaliteit van de geleerde met wie ik te maken had. Prof. Brom gaat de Lebakaffaire nog eens na, geeft nog eens aan waar Multatuli gelijk had en waar ongelijk, weegt hem met zorg, in één woord, alvorens hem te erkennen met de royale bewondering die hij tenslotte voor hem over heeft. Een Hollander tegenover Multatuli, hoe vol smaak ook, zal nooit geheel ontwapend staan. Prof. Brom is het bijna. Men voelt bij hem, door al zijn nawegen heen, de geestdrift voor deze man, die altijd *uniek* was; men geniet, wellicht meer dan hij, van het figuur dat hij ‘met de bewijsstukken in handen’ het solide Hollanderschap van Potgieter laat slaan. Deze aarts-*letterkundige*, degelik, voorzichtig, zwaar-op-de-hand en gering-van-ziel, bleef zijn leven lang angstvallig zwijgen over de *Havelaar;* schreef, lang na de verschijning daarvan, aan Busken Huet in Indië om toch eens iets Indies te brengen in onze literatuur, omdat men daarvan, behalve (en hij noemt een paar snuisterijtjes), eigenlik nog zo weinig had, prefereerde het gezellige werk van Dr. Jan ten Brink, omdat daarin tenminste niets van ‘politiek’ zat. Zo ooit, dan herkent men hier wel de instinktieve vrees voor de rivaal: een Droogstoppel, maar zwaar van kultuur, zwaar van de 17de eeuw zonder welke hij niets dan een letterlievend burgerheer zou zijn geweest, een degelike volzinnenknoper, die zijn *vak* au sérieux nam met alle ernst waaraan het een degelik Hollands burgerheer niet ontbreekt, vooral wanneer hij zó weinig te zeggen heeft, tegenover die vreemde snoeshaan, uit het Binnenlands Bestuur van Indië voortgekomen, met zo weinig van *zijn* kultuur, maar met dat andere wat hèm ten enemale ontbrak: genie, en eenvoudig een groot schrijver par droit de naissance. Het Hollands dat Multatuli schreef met de klop van zijn bloed en de meeslepende kracht van zijn persoonlikheid, heeft invloed gehad op heel onze geschreven taal van het ogenblik; het is levend alsof het gisteren geschreven werd. Het proza van Potgieter behoort tot de onschuldige vervelingen of vermaken

van het taalonderwijs. Prof. Brom zegt dit niet; hij zal wel een goede portie waardering voor die degelike Potgieter behouden hebben; maar 's mans gebrek aan inzicht tegenover Multatuli hindert hem toch, en over Multatuli oordeelt hij: *We mogen van hem zeggen wat we willen*, *een woord blijft het eerste en het laatste: hij kan schrijven zoals geen Nederlander heeft geschreven*.

Men blijft hierna zacht gestemd bij de beschouwing van Multatuli's fouten, waaraan ook dit boek behoefte heeft. Men leest ze met instemming zelfs - het nawegen is een mooi ding - men schudt daarna het hoofd, met de overtuiging dat het knap gewogen en waarschijnlik 'toch niet geheel waar' is. Multatuli zou geen goed bestuursambtenaar zijn geweest, geen goed Goeverneur-Generaal bijv., gesteld dat men de proef met hem genomen had? Hoogstwaarschijnlik neen; goddank neen, daar prof. Brom zelf ons voorhoudt hoezeer hij voornamelik schrijver was. Hoe vaak heeft hij zijn eisen tegenover de Regering niet overdreven, niet zozeer overdreven dat men ze niet inwilligen kòn? Zijn behoefte aan tragiek, aan de tragiek van zijn rol, was ongetwijfeld steeds groter. Hij was wellicht alleen ernstig in zijn pogingen om in 's Lands Dienst terug te gaan, in de eerste jaren na zijn ontslag; na de eerste honger en voordat hij helemaal Multatuli werd. Hij was later de akteur van zijn eigen leven, maar een akteur die de rol tot werkelikheid maakte, hoe bloedig die werkelikheid hem ook trof. En met dit gegeven in handen kan men teruggaan en de Lebak-zaak onderzoeken, anders nog dan een bestuursambtenaar: aan welke innerlike, voor hemzelf verborgen behoefte aan tragiek, aan welke noodzaak tot revelatie ook van zijn nog steeds verborgen genie, heeft de assistent-resident Douwes Dekker gehoorzaamd, toen hij die zaak zo Don Quichotterig en al te voortvarend opnam? Hij moet onbewust, *toen* reeds, gewerkt hebben in de richting van zijn levenstragedie, en op de katastrofe in zijn ambtenaarsbestaan. Het lijkt achteraf, histories en literair gezien, onmogelik dat hij voort had kunnen gaan enkel een verdienstelik ambtenaar te zijn; en deze katastrofe was nodig om Multatuli van hem te maken, ook tegenover zichzelf. De psychologiese oorzaken zijn hier waarschijnlik subtieler dan

het uiterlik drama van de *Havelaar*. Zijn zin naar tragiek eenmaal bevredigd, was hij volop een akteur, maar *ook* een mens, en als zodanig geweldig. Men heeft lust om te lachen als men luistert naar de lieden die hem (een soort smaad die hij met Nietzsche deelt) zoiets noemen als ‘de held van hun achttiende jaar’; men zou, als men hen ook maar even welgezind is, voor die lieden verlangen dat zij hun ‘achttiende jaar’ terugvonden en de bezadigde doktoren vergaten die hen getroost hebben over hun gematigde verzaktheid. Het voor of tegen Multatuli is misschien het zekerste kriterium waaraan men een Hollandse geest vooral onderwerpen kan. Prof. Brom besluit zijn analyse van dit karakter aldus: *Hij is geen held*, *maar nog minder een schurk*.

Hij was geen ‘held’ - in de ridikule betekenis die dit woord zo gemakkelik hebben kan - neen. Maar in een andere, een menseliker betekenis, moet hij er verbluffend dicht bij zijn geweest. Wanneer het niet meer gaat om de gevoel- en zenuwloze krachtpatser die iedere schok zonder trilling doorstaan kan, wanneer men het heeft over levende, komplete mensen, met, zoals hier het geval was, de overgevoelige zenuwen van een groot kunstenaar, dan ken ik weinigen die het woord meer verdienen - in de niet-belachelike zin. Dan zou ik vooral de mensen willen zien, die men hem tegenover zou willen stellen, en deze mensen in *zijn* omstandigheden, ik zeg niet: dezelfde, ik zeg: gelijkwaardige dingen willen zien doen. Het ontslag van Lebak kan nog voor een onbesuisde daad doorgaan. Het schrijven van de *Havelaar* in een armzalig hotelletje in de rue de la Montagne te Brussel, het hele verdere leven van ontbering en zorgen, gepaard met een produktie zo rijk, zo gevarieerd en zo weerbaar als de zijne, vergen een bizonder soort man. Het gaat hier niet om een leven van verzenschrijven naast de troost van de absinth als in de misère van Verlaine, het gaat om iemand die als géén ander het inerte Holland zelf heeft dooreengeschud. Als het idee *le style c'est l'homme* niet totaal onjuist is, dan *bewijst* zijn taal, zijn ritme, de aanwezigheid van een heroïek temperament zoals Holland er zeker nooit een twede had.*) Hij

*) Of men zou Van Speyck moeten nemen! zegt iemand. Maar het leven van Multatuli was een epos van heroïsmen à la Van Speyck.

speelde voor miskend genie, voor martelaar, hij was het zelfs, of hij maakte dat hij het werd, - maar de larmoyante uitingen, het zelfbeklag, waren de zwakke plekken, de menselike inzinkingen die hem des te sympatieker maakten, omdat hij een 'held', maar juist geen krachtmachine was. Ik ken niets verachtelikers dan het citaat van de heer P. Geyl dat prof. Brom ons voorhoudt: *zijn zielig gebrek aan mannelijke eigenschappen*. Het is het mannelike verwijt van iemand, die in dezelfde omstandigheden waarschijnlik geen tiende van zulke eigenschappen had getoond, maar die er dan ook zeker van mag zijn dat hij de omstandigheden nooit zou hebben uitgelokt; het is de superieure kletsika van de ambtenaar met de taaie kracht van iedere dag naar zijn bureau te kunnen gaan. Dit soort uitspraken brengt iemand op slag naast de officiële heren met de dubbele namen die Multatuli bestreden, op de vergeten maar sonore lijst van lieden met honorabel opschrift, zo weerzinwekkend betrouwbaar in hun muurvaste mediokriteit.

In zijn volgende hoofdstuk, *Tempo Doeloe*, geeft Prof. Brom op een bijna bekoorlike manier een karakteristiek van het Indië van na Multatuli tot 1900. Hij behandelt de navolgers van Multatuli vlug en afdoend; hij geeft zijn volle waarde aan een figuur als Maurits (P.A. Daum), wiens romans verschenen van 1884-1894; hij releveert in het voorbijgaan een schrijfster die onder haar Indiese 'kunstzusteren' vooral een bizondere verdienste had, Annie Foore. Hij geeft met citaten uit de briefwisseling tussen Huet in Indië en Potgieter in Holland een suggestief beeld van het koloniale leven in die tijd; maar hij wordt beter nog als hij, over de schilderkunst en het zo Europese karakter van Raden Saleh sprekend, en met alleraardigste opmerkingen over bouwstijl en meubels, zelf een karakteristiek geeft van dat leven: het Europeanisme als een enclave tussen de inlanders, het onbegrip van de oud-gast voor de bruine broeder, dat zich met de koppigheid van lijfsbehoud voortzet, dat zich na de Compagniestijd alleen maar gewijzigd heeft, niet gebeterd; en de bric-à-brac-stijl van dit alles. In 1899 geboren, dus op de grens van de periode hier door hem behandeld, maar uit een familie die sedert drie generaties in Indië was, kan ik getuigen dat het beeld door

Prof. Brom gegeven - naverteld of uit eigen aanschouwing - precies en levend is; ik kan niet beter uiting geven aan mijn waardering dan door te zeggen dat ik het, al lezend, geheel terugvond. En met al de sympatie die ik meevoelen kan, ook voor een Annie Foore, treft het mij weer hoe royaal, met welk een open geest, prof. Brom het talent erkent van een Maurits. Hij vindt hem cynies, te veel de oud-gast, te superieur en vluchtig alleen geïnteresseerd door de inlander, maar hij noemt hem rustig *de knapste schrijver van Indië*. Het talent van Maurits is in de eerste plaats dat van de verteller, zijn knapheid is er een die op de durf tot volmaakte eenvoud berust; hij vertelt een verhaal dat meestal verre van foutloos is, maar met een overtuiging, een bijna kunsteloze mensenkennis die het pleit winnen tegen alle ingewikkelde kunstteorieën in. Zó cynies is dit werk trouwens werkelik niet, of het cynisme heeft dan een kinderlik bijsmaakje dat er alle charme aan verleent. Het is een van de ergerlikste dingen, te bedenken dat zoveel waardeloze Indiese romans als 'nieuw' verschijnen kunnen, terwijl deze Maurits onvindbaar geworden is, terwijl men hem twedehands moet laten opgraven en dan krijgt in een meestal bevuild en onooglik exemplaar, of konsulteren moet in een biblioteek, die met nonchalance een paar losse delen bezit[*)]. Het ware te wensen dat een uitgever de moed vond deze 7 romans (waarvan één in 4 onderdeelen, ongeveer als *De Boeken der kleine Zielen*) opnieuw uit te geven; zij behoren onder de z.g. 'klassieken' van onze koloniale literatuur; de periode en de toestanden door Prof. Brom zo terecht als *tempoe doeloe* gekenmerkt, vindt men hier bij een volwaardig kwantum intelligentie, kennis, schrijverstalent. Ofschoon hij slordiger en naïever schreef, doet Maurits denken aan een auteur als Willem Elsschot; dezelfde ontgoochelde, maar levend gebleven belangstelling, dezelfde vertelkunst zonder fioriture, recht op de man en zeker van het onderwerp, dezelfde rijke ervaring, die niets schijnt te weten van een krampachtig 'verdiepen' in goed-literaire trant, en ten slotte, bij verdere vragen, hetzelfde tekort. Er zijn zuigelingen in het leven, die het als literator veel verder gebracht hebben

*) Prof. Brom deelt ons mee dat alleen de Koninkelike Bibliotheek in Den Haag in het bezit is van de volledige werken van Maurits.

en ogenschijnlik met meer bedrevenheid de pen hanteren, terwijl de al te vlotte leesbaarheid hier, de wat goedkope mensenkennis, de joviale achteloosheid van ‘waarheden’ voor te dragen, bitter en met niet erg fijne humor tegelijk, de persoonlikheid van de schrijver gemakkelik lager doen aanslaan dan hij verdient. Van Deyssel, zelf een zo bedroevend verteller, wist de kwaliteiten van Maurits aanvankelik te erkennen en te prijzen, om zich later met een gechoqueerdheid van gearriveerd letterkundige in een onleesbaar artikel te hernemen en nadrukkelik te verklaren dat die Maurits nu toch werkelik zóveel niet betekende. De man die de onbeduidendste mémoires heeft geschreven welke men zelfs van een specialistfraaischrijver verwachten kon, moest inderdaad op latere leeftijd deze houding aannemen: maar zij helpt het talent van Maurits beter bepalen. Hij is bijna nauwkeurig het kontrast van Van Deyssel, een volslagen onbetekenend ‘stylist’ en een ras-verteller; voor wie zijn slordigheden en ‘onverhevenheid’ voor lief neemt is hij in zijn latere romans, in tegenstelling met de bewering van Van Deyssel, allerminst op een lager peil gezakt, het soort tragiek waartoe hij in staat was vindt men misschien op zijn best in zijn laatste werk, *Aboe Bakar*. Er is een eenvoud in Maurits die niets minder dan meeslepend is, hoe men verder ook over hem denken mag als ‘literair denker’. Over het algemeen is hij zuiverder waar hij de schijn aanneemt geheel buiten zijn personages te staan (*Goena-Goena*), omdat hij dan ook de illuzie laat *boven* deze personages te staan, een illuzie die van de werkelikheid niet ver verwijderd zal zijn; waar hij de ik-toon gebruikt (*Uit de Suiker in de Tabak*), werkt de schijn van zelfontleding bij een zo banale psychologie als die van de Indiesgast-hoofdpersoon teleurstellend. Als beschrijver van ‘toestanden’ is hij eersterangs wanneer hij niet in drakerige effekten vervalt; mensen die Indië niet kennen (waaronder Van Deyssel) waarderen gemakkelik een zweem van Ponson du Terrail-romantiek, die door de feuilletonistiese bedoelingen waarmee deze romans geschreven werden gauw genoeg is verklaard, maar die mij juist voorkomt Maurits' zwakste kant te zijn; aangenomen dat men hem nu eenmaal bij de laag-bij-de-grondsen, cyniesen etc. zal moeten rangschikken, volgens braaf-Nederlandse kriteria,

prefereer ik hem waar hij even nuchter als vlot weet te zijn: voor iemand die aan de ‘hogere mensenkennis’ niet toekomt, is dit het maximum van integriteit.

In het laatste hoofdstuk, *Een Nieuwe Geest*, behandelt Prof. Brom de belletrie van na 1900 tot op onze tijd; een produktie die met wat men noemt de ‘etiese richting’, de toenadering tot de Javaan, samengaat. Het lijkt wat overdreven als hij de figuur van Kartini tot een soort heilige maakt onder wier bescherming deze produktie zich voltrekt, maar om het poëtiese van het beeld kan men het bijvallen. De buitensporige bewondering van prof. Brom voor het dichterlike zien van Augusta de Wit is hier wellicht schuld aan; bij Augusta de Wit wordt hij bepaald lyries, en na haar opkomen is het alsof geen Indies landschap meer bestaan kan dan in een citaat van haar. *In volgorde en rangorde tegelijk de eerste in de kunst*, noemt prof. Brom haar, wat na zijn kwalifikaties van Multatuli en Maurits een beetje overkompleet aandoet - tenzij hij hier een bizondere betekenis geeft aan het woord ‘kunst’ of de nummering overnieuw begon sinds de kunst eties-getint werd. Gelukkig is hij niet geheel blind voor de overladenheid van Augusta de Wit's taalschoon; de objektieve waarheid werd ook zijn bewondering even de baas. Ik ben er verre van, deze bewondering met hem te delen; en trouwens, een eigenaardig verschijnsel heeft plaats: terwijl men tegenover de Perelaers, de W.A. van Reesen, de Annie Foores een soort gemoedelikheid krijgt en geneigd is ze te aanvaarden zoals ze zijn, en om de bizondere trekken die het verleden hun bijzet haast niet zou willen dat zij anders waren, staan wij tegenover de latere schrijvers kritieser. Misschien zal men over veertig jaar mevrouw Székely-Lulofs lezen met dezelfde hartelikheid waarmee men nu *Bogoriana* opneemt. Maar mèt enige kritiek gewapend, lukt het ons niet te vergeten dat Augustua de Wit ons al te vaak vergast op dat bepaalde weeë geurtje van dierbaarheid, dat zoveel van onze huidige damesliteratuur nog bederft. En de literaire weergave van natuurschoon is een literair genre bij uitstek, dat ons moeilik verzoent met haar simplistiesschoolse opvattingen omtrent het leven. Prof. Brom die een voortreffelike, bijna satyrieke beschouwing geeft van het programma dat binnen Johan Koning's roman *Het verloren*

Land wordt afgewerkt, had kunnen denken aan veel programmaties' binnen een boek als *De Godin die wacht*, terwijl ook het roerende *Orpheus in de Dessa* een heel 'fijn' verhaaltje mag zijn, maar zeker niet die unieke 'parel' is die prof. Brom erin wenst te zien. Men zou zo over andere dingen kunnen twisten: b.v. als prof. Brom Couperus *een meester van het woord* noemt, hetgeen men (vooral omdat het voor iedereen zo evident lijkt) wat scherper aangeduid zou willen zien, of als hij dezelfde Couperus niet aansprakelik wil stellen voor de valse smaak van een Borel, terwijl hij bijna onmiddellik daarna een mening van Couperus over Borel aanhaalt die moeilik erger kon zijn als onnozele vleierij. Maar voor de gebreken van Borel zelf is prof. Brom allesbehalve blind, en zijn karakteristieken zijn op menige plaats weer afgewogen en juist: over Noto Soeroto, over Jan Fabricius, over de prullaria van een Henri van Wermeskerken en andere leukig- en goedkoopheden, die hij even goed had kunnen doodzwijgen zoals hij het de romans van Thérèse Hoven deed, maar die bij het grote publiek een soort Indiese roem genieten, spreekt hij zich zonder aarzeling uit.

Het boek besluit met een laatste overzicht, ook over de andere kunsten, waarbij prof. Brom het lelike maar beroemde werk van Isaac Israëls zelfs durft aanduiden als de manier waarop men Indië niet schilderen moet. Veel groter bewondering heeft hij begrijpelikerwijze voor Toorop, op wiens Javaanse invloed hij de nadruk - en zelfs wel wat te veel nadruk - legt. Toorop's Javaanse vrouw als engel, waarvan men hier een reproduktie vindt, is goed beschouwd niet alleen houterig en verre van fraai, maar met die malle bol of hostie op haar maag en dat Njai Djasima-gezicht, eigenlik een sprekende illustratie van de verwarring waaraan Toorop vaak genoeg ten prooi moet zijn geweest, men had liever iets anders in de plaats gezien. Onder de reprodukties wijs ik op een ets van Joan Nieuhof, *Sinees Sieken-Huys* van 1682. Dat lage gebouw aan het water met, hoog aan deze kant van de muur, en laag, even uitstekend erachter, een rij palmen, treft op een eigenaardige, ouderwets-voorzichtige manier de atmosfeer van sommige buitenwijken van Batavia en is voor mij wel de meest suggestieve illustratie van alle hier bijeengebracht.

Een der sympatiekste dingen van prof. Brom is wel dat hij schrijft tegen het dwaze praten en napraten over een Oosterse mystiek die ons zou moeten genezen; weliswaar verwerpt hij zonodig met nog meer overtuiging het steriele gebrek aan geloof dat tot een overschatting van het *ik* voeren moet, maar het kristendom is onze Westerse vorm van mystiek (en waarschijnlik het katolicisme daarin weer de natuurlikste en zuiverste nuance?). Een beter begrip van Java en de Javaan, waarheen wij trouwens hard op weg zijn, een uitwisseling, geen mengelmoes, van twee beschavingen trekt hem aan; zijn kritiek op de Hollandse sonnetten van Noto Soeroto is in dit verband gezond genoeg. Maar aan de andere kant - en in afwachting van het volkomen begrip over en weer - verzucht hij, zoals ook de andere schrijvers van soortgelijke overzichten verzucht hebben, dat *het meesterwerk*, *waarin Nederland de volle heerlikheid van Java openbaart*, *nog niet geschreven is en misschien voorloopig evenmin geschreven kan worden*.

Het mag vreemd zijn, maar dit meesterwerk lijkt mij soms een kurieus monster. Het *ik* van Multatuli, dat een tyranniek, overweldigend, vibrerend *ik* was, héél iets anders bijv. dan het *ik* van de romantiserende handelsreiziger Borel, heeft zich onverminderd in het Javaanse décor opgericht, heeft het omvat en later teruggegeven met de hartstochtelike overtuiging die alleen een *ik*-zegger ten dienste staat, en het meesterwerk waarnaar men placht te verlangen is nu misschien als de Messias voor de Joden, waarbij de gekomen en gegane Jezus de *Max Havelaar* zou zijn. Het is misschien niet onmogelik, maar zeker héél moeilik om een boek te geven dat, zelfs als specifiek-Indies meesterwerk, het beste uit Multatuli overtreffen kan; zoiets als *Neerland's Indië Oud en Nieuw*, maar in belletristiese vorm en door één auteur, moet het toch niet zijn? Als *de volle heerlikheid van Java* voor prof. Brom nog niet vervat is in de landschappen-albums van Augusta de Wit, en als hij een boek verlangt dat 'heel Java' zal heten, zoals de *Camera Obscura* 'heel Holland' heet, en *De Vlaschaard* 'heel Vlaanderen', dan valt erover te delibereren: een bloemlezing, desnoods in twee of drie delen, waarin een ruime keuze zou worden ondergebracht van koloniale literatuur; waarin Kartini dus *Saidja en Adinda* aanvult en

Maurits een repliek wordt op Augusta de Wit. Met de belangstelling die voor Indië nog steeds gaande is, zou een uitgever voor dit plan wellicht oor kunnen hebben; men zou kunnen eindigen met een fragment uit mevrouw Székely-Lulofs en een fragment uit Van Schendel's *Jan Compagnie*. Als men het akcent maar voldoende op het onderwerp legt, is er een meesterwerk van te maken in het soort.

De vraag die de belangstellende lezer over al deze koloniale zaken naar de lippen rijst: 'maar wat kan Indië in de toekomst worden voor onze kunst en onze literatuur?' is èn onmogelik te beantwoorden èn met het grootste gemak. Wanneer men let op de maatschappelike toestanden alleen: het gebrek aan belangstelling, de geringe kultuur etc. etc. van de daarheen getransporteerde Westerling die, wanneer hij dan nog met kunst placht te zijn aangedaan, met trots lijden wil aan zijn verstokenheid op dat gebied omdat men in Medan en zelfs in Soerabaja niet de hoogartistieke genietingen ondervinden kan van bijv. de schouwburg op het Leidscheplein, dan is het liedje van de stiefmoederlike bedeling met het refrein van de zwakke hoop op een verre toekomst al kant en klaar. Ik meen dat een dame van een zo 'fijnzinnige' kunstgevoeligheid als Annie Salomons nog zoiets als een satyrieke geest heeft laten schitteren over die achterlike en afschuwelike Indiese mensen, in een blad van internationaal beschavingspeil als *De Groene Amsterdammer*. Maar ik moet zeggen dat ik persoonlik zelfs een Deli-planter niet achterstel, als lezer van een boek dat mij werkelik lief zou zijn, bij een notaris uit Arnhem of zelfs uit Hilversum, die minstens eens per maand naar het koncert gaat. Mevrouw Annie Salomons zal dit, wil ik hopen, volstrekt niet met mij eens zijn. De mogelikheid dat men in Indië met een literair blad dat op bescheiden voet begon, en een goede boekhandelaar als voornaamste medewerker, iets zou kunnen uitrichten op de belangstelling van het veelgesmade Indiese publiek, lijkt mij toch, nu vooral, niet uitgesloten. Maar de kwestie van het décor overweegt; de bizondere, machtige, mystieke sfeer van het tropiese landschap is minder gemakkelik te benaderen, minder inspirerend dus ook, voor de kleine en zeer kleine kunstenaars waar ook onze vaderlandse literatuur uit bestaat, dan de intieme en

toch zo genuanceerde bekoring van Holland - en, om het nogmaals met een voorbeeld zo precies mogelik te zeggen: de heer Herman Robbers zou wellicht driemaal zo onbeduidend zijn met een Indies onderwerp als met de hoge golven die hij nog weet te suggereren binnen Den Haag; de superioriteit van een Maurits boven een Robbers is dan ook flagrant.

Er zijn kanten van ons Indië volkomen tot hun recht gekomen in de patetiek van een Multatuli, maar ook in de strelende gevoeligheid van een Couperus, maar ook in menige passage van een Joseph Conrad. Deze laatste kant: het décor dat Indië zou kunnen bieden voor het avontuur, niet het goedkope feuilleton-achtige, maar het reële, romanties-en-toch-reëel geziene, is door geen Nederlands schrijver tot dusver benut. Maar de laatste waarheid komt ook uit deze konstatering naar voren: indien het zo is, komt het omdat wij geen Conrad bezitten, omdat onze schrijvende zeelieden, een Werumeus Buning, een Jan Prins, in ieder ander décor minder zouden hebben gepresteerd. De persoonlike mogelikheden blijven dus de voornaamste - en men zou in de eerste plaats schrijvers moeten aanwijzen van betekenis, alvorens te orakelen over de mogelikheden van Indië, alvorens hen te konfronteren met Indiese samenleving of landschap. Wanneer men een bootlading derderangs-kunstenaars naar Indië uitzond, om te zien hoeveel er zichzelf zouden blijven, hoeveel er zouden stijgen en hoeveel verzakken of geheel verdwijnen, dan zou de statistiek van de proefneming nog niets zeggen ten opzichte van diè kunstenaars, waar het tenslotte alleen om gaat.

E. DU PERRON

Buitenlandsch overzicht

Het eenig lichtpunt
24 November 1933.

Hitler heeft het fiat dat hij wenschte, verkregen. Aankondiging van een voornemen tot herbewapening is er niet op gevolgd. De mogendheden die in den Volkenbond zijn gebleven kunnen, zoo zij willen, hun ontwapeningsbesprekingen voortzetten, en daarmede Duitschland nopen, zich uit te spreken omtrent het bereikt resultaat. Duitschland heeft voor en na verzekerd, slechts te verlangen dat de anderen vóórgaan, en de gedwongen ontwapening, indertijd aan Duitschland opgelegd, door eigen vrijwillige ontwapening doen volgen. Nooit zonder proeftijd en contrôle, hebben de anderen gezegd, en hierop is Duitschland's uittreden uit den Volkenbond gevolgd.

Kunnen nu Engeland en Frankrijk met de zaak voortgaan, of moeten zij haar eveneens opgeven?

Wij willen doorgaan, heeft Sir John Simon in het Lagerhuis gezegd, en niemand daar verklaarde er zich tegen. Aandrang dus van Engeland op Frankrijk, om zich tot eenigerlei concessie aan Duitschland bereid te verklaren. Maar tegelijk een spel van Hitler: alleen door directe besprekingen met Duitschland kan de spanning tusschen dit land en Frankrijk verminderen. Frankrijk dus opgewekt tot voortzetting der staatkunde van Briand, tegenover een Duitschland evenwel waarin Stresemann door Hitler is vervangen.

Frankrijk is met de zaak uiterst verlegen. Hitler afstooten lijkt gevaarlijk: men zal hem tot den gevangene maken van zijn eigen leuzen uit *Mein Kampf*. Concessiën doen aan

Hitler? Proeftijd en contrôle opofferen? Kan men dan Hitler waarlijk vertrouwen? Kan men in zijn vredesbetuigingen iets anders dan een tactische manoeuvre zien?

De *Petit Parisien*, met onthullingen van onbewezen geloofwaardigheid, werkt de Duitsch-Fransche toenadering tegen. Of de medegedeelde stukken authentiek zijn in dezen zin, dat werkelijk op het oogenblik, of voor eenige weken, Duitsche propaganda-agenten in den vreemde van Berlijn uit worden (werden) geïnstrueerd gelijk het Parijsche blad het voorstelt, is wel niet zonder belang, maar toch niet van beslissende beteekenis. De tegenstrijdigheid tusschen den vredes-Hitler voor buitenlandsche en den oorlogs-Hitler voor binnenlandsche consumptie bestaat, en blijft bestaan, ook al mocht bewezen kunnen worden dat de propaganda-instructies door den *Petit Parisien* afgedrukt van A tot Z onecht zijn. Den Hitler van het interview met den *Matin* aan zijn woord te houden beteekent, hem den Hitler van *Mein Kampf*, den Hitler ook zooals de millioenen die tot vreugdetranen over zijne dictatuur bewogen zijn zich hem voorstellen, te doen verloochenen. Het is niet gelukkig dat Frankrijk ten uiterste wantrouwend blijft, maar het is o! zoo begrijpelijk.

Het is niet waarschijnlijk dat Hitler voor het oogenblik op oorlog aanstuurt. Hij legt het zichtbaar op iets anders aan: op het losser maken der banden tusschen de mogendheden die een eenheidsfront tegen hem hebben willen vormen, en aanvankelijk heeft hij hierin succes. De Volkenbond weet zijn figuur niet anders te redden dan door het oogenblik waarop zijn stem zou moeten klinken gedurig te verdagen. Polen twijfelt of zijn belang gebiedt zich nog langer eng aan Frankrijk gesloten te houden, en Mussolini afficheert zich weer eens als wonderdokter voor Europa's nooden, wat hij altijd pleegt te doen zoodra Frankrijk in zijne actie van hegemonievoerend land is vastgeloopen. Het ziet er met die Fransche hegemonie - en met de Fransche schatkist - bedenkelijk uit. Sarraut daareven weer gevallen, na Daladier, en over een nog onnoozeler lijkend struikelblok. Fransche premiers van dezen tijd schijnen weinig geneigd hun politieke leven met hand en tand te verdedigen; zij zijn virtuozen in het heen gaan met stille trom. Is het niet mede ook uit besef

van den bitteren ernst der beslissingen, waarvoor een nabije toekomst Frankrijk stellen gaat? Voor Hitler wijken, en de financiën saneeren: dat kan samengaan, maar het een lijkt zoo gevaarlijk als het andere noodzakelijk. Hitler onder den druk van een militair overwicht te houden is óók een politiek, maar eene die eigenlijk niet meer betaald kan worden....

Terwijl Europa uit zijn moeilijkheden nog niet den weg weet, is de Pacific-wereld almede in diepe ondergrondsche beroering. Zoo vol argwaan als Frankrijk de excessen van het Duitsche nationalisme volgt, doet Amerika het die van de gelijknamige beweging in Japan. Wanneer Japan werkelijk amok maakt - allerlei teekenen schijnen er op te wijzen dat zijne zenuwen thans hevig gespannen zijn - zal het alleen in medewerking met Rusland afdoende zijn te bedwingen. Met de Sowjet-regeering dus, die de Vereenigde Staten nog niet erkend hadden. Die erkenning heeft deze maand plaats gehad. Het lijkt een gebeurtenis van buitengemeen belang. Mocht ooit Japan het verdrag van 1922 verbreken of opzeggen, dan kan nu Amerika, te Wladiwostok, een veel gunstiger gelegen, moeilijker aan te tasten vlootbasis inrichten dan het indertijd als zoodanig opgeofferde Guam ooit geweest is.

Amerika, Rusland, Duitschland, Japan in volle staatkundige actie. Geen van vieren lid van den Volkenbond. Op de positie van dirigeerende macht (wat hij nooit geweest is, en waartoe hij nimmer bewerktuigd werd) heeft deze thans minder kans dan ooit. Maar manoeuvreeren althans, kan hij dàt nog? De tegen 4 December beraamde zitting van de algemeene commissie der ontwapenings-conferentie moest tot een nader te bepalen datum (op of na 15 Januari) worden uitgesteld. Aan de aanneming van Henderson's voorstel tot deze verdaging ‘ging geen enkele discussie vooraf’. Het ware ook te pijnlijk geweest, onderstreept te zien dat het effect van Henderson's dreigement met ontslag *nihil* is gebleven. Erger nog is, dat de geheele reis van Sir John Simon en Paul Boncour naar Genève even onzeker laat als tevoren, wat nu eigenlijk midden Januari de conferentie bij de hand

zal kunnen nemen. De bekendmaking van het resultaat der besprekingen van de beide ministers met Henderson is vervat in een werkelijk onnavolgbaren Genève-stijl: ‘Gebleken is, dat in het tegenwoordig stadium de arbeid der ontwapeningsconferentie het best zou vergemakkelijkt worden door parellelle en aanvullende bemoeiïngen tusschen de verschillende staten en volledig gebruik maken der diplomatieke machinerie.’ Alsof machinerie iets vermag bij radeloosheid, en daardoor veroorzaakte werkeloosheid, der machinisten.

De Volkenbond, die aan een *vitium originis* leed, heeft ons jaren lang met een schijn van vooruitgang en verbetering vertrouwd gemaakt. Het is wel goed dat het rijk der phraseologie thans uit heeft. Achter de omvergestooten décors ontwaart men nu de schromelijkste verwarring, maar toch niets dat den indruk maken kan van werkelijken toeleg op oorlog van eenigerlei zijde. Dit is het eenig lichtpunt; maar het is er een.

C.

Bibliographie

Alfred Döblin, Jüdische Erneuerung. - Querido Verlag, Amsterdam

Het Jodenprobleem, dat in vele landen een latent vraagstuk van grooter of kleiner omvang was, is door de jongste gebeurtenissen dermate acuut geworden, dat een objectief oordeel erover bijna niet meer te vormen valt, daar iedere bespreking en beschouwing ervan door de heftigste gevoelsreacties beheerscht en doorschokt wordt. Haat en verontwaardiging beheerschen en vertroebelen op het oogenblik iedere discussie erover. Men ziet de werkelijke, concrete inhoud van het probleem niet meer: Een volk door den loop van het lot in ballingschap geraakt en verstrooid, is door de eeuwen niettemin niet ondergegaan en opgelost maar vormt in verschillende volkeren een afzonderlijk element, dat zich tot op zekere hoogte wil assimileeren maar tegelijkertijd zijn afzonderlijkheid handhaaft, ook dan als het in een volk vele invloedrijke posities verwerft. In sommige landen werd zoodoende dit volk een duidelijk zich van het kernvolk onderscheidend, vreemd, onverteerd, d.w.z. niet organisch in de volksgemeenschap versmolten element. In de beste gevallen bleek een aannemelijke assimilatie mogelijk en erkende men de gistende, kruidende waarde van dit vreemde toevoegsel aan het volksdeeg. In andere gevallen ontstonden spanningen en tegenstellingen, deels op naijver, deels ook op eenonevenredig sterke invloed van dit vreemde element te herleiden, en op grond daarvan stelde men de theorie op, dat dit vreemde element niet een kruidende stimulans maar een bijtend zuur is, dat de volksgemeenschap aanvreet. Het cultureele Jodenprobleem werd dan tot een elementaire Jodenhaat, die in tijden van nood des te meer voedsel kreeg. In Duitschland waren de verhoudingscijfers, op welke wijze dan ook, onnatuurlijk geworden. De regeering, die er zich opgeworpen heeft om aan den noodtoestand en ellende, waarvan ons wel in zorgen verkeerende maar op verre na niet als het Duitsche geteisterde volk zich geen nauwe voorstelling kan vormen, zoo snel en zoo radicaal mogelijk een einde te maken, en die er althans in geslaagd is een ontmoedigd volk grootendeels weer geloof en vertrouwen te geven en solidariteitsbesef, die regeering heeft niet geschroomd om op een harde en radicale manier die abnormale verhoudingscijfers van Joden en Christenen in bepaalde beroepen te corrigeeren. Dat men daartoe tot het invoeren van den numerus clausus is gekomen, is voor wie de cijfers kent niet onbegrijpelijk. Dat men de consequenties met een onredelijke hardheid heeft doorgetrokken, doet denken aan de wilde sprongen van een kat in benauwdheid, en dat men bewust met een aantal persoonlijke tragedies ter wille van een algemeene doelstelling geen rekening heeft gehouden, is ernstig, doch historisch nergens zonder precedent en zelfs niet onverklaar-

baar. Dit alles zijn nog uitvloeisels van een anti-semitisme, dat op de stelling der onverbindbaarheid van vreemde elementen met een volk gebaseerd is, en waarover men van meening kan verschillen doch waarom men een volk in nood (al was het Jodenprobleem dan ook maar een zijkant van het Duitsche vraagstuk van den nood en werd het onder een sterk vergrootglas gezien) niet onvoorwaardelijk veroordeelen kan.

Maar een ernstig en gerechtvaardigd verwijt is, dat het nationaal-socialisme de 'Juda verrecke'-mentaliteit die zich meester heeft gemaakt van een deel van het Duitsche volk, heeft opgeroepen en als regeering met instemming getolereerd heeft. Ernstig is, dat men den Jood openlijk aan de verachting heeft prijsgegeven. Het ziet ernaar uit, dat de Duitsche regeering mettertijd bereid zal zijn om een regeling van het Joodsche minderheidsvraagstuk te treffen: zij zal daarbij dan de uiterste zakelijkheid dienen te betrachten, om haar aansprakelijkheid voorzoover nog mogelijk te vereffenen voor de diep nawerkende vernedering aan een geheel ras aangedaan door het als minderwaardig te stempelen. De snel om zich heengrijpende voorstelling, dat het joodsche element noodwendig een ontbindende en verpestende invloed op een volksgemeenschap moet hebben, berust op het onverantwoordelijk pars pro toto, dat een geheel ras met de manipulaties van een paar dozijn ongure zwendelaars identificeert, gelijk o.a. in het infame, nog altijd in Duitschland niet verboden werkje van Dr. Johann von Leers 'Juden sehen dich an' is gebeurd. Door deze onzakelijke verscherping van het Jodenprobleem is weer rijkelijk nieuwe haat in een toch waarachtig al genoeg vertroebelde wereld gezaaid en de menschelijke waardigheid van den Jood in de oogen van ontelbaren twijfelachtig geworden.

Döblin behandelt in zijn manmoedig boekje het probleem zijner rasgenooten op de eenige waardige wijze waarop het door den Jood gezien kan worden: nl. even radicaal als zijn vervolgers. Niet klagen, geen moord en brand schreeuwen, maar het probleem in de kern tasten, en inzien dat de toestand voor de Joden niet alleen nu onhoudbaar vernederend is geworden maar het in Duitschland en elders sinds eeuwen was. Hij definieert dien toestand als: volk - geen volk - uitverkoren volk. De laatste factor is als religieuse compensatie der vernedering allengs tot een voorwendsel geworden om iedere schande te dulden. De geschiedenis der joodsche ballingschap is geen waardige geschiedenis, betoogt hij, omdat de bevrijdingswil ontbreekt. Het Joodsche volk is in dien 'overwinteringsvorm' blijven steken, het wanhopige Messiasgeloof heeft dat bevorderd. Van een weerbaar landbouwersvolk is het tot een kruipend volk van handelaars verworden. Zijn geschiedenis is zoomin historie als het drijven van wrakhout in den stroom dat is. De theologie en het bezit hebben er beide aan meegewerkt de Joden met ijdele verwachtingen en met een vernederende gehechtheid aan het verworvene in hun ballingsoorden te paaien. Maar, vermaant Döblin: vermeet u niet te gelooven, dat God één volk eeuwige waarden toevertrouwd heeft. Opent de oogen en ziet de werkelijkheid, en vraagt u af, of zij u waardig is. Talmud, Messiaswaan, baatzucht zijn de remmen geweest die een natuurlijke werkelijkheidszin voor de positie van het Jodendom verhinderd hebben. En intusschen hebben zij de onteerendste smaad geduld. Is het nu nog niet genoeg, vraagt hij? Een slecht verleden moet het Jodendom radicaal liquideeren. De vroegere Joodsche emancipatie, was enkel een onteigenende assimilatie aan het Westen, zij was een verkeerde oplossing. Het Zionisme is een halve oplossing: er is in Palestina

voor het Joodsche volk niet eens genoeg plaats (bovendien woont daar een ander volk, dat er rechten verworven heeft). Van alle muffe verledendienst en religieuse waan moet het Joodsche volk afstand doen, zegt Döblin: is het Joodsche geloof niet in wezen door en door 'diesseitig'? Hebt dan den moed tot de werkelijkheid. Het eenige goed aan het anti-semitisme is, dat het de Joden eindelijk uit hun slaafsche ballingschap van soms geldelijk gevreesden maar haast altijd menschelijk verachten op te stooten. 'Spucknapf' en 'Freiwild' zijn de Joden sinds eeuwen geweest. Het is hoog tijd daar een eind aan te maken, het Jodendom organiseere zich, want het gevaar is voor de Joden (overal!) blijvend, het is onwaardig van de genade van anderen af te hangen, en een misdaad, niet in gemeenschapsvorming tot volle ontplooiïng te komen. Die drie gedachten wil hij het Jodendom inhameren, Döblin, een joodsch idealist, een nationalist (een die door het nationaal-socialisme niet enkel geleden maar vooral geleerd heeft). Het nationalisme heeft behalve kuddevorming (Hornvieh-nationalismus noemde Nietzsche dat) en onteigening der persoonlijkheid ook in kiem de polaire tegenwaarde hiervan in zich: bezinning op eigen positie en op de mate der waardigheid daarvan, vorming van een sociaal plichtsgevoel als element eener gemeenschap, waar men zich langen tijd enkel de zelfzuchtige rechten van den enkeling bewust was.

Döblins nationalistische conclusies over het Jodenprobleem zijn radicaal en waardig. Misschien utopistisch. Want hoevelen der 14 millioen Joden zullen achter hem staan? De kleefkracht van het zelfs in ongenade te leen gekregen plekje grond is groot. Maar de eenige waardige Joodsche emancipatie is het radicale antwoord op de 'Juda verrecke'-leus: vernieuw U, Juda! Döblin stelt voor: verwerving der minderheidsrechten in alle landen en aanvaarding van minderheidsplichten, organisatie van een wereldlijke Joodsche bestuurscentrale, eindelijk massa-kolonisatie, desnoods op verschillende plaatsen ter wereld. Alleen op eigen grond kan een volk zijn eigen waarde behouden en versterken. Medewerking van alle Joodsche minderheden en van de verschillende betrokken staten. Voor de Joden zelf bovenal religieuse terugkeer tot hun geloofskern: de strenge zedelijke eisch en de 'diesseitigkeit', de aardschheid van hun godsdienst.

Het is een mannelijk, moedig en zakelijk antwoord, dat Döblin op het acute anti-semitisme heeft gegeven.

ANTHONIE DONKER

J. Muls, Deze Tijd. Beschouwingen over Volk en Cultuur. - Kunst, Gent; Standaard, Brussel.

Het 'geval' dat zich heeft voorgedaan naar aanleiding van dit nieuwe boek van Muls is eigenaardig genoeg om te worden besproken. *Deze Tijd* is niet beter of niet slechter dan menig ander boek. Maar toevallig zijn er drie Vlaamsche schrijvers van meer dan gewone beteekenis op afgevlogen en hebben het zonder de minste clementie behandeld. Muls heeft dan alvast deze voldoening dat hij met een slag drie critici heeft geïrriteerd! Deze drie zijn Marnix Gysen, Lode Zielens en Gerard Walschap. Dat wij in de letteren veeleischend geworden zijn, is een teeken van kracht dat ons moet verheugen. Wij vinden nog slechts een matig genoegen in de romans en de

critiek van voor vijftig jaar. Maar het lijkt mij dat de verwachtingen soms wel wat hoog gespannen zijn, en dat er in een geval

als dit niet genoeg rekening wordt gehouden met de maatschappelijke beteekenis van den schrijver. Nu is Muls' boek ten minste even veel waard als bv. de *Schetsenboeken* van Max Rooses, die opgang maakten rond 1890, en het eerste sieraad waren van onze studenten-bibliotheek. In die dagen zou Muls door Max Rooses in hoogst eigen persoon gewaardeerd zijn geworden, en dat is niet weinig gezegd. Maar onze tijd.... is niet Max Rooses' tijd. Dat zal Muls moeten inzien en dat zal de critiek andersom van haren kant óók moeten inzien. Muls is een te verdienstelijk schrijver en heeft te veel gedaan voor de Vlaamsche letteren om te worden geringeloord door twee van de drie beoordeelers (Marnix Gijsen laat ik er voorloopig buiten) waarvan een zelfs gebruik heeft gemaakt van de radio, en met een scherpte die bedenkelijk is voor de houdingen van de Vlaamsche schrijvers onder elkaar. Verre van mij aan dit boek een beteekenis te geven die de auteur zelf niet bedoeld heeft of te beweren dat het door dik en dun zou moeten worden geprezen! Het verwondert mij echter dat twee zoo begaafde kunstenaars zooals Zielens - onze Vlaamsche Dostojewski, zooals mén weet, - en Walschap - onze Vlaamsche Mauriac -, alle gevoel van solidariteit of van erkentelijkheid zijn vergeten jegens een schrijver die voor alleman, gedurende 25 jaar, open tafel gehouden heeft in *Vlaamsche Arbeid*. Dat mogen zij wel eens bedenken. Overmoed of brutaliteit komen hier heelemaal niet te pas. Maar het gaat met de tijdschriften zooals met den dood, - zij rijden snel!

Daar is vooreerst de titel die het heeft moeten ontgelden. *Deze Tijd*.... Zij die een systematische studie over onzen tijd verwacht hebben, zoo iets als *Explication de notre Temps* van Lucien Romier, hebben bewezen toch niet veel inzicht te hebben in Muls' aanleg en ambitie. Maar ik moet erkennen dat de schrijver zelf met zijn synthetische titels wel eens aanleiding geeft tot misverstand. Dat is mij reeds opgevallen bij een vorig boek, nl. *Van El Greco tot het Cubisme*, dat er den schijn van heeft zich uit te strekken over een kunstbeweging waarvan de Kretenzer en het Cubisme de uiteinden zouden zijn, terwijl in werkelijkheid de talrijke, zeer diverse opstellen, tusschen deze twee polen ingeschakeld, voor het grootste gedeelte noch met Greco, noch met het Cubisme iets te maken hebben.

Ditmaal schijnt de critiek te hebben gehoopt een studie te lezen over den tegenwoordigen tijd, terwijl de opstellen en redevoeringen eer handelen over onderwerpen uit den volmaakt verleden tijd. Maar laat ons niet vitten op de woorden; de ondertitel verklaart genoeg waar Muls heen wilde. Het zijn gewoon verzamelde artikels en toespraken, die Marnix Gijsen een ‘allegaartje’ genoemd heeft: indien hij daarbij een pejoratieve bedoeling heeft, durf ik hem toch even herinneren aan de *Verzamelde Opstellen* van Van Deyssel en aan de *Promenades littéraires* van R. de Gourmont, om slechts deze exempelen te noemen; zouden wij niet beter doen in de verscheidenheid der behandelde stof een teeken te zien van de nieuwsgierigheid en de sympathieke belangstelling van den auteur?

Ik acht het opstel over Marcel Proust tot de goede, leerrijke inlichtingen van dit boek; jammer dat hij het niet meer ontwikkeld heeft, want zóóals het er thans uitziet, met beknopte beschouwingen over zijn werk, dooreengevlochten met anecdotische levensdetails, kan het slechts gelden als een vulgariseerend vlugschrift voor lieden die nooit van Proust gehoord hebben. Wij moeten dus maar niet denken aan de studies van Charles-Pierre Quint, of aan de opstellen in *Hommage à Marcel Proust* der *Nouvelle Revue Française*. Maar ik houd van sommige opmerkingen o.a. over het

mozaïstisch karakter van Proust's werk, en vooral van zijne rake beschouwing over de bijzondere geschiktheid van den Nederlander om Marcel Proust te begrijpen! De bewering dat Proust *Sesame and Lilies* vertaalde is fout; Muls bedoelde natuurlijk *The Bible of Amiens*.

Gewaagder schijnt mij de onderneming om het wijsgeerig-artistiek stelsel van den Hongaar Ligeti te willen condenseeren in een opstel van 25 blz. over den *Ontwikkelingsgang der Beschaving*. Het werk van Ligeti, *Der Weg aus dem Chaos*, is een zeer lijvig boek van 300 blz., stampvol van bijzonderheden die betrekking hebben op al de kunsten en daarbij is die 'Deutung des Weltgeschehens aus dem Rhythmus der Kunstentwicklung' zóó speciaal, om niet te zeggen specieus, dat de studie van het werk niet denkbaar is zonder grondigheid die in veel gevallen moet voeren tot contradictie. Het lijkt mij even moeilijk dit werk, zelfs zonder persoonlijke tusschenkomst, te omlijnen, als b.v. dat van Spengler of van Strzygowski in enkele bladzijden vast te leggen. In elk geval moeten wij erkennen dat het eerzuchtig werk van Ligeti vrij duidelijk door Muls werd beschreven.

De studie over de *Vlaamsche Letterkunde in het teeken van den Wereldoorlog* heeft de verdienste van een goeden inventaris; als ik mij niet vergis, was Muls secretaris van de Jury voor den Staatsprijskamp over de jaren 1918-1920. Dit verslag is een document van beteekenis voor latere geschiedschrijvers.

In het opstel over *Het Vlaamsch Proza* heeft het mij verheugd de rol der negentigers nog eens te hooren bepalen en te goeder ure het veilige parool van Goethe over het individu te zien stellen tegenover de gemeenschapskunst waarvan velen den mond vol hebben.

Eigenaardig genoeg, - Muls is eigenlijk op zijn best in de opstellen die *buiten* het kader van het boek vallen, nl. die over de *Parken* en over de *Natuurreserves van Heide en Kempen*. Met allen eerbied voor zijn letterkundigen smaak, die blijkt uit zijn critische opstellen, zal hij het mij toch niet kwalijk nemen dat ik meest van hem houd wanneer hij gewoon optreedt als landjonker en spreekt van de schoonheid der Kempen die hij goed kent, en waar zijn gastvrij huis een haard is van liefderijke, blijmoedige wellevenskunst. Men vindt in Muls altijd iets terug van den ouden discipel der Preraphaelieten, iets of wat profetisch-dweepend en kuisch-doctrinair. Hij treft vaak den juisten toon en weet met gemoedelijke begeestering te spreken van het land dat hem lief is, en waarvan hij de schoonheid mededeelt. En over het algemeen is het de onberekende overgave van den kunstenaar aan zijn onderwerpen die het meest moet treffen, de bezadigde overtuiging van zijn beschouwingen, de onvermoeibare lust om het schoon der aarde te begrijpen, en het artistiek, quasi-godsdienstig geweten dat hem altijd beheerscht, - dat alles zou in de toekomst zelfs door onze zoo knappe jongere 'generatie' mogen worden gewaardeerd.

A.C.